వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

కాశికావృత్తిః

ప్రథమోఽధ్యాయః
ద్వితీయోఽధ్యాయః
తృతీయోఽధ్యాయః
చతుర్థోఽధ్యాయః
పఞ్చమోఽధ్యాయః
షష్ఠోఽధ్యాయః
సప్తమోఽధ్యాయః
అష్టమోఽధ్యాయః

అష్టాధ్యాయీ-కాశికావృత్తిః

--- అథ కాశికావృత్తిః ---

అథ ప్రథామాధ్యాయే ప్రథమః పాదః

వృద్ధిరాదైచ్ ।। [1-1-1] ।।

`వృద్ధి-శబ్దః సంజ్ఞాత్వేన విధీయతే ప్రత్యేకమాదైచాం వర్ణానాం సామాన్యేన తద్భావితానామ్, అతద్భావితానాఞ్చ । తపరకరణమైజర్థమ్--`తాదపి పరస్తపరఃఇతి, ఖట్వైడకాదిషు త్రిమాత్రచతుర్మాత్రప్రసఙ్గనివృత్తయే । ఆశ్వలాయనః । ఐతికాయనః । ఔపగవః । ఔపమన్యవః । శాలీయః, మాలీయః। వృద్ధిప్రదేశాః--సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు(7-2-12297) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-1-1]

అదేఙ్గుణః ।। [1-1-2] ।।

`గుణ శబ్దః సంజ్ఞాత్వేన విధీయతే ప్రత్యేకమదేఙాం వర్ణానాం సామాన్యేన తద్భావితానామ్, అతద్భావితానాం చ । తపరకరణం త్విహ సర్వార్థమ్ । తరితా । చేతా । స్తోతా । పచన్తి । జయన్తి । అహం పచే ।

గుణప్రదేశాః--మిదేర్గుణః(7-3-822346) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-1-2]

ఇకో గుణవృద్ధీ ।। [1-1-3]।।

పరిభాషేయం స్థానినియమార్థా । అనియమప్రసఙ్గే నియమో విధీయతే । వృద్ధిగుణౌ స్వసంజ్ఞయా శిష్యమాణావిక ఏవ స్థానే వేదితవ్యౌ ।। వక్ష్యతి సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః(7-3-842168) అఙ్గస్య గుణ ఇతి । స ఇక ఏవ స్థానే వేదితవ్యః । తరతి । నయతి । వృద్ధిః ఖల్వపి--అకార్షీత్ । అహార్షీత్ । అచైషీత్ । అనైషీత్ । అలావీత్ । అస్తావీత్ । -గుణవృద్ధీ స్వసంజ్ఞయా విధీయేతే, తత్ర `ఇకః ఇతి ఏతదుపస్థితం ద్రష్టవ్యమ్ । కిం కృతం భవతి ? ద్వితీయయా షష్ఠీ ప్రాదుర్భావ్యతే । -(మ.భా.1.46) - మిదిమృజిపుగన్తలఘూపధర్చ్ఛిదృశిక్షిప్రక్షుద్రేష్విఙ్గ్జేన ఇగ్ విశేష్యతే - (మ.భా.1.44)జుసి సార్వధాతుకాదిగుణేష్వికాఙ్గం విశేష్యతే । మేద్యతే । అబిభయుః ।

ఇక ఇతి కిమ్ ? ఆత్సన్ధ్యక్షరవ్యఞ్జనానాం మా భూత్ । యానమ్ । గ్లాయతి । ఉమ్భితా । పునర్గుణవృద్ధిగ్రహణం స్వసంజ్ఞయా విధానే నియమార్థమ్ । ఇహ మా భూత్--ద్యౌః । పన్థాః । సః ఇమమితి ।।

[1-1-3]

న ధాతులోప ఆర్ధధాతుకే ।। [1-1-4] ।।

ధాత్వేకదేశో ధాతుః, తస్య లోపో యస్మిన్నార్ద్ధధాతుకే తదార్ధధాతుకం ధాతులోపం తత్ర యే గుణవృద్ధీ ప్రాప్నుత స్తే న భవతః । లోలువః పోపువః, మరీమృజః । లోలూయాదిభ్యో యజన్తేభ్యః పచాద్యచి (3-1-1342896) విహితే యఙోఽచి చ (2-4-742650) ఇతి యఙో లుకి కృతే తమేవాచమాశ్రిత్య యే గుణవృద్ధీ ప్రాప్తే తయోః ప్రతిషేధః ।

ధాతుగ్రహణం కిమ్ ? లూఞ్- లవితా । రేడసి । పర్ణం న వేః । అనుబన్ధప్రత్యయలోపే మా భూత్ । రిషేర్వింసార్థస్య విచ్ప్రత్యయలోప ఉదాహరణం రేడితి ।

ఆర్ధధాతుక ఇతి కిమ్ ? త్రిధా బద్ధో వృషభో రోరవీతి । సార్వధాతుకే మా భూత్ । ఇక ఇత్యేవ- అభాజి, రాగః ।।

బహువ్రీహిసమాశ్రయణం కిమ్ ? క్నోపయతి, ప్రేద్ధమ్ ।

[1-1-4]

క్ఙితి చ ।। [1-1-5] ।।

నిమిత్తసప్తమ్యేషా । క్ఙిన్నిమిత్తే యే గుణవృద్ధీ ప్రాప్నుతస్తే న భవతః । చితః, చితవాన్ । స్తుతః, స్తుతవాన్ । భిన్నః, భిన్నవాన్ । మృష్టః, మృష్టవాన్ । ఙితి ఖల్వపి--చినుతః, చిన్వన్తి । మృష్టః,మృజన్తి । గకారోఽప్యత్ర చర్త్వభూతో నిర్దిశ్యతే । గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నుః(3-2-1393119) జిష్ణుః, భూష్ణుః । ఇక ఇత్యేవ--కామయతే, లైగవాయనః ।

- మృజేరజాదౌ సంక్రమేవిభాషా వృద్ధిరిష్యతే - (మ.భా.1.48) సంక్రమో నామ గుణవృద్ధిః ప్రతిషేధవిషయః । పరిమృజన్తి, పరిమార్జన్తి;పరిమృజన్తు, పరిమార్జన్తు । లఘూపధగుణస్యాప్యత్ర ప్రతిషేధః । అచినవమ్, అసునవమిత్యాదౌ లకారస్య సత్యపి ఙిత్త్వే యాసుటో ఙిద్వచనం జ్ఞాపకమ్--`ఙితి యత్కార్య తల్లకారే ఙితి న భవతి ఇతి ।।

[1-1-5]

దీధీవేవీటామ్ ।। [1-1-6] ।।

దీధీవేవ్యోరిటశ్చ యే గుణవృద్ధీ ప్రాప్నుతస్తే న భవతః । ఆదీధ్యనమ్,ఆదీధ్యకః । ఆవేవ్యనమ్, ఆవేవ్యకః । ఇటః ఖల్వపి--కణితా శ్వః, రణితా శ్వః । వృద్ధిరిటో న సంభవతీతి లఘూపధగుణస్యాత్ర ప్రతిషేధః ।।

[1-1-6]

హలోఽనన్తరాః సంయోగః ।। [1-1-7]।।

భిన్నజాతీయైరజ్భిరవ్యవహితాః శ్లిష్టోచ్చారితా హలః సంయోగసంజ్ఞా భవన్తి । సముదాయః సంజ్ఞీ । జాతౌ చేదం బహువచనమ్, తేన ద్వయోర్బహూనాం చ సంయోగసంజ్ఞా సిద్ధా భవతి । అగ్నిరితి గ-నౌ । అశ్వ ఇతి శ-వౌ । కర్ణ ఇతి ర-ణౌ । ఇన్ద్రశ్చన్ద్రో మన్ద్ర ఇతి న-ద-రాః । ఉష్ట్రో రాష్ట్రం భ్రాష్ట్రమితి ష-ట-రాః । తిలాన్స్త్ర్యవపతీతి న-స-త-ర-యాః, న-త-స-త-ర-యా వా ।

[1-1-7]

హల ఇతి కిమ్ `తితఉచ్ఛత్రమ్(ని.[4-9-10]) । సంయోగాన్తస్య లోపః(8-2-2354) స్యాత్ । అనన్తరా ఇతి కిమ్ పచతి పనసమ్ । స్కోః సంయోగాద్యోరన్తే చ(8-2-29380) ఇతి లోపః స్యాత్ ।

సంయోగప్రదేశాః--సంయోగాన్తస్య లోపః(8-2-2354) ఇత్యేవమాదయః ।।

[4-9-10]

ముఖనాసికావచనోఽనునాసికః ।। [1-1-8]।।

ముఖసహితా నాసికా ముఖనాసికా, తయా య ఉచ్చార్యతే వర్ణః సోఽనునాసికసంజ్ఞో భవతి । ఆఙోఽనునాసికశ్ఛన్దసి(6-1-1263525)అభ్రఆఁ అపః, గభీరఆఁ ఉగ్రపుత్రే । చనఆఁ ఇన్ద్రః ।

ముఖగ్రహణం కిమ్ ? అనుస్వారస్యైవ హి స్యాత్ । నాసికాగ్రహణం కిమ్ ? కచటతపానాం మా భూత్ । అనునాసికప్రదేశాః-ఆఙోఽనునాసికశ్ఛన్దసి(6-1-1263525) ఇత్యేవమాదయః ।

[1-1-8]

తుల్యాస్యప్రయత్నం సవర్ణమ్ ।। [1-1-9] ।।

`తుల్య శబ్దః సదృశపర్యాయః, ఆస్యే భవమాస్యం తాల్వాదిస్థానమ్,ప్రయతనం ప్రయత్నః-స్పృష్టతాదిర్వంర్ణగుణః । తుల్య ఆస్యే ప్రయత్నో యస్య వర్ణంస్య యేన వర్ణేన సహ స సమానజాతీయం ప్రతి సవర్ణంసంజ్ఞో భవతి ।

చత్వార ఆభ్యన్తరాః ప్రయత్నాః సవర్ణసంజ్ఞాయామాశ్రీయన్తే-స్పృష్టతా, ఈషత్స్పృష్టతా, సంవృతతా, వివృతతా చేతి । ` అ అ అ ఇతి త్రయోఽకారా ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితాః, ప్రత్యేకం సానునాసికా నిరనునాసికాశ్చ హ్రస్వదీర్ఘప్లుతభేదాదష్టాదశధా భిద్యన్తే । తథేవర్ణః, తథోవర్ణః, తథా ఋవర్ణః । `ఌవర్ణస్య దీర్ఘా న సన్తి(ఆపి.శి.6.4) తం ద్వాదశప్రభేదమాచక్షతే । సన్ధ్యక్షరాణాం హ్రస్వా న సన్తి, తాన్యపి ద్వాదశప్రభేదాని । అన్తఃస్థా ద్విప్రభేదాః, రేఫవర్జితా యవలాః సానునాసికా నిరనునాసికాశ్చ । రేఫోష్మణాం సవర్ణా న సన్తి ।

`వర్గ్యో వర్గ్యేణ సవర్ణః(ఆపి.శి.6.1113) । దణ్డాగ్రమ్ । ఖట్వాగ్రమ్ ।

ఆస్యగ్రహణం కిమ్ కచటతపానాం భిన్నస్థానానాం తుల్యప్రయత్నానాం మా భూత్ । కిం చ స్యాత్ ? తర్ప్తా, తర్ప్తుమిత్యత్ర ఝరో ఝరి సవర్ణే(8-4-6571) ఇతి పకారస్య తకారే లోపః స్యాత్ ।

ప్రయత్నగ్రహణం కిమ్ ? ఇచుయశానాం తుల్యస్థానానాం భిన్నప్రయత్నానాం మా భూత్ । కిం చ స్యాత్ ? అరుశ్చ్యోతతీత్యత్ర ఝరో ఝరి సవర్ణే(8-4-6571) ఇతి శకారస్య చకారే లోపః స్యాత్ ।।

- ఋకారఌకారయోః సవర్ణసంజ్ఞా వక్తవ్యా -(మ.భా.1.62) । హోతౄకారః । హోతౢకారః । ఉభయోర్ఋవర్ణస్య చాన్తరతమః సవర్ణో దీర్ఘో నాస్తీతి ఋకార ఏవ దీర్ఘో భవతి ।

సవర్ణప్రదేశాః అకః సవర్ణే దీర్ఘః(6-1-10185) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-1-9]

నాజ్ఝలౌ ।। [1-1-10] ।।

అచ్చ హల్ చ అజ్ఝలౌ । తుల్యాస్యప్రయత్నావపి అజ్ఝలౌ పరస్పరం సవర్ణసంజ్ఞౌ న భవతః । అవర్ణహకారౌ-దణ్డహస్తః । ఇవర్ణశకారౌ-దధి శీతమ్, సవర్ణదీర్ఘత్వం న భవతి । వైపాశో మత్స్యః, ఆనడుహం చర్మేతి-యస్యేతి చ(6-4-148311) ఇతి లోపో న భవతి ।

[1-1-10]

ఈదూదేద్ద్వివచనం ప్రగృహ్యమ్ ।। [1-1-11] ।।

ఈద్, ఊద్, ఏద్, ఇత్యేవమన్తం ద్వివచనం శబ్దరూపం ప్రగృహ్యసంజ్ఞం భవతి । అగ్నీ ఇతి । మాలే ఇతి । పచేతే ఇతి । యజేతే ఇతి ।

ఈదూదేదితి కిమ్ ? వృక్షావత్ర । ప్లక్షావత్ర ।

ద్వివచనమితి కిమ్ ? కుమార్యత్ర । కిశోర్యత్ర ।

తపరకరణమసన్దేహార్థమ్ ।

ప్రగృహ్యప్రదేశాః--ప్లుతప్రగృహ్యా అచి నిత్యమ్(6-1-12590) ఇత్యేవమాదయః । ఈదాదీనాం ప్రగృహ్యత్వే మణీవాదీనాం ప్రతిషేధో వక్తవ్యః ।

`మణీవోష్ట్రస్య లమ్బేతే ప్రియౌ వత్సతరౌ మమమహాభారతే (12-172-12]) ।

దమ్పతీవ, జమ్పతీవ, రోదసీవ ।।

[1-1-11]

అదసో మాత్ ।। [1-1-12] ।।

అదసః సంబన్ధీ యో మకారస్తస్మాత్పరే ఈదూదేతః ప్రగృహ్యసంజ్ఞా భవన్తి । అమీ అత్ర । అమీ ఆసతే । అమూ అత్ర । అమూ ఆసాతే ।

ఏకారస్య నాస్త్యుదాహరణమ్ ।

అదస ఇతి కిమ్ ? శమ్యత్ర । దాడిమ్యత్ర । మాదితి కిమ్ ? అముకేఽత్ర ।।

[1-1-12]

శే ।। [1-1-13] ।।

[1-1-13]

`శే ఇత్యేతత్ప్రగృహ్యసంజ్ఞం భవతి । కిమిదం శే ఇతి ? సుపామాదేశశ్ఛన్దసి । `న యుష్మే వాజబన్ధవః(ఋ.[8-68-19]) । `అస్మే ఇన్ద్రాబృహస్పతీ(ఋ.[4-49-4]) । యుష్మే ఇతి । అస్మే ఇతి । `త్వే రాయః(త్రై.సం.[3-2-5].2) । `మే రాయః(వా.సం.4.22) । త్వే ఇతి । మే ఇతి ।

[8-68-19]

ఛాన్దసమేతదేవైకముదాహరణమ్-`అస్మే ఇన్ద్రాబృహస్పతీ(ఋ.[4-49-4]) ఇతి; తత్ర తథా పాఠాత్ । ఇతరత్తు లౌకికమనుకరణమ్--యుష్మే ఇతి । అస్మే ఇతి । త్వే ఇతి । మే ఇతి ।।

[4-49-4]

నిపాత ఏకాజనాఙ్ ।। [1-1-14] ।।

ఏకశ్చాసావచ్చ ఏకాచ్, నిపాతో య ఏకాచ్ ఆఙ్వర్జితః స ప్రగృహ్యసంజ్ఞో భవతి । అపేహి । ఇ ఇన్ద్రం పశ్య । ఉ ఉత్తిష్ఠ । ఆ ఏవం ను మన్యసే । ఆ ఏవం కిల తత్ ।

[1-1-14]

నిపాత ఇతి కిమ్ ? చకారాత్ర । ఏకారాత్ర । ఏకాజితి కిమ్ ? `ప్రాగ్నయే వాచమీరయ(ఋ.[10-187-1]) । అనాఙితి కిమ్ ? ఆ ఉదకాన్తాత్ ఓదకాన్తాత్ ।

-ఈషదర్థే క్రియాయోగే మర్యాదాభివిధౌ చ యః ।

ఏతమాతం ఙితం విద్యాద్వాక్యస్మరణయోరఙిత్ ।।-

[10-187-1]

ఓత్ ।। [1-1-15] ।।

`నిపాతః ఇతి వర్త్తతే । తస్యోకారేణ తదన్తవిధిః । ఓదన్తో యో నిపాతః స ప్రగృహ్యసంజ్ఞో భవతి । ఆహో

ఇతి । `ఉతాహో ఇతి(మ.భా.1.71) ।।

[1-1-15]

సంబుద్ధౌ శాకల్యస్యేతావనార్షే ।। [1-1-16] ।।

`ఓత్ ఇతి వర్త్తతే । సంబుద్ధినిమిత్తో య ఓకారః స శాకల్యస్యాచార్యస్య మతేన ప్రగృహ్యసంజ్ఞో భవతి, `ఇతి శబ్దేఽనార్షే = అవైదికే పరతః । వాయో ఇతి, వాయవితి । భానో ఇతి, భానవితి ।

సంబుద్ధావితి కిమ్ ? గవిత్యయమాహ । అత్రానుకార్యానుకరణయోర్భేదస్యావివక్షితత్వాత్ । అసత్యర్థవత్త్వే విభక్తిర్న భవతి । శాకల్యగ్రహణం విభాషార్థమ్ । ఇతావితి కిమ్ ? వాయోఽత్ర । అనార్ష ఇతి కిమ్ ? `ఏతా గా బ్రహ్మబన్ధవిత్యబ్రవీత్(కా.సం.10.6) ।

[1-1-16]

ఉఞః ।। [1-1-17] ।।

`శాకల్యస్యేతౌ ఇతి వర్తతే । ఉఞః ప్రగృహ్యసంజ్ఞా భవతి, ఇతౌ శాకల్యస్యాచార్యస్య మతేన । శాకల్యస్యేతి విభాషార్థమ్ । ఉ ఇతి, వితి ।।

[1-1-17]

ఊఁ ।। [1-1-18] ।।

`ఉఞ ఇతి వర్త్తతే । ఉఞ ఇతావనార్షే ఊఁ ఇత్యయమాదేశో భవతి దీర్ఘోఽనునాసికః, శాకల్యస్య మతేన ప్రగృహ్యసంజ్ఞకశ్చ । శాకల్యస్య గ్రహణం విభాషార్థమిహాప్యనువర్తతే, తేన త్రీణి రూపాణి భవన్తి - ఉ ఇతి, వితి, ఊఁ ఇతి ।।

[1-1-18]

ఈదూతౌ చ సప్తమ్యర్థే ।। [1-1-19]।।

[1-1-19]

`శాకల్యస్యేతావనార్షే  ఇతి నివృత్తమ్ । ఈదన్తమూదన్తం చ శబ్దరూపం సప్తమ్యర్థే వర్త్తమానం ప్రగృహ్యసంజ్ఞం భవతి । `అధ్యస్యాం మామకీ తనూ(మై.[1-6-8]) । మామక్యాం తన్వామితి ప్రాప్తే । మామక్యామ్, మామకీ ఇతి । తన్వామ్, తనూ ఇతి । `సోమో గౌరీ అధిశ్రితః(ఋ.[9-12-3]) ।

[1-6-8]

ఈదూతావితి కిమ్ ? `ప్రియః సూర్యే ప్రియో అగ్నా భవాతి(ఋ.[5-37-5]) । అగ్నిశబ్దాత్పరస్యాః సప్తమ్యా డాదేశః ।

సప్తమీగ్రహణం కిమ్ ? ధీతీ, మతీ, సుష్టుతీ । ధీత్యా, మత్యా, సుష్టుత్యా ఇతి ప్రాప్తే ।

అర్థగ్రహణం కిమ్ ? వాప్యశ్వః, నద్యాతిః ।

తపరకరణమసన్దేహార్థమ్ ।

-ఈదూతౌ సప్తమీత్యేవ లుప్తేఽర్థగ్రహణాద్భవేత్ ।

పూర్వస్య చేత్సవర్ణోఽసావాడామ్భావః ప్రసజ్యతే ।। 1 ।।

వచనాద్యత్ర దీర్ఘత్వం తత్రాపి సరసీ యది ।

జ్ఞాపకం స్యాత్తదన్తత్వే మా వా పూర్వపదస్య భూత్ - ।। 2 ।।(మ.భా.1.73)

[5-37-5]

దాధా ఘ్వదాప్ ।। [1-1-20] ।।

దారూపాశ్చత్వారో ధాతవో ధారూపౌ చ ద్వౌ దాబ్దైపౌ వర్జయిత్వా ఘుసంజ్ఞకా భవన్తి । `డు దాఞ్(ధా.పా.1091)-- ప్రణిదదాతి । `దాణ్ దానే(ధా.పా.930)- ప్రణిదాతా । `దో(ధా.పా.1148)- ప్రణిద్యతే । `దేఙ్(ధా.పా.962)-ప్రణిదయతే । `డు ధాఞ్(ధా.పా.1092)- ప్రణిదధాతి । `ధేట్(ధా.పా.902)-ప్రణిధయతి వత్సో మాతరమ్ ।

అదాబితి కిమ్ ? `దాప్ లవనే(ధా.పా.1059)-దాతం బర్హిః । `దైప్ శోధనే(ధా.పా.924)- అవదాతం ముఖమ్ ।

ఘుప్రదేశాః ఘుమాస్థాగాపాజహాతిసాం హలి(6-4-662462) ఇత్యేవమాదయః ।।

ఆద్యన్తవదేకస్మిన్ ।। 1.1. 21 ।।

అసహాయస్య ఆద్యన్తోపదిష్టాని కార్యాణి న సిద్ధ్యన్తీత్యయమతిదేశ ఆరభ్యతే । సప్తమ్యర్థే వతిః । ఆదావివ అన్త ఇవ ఏకస్మిన్నపి కార్యం భవతి । యథా కర్త్తవ్యమిత్యత్ర ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వం భవతి,ఏవమౌపగవమిత్యత్రాపి యథా స్యాత్ । యథా వృక్షాభ్యామిత్యత్రాతోఽఙ్గస్య దీర్ఘత్వమ్, ఏవమ్ `ఆభ్యామ్ ఇత్యత్రాపి యథా స్యాత్ ।

ఏకస్మిన్నితి కిమ్ ? సభాసన్నయనే భవః సాభాసన్నయనః, ఆకారమాశ్రిత్య వృద్ధసంజ్ఞా న భవతి ।।

[1-1-20]

తరప్తమపౌ ఘః ।। [1-1-22] ।।

`తరప్ తమప్- ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ ఘసంజ్ఞౌ భవతః । కుమారితరా । కుమారితమా । బ్రాహ్మణితరా । బ్రాహ్మణితమా ।

ఘప్రదేశాః ఘరూపకల్పచేలడ్బ్రువగోత్రమతహతేషు ఙ్యోఽనేకాచో హ్రస్వః(6-3-43985) ఇత్యేవమాదయః ।।

బహుగణవతుడతి సంఖ్యా ।। 1.1. 23 ।।

`బహుగణవతుడతిఇత్యేతే సంఖ్యాసంజ్ఞా భవన్తి । బహుకృత్వః । బహుధా । బహుకః । బహుశః । గణకృత్వః । గణధా । గణకః । గణశః । తావత్కృత్వః । తావద్ధా । తావత్కః । తావచ్ఛః । కతికృత్వః । కతిధా । కతికః । కతిశః ।

బహుగణశబ్దయోర్వైపుల్యే సఙ్ఘే చ వర్తమానయోరిహ గ్రహణం నాస్తి, సంఖ్యావాచినోరేవ । భూర్యాదీనాం నివృత్త్యర్థం సంఖ్యా-సంజ్ఞా విధీయతే ॥

-అర్ధపూర్వపదశ్చ పూరణప్రత్యయాన్తః సంఖ్యాసంజ్ఞో భవతీతి వక్తవ్యం సమాసకన్విధ్యర్థమ్ - (మ.భా.1.82)॥ అర్ధపఞ్చమశూర్పః । అర్ధం పఞ్చమం యేషామితి బహువ్రీహౌ కృతేఽర్ధపఞ్చమైః శూర్పైః క్రీతః । తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ(2-1-51728) ఇతి సమాసః । తత్ర దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్(2-1-50727) ఇత్యనువృత్తేస్తతః సంఖ్యాపూర్వస్య ద్విగుసంజ్ఞాయాం శూర్పాదఞన్యతరస్యామ్(5-1-261691) ఇత్యఞ్, ఠఞ్చ । అధ్యర్ధపూర్వద్విగోః(5-1-281693) ఇతి లుక్ । అర్ధపఞ్చమకః ।

సంఖ్యాప్రదేశాః-సంఖ్యా వంశ్యేన(2-1-19673) ఇత్యేవమాదయః ॥

[1-1-22]

ష్ణాన్తా షట్ ॥ [1-1-24] ॥

స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశాత్ ` సంఖ్యా ఇతి సమ్బధ్యతే । షకారాన్తా నకారాన్తా చ యా సంఖ్యా సా షట్సంజ్ఞా భవతి । షకారాన్తాస్తావత్--షట్ తిష్ఠన్తి, షట్ పశ్య । నకారాన్తాః--పఞ్చ, సప్త, నవ, దశ ।

అన్తగ్రహణమౌపదేశికార్థమ్, తేనేహ న భవతి--శతాని, సహస్రాణి । అష్టానామిత్యత్ర నుడ్ భవతి।

షట్ప్రదేశాః-` షడ్భ్యో లుక్(7-1-22261) ఇత్యేవమాదయః ॥

[1-1-24]

డతి చ ॥ [1-1-25] ॥

డత్యన్తా చ యా సంఖ్యా సా షట్సంజ్ఞా భవతి । కతి తిష్ఠన్తి । కతి పశ్య ॥

[1-1-25]

క్తక్తవతూ నిష్ఠా ॥ [1-1-26] ॥

క్తశ్చ క్తవతుశ్చ = క్తక్తవతూ ప్రత్యయౌ నిష్ఠాసంజ్ఞౌ భవతః । కృతః । కృతవాన్ । భుక్తః । భుక్తవాన్ । కకారః కిత్కార్యార్థః । ఉకార ఉగిత్కార్యార్థః ।

నిష్ఠాప్రదేశాః-శ్వీదితో నిష్ఠాయామ్(7-2-143039) ఇత్యేవమాదయః ।

[1-1-26]

సర్వాదీని సర్వనామాని ॥ [1-1-27] ॥

సర్వశబ్ద ఆదిర్యేషాం తానీమాని సర్వాదీని సర్వనామసంజ్ఞాని భవన్తి । సర్వః, సర్వౌ, సర్వే । సర్వస్మై । సర్వస్మాత్ । సర్వేషామ్ । సర్వస్మిన్ । సర్వకః । విశ్వః, విశ్వౌ, విశ్వే । విశ్వస్మై । విశ్వస్మాత్ । విశ్వేషామ్ ।

విశ్వస్మిన్ । విశ్వకః ।

ఉభ । ఉభయ । ఉభశబ్దస్య సర్వనామత్వే ప్రయోజనమ్--సర్వనామ్నస్తృతీయా చ(2-3-27608) ఇతి । ఉభాభ్యాం హేతుభ్యాం వసతి, ఉభయోః హేత్వోః వసతి। ఉభయే । ఉభయస్మై । ఉభయస్మాత్ । ఉభయేషామ్ । ఉభయస్మిన్ । డతర । డతమ । కతర । కతమ । కతరస్మై, కతమస్మై । ఇతర । అన్య । అన్యతర । ఇతరస్మై । అన్యస్మై । అన్యతరస్మై ।

త్వశబ్దోఽన్యవాచీ, స్వరభేదాద్ ద్విః పఠితః। ఏక ఉదాత్తః, ద్వితీయోఽనుదాత్తః । కేచిత్తకారాన్తమేకం పఠన్తి । త్వ-త్వదితి ద్వావపి చానుదాత్తావితి స్మరన్తి ।

నేమ । నేమస్మై । వక్ష్యమాణేన జసి విభాషా భవతి । నేమే, నేమా ఇతి ।

సమ। సమస్మై । కథం యథాసంఖ్యమనుదేశః సమానామ్(1-3-10128) సమే దేశే యజేతేతి ? సమస్య సర్వశబ్దపర్యాయస్య సర్వనామసంజ్ఞేష్యతే, న సర్వత్ర । సిమ । సిమస్మై ।

పూర్వపరావరదక్షిణోత్తరాపరాధరాణి వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయామ్(1-1-34218)(గ.సూ.1) । స్వమజ్ఞాతిధనాఖ్యాయామ్(1-1-35])(గ.సూ.2) । అన్తరం బహిర్యోగోపసంవ్యానయోః(1-1-36220)(గ.సూ.3) । త్యద్, తద్, యద్, ఏతద్, ఇదమ్, అదస్, ఏక, ద్వి,యుష్మద్, అస్మద్, భవతు కిమ్ । సర్వాదిః ।।

సర్వనామప్రదేశాః--సర్వనామ్నః స్మై(7-1-14215) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-1-27]

విభాషా దిక్సమాసే బహువ్రీహౌ ।। [1-1-27] ।।

న బహువ్రీహౌ(1-1-29222)ఇతి ప్రతిషేధం వక్ష్యతి । తస్మిన్నిత్యే ప్రతిషేధే ప్రాప్తే విభాషేయమారభ్యతే । దిశాం సమాసో దిక్సమాసః, దిగుపదిష్టే సమాసే బహువ్రీహౌ విభాషా సర్వాదీని సర్వనామసంజ్ఞాని భవన్తి । ఉత్తరపూర్వస్యై, ఉత్తరపూర్వాయై । దక్షిణపూర్వస్యై, దక్షిణపూర్వాయై ।

దిగ్గ్రహణం కిమ్ ? న బహువ్రీహౌ(1-1-29222) ఇతి । ప్రతిషేధం వక్ష్యతి, తత్ర న జ్ఞాయతే- క్వ విభాషా, క్వ ప్రతిషేధ ఇతి । దిగ్గ్రహణే పునః క్రియమాణే జ్ఞాయతే-దిగుపదిష్టసమాసే విభాషా, అన్యత్ర ప్రతిషేధ ఇతి ।

సమాసగ్రహణం కిమ్ ? సమాస ఏవ యో బహువ్రీహిస్తత్ర విభాషా యథా స్యాత్ ; బహువ్రీహివద్భావేన యో బహువ్రీహిః, తత్ర మా భూత్ । దక్షిణదక్షిణస్యై దేహి ।

బహువ్రీహావితి కిమ్ ? ద్వన్ద్వే విభాషా మా భూత్ । దక్షిణోత్తరపూర్వాణామితి । ద్వన్ద్వే చ(1-1-31224) ఇతి నిత్యం ప్రతిషేధో భవతి ॥

[1-1-27]

న బహువ్రీహౌ ॥ [1-1-29] ॥

సర్వనామసంజ్ఞాయాం తదన్తవిధేరభ్యుపగమాద్బహువ్రీహేరపి సర్వాద్యన్తస్య సంజ్ఞా స్యాదితి ప్రతిషేధ ఆరభ్యతే । బహువ్రీహౌ సమాసే సర్వాదీని సర్వనామసంజ్ఞాని న భవన్తి - ప్రియవిశ్వాయ, ప్రియోభయాయ, ద్వ్యన్యాయ, త్ర్యన్యాయ । ఇహ చ త్వత్కపితృకః, మత్కపితృక ఇత్యకజ్న భవతి ।

బహువ్రీహావితి వర్త్తమానే పునర్బహువ్రీహిగ్రహణం భూతపూర్వమాత్రేఽపి ప్రతిషేధో యథా స్యాత్ । `వస్త్రాన్తరవసనాన్తరా ఇతి(మ.భా.1.90) ॥

[1-1-29]

తృతీయాసమాసే ॥ [1-1-30] ॥

తృతీయాసమాసే సర్వాదీని సర్వనామసంజ్ఞాని న భవన్తి । మాసపూర్వాయ, సంవత్సరపూర్వాయ, ద్వ్యహపూర్వాయ, త్ర్యహపూర్వాయ । `సమాసే ఇతి వర్త్తమానే పునః సమాసగ్రహణం తృతీయాసమాసార్థవాక్యేఽపి ప్రతిషేధో యథా స్యాత్ - మాసేన పూర్వాయ । పూర్వసదృశసమోనార్థ(2-1-31693) ఇతి తృతీయాసమాసం ప్రతిపదం వక్ష్యతి, తస్యేదం గ్రహణమ్ ; న యస్య కస్యచిత్తృతీయాసమాసస్య-కర్తృకరణే కృతా బహులమ్(2-1-32694) ఇతి । త్వయకా కృతమ్, మయకా కృతమ్ ॥

[1-1-30]

ద్వన్ద్వే చ ॥ [1-1-31] ॥

ద్వన్ద్వే చ సమాసే సర్వాదీని సర్వనామసంజ్ఞాని న భవన్తి । పూర్వాపరాణామ్ । కతరకతమానామ్ ।

[1-1-31]

విభాషా జసి ॥ [1-1-32] ॥

పూర్వేణ నిత్యే ప్రతిషేధే ప్రాప్తే జసి విభాషాఽఽరభ్యతే । ద్వన్ద్వే సమాసే జసి విభాషా సర్వాదీని సర్వనామసంజ్ఞాని న భవన్తి । కతరకతమే కతరకతమాః । జసః కార్యం ప్రతి విభాషాఽకజ్ హి న భవతి-కతరకతమకాః ॥

[1-1-32]

ప్రథమచరమతయాల్పార్ధకతిపయనేమాశ్చ ।। [1-1-33] ।।

విభాషా జసి(1-1-32225) ఇతి వర్త్తతే । `ద్వన్ద్వే ఇతి నివృత్తమ్ । ప్రథమ, చరమ, తయ, అల్ప, అర్ధ, కతిపయ, నేమ - ఇత్యేతే జసి విభాషా సర్వనామసంజ్ఞా భవన్తి । ప్రథమే, ప్రథమాః । చరమే, చరమాః । ద్వితయే, ద్వితయాః । అల్పే, అల్పాః । అర్ధే, అర్ధాః । కతిపయే, కతిపయాః । నేమే, నేమాః ।

`తయఇతి తయప్ప్రత్యయః। శిష్టాని ప్రాతిపదికాని ।

తత్ర `నేమ ఇతి సర్వాదిషు పఠ్యతే; తస్య ప్రాప్తే విభాషా, అన్యేషామప్రాప్తే । ఉభయశబ్దస్య తయప్ప్రత్యయాన్తస్య గణే పాఠాన్నిత్యా సర్వనామసంజ్ఞా ఇహాపి జస్కార్యం ప్రతి విభాషా । కాకచోర్యర్థాయోగం వృత్తిః ।।

[1-1-33]

పూర్వపరావరదక్షిణోత్తరాపరాధరాణి వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయామ్ ।। [1-1-34] ।।

పూర్వ, పర, అవర, దక్షిణ, ఉత్తర, అపర, అధర-ఇత్యేతేషాం గణే పాఠాత్పూర్వేణ నిత్యాయాం ప్రాప్తాయాం జసి విభాషాఽఽరభ్యతే । పూర్వాదీని విభాషా జసి సర్వనామసంజ్ఞాని భవన్తి వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయామ్ । స్వాభిధేయాపేక్షావధినియమో వ్యవస్థా । పూర్వే, పూర్వాః । పరే, పరాః । అవరే, అవరాః । దక్షిణే, దక్షిణాః । ఉత్తరే, ఉత్తరాః । అపరే, అపరాః । అధరే, అధరాః ।

వ్యవస్థాయామితి కిమ్ ? దక్షిణా ఇమే గాథకాః । ప్రవీణా ఇత్యర్థః । అసంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? ఉత్తరాః కురవః । సత్యామేవ వ్యవస్థాయామియం తేషాం సంజ్ఞా ।

[1-1-34]

స్వమజ్ఞాతిధనాఖ్యాయామ్ ।। [1-1-35]।।

అత్రాపి నిత్యా సర్వనామసంజ్ఞా ప్రాప్తా జసి విభాష్యతే । స్వమిత్యేతచ్ఛబ్దరూపం జసి విభాషా సర్వనామసంజ్ఞం భవతి, న చేజ్జ్ఞాతిధనయోస్సంజ్ఞారూపేణ వర్తతే । స్వే పుత్రాః, స్వాః పుత్రాః । స్వే గావః, స్వా గావః । ఆత్మీయా ఇత్యర్థః ।

జ్ఞాతిప్రతిషేధః ఇతి కిమ్ ?

`ధూమాయన్త ఇవాశ్లిష్టాః ప్రజ్వలన్తీవ సంహతాః ।

[1-1-35]

ఉల్ముకానీవ మేఽమీ స్వా జ్ఞాతయో భరతర్షభ ।।(మహాభారతే [5-36-38])

అధనాఖ్యాయామితి కిమ్ ? ప్రభూతాః స్వా న దీయన్తే, ప్రభూతాః స్వా న భుజ్యన్తే I ప్రభూతాని ధనానీత్యర్థః II

[5-36-38]

అన్తరం బహిర్యోగోపసంవ్యానయోః II [1-1-36] II

అత్రాపి పూర్వేణ నిత్యా సర్వనామసంజ్ఞా ప్రాప్తా సా జసి విభాష్యతే I అన్తరమిత్యేతచ్ఛబ్దరూపం విభాషా జసి సర్వనామసంజ్ఞం భవతి బహిర్యోగే ఉపసంవ్యానే చ గమ్యమానే I అన్తరే గృహాః, అన్తరా గృహాః I నగరబాహ్యాశ్చణ్డాలాదిగృహా ఉచ్యన్తే I (ఉపసంవ్యానే) అన్తరే శాటకాః, అన్తరాః శాటకాః I ఉపసంవ్యానం పరిధానీయముచ్యతే, న ప్రావరణీయమ్ I బహిర్యోగోపసంవ్యానయోరితి కిమ్ ? అనయోర్గ్రామయోరన్తరే తాపసః ప్రతివసతి I తస్మిన్నన్తరే శీతాన్యుదకాని I మధ్యప్రదేశవచనోఽన్తరశబ్దః I గణసూత్రస్య చేదం ప్రత్యుదాహరణమ్ II

-అపురీతి చ వక్తవ్యమ్ -II(మ.భా.1.93) అన్తరాయాం పురి వసతి I

-విభాషాప్రకరణే తీయస్య వా జిత్సు సర్వనామసంజ్ఞేత్యుపసంఖ్యానమ్- (మ.భా.1.93)ద్వితీయాయ, ద్వితీయస్మై I తృతీయాయ, తృతీయస్మై II

[1-1-36]

స్వరాదినిపాతమవ్యయమ్ II [1-1-37] II

స్వరాదీని శబ్దరూపాణి నిపాతాశ్చావ్యయసంజ్ఞాని భవన్తి I స్వర్, అన్తర్, ప్రాతర్-ఏతే అన్తోదాత్తాః పఠ్యన్తే I పునర్ ఆద్యుదాత్తః I సనుతర్, ఉచ్చైస్, నీచైస్, శనైస్, ఋధక్, ఆరాత్,ఋతే, యుగపత్,పృథక్-ఏతేఽపి సనుతర్ప్రభృతయోఽన్తోదాత్తాః పఠ్యన్తే I హ్యస్, శ్వస్, దివా, రాత్రౌ, సాయమ్, చిరమ్, మనాక్, ఈషత్, జోషమ్, తూష్ణీమ్, బహిస్, ఆవిస్, అవస్, అధస్, సమయా, నికషా, స్వయమ్, మృషా, నక్తమ్, నఞ్, హేతౌ, అద్ధా, ఇద్ధా, సామి-ఏతేఽపి హ్యస్ప్రభృతయోఽన్తోదాత్తాః పఠ్యన్తే I వత్, వదన్తమవ్యయసంజ్ఞం భవతి- బ్రాహ్మణవత్, క్షత్రియవత్ I సన్, సనాత్, సనత్, తిరస్-ఏతే ఆద్యుదాత్తాః పఠ్యన్తే I అన్తరా-అయమన్తోదాత్తః I అన్తరేణ, జ్యోక్, కమ్, శమ్, సనా, సహసా, వినా, నానా, స్వస్తి, స్వధా, అలమ్, వషట్, అన్యత్, అస్తి, ఉపాంశు, క్షమా, విహాయసా, దోషా, ముధా, మిథ్యా I క్త్వాతోసున్కసునః-కృన్మకారాన్తః, సన్ధ్యక్షరాన్తోఽవ్యయీభావశ్చ I పురా, మిథో, మిథస్, ప్రబాహుకమ్, ఆర్యహలమ్, అభీక్ష్ణమ్, సాకమ్, సార్ధమ్, సమమ్, నమస్, హిరుక్ I తసిలాదిస్తద్ధిత ఏధాచ్పర్యన్తః, శస్తసీ, కృత్వసుచ్, సుచ్, ఆస్థాలౌ, చ్వ్యర్థాశ్చ, అమ్, ఆమ్, ప్రతాన్, ప్రశాన్ I స్వరాదిః I

నిపాతా వక్ష్యన్తే-ప్రాగ్రీశ్వరాన్నిపాతాః(1-4-5619) ఇతి । చ, వా హ,అహ,ఏవ, ఏవమిత్యాదయః ।

అవ్యయప్రదేశాః అవ్యయాదాప్సుపః(2-4-82452) ఇత్యేవమాదయః । ` అవ్యయమ్ ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞా ।

` సదృశం త్రిషు లిఙ్గేషు సర్వాసు చ విభక్తిషు ।

[1-1-37]

వచనేషు చ సర్వేషు యన్న వ్యేతి తదవ్యయమ్ ।।(గో.బ్రా.[1-1-26])

[1-1-26]

తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః ।। [1-1-38] ।।

తద్ధితాన్తః శబ్దోऽసర్వవిభక్తిరవ్యయసంజ్ఞో భవతి । యస్మాన్న సర్వవిభక్తేరుత్పత్తిః, సోऽసర్వవిభక్తిః । తతః, యతః, తత్ర, యత్ర, తదా, యదా, సర్వదా, సదా ।

తద్ధిత ఇతి కిమ్ ? ఏకః, ద్వౌ, బహవః । అసర్వవిభక్తిరితి కిమ్ ? ఔపగవః, ఔపగవౌ, ఔపగవాః ।।

[1-1-38]

కృన్మేజన్తః ।। [1-1-39] ।।

[1-1-39]

కృద్యో మకారాన్త ఏజన్తశ్చ తదన్తం శబ్దరూపమవ్యయసంజ్ఞం భవతి । స్వాదుఙ్కారం భుఙ్క్తే, సమ్పన్నఙ్కారం భుఙ్క్తే, లవణఙ్కారం భుఙ్క్తే । ఏజన్తః-వక్షే రాయః । ` తా వామేషే రథానామ్(ఋ[5-66-3]) । ` క్రత్వే దక్షాయ జీవసే(ఋ.[5-57-4]) । ` జ్యోక్చ సూర్యం దృశే(ఋ[10-57-4]) । ` వక్షే ఇతి వచేః,తుమర్థేసేసేన్(3-4-93436) ఇతి సేప్రత్యయే కుత్వే షత్వే చ కృతే రూపమ్ । ` ఏషే ఇతి ఇణః సేప్రత్యయే గుణే షత్వే చ కృతే రూపమ్ । ` జీవసే ఇతి జీవేరసే ప్రత్యయే రూపమ్ । ` దృశే ఇతి దృశేః కేన్ప్రత్యయో నిపాత్యతే--దృశే విఖ్యే చ(3-4-113438) ఇతి ।

అన్తగ్రహణమౌపదేశికప్రతిపత్త్యర్థమ్ । ఇహ మా భూత్--ఆధయే, చికీర్షవే, కుమ్భకారేభ్య ఇతి ।।

[5-66-3]

క్త్వాతోసున్కసునః ।। [1-1-40] ।।

[1-1-40]

క్త్వా-తోసున్-కసున్-ఇత్యేవమన్తం శబ్దరూపమవ్యయసంజ్ఞం భవతి । కృత్వా, హృత్వా । తోసున్-`పురా సూర్యస్యోదేతోరాధేయః(కా.సం.8.3), `పురా వత్సానామపాకర్తోః(కా.సం.31.15) । భావలక్షణే స్థేణ్కృఞ్వది(3-4-163443) ఇతి ఇణః, కృఞశ్చ తోసున్ప్రత్యయః । కసున్-సృపితృదోః కసున్(3-4-173444) । `పురా క్రూరస్య విసృపో విరప్శిన్(త్రై.సం.[1-1-9].3), `పురా జర్తృభ్య ఆతృదః(ఋ.[8-1-12]) ।।

[1-1-9]

అవ్యయీభావశ్చ ।। [1-1-41] ।।

అవ్యయీభావసమాసోఽవ్యయసంజ్ఞో భవతి । కిం ప్రయోజనమ్ ? లుఙ్ముఖస్వరోపచారాః । లుక్--ఉపాగ్ని, ప్రత్యగ్ని శలభాః పతన్తి । ముఖస్వరః--ఉపాగ్నిముఖః, ప్రత్యగ్నిముఖః । ముఖం స్వాఙ్గమ్(6-2-1673901) ఇత్యుత్తరపదాన్తోదాత్తత్వం ప్రాప్తమ్ నావ్యయదిక్చబ్ద(6-2-1683902) ఇతి ప్రతిషిధ్యతే । తస్మిన్ ప్రతిషిద్ధే పూర్వపదప్రకృతిస్వర ఏవ భవతి । ఉపచారః--ఉపపయఃకారః, ఉపపయఃకామః । విసర్జనీయస్థానికస్య సకారస్య `ఉపచార ఇతి సంజ్ఞా, తత్రావ్యయీభావస్యావ్యయత్వే అతః కృకమికంసకుమ్భపాత్రకుశాకర్ణీష్వనవ్యయస్య(8-3-46160) ఇతి పర్యుదాసః సిద్ధో భవతి । సర్వమిదం కాణ్డం స్వరాదావపి పఠ్యతే ।

పునర్వచనమనిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమ్ । తేనాయం కార్యనియమః సిద్ధో భవతి । ఇహ చ--పురా సూర్యస్యోదేతోరాధేయః, పురా క్రూరస్య విసప ఇతి న లోకావ్యయనిష్ఠా(2-3-69627) ఇతి షష్ఠీప్రతిషేధో న భవతి ।।

[1-1-41]

శి సర్వనామస్థానమ్ ।। [1-1-42] ।।

`శి ఇత్యేతత్సర్వనామస్థానసంజ్ఞం భవతి । కిమిదం శి ఇతి ? జశ్శసోః శిః(7-1-20312)ఆదేశః । కుణ్డాని తిష్ఠన్తి, కుణ్డాని పశ్య । దధీని, మధూని । త్రపూణి, జతూని ।

సర్వనామస్థానప్రదేశాః--సర్వనామస్థానే చాసంబుద్ధౌ(6-4-8250) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-1-42]

సుడనపుంసకస్య ।। [1-1-43]।।

సుట్ ఇతి పఞ్చ వచనాని సర్వనామస్థానసంజ్ఞాని భవన్తి నపుంసకాదన్యత్ర । నపుంసకే న విధిర్న ప్రతిషేధః, తేన జసంశే సర్వనామస్థానసంజ్ఞా పూర్వేణ భవత్యేవ । రాజా, రాజానౌ, రాజానః, రాజానమ్, రాజానౌ। సుడితి కిమ్ ? రాజ్ఞః పశ్య । అనపుంసకస్యేతి కిమ్ ? సామనీ, వేమనీ ।।

[1-1-43]

న-వేతి విభాషా ।। [1-1-44] ।।

నేతి ప్రతిషేధః, వేతి వికల్పః, తయోః ప్రతిషేధవికల్పయోర్విభాషేతి సంజ్ఞా భవతి । ఇతికరణోఽర్థనిర్దేశార్థః । విభాషాప్రదేశేషు ప్రతిషేధవికల్పావుపతిష్ఠేతే । తత్ర ప్రతిషేధేన సమీకృతే విషయే పశ్చాద్వికల్పః ప్రవర్తతే । ఉభయత్రవిభాషాః ప్రయోజయన్తి । విభాషా శ్వేః(6-1-302420)--శుశావ, శిశ్వాయ; శుశువతుః, శిశ్వియతుః ।

విభాషాప్రదేశాః--విభాషా శ్వేః(6-1-302420) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-1-44]

ఇగ్యణః సమ్ప్రసారణమ్ ।। [1-1-45]।।

ఇగ్యో యణః స్థానే భూతో భావీ వా తస్య సంప్రసారణమ్ ఇత్యేషా సంజ్ఞా భవతి । యజ్-ఇష్టమ్ । వప్-ఉప్తమ్ । గ్రహ-గృహీతమ్ ।

కేచిదుభయథా సూత్రమిదం వ్యాచక్షతే-వాక్యార్థః సజ్ఞీ, వర్ణశ్చేతి । ఇగ్యణ ఇతి యో వాక్యార్థః స్థాన్యాదేశసంబన్ధలక్షణః స సంప్రసారణసంజ్ఞో భవతి; యణ్స్థానిక ఇగ్వర్ణః స సంప్రసారణసంజ్ఞో భవతీతి । తత్ర విధౌ వాక్యార్థ ఉపతిష్ఠతే-ష్యజః సంప్రసారణమ్(6-1-131003),వసోః సంప్రసారణమ్(6-4-131435) ఇతి । అనువాదే వర్ణః-సంప్రసారణాచ్చ(6-1-108330) ఇతి । సంఖ్యాతానుదేశాదిహ న భవతి- అదుహితరామితి । ద్యుభ్యామిత్యాదౌ దివ ఉత్(6-1-131337) ఇతి తపరకరణాత్ దీర్ఘో న భవతి।

సంప్రసారణప్రదేశాః--వసోః సంప్రసారణమ్(6-4-131435) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-1-45]

ఆద్యన్తౌ టకితౌ ।। [1-1-46]।।

ఆదిష్టిద్భవతి, అన్తః కిద్భవతి షష్ఠీనిర్దిష్టస్య । లవితా, ముణ్డో భీషయతే । టిత్ప్రదేశాః--ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః(7-2-352984) ఇత్యేవమాదయః ।

కిత్ప్రదేశాః-భియో హేతుభయే షుక్(7-3-402595) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-1-46]

మిదచోఽన్త్యాత్పరః ।। [1-1-47]।।

` అచః ఇతి నిర్ధారణే షష్ఠీ । జాతౌ చేదమేకవచనమ్ । అచాం సంనివిష్టానామన్త్యాదచః పరో మిద్భవతి । స్థానేయోగప్రత్యయపరత్వస్యాయమపవాదః । విరుణద్ధి, ముఞ్చతి, పయాంసి ।

మిత్ప్రదేశాః-రుధాదిభ్యః శ్నమ్(3-1-782543) ఇత్యేవమాదయః ।।

- మస్జేరన్త్యాత్పూర్వం నుమమిచ్ఛన్త్యనుషఙ్గసంయోగాదిలోపార్థమ్ - (మ.భా.1.115)।।

మగ్నః, మగ్నవాన్ । మజ్క్త్వా, మఙ్క్త్వా ।।

[1-1-47]

ఏచ ఇగ్ఘ్రస్వాదేశే ।। [1-1-48] ।।

ఏచో హ్రస్వాదేశే కర్త్తవ్య ఇగేవ హ్రస్వో భవతి, నాన్యః । రై-అతిరి । నౌ--అతిను । గో--ఉపగు ।
ఏచ ఇతి కిమ్ ? అతిఖట్వః, అతిమాలః । హ్రస్వాదేశ ఇతి కిమ్ ? దే3వదత్త । దేవద3త్త ।।

[1-1-48]

షష్ఠీ స్థానేయోగా ।। [1-1-49] ।।

పరిభాషేయం యోగనియమార్థా । ఇహ శాస్త్రే యా షష్ఠీ అనియతయోగా శ్రూయతే సా స్థానేయోగైవ భవతి, నాన్యయోగా । స్థానేయోగస్య నిమిత్తభూతే సతి సా ప్రతిపత్తవ్యా । స్థానశబ్దశ్చ ప్రసఙ్గవాచీ, యథా--దర్భాణాం స్థానే శరైః ప్రస్తరితవ్యమితి దర్భాణాం ప్రసఙ్గ ఇతి గమ్యతే; ఏవమిహాపి అస్తేః స్థానే= ప్రసఙ్గే భూర్భవతి--భవితా, భవితుమ్, భవితవ్యమ్ । బ్రువః ప్రసఙ్గే వచిర్భవతి-వక్తా, వక్తుమ్, వక్తవ్యమ్ । ప్రసఙ్గే సంబన్ధస్య నిమిత్తభూతే బ్రువః ఇతి షష్ఠీ ।

బహవో హి షష్ఠ్యర్థాః స్వస్వామ్యనన్తరసమీపసమూహవికారావయవాద్యాః, తత్ర యావన్తః శబ్దే సంభవన్తి తేషు సర్వేషు ప్రాప్తేషు నియమః క్రియతే । షష్ఠీ స్థానేయోగేతి-స్థానే యోగోఽస్యా ఇతి వ్యధికరణో బహువ్రీహిః । అత ఏవ నిపాతనాచ్చ సప్తమ్యా అలుక్ ।।

[1-1-49]

స్థానేఽన్తరతమః ।। [1-1-50] ।।

స్థానే ప్రాప్యమాణానామన్తరతమ ఆదేశో భవతి సదృశతమః । కుతశ్చ శబ్దస్యాన్తర్యమ్ ? స్థానార్థగుణప్రమాణతః ।

స్థానతః--అకః సవర్ణే దీర్ఘః(6-1-10185) । దణ్డాగ్రమ్, యూపాగ్రమ్ । ద్వయోరకారయోః కణ్ఠ్య ఏవ దీర్ఘ ఆకారో భవతి ।

అర్థతః--వతణ్డీ చాసౌ యువతిశ్చ వాతణ్డ్యయువతిః । పుంవద్భావేనాన్తరతమః పుంశబ్దోఽతిదిశ్యతే । గుణతః--పాకః, త్యాగ, రాగః । చజోః కుఘిణ్ణ్యతోః(7-3-522863) ఇతి చకారస్యాల్పప్రాణస్యాఘోషస్య తాదృశ ఏవ కకారో భవతి । జకారస్య ఘోషవతోఽల్పప్రాణస్య తాదృశ ఏవ గకారః ।

ప్రమాణతః--అముష్మై, అమూభ్యామ్ । అదసోసేర్దాదు దో మః(8-2-80419) ఇతి హ్రసల్వస్య హ్రస్వః, దీర్ఘస్య దీర్ఘః ।

`స్థానే ఇతి వర్త్మానే పునః స్థానేగ్రహణం కిమ్ ? యత్రానేకమాన్తర్యం సంభవతి తత్ర స్థానత ఏవాన్తర్య బలీయో యథా స్యాత్ । చేతా, స్తోతా । ప్రమాణతోఽకారో గుణః ప్రాప్తస్తత్ర స్థానత ఆన్తర్యాదేకారౌకారౌ భవతః ।

తమప్గ్రహణం కిమ్ ? వాగ్ఘసతి, త్రిష్టుబ్భసతి । ఝయో హోఽన్యతరస్యామ్(8-4-62119) ఇతి హకారస్య పూర్వసవర్ణే క్రియమాణే సోష్మణః సోష్మాణః ఇతి ద్వితీయాః ప్రసక్తాః, నాదవతో నాదవన్త ఇతి తృతీయాః, తమప్గ్రహణాద్యే సోష్మాణో నాదవన్తశ్చ తే భవన్తి చతుర్థాః ।।

[1-1-50]

ఉరణ్ రపరః ।। [1-1-51]।।

ఉః స్థానేఽణ్ ప్రసజ్యమాన ఏవ రపరో వేదితవ్యః । కర్తా, హర్తా । కిరతి, గిరతి । ద్వైమాతురః, త్రైమాతురః ।

ఉరితి కిమ్ ? ఖేయమ్, గేయమ్ ।

అణ్గ్రహణం కిమ్ ? సుధాతురకఙ్ చ(4-1-171017)--సౌధాతకిః ।।

[1-1-51]

అలోఽన్త్యస్య ।। [1-1-52]।।

షష్ఠీనిర్దిష్టస్య య ఉచ్యతే ఆదేశః సోఽన్త్యస్యాలః స్థానే వేదితవ్యః । ఇద్గోణ్యాః(1-2-501703)--పఞ్చగోణిః, దశగోణిః ।।

[1-1-52]

ఙిచ్చ ।। [1-1-53]।।

ఙిచ్చ య ఆదేశః సోఽనేకాలపి అలోఽన్త్యస్య భవతి । ఆనఙృతో ద్వన్ద్వే(6-3-25921)-హోతాపోతారౌ, మాతాపితరౌ । తాతఙి ఙిత్కరణస్య సావకాశత్వాద్
గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థత్వాత్ సర్వాదేశస్తాతఙ్ భవతి--జీవతాద్భవాన్ । జీవతాత్త్వమ్ ।।

[1-1-53]

ఆదేః పరస్య ।। [1-1-54] ।।

పరస్య కార్యం శిష్యమాణమాదేరలః ప్రత్యేతవ్యమ్ । క్వ చ పరస్య కార్య శిష్యతే ? యత్ర పఞ్చమీనిర్దేశః । తద్యథా--ఈదాసః(7-2-833104)ఆసీనో యజతే । ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్యోఽప ఈత్(6-3-77941), ద్వీపమ్, తఅన్తరీపమ్, సమీపమ్ ।।

[1-1-54]

అనేకాల్శిత్సర్వస్య ।। [1-1-55] ।।

అనేకాల్ య ఆదేశః శిచ్చ స సర్వస్య షష్ఠీనిర్ద్దిష్టస్య స్థానే భవతి । అస్తేర్భూః(2-4-522470)--భవితా, భవితుమ్, భవితవ్యమ్ ।

శిత్ఖల్వపి-జశ్శసోః శిః(7-1-20312) । కుణ్డాని తిష్ఠన్తి, కుణ్డాని పశ్య ।।

[1-1-55]

స్థానివదాదేశోఽనల్విధౌ ।। [1-1-56] ।।

స్థాన్యాదేశయోః పృథక్త్వాత్ స్థాన్యాశ్రయం కార్యమాదేశే న ప్రాప్నోతీత్యయమతిదేశ ఆరభ్యతే । స్థానినా తుల్యం వర్త్తత ఇతి స్థానివత్ । స్థానివదాదేశో భవతి, స్థాన్యాశ్రయేషు కార్యేష్వనలాశ్రయేషు, స్థాన్యలాశ్రయాణి కార్యాణి వర్జయిత్వా । న అల్విధిరనల్విధిరిత్యర్థః । కిముదాహరణమ్ ? ధాత్వఙ్గకృత్తద్ధితావ్యయసుప్తిఙ్పదాదేశాః ।

ధాత్వాదేశో ధాతువద్భవతి--అస్తేర్భూః(2-4-522470), బ్రువో వచిః(2-4-532453), ఆర్ధధాతు-కే విషయే ప్రాగేవాదేశేషు కృతేషు ధాతోరితి తవ్యాదయో భవన్తి-భవితా, భవితుమ్, భవితవ్యమ్; వక్తా, వక్తుమ్, వక్తవ్యమ్ ।

అఙ్గాదేశోఽఙ్గవద్భవతి--కేన, కాభ్యామ్, కైః। కిమః కాదేశే కృతేఽఙ్గాశ్రయా ఇనదీర్ఘత్త్వైస్భావా భవన్తి ।

కృదాదేశః కృద్వద్భవతి-ప్రకృత్య, ప్రహృత్య । ల్యబాదేశే కృతే హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్(6-1-712858) ఇతి తుగ్భవతి ।

తద్ధితాదేశస్తద్ధితవద్భవతి-దాధికమ్, అద్యతనమ్ । కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ(1-2-46179) ఇతి ప్రాపతిపదికసంజ్ఞా భవతి ।

అవ్యయాదేశోఽవ్యయవద్భవతి--ప్రస్తుత్య, ప్రహృత్య, ఉపస్తుత్య । అవ్యయాత్(2-4-82452) ఇతి సుబ్లుగ్ భవతి ।

సుబాదేశః సుబ్వద్భవతి-వృక్షాయ, ప్లక్షాయ । సుపి చ(7-3-102202) ఇతి దీర్ఘత్వం భవతి ।

తిఙాదేశస్తిఙ్వద్భవతి-అకురుతామ్, అకురుతమ్ । సుప్తిఙన్తం పదమ్(1-4-1429) ఇతి పదసంజ్ఞా భవతి ।

పదాదేశః పదవద్భవతి--గ్రామో వః స్వమ్, జనపదో నః స్వమ్ । పదస్య(8-1-16401) ఇతి రుత్వం భవతి ।

వత్కరణం కిమ్ ? స్థానే ఆదేశస్య సంజ్ఞా మా విజ్ఞాయీతి । స్వాశ్రయమపి యథా స్యాత్ । ఆఙో యమహనః(1-3-282695)--ఆహత, ఆవధిష్టేతి । ఆత్మనేపదముభయత్రాపి భవతి ।

ఆదేశగ్రహణం కిమ్ ? ఆనుమానికస్యాప్యాదేశస్య స్థానివద్భావో యథా స్యాత్--పచతు । ఏరుః।

అనల్విధావితి కిమ్ ? ద్యుపథితదాదేశా న స్థానివద్భవన్తి ద్యౌః పన్థాః, స ఇతి । హల్ఙ్యాబ్(6-1-68252) ఇతి సులోపో న భవతి ।

[1-1-56]

అచః పరస్మిన్పూర్వవిధౌ ।। [1-1-57]।।

పూర్వేణానల్విధౌ స్థానివద్భావ ఉక్తః, అల్విధ్యర్థమిదమారభ్యతే । ఆదేశః స్థానివదితి వర్తతే । అచ ఇతి స్థానినిర్దేశః । పరస్మిన్నితి నిమిత్తసప్తమీ । పూర్వవిధావితి విషయసప్తమీ । అజాదేశః పరనిమిత్తకః పూర్వవిధౌ కర్తవ్యే స్థానివద్భవతి । పటయతి । అవధీత్ । బహుఖట్వకః । పటుమాచష్ట ఇతి ణిచి టిలోపే కృతే తస్య స్థానివద్భావాద్ అత ఉపధాయాః(7-2-1162282) ఇతి వృద్ధిర్న భవతి । అవధీత్--అతో లోపస్య స్థానివద్భావాద్ అతో హలాదేర్లఘోః(7-2-72284) ఇతి హలన్తలక్షణా వృద్ధిర్న భవతి । బహుఖట్వక ఇతి--ఆపోఽన్యతరస్యామ్(7-4-15]) ఇతి హ్రస్వస్య స్థానివద్భావాద్ హ్రస్వాన్తేఽన్త్యాత్పూర్వమ్(6-2-1743908) ఇతి స్వరో న భవతి । అచ ఇతి కిమ్ ? ప్రశ్నః । ఆక్రాష్టామ్ । ఆగత్య । ప్రశ్న ఇతి --ప్రచ్ఛేర్నఙ్ప్రత్యయే చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ(6-4-192561) ఇతి ఛకారస్య శకారః పరనిమిత్తకస్తుకి కర్తవ్యే న స్థానివద్భవతి । ఆక్రాష్టామితి--ఝలో ఝలి(8-2-262281) ఇతి సిచో లోపః పరనిమిత్తకః కృషేః షకారస్య షఢోః కః సి(8-2-41295) ఇతి కకారే కర్తవ్యే న స్థానివద్భవతి । ఆగత్యేతి--వా ల్యపి(6-4-383334) ఇతి అనునాసికలోపః పరనిమిత్తకస్తుకి కర్తవ్యే న స్థానివద్భవతి ।

పరస్మిన్నితి కిమ్ ? యువజానిః । వధూటీజానిః । వైయాఘ్రపద్యః । ఆదీధ్యే । యువజానిరితి--జాయాయా నిఙ్(5-4-134872) న పరనిమిత్తకః, తేన యలోపే న స్థానివద్భవతి । వైయాఘ్రపద్య ఇతి- న పరనిమిత్తకః పాదస్యాన్తలోపః పద్భావం న ప్రతిబధ్నాతి । ఆదీధ్యే ఇతి-దీధీఙ ఉత్తమపురుషైకవచనే టేరేత్వస్యాపరనిమిత్తకత్వాద్ యీవర్ణయోర్దీధీవేవ్యోః(7-4-532488) ఇతి లోపో న భవతి ।

పూర్వవిధావితి కిమ్ ? హే గౌః । బాభ్రవీయాః । నైధేయః । హే గౌరితి వృద్ధిరజాదేశః సంబుద్ధిలోపే కర్త్_వ్యే న స్థానివద్భవతి । బాభ్రవీయా ఇతి-బాభ్రవ్యస్యామీ ఛాత్రా ఇతి వృద్ధాచ్ఛః(4-2-1141337) ఇతి ఛః, హలస్తద్ధితస్య(6-4-150472) ఇతి యకారలోపే కర్త్_వ్యేఽవాదేశో న స్థానివద్భవతి । నైధేయః-ఆతో లోప ఇటి చ (6-4-642372) ఇత్యాకారలోపః, ఇతశ్చానిఞః(4-1-1221125) ఇతి ద్వ్యజ్లక్షణే ప్రత్యవిధౌ న స్థానివద్భవతి ।।

[1-1-57]

న పదాన్తద్వివ్ర్వచనవరేయలోపస్వరసవర్ణానుస్వారదీర్ఘజశ్చర్విధిషు ।। [1-1-57] ।।

పూర్వేణాతిప్రసక్తః స్థానివద్భావ ఏతేషు విధిషు ప్రతిషిధ్యతే । పదాన్తవిధిం ప్రత్యజాదేశో న స్థానివద్భవతి-కౌ స్తః, యౌ స్తః । తాని సన్తి, యాని సన్తి । శ్నసోరల్లోపః(6-4-1112469) క్ఙితి సార్వధాతుకే ఇతి పరనిమిత్తకః, స పూర్వవిధావావాదేశే యణాదేశే చ కర్త్తవ్యే స్థానివత్ స్యాత్, అస్మాద్వచనాన్న భవతి ।

ద్విర్వచనవిధిం ప్రతి న స్థానివద్భవతి-దద్ధ్యత్ర । మద్ధ్వత్ర । యణాదేశః పరనిమిత్తకస్తస్య స్థానివద్భావాద్ అనచి చ(8-4-4748) ఇతి ధకారస్య ద్విర్వచనం న స్యాదస్మాద్వచనాద్భవతి ।

వరే యోఽజాదేశః స పూర్వవిధిం ప్రతి న స్థానివద్భవతి-అప్సు యాయావరః ప్రవపేత పిణ్డాన్ । యాతేర్యఙన్తాద్ యశ్చ యఙః(3-2-1763156) ఇతి వరచి కృతే అతో లోపః(6-4-482308) పరనిమిత్తకః, తస్య స్థానివత్త్వాద్ ఆతో లోప ఇటి చ(6-4-643156) ఇత్యాకారలోపః స్యాదస్మాద్వచనాన్న భవతి ।

యలోప । యలోపవిధిం ప్రత్యజాదేశో న స్థానివద్భవతి-కణ్డూతిః । కణ్డూయతేః క్తిని కృతే, అతో లోపః పరనిమిత్తకః, లోపో వ్యోర్వలి(6-1-66873) ఇతి యలోపే స్థానివత్ స్యాదస్మాద్వచనాన్న భవతి ।

స్వర । స్వరవిధిం ప్రతి అజాదేశో న స్థానివద్భవతి --చికీర్షకః, జిహీర్షకః । ణ్వులి కృతే అతో లోపః(6-4-482308) పరనిమిత్తకో లితి(6-1-1933676) ప్రత్యయాత్పూర్వముదాత్తమితి స్వరే కర్త్తవ్యే న స్థానివద్ భవతీతి ।

సవర్ణ । సవర్ణవిధిం ప్రతి అజాదేశో న స్థానివద్ భవతి--శిణ్ఢి, పిణ్ఢి । శిషేః పిషేశ్చ లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనే, రుధాదిభ్యః శ్నమ్(3-1-783676) హిత్వధిత్వష్టుత్వజశ్త్వేషు కృతేషు, శ్నసోరల్లోపః(6-4-1112469) క్ఙితి సార్వధాతుకే పరనిమిత్తకోఽనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణే కర్త్తవ్యే న స్థానివద్ భవతి ।

అనుస్వార । అనుస్వారవిధిం ప్రత్యజాదేశో న స్థానివద్ భవతి-శింషన్తి, పింషన్తి । నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి(8-3-24123) ఇతి అనుస్వారే కర్త్తవ్యే శ్నసోరల్లోపో న స్థానివద్ భవతి।

దీర్ఘ । దీర్ఘవిధిం ప్రతి అజాదేశో న స్థానివద్ భవతి- ప్రతిదీవ్నా, ప్రతిదీవ్నే । ప్రతిదివన్నిత్యేతస్య భస్య(6-4-129233)ఇత్యధికృత్య తృతీయైకవచనే చతుర్థ్యేకవచనే చ అల్లోపోఽనః(6-4-134234) ఇతి అకారలోపః పరనిమిత్తకః, తస్య స్థానివద్భావాద్ హలి చ(8-2-77354) ఇతి దీర్ఘత్వం న స్యాత్, న హ్యయం వకారో హల్పర ఇతి, అస్మాద్వచనాద్ భవతి ।

జశ్ । జశ్విధిం ప్రత్యజాదేశో న స్థానివద్ భవతి--సగ్ధిశ్చ మే,సపీతిశ్చ మే । బబ్ధాన్తే హరీ ధానాః । అదేః క్తిని బహులం ఛన్దసి(8-4-393398) ఇతి ఘస్లాదేశఃఘసిభసోర్హలి చ(6-4-1003550) ఇతి ఉపధాలోపః, ఝలో ఝలి(8-2-262281) ఇతి సలోపః, ఝషస్తథోర్ధోఽధః(8-2-402280) ఇతి ధత్వమ్, ఉపధాలోపస్య స్థానివత్త్వాత్ । ఝలాం జశ్ ఝశి(8-4-5352) ఇతి ధకారస్య జశ్త్వం న

స్యాదస్మాద్వచనాద్ భవతి । సమానా గ్దిః, సమానస్య సభావః--సగ్దిః । బబ్ధామితి- భసేర్లోడ్ద్వివచనే శపః శ్లుః, ద్విర్వచనమ్, అభ్యాసకార్యమ్, ఘసిభసోర్హలి చ(6-4-1003550) ఇతి ఉపధాలోపః, ఝలో ఝలి(8-2-262281) ఇతి సలోపః, ఝషస్తథోర్ధోఽధ(8-2-402280) ఇతి ధత్వమ్, ఉపధాలోపస్య స్థానివత్త్వాత్ ఝలాం జశ్ ఝశి జశ్త్వం న స్యాదస్మాద్వచనాద్ భవతి ।

చర్ । చర్విధిం ప్రత్యజాదేశో న స్థానివద్ భవతి--జక్షతుః, జక్షుః । `అక్షన్నమీమదన్త పితరః(వా.సం.19.36) । లిడ్ద్వివచనబహువచనయోరదేర్ఘస్లాదేశః, గమహనజనఖనఘసామ్(6-4-982363) ఇత్యుపధాలోపః, ద్విర్వచనమ్, అభ్యాసకార్యమ్ । తత్రోపధాలోపస్య స్థానివత్త్వాత్ ఖరి చ(8-4-55121) ఇతి ఘకారస్య చర్త్వం న స్యాదస్మాద్వచనాద్ భవతి । శాసివసిఘసీనాం చ(8-3-602410) ఇతి షత్వమ్ । అక్షన్నిత్యదేర్లుఙ్బహువచనే ఘస్లాదేశశ్చ్లేరాగతస్య మన్త్రే ఘసహ్వర(2-4-803402) ఇతి లుక్, గమహనజనఖనఘసామ్(6.4982363) ఇత్యుపధాలోపః, తస్య స్థానివత్త్వాత్ ఖరి చ(8-4-55121)ఇతి చర్త్వం న స్యాదస్మాద్వచనాద్ భవతి । స్వరదీర్ఘయలోపేషు లోపాజాదేశో న స్థానివద్భవతి, అన్యత్ర తు స్థానివదేవ । తేన బహుఖట్వకః, కిర్యోః గిర్యోః, వాయ్వోరితి స్థానివత్వాత్ స్వర-దీర్ఘ-యలోపా న భవన్తి ।।

[1-1-57]

ద్విర్వచనేఽచి ।। [1-1-59] ।।

ద్విర్వచననిమిత్తేఽచి అజాదేశః స్థానివద్భవతి ద్విర్వచన ఏవ కర్త్వ్యే । రూపాతిదేశశ్చాయం నియతకాలః, తేన కృతే ద్విర్వచనే పునరాదేశరూపమేవావతిష్ఠతే ।

ఆల్లోపోపధాలోపణిలోపయణవాయావాదేశాః ప్రయోజనమ్ ।

ఆల్లోపః--పపతుః, పపుః । ఆతో లోప ఇటి చ(6-4-642372) ఇత్యాకారలోపే కృతే తస్య స్థానివద్భావాద్ ఏకాచః(6-1-12175) ఇతి ద్విర్వచనం భవతి ।

ఉపధాలోపః-- జఘ్నతుః। జఘ్నుః। గమహనజనఖనఘసాం లోపః క్ఙిత్యనఙి(6-4-982363)ఇత్యుపధాలోపే కృతే అనచ్కత్వాద్ ద్విర్వచనం న స్యాదస్మాద్వచనాద్భవతి। ణిలోపః-- ఆటిటత్ । అటతేర్ణిచి లుఙి చఙి ణిలోపే కృతే తస్య స్థానివత్త్వాద్ అజాదేర్ద్వితీయస్య(6-1-22176) ఇతి టిశబ్దస్య ద్విర్వచనం భవతి ।

యణ్--చక్రతుః, చక్రుః । కరోతేరతుసి ఉసి చ యణాదేశే కృతేఽనచ్కత్వాద్ ద్విర్వచనం న స్యాత్, స్థానివత్త్వాద్భవతి ।

అయవాయావాదేశాః--నినయ, నినాయ। లులవ, లులావ । నయతేర్లునాతేశ్చోత్తమే ణలి గుణే కృతే వృద్ధౌ

చాయవాయావాదేశాస్తేషాం స్థానివత్త్వాన్ నేనైలోలావితి ద్విర్వచనం భవతి ।

ద్విర్వచన ఇతి కిమ్ ? జగ్లే । మమ్లే । శ్రవణమాకారస్య న భవతి ।

ద్విర్వచననిమిత్త ఇతి కిమ్ ? దుద్యుషతి । ఊఠి యణాదేశో న స్థానివద్భవభతి ।

అచీతి కిమ్ ? జేఘ్రీయతే, దేధ్మీయతే । ఈ ఘ్రాధ్మోః(7-4-312648) యజి చ(7-4-302633) ఇతి ఈకారాదేశస్తస్య స్థానివద్భావాదాకారస్య ద్విర్వచనం స్యాత్ । అజ్గ్రహణాన్న భవతి ।।

[1-1-59]

అదర్శనం లోపః ।। [1-1-60] ।।

అదర్శనమశ్రవణమనుచ్చారణమనుపలబ్ధిరభావో వర్ణవినాశః--ఇత్యనర్థాన్తరమ్ । ఏత్రైః శబ్దైర్యోఽభిధీయతే తస్య లోప ఇతీయం సంజ్ఞా భవతి । అర్థస్యేయం సంజ్ఞా; న శబ్దస్య । ప్రసక్తస్యాదర్శనం లోపసంజ్ఞం భవతి ।

గోధాయా ఢ్రక్(4-1-1291135)-గౌధేరః । పచేరన్ । జీవేరదానుక్(ఉణాది.1.163)-జీరదానుః । స్రివేర్మనిన్-ఆస్రేమాణమ్ । యకారవకారయోరదర్శనమిహోదాహరణమ్ । అపరస్యానుబన్ధాదేః ప్రసక్తస్య ।

లోపప్రదేశాః-లోపో వ్యోర్వలి(6-1-66873) ఇత్యేవమాదయః ।।

ప్రత్యయస్య లుక్శ్లులుపః ।। 1.1. 61 ।।

అదర్శనమ్ ఇతి వర్త్తతే । ప్రత్యయాదర్శనస్య లుక్-శ్లు-లుప్-ఇత్యేతాః సంజ్ఞా భవన్తి । అనేకసంజ్ఞావిధానాచ్చ తద్భావితగ్రహణమిహ విజ్ఞాయతే । లుక్సంజ్ఞాభావితం ప్రత్యయాదర్శనం లుక్సంజ్ఞం భవతి, శ్లుసంజ్ఞాభావితం శ్లుసంజ్ఞం భవతి, లుప్సంజ్ఞాభావితం లుప్సంజ్ఞం భవతి । తేన సంజ్ఞానాం సఙ్కరో న భవతి । విధిప్రదేశేషు చ భావినీ సంజ్ఞా విజ్ఞాయతే । అత్తి । జుహోతి । వరణాః ।

ప్రత్యయగ్రహణం కిమ్ ? అగస్తయః । కుణ్డినాః ।

లుక్శ్లులుప్ప్రదేశాః--లుక్తద్ధితలుకి(1-2-491408),జుహోత్యాదితభ్యః శ్లుః(2-4-752489),జనపదే లుప్(4-2-811293) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-1-60]

ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్ ।। [1-1-62] ।।

ప్రత్యయనిమిత్తం కార్యమసత్యపి ప్రత్యయే కథం తు నామ స్యాదితి సూత్రమిదమారభ్యతే । ప్రత్యయలోపే కృతే ప్రత్యయలక్షణం ప్రత్యయహేతుకం కార్యం భవతి । అగ్నిచిత్,

సోమసుత్, అధోగిత్యత్ర సుప్తిఙోర్లుప్తయోః సుప్తిఙన్తం పదమ్(1-4-1429) ఇతి పదసంజ్ఞా భవతి । అధోగితి దుహేర్లఙి తిపి శబ్లుకి తిలోపే ఘత్వభష్భావజశ్త్వచర్త్వేషు కృతేషు రూపమ్ ।

ప్రత్యయ ఇతి వర్త్తమానే పునః ప్రత్యయగ్రహణం కిమ్ ? కృత్స్నప్రత్యయలోపే యథా స్యాత్ । ఇహ మా భూత్--ఆఘ్నీయ, సఙ్గ్మీయ । హనిగమ్యోర్లిఙాత్మనేపదే లిఙః సలోపోఽనన్త్యస్య(7-2-792211) ఇతి సీయుట్సకారలోపః ప్రత్యయైకదేశలోపస్తత్ర ప్రత్యయలక్షణేన ఝలీత్యనునాసికలోపో న భవతి ।

ప్రత్యయలక్షణమితి కిమ్ ? రాయః కులం రైకులమ్, గవే హితం గోహితమ్-ఆయవాదేశౌ న భవతః వర్ణాశ్రయత్వాత్ ।।

[1-1-62]

న లుమతాఙ్గస్య ।। [1-1-63] ।।

పూర్వేణాతిప్రసక్తం ప్రత్యయలక్షణమితి విశేషే ప్రతిషేధ ఉచ్యతే । లుమతా శబ్దేన లుప్తే ప్రత్యయే యదఙ్గం తస్య ప్రత్యయలక్షణం కార్యం న భవతి । గర్గాః । మృష్టః । జుహుతః । యఞ్శపోర్లుమతా లుప్తయోరఙ్గస్య గుణవృద్ధీ న భవతః ।

లుమతేతి కిమ్ ? కార్యతే । హార్యతే । అఙ్గస్యేతి కిమ్ ? పఞ్చ । సప్త । పయః । సామ ।।

[1-1-63]

అచోఽన్త్యాది టి ।। [1-1-64]।।

అచః ఇతి నిర్ధారణే షష్ఠీ । జాతావేకవచనమ్ । అచాం సంనివిష్టానాం యోఽన్త్యోఽచ్ తదాది శబ్దరూపం టిసంజ్ఞం భవతి । అగ్నిచిత్-ఇచ్ఛబ్దః । సోమసుత్-ఉచ్ఛబ్దః । ఆతామ్, ఆథామ్--ఆమ్శబ్ద । పచేతే, పచేథే ।

టిప్రదేశాః--టిత ఆత్మనేపదానాం టేరే(3-4-792233) ఇత్యేవమాదయః ।

[1-1-64]

అలోఽన్త్యాత్పూర్వ ఉపధా ।। [1-1-65]।।

ధాత్వాదౌ వర్ణసముదాయేఽన్త్యాదలః పూర్వో యో వర్ణః సోఽలేవోపధాసంజ్ఞో భవతి । పచ్ పఠ్--అకారః । భిద్, ఛిద్-ఇకారః । బుధ్, యుధ్-ఉకారః । వృత్, వృధ్-ఋకారః ।

అల ఇతి కిమ్ ? శిష్టః, శిష్టవాన్ । సముదాయాత్పూర్వస్య మా భూత్ ।

ఉపధాప్రదేశాః-అత ఉపధాయాః(7-2-1152282) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-1-65]

తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య ।। [1-1-66] ।।

తస్మిన్ ఇతి సప్తమ్యర్థనిర్దేశే పూర్వస్యైవ కార్యం భవతి, నోత్తరస్య । ఇకో యణచి(6-1-7747)--దధ్యుదకమ్, మధ్విదమ్, పచత్యోదనమ్ । నిర్దిష్టగ్రహణమానన్తర్యార్థమ్ । అగ్నిచిదత్రేతి వ్యవహితస్య మా భూత్ ।।

[1-1-66]

తస్మాదిత్యుత్తరస్య ।। [1-1-67] ।।

నిర్దిష్టగ్రహణమనువర్త్తతే । `తస్మాద్ ఇతి పఞ్చమ్యర్థనిర్దేశః । ఉత్తరస్యైవ కార్య భవతి, న పూర్వస్య । తిఙ్ఙతిఙః(8-1-283935)--ఓదనం పచతి । ఇహ న భవతి - పచత్యోదనమితి ।

[1-1-67]

స్వం రూపం శబ్దస్యాశబ్దసంజ్ఞా ।। [1-1-68] ।।

శాస్త్రే స్వమేవ రూపం శబ్దస్య గ్రాహ్యం బోధ్యం ప్రత్యాయ్యం భవతి, న బాహ్యోఽర్థః, శబ్దసంజ్ఞం వర్జయిత్వా । శబ్దేనార్థావగతేరర్థే కార్యస్యాసమ్భవాత్ తద్వాచినాం శబ్దానాం సంప్రత్యయో మా భూదితి సూత్రమిదమారభ్యతే । అగ్నేర్ఢక్(4-2-331236)-`ఆగ్నేయమష్టాకపాలం నిర్వపేత్(వై.శ్రౌ.సూ.1.19) । అగ్నిశబ్దోఽగ్నిశబ్దస్యైవ గ్రాహకో భవతి, న జ్వలనః పావకో ధూమకేతురితి; నాతః ప్రత్యయో భవతి ।

ఉదశ్వితోఽన్యతరస్యామ్(4-2-191220)-ఔదశ్విత్కమ్ । ఔదశ్వితమ్ । తక్రమ్ = అరిష్టం కాలశేపం దణ్డాహతం మథితమితి, నాతః ప్రత్యయో భవతి ।

అశబ్దసంజ్ఞేతి కిమ్ ? దాధా ఘ్వదాప్(1-1-202373) ,తరప్తమపౌ ఘః(1-1-232003)-ఘుగ్రహణేషు ఘగ్రహణేషు చ సంజ్ఞినాం గ్రహణమ్, న సంజ్ఞాయాః ।।

- సిత్తద్విశేషాణాం వృక్షాద్యర్థమ్ - (మ.భా.1.176)।। సిన్నిర్దేశః కర్తవ్యః । తతో వక్తవ్యమ్-తద్విశేషాణాం గ్రహణం భవతీతి । కిం ప్రయోజనమ్ ? వృక్షాద్యర్థమ్ । విభాషా వృక్షమృగతృణ(2-4-12916) ఇతి--ప్లక్షన్యగ్రోధమ్, ప్లక్షన్యగ్రోధాః ।

-పిత్పర్యాయవచనస్య చ స్వాద్యర్థమ్ - ।।(మ.భా.1.177) పిన్నిర్దేశః కర్త్తవ్యః । తతో వక్తవ్యమ్-పర్యాయవచనస్య గ్రహణం భవతి, చకారాత్ స్వస్య రూపస్య తద్విశేషాణాం చేతి । కిం ప్రయోజనమ్ ? స్వాద్యర్థమ్ । స్వే పుషః(3-4-403361)-స్వపోషం పుష్టః । రైపోషమ్ । ధనపోషమ్ । అశ్వపోషమ్ । గోపోషమ్ ।

- జిత్పర్యాయవచనస్యైవ రాజాద్యర్థమ్ - ।।(మ.భా.1.177) జిన్నిర్దేశః కర్త్తవ్యః । తతో వక్ష్యమ్-పర్యాయవచనస్యైవ గ్రహణం భవతీతి, న స్వరూపస్య, నాపి తద్విశేషాణామ్ । కిం ప్రయోజనమ్ ? రాజాద్యర్థమ్ । సభారాజాఽమనుష్యపూర్వా(2-4-23826)-ఇనసభమ్;

ఈశ్వరసభమ్ । తస్యైవ న భవతి-రాజసభా । తద్విశేషాణాం చ న భవతి-పుష్యమిత్రసభా, చన్ద్రగుప్తసభా ।

-ఝిత్తద్విశేషాణాం చ మత్స్యాద్యర్థమ్ - ।।(మ.భా.1.177) ఝిన్నిర్దేశః కర్త్తవ్యః । తతో వక్తవ్యమ్--తస్య చ గ్రహణం భవతి తద్విశేషాణాం చేతి । కిం ప్రయోజనమ్ మత్స్యాద్యర్థమ్ ।పక్షిమత్స్యమృగాన్ హన్తి(4-4-35].1585) ఇతి ఠక్ । పాక్షికః, మాత్స్యికః । తద్విశేషాణామ్-శాకునికః । పర్యాయాణాం న భవతి-అజిహ్మాన్ హన్తి, అనిమిషాన్ హన్తీతి । -అథైకస్యేష్యతే-మీనాన్ హన్తీతి మైనికః ।

[1-1-68]

అణుదిత్సవర్ణస్య చాప్రత్యయః ।। [1-1-69] ।।

పరేణ ణకారేణ ప్రత్యాహారగ్రహణమ్ । అణ్ గృహ్యమాణ ఉదిచ్చ సవర్ణానాం గ్రాహకో భవతి, స్వస్య చ రూపస్య; ప్రత్యయం వర్జయిత్వా । ఆద్ గుణః(6-1-8769), అస్య చ్వౌ(7-4-322118),యస్యేతి చ(6-4-14834)। స్వరానునాసిక్యకాలభిన్నస్య గ్రహణం భవతి । ఉదిత్ఖల్వపి-చుటూ(1-3-7189),లశక్వతద్ధితే(1-3-8195) । చవర్గటవర్గయోః కవర్గస్య చ గ్రహణం భవతి ।

అప్రత్యయ ఇతి కిమ్ ? సనాశంసభిక్ష ఉః(3-2-1683148) , అ సాంప్రతికే(4-3-91379)-దీర్ఘో న భవతి ।।

[1-1-69]

తపరస్తత్కాలస్య ।। [1-1-70] ।।

తః పరో యస్మాత్సోఽయం తపరః,తాదపి పరస్తపరః, తపరో వర్ణస్తత్కాలస్యాత్మనా తుల్యకాలస్య గుణాన్తరయుక్తస్య సవర్ణస్య గ్రాహకో భవతి, స్వస్య చ రూపస్య । విధ్యర్థమిదమ్ । అణ్ ఇతి నానువర్త్తనే । అణామన్యేషాం చ తపరాణామ్ ఇదమేవ గ్రహణకశాస్త్రమ్ । అతో భిస ఐస్(7-1-9203) ఇత్యేవమాదిషు పూర్వగ్రహణకశాస్త్రం న ప్రవర్త్తత ఏవ । అతపరా అణస్తస్యావకాశః ।

కిముదాహరణమ్ ?అతో భిస ఐస్(7-1-9203)--వృక్షైః, ప్లక్షైః । విడ్వనోరనునాసికస్యాత్(6-4-412982)--అబ్జాః, గోజాః ।

తత్కాలస్యేతి కిమ్ ? ఖట్వాభిః, మాలాభిః ।।

[1-1-70]

ఆదిరన్త్యేన సహేతా ।। [1-1-71]।।

ఆదిరన్త్యేనేత్సంజ్ఞకేన సహ గృహ్యమాణస్తన్మధ్యపతితానాం వర్ణానాం గ్రాహకో భవతి, స్వస్య చ రూపస్య । అణ్ । అక్ । అచ్ । హల్ । సుప్ । తిఙ్ ।

అన్త్యేనేతి కిమ్ ? సుడితి తృతీయైకవచనేన టా ఇత్యనేన గ్రహణం మా భూత్ ।।

[1-1-71]

యేన విధిస్తదన్తస్య ।। [1-1-72] ।।

యేన విశేషణేన విధిర్విధీయతే స తదన్తస్యాత్మాన్తస్య సముదాయస్య గ్రాహకో భవతి, స్వస్య చ రూపస్య । ఏరచ్(3-3-563231)--ఇవర్ణాన్తాదచ్ప్రత్యయో భవతి--చయః,జయః, అయః । ఓరావశ్యకే(3-1-1252886) ఉవర్ణాన్తాద్ ణ్యద్భవతి--అవశ్యలావ్యమ్, అవశ్యపావ్యమ్ ।।

-సమాసప్రత్యయవిధౌ తదన్తవిధేః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -।।(మ.భా.1.184) ద్వితీయాన్తం శ్రితాదిభిః సహ సమస్యతే--కష్టశ్రితః । ఇహ మా భూత్-కష్టం పరమశ్రిత ఇతి । ప్రత్యయవిధౌ-నడాదిభ్యః ఫక్(4-1-991101), నడస్యాపత్యం నాడాయనః । ఇహ మా భూత్--సూత్రనడస్యాపత్యం సౌత్రనాడిః ।

కిమవిశేషేణ ? నేత్యాహ ।।

- ఉగిద్వర్ణగ్రహణవర్జమిత వాచ్యమ్ -।।(మ.భా.1.185) ఉగితశ్చ(4-1-6455) ఇతి ఙీప్ప్రత్యయస్తదన్తాదపి భవతి । భవతీ, అతిభవతీ । వర్ణగ్రహణమ్-అత ఇఞ్(4-1-951095) । దాక్షిః, ప్లాక్షిః।।

-యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణే-।।(మ.భా.1.188) అల్గ్రహణేషు యస్మింన్విధిస్తదాదావితి వక్తవ్యమ్ । అచి శ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియఙువఙౌ(6-4-77271) ఇతి--శ్రియః, భ్రువః ।।

[1-1-72]

వృద్ధిర్యస్యాచామాదిస్తద్ వృద్ధమ్ ।।[1-1-73]।।

యస్యేతి సముదాయ ఉచ్యతే । అచాం మధ్యే యస్య వృద్ధిసంజ్ఞక ఆదిభూతస్తచ్ఛబ్దరూపం వృద్ధసంజ్ఞం భవతి । అచామ్ ఇతి జాతౌ బహువచనమ్ । శాలీయః, మాలీయః, ఔపగవీయః, కాపటవీయః।

ఆదిరితి కిమ్ ? సభాసన్నయనే భవః సాభాసన్నయనః ।

-వా నామధేయస్య వృద్ధసంజ్ఞా వక్తవ్యా-। (మ.భా.1.189)దేవదత్తీయాః, దైవదత్తాః ।

-గోత్రాన్తాదసమస్తవత్ ప్రత్యయో భవతీతి వక్తవ్యమ్ -।(మ.భా.1.190) ఘృతప్రధానో రౌఢిః = ఘృతరౌఢిః, తస్య ఛాత్రా ఘృతరౌఢీయాః । ఓదనప్రధానః పాణినిః = ఓదనపాణినిః, తస్య ఛాత్రా ఓదనపాణినీయాః, వృద్ధామ్భీయాః, వృద్ధకాశ్యపీయాః ।

-జిహ్వాకాత్యహరితకాత్యవర్జమ్-।(మ.భా.1.190) జైహ్వాకాతాః, హారితకాతాః ॥

[1-1-73]

త్యదాదీని చ ॥ [1-1-74]॥

యస్యాచామాదిగ్రహణముత్తరార్థమనువర్తతే । ఇహ తు న సమ్బధ్యతే । త్యదాదీని శబ్దరూపాణి వృద్ధసంజ్ఞాని భవన్తి । త్యదీయమ్, తదీయమ్, ఏతదీయమ్, ఇదమీయమ్, అదసీయమ్; త్వదీయమ్, త్వాదాయనిః, మదీయమ్, మాదాయనిః, భవదీయమ్, కిమీయమ్ ॥

[1-1-74]

ఏఙ్ ప్రాచాం దేశే ॥ [1-1-75]॥

యస్యాచామాదిగ్రహణమనువర్త్తతే । ఏఙ్ యస్యాచామాదిస్తత్ప్రాచాం దేశాభిధానే వృద్ధసంజ్ఞం భవతి । ఏణీపచనీయః, భోజకటీయః, గోనర్దీయః ।

ఏఙితి కిమ్ ? ఆహిచ్ఛత్రః, కాన్యకుబ్జః । ప్రాచామితి కిమ్ ? దేవదత్తో నామ వాహీకేషు గ్రామః, తత్ర భవో దైవదత్తః ।

దేశ ఇతి కిమ్ ? గోమత్యాం భవా మత్స్యా గౌమతాః ।

ప్రాగుదఞ్చౌ విభజతే హంసః క్షీరోదకే యథా ।

విదుషాం శబ్దసిద్ధ్యర్థం సా నః పాతు శరావతీ ॥

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

ప్రథమాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః

[1-1-75]

అథ ప్రథమాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః

గాఙ్కుటాదిభ్యోఽఞ్ణిన్ఙిత్ ।। [1-2-1] ।।

అతిదేశోఽయమ్ । `గాఙ్ ఇతి ఇఙాదేశో గృహ్యతే, న `గాఙ్ గాతౌ(ధా.పా.950) ఇతి; ఙకారస్యానన్యార్థత్వాత్ । కుటాదాయోఽపి--`కుట కౌటిల్యే(ధా.పా.1367)ఇత్యేతదారభ్య యావత్ `కుఙ్ శబ్దే(ధా.పా.1402) ఇతి । ఏభ్యో గాఙ్కుటాదిభ్యః పరేఽఞ్ణితః ప్రత్యయాః ఙితో భవన్తి । ఙిద్వద్భవన్తీత్యర్థః । గాఙః--అధ్యగీష్ట, అధ్యగీషాతామ్, అధ్యగీషత । కుటాదీభ్యః--కుటితా, కుటితుమ్, కుటితవ్యమ్ । ఉత్పుటితా, ఉత్పుటితుమ్, ఉత్పుటితవ్యమ్ ।

అఞ్ణిదితి కిమ్ ? ఉత్కోటయతి, ఉచ్చుకోట, ఉత్కోటకః, ఉత్కోటో వర్తతే ।

-వ్యచేః కుటాదిత్వమనసీతి వక్తవ్యమ్ -। విచితా, విచితుమ్, విచితవ్యమ్ । అనసీతి కిమ్ ? ఉరువ్యచాః ।

[1-2-1]

విజ ఇట్ ।। [1-2-2] ।।

`ఓవిజీ భయచలనయోః(ధా.పా.1290),అస్మాత్పరః ఇడాదిః ప్రత్యయో ఙిద్వద్భవతి । ఉద్విజితా, ఉద్విజితుమ్, ఉద్విజితవ్యమ్ ।

ఇడితి కిమ్ ? ఉద్వేజనమ్, ఉద్వేజనీయమ్ ।

[1-2-2]

విభాషోర్ణోః ।। [1-2-3] ।।

`ఇట్ ఇతి వర్తతే । `ఊర్ణుఞ్ ఆచ్ఛాదనే(ధా.పా.1039), అస్మాత్పర ఇడాదిః ప్రత్యయో విభాషా ఙిద్వద్భవతి । ప్రోర్ణువితా, ప్రోర్ణవితా । ఇడిత్యేవ-ప్రోర్ణవనమ్, ప్రోర్ణవనీయమ్ ।

[1-2-3]

సార్వధాతుకమపిత్ ।। [1-2-4] ।।

సార్వధాతుకం యదపిత్ తన్ఙిద్వద్భవతి । కురుతః, కుర్వన్తి । చినుతః, చిన్వన్తి ।

సార్వధాతుకమితి కిమ్ ? కర్తా, కర్తుమ్, కర్తవ్యమ్ । అపిదితి కిమ్ ? కరోతి, కరోషి, కరోమి ।

[1-2-4]

అసంయోగాల్లిట్ కిత్ ।। [1-2-5] ।।

`అపిత్ ఇతి వర్తతే । అసంయోగాన్తాద్ధాతోః పరో లిట్ ప్రత్యయోఽపిత్ కిద్భవతి । బిభిదతుః, బిభిదుః । చిచ్ఛిదతుః, చిచ్ఛిదుః । ఈజతుః, ఈజుః ।

అసంయోగాదితి కిమ్ ?సస్రంసే, దధ్వంసే । అపిదిత్యేవ--బిభేదిథ।

[1-2-5]

ఇన్ధిభవతిభ్యాం చ ।। [1-2-6] ।।

[1-2-6]

`ఇన్ధి-భవతి ఇత్యేతాభ్యాం పరో లిట్ప్రత్యయః కిద్భవతి । `సమీధే దస్యుహన్తమమ్(ఋ.[6-16-15]), `పుత్ర ఈధే అథర్వణః(ఋ.[6-16-14]) । భవతేః ఖల్వపి-బభూవ। బభూవిథ ।

ఇన్ధేః సంయోగార్థం గ్రహణమ్ । భవతేః పిదర్థమ్ । అత్రేష్టిః-- శ్రన్థిగ్రన్థిదమ్భిస్వఞ్జీనామితి వక్తవ్యమ్ - ।। శ్రేథతుః, శ్రేథుః । గ్రేథతుః, గ్రేథుః । దేభతుః, దేభుః । పరిషస్వజే, పరిషస్వజాతే ।।

[6-16-15]

మృడమృదగుధకుషక్లిశవదవసః క్త్వా ।। [1-2-7] ।।

మృడ,మృద, గుధ, కుష, క్లిశ, వద, వస్--ఇత్యేతేభ్యః పరః క్త్వాప్రత్యయః కిద్భవతి । నక్త్వా సేట్(1-2-183322) ఇతి కిత్త్వప్రతిషేధం వక్ష్యతి, తస్యాయం పురస్తాదపకర్షః । గుధ-కుష-క్లిశీనాం తు రలో వ్యుపధాద్(1-2-262617) ఇతి వికల్పే ప్రాప్తే నిత్యార్థ వచనమ్ । మృడిత్వా । మృదిత్వా । గుధిత్వా । కుషిత్వా । క్లిశిత్వా । ఉదిత్వా । ఉషిత్వా ।।

[1-2-7]

రుదవిదముషగ్రహిస్వపిప్రచ్ఛః సంశ్చ ।। [1-2-8]।।

రుద, విద, ముష, గ్రహి, స్వపి, ప్రచ్ఛ-- ఇత్యేతేభ్యః సంశ్చ క్త్వా చ కితౌ భవతః । రుద-విద-ముషీణాం రలో వ్యుపధాద్(1-2-262617) ఇతి వికల్పే ప్రాప్తే నిత్యార్థం గ్రహణమ్ ।

గ్రహేర్విధ్యర్థమేవ । స్వపిప్రచ్ఛ్యోః సన్నర్థం గ్రహణమ్ । కిదేవ హి క్త్వా । రుదిత్వా, రురుదిషతి । విదిత్వా, వివిదిషతి । ముషిత్వా, ముముషిషతి । గృహీత్వా, జిఘృక్షతి । సుప్త్వా, సుషుప్సతి । పృష్ట్వా, పిపృచ్ఛిషతి । గ్రహాదీనాం కిత్త్వాత్సంప్రసారణం భవతి । కిరశ్చ పఞ్చభ్యః (7-2-752611) ఇతి ప్రచ్ఛేరిడాగమః ।

[1-2-8]

ఇకో ఝల్ ।। [1-2-9] ।।

\`సన్ ఇత్యనువర్తతే । \`క్త్వా ఇతి నివృత్తమ్ । ఇగన్తాద్ధాతోః పరో ఝలాదిః సన్ కిద్భవతి । చిచీషతి । తుష్టూషతి । చికీర్షతి ।

ఇక ఇతి కిమ్? పిపాసతి । తిష్ఠాసతి । ఝలితి కిమ్ ? శిశయిషతే ।

కిమర్థమిదముచ్యతే ? గుణో మా భూదితి । అజ్ఝనగమాం సని(6-4-162614) ఇతి దీర్ఘత్వం గుణస్య బాధకం భవిష్యతి ? యథైవ తర్హి దీర్ఘత్వం గుణం బాధతే తథా ణిలోపమపి బాధేత । తస్మాద్దీర్ఘంత్వస్యావకాశదానాయ కిత్త్వమిదమారభ్యతే । చిచీషతీత్యాదిషు సావకాశం దీర్ఘత్వం పరత్వాద్ ణిలోపేన బాధ్యతే- జ్ఞీప్సతి ।।

\`ఇకః కిత్వం గుణో మా భూద్దీర్ఘారమ్భాత్కృతే భవేత్ ।

అనర్థకం తు హ్రస్వార్థం దీర్ఘాణాం తు ప్రసజ్యతే ।।

సామర్థ్యాద్ధి పునర్భావ్యమృదిత్వం దీర్ఘసంశ్రయమ్ ।

దీర్ఘాణాం నాకృతే దీర్ఘే ణిలోపస్తు ప్రయోజనమ్ ।।(మ.భా.1.19)

[1-2-9]

హలన్తాచ్చ ।। [1-2-10] ।।

\`ఇకః సన్ ఝల్కిత్ ఇతి వర్తతే । సమీపవచనోఽన్తశబ్దః । హల్ చాసావన్తశ్చ హలన్తః । ఇగన్తాదిక్సమీపాద్ధలః పరః సన్ ఝలాదిః కిద్భవతి । బిభిత్సతి । బుభుత్సతే । ఇక ఇత్యేవ--యియక్షతే । ఝలిత్యేవ--వివర్తిషతే ।

దమ్భేర్హల్గ్రహణస్య జాతివాచకత్వాత్సిద్ధమ్ । ధిప్సతి । ధీప్సతి ।।

[1-2-10]

లిఙ్సిచావాత్మనేపదేషు ।। [1-2-11] ।।

\`హలన్తాదికో ఝల్కిత్ ఇతి వర్తతే । \`సన్ ఇతి నివృత్తమ్ । ఇగన్తాదిక్సమీపాద్ధలః పరౌ ఝలాదీ లిఙ్సిచౌ ఆత్మనేపదేషు పరతః కితౌ భవతః । భిత్సీష్ట, భుత్సీష్ట । సిచి ఖల్వపి--అభిత్త, అబుద్ధ । ఇక ఇత్యేవ--యక్షీష్ట, అయష్ట । సంప్రసారణం హి స్యాత్ ।

ఆత్మనేపదేష్వితి కిమ్ ? అస్రాక్షీత్, అద్రాక్షీత్ । సృజిదృశోర్ఝల్యమకితి(6-1-582405) ఇత్యమాగమో న స్యాత్ । హలన్తాదిత్యేవ--చేషీష్ట, అచేష్ట । గుణో న స్యాత్ । ఝలిత్యేవ--వర్తిషీష్ట, అవర్తి_ష్ట । గుణో న స్యాత్ ।

లిఙ్సిచావితి కిమ్ ? ద్వేష్టా, ద్వేక్ష్యతి ।।

[1-2-11]

ఉశ్చ ।। [1-2-12] ।।

ఋవర్ణాన్తాద్ధాతోః పరౌ లిఙ్సిచావాత్మనేపదేషు ఝలాదీ కితౌ భవతః । కృషీష్ట । హృషీష్ట । సిచః ఖల్వపి--అకృత । అహృత । ఝలిత్యేవ--వరిషీష్ట । అవరిష్ట । వౄతో వా (7-2-382391) । అవరీష్ట ।।

[1-2-12]

వా గమః ।। [1-2-13] ।।

లిఙ్సిచావాత్మనేపదేషు ఇతి వర్తతే । గమేర్ధాతోః పరౌ లిఙ్సిచౌ ఆత్మనేపదేషు ఝలాదీ వా కితౌ భవతః ।

సంగంసీష్ట, సంగసీష్ట । సిచః ఖల్వపి-- సమగత, సమగంస్త । కిత్త్వపక్షే అనునాసికలోపో భవతి అనుదాత్తోపదేశవనతితనోత్యాదీనామ్(6-4-372428) ఇతి ।।

[1-2-13]

హనః సిచ్ ।। [1-2-14] ।।

హన్తేర్ధాతోః పరః సిచ్ కిద్భవతి । ఆహత । ఆహసాతామ్ । ఆహసత । సిచః కిత్త్వాదనునాసికలోపః ।

సిగ్రహణం లిఙ్నివృత్త్యర్థమ్, ఉత్తరత్రానువృత్తిర్మా భూత్ ।

ఆత్మనేపదగ్రహణముత్తరార్థమనువర్తతే । ఇహ తు పరస్మైపదే హన్తేర్వధభావస్య నిత్యత్వాత్కిత్త్వస్య ప్రయోజనం నాస్తి ।।

[1-2-14]

యమో గన్ధనే ।। [1-2-15] ।।

`సిచ్, ఆత్మనేపదేషు ఇతి వర్తతే । యమేర్ధాతోర్గన్ధనే వర్తమానాత్పరః సిచ్ ప్రత్యయః కిద్భవతి ఆత్మనేపదేషు పరతః । గన్ధనమ్ = సూచనమ్, పరేణ ప్రచ్ఛాద్యమానస్యావద్యస్యావిష్కరణమ్ । అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం యమిస్తత్ర వర్తతే ।

ఉదాయత । ఉదాయసాతామ్ । ఉదాయసత । సూచితవానిత్యర్థః । సిచః కిత్త్వాదనునాసికలోపః । ఆఙో యమహనః (1-3-282695) ఇత్యాత్మనేపదమ్ ।

గన్ధన ఇతి కిమ్ ? ఉదాయంస్త పాదమ్ । ఉదాయంస్త కూపాదుదకమ్ । ఉద్ధృతవానిత్యర్థః । సకర్మకత్వేఽపి సముదాఙ్భ్యో యమోఽగ్రన్థే(1-3-752742)ఇత్యాత్మనేపదమ్ ।।

[1-2-15]

విభాషోపయమనే ।। [1-2-16] ।।

` యమః సిచ్, ఆత్మనేపదేషు ఇతి వర్తతే । యమేర్ధాతోరుపయమనే వర్తమానాత్ పరః సిచ్ప్రత్యయో విభాషా కిద్భవతి, ఆత్మనేపదేషు పరతః । ఉపాయత కన్యామ్, ఉపాయంస్త కన్యామ్ । ఉపాయత భార్యామ్, ఉపాయంస్త భార్యామ్ ।

ఉపయమనమ్ = స్వీకరణమ్, వివాహః, దారకర్మ, పాణిగ్రహణమిత్యర్థః । ఉపాద్యమః స్వకరణే (1-3-562729)ఇత్యాత్మనేపదమ్ ।।

[1-2-16]

స్థాఘ్వోరిచ్చ ।। [1-2-17] ।।

`సిచ్` ఆత్మనేపదేషు ఇతి వర్తతే । తిష్ఠతేర్ధాతోః ఘుసంజ్ఞకానాం చ ఇకారశ్చాన్తాదేశః సిచ్చ కిద్భవాతి ఆత్మనేపదేషు పరతః । ఉపాస్థిత, ఉపాస్థిషాతామ్, ఉపాస్థిషత । ఘుసంజ్ఞకానామ్- అదిత, అధిత ।।

` ఇచ్చ కస్య తకారేత్త్వం దీర్ఘో మా భూదృతేఽపి సః ।

అనన్తరే ప్లుతో మా భూత్ ప్లుతశ్చ విషయే స్మృతః ।।(మ.భా.1.199)

[1-2-17]

న క్త్వా సేట్ ।। [1-2-18] ।।

క్త్వాప్రత్యయః సేణ్న కిద్భవతి । దేవిత్వా, వర్తిత్వా ।

సేడితి కిమ్ ? కృత్వా, హుత్వా । క్త్వాగ్రహణం కిమ్ ? నిగృహీతిః । ఉపస్నిహితిః । నికుచితిః ।।

` న సేడితి కృతేఽకిత్త్వే నిష్ఠాయామవధారణాత్ ।

జ్ఞాపకాన్న పరోక్షాయాం సని ఝల్గ్రహణం విదుః ।।

ఇత్త్వం కిత్సంనియోగేన రేణ తుల్యం సుధీవని ।

వస్వర్థం కిదతీదేశాన్నిగృహీతిః ప్రయోజనమ్ ।।

[1-2-18]

నిష్ఠా శీఙ్స్విదిమిదిక్ష్విదిధృషః ।। [1-2-19]।।

`న సేట్ ఇతి వర్తతే । శీఙ్-స్విది-మిది-క్ష్విది-ధృష్--ఇత్యేతేభ్యః పరో నిష్ఠాప్రత్యయః సేణ్న కిద్భవతి । శయితః, శయితవాన్ । ప్రస్వేదితః, ప్రస్వేదితవాన్ । ప్రమేదితః, ప్రమేదితవాన్ । ప్రక్ష్వేదితః, ప్రక్ష్వేదితవాన్ । ప్రధర్షితః,

ప్రధర్షితవాన్ । సేడిత్యేవ-స్విన్నః, స్విన్నవాన్ । స్విదాదీనామ్ ఆదితశ్చ(7-2-163036) ఇతి నిష్ఠాయామిట్ ప్రతిషిధ్యతే । విభాషా భావాది కర్మణోః(7-2-173054) ఇతి పక్షేఽభ్యనుజ్ఞాయతే, స విషయః కిత్త్వప్రతి షేధస్య ।।

[1-2-19]

మృషస్తితిక్షాయామ్ ।। [1-2-20] ।।

మృషేర్ధాతోః తితిక్షాయామర్థే నిష్ఠా సేణ్న కిద్భవతి । తితిక్షా ।। క్షమా । మర్షితః, మర్షితవాన్ ।

తితిక్షాయామితి కిమ్ ? అపమృషితం వాక్యమాహ ।।

[1-2-20]

ఉదుపధాద్భావాదికర్మణోరన్యతరస్యామ్ ।। [1-2-21] ।।

`నిష్ఠా, సేణ్న, కిత్ ఇతి వర్తతే । ఉదుపధాద్ధాతోః పరో భావే ఆదికర్మణి చ వర్తమానో నిష్ఠాప్రత్యయః సేడన్యతరస్యాం న కిద్భవతి । ద్యుతితమనేన, ద్యోతితమనేన । ప్రద్యోతితః, ప్రద్యుతితః । ముదితమనేన, మోదితమనేన । ప్రముదితః, ప్రమోదితః ।

ఉదుపధాదితి కిమ్ ? లిఖితమనేన । భావాదికర్మణోరితి కిమ్ ? రుచితం కార్షాపణం దదాతి । సేడిత్యేవ--ప్రభుక్త ఓదనః ।

వ్యవస్థితవిభాషా చేయమ్ । తేన శబ్వికరణానామేవ భవతి । `గుధ పరివేష్టనే(ధా.పా.1120), గుధితమిత్యత్ర న భవతి ।।

[1-2-21]

పూఙః క్త్వా చ ।। [1-2-22] ।।

`అన్యతరస్యామ్ ఇతి న స్వర్యతే; ఉత్తరసూత్రే పునర్వావచనాత్ । `న సేట్ ఇతి వర్తతే । పూఙశ్చ ఇడ్విహితః క్లిశః క్త్వానిష్ఠయోః(7-2-503049),పూఙశ్చ(7-2-513050) ఇతి । పూఙ పరో నిష్ఠాప్రత్యయః క్త్వా చ సేణ్న కిద్భవతి । పవితః, పవితవాన్ ।

క్త్వాప్రత్యయస్య నక్త్వా సేట్(1-2-183322) ఇతి సిద్ధ ఏవ ప్రతిషేధః । తస్య గ్రహణముత్తరార్థమ్ । తథా చోక్తమ్--` నిత్యమకిత్త్వమిడాద్యోః క్త్వానిష్ఠయోః క్త్వాగ్రహణముత్తరార్థమ్ ఇతి ।(మ.భా.1.201)।।

[1-2-22]

నోపధాత్ థఫాన్తాద్వా ।। [1-2-23] ।।

నిష్ఠా ఇతి నివృత్తమ్ । నకారోపధాద్ధాతోస్థకారాన్తాత్ఫకారాన్తాచ్చ పరః క్త్వాప్రత్యయః సేడ్ వా న కిద్భవతి । గ్రథిత్వా, గ్రన్థిత్వా । శ్రథిత్వా, శ్రన్థిత్వా । గుఫిత్వా, గుమ్ఫిత్వా ।

నోపధాదితి కిమ్ । రేఫిత్వా । గోఫిత్వా । థఫాన్తాదితి కిమ్ ? సిత్వా । ధ్వంసిత్వా ।।

[1-2-23]

వఞ్చిలుఞ్చ్యృతశ్చ ।। [1-2-24] ।।

వఞ్చి-లుఞ్చి-ఋత్-ఇత్యేతేభ్యః పరః క్త్వాప్రత్యయః సేడ్ వా న కిద్భవతి । వచిత్వా, వఞ్చిత్వా । లుచిత్వా, లుఞ్చిత్వా । ఋతిత్వా, అర్తిత్వా । ఋతేరీయఙ్(3-1-292422) ఆర్ధధాతుకే వికల్పితః । స యత్ర పక్షే నాస్తి తత్రేదముదాహరణమ్ । సేడిత్యేవ--వక్త్వా ।।

[1-2-24]

తృషిమృషికృశేః కాశ్యపస్య ।। [1-2-25] ।।

న క్త్వా సేట్(1-2-183322) ఇతి ప్రతిషేధే ప్రాప్తే వికల్ప్యతే । తృషి,మృషి,కృశి--ఇత్యేతేభ్యః పరః క్త్వాప్రత్యయః సేట్ కాశ్యపస్యాచార్యస్య మతే వా న కిద్భవతి । తృషిత్వా, తర్షిత్వా । మృషిత్వా, మర్షిత్వా । కృశిత్వా, కర్శిత్వా । కాశ్యపగ్రహణం పూజార్థమ్, వేత్యేవ హి వర్తతే ।।

[1-2-25]

రలో వ్యుపధాద్ధలాదేః సంశ్చ।। [1-2-26] ।।

` వా ఇతి వర్తతే, ` సేట్ ఇతి చ । ఉశ్చ ఇశ్చ వీ,వీ ఉపధే యస్య స వ్యుపధః । ఉకారోపధాదికారోపధాచ్చ

ధాతో రలన్తాద్ధలాదేః పరః సంశ్చ క్త్వా చ సేటౌ వా కితౌ భవతః । ద్యుతిత్వా, ద్యోతిత్వా । దిద్యుతిషతే, దిద్యోతిషతే । లిఖిత్వా, లేఖిత్వా । లిలిఖిషతి, లిలేఖిషతి ।

రల ఇతి కిమ్ ? దేవిత్వా, దిదేవిషతి వ్యుపధాదితి కిమ్? వర్తి్త్వా, వివర్తి్షతే । హలాదేరితి కిమ్ ? ఏషిత్వా, ఏషిషిషతి । సేడిత్యేవ--భుక్త్వా, బుభుక్షతే ।।

[1-2-26]

ఊకాలోఽజ్ఝ్రస్వదీర్ఘప్లుతః ।। [1-2-27] ।।

` ఊ ఇతి త్రయాణామయం మాత్రికద్విమాత్రికత్రిమాత్రికాణాం ప్రశ్లిష్టనిర్దేశః । హ్రస్వదీర్ఘప్లుతః ఇతి ద్వన్ద్వైకవద్భావే పుంల్లిఙ్గనిర్దేశః । ఉ ఊ ఊ3-ఇత్యేవంకాలోఽజ్ యథాక్రమం హ్రస్వదీర్ఘప్లుత--ఇత్యేవంసంజ్ఞో భవతి । ఉకాలో హ్రస్వః--దధి, మధు । ఊకాలో దీర్ఘః--కుమారీ, గౌరీ । ఊ3కాలః ప్లుతః--దేవదత్తా 3 అత్ర న్వసి । కాలగ్రహణం పరిమాణార్థమ్ ; దీర్ఘప్లుతయోః హ్రస్వసంజ్ఞా మా భూత్ ।

ఆలూయ, ప్రలూయ--హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్(6-1-712858) ఇతి తుక్ న భవతి ।

అజ్గ్రహణం సంయోగాచ్సముదాయనివృత్త్యర్థమ్--ప్రతక్ష్య, ప్రరక్ష్య । హ్రస్వాశ్రయస్తుక్ మా భూత్-తితఉచ్ఛత్రమ్ । దీర్ఘాత్(6-1-75148) పదాన్తాద్వా(6-1-76149)ఇతి వాభాషా తుక్ మా భూత్ ।

హ్రస్వదీర్ఘప్లుతప్రదేశాః-హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతిపదికస్య(1-2-47318),అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః(7-4-252298),వాక్యస్య టేః ప్లుత ఉదాత్తః(8-2-8293) ।।

[1-2-27]

అచశ్చ ।। [1-2-28]।।

పరిభాషేయం స్థానినియమార్థా । హ్రస్వదీర్ఘప్లుతాః స్వసంజ్ఞయా శిష్యమాణా అచ ఏవ స్థానే వేదితవ్యాః । వక్ష్యతి--హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య(1-2-47318) । రై-అతిరి । నౌ-అతిను । గో-ఉపగు ।

అచ ఇతి కిమ్? సువాగ్ బ్రాహ్మణకులమ్ । అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః(7-4-252298)--చీయతే, శ్రూయతే । అచ ఇతి కిమ్ ? భిద్యతే । ఛిద్యతే । వాక్యస్య టేః ప్లుత ఉదాత్తః(8-2-8293) దేవదత్తా3, యజ్ఞదత్తా3 । అచ ఇతి కిమ్ ? అగ్నిచీ3త్, సోమసూ3త్--తకారస్య మా భూత్ ।

స్వసంజ్ఞయా విధానే నియమః । అజితి వర్త్తతే, తఇహ మా భూత్-- ద్యౌః, పన్థాః, సః । ద్యుభ్యామ్, ద్యుభిః । అత్ర నియమో నాస్తి ।।

[1-2-28]

ఉచ్చైరుదాత్తః ।। [1-2-29] ।।

` అచ్ ఇతి వర్తతే । ఉదాత్తాదిశబ్దాః స్వరే వర్ణధర్మే లోకవేదయోః ప్రసిద్ధా ఏవ, త ఇహ తద్గుణేఽచి పరిభాష్యన్తే । ఉచ్చైరుపలభ్యమానో యోఽచ్ స ఉదాత్తసంజ్ఞో భవతి ।

ఉచ్చైరితి చ శ్రుతిప్రకర్షో న గృహ్యతే--ఉచ్చైర్భాషతే, ఉచ్చైః పఠతీతి; కిం తర్హి? స్థానకృతముచ్చత్వం సంజ్ఞినో విశేషణమ్ । తాల్వాదిషు హి భాగవత్సు స్థానేషు వర్ణా నిష్పద్యన్తే, తత్ర యః సమానే స్థానే ఊర్ధ్వభాగనిష్పన్నోఽచ్ స ఉదాత్తసంజ్ఞో భవతి ।

యస్మిన్నుచ్చార్యమాణే గాత్రాణామాయామః = నిగ్రహో భవతి, రూక్షతా = అస్నిగ్ధతా స్వరస్య, సంవృతతా కణ్ఠవివరస్య । యే, తే, కే ।

ఉదాత్తప్రదేశాః--ఆద్యుదాత్తశ్చ(3-1-33708)ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-2-29]

నీచైరనుదాత్తః ।। [1-2-30] ।।

`అచ్ ఇతి వర్తతే । నీచైరుపలభ్యమానో యోఽచ్ సోఽనుదాత్తసంజ్ఞో భవతి । సమానే స్థానే నీచభాగే నిష్పన్నోఽచ్ అనుదాత్తః । యస్మిన్నుచ్చార్యమాణే గాత్రాణామన్వవసర్గః = మార్దవమ్ భవతి, స్వరస్య మృదుతా = స్నిగ్ధతా, కణ్ఠవివరస్యోరుతా = మహత్తా । త్వ-సమ-సిమ-నేమేత్యనుచ్చాని । నమస్తే రుద్ర నీలకణ్ఠ సహస్రాక్ష ।

అనుదాత్తప్రదేశాః-అనుదాత్తౌ సుప్పితౌ(3-1-43709) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-2-30]

సమాహారః స్వరితః ।। [1-2-31] ।।

`అచ్ ఇతి వర్తతే । ఉదాత్తానుదాత్తస్వరసమాహారో యోఽచ్ స స్వరితసంజ్ఞో భవతి । సామర్థ్యాచ్చాత్ర లోకవేదయోః ప్రసిద్ధౌ గుణావేవ వర్ణధర్మావుదాత్తానుదాత్తౌ గృహ్యేతే, నాచౌ । తౌ సమాహ్రియేతే యస్మిన్నచి తస్య స్వరితఃఇత్యేషా సంజ్ఞా విధీయతే । శిక్యమ్, కన్యా, సామన్యః, క్వ ।

స్వరితప్రదేశాః-తిత్స్వరితమ్(6-1-1853729)ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-2-31]

తస్యాదిత ఉదాత్తమర్ధహ్రస్వమ్ ।। [1-2-32] ।।

ఉదాత్తానుదాత్తస్వరసమాహారః స్వరితిః ఇత్యుక్తమ్ । తత్ర న జ్ఞాయతే-కస్మిన్నంశే ఉదాత్తః ? కస్మిన్నంశేఽనుదాత్తః ? కియాన్వా ఉదాత్తః ? కియాన్వా అనుదాత్తః ఇతి ? తదుభయమనేనాఖ్యాయతే । తస్య స్వరితస్య ఆదావర్ధహ్రస్వముదాత్తమ్, పరిశిష్టమనుదాత్తమ్ । అర్ధహ్రస్వమ్ ఇతి చార్ధమాత్రోపలక్ష్యతే ।

హ్రస్వగ్రహణమతన్త్రమ్ । సర్వేషామేవ హ్రస్వదీర్ఘప్లుతానాం స్వరితానామేష స్వరవిభాగః । శిక్యమిత్యత్రార్ధ్దమాత్రా ఆదిత ఉదాత్తా, అపరార్ధమాత్రా అనుదాత్తా, ఏకశ్రుతిర్వా । కన్యా ఇత్యత్రార్ధ్దమాత్రాఽఽదిత ఉదాత్తా,అధ్యర్ధమాత్రా అనుదాత్తా । మాణవకా3 మాణవకేత్యత్రార్ధమాత్రాఽఽదిత ఉదాత్తా, అర్ధతృతీయమాత్రా అనుదాత్తా ।।

[1-2-32]

ఏకశ్రుతి దూరాత్సంబుద్ధౌ ।। [1-2-33] ।।

త్రైస్వర్యే పదానాం ప్రాప్తే దూరాత్సంబుద్ధావైకశ్రుత్యం విధీయతే । ఏకా శ్రుతిర్యస్య తదిదమేకశ్రుతి । ఏకశ్రుతి వాక్యం భవతి । దూరాత్సంబోధయతి యేన వాక్యేన తత్సంబోధనం సంబుద్ధిః, నైకవచనం సంబుద్ధిః । స్వరాణాముదాత్తాదీనామవిభాగో భేదతిరోధానమేకశ్రుతిః । ఆగచ్ఛ భో మాణవక దేవదత్తా3 ।

దూరాదితి కిమ్ ? ఆగచ్ఛ భో మాణవక దేవదత్త।।

[1-2-33]

యజ్ఞకర్మణ్యజపన్యూఙ్ఖసామసు ।। [1-2-34] ।।

[1-2-34]

త్రైస్వర్యేణ వేదే మన్త్రాః పఠ్యన్త, తేషాం యజ్ఞక్రియాయామపి తథైవ ప్రయోగే ప్రాప్తే ఏకశ్రుతిర్విధీయతే, జపన్యూఙ్ఖసామాని వర్జయిత్వా । యజ్ఞకర్మణి మన్త్రాణామైకశ్రుత్యం భవతి । అగ్నిర్మూర్ధా దివః కకుత్పతిః పృథివ్యా అయమ్ । `అపాం రేతాంసి జిన్వతో3మ్(ఋ.[8-44-16]) ।

[8-44-16]

యజ్ఞకర్మణీతి కిమ్ ? సంపాఠే మా భూత్ । అజపేష్వితి కిమ్ ? `మమాగ్నే వర్చో విహవేష్వస్తు(ఋ.[10-128-1]) । జపః = అనుకరణమన్త్రః, ఉపాంశుప్రయోగః ।

అన్యూఙ్ఖేతి కిమ్ ? న్యూఙ్ఖా ఓకారాః షోడశ;తేషు కేచిదుదాత్తాః, కేచిదనుదాత్తాః ।

అసామస్వితి కిమ్ ? ఏ3 విశ్వం సమత్రిణం దహ3 । సామాని వాక్యవిశేషస్థా గీతయ ఉచ్యన్తే । తత్రైకశ్రుతిర్న భవతి ।।

[10-128-1]

ఉచ్చైస్తరాం వా వషట్కారః ।। [1-2-35]।।

`యజ్ఞకర్మణి ఇతి వర్తతే । యజ్ఞకర్మణి వషట్కారః ఉచ్చైస్తరాం వా భవతి, ఏకశ్రుతిర్వా । `వషట్ శబ్దేనాత్ర `వౌషట్ శబ్దో లక్ష్యతే, `వౌషట్-ఇత్యస్యైవేదం స్వరవిధానమ్ ।

యద్యేవమ్, వౌషడ్గ్రహణమేవ కస్మాన్న కృతమ్ ? వైచిత్ర్యార్థమ్ । విచిత్రా హి సూత్రస్య కృతిః పాణినేః ।

[1-2-35]

సోమస్యాగ్నే వీహీ3 వౌ3షట్ । సోమస్యాగ్నే వీహీ3 వౌ3 షట్ ।।(ఐ.బ్రా.[3-5-4].6)

[3-5-4]

విభాషా ఛన్దసి ।। [1-2-36] ।।

[1-2-36]

ఛన్దసి విషయే విభాషా ఏకశ్రుతిర్భవతి, పక్షాన్తరే త్రైస్వర్యమేవ భవతి । వేతి ప్రకృతే విభాషాగ్రహణం `యజ్ఞకర్మణి ఇత్యస్య నివృత్త్యర్థమ్ । తేనాయం స్వాధ్యాయకాలేఽపి పాక్షిక ఐకశ్రుత్యవిధిర్భవతి । `ఇషే త్వోర్జే త్వా । ఇషే త్వోర్జేత్వా (వా.సం.[1-1-1])। `అగ్న ఆయాహి వీతయే । అగ్న ఆయాహి వీతయే(ఋ.[6-16-10]) । `అగ్నిమీళే పురోహితమ్ । అగ్నిమీళే పురోహితమ్(ఋ.[1-1-1]) । `శన్నో దేవీరభిష్టయే । శన్నో దేవోరభిష్టయే(ఋ[10-9-4]) । వ్యవస్థితవికల్పోఽయమితి కేచిత్ । వ్యవస్థా చ వేదే మన్త్రదలే నిత్యం త్రేస్వర్యమ్, బ్రాహ్మణదలే నిత్యమైకశ్రుత్యమితి ।।

ఇచ్ఛాసంహితయోరార్షే ఛన్దో వేదే చ ఛన్దసి ।

ఇతి నానార్థకోశాత్ ఛన్దసి వర్ణసంహితాయామితి భట్టాచార్యచరణా ఇతి । భాషాయామప్యేకశ్రుతిర్విభాషా భవతీతి సిద్ధమ్ ।।

[1-1-1]

న సుబ్రహ్మణ్యాయాం స్వరితస్య తూదాత్తః ।। [1-2-37] ।।

సుబ్రహ్మణ్యా నామ నిగదః, తత్ర `యజ్ఞకర్మణి ఇతి విభాషా ఛన్దసి(1-2-363665) ఇతి చ ఏకశ్రుతిః ప్రాప్తా ప్రతిషిధ్యతే । సుబ్రహ్మణ్యాయామేకశ్రుతిర్న భవతి । యస్తు లక్షణప్రాప్తః స్వరితస్తస్యోదాత్త ఆదేశో భవతి ।

[1-2-37]

సుబ్రహ్మణ్యో3 మిన్ద్రాగచ్ఛ హరివ ఆగచ్ఛ మేధాతిథేర్మేష వృషణశ్వస్య మేనే గౌరావస్కన్దిన్నహల్యాయై జార కౌశికబ్రాహ్మణ గౌతమబ్రువాణ శ్వః సుత్యామాగచ్ఛ మఘవన్(శ.బ్రా.[3-3-1].19)।

అత్ర సుబ్రహ్మణ్యోమిత్యోకారస్తిత్స్వరేణ స్వరితః, తస్యోదాత్తో విధీయతే ।

ఇన్ద్ర ఆగచ్ఛేత్యామన్త్రితమాద్యుదాత్తం ద్వితీయో వర్ణోఽనుదాత్తః । ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః(8-4-663660) ఇతి స్వరితః ప్రసక్తః, తస్యానేనోదాత్తః క్రియతే; తేన ద్వావప్యుదాత్తౌ సంపన్నౌ । ఆగచ్ఛేత్యాకార ఉదాత్తః । తతః పరోఽనుదాత్తః స్వరితః, తస్యానేనోదాత్తః క్రియతే । తదేవమిన్ద్ర ఆగచ్ఛేతి చత్వార ఉదాత్తాః । పశ్చిమ ఏకోఽనుదాత్తః ।

హరివ ఆగచ్ఛేత్యనయైవ ప్రక్రియయా చత్వార ఉదాత్తాః, ద్వావనుదాత్తౌ ।

మేధాతిథేరితి షష్ఠ్యన్తే పరమామన్త్రితమనుప్రవిశతి సుబామన్త్రితే పరాఙ్గవత్స్వరే(2-1-23656) ఇతి । తతః సకలస్యామన్త్రితాద్యుదాత్తత్వే కృతే ద్వితీయమక్షరమనుదాత్తమ్ । తస్య ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః(8-4-663660) ఇతి స్వరితత్వే ప్రాప్తే ఇదముదాత్తత్వం విధీయతే । తేన ద్వావప్యుదాత్తౌ భవతః । శేషమనుదాత్తమ్ ।

`వృషణశ్వస్య మేనే ఇతి సమానం పూర్వేణ । గౌరావస్కన్దిన్నితి తత్రైవ ద్వే ఆద్యే అక్షరే ఉదాత్తే, శేషమనుదాత్తమ్ । అహల్యాయై జారేతి సుబన్తస్యామన్త్రితానుప్రవేశాత్ తద్వదేవ స్వరః । ద్వావుదాత్తౌ । శేషమనుదాత్తమ్ ।

కౌశికబ్రాహ్మణేతి సమస్తమామన్త్రితమాద్యుదాత్తమ్ । తత్ర పూర్వవద్ ద్వావుదాత్తౌ । శేషమనుదాత్తమ్ ।

ఏవం గౌతమబ్రువాణేతి ద్వావుదాత్తౌ । శేషమనుదాత్తమ్ ।

శ్వః సుత్యామాగచ్ఛ మఘవన్నితి శ్వఃశబ్ద ఉదాత్తః, సుత్యామిత్యన్తోదాత్తః । సంజ్ఞాయాం సమజనిపద(3-3-993276) ఇతి క్యపో విధానే `ఉదాత్తః ఇతి వర్తతే । ఆగచ్ఛేతి ద్వావుదాత్తౌ । అన్త్యోఽనుదాత్తః । మఘవన్నితి పదాత్పరమామన్త్రితం నిహన్యతే ।।

[3-3-1]

దేవబ్రహ్మణోరనుదాత్తః ।। [1-2-38] ।।

సుబ్రహ్మణ్యాయామేవ దేవా బ్రహ్మణః ఇతి పఠ్యతే, తత్ర పూర్వేణ స్వరితస్యోదాత్తే ప్రాప్తేఽనేనానుదాత్తో విధీయతే । దేవబ్రహ్మణోః స్వరితస్యానుదాత్త ఆదేశో భవతి । దేవా బ్రహ్మణ ఆగచ్ఛత । ద్వయోరపి పదయోరామన్త్రితాద్యుదాత్తత్వే శేషనిఘాతే చోదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః కృతః, తస్యానుదాత్తో భవతి ।।

[1-2-38]

స్వరితాత్సంహితాయామనుదాత్తానామ్ ।। [1-2-39] ।।

[1-2-39]

`ఏకశ్రుతిః ఇతి వర్తతే । సంహితాయాం విషయే స్వరితాత్పరేషామనుదాత్తానామేకశ్రుతిర్భవతి । `ఇమం మే గఙ్గే యమునే సరస్వతి శుతిద్రి(ఋ.[10-75-5]) । మాణవక జటచిలకాధ్యాపక క్వ గమిష్యసి । ఇమమిత్యన్తోదాత్తమ్, మే ఇతి అనుదాత్తమ్; విధికాల ఏవ నిఘాతవిధానాత్ । తత్పునః ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః(8-4-663660) ఇతి స్వరితం సంపద్యతే । తస్మాత్స్వరితాత్పరేషామనుదాత్తానాం గఙ్గేప్రభృతీనామేకశ్రుతిర్భవతి । సర్వ ఏతే ఆమన్త్రితనిఘాతేనానుదాత్తాః । మాణవక జటిలకేతి ప్రథమమామన్త్రితమాద్యుదాత్తమ్, తస్య ద్వితీయమక్షరం స్వరితమ్, తతః పరేషామనుదాత్తానామేకశ్రుతిర్భవతి ।

సంహితాగ్రహణం కిమ్ ? అవగ్రహే మా భూత్ I ఇమం మే గఙ్గే యమునే సరస్వతి II

[10-75-5]

ఉదాత్తస్వరితపరస్య సన్నతరః II [1-2-40] II

[1-2-40]

అనుదాత్తగ్రహణమనువర్తతే I ఉదాత్తః పరో యస్మాత్స ఉదాత్తపరః, స్వరితః పరో యస్మాత్స స్వరితపరః, ఉదాత్తపరస్య స్వరితపరస్య చానుదాత్తస్య సన్నతర ఆదేశో భవతి I అనుదాత్తతర ఇత్యర్థః I ` దేవా మరుతః పృశ్నిమాతరోఽపః(పై.[3-31-1]) I మాతర ఇత్యనుదాత్తః I అప ఇత్యన్తోదాత్తః--ఊడిదమ్పదాద్యప్పుమ్రైద్యుభ్యః(6-1-171]య3717)ఇతి I తత్రానుదాత్తయోరేకాదేశ ఓకారోఽనుదాత్తః I తస్యోదాత్తే పరభూతే సన్నతర ఆదేశో భవతి I ఇమం మే గఙ్గే యమునే సరస్వతి శుతిద్రి I ఇకారోఽనుదాత్తః I శుతుద్రి ఇత్యేతదామన్త్రితం పాదాదౌ తస్మాన్న నిహన్యతే, అనుదాత్తం సర్వమపాదాదౌ(8-1-18403) ఇతి I తస్య ప్రథమమక్షరముదాత్తమ్, తస్మిన్పరభూతే పూర్వస్య సరస్వతీకారస్య సన్నతర ఆదేశో భవతి I మాణవక జటిలకాధ్యాపక క్వ గమిష్యసి I క్వ ఇతి స్వరితః, తస్మిన్పరభూతే క ఇతి అనుదాత్తస్తస్య సన్నతర ఆదేశో భవతి II

[3-31-1]

అపృక్త ఏకాల్ప్రత్యయః II [1-2-41] II

` అపృక్త ఇతీయం సంజ్ఞా భవతి, ఏకాల్ యః ప్రత్యయస్తస్య I అసహాయవాచీ ఏకశబ్దః I స్పృశోఽనుదకే క్విన్(3-2-58432)-ఘృతస్పృక్ I భజో ణ్విః(3-2-622976)-అర్ధభాక్, పాదభాక్ I

ఏకాలితి కిమ్ ? దర్విః, జాగృవిః I ప్రత్యయ ఇతి కిమ్ ? సురాః I

అపృక్తప్రదేశాః--వేరపృక్తస్య(6-1-67375)ఇత్యేవమాదయః II

[1-2-41]

[K.1.330]

తత్పురుషః సమానాధికరణః కర్మధారయః II [1-2-42] II

` తత్పురుష ఇతి సమాసవిశేషస్య సంజ్ఞాం వక్ష్యతి I స తత్పురుషః సమానాధికరణపదః కర్మధారయసంజ్ఞో భవతి I అధికరణశబ్దోఽభిధేయవాచీ [K.1.331] I సమానాధికరణః = సమానాభిధేయః I పరమరాజ్యమ్, ఉత్తమరాజ్యమ్ I అకర్మధారయే రాజ్యమ్ ఇత్యుత్తరపదాద్యుదాత్తం న భవతి I పాచకవృన్దారికా I [K.1.332] తత్పురుష ఇతి కిమ్ ? పాచికాభార్యః I సమానాధికరణ ఇతి కిమ్ ? బ్రాహ్మణరాజ్యమ్ I కర్మధారయప్రదేశాః -- కర్మధారయే నిష్ఠా ఇత్యేవమాదయః II

[1-2-42]

ప్రథమానిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్ ।। [1-2-43] ।।

[K.1.333]

ప్రథమయా విభక్త్యా యన్నిర్ద్దిశ్యతే సమాసశాస్త్రే తదుపసర్జనసంజ్ఞం భవతి । సమాసే ఇతి సమాసవిధాయి శాస్త్రం గృహ్యతే । వక్ష్యతి -- [K.1.334] ద్వితీయా శ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః ఇతి ద్వితీయాసమాసే ద్వితీయేత్యేతత్ప్రథమానిర్దిష్టమ్ । తృతీయాసమాసే తృతీయేతి, చతుర్థీసమాసే చతుర్థీతి, పఞ్చమీసమాసే పఞ్చమీతి, షష్ఠీసమాసే, షష్ఠీతి, సప్తమీసమాసే సప్తమీతి । కష్టశ్రితః । శఙ్కులాఖణ్డః । యూపదారు । వృకభయమ్ ।

రాజపరుషః । అక్షశౌణ్డః ।

ఉపసర్జనప్రదేశాః ఉపసర్జనం పూర్వమ్ ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-2-43]

[K.1.335]

ఏకవిభక్తి చాపూర్వనిపాతే ।। [1-2-44] ।।

ఏకా విభక్తిర్యస్య తదిదమేకవిభక్తి, సమాసే విధీయమానే యన్నియతవిభక్తికం ద్వితీయే సమ్బన్ధిని బహుభిర్విభక్తిభిర్యుజ్యమానేఽప్యేకయైవ [K.1.336] విభక్త్యా యుజ్యతే తదుపసర్జనసంజ్ఞం భవతి అపూర్వనిపాతే । పూర్వనిపాతం పూర్వనిపాతాఖ్యముపసర్జనకార్యం వర్జయిత్వా ।

నిరాదయః క్రాన్తాద్యర్థే పఞ్చమ్యా । పూర్వపదే నానావిభక్తికేఽప్యుత్తరపదం పఞ్చమ్యన్తమేవ భవతి । నిష్క్రాన్తః కౌశామ్బ్యా నిష్కౌశామ్బిః । నిష్క్రాన్తం కౌశామ్బ్యా నిష్కౌశామ్బిమ్ । నిష్క్రాన్తేన కౌశామ్బ్యా నిష్కౌశామ్బినా । నిష్క్రాన్తాయ కౌశామ్బ్యా నిష్కౌశామ్బయే । నిష్క్రాన్తాత్ కౌశామ్బ్యా నిష్కౌశామ్బేః । నిష్క్రాన్తస్య కౌశామ్బ్యాః నిష్కౌశామ్బేః । నిష్క్రాన్తే కౌశామ్బ్యా నిష్కౌశామ్బౌ । ఏవం నిర్వారాణసిః ।

ఏకవిభక్తీతి కిమ్ ? రాజకుమారీ । అపూర్వనిపాత ఇతి కిమ్ ? న హి భవతి కౌశామ్బీనిరితి ।।

[1-2-44]

అర్థవదధాతురప్రత్యయః ప్రాతిపదికమ్ ।। [1-2-45] ।।

అభిధేయవచనోఽర్థశబ్దః । అర్థవచ్ఛబ్దరూపం ప్రాతిపదికసంజ్ఞం భవతి ధాతుప్రత్యయౌ వర్జయిత్వా । డిత్థః । కపిత్థః । కుణ్డమ్ । పీఠమ్ ।

అర్థవదితి కిమ్ ? వనమ్, ధనమితి నాన్తస్యావధేర్మా భూత్ । న-లోపో హి స్యాత్ । అధాతురితి కిమ్ ? హన్తేర్లజ్, అహన్--నలోపో హి స్యాత్ । అప్రత్యయ ఇతి కిమ్ ? కాణ్డే, కుడ్యే--హ్రస్వో నపుంసకే ప్రతిపదికస్య(1-2-47318) ఇతి హ్రస్వః స్యాత్ ।

-అనర్థకస్యాపి నిపాతస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞేష్యతే - ।।(మ.భా.1.220) అధ్యాగచ్ఛతి । ప్రలమ్బతే ।

ప్రాతిపదికప్రదేశాః--హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య(1-2-47318) ఇత్యేవమాదయః ।।

కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ ।। 1 2 46 ।।

కృతస్తద్ధితాః సమాసాశ్చ ప్రాతిపదికసంజ్ఞా భవన్తి । `అప్రత్యయః ఇతి పూర్వసూత్రే పర్యుదాసాత్కృదన్తస్య తద్ధితాన్తస్య చానేన ప్రాతిపదికసంజ్ఞా విధీయతే । అర్థవత్సముదాయానాం సమాసగ్రహణం నియమార్థమ్ । కృత్-కారకః హారకః, కర్తా, హర్తా । తద్ధితః-ఔపగవః, కాపటవః । సమాసః-రాజపురుషః, బ్రాహ్మణకమ్బలః । సమాసగ్రహణస్య నియమార్థత్వాద్వాక్యస్యార్థవతః సంజ్ఞా న భవతి ।।

[1-2-45]

హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య ।।[1-2-47] ।।

నపుంసకలిఙ్గేఽర్థే యత్ప్రాతిపదికం వర్తతే తస్య హ్రస్వో భవతి ఆదేశోఽలోన్త్యస్యాచః । అతిరి కులమ్, అతిను కులమ్ ।

నపుంసక ఇతి కిమ్ ? గ్రామణీః । సేనానీః । ప్రాతిపదికస్యేతి [K.1.347] కిమ్ ? కాణ్డే తిష్ఠతః । కుడ్యే తిష్ఠతః । ప్రాతిపదికగ్రహణసామర్థ్యాదేకాదేశః పూర్వస్యాన్తవన్న భవతి ।।

[1-2-47]

గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య ।। [1-2-48] ।।

`ప్రాతిపదికస్య ఇతి వర్తతే । `గో ఇతి స్వరూపగ్రహణమ్, `స్త్రీ ఇతి ప్రత్యయగ్రహణమ్ ; స్వరితత్వాత్ । ఉపసర్జనగ్రహణం తయోర్విశేషణమ్ -- గోరుపసర్జనస్య, స్త్రీప్రత్యయాన్తస్యోపసర్జనస్యేతి । తాభ్యాం ప్రాతిపదికస్య తదన్తవిధిః । ఉపసర్జనగోశబ్దాన్తస్య ఉపసర్జనస్త్రీప్రత్యయాన్తస్య చ [K.1.348] ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వో భవతి । చిత్రగుః । శబలగుః । స్త్రియాః -- నిష్కౌశామ్బిః । నిర్వారాణసిః । అతిఖట్వః । అతిమాలః ।

ఉపసర్జనస్యేతి కిమ్ ? రాజకుమారీ । స్వరితత్వం కిమ్ ? అతితన్త్రీః । అతిలక్ష్మీః । అతిశ్రీః ।

[K.1.349] - ఈయసో బహువ్రీహేః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - ।। బహుశ్రేయసీ । విద్యమానశ్రేయసీ ।।

[1-2-48]

లుక్తద్ధితలుకి ।। [1-2-49] ।।

స్త్రీగ్రహణమనువర్త్తతే,ఉపసర్జనస్య ఇతి చ । పూర్వేణ హ్రస్వత్వే ప్రాప్తే లుగ్విధీయతే । తద్ధితలుకి సతి స్త్రీప్రత్యయస్య ఉపసర్జనస్య లుగ్భవతి । పఞ్చేన్ద్రాణ్యో దేవతా అస్య పఞ్చేన్ద్రః । దశేన్ద్రః । పఞ్చభిః శష్కులీభిః క్రీతః పఞ్చశష్కులిః । ఆమలక్యాః ఫలమామలకమ్ । బదరమ్ । కువలమ్ ।

తద్ధితగ్రహణం కిమ్ ? గార్గ్యాః కులం గార్గీకులమ్ । లుకీతి కిమ్ ? గార్గీత్వమ్ । ఉపసర్జనస్యేత్యేవ-అవన్తీ, కున్తీ, కురూః ।।

[1-2-49]

ఇద్ గోణ్యాః ।। [1-2-50] ।।

పూర్వేణ లుకి ప్రాప్తే ఇకారో విధీయతే । గోణ్యాస్తద్ధితలుకి సతి ఇకారాదేశో భవతి । పఞ్చభిర్గోణీభిః క్రీతః పటఢ పఞ్చగోణిః । దశగోణిః ।

ఇత్ ఇతి యోగవిభాగః । పఞ్చభిః సూచీభిః క్రీతః పఞ్చసూచిః । దశసూచిః । స చ ఏవంవిషయ ఏవ ।।

[1-2-50]

లుపి యుక్తవద్వ్యక్తివచనే ।। [1-2-51] ।।

`లుపి ఇతి లుప్సంజ్ఞయా లుప్తస్య ప్రత్యయస్యార్థ ఉచ్యతే । తత్ర లుపి యుక్తవద్వ్యక్తివచనే భవతః । యుక్తవన్ ఇతి నిష్ఠాప్రత్యయేన క్తవతునా ప్రకృత్యర్థ ఉచ్యతే । స హి ప్రత్యయార్థమాత్మనా యునక్తి, తస్య యుక్తవతో వ్యక్తివచనే లుబర్థే విధీయేతే ।

అథ వా-యుక్తః ప్రకృత్యర్థః ప్రత్యయార్థేన సంబద్ధః, తస్మిన్నివ వ్యక్తివచనే లుబర్థే భవతః । సప్తమ్యర్థే వతిః । వ్యక్తివచనే ఇతి చ లిఙ్గ సంఖ్యయోః పూర్వాచార్యనిర్ద్దేశః, తదీయమేవేదం సూత్రమ్ । తథా చాస్య ప్రత్యాఖ్యానం భవిష్యతి--తదశిష్యం సంజ్ఞాప్రమాణత్వాత్(1-2-531295)ఇతి ।

వ్యక్తిః--స్త్రీపుంనపుంసకాని, వచనమ్--ఏకత్వ-ద్విత్వ-బహుత్వాని । పఞ్చాలాః క్షత్రియాః, పుంలిఙ్గాః బహువచనవిషయాః । తేషాం నివాసో జనపదః । యథా తేషు క్షత్రియేషు వ్యక్తివచనే, తద్వజ్జనపదే భవతః-పఞ్చాలాః, మగధాః, మత్స్యాః, అఙ్గాః, సుహ్మాః, పుణ్డ్రాః ।

లుపీతి కిమ్ ? లుకి మా భూత్ । లవణః సూపః, లవణా యవాగూః, లవణం శాకమ్ । వ్యక్తివచనే ఇతి కిమ్ ? శిరీషాణామదూరభవో గ్రామః శిరీషాః, తస్య వనం శిరీషవనమ్--విభాషౌషధివనస్పతిభ్యః(8-4-61051)ఇతి ణత్వం న భవతి ।

-హరీతక్యాదిషు వ్యాక్తిః-।(మ.భా.1.228) హరీతక్యాః ఫలాని హరీతక్యః ఫలాని । -ఖలతికాదిషు వచనమ్ -।(మ.భా.1.229) ఖలతికస్య పర్వతస్యాదూరభవానివనాని ఖలతికం వనాని ।।

[1-2-51]

విశేషణానాం చాజాతేః ।। [1-2-52] ।।

` లుపి ఇతి వర్తతే । లుబర్థస్య యాని విశేషణాని తేషామపి వ్యక్తివచనే భవతః,జాతిం వర్జయిత్వా । పఞ్చాలాః రమణీయాః, బహ్వన్నాః,బహుక్షీరఘృతాః, బహుమాల్యఫలాః । గోదౌ రమణీయౌ, బహ్వన్నౌ, బహుక్షీరఘృతౌ, బహుమాల్యఫలౌ ।

అజాతేరితి కిమ్ ?పఞ్చాలాః జనపదః । గౌదౌ గ్రామః ।

జాత్యర్థస్య చాయం యుక్తవద్భావప్రతిషేధః । తేన జాతిద్వారేణ యాని విశేషణాని తేషామపి యుక్తవద్భావో న భవతి--పఞ్చాలాః జనపదో రమణీయో బహ్వన్నః,గోదౌ గ్రామో రమణీయో బహ్రవన్న ఇతి ।

-మనుష్యలుపి ప్రతిషేధో వక్తవ్యః- (మ.భా.1.229)। చఞ్చాభిరూపః । వర్ధికాదర్శనీయః ।।

[1-2-52]

తదశిష్యం సంజ్ఞాప్రమాణత్వాత్ ।। [1-2-53] ।।

తదితి ప్రకృతం యుక్తవద్భావలక్షణం నిర్దిశ్యతే । తదశిష్యం న వక్తవ్యమ్, కస్మాత్ ? సంజ్ఞాప్రమాణత్వాత్ ।

సంజ్ఞాశబ్దా హి నానాలిఙ్గసంఖ్యాః ప్రమాణమ్ । పఞ్చాలా వరణా ఇతి చ నైతే యోగశబ్దాః, కిం తర్హి ? జనపదాదీనాం సంజ్ఞా ఏతాః ।

తత్ర లిఙ్గం వచనం చ స్వభావసిద్ధమేవ, న యత్నప్రతిపాద్యమ్;యథా--ఆపః, దారాః, గృహాః, సికతాః, వర్షా ఇతి ।।

[1-2-53]

లుబ్యోగాప్రఖ్యానాత్ ।। [1-2-54] ।।

లుబప్యశిష్యః । యోఽయమ్ జనపదే లుప్(4-2-811293), వరణాదిభ్యశ్చ (4-2-821301) ఇతి లుబుచ్యతే, అయం న వక్తవ్యః, కిం కారణమ్ ? యోగాప్రఖ్యానాత్ । న హి పఞ్చాలా వరణా ఇతి యోగః =సంబన్ధః ప్రఖ్యాయతే । నైతదుపలభామహే--వృక్షయోగాన్నగరే వరణా ఇతి, కిం తర్హి ? సంజ్ఞా ఏతాః । తస్మాదత్ర తస్య నివాసః(4-2-691281),అదూరభవశ్చ(4-2-701282) ఇతి తద్ధితో నైవోత్పద్యతే, కిం లుపో విధానేన ।।

[1-2-54]

యోగప్రమాణే చ తదభావేఽదర్శనం స్యాత్ ।। [1-2-55] ।।

`పఞ్చాలాదయః సంజ్ఞాశబ్దాః, న యోగనిమిత్తాః ఇత్యుక్తమ్ । తచ్చావశ్యమేవాభ్యుపగన్తవ్యమ్, యోగప్రమాణే హి తదభావేఽదర్శనం స్యాత్ । యది పఞ్చాలాదిశబ్దో యోగస్య ప్రమాణం యోగస్య వాచకః స్యాత్, తతస్తదభావేఽదర్శనమ్ =అప్రయోగః స్యాత్ । దృశ్యతే చ సంప్రతి వినైవ క్షత్రియసమ్బన్ధేన జనపదేషు పఞ్చాలాదిశబ్దః, తతోఽవసీయతే-నాయం యోగనిమిత్తకః, కిం తర్హి ? రూఢిరూపేణైవ తత్ర ప్రవృత్త ఇతి ।।

[1-2-55]

ప్రధానప్రత్యయార్థవచనమర్థస్యాన్యప్రమాణత్వాత్ ।। [1-2-56] ।।

`అశిష్యమ్ ఇతి వర్త్తతే । ప్రధానం సమాసే కిఞ్చిత్పదమ్, ప్రత్యయః తవ్యదాదిః, తాభ్యామర్థవచనమ్ = అర్థాభిధానమనేన ప్రకారేణ భవతీతి పూర్వాచార్యైః పరిభాషితమ్ । -ప్రధానోపసర్జనే చ ప్రధానార్థం సహ బ్రూతః, -ప్రకృతిప్రత్యయౌ సహార్థం బ్రూతః ఇతి । తత్పాణినిరాచార్యః ప్రత్యాచష్టే--అశిష్యమేతత్, అర్థస్యాన్యప్రమాణత్వాదితి । అన్య ఇతి శాస్త్రాపేక్షయా లోకో వ్యపదిశ్యతే । శబ్దైరర్థాభిధానం స్వాభావికమ్, న పారిభాషికమ్; అశక్యత్వాత్, లోకత ఏవార్థావగతేః ।

యైరపి వ్యాకరణం న శ్రుతమ్, తేఽపి రాజపురుషమానయ ఇత్యుక్తే రాజవిశిష్టం పురుషమానయన్తి; న రాజానమ్, నాపి పురుషమాత్రమ్ । ఔపగవమానయ ఇత్యుక్తే ఉపగువిశిష్టమపత్యమానయన్తి; నోపగుమ్, నాప్యపత్యమాత్రమ్, నోభౌ । యశ్చ లోకతోఽర్థః సిద్ధః, కిం తత్ర యత్నేన !।।

[1-2-56]

కాలోపసర్జనే చ తుల్యమ్ ।। [1-2-57] ।।

`అశిష్యమ్ ఇతి వర్తతే । కాలోపసర్జనే చాశిష్యే । కస్మాత్ ? అర్థస్యాన్యప్రమాణత్వాత్ । తుల్యశబ్దో హేత్వనుకర్షణార్థః । అశిష్యవిశేషణం చైతత్ । కాలోపసర్జనే చ తుల్యమశిష్యే భవతః ।

ఇహాన్యే వైయాకరణాః కాలోపసర్జనయోః పరిభాషాం కుర్వన్తి । ఆన్యాయ్యాదుత్థానాదాన్యాయ్యాచ్చ సంవేశనాత్-ఏషోఽద్యతనః కాలః । అపరే పునరాహుః-అహరుభయతోర్ధ్దరాత్రమ్-ఏషోఽద్యతనః కాల ఇతి । తథోపసర్జనపరిభాషాం కుర్వన్తి-అప్రధానముపసర్జనమితి ।

తత్పాణినిరాచార్యః ప్రత్యాచష్టే-లోకతోఽర్థావగతేః । యైరపి వ్యాకరణం న శ్రుతం తేఽప్యాహుః-ఇదమస్మాభిరద్య కర్తవ్యమ్, ఇదం శ్వః కర్తవ్యమ్, ఇదమ్ హ్యః కృతమితి; నైవం

వృత్త్యాద్యన్తే ! తథోపసర్జనమ్-వయమత్ర గృహే గ్రామే వా ఉపసర్జనమప్రధానమితి గమ్యతే I యశ్చ లోకతోఽర్థః సిద్ధః, కిం తత్ర యత్నేన !

యద్యేవమ్, పూర్వసూత్ర ఏవ కాలోపసర్జనగ్రహణం కస్మాన్న క్రియతే, కిమర్థో యోగవిభాగః ? ప్రదర్శనార్థః I

అన్యదప్యేవఞ్జాతీయకమశిష్యమితి I తథా చ పూర్వాచార్యాః పరిభాషన్తే-మత్వర్థే బహువ్రీహిః,పూర్వపదార్థప్రధానోఽవ్యయీభావః, ఉభయపదార్థప్రధానో ద్వన్ద్వః ఇత్యేవమాది; తదశిష్యమితి II

[1-2-57]

[K.1.364]

జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్బహువచనమన్యతరస్యామ్ II [1-2-58]II

` అశిష్యమ్ ఇతి నివృత్తమ్ I జాతిర్నామాయమేకోఽర్థః, తదభిధానే [K.1.365] ఏకవచనమేవ ప్రాప్తమ్, అత ఇదముచ్యతే I జాతేరాఖ్యా జాత్యాఖ్యా, జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్నర్థే బహువచనమన్యతరస్యాం భవతి I జాత్యర్థో బహువద్ భవతీతి యావత్ I తేన తద్విశేషణానామజాతిశబ్దానామపి సంపన్నాదీనాం బహువచనముపపద్యతే I సమ్పన్నః యవః, సమ్పన్నాః యవాః I సమ్పన్నః వ్రీహిః, సమ్పన్నాః వ్రీహయః I పూర్వవయాః బ్రాహ్మణః ప్రత్యుత్థేయః, పూర్వవయసః బ్రాహ్మణాః ప్రత్యుత్థేయాః I

జాతిగ్రహణం కిమ్ ? దేవదత్తః, యజ్ఞదత్తః I ఆఖ్యాయామితి కిమ్ ? [K.1.366] కాశ్యపప్రతికృతిః కాశ్యపః I భవత్యయం జాతిశబ్దః, న త్వనేన జాతిరాఖ్యాయతే, కిం తర్హి ? ప్రతికృతిః I ఏకస్మిన్నితి కిమ్ ? వ్రీహియవౌ I

- సంఖ్యాప్రయోగే ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - II ఏకో వ్రీహిః సమ్పన్నః సుభిక్షం కరోతి II

[1-2-58]

[K.1.367]

అస్మదో ద్వయోశ్చ II [1-2-59]II

అస్మదో యోఽర్థస్తస్యైకత్వే ద్విత్వే చ బహువచనమన్యతరస్యాం భవతి I అహం బ్రవీమి, వయం బ్రూమః I ఆవాం బ్రూవః, వయం బ్రూమః II

[K.1.368] - సవిశేషణస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - I అహం దేవదత్తో బ్రవీమి I అహం గార్గ్యః బ్రవీమి I అహం పటుః బ్రవీమి I

- యుష్మది గురావేకేషామ్ -I త్వం మే గురుః, యూయం మే గురవః II

[1-2-59]

ఫల్గునీప్రోష్ఠపదానాం చ నక్షత్రే ।। [1-2-60] ।।

చకారః ద్వయోః ఇత్యనుకర్షణార్థః । ఫల్గున్యోర్ద్వయోః ప్రోష్ఠపదయోశ్చ [K.1.369] ద్వయోర్నక్షత్రయోర్బహువచనమన్యతరస్యాం భవతి । కదా పూర్వే ఫల్గున్యౌ, కదా పూర్వాః ఫల్గున్యః । కదా పూర్వే ప్రోష్ఠపదే, కదా పూర్వాః ప్రోష్ఠపదాః ।

నక్షత్ర ఇతి కిమ్ ? ఫల్గున్యౌ మాణవికే ।।

[1-2-60]

ఛన్దసి పునర్వస్వోరేకవచనమ్ ।। [1-2-61] ।।

[1-2-61]

\`అన్యతరస్యామ్ఇత్యనువర్త్తతే । ద్వయోర్ద్వివచనే ప్రాప్తే పునర్వస్వోశ్ఛన్దసి [K.1.370] విషయే ఏకవచనమన్యతరస్యాం భవతి । \`పునర్వసుర్నక్షత్రమదితిర్దేవతా(మై.స.[2-13-2]) ।\` పునర్వసూ నక్షత్రమదితిర్దేవతా(తై.సం.[4-4-10]) । నక్షత్ర ఇత్యేవ-పునర్వసూ మాణవకౌ ।

ఛన్దసీతి కిమ్ ? పునర్వసూ ఇతి ।।

[2-13-2]

విశాఖయోశ్చ ।। [1-2-62] ।।

[1-2-62]

\`ఛన్దసి ఇతి వర్తతే । ద్వివచనే ప్రాప్తే ఛన్దసి విషయే విశాఖయోరేకవచనమన్యతస్యాం భవతి । \`విశాఖం నక్షత్రమిన్ద్రాగ్నీ దేవతా(మై.సం.[2-13-20]) । \`విశాఖం నక్షత్రమిన్ద్రాగ్నీ దేవతా(తై.సం.[4-4-10].2) ।

[2-13-20]

తిష్యపునర్వస్వోర్నక్షత్రద్వన్ద్వే బహువచనస్య ద్వివచనం నిత్యమ్ ।। [1-2-63]।। ఛన్దసి ఇతి నివృత్తమ్। తిష్య ఏకః పునర్వసూ ద్వౌ తేషాం ద్వన్ద్వో బహ్వర్థః । తత్ర బహువచనే ప్రాప్తే ద్వివచనం విధీయతే । తిష్యపునర్వస్వోర్నక్షత్రవిషయే ద్వన్ద్వే బహువచనప్రసఙ్గే నిత్యం ద్వివచనం భవతి । ఉదితౌ తిష్యపునర్వసూ దృశ్యతే ।

[K.1.371] తిష్యపునర్వస్వోరితి కిమ్ ? విశాఖానురాధాః ।

నక్షత్రేతి కిమ్ ? తిష్యశ్చ మాణవకః పునర్వసూ మాణవకౌ = తిష్యపునర్వసవః మాణవకాః । నను చ ప్రకృతమేవ నక్షత్రగ్రహణం కిమర్థం పునరుచ్యతే ? పర్యాయాణామపి యథా స్యాత్ - తిష్యపునర్వసూ, సిధ్యపునర్వసూ ।

ద్వన్ద్వ ఇతి కిమ్ ? యస్తిష్యస్తౌ పునర్వసూ యేషాం త ఇమే ` తిష్యపునర్వసవః, ఉన్ముగ్ధాః I తిష్యాదయ ఏవ విపర్యయేణ దృశ్యమానా బహువ్రీహిణా ఉచ్యన్తే I తేన నక్షత్రసమాస ఏవాయమ్ I

[K.1.372] బహువచనస్యేతి కిమ్ ? ఏకవచనస్య మా భూత్ - తిష్యపునర్వసు ఇదమితి I

` సర్వో ద్వన్ద్వో విభాషయా ఏకవద్భవతి ఇత్యస్యైతదేవ జ్ఞాపకమ్ I నిత్యగ్రహణం వికల్పనివృత్త్యర్థమ్ II

[1-2-63]

సరూపాణామేకశేష ఏకవిభక్తౌ II [1-2-64] II

సమానం రూపమేషామితి సరూపాః I సరూపాణాం శబ్దానాం ఏవవిభక్తౌ పరత ఏకశేషో భవతి I ఏకః శిష్యతే, ఇతరే నివర్తన్తే I వృక్షశ్చ వృక్షశ్చ వృక్షౌ I వృక్షశ్చ వృక్షశ్చ వృక్షశ్చ వృక్షాః I

ప్రత్యర్థం శబ్దనివేశాన్నైకేనానేకస్యాభిధానమ్ I తత్రానేకార్థాభిధానేఽనేకశబ్దత్వం ప్రాప్తమ్, తస్మాదేకశేషః I

సరూపాణామితి కిమ్ ? ప్లక్షన్యగ్రోధాః I రూపగ్రహణం కిమ్ ? భిన్నేఽప్యర్థే యథా స్యాత్- అక్షాః, పాదాః, మాషా I ఏకగ్రహణం కిమ్ ? ద్విబహ్వోః శేషో మా భూత్ I శేషగ్రహణం కిమ్ ? ఆదేశో మా భూత్ I

[K.1.379] ఏకవిభక్తావితి కిమ్ ? పయః పయో జరయతి I బ్రాహ్మణాభ్యాం చ కృతం బ్రాహ్మణాభ్యాం చ దేహి II

[1-2-64]

వృద్ధో యూనా తల్లక్షణశ్చేదేవ విశేషః II [1-2-65] II

[K.1.380] ` శేష ఇతి వర్త్తతే I ` యూనా ఇతి సహయోగే తృతీయా I వృద్ధో యూనా సహవచనే శిష్యతే, యువా నివర్త్తతే I వృద్ధశబ్దః పూర్వాచార్యసంజ్ఞా గోత్రస్య I అపత్యమన్తర్హితం వృద్ధమితి I వృద్ధయూనోః సహవచనే వృద్ధః శిష్యతే తల్లక్షణశ్చేదేవ విశేషః I తదితి వృద్ధియూనోర్నిర్దేశః, లక్షణశబ్దో నిమిత్తపర్యాయః, చేచ్ఛబ్దో యద్యర్థే, ఏవకారోఽవధారణే, విశేషో వైరూప్యమ్ I వృద్ధయువనిమిత్తకమేవ యది వైరూప్యం భవతి తతో వృద్ధః శిష్యతే, యువా నివర్తతే I సమానాయామాకృతౌ వృద్ధయువప్రత్యయౌ భిద్యేతే I గార్గ్యశ్చ గార్గ్యాయణశ్చ గార్గ్యౌ I వాత్స్యశ్చ వాత్స్యాయనశ్చ వాత్స్యౌ I

[K.1.381] వృద్ధ ఇతి కిమ్ ? గర్గశ్చ గార్గ్యాయణశ్చ గర్గగార్గ్యాయణౌ । యూనేతి కిమ్ ? గార్గ్యశ్చ గర్గశ్చ గార్గ్యగర్గౌ । తల్లక్షణ ఇతి కిమ్ ? గార్గ్యవాత్స్యాయనౌ । ఏవకారః కిమర్థః ? భాగవిత్తిశ్చ భాగవిత్తికశ్చ భాగవిత్తిభాగవిత్తికౌ । కుత్సా సౌవీరత్వం చ భాగవిత్తికస్యాపరో విశేషో విద్యతే ।।

[1-2-65]

[K.1.382]

స్త్రీ పుంవచ్చ ।। [1-2-66] ।।

శేషః ఇతి వర్త్తతే, వృద్ధో యూనా ఇతి చ సర్వమ్ । స్త్రీ వృద్ధా యూనా సహవచనే శిష్యతే తల్లక్షణశ్చేదేవ విశేషో భవతి । పుంస ఇవాస్యాః కార్యం భవతి । స్త్ర్యర్థః పుమర్థవద్భవతి । గార్గీ చ గార్గ్యాయణశ్చ గార్గ్యౌ । వాత్సీ చ వాత్స్యాయనశ్చ వాత్స్యౌ । దాక్షీ చ దాక్షాయణశ్చ దాక్షీ ।।

[1-2-66]

[K.1.383]

పుమాన్ స్త్రియా ।। [1-2-67] ।।

తల్లక్షణశ్చేదేవ విశేష ఇతి వర్త్తతే । వృద్ధో యూనా ఇతి నివృత్తమ్ । స్త్రియా సహవచనే పుమాన్ శిష్యతే, స్త్రీ నివర్త్తతే । స్త్రీపుంసలక్షణశ్చేదేవ విశేషో భవతి । బ్రాహ్మణశ్చ బ్రాహ్మణీ చ బ్రాహ్మణౌ । కుక్కుటశ్చ కుక్కుటీ చ కుక్కుటౌ । తల్లక్షణశ్చేదేవ విశేష ఇత్యేవ - కుక్కుటశ్చ మయూరీ చ కుక్కుటమయూర్యౌ ।

[K.1.384] ఏవకారః కిమర్థః ? ఇన్ద్రశ్చ ఇన్ద్రాణీ చ ఇన్ద్రేన్ద్రాణ్యౌ । పుంయోగాదాఖ్యాయామ్ ఇత్యపరో విశేషః । పుమానితి కిమ్ ? ప్రాక్చ ప్రాచీ చ ప్రాక్ప్రాచ్యౌ । `ప్రాక్ ఇత్యవ్యయమలిఙ్గమ్ ।।

[1-2-67]

భ్రాతృపుత్రౌ స్వసృదుహితృభ్యామ్ ।। [1-2-68] ।।

యథాసంఖ్యం భ్రాతృపుత్రశబ్దౌ శిష్యేతే సహవచనే స్వసృదుహితృభ్యామ్ । స్వస్రా సహవచనే భ్రాతృశబ్దః శిష్యతే - భ్రాతా చ స్వసా చ భ్రాతరౌ । దుహిత్రా సహవచనే పుత్రశబ్దః శిష్యతే - పుత్రశ్చ దుహితా చ పుత్రౌ ।।

[1-2-68]

నపుంసకమనపుంసకేనైకవచ్చాస్యాన్యతరస్యామ్ ।। [1-2-69] ।।

`తల్లక్షణశ్చేదేవ విశేషః ఇతి వర్త్తతే । నపుంసకానపుంసకమాత్రకృతే [K.1.385] విశేషేఽనపుంసకేన సహవచనే నపుంసకం శిష్యతే, ఏకవచ్చాస్య కార్యం భవతి

అన్యతరస్యామ్ । శుక్లశ్చ కమ్బలః శుక్లా చ బృహతికా శుక్లం చ వస్త్రం తద్ ఇదం శుక్లమ్, తాని ఇమాని శుక్లాని ।

అనపుంసకేనేతి కిమ్ ? శుల్కం చ శుక్లం చ శుక్లం చ శుక్లాని । `ఏకవచ్చ ఇతి న భవతి ।।

[1-2-69]

పితా మాత్రా ।। [1-2-70] ।।

[K.1.386] `అన్యతరస్యామ్ ఇతి వర్త్తతే, న `ఏకవత్ ఇతి । మాత్రా సహవచనే పితృశబ్దః శిష్యతే అన్యతరస్యామ్ । మాతా చ పితా చ పితరౌ । మాతాపితరౌ ఇతి వా ।।

[1-2-70]

శ్వశురః శ్వశ్ర్వా ।। [1-2-71] ।।

`అన్యతరస్యామ్ ఇతి వర్తతే । శ్వశ్ర్వా సహవచనే శ్వశురశబ్దః శిష్యతే అన్యతరస్యామ్ । శ్వశురశ్చ శ్వశ్రూశ్చ శ్వశురౌ । శ్వశ్రూశ్వశురౌ ఇతి వా ।।

[1-2-71]

త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమ్ ।। [1-2-72]।।

త్యదాదీని శబ్దరూపాణి సర్వైః సహవచనే నిత్యం శిష్యన్తే త్యదాదిభిరన్యైశ్చ । సర్వగ్రహణం సాకల్యార్థమ్ । నిత్యగ్రహణం వికల్పనివృత్త్యర్థమ్ । స చ దేవదత్తశ్చ తౌ । యశ్చ దేవదత్తశ్చ యౌ ।

[K.1.387] - త్యదాదీనాం మిథో యద్యత్పరం తత్తచ్ఛిష్యతే -। స చ యశ్చ యౌ । యశ్చ కశ్చ కౌ ।।

[1-2-72]

గ్రామ్యపశుసంఘేష్వతరుణేషు స్త్రీ ।। [1-2-73] ।।

గ్రామ్యాణాం పశూనాం సంఘాః గ్రామ్యపశుసంఘాః, ఏతేషు సహవివక్షాయాం స్త్రీ శిష్యతే । పుమాన్ స్త్రియా ఇతి పుంసః శేషే ప్రాప్తే స్త్రీశేషో విధీయతే । అతరుణగ్రహణం సామర్థ్యాత్పశువిశేషణమ్ । గావః ఇమాః । అజాః ఇమాః ।

[K.1.388] గ్రామ్యగ్రహణం కిమ్ ? రురవః ఇమే । పృషతాః ఇమే । పశుష్వితి కిమ్ ? బ్రాహ్మణాః, క్షత్రియాః । సంఘేష్వితి కిమ్ ? ఏతౌ గావౌ చరతః । అతరుణేష్వితి కిమ్ ? వత్సాః ఇమే । బర్కరాః ఇమే ।

- అనేకశఫేష్వితి వక్తవ్యమ్ - । ఇహ మా భూత్ - అశ్వాః ఇమే ।।

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ
ప్రథమాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః ।।

[1-2-73]

అథ ప్రథమాధ్యాయే తృతీయః పాదః

భూవాదయో ధాతవః ।। [1-3-1] ।।

భూ ఇత్యేవమాదయః శబ్దాః క్రియావచనా ధాతుసంజ్ఞా భవన్తి । భూ(ధా.పా.1)-భవతి । ఏధ(ధా.పా.2)-ఏధతే । స్పర్ద్ధ(ధా.పా.3)-స్పర్ద్ధతే । ధాతు శబ్దః పూర్వాచార్య సంజ్ఞా । తే క్రియావచనానాం సంజ్ఞాం కృతవన్తః । తదిహాపి పూర్వాచార్యసంజ్ఞాశ్రయణాత్ క్రియావాచినామేవ భూవాదీనాం ధాతుసంజ్ఞా విధీయతే ।।

భూవాదీనాం వకారోఽయం మఙ్గలార్థః ప్రయుజ్యతే ।

భువో వార్థం వదన్తీతి భ్వర్థా వా వాదయః స్మృతాః ।।

ధాతుప్రదేశాః-ధాతోః(3-1-912829) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-3-1]

ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్ ।। [1-3-2] ।।

ఉపదిశ్యతేఽనేనేత్యుపదేశః = శాస్త్రవాక్యాని ; సూత్రపాఠః, ఖిలపాఠశ్చ । తత్ర యోఽనునాసికః స ఇత్సంజ్ఞో భవతి । ఏధ । స్పర్ద్ధ । ప్రతిజ్ఞానునాసిక్యాః పాణినీయాః(వ్యా.ప.121) ।

[1-3-2]

ఉపదేశ ఇతి కిమ్ ? అభ్ర ఆఁ అపః(ఋ.[5-48-1]) । అజితి కిమ్ ? ఆతో మనిన్క్వనిబ్వనిపశ్చ(3-2-743418) । అనునాసిక ఇతి కిమ్ ? సర్వస్యాచో మా భూత్ ।

ఇత్ప్రదేశాః-ఆదితశ్చ(7-2-163036) ఇత్యేవమాదయః ।।

[5-48-1]

హలన్త్యమ్ ।। [1-3-3] ।।

ఉపదేశే ఇతి వర్త్తతే । అన్తే భవమన్త్యమ్ । ధాత్వాదేః సముదాయస్య యదన్త్యం హల్ తదిత్సంజ్ఞం భవతి । అ ఇ ఉ ణ్-ణకారః । ఋ లృ క్ - కకారః । ఏ ఓ ఙ్-ఙకారః । ఐ ఔ చ్ - చకారః ।

ఉపదేశ ఇత్యేవ--అగ్నిచిత్ । సోమసుత్ । హస్య ల్ హలితి ద్వితీయమత్ర హల్గ్రహణం తన్త్రేణోపాత్తం ద్రష్టవ్యమ్, తేన ప్రత్యాహారపాఠే హల్ ఇత్యత్ర లకారస్య ఇత్సంజ్ఞా క్రియతే । తథా చ సతి, హలన్త్యమ్ ఇత్యత్ర ప్రత్యాహారే నేతరేతరాశ్రయదోషో భవతి ।।

[1-3-3]

న విభక్తౌ తుస్మాః ।। [1-3-4] ।।

పూర్వేణ ప్రాప్తాయామిత్సంజ్ఞాయాం విభక్తౌ వర్తమానానాం తవర్గసకారమకారాణాం ప్రతిషేధ ఉచ్యతే । తవర్గః, టాఙసిఙసామినాత్స్యాః(7-1-12201)-వృక్షాత్, ప్లక్షాత్ । సకారః, జస్-బ్రాహ్మణాః । తస్, థస్-పచతః పచథః । మకారః-అపచతామ్, అపచతమ్ ।

విభక్తావితి కిమ్ ? అచో యత్(3-1-972842),ఊర్ణాయా యుస్(5-2-1231929), రుధాదిభ్యః శ్నమ్(3-1-782543) । కిమోఽత్(5-3-121959), ఇటోఽత్(3-4-1062257) ఇత్యత్ర ప్రతిషేధో న భవతి; అనిత్యత్వాదస్య ప్రతిషేధస్య । ఇదమస్థముః(5-3-241972) ఇత్యుకారానుబన్ధనిర్దేశాదనిత్యత్వముపలక్ష్యతే ।।

[1-3-4]

ఆదిర్ఞిటుడవః ।। [1-3-5] ।।

ఇత్ ఇతి వర్తతే । ఆదిశబ్దః ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే । ఞి, టు, డు ఇత్యేతేషాం సముదాయానామాదితో వర్తమానానామిత్సంజ్ఞా భవతి । ఞిమిదా(ధా.పా.743)-మిన్నః । ఞిధృషా(ధా.పా.1270)-ధృష్టః । ఞిక్ష్విదా(ధా.పా.740)-క్ష్విణ్ణః । ఞి ఇన్ధీ(ధా.పా.1449)-ఇద్ధః । టువేవృ(ధా.పా.367)-వేపథుః । టుఓశ్వి(ధా.పా.1010)-శ్వయథుః । డుపచష్(ధా.పా.996)-పక్త్రిమమ్ । డువప్(ధా.పా.1003)-ఉప్త్రిమమ్ । డుకృఞ్(ధా.పా.1473)-కృత్రిమమ్ ।

ఆదిరితి కిమ్ ? పటూయతి, కణ్డూయతి । ఉపదేశే ఇత్యేవ-ఞికారీయతి ।।

[1-3-5]

షః ప్రత్యయస్య ।। [1-3-6] ।।

షకారః ప్రత్యయస్యాదిరిత్సంజ్ఞో భవతి । శిల్పిని ష్వున్(3-1-1452907)--నర్త్కీ, రజకీ ।

ప్రత్యయస్యేతి కిమ్ ? షోడః । షణ్డః । షడికః । ఆదిరిత్యేవ-అవిమహ్యోష్టిషచ్(ఉణాది.1.45)-అవిషః, మహిషః ।।

[1-3-6]

చుటూ ।। [1-3-7] ।।

చవర్గటవర్గౌ ప్రత్యయస్యాదీ ఇత్సంజ్ఞౌ భవతః । గోత్రే కుఞ్జాదిభ్యశ్చ్ఫఞ్(4-1-981099)-కౌఞ్జాయన్యః । ఛస్య ఈయాదేశం వక్ష్యతి । జస్-బ్రాహ్మణాః । ఝస్యాన్తాదేశం వక్ష్యతి । శణ్డికాదిభ్యో ఞ్యః(4-3-921472)-శాణ్డిక్యః । టవర్గః,చరేష్టః(3-2-162930)-కురుచరీ, మద్రచరీ । ఠస్య ఇకాదేశం వక్ష్యతి । సప్తమ్యాం జనేర్డః(3-2-973007)- ఉపసరజః, మన్దురజః । ఢస్యేయాదేశం వక్ష్యతి । అన్నాణ్ణః(4-4-851637)-ఆన్నః ।

పృథగ్యోగకరణమస్య విధేరనిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమ్ । తేన విత్తశ్చుఞ్చుప్చణపౌ(5-2-261827)-కేశచుఞ్చుః, కేశచణః । అవాత్కుటారచ్చ(5-2-301831) । నతే నాసికాయాః సంజ్ఞాయాం టీటఞ్నాటజ్భ్రటచః(5-2-311832)-అవటీటః । ఆదిరిత్యేవ-కర్మణి ఘటోఽఠచ్(5-2-351836)-కర్మఠః ।।

[1-3-7]

లశక్వతద్ధితే ।। [1-3-8] ।।

తద్ధితవర్జితస్య ప్రత్యయస్యాదితో వర్తమానా లకారశకారకవర్గా ఇత్సంజ్ఞా భవన్తి । లకారః, ల్యుట్ చ(3-3-115].3290)-చయనమ్, జయనమ్ । శకారః-కర్త్రి శప్(3-1-682167)-భవతి,

పచతి I కవర్గః, క్తక్తవతూ నిష్ఠా(1-1-263012)-భుక్తః, భుక్తవాన్ Iప్రియవశే వదః ఖచ్(3-2-382953)-ప్రియంవదః, వశంవదః I గ్లాజిస్థశ్చగ్స్నుః(3-2-1393119)-గ్లాస్నుః I జిష్ణుః I భూష్ణుః I భఞ్జభాసమిదో ఘురచ్(3-2-1613141)-భఙ్గురమ్ Iటాడసిజసామినాత్స్యాః(7-1-12201)- వృక్షాత్ I వృక్షస్య I

అతద్ధిత ఇతి కిమ్ ? చూడాలః I లోమశః I కర్ణికా II

[1-3-8]

తస్య లోపః II [1-3-9] II

తస్యేత్సంజ్ఞకస్య లోపో భవతి I తథా చైవోదాహృతమ్ I తస్య గ్రహణం సర్వలోపార్థమ్ I అలోఽన్త్యస్య మా భూత్-ఆదిర్ఞిటుడవః (1-3-52289) ఇతి II

[1-3-9]

యథాసంఖ్యమనుదేశః సమానామ్ II [1-3-10] II

సంఖ్యాశబ్దేనాత్ర క్రమో లక్ష్యతే I యథాసంఖ్యం యథాక్రమమనుదేశో భవతి I అనుదిశ్యత ఇత్యనుదేశః I పశ్చాదుచ్చార్యత ఇత్యర్థః I సమానామ్ = సమసంఖ్యానాం సమం పరిపఠితానాముద్దేశినామనుదేశినాం చ యథాక్రమముద్దేశిభిరనుదేశినః సంబధ్యన్తే I తూదీశలాతురవర్మతీకూచవారాడ్ఢక్ఛణ్ఢఞ్యకః(4-3-941474) I ప్రథమాత్ ప్రథమః, ద్వితీయాద్ ద్వితీయ ఇత్యాది I తౌదేయః I శాలాతురీయః I వార్మతేయః I కౌచవార్యః I

సమానామితి కిమ్ ? లక్షణేత్థమ్భూతాఖ్యానభాగవీప్సాసు ప్రతిపర్యనవః(1-4-90552) I లక్షణాదయశ్చత్వారోఽర్థాః, ప్రత్యాదయస్త్రయః;సర్వేషాం సర్వత్ర కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా భవతి I

ఇహ కస్మాన్న భవతి-వేశోయశఆదేర్భగాద్యల్ ఖ చ(4-4-1313477) ఇతి ? స్వరితేన లిఙ్గేన యథాసంఖ్యమ్ I యత్ర నేష్యతే, తత్ర స్వరితత్వం న ప్రతిజ్ఞాయతే I స్వరితేనాధికారః(1-3-1146) ఇతి స్వరితగ్రహణం పూర్వేణాపి సంబధ్యతే I

[1-3-10]

స్వరితేనాధికారః II [1-3-11] II

స్వరితేన ఇతి ఇత్థమ్భూతలక్షణే తృతీయా I స్వరితో నామ స్వరవిశేషో వర్ణధర్మః, తేన చిహ్నేనాధికారో వేదితవ్యః I అధికారః = వినియోగః I స్వరితగుణయుక్తం శబ్దరూపమధికృతత్వాదుత్తరత్రోపతిష్ఠతే I

ప్రతిజ్ఞాస్వరితాః పాణినీయాః-ప్రత్యయః(3-1-1180),ధాతోః(3-1-912829), జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్(4-1-1182),అఙ్గస్య(6-4-1200), భస్య,పదస్య II

[1-3-11]

అనుదాత్తఙిత ఆత్మనేపదమ్ ।। [1-3-12] ।।

అవిశేషేణ ధాతోరాత్మనేపదం పరస్మైపదం చ విధాస్యతే, తత్రాయం నియమః క్రియతే- అనుదాత్తేతో యే ధాతవో ఙితశ్చ తేభ్య ఏవ ఆత్మనేపదం భవతి, నాన్యేభ్యః । అనుదాత్తేద్భ్యః- ఆస(ధా.పా.1922), ఆస్తే । వస(ధా.పా.1024), వస్తే । ఙిద్భ్యః ఖల్వపి-షూఙ్(ధా.పా.1032), సూతే । శీఙ్(ధా.పా.1033), శేతే ।।

[1-3-12]

భావకర్మణోః ।। [1-3-13] ।।

లః కర్మణి చ భావే చాకర్మకేభ్యః(3-4-692152)ఇతి భావకర్మణోర్విహితస్య లస్య తిబాదయః సామాన్యేన వక్ష్యన్తే, తత్రేదముచ్యతే-భావే కర్మణి చాత్మనేపదం భవతి । భావే- గ్లాయతే భవతా, సుప్యతే భవతా, ఆస్యతే భవతా । కర్మణి- క్రియతే కటః, హ్రియతే భారః । కర్మకర్త్రి- లూయతే కేదారః స్వయమేవేతి, పరస్మైపదం న భవతి । తస్య విధానే ద్వితీయం కర్తృగ్రహణమనువర్తతే, తేన కర్తైవ యః కర్తా తత్ర పరస్మైపదం భవతి ।।

[1-3-13]

కర్త్రి కర్మవ్యతిహారే ।। [1-3-14] ।।

కర్మశబ్దః క్రియావాచీ, వ్యతిహారో వినిమయః । యత్రాన్యసంబన్ధినీం క్రియామన్యః కరోతి ఇతరసంబన్ధినీం చేతరః, స కర్మవ్యతిహారః । తద్విశిష్టక్రియావచనాద్ధాతోరాత్మనేపదం భవతి । వ్యతిలునతే, వ్యతిపునతే ।

కర్మవ్యతిహారే ఇతి కిమ్? లునన్తి ।

కర్తృగ్రహణముత్తరార్థమ్-శేషాత్కర్త్రి పరస్మైపదమ్(1-3-782159) ఇతి ।

[1-3-14]

న గతిహింసార్థేభ్యః ।। [1-3-15] ।।

పూర్వేణాత్మనేపదం ప్రాప్తం ప్రతిషిధ్యతే । గత్యర్థేభ్యో హింసార్థేభ్యశ్చ ధాతుభ్యః కర్మవ్యతిహారే ఆత్మనేపదం న భవతి । వ్యతిగచ్ఛన్తి, వ్యతిసర్పన్తి । హింసార్థేభ్యః- వ్యతిహింసన్తి, వ్యతిఘ్నన్తి ।

- ప్రతిషేధే హసాదీనాముపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.త1.278) వ్యతిహసన్తి, వ్యతిజల్పన్తి, వ్యతిపఠన్తి ।

- హరతేరప్రతిషేధః - । (మ.భా.1.279) సమ్ప్రహరన్తే రాజానః ।

[1-3-15]

ఇతరేతరాన్యోఽన్యోపపదాచ్చ ।। [1-3-16] ।।

ఇతరేతరః, అన్యోఽన్యః- ఇత్యేవముపపదాద్ధాతోః కర్మవ్యతిహారే ఆత్మనేపదం న భవతి । ఇతరేతరస్య వ్యతిలునన్తి, అన్యోఽన్యస్య వ్యతిలునన్తి ।

- పరస్పరోపపదాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.1.279)। పరస్పరస్య వ్యలునన్తి ।।

[1-3-16]

నేర్విశః ।। [1-3-17] ।।

శేషాత్కర్తరి ఇతి పరస్మైపదే ప్రాప్తే, నిపూర్వాద్విశ ఆత్మనేపదం విధీయతే । నేః పరస్మాద్విశ ఆత్మనేపదం భవతి । నివిశతే, నివిశన్తే ।

నేరితి కిమ్ ? ప్రవిశతి । యదాగమాస్తద్గ్రహణేన గృహ్యన్తే(ప.11), తేనాటా నాస్తి వ్యవధానమ్ । న్యవిశత । నేరుపసర్గస్య గ్రహణమ్- అర్థవద్గ్రహణే నానర్థకస్య (వ్యా.ప.1) ఇతి, తస్మాదిహ న భవతి- మధుని విశన్తి భ్రమరాః ।।

[1-3-17]

పరివ్యవేభ్యః క్రియః ।। [1-3-18] ।।

డుక్రీఞ్ ద్రవ్యవినిమయే(ధా.పా.1474) ఞిత్త్వాత్కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే సిద్ధమాత్మనేపదమ్ । అకర్త్రభిప్రాయార్థోఽయమారమ్భః । పరివ్యవేభ్య ఉత్తరస్మాత్ క్రీణాతేరాత్మనేపదం భవతి । పరిక్రీణీతే, విక్రీణీతే, అవక్రీణీతే ।

పర్యాదయ ఉపసర్గా గృహ్యన్తే, తేనేహ న భవతి- బహువిక్రీణాతి వనమ్ ।।

[1-3-18]

విపరాభ్యాం జేః ।। [1-3-19] ।।

శేషాత్కర్త్ రి పరస్మైపదమ్ (1-3-782159) ఇత్యస్యాపవాదః । విపరాపూర్వాజ్జయతేర్ధాతోరాత్మనేపదం భవతి । విజయతే, పరాజయతే । విపరాశబ్దావుపసర్గౌ గృహ్యేతే; సాహచర్యాత్ । తేనేహ న భవతి- బహువి జయతి వనమ్ । పరా జయతి సేనేతి ।।

[1-3-19]

ఆఙో దోఽనాస్యవిహరణే ।। [1-3-20] ।।

అకర్త్రభిప్రాయార్థోఽయమారమ్భః । ఆఙ్పూర్వాద్దదాతేరనాస్యవిహరణే వర్తమానాదాత్మనేపదం భవతి । విద్యామాదత్తే ।

అనాస్యవిహరణ ఇతి కిమ్ ? ఆస్యం వ్యాదదాతి ।।

- ఆస్యవిహరణసమానక్రియాదపి ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - (మ.భా.1.279)। విపాదికాం వ్యాదదాతి । కూలం వ్యాదదాతి ।

- స్వాఙ్గకర్మకాచ్చేతి - (మ.భా.1.279)। ఇహ మా భూత్- వ్యాదదతే పిపీలికాః పతఙ్గస్య ముఖమ్ ।।

[1-3-20]

క్రీడోఽనుసంపరిభ్యశ్చ ।। [1-3-21]।।

క్రీడృ విహారే (ధా.పా.350)- ఏతస్మాద్ అను, సమ్, పరి- ఇత్యేవంపూర్వాద్ ఆఙ్పూర్వాచ్చ ఆత్మనేపదం భవతి । అనుక్రీడతే, సంక్రీడతే, పరిక్రీడతే । ఆఙః ఖల్వపి- ఆక్రీడతే ।

సమా సాహచర్యాదన్వాదిరుపసర్గో గృహ్యతే, తేనేహ కర్మప్రవచనీయప్రయోగే న భవతి- మాణవకమనుక్రీడతి ।

- సమోఽకూజనే ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.280) । సంక్రీడన్తి శకటాని ।

- ఆగమేః క్షమాయామాత్మనేపదం వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.280) । క్షమా = ఉపేక్షా, కాలహరణమితి యావత్ । ఆగమయస్వ తావన్మాణవకమ్ ।

- శిక్షేర్జిజ్ఞాసాయామ్ - (మ.భా.1.280)। విద్యాసు శిక్షతే ।

- ఆశిషి నాథః - (మ.భా.1.280)। సర్పిషో నాథతే । మధునో నాథతే । ఆశిషీతి కిమ్ ? మాణవకమనునాథతి ।

- హరతేర్గతితాచ్ఛీల్యే -(మ.భా.1.280) । పైతృకమశ్వా అనుహరన్తే, మాతృకం గావోఽనుహరన్తే । గతితాచ్ఛీల్య ఇతి కిమ్ ? మాతురనుహరతి, పితురనుహరతి ।

- కిరతేర్హర్షజీవికాకులాయకరణేష్వితి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.1.280)। అపస్కిరతే వృషభో హృష్టః । జీవికాయామ్- అపస్కిరతే కుక్కుటో భక్షార్థీ । కులాయకరణే- అపస్కిరతే శ్వాఽఽశ్రయార్థీ । హర్షాదిష్వితి కిమ్ ? అపకిరతి కుసుమమ్ ।

- ఆఙి నుప్రచ్ఛ్యోరుపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.1.280)। ఆనుతే శృగాలః, ఆపృచ్ఛతే గురుమ్ ।

- శప ఉపలమ్భన ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.1.280)। వాచా శరీరస్పర్శనమ్ = ఉపలమ్భనమ్ । దేవదత్తాయ శపతే, యజ్ఞదత్తాయ శపతే । ఉపలమ్భన ఇతి కిమ్ ? శపతి ।।

[1-3-21]

సమవప్రవిభ్యః స్థః ।। [1-3-22] ।।

సమ్,అవ, ప్ర,వి- ఇత్యేవం పూర్వాత్ తిష్ఠతేరాత్మనేపదం భవతి । సంతిష్ఠతే, అవతిష్ఠతే, ప్రతిష్ఠతే, వితిష్ఠతే ।।

-ఆజః స్థః ప్రతిజ్ఞానే ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.1.280)। అస్తిం సకారమాత్రమాతిష్ఠతే । ఆగమౌ గుణవృద్ధీ ఆతిష్ఠతే

।।

[1-3-22]

ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చ ।। [1-3-23] ।।

స్వాభిప్రాయకథనం ప్రకాశనమ్ । స్థేయస్యాఖ్యా స్థేయాఖ్యా । తిష్ఠన్త్యస్మిన్నితి స్థేయః, వివాదపదనిర్ణేతా లోకే స్థేయ ఇతి ప్రసిద్ధః, తస్య ప్రతిపత్త్యర్థమాఖ్యాగ్రహణమ్ । ప్రకాశనే స్థేయాఖ్యాయాం చ తిష్ఠతేరాత్మనేపదం భవతి । ప్రకాశనే తావత్-- తిష్ఠతే కన్యా ఛాత్రేభ్యః । తిష్ఠతే వృషలీ గ్రామపుత్రేభ్యః । ప్రకాశయత్యాత్మానమిత్యర్థః । స్థేయాఖ్యాయామ్- త్వయి తిష్ఠతే, మయి తిష్ఠతే, సంశయ్య కర్ణాదిషు తిష్ఠతే యః(కి.3.14) ।।

[1-3-23]

ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి ।। [1-3-24] ।।

ఉత్పూర్వాత్తిష్ఠతేరనూర్ధ్వకర్మణి వర్త్తమానాదాత్మనేపదం భవతి । కర్మశబ్దః క్రియావాచీ । అనూర్ధ్వకర్మవిశిష్టాత్క్రియావచనాత్తిష్ఠతేరాత్మనేపదం భవతి । గేహే ఉత్తిష్ఠతే। కుటుమ్బే ఉత్తిష్ఠతే। తదర్థం యతత ఇత్యర్థః ।

- ఉద ఈహాయామితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.281) । ఇహ మా భూత్- అస్మాద్ గ్రామాత్ శతముత్తిష్ఠతి । శతముత్పద్యతే ఇత్యర్థః । ఈహాగ్రహణమనూర్ధ్వకర్మణ ఏవ విశేషణమ్ , నాపవాదః ।

అనూర్ధ్వకర్మణీతి కిమ్ ? ఆసనాదుత్తిష్ఠతి ।।

[1-3-24]

ఉపాన్మన్త్రకరణే ।। [1-3-25]।।

ఉపపూర్వాత్తిష్ఠతేర్మన్త్రకరణేఽర్థే వర్త్తమానాదాత్మనేపదం భవతి । ఐన్ద్ర్యా గార్హపత్యముపతిష్ఠతే । ఆగ్నేయ్యా ఆగ్నీధ్రముపతిష్ఠతే ।

మన్త్రకరణ ఇతి కిమ్ ? భర్త్తారముపతిష్ఠతి యౌవనేన ।

-ఉపాద్దేవపూజాసంగతికరణమిత్రకరణపథిష్వితి వాచ్యమ్ -(మ.భా.1.281) । దేవపూజాయామ్-- ఆదిత్యముపతిష్ఠతే । సఙ్గతికరణే- రథికానుపతిష్ఠతే । మిత్రకరణే- మహామాత్రానుపతిష్ఠతే ।

మిత్రకరణసంగతికరణయోః కో విశేషః ? సంగతికరణముపశ్లేషః, తద్యథా- గఙ్గా యమునాముపతిష్ఠతే; మిత్రకరణం తు--వినాప్యుపశ్లేషేణ మైత్రీసంబన్ధః । పథి- అయం పన్థాః స్రుఘ్నముపతిష్ఠతే ।

- వా లిప్సాయామితి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.1.281)। భిక్షుకో బ్రాహ్మణకులముపతిష్ఠతే, ఉపతిష్ఠతీతి వా ।

[1-3-25]

అకర్మకాచ్చ ।। [1-3-26] ।।

ఉపాత్ ఇతి వర్తతే । ఉపపూర్వాత్ తిష్ఠతేరకర్మకక్రియావచనాదాత్మనేపదం భవతి । యావద్భుక్తముపతిష్ఠతే । భుక్తమితి ఇతి భోజనే భోజనే సన్నిధీయత ఇత్యర్థః । భావే క్తప్రత్యయః ।

అకర్మకాదితి కిమ్ ? రాజానముపతిష్ఠతి ।।

[1-3-26]

ఉద్విభ్యాం తపః ।। [1-3-27] ।।

అకర్మకాత్ ఇతి వర్త్తతే । ఉత్, వి- ఇత్యేవమ్పూర్వాత్ తపతేరకర్మకక్రియావచనాదాత్మనేపదం భవతి । ఉత్తపతే, వితపతే । దీప్యత ఇత్యర్థః । అకర్మకాదిత్యేవ- ఉత్తపతి సువర్ణం సువర్ణకారః । వితపతి పృష్ఠం సవితా ।

-స్వాఙ్గకర్మకాచ్చేతి వక్తవ్యమ్- (మ.భా.1.281) । ఉత్తపతే పాణిమ్, ఉత్తపతే పృష్ఠమ్; వితపతే పాణిమ్, వితపతే పృష్ఠమ్ । స్వాఙ్గం చేహ న పారిభాషికం గృహ్యతే- అద్రవం మూర్త్తిమత్ స్వాఙ్గమ్ ఇతి, కిం తర్హి ? స్వమఙ్గం స్వాఙ్గమ్ । తేనేహ న భవతి-- దేవదత్తో యజ్ఞదత్తస్య పృష్ఠముత్తపతీతి ।

ఉద్విభ్యామితి కిమ్ ? నిష్టపతి ।।

[1-3-27]

ఆఙో యమహనః ।। [1-3-28] ।।

అకర్మకాత్ ఇతి వర్తతే । యమ ఉపరమే (ధా.పా.984), హన హింసాగత్యోః(ధా.పా.1092) ఇతి పరస్మైపదినౌ

। తాభ్యామకర్మకక్రియావచనాభ్యామాఙ్పూర్వాభ్యామాత్మనేపదం భవతి । ఆయచ్ఛతే, ఆయచ్ఛేతే, ఆయచ్ఛన్తే । హనః ఖల్వపి- ఆహతే, ఆఘ్నాతే, ఆఘ్నతే । అకర్మకాదిత్యేవ- ఆయచ్ఛతి కూపాద్రజ్జుమ్, ఆహన్తి వృషలం పాదేన (మ.భా.1.282)।

-స్వాఙ్గకర్మకాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.282) I ఆయచ్ఛతే పాణిమ్ I ఆహతే శిరః I స్వాఙ్గం చేహ న పారిభాషికం గృహ్యతే, కిం తర్హి ? స్వమఙ్గం స్వాఙ్గమ్, తేనేహ న భవతి-- ఆహన్తి శిరః పరకీయమితి ।।

[1-3-28]

సమో గమ్యృచ్ఛిప్రచ్ఛిస్వరత్యర్తిశ్రువిదిభ్యః ।। [1-3-29] ।।

అకర్మకాత్ ఇతి వర్త్తతే I శేషాత్ కర్త్తరి పరస్మైపదే ప్రాప్తే, సంపూర్వేభ్యో గమి - ఋచ్ఛి- ప్రచ్ఛి- స్వరతి- అర్తి- శ్రు- విది-ఇత్యేతేభ్యోऽకర్మకేభ్యో ధాతుభ్య ఆత్మనేపదం భవతి I సంగచ్ఛతే I సంపృచ్ఛతే I సంస్వరతే I సంకల్పా అస్య సమరన్త I

అర్తేర్లుఙి చ్లేః సర్తిశాస్త్యర్తిభ్యశ్చ(3-1-562382) ఇత్యఙాదేశః I తత్ర పరస్మైపదేషు ఇత్యేతన్నాశ్రీయతే, బహులం ఛన్దస్యమాఙ్యోగేऽపి(6-4-753546) ఇత్యాట్ ప్రతిషిధ్యతే I ఋదృశోऽఙి గుణః(7-4-163406) ఇతి గుణః I సమరన్త I సంశ్రృణుతే I సంవిత్తే I

ఋచ్ఛేరనాదేశస్య గ్రహణమ్- సమృచ్ఛిష్యతే I అర్త్యాదేశస్య త్వర్తీత్యేవ సిద్ధమాత్మనేపదమ్ I అర్తిరుభయత్ర పఠ్యతే- ఋ గతిప్రాపణయో(ధా.పా.936) ఇతి భ్వాదౌ,ఋ సృ గతౌ(ధా.పా.10981099) ఇతి జుహోత్యాదౌ; విశేషాభావాద్ ద్వయోరపి గ్రహణమ్ I

విదేర్జ్ఞానార్థస్య గ్రహణమ్, పరస్మైపదిభిర్గమాదిభిః సాహచర్యాన్న లాభార్థస్య I స్వరితేత్త్వాదుభయతో భాషస్య I

- దృశేశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.282) I సంపశ్యతే I అకర్మకాదిత్యేవ- గ్రామం సంపశ్యతి I

[1-3-29]

నిసముపవిభ్యో హ్వః ।। [1-3-30] ।।

అకర్మకాత్ ఇతి నివృత్తమ్ I అతః పరం సామాన్యేనాత్మనేపదవిధానం ప్రతిపత్తవ్యమ్ I ని, సమ్, ఉప, వి- ఇత్యేవమ్పూర్వాద్ హ్వయతేర్ధాతోరాత్మనేపదం భవతి I నిహ్వయతే, సంహ్వయతే, ఉపహ్వయతే, విహ్వయతే I అకర్త్రభిప్రాయార్థోऽయమారమ్భః I అన్యత్ర హి ఞిత్త్వాత్సిద్ధమేవాత్మనేపదమ్ ।।

- ఉపసర్గాదస్యత్యూహ్యోర్వా వచనమ్- (మ.భా.1.282)I నిరస్యతి, నిరస్యతే I సమూహతి, సమూహతే ।।

[1-3-30]

స్పర్ధాయామాఙః ।। [1-3-31] ।।

అకర్త్రభిప్రాయార్థోఽయమారమ్భః । స్పర్ధాయాం విషయే ఆఙ్పూర్వాద్ హ్వయతేరాత్మనేపదం భవతి । స్పర్ధా = సంఘర్షః, పరాభిభవేచ్ఛా, స విషయో ధాత్వర్థస్య । ధాతుస్తు శబ్దక్రియ ఏవ । మల్లో మల్లమాహ్వయతే, ఛాత్రశ్ఛాత్రమాహ్వయతే । స్పర్ధమానస్తస్యాహ్వానం కరోతీత్యర్థః ।

స్పర్ధాయామితి కిమ్ ? గామాహ్వయతి గోపాలః ।।

[1-3-31]

గన్ధనావక్షేపణ సేవనసాహసిక్యప్రతియత్నప్రకథనోపయోగేషు కృఞః ।। [1-3-32] ।।

కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే సిద్ధమేవాత్మనేపదమ్ । అకర్త్రభిప్రాయార్థోఽయమారమ్భః । గన్ధనాదిష్వర్థేషు వర్త్తమానాత్కరోతేరాత్మనేపదం భవతి । గన్ధనమ్ = అపకారప్రయుక్తం హింసాత్మకం సూచనమ్ । తథా హి-వస్త గన్ధ అర్దనే(ధా.పా.16841685),అర్ద హిసాయామ్(ధా.పా.1829), ఇతి చురాదౌ పఠ్యతే । అవక్షేపణమ్ = భర్త్సనమ్ । సేవనమ్ = అనువృత్తిః । సాహసిక్యమ్ = సాహసికం కర్మ । ప్రతియత్నః = సతో గుణాన్తరాధానమ్ । ప్రకథనమ్ = ప్రకర్షేణ కథనమ్ । ఉపయోగః = ధర్మాదిప్రయోజనో వినియోగః ।

గన్ధనే తావత్--ఉత్కురుతే । ఉదాకురుతే । సూచయతీత్యర్థః । అవక్షేపణే- శ్యేనో వర్త్తికాముదాకురుతే । భర్త్సయతీత్యర్థః । సేవనే- గణకానుపకురుతే, మహామాత్రానుపకురుతే । సేవత ఇత్యర్థః । సాహసిక్యే- పరదారాన్ప్రకురుతే । తేషు సహసా ప్రవర్తత ఇత్యర్థః । ప్రతియత్నే- ఏధో దకస్యోపస్కురుతే । కాణ్డం గుడస్యోపస్కురుతే । తస్య సతో గుణాన్తరాధానం కరోతీత్యర్థః ।

-షష్ఠీసుటౌ కరోతేః ప్రతియత్న ఏవ విధీయతే - (2-3-53614)। ప్రకథనే- గాథాః ప్రకురుతే । జనాపవాదాన్ప్రకురుతే । ప్రకర్షేణ కథయతీత్యర్థః । ఉపయోగే- శతం ప్రకురుతే, సహస్రం ప్రకురుతే । ధర్మార్థం శతం వినియుఙ్క్తే ఇత్యర్థః ।

ఏతేష్వితి కిమ్ ? కటం కరోతి ।

[1-3-32]

అధేః ప్రసహనే ।। [1-3-33] ।।

అకర్త్రభిప్రాయార్థోఽయమారమ్భః। అధిపూర్వాత్ కరోతేః ప్రసహనే వర్తమానాత్ ఆత్మనేపదం భవతి। ప్రసహనమభిభవః అపరాజయో వా। తమధిచక్రే। తమభిబభూవ, న తేన పరాజిత ఇతి వా। ప్రసహనే ఇతి కిమ్ ? అర్థమధికరోతి। పృథగ్యోగకరణముపసర్గవిశేషణార్థమ్।।

[1-3-33]

వేః శబ్దకర్మణః ।। [1-3-34] ।।

కృఞః ఇత్యనువర్తతే । విపూర్వాత్కరోతేరకర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే శబ్దకర్మణ ఆత్మనేపదం భవతి । కర్మశబ్ద ఇహ కారకాభిధాయీ, న క్రియావచనః । క్రోష్టా వికురుతే స్వరాన్ । ధ్వాఙ్క్షో వికురుతే స్వరాన్ ।

శబ్దకర్మణ ఇతి కిమ్ ? వికరోతి పయః ।।

[1-3-34]

అకర్మకాచ్చ ।। [1-3-35] ।।

వేః కృఞః ఇత్యనువర్త్తతే । విపూర్వాత్కరోతేరకర్మకక్రియావచనాదాత్మనేపదం భవతి । వికుర్వన్తే సైన్ధవాః । సాధు దాన్తాః శోభనం వల్గన్తీత్యర్థః । ఓదనస్య పూర్ణాశ్చాత్రా వికుర్వతే । నిష్ఫలం చేష్టన్త ఇత్యర్థః ।।

[1-3-35]

సమ్మాననోత్సఞ్జనాచార్యకరణజ్ఞానభృతివిగణనవ్యయేషు నియః ।। [1-3-36] ।।

ణీఞ్ ప్రాపణే- అస్మాత్ కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే సిద్ధమేవాత్మనేపదమ్ । అకర్త్రభిప్రాయార్థోఽయమారమ్భః । ణీఞ్ ప్రాపణే- ఇత్యేతస్మాద్ధాతోరాత్మనేపదం భవతి సమ్మాననాదిషు విశేషణేషు సత్సు ।

సమ్మాననమ్ = పూజనమ్ । నయతే చార్వీ లోకాయతే । చార్వీ = బుద్ధిః, తత్సమ్బన్ధాదాచార్యోఽపి చార్వీ, స లోకాయతే శాస్త్రే పదార్థాన్నయతే, ఉపపత్తిభిః స్థిరీకృత్య శిష్యేభ్యః ప్రాపయతి, తే యుక్తిభిః స్థాప్యమానాః సమ్మానితాః పూజితా భవన్తి ।

ఉత్సఞ్జనమ్ = ఉత్క్షేపణమ్ । మాణవకముపనయతే । ఉత్క్షిపతీత్యర్థః ।

ఆచార్యకరణమ్ = ఆచార్యక్రియా । మాణవకమీదృశేన విధినాఽఽత్మసమీపం ప్రాపయతి,యథా స ఉపనేతా స్వయమాచార్యః సంపద్యతే మాణవకముపనయతే । ఆత్మానమాచార్యీకుర్వన్మాణవకమాత్మసమీపం ప్రాపయతీత్యర్థః ।

జ్ఞానమ్ = ప్రమేయనిశ్చయః । నయతే చార్వీ లోకాయతే । తత్ర ప్రమేయం నిశ్చినోతీత్యర్థః ।

భృతిః = వేతనమ్ । కర్మకరానుపనయతే । భృతిదానేన సమీపం కరోతీత్యర్థః ।

విగణనమ్ = ఋణాదేర్నిర్యాతనమ్ । మద్రాః కరం వినయన్తే । నిర్యాతయన్తీత్యర్థః ।

వ్యయః = ధర్మాదిషు వినియోగః । శతం వినయతే, సహస్రం వినయతే । ధర్మాద్యర్థం శతం వినియుఙ్క్త ఇత్యర్థః ।

ఏతేష్వితి కిమ్ ? అజాం నయతి గ్రామమ్ ।।

[1-3-36]

కర్తృస్థే చాశరీరే కర్మణి ।। [1-3-37] ।।

నయతేః కర్తా_ దేవదత్తాదిర్లకారవాచ్యః । కర్తృస్థే కర్మణ్యశరీరే సతి నయతేరాత్మనే పదం భవతి । శరీరమ్ = ప్రాణికాయః, తదేకదేశోఽపి శరీరమ్ । క్రోధం వినయతే, మన్యుం వినయతే ।

కర్తృస్థ ఇతి కిమ్ ? దేవదత్తో యజ్ఞదత్తస్య క్రోధం వినయతి । అశరీర ఇతి కిమ్ ? గడుం వినయతి । ఘాటాం వినయతి । కర్మణీతి కిమ్ ? బుద్ధ్యా వినయతి । ప్రజ్ఞయా వినయతి ।।

[1-3-37]

వృత్తిసర్గతాయనేషు క్రమః ।। [1-3-38] ।।

శేషాత్కర్త_రి పరస్మైపదే(1-2-782159) ప్రాప్తే వృత్త్యాదిష్వర్థేషు క్రమేర్ధాతోరాత్మనేపదం భవతి । వృత్తిః = అప్రతిబన్ధః । సర్గః = ఉత్సాహః । తాయనమ్ = స్ఫీతతా । వృత్తౌ తావత్- ఋక్ష్వస్య క్రమతే బుద్ధిః । న ప్రతిహన్యత ఇత్యర్థః । యజుఃష్వస్య క్రమతే బుద్ధిః । సర్గే- వ్యాకరణాధ్యయనాయ క్రమతే । ఉత్సహత ఇత్యర్థః । తాయనే- అస్మిన్ శాస్త్రాణి క్రమన్తే । స్ఫీతీభవన్తీత్యర్థః ।

ఏతేష్వితి కిమ్ ? అపక్రామతి ।।

[1-3-38]

ఉపపరాభ్యామ్ ।। [1-3-39] ।।

వృత్తిసర్గతాయేనేషు ఇతి వర్త_తే । ఉపపరాపూర్వాత్క్రమతేర్వృత్త్యాదిష్వర్థేషు వర్త_మానాదాత్మనేపదం భవతి । కిమర్థం తర్హీదముచ్యతే ? ఉపసర్గనియమార్థమ్ - సోపసర్గాదుపపరాపూర్వాదేవ, నాన్యపూర్వాదితి । ఉపక్రమతే, పరాక్రమతే ।

ఉపపరాభ్యామితి కిమ్ ? సంక్రామతి । వృత్త్యాదిష్విత్యేవ-- ఉపక్రామతి, పరాక్రామతి ।।

[1-3-39]

ఆఙ ఉద్గమనే ।। [1-3-40] ।।

ఆఙ్పూర్వాత్ క్రమతేరుద్గమనే వర్త_మానాదాత్మనేపదం భవతి । ఆక్రమతే ఆదిత్యః । ఆక్రమతే చన్ద్రమాః । ఆక్రమన్తే జ్యోతీంషి ।

ఉద్గమన ఇతి కిమ్ ? ఆక్రామతి మాణవకః కుతుపమ్ ।

-జ్యోతిరుద్గమన ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.282) । ఇహ మా భూత్- ఆక్రామతి ధూమో హర్మ్యతలాత్ ।।

[1-3-40]

వేః పాదవిహరణే ।। [1-3-41] ।।

విపూర్వాత్క్రమతేః పాదవిహరణేఽర్థే వర్త్తమానాదాత్మనేపదం భవతి । విహరణమ్ = విక్షేపః । సుష్ఠు విక్రమతే, సాధు విక్రమతే । అశ్వాదీనాం గతివిశేషో విక్రమణముచ్యతే । యద్యపి క్రమిః పాదవిహరణ ఏవ పఠ్యతే--క్రము పాదవిక్షేపే (ధా.పా.473) ఇతి, తథాప్యనేకార్థత్వాద్ధాతూనామేవముక్తమ్ ।

పాదవిహరణ ఇతి కిమ్ ? విక్రామత్యజినసన్ధిః ।।

[1-3-41]

ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్ ।। [1-3-42] ।।

ప్ర ఉప ఇత్యేతాభ్యాముపసర్గాభ్యాం పరస్మాత్ క్రమతేరాత్మనేపదం భవతి, తౌ చేత్ ప్రోపౌ సమర్థౌ తుల్యార్థౌ భవతః । క్వ చానయోస్తుల్యార్థతా ? ఆదికర్మణి । ప్రక్రమతే భోక్తుమ్, ఉపక్రమతే భోక్తుమ్ ।

సమర్థాభ్యామితి కిమ్ ? పూర్వేద్యుః ప్రక్రామతి । గచ్ఛతీత్యర్థః । అపరేద్యురుపక్రామతి । ఆగచ్ఛతీత్యర్థః । అథ ఉపపరాభ్యామ్(1-3-392712) ఇత్యనేనాత్మనేపదమత్ర కస్మాన్న భవతి ? వృత్త్యాదిగ్రహణం తత్రానువర్త్తతే, తతోఽన్యత్రేదం ప్రత్యుదాహరణమ్ ।।

[1-3-42]

అనుపసర్గాద్వా ।। [1-3-43] ।।

క్రమ ఇతి వర్త్తతే । అప్రాప్తవిభాషేయమ్ । ఉపసర్గవియుక్తాత్క్రమతేరాత్మనేపదం వా భవతి । క్రమతే । క్రమతి ।

అనుపసర్గాదితి కిమ్ ? సంక్రామతి ।।

[1-3-43]

అపహ్నవే జ్ఞః ।। [1-3-44] ।।

శేషాత్కర్త్తరి పరస్మైపదే ప్రాప్తే జానాతేరపహ్నవే వర్త్తమానాద్ ఆత్మనేపదం భవతి । అపహ్నవః = అపహ్నుతిః అపలాపః । సోపసర్గశ్చాయమపహ్నవే వర్త్తతే, న కేవలః । శతమపజానీతే, సహస్రమపజానీతే । అపలపతీత్యర్థః ।

అపహ్నవ ఇతి కిమ్ ? న త్వం కిఞ్చిదపి జానాసి ।।

[1-3-44]

అకర్మకాచ్చ ।। [1-3-45] ।।

అకర్త్రభిప్రాయార్థమిదమ్, కర్త్రభిప్రాయే హి అనుపసర్గాజ్జ్ఞః(1-3-762743) వక్ష్యతి। జానాతేరకర్మకాదకర్మకక్రియావచనాదాత్మనేపదం భవతి । సర్పిషో జానీతే, మధునో జానీతే । కథం చాయమకర్మకః ? నాత్ర సర్పిరాది జ్ఞేయత్వేన వివక్షితమ్, కిం తర్హి ? జ్ఞానపూర్వికాయాం ప్రవృత్తౌ కరణత్వేన । తథా చ -జ్ఞోఽవిదర్థస్య కరణే(2-3-51612) ఇతి షష్ఠీ విధీయతే । సర్పిషో జానీతే, మధునో జానీతే । సర్పిషా ఉపాయేన ప్రవర్త్తత ఇత్యర్థః ।

అకర్మకాదితి కిమ్ ? స్వరేణ పుత్రం జానాతి ।।

[1-3-45]

సంప్రతిభ్యామనాధ్యానే ।। [1-3-46]।।

జ్ఞః ఇతి వర్త్తతే । సకర్మకార్థమిదమ్ । సం ప్రతి ఇత్యేవం పూర్వాత్ జానాతేరనాధ్యానే వర్త్తమానాదాత్మనేపదం భవతి । ఆధ్యానమ్ = ఉత్కణ్ఠాస్మరణమ్ । శతం సఞ్జానీతే । సహస్రం సఞ్జానీతే । శతం ప్రతిజానీతే, సహస్రం ప్రతిజానీతే ।

అనాధ్యానే ఇతి కిమ్ ? మాతుః సఞ్జానాతి, పితుః సంజానాతి । ఉత్కణ్ఠతే ఇత్యర్థః।

[1-3-46]

భాసనోపసంభాషాజ్ఞానయత్నవిమత్యుపమన్త్రణేషు వదః ।। [1-3-47]।।

శేషాత్కర్త్తరి పరస్మైపదే(1-3-782159) ప్రాప్తే భాసనాదిషు విశేషణేషు సత్సు వదతేరాత్మనేపదం భవతి । భాసనమ్ = దీప్తిః । వదతే చార్వీ లోకాయతే । భాసమానో దీప్యమానస్తత్ర పదార్థాన్ వ్యక్తీకరోతీత్యర్థః । ఉపసంభాషా = ఉపసాన్త్వనమ్ । కర్మకరానుపవదతే । ఉపసాన్త్వయతీత్యర్థః । జ్ఞానమ్ = సమ్యగవబోధః । వదతే చార్వీ లోకాయతే । జానాతి వదితుమిత్యర్థః । యత్నః = ఉత్సాహః । క్షేత్రే వదతే, గేహే వదతే । తద్విషయముత్సాహమావిష్కరోతీత్యర్థః । విమతిః = నానామతిః । క్షేత్రే వివదన్తే, గేహే వివదన్తే । విమతిపతితా విచిత్రం భాషన్త ఇత్యర్థ । ఉపమన్త్రణమ్ = రహస్యుపచ్ఛన్దనమ్ । కులభార్యాముపవదతే । పరదారానుపవదతే । ఉపచ్ఛన్దయతీత్యర్థః ।

ఏతేష్వితి కిమ్ ? యత్కిఞ్చిద్వదతి ।।

[1-3-47]

వ్యక్తవాచాం సముచ్చారణే ।। [1-3-48] ।।

వదః ఇతి వర్త్తతే । వ్యక్తవాచాం సముచ్చారణం సహోచ్చారణమ్, తత్ర వర్త్తమానాద్వదతేరాత్మనేపదం భవతి । నను వద వ్యక్తాయాం వాచి(ధా.పా.1009) ఇత్యేవ పఠ్యతే, తత్ర కిం వ్యక్తవాచామితి విశేషణేన ? ప్రసిద్ధ్యుపసఙ్గ్రహార్థమేతత్ । వ్యక్తవాచ ఇతి హి

మనుష్యాః ప్రసిద్ధాః, తేషాం సముచ్చారణే యథా స్యాత్ I సంప్రవదన్తే బ్రాహ్మణాః I సంప్రవదన్తే క్షత్రియాః I

వ్యక్తవాచామితి కిమ్ ? సంప్రవదన్తి కుక్కుటాః(మ.భా.1.283) I సముచ్చారణ ఇతి కిమ్ ? బ్రాహ్మణో వదతి I క్షత్రియో వదతి II

[1-3-48]

అనోరకర్మకాత్ II [1-3-49] II

వదః ఇతి వ్యక్తవాచామ్ ఇతి చ వర్త్తతే I అనుపూర్వాద్వదతేరకర్మకాద్వ్యక్తవాగ్విషయాదాత్మనేపదం భవతి I అనువదతే కఠః కలాపస్య I అనువదతే మౌద్గః పైప్పలాదస్య I అనుః సాదృశ్యే I యథా కలాపోఽధీయానో వదతి తథా కఠ ఇత్యర్థః I

అకర్మకాదితి కిమ్ ? పూర్వమేవ యజురుదితమనువదతి I వ్యక్తవాచామిత్యేవ- అనువదతి వీణా II

[1-3-49]

విభాషా విప్రలాపే II [1-3-50] II

వద ఇతి వర్త్తతే,వ్యక్తవాచాం సముచ్చారణే ఇతి చ I విప్రలాపాత్మకే వ్యక్తవాచాం సముచ్చారణే వర్త్తమానాద్వదతేరాత్మనేపదం భవతి విభాషా I ప్రాప్తవిభాషేయమ్ I విప్రవదన్తే సాంవత్సరాః, విప్రవదన్తి సాంవత్సరాః I విప్రవదన్తే మౌహూర్త్తాః, విప్రవదన్తి మౌహూర్త్తాః I యుగపత్పరస్పరప్రతిషేధేన విరుద్ధం వదన్తీత్యర్థః I

విప్రలాప ఇతి కిమ్ ? సంప్రవదన్తే బ్రాహ్మణాః I వ్యక్తవాచామిత్యేవ- విప్రవదన్తి శకునయః I సముచ్చారణ ఇత్యేవ- క్రమేణ మౌహూర్త్తా మౌహూర్త్తేన సహ విప్రవదన్తి II

[1-3-50]

అవాద్ గ్రః II [1-3-51] II

గౄ నిగరణే(ధా.పా.1410) ఇతి తుదాదౌ పఠ్యతే, తస్యేదం గ్రహణమ్; న తు గౄ శబ్దే(ధా.పా.1498) ఇతి క్ర్యాదిపఠితస్య I తస్య హ్యవపూర్వస్య ప్రయోగ ఏవ నాస్తి I శేషాత్(1-3-782159) ఇతి పరస్మైపదే ప్రాప్తే; అవపూర్వాద్గిరతేరాత్మనేపదం భవతి I అవగిరతే, అవగిరేతే, అవగిరన్తే I

అవాదితి కిమ్ ? గిరతి II

[1-3-51]

సమః ప్రతిజ్ఞానే ।। [1-3-52] ।।

గ్రః ఇతి వర్త్తతే । సంపూర్వాద్ గిరతేః ప్రతిజ్ఞానే వర్త్తమానాదాత్మనేపదం భవతి । ప్రతిజ్ఞానమ్ = అభ్యుపగమః । శతం సంగిరతే, నిత్యం శబ్దం సంగిరతే ।

ప్రతిజ్ఞాన ఇతి కిమ్ ? సంగిరతి గ్రాసమ్ ।।

[1-3-52]

ఉదశ్చః సకర్మకాత్ ।। [1-3-53] ।।

శేషాత్కర్తరి(1-3-78]య2159)ఇతి పరస్మైపదే ప్రాప్తే ఉత్పూర్వాచ్చరతేః సకర్మకక్రియావచనాదాత్మనేపదం భవతి। గేహముచ్చరతే। కుటుమ్బముచ్చరతే। గురువచనముచ్చరతే। ఉత్క్రమ్య గచ్ఛతి ఇత్యర్థః। సకర్మకాత్ ఇతి కిమ్ ? బాష్పముచ్చరతి।

[1-3-53]

సమస్తృతీయాయుక్తాత్।। [1-3-53] ।।

సమ్పూర్వాచ్చరతేస్తృతీయాయుక్తాదాత్మనేపదం భవతి । తృతీయా ఇతి తృతీయావిభక్తిర్గృహ్యతే, తయా చరతేరర్థద్వారకో యోగః । అశ్వేన సంచరతే ।

తృతీయాయుక్తాదితి కిమ్ ? ఉభౌ లోకౌ సంచరసి ఇమం చాముం చ దేవల (మ.భా.1.283)। యద్యప్యత్ర తదర్థయోగః సంభవతి, తృతీయా తు న శ్రూయత ఇతి ప్రత్యుదాహరణం భవతి ।।

[1-3-53]

దాణశ్చ సా చేచ్చతుర్థ్యర్థే ।। [1-3-55] ।।

దాణ్ దానే (ధా.పా.930) పరస్మైపదీ । తతః సంపూర్వాత్తృతీయాయుక్తాదాత్మనేపదం భవతి, సా చేత్తృతీయా చతుర్థ్యర్థే భవతి ।

కథం పునస్తృతీయా చతుర్థ్యర్థే స్యాత్ ? వక్తవ్యమేవైతత్-- అశిష్టవ్యవహారే తృతీయా చతుర్థ్యర్థే భవతీతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.1.284)। దాస్యా మాలాం సంప్రయచ్ఛతే । కాముకః సన్ దాస్యై దదాతీత్యర్థః ।

చతుర్థ్యర్థే ఇతి కిమ్ ? పాణినా సంప్రయచ్ఛతి । సమః ప్రశబ్దేన వ్యవధానే కథమాత్మనేపదం భవతి ? సమః ఇతి విశేషణే షష్ఠీ, న పఞ్చమీ ।।

[1-3-55]

ఉపాద్యమః స్వకరణే ।। [1-3-56] ।।

శేషాత్కర్త్రరి పరస్మైపదే(1-2-782159) ప్రాప్తే ఉపపూర్వాద్ యమః స్వకరణే వర్తమానాదాత్మనేపదం భవతి । పాణిగ్రహణవిశిష్టమిహ స్వకరణం గృహ్యతే, న స్వకరణమాత్రమ్ । భార్యాముపయచ్ఛతే ।

స్వకరణ ఇతి కిమ్ ? దేవదత్తో యజ్ఞదత్తస్య భార్యాముపయచ్ఛతి ॥

[1-3-56]

జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సనః ॥ [1-3-57] ॥

జ్ఞా, శ్రు, స్మృ, దృశ్-ఇత్యేతేషాం సన్నన్తానామాత్మనేపదం భవతి । తత్ర జానాతేఃఅపహ్నవే జ్ఞః(1-3-442717) ఇతి త్రిభిః సూత్రైరాత్మనేపదం విహితమ్, శ్రుదృశోరపి సమో గమ్యృచ్ఛి(1-3-292699) ఇత్యత్ర విహితమ్; తస్మిన్విషయే పూర్వవత్సనః(1-3-622734) ఇత్యేవ సిద్ధమాత్మనేపదమ్। తతోఽన్యత్రానేన విధీయతే । స్మరతేః పునరప్రాప్త ఏవ

విధానమ్ । ధర్మం జిజ్ఞాసతే । గురుం శుశ్రూషతే । నష్టం సుస్మూర్షతే । నృపం దిదృక్షతే ।

సన ఇతి కిమ్ ? జానాతి, శృణోతి, స్మరతి, పశ్యతి ।

[1-3-57]

నానోర్జ్ఞః ॥ [1-3-58] ॥

పూర్వేణ యోగేన ప్రాప్తమాత్మనేపదం ప్రతిషిధ్యతే । అనుపూర్వాజ్జానాతేః సన్నన్తాదాత్మనేపదం న భవతి । తథా చ సతి సకర్మకస్యైవాయం ప్రతిషేధః సమ్పద్యతే । పుత్రమనుజిజ్ఞాసతి ।

అనోరితి కిమ్ ? ధర్మం జిజ్ఞాసతే ॥

[1-3-58]

ప్రత్యాఙ్భ్యాం శ్రువః ॥ [1-3-59] ॥

ప్రతి, ఆఙ్ ఇత్యేవమ్పూర్వాచ్ఛృణోతేః సన్నన్తాదాత్మనేపదం న భవతి । ప్రతిశుశ్రూషతి । ఆశుశ్రూషతి । ఉపసర్గగ్రహణం చేదమ్, తస్మాదిహ ప్రతిషేధో న భవతి- దేవదత్తం ప్రతి శుశ్రూషతే ॥

[1-3-59]

శదేః శితః ॥ [1-3-60] ॥

శద్లృ శాతనే(ధా.పా.1855) పరస్మైపదీ, తస్మాదాత్మనేపదం విధీయతే । శదిర్యః శిత్, శిద్భావీ శితో వా సమ్బన్ధీ తస్మాదాత్మనేపదం భవతి । శీయతే, శీయేతే, శీయన్తే ।

శిత ఇతి కిమ్ ? అశత్స్యత్ । శత్స్యతి । శిశత్సతి ॥

[1-3-60]

మ్రియతేర్లుఙ్లిఙోశ్చ ॥ [1-3-61] ॥

మృఙ్ ప్రాణత్యాగే(ధా.పా.1404), ఙిత్త్వాదాత్మనేపదమత్ర సిద్ధమేవేతి నియమార్థమిదం వచనమ్-మ్రియతేర్లుఙ్లిఙోః శితశ్చాత్మనేపదం భవతి, అన్యత్ర న భవతి । అమృత । మృషీష్ట । శితః ఖల్వపి-మ్రియతే, మ్రియేతే, మ్రియన్తే ।

నియమః కిమర్థః ? మరిష్యతి । అమరిష్యత్ ॥

[1-3-61]

పూర్వవత్సనః ॥ [1-3-62] ॥

సనః పూర్వో యో ధాతుః ఆత్మనేపదీ తద్వత్సన్నన్తాదాత్మనేపదం భవతి । యేన నిమిత్తేన పూర్వస్మాదాత్మనేపదం విధీయతే తేనైవ సనన్తాదపి భవతి । అనుదాత్తఙిత ఆత్మనేపదమ్(1-3-122157)- ఆస్తే, శేతే । సనన్తాదపి తదేవ నిమిత్తమ్-- ఆసిసిషతే, శిశయిషతే । నేర్విశః(1-3-172683)- నివిశతే, నివివిక్షతే । ఆఙ ఉద్గమనే (1-3-402713)--ఆక్రమతే, ఆచిక్రంసతే ।

ఇహ న భవతి- శిసత్సతి । ముమూర్షతి । న హి శదిమ్రియతిమాత్రమాత్మనేపదనిమిత్తమ్, కిం తర్హి ? శిదాద్యపి, తచ్చేహ నాస్తి ।

యస్య చ పూర్వత్రైవ నిమిత్తభావః ప్రతిషిధ్యతే, తత్సన్నన్తేఽప్యనిమిత్తమ్- అనుచికీర్షతి । పరాచికీర్షతి ।

ఇహ జుగుప్సతే, మీమాంసతే ఇతి ? అనుదాత్త ఙిత(1-3-122157) ఇత్యేవ సిద్ధమాత్మనేపదమ్। అవయవే కృతం లిఙ్గం సముదాయస్య విశేషకం భవతి(మ.భా.1.289)ఇతి ॥

[1-3-62]

ఆమ్ప్రత్యయవత్కృఞోఽనుప్రయోగస్య ॥ [1-3-63] ॥

అకర్తృభిప్రాయార్థోఽయమారమ్భః । ఆమ్ ప్రత్యయో యస్మాత్సోఽయమామ్ప్రత్యయః । ఆమ్ప్రత్యయస్యేవ ధాతోః కృఞోఽనుప్రయోగస్యాత్మనేపదం భవతి । ఈక్షాఞ్చక్రే, ఈహాఞ్చక్రే । యది విధ్యర్థమేతత్, తర్హి ఉదుబ్జాఞ్చకార, ఉదుమ్భాఞ్చకారేతి కర్తృభిప్రాయే క్రియాఫలే ఆత్మనేపదం ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః, ఉభయమనేన క్రియతే-విధిః, నియమశ్చ । కథమ్ ? పూర్వవదితి వర్తతే । స ద్వితీయో యత్నో నియమార్థో భవిష్యతి ।

కృఞ ఇతి కిమ్ ? ఈక్షామాస, ఈక్షామ్బభూవ । కథం పునరస్యానుప్రయోగః, యావతాకృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి(3-1-402239) ఇత్యుచ్యతే ? కృఞ్ ఇతి ప్రత్యాహారగ్రహణం తత్ర విజ్ఞాయతే । క్వ సంనివిష్టానాం ప్రత్యాహారః ?

అభూతతద్భావే కృభ్వస్తియోగే సంపద్యకర్తరి చ్విః(5-4-502129)ఇతి కృశబ్దాదారభ్య యావత్ కృఞో ద్వితీయతృతీయశమ్బబీజాత్కృషౌ(5-4-582129) ఇతి ఞకారమ్ ।।

[1-3-63]

ప్రోపాభ్యాం యుజేరయజ్ఞపాత్రేషు ।। [1-3-64] ।।

యుజిర్ యోగే స్వరితేత్ । తస్య కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే సిద్ధమేవాత్మనేపదమ్ । అకర్త్రభిప్రాయర్థోఽయమారమ్భః । ప్ర, ఉప-ఇత్యేవమ్పూర్వాద్ యుజేరయజ్ఞపాత్రప్రయోగవిషయాదాత్మనేపదం భవతి । ప్రయుజ్క్తే ।

[1-3-64]

అయజ్ఞపాత్రేష్వితి కిమ్ ? ద్వన్ద్వం న్యఞ్చి పాత్రాణి ప్రయునక్తి (ఆప.గృ.[1-1-16])।

- స్వరాద్యన్తోపసృష్టాదితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.290) । ఉద్యుజ్క్తే, నియుజ్క్తే ।

స్వరాద్యన్తోపసృష్టాదితి కిమ్ ? సంయునక్తి ।।

[1-1-16]

సమః క్ష్ణువః ।। [1-3-65] ।।

క్ష్ణు తేజనే(ధా.పా.1037) పరస్మైపదీ । తతః సమ్పూర్వాదాత్మనేపదం భవతి । సమో గమ్యృచ్ఛి (1-3-292699) ఇత్యత్రైవ కస్మాన్న పఠితః ? అకర్మకాదితి తత్ర వర్తతే । సంక్ష్ణుతే శస్త్రమ్, సంక్ష్ణవాతే, సంక్ష్ణువతే ।

[1-3-65]

భుజోఽనవనే ।। [1-3-66] ।।

భుజ పాలనాభ్యవహారయోః(ధా.పా.1455) ఇతి రుధాదౌ పఠ్యతే । తస్మాదనవనే = అపాలనే వర్త్తమానాదాత్మనేపదం భవతి । భుజ్క్తే, భుఞ్జాతే ।

అనవన ఇతి కిమ్ ? భునక్త్యేనమగ్నిరాహితః । అనవనప్రతిషేధేన రౌధాదికస్యైవ గ్రహణం విజ్ఞాయతే, న తౌదాదికస్య-భుజో కౌటిల్యే(ధా.పా.1418) ఇత్యస్య । తేనేహ న భవతి--విభుజతి పాణిమ్ ।।

[1-3-66]

ణేరణౌ యత్కర్మ ణౌ చేత్స కర్తా_నాధ్యానే ।। [1-3-67] ।।

ణిచశ్చ(1-3-742564) ఇతి కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే సిద్ధమేవాత్మనేపదమ్ । అకర్త్రభిప్రాయార్థోఽయమారమ్భః । ణ్యన్తాదాత్మనేపదం భవతి, కథమ్ ? అణౌ యత్కర్మణౌ చేత్తదేవ కర్మ, స ఏవ కర్తా_ భవతి, అనాధ్యానే = ఆధ్యానం వర్జయిత్వా । ఆరోహన్తి హస్తినం హస్తిపకాః । ఆరోహయతే హస్తీ స్వయమేవ । ఉపసిఞ్చన్తి హస్తినం హస్తిపకాః । ఉపసేచయతే హస్తీ స్వయమేవ । పశ్యన్తి భృత్యా రాజానమ్ । దర్శయతే రాజా స్వయమేవ ।

ణేరితి కిమ్ ? ఆరోహన్తి హస్తినం హస్తిపకాః, ఆరోహయమాణో హస్తీ సాధ్వారోహతి ।

అణావితి కిమ్ ? గణయతి గణం గోపాలకః, గణయతి గణః స్వయమేవ । కర్మగ్రహణం కిమ్ ? లునాతి దాత్రేణ, లావయతి దాత్రం స్వయమేవ ।

ణౌ చేద్ గ్రహణం సమానక్రియార్థమ్ । ఆరోహన్తి హస్తినం హస్తిపకః, ఆరోహయమాణో హస్తీ భీతాన్ సేచయతి మూత్రేణ ।

యత్సగ్రహణమనన్యకర్మార్థమ్ । ఆరోహన్తి హస్తినం హస్తిపకాః । ఆరోహయమాణో హస్తీ స్థలమారోహయతి మనుష్యాన్ ।

కర్త్_రి కిమ్ ? ఆరోహన్తి హస్తినం హస్తిపకాః, తానారోహయతి మహామాత్రః । అనాధ్యాన ఇతి కిమ్ ? స్మరతి వనగుల్మస్య కోకిలః, స్మరయత్యేనం వనగుల్మః స్వయమేవ ।

నను చాత్ర కర్మకర్త్_రి మూలోదాహరణాని, తత్ర కర్మవద్భావేనైవ సిద్ధమాత్మనేపదమ్, కిమర్థమిదముచ్యతే ? కర్మస్థభావకానాం కర్మస్థక్రియాణాం చ క్రమవదతిదేశో విజ్ఞాయతే । కర్తృస్థార్థోఽయమారమ్భః ।

తథా చ రుహిః కర్తృస్థక్రియః, దృశిః కర్తృస్థభావక ఉదాహృతః ।

[1-3-67]

భీస్మ్యోర్హేతుభయే ।। [1-3-68] ।।

ణేః ఇతి వర్త్_తే । అకర్త్రభిప్రాయార్థోఽయమారమ్భః । బిభేతేః స్మయతేశ్చ ణ్యన్తాదాత్మనేపదం భవతి హేతుభయే । హేతుః ప్రయోజకః కర్తా_ లకారవాచ్యః, తతశ్చేద్భయం భవతి । భయగ్రహణముపలక్షణార్థమ్, విస్మయోఽపి తత ఏవ । జటిలో భీషయతే । ముణ్డో భీషయతే । జటిలో విస్మాపయతే ।

హేతుభయ ఇతి కిమ్ ? కుఞ్చికయైనం భాయయతి । రూపేణ విస్మాయయతి । అత్ర కుఞ్చికా భయస్య కరణమ్, న హేతుః ।।

[1-3-68]

గృధివఞ్చ్యోః ప్రలమ్భనే ।। [1-3-69] ।।

ణేః ఇతి వర్తతే । అకర్త్రభిప్రాయార్థోఽయమారమ్భః । గృధు అభికాఙ్క్షాయామ్(ధా.పా.1247) వఞ్చు గతౌ(ధా.పా.181) ఇత్యేతయోర్ణ్యన్తయోః ప్రలమ్భనే వర్త్_మానయోరాత్మనేపదం భవతి । ప్రలమ్భనమ్ = విసంవాదనమ్, మిథ్యాఫలాఖ్యానమ్ । మాణవకం గర్ధయతే । మాణవకం వఞ్చయతే ।

ప్రలమ్భన ఇతి కిమ్ ? శ్వానం గర్ధయతి । గర్ధనమస్యోత్పాదయతీత్యర్థః । అహిం వఞ్చయతి । పరిహరతీత్యర్థః।

[1-3-69]

లియః సమ్మాననశాలీనీకరణయోశ్చ ।। [1-3-70] ।।

ణే ఇతి వర్త్_తే । అకర్త్రభిప్రాయార్థోఽయమారమ్భః । లీఙ్ శ్లేషణే(ధా.పా.1139) ఇతి దివాదౌ పఠ్యతే, లీ శ్లేషణే(ధా.పా.1501) ఇతి చ క్ర్యాదౌ; విశేషాభావాద్ ద్వయోరపి గ్రహణమ్ । లియో ణ్యన్తాత్సమ్మాననే శాలీనీకరణే చ వర్త్_మానాదాత్మనేపదం భవతి, చ శబ్దాత్ ప్రలమ్భనే చ । సంమాననమ్ = పూజనమ్ । శాలీనీకరణమ్ = న్యగ్భావనమ్ । జటాభిరాలాపయతే । పూజాం సమధిగచ్ఛతీత్యర్థః । శ్యేనో వర్తి_కాముల్లాపయతే । న్యక్కరోతీత్యర్థః । ప్రలమ్భనే-కస్త్వాముల్లాపయతే । విసంవాదయతీత్యర్థః । విభాషా లీయతేః(6-1-512509) ఇతి వాఽఽత్వం విధీయతే । తదస్మిన్విషయే నిత్యమన్యత్ర వికల్పః । వ్యవస్థితవిభాషా హి సా ।

సమ్మాననాదిష్వితి కిమ్ ? బాలకముల్లాపయతి ।

[1-3-70]

మిథ్యోపపదాత్కృఞోఽభ్యాసే ।। [1-3-71] ।।

ణేః ఇతి వర్త్_తే । అకర్త్రభిప్రాయార్థోఽయమారమ్భః ।
ణ్యన్తాత్కరోతేర్మిథ్యోపపదాదాత్మనేపదం భవతి అభ్యాసే । అభ్యాసః = పునః పునః కరణమ్ , ఆవృత్తిః । పదం మిథ్యా కారయతే । సాపచారం స్వరాదిదుష్టమసకృదుచ్చారయతీత్యర్థః ।

మిథ్యోపపదాదితి కిమ్ ? పదం సుష్ఠు కారయతి । కృఞ ఇతి కిమ్ ? పదం మిథ్యా వాచయతి । అభ్యాస ఇతి కిమ్ ? పదం మిథ్యా కారయతి । సకృదుచ్చారయతి ।।

[1-3-71]

స్వరితఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే ।। [1-3-72] ।।

ణేః ఇతి నివృత్తమ్ । శేషాత్కర్త్_రి పరస్మైపదే(1-3-782159) ప్రాప్తే స్వరితేతో యే ధాతవో ఞితశ్చ తేభ్య ఆత్మనేపదం భవతి, కర్త్_రం చేత్క్రియాఫలమభిప్రైతి । క్రియాయాః ఫలం క్రియాఫలం ప్రధానభూతం యదర్థమసౌ క్రియా ఆరభ్యతే తచ్చేత్ కర్తుర్లకారవాచ్యస్య భవతి ।

యజతే । పచతే । ఞితః ఖల్వపి--సునుతే । కురుతే । స్వర్గాది ప్రధానఫలమిహ కర్త్తారమభిప్రైతి ।

కర్త్రభిప్రాయే ఇతి కిమ్ ? యజన్తి యాజకాః । పచన్తి పాచకాః । కుర్వన్తి కర్మకరాః । యద్యపి దక్షిణా భృతిశ్చ కర్తుః ఫలమిహాస్తి, తథాపి న తదర్థః క్రియారమ్భః ।।

[1-3-72]

అపాద్వదః ।। [1-3-73] ।।

కర్త్రభిప్రాయే ఇతి వర్త్తతే । అపపూర్వాద్వదతేః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే ఆత్మనేపదం భవతి । ధనకామో న్యాయమపవదతే । న్యాయాపవాదేన ధనమర్జయిష్యామి ఇతి మన్యతే ।

కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే ఇత్యేవ- అపవదతి ।।

[1-3-73]

ణిచశ్చ ।। [1-3-74]।।

కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే ఇతి వర్త్తతే । ణిజన్తాదాత్మనేపదం భవతి, కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే । కటం కారయతే । ఓదనం పాచయతే ।

కర్త్రభిప్రాయ ఇత్యేవ-కటం కారయతి పరస్య ।।

[1-3-74]

సముదాఙ్భ్యో యమోఽగ్రన్థే ।। [1-3-75] ।।

కర్త్రభిప్రాయే ఇతి వర్త్తతే । సమ్, ఉద్, ఆఙ్-ఇత్యేవమ్పూర్వాద్యమేః కర్త్రభిప్రయే క్రియాఫలే ఆత్మనేపదం భవతి, గ్రన్థవిషయశ్చేత్ప్రయోగో న భవతి। వ్రీహీన్ సంయచ్ఛతే । భారముద్యచ్ఛతే । వస్త్రమాయచ్ఛతే । ఆఙ్పూర్వాదకర్మకాద్ ఆఙో యమహనః(1-3-282695) ఇతి సిద్ధమేవాత్మనేపదమ్। సకర్మకార్థమిదం పునర్గ్రహణమ్ ।

అగ్రన్థ ఇతి కిమ్ ? ఉద్యచ్ఛతి చికిత్సాం వైద్యః ।

కర్త్రభిప్రాయ ఇత్యేవ- సంయచ్ఛతి, ఉద్యచ్ఛతి, ఆయచ్ఛతి ।।

[1-3-75]

అనుపసర్గాజ్జ్ఞః ।। [1-3-76] ।।

కర్త్రభిప్రాయ ఇతి వర్త్తతే । అనుపసర్గాజ్జానాతేః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే ఆత్మనేపదం భవతి । గాం జానీతే, అశ్వం జానీతే ।

అనుపసర్గాదితి కిమ్ ? స్వర్గం లోకం న ప్రజానాతి మూఢః ।

కర్త్రభిప్రాయః ఇత్యేవ- దేవదత్తస్య గాం జానాతి ।।

[1-3-76]

విభాషోపపదేన ప్రతీయమానే ।। [1-3-77] ।।

స్వరితఞితః(1-3-722358) ఇతి పఞ్చభిః సూత్రైరాత్మనేపదం కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే ద్యోతితే విహితమ్, తదుపపదేన ద్యోతితే న ప్రాప్నోతీతి వచనమారభ్యతే । సమీపే శ్రూయమాణం శబ్దాన్తరమ్ = ఉపపదమ్, తేన ప్రతీయమానే కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే విభాషాఽఽత్మనేపదం భవతి । స్వం యజ్ఞం యజతి, స్వం యజ్ఞం యజతే । స్వం కటం కరోతి, స్వం కటం కురుతే । స్వం పుత్రమపవదతి, స్వం పుత్రమపవదతే । ఏవం పఞ్చసూత్ర్యాముదాహార్యమ్ ।।

[1-3-77]

శేషాత్కర్తరి పరస్మైపదమ్ ।। [1-3-78] ।।

పూర్వేణ ప్రకరణేనాత్మనేపదనియమః కృతః, న పరస్మైపదనియమః, తత్సర్వతః ప్రాప్నోతి, తదర్థమిదముచ్యతే । యేభ్యో ధాతుభ్యో యేన విశేషణేనాత్మనేపదముక్తం తతో యదన్యత్స శేషః । శేషాత్కర్తరి పరస్మైపదం భవతి శేషాదేవ నాన్యస్మాత్ । అనుదాత్తఙిత ఆత్మనేపదమ్(1-3-122157) ఉక్తమ్-ఆస్తే, శేతే । తతోఽన్యత్ర పరస్మైపదం భవతి-యాతి, వాతి । నేర్విశః(1-3-172683) ఆత్మనేపదముక్తమ్-నివిశతే । తతోఽన్యత్ర పరస్మైపదమ్-ఆవిశతి, ప్రవిశతి ।

కర్తరీతి కిమ్ ? పచ్యతే, గమ్యతే ।

కర్మకర్తరి కస్మాత్పరస్మైపదం న భవతి-పచ్యతే ఓదనః స్వయమేవ ? కర్తరి కర్మవ్యతిహారే(1-3-142680) ఇతి ద్వితీయం కర్తృగ్రహణమనువర్తతే; తేన కర్త్రైవ యః కర్తా, తత్ర పరస్మైపదం కర్మకర్తరి న భవతి ।।

[1-3-78]

అనుపరాభ్యాం కృఞః ।। [1-3-79] ।।

కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే గన్ధనాదిషు చ కరోతేరాత్మనేపదం విహితమ్, తదపవాదః పరస్మైపదం విధీయతే । అను, పరా-ఇత్యేవమ్పూర్వాత్కరోతేః పరస్మైపదం భవతి । అనుకరోతి, పరాకరోతి ।।

[1-3-79]

అభిప్రత్యతిభ్యః క్షిపః ।। [1-3-80] ।।

క్షిప ప్రేరణే(ధా.పా.1286) స్వరితేత్, తతః కర్త్రభిప్రాయక్రియాఫలవివక్షాయామాత్మనేపదే ప్రాప్తే పరస్మైపదం విధీయతే । అభి, ప్రతి,- ఇత్యేవమ్పూర్వాత్ క్షిపః పరస్మైపదం భవతి । అభిక్షిపతి, ప్రతిక్షిపతి, అతిక్షిపతి ।

అభిప్రత్యతిభ్య ఇతి కిమ్ ? ఆక్షిపతే ।

ద్వితీయమపి కర్తృగ్రహణమనువర్త్తతే, తేనేహ న భవతి--అభిక్షిప్యతే స్వయమేవ ।।

[1-3-80]

ప్రాద్వహః ।। [1-3-81] ।।

వహ ప్రాపణే(ధా.పా.1004) స్వరితేత్, తత్ర కర్త్రభిప్రాయక్రియాఫలవివక్షాయామాత్మనేపదే ప్రాప్తే పరస్మైపదం విధీయతే । ప్రపూర్వాద్వహతేః పరస్మైపదం భవతి । ప్రవహతి, ప్రవహతః, ప్రవహన్తి ।

ప్రాదితి కిమ్ ? ఆవహతే ।।

[1-3-81]

పరేర్మృషః ।। [1-3-82] ।।

మృష తితిక్షాయామ్(ధా.పా.1165)స్వరితేత్, తతస్తథైవాత్మనేపదే ప్రాప్తే పరస్మైపదం విధీయతే । పరిపూర్వాద్ మృష్యతేః పరస్మైపదం భవతి । పరిమృష్యతి, పరిమృష్యతః,పరిమృష్యన్తి ।

పరేరితి కిమ్ ? ఆమృష్యతే ।

వహతిమపి కేచిదత్రానువర్త్తయన్తి- పరివహతి ।।

[1-3-82]

వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః ।। [1-3-83] ।।

రము క్రీడాయామ్(ధా.పా.854), అనుదాత్తేత్త్వాదాత్మనేపదే ప్రాప్తే పరస్మైపదం విధీయతే । వి, ఆఙ్, పరి-- ఇత్యేవమ్పూర్వాద్రమతేః పరస్మైపదం భవతి । విరమతి,ఆరమతి, పరిరమతి ।

ఏతేభ్య ఇతి కిమ్ ? అభిరమతే ।।

[1-3-83]

ఉపాచ్చ ।। [1-3-84] ।।

రమః ఇత్యేవ। ఉపపూర్వాద్రమతేః పరస్మైపదం భవతి। దేవదత్తముపరమతి । యజ్ఞదత్తముపరమతి । ఉపరమయతీతి యావత్ । అన్తర్భావితణ్యర్థోఽత్ర రమిః ।

పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమ్ । అకర్మకాద్విభాషాం వక్ష్యతి, సా ఉపపూర్వాదేవ యథా స్యాత్ ।।

[1-3-84]

విభాషాఽకర్మకాత్ ।। [1-3-85] ।।

రమఉపాత్ ఇతి చ వర్త్తతే । పూర్వేణ నిత్యే పరస్మైపదే ప్రాప్తే వికల్ప ఆరభ్యతే । ఉపపూర్వాద్రమతేరకర్మకాద్విభాషా పరస్మైపదం భవతి । యావద్భుక్తముపరమతి, యావద్భుక్తముపరమతే । నివర్తత ఇత్యర్థః ।।

[1-3-85]

బుధయుధనశజనేఙ్ప్రుద్రుస్రుభ్యో ణేః ।। [1-3-86] ।।

ణిచశ్చ(1-3-742564)ఇతి కర్త్రభిప్రాయక్రియాఫలవివక్షాయామాత్మనేపదే ప్రాప్తే పరస్మైపదం విధీయతే । బుధ, యుధ, నశ, జన, ఇఙ్, ప్రు,ద్రు,స్రు-- ఇత్యేతేభ్యో ణ్యన్తేభ్యః పరస్మైపదం భవతి । బోధయతి । యోధయతి । నాశయతి । జనయతి । అధ్యాపయతి । ప్రావయతి । ద్రావయతి । స్రావయతి ।

యేఽత్రాకర్మకాస్తేషామ్ అణావకర్మకాచ్చిత్తవత్కర్తృకాత్(1-3-882754) ఇత్యేవం సిద్ధే వచనమిదమచిత్తవత్కర్తృకార్థమ్ । బోధయతి పద్మమ్ । యోధయన్తి కాష్ఠాని । నాశయతి దుఃఖమ్ । జనయతి సుఖమ్ ।

యేఽత్ర చలనార్థా అపి తేషాం నిగరణచలనార్థేభ్యశ్చ(1-3-872753) ఇతి సిద్ధే యదా న చలనార్థాస్తదర్థం వచనమ్- ప్రవతే । ప్రాప్నోతీతి గమ్యతే । అయో ద్రవతి । విలీయత ఇత్యర్థః । కుణ్డికా స్రవతి । స్యన్దత ఇత్యర్థః । తద్విషయాణ్యుదాహరణాని ।।

[1-3-86]

నిగరణచలనార్థేభ్యశ్చ ।। [1-3-87] ।।

ణేః ఇతి వర్త్తతే । కర్త్రభిప్రాయక్రియాఫలవివక్షాయామాత్మనేపదాపవాదః పరస్మైపదం విధీయతే । నిగరణమ్ =

అభ్యవహారః । చలనమ్ = కమ్పనమ్ । నిగరణార్థేభ్యశ్చ ధాతుభ్యో ణ్యన్తేభ్యః పరస్మైపదం భవతి । నిగారయతి । ఆశయతి । భోజయతి । చలనార్థేభ్యః- చలయతి, చోపయతి, కమ్పయతి ।

అయమపి యోగః సకర్మకార్థః, అచిత్తవత్కర్తృకార్థశ్చ ।

-అదేః ప్రతి షేధో వక్తవ్యః - I అత్తి దేవదత్తః I ఆదయతే దేవదత్తేన II

[1-3-87]

అణావకర్మకాచ్చిత్తవత్కర్తృకాత్ II [1-3-88] II

ణేః ఇతి వర్తతే I కర్త్రభిప్రాయక్రియాఫలవివక్షాయామాత్మనేపదాపవాదః పరస్మైపదం విధీయతే I అణ్యన్తో యో ధాతురకర్మకశ్చిత్తవత్కర్తృకశ్చ తస్మాద్ ణ్యన్తాత్పరస్మైపదం భవతి I ఆస్తే దేవదత్తః, ఆసయతి దేవదత్తమ్ I శేతే దేవదత్తః శాయయతి దేవదత్తమ్ I

అణావితి కిమ్ ? చేతయమానం ప్రయోజయతి చేతయతే ఇతి కేచిత్ప్రత్యుదాహరన్తి, తదయుక్తమ్; హేతుమణ్ణిచో విధిః, ప్రతి షేధోఽపి ప్రత్యాసత్తేస్తస్యైవ న్యాయ్యః I తస్మాదిహ చేతయతీతి పరస్మైపదేనైవ భవితవ్యమ్ I ఇదం తు ప్రత్యుదాహరణమ్- ఆరోహయమాణం ప్రయుఙ్క్తే, ఆరోహయతే I

అకర్మకాదితి కిమ్ ? కటం కుర్వాణం ప్రయోజయతి, కారయతే I చిత్తవత్కర్తృకాదితి కిమ్ ? శుష్యన్తి వ్రీహయః, శోషయతే వ్రీహీనాతపః I

[1-3-88]

న పాదమ్యాఙ్యమాఙ్యసపరిముహరుచినృతివదవసః II [1-3-89] II

పూర్వేణ యోగద్వయేన కర్త్రభిప్రాయక్రియాఫలవివక్షాయామాత్మనేపదాపవాదః పరస్మైపదం విహితమ్, తస్య ప్రతి షేధోఽయముచ్యతే I యత్కర్త్రభిప్రాయవిషయమాత్మనేపదం తదవస్థితమేవ న ప్రతిషిధ్యతే I పా, దమి, ఆఙ్యమ్, ఆఙ్యస, పరిముహ, రుచి, నృతి, వద, వస-ఇత్యేతేభ్యో ణ్యన్తేభ్యః పరస్మైపదం న భవతి I ణిచశ్చ(1-3-742564) ఇత్యాత్మనేపదం భవతి I తత్ర పిబతిర్నిగరణార్థః I దమిప్రభృతయశ్చిత్తవత్కర్తృకాః I నృతిశ్చలనార్థోఽపి I ఏషాం పరస్మైపదం న భవతి I పా-పాయయతే I దమి-దమయతే I ఆఙ్యమ-ఆయామయతే I యమోఽపరివేషణే(గ.సూ.193) ఇతి మిత్సంజ్ఞా ప్రతిషిధ్యతే I ఆఙ్యస-ఆయాసయతే I పరిముహ-పరిమోహయతే I రుచి-రోచయతే I నృతి-నర్తయతే I వద-వాదయతే I వస-వాసయతే I

[1-3-89]

-పాదిషు ధేట ఉపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.1.295)I ధాపయేతే శిశుమేకం సమీచీ(ఋ.[1-196-5]) II

[1-196-5]

వా క్యషః II [1-3-90] II

లోహితాదిడాజ్భ్యః క్యష్(3-1-132668) ఇతి వక్ష్యతి, తదన్తాద్ధాతోర్వా పరస్మైపదం భవతి । లోహితాయతి, లోహితాయతే । పటపటాయతి, పటపటాయతే ।

అథాత్ర పరస్మైపదేన ముక్తే కథమాత్మనేపదం లభ్యతే, యావతా అనుదాత్తఙితః(1-3-122157) ఇత్యేవమాదినా ప్రకరణేన తన్నియతమ్ ? ఏవం తర్హి ఆత్మనేపదమేవాత్ర వికల్పితం విధీయతే,తచ్చానన్తరం పరస్మైపదప్రతిషేధేన సన్నిధాపితమిహ సంబధ్యతే । తేన ముక్తే శేషాత్కర్త్రి పరస్మైపదం భవతి ।।

[1-3-90]

ద్యుద్భ్యో లుఙి ।। [1-3-91] ।।

వేత్యేవ । ద్యుత దీప్తౌ(ధా.పా.741),తత్సాహచర్యాద్ లుఠాదయోఽపి కృపూ(ధా.పా.762)పర్యన్తాస్తథైవ వ్యపదిశ్యన్తే । బహువచననిర్దేశాదాద్యర్థో భవతి । అనుదాత్తేత్త్వాన్నిత్యమేవాత్మనేపదే ప్రాప్తే ద్యుతాదిభ్యో లుఙి వా పరస్మైపదం భవతి ।

వ్యద్యుతత్, వ్యద్యోతిష్ట । అలుఠత్, అలోఠిష్ట ।

లుఙీతి కిమ్ ? ద్యోతతే ।।

[1-3-91]

వృద్భ్యః స్యసనోః ।। [1-3-92] ।।

ద్యుతాదిష్వేవ వృతాదయః పఠ్యన్తే । వృతు వర్తతే(ధా.పా.758), వృధు వృద్ధౌ()ధా.పా.759),శ్రృధు శబ్దకుత్సాయామ్(ధా.పా.760),స్యన్దూ ప్రస్రవణే(ధా.పా.761), కృపూ సామర్థ్యే(ధా.పా.762)-- ఏతేభ్యో ధాతుభ్యః స్యే, సని చ పరతో వా పరస్మైపదం భవతి । వృత్-- వర్త్స్యతి, అవర్త్స్యత్, వివృత్సతి; వర్తిష్యతే, అవర్తిష్యత, వివర్తిషతే । వృధ్--వర్త్స్యతి, అవర్త్స్యత్, వివృత్సతి; వర్ద్ధిష్యతే,అవర్ధిష్యత, వివర్ధిషతే ।

స్యసనోరితి కిమ్ ? వర్తతే ।।

[1-3-92]

లుటి చ క్లృపః ।। [1-3-93] ।।

వృతాదిత్వాదేవ స్యనోర్వికల్పః సిద్ధః, లుటి విధీయతే । చకారస్తర్హి స్యసనోరనుకర్షణార్థో న వక్తవ్యః । ఏవం తర్హీయం ప్రాప్తిః పూర్వాం ప్రాప్తిం బాధేత, తస్మాచ్చకారః స్యసనోరనుకర్షణార్థః క్రియతే । లుటి చ స్యసనోశ్చ కృపేః పరస్మైపదం వా భవతి । కల్ప్తా, కల్ప్తారౌ, కల్ప్తారః । కల్ప్స్యతి, అకల్ప్స్యత్, చిక్లృప్సతి । కల్పితా, కల్పిష్యతే, అకల్పిష్యత, చికల్పిషతే ।।

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

ప్రథమస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః ||

[1-3-93]

అథ ప్రథమాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

ఆ కడారాదేకా సంజ్ఞా || [1-4-1] ||

కడారాః కర్మధారయే(2-2-38751) ఇతి వక్ష్యతి । ఆ ఏతస్మాత్సూత్రావధేర్యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః, తత్ర ఏకా సంజ్ఞా భవతీతి వేదితవ్యమ్ । కా పునరసౌ ? యా పరాఽనవకాశా చ । అన్యత్ర సంజ్ఞాసమావేశాన్నియమార్థం వచనమేకైవ సంజ్ఞా భవతీతి । వక్ష్యతి--హ్రస్వం లఘు(1-4-1031), భిది, ఛిది-భేత్తా, ఛేత్తా । సంయోగే గురు(1-4-1132), శిక్షా, భిక్షా-సంయోగే పరస్య హ్రస్వస్య లఘుసంజ్ఞా ప్రాప్నోతి, గురుసంజ్ఞా చ; `ఏకా సంజ్ఞా ఇతి వచనాద్ గురు సంజ్ఞైవ భవతి-అతతక్షత్, అరరక్షత్ । సన్వల్లఘుని(7-4-932316) ఇత్యేష విధిర్న భవతి ||

[1-4-1]

విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్ ।। [1-4-2] ।।

(తుల్యబల) విరోధః = విప్రతిషేధః । `యత్ర ద్వౌ ప్రసఙ్గావన్యార్థావేకస్మిన్యుగపత్ప్రాప్నుతః, స తుల్యబలవిరోధో విప్రతిషేధః(మ.భా.1.300) । తస్మిన్విప్రతిషేధే పరం కార్యం భవతి ।

ఉత్సర్గాపవాదనిత్యానిత్యాన్తరఙ్గబహిరఙ్గేషు తుల్యబలతా నాస్తీతి యోగస్య విషయః, బలవత్త్వేవ తత్ర భవితవ్యమ్ । అప్రవృత్తౌ, పర్యాయేణ వా ప్రవృత్తౌ ప్రాప్తాయాం వచనమారభ్యతే । అతో దీర్ఘో యఞి(7-3-1012170) సుపి చ (7-3-102202) ఇత్యస్యావకాశః--వృక్షాభ్యామ్, ప్లక్షాభ్యామ్ ; బహువచనే ఝల్యేత్(7-3-103205) ఇత్యస్యావకాశః-వృక్షేషు, ప్లక్షేషు; ఇహోభయం ప్రాప్నోతి-వృక్షేభ్యః, ప్లక్షేభ్యః ఇతి । పరం భవతి విప్రతిషేధేన ।।

[1-4-2]

యూ స్త్ర్యాఖ్యౌ నదీం ।। [1-4-3]।।

ఈ చ ఊ చ = యూ । అవిభక్తికో నిర్దేశః । స్త్రియమాచక్షాతే స్త్ర్యాఖ్యౌ । మూలవిభుజాదిదర్శనాత్కప్రత్యయః । ఈకారాన్తమూకారాన్తం చ రత్ర్యాఖ్యం శబ్దరూపం నదీసంజ్ఞం భవతి । ఈకారాన్తమ్--కుమారీ, గౌరీ, లక్ష్మీః, శార్ఙ్గరవీ । ఊకారాన్తమ్--బ్రహ్మబన్ధూః, యవాగూః ।

యూ ఇతి కిమ్ । మాత్రే, దుహిత్రే । స్త్ర్యాఖ్యావితి కిమ్ ? గ్రామణీః, సేనానీః, ఖలపూః । ఆఖ్యాగ్రహణం కిమ్ ? శబ్దార్థే స్త్రీత్వ ఏవ యథా స్యాత్, పదాన్తరాఖ్యే మా భూత్-గ్రామణ్యే స్త్రియై, ఖలప్వే స్త్రియై ।

నదీప్రదేశాః--ఆణ్నద్యాః(7-3-112268) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-3]

నేయఙువఙ్స్థానావస్త్రీ ।। [1-4-4] ।।

పూర్వేణాతిప్రసక్తా నదీసంజ్ఞా ప్రతిషిధ్యతే । స్థితిః = స్థానమ్ । ఇయఙువఙోః స్థానమనయోరితీయఙువఙ్స్థానౌ యౌ యూ, తౌ నదీసంజ్ఞౌ న భవతః, స్త్రీశబ్దం వర్జయిత్వా । హే శ్రీః । హే భ్రూః ।

అస్త్రీతి కిమ్ ? హే స్త్రి ।।

[1-4-4]

వాఽఽమి ।। [1-4-5] ।।

పూర్వేణ నిత్యే ప్రతిషేధే ప్రాప్తే ఆమి వికల్పః క్రియతే । ఇయఙువఙ్--స్థానౌ యూ ఆమి పరతౌ వా నదీసంజ్ఞౌ న భవతః । శ్రియామ్, శ్రీణామ్ । భ్రువామ్, భ్రూణామ్ ।

అస్త్రీత్యేవ-స్త్రీణామ్ ।।

[1-4-5]

జితి హ్రస్వశ్చ ।। [1-4-6] ।।

దీర్ఘస్య నదీసంజ్ఞా విహితా హ్రస్వస్య న ప్రాప్నోతి ఇయఙువఙ్స్థానయోశ్చ ప్రతిషిద్ధా । తస్మాఙ్జితి వా విధీయతే । ఙితి పరతో హ్రస్వశ్చ య్వోః సమ్బన్ధీ యః స్త్ర్యాఖ్యః । స్త్ర్యాఖ్యౌ ఇయఙువఙస్థానౌ చ యూ వా నదీసంజ్ఞౌ భవతః । కృత్యై, కృతయే । ధేన్వై ధేనవే । శ్రియై, శ్రియే । భ్రువై, భ్రువే ।

అస్త్రీత్యేవ--స్త్రియై । స్త్ర్యాఖ్యావిత్యేవ-అగ్నయే, వాయవే, భానవే ।।

[1-4-6]

శేషో ఘ్యసఖి ।। [1-4-7] ।।

`హ్రస్వః ఇతి వర్తతే । శేషోఽత్ర ఘిసంజ్ఞో భవతి, సఖిశబ్దం వర్జయిత్వా । కశ్చ శేషః ? హ్రస్వమివర్ణోవణాన్తం యన్న స్త్ర్యాఖ్యమ్, స్త్ర్యాఖ్యం చ యన్న నదీసంజ్ఞకమ్, స శేషః । అగ్నయే, వాయవే, కృతయే, ధేనవే ।

అసఖీతి కిమ్ ? సఖ్యా । సఖ్యే । సఖ్యుః । సఖ్యౌ ।

ఘిప్రదేశాః-ద్వన్ద్వే ఘి(2-2-32903) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-7]

పతిః సమాస ఏవ ।। [1-4-8] ।।

పతిశబ్దస్య ఘిసంజ్ఞాయాం సిద్ధాయామయం నియమః క్రియతే-పతిశబ్దః సమాస ఏవ ఘిసంజ్ఞో భవతి । ప్రజాపతినా । ప్రజాపతయే ।

సమాస ఇతి కిమ్ ? పత్యా । పత్యే ।

ఏవకార ఇష్టతోఽవధారణార్థః । దృఢముష్టినా । దృఢముష్టయే ।।

[1-4-8]

షష్ఠీయుక్తశ్ఛన్దసి వా ।। [1-4-9] ।।

[1-4-9]

`పతిః ఇతి వర్తతే । పూర్వేణ నియమేనాసమాసే న ప్రాప్నోతీతి వచనమారభ్యతే । షష్ఠ్యన్తేన శబ్దేన యుక్తః పతిశబ్దః ఛన్దసి విషయే వా ఘిసంజ్ఞో భవతి । `కులుఞ్చానాం పతయే నమః(తై.సం[4-5-37]), కులుఞ్చానాం పత్యే నమః ।

[4-5-37]

షష్ఠీగ్రహణం కిమ్ ? `మయా పత్యా జరదష్టిర్యథాసః(ఋ.[10-86-36]) । ఛన్దసీతి కిమ్ ? గ్రామస్య పత్యే ।।

[10-86-36]

హ్రస్వం లఘు ।। [1-4-10] ।।

మాత్రికస్య హ్రస్వసంజ్ఞా కృతా, తస్యానేన లఘుసంజ్ఞా విధీయతే । హ్రస్వమక్షరం లఘుసంజ్ఞం భవతి । భేత్తా, ఛేత్తా, అచీకరత్, అజీహరత్ ।

లఘుప్రదేశాః--పుగన్తలఘూపధస్య చ(7-3-862189) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-10]

సంయోగే గురు ।। [1-4-11] ।।

`హ్రస్వమ్ ఇతి వర్తతే । పూర్వేణ లఘుసంజ్ఞాయాం ప్రాప్తాయాం గురుసంజ్ఞా విధీయతే । సంయోగే పరతో హ్రస్వమక్షరం గురుసంజ్ఞం భవతి । కుణ్డా । హుణ్డా । శిక్షా । భిక్షా ।

గురుప్రదేశాః-గురోశ్చ హలః(3-3-1033280) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-11]

దీర్ఘం చ ।। [1-4-12] ।।

`సంయోగే ఇతి నానువర్త్తతే । సామాన్యేన సంజ్ఞావిధానమ్ । దీర్ఘం చాక్షరం గురుసంజ్ఞం భవతి । ఈహాఞ్చక్రే । ఈక్షాఞ్చక్రే ।।

[1-4-12]

యస్మాత్ప్రత్యయవిధిస్తదాది ప్రత్యయేఽఙ్గమ్ ।। [1-4-13] ।।

యస్మాత్ప్రత్యయో విధీయతే ధాతోర్వా ప్రాతిపదికాద్వా తదాదిశబ్దరూపం ప్రత్యయే పరతోఽఙ్గసంజ్ఞం భవతి । కర్త్తా, హర్త్తా । కరిష్యతి, హరిష్యతి । అకరిష్యత్ । ఔపగవః, కాపటవః । యస్మాదితి సంజ్ఞినిర్దేశార్థమ్, తదాదీతిసంబన్ధాత్ ।

ప్రత్యయగ్రహణం కిమ్ ? న్యవిశత, వ్యక్రీణీత । నేర్విశః(1-3-172683) ఇత్యుపసర్గాద్విధిరస్తి,

తదాదేరఙ్గసంజ్ఞా స్యాత్ ।

విధిగ్రహణం కిమ్ ? ప్రత్యయపరత్వమాత్రే మా భూత్ । స్త్రీ ఇయతీ ।

- తదాదివచనం స్యాదినుమర్థమ్ -(మ.భా.1.316) । కరిష్యావః, కరిష్యామః । కుణ్డాని ।

పునః ప్రత్యయగ్రహణం కిమర్థమ్ ? లుప్తప్రత్యయే మా భూత్ । శ్ర్యర్థమ్ । భ్రువ్యర్థమ్ ।

అఙ్గప్రదేశాః--అఙ్గస్య(6-4-1200) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-13]

సుప్తిఙన్తం పదమ్ ।। [1-4-14] ।।

`సుప్తిఙ్ ఇతి ప్రత్యాహారగ్రహణమ్ । సుబన్తం తిఙన్తం చ శబ్దరూపం పదసంజ్ఞం భవతి । బ్రాహ్మణాః పచన్తి ।

పదసంజ్ఞాయామన్తగ్రహణమన్యత్ర `సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తవిధేః(మ.భా.1.318) ప్రతిషేధార్థమ్ । గౌరీబ్రాహ్మణితరా ।

ప్రదప్రదేశాః-పదస్య(8-1-16401),పదాత్(8-1-17402) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-14]

నః క్యే ।। [1-4-15] ।।

`క్యే ఇతి క్యచ్క్యఙ్క్యషాం సామాన్యగ్రహణమ్ । నాన్తం శబ్దరూపం క్యే పరతః పదసంజ్ఞం భవతి । క్యచ్- రాజీయతి । క్యఙ్-- రాజాయతే । క్యష్- వర్మాయతి, వర్మాయతే ।

`సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః(కా.ప.59)- నాన్తమేవ క్యే పరతః పదసంజ్ఞం భవతి, నాన్యత్ । వాచ్యతి । స్రుచ్యతి ।।

[1-4-15]

సితి చ ।। [1-4-16] ।।

యచి భమ్(1-4-18231) ఇతి వక్ష్యతి, తస్యాయం పురస్తాదపవాదః । సితి ప్రత్యయే పరః పూర్వం పదసంజ్ఞం భవతి । భవతష్ఠక్ఛసౌ(4-2-1151339)-భవదీయః । ఊర్ణాయా యుస్(5-2-1231929)-ఊర్ణాయుః ।ఋతోరణ్(5-1-1051769),ఛన్దసి ఘస్(5-1-1063495)--ఋత్వియః ।।

[1-4-16]

స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే ।। [1-4-17] ।।

`స్వాదిషు ఇతి సుశబ్దాదేకవచనాదారభ్య ఆ కపః ప్రత్యయా గృహ్యన్తే । స్వాదిషు ప్రత్యయేషు పరతః సర్వనామస్థానవర్జితేషు పూర్వం పదసంజ్ఞం భవతి । రాజభ్యామ్, రాజభిః । రాజత్వమ్, రాజతా । రాజతరః, రాజతమః ।

అసర్వనామస్థానే ఇతి కిమ్ ? రాజానౌ, రాజానః ।।

[1-4-17]

యచి భమ్ ।। [1-4-18] ।।

`స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే ఇతి వర్తతే । పూర్వేణ పదసంజ్ఞాయాం ప్రాప్తాయాం తదపవాదో భసంజ్ఞా విధీయతే । యకారాదావజాదౌ చ స్వాదౌ సర్వనామస్థానవర్జితే ప్రత్యయే పరతః పూర్వం భసంజ్ఞం భవతి । యకారాదౌ--గార్గ్యః, వాత్స్యః । అజాదౌ--దాక్షిః, ప్లాక్షిః ।।

- నభోఽఙ్గిరోమనుషాం వత్యుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.1.320) । నభ ఇవ నభస్వత్ । అఙ్గిరస్వత్ । మనురివ మనుష్వత్ ।

[1-4-18]

- వృషణ్వస్వశ్వయోః-(మ.భా.1య320) । వృషన్నిత్యేతత్ వస్వశ్వయోః పరతో భసంజ్ఞం భవతి ఛన్దసి విషయే । `వృషణ్వసుః(ఋ.[1-111-1]) । `వృషణశ్వస్య మేనే(మై.[2-5-5]) ।

భప్రదేశాః-భస్య(6-4-129233) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-111-1]

తసౌ మత్వర్థే ।। [1-4-19] ।।

`భమ్ ఇతి వర్త్తతే । తకారాన్తం సకారాన్తం శబ్దరూపం మత్వర్థే ప్రత్యయే పరతో భసంజ్ఞం భవతి । ఉదశ్విత్వాన్ ఘోషః విద్యుత్వాన్ బలాహకః । సకారాన్తమ్--పయస్వీ, యశస్వీ ।

తసావితి కిమ్ ? తక్షవాన్ గ్రామః ।।

[1-4-19]

అయస్మయాదీనిచ్ఛన్దసి ।। [1-4-20] ।।

[1-4-20]

అయస్మయాదీని శబ్దరూపాణి ఛన్దసి విషయే సాధూని భవన్తి । భపదసంజ్ఞాధికారే విధానాత్తేన ముఖేన సాధుత్వమయస్మయాదీనాం విధీయతే । `అయస్మయం వర్మ(పై.[1-37-5]) । `అయస్మయాని పాత్రాణి(కౌ.సూ.8118) । క్వచిదుభయమపి భవతి--స సుష్టుభా సఋక్వతా గణేన । పదత్వాత్కుత్వం భత్వాజ్జశ్త్వం న భవతి ।

ఛన్దసీతి కిమ్ ? అయోమయం వర్మ । ఆకృతిగణోఽయమ్ ।।

[1-37-5]

బహుషు బహువచనమ్ ।। [1-4-21] ।।

జ్యాప్రాతిపదికాత్స్వాదయః, లస్య తిబాదయ ఇతి సామాన్యేన బహువచనం విహితమ్, తస్యానేన బహుత్వసంఖ్యా వాచ్యత్వేన విధీయతే । బహుషు బహువచనం భవతి । బహుత్వమస్య వాచ్యం భవతీతి యావత్ ।

కర్మాదయోఽప్యపరే విభక్తీనామర్థా వాచ్యాః, తదీయే బహుత్వే బహువచనమ్, కర్మాదిషు బహుషు బహువచనమిత్యర్థః । బ్రాహ్మణాః పఠన్తి ।

యత్ర చ సంఖ్యా సమ్భవతి, తత్రాయముపదేశః । అవ్యయేభ్యస్తు నిఃసంఖ్యేభ్యః సామాన్యవిహితాః స్వాదయో విద్యన్త ఏవ ।।

[1-4-21]

ద్వ్యేకయోర్ద్వివచనైకవచనే ।। [1-4-22] ।।

ద్విత్వైకత్వయోరర్థయోర్ద్వివచనైకవచనే భవతః । ఏతదపి సామాన్యవిహితయోర్ద్వివచనైకవచనయోరర్థాభిధానమ్ । ద్విత్వే ద్వివచనం భవతి, ఏకత్వే ఏకవచనం భవతి । బ్రాహ్మణౌ పచతః । బ్రాహ్మణః పచతి ।।

[1-4-22]

కారకే ।। [1-4-23] ।।

`కారకే ఇతి విశేషణమపాదానాదిసంజ్ఞావిషయమధిక్రియతే । `కారకే ఇత్యధికారో వేదితవ్యః- యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః కారకే ఇత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ ।

కారకశబ్దశ్చ నిమిత్తపర్యాయః । కారకమ్, హేతురిత్యనర్థాన్తరమ్ । కస్య హేతుః ? క్రియాయాః । వక్ష్యతి-ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్(1-4-24586), గ్రామాదాగచ్ఛతి । పర్వతాదవరోహతి ।

కారక ఇతి కిమ్ ? వృక్షస్య పర్ణం పతతి । కుడ్యస్య పిణ్డః పతతి ।

`అకథితం చ(1-4-51539) । అకథితం చ కారకం కర్మసంజ్ఞం భవతి । మాణవకం పన్థానం పృచ్ఛతి ।

కారక ఇతి కిమ్ ? మాణవకం పన్థానం పృచ్ఛతి ।

కారక ఇతి కిమ్ ? మాణవకస్య పితరం పన్థానం పృచ్ఛతి ।

కారకసంశబ్దనేషు చానేనైవ విశేషణేన వ్యవహారో విజ్ఞాయతే ।।

[1-4-23]

ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్ ।। [1-4-24] ।।

ధ్రువం యదపాయయుక్తమపాయే సాధ్యే యదవధిభూతం తత్కారకమపాదానసంజ్ఞం భవతి । గ్రామాదాగచ్ఛతి । పర్వతాదవరోహతి । సార్థాద్ధీనః । రథాత్పతితః ।

- జుగుప్సావిరామప్రమాదార్థానాముపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.1.326) । అధర్మాజ్జుగుప్సతే । అధర్మాద్విరమతి । ధర్మాత్ప్రమాద్యతి ।

అపాదానప్రదేశాః-అపాదానే పఞ్చమీ(2-3-28587) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-24]

భీత్రార్థానాం భయహేతుః ।। [1-4-25] ।।

బిభేత్యర్థానాం త్రాయత్యర్థానాం చ ధాతూనాం ప్రయోగే భయహేతుర్యస్తత్కారకమపాదానసంజ్ఞం భవతి । చౌరేభ్యో బిభేతి । చౌరేభ్య ఉద్విజతే । త్రాయత్యర్థానామ్--చౌరేభ్యస్త్రాయతే । చౌరేభ్యో రక్షతి ।

భయహేతురితి కిమ్ ? అరణ్యే బిభేతి । అరణ్యే త్రాయతే ।।

[1-4-25]

పరాజేరసోఢః ।। [1-4-26] ।।

పరాపూర్వస్య జయతేః ప్రయోగేఽసోఢో యోఽర్థః-సోఢుం న శక్యతే, తత్కారకమపాదానసంజ్ఞం భవతి । అధ్యయనాత్పరాజయతే ।

అసోఢ ఇతి కిమ్ ? శత్రూన్పరాజయతే ।।

[1-4-26]

వారణార్థానామీప్సితః ।। [1-4-27] ।।

వారణార్థానాం ధతూనాం ప్రయోగే య ఈప్సితోఽర్థః తత్కారకమపాదానసంజ్ఞం భవతి । ప్రవృత్తివిఘాతః = వారణమ్ । యవేభ్యో గాం వారయతి । యవేభ్యో గా నివర్త్తయతి ।

ఈప్సిత ఇతి కిమ్ ? యవేభ్యో గాం వారయతి క్షేత్రే ।।

[1-4-27]

అన్తర్ద్ధౌ యేనాదర్శనమిచ్ఛతి ।। [1-4-28] ।।

వ్యవధానమ్ = అన్తర్ద్ధిః । అన్తర్ద్ధినిమిత్తం యేనాదర్శనమాత్మన ఇచ్ఛతి తత్కారకమపాదానసంజ్ఞం భవతి । ఉపాధ్యాయాదన్తర్ద్ధత్తే । ఉపాధ్యాయాన్నిలీయతే । మా మాముపాధ్యాయో ద్రాక్షీదితి నిలీయతే ।

అన్తర్ధావితి కిమ్ ? చౌరాన్న దిదృక్షతే । ఇచ్ఛతిగ్రహణం కిమ్ ? అదర్శనేచ్ఛాయాం సత్యాం సత్యపి దర్శనే యథా స్యాత్ ।।

[1-4-28]

ఆఖ్యాతోపయోగే ।। [1-4-29] ।।

ఆఖ్యాతా = ప్రతిపాదయితా । ఉపయోగః = నియమపూర్వకం విద్యాగ్రహణమ్ । ఉపయోగే సాధ్యే య ఆఖ్యాతా తత్కారకమపాదానసంజ్ఞం భవతి । ఉపాధ్యాయాదధీతే । ఉపాధ్యాయాదాగమయతి ।

ఉపయోగ ఇతి కిమ్ ? నటస్య గాథాం శ్రృణోతి ।।

[1-4-29]

జనికర్తుః ప్రకృతిః ।। [1-4-30] ।।

జనేః కర్తా᳚ జనికర్తా᳚ । జన్యర్థస్య జన్మనః కర్తా᳚ జాయమానః, తస్య యా ప్రకృతిః కారణమ్, హేతుః, తత్ కారకమపాదానసంజ్ఞం భవతి । శృఙ్గాచ్ఛరో జాయతే । గోమయాద్ వృశ్చికో జాయతే ।।

[1-4-30]

భువః ప్రభవః ।। [1-4-31] ।।

`కర్తుః ఇతి వర్తతే । భవనం భూః । భవత్యస్మాదితి ప్రభవః । భూకర్తుః ప్రభవో యస్తత్కారకమపాదానసంజ్ఞం భవతి । హిమవతో గఙ్గా ప్రభవతి । కాశ్మీరేభ్యో వితస్తా ప్రభవతి । ప్రథమత ఉపలభ్యత ఇత్యర్థః ।।

[1-4-31]

కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదానమ్ ।। [1-4-32] ।।

కర్మణా కరణభూతేన కర్తా᳚ యమభిప్రైతి తత్కారకం సమ్ప్రదానసంజ్ఞం భవతి । అన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానాద్దదాతికర్మణేతి విజ్ఞాయతే । ఉపాధ్యాయాయ గాం దదాతి । మాణవకాయ భిక్షాం దదాతి ।

- క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.330) । క్రియయాపి యమభిప్రైతి స సమ్ప్రదానమ్ । శ్రాద్ధాయ నిగల్హతే । యుద్ధాయ సన్నహ్యతే । పత్యే శేతే ।

సమ్ప్రదానప్రదేశాః-చతుర్థీ సమ్ప్రదానే(2-3-13570) ఇత్యేవమాదయః ।।

- కర్మణః కరణసంజ్ఞా వక్తవ్యా సమ్ప్రదానస్య చ కర్మసంజ్ఞా -(మ.భా.1.331) । పశునా రుద్రం యజతే । పశుం రుద్రాయ దదాతీత్యర్థః ।।

[1-4-32]

రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః ।। [1-4-33] ।।

రుచినా సమానార్థా రుచ్యర్థాః । అన్యకర్తృకోఽభిలాషః = రుచిః । రుచ్యర్థానాం ధాతూనాం ప్రయోగే ప్రీయమాణో యోఽర్థస్తత్కారకం సంప్రదానసంజ్ఞం భవతి । దేవదత్తాయ రోచతే మోదకః । యజ్ఞదత్తాయ స్వదతేఽపూపః । దేవదత్తస్థస్యాభిలాషస్య మోదకః కర్తా ।

ప్రీయమాణ ఇతి కిమ్ ? దేవదత్తాయ రోచతే మోదకః పథి ।।

[1-4-33]

శ్లాఘహ్నుఙ్స్థాశపాం జ్ఞీప్స్యమానః ।। [1-4-34] ।।

శ్ర్లాఘ-హ్నుఙ్-స్థా-శప--ఇత్యేతేషాం జ్ఞీప్స్యమానో యోఽర్థస్తత్కారకం సంప్రదానసంజ్ఞం భవతి । జ్ఞీప్స్యమానః - జ్ఞపయితుమిష్యమాణః, బోధయితుమభిప్రేతః । దేవదత్తాయ శ్లాఘతే । దేవదత్తం శ్ర్లాఘమానస్తాం శ్ర్లాఘాం తమేవ జ్ఞపయితుమిచ్ఛతీత్యర్థః । ఏవం దేవదత్తాయ హ్నుతే । దేవదత్తాయ తిష్ఠతే, యజ్ఞదత్తాయ తిష్ఠతే । దేవదత్తాయ శపతే, యజ్ఞదత్తాయ శపతే ।

జ్ఞీప్స్యమాన ఇతి కిమ్ ? దేవదత్తః శ్లాఘతే ।।

[1-4-34]

ధారేరుత్తమర్ణః ।। [1-4-35] ।।

ధారయతేః ప్రయోగే ఉత్తమర్ణో యోఽర్థస్తత్కారకం సంప్రదానసంజ్ఞం భవతి । ఉత్తమమృణం యస్య స ఉత్తమర్ణః । కస్య చోత్తమమృణమ్ ? యదీయం ధనమ్। ధనస్వామీ ప్రయోక్తా ఉత్తమర్ణః, స సంప్రదాసంజ్ఞో భవతి । దేవదత్తాయ శతం ధారయతి । యజ్ఞదత్తాయ శతం ధారయతి ।

ఉత్తమర్ణ ఇతి కిమ్ ? దేవదత్తాయ శతం ధారయతి గ్రామే ।।

[1-4-35]

స్పృహేరీప్సితః ।। [1-4-36] ।।

`స్పృహ ఈప్సాయామ్(ధా.పా.1872) చురాదావదన్తః పఠ్యతే । తస్య ఈప్సితో యోఽర్థస్తత్కారకం సంప్రదానసంజ్ఞం భవతి । `ఈప్సితః ఇత్యభిప్రేత ఉచ్యతే । పుష్పేభ్యః స్పృహయతి । ఫలేభ్యః స్పృహయతి ।

ఈప్సిత ఇతి కిమ్ ? పుష్పేభ్యో వనే స్పృహయతి ।।

[1-4-36]

క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యం ప్రతి కోపః ।। [1-4-37] ।।

అమర్షః = క్రోధః । అపకారః = ద్రోహః । అక్షమా = ఈర్ష్యా । గుణేషు దోషావిష్కరణమ్ = అసూయా । క్రుధాద్యర్థానాం ప్రయోగే యం ప్రతి కోపస్తత్కారకం సంప్రదానసంజ్ఞం భవతి । క్రోధస్తావత్కోప ఏవ, ద్రోహాదయోఽపి కోపప్రభావా ఏవ గృహ్యన్తే । తస్మాత్సామన్యేన విశేషణమ్-యం ప్రతి కోప ఇతి । దేవదత్తాయ క్రుధ్యతి । దేవదత్తాయ ద్రుహ్యతి । దేవదత్తాయేర్ష్యతి । దేవదత్తాయాసూయతి ।

యం ప్రతి కోప ఇతి కిమ్ ? భార్యామీర్ష్యతి-మైనామన్యో ద్రాక్షీదితి ।।

[1-4-37]

క్రుధద్రుహోరుపసృష్టయోః కర్మః ।। [1-4-38] ।।

పూర్వేణ సంప్రదానసంజ్ఞాయాం ప్రాప్తాయాం కర్మసంజ్ఞా విధీయతే । క్రుధద్రుహోరుపసృష్టయోరుపసర్గసమ్బద్ధయోర్యం ప్రతి కోపస్తత్కారకం కర్మసంజ్ఞం భవతి । దేవత్తమభిక్రుధ్యతి। దేవదత్తమభిద్రుహ్యతి ।

ఉపసృష్టయోరితి కిమ్ ? దేవదత్తాయ క్రుధ్యతి । యజ్ఞదత్తాయ ద్రుహ్యతి ।।

[1-4-38]

రాధీక్ష్యోర్యస్య విప్రశ్నః ।। [1-4-39] ।।

రాధేరీక్షేశ్చ కారకం సంప్రదానసంజ్ఞం భవతి । కీదృశమ్ ? యస్య విప్రశ్నః । వివిధః ప్రశ్నః = విప్రశ్నః । స కస్య భవతి ? యస్య శుభాశుభం పృచ్ఛ్యతే । దేవదత్తాయ రాధ్యతి । దేవదత్తాయేక్షతే । నైమిత్తికః పృష్టః సన్ దేవదత్తస్య దైవం పర్యాలోచయతీత్యర్థః ।।

[1-4-39]

ప్రత్యాఙ్భ్యాం శ్రువః పూర్వస్య కర్తా ।। [1-4-40] ।।

ప్రతి-ఆఙ్-ఇత్యేవమ్పూర్వస్య శృణోతేః కారకం సంప్రదానసంజ్ఞం భవతి, కీదృశమ్ ? పూర్వస్య కర్తా । ప్రతిపూర్వ ఆఙ్పూర్వశ్చ శృణోతిరభ్యుపగమే = ప్రతిజ్ఞానే వర్తతే । స చాభ్యుపగమః పరేణ ప్రయుక్తస్య సతో భవతి । తత్ర ప్రయోక్తా పర్వస్యాః క్రియాయాః కర్తా సగంప్రదానసంజ్ఞో భవతి । దేవదత్తాయ గాం ప్రతిశృణోతి, దేవదత్తాయ గామాశృణోతి । ప్రతిజానీత ఇత్యర్థః ।।

[1-4-40]

అనుప్రతిగృణశ్చ ।। [1-4-41] ।।

`పూర్వస్య కర్తా ఇతి వర్త్తతే । అనుపూర్వస్య ప్రతిపూర్వస్య చ గృణాతేః కారకం పూర్వస్యాః క్రియాయాః కర్తృభూతం సంప్రదానసంజ్ఞం భవతి । హోత్రేఽనుగృణాతి । హోతా ప్రథమం శంసతి తమన్యః ప్రోత్సాహతి । అనుగరః, ప్రతిగరః ఇతి హి శంసితుః ప్రోత్సాహనే వర్త్తే । హోతారం శంసన్తం ప్రోత్సాహయతీత్యర్థః ।।

[1-4-41]

సాధకతమం కరణమ్ ।। [1-4-42] ।।

క్రియాసిద్ధౌ యత్ప్రకృష్టోపకారకం వివక్షితం తత్సాధకతమం కారకం కరణసంజ్ఞం భవతి । దాత్రేణ లునాతి । పరశునా ఛినత్తి ।

తమబ్గ్రహణం కిమ్ ? గఙ్గాయాం ఘోషః । కూపే గర్గకులమ్ ।

కరణప్రదేశాః -కర్తృకరణయోస్తృతీయా(2-3-18561) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-42]

దివః కర్మ చ ।। [1-4-43] ।।

పూర్వేణ కరణసంజ్ఞాయాం ప్రాప్తాయాం కర్మసంజ్ఞా విధీయతే । దివః సాధకతమం యత్కారకం తత్కర్మసంజ్ఞం భవతి, చకారాత్కరణసంజ్ఞం చ । అక్షాన్దీవ్యతి, అక్షైర్దీవ్యతి ।।

[1-4-43]

పరిక్రయణే సంప్రదానమన్యతరస్యామ్ ।। [1-4-44] ।।

`సాధకతమమ్ ఇతి వర్తతే । పూర్వేణ కరణసంజ్ఞాయాం ప్రాప్తాయాం సంప్రదానసంజ్ఞా పక్షే విధీయతే । పరిక్రయణే సాధకతమం కారకమన్యతరస్యాం సంప్రదానసంజ్ఞం భవతి । పరిక్రయణం నియతకాలం వేతనాదినా స్వీకరణమ్, నాత్యన్తికః క్రయ ఏవ । శతేన పరిక్రీతోఽనుబ్రూహి । శతాయ పరిక్రీతోఽనుబ్రూహి । సహస్రేణ పరిక్రీతోఽనుబ్రూహి । సహస్రాయ పరిక్రీతోఽనుబ్రూహి ।

[1-4-44]

ఆధారోఽధికరణమ్ ।। [1-4-45] ।।

ఆధ్రియన్తేఽస్మిన్ క్రియా ఇత్యాధారః । కర్తృకర్మణోః క్రియాశ్రయభూతయోర్ధారణక్రియాం ప్రతి య ఆధారస్తత్కారకమధికరణసంజ్ఞం భవతి । కటే ఆస్తే । కటే శేతే । స్థాల్యాం పచతి ।

అధికరణప్రదేశాః-సప్తమ్యధికరణే చ(2-3-36633) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-45]

అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ ।। [1-4-46] ।।

పూర్వేణాధికరణసంజ్ఞాయాం ప్రాప్తాయాం కర్మసంజ్ఞా విధీయతే । అధిపూర్వాణాం శీఙ్ స్థా-ఆస్-ఇత్యేతేషామాధారో యస్తత్కారకం కర్మసంజ్ఞం భవతి । గ్రామమధిశేతే । గ్రామమధితిష్ఠతి । పర్వతమధ్యాస్తే ।।

[1-4-46]

అభినివిశశ్చ ।। [1-4-47] ।।

అభి-నిపూర్వస్య విశతేరాధారో యస్తత్కారకం కర్మసంజ్ఞం భవతి । గ్రామమభినివిశతే ।

కథం కల్యాణేఽభినివేశః, పాపేభినివేశః, యా సంజ్ఞా యస్మిన్ యస్మిన్ సంజ్ఞిన్యభినివిశత ఇతి । `అన్యతరస్యామ్ ఇతి వర్త్తతే, పరిక్రయణే సమ్ప్రదానమన్యతరస్యామ్(1-4-44580) ఇత్యతః । సా చ వ్యస్థితవిభాషా విజ్ఞాయతే ।।

[1-4-47]

ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః ।। [1-4-48] ।।

ఉప-అను-అధి-ఆఙ్-ఇత్యేవమ్పూర్వస్య వసతేరాధారో యస్తత్కారకం కర్మసంజ్ఞం భవతి । గ్రామముపవసతి సేనా, పర్వతముపవసతి । గ్రామమనువసతి సేనా, గ్రామమధివసతి, గ్రామమావసతి ।।

- వసేరశ్యర్థస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్య -(మ.భా.1.332) । గ్రామే ఉపవసతి । భోజననివృత్తిం కరోతీత్యర్థః ।।

[1-4-48]

కర్తురీప్సితతమం కర్మ ।। [1-4-49] ।।

కర్తుః క్రియయా యదాప్తుమిష్టతమం తత్కారకం కర్మసంజ్ఞం భవతి । కటం కరోతి । గ్రామం గచ్ఛతి ।

కర్తురితి కిమ్ ? మాషేష్వశ్వం బధ్నాతి । కర్మణ ఈప్సితా మాషాః, న కర్తుః । తమబ్గ్రహణం కిమ్ ? పయసౌదనం భుఙ్క్తే ।

కర్మేత్యనువర్తమానే పునః కర్మగ్రహణమాధారనివృత్త్యర్థమ్ । ఇతరథా ఆధారస్యైవ హి స్యాత్--గేహం ప్రవిశతీతి; ఓదనం పచతి, సక్తూన్పిబతీత్యాదిషు న స్యాత్ । పునః కర్మగ్రహణాత్ సర్వత్ర సిద్ధం భవతి ।

కర్మప్రదేశాః--కర్మణి ద్వితీయా(2-3-2537) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-49]

తథాయుక్తం చానీప్సితమ్ ।। [1-4-50] ।।

యేన ప్రకారేణ కర్తురీప్సితతమం క్రియయా యుజ్యతే తేనైవ చేత్ప్రకారేణ యదనీప్సితం యుక్తం భవతి తస్య కర్మసంజ్ఞా విధీయతే ।

ఈప్సితాదన్యత్సర్వమనీప్సితమ్-ద్వేష్యమ్, ఇతరచ్చ । విషం భక్షయతి । చౌరాన్పశ్యతి । గ్రామం గచ్ఛన్ వృక్షమూలాన్యుపసర్పతి ।।

[1-4-50]

అకథితం చ ।। [1-4-51] ।।

అకథితం చ యత్కారకం తత్కర్మసంజ్ఞం భవతి । కేనాకథితమ్ ? అపాదానాదివిశేషకథాభిః । పరిగణనం కర్త్తవ్యమ్--

`దుహియాచిరుధిప్రచ్ఛిభిక్షిచిఞాముపయోగనిమిత్తమపూర్వవిధౌ ।

బ్రువిశాసిగుణేన చ యత్సచతే తదకీర్త్తితమాచరితం కవినా ।।(మ.భా.1.334)

ఉపయుజ్యత ఇత్యుపయోగః = పయః ప్రభృతి, తస్య నిమిత్తం గవాది, తస్యోపయుజ్యమానపయః ప్రభృతినిమిత్తస్య గవాదేః కర్మసంజ్ఞా విధీయతే । పాణినా కాంస్యపాత్ర్యాం గాం దోగ్ధి పయః । పాణ్యాదికమప్యుపయోగనిమిత్తం తస్య కస్మాన్న భవతి ? నైతదస్తి; విహితా హి తత్ర కరణాదిసంజ్ఞా, తదర్థమాహ--అపూర్వవిధావితి ।

బ్రువిశాసిగుణేన చ యత్సచతే । బ్రువిశాస్యోర్గుణః సాధనం ప్రధానం కర్మ ధర్మాదికమ్, తేన యత్సంబధ్యతే, తదకీర్త్తితమాచరితం కవినా = తదకథితముక్తం సూత్రకారేణ ।

దుహి-గాం దోగ్ధి పయః । యాచి-పౌరవం గాం యాచతే । రుధి-గామవరుణద్ధి వ్రజమ్ । ప్రచ్ఛి-మాణవకం పన్థానం పృచ్ఛతి । భిక్షి-పౌరవం గాం భిక్షతే । చిఞ్-వృక్షమవచినోతి ఫలాని । బ్రువి - మాణవకం ధర్మం బ్రూతే । శాసి-మాణవకం ధర్మమనుశాస్తి ।।

[1-4-51]

గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థశబ్దకర్మాకర్మకాణామణి కర్త్తా స ణౌ ।। [1-4-52] ।।

అర్థశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే । గత్యర్థానాం బుద్ధ్యర్థానాం ప్రత్యవసానార్థానాం చ ధాతూనాం తథా శబ్దకర్మకాణామకర్మకాణాం చ అణ్యన్తానాం యః కర్త్తా స ణ్యన్తానాం కర్మసంజ్ఞో భవతి । గచ్ఛతి మాణవకో గ్రామమ్, గమయతి మాణవకం గ్రామమ్ । యాతి మాణవకో గ్రామమ్, యాపయతి మాణవకం గ్రామమ్ ।

- గత్యర్థేషు నీవహ్యోః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - (మ.భా.1.335)। నయతి భారం దేవదత్తః । నాయయతి భారం దేవదత్తేన । వహతి భారం దేవదత్తః, వాహయతి భారం దేదత్తేన ।।

- వహేరనియన్తృకర్తృకస్యేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.337) । ఇహ ప్రతిషేధో మా భూత్-వహన్తి యవాన్ బలీవర్దాః, వాహయతి యవాన్ బలీవర్దానితి । బుద్ధి--బుధ్యతే మాణవకో ధర్మమ్, బోధయతి మాణవకం ధర్మమ్ । వేత్తి మాణవకో ధర్మమ్, వేదయతి మాణవకో ధర్మమ్ । ప్రత్యవసానమ్ = అభ్యవహారః -భుఙ్క్తే మాణవక ఓదనమ్, భోజయతి మాణవకమోదనమ్ । అశ్నాతి మాణవక ఓదనమ్, ఆశయతి మాణవకమోదనమ్ ।।

- ఆదిఖాద్యోః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.1.337) । అత్తి మాణవక ఓదనమ్, ఆదయతే మాణవకేనౌదనమ్ । ఖాదతి మాణవకః, ఖాదయతి మాణవకేన ।

- భిక్షేరహింసార్థస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.1.337) । భక్షయతి పిణ్డీం దేవదత్తః, భక్షయతి పిణ్డీం దేవదత్తేనేతి ।

అహింసార్థస్యేతి కిమ్ ? భక్షయన్తి బలీవర్దాః సస్యమ్, భక్షయన్తి బలీవర్దాన్సస్యమ్ ।

శబ్దకర్మణామ్--అధీతే మాణవకో వేదమ్, అధ్యాపయతి మాణవకం వేదమ్ । పఠతి మాణవకో వేదమ్, పాఠయతి మాణవకం వేదమ్ । అకర్మకాణామ్--ఆస్తే దేవదత్తః, ఆసయతి దేవదత్తమ్ । శేతే దేవదత్తః, శాయయతి దేవదత్తమ్ ।

ఏతేషామితి కిమ్ ? పచత్యోదనం దేవదత్తః, పాచయత్యోదనం దేవదత్తేనేతి । అణ్యన్తానామితి కిమ్ ? గమయతి దేవదత్తో యజ్ఞదత్తమ్, తమపరః ప్రయుఙ్క్తే, గమయతి దేవదత్తేన యజ్ఞదత్తం విష్ణుమిత్రః ।।

[1-4-52]

హృక్రోరన్యతరస్యామ్ ।। [1-4-53] ।।

`అణి కర్తా_స ణౌ ఇతి వర్తతే । హరతేః కరోతేశ్చాణ్యన్తయోర్యః కర్తా_స ణ్యన్తయోరన్యతరస్యాం కర్మసంజ్ఞో భవతి । హరతి భారం మాణవకః, హారయతి భారం మాణవకం మాణవకేనేతి వా । కరోతి కటం దేవదత్తః, కారయతి కటం దేవదత్తం దేవదత్తేనేతి వా ।

- అభివాదిదృశేరాత్మనేపద ఉపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.1.338) । అభివదతి గురుం దేవదత్తః, అభివాదయతే గురుం దేవదత్తమ్, దేవదత్తేనేతి వా । పశ్యన్తి భృత్యా రాజానమ్, దర్శయతే భృత్యాన్ రాజానమ్, భృత్యైరితి వా ।

ఆత్మనేపద ఇతి కిమ్ ? దర్శయతి చైత్రం మైత్రమపరః--ప్రాప్తవికల్పత్వాద్ ద్వితీయైవ । అభివాదయతి గురుం మాణవకేన పితా-అప్రాప్తవికల్పత్వాత్తృతీయైవ ।।

[1-4-53]

స్వతన్త్రః కర్తా ।। [1-4-54] ।।

`స్వతన్త్రః ఇతి ప్రధానభూత ఉచ్యతే । అగుణభూతో యః క్రియాసిద్ధౌ స్వాతన్త్ర్యేణ వివక్ష్యతే తత్కారకం కర్తృసంజ్ఞం భవతి । దేవదత్తః పచతి । స్థాలీ పచతి ।

కర్తృప్రదేశాః--కర్తృకరణయోస్తృతీయా(2-3-18561) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-54]

తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ ।। [1-4-55] ।।

తదితి అనన్తరః కర్తా పరామృశ్యతే । తస్య ప్రయోజకః = తత్ప్రయోజకః నిపాతనాత్సమాసః । స్వతన్త్రస్య ప్రయోజకో యోఽర్థః తత్కారకం హేతుసంజ్ఞం భవతి, చకారాత్కర్తృసంజ్ఞం చ ।

సంజ్ఞాసమావేశార్థశ్చకారః । కుర్వాణం ప్రయుఙ్క్తే, కారయతి । హారయతి । హేతుత్వాద్ణిచో నిమిత్తం కర్తృత్వాచ్చ కర్తృప్రత్యయేనోచ్యతే ।

హేతుప్రదేశాః- హేతుమతి చ(3-1-262576) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-55]

ప్రాగీశ్వరాన్నిపాతాః ।। [1-4-56] ।।

అధిరీశ్వరే(1-4-97644) ఇతి వక్ష్యతి । ప్రాగేతస్మాదవధేర్యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః, నిపాతసంజ్ఞాస్తే వేదితవ్యాః । వక్ష్యతి--చాదయోఽసత్త్వే(1-4-5720) చ, వా, హ, అహ ।

ప్రాగ్వచనం సంజ్ఞాసమావేశార్థమ్ । గత్యుపసర్గకర్మప్రవచనీయసంజ్ఞాభిస్సహ నిపాతసంజ్ఞా సమావిశతి । రేఫోచ్చారణమ్ ఈశ్వరే తోసున్కసునౌ(3-4-133440) ఇత్యయమవధిర్మా విజ్ఞాయీతి ।।

`రీశ్వరాద్వీశ్వరాన్మా భూత్ కృన్మేజన్తః పరోఽపి సః ।

సమాసేష్వవ్యయీభావో లౌకికం చాతివర్తతే ।।(మ.భా.1.340)

[1-4-56]

చాదయోఽసత్త్వే ।। [1-4-57] ।।

చాదయో నిపాతసంజ్ఞా భవన్తి, న చేత్సత్త్వే వర్తన్తే । ప్రసజ్యప్రతిషేధోఽయమ్ । `సత్త్వమ్ ఇతి ద్రవ్యముచ్యతే ।

చ । వా । హ । అహ । ఏవ । ఏవమ్ । నూనమ్ । శశ్వత్ । యుగపత్ । సూపత్ । కూపత్ । కువిత్ । నేత్ । చేత్ । చణ్ । కచ్చిత్ । యత్ర । నహ । హన్త । మాకిమ్ । నకిమ్ । మాఙ్ । మాఙో ఙకారో విశేషణార్థః--మాఙి లుఙ్(3-3-1752219) ఇతి, ఇహ న భవతి-మా భవతు, మా భవిష్యతి । నఞ్ । యావత్ । తావత్ । త్వా । త్వై । ద్వై । రై । శ్రౌషట్ । వౌషట్ । స్వాహా । వషట్ । స్వధా । ఓమ్ । కిల । తథా । అథ । సు । స్మ । అస్మి । అ । ఇ । ఉ । ఋ । ౡ । ఏ । ఐ । ఓ । ఔ । అమ్ । తక్ ।

ఉఞ్ । ఉకఞ్ । వేలాయామ్ । మాత్రాయామ్ । యథా । యత్ । యమ్ । తత్ । కిమ్ । పురా । అద్ధా । ధిక్ । హాహా । హే । హై । ప్యాట్ । పాట్ । థాట్ । అహో । ఉతాహో । హో । తుమ్ । తథాహి । ఖలు । ఆమ్ । ఆహో । అథో । నను । మన్యే । మిథ్యా । అసి । బ్రూహి । తు । ను । ఇతి । ఇవ । వత్ । చన । బత । ఇహ । ఆమ్ । శమ్ । కమ్ । అనుకమ్ । నహికమ్ । హికమ్ । సుకమ్ । సత్యమ్ । ఋతమ్ । శ్రద్ధా । ఇద్ధా । ముధా । నోచేత్ । నచేత్ । నహి । జాతు । కథమ్ । కుతః । కుత్ర । అవ । అను । హాహౌ । హైహా । ఈహా । ఆహోస్విత్ । ఛమ్బట్ । ఖమ్ । దిష్ట్యా । పశు । వట్ । సహ । ఆనుషక్ । అఙ్గ । ఫట్ । తాజక్ । అయే । అరే । చటు । బాట్ । కుమ్ । ఖుమ్ । ఘుమ్ । హుమ్ । ఆఈమ్ । శీమ్ । సీమ్ । వై ।

ఉపసర్గవిభక్తిస్వరప్రతిరూపకాశ్చ నిపాతాః(గ.సూ.16) । ఉపసర్గప్రతిరూపకాః-

అవదత్తం విదత్తం చ ప్రదత్తం చాదికర్మణి ।

సుదత్తమనుదత్తం చ నిదత్తమితి చేష్యతే ।।

అచ ఉపసర్గాత్తః(7-4-483078) ఇతి తత్వం న భవతి । దుర్నీతమ్ । దుర్నయః । దుర్నిర్ణయః । ఉపసర్గాత్(8-4-142287) ఇతి ణత్వం న భవతి ।

అసత్త్వ ఇతి కిమ్ ? పశుర్వై పురుషః । పశుః పురోడాశః ।

నిపాతప్రదేశాః-స్వరాదినిపాతమవ్యయమ్(1.137447) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-57]

ప్రాదయః ।। [1-4-58] ।।

ప్రాదయోఽసత్త్వే నిపాతసంజ్ఞా భవన్తి ।

ప్ర । పరా । అప । సమ్ । అను । అవ । నిస్ । నిర్ । దుస్ । దుర్ । వి । ఆఙ్ । ని । అధి । అపి । అతి । సు । ఉత్ । అభి । ప్రతి । పరి । ఉప ।

పృథగ్యోగకరణముత్తరసంజ్ఞావిశేషణార్థమ్ । ఉపసర్గాః క్రియాయోగే(1-4-5922) ఇతి చాదీనాముపసర్గసంజ్ఞా మా భూత్ । అసత్త్వ ఇత్యేవ-పరా జయన్తి సేనాః ।।

[1-4-58]

ఉపసర్గాః క్రియాయోగే ।। [1-4-59] ।।

ప్రాదయః క్రియాయోగే ఉపసర్గసంజ్ఞా భవన్తి । ప్రణయతి, పరిణయతి । ప్రణాయకః, పరిణాయకః ।

క్రియాయోగ ఇతి కిమ్ ? ప్రగతో నాయకోఽస్మాద్దేశాత్ ప్రనాయకో దేశః ।

- మరుచ్చశబ్దస్య చోపసంఖ్యానం కర్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.341) । మరుద్భిర్దత్తో మరుత్తః । సంజ్ఞావిధానసామర్థ్యాదనజన్తత్వేఽపి అచ ఉపసర్గాత్తః(7-4-473078) ఇతి తత్త్వం భవతి ।

- శ్రచ్ఛబ్దస్యోపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.1.341)। ఆతశ్చోపసర్గే(3-3-1063283) ఇత్యఙ్ భవతి-- శ్రద్ధా ।

ఉపసర్గప్రదేశాః--ఉపసర్గే ఘోః కిః(3-3-933270) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-59]

గతిశ్చ ।। [1-4-60] ।।

గతిసంజ్ఞకాశ్చ ప్రాదయో భవన్తి క్రియాయోగే । ప్రకృత్య । ప్రకృతమ్ । యత్ప్రకరోతి ।

యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః । ఉత్తరత్ర గతిసంజ్ఞైవ యథా స్యాత్, ఉపసర్గసంజ్ఞా మా భూత్ । ఊరీస్యాదిత్యత్ర ఉపసర్గప్రాదుర్భ్యామస్తిర్యచ్పరః(8-3-872472) ఇతి షత్వం ప్రసజ్యేత ।

చకారః సంజ్ఞాసమావేశార్థః । ప్రణీతమ్ । అభిషిక్తమ్ । గతిరనన్తరః(6-2-493783) ఇతి స్వరః, ఉపసర్గాత్(8-4-142287)(8-3-652270) ఇతి ణత్వషత్వే చ భవతః ।

- కారికాశబ్దస్యోపసఖ్యానమ్ - ()। కారికాకృత్య । కారికాకృతమ్ । యత్కారికాకరోతి ।

[1-4-60]

[K.1.598] - పునశ్చనసౌ ఛన్దసి గతిసంజ్ఞౌ భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.342) । పనరుత్స్యూతం వాసో దేయమ్ (మై.[1-7-2])। గతిర్గతౌ(8-1-703977) ఇతి నిఘాతో భవతి । `చనోహితః(ఋ.[3-11-2]) । గతిరనన్తరః(6-2-493783) ఇతి స్వరః ।

గతిప్రదేశాః-కుగతిప్రాదయః(2-2-18761) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-7-2]

ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చ ।। [1-4-61] ।।

ఊర్యాదయః శబ్దాః చ్వ్యన్తా డాజన్తాశ్చ క్రియాయోగే గతిసంజ్ఞా భవన్తి । చ్విడాచోః కృభ్వస్తియోగే విధానమ్, తత్సాహచర్యాదూర్యాదీనామపి త్రైరేవ యోగే గతిసంజ్ఞా విధీయతే ।

[K.1.599] ఊరీఉరరీశబ్దావఙ్గీకరణే విస్తారే చ । ఊరీకృత్య, ఊరీకృతమ్, యదూరీకరోతి । ఉరరీకృత్య, ఉరరీకృతమ్, యదురరీకరోతి ।

పాపీ । తాలీ । ఆతాలీ । వేతాలీ । ధూసీ । శకలా । సంశకలా । ధ్వంసకలా । భ్రంశకలా । ఏతే శకలాదయో హింసాయామ్ । శకలాకృత్య । సంశకలాకృత్య । ధ్వంసకలాకృత్య । భ్రంశకలాకృత్య ।

గులుగుధా పీడార్థే । గులుగుధాకృత్య ।

సజూః సహార్థే । సజూఃకృత్య ।

ఫలూ, ఫలీ, విక్లీ, ఆక్లీ - ఇతి వికారే । ఫలూకృత్య । ఫలీకృత్య । విక్లీకృత్య । ఆక్లీకృత్య ।

ఆలోష్టీ, కరాలీ, కేవాలీ, శేవాలీ, వర్షాలీ, మస్మసా, మసమసా - ఏతే హింసాయామ్ ।

వషట్ । వౌషట్ । శ్రౌషట్ । స్వాహా । స్వధా । బన్ధా । ప్రాదుస్ । శ్రుత్ । ఆవిస్ । [K.1.600] చ్వ్యన్తాః ఖల్వపి -- శుక్లీకృత్య । శుక్లీకృతమ్ । యచ్ఛుక్లీకరోతి । డాచ్ -- పటపటాకృత్య । పటపటాకృతమ్ । యత్పటపటాకరోతి ।।

[1-4-61]

అనుకరణం చానితిపరమ్ ।। [1-4-62] ।।

ఇతిః పరో యస్మాదితి బహువ్రీహిః । అనుకరణమనితిపరం క్రియాయోగే గతిసంజ్ఞం భవతి । ఖాట్కృత్య । ఖాట్కృతమ్ । యత్ఖాట్కరోతి ।

అనితిపరమితి కిమ్ ? ఖాడితి కృత్వా నిరష్ఠీవత్ ।।

[1-4-62]

ఆదరానాదరయోః సదసతీ ।। [1-4-63] ।।

ప్రీత్యతిశయః = ఆదరః । పరిభవౌదాసీన్యమ్ = అనాదరః । [K.1.602] ఆదరానాదరయోర్యథాక్రమం

సదసచ్ఛబ్దౌ గతిసంజ్ఞౌ భవతః । సత్కృత్య, సత్కృతమ్, యత్సత్కరోతి । అసత్కృత్య, అసత్కృతమ్, యదసత్కరోతి ।

ఆదరానాదరయోరితి కిమ్ ? సత్కృత్వా కాణ్డం గతః । అసత్కృత్వా కాణ్డం గతః ।।

[1-4-63]

భూషణేఽలమ్ ।। [1-4-64] ।।

[K.1.603] `అలమ్ ఇతి ప్రతిషేధే సామర్థ్యే పర్యాప్తౌ భూషణే చేతి విశేషణముపాదీయతే । భూషణే యోఽలంశబ్దః స గతిసంజ్ఞో భవతి । అలంకృత్య, అఞ్లకృతమ్, యదలఙ్కరోతి ।

భూషణ ఇతి కిమ్ ? అలం భుక్త్వా ఓదనం గతః ।।

[1-4-64]

అన్తరపరిగ్రహే ।। [1-4-65] ।।

అన్తఃశబ్దోఽపరిగ్రహేఽర్థే గతిసంజ్ఞో భవతి । పరిగ్రహః = స్వీకరణమ్, తదభావే గతిసంజ్ఞా విధీయతే । అన్తర్హత్య, అన్తర్హతమ్, యదన్తర్హన్తి ।

అపరిగ్రహ ఇతి కిమ్ ? అన్తర్హత్వా మూషికాం శ్యేనో గతః । పరిగృహ్య గత ఇత్యర్థః ।

- అన్తఃశబ్దస్యాఙ్కివిధిణత్వేషూపసర్గసంజ్ఞా వక్తవ్యా - । అన్తర్ధా । అన్తర్ధిః । అన్తర్ణయతి ॥

[1-4-65]

కణేమనసీ శ్రద్ధాప్రతీఘాతే ॥ [1-4-66] ॥

[K.1.604]

కణేశబ్దో మనస్శబ్దశ్చ శ్రద్ధాప్రతీఘాతే గతిసంజ్ఞౌ భవతః । కణేహత్య పయః పిబతి । మనోహత్య పయః పిబతి । తావత్పిబతి యావదస్యాభిలాషో నివృత్తః । శ్రద్ధా ప్రతిహతేత్యర్థః ।

శ్రద్ధాప్రతీఘాత ఇతి కిమ్ ? కణే హత్వా గతః । మనో హత్వా గతః ॥

[1-4-66]

పురోఽవ్యయమ్ ॥ [1-4-67] ॥

అసిప్రత్యయాన్తః పురఃశబ్దోఽవ్యయమ్ । స గతిసంజ్ఞో భవతి । సమాసస్వరోపచారాః ప్రయోజనమ్ । పురస్కృత్య, పురస్కృతమ్, యత్పురస్కరోతి ।

అవ్యయమితి కిమ్ ? పూః పురౌ, పురః కృత్వా కాణ్డం గతః ॥

[1-4-67]

[K.1.605]

అస్తం చ ॥ [1-4-68] ॥

అస్తంశబ్దో మకారాన్తోఽవ్యయమనుపలబ్ధౌ వర్త్తతే । స గతిసంజ్ఞో భవతి । అస్తంగత్య సవితా పునరుదేతి । అస్తంగతాని ధనాని । యదస్తం గచ్ఛతి । అవ్యయమిత్యేవ -- అస్తం కాణ్డమ్ । క్షిప్తమిత్యర్థః ॥

[1-4-68]

అచ్ఛ గత్యర్థవదేషు ॥ [1-4-69] ॥

అచ్ఛశబ్దోఽవ్యయమభిశబ్దస్యార్థే వర్త్తతే । స గత్యర్థేషు ధాతుషు వదతౌ చ గతిసంజ్ఞో భవతి । అచ్ఛగత్య, అచ్ఛగతమ్, యదచ్ఛగచ్ఛతి । వదతౌ -- అచ్ఛోద్య, అచ్ఛోదితమ్, యదచ్ఛవదతి । అవ్యయమిత్యేవ -- ఉదకమచ్ఛం గచ్ఛతి ॥

[1-4-69]

[K.1.606]

అదోఽనుపదేశే ।। [1-4-70] ।।

అదఃశబ్దస్త్యదాదిషు పఠ్యతే, సోఽనుపదేశే గతిసంజ్ఞో భవతి । ఉపదేశః = పరార్థః ప్రయోగః । స్వయమేవ తు యదా బుద్ధ్యా పరామృశతి తదా నాస్త్యుపదేశ ఇతి సోఽస్య విషయః । అదఃకృత్య, అదఃకృతమ్, యదదఃకరోతి ।

అనుపదేశ ఇతి కిమ్ ? అదః కృత్వా కాణ్డం గత ఇతి పరస్య కథయతి ।।

[1-4-70]

తిరోఽన్తర్ధౌ ।। [1-4-71] ।।

అన్తర్ధిః = వ్యవధానమ్ । తత్ర తిరఃశబ్దో గతిసంజ్ఞో భవతి । తిరోభూయ, తిరోభూతమ్, యత్తిరోభవతి ।

అన్తర్ధావితి కిమ్ ? తిరో భూత్వా స్థితః । పార్శ్వతో భూత్వేత్యర్థః ।।

[1-4-71]

విభాషా కృఞి ।। [1-4-72] ।।

`అన్తర్ధౌ ఇతి వర్తతే । ప్రాప్తవిభాషేయమ్ । తిరఃశబ్దః కరోతౌ పరతో విభాషా గతిసంజ్ఞో భవతి । తిరఃకృత్య, తిరస్కృత్య । తిరస్కృతమ్ । యత్తిరస్కరోతి । తిరః కృత్వా, తిరస్కృత్వా । అన్తర్ధావిత్యేవ -- తిరః కృత్వా కాష్ఠం తిష్ఠతి ।।

[1-4-72]

[K.1.607]

ఉపాజేఽన్వాజే ।। [1-4-73] ।।

`విభాషా కృఞి ఇతి వర్తతే । ఉపాజేఽన్వాజేశబ్దౌ విభక్తిప్రతిరూపకౌ నిపాతౌ దుర్బలస్య సామర్థ్యాధానే వర్తేతే । తౌ కృఞి విభాషా గతిసంజ్ఞౌ భవతః । ఉపాజేకృత్య, ఉపాజే కృత్వా । అన్వాజేకృత్య, అన్వాజే కృత్వా ।।

[1-4-73]

సాక్షాత్ప్రభృతీని చ ।। [1-4-74] ।।

`విభాషా కృఞి ఇతి వర్త_తే । సాక్షాత్ప్రభృతీని శబ్దరూపాణి కృఞి విభాషా గతిసంజ్ఞాని భవన్తి ।

- సాక్షాత్ప్రభృతిషు చ్వ్యర్థవచనమ్ - । సాక్షాత్కృత్య, సాక్షాత్ కృత్వా । మిథ్యాకృత్య, మిథ్యా కృత్వా । సాక్షాత్ । మిథ్యా । చిన్తా । భద్రా । లోచనా । విభాషా । సంపత్కా । ఆస్థా । అమా । శ్రద్ధా । ప్రాజర్యా । ప్రాజరుహ్ । వీజర్యా । వీజరుహ్ । సంసర్యా । అర్థే । లవణమ్ । ఉష్ణమ్ । శీతమ్ । ఉదకమ్ । ఆర్ద్రమ్ । గతిసంజ్ఞాసంనియోగేన లవణాదీనాం మకారాన్తత్వం నిపాత్యతే । అగ్నౌ । వశే । వికమ్పనే । విహసనే । ప్రహసనే । ప్రతపనే । ప్రాదుస్ । నమస్ । ఆవిస్ ।।

[1-4-74]

[K.1.608]

అనత్యాధాన ఉరసిమనసీ ।। [1-4-75] ।।

`విభాషా కృఞి ఇతి వర్త్తతే । అత్యాధానమ్ = ఉపశ్లేషణమ్, తదభావేఽనత్యాధానే ఉరసిమనసీ శబ్దౌ విభాషా కృఞి గతిసంజ్ఞౌ భవతః । ఉరసికృత్య, ఉరసి కృత్వా । మనసికృత్య, మనసి కృత్వా ।

అనత్యాధాన ఇతి కిమ్ ? ఉరసి కృత్వా పాణిం శేతే ।।

[1-4-75]

[K.1.609]

మధ్యే పదే నివచనే చ ।। [1-4-76] ।।

`విభాషా కృఞి ఇతి వర్త్తతే । చకారాద్ `అనత్యాధానే ఇతి చ । మధ్యే, పదే, నివచనే -- ఇత్యేతే శబ్దా అనత్యాధానే విభాషా కృఞి గతిసంజ్ఞా భవన్తి । మధ్యేకృత్య, మధ్యే కృత్వా । పదేకృత్య, పదే కృత్వా । నివచనమ్ = వచనాభావః । నివచనేకృత్య, నివచనే కృత్వా । వాచం నియమ్యేత్యర్థః । అనత్యాధాన ఇత్యేవ -- హస్తినః పదే కృత్వా శిరః శేతే ।।

[1-4-76]

నిత్యం హస్తే పాణావుపయమనే ।। [1-4-77] ।।

`కృఞి ఇతి వర్తతే । `హస్తే పాణౌ ఇత్యేతౌ శబ్దౌ కృఞి నిత్యం గతిసంజ్ఞౌ భవత ఉపయమనే । ఉపయమనమ్ = దారకర్మ । పాణౌకృత్య । హస్తేకృత్య । దారకర్మ కృత్వేత్యర్థః ।

ఉపయమనే ఇతి కిమ్ ? హస్తే కృత్వా కార్షాపణం గతః ।।

[1-4-77]

ప్రాధ్వం బన్ధనే ।। [1-4-78] ।।

`కృఞి ఇతి వర్తతే । `ప్రాధ్వమ్ ఇతి మకారాన్తమవ్యయమానుకూల్యే వర్తతే, తదానుకూల్యం బన్ధనహేతుకం యదా భవతి తదా ప్రాధ్వంశబ్దః కృఞి నిత్యం గతిసంజ్ఞో భవతి । ప్రాధ్వంకృత్య ।

[K.1.610]   బన్ధన ఇతి కిమ్ ? ప్రాధ్వం కృత్వా శకటం గతః ।।

[1-4-78]

జీవికోపనిషదావౌపమ్యే ।। [1-4-79] ।।

`కృఞి ఇతి వర్త్తతే । జీవికా, ఉపనిషత్ -- ఇత్యేతౌ శబ్దౌ ఔపమ్యే విషయే కృఞి గతిసంజ్ఞౌ భవతః । జీవికాకృత్య । ఉపనిషత్కృత్య ।

[K.1.611]   ఔపమ్య ఇతి కిమ్ ? జీవికాం కృత్వా గతః ।।

[1-4-79]

తే ప్రాగ్ధాతోః ।। [1-4-80] ।।

తే గత్యుపసర్గసంజ్ఞకాః ధాతోః ప్రాక్ ప్రయోక్తవ్యాః । తథా చైవోదాహృతాః । `తే గ్రహణముపసర్గార్థమ్ । గతయో హ్యనన్తరాః ।।

[1-4-80]

ఛన్దసి పరేఽపి ।। [1-4-81] ।।

ప్రాక్ ప్రయోగే ప్రాప్తే ఛన్దసి పరేఽభ్యనుజ్ఞాయన్తే । ఛన్దసి విషయే గత్యుపసర్గసంజ్ఞకాః పరేఽపి పూర్వేఽపి ప్రయోక్తవ్యాః । న చ పరేషాం ప్రయుజ్యమానానాం సంజ్ఞాకార్యం కిఞ్చిదస్తి । కేవలం పరప్రయోగేఽపి క్రియాయోగ ఏషామస్తీతి జ్ఞాప్యతే । యాతి ని హస్తినా । నియాతి హస్తినా । హన్తి ని ముష్టినా । నిహన్తి ముష్టినా ।।

[1-4-81]

వ్యవహితాశ్చ ।। [1-4-82] ।।

[1-4-82]

వ్యవహితాశ్చ గత్యుపసర్గసంజ్ఞకాః ఛన్దసి దృశ్యన్తే । ఆ మన్ద్రైరిన్ద్ర హరిభిర్యాహి మయూరరోమభిః (ఋ.[3-45-1]) । ఆ యాహి (ఋ.[6-16-10]) ।।

[3-45-1]

కర్మప్రవచనీయాః ।। [1-4-83] ।।

`కర్మప్రవచనీయాః ఇత్యధికారో వేదితవ్యః । యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞాస్తే వేదితవ్యాః । అధిరీశ్వరే(1-4-97644) ఇతి యావద్వక్ష్యతి ।

కర్మప్రవచనీయప్రదేశాః-కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా(2-3-8548) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-83]

అనుర్లక్షణే ।। [1-4-84] ।।

అనుశబ్దో లక్షణే ద్యోత్యే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞో భవతి । `శాకల్యస్య సంహితామను ప్రావర్షత్(మ.భా.1.346) । అనడుద్యజ్ఞమన్వసిఞ్చత్ । అగస్త్యమన్వసిఞ్చన్ప్రజాః ।

కిమర్థమిదముచ్యతే, యావతా లక్షణేత్థమ్భూతాఖ్యాన(1-4-90552) ఇతి సిద్ధైవానోః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా ? హేత్వర్థం తు వచనమ్, హేతుతృతీయాం బాధిత్వా ద్వితీయైవ యథా స్యాత్ ।।

[1-4-84]

తృతీయార్థే ।। [1-4-85] ।।

అనుశబ్దస్తృతీయార్థే ద్యోత్యే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞో భవతి । నదీమన్వవసితా సేనా । పర్వతమన్వవసితా సేనా । పర్వతేన సమ్బద్ధేత్యర్థః ।।

[1-4-85]

హీనే ।। [1-4-86] ।।

`హీనః ఇతి న్యూన ఉచ్యతే, స చోత్కృష్టాపేక్షః । తేనేయం హీనోత్కృష్టసమ్బన్ధే సంజ్ఞా విజ్ఞాయతే । హీనే ద్యోత్యేఽయమనుః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞో భవతి । అనుశాకటాయనం వైయాకరణాః । అన్వర్జునం యోద్ధారః ।।

[1-4-86]

ఉపోఽధికే చ ।। [1-4-87] ।।

ఉపశబ్దః అధికే హీనే చ ద్యోత్యే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞో భవతి । ఉపఖార్యాం ద్రోణః । ఉపనిష్కే కార్షాపణమ్ । హీనే--ఉపశాకటాయనం వైయాకరణాః ।।

[1-4-87]

అపపరీ వర్జనే ।। [1-4-88] ।।

అప-పరీ--శబ్దౌ వర్జనే ద్యోత్యే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞౌ భవతః । ప్రకృతేన సమ్బన్ధినా కస్యచిదనభిసమ్బన్ధః = వర్జనమ్ । అప త్రిగర్తే్భ్యో వృష్టో దేవః । పరి పరి త్రిగర్తే్భ్యో వృష్టో దేవః ।

వర్జన ఇతి కిమ్ ? ఓదనం పరిషిఞ్చతి ।।

[1-4-88]

ఆఙ్ మర్యాదావచనే ।। [1-4-89] ।।

` ఆఙ్ ఇత్యేష శబ్దో మర్యాదావచనే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞో భవతి । అవధిః-- మర్యాదా । వచనగ్రహణాదభివిధిరపి గృహ్యతే । ఆ పాటలిపుత్రాద్ వృష్టో దేవః । ఆకుమారం యశః పాణినేః । ఆ సాంకాశ్యాత్ । ఆ మథురాయాః ।

మర్యాదావచనే ఇతి కిమ్ ? ఈషదర్థే క్రియాయోగే చ మా భూత్ ।।

[1-4-89]

లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానభాగవీప్సాసు ప్రతిపర్యనవః ।। [1-4-90] ।।

లక్షణే, ఇత్థంభూతాఖ్యానే, భాగే, వీప్సాయాం చ విషయభూతాయామ్-ప్రతి, పరి, అను- ఇత్యేతే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా భవన్తి । లక్షణే తావత్-వృక్షం ప్రతి విద్యోతతే విద్యుత్ । వృక్షం పరి । వృక్షమను । ఇత్థమ్భూతాఖ్యానే--సాధుర్దేవదత్తో మాతరం ప్రతి । మాతరం పరి । మాతరమను । భాగే--యదత్ర మాం ప్రతి స్యాత్ । మాం పరి స్యాత్ । మామను స్యాత్ । వీప్సాయామ్--వృక్షం వృక్షం ప్రతి సిఞ్చతి, పరి సిఞ్చతి, అను సిఞ్చతి ।

లక్షణాదిష్వితి కిమ్ ? ఓదనం పరిషిఞ్చతి ।

అథ పరిశబ్దయోగే పఞ్చమీ కస్మాన్న భవతి--పఞ్చమ్యపాఙ్పరిభిః(2-3-10598) ఇతి ? వర్జనవిషయే సా విధీయతే, అపశబ్దసాహచర్యాత్ ।

[1-4-90]

అభిరభాగే ।। [1-4-91] ।।

లక్షణాదిష్వేవ భాగవర్జితేష్వభిః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞో భవతి । వృక్షమభి విద్యోతతే । సాధుర్దేవదత్తో మాతరమభి । వృక్షమభి సిఞ్చతి ।

అభాగా ఇతి కిమ్ ? భాగః స్వీక్రియమాణోంఽశః । యదత్ర మమాభిష్యాత్ తద్దీయతామ్ । యదత్ర మమ భవతి తద్దీయతామిత్యర్థః ।।

[1-4-91]

ప్రతిః ప్రతినిధిప్రతిదానయోః ।। [1-4-92] ।।

ముఖ్యసదృశః = ప్రతినిధిః । దత్తస్య ప్రతినిర్యాతనమ్ = ప్రతిదానమ్ । ప్రతినిధివిషయే ప్రతిదానవిషయే చ ప్రతిః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞో భవతి । అభిమన్యురర్జునతః ప్రతి । మాషానస్మై తిలేభ్యః ప్రతి యచ్ఛతి ॥

[1-4-92]

అధిపరీ అనర్థకౌ ॥ [1-4-93] ॥

అధిపరీ శబ్దౌ అనర్థకౌ అనర్థాన్తరవాచినౌ కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞౌ భవతః । కుతోఽధ్యాగచ్ఛతి । కుతః పర్యాగచ్ఛతి ।

గత్యుపసర్గసంజ్ఞాబాధనార్థా కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా విధీయతే ॥

[1-4-93]

సుః పూజాయామ్ ॥ [1-4-94] ॥

సుశబ్దః పూజాయామర్థే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞో భవతి । సుసిక్తం భవతా । సు స్తుతం భవతా । ధాత్వర్థః స్తూయతే । ఉపసర్గసంజ్ఞాశ్రయం షత్వం న భవతి ।

పూజాయామితి కిమ్ ? సుషిక్తం కిం తవాత్ర ॥

[1-4-94]

అతిరతిక్రమణే చ ॥ [1-4-95] ॥

అతిశబ్దః అతిక్రమణే చకారాత్పూజాయాం చ కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞో భవతి । నిష్పన్నేఽపి వస్తుని క్రియాప్రవృత్తిః = అతిక్రమణమ్ । అతి సిక్తమేవ భవతా, అతి స్తుతమేవ భవతా । పూజాయామ్-అతి సిక్తం భవతా । అతి స్తుతం భవతా । శోభనం కృతమిత్యర్థః ।

[1-4-95]

అపిః పదార్థసమ్భావనాన్వవసర్గగర్హాసముచ్చయేషు ॥ [1-4-96] ॥

పదార్థే, సమ్భావనే, అన్వవసర్గే, గర్హాయామ్, సముచ్చయే చ వర్తమానః అపిః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞో భవతి । పదాన్తరస్యాప్రయుజ్యమానస్యార్థః పదార్థః । సర్పిషోఽపి స్యాత్ । మధునోఽపి స్యాత్ । మాత్రా, బిన్దుః; స్తోకమిత్యస్యార్థేఽపిశబ్దో వర్త్తతే । సంభావనమ్ = అధికార్థవచనేన శక్తేరప్రతిఘాతావిష్కరణమ్ । అపి సిఞ్చేన్మూలకసహస్రమ్ । అపి స్తుయాద్రాజానమ్ । అన్వవసర్గః = కామచారాభ్యనుజ్ఞానమ్-అపి సిఞ్చ, అపి స్తుహి । గర్హా = నిన్దా-ధిగ్జాల్మం దేవదత్తమ్, అపి సిఞ్చేత్పలాణ్డుమ్, అపి స్తుయాద్ వృషలమ్ । సముచ్చయే--అపి సిఞ్చ । అపి స్తుహి । సిఞ్చ చ స్తుహి చ । ఉపసర్గసంజ్ఞాబాధనాత్ షత్వం న భవతి ॥

[1-4-96]

అధిరీశ్వరే ।। [1-4-97] ।।

 ఈశ్వరః = స్వామీ, స చ స్వమపేక్షతే । తదయం స్వస్వామిసమ్బన్ధే అధిః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞో భవతి । తత్ర కదాచిత్స్వామినః కర్మప్రవచనీయవిభక్తిః సప్తమీ భవతి, కదాచిత్స్వాత్ । అధి బ్రహ్మదత్తే పఞ్చాలాః । అధి పఞ్చాలేషు బ్రహ్మదత్తః ।।

[1-4-97]

విభాషా కృఞి ।। [1-4-98] ।।

 అధిః కరోతౌ విభాషా కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞో భవతి । యదత్ర మామధికరిష్యతి । కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞాపక్షే గతిసంజ్ఞాబాధనాత్ తిఙి చోదాత్తవతి(8-1-713978) ఇతి నిఘాతో న భవతి ।।

[1-4-98]

లః పరస్మైపదమ్ ।। [1-4-99] ।।

 `లః ఇతి షష్ఠీ ఆదేశాపేక్షా । లాదేశాః పరస్మైపదసంజ్ఞా భవన్తి । తిప్, తస్, ఝి । సిప్, థస్, థ । మిప్, వస్, మస్ । శతృక్వసూ చ ।

 పరస్మైపదప్రదేశాః--సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు(7-2-12297) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-99]

తఙానావాత్మనేపదమ్ ।। [1-4-100] ।।

 `తఙ్ ఇతి ప్రత్యాహారో నవానాం వచనానామ్ । `ఆన ఇతి శానచ్కానచోర్గ్రహణమ్ । పూర్వేణ పరస్మైపదసంజ్ఞాయాం ప్రాప్తాయాం తఙానయోరాత్మనేపదసంజ్ఞా విధీయతే । త, ఆతామ్,ఝ । థాస్, ఆథామ్, ధ్వమ్ । ఇట్, వహి, మహిఙ్ । ఆనః ఖల్వపి--శానచ్కానచౌ । `లః ఇత్యేవ--కతీహ నిఘ్నానాః ।

 ఆత్మనేపదప్రదేశాః--అనుదాత్తఙిత ఆత్మనేపదమ్(1-3-122157) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-100]

తిఙస్త్రీణి త్రీణి ప్రథమమధ్యమోత్తమాః ।। [1-4-101] ।।

 తిఙోఽష్టాదశ ప్రత్యయాః-నవ పరస్మైపదసంజ్ఞకాః, నవాత్మనేపదసంజ్ఞకాః । తత్ర పరస్మైపదేషు త్రయస్త్రికాః యథాక్రమం ప్రథమమధ్యమోత్తమసంజ్ఞా భవన్తి । ఆత్మనేపదేష్వపి త్రయస్త్రికాః ప్రథమమధ్యమోత్తమసంజ్ఞా భవన్తి ।

 తిప్, తస్, ఝి--ఇతి ప్రథమః । సిప్, థస్, థ--ఇతి మధ్యమః । మిప్, వస్, మస్--ఇత్యుత్తమః ।

ఆత్మనేపదేషు-త, ఆతామ్, ఝ-ఇతి ప్రథమః । థాస్, ఆథామ్, ధ్వమ్-ఇతి మధ్యమః । ఇట్, వహి, మహిఙ్--ఇత్యుత్తమః ।

ప్రథమమధ్యమోత్తమప్రదేశాః--శేషే ప్రథమః(1-4-1082165) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-101]

తాన్యేకవచనద్వివచనబహువచనాన్యేకశః ।। [1-4-102] ।।

తాన్యేకవచనద్వివచనబహువచనసంజ్ఞాని భవన్తి । ఏకశః = ఏకైకం పదమ్ । `తిప్ ఇత్యేకవచనమ్ । `తస్ ఇతి ద్వివచనమ్ । `ఝి ఇతి బహువచనమ్ । ఏవం సర్వత్ర ।

ఏకవచనద్వివచనబహువచనప్రదేశాః-బహుషు బహువచన(1-4-21187)ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-102]

సుపః ।। [1-4-103] ।।

తిఙాం త్రికేష్వేకవచనాదిసంజ్ఞా విహితాః, సంప్రతి సుపాం త్రికేషు విధీయన్తే । సుపశ్చ త్రీణి త్రీణి పదాని ఏకశ ఏకవచనద్వివచనబహువచనసంజ్ఞాని భవన్తి ।

`సు ఇత్యేకవచనమ్ । `ఔ ఇతి ద్వివచనమ్ । `జస్ఇతి బహువచనమ్ । ఏవం సర్వత్ర ।।

[1-4-103]

విభక్తిశ్చ ।। [1-4-104] ।।

`త్రీణి త్రీణి ఇత్యనువర్తతే । త్రీణి త్రీణి విభక్తిసంజ్ఞాశ్చ భవన్తి, సుపస్తిఙశ్చ ।

విభక్తిప్రదేశాః--అష్టన ఆ విభక్తౌ(7-2-84371) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-104]

యుష్మద్యుపపదే సమానాధికరణే స్థానిన్యపి మధ్యమః ।। [1-4-105] ।।

లస్య(3-4-772153) ఇత్యధికృత్య సామాన్యేన తిబాదయో విహితాః, తేషామయం పురుషనియమః క్రియతే-యుష్మద్యుపపదే సతి వ్యవహితే చావ్యవహితే సతి సమానాధికరణే సమానాభిధేయే తుల్యకారకే స్థానిని ప్రయుజ్యమానేఽప్యప్రయుజ్యమానేఽపి మధ్యమపురుషో భవతి । త్వం పచసి, యువాం పచథః, యూయం పచథ । అప్రయుజ్యమానేఽపి--పచసి, పచథః, పచథ ।।

[1-4-105]

ప్రహాసే చ మన్యోపపదే మన్యతేరుత్తమ ఏకవచ్చ ।। [1-4-106] ।।

ప్రహాసః = పరిహాసః, క్రీడా । ప్రహాసే గమ్యమానే మన్యోపపదే ధాతోర్మధ్యమపురుషో భవతి, మన్యతేశ్చోత్తమః, స చైకవద్భవతి । ఏహి మన్యే ఓదనం భోక్ష్యస ఇతి, నహి భోక్ష్యసే, భుక్తః సోఽతిథిభిః । ఏహి మన్యే రథేన యాస్యసి, న హి యాస్యసి, యాత స్తేన తే పితా । మధ్యమోత్తమయోః ప్రాప్తయోః ఉత్తమమధ్యమౌ విధీయేతే ।

ప్రహాస ఇతి కిమ్ ? ఏహి మన్యసే ఓదనం భోక్ష్య ఇతి । సుష్ఠు మన్యసే, సాధు మన్యసే ।।

[1-4-106]

అస్మద్యుత్తమః ।। [1-4-107] ।।

ఉత్తమపురుషో నియమ్యతే । అస్మద్యుపపదే సమానాభిధేయే ప్రయుజ్యమానేఽప్యప్రయుజ్యమానేఽపి ఉత్తమపురుషో భవతి । అహం పచామి । ఆవాం పచావః । వయం పచామః । అప్రయుజ్యమానేఽపి--పచామి । పచావః పచామః ।।

[1-4-107]

శేషే ప్రథమః ।। [1-4-108] ।।

`శేషే ఇతి మధ్యమోత్తమవిషయాదన్య ఉచ్యతే । యత్ర యుష్మదస్మదీ సమానాధికరణే ఉపపదే న స్తః, తత్ర శేషే

ప్రథమపురుషో భవతి । పచతి । పచతః । పచన్తి ।।

[1-4-108]

పరః సంనికర్షః సంహితా ।। [1-4-109] ।।

పరశబ్దోఽతిశయే వర్త్తతే । సంనికర్షః = ప్రత్యాసత్తిః । పరో యః సంనికర్షః = వర్ణానామర్ధమాత్రాకాలవ్యవధానమ్, స సంహితాసంజ్ఞో భవతి । దధ్యత్ర । మధ్వత్ర ।

సంహితాప్రదేశాః--సంహితాయామ్(6-1-72145) ఇత్యేవమాదయః ।।

[1-4-109]

విరామోఽవసానమ్ ।। [1-4-110] ।।

విరతిః = విరామః, విరమ్యతేఽనేనేతి వా విరామః । సోఽవసానసంజ్ఞో భవతి । దధిం । మధుం । వృక్షః । ప్లక్షః ।

అవసానప్రదేశాః--ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః(8-3-1576) ఇత్యేవమాదయః ।।

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

ప్రథమాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః ।।

[1-4-110]

.

అథ ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమ పాదః

[K.2.003]

సమర్థః పదవిధిః ।[2-1-1]।

పరిభాషేయమ్। యః కశ్చిదిహ శాస్త్రే పదవిధిః శ్రూయతే స సర్వః సమర్థో వేదితవ్యః। [K.2.004] విధీయత ఇతి విధిః, పదానాం విధిః = పదవిధిః। స పునః సమాసాదిః। [K.2.005] సమర్థః = శక్తః। విగ్రహవాక్యార్థాభిధానే యః శక్తః స సమర్థో వేదితవ్యః। [K.2.006] అథ వా సమర్థపదాశ్రయత్వాత్ సమర్థః। సమర్థానాం పదానాం సమ్బద్ధార్థానాం [K.2.008] సంసృష్టార్థానాం విధిర్వేదితవ్యః। వక్ష్యతి -- ద్వితీయా శ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః -- కష్టం శ్రితః కష్టశ్రితః। సమర్థగ్రహణం కిమ్? పశ్య దేవదత్త కష్టం శ్రితో విష్ణుమిత్రో గురుకులమ్। [K.2.009] తృతీయా తత్కృతార్థేన గుణవచనేన -- శఙ్కులయా ఖణ్డః శఙ్కులాఖణ్డః। సమర్థగ్రహణం కిమ్? కిం త్వం కరిష్యసి శఙ్కులయా ఖణ్డో దేవదత్త ఉపలేన। [K.2.010] చతుర్థీ తదర్థార్థబలిహితసుఖరక్షితైః -- యూపాయ దారు యూపదారు। సమర్థగ్రహణం కిమ్ ? గచ్ఛ త్వం యూపాయ దారు దేవదత్తస్య గృహే। పఞ్చమీ భయేన -- వృకేభ్యో భయం వృకభయమ్। సమర్థగ్రహణం కిమ్? గచ్ఛ త్వం మా వృకేభ్యః భయం దేవదత్తస్య యజ్ఞదత్తాత్। షష్ఠీ -- రాజ్ఞః పురుషో రాజపురుషః। సమర్థగ్రహణం కిమ్? భార్యా రాజ్ఞః పురుషో దేవేదత్తస్య। సప్తమీ శౌణ్డైః -- అక్షేషు శౌణ్డః అక్షశౌణ్డః। సమర్థగ్రహణం కిమ్? శక్తస్త్వమక్షేషు శౌణ్డః పిబతి పానాగారే। పదగ్రహణం కిమ్ ? వర్ణవిధౌ సమర్థపరిభాషా మా భూత్। తిష్ఠతు దధ్యశాన త్వం శాకేన। తిష్ఠతు కుమారీచ్ఛత్రం హర దేవదత్తాత్। యణాదేశో నిత్యశ్చ తుగ్భవతి।।

[K.2.011]

[2-1-1]

సుబామన్త్రితే పరాఙ్గవత్స్వరే ।[2-1-2]।

సుబన్తమామన్త్రితే పరతః పరస్యాఙ్గవద్భవతి, స్వరే=స్వరలక్షణే కర్తవ్యే। తాదాత్మ్యాతిదేశోఽయమ్। సుబన్తమామన్త్రితమనుప్రవిశతి। వక్ష్యతి--ఆమన్త్రితస చ(6-1-1983353), ఆమన్త్రితస్యాదిరుదాత్తో భవతి। స ససుప్కస్యాపి యథా స్యాత్। కుణ్డేనాటన్। పరశునావృశ్చన్। మద్రాణాం పాజన్। కశ్మీరాణాం రాజన్। [K.2.012] సుబితి కిమ్ ? పీడ్యే పీడ్యమాన। ఆమన్త్రిత ఇతి కిమ్ ? గేహే గార్గ్యః। [K.2.013] పరగ్రహణం కిమ్ ? పూర్వస్య మా భూత్-దేవదత్త కుణ్డేనాటన్। అఙ్గగ్రహణం కిమ్ ? యథా మృత్పిణ్డీభూతః స్వరం లభేత।

ఉభయోరాద్యుదాత్తత్వం మా భూత్। [K.2.014] వత్కరణం కిమ్ ? స్వాశ్రయమపి కార్యం యథా స్యాత్। ఆమ్ కుణ్డేనాటన్। ఆమ ఏకాన్తరమామన్త్రితమనన్తికే(8-1-953962) ఇత్యేకాన్తరతా భవతి। స్వర ఇతి కిమ్ ? కూపే సిఞ్చన్। చర్మ నమన్। షత్వణత్వే ప్రతి పరాఙ్గవన్న భవతి। [K.2.015] -సుబన్తస్య పరాఙ్గవద్భావే సమానాధికరణస్యోపసంఖ్యానమనన్తరత్వాత్ - । తీక్ష్ణయా సూచ్యా సీవ్యన్। తీక్ష్ణేన పరశునా వృశ్చన్।(మ.భా.1.375) - అవ్యయానాం ప్రతి షేధోవక్తవ్యః -। ఉచ్చైరధీయానః। నీచైరధీయానః(మ.భా.1.376)।।

[2-1-2]

ప్రాక్కడారాత్సమాసః ।[2-1-3]।

కడారసంశబ్దనాత్ప్రాగ్ యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామస్తే సమాససంజ్ఞా వేదితవ్యాః। [K.2.016] వక్ష్యతి - యథాఽసాదృశ్యే, యథావృద్ధం బ్రాహ్మణానామన్త్రయస్వ। ప్రాగ్వచనం సంజ్ఞాసమావేశార్థమ్। సమాసప్రదేశాః -- తృతీయాసమాసే ఇత్యేవమాదయః।।

[2-1-3]

[K.2.017]

సహ సుపా । [2-1-4]।

`సుప్ ఇతి వర్తతే, `సహ ఇతి `సుపా ఇతి చ త్రయమప్యధికృతం వేదితవ్యమ్। యదిత

ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామస్త్రేదముపస్థితం ద్రష్టవ్యమ్। వక్ష్యతి -- ద్వితీయా శ్రిత ఇతి, ద్వితీయాన్తం శ్రితాదిభిః సహ సమస్యతే; కష్టం శ్రితః కష్టశ్రితః। [K.2.018] సహగ్రహణం యోగవిభాగార్థమ్, తిఙాపి సహ యథా స్యాత్ -- అనువ్యచలత్, అనుప్రావర్షత్।।

[2-1-4]

అవ్యయీభావః ।[2-1-5]।

అవ్యయీభావః ఇత్యధికారో వేదితవ్యః। యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామోఽవ్యయీభావసంజ్ఞాస్తే వేదితవ్యాః। వక్ష్యతి -- యథాఽసాదృశ్యతే, యథావృద్ధం బ్రాహ్మణానామన్త్రయస్వ। అన్వర్థసంజ్ఞా చేయం మహతీ పూర్వపదార్థప్రాధాన్యమవ్యయీభావస్య దర్శయతి। [K.2.019] అవ్యయీభావప్రదేశాః -- అవ్యయీభావశ్చ ఇత్యేవమాదయః।।

[2-1-5]

అవ్యయం
విభక్తిసమీపసమృద్ధివ్యృద్ధ్యర్థాభావాత్యయాసమ్ప్రతిశబ్దప్రాదుర్భావపశ్చాద్యథానుపూర్వ్య యౌగపద్యసాదృశ్యసమ్పత్తి- సాకల్యాన్తవచనేషు ।[2-1-6]।

`సుప్` సుపా ఇతి చ వర్తతే। విభక్త్యాదిష్వర్థేషు యదవ్యయం వర్తతే తత్సమర్థేన సుబన్తేన సహ సమస్యతే, అవ్యయీభావశ్చ సమాసో భవతి। వచనగ్రహణం ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే। [K.2.020] విభక్తివచనే తావత్ -- స్త్రీష్వధికృత్య కథా ప్రవర్తతే అధిస్త్రి। అధికుమారి। సప్తమ్యర్థే యదవ్యయం తద్ విభక్తివచనమ్। సమీపవచనే -- కుమ్భస్య సమీపమ్ ఉపకుమ్భమ్। ఉపమణికమ్। సమృద్ధిః = ఋద్ధేరాధిక్యమ్। సమృద్ధిర్మద్రాణామ్ సుమద్రమ్, సుమగధం వర్తతే। వ్యృద్ధిః = ఋద్ధేరభావః। గవదికానామృద్ధేరభావః దుర్గవదికమ్, దుర్యవనం వర్తతే। [K.2.021] అర్థాభావః = వస్తునోఽభావః। అభావో మక్షికాణామ్ నిర్మక్షికమ్, నిర్మశకం వర్తతే। అత్యయః = అభూతత్వమ్, అతిక్రమః। అతీతాని హిమాని నిర్హిమమ్, అతిశీతం వర్తతే। అసంప్రతి = ఉపభోగస్య వర్తమానకాలప్రతిషేధః। అతితైసృకమ్। తైసృకమ్ = ఆచ్ఛాదనమ్, తస్యాయముపభోగకాలో న భవతీత్యర్థః। [K.2.022] శబ్దప్రాదుర్భావః = ప్రకాశతా శబ్దస్య। ఇతిపాణిని। తత్పాణిని। పాణినిశబ్దో లోకే ప్రకాశత ఇత్యర్థః। పశ్చాత్ -- అనురథం పాదాతమ్। రథానాం పశ్చాత్। యథార్థే యదవ్యయం వర్తతే తత్సమస్యతే। యోగ్యతా, వీప్సా, పదార్థానతివృత్తిః, సాదృశ్యం చేతి యథార్థాః। యోగ్యతాయామ్ -- అనురూపమ్। రూపయోగ్యం భవతీత్యర్థః। వీప్సాయామ్ -- అర్థమర్థం ప్రతి ప్రత్యర్థమ్। పదార్థానతివృత్తౌ -- యథాశక్తి। ఆనుపూర్వ్యమ్ = అనుక్రమః। అనుజ్యేష్ఠం ప్రవిశన్తు భవన్తః। జ్యేష్ఠానుపూర్వ్యేణ భవన్తః ప్రవిశన్త్విత్యర్థః। [K.2.023] యౌగపద్యమ్ = ఏకకాలతా। సచక్రం ధేహి। యుగపచ్చక్రం ధేహీత్యర్థః। సాదృశ్యమ్ = తుల్యతా। కిమర్థమిదముచ్యతే, యథార్థ ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ? గుణభూతేఽషు సాదృశ్యే యథా స్యాత్ -- సదృశః కిఖ్యా సకిఖి। సంపత్తిః = అనురూప ఆత్మభావః, సమృద్ధేరన్యః। సబ్రహ్మ బాభ్రవాణామ్। సక్షత్రం శాలఙ్కాయనానామ్। సాకల్యమ్ = అశేషతా। సతృణమ్ అభ్యవహరతి, సబుసమ్। న కిఞ్చిదభ్యవహార్యం పరిత్యజతీత్యయమర్థోఽధికార్థవచనేన ప్రతిపాద్యతే। [K.2.024] అన్తవచనే -- అన్త ఇతి పరిగ్రహాపేక్షయా సమాప్తిరుచ్యతే। సాగ్ని అధీతే। సేష్టి పశుబన్ధమ్। పశుబన్ధాన్తమధీత ఇత్యర్థః। ఇయం సమాప్తిరసకలేఽప్యధ్యయనే భవతీతి సాకల్యాత్పృథగుచ్యతే।।

[2-1-6]

యథాఽసాదృశ్యే ।[2-1-7]।

`యథా ఇత్యేతదవ్యయమసాదృశ్యే వర్తమానం సుపా సహ సమస్యతే, అవ్యయీభావశ్చ సమాసో భవతి। యథావృద్ధం బ్రాహ్మణానామన్త్రయస్వ। యే యే వృద్ధాః యథావృద్ధమ్। యథాధ్యాపకమ్। అసాదృశ్యే ఇతి కిమ్? యథా దేవదత్తః తథా యజ్ఞదత్తః। యథార్థే [K.2.025] యదవ్యయమితి పూర్వేణైవ సిద్ధే సమాసే వచనమిదం సాదృశ్యప్రతిషేధార్థమ్।।

[2-1-7]

యావదవధారణే ।[2-1-8]।]

` యావత్ ఇత్యేతదవ్యయమవధారణే వర్తమానం సుపా సహ సమస్యతే, అవ్యయీభావశ్చ సమాసో భవతి। అవధారణమ్ = ఇయత్తాపరిచ్ఛేదః। యావదమత్రం బ్రాహ్మణానామమన్త్రయస్వ। యావన్తి పాత్రాణి సమ్భవన్తి, పఞ్చ షడ్ వా, తావత ఆమన్త్రయస్వ। అవధారణ ఇతి కిమ్ ? యావద్ దత్తం తావద్ భుక్తమ్। నావధారయామి కియన్మయా భుక్తమితి।।

[2-1-8]

సుప్ప్రతినా మాత్రార్థే ।[2-1-9]।

మాత్రా, బిన్దుః, స్తోకమ్, అల్పమితి పర్యాయాః। మాత్రార్థే వర్తమానేన [K.2.026] ప్రతినా సహ సుబన్తం సమస్యతే, అవ్యయీభావశ్చ సమాసో భవతి। అస్త్యత్ర కిఞ్చిత్ శాకం శాకప్రతి। సూపప్రతి। మాత్రార్థ ఇతి కిమ్ ? వృక్షం ప్రతి విద్యోతతే విద్యుత్। సుబితి వర్తమానే పునః సుబ్గ్రహణమవ్యయనివృత్త్యర్థమ్।

[2-1-9]

అక్షశలాకాసఙ్ఖ్యాః పరిణా ।[2-1-10]।

అక్షశబ్దః, శలాకాశబ్దః, సంఖ్యాశబ్దాశ్చ పరిణా సహ సమస్యన్తే, అవ్యయీభావశ్చ సమాసో భవతి। కితవవ్యవహారే సమాసోఽయమిష్యతే। పఞ్చికా నామ ద్యూతం పఞ్చభిరక్షైః శలాకాభిర్వా భవతి। తత్ర యదా సర్వే ఉత్తానాః పతన్తి, అవాఞ్చో వా తదా పాతయితా జయతి, తస్యైవైతస్య విపాతోఽన్యథా పాతే సతి జాయతే। అక్షేణేదం న తథా వృత్తం యథా పూర్వం [K.2.027] జయే -- అక్షపరి, శలాకాపరి, ఏకపరి, ద్విపరి, త్రిపరి। పరేణ చతుష్పరి।

` పఞ్చసు త్వేకరూపాసు జయ ఏవ భవిష్యతి

అక్షాదయస్తృతీయాన్తాః పూర్వోక్తస్య యథా న తత్।

కితవవ్యవహారే చ ఏకత్వేఽక్షశలాకయోః ।।

[2-1-10]

[K.2.028]

విభాషా ।[2-1-11]।

`విభాషా ఇత్యయమధికారో వేదితవ్యః। యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామస్తద్విభాషా భవతి। వక్ష్యతి -- అపపరిబహిరఞ్చవః పఞ్చమ్యా, అపత్రిగర్తం వృష్టో దేవః, [K.2.029] అప త్రిగర్తేభ్యః।।

[2-1-11]

అపపరిబహిరఞ్చవః పఞ్చమ్యా ।[2-1-12]।

అప, పరి, బహిస్, అఞ్చ - ఇత్యేతే సుబన్తాః పఞ్చమ్యన్తేన సహ [K.2.030] విభాషా సమస్యన్తే, అవ్యయీభావశ్చ సమాసో భవతి। అపత్రిగర్తం వృష్టో దేవః, అప త్రిగర్తేభ్యః। పరిత్రిగర్తమ్, పరి త్రిగర్తేభ్యః। బహిర్గ్రామమ్, బహిర్గ్రామాత్। ప్రాగ్గ్రామమ్, ప్రాగ్ గ్రామాత్। బహిఃశబ్దయోగే పఞ్చమీభావస్యైతదేవ జ్ఞాపకమ్ ।।

[2-1-12]

ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః ।[2-1-13]।

`ఆఙ్ ఇత్యేతన్మర్యాదాయామభివిధౌ చ వర్తమానం పఞ్చమ్యన్తేన సహ విభాషా సమస్యతే, అవ్యయీభావశ్చ సమాసో భవతి। ఆపాటలిపుత్రం వృష్టో దేవః, ఆ పాటలీపుత్రాత్। అభివిధౌ - ఆకుమారం యశః పాణినేః, ఆ కుమారేభ్యః।।

[2-1-13]

లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే ।[2-1-14]।

లక్షణమ్ = చిహ్నమ్, తద్వాచినా సుబన్తేన సహాభిప్రతీ శబ్దావాభిముఖ్యే వర్తమానౌ విభాషా సమస్యేతే, అవ్యయీభావశ్చ సమాసో భవతి। అభ్యగ్ని శలభాః పతన్తి, అగ్నిమ్ అభి। ప్రత్యగ్ని, అగ్నిం ప్రతి। అగ్నిం లక్ష్యీకృత్య అభిముఖం పతన్తీత్యర్థః। లక్షణేనేతి కిమ్ ? స్రుఘ్నం ప్రతి గతః। ప్రతినివృత్య స్రుఘ్నమేవాభిసుఖం గతః। అభిప్రతీ ఇతి కిమ్? యేన అగ్నిః తేన గతః। [K.2.031] ఆభిముఖ్య ఇతి కిమ్? అభ్యఙ్కాః గావః, ప్రత్యఙ్కాః గావః। నవాఙ్కా ఇత్యర్థః।।

[2-1-14]

అనుర్యత్సమయా ।[2-1-15]।

సమయా = సమీపమ్। అనుర్యస్య సమీపవాచీ తేన లక్షణభూతేన సహ [K.2.032] విభాషా సమస్యతే, అవ్యయీభావశ్చ సమాసో భవతి। అనువనమ్ అశనిర్గతః। అనురితి కిమ్? వనం సమయా। యత్సమయేతి కిమ్? వృక్షమ్ అను విద్యోతతే విద్యుత్। అవ్యయం విభక్తిసమీప ఇత్యేవ సిద్ధే పునర్వచనం విభాషార్థమ్।।?

[2-1-15]

యస్య చాయామః ।[2-1-16]।

`లక్షణేన ఇతి వర్తతే। ఆయామః = దైర్ఘ్యమ్। అనుర్యస్యాయామవాచీ తేన లక్షణభూతేన సహ విభాషా సమస్యతే, అవ్యయీభావశ్చ సమాసో భవతి। [K.2.033] అనుగఙ్గం వారాణసీ। అనుయమునం మథురా। యమునాఽఽయామేన మథురాఽఽయామో లక్ష్యతే। ఆయామ ఇతి కిమ్? వృక్షమ్ అను విద్యోతతే విద్యుత్ ।।

[2-1-16]

తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చ ।[2-1-17]।

తిష్ఠద్గ్వాదయః సముదాయా ఏవ నిపాత్యన్తే। తిష్ఠద్గుప్రభృతీని శబ్దరూపాణి అవ్యయీభావసంజ్ఞకాని భవన్తి। తిష్టద్గు = కాలవిశేషః। [K.2.034] తిష్ఠన్తి గావో యస్మిన్కాలే దోహనాయ స తిష్ఠద్గు కాలః। ఖలేయవాదీని ప్రథమాన్తాని విభక్త్యన్తరేణ న సమ్బధ్యన్తే, అన్యపదార్థే చ కాలే వర్తన్తే। చకారోఽవధారణార్థః। అపరః సమాసో న భవతి -- పరమం తిష్ఠద్గు ఇతి। తిష్ఠద్గు। వహద్గు। ఆయతీగవమ్। ఖలేయవమ్। ఖలేబుసమ్। లూనయవమ్। లూయమానయవమ్। పూతయవమ్। పూయమానయవమ్। సంహృతయవమ్। సంహ్రియమాణయవమ్। సంహృతబుసమ్। సంహ్రియమాణబుసమ్। ఏతే కాలశబ్దాః। సమభూమి। సమపదాతి। సుషమమ్। విషమమ్। నిష్షమమ్। దుష్షమమ్। [K.2.035] అపరసమమ్। ఆయతీసమమ్। ప్రాహ్ణమ్। ప్రరథమ్। ప్రమృగమ్। ప్రదక్షిణమ్। అపరదక్షిణమ్। సమ్ప్రతి। అసమ్ప్రతి। పాపసమమ్। పుణ్యసమమ్। ఇచ్ కర్మవ్యతిహారే - దణ్డాదణ్డి। ముసలాముసలి।।

[2-1-17]

పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వా ।[2-1-18]।

షష్ఠీసమాసే ప్రాప్తే తదపవాదోఽవ్యయీభావ ఆరభ్యతే। వావచనాత్ [K.2.036] షష్ఠీసమాసోఽపి పక్షేఽభ్యనుజ్ఞాయతే। పారమధ్యశబ్దౌ షష్ఠ్యన్తేన సహ విభాషా సమస్యేతే, అవ్యయీభావశ్చ సమాసో భవతి। తత్సన్నియోగేన చానయోరేకారాన్తత్వం నిపాత్యతే। పారం గఙ్గాయాః పారేగఙ్గమ్। మధ్యం గఙ్గయాః మధ్యేగఙ్గమ్। షష్ఠీసమాసపక్షే - గఙ్గాపారమ్, గఙ్గామధ్యమ్। మపావిభాషయా వాక్యవికల్పః క్రియతే।।

[2-1-18]

సంఖ్యా వంశ్యేన ।[2-1-19]।

విద్యయా జన్మనా వా ప్రాణినామేకలక్షణసన్తానో వంశ ఇత్యభిధీయతే। తత్ర భవో వంశ్యః। తద్వాచినా సుబన్తేన సహ సంఖ్యా సమస్యతే, అవ్యయీభావశ్చ సమాసో భవతి। ద్వౌ మునీ వ్యాకరణస్య వంశ్యౌ ద్విముని వ్యాకరణస్య। త్రిముని వ్యాకరణస్య। [K.2.037] యదా తు విద్యయా తద్వతామభేదవివక్షా తదా సామానాధికరణ్యం భవతి - ద్విముని వ్యాకరణమ్, త్రిముని వ్యాకరణమితి। జన్మనా - ఏకవింశతిభారద్వాజమ్।।

[2-1-19]

నదీభిశ్చ ।[2-1-20]।

 ` సంఖ్యా ఇత్యనువర్తతే। నదీవచనైః శబ్దైః సహ సంఖ్యా సమస్యతే, అవ్యయీభావశ్చ సమాసో భవతి। సమాహారే చాయమిష్యతే। సప్తగఙ్గమ్। [K.2.038] ద్వియమునమ్। పఞ్చనదమ్। సప్తగోదావరమ్।।

[2-1-20]

అన్యపదార్థే చ సంజ్ఞాయామ్ ।[2-1-21]।

 ` సంఖ్యా ఇతి నివృత్తమ్, నదీగ్రహణమనువర్తతే। నదీభిః సహ సుబన్తమన్యపదార్థే వర్తమానం సంజ్ఞాయాం విషయే సమస్యతే, అవ్యయీభావశ్చ సమాసో భవతి। విభాషాధికారేఽపి నిత్యసమాస ఏవాయమ్। న హి వాక్యేన సంజ్ఞా గమ్యతే। ఉన్మత్తగఙ్గం నామ దేశః। లోహితగఙ్గమ్। కృష్ణగఙ్గమ్। శనైర్గఙ్గమ్। అన్యపదార్థ ఇతి కిమ్? కృష్ణవేణ్ణా। సంజ్ఞాయామితి కిమ్? శీఘ్రగఙ్గః దేశః।।

[2-1-21]

తత్పురుషః ।[2-1-22]।

 ` తత్పురుషః ఇతి సంజ్ఞాఽధిక్రియతే ప్రాగ్బహువ్రీహేః। యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామస్తత్పురుషసంజ్ఞాస్తే వేదితవ్యాః। వక్ష్యతి - ద్వితీయా శ్రితాతీతపతిత ఇతి, కష్టశ్రితః। పూర్వాచార్యసంజ్ఞా చేయం మహతీ, తదఙ్గీకరణముపాధేరపి తదీయస్య పరిగ్రహార్థమ్ - ` ఉత్తరపదార్థప్రధానస్తత్పురుషః ఇతి। [K.2.039] తత్పురుషప్రదేశాః -- తత్పురుషే కృతి బహులమ్ ఇత్యేవమాదయః।।

[2-1-22]

ద్విగుశ్చ ।[2-1-23]।

 ద్విగుశ్చ సమాసస్తత్పురుషసంజ్ఞో భవతి। ద్విగోస్తత్పురుషత్వే సమాసాన్తాః ప్రయోజనమ్। పఞ్చరాజీ, దశరాజీ। ద్వ్యహః, త్ర్యహః। పఞ్చగవమ్, దశగవమ్।।

[2-1-23]

ద్వితీయా శ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నైః ।[2-1-24]।

 ` సుప్ ` సుపా ఇతి వర్తతే, తస్య విశేషణమేతద్ ద్వితీయా। ద్వితీయాన్తం సుబన్తం శ్రితాదిభిః సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। [K.2.040] కష్టం శ్రితః కష్టశ్రితః।

నరకశ్రితః। అతీత -- కాన్తారమతీతః కాన్తారాతీతః। పతిత - నరకం పతితః నరకపతితః। గత - గ్రామం గతః గ్రామగతః। [K.2.041] అత్యస్త -- తరఙ్గానత్యస్తః తరఙ్గాత్యస్తః। తుహినాత్యస్తః। ప్రప్త - సుఖం ప్రాప్తః సుఖప్రాప్తః। ఆపన్న -- సుఖమాపన్నః సుఖాపన్నః। దుఃఖాపన్నః।।

- శ్రితాదిషు గమిగామ్యాదీనాముపసంఖ్యానమ్ - । గ్రామం గమీ గ్రమగమీ। గ్రామం గామీ గ్రామగామీ। ఓదనం బుభుక్షుః ఓదనబుభుక్షుః।।

[2-1-24]

స్వయం క్తేన ।[2-1-25]।

`స్వయమ్ ఏతదవ్యయమాత్మనేత్యస్యార్థే వర్తతే, తస్య ద్వితీయయా సహ [K.2.042] సమ్బన్ధో నోపపద్యత ఇతి ద్వితీయాగ్రహణముత్తరార్థమనువర్తతే। స్వయమ్ ఇత్యేతత్సుబన్తం క్తాన్తేన సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। స్వయంధౌతౌ పాదౌ। స్వయంవిలీనమ్ ఆజ్యమ్। ఐకపద్యమైకస్వర్యం చ సమాసత్వాద్భవతి।।

[2-1-25]

ఖట్వా క్షేపే ।[2-1-26]।

ఖట్వాశబ్దో ద్వితీయాన్తః క్తాన్తేన సహ క్షేపే గమ్యమానే సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। క్షేపః = నిన్దా, స చ సమాసార్థ ఏవ, తేన విభాషాధికారేఽపి నిత్యసమాస ఏవాయమ్। న హి వాక్యేన క్షేపో గమ్యతే। ఖట్వారోహణం చేహ విమార్గప్రస్థానస్యోపలక్షణమ్। సర్వ ఏవావినీతః [K.2.043] ఖట్వారూఢ ఇత్యుచ్యతే। ఖట్వారూఢః జాల్మః। ఖట్వాప్లుతః। అపథప్రస్థిత ఇత్యర్థః। క్షేప ఇతి కిమ్? ఖట్వామ్ ఆరూఢః।।

[2-1-26]

సామి ।[2-1-27]।

`సామి ఇత్యేతదవ్యయమర్ధశబ్దపర్యాయః,తస్యాసత్త్వవాచిత్వాద్ ద్వితీయయా నాస్తి సంబన్ధః। తత్ సుబన్తం క్తాన్తేన సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। సామికృతమ్। సామిపీతమ్। సామిభుక్తమ్। ఐకపద్యమైకస్వర్యం చ సమాసత్వాద్భవతి।।

[2-1-27]

కాలాః ।[2-1-28]।

`ద్వితీయా `క్తేన ఇతి వర్తతే। కాలవాచినః శబ్దా ద్వితీయాన్తాః క్తాన్తేన సహ సమస్యన్తే విభాషా, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। అనత్యన్తసంయోగార్థం వచనమ్। `కాలాః ఇతి న స్వరూపవిధిః। షణ్ముహూర్తా_శ్చరాచరాః, తే కదాచిదహర్గచ్ఛన్తి, కదాచిద్రాత్రిమ్। [K.2.044]

అహరతిసృతాః ముహూర్తాః అహఃసఙ్క్రాన్తాః। రాత్ర్యతిసృతాః ముహూర్తా్ః రాత్రిసఙ్క్రాన్తాః। మాసప్రమితః చన్ద్రమాః। మాసం ప్రమాతుమారబ్ధః। ప్రతిపచ్చన్ద్రమా ఇత్యర్థః।।

[2-1-28]

అత్యన్తసంయోగే చ ।[2-1-29]।

`కాలాః ఇతి వర్తతే, `క్తేన ఇతి నివృత్తమ్। అత్యన్తసంయోగః = కృత్స్నసయోగః, కాలస్య స్వేన సమ్బన్ధినా వ్యాప్తిః। కాలవాచినః శబ్దా ద్వితీయాన్తా అత్యన్తసంయోగే గమ్యమానే సుపా సహ సమస్యన్తే విభాషా, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। ముహూర్తం సుఖమ్ ముహూర్తసుఖమ్। సర్వరాత్రకల్యాణీ। సర్వరాత్రసోభనా।।

[2-1-29]

[K.2.045]

తృతీయా తత్కృతార్థేన గుణవచనేన ।[2-1-30]।

`సుప్ `సుపా ఇతి వర్తతే, తస్య విశేషణమేతత్తృతీయా। తృతీయాన్తంసుబన్తం గుణవచనేనార్థశబ్దేన చ సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। కీదృశేన గుణవచనేన? తత్కృతేన = తదర్థకృతేన; తృతీయాన్తార్థకృతేనేతి యావత్। శఙ్కులయా ఖణ్డః శఙ్కులాఖణ్డః। కిరిణా కాణః కిరికాణః। [K.2.046] అర్థశబ్దేన -- ధాన్యేనార్థః, ధాన్యార్థః। తత్కృతేనేతి కిమ్? అక్ష్ణా కాణః। గుణవచనేనేతి కిమ్ ? గోభిః వపావాన్।।

[2-1-30]

[K.2.047]

పూర్వసదృశసమోనార్థకలహనిపుణమిశ్రశ్లక్ష్ణైః ।[2-1-31]।

పూర్వ, సదృశ, సమ, ఊనార్థ, కలహ, నిపుణ, మిశ్ర, శ్లక్ష్ణ -- ఏతైః. సహ తృతీయాన్తం సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। అస్మాదేవ వచనాత్ పూర్వాదిభిర్యోగే తృతీయా భవతి, హేతౌ వా ద్రష్టవ్యా। పూర్వ - మాసేన పూర్వః మాసపూర్వః, సంవత్సరపూర్వః। సదృశ -- మాతృసదృశః, పితృసదృశః। సమ -- మాతృసమః। పితృసమః, ఊనార్థ -- మాషోనమ్, కార్షాపణోనమ్। [K.2.048] మాషవికలమ్, కార్షాపణవికలమ్। కలహ -- అసికలహః, వాక్కలహః। నిపుణ -- వాగ్నిపుణః, ఆచారనిపుణః। మిశ్ర - గుడమిశ్రః, తిలమిశ్రః। శ్లక్ష్ణ -- ఆచారశ్లక్ష్ణః।। - పూర్వాదిష్వవరస్యోపసంఖ్యానమ్ -। మాసేనావరః మాసావరః। సంవత్సరావరః।।

[2-1-31]

కర్తృకరణే కృతా బహులమ్ ।[2-1-32]।

`తృతీయా ఇతి వర్తతే। కర్తరి కరణే చ యా తృతీయా తదన్తం కృదన్తేన సహ సమస్యతే బహులమ్, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। సర్వోపాధివ్యభిచారార్థం బహులగ్రహణమ్। కర్తరి -- అహినా హతః అహిహతః। కరణే - నఖైర్నిర్భిన్నో నఖనిర్భిన్నః। పరశునా ఛిన్నః పరశుచ్ఛిన్నః। కర్తృకరణే ఇతి కిమ్ ? భిక్షాభిః ఉరుషితః। బహులగ్రహణం కిమ్ ? దాత్రేణ ధాన్యం లూనవాన్, పరశునా ఛిన్నవాన్ - ఇహ సమాసో న భవతి; పాదహారకః, గలేచోపకః ఇతి చ భవతి।।

[2-1-32]

[K.2.049]

కృత్యైరధికార్థవచనే ।[2-1-33]।

స్తుతినిన్దాప్రయుక్తమధ్యారోపితార్థవచనమధికార్థవచనమ్। కర్తృకరణే కృత్యైః సహ సమస్యేతే అధికార్థవచనే గమ్యమానే విభాషా, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। కర్తా -- కాకపేయా నదీ। శ్వలేహ్యః కూపః। కరణమ్ -- బాష్పచ్ఛేద్యాని తృణాని। [K.2.050] కణ్టకసఞ్చేయః ఓదనః। పూర్వస్యైవాయం ప్రపఞ్చః। - కృత్యగ్రహణే యణ్ణ్యతోర్గ్రహణం కర్తవ్యమ్ -। ఇహ మా భూత్ - కాకైః పాతవ్యా ఇతి।।

[2-1-33]

అన్నేన వ్యఞ్జనమ్ ।[2-1-34]।

`తృతీయా ఇతి వర్తతే। వ్యఞ్జనవాచి తృతీయాన్తమన్నవాచినా [K.2.051] సుబన్తేన సహ సమస్యతే విభాషా, తత్పురుషశ్చ సమసో భవతి। సంస్కార్యమన్నమ్, సంస్కారకం వ్యఞ్జనమ్। దధ్నా ఉపసిక్త ఓదనః దధ్యోదనః। క్షీరౌదనః। వృత్తౌ క్రియాయా అన్తర్భావాదన్నవ్యఞ్జనయోః సామర్థ్యమ్।।

[2-1-34]

భక్ష్యేణ మిశ్రీకరణమ్ ।[2-1-35]।

మిశ్రీకరణవాచి తృతీయాన్తం భక్ష్యవాచినా సుబన్తేన సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। ఖరవిశదమభ్యవహార్యం భక్ష్యమ్, తస్య సంస్కారకం మిశ్రీకరణమ్। గుడేన మిశ్రా ధానాః గుడధానాః। గుడపృథుకాః। వృత్తౌ క్రియాయా అన్తర్భావాత్పూర్వోత్తరపదయోః సామర్థ్యమ్।।

[2-1-35]

[K.2.052]

చతుర్థీ తదర్థార్థబలిహితసుఖరక్షితైః ।[2-1-36]।

\` సుప్ \` సుపా ఇతి వర్తతే, తస్య విశేషణమేతత్ చతుర్థీ। \` తత్ ఇతి సర్వనామ్నా చతుర్థ్యన్తస్యార్థః పరామృశ్యతే। తస్మై ఇదం తదర్థమ్। తదర్థ, అర్థ, బలి, హిత, సుఖ, రక్షిత - ఇత్యేత్రైః సహ చతుర్థ్యన్తం సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। తదర్థేన ప్రకృతివికారభావే సమాసోఽయమిష్యతే। యూపాయ దారు యూపదారు। కుణ్డలాయ హిరణ్యమ్, కుణ్డలహిరణ్యమ్। ఇహ న భవతి -- రన్ధనాయ స్థాలీ, అవహననాయ ఉలూఖలమ్ ఇతి। చతుర్థీ చాస్మాదేవ జ్ఞాపకాత్తాదర్థ్యే భవతి।।

[K.2.053]

- అర్థేన నిత్యసమాసవచనం సర్వలిఙ్గతా చ వక్తవ్యా -। బ్రాహ్మణార్థం పయః। [K.2.054] బ్రాహ్మణార్థా యవాగూః। బలి -- కుబేరాయ బలిః కుబేరబలిః। మహారాజబలిః। హిత -- గోహితమ్। అశ్వహితమ్। సుఖ -- గోసుఖమ్। అశ్వసుఖమ్। రక్షిత -- గోరక్షితమ్। అశ్వరక్షితమ్।।

[2-1-36]

[K.2.055]

పఞ్చమీ భయేన ।[2-1-37]।

\` సుప్ \` సుపా ఇతి వర్తతే, తస్య విశేషణమేతత్పఞ్చమీ। పఞ్చమ్యన్తం సుబన్తం భయశబ్దేన సుబన్తేన సహ సమస్యతే విభాషా, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। వృకేభ్యో భయం వృకభయమ్। చౌరభయమ్। దస్యుభయమ్। - భయభీతభీతిభీభిరితి వక్తవ్యమ్ -। వృకేభ్యో భీతః వృకభీతః। వృకభీతిః। వృకభీః। పూర్వస్యైవాయం బహులగ్రహణస్య ప్రపఞ్చః। తథా చ గ్రామనిర్గతః, అధర్మజుగుప్సుః ఇత్యేవమాది సిద్ధం భవతి।।

[2-1-37]

[K.2.056]

అపేతాపోఢముక్తపతితాపత్రస్తైరల్పశః ।[2-1-38]।

అపేత, అపోఢ, ముక్త, పతిత, అపత్రస్త -- ఇత్యేత్రైః సహ పఞ్చమ్యన్తం సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। అపేత -- సుఖాపేతః। అపోఢ -- కల్పనాపోఢః। ముక్త -- చక్రముక్తః। పతిత -- స్వర్గపతితః। అపత్రస్త -- తరఙ్గాపత్రస్తః। \` అల్పశః ఇతి సమాసస్యాల్పవిషయతామాచష్టే। అల్పా పఞ్చమీ సమస్యతే, న సర్వా। ప్రాసాదాత్ పతితః, భోజనాద్ అపత్రస్తః - ఇత్యేవమాదౌ న భవతి। కర్తృకరణే కృతా బహులమ్ ఇత్యస్యైవాయం ప్రపఞ్చః।।

[2-1-38]

స్తోకాన్తికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి క్తేన ।[2-1-39]।

స్తోక, అన్తిక, దూర - ఇత్యేవమర్థాః శబ్దాః కృచ్ఛ్రశబ్దశ్చ పఞ్చమ్యన్తాః క్తాన్తేన సహ సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। స్తోక - స్తోకాన్ముక్తః। అన్తిక - అన్తికాదాగతః। అభ్యాశాదాగతః। దూరాదాగతః। విప్రకృష్టాదాగతః। కృచ్ఛ్రాన్ముక్తః। కృచ్ఛ్రాల్లబ్ధః। పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్యః ఇత్యలుక్।। - శతసహస్రౌ పరేణేతి వక్తవ్యమ్ -। శతాత్పరే పరశ్శతాః। సహస్రాత్పరే పరస్సహస్రాః। రాజదన్తాదిత్వాత్ పరనిపాతః, నిపాతనాత్సుడాగమః।।

[2-1-39]

[K.2.057]

సప్తమీ శౌణ్డైః ।[2-1-40]।

సప్తమ్యన్తం శౌణ్డాదిభిః సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। అక్షేషు శౌణ్డః అక్షశౌణ్డః। అక్షధూర్తః। అక్షకితవః। శౌణ్డ। ధూర్త్త। కితవ। వ్యాడ। ప్రవీణ। సంవీత। అన్తర్। అన్తఃశబ్దస్త్వత్రాధికరణప్రధాన ఏవ పఠ్యతే। అధిపటు। పణ్డిత। కుశల। చపల। నిపుణ। వృత్తౌ ప్రసక్తిక్రియాయా అన్తర్భావాదక్షాదిషు అధికరణే సప్తమీ।।

[2-1-40]

[K.2.058]

సిద్ధశుష్కపక్వబన్ధైశ్చ ।[2-1-41]।

` సప్తమీ ఇతి వర్తతే। సిద్ధ, శుష్క, పక్వ, బన్ధ - ఇత్యేతైః సహ సప్తమ్యన్తం సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। సాఙ్కాశ్యసిద్ధః। కామ్పిల్యసిద్ధః। శుష్క -- ఆతపశుష్కః। ఛాయాశుష్కః। పక్వ -- స్థాలీపక్వః। కుమ్భీపక్వః। బన్ధ -- చక్రబన్ధః। బహులగ్రహణస్యైవాయముదాహరణప్రపఞ్చః।।

[2-1-41]

ధ్వాఙ్క్షేణ క్షేపే ।[2-1-42]।

` ధ్వాఙ్క్షేణ ఇత్యర్థగ్రహణమ్। ధ్వాఙ్క్షవాచినా సహ సప్తమ్యన్తం సుబన్తం సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి, క్షేపే గమ్యమానే। తీర్థే ధ్వాఙ్క్ష ఇవ తీర్థధ్వాఙ్క్షః। అనవస్థిత ఇత్యర్థః। తీర్థకాకః। తీర్థవాయసః। [K.2.059] క్షేప ఇతి ? తీర్థే ధ్వాఙ్క్షః తిష్ఠతి।।

[2-1-42]

కృత్యైర్ఋణే ।[2-1-43]।

` సప్తమీ ఇతి వర్తతే। కృత్యప్రత్యయాన్తైః సహ సప్తమ్యన్తం సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి, ఋణే గమ్యమానే। యత్రప్రత్యయాన్తేనైవేష్యతే। మాసే దేయమృణం మాసదేయమ్। సంవత్సరదేయమ్। త్ర్యహదేయమ్। ఋణగ్రహణం నియోగోపలక్షణార్థమ్, తేనేహాపి సమాసో

భవతి -- పూర్వాహ్ణగేయం సామ। ప్రాతరధ్యేయః అనువాకః। ఋణ ఇతి కిమ్? మాసే దేయా భిక్షా॥

[2-1-43]

[K.2.060]

సంజ్ఞాయామ్ ।[2-1-44]।

సంజ్ఞాయాం విషయే సప్తమ్యన్తం సుపా సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। సంజ్ఞా = సముదాయోపాధిః। తేన నిత్యసమాస ఏవాయమ్, న హి వాక్యేన సంజ్ఞా గమ్యతే। అరణ్యేతిలకాః। అరణ్యేమాషాః। వనేకింశుకాః। వనేబిల్వకాః। కూపేపిశాచకాః। హలదన్తాత్సప్తమ్యాః సంజ్ఞాయామ్ ఇత్యలుక్॥

[2-1-44]

క్తేనాహోరాత్రావయవాః ।[2-1-45]।

అహరవయవాః, రాత్ర్యవయవాశ్చ సప్తమ్యన్తాః క్తాన్తేన సహ సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। పూర్వాహ్ణకృతమ్। అపరాహ్ణకృతమ్। పూర్వరాత్రకృతమ్। అపరరాత్రకృతమ్। అవయవగ్రహణం కిమ్ ? ఏతత్తు తే దివా వృత్తం రాత్రౌ వృత్తం చ ద్రక్ష్యసి। అహని భుక్తమ్। రాత్రౌ వృత్తమ్। బహులగ్రహణాద్ రాత్రివృత్తమ్, సన్ధ్యాగర్జితమ్ ఇత్యాదయః॥

[2-1-45]

తత్ర ।[2-1-46]।

[K.2.061]

`తత్ర ఇత్యేతత్ సప్తమ్యన్తం క్తాన్తేన సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। తత్రభుక్తమ్। తత్రకృతమ్। తత్రపీతమ్। ఐకపద్యమైకస్వర్యం చ సమాసత్వాద్భవతి॥

[2-1-46]

క్షేపే ।[2-1-47]।

క్షేపః = నిన్దా। క్షేపే గమ్యమానే సప్తమ్యన్తం క్తాన్తేన సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। అవతప్తేనకులస్థితం తవైతత్ । చాపలమేతత్, అనవస్థితత్వం తవైతదిత్యర్థః। ఉదకేవిశీర్ణమ్। ప్రవాహేమూత్రితమ్। భస్మనిహుతమ్। నిష్ఫలం యత్క్రియతే తదేవముచ్యతే। తత్పురుషే కృతి బహులమ్ ఇత్యలుక్॥

[2-1-47]

[K.2.062]

పాత్రేసమితాదయశ్చ ।[2-1-48]।

సముదాయా ఏవ నిపాత్యన్తే। పాత్రేసమితాదయః శబ్దాస్తత్పురుషసంజ్ఞా భవన్తి, క్షేపే గమ్యమానే। యే చాత్ర క్తాన్తేన సహ సమాసాస్తేషాం పూర్వేణైవ సిద్ధే పునః పాఠో యుక్తారోహ్యాదిపరిగ్రహార్థః -- పూర్వపదాద్యుదాత్తత్వం యథా స్యాదితి। యుక్తారోహ్యాదిషు హి పాత్రేసమితాదయశ్చేతి పఠ్యన్తే। పాత్రేసమితాః। పాత్రేబహులాః। అవధారణేన క్షేపో గమ్యతే - పాత్ర ఏవ సమితా న పునః క్వచిత్కార్య ఇతి। ఉదుమ్బరమశకాదిషు ఉపమయా క్షేపః। మాతరిపురుషః ఇతి ప్రతిషిద్ధసేవనేన। పిణ్డీశూరాదిషు నిరీహతయా। అవ్యక్తత్వాచ్చాకృతిగణోఽయమ్। పాత్రేసమితాః। పాత్రేబహులాః। ఉదుమ్బరమశకాః। ఉదరక్రిమిః। [K.2.063] కూపకచ్ఛపః। కూపచూర్ణకః। అవటకచ్ఛపః। కూపమణ్డూకః। కుమ్భమణ్డూకః। ఉదపానమణ్డూకః। నగరకాకః। నగరవాయసః। మాతరిపురుషః। పిణ్డీశూరః। గేహేశూరః। గేహేనర్దీ। గేహేక్ష్వేడీ। గేహేవిజితీ। గేహేవ్యాడః। గేహేదృప్తః। గేహేధృష్టః। గర్భేతృప్తః। ఆఖనికబకః। గోష్ఠేశూరః। గోష్ఠేవిజితీ। గోష్ఠేక్ష్వేడీ। గేహేమేహీ। గోష్ఠేపటుః। గోష్ఠేపణ్డితః। గోష్ఠేప్రగల్భః। కర్ణేటిట్టిభః। కర్ణేచురచురా। చకారోఽవధారణార్థః, తేన సమాసాన్తరం న భవతి -- పరమపాత్రేసమితాః ఇతి।

[2-1-48]

పూర్వకాలైకసర్వజరత్పురాణనవకేవలాః సమానాధికరణేన ।[2-1-49]।

`సుప్ `సుపా ఇతి వర్త్తతే, తస్య విశేషణమేతత్। పూర్వకాల, ఏక, సర్వ, జరత్, పురాణ, నవ, కేవల - ఇత్యేతే సుబన్తాః సమానాధికరణేన సుపా సహ సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తస్య శబ్దస్యైకస్మిన్నర్థే వృత్తిః = సామానాధికరణ్యమ్। `పూర్వకాల ఇత్యర్థనిర్దేశః, పరిశిష్టానాం స్వరూపగ్రహణమ్। పూర్వకాలోఽపరకాలేన [K.2.064] సమస్యతే। స్నాతానులిప్తః। కృష్టసమీకృతమ్। దగ్ధప్రరూఢమ్। ఏకశాటీ। ఏకభిక్షా। సర్వదేవాః। సర్వమనుష్యాః। జరద్ధస్తీ। జరద్గృష్టిః। జరద్వృత్తిః। పురాణాన్నమ్। పురాణావసథమ్। నవాన్నమ్। నవావసథమ్। కేవలాన్నమ్। సమానాధికరణేనేతి కిమ్ ? ఏకస్యాః శాటీ।

[2-1-49]

దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్ ।[2-1-50]।

`సమానాధికరణేన ఇత్యాపాదసమాప్తేరనువర్త్తతే। దిగ్వాచినః శబ్దాః సంఖ్యా చ సమానాధికరణేన సుబన్తేన సహ సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి, సంజ్ఞాయాం విషయే। పూర్వేషుకామశమీ। అపరేషుకామశమీ। సంఖ్యా - పఞ్చామ్రాః। సప్తర్షయః। సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? ఉత్తరా వృక్షాః। పఞ్చ బ్రాహ్మణాః।।

[2-1-50]

[K.2.065]

తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ ।[2-1-51]।

`దిక్సంఖ్యే ఇత్యనువర్త్తతే। తద్ధితార్థే విషయే ఉత్తరపదే చ పరతః సమాహారే చాభిధేయే దిక్సంఖ్యే సమానాధికరణేన సుపా సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। తద్ధితార్థే తావత్ - పూర్వస్యాం శాలాయాం భవః। దిక్పూర్వపదాదసంజ్ఞాయాం ఞః, పౌర్వశాలః, ఆపరశాలః। ఉత్తరపదే - పూర్వశాలాప్రియః, అపరశాలాప్రియః। [K.2.066] సమాహారే దిక్శబ్దో న సమ్భవతి। సఙ్ఖ్యా, తద్ధితార్థే - పాఞ్చనాపితిః। పఞ్చకపాలః। ఉత్తరపదే - పఞ్చగవధనః, దశగవధనః। [K.2.067] సమాహారే - పఞ్చపూలీ, దశపూలీ। పఞ్చకుమారి, దశకుమారి। స నపుంసకమ్ ఇతి నపుంసకత్వమ్, హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య ఇతి హ్రస్వత్వమ్।।

[2-1-51]

[K.2.068]

సఙ్ఖ్యాపూర్వో ద్విగుః ।[2-1-52]।

తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ ఇత్యత్ర యః సఙ్ఖ్యాపూర్వః సమాసః స ద్విగుసంజ్ఞో భవతి। తద్ధితార్థే తావత్ - పఞ్చసు కపాలేషు సంస్కృతః పఞ్చకపాలః, దశకపాలః। సంస్కృతం భక్షాః ఇతి అణ్, తస్య ద్విగోర్లుగనపత్యే ఇతి లుక్। ఉత్తరపదే - పఞ్చనావప్రియః। నావో ద్విగోః ఇతి సమాసాన్తో భవతి। సమాహారే - పఞ్చమూలీ। ద్విగోః ఇతి జీబ్ భవతి। ద్విగుప్రదేశాః - ద్విగోః ఇత్యేవమాదయః ।।

[2-1-52]

[K.2.069]

కుత్సితాని కుత్సనైః ।[2-1-53]।

కుత్సితవాచీని సుబన్తాని కుత్సనవచనైః సుబన్తైః సహ సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తకుత్సాయామయం సమాస ఇష్యతే। విశేషణం విశేష్యేణ ఇతి పరనిపాతే ప్రాప్తే విశేష్యస్య పూర్వనిపాతార్థ ఆరమ్భః। వైయాకరణఖసూచిః। నిష్ప్రతిభ ఇత్యర్థః। [K.2.070] యాజ్ఞికకితవః। అయాజ్యయాజనతృష్ణాపర ఉచ్యతే। మీమాంసకదుర్దురూటః। నాస్తికః। కుత్సితానీతి కిమ్ ? వైయాకరణః చౌరః। న హ్యత్ర వైయాకరణత్వం కుత్స్యతే। కుత్సనైరితి కిమ్ ? కుత్సితో బ్రాహ్మణః।

[2-1-53]

[K.2.071]

పాపాణకే కుత్సితైః ।[2-1-54]।

పాపాణకశబ్దౌ కుత్సనాభిధాయినౌ, తయోః పూర్వేణ సమాసే పరనిపాతః ప్రాప్తః, పూర్వనిపాతార్థమిదమారభ్యతే। పాప, అణక - ఏతే సుబన్తే కుత్సితవచనైః సహ సమస్యేతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। పాపనాపితః, పాపకులాలః। అణకనాపితః, అణకకులాలః।।

[2-1-54]

ఉపమానాని సామాన్యవచనైః ।[2-1-55]।

ఉపమీయతేऽనేనేత్యుపమానమ్। ఉపమానవాచీని సుబన్తాని సామాన్యవచనైః సుబన్తైః సహ సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। [K.2.072] ఉపమానోపమేయయోః సాధారణో ధర్మః = సామాన్యమ్, తద్విశిష్టోపమేయవచనైరయం సమాసః। శస్త్రీవ శ్యామా శస్త్రీశ్యామా దేవదత్తా। కుముదశ్యేనీ। హంసగద్గదా। న్యగ్రోధపరిమణ్డలా। ఉపమానానీతి కిమ్ ? దేవదత్తా శ్యామా। [K.2.073] సామాన్యవచనైరితి కిమ్ ? ఫాలా ఇవ తణ్డులాః। పర్వతా ఇవ బలాహకాః।।

[2-1-55]

[K.2.074]

ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాప్రయోగే ।[2-1-56]।

ఉపమేయమ్ = ఉపమితమ్, తద్వాచి సుబన్తం వ్యాఘ్రాదిభిః సామర్థ్యాదుపమానవచనైః సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి, న చేత్సామాన్యవాచీ [K.2.075] శబ్దః ప్రయుజ్యతే। విశేషణం విశేష్యేణ ఇతి పరనిపాతే ప్రాప్తే విశేష్యస్య పూర్వనిపాతార్థమ్ ఆరమ్భః। పురుషోऽయం వ్యాఘ్ర ఇవ పురుషవ్యాఘ్రః। పురుషసింహః। సామాన్యాప్రయోగ ఇతి కిమ్? పురుషో వ్యాఘ్ర ఇవ శూరః। వ్యాఘ్ర। సింహ। ఋక్ష। ఋషభ। చన్దన। వృక్ష। వృష। వరాహ। హస్తిన్। కుఞ్జర। రురు। పృషత। పుణ్డరీక। బలాహక। ఆకృతిగణశ్చాయమ్। తేనేదమపి భవతి - ముఖపద్మమ్, ముఖకమలమ్, కరకిసలయమ్, పార్థివచన్ద్రః ఇత్యేవమాది।।

[2-1-56]

విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ ।[2-1-57]।]

భేదకమ్ = విశేషణమ్, భేద్యమ్ = విశేష్యమ్। విశేషణవాచి సుబన్తం [K.2.076] విశేష్యవాచినా సమానాధికరణేన సుబన్తేన సహ బహులం సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। నీలోత్పలమ్। రక్తోత్పలమ్। బహులవచనం వ్యవస్థార్థమ్। క్వచిన్నిత్యసమాసః ఏవ - కృష్ణసర్పః, లోహితశాలిః। క్వచిన్న భవత్యేవ - రామో జామదగ్న్యః, అర్జునః కార్తవీర్యః। క్వచిద్వికల్పః - నీలముత్పలమ్। నీలోత్పలమ్। [K.2.079] విశేషణమితి కిమ్ ? తక్షకః సర్పః। విశేష్యేణేతి కిమ్ ? లోహితః తక్షకః।।

[2-1-57]

[K.2.080]

పూర్వాపరప్రథమచరమజఘన్యసమానమధ్యమధ్యమవీరాశ్చ ।[2-1-58]।

పూర్వ, అపర, ప్రథమ, చరమ, జఘన్య, సమాన, మధ్య, మధ్యమ, వీర ఇత్యేతే సుబన్తాః సమానాధికరణేన సుపా సహ

సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। పూర్వపురుషః। అపరపురుషః। ప్రథమపురుషః। చరమపురుషః। జఘన్యపురుషః। సమానపురుషః। మధ్యపురుషః। మధ్యమపురుషః। వీరపురుషః। పూర్వస్యైవాయం ప్రపఞ్చః।

[2-1-58]

శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభిః ।[2-1-59]।

శ్రేణ్యాదయః సుబన్తాః కృతాదిభిః సమానాధికరణైః సహ సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। - శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనం కర్తవ్యమ్ -। అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః శ్రేణికృతాః। ఏకకృతాః। శ్రేణ్యాదయః పఠ్యన్తే। కృతాదిరాకృతిగణః। చ్వ్యన్తానాం తు కుగతిప్రాదయః ఇత్యనేన నిత్యసమాసః। శ్రేణీకృతాః। [K.2.081] శ్రేణి। ఏక। పూగ। కుణ్డ। రాశి। విశిక। నిచయ। నిధాన। ఇన్ద్ర। దేవ। ముణ్డ। భూత। శ్రవణ। వదాన్య। అధ్యాపక। బ్రాహ్మణ। క్షత్రియ। పటు। పణ్డిత। కుశల। చపల। నిపుణ। కృపణ। ఇతి శ్రేణ్యాదిః।। కృత। మిత। మత। భూత। ఉక్త। సమాజ్ఞాత। సమామ్నాత। సమాఖ్యాత। సమ్భావిత। అవధారిత। నిరాకృత। అవకల్పిత। ఉపకృత। ఉపాకృత। ఇతి కృతాదిః।।

[2-1-59]

క్తేన నఞ్విశిష్టేనానఞ్ ।[2-1-60]।

[K.2.082]

నఞైవ విశేషో యస్య సర్వమన్యత్ప్రకృత్యాదికం తుల్యం తన్నఞ్విశిష్టమ్, తేన నఞ్విశిష్టేన క్తాన్తేన సమానాధికరణేన సహ అనఞ్ క్తాన్తం సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। కృతం చ తదకృతం చ కృతాకృతమ్। భుక్తాభుక్తమ్। [K.2.083] పీతాపీతమ్। ఉదితానుదితమ్। నుడిటౌ తద్భక్తత్వాన్నైవ భేదకౌ। అశితానశితేన జీవతి। క్లిష్టాక్లిశితేన వర్త్తతే। - కృతాపకృతాదీనాముపసంఖ్యానమ్ - కృతాపకృతమ్। భుక్తవిభుక్తమ్। పీతవిపీతమ్। గతప్రత్యాగతమ్। యాతానుయాతమ్। క్రయాక్రయికా। పుటాపుటికా। ఫలాఫలికా। మానోన్మానికా।। [K.2.084] - సమానాధికరణాధికారే శాకపార్థివాదీనాముపసఙ్ఖ్యానముత్తరపదలోపశ్చ - । శాకప్రధానః పార్థివః శాకపార్థివః। కుతపసౌశ్రుతః। అజాతౌల్వలిః।।

[2-1-60]

సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః ।[2-1-61]।

సత్, మహత్, పరమ, ఉత్తమ, ఉత్కృష్ట - ఇత్యేతే పూజ్యమానైః సహ సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। `పుజ్యమానైః ఇతి వచనాత్ పూజావచనాః సదాదయో విజ్ఞాయన్తే। సత్పురుషః। మహాపురుషః। పరమపురుషః। ఉత్తమపురుషః। ఊత్కృష్టపురుషః। పుజ్యమానైరితి కిమ్ ? ఉత్కృష్టా గౌః కర్దమాత్।।

[2-1-61]

[K.2.085]

వృన్దారకనాగకుఞ్జరైః పుజ్యమానమ్ ।[2-1-62]।

వృన్దారక, నాగ, కుఞ్జర - ఇత్యేత్రైః సహ పూజ్యమానవాచి సుబన్తం సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। `పూజ్యమానమ్ ఇతి వచనాద్ వృన్దారకాదయః పూజావచనా గృహ్యన్తే। గోవృన్దారకః, అశ్వవృన్దారకః। గోనాగః, అశ్వనాగః। గోకుఞ్జరః, అశ్వకుఞ్జరః। పూజ్యమానమితి కిమ్ ? సుషీమో నాగః।।

[2-1-62]

కతరకతమౌ జాతిపరిప్రశ్నే ।[2-1-63]।

కతరకతమౌ జాతిపరిప్రశ్నే వర్తమానౌ సమర్థేన సుపా సహ సమస్యేతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। కతరకఠః। కతరకాలాపః। కతమకఠః। కతమకాలాపః। [K.2.086] నను కతమశబ్దస్తావజ్జాతిపరిప్రశ్న ఏవ వ్యుత్పాదితః, కతరశబ్దోఽపి సాహచర్యాత్తదర్థవృత్తిరేవ గ్రహీష్యతే, కిం జాతిపరిప్రశ్నగ్రహణేన ? ఏవం తర్హ్యేతజ్జ్ఞాపయతి - కతమశబ్దోఽన్యత్రాపి వర్త్‍త ఇతి। తథా చ ప్రత్యుదాహరణమ్ - కతరః భవతోః దేవదత్తః। కతమః భవతాం దేవదత్తః।।

[2-1-63]

కిం క్షేపే ।[2-1-64]।

`కిమ్ ఇత్యేతత్ క్షేపే గమ్యమానే సుపా సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। కింరాజా, యో న రక్షతి।

కింసఖా, యోఽభిద్రుహ్యతి। కింగౌః, యో న వహతి। కిమః క్షేపే ఇతి సమాసాన్తో న భవతి। క్షేపే ఇతి కిమ్ ? కో రాజా పాటలిపుత్రే।।

[2-1-64]

పోటాయువతిస్తోకకతిపయగృష్టిధేనువశావేహద్బష్కయణీప్రవక్తృశ్రోత్రియాధ్యాపకధూర్తైర్జాతిః ।[2-1-65]।

ఉభయవ్యఞ్జనా `పోటా ఇత్యభిధీయతే। గృష్టిః = ఏకవారప్రసూతా। [K.2.087] ధేనుః = ప్రత్యగ్రప్రసూతా। వశా, వన్ధ్యా। వేహద్ = గర్భపాతినీ। బష్కయణీ = తరుణవత్సా। పోటాదిభిః సహ జాతివాచి సుబన్తం సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। ఇభపోటా। ఇభయువతిః। అగ్నిస్తోకః। ఉదశ్విత్కతిపయమ్। గోగృష్టిః। గోధేనుః। గోవశా। గోవేహత్। గోబష్కయణీ। కఠప్రవక్తా। కఠశ్రోత్రియః। కఠాధ్యాపకః। కఠధూర్తః। జాతిరితి కిమ్ ? దేవదత్తః ప్రవక్తా। ధూర్త_గ్రహణమకుత్సార్థమ్॥

[2-1-65]

ప్రశంసావచనైశ్చ ।[2-1-66]।

`జాతిః ఇతి వర్త_తే। జాతివాచి సుబన్తం ప్రశంసావచనైః సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। రూఢిశబ్దాః ప్రశంసావచనా [K.2.088] గృహ్యన్తే మతల్లికాదయః, తే చావిష్టలిఙ్గత్వాదన్యలిఙ్గేఽపి జాతిశబ్దే స్వలిఙ్గోపాదానా ఏవ సమానాధికరణా భవన్తి। గోప్రకాణ్డమ్। అశ్వప్రకాణ్డమ్। గోమతల్లికా। అశ్వమతల్లికా। గోమచర్చికా। అశ్వమచర్చికా। జాతిరితి కిమ్ ? కుమారీ మతల్లికా॥

[2-1-66]

యువా ఖలతిపలితవలినజరతీభిః ।[2-1-67]।

ఖలత్యాదిభిః సమానాధికరణైః సహ యువశబ్దః సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। `జరతీభిః ఇతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః [K.2.089] `ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్ ఇతి జ్ఞాపనార్థః। యువా ఖలతిః యువఖలతిః। యువతిః ఖలతీ యువఖలతీ। యువా పలితః యువపలితః। యువతిః పలితా యువపలితా। యువా వలినః యువవలినః। యువతిర్వలినా యువవలినా। యువా జరన్ యువజరన్। యువతిర్జరతీ యువజరతీ॥

[2-1-67]

కృత్యతుల్యాఖ్యా అజాత్యా ।[2-1-68]।

కృత్యప్రత్యయాన్తాస్తుల్యపర్యాయాశ్చ సుబన్తా అజాతివచనేన సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। భోజ్యోష్ణమ్। భోజ్యలవణమ్। పానీయశీతమ్। తుల్యాఖ్యాః -- తుల్యశ్వేతః। తుల్యమహాన్। సదృశశ్వేతః। సదృశమహాన్। [K.2.090] అజాత్యేతి కిమ్ ? భోజ్యః ఓదనః॥

[2-1-68]

వర్ణో వర్ణేన ।[2-1-69]।

వర్ణవిశేషవాచి సుబన్తం వర్ణవిశేషవాచినా సుబన్తేన సమానాధికరణేన సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। కృష్ణసారఙ్గః। [K.2.091] లోహితసారఙ్గః। కృష్ణశబలః। లోహితశబలః। అవయవద్వారేణ కృష్ణశబ్దః సముదాయే వర్త్తమానః సమానాధికరణో భవతి।।

[2-1-69]

[K.2.092]

కుమారః శ్రమణాదిభిః ।[2-1-70]।

కుమారశబ్దః శ్రమణాదిభిః సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। యేఽత్ర స్త్రీలిఙ్గాః పఠ్యన్తే - శ్రమణా ప్రవ్రజితా కులటేత్యేవమాదయస్తైః సహ స్త్రీలిఙ్గ ఏవ కుమారశబ్దః సమస్యతే। యే తు పుంల్లిఙ్గా అధ్యాపకోఽభిరూపకః పణ్డితః ఇతి, తైరుభయథా; ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్ ఇతి। కుమారీ శ్రమణా కుమారశ్రమణా। శ్రమణా। ప్రవ్రజితా। కులటా। గర్భిణీ। తాపసీ। దాసీ। బన్ధకీ। అధ్యాపక। అభిరూపక। పణ్డిత। పటు। మృదు। కుశల। చపల। నిపుణ।।

[2-1-70]

చతుష్పాదో గర్భిణ్యా ।[2-1-71]।

చతుష్పాద్వాచినః సుబన్తా గర్భిణీశబ్దేన సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। గోగర్భిణీ। అజాగర్భిణీ।। [K.2.093] - చతుష్పాజ్జాతిరితి వక్తవ్యమ్ - ఇహ మా భూత్ - కాలాక్షీ గర్భిణీ। స్వస్తిమతీ గర్భిణీ। చతుష్పాద ఇతి కిమ్ ? బ్రాహ్మణీ గర్భిణీ।।

[2-1-71]

మయూరవ్యంసకాదయశ్చ ।[2-1-72]।

సముదాయా ఏవ నిపాత్యన్తే। మయూరవ్యంసకాదయః శబ్దాస్తత్పురుషసంజ్ఞా భవన్తి। చకారోఽవధారణార్థః, పరమమయూరవ్యంసక ఇతి సమాసాన్తరం న భవతి। మయూరవ్యంసకః। ఛాత్రవ్యంసకః। కామ్బోజముణ్డః। యవనముణ్డః। ఛన్దసి - హస్తేగృహ్య। పాదేగృహ్య। లాఙ్గలేగృహ్య। పునర్దాయ।। ` ఏహీడాదయోఽన్యపదార్థే । ఏహీడమ్, ఏహియవం వర్త్తతే। ఏహివాణిజా క్రియా। అపేహివాణిజా, ప్రేహివాణిజా। ఏహిస్వాగతా, అపేహిస్వాగతా, ప్రేహిస్వాగతా। ఏహిద్వితీయా, అపేహిద్వితీయా। ఇహవితర్కా। ప్రోహకటా, [K.2.094] అపోహకటా। ప్రోహకర్దమా, అపోహకర్దమా। ఉద్ధరచూడా। ఆహరచేలా। ఆహరవసనా। ఆహరవనితా। కృన్తవిక్షణా। ఉద్ధరోత్సృజా। ఉద్ధమవిధమా। ఉత్పచవిపచా। ఉత్పతనిపతా। ఉచ్చావచమ్। ఉఞ్చనీచమ్। అచితోపచితమ్। అవచితపరాచితమ్। నిశ్చప్రచమ్। అకిఞ్చనమ్। స్నాత్వాకాలకః। పీత్వాస్థిరకః। భుక్త్వాసుహితః। ప్రోష్యపాపీయాన్। ఉత్పత్యపాకలా। నిపత్యరోహిణీ। నిషణ్ణశ్యామా। అపేహిప్రసవా। ఇహపఞ్చమీ।

ఇహద్వితీయా। `జహి కర్మణా బహులమాభీక్ష్ణ్యే కర్తా_రం చాభిదధాతి। జహిజోడః। ఉజ్జహిజోడః। జహిస్తమ్బః। ఉజ్జహిస్తమ్బః। `ఆఖ్యాతమాఖ్యాతేన క్రియాసాతత్యే। అశ్నీతపివతా। పచతభృజ్జతా। ఖాదతమోదతా। ఖాదతాచమతా। ఆహరనివపా। ఆవపనిష్కిరా। ఉత్పచవిపచా। భిన్ధిలవణా। ఛిన్ధివిచక్షణా। పచలవణా। పచప్రకూటా। అవిహితలక్షణస్తత్పురుషో మయూరవ్యంసకాదిషు ద్రష్టవ్యః।

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికాయాం

వృత్తౌ ద్వితీయాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః।।

[2-1-72]

అథ ద్వితీయాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః

పూర్వాపరాధరోత్తరమేకదేశినైకాధికరణే ।। [2-2-1] ।।

ఏకదేశోఽస్యాస్తీత్యేకదేశీ = అవయవీ, తద్వాచినా సుబన్తేన సహ పూర్వ, అపర, అధర, ఉత్తరశబ్దాః సామర్థ్యాదేకదేశవచనాః సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। ఏకాధికరణగ్రహణమేకదేశినో విశేషణమ్। ఏకం [K.2.097] చేదధికరణమేకద్రవ్యమేకదేశి భవతి। షష్ఠీసమాసాపవాదోఽయం యోగః। పూర్వం కాయస్య పూర్వకాయః। అపరకాయః। అధరకాయః। ఉత్తరకాయః। ఏకదేశినేతి కిమ్ ? పూర్వం నాభేః కాయస్య। ఏకాధికరణ ఇతి కిమ్ ? పూర్వం ఛాత్రాణామ్ ఆమన్త్రయస్వ। కథం మధ్యాహ్నః, సాయాహ్నః ఇతి? సంఖ్యావిసాయపూర్వస్యాహ్నస్య ఇతి జ్ఞాపకాత్సర్వేణైకదేశశబ్దేనాహ్నః సమాసో భవతి।

[2-2-1]

[K.2.098]

అర్ద్ధం నపుంసకమ్ ।। [2-2-2] ।।

`ఏకదేశినైకాధికరణే ఇతి వర్త్తతే। సమప్రవిభాగేఽర్ధశబ్దో నపుంసకమావిష్టలిఙ్గః, తస్యేదం గ్రహణమ్। `అర్ద్ధమ్ ఇత్యేతద్ నపుంసకమేకదేశినైకాధికరణేన [K.2.099] సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। షష్ఠీసమాసాపవాదోఽయం యోగః। అర్ద్ధం పిప్పల్యాః అర్ధపిప్పలీ। అర్ధకోశాతకీ। నపుంసకమితి కిమ్ ? గ్రామార్ధః। నగరార్ధః। ఏకదేశినేత్యేవ - అర్ద్ధం పశోర్దేవదత్తస్య। దేవదత్తేన సహ సమాసో న భవతి। `ఏకాధికరణే ఇత్యేవ -- అర్ధం పిప్పలీనామ్।।

[2-2-2]

[K.2.100]

ద్వితీయతృతీయచతుర్థతుర్యాణ్యన్యతరస్యామ్ ।। [2-2-3] ।।

`ఏకదేశినైకాధికరణే ఇతి వర్తతే। షష్ఠీసమాసాపవాదోఽయం యోగః। అన్యతరస్యాగ్గ్రహణాత్ సోఽపి షష్ఠీసమాసో భవతి। `పూరణగుణ ఇతి ప్రతిషేధశ్చాత ఏవాన్యతరస్యాగ్గ్రహణసామర్థ్యాన్న ప్రవర్త్తతే। ద్వితీయాదీని శబ్దరూపాణి ఏకదేశినైకాధికరణేన సహాన్యతరస్యాం సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। ద్వితీయం భిక్షాయాః ద్వితీయభిక్షా। షష్ఠీసమాసపక్షే భిక్షాద్వితీయం వా। తృతీయం భిక్షాయాః

తృతీయభిక్షా। భిక్షాతృతీయం వా। చతుర్థం భిక్షాయాః చతుర్థభిక్షా। భిక్షాచతుర్థం వా। తుర్యం భిక్షాయాః తుర్యభిక్షా। భిక్షాతుర్యం వా। [K.2.101] - తురీయశబ్దస్యాపీష్యతే -। తురీయం భిక్షాయాః తురీయభిక్షా। భిక్షాతురీయం వా। ఏకదేశినేత్యేవ -- ద్వితీయం భిక్షాయాః భిక్షుకస్య। ఏకాధికరణ ఇత్యేవ -- ద్వితీయం భిక్షాణామ్।

[2-2-3]

ప్రాప్తాపన్నే చ ద్వితీయయా ।। [2-2-4] ।।

`ఏకదేశినైకాధికరణే ఇతి నివృత్తమ్। ద్వితీయాసమాసే ప్రాప్తే వచనమిదమ్। సమాసవిధానాత్సోఽపి భవతి। ప్రాప్త, ఆపన్న - ఇత్యేతౌ ద్వితీయాన్తేన సహ సమస్యేతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। ప్రాప్తో జీవికామ్ ప్రాప్తజీవికః, జీవికాప్రాప్తః ఇతి వా। ఆపన్నో జీవికామ్ ఆపన్నజీవికః, జీవికాపన్నః ఇతి వా।

[2-2-4]

[K.2.102]

కాలాః పరిమాణినా ।। [2-2-5] ।।

పరిమాణమస్యాస్తీతి పరిమాణీ, తద్వాచినా సుబన్తేన సహ సామర్థ్యాత్పరిమాణవచనాః కాలశబ్దాః సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। షష్ఠీసమాసవిషయే యోగారమ్భః। మాసో జాతస్య మాసజాతః। సంవత్సరజాతః। [K.2.103] ద్వ్యహజాతః। త్ర్యహజాతః।।

[2-2-5]

[K.2.104]

నఞ్ ।। [2-2-6] ।।

నఞ్ సమర్థేన సుబన్తేన సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। న బ్రాహ్మణః అబ్రాహ్మణః। అవృషలః। - నఞో నలోపస్తిఙి క్షేపే -। అ పచసి త్వం జాల్మ।।

[2-2-6]

[K.2.107]

ఈషదకృతా ।। [2-2-7] ।।

` ఈషత్ ఇత్యయం శబ్దోఽకృదన్తేన సుపా సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమసో భవతి। - ఈషద్ గుణవచనేనేతి వక్తవ్యమ్ -। ఈషత్కడారః। ఈషత్పిఙ్గలః। ఈషద్వికటః। ఈషదున్నతః। ఈషత్పీతమ్। ఈషద్రక్తమ్। గుణవచనేనేతి కిమ్ ? ఇహ న భవతి -- ఈషద్ గార్గ్యః।।

[2-2-7]

షష్ఠీ ।। [2-2-8] ।।

షష్ఠ్యన్తం సుబన్తం సమర్థేన సుబన్తేన సహ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। రాజ్ఞః పురషో రాజపురుషః। బ్రాహ్మణకమ్బలః। - కృద్యోగా చ షష్ఠీ సమస్యత ఇతి వక్తవ్యమ్ -। ఇధ్మప్రవ్రశ్చనః। [K.2.108] పలాశశాతనః। కిమర్థమిదముచ్యతే ? `ప్రతిపదవిధానా చ షష్ఠీ న సమస్యతే ఇతి వక్ష్యతి, తస్యాయం పురస్తాదపకర్షః।।

[2-2-8]

యాజకాదిభిశ్చ ।। [2-2-9] ।।

పూర్వేణ సమాసః సిద్ధ ఏవ తస్య కర్తరి చ ఇతి ప్రతిషేధే ప్రాప్తే వచనమిదమారభ్యతే ప్రతిప్రసవార్థమ్। యాజకాదిభిః సహ షష్ఠీ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। బ్రాహ్మణయాజకః। క్షత్రియయాజకః। యాజక। పూజక। పరిచారక। పరిషేచక। స్నాతక। అధ్యాపక। ఉత్సాదక। ఉద్వర్త్తక। హోతృ। పోతృ। భర్తృ। రథగణక। పత్తిగణక। [K.2.109] - తత్రైస్థ్వశ్చ గుణైః షష్ఠీ సమస్యత ఇతి వక్తవ్యమ్ -। చన్దనగన్ధః। కపిత్థరసః। - గుణాత్తరేణ తరలోపశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -। సర్వేషాం శ్వేతతరః సర్వశ్వేతః, సర్వేషాం మహత్తరః సర్వమహాన్, న నిర్ధారణే ఇతి ప్రతిషేధే ప్రాప్తే వచనమిదమ్। సర్వశుక్లా గౌః।।

[2-2-9]

న నిర్ధారణే ।। [2-2-10] ।।

[K.2.110]

పూర్వేణ సమాసే ప్రాప్తే ప్రతిషేధ ఆరభ్యతే। నిర్ధారణే యా షష్ఠీ సా న సమస్యతే। జాతిగుణక్రియాభిః సముదాయాదేకదేశస్య పృథక్కరణం నిర్ధారణమ్। క్షత్రియః మనుష్యాణాం శూరతమః। కృష్ణా గవాం సమ్పన్నక్షీరతమా। ధావన్ అధ్వగానాం శీఘ్రతమః। - ప్రతిపదవిధానా చ షష్ఠీ న సమస్యత ఇతి వక్తవ్యమ్ -। సర్పిషః జ్ఞానమ్। మధునః జ్ఞానమ్।।

[2-2-10]

[K.2.111]

పూరణగుణసుహితార్థసదవ్యయతవ్యసమానాధికరణేన ।। [2-2-11] ।।

పూరణ, గుణ, సుహితార్థ, సద్, అవ్యయ, తవ్య, సమానాధికరణ -- ఇత్యేతైః సహ షష్ఠీ న సమస్యతే। అర్థశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే, తేన స్వరూపవిధిర్న భవతి। పూరణార్థే - ఛాత్రాణాం పఞ్చమః। ఛాత్రాణాం దశమః। గుణ - బలాకాయాః శౌక్ల్యమ్। కాకస్య కార్ష్ణ్యమ్। సుహితార్థాః = [K.2.112] తృప్త్యర్థాః। ఫలానాం సుహితః। ఫలానాం తృప్తః। సత్ - బ్రాహ్మణస్య

కుర్వన్। బ్రాహ్మణస్య కుర్వాణః। అవ్యయ -- బ్రాహ్మణస్య కృత్వా। బ్రాహ్మణస్య హృత్వా। తవ్య - బ్రాహ్మణస్య కర్తవ్యమ్। తవ్యతా సానుబన్ధకేన సమాసో [K.2.113] భవత్యేవ -- బ్రాహ్మణకర్తవ్యమ్। సమానాధికరణ -- శుకస్య మారావిదస్య, రాజ్ఞః పాటలిపుత్రకస్య, పాణినేః సూత్రకారస్య। కిం చ స్యాత్ ? పూర్వనిపాతస్యానియమః స్యాత్। అనన్తరాయాం తు ప్రాప్తౌ ప్రతిషిద్ధాయాం విశేషణం విశేష్యేణ ఇతి భవత్యేవ సమాసః। పూర్వనిపాతశ్చ తదా నియోగతో విశేషణస్యైవ।।

[2-2-11]

క్తేన చ పూజాయామ్ ।। [2-2-12] ।।

మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ ఇతి వక్ష్యతి, తస్యేదం గ్రహణమ్। పూజాగ్రహణముపలక్షణార్థమ్। [K.2.114] క్తో యః పూజాయాం విహిత స్తేన షష్ఠీ న సమస్యతే। రాజ్ఞాం మతః। రాజ్ఞాం బుద్ధః। రాజ్ఞాం పూజితః। పూజాయామితి కిమ్ ? ఛాత్రస్య హసితం ఛాత్రహసితమ్।।

[2-2-12]

[K.2.115]

అధికరణవాచినా చ ।। [2-2-13] ।।

క్తోఽధికరణే చ ధ్రౌవ్యగతిప్రత్యవసానార్థేభ్యః ఇతి వక్ష్యతి, తస్యేదం గ్రహణమ్। అధికరణవాచినా క్తేన షష్ఠీ న సమస్యతే। ఇదమేషామ్ ఆసితమ్। ఇదమేషాం యాతమ్। ఇదమేషాం భుక్తమ్।।

[2-2-13]

కర్మణి చ ।। [2-2-14] ।।

` క్తేన ఇతి నివృత్తమ్। కర్మగ్రహణం షష్ఠీవిశేషణమ్। కర్మణి చ యా షష్ఠీ సా న సమస్యతే। ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి ఇత్యస్యాః షష్ఠ్యా ఇదం గ్రహణమ్। ఆశ్చర్యః గవాం దోహః అగోపాలకేన। రోచతే ఓదనస్య భోజనం దేవదత్తేన। సాధు ఖలు పయసః పానం దేవదత్తేన। విచిత్రా సూత్రస్య కృతిః పాణినినా।।

[2-2-14]

[K.2.116]

తృజకారభ్యాం కర్తరి ।। [2-2-15] ।।

కర్తృగ్రహణం షష్ఠీవిశేషణమ్। కర్త్_రి యా షష్ఠీ సా తృచా అకేన చ సహ న సమస్యతే। భవతః శాయికా। భవతః ఆసికా। భవతః అగ్రగామికా। తృచ్ కర్త్_ర్యేవ విధీయతే తత్రప్రయోగే కర్తరి షష్ఠీ నాస్తి। తస్మాత్తృగ్గ్రహణముత్తరార్థమ్। కర్తరీతి కిమ్ ? ఇక్షుభక్షికాం మే ధారయసి॥

[2-2-15]

కర్త్_రి చ॥ [2-2-16] ॥

కర్త్_రి చ యౌ తృజకౌ తాభ్యాం సహ షష్ఠీ న సమస్యతే। సామర్థ్యాదకస్య [K.2.117] విశేషణార్థం కర్తృగ్రహణమితరత్ర వ్యభిచారాభావాత్। అపాం స్రష్టా। పురాం భేత్తా। వజ్రస్య భర్తా। నను చ భర్తృశబ్దో హ్యయం యాజకాదిషు పఠ్యతే ? సంబన్ధిశబ్దస్య పతిపర్యాయస్య తత్ర గ్రహణమ్। అకః ఖల్వపి ఓదనస్య భోజకః। సక్తూనాం పాయకః॥

[2-2-16]

నిత్యం క్రీడాజీవికయోః ॥ [2-2-17] ॥

`న ఇతి నివృత్తమ్, న తృజకౌ। నిత్యం సమాసో విధీయతే। క్రీడాయాం జీవికాయాం చ నిత్యం షష్ఠీ సమస్యతే, తత్పురుషశ్చ సమసో భవతి। తృచ్ క్రీడాజీవికయోర్నాస్తీత్యక ఏవోదాహ్రియతే -- ఉద్దాలకపుష్పభఞ్జికా। [K.2.118] వారణపుష్పప్రచాయికా। జీవికాయామ్ - దన్తలేఖకః, నఖలేఖకః। క్రీడాజీవికయోరితి కిమ్ ? ఓదనస్య భోజకః॥

[2-2-17]

కుగతిప్రాదయః ॥ [2-2-18] ॥

`నిత్యమ్ ఇతి వర్త్_తే। కుశబ్దోఽవ్యయం పరిగృహ్యతే, గత్యాదిభిః సాహచర్యాత్, న ద్రవ్యవచనః। కుగతిప్రాదయః సమర్థేన శబ్దాన్తరేణ సహ నిత్యం సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। కుః పాపార్థే - కుపురుషః। గతి - ఉరరీకృతమ్, యదూరీకరోతి। ప్రాదయః -- దుర్నిన్దాయామ్, దుష్పురుషః। స్వతీ పూజాయామ్, సుపురుషః, అతిపురుషః, ఆపిఙ్గలః। [K.2.119] ప్రాయికం చైతదుపాధివచనమ్। అన్యత్రాపి హి సమాసో దృశ్యతే। కోష్ణమ్, కవోష్ణమ్, కదుష్ణమ్, దుష్కృతమ్। అతిస్తుతమ్। ఆబద్ధమ్ ఇతి। - ప్రదయో గతాద్యర్థే ప్రథమయా -। ప్రగత ఆచార్యః ప్రాచార్యః। ప్రాన్తేవాసీ। - అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయా -। అతిక్రాన్తః ఖట్వామ్ అతిఖట్వః। అతిమాలః। - అవాదయః క్రుష్టాద్యర్థే తృతీయయా -। అవక్రుష్టః కోకిలయా అవకోకిలః। - పర్యాదయోగ్లానాద్యర్థే చతుర్థ్యా -। పరిగ్లానోఽధ్యయనాయ పర్యధ్యయనః। అలం కుమార్యై

అలంకుమారిః। [K.2.120] - నిరాదయః క్రాన్తాద్యర్థే పఞ్చమ్యా -। నిష్క్రాన్తః కౌశామ్బ్యాః, నిష్కౌశామ్బిః। నిర్వారాణసిః। - ఇవేన సహ సమాసో విభక్త్యలోపః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం

చ వక్తవ్యమ్- I వాససీఇవ I - ప్రాదిప్రసఙ్గే కర్మప్రవచనీయానాం ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - I వృక్షం ప్రతి విద్యోతతే విద్యుత్ I సాధుర్దేవదత్తో మాతరం ప్రతి II

[2-2-18]

ఉపపదమతిఙ్ II [2-2-19] II

`నిత్యమ్ ఇతి వర్తతే I ఉపపదమతిఙన్తం సమర్థేన శబ్దాన్తరేణ సహ సమస్యతే నిత్యమ్, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి I కుమ్భకారః I నగరకారః I అతిఙితి కిమ్ ? ఏధాన్ ఆహారకః వ్రజతి I [K.2.121] నను చ `సుప్ సుపా ఇతి వర్త్తతే, తత్ర కుతస్తిఙన్తేన సహ సమాసప్రసఙ్గః ? ఏతజ్జ్ఞాపయతి -- `ఏతయోర్యోగయోః సుప్ సుపేతి న సంబధ్యతే [K.2.122] ఇతి I తేన `గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సహ సమాసవచనం ప్రాక్సుబుత్పత్తేః ఇత్యేతదుపపన్నం భవతి I అశ్వక్రీతీ I ధనక్రీతీ II

[2-2-19]

[K.2.124]

అమైవావ్యయేన II [2-2-20] II

పూర్వేణైవ సమాసే సిద్ధే నియమార్థం వచనమ్ I అవ్యయేనోపపదస్య యః సమాసః సోఽమైవ భవతి, నాన్యేన I స్వాదుఙ్కారం భుఙ్క్తే I సమ్పన్నఙ్కారం భుఙ్క్తే I లవణఙ్కారం భుఙ్క్తే I అమైవేతి కిమ్ ? కాలసమయవేలాసు తుమున్ - కాలః భోక్తుమ్ I ఏవకారకరణముపపదవిశేషణార్థమ్ -- అమైవ యత్తుల్యవిధానముపపదం [K.2.125] తస్య సమాసో యథా స్యాత్, అమా చాన్యేన చ యత్తుల్యవిధానం తస్య మా భూత్ - అగ్రే భుక్త్వా, అగ్రే భోజమ్ II

[2-2-20]

తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామ్ II [2-2-21] II

`అమైవ ఇత్యనువర్త్తతే I ఉపదంశస్తృతీయాయామ్ ఇత్యతః ప్రభృతి యాన్యుపపదాని తాన్యమైవావ్యయేన సహాన్యతరస్యాం సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి I [K.2.126] ఉభయత్రవిభాషేయమ్ I యదమైవ తుల్యవిధానముపపదం తస్య ప్రాప్తే, యథా -- ఉపదంశస్తృతీయాయామ్ ఇతి I యత్పునరమా చాన్యేన చ తుల్యవిధానం తస్యాప్రాప్తే, యథా -- అవ్యయే యథాభిప్రేతాఖ్యానే కృఞః క్త్వాణములౌ ఇతి, మూలకోపదంశం భుఙ్క్తే, మూలకేనోపదంశం భుఙ్క్తే I ఉచ్చైః కారమాచష్టే I ఉచ్చైఃకారమ్ I అమైవేత్యేవ -- పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేషు, పర్యాప్తః భోక్తుమ్ I ప్రభుః భోక్తుమ్ II

[2-2-21]

క్త్వా చ ।। [2-2-22] ।।

`అమైవ ఇతి పూర్వయోగేఽనువృత్తమ్, తేనాన్యత్ర న ప్రాప్నోతీతి వచనమారభ్యతే। క్త్వాప్రత్యయేన సహ తృతీయాప్రభృతీన్యుపపదాని అన్యతరస్యాం సమస్యన్తే, తత్పురుషశ్చ సమాసో భవతి। ఉచ్చైఃకృత్య। ఉచ్చైః కృత్వా। అవ్యయే యథాభిప్రేతాఖ్యానే ఇతి క్త్వాప్రత్యయః। సమాసపక్షే ల్యబేవ। తృతీయాప్రభృతీనీత్యేవ -- అలం కృత్వా। ఖలు కృత్వా।।

[2-2-22]

శేషో బహువ్రీహిః ।। [2-2-23] ।।

ఉపయుక్తాదన్యః శేషః। శేషః సమాసో బహువ్రీహిసఞ్జ్ఞో భవతి। కశ్చ [K.2.127] శేషః ? యత్రాన్యః సమాసో నోక్తః। వక్ష్యతి -- అనేకమన్యపదార్థే । చిత్రగుః। శబలగుః। కృష్ణోత్తరాసఙ్గః। శేష ఇతి కిమ్ ? ఉన్మత్తగఙ్గమ్, లోహితగఙ్గమ్। బహువ్రీహిప్రదేశాః -- న బహువ్రీహౌ ఇత్యేవమాదయః।।

[2-2-23]

అనేకమన్యపదార్థే ।। [2-2-24] ।।

అనేకం సుబన్తమన్యపదార్థే వర్తమానం సహ సమస్యతే, బహువ్రీహిశ్చ [K.2.128] సమాసో భవతి। ప్రథమార్థమేకం వర్జయిత్వా సర్వేషు విభక్త్యర్థేషు బహువ్రీహిర్భవతి। ప్రాప్తముదకం యం గ్రామం ప్రాప్తోదకః గ్రామః। ఊఢరథః అనఙ్వాన్। [K.2.129] ఉపహృతపశూ రుద్రః। ఉద్ధృతౌదనా స్థాలీ। చిత్రగుః దేవదత్తః। వీరపురుషకః గ్రామః। ప్రథమార్థే తు న భవతి। వృష్టే దేవే గతః। అనేకగ్రహణం కిమ్ ? బహూనామపి యథా స్యాత్,

సుసూక్ష్మజటకేశేన సుగజాజినవాససా।

సమన్తశితిరన్ధ్రేణ ద్వయోర్వృత్తౌ న సిధ్యతి।।

[K.2.130] - బహువ్రీహిః సమానాధికరణానామితి వక్తవ్యమ్ -। వ్యధికరణానాం మా భూత్ -- పఞ్చభిః భుక్తమ్ అస్య। - అవ్యయానాం చ బహువ్రీహిర్వక్తవ్యః -। ఉచ్చైర్ముఖః। నీచైర్ముఖః। [K.2.131] - సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్యోత్తరపదలోపశ్చ వక్తవ్యః -। కణ్ఠే స్థితః కాలోఽస్య కణ్ఠేకాలః। ఉరసిలోమా। ఉష్ట్రస్య ముఖమివ ముఖం యస్య స ఉష్ట్రముఖః। ఖరముఖః। - సముదాయవికారషష్ఠ్యాశ్చ బహువ్రీహిరుత్తరపదలోపశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -। [K.2.132] కేశానాం సఙ్ఘాతః, కేశసఙ్ఘాతః, కేశసఙ్ఘాతః = చూడాఽస్య కేశచూడః। సువర్ణస్య వికారోఽలంకారోఽస్య సువర్ణాలఙ్కారః। - ప్రాదిభ్యో ధాతుజస్యోత్తరపదస్య లోపశ్చ వా బహువ్రీహిర్వక్తవ్యః -। ప్రపతితం పర్ణమస్య ప్రపర్ణః, ప్రపతితపర్ణః। ప్రపతితం పలాశమస్య ప్రపలాశః। - నఞోఽస్త్యర్థానాం బహువ్రీహిర్వా చోత్తరపదలోపశ్చ వక్తవ్యః -। అవిద్యమానః పుత్రో యస్య

అపుత్రః। అవిద్యమానభార్యః అభార్యః। - సుబధికారేఽస్తిక్షీరాదీనాం బహువ్రీహిర్వక్తవ్యః -। అస్తిక్షీరా బ్రాహ్మణీ। అస్త్యాదయో నిపాతాః ।।

[2-2-24]

[K.2.133]

సంఖ్యయాఽవ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యాః సంఖ్యేయే ।। [2-2-25] ।।

సంఖ్యేయే యా సంఖ్యా వర్త్తతే తయా సహావ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యాః సమస్యన్తే, బహువ్రీహిశ్చ సమాసో భవతి। అవ్యయ -- ఉపదశాః। ఉపవింశాః। ఆసన్నదశాః। ఆసన్నవింశాః। అదూరదశాః। అదూరవింశాః। [K.2.134] అధికదశాః। అధికవింశాః। సంఖ్యా -- ద్విత్రాః। త్రిచతురాః। ద్విదశాః। సంఖ్యయేతి కిమ్ ? పఞ్చ బ్రాహ్మణాః। అవ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యా [K.2.135] ఇతి కిమ్ ? బ్రాహ్మణాః పఞ్చ। సంఖ్యేయే ఇతి కిమ్ ? అధికా వింశతిః గవామ్।।

[2-2-25]

దిఙ్నామాన్యన్తరాలే ।। [2-2-26] ।।

దిశాం నామాని = దిఙ్నామాని। దిఙ్నామాని సుబన్తాని అన్తరాలే వాచ్యే సమస్యన్తే, బహువ్రీహిశ్చ సమాసో భవతి। దక్షిణస్యాశ్చ పూర్వస్యాశ్య దిశోర్యదన్తరాలమ్ దక్షిణపూర్వా దిక్। పూర్వోత్తరా। ఉత్తరపశ్చిమా। పశ్చిమదక్షిణా।। [K.2.136] - సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః -। నామగ్రహణం రూఢ్యర్థమ్, ఇహ మా భూత్ - ఐన్ద్ర్యాశ్చ కౌబేర్యాశ్చ దిశోర్యదన్తరాలమితి।।

[2-2-26]

తత్ర తేనేదమితి సరూపే ।। [2-2-27] ।।

`తత్ర ఇతి సప్తమ్యన్తం గృహ్యతే। `తేన ఇతి తృతీయాన్తమ్। సరూపగ్రహణం ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే। తత్రేతి సప్తమ్యన్తే సరూపే పదే తేనేతి చ తృతీయాన్తే ఇదమిత్యేతస్మిన్నర్థే సమస్యేతే, బహువ్రీహిశ్చ సమాసో భవతి। ఇతికరణశ్చేహ వివక్షార్థో లౌకికార్థమనుసారయతి। తతో గ్రహణం, ప్రహరణం, కర్మవ్యతీహారో, యుద్ధం చ సమాసార్థ ఇతి సర్వమితికరణాల్లభ్యతే। [K.2.137] యత్త్రేతి నిర్దిష్టం గ్రహణం చేత్తద్భవతి, యత్తేనేతి నిర్దిష్టం ప్రహరణం చేత్తద్భవతి, యదిదమితి నిర్దిష్టం యుద్ధం చేత్తద్భవతి। కేశేషు కేశేషు చ గృహీత్వా ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం కేశాకేశి। కచాకచి। దణ్డైశ్చ దణ్డైశ్చ ప్రహృత్య ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం దణ్డాదణ్డి। ముసలాముసలి। ఇచ్ కర్మవ్యతీహారే ఇతి ఇచ్ సమాసాన్తః, స

చావ్యయమ్। అన్యేషామపి దృశ్యతే పూర్వపదస్య దీర్ఘత్వమ్। సరూపగ్రహణం కిమ్? హలైశ్చ ముసలైశ్చ ప్రహృత్య ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తమ్।।

[2-2-27]

తేన సహేతి తుల్యయోగే ।। [2-2-28] ।।

`సహ ఇత్యేతచ్ఛబ్దరూపం తుల్యయోగే వర్తమానం తేన ఇతి తృతీయాన్తేన సహ [K.2.138] సమస్యతే, బహువ్రీహిశ్చ సమాసో భవతి। సహ పుత్రేణాగతః సపుత్రః। సచ్ఛాత్రః। సకర్మకరః। తుల్యయోగ ఇతి కిమ్? సహైవ దశభిః

పుత్రైః భారం వహతి గర్దభీ। విద్యమానైరేవ దశభిః పుత్రైర్భారం వహతీత్యర్థః। కథం సకర్మకః, సలోమకః, సపక్షకః ఇతి? న హ్యత్ర తుల్యయోగో గమ్యతే, కిం తర్హి? విద్యమానతా। ప్రాయికం `తుల్యయోగే ఇతి విశేషణమ్, అన్యత్రాపి సమాసో దృశ్యతే।।

[2-2-28]

చార్థే ద్వన్ద్వః ।। [2-2-29]।।

`అనేకమ్ ఇతి వర్తతే। అనేకం సుబన్తం చార్థే వర్త్_మానం సమస్యతే, ద్వన్ద్వసంజ్ఞశ్చ సమాసో భవతి। సముచ్చయాన్వాచయేతరేతరయోగసమాహారాశ్చార్థాః। తత్ర సముచ్చయాన్వాచయయోరసామర్థ్యాన్నాస్తి సమాసః। ఇతరేతరయోగే సమాహారే చ సమాసో విధీయతే। ప్లక్షశ్చ న్యగ్రోధశ్చ ప్లక్షన్యగ్రోధౌ। ధవశ్చ ఖదిరశ్చ పలాశశ్చ ధవఖదిరపలాశాః। వాక్చ త్వక్చ వాక్త్వచమ్। వాగ్దృషదమ్। ద్వన్ద్వప్రదేశాః - ద్వన్ద్వే చ ఇత్యేవమాదయః।।

[2-2-29]

[K.2.141]

ఉపసర్జనం పూర్వమ్ ।। [2-2-30] ।।

`సమాసే ఇతి వర్త్_తే। ఉపసర్జనసంజ్ఞకం సమాసే పూర్వం ప్రయోక్తవ్యమ్। పూర్వవచనం పరప్రయోగనివృత్త్యర్థమ్। అనియమో హి స్యాత్। ద్వితీయా - [K.2.142] కష్టశ్రితః। తృతీయా -- శఙ్కులాఖణ్డః। చతుర్థీ -- యూపదారు। పఞ్చమీ -- వృకభయమ్। షష్ఠీ -- రాజపురుషః। సప్తమీ -- అక్షశౌణ్డః।।

[2-2-30]

రాజదన్తాదిషు పరమ్ ।। [2-2-31] ।।

పూర్వనిపాతే ప్రాప్తే పరప్రయోగార్థం వచనమ్। రాజదన్తాదిషు పరముపసర్జనం ప్రయోక్తవ్యమ్। న కేవలముపసర్జనస్య, అన్యస్యాపి యథాలక్షణం విహితస్య పూర్వనిపాతస్యాపవాదః పరనిపాతో విధీయతే। దన్తానాం రాజా రాజదన్తః। వనస్యాగ్రే

అగ్రేవణమ్। నిపాతనాదలుక్। రాజదన్తః। అగ్రేవణమ్। లిప్తవాసితమ్। నగ్నముషితమ్। సిక్తసంమృష్టమ్। మృష్టలుఞ్చితమ్। అవక్లిన్నపక్వమ్। అర్పితోప్తమ్। ఉప్తగాఢమ్। పూర్వకాలస్య పరనిపాతః -- ఉలూఖలముసలమ్। తణ్డులకిణ్వమ్। [K.2.143] దృషదుపలమ్। ఆరగ్వాయనబన్ధకీ। చిత్రరథబాహ్లీకమ్। ఆవన్త్యశ్మకమ్। శూద్రార్యమ్। స్నాతకరాజానౌ। విష్వక్సేనార్జునౌ। అక్షిభ్రువమ్। దారగవమ్। శబ్దార్థౌ। ధర్మార్థౌ। కామార్థౌ। అనియమశ్చాత్రేష్యతే। అర్థశబ్దౌ। అర్థధర్మౌ। అర్థకామౌ। తత్కథమ్ ? వక్తవ్యమిదమ్ - ధర్మాదిషూభయమితి। వైకారికతమ్। గజవాజమ్। గోపాలధానీపూలాసమ్। పూలాసకకరణ్డమ్। స్థూలపూలాసమ్। ఉశీరబీజమ్। సిఞ్జాస్థమ్। చిత్రాస్వాతీ। భార్యాపతీ। జాయాపతీ। జమ్పతీ। దమ్పతీ। జాయాశబ్దస్య జమ్భావో దమ్భావశ్చ నిపాత్యతే। పుత్రపతీ। పుత్రపశూ। కేశశ్మశ్రూ। శ్మశ్రుకేశౌ। శిరోబీజమ్। సర్పిర్మధునీ। మధుసర్పిషీ। ఆద్యన్తౌ। అన్తాదీ। గుణవృద్ధీ। వృద్ధిగుణౌ।।

[2-2-31]

ద్వన్ద్వే ఘి ।। [2-2-32] ।।

` పూర్వమ్ ఇతి వర్త్_తే। ద్వన్ద్వే సమాసే ఘ్యన్తం పూర్వం ప్రయోక్తవ్యమ్। [K.2.144] పటుగుప్తౌ। మృదుగుప్తౌ। అనేకప్రాప్తావేకస్య నియమః, శేషే త్వనియమః। పటుమృదుశుక్లాః। పటుశుక్లమృదవః। ద్వన్ద్వ ఇతి కిమ్ ? విస్పష్టపటుః।।

[2-2-32]

అజాద్యదన్తమ్ ।। [2-2-33] ।।

` ద్వన్ద్వే ఇతి వర్త్_తే। అజాద్యదన్తం శబ్దరూపం ద్వన్ద్వే సమాసే పూర్వం ప్రయోక్తవ్యమ్। ఉష్ట్రఖరమ్। ఉష్ట్రశశకమ్। - బహుష్వనియయమః - అశ్వరథేన్ద్రాః। ఇన్ద్రరథాశ్వాః। - ద్వన్ద్వే ఘ్యన్తాదజాద్యదన్తం విప్రతిషేధేన -। ఇన్ద్రాగ్నీ। ఇన్ద్రవాయూ। తపరకరణం కిమ్ ? అశ్వావృషౌ, వృషాశ్వే ఇతి వా ।।

[2-2-33]

[K.2.145]

అల్పాచ్తరమ్ ।। [2-2-34] ।।

` ద్వన్ద్వే ఇతి వర్త్_తే। అల్పాచ్తరం శబ్దరూపం ద్వన్ద్వే సమాసే పూర్వం ప్రయోక్తవ్యమ్। ప్లక్షశ్చ న్యగ్రోధశ్చ ప్లక్షన్యగ్రోధౌ। ధవఖదిరపలాశాః। బహుష్వనియమః -- శఙ్ఖదున్దుభివీణాః। వీణాశఙ్ఖదున్దుభయః। - ఋతునక్షత్రాణామానుపూర్వ్యేణ

సమానాక్షరాణాం పూర్వనిపాతో వక్తవ్యః -। హేమన్తశిశిరవసన్తాః। చిత్రాస్వాతీ। కృత్తికారోహిణ్యౌ। [K.2.146] సమానాక్షరాణామితి కిమ్ ? గ్రీష్మవసన్తౌ। - లఘ్వక్షరం పూర్వం

నిపతతీతి వక్తవ్యమ్ -। కుశకాశమ్। శరశాదమ్। - అభ్యర్హితం చ పూర్వం నిపతతీతి వక్తవ్యమ్ -। మాతాపితరౌ। శ్రద్ధామేధే। దీక్షాతపసీ। - వర్ణానామానుపూర్వ్యేణ పూర్వనిపాతః -। బ్రాహ్మణక్షత్రియవిట్శూద్రాః। సమానాక్షరాణామిత్యత్ర నాస్తి। - భ్రాతుశ్చ జ్యాయసః పూర్వనిపాతో వక్తవ్యః -। యుధిష్ఠిరార్జునౌ। - సంఖ్యాయా అల్పీయస్యాః పూర్వనిపాతో వక్తవ్యః। - ద్విత్రాః। త్రిచతురాః। నవతిశతమ్।।

[2-2-34]

[K.2.147]

సప్తమీవిశేషణే బహువ్రీహౌ ।। [2-2-35] ।।

సర్వోపసర్జనత్వాద్బహువ్రీహేరనియమే ప్రాప్తే నియమార్థం వచనమ్। సప్తమ్యన్తం విశేషణం చ బహువ్రీహిసమాసే పూర్వం ప్రయోక్తవ్యమ్। కణ్ఠేకాలః। ఉరసిలోమా। విశేషణమ్ - చిత్రగుః। శబలగుః। - సర్వనామసంఖ్యయోరుపసంఖ్యానమ్ -। సర్వశ్వేతః। సర్వకృష్ణః। ద్విశుక్లః। ద్వికృష్ణః। అనయోరేవ మిథః సమ్ప్రధారణాయాం పరత్వాత్సంఖ్యాయాః పూర్వనిపాతః। ద్వ్యన్యః। త్ర్యన్యః। - వా ప్రియస్య పూర్వనిపాతః -। గుడప్రియః। ప్రియగుడః। - సప్తమ్యాః పూర్వనిపాతే ప్రాప్తే గడ్వాదిభ్యః సప్తమ్యన్తం పరమ్ -। గడుకణ్ఠః। గడుశిరాః। కథం వహేగడుః ? ప్రాప్తస్య చాబాధా వ్యాఖ్యేయా।।

[2-2-35]

[K.2.148]

నిష్ఠా ।। [2-2-36] ।।

నిష్ఠాన్తం చ బహువ్రీహిసమాసే పూర్వం ప్రయోక్తవ్యమ్। కృతకటః। భిక్షితభిక్షః। అవముక్తోపానత్కః। ఆహూతసుబ్రహ్మణ్యః। నను విశేషణమేవాత్ర నిష్ఠా? నైష నియమః, విశేషణవిశేష్యభావస్య వివక్షానిబన్ధత్వాత్। కటే కటేన కృతమితి వా విగ్రహీతవ్యమ్। - నిష్ఠాయాః పూర్వనిపాతే జాతికాలసుఖాదిభ్యః పరవచనమ్ -। శార్ఙ్గజగ్ధీ। పలాణ్డుభక్షితీ। మాసజాతః। సంవత్సరజాతః। సుఖజాతః। [K.2.149] దుఃఖజాతః। కథం కృతకటః, భుక్తౌదనః? ప్రాప్తస్య చాబాధా వ్యాఖ్యేయా।। - ప్రహరణార్థేభ్యశ్చ పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ -। అస్యుద్యతః। దణ్డపాణిః। కథమ్ ఉద్యతగదః, ఉద్యతాసిః ? ప్రప్తస్య చాబాధా వ్యాఖ్యేయా।।

[2-2-36]

వాఽఽహితాగ్న్యాదిషు ।। [2-2-37] ।।

` నిష్ఠా ఇతి పూర్వనిపాతే ప్రాప్తే వికల్ప ఉచ్యతే। ఆహితాగ్న్యాదిషు నిష్ఠాన్తం పూర్వం వా ప్రయోజ్యమ్। అగ్న్యాహితః। ఆహితాగ్నిః। జాతపుత్రః। పుత్రజాతః। జాతదన్తః। జాతశ్మశ్రుః।

తైలపీతః। ఘృతపీతః। ఊఢభార్యః। గతార్థః। ఆకృతిగణశ్చాయమ్। తేన గడుకణ్ఠప్రభృతయ ఇహైవ ద్రష్టవ్యాః॥

[2-2-37]

కడారాః కర్మధారయే ॥ [2-2-38] ॥

గుణశబ్దానాం విశేషణత్వాత్పూర్వనిపాతే ప్రాప్తే వికల్ప ఉచ్యతే। కడారాదయః శబ్దాః కర్మధారయే సమాసే వా పూర్వం ప్రయోక్తవ్యాః। కడారజైమినిః। జైమినికడారః। [K.2.150] కడార। గడుల। కాణ। ఖఞ్జ। కుణ్ఠ। ఖఞ్జర। ఖలతి। గౌర। వృద్ధ। భిక్షుక। పిఙ్గల। తను। వటర। కర్మధారయ ఇతి కిమ్ ? కడారపురుషః గ్రామః॥

ఇతి శ్రీజయాదిత్యరచితాయాం కాశికాయాం వృత్తౌ

ద్వితీయాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః॥

[2-2-38]

అథ ద్వితీయాధ్యాయే తృతీయః పాదః

అనభిహితే ।। [2-3-1] ।।

 `అనభిహితే ఇత్యధికారోఽయం వేదితవ్యః। యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః, `అనభిహిత ఇత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్। అనభిహితే = అనుక్తే, అనిర్ధిష్టే కర్మాదౌ విభక్తిర్భవతి। కేనానభిహితే। తిఙ్కృత్తద్ధితసమాసైః, పరిసంఖ్యానమ్। వక్ష్యతి--కర్మణి ద్వితీయా(2-3-2537), కటం కరోతి। గ్రామం గచ్ఛతి। అనభిహిత ఇతి కిమ్ ? తిఙ్-క్రియతే కటః। కృత్-కృతః కటః। తద్ధిత-శత్యః,శతికః। సమాస-ప్రాప్తముదకం యం గ్రామం ప్రాప్తోదకో గ్రామః। పరిసంఖ్యానం కిమ్ ? కటం కరోతి భీష్మముదారం దర్శనీయమ్।(మ.భా.1.440) బహుషు బహువచనమ్(మ.భా.(1-4-21187) ఇత్యేవమాదినా సంఖ్యా వాచ్యత్వేన విభక్తీనాముపదిష్టాః, తత్ర విశేషణార్థమిదమారభ్యతే-అనభిహితకర్మాద్యాశ్రయేష్వేకత్వాదిషు ద్వితీయాదయో వేదితవ్యా ఇతి।(మ.భా.1.440)

[2-3-1]

కర్మణి ద్వితీయా ।। [2-3-2] ।।

 ద్వితీయాదయః శబ్దాః పూర్వాచార్యైః సుపాం త్రికేషు స్మర్యన్తే, తైరేవాత్ర వ్యవహారః। కర్మణి కారకే యా సంఖ్యా తత్ర ద్వితీయా విభక్తిర్భవతి। కటం కరోతి। గ్రామం గచ్ఛతి। - ఉభసర్వతసోః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు। ద్వితీయాఽఽమ్రేడితాన్తేషు తతోఽన్యాపి దృశ్యతే -।।(మ.భా.1.444)ఉభయతో గ్రమమ్। సర్వతో గ్రామమ్। ధిగ్దేవదత్తమ్। ఉపర్యుపరి। అధ్యధి గ్రామమ్। అధోఽధో గ్రామమ్।। - అభితః-పరితః-సమయా-నికషా-హా-ప్రతియోగేషు చ దృశ్యతే -(మ.భా.1.443)। అభితో గ్రామమ్। పరితో గ్రామమ్। నికషా గ్రామమ్। హా దేవదత్తమ్। బుభుక్షితం న ప్రతిభాతి కిఞ్చిత్।।

[2-3-2]

తృతీయా చ హోశ్ఛన్దసి ।। [2-3-3] ।।

 `కర్మణి ఇతి వర్త్తతే। ద్వితీయాయాం ప్రాప్తాయాం తృతీయా విధీయతే, చశబ్దాత్సా చ భవతి। ఛన్దసి విషయే జుహోతేః కర్మణి కారకే తృతీయా విభక్తిర్భవతి, ద్వితీయా చ । యవాగ్వాఽగ్నిహోత్రం జుహోతి। యవాగూమగ్నిహోత్రం జుహోతి।।

[2-3-3]

అన్తరాన్తరేణ యుక్తే ।। [2-3-4] ।।

ద్వితీయా స్వర్యతే, న తృతీయా। అన్తరాఽన్తరేణశబ్దౌ నిపాతౌ సాహచర్యాద్ గృహ్యేతే। ఆభ్యాం యోగే ద్వితీయా విభక్తిర్భవతి। షష్ఠ్యపవాదోఽయం యోగః। తత్రాన్తరాశబ్దో మధ్యమాధేయప్రధానమాచష్టే। అన్తరేణశబ్దస్తు తచ్చ వినార్థం చ । అన్తరా త్వాం చ మాం చ కమణ్డలుః। అన్తరేణ త్వాం చ మాం చ కమణ్డలుః। అన్తరేణ పురుషకారం న కిఞ్చిల్లభ్యతే। యుక్తగ్రహణం కిమ్ ? అన్తరా తక్షశిలాం చ పాటలిపుత్రం స్రుఘ్నస్య ప్రాకారః।।

[2-3-4]

కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే ।। [2-3-5] ।।

కాలశబ్దేభ్యోఽధ్వశబ్దేభ్యశ్చ ద్వితీయా విభక్తిర్భవతి అత్యన్తసంయోగే గమ్యమానే। క్రియాగుణద్రవ్యైః సాకల్యేన కాలాధ్వనోః సంబన్ధః = అత్యన్తసంయోగః। మాసమధీతే। సంవత్సరమధీతే। మాసం కల్యాణీ। సంవత్సరం కల్యాణీ। మాసం గుడధానాః। అధ్వనః ఖల్వపి-క్రోశమధీతే। యోజనమధీతే। క్రోశం కుటిలా నదీ। క్రోశం పర్వతః। యోజనం పర్వతః। అత్యన్తసంయోగ ఇతి కిమ్ ? మాసస్య ద్విరధీతే। క్రోశస్యైకదేశే పర్వతః। యోజనస్యైకదేశే పర్వతః।।

[2-3-5]

అపవర్గే తృతీయా ।। [2-3-6] ।।

`కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే ఇతి వర్త్తతే। అపవర్గః = ఫలప్రాప్తౌ సత్యాం క్రియాపరిసమాప్తిః। అపవర్గే గమ్యమానే కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే తృతీయా విభక్తిర్భవతి। మాసేనానువాకోఽధీతః। సంవత్సరేణానువాకోఽధీతః। అధ్వనః--క్రోశేనానువాకోఽధీతః। యోజనేనానువాకోఽధీతః। అపవర్గ ఇతి కిమ్ ? క్రోశమధీతోఽనువాకః। మాసమధీతః। కర్తవ్యావృత్తౌ ఫలసిద్ధేరభవాత్తృతీయా న భవతి। మాసమధీతోఽనువాకో న చానేన గృహీతః।।(మ.భా.1.446)

[2-3-6]

సప్తమీపఞ్చమ్యౌ కారకమధ్యే ।। [2-3-7] ।।

`కాలాధ్వనోః ఇతి వర్త్తతే। కారకయోర్మధ్యే యౌ కాలాధ్వానౌ తాభ్యాం సప్తమీపఞ్చమ్యౌ విభక్తీ భవతః। అద్య భుక్త్వా దేవదత్తో ద్వ్యహే భోక్తా, ద్వ్యహాద్వా భోక్తా। త్ర్యహే త్రయహాద్వా భోక్తా। కర్తృశక్త్యోర్మధ్యే కాలః। ఇహస్థోఽయమిష్వాసః క్రోశే లక్ష్యం విధ్యతి। క్రోశాల్లక్ష్యం విధ్యతి।(మ.భా.1.446) కర్తృకర్మణోః కారకయోః కర్మాపాదానయోః కర్మాధికరణయోర్వా మధ్యే క్రోశః। సంఖ్యాతానదేశో న భవతి; అస్వరితత్వాత్।।

[2-3-7]

కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా ।। [2-3-8] ।।

కర్మప్రవచనీయైర్యుక్తే ద్వితీయా విభక్తిర్భవతి। అనుర్లక్షణే(1-4-84547)। శాకల్యస్య సంహితామను ప్రావర్షత్। ఆగస్త్యమన్వసిఞ్చత్ప్రజాః।।

[2-3-8]

యస్మాదధికం యస్య చేశ్వరవచనం తత్ర సప్తమీ ।। [2-3-9] ।।

`కర్మప్రవచనీయయుక్తే ఇతి వర్త్తతే। యస్మాదధికం యస్య చేశ్వరవచనం కర్మప్రవచనీయైర్యుక్తే తత్ర సప్తమీ విభక్తిర్భవతి। ఉపఖార్యాం ద్రోణః। ఉపని ష్కే కార్షాపణమ్। `యస్య చేశ్వరవచనమ్ ఇతి స్వస్వామినోర్ద్వయోరపి పర్యాయేణ సప్తమీ విభక్తిర్భవతి। అధి బ్రహ్మదత్తేపాఞ్చాలాః, అధి పాఞ్చాలేషు బ్రహ్మదత్త ఇతి। ద్వితీయాపవాదో యోగః।।

[2-3-9]

పఞ్చమ్యపాఙ్పరిభిః ।। [2-3-10] ।।

అప, ఆఙ్, పరి-ఇత్యేతైః కర్మప్రవచనీయైర్యోగే పఞ్చమీ విభక్తిర్భవతి। అప త్రిగర్తేభ్యో వృష్టో దేవః। ఆ పాటలిపుత్రాద్ వృష్టో దేవః। పరి పరి త్రిగర్తేభ్యో వృష్టో దేవః। అపేన సాహచర్యాత్పరేర్వర్జనార్థస్య గ్రహణమ్, తేనేహ న భవతి--వృక్షం పరి విద్యోతతే విద్యుత్।।

[2-3-10]

ప్రతినిధిప్రతిదానే చ యస్మాత్ ।। [2-3-11] ।।

ముఖ్యసదృశః = ప్రతినిధిః। దత్తస్య ప్రతినిర్యాతనమ్ = ప్రతిదానమ్। యస్మాత్ప్రతినిధిర్యతశ్చ ప్రతిదానం తత్ర కర్మప్రవచనీయయుక్తే పఞ్చమీ విభక్తిర్భవతి। అభిమన్యురర్జునతః ప్రతి। ప్రద్యుమ్నో వాసుదేవతః ప్రతి। మాషానస్మై తిలేభ్యః ప్రతియచ్ఛతి। నను చ ప్రతినిధిప్రతిదానే కర్మప్రవచనీయయుక్తే, న తు యతః ప్రతినిధిప్రతిదానే ? నైష దోషః, సమ్బన్ధసమ్బన్ధాత్తస్యాపి యోగోఽస్త్యేవ।।

[2-3-11]

గత్యర్థకర్మణి ద్వితీయాచతుర్థ్యౌ చేష్టాయామనధ్వని ।। [2-3-12] ।।

గత్యర్థనాం ధాతూనాం చేష్టాక్రియాణాం పరిస్పన్దక్రియాణాం కర్మణి కారకేఽధ్వవర్జితే ద్వితీయాచతుర్థ్యౌ భవతః। గ్రామం గచ్ఛతి,గ్రామాయ గచ్ఛతి। గ్రామం వ్రజతి,గ్రామాయ వ్రజతి। గత్యర్థగ్రహణం కిమ్ ? ఓదనం పచతి। కర్మణి ఇతి కిమ్ ? అశ్వేన వ్రజతి। చేష్టాయామితి కిమ్ ? మనసా పాటలిపుత్రం గచ్ఛతి। అనధ్వని ఇతి కిమ్ ? అధ్వానం గచ్ఛతి। అధ్వనీత్యర్థగ్రహణమ్(మ.భా.1.448) పన్థానం గచ్ఛతి। మార్గం గచ్ఛతి।

ఆస్థితప్రతిషేధశ్చాయం విజ్ఞేయః(మ.భా.1.448)। ఆస్థితః సమ్ప్రాప్తః, ఆక్రాన్త ఉచ్యతే। యత్ర తు ఉత్పథేన పన్థానం గచ్ఛతి, తత్ర భవితవ్యమేవ చతుర్థ్యా, పథే గచ్ఛతి ఇతి(మ.భా.1.448)। ద్వితీయాగ్రహణం కిమ్ ? న చతుర్థ్యేవ వికల్ప్యేత, అపవాదవిషయేఽపి యథా స్యాత్। గ్రామం గన్తా। గ్రామాయ గన్తా। కృద్యోగలక్షణా షష్ఠీ న భవతి।।

[2-3-12]

చతుర్థీ సంప్రదానే ।। [2-3-13] ।।

సమ్ప్రదాంనే కారకే చతిర్థీ విభక్తిర్భవతి। ఉపాధ్యాయాయ గాం దదాతి, మాణవకాయ భిక్షాం దదాతి, దేవదత్తాయ రోచతే, పుష్పేభ్యః స్పృహయతి ఇత్యాది।। - చతుర్థీవిధానే తాదర్థ్య ఉపసఙ్ఖ్యానమ్ -।(మ.భా.1.449) యూపాయ దారు। కుణ్డలాయ హిరణ్యమ్। రన్ధనాయ స్థాలీ। అవహననాయోలూఖలమ్। - క్లృపి సమ్పద్యమానే చతుర్థీ వక్తవ్యా -(మ.భ.1.449)। మూత్రాయ కల్పతే యవాగూః। మూత్రాయ జాయతే యవాగూః। - ఉత్పాతేన జ్ఞాప్యమానే చతుర్థీ వక్తవ్యా

-(మ.భా.1.449)।

`వాతాయ కపిలా విద్యుదాతపాయాతిలోహినీ।

పీతా వర్షాయ విజ్ఞేయా దుర్భిక్షాయ సితా భవేత్।।(మ.భా.1.449)

- హితయోగే చతుర్థీ వక్తవ్యా -(మ.భా.1.450)। గోభ్యో హితమ్। అరోచకినే హితమ్।।

[2-3-13]

క్రియార్థోపపదస్య చ కర్మణి స్థానినః ।। [2-3-14] ।।

క్రియార్థా క్రియా ఉపపదం యస్య సోఽయం క్రియార్థోపపదః। తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్(3-3-103175) ఇత్యేష విషయో లక్ష్యతే। క్రియార్థోపపదస్య చ స్థానినోఽప్రయుజ్యమానస్య ధాతోః కర్మణి కారకే చతుర్థీ విభక్తిర్భవతి। ద్వితీయాపవాదో యోగః। ఏధేభ్యో వ్రజతి। పుష్పేభ్యో వ్రజతి। క్తియార్థోపపదస్యేతి కిమ్ ? ప్రవిశ పిణ్డీమ్। ప్రవిశ తర్పణమ్। భక్షిరత్ర స్థానీ, న తు క్రియార్థోపపదః। కర్మణీతి కిమ్ ? ఏధేభ్యో వ్రజతి శకటేన। స్థానిన ఇతి కిమ్ ? ఏధానాహర్తుం వ్రజతి।

[2-3-14]

తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్ ।। [2-3-15] ।।

తుమునా సమానార్థస్తుమర్థః। తుమర్థభావవచనప్రత్యయాన్తాత్ ప్రాతిపదికాచ్చతుర్థీ విభక్తిర్భవతి। భావవచనాశ్చ(3-3-113180) ఇతి వక్ష్యతి, తస్యేదం గ్రహణమ్। పాకాయ వ్రజతి। త్యాగాయ వ్రజతి। భూతయే వ్రజతి। సమ్పత్తయే వ్రజతి। తుమర్థాదితి కిమ్ ? పాకః, త్యాగః, రాగః। భావవచనాదితి కిమ్ ? కారకో వ్రజతి।।

[2-3-15]

నమఃస్వస్తిస్వాహాస్వధాలంవషడ్యోగాచ్చ ।। [2-3-16] ।।

[2-3-16]

నమః, స్వస్తి, స్వాహా, స్వధా, అలమ్, వషట్-ఇత్యేతైర్యోగే చతుర్థీ విభక్తిర్భవతి। నమో దేవేభ్యః(మై.[1-2-13])। స్వస్తి ప్రజాభ్యః। స్వాహాఽగ్నయే(త్రై.[1-8-13].1) స్వధా పితృభ్యః(మై.[1-2-13])। అలం మల్లో మల్లాయ। అలమితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణమ్। ప్రభుర్మల్లో మల్లాయ, శక్తో మల్లో మల్లాయ। వషడగ్నయే। వషడిన్ద్రాయ। చకారః పునరస్యైవ సముచ్చయార్థః, తేనాశీర్వివక్షాయామపి షష్ఠీం బాధిత్వా చతుర్థ్యేవ భవతి--స్వస్తి గోభ్యో భూయాత్। స్వస్తి బ్రాహ్మణేభ్యః।।

[1-2-13]

మన్యకర్మణ్యనాదరే విభాషాఽప్రాణిషు ।। [2-3-17] ।।

మన్యతేః కర్మణి = మన్యకర్మణి। మన్యకర్మణి ప్రాణివర్జితే విభాషా చతుర్థీ విభక్తిర్భవతి అనాదరే గమ్యమానే। అనాదరః = తిరస్కారః। న త్వా తృణం మన్యే, న త్వా తృణాయ మన్యే। నత్వా బుసం మన్యే। న త్వా బుసాయ మన్యే। మన్యతిగ్రహణం కిమ్ ? న త్వా తృణం చిన్తయామి। వికరణనిర్దేశః కిమర్థః ? న త్వా తృణం మన్వే। అనాదర ఇతి కిమ్ ?

అశ్మానం దృషదం మన్యే మన్యే కాష్ఠములూఖలమ్।

అన్ధాయాస్తం సుతం మన్యే యస్య మాతా న పశ్యతి।।

అప్రాణిష్వితి కిమ్ ? న త్వా శ్రృగాలం మన్యే। - యదేతదప్రాణిష్వితి తదనావాదిష్వితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.450)। వ్యవస్థితవిభాషా చ జ్ఞేయా। న త్వా నావం మన్యే యావదుత్తీర్ణం న నావ్యమ్। నత్వాఽన్నం మన్యే। యావన్న భుక్తం శ్రాద్ధమ్। ప్రాణిషు తూభయమ్--న త్వా కాకం మన్యే। నత్వా శ్రృగాలం మన్యే। ఇహ చతుర్థీ ద్వితీయా చ భవతి। న త్వా శ్వానం మన్యే। న త్వా శునే మన్యే। యుష్మదః కస్మాన్న భవతి చతుర్థీ, ఏతదపి హి మన్యతేః కర్మ ? వ్యవస్థితవిభాషావిజ్ఞానాదేవ న భవతి।।

[2-3-17]

కర్తృకరణయోస్తృతీయా ।। [2-3-18] ।।

కర్త్రరి కరణే చ కారకే తృతీయా విభక్తిర్భవతి। దేవదత్తేన కృతమ్। యజ్ఞదత్తేన భుక్తమ్। కరణే-- దాత్రేణ లునాతి। పరశునా ఛినత్తి। - తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదీనాముపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా1.452)। ప్రకృత్యాఽభిరూపః। ప్రకృత్యా దర్శనీయః। ప్రాయేణ యాజ్ఞికః। ప్రాయేణ వైయాకరణః। గార్గ్యోఽస్మి గోత్రేణ। సమేన ధావతి। విషమేణ ధావతి। ద్విద్రోణేన

ధాన్యం క్రీణాతి। పఞ్చకేన పశూన్ క్రీణాతి। సాహస్రేణాశ్వాన్ క్రీణాతి॥

[2-3-18]

సహయుక్తేఽప్రధానే ॥ [2-3-19] ॥

సహార్థేన యుక్తే అప్రధానే తృతీయా విభక్తిర్భవతి। పుత్రేణ సహాగతః పితా। పుత్రేణ సహ గోమాన్। పితురత్ర క్రియాదిసమ్బన్ధః। శబ్దేనోచ్యతే, పుత్రస్య తు ప్రతీయమాన ఇతి తస్యాప్రాధాన్యమ్। సహార్థేన యోగే తృతీయావిధానాత్పర్యాయప్రయోగేఽపి భవతి--పుత్రేణ సార్ధమితి। వినాపి సహశబ్దేన భవతి, వృద్ధో యూనా(1-2-65931) ఇతి నిపాతనాత్। అప్రధాన ఇతి కిమ్ ? శిష్యేణ సహోపాధ్యాయస్య గౌః॥

[2-3-19]

యేనాఙ్గవికారః ॥ [2-3-20] ॥

అఙ్గశబ్దోఽత్రాఙ్గసముదాయే శరీరే వర్తతే, `యేన ఇతి చ తదవయవో హేతుత్వేన నిర్దిశ్యతే। యేనాఙ్గేన వికృతేనాఙ్గినో వికారో లక్ష్యతే తతస్తృతీయా విభక్తిర్భవతి। అక్ష్ణా కాణః। పాదేన ఖఞ్జః। పాణినా కుణిః। అవయవధర్మేణ సముదాయో వ్యపదిశ్యతే। అఙ్గవికార ఇతి కిమ్ ? అక్షి కాణమస్య॥

[2-3-20]

ఇత్థమ్భూతలక్షణే ॥ [2-3-21] ॥

కఞ్చిత్ప్రకారం ప్రాప్తః = ఇత్థమ్భూతః, తస్య లక్షణమిత్థమ్భూతలక్షణమ్, తతస్తృతీయా విభక్తిర్భవతి। అపి భవాన్ కమణ్డలునా ఛాత్రమద్రాక్షీత్ ?(మ.భా.1.453) ఛాత్రేణోపాధ్యాయమ్। శిఖయా పరివ్రాజకమ్। ఇహ న భవతి--కమణ్డలుపాణిశ్ఛాత్ర ఇతి; లక్షణస్య సమాసేఽన్తర్భూతత్వాత్। ఇత్థమ్భూత ఇతి కిమ్ ? వృక్షం ప్రతి విద్యోతనమ్॥

[2-3-21]

సంజ్ఞోఽన్యతరస్యాం కర్మణి ॥ [2-3-22] ॥

సమ్పూర్వస్య జానాతేః కర్మణి కారకే ద్వితీయాయాం ప్రాప్తాయామన్యతరస్యాం తృతీయా విభక్తిర్భవతి। పిత్రా సఞ్జానీతే। పితరం సఞ్జానీతే। మాత్రా సఞ్జానీతే। మాతరం స?ఞ్జానీతే॥

[2-3-22]

హేతౌ ॥ [2-3-23] ॥

ఫలసాధనయోగ్యః పదార్థో లోకే హేతురుచ్యతే। తద్వాచినస్తృతీయావిభక్తిర్భవతి। ధనేన కులమ్। కన్యయా శోకః। విద్యయా యశః॥

[2-3-23]

అకర్తర్యృణే పఞ్చమీ ।। [2-3-24] ।।

` హేతౌ ఇతి వర్త్తతే। కర్తృవర్జితం యదృణం హేతుస్తతః పఞ్చమీ విభక్తిర్భవతి। తృతీయాపవాదో యోగః। శతాద్బద్ధః। సహస్రాద్బద్ధః। అకర్త్తరీతి కిమ్ ? శతేన బన్ధితః। శతమృణం చ భవతి, ప్రయోజకత్వాచ్చ కర్తృసంజ్ఞకమ్।।

[2-3-24]

విభాషా గుణేఽస్త్రియామ్ ।। [2-3-25] ।।

` హేతౌ ఇతి వర్త్తతే। గుణే హేతావస్త్రీలిఙ్గే విభాషా పఞ్చమీ విభక్తిర్భవతి। జాడ్యాద్బద్ధః, జాడ్యేన బద్ధః। పాణ్డిత్యాన్ ముక్తః, పాణ్డిత్యేన ముక్తః। గుణగ్రహణం కిమ్ ? ధనేన కులమ్। అస్త్రియామితి కిమ్ ? బుద్ధ్యా ముక్తః। ప్రజ్ఞయా ముక్తః।।

[2-3-25]

షష్ఠీ హేతుప్రయోగే ।। [2-3-26] ।।

హేతోః ప్రయోగః = హేతుప్రయోగః। హేతుశబ్దస్య ప్రయోగే = హేతౌ ద్యోత్యే షష్ఠీ విభక్తిర్భవతి। అన్నస్య హేతోర్వసతి।।

[2-3-26]

సర్వనామ్నస్తృతీయా చ ।। [2-3-27] ।।

సర్వనామ్నో హేతుశబ్దస్య ప్రయోగే హేతౌ ద్యోత్యే తృతీయా విభక్తిర్భవతి షష్ఠీ చ। పూర్వేణ షష్ఠ్యామేవ

ప్రాప్తాయామిదముచ్యతే। కస్య హేతోర్వసతి। కేన హేతునా వసతి। యస్య హేతోర్వసతి। యేన హేతునా వసతి। - నిమిత్తకారణహేతుషు సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమ్ -(మ.భా1.454)।। కిం నిమిత్తం వసతి। కేన నిమిత్తేన వసతి। కస్మై నిమిత్తాయ వసతి। కస్మాన్నిమిత్తాద్వమతి। కస్య నిమిత్తస్య వసతి। కస్మిన్నమిత్తే వసతి। ఏవం కారణహేత్వోరప్యుదాహార్యమ్। అర్థగ్రహణం చైతత్। పర్యాయోపాదానం తు స్వరూపవిధిర్మా విజ్ఞాయీతి। తేనేహాపి భవతి--కిం ప్రజోజనం వసతి। కేన ప్రయోజనేన వసతి। కస్మై ప్రయోజనాయ వసతి। కస్మాత్ప్రయోజనాద్ వసతి। కస్య ప్రయోజనస్య వసతి। కస్మిన్ ప్రయోజనే వసతి।।

[2-3-27]

అపాదానే పఞ్చమీ ।। [2-3-28] ।।

అపాదానే కారకే పఞ్చమీ విభక్తిర్భవతి। గ్రామాదాగచ్ఛతి। పర్వతాదవరోహతి। వృకేభ్యో బిభేతి। అధ్యయనాత్పరాజయతే। - పఞ్చమీవిధానే ల్యబ్లోపే కర్మణ్యుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.1.455)। ప్రాసాదమారుహ్య ప్రేక్షతే, ప్రాసాదాత్ప్రేక్షతే। - అధికరణే చోపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.1.455) ఆసనే ఉపవిశ్య ప్రేక్షతే, ఆసనాత్ప్రేక్షతే। శయనాత్ప్రేక్షతే। - ప్రశ్నాఖ్యానయోశ్చ పఞ్చమీ వక్తవ్యా -(మ.భా.1.455)। కుతో భవాన్, పాటలిపుత్రాత్। - యతశ్చాధ్వకాలనిర్మాణం తత్ర పఞ్చమీ వక్తవ్యా -(మ.భా.1.455)। గవీధుమతః సాఙ్కాశ్యం చత్వారి యోజనాని। కార్తిక్యా ఆగ్రహాయణీ మాసే। - తద్యుక్తాత్కాలే సప్తమీ వక్తవ్యా -(మ.భా.1.455) కార్తిక్యా ఆగ్రహాయణీ మాసే। - అధ్వనః ప్రథమా సప్తమీ చ వక్తవ్యా -(మ.భా.1.455)। గవీధుమతః సాఙ్కాశ్యం చత్వారి యోజనాని, చతుర్షు యోజనేషు వా।।

[2-3-28]

అన్యారాదితరర్తేదిక్శబ్దాఞ్చూత్తరపదాజాహియుక్తే ।। [2-3-29] ।।

అన్య, ఆరాత్, ఇతర, ఋతే, దిక్శబ్ద, అఞ్చూత్తరపద, ఆచ్ ఆహి-ఇత్యేతైర్యోగే పఞ్చమీ విభక్తిర్భవతి। అన్య ఇత్యర్థగ్రహణమ్। తేన పర్యాయప్రయోగేఽపి భవతి। అన్యో దేవదత్తాత్। భిన్నో దేవదత్తాత్। అర్థాన్తరం దేవదత్తాత్। విలక్షణో దేవదత్తాత్। ఆరాచ్ఛబ్దో దూరాన్తికార్థే వర్త్_తే। తత్ర దూరాన్తికార్థైః షష్ఠ్యన్యతరస్యామ్(2-3-34611) ఇతి ప్రాప్తే పఞ్చమీ విధీయతే। ఆరాద్దేవదత్తాత్। ఆరాద్యజ్ఞదత్తాత్। ` ఇతర ఇతి నిర్దిశ్యమానస్య ప్రతియోగీ పదార్థ ఉచ్యతే। ఇతరో దేవదత్తాత్। ` ఋతే ఇతి అవ్యయం వర్జనార్థే। ఋతే దేవదత్తాత్। ఋతే యజ్ఞదత్తాత్। దిక్శబ్దః - పూర్వో గ్రామాత్పర్వతః)। ఉత్తరో గ్రామాత్। పూర్వో గ్రీష్మాద్వసన్తః। ఉత్తరో గ్రీష్మో వసన్తాత్। ` దిక్శబ్ద ఇత్యత్ర శబ్దగ్రహణం దేశకాలవృత్తినాపి దిక్శబ్దేన యోగే యథా స్యాత్; ఇతరథా హి దిగ్వృత్తినైవ స్యాత్--ఇయమస్యాః పూర్వేతి। ఇహతు న స్యాత్--అయమస్మాత్పూర్వః కాల ఇతి। అఞ్చూత్తరపద-ప్రాగ్ గ్రామాత్। ప్రత్యగ్ గ్రమాత్।(మ.భా.1.456) నను చాయమపి దిక్శబ్ద ఏవ ? షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన(2-3-30609) ఇతి వక్ష్యతి, తస్యాయం పురస్తాదపకర్షః। ఆచ్-దక్షిణా గ్రామాత్। ఉత్తరా గ్రామాత్। ఆహి-దక్షిణాహి గ్రామాత్। ఉత్తరాహి గ్రామాత్।।

[2-3-29]

షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన ।। [2-3-30] ।।

దక్షిణోత్తరాభ్యామతసుచ్(5-3-281978) ఇతి వక్ష్యతి, తస్యేదం గ్రహణమ్। అతసర్థేన ప్రత్యయేన యుక్తే షష్ఠీ విభక్తిర్భవతి। దక్షిణతో గ్రామస్య। ఉత్తరతో గ్రామస్య। పురస్తాద్ గ్రామస్య। ఉపరి గ్రామస్య। ఉపరిష్టాద్ గ్రామస్య।।

[2-3-30]

ఏనపా ద్వితీయా ।। [2-3-31]।।

ఏనబన్యతరస్యామదూరే పఞ్చమ్యా(5-3-351984)ఇతి వక్ష్యతి। తేన యుక్తే ద్వితీయా విభక్తిర్భవతి। పూర్వేణ షష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయామిదం వచనమ్। దక్షిణేన గ్రామమ్। ఉత్తరేణ గ్రామమ్। షష్ఠ్యపీష్యతే--దక్షిణేన గ్రమస్య। ఉత్తరేణ గ్రామస్య। తదర్థం యోగవిభాగః కర్తవ్యః।।

[2-3-31]

పృథగ్వినానానాభిస్తృతీయాఽన్యతరస్యామ్ ।। [2-3-32]।।

పఞ్చమీగ్రహణమనువర్త్తతే। పృథక్, వినా, నానా--ఇత్యేతైర్యోగే తృతీయా విభక్తిర్భవతి, అన్యతరస్యాం పఞ్చమీ చ । పృథగ్ దేవదత్తేన, పృథగ్ దేవదత్తాత్। వినా దేవదత్తేన, వినా దేవదత్తాత్। నానా దేవదత్తేన, నానా దేవదత్తాత్।

పృథగ్వినానానాభిః ఇతి యోగవిభాగో ద్వితీయార్థః।।

వినా వాతం వినా వర్షం విద్యుత్ప్రపతనం వినా।

వినా హస్తికృతాన్దోషాన్కేనేమౌ పాతితౌ ద్రుమౌ।।

[2-3-32]

కరణే చ స్తేకాల్పకృచ్ఛ్రకతిపయస్యాసత్వవచనస్య ।। [2-3-33] ।।

స్తోక, అల్ప, కృచ్ఛ్ర, కతిపయ--ఇత్యేతేభ్యోఽసత్త్వవచనేభ్యః కరణే కారకేఽన్యతరస్యాం తృతీయా భవతి। పఞ్చమ్యత్ర పక్షే విధీయతే, తృతీయా తు కరణ ఇత్యేవ సిద్ధా। యదా తు ధర్మమాత్రం కరణతయా వివక్ష్యతే న ద్రవ్యమ్, తదా స్తోకాదీనామసత్త్వవచనతా। స్తోకాన్ముక్తః, స్తోకేనముక్తః। అల్పాన్ముక్తః, అల్పేన ముక్తః, కృచ్ఛ్రాన్ముక్తః, కృచ్ఛ్రేణ ముక్తః। కతిపయాన్ముక్తః, కతిపయేనముక్తః। అసత్త్వవచనస్యేతి కిమ్ ? స్తోకేన విషేణ హతః। అల్పేన మధునా మత్తః। కరణ ఇతి కిమ్ ? క్రియావిశేషణే కర్మణి మా భూత్--స్తోకం ముఞ్చతి।।

[2-3-33]

దూరాన్తికార్థైః షష్ఠ్యన్యతరస్యామ్ ।। [2-3-34] ।।

పఞ్చమ్యనువర్త్తతే। దూరాన్తికార్థైః శబ్దైర్యోగే షష్ఠీ విభక్తిర్భవత్యన్యతరస్యాం పఞ్చమీ చ । దూరం గ్రామాత్, దూరం గ్రామస్య। విప్రకృష్టం గ్రామాత్, విప్రకృష్టం గ్రామస్య। అన్తికం గ్రామాత్, అన్తికం గ్రామస్య। అభ్యాశం గ్రామాత్, అభ్యాశం గ్రామస్య, అభ్యాశం గ్రామస్య। అన్యతరస్యాగ్గ్రహణం పఞ్చమ్యర్థమ్, ఇతరథా హి తృతీయా పక్షే స్యాత్।।

[2-3-34]

దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ ।। [2-3-35] ।।

పఞ్చమ్యనువర్త్తతే। దూరాన్తికార్థేభ్యః శబ్దేభ్యో ద్వితీయా విభక్తిర్భవతి, చకారాత్పఞ్చమీ తృతీయాపి సముచ్చీయతే। దూరం గ్రామస్య, దూరాద్ గ్రామస్య, దూరేణ గ్రామస్య। అన్తికం గ్రామస్య, అన్తికాద్ గ్రామస్య, అన్తికేన గ్రామస్య। ప్రాతిపదికార్థే విధానమ్। అసత్త్వవచనగ్రహణం చానువర్త్తతే। సత్త్వశబ్దేభ్యో యథాయథం విభక్తయో భవన్తి-దూరః పన్థాః, దూరాయ పథే దేహి, దూరస్య పథః స్వమ్।।

[2-3-35]

సప్తమ్యధికరణే చ ।। [2-3-36] ।।

సప్తమీ విభక్తిర్భవత్యధికరణే కారకే, చకారాద్ దూరాన్తికార్థేభ్యశ్చ। కటే ఆస్తే। శకటేఆస్తే। స్థాల్యాం పచతి। దూరాన్తికార్థేభ్యః ఖల్వపి-దూరే గ్రామస్య, అన్తికే గ్రామస్య, అభ్యాశే గ్రామస్య। దూరాన్తికార్థేభ్యశ్చతస్రో విభక్తయో భవన్తి, ద్వితీయాతృతీయాపఞ్చమీసప్తమ్యః। - సప్తమీవిధానే క్తస్యేన్విషయస్య కర్మణ్యుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.1.458)। అధీతీ వ్యాకరణే। పరిగణితీ యాజ్ఞికే। ఆమ్నాతీ ఛన్దసి। - సాధ్వసాధుప్రయోగే చ సప్తమీ వక్తవ్యా -(మ.భా.1.458)। సాధుర్దేవదత్తో మాతరి। అసాధుః పతరి। - కారకార్హాణాం చ కారకత్వే సప్తమీ వక్తవ్యా -(మ.భా.1.458)। ఋద్ధేషు భుఞ్జానేషు దరిద్రా ఆసతే। బ్రాహ్మణేషు తరత్సు వృషలా ఆసతే। - అకారకార్హాణాం చాకారకత్వే సప్తమీ వక్తవ్యా -(మ.భా.1.458)। దరిద్రేష్వాసీనేషు ఋద్ధా భుఞ్జతే। వృషలేష్వాసీనేషు బ్రాహ్మణాస్తరన్తి।- తద్విపర్యాసే చ సప్తమీ వక్తవ్యా -(మ.భా.1.458)। ఋద్ధేష్వాసీనేషు దరిద్రా భుఞ్జతే। బ్రాహ్మణేష్వాసీనేషు వృషలాస్తరన్తి। - నిమిత్తాత్కర్మసంయోగే సప్తమీ వక్తవ్యా -(మ.భా.1.458)। `చర్మణి ద్వీపినం హన్తి దన్తయోర్హన్తి కుఞ్జరమ్। కేశేషు చమరీం హన్తి సీమ్ని పుష్కలకో హతః।। (మ.భా.1.458)

[2-3-36]

యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్ ।। [2-3-37] ।।

`సప్తమీ ఇతి వర్తతే। భావః = క్రియా। యస్య చ భావేన = యస్య చ క్రియయా క్రియాన్తరం లక్ష్యతే తతో భావవతః సప్తమీవిభక్తిర్భవతి। ప్రసిద్ధా చ క్రియా క్రియాన్తరం లక్షయతి। గోషు దుహ్యమానాసు గతః। దుగ్ధాస్వాగతః। అగ్నిషు హూయమానేషు గతః। హుతేష్వాగతః। భావేనేతి కిమ్ ? యో జటాభిః స భుఙ్క్తే। పునర్భావగ్రహణం కిమ్ ? యో భుఙ్క్తే స దేవదత్తః।।

[2-3-37]

షష్ఠీ చానాదరే ।। [2-3-38] ।।

పూర్వేణ సప్తమ్యాం ప్రాప్తాయాం షష్ఠీ విధీయతే, చకారాత్సాపి భవతి। అనాదరాధికే భావలక్షణే భావవతః షష్ఠీసప్తమ్యౌ విభక్తీ భవతః। రుదతః ప్రావ్రాజీత్, రుదతి ప్రావ్రాజీత్। క్రోశతః ప్రావ్రాజీత్, క్రోశతి ప్రావ్రాజీత్। క్రోశన్తమనాదృత్య ప్రవ్రజిత ఇత్యర్థః।।

[2-3-38]

స్వామీశ్వరాధిపతిదాయాదసాక్షిప్రతిభూప్రసూతైశ్చ ।। [2-3-39] ।।

షష్ఠీసప్తమ్యౌ వర్తేతే। స్వామిన్, ఈశ్వర, అధిపతి, దాయాద, సాక్షిన్, ప్రతిభూ, ప్రసూత-ఇత్యేతైర్యోగే షష్ఠీసప్తమ్యౌ విభక్తీ భవతః। గవాం స్వామీ, గోషు స్వామీ। గవామీశ్వరః, గోష్వీశ్వరః। గవామధిపతిః, గోష్వధిపతిః। గవాం దాయదః, గోషు దాయాదః। గవాం సాక్షీ, గోషు సాక్షీ। గవాం ప్రతిభూః। గవాం ప్రసూతః, గోషు ప్రసూతః। షష్ఠ్యామేవ ప్రాప్తాయాం పక్షే సప్తమీవిధానార్థం వచనమ్।।

[2-3-39]

ఆయుక్తకుశలాభ్యాం చాసేవాయామ్ ।। [2-3-40] ।।

షష్ఠీసప్తమ్యౌ వర్తేతే। ఆయుక్తః = వ్యాపారితః, కుశలః = నిపుణః తాభ్యాం యోగే ఆసేవాయాం గమ్యమానాయాం షష్ఠీసప్తమ్యౌ విభక్తీ భవతః। ఆసేవా = తాత్పర్యమ్। ఆయుక్తః కటకరణస్య। ఆయుక్తః కటకరణే। కుశలః కటకరణస్య। కుశలః కటకరణే। ఆసేవాయామితి కిమ్ ? ఆయుక్తో గౌః శకటే। తత్ర సప్తమ్యేవాధికరణే భవతి।।

[2-3-40]

యతశ్చ నిర్ధారణమ్ ।। [2-3-41] ।।

షష్ఠీసప్తమ్యౌ వర్తేతే। జాతిగుణక్రియాభిః సముదాయాదేకదేశస్య పృథక్కరణమ్ = నిర్ధారణమ్। యతో నిర్ధారణం తతః షష్ఠీసప్తమ్యౌ విభక్తీ భవతః। మనుష్యాణాం క్షత్రియః శూరతమః। గవాం కృష్ణా సమ్పన్నక్షీరతమా। గోషు కృష్ణా సమ్పన్నక్షీరతమా। అధ్వగానాం ధావన్తః శీఘ్రతమాః। అధ్వగేషు ధావన్తః శీఘ్రతమాః।।

[2-3-41]

పఞ్చమీ విభక్తే ।। [2-3-42] ।।

` యతశ్చ నిర్ధారణమ్ ఇతి వర్తతే। షష్ఠీసప్తమ్యపవాదో యోగః। విభాగః = విభక్తమ్। యస్మిన్నిర్ధారణాశ్రయే విభక్తమస్త్యస్తి తతః పఞ్చమీ విభక్తిర్భవతి। మాథురాః పాటలిపుత్రకేభ్యః సుకుమారతరాః। ఆఢ్యతరాః।।

[2-3-42]

సాధునిపుణాభ్యామర్చాయాం సప్తమ్యప్రతేః ।। [2-3-43] ।।

సాధు, నిపుణ-ఇత్యేతాభ్యాం యోగేఽర్చాయాం గమ్యమానాయాం సప్తమీ విభక్తిర్భవతి, న చేత్ ప్రతిః ప్రయుజ్యతే। మాతరి సాధుః। పితరి సాధుః। మాతరి నిపుణః। పితరి నిపుణః। అర్చాయామితి కిమ్ ? సాధుర్భృత్యో రాజ్ఞః। తత్త్వకథనే న భవతి। అప్రతేరితి కిమ్ ?

సాధుర్దేవదత్తో మాతరం ప్రతి। - అప్రత్యాదిభిరితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.459)। సాధుర్దేవదత్తో మాతరం పరి। మాతరమను।।

[2-3-43]

ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చ ।। [2-3-44] ।।

ప్రసిత, ఉత్సుక-ఇత్యేతాభ్యాం యోగే తృతీయా విభక్తిర్భవతి, చకారాత్సప్తమీ చ। ప్రసితః=ప్రసక్తః, యస్తత్ర నిత్యమేవావబద్ధః స ప్రసితశబ్దేనోచ్యతే। కేశైః ప్రసితః, కేశేషు ప్రసితః। కేశైరుత్సుకః।।

[2-3-44]

నక్షత్రే చ లుపి ।। [2-3-45] ।।

తృతీయాసప్తమ్యావనువర్తేతే। లుబన్తాన్నక్షత్రశబ్దాత్ తృతీయాసప్తమ్యౌ విభక్తీ భవతః। పుష్యేణ పాయసమశ్నీయాత్। పుష్యే పాయసమశ్నీయాత్। మఘాభిః పలలౌదనమ్। మఘాసు పలలౌదనమ్। నక్షత్ర ఇతి కిమ్ ? పఞ్చాలేషు వసతి। లుపీతి కిమ్ ? మఘాసు గ్రహః। ఇహ కస్మాన్న భవతి-అద్య పుష్యః, అద్య కృత్తికా ? ` అధికరణే ఇతి వర్తతే। వచనం తు పక్షే

తృతీయావిధానార్థమ్।।

[2-3-45]

ప్రాతిపదికార్థలిఙ్గపరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా ।। [2-3-46] ।।

ప్రాతిపదికార్థః = సత్తా। లిఙ్గమ్ = స్త్రీలిఙ్గపుంల్లిఙ్గనపుంసకాని। పరిమాణమ్ - ద్రోణః, ఖారీ, ఆఢకమ్। వచనమ్ = ఏకత్వద్విత్వబహుత్వాని। మాత్రశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే। ప్రాతిపదికార్థమాత్రే లిఙ్గమాత్రే పరిమాణమాత్రే వచనమాత్రే ప్రథమా విభక్తిర్భవతి। ప్రాతిపదికార్థమాత్రే--ఉచ్చైః। నీచైః। లిఙ్గగ్రహణం కిమ్ ? కుమారీ, వృక్షః, కుణ్డమ్ ఇత్యత్రాపి యథా స్యాత్। పరిమాణగ్రహణం కిమ్ ? ద్రోణః, ఖారీ, ఆఢకమ్-ఇత్యత్రాపి యథా స్యాత్। వచనగ్రహణం కిమ్ ? ఏకత్వాదిషూక్తేష్వపి యథా స్యాత్-ఏకః ద్వౌ, బహవః। ప్రాతిపదికగ్రహణం కిమ్ ? నిపాతస్యానర్థకస్య ప్రాతిపదికత్వముక్తమ్, తతోఽపి యథా స్యాత్-ప్రలమ్బతే। అధ్యాగచ్ఛతి।।

[2-3-46]

సమ్బోధనే చ ।। [2-3-47] ।।

ఆభిముఖ్యకరణమ్ = సమ్బోధనమ్, తదధికే ప్రాతిపదికార్థే ప్రథమా న ప్రాప్నోతీతి వచనమారభ్యతే। సమ్బోధనే చ ప్రథమా విభక్తిర్భవతి। హే దేవదత్త। హే దేవదత్తౌ। హే దేవదత్తాః।।

[2-3-47]

సాఽఽమన్త్రితమ్ ।। [2-3-48] ।।

సమ్బోధనే యా ప్రథమా తదన్తం శబ్దరూపమామన్త్రితసంజ్ఞం భవతి। తథా చైవోదాహృతమ్। ఆమన్త్రితప్రదేశాః-ఆమన్త్రితం పర్వమవిద్యమానవత్(8-1-72412) ఇత్యేవమాదయః।।

[2-3-48]

ఏకవచనం సమ్బుద్ధిః ।। [2-3-49] ।।

ఆమన్త్రితప్రథమాయా యదేకవచనం తత్సమ్బుద్ధిసంజ్ఞం భవతి। హే పటో! హే దేవదత్త! సమ్బుద్ధిప్రదేశాః - ఏఙ్హ్రస్వాత్సమ్బుద్ధేః(6-1-69193) ఇత్యేవమాదయః।।

[2-3-49]

షష్ఠీ శేషే ।। [2-3-50] ।।

కర్మాదిభ్యో యోఽన్యః ప్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తః స్వస్వామిసమ్బన్ధాదిః శేషస్తత్ర షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। రాజ్ఞః పురుషస్య గృహమ్। పశోః పాదః। పితుః పుత్రః।।

[2-3-50]

జ్ఞోఽవిదర్థస్య కరణే ।। [2-3-51] ।।

జానాతేరవిదర్థస్యాజ్ఞానార్థస్య కరణే కారకే షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। సర్పిషో జానీతే। మధునో జానీతే। సర్పిషా కరణేన ప్రవర్తత ఇత్యర్థః। ప్రవృత్తివచనో జనాతిరవిదర్థః। అథ వా- మిథ్యాజ్ఞానవచనః। సర్పిషి రక్తః ప్రతిహతో వా। చిత్తభ్రాన్త్యా తదాత్మనా సర్వమేవ గ్రాహ్యం ప్రతిపద్యతే। మిథ్యాజ్ఞానమజ్ఞానమేవ। అవిదర్థస్యేతి కిమ్ ? స్వరేణ పుత్రం జానాతి।।

[2-3-51]

అధీగర్థదయేశాం కర్మణి ।। [2-3-52] ।।

`శేషే ఇతి వర్తతే। అధీగర్థాః = స్మరణార్థాః, `దయ దానగతిరక్షణేషు(ధా.పా.481), `ఈశ ఐశ్వర్యే(ధా.పా.1021) -- ఏతేషాం కర్మణి కారకే శేషత్వేన వివక్షితే షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। మాతురధ్యేతి। మాతుః స్మరతి। సర్పిషో దయతే। సర్పిష ఈష్టే। మధున ఈష్టే। కర్మణీతి కిమ్ ? మాతుర్గుణైః స్మరతి। శేష ఇతి కిమ్ ? మాతరం స్మరతి।।

[2-3-52]

కృఞః ప్రతియత్నే ।। [2-3-53] ।।

సతో గుణాన్తరాధానమ్ = ప్రతియత్నః। కరోతేః కర్మణి కారకే శేషత్వేన వివక్షితే ప్రతియత్నే గమ్యమానే షష్ఠీ విభక్తిర్భవతి। ఏధోదకస్యోపస్కురుతే। శస్త్రపత్రస్యోపస్కురుతే। ప్రతియత్న ఇతి కిమ్ ? కటం కరోతి। కర్మణీతి కిమ్

? ఏధోదకస్యోపస్కురుతే ప్రజ్ఞయా। శేషే ఇత్యేవ--ఏధోదకముపస్కురుతే।।

[2-3-53]

రుజార్థానాం భావవచనానామజ్వరేః ।। [2-3-54] ।।

రుజార్థానాం ధాతూనాం భావవచనానాం భావకర్తృకాణాం జ్వరివర్జితానాం కర్మణి కారకే శేషత్వేన వివక్షితే షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। చౌరస్య రుజతి రోగః। చౌరస్యామయత్యామయః। రుజార్థానామితి కిమ్ ?

ఏతి జీవన్తమానన్దో నరం వర్షశతాదపి।

జీవ పుత్రక మామైవం తపః సాహసమాచర।।

భావవచనానామితి కిమ్ ? నదీ కూలాని రుజతి। అజ్వరేరితి కిమ్ ? చౌరం జ్వరయతి జ్వరః। - అజ్వరిసన్తాప్యోరితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.465)। చౌరం సన్తాపయతి తాపః। శేష ఇత్యేవ--చౌరం రుజతి రోగః।।

[2-3-54]

ఆశిషి నాథః ।। [2-3-55] ।।

`నాధృ నాథృ యాచ్ఞోపతాపైశ్వర్యాశీఃషు(ధా.పా.6,7) పఠ్యతే, తస్యాశీః-క్రియస్య కర్మణి కారకే శేషత్వేన వివక్షితే షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। సర్పిషో నాథతే। మధునో నాథతే। ఆశిషీతి కిమ్ ? మాణవకముపనాథతి, అఙ్గ పుత్రకాధీష్వ।।

[2-3-55]

జాసినిప్రహణనాటక్రాథపిషాం హింసాయామ్ ।। [2-3-56] ।।

జాసి, నిప్రహణ, నాట, క్రాథ, పిష్-ఇత్యేతేషాం ధాతూనాం హింసాక్రియాణాం కర్మణి కారకే షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। `జసు హింసాయామ్(ధా.పా.1669) `జసుతాడనే(ధా.పా.1719) ఇతి చ చురాదౌ పఠ్యతే తస్యేదం గ్రహణమ్, న దైవాదికస్య-`జసు మోక్షణే(ధా.పా.1212) ఇత్యస్య। చౌరస్యోజ్జాసయతి। వృషలస్యోజ్జాసయతి। `నిప్రహణ ఇతి సఙ్ఘాతవిగృహీతవిపర్యస్తస్య గ్రహణమ్। చౌరస్య నిప్రహన్తి। చౌరస్య నిహన్తి। చౌరస్య ప్రహన్తి। చౌరస్య ప్రణిహన్తి। చౌరస్యోన్నాటయతి। వృషలస్యోన్నాటయతి। చౌరస్యోత్క్రాథయతి। వృషలస్య క్రాథయతి। నిపాతనాద్ వృద్ధిః। అయం హి ఘటాదౌ పఠ్యతే-`శ్రథ క్నథ క్రథ క్లథ హింసార్థాః(ధా.పా.799-802) ఇతి, తత్ర `ఘటాదయో మితః(ధా.పా.763-822) ఇతి మిత్సంజ్ఞాయామ్ మితాం

హ్రస్వః(6-4-922568) ఇతి హ్రస్వత్వం స్యాత్। చౌరస్య పినష్టి। వృషలస్య పినష్టి। హింసాయామితి కిమ్ ? ధానాః పినష్టి। శేష ఇత్యేవ-చౌరముజ్జాసయతి। ఏషామితి కిమ్ ? చౌరం హినస్తి। నిప్రహణ ఇతి కిమ్ ? చౌరం విహన్తి।।

[2-3-56]

వ్యవహృపణోః సమర్థయోః ।। [2-3-57] ।।

వ్యవహృ, పణ-ఇత్యేతయోః సమర్థయోః = సమానార్థయోః కర్మణి కారకే షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। ద్యూతే క్రయవిక్రయవ్యవహారే చ సమానార్థత్వమనయోః। శతస్య వ్యవహరతి। సహస్రస్య వ్యవహరతి। శతస్య పణతే। సహస్రస్య పణతే। ఆయప్రత్యయః కస్మాన్న భవతి ? స్తుత్యర్థస్య పణతేరాయప్రత్యయ ఇష్యతే। సమర్థయోరితి కిమ్ ? శలాకాం వ్యవహరతి। గణయతీత్యర్థః। బ్రాహ్మణాన్ పణాయతే।స్తౌతీత్యర్థః। శేష ఇత్యేవ-శతం పణతే।

[2-3-57]

దివస్తదర్థస్య ।। [2-3-58] ।।

వ్యవహృపణిసమానార్థస్య దీవ్యతేః కర్మణి షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। శతస్య దీవ్యతి। సహస్రస్య దీవ్యతి। తదర్థస్యేతి కిమ్ ? బ్రాహ్మణం దీవ్యతి। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః।

[2-3-58]

విభాషోపసర్గే ।। [2-3-59] ।।

` దివస్తదర్థస్య ఇతి నిత్యం షష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయాం సోపసర్గస్య వికల్ప ఉచ్యతే। ఉపసర్గే సతి దివస్తదర్థస్య కర్మణి కారకే విభాషా షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। శతస్య ప్రతిదీవ్యతి। సహస్రస్య ప్రతిదీవ్యతి। శతం ప్రతిదీవ్యతి। సహస్రం ప్రతిదీవ్యతి। ఉపసర్గస్యేతి కిమ్ ? శతస్య దీవ్యతి। తదర్థస్యేత్యేవ-శలాకాం ప్రతిదీవ్యతి।

[2-3-59]

ద్వితీయా బ్రాహ్మణే ।। [2-3-60] ।।

బ్రాహ్మణవిషయే ప్రయోగే దివస్తదర్థస్య కర్మణి కారకే ద్వితీయా విభక్తిర్భవతి। గామస్య తదహః సభాయాం దీవ్యేయుః(మై.సం.[1-6-1156)। అనుపసర్గస్య షష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయామిదం వచనమ్। సోపసర్గస్య తు ఛన్దసి వ్యవస్థితవిభాషాయాపి సిధ్యతి।

[2-3-60]

ప్రేష్యబ్రువోర్హవిషో దేవతాసమ్ప్రదానే ।। [2-3-61] ।।

[2-3-61]

`ప్రేష్య ఇతి ఇష్యతేర్దైవాదికస్య లోణ్మధ్యమపురుషస్యైకవచనమ్, తత్సాహచర్యాద్ బ్రువిరపి తద్విషయ ఏవ గృహ్యతే। ప్రేష్యబ్రువోర్హవిషః కర్మణః షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి దేవతాసమ్ప్రదానే సతి। `అగ్నయే ఛాగస్య హవిషో వపాయా మేదసః ప్రే3ష్య(కా.శ్రౌ.[6-6-26]) `అగ్నయే ఛాగస్య హవిషో వపాయా మేదసోఽనుబ్రూహి(కా.శ్రౌ.[6-6-20])। ప్రేష్యబ్రువోరితి కిమ్? `అగ్నయే ఛాగం హవిర్వపాం మేదో జుహుధి(కా.శ్రౌ.[6-6-23])। హవిష ఇతి కిమ్ ? `అగ్నయే గోమయాని ప్రేష్య(శ.బ్రా.[12-5-2].3)। దేవతాసమ్ప్రదాన ఇతి కిమ్ ? మాణవకాయ పురోడాశం ప్రేష్య।। - హవుషః ప్రస్థితస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.1.466) ఇన్ద్రాగ్నిభ్యాం ఛాగం హవిర్వపాం మేదః ప్రస్థితం ప్రేష్య3(కా.శ్రౌ.[6-6-23])

[6-6-26]

చతుర్థ్యర్థే బహులం ఛన్దసి ।। [2-3-62] ।।

ఛన్దసి విషయే చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి బహులమ్। పురుషమృగశ్చన్ద్రమసః(వా.సం.24.35)। పురుషమృగశ్చన్ద్రమసే। గోధా కాలకా దార్వాఘాటస్తే వనస్పతీనామ్। తే వనస్పతిభ్యః(వా.సం.24.35)। బహులగ్రహణం కిమ్ ? కృష్ణో రాత్ర్యై(కా.సం.68.40)। హిమవతే హస్తీ(వా.సం.24.30)। షష్ఠ్యర్థే చతుర్థీ వక్తవ్యా -(మ.భా.1.466)। యా ఖర్వేణ పిబతి తస్యై ఖర్వో జాయతే। యా దతో ధావతి తస్యై శ్యావదన్। యా నఖాని కృన్తతి తస్యై కునఖః। యాఽఽఙ్క్తే తస్యై కాణః। యాఽభ్యఙ్క్తే తస్యై దుశ్చర్మా। యా కేశాత్ ప్రలిఖతే। తస్యై ఖలతిః। అహల్యాయై జారః(3-3-1].19)।।

[2-3-62]

యజేశ్చ కరణే ।। [2-3-63] ।।

యజేర్ధాతోః కరణే కారకే ఛన్దసి బహులం షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। ఘృతస్య యజతే। ఘృతేన యజతే। సోమస్య యజతే। సోమేన యజతే।।

[2-3-63]

కృత్వోఽర్థప్రయోగే కాలేఽధికరణే ।। [2-3-64] ।।

`ఛన్దసి బహులమ్ ఇతి నివృత్తమ్। కృత్వోఽర్థానాం ప్రత్యయానాం ప్రయోగే కాలేఽధికరణే షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। పఞ్చకృత్వోఽహ్నో భుఙ్క్తే। ద్విరహ్నోఽధీతే। కృత్వోఽర్థగ్రహణం కిమ్ ? అహ్ని శేతే। రాత్రౌ శేతే। ప్రయోగగ్రహణాం కిమ్ ? అహని భుక్తమ్। గమ్యతే హి ద్విస్త్రిశ్చతుర్వేతి, న త్వప్రయుజ్యమానే భవతి। కాలగ్రహణం కిమ్ ? ద్విః కాంస్యపాత్ర్యాం భుఙ్క్తే। అధికరణ ఇతి కిమ్। ద్విరహ్నో భుఙ్క్తే। శేష ఇత్యేవ-ద్విరహన్యధీతే।।

[2-3-64]

కర్తృకర్మణోః కృతి ।। [2-3-65] ।।

కృత్ప్రయోగే కర్తరి కర్మణి చ షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। భవతః శాయికా। భవత ఆసికా। కర్మణి- అపాం స్రష్టా। పురాం భేత్తా। వజ్రస్య భర్తా। కర్తృకర్మణోరితి కిమ్ ? శస్త్రేణ భేత్తా। కృతీతి కిమ్ ? తద్ధితప్రయోగే మా భూత్--కృతపూర్వీ కటమ్। భుక్తపూర్వీ ఓదనమ్। శేష ఇతి నివృత్తమ్, పునః కర్మగ్రహణాత్; ఇతరథా హి `కర్తరి చ కృతి ఇత్యేవం బ్రూయాత్॥

[2-3-65]

ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి ॥ [2-3-66] ॥

పూర్వేణ షష్ఠీ ప్రాప్తా నియమ్యతే। `ఉభయప్రాప్తౌ ఇతి బహువ్రీహిః ఉభయోః ప్రాప్తిర్యస్మిన్కృతి సోఽయముభయప్రాప్తిః। తత్ర కర్మణ్యేవ షష్ఠీ విభక్తిర్భవతి, న కర్తరి। ఆశ్చర్యో గవాం దోహోఽగోపాలకేన। రోచతే మే ఓదనస్య భోజనం

దేవదత్తేన। సాధు ఖలు పయసః పానం యజ్ఞదత్తేన। బహువ్రీహివిజ్ఞానాదిహ నియమో న భవతి - ఆశ్చర్యమిదమోదనస్య నామ పాకో బ్రాహ్మణానాం చ ప్రాదుర్భావ ఇతి॥ - అకాకారయోః స్త్రీప్రత్యయయోః ప్రయోగే నేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.468)। భేదికా దేవదత్తస్య కాష్ఠానామ్। చికీర్షా దేవదత్తస్య కటస్య॥ - శేషే విభాషా -(మ.భా.1.468)। అకాకారయోః స్త్రీప్రత్యయయోర్గ్రహణాత్ తదపేక్షయా శేషః స్త్రీప్రత్యయ ఏవ గృహ్యతే। విచిత్రా హి సూత్రస్య కృతిః పాణినేః, పాణినినా వా॥ కేచిదవిశేషేణైవ విభాషామిచ్ఛన్తి - శబ్దానామనుశాసనమాచార్యేణ, ఆచార్యస్యేతి వా॥

[2-3-66]

క్తస్య చ వర్తమానే ॥ [2-3-67] ॥

న లోకావ్యయనిష్ఠా(2-3-69627) ఇతి ప్రతిషేధే ప్రాప్తే పునః షష్ఠీ విధీయతే। క్తస్య వర్తమానకాలవిహితస్య ప్రయోగే షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। రాజ్ఞాం మతః। రాజ్ఞాం బుద్ధః। రాజ్ఞాం పూజితః। క్తస్యేతి కిమ్ ? ఓదనం పచమానః। వర్తమాన ఇతి కిమ్ ? గ్రామం గతః। - నపుంసకే భావ ఉపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.1.468)। ఛాత్రస్య హసితమ్। మయూరస్య నృత్తమ్। కోకిలస్య వ్యాహృతమ్। - శేషవిజ్ఞానాత్ సిద్ధమ్ -(మ.భా.1.468)। తథా చ కర్తృవివక్షాయాం తృతీయాపి భవతి--ఛాత్రేణ హసితమితి॥

[2-3-67]

అధికరణవాచినశ్చ ॥ [2-3-68] ॥

క్తోఽధికరణే చ(3-4-763087) ఇతి వక్ష్యతి, తస్య ప్రయోగే షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। అయమపి ప్రతిషేధాపవాదో యోగః। ఇదమేషామాసితమ్। ఇదమేషాం శయితమ్। ఇదమహేః సృప్తమ్। ఇదం వనకపేర్యాతమ్। ఇదమేషాం భుక్తమ్। ఇదమేషామశితమ్। ద్వికర్మకాణాం ప్రయోగే

కర్తరి కృతి ద్వయోరపి షష్ఠీద్వితీయావత్। నేతాఽశ్వస్య గ్రామస్య చైత్రః। అన్యే ప్రధానే కర్మణ్యాహుః, తదా-నేతాశ్వస్య గ్రామం చైత్రః।।

[2-3-68]

న లోకావ్యయనిష్ఠాఖలర్థతృనామ్ ।। [2-3-69] ।।

[2-3-69]

కర్తృకర్మణోః కృతి(2-3-65623) ఇతి షష్ఠీ ప్రాప్తా ప్రతిషిధ్యతే। ల, ఉ, ఉక, అవ్యయ, నిష్ఠా,ఖలర్థ, తృన్-ఇత్యేతేషాం ప్రయోగే షష్ఠీ విభక్తిర్న భవతి। `ల ఇతి శతృశానచౌ కానచ్క్వసూ కికినౌ చ గృహ్యన్తే-ఓదనం పచన్। ఓదనం పచమానః। ఓదనం పేచానః। ఓదనం పేచివాన్। పపిః సోమమ్। దదిర్గాః(ఋ.[6-23-4])। ఉ-కటం చికీర్షుః। ఓదనం బుభుక్షుః। కన్యామలంకరిష్ణుః। ఇష్ణుచోఽపి ప్రయోగే నిషేధః। ఉక--ఆగాముకం వారాణసీం రక్ష ఆహుః। - ఉకప్రతిషేధే కమేర్భాషాయామప్రతిషేధః -(మ.భా.1.469)। దాస్యాః కాముకః। అవ్యయ-కటం కృత్వా। ఓదనం భుక్త్వా। - అవ్యయప్రతిషేధే తోసున్కసునోరప్రతిషేధః -(మ.భా.1.469)। వ్యుష్టాయాం పురా సూర్యస్యోదేతోరాధేయః(3-4-163443)(కా.స.8.3)। పురా క్రూరస్య విసృపో విరప్శిన్।(3-1-173444)(తై.సం.[1-1-9].3) నిష్ఠా-ఓదనం భుక్తవాన్। దేవదత్తేన కృతమ్। ఖలర్థ-ఈషత్కారః కటో భవతా। ఈషత్పానః సోమో భవతా। తృన్నితి ప్రత్యాహారగ్రహణమ్, లటః శతృశానచౌ(3-2-1353115) ఇత్యారభ్య ఆతృనో నకారాత్। తేన శానన్-చానశ్-శతృ-తృనామపి ప్రతిషేధో భవతి। సోమం పవమానః। నడమాఘ్నానః। అధీయన్ పారాయణమ్। కర్తా కటాన్। వదితా జనాపవాదాన్। - ద్విషః శతుర్వా వచనమ్ -(మ.భా.1.470)। చౌరం ద్విషన్। చౌరస్య ద్విషన్।।

[6-23-4]

అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః ।। [2-3-70] ।।

అకస్య భవిష్యతి కాలే విహితస్య,ఇనస్తు భవిష్యతి చాధమర్ణ్యే విహితస్య ప్రయోగే షష్ఠీవిభక్తిర్న భవతి। కటం కారకో వ్రజతి। ఓదనం భోజకో వ్రజతి। ఇనః ఖల్వపి-గ్రామం గమీ(మ.భా.1.470)। గ్రామం గామీ(3-3-33171)। ఆధమర్ణ్యం-శతం దాయీ। సహస్రం దాయీ। భవిష్యదాధమర్ణ్యయోరితి కిమ్ ? యవానాం లావకః। సక్తూనాం పాయకః। అవశ్యం కారీ కటస్య। ఇహ కస్మాన్న భవతి-వర్షశతస్య పూరకః పుత్రపౌత్రాణాం దర్శక ఇతి ? భవిష్యదధికారే విహితస్యాకస్యేదం గ్రహణమ్।

[2-3-70]

కృత్యానాం కర్తరి వా ।। [2-3-71] ।।

కర్తృకర్మణోః కృతి(2-3-65623) ఇతి నిత్యం షష్ఠీ ప్రాప్తా కర్త్రరి వికల్ప్యతే। కృత్యానాం ప్రయోగే కర్తరి వా షష్ఠీ విభక్తిర్భవతి, న కర్మణి। భవతా కటః కర్తవ్యః। భవతః కటః కర్తవ్యః। కర్త్రరీతి కిమ్ ? గేయో మాణవకః సామ్నామ్। - ఉభయప్రాప్తౌ కృత్యే షష్ఠ్యాః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - (మ.భా.1.470)। క్రష్టవ్యా గ్రామం శాఖా దేవదత్తేన। నేతవ్యా గ్రామమజా దేవదత్తేన।।

[2-3-71]

తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యాం తృతీయాఽన్యతరస్యాత్ ।। [2-3-72] ।।

తుల్యార్థైః శబ్దైర్యోగే తృతీయా విభక్తిర్భవత్యన్యతరస్యామ్, పక్షే షష్ఠీ చ, తులోపమాశబ్దౌ వర్జయిత్వా। శేషే విషయే తృతీయావిధానాత్ తయా ముక్తే షష్ఠ్యేవ భవతి। తుల్యో దేవదత్తేన, తుల్యో దేవదత్తస్య। సదృశో దేవదత్తేన, సదృశో దేవదత్తస్య। అతులోపమాభ్యామితి కిమ్ ? తులా దేవదత్తస్య నాస్తి। ఉపమా కృష్ణస్య న విద్యతే। వేతి వర్తమానేఽన్యతరాస్యాగ్రహణముత్తరసూత్రే తస్య చకారేణానుకర్షణార్థమ్; ఇతరథా హి తృతీయానుకృష్యేత।।

[2-3-72]

చతుర్థీ చాశిష్యాయుష్యమద్రభద్రకుశలసుఖార్థహితైః ।। [2-3-73] ।।

ఆశిషి గమ్యమానాయామ్ ఆయుష్య, మద్ర, భద్ర, కుశల, సుఖ, అర్థ, హిత-ఇత్యేతైర్యోగే చతుర్థీ విభక్తిర్భవతి। చకారో వికల్పానుకర్షణార్థః। శేషే చతుర్థీవిధానాత్తయా ముక్తే షష్ఠీవిభక్తిర్భవతి। - అత్రాయుష్యాదీనాం పర్యాయగ్రహణం కర్త్రవ్యమ్ -। ఆయుష్యం దేవదత్తాయ దేవదత్తస్య వా భూయాత్। చిరం జీవితం దేవదత్తాయ దేవదత్తస్య వా భూయాత్। మద్రం దేవదత్తాయ దేవదత్తస్య వా భూయాత్। భద్రం దేవదత్తాయ। భద్రం దేవదతస్య। కుశలం దేవదత్తాయ। కుశలం దేవదత్తస్య। నిరామయం దేవదత్తాయ। నిరామయం దేవదత్తస్య। సుఖం దేవదత్తాయ। సుఖం దేవదత్తస్య। శం దేవదత్తాయ। శం దేవదత్తస్య। అర్థో దేవదత్తాయ। అర్థో దేతవత్తస్య। ప్రయోజనం దేవదత్తాయ। ప్రయోజనం దేవదత్తస్య। హితం దేవదత్తాయ। హితం దేవదత్తస్య। పథ్యం దేవదత్తాయ। పథ్యం దేవదత్తస్య। ఆశిషీతి కిమ్ ? ఆయుష్యం దేవదత్తస్య తపః।।

[2-3-73]

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికాయాం వృత్తౌ

ద్వితీయాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః।।

అథ ద్వితీయాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

ద్విగురేకవచనమ్ ।। [2-4-1] ।।

ద్విగుః సమాసః ఏకవచనం భవతి। ఏకస్య వచనమ్ = ఏకవచనమ్। ఏకస్యార్థస్య వాచకో భవతీత్యర్థః। తదనేన ప్రకారేణ ద్విగ్వర్థస్యైకవద్భావో విధీయతే, ద్విగ్వర్థ ఏకవద్భవతీతి। సమాహారద్విగోశ్చేదం గ్రహణమ్, నాన్యస్య। పఞ్చపూలాః సమాహృతాః పఞ్చపూలీ। దశపూలీ। ద్విగ్వర్థస్యైకత్వాదనుప్రయోగేఽప్యేకవచనం భవతి -- పఞ్చపూలీ ఇయం శోభనేతి।।

[2-4-1]

ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్యసేనాఙ్గానామ్ ।। [2-4-2] ।।

[K.2.240]

`ఏకవచనమ్ ఇతి వర్త్తతే। అఙ్గశబ్దస్య ప్రత్యేకం వాక్యపరిసమాప్త్యా త్రీణి వాక్యాని సంపద్యన్తే। ప్రాణ్యఙ్గానాం ద్వన్ద్వ ఏకవద్భవతి, తథా తూర్యాఙ్గానాం సేనాఙ్గానాం చ । ప్రాణ్యఙ్గానాం తావత్ -- పాణిపాదమ్। శిరోగ్రీవమ్। తూర్యాఙ్గానామ్ -- మార్ధఙ్గికపాణవికమ్। వీణావాదకపరివాదకమ్। సేనాఙ్గానామ్ - రథికాశ్వారోహమ్। రథికపాదాతమ్। [K.2.241] హస్త్యశ్వాదిషు పరత్వాత్పశుద్వన్ద్వే విభాషయైకవద్ భవతి। ఇతరేతరయోగే సమాహారే చ ద్వన్ద్వో విహితః, తత్ర సమాహారస్యైకత్వాత్సిద్ధమేవైకవచనమ్? ఇదం తు ప్రకరణం విషయవిభాగార్థమ్ - ప్రాణ్యఙ్గాదీనాం సమాహార ఏవ ద్వన్ద్వః, దధిపయఆదీనామితరేతరయోగ ఏవ, వృక్షమృగాదీనాముభయత్రేతి।।

[2-4-2]

[K.2.242]

అనువాదే చరణానామ్ ।। [2-4-3] ।।

చరణశబ్దః శాఖానిమిత్తకః పురుషేషు వర్తతే। చరణానాం ద్వన్ద్వ ఏకవద్భవతి, అనువాదే గమ్యమానే। ప్రమాణాన్తరావగతస్యార్థస్య శబ్దేన సంకీర్త్తనమ్ = అనువాదః। ఉదగాత్కఠకాలాపమ్। ప్రత్యష్ఠాత్కఠకౌథుమమ్। [K.2.243] కఠకాలాపాదీనాముదయప్రతిష్ఠే ప్రమాణాన్తరావగతే యదా పునః శబ్దేనానూద్యేతే తదైవముదాహరణమ్। యదా తు ప్రథమత ఏవోపదేశస్తదా ప్రత్యుదాహరణమ్। అనువాదే ఇతి కిమ్? ఉదగుః కఠకాలాపాః। ప్రత్యష్ఠుః కఠకౌథుమాః।। - స్థేణోరద్యతన్యాం చేతి వక్తవ్యమ్ -। స్థేణోరితి కిమ్ ? అనన్దిషుః కఠకాలాపాః। అద్యతన్యామితి కిమ్? ఉద్యన్తి కఠకాలాపాః।।

[2-4-3]

[K.2.244]

అధ్వర్యుక్రతురనపుంసకమ్ ।। [2-4-4] ।।

అధ్వర్యువేదే యస్య క్రతోర్విధానం సోఽధ్వర్యుక్రతుః। అధ్వర్యుక్రతువాచినాం శబ్దానామనపుంసకలిఙ్గానాం ద్వన్ద్వ ఏకద్భవతి। అధ్వర్యుక్రతురనపుంసకం ద్వన్ద్వ ఇతి గౌణో నిర్దేశః। అర్కాశ్వమేధమ్। సాయాహ్నాతిరాత్రమ్। [K.2.245] అధ్వర్యుక్రతురితి కిమ్? ఇషువజ్రౌ। ఉద్భిద్బలభిదౌ। అనపుంసకమితి కిమ్? రాజసూయవాజపేయే। ఇహ కస్మాన్న భవతి - దర్శపౌర్ణమాసౌ? క్రతుశబ్దః సోమయాగేషు రూఢః।।

[2-4-4]

అధ్యయనతోఽవిప్రకృష్టాఖ్యానామ్ ।। [2-4-5] ।।

అధ్యయనేన నిమిత్తేన యేషామవిప్రకృష్టా = ప్రత్యాసన్నా ఆఖ్యా తేషాం [K.2.246] ద్వన్ద్వ ఏకవద్భవతి। పదకక్రమకమ్। క్రమకవార్తికమ్। సమ్బాతః = పదానాం క్రమస్య చ ప్రత్యాసన్నః। అధ్యయనత ఇతి కిమ్? పితాపుత్రౌ। అవిప్రకృష్టాఖ్యానామితి కిమ్? యాజ్ఞికవైయాకరణౌ।।

[2-4-5]

జాతిరప్రాణినామ్ ।। [2-4-6] ।।

[K.2.247]

జాతివాచినాం శబ్దానాం ద్వన్ద్వ ఏకవద్భవతి, ప్రాణినో వర్జయిత్వా। ఆరాశస్త్రి। ధానాశష్కులి। జాతిరితి కిమ్? నన్దకపాఞ్చజన్యౌ। అప్రాణినామితి కిమ్ ? బ్రాహ్మణక్షత్రియవిట్శూద్రాః। `నఞివయుక్తన్యాయేన ద్రవ్యజాతీనా- మయమేకవద్భావః, న గుణక్రియాజాతీనామ్। రూపరసగన్ధస్పర్శాః। గమనాకుఞ్చనప్రసారణాని। జాతిపరత్వే చ జాతిశబ్దానామయమేకవద్భావో విధీయతే, న నియతద్రవ్యవివక్షాయామ్ -- ఇహ కుణ్డే బదరామలకాని తిష్ఠన్తీతి।।

[2-4-6]

[K.2.248]

విశిష్టలిఙ్గో నదీ దేశోऽగ్రామాః ।। [2-4-7] ।।

విశిష్టలిఙ్గానామ్ = భిన్నలిఙ్గానాం నదీవాచినాం శబ్దానాం దేశవాచినాం చ గ్రామవర్జితానాం ద్వన్ద్వ ఏకవద్భవతి। నద్యవయవో ద్వన్ద్వో నదీత్యుచ్యతే। దేశావయవశ్చ దేశః। నదీ దేశ ఇత్యసమాసనిర్దేశ ఏవాయమ్। ఉద్ధ్యశ్చ ఇరావతీ చ ఉద్ధ్యేరావతి। గఙ్గాశోణమ్। దేశః ఖల్వపి కురవశ్చ కురుక్షేత్రం చ కురుకురుక్షేత్రమ్। కురుకురుజాఙ్గలమ్। [K.2.249] విశిష్టలిఙ్గ ఇతి కిమ్? గఙ్గాయమునే। మద్రకేకయాః। నదీ దేశ ఇతి కిమ్ ? కుక్కుటమయూర్యౌ। అగ్రామా ఇతి కిమ్ ? జామ్బవశ్చ శాలూకినీ చ జామ్బవశాలూకిన్యౌ। నదీగ్రహణమదేశత్వాత్। జనపదో హి దేశః, తథా చ పర్వతానాం గ్రహణం న భవతి - కైలాసశ్చ గన్ధమాదనం చ కైలాసగన్ధమాదనే। - అగ్రామా ఇత్యత్ర నగరాణాం ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -। ఇహ మా భూత్ -- మధురా చ పాటలిపుత్రం చ మధురాపాటలిపుత్రమ్। [K.2.250] - ఉభయతశ్చ గ్రామాణాం ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -। సౌర్యం చ నగరమ్, కేతవతం చ గ్రామః = సౌర్యకేతవతే।।

[2-4-7]

క్షుద్రజన్తవః ।। [2-4-8] ।।

అపచితపరిమాణః క్షుద్రః। క్షుద్రజన్తువాచినాం ద్వన్ద్వ ఏకవద్భవతి। దంశమశకమ్। యూకాలిక్షమ్। క్షుద్రజన్తవ ఇతి కిమ్ ? బ్రాహ్మణక్షత్రియౌ।।

క్షుద్రజన్తురనస్థిః స్యాదథవా క్షుద్ర ఏవ యః।

శతం వా ప్రసృతౌ యేషాం కేచిదానకులాదపి।।

[K.2.251]

` ఆనకులాదపి ఇతీయమేవ స్మృతిః ప్రమాణమ్; ఇతరాసాం తద్విరోధాత్।।

[2-4-8]

యేషాం చ విరోధః శాశ్వతికః ।। [2-4-9] ।।

[K.2.252]

విరోధః = వైరమ్। శాశ్వతికః = నిత్యః। యేషాం శాశ్వతికో విరోధస్తద్వాచినాం శబ్దానాం ద్వన్ద్వ ఏకవద్భవతి। మార్జారమూషకమ్। అహినకులమ్। శాశ్వతిక ఇతి కిమ్ ? గౌపాలిశాలఙ్కాయనాః కలహాయన్తే। చకారః పునరస్యైవ సముచ్చయార్థః। తేన పశుశకునిద్వన్ద్వే విరోధినామనేన నిత్యమేకవద్భావో భవతి - అశ్వమహిషమ్, శ్వశృగాలమ్, కాకోలూకమ్।।

[2-4-9]

శూద్రాణామనిరవసితానామ్ ।। [2-4-10] ।।

[K.2.253]

నిరవసానమ్ = బహిష్కరణమ్। కుతో బహిష్కరణమ్ ? పాత్రాత్। యైర్భుక్తే పాత్రం సంస్కారేణాపి న శుధ్యతి తే నిరవసితాః, న నిరవసితాః అనిరవసితాః। అనిరవసితశూద్రవాచినాం శబ్దానాం ద్వన్ద్వ ఏకవద్భవతి। తక్షాయస్కారమ్। రజకతన్తువాయమ్। అనిరవసితానామితి కిమ్? చణ్డాలమృతపాః।।

[2-4-10]

గవాశ్వప్రభృతీని చ ।। [2-4-11] ।।

గవాశ్వప్రభృతీని కృతైకవద్భావాని ద్వన్ద్వరూపాణి సాధూని భవన్తి। గవాశ్వమ్, గవావికమ్,గవైడకమ్, అజావికమ్,

అజైడకమ్। కుబ్జవామనమ్, కుబ్జకైరాతకమ్, పుత్రపౌత్రమ్, శ్వచణ్డాలమ్। స్త్రీకుమారమ్, దాసీమాణవకమ్। శాటీపిచ్ఛకమ్। ఉష్ట్రఖరమ్, ఉష్ట్రశశమ్। మూత్రశకృత్, [K.2.254] మూత్రపురీషమ్, యకృన్మేదః, మాంసశోణితమ్। దర్భశరమ్, దర్భపూతీకమ్, అర్జునశిరీషమ్, తృణోలపమ్। దాసీదాసమ్, కుటీకుటమ్, భాగవతీభాగవతమ్। గవాశ్వప్రభృతిషు యథోచ్చరితం ద్వన్ద్వవృత్తమ్। రూపాన్తరే తు నాయం విధిర్భవతి - గోఽశ్వమ్, గోఽశ్వౌ। పశుద్వన్ద్వవిభాషైవ భవతి।।

[2-4-11]

విభాషా వృక్షమృగతృణధాన్యవ్యఞ్జనపశుశకున్యశ్వవడవపూర్వాపరాధరోత్తరాణామ్ ।। [2-4-12]।।

[K.2.255]

వృక్ష, మృగ, తృణ, ధాన్య, వ్యఞ్జన, పశు, శకుని, అశ్వవడవ, పూర్వాపర, అధరోత్తర - ఇత్యేతేషాం ద్వన్ద్వో విభాషైకవద్భవతి। ప్లక్షన్యగ్రోధమ్, ప్లక్షన్యగ్రోధాః। రురుపృషతమ్, రురుపృషతాః। కుశకాశమ్, కుశకాశాః। వ్రీహియవమ్, వ్రీహియవాః। దధిఘృతమ్, దధిఘృతే। గోమహిషమ్, గోమహిషాః। తిత్తిరికపిఞ్జలమ్, తిత్తిరికపిఞ్జలాః। అశ్వవడవమ్, అశ్వవడవౌ। పూర్వాపరమ్, పూర్వాపరే। అధరోత్తరమ్, అధరోత్తరే। [K.2.257] - బహుప్రకృతిః ఫలసేనావనస్పతిమృగశకునిక్షుద్రజన్తుధాన్యకతృణానామ్ -। ఏషాం బహుప్రకృతిరేవ ద్వన్ద్వ ఏకవద్భవతి, న ద్విప్రకృతిః। బదరామలకే। రథికాశ్వారోహౌ। ప్లక్షన్యగ్రోధౌ। రురుపృషతౌ। హంసచక్రవాకౌ। యూకాలిక్షే। వ్రీహియవౌ। కుశకాశౌ।।

[2-4-12]

విప్రతిషిద్ధం చానధికరణవాచి ।। [2-4-13] ।।

పరస్పరవిరుద్ధమ్ = ?Bవిప్రతిషిద్ధమ్। విప్రతిషిద్ధార్థానాం [K.2.258] శబ్దానామనధికరణవాచినామద్రవ్యవాచినాం ద్వన్ద్వ ఏకవద్భవతి। విభాషానుకర్షణార్థశ్చకారః। శీతోష్ణమ్, శీతోష్ణే। సుఖదుఃఖమ్, సుఖదుఃఖే। జీవితమరణమ్, జీవితమరణే। విప్రతిషిద్ధమితి కిమ్ ? కామక్రోధౌ। అనధికరణవాచీతి కిమ్ ? శీతోష్ణే ఉదకే।।

[2-4-13]

న దధిపయఆదీని ।। [2-4-14] ।।

యథాయథమేకవద్భావే ప్రాప్తే ప్రతిషేధ ఆరభ్యతే। దధిపయఆదీని శబ్దరూపాణి నైకవద్భవన్తి। దధిపయసీ। సర్పిర్మధునీ। మధుసర్పిషీ। [K.2.259] బ్రహ్మప్రజాపతీ। శివవైశ్రవణౌ। స్కన్దవిశాఖౌ। పరివ్రాట్కౌశికౌ। ప్రవర్గ్యోపసదౌ। శుక్లకృష్ణౌ। ఇధ్మాబర్హిషీ। నిపాతనాద్దీర్ఘః। దీక్షాతపసీ। శ్రద్ధాతపసీ। మేధాతపసీ। అధ్యయనతపసీ। ఉలూఖలముసలే। ఆద్యావసానే। శ్రద్ధామేధే। ఋక్సామే। వాఙ్మనసే।।

[2-4-14]

అధికరణైతావత్త్వే చ ।। [2-4-15] ।।

`న ఇతి వర్త్తతే। అధికరణం వర్త్తిపదార్థః, స హి సమాసస్యార్థస్యాధారః, తస్యైతావత్త్వే పరిమాణే గమ్యమానే ద్వన్ద్వో నైకవద్భవతి। యథాయథమేకవద్భావః ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే। దశ దన్తోష్ఠాః। దశ మార్దఙ్గికపాణవికాః।।

[2-4-15]

[K.2.260]

విభాషా సమీపే ।। [2-4-16] ।।

అధికరణైతావత్త్వస్య సమీపే విభాషా ద్వన్ద్వ ఏకవద్భవతి। ఉపదశం దన్తోష్ఠమ్, ఉపదశాః దన్తోష్ఠాః। ఉపదశం మార్దఙ్గికపాణవికమ్, ఉపదశాః మార్దఙ్గికపాణవికాః। [K.2.261] అవ్యయస్య సఙ్ఖ్యయాఽవ్యయీభావోఽపి విహితః, బహువ్రీహిరపి। తత్రైకవద్భావపక్షేఽవ్యయీభావోఽనుప్రయుజ్యతే, ఇతరత్ర బహువ్రీహిః।।

[2-4-16]

స నపుంసకమ్ ।। [2-4-17] ।।

[K.2.262]

యస్యాయమేకవద్భావో విహితః స నపుంసకలిఙ్గో భవతి ద్విగుర్ద్వన్ద్వశ్చ। పఞ్చగవమ్। దశగవమ్। ద్వన్ద్వః ఖల్వపి -- పాణిపాదమ్। శిరోగ్రీవమ్। పరలిఙ్గతాపవాదో యోగః। - అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియాం భాష్యతే-।

పఞ్చపూలీ। దశరథీ। - వాఽఽబన్తః స్త్రియామిష్టః -। పఞ్చఖట్వమ్, పఞ్చఖట్వీ। - అనో నలోపశ్చ వా చ ద్విగుః స్త్రియామ్ -। పఞ్చతక్షమ్, పఞ్చతక్షీ। [K.2.263] - పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -। పఞ్చపాత్రమ్। చతుర్యుగమ్। త్రిభువనమ్।।

[2-4-17]

అవ్యయీభావశ్చ ।। [2-4-18] ।।

అవ్యయీభావశ్చ సమాసో నపుంసకలిఙ్గో భవతి। అధిస్త్రి। ఉపకుమారి। ఉన్మత్తగఙ్గమ్। లోహితగఙ్గమ్। పూర్వపదార్థప్రధానస్యాలిఙ్గత్వైవ ప్రాప్తౌ, అన్యపదార్థప్రధానస్యాభిధేయలిఙ్గతా,అత ఇదముచ్యతే। అనుక్తసముచ్చయార్థశ్చకారః। - పుణ్యసుదినాభ్యామహ్నః క్లీబతేష్యతే -। పుణ్యాహమ్। సుదినాహమ్। - పథః సంఖ్యావ్యయాదేః క్లీబతేష్యతే -। త్రిపథమ్। చతుష్పథమ్। విపథమ్। సుపథమ్। [K.2.264] క్రియావిశేషణానాం చ క్లీబతేష్యతే -। ముదు పచతి। శోభనం పచతి।।

[2-4-18]

తత్పురుషోఽనఞ్కర్మధారయః ।। [2-4-19] ।।

అధికారోఽయముత్తరసూత్రేషూపతిష్ఠతే। నఞ్సమాసం కర్మధారయం చ వర్జయిత్వాఽన్యస్తత్పురుషో నపుంసకలిఙ్గో భవతీత్యేతదధికృతం వేదితవ్యమ్, యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామస్తత్ర। వక్ష్యతి - విభాషా సేనాసురా ఇతి। బ్రాహ్మణసేనమ్।

బ్రాహ్మణసేనా। తత్పురుష ఇతి కిమ్ ? దృఢసేనః రాజా। అనఞితి కిమ్? అసేనా। అకర్మధారయ ఇతి కిమ్? పరమసేనా।।

[2-4-19]

[K.2.265]

సంజ్ఞాయాం కన్థోశీనరేషు ।। [2-4-20] ।।

సంజ్ఞాయాం విషయే కన్థాన్తస్తత్పురుషో నపుంసకలిఙ్గో భవతి, సా చేత్ కన్థా ఉశీనరేషు భవతి। సౌశమికన్థమ్। ఆహ్వరకన్థమ్।। సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? వీరణకన్థా। ఉశీనరేష్వితి కిమ్ ? దాక్షికన్థా। పరవల్లిఙ్గతాపవాద ఇదం ప్రకరణమ్।।

[2-4-20]

ఉపజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్ ।। [2-4-21] ।।

ఉపజ్ఞాయతే ఇత్యుపజ్ఞా, ఉపక్రమ్యతే ఇత్యుపక్రమః। ఉపజ్ఞా చ ఉపక్రమశ్చ ఉపజ్ఞోపక్రమమ్। తదన్తస్తత్పురుషో నపుంసకలిఙ్గో భవతి తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్ = తయోరుపజ్ఞోపక్రమయోరాదేరాచిఖ్యాసాయాం గమ్యమానాయామ్। [K.2.266] ఆఖ్యాతుమిచ్చా = ఆచిఖ్యాసా, యదుపజ్ఞేయస్యోపక్రమ్యస్య చార్థస్యాదిరాఖ్యాతుమిష్యతే తత ఏతద్భవతి। పాణిన్యుపజ్ఞమ్ అకాలకం వ్యాకరణమ్। పాణినేరుపజ్ఞానేన ప్రథమతః ప్రణీతమకాలకం వ్యాకరణమ్। వ్యాడ్యుపజ్ఞం దశహుష్కరణమ్। ఆద్యోపక్రమం ప్రాసాదః। నన్దోపక్రమాణి మానాని। దర్శనీయోపక్రమం సుకుమారమ్। ఉపజ్ఞోపక్రమమితి కిమ్ ? వాల్మీకిశ్లోకాః। తదాద్యాచిఖ్యాసాయామితి కిమ్ ? దేవదత్తోపజ్ఞః రథః। యజ్ఞదత్తోపక్రమః రథః।।

[2-4-21]

ఛాయా బాహుల్యే ।। [2-4-22] ।।

[K.2.267]

విభషా సేనాసురాచ్చాయా ఇతి విభాషాం వక్ష్యతి, నిత్యార్థమిదం వచనమ్। ఛాయాన్తస్తత్పురుషో నపుంసకలిఙ్గో భవతి బాహుల్యే గమ్యమానే। పూర్వపదార్థధర్మః = బాహుల్యమ్। శలభాదీనాం హి బహుత్వం గమ్యతే। శలభచ్చాయమ్। ఇక్షుచ్చాయమ్। బాహుల్య ఇతి కిమ్ ? కుడ్యచ్చాయా।।

[2-4-22]

సభా రాజాఽమనుష్యపూర్వా ।। [2-4-23] ।।

సభాన్తస్తత్పురుషో నపుంసకలిఙ్గో భవతి సా చేత్సభా?రాజపూర్వా, అమనుష్యపూర్వా చ భవతి। ఇనసభమ్। ఈశ్వరసభమ్। ఇహ కస్మాన్న భవతి -- రాజసభా ? పర్యాయవచనస్యైవేష్యేతే। తదుక్తమ్ -- ` జితపర్యాయస్యైవ రాజాద్యర్థమ్

ఇతి। అమనుష్యపూర్వా -- రక్షఃసభమ్। పిశాచసభమ్। [K.2.268] ఇహ కస్మాన్న భవతి -- కాష్ఠసభా ? అమనుష్యశబ్దో రూఢిరూపేణ రక్షఃపిశాచాదిష్వేవ వర్త్తతే। రాజాఽమనుష్యపూర్వేతి కిమ్ ? దేవదత్తసభా।।

[2-4-23]

అశాలా చ ।। [2-4-24] ।।

[2-4-24]

అశాలా చ యా సభా తదన్తస్తత్పురుషో నపుంసకలిఙ్గో భవతి। సఙ్ఘాతవచనోఽత్ర సభాశోబ్ద గృహ్యతే। స్త్రీసభమ్। దాసీసభమ్। దాసీసఙ్ఘాత ఇత్యర్థః। [K.2.269] అశాలేతి కిమ్ ? అనాథసభా। అనాథకుటీత్యర్థః।। [విభాషా సేనాసురాచ్ఛాయాశాలానిశానామ్ ।। [2-4-25] ।।

సేనా, సురా, ఛాయా, శాలా, నిశా - ఇత్యేవమన్తస్తత్పురుషో నపుంసకలిఙ్గో భవతి విభాషా। బ్రాహ్మణసేనమ్, బ్రాహ్మణసేనా। యవసురమ్, యవసురా। కుడ్యచ్ఛాయమ్, కుడ్యచ్ఛాయా। గోశాలమ్, గోశాలా। శ్వనిశమ్, శ్వనిశా।।

[2-4-25]

పరవల్లిఙ్గం ద్వన్ద్వతత్పురుషయోః ।। [2-4-26] ।।

సమాహారద్వన్ద్వే నపుంసకలిఙ్గస్య విహితత్వాద్ ఇతరేతరయోగద్వన్ద్వస్యేదం గ్రహణమ్। పరస్య యల్లిఙ్గం తద్భవతి ద్వన్ద్వస్య తత్పురుషస్య చ । [K.2.271] ఉత్తరపదలిఙ్గం ద్వన్ద్వతత్పురుషయోర్విధీయతే। కుక్కుటమయూర్యౌ ఇమే, మయూరీకుక్కుటౌ ఇమౌ। తత్పురుషస్య - అర్ధం పిప్పల్యాః అర్ధపిప్పలీ। అర్ధకోశాతకీ। అర్ధనఖరఞ్జనీ। [K.2.272] - ద్విగుప్రాప్తాపన్నాలంపూర్వగతిసమాసేషు ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -। ద్విగుః - పఞ్చసు కపాలేషు సంస్కృతః పురోడాశః పఞ్చకపాలః। ప్రాప్తో జీవికాం ప్రాప్తజీవికః। ఆపన్నో జీవికామ్ ఆపన్నజీవికః। అలం జీవికాయై అలఞ్జీవికః। గతిసమాసః - నిష్క్రాన్తః కౌశామ్బ్యాః నిష్కౌశామ్బిః।।

[2-4-26]

[K.2.273]

పూర్వవదశ్వవడవౌ ।। [2-4-27] ।।

అశ్వవడవయోర్విభాషైకవద్భావ ఉక్తః, తత్రైకవద్భావాదన్యత్ర పరవల్లిఙ్గతాయాం ప్రాప్తాయామిదమారభ్యతే। అశ్వవడవయోః పూర్వవల్లిఙ్గం భవతి। అశ్వశ్చ వడవా చ అశ్వవడవౌ। అర్థాతిదేశశ్చాయమ్, న నిపాతనమ్। తత్ర ద్వివచనమతన్త్రమ్। వచనాన్తరేఽపి పూర్వవల్లిఙ్గతా భవతి - అశ్వవడవాన్, అశ్వవడవైః ఇతి।।

[2-4-27]

హేమన్తశిశిరావహోరాత్రే చ చ్ఛన్దసి ।। [2-4-28] ।।

[2-4-28]

` పూర్వవత్ ఇతి వర్తతే। హేమన్తశిశిరౌ, అహోరాత్రే-ఇత్యేతయోశ్ఛన్దసి విషయే పూర్వవల్లిఙ్గం భవతి। హేమన్తశిశిరావృతూనాం ప్రీణామి(త్రై.సం.[1-6-2].3)। అహోరాత్రే ఇదం బ్రూమః(అ.వే.116.5)। పరవల్లిఙ్గతాపవాదో యోగః। అర్థాతిదేశశ్చాయం న నిపాతనమ్, తేన ద్వివచనమతన్త్రమ్। వచనాన్తరేఽపి పూర్వవల్లిఙ్గతా భవతి। పూర్వపక్షాశ్చితయః, అపరపక్షాః పురీషమ్, అహోరాత్రాణీష్టకాః(త్రై.బ్రా.[3-11-4].1)। ఛన్దసీతి కిమ్ ? దుఃఖే హేమన్తశిశిరే। అహోరాత్రావిమౌ పుణ్యౌ। ఛన్దసి లిఙ్గవ్యత్యయ ఉక్తః, తస్యైవాయం ప్రపఞ్చః।।

[1-6-2]

రాత్రాహ్నాహాః పుంసి ।। [2-4-29] ।।

[2-4-29]

కృతసమాసాన్తానాం నిర్దేశః। రాత్ర, అహ్న, అహ -- ఇత్యేతే పుంసి భాష్యన్తే। పరవల్లిఙ్గతయా స్త్రీనపుంసకయోః ప్రాప్తయోరిదం వచనమ్। [K.2.275] ద్విరాత్రః। త్రిరాత్రః। చతూరాత్రః। పూర్వాహ్ణః। అపరాహ్ణః। మధ్యాహ్నః। ద్వ్యహః। త్ర్యహః। - అనువాకాదయః పుంసీతి వక్తవ్యమ్ -। అనువాకః। శంయువాకః । సూక్తవాకః।।

[2-4-29]

అపథం నపుంసకమ్ ।। [2-4-30] ।।

అపథశబ్దో నపుంసకలిఙ్గో భవతి। అపథమ్ ఇదమ్। అపథాని గాహతే మూఢః। [K.2.276] ఇహ కస్మాన్న భవతి -- అపథః దేశః, అపథా నగరీ ? తత్పురుష ఇతి వర్త్తతే।।

[2-4-30]

అర్ధర్చాః పుంసి చ ।। [2-4-31] ।।

[2-4-31]

అర్ధర్చాదయః శబ్దాః పుంసి నపుంసకే చ భాష్యన్తే। అర్ధర్చః, అర్ధర్చమ్। గోమయః, గోమయమ్। శబ్దరూపాశ్రయా చేయం ద్విలిఙ్గతా క్వచిదర్థభేదేనాపి వ్యవతిష్ఠతే, యథా - పద్మశఙ్ఖశబ్దౌ నిధివచనౌ పుంల్లిఙ్గౌ, జలజే ఉభయలిఙ్గౌ। భూతశబ్దః పిశాచే ఉభయలిఙ్గః, క్రియాశబ్దస్యాభిధేయవల్లిఙ్గమ్। సైన్ధవశబ్దో లవణే ఉభయలిఙ్గః, యౌగికస్యాభిధేయవల్లిఙ్గమ్। సారశబ్ద [K.2.277] ఉత్కర్షే పుంల్లిఙ్గః, న్యాయాదనపేతే నపుంసకమ్ - నైతత్సారమితి। ధర్మ ఇత్యపూర్వే పుంల్లిఙ్గః, తత్సాధనే నపుంసకమ్ - `తాని ధర్మాణి ప్రథమాన్యాసన్। అర్ధర్చ। గోమయ। కషాయ। కార్షాపణ। కుతప। కపాట। శఙ్ఖ। చక్ర। గూథ। యూథ। ధ్వజ। కబన్ధ। పద్మ। గృహ। సరక। కంస। దివస। యూష। అన్ధకార। దణ్డ। కమణ్డలు। మణ్డ। భూత। ద్వీప। ద్యూత। చక్ర। ధర్మ। కర్మన్। మోదక। శతమాన। యాన। నఖ। నఖర। చరణ। పుచ్ఛ। దాడిమ। హిమ। రజత। సక్తు। పిధాన। సార। పాత్ర। ఘృత। సైన్ధవ। ఔషధ। ఆఢక। చషక। ద్రోణ। ఖలీన। పాత్రీవ। షష్టిక। వార। బాణ। ప్రోథ। కపిత్థ। శుష్క। శీల। శుల్బ। సీధు। కవచ। రేణు। కపట। సీకర। ముసల। సువర్ణ। యూప। చమస। వర్ణ। క్షీర। కర్ష। ఆకాశ। అష్టాపద। మఙ్గల। నిధన। నిర్యాస। జృమ్భ। వృత్త। పుస్త। క్ష్వేడిత। శృఙ్గ। శృఙ్ఖల। మధు। మూల। మూలక। శరావ। శాల। వప్ర। విమాన। [K.2.278] ముఖ। ప్రగ్రీవ। శూల। వజ్ర। కర్పట। శిఖర। కల్క। నాట। మస్తక। వలయ। కుసుమ। తృణ। పఙ్క। కుణ్డల। కిరీట। అర్బుద। అఙ్కుశ। తిమిర। ఆశ్రమ। భూషణ। ఇల్కస। ముకుల। వసన్త। తడాగ। పిటక। విటఙ్క। మాష। కోశ। ఫలక। దిన। దైవత। పినాక। సమర। స్థాణు। అనీక। ఉపవాస। శాక। కర్పాస। చషాల। ఖణ్డ। దర। విటప। రణ। బల। మల। మృణాల। హస్త। సూత్ర। తాణ్డవ। గాణ్డీవ। మణ్డప। పటహ। సౌధ। పార్శ్వ। శరీర। ఫల। ఛల। పుర। రాష్ట్ర। విశ్వ। అమ్బర। కుట్టిమ। మణ్డల। కకుద। తోమర। తోరణ। మఞ్చక। పుఙ్ఖ। మధ్య। బాల। వల్మీక। వర్ష। వస్త్ర। దేహ। ఉద్యాన। ఉద్యోగ। స్నేహ। స్వర। సఙ్గమ। నిష్క। క్షేమ। శూక। ఛత్త్ర। పవిత్ర। యౌవన। పానక। మూషిక। వల్కల। కుఞ్జ। విహార। లోహిత। విషాణ। భవన। అరణ్య। పులిన। దృఢ। ఆసన। ఐరావత। శూర్ప। తీర్థ। లోమశ। తమాల। లోహ। దణ్డక। శపథ। ప్రతిసర। దారు। ధనుష్। మాన। తఙ్క। వితఙ్క। మవ। సహస్ర। ఓదన। ప్రవాల। శకట। అపరాహ్ణ। నీడ। శకల। ఇతి అర్ధర్చాదిః।।

[2-4-31]

ఇదమోఽన్వాదేశేఽశనుదాత్తస్తృతీయాదౌ ।। [2-4-32] ।।

ఆదేశః = కథనమ్, అన్వాదేశః = అనుకథనమ్। ఇదమోఽన్వాదేశవిషయస్యాశాదేశో భవత్యనుదాత్తస్తృతీయాదౌ విభక్తౌ పరతః। ఆభ్యాం ఛాత్రాభ్యాం రాత్రిరధీతా, అథో ఆభ్యామహరప్యధీతమ్। అస్మై ఛాత్రాయ కమ్బలం దేహి, అథో అస్మై శాటకమపి దేహి। అస్య ఛాత్రస్య శోభనం శీలమ్, అథో అస్య ప్రభూతం స్వమ్। అశాదేశవచనం సాకచ్కార్థమ్। ఇమకాభ్యాం ఛాత్త్రాభ్యాం రాత్రిరధీతా, అథో ఆభ్యామహరప్యధీతమ్। నేహ పశ్చాదుచ్చారణమాత్రమన్వాదేశః, కిం తర్హి ? ఏకస్యైవాభిధేయస్య పూర్వశబ్దేన

ప్రతిపాదితస్య ద్వితీయం ప్రతిపాదనమన్వాదేశః। తేనేహ న భవతి- దేవదత్తం భోజయ, ఇమం చ యజ్ఞదత్తమితి।।

[2-4-32]

ఏతదస్త్రతసోస్త్రతసౌ చానుదాత్తౌ ।। [2-4-33] ।।

`అన్వాదేశే` అనుదాత్తః ఇతి వర్తతే। ఏతదోఽన్వాదేశవిషయస్య అశాదేశో భవతి అనుదాత్తస్త్రతసోః పరతః। తౌ చాపి త్రతసావనుదాత్తౌ భవతః। ఏతస్మిన్ గ్రామే సుఖం వసామః, అథో అత్ర యుక్తా అధీమహే। ఏతస్మాచ్ఛాత్రాచ్ఛన్దోఽధీష్వ, అథో అతో వ్యాకరణమప్యధీష్వ। సర్వానుదాత్తం పదం భవతి। `ఏతదోఽశ్ ఇత్యశాదేశే లబ్ధే పునర్వచనమనుదాత్తార్థమ్।

[2-4-33]

ద్వితీయాటౌస్స్వేనః ।। [2-4-34] ।।

`అన్వాదేశే, `అనుదాత్తః ఇతి వర్త్తతే। ద్వితీయా, టా, ఓస్ ఇత్యేతేషు పరత ఇదమేతదోరన్వాదేశవిషయయోరేనశబ్ద ఆదేశో భవతి అనుదాత్తః। ఇదమో మణ్డూకప్లుతిన్యాయేనానువృత్తిః। ఇమం ఛాత్రం ఛన్దోఽధ్యాపయ, అథో ఏనం వ్యాకరణమధ్యాపయ। అనేన ఛాత్రేణ రాత్రిరధీతా, అథో అనేనాహరప్యధీతమ్। అనయోశ్ఛాత్రయోః శోభనం శీలమ్, అథో ఏనయోః ప్రభూతం స్వమ్। ఏతదః ఖల్వపి-ఏతం-ఛాత్రం ఛన్దో।?ధ్యాపయ, అథో ఏనం వ్యాకరణమప్యధ్యాపయ। ఏతేన ఛాత్రేణ రాత్రిరధీతా, అథో ఏనేనాహరప్యధీతమ్। ఏతయోశ్ఛాత్రయోః శోభనం శీలమ్, అథో ఏనయోః ప్రభూతం స్వమ్।- ఏనదితి నపుంసకైకవచనే వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.482)। ప్రక్షాలయైనత్। పరివర్త్తయైనత్। ఇహ కస్మాన్న భవతి--అయం దణ్డో హరానేన, ఏతమాతం జితం విద్యాదితి ? యత్ర కిఞ్చిద్ విధాయ వాక్యాన్తరేణ పునరన్యదుపదిశ్యతే సోఽన్వాదేశః। ఇహ తు వస్తునిర్దేశమాత్రం కృత్వా ఏకమేవ విధానమ్।।

[2-4-34]

ఆర్ధధాతుకే ।। [2-4-35] ।।

ఆర్ధధాతుకే ఇత్యధికారోఽయమ్, ణ్యక్షత్రియార్షఞితః(2-4-581276) ఇతి యావత్। యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామస్తదార్ధధాతుకే వేదితవ్యమ్। వక్ష్యతి హనో వధ లిజీ(2-4-422433), వధ్యాత్। ఆర్ధధాతుక ఇతి కిమ్ ? హన్యాత్। విషయసప్తమీ చేయం న పరసప్తమీ। తేనార్ధధాతుకవివక్షాయామాదేశేషు కృతేషు పశ్చాద్యథాప్రాప్తం ప్రత్యయా భవన్తి--భవ్యమ్, ప్రవేయమ్, ఆఖ్యేయమ్।।

[2-4-35]

అదో జగ్ధిర్ల్యప్తి కితి ।। [2-4-36] ।।

అదో జగ్ధిరాదేశో భవతి ల్యపి పరతః, తకారాదౌ చ కితి ప్రత్యయే। ప్రజగ్ధ్య। విజగ్ధ్య। జగ్ధః। జగ్ధవాన్। ఇకార ఉచ్చారణార్థః, నానుబన్ధః, తేన నుమ్న భవతి। ఏవం వచ్యాదీనామపి। ఇహ కస్మాన్న భవతి-అన్నమ్ ? అన్నాణ్ణః(4-4-851637) ఇతి నిపాతనాత్।

`జగ్ధౌ సిద్ధేఽన్తరఙ్గత్వాగత్తి కితీతి ల్యబుచ్యతే।

జ్ఞాపయత్యన్తరఙ్గాణాం ల్యపా భవతి బాధనమ్।।(మ.భా.1.484)

తీతి కిమ్ ? అద్యతే। కితీతి కిమ్ ? అత్తవ్యమ్।।

[2-4-36]

లుఙ్సనోర్ఘస్లృ।। [2-4-37] ।।

లుఙి సని చ పరతోఽదో ఘస్లృ ఆదేశో భవతి। లృదిత్కరణమఙర్థమ్। లుఙి-అఘసత్। అఘసతామ్। అఘసన్। సని-జిఘత్సతి। జిఘత్సతః। జిఘత్సన్తి। -
ఘస్లృభావేఽచ్యుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.1.484) ప్రాత్తీతి ప్రఘసః।।

[2-4-37]

ఘఞపోశ్చ ।। [2-4-38] ।।

ఘఞి అపి చ పరతోఽదో ఘస్లృ ఆదేశో భవతి। ఘాసః। ప్రఘసః। ఉపసర్గేఽదః(3-3-593235) ఇత్యప్।।

[2-4-38]

బహులం ఛన్దసి ।। [2-4-39] ।।

ఛన్దసి విషయే బహులమదో ఘస్లృ ఆదేశో భవతి। ఘస్తాం నూనమ్(వా.సం.21.43)। సగ్ధిశ్చ మే(వా.సం.18.9)। న చ భవతి-- ఆత్తామద్య మధ్యతో మేద ఉద్భృతమ్(వా.సం.21.43)। అన్యతరస్యాఙ్గ్రహణమేవ కస్మాన్న క్రియతే, తదేవోత్తరార్థమపి భవిష్యతి ? కార్యాన్తరార్థం బహులగ్రహణమ్। ఘస్తామిత్యత్రోపధాలోపో న భవతి।।

[2-4-39]

లిట్యన్యతరస్యామ్ ।। [2-4-40] ।।

లిటి పరతోఽదోఽన్యతరస్యాం ఘస్లాదేశో భవతి। జఘాస, జక్షతుః,జక్షుః। ఆద, ఆదతు, ఆదుః।।

[2-4-40]

వేఞో వయిః ।। [2-4-41] ।।

`లిట్యన్యతరస్యామ్ ఇతి వర్త్తతే। వేఞో వయిరాదేశో భవతి అన్యతరస్యాం లిటి పరతః। ఇకార ఉఞ్చారణార్థః। ఉవాయ, ఊయతు। ఊయుః। పక్షే-ఊవతుః, ఊవుః। లిటి వయో యః(6-1-382413) ఇతి యకారస్య సమ్ప్రసారణం ప్రతిషిధ్యతే। వశ్చాస్యాన్యతరస్యాం కితి(6-1-392414) ఇతి వకారో విధీయతే। వవౌ, వవతుః, వవుః। వేఞః(6-1-402415) ఇతి సమ్ప్రసారణం న భవతి।।

[2-4-41]

హనో వధ లిఙి ।। [2-4-42] ।।

హన్తేర్ధాతోర్వధ ఇత్యయమాదేశో భవతి లిఙి పరత ఆర్ధధాతుకే। వధ్యాత్, వధ్యాస్తామ్, వధ్యాసుః। అకారాన్తశ్చాయమాదేశః, తత్రాకారస్య లోపో భవతి। తస్య స్థానివద్భావాత్ అవధీదితి హలన్తలక్షణా వృద్ధిర్న భవతి।।

[2-4-42]

లుఙి చ ।। [2-4-43] ।।

లుఙి చ పరతః హనో వధ ఇత్యయమాదేశో భవతి। అవధీత్, అవధిష్టామ్, అవధిషుః। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః। ఆత్మనేపదేషు లుఙి వికల్పో యథా స్యాల్లిఙి మా భూత్।।

[2-4-43]

ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామ్ ।। [2-4-44] ।।

పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్ప ఉచ్యతే। ఆత్మనేపదేషు పరతో హనో లుఙ్యన్యతరస్యాం వధ ఇత్యయమాదేశో భవతి। ఆవధిష్ట। ఆవధిషాతామ్। ఆవధిషత। న చ భవతి-- ఆహత। ఆహసాతామ్। ఆహసత।।

[2-4-44]

ఇణో గా లుఙి ।। [2-4-45] ।।

ఇణః `గా ఇత్యయమాదేశో భవతి లుఙి పరతః। అగాత్, అగాతామ్, అగు। `లుఙి ఇతి వర్త్తమానే పునర్లుఙ్గ్రహణమ్ ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామ్(2-4-442696) ఇత్యేతన్మా భూత్। ఇహ త్వవిశేషేణ నిత్యం చ భవతి। అగాత్। అగాయి భవతా। - ఇణ్వదిక ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.1.485)। అధ్యగాత్। అధ్యగాతామ్। అధ్యగుః।।

[2-4-45]

ణౌ గమిరబోధనే ।। [2-4-46] ।।

ణౌ పరత ఇణోఽబోధనార్థస్య గమిరాదేశో భవతి। ఇకార ఉచ్చారణార్థః। గమయతి, గమయతః, గమయన్తి। అబోధనే ఇతి కిమ్ ? ప్రత్యాయయతి। ఇణ్వదిక ఇత్యేవ-- అధిగమయతి।।

[2-4-46]

సని చ ।। [2-4-47]।।

సని పరత ఇణోఽబోధనార్థస్య గమిరాదేశో భవతి। జిగమిషతి, జిగమిషతః, జిగమిషన్తి। అబోధన ఇత్యేవ- అర్థాన్ప్రతీషిషతి। ఇణ్వదిక ఇత్యేవ- అధిజిగమిషతి। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః- ఇఙశ్చ(2-4-482616) ఇతి సన్యేవ యథా స్యాత్।।

[2-4-47]

ఇఙశ్చ ।। [2-4-48] ।।

ఇఙశ్చ సని పరతో గమిరాదేశో భవతి। అధిజిగాంసతే, అధిజిగాంసేతే, అధిజిగాంసన్తే।।

[2-4-48]

గాఙ్ లిటి ।। [2-4-49] ।।

గాఙాదేశో భవతీఙో లిటి పరతః। అధిజగే, అధిజగాతే, అధిజగిరే। గాఙోఽనుబన్ధకరణం విశేషణార్థమ్, గాఙ్కుటాదిభ్యః(1-2-12461) ఇత్యత్రాస్య గ్రహణం యథా స్యాత్। న హి స్థానివద్భావేన `గాఙ్ ఇతి రూపం లభ్యతే।।

[2-4-49]

విభాషా లుఙ్లృఙోః ।। [2-4-50] ।।

లుఙి లృఙి చ పరత ఇఙో విభాషా గాఙాదేశో భవతి। ఆదేశపక్షే గాఙ్కుటాదిభ్యః(1-2-12461) ఇతి ఙిత్వమ్, ఘుమాస్థాగాపాజహాతిసాం హలి(6-4-662462) ఇతీత్వమ్। అధ్యగీష్ట, అధ్యగీషాతామ్, అధ్యగీషత। న చ భవతి అధ్యైష్ట, అధ్యైషాతామ్, అధ్యైషత। లృఙి ఖల్వపి-- అధ్యగీష్యత, అధ్యగీష్యేతామ్, అధ్యగీష్యన్త। న చ భవతి-అధ్యైష్యత, అధ్యైష్యేతామ్, అధ్యైష్యన్త।।

[2-4-50]

ణౌ చ సంశ్చఙోః ।। [2-4-51] ।।

`ఇఙో గాఙ్ విభాషా ఇతి వర్త్తతే। `ణౌ ఇతీఙపేక్షయా పరసప్తమీ, `సంశ్చఙోః ఇతి చ ణ్యపేక్షయా। ణౌ సన్పరే చఙ్పరే చ పరత ఇఙో విభాషా గాఙాదేశో భవతి। అధిజిగాపయిషతి। న చ భవతి- అధ్యాపిపయిషతి। చఙి ఖల్వపి-- అధ్యజీగపత్, అధ్యాపిపత్।।

[2-4-51]

అస్తేర్భూః ।। [2-4-52] ।।

అస్తేర్ధాతోర్భూ ఇత్యయమాదేశో భవతి ఆర్ధధాతుకే। భవితా। భవితమ్। భవితవ్యమ్। ఇహ కస్మాన్న భవతి-ఈహామాస, ఈహామాసతుః, ఈహామాసుః ? కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి(3-1-402239) ఇతి ప్రత్యాహారగ్రహణేనాస్తేర్గ్రహణసామర్థ్యత్। తథా చోచ్యతే-
`అనుప్రయోగే తు భువాఽస్త్యబాధనం స్మరన్తి
కర్తుర్వచనాన్మనీషిణః।। ఇతి।

[2-4-52]

బ్రువో వచిః ।। [2-4-53] ।।

బ్రువో వచిరాదేశో భవతి ఆర్ధధాతుకవిషయే। ఇకార ఉచ్చారణార్థః। వక్తా। వక్తుమ్। వక్తవ్యమ్। స్థానివద్భావేన కర్త్రభిప్రాయక్రియాఫలవివక్షాయామాత్మనేపదం భవతి। ఊచే। వక్ష్యతి।।

[2-4-53]

చక్షిఙః ఖ్యాఞ్ ।। [2-4-54] ।।

చక్షిఙః ఖ్యాఞాదేశో భవత్యార్ధధాతుకే। ఆఖ్యాతా। ఆఖ్యాతుమ్। ఆఖ్యాతవ్యమ్। స్థానివద్భావేన నిత్యమాత్మనేపదం న భవతి; ఞకారానుబన్ధకరణసామర్థ్యాత్। ఆఖ్యాస్యతి। ఆఖ్యాస్యతే। - క్శాదిరప్యయమాదేశ ఇష్యతే -। ఆక్శాతా। ఆక్శాతుమ్। ఆక్శాతవ్యమ్। - వర్జనే ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.1.487)। దుర్జనాః సంచక్ష్యాః। వర్జనీయా ఇత్యర్థః। - అసనయోశ్చ ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.1.487) నృచక్షా రాక్షసాః। హింసార్థోఽత్ర ధాతుః। అనే ఖల్వపి- విచక్షణః పణ్డితః। - బహులం సఞ్జ్ఞాఛన్దసోరితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.488)।- అన్నవధకగాత్రవిచక్షణాజిరాద్యర్థమ్-(మ.భా.1.488)।।

[2-4-54]

వా లిటి ।। [2-4-55] ।।

పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్ప ఉచ్యతే। లిటి పరతశ్చక్షిఙః ఖ్యాఞాదేశో వా భవతి। ఆచఖ్యౌ, ఆచఖ్యతుః, ఆచఖ్యుః। న చ భవతి-ఆచచక్షే, ఆచచక్షాతే, ఆచచక్షిరే।

[2-4-55]

అజేర్వ్యఘఞపోః ।। [2-4-56] ।।

అజేర్ధాతేః `వీ ఇత్యయమాదేశో భవత్యార్ధధాత్కే పరతో ఘఞపౌ వర్జయిత్వా। ప్రవయణీయః। ప్రవాయకః। అఘఞపోరితి కిమ్ ? సమాజః। ఉదాజః। అపి తు-సమజః।

ఉదజః। సముదోరజఃపశుషు(3-3-693246) ఇత్యప్। దీర్ఘోచ్చారణం కిమ్ ? ప్రవీతాః।। - ఘఞపోః ప్రతిషేధే క్యప ఉపసఙ్ఖ్యానం కర్తవ్యమ్ -(మ.భా.1.488)। సమజ్యా।। - వలాదావార్ధధాతుకే వికల్ప ఇష్యతే -(మ.భా.1.488)। ప్రవేతా, ప్రాజితా। ప్రవేతుమ్, ప్రాజితుమ్।।

[2-4-56]

వాయౌ ।। [2-4-57] ।।

పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్ప ఉచ్యతే। `యు ఇతి ల్యుటో గ్రహణమ్। యౌ పరభూతే అజేర్వా `వీ ఇత్యయమాదేశో భవతి। ప్రవయణో దణ్డః, ప్రాజనో దణ్డః। ప్రవయణమానయ, ప్రాజనమానయ।।

[2-4-57]

ణ్యక్షత్రియార్షఞితో యూని లుగణిఞోః ।। [2-4-58] ।।

ణ్యాదయో గోత్రప్రత్యయాః। ణ్యన్తాత్ క్షత్రియగోత్రాద్ ఆర్షాద్ ఞితశ్చ పరయోరణిఞోర్యూని లుగ్భవతి। ణ్యన్తాత్తావత్--కుర్వాదిభ్యో ణ్యః(4-1-1511175), తస్మాద్యూని ఇఞ్, తస్య లుక్। కౌరవ్యః పితా। కౌరవ్యః పుత్రః। నను చ కౌరవ్యశబ్దస్తికాదిషు పఠ్యతే, తతః ఫిఞా భవితవ్యమ్-కౌరవ్యాయణిరితి ? క్షత్రియగోత్రస్య తత్ర గ్రహణమ్, కురునాదిభ్యో ణ్యః(4-1-11721190) ఇత్యనేన విహితస్య; ఇదం తు బ్రాహ్మణగోత్రమ్, కుర్వాదిదభ్యో ణ్యః(4-1-1511175) ఇతి ణ్యః। క్షత్రియ-ఋష్యన్ధకవృష్ణికురుభ్యశ్చ(4-1-1141117) ఇత్యణ్, తస్మాద్యూని ఇఞ్, తస్య లుక్। శ్వాఫల్కః పితా। శ్వాఫల్కః పుత్రః। ఆర్ష-ఋష్యమ్, తస్మాద్యూని ఇఞ్, తస్య లుక్। వాసిష్ఠః పితా। వాసిష్ఠః పుత్రః। ఞిత్--అనృష్యానన్తర్యే బిదాదిభ్యోఽఞ్(4-1-1041190), తస్మాద్యూని ఇఞ్, తస్య లుక్। బైదః పితా। బైదః పుత్రః। అణః ఖల్వపి--తికాదిభ్యః ఫిఞ్(4-1-1541178), తస్మాద్యూని ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్(4-1-831073) తస్య లుక్। తైకాయనిః పితా। తైకాయనిః పుత్రః। ఏతేభ్యః పుత్రః। ఏతేభ్య ఇతి కిమ్ ? శివాదిభ్యోఽణ్(4-1-1121115) తస్మాద్ యూని అత ఇఞ్(4-1-951095), తస్య న లుగ్భవతి। కౌహాఁః పితా। కౌహడిః పుత్రః। యూనీతి కిమ్ ? వామరథ్యస్య ఛాత్రాః వామరథాః। కుర్వాదిభ్యో ణ్యః(4-1-1511175) ఇతి ణ్యః, తస్మాత్ కణ్వాదిభ్యో గోత్రే(4-2-1111332) ఇతి శైషికోఽణ్, తస్య లుగ్న భవతి। అణిఞోరితి కిమ్ ? దాక్షేరపత్యం యువా దాక్షాయణః। - అబ్రాహ్మణగోత్రాద్యువప్రత్యయస్యోపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.1.489)। బౌధిః పితా। బౌధిః పుత్రః। జాబాలిః పితా। జాబాలిః పుత్రః। ఔదుమ్బరిః పితా। ఔదుమ్బరిః పుత్రః। భాణ్డీజఙ్ఘిః పితా। భాణ్డీజఙ్ఘిః పుత్రః। సాల్వావయవలక్షణ ఇఞ్, తస్మాత్ఫక్, తస్య లుక్। పైలాదిదర్శనాత్ సిద్ధమ్।।

[2-4-58]

పైలాదిభ్యశ్చ ।। [2-4-59] ।।

`పైల ఇత్యేవమాదిభ్యశ్చ యువప్రత్యయస్య లుగ్భవతి। పీలాయా వా(4-1-1181121) ఇత్యణ్। తస్మాద్ అణో ద్వ్యచః(4-1-1561180) ఇతి ఫిఞ్, తస్య లుక్। పైలః పితా। పైలః పుత్రః। అన్యే పైలాదయ ఇఞన్తాః, తేభ్యః ఇఞః ప్రచామ్ ఇతి లుకి సిద్ధేఽప్రాగర్థః పాఠః। పైల। శాలఙ్కి। సాత్యకి। సాత్యకామి। దైవి। ఔదమజ్జి। ఔదవ్రజి। ఔదమేఘి। ఔదబుద్ధి। దైవస్థాని। పైఙ్గలాయని। రాణాయని। రౌహక్షతి। భౌలిఙ్గి। ఔద్గాహమాని। ఔజ్జిహాని।। తద్రాజాచ్చాణః(గ.సూ.21)। ఆకృతిగణోఽయమ్।।

[2-4-59]

ఇఞః ప్రాచామ్ ।। [2-4-60] ।।

గోత్రే య ఇఞ్ తదన్తాద్యువప్రత్యయస్య లుగ్భవతి। గోత్రవిశేషణం ప్రాగ్గ్రహణమ్, న వికల్పార్థమ్। పాన్నాగారేరపత్యం యువా। యఞిఞోశ్చ(4-1-1011103) ఇతి ఫక్, తస్య లుక్। పాన్నాగారిః పితా। పాన్నాగారిః పుత్రః। మాన్థరైషణిః పితా। మాన్థరైషణిః పుత్రః। ప్రాచామితి కిమ్ ? దాక్షిః పితా। దాక్షాయణః పుత్రః।।

[2-4-60]

న తౌల్వలిభ్యః ।। [2-4-61] ।।

అనన్తరేణ ప్రాప్తౌ లుక్ ప్రతిషిధ్యతే। తౌల్వల్యాదిభ్యః పరస్య యువప్రత్యయస్య న లుగ్భవతి। తౌల్వలిః పితా। తౌల్వలాయనః పుత్రః। తౌల్వలి। ధారణి। రావణి। పారణి। దైలీపి। దైవలి। దైవమతి। దైవయజ్ఞి। ప్రావాహణి। మాన్థాతకి। ఆనుహారతి। శ్వాఫల్కి। ఆనుమతి। ఆహింసి। ఆసురి। ఆయుధి। నైమిషి। ఆసిబన్ధకి। బైకి। ఆన్తరహాతి। పౌష్కరసాది। వైరకి। వైలకి। వైహతి। వైకర్ణి। కారేణుపాలి। కామాలి।।

[2-4-61]

తద్రాజస్య బహుషు తేనైవాస్త్రియామ్ ।। [2-4-62] ।।

తే తద్రాజాః(4-1-1721192) ఞ్యాదయస్తద్రాజాః(5-3-1192072) ఇతి వక్ష్యతి, తస్య తద్రాజసంజ్ఞస్య ప్రత్యయస్య బహుషు వర్త్మానస్యాస్త్రీలిఙ్గస్య లుగ్భవతి, తేనైవ చేత్తద్రాజేన కృతం బహుత్వం భవతి। అఙ్గాః। వఙ్గాః। పుణ్డ్రాః। సుహ్మాః। మగధాః। లోహధ్వజాః। వ్రీహిమన్తః। తద్రాజస్యేతి కిమ్ ? ఔపగవాః। బహుష్వితి కిమ్ ? ఆఙ్గః। `తేనైవ గ్రహణం కిమ్ ? ప్రియో వాఙ్గో యేషాం త ఇమే ప్రియవాఙ్గాః। అస్త్రియామితి కిమ్ ? ఆఙ్గ్యః స్త్రియః।।

[2-4-62]

యస్కాదిభ్యో గోత్రే ।। [2-4-63] ।।

`బహుషు తేనైవా(స్త్రియామ్ ఇతి సర్వమనువర్తతే। `యస్క ఇత్యేవమాదిభ్యః పరస్య గోత్రప్రత్యయస్య బహుషు వర్త్_మానస్యా(స్త్రీలిఙ్గస్య లుగ్భవతి, తేనైవ చేద్ గోత్రప్రత్యయేన కృతం బహుత్వం భవతి। ప్రత్యయవిధేశ్చాన్యత్ర లౌకికస్య గోత్రస్య గ్రహణమిత్యనన్తరాపత్యేఽపి లుగ్భవత్యేవ-యస్కాః। లభ్యాః। బహుష్విత్యేవ-యాస్కః। తేనైవేత్యేవ--ప్రియయాస్కాః। అస్త్రియామిత్యేవ-యాస్క్యః స్త్రియః। గోత్రే ఇతి కిమ్ ? యాస్కాశ్ఛాత్రాః। యస్క। లభ్య। దుహ్య। అయఃస్థూణ। తృణకర్ణ। ఏతే పఞ్చ శివాదిషు పఠ్యన్తే। తతః పరేభ్యః షడ్భ్య ఇఞ్। సదామత్త। కమ్బలభార। బహిర్యోగ। కర్ణాటక। పిణ్డీజఙ్ఘ। బకసక్థ। తతః పరేభ్యశ్చతుర్భ్యః గృష్ట్యాదిభ్యశ్చ(4-1-1361143) ఇతి ఢఞ్। బస్తి। కుద్రి। అజబస్తి। మిత్రయు। తతః పరేభ్యో ద్వాదశభ్య ఇఞ్। రక్షోముఖ। జఙ్ఘారథ। ఉత్కాస। కటుకమన్థక। పుష్కరసత్। విషపుట। ఉపరిమేఖల। క్రోష్టుమాన। క్రోష్టుపాద। క్రోష్టుమాయ। శీర్షమాయ। పుష్కరసచ్ఛబ్దాద్ బాహ్వాదిపాఠాదిఞ్। ఖరపశబ్దో నడాదిషు పఠ్యతే, తతః ఫక్। పదక, వర్మక-ఏతాభ్యామ్ అత ఇఞ్(4-1-951095)। భలన్దనశబ్దాత్ శివాదిభ్యోఽణ్(4-1-1121115) భడిల। భడిత। భణ్డిత-ఏతేభ్యశ్చతుర్భ్యః అశ్వాదిభ్యః ఫఞ్(4-1-1101113)।।

[2-4-63]

యఞఞోశ్చ ।। [2-4-64] ।।

బహుషు తేనైవా(స్త్రియామ్(2-4-631193) `గోత్రే ఇతి చానువర్తతే। యఞోఽఞశ్చ గోత్రప్రత్యయస్య బహుషు వర్తమానస్యా(స్త్రీలిఙ్గస్య లుగ్భవతి। గర్గాదిభ్యో యఞ్(4-1-1051107), గర్గాః। వత్సాః। అఞః ఖల్వపి-అనృష్యానన్తర్యే బిదాదిభ్యోఽఞ్(4-1-1041106)। బిదాః, ఉర్వాః। బహుష్విత్యేవ-గార్గ్యః। బైదః। తేనైవేత్యేవ-ప్రియగార్గ్యాః। ప్రియబైదాః। అస్త్రియామిత్యేవ-గార్గ్యః స్త్రియః। బైద్యః స్త్రియః। గోత్ర ఇత్యేవ-ద్వీపాదనుసముద్రం యఞ్(4-3-101380), ద్వైప్యాః। ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్(4-1-861078) ఔత్సాశ్ఛాత్రాః। - యఞాదీనామేకద్వయోర్వా తత్పురుషే షష్ఠ్యా ఉపసఙ్ఖ్యానమ్ -। గార్గ్యస్యకులం గార్గ్యకులమ్, గర్గకులం వా। గార్గ్యయోః కులం గార్గ్యకులమ్, గర్గకులం వా। ఏవం బైదస్య కులం బైదకులమ్, బిదకులం వా। బైదయోః కులం బైదకులం బిదకులం వా। యఞాదీనామితి కిమ్ ? ఆఙ్గకులమ్। ఏకద్వయోరితి కిమ్ ? గర్గాణాం కులం గర్గకులమ్। తత్పురుష ఇతి కిమ్ ? గార్గ్యస్య సమీపముపగార్గ్యమ్। షష్ఠ్యా ఇతి కిమ్ ? పరమగార్గ్యః।।

[2-4-64]

అత్రిభృగుకుత్సవసిష్ఠగోతమాఙ్గిరోభ్యశ్చ ।। [2-4-65] ।।

అత్ర్యాదిభ్యః పరస్య గోత్రప్రత్యయస్య బహుషు లుగ్భవతి। అత్రిశబ్దాత్ ఇతశ్చానిఞః(4-1-1221125) ఇతి ఢక్। ఇతరేభ్య ఋష్యణ్। అత్రయః। భృగవః। కుత్సాః। వసిష్ఠాః। గోతమాః। అఙ్గిరసః। బహుష్విత్యేవ--ఆత్రేయః, భార్గవః। తేనైవేత్యేవ--ప్రియాత్రేయాః। ప్రియభార్గవాః। అస్త్రియామితి కిమ్ ? ఆత్రేయ్యః స్త్రియః।।

[2-4-65]

బహ్వచ ఇఞః ప్రాచ్యభరతేషు ।। [2-4-66] ।।

బహ్వచః ప్రాతిపదికాత్ య ఇఞ్ విహితః ప్రాచ్యగోత్రే భరతగోత్రే చ వర్తతే, తస్య బహుషు లుగ్భవతి। పన్నాగారాః। మన్థరైషణాః। భరతేషు ఖల్వపి-యుధిష్ఠిరాః। అర్జునాః। బహ్వచ ఇతి కిమ్ ? బైకయః। పౌష్పయః। ప్రాచ్యభరతేష్వితి కిమ్ ? బాలాకయః। హాస్తిదాసయః। భరతాః ప్రాచ్యా ఏవ, తేషాం పునర్గ్రహణం జ్ఞాపనార్థమ్-అన్యత్ర ప్రాగ్గ్రహణే భరతగ్రహణం న భవతీతి, తేనఇఞః ప్రాచామ్(2-4-601085) ఇతి భరతానాం యువప్రత్యయస్య లుగ్న భవతి। ఆర్జునిః

పితా। ఆర్జునాయనః పుత్రః।।

[2-4-66]

న గోపవనాదిభ్యః ।। [2-4-67] ।।

గోపవనాదిభ్యః పరస్య లుగ్న భవతి। బిదాద్యన్తర్గణోఽయమ్। తతోఽఞో గోత్రప్రత్యయస్య యఞఞోశ్చ(2-4-641108) ఇతి లుక్ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే। గౌపవనాః। శైగ్రవాః। గౌపవన। శిగ్రు। బిన్దు। భాజన। అశ్వ। అవతాన। శ్యామాక। శ్వాపర్ణ। ఏతావన్త ఏవాష్టౌ గోపవనాదయః। పరిశిష్టానాం హరితాదీనాం ప్రమాదపాఠః। తే హి చతుర్థే బిదాదిషు పఠ్యన్తే। తేభ్యశ్చ బహుషు లుగ్భవత్యేవ-హరితాః, కిందాసా ఇతి।।

[2-4-67]

తికకితవాదిభ్యో ద్వన్ద్వే ।। [2-4-68] ।।

తికాదిభ్యః కితావాదిభ్యశ్చ ద్వన్ద్వే గోత్రప్రత్యయస్య బహుషు లుగ్భవతి। తైకాయనయశ్చ కైతవాయనయశ్చ - తికాదిభ్యః ఫిఞ్(4-1-1541178), తస్య లుక్, తికకితవాః। వాఙ్ఖరయశ్చ భాణ్డీరథయశ్చ--అత ఇఞ్(4-1-951095), తస్య లుక్, వఙ్ఖరభణ్డీరథాః। ఔపకాయనాశ్చ లామకాయనాశ్చ-నడాదిభ్యః ఫక్(4-1-991101), తస్య లుక్, ఉపకలమకాః। పాఫకయశ్చ నారకయశ్చ--అత ఇఞ్(4-1-951095), తస్య లుక్, పఫకనరకాః। బాకనఖయశ్చ శ్వాగుదపరిణద్ధయశ్చ అత ఇఞ్(4-1-951095), తస్య లుక్, బకనఖశ్వగుదపరిణద్ధాః। ఉబ్జశబ్దాదత ఇఞ్, కకుభశబ్దాత్శివాద్యణ్(4-1-1121115), తయోర్లుక్, ఔబ్జయశ్చ కాకుభాశ్చ ఉబ్జకకుభాః। లాజ్కయశ్చ శాన్తముఖయశ్చ-అత ఇఞ్(4-1-951095), తస్య లుక్, లఙ్కశాన్తముఖాః। ఉరసశబ్దస్తికాదిషు పఠ్యతే, తతః ఫిఞ్,లఙ్టశబ్దాదిఞ్, తయోర్లుక్, ఔరసాయనశ్చ లాఙ్కటయశ్చ ఉరసలఙ్కటాః। భ్రాష్టకయశ్చ కాపిష్ఠలయశ్చ--అత ఇఞ్(4-1-951095), తస్య లుక్, భ్రష్టకకపిష్ఠాల్ః। కార్ష్ణాజినయశ్చ కార్ష్ణసున్దరయశ్చ--అత ఇఞ్(4-1-951095) తస్య లుక్, కృష్ణాజినకృష్ణసున్దరాః। ఆగ్నివేశ్యశ్చ దాసేరకయశ్చ--అగ్నివేశశబ్దాద్

గర్గాదిభ్యో యఞ్(4-1-1051107),దాసేరకశబ్దాద్అత ఇఞ్(4-1-951095), తయోర్లుక్, అగ్నివేశదాసేరకాః।।

[2-4-68]

ఉపకాదిభ్యోఽన్యతరస్యామద్వన్ద్వే ।। [2-4-69] ।।

` ఉపక ఇత్యేవమాదిభ్యః పరస్య గోత్రప్రత్యయస్య బహుషు లుగ్భవతి, అన్యతరస్యాం ద్వన్ద్వేచాద్వన్ద్వే చ । అద్వన్ద్వగ్రహణం ద్వన్ద్వాధికారనివృత్త్యర్థమ్। ఏతేషాం చ మధ్యే త్రయో ద్వన్ద్వాస్తికకితవాదిషు పఠ్యన్తే--ఉపకలమకాః, భ్రష్టకకపిష్ఠలాః, కృష్ణాజినకృష్ణసున్దరా ఇతి। తేషాం పూర్వేణైవ నిత్యమేవ లుగ్భవతి। అద్వన్ద్వేత్వనేన వికల్పః--ఉపకాః, ఔపకాయనాః। లమకాః, లామకాయనాః। కృష్ణసున్దరాః, కార్ష్ణసున్దరయ ఇతి। పరిశిష్టానాం చ ద్వన్ద్వేఽద్వన్ద్వే చ వికల్ప ఇతి। పణ్డారక। అణ్డారక। గడుక। సుపర్యక। సుపిష్ఠ। మయూరకర్ణ। ఖారీజఙ్ఘ। శలావల। పతఞ్జల। కఠేరణి। కుషీతక। కాశకృత్స్న। నిదాఘ। కలశీకణ్ఠ। దామకణ్ఠ। కృష్ణపిఙ్గల। కర్ణక। పర్ణక। జటిలక। వధిరక। జన్తుక। అనులోమ। అర్ధపిఙ్గలక। ప్రతిలోమ। ప్రతాన। అనభిహిత।।

[2-4-69]

ఆగస్త్యకౌణ్డిన్యయోరగస్తికుణ్డినచ్ ।। [2-4-70] ।।

ఆగస్త్యకౌణ్డిన్యయోర్గోత్రప్రత్యయయోరణో యఞశ్చ బహుషు లుగ్భవతి, పరిశిష్టస్య చ ప్రకృతిభాగస్య యథాసఙ్ఖ్యమగస్తి, కుణ్డినచ్-ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః। అగస్తయః। కుణ్డినాః। చకారః స్వరార్థః। మధ్యోదాత్తో హి కుణ్డినీశబ్దస్తదాదేశోఽపి తథా స్యాత్। అగస్త్యశబ్దాదృష్యణ్, కుణ్డినశబ్దాద్ గర్గాదిత్వాద్యఞ్, తయోః గోత్రేఽలుగచి(4-1-891081)ఇతి లుకి ప్రతిషిద్ధే ఆగస్తీయాశ్ఛాత్రా ఇతి వృద్ధలక్షణశ్ఛో భవతి। కౌణ్డిన్యే త్వణైవ భవితవ్యమ్-కణ్వాదిభ్యో గోత్రే(4-2-1111332) ఇతి, తత్ర విశేషో నాస్తి--కౌణ్డినాశ్ఛాత్రాః।।

[2-4-70]

[K.2.316]

సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః ।। [2-4-71] ।।

సుపో విభక్తేర్ధాతుసంజ్ఞాయాః ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయాశ్చ లుగ్భవతి। తదన్తర్గతాస్తద్గ్రహణేన గృహ్యన్తే। ధాతోస్తావత్ -- పుత్రీయతి। ఘటీయతి। ప్రాతిపదికస్య - కష్టశ్రితః। రాజపురుషః। ధాతుప్రాతిపదికయోరితి కిమ్ ? వృక్షః। ప్లక్షః।।

[2-4-71]

అదిప్రభృతిభ్యః శపః ।। [2-4-72] ।।

అదిప్రభృతిభ్య ఉత్తరస్య శపో లుగ్భవతి। అత్తి। హన్తి। ద్వేష్టి।।

[2-4-72]

బహులం ఛన్దసి ।। [2-4-73] ।।

[2-4-73]

ఛన్దసి విషయే శపో బహులం లుగ్భవతి। అదిప్రభృతిభ్య ఉక్తస్తతో న భవత్యపి-`వృత్రం హనతి(ఋ.[8-89-3]), `అహిః శయసే(ఋ.[1-32-5])। అన్యేభ్యశ్చ భవతి-`త్రాధ్వం నో దేవాః(ఋ.[2-29-6])।।

[8-89-3]

యఙోఽచి చ ।। [2-4-74] ।।

యఙో లుగ్భవతి అచి ప్రత్యయే పరతః। చకారేణ బహులగ్రహణమనుకృష్యతే, న తు ఛన్దసీతి, తేన ఛన్దసి భషాయాం చ యఙో లుగ్భవతి। లోలువః। పోపువః। సనీస్రంసః। దనీధ్వసః। బహులగ్రహణాదనచ్యపి భవతి- శాకునికో లాలపీతి। దున్దుభిర్వావదీతి।।

[2-4-74]

జుహోత్యాదిభ్యః శ్లుః ।। [2-4-75] ।।

శబనువర్తతే, న యఙ్। జుహోత్యాదిభ్య ఉత్తరస్య శపః శ్లుర్భవతి। లుకి ప్రకృతే శ్లువిధానం ద్విర్వచనార్థమ్। జుహోతి। బిభర్తి। నేనేక్తి।।

[2-4-75]

బహులం ఛన్దసి ।। [2-4-76] ।।

[2-4-76]

ఛన్దసి విషయే బహులం శపః శ్లుర్భవతి। యత్రోక్తం తత్ర న భవతి, అన్యత్రాపి భవతి। జుహోత్యాదిభ్యస్తావన్న భవతి-`దాతి ప్రియాణి(ఋ.[4-8-3]), `ధాతి దేవమ్(ఋ.[7-90-3])। అన్యేభ్యశ్చ భవతి-`పూర్ణాం వివష్టి(ఋ.[7-16-11])। `జనిమా వివక్తి(ఋ.[9-97-7])।।

[4-8-3]

గాతిస్థాఘుపాభూభ్యః సిచః పరస్మైపదేషు ।। [2-4-77] ।।

లుగనువర్త్తతే, న శ్లుః। గాతి, స్థా, ఘు, పా, భూ-ఇత్యేతేభ్యః పరస్య సిచో లుగ్భవతి పరస్మైపదేషు పరతః। అగాత్। అస్థాత్। ఘు-అదాత్, అధాత్, అపాత్। అభూత్।। -గాపోర్గ్రహణే ఇణ్పిబత్యోర్గ్రహణమ్ -(మ.భా.1.495)। గాయతేః పాతేశ్చ న భవతి అగాసీన్నటః। అపాసీన్నృపః। పరస్మైపదేష్వితి కిమ్ ? అగాసాతాం గ్రామౌ దేవకదత్తేన।।

[2-4-77]

విభాషా ఘ్రాధేట్శాచ్ఛాసః ।। [2-4-78] ।।

ఘ్రా, ధేట్, శా, ఛా, సా-ఇత్యేతేభ్య ఉత్తరస్య సిచః పరస్మైపదేషు విభాషా లుగ్భవతి। ధేటః పూర్వేణ ప్రాప్తే విభాషార్థం వచనమ్, పరిశిష్టానామప్రాప్తే। అఘ్రాత్, అఘ్రాసీత్। అధాత్। అధాసీత్। అశాత్, అశాసీత్। అచ్ఛాత్, అచ్ఛాసీత్। అసాత్। అసాసీత్। పరస్మైపదేష్విత్యేవ-అఘ్రాసాతాం సుమనసౌ దేవదత్తేన।।

[2-4-78]

తనాదిభ్యస్తథాసోః ।। [2-4-79] ।।

తనాదిభ్య ఉత్తరస్య సిచస్తథాసోః పరతో విభాషా లుగ్భవతి। అతత, అతథాః। అతనిష్ట, అతనిష్ఠాః। అసాత, అసాథాః। అసనిష్ట, అసనిష్ఠాః। జనసనఖనామ్(6-4-422504) ఇత్యాత్వమ్। థాసా

సాహచర్యాదాత్మనేపదస్య తశబ్దస్య గ్రహణమ్, పరస్మైపదే న భవతి-అతనిష్ట యూయమ్।।

మన్త్రే ఘసహ్వరణశవృదహాద్వృచ్కృగమిజనిభ్యో లేః ।।

[2-4-79]

మన్త్రవిషయే ఘస, హ్వర, ణశ, వృ, దహ, ఆత్, వృచ్, కృ, గమి, జని-ఇత్యేతేభ్య ఉత్తరస్య లేర్లుగ్భవతి। ఘస-`అక్షన్నమీమదన్త పితరః(త్రై.సం.[1-8-5].3)। హ్వరేతి `హ్వృకౌటిల్యే(ధా.పా.931)-`మా హ్వార్మిత్రస్య త్వా(త్రై.సం.[1-1-4].1)। ణశ-`ధూర్తిః ప్రాణఙ్మర్త్యస్య(ఋ.[1-18-3])। `వృ ఇతి వృఙ్వృఞోః(ధా.పా.15101255) సామాన్యేన గ్రహణమ్--`సురుచో వేన ఆవః(వా.సం.13.3)। దహ-`మాన ఆధక్(ఋ.[6-61-14])। ఆదితి ఆకారాన్తగ్రహణమ్-`ప్రా పూరణే(ధా.పా.1061)। `ఆప్రాద్ ద్యావాపృథివీ అన్తరిక్షమ్(ఋ.[1-115-1])। వృచ్-`మా నో అస్మిన్మహాధనే పరావర్గ్ భారభృద్యథా(ఋ.[8-75-12])। కృ-`అక్రన్ కర్మ కర్మకృతః(త్రై.సం.[1-8-3].3)। కమి-`అగ్మన్(ఋ.[1-132-7])। జని-`అజ్ఞత వా అస్య దన్తాః(ఐ.బ్రా.[7-14-2])। బ్రాహ్మణే ప్రయోగోఽయమ్। మన్త్రగ్రహణం తు ఛన్దస ఉపలక్షణార్థమ్।।

[1-8-5]

ఆమః ।। [2-4-81] ।।

ఆమః పరస్య లేర్లుగ్ భవతి। ఈహాఞ్చక్రే। ఊహాఞ్చక్రే। ఈక్షాఞ్చక్రే।।

[2-4-81]

అవ్యయాదాప్సుపః ।। [2-4-82] ।।

అవ్యయాదుత్తరస్యాపః సుపశ్చ లుగ్భవతి। తత్ర శాలాయామ్। యత్ర శాలాయామ్। సుపః ఖల్వపి-కృత్వా। హృత్వా।।

[2-4-82]

[K.2.325]

నావ్యయీభావాదతోఽమ్త్వపఞ్చమ్యాః ।। [2-4-83] ।।

పూర్వేణ లుక్ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే। అదన్తాదవ్యయీభావాదుత్తరస్య సుపో న లుగ్భవతి, అమాదేశస్తు తస్య సుపో భవత్యపఞ్చమ్యాః। [K.2.326] ఏతస్మిన్ ప్రతిషిద్ధే పఞ్చమ్యాః శ్రవణమేవ భవతి। ఉపకుమ్భం తిష్ఠతి। ఉపకుమ్భం పశ్య। ఉపమణికం తిష్ఠతి। ఉపమణికం పశ్య। అత ఇతి కిమ్ ? అధిస్త్రి। అధికుమారి। అపఞ్చమ్యా ఇతి కిమ్ ? ఉపకుమ్భాద్ ఆనయ।।

[2-4-83]

తృతీయాసప్తమ్యోర్బహులమ్ ।। [2-4-84] ।।

పూర్వేణ నిత్యమమ్భావే ప్రాప్తే వచనమిదమ్। తృతీయాసప్తమ్యోర్విభక్త్యోర్బహులమమ్భావో భవతి, అవ్యయీభావే। ఉపకుమ్భేన కృతమ్, ఉపకుమ్భం కృతమ్। ఉపకుమ్భే నిధేహి, ఉపకుమ్భం నిధేహి। [K.2.327] - సప్తమ్యా ఋద్ధినదీసమాససఙ్ఖ్యావయవేభ్యో నిత్యమితి వక్తవ్యమ్ -। సుమద్రమ్। సుమగధమ్। ఉన్మత్తగఙ్గమ్। లోహితగఙ్గమ్। ఏకవింశతిభారద్వాజమ్। బహులవచనాత్సిద్ధమ్।।

[2-4-84]

లుటః ప్రథమస్య డారౌరసః ।। [2-4-85] ।।

లుడాదేశస్య ప్రథమపురుషస్య పరస్మైపదస్యాత్మనేపదస్య చ యథాక్రమం డా, రౌ, రస్-ఇత్యేతే ఆదేశా భవన్తి। కర్తా। కర్తారౌ। కర్తారః। ఆత్మనేపదస్య-అధ్యేతా। అధ్యేతారౌ। అధ్యేతారః। ప్రథమస్యేతి కిమ్ ? శ్వః కర్తాసి, శ్వోఽధ్యేతాసే।।

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

ద్వితీయాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః।।

[2-4-85]

.

అథ తృతీయాధ్యాయే ప్రథమః పాదః

ప్రత్యయః ।। [3-1-1] ।।

అధికారోఽయమ్। ప్రత్యయశబ్దః సంజ్ఞాత్వేనాధిక్రియతే। ఆ పఞ్చమాధ్యాయపరిసమాప్తేర్యానితఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః ప్రత్యయసంజ్ఞాస్తే వేదితవ్యాః, ప్రకృత్యుపపదోపాధివికార

ాగమాన్వర్జయిత్వా। వక్ష్యతి-తవ్యత్తవ్యానీయరః(3-1-962834) కర్త్_వ్యమ్। కరణీయమ్। ప్రత్యయప్రదేశాః-ప్రత్యలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్(1-1-62262) ఇత్యేవమాదయః।।

[3-1-1]

పరశ్చ ।। [3-1-2] ।।

అయమప్యధికారో యోగే యోగే ఉపతిష్ఠతే, పరిభాషా వా। పరశ్చ స భవతి ధాతోర్వా ప్రాతిపదికాద్వా యః ప్రత్యయసంజ్ఞః। కర్తవ్యమ్। తైత్తిరీయమ్। చకారః పనరస్యైవ సముచ్చయార్థః, తేనోణాదిషు పరత్వం న వికల్ప్యతే।।

[3-1-2]

ఆద్యుదాత్తశ్చ ।। [3-1-3] ।।

అయమప్యధికారః,పరిభాషా వా। ఆద్యుదాత్తశ్చ స భవతి యః ప్రత్యయసంజ్ఞః। అనియతస్వరప్రత్యయప్రసఙ్గేఽనేకాక్షు చ ప్రత్యయేషు దేశస్యానియమే సతి వచనమిదమాదేరుదాత్తార్థమ్। కర్తవ్యమ్। తైత్తిరీయమ్।

[3-1-3]

అనుదాత్తౌ సుప్పితౌ ।। [3-1-4] ।।

పూర్వస్యాయమపవాదః। సుపః పితశ్చ ప్రత్యయా అనుదాత్తా భవన్తి। దృషదౌ, దృషదః। పితః ఖల్వపి-పచతి, పఠతి।।

[3-1-4]

గుప్తిజ్కిద్భ్యః సన్ ।। [3-1-5] ।।

`గుప గోపనే(ధా.పా.971), `తిజ నిశానే(ధా.పా.972), `కిత నివాసే(ధా.పా.994)-ఏతేభ్యో ధాతుభ్యః సన్ప్రత్యయో భవతి। ప్రత్యయసంజ్ఞా చాధికృతైవ। జుగుప్సతే। తితిక్షతే। చికత్సతి। - నిన్దాక్షమావ్యాధిప్రతీకారేషు సనిష్యతే, అన్యత్ర యథాప్రాప్తం ప్రత్యయా భవన్తి -। గోపయతి। తేజయతి। సఙ్కేతయతి। గుపాదిష్వనుబన్ధకరణమాత్మనేపదార్థమ్।।(మ.భా.2.10)

[3-1-5]

మాన్బధదాన్శాన్భ్యో దీర్ఘశ్చాభ్యాసస్య ।। [3-1-6] ।।

`మాన పూజాయామ్(ధా.పా.973), `బధ బన్ధనే(ధా.పా.974), `దాన అవఖణ్డనే(ధా.పా.995), `శాన అవతేజనే(ధా.పా.996)-ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యః సన్ప్రత్యయో భవతి, అభ్యాసస్య చేకారస్య దీర్ఘాదేశో భవతి। మీమాంసతే। బీభత్సతే। దీదాంసతే। శీశాంసతే। ఉత్తరసూత్రే వాగ్రహణం సర్వస్య శేషో విజ్ఞాయతే, తేన క్వచిన్న భవత్యపి। మానయతి। బాధయతి। దానయతి। నిశానయతి। - అత్రాపి సన్నర్థవిశేష ఇష్యతే -। మానేర్జిజ్ఞాసాయామ్, బధేర్వైరూప్యే, దానేరార్జవే, శానేర్నిశానే।

[3-1-6]

ధాతోః కర్మణః సమానకర్తృకాదిచ్ఛాయాం వా ।। [3-1-7] ।।

ఇషికర్మ యో ధాతురిషిణైవ సమానకర్తృకః, తస్మాదిచ్ఛాయామర్థే వా సన్ప్రత్యయో భవతి। కర్మత్వం సమానకర్తృకత్వం చ ధాతోరర్థద్వారకమ్। కర్తుమిచ్ఛతి చికీర్షతి। జిహీర్షతి। ధాతుగ్రహణం కిమ్ ? సోపసర్గాదుత్పత్తిర్మా భూత్- ప్రకర్తుమైచ్ఛత్ ప్రాచికీర్షత్। కర్మణ ఇతి కిమ్? కరణాన్మా భూత్- గమనేనేచ్ఛతి। సమానకర్తృకాదితి కిమ్ ? దేవదత్తస్య భోజనమిచ్ఛతి యజ్ఞదత్తః। ఇచ్ఛాయామితి కిమ్ ? కర్తుం జానాతి। వావచనాద్వాక్యమపి భవతి। `ధాతోః ఇతి విధానాదత్ర సన ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞా భవతి, న పూర్వత్ర। - ఆశఙ్కాయాముపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.14)। ఆశఙ్కే పతిష్యతి కూలమ్। పిపతిషతి నదీకూలమ్। శ్వా ముమూర్షతి। - ఇచ్ఛాసన్నన్తాత్ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -। చికీర్షితుమిచ్ఛతి। విశేషణం కిమ్ ? జుగుప్సిషతే। మీమాంసిషతే।।

`శైషికాన్మతుబర్థీయాచ్ఛైషికో మతుబర్థికః।

సరూపః ప్రత్యయో నేష్టః సనన్తాన్న సనిష్యతే।।(మ.భా.2.15)

[3-1-7]

సుప ఆత్మనః క్యచ్ ।। [3-1-8] ।।

`కర్మణః `ఇచ్ఛాయాం వా ఇత్యనువర్త్తతే। ఇషికర్మణ ఏషితురాత్మసమ్బన్ధినః సుబన్తాదిచ్ఛాయామర్థే వా క్యచ్ప్రత్యయో భవతి। ఆత్మనః పుత్రమిచ్ఛతి పుత్రీయతి। సుబ్గ్రహణం కిమ్ ? వాక్యాన్మా భూత్- మహాన్తం పుత్రమిచ్ఛతి। ఆత్మన ఇతి కిమ్ ? రాజ్ఞః పుత్రమిచ్ఛతి। కకారః నః క్యే (1-4-152659) ఇతి సామాన్యగ్రహణార్థః। చకారస్తదవిఘాతార్థః। - క్యచి మాన్తావ్యయప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.2.19)। ఇదమిచ్ఛతి। ఉచ్చైరిచ్ఛతి। నీచైరిచ్ఛతి। - ఛన్దసి పరేచ్ఛాయామితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.16)। `మా త్వా వృకా అఘాయవో విదన్।(వా.స.4.34)।

[3-1-8]

కామ్యచ్చ ।। [3-1-9] ।।

సుబన్తాత్కర్మణ ఆత్మేచ్ఛాయాం కామ్యచ్ ప్రత్యయో భవతి। ఆత్మనః పుత్రమిచ్ఛతి పుత్రకామ్యతి। వస్త్రకామ్యతి। యోగవిభాగ ఉత్తరత్ర క్యచోఽనువృత్యర్థః। కకారస్యేత్సంజ్ఞా ప్రయోజనాభావాన్న భవతి। చకారాదిత్వాద్వా కామ్యచః- ఉపయట్కామ్యతి।।(మ.భా.2.20)

[3-1-9]

ఉపమానాదాచారే ।। [3-1-10] ।।

క్యజనువర్త్తతే, న కామ్యచ్। ఉపమానాత్కర్మణః సుబన్తాదాచారేఽర్థే వా క్యచ్ప్రత్యయో భవతి। ఆచారక్రియాయాః ప్రత్యయార్థత్వాత్తదపేక్షయైవోపమానస్య కర్మతా। పుత్రమివాచరతి పుత్రీయతి ఛాత్రమ్। ప్రావారీయతి కమ్బలమ్। - అధికరణాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.20)। ప్రాసాదీయతి కుడ్యే। పర్యఙ్కీయతి మఞ్చకే।।

[3-1-10]

కర్త్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ ।। [3-1-11] ।।

`ఆచారే ఇత్యనువర్త్తతే। ఉపమానాత్కర్తుః సుబన్తాదాచారేఽర్థే వా క్యఙ్ ప్రత్యయో భవతి, సకారస్య చ లోపో భవతి। అన్వాచయశిష్టః సలోపః, తదభావేఽపి క్యఙ్ భవత్యేవ। శ్యేన ఇవాచరతి కాకః శ్యేనాయతే। కుముదం పుష్కరాయతే। సలోపవిధావపి వాగ్రహణం సమ్బధ్యతే, సా చ వ్యవస్థితవిభాషా భవతి। ఓజాయతేష। అప్సరాయతే। పయాయతే। పయస్యతే। ఓజసోఽప్సరసో నిత్యం పయసస్తు విభాషయా।

[3-1-11]

(సకారస్యేష్యతే లోపః శబ్దశాస్త్రవిచక్షణైః)(జై.సూ.2-1-91)

సలోపవిధౌ చ `కర్తుః ఇతి స్థానషష్ఠీ సమ్బద్యతే, తత్రాలోఽన్త్యనియమే సతి, `హంసాయతే `సారసాయతే ఇతి సలోపో న భవతి। - ఆచారేఽవగల్భక్లీబహోడేభ్యః క్విబ్వా వక్తవ్యః -(మ.భా.2.21)। అవగల్భతే, అవగల్భాయతే। క్లీబతే, క్లీబాయతే। హోడతే, హోడాయతే। - సర్వప్రాతిపదికేభ్య ఇత్యేకే -(మ.భా.2.21)। అశ్వ ఇవాచరతి అశ్వాయతే। గర్దభాయతే। అశ్వతి। గర్దభతి।।

[2-12-11]

భృశాదిభ్యో భువ్యచ్వేర్లోపశ్చ హలః ।। [3-1-12] ।।

`భృశ ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యోఽచ్వ్యన్తేభ్యో భువి భవత్యర్థే క్యఙ్ ప్రత్యయయో భవతి, హలన్తానాం చ లోపః। `అచ్వేః ఇతి ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే। కిమర్థం పునరిదముచ్యతే, యావతా భవతియోగే చ్విర్విధీయతే తేనోక్తార్థత్వాచ్చ్వ్యన్తేభ్యో న క్యఙ్ భవిష్యతి ? తత్సదృశప్రతిపత్త్యర్థం తర్హి చ్విప్రతి షేధః క్రియతే। అభూతతద్భావవిషయేభ్యో

భృశాదిభ్యః క్యఙ్ప్రత్యయః। అభృశో భృశో భవతి భృశాయతే। శీఘ్రాయతే। భృశ। శీఘ్ర। మన్ద। చపల। పణ్డిత। ఉత్సుక। ఉన్మనస్। అభిమనస్। సుమనస్। దుర్మనస్। రహస్। రేహస్। శశ్వత్। బృహత్। వేహత్। నృషత్। శుధి। అధర। ఓజస్। వర్చస్। భృశాదిః।

అచ్వేరితి కిమ్ ? భృశీభవతి।।

[3-1-12]

లోహితాదిడాజ్భ్యః క్యష్ ।। [3-1-13] ।।

లోహితాదిభ్యో డాజన్తేభ్యశ్చ భవత్యర్థే క్యష్ ప్రత్యయో భవతి। లోహితాయతి, లోహితాయతే। డాజన్తేభ్యః--పటపటాయతి, పటపటాయతే। - లోహితడాజ్భ్యః క్యష్వచనమ్, భృశాదిష్వితరాణి -(మ.భా.2.24) యాని లోహితాదిషు పఠ్యన్తే తేభ్యః క్యఙేవ, అపఠితేభ్యస్తు క్యషేవ భవతి। వర్మాయతి, వర్మాయతే। నిద్రాయతి, విద్రాయతే। కరుణాయతి। కరుణాయతే। కృపాయతి, కృపాయతే। ఆకృతిగణోఽయమ్। తథా చ కకారః సామాన్యగ్రహణార్థోఽనుబధ్యతే- నః క్యే(1-4-152659) ఇతి। న హి పఠితానాం మధ్యే నకారాన్తః శబ్దోఽస్తి। కృభ్వస్తిభిరివ క్యషాపి యోగే డాజ్ భవతీత్యేతదేవ వచనం జ్ఞాపకమ్। `అచ్వేః ఇత్యనువృత్తేరభూతతద్భావే క్యష్ విజ్ఞాయతే। లోహిత। నీల। హరిత। పీత। మద్ర। ఫేన। మన్ద। లోహితాదిః।।

[3-1-13]

కష్టాయ క్రమణే ।। [3-1-14] ।।

క్యఙనువర్త్తతే న క్యష్। కష్టశబ్దాచ్చతుర్థీసమర్థాత్క్రమణేఽర్థేఽనార్జవే క్యఙ్ ప్రత్యతో భవతి। కష్టాయ క్రమణే క్రామతి కష్టయతే। అత్యల్పమిదముచ్యతే। - సత్త్రకష్టకక్షకృచ్ఛ్రగహనేభ్యః కణ్వచికీర్షామితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.25)। కణ్వచికీర్షా = పాపచికీర్షా, తస్యామేతేభ్యః క్యఙ్ ప్రత్యయో భవతి। సత్త్రాయతే। కష్టాయతే। కక్షాయతే। కృచ్ఛ్రాయతే। గహనాయతే। కణ్వచికీర్షాయామితి కిమ్ ? అజః కష్టం క్రామతి।।

[3-1-14]

కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్త్తిచరోః ।। [3-1-15] ।।

రోమన్థశబ్దాత్తపఃశబ్దాచ్చ కర్మణో యథాక్రమం వర్త్తిచరోరర్థయోః క్యఙ్ ప్రత్యయో భవతి। రోమన్థం వర్త్తయతి రోమన్థాయతే గౌః। - హనుచలన ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.25)। ఇహ మా భత్- కీటో రోమన్థం వర్త్తయతి। - తపసః పరస్మైపదం చ -(మ.భా.2.25)। తపశ్చరతి తపస్యతి।।

[3-1-15]

బాష్పోష్మభ్యాముద్వమనే ।। [3-1-16] ।।

`కర్మణః ఇతి వర్త్తతే। బాష్పశబ్దాదూష్మశబ్దాచ్చ కర్మణ ఉద్వమనేఽర్థే క్యఙ్ ప్రత్యయో భవతి। బాష్పముద్వమతి బాష్పాయతే। ఊష్మాయతే। - ఫేనాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.25)। ఫేనముద్వమతి ఫేనాయతే।।

[3-1-16]

శబ్దవైరకలహాభ్రకణ్వమేఘేభ్యః కరణే ।। [3-1-17] ।।

శబ్ద, వైర, కలహ, అభ్ర, కణ్వ, మేఘ-ఇత్యేతేభ్యః కరణే కరోత్యర్థే క్యఙ్ ప్రత్యయో భవతి। శబ్దం కరోతి శబ్దాయతే। వైరాయతే। కలహాయతే। అభ్రాయతే। కణ్వాయతే। మేఘాయతే। - సుదినదుర్దిననీహారేభ్యశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.26)। సుదినాయతే। దుర్దినాయతే। నీహారాయతే। అటాట్టాశీకాకోటాపోటాసోటాప్రుష్టాప్లుష్టాగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.26)। అటాయతే। అట్టాయతే। శీకాయతే। కోటాయతే। పోటాయతే। సోటాయతే। ప్రుష్టాయతే। ప్లుష్టాయతే।

[3-1-17]

సుఖాదిభ్యః కర్తృవేదనాయామ్ ।। [3-1-18] ।।

కర్మగ్రహణమనువర్త్తతే। `సుఖ-ఇత్యేవమాదిభ్యః కర్మభ్యో వేదనాయామర్థేఽనుభవే క్యఙ్ ప్రత్యయో భవతి, వేదయితుశ్చేత్కర్తుః సమ్బన్ధీని సుఖాదీని భవన్తి। సుఖం వేదయతే సుఖాయతే। దుఃఖాయతే। కర్తృగ్రహణం కిమ్ ? సుఖం వేదయతే ప్రసాధకో దేవదత్తస్య। సుఖ। దుఃఖ। తృప్త। గహన। కృచ్ఛ్ర। అస్త్ర। అలీక। ప్రతీప। కరుణ। కృపణ। సోఢ। సుఖాదిః।।

[3-1-18]

నమోవరివశ్చిత్రఙః క్యచ్ ।। [3-1-19] ।।

`కరణే ఇతి వర్త్తతే। నమస్, వరివస్, చిత్రఙ్-ఇత్యేతేభ్యో వా క్యచ్ప్రత్యయో భవతి, కరణవిశేషే పూజాదౌ। `నమసః పూజాయామ్ నమస్యతి దేవాన్। `వరివసః పరిచర్యాయామ్-వరివస్యతి గూరూన్। `చిత్రఙ ఆశ్చర్యే-చిత్రీయతే।

ఙకార ఆత్మనేపదార్థః।।

[3-1-19]

పుచ్ఛభాణ్డచీవరాణ్ణిఙ్ ।। [3-1-20] ।।

`కరణే ఇతి వర్తతే। పుచ్ఛ, భాణ్డ, చీవర-ఇత్యేతేభ్యో ణిఙ్ ప్రత్యయో భవతి, కరణవిశేషే। - పుచ్ఛాదుదసనే పర్యసనే వా -(మ.భా.2.27)। ఉత్పుచ్ఛయతే। పరిపుచ్ఛయతే। - భాణ్డాత్సమాచయనే -(మ.భా.2.27)। సమ్భాణ్డయతే। - చీవరాదర్జనే పరిధానే వా -

(మ.భా.2.27)। సఙ్కేవరయతే భిక్షుః। ఙకార ఆత్మనేపదార్థః। ణకారః సామాన్యగ్రహణార్థః- ణేరనిటి(6-4-512313) ఇతి।।

[3-1-20]

ముణ్డమిశ్రశ్లక్ష్ణలవణవ్రతవస్త్రహలకలకృతతూస్తేభ్యో ణిచ్ ।। [3-1-21] ।।

ముణ్డ, మిశ్ర, శ్లక్ష్ణ, లవణ, వ్రత, వస్త్ర, హల,కల, కృత, తూస్త ఇత్యేతేభ్యః కరణే ణిచ్ ప్రత్యయో భవతి। ముణ్డం కరోతి ముణ్డయతి। మిశ్రయతి। శ్లక్ష్ణయతి। లవణయతి। వ్రతాద్భోజనే తన్నివృత్తౌ చ పయో వ్రతయతి। వృషలాన్నం వ్రతయతి। వస్త్రాత్సమాచ్ఛాదనే--సంవస్త్రయతి। హలిం గృహ్ణాతి హలయతి। కలిం గృహ్ణాతి కలయతి। హలికల్యోరదన్తత్వనిపాతనం సన్వద్భావప్రతిషేధార్థమ్- అజహలత్, అచకలత్। కృతం గృహ్ణాతి కృతయతి। తూస్తాని విహన్తి వితూస్తయతి కేశాన్। విశదీకరోతీత్యర్థః।।

[3-1-21]

ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే యఙ్ ।। [3-1-22] ।।

ఏకాజ్ యో ధాతుర్హలాదిః క్రియాసమభిహారే వర్తతే తస్మాద్యఙ్ ప్రత్యయో భవతి। పౌనఃపున్యం భృశార్థో వా = క్రియాసమభిహారః। పునః పునః పచతి పాపచ్యతే। యాయజ్యతే। భృశం జ్వలతి జాజ్వల్యతే। దేదీప్యతే। ధాతోరితి కిమ్ ? సోపసర్గాదుత్పత్తిర్మా భూత్-భృశం ప్రాటతి। ఏకాచ ఇతి కిమ్ ? భృశం జాగర్తి। హలాదేరితి కిమ్ ? భృశమీక్షతే। - సూచిసూత్రిమూత్ర్యత్యర్త్యశూర్ణోతీనాం గ్రహణం యఙ్విధావనేకాజహలాద్యర్థమ్ - (మ.భా.2.29)। సోసూచ్యతే। సోసూత్ర్యతే। మోమూత్ర్యతే। అటాట్యతే। అరార్యతే। అశాశ్యతే। ప్రోర్ణోనూయతే। భృశం శోభతే, భృశం రోచతే ఇత్యత్ర నేష్యతే; అనభిధానాత్।।

[3-1-22]

నిత్యం కౌటిల్యే గతౌ ।। [3-1-23] ।।

గతివచనాద్ధాతోః కౌటిల్యే గమ్యమానే నిత్యం యఙ్ ప్రత్యయో భవతి। కుటిలం క్రామతి చఙ్క్రమ్యతే। దన్ద్రమ్యతే। నిత్యగ్రహణం విషయనియమార్థమ్-గతివచనాన్నిత్యం కౌటిల్య ఏవ భవతి, న తు క్రియాసమభిహారే। భృశం క్రామతి।।

[3-1-23]

లుపసదచరజపజభదహదశగృభ్యో భావగర్హాయమ్ ।। [3-1-24] ।।

లుప, సద, చర, జప, జభ, దహ, దశ, గృ,- ఇత్యేతేభ్యో భావగర్హాయామ్ = ధాత్వర్థగర్హాయాం యఙ్ప్రత్యయో భవతి। గర్హితం లుమ్పతి లోలుప్యతే। ఏవమ్-- సాసద్యతే। చఞ్చూర్యతే। జఞ్జప్యతే। జఞ్జభ్యతే। దన్దహ్యతే। దన్దశ్యతే। నిజేగిల్యతే। భావర్హాయామితి కిమ్ ? సాధు జపతి।

భావగ్రహణం కిమ్ ? సాధనగర్హాయాం మా భూత్- మన్త్రం జపతి వృషలః। నిత్యగ్రహణం విషయనియమార్థమనువర్త్తతే-- ఏతేభ్యో నిత్యం భావగర్హాయామేవ భవతి, న తు క్రియాసమభిహారే। భృశం లుమ్పతి॥

[3-1-24]

సత్యాపపాశరూపవీణాతూలశ్లోకసేనాలోమత్వచవర్మవర్ణచూర్ణచురాదిభ్యో ణిచ్ ॥ [3-1-25] ॥

సత్యాదిభ్యశ్చూర్ణపర్యన్తేభ్యః, చురాదిభ్యశ్చ ణిచ్ ప్రత్యయో భవతి। సత్యమాచష్టే సత్యాపయతి। - అర్థవేదసత్యానామాపుగ్వక్తవ్యః -(మ.భా.2.30)। అర్థమాచష్టే అర్థాపయతి। వేదాపయతి। ఆపుగ్వచనసామర్థ్యాట్టిలోపో న భవతి। పాశాద్విమోచనే-విపాశయతి। రూపాద్దర్శనే-రూపయతి। వీణయోపగాయతి ఉపవీణయతి। తూలేనానుకుష్ణాతి, అనుతూలయతి। శ్లోకైరుపస్తౌతి ఉపశ్లోకయతి। సేనయాఽభియాతి అభషేణయతి। లోమాన్యనుమార్ష్టి అనులోమయతి। త్వచం గృహ్ణాతి త్వచయతి। అకారాన్తస్త్వచశబ్దః। వర్మణా సంనహ్యతి సంవర్మయతి। వర్ణం గృహ్ణాతి వర్ణయతి। చూర్ణైరవధ్వంసయతి అవచూర్ణయతి। చురాదిభ్యః స్వార్థే-చోరయతి। చిన్తయతి। స్వాభావికత్వాదర్థాభిధానస్య యథాస్వమ్ = యథాయథం ప్రత్యయార్థా నిర్దిశ్యన్తే॥

[3-1-25]

హేతుమతి చ ॥ [3-1-26] ॥

హేతుః స్వతన్త్రస్య (కర్తుః) ప్రయోజకః, తదీయో వ్యాపారః ప్రేషణాదిలక్షణో హేతుమాన్, తస్మిన్నభిధేయే ధాతోర్ణిచ్ ప్రత్యయో భవతి। కటం కారయతి। ఓదనం పాచయతి। - తత్కరోతీత్యుపసఙ్ఖ్యానం సూత్రయతీత్యాద్యర్థమ్ -(మ.భా.2.34)। సూత్రం కరోతి సూత్రయతి। - ఆఖ్యానాత్కృతస్తదాచష్టే ఇతి ణిచ్ కృల్లుక్ ప్రకృతిప్రత్యాపత్తిః ప్రకృతివచ్చ కారకమ్ -(మ.భా.2.34)। ఆఖ్యానాత్కృదన్తాణ్ణిజ్వక్తవ్యః, తదాచష్టే ఇత్యేస్మిన్నర్థే, కృల్లుక్, ప్రకృతిప్రత్యాపత్తిః, ప్రకృతివచ్చ కారకం భవతి। కంసవధమాచష్టే కంసం ఘాతయతి। బలిబన్ధమాచష్టే బలిం బన్ధయతి। రాజాగమనమాచష్టే రాజానమాగమయతి। - ఆఙ్లోపశ్చ కాలాత్యన్తసంయోగే మర్యాదాయామ్ -(మ.భా.2.35)। ఆరాత్రివివాసమాచష్టే రాత్రిం వివాసయతి। - చిత్రీకరణే ప్రాపి -(మ.భా.2.35)। ఉజ్జయిన్యాః ప్రస్థితో మాహిష్మత్యాం సూర్యోద్గమనం సమ్భావయతే సూర్యముద్గమయతి। -నక్షత్రేయోగే జ్ఞి -(మ.భా.2.35)। పుష్యయోగం జానాతి పుష్యేణ యోజయతి। మఘాభిర్యోజయతి॥

[3-1-26]

కణ్డ్వాదిభ్యో యక్ ॥ [3-1-27] ॥

`కణ్డ్వాఇఞ్ ఇత్యేవమాదిభ్యో యక్ ప్రత్యయో భవతి। ద్వివిధాః కణ్డ్వాదయః- ధాతవః, ప్రాతిపదికాని చ। తత్ర ధాత్వధికారాద్ధాతుభ్య ఏవ ప్రత్యయో విధీయతే, న తు ప్రాతిపదికేభ్యః। తథా చ- గుణప్రతిషేధార్థః కకారోऽనుబధ్యతే।

`ధాతుప్రకరణాద్ధాతుః కస్య చాసఞ్జనాదపి।

ఆహ చాయమిమం దీర్ఘం మన్యే ధాతుర్విభాషితః।।(మ.భా.2.38)

కణ్డూఇఞ్-కణ్డూయతి, కణ్డూయతే। ఞిత్త్వాత్ కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే(1-3-722158) ఇత్యాత్మనేపదమ్। కణ్డూఞ్। మన్తు। హృణీఙ్। వల్గు। అస్మనస్। మహీఙ్। లేట్। లఙ్। ఇరస్। ఇరజ్। ఇరఞ్। ద్రవస్। మేధా। కుషుభ। మగధ। తన్తస్। పమ్పస్। సుఖ। దుఃఖ। సపర। అరర। భిషజ్। భిష్ణజ్। ఇషుధ। చరణ। భురణ। చురణ। తురణ। భురణ। గద్గద। ఏలా। కేలా। ఖేలా। లిట్। లోట్।

[3-1-27]

గుపూధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్యః ఆయః ।। [3-1-28] ।।

`గుపూ రక్షణే(ధా.పా.395), `ధూప సేతాపే(ధా.పా.396), `విచ్ఛ గతౌ(ధా.పా.1424), `పణ వ్యవహారే స్తుతౌ చ(ధా.పా.439), `పన చ(ధా.పా.440)-ఇత్యతేభ్యో ధాతుభ్య ఆయప్రత్యో భవతి। గోపాయతి। దూపాయతి। విచ్ఛాయతి। పణాయతి। పనాయతి। స్తుత్యర్థేన పనినా సాహచర్యాత్తదర్థః పణిః ప్రత్యయముత్పాదయతి, న వ్యవహారార్థః। శతస్య పణతే। సహస్రస్య పణతే। అనుబన్ధశ్చ కేవలే చరితార్థః, తేనాయప్రత్యయాన్తాన్నాత్మనేపదం భవతి।।

[3-1-28]

ఋుతేరీయఙ్ ।। [3-1-29] ।।

ఋుతిః సౌత్రో ధాతుర్ఘృణాయాం వర్త్తతే, తత ఈయఙ్ ప్రత్యయో భవతి। ఙకార ఆత్మనేపదార్థః। ఋుతీయతే, ఋుతీయేతే, ఋుతీయన్తే। `ఋుతేశ్ఛఙ్ ఇతి సిద్ధే ఈయఙ్వచనం జ్ఞాపనార్థమ్-ధాతువిహితానాం ప్రత్యయానామాయన్నాదయో న భవన్తీతి।।

[3-1-29]

కమేర్ణిఙ్ ।। [3-1-30] ।।

కమేర్ధాతోర్ణిఙ్ ప్రత్యయో భవతి। ణకారో వృద్ధ్యర్థః। ఙకార ఆత్మనేపదార్థః। కామయతే, కామయేతే, కామయన్తే।।

[3-1-30]

ఆయాదయ ఆర్ధధాతుకే వా ।। [3-1-31] ।।

ఆర్ధధాతుకవిషయే = ఆర్ధధాతుకవివక్షాయామాయాదయః ప్రత్యయా వా భవన్తి। గోప్తా, గోపాయితా। అర్తితా, ఋతీయితా। కమితా, కామయితా। నిత్యప్రత్యయప్రసఙ్గే తదుత్పత్తిరార్ద్ధధాతుకవిషయే వికల్ప్యతే, తత్ర యథాయథం ప్రత్యయా భవన్తి-గుప్తిః। గోపాయా।।

[3-1-31]

సనాద్యన్తా ధాతవః ।। [3-1-32] ।।

సన్ ఆదిర్యేషాం తే సనాదయః, సనాదయోఽన్తే యేషాం తే సనాద్యన్తాః। సనాద్యన్తాః సముదాయా ధాతుసంజ్ఞా భవన్తి। ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషైవ పదసంజ్ఞాయామన్తవచనేన లిఙ్గేన ప్రతిషిద్ధా సతీ పునరిహాన్తవచనేన ప్రతిప్రసూయతే। చికీర్షతి। పుత్రీయతి। పుత్రకామ్యతి।।

[3-1-32]

స్యతాసీ లృలుటోః ।। [3-1-33] ।।

లృరూపముత్సృష్టానుబన్ధం సామాన్యమేకమేవ, తస్మిన్ లుటి చ పరతో ధాతోర్యథాసఙ్ఖ్యం స్యతాసీ ప్రత్యయౌ భవతః। కరిష్యతి। అకరిష్యత్। శ్వః కర్తా। ఇదిత్కరణమనునాసికలోపప్రతిబన్ధార్థమ్। మన్తా। సఙ్గన్తా।।

[3-1-33]

సిబ్బహులం లేటి ।। [3-1-34] ।।

[3-1-34]

ధాతోః సిప్ ప్రత్యయో భవతి బహులం లేటి పరతః। `జోషిషత్(ఋ.[1-35-1])। `తారిషత్(ఋ.[1-25-12])। మన్దిషత్। న చ భవతి-`పదాతి విద్యుత్(ఋ.[7-25-1])। `ఉదధిం చ్యావయాతి।।(తై.సం.[3-5-5].5)

[1-35-1]

కాస్ప్రత్యయాదామమన్త్రే లిటి ।। [3-1-35] ।।

[3-1-35]

`కాసృ శబ్దకుత్సాయామ్(ధా.పా.623) తతః ప్రత్యయాన్తేభ్యశ్చ ధాతుభ్య ఆమ్ ప్రత్యయో భవతి లిటి పరతోఽమన్త్రవిషయే। కాసాఞ్చక్రే। ప్రత్యయాన్తేభ్యః - లోలూయాఞ్చక్రే। అమన్త్ర ఇతి కిమ్ ? `కృష్ణో నోనావ(ఋ.[1-79-2])।। - కాస్యనేకాచ ఇతి వక్తవ్యమ్ చులుమ్పాద్యర్థమ్ - (మ.భా.2.44) । చకాసాఞ్చకార। చులుమ్పాఞ్చకార। దరిద్రాఞ్చకార।।

ఆమోఽమిత్త్వమదన్తత్వాదగుణత్వం విదేస్తథా।

ఆస్కాసోరాం విధానాచ్చ పరరూపం కతన్తవత్।।

[1-79-2]

ఇజాదేశ్చ గురుమతోఽనృచ్ఛః ।। [3-1-36] ।।

ఇజాదిర్యో ధాతుర్గురుమాన్ ఋచ్ఛతివర్జితస్తస్మాచ్చ లిటి పరత ఆమ్ప్రత్యయో భవతి। `ఈహ చేష్టాయామ్(ధా.పా.632), `ఊహ వితర్కే(ధా.పా.648)। ఈహాఞ్చక్రే, ఊహాఞ్చక్రే। ఇజాదేరితి కిమ్ ? తతక్ష, రరక్ష। గురుమత ఇతి కిమ్ ? ఇయజ, ఉవప। అనృచ్ఛ ఇతి కిమ్ ? ఆనర్చ్ఛ, ఆనర్చ్ఛతుః, ఆనర్చ్ఛుః। - ఊర్ణోతేశ్చ ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.2.46)। ప్రోర్ణునావ। అథ వా

-వాచ్య ఊర్ణోర్ణువద్భావో యఙ్ప్రసిద్ధిః ప్రయోజనమ్।

ఆమశ్చ ప్రతిషేధార్థమేకాచశ్చేడుపగ్రహాత్।।-(మ.భా.2.46)

[3-1-36]

దయాయాసశ్చ ।। [3-1-37] ।।

`దయ దానగతిరక్షణేషు(ధా.పా.481), `అయ గతౌ(ధా.పా.474), `ఆస ఉపవేశనే(ధా.పా.1022)-ఇత్యేతేభ్యశ్చ లిటి పరత ఆమ్ప్రత్యయో భవతి। దయాఞ్చక్రే। పలాయాఞ్చకే। ఆసాఞ్చక్రే।

[3-1-37]

ఉషవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామ్ ।। [3-1-38] ।।

`ఉష దాహే(ధా.పా.696), `విద జ్ఞానే(ధా.పా.1065), `జాగృ నిద్రాక్షయే(ధా.పా.1073)-ఏతేభ్యో లిటి పరతోఽన్యతరస్యామామ్ ప్రత్యయో భవతి। ఓషాఞ్చకార, ఉవోష। విదాఞ్చకార, వివేద। జాగరాఞ్చకార, జజాగార। విదేరదన్తత్వప్రతిజ్ఞానాదామి గుణో న భవతి।।

[3-1-38]

భీహ్రీభృహువాం శ్లువచ్చ ।। [3-1-39] ।।

`ఞిభీ భయే(ధా.పా.1085), `హ్రీ లజ్జాయామ్(ధా.పా.1086), `డుభృఞ్ ధారణపోషణయోః(ధా.పా.1088), `హు దానాదనయోః(ధా.పా.1084)-ఇత్యేతేభ్యో లిటి పరత ఆమ్ప్రత్యయో భవత్యన్యతరస్యామ్, శ్లావివ చాస్మిన్కార్యం భవతి। కిం పునస్తద్ ?

ద్విత్వమిత్త్వం చ। బిభయాఞ్చకార, బిభాయ। జిహ్రయాఞ్చకార, జిహ్రాయ। బిభరాఞ్చకార, బభార। జుహవాఞ్చకార, జుహావ।।

[3-1-39]

కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి ।। [3-1-40] ।।

ఆమ్ప్రత్యయస్య పశ్చాత్కృఞనుప్రయుజ్యతే లిటి పరతః। `కృఞ్ ఇతి ప్రత్యాహారేణ కృభ్వస్తయో గృహ్యన్తే, తత్సామర్థ్యాదస్తేర్భూభావో న భవతి। పాచయాఞ్చకార। పాచయామ్బభూవ। పాచయామాస।।

[3-1-40]

విదాఙ్కుర్వన్త్విత్యన్యతరస్యామ్ ।। [3-1-41] ।।

`విదాఙ్కుర్వన్తు ఇత్యేతదన్యతరస్యాం నిపాత్యతే। కిం పునరిహ నిపాత్యతే ? విదేర్లోట్యామ్ప్రత్యయః, గుణాభావః, లోటో లుక్, కృఞశ్చ లోట్ పరస్యానుప్రయోగః। అత్ర భవన్తో విదాంకుర్వన్తు, విదన్తు। ఇతికరణః ప్రదర్శనార్థః। న కేవలం ప్రథమపురుషబహువచనమ్, కిం తర్హి ? సర్వాణ్యేవ లోడ్వచనాన్యనుప్రయుజ్యన్తే- విదాఙ్కరోతు, విదాఙ్కురుతాత్, విదాఙ్కురుతామ్, విదాఙ్కురు, విదాఙ్కురుతమిత్యాది।।

[3-1-41]

అభ్యుత్సాదయామ్ప్రజనయాఞ్చికయాంరమయామకఃపావయాఙ్క్రియాద్విదామక్రన్నితిచ్ఛన్దసి ।। [3-1-42] ।।

[3-1-42]

`అభ్యుత్సాదయామ్ ఇత్యేవమాదయశ్ఛన్దసి విషయేఽన్యతరస్యాం నిపాత్యన్తే। సదిజనిరమీణాం ణ్యన్తానాం లుఙ్యామ్ప్రత్యయో నిపాత్యతే। చినోతేరపి తత్రైవామ్ప్రత్యయో ద్విర్వచనం కుత్వం చ। అకరితి చతుర్భిరపి ప్రత్యేకమనుప్రయోగః సమ్బధ్యతే। పావయాఙ్క్రియాదితి-పవతేః పునాతేర్వా ణ్యన్తస్య లిఙ్యామ్ నిపాత్యతే, క్రియాదితి చాస్యానుప్రయోగః। విదామక్రన్నితి-విదేర్లుఙ్యామ్ నిపాత్యతే, గాణాభావశ్చ, అక్రన్నితి చాస్యానుప్రయోగః। `అభ్యుత్సాదయామకః(మై.[1-6-5])। అభ్యుదసీషదదితి భాషాయామ్। `ప్రజనయామకః(మై.[1-6-10])। ప్రజీజనదితి భాషాయామ్। `చికయామకః। అచైషీదితి భాషాయామ్। `రమయామకః(కాఠకసం.7.7)। అరీరమదితి భాషాయామ్। పావయాఙ్క్రియాత్(మై.[2-1-3])। పావ్యాదితి భాషాయామ్। `విదామక్రన్(మై.[1-4-7],తై.బ్రా.[1-3-10].3) అవేదిషురితి భాషాయామ్। ఇతికరణః ప్రయోగదర్శనార్థః।।

[1-6-5]

చ్లి లుఙి ।। [3-1-43] ।।

ధాతోశ్చ్లిః ప్రత్యయో భవతి లుఙి పరతః। ఇకార ఉచ్చారణార్థః, చకారః స్వరార్థః। అస్య సిజాదీనాదేశాన్వక్ష్యతి, తత్రైవోదాహరిష్యామః।।

[3-1-43]

చ్లేః సిచ్ ।। [3-1-44] ।।

చ్లేః సిజాదేశో భవతి। ఇకార ఉచ్చారణార్థః, చకారః స్వరార్థః। అకార్షీత్। అహార్షీత్। ఆగమానుదాత్తత్వం హి ప్రత్యయస్వరమివ చిత్స్వరమపి బాధేతేతి స్థానిన్యాదేశే చ ద్విశ్చకారోఽనుబధ్యతే। - స్పృశమృశకృషతృపదృపాం సిజ్వా వక్తవ్యః -। అస్ప్రాక్షీత్, అస్పార్క్షీత్, అస్పృక్షత్। అమ్రాక్షీత్, అమార్క్షీత్, అమృక్షత్। అక్రాక్షీత్, అకార్క్షీత్,అకృక్షత్। అత్రాప్సీత్, అతార్ప్సీత్, అతృపత్। అద్రాప్సీత్, అదార్ప్సీత్, అదృపత్।।

[3-1-44]

శల ఇగుపధాదనిటః క్సః ।। [3-1-45] ।।

శలన్తో యో ధాతురిగుపధస్తస్మాత్పరస్య చ్లేరనిటః క్స ఆదేశో భవతి। దుహ--అధుక్షత్। లిహ--అలిక్షత్। శల ఇతి కిమ్ ? అభైత్సీత్। అచ్ఛైత్సీత్। ఇగుపధాదితి కిమ్ ? అధాక్షీత్। అనిటఇతి కిమ్ ? అకోషీత్। అమోషీత్।।

[3-1-45]

శ్లిష ఆలిఙ్గనే ।। [3-1-46] ।।

శ్లిషేర్ధాతోరాలిఙ్గనక్రియావచనాత్పరస్య చ్లేః క్స ఆదేశో భవతి। ఆలిఙ్గనమ్ = ఉపగూహనమ్పరిష్వఙ్గః। అత్ర నియమార్థమేతత్। ఆశ్లిక్షత్కన్యాం దేవదత్తః। ఆలిఙ్గన ఇతి కిమ్ ? సమాశ్లిషజ్జతు కాష్ఠమ్(మ.భా.2.54)।।

[3-1-46]

న దృశః ।। [3-1-47] ।।

పూర్వేణ క్సః ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే। దృశేర్ధాతోః పరస్య చ్లేః క్సాదేశో న భవతి। అస్మిన్ప్రతిషిద్ధే ఇరితో వా(3-1-572269) ఇత్యఙ్సిచౌ భవతః। అదర్శత్, అద్రాక్షీత్।।

[3-1-47]

ణిశ్రిద్రుస్రుభ్యః కర్తరి చఙ్ ।। [3-1-48] ।।

సిజపవాదశ్చఙ్ విధీయతే। ణ్యన్తేభ్యో ధాతుభ్యః, శ్రి, ద్రు, స్రు-ఇత్యేతేభ్యశ్చ పరస్య చ్లేశ్చఙాదేశో భవతి కర్తృవాచిని లుఙి పరతః। ఙకారో గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థః, చకారః` చఙి ఇతి

విశేషణార్థః। అచీకరత్। అజీహరత్। అశిశ్రయత్। అదుద్రువత్। అసుస్రువత్। కర్తరీతి కిమ్ ? అకారయిషాతాం కటౌ దేవదత్తేన। - కమేరుపసఙ్ఖ్యానమ్ -। ఆయాదయ ఆర్ధధాతుకే వా(3-1-312305) ఇతి యదా ణిఙ్ నాస్తి తదైతదుపసఙ్ఖ్యానమ్। అచకమత। ణిఙ్పక్షే సన్వద్భావః అచీకమత।

`నాకమిష్టం సుఖం యాన్తి సుయుక్తైర్వడవారథైః।

అథ పత్కాషిణో యాన్తి యేఽచీకమతభాషిణః।।(మ.భా.2.55)

[3-1-48]

విభాషా ధేట్శ్వ్యోః ।। [3-1-49] ।।

`ధేట్ పానే(ధా.పా.903), `టుఓశ్వి గతివృద్ధ్యోః(ధా.పా.1011)--ఏతాభ్యాముత్తరస్య చ్లేర్విభాషా చఙాదేశో భవతి। ధేటస్తావత్-అదధత్। సిచ్పక్షే విభాషా ఘ్రాధ్మేట్(2-4-782376) ఇతి లుక్। అధాత్, అధాసీత్। శ్వయతేః ఖల్వపి-అశిశ్వియత్। అఙప్యత్ర వికల్ప్యతే--అశ్వత్, అశ్వయీత్। కర్తరీత్యేవ అధిషాతాం గావౌ వత్సేన।।

[3-1-49]

గుపేశ్ఛన్దసి ।। [3-1-50] ।।

[3-1-50]

గుపేః పరస్య చ్లేశ్ఛన్దసి విషయే విభాషా చఙాదేశో భవతి। యత్ర ఆయప్రత్యయో నాస్తి తత్రాయం విధిః। `ఇమాన్నో మిత్రావరుణౌ గృహానజుగుపతమ్ యువమ్(మై.[1-5-14]);అగోప్తమ్, అగోపిష్టమ్, అగోపాయిష్టమితి వా। భాషాయాం తు చఙన్తం వర్జయిత్వా శిష్టం రూపత్రయం భవతి।।

[1-5-14]

నోనయతిధ్వనయత్యేలయత్యర్దయతిభ్యః ।। [3-1-51] ।।

[3-1-51]

`ఊన పరిహాణే(ధా.పా.1889), `ధ్వన శబ్దే(ధా.పా.817), `ఇల ప్రేరణే(ధా.పా.1358), `అర్ద గతౌ యాచనే చ(ధా.పా.55)-ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యో ణ్యన్తేభ్యః పూర్వేణ చ్లేశ్చఙి ప్రాప్తే ఛన్దసి విషయే న భవతి। `కామమూనయీః(ఋ.[1-53-3])। ఔనినః ఇతి భాషాయామ్। `మా త్వాగ్నిర్ధ్వనయీత్(ఋ.[1-161-15])। అదిధ్వనదితి భాషాయామ్। కామమైలయీత్। ఐలిలదితి భాషాయామ్। మైనమర్దయీదితి భాషాయామ్।।

[1-53-3]

అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఽఙ్ ।। [3-1-52] ।।

 `అసు క్షేపణే(ధా.పా.1210), `వచ పరిభాషణే(ధా.పా.1064),బ్రూఞాదేశో వా; `ఖ్యా ప్రకథనే(ధా.పా.1061), చక్షిఙాదేశో వా-ఇత్యేభ్యః పరస్య చ్లేరఙాదేశో భవతి కర్తృవాచిని లుఙి పరతః। అస్యతేః పుషాదిపాఠాదేవాఙి సిద్ధే పునర్గ్రహణమాత్మనేపదార్థమ్। పర్యాస్థత, పర్యాస్థేతామ్, పర్యాస్థన్త। వక్తి--అవోచత్, అవోచతామ్, అవోచన్। ఖ్యాతి--ఆఖ్యత్। ఆఖ్యతామ్, ఆఖ్యన్। కర్త్రరీతి కిమ్ ? పర్యాసిషాతాం గావౌ వత్సేన।।

[3-1-52]

లిపిసిచిహ్వశ్చ ।। [3-1-53] ।।

 `లిప ఉపదేహే(ధా.పా.1434), `షిచ క్షరణే(ధా.పా.1435), `హ్వేఞ్ స్పర్ధాయామ్(ధా.పా.1009)--ఇత్యేతేభ్యశ్చ పరస్య చ్లేరఙాదేశో భవతి। అలిపత్। అసిచత్। ఆహ్వత్। పృథగ్యోగ ఉత్తరార్థః।।

[3-1-53]

ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామ్ ।। [3-1-54] ।।

 పూర్వేణ ప్రాప్తే విభాషా ఆరభ్యతే। లిపి-సిచి-హ్వ ఆత్మనేపదేషు పరతశ్చ్లేరఙాదేశో భవతి అన్యతరస్యామ్। స్వరితఞితః(1-3-722158) ఇత్యాత్మనేపదమ్। అలిపత, అలిప్త। అసిచత, అసిక్త। అహ్వత,అహ్వస్త।।

[3-1-54]

పుషాదిద్యుతాద్య్లృదితః పరస్మైపదేషు ।। [3-1-55] ।।

 పుషాదిభ్యః, ద్యుతాదిభ్యః, లృదిద్భ్యశ్చ ధాతుభ్యః పరస్య చ్లేః పరస్మైపదేషు పరతోఽఙాదేశో భవతి। పుషాదిర్దివాద్యన్తర్గణో గృహ్యతే, న భ్వాదిక్ర్యాద్యన్తర్గణో వా। పుష-అపుషత్। ద్యుతాది-అద్యుతత్, అశ్వితత్। లృదిద్భ్యః-గమ్లృ-అగమత్। శక్లృ-అశకత్। పరస్మైపదేష్వితి కిమ్ ? వ్యద్యోతిష్ట। అలోటిష్ట।।

[3-1-55]

సర్తిశాస్త్యర్తిభ్యశ్చ ।। [3-1-56] ।।

 `సృ గతౌ(ధా.పా.936), `శాసు అనుశిష్టౌ(ధా.పా.1076), `ఋ గతౌ(ధా.పా.937)-ఇత్యేతేభ్యః పరస్య చ్లేరఙాదేశో భవతి। సర్తి-అసరత్। శాస్తి-అశిషత్। అర్తి ఆరత్। పృథగ్యోగకరణమాత్మనేపదార్థమ్। సమరన్। చకారః పరస్మైపదేష్విత్యనుకర్షణార్థః। తచ్చోత్తరత్రోపయోగం యాస్యతి।।

[3-1-56]

ఇరితో వా ।। [3-1-57] ।।

ఇరితో ధాతోః పరస్య చ్లేరఙాదేశో వా భవతి। భిదిర్-అభిదత్, అభైత్సీత్। ఛిదిర్-అచ్ఛదత్ అచ్ఛైత్సీత్। పరస్మైపదేష్విత్యేవ- అభిత్త। అచ్ఛిత్త।।

[3-1-57]

జౄస్తమ్భుమ్రుచుమ్లుచుగ్రుచుగ్లుచుగ్లుఞ్చుశ్విభ్యశ్చ ।। [3-1-58] ।।

`వా ఇతి వర్త్తతే। `జౄష్ వయోహానౌ(ధా.పా.1131), `స్తమ్భుః సౌత్రో ధాతుః, `మ్రుచు మ్లుచు గత్యర్థౌ(ధా.పా.195196) `గ్రుచు గ్లుచు స్తేయకరణే(ధా.పా.197198), `మ్లుఞ్చు షస్జ గతౌ(ధా.పా.201202), `టుఓశ్వి గతివృద్ధ్యోః(ధా.పా.1011)-ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యః పరస్య చ్లేర్వాఽఙాదేశో భవతి। అజరత్, అజారీత్। అస్తభత్, అస్తమ్భీత్। అమ్రుచత్, అమ్రోచీత్। అమ్లుచత్, అమ్లోచీత్। అగ్రుచత్, అగ్రోచీత్। అగ్లుచత్, అగ్లోచీత్। అగ్లుఞ్చత్। అగ్లుఞ్చీత్। అశ్వత్, అశ్వయీత్, అశిశ్వియత్। గ్లుచుగ్లుఞ్చ్వోరన్యతరోపాదానేఽపి రూపత్రయం సిధ్యతి, అర్థభేదాత్తు ద్వయోరుపాదానం కృతమ్। కేచితు వర్ణయన్తి--ద్వయోరుపాదానసామర్థ్యాద్ గ్లుఞ్చేరనునాసికలోపో న భవతి-అగ్లుఞ్చదితి।।

[3-1-58]

కృమృదృరుహిభ్యశ్ఛన్దసి ।। [3-1-59] ।।

[3-1-59]

కృ,మృ,దృ,రుహి-ఇత్యేతేభ్యః పరస్య చ్లేశ్ఛన్దసి విషయేఽఙాదేశో భవతి। శకలాఙ్గుష్ఠకోఽకరత్। అథోఽమరత్। అదరదర్థాన్। పర్వతమారుహత్। `అన్తరిక్షాద్దివమారుహమ్(అ.[4-14-3])। ఛన్దసీతి కిమ్ ?అకార్షీత్। అమృత।

అదారీత్। అరుక్షత్।।

[4-14-3]

చిణ్ తే పదః ।। [3-1-60] ।।

`పద గతౌ(ధా.పా.1170)-అస్మాద్ధాతోః పరస్య చ్లేశ్చిణాదేశో భవతి తశబ్దే పరతః। సామర్థ్యాదాత్మనేపదైకవచనం గృహ్యతే--ఉదపాది సస్యమ్। సమపాది భైక్షమ్। తే ఇతి కిమ్ ? ఉదపత్సాతామ్। ఉదపత్సత।।

[3-1-60]

దీపజనబుధపూరితాయిప్యాయిభ్యోఽన్యతరస్యామ్ ।। [3-1-61] ।।

`చిణ్ తే ఇతి వర్తతే। `దీపీ దీప్తౌ(ధా.పా.1151), `జనీ ప్రాదుర్భావే(ధా.పా.1150) `బుధ అవగమనే(ధా.పా.1173), `పూరీ ఆప్యాయనే(ధా.పా.1152), `తాయృ సంతానపాలనయోః(ధా.పా.489), `ఓప్యాయీ వృద్ధౌ(ధా.పా.488) ఇత్యేతేభ్యః పరస్య చ్లేస్తశబ్దే పరతోఽన్యతరస్యాం చిణాదేశో భవతి। అదీపి, అదీపిష్ట। అజని, అజనిష్ట। అబోధి, అబుద్ధ। అపూరి, అపూరిష్ట। అతాయి, అతాయిష్ట। అప్యాయి, అప్యాయిష్ట।।

[3-1-61]

అచః కర్మకర్త్తరి ।। [3-1-62] ।।

అజన్తాద్ధాతోః పరస్య చ్లేః కర్మకర్తరి తశబ్దే పరతశ్చిణాదేశో భవతి। ప్రాప్తవిభాషేయమ్। అకారి కటః స్వయమేవ, అకృత కటః స్వయమేవ। అలావి కేదారః స్వయమేవ, అలవిష్ట కేదారః స్వయమేవ। అచ ఇతి కిమ్ ? అభేది కాష్ఠం స్వయమేవ। కర్మకర్త్తరి కిమ్ ? అకారి కటో దేవదత్తేన।।

[3-1-62]

దుహశ్చ ।। [3-1-63] ।।

`దుహ ప్రపూరణే(ధా.పా.1015) అస్మాత్పరస్య చ్లేశ్చిణాదేశో భవత్యన్యతరస్యామ్। అదోహి గౌః స్వయమేవ, అదుగ్ధ గౌః స్వయమేవ। కర్మకర్త్తరీత్యేవ - అదోహి గౌర్గోపాలకేన।।

[3-1-63]

న రుధః ।। [3-1-64] ।।

`రుధిర్ ఆవరణే(ధా.పా.1439) అస్మాత్పరస్య చ్లేః కర్మకర్త్తరి చిణాదేశో న భవతి। అన్వవారుద్ధ గౌః స్వయమేవ। కర్మకర్త్తరీత్యేవ-- అన్వవారోధి గౌర్గోపాలకేన।।

[3-1-64]

తపోఽనుతాపే చ ।। [3-1-65] ।।

`న ఇతి వర్త్తతే। `తప సంతాపే(ధా.పా.986)-అస్మాత్పరస్య చ్లేశ్చిణాదేశో న భవతి కర్మ కర్త్తర్యనుతాపే చ। అనుతాపః = పశ్చాత్తాపః, తస్య గ్రహణమకర్మకర్త్రర్థమ్, తత్ర హి భావకర్మణోరపి ప్రతిషేధో భవతి। అతప్త తపస్తాపసః। అన్వవాతప్త పాపేన కర్మణా।।

[3-1-65]

చిణ్ భావకర్మణోః ।। [3-1-66] ।।

ధాతోః పరస్య చ్లేశ్చిణాదేశో భవతి భావే కర్మణి తశబ్దే పరతః। భావే తావత్-- అశాయి భవతా। కర్మణి ఖల్వపి-- అకారి కటో దేవదత్తేన। అహారి భారో యజ్ఞదత్తేన। చిణ్గ్రహణం విస్పష్టార్థమ్।।

[3-1-66]

సార్వధాతుకే యక్ ।। [3-1-67] ।।

భావకర్మవాచిని సార్వధాతుకే పరతో ధాతోర్యక్ ప్రత్యయో భవతి। ఆస్యతే భవతా। శయ్యతే భవతా। కర్మణి- - క్రియతే కటః। గమ్యతే గ్రామః। కకారో గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థః। యగ్విధానే కర్మకర్త్రుర్యుపసఙ్ఖ్యానమ్। విప్రతిషేధాద్ధి యకః శపో బలీయస్త్వమ్। క్రియతే కటః స్వయమేవ। పచ్యతే ఓదనః స్వయమేవ।।

[3-1-67]

కర్త్తరి శప్ ।। [3-1-68] ।।

కర్త్తవాచిని సార్వధాతుకే పరతో ధాతోః శప్ప్రత్యయో భవతి। పకారః స్వరార్థః, శకారః సార్వధాతుకసంజ్ఞార్థః। భవతి। పచతి।।

[3-1-68]

దివాదిభ్యః శ్యన్ ।। [3-1-69] ।।

`దివ్-ఇత్యేవమాదిభ్యో ధాతుభ్యః శ్యన్ప్రత్యయో భవతి। శపోఽపవాదః। నకారః స్వరార్థః, శకారః సార్వధాతుకార్థః। దీవ్యతి। సీవ్యతి।।

[3-1-69]

వా భ్రాశభ్లాశభ్రముక్రముక్లముత్రసిత్రుటిలషః ।। [3-1-70] ।।

ఉభయత్రవిభాషేయమ్। `టుభ్రాశృ టుభ్లాశృ దీప్తౌ(ధా.పా.825826); `భ్రాము అనవస్థానే(ధా.పా.1206), `భ్రము చలనే(ధా.పా.851)-ద్వయోరపి గ్రహణమ్, `క్రము పాదవిక్షేపే(ధా.పా.473), `క్లము గ్లానౌ(ధా.పా.1208), `త్రసీ ఉద్వేగే(ధా.పా.1118), `త్రుటీ ఛేదనే(ధా.పా.1376), `లష కాన్తౌ(ధా.పా.889)-ఇత్యేతేభ్యో వా శ్యన్ ప్రత్యయో భవతి। భ్రాశతే, భ్రాశ్యతే। భ్లాశతే, భ్లాశ్యతే। భ్రమతి, భ్రామ్యతి। క్రామతి, క్రామ్యతి। క్లామతి, క్లామ్యతి। త్రసతి,త్రస్యతి। త్రుటతి, త్రుట్యతి। లషతి, లష్యతి।।

[3-1-70]

యసోఽనుపసర్గాత్ ।। [3-1-71] ।।

`యసు ప్రయత్నే(ధా.పా.1211) దైవాదికః, తస్మాన్నిత్యం శ్యని ప్రాప్తేఽనుపసర్గాద్వికల్ప ఉచ్యతే। యసోఽనుపసర్గాద్వా శ్యన్ప్రత్యయో భవతి। యస్యతి, యసతి। అనుపసర్గాదితి కిమ్ ? ఆయస్యతి। ప్రయస్యతి।।

[3-1-71]

సంయసశ్చ ।। [3-1-72] ।।

సోపసర్గార్థ ఆరమ్భః। సమ్పూర్వాచ్చ యసేర్వా శ్యన్ప్రత్యయో భవతి। సంయస్యతి, సంయసతి।।

[3-1-72]

స్వాదిభ్యః శ్నుః ।। [3-1-73] ।।

`షుఞ్ అభిషవే(ధా.పా.1248) ఇత్యేవమాదిభ్యో ధాతుభ్యః శ్నుప్రత్యయో భవతి। శపోఽపవాదః। సునోతి। సినోతి।।

[3-1-73]

శ్రువః శృ చ ।। [3-1-74] ।।

శ్రువః శ్నుప్రత్యయో భవతి, తత్సంనియోగేన శ్రువః `శృ ఇత్యయమాదేశో భవతి। శృణోతి,శృణ్వన్తి।।

[3-1-74]

అక్షోఽన్యతరస్యామ్ ।। [3-1-75] ।।

`అక్షూ వ్యాప్తౌ(ధా.పా.654) భౌవాదికః, అస్మాదన్యతరస్యాం శ్నుప్రత్యయో భవతి। అక్ష్ణోతి, అక్షతి।।

[3-1-75]

తనూకరణే తక్షః ।। [3-1-76] ।।

`తక్షూ త్వక్షూ తనూకరణే(ధా.పా.655656)--అస్మాత్తనూకరణే వర్తమానాదన్యతరస్యాం శ్నుప్రత్యయో భవతి। అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం విశేషేణోపాదానమ్। తక్షతి కాష్ఠమ్, తక్ష్ణోతి కాష్ఠమ్। తనూకరణ ఇతి కిమ్ ? సన్తక్షతి వాగ్భిః।।

[3-1-76]

తుదాదిభ్యః శః ।। [3-1-77] ।।

`తుద వ్యథనే(ధా.పా.1282)-ఇత్యేవమాదిభ్యో ధాతుభ్యః శప్రత్యయో భవతి। శపోఽపవాదః। శకారః సార్వధాతుకసంజ్ఞార్థః। తుదతి। నుదతి।।

[3-1-77]

రుధాదిభ్యః శ్నమ్ ।। [3-1-78] ।।

`రుధిర్ ఆవరణే(ధా.పా.1439)-ఇత్యేవమాదిభ్యో ధాతుభ్యః శ్నప్రత్యయో భవతి। శపోఽపవాదః। మకారో దేశవిధ్యర్థః। శకారః శ్నాన్నలోపః(6-4-232544) ఇతి విశేషణార్థః। రుణద్ధి। భినత్తి।।

[3-1-78]

తనాదికృఞ్భ్య ఉః ।। [3-1-79] ।।

`తను విస్తారే(ధా.పా.1464) --ఇత్యేవమాదిభ్యో ధాతుభ్యః కృఞశ్చ ఉప్రత్యయో భవతి। శపోఽపవాదః। తనోతి। సనోతి। క్షణోతి। కృఞః ఖల్వపి - కరోతి। తనాదిపాఠాదేవ ఉప్రత్యయే సిద్ధే కరోతేరుపాదానం నియమార్థమ్, అన్యత్తనాదికార్యం మా భూదితి। తనాదిభ్యస్తథాసోః(2-4-792547) ఇతి విభాషా సిచో లుగ్ న భవతి-అకృత, అకృథాః।।

[3-1-79]

ధిన్వికృణ్వ్యోర చ ।। [3-1-80] ।।

`హివి ధివి జివి ప్రీణనార్థాః(ధా.పా.591593594), `కృవి హింసాకరణయోః(ధా.పా.598)- ఇత్యేతయోర్ధాత్వోరుప్రత్యయో భవత్యకారశ్చాన్తాదేశః। ధినోతి। కృణోతి। అతో లోపస్య స్థానివద్భావాద్ గుణో న భవతి।।

[3-1-80]

క్ర్యాదిభ్యః శ్నా ।। [3-1-81] ।।

`డుక్రీఞ్ ద్రవ్యవినిమయే(ధా.పా.1474)-ఇత్యేవమాదిభ్యో ధాతుభ్యః శ్నాప్రత్యయో భవతి। శపోఽపవాదః। శకారః సార్వధాతుకసంజ్ఞార్థః। క్రీణాతి। ప్రీణాతి।।

[3-1-81]

స్తమ్భుస్తుమ్భుస్కమ్భుస్కుమ్భుస్కుఞ్భ్యః శ్నుశ్చ ।। [3-1-82] ।।

ఆద్యాశ్చత్వారో ధాతవః సౌత్రాః `స్కుఞ్ ఆప్రవణే(ధా.పా.1479)--ఇత్యేతేభ్యః శ్నాప్రత్యయో భవతి శ్నుశ్చ। స్తభ్నాతి, స్తభ్నోతి। స్తుభ్నాతి, స్తుభ్నోతి। స్కభ్నాతి, స్కభ్నోతి। స్కుభ్నాతి, స్కుభ్నోతి। స్కునాతి, స్కునోతి। ఉదిత్త్వప్రతిజ్ఞానాత్సౌత్రాణామపి ధాతూనాం సర్వార్థత్వం విజ్ఞాయతే, నైతద్వికరణవిషయత్వమేవ।।

[3-1-82]

హలః శ్నః శానజ్ఝౌ ।। [3-1-83] ।।

హల ఉత్తరస్య శ్నాప్రత్యయస్య శానజాదేశో భవతి హౌ పరతః। ముషాణ। పుషాణ। హల ఇతి కిమ్ ? క్రీణీహి। హౌ ఇతి కిమ్ ? ముష్ణాతి। `శ్నః ఇతి స్థానినిర్దేశ ఆదేశసమ్ప్రత్యయార్థః। ఇతరథా హి ప్రత్యయాన్తరమేవ సర్వవిషయం విజ్ఞాయేత।।

[3-1-83]

ఛన్దసి శాయజపి ।। [3-1-84] ।।

[3-1-84]

ఛన్దసి విషయే శ్నః శాయజాదేశో భవతి, శానజపి। `గృభాయ జిహ్వయా మధు(ఋ.[8-17-5])। శానచః ఖల్వపి-`బధాన దేవ సవితః(శు.య.1.25)।।

[8-17-5]

వ్యత్యయో బహులమ్ ।। [3-1-85] ।।

[3-1-85]

యథాయథం వికరణాః శబాదయో విహితాః, తేషాం ఛన్దసి విషయే బహులం వ్యత్యయో భవతి। వ్యతిగమనం వ్యత్యయః = వ్యతిహారః, విషయాన్తరే విధానమ్-క్వచిద్ ద్వివికరణతా, క్వచిత్ త్రివికరణతా చ। `ఆణ్డా శుష్మస్య భేదతి(ఋ.[8-40-11])। భినత్తీతి ప్రాప్తే। `తాశ్చిన్ను న మరన్తి(ఋ.[1-191-12])। న మ్రియత ఇతి ప్రాప్తే।

ద్వికరణతా-ఇన్ద్రో వస్తేన నేషతు। నయత్వితి ప్రాప్తే। త్రివికరణతా--`ఇన్ద్రేణ యుజా తరుషేమ వృత్రమ్(ఋ.[7-48-2])। తీర్యాస్మ ఇతి ప్రాప్తే। బహులగ్రహణం సర్వవిధివ్యభిచారార్థమ్।

`సుప్తిఙుపగ్రహలిఙ్గనరాణాం కాలహలచ్స్వరకర్తృయఙాం చ।

వ్యత్యయమిచ్ఛతి శాస్త్రకృదేషాం సోఽపి చ సిద్ధ్యతి బాహులకేన।।(మ.భా.2.65)

[8-40-11]

లిఙ్యాశిష్యఙ్ ।। [3-1-86] ।।

[3-1-86]

ఆశిషి విషయే యో లిఙ్ తస్మిన్పరతశ్ఛన్దమి విషయేఽఙ్ప్రత్యయో భవతి। శపోఽపవాదః। ఛన్దస్యుభయథా(3-4-1173435) ఇతి లిఙః సార్వధాతుకసంజ్ఞాప్యస్తి। స్థాగాగమివచివదిశకిరుహయః ప్రయోజనమ్। స్థా--`ఉపస్థేయం వృషభం తుగ్రియాణామ్(మ.భా.2.65)। గా-`సత్యముపగేషమ్(త్రై.సం.[1-2-10].2)। గమి-గ`గమేమ జానతో గృహాన్(ఋ.[10-40-11])। వచి-`మన్త్రం వోచేమాగ్నయే(ఋ.[1-74-1])। విద-

`విదేయమేనాం మనసి ప్రవిష్టామ్(అ.[19-4-2])। శకి-`వ్రతం చరష్యామి తచ్ఛకేయమ్(ఆ.శ్రౌ.[8-14-1])। రుహి-స్వర్గం లోకమారుహేయమ్। - దృశేరగ్వక్తవ్యః -(మ.భా.2.65)। `పితరం చ దృశేయం మాతరం చ(ఋ.[1-24-1]) ।।

[1-2-10]

కర్మవత్కర్మణా తుల్యక్రియః ।। [3-1-87] ।।

కర్మణి క్రియా = కర్మ, కర్మస్థయా క్రియయా తుల్యక్రియః కర్తా కర్మవద్భవతి। యస్మిన్కర్మణి కర్తృభూతేఽపి తద్వత్క్రియా లక్ష్యతే, యథా కర్మణి, స కర్తా కర్మవద్భవతి = కర్మాశ్రయాణి కార్యాణి ప్రతిపద్యతే। కర్తరి శప్(3-1-682167) ఇతి కర్తృగ్రహణమిహానువృత్తం ప్రథమయా విపరిణమ్యతే। యగాత్మనేపదచిణ్చిణ్వద్భావాః ప్రయోజనమ్। భిద్యతే కాష్ఠం స్వయమేవ। అభేది కాష్ఠం స్వయమేవ। కారిష్యతే కటః స్వయమేవ। వత్కరణం స్వాశ్రయమపి యథా స్యాత్- భిద్యతే కుసూలేనేతి। అకర్మకాణాం భావే లః సిద్ధో భవతి। లిఙ్యాశిష్యఙ్(3-1-863434) ఇతి ద్విలకారకో నిర్దేశః, తత్ర లానువృత్తేర్లాన్తస్య కర్తా కర్మవద్భవతీతి కుసూలాద్ ద్వితాయా న భవతి। కర్మణేతి కిమ్ ? కరణాధికరణాభ్యాం తుల్యక్రియస్య మా భూత్ సాధ్వసిశ్ఛినత్తి। సాధు స్థాలీ పచతి। ధాత్వధికారాత్సమానే ధాతౌ కర్మవద్భావః (మ.భా.2.66)। ఇహ న భవతి-- పచత్యోదనం దేవదత్తః, రాధ్యత్యోదనం స్వయమేవేతి। కర్మస్థభావకానాం కర్మస్థక్రియాణాం చ కర్తా కర్మవద్భవతి, న కర్తృస్థభావకానామ్, న వా కర్తృస్థక్రియాణామ్।

`కర్మస్థః పచతేర్భావః కర్మస్థా చ భిదేః క్రియా।

మాసాసిభావః కర్తృస్థః కర్తృస్థా చ గమేః క్రియా।।

[3-1-87]

తపస్తపఃకర్మకస్యైవ ।। [3-1-88] ।।

`తప సంతాపే(ధా.పా.986)- అస్య కర్తా కర్మవద్భవతి, స చ తపఃకర్మకస్యైవ, నాన్యకర్మకస్య। క్రియాభేదాద్విధ్యర్థమేతత్। ఉపవాసాదీని తపాంసి తాపసం తపన్తి। దుఃఖయన్తీత్యర్థః। స తాపసస్స్వగస్థిభూతః స్వర్గాయ తపస్తప్యతే। అర్జయతీత్యర్థః। పూర్వేణాప్రాప్తః కర్మవద్భావో విధీయతే తప్యతే తపస్తాపసః। అతప్త తపస్తాపసః। తపఃకర్మకస్యైవేతి కిమ్ ? ఉత్తపతి సువర్ణం సువర్ణకారః।।

[3-1-88]

న దుహస్నునమాం యక్చిణౌ ।। [3-1-89] ।।

`దుహ` స్ను `నమ్--ఇత్యేషాం కర్మకర్తరి యక్చిణౌ కర్మవద్భావాపదిష్టౌ న భవతః। దుహేరనేన యక్ ప్రతిషిధ్యతే, చిణ్ తు దుహశ్చ(3-1-632769) ఇతి పూర్వమేవ విభాషితః। దుగ్ధే గౌః స్వయమేవ। అదుగ్ధ గౌః స్వయమేవ, అదోహి గౌః స్వయమేవ। ప్రస్నుతే గౌః

స్వయమేవ। ప్రాస్నోష్ట గౌః స్వయమేవ। నమతే దణ్డః స్వయమేవ। అనంస్త దణ్డః స్వయమేవ। - యక్చిణోః ప్రతి షేధే ణిశ్రన్థిగ్రన్థిబ్రూఞాత్మనేపదాకర్మకాణాముపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.70)। కారయతి కటం దేవదత్తః। కారయతే కటః స్వయమేవ। అచీకరత్కటం దేవదత్తః। అచీకరత కటః స్వయమేవ। ఉత్పుచ్ఛయతే గాం గోపః। ఉత్పుచ్ఛయతే గౌః స్వయమేవ। ఉదపుపుచ్ఛత గౌః స్వయమేవ। శ్రథ్నాతి గ్రన్థం దేవదత్తః। శ్రథ్నీతే గ్రన్థః స్వయమేవ। అశ్రన్థిష్ట గ్రన్థః

స్వయమేవ। గ్రథ్నాతి శ్లోకం దేవదత్తః। గ్రథ్నీతే శ్లోకః స్వయమేవ। అగ్రన్థిష్ట శ్లోకః స్వయమేవ। బ్రవీతి శ్లోకం దేవదత్తః। బ్రూతే శ్లోకః స్వయమేవ। అవోచచ్ఛ్లోకం దేవదత్తః। అవోచత శ్లోకః స్వయమేవ। ఆత్మనేపదాకర్మకాణామ్ - ఆహన్తి మాణవకం దేవదత్తః। ఆహతే మాణవకః స్వయమేవ। ఆవధిష్ట మాణవకః స్వయమేవ। ఆహతేతి వా। వికుర్వతే సైన్ధవాః స్వయమేవ। వ్యకృషత సైన్ధవాః స్వయమేవ।

[3-1-89]

కుషిరజోః ప్రాచాం శ్యన్పరస్మైపదఞ్చ ।। [3-1-90] ।।

`కుష నిష్కర్షే(ధా.పా.1519), `రఞ్జ రాగే(ధా.పా.1168)--అనయోర్ధాత్వోః కర్మకర్తరి ప్రాచామాచార్యాణాం మతేన శ్యన్ప్రత్యయో భవతి, పరస్మైపదం చ । యగాత్మనేపదయోరపవాదౌ। కుష్యతి పాదః స్వయమేవ। రజ్యతి వస్త్రం స్వయమేవ। ప్రాచాంగ్రహణం వికల్పార్థమ్। కుష్యతే। రజ్యతే। వ్యవస్థితవిభాషా చేయమ్। తేన లిట్లిఙోః స్యాదివిషయే చ న భవతః। చుకుషే పాదః స్వయమేవ। రరఞ్జే వస్త్రం స్వయమేవ। కోషిషీష్ట పాదః స్వయమేవ। రఙ్క్షీష్ట వస్త్రం స్వయమేవ। కోషిష్యతే పాదః స్వయమేవ। రఙ్క్ష్యతే వస్త్రం స్వయమేవ। అకోషి పాదః స్వయమేవ। అరఞ్జి వస్త్రం స్వయమేవ।।

[3-1-90]

ధాతోః ।। [3-1-91] ।।

`ధాతోః ఇత్యయమధికారో వేదితవ్యః। ఆతృతీయాధ్యాయపరిసమాప్తేర్యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామో ధాతోరిత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్। వక్ష్యతి తవ్యత్తవ్యానీయరః(3-1-962834) ఇతి। కర్త్_వ్యమ్, కరణీయమ్। ధాతుగ్రహణమనర్థకమ్, యజ్వేధౌ `ధాతోః ఇత్యధికారాత్ ? కృదుపపదసంజ్ఞార్థం తర్హి-అస్మిన్ధాత్వధికారే తే యథా స్యాతామ్, పూర్వత్ర మా భూతామితి। ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞార్థం చ ద్వితీయం ధాతుగ్రహణం కర్తవ్యమ్--ధాతోరిత్యేవం విహితస్య యథా స్యాత్; ఇహ మా భూత్-లూభ్యామ్, లూభిరితి।।

[3-1-91]

[K.2.485]

తత్రోపపదం సప్తమీస్థమ్ ।। [3-1-92] ।।

తత్రైతస్మిన్ ధాత్వధికారే తృతీయే యత్సప్తమ్యా నిర్దిష్టం తదుపపదసంజ్ఞం భవతి। వక్ష్యతి -- కర్మణ్యణ్, కుమ్భకారః। స్థగ్రహణం సూత్రేషు సప్తమీనిర్దేశప్రతిపత్త్యర్థమ్; ఇతరథా హి సప్తమీ [K.2.486] శ్రూయతే యత్ర, తత్రైవ స్యాత్ - స్తమ్బేరమః, కర్ణేజపః ఇతి। యత్ర వా సప్తమీశ్రుతిరస్తి సప్తమ్యాం జనేర్డః ఇతి - ఉపసరజః, మన్దురజః ఇతి। స్థగ్రహణాత్తు సర్వత్ర భవతి। గురుసంజ్ఞాకరణమన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానే సతి సమర్థపరిభాషావ్యాపారార్థమ్ - పశ్య కుమ్భం కరోతి కటమ్ ఇతి ప్రత్యయో న భవతి। [K.2.488] ఉపపదప్రదేశాః - ఉపపదమతిజ్ ఇత్యేవమాదయః।।

[3-1-92]

కృదతిజ్ ।। [3-1-93] ।।

అస్మిన్ధాత్వధికారే తిజ్వర్జితః ప్రత్యయః కృత్సంజ్ఞకో భవతి। కర్తవ్యమ్। కరణీయమ్। అతిజీతి కిమ్ ? చీయాత్। స్తూయాత్। కృత్ప్రదేశాః--కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ(1-2-46179) ఇత్యేవమాదయః।

[3-1-93]

వాఽసరూపోఽస్త్రియామ్ ।। [3-1-94] ।।

అస్మిన్ధాత్వధికారేఽసమానరూపోఽపవాదప్రత్యయో వా బాధకో భవతి స్త్ర్యధికారవిహితప్రత్యయం వర్జయిత్వా। ణ్వుల్తృచౌ(3-1-1332895) ఇత్యుత్సర్గౌ, ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః(3-1-1352897) ఇత్యపవాదః, తద్విషయే ణ్వుల్తృచావపి భవతః। విక్షేపకః, విక్షేప్తా, విక్షిపః। అసరూప ఇతి కిమ్ ? కర్మణ్యణ్(3-2-12913) ఇత్యుత్సర్గః, ఆతోఽనుపసర్గే కః(3-2-32915) ఇత్యపవాదః, స నిత్యం బాధకో భవతి। గోదః। కమ్బలదః। ` నానుబన్ధకృతమసారూప్యమ్(వ్యా.ప.15)। అస్త్రియామితి కిమ్ ? స్త్రియాం క్తిన్(3-3-943272) ఇత్యుత్సర్గః, అప్రత్యాత్(3-3-1023279) ఇత్యపవాదః, స బాధక ఏవ భవతి। చికీర్షా। జిహీర్షా।।

[3-1-94]

కృత్యాః ప్రాజ్ ణ్వులః ।। [3-1-95] ।।

ణ్వుల్తృచౌ(3-1-1352895) ఇతి వక్ష్యతి, ప్రాగేతస్మాణ్ణ్వుల్సంశబ్దనాద్యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః కృత్యసంజ్ఞకాస్తే వేదితవ్యాః। తత్రైవోదాహరిష్యామః। కృత్యప్రదేశాః- కృత్యైరధికార్థవచనే(2-1-33695) కృత్యానాం కర్తరి వా(2-3-71629) ఇత్యేవమాదయః।।

[3-1-95]

తవ్యత్తవ్యానీయరః ।। [3-1-96] ।।

ధాతోః(3-1-912829) ఇతి వర్త్తతే। ధాతోస్తవ్యత్, తవ్య, అనీయర్-ఇత్యేతే ప్రత్యయా భవన్తి। తకారరేఫౌ స్వరార్థౌ। కర్తవ్యమ్। కర్తవ్యమ్। కరణీయమ్। - వసేస్తవ్యత్ కర్తరి ణిచ్చ - (మ.భా.2.81)। వాస్తవ్యః। - కేలిమర ఉపసఙ్ఖ్యానామ్ -(మ.భా.2.81)। పచేలిమా మాషాః। భిదేలిమాని కాష్ఠాని। కర్మకర్తరి చాయమిష్యతే।

[3-1-96]

అచో చత్ ।। [3-1-97] ।।

అజన్తాద్ధాతోర్యత్ప్రత్యయో భవతి। తకారః యతోఽనావః(6-1-2133701) ఇతి స్వరార్థః। గేయమ్। పేయమ్। చేయమ్। జేయమ్। అగ్రహణం కిమ్, యావతా హలన్తాణ్ణ్యతం వక్ష్యతి ? అజన్తభూతపూర్వాదదపి యథా స్యాత్--దిత్స్యమ్, ధిత్స్యమ్। - తకిశసిచతియతిజనీనాముపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.82)। తకి--తక్యమ్। శసి--శస్యమ్। చతి--చత్యమ్। యతి--యత్యమ్। జని--జన్యమ్। -హనో వా వధ చ -(మ.భా.2.82)। వధ్యమ్। ఘాత్యమ్।।

[3-1-97]

పోరదుపధాత్ ।। [3-1-98] ।।

పవర్గాన్తాద్ధాతోరకారోపధాద్యత్ప్రత్యయో భవతి। ణ్యతోఽపవాదః। పోరితి కిమ్ ? పాక్యమ్। వాక్యమ్। అదుపధాదితి కిమ్ ? కిమ్ ? కోప్యమ్। గోప్యమ్। తపరకరణం తత్కాలార్థమ్। ఆప్యమ్।।

[3-1-98]

శకిసహోశ్చ ।। [3-1-99]]

`శుక్లృ శక్తౌ(ధా.పా.1262), `షహ సర్షణే(ధా.పా.853)-అనయోర్ధాత్వోర్యత్ప్రత్యయో భవతి శక్యమ్। సహ్యమ్।।

[3-1-99]

గదమదచరయమశ్చానుపసర్గే ।। [3-1-100] ।।

`గద వ్యక్తాయాం వాచి(ధా.పా.52), `మదీ హర్షే(ధా.పా.1209), `చర గతిభక్షణయోః(ధా.పా.559), `యమ ఉపరమే(ధా.పా.985)-ఇత్యేతేభ్యశ్చానుపసర్గేభ్యో యత్ప్రత్యయో భవతి। గద్యమ్। మద్యమ్। చర్యమ్। యమ్యమ్। అనుపసర్గ ఇతి కిమ్ ? ప్రగాద్యమ్। ప్రమాద్యమ్। యమేః పూర్వేణైవ సిద్ధేఽనుపసర్గనియమార్థం వచనమ్। - చరేరాఙిచాగురౌ -(మ.భా.2.83)। ఆచర్యో దేశః। అగురావితి కిమ్ ? ఆచార్య ఉపనేతా।।

[3-1-100]

అవద్యపణ్యవర్యా గర్హ్యపణితవ్యానిరోధేషు ।। [3-1-101] ।।

అవద్య, పణ్య, వర్యా-ఇత్యేతే శబ్దా నిపాత్యన్తే; గర్హ్య। పణితవ్య, అనిరోధ-ఇత్యేతేష్వర్థేషు యథాసఙ్ఖ్యమ్। అవద్యమితి నిపాత్యతే, గర్హ్యం చేత్తద్భవతి। అవద్యం పాపమ్। అనుద్యమన్యత్। వదః సుపి క్యప్ చ(3-1-1062854) । పణ్యమితి నిపాత్యతే, పణితవ్యం చేత్తద్భవతి। పణ్యః కమ్బలః। పణ్యా గౌః। పాణ్యమన్యత్। వర్యేతి స్త్రియాం నిపాత్యతే, అనిరోధశ్చేత్తద్భవతి। అనిరోధః = అప్రతిబన్ధః। శతేన వర్యా। సహస్రేణ వర్యా। వృత్యాఽన్యా। స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః కిమర్థః ? వార్యా ఋత్విజః।।

[3-1-101]

వహ్యం కరణమ్ ।। [3-1-102] ।।

వహేర్ధాతోః కరణే యత్ప్రత్యయో నిపాత్యతే। వహత్యనేనేతి వహ్యం శకటమ్। కరణ ఇతి కిమ్ ? వాహ్యమన్యత్।।

[3-1-102]

అర్యః స్వామివైశ్యయోః ।। [3-1-103] ।।

`ఋ గతౌ(ధా.పా.1099)-అస్మాణ్ణ్యతి ప్రాప్తే స్వామివైశ్యయోరభిధేయయోర్యత్ ప్రత్యయో నిపాత్యతే। అర్య స్వామీ।

అర్యో వైశ్యః। యతోఽనావః(6-1-2133701) ఇత్యాద్యుదాత్తత్వే ప్రాప్తే---స్వామిన్యన్తోదాత్తత్వం చ వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.83)। స్వామివైశ్యయోరితి కిమ్ ? ఆర్యో బ్రాహ్మణః।।

[3-1-103]

ఉపసర్యా కాల్యా ప్రజనే ।। [3-1-104] ।।

`ఉపసర్యా ఇతి నిపాత్యతే, కాల్యా చేత్ప్రజనే భవతి। ఉపపూర్వాత్సర్తేర్యత్ప్రత్యయః। ప్రాప్తకాలా = కాల్యా। ప్రజనః = ప్రజననమ్, ప్రథమగర్భగ్రహణమ్। గర్భగ్రహణే ప్రాప్తకాలా- ఉపసర్యా గౌః, ఉపసర్యా వడవా। కాల్యా ప్రజన ఇతి కిమ్ ? ఉపసార్యా శరది మధురా।।

[3-1-104]

అజర్యం సఙ్గతమ్ ।। [3-1-105] ।।

అజర్యమితి నిపాత్యతే, సఙ్గతం చేద్భవతి। జీర్యతేర్నఞ్పూర్వాత్సఙ్గతే = సఙ్గమనే కర్తరి యత్ప్రత్యయో నిపాత్యతే। న జీర్యతీత్యజర్యమ్। అజర్యమార్యసఙ్గతమ్। అజర్యం నోఽస్తు సఙ్గతమ్। సఙ్గతమితి కిమ్ ? అజరితా కమ్బలః।।

[3-1-105]

వదః సుపి క్యప్ చ ।। [3-1-106] ।।

\` అనుపసర్గే ఇతి వర్తతే। వదేర్ధాతోః సుబన్తే ఉపపదే అనుపసర్గే క్యప్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాద్యచ్చ। బ్రహ్మోద్యమ్, బ్రహ్మవద్యమ్। సత్యోద్యమ్, సత్యవద్యమ్। సుపీతి కిమ్ ? వాద్యమ్। అనుపసర్గ ఇత్యేవ-ప్రవాద్యమ్।।

[3-1-106]

భువో భావే ।। [3-1-107] ।।

\` సుపి \` అనుపసర్గే ఇత్యనువర్త్తతే। భవతేర్ధాతేః సుబన్త ఉపపదేऽనుపసర్గే భావే క్యప్ ప్రత్యయో భవతి। యత్తు నానువర్త్తతే। బ్రహ్మభూయం గతః, బ్రహ్మత్వం గతః। దేవభూయం గతః, దేవత్వం గతః। భావగ్రహణముత్తరార్థమ్। సుపీత్యేవ-భవ్యమ్। అనుపసర్గ ఇత్యేవ - ప్రభవ్యమ్।।

[3-1-107]

హనస్త చ ।। [3-1-108] ।।

\` సుపి \` అనుసపర్గే ఇతి వర్తతే, \` భావే ఇతి చ । హన్తేర్ధాతోః సుబన్త ఉపపదేऽనుపసర్గే భావే క్యప్, ప్రత్యయో భవతి, తకారశ్చాన్తాదేశః। బ్రహ్మహత్యా। అశ్వహత్యా। సుపీత్యేవ-ఘాతః। ణ్యత్తు భావే న భవతి; అనభిధానాత్। అనుపసర్గ ఇత్యేవ-ప్రఘాతో వర్త్తతే।।

[3-1-108]

ఏతిస్తుశాస్వృదృజుషః క్యప్ ।। [3-1-109] ।।

\` సుపి \` అనుపసర్గే \` భావే ఇతి నివృత్తమ్। సామాన్యేన విధానమేతత్। ఏతి, స్తు, శాస్, వృ, దృ, జుష్-ఇత్యేతేభ్యః క్యప్ ప్రత్యయో భవతి। ఇత్యః। స్తుత్యః। శిష్యః। వృత్యః ఆదృత్యః। జుష్యః। క్యబితి వర్త్తమానే పునః క్యగ్భహణం బాధకబాధనార్థమ్। ఓరావశ్యకే(3-1-1252886) ఇతి ణ్యతం బాధిత్వా క్యబేవ భవతి। అవశ్యస్తుత్యః। వృగ్రహణే వృఞో గ్రహణమిష్యతే, న వృఙః। వార్యా ఋత్విజః। - శంసిదుహిగుహిభ్యో వేతి వక్తవ్యమ్ -। శస్యమ్, శంస్యమ్। దుహ్యమ్, దోహ్యమ్। గుహ్యమ్, గోహ్యమ్। - ఆజ్పూర్వాదఞ్జేః సంజ్ఞాయాముపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.85)। ఆజ్యం ఘృతమ్। కథముపేయమ్ ? ఏరేతద్రూపమ్ న ఇణః।।

[3-1-109]

ఋదుపధాచ్చాక్లృపిచృతేః ।। [3-1-110] ।।

ఋకారోపధాచ్చ ధాతోః క్యప్రత్యయో భవతి కృపిచృతీ వర్జయిత్వా। వృతు-వృత్యమ్। వృధు-వృధ్యమ్। అక్లృపిచృతేరితి కిమ్ ? కల్ప్యమ్। చర్త్యమ్। తపరకరణం కిమ్ ? \`కౄత

సంశబ్దనే(ధా.పా.1654) ఇ్యదేవ భవతి-కీర్త్యమ్। - పాణౌ సృజేర్ణ్యద్వక్తవ్యః -। పాణిసర్గ్యా రజ్జుః। - సమవపూర్వాచ్చ -। సమవసర్గ్యా।।

[3-1-110]

ఈ చ ఖనః ।। [3-1-111] ।।

ఖనేర్ధాతోః క్యప్ ప్రత్యయో భవతి ఈకారశ్చాన్తాదేశః। ఖేయమ్। దీర్ఘనిర్దేశః ప్రశ్లేషార్థః। తత్ర ద్వితీయ ఇకారః యే విభాషా(6-4-432319) ఇత్యాత్వబాధనార్థః।।

[3-1-111]

భృఞోఽసంజ్ఞాయామ్ ।। [3-1-112] ।।

భృఞో ధాతోరసంజ్ఞాయాం విషయే క్యప్ ప్రత్యయో భవతి। భృత్యాః కర్మకరాః। భర్తవ్యా ఇత్యర్థః। అసంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? భార్యో నామ క్షత్రియః। - సమ్పూర్వాద్ విభాషా - (మ.భా.2.85)సమ్భృత్యాః,సమ్భార్యాః।

` సంజ్ఞాయాం పుంసి దృష్టత్వాన్న తే భార్యా ప్రసిద్ధ్యతి

స్త్రియాం భావాధికారోఽస్తి తేన భార్యా ప్రసిద్ధ్యతి ।।(మ.భా.2.86)

[3-1-112]

మృజేర్విభాషా ।। [3-1-113] ।।

మృజేర్ధాతోర్విభాషా క్యప్ ప్రత్యయో భవతి। ఋదుపధత్వాత్ ప్రాప్తవిభాషేయమ్। పరిమృజ్యః, పరిమార్గ్యః।।

[3-1-113]

రాజసూయసూర్యమృషోద్యరుచ్యకుప్యకృష్టపచ్యావ్యథ్యాః ।। [3-1-114] ।।

రాజసూయ, సూర్య, మృషోద్య, రుచ్య, కుప్య, కృష్టపచ్య, అవ్యథ్య-ఇత్యేతే శబ్దాః క్యపి నిపాత్యన్తే। రాజ్ఞా సోతవ్యః, రాజా వా ఇహ సూయతే రాజసూయః క్రతుః। సూసర్త్తిభ్యాం క్యప్, సర్త్తేరుత్వమ్, సువతేర్వా రుడాగమః। సరతి సువతి వా సూర్యః। మృషాపూర్వస్య వదతేః పక్షే యతి ప్రాప్తే నిత్యం క్యబ్ నిపాత్యతే। మృషోద్యమ్। రోచతేఽసౌ రుచ్యః। కర్త్తరి క్యప్। గుపేరాదేః కత్వం చ సంజ్ఞాయామ్। కుప్యమ్। గోప్యమన్యత్। కృష్టే పచ్యన్తే కృష్టపచ్యాః। కర్మకర్త్తరి నిపాతనమ్। న వ్యథతే అవ్యథ్యః।।

[3-1-114]

భిద్యోద్ధ్యౌ నదే ।। [3-1-115] ।।

భిదేరుజ్ఝేశ్చ క్యబ్ నిపాత్యతే నదేఽభిధేయే। ఉజ్ఝేర్ధత్వం చ । భినత్తి కూలం భిద్యః। ఉజ్ఝత్యుదకమ్ ఉద్ధ్యః। నద ఇతి కిమ్ ? భేత్తా। ఉజ్ఝితా॥

[3-1-115]

పుష్యసిద్ధ్యౌ నక్షత్రే ॥ [3-1-116] ॥

పుషేః సిధేశ్చాధికరణే క్యబ్ నిపాత్యతే నక్షత్రేఽభిధేయే। పుష్యన్త్యస్మిన్నర్థా ఇతి పుష్యః। సిధ్యన్త్యస్మిన్నితి సిధ్యః। నక్షత్ర ఇతి కిమ్ ? పోషణమ్, సేధనమ్॥

[3-1-116]

విపూయవినీయజిత్యా ముఞ్జకల్కహలిషు ॥ [3-1-117] ॥

విపూయ, వినీయ, జిత్య-ఇత్యేతే శబ్దా నిపాత్యన్తే యథాసఙ్ఖ్యం ముఞ్జ, కల్క, హలి-ఇత్యేతేష్వర్థేషు బోధ్యేషు। విపూర్వాత్పవతేర్నయతేశ్చ తథా జయతేర్యతి ప్రాప్తే కర్మణి క్యబ్నిపాత్యతే। విపూయో ముఞ్జః, విపావ్యమన్యత్। వినీయః కల్కః, వినేయమన్యత్, జిత్యో హలిః, జేయమన్యత్॥

[3-1-117]

ప్రత్యపిభ్యాం గ్రహేశ్ఛన్దసి ॥ [3-1-118] ॥

ప్రతి, అపి-ఇత్యేవమ్పూర్వాద్ గ్రహేః క్యప్ ప్రత్యయో భవతి ఛన్దసి విషయే। `మత్తస్య న ప్రతిగృహ్యమ్(కా.సం.14.5)। `తస్మాన్నాపి గృహ్యమ్(కా.సం.27.3)। ఛన్దసీతి కిమ్ ? ప్రతిగ్రాహ్యమ్। అపిగ్రాహ్యమ్।

[3-1-118]

పదాస్వైరిబాహ్యాపక్ష్యేషు చ ॥ [3-1-119] ॥

పదేఽస్వైరిణి బాహ్యాయాం పక్ష్యే చార్థే గ్రహేర్ధాతోః క్యప్ ప్రత్యయో భవతి। పదే తావత్-ప్రగృహ్యం పదమ్, యస్య ప్రగృహ్యసంజ్ఞా విహితా। అవగృహ్యం పదమ్, యస్యావగ్రహః క్రియతే। అస్వైరీ = పరతన్త్రః। గృహ్యకా ఇమే। గృహీతకా ఇత్యర్థః। బాహ్యాయామ్-గ్రామగృహ్యా సేనా। నగరగృహ్యా సేనా। గ్రామనగరాభ్యాం బహిర్భూతేత్యర్థః। స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశాదన్యత్ర న భవతి। పక్షే

భవః పక్ష్యః। వాసుదేవగృహ్యాః। అర్జునగృహ్యాః। తత్పక్షాశ్రితా ఇత్యర్థః॥

[3-1-119]

విభాషా కృవృషోః ॥ [3-1-120] ॥

కఞో వృషేశ్చ విభాషా క్యప్ ప్రత్యయో భవతి। కరోతేర్ణ్యతి ప్రాప్తే వర్షతేర్ఋదుపధత్వాన్నిత్యే క్యపి ప్రాప్తే విభాషాఽఽరభ్యతే। కృత్యమ్, కార్యమ్। వృష్యమ్, వర్ష్యమ్।।

[3-1-120]

యుగ్యం చ పత్త్రే ।। [3-1-121] ।।

`యుగ్యమ్ ఇతి నిపాత్యతే, పత్త్రం చేత్తద్భవతి। పతత్యనేనేతి పత్త్రమ్, వాహనముచ్యతే। యుగ్యో గౌః। యుగ్యోఽశ్వః। యుగ్యో హస్తీ। యుజేః క్యప్ కుత్వం చ నిపాత్యతే। పత్త్ర ఇతి కిమ్ ? యోగమన్యత్।।

[3-1-121]

అమావస్యదన్యతరస్యామ్ ।। [3-1-122] ।।

అమాశబ్దః సహార్థే వర్త్తతే। తస్మిన్నుపపదే వసేర్ధాతోః కాలేఽధికరణే ణ్యత్ప్రత్యయో భవతి, తత్రాన్యతరస్యాం వృద్ధ్యభావో నిపాత్యతే। సహ వసతేఽస్మిన్కాలే సూర్యాచన్ద్రమసావితి అమావస్యా, అమావాస్యా। ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాద్ అమావాస్యాయా వా(4-3-301403) ఇత్యత్రామావస్యాశబ్దస్యాపి గ్రహణం భవతి।

`అమావసోరహం ణ్యతోర్నిపాతయామ్యవృద్ధితామ్।

తథైకవృత్తితా తయోః స్వరశ్చ మే ప్రసిధ్యతి।।(మ.భా.2.87)

[3-1-122]

ఛన్దసి నిష్టర్క్యదేవహూయప్రణీయోన్నీయోచ్ఛిష్యమర్యస్తర్యాధ్వర్యఖన్యఖాన్యదేవయజ్యాపృచ్ఛ్యప్రతిషీవ్యబ్రహ్మవాద్యభావ్యస్తావ్యోపచాయ్యపృడాని ।। [3-1-123] ।।

[3-1-123]

నిష్టర్క్యాదయః శబ్దాశ్ఛన్దసి విషయే నిపాత్యన్తే। యదిహ లక్షణేనానుపపన్నం తత్సర్వం నిపాతనాత్సిద్ధమ్। నిష్టర్క్య ఇతి - `కృతీ ఛేదనే(ధా.పా.1436) ఇత్యస్మాన్నిస్పూర్వాత్క్యపి ప్రాప్తే ణ్యత్, ఆద్యన్తవిపర్యయశ్చ, నిసశ్చ షత్వం నిపాత్యతే। `నిష్టర్క్యం చిన్వీత పశుకామః(ఐ.ఆ.[5-1-3])। దేవశబ్దే ఉపపదే హ్వయతేర్జుహోతేర్వా క్యప్, దీర్ఘః, తుగభావశ్చ- `దేవహూయః(శ.బ్రా.[2-1-3].2)। ప్రపూర్వాదుత్పూర్వాచ్చ నయతేః క్యప్- `ప్రణీయః(శ.బ్రా.[3-1-3].1), `ఉన్నీయః(శ.బ్రా.[3-5-16].12)। ఉత్పూర్వాచ్ఛిషేః క్యప్- `ఉచ్ఛిష్యః(మై.సం.[3-9-2])। `మృజ్ ప్రాణత్యాగే(ధా.పా.1404), `స్తృఞ్ ఆచ్ఛాదనే(ధా.పా.1253)- ఆభ్యాం యత్ప్రత్యయః। మర్యః(త్రై.ఆ.[1-3-2])। స్తర్యా(శ.బ్రా,.[2-1-2].10)। స్త్రియామేవ నిపాతనమ్। `ధ్వృ

హూర్ఛనే(ధా.పా.940) ధ్వర్యః। ఖనేర్యత్-ఖన్యా(త్రై.సం.[7-4-13].1)। ఏస్మాదేవ ణ్యత్--ఖాన్యః। దేవశ్చ ఉపపదే యజేర్యత్-దేవయజ్యా(ఋ.[10-30-21])। స్త్రీలిఙ్గనిపాతనమ్। ఆజ్పూర్వాత్ప్రుచ్ఛేః క్యప్-ఆపృచ్ఛ్యః(ఋ.[1-60-2])। ప్రతిపూర్వాత్సీవ్యతేః। క్యప్ షత్వం చ-ప్రతిషీవ్యః(మా.శ్రౌ.[2-2-2].35)। బ్రహ్మణ్యుపపదే వదేర్ణ్యద్-బ్రహ్మవాద్యమ్(త్రై.సం.[2-5-8].3)। భవతేః స్తౌతేశ్చ ణ్యత్ ఆవాదేశశ్చ భవతి--భావ్యమ్(అ.వే.[13-1-54])। స్తావ్యః(మ.భా.2.88)। ఉపపూర్వస్య చినోతేర్ణ్యదాయాదేశౌ--ఉపచాయ్యపృడమ్(హిరణ్యదక్షిణా)(కా.సం.11.1)। పృడే చోత్తరపదే నిపాతనమేతత్। -హిరణ్య ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.88)। హిరణ్యాదన్యత్ర ఉపచేయపృడమేవ।

` నిష్టర్క్యే వ్యత్యయం విద్యాన్నిసః షత్వం నిపాతనాత్। ణ్యదాయాదేశ ఇత్యేతావుపచాయ్యే నిపాతితౌ।।

ణ్యదేకస్మాచ్చతుర్భ్యః క్యప్ చతుర్భ్యశ్చ యతో విధిః।

ణ్యదేకస్మాద్యశబ్దశ్చ ద్వౌ క్యపౌ ణ్యద్విధిశ్చతుః।।(మ.భా.2.89)

[5-1-3]

ఋహలోర్ణ్యత్ ।। [3-1-124] ।।

పఞ్చమ్యర్థే షష్ఠీ, ఋవర్ణాన్తాద్ధాతోర్హలన్తాచ్చ ణ్యప్రత్యయో భవతి। కార్యమ్। హార్యమ్। ధార్యమ్। వాక్యమ్। పాక్యమ్।।

[3-1-124]

ఓరావశ్యకే ।। [3-1-125] ।।

అవశ్యమ్భావః = ఆవశ్యకమ్। ఉవర్ణాన్తాద్ధాతోర్ణ్యత్ ప్రత్యయో భవత్యావశ్యకే ద్యోత్యే। యతోఽపవాదః। లావ్యమ్। పావ్యమ్। ఆవశ్యకే ఇతి కిమ్ ? లవ్యమ్। ఆవశ్యకే ద్యోత్యే ఇతి చేత్స్వరసమాసానుపపత్తిః-అవశ్యలావ్యమ్, అవశ్యపావ్యమితి ? నైష దోషః, మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః, ఉత్తరపదప్రకృతిస్వరే చ యత్నః కరిష్యతే।।

[3-1-125]

ఆసుయువపిరపిలపిత్రపిచమశ్చ ।। [3-1-126] ।।

ఆజ్పూర్వాత్సునోతేః యు, వపి, రపి, లపి, త్రపి, చమ్-ఇత్యేతేభ్యశ్చ ణ్యత్ ప్రత్యయో భవతి। యతోఽపవాదః। ఆసావ్యమ్। యావ్యమ్। వాప్యమ్। రాప్యమ్। లాప్యమ్। త్రాప్యమ్। ఆచామ్యమ్। అనుక్తసముచ్చయార్థశ్చకారః। దభి-దాభ్యమ్।।

[3-1-126]

ఆనాయ్యోఽనిత్యే ।। [3-1-127] ।।

[3-1-127]

`ఆనాయ్యః ఇతి నిపాత్యతే, అనిత్యేఽభిధేయే। నయతేరాఙ్పూర్వాణ్ణ్యదాయాదేశౌ నిపాత్యేతే। ఆనాయ్యో దిక్షిణాగ్నిః। రూఢిరేషా। తస్మాదనిత్యవిశేషే దక్షిణాగ్నావేవావతిష్ఠతే। తస్య చానిత్యత్వం నిత్యమజాగరణాత్। యశ్చ గార్హపత్యాదానీయతే దక్షిణాగ్నిరాహవనీయేన సహైకయోనిస్తత్ర ఏతన్నిపాతనమ్, న దక్షిణాగ్నిమాత్రే; తస్య హి యోనిర్వికల్ప్యతే-- `వైశ్యకులాద్విత్తవతో భ్రాష్ట్రాద్వా గార్హపత్యాద్వేతి।।(పార.గృ.[1-2-3])

`ఆనాయ్యోఽనిత్య ఇతి చేద్దక్షిణాగ్నౌ కృతం భవేత్।

ఏకయోనౌ చ తం విద్యాదానేయో హ్యన్యథా భవేత్।।i(మ.భా.2.89)

[1-2-3]

ప్రణాయ్యోఽసమ్మతౌ ।। [3-1-128] ।।

[3-1-128]

అవిద్యమానా సమ్మతిరస్మిన్నిత్యసమ్మతిః। సమ్మననం సమతిః = సమ్మతతా, పూజా। `ప్రణాయ్యః ఇతి నిపాత్యతేఽసమ్మతావభిధేయే। ప్రణాయ్యశ్చోరః। అసమ్మాతావితి కిమ్ ? ప్రణేయోఽన్యః। యద్యేవమ్, కథమేతత్-`జ్యేష్ఠాయ పుత్రాయ పితా బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాత్ ప్రణాయ్యాన్తేవాసినే, నాన్యస్మై కస్మైచన(ఛాం.[3-10-5].6) ఇతి ? సమ్మతిరభిలాషోఽప్యుచ్యతే, తదభావేన నిష్కామతయా అసమ్మతిరన్తేవాసీ భవతి। తస్మై నిష్కామాయ మోక్షార్థం యతమానాయాన్తేవాసినే ప్రణాయ్యాయ బ్రహ్మ ప్రబ్రూయాదితి యుజ్యతే।।

[3-10-5]

పాయ్యసాన్నాయ్యనికాయ్యధాయ్యా మానహవిర్నివాససామిధేనీషు ।। [3-1-129] ।।

[3-1-129]

పాయ్యాదయః శబ్దా నిపాత్యన్తే యథాసఙ్ఖ్యమ్; మానే, హవిషి, నివాసే, సామిధేన్యాం చాభిధేయాయామ్। పాయ్య ఇతి-మాఙో ణ్యత్ప్రత్యయః, ఆదేః పత్వం చ నిపాత్యతే మానే। పాయ్యం మానమ్। మేయయన్యత్। సమ్పూర్వాన్నయతేర్ణ్యదాయాదేశావుపసర్గదీర్ఘత్వం చ నిపాత్యతే-`సాన్నాయ్యం హవిః(తై.సం.[7-5-103])। సన్నేయమన్యత్। రూఢిత్వాచ్చ హవిర్విశేషేష్వవతిష్ఠతే। నిపూర్వాచ్చినోతేర్ణ్యదాయాదేశావాదికుత్వం చ నిపాత్యతే-- నికాయ్యో నివాసః। నిచేయమన్యత్। ధాయ్యేతి ధాఞో ణ్యత్ప్రత్యయో నిపాత్యతే సామిధేనీ చేత్సా భవతి-ధాయ్యా సామిధేనీ। ధేయమన్యత్। సామిధేనీశబ్ద ఋగ్విశేషస్య వాచకః, తత్ర చ ధాయ్యేతి న సర్వా సామిధేన్యుచ్యతే, కిం తర్హి ? కాచిదేవ । రూఢిశబ్దో హ్యాయమ్। తథా చాసామిధేన్యామపి దృశ్యతే-`ధాయ్యాః శంసత్యగ్నిర్నేతా త్వం సోమక్రతుభిః(ఐ.బ్రా.12.7) ఇతి।।

[7-5-103]

క్రతౌ కుణ్డపాయ్యసఞ్చాయ్యౌ ।। [3-1-130] ।।

కుణ్డపాయ్య, సంచాయ్య-ఇత్యేతౌ శబ్దౌ నిపాత్యేతే క్రతావభిధేయే। కుణ్డశబ్దే తృతీయాన్త ఉపపదే పిబతేర్ధాతోరధికరణే యత్ప్రత్యయో నిపాత్యతే, యుక్చ। కుణ్డేన పీయతేఽస్మిన్సోమ ఇతి కుణ్డపాయ్యః క్రతుః। యతోఽనావః(6-1-2133701) ఇతి స్వరః। సమ్పూర్వాచ్చినోతేర్ణ్యదాయాదేశౌ నిపాత్యేతే। సఞ్చీయతేఽస్మిన్ సోమ ఇతి సఞ్చాయ్యః క్రతుః। క్రతావితి కిమ్ ? కుణ్డపానమ్। సఞ్చేయః।।

[3-1-130]

అగ్నౌ పరిచాయ్యోపచాయ్యసమూహ్యాః ।। [3-1-131] ।।

[3-1-131]

పరిచాయ్య, ఉపచాయ్య, సమూహ్య-ఇత్యేతే శబ్దా నిపాత్యన్తే అగ్నావభిధేయే। పరిపూర్వాచ్చినోతేర్ణ్యదాయాదేశౌ నిపాత్యేతే। పరిచాయ్యః(త్రై.సం.[5-4-11])। ఉపచాయ్యఃగ(మై.[3-4-7])। సమ్పూర్వాద్వహేః సమ్ప్రసారణం, దీర్ఘత్వం చ నిపాత్యతే। `సమూహ్యం చిన్వీత పశుకామః(త్రై.సం.[5-4-11])। అగ్నావితి కిమ్ ? పరిచేయమ్। ఉపచేయమ్। సంవాహ్యమ్।।

[5-4-11]

చిత్యాగ్నిచిత్యే చ ।। [3-1-132] ।।

చిత్యశబ్దోఽగ్నిచిత్యాశబ్దశ్చ నిపాత్యేతే। చీయతేఽసౌ చిత్యోఽగ్నిః। అగ్నిచయనమేవాగ్నిచిత్యా। భావే యకారప్రత్యయస్తుక్ చ, తేనాన్తోదాత్తత్వం భవతి। అగ్నావిత్యేవ। చేయమన్యత్।

[3-1-132]

ణ్వుల్తృచౌ ।। [3-1-133] ।।

`ధాతోః ఇతి వర్తతే। సర్వధాతుభ్యో ణ్వుల్తృచౌ ప్రత్యయౌ భవతః। కారకః, కర్తా। హారకః, హర్తా। చకారః సామాన్యగ్రహణావిఘాతార్థః తుశ్ఛన్దసి(5-3-592007), తురిష్ఠేమేయస్సు(6-4-1542008) ఇతి।।

[3-1-133]

నన్దిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణిన్యచః ।। [3-1-134] ।।

ప్రత్యేకమాదిశబ్దః సమ్బధ్యతే। త్రిభ్యో గణేభ్యస్త్రయ ప్రత్యయా యథాసఙ్ఖ్యం భవన్తి- నన్ద్యాదిభ్యో ల్యుః, గ్రహాదిభ్యో ణినిః, పచాదిభ్యోఽచ్। నన్దిగ్రహిపచాదయశ్చ న ధాతుపాఠతః సంనివిష్టా గృహ్యతే, కిం తర్హి ? నన్దన రమణేత్యేవమాదిషు ప్రాతిపదికగణేషు అపోద్ధృత్య యే పఠ్యన్తే తే నిర్దిశ్యన్తే। - నన్దివాసిమదిదూషిసాధివర్ధిశోభిరోచిభ్యో ణ్యన్తేభ్యః సంజ్ఞాయామ్ -। నన్దనః। వాసనః। మదనః। దూషణః। సాధనః। వర్ధనః। శోభనః। రోచనః। - సహితపిదమేః సంజ్ఞాయామ్ -(గ.సూ.3)। సహనః। తపనః। దమనః। జల్పనః। రమణః। దర్పణః। సఙ్క్రన్దనః। సఙ్కర్షణః। సమ్పర్షణః। జనార్దనః। యవనః। మధుసూదనః। విభీషణః। లవణః। నిపాతనాణ్ణత్వమ్। విత్తవినాశనః। కులదమనః। శత్రుదమనః। ఇతి నన్ద్యాదిః।

గ్రహ। ఉత్సహ। ఉద్వస। ఉద్భాస। స్థా। మన్త్ర। సమ్మర్ద। గ్రాహీ। ఉత్సాహీ। ఉద్వాసీ। ఉద్భాసీ। స్థాయీ। మన్త్రీ। సమ్మర్దీ। - రక్షశ్రువసవపశాం నౌ -(గ.సూ.24)। నిరక్షీ। నిశ్రావీ। నివాసీ। నివాపీ। నిశాయీ। - యాచివ్యాహృసంవ్యాహృవ్రజవదవసాం ప్రతిషిద్ధానామ్ -(గ.సూ.25)। అయాచీ। అవ్యాహారీ। అసంవ్యాహారీ। అవ్రాజీ। అవాదీ। అవాసీ। - అచామచిత్తకర్తృకాణామ్ -(గ.సూ.26)। ప్రతిషిద్ధానామిత్యేవ। అకారీ। అహారీ। అవినాయీ। అవిశాయీ। - విశయీ విషయీ దేశే -(గ.సూ.27)। విశయీ, విషయీ దేశః। - అభిభావీ భూతే -(గ.సూ.28)। అభిభావీ। అపరాధీ। ఉపరోధీ। పరిభావీ। పరిభవీ। ఇతి గ్రహ్యాదిః।

పచ। వచ। వప। వద। చల। శల। తప। పత। నదట్। భషట్। వస। గరట్। ప్లవట్। చరట్। తరట్। చోరట్। గ్రాహట్। జర। మర। క్షర। క్షమ। సూదట్। దేవట్। సేవ। మేష। కోప। మేధా। నర్త్త। వ్రణ। దశ। దంశ। దమ్భ। జారభరా। శ్వపచ। పచాదిరాకృతిగణః।

` అజ్విధిః సర్వధాతుభ్యః పఠ్యన్తే చ పచాదయః।

అణ్బాధనార్థమేవ స్యాత్సిధ్యన్తి శ్వపచాదయః।।i(మ.భా.2.91)

[3-1-134]

ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః ।। [3-1-135] ।।

ఇగుపధేభ్యో జానాతేః ప్రీణాతేః కిరతేశ్చ కప్రత్యయో భవతి। విక్షిపః। విలిఖః। బుధః। కృశః। జానాతీతి జ్ఞః। ప్రీణాతీతి। ప్రియః। కిరతీతి కిరః। దేవసేవమేషాదయః పచాదౌ పఠితవ్యాః।।

[3-1-135]

ఆతశ్చోపసర్గే ।। [3-1-136] ।।

ఆకారాన్తేభ్యో ధాతుభ్య ఉపసర్గ ఉపపదే కప్రత్యయో భవతి। ణస్యాపవాదః। ప్రస్థః। సుగ్లః। సుమ్లః।।

[3-1-136]

పాఘ్రాధ్మాధేట్దృశః ।। [3-1-137] ।।

పాదిభ్యో ధాతుభ్య ఉపసర్గ ఉపపదే శప్రత్యయో భవతి। ఉత్పిబః। విపిబః। ఉజ్జిఘ్రః। విజిఘ్రః। ఉద్ధమః। ధేట్-ఉద్ధయః, విధయః। ఉత్పశ్యః। విపశ్యః। `ఉపసర్గే ఇతి కేచిన్నానువర్తయన్తి-పశ్యతీతి పశ్యః। - జిఘ్రతేః సంజ్ఞాయాం ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.2.92)। వ్యాఘ్రః।।

[3-1-137]

అనుపసర్గాల్లిమ్పవిన్దధారిపారివేద్యుదేజిచేతిసాతిసాహిభ్యశ్చ ।। [3-1-138] ।।

అనుపసర్గేభ్యో లిమ్పాదిభ్యః శప్రత్యయో భవతి। లిమ్పతీతి లిమ్పః। విన్దతీతి విన్దః। ధారయతీతి ధారయః। పారయతీతి పారయః। వేదయతీతి వేదయః। ఉదేజయతీత్యుదేజయః। చేతయతీతి చేతయః। సాతిః సౌత్రో ధాతుః-సాతయః। సాహయః। అనుపసర్గాదితి కిమ్ ? ప్రలిపః। - నౌ లిమ్పేరితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.92)। నిలిమ్పా నామ దేవాః। - గవాదిషు విన్దేః సంజ్ఞాయామ్ -(మ.భా.2.92)। గోవిన్దః। అరవిన్దః।।

[3-1-138]

దదాతిదధాత్యోర్విభాషా ।। [3-1-139] ।।

దాఞో ధాఞశ్చ విభాషా శప్రత్యయో భవతి। ణస్యాపవాదః। దదః, దాయః। దధః, ధాయః। అనుపసర్గాదిత్యేవ--ప్రధః। ప్రదః।।

[3-1-139]

జ్వలితికసన్తేభ్యో ణః ।। [3-1-140] ।।

ఇతిశబ్దః ఆద్యర్థః। `జ్వల దీప్తౌ(ధా.పా.805)--ఇత్యేవమాదిభ్యో ధాతుభ్యః `కసగతౌ(ధా.పా.861) ఇత్యేవమన్తేభ్యో విభాషా ణప్రత్యయో భవతి। అచోఽపవాదః। జ్వాలః, జ్వలః। చాలః, చలః। అనుపసర్గాదిత్యేవ-ప్రజ్వలః। - తనోతేర్ణస్యోపసఙ్ఖ్యానం కర్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.92)। అవతనోతీత్యవతానః।।

[3-1-140]

శ్యాఽఽద్వ్యధాస్రుసంస్ర్వతీణవసావహృలిహశ్లిషశ్వసశ్చ ।। [3-1-141] ।।

`అనుపసర్గాత్ ఇతి `విభాషా ఇతి చ నివృత్తమ్। శ్యైఙః, ఆకారాన్తేభ్యశ్చ ధాతుభ్యః, వ్యధ, ఆస్రు, సంస్రు, అతీణ్, అవసా, అవహృ, లిహ, శ్లిష, శ్వస--ఇత్యేతేభ్యశ్చ ణప్రత్యయో భవతి। ఆకారాన్తత్వాదేవ శ్యాయతేః ప్రత్యయే సిద్ధే పునర్వచనం బాధకబాధనార్థమ్। ఉపసర్గే కం బాధిత్వాఽయమేవ భవతి। అవశ్యాయః। ప్రతిశ్యాయః। దాయః। ధాయః। వ్యాధః। ఆస్రావః। సంస్రావః। అత్యాయః। అవసాయః। అవహారః । లేహః। శ్లేషః। శ్వాసః।।

[3-1-141]

దున్యోరనుపసర్గే ।। [3-1-142] ।।

దునోతేః, నయతేశ్చానుపసర్గే ణప్రత్యయో భవతి। దునోతీతి దావః। నయతీతి నాయః। అనుపసర్గ ఇతి కిమ్ ? ప్రదవః। ప్రణయః।।

[3-1-142]

విభాషా గ్రహః ।। [3-1-143] ।।

విభాషా గ్రహేర్ధాతోర్ణప్రత్యయో భవతి। అచోఽపవాదః। గ్రాహః, గ్రహః। వ్యవస్థితవిభాషా చేయమ్। జలచరే నిత్యమ్-గ్రాహః। జ్యోతిషి నేష్యతే, తత్ర గ్రహ ఏవ। - భవతేశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -। భవతీతి భావః, భవః।।

[3-1-143]

గేహే కః ।। [3-1-144] ।।

గ్రహేర్ధాతోః కప్రత్యయో భవతి। గేహే కర్త్తరి। గృహం వేశ్మ। తాత్స్థ్యాద్దారాశ్చ। గృహ్ణన్తీతి గృహా దారాః। గృహాణి = వేశ్మాని।।

[3-1-144]

శిల్పిని ష్వున్ ।। [3-1-145] ।।

ధాతోః ష్వున్ప్రత్యయో భవతి శిల్పిని కర్త్తరి। - నృతిఖనిరఞ్జిభ్యః పరిగణనం కర్త్తవ్యమ్ -। నర్త్తకః। ఖనకః। రజకః। నర్త్తకీ। ఖనకీ। రజకీ। రఞ్జేరనునాసికలోపశ్చ।

[3-1-145]

గస్థకన్ ।। [3-1-146] ।।

గాయతేస్థకన్ప్రత్యయో భవతి శిల్పిని కర్త్తరి। గాథకః। గాథికా।

[3-1-146]

ణ్యుట్ చ ।। [3-1-147] ।।

చకారేణ `గ ఇత్యనుకృష్యతే। గాయతేర్ణ్యుట్ ప్రత్యయో భవతి శిల్పిని కర్త్తరి। గాయనః। గాయనీ। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః।।

[3-1-147]

హశ్చ వ్రీహికాలయోః ।। [3-1-148] ।।

చకారేణ ణ్యుడనుకృష్యతే। జహాతేర్జిహాతేశ్చ ధాతోర్ణ్యుట్ ప్రత్యయో భవతి, వ్రీహౌ కాలే చ కర్త్రరి। హాయనా నామ వ్రీహయః-జహత్యుదకమితి కృత్వా। కాలే-హాయనః సంవత్సరః, జిహీతే భవానితి కృత్వా।।

[3-1-148]

ప్రుసృల్వః సమభిహారే వున్ ।। [3-1-149] ।।

ప్రు-సృ-లూ--ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యః సమభిహారే వున్ప్రత్యయో భవతి। ప్రవకః। సరకః। లవకః। సమభిహారగ్రహణేనాత్ర సాధుకారిత్వం లక్ష్యతే। సాధుకారిణి వున్విధానాత్సకృదపి యః సుష్ఠు కరోతి తత్ర భవతి। బహుశో యో దుష్టం కరోతి తత్ర న భవతి।।

[3-1-149]

ఆశిషి చ [3-1-150] ।।

ఆశిషి గమ్యమానాయాం ధాతుమాత్రాద్ వున్ప్రత్యయో భవతి। జీవతాత్ జీవకః। నన్దతాత్ నన్దకః। ఆశీః = ప్రార్థనావిశేషః। స చేహ క్రియావిషయః। అముష్యాః క్రియాయా కర్తా భవేత్ ఇత్యేవమాశాస్యతే।।

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

తృతీయాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః।

[3-1-150]

॥ అథ తృతీయాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః ॥

కర్మణ్యణ్ ॥ 3-2-1 ॥

త్రివిధం కర్మ--నిర్వర్త్యమ్, వికార్యమ్, ప్రాప్యం చేతి। సర్వత్ర కర్మణ్యుపపదే ధోతోరణ్ప్రత్యయో భవతి। నిర్వర్త్యం తావత్--కుమ్భకారః, నగరకారః। వికార్యమ్-కాణ్డలావః। శరలావః। ప్రాప్యమ్-వేదాధ్యాయః। చర్చాపారః। గ్రామం గచ్ఛతి, ఆదిత్యం పశ్యతి, హిమవన్తం శృణోతీత్యత్ర న భవతి; అనభిధానాత్। - శీలికామిభక్ష్యాచరిభ్యో ణః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చ వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.94)। మాంసశీలః, మాంసశీలా। మాంసకామః, మాంసకామా। మాంసభక్షః, మాంసభక్షా। కల్యాణాచారః। కల్యాణాచారా। - ఈక్షిక్షమిభ్యాం చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.95)। సుఖప్రతీక్షః, సుఖప్రతీక్షా। బహుక్షమః, బహుక్షమా॥

హ్వావామశ్చ ॥ 3-2-2 ॥

`హ్వేఞ్ స్పర్ధాయాం శబ్దే చ(ధా.పా.1009), `వేఞ్ తన్తుసన్తానే(ధా.పా.1007), `మాఙ్ మానే(ధా.పా.1089) ఇత్యేతేభ్యశ్చ కర్మణ్యుపపదేఽణ్ ప్రత్యయో భవతి। కప్రత్యయాపవాదః। స్వర్గహ్వాయః। తన్తువాయః। ధాన్యవాయః॥

ఆతోఽనుపసర్గే కః ॥ 3-2-3 ॥

ఆకారాన్తేభ్యోఽనుపసర్గేభ్యః కర్మణ్యుపపదే కప్రత్యయో భవతి। అణోఽపవాదః। గోదః। కమ్బలదః। పార్ష్ణిత్రమ్। అఙ్గులిత్రమ్। అనుపసర్గ ఇతి కిమ్ ? గోసన్దాయః। వడవాసన్దాయః।

సుపి స్థః ॥ 3-2-4 ॥

సుబన్త ఉపపదే తిష్ఠతేః కప్రత్యయో భవతి। సమస్థః। విషమస్థః। అత్ర యోగవిభాగః కర్త్తవ్యః-సుపీతి। సుప్యాకారాన్తేభ్యః కప్రత్యయో భవతి। ద్వాభ్యాం పిబతీతి ద్విపః। పాదపః। కచ్ఛపః। తతః స్థ ఇతి। స్థశ్చ సుపి కప్రత్యయో భవతి। కిమర్థమిదమ్ ? కర్తరి పూర్వయోగః, అనేన భావేఽపి యథా స్యాత్ ఆఖూనాముత్థానమ్ ఆఖూత్థః। శలభోత్థః। ఇత ఉత్తరం కర్మణి

ఇతి చ సుపీతి చ ద్వయమప్యనువర్తతే। తత్ర సకర్మకేషు ధాతుషు కర్మణీత్యేతదుపతిష్ఠతే, అన్యత్ర సుపీతి।।

తున్దశోకయోః పరిమృజాపనుదోః ।। 3-2-5 ।।

తున్దశోకయోః కర్మణోరుపపదయోః పరిమృజాపనుదోర్ధాత్వోః కప్రత్యయో భవతి। తున్దపరిమృజ ఆస్తే। శోకాపనుదః పుత్రో జాతః। - ఆలస్యసుఖాహరణయోరితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.98)। అలసస్తున్దపరిమృజ ఉచ్యతే। తున్దపరిమార్జ ఏవాన్యః। సుఖస్యాహర్తా శోకాపనుదః। శోకాపనోద ఏవాన్యః।

- కప్రకరణే మూలవిభుజాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.298)। మూలాని విభుజతీతి మూలవిభుజో రథః। నఖముచాని ధనూంషి। కాకగుహాస్తిలాః। కౌ మోదతే కుముదమ్।।

ప్రే దాజ్ఞః ।। 3-2-6 ।।

సోపసర్గార్థ ఆరమ్భః। దదాతేర్జానాతేశ్చ ధాతోః ప్రేణోపసృష్టాత్కర్మణ్యుపపదే కప్రత్యయో భవతి। అణోఽపవాదః। సర్వప్రదః। పథిప్రజ్ఞః। ప్ర ఇతి కిమ్ ? గోసన్దాయః।।

సమి ఖ్యః ।। 3-2-7 ।।

సోపసర్గార్థ ఆరమ్భః। సమ్పూర్వాత్ `ఖ్యా-ఇత్యేతస్మాద్ధాతోః కర్మణ్యుపపదే కప్రత్యయో భవతి। అణోఽపవాదః। గాం సఞ్చష్టే గోసఙ్ఖ్యః।।

గాపోష్టక్ ।। 3-2-8 ।।

`కర్మణ్యనుపసర్గే ఇతి వర్త్తతే। గాయతేః పిబతేశ్చ ధాతోః కర్మణ్యుపపదేఽనుపసర్గే టక్ ప్రత్యయో భవతి। కస్యాపవాదః। శక్రం గాయతి శక్రగః। సామగః। శక్రగీ। సామగీ। - సురాశీధ్వోః పిబతేరితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.99)। సురాపః। సురాపీ। శీధుపః। శీధుపీ। సురాశీధ్వోరితి కిమ్ ? సురాం పాతీతి సురాపా। అనుపసర్గ ఇత్యేవ-శక్రసఙ్గాయః। సామసఙ్గాయః। - బహులం ఛన్దసీతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.99)। యా బ్రాహ్మణీ సురాపా భవతి నైనాం దేవాః పతిలోకం నయన్తి।।(మ.భా.2.99)

హరతేరనుద్యమనేఽచ్ ।। 3-2-9 ।।

హరతేర్ధాతోరనుద్యమనే వర్తమానాత్కర్మణ్యుపపదేఽచ్ ప్రత్యయో భవతి అణోఽపవాదః। ఉద్యమనమ్ = ఉత్క్షేపణమ్। అంశం

హరతీత్యంశహరః। రిక్థహరః। అనుద్యమన ఇతి కిమ్ ? భారహారః। - అచ్ప్రకరణే శక్తిలాఙ్గలాఙ్కుశయష్టితోమరఘటఘటీధనుష్షు గ్రహేరుపసఙ్ఖ్యానమ్ -। శక్తిగ్రహః। లాఙ్గలగ్రహః। అఙ్కుశగ్రహః। యష్టిగ్రహః। తోమరగ్రహః। ఘటగ్రహః। ఘటీగ్రహః। ధనుర్గ్రహః। - సూత్రే చ ధార్యర్థే -। సూత్రగ్రహః। సూత్రం ధారయతీత్యర్థః। సూత్రగ్రాహ ఏవాన్యః।।

వయసి చ ।। 3-2-10 ।।

వయసి గమ్యమానే హరతేః కర్మణ్యుపపదేఽచ్ప్రత్యయో భవతి। ఉద్యమనార్థోఽయమారమ్భః। కాలకృతా శరీరావస్థా యౌవనాదిః = వయః। యదుద్యమనం క్రియమాణం సమ్భావ్యమానం వా వయో గమయతి తత్రాయం విధిః। అస్థిహరః శ్వా। కవచహరః క్షత్రియకుమారః।।

ఆఙి తాచ్ఛీల్యే ।। 3-2-11 ।।

ఆఙ్పూర్వాద్ధరతేః కర్మణ్యుపపదేఽచ్ప్రత్యయో భవతి తాచ్ఛీల్యే గమ్యమానే। తాచ్ఛీల్యమ్ = తత్స్వభావతా। పుష్పాహరః। ఫలాహరః। పుష్పాద్యాహరణే స్వాభావికీ ఫలానపేక్షా ప్రవృత్తిరస్యేత్యర్థః। తాచ్ఛీల్య ఇతి కిమ్ ? భారమాహరతీతి భారాహారః।।

అర్హః ।। 3-2-12 ।।

` అర్హ పూజాయామ్(ధా.పా.740)-అస్మాద్ధాతోః కర్మణ్యుపపదేఽచ్ ప్రత్యయో భవతి। అణోఽపవాదః। స్త్రీలిఙ్గే విశేషః। పూజార్హా। గన్ధార్హా। మాలార్హా।।

స్తమ్బకర్ణయో రమిజపోః ।। 3-2-13 ।।

స్తమ్బ, కర్ణ-ఇత్యేతయోః సుబన్తయోరుపపదయోర్యథాసఙ్ఖ్యం రమిజపోర్ధాత్వోరచ్ప్రత్యయో భవతి। రమేరకర్మకత్వాత్, జపేః శబ్దకర్మకత్వాత్కర్మ న సమ్భవతీతి ` సుపి ఇత్యేతదిహాభిసమ్బధ్యతే। - హస్తిసూచకయోరితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.99)। స్తమ్బే రమతే ఇతి స్తమ్బేరమః హస్తీ। కర్ణే జపతీతి కర్ణేజపః సూచకః। హస్తిసూచకయోరితి కిమ్ ? స్తమ్బే రన్తా। కర్ణే జపితా మశకః।।

శమి ధాతోః సంజ్ఞాయామ్ ।। 3-2-14 ।।

శమ్యుపపదే ధాతుమాత్రాత్సంజ్ఞాయాం విషయేఽచ్ప్రత్యయో భవతి। శఙ్కరః। శమ్భవః। శంవదః। ధాతుగ్రహణం కిమ్, యావతా ధాతోరితి వర్త్తత ఏవ ? ` శమి సంజ్ఞాయామ్ ఇతి సిద్ధే ధాతుగ్రహణం కృఞో హేత్వాదిషు టప్రతిషేధార్థమ్(మ.భా.2.100)। శఙ్కరా నామ పరివ్రాజికా। శఙ్కరా నామ శకునికా। తచ్ఛీలా చ ।।

అధికరణే శేతేః ।। 3-2-15 ।।

` సుపి ఇతి సమ్బధ్యతే। శేతేర్ధాతోరధికరణే సుబన్త ఉపపదేఽచ్ప్రత్యయో భవతి। ఖే శేతే ఖశయః। గర్తశయః। - పార్శ్వాదిషూపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.100)। పార్శ్వాభ్యాం శేతే పార్శ్వశయః। ఉదరశయః। పృష్ఠశయః। - దిగ్ధసహపూర్వాచ్చ -(మ.భా.2.100)। దిగ్ధేన సహ శేతే దిగ్ధసహశయః। - ఉత్తానాదిషు కర్తృషు -(మ.భా.2.100)। ఉత్తానః శేతే ఉత్తానశయః। అవమూర్ద్ధా శేతే అవమూర్ద్ధశయః। - గిరౌ డశ్ఛన్దసి -(మ.భాయ2.100)। గిరౌ శేతే గిరిశః।।

చరేష్టః ।। 3-2-16 ।।

`అధికరణే ఇతి వర్త్తతే। చరేర్ధాతోరధికరణే సుబన్తే ఉపపదే టప్రత్యయో భవతి। కురుషు చరతీతి కురుచరః। మద్రచరః। కురుచరీ। మద్రచరీ। ప్రత్యయాన్తరకరణం జీబర్థమ్।।

భిక్షాసేనాదాయేషు చ ।। 3-2-17 ।।

అనధికరణార్థ ఆరమ్భః। భిక్షా, సేనా, ఆదాయ-ఇత్యేతేషూపపదేషు చరేర్ధాతోష్టప్రత్యయో భవతి। భిక్షాచరః। సేనాచరః। ఆదాయచరః।।

పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్త్తేః ।। 3-2-18 ।।

పురస్, అగ్రతస్, అగ్రే-ఇత్యేతేషూపదేషు సర్తేర్ధాతోష్టప్రత్యయో భవతి। పురః సరతి పురఃసరః। అగ్రతఃసరః। అగ్రేసరః।।

పూర్వే కర్త్తరి ।। 3-2-19 ।।

పూర్వశబ్దే కర్తృవాచిన్యుపపదే సర్త్తేర్ధాతోష్టప్రత్యయో భవతి। పూర్వః సరతీతి పూర్వసరః। కర్త్తరీతి కిమ్ ? పూర్వం దేశం

సరతీతి పూర్వసారః।।

కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేషు ।। 3-2-20 ।।

కర్మణ్యుపపదే కరోతేర్ధాతోష్టప్రత్యయో భవతి హేతౌ తాచ్ఛీల్యే ఆనులోమ్యే చ గమ్యమానే। హేతుః = ఐకాన్తికం కారణమ్। తాచ్ఛీల్యమ్ = తత్స్వభావతా। ఆనులోమ్యమ్ = అనుకూలతా। హేతౌ తావత్-శోకకరీ కన్యా। యశస్కరీ విద్యా। కులకరం ధనమ్। తాచ్ఛీల్యే-శ్రాద్ధకరః। అర్థకరః। ఆనులోమ్యే-ప్రైషకరః। వచనకరః। ఏతేష్వితి కిమ్ ? కుమ్భకారః। నగరకారః।।

దివావిభానిశాప్రభాభాస్కరాన్తానన్తాదిబహునాన్దీకింలిపిలిబిబలిభక్తికర్తృచిత్రక్షేత్రసఙ్ఖ్యాజఙ్ఘాబాహ్వహర్యత్తద్ధనురరుష్షు ।। 3-2-21 ।।

`కర్మణి `సుపి ఇతి చ ద్వయమప్యనువర్త్తతే। తత్ర యథాయోగం సమ్బన్ధః। దివాదిషూపపదేషు కరోతేర్ధాతోష్టప్రత్యయో భవతి। అహేత్వాద్యర్థ ఆరమ్భః। దివాశబ్దోఽధికరణవచనః `సుపి ఇత్యస్య విశేషణమ్। దివా కరోతి ప్రాణినశ్చేష్టాయుక్తానితి దివాకరః। విభాం కరోతీతి విభాకరః। నిశాకరః। ప్రభాకరః। భాస్కరః। సకారస్య నిపాతనాద్విసర్జనీయజిహ్వామూలీయౌ న భవతః। కారకరః। అన్తకరః। అనన్తకరః। ఆదికరః। బహుకరః। నాన్దీకరః। కిఙ్కరః। లిపికరః। లిబికరః। బలికరః। భక్తికరః। కర్తృకరః। చిత్రకరః। క్షేత్రకరః। సఙ్ఖ్యా-ఏకకరః, ద్వికరః, త్రికరః। జఙ్ఘాకరః। బాహుకరః। అహస్కరః। యత్కరః।

తత్కరః। ధనుష్కరః। అరుష్కరః। - కింయత్తద్బహుషు కృఞోఽజ్విధానమ్ -(మ.భా.2.101)। కిఙ్కరా। యత్కరా। తత్కరా। బహుకరా। అథ వా-అజాదిషు పాఠః కరిష్యతే।।

కర్మణి భృతౌ ।। 3-2-22 ।।

`కర్మణి ఇతి స్వరూపగ్రహణమ్। కర్మవాచిని కర్మశబ్ద ఉపపదే కరోతేష్టప్రత్యయో భవతి భృతౌ గమ్యమానాయామ్। భృతిః = వేతనమ్, కర్మనిర్వేశః। కర్మ కరోతీతి కర్మకరః। భృతక ఇత్యర్థః। భూతావితి కిమ్ ? కర్మకారః।

న శబ్దశ్లోకకలహగాథావైరచాటుసూత్రమన్త్రపదేషు ।। 3-2-23 ।।

శబ్దాదిషూపపదేషు కరోతేష్టప్రత్యయో న భవతి। హేత్వాదిషు ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే। శబ్దకారః। శ్లోకకారః। కలహకారః। గాథాకారః। వైరకారః। చాటుకారః। సూత్రకారః। మన్త్రకారః। పదకారః।।

స్తమ్బశకృతోరిన్ ।। 3-2-24 ।।

స్తమ్బ, శకృత్-ఇత్యేతయోః కర్మణోరుపపదయోరిన్ప్రత్యయో భవతి - వ్రీహివత్సయోరితి కిమ్ -(మ.భా.2.101)। స్తమ్బకరిః వ్రీహిః। శకృత్కరిః వత్సః। వ్రీహివత్సయోరితి కిమ్? స్తమ్బకారః। శకృత్కారః।।

హరతేర్దృతినాథయోః పశౌ ।। 3-2-25 ।।

దృతి, నాథ-ఇత్యేతయోః కర్మణోరుపపదయోః హరతేర్ధాతోః పశౌ కర్తరి ఇన్ప్రత్యయో భవతి। దృతిం హరతి దృతిహరిః పశుః। నాథహరిః పశుః। పశావితి కిమ్ ? దృతిహారః। నాథహారః।।

ఫలేగ్రహిరాత్మమ్భరిశ్చ ।। 3-2-26 ।।

ఫలేగ్రహిః, ఆత్మమ్భరిః-ఇత్యేతౌ శబ్దౌ నిపాత్యేతే। ఫలశబ్దస్యోపపదస్య ఏకారాన్తత్వమిన్ప్రత్యయశ్చ గ్రహేర్నిపాత్యతే। ఫలాని గృహ్ణాతీతి ఫలేగ్రహిర్వృక్షః। ఆత్మశబ్దస్య ఉపపదస్య ముమాగమ ఇన్ప్రత్యయశ్చ భృఞో నిపాత్యతే। ఆత్మానం బిభర్తి ఆత్మమ్భరిః। అనుక్తసముచ్చయార్థశ్చకారః। కుక్షిమ్భరిః। ఉదరమ్భరిః।।

ఛన్దసి వనసనరక్షిమథామ్ ।। 3-2-27 ।।

`వన షణ సమ్భక్తౌ(ధా.పా.463-464), `రక్ష పాలనే(ధా.పా.658), `మథే విలోడనే।(ధా.పా.42)- ఇత్యేతేభ్యః కర్మణ్యుపపదే ఛన్దసి విషయే ఇన్ప్రత్యయో భవతి। `బ్రహ్మవనిం త్వా క్షత్రవనిమ్ సుప్రజావనిం రాయస్పోషవనిం పర్యూహామి(త్రై.సం.1-3-1.2)। `గోసనిం వాచముదేయమ్।(అ.వే.3-20-10) `యౌ పథిరక్షీ శ్వానౌ(అ.వే.8,1,9)। `హవిర్మథీనామభ్యా3 వివాసతామ్।।(ఋ.7-104-20)

ఏజేః ఖశ్ ।। 3-2-28 ।।

`ఏజృ కమ్పనే(ధా.పా.234)-ఇత్యస్మాద్ ణ్యన్తాత్కర్మణ్యుపపదే ఖశ్ప్రత్యయో భవతి। ఖకారోऽయం ముమర్థః। శకారః సార్వధాతుకసంజ్ఞార్థ। అఙ్గమేజయతి అఙ్గమేజయః। జనమేజయః। - ఖశ్ప్రకరణే

వాతశునీతిలశర్ధేష్వజధేట్తుదజహాతీనాముపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.102)। వాతమజా మృగాః। శునిన్ధయః। తిలన్తుదః। శర్ధఞ్జహా మాషాః।।

నాసికాస్తనయోర్ధ్మాధేటోః ।। 3-2-29 ।।

నాసికాస్తనయోః కర్మణోరుపపదయోర్ధ్మాధేటోర్ధాత్వోః ఖశ్ప్రత్యయో భవతి। యథాసఙ్ఖ్యమత్ర నేష్యతే। - స్తనే ధేటః -(మ.భా.2.102)। స్తనన్ధయః। - నాసికాయాం తు ధ్మశ్చ ధేటశ్చ -(మ.భా.2.102)। నాసికన్ధమః। నాసికన్ధయః। తచ్చైతన్నాసికాస్తనయోరితి లక్షణవ్యభిచారచిహ్నాదల్పాచ్తరస్యాపూర్వనిపాతనాల్లభ్యతే। ధేటష్షిత్వాత్ స్త్రియాం జీష్ ప్రత్యయో భవతి స్తనన్ధయీ।।

నాడీముష్ట్యోశ్చ ।। 3-2-30 ।।

నాడీ, ముష్టి-ఇత్యేతయోః కర్మణోరుపపదయోర్ధ్మాధేటోః ఖశ్ ప్రత్యయో భవతి। అత్రాపి ఘ్యన్తస్యాపూర్వనిపాతో లక్షణవ్యభిచారచిహ్నమ్, తేన సఙ్ఖ్యాతానుదేశో న భవతి। నాడిన్ధమః। ముష్టిన్ధమః। నాడిన్ధయః। ముష్టిన్ధయః। అనుక్తసముచ్చయార్థశ్చకారః। ఘటిన్ధమః। ఘటిన్ధయః। ఖరిన్ధమః। ఖరిన్ధయః। వాతన్ధమః పర్వతః। వాతన్ధయః।।

ఉది కూలే రుజివహోః ।। 3-2-31 ।।

`రుజో భఙ్గే(ధా.పా.1417), `వహ ప్రాపణే(ధా.పా.1005)-ఇత్యేతాభ్యాముత్పూర్వాభ్యాం కూలే కర్మణ్యుపపదే ఖశ్ ప్రత్యయో భవతి। కూలముద్రుజతీతి కూలముద్రుజో రథః। కూలముద్వహః।।

వహాభ్రే లిహః ।। 3-2-32 ।।

వహ, అభ్ర-ఇత్యేతయోః కర్మణోరుపపదయోః లిహేర్ధాతోః ఖశ్ప్రత్యయో భవతి। వహం లేఢీతి వహంలిహో వాయుః।।

పరిమాణే పచః ।। 3-2-33 ।।

పరిమాణం ప్రస్థాది, తస్మిన్కర్మణ్యుపపదే పచేః ఖశ్ప్రత్యయో భవతి। ప్రస్థం పచతి ప్రస్థమ్పచా స్థాలీ। ద్రోణమ్పచః, ఖారిమ్పచః కటాహః।।

మితనఖే చ ।। 3-2-34 ।।

మిత, నఖ-ఇత్యేతయోః కర్మణోరుపపదయోః పచేః ఖశ్ప్రత్యయో భవతి। అపరిమాణార్థ ఆరమ్భః। మితం పచతి మితమ్పచా బ్రాహ్మణీ। నఖమ్పచా యవాగూః।।

విధ్వరుషోస్తుదః ।। 3-2-35 ।।

విధు, అరుస్-ఇత్యేతయోః కర్మణోరుపపదయోః తుదేర్ధాతోః ఖశ్ప్రత్యయో భవతి। విధున్తుదః రాహుః। అరున్తుదః।।

అసూర్యలలాటయోర్దృశితపోః ।। 3-2-36 ।।

అసుర్య, లలాట--ఇత్యేతయోః కర్మణోరుపపదయోః దృశితపోర్ధాత్వోః ఖశ్ప్రత్యయో భవతి। అసూర్యమ్పశ్యా రాజదారాః। లలాటన్తప ఆదిత్యః। `అసూర్య ఇతి చాసమర్థసమాసోఽయమ్; దృశినా నఞః సమ్బన్ధాత్ సూర్యం న పశ్యన్తీతి। గుప్తిపరం చైతత్--ఏవం నామ గుప్తా యదపరిహార్యదర్శనం సూర్యమపి న పశ్యన్తీతి।।

ఉగ్రమ్పశ్యేరమ్మదపాణిన్ధమాశ్చ ।। 3-2-37 ।।

ఉగ్రమ్పశ్య, ఇరమ్మద, పాణిన్ధమ-ఇత్యేతే శబ్దా నిపాత్యన్తే। ఉగ్రం పశ్యతీత్యుగ్రమ్పశ్యః। ఇరయా మాద్యతీతి ఇరమ్మదః। పాణయో ధ్మాయన్తే ఏష్వితి పాణిన్ధమాః పన్థానః।।

ప్రియవశే వదః ఖచ్ ।। 3-2-38 ।।

ప్రియ, వశ-ఇత్యేతయోః కర్మణోరుపపదయోర్వదేర్ధాతోః ఖచ్ ప్రత్యయో భవతి। ప్రియం వదతీతి ప్రియంవదః। వశంవదః। చకారః ఖచి హ్రస్వః(6-4-94-2955) ఇతి విశేషణార్థః। ఖకారో ముమర్థః। ప్రత్యయాన్తకరణముత్తరార్థమ్। - ఖచ్ప్రకరణే గమేః సుప్యుపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.102)। మితఙ్గమో హస్తీ। మితఙ్గమా హస్తినీ। - విహాయసో విహ చ -(మ.భా.2.102)। విహాయసా గచ్ఛతి విహఙ్గమః। - ఖచ్చ డిద్వా వక్తవ్యః -(మ.భా.2.103)। విహఙ్గః। విహఙ్గమః। - డే చ విహాయసో విహాదేశో వక్తవ్యః -(మ.భా.2.103)। విహగః।।

ద్విషత్పరయోస్తాపేః ।। 3-2-39 ।।

ద్విషత్పరయోః కర్మణోరుపపదయోస్తాపేర్ధాతోః ఖచ్ప్రత్యయో భవతి। `తప దాహే(ధా.పా.1819) చురాదిః, `తప సన్తాపే(ధా.పా.986) భ్వాదిః--ద్వయోరపి గ్రహణమ్। ద్విషన్తం తాపయతి ద్విషన్తపః। పరన్తపః। `ద్విషత్పరయోః ఇతి

ద్వితకారకో నిర్దేశః। తేన స్త్రియాం న భవతి--ద్విషతీం తాపయతి ద్విషతీతాపః।।

వాచి యమో వ్రతే ।। 3-2-40 ।।

వాక్శబ్దే కర్మణ్యుపపదే యమేర్ధాతోః ఖచ్ప్రత్యయో భవతి వ్రతే గమ్యమానే। `వ్రతే ఇతి శస్త్రితో నియమ ఉచ్యతే। వాచంయమ ఆస్తే। వ్రత ఇతి కిమ్ ? వాగ్యామః।।

పూఃసర్వయోర్దారిసహోః ।। 3-2-41 ।।

పుర్, సర్వ-ఇత్యేతయోః కర్మణోరుపపదయోర్యథాసఙ్ఖ్యం దారిసహోర్ధాత్వోః ఖచ్ప్రత్యయో భవతి। పురం దారయతి పురన్దరః। సర్వంసహో రాజా। - భగే చ దారేరితి వక్తవ్యమ్ -। భగన్దరః।।

సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కషః ।। 3-2-42 ।।

సర్వ, కూల, అభ్ర, కరీష-ఇత్యేతేషు కర్మసూపపదేషు కషేర్ధాతోః ఖచ్ ప్రత్యయో భవతి। సర్వం కషతి సర్వఙ్కషః ఖలః। కూలఙ్కషా నదీ। అభ్రఙ్కషో గిరిః। కరీషఙ్కషా వాత్యా।।

మేఘర్త్తిభయేషు కృఞః ।। 3-2-43 ।।

మేఘ, ఋతి, భయ-ఇత్యేతేషు కర్మసూపపదేషు కృఞః ఖచ్ప్రత్యయో భవతి। మేఘకరః। ఋతికరః। భయఙ్కరః। - ఉపపదవిధౌ భయాదిగ్రహణం తదన్తవిధిం ప్రయోజయతి -। అభయఙ్కరః।।

క్షేమప్రియమద్రేఽణ్ చ ।। 3-2-44 ।।

క్షేమ, ప్రియ, మద్ర-ఇత్యేతేషు కర్మసూపపదేషు కరోతేరణ్ప్రత్యయో భవతి, చకారాత్ఖచ్చ। క్షేమకారః, క్షేమఙ్కరః। ప్రియకారః, ప్రియఙ్కరః। మద్రకారః, మద్రఙ్కరః। `వా ఇతి వక్తవ్యే పునరణ్గ్రహణం హేత్వాదిషు టప్రతిషేధార్థమ్।।

ఆశితే భువః కరణభావయోః ।। 3-2-45 ।।

అత్ర `సుపి ఇత్యుపతిష్ఠతే। ఆశితశబ్దే సుబన్తే ఉపపదే భవతేర్ధాతోః కరణే భావే చార్థే ఖచ్ ప్రత్యయో భవతి। ఆశితో భవత్యనేన ఆశితమ్భవ ఓదనః। భావే-ఆశితస్య భవనమ్ ఆశితమ్భవం వర్తతే।।

సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజిధారిసహితపిదమః ।। 3-2-46 ।।

`కర్మణి ఇతి `సుపి ఇతి చ ప్రకృతం సంజ్ఞావశాద్యథాసమ్భవం సమ్బధ్యతే। భృ, తౄ, వృ, జి, ధారి, సహి, తపి, దమ-ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యః సంజ్ఞాయాం విషయే ఖచ్ప్రత్యయో భవతి। విశ్వమ్భరా, వసున్ధరా। రథన్తరం సామ। పతింవరా కన్యా। శత్రుఞ్జయో హస్తీ। యుగన్ధరః పర్వతః। శత్రుంసహః। శత్ర తపః। అరిన్దమః। సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? కుటుమ్బం బిభర్త్తీతి కుటుమ్బభారః।।

గమశ్చ ।। 3-2-47 ।।

గమేర్ధాతోః సుప్యుపపదే సంజ్ఞాయాం విషయే ఖచ్ప్రత్యయో భవతి। సుతఙ్గమో నామ యస్య సౌతఙ్గమిః పుత్రః। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః।।

అన్తాత్యన్తాధ్వదూరపారసర్వానన్తేషు డః ।। 3-2-48 ।।

` సంజ్ఞాయామ్ ఇతి నానువర్తతే। అన్త, అత్యన్త, అధ్వన్, దూర, పార, సర్వ, అనన్త- ఇత్యేతేషు కర్మసూపపదేషు గమేర్డప్రత్యయో భవతి। అన్తగః। అత్యన్తగః। అధ్వగః। దూరగః। పారగః। సర్వగః। అనన్తగః। డకారష్టిలోపార్థః; డిత్యభస్యాప్యనుబన్ధకరణసామర్థ్యాదితి। - డప్రకరణే సర్వత్రపన్నయోరుపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.103)। సర్వత్రగః। పన్నగః। - ఉరసో లోపశ్చ -(మ.భా.2.103)। ఉరసా గచ్ఛతీత్యురగః। - సుదురోరధికరణే -(మ.భా.2.103)। సుఖేన గచ్ఛత్యస్మిన్నితి సుగః। దుర్గః। - నిరో దేశే -। నిర్గో దేశః। అపర ఆహ--- డప్రకరణేఽన్యేష్వపి దృశ్యత ఇతి -(మ.భా.2.103)। స్త్ర్యగారగః। గ్రామగః। గురుతల్పగః।।

ఆశిషి హనః ।। 3-2-49 ।।

` డ ఇతి వర్తతే। ఆశిషి గమ్యమానాయాం హన్తేర్ధాతోః కర్మణ్యుపపదే డప్రత్యయో భవతి। తిమిం వధ్యాత్తిమిహః। శత్రుహః। ఆశిషీతి కిమ్ ? శత్రుఘాతః। - దారావాహనోఽణన్తస్య చ టః సంజ్ఞాయామ్ -(మ.భా.2.103)। దారావుపపదే ఆఙ్పూర్వాద్ధన్తేరణ్ ప్రత్యయో భవతి, అన్తస్య చ టకారాదేశో భవతి, సంజ్ఞాయాం విషయే। దారు ఆహన్తి దార్వాఘాటః। - చారౌ వా - (మ.భా.2.103)। ఆఙ్పూర్వాద్ధన్తేశ్చారావుపపదేఽణ్, అన్తస్య చ వా టకారాదేశః। వర్ణాన్సంహన్తి వర్ణసఙ్ఘాటః, వర్ణసఙ్ఘాతః। పదాని సంహన్తి పదసఙ్ఘాటః, పదసఙ్ఘాతః।।

అపే క్లేశతమసోః ।। 3-2-50 ।।

అపపూర్వాద్ధన్తేః క్లేశతమసోః కర్మణోరుపపదయోర్డప్రత్యయో భవతి। క్లేశాపహః పుత్రః। తమోఽపహః సూర్యః। అనాశీరర్థ ఆరమ్భః ।।

కుమారశీర్షయోర్ణినిః ।। 3-2-51 ।।

` హనః ఇతి వర్తతే। కుమార, శీర్ష-ఇత్యేతయోరుపపదయోః హన్తేర్ణినిః ప్రత్యయో భవతి। కుమారఘాతీ। శీర్షఘాతీ। నిపాతనాచ్ఛిరసః శీర్షభావః।।

లక్షణే జాయాపత్యోష్టక్ ।। 3-2-52 ।।

హన్తేర్జాయాపత్యోః కర్మణోరుపపదయోర్లక్షణవతి కర్తరి టక్ ప్రత్యయో భవతి। జాయాఘ్నో బ్రాహ్మణః। పతిఘ్నీ వృషలీ। అథ వా-లక్షణే ద్యోత్యే టక్రప్రత్యయః।।

అమనుష్యకర్తృకే చ ।। 3-2-53 ।।

అమనుష్యకర్తృకే వర్తమానాద్ధన్తేర్ధాతోః కర్మణ్యుపపదే టక్ ప్రత్యయో భవతి। జాయాఘ్నస్తిలకాలకః। పతిఘ్నీ పాణిరేఖా। శ్లేష్మఘ్నం మధు। పిత్తఘ్నం ఘృతమ్। అమనుష్యకర్తృకే ఇతి కిమ్ ? ఆఖుఘాతః శూద్రః। ఇహ కస్మాన్న భవతి- చౌరఘాతో హస్తీ ? కృత్యల్యుటో బహులమ్(3-3-113-2841) ఇతి బహులవచనాదణ్ భవతి।।

శక్తౌ హస్తికపాటయోః ।। 3-2-54 ।।

శక్తౌ గమ్యమానాయాం హస్తికపాటయోః కర్మణోరుపపదయోర్హన్తేష్టక్ప్రత్యయో భవతి। మనుష్యకర్తృకార్థ ఆరమ్భః। హస్తినం హన్తుం శక్తః హస్తిఘ్నో మనుష్యః। కం పాటయతి ప్రవిశత ఇతి కపాటఘ్నశ్చౌరః। శక్తావితి కిమ్ ? విషేణ హస్తినం హన్తి హస్తిఘాతః।।

పాణిఘతాడఘౌ శిల్పిని ।। 3-2-55 ।।

పాణిఘ, తాడఘ-ఇత్యేతౌ శబ్దౌ నిపాత్యేతే శిల్పిని కర్తరి। పాణి, తాడ-ఇత్యేతయోః కర్మణోరుపపదయోర్హన్తేర్ధాతోః కః ప్రత్యయో భవతి, తస్మింశ్చ పరతో హన్తేష్టిలోపః, ఘత్వం చ నిపాత్యతే। పాణిఘః। తాడఘః। శిల్పినీతి కిమ్ ? పాణిఘాతః। తాడఘాతః। - రాజఘ ఉపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.104)। రాజానం హన్తి రాజఘః।।

ఆఢ్యసుభగస్థూలపలితనగ్నాన్ధప్రియేషు చ్వ్యర్థేష్వచ్వౌ కృఞః కరణే ఖ్యున్ ।। 3-2-56 ।।

ఆఢ్యాదిషు కర్మసూపపదేషు చ్వ్యర్థేష్వచ్వ్యన్తేషు కరోతేర్ధాతోః కరణే కారకే ఖ్యున్ప్రత్యయో భవతి। చ్వేర్వికల్పేన విధానాద్ ద్వివిధాశ్చ్వ్యర్థాః చ్వ్యన్తాః, అచ్వ్యన్తాశ్చ। తత్ర చ్వ్యన్తాః పర్యుదస్యన్తే-అనాఢ్యమాఢ్యం కుర్వన్త్యనేన ఆఢ్యఙ్కరణమ్। సుభగఙ్కరణమ్। పలితఙ్కరణమ్। నగ్నఙ్కరణమ్। అన్ధఙ్కరణమ్। ప్రియఙ్కరణమ్। చ్వ్యర్థేష్వితి కిమ్ ? ఆఢ్యం తైలేన కుర్వన్తి, అభ్యఞ్జన్తీత్యర్థః। ప్రకృతేరవివక్షాయామభూతప్రాదుర్భావేఽపి ప్రత్యుదాహరణం భవతి। అచ్వావితి కిమ్ ? ఆఢ్యీకుర్వన్త్యనేన। నను చ ఖ్యునా ముక్తే ల్యుటా భవితవ్యమ్, న చ ల్యుటః ఖ్యునశ్చ విశేషోఽస్తి, తత్ర కిం ప్రతిషేధేన? ఏవం తర్హి ప్రతిషేధసామర్థ్యాత్ఖ్యున్యసతి ల్యుడపి న భవతి। తేన ల్యుటోఽప్యయమర్థతః ప్రతిషేధః। ఉత్తరార్థశ్చ చ్విప్రతిషేధః క్రియతే।।

కర్తరి భువః ఖిష్ణుచ్ఖుకఞౌ ।। 3-2-57 ।।

ఆఢ్యాదిషు సుబన్తేషూపపదేషు చ్వ్యర్థేష్వచ్వ్యన్తేషు భవతేర్ధాతోః కర్తరి కారకే ఖిష్ణుచ్, ఖుకఞ్-ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః। అనాఢ్య ఆఢ్యో భవతి ఆఢ్యమ్భవిష్ణుః, ఆఢ్యమ్భావుకః। సుభగమ్భవిష్ణుః, సుభగమ్భావుకః। స్థూలమ్భవిష్ణుః, స్థూలమ్భావుకః। పలితమ్భవిష్ణుః, పలితమ్భావుకః। నగ్నమ్భవిష్ణుః, నగ్నమ్భావుకః। అన్ధమ్భవిష్ణుః, అన్ధమ్భావుకః। ప్రియమ్భవిష్ణుః, ప్రియమ్భావుకః। కర్తరీతి కిమ్ ? కరణే మా భూత్। చ్వ్యర్థేష్విత్యేవ--ఆఢ్యో భవితా। అచ్వావిత్యేవ-ఆఢ్యీభవితా।।

` ఉదాత్తత్వాద్భువః సిద్ధమ్కారాదిత్వమిష్ణుచః।

నఞస్తు స్వరసిద్ధ్యర్థమికారాదిత్వమిష్యతే।।(మ.భా.2.106)

స్పృశోఽనుదకే క్విన్ ।। 3-2-58 ।।

స్పృశేర్ధాతోరనుదకే సుబన్త ఉపపదే క్విన్ప్రత్యయో భవతి। నను చ సకర్మకత్వాత్స్పృశేః కర్మైవోపపదం ప్రప్నోతి ?

నైష దోషః;కర్తరీతి పూర్వసూత్రాదనువర్తతే, తత్కర్తృప్రచయార్థం విజ్ఞాయతే। సుబన్తమాత్రే చోపపదే కర్తృప్రచయో లభ్యతే। ఘృతం స్పృశతి ఘృతస్పృక్। మన్త్రేణ స్పృశతి మన్త్రస్పృక్। జలేన స్పృశతి జలస్పృక్। అనుదక ఇతి కిమ్ ? ఉదకస్పర్శః। నకారః క్విన్ప్రత్యయస్య కుః(8-2-62-377) ఇతి విశేషణార్థః।।

ఋత్విగ్దధృక్స్రగ్దిగుష్ణిగఞ్చుయుజిక్రుఞ్చాం చ ।। 3-2-59 ।।

ఋత్విగాదయః పఞ్చ శబ్దాః క్విన్ప్రత్యయాన్తా నిపాత్యన్తే, అపరే త్రయో ధాతవో నిర్దిశ్యన్తే। ఋతుశబ్దే ఉపపదే యజేర్ధాతోః క్విన్ ప్రత్యయో నిపాత్యతే-ఋతౌ యజతి, ఋతుం వా యజతి, ఋతుప్రయుక్తో వా యజతి ఋత్విక్। రూఢిరేషా యథాకథఞ్చిదనుగన్తవ్యా। ధృషేః క్విన్ప్రత్యయః, ద్విర్వచనమ్, అన్తోదాత్తత్వం చ నిపాత్యతే-ధృష్ణోతీతి దధృక్। సృజేః కర్మణి క్విన్నిపాత్యతే-దిశన్తి తామితి దిక్। ఉత్పూర్వాత్ష్ణిహేః క్విన్, ఉపసర్గాన్తలోపః, షత్వం చ నిపాత్యతే-ఉష్ణిక్। అఞ్చు, యుజి, క్రుఞ్చ-ఇత్యేతేషాం ధాతూనాం క్విన్ప్రత్యయో భవతి। నిపాతనైః సహ నిర్దేశాదత్రాపి కిఞ్చిదలాక్షణికం కార్యమస్తి। అఞ్చతేః సుబన్తమాత్ర ఉపపదే క్విన్ప్రత్యయో భవతి-ప్రాఙ్, ప్రత్యఙ్, ఉదఙ్। యుజేః క్రుఞ్చేశ్చ కేవలాదేవ-యుఙ్, యుఞ్జౌ, యుఞ్జః। సోపపదాత్తు సత్సూద్విష(3-2-61-2975) ఇత్యాదినా క్విప్ భవతి। అశ్వయుక్, అశ్వయుజౌ, అశ్వయుజః। క్రుఙ్, క్రుఞ్చౌ, క్రుఞ్చః। నలోపః కస్మాన్న భవతి ? నిపాతనసాహచర్యాత్।।

త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్చ ।। 3-2-60 ।।

త్యదాదిషూపపదేషు దృశేర్ధాతోరనాలోచనేఽర్థే వర్తమానాత్కఞ్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాత్క్విన్ చ । త్యాదృక్, త్యాదృశః। తాదృక్, తాదృశః। యాదృక్, యాదృశః। కఞో ఞకారో విశేషణార్థః-ఠక్, ఠఞ్, అఞితి। అనాలోచన ఇతి కిమ్ ? తం పశ్యతి తద్దర్శః। తాదృగాదయో హి రూఢిశబ్దప్రకారాః, నైవాత్ర దర్శనక్రియా విద్యతే। - సమానాన్యయోశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.107)। సదృక్, సదృశః। అన్యాదృక్, అన్యాదృశః। - దృశేః క్సశ్చ వక్తవ్యః -(మ.భా.2.107)। యాదృక్షః, తాదృక్షః, అన్యాదృక్షః, కీదృక్షః।।

సత్సూద్విషద్రుహదుహయుజవిదభిదచ్ఛిదజినీరాజాముపసర్గేఽపి క్విప్ ।। 3-2-61 ।।

`సుపి ఇత్యనువర్తతే। కర్మగ్రహణం తు స్పృశోఽనుదకే క్విన్(3-2-58-432) ఇత్యతః ప్రభృతి న వ్యాప్రియతే। సదాదిభ్యో ధాతుభ్యః సుబన్తే ఉపపదే ఉపసర్గేఽపి, అనుపసర్గేఽపి క్విప్రత్యయో భవతి। ఉపసర్గగ్రహణం జ్ఞాపనార్థమ్-అన్యత్ర సుబ్గ్రహణే ఉపసర్గగ్రహణం న భవతీతి, వదః సుపి క్యప్ చ(3-1-106-2854) ఇతి। `సూ ఇతి ద్విషా(ధా.పా.1014) సాహచర్యాత్ సూతేరాదాదికస్యగ(ధా.పా.1032) గ్రహణమ్, న సువతేస్తౌదాదికస్య(ధా.పా.1409)। `యుజిర్ యోగే(ధా.పా.1445), `యుజ్ సమాధౌ(ధా.పా.1178)-ద్వయోరపి గ్రహణమ్। `విద జ్ఞానే(ధా.పా.1065), `విద సత్తాయామ్()ధా.పా.1172, `విద విచారణో(ధా.పా.1451)-త్రయాణామపి గ్రహణమ్, న లాభార్థస్య విదేః(ధా.పా.1433); అకారస్య వివక్షితత్వాత్। సత్-

`శుచిషత్(ఋ.4-40-5)। `అన్తరిక్షసత్(ఋ.4-40-5)। `ఉపసత్(తై.సం.6-2-3.2)। సూః-అణ్డసూః। శతసూః। `ప్రసూః(తై.సం.4-7-3.2)। ద్విష-మిత్రద్విట్। ప్రద్విట్। ద్రుహ-`మిత్రధ్రుక్(మై.సం.4-3-4)। ప్రధ్రుక్। దుహ-గోధుక్। ప్రధుక్। యుజ్-అశ్వయుక్। ప్రయుక్। విద-వేదవిత్। ప్రవిత్। బ్రహ్మవిత్। భిద-కాష్ఠభిత్। ప్రభిత్। ఛిద-రజ్జుచ్ఛిద్। ప్రచ్ఛిద్। జి-శత్రుజిత్। ప్రజిత్। నీ-సేనానీః। ప్రణీః। గ్రామణీః। అగ్రణీః। కథమత్ర ణత్వమ్ ? స ఏషాం గ్రామణీః(5-2-78-1878) ఇతి నిపాతనాత్। నయతేః పూర్వపదాత్ సంజ్ఞాయామగః(8-4-3-857) ఇతి ణత్వమ్। రాజ-రాట్। విరాట్। సమ్రాట్-మో రాజి సమః క్వౌ(8-2-35-126) ఇతి ణత్వమ్। అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే(3-2-178-3158), క్విప్ చ(3-2-76-2983) ఇతి సామాన్యేన వక్ష్యతి, తస్యైవాయం ప్రపఞ్చః॥

భజో ణ్విః ॥ 3-2-62 ॥

`ఉపసర్గే `సుపి ఇతి వర్తతే। భజేర్ధాతోః సుబన్త ఉపపదే ఉపసర్గేఽపి, అనుపసర్గేఽపి ణ్విప్రత్యయో భవతి। అర్ధం భజతే అర్ధభాక్। ఉపసర్గేఽపి-ప్రభాక్॥

ఛన్దసి సహః ॥ 3-2-63 ॥

`ఉపసర్గే `సుపి ఇత్యేవ। ఛన్దసి విషయే సహేర్ధాతోః సుబన్త ఉపపదే ణ్విప్రత్యయో భవతి। తురాషాట్-సహేః సాడః సః(8-3-56-335) ఇతి షత్వమ్, అన్యేషామపి దృశ్యతే(6-3-137-3539) ఇతి దీర్ఘత్వమ్॥

వహశ్చ ॥ 3-2-64 ॥

వహేర్ధాతోశ్ఛన్దసి విషయే సుబన్త ఉపపదే ణ్విప్రత్యయో భవతి। ప్రష్ఠవాట్। దిత్యవాట్। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః॥

కవ్యపురీషపురీష్యేషు ఞ్యుట్ ॥ 3-2-65 ॥

కవ్య, పురీష, పురీష్య-ఇత్యేతేషు ఉపపదేషు ఛన్దసి విషయే వహేర్ధాతోర్ఞ్యుట్ ప్రత్యయో భవతి। `కవ్యవాహనః పితౄణామ్(తై.సం.2-5-8.6)। `పురీషవాహనః(వా.సం.11.44)। `పురీష్యవాహనః(మై.సం.2-7-4)॥

హవ్యేఽనన్తః పాదమ్ ॥ 3-2-66 ॥

హవ్యశబ్దే ఉపపదే ఛన్దసి విషయే వహేర్ధాతోర్ఞ్యుట్ ప్రత్యయో భవతి, అనన్తః పాదం చేద్వహిర్వర్తతే। `అగ్నిశ్చ హవ్యవాహనః(అ.వే.7-20-1)। అనన్తః పాదమితి కిమ్ ? `హవ్యవాడగ్నిరజరః పితా నః(ఋ.5-4-2)॥

జనసనఖనక్రమగమో విట్ ॥ 3-2-67 ॥

`ఛన్దసి, `ఉపసర్గే, `సుపి ఇత్యనువర్త్తతే। `జన జననే(ధా.పా.1106), `జనీ ప్రాదుర్భావే(ధా.పా.1150) -ద్వయోరపి గ్రహణమ్। తథా `షణు దానే(ధా.పా.1465), `వన షణ సంభక్తౌ(ధా.పా.463-464) ద్వయోరపి గ్రహణమ్। జనాదిభ్యో ధాతుభ్యః సుబన్త ఉపపదే ఛన్దసి విషయే విట్ ప్రత్యయో భవతి। టకారః సామాన్యగ్రహణావిఘాతార్థః-వేరపృక్తస్య(6-1-67-375) ఇతి; విశేషణార్థశ్చ-విడ్వనోరనునాసికస్యాత్(6-4-41-2982) ఇతి। `అబ్జాః గోజాః(ఋ.4-40-5)। సన-`గోషా ఇన్ద్రో నృషా అసి(ఋ.9-2-10)। ఖన-`బిసఖాః(ఋ.6-1-2)। కూపఖాః। క్రమ- `దధిక్రాః(ఋ.4-38-10)। గమ-`అగ్రేగా ఉన్నేతౄణామ్(తై.సం.1-3-6.1)।।

అదోఽనన్నే ।। 3-2-68 ।।

`ఛన్దసి ఇతి నివృత్తమ్। అదేర్ధాతోరనన్నే సుప్యుపపదే విట్ ప్రత్యయో భవతి। ఆమమత్తి ఆమాత్। సస్యాత్। అనన్న ఇతి కిమ్ ? అన్నాదః।।

క్రవ్యే చ ।। 3-2-69 ।।

క్రవ్యశబ్దే ఉపపదే అదేర్ధాతోర్విట్ ప్రత్యయో భవతి। క్రవ్యమత్తి క్రవ్యాత్। పూర్వేణైవ సిద్ధే వచనమసరూపబాధనార్థమ్। తేనాణ్న భవతి। కథం తర్హి క్రవ్యాదః ? కృత్తవికృత్తశబ్దే ఉపపదేఽణ్, తస్య చ పృషోదరాదిపాఠాత్క్రవ్యభావః। కృత్తవికృత్తపక్వమాంసభక్షః క్రవ్యాద ఉచ్యతే, ఆమమాంసభక్షః క్రవ్యాదితి।।

దుహః కబ్ ఘశ్చ ।। 3-2-70 ।।

దుహేర్ధాతోః సుప్యుపపదే కప్ప్రత్యయో భవతి, ధకారశ్చాన్తాదేశః। కామదుఘా ధేనుః। అర్ఘదుఘా। ధర్మదుఘా।।

మన్త్రే శ్వేతవహోక్థశస్పురోడాశో ణ్విన్ ।। 3-2-71 ।।

శ్వేతవహ, ఉక్థశస్, పురోడాశ-ఇత్యతేభ్యో ణ్విన్ ప్రత్యయో భవతి మన్త్రే విషయే। ధాతూపపదసముదాయా నిపాత్యన్తే అలాక్షణికకార్యసిద్ధ్యర్థమ్। ప్రత్యయస్తు విధీయత ఏవ। శ్వేతశబ్దే కర్తృవాచిన్యుపపదే వహేర్ధాతో కర్మణి కారకే ణ్విన్ప్రత్యయో భవతి। శ్వేతా ఏనం వహన్తి, శ్వేతవా ఇన్ద్రః। ఉక్థశబ్దే కర్మణి కరణే వా ఉపపదే శంసతేర్ధాతోర్ణ్విన్ప్రత్యయో భవతి, నలోపశ్చ నిపాత్యతే। ఉక్థాని శంసతి, ఉక్థైర్వా శంసతి `ఉక్థశా(ఋ.4-2-16) యజమానః। `దాశృ దానే(ధా.పా.882) ఇత్యేతస్య పురఃపూర్వస్య డత్వమ్, కర్మణి చ ప్రత్యయః। `పురో దాశన్త ఏనం పురోడాః(ఋ.3-28-2)। - శ్వేతవహాదీనాం డస్పదస్యేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.108)। శ్వేతవోభ్యామ్। శ్వేతవోభిః। పదస్యేతి కిమ్ ? శ్వేతవాహౌ। శ్వేతవాహః।।

అవే యజః ।। 3-2-72 ।।

అవే ఉపపదే యజేర్ధాతేర్ణ్విన్ ప్రత్యయో భవతి, మన్త్రే విషయే। `త్వం యజ్ఞే వరుణస్యావయా అసి(కాఠ.సం.35.65)। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః।।

విజుపే ఛన్దసి ।। 3-2-73 ।।

\`ఉప ఉపపదే యజేశ్ఛన్దసి విషయే విచ్ప్రత్యయో భవతి। ఉపయడ్భిరూర్ధ్వం వహన్తి। ఉపయట్త్వమ్। ఛన్దోగ్రహణం బ్రాహ్మణార్థమ్। విచశ్చిత్కరణం సామాన్యగ్రహణావిఘాతార్థమ్-వేరపృక్తస్య(6-1-67-375) ఇతి। కిమర్థమిదముచ్యతే, యావతా అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే(3-2-75-2980) ఇతి యజేరపి విచ్ సిద్ధ ఏవ ? యజేర్నియమార్థమేతత్-ఉపయజేశ్ఛన్దస్యేవ, న భాషాయామితి।।

ఆతో మనిన్క్వనిబ్వనిపశ్చ ।। 3-2-74 ।।

\`ఛన్దసి ఇతి వర్తతే। \`సుపి, \`ఉపసర్గేఽపి ఇతి చ। ఆకారాన్తేభ్యో ధాతుభ్యః సుప్యుపపదే ఛన్దసి విషయే మనిన్, క్వనిప్, వనిప్-ఇత్యేతే ప్రత్యయా భవన్తి। చకారాద్విజ్ భవతి। \`సుదామా(ఋ.6-20-7)। అశ్వత్థామా। క్వనిప్-సుధీవా। సుపీవా। వనిప్-\`భూరిదావా(ఋ.9-87-4)। \`ఘృతపావా(ఋ.అతర్వ.13-1-24)। విచ్ ఖల్వపి--\`కీలాలపాః(ఋ.10-91-14)। \`శుభంయాః(ఋ.4-3-6)। రామస్యోపదాః।।

అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్తే ।। 3-2-75 ।।

\`ఛన్దసి ఇతి నివృత్తమ్। అన్యేభ్యోఽపి ధాతుభ్యోఽనాకారాన్తేభ్యో మనిన్, క్వనిప్, వనిప్-ఇత్యేతే ప్రత్యయా దృశ్యన్తే, విచ్చ। సుశర్మా। క్వనిప్-\`ప్రాతరిత్వా(ఋ.1-125-1), \`ప్రాతరిత్వానౌ(కాఠ.30.1)। వనిప్-\`విజావా(ఋ.3-1-23)। \`అగ్రేగావా(మై.సం.4-14-9)। విచ్ ఖల్వపి-\`రేడసి పర్ణం నయేః(వా.సం.6.18)। అపిశబ్దః సర్వోపాధివ్యభిచారార్థః। నిరుపపదాదపి భవతి-\`ధీవా(అథర్వ.3-5-6), \`పీవా(మై.సం.2.51)। దృశిగ్రహణం ప్రయోగానుసరణార్థమ్।।

క్విప్ చ ।। 3-2-76 ।।

సర్వధాతుభ్యః సోపపదేభ్యో నిరుపపదేభ్యశ్చ ఛన్దసి భాషాయాం చ క్విప్ ప్రత్యయో భవతి। ఉఖాయాః స్రంసతే ఉఖాస్రత్। పర్ణధ్వత్। వాహాద్ భ్రశ్యతి వాహాభ్రట్-అన్యేషామపి దృశ్యతే(6-3-137-3539) ఇతి దీర్ఘః।।

స్థః క చ ।। 3-2-77 ।।

\`సుపి \`ఉపసర్గేఽపి ఇతి చ వర్తతే। \`స్థా-ఇత్యేతస్మాద్ధాతోః సుప్యుపపదే కప్రత్యయో భవతి, క్విప్ చ । కిమర్థమిదముచ్యతే, యావతా సుపి స్థః(3-2-4-2916) ఇతి కః సిద్ధ ఏవ, అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే(3-2-178-3158) ఇతి క్విప్ ? బాధకబాధనార్థం పునర్వచనమ్। శమి ధాతోః సంజ్ఞాయామ్(3-2-14-2928) అచం బాధతే శంస్థః। శంస్థాః।।

సుప్యజాతౌ ణినిస్తాచ్ఛీల్యే ।। 3-2-78 ।।

అజాతివాచిని సుబన్తే ఉపపదే తాచ్ఛీల్యే గమ్యమానే ధాతేర్ణినిప్రత్యయో భవతి। ఉష్ణభోజీ। శీతభోజీ। అజాతావితి కిమ్ ? బ్రాహ్మణానామన్త్రయితా। తాచ్ఛీల్య ఇతి కిమ్ ? ఉష్ణం భుఙ్క్తే కదాచిత్। సుపీతి వర్తమానే పునః సుబ్గ్రహణముపసర్గనివృత్త్యర్థమ్। - ఉత్ప్రతిభ్యామాఙి సర్తేరుపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.109)। ఉదాసారిణ్యః। ప్రత్యాసారిణ్యః। - సాధుకారిణి చ -(మ.భా.2.109)। సాధుకారీ। సాధుదాయీ। - బ్రహ్మణి వదః -(మ.భా.2.109)। `బ్రహ్మవాదినో వదన్తి(తై.సం.2-5-4.1)।।

కర్తర్యుపమానే ।। 3-2-79 ।।

కర్తృవాచిని ఉపమాన ఉపపదే ధాతోర్ణినిప్రత్యయో భవతి। ఉపపదకర్తా ప్రత్యయార్థస్య కర్తురుపమానమ్। ఉష్ట్ర ఇవ క్రోశతి ఉష్ట్రక్రోశీ। ధ్వాఙ్క్షరావీ। అతాచ్ఛీల్యార్థ ఆరమ్భః, జాత్యర్థో వా। కర్తరీతి కిమ్ ? అపూపానివ భక్షయతి మాషాన్। ఉపమాన ఇతి కిమ్ ? ఉష్ట్రః క్రోశతి।।

వ్రతే ।। 3-2-80 ।।

వ్రత ఇతి శాస్త్రతో నియమ ఉచ్యతే। వ్రతే గమ్యమానే సుబన్తే ఉపపదే ధాతోర్ణినిః ప్రత్యయో భవతి। సముదాయోపాధిశ్చాయమ్, ధాతూపపదప్రత్యయసముదాయేన వ్రతం గమ్యతే। స్థణ్డిలశాయీ। అశ్రాద్ధభోజీ। కామచారప్రాప్తౌ నియమః-సతి శయనే స్థణ్డిల ఏవ శేతే నాన్యత్ర, సతి భోజనేఽశ్రాద్ధమేవ భుఙ్క్తే న శ్రాద్ధమితి।

వ్రతే ఇతి కిమ్ ? స్థణ్డిలే శేతే దేవదత్తః। అతాచ్ఛీల్యార్థ ఆరమ్భః, జాత్యర్థో వా।।

బహులమాభీక్ష్ణ్యే ।। 3-2-81 ।।

ఆభీక్ష్ణ్యే గమ్యమానే ధాతోర్బహులం ణినిప్రత్యయో భవతి। ఆభీక్ష్ణ్యమ్ = పౌనఃపున్యమ్। తాత్పర్యమ్ = ఆసేవైవ, తాచ్ఛీల్యాదన్యత్। కషాయపాయిణో గాన్ధారాః। క్షీరపాయిణ ఉశీనరాః। సౌవీరపాయిణో బాహ్లీకాః। బహులగ్రహణాత్ కుల్మాషఖాద ఇత్యత్ర న భవతి।।

మనః ।। 3-2-82 ।।

`సుపి ఇతి వర్తతే। మన్యతేః సుబన్తే ఉపపదే ణినిప్రత్యయో భవతి। దర్శనీయమానీ। శోభనమానీ। బహులగ్రహణానువృత్తేర్మన్యతేర్గ్రహణమ్, న మనుతేః। ఉత్తరసూత్రే హి ఖశ్ప్రత్యయే వికరణకృతో విశేషః స్యాత్।।

ఆత్మమానే ఖశ్చ ।। 3-2-83 ।।

ఆత్మనో మననమ్ = ఆత్మమానః। ఆత్మమానే వర్తమానాన్మన్యతేః సుప్యుపపదే ఖశ్ప్రత్యయో భవతి। చకారాణ్ణినిశ్చ। యదా ప్రత్యయార్థః కర్తాఽఽత్మానమేవ దర్శనీయత్వాదినా ధర్మేణ యుక్తం మన్యతే, తదాయం విధిః। దర్శనీయమాత్మానం మన్యతే దర్శనీయమ్మన్యః,

దర్శనీయమానీ। పణ్డితమ్మన్యః, పణ్డితమానీ। ఆత్మమాన ఇతి కిమ్ ? దర్శనీయమానీ దేవదత్తో యజ్ఞదత్తస్య। అతః సార్వకాలికా విధయో వేదితవ్యాః।।

భూతే ।। 3-2-84 ।।

`భూతే ఇత్యధికారః వర్త్తమానే లట్(3-2-123-2151) ఇతి యావత్। యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః `భూతే ఇత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్। ధాత్వధికారాచ్చ ధాత్వర్థే భూతే ఇతి విజ్ఞాయతే। వక్ష్యతి-కరణే యజః(3-2-85-2996), అగ్నిష్టోమేనేష్టవాన్ అగ్నిష్టోమయాజీ। భూత ఇతి కిమ్ ? అగ్నిష్టోమేన యజతే।।

కరణే యజః ।। 3-2-85 ।।

ణినిరనువర్త్తతే, న ఖశ్। యజతేర్ధాతోః కరణ ఉపపదే ణినిప్రత్యయో భవతి భూతే। అగ్నిష్టోమయాజీ। అగ్నిష్టోమః ఫలభావనాయాం కరణం భవతి।।

కర్మణి హనః ।। 3-2-86 ।।

కర్మణి ఉపపదే హన్తేర్ధాతోర్ణినిప్రత్యయో భతవి భూతే కాలే। పితృవ్యఘాతీ। మాతులఘాతీ। -కుత్సితగ్రహణం కర్తవ్యమ్ -। ఇహ మా భూత్-చౌరం హతవాన్।।

బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషు క్విప్ ।। 3-2-87 ।।

`కర్మణి ఇతి వర్తతే। బ్రహ్మాదిషు కర్మసూపపదేషు హన్తేర్ధాతోః క్విప్ ప్రత్యయో భవతి భూతే। బ్రహ్మహా। భ్రూణహా। వృత్రహా। కిమర్థమిదముచ్యతే, యావతా సర్వధాతుభ్యః క్విబ్విహిత ఏవ ? బ్రహ్మాదిషు హన్తేః క్విబ్వచనం నియమార్థమ్। చతుర్విధశ్చాత్ర నియమ ఇష్యతే। బ్రహ్మాదిష్వేవ హన్తేర్నాన్యస్మిన్నుపపదే, పురుషం హతవానితి, బ్రహ్మాదిషు హన్తేరేవ నాన్యస్మాత్స్యాత్, బ్రహ్మాధీతవానితి; బ్రహ్మాదిషు హన్తేర్భూతకాలే క్విబేవ, నాన్యః ప్రత్యయః; తథా భూతకాల ఏవ, నాన్యస్మిన్; బ్రహ్మాణం హన్తి హనిష్యతి వేతి। తదేతద్వక్ష్యమాణబహులగ్రహణస్య పురస్తాదపకర్షణాల్లభ్యతే।।

బహులం ఛన్దసి ।। 3-2-88 ।।

పూర్వేణ నియమాదప్రాప్తః క్విబ్విధీయతే। ఛన్దసి విషయే ఉపపదాన్తరేష్వపి హన్తేర్బహులం క్విప్ప్రత్యయో భవతి। మాతృహా సప్తమం నరకం ప్రవిశేత్। పితృహా(ఛాం.7.152)। న చ భవతి-మాతృఘాతః, పితృఘాతః।।

సుకర్మపాపమన్త్రపుణ్యేషు కృఞః ।। 3-2-89 ।।

`కర్మణి ఇతి వర్తతే, తదసమ్భవాత్సుశబ్దం వర్జయిత్వా పరిశిష్టానాం విశేషణం భవతి। స్వాదిషు, కర్మసూపపదేషు కరోతేర్ధాతోః క్విప్ప్రత్యయో భవతి। సుకృత్। కర్మకృత్। పాపకృత్। మన్త్రకృత్। పుణ్యకృత్। అయమపి నియమార్థ ఆరమ్భః। త్రివిధశ్చాత్ర నియమ ఇష్యతే

ధాతునియమం వర్జయిత్వా కాలోపపదప్రత్యయనియమః।
ధాతోరనియతత్వాదన్యస్మిన్నప్యుపపదే భవతి-శాస్త్రకృత్, భాష్యకృత్।।

సోమే సుఞః ।। 3-2-90 ।।

\`కర్మణి ఇతి వర్తతే। సోమే కర్మణ్యుపపదే సునోతేర్ధాతోః క్విప్ ప్రత్యయో భవతి। సోమసుత్, సోమసుతౌ, సోమసుతః। అయమపి నియమార్థ ఆరమ్భ। చతుర్విధశ్చాత్ర నియమ ఇష్యతే-ధాతుకాలోపపదప్రత్యయవిషయః।।

అగ్నౌ చేః ।। 3-2-91 ।।

\`కర్మణి ఇత్యేవ। అగ్నౌ కర్మణ్యుపపదే చినోతేర్ధాతోః క్విప్రత్యయో భవతి। అగ్నిచిత్, అగ్నిచితౌ, అగ్నిచితః। అత్రాపి పూర్వవచ్చతుర్విధో నియమ ఇష్యతే।।

కర్మణ్యగ్న్యాఖ్యాయామ్।। 3-2-92 ।।

\` చేః కర్మణి ఇతి వర్తతే। కర్మణ్యుపపదే చినోతేః కర్మణ్యేవ కారకే క్విప్ ప్రత్యయో భవతి అగ్న్యాఖ్యాయామ్, ధాతూపపదప్రత్యయసముదాయేన చేదగ్న్యాఖ్యా గమ్యతే। శ్యేన ఇవ చీయతే శ్యేనచిత్। కఙ్కచిత్।

ఆఖ్యాగ్రహణం రూఢిసమ్ప్రత్యయార్థమ్। అగ్న్యర్థో హీష్టకాచయ ఉచ్యతే శ్యేనచిదితి।।

కర్మణీనిర్విక్రియః।। 3-2-93 ।।

కర్మణ్యుపపదే విపూర్వాత్క్రీణాతేర్ధాతోరినిప్రత్యయో భవతి। \`కర్మణి ఇతి వర్తమానే పునః కర్మగ్రహణం కర్తుః కుత్సానిమిత్తే కర్మణి యథా స్యాత్, కర్మమాత్రే మా భూత్। సోమవిక్రయీ। రసవిక్రయీ। ఇహ న భవతి----ధాన్యవిక్రాయః।।

దృశేః క్వనిప్।। 3-2-94 ।।

\`కర్మణి ఇత్యేవ। దృశేర్ధాతోః కర్మణ్యుపపదే క్వనిప్ ప్రత్యయో భవతి। మేరుదృశ్వా। పరలోకదృశ్వా। అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్తే(3-2-75-2980) ఇతి క్వనిపి సిద్ధే పునర్వచనం ప్రత్యయాన్తరనివృత్త్యర్థమ్।।

రాజని యుధికృఞః।। 3-2-95 ।।

\`కర్మణి ఇత్యేవ। రాజన్శబ్దే కర్మణ్యుపపదే యుధ్యతేః కరోతేశ్చ క్వనిప్ప్రత్యయో భవతి। నను చ యుధిరకర్మకః ? అన్తర్భావితణ్యర్థః సకర్మకో భవతి। రాజయుధ్వా। రాజానం యోధితవానిత్యర్థః। రాజకృత్వా।।

సహే చ।। 3-2-96 ।।

సహశబ్దే చోపపదే యుధికృఞోర్ధాత్వోః క్వనిప్ప్రత్యయో భవతి। అసత్త్వవాచిత్వాన్నోపపదం కర్మణా విశేష్యతే। సహయుధ్వా। సహకృత్వా।।

సప్తమ్యాం జనేర్డః।। 3-2-97 ।।

సప్తమ్యన్తే ఉపపదే జనేధాతోః డప్రత్యయో భవతి। ఉపసరే జాతః ఉపసరజః। మన్దురజః।।

పఞ్చమ్యామజాతౌ।। 3-2-98 ।।

పఞ్చమ్యన్తే ఉపపదే జాతివర్జితే జనేర్డః ప్రత్యయో భవతి। బుద్ధిజః। సంస్కారజః। దుఃఖజః।

అజాతావితి కిమ్ ? హస్తినో జాతః। అశ్వాజ్జాతః।

ఉపసర్గే చ సంజ్ఞాయామ్।। 3-2-99 ।।

ఉపసర్గే చోపపదే జనేర్డః ప్రత్యయో భవతి సంజ్ఞాయాం విషయే। సముదాయోపాధిః సంజ్ఞా। అథేమా మానవీః ప్రజాః।।

అనౌ కర్మణి।। 3-2-100 ।।

అనుపూర్వాద్ జనేః కర్మణ్యుపపదే డః ప్రత్యయో భవతి। పుమాంసమనుజాతః పుమనుజః। స్త్ర్యనుజః।।

అన్యేష్వపి దృశ్యతే।। 3-2-101 ।।

అన్యేష్వప్యుపపదేషు కారకేషు జనేర్డప్రత్యయో దృశ్యతే। సప్తమ్యామిత్యుక్తమ్, అసప్తమ్యామపి దృశ్యతే। న జాయతే ఇత్యజః। ద్విర్జాతాః ద్విజాః।

పఞ్చమ్యామజాతౌ(3-2-18-3008)ఇత్యుక్తమ్, జాతావపి దృశ్యతే----బ్రాహ్మణజో ధర్మః। క్షత్రియజం యుద్ధమ్।

ఉపసర్గే సంజ్ఞాయామ్(3-2-99-3009)ఇత్యుక్తమ్, అసంజ్ఞాయామపి దృశ్యతే। అభిజాః, పరిజాః కేశాః।

అనౌ కర్మణి(3-2-100-3010) ఇత్యుక్తమ్, అకర్మణ్యపి దృశ్యతే---అనుజాతః అనుజః।

అపిశబ్దః సర్వోపాధివ్యభిచారార్థః। తేన ధాత్వన్తరాదపి భవతి కారకాన్తరేఽపి। పరితః ఖాతా పరిఖా। ఆఖా।।

నిష్ఠా।। 3-2-102 ।।

క్తక్తవతూ నిష్ఠా(1-1-26-3012) ఇత్యుక్తమ్, స నిష్ఠాసంజ్ఞకః ప్రత్యయో భూతే భవతి। కృతమ్, కృతవాన్। భుక్తమ్, భుక్తవాన్।

నిష్ఠాయామితరేతరాశ్రయత్వాదప్రసిద్ధిః(మ.భా.2.113)। సంజ్ఞాయాం క్తక్తవతూ భావ్యేతే, సతోశ్చానయోః సంజ్ఞయా భావ్యమ్ ? నైష దోషః; భావినీ సంజ్ఞా విజ్ఞాయతే। స భూతే భవతి యస్యోత్పన్నస్య నిష్ఠేత్యేషా సంజ్ఞా భవతి। సామర్థ్యాత్ క్తక్తవత్వోర్విధానమేతత్।

-ఆదికర్మణి నిష్ఠా వక్తవ్యా-(మ.భా.2.113)। ప్రకృతః కటం దేవదత్తః। ప్రకృతవాన్ కటం దేవదత్తః।।

సుయజోర్ఙ్వనిప్।। 3-2-103 ।।

సునోతేర్యజతేశ్చ ఙ్వనిప్ ప్రత్యయో భవతి। సుత్వా। యజ్వా।।

జీర్యతేరతృన్।। 3-2-104 ।।

భూతే(3-2-84-2995) ఇతి వర్తతే। జీర్యతేరతృన్ ప్రత్యయో భవతి భూతే। జరన్। జరన్తౌ। జరన్తః। వాఽసరూపేణ నిష్ఠా - జీర్ణః, జీర్ణవానితి।।

ఛన్దసి లిట్।। 3-2-105 ।।

`భూతే ఇత్యేవ। ఛన్దసి విషయే ధాతోర్లిట్ ప్రత్యయో భవతి। `అహం సూర్యముభయతో దదర్శ(వా.సం.8.9)। `అహం ద్యావాపృథివీ ఆతతాన(తై.బ్రా.1-2-1.33)।

నను చ ఛన్దసి లుఙ్లఙ్లిటః(3-4-6-3423) ఇతి సామాన్యేన లిఙ్ విహిత ఏవ ? ధాతుసమ్బన్ధే స విధిః, అయం త్వవిశేషేణ।।

లిటః కానజ్వా।। 3-2-106 ।।

ఛన్దసి లిటః కానజాదేశో భవతి వా। `అగ్నిం చిక్యానః(మై.సం.3-3-9)। `సోమం సుషువాణః(మై.సం.4-4-10)। `వరుణం సుషువాణః(తై.సం.2-1-9.1)। న చ భవతి--`అహం సూర్యముభయతో దదర్శ(వా.సం.8.9)। `అహం ద్యావాపృథివీ ఆతతాన(తై.బ్రా.1-2-1.33)।

లిడ్గ్రహణం కిమ్, న పూర్వస్యైవ ప్రకృతస్యాదేశవిధానే విభక్తివిపరిణామో భవిష్యతి ? లిణ్మాత్రస్య యథా స్యాత్। యోఽపి పరోక్షే విహితస్తస్యాప్యయమాదేశో భవతి।।

క్వసుశ్చ।। 3-2-107 ।।

ఛన్దసి లిటః క్వసురాదేశో భవతి। `జక్షివాన్(అ.4-7-3)। `పపివాన్(ఋ.1-61-7) । న చ భవతి--`అహం సూర్యముభయతో దదర్శ(వా.సం.8.9)। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః।।

భాషాయాం సదవసశ్రువః।। 3-2-108 ।।

సద, వస, శ్రు ఇత్యేతేభ్యః పరస్య లిటో భాషాయాం విషయే వా క్వసురాదేశో భవతి। ఆదేశవిధానాదేవ లిడపి తద్విషయోఽనుమీయతే। `ఉపసేదివాన్ కౌత్సః పాణినిమ్(మ.భా.2.115)। తేన ముక్తే యథా ప్రాప్తం ప్రత్యయా భవన్తి---ఉపాసదత్, ఉపాసీదత్,

ఉపససాద। అనూషివాన్కౌత్సః పాణినిమ్; అన్వవాత్సీత్, అన్వవసత్, అనూవాస। ఉపశుశ్రువాన్కౌత్సః పాణినిమ్, ఉపాశ్రౌషీత్, ఉపాశ్రృణోత్, ఉపశుశ్రావ।

లుఙ్లఙ్విషయే పరస్తాదనువృత్తేః క్వసుర్భవతి।।

ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ।। 3-2-109 ।।

ఉపేయివాన్ అనాశ్వాన్, అనూచాన్ ఇత్యేతే శబ్దా నిపాత్యన్తే। ఉపపూర్వాదిణః క్వసుః, ద్విర్వచనమభ్యాసదీర్ఘత్వమ్, తత్సామర్థ్యాదేకాదేశప్రతిబన్ధః, తత్ర వస్వేకాజాద్ఘసామ్(7-2-67-3096) ఇత్యనేకాచ్త్వాదిణ్న ప్రాప్నోతి, స నిపాత్యతే। అభ్యాసస్య శ్రవణం ధాతురూపస్య యణాదేశః। ఉపేయివాన్।

క్రాదినియమాత్ప్రాప్తశ్చ వస్వేకాజాద్ఘసామ్(7-2-67-3096) ఇతి ప్రతిషిద్ధః, స పునరిట్ ప్రతిప్రసూయతే, తేనాజాదౌ న భవతి---ఉపేయుషః, ఉపేయుషా।

న చాత్రోపసర్గస్తన్త్రమ్, అన్యోపసర్గపూర్వాన్నిరుపసర్గాచ్చ భవత్యేవ--సమీయివాన్, ఈయివాన్।

వావచనానువృత్తేశ్చ పూర్వవల్లఙాదయోఽపి భవన్తి। ఉపాగాత్। ఉపైత్। ఉపేయాయ।

అశ్నాతేర్నఞ్పూర్వాత్ క్వసుర్నిపాత్యతే, ఇడభావశ్చ। అనాశ్వాన్। నాశీత్। నాశ్నాత్। నాశ।

వచేరనుపూర్వాత్కర్త్తరి కానజ్నిపాత్యతే। అనూచానః। అన్వవోచత్। అన్వబ్రవీత్। అనూవాచ।।

లుఙ్।। 3-2-110 ।।

`భూతే ఇత్యేవ। భూతేఽర్థే వర్త్తమానాద్ ధాతోర్లుఙ్ ప్రత్యయో భవతి। అకార్షీత్। అహార్షీత్।

-వసతేర్లుఙ్ రాత్రివిశేషే జాగరణసన్తతౌ వక్తవ్యః-(మ.భా.2.118)। క్వ భవానుషితః ? అహమత్రావాత్సమ్।।

అనద్యతనే లఙ్।। 3-2-111 ।।

`భూతే ఇత్యేవ। `అనద్యతనే ఇతి బహువ్రీహినిర్దేశః। అవిద్యమానాద్యతనే భూతేఽర్థే వర్త్తమానాద్ధాతోర్లఙ్ ప్రత్యయో భవతి। అకరోత్। అహరత్। బహువ్రీహినిర్దేశః కిమర్థః ? అద్య హ్యో వా అభుక్ష్మహీతి వ్యామిశ్రే మా భూత్(మ.భా.2.118)।

-పరోక్షే చ లోకవిజ్ఞాతే ప్రయోక్తుర్దర్శనవిషయే లఙ్ వక్తవ్యః-(మ.భా.2.119)। అరుణద్యవనః సాకేతమ్। అరుణద్యవనో మాధ్యమికానితి।।

అభిజ్ఞావచనే లృట్।। 3-2-112 ।।

అభిజ్ఞా=స్మృతిః, తద్వచనే ఉపపదే భూతానద్యతనే లృట్ ప్రత్యయో భవతి। లఙోऽపవాదః। అభిజానాసి దేవదత్త

కశ్మీరేషు వత్స్యామః।

వచనగ్రహణం పర్యాయార్థమ్--అభిజానాసి స్మరసి బుధ్యసే చేతయసే ఇతి।

న యది।। 3-2-113 ।।

యచ్ఛబ్దసహితేऽభిజ్ఞావచన ఉపపదే లృట్ ప్రత్యయో న భవతి। పూర్వేణ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే। అభిజానాసి దేవదత్త యత్కశ్మీరేష్వవసామ। వాసమాత్రం స్మర్యతే, న త్వపరం కిఞ్చిల్లక్ష్యతే। తేనోత్తరసూత్రస్య నాయం విషయః।।

విభాషా సాకాఙ్క్షే।। 3-2-114 ।।

`యది ఇతి నానువర్త్_తే। ఉభయత్రవిభాషేయమ్, అభిజ్ఞావచనే ఉపపదే యచ్ఛబ్దసహితే కేవలే చ విభాషా లృట్ ప్రత్యయో భవతి, సాకాఙ్క్షశ్చేత్ప్రయోక్తా। లక్ష్యలక్షణయోః సమ్బన్ధే ప్రయోక్తురాకాఙ్క్షా భవతి। అభిజానాసి దేవదత్త కశ్మీరేషు వత్స్యామస్తత్రౌదనం భోక్ష్యామహే। అభిజానాసి దేవదత్త మగధేషు వత్స్యామస్తత్రౌదనం భోక్ష్యామహే। యది ఖల్వపి--అభిజానాసి దేవదత్త యత్కశ్మీరేషు వత్స్యామః, యత్తత్రౌదనం భోక్ష్యామహే। అభిజానాసి దేవదత్త యత్కశ్మీరేష్వవసామ, యత్తత్రౌదనమభుఞ్జ్మహి। వాసో లక్షణమ్, భోజనం తు లక్ష్యమ్।।

పరోక్షే లిట్।। 3-2-115 ।।

`భూతానద్యతనే ఇతి వర్త్_తే। తస్య విశేషణం పరోక్షగ్రహణమ్। భూతానద్యతనపరోక్షేऽర్థే వర్తమానాద్ధాతోర్లిట్ ప్రత్యయో భవతి।

నను చ ధాత్వర్థః సర్వః పరోక్ష ఏవ ? సత్యమేతత్। అస్తి తు లోకే ధాత్వర్థేనాऽపి కారకేషు ప్రత్యక్షాభిమానః। స యత్ర నాస్తి తత్పరోక్షమిత్యుచ్యతే। చకార। జహార। ఉత్తమవిషయేऽపి చిత్తవ్యాక్షేపాత్ పరోక్షతా సమ్భవత్యేవ, తద్యథా--సుప్తోऽహం కిల విలలాప।

-అత్యన్తాపహ్నవే చ లిడ్ వక్తవ్యః-(మ.భా.2.120)। కలిఙ్గేషు స్థితోऽసి ? నాహం కలిఙ్గాన్ జగామ। దక్షిణాపథం ప్రవిష్టోసి ? నాహం దక్షిణాపథం ప్రవివేశ।।

హశశ్వతోర్లఙ్ చ।। 3-2-116 ।।

భూతానద్యతనపరోక్షేऽర్థే లిటి ప్రాప్తే హశశ్వతోరుపపదయోర్లఙ్ ప్రత్యయో భవతి,చకారాల్లిట్ చ। ఇతి హాకరోత్। ఇతి హ చకార। శశ్వదకరోత్। శశ్వచ్చకార।।

ప్రశ్నే చాసన్నకాలే।। 3-2-117 ।।

`భూతానద్యతనపరోక్షే ఇతి వర్త్తతే। తస్య విశేషణమేతత్। ప్రష్టవ్యః=ప్రశ్నః। ఆసన్నకాలే పృచ్ఛ్యమానే భూతానద్యతనపరోక్షేఽర్థే వర్త్తమానాద్ధాతోర్లఙ్లిటౌ ప్రత్యయౌ భవతః। కశ్చిత్కఞ్చిత్పృచ్ఛతి - అగచ్ఛద్దేవదత్తః ? జగామ దేవదత్తః ? అయజద్ దేవదత్తః? ఇయాజ దేవదత్తః ?

ప్రశ్నే ఇతి కిమ్ ? జగామ దేవదత్తః। ఆసన్నకాల ఇతి కిమ్ ? భవన్తం పృచ్ఛామి। జఘాన కంసం కిల వాసుదేవః।।

లట్ స్మే।। 3-2-118 ।।

`భూతానద్యతనపరోక్షే ఇతి వర్త్తతే। స్మశబ్ద ఉపపదే భూతానద్యతనపరోక్షే లట్ ప్రత్యయో భవతి। లిటోఽపవాదః। నడేన స్మ పురాధీయతే। ఊర్ధ్వయా స్మ పురాధీయతే।।

అపరోక్షే చ।। 3-2-119 ।।

అపరోక్షే చ భూతానద్యతనేఽర్థే వర్తమానాద్ధాతోః స్మ ఉపపదే లట్ ప్రత్యయో భవతి। ఏవం స్మ పితా బ్రవీతి। ఇతి స్మోపాధ్యాయః కథయతి।।

ననౌ పృష్టప్రతివచనే।। 3-2-120 ।।

`అనద్యతనే పరోక్షే ఇతి నివృత్తమ్। భూతసామాన్యే విధిరయమ్। ననుశబ్ద ఉపపదే ప్రశ్నపూర్వకే ప్రతివచనే భూతేఽర్థే లట్ ప్రత్యయో భవతి। లుఙోఽపవాదః। అకార్షీః కటం దేవదత్త ? నను కరోమి భోః। అవోచస్తత్ర కిఞ్చిద్దేవదత్త ? నను బ్రవీమి భోః।

పృష్టప్రతివచన ఇతి కిమ్ ? నన్వకార్షీన్మాణవకః।।

నన్వోర్విభాషా।। 3-2-121 ।।

`భూతే ఇత్యేవ। నశబ్దే నుశబ్దే చోపపదే పృష్టప్రతివచనే విభాషా లట్ ప్రత్యయో భవతి భూతే। అకార్షీః కటం దేవదత్త ? న కరోమి భోః। నాకార్షమ్। అహం ను కరోమి। అహం న్వకార్షమ్।।

పురి లుఙ్ చాస్మే।। 3-2-122 ।।

అనద్యతనగ్రహణమిహ మణ్డూకప్లుత్యానువర్త్తతే। పురాశబ్ద ఉపపదే స్మశబ్దవర్జితే భూతానద్యతనేఽర్థే విభాషా లుఙ్ ప్రత్యయో భవతి లట్ చ। తాభ్యాం ముక్తే పక్షే యథావిషయమన్యేఽపి ప్రత్యయా భవన్తి। వసన్తీహ పురా ఛాత్రాః। అవాత్సుః పురా ఛాత్రాః। అవసన్నిహ పురా ఛాత్రాః। ఊషురిహ పురా ఛాత్రాః।

అస్మ ఇతి కిమ్ ? నడేన స్మ పురాధీయతే।।

వర్త్తమానే లట్।। 3-2-123 ।।

ప్రారబ్ధోఽపరిసమాప్తశ్చ వర్తమానః, తస్మిన్వర్త్తమానేఽర్థే వర్త్తమానాద్ధాతోః లట్ ప్రత్యయో భవతి। పచతి। పఠతి।।

లటః శతృశానచావప్రథమాసమానాధికరణే।। 3-2-124 ।।

లటః శతృశానచావిత్యేతావాదేశౌ భవతః, అప్రథమాన్తేన చేత్తస్య సామానాధికరణ్యం భవతి। పచన్తం దేవదత్తం పశ్య। పచమానం దేవదత్తం పశ్య। పచతా కృతమ్। పచమానేన కృతమ్।

అప్రథమాసమానాధికరణే ఇతి కిమ్ ? దేవదత్తః పచతి।

` లట్ ఇతి వర్తమానే పునర్లడ్గ్రహణమధికవిధానార్థమ్ - క్వచిత్ ప్రథమాసమానాధిరణేఽపి భవతి। సన్బ్రాహ్మణః। అస్తి బ్రాహ్మణః। విద్యతే బ్రాహ్మణః। విద్యమానో బ్రాహ్మణః। జుహ్వన్। జుహోతి। అధీయానః। అధీతే।

-మాఙ్యాక్రోశే-। మా పచన్। మా పచమానః।

కేచిద్విభాషాగ్రహణమనువర్త్తయన్తి -నన్వోర్విభాషా(3-2-121) ఇతి। సా చ వ్యవస్థితా। తత్ర యథాదర్శనం ప్రయోగా నేతవ్యాః।।

సమ్బోధనే చ।। 3-2-125 ।।

ప్రథమాసమానాధికరణార్థ ఆరమ్భః। సమ్బోధనే చ విషయే లటః శతృశానచౌ ప్రత్యయౌ భవతః। హే పచన్। హే పచమాన।।

లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః।। 3-2-126 ।।

లక్ష్యతే చిహ్న్యతే యేన తల్లక్షణమ్। జనకః=హేతుః। ధాత్వర్థవిశేషణం చైతత్। లక్షణే హేతౌ చార్థే వర్త్తమానాద్ధాతోః పరస్య లటః శతృశానచావాదేశౌ భవతః, తౌ చేల్లక్షణహేతూ క్రియావిషయౌ భవతః। లక్షణే - శయానా భుఞ్జతే యవనాః। తిష్ఠన్తోఽనుశాసతి గణకాః। హేతౌ - అర్జయన్వసతి। అధీయానో వసతి।

లక్షణహేత్వోరితి కిమ్ ? పచతి। పఠతి। క్రియాయా ఇతి కిమ్ ? ద్రవ్యగుణయోర్మా భూత్ - యః కమ్పతే సోఽశ్వత్థః। యదుత్ప్లవతే తల్లఘు। యన్నిషీదతి తద్గురు। లక్షణహేత్వోరితి నిర్దేశః పూర్వనిపాతవ్యభిచారలిఙ్గమ్।।

తౌ సత్।। 3-2-127 ।।

తౌ శతృశానచౌ సత్సంజ్ఞౌ భవతః। ` తౌ గ్రహణముపాధ్యసంసర్గార్థమ్। శతృశానజ్మాత్రస్య సంజ్ఞా భవతి। బ్రాహ్మణస్య కుర్వన్। బ్రాహ్మణస్య కుర్వాణః। బ్రాహ్మణస్య కరిష్యన్। బ్రాహ్మణస్య కరిష్యమాణః।

సత్రప్రదేశాః--పూరణగుణసుహితార్థసదవ్యయతవ్యసమానాధికరణేన(2-2-11-705) ఇత్యేవమాదయః।।

పూఙ్యజోః శానన్।। 3-2-128 ।।

పూఙో యజేశ్చ ధాతోః శానన్ ప్రత్యయో భవతి। పవమానః। యజమానః।

యది ప్రత్యయాః శానన్నాదయో న లాదేశాః, కథం సోమం పవమానో నడమాఘ్నాన ఇతి షష్ఠీప్రతిషేధః ? తృన్నితి ప్రత్యాహారనిర్దేశాత్। క్వ సంనివిష్టానాం ప్రత్యాహారః ? లటః శతృ(3-2-124-3100) ఇత్యతః ప్రభృతి ఆ ` తృనో(3-2-135-3115) నకారాత్।

-ద్విషః శతుర్వా వచనమ్-। చౌరస్య ద్విషన్। చౌరం ద్విషన్।।

తాచ్ఛీల్యవయోవచనశక్తిషు చానశ్।। 3-2-129 ।।

తాచ్ఛీల్యమ్=తత్స్వభావతా। వయః=శరీరావస్థా, యౌవనాదిః। శక్తిః=సామర్థ్యమ్। తాచ్ఛీల్యాదిషు ధాతోశ్చానశ్ ప్రత్యయో భవతి। తాచ్ఛీల్యే తావత్ - కతీహ ముణ్డయమానాః। కతీహ భూషయమాణాః। వయోవచనే - కతీహ కవచం

పర్యస్యమానాః। కతీహ శిఖణ్డం వహమానాః। శక్తౌ - కతీహ నిఘ్నానాః। కతీహ పచమానాః।।

ఇఙ్ధార్యోః శత్రకృచ్ఛ్రిణి।। 3-2-130 ।।

ఇఙో ధారేశ్చ ధాత్వోః శతృప్రత్యయో భవతి అకృచ్ఛ్రిణి కర్త్రరి। అకృచ్ఛ్రః=సుఖసాధ్యో యస్య కర్తుర్ధాత్వర్థః సోఽకృచ్ఛ్రీ। అధీయన్ పారాయణమ్। ధారయన్నుపనిషదమ్।

అకృచ్ఛ్రిణీతి కిమ్ ? కృచ్ఛ్రేణాధీతే। కృచ్ఛ్రేణ ధారయతి।।

ద్విషోఽమిత్రే।। 3-2-131 ।।

అమిత్రః=శత్రుః, అమిత్రే కర్త్రరి ద్విషేర్ధాతోః శతృప్రత్యయో భవతి। ద్విషన్, ద్విషన్తౌ, ద్విషన్తః।

అమిత్రే ఇతి కిమ్। ద్వేష్టి భార్యా పతిమ్।।

సుఞో యజ్ఞసంయోగే।। 3-2-132 ।।

యజ్ఞేన సంయోగో యజ్ఞసంయోగః। యజ్ఞసంయుక్తేఽభిషవే వర్త్రమానాత్సునోతేర్ధాతోః శతృప్రత్యయో భవతి। సున్వన్తః। సర్వే యజమానాః సత్త్రిణ ఉచ్యన్తే। సంయోగగ్రహణం ప్రధానకర్తృప్రతిపత్త్యర్థమ్, యాజకేషు మా భూత్।

యజ్ఞసంయోగ ఇతి కిమ్ ? సునోతి సురామ్।।

అర్హః ప్రశంసాయామ్।। 3-2-133 ।।

ప్రశంసా=స్తుతిః। అర్హతేర్ధాతోః ప్రశంసాయాం శతృప్రత్యయో భవతి। అర్హన్నిహ భవాన్విద్యామ్। అర్హన్నిహ భవాన్పూజామ్।

ప్రశంసాయామితి కిమ్ ? అర్హతి చౌరో వధమ్।।

ఆ క్వేస్తచ్ఛీలతద్ధర్మతత్సాధుకారిషు।। 3-2-134 ।।

భ్రాజభాసభాషదీపజీవమీలపాడామన్యతరస్యామ్(3-2-177-3157) ఇతి క్విపం వక్ష్యతి। ఆ ఏతస్మాత్ క్విపస్సంశబ్దాద్యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామస్తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు తే వేదితవ్యాః। అభివిధౌ చాయమాఙ్, తేన క్విపోఽప్యయమర్థనిర్దేశః।

తదితి ధాత్వర్థః శీలాదివిశేషణత్వేన నిర్దిశ్యతే। తచ్ఛీలః= యః స్వభావతః ఫలనిరపేక్షస్తత్ర ప్రవర్త్తతే। తద్ధర్మా=తదాచారః, యః స్వధర్మే మమాయమితి ప్రవర్త్తతే వినాపి శీలేన। తత్సాధుకారీ=యో ధాత్వర్థం సాధు కరోతి। ఉత్తరత్రైవోదాహరిష్యామః।।

తృన్।। 3-2-135 ।।

సర్వధాతుభ్యస్తృన్ప్రత్యయో భవతి తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు। తకారః స్వరార్థః। తచ్ఛీలే తావత్ - కర్తా కటాన్। వదితా జనాపవాదాన్। తద్ధర్మణి - ముణ్డయితారః శ్రావిష్ఠాయనా భవన్తి వధూమూఢామ్। అన్నమపహర్త్తార ఆహ్వరకా భవన్తి శ్రాద్ధే సిద్ధే। ఉన్నేతారస్తౌల్వలాయనా భవన్తి పుత్రే జాతే। తత్సాధుకారిణి - కర్తా కటమ్। గన్తా ఖేటమ్।

-తృన్విధావృత్విక్షు చానుపసర్గస్య-(మ.భా.2.130)। హోతా। పోతా। అనుపసర్గస్యేతి కిమ్ ? ఉద్గాతా। ప్రతిహర్తా। తృజేవ భవతి। స్వరే విశేషః।

- నయతేః షుక్ చ-(మ.భా.2.130)। నేష్టా।

- త్విషేర్దేవతానామకారశ్చోపధాయా అనిట్త్వం చ-(మ.భా.2.131)। త్వష్టా।

- క్షదేశ్చ నియుక్తే-(మ.భా.2.131)। క్షత్తా। క్వచిదధికృత ఉచ్యతే।

- ఛన్దసి తృచ్చ-(మ.భా.2.131)। `క్షత్తృభ్యః సంగ్రహీతృభ్యః(వా.సం.16.26) స్వరే విశేషః।।

అలంకృఞ్నిరాకృఞ్ప్రజనోత్పచోత్పతోన్మదరుచ్యపత్రపవృతువృధుసహచర ఇష్ణుచ్।। 3-2-136 ।।

అలఙ్కృఞాదిభ్యో ధాతుభ్యస్తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు ఇష్ణుచ్ ప్రత్యయో భవతి। అలఙ్కరిష్ణుః। నిరాకరిష్ణుః। ప్రజనిష్ణుః। ఉత్పచిష్ణుః। ఉత్పతిష్ణుః। ఉన్మదిష్ణుః। రోచిష్ణుః। అపత్రపిష్ణుః। వర్తిష్ణుః। వర్ధిష్ణుః। సహిష్ణుః। చరిష్ణుః।

-అలంకృఞో మణ్డనార్థాద్యుచః పూర్వవిప్రతిషేధేనేష్ణుజ్వక్తవ్యః-।।

ణేశ్ఛన్దసి।। 3-2-137 ।।

ణ్యన్తాద్ధాతోశ్ఛన్దసి విషయే తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు ఇష్ణుచ్ ప్రత్యయో భవతి। `దృషదం ధారయిష్ణవః(శాం.ఆ.12.2)। `వీరుధః పారయిష్ణవః(ఋ.1-97-3)।।

భువశ్చ।। 3-2-138 ।।

భవతోర్ధాతోశ్ఛన్దసి విషయే తచ్ఛీలాదిష్విష్ణుచ్ ప్రత్యయో భవతి। `భవిష్ణుః(మై.సం.1-8-1)। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః। చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః। భ్రాజిష్ణునా లోహితచన్దనేన।।

గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నుః।। 3-2-139 ।।

`ఛన్దసి ఇతి నివృత్తమ్। గ్లా, జి, స్థా---ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యశ్చకారాద్భువశ్చ తచ్ఛీలాదిషు గ్స్నుః ప్రత్యయో భవతి। గ్లాస్నుః। జిష్ణుః। స్థాస్నుః। భూష్ణుః।

గిచ్చాయం ప్రత్యయో న కిత్। తేన స్థ ఈకారో న భవతి। క్ఙితి చ(1-1-5-2217) ఇత్యత్ర గకారోఽపి చర్త్వభూతో నిర్దిశ్యతే, తేన గుణో న భవతి। శ్ర్యుకః కితి(7-2-11-2381) ఇత్యత్రాపి గకారో నిర్దిశ్యతే, తేన భువ ఇడ్ న భవతి।।

`క్స్నోర్గిత్త్వాన్న స్థ ఈకారః కఙితోరీత్వశాసనాత్।

గుణాభావస్త్రిషు స్మార్యః శ్ర్యుకోఽనిట్త్వం గకోరితోః।।(మ.భా.2.132)

-దంశేశ్ఛన్దస్యుపసఙ్ఖ్యానమ్-। `దఙ్క్ణవః పశవః(వా.సం.15-15-3)।।

త్రసిగృధిధృషిక్షిపేః క్నుః।। 3-2-140 ।।

త్రసాదిభ్యో ధాతుభ్యస్తచ్ఛీలాదిషు క్నుః ప్రత్యయో భవతి। త్రస్నుః। గృధ్నుః। ధృష్ణుః। క్షిప్నుః।।

శమిత్యష్టాభ్యో ఘినుణ్।। 3-2-141 ।।

`ఇతి శబ్ద ఆద్యర్థే। శమాదిభ్యో ధాతుభ్యోఽష్టాభ్యస్తచ్ఛీలాదిషు ఘినుణ్ ప్రత్యయో భవతి। `శమ ఉపశమే(ధా.పా.1202) ఇత్యతః ప్రభృతి `మదీ హర్షే(ధా.పా.1209) ఇత్యేవమన్తః శమాదిర్దివాద్యన్తర్గణః। ఘకార ఉత్తరత్ర కుత్వార్థః। ఉకార ఉచ్చారణార్థః। ణకారో వృద్ధ్యర్థః।

శమీ। తమీ। దమీ। శ్రమీ। భ్రమీ। క్లమీ। ప్రమాదీ। ఉన్మాదీ। అష్టాభ్య ఇతి కిమ్ ? అసితా।।

సమ్పృచానురుధాఙ్యమాఙ్యసపరిసృసంసృజపరిదేవిసంజ్వరపరిక్షిపపరిరటపరివదపరిదహపరిముహదుషద్విషద్రుహదుహయుజాక్రీడవివిచత్యజరజభజాతిచరాపచరాముషాభ్యాహనశ్చ।। 3-2-142 ।।

ఘినుణను వర్తతే। సమ్పృచాదిభ్యో ధాతుభ్యో ఘినుణ్ భవతి తచ్ఛీలాదిషు। `పృచీ సమ్పర్కే(ధా.పా.1463) ఇతి రుధాదిర్గృహ్యతే, న త్వదాదిర్లుగ్వికరణత్వాత్। పరిదేవిర్భ్వాదిర్గృహ్యతే - `దేవృ దేవనే(ధా.పా.500) ఇతి। `క్షిప ప్రేరణే(ధా.పా.1122-1286)

దివాదిస్తుదాదిశ్చ సామాన్యేన గృహ్యతే। `యుజ సమాధౌ(ధా.పా.1178) దివాదిః, `యుజిర్ యోగే(ధా.పా.1445) రుధాదిః,ద్వయోరపి గ్రహణమ్। `రఞ్జ రాగే(ధా.పా.1168) ఇత్యస్య నిపాతనాదనునాసికలోపః। సమ్పర్కీ। అనురోధీ। ఆయామీ। ఆయాసీ। పరిసారీ। సంసర్గీ। పరిదేవీ। సంజ్వారీ। పరిక్షేపీ। పరిరాటీ। పరివాదీ। పరిదాహీ। పరిమోహీ। దోషీ। ద్వేషీ। ద్రోహీ। దోహీ। యోగీ। ఆక్రీడీ। వివేకీ। త్యాగీ। రాగీ। భాగీ। అతిచారీ। అపచారీ। ఆమోషీ। అభ్యాఘాతీ।।

వౌ కషలసకత్థస్రమ్భః।। 3-2-143 ।।

`కష హింసార్థః(ధా.పా.685) `లస శ్లేషణక్రీడనయోః(ధా.పా.714),`కత్థ శ్లాఘాయామ్(ధా.పా.37),`స్రమ్భు విశ్వాసే(ధా.పా.757)ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యో విశబ్ద ఉపపదే ఘినుణ్ ప్రత్యయో భవతి। వికాషీ। విలాసీ। వికత్థీ। విస్రమ్భీ।।

అపే చ లషః।। 3-2-144 ।।

`లష కాన్తౌ(ధా.పా.889)అస్మాద్ధాతోరప ఉపపదే, చకారాద్వౌ చ ఘినుణ్ భవతి। అపలాషీ। విలాషీ।।

ప్రే లపసృద్రుమథవదవసః।। 3-2-145 ।।

`ప్ర ఉపపదే లపాదీభ్యో ఘినుణ్ భవతి। ప్రలాపీ। ప్రసారీ। ప్రద్రావీ। ప్రమాథీ। ప్రవాదీ। ప్రవాసీ। వస ఇతి `వస నివాసే(ధా.పా.1006) ఇత్యస్య గ్రహణమ్, నాచ్ఛాదనార్థస్య; లుగ్వికరణత్వాత్।।

నిన్దహింసక్లిశఖాదవినాశపరిక్షిపపరిరటపరివాదివ్యాభాషాసూయో వుఞ్।। 3-2-146 ।।

నిన్దాదిభ్యో ధాతుభ్యస్తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి। పఞ్చమ్యర్థే ప్రథమా। `క్లిశ ఉపతాపే(ధా.పా.1162),`క్లిశూ విబాధనే(ధా.పా.1523)-ద్వయోరపి గ్రహణమ్। నిన్దకః। హింసకః। క్లేశకః। ఖాదకః।

వినాశకః। పరిక్షేపకః। పరిరాటకః। పరివాదకః। వ్యాభాషకః। అసూయకః।

ణ్వులైవ సిద్ధే వుఞ్విధానం జ్ఞాపనార్థమ్--తాచ్ఛీలికేషు వాఽసరూపన్యాయేన తృజాదయో న భవన్తీతి(మ.భా.2.133)।।

దేవిక్రుశోశ్చోపసర్గే।। 3-2-147 ।।

దేవయతేః క్రుశేశ్చోపసర్గే ఉపపదే వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి। ఆదేవకః, పరిదేవకః। ఆక్రోశకః, పరిక్రోశకః।

ఉపసర్గ ఇతి కిమ్ ? దేవయితా। క్రోష్టా।।

చలనశబ్దార్థాదకర్మకాద్యుచ్।। 3-2-148 ।।

చలనార్థేభ్యః శబ్దార్థేభ్యశ్చాకర్మకేభ్యో ధాతుభ్యస్తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు యుచ్ప్రత్యయో భవతి। చలనః। చోపనః। శబ్దార్థేభ్యః - శబ్దనః। రవణః।

అకర్మకాదితి కిమ్ ? పఠితా విద్యామ్।।

అనుదాత్తేతశ్చ హలాదేః।। 3-2-149 ।।

అనుదాత్తేద్యో ధాతుః హలాదిరకర్మకః తతశ్చ యుచ్ ప్రత్యయో భవతి। వర్త్తనః। వర్ద్ధనః।

అనుదాత్తేత ఇతి కిమ్ ? భవితా। హలాదేరితి కిమ్ ? ప్రధితా। ఆదిగ్రహణం కిమ్ ? జుగుప్సనః। మీమాంసనః। అకర్మకాదిత్యేవ - వసితా వస్త్రమ్।।

జుచఙ్క్రమ్యదన్ద్రమ్యసృగృధిజ్వలశుచలషపతపదః।। 3-2-150 ।।

జుప్రభృతిభ్యో ధాతుభ్యో యుచ్ ప్రత్యయో భవతి తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు। `జు ఇతి సౌత్రో ధాతుః। జవనః। చఙ్క్రమణః। దన్ద్రమణః। సరణః। గర్ద్ధనః। జ్వలనః। శోచనః। లషణః। పతనః। పదనః।

చలనార్థానాం పదేశ్చ గ్రహణం సకర్మకార్థమిహ। జ్ఞాపనార్థం చ పదిగ్రహణమన్యే వర్ణయన్తి - తాచ్ఛీలికేషు మిథో వాఽసరూపవిధిర్నాస్తీతి। తేనాలఙ్కృఞిష్ణుచ్న భవతి - అలఙ్కర్త్తేతి। తథా హి - పదేరుకఞా విశేషవిహితేన సామాన్యవిహితస్య యుచోఽసరూపత్వాత్సమావేశో భవేదేవ, కిమనేన విధానేన! జ్ఞాపనార్థం పునర్విధీయతే। ప్రాయికం చైతద్ జ్ఞాపనమ్। క్వచిత్సమావేశ ఇష్యత ఏవ - గన్తా ఖేటం వికత్థనః।।

క్రుధమణ్డార్థేభ్యశ్చ।। 3-2-151 ।।

`క్రుధ కోపే(ధా.పా.1190),`మడి భూషాయామ్(ధా.పా.1588)ఇత్యేతదర్థేభ్యశ్చ ధాతుభ్యో యుచ్ ప్రత్యయో భవతి। క్రోధనః। రోషణః। మణ్డనః। భూషణః।।

న యః।। 3-2-152 ।।

యకారాన్తాద్ధాతోర్యుచ్ ప్రత్యయో న భవతి। పూర్వేణ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే। క్నూయితా। క్ష్మాయితా।।

సూదదీపదీక్షశ్చ।। 3-2-153 ।।

సూద్, దీప, దీక్ష ఇత్యేతేభ్యశ్చ యుచ్ ప్రత్యయో న భవతి। అనుదాత్తేత్త్వాత్ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే। సూదితా। దీపితా। దీక్షితా।

నను చ దీపేర్విశేషవిహితో రప్రత్యయో దృశ్యతే నమికమ్పిస్మ్యజసకమహింసదీపో రః(3-2-167-3147) ఇతి, స ఏవ బాధకో భవిష్యతి, కిం ప్రతిషేధేన ? వాఽసరూపేణ యుజపి ప్రాప్నోతి।

తాచ్ఛీలికేషు చ వాఽసరూపవిధిర్నాస్తీతి ప్రాయికమేతదిత్యుక్తమ్। తథా చ సమావేశో దృశ్యతే। కమ్రా యువతిః। కమనా యువతిః। కమ్ప్రా శాఖా। కమ్పనా శాఖేతి।

సూదేర్యుచి ప్రతిషిద్ధే కథం మధుసూదనః, రిపుసూదన ఇతి ? అనిత్యోఽయం ప్రతిషేధ ఇతి యోగవిభాగాద్విజ్ఞాయతే।

అథ వా - నన్ద్యాదిషు మధుసూదనాదయో ద్రక్ష్యన్తే। కృత్యల్యుటో బహులమ్(3-3-113-2841) ఇతి ల్యుడన్తో వా।।

లషపతపదస్థాభూవృషహనకమగమశౄభ్య ఉకఞ్।। 3-2-154 ।।

లషాదిభ్యో ధాతుభ్యస్తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు ఉకఞ్ ప్రత్యయో భవతి। అపలాషుకం వృషలసఙ్గతమ్। ప్రపాతుకా గర్భా భవన్తి। ఉపపాదుకం సత్త్వమ్। ఉపస్థాయుకా ఏనం పశవో భవన్తి। ప్రభావుకమన్నం భవతి। ప్రవర్షుకాః పర్జన్యాః। ఆఘాతుకం పాకలికస్య మూత్రమ్। కాముకా ఏనం స్త్రియో భవన్తి। ఆగాముకం వారాణసీం రక్ష ఆహుః। కింశారుకం తీక్ష్ణమాహుః।।

జల్పభిక్షకుట్టలుణ్టవృజః షాకన్।। 3-2-155 ।।

జల్పాదిభ్యో ధాతుభ్యస్తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు షాకన్ ప్రత్యయో భవతి। షకారో ఙీషర్థః। జల్పాకః। భిక్షాకః। కుట్టాకః। లుణ్టాకః। వరాకః। వరాకీ।।

ప్రజోరినిః।। 3-2-156 ।।

ప్రపూర్వాజ్జవతేః తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు ఇనిః ప్రత్యయో భవతి। ప్రజవీ। ప్రజవినౌ।।

జిదృక్షివిశ్రీణ్వమావ్యథాభ్యమపరిభూప్రసూభ్యశ్చ।। 3-2-157 ।।

`జి జయే(ధా.పా.561),`దృఙ్ ఆదరే(ధా.పా.1412); `క్షి క్షయే(ధా.పా.236),`క్షి నివాసగత్యోః(ధా.పా.1408)-ఇతి ద్వయోరపి గ్రహణమ్। ప్రసూ ఇతి `షూ ప్రేరణే(ధా.పా.1409) ఇత్యస్య గ్రహణమ్। జిప్రభృతిభ్యో ధాతుభ్య ఇనిః ప్రత్యయో భవతి తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు। జయీ। దరీ। క్షయీ। విశ్రయీ। అత్యయీ। వమీ। అవ్యథీ। అభ్యమీ। పరిభవీ। ప్రసవీ।।

స్పృహిగృహిపతిదయినిద్రాతన్ద్రాశ్రద్ధాభ్య ఆలుచ్।। 3-2-158 ।।

`స్పృహ ఈప్సాయామ్(ధా.పా.1872),`గ్రహ గ్రహణే(ధా.పా.1900),`పత గతౌ(ధా.పా.1862) చురాదావదన్తాః పఠ్యన్తే; `దయ దానగతిరక్షణేషు(ధా.పా.481),`ద్రా కుత్సాయాం గతౌ(ధా.పా.1055) నిపూర్వస్తత్పూర్వశ్చ, తదో నకారాన్తతా చ నిపాత్యతే; `డుధాఞ్(ధా.పా.1093) శ్రత్పూర్వః ఇత్యేతేభ్యస్తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు ఆలుచ్ ప్రత్యయో భవతి। స్పృహయాలుః। గృహయాలుః। పతయాలుః। దయాలుః। నిద్రాలుః। తన్ద్రాలుః। శ్రద్ధాలుః।

-ఆలుచి శీఙో గ్రహణం కర్తవ్యమ్-(మ.భా.2.134)। శయాలుః।।

దాధేట్సిశదసదో రుః।। 3-2-159 ।।

దా, ధేట్, సి, శద్, సద ఇత్యేతేభ్యో రుః ప్రత్యయో భవతి। దారుః। ధారుర్వత్సో మాతరమ్। న లోకావ్యయనిష్ఠా ఖలర్థతృనామ్(2-3-69-627) ఇత్యుకారప్రశ్లేషాత్ షష్ఠీ న భవతి। సేరుః। శద్రుః। సద్రుః।।

సృఘస్యదః క్మరచ్।। 3-2-160 ।।

సృ, ఘసి, అద్ ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యః తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు క్మరచ్ ప్రత్యయో భవతి। సృమరః। ఘస్మరః। అద్మరః।।

భఞ్జభాసమిదో ఘురచ్।। 3-2-161 ।।

భఞ్జ,భాస, మిద ఇత్యేతేభ్యో ఘురచ్ ప్రత్యయో భవతి తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు। భఙ్గురం కాష్ఠమ్। ఘిత్వాత్కుత్వమ్। భాసురం జ్యోతిః। మేదురః పశుః। భఞ్జేః కర్మకర్త్_రి ప్రత్యయః, స్వభావాత్।।

విదిభిదిచ్ఛిదేః కురచ్।। 3-2-162 ।।

జ్ఞానార్థస్య విదేర్గ్రహణమ్, న లాభాద్యర్థస్య(ధా.పా.1433); స్వభావాత్। విదాదిభ్యో ధాతుభ్యః తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు కురచ్ ప్రత్యయో భవతి। విదురః పణ్డితః। భిదురం కాష్ఠమ్। ఛిదురా రజ్జుః। భిదిచ్ఛిద్యోః కర్మకర్తరి ప్రయోగః।

-వ్యధేః సమ్ప్రసారణం కురచ్చ వక్తవ్యః- విధురః।।

ఇణ్నశ్జిసర్త్_భ్యః క్వరప్।। 3-2-163 ।।

ఇణ్, నశ్,జి, సర్త్_ ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యస్తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు క్వరప్ ప్రత్యయో భవతి। పకారస్తుగర్థః। ఇత్వరః, ఇత్వరీ। నశ్వరః, నశ్వరీ। జిత్వరః, జిత్వరీ। సృత్వరః, సృత్వరీ। నేడ్ వశి కృతి(7-2-8-2981) ఇతీట్ప్రతిషేధః।।

గత్వరశ్చ।। 3-2-164 ।।

`గత్వర ఇతి నిపాత్యతే। గమేరనునాసికలోపః క్వరప్ప్రత్యయశ్చ। గత్వరః। గత్వరీ।।

జాగురూకః।। 3-2-165 ।।

జాగర్త్_రూకః ప్రత్యయో భవతి తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు। జాగరూకః।।

యజజపదశాం యఙః।। 3-2-166 ।।

యజాదీనాం యఙ్_నామూకః ప్రత్యయో భవతి తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు। యాయజూకః। జఞ్జపూకః। దన్దశూకః।।

నమికమ్పిస్మ్యజసకమహింసదీపో రః।। 3-2-167 ।।

నమ్యాదిభ్యో ధాతుభ్యస్తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు రః ప్రత్యయో భవతి। నమ్రం కాష్ఠమ్। కమ్ప్రా శాఖా। స్మేరం ముఖమ్। అజస్రం జుహోతి। కమ్రా యువతిః। హింస్రం రక్షః। దీప్రం కాష్ఠమ్। అజస్రమితి`జసు మోక్షణే(ధా.పా.1212) నఞ్పూర్వో

రప్రత్యయాన్తః క్రియాసాతత్యే వర్తతే।।

సనాశంసభిక్ష ఉః।। 3-2-168 ।।

సన్నితి సన్ప్రత్యయాన్తో గృహ్యతే, న సనిర్ధాతుః; అనభిధానాత్, వ్యాప్తిన్యాయాద్వా। సన్నన్తేభ్యో ధాతుభ్య ఆశంసేర్భిక్షేశ్చ తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు ఉః ప్రత్యయో భవతి। చికీర్షుః। జిహీర్షుః। ఆశంసుః। భిక్షుః। `ఆఙః శసి ఇచ్ఛాయామ్(ధా.పా.629) ఇత్యస్య గ్రహణమ్, న శంసేః స్తుత్యర్థస్య(ధా.పా.728)।।

క్యాచ్ఛన్దసి।। 3-2-170 ।।

`క్య ఇతి క్యచ్క్యఙ్క్యషాం సామాన్యేన నిర్దేశః। క్యప్రత్యాన్తాద్ధాతోశ్ఛన్దసి విషయే తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు ఉకారప్రత్యయో భవతి। `మిత్రయుః(మై.సం.2-6-12)। న ఛన్దస్యపుత్రస్య(7-4-35-3588)ఇతి ప్రతిషేధాన్న దీర్ఘః।`సంస్వేదయుః(మై.సం.4-12-2.44)। `సుమ్నయుః(ఋ.1-79-10)।

ఛన్దసీతి కిమ్ ? మిత్రీయితా।

ఆదృగమహనజనః కికినౌ లిట్ చ।। 3-2-171 ।।

ఆకారాన్తేభ్యః ఋవర్ణాన్తేభ్యః గమ హన జన ఇత్యేతేభ్యశ్చ ఛన్దసి తచ్ఛీలాదిషు కికినౌ ప్రత్యయౌ భవతః। లిడ్వచ్చ తౌ భవతః। ఆత్ ఇతి తకారో ముఖసుఖార్థః,న త్వయం తపరః మా భూత్తాదపి పరః తపరః ఇతి ఋకారే తత్కాలగ్రహణమ్। `పపిః సోమం దదిర్గాః(ఋ.6-23-4)। `దదథుః మిత్రావరుణా తతురిమ్(ఋ.4-39-2)మిత్రావరుణౌ తతురిః। `దూరే హ్యధ్వా జగురిః(ఋ.10-108-1)`జగ్మిర్యువా(ఋ.7-20-1)`ఘ్నిర్వృత్రమ్(ఋ.9-61-20)`జజ్ఞిబీజమ్(త్రై.సం.7-5-20.1) అథ కిమర్థం కిత్వమ్, యావతా అసంయోగాల్లిట్ కిత్(1-2-5-2242) ఇతి కిత్త్వం సిద్ధమేవ ? ఋచ్ఛత్యౄతామ్(7-4-11-2383) ఇతి లిటి గుణః ప్రతిషేధవిషయ ఆరభ్యతే, తస్యాపి బాధనార్థం కిత్త్వమ్।

?-కికినవుత్సర్గశ్ఛన్దసి సదాదిభ్యో దర్శనాత్-(మ.భా.2.135)।` సేదిః(త్రై.ఆ.4-22-1)।` నేమిః(ఋ.2-5-3)

-భాషాయాం ధాఞ్కృఞ్సృజనిగమినమిభ్యః కికినౌ వక్తవ్యౌ-(మ.భా.2.135)। దధిః। చక్రిః। సస్రిః। జజ్ఞిః। జగ్మిః। నేమిః।

-సహివహిచలిపతిభ్యో యఙన్తేభ్యః కికినౌ వక్తవ్యౌ-।దీర్ఘోఽకితః(7-4-83-2632)। సాసహిః। వావహిః। చాచలిః। పాపతిః।।

స్వపితృషోర్నజిఙ్।। 3-2-172 ।।

`ఛన్దసి ఇతి నివృత్తమ్। స్వపేస్తృషేశ్చ తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు నజిఙ్ ప్రత్యయో భవతి। స్వప్నక్। తృష్ణక్।

-ధృషేశ్చేతి వక్తవ్యమ్-। ధృష్ణక్।।

శౄవన్ద్యోరారుః।। 3-2-173 ।।

`శౄ హింసాయామ్(ధా.పా.1489),`వది అభివాదనస్తుత్యోః(ధా.పా.11)ఇత్యేతాభ్యాం ధాతుభ్యాం తచ్ఛీలాదిషు కర్తృష్వారుః ప్రత్యయో భవతి। శరారుః। వన్దారుః।।

భియః క్రుక్లుకనౌ।। 3-2-174 ।।

`ఞిభీ భయే(ధా.పా.1085)ఇత్యస్మాద్ధాతోః తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు క్రుక్లుకనౌ ప్రత్యయౌ భవతః। భీరుః। భీలుకః।

-క్రుకన్నపి వక్తవ్యః-(మ.భా.2.135)। భీరుకః।।

స్థేశభాసపిసకసో వరచ్।। 3-2-175 ।।

`ష్ఠా గతినివృత్తౌ(ధా.పా.929),`ఈశ ఐశ్వర్యే(ధా.పా.1021),`భాసృ దీప్తౌ(ధా.పా.624),`పిసృ పేసృ గతౌ(ధా.పా.719-720),`కస గతౌ(ధా.పా.861) ఇత్యేతేభ్యస్తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు వరచ్ ప్రత్యయో భవతి। స్థావరః। ఈశ్వరః। భాస్వరః। పేస్వరః। వికస్వరః।।

యశ్చ యఙః।। 3-2-176 ।।

`యా ప్రాపణే(ధా.పా.1050)ఇత్యస్మాద్యఙన్తాత్తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు వరచ్ ప్రత్యయో భవతి। యాయావరః।

భ్రాజభాసధుర్విద్యుతోర్జిపౄజుగ్రావస్తువః క్విప్।। 3-2-177 ।।

భ్రాజాదిభ్యో ధాతుభ్యస్తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు క్విప్ ప్రత్యయో భవతి। విభ్రాట్, విభ్రాజౌ, విభ్రాజః। భాః, భాసౌ,

భాసః। ధూః ధురౌ, ధురః। విద్యుత్, విద్యుతౌ, విద్యుతః। ఊర్క్, ఊర్జౌః ఊర్జః। పూః పురౌ, పురః।

-జవతేర్దీర్ఘశ్చ నిపాత్యతే-। జూః జువౌ, జువః। గ్రావస్తుత్, గ్రావస్తుతౌ, గ్రావస్తుతః।

కిమర్థమిదముచ్యతే, యావతా అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే(3-2-75-2980)క్విప్ చ(3-2-76-2983) ఇతి క్విప్సిద్ధ ఏవ ? తాచ్ఛీల్యాదిష్వర్థేషు తృన్నాదిభిర్బాధ్యేత। వాఽసరూపవిధిర్నాస్తీత్యుక్తమ్। అథ తు ప్రాయికమేతత్ ? తతస్తస్యైవాయం ప్రపఞ్చః।।

అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే।। 3-2-178 ।।

అన్యేభ్యోఽపి ధాతుభ్యస్తాచ్ఛీలికేషు క్విప్ ప్రత్యయో దృశ్యతే। యుక్। ఛిత్। భిత్। దృశిగ్రహణం విధ్యన్తరోపసఙ్గ్రహార్థమ్। క్వచిద్దీర్ఘః, క్వచిద్ద్విర్వచనమ్, క్వచిత్సమ్ప్రసారణమ్, క్వచిదసమ్ప్రసారణమ్। తథా చాహ -

-క్విబ్వచిప్రచ్ఛ్యాయతస్తుకటప్రుజుశ్రీణాం దీర్ఘోఽసమ్ప్రసారణం చ-(మ.భా.2.136)।

వచి - వాక్। ప్రచ్ఛి - శబ్దప్రాట్। ఆయతస్తూః। కటప్రూః। జూః। శ్రీః। జుగ్రహణేనాత్ర నార్థః; భ్రాజాదిసూత్ర ఏవ గృహీతత్వాత్।

-ద్యుతిగమిజుహోతీనాం ద్వే చ-(మ.భా.2.136)। దిద్యుత్। జగత్।

-జుహోతేర్దీర్ఘశ్చ-(మ.భా.2.136)। జుహూః।

-`దృ భయే(ధా.పా.809) ఇత్యస్య హ్రస్వశ్చ ద్వే చ-(మ.భా.2.136)। దదృత్।

-ధ్యాయతేః సమ్ప్రసారణం చ-(మ.భా.2.136)। ధీః।।

భువః సంజ్ఞాన్తరయోః।। 3-2-179 ।।

భవతేర్ధాతోః సంజ్ఞాయామన్తరే చ గమ్యమానే క్విప్ ప్రత్యయో భవతి। విభూర్నామ కశ్చిత్। అన్తరే - ప్రతిభూః। ధనికాధమర్ణయోరన్తరే యస్తిష్ఠతి స ప్రతిభూరుచ్యతే।

విప్రసమ్భ్యో డ్వసంజ్ఞాయామ్।। 3-2-180 ।।

`భువః ఇతి వర్త్తతే। వి, ప్ర, సమ్ ఇత్యేవమ్పూర్వాద్ భవతేర్ధాతోః డుప్రత్యయో భవతి, న చేత్సంజ్ఞా గమ్యతే। విభుః సర్వగతః। ప్రభుః స్వామీ। సమ్భుర్జనితా।

అసంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? విభూర్నామ కశ్చిత్।

-డుప్రకరణే మితద్రవాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానమ్-(మ.భా.2.136)। మితం ద్రవతి మితద్రుః। శమ్భుః।

ధః కర్మణి ష్ట్రన్।। 3-2-181 ।।

ధయతేర్దధాతేశ్చ కర్మణి కారకే ష్ట్రన్ప్రత్యయో భవతి। షకారో ఙీషర్థః। ధయన్తి తాం దధతి వా భైషజ్యార్థమితి ధాత్రీ। స్తనదాయినీ ఆమలకీ చోచ్యతే।।

దామ్నీశసయుయుజస్తుతుదసిసిచమిహపతదశనహః కరణే।। 3-2-182 ।।

`దాప్ లవనే(ధా.పా.1060),`ణీఞ్ ప్రాపణే(ధా.పా.902),`శసు హింసాయామ్(ధా.పా.727),`యు మిశ్రణే,`యుజిర్ యోగే(ధా.పా.1445),`ష్టుఞ్ స్తుతౌ(ధా.పా.727),`తుద వ్యథనే(ధా.పా.1034),షిఞ్ బన్ధనే(ధా.పా.1249),`షిచిర్ క్షరణే(ధా.పా.1435),`మిహ సేచనే(ధా.పా.993),`పత్లృ గతౌ(ధా.పా.846),`దంశ దశనే(ధా.పా.990),`ణహ బన్ధనే(ధా.పా.1167) ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యః కరణే కారకే ష్ట్రన్ప్రత్యయో భవతి। దాత్యనేనేతి దాత్రమ్। నేత్రమ్। శస్త్రమ్। యోత్రమ్। యోక్త్రమ్। స్తోత్రమ్। తోత్రమ్। సేత్రమ్। సేక్త్రమ్। మేఢ్రమ్। పత్త్రమ్। దంష్ట్రా। ఆజాదిత్వాత్ టాప్, న జీప్।

దంశేరనునాసికలోపేన నిర్దేశో జ్ఞాపనార్థః, క్ఙితోఽన్యస్మిన్నపి ప్రత్యయే నలోపః క్వచిద్భవతీతి; తేన ల్యుట్యపి భవతి - దశనమ్। నద్ధ్రీ।

హలసూకరయోః పువః।। 3-2-183 ।।

`పూ ఇతి పూఙ్పూఞోస్సామాన్యేన గ్రహణమ్। అస్మాద్ధాతోః కరణే కారకే ష్ట్రన్ ప్రత్యయో భవతి। తచ్చేత్కరణం హలసూకరయోరవయవో భవతి। హలస్య పోత్రమ్। సూకరస్య పోత్రమ్। ముఖముచ్యతే।।

అర్తి_లూధూసూఖనసహచర ఇత్రః।। 3-2-184 ।।

`ఋ గతౌ(ధా.పా.1099),`లూఞ్ ఛేదనే(ధా.పా.1484),`ధూ విధూననే(ధా.పా.1399),`షూ ప్రేరణే(ధా.పా.1409), `ఖను అవదారణే(ధా.పా.879),`షహ మర్షణే(ధా.పా.853)

,`చర గతిభక్షణయోః(ధా.పా.559) ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యః కరణే కారకే ఇత్ర ప్రత్యయో భవతి। అరిత్రమ్। లవిత్రమ్। ధవిత్రమ్। సవిత్రమ్। ఖనిత్రమ్। సహిత్రమ్। చరిత్రమ్।।

కర్త్_రి చర్షిదేవతయోః।। 3-2-186 ।।

`పువః ఇతి వర్త్_తే। పువః కరణే కర్త్_రి చ ఇత్రప్రత్యయో భవతి। ఋషిదేవతయోర్యథాసఙ్ఖ్యం సమ్బన్ధః। ఋషౌ కరణే దేవతాయాం కర్త్_రి। పూయతేఽనేనేతి పవిత్రోఽయమృషిః। దేవతాయామ్ - `అగ్నిః పవిత్రం స మా పునాతు। వాయుః సోమః సూర్య ఇన్ద్రః పవిత్రం తే మా పునన్తుః(ని.5.5)।।

ఞీతః క్తః।। 3-2-187 ।।

`ఞి ఇద్యస్యాసౌ ఞీత్। ఞీతో ధాతోర్వర్తమానేఽర్థే క్తప్రత్యయో భవతి। భూతే నిష్ఠా విహితా, వర్తమానే న ప్రాప్నోతీతి విధీయతే। `ఞిమిదా స్నేహనే(ధా.పా.1244) మిన్నః। ఞిక్ష్విదా - క్ష్విణ్ణః। ఞిధృషా - ధృష్టః।

మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ।। 3-2-188 ।।

మతిః = ఇచ్చా। బుద్ధిః = జ్ఞానమ్। పూజా=సత్కారః, ఇత్యేతదర్థేభ్యశ్చ ధాతుభ్యో వర్త్_మానార్థే క్తప్రత్యయో భవతి। రాజ్ఞాం మతః। రాజ్ఞామిష్టః। రాజ్ఞాం బుద్ధః। రాజ్ఞాం జ్ఞాతః। రాజ్ఞాం పూజితః। రాజ్ఞామర్చితః। అనుక్తసముచ్చయార్థశ్చకారః।

`శీలితో రక్షితః క్షాన్త ఆక్రుష్టో జుష్ట ఇత్యపి।

రుష్టశ్చ రుషతిశ్చాభావభివ్యాహృత ఇత్యపి॥1॥

హృష్టతుష్టౌ తథా కాన్తస్తథోభౌ సంయతోద్యతౌ।

కష్టం భవిష్యతీత్యాహురమృతః పూర్వవత్స్మృతః॥2॥(మ.భా.2.137)

కష్ట ఇతి భవిష్యతి కాలే। అమృత ఇతి పూర్వవత్। వర్త్_మాన ఇత్యర్థః।

తథా సుప్తః, శయితః, ఆశితః, లిప్తః, తృప్తః ఇత్యేవమాదయోఽపి వర్త్_మానే ద్రష్టవ్యాః॥

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

తృతీయాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః॥

అథ తృతీయాధ్యాయే తృతీయః పాదః

ఉణాదయో బహులమ్ ।। 3-3-1 ।।

`వర్త్_మానే ఇత్యేవ, `సంజ్ఞాయామ్ ఇతి చ । ఉణాదయః ప్రత్యయా వర్త్_మానేఽర్థే సంజ్ఞాయాం విషయే బహులం భవన్తి । యతో విహితాస్తతోఽన్యత్రాపి భవన్తి । కేచిదవిహితా ఏవ ప్రయోగత ఉన్నీయన్తే । `కృవాపాజిమిస్వదిసాధ్యశూభ్య ఉణ్(ఉ.సూ.1)। కారుః, వాయుః, పాయుః, జాయుః, మాయుః, స్వాదుః, సాధుః, ఆశుః ।

`బాహులకం ప్రకృతేస్తనుదృష్టేః ప్రాయసముచ్చయనాదపి తేషామ్ ।

కార్యసశేషవిధేశ్చ తదుక్తం నైగమరూఢిభవం హి సుసాధు ।।

నామ చ ధాతుజమాహ నిరుక్తే వ్యాకరణే శకటస్య చ తోకమ్ ।

యన్న పదార్థవిశేషసముత్థం ప్రత్యయతః ప్రకృతేశ్చ తదూహ్యమ్ ।।

సంజ్ఞాసు ధాతురూపాణి ప్రత్యయాశ్చ తతః పరే ।

కార్యాద్ విద్యాదనూబన్ధమేతచ్ఛాస్త్రముణాదిషు ।।(మ.భా.2.138)

భూతేఽపి దృశ్యన్తే ।। 3-3-2 ।।

పూర్వత్ర వర్త్_మానాధికారాద్ భూతార్థమిదం వచనమ్ । భూతే కాలే ఉణాదయః ప్రత్యయా దృశ్యన్తే । వృత్తమిదం వర్త్మ । చరితం తదితి చర్మ । భసితం తదితి భస్మ ।

దృశిగ్రహణం ప్రయోగానుసారార్థమ్ ।।

భవిష్యతి గమ్యాదయః ।। 3-3-3 ।।

భవిష్యతి కాలే గమ్యాదయః శబ్దాః సాధవో భవన్తి । ప్రత్యయస్యైవ భవిష్యత్కాలతా విధీయతే, న ప్రకృతేః । గమీ గ్రామమ్ । ఆగామీ । ప్రస్థాయీ । ప్రతిరోధీ । ప్రతిబోధీ । ప్రతియోధీ । ప్రతియోగీ । ప్రతియాయీ । ఆయావీ । భావీ ।।

* అనద్యతన ఉపసఙ్ఖ్యానమ్ * (మ.భా.2.139)। శ్వో గమీ గ్రామమ్ ।।

యావత్పురానిపాతయోర్లట్ ।। 3-3-4 ।।

`భవిష్యతి ఇత్యేవ । యావత్పురాశబ్దయోర్నిపాతయోరుపపదయోర్భవిష్యతి కాలే ధాతోర్లట్ ప్రత్యయో భవతి । యావద్ భుఙ్క్తే । పురా భుఙ్క్తే ।

నిపాతయోరితి కిమ్ ? యావద్దాస్యతి తావద్భోక్ష్యతే । కరణభూతయా పురా వ్రజిష్యతి ।।

విభాషా కదాకర్హ్యోః ।। 3-3-5 ।।

కదా, కర్హి-ఇత్యేతయోరుపపదయోర్విభాషా భవిష్యతి కాలే ధాతోర్లట్ ప్రత్యయో భవతి । కదా భుఙ్క్తే, కదా భోక్ష్యతే, కదా భోక్తా । కర్హి భుఙ్క్తే, కర్హి భోక్ష్యతే। కర్హి భోక్తా ।।

కింవృత్తే లిప్సాయామ్ ।। 3-3-6 ।।

`విభాషా ఇతి వర్త్తతే । కిమో వృత్తం కింవృత్తమ్ । వృత్తగ్రహణేన తద్విభక్త్యన్తం ప్రతీయాత్ । డతరడతమౌ చేతి పరిసఙ్ఖ్యానం స్మర్యతే । కింవృత్త ఉపపదే లిప్సాయాం భవిష్యతి కాలే ధాతోర్విభాషా లట్ ప్రత్యయో భవతి । లిప్సా=లబ్ధుమిచ్ఛా, ప్రార్థనాభిలాషః । కం భవన్తో భోజయన్తి । కం భవన్తో భోజయితారః । లబ్ధుకామః పృచ్ఛతి - కతరో భిక్షాం దాస్యతి, దదాతి, దాతా వా । కతమో భిక్షాం దాస్యతి, దదాతి, దాతా వా ।

లిప్సాయామితి కిమ్ ? కః పాటలిపుత్రం గమిష్యతి ।।

లిప్స్యమానసిద్ధౌ చ ।। 3-3-7 ।।

`విభాషా ఇత్యేవ । లిప్స్యమానాత్సిద్ధి=లిప్స్యమానసిద్ధిః, లిప్స్యమానసిద్ధౌ గమ్యమానాయాం భవిష్యతి కాలే ధాతోర్విభాషా లట్ ప్రత్యయో భవతి । అకింవృత్తార్థోఽయమారమ్భః । యో భక్తం దదాతి స స్వర్గం గచ్ఛతి, యో భక్తం దాస్యతి స స్వర్గం గమిష్యతి, యో భక్తం దాతా స స్వర్గం గన్తా । లిప్స్యమానాద్భక్తాత్స్వర్గసిద్ధిమాచక్షాణో దాతారం ప్రోత్సాహయతి

।।

లోడర్థలక్షణే చ ।। 3-3-8 ।।

లోడర్థః ప్రేషాదిర్లక్ష్యతే యేన స లోడర్థలక్షణో ధాత్వర్థః, తత్ర వర్త్తమానాద్ధాతోర్భవిష్యతి కాలే విభాషా లట్ ప్రత్యయో భవతి । ఉపాధ్యాయశ్చేదాగచ్ఛతి, ఉపాధ్యాయశ్చేదాగమిష్యతి, ఉపాధ్యాయశ్చేదాగన్తా, అథ త్వం ఛన్దోఽధీష్వ, అథ త్వం వ్యాకరణమధీష్వ । ఉపాధ్యాయాగమనమధ్యయనప్రైషస్య లక్షణమ్ ।।

లిఙ్ చోర్ధ్వమౌహూర్త్తికే ।। 3-3-9 ।।

`భవిష్యతి `విభాషా `లోడర్థలక్షణే ఇతి సర్వమనువర్త్తతే । ఊర్ధ్వమౌహూర్త్తికే భవిష్యతి కాలే లోడర్థలక్షణార్థే వర్తమానాద్ధాతోర్విభాషా లిఙ్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాల్లట్ చ । ఊర్ధ్వముహూర్త్తాద్భవ ఊర్ధ్వమౌహూర్త్తికః । నిపాతనాత్సమాసః, ఉత్తరపదవృద్ధిశ్చ । భవిష్యతశ్చైతద్విశేషణమ్ । ఊర్ధ్వం ముహూర్త్తాద్=ఉపరిముహూర్త్తస్య,

ఉపాధ్యాయశ్చేదాగచ్ఛేత్ ఉపాధ్యాయశ్చేదాగచ్ఛతి ఉపాధ్యాయశ్చేదాగమిష్యతి ఉపాధ్యాయశ్చేదాగన్తా, అథ త్వం ఛన్దోఽధీష్వ, అథ త్వం వ్యాకరణమధీష్వ ।।

తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్ ।। 3-3-10 ।।

`భవిష్యతి ఇత్యేవ । క్రియార్థాయాం క్రియాయాముపపదే ధాతోర్భవిష్యతి కాలే తుమున్ణ్వులౌ ప్రత్యయౌ భవతః । భోక్తుం వ్రజతి భోజకో వ్రజతి । భుజిక్రియార్థో వ్రజిరత్రోపపదమ్ ।

క్రియాయామితి క్రిమ్ ? భిక్షిష్య ఇత్యస్య జటాః । క్రియార్థాయామితి కిమ్ ? ధావత స్తే పతిష్యతి దణ్డః ।

అథ కిమర్థం ణ్వుల్ విధీయతే, యావతా ణ్వుల్తృచౌ(3-1-1332895) ఇతి సామాన్యేన విహిత ఏవ, సోఽస్మిన్నపి విషయే భవిష్యతి ? లృటా క్రియార్థోపపదేన బాధ్యతే । వాసరూపవిధినా సోఽపి భవిష్యతి ? ఏవం తర్హ్యేతజ్జ్ఞాప్యతే,క్రియాయాముపపదే క్రియార్థాయాం వాసరూపేణ తృజాదయో న భవన్తీతి । తేన కర్తా్ వ్రజతి, విక్షిపో వ్రజతీత్యేవమాది నివర్త్యంతే ।।

భావవచనాశ్చ ।। 3-3-11 ।।

`భవిష్యతి ఇత్యేవ । భావే(3-3-183184) ఇతి ప్రకృత్య యే ఘఞాదయో విహితాస్తే చ భావవచనా భవిష్యతి కాలే క్రియాయాముపపదే క్రియార్థాయాం భవన్తి ।

కిమర్థమిదమ్, యావతా విహితా ఏవ తే ? క్రియార్థోపపదే విహితేనాస్మిన్విషయే తుమునా బాధ్యేరన్ । వాసరూపవిధిశ్చాత్ర నాస్తీత్యుక్తమ్ ।

అథ వచనగ్రహణం కిమర్థమ్ ? వాచకా యథా స్యుః । కథం చ వాచకా భవన్తి ? యాభ్యః ప్రకృతిభ్యో యేన విశేషణేన విహితా యది తాభ్యస్తథైవ భవన్తి, నాసామఞ్జస్యేనేతి । పాకాయ వ్రజతి । భూతయే వ్రజతి । పుష్టయే వ్రజతి ।।

అణ్ కర్మణి చ ।। 3-3-12 ।।

`భవిష్యతి ఇత్యేవ । చకారః సన్నియోగార్థః । ధాతోరణ్ప్రత్యయో భవతి భవిష్యతి కాలే కర్మణ్యుపపదే క్రియాయాం చ క్రియార్థాయామ్ । కర్మణ్యణ్(3-2-12913) ఇతి సామాన్యేన విహితో వాసరూపవిధేరభావాద్ ణ్వులా బాధితః పునరణ్విధీయతే, సోఽపవాదత్వాద్ ణ్వులం బాధతే, పరత్వాచ్చ కాదీన్ । తేనాపవాదవిషయేఽపి భవత్యేవ - కాణ్డలావో వ్రజతి, అశ్వదాయో వ్రజతి, గోదాయో వ్రజతి । కమ్బలదాయో వ్రజతి ।।

లృట్ శేషే చ ।। 3-3-13 ।।

`భవిష్యతి ఇత్యేవ । శేషః క్రియార్థోపపదాదన్యః । శేషే శుద్ధే భవిష్యతి కాలే చకారాత్ క్రియాయాం చోపపదే క్రియార్థాయాం ధాతోర్లృట్ ప్రత్యయో భవతి । కరిష్యామీతి వ్రజతి । హరిష్యామీతి వ్రజతి । శేషే ఖల్వపి కరిష్యతి, హరిష్యతి ।

లృటః సద్వా ।। 3-3-14 ।।

లృటః స్థానే సత్సంజ్ఞౌ శతృశానచౌ వా భవతః । వ్యవస్థితవిభాషేయమ్ । తేన యథా లటః శతృశానచౌ, తథాఽస్యాపి భవతః । అప్రథమాసమానాధికరణాదిషు నిత్యమ్ । అన్యత్ర వికల్పః - కరిష్యన్తం దేవదత్తం పశ్య, కరిష్యమాణం దేవదత్తం పశ్య । హే కరిష్యన్, హే కరిష్యమాణ । అర్జయిష్యమాణో వసతి ।

ప్రథమాసమానాధికరణే వికల్పః - కరిష్యన్దేవదత్తః, కరిష్యమాణో దేవదత్తః । కరిష్యతే, కరిష్యతి ।।

అనద్యతనే లుట్ ।। 3-3-15 ।।

`భవిష్యతి ఇత్యేవ । భవిష్యదనద్యతనేఽర్థే వర్త్_మానాద్ ధాతోర్లుట్ ప్రత్యయో భవతి । లృటోఽపవాదః । శ్వః కర్తా । శ్వో భోక్తా । `అనద్యతనే ఇతి బహువ్రీహినిర్దేశః, తేన వ్యామిశ్రే న భవతి - అద్య శ్వో వా మమిష్యతీతి ।

*పరిదేవనే శ్వస్తనీ భవిష్యదర్థే వక్తవ్యా *(మ.భా.2.143) । ఇయం ను కదా గన్తా, యైవం పాదౌ నిదధాతి । అయం కదాఽధ్యేతా, య ఏవమనభియుక్తః ।।

పదరుజవిశస్పృశో ఘఞ్ ।। 3-3-16 ।।

`భవిష్యతి ఇతి నివృత్తమ్ । ఇత ఉత్తరం త్రిష్వపి కాలేషు ప్రత్యయాః । పదాదిభ్యో ధాతుభ్యో ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । పద్యతేఽసౌ పాదః । రుజత్యసౌ రోగః । విశత్యసౌ వేశః ।

*స్పృశ ఉపతాప ఇతి వక్తవ్యమ్ *(మ.భా.2.144) । స్పృశతీతి స్పర్శ ఉపతాపః । తతోఽన్యత్ర పచాద్యచ్ భవతి - స్పర్శో దేవదత్తః । స్వరే విశేషః ।।

సృస్థిరే ।। 3-3-17 ।।

సర్తే్_ర్ధాతోః స్థిరే కర్త్_రి ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । స్థిర ఇతి కాలాన్తరస్థాయీ పదార్థ ఉచ్యతే, స చిరం తిష్ఠన్ కాలాన్తరం సరతీతి ధాత్వర్థస్య కర్తా_ యుజ్యతే । చన్దనసారః । ఖదిరసారః ।

స్థిరే ఇతి కిమ్ ? సర్తా_, సారకః ।

* వ్యాధిమత్స్యబలేష్వితి వక్తవ్యమ్ *(మ.భా.2.144) । అతీసారో వ్యాధిః । విసారో మత్స్యః । సారో బలమ్ ।।

భావే ।। 3-3-18 ।।

భావే వాచ్యే ధాతోర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । పాకః । త్యాగః । రాగః । క్రియాసామాన్యవాచీ భవతిః, తేనార్థనిర్దేశః క్రియమాణః సర్వధాతువిషయః కృతో భవతి । ధాత్వర్థశ్చ ధాతునైవోచ్యతే । యస్తస్య సిద్ధతా నామ ధర్మః, తత్ర ఘఞాదయః ప్రత్యయా విధీయన్తే ।

పుంల్లిఙ్గైకవచనం చాత్ర న తన్త్రమ్ । లిఙ్గాన్తరే వచనాన్తరేఽపి చాత్ర ప్రత్యయా భవన్త్యేవ - పక్తిః, పక్వమ్, పచనమ్ । పాకౌ, పాకా ఇతి ।।

అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్ ।। 3-3-19 ।।

కర్తృవర్జితే కారకే సంజ్ఞాయాం విషయే ధాతోర్ఘఞ్ భవతి । ప్రాస్యన్తి తం ప్రాసః । ప్రసీవ్యన్తి తం ప్రసేవః । ఆహరన్తి తస్మాద్రసమిత్యాహారః । మధురాహారః । తక్షశిలాహారః ।

అకర్త్రీతి కిమ్ ? మిషత్యసౌ మేషః । సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? కర్త్వ్యః కటః ।

చకారః సంజ్ఞావ్యభిచారార్థః । కో భవతా దాయో దత్తః । కో భవతా లాభో లబ్ధః । కారకగ్రహణం పర్యుదాసే న కర్త్వ్యమ్ ? తత్క్రియతే ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి సమాసోఽస్తీతి జ్ఞాపనార్థమ్ - ఆదేచ ఉపదేశేఽశితి(6-1-452370) ఇతి । ఇత ఉత్తరమ్ `భావే` అకర్త్రి చ కారకే ఇతి చ ద్వయమనువర్త్తే ।।

పరిమాణాఖ్యాయా సర్వేభ్యః ।। 3-3-20 ।।.

పరిమాణాఖ్యాయాం గమ్యమానాయాం సర్వేభ్యో ధాతుభ్యో ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । ఏకస్తణ్డులనిశ్చాయః । ద్వౌ శూర్పనిష్పావౌ । `కౄ విక్షేపే(ధా.పా.1410) ద్వౌ కారౌ । త్రయః కారాః । సర్వగ్రహణమపోఽపి బాధనార్థమ్ । పురస్తాదపవాదన్యాయేన(వ్యా.ప.9) హ్యచమేవ బాధేత, నాపమ్ ।

పరిమాణాఖ్యాయామితి కిమ్ ? నిశ్చయః । ఆఖ్యాగ్రహణం రూఢినిరాసార్థమ్ । తేన సఙ్ఖ్యాపి గృహ్యతే, న ప్రస్థాద్యేవ । ఘఞనుక్రమణమజపోర్విషయే, స్త్రీప్రత్యయాస్తు న బాధ్యన్తే - ఏకా తిలోచ్చిత్తిః, ద్వే ప్రసూతీ ।

*దారజారౌ కర్తరి ణిలుక్ చ *(మ.భా.2.147) దారయన్తీతి దారాః । జరయన్తీతి జారాః ।।

ఇఙశ్చ ।। 3-3-21 ।।

ఇఙో ధాతోర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । అచోఽపవాదః । అధ్యాయః । ఉపేత్యాస్మాదధీతే ఉపాధ్యాయః ।

* అపాదానే స్త్రియాముపసఙ్ఖ్యానం తదన్తాచ్చ వా ఙీష్ * (మ.భా.2.147)। ఉపాధ్యాయా, ఉపాధ్యాయీ ।

* శౄ వాయువర్ణనివృతేషు *(మ.భా.2.147) । శారో వాయుః । శారో వర్ణః । శారో నివృతమ్ ।।

`గౌరివాకృతనీశారః ప్రాయేణ శిశిరే కృశః(మ.భా.2.147) ।

ఉపసర్గే రువః ।। 3-3-22 ।।

ఉపసర్గే ఉపపదే రౌతేర్ధాతోర్ఘఞ్, ప్రత్యయో భవతి । అపోఽపవాదః సంరావః । ఉపరావః ।

ఉపసర్గ ఇతి కిమ్ ? రవః ।।

సమి యుద్రుదువః ।। 3-3-23 ।।

సమి ఉపపదే యు, ద్రు, దు ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యో ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । సంయావః । సంద్రావః । సందావః ।

సమీతి కిమ్ ? ప్రయవః ।।

శ్రిణీభువోఽనుపసర్గే ।। 3-3-24 ।।

శ్రి, ణీ, భూ ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యోఽనుపసర్గేభ్యో ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । అజపోరపవాదః । శ్రాయః । నాయః । భావః ।

అనుపసర్గ ఇతి కిమ్ ? ప్రశ్రయః । ప్రణయః । ప్రభవః । కథం ప్రభావో రాజ్ఞః ? ప్రకృష్టో భావ ఇతి ప్రాదిసమాసో భవిష్యతి । కథం చ నయో రాజ్ఞః ? కృత్యల్యుటో బహులమ్(3-3-1132841) ఇత్యజ్ భవిష్యతి ।।

వౌ క్షుశ్రువః ।। 3-3-25 ।।

వావుపపదే క్షు, శ్రు ఇత్యేతాభ్యాం ధాతుభ్యాం ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । అపోఽపవాదః । విక్షావః । విశ్రావః ।

వావితి కిమ్ ? క్షవః । శ్రవః ।।

అవోదోర్నియః ।। 3-3-26 ।।

అవ, ఉత్ ఇత్యేతయోరుపపదయోర్నయతేర్ధాతోర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । అవనాయః । ఉన్నాయః ।

కథమున్నయః పదార్థానామ్ ?కృత్యల్యుటో బహులమ్(3-3-1132841) ఇత్యజ్ భవిష్యతి ।।

ప్రే ద్రుస్తుస్రువః ।। 3-3-27 ।।

ప్రశబ్ద ఉపపదే ద్రు, స్తు, స్రు ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యో ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । ప్రద్రావః । ప్రస్తావః । ప్రస్రావః ।

ప్ర ఇతి కిమ్ ? ద్రవః । స్తవః స్రవః ।।

నిరభ్యోః పూల్వోః ।। 3-3-28 ।।

`పూ ఇతి పూఙ్పూఞోః సామాన్యేన గ్రహణమ్ । `లూఞ్ ఛేదనే(ధా.పా.1484) । యథాసఙ్ఖ్యముపసర్గసమ్బన్ధః । నిరభిపూర్వయోః పూల్వోర్ధాత్వోర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । నిష్పావః । అభిలావః ।

నిరభ్యోరితి కిమ్ ? పవః । లవః ।।

ఉన్న్యోర్గ్రః ।। 3-3-29 ।।

`గౄ శబ్దే(ధా.పా.1499), `గౄ నిగరణే(ధా.పా.1411) ద్వయోరపి గ్రహణమ్ । ఉన్న్యోరుపపదయోః `గౄ ఇత్యేతస్మాద్ధాతోర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । ఉద్గారః సముద్రస్య । నిగారో దేవదత్తస్య ।

ఉన్న్యోరితి కిమ్ ? గరః ।।

కౄ ధాన్యే ।। 3-3-30 ।।

`ఉన్న్యోః ఇతి వర్త్తతే । `కౄ ఇత్యేతస్మాద్ధాతోరున్న్యోరుపపదయోర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి, ధాన్యవిషయశ్చేద్ధాత్వర్థో భవతి । విక్షేపార్థస్య కిరతేర్గ్రహణమ్, న హింసార్థస్యః, అనభిధానాత్ । ఉత్కారో ధాన్యస్య । నికారో ధాన్యస్య ।

ధాన్య ఇతి కిమ్ ? భైక్ష్యోత్కరః । పుష్పనికరః ।।

యజ్ఞే సమి స్తువః ।। 3-3-31 ।।

యజ్ఞవిషయే ప్రయోగే సమ్పూర్వాత్స్తౌతేర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । సంస్తావశ్ఛన్దోగానామ్ । సమేత్య స్తువన్తి యస్మిన్ దేశే ఛన్దోగాః స దేశః `సంస్తావః ఇత్యుచ్యతే ।

యజ్ఞ ఇతి కిమ్ ? సంస్తవశ్ఛాత్రయోః ।।

ప్రే స్త్రోఽయజ్ఞే ।। 3-3-32 ।।

`స్తౄఞ్ ఆచ్ఛాదనే(ధా.పా.1253) అస్మాద్ధాతోః ప్రశబ్దే ఉపపదే ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి, న చేద్యజ్ఞవిషయః ప్రయోగో భవతి । శఙ్ఖప్రస్తారః ।

అయజ్ఞ ఇతి కిమ్ ? బర్హిప్ప్రస్తరః ।।

ప్రథనే వావశబ్దే ।। 3-3-33 ।।

`స్తృఞ్ ఆచ్ఛాదనే(ధా.పా.1253) అస్మాద్ధాతోర్విశబ్ద ఉపపదే ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి ప్రథనే గమ్యమానే, తచ్చేత్ప్రథనం శబ్దవిషయం న భవతి । ప్రథనమ్ = విస్తీర్ణతా । పటస్య విస్తారః ।

ప్రథన ఇతి కిమ్ ? తృణవిస్తరః । । అశబ్ద ఇతి కిమ్ ? విస్తరో వచసామ్ ।।

ఛన్దోనామ్ని చ ।। 3-3-34 ।।

`వౌ `స్త్ర ఇతి వర్త్తతే । విపూర్వాత్స్తృణాతేశ్ఛన్దోనామ్ని ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । వృత్తమత్ర ఛన్దో గృహ్యతే, యస్య గాయత్ర్యాదయో విశేషాః, న మన్త్రబ్రాహ్మణమ్; నామగ్రహణాత్ । విష్టారపఙ్క్తిశ్ఛన్దః । విష్టారబృహతీ ఛన్దః । విష్టారపఙ్క్తిశబ్దోఽత్ర ఛన్దోనామ, న ఘఞన్తం శబ్దరూపమ్ । తత్ర త్వవయవత్వేన వర్త్తతే । `ఛన్దోనామ్ని ఇత్యధికరణసప్తమ్యేషా ।।

ఉది గ్రహః ।। 3-3-35 ।।

ఉద్యుపపదే గ్రహేర్ధాతోర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । అపోఽపవాదః । ఉద్గ్రాహః ।।

ఛన్దసి నిపూర్వాదపీష్యతే స్రుగుద్యమననిపాతనయోః(మ.భా.2.148) । హకారస్య భకారః । `ఉదగ్రాభం చ నిగ్రాభం చ బ్రహ్మ దేవా అవీవృధన్(వా.సం.17.64) ।।

సమి ముష్టౌ ।। 3-3-36 ।।

`గ్రహః ఇత్యేవ । సమ్యుపపదే గ్రహేర్ధాతోర్ఘఞ్ భవతి ముష్టివిషయశ్చేద్ధాత్వర్థో భవతి । ముష్టిః = అఙ్గులిసంనివేశః । అహో మల్లస్య సఙ్గ్రాహః । అహో ముష్టికస్య సఙ్గ్రాహః । దృఢముష్టితాఽఽఖ్యాయతే ।

ముష్టావితి కిమ్ ? సఙ్గ్రహో ధాన్యస్య ।।

పరిన్యోర్నీణోర్ద్యూతాభ్రేషయోః ।। 3-3-37 ।।

పరిశబ్దే నిశబ్దే చోపపదే యథాసఙ్ఖ్యం నియ ఇణశ్చ ధాతోర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । అచోఽపవాదః । ద్యూతాభ్రేషయోః - అత్రాపి యథాసఙ్ఖ్యమేవ సమ్బన్ధః, ద్యూతవిషయశ్చేన్నయతేరర్థః, అభ్రేషవిషయశ్చేదిణర్థః । పదార్థానామనపచారో యథాప్రాప్తకరణమ్ = అభ్రేషః । ద్యూతే తావత్ - పరిణాయేన శారాన్ హన్తి । సమన్తాన్నయనేన । అభ్రేషే - ఏషోఽత్ర న్యాయః ।

ద్యూతాభ్రేషయోరితి కిమ్ ? పరిణయః । న్యయం గతః పాపః ।।

పరావనుపాత్యయ ఇణః ।। 3-3-38 ।।

పరిశబ్ద ఉపపదే ఇణో ధాతోర్ఘఞ్ప్రత్యయో భవతి, అనుపాత్యయే గమ్యమానే । క్రమప్రాప్తస్యానతిపాతోఽనుపాత్యయః = పరిపాటీ । తవ పర్యాయః । మమ పర్యాయః ।

అనుపాత్యయ ఇతి క్రిమ్ ? కాలస్య పర్యయః । అతిపాత ఇత్యర్థః ।।

వ్యుపయోః శేతేః పర్యాయే ।। 3-3-39 ।।

వి, ఉప ఇత్యేతయోరుపపదయోః శేతేర్ధాతోర్ఘఞ్ భవతి, పర్యాయే గమ్యమానే । తవ విశాయః । మమ విశాయః । తవ రాజోపశాయః । తవ రాజానముపశయితుం పర్యాయ ఇత్యర్థః ।

పర్యాయ ఇతి కిమ్ ? విశయః । ఉపశయః ।।

హస్తాదానే చేరస్తేయే ।। 3-3-40 ।।

హస్తాదానే గమ్యమానే చినోతేర్ధాతోర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి, న చేత్స్తేయం చౌర్యం భవతి । హస్తాదానగ్రహణేన ప్రత్యాసత్తిరాదేయస్య లక్ష్యతే । పుష్పప్రచాయః । ఫలప్రచాయః ।

హస్తాదాన ఇతి కిమ్ ? వృక్షశిఖరే ఫలప్రచయం కరోతి । అస్తేయ ఇతి కిమ్ ? పుష్పప్రచయశ్చౌర్యేణ ।

* ఉచ్చస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్యః * । (ఉచ్చయః) ।।

నివాసచితిశరీరోపసమాధానేష్వాదేశ్చ కః ।। 3-3-41 ।।

`చేః ఇత్యేవ । నివసన్త్యస్మిన్నితి నివాసః, చీయతేఽసౌ చితిః, పాణ్యాదిసముదాయః = శరీరమ్, రాశీకరణమ్ = ఉపసమాధానమ్ ఏతేష్వర్థేషు చినోతేర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి, ధాతోరాదేశ్చ కకార ఆదేశః । నివాసే తావత్ - చిఖల్లినికాయః । చితౌ - ఆకాయమగ్నిం చిన్వీత । శరీరే-అనిత్యకాయః । ఉపసమాధానే - మహాన్గోమయనికాయః ।

ఏతేష్వితి కిమ్ ? చయః । ఇహ కస్మాన్న భవతి - మహాన్ కాష్ఠనిచయః ? బహుత్వమత్ర గమ్యతే, నోపసమాధానమ్ ।।

సఙ్ఘే చానౌత్తరాధర్యే ।। 3-3-42 ।।

`చేః ఇత్యేవ । ప్రాణినాం సముదాయః = సఙ్ఘః, స చ ద్వాభ్యాం ప్రకారాభ్యాం భవతి - ఏకధర్మనివేశేన, ఔత్తరాధర్యేణ వా; తత్ర ఔత్తరాధర్యపర్యుదాసాదితరో గృహ్యతే । సఙ్ఘే వాచ్యే చినోతేర్ధాతోర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి, ఆదేశ్చ కః । భిక్షుకనికాయః । బ్రాహ్మణనికాయః । వైయాకరణనికాయః ।

ఔత్తరాధర్యే ఇతి కిమ్ ? సూకరనిచయః । ప్రాణివిషయత్వాత్సఙ్ఘస్యేహ న భవతి - కృతాకృతసముచ్చయః, ప్రమాణసముచ్చయః ।।

కర్మవ్యతిహారే ణచ్ స్త్రియామ్ ।। 3-3-43 ।।

కర్మ = క్రియా । వ్యతిహారః = పరస్పరం కరణమ్ । కర్మవ్యతిహారే గమ్యమానే ధాతోర్ణచ్ప్రత్యయో భవతి స్త్రీలిఙ్గే వాచ్యే, తచ్చ భావే । చకారో విశేషణార్థః,ణచః స్త్రియామఞ్(5-4-143216)ఇతి । వ్యావక్రోశీ । వ్యావలేఖీ । వ్యావహాసీ వర్త్తతే ।

స్త్రియామితి కిమ్ ? వ్యతిపాకో వర్త్తతే ।

బాధకవిషయేఽపి క్వచిదిష్యతే - వ్యావచోరీ, వ్యావచర్చీ । ఇహ న భవతి - వ్యతీక్షా, వ్యతీహా వర్త్తతే, వ్యాత్యుక్షీ భవతి । తదేతద్వైచిత్ర్యం కథం లభ్యతే ? కృత్యల్యుటో బహులమ్(3-3-1132841) ఇతి భవతి ।।

అభివిధౌ భావ ఇనుణ్ ।। 3-3-44 ।।

అభివిధిః అభివ్యాప్తిః, క్రియాగుణాభ్యాం కార్త్స్న్యేన సమ్బన్ధః । అభివిధౌ గమ్యమానే ధాతోర్భావే ఇనుణ్ భవతి । సాఙ్కూటినమ్ । సాంరావిణమ్ । సాన్ద్రావిణం వర్త్తతే ।

అభివిధావితి కిమ్ ? సఙ్కోటః । సంరావః । సన్ద్రావః ।

భావ ఇతి వర్తమానే పునర్భావగ్రహణం వాసరూపనిరాసార్థమ్, తేన ఘఞ్ న భవతి । ల్యుటా తు సమావేశ ఇష్యతే - సఙ్కూటనం వర్త్తతే । తత్కథమ్ ? కృత్యల్యుటో బహులమ్(3-3-1132841) ఇతి ।।

ఆక్రోశేఽవన్యోర్గ్రహః ।। 3-3-45 ।।

దృష్టానువృత్తిసామర్థ్యాద్ ఘఞనువర్త్తతే, నానన్తర ఇనుణ్ । `అవ, ని ఇత్యేతయోరుపపదయోర్గ్రహేర్ధాతోర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి, ఆక్రోశే గమ్యమానే । ఆక్రోశః = శపనమ్ । అవగ్రాహో హన్త తే వృషల భూయాత్ । నిగ్రాహో హన్త తే వృషల భూయాత్ ।

ఆక్రోశ ఇతి కిమ్ ? అవగ్రహః పదస్య । నిగ్రహశ్చోరస్య ।।

ప్రే లిప్సాయామ్ ।। 3-3-46 ।।

`గ్రహః ఇత్యేవ । ప్రశబ్ద ఉపపదే గ్రహేర్ధాతోర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి లిప్సాయాం గమ్యమానాయామ్ । పాత్రప్రగ్రాహేణ చరతి భిక్షుః పిణ్డార్థీ । స్రువప్రగ్రాహేణ చరతి ద్విజో దక్షిణార్థీ ।

లిప్సాయామితి కిమ్ ? ప్రగ్రహో దేవదత్తస్య ।।

పరౌ యజ్ఞే ।। 3-3-47 ।।.

పరిశబ్ద ఉపపదే గ్రహేర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । యజ్ఞవిషయశ్చేత్ప్రత్యయాన్తాభిధేయః స్యాత్ । ఉత్తరపరిగ్రాహః, అధరపరిగ్రాహః ।

యజ్ఞ ఇతి కిమ్ ? పరిగ్రహో దేవదత్తస్య ।।

నౌ వృ ధాన్యే ।। 3-3-48 ।।

`వృ ఇతి వృఙ్వృఞోః సామాన్యేన గ్రహణమ్ । నిశబ్దే ఉపపదే `వృ ఇత్యేతస్మాద్ధాతోర్ధాన్యవిశేషేఽభిధేయే ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । అపోఽపవాదః । నీవారా నామ వ్రీహయో భవన్తి ।

ధాన్య ఇతి కిమ్ ? నివరా కన్యా ।।

ఉది శ్రయతియౌతిపూద్రువః ।। 3-3-49 ।।

ఉచ్ఛబ్ద ఉపపదే శ్రయత్యాదిభ్యో ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । అజపోరపవాదః । ఉచ్ఛ్రాయః । ఉద్యావః । ఉత్పావః । ఉద్ద్రావః ।

కథం `పతనాన్తాః సముచ్ఛ్రయాః ? వక్ష్యమాణం విభాషాగ్రహణమిహ సింహావలోకితన్యాయేన సమ్బధ్యతే ।।

విభాషాఽఽజి రుప్లువోః ।। 3-3-50 ।।.

ఆజి ఉపపదే రౌతేః ప్లవతేశ్చ విభాషా ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । ఆరావః, ఆరవః । ఆప్లావః, ఆప్లవః ।

అవే గ్రహో వర్షప్రతిబన్ధే ।। 3-3-51 ।।

`విభాషా ఇతి వర్త్తతే । అవ ఉపపదే గ్రహేర్ధాతోర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి విభాషా వర్షప్రతిబన్ధేఽభిధేయే ।। ప్రాప్తకాలస్య వర్షస్య కుతశ్చిన్నిమిత్తాదభావః = వర్షప్రతిబన్ధః । అవగ్రాహో దేవస్య । అవగ్రహో దేవస్య ।

వర్షప్రతిబన్ధ ఇతి కిమ్ ? అవగ్రహః పదస్య ।।

ప్రే వణిజామ్ ।। 3-3-52 ।।

`గ్రహః ఇతి వర్త్తతే । `విభాషా ఇత్యేవ । ప్రశబ్ద ఉపపదే గ్రహేర్ధాతోర్విభాషా ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । ప్రత్యయాన్తవాచ్యశ్చేద్వణిజాం సమ్బన్ధీ భవతి । వణిక్సమ్బన్ధేన చ తులాసూత్రం లక్ష్యతే, న తు వణిజస్తన్త్రమ్ । తులా ప్రగృహ్యతే యేన సూత్రేణ స శబ్దార్థః । తులాప్రగ్రాహేణ చరతి, తులాప్రగ్రహేణ చరతి వణిగన్యో వా ।

వణిజామితి కిమ్ ? ప్రగ్రహో దేవదత్తస్య ।।

రశ్మౌ చ ।। 3-3-53 ।।

`గ్రహః, `విభాషా, `ప్ర ఇతి వర్త్తతే । ప్రశబ్ద ఉపపదే గ్రహేర్ధాతోర్విభాషా ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి, రశ్మిశ్చేత్ ప్రత్యయాన్తేనాభిధీయతే । రథాదియుక్తానామశ్వాదీనాం సంయమనార్థా రజ్జుః, సా రశ్మిరిహ గృహ్యతే । ప్రగ్రహః, ప్రగ్రాహః ।।

వృణోతేరాచ్ఛాదనే ।। 3-3-54 ।।

`విభాషా `ప్ర ఇతి వర్త్తతే । ప్రశబ్ద ఉపపదే వృణోతేర్ధాతోర్విభాషా ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి, ప్రత్యయాన్తేన చేదాచ్ఛాదనవిశేష ఉచ్యతే । ప్రావారః, ప్రవరః ।

ఆచ్ఛాదన ఇతి కిమ్ ? ప్రవరా గౌః ।।

పరౌ భువోఽవజ్ఞానే ।। 3-3-55 ।।

విభాషా ఇత్యేవ । పరిశబ్ద ఉపపపదే భవతేర్ధాతోర్విభాషా ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి, అవజ్ఞానే గమ్యమానే । అవజ్ఞానమ్ = అసత్కారః । పరిభావః,పరిభవః ।

అవజ్ఞాన ఇతి కిమ్ ? సర్వతో భవనం పరిభవః ।।

ఏరచ్ ।। 3-3-56 ।।

`భావే` అకర్త్_రి చ కారకే ఇతి ప్రకృతమనువర్త్_తే, యావత్ కృత్యల్యుటో బహులమ్(3-3-1132841) ఇతి । ఇవర్ణాన్తాద్ధాతోః భావే(3-3-183184) అకర్త్_రి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్(3-3-193188)అచ్ ప్రత్యయో భవతి । ఘఞోఽపవాదః । చకారో విశేషణార్థః అన్తః(6-2-1433877) థాథఘఞ్క్_జబిత్రకాణామ్(6-2-1443878) ఇతి । చయః । అయః । జయః । క్షయః ।

* అజ్విధౌ భయాదీనాముపసఙ్ఖ్యానమ్ *(మ.భా.2.149) । నపుంసకే క్తాదినివృత్త్యర్థమ్ । భయమ్ । వర్షమ్ ।

[]

* జవసవౌ ఛన్దసి వక్తవ్యౌ *(మ.భా.2.150) । `ఊర్వోరస్తు మే జవః(పై.[20-36-7]) ।
`పఞ్చౌదనసవః(పై.[8-19-3]) ।।

ఋదోరప్ ।। 3-3-57 ।।

ఋకారాన్తేభ్య ఉవర్ణాన్తేభ్యశ్చ అప్ ప్రత్యయో భవతి । ఘఞోఽపవాదః । పిత్కరణం స్వరార్థమ్ । కరః । గరః । శరః । ఉవర్ణాన్తేభ్యః - యవః । స్తవః । లవః । పవః ।

దకారో ముఖసుఖార్థః । మా భూత్తాదపి పరస్తపరః ।।

గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చ ।। 3-3-58 ।।

గ్రహాదిభ్యో ధాతుభ్యోఽప్ ప్రత్యయో భవతి । ఘఞోఽపవాదః । నిశ్చినోతేస్త్వచోఽపవాదః । గ్రహః । వరః । దరః । నిశ్చయః । గమః । నిశ్చిగ్రహణం స్వరార్థమ్ ।

* వశిరణ్యోరుపసఙ్ఖ్యానమ్ *(మ.భా.2.150) । వశః । రణః ।

* ఘఞర్థే కవిధానం స్థాస్నాపావ్యధిహనియుధ్యర్థమ్ *(మ.భా.2.150) । ప్రతిష్ఠన్తేఽస్మిన్నితి ప్రస్థః పర్వతస్య । ప్రస్నాత్యస్మిన్ప్రస్నః । ప్రపిబత్యస్యామితి ప్రపా । ఆవిధ్యన్తి తేనేత్యావిధః । విహన్యన్తేఽస్మిన్నితి విఘ్నః । ఆయుధ్యతే అనేన ఇతి ఆయుధమ్।।

ఉపసర్గేఽదః ।। 3-3-59 ।।

`అప్ ఇత్యేవ । ఉపసర్గ ఉపపదేఽదేర్ధాతోరప్ ప్రత్యయో భవతి । విఘసః । ప్రఘసః ।

ఉపసర్గ ఇతి కిమ్ ? ఘాసః ।।

నౌ ణ చ ।। 3-3-60 ।।

నిశబ్ద ఉపపదే అదేర్ధాతోర్ణః ప్రత్యయో భవతి, చకారాదప్ చ । న్యాదః । నిఘసః ।।

వ్యధజపోరనుపసర్గే ।। 3-3-61 ।।

`వ్యధ, `జప ఇత్యేతయోరనుపసర్గయోరప్ ప్రత్యయో భవతి । ఘఞోఽపవాదః । వ్యధః । జపః ।

అనుపసర్గ ఇతి కిమ్ ? ఆవ్యాధా । ఉపజాపః ।।

స్వనహసోర్వా ।। 3-3-62 ।।

`అనుపసర్గే ఇత్యేవ । స్వనహసోరనుపసర్గయోర్వా అప్ ప్రత్యయో భవతి । స్వనః, స్వానః । హసః, హాసః ।

అనుపసర్గ ఇతి కిమ్ ? ప్రస్వానః ప్రహాసః ।

యమః సముపనివిషు చ ।। 3-3-63 ।।

`అనుపసర్గే, `వా ఇతి వర్త్తతే । సమ్, ఉప్, ని, వి ఇత్యేతేషూపపదేషు అనుపసర్గేఽపి యమేర్వా అప్ ప్రత్యయో భవతి । ఘఞోఽపవాదః । సంయమః, సంయామః । ఉపయమః, ఉపయామః । నియమః, నియామః । వియమః, వియామః ।

అనుపసర్గాత్ఖల్వపి - యమః, యామః ।।

నౌ గదనదపఠస్వనః ।। 3-3-64 ।।

`అప్ ఇత్యేవ । నిశబ్ద ఉపపదే గద, నద, పఠ, స్వన ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యో వా అప్ ప్రత్యయో భవతి । ఘఞోఽపవాదః । నిగదః, నిగాదః । నినదః, నినాదః । నిపఠః, నిపాఠః । నిస్వనః, నిస్వానః ।।

క్వణో వీణాయాం చ ।। 3-3-65 ।।

`నౌ `వా `అనుపసర్గే ఇతి వర్త్తతే । క్వణతేర్ధాతోర్నిపూర్వాదనుపసర్గాచ్చ వీణాయాం వా అప్ ప్రత్యయో భవతి । ఘఞోఽపవాదః । సోపసర్గార్థం వీణాయా గ్రహణమ్ । నిక్వణః, నిక్వాణః । అనుపసర్గాత్ - క్వణః, క్వాణః । వీణాయాం ఖల్వపి - కల్యాణప్రక్వణా వీణా ।

ఏతేష్వితి కిమ్ ? అతిక్వాణో వర్త్తతే ।।

నిత్యం పణః పరిమాణే ।। 3-3-66 ।।

`పణ వ్యవహారే స్తుతౌ చ(ధా.పా.439)అస్మాద్ధాతోర్నిత్యమప్ ప్రత్యయో భవతి పరిమాణే గమ్యమానే । నిత్యగ్రహణం వికల్పనివృత్త్యర్థమ్ । మూలకపణః । శాకపణః । సంవ్యవహారాయ మూలకాదీనాం యః పరిమితో ముష్టిర్బధ్యతే తస్యేదమభిధానమ్ ।

పరిమాణ ఇతి కిమ్ ? పాణః ।।

మదోఽనుపసర్గే ।। 3-3-67 ।।

మదేర్ధాతోరనుపసర్గాదప్ ప్రత్యయో భవతి । ఘఞోఽపవాదః । విద్యామదః । ధనమదః । కులమదః ।

అనుపసర్గ ఇతి కిమ్ ? ఉన్మాదః । ప్రమాదః ।।

ప్రమదసంమదౌ హర్షే ।। 3-3-68 ।।

`ప్రమద `సంమద ఇత్యేతౌ శబ్దౌ నిపాత్యేతే హర్షేఽభిధేయే । కన్యానాం ప్రమదః । కోకిలానాం సంమదః ।

హర్ష ఇతి కిమ్ ? ప్రమాదః । సంమాదః ।

ప్రసమ్భ్యామితి నోక్తమ్, నిపాతనం రూఢ్యర్థమ్ ।।

సముదోరజః పశుషు ।। 3-3-69 ।।

సముదోరుపపదయోరజతేర్ధాతోః పశువిషయే ధాత్వర్థే అప్ ప్రత్యయో భవతి । ఘఞోఽపవాదః । `అజ

గతిక్షేపణయోః(ధా.పా.230) ఇతి పఠ్యతే, స సమ్పూర్వః సముదాయే వర్తతే, ఉత్పూర్వశ్చ ప్రేరణే । సమజః పశూనామ్ । సముదాయ ఇత్యర్థః । ఉదజః పశనామ్ । ప్రేరణమిత్యర్థః ।

పశుష్వితి కిమ్ ? సమాజో బ్రాహ్మణానామ్ । ఉదాజః క్షత్రియాణామ్ ।।

అక్షేషు గ్లహః ।। 3-3-70 ।।

`గ్లహః ఇతి నిపాత్యతే అక్షవిషయశ్చేద్ధాత్వర్థో భవతి । గ్రహేరప్ సిద్ధ ఏవ, లత్వార్థం నిపాతనమ్ । అక్షస్య గ్లహః ।

అక్షేష్వితి కిమ్ ? గ్రహః పాదస్య ।

అన్యే గ్లహిం ప్రకృత్యన్తరమాహుః, తే ఘఞం ప్రత్యుదాహరన్తి - గ్లాహ ఇతి ।।

ప్రజనే సర్తేః ।। 3-3-71 ।।

సర్తేర్ధాతోః ప్రజనే విషయే అప్ ప్రత్యయో భవతి । ఘఞోఽపవాదః । ప్రజనమ్ = ప్రథమం గర్భగ్రహణమ్ । గవాముపసరః । పశూనాముపసరః । స్త్రీగవీషు పుఙ్గవానాం గర్భాధానాయ ప్రథమముపసరణముచ్యతే ।।

హ్వః సమ్ప్రసారణం చ న్యభ్యుపవిషు ।। 3-3-72 ।।

ని, అభి, ఉప, వి ఇత్యేతేషు ఉపపదేషు హ్వాయతేర్ధాతోః సమ్ప్రసారణమ్, అప్ ప్రత్యయశ్చ భవతి। ఘ?ఞోఽపవాదః నిహవః । అభిహవః । ఉపహవః । విహవః ।

ఏతేష్వితి కిమ్ ? ప్రహ్వాయః ।।

ఆజి యుద్ధే ।। 3-3-73 ।।

ఆజి ఉపపదే హ్వాయతేర్ధ్వాతోః సమ్ప్రసారణమ్, అప్ ప్రత్యయశ్చ భవతి, యుద్ధేఽభిధేయే । ఆహూయన్తేఽస్మిన్నిత్యాహవః ।

యుద్ధ ఇతి కిమ్ ? ఆహ్వాయః ।।

నిపానమాహావః ।। 3-3-74 ।।

ఆఙ్ పూర్వస్య హ్వాయతేర్ధాతోః సమ్ప్రసారణమ్, అప్ ప్రత్యయః, వృద్ధిశ్చ నిపాత్యతే, నిపానం చేదభిధేయం భవతి । నిపిబన్త్యస్మిన్నితి నిపానముదకాధార ఉచ్యతే । ఆహావః పశూనామ్, కూపోపసరేషు య ఉదకాధారస్తత్ర హి పానాయ పశవ ఆహూయన్తే ।

నిపానమితి కిమ్ ? ఆహ్వాయః ।।

భావేఽనుపసర్గస్య ।। 3-3-75 ।।

[20-36-7]

అనుపర్గస్య హ్వాయతేః సమ్ప్రసారణమ్, అప్ ప్రత్యయశ్చ భవిత, భావేఽభిధేయే । హవః । `హవే హవే సుహవం శూరమిన్ద్రమ్(ఋ.[6-7-11]) ।

అనుపసర్గస్యేతి కిమ్ ? ఆహ్వాయః । భావగ్రహణమ్ అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్(3-3-193188) ఇత్యస్య నిరాసార్థమ్ ।।

హనశ్చ వధః ।। 3-3-76 ।।

`భావే, `అనుపసర్గస్య ఇతి వర్తతే । హన్తేర్ధాతోరనుపసర్గే భావే అప్ ప్రత్యయో భవతి, తత్సంనియోగేన చ వధాదేశః, స చాన్తోదాత్తః । తత్రోదాత్తనివృత్తిస్వరేణాప ఉదాత్తత్వం భవతి । వధశ్చోరాణామ్ । వధో దస్యూనామ్ । `భావే ఇత్యేవ - ఘాతః ।` అనుపసర్గస్య ఇత్యేవ - ప్రఘాతః, విఘాతః ।

చకారో భిన్నక్రమత్వాన్నాదేశేన సమ్బధ్యతే, కిం తర్హి ? ప్రకృతేన ప్రత్యయేన । అప్ చ, యశ్చాపరః ప్రాప్నోతి । తేన ఘఞపి భవతి। ఘాతో వర్త్తతే ।।

మూర్తౌ ఘనః ।। 3-3-77 ।।

`హనః ఇత్యేవ । మూర్తిః = కాఠిన్యమ్ । మూర్త్తావభిధేయాయాం హన్తేరప్ ప్రత్యయో భవతి, ఘనశ్చాదేశః । అభ్రఘనః । దధిఘనః ।

కథం ఘనం దధీతి ? ధర్మశబ్దేన ధర్మీ భణ్యతే ।।

అన్తర్ఘనో దేశే ।। 3-3-78 ।।

అన్తః పూర్వాద్ధన్తేరప్ ప్రత్యయో భవతి, ఘనాదేశశ్చ భవతి, దేశేఽభిధేయే । అన్తర్ఘనః, సంజ్ఞీభూతో వాహీకేషు దేశవిశేష ఉచ్యతే ।

అన్యే ణకారం పఠన్తి - అన్తర్ఘణో దేశ ఇతి, తదపి గ్రాహ్యమేవ ।

దేశ ఇతి కిమ్ ? అన్తర్ఘాతోఽన్యః ।।

అగారైకదేశే ప్రఘణః ప్రఘాణశ్చ ।। 3-3-79 ।।

ప్రపూర్వస్య హన్తేః ప్రఘణ, ప్రఘాణ ఇత్యేతౌ శబ్దౌ నిపాత్యేతే, అగారైకదేశే వాచ్యే । ప్రఘణః । ప్రఘాణః । ద్వారప్రకోష్ఠో బాహ్య ఉచ్యతే ।

అగారైకదేశ ఇతి కిమ్ ? ప్రఘాతోఽన్యః ।।

ఉద్ఘనోఽత్యాధానమ్ ।। 3-3-80 ।।

ఉత్పూర్వస్య హన్తేరుద్ఘన ఇతి నిపాత్యతే, అత్యాధానం చేద్భవతి । ఉద్ఘనః, యస్మిన్కాష్ఠే స్థాపయిత్వా అన్యాని కాష్ఠాని తక్ష్యన్తే తదభిధీయతే। ఉద్ఘాతోఽన్యః ।।

అపఘనోఽఙ్గమ్ ।। 3-3-81 ।।

అపపూర్వస్య హన్తేరపఘన ఇతి నిపాత్యతే, అఙ్గం చేత్తద్భవతి । అపఘనః, అఙ్గమ్ । (అత్ర) అవయవో న సర్వ ఏకదేశః, కిం తర్హి ? పాణిః పాదశ్చాభిధీయతే । అపఘాతోఽన్యః ।।

కరణేఽయోవిద్రుషు ।। 3-3-82 ।।

`హనః ఇతి వర్త్తతే । అయస్, వి, ద్రు ఇత్యేతేషూపపదేషు హన్తేర్ధాతోః కరణే కారకేఽప్ ప్రత్యయో భవతి, ఘనాదేశశ్చ । అయో హన్యతేఽనేనేత్యయోఘనః । విఘనః । ద్రుఘనః । ద్రుఘణ ఇతి కేచిదుదాహరన్తి । కథం ణత్వమ్ ? అరీహణాదిషు పాఠాత్ । పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః(8-4-3857) ఇతి వా ।।

స్తమ్బే క చ ।। 3-3-83 ।।

`కరణే `హనః ఇతి వర్త్తతే । స్తమ్బశబ్ద ఉపపదే కరణే కారకే హన్తేః కః ప్రత్యయో భవతి । చకారాదప్, తత్ర ఘనాదేశః । స్తమ్బఘ్నః । స్తమ్బఘనః ।

*స్త్రియాం స్తమ్బఘ్నా స్తమ్బఘనా ఇతి ఇష్యతే * । కరణ ఇత్యేవ, స్తమ్బఘాతః ।।

పరౌ ఘః ।। 3-3-84 ।।

`కరణే `హనః ఇత్యేవ । పరిశబ్ద ఉపపదే హన్తేర్ధాతోరప్ ప్రత్యయో భవతి, కరణే కారకే ఘశబ్దశ్చాదేశః । పరిహన్యతేఽనేనేతి పరిఘః । పలిఘః ।।

ఉపఘ్న ఆశ్రయే ।। 3-3-85 ।।

ఉపపూర్వస్య హన్తేరప్ ప్రత్యయ ఉపధాలోపశ్చ నిపాత్యతే । ఆశ్రయశబ్దః సామీప్యం ప్రత్యాసత్తిం లక్షయతి । పర్వతోపఘ్నః । గ్రామోపఘ్నః ।

ఆశ్రయ ఇతి కిమ్ ? పర్వతోపఘాత ఏవాన్యః ।।

సఙ్ఘోద్ఘౌ గణప్రసంశయోః ।। 3-3-86 ।।

సముదోరుపపదయోర్హన్తేర్ధాతోరప్ ప్రత్యయో భవతి, టిలోపో ఘత్వం చ నిపాత్యతే, యథాసఙ్ఖ్యం గణేఽభిధేయే ప్రశంసాయాం గమ్యమానాయామ్ । సఙ్ఘః పశూనామ్ । ఉద్ఘో మనుష్యాణామ్ ।।

గణప్రశంసయోరితి కిమ్ ? సఙ్ఘాతః ।।

నిఘో నిమితమ్ ।। 3-3-87 ।।

`నిఘ ఇతి నిపూర్వాద్ధన్తేరప్ ప్రత్యయష్టిలోపో ఘత్వం చ నిపాత్యతే, నిమితం చేదభిధేయం భవతి । సమన్తాన్మితమ్ = నిమితమ్, సమారోహపరిణాహమ్ । నిఘా వృక్షాః । నిఘాః శాలయః ।

నిమితమితి కిమ్ ? నిఘాతః ।

డ్వితః క్త్రిః ।। 3-3-88 ।।

`భావే `అకర్తరి చ కారకే ఇతి వర్తతే । `డు ఇద్యస్య తస్మాద్డ్వితో ధాతోః క్త్రిః ప్రత్యయో భవతి । క్త్రేర్మమ్నిత్యమ్(4-4-201570) ఇతి వచనాత్ కేవలో న ప్రయుజ్యతే । `డుపచష్ పాకే(ధా.పా.997) పక్త్రిమమ్ ।

`డువప్(ధా.పా.1004) ఉప్త్రిమమ్ ।

ట్వితోఽథుచ్ ।। 3-3-89 ।।

`టు ఇద్యస్య తస్మాత్ ట్వితో ధాతోరథుచ్ ప్రత్యయో భవతి భావాదౌ ।
`టువేపృ(ధా.పా.367)-వేపథుః । `టుఓశ్వి(ధా.పా.1011)-శ్వయథుః । `టుక్షు(ధా.పా.1037)-క్షవథుః ।।

యజయాచయతవిచ్ఛప్రచ్ఛరక్షో నఙ్ ।। 3-3-90 ।।

`భావే `అకర్త్తరి చ కారకే ఇతి వర్త్తతే । యజాదిభ్యో ధాతుభ్యో నఙ్ ప్రత్యయో భవతి । ఙకారో గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థః । యజ్ఞః । యాచ్ఞా యత్నః । విశ్నః । ప్రశ్నః । రక్ష్ణః ।

ప్రచ్ఛేరసమ్ప్రసారణం జ్ఞాపకాత్ -ప్రశ్నే చాసన్నకాలే(3-2-1172777) ఇతి ।।

స్వపో నన్ ।। 3-3-91 ।।

స్వపేర్ధాతోర్నన్ ప్రత్యయో భవతి । నకారః స్వరార్థః (6-1-1973686)। స్వప్నః ।।

ఉపసర్గే ఘోః కిః ।। 3-3-92 ।।

`భావే `అకర్త్తరి చ కారకే ఇతి వర్త్తతే । ఉపసర్గే ఉపపదే ఘుసంజ్ఞకేభ్యో ధాతుభ్యః కిః ప్రత్యయో భవతి । కిత్కరణమాతో లోపార్థమ్(64.642372) । ప్రదిః । ప్రధిః । అన్తర్ద్ధిః ।।

కర్మణ్యధికరణే చ ।। 3-3-93 ।।

`ఘోః ఇత్యేవ । కర్మణ్యుపపదే ఘుసంజ్ఞకేభ్యో ధాతుభ్యః కిః ప్రత్యయో భవతి, అధికరణే కారకే । జలం ధీయతేఽస్మిన్నితి జలధిః । శరధిః ।

అధికరణగ్రహణమర్థాన్తరనిరాసార్థమ్ । చకారః ప్రత్యయానుకర్షణార్థః ।।

స్త్రియాం క్తిన్ ।। 3-3-94 ।।

`భావే `అకర్త్తరి చ కారకే ఇతి వర్త్తతే । స్త్రీలిఙ్గే భావాదౌ ధాతోః క్తిన్ప్రత్యయో భవతి । ఘఞజపామపవాదః । కృతిః । చితిః। మతిః ।

* క్తిన్నాబాదిభ్యశ్చ వక్తవ్యః *(మ.భా.2.151) । ఆబాదయః ప్రయోగతోఽనుసర్త్తవ్యాః ।

ఆప్తిః । రాద్ధిః । దీప్తిః । ధ్వస్తిః । ఆస్తిః । లబ్ధిః ।

* శ్రుయజిస్తుభ్య కరణే *(మ.భా.2.151) శ్రూయతేఽనయేతి శ్రుతిః । ఇష్టిః । స్తుతిః ।

* గ్లామ్లాజ్యాహాభ్యో నిః *(మ.భా.2.152) । గ్లానిః । మ్లానిః । జ్యానిః । హానిః ।

*ఋకారల్వాదిభ్యః క్తిన్నిష్ఠావద్భవతి ఇతి వక్తవ్యమ్ *(మ.భా.2.152) । కీర్ణిః । గీర్ణిః । జీర్ణిః । శీర్ణిః । లూనిః । పూనిః ।

* సమ్పదాదిభ్యః క్విప్ *(మ.భా.2.152) । సమ్పత్ । విపత్ । ప్రతిపత్ ।

* క్తిన్నపీష్యతే * సమ్పత్తిః । విపత్తిః ।।

స్థాగాపాపచో భావే ।। 3-3-95 ।।

`స్త్రియామ్ ఇతి వర్త్తతే । స్థాదిభ్యో ధాతుభ్యః స్త్రీలిఙ్గే భావే క్తిన్ ప్రత్యయో భవతి । అఙో$\textasciigrave$పవాదస్య బాధకః । ప్రస్థితిః । ఉద్గీతిః । సఙ్గీతిః । ప్రపీతిః । సమ్పీతి । పక్తిః । భావగ్రహణమర్థాన్తరనిరాసార్థమ్ ।

కథమవస్థా, సంస్థేతి ? వ్యవస్థాయామసంజ్ఞయామ్(1-1-34218) ఇతి జ్ఞాపకాత్ నాత్యన్తాయ బాధా భవతీతి ।।

మన్త్రే వృషేషపచమనవిదభూవీరా ఉదాత్తః ।। 3-3-96 ।।

[6-7-11]

`భావే `స్త్రియామ్ ఇతి వర్తతే । మన్త్రే విషయే వృషాదిభ్యో ధాతుభ్యః క్తిన్ ప్రత్యయో భవతి, ఉదాత్తః । ప్రకృతిప్రత్యయయోర్విభక్తివిపరిణమేన సమ్బన్ధః । కస్మాదేవం కృతమ్ ? వైచిత్ర్యార్థమ్ । `వృష్టిః(ఋ.[1-38-8]) । `ఇష్టిః(ఋ.44.7) । `పక్తిః(ఋ.[4-24-5]) । `మతిః(ఋ.[1-141-1]) । `విత్తిః(వా.సం.1814) । `భూతిః,(వా.సం.18.14) । `వీతిః(అ.వే.[20-69-3]) । `రాతిః(ఋ.[1-34-1]) ।

సర్వత్ర సర్వధాతుభ్యః సామాన్యేన విహిత ఏవ క్తిన్ । ఉదాత్తార్థం వచనమ్ । ఇషేస్తు ఇచ్ఛేతి నిపాతనం వక్ష్యతి, తతః క్తిన్నపి విధీయతే । మన్త్రాదన్యత్రాదిరుదాత్తః ।।

ఊతియూతిజూతిసాతిహేతికీర్త్తయశ్చ ।। 3-3-97 ।।

`మన్త్రే ఇతి నానువర్త్తతే । ఊత్యాదయః శబ్దా నిపాత్యన్తే । `ఉదాత్తః ఇతి వర్త్తతే । అవతేః జ్వరత్వరస్రివ్యవిమవాముపధాయాశ్చ(6-4-202654) ఇతి ఊఠ్ । ఊతిః । స్వరార్థం వచనమ్ । యౌతేర్జవతేశ్చ - యూతిః । జూతిః । దీర్ఘత్వం చ నిపాత్యతే । సాతిః - స్యతేః ఇత్వాభావో$\textasciigrave$పి నిపాత్యతే । సనోతేర్వా జనసనఖనాం సఞ్ఝలోః(6-4-422504) ఇత్యాత్వే కృతే స్వరార్థం నిపాతనమ్ । హన్తేహినోతేర్వా హేతిః । కీర్త్తయతేః - కీర్త్తిః ।।

వ్రజయజోర్భావే క్యప్ ।। 3-3-98 ।।

`ఉదాత్త ఇత్యేవ । వ్రజయజోర్ధాత్వోః స్త్రీలిఙ్గే భావే క్యప్ ప్రత్యయో భవతి, ఉదాత్తః । క్తినో$\textasciigrave$పవాదః । వ్రజ్యా । ఇజ్యా । పిత్కరణముత్తరత్ర తుగర్థమ్ ।।

సంజ్ఞాయాం సమజనిషదనిపతమనవిదషుఞ్శీఙ్భృఞిణః ।। 3-3-99 ।।

`భావే ఇతి న స్వర్యతే । పూర్వ ఏవాత్రార్థాధికారః । సమజాదిభ్యో ధాతుభ్యః స్త్రియాం క్యప్ ప్రత్యయో భవతి ఉదాత్తః, సంజ్ఞాయాం విషయే । సమజన్త్యస్యామితి సమజ్యా । నిషద్యా । నిపత్యా । మత్యా । విద్యా । సుత్యా । శయ్యా । భృత్యా । ఇత్యా । కథం తదుక్తమ్ --

`స్త్రియాం భావాధికారోఽస్తి తేన భార్యా ప్రసిధ్యతి ఇతి ?

భావాధికారః = భావవ్యాపారః వాచ్యత్వేన వివక్షితః, న తు శాస్త్రీయోఽధికారః ။

కృఞః శ చ ॥ 3-3-100 ॥

కరోతేర్ధాతోః స్త్రియాం శ ప్రత్యయో భవతి । చకారాత్ క్యప్ చ । యోగవిభాగోఽత్ర కర్త్తవ్యః క్తిన్నపి యథా స్యాత్ । క్రియా । కృత్యా । కృతిః ॥

ఇచ్ఛా ॥ 3-3-101 ॥

ఇషేర్ధాతోః శః ప్రత్యయో యగభావశ్చ నిపాత్యతే । ఇచ్ఛా ।

* పరిచర్యాపరిసర్యామృగయాటాట్యానాముపసఙ్ఖ్యానమ్ *(మ.భా.2.153) । పరిచర్యా । పరిసర్యా । మృగయా । అటాట్యా ।

* జాగర్తేరకారో వా *(మ.భా.2.153) । జాగరా, జాగర్యా ॥

అ ప్రత్యయాత్ ॥ 3-3-102 ॥

ప్రత్యయాన్తేభ్యో ధాతుభ్యః స్త్రియామకారః ప్రత్యయో భవతి । క్తినోఽపవాదః । చికీర్షా । జిహీర్షా । పుత్రీయా । పుత్త్రకామ్యా । లోలూయా। కణ్డూయా ॥

గురోశ్చ హలః ॥ 3-3-103 ॥

హలన్తో యో ధాతుర్గురుమాన్ తతః స్త్రియామకారః ప్రత్యయో భవతి । క్తినోఽపవాదః । కుణ్డా । హుణ్డా । ఈహా । ఊహా ।

గురోరితి కిమ్ ? భక్తిః । హల ఇతి కిమ్ ? నీతిః ॥

షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్ ॥ 3-3-104 ॥

షిద్భ్యో భిదాదిభ్యశ్చ స్త్రియామఙ్ ప్రత్యయో భవతి । గణపఠితేషు భిదాదిషు నిష్కృష్య ప్రకృతయో గృహ్యన్తే ।

జౄష్--జరా । త్రపూష్--త్రపా ।

భిదాదిభ్యః ఖల్వపి--భిదా । ఛిదా । విదా । క్షిపా । * గుహా గిర్యోషధ్యోః * । శ్రద్ధా । మేధా । గోధా । ఆరా । హారా । కారా । క్షియా । తారా । ధారా । లేఖా। రేఖా । చూడా । పీడా । వపా । వసా । సృజా । * క్రపేః సమ్ప్రసారణం చ *(గ.సూ.36) । కృపా । * భిధా విదారణే *(గ.సూ.29) । భిత్తిరన్యా । * ఛిదా ద్వైధీకరణే *(గ.సూ.30)। ఛిత్తిః అన్యా । * ఆరా శస్త్ర్యామ్ *(గ.సూ.32)। ఆర్తిరన్యా * ధారా ప్రపాతే * ధృతిరన్యా ॥

చిన్తిపూజికథికుమ్బిచర్చశ్చ ॥ 3-3-105 ॥

`చితి స్మృత్యామ్(ధా.పా.1536), `పూజ పూజాయామ్(ధా.పా.1643), `కథ వాక్యప్రబన్ధే(ధా.పా.1852), `కుబి ఆచ్ఛాదనే(ధా.పా.1656), `చర్చ అధ్యయనే(ధా.పా.1713) చురాదిః, ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యో యుచి ప్రాప్తే స్త్రియామఙ్ ప్రత్యయో భవతి । చిన్తా । పూజా । కథా । కుమ్బా । చర్చా । చకారాద్యుజపి భవతి - చిన్తనా ।।

ఆతశ్చోపసర్గే ।। 3-3-106 ।।

ఆకారాన్తేభ్యో ధాతుభ్య ఉపసర్గే ఉపపదే స్త్రియామఙ్ ప్రత్యయో భవతి । క్తినోఽపవాదః । ప్రదా । ఉపదా । ప్రధా । ఉపధా ।

* శ్రదన్తరోరుపసర్గవద్ వృత్తిః * శ్రద్ధా । అన్తర్ద్ధా ।।

ణ్యాసశ్రన్థో యుచ్ ।। 3-3-107 ।।

ణ్యన్తేభ్యో ధాతుభ్యః, ఆస, శ్రన్థ ఇత్యేతాభ్యాం చ స్త్రియాం యుచ్ప్రత్యయో భవతి । అకారస్యపవాదః । కారణా । హారణా । ఆసనా । శ్రన్థనా ।।

కథమాస్యా ? ఋహలోర్ణ్యత్(3-1-1242872) భవిష్యతి । వాసరూపప్రతిషేధశ్చ స్త్రీప్రకరణవిషయస్యైవోత్సర్గాపవాదస్య ।

శ్రన్థిః క్ర్యాదిర్గృహ్యతే--`శ్రన్థ విమోచనప్రతిహర్షయోః(ధా.పా.1511) ఇతి, న చురాదిః-`శ్రన్థ గ్రన్థ సన్దర్భే(ధా.పా.18391840) ఇతి; ణ్యన్తత్వేనైవ సిద్ధత్వాత్ ।।

* ఘట్టివన్దివిధిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానమ్ *(మ.భా.2.154) । ఘట్టనా । వన్దనా । వేదనా ।

ఘట్టేస్తౌదాదికస్య గ్రహణమ్ -`ఘట్ట చలనే(ధా.పా.259) ఇతి, న చౌరాదికస్య--`ఘట్ట సంవరణే(ధా.పా.259) ఇత్యస్య గ్రహణమ్; తస్య ణేరిత్యేవ సిద్ధత్వాత్ ।

* ఇషేరనిచ్ఛార్థస్య యుజ్వక్తవ్యః *(మ.భా.2.154) । అధ్యేషణా । అన్వేషణా ।।

* పరేర్వా *(మ.భా.2.154) । పర్యేషణా, పరీష్టిః ।।

రోగాఖ్యాయాం ణ్వుల్బహులమ్ ।। 3-3-108 ।।

రోగాఖ్యాయాం గమ్యమానాయాం ధాతోర్బహులం ణ్వుల్ ప్రత్యయో భవతి । క్తిన్నాదీనామపవాదః । ఆఖ్యాగ్రహణం రోగస్య చేత్ప్రత్యయాన్తేన సంజ్ఞా భవతి । బహులగ్రహణం వ్యభిచారార్థమ్ । ప్రచ్ఛర్ద్దికా । ప్రవాహికా । విచర్చికా । న చ భవతి--శిరోఽర్త్తిః ।

* ధాత్వర్థనిర్ద్దేశే ణ్వుల్వక్తవ్యః *(మ.భా.2.154) । ఆశికా । శాయికా వర్త్తతే ।।

* ఇక్శ్తిపౌ ధాతునిర్ద్దేశే ఇతి వక్తవ్యమ్ *(మ.భా.2.154) । భిదిః । ఛిదిః । పచతిః । పఠతిః ।

* వర్ణాత్కారః *(మ.భా.2.154) । నిర్దేశ ఇతి ప్రకృతమ్ । అకారః । ఇకారః ।।

* రాదిఫః *(మ.భా.2.154) । రేఫః ।

* మత్వర్థాచ్ఛః *(మ.భా.2.155) । (అకారలోపశ్చ ।) మత్వర్థీయః ।

* ఇణజాదిభ్యః *(మ.భా.2.155) । ఆజిః । ఆతిః । ఆదిః ।।

* ఇక్ కృష్యాదిభ్యః *(మ.భా.2.155) । కృషిః । కిరిః ।।

సంజ్ఞాయామ్ ।। 3-3-109 ।।

సంజ్ఞాయాం విషయే ధాతోర్ణ్వుల్ ప్రత్యయో భవతి । ఉద్దాలకపుష్పభఞ్జికా । వరణపుష్పప్రచాయికా । అభ్యూషఖాదికా । ఆచోషఖాదికా । శాలభఞ్జికా । తాలభఞ్జికా ।।

విభాషాఖ్యానపరిప్రశ్నయోరిఞ్ చ ।। 3-3-110 ।।

పూర్వం పరిప్రశ్నః, పశ్చాదాఖ్యానమ్ ; సూత్రేఽల్పాచ్తరస్య పూర్వనిపాతః । పరిప్రశ్నే ఆఖ్యానే చ గమ్యమానే ధాతోరిఞ్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాద్ ణ్వులపి । విభాషాగ్రహణాత్పరోఽపి యః ప్రాప్నోతి సోఽపి భవతి । కాం త్వం కారిమకార్షీః, కాం కారికామకార్షీః, కాం క్రియామకార్షీః, కాం కృత్యామకార్షీః, కాం కృతిమకార్షీః ? సర్వాం కారిమకార్షమ్, సర్వాం కారికామకార్షమ్, సర్వాం కృతిమకార్షమ్, సర్వాం కృత్యామకార్షమ్, సర్వాం కృతిమకార్షమ్ । కాం గణిమజీగణః ? కాం గణనామజీగణః ?కాం గణికామజీగణః ? సర్వాం గణిమజీగణమ్, సర్వాం గణికామ్, సర్వాం గణనామ్ । ఏవం కాం యాజిమ్, కాం యాజికామ్ ? కాం యాచితమ్, కాం యాచికామ్ ? కాం పాచిమ్, కాం పాచికామ్, కాం పచామ్, కాం పక్తిమ్ ? కాం పాఠిమ్, కాం పాఠికామ్, కాం పఠితిమ్ ? ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ ।

ఆఖ్యానపరిప్రశ్నయోరితి కిమ్ ? కృతిః । హృతిః ।।

పర్యాయార్హణోత్పత్తిషు ణ్వుచ్ ।। 3-3-111 ।।

పర్యాయః = పరిపాటీక్రమః । అర్హణమర్హః = తద్యోగ్యతా । ఋణం తద్యత్ పరస్య ధార్యతేః, ఉత్పత్తిః = జన్మ

ఏతేష్వర్థేషు ధాతోర్ణ్వుచ్ ప్రత్యయో భవతి । క్తిన్నాదీనామపవాదః । పర్యాయే తావత్--భవతః శాయికా । భవతోఽగ్రగ్రాసికా । అర్హే--అర్హతి భవానిక్షుభక్షికామ్ । ఋణే--ఇక్షుభక్షికాం మే ధారయసి । ఓదనభోజికామ్ । పయః పాయికామ్ । ఉత్పత్తౌ ఇక్షుభక్షికా మే ఉదపాది । ఓదనభోజికా । పయః పాయికా ।

విభాషేత్యేవ--చికీర్షోత్పద్యతే । ణ్వులి ప్రకృతే ప్రత్యయాన్తరకరణం స్వరార్థమ్ ।।

ఆక్రోశే నఞ్యనిః ।। 3-3-112 ।।

`విభాషా ఇతి నివృత్తమ్ । ఆక్రోశః = శపనమ్ । ఆక్రోశే గమ్యమానే నఞ్యుపపదే ధాతోరనిః ప్రత్యయో భవతి । క్తిన్నాదీనామపవాదః । అకరణిస్తే వృషల భూయాత్ ।

ఆక్రోశ ఇతి కిమ్ ? అకృతిస్తస్య కటస్య । నఞీతి కిమ్ ? మృతిస్తే వృషల భూయాత్ ।।

కృత్యల్యుటో బహులమ్ ।। 3-3-113 ।।

`భావే `అకర్తృరి చ కారకే ఇతి నివృత్తమ్ । కృత్యసంజ్ఞకాః ప్రత్యయా ల్యుట్ చ బహులమర్థేషు భవన్తి । యత్ర విహితాస్తతోఽన్యత్రాపి భవన్తి । భావకర్మణోః కృత్యా విహితాః కారకాన్తరేఽపి భవన్తి--స్నానీయం చూర్ణమ్, దానీయో బ్రాహ్మణః । కరణాధికరణయోర్భావే చ ల్యుట్ ।

అన్యత్రాపి భవతి--అపసేచనమ్, అవస్రావణమ్ । రాజభోజనాః శాలయః । రాజాచ్ఛాదనాని వాసాంసి । ప్రస్కన్దనమ్ । ప్రపతనమ్ ।

బహులగ్రహణాదన్యేఽపి కృతో యథాప్రాప్తమభిధేయం వ్యభిచరన్తి। పాదాభ్యాం హ్రియతే పాదహారకః । గలే చోప్యతే గలేచోపకః ।।

నపుంసకే భావే క్తః ।। 3-3-114 ।।

నపుంసకలిఙ్గే భావే ధాతోః క్తః ప్రత్యయో భవతి । హసితమ్ । సహితమ్ । జల్పితమ్ ।।

ల్యుట్ చ ।। 3-3-115 ।।

నపుంసకలిఙ్గే భావే ధాతోర్ల్యుట్ ప్రత్యయో భవతి । హసనం ఛాత్రస్య । శోభనమ్ । జల్పనమ్ । శయనమ్ । ఆసనమ్ । యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః ।।

కర్మణి చ యేన సంస్పర్శాత్కర్తుః శరీరసుఖమ్ ।। 3-3-116 ।।

యేన కర్మణా సంస్పృశ్యమానస్య కర్తుః శరీరసుఖముత్పద్యతే తస్మిన్కర్మణ్యుపపదే ధాతోర్నపుంసకలిఙ్గే భావే ల్యుట్ ప్రత్యయో భవతి । పూర్వేణైవ సిద్ధే ప్రత్యయే నిత్యసమాసార్థం వచనమ్ । ఉపపదసమాసో హి నిత్యః సమాసః । పయః పానం సుఖమ్ । ఓదనభోజనం సుఖమ్ ।

కర్మణీతి కిమ్ ? తూలికాయా ఉత్థానం సుఖమ్ । సంస్పర్శాదితి కిమ్ ? అగ్నికుణ్డస్యోపాసనం సుఖమ్ । కర్తురితి కిమ్ ? గురోః స్నాపనం సుఖమ్ । స్నాపయతేర్హి గురుః కర్తా, కిం తర్హి ? కర్మ । శరీరగ్రహణం కిమ్ ? పుత్రస్య పరిష్వఙ్గనం సుఖమ్ । సుఖమ్ = మానసీ ప్రీతిః । సుఖమితి కిమ్ ? కణ్టకానాం మర్దనం దుఃఖమ్ । సర్వత్రాసమాసః ప్రత్యుదాహ్రియతే ।।

కరణాధికరణయోశ్చ ।। 3-3-117 ।।

కరణేఽధికరణే చ కారకే ధాతోర్ల్యుట్ ప్రత్యయో భవతి । ఇధ్మప్రవ్రశ్చనః । పలాశశాతనః । అధికరణే--గోదోహనీ । సక్తుధానీ ॥

పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ ॥ 3-3-118 ॥

`కరణాధికరణయోః ఇత్యేవ । పుంల్లిఙ్గయోః కరణాధికరణయోరభిధేయయోర్ధాతోర్ఘః ప్రత్యయో భవతి, సముదాయేన చేత్సంజ్ఞా గమ్యతే । ప్రాయగ్రహణమకార్త్స్న్యార్థమ్ । దన్తచ్ఛదః పటః । అధికరణే ఖల్వపి--ఏత్య తస్మిన్కుర్వన్తి ఇత్యాకరః । ఆలయః ।

పుంసీతి కిమ్ ? ప్రసాధనమ్ । సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? ప్రహరణో దణ్డః । ఘకారః ఛాదేర్ఘేఽద్వ్యుపసర్గస్య(6-4-963297) ఇతి విశేషణార్థః ॥

గోచరసఞ్చరవహవ్రజవ్యజాపణనిగమాశ్చ ॥ 3-3-119 ॥

గోచరాదయః శబ్దా ఘప్రత్యయాన్తా నిపాత్యన్తే పూర్వస్మిన్నేవార్థే । హలశ్చ(3-3-1213300) ఇతి ఘఞం

వక్ష్యతి, తస్యాయమపవాదః । గావశ్చరన్త్యస్మిన్నితి గోచరః । సఞ్చరన్తేఽనేనేతి సఞ్చరః । వహన్తి తేన వహః । వ్రజన్తి తేన వ్రజః। వ్యజన్తి తేన వ్యజః । నిపాతనాద్ అజేర్వ్యఘఞపోః(2-4-562292) ఇతి వీభావో న భవతి । ఏత్య తస్మిన్నాపణన్తే ఇత్యాపణః । నిగచ్ఛన్తి తస్మిన్నితి నిగమః । చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః । కషః । నికషః ॥

అవేతౄస్త్రోర్ఘఞ్ ॥ 3-3-120 ॥

`అవ ఉపపదే తరతేస్స్తృణాతేశ్చ ధాతోః కరణాధికరణయోః సంజ్ఞాయాం ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । ఘస్యాపవాదః । ఞకారో వృద్ధ్యర్థః, స్వరార్థశ్చ । ఘకార ఉత్తరత్ర కుత్వార్థః । అవతారః । అవస్తారః ।

కథమవతారో నద్యాః ? న హీయం సంజ్ఞా । ప్రాయానువృత్తేరసంజ్ఞాయామపి భవతి ॥

హలశ్చ ॥ 3-3-121 ॥

`పుంసి సంజ్ఞాయామ్, `కరణాధికరణయోశ్చ ఇతి సర్వమనువర్త్తతే । హలన్తాద్ధాతోః కరణాధికరణయోర్ఘఞ్ ప్రత్యయో భవతి । ఘస్యాపవాదః । లేఖః । వేదః । వేష్టః । బన్ధః । మార్గః । అపామార్గః । వీమార్గః ॥

అధ్యాయన్యాయోద్యావసంహారాధారావాయాశ్చ ॥ 3-3-122 ॥

అధ్యాయాదయః శబ్దా ఘఞన్తా నిపాత్యన్తే । పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘే ప్రాప్తే ఘఞ్విధీయతే । అహలన్తార్థ ఆరమ్భః । అధీయతేఽస్మిన్నిత్యధ్యాయః ।

నీయతేఽనేనేతి న్యాయః । ఉద్యువన్తి అస్మిన్నిత్యుద్యావః । సంహ్రియన్తేఽనేనేతి సంహారః । ఆధ్రియతేఽస్మిన్నిత్యాధారః । ఆవయన్త్యస్మిన్నిత్యావాయః ।

చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః--అవహారః ।।

ఉదఙ్కోఽనుదకే ।। 3-3-123 ।।

`ఉదఙ్కః ఇతి నిపాత్యతే, అనుదకవిషయశ్చేద్ధాత్వర్థో భవతి । ఉత్పూర్వాదఞ్చతేర్ఘఞ్నిపాత్యతే, నను చ హలశ్చ(3-3-1213300) ఇతి సిద్ధ ఏవ ఘఞ్ ? ఉదకే ప్రతిషేధార్థమిదం వచనమ్ । తైలోదఙ్కః ।

అనుదక ఇతి కిమ్ ? ఉదకోదఞ్చనః । ఘః కస్మాన్న ప్రత్యుదాహ్రియతే ? విశేషాభావాత్ । ఘఞ్యపి థాథాదిస్వరేణాన్తోదాత్త ఏవ ।।

జాలమానాయః ।। 3-3-124 ।।

`ఆనాయః ఇతి నిపాత్యతే, జాలం చేత్తద్భవతి । ఆఙ్ పూర్వాన్నయతేః కరణే ఘఞ్ నిపాత్యతే । ఆనాయో మత్స్యానామ్ । ఆనాయో మృగాణామ్ ।।

ఖనో ఘ చ ।। 3-3-125 ।।

ఖనతేర్ధాతోః కరణాధికరణయోర్ఘః ప్రత్యయో భవతి । చకారాద్ ఘఞ్చ । ఆఖనః, ఆఖానః ।

* డో వక్తవ్యః *(మ.భా.2.156) । ఆఖః ।

* డరో వక్తవ్యః *(మ.భా.2.156) । ఆఖరః ।

* ఇకో వక్తవ్యః *(మ.భా.2.156) । ఆఖనికః ।

* ఇకవకో వక్తవ్యః *(మ.భా.2.156) । ఆఖనికవకః ।।

ఈషద్దుః సుషు కృచ్ఛ్రాకృచ్ఛ్రార్థేషు ఖల్ ।। 3-3-126 ।।

`కరణాధికరణయోః ఇతి నివృత్తమ్ । ఈషత్, దుస్, సు ఇత్యేతేషూపపదేసు కృచ్ఛ్రాకృచ్ఛ్రార్థేషు ధాతోః ఖల్ ప్రత్యయో భవతి । కృచ్ఛ్రం దుఃఖమ్, తద్ దురో విశేషణమ్ । అకృచ్ఛ్రం సుఖమ్ , తదితరయోర్విశేషణమ్; సమ్భవాత్ । ఈషత్కరో భవతా కటః । దుష్కరః । సుకరః । ఈషద్భోజః । దుర్భోజః । సుభోజః ।

ఈషదాదిష్వితి కిమ్ ? కృచ్ఛ్రేణ కార్యః కటః । కృచ్ఛ్రాకృచ్ఛ్రార్థేష్వితి కిమ్ ? ఈషత్కార్యః ।

లకారః స్వరార్థః । ఖిత్కరణముత్తరత్ర ముమర్థమ్ ।।

కర్తృకర్మణోశ్చ భూకృఞోః ।। 3-3-127 ।।

భవతేః కరోతేశ్చ ధాతోర్యథాసఙ్ఖ్యం కర్త్రి కర్మణి చోపపదే, చకారాదీషదాదిషు చ ఖల్ ప్రత్యయో భవతి । ఈషదాఢ్యమ్భవం భవతా । దురాఢ్యమ్భవమ్ । ఈషదాఢ్యఙ్కరః, స్వాఢ్యఙ్కరో దేవదత్తో భవతా ॥

* కర్తృకర్మణోశ్చ్వ్యర్థయోరితి వక్తవ్యమ్ *(మ.భా.2.157) । ఇహ మా భూత్--స్వాఢ్యేన భూయతే ॥

ఆతో యుచ్ ॥ 3-3-128 ॥

ఈషదాదయోఽనువర్త్తన్తే । `కర్తృకర్మణోః ఇతి న స్వర్యతే । కృచ్ఛ్రాకృచ్ఛ్రార్థేషు ఈషదాదిషూపపదేషు ఆకారాన్తేభ్యో ధాతుభ్యో యుచ్ ప్రత్యయో భవతి । ఖలోఽపవాదః । ఈషత్పానః సోమో భవతా । దుష్పానః । సుపానః । ఈషద్దానో గౌర్భవతా । దుర్దానః। సుదానః ॥

ఛన్దసి గత్యర్థేభ్యః ॥ 3-3-129 ॥

[1-38-8]

ఈషదాదిషు కృచ్ఛ్రాకృచ్ఛ్రార్థేషూపపదేషు గత్యర్థేభ్యో ధాతుభ్యశ్ఛన్దసి విషయే యుచ్ప్రత్యయో భవతి । ఖలోఽపవాదః । `సూపసదనోఽగ్నిః(త్రై.సం.[7-5-20].1) । సూపసదనమన్తరిక్షమ్ ॥

అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే ॥ 3-3-130 ॥.

[7-5-20]

అన్యేభ్యోఽపి ధాతుభ్యో గత్యర్థేభ్యశ్ఛన్దసి విషయే యుచ్ప్రత్యయో దృశ్యతే । `సుదోహనామకృణోద్ బ్రహ్మణే గామ్(ని.11.43) । `సువేదనామకృణోద్ బ్రహ్మణే గామ్(ఋ.[10-112-8]) ॥

* భాషాయాం శాసియుధిదృశిధృషిమృషిభ్యో యుజ్ వక్తవ్యః *(మ.భా.2.157) । దుఃశాసనః । దుర్యోధనః । దుర్దర్శనః । దుర్ద్దర్షణః । దుర్మర్షణః ॥

వర్త్తమానసామీప్యే వర్త్తమానవద్వా ॥ 3-3-131 ॥

సమీపమేవ సామీప్యమ్ । ష్యఞః స్వార్థికత్వం జ్ఞాప్యతే చాతుర్వర్ణ్యాదిసిద్ధ్యర్థమ్ । వర్త్తమానసమీపే భూతే భవిష్యతి చ వర్త్తమానాద్ ధాతోర్వర్త్తమానవత్ప్రత్యయా వా భవన్తి । వర్త్తమానే లట్(3-2-1232151) ఇత్యారభ్య యావద్ ఉణాదయో బహులమ్(3-3-13169) ఇతి వర్త్తమానే ప్రత్యయా ఉక్తాస్తే భూతభవిష్యతోర్విధీయన్తే । కదా దేవదత్త ఆగతోఽసి ? అయమాగచ్ఛామి, ఆగచ్ఛన్తమేవ మాం విద్ధి, అయమాగమమ్, ఏషోఽస్మ్యాగతః । కదా దేవదత్త గమిష్యసి ? ఏష గచ్ఛామి, గచ్ఛన్తమేవ మాం విద్ధి, ఏష గమిష్యామి, గన్తాస్మి ।

వత్కరణం సర్వసాదృశ్యార్థమ్ । యేన విశేషేణ వర్త్తమానే ప్రత్యయా విహితాః ప్రకృత్యోపపదోపాధినా తథైవాత్ర భవన్తి । పవమానః । యజమానః । అలఙ్కరిష్ణుః ।

సామీప్యగ్రహణం కిమ్ ? విప్రకర్షవివక్షాయాం మా భూత్ । పరుదగచ్ఛత్ పాటలిపుత్త్రమ్ । వర్షేణ గమిష్యతి ।

యో మన్యతే - గచ్ఛామీతి పదం వర్త్తమానే కాల ఏవ వర్త్తతే, కాలాన్తరగతిస్తు వాక్యాద్భవతి । న చ వాక్యగమ్యః కాలః పదసంస్కారవేలాయాముపయుజ్యతే ఇతి, తాదృశం వాక్యార్థప్రతిపత్తారం ప్రతి ప్రకరణమిదం నారభ్యతే, తథా చ - శ్వః కరిష్యతి, వర్షేణ గమిష్యతీతి సర్వముపపద్యతే ।।

ఆశంసాయాం భూతవచ్చ ।। 3-3-132 ।।

`వా ఇత్యేవ । `వర్త్తమానసామీప్యే ఇతి నానువర్త్తతే । ఆశంసనమాశంసా = అప్రాప్తస్య ప్రియార్థస్య ప్రాప్తుమిచ్ఛా, తస్యాశ్చ భవిష్యత్కాలో విషయః । తత్ర భవిష్యతి కాలే ఆశంసాయాం గమ్యమానాయాం ధాతోర్వా భూతవత్ప్రత్యయా భవన్తి, చకారాద్వర్త్తమానవచ్చ । ఉపాధ్యాయశ్చేదాగమత్, ఆగతః, ఆగచ్ఛతి, ఆగమిష్యతి, ఏతే వ్యాకరణమధ్యగీష్మహి, ఏతే వ్యాకరణమధీతవన్తః, అధీమహే, అధ్యేష్యామహే ।

సామాన్యాతిదేశే విశేషానతిదేశాల్లఙ్ లిటౌ న భవతః ।

ఆశంసాయామితి కిమ్ ? ఆగమిష్యతి ।।

క్షిప్రవచనే లృట్ ।। 3-3-133 ।।

`ఆశంసాయామ్ ఇత్యేవ । క్షిప్రవచన ఉపపదే ఆశంసాయాం గమ్యమానాయాం ధాతోర్లృట్ ప్రత్యయో భవతి । `భూతవచ్చ ఇత్యస్యాయమపవాదః । ఉపాధ్యాయశ్చేత్క్షిప్రమాగమిష్యతి, క్షిప్రం వ్యాకరణమధ్యేష్యామహే ।

వచనగ్రహణం పర్యాయార్థమ్ । క్షిప్రమ్, శీఘ్రమ్, ఆశు, త్వరితమ్ అధ్యేష్యామహే । `న ఇతి వక్తవ్యే లృడ్గ్రహణం లుటోఽపి విషయే యథా స్యాత్ శ్వః క్షిప్రమధ్యేష్యామహే ।।

ఆశంసావచనే లిఙ్ ।। 3-3-134 ।।

ఆశంసా యేనోచ్యతే తదాశంసావచనమ్, తస్మిన్నుపపదే ధాతోర్లిఙ్ ప్రత్యయో భవతి । `భూతవచ్చ ఇత్యస్యాయమపవాదః

। ఉపాధ్యాయశ్చేదాగచ్ఛేత్ ఆశంసే యుక్తోఽధీయీయ । ఆశంసేఽవకల్పయే యుక్తోఽధీయీయ । ఆశంసే క్షిప్రమధీయీయ ।।

నానద్యతనవత్క్రియాప్రబన్ధసామీప్యయోః ।। 3-3-135 ।।

భూతానద్యతనే భవిష్యదనద్యతనే చ లఙ్ లుటౌ విహితౌ, తయోరయం ప్రతిషేధః । అనద్యతనవత్ప్రత్యయవిధిర్న భవతి, క్రియాప్రబన్ధే సామీప్యే చ గమ్యమానే । క్రియాణాం ప్రబన్ధః = సాతత్యేనానుష్ఠానమ్ । కాలానాం సామీప్యమ్ = తుల్యజాతీయేనావ్యవధానమ్ । యావజ్జీవం భృశమన్నమదాత్ । భృశమన్నం దాస్యతి । యావజ్జీవం పుత్త్రోఽధ్యాపిపత్ ।। యావజ్జీవమధ్యాపయిష్యతి।

సామీప్యే ఖల్వపి - యేయం పౌర్ణమాస్యతిక్రాన్తా, ఏతస్యాముపాధ్యాయోఽగ్నీనాధిత, సోమేనాయష్ట, గామదిత । యేయమమావాస్యాఽఽగామినీ, ఏతస్యాముపాధ్యాయోఽగ్నీనాధాస్యతే, సోమేన యక్ష్యతే । స గాం దాస్యతే ।

ద్వౌ ప్రతిషేధౌ యథాప్రాప్తస్యాభ్యనుజ్ఞాపనాయ ।।

భవిష్యతి మర్యాదావచనేఽవరస్మిన్ ।। 3-3-136 ।।

`నానద్యతనవత్ ఇతి వర్త్తతే । అక్రియాప్రబన్ధార్థమసామీప్యార్థఞ్చ వచనమ్ । భవిష్యతి కాలే మర్యాదావచనే సత్యవరస్మిన్ప్రవిభాగేఽనద్యతనవత్ప్రత్యయవిధిర్న భవతి । యోఽయమధ్వా గన్తవ్య ఆపాటలిపుత్త్రాత్ తస్య యదవరం కౌశామ్భ్యాస్తత్ర ద్విరోదనం భోక్ష్యామహే । తత్ర సక్తూన్పాస్యామః ।

భవిష్యతీతి కిమ్ ? యోఽయమధ్వా గత ఆపాటలిపుత్త్రాత్ తస్య యదవరం కౌశామ్భ్యాస్తత్ర ద్విరోదనం భోక్ష్యామహే । తత్ర సక్తూన్పాస్యామః ।

భవిష్యతీతి కిమ్ ? యోఽయమధ్వా గత ఆపాటలిపుత్త్రాత్ తస్య యదవరం కౌశామ్భ్యాస్తత్ర యుక్తా అధ్త్యైమహి, తత్ర ద్విరోదనమ్ అభుఞ్జ్మహి, తత్ర సక్తూనపిబామ । మర్యాదావచన ఇతి కిమ్ ? యోఽయమధ్వా నిరవధికో గన్తవ్యస్తస్య యదవరం కౌశామ్భ్యాస్తత్ర ద్విరోదనం భోక్తాస్మహే, సక్తూన్ పాతాస్మః । అవరస్మిన్నితి కిమ్ ? యోఽయమధ్వా గన్తవ్య ఆపాటలిపుత్త్రాత్ తస్య యత్పరం కౌశామ్భ్యాస్తత్ర ద్విరోదనం భోక్తాస్మహే, తత్ర సక్తూన్పాతాస్మః ।

ఇహ సూత్రే దేశకృతా మర్యాదా, ఉత్తరత్ర కాలకృతాః, తత్ర చ విశేషం వక్ష్యతి ।।

కాలవిభాగే చానహోరాత్రాణామ్ ।। 3-3-137 ।।

`భవిష్యతి మర్యాదావచనేఽవరస్మిన్ ఇతి వర్త్తతే । కాలమర్యాదావిభాగే సత్యవరస్మిన్ప్రవిభాగే భవిష్యతి కాలేఽనద్యతనవత్ప్రత్యయవిధిర్న భవతి, న చేదహోరాత్రసమ్బన్ధీ విభాగః, తైస్తేషాం చ విభాగే ప్రతిషేధః । పూర్వేణైవ సిద్ధే వచనమిదమహోరాత్రనిషేధార్థమ్ । యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః । యోఽయం సంవత్సర ఆగామీ తత్ర యదవరమాగ్రహాయణ్యాస్తత్ర యుక్తా అధ్యేష్యామహే, తత్రౌదనం

భోక్ష్యామహే।` భవిష్యతి ఇత్యేవ - యోఽయం వత్సరోఽతీతస్తస్య యదవరమాగ్రహాయణ్యాస్తత్ర యుక్తా అధ్యైమహి, తత్రౌదనమభుఞ్జ్మహి ।

` మర్యాదావచనే ఇత్యేవ - యోఽయం నిరవధికః కాల ఆగామీ తస్య యదవరమాగ్రహాయణ్యాస్తత్ర యుక్తా అధ్యేతాస్మహే, తత్రౌదనం భోక్తాస్మహే ।` అవరస్మిన్ ఇత్యేవ । పరస్మిన్విభాషాం(3-3-1382796) వక్ష్యతి। అనహోరాత్రాణామితి కిమ్ ? త్రివిధముదాహరణమ్ - యోఽయం మాస ఆగామీ తస్య యోఽవరః పఞ్చదశరాత్రః, యోఽయం త్రింశద్రాత్ర ఆగామీ తస్య యోఽవరోఽర్ద్ధమాసః, యోఽయం త్రింశదహోరాత్ర ఆగామీ తస్య యోఽవరః పఞ్చదశరాత్రస్తత్ర యుక్తా అధ్యేతాస్మహే, తత్ర సక్తూన్పాతాస్మః । సర్వథా అహోరాత్రస్పర్శే ప్రతిషేధః ।।

పరస్మిన్విభాషా ।। 3-3-138 ।।

` భవిష్యతి మర్యాదావచనే ` కాలవిభాగే చానహోరాత్రాణామ్ ఇతి సర్వమనువర్త్తతే । కాలమర్యాదావిభాగే సతి భవిష్యతి కాలే పరస్మిన్ప్రవిభాగే విభాషాఽనద్యతనవత్ప్రత్యయవిధిర్న భవతి, న చేదహోరాత్రసమ్బన్ధీ ప్రవిభాగః । అవరస్మిన్వర్జం పూర్వమనువర్త్తతే । అవరస్మిన్పూర్వేణ ప్రతిషేధ ఉక్తః, సమ్ప్రతి పరస్మిన్నప్రాప్త ఏవ వికల్ప ఉచ్యతే । యోఽయం సంవత్సర ఆగామీ తస్య యత్పరమాగ్రహాయణ్యాస్తత్ర యుక్తా అధ్యేష్యామహే, అధ్యేతాస్మహే, తత్ర సక్తూన్ పాస్యామః, తత్ర సక్తూన్పాతాస్మః ।

` అనహోరాత్రాణామ్ ఇత్యేవ - యోఽయం త్రింశద్రాత్ర ఆగామీ తస్య యః పరః పఞ్చదశరాత్రస్తత్ర యుక్తా అధ్యేతాస్మహే, తత్ర సక్తూన్ పాతాస్మః ।

` భవిష్యతి ఇత్యేవ - యోఽయం సంవత్సరోఽతీతస్తస్య యత్పరమాగ్రహాయణ్యాస్తత్ర యుక్తా అధ్యైమహి, తత్రౌదనమభుఞ్జ్మహి ।

` మర్యాదావచనే ఇత్యేవ - యోఽయం సంవత్సరో నిరవధికః కాల ఆగామీ తస్య యత్పరమాగ్రహాయణ్యాస్తత్ర యుక్తా అధ్యేతాస్మహే, తత్ర సక్తూన్పాతస్మః ।

` కాలవిభాగే ఇత్యేవ - యోఽయమధ్వా గన్తవ్య ఆపాటలిపుత్రాత్ తస్య యత్పరం కౌశామ్బ్యాస్తత్ర యుక్తా అధ్యేతాస్మహే, ఓదనం భోక్తాస్మహే । ఇతి సర్వత్రానద్యతనవత్ప్రత్యయా ఉదాహార్యాః ।।

లిఙ్నిమిత్తే లృఙ్ క్రియాతిపత్తౌ ।। 3-3-139 ।।

` భవిష్యతి ఇత్యనువర్త్తతే । హేతుహేతుమతోర్లిఙ్(3-3-1562813) ఇత్యేవమాదికం లిఙో నిమిత్తమ్ । తత్ర లిఙ్నిమిత్తే భవిష్యతి కాలే లృఙ్ ప్రత్యయో భవతి క్రియాతిపత్తౌ సత్యామ్ । కుతశ్చిద్వైగుణ్యాదనభినిర్వృత్తిః క్రియాయాః = క్రియాతిపత్తిః । దక్షిణేన చేదాయాస్యన్న

శకటం పర్యాభవిష్యత్ l యది కమలకమాహ్వాస్యద్దక్షిణేన మార్గేణన్న శకటం పర్యాభవిష్యత్ ll అభోక్ష్యత భవాన్ఘృతేన యది మత్సమీపమాగమిష్యత్ ll

భవిష్యత్కాలవిషయమేతద్వచనమ్, భవిష్యదపర్యాభవనం చ హేతుమత్, తత్ర హేతుభూతం చ కమలకాహ్వానమ్ l లిఙ్గిలిఙ్గే బుధ్వా తదతిపత్తిం చ ప్రమాణాన్తరాదగమ్య వక్తా వాక్యం ప్రయుఙ్క్తే,యది కమలకమాహ్వాస్యన్న శకటం పర్యాభవిష్యదితి, హేతుహేతుమతోరాహ్వానాపర్యాభవనయోర్భవిష్యత్కాలవిషయయోరతిపత్తిరితో వాక్యాదవగమ్యతే ll

భూతే చ ll 3-3-140 ll

`లిఙ్ నిమిత్తే లృఙ్ క్రియాతిపత్తౌ ఇతి సర్వమనువర్త్తతే l పూర్వేణ భవిష్యతి విహితః సమ్ప్రతి భూతే విధీయతే l భూతే చ కాలే లిఙ్ నిమిత్తే క్రియాతిపత్తౌ సత్యాం లృఙ్ ప్రత్యయో భవతి l ఉతాప్యోః సమర్థయోర్లిఙ్(3-3-1522809) ఇత్యారభ్య లిఙ్ నిమిత్తేషు విధానమేతత్ l ప్రాక్ తతో వికల్పం వక్ష్యతి l దృష్టో మయా భవత్పుత్రోఽన్నార్థీ చఙ్క్రమ్యమాణః, అపరశ్చ ద్విజో బ్రాహ్మణార్థీ, యది స తేన దృష్టోఽభవిష్యత్ తదాఽభోక్ష్యత, న తు భుక్తవాన్, అన్యేన పథా స గతః ll

వోతాప్యోః ll 3-3-141 ll

`భూతే `లిఙ్నిమిత్తే లృఙ్ క్రియాతిపత్తౌ ఇతి సర్వమనువర్త్తతే l వా + ఆ + ఉతాప్యోః = వోతాప్యోః l మర్యాదాయామయమాఙ్, నాభివిధౌ l ఉతాప్యోః సమర్థయోర్లిఙ్(3-3-1522809) ఇతి వక్ష్యతి, ప్రాగేతస్మాత్ సూత్రావధేర్యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః, తత్ర భూతే లిఙ్నిమిత్తే క్రియాతిపత్తౌ లృఙ్ వా భవతీత్యేతదధికృతం వేదితవ్యమ్ l వక్ష్యతి - విభాషా కథమి లిఙ్ చ(3-3-1432800), కథం నామ తత్ర భవాన్వృషలమయాజయిష్యత్ l యథాప్రాప్తం చ - యాజయేత్ ll

గర్హాయాం లడపిజాత్వోః ll 3-3-142 ll

గర్హా, కుత్సేత్యనర్థాన్తరమ్ l గర్హాయాం గమ్యమానాయామ్ అపిజాత్వోరుపపదయోర్ధాతోర్లట్ ప్రత్యయో భవతి l వర్త్తమానే లట్(3-2-1232151)ఉక్తః కాలసామాన్యే న ప్రాప్నోతీతి విధీయతే l కాలవిశేషవిహితాంశ్చాపి ప్రత్యయానయం పరత్వాద్ అస్మిన్విషయే బాధతే l అపి తత్ర భవాన్వృషలం యాజయతి, జాతు తత్ర భవాన్వృషలం యాజయతి l గర్హామహే, అహో అన్యాయ్యమేతత్ ll లిఙ్నిమిత్తాభావాదిహ క్రియాతిపత్తౌ లృఙ్ న భవతి ll

విభాషా కథమి లిఙ్ చ ll 3-3-143 ll

`గర్హాయామ్ ఇతి వర్త్తతే l కథంశబ్దే ఉపపదే గర్హాయాం గమ్యమానాయాం ధాతోర్లిఙ్ప్రత్యయో భవతి, చకారాల్లట్ చ l విభాషాగ్రహణం యథాస్వం కాలవిషయే విహితానామబాధనార్థమ్ l

కథం నామ తత్ర భవాన్వృషలం యాజయేత్, కథం నామ తత్ర భవాన్వృషలం యాజయతి, కథం నామ తత్ర భవాన్వృషలం యాజయిష్యతి । కథం నామ తత్ర భవాన్వృషలం యాజయితా । కథం నామ తత్ర భవాన్వృషలం యాజయేత్ । కథం నామ తత్ర భవాన్వృషలమయాయజత్ । అయాజయత్ । కథం నామ తత్ర భవాన్వృషలం యాజయాఞ్చకార । అత్ర లిఙ్నిమిత్తమస్తీతి భూతవివక్షాయాం క్రియాతిపత్తౌ వా లృఙ్ । భవిష్యద్వివక్షాయాం సర్వత్ర నిత్యేనైవ లృఙా భవితవ్యమ్ ।

కింవృత్తే లిఙ్ లృటౌ ।। 3-3-144 ।।

`గర్హాయామ్ ఇత్యేవ । విభాషా న స్వర్యతే । కింవృత్త ఉపపదే గర్హాయాం గమ్యమానాయాం ధాతోర్లిఙ్లృటౌ ప్రత్యయౌ భవతః । సర్వలకారాణామపవాదః । లిఙ్గ్రహణం లటోఽపరిగ్రహార్థమ్ । కో నామ వృషలో యం తత్ర భవాన్ యాజయేత్ । యం తత్ర భవాన్వృషలం యాజయిష్యతి । కతరో నామ, కతమో నామ యం తత్ర భవాన్వృషలం యాజయేత్ । యాజయిష్యతి । భూతే క్రియాతిపత్తౌ వా లృఙ్ । భవిష్యతి తు నిత్యమ్ - కో నామ వృషలో యం తత్ర భవానయాజయిష్యత్ ।।

అనవక్లృప్త్యమర్షయోరకింవృత్తేఽపి ।। 3-3-145 ।।

`గర్హాయామ్ ఇతి నివృత్తమ్ । అనవక్లృప్తిః= అసమ్భావనా । అమర్షః = అక్షమా । కింవృత్తేఽకింవృత్తే చోపపదేఽనవక్లృప్త్యమర్షయోర్ధాతోర్లిఙ్లృటౌ ప్రత్యయౌ భవతః । సర్వలకారాణామపవాదః । బహ్వచః పూర్వనిపాతో లక్షణవ్యభిచారచిహ్నమ్, తేన యథాసఙ్ఖ్యం న భవతి । అనవక్లృప్తౌ తావత్ నావకల్పయామి, న సమ్భావయామి, న శ్రద్దధే తత్ర భవాన్నామ వృషలం యాజయేత్ । తత్ర భవాన్నామ వృషలం యాజయిష్యతి । కో నామ వృషలో యం తత్ర భవాన్ వృషలం యాజయేత్ । కో నామ తత్ర భవాన్వృషలం యాజయిష్యతి । అమర్షే - న మర్షయామి తత్ర భవాన్వృషలం యాజయేత్ । యాజయిష్యతి । కో నామ వృషలో యం తత్ర భవాన్యాజయేత్, యాజయిష్యతి ।

భూతవివక్షాయాం తు క్రియాతిపత్తౌ వా లృఙ్ భవతి భవిష్యతి నిత్యమ్ - నావకల్పయామి తత్ర భవాన్నామ వృషలమయాజయిష్యత్ ।।

కింకిలాస్త్యర్థేషు లృట్ ।। 3-3-146 ।।

`అనవక్లృప్త్యమర్షయోః ఇతి వర్త్తతే । కింకిలశబ్దః సముదాయ ఏవోపపదమ్ । అస్త్యర్థాః = అస్తిభవతివిద్యతయః । కింకిలాస్త్యర్థేషూపపదేషు అనవక్లృప్త్యమర్షయోర్ధాతోర్లృట్ప్రత్యయో భవతి । లిఙోఽపవాదః । కింకిల నామ తత్ర భవాన్వృషలం యాజయిష్యతి । అస్తి నామ తత్ర భవాన్వృషలం యాజయిష్యతి । భవతి నామ తత్ర భవాన్వృషలం యాజయిష్యతి । విద్యతే నామ తత్ర భవాన్వృషలం యాజయిష్యతి, న శ్రద్దధే, న మర్షయామి । లిఙ్నిమిత్తమిహ నాస్తి, తేన లృఙ్ న భవతి ।।

జాతుయదోర్లిఙ్ ।। 3-3-147 ।।

` అనవక్లృప్త్యమర్షయోః ఇత్యేవ । జాతు, యదా ఇత్యేతయోరుపపదయోరనవక్లృప్త్యమర్షయోర్గమ్యమానయోర్ధాతోర్లిఙ్ప్రత్యయో భవతి । లృటోఽపవాదః । జాతు తత్ర భవాన్వృషలం యాజయేత్ , యన్నామ తత్ర భవాన్వృషలం యాజయేత్ న శ్రద్దధే, న మర్షయామి ।।

* జాతుయదోర్లిఙ్ విధానే యదాయద్యోరుపసఙ్ఖ్యానమ్ *(మ.భా.2.164) యదా భవద్విధః క్షత్రియం యాజయేత్, యది భవద్విధః క్షత్రియం యాజయేత్, న శ్రద్దధే న మర్షయామి । క్రియాతిపత్తౌ భూతే వా లృఙ్ । భవిష్యతి నిత్యమ్ ।।

యచ్చయత్రయోః ।। 3-3-148 ।।

` అనవక్లృప్త్యమర్షయోః ఇత్యేవ । యచ్చ, యత్ర ఇత్యేతయోరుపపదయోరనవక్లృప్త్యమర్షయోర్గమ్యమానయోర్ధాతోర్లిఙ్ ప్రత్యయో భవతి । లృటోఽపవాదః । యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః । యథాసఙ్ఖ్యం నేష్యతే । యచ్చ తత్రభవాన్ వృషలం యాజయేత్ । యత్ర తత్రభవాన్ వృషలం యాజయేత్ । క్రియాతిపత్తౌ యథాయథం లృఙ్ భవతి ।

గర్హాయాం చ ।। 3-3-149 ।।

` అనవక్లృప్త్యమర్షయోః ఇతి నివృత్తమ్ । గర్హా, నిన్దా, కుత్సా ఇత్యనర్థాన్తరమ్ । యచ్చ, యత్ర ఇత్యేతయోరుపపదయోర్ధాతోర్లిఙ్ ప్రత్యయో భవతి గర్హాయాం గమ్యమానాయామ్ । సర్వలకారాణామపవాదః । యచ్చ తత్రభవాన్ వృషలం యాజయేత్, యత్ర తత్రభవాన్ వృషలం యాజయేద్ ఋద్ధో వృద్ధః సన్ బ్రాహ్మణః, గర్హామహే, అహో అన్యాయ్యమేతత్ । క్రియాతిపత్తౌ యథాయథం లృఙ్ భవతి ।।

చిత్రీకరణే చ ।। 3-3-150 ।।

` యచ్చయత్రయోః ఇత్యేవ । చిత్రీకరణమ్ = ఆశ్చర్యమ్, అద్భుతమ్, విస్మయనీయమ్ । యచ్చ-యత్రయోరుపపదయోశ్చిత్రీకరణే గమ్యమానే ధాతోర్లిఙ్ప్రత్యయో భవతి । సర్వలకారాణామపవాదః । యచ్చ తత్ర భవాన్వృషలం యాజయేత్, యత్ర తత్ర భవాన్వృషలం యాజయేత్, ఆశ్చర్యమేతత్ । క్రియాతిపత్తౌ యథాయథం లృఙ్ భవతి ।।

శేషే లృడయదౌ ।। 3-3-151 ।।

యచ్చయత్రాభ్యామన్యత్ర చిత్రీకరణం శేషః । శేషే ఉపపదే చిత్రీకరణే గమ్యమానే ధాతోర్లృట్ ప్రత్యయో భవతి, యదిశబ్దశ్చేన్న ప్రయుజ్యతే । సర్వలకారాణామపవాదః । ఆశ్చర్యమ్, చిత్రమ్, అద్భుతమ్, అన్ధో నామ పర్వతమారోక్ష్యతి । బధిరో నామ వ్యాకరణమధ్యేష్యతే ।

అయదావితి కిమ్ ? ఆశ్చర్యం యది స భుఞ్జీత । యది సోఽధీయీత । లిఙ్నిమిత్తాభావాదిహ లృఙ్ న భవతి ।।

ఉతాప్యోః సమర్థలోర్లిఙ్ ।। 3-3-152 ।।

ఉత, అపి ఇత్యేతయోః సమర్థయోర్ధాతోర్లిఙ్ ప్రత్యయో భవతి । సర్వలకారాణామపవాదః । బాఢమిత్యస్మిన్నర్థే సమానార్థత్వమనయోః । ఉత కుర్యాత్ । అపి కుర్యాత్ । ఉతాధీయీత । అప్యధీయీత । బాఢమధ్యేష్యత ఇత్యర్థః ।

సమర్థయోరితి కిమ్ ? ఉత దణ్డః పతిష్యతి । అపి ద్వారం ధాస్యతి । ప్రశ్నః ప్రచ్ఛాదనం చ గమ్యతే । వోతాప్యోః(3-3-1412798) ఇతి వికల్పో నివృత్తః । ఇతః ప్రభృతి భూతేఽపి లిఙ్ నిమిత్తే క్రియాతిపత్తౌ నిత్యం లృఙ్ ।। భవిష్యతి తు సర్వత్రైవ నిత్యః ।।

కామప్రవేదనేఽకచ్చితి ।। 3-3-153 ।।

స్వాభిప్రాయావిష్కరణమ్ = కామప్రవేదనమ్ । కామః, ఇచ్ఛా, అభిలాష ఇత్యనర్థాన్తరమ్, తస్య ప్రవేదనమ్ = ప్రకాశనమ్ । తస్మిన్ గమ్యమానేఽకచ్చిత్యుపపదే ధాతోర్లిఙ్ప్రత్యయో భవతి । సర్వలకారాణామపవాదః । కామో మే భుఞ్జీత భవాన్ । అభిలాషో మే భుఞ్జీత భవాన్ ।

అకచ్చితీతి కిమ్ ?

కచ్చిజ్జీవతి తే మతా కచ్చిజ్జీవతి తే పితా ।

మారావిద త్వాం పృచ్ఛామి కచ్చిజ్జీవతి పార్వతీ ।।

సంభావనేఽలమితి చేత్సిద్ధాప్రయోగే ।। 3-3-154 ।।

` లిఙ్ ఇత్యేవ । సమ్భావనమ్ = క్రియాసు యోగ్యతాధ్యవసానమ్, శక్తిశ్రద్ధానమ్ । తదిదానీమలమర్థేన విశేష్యతే । తచ్చేత్సమ్భావనం పర్యాప్తమవితథం భవతి । సిద్ధాప్రయోగ ఇత్యలమో విశేషణమ్ - సిద్ధశ్చేదలమోఽప్రయోగః । క్వ చాసౌ సిద్ధః ? యత్ర గమ్యతే చార్థో న చాసౌ ప్రయుజ్యతే । తదీదృశసమ్భావనోపాధికేఽర్థే వర్త్_మానాద్ధాతోర్లిఙ్ ప్రత్యయో భవతి । సర్వలకారాణామపవాదః । అపి పర్వతం శిరసా భిన్ద్యాత్ । అపి ద్రోణపాకం భుఞ్జీత ।

అలమితి కిమ్ ? విదేశస్థాయీ దేవదత్తః ప్రాయేణ గమిష్యతి గ్రామమ్ । సిద్ధాప్రయోగ ఇతి కిమ్ ? అలం దేవదత్తో హస్తినం హనిష్యతి । క్రియాతిపత్తౌ భూతే భవిష్యతి చ నిత్యం లృఙ్ భవతి ।।

విభాషా ధాతౌ సమ్భావనవచనేఽయది ।। 3-3-155 ।।

సమ్భావనేఽలమితి చేత్ సిద్ధాప్రయోగే(3-3-1542811) ఇతి సర్వమనువర్త్_తే । సమ్భావనముచ్యతే యేన స సమ్భావనవచనః । సమ్భావనవచనే ధాతావుపపదే యచ్ఛబ్దవర్జితే ధాతోర్విభాషా లిఙ్ భవతి । పూర్వేణ నిత్యప్రాప్తౌ వికల్పార్థం వచనమ్ ।

సమ్భావయామి భుఞ్జీత భవాన్ । సమ్భావయామి భోక్ష్యతే భవాన్ । అవకల్పయామి భుఞ్జీత భవాన్, భోక్ష్యతే భవాన్ । శ్రద్దధే భుఞ్జీత భవాన్, భోక్ష్యతే భవాన్ ।

అయదీతి కిమ్ ? సమ్భావయామి యద్భుఞ్జీత భవాన్ ।।

హేతుహేతుమతోర్లిఙ్ ।। 3-3-156 ।।

హేతుః = కారణమ్, హేతుమత్ఫలమ్ । హేతుభూతే హేతుమతి చార్థే వర్త్తమానాద్ ధాతోర్లిఙ్ ప్రత్యయో భవతి । సర్వలకారాణామపవాదః । దక్షిణేన చేద్యాయాన్న శకటం పర్యాభవేత్ । యది కమలకమాహ్వయేన్న శకటం పర్యాభవేత్ । దక్షిణేన యానం హేతుః, అపర్యాభవనం హేతుమత్ । విభాషా చాయమిష్యతే, భవిష్యతి చ కాలే, తేన లృడపిభవతి - దక్షిణేన చేద్యాస్యతి న శకటం పర్యాభవిష్యతి । తత్ర విభాషాగ్రహణం తావదనన్తరమేవానువర్తతే ।

లిఙితి వర్తమానే పునర్లిఙ్గ్రహణం కాలవిశేషప్రతిపత్యర్థమ్ । తేనేహ న భవతి - హన్తీతి పలాయతే, వర్షతీతి ధావతి । క్రియాతిపత్తౌ లృఙ్ భవతి ।।

ఇచ్ఛార్థేషు లిఙ్ లోటౌ ।। 3-3-157 ।।

ఇచ్ఛార్థేషు ధాతుషూపపదేషు ధాతోర్లిఙ్లోటౌ ప్రత్యయౌ భవతః । సర్వలకారాణామపవాదః । ఇచ్ఛామి భుఞ్జీత భవాన్ । ఇచ్ఛామి భుఙ్క్తాం భవాన్ । కామయే । ప్రార్థయే ।।

* కామప్రవేదన ఇతి వక్తవ్యమ్ *(మ.భా.2.165) ।। ఇహ మా భూత్ - ఇచ్ఛన్ కరోతి ।।

సమానకర్తృకేషు తుమున్ ।। 3-3-158 ।।

ఇచ్ఛార్థేషు ధాతుషు సమానకర్తృకేషూపపదేషు ధాతోస్తుమున్ ప్రత్యయో భవతి । తుమున్ప్రకృత్యపేక్షమేవ సమానకర్తృకత్వమ్ । ఇచ్ఛతి భోక్తుమ్ । కామయతే భోక్తుమ్ । వష్టి భోక్తుమ్ । వాఞ్ఛతి భోక్తుమ్ ।

సమానకర్తృకేష్వితి - కిమ్ ? దేవదత్తం భుఞ్జానమిచ్ఛతి యజ్ఞదత్తః । ఇహ కస్మాన్న భవతి - ఇచ్ఛన్కరోతి ? అనభిధానాత్ ।।

లిఙ్ చ ।। 3-3-159 ।।

ఇచ్ఛార్థేషు సమానకర్తృకేషు ధాతుషూపపదేషు ధాతోర్లిఙ్ ప్రత్యయో భవతి । భుఞ్జీయేతీచ్ఛతి । అధీయీయేతీచ్ఛతి । క్రియాతిపత్తౌ లృఙ్ భవతి । యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః ।।

ఇచ్ఛార్థేభ్యో విభాషా వర్తమానే ।। 3-3-160 ।।

ఇచ్ఛార్థేభ్యో ధాతుభ్యో వర్తమానే కాలే విభాషా లిఙ్ప్రత్యయో భవతి । లటి ప్రాప్తే వచనమ్ । ఇచ్ఛతి, ఇచ్ఛేత్ । వష్టి, ఉశ్యాత్ । కామయతే, కామయేత ।।

విధినిమన్త్రణామన్త్రణాధీష్టసమ్ప్రశ్నప్రార్థనేషు లిఙ్ ।। 3-3-161 ।।

విధిః = ప్రేరణమ్ । నిమన్త్రణమ్ = నియోగకరణమ్ । ఆమన్త్రణమ్ = కామచారకరణమ్ । అధీష్టః= సత్కారపూర్వకో వ్యాపారః । సమ్ప్రశ్నః = సమ్ప్రధారణమ్ । ప్రార్థనమ్ = యాచ్ఞా । విధ్యాద్యర్థేషు ప్రత్యయో భవతి । సర్వలకారాణామపవాదః । విధ్యాదయశ్చ ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్ । విధ్యాదివిశిష్టేషు కర్త్రాదిషు లిఙ్ ప్రత్యయో భవతి ।

విధౌ తావత్ - కటం కుర్యాత్ । గ్రామం భవానాగచ్ఛేత్ । నిమన్త్రణే ఇహ భవాన్భుఞ్జీత । ఇహ భవానాసీత । ఆమన్త్రణే - ఇహ భవానాసీత । ఇహ భవాన్భుఞ్జీత । అధీష్టే - అధీచ్ఛామో భవన్తం మాణవకం భవానుపనయేత్ । సమ్ప్రశ్నే - కిం ను ఖలు భో వ్యాకరణమధీయీయ । ప్రార్థనే - భవతి మే ప్రార్థనా వ్యాకరణమధీయీయ ।

లోట్ చ ।। 3-3-162 ।।

లోట్ప్రత్యయో భవతి ధాతోర్విధ్యాదిష్వర్థేషు । యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః । విధౌ తావత్ - కటం తావద్ భవాన్కరోతు । గ్రామం భవానాగచ్ఛతు । నిమన్త్రణే - అముత్ర భవానాస్తామ్ । అముత్ర భవాన్భుఙ్క్తామ్ । ఆమన్త్రణే ఇహ భవాన్ భుఙ్క్తామ్ । అధీష్టే - అధీచ్ఛామో భవన్తం మాణవకం భవానధ్యాపయతు । మాణవకం భవానుపనయతామ్ । సమ్ప్రశ్నే - కిం న ఖలు భో వ్యాకరణమధ్యయై । ప్రార్థనే - భవతి మే ప్రార్థనా వ్యాకరణమధ్యయై, ఛన్దోఽధ్యయై ।।

ప్రైషాతిసర్గప్రాప్తకాలేషు కృత్యాశ్చ ।। 3-3-163 ।।

ప్రేషణమ్ = ప్రైషః, కామచారాభ్యనుజ్ఞానమ్ = అతిసర్గః, నిమిత్తభూతస్య కాలస్యావసరః = ప్రాప్తకాలతా ఏతేష్వర్థేషు ధాతోః కృత్యసంజ్ఞకాః ప్రత్యయా భవన్తి । చకారాల్లోట్ చ । భవతా కటః కరణీయః, కర్త్తవ్యః, కృత్యః, కార్యః । లోట్ ఖల్వపి - కరోతు కటం భవానిహ ప్రేషితః । భవానతిసృష్టః । భవతః ప్రాప్తకాలః కటకరణే ।।

కిమర్థం ప్రైషాదిషు కృత్యా విధీయన్తే న సామాన్యేన, భావకర్మణోర్విహితా ఏవ తే ప్రైషాదిష్వన్యత్ర చ భవిష్యన్తి ? విశేషవిహితేనానేన లోటా బాధ్యన్తే । వాసరూపవిధినా భవిష్యన్తి ? ఏవం తర్హి జ్ఞాపయతి `స్త్ర్యధికారాత్పరేణ వాసరూపవిధిర్నావశ్యం భవతి ఇతి ।

విధిప్రైషయోః కో విశేషః ? కేచిదాహుః--అజ్ఞాతజ్ఞాపనం విధిః, ప్రేషణం ప్రైష ఇతి ।।

లిఙ్ చోర్ధ్వమౌహూర్త్తికే ।। 3-3-164 ।।

ప్రైషాదయో వర్త్తన్తే । ప్రైషాదిషు గమ్యమానేషు ఊర్ధ్వంమౌహూర్త్తికేఽర్థే వర్తమానాద్ధాతోర్లిఙ్ ప్రత్యయో భవతి । చకారాద్యథాప్రాప్తం చ । ఊర్ధ్వం ముహూర్త్తాత్ = ఉపరిముహూర్తస్య భవతా ఖలు కటః కర్త్తవ్యః, కరణీయః, కార్యః । భవాన్ఖలు కటం కుర్యాత్, భవాన్ఖలు కరోతు । భవానిహ ప్రేషితః । భవానతిసృష్టః । భవాన్ప్రాప్తకాలః ।।

స్మే లోట్ ।। 3-3-165 ।।

`ప్రైషాదిషు ` ఊర్ధ్వమౌహూర్తికే ఇతి వర్తతే । స్మశబ్ద ఉపపదే ప్రైషాదిషు గమ్యమానేషూర్ధ్వమౌహూర్తికేఽర్థే వర్తమానాద్ధాతోర్లోట్ ప్రత్యయో భవతి । లిఙ్కృత్యానామపవాదః । ఊర్ధ్వం ముహూర్తాద్ భవాన్కటం కరోతు స్మ । గ్రామం గచ్ఛతుస్మ । మాణవకమధ్యాపయతు స్మ ।।

అధీష్టేచ ।। 3-3-166 ।।

` స్మే ఇతి వర్తతే । అధీష్టం వ్యాఖ్యాతమ్ । స్మశబ్ద ఉపపదేఽధీష్టే గమ్యమానే ధాతోర్లోట్ ప్రత్యయో భవతి । లిఙోఽపవాదః । అఙ్గ స్మ రాజన్మాణవకమధ్యాపయ । అఙ్గ స్మ రాజన్నగ్ని హోత్రం జుహుధి ।।

కాలసమయవేలాసు తుమున్ ।। 3-3-167 ।।

కాలాదిషూపపదేషు ధాతోస్తుముగ్ప్రత్యయో భవతి । కాలో భోక్తుమ్ । వేలా భోక్తుమ్ ।। ఇహ కస్మాన్న భవతి - ` కాలః పచతి భూతాని(మై.ఉ.6.15) ఇతి ? ప్రైషాదిగ్రహణమిహాభిసమ్బధ్యతే ।।

ఇహ కస్మాన్న భవతి - కాలో భోజనస్య ? వాసరూపేణ ల్యుడపి భవతి । ఉక్తమిదమ్ - `స్త్ర్యధికరాత్పరత్ర

వాసరూపవిధిరనిత్యః ఇతి ।।

లిఙ్ యది ।। 3-3-168 ।।

కాలాదయోఽనువర్త_న్తే । యచ్ఛబ్దే ఉపపదే కాలాదిషు ధాతోర్లిఙ్ ప్రత్యయో భవతి । తుమునోఽపవాదః । కాలో యద్ భుఞ్జీత భవాన్ । సమయో యద్ భుఞ్జీత భవాన్ । వేలా యద్భుఞ్జీత భవాన్ ।।

అర్హే కృత్యతృచశ్చ ।। 3-3-169 ।।

అర్హతీత్యర్హః = తద్యోగ్యః । అర్హే కర్తరి వాచ్యే గమ్యమానే వా ధాతోః కృత్యతృచః ప్రత్యయా భవన్తి । చకారాల్లిఙ్ చ । భవతా ఖలు కన్యా వోఢవ్యా, వాహ్యా, వహనీయా । భవాన్ ఖలు కన్యాయా వోఢా । భవాన్ ఖలు కన్యాం వహేత్ । భవానేతదర్హేదితి ।

అథ కస్మాదర్హే కృత్యతృచో విధీయన్తే, యావతా సామాన్యేన విహితత్వాదర్హేఽపి భవిష్యన్తి ? యోఽయమిహ లిఙ్ విధీయతే, తేన బాధా మా భూదితి । వాసరూపవిధిశ్చానిత్యః ।।

ఆవశ్యకాధమర్ణ్యయోర్ణినిః ।। 3-3-170 ।।

అవశ్యం భావః = ఆవశ్యకమ్ । ఉపాధిరయమ్, నోపపదమ్ । అవశ్యమ్భావవిశిష్టే ఆధమర్ణ్యవిశిష్టే చ కర్తరి వాచ్యే ధాతోర్ణినిః ప్రత్యయో భవతి । అవశ్యఙ్కారీ । మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః ।

ఆధమర్ణ్యే ఖల్వపి - శతం దాయీ । సహస్రం దాయీ । నిష్కం దాయీ ।।

కృత్యాశ్చ ।। 3-3-171 ।।

` ఆవశ్యకాధమర్ణ్యయోః ఇతి వర్తతే । కృత్యసంజ్ఞకాశ్చ ప్రత్యయా ఆవశ్యకాధమర్ణ్యయోరుపాధిభూతయోర్ధాతోర్భవన్తి । భవతా ఖలు అవశ్యం కటః కర్త్తవ్యః, అవశ్యం కరణీయః, అవశ్యం కార్యః, అవశ్యం కృత్యః । ఆధమర్ణ్యే - భవతా శతం దాతవ్యమ్ । సహస్రం దేయమ్ ।।

కిమర్థమిదమ్, యావతా సామాన్యేన విహితా అస్మిన్నపి విషయే భవిష్యన్తి ? విశేషవిహితేన ణినినా బాధ్యేరన్ ।।

కర్త్తరి ణినిః, భావకర్మణోః కృత్యాః, తత్ర కుతో బాధప్రసఙ్గః ? తత్ర కేచిదాహుః - భవ్యగేయాదయః కర్తృవాచినః కృత్యాః, త ఇహోదాహరణమితి ।।

శకి లిఙ్ చ ।। 3-3-172 ।।

` శకి ఇతి ప్రకృత్యర్థవిశేషణమ్ । శక్నోత్యర్థోపాధికే ధాత్వర్థే లిఙ్ ప్రత్యయో భవతి । చకారాత్కృత్యాశ్చ । భవతా ఖలు భారో వోఢవ్యః, వహనీయః, వాహ్యః । భవాన్ ఖలు భారం వహేత్ । భవానిహ శక్తః ।

సామాన్యవిహితానాం పునర్వచనమ్ - లిఙా బాధా మా భూదితి ।

ఆశిషి లిఙ్ లోటౌ ।। 3-3-173 ।।

ఆశంసనమాశీః = అప్రాప్తస్యేష్టస్యార్థస్య ప్రాప్తుమిచ్ఛా । ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చైతత్ । ఆశీర్విశిష్టేఽర్థే వర్త్తమానాద్ధాతోర్లిఙ్లోటౌ ప్రత్యయౌ భవతః । చిరం జీవ్యాద్ భవాన్ । చిరం జీవతు భవాన్ ।

ఆశిషీతి కిమ్ ? చిరం జీవతి దేవదత్తః ।।

క్తిచ్క్తౌ చ సంజ్ఞాయామ్ ।। 3-3-174 ।।

` ఆశిషి ఇత్యేవ । ఆశిషి విషయే ధాతోః క్తిచ్క్తౌ ప్రత్యయౌ భవతః, సముదాయేన చేత్సంజ్ఞా గమ్యతే । తనుతాత్ తన్తిః । సనుతాత్ సాతిః । భవతాత్ భూతిః । మనుతాత్ మన్తిః । క్తః ఖల్వపి - దేవా ఏనం దేయాసుర్దేవదత్తః ।

సామాన్యేన విహితః క్తః పునరుచ్యతే - క్త్వా బాధా మా భూదితి । చకారో విశేషణార్థః - న క్త్విచి దీర్ఘశ్చ(6-4-393314) ఇతి ।।

మాఙి లుఙ్ ।। 3-3-175 ।।

మాఙ్యుపపదే ధాతోర్లుఙ్ ప్రత్యయో భవతి । సర్వలకారాణామపవాదః । మా కార్షీత్ । మా హార్షీత్ । కథం మా భవతు తస్య పాపమ్, మా భవిష్యతీతి ? అసాధురేవాయమ్ । కేచిదాహుః - అఙిదపరో మాశబ్దో విద్యతే, తస్యాయం ప్రయోగః ।।

స్మోత్తరే లఙ్ చ ।। 3-3-176 ।।

స్మశబ్దోత్తరే మాఙ్యుపదే ధాతోర్లఙ్ ప్రత్యయో భవతి । చకారాల్లుఙ్ చ । మా స్మ కరోత్, మా స్మ కార్షీత్ । మా స్మ హరత్, మా స్మ హార్షీత్ ।।

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

తృతీయాధ్యాయే తృతీయః పాదః ।।

అథ తృతీయాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

ధాతుసమ్బన్ధే ప్రత్యయాః ।। 3-4-1 ।।

ధాత్వర్థే ధాతుశబ్దః । ధాత్వర్థానాం సమ్బన్ధో ధాతుసమ్బన్ధః = విశేషణవిశేష్యభావః । తస్మిన్సతి అయథాకాలోక్తా అపి ప్రత్యయాః సాధవో భవన్తి । అగ్నిష్టోమయాజ్యస్య పుత్త్రో జనితా । కృతః కటః శ్వో భవితా । భావి కృత్యమాసీత్ । అగ్నిష్టోమయాజీతి భూతకాలః, జనితేతి భవిష్యత్కాలః, తత్ర భూతః కాలో భవిష్యత్కాలేనాభిసమ్బధ్యమానః సాధుర్భవతి । విశేషణం గుణత్వాద్విశేష్యకాలమనురుధ్యతే, తేన విపర్యయో న భవతి ।

ప్రత్యయాధికారే పునః ప్రత్యయగ్రహణమ్-అధాత్వధికారవిహితా అపి ప్రత్యయాస్తద్ధితా ధాతుసమ్బన్ధే సతి కాలభేదే సాధవో యథా స్యురితి । గోమానాసీత్ । గోమాన్భవితా । గావో విద్యన్తేఽస్యేతి వర్తమానవిహితో మతుప్ ఆసీద్ భవితేతి సమ్బన్ధాదతీతే భవిష్యతి చ సాధుర్భవతి ।।

క్రియాసమభిహారే లోట్ లోటో హిస్వౌ వా చ తధ్వమోః ।। 3-4-2 ।।

` ధాతుసమ్బన్ధే ఇతి వర్తతే । పౌనః పున్యం భృశార్థో వా క్రియాసమభిహారః । ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చైతత్ । సమభిహారవిశిష్టక్రియావచనాద్ధాతోర్లోట్ ప్రత్యయో భవతి, సర్వేషు కాలేషు । సర్వలకారాణామపవాదః । తస్య చ లోటో హి, స్వ ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః, తధ్వంభావినస్తు వా భవతః ।

యోగవిభాగోఽత్ర కర్తవ్యః, క్రియాసమభిహారే లోడ్ భవతి, తతో లోటో హిస్వౌ । లోడిత్యేవ, లోడ్ధర్మాణౌ హిస్వౌ భవత ఇత్యర్థః । తేనాత్మనేపదపరస్మైపదత్వం భేదేనావతిష్ఠతే, తిఙ్త్వం చ ద్వయోరపి భవతి ।। లునీహి లునీహీత్యేవాయం లునాతి, ఇమౌ లునీతః, ఇమే లునన్తి । లునీహి లునీహీత్యేవ త్వం లునాసి, యువాం లునీథః, యూయం లునీథ । అథ వా లునీత లునీతేత్యేవ యూయం లునీథ । లునీహి లునీహీత్యేవాహం లునామి, ఆవాం లునీవః, వయం లునీమః ।।

భూతే - లునీహి లునీహీత్యేవాయమలావీత్ ,అలావిష్టామ్, అలావిషుః । ఏవం మధ్యమోత్తమయోరుదాహార్యమ్ ।।

భవిష్యతి - లునీహి లునీహీత్యేవాయం లవిష్యతి, లవిష్యతః, లవిష్యన్తి । ఏవం మధ్యమోత్తమయోరుదాహార్యమ్ ।।

అధీష్వాధీష్వేత్యేవాయమధీతే, ఇమావధీయాతే, ఇమేఽధీయతే । అధీష్వాధీష్వేత్యేవ త్వమధీషే, యువామధీయాథే, యూయమధీధ్వే । అథవా,అధీధ్వమధీధ్వమిత్యేవ యూయమధీధ్వే । అధీష్వాధీష్వేత్యేవాహమధీయే, ఆవామధీవహే, వయమధీమహే । ఏవం సర్వేష్వేవ లకారేషూదాహార్యమ్ ।।

క్రియాసమభిహారాభివ్యక్తౌ ద్విర్వచనమయం లోడపేక్షతే - క్రియాసమభిహారే ద్వే భవత ఇతి । యఙ్ప్రత్యయః పునరస్మిన్నేవార్థే విధీయమానః స్వయమేవ శక్తత్వాన్నాపేక్షతే ద్విర్వచనమ् ॥

సముచ్చయేఽన్యతరస్యామ్ ॥ 3-4-3 ॥

అనేకక్రియాధ్యాహారః = సముచ్చయః । సముచ్చీయమానక్రియావచనాద్ధాతోరన్యతరస్యాం లోట్ ప్రత్యయో భవతి, తస్య లోటో హిస్వావాదేశౌ భవతః । తధ్వంభావినస్తు వా భవతః ।

భ్రాష్ట్రమట మఠమట ఖదూరమట స్థాల్యపిధానమటేత్యేవాయమటతి, ఇమావటతః, ఇమేఽటన్తి । భ్రాష్ట్రమట మఠమట ఖదూరమట స్థాల్యపిధానమటేత్యేవ త్వమటసి, యువామటథః, యూయమటథ । అథ వా - భ్రాష్ట్రమటత మఠమటత ఖదూరమటత స్థాల్యపిధానమటతేత్యేవ యూయమటథ । భ్రాష్ట్రమట మఠమట ఖదూరమట స్థాల్యపిధానమటేత్యేవాహమటామి, ఆవామటావః, వయమటామః ।

అథ వా-భ్రాష్ట్రమటతి మఠమటతి ఖదూరమటతి స్థాల్యపిధానమటతి ఇత్యేవాయమటతి, ఇమావటతః, ఇమేఽటన్తి । భ్రాష్ట్రమటసి మఠమటసి ఖదూరమటసి స్థాల్యపిధానమటసి ఇత్యేవ త్వమటసి, యువామటథః, యూయమటథ । భ్రాష్ట్రమటామి మఠమటామి ఖదూరమటామి స్థాల్యపిధానమటామీత్యేవాహమటామి, ఆవామటావః, వయమఠామః ।

ఛన్దోఽధీష్వ వ్యాకరణమధీష్వ నిరుక్తమధీష్వేత్యేవాయమధీతే, ఇమావధీయాతే, ఇమేఽధీయతే । ఛన్దోఽధీష్వ వ్యాకరణమధీష్వ నిరుక్తమధీష్వేత్యేవ త్వమధీషే, యువామధీయాథే, యూయమధీధ్వే । అథ వా - ఛన్దోఽధీధ్వం వ్యాకరణమధీధ్వం నిరుక్తమధీధ్వమిత్యేవ యూయమధీధ్వే । ఛన్దోఽధీష్వ వ్యాకరణమధీష్వ నిరుక్తమధీష్వేత్యేవాహమధీయే, ఆవామధీవహే, వయమధీమహే ॥

అథ వా - ఛన్దోఽధీతే వ్యాకరణమధీతే నిరుక్తమధీతే ఇత్యేవాయమధీతే ఇమావధీయాతే, ఇమేఽధీయతే । ఛన్దోఽధీషే వ్యాకరణమధీషే నిరుక్తమధీషే ఇత్యేవ త్వమధీషే, యువామధీయాథే, యూయమధీధ్వే । ఛన్దోఽధీయే వ్యాకరణమధీయే నిరుక్తమధీయ

ఇత్యేవాహమధీయే, ఆవామధీవహే, వయమధీమహే ॥

యథావిధ్యనుప్రయోగః పూర్వస్మిన్ ॥ 3-4-4 ॥

పూర్వస్మిన్ లోడ్విధానే యథావిధ్యనుప్రయోగో భవతి । యస్మాద్ధాతోర్లోడ్విహితస్స ఏవ ధాతురనుప్రయోక్తవ్యః । ధాతుసమ్బన్ధే ప్రత్యయవిధానాదనుప్రయోగః సిద్ధ ఏవ, యథావిధ్యర్థం తు వచనమ్ । తథా చైవోదాహృతమ్ లునీహి లునీహీత్యేవాయం లునాతీతి । ఛినత్తీతి నానుప్రయుజ్యతే । అధీష్వాధీష్వేత్యేవాయమధీతే । పఠతీతి నానుప్రయుజ్యతే ॥

సముచ్చయే సామాన్యవచనస్య ॥ 3-4-5 ॥

ద్వితీయే లోడ్విధానే సముచ్చయే సామాన్యవచనస్య ధాతోరనుప్రయోగః కర్తవ్యః । ఓదనం భుఙ్క్ష్వ, సక్తూన్పిబ, ధానాః ఖాదేత్యేవాయమభ్యవహరతి ।

సర్వవిశేషానుప్రయోగనివృత్త్యర్థం వచనమ్ । లాఘవం చ లౌకికే శబ్దవ్యవహారే నాద్రియతే । భ్రాష్ట్రమట మఠమట ఖదూరమట స్థాల్యపిధానమటేత్యేవాయమటతీత్యత్రాపి కారకభేదాత్ క్రియాభేదే సతి సామాన్యవచనతా సమ్భవత్యేవ ।।

ఛన్దసి లుఙ్ లఙ్లిటః ।। 3-4-6 ।।

`ధాతుసమ్బన్ధే ఇత్యేవ । ఛన్దసి విషయే ధాతుసమ్బన్ధే సర్వేషు లుఙ్లఙ్ లిటః ప్రత్యయా భవన్తి । `అన్యతరస్యామ్ ఇతి వర్త్తతే । తేనాన్యేఽపి లకారా యథాయథం భవన్తి । లుఙ్ - శకలాఙ్గుష్ఠకోఽకరత్ । `అహం తేభ్యోఽకరం నమః(వా.సం.16.8) । లఙ్ - `అగ్నిమద్య హోతారమవృణీతాయం యజమానః(శాం.శ్రౌ.5-20-5) । లిట్ - `అద్యా మమార(ఋ.10-55-5) । అద్య మ్రియతే ।।

లిఙర్థే లేట్ ।। 3-4-7 ।।

`ఛన్దసి `అన్యతరస్యామ్ ఇతి వర్త్తతే । లిఙర్థే - యత్ర లిఙ్ విధీయతే విధ్యాదిః హేతుహేతుమతోర్లిఙ్(3-3-156-2813) ఇత్యేవమాదిః, తత్ర ఛన్దసి విషయేఽన్యతరస్యాం లేట్ ప్రత్యయో భవతి । `జోషిషత్(ఋ.2-35-1) । `తారిషత్(ఋ.1-25-12) । `మన్దిషత్ । `నేతా ఇన్ద్రో నేషత్(శ.శ్రౌ.7-9-1) । తక్షిషత్ । `పతాతి విద్యుత్(ఋ.7-25-1) । `ప్రజాపతిరుదధిం చ్యావయాతి(త్రై.3-5-5.2) ।।

ఉపసంవాదాశఙ్కయోశ్చ ।। 3-4-8 ।।

ఉపసంవాదః = పరిభాషణమ్, కర్త్తవ్యే పణబన్ధః - `యది మే భవానిదం కుర్యాద్ అహమపి భవతే ఇదం దాస్యామి ఇతి । కారణతః కార్యానుసరణం తర్కః, ఉత్ప్రేక్షా = ఆశఙ్కా । ఉపసంవాదే ఆశఙ్కాయాం చ గమ్యమానాయాం ఛన్దసి విషయే లేట్ ప్రత్యయో భవతి । ఉపసంవాదే - `అహమేవ పశూనామీశై(కాఠక.సం.25.1) । `మదగ్రా ఏవ వో గ్రహా గృహ్యాన్తై(మై.4-5-8) ఇతి । `మద్దేవతాన్యేవ వః పాత్రాణ్యుచ్యాన్తై(త్రై.సం.6-4-7.1) । ఆశాఙ్కాయాం చ - `నేజ్జిహ్మాయన్తో నరకం పతామ(ఋ.ఖి.10-106-1) । జిహ్మాచరణేన నరకపాత ఆశఙ్క్యతే ।

లిఙర్థ ఏవాయమ్, నిత్యార్థం తు వచనమ్ । పూర్వసూత్రే `అన్యతరస్యామ్ ఇతి వర్త్తతే ।।

తుమర్థే సేసేనసేఽసేన్క్సేకసేనధ్యైఅధ్యైన్కధ్యైకధ్యైన్శధ్యైశధ్యైన్తవైతవేఙ్ తవేనః ।। 3-4-9 ।।

`ఛన్దసి ఇత్యేవ । తుమునోఽర్థస్తుమర్థః । తత్ర ఛన్దసి విషయే ధాతోః సయాదయః ప్రత్యయా భవన్తి । తుమర్థో భావః । కథం జ్ఞాయతే ? వచనసామర్థ్యాత్ । తావదయం కర్తురపకృష్యతే । న చాన్యస్మిన్నర్థే తుమున్నాదిశ్యతే । `అనిర్దిష్టార్థాశ్చ ప్రత్యయాః స్వార్థే భవన్తి(ప.122) । స్వార్థశ్చ

ధాతూనాం భావ ఏవ I సే--వక్షే రాయః I సేన్--`తా వామేషే రథానామ్(ఋ.5-56-3) I అసే, అసేన్--`క్రత్వే దక్షాయ జీవసే(అ.6-19-2) I స్వరే విశేషః I క్సే--`ప్రేషే భగాయ(త్రై.సం.1-2-11.1),కసేన్- `శ్రియసే(ఋ.5-59-3) I అధ్యై, అధ్యైన్ - `కామముపాచరధ్యై(త్రై.సం.1-2-11.1) I స్వరే విశేషః I కధ్యై--`ఇన్ద్రాగ్నీ ఆహువధ్యై(వా.సం.3.13) I కధ్యైన్--శ్రియధ్యై I శధ్యై, శధ్యైన్ - `వాయవే పిబధ్యై(ఋ.7-92-2) I `రాధసః సహ మాదయధ్యై(వా.సం.3.13) I తవైగ- `సోమమిన్ద్రాయ పాతవై(ఋ.8-69-10) I తవేఙ్ - `దశమే మాసి సూతవే(ఋ.10-184-3) I తవేన్ -`స్వర్దేవేషు గన్తవే(అ.9-5-17) I `కర్త్తవే(ఋ.9-86-20) I హర్త్తవే I

ప్రయై రోహిష్యై అవ్యథిష్యై II 3-4-10 II

`తుమర్థే ఛన్దసి ఇత్యేవ I ప్రయై, రోహిష్యై, అవ్యథిష్యై ఇత్యేతే శబ్దా నిపాత్యన్తే ఛన్దసి విషయే I ప్రపూర్వస్య యాతేః కైప్రత్యయః - `ప్రయై దేవేభ్యః(ఋ.1-142-6), ప్రయాతుమ్ I రుహేః ఇష్యైప్రయయః - `అపామోషధీనాం

రోహిష్యై(త్రై.సం.1-3-10.2), రోహణాయ I వ్యథేర్నఞ్పూర్వస్య ఇష్యైప్రత్యయః - `అవ్యథిష్యై(కాఠ.సం.3.7), అవ్యథనాయ II

దృశే విఖ్యే చ II 3-4-11 II

`తుమర్థే, `ఛన్దసి ఇత్యేవ I దృశే, విఖ్యే ఇత్యేతౌ ఛన్దసి విషయే నిపాత్యేతే I దృశేః కే ప్రత్యయః - `దృశే విశ్వాయ సూర్యమ్(ఋ.1-50-1), ద్రష్టుమ్ I విఖ్యే త్వా హరామి, విఖ్యాతుమ్ II

శకి ణముల్కములౌ II 3-4-12 II

`ఛన్దసి ఇత్యేవ I శక్నోతౌ ధాతావుపపదే ఛన్దసి విషయే తుమర్థే ణముల్, కముల్ ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః I ణకారో వృద్ధ్యర్థః I కకారో గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థః I లకారః స్వరార్థః I `అగ్నిం దేవా విభాజం నాశక్నువన్(మై.సం.1-6-4) I విభక్తుమిత్యర్థః I `అపలుమ్పం నాశక్నువన్(మై.సం.1-6-5) I అపలోప్తుమిత్యర్థః II

ఈశ్వరే తోసున్కసునౌ II 3-4-13 II

`తుమర్థే, `ఛన్దసి ఇత్యేవ I ఈశ్వరశబ్ద ఉపపదే ఛన్దసి విషయే తుమర్థే ధాతోస్తోసున్కసున్ప్రత్యయౌ భవతః I ఈశ్వరోఽభిచరితోః I అభిచరితుమిత్యర్థః I ఈశ్వరో విలిఖః I విలిఖితుమిత్యర్థః I ఈశ్వరో వితృదః I వితర్దితుమిత్యర్థః II

కృత్యార్థే తవైకేన్కేన్యత్వనః II 3-4-14 II

`ఛన్దసి ఇత్యేవ I కృత్యానామర్థో భావకర్మణీ I తస్మిన్ కృత్యార్థే ఛన్దసి విషయే తవై, కేన్, కేన్య, త్వన్ ఇత్యేతే ప్రత్యయా భవన్తి I తవై-`అన్వేతవై(ఋ.7-44-5), అన్వేతవ్యమ్ I

`పరిధాతవై(అ.2-13-2), పరిధాతవ్యమ్ । `పరిస్తరితవై(కాఠ.సం.32.7), పరిస్తరితవ్యమ్ । కేన్ - నావగాహే, నావగాహితవ్యమ్ । కేన్య - `దిదృక్షేణ్యః(ఋ.1-1-46.5), `శుశ్రూషేణ్యః(త్రై.ఆ.4-1-1), దిదృక్షితవ్యమ్, శుశ్రూషితవ్యమ్ । త్వన్ - `కర్త్వం హవిః(అ.వే.1-4-3), కర్త్తవ్యమ్ ।

`తుమర్థే ఛన్దసి(3-4-9-3436) ఇతి సయాదిసూత్రేఽపి తవై విహితః, తస్య తుమర్థాదన్యత్ర కారకే విధిర్ద్రష్టవ్యః ।।

అవచక్షే చ ।। 3-4-15 ।।

`కృత్యార్థే ఛన్దసి ఇత్యేవ । అవపూర్వాచ్చక్షిఙ ఏశ్ప్రత్యయో నిపాత్యతే । `రిపుణా నావచక్షే(వా.సం.17.93) । నావఖ్యాతవ్యమిత్యర్థః ।।

భావలక్షణే స్థేణ్కృఞ్వదిచరిహుతమిజనిభ్యస్తోసున్ ।। 3-4-16 ।।

`కృత్యార్థే ఇతి నివృత్తమ్ । `తుమర్థే ఇతి వర్త్తతే । ప్రకృత్యర్థవిశేషణం భావలక్షణగ్రహణమ్ । భావో లక్ష్యతే యేన తస్మిన్నర్థే వర్త్తమానేభ్యః స్థాదిభ్యో ధాతుభ్యశ్ఛన్దసి విషయే తుమర్థే తోసున్ప్రత్యయో భవతి । `ఆసంస్థాతోర్వేద్యాం సీదన్తి(కాఠ.సం.11.6) । ఆ సమాప్తేః సీదన్తీత్యర్థః । ఇణ్ - `పురా సూర్యస్యోదేతోరాధేయః(కాఠ.సం.8.3) । కృఞ్ - `పురా వత్సానామపాకర్త్తోః(కాఠ.సం.31.15) । వది - `పురా ప్రవదితోరగ్నౌ ప్రహోతవ్యమ్ । చరి - `పురా ప్రచరితోరాగ్నీధ్రే హోతవ్యమ్(గో.బ్రా.2-2-10) । హు- `ఆ హోతోరప్రమత్తస్తిష్ఠతి(త్రై.బ్రా.1-4-9.5) । తమి - `ఆ తమితోరాసీత(త్రై.బ్రా.1-6-9.5) । జని - `ఆ విజనితోః సమ్భవామేతి(త్రై.సం.2-5-1.5) ।।

సృపితృదోః కసున్ ।। 3-4-17 ।।

`భావలక్షణే `ఛన్దసి ఇతి వర్త్తతే । సృపితృదోర్ధాత్వోర్భావలక్షణేఽర్థే వర్తమానయోశ్ఛన్దసి విషయే తుమర్థే కసున్ప్రత్యయో భవతి । `పురా క్రూరస్య విసృపో విరప్శిన్(త్రై.సం.1-1-9.3) । `పురా జర్తృభ్య ఆతృదః(ఋ.8-1-12) ।

అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వా ।। 3-4-18 ।।

`ఛన్దసి `భావలక్షణే ఇతి సర్వం నిమిత్తమ్ । అలం, ఖలు ఇత్యేతయోః ప్రతిషేధవాచినోరుపపదయోర్ధాతోః క్త్వా ప్రత్యయో భవతి ప్రాచామాచార్యాణాం మతేన । అలం కృత్వా । ఖలు కృత్వా । అలం బాలే రుదిత్వా ।

అలఙ్ఖల్వోరితి కిమ్ ? మా కార్షీః । ప్రతిషేధయోరితి కిమ్ ? పూజార్థమ్ ।।

ఉదీచాం మాఙో వ్యతీహారే ।। 3-4-19 ।।

`క్త్వా తు వర్త్తతే । మాఙో ధాతోర్వ్యతీహారే వర్తమానాదుదీచామాచార్యాణాం మతేన క్త్వా ప్రత్యయో భవతి । అపమిత్య యాచతే । అపమిత్య హరతి । అపూర్వకాలత్వాదప్రాప్తః క్త్వా

విధీయతే । ఉదీచాం గ్రహణాత్తు యథాప్రాప్తమపి భవతి - యాచిత్వాఽపమయతే, హృత్వాఽపమయతే ।

మేజః కృతాత్వస్యాయం నిర్దేశః కృతో జ్ఞాపనార్థః - `నానుబన్ధకృతమనేజన్తత్వమ్(శా.ప.15) ఇతి, తేన దాధా ఘ్వదాప్(1-1-20-2373) ఇతి ఘ్వసంజ్ఞాయాం దైపోఽపి ప్రతిషేధో భవతి ।।

పరావరయోగే చ ।। 3-4-20 ।।

పరావరాభ్యాం యోగః పరావరయోగః । పరేణ పూర్వస్య యోగే గమ్యమానే అవరేణ చ పరస్య ధాతోః క్త్వా ప్రత్యయో భవతి । పరేణ తావత్--అప్రాప్య నదీం పర్వతః స్థితః । పరనదీయోగేన పర్వతో విశిష్యతే । అవరయోగే--అతిక్రమ్య తు పర్వతం నదీ స్థితా । అవరపర్వతయోగేన నదీ విశిష్యతే ।

సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే ।। 3-4-21 ।।

సమానః కర్తా యయోర్ధాత్వర్థయోస్తత్ర పూర్వకాలే ధాత్వర్థే వర్తమానాద్ధాతోః క్త్వా ప్రత్యయో భవతి । శక్తిశక్తిమతోర్భేదస్యావివక్షితత్వాత్ సమానకర్తృకతా । భుక్త్వా వ్రజతి । పీత్వా వ్రజతి। ద్వివచనమతన్త్రమ్ । స్నాత్వా పీత్వా భుక్త్వా దత్త్వా వ్రజతి ।

సమానకర్తృకయోరితి కిమ్ ? భుక్తవతి బ్రాహ్మణే గచ్ఛతి దేవదత్తః । పూర్వకాలే ఇతి కిమ్ ? వ్రజతి చ జల్పతి చ ।

* ఆస్యం వ్యాదాయ స్వపితి చక్షుః సంమీల్య హసతీత్యుపసఙ్ఖ్యానమపూర్వకాలత్వాత్ *(మ.భా.2.173) ।।

ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్ చ ।। 3-4-22 ।।

`సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే ఇత్యేవ । ఆభీక్ష్ణ్యమ్ = పౌనః పున్యమ్ । ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చైతత్ । ఆభీక్ష్ణ్యవిశిష్టేఽర్థే వర్తమానాద్ధాతోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాత్ క్త్వా చ । ద్విర్వచనసహితౌ క్త్వాణములావాభీక్ష్ణ్యం ద్యోతయతః, న కేవలౌ । `అభిక్ష్ణ్యే ద్వే భవతః(8-1-12-2447.వా.) ఇత్యుపసఙ్ఖ్యానాద్ ద్విర్వచనమ్ । భోజంభోజం వ్రజతి, భుక్త్వా భుక్త్వా వ్రజతి । పాయంపాయం వ్రజతి, పీత్వా పీత్వా వ్రజతి ।।

న యద్యనాకాఙ్క్షే ।। 3-4-23 ।।

యచ్ఛబ్ద ఉపపదే ధాతోః క్త్వాణములౌ ప్రత్యయౌ న భవతోఽనాకాఙ్క్షే వాచ్యే । యత్ర పూర్వోత్తరే క్రియే స్తస్తచ్చేద్వాక్యం న పరం కిఞ్చిదాకాఙ్క్షత ఇతి । ణములనన్తరః, క్త్వా తు పూర్వసూత్రవిహితోఽపి ప్రతిషిధ్యతే । యదయం భుఙ్క్తే తతః పచతి । యదయమధీతే తతః శేతే ।

అనాకాఙ్క్ష ఇతి కిమ్ ? యదయం భుక్త్వా వ్రజతి అధీత ఏవ తతః పరమ్ ।।

విభాషాగ్రేప్రథమపూర్వేషు ।। 3-4-24 ।।

అప్రాప్తవిభాషేయమ్ । `ఆభీక్ష్ణ్యే ఇతి నానువర్త్తతే । అగ్రే, ప్రథమ, పూర్వ ఇత్యేతేషూపపదేషు సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే ధాతోః క్త్వాణములౌ ప్రత్యయౌ విభాషా భవతః । అగ్రే భోజం వ్రజతి, అగ్రే భుక్త్వా వ్రజతి । ప్రథమం భోజం వ్రజతి, ప్రథమం భుక్త్వా వ్రజతి । పూర్వం భోజం వ్రజతి, పూర్వం భుక్త్వా వ్రజతి ।

విభాషాగ్రహణమ్ - ఏతాభ్యాం ముక్తే లడాదయోఽపి యథా స్యుః । అగ్రే భుఙ్క్తే తతో వ్రజతి ।

నను చ వాసరూప ఇతి భవిష్యతి ? క్త్వాణములౌ యత్ర సహ విధీయేతే తత్ర వాసరూపవిధిర్నాస్తీత్యేతదనేన జ్ఞాప్యతే, తేనాభీక్ష్ణ్యే లడాదయో న భవన్తి ।

ఉపపదసమాసః కస్మాన్న క్రియతే ? ఉక్తం తత్రైవకారస్య ప్రయోజనమ్, `అమైవ యత్తుల్యవిధానముపపదం తత్సమస్యతే, నాన్యత్ ఇతి ।।

కర్మణ్యాక్రోశే కృఞః ఖముఞ్ ।। 3-4-25 ।।

కర్మణ్యుపపదే కృఞో ధాతోః ఖముఞ్ ప్రత్యయో భవతి, ఆక్రోశే గమ్యమానే । చోరఙ్కారమాక్రోశతి । చోరోఽసి దస్యురసి ఇత్యాక్రోశతి । చోరకరణమాక్రోశసమ్పాదనార్థమేవ, న త్వసౌ చోరః క్రియతే ।।

స్వాదుమి ణముల్ ।। 3-4-26 ।।

`సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే, `కృఞః ఇతి చానువర్త్తతే । `స్వాదుమి ఇత్యర్థగ్రహణమ్ । స్వాద్వర్థేషూపపదేషు కృఞో ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । స్వాదుఙ్కారం భుఙ్క్తే । సమ్పన్నఙ్కారం భుఙ్క్తే । లవణఙ్కారమ్ । స్వాదుమీతి మకారాన్తనిపాతనమీకారాభావార్థమ్, చ్వ్యన్తస్యాపి మకారార్థం దీర్ఘాభావార్థం చ । అస్వాద్వీం స్వాద్వీం కృత్వా భుఙ్క్తే స్వాదుఙ్కారం భుఙ్క్తే । వాసరూపేణ క్త్వాపి భవతి - స్వాదుం కృత్వా భుఙ్క్తే ।

తుమర్థాధికారాచ్చ సర్వ ఏతే భావే ప్రత్యయాః । యద్యేవమ్, స్వాదుఙ్కారం భుఙ్క్తే దేవదత్త ఇతి ణములా

కర్తురనభిహితత్వాత్కర్త్తరి కస్మాత్తృతీయా న భవతి ? భుజిప్రత్యయేనాభిహితః కర్త్తా, న చాస్మిన్ప్రకరణే శక్తిశక్తిమతోర్భేదో వివక్ష్యతే, సమానకర్తృత్వం హి విరుధ్యతే । ప్రధానశక్త్యభిధానే వా గుణశక్తిరభిహితవత్ప్రకాశతే ।।

అన్యథైవంకథమిత్థంసు సిద్ధాప్రయోగశ్చేత్ ।। 3-4-27 ।।

`కృఞః ఇత్యేవ । అన్యథాదిషూపపదేషు కృఞో ణముల్ ప్రత్యయో భవతి, సిద్ధాప్రయోగశ్చేత్కరోతేర్భవతి ।

కథం పునరసౌ సిద్ధాప్రయోగః ? నిరర్థకత్వాన్న ప్రయోగమర్హతీతి ఏవమేవ ప్రయుజ్యతే । అన్యథా భుఙ్క్తే ఇతి యావానర్థస్తావానేవ అన్యథా కారం భుఙ్క్తే ఇతి గమ్యతే । అన్యథాకారం భుఙ్క్తే । ఏవఙ్కారం భుఙ్క్తే । కథఙ్కారం భుఙ్క్తే । ఇత్థఙ్కారం భుఙ్క్తే ।।

సిద్ధాప్రయోగ ఇతి కిమ్ ? అన్యథా కృత్వా శిరో భుఙ్క్తే ।।

యథాతథయోరసూయాప్రతివచనే ।। 3-4-28 ।।

`కృఞః `సిద్ధాప్రయోగే ఇతి వర్త్తతే । యథాతథాశబ్దయోరుపపదయోః కృఞో ణముల్ ప్రత్యయో భవతి, అసూయాప్రతివచనే గమ్యమానే । యద్యసూయన్ పృచ్ఛతి ప్రతివచనమ్ - యథాకారమహం భోక్ష్యే తథాకారమహమ్, కిం తవానేన ?

అసూయాప్రతివచన ఇతి కిమ్ ? యథా కృత్వాఽహం భోక్ష్యే తథా త్వం ద్రక్ష్యసి ।

సిద్ధాప్రయోగ ఇత్యేవ - యథా కృత్వాఽహం శిరో భోక్ష్యే కిం తవానేన ?

కర్మణి దృశివిదోః సాకల్యే ।। 3-4-29 ।।

కర్మణ్యుపపదే సాకల్యవిశిష్టేఽర్థే దృశివిదోర్ధాత్వోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । కన్యాదర్శం వరయతి । యా యాః కన్యాః పశ్యతి తాస్తా వరయతీత్యర్థః । బ్రాహ్మణవేదం భోజయతి । యం యం బ్రాహ్మణం జానాతి లభతే విచారయతి వా తాన్సర్వాన్ భోజయతీత్యర్థః ।।

సాకల్యే ఇతి కిమ్ ? బ్రాహ్మణం దృష్ట్వా భోజయతి ।।

యావతి విన్దజీవోః ।। 3-4-30 ।।

యావచ్ఛబ్ద ఉపపదే విన్దతేర్జీవతేశ్చ ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । యావద్వేదం భుఙ్క్తే । యావల్లభతే తావద్ భుఙ్క్త ఇత్యర్థః । యావజ్జీవమధీతే । యావజ్జీవతి తావదధీత ఇత్యర్థః ।।

చర్మోదరయోః పూరేః ।। 3-4-31 ।।

`కర్మణి ఇత్యేవ । చర్మోదరయోః కర్మణోరుపపదయోః పూరయతేర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । చర్మపూరం స్తృణాతి । ఉదరపూరం భుఙ్క్తే ।।

వర్షప్రమాణ ఊలోపశ్చాస్యాన్యతరస్యామ్ ।। 3-4-32 ।।

`కర్మణి ఇత్యేవ । పూరయతేర్ధాతోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి, ఊలోపశ్చాస్య పూరయతేరన్యతరస్యాం భవతి, సముదాయేన చేద్వర్షస్య ప్రమాణమ్ = ఇయత్తా గమ్యతే । గోష్పదపూరం వృష్టో దేవః, గోష్పదప్రం వృష్టో దేవః । సీతాపూరం వృష్టో దేవః, సీతాప్రం వృష్టో దేవః ।।

అస్యగ్రహణం కిమర్థమ్ ? ఉపపదస్య మా భూత్ - మూషికాబిలపూరం వృష్టో దేవః, మూషికాబిలప్రమ్ ।।

చేలే క్నోపేః ।। 3-4-33 ।।

`కర్మణి ఇత్యేవ । `క్నూయీ శబ్దే ఉన్దనే చ(ధా.పా.485)- అస్మాణ్ణ్యన్తాద్ధాతోశ్చేలార్థేషు కర్మసు ఉపపదేషు ణముల్ ప్రత్యయో భవతి, వర్షప్రమాణే గమ్యయానే । చేలక్నోపం వృష్టో దేవః । వస్త్రక్నోపమ్ । వసనక్నోపమ్ ।।

నిమూలసమూలయోః కషః ।। 3-4-34 ।।

`కర్మణి ఇత్యేవ । నిమూలసమూలశబ్దయోః కర్మవాచినోరుపపదయోః కర్షర్ధాతోర్ణముల్ప్రత్యయో భవతి । నిమూలకాషం కషతి । సమూలకాషం కషతి । నిమూలం సమూలం కషతీత్యర్థః । ఇతః ప్రభృతి కషాదీన్యాన్వక్ష్యతి, తత్ర కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగః(3-4-46-3367) ఇతి ।।

శుష్కచూర్ణరూక్షేషు పిషః ।। 3-4-35 ।।

`కర్మణి ఇత్యేవ । శుష్కాదిషు కర్మవాచిషూపపదేషు పిషేర్ధాతోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । శుష్కపేషం పినష్టి । శుష్కం పినష్టీత్యర్థః । చూర్ణపేషం పినష్టి । చూర్ణం పినష్టీత్యర్థః । రూక్షపేషం పినష్టి । రూక్షం పినష్టీత్యర్థః ।।

సమూలాకృతజీవేషు హన్కృఞ్గ్రహః ।। 3-4-36 ।।

`కర్మణి ఇత్యేవ । సమూల, అకృత, జీవ ఇత్యేతేషు శబ్దేషు కర్మసూపపదేషు యథాసఙ్ఖ్యం హన్, కృఞ్, గ్రహ ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యో ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । సమూలఘాతం హన్తి । సమూలం హన్తీత్యర్థః । అకృతకారం కరోతి । జీవగ్రాహం గృహ్ణాతి ।।

కరణే హనః ।। 3-4-37 ।।

కరణే ఉపపదే హన్తేర్ధాతోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । పాణిఘాతం వేదిం హన్తి । పాదఘాతం భూమిం హన్తి ।

హింసార్థానాం చ సమానకర్మకాణామ్(3-4-48-3369) ఇతి ణములం వక్ష్యతి, అహింసార్థోఽయమారమ్భః । నిత్యసమాసార్థో వా యథావిధ్యనుప్రయోగార్థశ్చ ।

పూర్వవిప్రతిషేధేన - హన్తేర్హింసార్థస్యాపి ప్రత్యయోఽనేనైవేష్యతే - అసిఘాతం హన్తి, శరఘాతం హన్తి ।।

స్నేహనే పిషః ।। 3-4-38 ।।

`కరణే ఇత్యేవ । స్నిహ్యతే యేన తత్ స్నేహనమ్ । స్నేహనవాచిని కరణే ఉపపదే పిషేర్ధాతోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । ఉదపేషం పినష్టి । తైలపేషం పినష్టి । తైలేన పినష్టీత్యర్థః ।।

హస్తే వర్త్తిగ్రహోః ।। 3-4-39 ।।

`కరణే ఇత్యేవ । `హస్తే ఇత్యర్థగ్రహణమ్ । వర్త్తిర్ణ్యన్తః । హస్తవాచిని కరణ ఉపపదే వర్త్తయతేర్గృహ్ణాతేశ్చ ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । హస్తేన వర్త్తయతి, హస్తవర్త్తం వర్త్తయతి । కరవర్త్తమ్ । పాణివర్త్తమ్ । గ్రహేః ఖల్వపి - హస్తేన గృహ్ణాతి, హస్తగ్రాహం గృహ్ణాతి । కరగ్రాహమ్ । పాణిగ్రాహమ్ ।

స్వే పుషః ।। 3-4-40 ।।

`కరణే ఇత్యేవ । `స్వే ఇత్యర్థగ్రహణమ్ । స్వవాచిని కరణే ఉపపదే పుషేర్ధాతోర్ణముల్ప్రత్యయో భవతి । ఆత్మీయజ్ఞాతిధనవచనః స్వశబ్దః । స్వపోషం పుష్ణాతి । ఆత్మపోషమ్ । గోపోషమ్ । పితృపోషమ్ । ధనపోషమ్ । రైపోషమ్ ।।

అధికరణే బన్ధః ।। 3-4-41 ।।

అధికరణవాచిన్యుపపదే బధ్నాతేర్ధాతోర్ణముల్ప్రత్యయో భవతి । చక్రబన్ధం బధ్నాతి । కూటబన్ధం బధ్నాతి । ముష్టిబన్ధం బధ్నాతి। చోరకబన్ధం బధ్నాతి । చోరకే బధ్నాతీత్యర్థః ।।

సంజ్ఞాయామ్ ।। 3-4-42 ।।

సంజ్ఞాయాం విషయే బధ్నాతేర్ధాతోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । క్రౌఞ్చబన్ధం బధ్నాతి। మయూరికాబన్ధం బధ్నాతి । మయూరికాబన్ధమ్ , అట్టాలికాబన్ధం బద్ధః । బన్ధవిశేషాణాం నామధేయాన్యేతాని ।।

కర్త్రోర్జీవపురుషయోర్నశివహోః ।। 3-4-43 ।।

జీవపురుషయోః కర్తృవాచినోరుపపదయోర్యథాసఙ్ఖ్యం నశివహోర్ధాత్వోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । జీవనాశం నశ్యతి । జీవో నశ్యతీత్యర్థః । పురుషవాహం వహతి । పరుషః ప్రేష్యో భూత్వా వహతీత్యర్థః ।।

కర్త్తరీతి కిమ్ ? జీవేన నష్టః । పురుషేణోఢః ।।

ఊర్ధ్వే శుషిపూరోః ।। 3-4-44 ।।

కర్తృగ్రహణమనువర్త్తతే । ఊర్ధ్వశబ్దే కర్తృవాచిన్యుపపదే శుషిపూరోర్ధాత్వోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । ఊర్ధ్వశోషం శుష్యతి । ఊర్ధ్వం శుష్యతీత్యర్థః । ఊర్ధ్వపూరం పూర్యతే । ఊర్ధ్వం పూర్యతే ఇత్యర్థః ।।

ఉపమానే కర్మణి చ ।। 3-4-45 ।।

ఉపమీయతేఽనేనేత్యుపమానమ్ । ఉపమానే కర్మణ్యుపపదే చకారాత్కర్త్తరి ధాతోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । ఘృతనిధాయం నిహితః । ఘృతమివ నిహిత ఇత్యర్థః । సువర్ణనిధాయం

నిహితః । సువర్ణమివ నిహిత ఇత్యర్థః । కర్త్రి ఖల్వపి - అజకనాశం నష్టః । అజక ఇవ నష్టః । చూడకనాశమ్ । దన్తనాశమ్ ।।

కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగః ।। 3-4-46 ।।

నిమూలసమూలయోః(3-4-34-3355) ఇత్యేతదారభ్య కషాదయః, ఏతేషు యథావిధ్యనుప్రయోగో భవతి । యస్మాద్ధాతోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి స ఏవానుప్రయోక్తవ్యః ।।

నను ధాతుసమ్బన్ధే ప్రత్యయవిధానాదనుప్రయోగః సిద్ధ ఏవ ? ` యథావిధి ఇతి నియమార్థం వచనమ్, తథా చైవోదాహృతమ్ ।

ఉపదంశస్తృతీయాయామ్ ।। 3-4-47 ।।

` దశం దశనే(ధా.పా.990)అస్మాద్ధాతోరుపపూర్వాత్తృతీయాన్త ఉపపదే ణముల్ప్రత్యయో భవతి । మూలకోపదంశం భుఙ్క్తే, మూలకేనోపదంశమ్ । ఆర్ద్రకోపదంశమ్, ఆర్ద్రకేణోపదంశమ్ । అత్ర వికల్పేనోపపదసమాసః తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామ్(2-2-21-784) ఇతి । మూలకాది చోపదంశేః కర్మ । భుజేః కరణమ్ ।।

సర్వస్మిన్నేవాత్ర ణముల్ప్రకరణే క్రియాభేదే సతి వాసరూపవిధినా క్త్వాపి భవతి - మూలకేనోపదశ్య భుఙ్క్తే ।।

హింసార్థానాం చ సమానకర్మకాణామ్ ।। 3-4-48 ।।

` తృతీయాయామ్ ఇత్యేవ । హింసా = ప్రాణ్యుపఘాతః । తదర్థానాం ధాతూనామనుప్రయోగధాతునా సమానకర్మకాణాం తృతీయాన్త ఉపపదే ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । దణ్డోపఘాతం గాః కాలయతి, దణ్డేనోపఘాతమ్ । దణ్డతాడమ్, దణ్డేన తాడమ్ ।

సమానకర్మకాణామితి కిమ్ ? చోరం దణ్డేనోపహత్య గోపాలకో గాః కాలయతి ।

సప్తమ్యాం చోపపీడరుధకర్షః ।। 3-4-49 ।।

ఉపశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యే । ఉపపూర్వేభ్యః పీడరుధకర్షేభ్యః సప్తమ్యన్త ఉపపదే చకారాత్తృతీయాన్త ఉపపదే ణముల్ప్రత్యయో భవతి । పార్శ్వోపపీడం శేతే, పార్శ్వయోరుపీడమ్, పార్శ్వాభ్యాముపపీడమ్ । వ్రజోపరోధం గాః స్థాపయతి, వ్రజే ఉపరోధమ్, వ్రజేనోపరోధమ్ । పాణ్యుపకర్షం ధానాః సఙ్గృహ్ణాతి, పాణావుపకర్షమ్, పాణినోపకర్షమ్ । కర్షతేరిదం గ్రహణం న కృషతేః ।।

సమాసత్తౌ ।। 3-4-50 ।।

` సప్తమ్యామ్, ` తృతీయాయామ్ ఇతి వర్త్తతే । సమాసత్తిః = సన్నికర్షః । సమాసత్తౌ గమ్యమానాయాం తృతీయాసప్తమ్యోరుపపదయోర్ధాతోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । కేశగ్రాహం

యుద్ధ్యన్తే, కేశేషు గ్రాహమ్, కేశైర్గ్రాహమ్ । హస్తగ్రాహమ్, హస్తేషు గ్రాహమ్, హస్తైర్గ్రాహమ్ । యుద్ధసంరమ్భాదత్యన్తం సన్నికృష్యన్తే ఇత్యర్థః ।।

ప్రమాణే చ ।। 3-4-51 ।।

`తృతీయాసప్తమ్యోః ఇత్యేవ । ప్రమాణమ్ = ఆయామః, దైర్ఘ్యమ్ । ప్రమాణే గమ్యమానే తృతీయాసప్తమ్యోరుపపదయోర్ధాతోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । ద్వ్యఙ్గులోత్కర్షం ఖణ్డికాం ఛినత్తి, ద్వ్యఙ్గులే ఉత్కర్షమ్, ద్వ్యఙ్గులేనోత్కర్షమ్ । త్ర్యఙ్గులోత్కర్షమ్ ।।

అపాదానే పరీప్సాయామ్ ।। 3-4-52 ।।

పరీప్సా = త్వరా । పరీప్సాయాం గమ్యమానాయామపాదాన ఉపపదే ధాతోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । శయ్యోత్థాయం ధావతి, శయ్యాయా ఉత్థాయ । ఏవం నామ త్వరతే యదవశ్యంకర్త్తవ్యమపి నాపేక్షతే । శయ్యోత్థానమాత్రమాద్రియతే । రన్ధ్రాపకర్షం పయః పిబతి । భ్రాష్ట్రాపకర్షమపూపాన్ భక్షయతి ।

పరీప్సాయామితి కిమ్ ? ఆసనాదుత్థాయ గచ్ఛతి ।।

ద్వితీయాయాం చ ।। 3-4-53 ।।

`పరీప్సాయామ్ ఇత్యేవ । ద్వితీయాన్త ఉపపదే పరీప్సాయాం గమ్యమానాయాం ధాతోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । యష్టిగ్రాహం యుధ్యన్తే; యష్టిం గ్రాహమ్, లోష్టగ్రాహమ్, లోష్టం గ్రాహమ్। ఏవం నామ త్వరతే యదాయుధగ్రహణమపి నాద్రియతే । లోష్టాదికం యత్కిఞ్చిదాసన్నం తద్ గృహ్ణాతి ।।

స్వాఙ్గేఽధ్రువే ।। 3-4-54 ।।

`ద్వితీయాయామ్ ఇత్యేవ । అధ్రువే స్వాఙ్గవాచిని ద్వితీయాన్త ఉపపదే ధాతోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । అక్షినికాణం జల్పతి । భ్రూవిక్షేపం కథయతి ।

అధ్రువ ఇతి కిమ్ ? ఉత్క్షిప్య శిరః కథయతి ।

యస్మిన్నఙ్గే ఛిన్నేఽపి ప్రాణీ న మ్రియతే తద్ధ్రువమ్ -` అద్రవం మూర్త్తిమత్స్వాఙ్గమ్(కాశికా.4-1-54) ।।

పరిక్లిశ్యమానే చ ।। 3-4-55 ।।

`స్వాఙ్గే, `ద్వితీయాయామ్ ఇత్యేవ । పరిక్లిశ్యమానే స్వాఙ్గవాచిని ద్వితీయాన్త ఉపపదే ధాతోర్ణముల్ ప్రత్యయో భవతి । పరిక్లేశః = సర్వతో విబాధనమ్, దుఃఖనమ్ । ఉరఃపేషం యుద్ధ్యన్తే, ఉరః ప్రతిపేషం యుద్ధ్యన్తే । శిరః పేషమ్, శిరః ప్రతిపేషమ్ । కృత్స్నమురః పీడయన్తో యుధ్యన్తే । ధ్రువార్థోఽయమారమ్భః ।।

విశిపతిపదిస్కన్దాం వ్యాప్యమానాసేవ్యమానయోః ।। 3-4-56 ।।

` ద్వితీయాయామ్ ఇత్యేవ । ద్వితీయాన్తే ఉపపదే విశ్యాదిభ్యో ధాతుభ్యో ణముల్ ప్రత్యయో భవతి, వ్యాప్యమానే ఆసేవ్యమానే చార్థే గమ్యమానే । విశ్యాదిభిః క్రియాభిరనవయవేన పదార్థానాం సమ్బన్ధో వ్యాప్తిః । తాత్పర్యమ్ = ఆసేవా । ద్రవ్యే వ్యాప్తిః, క్రియాయామాసేవా । గేహానుప్రవేశమాస్తే । సమాసేన వ్యాప్త్యాసేవయోరుక్తత్వాత్ నిత్యవీప్సయోః(8-1-4-2140) ఇతి ద్విర్వచనం న భవతి । అసమాసపక్షే తు వ్యాప్యమానతాయాం ద్రవ్యవచనస్య ద్విర్వచనమ్, ఆసేవ్యమానతాయాం తు క్రియావచనస్య । తథా చ వక్ష్యతి -` సుప్సు వీప్సా, తిఙ్క్షు నిత్యతా ఇతి ।

గేహం గేహమనుప్రవేశమాస్తే । ఆసేవాయామ్ - గేహమనుప్రవేశమనుప్రవేశమాస్తే । పతి - గేహానుప్రపాతమాస్తే, గేహం గేహమనుప్రపాతమాస్తే, గేహమనుప్రపాతమనుప్రపాతమాస్తే । పది - గేహానుప్రపాదమాస్తే, గేహం గేహమనుప్రపాదమ్, గేహమనుప్రపాదమనుప్రపాదమ్ । స్కన్ది - గేహావస్కన్దమాస్తే, గేహం గేహమవస్కన్దమ్, గేహమవస్కన్దమవస్కన్దమ్ ।।

వ్యాప్యమానాసేవ్యామానయోరితి కిమ్ ? గేహమనుప్రవిశ్య భుఙ్క్తే ।

నను చాభీక్ష్ణ్యే ణముల్విహిత ఏవ, ఆసేవా చాభీక్ష్ణ్యమేవ, కిమర్థం పునరాసేవాయాం ణములుచ్యతే ? క్త్వానివృత్త్యర్థమితి చేత్, న; ఇష్టత్వాత్తస్య । ద్వితీయోపపదార్థం తర్హి వచనమ్ - ఉపపదసమాసః పక్షే యథా స్యాత్ । తేన హి సత్యుపపదాభావః ।।

అస్యతితృషోః క్రియాన్తరే కాలేషు ।। 3-4-57 ।।

` ద్వితీయాయామ్ ఇత్యేవ । క్రియామన్తరయతి క్రియాన్తరః = క్రియావ్యవధాయకః । క్రియాన్తరే ధాత్వర్థే వర్తమానాభ్యామస్యతితృషిభ్యాం ద్వితీయాన్తేషు కాలవాచిషూపపదేషు ణముల్ప్రత్యయో భవతి । ద్వ్యహాత్యాసం గాః పాయయతి, ద్వ్యహమత్యాసం గాః పాయయతి । త్ర్యహాత్యాసం గాః పాయయతి, త్ర్యహమత్యాసం గాః పాయయతి । ద్వ్యహతర్షం గాః పాయయతి, ద్వ్యహం తర్షం గాః పాయయతి । అత్యసనేన తర్షణేన చ గవాం పానక్రియా వ్యవధీయతే = విచ్ఛిద్యతే । అద్య పాయయిత్వా ద్వ్యహమతిక్రమ్య పునః పాయయతీత్యర్థః ।

అస్యతితృషోరితి కిమ్ ? ద్వ్యహముపోష్య భుఙ్క్తే । క్రియాన్తర ఇతి కిమ్ ? అహరత్యస్యేషూన్ గతః । న గతిర్వ్యవధీయతే । కాలేష్వితికిమ్ ? యోజనమత్యస్య గాః పాయయతి । అధ్వకర్మకమత్యసనం వ్యవధాయకమ్, న కాలకర్మకమ్ ।।

నామ్న్యాదిశిగ్రహోః ।। 3-4-58 ।।

` ద్వితీయాయామ్ ఇత్యేవ । నామశబ్దే ద్వితీయాన్త ఉపపదే ఆదిశేర్గ్రహేశ్చ ధాతోర్ణముల్ప్రత్యయో భవతి । నామాదేశమాచష్టే । నామగ్రాహమాచష్టే ।।

అవ్యయేఽయథాభిప్రేతాఖ్యానే కృఞః క్త్వాణములౌ ।। 3-4-59

అవ్యయ ఉపపదేఽయథాభిప్రేతాఖ్యానే గమ్యమానే కరోతేః క్త్వాణములౌ భవతః । బ్రాహ్మణ, పుత్త్రస్తే జాతః, కిం తర్హి వృషల, నీచైః కృత్యాచక్షే । నీచైః కృత్వా, నీచైః కారమ్ । ఉచ్చైర్నామ ప్రియమాఖ్యేయమ్ । బ్రాహ్మణ, కన్యా తే గర్భిణీ, కి తర్హి వృషల, ఉచ్చైః కృత్యాచక్షే, ఉచ్చైః కృత్వా, ఉచ్చైః కారమ్ । నీచైర్నామాప్రియమాఖ్యేయమ్ ।

అయథాభిప్రేతాఖ్యాన ఇతి కిమ్ ? ఉచ్చైః కృత్వాఽఽచష్టే పుత్త్రస్తే జాత ఇతి । క్త్వాగ్రహణం కిమ్, యావతా సర్వస్మిన్నేవాత్ర ప్రకరణే వాసరూపేణ క్త్వా భవతీత్యుక్తమ్ ? సమాసార్థం వచనమ్ । తథా చ క్త్వా చ(2-2-22-785) ఇత్యస్మిన్సూత్రే తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామ్(2-2-21-784) ఇతి వర్త్తతే । ణములధికారే పునర్ణముల్గ్రహణం తుల్యకక్షత్వజ్ఞాపనార్థమ్, తేనోత్తరత్ర ద్వయోరప్యనువృత్తిర్భవిష్యతి ।।

తిర్యచ్యపవర్గే ।। 3-4-60 ।।

తిర్యక్శబ్దే ఉపపదే కృఞః క్త్వాణములౌ ప్రత్యయౌ భవతః, అపవర్గే గమ్యమానే । అపవర్గః = సమాప్తిః । తిర్యక్కృత్య గతః, తిర్యక్కృత్వా గతః, తిర్యక్కారం గతః । సమాప్య గత ఇత్యర్థః ।

అపవర్గ ఇతి కిమ్ ? తిర్యక్కృత్వా కాష్ఠం గతః ।

` తిర్యచి ఇతి శబ్దానుకరణమ్ । న చ ప్రకృతివదనుకరణేన భవతివ్యమ్; అనుక్రియమాణరూపవినాశప్రసఙ్గాత్ -ఏతదోఽశ్(2-4-33-1962), అదసో మాత్(1-1-12-101) ఇతి ।।

స్వాఙ్గే తస్ప్రత్యయే కృభ్వోః ।। 3-4-61 ।।

తస్ప్రత్యయో యతః స్వాఙ్గాత్తదేవముచ్యతే । తస్ప్రత్యయే స్వాఙ్గవాచిన్యుపపదే కరోతేర్భవతేశ్చ ధాత్వోః క్త్వాణములౌ ప్రత్యయౌ భవతః । యథాసఙ్ఖ్యమత్ర నేష్యతే; అస్వరితత్వాత్ । ముఖతఃకృత్య గతః, ముఖతః కృత్వా గతః, ముఖతః కారం గతః । ముఖతోభూయ తిష్ఠతి, ముఖతో భూత్వా తిష్ఠతి, ముఖతోభావం తిష్ఠతి । పృష్ఠతఃకృత్య గతః, పృష్ఠతః కృత్వా గతః, పృష్ఠతఃకారం గతః । పృష్ఠతోభూయ గతః, పృష్ఠతో భూత్వా, పృష్ఠతోభావమ్ ।

స్వాఙ్గ ఇతి కిమ్ ? సర్వతః కృత్వా గతః । తస్గ్రహణం కిమ్ ? ముఖీకృత్య గతః । ముఖీభూయ గతః । ప్రత్యయగ్రహణం కిమ్ ? ముఖే తస్యతీతి ముఖతః, ముఖతః కృత్వా గతః ।।

నాధార్థప్రత్యయే చ్వ్యర్థే ।। 3-4-62 ।।

నార్థో ధార్థశ్చ ప్రత్యయో యస్మాత్స ఏవముచ్యతే । నాధార్థప్రత్యయే శబ్దే చ్వ్యర్థ ఉపపదే కృభ్వోర్ధాత్వోః క్త్వాణములౌ ప్రత్యయౌ భవతః । అనానా నానా కృత్వా గతః నానాకృత్యగతః, నానా కృత్వా గతః, నానాకారం గతః । వినాకృత్యగతః, వినా కృత్వా గతః, వినాకారం గతః ।

నానాభూయ గతః, నానా భూత్వా గతః, నానాభావం గతః । వినాభూయ గతః, వినా భూత్వా గతః, వినాభావం గతః । ద్విధాకృత్య గతః, ద్విధాకారం గతః, ద్విధా కృత్వా గతః । ద్విధాభూయ గతః, ద్విధా భూత్వా గతః, ద్విధాభావం గతః । ద్వైధఙ్కృత్య గతః, ద్వైధం కృత్వా గతః, ద్వైధఙ్కారం గతః . ద్వైధమ్భూయ గతః, ద్వైధం భూత్వా గతః, ద్వైధమ్భావం గతః ।

ప్రత్యయగ్రహణం కిమ్ ? హిరుక్ కృత్వా । పృథక్ కృత్వా ।

చ్వ్యర్థ ఇతి కిమ్ ? నానా కృత్వా కాష్ఠాని గతః ।

ధార్థమర్థగ్రహణమ్, నా పునరేక ఏవ -వినఞ్భ్యాం నానాఞౌ(5-2-27-1828) ఇతి ।।

తూష్ణీమి భువః ।। 3-4-63 ।।

తూష్ణీంశబ్ద ఉపపదే భవతేర్ధాతోః క్త్వాణములౌ ప్రత్యయౌ భవతః । తూష్ణీంభూయ, తూష్ణీం భూత్వా, తూష్ణీంభావమ్ । భూగ్రహణం కృఞో నివృత్త్యర్థమ్ ।।

అన్వచ్యానులోమ్యే ।। 3-4-64 ।।

అన్వక్శబ్ద ఉపపదే భవతేర్ధాతోరానులోమ్యే క్త్వాణములౌ భవతః । ఆనులోమ్యమ్ = అనులోమతా, అనుకూలత్వమ్, పరిచిత్తానువిధానమ్ । అన్వగ్భూయాస్తే । అన్వగ్భూత్వాఽఽస్తే । అన్వగ్భావమాస్తే ।

ఆనులోమ్య ఇతి కిమ్ ? అన్వగ్భూత్వా తిష్ఠతి ।।

శకధృషజ్ఞాగ్లాఘటరభలభక్రమసహార్హాస్త్యర్థేషు తుమున్ ।। 3-4-65 ।।

శకాదిషూపపదేషు అస్త్యర్థేషు వా ధాతుమాత్రాత్తుమున్ ప్రత్యయో భవతి । అక్రియార్థోపపదార్థోఽయమారమ్భః । శక్నోతి భోక్తుమ్ । ధృష్ణోతి భోక్తుమ్ । జానాతి భోక్తుమ్ । గ్లాయతి భోక్తుమ్ । ఘటతే భోక్తుమ్ । ఆరభతే భోక్తుమ్ । లభతే భోక్తుమ్ । ప్రక్రమతే భోక్తుమ్ । సహతే భోక్తుమ్ । అర్హతి భోక్తుమ్ । అస్త్యర్థేషు ఖల్వపి - అస్తి భోక్తుమ్ । భవతి భోక్తుమ్ । విద్యతే భోక్తుమ్ ।।

పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేషు ।। 3-4-66 ।।

పర్యాప్తిః = అన్యూనతా । పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేషూపపదేషు ధాతోస్తుమున్ ప్రత్యయో భవతి । పర్యాప్తో భోక్తుమ్ । అలం భోక్తుమ్ । భోక్తుం పారయతి ।

పర్యాప్తివచనేష్వితి కిమ్ ? అలం కృత్వా । అలమర్థేష్వితి కిమ్ ? పర్యాప్తం భుఙ్క్తే । పూర్వసూత్రే శకిగ్రహణమనలమర్థమ్ - శక్యమేవం కర్తుమితి ।।

కర్త్తరి కృత్ ।। 3-4-67 ।।

కృత్సంజ్ఞకాః ప్రత్యయాః కర్తరి కారకే భవన్తి । కృదుత్పత్తివాక్యానామయం శేషః । తత్ర యేష్వర్థనిర్దేశో నాస్తి తత్రేదముపతిష్ఠతే, అర్థాకాఙ్క్షత్వాత్ । న ఖ్యున్నాదివాక్యేషు, సాక్షాదర్థనిర్దేశే సతి తేషాం నిరాకాఙ్క్షత్వాత్ । కారకః । కర్తా । నన్దనః । గ్రాహీ । పచః ।।

భవ్యగేయప్రవచనీయోపస్థానీయజన్యాప్లావ్యాపాత్యా వా ।। 3-4-68 ।।

భవ్యాదయః శబ్దాః కర్తరి వా నిపాత్యన్తే । తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థాః(3-4-70-2833) ఇతి భావకర్మణోః ప్రాప్తయోః కర్తా చ వాచ్యః పక్షే ఉచ్యతే । భవత్యసౌ భవ్యః, భవ్యమనేనేతి వా । గేయో మాణవకః సామ్నామ్, గేయాని మాణవకేన సామానీతి వా । ప్రవచనీయో గురుః స్వాధ్యాయస్య, ప్రవచనీయో గురుణా స్వాధ్యాయ ఇతి వా । ఉపస్థానీయోఽన్తేవాసీ గురోః, అపస్థానీయః శిష్యేణ వా గురుః । జాయతేఽసౌ జన్యః, జన్యమనేనేతి వా ।

ఆప్లవతేఽసావాప్లావ్యః, ఆప్లావ్యమనేనేతి వా । ఆపతత్యసావాపాత్యః । ఆపాత్యమనేనేతి వా ।।

లః కర్మణి చ భావే చాకర్మకేభ్యః ।। 3-4-69 ।।

`లః ఇత్యుత్సృష్టానుబన్ధం సామాన్యం గృహ్యతే, ప్రథమాబహువచనాన్తం చైతత్ । లకారాః కర్మణి కారకే భవన్తి, చకారాత్కర్తరి చ । అకర్మకేభ్యో ధాతుభ్యో భావే భవన్తి, పునశ్చకారాత్కర్తరి చ । గమ్యతే గ్రామో దేవదత్తేన । గచ్ఛతి గ్రామం దేవదత్తః । అకర్మకేభ్యః - ఆస్యతే దేవదత్తేన । ఆస్తే దేవదత్తః । సకర్మకేభ్యో భావే న భవన్తి ।।

తయోరేవ కృత్యఖలర్థాః ।। 3-4-70 ।।

తయోరేవ భావకర్మణోః కృత్యసంజ్ఞకాః క్తఖలర్థాశ్చ ప్రత్యయా భవన్తి । ఏవకారః కర్తురపకర్షణార్థః ।

కృత్యాః కర్మణి - కర్తవ్యః కటో భవతా । భోక్తవ్య ఓదనో భవతా । భావే - ఆశితవ్యం భవతా । శయితవ్యం భవతా ।

క్తః కర్మణి - కృతః కటో భవతా । భుక్త ఓదనో భవతా । భావే - ఆసితం భవతా । శయితం భవతా ।।

ఖలర్థాః కర్మణి - ఈషత్కరః కటో భవతా । సుకరః । దుష్కరః । భావే - ఈషదాఢ్యమ్భవం భవతా । స్వాఢ్యమ్భవం భవతా । భావే చాకర్మకేభ్యః(3-4-69-2151) ఇత్యనువృత్తేస్సకర్మకేభ్యో భావే న భవన్తి ।।

ఆదికర్మణి క్తః కర్తరి చ ।। 3-4-71 ।।

ఆదికర్మణి యః క్తో విహితః స కర్తరి భవతి । చకారాద్యథాప్రాప్తం భావకర్మణోః । ఆదిభూతః క్రియాక్షణ ఆదికర్మ, తస్మిన్నాదికర్మణి భూతత్వేన వివక్షితే యః క్తో

విహితస్తస్యాయమర్థనిర్దేశః । ప్రకృతః కటం దేవదత్తః, ప్రకృతః కటో దేవదత్తేన, ప్రకృతం దేవదత్తేన । ప్రభుక్త ఓదనం దేవదత్తః, ప్రభుక్త ఓదనో దేవదత్తేన, ప్రభుక్తం దేవదత్తేన ॥

గత్యర్థాకర్మకశ్లిశీఙ్స్థాసవసజనరుహజీర్యతిభ్యశ్చ ॥ 3-4-72 ॥

గత్యర్థేభ్యో ధాతుభ్యోఽకర్మకేభ్యః శ్లిషాదిభ్యశ్చ యః క్తః స కర్తరి భవతి । చకారాద్యథాప్రాప్తం చ భావకర్మణోః । గతో దేవదత్తో గ్రామమ్, గతో దేవదత్తేన గ్రామః, గతం దేవదత్తేన । అకర్మకేభ్యః - గ్లానో భవాన్ । గ్లానం భవతా । ఆసితో భవాన్ । ఆసితం భవతా । శ్లిష - ఉపశ్లిష్టో గురుం భవాన్, ఉపశ్లిష్టో గురుర్భవతా, ఉపశ్లిష్టం భవతా । శీఙ్ - ఉపశయితో గురుం భవాన్, ఉపశయితో గురుర్భవతా, ఉపశయితం భవతా । స్థా - ఉపస్థితో గురుం భవాన్, ఉపస్థితో గురుర్భవతా, ఉపస్థితం భవతా । ఆస - ఉపాసితో గురుం భవాన్, ఉపాసితో గురుర్భవతా, ఉపాసితం భవతా । వస - అనూషితో గురుం భవాన్, అనూషితో గురుర్భవతా, అనూషితం భవతా । జన - అనుజాతో మాణవకో మాణవికామ్, అనుజాతా మాణవకేన మాణవికా, అనుజాతం మాణవకేన । రుహ - ఆరూఢో వృక్షం భవాన్, ఆరూఢో వృక్షో భవతా, ఆరూఢం భవతా । జీర్యతి - అనుజీర్ణో వృషలీం దేవదత్తః, అనుజీర్ణా వృషలీ దేవదత్తేన, అనుజీర్ణం దేవదత్తేన ॥

శ్లిషాదయస్సోపసర్గాస్సకర్మకా భవన్తి, తదర్థమేషాముపాదానమ్ ॥

దాశగోఘ్నౌ సమ్ప్రదానే ॥ 3-4-73 ॥

దాశగోఘ్నౌ శబ్దౌ సమ్ప్రదానే కారకే నిపాత్యేతే । ` దాశృ దానే(ధా.పా.883), తతః పచాద్యచ్ । స కృత్సంజ్ఞకత్వాత్కర్తరి ప్రాప్తః, సమ్ప్రదానే నిపాత్యతే । దాశన్తి తస్మై ఇతి దాశః । ఆగతాయ తస్మై దాతుం గాం హన్తీతి గోఘ్నః, అర్ఘార్హోఽతిథిః । టగత్ర నిపాత్యతే । నిపాతనసామర్థ్యాదేవ గోఘ్న ఋత్విగాదిరుచ్యతే, న తు చణ్డాలాదిః । అసత్యపి చ గోహననే తస్య యోగ్యతయా గోఘ్న ఇత్యభిధీయతే ॥

భీమాదయోఽపాదానే ॥ 3-4-74 ॥

భీమాదయః శబ్దా అపాదానే నిపాత్యన్తే । ఉణాదిప్రత్యయాన్తా ఏతే, ఇషుధీన్ధిదసిశ్యాధూసూభ్యో మక్(ఉ.1.144) భియష్షుక్ హ్రస్వశ్చ(ఉ.147) ఇత్యేవమాదయః । తాభ్యామన్యత్రోణాదయః(3-4-75-3174) ఇతి పర్యుదాసే ప్రాప్తే నిపాతనమారభ్యతే । భీమః । భీష్మః । భయానకః । వరుః । చరుః । భూమిః । రజః । సంస్కారః । సఙ్క్రన్దనః । ప్రపతనః । సముద్రః । స్రుచః । స్రుక్ । ఖలతిః ।

తాభ్యామన్యత్రోణాదయః ॥ 3-4-75 ॥

ఉణాదయః శబ్దాః తాభ్యామపాదానసమ్ప్రదానాభ్యామన్యత్ర కారకే భవన్తి । కృత్త్వాత్ కర్తయేవ ప్రాప్తాః కర్మాదిషు కథ్యన్తే । ` తాభ్యామ్ ఇతి సమ్ప్రదానార్థః ప్రత్యవమర్శః, అన్యథా

హ్యపాదానమేవ పర్యుదస్యేత; అనన్తరత్వాత్ । కృషితోఽసౌ కృషిః । తనిత ఇతి తన్తుః । వృత్తమితి వర్త్మ । చరితం చర్మ ।।

క్తోఽధికరణే చ ధ్రౌవ్యగతిప్రత్యవసానార్థేభ్యః ।। 3-4-76 ।।

ధ్రౌవ్యార్థాః = అకర్మకాః, ప్రత్యవసానార్థాః = అభ్యవహారార్థా ఇతి స్వనికాయప్రసిద్ధిః । ధ్రౌవ్యగతిప్రత్యవసానార్థేభ్యో యః క్తో విహితః సోఽధికరణే భవతి । చకారాద్యథాప్రాప్తం చ। ధ్రౌవ్యార్థేభ్యః కర్తృభావాధికరణేషు, గత్యర్థేభ్యః కర్తృకర్మభావాధికరణేషు, ప్రత్యవసానార్థేభ్యః కర్మభావాధికరణేషు । ధ్రౌవ్యార్థేభ్యస్తావత్ - ఆసితో దేవదత్తః, ఆసితం తేన, ఇదమేషామాసితమ్ । గత్యర్థేభ్యః - యాతో దేవదత్తో గ్రామమ్, యాతో దేవత్తేన గ్రామః, యాతం దేవదత్తేన, ఇదమేషాం యాతమ్ । ప్రత్యవసానార్థేభ్యః - భుక్త ఓదనో దేవదత్తేన, దేవదత్తేన భుక్తమ్, ఇదమేషాం భుక్తమ్ ।।

కథం భుక్తా బ్రాహ్మణాః, పీతా గావ ఇతి ? అకారో మత్వర్థీయః - భుక్తమేషామస్తి, పీతమేషామస్తీతి ।

లస్య ।। 3-4-77 ।।

` లస్య ఇత్యయమధికారః । అకార ఉచ్చారణార్థః । లకారమాత్రం స్థానిత్వేనాధిక్రియతే । యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామో లస్యేత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । కిం చేదం లస్యేతి ? దశ లకారా అనుబన్ధవిశిష్టా విహితా అర్థవిశేషే కాలవిశేషే చ, తేషాం విశేషకరాననుబన్ధానుత్సృజ్య యత్సామాన్యం తద్ గృహ్యతే । షట్టితః, చత్వారో ఙితః । అక్షరసమామ్నాయవదానుపూర్వ్యా కథ్యన్తే । లట్ । లిట్ । లుట్ । లృట్ । లేట్ । లోట్ । లఙ్ । లిఙ్ । లుఙ్ । లృఙ్ । ఇతి ।।

అథ లకారమాత్రస్య గ్రహణం కస్మాన్న భవతి - లునాతి, చూడాల ఇతి ? ధాత్వధికారోఽనువర్తతే, కర్త్రాదయశ్చ విశేషకాః ।।

తిప్తస్ఝిసిప్థస్థమిబ్వస్మస్తాతాంఝథాసాథాంధ్వమిడ్వహిమహిఙ్ ।। 3-4-78 ।।

లస్య తిబాదయ ఆదేశా భవన్తి । తిప్సిప్మిపాం పకారః స్వరార్థః । ఇటష్టకారః ఇటోఽత్(3-4-106-2257) ఇతి విశేషణార్థః, తిబాదిభిరాదేశైస్తుల్యత్వాన్న దేశవిధ్యర్థః । మహిఙో ఙకారస్తిఙితి ప్రత్యాహారగ్రహణార్థః । పచతి । పచతః । పచన్తి । పచసి । పచథః । పచథ । పచామి । పచావః । పచామః । పచతే । పచేతే । పచన్తే । పచసే । పచేథే । పచధ్వే । పచే । పచావహే । పచామహే । ఏవమన్యేష్వపి లకారేషూదాహార్యమ్ ।।

టిత ఆత్మనేపాదానాం టేరే ।। 3-4-79 ।।

టితో లకారస్య స్థానే యాన్యాత్మనేపదాని తేషాం టేరేకారాదేశో భవతి । తథా చైవోదాహృతమ్ ।।

ఇహ కస్మాన్న భవతి - పచమానః, యజమానః ? ప్రకృతైస్తిబాదిభిరాత్మనేపదాని విశేష్యన్తే ।।

థాసః సే ।। 3-4-80 ।।

\`టితః ఇత్యేవ । టితో లకారస్య యస్థాస్తస్య సేశబ్ద ఆదేశో భవతి । పచసే । పేచిషే । పక్తాసే । పక్ష్యసే ।।

లిటస్తఝయోరేశిరేచ్ ।। 3-4-81 ।।

లిడాదేశయోస్తఝయోర్యథాసఙ్ఖ్యమ్ ఏశ్, ఇరేచ్ ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః । శకారః సర్వాదేశార్థః । చకారః స్వరార్థః । పేచే, పేచాతే, పేచిరే । లేభే, లేభాతే, లేభిరే ।।

పరస్మైపదానాం ణలతుసుస్థలథుసణల్వమాః ।। 3-4-82 ।।

\` లిటః ఇత్యేవ । లిడాదేశానాం పరస్మైపదసంజ్ఞకానాం యథాసఙ్ఖ్యం తిబాదీనాం ణలాదయో నవాదేశా భవన్తి । లకారః స్వరార్థః । ణకారో వృద్ధ్యర్థః । పపాచ । పేచతుః । పేచుః । పేచిథ, పపక్థ । పేచథుః । పేచ । పపాచ, పపచ । పేచివ । పేచిమ ।।

విదో లటో వా ।। 3-4-83 ।।

\`పరస్మైపదానామ్ ఇత్యేవ । \`విద జ్ఞానే(ధా.పా.1065) అస్మాద్ధాతోః పరేషాం లడాదేశానాం పరస్మైపదానాం ణలాదయో నవ వికల్పేనాదేశా భవన్తి । వేద । విదతుః । విదుః । వేత్థ । విదథుః । విద । వేద । విద్వ । విద్మ ।।

న చ భవతి - వేత్తి । విత్తః । విదన్తి । వేత్సి । విత్థః । విత్థ । వేద్మి । విద్వః । విద్మః ।।

బ్రువః పఞ్చానామాదిత ఆహో బ్రువః ।। 3-4-84 ।।

\`పరస్మైపదానామ్ ఇత్యేవ । \`లటో వా ఇతి చ । బ్రువః పరస్య లటః పరస్మైపదానాం పఞ్చానామాదిభూతానాం పఞ్చైవ ణలాదయ ఆదేశా భవన్తి, తత్సన్నియోగేన చ బ్రువ ఆహశబ్ద ఆదేశో భవతి । ఆహ । ఆహతుః । ఆహుః । ఆత్థ ।

ఆహథుః ।

న చ భవతి - బ్రవీతి । బ్రూతః । బ్రువన్తి । బ్రవీషి । బ్రూథః ।

పఞ్చానామితి కిమ్ ? బ్రూథ । బ్రవీమి । బ్రూవః । బ్రూమః । ఆదిత ఇతి కిమ్ ? పరేషాం మా భూత్ ।

\`బ్రువః ఇతి పునర్వచనం స్థాన్యర్థమ్, పరస్మైపదానామేవ హి స్యాత్ ।।

లోటో లఙ్వత్ ।। 3-4-85 ।।

అతిదేశోఽయమ్ । లోటో లఙ్వత్కార్యం భవతి । తామాదయః, సలోపశ్చ । పచతామ్ । పచతమ్ । పచత । పచావ । పచామ ।

అడాటౌ కస్మాన్న భవతః, తథా ఝేర్జుసాదేశః(3-4-108-2213) లజః శాకటాయనస్యైవ(3-4-111-2463) ఇతి - వాన్తు, యాన్తు ? విదో లటో వా(3-4-83-2464) ఇత్యతో వాగ్రహణమనువర్తతే, సా చ వ్యవస్థితవిభాషా భవిష్యతి ।।

ఏరుః ।। 3-4-86 ।।

`లోటః ఇత్యేవ । లోడాదేశానామికారస్య ఉకారాదేశో భవతి । పచతు । పచన్తు ।

* హిన్యోరుత్వప్రతిషేధో వక్తవ్యః *(మ.భా.2.185) । న వా, ఉచ్చారణసామర్థ్యాత్ । అథవా `వా ఇతి వర్తతే, సా చ వ్యవస్థితవిభాషా ।।

సేర్హ్యపిచ్చ ।। 3-4-87 ।।

`లోటః ఇత్యేవ । లోడాదేశస్య సేః `హి ఇత్యయమాదేశో భవతి, అపిచ్చ భవతి । స్థానివద్భావాత్పిత్త్వం ప్రాప్తం ప్రతిషిధ్యతే । లునీహి । పునీహి । రాధ్నుహి । తక్ష్ణుహి ।।

వాచ్ఛన్దసి ।। 3-4-88 ।।

అపిత్త్వం వికల్ప్యతే । లాదేశశ్ఛన్దసి విషయే హిశబ్దో వాఽపిద్ భవతి । `యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనః(ఋ.1-189-1), ప్రీణాహి, ప్రీణీహి ।।

మేర్నిః ।। 3-4-89 ।।

`లోటః ఇత్యేవ । లోడాదేశస్య మేర్నిరాదేశో భవతి । ఉత్వలోపయోరపవాదః । పచాని । పఠాని ।।

ఆమేతః ।। 3-4-90 ।।

`లోటః ఇత్యేవ । లోట్సమ్బన్ధిన ఏకారస్య ఆమిత్యయమాదేశో భవతి । పచతామ్ । పచేతామ్ । పచన్తామ్ ।।

సవాభ్యాం వామౌ ।। 3-4-91 ।।

`లోటః ఇత్యేవ । సకారవకారాభ్యాముత్తరస్య లోట్సమ్బన్ధిన ఏకారస్య యథాసఙ్ఖ్యం వ, అమ్ ఇత్యేతావాదేశౌ భవత । ఆమోఽపవాదః । పచస్వ । పచధ్వమ్ ।।

ఆడుత్తమస్య పిచ్చ ।। 3-4-92 ।।

`లోటః ఇత్యేవ । లోట్సమ్బన్ధిన ఉత్తమపురుషస్యాఽఽడాగమో భవతి, స చోత్తమపురుషః పిద్భవతి । కరవాణి, కరవావ, కరవామ । కరవై, కరవావహై, కరవామహై ।।

ఏత ఐ ।। 3-4-93 ।।

`లోట్ `ఉత్తమస్య ఇతి వర్తతే I లోడుత్తమసమ్బన్ధిన ఏకారస్య ఐకారాదేశో భవతి I ఆమోఽపవాదః I కరవై, కరవావహై, కరవామహై II

ఇహ కస్మాన్న భవతి - పచావేదమ్, యజావేదమ్ ? బహిరఙ్గలక్షణత్వాద్ గుణస్య II

లేటోఽడాటౌ II 3-4-94 II

లోటోఽడాటాగమౌ భవతః పర్యాయేణ I `జోషిషత్(ఋ.2-35-1) I `తారిషత్(వా.సం.23.32) I మన్దిషత్ I `పతాతి విద్యుత్(ఋ.4-16-17) I `ప్రజాపతిరుదధిం చ్యావయాతి(త్రై.సం.3-5-5.2) II

ఆత ఐ II 3-4-95 II

`లేటః ఇత్యేవ I లేట్సమ్బన్ధిన ఆకారస్య ఐకారాదేశో భవతి I ప్రథమపురుషమధ్యమపురుషాత్మనేపదద్వివచనయోః I మన్త్రయైతే, మన్త్రయైథే I కరవైతే, కరవైథే I

ఆటః కస్మాన్న భవతి ? విధానసామర్థ్యాత్ II

వైతోఽన్యత్ర II 3-4-96 II

`లేటః ఇత్యేవ I లేట్సమ్బన్ధిన ఏకారస్య వా ఐకారాదేశో భవతి I అన్యత్రేత్యనన్తరో విధిరపేక్ష్యతే - ఆత ఐ(3-4-95-3429) ఇత్యేతద్విషయం వర్జయిత్వా ఏత ఐ భవతి I సప్తాహాని శాసై I `అహమేవ పశూనామీశై(కాఠ.సం.25.1) I `మదగ్రా ఏవ వో గ్రహా గృహ్యాన్తై(త్రై.సం.6-4-7.1) I `మద్దేవత్యాన్యేవ వః పాత్రాణ్యుచ్యాన్తై(త్రై.6-4-7.2) I

న చ భవతి--`యత్ర క్వ చ తే మనో దక్షం దధస ఉత్తరమ్(ఋ.6-16-17) I

అన్యత్రేతి కిమ్ ? మన్త్రయైతే I మన్త్రయైథే I

ఇతశ్చ లోపః పరస్మైపదేషు II 3-4-97 II

`లేటః ఇత్యేవ I లేట్సమ్బన్ధిన ఇకారస్య పరస్మైపదవిషయస్య లోపో భవతి I వానువృత్తేః పక్షే శ్రవణమపి భవతి I `జోషిషత్(ఋ.2-3-5.1) I `తారిషత్(వా.సం.23.32) I మన్దిషత్ I

న చ భవతి - `పతాతి దిద్యుత్(ఋ.4-16-17) I `ప్రజాపతిరుదధిం చ్యావయాతి(త్రై.సం.3-5-5.2) I

పరస్మైపదగ్రహణమ్ - ఇడ్వహిమహిజాం మా భూత్ II

స ఉత్తమస్య II 3-4-98 II

`లేటః ఇతి, `వా ఇతి చ వర్తతే । లేట్సమ్బన్ధిన ఉత్తమపురుషస్య సకారస్య వా లోపో భవతి । కరవావ, కరవామ ।

న చ భవతి - కరవావః, కరవామః ।

ఉత్తమగ్రహణమ్ - పురుషాన్తరే మా భూత్ ।।

నిత్యం ఙితః ।। 3-4-99 ।।

`లేటః ఇతి నివృతమ్ । ఙితో లకారస్య య ఉత్తమస్తస్య నిత్యం సకారస్య లోపో భవతి । అపచావ । అపచామ ।

నిత్యగ్రహణం వికల్పనివృత్యర్థమ్ ।।

ఇతశ్చ ।। 3-4-100 ।।

`ఙితః ఇత్యేవ । ఙిల్లకారసమ్బన్ధిన ఇకారస్య నిత్యం లోపో భవతి । అపచత్ । అపాక్షీత్ ।

పరస్మైపదేష్విత్యేవ - అపచావహి, అపచామహి ।।

తస్థస్థమిపాం తాన్తన్తామః ।। 3-4-101 ।।

`ఙితః ఇత్యేవ । ఙిల్లకారసమ్బన్ధినాం చతుర్ణాం యథాసఙ్ఖ్యం తామాదయ ఆదేశా భవన్తి । అపచతామ్, అపచతమ్, అపచత, అపచమ్ । అపాక్తామ్, అపాక్తమ్, అపాక్త, అపాక్షమ్ ।।

లిఙః సీయుట్ ।। 3-4-102 ।।

లిఙాదేశానాం సీయుడాగమో భవతి । టకారో దేశవిధ్యర్థః । ఉకార ఉచ్చారణార్థః । పచేత, పచేయాతామ్, పచేరన్ । పక్షీష్ట, పక్షీయాస్తామ్, పక్షీరన్ ।

యాసుట్ పరస్మైపదేషూదాత్తో ఙిచ్చ ।। 3-4-103 ।।

`లిఙః ఇత్యేవ । పరస్మైపదవిషయస్య లిఙో యాసుడాగమో భవతి, స చోదాత్తో భవతి, ఙిచ్చ । సీయుటోఽపవాదః । ఆగమానుదాత్తత్వే ప్రాప్తే, ఙిత్త్వం తు లిఙ ఏవ విధీయతే; తత్ర తత్కార్యాణాం సమ్భవాద్, నాగమస్య । కుర్యాత్। కుర్యాతామ్ । కుర్యుః ।

స్థానివద్భావాదేవ లిఙాదేశస్య ఙిత్త్వే సిద్ధే యాసుటో ఙిద్వచనం జ్ఞాపనార్థమ్ - లకారాశ్రయఙిత్త్వమాదేశానాం న భవతీతి । అచినవమ్ । అకరవమ్ ।

కిదాశిషి ।। 3-4-104 ।।

ఆశిషి యో లిఙ్ తస్య యాసుడాగమో భవతి, స చోదాత్తః కిద్వద్భవతి । ప్రత్యయస్యైవేదం కిత్త్వమ్, నాగమస్య; ప్రయోజనాభావాత్ । ఙిత్త్వే ప్రాప్తే కిత్త్వం విధీయతే ।

గుణవృద్ధిప్రతిషేధస్తుల్యః, సమ్ప్రసారణమ్, జాగర్తేర్గుణే చ విశేషః । ఇష్యాత్, ఇష్యాతామ్, ఇష్యాసుః । జాగర్యాత్, జాగర్యాస్తామ్, జాగర్యాసుః ।

ఆశిషీతి కిమ్ ? వచ్యాత్ । జాగృయాత్ ।।

ఝస్య రన్ ।। 3-4-105 ।।

`లిఙః ఇత్యేవ । ఝస్య లిఙాదేశస్య రన్ - ఇత్యయమాదేశో భవతి । ఝోఽన్తాపవాదః । పచేరన్ । యజేరన్ । కృషీరన్ ।।

ఇటోఽత్ ।। 3-4-106 ।।

లిఙాదేశస్య ఇటః `అత్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । పచేయ । యజేయ । కృషీయ । హృషీయ ।

తకారస్యేత్సంజ్ఞాప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి - న విభక్తౌ తుస్మాః(1-3-4-190) ఇతి ? నైవాయమాదేశావయవస్తకారః, కిం తర్హి ? ముఖసుఖార్థ ఉచ్చార్యతే ।

ఆగమస్యేటో గ్రహణం న భవతి, `అర్థవద్గ్రహణే నానర్థకస్య(వ్యా.ప.1) ఇతి ।।

సుట్ తిథోః ।। 3-4-107 ।।

`లిఙః ఇత్యేవ । లిఙ్సమ్బన్ధినోస్తకారథకారయోః సుడాగమో భవతి । తకారథకారావాగమినౌ, లిఙ్ తద్విశేషణమ్, సీయుటస్తు లిఙేవాగమీ । తేన భిన్నవిషయత్వాత్సుటా బాధనం న భవతి । తకారే ఇకార ఉచ్చారణార్థః । కృషీష్ట, కృషీయాస్తామ్ । కృషీష్ఠాః, కృషీయాస్థామ్ ।।

ఝేర్జుస్ ।। 3-4-108 ।।

`లిఙః ఇత్యేవ । లిఙాదేశస్య ఝేర్జుస్ ఆదేశో భవతి । ఝోఽన్తావాదః । పచేయుః । యజేయుః ।।

సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ ।। 3-4-109 ।।

అలిఙర్థ ఆరమ్భః । సిచః పరస్య, అభ్యస్తసంజ్ఞకేభ్యో, వేత్తేశ్చోత్తరస్య ఝేర్జుస్ ఆదేశో భవతి । అభ్యస్తవిదిగ్రహణమసిజర్థమ్ । `ఙితః ఇతి చానువర్తతే । సిచస్తావత్ - అకార్షుః, అహార్షుః । అభ్యస్తాత్ - అబిభయుః, అజిహ్రయుః, అజాగరుః । విదేః - అవిదుః ।।

ఆతః ।। 3-4-110 ।।

సిగ్గ్రహణమనువర్తతే । సిచ ఆకారాన్తాచ్చ పరస్య ఝేర్జుసాదేశో భవతి । కథమాభ్యామానన్తర్యమ్ ? సిచో లుకి కృతే ప్రత్యయలక్షణేన సిచోఽనన్తరః, శ్రుత్యా చాకారాన్తాదితి । అదుః, అధుః, అస్థుః । తకారో ముఖసుఖార్థః ।

పూర్వేణైవ సిద్ధే నియమార్థం వచనమ్ - ఆత ఏవ సిజ్లుగన్తాత్, నాన్యస్మాదితి । అభూవన్ ।

ప్రత్యయలక్షణేన జుస్ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే; తుల్యజాతీయాపేక్షత్వాన్నియమస్య ।
శ్రూయమాణే హి సిచి భవత్యేవ - అకార్షుః, అహార్షుః ।।

లజః శాకటాయనస్యైవ ।। 3-4-111 ।।

`ఆతః ఇత్యేవ । ఆకారాన్తాదుత్తరస్య లఙాదేశస్య ఝేర్జుసాదేశో భవతి, శాకటాయనస్యాచార్యస్య మతేన । అయుః । అవుః । అన్యేషాం మతే అయాన్ ।

నను `జితః ఇత్యనువర్తతే, అత్ర లఙేవాకారాన్తాదనన్తరో జిత్సమ్భవతి నాన్యః, తత్కిం లఙ్గ్రహణేన ? ఏవం తర్హి లఙేవ యో లఙ్ విహితస్తస్య యథా స్యాత్, లఙ్వద్భావేన యస్తస్య మా భూత్, లోటో లఙ్వత్(3-4-85-2198) ఇతి। యాన్తు, వాన్తు । సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ(3-4-109-2226) ఇత్యయమపి ఝేర్జుస్ లోటో న భవతి। బిభ్యతు, జాగ్రతు, విదన్తు । జుస్భావమాత్రం హి ముఖ్యేన లఙా విశేష్యతే । ఏవకార ఉత్తరార్థః ।।

ద్విషశ్చ ।। 3-4-112 ।।

`లజః శాకటాయనస్యైవ ఇత్యేవ । ద్విషః పరస్య లఙాదేశస్య ఝేర్జుసాదేశో భవతి, శాకటాయనస్యాచార్యస్య మతేన । అద్విషుః । అన్యేషాం మతే అద్విషన్ ।।

తిఙ్శిత్సార్వధాతుకమ్ ।। 3-4-113 ।।

తిఙః శితశ్చ ప్రత్యయాః సార్వధాతుకసంజ్ఞా భవన్తి । భవతి । నయతి । స్వపితి । రోదితి । పవమానః । యజమానః ।

సార్వధాతుకప్రదేశాః - సార్వాధాతుకే యక్(3-1-67-2756) ఇత్యేవమాదయః ।।

ఆర్ధధాతుకం శేషః ।। 3-4-114 ।।

తిఙః శితశ్చ వర్జయిత్వాఽన్యః ప్రత్యయః శేషో ధాతుసంశబ్దనేన విహిత ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞో భవతి । లవితా ।

లవితుమ్ । లవితవ్యమ్ ।

ధాతోః(3-1-91-2829) ఇత్యేవ। వృక్షత్వమ్, వృక్షతాఽస్తి । లూభ్యామ్, లూభిః । జుగుప్సతే ।।

లిట్ చ ।। 3-4-115 ।।

లిడాదేశస్తిఙార్ధాధాతుకసంజ్ఞో భవతి । సార్వధాతుకసంజ్ఞాయా అపవాదః । పేచిథ । శేకిథ । జగ్లే । మమ్లే ।

నను చైకసంజ్ఞాధికారాదన్యత్ర సమావేశో భవతి ? సత్యమేతత్; ఇహ త్వేవకారోఽనువర్తతే, స నియమం కరిష్యతి ।।

లిజాశిషి || 3-4-116 ||

ఆశిషి విషయే యో లిఙ్ స ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞో భవతి | సార్వధాతుకసంజ్ఞాయా అపవాదః | సమావేశశ్చైవకారానువృత్తేర్న భవతి | లవిషీష్ట | పవిషీష్ట |

ఆశిషీతి కిమ్ ? లునీయాత్ | పునీయాత్ ||

ఛన్దస్యుభయథా || 3-4-117 ||

ఛన్దసి విషయే ఉభయథా భవతి - సార్వధాతుకమార్ధధాతుకం చ |

కిం లిఙేవానన్తరః సమ్బధ్యతే ? నైతదస్తి; సర్వమేవ ప్రకరణమపేక్ష్యైతదుచ్యతే | తిఙ్శిదాది ఛన్దస్యుభయథా భవతి |

`వర్ధన్తు త్వా సుష్టుతయః(ఋ.7-99-7) | ఆర్ధధాతుకత్వాణ్ణిలోపః | వర్ధయన్త్వితి ప్రాప్తే | శేషం చ సార్వధాతుకమ్ - `స్వస్తయే నావమివారుహేమ(ఋ.10-178-2) | క్తినః సార్వధాతుకత్వాదస్తేర్భూభావో న భవతి |

లిట్ సార్థధాతుకమ్ - `ససృవాంసో విశ్రృణ్విరే(ఋ.4-8-6) | `సోమమిన్ద్రాయ సున్విరే(ఋ.7-32-4) లిఙ్ ఉభయథా భవతి - `ఉపస్థేయామ శరణా బృహన్తా(ఋ.6-47-8) | సార్వధాతుకత్వాత్ - లిఙః సలోపః(7-2-79-2211), ఆర్ధధాతుకత్వాత్ - ఏత్వమ్ |

వ్యత్యయో బహులమ్(3-1-85-3433) ఇత్యస్యైవాయం ప్రపఞ్చః |

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

తృతీయాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః

.

అథ చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమః పాదః

జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్ ।। 4-1-1 ।।

అధికారోఽయమ్ । యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామ ఆపఞ్చమాధ్యాయపరిసమాప్తేః జ్యాప్ప్రాతిపదికాదిత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । స్వాదిషు కప్పర్యన్తేషు ప్రకృతిరధిక్రియతే । `జీ ఇతి జీబ్జీఙ్షీనాం సామాన్యేన గ్రహణమ్, టాబ్డాప్చాపామ్ ఆబితి, ప్రాతిపదికముక్తమ్ - అర్థవత్(1-2-45-178), కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ(1-2-46-179) ఇతి, తేషాం సమాహారనిర్దేశః - జ్యాప్ప్రాతిపదికాదితి ।

యద్యపి చ ప్రత్యయపరత్వేన పారిశేష్యాదియమేవ ప్రకృతిర్లభ్యతే, తథాపి వృద్ధావృద్ధావర్ణస్వరద్వ్యజ్లక్షణప్రత్యయవిధౌ తత్సమ్ప్రత్యయార్థం జ్యాప్ప్రాతిపదికగ్రహణం కర్తవ్యమ్(మ.భా.2.191); ఇతరథా హి సమర్థవిశేషణమేతత్స్యాత్ ।

అథ జ్యాబ్గ్రహణం కిమ్, న `ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణం భవతి(వ్యా.ప.25) ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ? నైతదస్తి; స్వరూపవిధివిషయే పరిభాషేయమ్ `ప్రాతిపదికస్వరూపగ్రహణే సతి లిఙ్గవిశిష్టగ్రహణం భవతి(వ్యా.ప.25) ఇతి । తథా చ యువా ఖలతిపలితవలినజరతీభిః(2-1-67-748) ఇతి జ్ఞాపకమస్యాస్తాదృశమేవ ।

కిఞ్చ - తదన్తాత్తద్ధితవిధానార్థం ఙ్యాబ్గ్రహణమ్ । కాలితరా, హరిణితరా । ఖట్వాతరా । మాలాతరా ఇతి । విప్రతిషేధాద్ధి తద్ధితబలీయస్త్వం స్యాత్ ।।

స్వౌజసమౌట్ఛష్టాభ్యామ్భిస్ఙేభ్యామ్భ్యస్ఙసిభ్యామ్భ్యస్ఙసోసామ్ఙ్యోస్సుప్ ।। 4-1-2 ।।

`ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాత్ ఇత్యధికృతమ్ । ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాత్ స్వాదయః ప్రత్యయా భవన్తి । ఉకారాదయోఽనుబన్ధా యథాయోగముచ్చారణవిశేషణార్థాః ఔటష్టకారః `సుట్ ఇతి ప్రత్యాహారగ్రహణార్థః । పకారః `సుప్ ఇతి ప్రత్యాహారార్థః ।

సఙ్ఖ్యాకర్మాదయశ్చ స్వాదీనామర్థాః శాస్త్రాన్తరేణ విహితాస్తేన సహాస్యైకవాక్యతా ।

ఙ్యన్తాత్తావత్--కుమారీ । గౌరీ । శార్ఙ్గరవీ । జీబ్భీష్ఙీనాం క్రమేణోదాహరణమ్ ।

కుమారీ, కుమార్యౌ, కుమార్యః । కుమారీమ్, కుమార్యౌ, కుమారీః । కుమార్యా, కుమారీభ్యామ్, కుమారీభిః । కుమార్యై, కుమారీభ్యామ్, కుమారీభ్యః । కుమార్యాః, కుమారీభ్యామ్, కుమారీభ్యః । కుమార్యాః, కుమార్యోః, కుమారీణామ్ । కుమార్యామ్, కుమార్యోః, కుమారీషు । ఏవం గౌరీ, శార్ఙ్గరవీ చోదాహార్యే ।

ఆపః ఖల్వపి--ఖట్వా । బహురాజా । కారీషగన్ధ్యా । టాబ్డాప్చాపాం క్రమేణోదాహరణమ్ । ఖట్వా । ఖట్వే, ఖట్వాః । ఖట్వామ్, ఖట్వే, ఖట్వాః । ఖట్వయా, ఖట్వాభ్యామ్, ఖట్వాభిః । ఖట్వాయై, ఖట్వాభ్యామ్, ఖట్వాభ్యః । ఖట్వాయాః, ఖట్వాభ్యామ్, ఖట్వాభ్యః । ఖట్వాయాః, ఖట్వయోః, ఖట్వానామ్ । ఖట్వాయామ్, ఖట్వయోః, ఖట్వాసు । ఏవం బహురాజా-కరోషగన్ధ్యే చోదాహార్యే ।

ఏవం ప్రాతిపదికాత్ - దృషద్, దృషదౌ, దృషదః । దషదమ్, దృషదౌ, దృషదః । దృషదా, దృషద్భ్యామ్, దృషద్భిః । దృషదే, దృషద్భ్యామ్, దృషద్భ్యః । దృషదః, దృషద్భ్యామ్, దృషద్భ్యః । దృషదః, దృషదోః, దృషదామ్ । దృషది, దృషదోః, దృషత్సు ।

స్త్రియామ్ ।। 4-1-3 ।।

అధికారోఽయమ్ । యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః స్త్రియామిత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాత్(4-1-1-182) ఇతి సర్వాధికారేఽపి ప్రాతిపదికమాత్రమత్ర ప్రకరణే సమ్బధ్యతే; ఙ్యాపోరనేనైవ విధానాత్ ।

`స్త్రియామ్ ఇత్యుచ్యతే, కేయం స్త్రీ నామ ? సామాన్యవిశేషాః స్త్రీత్వాదయో గోత్వాదయ ఇవ బహుప్రకారా వ్యక్తయః । క్వచిదాశ్రయవిశేషాభావాదుపదేశవ్యఙ్గ్యా ఏవ భవన్తి, యథా - బ్రాహ్మణత్వాదయః ।

స్త్రీత్వం చ ప్రత్యయార్థః, ప్రకృత్యర్థంవిశేషణం చేత్యుభయథాపి యుజ్యతేఽస్త్రియామభిధేయాయాం స్త్రియాం వా యత్ప్రాతిపదికం వర్తత ఇతి । వక్ష్యతి అజాద్యతష్టాప్(4-1-4-454) అజా । దేవదత్తా । స్త్రియామితి కిమ్ ? అజః । దేవదత్తః ।।

అజాద్యతష్టాప్ ।। 4-1-4 ।।

అజాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యోఽకారాన్తాచ్చ ప్రాతిపదికాత్ స్త్రియాం టాప్ ప్రత్యయో భవతి । పకారః స్వరసామాన్యగ్రహణార్థః । టకారః సామాన్యగ్రహణావిఘాతార్థః । అజా । ఏడకా । కోకిలా । చటకా । అశ్వా । ఖట్వా । దేవదత్తా ।

తపరకరణం తత్కాలార్థమ్ । శుభంయాః, కీలాలపాః బ్రాహ్మణీ హల్ఙ్యాబ్భ్యో దీర్ఘాత్సుతిస్యపృక్తం హల్(6-1-68-252) ఇతి సులోపః స్యాత్ ।

అజాదిగ్రహణం తు క్వచిజ్జాతిలక్షణే ఙీషి ప్రాప్తే(4-1-63-518), క్వచిత్తు పుంయోగలక్షణే(4-1-48-504), క్వచితు పుష్పఫలోత్తరపదలక్షణే(4-1-64-519), క్వచితు వయోలక్షణే ఙీపి(4-1-20-478), క్వచిట్టిల్లక్షణే(4-1-15-470) ।

హలన్తానాం త్వప్రాప్త ఏవ కస్మింశ్చిదాబ్ విధీయతే ।

`శూద్రా చామహత్పూర్వా జాతిః(మ.భా.2.201) ఇతి పఠ్యతే, తస్యాయమర్థః - శూద్రశబ్దష్టాపముత్పాదయతి జాతిశ్చేద్భవతి । శూద్రా । పుంయోగే ఙీషైవ భవితవ్యమ్శూద్రస్య భార్యా శూద్రీ । మహత్పూర్వస్య ప్రతిషేధః - మహాశూద్రీ । మహాశూద్రశబ్దోహ్యాభీరజాతివచనః, తత్ర తదన్తవిధినా టాప్ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే । `గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిర్న(వ్యా.ప.89) ఇతి కథం తదన్తవిధిః ? ఏతదేవ జ్ఞాపకం భవతి -` అస్మిన్ ప్రకరణే తదన్తవిధిః ఇతి । తేనాతిధీవరీ, అతిపీవరీ, అతిభవతీ, అతిమహతీ - ఇతి భవతి ।

అజా, ఏడకా, చటకా, అశ్వా, మూషికా ఇతి జాతిః । బాలా హోఢా, పాకా, వత్సా, మన్దా, విలాతేతి వయః । పూర్వాపహాణా, అపరాపహాణా । టిత్, నిపాతనాణ్ణత్వమ్ । - సమ్భస్త్రాజినశణపిణ్డేభ్యః ఫలాత్ -(గ.సూ.37) సమ్ఫలా, భస్త్రఫలా । అజినఫలా । శణఫలా । పిణ్డఫలా । `త్రిఫలాద్విగౌ(గ.సూ.38) । బహువ్రీహౌ--త్రిఫలీ సంహతిః । - సదచ్ప్రాక్కాణ్డప్రాన్తశతైకేభ్యః పుష్పాత్ -(గ.సూ.39) సత్పుష్పా । ప్రాక్పుష్పా । కాణ్డపుష్పా । ప్రాన్తపుష్పా । శతపుష్పా । ఏకపుష్పా । పాకకర్ణ(4-1-64-519) ఇతి ఙీషోఽపవాదః । - శూద్రా చామహత్పూర్వా జాతిః -(గ.సూ.40) । క్రుఙ్చా, ఉష్ణిహ్, దేవవిశా - హలన్తాః । జ్యేష్ఠా, కనిష్ఠా, మధ్యమా - పుంయోగః । కోకిలా జాతిః । - మూలాన్న ఞః -(గ.సూ.41) అమూలా ।।

ఋన్నేభ్యో ఙీప్ ।। 4-1-5 ।।

ఋకారాన్తేభ్యో నకారాన్తేభ్యశ్చ ప్రాతిపదికేభ్యః స్త్రియాం ఙీప్ ప్రత్యయో భవతి । ఙకారః సామాన్యగ్రహణార్థః । కర్త్రీ, । హర్త్రీ । దణ్డినీ । ఛత్త్రిణీ ॥

ఉగితశ్చ ॥ 4-1-6 ॥

ఉగ్ ఇద్యత్ర సమ్భవతి యథాకథఞ్చిత్ తదుగిచ్ఛబ్దరూపమ్ , తదన్తాత్ స్త్రియాం ఙీప్ ప్రత్యయో భవతి । భవతీ । అతిభవతీ । పచన్తీ । యజన్తీ ।

- ధాతోరుగితః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.2.202) । ఉఖాస్రత్ । పర్ణధ్వత్ బ్రాహ్మణీ ।

- అఞ్చతేశ్చోపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.202) ప్రాచీ । ప్రతీచీ । ఉదీచీ ॥

వనో ర చ ॥ 4-1-7 ॥

వన్నన్తాత్ప్రాతిపదికాత్స్త్రియాం ఙీప్ ప్రత్యయో భవతి, రేఫశ్చాన్తాదేశః । ధీవరీ । పీవరీ । శర్వరీ । పరలోకదృశ్వరీ ।

`ఋన్నేభ్యః ఇత్యేవ ఙీపి సిద్ధే తత్సన్నియోగేన రేఫవిధానార్థం వచనమ్ ।

- వనో న హశః -(మ.భా.2.202) । ప్రాప్తౌ ఙీబ్రావుభావపి ప్రతిషిధ్యేతే । సహయుధ్వా బ్రాహ్మణీ ॥

పాదోఽన్యతరస్యామ్ ॥ 4-1-8 ॥

`పాదః ఇతి కృతసమాసాన్తః పాదశబ్దో నిర్దిశ్యతే । పాదన్తాత్ ప్రాతిపదికాదన్యతరస్యాం స్త్రియాం ఙీప్ ప్రత్యయో భవతి । ద్విపాత్, ద్విపదీ । త్రిపాత్, త్రిపదీ । చతుష్పాద్, చతుష్పదీ ॥

టాబృచి ॥ 4-1-9 ॥

`పాదః ఇత్యేవ । `ఋచి ఇత్యభిధేయనిర్దేశః । ఋచి వాచ్యాయాం పాదన్తాత్ప్రాతిపదికాత్ స్త్రియాం టాప్ ప్రత్యయో భవతి । ఙీపోఽపవాదః । ద్విపదా ఋక్ । త్రిపదా ఋక్ । చతుష్పదా ఋక్ ।

ఋచీతి కిమ్ ? ద్విపదీ దేవదత్తా ॥

న షట్స్వస్రాదిభ్యః ॥ 4-1-10 ॥

షట్సంజ్ఞకేభ్యః స్వస్రాదిభ్యశ్చ ప్రాతిపదికేభ్యః స్త్రీప్రత్యయో న భవతి । యో యతః ప్రాప్నోతి స సర్వః

ప్రతిషిధ్యతే । పఞ్చ బ్రాహ్మణ్యః । సప్త । నవ । దశ ।

స్వస్రాదిభ్యః - స్వసా । దుహితా । ననాన్దా । యాతా । మాతా । తిస్రః । చతస్రః ।

`షట్సంజ్ఞానామన్తే లుప్తే టాబుత్పత్తిః కస్మాన్న స్యాత్ ?

ప్రత్యాహారాచ్చాపా సిద్ధం దోషస్త్విత్త్వే తస్మాన్నోభౌ ।।(మ.భా.2.204)

మనః ।। 4-1-11 ।।

మన్నన్తాత్ప్రాతిపదికాత్ జీప్ ప్రత్యయో న భవతి । ఋన్నేభ్యో జీప్(4-1-5-306) ఇతి జీప్ ప్రాప్తః `మనః ఇతి సూత్రేణ ప్రతిషిధ్యతే । దామా, దామానౌ, దామానః । పామా, పామానౌ, పామానః ।

`అనినస్మిగ్రహణాన్యర్థవతా చానర్థకేన చ తదన్తవిధిం ప్రయోజయన్తి(వ్యా.ప.129) సీమా, సీమానౌ, సీమానః । అతిమహిమా, అతిమహిమానౌ, అతిమహిమానః ।।

అనో బహుప్రీహేః ।। 4-1-12 ।।

అన్నన్తాద్ బహుప్రీహేః స్త్రియాం జీప్ ప్రత్యయో న భవతి । అనుపధాలోపీ బహుప్రీహిరిహోదాహరణమ్ । ఉపధాలోపినో హి వికల్పం వక్ష్యతి । సుపర్వా, సుపర్వాణౌ, సుపర్వాణః । సుచర్మా, సుచర్మాణౌ, సుచర్మాణః ।

బహుప్రీహేరితి కిమ్ ? అతిక్రాన్తా రాజానమతిరాజీ ।।

డాబుభాభ్యామన్యతరస్యామ్ ।। 4-1-13 ।।

డాప్ ప్రత్యయో భవతి ఉభాభ్యామ్ - మన్నన్తాత్ప్రాతిపదికాదన్నన్తాచ్చ బహుప్రీహేరన్యతరస్యామ్ । పామా, పామే, పామాః । సీమా, సీమే, సీమాః । న చ భవతి - పామానః । సీమానః ।

బహూప్రీహౌ - బహురాజా, బహురాజే, బహురాజాః । బహుతక్షా, బజుతక్షే, బహుతక్షాః । న చ భవతి - బహురాజానః । బహుతక్షాణః ।

అన్యతరస్యాగ్రహణం కిమర్థమ్ ? బహుప్రీహౌ వనో ర చ(4-1-7-456) ఇత్యస్యాపి వికల్పో యథా స్యాత్ - బహుధీవా, బహుధీవరీ । బహుపీవా, బహుపీవరీ ।।

అనుపసర్జనాత్ ।। 4-1-14 ।।

అధికారోఽయమ్ । ఉత్తరసూత్రేషూపసర్జనప్రతిషేధం కరోతి । యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః, అనుపసర్జనాత్ - ఇత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతిటిడ్ఢాణఞ్(4-1-15-470) ఇతి జీప్ । కురుచరీ । మద్రచరీ । అనుపసర్జనాదితి కిమ్ ? బహుకురుచరా, బహుమద్రచరా మధురా ।

జాతేః(4-1-63-518) ఇతి జీష్ । కుక్కుటీ । శూకరీ । అనుపసర్జనాదితి కిమ్ ? బహుకుక్కుటా, బహుశూకరా, మధురా ।

కథం పునరుపసర్జనాత్ప్రత్యయప్రసఙ్గః ? తదన్తవిధినా l జ్ఞాపితం చైతద్ - అస్త్యత్ర ప్రకరణే తదన్తవిధిరితి l తథా చ ప్రధానేన తదన్తవిధిర్భవతి - కుమ్భకారీ l నగరకారీ l

న చ `అణ్ ఇతి కృద్గ్రహణమ్, తద్ధితోఽప్యణస్తి ll

టిడ్ఢాణఞ్ద్వయసజ్దఘ్నఞ్మాత్రచ్తయప్ఠక్ఠఞ్కఞ్క్వరప్ఖ్యునామ్ ll 4-1-15 ll

`అతః ఇతి సర్వత్రానువర్తతే l తత్ సతి సమ్భవే విశేషణం భవతి l టిదాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యః స్త్రియాం జీప్ ప్రత్యయో భవతి l టాపోఽపవాదః l

టితస్తావత్ - కురుచరీ l మద్రచరీ l ఇహ కస్మాన్న భవతి పచమానా, యజమానా ? ద్వ్యనుబన్ధకత్వాల్లటః l

ల్యుడాది, కథమ్ ? టిత్కరణసామర్థ్యాత్ l ఇతరత్ర తు టేరేత్వం ఫలమ్ l పఠితా విద్యేతి ? ఆగమటిత్త్వమనిమిత్తమ్; ట్యుట్యులౌ తుట్చ(4-3-23-1391) ఇతి లిఙ్గాత్ l

ఢ--సౌపర్ణేయీ l వైనతేయీ l నిరనుబన్ధకో ఢశబ్దః స్త్రియాం నాస్తీతి నిరనుబన్ధకపరిభాషా న ప్రవర్తతే(మ.భా.2.208) l

అణ్--కుమ్భకారీ l నగరకారీ l ఔపగవీ l ణేఽపి క్వచిదణ్కృతం కార్యం భవతి--చౌరీ, తాపసీ l దాణ్డా, మౌష్టేత్యత్ర న భవతి l

అఞ్--ఔత్సీ l ఔదపానీ l శార్ఙ్గరవాద్యఞః(4-1-73-527) ఇతి పునరఞో గ్రహణం జాతిలక్షణం జీషం బాధితుమ్ l

ద్వయసచ్--ఊరుద్వయసీ l జానుద్వయసీ l(5-2-37-1838)

దఘ్నచ్--ఊరుదఘ్నీ l జానుదఘ్నీ l(5-2-37-1838)

మాత్రచ్--ఊరుమాత్రీ l జానుమాత్రీ l(5-2-37-1838)

తయప్--పఞ్చతయీ l దశతయీ l(5-2-42-1843)

ఠక్--ఆక్షికీ l శాలాకికీ l(4-4-2-1550)

ఠఞ్--లావణికీ(4-4-52-1602) ఠక్ఠఞోర్భేదేన గ్రహణం ఠనాదినివృత్త్యర్థమ్ l

కఞ్--యాదృశీ l తాదృశీ l(3-2-60-429)

క్వరప్--ఇత్వరీ l నశ్వరీ l(3-2-163-3142)

ఖ్యున్--ఆఢ్యఙ్కరణీ l సుభగఙ్కరణీ l(3-2-56-2973)

- నఞ్స్నఞీకక్తరుణతలునానాముపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.209) । స్త్రైణీ । పౌంస్నీ । శాక్తీకీ । యాష్టీకీ । తరుణీ । తలునీ ॥

యఞశ్చ ॥ 4-1-16 ॥

`జీప్ ఇత్యేవ । యఞన్తాచ్చ ప్రాతిపదికాత్ స్త్రియాం జీప్ ప్రత్యయో భవతి । గార్గీ। వాత్సీ ।

- అపత్యగ్రహణం కర్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.209) । ఇహ మా భూత్--ద్వీపాదనుసముద్రం యఞ్(4-3-10]), ద్వైప్యా । యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః ॥

ప్రాచాం ష్ఫ తద్ధితః ॥ 4-1-17 ॥

`యఞః ఇత్యేవ । ప్రాచామాచార్యాణాం మతేన యఞన్తాద్ స్త్రియాం ష్ఫః ప్రత్యయో భవతి, స చ తద్ధితసంజ్ఞః । షకారో జీషర్థః । ప్రత్యయద్వయేనేహ స్త్రీత్వం వ్యజ్యతే । తద్ధితగ్రహణం ప్రాతిపదికసంజ్ఞార్థమ్ । గార్గ్యాయణీ । వాత్స్యాయనీ । అన్యేషామ్--గార్గీ । వాత్సీ ।

`సర్వత్ర--గ్రహణముత్తరసూత్రాదిహాపకృష్యతే, బాధకబాధనార్థమ్ । ఆవట్యాచ్చ(4-1-75-529) ఇతి చాపం వక్ష్యతి, తమపి బాధిత్వా ప్రాచాం ష్ఫ ఏవ యథా స్యాత్ - ఆవట్యాయనీ ।

సర్వత్ర లోహితాదికతన్తేభ్యః ॥ 4-1-18 ॥

`యఞః ఇత్యేవ । పూర్వేణ వికల్పే ప్రాప్తే నిత్యార్థం వచనమ్ । సర్వత్ర లోహితాదిభ్యః కతపర్యన్తేభ్యో(4-1-105-1107) యఞన్తేభ్యః స్త్రియాం ష్ఫః ప్రత్యయో భవతి । కతశబ్దః స్వతన్త్రం యత్ప్రాతిపదికం తదవధిత్వేన పరిగృహ్యతే - కపిశబ్దాత్పరః కపికతేతి, న ప్రాతిపదికావయవః కురుకతేతి । లౌహిత్యాయనీ । శాంసిత్యాయనీ । బాభ్రవ్యాయణీ ॥

`కణ్వాత్తు శకలః పూర్వః కతాదుత్తరే ఇష్యతే ।

పూర్వోత్తరౌ తదన్తాదీ ష్ఫాణౌ తత్ర ప్రయోజనమ్(మ.భా.2.210) ॥

ప్రాతిపదికేష్వన్యథా పాఠః స ఏవం వ్యవస్థాపయితవ్య ఇతి మన్యతే । `కతన్తేభ్యః ఇతి బహువ్రీహితత్పురుషయోరేకశేషః, తథా కణ్వాదిభ్యో గోత్రే(4-2-111-1332) ఇతి । తత్ర తత్పురుషవృత్త్యా సఙ్గృహీతో మధ్యపాతీ శకలశబ్దో యఞన్తః ప్రత్యయద్వయమపి ప్రతిపద్యతే । శాకల్యాయనీ । శాకల్యస్యేమే ఛాత్రాః శాకలాః ॥

కౌరవ్యమాణ్డూకాభ్యాం చ ॥ 4-1-19 ॥

కౌరవ్య, మాణ్డూక ఇత్యేతాభ్యాం స్త్రియాం ష్ఫః ప్రత్యయో భవతి । కుర్వాదిభ్యో ణ్యే(4-1-151-1175) కృతే ఢక్చ మణ్డూకాత్(4-1-119-1122) ఇత్యణి చ । యథాక్రమం టాబ్ఙీపోరపవాదః । కౌరవ్యాయణీ । మాణ్డూకాయనీ ।

కథం కౌరవీ సేనా ? తస్యేదమ్(4-3-120-1500) వివక్షాయామణి కృతే భవిష్యతి ।

- కౌరవ్యమాణ్డూకయోరాసురేరుపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.210) । ఆసురాయణీ । శైషికేష్వర్థేషు ఇఞశ్చ(4-2-112-2333) ఇత్యణి ప్రాప్తే ఛప్రత్యయ ఇష్యతే । ఆసురీయః కల్పః ।।

వయసి ప్రథమే ।। 4-1-20 ।।

కాలకృతశరీరావస్థా యౌవనాదిః = వయః । ప్రథమే వయసి యత్ప్రాతిపదికం శ్రుత్యా వర్తతే తతః స్త్రియాం ఙీప్ ప్రత్యయో భవతి । కుమారీ । కిశోరీ । వర్కరీ ।

ప్రథమ ఇతి కిమ్ ? స్థవిరా । వృద్ధా । అత ఇత్యేవ--శిశుః ।।

- వయస్యచరమ ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.211) । వధూటీ । చిరణ్టీ ।
ద్వితీయవయోవచనావేతౌ । ప్రాప్తయౌవనా

స్త్ర్యభిధీయతే ।

కథం కన్యా ? కన్యాయాః కనీన చ(4-1-116-1119) ఇతి జ్ఞాపకాత్ ।

ఉత్తానశయా, లోహితపాదికేతి ? నైతా వయఃశ్రుతయః ।।

ద్విగోః ।। 4-1-21 ।।

ద్విగుసంజ్ఞకాత్ప్రాతిపదికాత్ స్త్రియాం ఙీప్ ప్రత్యయో భవతి । పఞ్చపూలీ । దశపూలీ ।

కథం త్రిఫలా ? అజాదిషు దృశ్యతే ।।

అపరిమాణబిస్తాచితకమ్బల్యేభ్యో న తద్ధితలుకి ।। 4-1-22 ।।

పూర్వేణ ఙీప్ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే । అపరిమాణాన్తాద్ ద్విగోర్బిస్తాచితకమ్బల్యాన్తాచ్చ తద్ధితలుకి సతి ఙీప్ ప్రత్యయో న భవతి । బిస్తాదీనాం పరిమాణార్థం గ్రహణమ్ । సర్వతో మానమ్ = పరిమాణమ్ ।

అపరిమాణాన్తాత్తావత్ - పఞ్చభిరశ్వైః క్రీతా పఞ్చాశ్వా । దశాశ్వా ।(5-1-37-1702)(5-1-28-1693)

కాలః సఙ్ఖ్యా చ న పరిమాణమ్ । ద్వివర్షా । త్రివర్షా(5-2-37-1838) । ద్వాభ్యాం శతాభ్యాం క్రీతా ద్విశతా । త్రిశతా ।(5-1-22-1687)

బిస్తాదిభ్యః - ద్విబిస్తా । త్రిబిస్తా । ద్వ్యాచితా । త్ర్యాచితా (5-1-54-1720)। ద్వికమ్బల్యా । త్రికమ్బల్యా ।(5-1-37-1702)

అపరిమాణేతి కిమ్ ? ద్వ్యాఢకీ । త్ర్యాఢకీ । తద్ధితలుకీతి కిమ్ ? సమాహారే--పఞ్చాశ్వీ । దశాశ్వీ ।

కాణ్డాన్తాత్క్షేత్రే ।। 4-1-23 ।।

కాణ్డశబ్దాన్తాద్ ద్విగోస్తద్ధితలుకి సతి క్షేత్రే వాచ్యే ఙీప్ ప్రత్యయో న భవతి । ద్వే కాణ్డే ప్రమాణమస్యాః క్షేత్రభక్తేః, ప్రమాణే ద్వయసజ్ దఘ్న్ ఇమాత్రచః(5-2-37-1838) ఇతి విహితస్య తద్ధితస్య `ప్రమాణే లో ద్విగోర్నిత్యమ్(5-2-37-1838) ఇతి లుకి కృతేద్వికాణ్డా క్షేత్రభక్తిః, త్రికాణ్డా క్షేత్రభక్తిః ।

కాణ్డశబ్దస్యాపరిమాణవాచిత్వాత్పూర్వేణైవ ప్రతిషేధే సిద్ధే క్షేత్రే నియమార్థం వచనమ్ । ఇహ మా భూత్--ద్వికాణ్డీ రజ్జుః, త్రికాణ్డీ రజ్జురితి । ప్రమాణవిశేషః = కాణ్డమ్ ।।

పురుషాత్ప్రమాణేఽన్యతరస్యామ్ ।। 4-1-24 ।।

`ద్విగోః `తద్ధితలుకి ఇత్యేవ । ప్రమాణే యః పురుషశబ్దస్తదన్తాద్ ద్విగోస్తద్ధితలుకి సతి అన్యతరస్యాం న ఙీప్ ప్రత్యయో భవతి । ద్వౌ పురుషౌ ప్రమాణమస్యాః పరిఖాయాః ద్విపురుషా, ద్విపురుషీ । త్రిపురుషా, త్రిపురుషీ ।

అపరిమాణాన్తత్వాన్నిత్యే ప్రతిషేధే ప్రాప్తే వికల్పార్థం వచనమ్ ।

ప్రమాణ ఇతి కిమ్ ? ద్వాభ్యాం పురుషాభ్యాం క్రీతా ద్విపురుషా । త్రిపురుషా ।

తద్ధితలుకీత్యేవ, సమాహారే -- ద్విపురుషీ, త్రిపురుషీ ।

బహుబ్రీహేరూధసో ఙీష్ ।। 4-1-25 ।।

ఊధస్శబ్దాన్తాద్బహువ్రీహేః స్త్రియాం ఙీష్ ప్రత్యయో భవతి । ఊధసోఽనఙ్(5-4-131-483) ఇతి సమాసాన్తే కృతే అనో బహువ్రీహేః(4-1-12-460) ఇతి డాప్ప్రతిషేధయోః ప్రాప్తయోరిదముచ్యతే । ఘటోధ్నీ । కుణ్డోధ్నీ ।

బహువ్రీహేరితి కిమ్ ? ప్రాప్తా ఊధః ప్రాప్తోధాః ।

అన ఉపధాలోపినోఽన్యతరస్యామ్(4-1-28-462) ఇత్యస్యాపి ఙీపోఽయముత్తరత్రానువృత్తేర్బాధక ఇష్యతే । సమాసాన్తశ్చ స్త్రియామేవ, ఇహ న భవతి--మహోధాః పర్జన్య ఇతి ।।

సఙ్ఖ్యావ్యయాదేర్ఙీప్ ।। 4-1-26 ।।

పూర్వేణ ఙీషి ప్రాప్తే ఙీబ్విధీయతే । సఙ్ఖ్యాదేరవ్యయాదేశ్చ బహువ్రీహేరూధఃశబ్దాన్తాద్ ఙీప్ ప్రత్యయో భవతి । సఙ్ఖ్యాదేస్తావత్--ద్వ్యూధ్నీ । త్ర్యూధ్నీ । అవ్యయాదేః--అత్యూధ్నీ । నిరూధ్నీ ।

ఆదిగ్రహణం కిమ్ ? ద్వివిధోధ్నీ, త్రివిధోధ్నీత్యత్రాపి యథా స్యాత్ ।।

దామహాయనాన్తాచ్చ ।। 4-1-27 ।।

`ఊధసః ఇతి నివృత్తమ్ । సఙ్ఖ్యాగ్రహణమనువర్తతే, నావ్యయగ్రహణమ్ । సఙ్ఖ్యాదేర్బహువ్రీహేర్దామశబ్దాన్తాద్ధాయనశబ్దాన్తాచ్చ స్త్రియాం జీప్ ప్రత్యయో భవతి । దామాన్తాత్ డాప్ప్రతిషేధవికల్పేషు

ప్రాప్తేషు నిత్యార్థం వచనమ్ । ద్విదామ్నీ । త్రిదామ్నీ ।

హాయనాన్తాట్టాపి ప్రాప్తే - ద్విహాయనీ । త్రిహాయనీ । చతుర్హాయణీ ।

- హాయనో వయసి స్మృతః -(మ.భా.2.213) తేనేహ న భవతి--ద్విహాయనా శాలా, త్రిహాయనా, చతుర్హాయనా । ణత్వమపి `త్రిచతుర్భ్యాం హాయనస్య ఇతి వయస్యేవ స్మర్యతే ।।

అన ఉపధాలోపినోఽన్యతరస్యామ్ ।। 4-1-28 ।।

`బహువ్రీహేః ఇత్యేవ । అన్నన్తో యో బహువ్రీహిరుపధాలోపీ తస్మాదన్యతరస్యాం జీప్ ప్రత్యయో భవతి । జీపా ముక్తే డాప్ప్రతిషేధౌ భవతః ।

కిమర్థం తర్హీదముచ్యతే, నను సిద్ధా ఏవ డాప్ప్రతిషేధజీపః ? అనుపధాలోపినో జీప్ప్రతిషేధార్థం వచనమ్ । బహురాజా । బహురాజ్ఞీ । బహురాజే । బహుతక్షా । బహుతక్ష్ణీ । బహుతక్షే ।

అన ఇతి కిమ్ ? బహుమత్స్యా । ఉపధాలోపినః కిమ్ ? సుపర్వా । సుపర్వే । సుపర్వాః । సుపర్వాణౌ । సుపర్వాణః । డాప్ప్రతిషేధావేవాత్ర భవతః ।।

నిత్యం సంజ్ఞాఛన్దసోః ।। 4-1-29 ।।

[-]

అన్నన్తాద్బహువ్రీహేరుపధాలోపినః సంజ్ఞాయాం విషయే ఛన్దసి చ నిత్యం జీప్ ప్రత్యయో భవతి । వికల్పస్యాపవాదః । సురాజ్ఞో, అతిరాజ్ఞీ నామ గ్రామః । ఛన్దసి--గౌః పఞ్చదామ్నీ । ఏకదామ్నీ । ద్విదామ్నీ । `ఏకమూర్ధ్నీ(అ.వే.[8-9-15]) । `సమానమూర్ధ్నీ(త్తై.సం.[4-3-11].4) ।।

కేవలమామకభాగధేయపాపాపరసమానార్యకృతసుమఙ్గలభేషజాచ్చ ।। 4-1-30 ।।

[-8-9-15]

`సంజ్ఞాఛన్దసోః ఇత్యేవ । కేవలాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యః సంజ్ఞాయాం ఛన్దసి విషయే స్త్రియాం జీప్ ప్రత్యయో భవతి । కేవలీ । కేవలేతి భాషాయామ్ । `మామకీ(పై.[1-6-8]) । మామికేతి భాషాయామ్ । `మిత్రావరుణయోర్భాగధేయీ స్థ(త్తై.[1-3-12].1) । భాగధేయేతి భాషాయామ్ । `పాపీ త్వియమ్(మై.[4-2-14]) । పాపేతి భాషాయామ్ । `ఉతాఽపరిభ్యో మఘవా విజిగ్యే(ఋ.[1-32-13]) । అపరేతి భాషాయామ్ । `సమానీ ప్రవాణీ(ఋ.[10-191-3]) । సమానేతి భాషాయామ్ । `ఆర్యకృతీ(మై.[1-8-3]) । ఆర్యకృతేతి భాషాయామ్ । `సుమఙ్గలీ(ఋ.[10-85-33]) । సుమఙ్గలేతి భాషాయామ్ । `భేషజీ(త్తై.[4-5-10].1) । భేషజేతి భాషాయామ్ ।।

రాత్రేశ్చాజసౌ ।। 4-1-31 ।।

[-1-6-8]

జస్విషయాదన్యత్ర సంజ్ఞాయాం ఛన్దసి చ రాత్రిశబ్దాద్ జీప్ ప్రత్యయో భవతి । యా చ రాత్రీ సృష్టా । `రాత్రీభిః(ఋ.[10-10-9]) ।

అజసావితి కిమ్ ? యాస్తా రాత్రయః ।।

-అజసాదిష్వితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.213) రాత్రిం సహోషిత్వా ।

కథం తిమిరపటలైరవగుణ్ఠితాశ్చ రాత్ర్యః ? జీషయం బహ్వాదిలక్షణః, తత్ర హి పఠ్యతే - `కృదికారాదక్తినః(గ.సూ.50), `సర్వతోఽక్తిన్నర్థాదిత్యేకే(గ.సూ.51) ఇతి ।।

అన్తర్వత్పతివతోర్నుక్ ।। 4-1-32 ।।

ప్రకృతిర్నిపాత్యతే, నుగాగమస్తు విధీయతే । అన్తర్వత్పతివతోర్నుగ్భవతి జీప్ చ ప్రత్యయః, స తు నకారాన్తత్వాదేవ సిద్ధః । నిపాతనసామర్థ్యాచ్చ విశేషే వృత్తిర్భవతి । అన్తర్వత్, పతివదితి గర్భ-భర్తృసంయోగే । ఇహ తు న భవతి - అన్తరస్యాం శాలాయాం విద్యతే । పతిమతీ పృథివీ ।

అన్తర్వదితి మతుబ్నిపాత్యతే, వత్వం సిద్ధమ్ । పతివదితి వత్వం నిపాత్యతే, మతుప్సిద్ధః । అన్తర్వత్నీ గర్భిణీ । పతివత్నీ జీవపతిః ।

`అన్తర్వత్పతివతోస్తు మతుబ్వత్వే నిపాతనాత్ ।

గర్భిణ్యాం జీవపత్యాం చ వాచ్ఛన్దసి తు నుగ్విధిః(మ.భా.2.214) ।।

సాన్తర్వత్నీ దేవానుపైత్ । సాన్తర్వతీ దేవానుపైత్ । పతివత్నీ తరుణవత్సా । పతివతీ తరుణవత్సా ।।

పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగే ।। 4-1-33 ।।

పతిశబ్దస్య నకారాదేశః స్త్రియాం విధీయతే । జీప్ ప్రత్యయస్తు నకారాన్తత్వాదేవ సిద్ధః యజ్ఞసంయోగే । యజ్ఞేన సంయోగః = యజ్ఞసంయోగః ।

తత్సాధనత్వాత్ఫలగ్రహీతృత్వాద్వా యజమానస్య పత్నీ । పత్ని వాచం యచ్ఛ ।

యజ్ఞసంయోగ ఇతి కిమ్ ? గ్రామస్య పతిరియం బ్రాహ్మణీ ।

కథం వృషలస్య పత్నీ ? ఉపమానాద్ భవిష్యతి ।

విభాషా సపూర్వస్య ।। 4-1-34 ।।

`పత్యుర్న ఇతి వర్త్_తే । పతిశబ్దాన్తస్య ప్రాతిపదికస్య సపూర్వస్యానుపసర్జనస్య స్త్రియాం విభాషా నకారాదేశో భవతి । ఙీప్ తు లభ్యత ఏవ । వృద్ధపతిః, వృద్ధపత్నీ । స్థూలపతిః, స్థూలపత్నీ(మ.భా.2.214) । అప్రాప్తవిభాషేయమ్, అయజ్ఞసంయోగత్వాత్ ।

సపూర్వస్యేతి కిమ్ ? పతిరియం బ్రాహ్మణీ గ్రామస్య ।।

నిత్యం సపత్న్యాదిషు ।। 4-1-35 ।।

సపత్న్యాదిషు నిత్యం పత్యుర్నకారాదేశో భవతి । ఙీప్ తు లభ్యత ఏవ । పూర్వేణ వికల్పే ప్రాప్తే వచనమ్ । నిత్యగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ । సమానః పతిరస్యాః సపత్నీ । ఏకపత్నీ ।

సమానాదిష్వితి వక్తవ్యే సమానస్య సభావార్థం వచనమ్ ।

సమాన । ఏక । వీర । పిణ్డ । భ్రాతృ । పుత్ర । - దాసాచ్ఛన్దసి - ।।

పూతక్రతోరై చ ।। 4-1-36 ।।

పూతక్రతుశబ్దస్య స్త్రియామైకారశ్చాన్తాదేశో భవతి ఙీప్ ప్రత్యయః । పూతక్రతోః స్త్రీ పూతక్రతాయీ(మ.భా.2.215) ।

త్రయ ఏతే యోగాః పుంయోగప్రకరణే ద్రష్టవ్యాః । యయా హి పూతాః క్రతవః పూతక్రతుః సా భవతి ।।

వృషాకప్యగ్నికుసితకుసిదానాముదాత్తః ।। 4-1-37 ।।

వృషాకప్యాదీనాముదాత్త ఐకారాదేశో భవతి స్త్రియామ్, ఙీప్ చ ప్రత్యయః । వృషాకపిశబ్దో మధ్యోదాత్త ఉదాత్తత్వం ప్రయోజయతి । అగ్న్యాదిషు పునరన్తోదాత్తేషు స్థానివద్భావాదేవ సిద్ధమ్ । వృషాకపేః స్త్రీ వృషాకపాయీ । అగ్నాయీ । కుసితాయీ । కుసిదాయీ ।

పుంయోగ ఇత్యేవ--వృషాకపిః స్త్రీ ।।

మనోరౌ వా ।। 4-1-38 ।।

`ఐ ` ఉదాత్తః ఇతి వర్త్_తే । మనుశబ్దాత్ స్త్రియాం ఙీప్ ప్రత్యయో భవతి, ఔకారశ్చాన్తాదేశః, ఐకారశ్చోదాత్తః । వాగ్రహణేన ద్వావపి వికల్ప్యేతే । తేన త్రైరూప్యం భవతి--మనోః స్త్రీ మనాయీ(కాఠ.30.1), మనావీ(మై.1.8), మనుః । మనుశబ్ద ఆద్యుదాత్తః ।।

వర్ణాదనుదాత్తాత్తోపధాత్తో నః ।। 4-1-39 ।।

[-10-10-9]

`వా ఇతి వర్తతే । వర్ణవాచినః ప్రాతిపదికాదనుదాత్తాన్తాత్తకారోపధాద్వా జీప్ ప్రత్యయో భవతి, తకారస్య నకారాదేశో భవతి । ఏతా, ఏనీ(ఋ.[1-144-6]) । శ్యేతా, శ్యేనీ । హరితా, హరిణీ । సర్వ ఏతే ఆద్యుదాత్తాః; వర్ణానాం తణతినితాన్తానామ్(ఫి.సూ.2.10) ఇతి వచనాత్ ।

వర్ణాదితి కిమ్ ? ప్రకృతా । ప్రరుతా । గతిస్వరేణాద్యుదాత్తః(6-2-49-3783) । అనుదాత్తాదితి కిమ్ ?శ్వేతా । ఘృతాదిత్వాదన్తోదాత్తః(ఫి.సూ.1.21) । తోపధాదితి కిమ్ ? అన్యతో జీషం వక్ష్యతి । అత ఇత్యేవ - శితిర్బ్రాహ్మణీ ।।

- పిశఙ్గాదుపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.215) । పిశఙ్గీ ।

- అసితపలితయోః ప్రతిషేధః -(మ.భా.2.215) । అసితా । పలితా ।

[-1-144-6]

- తయోశ్ఛన్దసి క్నమిత్యేకే -(మ.భా.2.216) । `అసిక్నీ(శౌ.అ.[1-23-1]) । `పలిక్నీ(ఋ.[5-2-4]) ।

భాషాయామపీష్యతే--గతో గణస్తూర్ణమసిక్నికానామ్ ।।

అన్యతో జీష్ ।। 4-1-40 ।।

`వా ఇతి నివృత్తమ్, `వర్ణాదనుదాత్తాత్ ఇతి వర్త్తతే, తోపధాపేక్షమన్యత్వమ్ । వర్ణవాచినః ప్రాతిపదికాదనుదాత్తాన్తాత్ స్త్రియాం జీష్ ప్రత్యయో భవతి । స్వరే విశేషః । సారఙ్గీ । కల్మాషీ । శబలీ । వర్ణాదిత్యేవ, ఖట్వా । అనుదాత్తాదిత్యేవ--కృష్ణా । కపిలా ।।

షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ ।। 4-1-41 ।।

`జీష్అనువర్తతే । షిద్భ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో గౌరాదిభ్యశ్చ స్త్రియాం జీష్ ప్రత్యయో భవతి । శిల్పిని ష్వున్(3-1-145-2907) నర్తకీ । ఖనకీ । రజకీ ।

గౌరాదిభ్యః--గౌరీ । మత్సీ ।

గౌర । మత్స్య । మనుష్య । శృఙ్గ । హయ । గవయ । ముకయ । ఋష్య । పుట । ద్రుణ । ద్రోణ । హరిణ । కణ । పటర । ఉకణ । ఆమలక । కువల । బదర । బిమ్బ । తర్కార । శర్కార । పుష్కర । శిఖణ్డ । సుషమ । సలన్ద । గడుజ । ఆనన్ద । సృపాట । సృగేర । ఆఢక । శష్కుల । సూర్మ । సుబ। సూర్య । పూష । మూష । ఘాతక । సకలూక । సల్లక । మాలక । మాలత । సాత్వక । వేతస । అతస । పృస । మహ । మఠ । ఛేద । శ్వన్ । తక్షన్ । అనడుహీ । అనడ్వాహీ । `ఏషణః కరణే(గ.సూ.42) । దేహ । కాకాదన । గవాదన । తేజన । రజన । లవణ । పాన । మేధ । గౌతమ । ఆయస్థూణ । భౌరి । భౌలికి । భౌలిఙ్గి । ఔద్గాహమాని । ఆలిఙ్గి। ఆపిచ్ఛిక । ఆరట। టోట । నట । నాట । మలాట । శాతన । పాతన । పావన । ఆస్తరణ । అధికరణ । ఏత। అధికార । ఆగ్రహాయణీ । ప్రత్యవరోహిణీ । సేవన । - సుమఙ్గాలాత్సంజ్ఞాయామ్ - (గ.సూ.43)। సున్దర । మణ్డల । పిణ్డ। విటక। కుర్ద। గూర్ద। పట । పాణ్డ । లోఫాణ్డ । కన్దర । । కన్దల । తరుణ । తలున ।

బృహత్ I మహత్ I సౌధర్మ I - రోహిణీ నక్షత్రే -(గ.సూ.44),- రేవతీ నక్షత్రే -(గ.సూ.45) వికల I నిష్పల I పుష్కల I - కటాచ్ఛ్రోణివచనే -(గ.సూ.46) I - పిప్పల్యాదయశ్చ -(గ.సూ.47) I పిప్పలీ I హరీతకీ I కోశాతకీ I శమీ I కరీరీ I పృథివీ I క్రోష్టీ I మాతామహ I పితామహ I మాతామహపితామహయోః ` మాతరి షిచ్చ(4-2-36-1242) ఇతి షిత్వాదేవ సిద్ధే జ్ఞాపనార్థం వచనమ్ -` అనిత్యః షిల్లక్షణో జీష్ ఇతి, తేన దంష్ట్రేత్యుపపన్నం భవతి ।।

జానపదకుణ్డగోణస్థలభాజనాగకాలనీలకుశకాముకకబరాద్ వృత్త్యమత్రావపనాకృత్రిమాశ్రాణాస్థౌల్యవర్ణానాచ్ఛాదనాఽయోవికారమైథునేచ్ఛాకేశవేశేషు ।। 4-1-42 ।।

జానపదాదిభ్య ఏకాదశభ్యః ప్రాతిపదికేభ్య ఏకాదశసు వృత్త్యాదిష్వర్థేషు యథాసఙ్ఖ్యం జీష్ ప్రత్యయో భవతి I జానపదీ భవతి, వృత్తిశ్చేత్ I జానపదీ అన్యా I స్వరే విశేషః। ఉత్సాదిపాఠాదఞి కృతే జీపాద్యుదాత్తత్వం భవతి I కుణ్డీ భవతి, అమత్రం చేత్ I కుణ్డాఽన్యా I గోణీ భవతి, ఆవపనం చేత్ I గోణాన్యా I స్థలీ భవతి, అకృత్రిమా చేత్ I స్థలాన్యా I భాజీ భవతి, శ్రాణా చేత్, పక్వేత్యర్థః I భాజాఽన్యా I నాగీ భవతి, స్థౌల్యం చేత్ I నాగాఽన్యా I నాగశబ్దో గుణవచనః స్థౌల్యే జీషముత్పాదయతి, అన్యత్ర గుణ ఏవ టాపమ్ I జాతివచనాత్తు జాతిలక్షణో జీషేవ భవతి--నాగీ I కాలీ భవతి, వర్ణశ్చేత్ I కాలాఽన్యా I నీలీ భవతి అనాచ్ఛాదనం చేత్ I నీలాఽన్యా I న చ సర్వస్మిన్ననాచ్ఛాదన ఇష్యతే, కిం తర్హి ? - నీలాదోషధౌ, ప్రాణిని చ - I నీలీ ఓషధిః, నీలీ గౌః, నీలీ వడవా I - సంజ్ఞాయాం వా - I నీలా I కుశీ భవతి, అయోవికారశ్చేత్ I కుశాన్యా I కాముకీ భవతి, మైథునేచ్ఛా చేత్ I కాముకాన్యా I మైథునేచ్ఛావతీ భణ్యతే, నేచ్ఛామాత్రమ్ I కబరీ భవతి, కేశవేశశ్చేత్ I కబరాన్యా ।।

శోణాత్ప్రాచామ్ ।। 4-1-43 ।।

శోణశబ్దాత్ప్రాచామాచార్యాణాం మతేన స్త్రియాం జీష్ ప్రత్యయో భవతి I శోణీ, శోణా వడవా ।।

వోతో గుణవచనాత్ ।। 4-1-44 ।।

గుణముక్తవాన్ = గుణవచనః I గుణవచనాత్ప్రాతిపదికాద్ ఉకారాన్తాత్ స్త్రియాం వా జీష్ ప్రత్యయో భవతి I పటుః, పట్వీ I మృదుః, మృద్వీ I

ఉత ఇతి కిమ్ ? శుచిరియం బ్రాహ్మణీ I గుణవచనాదితి కిమ్ ? ఆఖుః I

- వసుశబ్దాద్గుణవచనాద్ జీబాద్యుదాత్తార్థమ్ - (మ.భా.2.217)I వస్వీ I

- ఖరుసంయోగోపధాత్ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.2.217) I ఖరురియం బ్రాహ్మణీ I పాణ్డురియం బ్రాహ్మణీ I

` సత్త్వే నివిశతేఽపైతి పృథగ్ జాతిషు దృశ్యతే I

ఆధేయశ్చాక్రియాజశ్చ సోఽసత్త్వప్రకృతిర్గుణః ।।(మ.భా.2.217)

బహ్వాదిభ్యశ్చ ।। 4-1-45 ।।

`బహు ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యః స్త్రియాం వా జీష్ ప్రత్యయో భవతి । బహుః, బహ్వీ ।

బహు । పద్ధతి । అఙ్కతి । అఞ్చతి । అంహతి । వంహతి । శకటి । - శక్తిః శస్త్రే -(గ.సూ.48) । శారి । వారి । గతి । అహి । కపి । ముని । యష్టి । - ఇతః ప్రాణ్యఙ్గాత్- (గ.సూ.49)। - కృదికారాదక్తినః - (గ.సూ.50)। - సర్వతోఽక్తిన్నర్థాదిత్యేకే -(గ.సూ.51)। చణ్డ । అరాల । కమల । కృపాణ । వికట । విశాల । విశఙ్కట । భరుజ । ధ్వజ । - చన్ద్రభాగాన్నద్యామ్ -(గ.సూ.52) । కల్యాణ । ఉదార । పురాణ । అహన్ ।

బహుశబ్దో గుణవచన ఏవ, తస్యేహ పాఠ ఉత్తరార్థః ।।

నిత్యం ఛన్దసి ।। 4-1-46 ।।

బహ్వాదిభ్యశ్ఛన్దసి విషయే నిత్యం స్త్రియాం జీష్ ప్రత్యయో భవతి । బహ్వీషు హిత్వా ప్రపిబన్ । బహ్వీ నామ ఔషధీ భవతి ।

నిత్యగ్రహణముత్తరార్థమ్ ।।

భువశ్చ ।। 4-1-47 ।।

[-1-23-1]

ఛన్దసి విషయే స్త్రియాం భువో నిత్యం జీష్ ప్రత్యయో భవతి । `విభ్వీ చ(ఋ.[5-38-1]) । `ప్రభ్వీ చ(ఋ.[1-188-5]) । శమ్భ్వీ చ ।

ఇహ కస్మాన్న భవతి - స్వయమ్భూః ? `ఉతః(4-1-44-502) ఇతి తపరకరణమనువర్తతే, హ్రస్వాదేవేయం పఞ్చమీ । `భువః ఇతి సౌత్రో నిర్దేశః ।।

పుంయోగాదాఖ్యాయామ్ ।। 4-1-48 ।।

పుంసా యోగః = పుంయోగః । పుంయోగాద్ధేతోర్యత్ప్రాతిపదికం స్త్రియాం వర్తతే పుంస ఆఖ్యాభూతం తస్మాద్ జీష్ ప్రత్యయో భవతి గణకస్య స్త్రీ గణకీ । మహామాత్రీ । ప్రష్ఠీ । ప్రచరీ । పుంసి శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య సమ్భవాత్ పుంశబ్దా ఏతే, తద్యోగాత్స్త్రియాం వర్తన్తే ।

పుంయోగాదితి కిమ్ ? దేవదత్తా । యజ్ఞదత్తా । ఆఖ్యాగ్రహణం కిమ్ ? పరిసృష్టా । ప్రజాతా । పుంయోగాదేతే శబ్దాః స్త్రియాం వర్తన్తే, న తు పుమాంసమాచక్షతే ।

- గోపాలికాదీనాం ప్రతిషేధః -(మ.భా.2.217) । గోపాలకస్య స్త్రీ గోపాలికా ।

- సూర్యాద్ దేవతాయాం చాబ్వక్తవ్యః -(మ.భా.2.220) । సూర్యస్య స్త్రీ దేవతా సూర్యా । దేవతాయామితి కిమ్ ? సూరీ ।।

ఇన్ద్రవరుణభవశర్వరుద్రమృడహిమారణ్యయవయవనమాతులాచార్యాణామానుక్ ।। 4-1-49 ।।

ఇన్ద్రాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యః స్త్రియాం ఙీష్ ప్రత్యయో భవతి, ఆనుక్చాగమః । యేషామత్ర పుంయోగ ఏవేష్యతే తేషామానుగాగమమాత్రం విధీయతే, ప్రత్యయస్తు పూర్వేణైవ సిద్ధః । అన్యేషాం తూభయం విధీయతే । ఇన్ద్రాణీ । వరుణానీ । భవానీ । శర్వాణీ । రుద్రాణీ । మృడానీ ।

- హిమారణ్యయోర్మహత్త్వే -(మ.భా.2.220) మహద్ధిమం హిమానీ । మహదరణ్యమరణ్యానీ ।

- యవాద్దోషే -(మ.భా.2.220) । దుష్టో యవో యవానీ ।

- యవనాల్లిప్యామ్ -(మ.భా.2.220) । యవనానీ లిపిః ।

- ఉపాధ్యాయమాతులాభ్యాం వా - (మ.భా.2.220)। ఉపాధ్యాయీ, ఉపాధ్యాయానీ । మాతులీ । మాతులానీ ।

- ఆచార్యాదణత్వం చ -(మ.భా.2.220) ।। ఆచార్యానీ । ఆచార్యా ।

- అర్యక్షత్రియాభ్యాం వా - (మ.భా.2.220)। అర్యాణీ, అర్యా । క్షత్రియాణీ, క్షత్రియా । వినా పుంయోగేన స్వార్థ ఏవాయం విధిః । పుంయోగే తు ఙీషైవ భవితవ్యమ్--అర్యీ, క్షత్రియీ ।

[-5-38-1]

- ముద్గలాచ్ఛన్దసి లిచ్చ -(మ.భా.2.220) । `రథీరభూన్ముద్గలానీ గవిష్టౌ(ఋ.[10-102-2]) ।।

క్రీతాత్కరణపూర్వాత్ ।। 4-1-50 ।।

కరణం పూర్వమస్మిన్నితి కరణపూర్వం ప్రాతిపదికమ్ । క్రీతశబ్దాన్తాత్ ప్రాతిపదికాత్కరణపూర్వాత్స్త్రియాం ఙీష్ ప్రత్యయో భవతి । వస్త్రేణ క్రీయతే సా వస్త్రక్రీతీ । వసనక్రీతీ ।

కరణపూర్వాదితి కిమ్ ? సుక్రీతా । దుష్క్రీతా ।

ఇహ కస్మాన్న భవతి -

`సా హి తస్య ధనక్రీతా ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసీ ఇతి ?

టాబన్తేన సమాసః, అత ఇతి చానువర్తతే । `గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సహ సమాసవచనం ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః ఇతి, బహులం తదుచ్యతే -కర్తృకరణే కృతా బహులమ్(2-1-32-694) ఇతి ।।

క్తాదల్పాఖ్యాయామ్ ।। 4-1-51 ।।

`కరణపూర్వాత్ ఇత్యేవ । కరణపూర్వాత్ప్రాతిపదికాత్ క్తాన్తాదల్పాఖ్యాయాం జీష్ ప్రత్యయో భవతి । `అల్పాఖ్యాయామ్ ఇతి సముదాయోపాధిః । అభ్రవిలిప్తీ ద్యౌః । సూపవిలిప్తీ పాత్రీ । అల్పసూపేత్యర్థః ।

అల్పాఖ్యాయామితి కిమ్ ? చన్దనానులిప్తా బ్రాహ్మణీ ।।

బహువ్రీహేశ్చాన్తోదాత్తాత్ ।। 4-1-52 ।।

`క్తాత్ ఇత్యేవ । బహువ్రీహిర్యోఽన్తోదాత్తస్తస్మాత్స్త్రియాం జీష్ ప్రత్యయో భవతి । స్వాఙ్గపూర్వపదో బహువ్రీహిరిహోదాహరణమ్ , అస్వాఙ్గపూర్వపదాద్వికల్పం వక్ష్యతి । శఙ్ఖభిన్నీ । ఊరుభిన్నీ । గలకోత్కృత్తీ । కేశలూనీ ।

బహువ్రీహేరితి కిమ్ ? పాదపతితా ।

- అన్తోదాత్తాజ్జాతప్రతిషేధః -(మ.భా.2.221) దన్తజాతా, స్తనజాతా ।

- పాణిగృహీత్యాదీనామర్థవిశేషే -(మ.భా.2.221) పాణిగృహీతీ భార్యా । యస్యాస్తు కథఞ్చిత్పాణిర్గృహ్యతే పాణిగృహీతా సా భవతి ।

- అబహునఞ్సుకాలసుఖాదిపూర్వాదితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.222) । బహుకృతా । నఞ్- అకృతా । సు - సుకృతా । కాల - మాసజాతా, సంవత్సరజాతా । సుఖాది - సుఖజాతా, దుఃఖజాతా । జాతికాలసుఖాదిభ్యోఽనాచ్ఛాదనాత్క్తోఽకృతమితప్రతిపన్నాః(6-2-170-6904) ఇత్యేవమాదినా బహువ్రీహేరన్తోదాత్తత్వమ్ ।।

అస్వాఙ్గపూర్వపదాద్వా ।। 4-1-53 ।।

`అన్తోదాత్తాత్ క్తాన్తాత్ ఇత్యనువర్తతే । అస్వాఙ్గపూర్వపదాదన్తోదాత్తాత్ క్తాన్తాద్బహువ్రీహేః స్త్రియాం వా జీష్ ప్రత్యయో భవతి । పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్ప ఉచ్యతే । శార్ఙ్గజగ్ధీ, శార్ఙ్గజగ్ధా । పలాణ్డుభక్షితీ పలాణ్డుభక్షితా । సురాపీతీ, సురాపీతా ।

అస్వాఙ్గపూర్వపదాదితి కిమ్ ? శఙ్ఖభిన్నీ । ఊరుభిన్నీ । అన్తోదాత్తాదిత్యేవ - వస్త్రచ్ఛన్నా, వసనచ్ఛన్నా ।

- బహులం సంజ్ఞాఛన్దసోరితి వక్తవ్యమ్ - । ప్రవృద్ధవిలూనీ, ప్రవృద్ధవిలూనా । ప్రవృద్ధా చాసౌ విలూనా చేతి, నాయం బహువ్రీహిః ।

స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్ ।। 4-1-54 ।।

`బహువ్రీహేః క్తాన్తాదన్తోదాత్తాత్ ఇతి సర్వం నివృత్తమ్ । వాగ్రహణమనువర్తతే । స్వాఙ్గం యదుపసర్జనమసంయోగోపధం తదన్తాత్ప్రాతిపదికాత్స్త్రియాం వా జీష్ ప్రత్యయో భవతి । చన్ద్రముఖీ, చన్ద్రముఖా । అతిక్రాన్తా కేశాన్ అతికేశీ, అతికేశా మాలా ।

స్వాఙ్గాదితి కిమ్ ? బహుయవా । ఉపసర్జనాదితి కిమ్ ? అశిఖా । అసంయోగోపధాదితి కిమ్ ? సుగుల్ఫా । సుపార్శ్వా ।

- అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్య ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.222) । మృద్వఙ్గీ, మృద్వఙ్గా । సుగాత్రీ, సుగాత్రా । స్నిగ్ధకణ్ఠీ, స్నిగ్ధకణ్ఠా ।

`అద్రవం మూర్తిమత్స్వాఙ్గం ప్రాణిస్థమవికారజమ్ ।

అతత్స్థం తత్ర దృష్టం చ తేన చేత్తత్తథాయుతమ్ ।।(మ.భా.2.222)

నాసికోదరౌష్ఠజఙ్ఘాదన్తకర్ణశృఙ్గాచ్చ ।। 4-1-55 ।।

`స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాత్ ఇత్యేవ । బహ్వజ్లక్షణే సంయోగోపధలక్షణే చ ప్రతిషేధే ప్రాప్తే వచనమ్ । సహనఞ్విద్యమానలక్షణస్తు ప్రతిషేధో భవత్యేవ । నాసికాద్యన్తాత్ప్రాతిపదికాత్స్త్రియాం వా జీష్ ప్రత్యయో భవతి । తుఙ్గనాసికీ, తుఙ్గనాసికా । తిలోదరీ, తిలోదరా । బిమ్బోష్ఠీ, బిమ్బోష్ఠా । దీర్ఘజఙ్ఘీ, దీర్ఘజఙ్ఘా । సమదన్తీ, సమదన్తా । చారుకర్ణీ, చారుకర్ణా । తీక్ష్ణశృఙ్గీ, తీక్ష్ణశృఙ్గా ।

- పుచ్ఛాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ - । కల్యాణపుచ్ఛీ । కల్యాణపుచ్ఛా ।

- కబరమణివిషశరేభ్యో నిత్యమ్ -(మ.భా.2.224) కబరపుచ్ఛీ । మణిపుచ్ఛీ । విషపుచ్ఛీ । శరపుచ్ఛీ ।

- ఉపమానాత్పక్షాత్ పుచ్ఛాచ్చ -(మ.భా.2.224) । ఉలూకపక్షీ సేనా । ఉలూకపుచ్ఛీ శాలా ।।

న క్రోడాదిబహ్వచః ।। 4-1-56 ।।

`స్వాఙ్గాత్ ఇతి జీష్ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే । క్రోడాద్యన్తాద బహ్వజన్తాచ్చ ప్రాతిపదికాత్స్త్రియాం జీష్ ప్రత్యయో న భవతి । కల్యాణక్రోడా । కల్యాణఖురా । కల్యాణోఖా । కల్యాణబాలా । కల్యాణశఫా । కల్యాణగుదా । కల్యాణఘోణా । కల్యాణనఖా । కల్యాణముఖా । క్రోడాదిరాకృతిగణః । సుభాగా । సుగలా ।

బహ్వచః ఖల్వపి - పృథుజఘనా । మహాలలాటా ।।

సహనఞ్విద్యమానపూర్వాచ్చ ।। 4-1-57 ।।

స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాత్(4-1-54-510) ఇతి నాసికోదరౌష్ఠజఙ్ఘా(4-1-55-511) ఇతి చ ప్రాప్తో ఙీష్ప్రతిషిధ్యతే । సహ, నఞ్, విద్యమాన ఇత్యేవమ్పూర్వాత్ప్రాతిపదికాత్ స్త్రియాం ఙీష్ ప్రత్యయో న భవతి । సకేశా, అకేశా, విద్యమానకేశా । సనాసికా, అనాసికా, విద్యమాననాసికా ।।

నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామ్ ।। 4-1-58 ।।

నఖముఖాన్తాత్ప్రాతిపదికాత్సంజ్ఞాయాం స్త్రియాం విషయే ఙీష్ ప్రత్యయో న భవతి । శూర్పణఖా । వజ్రణఖా । గౌరముఖా । కాలముఖా ।

సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? తామ్రనఖీ కన్యా । చన్ద్రముఖీ ।।

దీర్ఘజిహ్వీ చ చ్ఛన్దసి ।। 4-1-59 ।।

[-10-102-2]

`దీర్ఘజిహ్వీ ఇతి ఛన్దసి విషయే నిపాత్యతే । సంయోగోపధత్వాదప్రాప్తో ఙీష్ విధీయతే । `దీర్ఘజిహ్వీ వై దేవానాం హవ్యమవాలేట్(మై.సం.[3-10-6]) । చకారః సంజ్ఞానుకర్షణార్థః । `దీర్ఘజిహ్వీ ఇతి నిపాతనం నిత్యార్థమ్ ।।

దిక్పూర్వపదాఙ్ఙీప్ ।। 4-1-60 ।।

స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాత్(4-1-54-510) ఇత్యేవమాదివిధిప్రతిషేధవిషయః సర్వోఽప్యపేక్ష్యతే । యత్ర ఙీష్ విహితస్తత్ర తదపవాదః । దిక్పూర్వపదాత్ప్రాతిపదికాద్ ఙీప్ ప్రత్యయో భవతి । స్వరే విశేషః । ప్రాఙ్ముఖీ, ప్రాఙ్ముఖా । ప్రాఙ్నాసికీ, ప్రాఙ్నాసికా ।

ఇహ న భవతి - ప్రాగ్గుల్ఫా, ప్రాక్క్రోడా, ప్రాగ్జఘనేతి ।।

వాహః ।। 4-1-60 ।।

ఙీషేవ స్వర్యతే, న ఙీప్ । వహేరయం ణ్విప్రత్యయాన్తస్య నిర్దేశః । సామర్థ్యాత్తదన్తవిధేర్విజ్ఞానమ్ । వాహన్తాత్ప్రాతిపదికాత్స్త్రియాం ఙీష్ ప్రత్యయో భవతి । దిత్యౌహీ । ప్రష్ఠౌహీ ।।

సఖ్యశిశ్వీతి భాషాయామ్ ।। 4-1-62 ।।

సఖీ, అశిశ్వీ - ఇత్యేతౌ శబ్దౌ ఙీషన్తౌ భాషాయాం నిపాత్యేతే । సఖీయం మే బ్రాహ్మణీ । నాస్యాః శిశురస్తీతి అశిశ్వీ ।

[-3-10-6]

భాషాయామితి కిమ్ ? `సఖా సప్తపదీ భవ(ఆ.గృ.[1-7-19]) । అశిశుమివ మామయం శిశురభిమన్యతే ।।

జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాత్ ।। 4-1-63 ।।

జాతివాచి యత్ప్రాతిపదికం న చ స్త్రియామేవ నియతమస్త్రీవిషయమయకారోపధం చ తస్మాత్స్త్రియాం జీష్ ప్రత్యయో

భవతి ।

`ఆకృతిగ్రహణా జాతిర్లిఙ్గానాం చ న సర్వభాక్ ।

సకృదాఖ్యాతనిర్గ్రాహ్యా గోత్రం చ చరణైః సహ ।।(మ.భా.2.225)

కుక్కుటీ । సూకరీ । మయూరీ । బ్రాహ్మణీ । వృషలీ । నాడాయనీ । చారాయణీ । కఠీ । వహ్వృచీ । జాతేరితి కిమ్ ? ముణ్డా । అస్త్రీవిషయాదితి కిమ్ ? మక్షికా । అయకారోపధాదితి కిమ్? క్షత్రియా ।

- యోపధప్రతిషేధే హయగవయముకయమత్స్యమనుష్యాణామప్రతిషేధః - (మ.భా.2.226)। హయీ । గవయీ । ముకయీ । మత్సీ । మనుషీ ।।

పాకకర్ణపర్ణపుష్పఫలమూలవాలోత్తరపదాచ్చ ।। 4-1-64 ।।

పాకాద్యుత్తరపదాజ్జాతివాచినః ప్రాతిపదికాత్స్త్రియాం జీష్ ప్రత్యయో భవతి । స్త్రీవిషయత్వాదేతేషాం పూర్వేణాప్రాప్తః ప్రత్యయో విధీయతే । ఓదనపాకీ । శఙ్కుకర్ణీ । శాలపర్ణీ । శఙ్ఖపుష్పీ । దాసీఫలీ । దర్భమూలీ । గోబాలీ ।

పుష్పఫలమూలోత్తరపదాత్తు యతో నేష్యతే తదజాదిషు పఠ్యతే -` సత్ప్రాక్కాణ్డప్రాన్తశతైకేభ్యః పుష్పాత్(గ.సూ.53), `సమ్భస్త్రాజినశణపిణ్డేభ్యః ఫలాత్(గ.సూ.54), `మూలాన్న ఇః(గ.సూ.55) ఇతి ।।

ఇతో మనుష్యజాతేః ।। 4-1-65 ।।

ఇకారాన్తాత్ప్రాతిపదికాన్మనుష్యజాతివాచినః స్త్రియాం జీష్ ప్రత్యయో భవతి । అవన్తీ । కున్తీ । దాక్షీ । ప్లాక్షీ ।

ఇత ఇతి కిమ్ ? విట్ । దరత్ । మనుష్యగ్రహణం కిమ్ ? తిత్తిరిః । `జాతేః ఇతి వర్తమానే పునర్జాతిగ్రహణం యోపధాదపి యథా స్యాత్ - ఔదమేయీ (మ.భా.2.226)।

- ఇఞ ఉపసఙ్ఖ్యానమజాత్యర్థమ్ -(మ.భా.2.226) । సౌతఙ్గమీ । మౌనచిత్తీ । సుతఙ్గమాదిభ్యశ్చాతురర్థిక ఇఞ్ న జాతిః ।।

ఊఙుతః ।। 4-1-66 ।।

`మనుష్యజాతేః ఇతి వర్తతే । ఉకారాన్తాన్మనుష్యజాతివాచినః ప్రాతిపదికాత్స్త్రియామూఙ్ ప్రత్యయో భవతి । కురూః । బ్రహ్మబన్ధూః । వీరబన్ధూః ।

ఊకారః నోఙ్ధాత్వోః(6-1-175-3721) ఇతి విశేషణార్థః । దీర్ఘోచ్చారణం కపో బాధనార్థమ్ ।
`అయోపధాత్ ఇత్యేతదత్రాపేక్ష్యతే । అధ్వర్యుర్బ్రాహ్మణీ ।

- అప్రాణిజాతేశ్చారజ్జ్వాదీనామితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.226) । అలాబూః । కర్కన్ధూః ।
అప్రాణిగ్రహణం కిమ్ ? కృకవాకుః । అరజ్జ్వాదీనామితి కిమ్ ? రజ్జుః । హనుః ।।

బాహ్వన్తాత్సంజ్ఞాయామ్ ।। 4-1-67 ।।

బాహుశబ్దాన్తాత్ప్రాతిపదికాత్సంజ్ఞాయాం విషయే స్త్రియామూఙ్ ప్రత్యయో భవతి ।
భద్రబాహూః । జాలబాహూః ।

సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? వృత్తౌ బాహూ యస్యాః సా వృత్తబాహుః ।।

పఙ్గోశ్చ ।। 4-1-68 ।।

పఙ్గుశబ్దాత్స్త్రియామూఙ్ ప్రత్యయో భవతి । పఙ్గూః ।

- శ్వశురస్యోకారాకారయోర్లోపశ్చ వక్తవ్యః - । శ్వశ్రూః ।।

ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే ।। 4-1-69 ।।

ఊరూత్తరపదాత్ప్రాతిపదికాదౌపమ్యే గమ్యమానే స్త్రియామూఙ్ ప్రత్యయో భవతి ।
కదలీస్తమ్భోరూః । నాగనాసోరూః । కరభోరూః ।

ఔపమ్య ఇతి కిమ్ ? వృత్తోరుః స్త్రీ ।।

సంహితశఫలక్షణవామాదేశ్చ ।। 4-1-70 ।।

సంహిత, శఫ, లక్షణ, వామ - ఇత్యేవమాదేః ప్రాతిపదికాదూరూత్తరపదాత్ స్త్రియామూఙ్
ప్రత్యయో భవతి । అనౌపమ్యార్థ ఆరమ్భః । సంహితోరూః । శఫోరూః । లక్షణోరూః । వామోరూః ।

- సహితసహాభ్యాం చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.227)। సహితోరూః । సహోరూః ।।

కద్రుకమణ్డల్వోశ్ఛన్దసి ।। 4-1-71 ।।

[-1-7-19]

కద్రుశబ్దాత్కమణ్డలుశబ్దాచ్చ ఛన్దసి విషయే స్త్రియామూఙ్ ప్రత్యయో భవతి । `కద్రూశ్చ వై
సుపర్ణీ చ(త్తై.సం.[6-1-6]) । మా స్మ కమణ్డలూం శూద్రాయ దద్యాత్ ।

ఛన్దసీతి కిమ్ ? కద్రుః । కమణ్డలుః ।

[-6-1-6]

- గుగ్గులుమధుజతుపతయాలూనామితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.227) । ` గుగ్గులూః(అ.[4-37-3]) । ` మధూః(అ.[7-56-2]) । ` జతూః(మై.[3-14-6]) । ` పతయాలూః(అ.[7-115-2]) ॥

సంజ్ఞాయామ్ ॥ 4-1-72 ॥

కద్రుకమణ్డలుశబ్దాభ్యాం సంజ్ఞాయాం విషయే స్త్రియామూఙ్ ప్రత్యయో భవతి । అచ్ఛన్దోఽర్థం వచనమ్ । కద్రూః । కమణ్డలూః ।

సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? కద్రుః । కమణ్డలుః ॥

శాఙ్గరవాద్యఞో ఙీన్ ॥ 4-1-73 ॥

శార్ఙ్గరవాదిభ్యోఽఞన్తేభ్యశ్చ ప్రాతిపదికేభ్యః స్త్రియాం ఙీన్ ప్రత్యయో భవతి । శార్ఙ్గరవీ । కాపటవీ । అఞన్తేభ్యః - బైదీ । ఔర్వీ ।

జాతిగ్రహణం చేహానువర్త్తతే । తేన జాతిలక్షణో ఙీషనేన బాధ్యతే, న పుంయోగలక్షణః - బైదస్య స్త్రీ బైదీ ।

శార్ఙ్గరవ, కాపటవ, గౌగులవ, బ్రాహ్మణ, గౌతమ - ఏతేఽణన్తాః । కామణ్డలేయ, బ్రాహ్మకృతేయ, ఆనిచేయ, ఆనిధేయ, ఆశోకేయ - ఏతేఢగన్తాః । వాత్స్యాయన, మౌఞ్జాయన - ఏతౌ ఫగన్తౌ జాతిః । కైకసేయః - ఢగన్తః । కావ్యశైవ్యౌ ఇ్యఞన్తౌ । ఏహి, పర్యేహి - కృదికారాన్తౌ । ఆశ్మరథ్యః - యఞన్తః । ఔదపానః - ఉదపానశబ్దః శుణ్డికాద్యణన్తః ప్రయోజయతి । అరాల, చణ్డాల, వతణ్డ - జాతిః ।

- భోగవద్గౌరిమతోః సంజ్ఞాయాం ఘాదిషు నిత్యం హ్రస్వార్థమ్ - (గ.సూ.56)।

- నృనరయోర్వృద్ధిశ్చ -(గ.సూ.57) । అత్ర యథాయోగం ఙీబాదిషు ప్రాప్తేషు ఙీన్విధీయతే ॥

యఙశ్చాప్ ॥ 4-1-74 ॥

యఙన్తాత్ప్రాతిపదికాత్స్త్రియాం చాప్ ప్రత్యయో భవతి । ఞ్యఙః ష్యఙశ్చ సామాన్యగ్రహణమేతత్ । ఆమ్బష్ఠ్యా । సౌవీర్యా । కౌసల్యా । ష్యఙ్ - కారిషగన్ధ్యా । వారాహ్యా । బాలాక్యా ।

- షాచ్చ యఞః - (మ.భా.2.228)। షాత్పరో యో యఞ్ తదన్తాచ్చాప్ వక్తవ్యః । శార్కరాక్ష్యా । పౌతిమాష్యా । గౌకక్ష్యా । ఉత్తరసూత్రే చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః, తేన వా భవిష్యతి ॥

ఆవట్యాచ్చ ॥ 4-1-75 ॥

అవటశబ్దో గర్గాదిః, తస్మాద్యఞి కృతే ఙీపి ప్రాప్తే వచనమేతత్ । ఆవట్యాచ్చ స్త్రియాం చాప్ ప్రత్యయో భవతి । ఆవట్యా । ప్రాచాం ష్ఫ ఏవ, సర్వత్ర గ్రహణాత్ । ఆవట్యాయనీ ।

తద్ధితాః ॥ 4-1-76 ॥

అధికారోఽయమ్ I ఆపఞ్చమాధ్యాయపరిసమాప్తేర్యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామస్తద్ధితసంజ్ఞాస్తే వేదితవ్యాః I వక్ష్యతి -యూనస్తిః(4-1-77-531), యువతిః I బహువచనమనుక్తతద్ధితపరిగ్రహార్థమ్ - `పృథివ్యా ఞాఞౌ(4-1-85-1077), `అగ్రాదిపశ్చాడ్డిమచ్(4-3-23-1391) ఇత్యేవమాది లబ్ధం భవతి I

తద్ధితప్రదేశాః - కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ(1-2-46-179) ఇత్యేవమాదయః II

యూనస్తిః II 4-1-77 II

యువన్‌శబ్దాత్ప్రాతిపదికాత్స్త్రియాం తిః ప్రత్యయో భవతి, స చ తద్ధితసంజ్ఞో భవతి I జీపోఽపవాదః I యువతిః II

అణిఞోరనార్షయోర్గురూపోత్తమయోః ష్యఙ్ గోత్రే II 4-1-78 II

గోత్రే యావణిఞౌ విహితావనార్షౌ తదన్తయోః ప్రాతిపదికయోర్గురూపోత్తమయోః స్త్రియాం ష్యఙాదేశో భవతి I `నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి(వ్యా.ప.106) ఇత్యణిఞోరేవ విజ్ఞాయతే, న తు సముదాయస్య I ఙకారః సామాన్యగ్రహణార్థః

I షకారస్తదవిఘాతార్థః -యఙశ్చాప్(4-1-74-528) ఇతి I

ఉత్తమశబ్దః స్వభావాత్ త్రిప్రభృతీనామన్త్యమక్షరమాహ I ఉత్తమస్య సమీపముపోత్తమమ్, గురుః ఉపోత్తమం యస్య తద్ గురూపోత్తమం ప్రాతిపదికమ్ I కరీషస్యేవ గన్ధోఽస్య కరీషగన్ధిః, కుముదగన్ధిః; తస్యాపత్యమ్(4-1-92-1088) ఇత్యణ్, తస్య ష్యఙాదేశః - కారీషగన్ధ్యా, కౌముదగన్ధ్యా I వరాహస్యాపత్యమ్, అత ఇఞ్(4-1-95-1095), వారాహిః, తస్య ష్యఙాదేశః - వారాహ్యా, బాలాక్యా I

అణిఞోరితి కిమ్ ? ఋతభాగస్యాపత్యమ్, బిదాదిత్వాదఞ్, ఆర్తభాగీ I గురూపోత్తమాదికం సర్వమస్తీతి న త్వణిఞౌ I టిడ్ఢాణఞ్(4-1-15-470) ఇతి జీబేవ భవతి I

అనార్షయోరితి కిమ్ ? వాసిష్ఠీ I వైశ్వామిత్రీ I గురూపోత్తమయోరితి కిమ్ ? ఔపగవీ I కాపటవీ I గోత్ర ఇతి కిమ్ ? తత్ర జాతః(4-3-25-1393), ఆహిచ్ఛత్రీ, కాన్యకుబ్జీ II

గోత్రావయవాత్ II 4-1-79 II

`అణిఞోః ఇత్యేవ I గోత్రావయవాః - గోత్రాభిమతాః కులాఖ్యాః పుణికభుణికముఖరప్రభృతయః, తతో గోత్రే విహితయోరణిఞోః స్త్రియాం ష్యఙాదేశో భవతి I అగురూపోత్తమార్థ ఆరమ్భః I పౌణిక్యా I భౌణిక్యా I మౌఖర్యా I

యేషాం త్వనన్తరాపత్యేఽపీష్యతే - దైవదత్యా, యాజ్ఞదత్యేతి; తే క్రౌడ్యాదిషు ద్రష్టవ్యాః I

క్రౌడ్యాదిభ్యశ్చ II 4-1-80 II

`క్రౌడి ఇత్యేవమాదిభ్యశ్చ స్త్రియాం ష్యఙ్ ప్రత్యయో భవతి । అగురూపోత్తమార్థ ఆరమ్భః, అనణిఞర్థశ్చ । క్రౌడ్యా । లాడ్యా ।

క్రౌడి । లాడి । వ్యాడి । ఆపిశలి । ఆపక్షితి । చౌపయత । చైటయత । శైకయత । బైల్వయత । వైకల్పయత । సౌధాతకి । - సూత యువత్యామ్ -(గ.సూ.58) । - భోజ క్షత్త్రియే - (గ.సూ.59)। భౌరికి । భౌలికి । శాల్మకి । శాలాస్థలి । కాపిష్ఠలి । గౌలక్ష్య । గౌకక్ష్య ।।

దైవయజ్ఞిశౌచివృక్షిసాత్యముగ్రికాణ్ఠేవిద్ధిభ్యోఽన్యతరస్యామ్ ।। 4-1-81 ।।

దైవయజ్ఞి, శౌచివృక్షి, సాత్యముగ్రి, కాణ్ఠేవిద్ధి - ఇత్యేతేషామన్యతరస్యాం ష్యఙ్ ప్రత్యయో భవతి । ఇఞన్తా ఏతే, గోత్రగ్రహణం చ నానువర్తతే । తేనోభయత్రవిభాషేయమ్ । గోత్రే పూర్వేణ నిత్యః ష్యఙాదేశః ప్రాప్తో వికల్ప్యతే, అగోత్రే త్వనన్తరేఽపత్యే పక్షే విధీయతే । తేన ముక్తే ఇతో మనుష్యజాతేః(4-1-65-520) ఇతి ఙీషేవ భవతి । దైవయజ్ఞ్యా, దైవయజ్ఞీ । శౌచివృక్ష్యా, శౌచివృక్షీ । సాత్యముగ్ర్యా, సాత్యముగ్రీ । కాణ్ఠేవిద్ధ్యా, కాణ్ఠేవిద్ధీ ।

సమర్థానాం ప్రథమాద్వా ।। 4-1-82 ।।

త్రయమప్యధిక్రియతే - సమర్థానామితి చ, ప్రథమాదితి చ, వేతి చ । స్వార్థికప్రత్యయావధిశ్చాయమధికారః - ప్రాగ్దిశో విభక్తిః(5-3-1-1947) ఇతి యావత్ । స్వార్థికేషు హ్యస్యోపయోగో నాస్తి, వికల్పోఽపి తత్రానవస్థితః । కేచిన్నిత్యమేవ భవన్తి । లక్షణవాక్యాని - తస్యాపత్యమ్(4-1-92-1088), తేన రక్తం రాగాత్(4-2-1-1202), తత్ర భవః (4-3-53-1428) ఇత్యేవమాదీని భవిష్యన్తి । తేషు సామర్థ్యే సతి ప్రథమనిర్దిష్టాదేవ వికల్పేన ప్రత్యయో భవతీతి వేదితవ్యమ్ ।

`సమర్థానామ్ ఇతి నిర్ద్వారణే షష్ఠీ । సమర్థానాం మధ్యే ప్రథమః ప్రత్యయప్రకృతిత్వేన నిర్ధార్యతే । తస్యేతి సామాన్యం విశేషలక్షణార్థమ్, తదీయం ప్రాథమ్యం విశేషాణాం విజ్ఞాయతే । ఉపగోరపత్యమ్ ఔపగవః ।

సమర్థానామితి కిమ్ ? కమ్బల ఉపగోరపత్యం దేవదత్తస్య । ప్రథమాదితి కిమ్ ? షష్ఠ్యన్తాద్యథా స్యాత్, ప్రథమాన్తాన్మా భూత్ ।

వాగ్రహణం కిమ్ ? వాక్యమపి హి యథా స్యాత్ - ఉపగోరపత్యమితి । యద్యేవమ్, సమాసవృత్తిస్తద్ధితవృత్త్యా బాధ్యేత - ఉపగ్వపత్యమితి ? నైష దోషః, పూర్వసూత్రాదన్యతరస్యాఙ్గ్రహణమనువర్తతే, తేనైతదపి భవిష్యతి ।।

ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్ ।। 4-1-83 ।।

తేన దీవ్యతి(4-4-2-1550) ఇతి వక్ష్యతి । తదేకదేశో దీవ్యచ్ఛబ్దోఽవధిత్వేన గృహ్యతే, ప్రాగ్దీవ్యత్సంశబ్దనాద్ యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామోఽణ్ప్రత్యయస్తత్ర భవతీతి

వేదితవ్యమ్ । అధికారః, పరిభాషా, విధిర్వేతి త్రిష్వపి దర్శనేష్వపవాదవిషయం పరిహృత్యాణ్ ప్రవర్తతే । వక్ష్యతి -తస్యాపత్యమ్(4-1-92-1088) ఔపగవః,

కాపటవః ।

అశ్వపత్యాదిభ్యశ్చ ।। 4-1-84 ।।

అశ్వపత్యాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యః ప్రాగ్దీవ్యతీయేష్వర్థేష్వణ్ ప్రత్యయో భవతి । పత్యుత్తరపదాద్ ణ్యం వక్ష్యతి, తస్యాపవాదః । ఆశ్వపతమ్ । శాతపతమ్ ।

అశ్వపతి । శతపతి । ధనపతి । గణపతి । రాష్ట్రపతి । కులపతి । గృహపతి । ధాన్యపతి । పశుపతి । ధర్మపతి । సభాపతి । ప్రాణపతి । క్షేత్రపతి ।

దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్యః ।। 4-1-85 ।।

`ప్రాగ్దీవ్యతః ఇత్యేవ । దితి, అదితి, ఆదిత్య ఇత్యేతేభ్యః పత్యుత్తరపదాచ్చ ప్రాతిపదికాత్ప్రాగ్దీవ్యతీయేష్వర్థేషు ణ్యః ప్రత్యయో భవతి । దైత్యః । ఆదిత్యః । ఆదిత్యమ్ । పత్యుత్తరపదాత్ - ప్రాజాపత్యమ్ । సైనాపత్యమ్ ।

- యమాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ - । యామ్యమ్ ।

- వాఙ్మతిపితృమతాం ఛన్దస్యుపసఙ్ఖ్యానమ్ - (మ.భా.2.236)। వాచ్యమ్ । మాత్యమ్ । పైతృమత్యమ్ ।

[-4-37-3]

- పృథివ్యా ఞాఞౌ - (మ.భా.2.236)। `పార్థివా(ఋ.[1-64-3]) । `పార్థివీ(పై.[16-46-3]) ।

- దేవాద్యఞఞౌ - (మ.భా.2.236)। దైవ్యమ్ । దైవమ్ ।

[-1-64-3]

- బహిషష్టిలోపశ్చ - (మ.భా.2.236)। `బాహ్యః(అ.[19-44-6]) ।

-ఈకక్చ - (మ.భా.2.236)। బాహీకః ।

- ఈకఞ్ ఛన్దసి -(మ.భా.2.236) । బాహీకః । స్వరే విశేషః । టిలోపవచనమవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమ్ - ఆరాతీయః ।

- స్థామ్నోఽకారః - (మ.భా.2.237)। అశ్వత్థామః ।

- లోమ్నోపత్యే బహుషు - (మ.భా.2.237)। ఉడులోమాః । శరలోమాః । బహుష్వితి కిమ్ ? ఔడులోమిః । శారలోమిః ।

- సర్వత్ర గోరజాదిప్రత్యయప్రసఙ్గే యత్ -(మ.భా.2.237) । గవ్యమ్ । అజాదిప్రత్యయప్రసఙ్గ ఇతి కిమ్ ? గోభ్యో హేతుభ్య ఆగతం గోరూప్యమ్ । గోమయమ్ ।

- ణ్యాదయోఽర్థవిశేషలక్షణాదపవాదాత్పూర్వవిప్రతిషేధేన -(మ.భా.2.237) । దితేరపత్యం దైత్యః । వనస్పతీనాం సమూహో వానస్పత్యమ్ ।

కథం దైతేయః ? దితిశబ్దాత్ `కృదికారాదక్తినః(గ.సూ.50) `సర్వతోఽక్తిన్నర్థాదిత్యేకే(గ.సూ.51) ఇతి ఙీషం కృత్వా స్త్రీభ్యో ఢక్ క్రియతే । లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషా చానిత్యా ।।

ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్ ।। 4-1-86 ।।

`ప్రాగ్దీవ్యతః ఇత్యేవ । ఉత్సాదిభ్యః ప్రాగ్దీవ్యతీయేష్వర్థేష్వఞ్ ప్రత్యయో భవతి, అణస్తదపవాదానాం చ బాధకః । ఔత్సః । ఔదపానః ।

ఉత్స । ఉదపాన । వికర । వినోద । మహానద । మహానస । మహాప్రాణ । తరుణ । తలున । - వష్కయాఽసే -(గ.సూ.60) । ధేను । పృథివీ । పఙ్క్తి । జగతీ । త్రిష్టుప్ । అనుష్టుప్ । జనపద । భరత । ఉశీనర । గ్రీష్మ । పీలు । కుల । - ఉదస్థానాద్ దేశే - (గ.సూ.61)। - పృషదంశే - (గ.సూ.62) । భల్లకీయ । రథన్తర । మధ్యన్దిన । బృహత్ । మహత్ । - సత్వన్తు - । సచ్ఛబ్దో మతుబన్త ఆగతనుమ్కో గృహ్యతే - సత్వన్త్వితి । కురు । పఞ్చాల । ఇన్ద్రావసాన । ఉష్ణిక్ । కకుప్ । సువర్ణ । దేవ ।

- గ్రీష్మాదచ్ఛన్దసీతి వక్తవ్యమ్ - (గ.సూ.63)। ఇహ మా భూత్--`గ్రైష్మీ త్రిష్టుప్(కాఠ.సం.16.18) । ఛన్దశ్చేహ వృత్తం గృహ్యతే, న వేదః ।।

స్త్రీపుంసాభ్యాం నఞ్స్నఞౌ భవనాత్ ।। 4-1-87 ।।

ధాన్యానాం భవనే క్షేత్రే ఖఞ్(5-2-1-1802) ఇతి వక్ష్యతి । తస్య `ప్రాక్ ఇత్యనేనైవ సమ్బన్ధః । ప్రాగ్భవనసంశబ్దనాద్యేఽర్థాస్తేషు స్త్రీశబ్దాత్పుంస్శబ్దాచ్చ యథాక్రమం నఞ్స్నఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః । స్త్రీషు భవం స్త్రైణమ్ ।

పౌస్నమ్ । స్త్రీణాం సమూహః స్త్రైణమ్ । పౌంస్నమ్ । స్త్రీభ్య ఆగతం స్త్రైణమ్ । పౌంస్నమ్ । స్త్రీభ్యో హితం స్త్రైణమ్ । పౌంస్నమ్ ।

స్త్రియాః పుంవత్(6-3-34-831) ఇతి జ్ఞాపకాద్వ్యత్యర్థే న భవతి । యోగాపేక్షం చ జ్ఞాపకమితి స్త్రీవదిత్యపి సిద్ధమ్ ।।

ద్విగోర్లుగనపత్యే ।। 4-1-88 ।।

`ప్రాగ్దీవ్యతః ఇతి వర్తతే, న `భవనాత్ ఇతి । `ద్విగోః ఇతి షష్ఠీ । ద్విగోర్యః సమ్బన్ధీ నిమిత్తత్వేన తద్ధితః ప్రాగ్దీవ్యతీయోఽపత్యప్రత్యయం వర్జయిత్వా తస్య లుగ్భవతి । పఞ్చసు కపాలేషు సంస్కృతః పఞ్చకపాలః । దశకపాలః । ద్వౌ వేదావధీతే ద్వివేదః । త్రివేదః ।

అనపత్య ఇతి కిమ్ ? ద్వైదేవదత్తిః । త్రైదేవదత్తిః ।

ప్రాగ్దీవ్యత ఇత్యేవ - ద్వైపారాయణికః ।

ద్విగునిమిత్తవిజ్ఞానాదిహ న భవతి - పఞ్చకపాలస్యేదం పాఞ్చకపాలమ్ । అథ వా - ద్విగోరేవాయం లుగ్విధీయతే, `ద్విగోః ఇతి స్థానషష్ఠీ ।

నను చ ప్రత్యయాదర్శనస్యైషా సంజ్ఞా ? సత్యమేతత్;ఉపచారేణ తు లక్షణయా దిగునిమిత్తభూతః ప్రత్యయ ఏవ ద్విగుస్తస్య లుగ్భవతి । ద్విగునిమిత్తకోఽపి తర్హి గుణకల్పనయా కస్మాన్న ద్విగురుచ్యతే - పాఞ్చకపాలమితి ? న తస్య ద్విగుత్వం నిమిత్తమ్, ఇతరస్తు ద్విగుత్వస్యైవ నిమిత్తమిత్యస్తి విశేషః ।

యద్యేవమ్, ఇహ కథం పఞ్చకపాల్యాం సంస్కృతః పఞ్చకపాల ఇతి ? నైవాత్ర తద్ధిత ఉత్పద్యతే, వాక్యమేవ భవతి । త్రైశబ్ద్యం హి సాధ్యమ్ - పఞ్చసు కపాలేషు సంస్కృతః, పఞ్చకపాల్యాం సంస్కృతః, పఞ్చకపాల ఇతి; తత్ర ద్వయోః శబ్దయోః సమానార్థయోరేకేన విగ్రహః, అపరస్మాదుత్పత్తిర్భవిష్యతి ।

అథేహ కస్మాన్న భవతి - పఞ్చభ్యో గర్గేభ్య ఆగతం పఞ్చగర్గరూప్యమ్, పఞ్చగర్గమయమితి ? వేత్యనువర్తతే, సా చ వ్యవస్థితవిభాషా విజ్ఞాయతే ।

గోత్రేఽలుగచి ।। 4-1-89 ।।

`ప్రాగ్దీవ్యతః ఇత్యేవ । యస్కాదిభ్యో గోత్రే(2-4-63-1146) ఇత్యాదినా యేషాం గోత్రప్రత్యయానాం లుగుక్తస్తేషామజాదౌ ప్రాగ్దీవ్యతీయే విషయభూతే ప్రతిషిద్ధ్యతే । గర్గాణాం ఛాత్త్రా గార్గీయాః । వాత్సీయాః । ఆత్త్రేయీయాః । ఖారపాయణీయాః ।

గోత్ర ఇతి కిమ్ ? కౌబలమ్ । బాదరమ్ । అచీతి కిమ్ ? గర్గేభ్య ఆగతం గర్గరూప్యమ్ । గర్గమయమ్ । ప్రాగ్దీవ్యత ఇత్యేవ - గర్గేభ్యో హితం గార్గీయమ్ ।

గోత్రస్య బహుషు లోపినో బహువచనాన్తస్య ప్రవృత్తౌ ద్వ్యేకయోరలుక్ బిదానామపత్యం యువా యువానౌ - బైదః,బైదౌ । బైదశబ్దాత్ అత ఇఞ్(4-1-95-1095) కృతే తస్య చ ఇఞః ణ్యక్షత్త్రియార్షఞితో యూని లుగణిఞోః(2-4-58-1276) ఇతి లుకి రూపమ్ ।

ఏకవచనద్వివచనాన్తస్య ప్రవృత్తౌ బహుషు లోపో యూని - బైదస్య బైదయోర్వాఽపత్యం బహవో మాణవకా బిదాః, న హ్యత్రాఞ్ బహుషూత్పన్నః ।।

యూని లుక్ ।। 4-1-90 ।।

`ప్రాగ్దీవ్యతః ఇతి వర్తతే, `అచి ఇతి చ । ప్రాగ్దీవ్యతీయేఽజాదౌ ప్రత్యయే వివక్షితే బుద్ధిస్థేఽనుత్పన్న ఏవ యువప్రత్యయస్య లుగ్భవతి । తస్మిన్నివృత్తే సతి యో యతః ప్రాప్నోతి స తతో భవతి । ఫాణ్టాహృతస్యాపత్యం ఫాణ్టాహృతిః, తస్యాపత్యం యువా,

ఫాణ్టాహృతిమిమతాభ్యాం ణఫిఞౌ(4-1-150-1174), ఫాణ్టాహృతః, తస్య ఛాత్త్రా ఇతి వివక్షితేఽర్థే బుద్ధిస్థే యువప్రత్యయస్య లుగ్భవతి, తస్మిన్నివృత్తే ఇఞన్తం ప్రకృతిరూపం సమ్పన్నమ్, తస్మాత్ ఇఞశ్చ(4-2-112-1333) ఇత్యణ్ భవతి, ఫాణ్టాహృతాః ।

భాగవిత్తస్యాపత్యం భాగవిత్తిః, తస్యాపత్యం యువా వృద్ధాట్ఠక్సౌవీరేషు బహులమ్(4-1-148-1172) ఇతి ఠక్ - భాగవిత్తికః, తస్య ఛాత్త్రాః - పూర్వవద్ యువప్రత్యయే నివృత్తే ఇఞశ్చ(4-2-112-1333) ఇత్యణ్ - భాగవిత్తాః ।

తికస్యాపత్యమ్ తికాదిభ్యః ఫిఞ్(4-1-154-1178) - తైకాయనిః, తస్యాపత్యం యువా - ఫేశ్చ చ(4-1-149-1173) ఇతి ఛః, తైకాయనీయః, తస్య ఛాత్త్రాః - యువప్రత్యయే నివృత్తే వృద్ధాచ్ఛః(4-2-114-1337) -

తైకాయనీయాః ।

కపిఞ్జలాదస్యాపత్యం కాపిఞ్జలాదిః, తస్యాపత్యం యువా - కుర్వాదిభ్యో ణ్యః(4-1-151-1175) - కాపిఞ్జలాద్యః । తస్య ఛాత్త్రాః - ణ్యే నివృత్తే ఇఞశ్చ(4-2-112-1333) ఇత్యణ్ - కాపిఞ్జలాదాః ।

గ్లుచుకస్యాపత్యమ్ ప్రాచామవృద్ధాత్ఫిన్బహులమ్(4-1-160-1184) ఇతి గ్లుచుకాయనిః, తస్యాపత్యం యువా -ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్(4-1-83-1073) - గ్లౌచుకాయనః, తస్య ఛాత్త్రాః - యువప్రత్యయే నివృత్తే స ఏవాణ్ - గ్లౌచుకాయనాః ।

అచీత్యేవ - ఫాణ్టాహృతరూప్యమ్ । ఫాణ్టాహృతమయమ్ ।

ప్రాగ్దీవ్యత ఇత్యేవ - భాగవిత్తికాయ హితం భాగవిత్తికీయమ్ ।।

ఫక్ఫిఞోరన్యతరస్యామ్ ।। 4-1-91 ।।

`యూని ఇత్యేవ । పూర్వసూత్రేణ నిత్యే లుకి ప్రాప్తే వికల్ప ఉచ్యతే । ఫక్ఫిఞోర్యువప్రత్యయయోః ప్రాగ్దీవ్యతీయేఽజాదౌ ప్రత్యయే వివక్షితేఽన్యతరస్యాం లుగ్భవతి । గర్గాదిభ్యో యఞ్(4-1-105-1107) కృతే యఞిఞోశ్చ(4-1-101-1103) ఇతి ఫక్, గార్గ్యాయణః, తస్య ఛాత్త్రాః గార్గీయాః, గార్గ్యాయణీయాః । వాత్సీయాః, వాత్స్యాయనీయాః ।

ఫిఞః ఖల్వపి - యస్కస్యాపత్యమ్, శివాదిభ్యోఽణ్(4-1-112-1115), యాస్కః, తస్యాపత్యం యువా - అణో ద్వ్యచః(4-1-156-1180) ఇతి ఫిఞ్ - యాస్కాయనిః । తస్య ఛాత్త్రాః యాస్కీయాః । యాస్కాయనీయాః ।।

తస్యాపత్యమ్ ।। 4-1-92 ।।

అర్థనిర్దేశోఽయమ్, పూర్వైరుత్తరైశ్చ ప్రత్యయైరభిసమ్బధ్యతే । `తస్య ఇతి షష్ఠీసమర్థాదపత్యమిత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । ప్రకృత్యర్థవిశిష్టః

షష్ఠ్యర్థోఽపత్యమాత్రఞ్చేహ గృహ్యతే । లిఙ్గవచనాదికమన్యత్సర్వమవివక్షితమ్ । ఉపగోరపత్యమౌపగవః । ఆశ్వపతః । దైత్యః । ఔత్సః । స్త్రైణః । పౌంస్నః ।

`తస్యేదమిత్యపత్యేఽపి బాధనార్థం కృతం భవేత్ ।

ఉత్సర్గః శేష ఏవాసౌ వృద్ధాన్యస్య ప్రయోజనమ్ ।।(మ.భా.2.245)

భానోరపత్యం భానవః । శ్యామగవః ।।

ఏకో గోత్రే ।। 4-1-93 ।।

అపత్యం పౌత్రప్రభృతి గోత్రమ్(4-1-162-1089), తస్మిన్ వివక్షితే భేదేన ప్రత్యపత్యం ప్రత్యయోత్పత్తిప్రసఙ్గే నియమః క్రియతే--గోత్రే ఏక ఏవ ప్రత్యయో భవతి, సర్వేఽపత్యేన యుజ్యన్తే । అపతనాదపత్యమ్ । యోఽపి వ్యవహితేన జనితః, సోఽపి ప్రథమప్రకృతేరపత్యం భవత్యేవ । గర్గస్యాపత్యం గార్గిః । గార్గేరపత్యం గార్గ్యః । తత్పుత్త్రోఽపి గార్గ్యః । సర్వస్మిన్ వ్యవహితజనితేఽపి గోత్రాపత్యే గర్గశబ్దాద్ యఞేవ భవతీతి ప్రత్యయో నియమ్యతే ।

అథ వా - గోత్రాపత్యే వివక్షితే ఏక ఏవ శబ్దః ప్రథమా ప్రకృతిః ప్రత్యయముత్పాదయతీతి ప్రకృతిర్నియమ్యతే - గార్గ్యః । నాడాయనః ।।

గోత్రాద్ యూన్యస్త్రియామ్ ।। 4-1-94 ।।

అయమపి నియమః । యూన్యపత్యే వివక్షితే గోత్రాదేవ ప్రత్యయో భవతి, న పరమప్రకృత్యనన్తరయువభ్యః । గార్గ్యస్యాపత్యం యువా గార్గ్యాయణః । వాత్స్యాయనః । దాక్షాయణః । ప్లాక్షాయణః । ఔపగవిః । నాడాయనిః ।

అస్త్రియామితి కిమ్ ? దాక్షీ । ప్లాక్షీ ।

కిం పునరత్ర ప్రతిషిధ్యతే ? యది నియమః, స్త్రియామనియమః ప్రాప్నోతి ? అథ యువప్రత్యయః, స్త్రియాం గోత్రప్రత్యయేనాభిధానం న ప్రాప్నోతి గోత్రసంజ్ఞాయా యువసంజ్ఞయా బాధితత్వాత్ ? తస్మాద్యోగవిభాగః కర్తవ్యః - గోత్రాద్యూని ప్రత్యయో భవతి । తతోఽస్త్రియామ్ - యూని యదుక్తం స్త్రియా తన్న భవతి । యువసంజ్ఞైవ ప్రతిషిధ్యతే, తేన స్త్రీ గోత్రప్రత్యయేనాభిధాస్యతే ।।

అత ఇఞ్ ।। 4-1-95 ।।

`తస్యాపత్యమ్ ఇత్యేవ । అకారాన్తాత్ప్రాతిపదికాదిఞ్ ప్రత్యయో భవతి । అమోఽపవాదః । దక్షస్యాపత్యం దాక్షిః ।

తపరకరణం కిమ్ ? శుభంయాః, కీలాలపాః - ఇత్యతో మా భూత్ ।

కథం `ప్రదీయతా దాశరథాయ మైథిలీ(వా.రా.యుద్ధ.9.22) ? శేషవివక్షయా భవిష్యతి ।।

బాహ్వాదిభ్యశ్చ ।। 4-1-96 ।।

`బాహు ఇత్యేవమాదిభ్యః శబ్దేభ్యోఽపత్యే ఇఞ్ప్రత్యయో భవతి । బాహవిః । ఔపబాహవిః । అనకారార్థ ఆరమ్భః । క్వచిద్బాధకబాధనార్థః ।

బాహు । ఉపబాహు । వివాకు । శివాకు । వటాకు । ఉపబిన్దు । వృక । చూడాలా । మూషికా । బలాకా । భగలా । ఛగలా । ధ్రువకా । ధువకా । సుమిత్రా । దుర్మిత్రా । పుష్కరసత్ । అనుహరత్ । దేవశర్మన్ । అగ్నిశర్మన్ । కునామన్ । సునామన్ । పఞ్చన్ । సప్తన్ । అష్టన్ । - అమితౌజసః సలోపశ్చ - (గ.సూ.64)। ఉదఞ్చు । శిరస్ । శరావిన్ । క్షేమవృద్ధిన్ । శృఙ్ఖలాతోదిన్ । ఖరనాదిన్ । నగరమర్దిన్ । ప్రాకారమర్దిన్ । లోమన్ । అజీగర్త । కృష్ణ । సలక । యుధిష్ఠిర । అర్జున । సామ్బ । గత । ప్రద్యుమ్న । రామ । - ఉదఙ్కః సంజ్ఞాయామ్ -(గ.సూ.65) । - సమ్భూయోఽమ్భసోః సలోపశ్చ -(గ.సూ.66) । - బాహ్వాదిప్రభృతిషు యేషాం దర్శనం గోత్రభావే లౌకికే తతోఽన్యత్ర తేషాం ప్రతిషేధః - (మ.భా.2.252)। బాహుర్నామ కశ్చిత్తస్యాపత్యం బాహవః । - సమ్బన్ధిశబ్దానాం చ తత్సదృశాత్ప్రతిషేధః -(మ.భా.2.252) । సంజ్ఞా-శ్వశురస్యాపత్యం శ్వాశురిః । చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః, ఆకృతిగణతామస్య బోధయతి । జామ్బిః । ఐన్ద్రశమిః । ఆజధేనవిః । ఆజబన్ధవిః । ఔడులోమిః ।।

సుధాతురకఙ్ చ ।। 4-1-97 ।।

సుధాతృశబ్దాదపత్యే ఇఞ్ప్రత్యయో భవతి, తత్సన్నియోగేన చ తస్యాకఙాదేశో భవతి । సుధాతురపత్యం సౌధాతకిః ।।

- వ్యాసవరుడనిషాదచణ్డాలబిమ్బానామితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2.253) వైయాసకిః । వారుడకిః । నైషాదకిః । చాణ్డాలకిః । బైమ్బకిః ।।

గోత్రే కుఞ్జాదిభ్యశ్చ్ఫఞ్ ।। 4-1-98 ।।

`తస్యాపత్యమ్ ఇత్యేవ । గోత్రసంజ్ఞకేఽపత్యే వాచ్యే కుఞ్జాదిభ్యశ్చ్ఫఞ్ ప్రత్యయో భవతి । ఇఞోఽపవాదః । చకారో విశేషణార్థః, వ్రాతచ్ఫఞోరస్త్రియమామ్(5-3-113-1100) ఇతి । ఞకారో వృద్ధ్యర్థః । కౌఞ్జాయన్యః, కౌఞ్జాయన్యౌ, కౌఞ్జాయనాః । బ్రాధ్నాయన్యః, బ్రాధ్నాయన్యౌ, బ్రాధ్నాయనాః ।

గోత్ర ఇతి కిమ్ ? కుఞ్జస్యాపత్యమనన్తరం కౌఞ్జిః । ఏకవచనద్వివచనయోః సతిశిష్టత్వాద్ ఞిత్స్వరేణైవ భవితవ్యమ్ । బహువచనే తు కౌఞ్జాయనా ఇతి, పరమపి ఞిత్స్వరం త్యక్త్వా । చిత్స్వర ఏవేష్యతే । గోత్రాధికారశ్చ శివాదిభ్యోఽణ్(4-1-112-1115) ఇతి యావత్ ।

కుఞ్జ । బ్రధ్న । శఙ్ఖ । భస్మన్ । గణ । లోమన్ । శఠ । శాక । శాకట । శుణ్డా । శుభ । విపాశ । స్కన్ద । స్తమ్భ ।।

నడాదిభ్యః ఫక్ ।। 4-1-99 ।।

నడ ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో గోత్రాపత్యే ఫక్ ప్రత్యయో భవతి । నాడాయనః । చారాయణః । గోత్ర ఇత్యేవ - నాడిః ।

`శలఙ్కు శలఙ్కం చ(గ.సూ.67) ఇతి అత్ర పఠ్యతే - శాలఙ్కాయనః, పైలాదిషు చ శాలఙ్కిశబ్దః పఠ్యతే - శాలఙ్కిః పితా, శాలఙ్కిః పుత్రః, తత్కథమ్ ? గోత్రవిశేషే కౌశికే ఫకం స్మరన్తి, ఇఞేవాన్యత్ర - శాలఙ్కిరితి । అథ వా - పైలాదిపాఠ ఏవ జ్ఞాపక ఇఞో భావస్య ।

నడ । చర । బక । ముఞ్జ । ఇతిక । ఇతిశ । ఉపక । లమక । - శలఙ్కు శలఙ్కం చ - (గ.సూ.67)। సప్తల । వాజప్య । తిక । - అగ్నిశర్మన్ వృషగణే - (గ.సూ.68)। ప్రాణ । నర । సాయక । దాస । మిత్త్ర । ద్వీప । పిఙ్గర । పిఙ్గల । కిఙ్కర । కిఙ్కల । కాతర । కాతల । కాశ్య । కాశ్యప । కావ్య । అజ । అముష్య । - కృష్ణరణౌ బ్రాహ్మణవాసిష్ఠయోః -(గ.సూ.69) । అమిత్త్ర । లిగు । చిత్ర । కుమార । - క్రోష్టు క్రోష్టఞ్చ -(గ.సూ.70) । లోహ । దుర్గ । స్తమ్భ । శింశపా । అగ్ర । తృణ । శకట । సుమనస్ । సుమత । మిమత । ఋక్ । జత్ । యుగన్ధర । హంసక । దణ్డిన్ । హస్తిన్ । పఞ్చాల । చమసిన్ । సుకృత్య । స్థిరక । బ్రాహ్మణ । చటక । బదర । అశ్వక । ఖరప । కాముక । బ్రహ్మదత్త । ఉదుమ్బర । శోణ । అలోహ । దణ్డ ।।

హరితాదిభ్యోఽఞః ।। 4-1-100 ।।

హరితాదిర్బిదాద్యన్తర్గణః । హరితాదిభ్యోఽఞన్తేభ్యోఽపత్యే ఫక్ ప్రత్యయో భవతి । ఇఞోఽపవాదః । హరితస్యాపత్యం హారితాయనః । కైదాసాయనః ।

నను చ `గోత్రే ఇతి వర్తతే । న చ గోత్రాదపరో గోత్రప్రత్యయో భవతి, ఏకో గోత్రే(4-1-93-1093) ఇతి వచనాత్ ? సత్యమేతత్; ఇహ తు గోత్రాధికారేఽపి సామర్థ్యాద్యూని ప్రత్యయో విజ్ఞాయతే । గోత్రాధికారస్తూత్తరార్థః ।।

యఞిఞోశ్చ ।। 4-1-101 ।।

యఞన్తాదిఞన్తాచ్చ ప్రాతిపదికాదపత్యే ఫక్ప్రత్యయో భవతి । గార్గ్యాయణః । వాత్స్యాయనః । ఇఞన్తాత్ - దాక్షాయణః । ప్లాక్షాయణః । ద్వీపాదనుసముద్రం యఞ్(4-3-10-1380), సుతఙ్గమాదిభ్య ఇఞ్(4-2-80-1292) ఇత్యతో న భవతి । గోత్రగ్రహణేన యఞిఞౌ విశేష్యేతే । తదన్తాత్తు యూన్యేవాయం ప్రత్యయః; `గోత్రాద్యూని ఇతి వచనాత్ ।।

శరద్వచ్ఛునకదర్భాద్ భృగువత్సాగ్రాయణేషు ।। 4-1-102 ।।

`గోత్రే ఇత్యేవ । శరద్వత్, శునక, దర్భ ఇత్యేతేభ్యో గోత్రాపత్యే ఫక్ పత్యయో భవతి యథాసఙ్ఖ్యం భృగువత్సాగ్రాయణేష్వర్థేష్వపత్యవిశేషేషు । శారద్వతాయనో భవతి భార్గవశ్చేత్, శారద్వతోఽన్యః । శౌనకాయనో భవతి వాత్స్యశ్చేత్, శౌనకోఽన్యః । దార్భాయణో భవతి ఆగ్రాయణశ్చేత్, దార్భిరన్యః । శరద్వచ్ఛునకశబ్దౌ బిదాదీ, తాభ్యామఞోఽపవాదః ఫక్ ।।

ద్రోణపర్వతజీవన్తాదన్యతరస్యామ్ ।। 4-1-103 ।।

\`గోత్రే ఇత్యేవ । ద్రోణాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో గోత్రాపత్యేఽన్యతరస్యాం ఫక్ ప్రత్యయో భవతి । ఇఞోఽపవాదః । ద్రౌణాయనః, ద్రౌణిః । పార్వతాయనః, పార్వతిః । జైవన్తాయనః, జైవన్తిః ।

కథమనన్తరోఽశ్వత్థామా ద్రౌణాయన ఇత్యుచ్యతే ? నైవాత్ర మహాభారతద్రోణో గృహ్యతే, కిం తర్హి ? అనాదిః, తత ఇదం గోత్రే ప్రత్యయవిధానమ్ । ఇదానీన్తనాత్తు శ్రుతిసామాన్యాదధ్యారోపేణ తథాభిధానం భవతి ।।

అనృష్యానన్తర్యే బిదాదిభ్యోఽఞ్ ।। 4-1-104 ।।

\`గోత్రే ఇత్యేవ । బిదాదిభ్యో గోత్రాపత్యేఽఞ్ప్రత్యయో భవతి । బైదః । ఔర్వః । యే పునరత్రానృషిశబ్దాః పుత్రాదయస్తేభ్యోఽనన్తరాపత్య ఏవ భవతి పౌత్రః, దౌహిత్రః ।

\` అనృష్యానన్తర్యే ఇత్యస్యాయమర్థః - అనృషిభ్యోఽనన్తరే భవతీతి । యద్యయమర్థః, ఋష్యపత్యేషు నైరన్తర్యప్రతిషేధో న కృతః స్యాత్, తత్రేదం న సిధ్యతి - \` ఇన్ద్రభూః సప్తమః కాశ్యపానామ్(వం.బ్రా.2.24) ? అనన్తరాపత్యరూపేణైవ ఋష్యణాభిధానం భవిష్యతి । అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమ్ । ఋష్యపత్యే నైరన్తర్యవిషయే ప్రతిషేధే విజ్ఞాయమానే కౌశికో విశ్వామిత్ర ఇతి దుష్యతి ।

గోత్రే ఇత్యేవ - బైదిః । నను చ ఋష్యణా భవితవ్యమ్ ? బాహ్వాదిరాకృతిగణః, తేనేఞేవ భవతి ।

బిద । ఉర్వ । కశ్యప । కుశిక । భరద్వాజ । ఉపమన్యు । కిలాలప । కిదర్భ । విశ్వానర । ఋష్టిషేణ । ఋతభాగ । హర్యశ్వ । ప్రియక । ఆపస్తమ్బ । కూచవార । శరద్వత్ । శునక । ధేను । గోపవన । శిగ్రు । బిన్దు । భాజన । అశ్వావతాన । శ్యామాక । శ్యమాక । శ్యాపర్ణ । హరిత । కిన్దాస । వహ్యస్క । అకలూష । వధ్యోష । విష్ణువృద్ధ । ప్రతిబోధ । రథన్తర । రథీతర । గవిష్ఠిర । నిషాద । మఠర । మృద । పునర్భూ । పుత్ర । దుహితృ । ననాన్దృ । - పరస్త్రీ పరశుం చ -(గ.సూ.71) ।।

గర్గాదిభ్యో యఞ్ ।। 4-1-105 ।।

\`గోత్రే ఇత్యేవ । గర్గాదిభ్యో గోత్రాపత్యే యఞ్ ప్రత్యయో భవతి । గార్గ్యః । వాత్స్యః ।

మనుశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే, తత్ర కథమ్ - మానవీ ప్రజా ? \` గోత్రే ఇత్యుచ్యతే అపత్యసామాన్యే భవిష్యతి । కథమనన్తరో రామో జామదగ్న్యః, వ్యాసః పారాశర్య ఇతి ? గోత్రరూపాధ్యారోపేణ భవిష్యతి । అనన్తరాపత్యవివక్షాయాం తు ఋష్యణైవ భవితవ్యమ్ - జామదగ్నః, పారాశర ఇతి ।

గర్గ । వత్స । - వాజాఽసే -(గ.సూ.72) । సంకృతి । అజ । వ్యాఘ్రపాత్ । విదభృత్ । ప్రాచీనయోగ । అగస్తి । పులస్తి । రేభ । అగ్నివేశ । శఙ్ఖ । శఠ । ధూమ । అవట । చమస । ధనఞ్జయ । మనస । వృక్ష । విశ్వావసు । జనమాన । లోహిత । శంసిత । బభ్రు । మణ్డు । మఙ్క్షు । అలిగు । శఙ్కు । లిగు । గులు । మన్తు । జిగీషు ।

మను । తన్తు । మనాయీ । భూత । కథక । కష । తణ్డ । వతణ్డ । కపి । కత । కురుకత । అనడుహ్ । కణ్వ । శకల । గోకక్ష । అగస్త్య । కుణ్డిన । యజ్ఞవల్క । ఉభయ । జాత । విరోహిత । వృషగణ । రహూగణ । శణ్డిల । వణ । కచులుక । ముద్గల । ముసల । పరాశర । జతూకర్ణ । మన్త్రిత । సంహిత । అశ్మరథ । శర్కరాక్ష । పూతిమాష । స్థూణ । అరరక । పిఙ్గల । కృష్ణ । గోలున్ద । ఉలూక । తితిక్ష । భిషజ్ । భడిత । భణ్డిత । దల్భ । చికిత । దేవహూ । ఇన్ద్రహూ । ఏకలూ । పిప్పలూ । వృదగ్ని । జమదగ్ని । సులోభిన్ । ఉకత్థ । కుటీగు ।

మధుబభ్ర్వోర్బ్రాహ్మణకౌశికయోః ।। 4-1-106 ।।

మధుశబ్దాద్బభ్రుశబ్దాచ్చ గోత్రాపత్యే యఞ్ ప్రత్యయో భవతి యథాసంఖ్యం బ్రాహ్మణే కౌశికే చ వాచ్యే । మాధవ్యో భవతి బ్రాహ్మణశ్చేత్, మాధవ ఏవాన్యః । బాభ్రవ్యో భవతి కౌశికశ్చేత్, బాభ్రవ ఏవాన్యః ।

బభ్రుశబ్దో గర్గాదిషు పఠ్యతే, తతః సిద్ధే యఞి కౌశికే నియమార్థం వచనమ్ । గర్గాదిషు పాఠోఽప్యన్తర్గణకార్యార్థః - సర్వత్ర లోహితాదికతన్తేభ్యః(4-1-18-476) ఇతి । బాభ్రవ్యాయణీ ।।

కపిబోధాదాఙ్గిరసే ।। 4-1-107 ।।

కపిబోధశబ్దాభ్యామాఙ్గిరసేఽపత్యవిశేషే గోత్రే యఞ్ ప్రత్యయో భవతి । కాప్యః । బౌధ్యః ।

ఆఙ్గిరస ఇతి కిమ్ ? కాపేయః । బౌధిః ।

కపిశబ్దో గర్గాదిషు పఠ్యతే, తస్య నియమార్థం వచనమ్ - ఆఙ్గిరసే యథా స్యాత్ ।

లోహితాదికార్యార్థశ్చ గణే పాఠః - కాప్యాయనీ ।।

వతణ్డాచ్చ ।। 4-1-108 ।।

`ఆఙ్గిరసే ఇత్యేవ । వతణ్డశబ్దాదాఙ్గిరసేఽపత్యవిశేషే గోత్రే యఞ్ ప్రత్యయో భవతి । వాతణ్డ్యః ।

ఆఙ్గిరస ఇతి కిమ్ ? వాతణ్డః ।

కిమర్థమిదమ్, యావతా గర్గాదిష్వయం పఠ్యతే ? శివాదిష్వప్యయం పఠ్యతే । తత్రాఙ్గిరసే శివాద్యణోఽపవాదార్థం పునర్వచనమ్ ।

అనాఙ్గిరసే తూభయత్ర పాఠసామర్థ్యాత్ ప్రత్యయద్వయమపి భవతి, వాతణ్డ్యః, వాతణ్డః ।।

లుక్ స్త్రియామ్ ।। 4-1-109 ।।

`ఆఙ్గిరసే ఇత్యేవ । వతణ్డశబ్దాదాఙ్గిరస్యాం స్త్రియాం యఞ్ప్రత్యయస్య లుగ్భవతి । లుకి కృతే శార్ఙ్గరవాదిపాఠాన్ఙీన్ భవతి - వతణ్డీ ।

ఆఙ్గిరస ఇతి కిమ్ ? వాతణ్డ్యాయనీ । శివాద్యణి తు వాతణ్డీ ।।

అశ్వాదిభ్యః ఫఞ్ ।। 4-1-110 ।।

`ఆఙ్గిరసే ఇతి నివృత్తమ్ । అశ్వాదిభ్యో గోత్రాపత్యే ఫఞ్ ప్రత్యయో భవతి । ఆశ్వాయనః । ఆశ్మాయనః । యే త్వత్ర ప్రత్యయాన్తాః పఠ్యన్తే, తేభ్యః సామర్థ్యాద్యూని ప్రత్యయో విజ్ఞాయతే ।

అశ్వ । అశ్మన్ । శఙ్ఖ । బిద । పుట । రోహిణ । ఖర్జూర । ఖర్జూల । పిఞ్జూర । భడిల । భణ్డిల । భడిత । భణ్డిత । భణ్డిక । ప్రహృత । రామోద । క్షత్త్ర । గ్రీవా । కాశ । గోలాఙ్క్య । అర్క । స్వన । ధ్వన । పాద । చక్ర । కుల । పవిత్ర । గోమిన్ । శయామ । ధూమ । ధూమ్ర । వాగ్మిన్ । విశ్వానర । కుట । వేశ । - శప ఆత్రేయే -(గ.సూ.73)। నత్త । తడ । నడ । గ్రీష్మ । అర్హ । విశమ్య । విశాలా । గిరి । చపల । చునమ । దాసక । వైల్య । ధర్మ । ఆనడుహ్య । పుంసిజాత । అర్జున । శూద్రక । సుమమస్ । దుర్మనస్ । క్షాన్త । ప్రాచ్య । కిత । కాణ । చుమ్ప । శ్రవిష్ఠా । వీక్ష్య । పవిన్దా । - ఆత్రేయ భారద్వాజే - (గ.సూ.74)। కుత్స । ఆతవ । కితవ । శివ । ఖదిర । - భారద్వాజ ఆత్రేయే - (గ.సూ.75)।

భర్గాత్త్రైగర్తే ।। 4-1-111 ।।

భర్గశబ్దాదపత్యే విశేషే త్రైగర్తే గోత్రే ఫఞ్ ప్రత్యయో భవతి । భార్గాయణో భవతి త్రైగర్తశ్చేత్ భార్గిరన్యః ।।

శివాదిభ్యోఽణ్ ।। 4-1-112 ।।

`గోత్రే ఇతి నివృత్తమ్ । అతః ప్రభృతి సామాన్యేన ప్రత్యయో విజ్ఞాయన్తే । శివాదిభ్యోఽపత్యేఽణ్ ప్రత్యయో భవతి । యథాయథమిఞాదీనామపవాదః । శైవః । ప్రౌష్ఠః ।

తక్షన్శబ్దోఽత్ర పఠ్యతే కారిలక్షణముదీచామిఞం బాధితుమ్ । ణ్యప్రత్యయస్య తు బాధా నేష్యతే । తాక్ష్ణః, తాక్ష్ణ్యః ।

గఙ్గాశబ్దః పఠ్యతే తికాదిఫిఞా శుభ్రాదిఢకా చ సమావేశార్థమ్ । తేన త్రైరూప్యం భవతి - గాఙ్గః, గాఙ్గాయనిః, గాఙ్గేయః ।

విపాశశబ్దః పఠ్యతే కుఞ్జాదిలక్షణేన చ్ఫఞా సమావేశార్థమ్ । వైపాశః, వైపాశాయన్యః ।

శివ । ప్రోష్ఠ । ప్రోష్ఠిక । చణ్డ । జమ్భ । భురి । సన్ధి । ముని । కుఠార । అనభిమ్లాన । కకుత్స్థ । కహోడ । లేఖ । రోధ । ఖఞ్జన । కోహడ । పిష్ట । హేహయ । ఖఞ్జార । కఞ్జాల । సురోహికా । పర్ణ । కహూష । పరిల । వతణ్డ । తృణ । కర్ణ । క్షీరహ్రద । జలహ్రద । పరిషిక । జటిలిక । గోఫిలిక । బధిరికా । మఞ్జీరక । వృష్ణిక । రేఖ । ఆలేఖన । విశ్రవణ । రవణ । వర్తనాక్ష । పిటక । పిటాక । తృక్షాక । నభాక । ఊర్ణనాభ । జరత్కారు । ఉత్క్షిపా । రోహితిక । ఆర్యశ్వేత । సుపిష్ట । ఖర్జూరకర్ణ । మసూరకర్ణ । తూణకర్ణ । మయూరకర్ణ । ఖడరక । తక్షన్ । ఋష్టిషేణ । గఙ్గా । విపాశ । యస్క

। లహ్య । ద్రుఘ । అయః స్థూణ । భలన్దన । విరూపాక్ష । భూమి । ఇలా । సపత్నీ । - ద్వ్యచో నద్యాః - (గ.సూ.76)। - త్రివేణీ త్రివణంచ - (గ.సూ.77)।।

అవృద్ధాభ్యో నదీమానుషీభ్యస్తన్నామికాభ్యః ।। 4-1-113 ।।

వృద్ధిర్యస్యాచామాదిస్తద్ వృద్ధమ్(1-1-73-1335) । ` అవృద్ధాభ్యః ఇతి శబ్దధర్మః, ` నదీమానుషీభ్యః ఇత్యర్థధర్మః, తేనాభేదాత్రప్రకృతయో నిర్దిశ్యన్తే । ` తన్నామికాభ్యః ఇతి సర్వనామ్నా ప్రత్యయప్రకృతేః పరామర్శః । అవృద్ధాని యాని నదీనాం మానుషీణాం చ నామధేయాని తేభ్యోఽపత్యేఽణ్ప్రత్యయో భవతి । ఢకోఽపవాదః । యమునాయా అపత్యం యామునః । ఇరావత్యా అపత్యమ్ ఐరావతః । వైతస్తః । నార్మదః ।

మానుషీభ్యః ఖల్వపి - శిక్షితాయా అపత్యం శైక్షితః । చిన్తితాయా అపత్యం చైన్తితః ।

అవృద్ధాభ్యః కిమ్ ? చాన్ద్ర భాగ్యాయా అపత్యం చాన్ద్రభాగేయః । వాసవదత్తేయః । నదీమానుషీభ్య ఇతి కిమ్ ? సౌపర్ణేయః । వైనతేయః । తన్నామికాభ్య ఇతి కిమ్ ? శోభనాయాః - శౌభనేయః ।।

ఋష్యన్ధకవృష్ణికురుభ్యశ్చ ।। 4-1-114 ।।

ఋషయః ప్రసిద్ధా వసిష్ఠాయః । అన్ధకాః, వృష్ణయః, కురవ ఇతి వంశాఖ్యాః । ఋష్యాదికుర్వన్తేభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యోఽపత్యేఽణ్ప్రత్యయో భవతి । ఇఞోఽపవాదః । అత్ర్యాదిభ్యస్తు పరత్వాడ్ఢగాదిభిరేవ భవితవ్యమ్ । ఋషిభ్యస్తావత్ - వాసిష్ఠః । వైశ్వామిత్రః । అన్ధకేభ్యః - శ్వాఫల్కః । రాన్ధసః । వృష్ణిభ్యః - వాసుదేవః । ఆనిరుద్ధః । కురుభ్యః - నాకులః । సాహదేవః ।

కథం పునర్నిత్యానాం శబ్దానామన్ధకాదివంశసమాశ్రయణేనాన్వాఖ్యానం యుజ్యతే ? కేచిదాహుః - కథమపి కాకతాలీయన్యాయేన కుర్వాదివంశేష్వసఙ్కరేణైవ నకులసహదేవాదయః శబ్దాస్సుబహవః సఙ్కలితాః, తానుపాదాయ పాణినినా స్మృతిరుపనిబద్ధేతి ।

అథ వా - అన్ధకవృష్ణికురువంశా అపి నిత్యా ఏవ, తేషు యే శబ్దాః ప్రయుజ్యన్తే - నకులసహదేవాదయః; తత్రేదం ప్రత్యయవిధానమిత్యదోషః ।।

మాతురుత్సఙ్ఖ్యాసమ్భద్రపూర్వాయాః ।। 4-1-115 ।।

మాతృశబ్దాత్సఙ్ఖ్యాపూర్వాత్సమ్పూర్వాద్భద్రపూర్వాచ్చాపత్యేఽణ్ ప్రత్యయో భవతి, ఉకారశ్చాన్తాదేశః । ద్వయోర్మాత్రోరపత్యం ద్వైమాతురః । షాణ్మాతురః । సామ్మాతురః । భాద్రమాతురః ।

ఉకారాదేశార్థం వచనమ్, ప్రత్యయః పునరుత్సర్గేణైవ సిద్ధః । స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశోఽర్థాపేక్షః, తేన ధాన్యమాతుర్గ్రహణం న భవతి ।

సఙ్ఖ్యాసమ్భద్రపూర్వాయా ఇతి కిమ్ ? సామాత్రః ।

కన్యాయాః కనీన చ ।। 4-1-116 ।।

కన్యాశబ్దాదపత్యేఽణ్ప్రత్యయో భవతి । తత్సన్నియోగేన కనీనశబ్ద ఆదేశో భవతి । ఢకోఽపవాదః । కన్యాయా అపత్యం కానీనః కర్ణః । కానీనో వ్యాసః ।।

వికర్ణశుఙ్గచ్ఛగలాద్వత్సభరద్వాజాత్రిషు ।। 4-1-117 ।।

వికర్ణశుఙ్గచ్ఛగలశబ్దేభ్యో యథాసఙ్ఖ్యం వత్సభరద్వాజాత్రిష్వపత్యవిశేషేష్వణ్ప్రత్యయో భవతి । వైకర్ణో భవతి వాత్స్యశ్చేత్, వైకర్ణిరన్యః । శౌఙ్గో భవతి । భారద్వాజశ్చేత్, శౌఙ్గిరన్యః । ఛాగలో భవత్యాత్రేయశ్చేత్, ఛాగలిరన్యః

।

శుఙ్గాశబ్దం స్త్రీలిఙ్గమన్యే పఠన్తి, తతో ఢకం ప్రత్యుదాహరన్తి--శౌఙ్గేయ ఇతి ।

ద్వయమపి చైతత్ప్రమాణమ్; ఉభయథా సూత్రప్రణయనాత్ ।

పీలాయా వా ।। 4-1-118 ।।

తన్నామికాణో బాధకే `ద్వయచః ఇతి ఢకి ప్రాప్తేఽణ్ప్రత్యయః పక్షే విధీయతే । పీలాయా అపత్యే వాఽణ్ప్రత్యయో భవతి । పీలాయా అపత్యం పైలః । పైలేయః ।।

ఢక్చ మణ్డూకాత్ ।। 4-1-119 ।।

మణ్డూకశబ్దాదపత్యే ఢక్ ప్రత్యయో భవతి । చకారాదణ్ చ వా । తేన త్రైరూప్యం భవతి - మాణ్డూకేయః, మాణ్డూకః, మాణ్డూకిః ।।

స్త్రీభ్యో ఢక్ ।। 4-1-120 ।।

ఇహ స్త్రీగ్రహణేన టాబాదిప్రత్యయాన్తాః శబ్దా గృహ్యన్తే । స్త్రీభ్యోఽపత్యే ఢక్ ప్రత్యయో భవతి । సౌపర్ణేయః । వైనతేయః ।

స్త్రీప్రత్యయవిజ్ఞాపనాదసత్యర్థగ్రహణే ఇహ న భవతి - ఇడబిడోఽపత్యమ్, దరదోఽపత్యమ్ - ఐడబిడః, దారద ఇతి ।

- వడవాయా వృషే వాచ్యే - (మ.భా.2.258)। వాడవేయో వృషః స్మృతః । అపత్యే ప్రాప్తస్తతోఽపకృష్య విధీయతే, తేనాపత్యే వాడవ ఇతి భవతి ।

- అణ్ క్రుఞ్చాకోకిలాత్స్మృతః - (మ.భా.2.258)। క్రుఞ్చాయా అపత్యం క్రౌఞ్చః । కౌకిలః ।।

ద్వ్యచః ।। 4-1-121 ।।

`స్త్రీభ్యః ఇత్యేవ । ద్వ్యచః స్త్రీప్రత్యయాన్తాదపత్యే ఢక్ప్రత్యయో భవతి । తన్నామికాణోఽపవాదః । దత్తాయా అపత్యం దాత్తేయః । గౌపేయః ।

ద్వ్యచ ఇతి కిమ్ ? యామునః ।।

ఇతశ్చానిఞః ।। 4-1-122 ।।

స్త్రీగ్రహణం నివృత్తమ్ । చకారః `ద్వ్యచః ఇత్యస్యానుకర్షణార్థః । ఇకారాన్తాత్ప్రాతిపదికాదనిఞన్తాదపత్యే ఢక్ప్రత్యయో భవతి । ఆత్రేయః । నైధేయః ।

ఇత ఇతి కిమ్ ? దాక్షిః । ప్లాక్షిః । అనిఞ ఇతి కిమ్ ? దాక్షాయణః । ప్లాక్షాయణః । ద్వ్యచ ఇత్యేవ - మరీచేరపత్యం మారీచః ।।

శుభ్రాదిభ్యశ్చ ।। 4-1-123 ।।

`శుభ్ర ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో ఢక్ ప్రత్యయో భవతి । యథాయోగమిఞాదీనామపవాదః । శౌభ్రేయః । వైష్టపురేయః । చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థ ఆకృతిగణతామస్య బోధయతి, తేన గాఙ్గేయః పాణ్డవేయ ఇత్యేవమాది సిద్ధం భవతి ।

శుభ్ర । విష్టపుర । బ్రహ్మకృత । శతద్వార । శతావర । శలాకా । శాలాచల । శలాకాభ్రూ । లేఖాభ్రూ । విమాతృ । విధవా । కిఙ్కసా । రోహిణీ । రుక్మిణీ । దిశా । శాలూక । అజవస్తి । శకన్ధి । - లక్ష్మణశ్యామయోర్వాసిష్ఠే -(గ.సూ.78) । గోధా । కృకలాస । అణీవ । ప్రవాహణ । భరత । భారమ । మృకణ్డు । మఘష్టు । మకష్టు । కర్పూర । ఇతర । అన్యతర । ఆలీఢ । సుదత్త । సుచక్షస్ । సునామన్ । కద్రు । తుద । అకశాప । కురేకా । కిశోరికా । కువేణికా । జిహ్మాశిన్ । పరిధి । వాయుదత్త । కకల । ఖట్వా । అమ్బికా । అశోకా । శుద్ధపిఙ్గలా । ఖడ్గోన్మత్తా । అనుదృష్టి । జరతిన్ । బలివర్దిన్ । విగ్రజ । బీజ । శ్వన్ । అశ్మన్ । అశ్వ । అజిర ।।

వికర్ణకుషీతకాత్కాశ్యపే ।। 4-1-124 ।।

వికర్ణశబ్దాత్కుషీతకశబ్దాచ్చ కాశ్యపేఽపత్యవిశేషే ఢక్ ప్రత్యయో భవతి । వైకర్ణేయః । కౌషీతకేయః ।

కాశ్యప ఇతి కిమ్ ? వైకర్ణిః । కౌషీతకిః ।।

భ్రువో వుక్చ ।। 4-1-125 ।।

భ్రూశబ్దాదపత్యే ఢక్ ప్రత్యయో భవతి, తత్సన్నియోగేన చ వుగాగమః । భ్రావేయః ।।

కల్యాణ్యాదీనామినఙ్ ।। 4-1-126 ।।

`కల్యాణీ ఇత్యేవమాదీనాం శబ్దానామపత్యే ఢక్ ప్రత్యయో భవతి, తత్సన్నియోగేన చ ఇనఙాదేశః । స్త్రీప్రత్యయాన్తానామాదేశార్థం గ్రహణమ్; ప్రత్యయస్య సిద్ధత్వాత్ ।

అన్యేషాముభయార్థమ్ । కాల్యాణినేయః । సౌభాగినేయః । దౌర్భాగినేయః । హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ(7-3-19-1133) ఇత్యుభయపదవృద్ధిః ।

కల్యాణీ । సుభగా । దుర్భగా । బన్ధకీ । అనుదృష్టి । అనుసృష్టి । జరతీ । బలీవర్దీ । జ్యేష్ఠా । కనిష్ఠా । మధ్యమా । పరస్త్రీ ।।

కులటాయా వా ।। 4-1-127 ।।

కులాన్యటతీతి కులటా; పరరూపం నిపాతనాత్ । కులటాయా అపత్యే ఢక్ ప్రత్యయో భవతి, తత్సన్నియోగేన చ వా ఇనజాదేశో భవతి । ఆదేశార్థం వచనమ్, ప్రత్యయః పూర్వేణైవ సిద్ధః । కౌలటినేయః, కౌలటేయః ।

యా తు కులాన్యటన్తీ శీలం భినత్తి, తతః క్షుద్రాభ్యో వా(4-1-131-1137) ఇతి పరత్వాడ్ ఢ్రకా భవితవ్యమ్ - కౌలటేరః ।।

చటకాయా ఐరక్ ।। 4-1-128 ।।

చటకాయా అపత్యే ఐరక్ ప్రత్యయో భవతి । చాటకైరః ।

- చటకాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.258)। చటకస్యాపత్యం చాటకైరః ।

- స్త్రియామపత్యే లుగ్వక్తవ్యః - (మ.భా.2.258)। చటకాయా అపత్యం స్త్రీ చటకా ।।

గోధాయా ఢ్రక్ ।। 4-1-129 ।।

గోధాయా అపత్యే ఢ్రక్ ప్రత్యయో భవతి । గౌధేరః । శుభ్రాదిష్వయం పఠ్యతే, తేన గౌధేయః ఇత్యపి భవతి ।।

ఆరగుదీచామ్ ।। 4-1-130 ।।

గోధాయా అపత్యే ఉదీచామాచార్యాణాం మతేన ఆరక్ ప్రత్యయో భవతి । గౌధారః ।

ఆచార్యగ్రహణం పూజార్థమ్, వచనసామర్థ్యాదేవ పూర్వేణ సమావేశో భవిష్యతి । ఆరగ్వచనమనర్థకమ్, రకా సిద్ధత్వాత్ ? జ్ఞాపకం త్వయమ్ - అన్యేభ్యోఽపి భవతీతి । జాడారః । పాణ్డారః ।।

క్షుద్రాభ్యో వా ।। 4-1-131 ।।

ఢ్రగనువర్తతే, న ఆరక్ । క్షుద్రాః = అఙ్గహీనా; శీలహీనాశ్చ । అర్థధర్మేణ తదభిధాయిన్యః స్త్రీలిఙ్గాః ప్రకృతయో నిర్దిశ్యన్తే । క్షుద్రాభ్యో వాపఽత్యే ఢ్రక్ ప్రత్యయో భవతి । ఢకోఽపవాదః । కాణేరః, కాణేయః । దాసేరః, దాసేయః ।।

పితృష్వసుశ్ఛణ్ ।। 4-1-132 ।।

పితృష్వసృశబ్దాదపత్యే ఛ్రప్రత్యయో భవతి । అణోఽపవాదః । పైతృష్వస్రీయః ॥

ఢకి లోపః ॥ 4-1-133 ॥

పితృష్వసురపత్యప్రత్యయే ఢకి పరతో లోపో భవతి । పైతృష్వసేయః ।

కథం పునరిహ ఢక్ ప్రత్యయః ? ఏతదేవ జ్ఞాపకం ఢకో భావస్య ॥

మాతృష్వసుశ్చ ॥ 4-1-134 ॥

`పితృష్వసుః ఇత్యేతదపేక్షతే, పితృష్వసుర్యదుక్తం తన్మాతృష్వసురపి భవతి - ఛ్రప్రత్యయో ఢకి లోపశ్చ । మాతృష్వసేయః ॥

చతుష్పాద్భ్యో ఢఞ్ ॥ 4-1-135 ॥

చతుష్పాదభిధాయినీభ్యః ప్రకృతిభ్యోఽపత్యే ఢఞ్ప్రత్యయో భవతి । అణాదీనామపవాదః । కామణ్డలేయః । శౌన్తిబాహేయః । జామ్బేయః ॥

గృష్ట్యాదిభ్యశ్చ ॥ 4-1-136 ॥

గృష్ట్యాదిభ్యః శబ్దేభ్యోఽపత్యే ఢఞ్ప్రత్యయో భవతి । అణాదీనామపవాదః । గార్ష్టేయః । హార్ష్టేయః ।

గృష్టిశబ్దో యశ్చతుష్పాద్వచనస్తతః పూర్వేణైవ సిద్ధః, అచతుష్పాదర్థం వచనమ్ ।

గృష్టి । హృష్టి । హలి । బలి । విశ్రి । కుద్రి । అజబస్తి । మిత్త్రయు ॥

రాజశ్వశురాద్యత్ ॥ 4-1-137 ॥

రాజన్-శ్వశురశబ్దాభ్యామపత్యే యత్ప్రత్యయో భవతి । యథాక్రమమణిఞోరపవాదః । రాజన్యః । శ్వశుర్యః ।

- రాజ్ఞోఽపత్యే జాతిగ్రహణమ్ -(మ.భా.2.259) । రాజన్యో భవతి, క్షత్త్రియశ్చేత్ । రాజనోఽన్యః ॥

క్షత్త్రాద్ఘః ॥ 4-1-138 ॥

క్షత్త్రశబ్దాదపత్యే ఘః ప్రత్యయో భవతి । క్షత్త్రియః । అయమపి జాతిశబ్ద ఏవ । క్షాత్త్రిరన్యః ॥

కులాత్ఖః ॥ 4-1-139 ॥

ఉత్తరసూత్రే పూర్వపదప్రతిషేధాదిహ తదన్తః కేవలశ్చ దృశ్యతే । కులశబ్దాన్తాత్ప్రాతిపదికాత్కేవలాచ్చాపత్యే ఖః ప్రత్యయో భవతి । ఆఢ్యకులీనః । శ్రోత్రియకులీనః । కులీనః ॥

అపూర్వపదాదన్యతరస్యాం యడ్ఢకఞౌ ॥ 4-1-140 ॥

`కులాత్ ఇత్యేవ । అవిద్యమానం పూర్వపదం యస్య తదపూర్వపదమ్, సమాససమ్బన్ధిపూర్వపదస్యాభావేన కులశబ్దో విశేష్యతే । అపూర్వపదాత్కులశబ్దాదన్యతరస్యాం యత్, ఢకఞ్ ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః । తాభ్యాం ముక్తే ఖోఽపి భవతి । కుల్యః, కౌలేయకః, కులీనః ।

పదగ్రహణం కిమ్ ? బహుచ్పూర్వాదపి యథా స్యాత్ । బహుకుల్యః । బాహుకులేయకః । బహుకులీనః ।।

మహాకులాదఞ్ఖఞౌ ।। 4-1-141 ।।

`అన్యతరస్యామ్ ఇత్యనువర్త్తతే । మహాకులశబ్దాదఞ్ఖఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః, పక్షే ఖః । మాహాకులః, మాహాకులీనః, మహాకులీనః ।।

దుష్కులాడ్ఢక్ ।। 4-1-142 ।।

దుష్కులశబ్దాదపత్యే ఢక్ ప్రత్యయో భవతి । `అన్యతరస్యామ్ ఇత్యనువృత్తేః ఖశ్చ । దౌష్కులేయః, దుష్కులీనః ।।

స్వసుశ్ఛః ।। 4-1-143 ।।

స్వసృశబ్దాదపత్యే ఛః ప్రత్యయో భవతి । అణోఽపవాదః । స్వసురపత్యం స్వస్రీయః ।।

భ్రాతుర్వ్యచ్చ ।। 4-1-144 ।।

భ్రాతృశబ్దాదపత్యే వ్యత్ ప్రత్యయో భవతి । చకారాచ్ఛశ్చ । అణోఽపవాదః । భ్రాతృవ్యః । భ్రాత్రీయః । తకారః స్వరార్థః ।।

వ్యన్సపత్నే ।। 4-1-145 ।।

సపత్నశబ్దః శత్రుపర్యాయః శబ్దాన్తరవ్యుత్పన్నమేవ । సపత్నీశబ్దాదపరేఽకారమ్ ఇవార్థే నిపాతయన్తి । సపత్నీవ సపత్నః । భ్రాతృశబ్దాద్ వ్యన్ప్రత్యయో భవతి సముదాయేన చేదమిత్రః సపత్న ఉచ్యతే । అపత్యార్థోఽత్ర నాస్త్యేవ - పాప్మనా భ్రాతృవ్యేణ । భ్రాతృవ్యః కణ్టకః ।।

రేవత్యాదిభ్యష్ఠక్ ।। 4-1-146 ।।

రేవతీత్యేవమాదిభ్యోఽపత్యే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । యథాయోగం ఢగాదీనామపవాదః । రైవతికః । ఆశ్వపాలికః ।

రేవతీ । అశ్వపాలీ । మణిపాలీ । ద్వారపాలీ । వృకవఞ్చిన్ । వృకగ్రాహ । కర్ణగ్రాహ । దణ్డగ్రాహ । కుక్కుటాక్ష ।।

గోత్రస్త్రియాః కుత్సనే ణ చ ।। 4-1-147 ।।

`అపత్యం పౌత్రప్రభృతి గోత్రమ్ గృహ్యతే । గోత్రం యా స్త్రీ తదభిధాయినః శబ్దాదపత్యే ణః ప్రత్యయో భవతి, చకారాట్ఠక్చ, కుత్సనే గమ్యమానే । పితురసంవిజ్ఞానే మాత్రా వ్యపదేశోఽపత్యస్య కుత్సా । గార్గ్యా అపత్యం గార్గోజాల్మః, గార్గికః । గ్లుచుకాయన్యా అపత్యం గ్లౌచుకాయనః, గ్లౌచుకాయనికః । `గోత్రాద్యూని ఇతి యూని ప్రత్యయో భవతి ।

గోత్రమితి కిమ్ ? కారికేయో జాల్మః । స్త్రియా ఇతి కిమ్ ? ఔపగవిర్జాల్మః । కుత్సన ఇతి కిమ్ ? గార్గేయో మాణవకః ।।

వృద్ధాట్ఠక్సౌవీరేషు బహులమ్ ।। 4-1-148 ।।

`కుత్సనే ఇత్యేవ । `సౌవీరేషు ఇతి ప్రకృతివిశేషణమ్ । వృద్ధాత్ సౌవీరగోత్రాదపత్యే బహులం ఠక్ప్రత్యయో భవతి,

కుత్సనే గమ్యమానే । భాగవిత్తేర్భాగవిత్తికః । తార్ణబన్దవస్య తార్ణబిన్దవికః । పక్షే యథాప్రాప్తం ఫక్ - భాగవిత్తాయనః । పక్షే - తార్ణబిన్దవిః । అకశాపః శుభ్రాదిః - ఆకశాపేయః, తస్యాపత్యమాకశాపేయికః । పక్షే - ఆకశాపేయిః ।

భాగపూర్వపదో విత్తిర్ద్వితీయస్తార్ణబిన్దవః ।

తృతీయస్త్వాకశాపేయో గోత్రాట్ఠగ్బహులం తతః ।।

వృద్ధగ్రహణం స్త్రీనివృత్త్యర్థమ్ ।

సౌవీరేష్వితి కిమ్ ? ఔపగవిర్జాల్మః । `కుత్సనే ఇత్యేవ - భాగవిత్తాయనో మాణవకః ।

బహులగ్రహణముపాధివైచిత్ర్యార్థమ్ । `గోత్రస్త్రియాః ఇత్యారభ్య చత్వారో యోగాః - తేషు ప్రథమః కుత్సన ఏవ, అన్త్యః సౌవీరగోత్రే ఏవ, మధ్యమౌ ద్వయోరపి । తదేతద్బహులగ్రహణాల్లభ్యతే ।।

ఫేశ్ఛ చ ।। 4-1-149 ।।

`కుత్సనే ఇత్యేవ, `సౌవీరేషు ఇతి చ । `ఫేః ఇతి ఫిఞో గ్రహణమ్, న ఫినః; వృద్ధాధికారాత్ । ఫిఞన్తాత్ప్రాతిపదికాత్సౌవీరగోత్రాదపత్యే ఛః ప్రత్యయో భవతి, చకారాట్ఠక్ కుత్సనే గమ్యమానే । యమున్దస్యాపత్యమ్ - తికాదిభ్యః ఫిఞ్(4-1-154-1178), తస్యాపత్యం యామున్దాయనీయః । యామున్దాయనికః । కుత్సన ఇత్యేవ - యామున్దాయనిః । ఫిఞన్తాదౌత్సర్గికస్యాణ ఆగతస్య ణ్యక్షత్రియార్షఞితో యూనిలుగణిఞోః(2-4-58-1276) ఇతి లుక్ । సౌవీరేష్విత్యేవ - తైకాయనిః ।

యమున్దశ్చ సుయామా చ వార్ష్యాయణిః ఫిఞః స్మృతాః ।

సౌవీరేషు చ కుత్సాయాం ద్వౌ యోగౌ శబ్దవిత్ స్మరేత్ ।।

ఫాణ్టాహృతిమిమతాభ్యాం ణఫిఞౌ ।। 4-1-150 ।।

సౌవీరేషు, ఇత్యేవ । `కుత్సనే ఇతి నివృత్తమ్ । `ఫాణ్టాహృతి ` మిమత శబ్దాభ్యాం సౌవీరవిషయాభ్యామపత్యే ణఫిఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః । ఫకోఽపవాదః । అల్పాచ్తరస్యాపూర్వనిపాతో లక్షణవ్యభిచారచిహ్నమ్, తేన యథాసఙ్ఖ్యమిహ న భవతీతి । ఫాణ్టాహృతః, ఫాణ్టాహృతాయనిః (మ.భా.2.261)। మైమతః, మైమతాయనిః । సౌవీరేష్విత్యేవ - ఫాణ్టాహృతాయనః । మైమతాయనః । ఫాణ్టాహృతేః యఞిఞోశ్చ(4-1-101-1103) ఇతి ఫక్ । మిమతశబ్దోఽపి నడాదిషు పఠ్యతే ।

కుర్వాదిభ్యో ణ్యః ।। 4-1-151 ।।

` సౌవీరేషు ` బహులమ్ ఇతి చ నివృత్తమ్ । ` కురు ఇత్యేవమాదిభ్యః శబ్దేభ్యోఽపత్యే ణ్యః ప్రత్యయో భవతి । కౌరవ్యః । గార్గ్యః । కురునాదిభ్యో ణ్యః(4-1-172-1190) ఇతి కురుశబ్దాదపరో ణ్యప్రత్యయో భవిష్యతి । స తు క్షత్త్రియాత్తద్రాజసంజ్ఞకః, తస్య బహుషు లుకా భవితవ్యమ్; అయం తు శ్రూయత ఏవ - కౌరవ్యాః । కౌరవ్యశబ్దస్య క్షత్త్రియవచనస్య తికాదిషు పాఠాత్ఫిఞపి భవతి । కౌరవ్యాయణిః । రథకారశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే, స జాతివచనః । త్రైవర్ణికేభ్యః కిఞ్చిన్న్యూనా రథకారజాతిః । కారిణస్తు రథకారశబ్దాదుత్తరసూత్రేణైవ ణ్యః సిద్ధః । కేశినీశబ్దః పఠ్యతే, తస్య కైశిన్యః । పుంవద్భావో న భవతి; స్త్రీప్రత్యయనిర్దేశసామర్థ్యాత్ ।

` వేనాచ్ఛన్దసి(గ.సూ.80) ఇతి పఠ్యతే, కథం భాషాయాం వైన్యో రాజేతి ? ఛాన్దస ఏవాయం ప్రమాదాత్కవిభిః ప్రయుక్తః ।

వామరథశబ్దః పఠ్యతే, తస్య కణ్వాదివత్కార్యమిష్యతే స్వరం వర్జయిత్వా, లుగాదికమతిదిశ్యతే । బహుషు - వామరథాః । స్త్రీ - వామరథీ । వామరథ్యాయనీ । యువా - వామరథ్యాయనః । వామరథ్యస్య ఛాత్త్రా వామరథాః । వామరథాని సఙ్ఖాఙ్కలక్షణాని । స్వరస్తు ణ్యప్రత్యయస్యైవ భవతి, నాతిదేశికమాద్యుదాత్తత్వమ్ ।

కురు । గర్గ । మఙ్గుష । అజమారక । రథకార । వావదూక । - సమ్రాజః క్షత్త్రియే - (గ.సూ.79)। కవి । మతి । వాక్ । పితృమత్ । ఇన్ద్రజాలి । దామోష్ణీషి । గణకారి । కైశోరి । కాపిఞ్జలాది । కుట । శలాకా । ముర । పరక । అభ్ర । దర్భ । కేశినీ । - వేనాచ్ఛన్దసి - (గ.సూ.80)। శూర్పణాయ । శ్యావనాయ । శ్యావరథ । శ్యావపుత్ర । సత్యఙ్కార । వడభీకార । శఙ్కు । శాక । పథికారిన్ । మూఢ । శకన్ధు । కర్తృ । హర్తృ । శాకిన్ । ఇనపిణ్డీ ।। వామరథస్య కణ్వాదివత్స్వరవర్జమ్ ।।

సేనాన్తలక్షణకారిభ్యశ్చ ।। 4-1-152 ।।

సేనాన్తాత్ప్రాతిపదికాల్లక్షణశబ్దాత్కారివచనేభ్యశ్చాపత్యే ణ్యః ప్రత్యయో భవతి । కారిశబ్దః కారూణాం తన్తువాయాదీనాం వాచకః । కారిషేణ్యః । హారిషేణ్యః । లాక్షణ్యః । కారిభ్యః - తాన్తువాయ్యః । కౌమ్భకార్యః । నాపిత్యః

।।

ఉదీచామిఞ్ ।। 4-1-153 ।।

ణ్యే ప్రాప్తే ఇఞపరో విధీయతే । సేనాన్తలక్షణకారిభ్యోఽపత్యే ఇఞ్ ప్రత్యయో భవతి ఉదీచాం మతేన । కారిషేణిః । హారిషేణిః । లాక్షణిః । తాన్తువాయిః । కౌమ్భకారిః ।

వచనసామర్థ్యాదేవ ప్రత్యయసమావేశే లబ్ధే ఆచార్యగ్రహణం వైచిత్ర్యార్థమ్ । తక్షన్శబ్దః శివాదిః, తేనాణాయమిఞ్ బాధ్యతే, న తు ణ్యః । తక్ష్ణోఽపత్యం తాక్ష్ణః । తాక్షణ్యః ।।

తికాదిభ్యః ఫిఞ్ ।। 4-1-154 ।।

`తిక ఇత్యేవమాదిభ్యః శబ్దేభ్యోఽపత్యే ఫిఞ్ ప్రత్యయో భవతి । తైకాయనిః । కైతవాయనిః । వృషశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే, తస్య ప్రత్యయసన్నియోగేన యకారాన్తత్వమిష్యతే । వార్ష్యాయణిః । కౌరవ్యశబ్దః పఠ్యతే, స చ క్షత్రియవచనః; ఔరసశబ్దేన క్షత్రియప్రత్యయాన్తే సాహచర్యాత్ ।

యస్తు కుర్వాదిభ్యో ణ్యః(4-1-151-1175), తదన్తాద్ ఇఞైవ భవితవ్యమ్; తథా చ ణ్యక్షత్రియార్షఞితో యూనిలుగణిఞోః(2-4-58-1276) ఇత్యత్రోదాహృతమ్ - కౌరవ్యః పితా, కౌరవ్యః పుత్ర ఇతి ।

తిక । కితవ । సంజ్ఞా । బాల। శిఖా । ఉరస్ । శాట్య । సైన్ధవ । యమున్ద । రూప్య । గ్రామ్య । నీల । అమిత్ర । గౌకక్ష్య । కరు । దేవరథ । తైతిల । ఔరస । కౌరవ్య । భౌరికి । భౌలికి । చౌపయత । చైటయత । శైకయత । క్షైతయత । ధ్వాజవత । చన్ద్రమస్ । శుభ । గఙ్గా । వరేణ్య । సుయామన్ । ఆరద । వహ్యకా । ఖల్యా । వృష । లోమకా । ఉదన్య । యజ్ఞ ।

కౌశల్యకార్మార్యాభ్యాం చ ।। 4-1-155 ।।

కౌశల్యకార్మార్యశబ్దాభ్యామపత్యే ఫిఞ్ ప్రత్యయో భవతి । ఇఞోఽపవాదః । కౌశల్యాయనిః । కార్మార్యాయణిః ।

పరమప్రకృతేరేవాయం ప్రత్యయ ఇష్యతే - కోసలస్యాపత్యమ్, కర్మారస్యాపత్యమితి ।

ప్రత్యయసన్నియోగేన తు ప్రకృతిరూపం నిపాత్యతే । తథా చ స్మృత్యన్తరమ్ - `దగుకోసలకర్మారచ్ఛాగవృషాణాం యుడ్ వాదిష్టస్య(మ.భా.2.263) ఇతి । దాగవ్యాయనిః । కౌసల్యాయనిః । కార్మార్యాయణిః । ఛాగ్యాయనిః । వార్ష్యాయణిః ।।

అణో ద్వ్యచః ।। 4-1-156 ।।

అణన్తాద్ ద్వ్యచః ప్రాతిపదికాదపత్యే ఫిఞ్ ప్రత్యయో భవతి । ఇఞోఽపవాదః । కార్త్రాయణిః । హార్త్రాయణిః ।

అణ ఇతి కిమ్ ? దాక్షాయణః । ద్వ్యచ ఇతి కిమ్ ? ఔపగవిః ।

- త్యదాదీనాం వా ఫిఞ్ వక్తవ్యః - । త్యాదాయనిః, త్యాదః । యాదాయనిః, యాదః । తాదాయనిః, తాదః । అణత్ర ప్రాప్తః ।।

ఉదీచాం వృద్ధాదగోత్రాత్ ।। 4-1-157 ।।

వృద్ధం యచ్ఛబ్దరూపమగోత్రం తస్మాదపత్యే ఫిఞ్ప్రత్యయో భవతి । ఉదీచామాచార్యాణాం మతేన । ఆమ్రగుప్తాయనిః । గ్రామరక్షాయణిః ।

కారిశబ్దాదపి వృద్ధాదగోత్రాత్పరత్వాదనేనైవ భవితవ్యమ్ । నాపితాయనిః ।

ఉదీచామితి కిమ్ ? ఆమ్రగుప్తిః । వృద్ధాదితి కిమ్ ? యాజ్ఞదత్తిః । అగోత్రాదితి కిమ్ ? ఔపగవిః ।।

వాకినాదీనాం కుక్చ ।। 4-1-158 ।।

`వాకిన ఇత్యేవమాదిభ్యః శబ్దేభ్యోఽపత్యే ఫిఞ్ ప్రత్యయో భవతి, తత్సన్నియోగేన చైషాం కుగాగమః । యదిహ వృద్ధమగోత్రం శబ్దరూపం తస్యాగమార్థమేవ గ్రహణమ్, అన్యేషాముభయార్థమ్ । వాకినకాయనిః । గారేధకాయనిః ।

ఇఞాద్యపవాదో యోగః । `ఉదీచామ్ ఇత్యధికారాత్పక్షే తేఽపి భవన్తి । వాకినిః । గారేధిః ।

వాకిన । గారేధ । కార్కట్య । కాక । లఙ్కా । - చర్మివర్మిణోర్నలోపశ్చ -(గ.సూ.81) ।।

పుత్రాన్తాదన్యతరస్యామ్ ।। 4-1-159 ।।

`ఉదీచాం వృద్ధాత్ ఇతి వర్త్తతే । పుత్రాన్తమగోత్రమితి పూర్వేణైవ ప్రత్యయః సిద్ధః, తస్మిన్ననేన కుగాగమోఽన్యతరస్యాం విధీయతే । పుత్రాన్తాత్ ప్రాతిపదికాద్యః ఫిఞ్ప్రత్యయస్తస్మిన్ పరభూతేఽన్యతరస్యాం కుగాగమో భవతి పుత్రాన్తస్య । తేన త్రైరూప్యం సమ్పద్యతే - గార్గీపుత్రకాయణిః, గార్గీపుత్రాయణిః, గార్గీపుత్రిః । వాత్సీపుత్రకాయణిః, వాత్సీపుత్రాయణిః, వాత్సీపుత్రిః

।।

ప్రాచామవృద్ధాత్ఫిన్బహులమ్ ।। 4-1-160 ।।

అవృద్ధాచ్ఛబ్దరూపాదపత్యే ఫిన్ ప్రత్యయో భవతి బహులం ప్రాచాం మతేన । గ్లుచుకాయనిః । అహిచుమ్బకాయనిః ।

ప్రాచామితి కిమ్ ? గ్లౌచుకిః । అవృద్ధాదితి కిమ్ ? రాజదన్తిః ।

ఉదీచామ్, ప్రాచామ్, అన్యతరస్యామ్, బహులమితి సర్వ ఏతే వికల్పార్థాః, తేషామేకేనైవ సిద్ధ్యతి ? తత్రాచార్యగ్రహణం పూజార్థమ్ । బహులగ్రహణం వైచిత్ర్యార్థమ్, క్వచిన్న భవత్యేవ - దాక్షిః । ప్లాక్షిః ।।

మనోర్జాతావఞ్యతౌ షుక్చ ।। 4-1-161 ।।

మనుశబ్దాదఞ్, యత్ - ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః, తత్సన్నియోగేన షుగాగమః, సముదాయేన చేజ్జాతిర్గమ్యతే । మానుషః, మనుష్యః। జాతిశబ్దావేతౌ ।

అపత్యార్థోఽత్ర నాస్త్యేవ, తథా చ మానుషా ఇతి బహుషు న లుగ్భవతి । అపత్యవివక్షాయాం త్వణైవ భవతివ్యమ్ - మానవీ ప్రజా ।

` అపత్యే కుత్సితే మూఢే మనోరౌత్సర్గికః స్మృతః ।

నకారస్య చ మూర్ధ్వన్యస్తేన సిధ్ద్యతి మాణవః ।।(మ.భా.2.264)

అపత్యం పౌత్రప్రభృతి గోత్రమ్ ।। 4-1-162 ।।

పౌత్రప్రభృతి యదపత్యం తద్ గోత్రసంజ్ఞం భవతి । సమ్బన్ధిశబ్దత్వాదపత్యశబ్దస్య యదపత్యం తదపేక్షయా పౌత్రప్రభృతేర్గోత్రసంజ్ఞా విధీయతే । గర్గస్యాపత్యం పౌత్రప్రభృతి గార్గ్యః । వాత్స్యః । అపత్యమితి వ్యపదేశోఽయం పౌత్రప్రభృతేః ।

పౌత్రప్రభృతీతి కిమ్ ? అన్యస్య మా భూత్ । కౌఞ్జిః । గార్గిః ।

గోత్రప్రదేశాః - ఏకో గోత్రే(4-1-93-1093) ఇత్యేవమాదయః ।।

జీవతి తు వంశ్యే యువా ।। 4-1-163 ।।

అభిజనప్రబన్ధః = వంశః । తత్ర భవో వంశ్యః పిత్రాదిః, తస్మిన్ జీవతి సతి పౌత్రప్రభృత్యపత్యం యువసంజ్ఞం భవతి । పౌత్రప్రభృతీతి చ న సామానాధికరణ్యేనాపత్యం విశేషయతి, కిం తర్హి ? షష్ఠ్యా విపరిణమ్యతే - పౌత్రప్రభృతేర్యదపత్యమితి । తేన చతుర్థాదారభ్య యువసంజ్ఞా విధీయతే । గార్గ్యాణః । వాత్స్యాయనః ।

తుశబ్దోఽవధారణార్థః - యువైవ భవతి, న గోత్రమితి ।।

భ్రాతరి చ జ్యాయసి ।। 4-1-164 ।।

భ్రాతరి జ్యాయసి జీవతి కనీయాన్ భ్రాతా యువసంజ్ఞో భవతి పౌత్రప్రభృతేరపత్యమ్ । గార్గ్యస్య ద్వౌ పుత్రౌ, తయోః కనీయాన్ మృతే పిత్రాదౌ వంశ్యే భ్రాతరి జ్యాయసి జీవతి యువసంజ్ఞో భవతి । అవంశ్యార్థోఽయమారమ్భః । పూర్వజాః పిత్రాదయః ` వంశ్యాః ఇత్యుచ్యన్తే । భ్రాతా తు న వంశ్యః; అకారణత్వాత్ । గార్గ్యే జీవతి గార్గ్యాయణోఽస్య కనీయాన్భ్రాతా । వాత్స్యాయనః । దాక్షాయణః । ప్లాక్షాయణః ।।

వాన్యస్మిన్ సపిణ్డే స్థవిరతరే జీవతి ।। 4-1-165 ।।

సప్తమపురుషావధయః సపిణ్డాః స్మర్యన్తే । యేషామ్ --

` ఉభయత్ర దశాహాని కులస్యాన్నం న భుజ్యతే।

ఇత్యేవమాదికాయాం క్రియాయామనధికారః । భ్రాతురన్యస్మిన్సపిణ్డే స్థవిరతరే జీవతి పౌత్రప్రభృతేరపత్యం జీవదేవ యువసంజ్ఞం వా భవతి । ప్రకృతం జీవతిగ్రహణం సపిణ్డస్య విశేషణమ్, ఇదం తు సంజ్ఞితః । తరబ్నిర్దేశ ఉభయోరుత్కర్షార్థః । స్థానేన వయసా చోత్కృష్టే సపిణ్డే యథా స్యాత్, పితృవ్యే పితామహే భ్రాతరి చ వయసాధికే జీవతి । గర్గస్యాపత్యం గార్గ్యాయణః, గార్గ్యో వా । వాత్స్యాయనః, వాత్స్యో వా । దాక్షాయణః, దాక్షిర్వా ।

స్థవిరేతి కిమ్ ? స్థానవయోన్యూనే గార్గ్య ఏవ భవతి । జీవతీతి కిమ్ ? మృతే మృతో వా గార్గ్య ఏవ భవతి ।।

వృద్ధస్య చ పూజాయామ్ ।। 4-1-166 ।।

అపత్యమన్తర్హితం వృద్ధమితి శాస్త్రాన్తరే పరిభాషణాద్ గోత్రం వృద్ధమిత్యుచ్యతే । వృద్ధస్య యువసంజ్ఞా వా భవతి పూజాయాం గమ్యమానాయామ్ । సంజ్ఞాసామర్థ్యాద్ గోత్రం యువప్రత్యయేన పునరుచ్యతే । ` వృద్ధస్య ఇతి షష్ఠీనిర్దేశః, విచిత్రా సూత్రస్య కృతిరితి । తత్ర భవాన్ గార్గ్యాయణః, గార్గ్యో వా । తత్ర భవాన్ వాత్స్యాయనః, వాత్స్యో వా । తత్ర భవాన్

దాక్షాయణః, దాక్షిర్వా ।

పూజాయామితి కిమ్ ? గార్గ్యః । వాత్స్యః ।।

యూనశ్చ కుత్సాయామ్ ।। 4-1-167 ।।

కుత్సాయాం గమ్యమానాయాం యూనో వా యువసంజ్ఞా భవతి । నివృత్తిప్రధానో వికల్పః, యువసంజ్ఞాయాం ప్రతిషిద్ధాయాం పక్షే గోత్రసంజ్ఞైవ భవతి; ప్రతిపక్షాభావాత్ । గార్గ్యో జాల్మః, గార్గ్యాయణో వా । వాత్స్యో జాల్మః, బాత్స్యాయనో వా । దాక్షిర్జాల్మః, దాక్షాయణో వా ।

కుత్సాయామితి కిమ్ ? గార్గ్యాయణః ।।

జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్ ।। 4-1-168 ।।

జనపదశబ్దో యః క్షత్రియవాచీ తస్మాదపత్యేఽఞ్ ప్రత్యయో భవతి । పాఞ్చాలః । ఐక్ష్వాకః । వైదేహః ।

జనపదశబ్దాదితి కిమ్ ? ద్రుహ్యోరపత్యం ద్రౌహ్యవః । పౌరవః । క్షత్రియాదితి కిమ్ ? బ్రాహ్మణస్య పఞ్చాలస్యాపత్యం పాఞ్చాలిః । వైదేహిః ।

- క్షత్రియసమానశబ్దాజ్జనపదశబ్దాత్ తస్య రాజన్యపత్యవత్ - (మ.భా.2.269)। పఞ్చాలానాం రాజా పాఞ్చాలః । వైదేహః । మాగధః ।।

సాల్వేయగాన్ధారిభ్యాం చ ।। 4-1-169 ।।

సాల్వేయగాన్ధారిశబ్దాభ్యామపత్యేఽఇఞ్ ప్రత్యయో భవతి । జనపదశబ్దావేతౌ క్షత్త్రియాభిధాయినౌ తాభ్యామఞపవాదే `వృద్ధాత్ ఇతి ఞ్యజి ప్రాప్తే పునరఞ్విధీయతే । సాల్వేయః । గాన్ధారః । తస్య రాజనీత్యేవ - సాల్వేయో రాజా । గాన్ధారో రాజా ।

ద్వ్యఞ్మగధకలిఙ్గసూరమసాదణ్ ।। 4-1-170 ।।

జనపదశబ్దాత్క్షత్త్రియాభిధాయినో ద్వ్యచః, మగధ, కలిఙ్గ, సూరమస ఇత్యేతేభ్యశ్చాపత్యేఽణ్ ప్రత్యయో భవతి । అఞోఽపవాదః । ఆఙ్గః । వాఙ్గః । పౌణ్డ్రః । సౌహ్మః । మాగధః । కాలిఙ్గః । సౌరమసః । తస్య రాజనీత్యేవ - ఆఙ్గో రాజా ।।

వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙ్ ।। 4-1-171 ।।

`జనపదశబ్దాత్క్షత్త్రియాత్ ఇత్యేవ । వృద్ధాచ్చ ప్రాతిపదికాదికారాన్తాచ్చ కోసల-అజాదశబ్దాభ్యాం చాపత్యే ఞ్యఙ్ ప్రత్యయో భవతి । అఞోఽపవాదః । వృద్ధాత్తావత్ - ఆమ్బష్ఠ్యః । సౌవీర్యః । ఇకారాన్తాత్ - ఆవన్త్యః । కౌన్త్యః । కోసలాజాదయోరవృద్ధార్థం వచనమ్ । కౌసల్యః । ఆజాద్యః ।

తపరకరణం కిమ్ ? కుమారీ నామ జనపదసమానశబ్దః క్షత్త్రియః, తస్యాపత్యం కౌమారః ।

- పాణ్డోర్జనపదశబ్దాత్ క్షత్త్రియాడ్డ్యణ్ వక్తవ్యః - । పాణ్డ్యః । అన్యస్మాత్పాణ్డవ ఏవ । తస్య రాజనీత్యేవ - ఆమ్బష్ఠ్యో రాజా । ఆవన్త్యః । కౌన్త్యః । కౌశల్యః । ఆజాద్యః ।।

కురునాదిభ్యో ణ్యః ।। 4-1-172 ।।

జనపదశబ్దాత్క్షత్త్రియాదిత్యేవ । కురుశబ్దాన్నాదిభ్యశ్చ ప్రాతిపదికేభ్యో ణ్యః ప్రత్యయో భవతి । అణఞోరపవాదః । కౌరవ్యః । నకారాదిభ్యః - నైషధ్యః । నైపథ్యః । తస్య రాజనీత్యేవ - కౌరవ్యో రాజా ।।

సాల్వావయవప్రత్యగ్రథకలకూటాశ్మకాదిఞ్ ।। 4-1-173 ।।

జనపదశబ్దాత్ క్షత్త్రియాదిత్యేవ । సల్వా నామ క్షత్త్రియా తన్నామికా, తస్యా అపత్యమ్, ద్వ్యచః(4-1-121-1124) ఇతి ఢక్, సాల్వేయః । అణపీష్యతే - సాల్వః । `తస్య నివాసః సాల్వో జనపదః । తదవయవా ఉదుమ్బరాదయః, తేభ్యః క్షత్త్రియవృత్తిభ్య ఇదం ప్రత్యయవిధానమ్ । సాల్వావయవేభ్యః ప్రత్యగ్రథకలకూటాశ్మకశబ్దేభ్యశ్చాపత్యే ఇఞ్ ప్రత్యయో భవతి । అఞోఽపవాదః । ఔదుమ్బరిః । తైలఖలిః । మాద్రకారిః । యౌగన్ధరిః । భౌలిఙ్గిః । శరదణ్డిః । ప్రాత్యగ్రథిః । కాలకూటిః । ఆశ్మకిః । తస్య రాజనీత్యేవ - ఔదుమ్బరీ రాజా ।

ఉదుమ్బరాస్తిలఖలా మద్రకారా యుగన్ధరాః ।

భులిఙ్గాః శరదణ్డాశ్చ సాల్వావయవసంజ్ఞితాః ।।

తే తద్రాజాః ।। 4-1-174 ।।

జనపదశబ్దాత్ క్షత్త్రియాదఞ్(4-1-168-1186) ఇత్యేవమాదయః ప్రత్యయాః సర్వనామ్నా ప్రత్యవమృశ్యన్తే, న తు పూర్వే; గోత్రయువసంజ్ఞాకాణ్డేన వ్యవహితత్వాత్ I తేఽఞాదయస్తద్రాజసంజ్ఞా భవన్తి I తథా చైవోదాహృతమ్ I

తద్రాజప్రదేశాః - తద్రాజస్య బహుషు తేనైవాస్త్రియామ్(2-4-62-1193) ఇత్యేవమాదయః II

కమ్బోజాల్లుక్ II 4-1-175 II

జనపదశబ్దాత్ క్షత్త్రియాత్(4-1-168-1186) ఇత్యనేన విహితస్యాఞో లుగుచ్యతే I కమ్బోజాత్ప్రత్యయస్య లుగ్ భవతి I కమ్బోజః I

- కమ్బోజాదిభ్యో లుగ్వచనం చోలాద్యర్థమ్ - (మ.భా.2.270)I కమ్బోజః I చోలః I కేరలః I శకః I యవనః I తస్య రాజనీత్యేవ - కమ్బోజో రాజా II

స్త్రియామవన్తికున్తికురుభ్యశ్చ II 4-1-176 II

అవన్తి-కున్తి-కురుశబ్దేభ్య ఉత్పన్నస్య తద్రాజస్య స్త్రియామభిధేయాయాం లుగ్భవతి I అవన్తికున్తిభ్యాం ఞ్యఙః, కురోర్ణ్యస్య I అవన్తీ I కున్తీ I కురూః I

స్త్రియామితి కిమ్ ? ఆవన్త్యః I కౌన్త్యః I కౌరవ్యః II

అతశ్చ II 4-1-177 II

`స్త్రియామ్ ఇత్యేవ I అకారప్రత్యయస్య తద్రాజస్య స్త్రియామబిధేయాయాం లుగ్భవతి I తకారో విస్పష్టార్థః I శూరసేనీ I మద్రీ I దరత్ I

అవన్త్యాదిభ్యో లుగ్వచనాత్ తదన్తవిధిరత్ర నాస్తి, తేనేహ న భవతి - ఆమ్బష్ఠ్యా I సౌవీర్యా II

న ప్రాచ్యభర్గాదియౌధేయాదిభ్యః II 4-1-178 II

ప్రాచ్యేభ్యో భర్గాదిభ్యో యౌధేయాదిభ్యశ్చోత్పన్నస్య లుగ్న భవతి I అతశ్చ(4-1-177-1196) ఇత్యనేన స్త్రియాం లుక్ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే I ప్రాచ్యేభ్యః క్షత్త్రియేభ్యస్తావత్ - పాఞ్చాలీ I వైదేహీ I ఆఙ్గీ I వాఙ్గీ I మాగధీ I భర్గాదిభ్యః - భార్గీ I కారూషీ I కైకేయీ I యౌధేయాదిభ్యః - యౌధేయీ I శౌభ్రేయీ I శౌక్రేయీ I

కస్య పునరకారస్య ప్రత్యయస్య యౌధేయాదిభ్యో లుక్ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే ? పాఞ్చమికస్యాఞః పర్శ్వాదియౌధేయాదిభ్యామణఞౌ(5-3-117-2070) ఇత్యేతస్య I కథం పునస్తస్య భిన్నప్రకరణస్థస్యానేన లుక్ ప్రాప్నోతి ? ఏతదేవ విజ్ఞాపయతి - పాఞ్చమికస్యాపి తద్రాజస్య అతశ్చ(4-1-177-1196) ఇత్యనేన లుగ్భవతీతి I కిమేతస్య జ్ఞాపనేన ప్రయోజనమ్ ? పర్శ్వాద్యణః స్త్రియాం లుక్ సిద్ధో భవతి I పర్శూః I రక్షాః I అసురీ I తథా చోక్తమ్ - `యౌధేయాదిప్రతిషేధో జ్ఞాపకః పర్శ్వాద్యణో లుక్ ఇతి I

భర్గ । కరూష । కేకయ । కశ్మీర । సాల్వ । సుస్థాల । ఉరశ । కౌరవ్య । భర్గాదిః ।

యౌధేయ । శౌభ్రేయ । శౌక్రేయ । జ్యాబాణేయ । ఘార్తేయ । ధార్తేయ । త్రిగర్త । భరత । ఉశీనర । యౌధేయాదిః ।।

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

చతుర్థాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః।

- అథ చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః -

తేన రక్తం రాగాత్ ।। 4-2-1 ।।

శుక్లస్య వర్ణాన్తరాపాదనమిహ రఞ్జేరర్థః । రజ్యతేఽనేనేతి రాగః । తేనేతి తృతీయాసమర్థాద్రాగవిశేషవాచినః శబ్దాత్ `రక్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । కషాయేణ రక్తం వస్త్రం కాషాయమ్ । మాఞ్జిష్ఠమ్ । కౌసుమ్భమ్ ।

రాగాదితి కిమ్ ? దేవదత్తేన రక్తం వస్త్రమ్ ।

కథం కాషాయౌ కర్ణౌ, హారిద్రౌ కుక్కుటస్య పాదావితి ? ఉపమానాద్భవిష్యతి - కాషాయావివ కాషాయౌ, హారిద్రావివ హారిద్రౌ । ద్వైపవైయాఘ్రాదఞ్ (4-2-12-1213) ఇతి యావత్తృతీయాసమర్థవిభక్తిరనువర్త్తతే ।।

లాక్షారోచనాశకలకర్దమాట్ఠక్ ।। 4-2-2 ।।

లాక్షాదిభ్యో రాగవచనేభ్యస్తృతీయాసమర్థభ్యః `రక్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । అణోఽపవాదః । లాక్షయా రక్తం వస్త్రం లాక్షికమ్ । రౌచనికమ్ । శాకలికమ్ । కార్దమికమ్ ।

- శకలకర్దమాభ్యామణపీష్యతే -(మ.భా.2.270) । శాకలమ్ । కార్దమమ్ ।

- నీల్యా అన్ వక్తవ్యః - (మ.భా.2.271)। నీల్యా రక్తం నీలం వస్త్రమ్ ।

- పీతాత్ కన్ వక్తవ్యః - (మ.భా.2.271)। పీతేన రక్తం పీతకమ్ ।

- హరిద్రామహారజనాభ్యామఞ్వక్తవ్యః - (మ.భా.2.271)। హారిద్రమ్ । మాహారజనమ్ ।।

నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః ।। 4-2-3 ।।

తృతీయా సమర్థవిభక్తిరనువర్తతే । తేనేతి తృతీయాసమర్థాద్ నక్షత్రవిశేషవాచినః శబ్దాద్ `యుక్తః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । యోఽసౌ యుక్తః, కాలశ్చేత్స భవతి ।

కథం పునర్నక్షత్రేణ పుష్యాదినా కాలో యుజ్యతే ? పుష్యాదిసమీపస్థే చన్ద్రమసి వర్తమానాః పుష్యాదిశబ్దాః ప్రత్యయముత్పాదయన్తి । పుష్యేణ యుక్తః కాలః । పుష్యసమీపస్థేన చన్ద్రమసా యుక్త ఇత్యర్థః । పౌషీ రాత్రిః । పౌషమహః । మాఘీ రాత్రిః । మాఘమహః ।

(మ.భా.2.272)నక్షత్రేణేతి కిమ్ ? చన్ద్రమసా యుక్తా రాత్రిః । కాల ఇతి కిమ్ ? పుష్యేణ యుక్తశ్చన్ద్రమాః ।।

లుబవిశేషే ।। 4-2-4 ।।

పూర్వేణ విహితస్య ప్రత్యయస్య లుబ్ భవతి అవిశేషే । న చేన్నక్షత్రయుక్తస్య కాలస్య రాత్ర్యాదివిశేషోఽభిధీయతే । యావాన్ కాలో నక్షత్రేణ యుజ్యతేఽహోరాత్రస్తస్యావిశేషే లుబ్ భవతి । అద్య పుష్యః । అద్య కృత్తికాః ।

అవిశేష ఇతి కిమ్ ? పౌషీ రాత్రిః। పౌషమహః ।।

సంజ్ఞాయాం శ్రవణాశ్వత్థాభ్యామ్ ।। 4-2-5 ।।

అవిశేషే లుబ్విహితః పూర్వేణ, విశేషార్థోఽయమారమ్భః ।
శ్రవణశబ్దాదశ్వత్థశబ్దాచ్చోత్పన్నస్య ప్రత్యయస్య లుబ్ భవతి సంజ్ఞాయాం విషయే । శ్రవణా రాత్రిః । అశ్వత్థో ముహూర్త్తః ।

లుపి యుక్తవద్భావః కస్మాన్న భవతి ? నిపాతనాద్ విభాషా ఫాల్గునీశ్రవణాకార్త్తికీచైత్రీభ్యః(4-2-23-1225) ఇతి ।

సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? శ్రావణీ, ఆశ్వత్థీ రాత్రిః ।।

ద్వన్ద్వాచ్ఛః ।। 4-2-6 ।।

నక్షత్రద్వన్ద్వాత్తృతీయాసమర్థాద్యుక్తే కాలే ఛః ప్రత్యయో భవతి, విశేషే చావిశేషే చ । రాధానురాధీయా రాత్రిః । తిష్యపునర్వసవీయమహః । అవిశేషే - అద్య రాధానురాధీయమ్ । అద్య తిష్యపునర్వసవీయమ్ । లుపం పరత్వాద్ బాధతే ।।

దృష్టం సామ ।। 4-2-7 ।।

తేనేతి తృతీయాసమర్థాద్ `దృష్టం సామ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । యద్ దృష్టం సామ చేత్తద్భవతి । క్రుఞ్చేన దృష్టం క్రౌఞ్చం సామ । వాసిష్ఠమ్ । వైశ్వామిత్రమ్ ।।

కలేర్ఢక్ ।। 4-2-8 ।।

కలిశబ్దాత్తృతీయాసమర్థాద్ `దృష్టం సామ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఢక్ ప్రత్యయో భవతి । అణోఽపవాదః । కలినా దృష్టం

సామ కాలేయమ్ ।

- సర్వత్రాగ్నికలిభ్యాం ఢగ్వక్తవ్యః - (మ.భా.2.273)।। అగ్నినా దృష్టమాగ్నేయమ్ । ఏవమగ్నౌ భవమ్, అగ్నేరాగతమ్, అగ్నేః స్వమ్ - ఇతి సర్వత్ర ఢగేవ భవతి । ఆగ్నేయమ్, తథా కాలేయమపి ప్రతిపత్తవ్యమ్ ।

- దృష్టే సామని అణ్వా డిద్భవతీతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.273)। ఉశనసా దృష్టం సామ ఔశనసమ్, ఔశనమ్ ।

- జాతే చార్థే యోఽన్యేన బాధితః పునరణ్విధీయతే స వా డిద్భవతీతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.273)। ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్(4-1-83-1073) ప్రాప్తః కాలఠఞా(4-3-11-1381) బాధితః సన్ధివేలాద్యృతునక్షత్రేభ్యః(4-3-16-1387) ఇతి పునర్విధీయతే, స వా డిద్భవతీతి వక్తవ్యమ్ । శతభిషజి జాతః శాతభిషః, శాతభిషజః ।

- తీయాదీకక్ స్వార్థే వా వక్తవ్యః - (మ.భా.2.273)। ద్వైతీయీకమ్, తార్తీయీకమ్ । ద్వితీయకమ్, తృతీయకమ్ ।

- న విద్యాయాః - (మ.భా.2.273)। ద్వితీయా, తృతీయా విద్యా ।

- గోత్రాదఙ్కవదిష్యతే - (మ.భా.2.273)। దృష్టం సామేత్యస్మిన్నర్థే । ఔపగవేన దృష్టం సామ ఔపగవకమ్ । కాపటవకమ్ । గోత్రచరణాద్ వుఞ్(4-3-126-1506) భవతి ।

`దృష్టే సామని జాతే చ ద్విరణ్డిద్వా విధీయతే ।

తీయాదీకక్ న విద్యాయా గోత్రాదఙ్కవదిష్యతే ।।(మ.భా.2.273)

వామదేవాడ్ డ్యడ్డ్యౌ ।। 4-2-9 ।।

వామదేవశబ్దాత్తృతీయాసమర్థాద్ `దృష్టం సామ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే డ్యత్, డ్య ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః । అణోఽపవాదః । వామదేవేన దృష్టం సామ వామదేవ్యం సామ । తిత్కరణం స్వరార్థమ్ ।

డిత్కరణం కిమర్థమ్ ? యయతోశ్చాతదర్థే(6-2-156-3890) ఇతి నఞ ఉత్తరస్యాన్తోదాత్తత్వే విధీయమానేఽనయోర్గ్రహణం మా భూత్ । అననుబన్ధకగ్రహణపరిభాషయా ఏకానుబన్ధకగ్రహణపరిభాషయా చానయోర్నివృత్తిః క్రియతే । అవామదేవ్యమ్ ।

`సిద్ధే యస్యేతి లోపేన కిమర్థం యయతౌ డితౌ ।

గ్రహణం మాఽతదర్థే భూద్వామదేవ్యస్య నఞ్స్వరే ।।(మ.భా.2.274)

పరివృతో రథః ।। 4-2-10 ।।

తేనేతి తృతీయాసమర్థాత్ `పరివృతః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, యోఽసౌ పరివృతో రథశ్చేత్స భవతి । వస్త్రేణ పరివృతో రథః వాస్త్రో రథః । కామ్బలః । చార్మణః ।

రథ ఇతి కిమ్ ? వస్త్రేణ పరివృతః కాయః । సమన్తాద్వేష్టితః పరివృత ఉచ్యతే । యస్య న కశ్చిదవయవో వస్త్రాదిభిర్వేష్టితః తత్ర న భవతి । తేనేహ న - ఛాత్త్రైః పరివృతో రథః ।।

పాణ్డుకమ్బలాదినిః ।। 4-2-11 ।।

పాణ్డుకమ్బలశబ్దాత్తృతీయాసమర్థాత్ `పరివృతో రథః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఇనిః ప్రత్యయో భవతి । అణోఽపవాదః । పాణ్డుకమ్బలీ, పాణ్డుకమ్బలినౌ, పాణ్డుకమ్బలినః । పాణ్డుకమ్బలశబ్దో రాజాస్తరణస్య వర్ణకమ్బలస్య వాచకః ।

మత్వర్థీయేనైవ సిద్ధే వచనమణో నివృత్త్యర్థమ్ ।

ద్వైపవైయాఘ్రాదఞ్ ।। 4-2-12 ।।

దీ్వపివ్యాఘ్రయోర్వికారభూతే చర్మణీ ద్వైపవైయాఘ్రే, తాభ్యాం తృతీయాసమర్థాభ్యామ్ `పరివృతో రథః ఇత్యేతస్మిన్నర్థేఽఞ్ ప్రత్యయో భవతి I అమోఽపవాదః I స్వరే విశేషః I ద్వైపేన పరివృతో రథో ద్వైపః I వైయాఘ్రః II

కౌమారాపూర్వవచనే II 4-2-13 II

`కౌమార ఇత్యేతదణ్ప్రత్యయాన్తం నిపాత్యతేఽపూర్వవచనే I పాణిగ్రహణస్యాపూర్వవచనమ్ I ఉభయతః స్త్రియామ్ అపూర్వత్వే నిపాతనమేతత్ I అపూర్వపతిం కుమారీం పతిరుపపన్నః కౌమారః పతిః I కుమారీశబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాదుపయన్తరి ప్రత్యయః I `అపూర్వపతిః కుమారీ పతిముపపన్నా కౌమారీ భార్యా(మ.భా.2.274) I ప్రథమాన్తాదేవ స్వార్థే ప్రత్యయోఽపూర్వత్వే ద్యోత్యే I

`కౌమారాపూర్వవచనే కుమార్యా అణ్విధీయతే I

అపూర్వత్వం యదా తస్యాః కుమార్యాం భవతీతి వా II(మ.భా.2.275)

కుమార్యాం భవః కౌమారః పతిః, తస్య స్త్రీ కౌమారీ భార్యేతి సిద్ధమ్ II

తత్రోద్ధృతమమత్రేభ్యః II 4-2-14 II

తత్రేతి సప్తమీసమర్థాదత్రవాచినః శబ్దాత్ `ఉద్ధృతమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి I భుక్తోచ్ఛిష్టముద్ధృతముచ్యతే, యస్యోద్ధరణమితి ప్రసిద్ధిః I అమత్రమ్ = భాజనం పాత్రముచ్యతే I శరావేషూద్ధృతః శారావ ఓదనః I మాల్లికః I కార్పరః I

అమత్రేభ్య ఇతి కిమ్ ? పాణావుద్ధృత ఓదనః I `తత్ర ఇతి సప్తమీ సమర్థవిభక్తిః క్షీరాడ్ఢఞ్(4-2-20-1222) ఇతి యావదనువర్త్తతే II

స్థణ్డిలాచ్ఛయితరి వ్రతే II 4-2-15 II

స్థణ్డిలశబ్దాత్సప్తమీసమర్థాత్ శయితర్యభిధేయే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, సముదాయేన చేద్ వ్రతం గమ్యతే I వ్రతమితి శాస్త్రితో నియమ ఉచ్యతే I స్థణ్డిలే శయితుం వ్రతమస్య స్థాణ్డిలో భిక్షుః I స్థాణ్డిలో బ్రహ్మచారీ I

వ్రత ఇతి కిమ్ ? స్థణ్డిలే శేతే బ్రహ్మదత్తః II

సంస్కృతం భక్షాః II 4-2-16 II

తత్రేతి సప్తమీసమర్థాత్ `సంస్కృతమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి యత్సంస్కృతం భక్షాశ్చేత్తే భవన్తి I ఖరవిశదమభ్యవహార్యం `భక్షమ్ ఇత్యుచ్యతే I సత ఉత్కర్షాధానమ్ = సంస్కారః I భ్రాష్ట్రే సంస్కృతా భక్షా భ్రాష్ట్రా అపూపాః I కాలశాః I కౌమ్భాః I

భక్షా ఇతి కిమ్ ? పుష్పపుటే సంస్కృతో మాలాగుణః II

శూలోఖాద్యత్ ।। 4-2-17 ।।

శూలశబ్దాదుఖాశబ్దాచ్చ సప్తమీసమర్థాత్ `సంస్కృతం భక్షాః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ ప్రత్యయో భవతి । అణోఽపవాదః । శూలే సంస్కృతం శూల్యం మాంసమ్ । ఉఖ్యమ్ ।।

దధ్నష్ఠక్ ।। 4-2-18 ।।

దధిశబ్దాత్సప్తమీసమర్థాత్ `సంస్కృతం భక్షాః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । దధని సంస్కృతం దాధికమ్ ।

నను చ సంస్కృతార్థే ప్రాగ్వహతేష్ఠకం వక్ష్యతి, తేనైవ సిద్ధమ్ ? న సిద్ధ్యతి; దధ్నా హి తత్సంస్కృతం తస్య దధికృతమేవోత్కర్షాధానమ్, ఇహ తు దధి కేవలమాధారభూతం ద్రవ్యాన్తరేణ లవణాదినా సంస్కారః క్రియతే ।।

ఉదశ్వితోఽన్యతరస్యామ్ ।। 4-2-19 ।।

ఉదశ్విచ్ఛబ్దాత్సప్తమీసమర్థాత్ `సంస్కృతం భక్షాః ఇత్యేతస్మిన్నర్థేఽన్యతరస్యాం ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । పక్షే యథాప్రాప్తమణ్ భవతి । ఔదశ్వితమ్ । ఔదశ్విత్కమ్ ।

క్షీరాడ్ఢఞ్ ।। 4-2-20 ।।

క్షీరశబ్దాత్సప్తమీసమర్థాత్ `సంస్కృతం భక్షా ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఢఞ్ ప్రత్యయో భవతి । అణోఽపవాదః । క్షీరే సంస్కృతా క్షైరేయీ యావాగూః ।।

సాస్మిన్పౌర్ణమాసీతి సఞ్జ్ఞాయామ్ ।। 4-2-21 ।।

సేతి ప్రథమాసమర్థాద్ `అస్మిన్ ఇతి సప్తమ్యర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్ప్రథమాసమర్థం పౌర్ణమాసీ చేద్భవతి । ఇతికరణస్తతశ్చేద్వివక్షా భవతి । `సంజ్ఞాయామ్ ఇతి సముదాయోపాధిః - ప్రత్యయాన్తేన చేత్సంజ్ఞా గమ్యత ఇతి । మాసార్ధమాససంవత్సరాణామేషా సంజ్ఞా । పౌషీ పౌర్ణమాసీ అస్మిన్పౌషో మాసః । పౌషోఽర్ధమాసః । పౌషః సంవత్సరః ।

ఇహ న భవతి - పౌషీ పౌర్ణమాసీ అస్మిన్దశరాత్ర ఇతి । భృతకమాసే చ న భవతి (మ.భా.2.275)।

ఇతికరణస్య సంజ్ఞాశబ్దస్య చ తుల్యమేవ ఫలం ప్రయోగానుసరణం, తత్ర కిమర్థం ద్వయముపాదీయతే ? సంజ్ఞాశబ్దేన తుల్యతామితికరణస్య జ్ఞాపయితుమ్, న హ్యయం లోకే తథా ప్రసిద్ధః । సంజ్ఞార్థత్వే తు సమ్ప్రతి జ్ఞాపితే యత్తత్ర తత్రోచ్యతే ఇతికరణస్తతశ్చేద్వివక్షేతి తదుపపన్నం భవతి ।

అథ పౌర్ణమాసీతి కోఽయం శబ్దః ? పూర్ణమాసాదణ్, పౌర్ణమాసీ । అథ వా - పూర్ణో మాః పూర్ణమాః, పూర్ణమాస ఇయం పౌర్ణమాసీ । మా ఇతి చన్ద్ర ఉచ్యతే ।।

ఆగ్రహాయణ్యశ్వథాట్ఠక్ ।। 4-2-22 ।।

`సాస్మిన్పౌర్ణమాసీ ఇతి సర్వమనువర్తతే । ఆగ్రహాయణీశబ్దాదశ్వత్థశబ్దాచ్చ ప్రథమాసమర్థాత్పౌర్ణమాస్యుపాధికాద్ అస్మిన్నితి సప్తమ్యర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । అణోఽపవాదః । ఆగ్రహాయణికో మాసః । అర్ద్ధమాసః సంవత్సరః । ఏవమ్ - ఆశ్వత్థికః ।।

విభాషా ఫాల్గునీశ్రవణాకార్తికీచైత్రీభ్యః ।। 4-2-23 ।।

ఫాల్గున్యాదయః పౌర్ణమాసీశబ్దాస్తేభ్యో విభాషా ఠక్ ప్రత్యయో భవతి, సాస్మిన్పౌర్ణమాసీతి సంజ్ఞాయామ్(4-2-21-1223) ఇత్యేతస్మిన్విషయే । నిత్యమణి ప్రాప్తే పక్షే ఠగ్విధీయతే । ఫాల్గునో మాసః, ఫాల్గునికః । శ్రావణః, శ్రావణికః । కార్త్తికః, కార్త్తికికః । చైత్రః, చైత్రికః ।।

సాస్య దేవతా ।। 4-2-24 ।।

సేతి ప్రథమాసమర్థాత్ `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్ప్రథమాసమర్థం దేవతా చేత్సా భవతి । యాగసమ్ప్రదానం దేవతా దేయస్య పురోడాశాదేః స్వామినీ, తస్మిన్నభిధేయే ప్రత్యయః । ఇన్ద్రో దేవతాఽస్య ఐన్ద్రం హవిః । ఆదిత్యమ్ । బార్హస్పత్యమ్ । ప్రాజాపత్యమ్ । దేవతేతి కిమ్ ? కన్యా దేవతాఽస్య । కథమైన్ద్రో మన్త్రః ? మన్త్రస్తుత్యమపి దేవతేత్యుపచరన్తి ।

కథమ్ - ఆగ్నేయో వై బ్రాహ్మణో దేవతేతి ? ఉపమానాద్ భవిష్యతి । మహారాజప్రోష్ఠపదాట్ఠఞ్(4-2-35-1238) ఇతి యావత్ `సాస్య దేవతా ఇత్యధికారః । సేతి ప్రకృతే పునః సమర్థవిభక్తినిర్దేశః సంజ్ఞానివృత్త్యర్థః ।।

కస్యేత్ ।। 4-2-25 ।।

[-]

కశబ్దో దేవతాయాం ప్రజాపతేర్వాచకః, తతః పూర్వేణైవాణ్ప్రత్యయః సిద్ధః, ఇకారాదేశార్థం వచనమ్ । కస్య ఇకారాదేశో భవతి ప్రత్యయసన్నియోగేన । కాయం హవిః । `కాయమేకకపాలం నిర్వపేత్(మై.సం.[3-15-10]) ।।

శుక్రాద్ ఘన్ ।। 4-2-26 ।।

శుక్రశబ్దాత్ `సాస్య దేవతా ఇత్యస్మిన్నర్థే ఘన్ ప్రత్యయో భవతి । అణోఽపవాదః । శుక్రియం హవిః । శుక్రియోఽధ్యాయః ।।

అపోనప్త్రపాన్నప్తృభ్యాం ఘః ।। 4-2-27 ।।

అపోనప్తృ, అపాన్నప్తృ - ఇత్యేతాభ్యాం ఘః ప్రత్యయో భవతి `సాస్య దేవతా ఇత్యస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । `అపోనప్త్రియం హవిః(శ.బ్రా.29.12), అపాంనప్త్రియమ్ ।

అపోనపాద్, అపాంనపాదితి దేవతాయా నామధేయే ఏతే, తయోస్తు ప్రత్యయసన్నియోగేన రూపమిదం నిపాత్యతే ।।

ఛ చ ।। 4-2-28 ।।

[-3-15-10]

అపోనప్తృ, అపాన్నప్తృ - ఇత్యేతాభ్యాం ఛకారః ప్రత్యయో భవతి `సాస్య దేవతా ఇత్యస్మిన్విషయే । అణో౽పవాదః । `అపోనప్త్రీయం హవిః(ఆప.శ్రౌ.[22-22-2]) । `అపాన్నప్త్రీయమ్(కాఠ.సం.12.6) । యోగవిభాగః సఙ్ఖ్యాతానుదేశపరిహారార్థః ।

- ఛప్రకరణే పైఙ్గాక్షీపుత్రాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానమ్ - (మ.భా.2.276)।। పైఙ్గాక్షీపుత్రీయమ్ । తార్ణబిన్దవీయమ్ ।।

[-22-22-2]

- శతరుద్రాచ్ఛశ్చ ఘశ్చ - (మ.భా.2.276)। `శతరుద్రీయమ్(త్రై.సం.[5-4-3].1)।`శతరుద్రియమ్(మై.[3-3-4]) ।।

మహేన్ద్రాద్ ఘాణౌ చ ।। 4-2-29 ।।

[-5-4-3]

మహేన్ద్రశబ్దాద్ ఘాణౌ ప్రత్యయౌ భవతః, చకారాచ్ఛశ్చ, `సాస్య దేవతా ఇత్యస్మిన్విషయే । మహేన్ద్రో దేవతాస్య మహేన్ద్రియం హవిః । `మాహేన్ద్రమ్(త్రై.సం.[6-5-5].3) । `మహేన్ద్రీయమ్(కాఠ.సం.15.1) ।।

సోమాట్ ట్యణ్ ।। 4-2-30 ।।

[-6-5-5]

శోమశబ్దాత్ ట్యణ్ప్రత్యయో భవతి `సాస్య దేవతా ఇత్యస్మిన్విషయే । అణో౽పవాదః । ణకారో వృద్ధ్యర్థః ।

టకారో జీబర్థః । సోమో దేవతాస్య సౌమ్యం హవిః । సౌమ్యం సూక్తమ్ । `సౌమీ ఋక్ (మై.[1-7-4])।।

వాయ్వృతుపిత్రుషసో యత్ ।। 4-2-31 ।।

[-1-7-4]

వాయ్వాదిభ్యః శబ్దేభ్యో యత్ప్రత్యయో భవతి `సాస్య దేవతా ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణో౽పవాదః । వాయుర్దేవతాస్య వాయవ్యమ్ । ఋతవ్యమ్ । `పిత్ర్యమ్(ఋ.[8-20-13]) । ఉషస్యమ్ ।।

ద్యావాపృథివీశునాసీరమరుత్వదగ్నీషోమవాస్తోష్పతిగృహమేధాచ్ఛ చ ।। 4-2-32 ।।

[-8-20-13]

ద్యావాపృథివ్యాదిభ్యశ్ఛః ప్రత్యయో భవతి చకారాద్యత్ `సాస్య దేవతా ఇత్యస్మిన్విషయే । అణో ఽస్య చాపవాదః । ద్యౌశ్చ పృథివీ చ ద్యావాపృథివ్యౌ దేవతే అస్య `ద్యావాపృథివీయమ్(మై.[1-8-10]), `ద్యావాపృథివ్యమ్(త్రై.సం.[1-8-2].1) । శునశ్చ సీరశ్చ తౌ దేవతే అస్యేతి `శునాసీరీయమ్(కాఠ.సం.26.4), `శునాసీర్యమ్(మై.[4-3-3]) । శునః = వాయుః । సీర = ఆదిత్యః । మరుత్వాన్దేవతాస్య `మరుత్వతీయమ్(త్రై.సం.[4-4-2].2), మరుత్వత్యమ్ । `అగ్నీషోమీయమ్(త్రై.సం.[1-8-1].1), అగ్నీషోమ్యమ్ । `వాస్తోష్పతీయమ్(త్రై.సం.[3-4-10].3), `వాస్తోష్పత్యమ్(మై.[1-5-13]) । `గృహమేధీయమ్(ఋ.[7-56-14]) । `గృహమేధ్యమ్(కాఠ.సం.36.9) ।।

అగ్నేర్ఢక్ ।। 4-2-33 ।।

అగ్నిశబ్దాద్ ఢక్ ప్రత్యయో భవతి `సాస్య దేవతా ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । అగ్నిర్దేవతాస్య `ఆగ్నేయోఽష్టాకపాలః(కాఠ.సం.8.10) ।

- ప్రాగ్దీవ్యతీయేషు తద్ధితార్థేషు సర్వత్రాగ్నికలిభ్యాం ఢగ్వక్తవ్యః - (మ.భా.2.277)।।

కాలేభ్యో భవవత్ ।। 4-2-34 ।।

కాలవిశేషవాచిభ్యః శబ్దేభ్యో భవవత్ప్రత్యయా భవన్తి `సాస్య దేవతా ఇత్యస్మిన్విషయే । `కాలాట్ఠఞ్ ఇతి ప్రకరణే భవే ప్రత్యయా విధాస్యన్తే, తే `సాస్య దేవతా ఇత్యస్మిన్నర్థే తథైవేష్యన్తే, తదర్థమిదముచ్యతే ।

వత్కరణం సర్వసాదృశ్యపరిగ్రహార్థమ్ । మాసే భవం మాసికమ్ । ఆర్ద్ధమాసికమ్ । సాంవత్సరికమ్ । వాసన్తమ్ । ప్రావృషేణ్యమ్ । తథా - మాసో దేవతాస్య మాసికమ్ । ఆర్ధమాసికమ్ । సాంవత్సరికమ్ । వాసన్తమ్ । ప్రావృషేణ్యమ్ ।

మహారాజప్రోష్ఠపదాట్ఠఞ్ ।। 4-2-35 ।।

మహారాజశబ్దాత్ప్రోష్ఠపదశబ్దాచ్ఛ ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి `సాస్య దేవతా ఇత్యస్మిన్విషయే । మహారాజో దేవతాస్య మాహారాజికమ్ । ప్రౌష్ఠపదికమ్ ।

- ఠఞ్ప్రకరణే తదస్మిన్వర్త్తత ఇతి నవయజ్ఞాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానమ్ -(మ.భా.2.277) ।

నవయజ్ఞోఽస్మిన్వర్త్తతే నావయజ్ఞికః కాలః । పాకయజ్ఞికః ।।

[-1-8-10]

- పూర్ణమాసాదణ్ - (మ.భా.2.277)। పూర్ణమాసోఽస్యాం వర్తతే `పౌర్ణమాసీ తిథిః(మై.[5-6-9]) ।।

పితృవ్యమాతులమాతామహపితామహాః ।। 4-2-36 ।।

పితృవ్యాదయో నిపాత్యన్తే । సమర్థవిభక్తిః, ప్రత్యయః, ప్రత్యయార్థోఽనుబన్ధ ఇతి సర్వం నిపాతనాద్విజ్ఞేయమ్ । - పితృమాతృభ్యాం భ్రాతర్యభిధేయే వ్యత్, డులచ్ - ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ నిపాత్యేతే -(మ.భా.2.277) । పితుర్భ్రాతా పితృవ్యః । మాతుర్భ్రాతా మాతులః । - తాభ్యాం పితరి డామహచ్ - (మ.భా.2.277)। - మాతరి షిచ్చ - । తాభ్యామేవ పితరి డామహచ్ ప్రత్యయో భవతి - పితుః పితాః పితామహః, మాతుః పితా మాతామహః । మాతరి షిచ్చ - పితామహీ, మాతామహీ ।

- అవేర్దుగ్ధే సోఢదూసమరీసచో వక్తవ్యాః - (మ.భా.2.278)। అవేర్దుగ్ధమ్ అవిసోఢమ్ అవిదూసమ్ । అవిమరీసమ్ ।।

- తిలాన్నిష్ఫలాత్పిఞ్జపేజౌ ప్రత్యయౌ వక్తవ్యౌ -(మ.భా.2.278) । నిష్ఫలస్తిలః తిలపిఞ్జః । తిలపేజః ।

[-5-6-9]

- పిఞ్జశ్ఛన్దసి డిచ్చ - (మ.భా.2.278)। తిల్పిఞ్జః ।। `తిలపిఞ్జం దణ్డనం నడమ్(అ.వే.[12-2-54])

తస్య సమూహః ।। 4-2-37 ।।

`తస్య ఇతి షష్ఠీసమర్థాత్ `సమూహః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । కిమిహోదాహరణమ్ ? చిత్తవదాద్యుదాత్తమగోత్రం యస్య చ నాన్యత్ప్రతిపదం గ్రహణమ్ । అచిత్తాట్ఠకం(4-2-47-1256) వక్ష్యతి - అనుదాత్తాదేరఞ్(4-2-44-1253), గోత్రాద్వుఞ్(4-2-39-1246), ప్రతిపదం చ కేదారాద్యఞ్చ(4-2-40-1248) ఇత్యేవమాది, తత్పరిహారేణాత్రోదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్ । కాకానాం సమూహః కాకమ్ । సౌకమ్ । బాకమ్ । ఇనిత్రకట్యచశ్చ(4-2-51-1260) ఇతి యావత్సమూహాధికారః ।

- గుణాదిభ్యో గ్రామజ్వక్తవ్యః - । గుణగ్రామః । కరణగ్రామః । గుణ । కరణ । తత్త్వ । శబ్ద । ఇన్ద్రియ । ఆకృతిగణః ।।

భిక్షాదిభ్యోఽణ్ ।। 4-2-38 ।।

`భిక్షా ఇత్యేవమాదిభ్యః శబ్దేభ్యోఽణ్ ప్రత్యయో భవతి `తస్య సమూహః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణ్గ్రహణం బాధకబాధనార్థమ్ । భిక్షాణాం సమూహో భైక్షమ్ । గార్భిణమ్ । యువతిశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే, తస్య గ్రహణసామర్థ్యాద్ పుంవద్భావో న భవతి - `భస్యాఽఢే తద్ధితే(6-3-35-836) ఇతి । యువతీనాం సమూహో యౌవతమ్ ।

భిక్షా । గర్భిణీ । క్షేత్ర । కరీష । అఙ్గార । చర్మిన్ । ధర్మిన్ । సహస్ర । యువతి । పదాతి । పద్ధతి । అథర్వన్ । దక్షిణా । భూత ।।

గోత్రోక్షోష్ట్రోరభ్రరాజరాజన్యరాజపుత్రవత్సమనుష్యాజాద్ వుఞ్ ।। 4-2-39 ।।

గోత్రాదిభ్యో వుఞ్ప్రత్యయో భవతి `తస్య సమూహః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అపత్యాధికారాదన్యత్ర లౌకికం గోత్రం గృహ్యతేఽపత్యమాత్రం న తు పౌత్రప్రభృత్యేవ । ఔపగవానాం సమూహః ఔపగవకమ్ । కాపటవకమ్ । ఉక్షన్--ఔక్షకమ్ । ఉష్ట్ర--ఔష్ట్రకమ్ । ఉరభ్ర--ఔరభ్రకమ్ । రాజన్--రాజకమ్ । రాజన్య--రాజన్యకమ్ । రాజపుత్ర--రాజపుత్రకమ్ । వత్స--వాత్సకమ్ । మనుష్య--మానుష్యకమ్ । అజ--ఆజకమ్ । `ప్రకృత్యాఽకే రాజన్యమనుష్యయువానః(7-1-1-1247,వా.) ఇతి చలోపో న భవతి - ఆపత్యస్య చ తద్ధితేఽనాతి(6-4-151-1082) ఇతి ।

- వృద్ధాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.278)। వృద్ధానాం సమూహో వార్ద్ధకమ్ ।।

కేదారాద్యఞ్చ ।। 4-2-40 ।।

కేదారశబ్దాద్ యఞ్ప్రత్యయో భవతి, చకారాద్ వుఞ్ చ, `తస్య సమూహః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అచిత్తలక్షణస్య ఠకోఽపవాదః । కేదారాణాం సమూహః కైదార్యమ్ । కైదారకమ్ ।

- గణికాయాశ్చ యఞ్వక్తవ్యః - (మ.భా.2.279)। గణికానాం సమూహో గాణిక్యమ్ ।।

ఠఞ్ కవచినశ్చ ।। 4-2-41 ।।

కవచిన్శబ్దాట్ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తస్య సమూహః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । కవచినాం సమూహః కావచికమ్ ।

చకారః కేదారాదిత్యస్యానుకర్షణార్థః - కేదారాణాం సమూహః కైదారికమ్ ।।

బ్రాహ్మణమాణవవాడవాద్యన్ ।। 4-2-42 ।।

బ్రాహ్మణాదిభ్యః శబ్దేభ్యో యన్ప్రత్యయో భవతి `తస్య సమూహః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । నకారః స్వరార్థః । బ్రాహ్మణానాం సమూహో బ్రాహ్మణ్యమ్ । మాణవ్యమ్ । వాడవ్యమ్ ।

- యన్ప్రకరణే పృష్ఠాదుపసఙ్ఖ్యానమ్ - (మ.భా.2.279)। పృష్ఠానాం సమూహః పృష్ఠ్యః షడహః ।

- అహ్నః ఖః క్రతౌ - (మ.భా.2.279)। అహ్నాం సమూహః `అహీనః క్రతుః(కాఠ.సం.24.10) । క్రతావితి కిమ్ ? ఆహ్నః । ఖణ్డికాదిషు దర్శనాదఞ్భవతి ।

- పర్శ్వా ణస్వక్తవ్యః - (మ.భా.2.279)। పర్శూనాం సమూహః పార్శ్వమ్ । పదసంజ్ఞకత్వాద్ గుణో న భవతి ।

- వాతాదూలః - । వాతానాం సమూహో వాతూలః ।।

గ్రామజనబన్ధుసహాయేభ్యస్తల్ ।। 4-2-43 ।।

గ్రామాదిభ్యస్తల్ప్రత్యయో భవతి `తస్య సమూహః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । గ్రామాణాం సమూహః గ్రామతా । జనతా । బన్ధుతా । సహాయతా ।

- గజాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.బా.2.279)। గజానాం సమూహో గజతా ।।

అనుదాత్తాదేరఞ్ ।। 4-2-44 ।।

అనుదాత్తాదేః శబ్దాదఞ్ప్రత్యయో భవతి `తస్య సమూహః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । కపోతానాం సమూహః కాపోతమ్ । మాయూరమ్ । తైత్తిరమ్ ।।

ఖణ్డికాదిభ్యశ్చ ।। 4-2-45 ।।

`ఖణ్డికా ఇత్యేవమాదిభ్యః శబ్దేభ్యోఽఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తస్య సమూహః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఆద్యుదాత్తార్థమచిత్తార్థం చ వచనమ్ । ఖణ్డికానాం సమూహః ఖాణ్డికమ్ । వాడవమ్ । క్షుద్రకమాలవశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే । క్షుద్రకాశ్చ మాలవాశ్చేతి క్షత్త్రియద్వన్ద్వః । తతః పూర్వేణైవాఞి సిద్ధే వచనం గోత్రవుఞ్బాధనార్థమ్ ।

నను చ పరత్వాదఞా వుఞ్ బాధిష్యతే, న చ గోత్రసముదాయో గోత్రమ్, న చ తదన్తవిధిరత్రాస్తి ? ఏవం తర్హి ఏతజ్ జ్ఞాపయతి - వుఞి పూర్వంవిప్రతిషేధః, సామూహికేషు చ తదన్తవిధిరస్తీతి । ప్రయోజనమ్ - ఔపగవకం కాపటవమితి వుఞ్ భవతి, వానహస్తికం గౌధేనుకమితి చ తదన్తవిధిః ।

`క్షుద్రకమాలవాత్ ఇత్యేతావతా యోగవిభాగేన పూర్వవిప్రతిషేధస్తదన్తవిధిశ్చ జ్ఞాపితః, పునరస్యైవ నియమార్థముచ్యతే `సేనాసంజ్ఞాయామ్ ఇతి। క్షుద్రకమాలవాత్సేనాసంజ్ఞాయామేవాఞ్భవతి । క్షౌద్రకమాలవీ సేనా । క్షౌద్రకమాలవకమన్యత్ ।(మ.భా.2.281)

`అఞ్సిద్ధిరనుదాత్తాదేః కోఽర్థః క్షుద్రకమాలవాత్ ।
గోత్రాద్వుఞ్ న చ తద్గోత్రం తదన్తాన్న చ సర్వతః ।।
జ్ఞాపకం స్యాత్తదన్తత్వే తథా చాపిశలేర్విధిః ।
సేనాయాం నియమార్థం చ యథా బాధ్యేత చాఞ్ వుఞా ।।(మ.భా.2.281)

ఖణ్డికా । వడవా । - క్షుద్రకమాలవాత్సేనాసంజ్ఞాయామ్ - (గ.సూ.82)। భిక్షుక । శుక । ఉలూక । శ్వన్। యుగ । అహన్ । వరత్రా । హలబన్ధ ।।

చరణేభ్యో ధర్మవత్ ।। 4-2-46 ।।

చరణశబ్దాః కఠకలాపాదయః, తేభ్యః షష్ఠీసమర్థేభ్యః సమూహే ధర్మవత్ ప్రత్యయా భవన్తి । గోత్రచరణాద్ వుఞ్(4-3-126-1506) ఇత్యారభ్య ప్రత్యయా వక్ష్యన్తే, తత్రేదముచ్యతే -

` చరణాద్ధర్మామ్నా యయోః(4-3-126-1506) ఇతి, తేన ధర్మవదిత్యతిదేశః క్రియతే । వతిః సర్వసాదృశ్యార్థః । కఠానాం ధర్మః కాఠకమ్ । కాలాపకమ్ । ఛాన్దోగ్యమ్ । ఔక్థిక్యమ్ । ఆథర్వణమ్ । తథా సమూహేఽపి - కాఠకమ్ । కాలాపకమ్ । ఛాన్దోగ్యమ్ । ఔక్థిక్యమ్ । ఆథవర్ణమ్ ।।

అచిత్తహస్తిధేనోష్ఠక్ ।। 4-2-47 ।।

అచిత్తార్థేభ్యో హస్తిధేనుశబ్దాభ్యాం చ ఠక్ ప్రత్యయో భవతి ` తస్య సమూహః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణఞోరపవాదః । అపూపానాం సమూహ ఆపూపికమ్ । శాష్కులికమ్ । హాస్తికమ్ । ధైనుకమ్ ।

- ధేనోరనఞ ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.281)। ఆధేనవమ్ ।

కేశాశ్వాభ్యాం యఞ్ఛావన్యతరస్యామ్ ।। 4-2-48 ।।

కేశ, అశ్వ ఇత్యేతాభ్యాం యథాసఙ్ఖ్యం యఞ్, ఛ ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతోఽన్యతరస్యామ్ ` తస్య సమూహః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । కేశానాం సమూహః కైశ్యమ్ । కైశికమ్ । అశ్వానాం సమూహ ఆశ్వమ్ । అశ్వీయమ్ ।।

పాశాదిభ్యో యః ।। 4-2-49 ।।

పాశాదిభ్యో యః ప్రత్యయో భవతి ` తస్య సమూహః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । పాశానాం సమూహః పాశ్యా । తృణ్యా ।

పాశ । తృణ । ధూమ । వాత । అఙ్గార । పోత । బాలక । పిటక । పిటాక । శకట । హల । నడ । వన ।।

ఖలగోరథాత్ ।। 4-2-50 ।।

ఖలగోరథశబ్దేభ్యో యః ప్రత్యయో భవతి ` తస్య సమూహః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఖలానాం సమూహః ఖల్యా । గవ్యా । రథ్యా ।

పాశాదిష్వపాఠ ఉత్తరార్థః ।।

ఇనిత్రకట్యచశ్చ ।। 4-2-51 ।।

ఖలగోరథశబ్దేభ్యో యథాసఙ్ఖ్యమ్ ` ఇని ` త్ర ` కట్యచ్ ఇత్యేతే ప్రత్యయా భవన్తి ` తస్య సమూహః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఖలినీ । గోత్రా । రథకట్యా ।।

- ఖలాదిభ్య ఇనిర్వక్తవ్యః - (మ.భా.2.282)। డాకినీ । కుణ్డలినీ । కుటుమ్బినీ ।

- కమలాదిభ్యః కణ్డచ్ ప్రత్యయో భవతి - । కమలఖణ్డమ్ । అమ్భోజఖణ్డమ్ ।

కమల । అమ్భోజ । పద్మినీ । కుముద । సరోజ । పద్మ । నలినీ । కైరవిణీ ।
కమలాదిరాకృతిగణః ।।

- నరకరితురఙ్గాణాం స్కన్ధచ్ ప్రత్యయః - । నరస్కన్ధః । కరిస్కన్ధః । తురఙ్గస్కన్ధః ।।

- పూర్వాదిభ్యః కాణ్డః ప్రత్యయో భవతి - । పూర్వకాణ్డమ్ । తృణకాణ్డమ్ । కర్మకాడమ్ ।।[విషయో దేశే ।। 4-2-52 ।।

`సమూహః ఇతి నివృత్తమ్ । షష్ఠీ సమర్థవిభక్తిరనువర్త్తతే । తస్యేతి షష్ఠీసమర్థాద్ `విషయః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, యోఽసౌ విషయో దేశశ్చేత్స భవతి ।

విషయశబ్దోఽయం బహ్వర్థః । క్వచిద్ గ్రామసముదాయే వర్తతే - విషయో లబ్ధ ఇతి । క్వచిదిన్ద్రియగ్రాహ్యే - చక్షుర్విషయో రూపమితి । క్వచిదత్యన్తశీలితే జ్ఞేయే - దేవదత్తస్య విషయోఽనువాక ఇతి । క్వచిదన్యత్రాభావే - మత్స్యానాం విషయో జలమితి । తత్ర దేశగ్రహణం గ్రామసముదాయప్రతిపత్త్యర్థమ్ । శిబీనాం విషయో దేశః శైబః । ఔష్ట్రః ।

దేశ ఇతి కిమ్ ? దేవదత్తస్య విషయోఽనువాకః ।।

రాజన్యాదిభ్యో వుఞ్ ।। 4-2-53 ।।

రాజన్యాదిభ్యః శబ్దేభ్యో వుఞ్ప్రత్యయో భవతి `విషయో దేశే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే । అణోఽపవాదః । రాజన్యానాం విషయో దేశః రాజన్యకః । దైవయానకః । ఆకృతిగణశ్చాయమ్ । మాలవానాం విషయో దేశః మాలవకః । వైరాటకః । త్రైగర్తకః ।

రాజన్య । దేవయాన । శాలఙ్కాయన । జాలన్ధరాయణ । ఆత్మకామేయ । అమ్బరీషపుత్ర । వసాతి । బైల్వవన । శైలూష । ఉదుమ్బర । బైల్వత । ఆర్జునాయన । సమ్ప్రియ । దాక్షి । ఊర్ణనాభ ।।

భౌరిక్యాద్యైషుకార్యాదిభ్యో బిధల్భక్తలౌ ।। 4-2-54 ।।

భౌరిక్యాదిభ్య ఐషుకార్యాదిభ్యశ్చ యథాసఙ్ఖ్యం విధల్, భక్తల్ ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః `విషయో దేశే ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । భౌరికివిధః । వైపేయవిధః । ఐషుకార్యాదిభ్యః - ఐషుకారిభక్తః । సారస్యాయనభక్తః ।

భౌరికి । వైపేయ । భౌలికి । చైటయత । కాణేయ । వాణిజక । వాలిజ । వాలిజ్యక । శైకయత । వైకయత । ఇతి భౌరిఖ్యాదిః ।।

ఐషుకారి । సారస్యాయన । చాన్ద్రాయణ । ద్వ్యక్షాయణ । త్ర్యాయణ । ఔడాయన । జౌలాయన । ఖాడాయన । సౌవీర । దాసమిత్రి । దాసమిత్రాయణ । శౌద్రాయణ । దాక్షాయణ । శయణ్డ । తార్క్ష్యాయణ । శౌభ్రాయణ । సాయణ్డి । శౌణ్డి । వైశ్వమాణవ । వైశ్వధేనవ । నద । తుణ్డదేవ । విశదేవ ।।

సోఽస్యాదిరితిచ్ఛన్దసః ప్రగాథేషు ।। 4-2-55 ।।

`సః ఇతి సమర్థవిభక్తిః । `అస్య ఇతి ప్రత్యయార్థః । `ఆదిః ఇతి ప్రకృతివిశేషణమ్ । ఇతికరణో వివక్షార్థః । `ఛన్దసః ఇతి ప్రకృతినిర్దేశః । `ప్రాగాథేషు ఇతి ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్ । `సః ఇతి ప్రథమాసమర్థాత్ `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, యత్ప్రథమాసమర్థం ఛన్దశ్చేత్తదాదిర్భవతి, యత్తదస్యేతి నిర్దిష్టం ప్రగాథాశ్చేత్తే భవన్తి । ఇతికరణస్తతశ్చేద్వివక్షా । పఙ్క్తిరాదిరస్య పాఙ్క్తః ప్రగాథః । ఆనుష్టుభః । జాగతః ।

ఆదిరితి కిమ్ ? అనుష్టుభ్మధ్యమస్య ప్రగాథస్య । ఛన్దస ఇతి కిమ్ ? ఉదుత్యశబ్ద ఆదిరస్య ప్రగాథస్య । ప్రగాథేష్వితి కిమ్ ? పఙ్క్తిరాదిరస్యానువాకస్య । ప్రగాథశబ్దః క్రియానిమిత్తకః క్వచిదేవ మన్త్రవిశేషే వర్తతే । యత్ర ద్వే ఋచౌ ప్రగ్రథనేన తిస్రః క్రియన్తే స ప్రగ్రథనాత్ప్రకర్షగానాద్వా `ప్రగాథః ఇత్యుచ్యతే ।।

- ఛన్దసః ప్రత్యయవిధానే నపుంసకే స్వార్థ ఉపసఙ్ఖ్యానమ్ - (మ.భా.2.283)। త్రిష్టుబేవ త్రైష్టుభమ్ । జాగతమ్ ।।

సఙ్గ్రామే ప్రయోజనయోద్ధృభ్యః ।। 4-2-56 ।।

`సోఽస్య ఇతి సమర్థవిభక్తిః, ప్రత్యాయార్థశ్చానువర్తతే । ప్రథమాసమర్థవిశేషణం ప్రయోజనం యోద్ధారశ్చ । ప్రత్యయార్థవిశేషణం సఙ్గ్రామః । ప్రయోజనవాచిభ్యో యోద్ధృవాచిభ్యశ్చ శబ్దేభ్యః ప్రథమాసమర్థేభ్యోఽస్యేతి షష్ఠ్యర్థే

సఙ్గ్రామేఽభిధేయే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । భద్రా ప్రయోజనమస్య సఙ్గ్రామస్య భాద్రః సఙ్గ్రామః । సౌభద్రః । గౌరిమిత్రః । యోద్ధృభ్యః - అహిమాలా యోద్ధారోఽస్య సఙ్గ్రామస్య ఆహిమాలః । స్యాన్దనాశ్వః । భారతః ।

సఙ్గ్రామ ఇతి కిమ్ ? సుభద్రా ప్రయోజనమస్య దానస్య । ప్రయోజనయోద్ధృభ్య ఇతి కిమ్ ? సుభద్రా ప్రేక్షికాఽస్య సఙ్గ్రామస్య ।।

తదస్యాం ప్రహరణమితి క్రీడాయాం ణః ।। 4-2-57 ।।

తదితి ప్రథమాసమర్థాత్ `అస్యామ్ ఇతి సప్తమ్యర్థే ణః ప్రత్యయో భవతి, యత్తదితి నిర్దిష్టం ప్రహరణం చేత్తద్భవతి । యదస్యామితి నిర్దిష్టం క్రీడా తద్ చేత్సా భవతి । ఇతికరణస్తతశ్చేద్వివక్షా । దణ్డః ప్రహరణమస్యాం క్రీడాయాం దాణ్డా, మౌష్టా ।

ప్రహరణమితి కిమ్ ? మాలా భూషణమస్యాం క్రీడాయామ్ । క్రీడాయామితి కిమ్ ? ఖడ్గః ప్రహరణమస్యాం సేనాయామ్ ।।

ఘఞః సాస్యాం క్రియేతి ఞః ।। 4-2-58 ।।

`సా ఇతి సమర్థవిభక్తిః । `అస్యామ్ ఇతి ప్రత్యయార్థః స్త్రీలిఙ్గః । `క్రియా ఇతి ప్రకృత్యర్థవిశేషణమ్ । `ఘఞః ఇతి `ప్రకృతినిర్దేశః । ఇతికరణో వివక్షార్థః । ఘఞన్తాత్క్రియావాచినః ప్రథమాసమర్థాత్ `అస్యామ్ ఇతి సప్తమ్యర్థే స్త్రీలిఙ్గే ఞః ప్రత్యయో భవతి । `ఘఞః ఇతి కృద్గ్రహణమ్, తత్ర గతికారకపూర్వమపి గృహ్యతే । శ్యేనపాతోఽస్యాం వర్తతే శ్యైనమ్పాతా । తైలమ్పాతా ।

ఘఞ ఇతి కిమ్ ? శ్యేనపతనమస్యాం వర్తతే । క్రియేతి కిమ్ ? ప్రాకారోఽస్యాం వర్తతే ।

అథ సమర్థవిభక్తిః ప్రత్యయార్థశ్చ కస్మాత్పునరుపాదీయతే, యావతా ద్వయమపి ప్రకృతమేవ ? క్రీడాయామిత్యనేన తత్సమ్బద్ధమ్, అతస్తదనువృత్తౌ క్రీడానువృత్తిరపి సమ్భావ్యేత । సామాన్యేన చేదం విధానమ్ । దణ్డపాతోఽస్యాం తిథౌ వర్తతే దాణ్డపాతా తిథిః । మౌసలపాతా తిథిః ।।

తదధీతే తద్వేద ।। 4-2-59 ।।

తదితి ద్వితీయాసమర్థాద్ `అధీతే, `వేద ఇత్యేతయోరర్థయోర్యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । ఛన్దోఽధీతే ఛాన్దసః । వైయాకరణః । నైరుక్తః । నిమిత్తాని వేద నైమిత్తః । మౌహూర్తః । ఔత్పాతః ।

ద్విస్తద్గ్రహణమధీయానవిదుషోః పృథగ్విధానార్థమ్ ।।

క్రతూక్థాదిసూత్రాన్తాట్ఠక్ ।। 4-2-60 ।।

క్రతువిశేషవాచిభ్య ఉక్థాదిభ్యశ్చ సూత్రాన్తాచ్చ ఠక్ప్రత్యయో భవతి `తదధీతే తద్వేద ఇత్యస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । అగ్నిష్టోమమధీతే వేద వా ఆగ్నిష్టోమికః । వాజపేయికః । ఉక్థాదిభ్యః - ఔక్థికః । లౌకాయతికః । సూత్రాన్తాత్ - వార్త్తికసూత్రికః । సాఙ్గ్రహసూత్రికః ।

- సూత్రాన్తాదకల్పాదేరిష్యతే - । కల్పసూత్రమధీతే కాల్పసూత్రః, అణేవ భవతి । ఉక్థశబ్దః కేషుచిదేవ సామసు రూఢః । యజ్ఞాయజ్ఞీయాత్పరేణ యాని గీయన్తే, న చ తాన్యధీయానే ప్రత్యయ ఇష్యతే, కిం తర్హి ? సామలక్షణే ఔక్థిక్యే వర్తమాన ఉక్థశబ్దః ప్రత్యయముత్పాదయతి । ఉక్థమధీతే, ఔక్థికః । ఔక్థిక్యమధీత ఇత్యర్థః । ఔక్థిక్యశబ్దాచ్చ ప్రత్యయో న భవత్యేవ; అనభిధానాత్ ।

- విద్యాలక్షణకల్పసూత్రాన్తాదితి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.284)। వాయసవిద్యికః । సార్పవిద్యికః । గౌలక్షణికః । ఆశ్వలక్షణికః । మాతృకల్పికః । పారాశరకల్పికః ।

విద్యా చ నాఙ్గక్షత్త్రధర్మసంసర్గత్రిపూర్వా - । అఙ్గవిద్యామధీతే ఆఙ్గవిద్యః । క్షాత్త్రవిద్యః । ధార్మవిద్యః । సాంసర్గవిద్యః । త్రైవిద్యః ।

- ఆఖ్యానాఖ్యాయికేతిహాసపురాణేభ్యష్ఠగ్వక్తవ్యః - (మ.భా.2.284)। ఆఖ్యానాఖ్యాయికయోరర్థగ్రహణమ్, ఇతిహాసపురాణయోః స్వరూపగ్రహణమ్ । యావక్రీతికః । ప్రైయఙ్గవికః । వాసవదత్తికః । సౌమనోత్తరికః । ఐతిహాసికః । పౌరాణికః ।

- సర్వసాదేర్ద్విగోశ్చ లః - (మ.భా.2.284)। సర్వవేదః । సర్వతన్త్రః । సాదేః - సవార్త్తికః । ససఙ్గ్రహః । ద్విగోః - ద్వివేదః । పఞ్చవ్యాకరణః ।

- అనుసూర్లక్ష్యలక్షణే చ - (మ.భా.2.284)। అనుసూర్నామ గ్రన్థః, తమధీతే ఆనుసుకః । లాక్షికః । లాక్షణికః ।

- ఇకన్పహులం పదోత్తరపదాత్ - పూర్వపదికః ।

- శతషష్టేః షికన్ పథో బహులమ్ - (మ.భా.2.284)। శతపథికః । శతపథికీ । షష్టిపథికః । షష్టిపథికీ । బహులగ్రహణాదణపి భవతి - శాతపథః, షాష్టిపథః ।

ఉక్థ । లోకాయత । న్యాయ । న్యాస । నిమిత్త । పునరుక్త । నిరుక్త । యజ్ఞ । చర్చా । ధర్మ । క్రమేతర । శ్లక్ష్ణ । సంహితా । పద । క్రమ । సఙ్ఘాత । వృత్తి । సఙ్గ్రహ । గుణాగుణ । ఆయుర్వేద । - సూత్రాన్తాదకల్పాదేః - (గ.సూ.83)- విద్యాలక్షణకల్పాన్తాత్-(గ.సూ.84) । - విద్యా చానఙ్గక్షత్త్రధర్మసంసర్గత్రిపూర్వా -(గ.సూ.85)। - ఆఖ్యానాఖ్యాయికేతిహాసపురాణేభ్యష్ఠక్ -(గ.సూ.86)। - సర్వసాదేర్ద్విగోశ్చ లః -(గ.సూ.87)। - అనుసూర్లక్ష్యలక్షణే చ -(గ.సూ.88)। - ద్విపదీ---జ్యోతిషి -(గ.సూ.89)। అనుపద । అనుకల్ప । అనుగుణ । - ఇకన్పహులం పదోత్తరపదాత్ -(గ.సూ.90)। - శతషష్టేః షికన్ పథో బహులమ్ -(గ.సూ.91)।।

క్రమాదిభ్యో వున్ ।। 4-2-61 ।।

`క్రమ ఇత్యేవమాదిభ్యః శబ్దేభ్యో వున్ప్రత్యయో భవతి `తదధీతే తద్వేద ఇత్యస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । క్రమకః । పదకః ।

క్రమ । పద । శిక్షా । మీమాంసా । సామన్ ।।

అనుబ్రాహ్మణాదినిః ।। 4-2-62 ।।

అనుబ్రాహ్మణశబ్దాదినిః ప్రత్యయో భవతి `తదధీతే తద్వేద ఇత్యస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । బ్రాహ్మణసదృశోఽయం గ్రన్థోఽనుబ్రాహ్మణమ్ । తదధీతే అనుబ్రాహ్మణీ, అనుబ్రాహ్మణినౌ, అనుబ్రాహ్మణినః ।

మత్వర్థే అత ఇనిఠనౌ(5-2-115-1922) ఇతి ఇనినా సిద్ధమ్ ? తత్రైతస్మాట్ఠన్నపి ప్రాప్నోతి । అనభిధానాన్న భవిష్యతి ? అమో నివృత్త్యర్థం తర్హి వచనమ్ ।।

వసన్తాదిభ్యష్ఠక్ ।। 4-2-63 ।।

`వసన్త ఇత్యేవమాదిభ్యష్ఠక్ప్రత్యయో భవతి `తదధీతే తద్వేద ఇత్యస్మిన్విషయే । అణో ऽపవాదః । వసన్తసహచరితో ऽయం గ్రన్థో వసన్తః, తమధీతే వాసన్తికః । వార్షికః ।

వసన్త । వర్షాశరదమ్ । హేమన్త । శిశిర । ప్రథమ । గుణ । చరమ । అనుగుణ । అపర్వన్ । అథర్వన్ ।।

ప్రోక్తాల్లుక్ ।। 4-2-64 ।।

ప్రోక్తసహచరితః ప్రత్యయః `ప్రోక్తః । ప్రోక్తప్రత్యయాన్తాదధ్యేతృవేదిత్రోరుత్పన్నస్య లుగ్భవతి । పాణినినా ప్రోక్తం పాణినీయమ్, తదధీతే పాణినీయః ।

ఆపిశలః । స్త్రియాం స్వరే చ విశేషః - పాణినీయా బ్రాహ్మణీ ।।

సూత్రాచ్చ కోపధాత్ ।। 4-2-65 ।।

సూత్రవాచినః కకారోపధాదుత్పన్నస్య ప్రత్యయస్య లుగ్భవతి । అప్రోక్తార్థ ఆరమ్భః । పాణినీయమష్టకం సూత్రమ్, తదధీతే అష్టకాః పాణినీయాః। దశకా వైయాఘ్రపదీయాః । త్రికాః కాశకృత్స్నాః ।

- సఙ్ఖ్యాప్రకృతేరితి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.285)। ఇహ మా భూత్ - మహావార్త్తికం సూత్రమధీతే మాహావార్త్తికః । కాలాపకమధీతే కాలాపకః ।

కోపధాదితి కిమ్ ? చతుష్టయమధీతే చాతుష్టయః ।।

ఛన్దోబ్రాహ్మణాని చ తద్విషయాణి ।। 4-2-66 ।।

ప్రోక్తగ్రహణమనువర్తతే । ఛన్దాంసి బ్రాహ్మణాని చ ప్రోక్తప్రత్యయాన్తాని తద్విషయాణ్యేవ భవన్తి । అధ్యేతృవేదితృప్రత్యయవిషయాణి । అనన్యభావో విషయార్థః, తేన స్వాతన్త్ర్యముపాధ్యన్తరయోగో వాక్యం చ నివర్తతే । కఠేన ప్రోక్తమధీయతే కఠాః । మౌదాః । పైప్పలాదాః । ఆర్చాభినః । వాజసనేయినః ।

బ్రాహ్మణాని ఖల్వపి - తాణ్డినః । భాల్లవినః । శాట్యాయనినః । ఐతరేయిణః ।

బ్రాహ్మణగ్రహణం కిమ్, యావతా ఛన్ద ఏవ తద్ ? బ్రాహ్మణవిశేషప్రతిపత్త్యర్థమ్, ఇహ తద్విషయతా మా భూత్ - యాజ్ఞవల్క్యేన ప్రోక్తాని బ్రాహ్మణాని యాజ్ఞవల్క్యాని । సౌలభాని (మ.భా.2.285)।

చకారో ऽనుక్తసముచ్చయార్థః । కల్పే - కాశ్యపినః । కౌశికినః । సూత్రే - పారాశరిణో భిక్షవః । శైలాలినో నటాః

(మ.భా.2.286)। కర్మన్దినః । కృశాశ్వినః ।

ఛన్దోబ్రాహ్మణానీతి కిమ్ ? పాణినీయం వ్యాకరణమ్ । పైఙ్గీ కల్పః ।।

తదస్మిన్నస్తీతి దేశే తన్నామ్ని ।। 4-2-67 ।।

\`తత్ ఇతి ప్రథమా సమర్థవిభక్తిః । \`అస్మిన్ ఇతి ప్రత్యయార్థః । \`అస్తి ఇతి ప్రకృత్యర్థవిశేషణమ్ । ఇతికరణో వివక్షార్థః । \`దేశేతన్నామ్ని ఇతి ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్ । తదితి ప్రథమాసమర్థాదస్మిన్నితి సప్తమ్యర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, యత్ప్రథమాసమర్థమస్తి చేత్తద్భవతి, యదస్మిన్నితి నిర్దిష్టం దేశశ్చేత్స తన్నామా భవతి - ప్రత్యయాన్తనామా, ఇతికరణస్తతశ్చేద్వివక్షా । ఉదుమ్బరా అస్మిన్ దేశే సన్తి ఔదుమ్బరః । బాల్బజః । పార్వతః । మత్వర్థీయాపవాదో యోగః ।।

తేన నిర్వృత్తమ్ ।। 4-2-68 ।।

\`తేన ఇతి తృతీయాసమర్థాత్ \`నిర్వృత్తమ్ ఇత్యస్మిన్విషయే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి దేశనామధేయే గమ్యమానే । \`దేశే తన్నామ్ని (4-4-67]-70) ఇతి చతుర్ష్వపి యోగేషు సమ్బధ్యతే । సహస్రేణ నిర్వృత్తా సాహస్రీ పరిఖా । కుశామ్బేన నిర్వృత్తా కౌశామ్బీ నగరీ । హేతౌ కర్తరి చ యథాయోగం తృతీయా సమర్థవిభక్తిః ।।

తస్య నివాసః ।। 4-2-69 ।।

\`తస్య ఇతి షష్ఠీసమర్థాత్ \`నివాసః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి దేశనామధేయే గమ్యమానే । నివసత్యస్మిన్నితి నివాసః । ఋజునావాం నివాసో దేశ ఆర్జునావో దేశః । శైబః । ఔదిష్ఠః ।।

అద్రభవశ్చ ।। 4-2-70 ।।

పూర్వా సమర్థవిభక్తిరనువర్తతే । తస్యేతి షష్ఠీసమర్థాద్ \`అదూరభవః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । విదిశ్యా అదూరభవం నగరం వైదిశమ్ । హైమవతమ్ ।

చకారః పూర్వేషాం త్రయాణామర్థానామిహ సన్నిధానార్థః । తేనోత్తరేషు చత్వారోఽప్యర్థాః సమ్బధ్యన్తే ।।

ఓరఞ్ ।। 4-2-71 ।।

చత్వారోఽర్థా(4-2-67]-70) అనువర్తన్తే । ఉవర్ణాన్తాత్ప్రాతిపదికాద్యథావిహితం సమర్థవిభక్తియుక్తాదఞ్ ప్రత్యయో భవతి \`తదస్మిన్నస్తి ఇత్యేవమాదిష్వర్థేషు । అణోఽపవాదః । అరడు - ఆరడవమ్ । కక్షతు - కాక్షతవమ్ । కర్కటేలు - కార్కటేలవమ్ । నద్యాస్తు పరత్వాన్మతుబ్భవతి - ఇక్షుమతీ ।

అఞధికారః - ప్రాక్ సువాస్త్వాదిభ్యోఽణః(4-2-77-1289) ।।

మతోశ్చ బహ్వజఙ్గాత్ ।। 4-2-72 ।।

బహ్వాజ్ అఙ్గం యస్యాసౌ బహ్వాజఙ్గో మతుప్, తదన్తాత్ప్రాతిపదికాదఞ్ప్రత్యయో భవతి చాతురర్థికః । అణోఽపవాదః । ఐషుకావతమ్ । సైద్రకావతమ్ ।।

బహ్వాజఙ్గాదితి కిమ్ ? ఆహిమతమ్ । యావమతమ్ ।

అఙ్గగ్రహణం బహ్వాజితి తద్విశేషణం యథా విజ్ఞాయతే, మత్వన్తవిశేషణం మా విజ్ఞాయీతి । మాలావతాం నివాసో మాలావతమ్ ।।

బహ్వచః కూపేషు ।। 4-2-73 ।।

బహ్వచః ప్రాతిపదికాదఞ్ ప్రత్యయో భవతి చాతురర్థికః కూపేష్వభిధేయేషు । అణోఽపవాదః । యథాసమ్భవమర్థాః సమ్బధ్యన్తే । దీర్ఘవరత్రేణ నిర్వృత్తః కూపః, దైర్ఘవరత్రః । కాపిలవరత్రః ।।

ఉదక్చ విపాశః ।।। 4-2-74 ।।

విపాశ ఉత్తరే కూలే యే కూపాస్తేష్వభిధేయేష్వఞ్ ప్రత్యయో భవతి చాతురర్థికః । అణోఽపవాదః । అబహ్వజర్థ ఆరమ్భః । దత్తేన నివృత్తః కూపో దాత్తః । గౌప్తః ।

ఉదగితి కిమ్ ? దక్షిణతో విపాశః ।

కూపేష్వణేవ - దాత్తః । గౌప్తః । స్వరే విశేషః । మహతీ సూక్ష్మేక్షికా వర్తతే సూత్రకారస్య ! ।।

సఙ్కలాదిభ్యశ్చ ।। 4-2-75 ।।

`కూపేషు ఇతి నివృత్తమ్ । `సఙ్కల ఇత్యేవమాదిభ్యోఽఞ్ ప్రత్యయో భవతి చాతురర్థికః । అణోఽపవాదః ।

యథాసమ్భవమర్థసమ్బన్ధః । సఙ్గతః కలః సఙ్కలః, సఙ్కలేన నివృత్తః సాఙ్కలః । పౌష్కలః ।

సఙ్కల । పుష్కల । ఉద్వప । ఉడుప । ఉత్పుట । కుమ్భ । విధాన । సుదక్ష । సుదత్త । సుభూత । సునేత్ర । సుపిఙ్గల । సికతా । పూతీకీ । పూలాస । కూలాస । పలాశ । నివేశ । గవేష । గమ్భీర । ఇతర । శర్మన్ । అహన్ । లోమన్ । వేమన్ । వరుణ । బహుల । సద్యోజ । అభిషిక్త । గోభృత్ । రాజభృత్ । గృహ । భృత । భల్ల । మాల । వృత్ ।।

స్త్రీషు సౌవీరసాల్వప్రాక్షు ।। 4-2-76 ।।

`దేశే తన్నాన్ని ఇత్యస్య విశేషణమ్ - సౌవీరాదయః, స్త్రీత్వం చ । జ్యాప్ప్రాతిపదికాదఞ్ ప్రత్యయో భవతి చాతురర్థికః । అణోఽపవాదః । సౌవీరే స్త్రీలిఙ్గే దేశే వాచ్యే సాల్వే ప్రాచి । సౌవీరే తావత్ - దత్తామిత్రేణ నిర్వృత్తా నగరీ దాత్తామిత్రీ । సాల్వే - విధూమాగ్నినా నిర్వృత్తా వైధూమాగ్నీ । ప్రాచి ఖల్వపి - కకన్దేన నిర్వృత్తా కాకన్దీ । మాకన్దీ । మాణిచరీ । జారుషీ ।।

సువాస్త్వాదిభ్యోఽణ్ ।। 4-2-77 ।।

` సువాస్తు ఇత్యేవమాదిభ్యోఽణ్ ప్రత్యయో భవతి చాతురర్థికః । అఞ ఉవర్ణాన్తలక్షణస్య కూపలక్షణస్య చాపవాదః । సువాస్తోరదూరభవం నగరం సౌవాస్తవమ్ । వార్ణవమ్ ।

అణ్గ్రహణం నద్యాం మతుపో బాధనార్థమ్ । సౌవాస్తవీ నదీ ।

సువాస్తు । వర్ణు । భణ్డు । ఖణ్డు । సేచాలిన్ । కర్పూరిన్ । శిఖణ్డిన్ । గర్త । కర్కశ । శటీకర్ణ । కృష్ణ । కర్క । కర్కన్ధూమతీ । గోహ్య । అహిసక్థ । వృత్ ।।

రోణీ ।। 4-2-78 ।।

రోణీశబ్దాదణ్ప్రత్యయో భవతి చాతురర్థికః । యథాసమ్భవమర్థసమ్బన్ధః । కూపలక్షణస్యాఞోఽపవాదః । రోణీతి కోఽయం నిర్దేశః, యావతా ప్రత్యయవిధౌ పఞ్చమీ యుక్తా ? సర్వావస్థప్రతిపత్త్యర్థమేవముచ్యతే - రోణీశబ్దః సర్వావస్థోఽణ్ప్రత్యయముత్పాదయతి, కేవలస్తదన్తశ్చ । రౌణః । ఆజకరోణః । సైంహికరోణః ।।

కోపధాచ్చ ।। 4-2-79 ।।

కకారోపధాచ్చ ప్రాతిపదికాదణ్ప్రత్యయో భవతి చాతురర్థికః । యథాసమ్భవమర్థసమ్బన్ధః । కూపలక్షణస్యోవర్ణలక్షణస్య చాఞోఽపవాదః । కార్ణచ్ఛిద్రికః కూపః । కార్ణవేష్టకః । కృకవాకునా నిర్వృత్తం కార్కవాకవమ్ । త్రైశఙ్కవమ్ ।।

వుఞ్ఛణ్కఠజిలసేనిరఢఞ్ణ్యయఫక్ఫిఞిఞ్ఞ్యకక్ఠకోఽరీహణకృశాశ్వర్శ్యకుముదకాశతృణప్రేక్షాశ్మసఖిసఙ్కాశబలపక్షకర్ణసుతఙ్గమప్రగదిన్వరాహకుముదాదిభ్యః ।। 4-2-80 ।।

వుఞాదయః సప్తదశ ప్రత్యయాః, అరీహణాదయోఽపి సప్తదశైవ ప్రాతిపదికగణాః । ఆదిశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే । తత్ర యథాసఙ్ఖ్యం సప్తదశభ్యః ప్రాతిపదికగణేభ్యః సప్తదశ ప్రత్యయా భవన్తి చాతురర్థికాః । అణోఽపవాదః । యథాసమ్భవమర్థసమ్బన్ధః । అరీహణాదిభ్యో వుఞ్ప్రత్యయో భవతి । ఆరీహణకమ్ । ద్రౌఘణకమ్ ।

అరీహణ । ద్రుఘణ । ఖదిర । సార । భగల । ఉలన్ద । సామ్పరాయణ । క్రౌష్టాయణ । భాస్త్రాయణ । మైత్రాయణ । త్రైగర్తాయన । రాయస్పోష । విపథ । ఉద్దణ్డ । ఉదఞ్చన । ఖాడాయన । ఖణ్డ । వీరణ । కాశకృత్స్న । జామ్బవన్త । శింశపా । కిరణ । రైవత । బైల్వ । వైమతాయన । సౌసాయన । శాణ్డిల్యాయన । శిరీష । బధిర । అరీహణాదిః ।।

కృశాశ్వాదిభ్యశ్ఛణ్ప్రత్యయో భవతి । కార్శాశ్వీయః । ఆరిష్టీయః ।

కృశాశ్వ । అరిష్ట । అరీశ్వ । వేశ్మన్ । విశాల । రోమక । శబల । కూట । రోమన్ । వర్వర । సుకర । సూకర । ప్రతర । సదృశ । పురగ । సుఖ । ధూమ । అజిన । వినతా । అవనత । వికుఘాస । అరుస్ । అవయాస । మౌద్గల్య । కృశాశ్వాదిః ।।

ఋశ్యాదిభ్యః కః ప్రత్యయో భవతి । ఋశ్యక । న్యగ్రోధకః ।

ఋశ్య । న్యగ్రోధ । శిరా । నిలీన । నివాస । నిధాన । నివాత । నిబద్ధ । విబద్ధ । పరిగూఢ । ఉపగూఢ । ఉత్తరాశ్మన్ । స్థూలబాహు । ఖదిర । శర్కరా । అనడుహ । పరివంశ । వేణు । వీరణ । ఋశ్యాదిః ।।

కుముదాదిభ్యష్ఠచ్ప్రత్యయో భవతి । కుముదికమ్ । శర్కరికమ్ ।

కుముద । శర్కరా । న్యగ్రోధ । ఇత్కట । గర్త । బీజ । అశ్వత్థ । బల్వజ । పరివాప । శిరీష । యవాష । కూప । వికఙ్కత । కుముదాదిః ।।

కాశాదిభ్య ఇలః ప్రత్యయో భవతి । కాశిలమ్ । వాశిలమ్ ।

కాశ । వాశ । అశ్వత్థ । పలాశ । పీయూష । విశ । తృణ । నర । చరణ । కర్దమ । కర్పూర । కణ్టక । గృహ । కాశాదిః ।

తృణాదిభ్యః శః ప్రత్యయో భవతి । తృణశః । నడశః ।

తృణ । నడ । బుస । పర్ణ । వర్ణ । చరణ । అర్ణ । జన । బల । లవ । వన । తృణాదిః ।

ప్రేక్షాదిభ్య ఇనిప్రత్యయో భవతి । ప్రేక్షీ । హలకీ ।

ప్రేక్షా । హలకా । బన్ధుకా । ధ్రువకా । క్షిపకా । న్యగ్రోధ । ఇర్కుట । ప్రేక్షాదిః ।

అశ్మాదిభ్యో రప్రత్యయో భవతి । అశ్మరః ।

అశ్మన్ । యూష । రూష । మీన । దర్బ । వృన్ద । గుడ । ఖణ్డ । నగ । శిఖా । అశ్మాదిః ।

సఖ్యాదిభ్యో ఢఞ్ ప్రత్యయో భవతి । సాఖేయమ్ । సాఖిదత్తేయమ్ ।

సఖి । సఖిదత్త । వాయుదత్త । గోహిత । భల్ల । పాల । చక్రపాల । చక్రవాల । ఛగల । అశోక । కరవీర । సీకర । సకర । సరస । సమల । సఖ్యాదిః ।

సఙ్కాశాదిభ్యో ణ్యప్రత్యయో భవతి । సాఙ్కాశ్యమ్ । కామ్పిల్యమ్ ।

సంకాశ । కామ్పిల్య । సమీర । కశ్మర । శూరసేన । సుపథిన్ । సక్థచ । యూప । అంశ । ఏగ । అశ్మన్ । కూట । మలిన । తీర్థ । అగస్తి । బిరత । చికార । విరహ । నాసికా । సఙ్కాశాదిః ।

బలాదిభ్యో యః ప్రత్యయో భవతి । బల్యః। కుల్యమ్ ।

బల । వుల । తుల । ఉల । డుల । కవల । వన । కుల । బలాదిః ।।

పక్షాదిభ్యః ఫక్ ప్రత్యయో భవతి । పాక్షాయణః । తౌషాయనః ।

పక్ష । తుష । అణ్డ। కమ్బలిక । చిత్ర । అశ్మన్ । అతిస్వన్ । పథిన్పన్థచ । పక్షాదిః ।

కర్ణాదిభ్యః ఫిఞ్ప్రత్యయో భవతి । కార్ణాయనిః । వాసిష్ఠాయనిః ।

కర్ణ । వసిష్ఠ । అలుశ । శల । డుపద । అనడుహ్య । పాఞ్చజన్య । స్థిరా । కులిశ । కుమ్భీ । జీవన్తీ । జిత్వ । ఆణ్డీవత్ । కర్ణాదిః ।

సుతఙ్గమాదిభ్య ఇఞ్ప్రత్యయో భవతి । సౌతఙ్గమిః । మౌనిచిత్తిః ।

సుతఙ్గమ । మునిచిత్త । విప్రచిత్త । మహాపుత్ర । శ్వేత । గడిక । శుక్ర । విగ్ర । బీజవాపిన్ । శ్వన్ । అర్జున । అజిర । జీవ । సుతఙ్గమాదిః ।

ప్రగదిన్నాదిభ్యో ఞ్యః ప్రత్యయో భవతి । ప్రాగద్యమ్ ।

ప్రగదిన్ । మగదిన్ । శరదిన్ । కలివ । ఖడివ । గడివ । చూడార । మార్జార । కోవిదార । ప్రగద్యాదిః ।

వరాహాదిభ్యః కక్ ప్రత్యయో భవతి । వారాహకమ్ । పాలాశకమ్ ।

వరాహ । పలాశ । శిరీష । పినద్ధ । స్థూణ । విదగ్ధ । విజగ్ధ । విభగ్న । బాహు । ఖదిర । శర్కరా । వరాహాదిః ॥

కముదాదిభ్యష్ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । కౌముదికమ్ ।

కుముద । గోమథ । రథకార । దశగ్రామ । అశ్వత్థ । శాల్మలీ । కుణ్డల । మునిస్థూల । కూట । ముచుకర్ణ । కుముదాదిః ।

శిరీషశబ్దోఽరీహణాదిషు కుముదాదిషు వరాహాదిషు చ పఠ్యతే, ఔత్సర్గికోఽపి తత ఇష్యతే, తస్య చ వరణాదిషు దర్శనాల్లుబ్భవతి । తథా చోక్తమ్ - శిరీషాణామదూరభవో గ్రామః శిరీషాః, తస్య వనం శిరీషవనమితి ॥

జనపదే లుప్ ॥ 4-2-81 ॥

`దేశే తన్నామ్ని ఇతి యశ్చాతురర్థికః ప్రత్యయో భవతి, తస్య దేశవిశేషే జనపదేఽభిధేయే లుబ్భవతి । గ్రామసముదాయః = జనపదః । పఞ్చాలానాం నివాసో జనపదః పఞ్చాలాః। కురవః । మత్స్యాః । అఙ్గాః । వఙ్గాః । మగధాః । సుహ్మాః । పుణ్డ్రాః ।

ఇహ కస్మాన్న భవతి - ఉదుమ్బరా అస్మిన్సన్తి, ఔదుమ్బరో జనపదః, వైదిశో జనపద ఇతి ? తన్నామ్నీతి వర్త్తతే । న చాత్ర లుబన్తం తన్నామధేయం భవతి ॥

వరణాదిభ్యశ్చ ॥ 4-2-82 ॥

`వరణ ఇత్యేవమాదిభ్య ఉత్పన్నస్య చాతురర్థికస్య ప్రత్యయస్య లుబ్భవతి । అజనపదార్థ ఆరమ్భః । వరణానామదూరభవం నగరం వరణాః । శృఙ్గీ । శాల్మలయః । చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థ ఆకృతిగణతామస్య బోధయతి । కటుకబదర్యా అదూరభవో గ్రామః కటుకబదరీ । శిరీషాః కాఞ్చీ ।

వరణాః । పూర్వౌ గౌదౌ । ఆలిఙ్గ్యాయన । పర్ణీ । శృఙ్గీ । శాల్మలయః । సదాణ్వీ । వణికి । వణిక । జాలపద । మథురా । ఉజ్జయినీ । గయా । తక్షశిలా । ఉరశా । ఆకృత్యా ॥

శర్కరాయా వా ॥ 4-2-83 ॥

శర్కరాశబ్దాదుత్పన్నస్య చాతురర్థికస్య ప్రత్యయస్య వా లుబ్భవతి ।

వాగ్రహణం కిమ్, యావతా శర్కరాశబ్దః కుముదాదిషు వరాహాదిషు చ పఠ్యతే, తత్ర పాఠసామర్థ్యాత్ప్రత్యయస్య పక్షే శ్రవణం భవిష్యతి ? ఏవం తర్హి ఏతజ్జ్ఞాపయతి - శర్కరాశబ్దాదౌత్సర్గికో భవతి, తస్యాయం వికల్పితో లుబితి । శర్కరా । శార్కరమ్ । గణపాఠాచ్చ శ్రవణమ్, ఉత్తరసూత్రే విహితౌ చ ద్వౌ ప్రత్యయౌ । తదేవం షడ్ రూపాణి భవన్తి - శర్కరా, శార్కరమ్, శర్కరికమ్, శార్కరకమ్, శార్కరికమ్, శర్కరీయమితి ॥

ఠకౌ చ ॥ 4-2-84 ॥

శర్కరాశబ్దాట్ఠక్, ఛ ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతశ్చాతురర్థికౌ । యథాసమ్భవమర్థసమ్బన్ధః । శార్కరికమ్ । శర్కరీయమ్ ॥

నద్యాం మతుప్ ॥ 4-2-85 ॥

నద్యామభిధేయాయాం మతుప్ప్రత్యయో భవతి చాతురర్థికః । తన్నామ్నో దేశస్య విశేషణం నదీ । ఉదుమ్బరా యస్యాం సన్తి ఉదుమ్బరావతీ । మశకావతీ । వీరణావతీ । పుష్కరావతీ । ఇక్షుమతీ । ద్రుమతీ ।

ఇహ కస్మాన్న భవతి - భాగీరథీ, భైమరథీ ? మతుబన్తస్యాతన్నామధేయత్వాత్ ।

మధ్వాదిభ్యశ్చ ॥ 4-2-86 ॥

`మధు ఇత్యేవమాదిభ్యః శబ్దేభ్యో మతుప్ప్రత్యయో భవతి చాతురర్థికః । అనద్యర్థ ఆరమ్భః । మధుమాన్ । విసవాన్ ।

మధు । విస । స్థాణు । ముష్టి । ఇక్షు । వేణు । రమ్య । ఋక్ష । కర్కన్ధు । శమీ । కిరీర । హిమ । కిశరా । శర్పణా । మరుత్ । మరువ । దార్వాఘాట । శర । ఇష్టకా । తక్షశిలా । శక్తి । ఆసన్దీ । ఆసుతి । శలాకా । ఆమిధీ । ఖడా । వేటా । మధ్వాదిః ॥

కుముదనడవేతసేభ్యో డ్మతుప్ ॥ 4-2-87 ॥

`కుముద, `నడ, `వేతస ఇత్యేతేభ్యః శబ్దేభ్యో డ్మతుప్ ప్రత్యయో భవతి చాతురర్థికః । కుముద్వాన్ । నడ్వాన్ । వేతస్వాన్ ।

- మహిషాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.288)। మహిష్మాన్నామ దేశః ॥

నడశాదాడ్ డ్వలచ్ ॥ 4-2-88 ॥

నడశాదశబ్దాభ్యాం డ్వలచ్ ప్రత్యయో భవతి చాతురర్థికః । యథాసమ్భవమర్థసమ్బన్ధః । నడ్వలమ్ । శాద్వలమ్ ।।

శిఖాయా వలచ్ ।। 4-2-89 ।।

శిఖాశబ్దాద్వలచ్ ప్రత్యయో భవతి చాతురర్థికః । యథాసమ్భవమర్థసమ్బన్ధః । శిఖావలం నామ నగరమ్ । మతుప్ప్రకరణేఽపి శిఖాయా వలచం(5-2-113-1920) వక్ష్యతి, తదదేశార్థం వచనమ్ ।।

ఉత్కరాదిభ్యశ్ఛః ।। 4-2-90 ।।

ఉత్కర ఇత్యేవమాదిభ్యశ్ఛః ప్రత్యయో భవతి చాతురర్థికః । యథాసమ్భవమర్థసమ్బన్ధః । ఉత్కరీయమ్ । శఫరీయమ్ ।

ఉత్కర । సమ్పల । శఫర । పిప్పల । పిప్పలీమూల । అశ్మన్ । అర్క । పర్ణ । సుపర్ణ । ఖలాజిన । ఇడా । అగ్ని । తిక । కితవ । ఆతప । అనేక । పలాశ । తృణవ । పిచుక । అశ్వత్థ । శకాక్షుద్ర । భస్త్రా । విశాలా । అవరోహిత । గర్త । శాల । అన్య । జన్యా । అజిన । మఞ్చ । చర్మన్ । ఉత్క్రోశ । శాన్త । ఖదిర । శూర్పణాయ । శ్యావనాయ । నైవ । బక । నితాన్త । వృక్ష । ఇన్ద్రవృక్ష । ఆర్ద్రవృక్ష । అర్జునవృక్ష । ఉత్కరాదిః ।।

నడాదీనాం కుక్ చ ।। 4-2-91 ।।

`నడ ఇత్యేవమాదీనాం కుగాగమో భవతి, ఛశ్చ ప్రత్యయశ్చాతురర్థికః । యథాసమ్భవమర్థసమ్బన్ధః । నడకీయమ్ । ప్లక్షకీయమ్ ।

నడ । ప్లక్ష । బిల్వ । వేణు । వేత్ర । వేతస । తృణ । ఇక్షు । కాష్ఠ । కపోత । - క్రుఞ్చాయా హ్రస్వత్వం చ - (గ.సూ.92)। - తక్షన్నలోపశ్చ - (గ.సూ.93)।

శేషే ।। 4-2-92 ।।

`శేషే ఇత్యధికారోఽయమ్ । యానిత ఊర్ధ్వం ప్రత్యయాననుక్రమిష్యామః, శేషేఽర్థే తే వేదితవ్యాః ।

ఉపయుక్తాదన్యః శేషః । అపత్యాదిభ్యశ్చతురర్థపర్యన్తేభ్యోఽన్యోఽర్థః శేషః (మ.భా.2.291)। తస్యేదంవిశేషా హ్యపత్యసమూహాదయః, తేషు ఘాదయో మా భూవన్నితి శేషాధికారః క్రియతే ।

కిఞ్చ - సర్వేషు జాతాదిషు ఘాదయో యథా స్యురనన్తరేణైవార్థాదేశేన సమ్బన్ధిత్వేన కృతార్థతా మా జ్ఞాయీతి సాకల్యార్థం శేషవచనమ్ । వక్ష్యతి - రాష్ట్రావారపారాద్ ఘఖౌ(4-2-93-1313) । రాష్ట్రియః । అవారపారీణః । `శేషే ఇతి లక్షణం చాధికారశ్చ । చక్షుషా గృహ్యతే చాక్షుషం రూపమ్ । శ్రావణః శబ్దః । దృషది పిష్టాః దార్షదాః సక్తవః । ఉలూఖలే క్షుణ్ణః ఔలూఖలో యావకః

। అశ్వైరుహ్యతే ఆశ్వో రథః । చతుర్భిరుహ్యతే చాతురం శకటమ్ । చతుర్దశ్యాం దృశ్యతే చాతుర్దశం రక్ష ఇతి ।।

రాష్ట్రావారపారాద్ ఘఖౌ ।। 4-2-93 ।।

`రాష్ట్ర `అవారపార ఇత్యేతాభ్యాం యథాసఙ్ఖ్యం ఘ-ఖావిత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః । రాష్ట్రియః । అవారపారీణః । - విగృహీతాదపీష్యతే - (మ.భా.2.291)అవారీణః । పారీణః । - విపరీతాచ్చ - (మ.భా.2.291)పారావారీణః ।

ప్రకృతివిశేషోపాదానమాత్రేణ తావత్ప్రత్యయా విధీయన్తే । తేషాం తు జాతాదయోఽర్థాః సమర్థవిభక్తయశ్చ పురస్తాద్వక్ష్యన్తే ।

గ్రామాద్యఖఞౌ ।। 4-2-94 ।।

గ్రామశబ్దాద్య, ఖఞ్ ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః । గ్రామ్యః । గ్రామీణః ।।

కత్ర్యాదిభ్యో ఢకఞ్ ।। 4-2-95 ।।

`కత్త్రి ఇత్యేవమాదిభ్యో ఢకఞ్ ప్రత్యయో భవతి । కాత్త్రేయకః । ఔమ్భేయకః ।

కత్త్రి । ఉమ్భి । పుష్కర । పుష్కల । మోదన । కుమ్భీ । కుణ్డిన । నగర । వఞ్జీ । భక్తి । మాహిష్మతీ । చర్మణ్వతీ । గ్రామ । ఉఖ్యా । - కుడ్యాయా యలోపశ్చ -(గ.సూ.94) । కత్త్ర్యాదిః ।।

కులకుక్షిగ్రీవాభ్యః శ్వాస్యలఙ్కారేషు ।। 4-2-96 ।।

కులకుక్షిగ్రీవాశబ్దేభ్యో యథాసఙ్ఖ్యం `శ్వన్, `అసి, `అలఙ్కార ఇత్యేతేషు జాతాదిష్వర్థేషు ఢకఞ్ ప్రత్యయో భవతి । కౌలేయకో భవతి శ్వాచేత్, కౌలోఽన్యః । కౌక్షేయకో భవత్యసిశ్చేత్, కౌక్షోఽన్యః । గ్రైవేయకో భవత్యలఙ్కారశ్చేత్, గ్రైవోఽన్యః ।।

నద్యాదిభ్యో ఢక్ ।। 4-2-97 ।।

`నదీ ఇత్యేవమాదిభ్యో ఢక్ ప్రత్యయో భవతి । నాదేయమ్ । మాహేయమ్ ।

పూర్వనగరీశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే । పౌర్వనగరేయమ్ ।

కేచిత్తు పూర్వనగిరీతి పఠన్తి, విచ్ఛిద్య చ ప్రత్యయం కుర్వన్తి - పౌరేయమ్, వానేయమ్, గైరేయమితి; తదుభయమపి దర్శనం

ప్రమాణమ్ ।

నదీ । మహీ । వారాణసీ । శ్రావస్తీ । కౌశామ్బీ । నవకౌశామ్బీ । కాశఫరీ । ఖాదిరీ । పూర్వనగరీ । పావా । మావా । సాల్వా । దార్వా । దాల్వా । వాసేనకీ । - వడవాయా వృషే- (గ.సూ.95) ।।

దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యక్ ।। 4-2-98 ।।

దక్షిణా, పశ్చాత్, పురస్ ఇత్యేతేభ్యస్త్యక్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । దాక్షిణాత్యః । పాశ్చాత్త్యః । పౌరస్త్యః ।

కాపిశ్యాః ష్ఫక్ ।। 4-2-99 ।।

కాపిశీశబ్దాత్ ష్ఫక్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । షకారో ఙీషర్థః । కాపిశాయనం మధు । కాపిశాయనీ ద్రాక్షా ।।

- బాహ్ల్యుర్దిపర్దిభ్యశ్చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.292)। బాహ్లాయనీ । ఔర్దాయనీ । పార్దాయనీ ।।

రఙ్కోరమనుష్యేఽణ్ చ ।। 4-2-100 ।।

రఙ్కుశబ్దాదణ్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాత్ష్ఫక్చ శైషికోఽమనుష్యేఽభిధేయే । రాఙ్కవో గౌః । రాఙ్కవాయణో గౌః ।

అమనుష్య ఇతి కిమ్ ? రాఙ్కవకో మనుష్యః ।

నను చ రఙ్కుశబ్దః కచ్ఛాదిషు పఠ్యతే, తత్ర చ మనుష్యతత్స్థయోర్వుఞ్ (4-2-134-1358) ఇతి మనుష్యే పరత్వాద్వుఞైవ భవితవ్యమ్, కచ్ఛాదిపాఠాదమనుష్యేఽణపి సిద్ధః, కిమిహ మనుష్యప్రతిషేధేనాగ్రహణేన చ ? తదుచ్యతే; నైవాయం మనుష్యప్రతిషేధః, కిం తర్హి ? నఞివయుక్తన్యాయేన మనుష్యసదృశే ప్రాణిని ప్రతిపత్తిః క్రియతే । తేన రాఙ్కవః, కమ్బల ఇతి ష్ఫగ్న భవతి ।

విశేషవిహితేన చ ష్ఫకాఽణో బాధా మా భూదిత్యగ్రహణమపి క్రియతే ।।

ద్యుప్రాగపాగుదక్ప్రతీచో యత్ ।। 4-2-101 ।।

దివ, ప్రాచ్, అపాచ్, ఉదచ్, ప్రత్యచ్ ఇత్యేతేభ్యో యత్ప్రత్యయో భవతి శైషికః । దివ్యమ్ । ప్రాచ్యమ్ । అవాచ్యమ్ । ఉదీచ్యమ్ ప్రతీచ్యమ్ ।

అవ్యయాత్తు కాలవాచినః పరత్వాత్ ట్యుట్యులౌ భవతః । ప్రాక్తనమ్ ।

కన్థాయాష్ఠక్ ।। 4-2-102 ।।

కన్థాశబ్దాట్ఠక్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । కాన్థికః ।।

వర్ణౌ వుక్ ।। 4-2-103 ।।

`కన్థాయాః ఇత్యేవ । వర్ణౌ యా కన్థా తస్యా వుక్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఠకోఽపవాదః । వర్ణుర్నామ నదస్తత్సమీపో దేశో వర్ణుః । తద్విషయార్థవాచినః కన్థాశబ్దాదయం ప్రత్యయః । తథాహి జాతం హిమవత్సు కాన్థకమ్ ।

అవ్యయాత్త్యప్ ।। 4-2-104 ।।

అవ్యయాత్ త్యప్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః ।

` అమేహక్వతసిత్రేభ్యస్త్యబ్విధిర్యోఽవ్యయాత్స్మృతః ।

నినిర్భ్యాం ధ్రువగత్యోశ్చ ప్రవేశో నియమే తథా ।।(మ.బా.2.292)

అమాత్యః । ఇహత్యః । క్వత్యః । ఇతస్త్యః । తత్రత్యః । యత్రత్యః ।

పరిగణనం కిమ్ ? ఔపరిష్టః । పౌరస్తః । పారస్తః । వృద్ధాత్తు ఛో భవతి - ఆరాతీయః ।

- త్యబ్నేర్ధ్రువే - (మ.భా.2.293)। నియతం ధ్రువమ్ - నిత్యమ్ ।

- నిసో గతే - (మ.భా.2.293)। నిర్గతో వర్ణాశ్రమేభ్యో నిష్ట్యశ్చణ్డాలాదిః ।

[-12-2-54]

- ఆవిసశ్ఛన్దసి - (మ.భా.2.293)। ఆవిస్ శబ్దాచ్ఛన్దసి త్యప్ప్రత్యయో భవతి । ` ఆవిష్ట్యో వర్ద్ధతే చారురాసు(ఋ.[1-95-5])।

- అరణ్యాణ్ణో వక్తవ్యః - (మ.భా.2.293)। ఆరణ్యాః సుమనసః ।

- దూరాదేత్యః - (మ.భా.2.293)। దూరేత్యః పథికః ।

- ఉత్తరాదాహఞ్ । - (మ.భా.2.293)। ఔత్తరాహమ్ ।।

ఐషమోహ్యః శ్వసోఽన్యతరస్యామ్ ।। 4-2-105 ।।

ఐషమస్, హ్యస్; శ్వస్ ఇత్యేతేభ్యోఽన్యతరస్యాం త్యప్ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఐషమస్త్యమ్, ఐషమస్తనమ్ । హ్యస్త్యమ్, హ్యస్తనమ్ । శ్వస్త్యమ్, శ్వస్తనమ్ । శ్వసస్తుట్ చ(4-3-15-1385) ఇతి ఠఞపి తృతీయో భవతి - శౌవస్తికమ్ ।।

తీరరూప్యోత్తరపదాదఞ్ఞౌ ।। 4-2-106 ।।

తీరోత్తరపదాద్ రూప్యోత్తరపదాచ్చ ప్రాతిపదికాద్ యథాసఙ్ఖ్యమఞ్, ఞ ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః శైషికౌ । అణోఽపవాదౌ । కాకతీరమ్ । పాల్వలతీరమ్ । రూప్యోత్తరపదాత్ - వార్కరూప్యమ్ । శైవరూప్యమ్ । తీరరూప్యాన్తాదితి నోక్తమ్, బహుచ్ప్రత్యయపూర్వాద్ మా భూదితి । బాహురూప్యమ్ । అణేవ భవతి ।।

దిక్పూర్వపదాదసంజ్ఞాయాం ఞః ।। 4-2-107 ।।

అసంజ్ఞాయామితి ప్రకృతివిశేషణమ్ । దిక్పూర్వపదాత్ప్రాతిపదికాదసంజ్ఞావిషయాద్ ఞః ప్రత్యయో భవతి శైషికః । అణోఽపవాదః । పౌర్వశాలః । దాక్షిణశాలః । ఆపరశాలః ।

అసంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? పూర్వైషుకామశమః । అపరైషుకామశమః । దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామ్(2-1-50-727) ఇతి సమాసః । ప్రాచాం గ్రామనగరాణామ్(7-3-14-1400) ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః । పదగ్రహణం స్వరూపవిధినిరాసార్థమ్ ।।

మద్రేభ్యోఽఞ్ ।। 4-2-108 ।।

`దిక్పూర్వపదాత్ ఇత్యేవ । దిక్పూర్వపదాన్మద్రశబ్దాదఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । పౌర్వమద్రః । ఆపరమద్రః । దిశో మద్రాణామ్(7-3-13-1399) ఇతి పర్యుదాసాదాదివృద్ధిరేవ ।।

ఉదీచ్యగ్రామాచ్చ బహ్వచోఽన్తోదాత్తాత్ ।। 4-2-109 ।।

దిగ్గ్రహణం నివృత్తమ్ । ఉదీచ్యగ్రామవాచినః ప్రాతిపదికాద్ బహ్వచోఽన్తోదాత్తాద్ అఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । అణోఽపవాదః । శైవపురమ్ । మాణ్డవపురమ్ ।।

ఉదీచ్యగ్రామాదితి కిమ్ ? మాథురమ్ । బహ్వచ ఇతి కిమ్ ? ధ్వజీ । ధ్వాజమ్ । అన్తోదాత్తాదితి కిమ్ ? శార్కరీధానమ్ । శర్కరీధానశబ్దే లిత్స్వరేణ ధానశబ్ద ఉదాత్తః ।।

ప్రస్థోత్తరపదలద్యాదికోపధాదణ్ ।। 4-2-110 ।।

ప్రస్థోత్తరపదాత్ పలద్యాదిభ్యః కకారోపధాచ్చ ప్రాతిపదికాదణ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఉదీచ్యగ్రామలక్షణస్యాఞోఽపవాదః । మాద్రీప్రస్థః । మాహకీప్రస్థః । పలద్యాదిభ్యః - పాలదః । పారిషదః । కకారోపధాత్ - నైలీనకః । చైయాతకః । పలద్యాదిషు యో వాహీకగ్రామస్తతష్ఠఞ్ఞిఠయోః (4-2-117-1341)అపవాదః, యథా - గౌష్ఠీ, నైతకీతి ।

గోమతీశబ్దః పఠ్యతే, తతః రోపధేతోః ప్రాచామ్(4-2-123-2347) ఇతి వుఞోఽపవాదః । వాహీకశబ్దః కోపధోఽపి పునః పఠ్యతే పరం ఛం (4-2-114-1337) బాధితుమ్ । అగ్గ్రహణం బాధకబాధనార్థమ్ ।

పలదీ । పరిషత్ । యకృల్లోమన్ । రోమక । కాలకూట । పటచ్చర । వాహీక । కలకీట । మలకీట । కమలకీట । కమలభిదా । గోష్ఠీ కమలకీర । బాహుకీట । నైతకీ । పరిఖా । శూరసేన । గోమతీ । ఉదయాన । పలద్యాదిః ।।

కణ్వాదిభ్యో గోత్రే ।। 4-2-111 ।।

గోత్రమిహ న ప్రత్యయార్థః, న చ ప్రకృతివిశేషణమ్ । తర్హ్యేవం సమ్బధ్యతే - కణ్వాదిభ్యో గోత్రే యః ప్రత్యయో విహితస్తదన్తేభ్య ఏవాణ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఛస్యాపవాదః । కాణ్వాశ్చాత్త్రాః । గౌకక్షాః ।।

ఇఞశ్చ ।। 4-2-112 ।।

`గోత్రే ఇత్యేవ । గోత్రే య ఇఞ్విహితస్తదన్తాత్ప్రాతిపదికాదణ్ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఛస్యాపవాదః । దాక్షాః । ప్లాక్షాః । మాహకాః ।

గోత్ర ఇత్యేవ - సౌతఙ్గమేరిదం సౌతఙ్గమీయమ్ ।।

న ద్వ్యచః ప్రాచ్యభరతేషు ।। 4-2-113 ।।

ద్వ్యచః ప్రాతిపదికాత్ప్రాచ్యభరతగోత్రాదిఞన్తాదణ్ ప్రత్యయో న భవతి । పూర్వేణ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే । పైఙ్గీయాః । ప్రౌష్ఠీయాః । చైదీయాః । పౌష్కీయాః । కాశీయాః । పాశీయాః ।

ద్వ్యచ ఇతి కిమ్ ? పాన్నాగారాః । ప్రాచ్యభరతేష్వితి కిమ్ ? దాక్షాః ।

కాశీయా ఇతి కథముదాహృతమ్ । యావతా కాశ్యాదిభ్యష్ఠిఞ్ఞిఠాభ్యాం (4-2-116-1340)భవితవ్యమ్ ? నైతదస్తి; దేశవాచినః కాశిశబ్దస్య తత్ర గ్రహణమ్, చైదిశబ్దేన సాహచర్యాత్ । గోత్రాత్తు వృద్ధాచ్ఛః(4-2-114-1337) ఏవ భవతి ।

జ్ఞాపకాదన్యత్ర ప్రాచ్యగ్రహణేన భరతగ్రహణం న భవతీతి స్వశబ్దేన భరతానాముపాదానం కృతమ్ ।।

వృద్ధాచ్ఛః ।। 4-2-114 ।।

`గోత్రే ఇతి నానువర్త్తతే । సామాన్యేన విధానమ్ । వృద్ధాత్ప్రాతిపదికాచ్ఛః ప్రత్యయో భవతి శైషికః । అణోऽపవాదః । గార్గీయః । వాత్సీయః । శాలీయః । మాలీయః ।

అవ్యయతీరరూప్యోత్తరపదోదీచ్యగ్రామకోపధవిధీంస్తు (4-2-104],106,109,110)పరత్వాద్ బాధతే ।।

భవతష్ఠక్ఛసౌ ।। 4-2-115 ।।

`వృద్ధాత్ ఇత్యేవ । భవచ్ఛబ్దాత్ వృద్ధాత్ ఠక్, ఛస్ - ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః శైషికౌ ఛస్యాపవాదౌ । సకారః పదసంజ్ఞార్థః । భవతస్త్యదాదిత్వాద్ వృద్ధసంజ్ఞా । భావత్కః । భవదీయమ్ ।

అవృద్ధాత్తు భవతః శతురణేవ భవతి - భావతః ।।

కాశ్యాదిభ్యష్ఠఞ్ఞిఠౌ ।। 4-2-116 ।।

`కాశి ఇత్యేవమాదిభ్యః ఠఞ్, ఞిఠ ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః శైషికౌ । ఇకార ఉచ్చారణార్థః । ఞకార ఏవోభయత్ర విపర్యస్తదేశోऽనుబన్ధః । స్త్రీప్రత్యయే విశేషః । కాశికీ, కాశికా । బైదికీ, బైదికా ।

`వృద్ధాత్ ఇత్యత్రానువర్త్తతే । యే త్వవృద్ధాః పఠ్యన్తే, వచనప్రామాణ్యాత్తేభ్యః ప్రత్యయవిధిః ।

దేవదత్తశబ్దః పఠ్యతే, తస్య ఏఙ్ ప్రాచాం దేశే(1-1-75-1338) ఇతి వృద్ధంసజ్ఞా - దైవదత్తికః । వాహీకగ్రామస్య తు నాస్తి వృద్ధసంజ్ఞా - దైవదత్తః । కథం భాష్య ఉదాహృతమ్ - `వా నామధేయస్య వృధసంజ్ఞా వేదితవ్యా; దేవదత్తీయా, దైవదత్తాః ఇతి, యావతా వృద్ధసంజ్ఞాపక్షే

కాశ్యాదిత్వాట్ఠఞ్ఞిఠాభ్యాం భవితవ్యమ్ ? తత్రైవం వర్ణయన్తి - `వా నామధేయస్యేతి వ్యవస్థితవిభాషేయమ్, సా ఛే కర్త్తవ్యే భవతి, ఠఞ్ఞిఠయోర్న భవతి ఇతి ।

కాశీ । చేది । సంజ్ఞా । సంవాహ । అచ్యుత । మోహమాన । శకులాద । హస్తికర్షూ । కుదామన్ । హిరణ్య । కరణ । గోధాశన । భౌరికి । భౌలిఙ్గి । అరిన్దమ । సర్వమిత్ర్త । దేవదత్త । సాధుమిత్ర్త । దాసమిత్ర్త । దాసగ్రామ । సౌధావతాన । యువరాజ । ఉపరాజ । సిన్ధుమిత్ర్త । దేవరాజ । - ఆపదాదిపూర్వపదాత్కాలాత్ - (గ.సూ.96)। ఆపత్కాలికీ, ఆపత్కాలికా । ఔర్ధ్వకాలికీ, ఔర్ధ్వకాలికా । తాత్కాలికీ, తాత్కాలికా ।।

వాహీకగ్రామేభ్యశ్చ ।। 4-2-117 ।।

`వృద్ధాత్ ఇత్యేవ । వాహీకగ్రామవాచిభ్యో వృద్ధేభ్యష్ఠఞ్ఞిఠౌ ప్రత్యయౌ భవతః శైషికౌ ఛస్యాపవాదౌ । శాకలికీ, శాకలికా । మాన్థావికీ, మాన్థవికా ।।

విభాషోశీనరేషు ।। 4-2-118 ।।

`వృద్ధాత్ ఇతి వర్తతే, `వాహీకగ్రామేభ్యః ఇతి చ । ఉశీనరేషు యే వాహీకగ్రామాస్తద్వాచిభ్యో వృద్ధేభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో విభాషా ఠఞ్ఞిఠౌ ప్రత్యయౌ భవతః । ఆహ్వాజాలికీ, ఆహ్వాజాలికా, ఆహ్వాజాలీయా । సౌదర్శనికీ, సౌదర్శనికా, సౌదర్శనీయా ।।

ఓర్దేశేఠఞ్ ।। 4-2-119 ।।

`వృద్ధాత్ ఇతి నానువర్త్తతే, ఉత్తరసూత్రే పునర్వృద్ధగ్రహణాత్ । ఉవర్ణాన్తాద్ దేశవాచినః ప్రాతిపదికాత్ ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః। నైషాదకర్షుకః । శాబరజమ్బుకః । దేశ ఇతి కిమ్ ? పటోశ్చాత్త్రాః పాటవాః ।

ఠఞ్ఞిఠయోః ప్రకరణే ఠఞః కేవలస్యానువృత్తిర్న లభ్యత ఇతి ఠఞ్గ్రహణం కృతమ్ ।।

వృద్ధాత్ప్రాచామ్ ।। 4-2-120 ।।

`ఓర్దేశే ఇత్యేవ । ఉవర్ణాన్తాద్ వృద్ధాత్ప్రాగ్దేశవాచినః ప్రాతిపదికాట్ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః ।

ఆఢకజమ్బుకః । శాకజమ్బుకః । నాపితవాస్తుకః (మ.భా.2.297)। పూర్వేణైవ ఠఞి సిద్ధే నియమార్థం వచనమ్ - వృద్ధాదేవ ప్రాచామవృద్ధాన్న భవతీతి । మల్లవాస్తు - మాల్లవాస్తవః ।।

ధన్వయోపధాద్ వుఞ్ ।। 4-2-121 ।।

`వృద్ధాత్ ఇతి వర్తతే, దేశ ఇతి చ । ధన్వవాచినో యకారోపధాచ్చ దేశాభిధాయినో వృద్ధాత్ప్రాతిపదికాద్ వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ధన్వశబ్దో మరుదేశవచనః । పారేధన్వకః । ఐరావతకః । యోపధాత్ - సాఙ్కాశ్యకః (మ.భా.2.297)। కామ్పిల్యకః ।।

ప్రస్థపురవహాన్తాచ్చ ।। 4-2-122 ।।

`వృద్ధాత్ ఇత్యేవ, `దేశే ఇతి చ; అన్తశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే । ప్రస్థ, పుర, వహ ఇత్యేవమన్తాదేశవాచినః ప్రాతిపదికాద్ వృద్ధాద్ వుఞ్ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఛస్యాపవాదః । మాలాప్రస్థకః । నాన్దీపురకః (మ.భా.2.298)। కాన్తీపురకః । పైలువహకః । ఫాల్గునీవహకః ।

పురాన్తో రోపధః, తత ఉత్తరసూత్రేణైవ సిద్ధమప్రాగర్థమిహ గ్రహణమ్ ।।

రోపధేతోః ప్రాచామ్ ।। 4-2-123 ।।

`వృద్ధాత్ ఇత్యేవ, `దేశే ఇతి చ । తద్విశేషణం ప్రాగ్గ్రహణమ్ । రోపధాదీకారాన్తాచ్చ ప్రాగ్దేశవాచినో వృద్ధాద్ వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఛస్యాపవాదః । పాటలిపుత్రకాః । ఐకచక్రకాః । ఈతః ఖల్వపి - కాకన్దీ, కాకన్దకః । మాకన్దీ, మాకన్దకః ।

ప్రాచామితి కిమ్ ? దాత్తామిత్రీయః ।

తపరకరణం విస్పష్టార్థమ్ ।।

జనపదతదవధ్యోశ్చ ।। 4-2-124 ।।

`వృద్ధాత్ ఇత్యేవ, `దేశే ఇతి చ । తద్విశేషణం జనపదతదవధీ । వృద్ధాజ్జనపదవాచినస్తదవధివాచినశ్చ ప్రాతిపదికాద్ వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఛస్యాపవాదః । ఆభిసారకః । ఆదర్శకః । జనపదావధేః ఖల్వపి - ఔపుష్టకః । శ్యామాయనకః ।

తదవధేరపి జనపద ఏవ గృహ్యతే, న గ్రామః । కిమర్థం తర్హి గ్రహణమ్ ? బాధకబాధనార్థమ్ । గర్తోత్తరపదాచ్ఛం బాధిత్వా వుఞేవ జనపదావధేర్భవతి । త్రైగర్తకః ।।

అవృద్ధాదపి బహువచనవిషయాత్ ।। 4-2-125 ।।

`జనపదతదవధ్యోః ఇత్యేవ । అవృద్ధాద్, వృద్ధాచ్చ జనపదాత్తదవధివాచినశ్చ బహువచనవిషయాత్ప్రాతిపదికాద్ వుఞ్ప్రత్యయో భవతి శైషికః । అణ్ఛయోరపవాదః । అవృద్ధాజ్జనపదాత్తావత్ - అఙ్గాః । వఙ్గాః । కలిఙ్గాః । ఆఙ్గకః । వాఙ్గకః । కాలిఙ్గకః । అవృద్ధాజ్జనపదావధేః - అజమీఢాః । అజక్రన్దాః । ఆజమీఢకః । ఆజక్రన్దకః । వృద్ధాజ్జనపదాత్ - దార్వాః । జామ్బ్వాః । దార్వకః । జామ్బ్వకః । వృద్ధాజ్జనపదావధేః - కాలఞ్జరః । వైకులిశాః । కాలఞ్జరకః । వైకూలిశకః ।

విషయగ్రహణమనన్యత్ర భావార్థమ్ । జనపదైకశేషబహుత్వే మా భూత్ । వర్తన్యః । వార్తనః ।

అపిగ్రహణం కిమ్ । యావతా వృద్ధాత్పూర్వేణైవ సిద్ధమ్ ? తక్రకౌణ్డిన్యన్యాయేన బాధా మా విజ్ఞాయీతి సముచ్చీయతే ।।

కచ్ఛాగ్నివక్త్రగర్తోత్తరపదాత్ ।। 4-2-126 ।।

`దేశే ఇత్యేవ । ఉత్తరపదశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే । కచ్ఛాద్యుత్తరపదాద్దేశవాచినః ప్రాతిపదికాచ్చ వృద్ధాదవృద్ధాచ్చ వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఛాణోరపవాదః । దారుకచ్ఛకః । పైప్పలీకచ్ఛకః । కాణ్డాగ్నకః । వైభుజాగ్నకః । ఐన్ద్రవక్త్రకః । సైన్ధువక్త్రకః । బాహుగర్తకః । చాక్రగర్తకః ।।

ధూమాదిభ్యశ్చ ।। 4-2-127 ।।

ధూమాదిభ్యో దేశవాచిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । అణాదేరపవాదః । ధౌమకః । ఖాణ్డకః ।

పాథేయశబ్దః పఠ్యతే, తస్య యోపధాత్వాదేవ వుఞి సిద్ధే సామర్థ్యాదదేశార్థం గ్రహణమ్ ।

తథా విదేహానర్తశబ్దయోర్జనపదలక్షణే వుఞి సిద్ధేఽదేశార్థః పాఠః । విదేహానాం క్షత్త్రియాణాం స్వం వైదేహకమ్ । ఆనర్తకమ్

।

సముద్రశబ్దః పఠ్యతే, తస్య నావి మనుష్యే చ వుఞిష్యతే - సాముద్రికా నౌః । సాముద్రకో మనుష్యః । అన్యత్ర న భవతి - సాముద్రం జలమితి ।

ధూమ । ఖణ్డ । శశాదన । ఆర్జునాద । దాణ్డాయనస్థలీ । మాహకస్థలీ । ఘోషస్థలీ । మాషస్థలీ । రాజస్థలీ । రాజగృహ । సత్రాసాహ । భక్షాస్థలీ । మద్రకూల । గర్త్తకూల । ఆఞ్జీకూల । ద్వ్యాహావ । త్ర్యాహావ । సంహీయ । వర్వర । వర్చగర్త । విదేహ । ఆనర్త్త । మాఠర । పాథేయ । ఘోష । శిష్య । మిత్త్ర । వల । ఆరాజ్ఞీ । ధార్తరాజ్ఞీ । అవయాత । తీర్థ । - కూలాత్సౌవీరేషు - (గ.సూ.97)। - సముద్రాన్నావి మనుష్యే -(గ.సూ.98) । కుక్షి । అన్తరీప । ద్వీప । అరుణ । ఉజ్జయినీ । దక్షిణాపథ । సాకేత ।

నగరాత్కుత్సనప్రావీణ్యయోః ।। 4-2-128 ।।

నగరశబ్దాత్ వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః కుత్సనే ప్రావీణ్యే చ గమ్యమానే । ప్రత్యయార్థవిశేషణం చైతత్ - కుత్సనే ప్రావీణ్యే చ జాతాదౌ ప్రత్యయార్థ ఇతి । కుత్సనమ్ = నిన్దనమ్ । ప్రావీణ్యమ్ = నైపుణ్యమ్ ।।

కేనేదం ముషితః పన్థా గాత్రే పక్ష్మాలిధూసరః ।

ఇహ నగరే మనుష్యేణ సమ్భావ్యత ఏతన్నాగరకేణ । చౌరా హి నగరకా భవన్తి ।

కేనేదం లిఖితం చిత్రం మనోనేత్రవికాశి యత్ ।

ఇహ నగరే మనుష్యేణ సమ్భావ్యత ఏతన్నాగరకేణ । ప్రవీణా హి నాగరకా భవన్తి ।

కుత్సనప్రావీణ్యయోరితి కిమ్ ? నాగరా బ్రాహ్మణాః । కర్త్ర్యాదిషు తు సంజ్ఞాశబ్దేన సాహచర్యాత్సంజ్ఞానగరం పఠ్యతే, తస్మిన్ నాగరేయకమితి ప్రత్యుదాహార్యమ్ ।।

అరణ్యాన్మనుష్యే ।। 4-2-129 ।।

అరణ్యశబ్దాద్ వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికో మనుష్యేఽభిధేయే । ఔపసఙ్ఖ్యానికస్య ణస్యాపవాదః । ఆరణ్యకో మనుష్యః ।

- పథ్యధ్యాయన్యాయవిహారమనుష్యహస్తిష్వితి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.299)। ఆరణ్యకః పన్థాః । ఆరణ్యకోఽధ్యాయః । ఆరణ్యకో న్యాయః । ఆరణ్యకో విహారః । ఆరణ్యకో మనుష్యః । ఆరణ్యకో హస్తీ ।

- వా గోమయేషు - । ఆరణ్యాః, ఆరణ్యకా గోమయాః ।

ఏతేష్వితి కిమ్ ? ఆరణ్యాః పశవః ।।

విభాషా కురుయుగన్ధరాభ్యామ్ ।। 4-2-130 ।।

కురు, యుగన్ధర ఇత్యేతాభ్యాం విభాషా వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । కౌరవకః, కౌరవః । యౌగన్ధరకః, యౌగన్ధరః (మ.భా.2.300)। జనపదశబ్దావేతౌ, తాభ్యామ్ ` అవృద్ధాదపి ఇతి నిత్యే వుఞి ప్రాప్తే వికల్ప ఉచ్యతే ।

కురుశబ్దః కచ్ఛాదిష్వపి పఠ్యతే, తత్ర వచనాదణపి భవిష్యతి । సైషా యుగన్ధరార్థా విభాషా । మనుష్యతత్స్థయోః(4-2-134-1358)తు కురుశబ్దాన్నిత్య ఏవ వుఞ్ప్రత్యయో భవతి । కౌరవకో మనుష్యః, కౌరవకమస్య హసితమితి(మ.భా.2.300) ।।

మద్రవృజ్యోః కన్ ।। 4-2-131 ।।

మద్రవృజిశబ్దాభ్యాం కన్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । జనపదవుఞోఽపవాదః । మద్రేషు జాతః మద్రకః । వృజికః ।।

కోపధాదణ్ ।। 4-2-132 ।।

` దేశే ఇత్యేవ । కకారోపధాత్ప్రాతిపదికాదణ్ప్రత్యయో భవతి శైషికః । జనపదవుఞోఽపవాదః । అన్యత్ర జనపదం ముక్త్వా పూర్వేణైవ కోపధాదణి సిద్ధమ్ । ఋషికేషు జాతః ఆర్షికః । మాహిషికః ।

అణ్గ్రహణమువర్ణాన్తాదపి స్యాత్ - ఇక్ష్వాకుషు జాతః ఐక్ష్వాకః ।।

కచ్ఛాదిభ్యశ్చ ।। 4-2-133 ।।

` దేశే ఇత్యేవ । ` కచ్ఛ ఇత్యేవమాదిభ్యో దేశవాచిభ్యోఽణ్ప్రత్యయో భవతి శైషికః । వుఞాదేరపవాదః । కాచ్ఛః । సైన్ధవః । వార్ణవః ।

కచ్ఛశబ్దో న బహువచనవిషయః, తస్య మనుష్యతత్స్థయోర్వుఞర్థః పాఠః । విజాపకశబ్దః పఠ్యతే,తస్య కోపధత్వాదేవాణి

సిద్ధే ఇహ గ్రహణముత్తరార్థమ్ ।

కచ్ఛ । సిన్ధు । వర్ణు । గన్ధార । మధుమత్ । కమ్బోజ । కశ్మీర । సాల్వ । కురు । రఙ్కు । అణు । ఖణ్డ । ద్వీప । అనూప । అజవాహ । విజాపక । కులూన । కచ్ఛాదిః ।।

మనుష్యతత్స్థయోర్వుఞ్ ।। 4-2-134 ।।

`కచ్ఛాదిభ్యః ఇత్యేవ । మనుష్యే మనుష్యస్థే చ జాతాదౌ ప్రత్యయార్థే కచ్ఛాదిభ్యో వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి । అణోఽపవాదః । కాచ్ఛకో మనుష్యః । కాచ్ఛకమస్య హసితం, జల్పితమ్ । కాచ్ఛికా చూడా । సైన్ధవకో మనుష్యః । సైన్ధవకమస్య హసితం, జల్పితమ్ । సైన్ధవికా చూడా ।

మనుష్యతత్స్థయోరితి కిమ్ ? కాచ్ఛో గౌః । సైన్ధవో వార్ణవః ।।

అపదాతౌ సాల్వాత్ ।। 4-2-135 ।।

సాల్వశబ్దః కచ్ఛాదిషు పఠ్యతే, తతః పూర్వేణైవ మనుష్యతత్స్థయోర్వుఞి సిద్ధే నియమార్థం వచనమ్ । అపదాతావేవ మనుష్యే మనుష్యస్థే చ సాల్వశబ్దాద్ వుఞ్ప్రత్యయో భవతి । సాల్వకో మనుష్యః । సాల్వకమస్య హసితం, జల్పితమ్ ।

అపదాతావితి కిమ్ ? సాల్వః పదాతిర్వ్రజతి ।।

గోయవాగ్వోశ్చ ।। 4-2-136 ।।

గవి యవాగ్వాం చ జాతాదౌ ప్రత్యయార్థే సాల్వశబ్దాద్ వుఞ్ప్రత్యయో భవతి శైషికః । కచ్ఛాద్యణోఽపవాదః । సాల్వకో గౌః । సాల్వికా యవాగూః । సాల్వమన్యత్ ।।

గర్త్తోత్తరపదాచ్ఛః ।। 4-2-137 ।।

`దేశే ఇత్యేవ । గర్త్తోత్తరపదాద్దేశవాచినః ప్రాతిపదికాచ్ఛః ప్రత్యయో భవతి శైషికః । అణోఽపవాదః । వాహీకగ్రామలక్షణం చ ప్రత్యయం పరత్వాద్ బాధతే । వృకగర్త్తీయమ్ । శృగాలగర్త్తీయమ్ । శ్వావిద్గర్త్తీయమ్ ।

ఉత్తరపదగ్రహణం బహుచ్పూర్వనిరాసార్థమ్ - బాహుగర్తమ్ ।।

గహాదిభ్యశ్చ ।। 4-2-138 ।।

`గహ ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యశ్ఛః ప్రత్యయో భవతి శైషికః । అణాదేరపవాదః । గహీయః । అన్తఃస్థీయః । దేశాధికారేఽపి సమ్భవాపేక్షం విశేషణమ్, న సర్వేషామ్ । `మధ్యమధ్యమం చాణ్ చరణే ఇతి పఠ్యతే, తస్యాయమర్థః మధ్యశబ్దః ప్రత్యయసన్నియోగేన మధ్యమమాపద్యతే । మధ్యమీయాః । చరణే తు ప్రత్యయార్థేఽణ్ భవతి - మాధ్యమా ఇతి ।

తదేతద్విశేష ఏవ స్మర్యతే పృథివీమధ్యస్య మధ్యమభావః । చరణసమ్బన్ధేన నివాసలక్షణోఽణితి చ (మ.భా.2.301)।

- ముఖపార్శ్వతసోర్లోపశ్చ - । ముఖతీయమ్ । పార్శ్వతీయమ్ ।

- కుగ్జనస్య పరస్య చ - । జనకీయమ్ । పరకీయమ్ ।

- దేవస్య చేతి వక్తవ్యమ్ - । దేవకీయమ్ ।

- వేణుకాదిభ్యశ్ఛణ్ వక్తవ్యః - । ఆకృతిగణోఽయమ్ । వైణుకీయమ్ ।

వైత్రకీయమ్ । ఔత్తరపదకీయమ్ । ప్రాస్థకీయమ్ । మాధ్యమకీయమ్ ।

గహ । అన్తఃస్థ । సమ । విషమ । - మధ్యమధ్యమం చాణ్యరణే - (గ.సూ.99)। ఉత్తమ । అఙ్గ । వఙ్గ । మగధ । పూర్వపక్ష । అపరపక్ష । అధమశాఖ । ఉత్తమశాఖ । సమానశాఖ । ఏకగ్రామ । ఏకవృక్ష । ఏకపలాశ । ఇష్వగ్ర । ఇష్వనీ । అవస్యన్దీ । కామప్రస్థ । ఖాడాయని । కావేరణి । శైశిరి । శౌఙ్గీ । ఆసురి । ఆహింసి । ఆమిత్రి । వ్యాడి । వైదజి । భౌజి । ఆఢ్యశ్వి । ఆనృశంసి । సౌవి । పారకి । అగ్నిశర్మన్ । దేవశర్మన్ । శ్రౌతి । ఆరటకి । వాల్మీకి । క్షేమవృద్ధిన్ । ఉత్తర । అన్తర । - ముఖపార్శ్వంతసోర్లోపః - (గ.సూ.100)। - జనపరయోః కుక్చ -(గ.సూ.101) । - ద్రైవస్య చ - (గ.సూ.102)। - వేణుకాదిభ్యశ్ఛణ్ -(గ.సూ.103) । గహాదిః ।।

ప్రాచాం కటాదేః ।। 4-2-139 ।।

`దేశే ఇత్యేవ । తద్విశేషణం ప్రాగ్గ్రహణమ్ । ప్రాగ్దేశవాచినః కటాదేః ప్రాతిపదికాచ్ఛః ప్రత్యయో భవతి శైషికః । అణోఽపవాదః । కటనగరీయమ్ । కటఘోషీయమ్ । కటపల్వలీయమ్ ।।

రాజ్ఞః క చ ।। 4-2-140 ।।

అసమ్భవాద్దేశాధికారః, న విశేషణమ్ । రాజ్ఞః కకారశ్చాన్తాదేశో భవతి ఛశ్చ ప్రత్యయః । రాజకీయమ్ ।

ఆదేశమాత్రమిహ విధేయమ్, ప్రత్యయస్తు వృద్ధాచ్ఛః(4-2-114-1337) ఇత్యేవ సిద్ధః ।।

వృద్ధాదకేకాన్తఖోపధాత్ ।। 4-2-141 ।।

`దేశే ఇత్యేవ । వృద్ధాద్దేశవాచినోఽక, ఇక ఇత్యేవమన్తాత్ ఖకారోపధాచ్చ ప్రాతిపదికాచ్ఛః ప్రత్యయో భవతి శైషికః । కోపధలక్షణస్యాణోఽపవాదః । వాహీకగ్రామలక్షణస్య చ ప్రత్యయస్య, `రోపధేతోః ప్రాచామ్ ఇతి చ । అకాన్తాత్తావత్ - ఆరీహణకీయమ్ । ద్రౌఘణకీయమ్ । ఇకాన్తాత్ - ఆశ్వపథికీయమ్ । శాల్మలికీయమ్ । ఖోపధాత్ - కౌటిశిఖీయమ్ । ఆయోముఖీయమ్ ।।

- అకేకాన్తగ్రహణే కోపధగ్రహణం సౌసుకాద్యర్థమ్ - । సౌసుకీయమ్ । మౌసుకీయమ్ । ఐన్ద్రవేణుకీయమ్ ।।

కన్థాపలదనగరగ్రామహ్రదోత్తరపదాత్ ।। 4-2-142 ।।

`దేశే ఇత్యేవ, `వృద్ధాత్ ఇతి చ । కన్థాద్యుత్తరపదాద్దేశవాచినో వృద్ధాత్ప్రాతిపదికాచ్ఛః ప్రత్యయో భవతి శైషికః । వాహీకగ్రామాదిలక్షణస్య ప్రత్యయస్యాపవాదః । దాక్షికన్థీయమ్ । మాహికికన్థీయమ్ । దాక్షిపలదీయమ్ । మాహికిపలదీయమ్ । దాక్షినగరీయమ్ । మాహికినగరీయమ్ । దాక్షిగ్రామీయమ్ । మాహికిగ్రామీయమ్ । దాక్షిహ్రదీయమ్ । మాహికిహ్రదీయమ్ ।।

పర్వతాచ్చ ।। 4-2-143 ।।

పర్వతశబ్దాచ్ఛః ప్రత్యయో భవతి శైషికః । అణోఽపవాదః । పర్వతీయో రాజా । పర్వతీయః పురుషః ।।

విభాషాఽమనుష్యే ।। 4-2-144 ।।

పర్వతశబ్దాచ్ఛః ప్రత్యయో భవతి వా, అమనుష్యే వాచ్యే । పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్ప ఉచ్యతే - పర్వతీయాని ఫలాని, పార్వతాని ఫలాని । పర్వతీయముదకమ్, పార్వతముదకమ్ । అమనుష్యే ఇతి కిమ్ ? పర్వతీయో మనుష్యః ।।

కృకణపర్ణాద్భారద్వాజే ।। 4-2-145 ।।

`దేశే ఇత్యేవ । భారద్వాజశబ్దోఽపి దేశవచన ఏవ, న గోత్రశబ్దః । ప్రకృతివిశేషణం చైతన్న ప్రత్యయార్థః । కృకణపర్ణశబ్దాభ్యాం భారద్వాజదేశవాచిభ్యాం ఛః ప్రత్యయో భవతి శైషికః । కృకణీయమ్ । పర్ణీయమ్ ।

భారద్వాజ ఇతి కిమ్ ? కార్కణమ్ । పార్ణమ్ ।।

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

చతుర్థాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః

అథ చతుర్థాధ్యాయే తృతీయః పాదః

యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ్చ ।। 4-3-1 ।।

దేశాధికారో నివృత్తః । యుష్మదస్మదోః ఖఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । చకారాచ్ఛశ్చ । అన్యతరస్యాంగ్రహణాద్ యథాప్రాప్తమ్ । తదేతే త్రయః ప్రత్యయా భవన్తి, తత్ర వైషమ్యాద్యథాసఙ్ఖ్యం న భవతి । త్యదాదిత్వాద్ వృద్ధసంజ్ఞకయోర్యుష్మదస్మదోశ్ఛే (4-2-114-1337)ప్రాప్తే ప్రత్యేకం ప్రత్యయత్రయం విధీయతే - యౌష్మాకీణః, ఆస్మాకీనః । యుష్మదీయః, అస్మదీయః । యౌష్మాకః, ఆస్మాకః ।।

తస్మిన్నణి చ యుష్మాకాస్మాకౌ ।। 4-3-2 ।।

తస్మిన్నితి సాక్షాద్విహితః ఖఞ్ నిర్దిశ్యతే, న చకారానుకృష్టశ్ఛః । తస్మిన్ఖఞి అణి చ యుష్మదస్మదోర్యథాసఙ్ఖ్యం యుష్మాక, అస్మాక - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః ।

నిమిత్తయోరాదేశౌ ప్రతి యథాసఙ్ఖ్యం కస్మాన్న భవతి ? యోగవిభాగః కరిష్యతే - ` తస్మిన్, ఖఞి యుష్మదస్మదోర్యుష్మాకాస్మాకౌ భవతః । తతః ` అణి చ ఇతి । యౌష్మాకీణః, ఆస్మాకీనః । యౌష్మాకః, ఆస్మాకః ।

తస్మిన్నణి చేతి కిమ్ ? యుష్మదీయః । అస్మదీయః ।।

తవకమమకావేకవచనే ।। 4-3-3 ।।

ఏకవచనపరయోర్యుష్మదస్మదోస్తవక, మమక - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతో యథాసఙ్ఖ్యం తస్మిన్ఖఞి అణి చ పరతః । నిమిత్తయోస్తు యథాసఙ్ఖ్యం పూర్వవదేవ న భవతి ।

నను చ న లుమాతఙ్గస్య(1-1-63-263) ఇతి ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధాదేకవచనపరతా యుష్మదస్మదోర్న సమ్భవతి ? వచనాత్ప్రత్యయలక్షణం భవిష్యతి ।

అథ వా - నైవేదం ప్రత్యయలక్షణమ్, కిం తర్హి ? అన్వర్థగ్రహణమ్ I ఏకవచనే యుష్మదస్మదీ ఏకస్యార్థస్య వాచకే తవకమమకావాదేశౌ ప్రతిపద్యేతే ఇతి సూత్రార్థః I తావకీనః, మామకీనః I తావకః, మామకః I

తస్మిన్నణి చేత్యేవ - త్వదీయః, మదీయః II

అర్ధాద్యత్ II 4-3-4 II

అర్ధశబ్దాద్ యత్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః I అణోఽపవాదః I అర్ధ్యమ్ I

- సపూర్వపదాట్ఠఞ్వక్తవ్యః - (మ.భా.2.303)I బాలేయార్ధికమ్ I గౌతమార్ధికమ్ II

పరావరాధమోత్తమపూర్వాచ్చ II 4-3-5 II

పర, అవర, అధమ, ఉత్తమ ఇత్యేవమ్పూర్వాచ్చార్ధాద్యత్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః I పరార్ధ్యమ్ I అవరార్ధ్యమ్ I అధమార్ధ్యమ్ I ఉత్తమార్ధ్యమ్ I

పూర్వగ్రహణం కిమ్, `పరావరాధమోత్తమేభ్యః ఇత్యేవోచ్యతే, అర్ధాదితి వర్త్తతే, తస్య తత్పూర్వతా విజ్ఞాస్యతే ? పరావరశబ్దావదిగ్గ్రహణావపి స్తః - పరం సుఖమ్, అవరం సుఖమితి I తత్ర కృతార్థత్వాద్ దిక్చబ్దపక్షే పరేణ ఠఞ్యతౌ స్యాతామ్ I అస్మాత్పూర్వగ్రహణాద్యత్ప్రత్యయో భవతి - పరార్ధ్యమ్, అవరార్ధ్యమితి I

దిక్పూర్వపదాట్ఠఞ్చ II 4-3-6 II

దిక్పూర్వపదాదర్ధాన్తాత్ప్రాతిపదికాత్ ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాద్యచ్చ శైషికః I అణోఽపవాదః I పూర్వార్ధ్యమ్, పౌర్వార్ధికమ్ I దక్షిణార్ధ్యమ్, దాక్షిణార్ధికమ్ I

పదగ్రహణం స్వరూపవిధినివారణార్థమ్ II

గ్రామజనపదైకదేశాదఞ్ఠఞౌ II 4-3-7 II

`దిక్పూర్వపదాత్ ఇత్యేవ I గ్రామైకదేశవాచినో జనపదైకదేశవాచినశ్చ ప్రాతిపదికాద్ దిక్పూర్వపదాదర్ధాన్తాదఞ్ఠఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః, శైషికౌ యతోఽపవాదౌ I ఇమే ఖల్వస్మాకం గ్రామస్య జనపదస్య వా పౌర్వార్ధాః, పౌర్వార్ధికాః I దాక్షిణార్ధాః, దాక్షిణార్ధికాః II

మధ్యాన్మః II 4-3-8 II

మధ్యశబ్దాన్మః ప్రత్యయో భవతి శైషికః I అణోఽపవాదః I మధ్యమః II

- ఆదేశ్చేతి వక్తవ్యమ్ - I ఆదిమః I

- అవోఽధసోర్లోపశ్చ - I అవమమ్ I అధమమ్ II

అ సామ్ప్రతికే II 4-3-9 II

అకారః ప్రత్యయో భవతి మధ్యశబ్దాత్సామ్ప్రతికే జాతాదౌ ప్రత్యయార్థే । మస్యాపవాదః । సామ్ప్రతికమ్ = న్యాయ్యమ్, యుక్తమ్, ఉచితమ్, సమముచ్యతే । నాతిదీర్ఘం నాతిహ్రస్వం మధ్యం కాష్ఠమ్ । నాత్యుత్కృష్టో నాత్యవకృష్టో మధ్యో వైయాకరణః । మధ్యా స్త్రీ ॥

ద్వీపాదనుసముద్రం యఞ్ ॥ 4-3-10 ॥

సముద్రసమీపే యో ద్వీపస్తస్మాద్ యఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । కచ్ఛాదిపాఠాద్ అణో(4-2-133]య1357) మనుష్యవుఞః(4-2-134-1358) చాపవాదః । ద్వైప్యమ్ । ద్వైప్యం భవన్తోఽనుచరన్తి చక్రమ్ ।

అనుసముద్రమితి కిమ్ ? ద్వైపకమ్ । ద్వైపమన్యత్ ॥

కాలాట్ఠఞ్ ॥ 4-3-11 ॥

కాలవిశేషవాచినః ప్రాతిపదికాత్ ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । అణోఽపవాదః । వృద్ధాత్ తు ఛం పరత్వాద్బాధతే । మాసికః । ఆర్ద్ధమాసికః । సాంవత్సరికః ।

యథాకథఞ్చిద్ గుణవృత్త్యాపి కాలే వర్త్తమానాత్ప్రత్యయ ఇష్యతే । కాదమ్బపుష్పికమ్ । వ్రైహిపలాలికమ్ । తత్ర జాతః(4-3-25-1393) ఇతి ప్రాగతః కాలాధికారః ॥

శ్రాద్ధే శరదః ॥ 4-3-12 ॥

శరచ్ఛబ్దాత్ ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి శ్రాద్ధేఽభిధేయే శైషికః । ఋుత్వణః(4-3-16-1387) పవాదః । `శ్రాద్ధే ఇతి చ కర్మ గృహ్యతే, న శ్రద్ధావాన్పురుషః; అనభిధానాత్ । శారదికం శ్రాద్ధమ్ । శారదమన్యత్ ॥

విభాషా రోగాతపయోః ॥ 4-3-13 ॥

`శరదః ఇత్యేవ । రోగే, ఆతపే చాభిధేయే శరచ్ఛబ్దాట్ఠఞ్ ప్రత్యయో వా భవతి శైషికః । ఋుత్వణోఽపవాదః । శారదికో రోగః । శారదిక ఆతపః । శారదో రోగః । శారద ఆతపః ।

రోగాతపయోరితి కిమ్ ? శారదం దధి ॥

నిశాప్రదోషాభ్యాం చ ॥ 4-3-14 ॥

నిశాప్రదోషశబ్దాభ్యాం విభాషా ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । కాలాట్ఠఞ్(4-3-11-1381) ఇతి నిత్యే ఠఞి ప్రాప్తే వికల్ప ఉచ్యతే । నైశమ్, నైశికమ్ । ప్రాదోషమ్, ప్రాదోషికమ్ ॥

శ్వసస్తుట్ చ ॥ 4-3-15 ॥

`విభాషా ఇత్యేవ । శ్వఃశబ్దాద్విభాషా ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి, తస్య చ తుడాగమో భవతి । త్యప్ప్రత్యయోఽప్యతో విహితః ఐషమోహ్యః శ్వసోఽన్యతరస్యామ్(4-2-105-1326) ఇతి; ఏతాభ్యాం ముక్తే ట్యుట్యులావపి భవతః - శౌవస్తికః, శ్వస్త్యః, శ్వస్తనః ॥

సన్ధివేలాద్యృతునక్షత్రేభ్యోఽణ్ ।। 4-3-16 ।।

`కాలాత్ ఇత్యేవ సన్ధివేలాదిభ్యః, ఋతుభ్యో నక్షత్రేభ్యశ్చ కాలవృత్తిభ్యోఽణ్ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఠఞోఽపవాదః । అణ్గ్రహణం వృద్ధాచ్ఛస్య బాధనార్థమ్ । సన్ధివేలాదిభ్యస్తావత్ - సాన్ధివేలమ్ । సాన్ధ్యమ్ । ఋతుభ్యః - గ్రైష్మమ్ । శైశిరమ్ । నక్షత్రేభ్యః - తైషమ్ । పౌషమ్ ।

సన్ధివేలా । సన్ధ్యా । అమావాస్యా । త్రయోదశీ । చతుర్దశీ । పఞ్చదశీ । పౌర్ణమాసీ। ప్రతిపత్ ।

- సంవత్సరాత్ఫలపర్వణోః - (గ.సూ.104)। సాంవత్సరం ఫలమ్ । సాంవత్సరం పర్వ ।।

ప్రావృష ఏణ్యః ।। 4-3-17 ।।

ప్రావృష్శబ్దాదేణ్యః ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఋత్వణోఽపవాదః । ప్రావృషేణ్యో బలాహకః ।।

వర్షాభ్యష్ఠక్ ।। 4-3-18 ।।

వర్షాశబ్దాట్ఠక్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఋత్వణోఽపవాదః । వార్షికం వాసః । వార్షికమనులేపనమ్ ।।

ఛన్దసి ఠఞ్ ।। 4-3-19 ।।

[-]

వర్షాశబ్దాచ్ ఛన్దసి విషయే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఠకోఽపవాదః । స్వరే భేదః । `నభశ్చ నభస్యశ్చ వార్షికావృతూ(తై.సం.[4-4-11].1) ।।

వసన్తాచ్చ ।। 4-3-20 ।।

[-4-4-11]

`ఛన్దసి ఇత్యేవ । వసన్తశబ్దాచ్ఛన్దసి విషయే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఋత్వణోఽపవాదః । `మధుశ్చ మాధవశ్చ వాసన్తికావృతూ(తై.సం.[4-4-11].1) ।।

హేమన్తాచ్చ ।। 4-3-21 ।।

[-4-4-11]

`ఛన్దసి ఇత్యేవ । హేమన్తశబ్దాచ్ఛన్దసి విషయే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి శైషికః । ఋత్వణోఽపవాదః । `సహశ్చ సహస్యశ్చ హైమన్తికావృతూ(తై.సం.[4-4-11].1) ।

యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః ।।

సర్వత్రాణ్ చ తలోపశ్చ ।। 4-3-22 ।।

హేమన్తశబ్దాదణ్ ప్రత్యయో భవతి, తత్సన్నియోగేన చాస్య తకారలోపః । హైమనం వాసః । హైమనముపలేపనమ్ ।

సర్వత్రగ్రహణం ఛన్దోఽధికారనివృత్త్యర్థమ్ । ఛన్దసి భాషాయాం చ సర్వత్రైతద్ భవతి ।

నను చ ఛన్దసీతి నానువర్తిష్యతే ? సైవాననువృత్తిః శబ్దేనాఖ్యాయతే ప్రయత్నాధిక్యేన పూర్వసూత్రేఽపి సమ్బన్ధార్థమ్ । హైమన్తకమితి హి భాషాయామపి ఠఞం స్మరన్తి ।

[-4-4-11]

అత ` అణ్చ ఇతి చకార కిమర్థః ? అణ్, యథాప్రాప్తం చ ఋత్వణితి । కః పునరనయోరణోర్విశేషః ? ఋత్వణి హి తకారలోపో నాస్తి - హైమన్తీ పఙ్క్తిః(మ.భా.2.304) ఇతి, తదేవం త్రీణి రూపాణి భవన్తి - ` హైమన్తికమ్(త్రై.సం.[4-4-11].1), ` హైమన్తమ్(పై.[17-19-11]), ` హైమనమ్(అ.వే.[15-4-14]) ఇతి ।।

సాయఞ్చిరమ్ప్రాహ్ణేప్రగేఽవ్యయేభ్యష్ట్యుట్యులౌ తుట్ చ ।। 4-3-23 ।।

` కాలాద్ ఇత్యేవ । సాయమ్, చిరమ్, ప్రాహ్ణే, ప్రగే ఇత్యేవమాదిభ్యోఽవ్యయేభ్యశ్చ ట్యుట్యులౌ ప్రత్యయౌ భవతః, తయోశ్చాదిష్టయోస్తుడాగమో భవతి । సాయన్తనమ్ । చిరన్తనమ్ । ప్రాహ్ణేతనమ్ । ప్రగేతనమ్ । అవ్యయేభ్యః - దోషాతనమ్ । దివాతనమ్ । సాయమితి మకారాన్తం పదమవ్యయమ్, తతోఽవ్యయత్వాదేవ సిద్ధః ప్రత్యయః । యస్తు స్యతేరన్తకర్మణో ఘఞి సాయశబ్దః, తస్యేదం మకారాన్తత్వం ప్రత్యయసన్నియోగేన నిపాత్యతే । దివసావసానమ్ = సాయః । చిరశబ్దస్యాపి మకారాన్తత్వం నిపాత్యతే । ప్రాహ్ణే, ప్రగే ఇత్యేకారాన్తత్వమ్ ।

- చిరపరుత్పరారిభ్యస్త్నో వక్తవ్యః - (మ.బా.2.304)। చిరత్నమ్ । పరుత్నమ్ । పరారిత్నమ్ ।

- ప్రగస్య ఛన్దసి గలోపశ్చ - (మ.భా.2.304)। ప్రత్నమ్ ।

- అగ్రపశ్చాడ్డిమచ్ - (మ.భా.2.304)। అగ్రిమమ్ । పశ్చిమమ్ ।

- అన్తాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.304)। అన్తిమమ్ ।।

విభాషా పూర్వాహ్ణాపరాహ్ణాభ్యామ్ ।। 4-3-24 ।।

పూర్వాహ్ణాపరాహ్ణశబ్దాభ్యాం విభాషా ట్యుట్యులౌ ప్రత్యయౌ భవతస్తుట్ చ తయోరాగమః । కాలాట్ఠఞ్(4-3-11-1381) ఇతి ఠఞి ప్రాప్తే వచనమ్, పక్షే సోఽపి భవతి । పూర్వాహ్ణేతనమ్ । అపరాహ్ణేతనమ్ । పౌర్వాహ్ణికమ్ । ఆపరాహ్ణికమ్ । ఘకాలతనేషు కాలనామ్నః(6-3-17-975) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్ । యదా తు న సప్తమీ సమర్థవిభక్తిః పూర్వాహ్ణః సోఢోఽస్యేతి, తదా పూర్వాహ్ణతన ఇతి భవితవ్యమ్ ।।

తత్ర జాతః ।। 4-3-25 ।।

అణాదయో ఘాదయశ్చ ప్రత్యయాః ప్రకృతాః, తేషామతః ప్రభృత్యర్థాః సమర్థవిభక్తయశ్చ నిర్దిశ్యన్తే । తత్రేతి సప్తమీసమర్థాత్ `జాతః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । స్రుఘ్నే జాతః స్రౌఘ్నః । మాథురః (4-1-83-1073) । ఔత్సః । ఔదపానః (4-1-86-1078)। రాష్ట్రియః । అవారపారీణః (4-2-93-1313)। శాకలికః । మాకలికః (4-2-117-1341)। గ్రామ్యః । గ్రామీణః (4-2-94-1314)। కాత్రేయకః । ఔమ్భేయకః

(4-2-95-1315)।।

ప్రావృషష్ఠప్ ।। 4-3-26 ।।

ప్రావృట్శబ్దాత్సప్తమీసమర్థాజ్జాత ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠప్ ప్రత్యయో భవతి । ఏణ్యస్య (4-3-17-1388)అపవాదః । పకారః స్వరార్థః । ప్రావృషి జాతః ప్రావృషికః ।।

సంజ్ఞాయాం శరదో వుఞ్ ।। 4-3-27 ।।

శరచ్ఛబ్దాత్సప్తమీసమర్థాజ్జాత ఇత్యేతస్మిన్నర్థే వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి, ఋత్వణః (4-3-16-1387)అపవాదః సముదాయేన చేత్సంజ్ఞా గమ్యతే । శారదకా దర్భాః । శారదకా ముద్గాః । దర్భవిశేషస్య ముద్గవిశేషస్య చేయం సంజ్ఞా ।

సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? శారదం సస్యమ్ ।

సంజ్ఞాధికారం కేచిత్ కృతలబ్ధక్రీతకుశలాః(4-3-38-1413) ఇతి యావదనువర్త్యయన్తి ।।

పూర్వాహ్ణాపరాహ్ణార్ద్రామూలప్రదోషావస్కరాద్ వున్ ।। 4-3-28 ।।

పూర్వాహ్ణాదిభ్యః శబ్దేభ్యో వున్ ప్రత్యయో భవతి తత్ర జాతః(4-3-25-1394) ఇత్యేతస్మిన్విషయే సంజ్ఞాయాం గమ్యమానాయామ్ । పూర్వాహ్ణకః । అపరాహ్ణకః । విభాషా పూర్వాహ్ణాపరాహ్ణాభ్యామ్(4-3-24-1392) ఇత్యస్యాపవాదః । ఆర్ద్రకః । మూలకః । నక్షత్రాణః(4-2-3-1204)అపవాదః । ప్రదోషకః । నిశాప్రదోషాభ్యాం చ(4-3-14-1384) ఇత్యస్యాపవాదః । అవస్కరకః । ఔత్సర్గికస్యాణః(4-1-83-1073) అపవాదః । అసంజ్ఞాయాం తు యథాప్రాప్తం ఠఞాదయ ఏవ భవన్తి ।।

పథః పన్థ చ ।। 4-3-29 ।।

పథిశబ్దాద్వున్ ప్రత్యయో భవతి `తత్ర జాతః ఇత్యేతస్మిన్విషయే, అణోఽపవాదః । ప్రత్యయసన్నియోగేన చ పథః `పన్థ ఇత్యయమాదేశో భవతి । పథి జాతః పన్థకః ।।

అమావాస్యాయా వా ।। 4-3-30 ।।

అమావాస్యాశబ్దాద్ వున్ ప్రత్యయో భవతి వా `తత్ర జాతః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । సన్ధివేలాద్యృతునక్షత్రేభ్యోఽణ్(4-3-16-1387) ఇత్యాదిషు పాఠాదణోఽపవాదః । అమావాస్యకః, ఆమావాస్యః ।

ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాదమావస్యశబ్దాదపి భవతి । అమావస్యకః । ఆమావస్యః ।

అ చ ।। 4-3-31 ।।

అమావాస్యాశబ్దాదకారః ప్రత్యయో భవతి తత్ర జాతః(4-3-25-1393) ఇత్యేతస్మిన్ విషయే । పూర్వేణ వున్ఠణోః ప్రాప్తయోరయం తృతీయః ప్రత్యయో విధీయతే । అమావాస్యః । అమావాస్యకః । ఆమావాస్యః । అమావస్యః । అమావస్యకః । ఆమావస్యః ।।

సిన్ధ్వపకారాభ్యాం కన్ ।। 4-3-32 ।।

సిన్ధుశబ్దాదపకరశబ్దాచ్చ కన్ ప్రత్యయో భవతి తత్ర జాతః(4-3-25-1393) ఇత్యేతస్మిన్విషయే । సిన్ధుశబ్దః కచ్ఛాదిః, తతోఽణి మనుష్యవుఞి చ(4-2-133],134-1357,1358) ప్రాప్తే విధానమ్, అపకరశబ్దాదప్యౌత్సర్గికేఽణి । సిన్ధుకః । అపకరకః ।।

అణఞౌ చ ।। 4-3-33 ।।

సిన్ధ్వపకరశబ్దాభ్యాం యథాసఙ్ఖ్యమణఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః తత్ర జాతః(4-3-25-1393) ఇత్యేతస్మిన్విషయే । పూర్వేణ కని ప్రాప్తే వచనమ్ । సైన్ధవః । ఆపకరః ।।

శ్రవిష్ఠాఫల్గున్యనురాధాస్వాతితిష్యపునర్వసుహస్తవిశఖాషాఢాబహులాల్లుక్ ।। 4-3-34 ।।

శ్రవిష్ఠాదిభ్యః శబ్దేభ్యో నక్షత్రేభ్య ఆగతస్య(4-2-3-1204) జాతార్థే లుగ్భవతి । తస్మింస్త్రీప్రత్యయస్యాపి లుక్తద్ధితలుకి(1-2-49-1408) ఇతి భవతి । శ్రవిష్ఠాసు జాతః శ్రవిష్ఠః । ఫల్గునః । అనురాధః । స్వాతిః । తిష్యః । పునర్వసుః । హస్తః । విశాఖః । అషాఢః । బహులః ।

- లుక్ప్రకరణే చిత్రారేవతీరోహిణీభ్యః స్త్రియాముపసఙ్ఖ్యానమ్ - (మ.భా.2.307)। చిత్రాయాం జాతా చిత్రా । రేవతీ । రోహిణీ । స్త్రీప్రత్యయస్య లుకి కృతే గౌరాదిత్వాత్(4-1-41-498) జీష్ ।

[-4-4-11]

- ఫల్గున్యషాఢాభ్యాం టానౌ వక్తవ్యౌ - (మ.భా.2.308)। ` ఫల్గునీ(తై.సం.[2-1-2].2) ।
` అషాఢా(తై.సం.[4-4-10].2) ।

- శ్రవిష్ఠాషాఢాభ్యాం ఛణపి వక్తవ్యః - (మ.భా.2.308)। శ్రావిష్ఠీయః । ఆషాఢీయః ।।

స్థానాన్తగోశాలఖరశాలాచ్చ ।। 4-3-35 ।।

స్థానాన్తాత్ ప్రాతిపదికాద్ గోశాలశబ్దాత్ ఖరశాలశబ్దాజ్జాతార్థే ప్రత్యయస్య లుగ్భవతి । గోస్థానే జాతః గోస్థానః । అశ్వస్థానః । గోశాలః । ఖరశాలః ।।

వత్సశాలాభిజిదశ్వయుక్ఛతభిషజో వా ।। 4-3-36 ।।

వత్సశాలాదిభ్యః పరస్య జాతార్థే ప్రత్యయస్య లుగ్ వా భవతి । వత్సశాలాయాం జాతః వత్సశాలః, వాత్సశాలః । అభిజిత్, ఆభిజితః । అశ్వయుక్, ఆశ్వయుజః । శతభిషక్, శాతభిషజః । బహులగ్రహణస్యాయం ప్రపఞ్చః ॥

నక్షత్రేభ్యో బహులమ్ ॥ 4-3-37 ॥

నక్షత్రేభ్య ఉత్తరస్య జాతార్థే ప్రత్యయస్య బహులం లుగ్భవతి । రోహిణః, రౌహిణః । మృగశిరాః, మార్గశీర్షః ॥

కృతలబ్ధక్రీతకుశలాః ॥ 4-3-38 ॥

`తత్ర ఇత్యేవ । సప్తమీసమర్థాత్ కృతాదిష్వర్థేషు యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । స్రుఘ్నే కృతో వా లబ్ధో వా క్రీతో వా కుశలో వా స్రౌఘ్నః । మాథురః । రాష్ట్రియః ।

నను చ యద్యత్ర కృతం జాతమపి తత్తత్ర భవతి, యచ్చ యత్ర క్రీతం లబ్ధమపి తత్తత్రైవ భవతి, కిమర్థం భేదేనోపాదానం క్రియతే ? శబ్దార్థస్యాభిన్నత్వాత్ । వస్తుమాత్రేణ క్రీతం లబ్ధం భవతి, శబ్దార్థస్తు భిద్యత ఏవ ॥

ప్రాయభవః ॥ 4-3-39 ॥

`తత్ర ఇత్యేవ । సప్తమీసమర్థాద్ జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్ `ప్రాయభవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । ప్రాయశబ్దః సాకల్యస్య కిఞ్చిన్న్యూనతామాహ । స్రుఘ్నే ప్రాయేణ బాహుల్యేన భవతి స్రౌఘ్నః । మాథురః । రాష్ట్రియః ।

ప్రాయభవగ్రహణమనర్థకమ్, తత్రభవేన కృతార్థత్వాత్ (మ.భా.2.308)।

అనిత్యభవః ప్రాయభవ ఇతి చేద్ ? ముక్తసంశయేన తుల్యమ్ (మ.భా.2.308)॥

ఉపజానూపకర్ణోపనీవేష్ఠక్ ॥ 4-3-40 ॥

ఉపజాన్వాదిభ్యః శబ్దేభ్యః సప్తమీసమర్థేభ్యః `ప్రాయభవః ఇత్యేతస్మిన్ విషయే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । అణోఽపవాదః । ఔపజానుకః । ఔపకర్ణికః । ఔపనీవికః ॥

సమ్భూతే ॥ 4-3-41 ॥

`తత్ర ఇత్యేవ । సప్తమీసమర్థాద్ జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్ `సమ్భూతే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । అవక్లృప్తిః ప్రమాణానతిరేకశ్చ సమ్భవత్యర్థ ఇహ గృహ్యతే, నోత్పత్తిః, సత్తా వా; జాతభవాభ్యాం గతత్వాత్ । స్రుఘ్నే సమ్భవతి స్రౌఘ్నః । మాథురః । రాష్ట్రియః ।

కోశాడ్ఢఞ్ ॥ 4-3-42 ॥

కోశశబ్దాద్ ఢఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తత్ర సమ్భూతే ఇత్యస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । కోశే సమ్భూతం కౌశేయం వస్త్రమ్ । రూఢిరేషా, తేన క్రిమౌ న భవతి, ఖడ్గకోశాచ్చ ।।

కాలాత్సాధుపుష్ప్యత్పచ్యమానేషు ।। 4-3-43 ।।

`తత్ర ఇత్యేవ । కాలవిశేషవాచిభ్యః సప్తమీసమర్థేభ్యః సాధ్వాదిష్వర్థేషు యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । హేమన్తే సాధుః హైమనః ప్రాకారః । శైశిరమనులేపనమ్ । వసన్తే పుష్ప్యన్తి వాసన్త్యః కున్దలతాః । గ్రైష్మ్యః పాటలాః । శరది పచ్యన్తే శారదాః శాలయః । గ్రైష్మా యవాః ।।

ఉప్తే చ ।। 4-3-44 ।।

`తత్ర ఇత్యేవ, `కాలాత్ ఇతి చ । సప్తమీసమర్థాత్కాలవాచినః ప్రాతిపదికాదుప్తే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । హేమన్తే ఉప్యన్తే హైమన్తా యవాః । గ్రైష్మా వ్రీహయః । యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః ।।

ఆశ్వయుజ్యా వుఞ్ ।। 4-3-45 ।।

ఆశ్వయుజీశబ్దాద్వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి ఉప్తేఽర్థే । ఠఞోఽపవాదః । ఆశ్వయుజ్యాముప్తా ఆశ్వయుజకా మాషాః ।

అశ్వినీభ్యాం యుక్తా పౌర్ణమాసీ ఆశ్వయుజీ । అశ్వినీపర్యాయోఽశ్వయుక్ఛబ్దః ।।

గ్రీష్మవసన్తాదన్యతరస్యామ్ ।। 4-3-46 ।।

గ్రీష్మవసన్తశబ్దాభ్యామన్యతరస్యాం వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి ఉప్తేఽర్థే । ఋత్వణోఽపవాదః । గ్రైష్మం సస్యమ్, గ్రైష్మకమ్ । వాసన్తకమ్, వాసన్తమ్ ।।

దేయమృణే ।। 4-3-47 ।।

`తత్ర ఇత్యేవ, `కాలాత్ ఇతి చ । సప్తమీసమర్థాత్కాలవాచినః ప్రాతిపదికాద్దేయమిత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, యద్ దేయమృణం చేత్తద్భవతి । మాసే దేయమృణం మాసికమ్ । ఆర్ద్ధమాసికమ్ । సాంవత్సరికమ్ ।

ఋణ ఇతి కిమ్ ? మాసే దేయా భిక్షా ।।

కలాప్యశ్వత్థయవబుసాద్ వున్ ।। 4-3-48 ।।

`కాలాత్ ఇత్యేవ । కలాపిన్, అశ్వత్థ, యవబుస - ఇత్యేతేభ్యః కాలవాచిభ్యః సప్తమీసమర్థేభ్యః `దేయమృణమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే వున్ప్రత్యయో భవతి ।

కలాప్యాదయః శబ్దాః సాహచర్యాత్కాలే వర్త్తన్తే । యస్మిన్కాలే మయూరాః కలాపినో భవన్తి స కలాపీ । యస్మిన్నశ్వత్థాః ఫలన్తి సోఽశ్వత్థః । యస్మిన్యవబుసం సమ్పద్యతే స యవబుసశబ్దేనోచ్యతే ।

కలాపిని కాలే దేయమృణం కలాపకమ్ I అశ్వత్థకమ్ I యవబుసకమ్ II

గ్రీష్మావరసమాద్ వుఞ్ II 4-3-49 II

గ్రీష్మావర-సమశబ్దాభ్యాం వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి `దేయమృణమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే I అణ్ఠఞోరపవాదః I గ్రీష్మే దేయమృణం గ్రైష్మకమ్ I ఆవరసమకమ్ I

ప్రత్యయాన్తరకరణం వృద్ధ్యర్థమ్ I సమాశబ్దో వర్షపర్యాయః II

సంవత్సరాగ్రహాయణీభ్యాం ఠఞ్చ II 4-3-50 II

సంవత్సరాగ్రహాయణీశబ్దాభ్యాం ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాద్ వుఞ్చ `దేయమృణమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే I సంవత్సరే దేయమృణం సాంవత్సరికమ్, సాంవత్సరకమ్ I ఆగ్రహాయణికమ్, ఆగ్రహాయణకమ్ I

వేతి వక్తవ్యే ఠఞ్గ్రహణం సన్ధివేలాదిషు `సంవత్సరాత్ఫలపర్వణోః ఇతి పఠ్యతే, తత్ర ఫలే ఋణత్వేన వివక్షితేఽణం బాధిత్వా ఠఞేవ యథా స్యాదితి II

వ్యాహరతి మృగః II 4-3-51 II

`తత్ర ఇత్యేవ, `కాలాత్ ఇతి చ I కాలవాచినః సప్తమీసమర్థాత్ ప్రాతిపదికాద్ `వ్యాహరతి మృగః ఇత్యేతస్మిన్విషయే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి I నిశాయాం వ్యాహరతి మృగః నైశః, నైశికః I ప్రాదోషః, ప్రాదోషికః I

మృగ ఇతి కిమ్ ? నిశాయాం వ్యాహరత్యులూకః II

తదస్య సోఢమ్ II 4-3-52 II

`కాలాత్ ఇత్యేవ I తదితి ప్రథమాసమర్థాత్కాలవాచినః ప్రాతిపదికాత్ `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి యత్ప్రథమాసమర్థఞ్చేత్తద్భవతి I సోఢమ్ = జితమ్, అభ్యస్తమిత్యర్థః I నిశాసహచరితమధ్యయనం నిశా, తత్సోఢమస్య ఛాత్రస్య నైశః, నైశికః I ప్రాదోషః, ప్రాదోషికః II

తత్ర భవః II 4-3-53 II

`కాలాత్ ఇతి నివృత్తమ్ I తత్రేతి సప్తమీసమర్థాద్ జ్యాప్ప్రాతిపదికాద్ `భవః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి I సత్తా భవత్యర్థో గృహ్యతే, న జన్మ; తత్ర జాతః(4-3-25-1393) ఇతి గతార్థత్వాత్ I స్రుఘ్నే భవః స్రౌఘ్నః I మాథురః I రాష్ట్రియః I పునస్తత్రగ్రహణమ్ `తదస్య ఇతి నివృత్త్యర్థమ్ II

దిగాదిభ్యో యత్ II 4-3-54 II

`దిశ్ ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో యత్ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణశ్చాస్య చాపవాదః । దిశి భవం దిశ్యమ్ । వర్గ్యమ్ ।

ముఖ-జఘనశబ్దయోరశరీరావయవార్థః పాఠః - సేనాముఖ్యమ్ , సేనాజఘన్యమితి ।

దిశ్ । వర్గ । పూగ । గణ । పక్ష । ధాయ్యా । మిత్ర । మేధా । అన్తర । పథిన్ । రహస్ । అలీక ।

ఉఖా । సాక్షిన్ । ఆది । అన్త । ముఖ । జఘన । మేఘ । యూథ । - ఉదకాత్సంజ్ఞాయామ్ - (గ.సూ.105)।। న్యాయ । వంశ । అనువంశ । విశ । కాల । అప్ । ఆకాశ । దిగాదిః ।।

శరీరావయవాచ్చ ।। 4-3-55 ।।

శరీరమ్ = ప్రాణికాయః । శరీరావయవవాచినః ప్రాతిపదికాద్ యత్ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । దన్తేషు భవం దన్త్యమ్ । కర్ణ్యమ్ । ఓష్ఠ్యమ్ ।।

దృతికుక్షికలశివస్త్యస్త్యహేర్ఢఞ్ ।। 4-3-56 ।।

దృత్యాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో ఢఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । దృతౌ భవం దార్తేయమ్ । కౌక్షేయమ్ । కాలశేయమ్ । వాస్తేయమ్ । ఆస్తేయమ్ । ఆహేయమజరం విషమ్ ।

అస్తిశబ్దః ప్రాతిపదికమ్, న తిఙన్తః ।।

గ్రీవాభ్యోఽణ్ చ ।। 4-3-57 ।।

గ్రీవాశబ్దాదణ్ప్రత్యయో భవతి, చకారాఢ్ఢఞ్చ, `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే, శరీరావయవాద్యతోఽపవాదః । గ్రీవాసు భవం గ్రైవమ్ । గ్రైవేయమ్ ।

గ్రీవాశబ్దో ధమనీవచనః, తాసాం బహుత్వాద్బహువచనం కృతమ్ ।।

గమ్భీరాఞ్ఞ్యః ।। 4-3-58 ।।

గమ్భీరశబ్దాద్ ఞ్యః ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । గమ్భీరే భవం గామ్భీర్యమ్ ।

- బహిర్దేవపఞ్చజనేభ్యశ్చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.310)। బాహ్యమ్ । దైవ్యమ్ । పాఞ్చజన్యమ్ ।।

అవ్యయీభావాచ్చ ।। 4-3-59 ।।

అవ్యయీభావసంజ్ఞకాత్ప్రాతిపదికాచ్చ ఞ్యః ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । న చ సర్వస్మాదవ్యయీభావాద్ భవతి, కిం తర్హి ? పరిముఖాదేః, పరిముఖాదీనాం చ గణపాఠస్యైతదేవ ప్రయోజనమ్ - తేషాం

విశేషణమవ్యయీభావగ్రహణమ్ । పరిముఖం భవం పారిముఖ్యమ్ । పారిహనవ్యమ్ । పరిముఖాదేరన్యత్ర న భవతి - ఔపకూలమ్ ।

పరిముఖ । పరిహను । పర్యోష్ఠ । పర్యులూఖల । పరిసీర । అనుసీర । ఉపసీర । ఉపస్థల । ఉపకలాప । అనుపథ । అనుఖడ్గ । అనుతిల । అనుశీత । అనుమాష । అనుయవ । అనుయూప । అనువంశ ।।

అన్తః పూర్వపాదట్ఠఞ్ ।। 4-3-60 ।।

`అవ్యయీభావాత్ ఇత్యేవ । అన్తః శబ్దో విభక్త్యర్థే సమస్యతే, తత్పూర్వపదాదవ్యయీభావాట్ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । ఆన్తర్వేశ్మికమ్ । ఆన్తర్గేహికమ్ ।

- సమానశబ్దాట్ఠఞ్ వక్తవ్యః - (మ.భా.2.310)। సమానే భవం సామానికమ్ ।

- తదాదేశ్చ - (మ.భా.2.310)। సామానగ్రామికమ్ । సామానదేశికమ్ ।

- అధ్యాత్మాదిభ్యశ్చ - (మ.భా.2.310)। ఆధ్యాత్మికమ్ । ఆధిదైవికమ్ । ఆధిభౌతికమ్ । అధ్మయాత్మాదిరాకృతిగణః ।

- ఊర్ధ్వన్దమాచ్చ ఠ?ఞ్ వక్తవ్యః - (మ.భా.2.310)। ఔర్ధ్వన్దమికః । ఊర్ధ్వశబ్దేన సమానార్థ ఊర్ధ్వన్దమశబ్దః ।

- ఊర్ధ్వదేహాచ్చ - (మ.భా.2.310)। ఔర్ధ్వదేహికమ్ ।

- లోకోత్తరపదాచ్చ - (మ.భా.2.310)। ఐహలౌకికమ్ । పారలౌకికమ్ ।

- ముఖపార్శ్వశబ్దాభ్యాం తసన్తాభ్యామీయః ప్రత్యయో వక్తవ్యః - (మ.భా.2.310)। ముఖతీయమ్ । పార్శ్వతీయమ్ ।

- జనపరయోః కుక్చ - (మ.భా.2.310)। జనకీయమ్ । పరకీయమ్ ।

- మధ్యశబ్దాదీయః - (మ.భా.2.310)। మధ్యీయః ।

- మణ్మీయౌ చ ప్రత్యయౌ వక్తవ్యౌ - (మ.భా.2.310)। మాధ్యమమ్ । మధ్యమీయమ్ ।

- మధ్యో మధ్యం దినణ్ చాస్మాత్ - (మ.భా.2.310)। మధ్యే భవం మాధ్యన్దినమ్ ।

- స్థామ్నో లుగ్వక్తవ్యః - (మ.భా.2.310)। అశ్వత్థామా ।

- అజినాన్తాచ్చ - (మ.భా.2.310)। వృకాజినః । సింహాజినః ।।

`సమానస్య తదాదేశ్చ అధ్యాత్మాదిషు చేష్యతే ।

ఊర్ధ్వన్దామాచ్చ దేహాచ్చ లోకోత్తరపదస్య చ ।।

ముఖపార్శ్వతసోరీయః కుగ్జనస్య పరస్య చ ।

ఈయఃకార్యోఽథ మధ్యస్య మణ్మీయౌ ప్రత్యయౌ తథా ।।

మధ్యో మధ్యం దినణ్చాస్మాత్స్థామ్నో లుగజినాత్తథా।।(మ.భా.2.310)

గ్రామత్పర్యనుపూర్వాత్ ।। 4-3-61 ।।

`అవ్యయీభావాత్ ఇత్యేవ । గ్రామశబ్దాన్తాదవ్యయీభావాత్ పరి, అను ఇత్యేవమ్పూర్వాట్ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । పారిగ్రామికః । ఆనుగ్రామికః ।।

జిహ్వామూలాఙ్గులేశ్ఛః ।। 4-3-62 ।।

జిహ్వామూలశబ్దాదఙ్గులిశబ్దాచ్చ ఛః ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । యతోఽపవాదః । జిహ్వామూలీయమ్ । అఙ్గులీయమ్ ।।

వర్గాన్తాచ్చ ।। 4-3-63 ।।

వర్గశబ్దాన్తాచ్చ ప్రాతిపదికాచ్ఛః ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । కవర్గీయమ్ । చవర్గీయమ్ ।।

అశబ్దే యత్ఖావన్యతరస్యామ్ ।। 4-3-64 ।।

`వర్గాన్తాత్ ఇత్యేవ । శబ్దాదన్యస్మిన్ప్రత్యయార్థే వర్గాన్తాత్ప్రాతిపదికాదన్యతరస్యాం యత్ఖౌ ప్రత్యయౌ భవతః `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఛే ప్రాప్తే వచనమ్, పక్షే సోఽపి భవతి । వాసుదేవవర్గ్యః । వాసుదేవవర్గీణః । వాసుదేవవర్గీయః । యుధిష్ఠిరవర్గ్యః । యుధిష్ఠిరవర్గీణః । యుధిష్ఠిరవర్గీయః ।

అశబ్ద ఇతి కిమ్ ? కవర్గీయో వర్ణః ।।

కర్ణలలాటాత్కనలంకారే ।। 4-3-65 ।।

కర్ణ-లలాటశబ్దాభ్యాం కన్ ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్ విషయేఽలఙ్కారేఽభిధేయే । యతోఽపవాదః । కర్ణికా । లలాటికా ।

అలఙ్కార ఇతి కిమ్ ? కర్ణ్యమ్ । లలాట్యమ్ ।।

తస్య వ్యాఖ్యాన ఇతి చ వ్యాఖ్యాతవ్యనామ్నః ।। 4-3-66 ।।

వ్యాఖ్యాయతేఽనేనేతి వ్యాఖ్యానమ్, వ్యాఖ్యాతవ్యస్య నామ వ్యాఖ్యాతవ్యనామ । తస్యేతి షష్ఠీసమర్థాద్ వ్యాఖ్యాతవ్యనామ్నః ప్రాతిపదికాద్ వ్యాఖ్యానేఽభిధేయే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, తత్ర భవే చ । వాక్యార్థసమీపే చకారః శ్రూయమాణః పూర్వవాక్యార్థమేవ

సముచ్చినోతి - తత్ర భవః(4-3-53-1428) ఇతి I సుపాం వ్యాఖ్యానః సౌపో గ్రన్థః I తైజః I కార్త్తః I సుప్సు భవం సౌపమ్ I తైజమ్ I కార్త్తమ్ I

వ్యాఖ్యాతవ్యనామ్న ఇతి కిమ్ ? పాటలిపుత్రస్య వ్యాఖ్యానీ సుకోశలా, పాటలిపుత్రః సుకోశలయా వ్యాఖ్యాయతే - ఏవంసంనివేశం పాటలిపుత్రమితి, న తు పాటలిపుత్రో వ్యాఖ్యాతవ్యనామ I

భవవ్యాఖ్యానయోర్యుగపదధికారోఽపవాదవిధానార్థః (మ.భా.2.311)I కృతనిర్దేశౌ హి తౌ II

బహ్వచోఽన్తోదాత్తాట్ఠఞ్ II 4-3-67 II

బహ్వచో వ్యాఖ్యాతవ్యనామ్నః ప్రాతిపదికాదన్తోదాత్తాద్ భవవ్యాఖ్యానయోష్ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి I అణోఽపవాదః I షాత్వణత్వికమ్ I నాతానతికమ్ I సమాసస్వరేణాన్తోదాత్తాః ప్రకృతయః I

బహ్వచ ఇతి కిమ్ ? ద్వ్యచష్ఠకం (4-3-72-1451)వక్ష్యతి I ఏకాచ్ ప్రత్యుదాహ్రియతే - సౌపమ్, తైజమ్, కార్త్తమ్ I

అన్తోదాత్తాదితి కిమ్ ? సంహితాయాః సాంహితమ్ I సంహితాశబ్దో హి గతిస్వరేణాద్యుదాత్తః II

క్రతుయజ్ఞేభ్యశ్చ II 4-3-68 II

క్రతుభ్యో యజ్ఞేభ్యశ్చ వ్యాఖ్యాతవ్యనామభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో భవవ్యాఖ్యానయోరర్థయోష్ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి I అణోఽపవాదః I క్రతుభ్యస్తావత్ - అగ్నిష్టోమస్య వ్యాఖ్యానస్తత్ర భవః ఆగ్నిష్టోమికః I వాజపేయికః I రాజసూయికః (మ.భా.2.312)I యజ్ఞేభ్యః - పాకయజ్ఞికః I నావయజ్ఞికః I

అనన్తోదాత్తార్థ ఆరమ్భః I `క్రతుభ్యః ఇత్యేవ సిద్ధే యజ్ఞగ్రహణమసోమయాగేభ్యోఽపి యథా స్యాత్ - పాఞ్చౌదనికః I

దాశౌదనికః I బహువచనం స్వరూపవిధినిరాసార్థమ్ II

అధ్యాయేష్వేవర్షేః II 4-3-69 II

ఋషిశబ్దాః ప్రవరనామధేయాని, తేభ్య ఋషిశబ్దేభ్యో భవవ్యాఖ్యానయోరర్థయోష్ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి I అణోఽపవాదః I అధ్యాయేష్వేవ ప్రత్యయార్థవిశేషణేషు I `వ్యాఖ్యాతవ్యనామ్నః ఇత్యనువర్త్తతే, తత్సాహచర్యాదృషిశబ్దైర్గన్థ ఉచ్యతే I వసిష్ఠస్య వ్యాఖ్యానస్తత్ర భవో వా వాసిష్ఠికోఽధ్యాయః I వైశ్వామిత్రికః I

అధ్యాయేష్వితి కిమ్ ? వాసిష్ఠీ ఋక్ II

పౌరోడాశపురోడాశాత్ ష్ఠన్ II 4-3-70 II

పౌరోడాశశబ్దాత్, పురోడాశశబ్దాచ్చ భవవ్యాఖ్యానయోరర్థయోః ష్ఠన్ ప్రత్యయో భవతి । పురోడాశాః = పిష్టపిణ్డాః; తేషాం సంస్కారకో మన్త్రః పౌరోడాశః, తస్య వ్యాఖ్యానస్తత్ర భవో వా పౌరోడాశికః । పౌరోడాశికీ । పురోడాశసహచరితో గ్రన్థః పురోడాశస్తస్య వ్యాఖ్యానస్తత్ర భవో వా పురోడాశికః । పురోడాశికీ । షకారో ఙీషర్థః ।।

ఛన్దసో యదణౌ ।। 4-3-71 ।।

ఛన్దశ్శబ్దాద్ భవవ్యాఖ్యానయోరర్థయోర్యదణౌ ప్రత్యయౌ భవతః । `ద్వ్యచః ఇతి ఠకి ప్రాప్తే వచనమ్ । ఛన్దస్యః । ఛాన్దసః ।।

ద్వ్యజృద్బ్రాహ్మణర్క్ప్రథమాధ్వరపురశ్చరణనామాఖ్యాతాట్ఠక్ ।। 4-3-72 ।।

ద్వ్యజాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో వ్యాఖ్యాతవ్యనామభ్యో భవవ్యాఖ్యానయోరర్థయోష్ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । అణాదేరపవాదః । ద్వ్యచస్తావత్ - ఐష్టికః । పాశుకః । ఋకారాన్తాత్- చాతుర్హోతృకః । పాఞ్చహోతృకః । బ్రాహ్మణ - బ్రాహ్మణికః । ఋక్ - ఆర్చికః । ప్రథమ - ప్రాథమికః । అధ్వర - ఆధ్వరికః । పురశ్చరణ - పౌరశ్చరణికః ।

నామాఖ్యాతగ్రహణం సఙ్ఘాతవిగృహీతార్థమ్ । నామికః । ఆఖ్యాతికః । నామాఖ్యాతికః ।।

అణృగయనాదిభ్యః ।। 4-3-73 ।।

ఋగయనాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో భవవ్యాఖ్యానయోరర్థయోరణ్ ప్రత్యయో భవతి । ఠఞాదేరపవాదః । ఆర్గయనః । పాదవ్యాఖ్యానః । అణ్గ్రహణం బాధకబాధనార్థమ్ । వాస్తువిద్యః ।

ఋగయన । పదవ్యాఖ్యాన । ఛన్దోనామ । ధన్దోభాషా । ఛన్దోవిచితి । న్యాయ । పునరుక్త । వ్యాకరణ । నిగమ । వాస్తువిద్యా । అఙ్గవిద్యా । క్షత్త్రవిద్యా । ఉత్పాత । ఉత్పాద । సంవత్సర । ముహూర్త । నిమిత్త । ఉపనిషత్ । శిక్షా । ఋగయనాదిః ।।

తత ఆగతః ।। 4-3-74 ।।

తత ఇతి పఞ్చమీసమర్థాత్ `ఆగతః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । స్రుఘ్నాదాగతః స్రౌఘ్నః । మాథురః । రాష్ట్రియః ।

తత ఇతి ముఖ్యం యదపాదానం వివక్షితం తదిహ గృహ్యతే, న నాన్తరీయకమ్ । స్రుఘ్నాదాగచ్ఛన్వృక్షమూలాదాగత ఇతి ।।

ఠగాయస్థానేభ్యః ।। 4-3-75 ।।

`ఆయ ఇతి స్వామిగ్రాహ్యో భాగ ఉచ్యతే, స యస్మిన్నుత్పద్యతే తదాయస్థానమ్ । ఆయస్థానవాచిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యష్ఠక్ ప్రత్యయో భవతి `తత ఆగతః ఇత్యేతస్మిన్విషయే,

అణోఽపవాదః । ఛం తు పరత్వాద్బాధతే । శుల్కశాలాయా ఆగతః, శౌల్కశాలికః । ఆకరికమ్ । బహువచనం స్వరూపవిధినిరాసార్థమ్ ।।

శుణ్డికాదిభ్యోఽణ్ ।। 4-3-76 ।।

`శుణ్డిక- ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యోఽణ్ ప్రత్యయో భవతి `తత ఆగతః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఆయస్థానఠకోఽపవాదః । శుణ్డికాదాగతః శౌణ్డికః । కార్కణః ।

అణ్గ్రహణం బాధకబాధనార్థమ్ । ఔదపానః ।

శుణ్డిక । కృకణ । స్థణ్డిల । ఉదపాన । ఉపల । తీర్థ । భూమి । తృణ । పర్ణ । శుణ్డికాదిః ।।

విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్యో వుఞ్ ।। 4-3-77 ।।

విద్యాయోనికృతః సమ్బన్ధో యేషాం తే విద్యాయోనిసమ్బన్ధాః, తద్వాచిభ్యః శబ్దేభ్యో వుఞ్ప్రత్యయో భవతి `తత ఆగతః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । ఛం తు పరత్వాద్బాధతే । విద్యాసమ్బన్ధేభ్యస్తావత్ - ఉపాధ్యాయాదాగతమ్

ఔపాధ్యాయకమ్ । శైష్యకమ్ । ఆచార్యకమ్ । యోనిసమ్బన్ధేబ్యః - మాతామహకః । పైతామహకః ।।

ఋతష్ఠఞ్ ।। 4-3-78 ।।

`విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్యః ఇత్యేవ । ఋకారాన్తేభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో విద్యాయోనిసమ్బన్ధవాచిభ్యష్ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తత ఆగతః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । వుఞోఽపవాదః । విద్యాసమ్బన్ధవాచిభ్యస్తావత్ - హోతురాగతం హౌతృకమ్ । పౌతృకమ్ । యోనిసమ్బన్ధవాచిభ్యః - భ్రాతృకమ్ । స్వాసృకమ్ । మాతృకమ్ ।

[-2-1-2]

తపరకరణం ముఖసుఖార్థమ్ । విద్యాయోనిభ్యామన్యత్ర - `సావిత్రమ్(త్రై.సం.[1-8-2].1) ।।

పితుర్యచ్చ ।। 4-3-79 ।।

పితృశబ్దాద్ యత్ ప్రత్యయో భవతి చకారాట్ఠఞ్చ `తత ఆగతః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । పితురాగతం పిత్ర్యమ్ । పైతృకమ్ ।।

గోత్రాదఙ్కవత్ ।। 4-3-80 ।।

అపత్యాధికారాదన్యత్ర లౌకికం గోత్రమపత్యమాత్రం గృహ్యతే । గోత్రప్రత్యయాన్తాత్ప్రాతిపదికాదఙ్కవత్ ప్రత్యయవిధిర్భవతి `తత ఆగతః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అఙ్కగ్రహణేన తస్యేదమర్థసామాన్యం లక్ష్యతే । తస్మాద్ వుఞాతిదిశ్యతే, నాణేవ - సఙ్ఘాఙ్కలక్షణేష్వఞ్యఞిఞామణ్(4-3-127-1507) ఇతి । ఔపగవానామఙ్కః ఔపగవకః ।

కాపటవకః । నాడాయనకః । చారాయణకః । ఏవమ్ - ఔపగవేభ్య ఆగతమౌపగవకమ్ । కాపటవకమ్ । నాడాయనకమ్ । చారాయణకమ్ ।।

హేతుమనుష్యేభ్యోఽన్యతరస్యాం రూప్యః ।। 4-3-81 ।।

హేతుభ్యో మనుష్యేభ్యశ్చాన్యతరస్యాం రూప్యః ప్రత్యయో భవతి `తత ఆగతః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । మనుష్యగ్రహణమహేత్వర్థమ్ । హేతుః = కారణమ్ । హేతుభ్యస్తావత్ - సమాదాగతం సమరూప్యమ్ । సమీయమ్ । విషమరూప్యమ్ । విషమీయమ్ । గహాదిత్వాచ్ఛః (4-2-138-1362)। మనుష్యేభ్యః - దేవదత్తరూప్యమ్ । యజ్ఞదత్తరూప్యమ్ । దైవదత్తమ్ । యాజ్ఞదత్తమ్ ।

బహువచనం స్వరూపవిధినిరాసార్థమ్ ।।

మయట్ చ ।। 4-3-82 ।।

హేతుభ్యో మనుష్యేభ్యశ్చ మయట్ ప్రత్యయో భవతి `తత ఆగతః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । సమమయమ్ । విషమమయమ్ । మనుష్యేభ్యః - దేవదత్తమయమ్ । యజ్ఞదత్తమయమ్ । టకారో జీబర్థః - సమమయీ ।

యోగవిభాగో యథాసఙ్ఖ్యనిరాసార్థః ।।

ప్రభవతి ।। 4-3-83 ।।

`తతః ఇత్యేవ । పఞ్చమీసమర్థాద్ జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్ `ప్రభవతి ఇత్యేతస్మిన్విషయే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । ప్రభవతి = ప్రకాశతే, ప్రథమత ఉపలభ్యతే ఇత్యర్థః । హిమవతః ప్రభవతి హైమవతో గఙ్గా । దారదీ సిన్ధుః ।।

విదూరాఞ్ఞ్యః ।। 4-3-84 ।।

విదూరశబ్దాఞ్ఞ్యః ప్రత్యయో భవతి `తతః ప్రభవతి ఇత్యేతస్మిన్ విషయే । అణోఽపవాదః । విదూరాత్ప్రభవతి వైదూర్యో మణిః ।

నను చ వాలవాయాదసౌ ప్రభవతి, న విదూరాత్, తత్ర తు సంస్క్రియతే ? ఏవం తర్హి -

`వాలవాయో విదూరం చ ప్రకృత్యన్తరమేవ వా ।

న వై తత్రేతి చేద్ బ్రూయాజ్జిత్వరీవదుపాచరేత్।।(మ.భా.2.313)

తద్గచ్ఛతి పథిదూతయోః ।। 4-3-85 ।।

తదితి ద్వితీయాసమర్థాద్ `గచ్ఛతి ఇత్యేతస్మిన్విషయే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, యోఽసౌ గచ్ఛతి పన్థాశ్చేత్స భవతి దూతో వా । స్రుఘ్నం గచ్ఛతి స్రౌఘ్నః పన్థా దూతో వా ।

మాథురః । తత్స్వేషు గచ్ఛత్సు పన్థా గచ్ఛతీత్యుచ్యతే । అథ వా స్రుఘ్నప్రాప్తిః పథో గమనమ్ ।

పథిదూతయోరితి కిమ్ ? స్రుఘ్నం గచ్ఛతి సార్థః ।।

అభినిష్క్రామతి ద్వారమ్ ।। 4-3-86 ।।

తదిత్యేవ । ద్వితీయాసమర్థాద్ `అభినిష్క్రామతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి యత్తదభినిష్క్రామతి ద్వారం చేత్తద్భవతి । ఆభిముఖ్యేన నిష్క్రామతి = అభినిష్క్రామతి, స్రుఘ్నమభినిష్క్రామతి కాన్యకుబ్జద్వారం స్రౌఘ్నమ్ । మాథురమ్ । రాష్ట్రియమ్ । ద్వారమభినిష్క్రమణక్రియాయాం కరణం ప్రసిద్ధమ్, తదిహ స్వాతన్త్ర్యేణ వివక్ష్యతే, యథా - సాధ్వసిశ్ఛినత్తీతి ।

ద్వారమితి కిమ్ ? స్రుఘ్నమభినిష్క్రామతి పురుషః ।।

అధికృత్య కృతే గ్రన్థే ।। 4-3-87 ।।

`తత్ ఇత్యేవ । అధికృత్యేతదపేక్ష్య ద్వితీయా । అధికృత్య = ప్రస్తుత్య, ఆగూర్యేత్యర్థః । తదితి ద్వితీయాసమర్థాద్ `అధికృత్య కృతే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి యత్తత్కృతం గ్రన్థశ్చేత్స భవతి । సుభద్రామధికృత్య కృతో గ్రన్థః సౌభద్రః । గౌరిమిత్రః । యాయాతః ।

గ్రన్థే ఇతి కిమ్ ? సుభద్రామధికృత్య కృతః ప్రాసాదః ।

- లుబాఖ్యాయికార్థస్య ప్రత్యయస్య బహులమ్ - (మ.భా.2.313)। వాసదత్తామధికృత్య కృతాఽఽఖ్యాయికా వాసవదత్తా । సుమనోత్తరా । ఉర్వశీ । న చ భవతి - భైమరథీ ।।

శిశుక్రన్దయమభద్వన్ద్వేన్ద్రజననాదిభ్యశ్ఛః ।। 4-3-88 ।।

`తత్ ఇత్యేవ । `అధికృత్య కృతే గ్రన్థే ఇతి చ । శిశుక్రన్దాదిభ్యో ద్వితీయాసమర్థేభ్యశ్ఛః ప్రత్యయో భవతి అధికృత్య కృతే గ్రన్థే । అణోఽపవాదః । శిశూనాం క్రన్దనం శిశుక్రన్దః, తమధికృత్య కృతో గ్రన్థః శిశుక్రన్దీయః । యమస్య సభా యమసభమ్, యమసభీయః । ద్వన్ద్వాత్ - అగ్నికాశ్యపీయః । శ్యేనకపోతీయః । శబ్దార్థసమ్బన్ధీయం ప్రకరణమ్ । వాక్యపదీయమ్ । ఇన్ద్రజననాదిభ్యః - ఇన్ద్రజననీయమ్ । ప్రద్యుమ్నాగమనీయమ్ । ఇన్ద్రజననాదిరాకృతిగణః ప్రయోగతోఽనుసర్తవ్యః, ప్రాతిపదికేషు న పఠ్యతే ।

- ద్వన్ద్వే దేవాసురాదిభ్యః ప్రతిషేధః - (మ.భా.2.314)। దైవాసురమ్ । రాక్షోఽసురమ్ । గౌణముఖ్యమ్ ।

ఇన్ద్రజననాదేరాకృతిగణత్వాత్ శిశుక్రన్దాదయోఽపి తత్రైవ ద్రష్టవ్యాః । ప్రపఞ్చార్థమేషాం గ్రహణమ్ । ఏవం చ సతి దేవాసురాదిప్రతిషేధోఽపి న వక్తవ్యః, తతశ్ఛప్రత్యయస్యాదర్శనాత్ ॥

సోఽస్య నివాసః ॥ 4-3-89 ॥

`స ఇతి ప్రథమాసమర్థాత్ `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి యత్తత్ప్రథమాసమర్థం నివాసశ్చేత్తస్ భవతి । నివసన్త్యస్మిన్నివాసః = దేశ ఉచ్యతే । స్రుఘ్నో నివాసోఽస్య స్రౌఘ్నః । మాథురః । రాష్ట్రియః ॥

అభిజనశ్చ ॥ 4-3-90 ॥

`సోఽస్య ఇత్యేవ । స ఇతి ప్రథమాసమర్థాత్ `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి యత్తత్ప్రథమాసమర్థమభిజనశ్చేత్తస్ భవతి । అభిజనః = పూర్వబాన్ధవః । తత్సమ్బన్ధాద్ దేశోఽప్యభిజన ఇత్యుచ్యతే - యస్మిన్పూర్వబాన్ధవైరుషితమ్ । తస్మాదిహ దేశవాచినః ప్రత్యయః, న బన్ధుభ్యః; నివాసప్రత్యాసత్తేః । స్రుఘ్నోఽభిజనోఽస్య స్రౌఘ్నః । మాథురః । రాష్ట్రియః ।

నివాసాభిజనయోః కో విశేషః ? యత్ర సమ్ప్రత్యుష్యతే స నివాసః । యత్ర పూర్వైరుషితం సోఽభిజనః ।(మ.భా.2.314)

యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః ॥

ఆయుధజీవిభ్యశ్ఛః పర్వతే ॥ 4-3-91 ॥

`సోఽస్యాభిజనః ఇతి వర్త్తతే । `ఆయుధజీవిభ్యః ఇతి తాదర్థ్యే చతుర్థీ, `పర్వతే ఇతి ప్రకృతివిశేషణమ్ । పర్వతవాచినః ప్రథమాసమర్థాదభిజనాద్ `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే ఛః ప్రత్యయో భవతి । ఆయుధజీవిభ్యః - ఆయుధజీవ్యర్థమాయుధజీవినోఽభిధాతుం ప్రత్యయో భవతీత్యర్థః । హృద్గోలః పర్వతోఽభిజన ఏషామాయుధజీవినాం హృద్గోలీయాః । అన్ధకవర్త్తీయాః । రోహితగిరీయాః ।

ఆయుధజీవిభ్య ఇతి కిమ్ ? ఋక్షోదః పర్వతోఽభిజన ఏషాం బ్రాహ్మణానామ్, ఆర్క్షోదా బ్రాహ్మణాః ।

పర్వత ఇతి కిమ్ ? సాఙ్కాశ్యకా ఆయుధజీవినః ॥

శణ్డికాదిభ్యో ఞ్యః ॥ 4-3-92 ॥

`శణ్డిక ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో ఞ్యః ప్రత్యయో భవతి `సోఽస్యాభిజనః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణాదేరపవాదః । శాణ్డిక్యః । సార్వసేన్యః ।

శణ్డిక । సర్వసేన । సర్వకేశ । శక । సట । రక । శఙ్ఖ । బోధ । శణ్డికాదిః ॥

సిన్ధుతక్షశిలాదిభ్యోఽణఞౌ ।। 4-3-93 ।।

ఆదిశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే । సిన్ధ్వాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యస్తక్షశిలాదిభ్యశ్చ యథాసఙ్ఖ్యమణఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః `సోఽస్యాభిజనః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । సైన్ధవః । వార్ణవః ।

సిన్ధు । వర్ణు । గన్ధార । మధుమత్ । కమ్బోజ । కశ్మీర । సాల్వ । కిష్కిన్ధా । గదికా । ఉరసా । దరత్ ।

యే తు కచ్ఛాదిషు పఠ్యన్తే సిన్ధువర్ణుప్రభృతయః, తేభ్యస్తత ఏవాణి సిద్ధే మనుష్యవుఞో బాధనార్థం వచనమ్ ।

తక్షశిలాదిభ్యః ఖల్వపి - తాక్షశిలః । వాత్సోద్ధరణః ।

తక్షశిలా । వత్సోద్ధరణ । కౌమేదుర । కాణ్డవారణ । గ్రామణీ । సరాలక । కంస । కిన్నర । సఙ్కుచిత । సింహకోష్ఠ । కర్ణకోష్ఠ । బర్బర । అవసాన ।।

తూదీశలాతురవర్మతీకూచవారాడ్ఢక్ఛణ్ఢఞ్యకః ।। 4-3-94 ।।

తూద్యాదిభ్యశ్చతుర్భ్యః శబ్దేభ్యో యథాసఙ్ఖ్యం చత్వార ఏవ ఢక్, ఛణ్, ఢఞ్, యక్ ఇత్యేతే ప్రత్యయా భవన్తి `సోఽస్యాభిజనః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । తౌదేయః । శాలాతురీయః । వార్మతేయః । కౌచవార్యః ।।

భక్తిః ।। 4-3-95 ।।

సమర్థవిభక్తిః ప్రత్యయార్థశ్చానువర్త్తతే । `అభిజనః ఇతి నివృత్తమ్ । స ఇతి ప్రథమాసమర్థాత్ `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, యత్ప్రథమాసమర్థం విభక్తిశ్చేత్తద్భవతి । భజ్యతే సేవ్యతే ఇతి భక్తిః । స్రుఘ్నో భక్తిరస్య స్రౌఘ్నః । మాథురః । రాష్ట్రియః ।।

అచిత్తాదదేశకాలట్ఠక్ ।। 4-3-96 ।।

దేశకాలవ్యతిరిక్తాదచిత్తవాచినః ప్రాతిపదికాట్ఠక్ ప్రత్యయో భవతి `సోఽస్య భక్తిః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । వృద్ధాచ్ఛం పరత్వాద్బాధతే । అపూపా భక్తిరస్య ఆపూపికః । శాష్కులికః । పాయసికః ।

అచిత్తాదితి కిమ్ ? దైవదత్తః । అదేశాదితి కిమ్ ? స్రౌఘ్నః । అకాలాదితి కిమ్ ? గ్రైష్మః ।।

మహారాజాట్ఠఞ్ ।। 4-3-97 ।।

మహారాజశబ్దాట్ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి `సోఽస్య భక్తిః ఇత్యేతస్మిన్ విషయే । అణోఽపవాదః । మహారాజో భక్తిరస్య మాహారాజికః । ప్రత్యయాన్తరకరణం స్వరార్థమ్ ।।

వాసుదేవార్జునాభ్యాం వున్ ।। 4-3-98 ।।

వాసుదేవ-అర్జునశబ్దాభ్యాం వున్ప్రత్యయో భవతి `సోఽస్య భక్తిః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఛాణోరపవాదః । వాసుదేవో భక్తిరస్య వాసుదేవకః । అర్జునకః ।

నను చ వాసుదేవశబ్దాద్ గోత్రక్షత్రియాఖ్యేభ్యః(4-3-99-1479) ఇతి వుఞ్స్త్యేవ, న చాత్ర వున్వుఞోర్విశేషో విద్యతే(మ.భా.2.314), కిమర్థం వాసుదేవగ్రహణమ్ ? సంజ్ఞైషా దేవతావిశేషస్య న క్షత్రియాఖ్యా (మ.భా.2.314)।

అజాద్యదన్తమ్(2-2-33-904) అల్పాచ్తరమ్(2-2-34-905) ఇతి చార్జునశబ్దస్య పూర్వనిపాతమకుర్వన్ జ్ఞాపయతి - అభ్యహితం పూర్వం నిపతతీతి ।।

గోత్రక్షత్రియాఖ్యేభ్యో బహులం బుఞ్ ।। 4-3-99 ।।

గోత్రాఖ్యేభ్యః క్షత్రియాఖ్యేభ్యశ్చ ప్రాతిపదికేభ్యో బహులం వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి `సోఽస్య భక్తిః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । వృద్ధాచ్ఛం పరత్వాద్బాధతే । గ్లుచుకాయనిర్భక్తిరస్య గ్లౌచుకాయనకః । ఔపగవకః । కాపటవకః । క్షత్రియాఖ్యేభ్యః - నాకులకః । సాహదేవకః । సామ్బకః ।

ఆఖ్యాగ్రహణం ప్రసిద్ధక్షత్రియశబ్దపరిగ్రహార్థమ్ - యథాకథఞ్చిత్ క్షత్రియవృత్తిభ్యో మా భూత్ ।

బహులగ్రహణాత్ క్వచిదప్రవృత్తిరేవ - పాణినో భక్తిరస్య పాణినీయః । పౌరవీయః ।।

జనపదినాం జనపదవత్సర్వం జనపదేన సమానశబ్దానాం బహువచనే ।। 4-3-100 ।।

జనపదినో యే బహువచనే జనపదేన సమానశబ్దాస్తేషాం జనపదవత్సర్వం భవతి - ప్రత్యయః, ప్రకృతిశ్చ, `సోఽస్య భక్తిః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । జనపదతదవధ్యోశ్చ(4-2-124-1348) ఇత్యత్ర ప్రకరణే యే ప్రత్యయా విహితాః, తే జనపదిభ్యోఽస్మిన్నర్థేఽతిదిశ్యన్తే । జనపదినః = జనపదస్వామినః క్షత్రియాః। అఙ్గాజనపదో భక్తిరస్య ఆఙ్గకః । వాఙ్గకః । సౌహ్మకః । పౌణ్డ్రకః ।

తద్వద్ - అఙ్గాః క్షత్రియా భక్తిరస్య ఆఙ్గకః । వాఙ్గకః । సౌహ్మకః । పౌణ్డ్రకః ।

జనపదినామితి కిమ్ ? పఞ్చాలా బ్రాహ్మణా భక్తిరస్య పాఞ్చాలః ।

సర్వగ్రహణం ప్రకృత్యతిదేశార్థమ్, స చ ద్వ్యేకయోః ప్రయోజయతి - వృద్ధినిమిత్తేషు చ వుఞాదిషు విశేషో నాస్తీతి ।

మద్రవృజ్యోః కని విశేషః । మద్రస్యాపత్యమ్ ద్వ్యఞ్మగధకలిఙ్గసూరమసాదణ్(4-1-170-1188) ఇత్యణ్ - మాద్రః । వృజిశబ్దాదపి వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙ్(4-1-171-1189), ఇతి ఞ్యఙ్ - వార్జ్యః । స భక్తిరస్యేతి ప్రకృతినిర్హ్రాసే కృతే - మద్రకః, వృజికః ।

జనపదేన సమానశబ్దానామితి కిమ్ ? అనుషణ్డో జనపదః, పౌరవో రాజా, స భక్తిరస్య పౌరవీయః ।

బహువచనగ్రహణం సమానశబ్దతావిషయలక్షణార్థమ్; అన్యథా హి యత్రైవ సమానశబ్దతా తత్రైవాతిదేశః స్యాద్; ఏకవచనద్విచనయోర్న స్యాత్, వాఙ్గౌ వా భక్తిరస్యేతి । బహువచనే తు, బహువచనే సమానశబ్దానామేకవచనద్వివచనయోః సత్యపి శబ్దభేదేఽతిదేశో భవతి - వాఙ్గః వాఙ్గౌ వా భక్తిరస్య వాఙ్గకః ।।

తేన ప్రోక్తమ్ ।। 4-3-101 ।।

తేనేతి తృతీయాసమర్థాత్ `ప్రోక్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । ప్రకర్షేణోక్తమ్ = ప్రోక్తమిత్యుచ్యతే, న తు కృతమ్; కృతే గ్రన్థే(4-3-116-1496) ఇత్యనేన గతత్వాత్ । అన్యేన కృతా మాథురేణ ప్రోక్తా మాథురీ వృత్తిః । పాణినీయమ్ । ఆపిశలమ్ । కాశకృత్స్నమ్ ।।

తిత్తిరివరతన్తుఖణ్డికోఖాచ్ఛణ్ ।। 4-3-102 ।।

తిత్తిర్యాదిభ్యః శబ్దేభ్యశ్ఛణ్ ప్రత్యయో భవతి `తేన ప్రోక్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । తిత్తిరిణా ప్రోక్తమధీయతే తైత్తిరీయాః । వారతన్తవీయాః । ఖాణ్డికీయాః । ఔఖీయాః ।

ఛన్దసి చాఽయమిష్యతే - తిత్తిరిణా ప్రోక్తః శ్లోక ఇత్యత్ర న భవతి । శౌనకాదిభ్యశ్ఛన్దసి(4-3-106-1486) ఇత్యత్రాస్యానువృత్తేశ్ఛన్దోఽధికారవిహితానాం చ తద్విషయతేష్యతే ।।

కాశ్యపకౌశికాభ్యామృషిభ్యాం ణినిః ।। 4-3-103 ।।

కాశ్యప-కౌశికశబ్దాభ్యామృషివాచిభ్యాం ణినిః ప్రత్యయో భవతి `తేన ప్రోక్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఛస్యాపవాదః । ణకార ఉత్తరత్ర వృద్ధ్యర్థః కల్పః, `తాభ్యాం ప్రోక్తః ఇతి స్మర్యతే, తస్యాపి చ తద్విషయతా భవత్యేవ । శౌనకాదిభ్యశ్ఛన్దసి(4-3-106-1486) ఇత్యత్రానువృత్తేశ్ఛన్దోఽధికారవిహితానాం చ తత్ర తద్విషయతేష్యతే - కాశ్యపేన ప్రోక్తం కల్పమధీయతే కాశ్యపినః । కౌశికినః।

ఋషిభ్యామితి కిమ్ ? ఇదానీన్తనేన గోత్రకాశ్యపేన ప్రోక్తం కాశ్యపీయమ్ ।।

కలాపివైశమ్పాయనాన్తేవాసిభ్యశ్చ ।। 4-3-104 ।।

కలాప్యన్తేవాసినాం వైశమ్పాయనాన్తేవాసినాం చ యే వాచకాః శబ్దాః, తేభ్యో ణినిః ప్రత్యయో భవతి `తేన ప్రోక్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । ఛం తు పరత్వాద్బాధతే । తత్ర కలాప్యన్తేవాసినశ్చత్వారః - హరిద్రుః, ఛగలీ, తుమ్బురుః, ఉలప ఇతి ।

వైశమ్పాయనాన్తేవాసినో నవ - ఆలమ్బిః, పలఙ్గః, కమలః, ఋచాభః, అరుణిః, తాణ్డ్యః, శ్యామాయనః, కఠః, కలాపీ ఇతి ।

ప్రత్యక్షకారిణో గృహ్యన్తే, న తు వ్యవహితాః శిష్యశిష్యాః । కుతః ? కలాపి - ఖాణ్డాయనగ్రహణాత్ । తథా హి - వైశమ్పాయనాన్తేవాసీ కలాపీ, తదన్తేవాసినో వైశమ్పాయనాన్తేవాసిన ఏవ భవన్తి కిం కలాపిగ్రహణేన ? తథా వైశమ్పాయనాన్తేవాసీ కఠస్తదన్తేవాసీ ఖాడాయనస్తస్య కిం శౌనకాదిషు పాఠేన ? తదేతత్ప్రత్యక్షకారిగ్రహణస్య లిఙ్గమ్ ।

కలాప్యన్తేవాసిభ్యస్తావత్ - హరిద్రుణా ప్రోక్తమధీయతే హారిద్రవిణః । తౌమ్బురవిణః । ఔలపినః । ఛగలినో ఢినుకం వక్ష్యతి । వైశమ్పాయనాన్తేవాసిభ్యః - ఆలమ్బినః । పాలఙ్గినః । కామలినః । ఆర్చాభినః । ఆరుణినః । తాణ్డినః

। శ్యామాయనినః । కఠాల్లుకం వక్ష్యతి(4-3-107-1487), కలాపినశ్చాణమ్ (4-3-108-1488)।।

హరిద్రురేషాం ప్రథమస్తతశ్ఛగలితుమ్బురూ ।

ఉలపేన చతుర్థేన కాలాపకమిహోచ్యతే ।।

ఆలమ్బిశ్చరకః ప్రాచాం పలఙ్గకమలావుభౌ ।

ఋచాభారుణితాణ్డ్యాశ్చ మధ్యమీయాస్త్రయోఽపరే ।।

శ్యామాయన ఉదీచ్యేషు ఉక్తః కఠకలాపినోః ।

చరక ఇతి వైశమ్పాయనస్యాఖ్యా, తత్సమ్బన్ధేన సర్వే తదన్తేవాసినశ్చరకా ఇత్యుచ్యన్తే ।।

పురాణప్రోక్తేషు బ్రాహ్మణకల్పేషు ।। 4-3-105 ।।

ప్రత్యయార్థవిశేషణమేతత్ । తృతీయాసమర్థాత్ప్రోక్తే ణినిః ప్రత్యయో భవతి యత్ప్రోక్తం పురాణప్రోక్తాశ్చేద్ బ్రాహ్మణకల్పాస్తే భవన్తి । పురాణేన = చిరన్తనేన మునినా ప్రోక్తాః । బ్రాహ్మణేషు తావత్ - భాల్లవినః । శాట్యాయనినః । ఐతరేయిణః । కల్పేషు - పైఙ్గీ కల్పః । ఆరుణపరాజీ ।

పురాణప్రోక్తేష్వితి కిమ్ ? యాజ్ఞవల్కాని బ్రాహ్మణాని । ఆశ్మరథః కల్పః । యాజ్ఞవల్క్యాదయోఽచిరకాలా ఇత్యాఖ్యానేషు వార్తా, తథా వ్యవహరతి సూత్రకారః, తద్విషయతా కస్మాన్న భవతి ? ప్రతిపదం బ్రాహ్మణేషు యః ప్రత్యయః, తస్య తద్విషయతా విధీయతే ణినేః । అయం తు యాజ్ఞవల్క్యశబ్దస్య కణ్వాదిషు పాఠాదణ్ ।

న వాయం యోగశ్ఛన్దోఽధికారమనువర్తయతి, తేన కల్పేష్వపి న భవతి ।

పురాణ ఇతి నిపాతనాత్తుడభావః । న వాత్యన్తబాధైవ, తేన పురాతనమిత్యపి భవతి ।।

శౌనకాదిభ్యశ్ఛన్దసి ।। 4-3-106 ।।

` శౌనక ఇత్యేవమాదిభ్యో ణినిః ప్రత్యయో భవతి, ` తేన ప్రోక్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే ఛన్దస్యభిధేయే । ఛాణోరపావదః । శౌనకేన ప్రోక్తమధీయతే శౌనకినః । వాజసనేయినః ।

ఛన్దసీతి కిమ్ ? శౌనకీయా శిక్షా । ` కఠశాఠ ఇత్యత్ర పఠ్యతే సత్స్వజ్ఞాతార్థమ్, కేవలాద్ధి లుకం వక్ష్యతి । కఠశాఠాభ్యాం ప్రోక్తమధీయతే కాఠశాఠినః ।

శౌనక । వాజసనేయ । సాఙ్గరవ । శార్ఙ్గరవ । సామ్పేయ । శాఖేయ । ఖాణ్డాయన । స్కన్ధ । స్కన్ద । దేవదత్తశఠ । రజ్జుకణ్ఠ । రజ్జుభార । కఠశాఠ । కశాయ । తలవకార । పురుషాంస । అశ్వపేయ । శౌనకాదిః ।।

కఠచరకాల్లుక్ ।। 4-3-107 ।।

కఠచరకశబ్దాభ్యాం పరస్య ప్రోక్తప్రత్యయస్య లుగ్భవతి । కఠశబ్దాద్వైశమ్పాయనాన్తేవాసిభ్యః(4-3-104-1484) ఇతి ణినేశ్చరశబ్దాదప్యణః । కఠేన ప్రోక్తమధీయతే కఠాః । చరకాః । ఛన్దసీత్యేవ - కాఠాః । చారకాః ।।

కలాపినోఽణ్ ।। 4-3-108 ।।

కలాపిశబ్దాదణ్ ప్రత్యయో భవతి ` తేన ప్రోక్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । వైశమ్పాయనాన్తేవాసిత్వాణ్ణినేరపవాదః । కలాపినా ప్రోక్తమధీయతే కాలాపాః । ఇనణ్యనపత్యే(6-4-164-1245) ఇతి ప్రకృతిభావే ప్రాప్తే, - నాన్తస్య టిలోపే సబ్రహ్మచారిపీఠసర్పికలాపికుథుమి తైతలిజాజలిజాఙ్గలి లాఙ్గలిశిలాలిశిఖణ్డిసూకరసద్మసుపర్వణాముపసఙ్ఖ్యానమ్ - ఇతి టిలోపః ।

అథాగ్రహణం కిమ్ , యథాప్రాప్తమిత్యేవ సిద్ధమ్ ? అధికవిధానార్థమ్ । తేన మాథురీ వృత్తిః, సౌలభాని బ్రాహ్మణానీత్యేవమాది సిద్ధమ్ ।।

ఛగలినో ఢినుక్ ।। 4-3-109 ।।

ఛగలిన్శబ్దాద్ ఢినుక్ ప్రత్యయో భవతి ` తేన ప్రోక్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్ విషయే । కలాప్యన్తేవాసిత్వాణ్ణినేరపవాదః । ఛగలినా ప్రోక్తమధీయతే ఛాగలేయినః ।।

పారాశర్యశిలాలిభ్యాం భిక్షునటసూత్రయోః ।। 4-3-110 ।।

ణినిరిహానువర్త్తతే, న ఢినుక్ । పారాశర్యశిలాలిభ్యాం ణినిః ప్రత్యయో భవతి ` తేన ప్రోక్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ` భిక్షునటసూత్రయోః ఇతి యథాసఙ్ఖ్యం ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్, సూత్రశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే, తద్విషయతా చాత్రేష్యతే, తదర్థం ఛన్దోగ్రహణమనువర్త్యమ్, గుణకల్పనయా చ భిక్షునటసూత్రయోశ్ఛన్దస్త్వమ్ । పారాశర్యేణ ప్రోక్తమధీయతే పారాశరిణో భిక్షవః ।

శైలాలినో నటాః ।

భిక్షునటసూత్రయోరితి కిమ్ ? పారాశరమ్ । శైలాలమ్ ।

కర్మన్దకృశాశ్వాదినిః ।। 4-3-111 ।।

`భిక్షునటసూత్రయోః ఇత్యేవ । కర్మన్ద-కృశాశ్వశబ్దాభ్యామినిః ప్రత్యయో భవతి । `తేన ప్రోక్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే యథాసఙ్ఖ్యం భిక్షునటసూత్రయోరభిధేయయోః । అణోఽపవాదః । అత్రాపి తద్విషయతార్థం ఛన్దోగ్రహణమనువర్త్యమ్ । కర్మన్దేన ప్రోక్తమధీయతే కర్మన్దినో భిక్షవః । కృశాశ్వినో నటాః ।

భిక్షునటసూత్రయోరిత్యేవ - కార్మన్దమ్ । కార్శాశ్వమ్ ।।

తేనైకదిక్ ।। 4-3-112 ।।

తేనేతి తృతీయాసమర్థాత్ `ఏకదిక్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । ఏకదిక్ = తుల్యదిక్, సమానదిగిత్యర్థః । సుదామ్నా ఏకదిక్ సౌదామనీ విద్యుత్ । హైమవతీ । త్రైకకుదీ । పైలుమూలీ ।

`తేన ఇతి ప్రకృతే పునః సమర్థవిభక్తిగ్రహణం ఛన్దోఽధికారనివృత్త్యర్థమ్ । పూర్వత్ర హి ఛన్దోఽధికారాత్ తద్విషయతా సాధ్యతే ।।

తసిశ్చ ।। 4-3-113 ।।

తసిశ్చ ప్రత్యయో భవతి `తేనైకదిక్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । పూర్వేణ ఘాదిషు అణాదిషు చ ప్రాప్తేష్వయమపరః ప్రత్యయో విధీయతే । స్వరాదిపాఠాదవ్యయత్వమ్ । సుదామతః । హిమవత్తః । పిలుమూలతః ।।

ఉరసో యచ్చ ।। 4-3-114 ।।

`ఉరస్శబ్దాద్యత్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాత్తసిశ్చ, `తేనైకదిక్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । ఉరసా ఏకదిగ్ ఉరస్యః । ఉరస్తః ।।

ఉపజ్ఞాతే ।। 4-3-115 ।।

`తేన ఇత్యేవ । తృతీయాసమర్థాత్ `ఉపజ్ఞాతే ఇత్యేతస్మిన్విషయే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । వినోపదేశేన జ్ఞాతమ్ = ఉపజ్ఞాతమ్, స్వయమభిసమ్బుద్ధమిత్యర్థః । పాణినినోపజ్ఞాతం పాణినీయమకాలకం వ్యాకరణమ్ । కాశకృత్స్నమ్ । గురులాఘవమ్ । ఆపిశలమ్ । దుష్కరణమ్ ।।

కృతే గ్రన్థే ।। 4-3-116 ।।

`తేన ఇత్యేవ । తృతీయాసమర్థాత్ `కృతే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్కృతం గ్రన్థశ్చేత్స భవతి । వరరుచినా కృతా వారరుచాః శ్లోకాః । హైకుపాదో గ్రన్థః । భైకురాటో గ్రన్థః । జాలూకః ।

గ్రన్థ ఇతి కిమ్ ? తక్షకృతః ప్రాసాదః ।

ఉత్పాదితమ్ = కృతమ్, విద్యమానమేవ జ్ఞాతమ్ = ఉపజ్ఞాతమ్ - ఇత్యయమనయోర్విశేషః ।।

సంజ్ఞాయామ్ ।। 4-3-117 ।।

తృతీయాసమర్థాత్ `కృతే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి సముదాయేన చేత్సంజ్ఞా జ్ఞాయతే । మక్షికాభిః కృతం మాక్షికమ్ । కార్మికమ్ । సారఘమ్ । పౌత్తికమ్ । మధునః సంజ్ఞా ఏతాః ।।

కులాలాదిభ్యో వుఞ్ ।। 4-3-118 ।।

`తేన `కృతే `సంజ్ఞాయామ్ ఇతి చైతత్సర్వమనువర్తతే । కులాలాదిభ్యో వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తేన కృతమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే సంజ్ఞాయాం గమ్యమానాయామ్ । కౌలాలకమ్ । వారుడకమ్ ।

కులాల । వరుడ । చణ్డాల । నిషాద । కర్మార । సేనా । సిరిధ్ర । సేన్ద్రియ । దేవరాజ । పరిషత్ । వధూ । రురు । ధ్రువ । రుద్ర । అనడుహ్ । బ్రహ్మన్ । కుమ్భకార । శ్వపాక । కులాలాదిః ।।

క్షుద్రాభ్రమరవటరపాదపాదఞ్ ।। 4-3-119 ।।

`తేన `కృతే `సంజ్ఞాయామ్ ఇతి సర్వమనువర్తతే । క్షుద్రాదిభ్యోఽఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తేన కృతే ఇత్యేతస్మిన్విషయే సంజ్ఞాయాం గమ్యమానాయామ్ । అణోఽపవాదః । స్వరే విశేషః । క్షుద్రాదిభిః కృతం క్షౌద్రమ్ । భ్రామరమ్ । వాటరమ్ । పాదపమ్ ।।

తస్యేదమ్ ।। 4-3-120 ।।

తస్యేతి షష్ఠీసమర్థాత్ `ఇదమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । అణాదయః పఞ్చ మహోత్సర్గాః । ఘాదయశ్చ ప్రత్యయా యథావిహితం విధీయన్తే । ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోః షష్ఠ్యర్థమాత్రం తత్సమ్బన్ధిమాత్రం చ వివక్షితమ్, యదపరం లిఙ్గసఙ్ఖ్యాప్రత్యక్షపరోక్షాదికం తత్సర్వమవివక్షితమ్ । ఉపగోరిదమౌపగవమ్ । కాపటవమ్ । రాష్ట్రియమ్ । అవారపారీణమ్ ।

అనన్తరాదిష్వనభిధానాన్న భవతి - దేవదత్తస్యానన్తరమితి ।

- సంవహేస్తురణిట్ చ - (మ.భా.2.318)। సంవోఢుః స్వం సాంవహిత్రమ్ । సిద్ధ ఏవాత్రాణ్ ఇడర్థముపసఙ్ఖ్యానమ్ ।

- అగ్నీధః శరణే రణ్ భం చ - (మ.భా.2.318)। ఆగ్నీధ్రమ్ ।

- సమిధామాధానే షేణ్యణ్ - (మ.భా.2.319)। సామిధేన్యో మన్త్రః । సామీధేనీ ఋక్ ।।

రథాద్యత్ ।। 4-3-121 ।।

రథశబ్దాద్యత్ ప్రత్యయో భవతి `తస్యేదమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । రథస్యేదం రథ్యమ్, చక్రం వా,యుగం వా ।

రథాఙ్గ ఏవేష్యతే, నాన్యత్ర; అనభిధానాత్ ।

- రథసీతాహలేభ్యో యద్విధావితి తదన్తవిధిరుపసఙ్ఖ్యాయతే - । పరమరథ్యమ్ । ఉత్తమరథ్యమ్ ।।

పత్త్రపూర్వాదఞ్ ।। 4-3-122 ।।

పతన్తి తేనేతి పత్త్రమ్ = అశ్వాదికం వాహనముచ్యతే । తత్పూర్వాద్రథశబ్దాదఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తస్యేదమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । పూర్వస్య యతోఽపవాదః । ఆశ్వరథం చక్రమ్ । ఔష్ట్రరథమ్ । గార్దభరథమ్ ।।

పత్త్రాధ్వర్యుపరిషదశ్చ ।। 4-3-123 ।।

పత్త్రం వాహనం తద్వాచినః ప్రాతిపదికాదధ్వర్యు-పరిషచ్ఛబ్దాభ్యాం చాఞ్ప్రత్యయో భవతి `తస్యేదమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః ।

- పత్త్రాద్వాహ్యే - (మ.భా.2.319)। అశ్వస్యేదం వహనీయమాశ్వమ్ । ఔష్ట్రమ్ । గార్దభమ్ । ఆధ్వర్యవమ్ । పారిషదమ్ ।।

హలసీరాట్ఠక్ ।। 4-3-124 ।।

హల, సీరశబ్దాభ్యాం ఠక్ ప్రత్యయో భవతి `తస్యేదమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । హలస్యేదం హాలికమ్ । సైరికమ్ ।।

ద్వన్ద్వాద్ వున్వైరమైథునికయోః ।। 4-3-125 ।।

ద్వన్ద్వసంజ్ఞకాద్ వున్ ప్రత్యయో భవతి `తస్యేదమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే, వైరమైథునికయోః ప్రత్యయార్థవిశేషణయోః । అణోఽపవాదః । ఛం తు పరత్వాద్బాధతే ।

వైరే తావత్ - బాభ్రవ్యశాలఙ్కాయనికా । కాకోలూకికా ।

మైథునికాయామ్ - అత్త్రిభరద్వాజికా । కుత్సకుశికికా । వివహనమైథునికా । వైరస్య నపుంసకత్వేఽప్యమీ స్వభావతః స్త్రీలిఙ్గాః ।

- వైరే దేవాసురాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - (మ.భా.2.319)। దైవాసురమ్। రాక్షోఽసురం వైరమ్ ।।

గోత్రచరణాద్ వుఞ్ ।। 4-3-126 ।।

గోత్రవాచిభ్యశ్చరణవాచిభ్యశ్చ ప్రాతిపదికేభ్యో వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తస్యేదమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణోఽపవాదః । ఛం తు పరత్వాద్బాధతే గోత్రాత్తావత్ - గ్లౌచుకాయనకమ్। ఔపగవకమ్ ।

చరణాద్ధర్మామ్నాయయోరిష్యతే । కాఠకమ్ । కాలాపకమ్। మౌదకమ్। పైప్పలాదకమ్ ।।

సఙ్ఘాఙ్కలక్షణేష్వఞ్యఞిఞామణ్ ।। 4-3-127 ।।

సఙ్ఘాదిషు ప్రత్యయార్థవిశేషణేష్వఞన్తాద్ యఞన్తాద్ ఇఞన్తాచ్చ ప్రాతిపదికాదణ్ప్రత్యయో భవతి `తస్యేదమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । పూర్వస్య వుఞోఽపవాదః ।

- ఘోషగ్రహణమత్ర కర్త్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.319)। తేన వైషమ్యాద్యథాసఙ్ఖ్యం న భవతి । అఞన్తాత్ - బైదః సఙ్ఘః । బైదోఽఙ్కః । బైదం లక్షణమ్ । బైదో ఘోషః । యఞన్తాత్ - గార్గః సఙ్ఘః । గార్గోఽఙ్కః । గార్గం లక్షణమ్ । గార్గో ఘోషః । ఇఞన్తాత్ - దాక్షః సఙ్ఘః । దాక్షోఽఙ్కః । దాక్షం లక్షణమ్ । దాక్షో ఘోషః ।

అఙ్కలక్షణయోః కో విశేషః ? లక్షణం లక్ష్యభూతస్యైవ చిహ్నభూతం స్వమ్, యథా - విద్యా బిదానామ్ । అఙ్కస్తు గవాదిస్థోఽపి గవాదీనాం స్వం న భవతి । ణిత్కరణం జీబర్థం పుంవద్భావప్రతిషేధార్థం చ । బైదీ విద్యాఽస్య బైదీవిద్యః ।।

శాకలాద్వా ।। 4-3-128 ।।

శాకలశబ్దాత్సఙ్ఘాదిషు ప్రత్యయార్థవిశేషణేషు వాఽణ్ప్రత్యయో భవతి `తస్యేదమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । వుఞోఽపవాదః । శాకలేన ప్రోక్తమధీయతే శాకలాః, తేషాం సఙ్ఘః శాకలః, శాకలకః । శాకలోఽఙ్కః, శాకలకోఽఙ్కః । శాకలం లక్షణమ్, శాకలకం లక్షణమ్ । శాకలో ఘోషః, శాకలకో ఘోషః ।।

ఛన్దోగౌక్థికయాజ్ఞికబహ్వృచనటాఞ్ఞ్యః ।। 4-3-129 ।।

సఙ్ఘాదయో నివృత్తాః, సామాన్యేన విధానమ్ । ఛన్దోగాదిభ్యః శబ్దేభ్యో ఞ్యః ప్రత్యయో భవతి `తస్యేదమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । వుఞణోరపవాదః । `చరణాద్ధర్మామ్నాయయోః, తత్సాహచర్యాన్నటశబ్దాదపి ధర్మామ్నాయయోరేవ భవతి - ఛన్దోగానాం ధర్మో వాఽఽమ్నాయో వా ఛాన్దోగ్యమ్ । ఔక్థిక్యమ్ । యాజ్ఞిక్యమ్ । బాహ్వృచ్యమ్ । నాట్యమ్ । అన్యత్ర - ఛాన్దోగం కులమిత్యాది ।।

న దణ్డమాణవాన్తేవాసిషు ।। 4-3-130 ।।

దణ్డప్రధానా మాణవా దణ్డమాణవాః, అన్తేవాసినః = శిష్యాః, తేష్వభిధేయేషు వుఞ్ప్రత్యయో న భవతి । గోత్రగ్రహణమిహానువర్త్తతే, తేన వుఞ్ప్రతిషేధో విజ్ఞాయతే । గౌకక్షాః దణ్డమాణవా అన్తేవాసినో వా । దాక్షాః । మాహకాః ।।

రైవతికాదిభ్యశ్ఛః ।। 4-3-131 ।।

రైవతికాదిభ్యశ్ఛః ప్రత్యయో భవతి `తస్యేదమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । గోత్రప్రత్యయాన్తా ఏతే, తతః పూర్వేణ వుఞి ప్రాప్తే ఛవిధానార్థం వచనమ్ । రైవతికీయః । స్వాపిశీయః ।

రేవతిక । స్వాపిశి । క్షైమవృద్ధి । గౌరగ్రీవి । ఔదమేయి । ఔదవాహి । బైజవాపి । రైవతికాదిః ।।

కౌపిఞ్జలహాస్తిపదాదణ్ ।। 4-3-132 ।।

కౌపిఞ్జల-హాస్తిపదశబ్దాభ్యామణ్ప్రత్యయో భవతి `తస్యేదమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । గోత్రవుఞోఽపవాదః; గోత్రాధికారాత్ । కౌపిఞ్జలః । హాస్తిపదః ।।

ఆథర్వణికస్యేకలోపశ్చ ।। 4-3-133 ।।

`అణ్ ఇత్యేవ । ఆథర్వణికశబ్దాదణ్ప్రత్యయో భవతి తత్సన్నియోగేన చ ఇకలోపః, `తస్యేదమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । చరణవుఞోఽపవాదః । ఆథర్వణికస్యాయమాథర్వణో ధర్మ ఆమ్నాయో వా । `చరణాద్ధర్మామ్నాయయోః(వా.475) ।।

తస్య వికారః ।। 4-3-134 ।।

తస్యేతి షష్ఠీసమర్థాత్ `వికారః ఇత్యేతస్మిన్విషయే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి । ప్రకృతేరవస్థాన్తరమ్ = వికారః । కిమిహోదాహరణమ్ ? అప్రాణ్యాద్యుదాత్తమవృద్ధమ్, యస్య చ నాన్యత్ ప్రతిపదం విధానమ్। అశ్మనో వికారః ఆశ్మః । ఆశ్మనః । `అశ్మనో వికారః ఇతి టిలోపః పాక్షికః । భాస్మనః । మార్త్తికః । నిత్స్వరేణాద్యుదాత్తా ఏతే ।

తస్య ప్రకరణే తస్యేతి పునర్వచనం శైషికనివృత్త్యర్థమ్ (మ.భా.2.321)। వికారావయవయోర్ఘాదయో న భవన్తి - హాలః, సైరః ।

అవయవే చ ప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్యః ।। 4-3-135 ।।

ప్రాణ్యోషధివృక్షవాచిభ్యః శబ్దేభ్యః షష్ఠీసమర్థేభ్యోఽవయవే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, చకారాద్వికారే చ । తత్ర ప్రాణిభ్యోఽఞం వక్ష్యతి । కపోతస్య వికారోఽవయవో వా కాపోతః । మాయూరః । తైత్తిరః । ఓషధిభ్యః - మౌర్వం కాణ్డమ్, మౌర్వం భస్మ । వృక్షేభ్యః--కారీరం కాణ్డమ్, కారీరం భస్మ ।

ఇత ఉత్తరే ప్రత్యయాః ప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్యో వికారావయవయోర్భవన్తి । అన్యేభ్యస్తు వికారమాత్రే । కథం ద్వయమప్యధిక్రియతే--`తస్య వికారః, `అవయవే చ

ప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్యః ఇతి ? వికారావయవయోర్యుగపదధికారోఽపవాదవిధానార్థః । కృతనిర్దేశౌ హి తౌ ।।

బిల్వాదిభ్యోఽణ్ ।। 4-3-136 ।।

`బిల్వ- ఇత్యేవమాదిభ్యోఽణ్ప్రత్యయో భవతి వికారావయవయోరర్థయోః । యథాయోగమఞ్మయటోరపవాదః । బిల్వస్యావయవో వికారో వా బైల్వః । గవేధుకాశబ్దోఽత్ర పత్యతే, తతః కోపధాదేవ సిద్ధే మయడ్బాధనార్థం గ్రహణమ్ ।

బిల్వ । వ్రీహి । కాణ్డ । ముద్గ । మసూర । గోధూమ । ఇక్షు । వేణు । గవేధుకా । కర్పాసీ । పాటలీ । కర్కన్ధూ । కుటీర । బిల్వాదిః ।।

కోపధాచ్చ ।। 4-3-137 ।।

కకారోపధాత్ప్రాతిపదికాదణ్ ప్రత్యయో భవతి యథాయోగం వికారావయవయోరర్థయోః । అఞోఽపవాదః । తర్కు--తార్కవమ్ । తిత్తిడీక--తైత్తిడీకమ్ । మాణ్డూకమ్ । దార్దూరూకమ్ । మాధూకమ్ ।।

త్రపుజతునోః షుక్ ।। 4-3-138 ।।

త్రపు-జతుశబ్దాభ్యామణ్ ప్రత్యయో భవతి వికారే, తత్సన్నియోగేన తయోః షుగాగమో భవతి । ఓరఞోఽపవాదః । త్రపుణో వికారః త్రాపుషమ్ । జాతుషమ్ । అప్రాణ్యాదిత్వాన్నావయవే ।।

ఓరఞ్ ।। 4-3-139 ।।

ఉవర్ణాన్తాత్ప్రాతిపదికాదఞ్ప్రత్యయో భవతి వికారావయవయోరర్థయోః । అణోఽపవాదః । అనుదాత్తాదేరన్యదిహోదాహరణమ్ । దైవదారవమ్ । భాద్రదారవమ్ ।।

అనుదాత్తాదేశ్చ ।। 4-3-140 ।।

అనుదాత్తాదేః ప్రాతిపదికాదఞ్ ప్రత్యయో భవతి వికారావయవయోరర్థయోః । అణోఽపవాదః । దాధిత్థమ్ । కాపిత్థమ్ । మాహిత్థమ్ ।।

పలాశాదిభ్యో వా ।। 4-3-141 ।।

పలాశాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో వాఽఞ్ ప్రత్యయో భవతి వికారావయవయోరర్థయోః । పాలాశ్మ్ । ఖాదిరమ్ । యావసమ్ । ఉభయత్రవిభాషేయమ్ । పలాశఖదిరశింశపాస్పన్దనానామనుదాత్తాదిత్వాత్ప్రాప్తే, అన్యేషామప్రాప్తే ।

పలాశ । ఖదిర । శింశపా । స్పన్దన । కరీర । శిరీష । యవాస । వికఙ్కత । పలాశాదిః ।।

శమ్యాష్ట్లఞ్ ।। 4-3-142 ।।

శమీశబ్దాట్ ట్లఞ్ ప్రత్యయో భవతి వికారావయవయోరర్థయోః । అఞోఽపవాదః । శామీలం భస్మ । శామీలీ స్రుక్ ।।

మయడ్వైతయోర్భాషాయామభక్ష్యాచ్ఛాదనయోః ।। 4-3-143 ।।

ప్రకృతిమాత్రాద్వా మయట్ ప్రత్యయో భవతి, భక్ష్యాచ్ఛాదనవర్జితయోర్వికారావయవయోరర్థయోర్భాషాయాం విషయే యథాయథం ప్రత్యయేషు ప్రాప్తేషు । అశ్మమయమ్ । ఆశ్మనమ్ । మూర్వామయం, మౌర్వమ్ ।

భాషాయామితి కిమ్ ? బైల్వః ఖాదిరో వా యూపః స్యాత్ । అభక్ష్యాచ్ఛాదనయోరితి కిమ్ ? మౌద్గః సూపః । కార్పాసమాచ్ఛాదనమ్ ।

ఏతయోరితి కిమనేన, యావతా వికారావయవౌ ప్రకృతావేవ ? యే విశేషప్రత్యయాః ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞ్(4-3-154-1532) ఇత్యేవమాదయః, తద్విషయేఽపి యథా స్యాత్--కపోతమయమ్, కాపోతమ్ । లోహమయమ్, లౌహమితి ।।

నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్యః ।। 4-3-144 ।।

` భాషాయామభక్ష్యాచ్ఛాదనయోః ఇత్యేవ । వృద్ధేభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యః శరాదిభ్యశ్చాభక్ష్యాచ్ఛాదనయోర్వికారావయవయోర్భాషాయాం విషయే నిత్యం మయట్ ప్రత్యయో భవతి । వృద్ధేభ్యస్తావత్--ఆమ్రమయమ్ । శాలమయమ్ । శాకమయమ్ । శరాదిభ్యః--శరమయమ్ । దర్భమయమ్ । మృణ్మయమ్ ।

నిత్యగ్రహణం కిమ్, యావతాఽఽరమ్భసామర్థ్యాదేవ నిత్యం భవిష్యతి ? ఏకాచో నిత్యం మయటమిచ్ఛన్తి, తదనేన క్రియతే । త్వఙ్మయమ్ । స్రఙ్మయమ్ । వాఙ్మయమితి ।

శర । దర్భ । మృత్ । కుటీ । తృణ । సోమ । బల్వజ । శరాదిః ।।

గోశ్చ పురీషే ।। 4-3-145 ।।

గోశబ్దాత్పురీషేఽభిధేయే మయట్ ప్రత్యయో భవతి । గోమయమ్ ।

పురీష ఇతి కిమ్ ? గవ్యం పయః । పురీషం న వికారో న చావయవః । తస్యేదంవిషయే విధానమ్ । వికారావయవయోస్తు గోపయసోర్యతం(4-3-160-1538) వక్ష్యతి ।।

పిష్టాచ్చ ।। 4-3-146 ।।

పిష్టశబ్దాన్నిత్యం మయట్ ప్రత్యయో భవతి ` తస్య వికార ఇత్యేతస్మిన్ విషయే । అణోఽపవాదః । పిష్టమయం భస్మ ।।

సంజ్ఞాయాం కన్ ।। 4-3-147 ।।

పిష్టశబ్దాత్కన్ ప్రత్యయో భవతి వికారే సంజ్ఞాయాం విషయే । మయటోఽపవాదః । పిష్టకః ।।

వ్రీహేః పురోడాశే ।। 4-3-148 ।।

వ్రీహిశబ్దాన్మయట్ ప్రత్యయో భవతి పురోడాశే వికారే । బిల్వాద్యణోఽపవాదః । వ్రీహిమయః పురోడాశః । వ్రైహమన్యత్ ।।

అసంజ్ఞాయాం తిలయవాభ్యామ్ ।। 4-3-149 ।।

తిల-యవశబ్దాభ్యామసంజ్ఞావిషయే మయట్ ప్రత్యయో భవతి వికారావయవయోరర్థయోః । తిలమయమ్ । యవమయమ్ ।

అసంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? తైలమ్ । యావకః । యావాదిభ్యః కన్(5-4-29-2097) ।।

ద్వ్యచశ్ఛన్దసి ।। 4-3-150 ।।

[-1-8-2]

ద్వ్యచః ప్రాతిపదికాచ్ఛన్దసి విషయే మయట్ ప్రత్యయో భవతి వికారావయవయోరర్థయోః । భాషాయాం మయడుక్తః, ఛన్దస్యప్రాప్తో విధీయతే--` యస్య పర్ణమయీ జుహూర్భవతి(ని.[3-5-7].1) । ` దర్భమయం వాసో భవతి(మై.సం.[1-11-1]) । ` శరమయం బర్హిర్భవతి(కాఠ.సం.11.8) ।।

నోత్వద్వర్ధవిల్వాత్ ।। 4-3-151 ।।

[-3-5-7]

ఉత్వతః ప్రాతిపదికాద్ వర్ధ-బిల్వశబ్దాభ్యాం చ మయట్ ప్రత్యయో న భవతి । ద్వ్యచశ్ఛన్దసి(4-3-150-3453) ఇతి ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే । ` మౌఞ్జం శిక్యమ్(త్రై.సం.[5-1-20].1) । ` గార్ముతం చరుమ్(త్రై.సం.[2-4-4].1) । వార్ధ్రీ=బాలప్రగ్రథితా భవతి । ` బైల్వో బ్రహ్మవర్చసకామేన కార్యః(మై.సం.[3-9-3]) ।

తపరకరణం తత్కాలార్థమ్ । ధూమమయాన్యభ్రాణి । మతుబ్నిర్దేశస్తదన్తవిధినిరాసార్థః । ఇహైవ స్యాత్--వైణవీ యష్టిరితి ।।

తాలాదిభ్యోఽణ్ ।। 4-3-152 ।।

తాలాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యోఽణ్ ప్రత్యయో భవతి వికారావయవయోరర్థయోః । మయడాదీనామపవాదః । తాలం ధనుః । బార్హిణమ్ । ఐన్ద్రాలిశమ్ ।

-తాలాద్ధనిషి - । బార్హిణ । ఇన్ద్రాలిశ । ఇన్ద్రాదృశ । ఇన్ద్రాయుధ । చాప । శ్యామాక । పీయుక్షా । తాలాదిః ।।

జాతరూపేభ్యః పరిమాణే ।। 4-3-153 ।।

జాతరూపమ్ = సువర్ణమ్ । బహువచననిర్దేశాత్తద్వాచినః సర్వే గృహ్యన్తే । జాతరూపవాచిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యోఽణ్ ప్రత్యయో భవతి పరిమాణే వికారే । మయడాదీనామపవాదః । హాటకో నిష్కః । హాటకం కార్షాపణమ్ । జాతరూపమ్ । తాపనీయమ్ ।

పరిమాణ ఇతి కిమ్ ? యష్టిరియం హాటకమయీ ।।

ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞ్ ।। 4-3-154 ।।

ప్రాణివాచిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో రజతాదిభ్యశ్చాఞ్ ప్రత్యయో భవతి వికారావయవయోరర్థయోః । అణాదీనామపవదః । అనుదాత్తాదేరఞ్ విహిత ఏవ, పరిశిష్టమిహోదాహరణమ్ । ప్రాణిభ్యస్తావత్--కాపోతమ్ । మాయూరమ్ । తైత్తిరమ్ । రజతాదిభ్యః--రాజతమ్ । సైసమ్ । లౌహమ్ ।

రజతాదిషు యేఽనుదాత్తాదయః పఠ్యన్తే--రజత-కణ్టకారప్రభృతయః, తేభ్యోఽఞి సిద్ధే పునర్వచనం మయడ్బాధనార్థమ్ ।

రజత । సీస । లోహ । ఉదుమ్బర । నీలదారు । రోహితక । బిభీతక । పీతదారు । తీవ్రదారు । త్రికణ్టక । కణ్టకార । రజతాదిః ।।

ఞితశ్చ తత్ప్రత్యయాత్ ।। 4-3-155 ।।

`అఞ్ ఇత్యేవ । తదితి వికారావయవయోరర్థయోః ప్రత్యవమర్శః । ఞిద్యో వికారావయవప్రత్యయస్తదన్తాత్ప్రాతిపదికాదఞ్ప్రత్యయో భవతి `వికారావయవయోః ఏవ । మయటోఽపవాదః । ఓరఞ్(4-2-71-1283), శమ్యాష్ట్లఞ్(4-3-142-1522), ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞ్(4-3-154-1532), ఉష్ట్రాద్వుఞ్(4-3-157-1535), ఏణ్యాఢఞ్(4-3-159-1537), కంసీయపరశవ్యయోర్యఞఞౌ లుక్చ(4-3-168-1547)--ఇత్యేతే ప్రత్యయా గృహ్యన్తే । దైవదారవస్య వికారోఽవయవో వా దైవదారవమ్ । దాధిత్థస్య దాధిత్థమ్ । పాలాశస్య పాలాశమ్ । శామీలస్య శామీలమ్ । కాపోతస్య కాపోతమ్ । ఔష్ట్రకస్య ఔష్ట్రకమ్ । ఐణేయస్య ఐణేయమ్ । కాంస్యస్య కాంస్యమ్ । పారశవస్య పారశవమ్ ।

ఞిత ఇతి కిమ్ ? బైల్వమయమ్ । తత్ప్రత్యయాదితి కిమ్ ? బైదమయమ్ ।।

క్రీతవత్పరిమాణాత్ ।। 4-3-156 ।।

ప్రాగ్వతేష్ఠఞ్(5-1-18-1680) ఇత్యత ఆరభ్య క్రీతార్థే యే ప్రత్యయాః పరిమాణాద్విహితాస్తే వికారేఽతిదిశ్యన్తే । పరిమాణాత్ క్రీత ఇవ ప్రత్యయా భవన్తి `తస్య వికారః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అణాదీనామపవాదః । సఙ్ఖ్యాపి పరిమాణగ్రహణేన గృహ్యతే, న రూఢిపరిమాణమేవ । నిష్కేణ క్రీతం నైష్కికమ్ । ఏవం నిష్కస్య వికారో నైష్కికః । శతేన క్రీతం శత్యమ్, శతికమ్ । శతస్య వికారః శత్యః, శతికః । సాహస్రః ।

వతిః సర్వసాదృశ్యార్థః । అధ్యర్ధపూర్వద్విగోర్లుగసంజ్ఞాయామ్(5-1-28-1693) ఇత్యేవమాదికమప్యతిదిశ్యతే । ద్విసహస్రః, ద్విసాహస్రః । ద్వినిష్కః, ద్వినైష్కికః ॥

ఉష్ట్రాద్ వుఞ్ ॥ 4-3-157 ॥

ఉష్ట్రశబ్దాద్వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి వికారావయవయోరర్థయోః । ప్రాణ్యఞోఽపవాదః । ఉష్ట్రస్య వికారోఽవయవో వా ఔష్ట్రకః ॥

ఉమోర్ణయోర్వా ॥ 4-3-158 ॥

ఉమాశబ్దాదూర్ణాశబ్దాచ్చ వా వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి వికారావయవయోరర్థయోః । ఔమమ్, ఔమకమ్ । ఔర్ణమ్, ఔర్ణకమ్ ॥

ఏణ్యా ఢఞ్ ॥ 4-3-159 ॥

ఏణీశబ్దాద్ ఢఞ్ ప్రత్యయో భవతి వికారావయవయోరర్థయోః । ప్రాణ్యఞోఽపవాదః । ఐణేయం మాంసమ్ । పుంసస్త్వఞేవ భవతి--ఏణస్య మాంసమైణమ్ ॥

గోపయసోర్యత్ ॥ 4-3-160 ॥

గో, పయస్శబ్దాభ్యాం యత్ ప్రత్యయో భవతి వికారావయవయోరర్థయోః । గవ్యమ్ । పయస్యమ్ ।

సర్వత్ర గోరజాదిప్రసఙ్గే యదస్త్యేవ, మయడ్విషయే తు విధీయతే ॥

ద్రోశ్చ ॥ 4-3-161 ॥

ద్రుశబ్దాద్యత్ప్రత్యయో భవతి వికారావయవయోరర్థయోః । ఓరఞోఽపవాదః । ద్రవ్యమ్ ॥

మానే వయః ॥ 4-3-162 ॥

ద్రుశబ్దాన్మానే వికారవిశేషే వయః ప్రత్యయో భవతి । యతోఽపవాదః । ద్రువయమ్ ॥

ఫలే లుక్ ॥ 4-3-163 ॥

వికారావయవయోరుత్పన్నస్య ఫలే తద్విషయే వివక్షితే లుగ్భవతి । ఆమలక్యాః ఫలమ్ ఆమలకమ్ । కువలమ్ । బదరమ్ । ఫలితస్య వృక్షస్య ఫలమవయవో భవతి వికారశ్చ । పల్లవితస్యైవ పల్లవః ॥

ప్లక్షాదిభ్యోఽణ్ ॥ 4-3-164 ॥

`ఫలే ఇత్యేవ । ప్లక్షాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యః ఫలే వికారావయవత్వేన వివక్షితేఽణ్ ప్రత్యయో భవతి । అఞోఽపవాదః । విధానసామర్థ్యాత్తస్య న లుగ్భవతి । ప్లాక్షమ్ । నైయగ్రోధమ్ ॥

ప్లక్ష । న్యగ్రోధ । అశ్వత్థ । ఇఙ్గుదీ । శిగ్రు । కర్కన్ధు । బృహతీ । ప్లక్షాదిః ॥

జమ్బ్వా వా ।। 4-3-165 ।।

`ఫలే ఇత్యేవ । జమ్బూశబ్దాత్ఫలేఽభిధేయే వాఽణ్ ప్రత్యయో భవతి । అఞోఽపవాదః । అత్రాణో

విధానసామర్థ్యాల్లుగ్న భవతి, అఞస్తు భవత్యేవ--జామ్బవాని ఫలాని, జమ్బూని వా ।।

లుప్ చ ।। 4-3-166 ।।

`వా ఇత్యేవ । జమ్బ్వాః ఫలేఽభిధేయే ప్రత్యయస్య వా లుబ్భవతి । యుక్తవద్భావే విశేషః । జమ్బ్వాః ఫలం, జమ్బూః ఫలమ్, జమ్బు ఫలమ్, జామ్బవమితి వా ।।

- లుప్ప్రకరణే ఫలపాకశుషాముపసఙ్ఖ్యానమ్ - (మ.భా.2.327)। వ్రీహయః । యవాః । మాషాః । ముద్గాః । తిలాః ।

- పుష్పమూలేషు బహులమ్ - (మ.భా.2.327)। మల్లికాయాః పుష్పం మల్లికా । నవమల్లికా జాతిః । విదార్యాః మూలం విదారీ । అంశుమతీ । బృహతీ । న చ భవతి పాటలాని పుష్పాణి శాల్వాని మూలాని ।

బహువచనాత్క్వచిదన్యదపి భవతి--కదమ్బం పుష్పమ్, అశోకమ్, కరవీరమ్ బైల్వాని ఫలానీతి ।।

హరీతక్యాదిభ్యశ్చ ।। 4-3-167 ।।

`హరీతకీ ఇత్యేవమాదిభ్యః శబ్దేభ్యః ఫలే ప్రత్యయస్య లుబ్ భవతి । లుకి ప్రాప్తే లుపో విధానే యుక్తవద్భావే స్త్రీప్రత్యయశ్రవణే చ విశేషః । హరీతక్యాః ఫలం హరీతకీ । కోశాతకీ । నఖరజనీ । అత్ర చ వ్యక్తిర్యుక్తవద్భావేనేష్యతే, వచనం త్వభిధేయవదేవ భవతి । హరీతక్యాః ఫలాని హరీతక్యః ।

హరీతకీ । కోశాతకీ । నఖరజనీ । శష్కణ్డీ । దాడీ । దోడీ । దీడీ । శ్వేతపాకీ । అర్జునపాకీ । కాలా । ద్రాక్షా । ధ్వాజ్క్షా । గర్గరికా । కణ్టకారికా । శేఫాలికా । యేషాం చ ఫలపాకనిమిత్తః శోషః । పుష్పమూలేషు బహులమ్ । హరీతక్యాదిః ।।

కంసీయపరశవ్యయోర్యఞఞౌ లుక్చ ।। 4-3-168 ।।

ప్రాక్క్రీతాచ్ఛః(5-1-1-1661)- కంసీయః । ఉగవాదిభ్యో యత్(5-1-2-1662)--పరశవ్యః । కంసీయపరశవ్యశబ్దాభ్యాం యథాసఙ్ఖ్యం యఞఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః `తస్య వికారః ఇత్యేతస్మిన్విషయే, తత్సన్నియోగేన చ కంసీయపరశవ్యయోర్లుగ్భవతి । కంసీయస్య వికారః కాంస్యః । పరశవ్యస్య వికారః పారశవః ।

ప్రాతిపదికాధికారాద్ధాతుప్రత్యయస్య న లుగ్భవతి । పరశవ్యశబ్దాదనుదాత్తాదిత్వాదేవాఞి సిద్ధే లుగర్థం వచనమ్ ।

నను చ యస్యేతి చ()[6-4-148-311 ఇతి లోపే కృతే హలస్తద్ధితస్య(6-4-150-472) ఇతి యలోపో భవిష్యతి ? నైతదస్తి; `ఈతి ఇతి తత్ర వర్త్తతే ।।

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

చతుర్థాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః

అథ చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

ప్రాగ్వహతేష్ఠక్ ।। 4-4-1 ।।

తద్వహతి రథయుగప్రాసఙ్గమ్(4-4-76-1627) ఇతి వక్ష్యతి । ప్రాగేతస్మాద్వహతిసంశబ్దనాద్యానర్థాననుక్రమిష్యామః, ఠక్ ప్రత్యయస్తేష్వధికృతో వేదితవ్యః । వక్ష్యతి---తేన దీవ్యతి ఖనతి జయతి జితమ్(4-4-2-1550) ఇతి । అక్షైర్దీవ్యతి ఆక్షికః ।

- ఠక్ప్రకరణే తదాహేతి మాశబ్దాదిభ్య ఉపసఙ్ఖ్యానమ్ - (మ.భా.2.329)। మాశబ్ద ఇత్యాహ మాశబ్దికః । నైత్యశబ్దికః । కార్యశబ్దికః । వాక్యాదేతత్ప్రత్యయవిధానమ్ ।

- ఆహౌ ప్రభూతాదిభ్యః - (మ.భా.2.329)। ప్రభూతమాహ ప్రాభూతికః । పార్యాప్తికః । క్రియావిశేషణాత్ప్రత్యయః ।

- పృచ్ఛతౌ సుస్నాతాదిభ్యః - (మ.భా.2.329)। సుస్నాతం పృచ్ఛతి సౌస్నాతికః । సౌఖరాత్రికః । సౌఖశాయనికః ।

- గచ్ఛతౌ పరదారాదిభ్యః - (మ.భా.2.329)। పరదారాన్ గచ్ఛతి పారదారికః । గౌరుతల్పికః ।।

తేన దీవ్యతి ఖనతి జయతి జితమ్ ।। 4-4-2 ।।

\`తేన ఇతి తృతీయాసమర్థాద్ దీవ్యతి ఖనతి జయతి జితమిత్యేతేష్వర్థేషు ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । అక్షైర్దీవ్యతి ఆక్షికః । శాలాకికః । అభ్ర్యా ఖనతి ఆభ్రికః । కౌద్దాలికః । అక్షైర్జయతి ఆక్షికః । అక్షైర్జితమాక్షికమ్ । శాలాకికమ్ । సర్వత్ర కరణే తృతీయా సమర్థవిభక్తిః ।

దేవదత్తేన జితమితి ప్రత్యయో న భవతి; అనభిధానాత్ । అఙ్గుల్యా ఖనతీతి చ । ప్రత్యయార్థే సఙ్ఖ్యాకాలయోరవివక్షా ।

క్రియాప్రధానత్వేఽపి చాఖ్యాతస్య, తద్ధితః స్వభావాత్సాధనప్రధానః ।।

సంస్కృతమ్ ।। 4-4-3 ।।

\`తేన ఇతి తృతీయాసమర్థాత్ \`సంస్కృతమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ప్రత్యయో భవతి । సత ఉత్కర్షాధానమ్ = సంస్కారః । దధ్నా సంస్కృతం దాధికమ్ । శార్ఙ్గవేరికమ్ । మారిచికమ్ । యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః ।।

కులత్థకోపధాదణ్ ।। 4-4-4 ।।

కులత్థశబ్దాత్కకారోపధాచ్ఛబ్దాచ్చ ప్రాతిపదికాదణ్ ప్రత్యయో భవతి \`సంస్కృతమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఠకోఽపవాదః । కులత్థైః సంస్కృతం కౌలత్థమ్। కకారోపధాత్--తైత్తిడీకమ్ । దార్దభకమ్ ।।

తరతి ।। 4-4-5 ।।

తేనేతి తృతీయాసమర్థాత్ \`తరతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ప్రత్యయో భవతి । తరతి ప్లవతే ఇత్యర్థః । కాణ్డప్లవేన తరతి కాణ్డప్లవికః । ఔడుపికః ।।

గోపుచ్ఛాట్ఠఞ్ ।। 4-4-6 ।।

గోపుచ్ఛశబ్దాట్ ఠఞ్ప్రత్యయో భవతి \`తరతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠకోఽపవాదః । స్వరే విశేషః । గౌపుచ్ఛికః ।।

నౌద్వ్యచష్ఠన్ ।। 4-4-7 ।।

నౌశబ్దాద్ ద్వ్యచశ్చ ప్రాతిపదికాట్ఠన్ ప్రత్యయో భవతి \`తరతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే । ఠకోఽపవాదః । నావా తరతి నావికః । ద్వ్యచః ఖల్వపి---ఘటికః । ప్లవికః । బాహుకః ।

షకారః సాంహితికః, నానుబన్ధః---బాహుకా స్త్రీ ।

ఆకర్షాత్పర్వాదేర్భస్త్రాదిభ్యః కుసీదసూత్రాచ్చ ।

ఆవసథాత్కిశరాదేః షితః షడేతే ఠగధికారే ।।

విధివాక్యాపేక్షం చ షట్త్వమ్, ప్రత్యయాస్తు సప్త (మ.భా.2.329)।।

చరతి ।। 4-4-8 ।।

`తేన ఇతి తృతీయాసమర్థాత్ `చరతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ప్రత్యయో భవతి । చరతిర్భక్షణే గతౌ చ వర్త్తతే । దధ్నా చరతి దాధికః । హాస్తికః । శాకటికః ।।

ఆకర్షాత్ష్ఠల్ ।। 4-4-9 ।।

ఆకర్షశబ్దాత్ ష్ఠల్ ప్రత్యయో భవతి `చరతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే । ఠకోఽపవాదః । లకారః స్వరార్థః । షకారో

జీషర్థః । ఆకర్షేణ చరతి ఆకర్షికః । ఆకర్షికీ । `ఆకర్ష ఇతి=సువర్ణపరీక్షార్థో నికషోపల ఉచ్యతే ।।

పర్వాదిభ్యః ష్ఠన్ ।। 4-4-10 ।।

`పర్వ ఇత్యేవమాదిభ్యః ష్ఠన్ ప్రత్యయో భవతి `చరతి ఇత్యేతస్గిన్నర్థే । ఠకోఽపవాదః । నకారః స్వరార్థః । షకారో జీషర్థః । పర్వికః, పర్వికీ । అశ్వికః, అశ్వికీ ।

పర్వ । అశ్వ । అశ్వత్థ । రథ । జాల । న్యాస । వ్యాల । పాదః పచ్చ । పదికః । పర్వాదిః ।।

శ్వగణాట్ఠఞ్చ ।। 4-4-11 ।।

శ్వగణశబ్దాట్ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాత్ ష్ఠన్, `చరతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే । ఠకోఽపవాదః । శ్వగణేన చరతి శ్వాగణికః, శ్వాగణికీ । ఠన్--శ్వగణికః, శ్వగణికా । శ్వాదేరిఞి(7-3-8-1560) ఇత్యత్ర వక్ష్యతి---`ఇకారాదిగ్రహణం చ కర్త్తవ్యం శ్వాగణికాద్యర్థమ్(7-3-8-1560) ఇతి । తేన ఠఞి ద్వారాదికార్యం న భవతి ।।

వేతనాదిభ్యో జీవతి ।। 4-4-12 ।।

`తేన ఇతి తృతీయాసమర్థేభ్యో వేతనాదిభ్యః శబ్దేభ్యః `జీవతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । వేతనేన జీవతి వైతనికః కర్మకరః । ధనుర్దణ్డగ్రహణమత్ర సఙ్ఘాతవిగృహీతార్థమ్ । ధానుర్దణ్డికః । ధానుష్కః । దాణ్డికః ।

వేతన । వాహ । అర్ధవాహ । ధనుర్దణ్డ । జాల । వేస । ఉపవేస । ప్రేషణ । ఉపస్తి । సుఖ । శయ్యా । శక్తి । ఉపనిషత్ । ఉపవేష । స్రక్ । పాద । ఉపస్థాన । వేతనాదిః ।।

వస్నక్రయవిక్రయాట్ఠన్ ।। 4-4-13 ।।

వస్నక్రయవిక్రయశబ్దాభ్యాం తృతీయాసమర్థాభ్యాం ఠన్ ప్రత్యయో భవతి `జీవతి ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఠకోఽపవాదః । వస్నేన జీవతి వస్నికః । క్రయవిక్రయగ్రహణం సఙ్ఘాతవిగృహీతార్థమ్---క్రయవిక్రయికః, క్రయికః, విక్రయికః ।।

ఆయుధాచ్ఛ చ ।। 4-4-14 ।।

ఆయుధశబ్దాచ్ఛప్రత్యయో భవతి, చకారాట్ఠఞ్చ `జీవతి ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఆయుధేన జీవతి ఆయుధీయః । ఆయుధికః ।।

హరత్యుత్సఙ్గాదిభ్యః ।। 4-4-15 ।।

`తేన ఇత్యేవ । ఉత్సఙ్గాదిభ్యస్తృతీయాసమర్థేభ్యః `హరతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ప్రత్యయో భవతి । హరతిర్దేశాన్తరప్రాపణే వర్త్తతే । ఉత్సఙ్గేన హరతి ఔత్సఙ్గికః । ఔడుపికః ।

ఉత్సఙ్గ । ఉడుప । ఉత్పుత । పిటక । ఉత్సఙ్గాదిః ।।

భస్త్రాదిభ్యః ష్ఠన్ ।। 4-4-16 ।।

`భస్త్రా ఇత్యేవమాదిభ్యస్తృతీయాసమర్థేభ్యః `హరతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ష్ఠన్ప్రత్యయో భవతి । భస్త్రయా హరతి భస్త్రికః, భస్త్రికీ । భరటికః, భరటికీ ।

భస్త్రా । భరట । భరణ । శీర్షభార । శీర్షేభార । అమ్సభార । అంసేభార । భస్త్రాదిః ।।

విభాషా వివధవీవధాత్ ।। 4-4-17 ।।

`హరతి ఇత్యేవ । వివధవీవధశబ్దాభ్యాం తృతీయాసమర్థాభ్యాం విభాషా ష్ఠన్ ప్రత్యయో భవతి । తేన ముక్తే ప్రకృతష్ఠగ్భవతి । వివధేన హరతి వివధికః, వివధికీ । వీవధికః, వీవధికీ । ఠక్ ఖల్వపి--వైవధికః, వైవధికీ ।

వివధవీవధశబ్దౌ సమానార్థౌ పథి పర్యాహారే చ వర్త్తతే ।।

అణ్ కుటిలికాయాః ।। 4-4-18 ।।

`హరతి ఇత్యేవ । కుటిలికాశబ్దాత్తృతీయాసమర్థాదణ్ ప్రత్యయో భవతి `హరతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే । కుటిలికయా హరతి మృగో వ్యాధం కౌటిలికో మృగః । కుటిలికయా హరత్యఙ్గారాన్ కౌటిలికః కర్మారః ।

కుటిలికా=వక్రగతిః, కర్మారాణామాయుధకర్షణీ లోహమయీ యష్టిశ్చోచ్యతే ।।

నిర్వృత్తేఽక్షద్యూతాదిభ్యః ।। 4-4-19 ।।

`తేన ఇత్యేవ । అక్షద్యూతాదిభ్యస్తృతీయాసమర్థేభ్యః `నిర్వృత్తే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । అక్షద్యూతేన నిర్వృత్తమ్, ఆక్షద్యూతికం వైరమ్ । జానుప్రహృతికమ్ ।

అక్షద్యూత । జానుప్రహృత । జఙ్ఘాప్రహృత । పాదస్వేదన । కణ్టకమర్దన । గతాగత । యాతోపయాత । అనుగత । అక్షద్యూతాదిః ।।

క్త్రేర్మమ్నిత్యమ్ ।। 4-4-20 ।।

`నిర్వృత్తే ఇత్యేవ, డ్వితః క్త్రిః(3-3-88-3266) ఇత్యయ త్రిశబ్దో గృహ్యతే । త్ర్యన్తాన్నిత్యం మప్ ప్రత్యయో భవతి `తేన నిర్వృత్తే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే । `డుపచష్పాకే(ధా.పా.997)--పక్త్రిమమ్ । `డువప్(ధా.పా.1003)--ఉప్త్రిమమ్ । `డుకృఞ్(ధా.పా.1473)--కృత్రిమమ్ ।

నిత్యగ్రహణం స్వాతన్త్ర్యనివృత్త్యర్థమ్ । తేన త్ర్యన్తం నిత్యం మప్రత్యయాన్త--మేవ భవతి, విషయాన్తరే న ప్రయోక్తవ్యమ్(మ.భా.2.330)ఇతి ।।

- భావప్రత్యయాన్తాదిమబ్వక్తవ్యః - (మ.భా.2.330)। పాకేన నిర్వృత్తం పాకిమమ్ । త్యాగిమమ్ । సేకిమమ్ । కుట్టిమమ్ ।।

అపమిత్యాయాచితాభ్యాం కక్కనౌ ।। 4-4-21 ।।

`నిర్వృత్తే ఇత్యేవ । అపమిత్యయాచితశబ్దాభ్యాం యథాసఙ్ఖ్యం కక్, కన్--ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః `నిర్వృత్తే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే । ఆపమిత్యకమ్ । యాచితకమ్ ।।

సంసృష్టే ।। 4-4-22 ।।

`తేన ఇత్యేవ । తృతీయాసమర్థాత్ `సంసృష్టే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । సంసృష్టమ్=ఏకీభూతమ్, అభిన్నమిత్యర్థః । దధ్నా సంసృష్టం దాధికమ్ । మారిచికమ్ । శార్ఙ్గవేరికమ్ । పైప్పలికమ్ ।।

చూర్ణాదినిః ।। 4-4-23 ।।

చూర్ణశబ్దాదినిః ప్రత్యయో భవతి సంసృష్టే । ఠకోఽపవాదః । చూర్ణైః సంసృష్టాశ్చూర్ణినోఽపూపాః । చూర్ణినో ధానాః ।।

లవణాల్లుక్ ।। 4-4-24 ।।

సంసృష్టే(4-3-22-1572) ఇత్యనేనోత్పన్నస్య ఠకో లవణశబ్దాల్లుగ్భవతి । లవణః సూపః । లవణం శాకమ్ । లవణా యవాగూః ।

ద్రవ్యవాచీ లవణశబ్దో లుకం ప్రయోజయతి, న గుణవాచీ ।।

ముద్గాదణ్ ।। 4-4-25 ।।

ముద్గశబ్దాదణ్ ప్రత్యయో భవతి `సంసృష్టే ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఠకోఽపవాదః । మౌద్గ ఓదనః । మౌద్గీ యవాగూః ।।

వ్యఞ్జనైరుపసిక్తే ।। 4-4-26 ।।

` తేన ఇత్యేవ । వ్యఞ్జనవాచిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యస్తృతీయాసమర్థేభ్యః ` ఉపసిక్తే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । దధ్నా ఉపసిక్తం దాధికమ్ । సౌపికమ్ । ఖారికమ్ ।

వ్యఞ్జనైరితి కిమ్ ? ఉదకేనోపసిక్త ఓదనః ।।

ఓజః సహోఽమ్భసా వర్తతే ।। 4-4-27 ।।

ఔజస్, సహస్, అమ్భస్ ఇత్యేతేభ్యస్తృతీయాసమర్థేభ్యః ` వర్త్_తే ఇత్యర్థే ఠక్ప్రత్యయో భవతి । ఓజసా వర్త్_తే ఔజసికః శూరః । సాహసికశ్చౌరః । ఆమ్భసికో మత్స్యః ।।

తత్ప్రత్యనుపూర్వమీపలోమకూలమ్ ।। 4-4-28 ।।

` తత్ ఇతి ద్వితీయా సమర్థవిభక్తిః । ` ప్రతి ` అను--ఇత్యేవమ్పూర్వేభ్య ఈప, లోమ, కూల-శబ్దేభ్యో ద్వితీయాసమర్థేభ్యః ` వర్త్_తే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి ।

నను చ వృతిరకర్మకః, తస్య కథం కర్మణా సమ్బన్ధః ? క్రియావిశేషణకర్మకాణామపి కర్మ భవతి ।

ప్రతీపం వర్త్_తే ప్రాతీపికః । ఆన్వీపికః । ప్రాతిలోమికః । ఆనులోమికః । ప్రాతికూలికః । ఆనుకూలికః ।।

పరిముఖం చ ।। 4-4-29 ।।

పరిముఖశబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాద్ ` వర్త్_తే ఇత్యస్మిన్నర్థే ఠక్ప్రత్యయో భవతి । పరిముఖం వర్త్_తే పారిముఖికః ।

చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః । పారిపార్శ్వికః ।

ప్రయచ్ఛతి గర్హ్యమ్ ।। 4-4-30 ।।

` తత్ ఇతి ద్వితీయాసమర్థాత్ ` ప్రయచ్ఛతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ప్రత్యయో భవతి, యద్ ద్వితీయాసమర్థం గర్హ్యం చేత్తద్భవతి । ద్విగుణార్థమ్=ద్విగుణమ్, తాదర్థ్యాత్తాచ్ఛబ్ద్యమ్ । ద్విగుణం ప్రయచ్ఛతి ద్వైగుణికః । త్రైగుణికః ।

- వృద్ధేర్వృధుషిభావో వక్తవ్యః - (మ.భా.2.331)। వార్ధుషికః । ప్రకృత్యన్తరం వా వృద్ధిపర్యాయో వృధుషిశబ్దః ।

గర్హ్యమితి కిమ్ ? ద్విగుణం ప్రయచ్ఛత్యధమర్ణః ।।

కుసీదదశైకాదశాత్ ష్ఠన్ష్ఠచౌ ।। 4-4-31 ।।

`ప్రయచ్ఛతి గర్హ్యమ్ ఇత్యేవ । కుసీదమ్=వృద్ధిః, తదర్థద్రవ్యం కుసీదమ్ । ఏకాదశార్థా దశ దశైకాదశశబ్దేనోచ్యన్తే । కుసీద, దశైకాదశశబ్దాభ్యాం యథాసఙ్ఖ్యం ష్ఠన్, ష్ఠచ్--ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః `ప్రయచ్ఛతి గర్హ్యమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఠకోఽపవాదౌ । కుసీదం ప్రయచ్ఛతి కుసీదికః, కుసీదికీ । దశైకాదశికః, దశైకాదశికీ ।।

ఉఞ్ఛతి ।। 4-4-32 ।।

`తత్ ఇతి ద్వితీయాసమర్థాత్ `ఉఞ్ఛతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ప్రత్యయో భవతి । బదరాణ్యుఞ్ఛతి బాదరికః । శ్యామాకికః । భూమౌ పతితస్యైకైకస్య కణస్యోపాదానమ్=ఉఞ్ఛః । కణానుఞ్ఛతి కాణికః ।।

రక్షతి ।। 4-4-33 ।।

`తత్ ఇతి ద్వితీయాసమర్థాద్ `రక్షతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ప్రత్యయో భవతి । సమాజం రక్షతి సామాజికః । సాన్నివేశికః ।।

శబ్దదర్దురం కరోతి ।। 4-4-34 ।।

`తత్ ఇతి ద్వితీయాసమర్థాభ్యాం శబ్దదర్దురశబ్దాభ్యాం `కరోతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । శబ్దం కరోతి శాబ్దికో వైయాకరణః । దార్దురికః కుమ్భకారః ।।

పక్షిమత్స్యమృగాన్హన్తి ।। 4-4-35 ।।

`తత్ ఇత్యేవ । పక్ష్యాదిభ్యో ద్వితీయాసమర్థేభ్యో `హన్తి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ప్రత్యయో భవతి । స్వరూపస్య పర్యాయాణాం చ తద్విశేషాణాం చ గ్రహణమిష్యతే । పక్షిణో హన్తి పాక్షికః । శాకునికః । మాయూరికః । తైత్తిరికః । మత్స్య--మాత్స్యికః, మైనికః, శాఫరికః, శాకులికః । మృగ--మార్గికః, హారిణికః, సౌకరికః, సారఙ్గికః ।।

పరిపన్థం చ తిష్ఠతి ।। 4-4-36 ।।

పరిపన్థశబ్దాత్తదితి ద్వితీయాసమర్థాత్ `తిష్ఠతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । పరిపన్థం తిష్ఠతి పారిపన్థికశ్చౌరః ।

చకారో భిన్నక్రమః ప్రత్యయార్థం సముచ్చినోతి । పరిపన్థం హన్తి పారిపన్థికః ।

సమర్థవిభక్తిప్రకరణే పునర్ద్వితీయోచ్చారణం లౌకికవాక్యప్రదర్శనార్థమ్, పరిపథశబ్దపర్యాయః పరిపన్థశబ్దోఽస్తీతి జ్ఞాపయతి, స విషయాన్తరేఽపి ప్రయోక్తవ్యః ।।

మాథోత్తరపదపదవ్యనుపదం ధావతి ।। 4-4-37 ।।

మాథశబ్దోత్తరపదాత్ప్రాతిపదికాత్ పదవీ, అనుపద---ఇత్యేతాభ్యాం చ `ధావతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । దణ్డమాథం ధావతి దాణ్డమాథికః । శౌల్కమాథికః । పాదవికః । ఆనుపదికః । మాథశబ్దః పథిన్పర్యాయః ।।

ఆక్రన్దాట్ఠఞ్చ ।। 4-4-38 ।।

ఆక్రన్దన్త్యేతస్మిన్నిత్యాక్రన్దః=దేశః, అథ వా---ఆక్రన్ద్యత ఇత్యాక్రన్దః--ఆర్తా_యనముచ్యతే; విశేషాభావాద్ ద్వయోరపి గ్రహణమ్ । ఆక్రన్దశబ్దాత్తదితి ద్వితీయాసమర్థాత్ `ధావతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠఞ్ప్రత్యయో భవతి, చకారాట్ఠక్చ । స్వరే విశేషః । ఆక్రన్దం ధావతి ఆక్రన్దికః, ఆక్రన్దికీ ।।

పదోత్తరపదం గృహ్ణాతి ।। 4-4-39 ।।

పదశబ్ద ఉత్తరపదం యస్య తస్మాత్పదోత్తరపదశబ్దాత్ `తత్ ఇతి ద్వితీయాసమర్థాద్ `గృహ్ణాతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । పూర్వపదం గృహ్ణాతి పౌర్వపదికః । ఔత్తరపదికః ।

పదాన్తాదితి నోక్తమ్ , బహుచ్పూర్వాన్మా భూదితి ।।

ప్రతికణ్ఠార్థలలామం చ ।। 4-4-40 ।।

ప్రతికణ్ఠార్థలలామశబ్దేభ్యస్తదితి ద్వితీయాసమర్థేభ్యః `గృహ్ణాతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । ప్రతికణ్ఠం గృహ్ణాతి ప్రాతికణ్ఠికః । ఆర్థికః । లాలామికః ।।

ధర్మం చరతి ।। 4-4-41 ।।

ధర్మశబ్దాత్తదితి ద్వితీయాసమర్థాత్ `చరతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ప్రత్యయో భవతి । చరతిరాసేవాయామ్, నానుష్ఠానమాత్రే । ధర్మం చరతి ధార్మికః ।

- అధర్మాచ్చ వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.331)। ఆధర్మికః ।।

ప్రతిపథమేతి ఠంశ్చ ।। 4-4-42 ।।

ప్రతిపథశబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాద్ `ఏతి ఇత్యస్మిన్నర్థే ఠన్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాట్ఠక్ చ । ప్రతిపథమేతి ప్రతిపథికః, ప్రాతిపథికః ।।

సమవాయాన్ సమవైతి ।। 4-4-43 ।।

సమవాయవాచిభ్యః శబ్దేభ్యః `తత్ ఇతి ద్వితీయాసమర్థేభ్యః `సమవైతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి ।

సమవాయః సమూహ ఉచ్యతే, న సమ్ప్రధారణా । `సమవాయాన్ ఇతి బహువచనం స్వరూపవిధినిరాసార్థమ్ । సమవైతి, ఆగత్య తదేకదేశీభవతీత్యర్థః ।

సమవాయాన్సమవైతి సామవాయికః । సామాజికః । సామూహికః । సాన్నివేశికః ॥

పరిషదో ణ్యః ॥ 4-4-44 ॥

పరిషదో ణ్యః ప్రత్యయో భవతి `సమవాయాన్ సమవైతి ఇత్యేతస్మిన్ విషయే । ఠకోఽపవాదః । పరిషదం సమవైతి పారిషద్యః ॥

సేనాయా వా ॥ 4-4-45 ॥

సేనాశబ్దాద్ వా ణ్యః ప్రత్యయో భవతి `సమవాయాన్సమవైతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే । ఠకోఽపవాదః । పక్షే సోఽపి భవతి । సేనాం సమవైతి సైన్యః, సైనికః ॥

సంజ్ఞాయాం లలాటకుక్కుట్యౌ పశ్యతి ॥ 4-4-46 ॥

లలాట-కుక్కుటీశబ్దాభ్యాం తదితి ద్వితీయాసమర్థాభ్యామ్ `పశ్యతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ప్రత్యయో భవతి, సంజ్ఞాయాం విషయే । సంజ్ఞాగ్రహణమభిధేయనియమార్థమ్, న తు రూఢ్యర్థమ్ । లలాటం పశ్యతి లలాటికః సేవకః । కౌక్కుటికో భిక్షుః ।

సర్వావయవేభ్యో లలాటం దూరే దృశ్యతే, తదనేన లలాటదర్శనేన సేవకస్య స్వామినం ప్రత్యనుపశ్లేషః కార్యేష్వనుపస్థాయిత్వం లక్ష్యతే । లాలాటికః సేవకః । స్వామినః కార్యేషు నోపతిష్ఠత ఇత్యర్థః ।

కుక్కుటీశబ్దేనాపి కుక్కుటీపాతో లక్ష్యతే । దేశస్యాల్పతయా హి భిక్షురవిక్షిప్తదృష్టిః పాదవిక్షేపదేశే చక్షుః సంయమ్య గచ్ఛతి స ఉచ్యతే కౌక్కుటిక ఇతి ॥

తస్య ధర్మ్యమ్ ॥ 4-4-47 ॥

`తస్య ఇతి షష్ఠీసమర్థాద్ `ధర్మ్యమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । ధర్మ్యం న్యాయ్యమ్ । ఆచారయుక్తమిత్యర్థః । శుల్కశాలాయా ధర్మ్యం శౌల్కశాలికమ్ । ఆకరికమ్ । ఆపణికమ్ । గౌల్మికమ్ ॥

అణ్ మహిష్యాదిభ్యః ॥ 4-4-48 ॥

`మహిషీ ఇత్యేవమాదిభ్యోఽణ్ ప్రత్యయో భవతి `తస్య ధర్మ్యమ్ ఇత్యేతస్మిన్ విషయే । ఠకోఽపవాదః । మహిష్యా ధర్మ్యం మాహిషమ్ । ప్రాజావతమ్ ।

మహిషీ । ప్రజావతీ । ప్రలేపికా । విలేపికా । అనులేపికా । పురోహిత । మణిపాలీ । అనుచారక । హోతృ । యజమాన । మహిష్యాదిః ॥

ఋతోఽఞ్ ॥ 4-4-49 ॥

ఋకారాన్తాత్ప్రాతిపదికాదఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తస్య ధర్మ్యమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఠకోఽపవాదః । పోతుర్ధర్మ్యం పౌత్రమ్ । ఔద్గాత్రమ్ ।

- నరాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.2.331)। నరస్య ధర్మ్యా నారీ ।

- విశసితృరిడ్‌లోపశ్చ - (మ.భా.2.331)। విశసితుర్ధర్మ్యం వైశస్త్రమ్ ।

- విభాజయితుర్ణిలోపశ్చ - (మ.భా.2.331)। విభాజయితుర్ధర్మ్యం వైభాజిత్రమ్ ।।

అవక్రయః ।। 4-4-50 ।।

`తస్య ఇత్యేవ । షష్ఠీసమర్థాద్ `అవక్రయః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । అవక్రీణీతేऽనేనేత్యవక్రయః=పిణ్డక ఉచ్యతే । శుల్కశాలాయా అవక్రయః శౌల్కశాలికః । ఆకరికః । ఆపణికః । గౌల్మికః ।

నన్వవక్రయోऽపి ధర్మ్యమేవ ? నైతదస్తి; లోకపీడయా ధర్మాతిక్రమేణాప్యవక్రయో భవతి ।।

తదస్య పణ్యమ్ ।। 4-4-51 ।।

`తత్ ఇతి ప్రథమాసమర్థాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి యత్తత్ప్రథమాసమర్థం పణ్యం చేత్తద్భవతి । అపూపాః పణ్యమస్య ఆపూపికః । శాష్కులికః । మౌదకికః ।

పణ్యమితి విశేషణం తద్ధితవృత్తావన్తర్భూతమ్, అతః పణ్యశబ్దో న ప్రయుజ్యతే ।।

లవణాట్ఠఞ్ ।। 4-4-52 ।।

లవణశబ్దాట్ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తదస్య పణ్యమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఠకోऽపవాదః । స్వరే విశేషః । లవణం పణ్యమస్య లావణికః ।।

కిశరాదిభ్యః ష్ఠన్ ।। 4-4-53 ।।

`కిశర ఇత్యేవమాదిభ్యః ష్ఠన్ ప్రత్యయో భవతి `తదస్య పణ్యమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఠకోऽపవాదః । కిశరాదయో గన్ధవిశేషవచనాః । కిశరాః పణ్యమస్య కిశరికః । కిశరికీ । నరదికః । నరదికీ ।

కిశర । నరద । నలద । సుమఙ్గల । తగర । గుగ్గులు । ఉశీర । హరిద్రా । హరిద్రాయణీ । కిశరాదిః ।।

శలాలునోऽన్యతరస్యామ్ ।। 4-4-54 ।।

శలాలుశబ్దాదన్యతరస్యాం ష్ఠన్ ప్రత్యయో భవతి `తదస్య పణ్యమ్ ఇత్యేతద్విషయే । ఠకోऽపవాదః । పక్షే సోऽపి భవతి । శలాలుశబ్దో గన్ధవిశేషవచనః । శలాలుపణ్యమస్య శలాలుకః, శలాలుకీ । శాలాలుకః, శాలాలుకీ ।।

శిల్పమ్ ।। 4-4-55 ।।

`తత్ ఇతి ప్రథమాసమర్థాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్ప్రథమాసమర్థం శిల్పం చేత్తద్భవతి । శిల్పమ్ = కౌశలమ్ । మృదఙ్గవాదనం శిల్పమస్య మార్దఙ్గికః । పాణవికః । వైణికః (మ.భా.2.332)।

మృదఙ్గవాదనే వర్త్తమానో మృదఙ్గశబ్దః ప్రత్యయముత్పాదయతి । శిల్పం తద్ధితవృత్తావన్తర్భవతి ।।

మడ్డుకఝర్ఝరాదణన్యతరస్యామ్ ।। 4-4-56 ।।

`మడ్డుక, `ఝర్ఝర శబ్దాభ్యామన్యతరస్యామణ్ ప్రత్యయో భవతి, `తదస్య శిల్పమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఠకోఽపవాదః । పక్షే సోఽపి భవతి । మడ్డుకవాదనం శిల్పమస్య మాడ్డుకః, మాడ్డుకికః । ఝార్ఝరః, ఝార్ఝరికః ।।

ప్రహరణమ్ ।। 4-4-57 ।।

`తదస్య ఇత్యేవ । `తత్ ఇతి ప్రథమాసమర్థాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్ప్రథమాసమర్థం ప్రహరణం చేత్తద్భవతి । అసిః ప్రహరణమస్య ఆసికః । ప్రాసికః । చాక్రికః । ధానుష్కః ।।

పరశ్వధాట్ఠఞ్ చ ।। 4-4-58 ।।

పరశ్వధశబ్దాత్ ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాత్ ఠక్ । స్వరే విశేషః । పరశ్వధః ప్రహరణమస్య పారశ్వధికః ।।

శక్తియష్ట్యోరీకక్ ।। 4-4-59 ।।

శక్తి, యష్టిశబ్దాభ్యామీకక్ప్రత్యయో భవతి, `తదస్య ప్రహరణమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఠకోఽపవాదః । శక్తిః ప్రహరణమస్య శాక్తీకః । యాష్టీకః ।।

అస్తినాస్తిదిష్టం మతిః ।। 4-4-60 ।।

`తదస్య ఇత్యేవ । `తత్ ఇతి ప్రథమాసమర్థేభ్యః `అస్తి, `నాస్తి, `దిష్ట--ఇత్యేతేభ్యః శబ్దేభ్యః `అస్య ఇతి

షష్ఠ్యర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్ప్రథమాసమర్థం మతిశ్చేత్తద్భవతి । అస్తి మతిరస్య ఆస్తికః । నాస్తి మతిరస్య నాస్తికః । దైష్టికః ।

న చ మతిసత్తామాత్రే ప్రత్యయ ఇష్యతే, కిం తర్హి ? పరలోకోఽస్తీతి యస్య మతిరస్తి స ఆస్తికః, తద్విపరీతో నాస్తికః । ప్రమాణానుపాతినీ యస్య గతిః స దైష్టికః । తదేతదభిధానశక్తిస్వభావాల్లభ్యతే ।

అస్తి, నాస్తి-శబ్దౌ నిపాతౌ, వచనసామర్థ్యాద్వా ఆఖ్యాతాద్వాక్యాచ్చ ప్రత్యయః ।।

శీలమ్ ।। 4-4-61 ।।

\`తదస్య ఇత్యేవ । \`తత్ ఇతి ప్రథమాసమర్థాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్ప్రథమాసమర్థం శీలం చేత్తద్భవతి । శీలమ్ = స్వభావః । అపూపభక్షణం శీలమస్య ఆపూపికః । శాష్కులికః । మౌదకికః ।

భక్షణక్రియా తద్విశేషణం చ శీలం తద్ధితవృత్తావన్తర్భవతి ।।

ఛత్త్రాదిభ్యో ణః ।। 4-4-62 ।।

\`ఛత్త్ర ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో ణః ప్రత్యయో భవతి, \`తదస్య శీలమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఠకోఽపవాదః । ఛత్త్రం శీలమస్య ఛాత్త్రః । ఛాదనాదావరణాచ్ఛత్త్రమ్ । గురుకార్యేష్వవహితస్తచ్ఛిద్రావరణప్రవృత్తశ్ఛత్త్రశీలః శిష్యశ్ఛాత్త్రః ।

స్థాశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే, స చోపసర్గపూర్వో గృహ్యతే - ఆస్థా, సంస్థా, అవస్థేతి ।

ఛత్త్ర । బుభుక్షా । శిక్షా । పురోహ । స్థా । చురా । ఉపస్థాన । ఋషి । కర్మన్ । విశ్వధా । తపస్ । సత్య । అనృత । శిబికా । ఛత్త్రాదిః ।।

కర్మాధ్యయనే వృత్తమ్ ।। 4-4-63 ।।

\`తదస్య ఇత్యేవ । \`తత్ ఇతి ప్రథమాసమర్థాత్ \`అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్ప్రథమాసమర్థం కర్మ చేత్తద్వృత్తమధ్యయనవిషయం భవతి । ఏకమన్యదధ్యయనే కర్మ వృత్తమస్య ఐకాన్యికః । ద్వైయన్యికః । త్రైయన్యికః ।

ఏకమన్యదితి విగృహ్య \`తద్ధితార్థ ఇతి సమాసః, తతశ్చ ఠక్ ప్రత్యయః । \`అధ్యయనే కర్మ వృత్తమ్ ఇత్యేతత్సర్వం తద్ధితవృత్తావన్తర్భవతి । యస్యాధ్యయనప్రయుక్తస్య పరీక్షాకాలే పఠతః స్ఖలితమపపాఠరూపమేకం జాతం స ఉచ్యతే ఐకాన్యిక ఇతి । ఏవం ద్వైయన్యికః, త్రైయన్యిక ఇతి ।।

బహ్వచ్పూర్వపదాట్ఠచ్ ।। 4-4-64 ।।

బహ్వచ్ పూర్వపదం యస్య తస్మాద్బహ్వచ్పూర్వపదాత్ప్రాతిపదికాట్ఠచ్ ప్రత్యయో భవతి \`తదస్య కర్మాధ్యయనే వృత్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే । ఠకోఽపవాదః । ద్వాదశాన్యాని కర్మాణ్యధ్యయనే వృత్తాన్యస్య ద్వాదశాన్యికః । త్రయోదశాన్యికః । చతుర్దశాన్యిక ఇతి । చతుర్దశాపపాఠా అస్య జాతా ఇత్యర్థః ।

ఉదాత్తే కర్త్తవ్యే యోఽనుదాత్తం కరోతి స ఉచ్యతేఽన్యత్త్వం కరోషీతి ।।

హితం భక్షాః ।। 4-4-65 ।।

`తదస్య ఇత్యేవ । `తత్ ఇతి ప్రథమాసమర్థాత్ `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్ప్రథమాసమర్థం హితం చేత్తద్భవతి, తచ్చ భక్షాః ।

నను చ హితయోగే చతుర్థ్యా భవితవ్యమ్, తత్ర కథం షష్ఠ్యర్థే ప్రత్యయో విధీయతే ? ఏవం తర్హి సామర్థ్యాద్విభక్తివిపరిణామో భవిష్యతి ।

అపూపభక్షణం హితమస్మై ఆపూపికః । శాష్కులికః । మౌదకికః । హితార్థక్రియా చ తద్ధితవృత్తావన్తర్భవతి ।।

తదస్మై దీయతే నియుక్తమ్ ।। 4-4-66 ।।

`తత్ ఇతి ప్రథమాసమర్థాద్ `అస్మై ఇతి చతుర్థ్యర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్ప్రథమాసమర్థం తచ్చేద్ దీయతే నియుక్తమ్ । నియోగేనావ్యభిచారేణ దీయత ఇత్యర్థః । అవ్యభిచారః = నియోగః । అగ్రే భోజనమస్మై నియుక్తం దీయతే ఆగ్రభోజనికః । ఆపూపికః । శాష్కులికః ।

కేచిత్తు నియుక్తమ్ = నిత్యమాహుః । అపూపా నిత్యమస్మై దీయన్తే ఆపూపికః ।।

శ్రాణామాంసౌదనాట్టిఠన్ ।। 4-4-67 ।।

`శ్రాణా, `మాంసౌదన- శబ్దాభ్యాం టిఠన్ ప్రత్యయో భవతి, `తదస్మై దీయతే నియుక్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ।

ఠకోఽపవాదః । ఇకార ఉచ్చారణార్థః । టకారో ఙీబర్థః । శ్రాణా నియుక్తమస్మై దీయతే శ్రాణికః, శ్రాణికీ । మాంసౌదనికః, మాంసౌదనికీ ।

అథ ఠఞేవ కస్మాన్నోక్తః, న హ్యత్ర ఠఞిష్టిఠనో వా విశేషోఽస్తి ? మాంసౌదనగ్రహణం సఙ్ఘాతవిగృహీతార్థం కేచిదిచ్ఛన్తి, తత్ర వృద్ధ్యభావో విశేషః - ఓదనికః, ఓదనికీ ।।

భక్తాదణన్యతరస్యామ్ ।। 4-4-68 ।।

భక్తశబ్దాదణ్ ప్రత్యయో భవత్యన్యతరస్యాం `తదస్మై దీయతే నియుక్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఠకోఽపవాదః । పక్షే సోఽపి భవతి । భక్తమస్మై దీయతే నియుక్తం భాక్తః, భాక్తికః ।।

తత్ర నియుక్తః ।। 4-4-69 ।।

`తత్ర ఇతి సప్తమీసమర్థాత్ `నియుక్తః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । నియుక్తః=అధికృతః, వ్యాపారిత ఇత్యర్థః । శుల్కశాలాయాం నియుక్తః శౌల్కశాలికః । ఆకరికః । ఆపణికః । గౌల్మికః । దౌవారికః ।।

అగారాన్తాట్ఠన్ ।। 4-4-70 ।।

అగారశబ్దాన్తాత్ప్రాతిపదికాట్ఠన్ ప్రత్యయో భవతి, `తత్ర నియుక్తః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । ఠకోఽపవాదః । దేవాగారే నియుక్తో దేవాగారికః । కోష్ఠాగారికః । భాణ్డాగారికః ।

అధ్యాయిన్యదేశకాలాత్ ।। 4-4-71 ।।

`తత్ర ఇత్యేవ । సప్తమీసమర్థాదదేశవాచినః ప్రాతిపదికాదకాలవాచినశ్చాధ్యాయిన్యభిధేయే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । అధ్యయనస్య యౌ దేశకాలౌ శాస్త్రేణ ప్రతిషిద్ధౌ తావదేశకాలశబ్దేనోచ్యేతే, తత ఇదం ప్రత్యయవిధానమ్ । శ్మశానేఽధీతే శ్మాశానికః । చాతుష్పథికః । అకాలాత్--చతుర్దశ్యామధీతే చాతుర్దశికః । ఆమావాస్యికః ।

అదేశకాలాదితి కిమ్ ? స్రుఘ్నేఽధీతే । పూర్వాహ్ణేఽధీతే ।।

కఠినాన్తప్రస్తారసంస్థానేషు వ్యవహరతి ।। 4-4-72 ।।

`తత్ర ఇత్యేవ । కఠినశబ్దాన్తాత్సప్తమీసమర్థాత్ ప్రస్తారసంస్థానశబ్దాభ్యాం చ ఠక్ ప్రత్యయో భవతి, `వ్యవహరతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే । వ్యవహారః=క్రియాతత్త్వమ్, యథా---లౌకికవ్యవహార ఇతి । వంశకఠినే వ్యవహరతి వాంశకఠినికశ్చక్రచరః । వార్ధకఠినికః । ప్రాస్తారికః । సాంస్థానికః ।।

నికటే వసతి ।। 4-4-73 ।।

నికటశబ్దాత్సప్తమీసమర్థాద్ `వసతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి । యస్య శాస్త్రతో నికటవాసస్తత్రాయం విధిః । `ఆరణ్యకేన భిక్షుణా గ్రామాత్క్రోశే వస్తవ్యమ్ ఇతి శాస్త్రమ్ । నికటే వసతి నైకటికో భిక్షుః ।।

ఆవసథాత్ ష్ఠఛల్ ।। 4-4-74 ।।

`తత్ర ఇత్యేవ । ఆవసథశబ్దాత్సప్తమీసమర్థాద్ `వసతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ష్ఠల్ప్రత్యయో భవతి । లకారః స్వరార్థః, షకారో జీషర్థః । ఆవసథే వసతి ఆవసథికః । ఆవసథికీ ।

ఠకః పూర్ణోఽవధిః, అతః పరమన్యః ప్రత్యయో, విధీయతే ।।

ప్రాగ్ఘితాద్యత్ ।। 4-4-75 ।।

తస్మై హితమ్(5-1-5-1665) ఇతి వక్ష్యతి । ప్రాగేతస్మాద్ధితసంశబ్దనాద్యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామో యత్ప్రత్యయస్తేష్వధికృతో వేదితవ్యః । వక్ష్యతి - తద్వహతి రథయుగప్రాసఙ్గమ్(4-4-76-1627)। రథ్యః । యుగ్యః । ప్రాసఙ్గ్యః ।।

తద్వహతి రథయుగప్రాసఙ్గమ్ ।। 4-4-76 ।।

`తత్ ఇతి ద్వితీయాసమర్థేభ్యో రథయుగప్రాసఙ్గేభ్యః `వహతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి । రథం వహతి రథ్యః । యుగ్యః । ప్రాసఙ్గ్యః ।

`రథసీతాహలేభ్యో యద్విధౌ(కాత్యా.వా.1) ఇతి తదన్తవిధ్యుపసఙ్ఖ్యానాత్ పరమరథ్య ఇత్యపి భవతి ||

ధురో యడ్ఢకౌ || 4-4-77 ||

`తద్వహతి ఇత్యేవ | `ధూర్ ఇత్యేతస్మాద్ ద్వితీయాసమర్థాద్ `వహతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్, ఢక్-ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ

భవతః | ధురం వహతీతి ధుర్యః, ధౌరేయః ||

ఖః సర్వధురాత్ || 4-4-78 ||

`తద్వహతి ఇత్యేవ | సర్వధురాశబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాద్ `వహతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఖః ప్రత్యయో భవతి | సర్వధురాం వహతి సర్వధురీణః |

స్త్రీలిఙ్గే న్యాయ్యే `సర్వధురాత్ ఇతి ప్రాతిపదికమాత్రాపేక్షో నిర్దేశః | `ఖః ఇతి యోగవిభాగః కర్త_వ్య ఇష్టసంగ్రహార్థః | ఉత్తరధురీణః | దక్షిణధురీణః ||

ఏకధురాల్లుక్ చ || 4-4-79 ||

`తద్వహతి ఇత్యేవ | ఏకధురాశబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాద్ `వహతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఖః ప్రత్యయో భవతి తస్య చ లుగ్భవతి | వచనసామర్థ్యాత్పక్షే లుగ్భవతి | ఏకధురాం వహతి ఏకధురీణః | ఏకధురః ||

శకటాదణ్ || 4-4-80 ||

`తద్వహతి ఇత్యేవ | శకటశబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాద్ `వహతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థేఽణ్ ప్రత్యయో భవతి | శకటం వహతి శాకటో గౌః ||

హలసీరాట్ఠక్ || 4-4-81 ||

`తద్వహతి ఇత్యేవ | హలసీరశబ్దాభ్యాం ద్వితీయాసమర్థాభ్యాం `వహతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి | హలం వహతి హాలికః | సైరికః |

సంజ్ఞాయాం జన్యాః || 4-4-82 ||

`తద్వహతి ఇత్యేవ | జనీశబ్దాత్ ద్వితీయాసమర్థాద్ `వహతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ ప్రత్యయో భవతి, సముదాయేన చేత్సంజ్ఞా గమ్యతే | జనీం వహతి జన్యా=జామాతుర్వయస్యా | సా హి వివాహాదిషు జామాతృసమీపం ప్రాపయతి| జనీ=వధూరుచ్యతే |

విధ్యత్యధనుషా || 4-4-83 ||

`తత్ ఇతి ద్వితీయాసమర్థాద్ `విధ్యతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ ప్రత్యయో భవతి, న చేద్ధనుష్కరణం భవతి । పాదౌ విధ్యన్తి పద్యాః శర్కరాః । ఊరవ్యాః కణ్టకాః ।

అధనుషేతి కిమ్ ? పాదౌ విధ్యతి ధనుషా ।

నన్వసమర్థత్వాదనభిధానాచ్చ ప్రత్యయో న భవతి, న హి ధనుషా పద్య ఇత్యుక్తే వివక్షితోఽర్థః ప్రతీయతే ? ఏవం తర్హి ధనుష్ప్రతిషేధేన వ్యధనక్రియా విశేష్యతే, యస్యా ధనుష్కరణం న సమ్భావ్యతే ఇతి । తేనేహ న భవతి--చౌరం విధ్యతి, శత్రుం విధ్యతి దేవదత్త ఇతి ।।

ధనగణం లబ్ధా ।। 4-4-84 ।।

`తత్ ఇత్యేవ । ధనగణశబ్దాభ్యాం ద్వితీయాసమర్థాభ్యామ్ `లబ్ధా ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ ప్రత్యయో భవతి । ధన్యః । గణ్యః । లబ్ధేతి తృనన్తమ్, తేన ద్వితీయా సమర్థా విభక్తిర్యుజ్యతే ।।

అన్నాణ్ణః ।। 4-4-85 ।।

అన్నశబ్దాత్ `తత్ ఇతి ద్వితీయాసమర్థాత్ `లబ్ధా ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ణః ప్రత్యయో భవతి । అన్నం లబ్ధా ఆన్నః ।।

వశం గతః ।। 4-4-86 ।।

వశశబ్దాత్ `తత్ ఇతి ద్వితీయాసమర్థాద్ `గతః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి । వశం గతః వశ్యః=కామప్రాప్తః, విధేయ ఇత్యర్థః ।।

పదమస్మిన్ దృశ్యమ్ ।। 4-4-87 ।।

నిర్దేశాదేవ ప్రథమా సమర్థవిభక్తిః । పదశబ్దాత్ప్రథమాసమర్థాద్ దృశ్యార్థోపాధికాదస్మిన్నితి సప్తమ్యర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి । పదం దృశ్యమస్మిన్ పద్యః కర్దమః । పద్యాః పాంసవః । శక్యార్థే కృత్యప్రత్యః । శక్యతే యస్మిన్ పదం ద్రష్టుం ప్రతిముద్రోత్పాదనేన స పద్యః కర్దమః । కర్దమస్యావస్థోచ్యతే--నాతిద్రవో నాతిశుష్క ఇతి ।।

మూలమస్యావర్హి ।। 4-4-88 ।।

మూలశబ్దాత్ప్రథమాసమర్థాద్ `ఆబర్హి ఇత్యేవముపాధికాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి । మూలమేషామావర్హి

మూల్యా మాషాః । మూల్యా ముద్గాః । `వృహూ ఉద్యమే(ధా.పా.1348), యేషాం మూలమావృహ్యతే ఉత్పాట్యతే తే మూల్యాః, సుష్ఠు నిష్పన్నాః । మూలోత్పాటనేన వినా గ్రహీతుం న శక్యన్తే ఇత్యర్థః ।।

సంజ్ఞాయాం ధేనుష్యా ।। 4-4-89 ।।

`ధేనుష్యా ఇతి నిపాత్యతే సంజ్ఞాయాం విషయే I సంజ్ఞాగ్రహణమభిధేయనియమార్థమ్ I ధేనోః షుగాగమో యశ్చ ప్రత్యయో నిపాత్యతే I అన్తోదాత్తో౽పి హ్యాయమిష్యతే I యా ధేనురుత్తమర్ణాయ ఋణప్రదానాద్దోహనార్థం దీయతే సా ధేనుష్యా I పీతదుగ్దేతి యస్యాః ప్రసిద్ధిః I ధేనుష్యాం భవతే దదామి II

గృహపతినా సంయుక్తే ఞ్యః II 4-4-90 II

నిర్దేశాదేవ తృతీయా సమర్థవిభక్తిః I గృహపతిశబ్దాత్ తృతీయాసమర్థాత్ `సంయుక్తే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఞ్యః ప్రత్యయో భవతి I గృహపతినా సంయుక్తః గార్హపత్యో౽గ్నిః I

అన్యస్యాపి గృహపతినా సంయోగో౽స్తి, తత్ర సంజ్ఞాధికారాదతిప్రసఙ్గనివృత్తిః II

నౌవయోధర్మవిషమూలమూలసీతాతులాభ్యస్తార్యతుల్యప్రాప్యవధ్యానామ్యసమసమితసమ్మితేషు II 4-4-91 II

నావాదిభ్యో౽ష్టభ్యః శబ్దేభ్యో౽ష్టస్వేవ తార్యాదిష్వర్థేషు యథాసఙ్ఖ్యం యత్ప్రత్యయో భవతి I ప్రత్యయార్థద్వారేణ తృతీయా సమర్థవిభక్తిర్లభ్యతే I నావా తార్యం నావ్యముదకమ్ I నావ్యా నదీ I శక్యార్థే కృత్యః I

వయసా తుల్యో వయస్యః సఖా I సంజ్ఞాధికారో౽భిధేయనియమార్థః, తేన వయసా తుల్యే శత్రౌ న భవతి I

ధర్మేణ ప్రాప్యం ధర్మ్యమ్ I నను చ ధర్మాదనపేతే(4-4-92-1644) ఇతి వక్ష్యమాణేనైవ సిద్ధమ్ ? నైతదస్తి; ధర్మం యదనువర్తతే తద్ధర్మాదనపేతమిత్యుచ్యతే, ఫలం తు ధర్మాదపేత్యైవ; కార్యవిరోధిత్వాద్ధర్మస్య I

విషేణ వధ్యో విష్యః I విషేణ వధమర్హతీత్యర్థః I

మూలేనానామ్యం మూల్యమ్ I ఆనామ్యమ్ = అభిభవనీయమ్ I పటాదీనాముత్పత్తికారణం మూలమ్, తేన తదభిభూయతే శేషీక్రియతే I మూలం హి సగుణం మూల్యం కరోతి I పోరదుపధాత్(3-1-98-2844) ఇతి యతి ప్రాప్తే ఆనామ్యమితి నిపాతనాణ్ణ్యత్ I మూలేన సమో మూల్యః పటః I ఉపాదానేన సమానఫల ఇత్యర్థః I

సీతయా సమితం సీత్యం క్షేత్రమ్ I సమితమ్ = సఙ్గతమిత్యర్థః II

`రథసీతాహలేభ్యో యద్విధౌ(కాత్యా.వా.1) ఇతి తదన్తవిధిరపీష్యతే I పరమసీత్యమ్ I ఉత్తమసీత్యమ్ I ద్విసీత్యమ్ I త్రిసీత్యమ్ I

తులయా సమ్మితం తుల్యమ్ I సమ్మితమ్=సమానమ్, సదృశమిత్యర్థః I

యథా--తులా పరిచ్ఛినత్తి పరమ్, ఏవం తదపీతి II

ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే ।। 4-4-92 ।।

నిర్దేశాదేవ పఞ్చమీ సమర్థవిభక్తిః । ధర్మాదిభ్యః పఞ్చమీసమర్థేభ్యః-`అనపేతః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి । ధర్మాదనపేతం ధర్మ్యమ్ । పథ్యమ్ । అర్థ్యమ్ । న్యాయ్యమ్ ।

సంజ్ఞాధికారాదభిధేయనియమః ।।

ఛన్దసో నిర్మితే ।। 4-4-93 ।।

ప్రత్యయార్థసామర్థ్యలభ్యా సమర్థవిభక్తిః । ఛన్దః శబ్దాత్ తృతీయాసమర్థాత్ ` నిర్మితే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి । నిర్మితః = ఉత్పాదితః । ఛన్దసా నిర్మితశ్ఛన్దస్యః । ఇచ్ఛయా కృత ఇత్యర్థః ।

ఇచ్ఛాపర్యాయశ్ఛన్దఃశబ్ద ఇహ గృహ్యతే ।।

ఉరసోఽణ్ చ ।। 4-4-94 ।।

ఉరః శబ్దాత్తృతీయాసమర్థాత్ ` నిర్మితే ఇత్యేతస్మిన్నర్థేఽణ్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాద్యచ్ఛ । ఉరసా నిర్మిత ఔరసః పుత్రః, ఉరస్యః పుత్రః ।

సంజ్ఞాధికారాదభిధేయనియమః ।।

హృదయస్య ప్రియః ।। 4-4-95 ।।

నిర్దేశాదేవ సమర్థవిభక్తిః । హృదయశబ్దాత్షష్ఠీసమర్థాత్ ` ప్రియః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి । హృదయస్య ప్రియో హృద్యో దేశః । హృద్యం వనమ్ ।

సంజ్ఞాధికారాదభిధేయనియమః । ఇహ న భవతి---హృదయస్య ప్రియః పుత్ర ఇతి ।।

బన్ధనే చర్షౌ ।। 4-4-96 ।।

` హృదయస్య ఇత్యేవ । ` బన్ధనే ఇతి ప్రత్యయార్థః । తద్విశేషణమృషిగ్రహణమ్ । బధ్యతే యేన తద్బన్ధనమ్ । హృదయశబ్దాత్షష్ఠీసమర్థాద్బన్ధనే ఋషావభిధేయే యత్ ప్రత్యయో భవతి । ఋషిః= వేదో గృహ్యతే । హృదయస్య బన్ధనమృషిః హృద్యః । పరహృదయం యేన బధ్యతే వశీక్రియతే స వశీకరణమన్త్రః=హృద్య ఇత్యుచ్యతే ।।

మతజనహలాత్ కరణజల్పకర్షేషు ।। 4-4-97 ।।

మతాదిభ్యస్త్రిభ్యః శబ్దేభ్యస్త్రిష్వేవ కరణాదిష్వర్థేషు యథాసఙ్ఖ్యం యత్ప్రత్యయో భవతి । ప్రత్యయార్థసామర్థ్యాల్లబ్ధా షష్ఠీ సమర్థవిభక్తిః । మతమ్ = జ్ఞానమ్, తస్య కరణం మత్యమ్, భావసాధనం వా । జనస్య జల్పో జన్యః । హలస్య కర్షో హల్యః । ద్విహల్యః । త్రిహల్యః । కర్షణం కర్షః, భావసాధనం వా ।।

తత్ర సాధుః ।। 4-4-98 ।।

\`తత్ర ఇతి సప్తమీసమర్థాత్ \`సాధుః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి । సామసు సాధుః సామన్యః । వేమన్యః । కర్మణ్యః । శరణ్యః ।

సాధురిహ ప్రవీణో యోగ్యో వా గృహ్యతే, నోపకారకః; తత్ర హి పరత్వాత్ తస్మై హితమ్(5-1-5-1665) ఇత్యనేన విధినా భవితవ్యమ్ ।।

ప్రతిజనాదిభ్యః ఖఞ్ ।। 4-4-99 ।।

ప్రతిజనాదిభ్యః శబ్దేభ్యః ఖఞ్ ప్రత్యయో భవతి, \`తత్ర సాధుః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే । యతోఽపవాదః । ప్రతిజనే సాధుః ప్రాతిజనీనః । జనేజనే సాధురిత్యర్థః । ఐదంయుగీనః । సాంయుగీనః ।

ప్రతిజన । ఇదంయుగ । సంయుగ । సమయుగ । పరయుగ । పరకుల । పరస్యకుల । అముష్యకుల । సర్వజన । విశ్వజన । పఞ్చజన । మహాజన । ప్రతిజనాదిః ।।

యత్ర హితార్థ ఏవ సాధ్వర్థః, తత్ర వచనాత్ప్రాక్క్రీతీయా బాధ్యన్తే ।।

భక్తాణ్ణః ।। 4-4-100 ।।

భక్తశబ్దాద్ ణః ప్రత్యయో భవతి, \`తత్ర సాధుః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । యతోఽపవాదః । భక్తే సాధుః భాక్తః శాలిః । భాక్తాస్తణ్డులాః ।।

పరిషదో ణ్యః ।। 4-4-101 ।।

పరిషద్-శబ్దాద్ ణ్యః ప్రత్యయో భవతి, \`తత్ర సాధుః ఇత్యేతస్మిన్ విషయే । యతోఽపవాదః । పరిషది సాధుః పారిషద్యః ।

ణప్రత్యయోఽప్యత్రేష్యతే । తదర్థం యోగవిభాగః క్రియతే---\`పరిషదః ణో భవతి । పరిషది సాధుః పారిషదః, తతః \`ణ్యః, పరిషద ఇత్యేవ ।।

కథాదిభ్యష్ఠక్ ।। 4-4-102 ।।

కథాదిభ్యః శబ్దేభ్యష్ఠక్ ప్రత్యయో భవతి \`తత్ర సాధుః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । యతోఽపవాదః । కథాయాం సాధుః కాథికః । వైకథికః ।

కథా । వికథా । వితణ్డా । కుష్టచిత్ । జనవాద । జనేవాద । వృత్తి । సద్గృహ । గుణ । గణ । ఆయుర్వేద । కథాదిః ।।

గుడాదిభ్యష్ఠఞ్ ।। 4-4-103 ।।

గుడాదిభ్యః శబ్దేభ్యష్ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తత్ర సాధుః ఇత్యేతస్మిన్విషయే ।
యతోఽపవాదః । గుడే సాధుః గౌడిక ఇక్షుః । కౌల్మాషికో ముద్గః । సాక్తుకో యవః ।

గుడ । కుల్మాష । సక్తు । అపూప । మాంసౌదన । ఇక్షు । వేణు । సంగ్రామ । సఙ్ఘాత । ప్రవాస ।
నివాస । ఉపవాస । గుడాదిః ।।

పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞ్ ।। 4-4-104 ।।

పథ్యాదిభ్యః శబ్దేభ్యో ఢఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తత్ర సాధుః ఇత్యేతస్మిన్విషయే ।
యతోఽపవాదః । పథి సాధు

పాథేయమ్ । ఆతిథేయమ్ । వాసతేయమ్ । స్వాపతేయమ్ ।।

సభాయా యః ।। 4-4-105 ।।

సభాశబ్దాద్యః ప్రత్యయో భవతి `తత్ర సాధుః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । యతోఽపవాదః । స్వరే
విశేషః । సభాయాం సాధుః సభ్యః ।।

ఢశ్ఛన్దసి ।। 4-4-106 ।।

సభాశబ్దాడ్ఢః ప్రత్యయో భవతి `తత్ర సాధుః ఇత్యేతస్మిన్విషయే ఛన్దసి । యస్యాపవాదః ।
`సభేయో యువాఽస్య యజమానస్య వీరో జాయతామ్(వా.సం.22.22) ।।

సమానతీర్థే వాసీ ।। 4-4-107 ।।

`సాధుః ఇతి నివృత్తమ్ । `వాసీ ఇతి ప్రత్యయార్థః । సమానతీర్థ శబ్దాత్త్రేతి సప్తమీసమర్థాద్
`వాసీ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి । సమానే తీర్థే వాసీతి సతీర్థ్యః ।
సమానోపాధ్యాయ ఇత్యర్థః । తీర్థశబ్దేనేహ గురురుచ్యతే । సమానస్య సభావః, తీర్థే యః ।।

సమానోదరే శయిత ఓ చోదాత్తః ।। 4-4-108 ।।

సమానోదరశబ్దాత్సప్తమీసమర్థాత్ `శయితః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి,
ఓకారశ్చోదాత్తః । శయితః=స్థిత ఇత్యర్థః । సమానోదరే శయితః సమానోదర్యో భ్రాతా ।।

సోదరాద్యః ।। 4-4-109 ।।

సోదరశబ్దాత్సప్తమీసమర్థాత్ `శయితః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యః ప్రత్యయో భవతి ।
విభాషోదరే(6-3-88-1016) ఇతి సూత్రేణ యకారాదౌ ప్రత్యయే వివక్షితే ప్రాగేవ సమానస్య
సభావః । సమానోదరే శయితః సోదర్యో భ్రాతా । `ఓ చోదాత్తః ఇతి నానువర్త్తతే । యకారే స్వరః
।।

భవే ఛన్దసి ।। 4-4-110 ।।

`తత్ర ఇత్యేవ । సప్తమీసమర్థాద్ `భవే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఛన్దసి విషయే యత్ప్రత్యయో భవతి । అణాదీనాం ఘాదీనాం చాపవాదః । సతి దర్శనే తేఽపి భవన్తి; సర్వవిధీనాం ఛన్దసి వ్యభిచారాత్ । `నమో మేఘ్యాయ చ విద్యుత్యాయ చ నమః(తై.సం.4-5-7.16) ।

ఆపాదపరిసమాప్తేశ్ఛన్దోఽధికారః । భవాధికారశ్చ సముద్రాభ్రాద్ఘః(4-4-118-3464) ఇతి యావత్ ॥

పాథోనదీభ్యాం డ్యణ్ ॥ 4-4-111 ॥

పాథశబ్దాన్నదీశబ్దాచ్చ డ్యణ్ ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే । యతోఽపవాదః । పాథసి భవః `పాథ్యో వృషా(ఋ.6-16-15) । `నాద్యో గిరో మే ప్రయచ్ఛతి(ఋ.2-35-1) । పాథోఽన్తరిక్షమ్ ॥

వేశన్తహిమవద్భ్యామణ్ ॥ 4-4-112 ॥

వేశన్తశబ్దాద్ధిమవచ్ఛబ్దాచ్చాణ్ ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । యతోఽపవాదః । `వైశన్తీభ్యః స్వాహా(తై.సం.7-4-13.9) । `హైమవన్తీభ్యః స్వాహా(శౌ.19-2-1) ।

స్రోతసో విభాషా డ్యడ్డ్యౌ ॥ 4-4-113 ॥

స్రోతశ్శబ్దాద్విభాషా `డ్యత్, `డ్య- ఇత్యతౌ ప్రత్యయౌ భవతః `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । యతోఽపవాదః । పక్షే సోఽపి భవతి । స్రోతసి భవః `స్రోత్యః(ఋ.10-104-8) । `స్రోతస్యః(అ.19-2-4) । డ్యడ్డ్యయోః స్వరే విశేషః ॥

సగర్భసయూథసనుతాద్యన్ ॥ 4-4-114 ॥

`సగర్భ, `సయూథ, `సనుత-శబ్దేభ్యో యన్ ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । యతోఽపవాదః । స్వరే విశేషః । `అనుభ్రాతా సగర్భ్యః । అనుసఖా సయూథ్యః(తై.సం.1-2-4.2) । `యో నః సనుత్యః(ఋ.2-30-9) । సర్వత్ర సమానస్య ఛన్దసి(6-3-84-1012) ఇతి సభావః ॥

తుగ్రాద్ ఘన్ ॥ 4-4-115 ॥

తుగ్రశబ్దాద్ఘన్ ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । యతోఽపవాదః । `త్వమగ్నే వృషభస్తుగ్రియాణామ్ । అన్నాకాశయజ్ఞవరిష్ఠేషు తుగ్రశబ్దః ॥

అగ్రాద్యత్ ॥ 4-4-116 ॥

అగ్రశబ్దాద్యత్ ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । అగ్రే భవమ్ `అగ్ర్యమ్(ఖి.1-3-7) । కిమర్థమిదమ్, యావతా సామాన్యేన యద్విహిత ఏవ ? ఘచ్ఛౌ చ(4-4-117-3463) ఇతి వక్ష్యతి, తాభ్యాం బాధా మా భూదితి పునర్విధీయతే ॥

ఘచ్ఛౌ చ ।। 4-4-117 ।।

అగ్రశబ్దాద్యత్, ఘచ్ఛౌ ప్రత్యయౌ భవన్తి, `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్విషయే । `అగ్ర్యమ్(ఖి.1-3-7), `అగ్రియమ్(ఋ.1-13-10), `అగ్రీయమ్(మై.2-7-13.13) ।

చకారః `తుగ్రాద్ఘన్ ఇత్యస్యానుకర్షణార్థః । అగ్రియమ్ । స్వరే విశేషః ।।

సముద్రాభ్రాద్ ఘః ।। 4-4-118 ।।

సముద్రశబ్దాద్, అభ్రశబ్దాచ్చ ఘః ప్రత్యయో భవతి `తత్ర భవః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే । యతోఽపవాదః । `సముద్రియా నదీనామ్(ఋ.7-87-1) । `అభ్రియస్యేవ ఘోషః(ఋ.10-68-1) ।

అభ్రశబ్దస్యాపూర్వనిపాతః; తస్య లక్షణస్య వ్యభిచారిత్వాత్ ।।

బర్హిషి దత్తమ్ ।। 4-4-119 ।।

`భవః ఇతి నివృత్తమ్ । బర్హిః - శబ్దాత్సప్తమీసమర్థాత్ `దత్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ ప్రత్యయో భవతి । `బర్హిష్యేషు నిధిషు ప్రియేషు(ఋ.10-15-5) ।।

దూతస్య భాగకర్మణీ ।। 4-4-120 ।।

నిర్దేశాదేవ సమర్థవిభక్తిః । దూతశబ్దాత్ షష్ఠీసమర్థాద్భాగే కర్మణి చాభిధేయే యత్ప్రత్యయో భవతి । భాగః = అంశః । కర్మ = క్రియా । `యత్తే అగ్నే దూత్యమ్(ఋ.1-12-4) । దూతభాగః, దూతకర్మ వా ।।

రక్షోయాతూనాం హననీ ।। 4-4-121 ।।

నిర్దేశాదేవ సమర్థవిభక్తిః । రక్షః శబ్దాద్యాతుశబ్దాచ్చ షష్ఠీసమర్థాత్ `హననీ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి । హన్యతేఽనయేతి హననీ । `యావాం మిత్రావరుణౌ రక్షస్యా తనూః(మై.2-3-1) । రక్షసాం హననీ । `యాతవ్యా(మై.2-3-1) । యాతూనాం హననీ ।

బహువచనం స్తుతివైశిష్ట్యజ్ఞాపనార్థమ్ । బహూనాం రక్షసాం హననేన తనూః స్తూయతే ।।

రేవతీజగతీహవిష్యాభ్యః ప్రశస్యే ।। 4-4-122 ।।

రేవత్యాదిభ్యః షష్ఠీసమర్థేభ్యః ప్రశస్యే వాచ్యే యత్ప్రత్యయో భవతి । ప్రశంసనం ప్రశస్యమ్, భావే క్యప్ ప్రత్యయో భవతి । `యద్వో రేవతీ రేవత్యమ్(కాఠ.సం.1.8) । `యద్వో జగతీ జగత్యమ్(కాఠ.సం.1.8) । `యద్వో హవిష్యా హవిష్యమ్(కాఠ.సం.1.8) । హవిషే హితా హవిష్యాః, తాసాం ప్రశంసనం హవిష్యమ్ । యస్యేతి లోపే కృతే హలో యమా యమి లోపః(8-4-64-60) ఇతి లోపః ।।

అసురస్య స్వమ్ ।। 4-4-123 ।।

అసురశబ్దాత్షష్ఠీసమర్థాత్ `స్వమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి । అణోఽపవాదః । `అసుర్యం వా ఏతత్పాత్రమ్, యచ్చక్రధృతం కులాలకృతమ్(మై.సం.1-8-3) ।।

మాయాయామణ్ ।। 4-4-124 ।।

అసురశబ్దాత్షష్ఠీసమర్థాత్ `మాయాయామ్ స్వవిశేషేఽణ్ప్రత్యయో భవతి । పూర్వస్య యతోఽపవాదః । `ఆసురీ మాయా స్వధయా కృతాసి(వా.సం.11.69) ।।

తద్వానాసాముపధానో మన్త్ర ఇతీష్టకాసు లుక్ చ మతోః ।। 4-4-125 ।।

`తద్వాన్ ఇతి నిర్దేశాదేవ సమర్థవిభక్తిః । మతుబన్తాత్ప్రాతిపదికాత్ ప్రథమాసమర్థాదాసామితి షష్ఠ్యర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి, యత్ప్రథమాసమర్థముపధానో మన్త్రశ్చేత్స భవతి । యత్తదాసామితి నిర్దిష్టమిష్టకాశ్చేత్తా భవన్తి । `లుక్చ మతోః ఇతి ప్రకృతినిర్హ్రాసః । ఇతికరణస్తతశ్చేద్వివక్షా । `తద్వాన్ ఇత్యవయవేన సముదాయో నిర్దిశ్యతే । వర్చః శబ్దో యస్మిన్మన్త్రేఽస్తి స వర్చస్వాన్ । ఉపధీయతే యేన స ఉపధానః । చయనవచన ఇత్యర్థః । వర్చస్వానుపధానమన్త్ర ఆసామిష్టకానామితి విగృహ్య యతి విహితే మతోర్లుకి కృతే - `వర్చస్యా(త్తై.బ్రా.1-8-9.1) ఉపదధాతి,

`తేజస్యా(త్తై.బ్రా.1-8-1.9) ఉపదధాతి । `పయస్యాః(త్తై.సం.2-3-13.1) । `రేతస్యాః(ష.విం.21) ।

తద్వానితి కిమ్ ? మన్త్రసముదాయాదేవ మా భూత్ । ఉపధాన ఇతి కిమ్ ? వర్చస్వానుపస్థానమన్త్ర ఆసామిత్యత్ర మా భూత్ । మన్త్ర ఇతి కిమ్ ? అఙ్గులిమానుపధానో హస్త ఆసామిత్యత్ర మా భూత్ । ఇష్టకాస్వితి కిమ్ ? అఙ్గులిమానుపధానో హస్త ఆసామిత్యత్ర మా భూత్ ।

ఇతికరణో నియమార్థః । అనేకపదసమ్భవేఽపి కేనచిదేవ పదేన తద్వాన్మన్త్రో గృహ్యతే, న సర్వేణ ।।

అశ్విమానణ్ ।। 4-4-126 ।।

అశ్విశబ్దో యస్మిన్మన్త్రేఽస్తి సోఽశ్విమాన్, అశ్విమచ్ఛబ్దాదణ్ ప్రత్యయో భవతి । పూర్వస్య యతోఽపవాదః । అశ్విమానుపధానో మన్త్ర ఆసామిష్టకానామితి విగృహ్యాణ్విధీయతే, తత్ర మతుపో లుకి కృతే ఇనణ్యనపత్యే(6-4-164-1245) ఇతి ప్రకృతిభావః । `ఆశ్వినీరుపదధాతి(శ.బ్రా.8-2-1.11) ।।

వయస్యాసు మూర్ధ్నో మతుప్ ।। 4-4-127 ।।

వయస్వానుపధానో మన్త్రో యాసాం తా వయస్యాః, తాస్వభిధేయాసు మూర్ధ్నో మతుప్ ప్రత్యయో భవతి । పూర్వస్య యతోఽపవాదః । యస్మిన్మన్త్రే వయః శబ్దో మూర్ధన్శబ్దశ్చ విద్యతే, స వయస్వానపి భవతి, మూర్ధన్వానపి; యథా - `మూర్ధావయః

ప్రజాపతిచ్ఛన్ద(వా.సం.14.9) ఇతి । తత్ర వయస్వచ్ఛబ్దాదివ మూర్ద్వన్వచ్ఛబ్దాదపి యతి ప్రాప్తే మతుబ్ విధాయతే - `మూర్ద్వన్వతీరుపదధాతి(త్రై.సం.5-3-8.3), వయస్యా ఏవ మూర్ద్వన్వత్యః ।

వయస్యాస్వితి కిమ్ ? యత్ర మూర్ద్వన్శబ్ద ఏవ కేవలో న వయః శబ్దః, తత్ర మా భూత్ ।

`మర్ద్వన్వతః ఇతి వక్తవ్యే `మూర్ద్నః ఇత్యుక్తమ్--మతుపో లుకం భావినం చిత్తే కృత్వా ।।

మత్వర్థే మాసతన్వోః ।। 4-4-128 ।।

యస్మిన్నర్థే మతుబ్విహితస్తస్మింశ్ఛన్దసి విషయే యత్ప్రత్యయో భవతి మాసతన్వోః ప్రత్యయార్థవిశేషణయోః । ప్రథమాసమర్థాదస్త్యుపాధికాత్షష్ఠ్యర్థే సప్తమ్యర్థే చ యత్ప్రత్యయో భవతి । మత్వర్థీయానామపవాదః । నభాంసి విద్యన్తే యస్మిన్మాసే `నభస్యో(త్రై.సం.1-4-14.1) మాసః । `సహస్యః(త్రై.సం.1-4-14.1) । `తపస్యః(త్రై.సం.1-4-14.1) । `మధవ్యః(త్రై.సం.5-2-9.3) । నభః శబ్దోఽభ్రేషు వర్త్తతే । తన్వాం ఖల్వపి--ఓజోఽస్యాం విద్యతే `ఓజస్యా తనూ, రక్షస్యా(మై.సం.2-3-1) ।

మాసతన్వోరితి కిమ్ ? మధుమతా పాత్రేణ చరతి ।

`మాసతన్వోరనన్తరార్థే వా(మ.భా.2.334) । మధ్వస్మిన్నస్తి, మధ్వస్మిన్ననన్తరమితి వా మధవ్యో మాసః ।

- లుగకారేకారరేఫాశ్చ వక్తవ్యాః - (మ.భా.2.335)। లుక్తావత్-`తపశ్చ తపస్యశ్చ(త్రై.సం.1-4-14.1) । `నభశ్చ నభస్యశ్చ(త్రై.సం.1-4-14.1) । `సహశ్చ సహస్యశ్చ(త్రై.సం.1-4-14.1) । నపుంసకలిఙ్గం ఛాన్దసత్వాత్ । అకారః - `ఇషో మాసః(త్రై.సం.1-4-14.1) । `ఊర్జో మాసః(త్రై.సం.1-4-14.1) । ఇకారః - `శుచిర్మాసః(త్రై.సం.1-4-14.1) । రేఫః - `శుక్రో మాసః(త్రై.సం.1-4-14.1) ।

మధోర్ఞ చ ।। 4-4-129 ।।

మధుశబ్దాన్మత్వర్థే ఞః ప్రత్యయో భవతి, చకారాద్యచ్చ । ఉపసఙ్ఖ్యానాల్లుక్చ । `మాధవః(త్రై.సం.1-4-14.1), `మధవ్యః(త్రై.సం.1-4-14.1), `మధుః(త్రై.సం.1-4-14.1) । తన్వాం ఖల్వపి - మాధవా, మధవ్యా, మధుః తనూః ।।

ఓజసోఽహని యత్ఖౌ ।। 4-4-130 ।।

`మత్వర్థే ఇత్యేవ । ఓజః శబ్దాన్మత్వర్థే యత్ఖౌ ప్రత్యయౌ భవతోఽహన్యభిధేయే । ఓజస్యమహః । ఓజసీనమహః ।।

వేశోయశఆదేర్భగాద్యల్ ।। 4-4-131 ।।

`మత్వర్థే ఇత్యేవ । వేశోయశసీ ఆదౌ యస్య ప్రాతిపదికస్య తస్మాద్ వేశోయశఆదేర్భగాన్తాత్ ప్రాతిపదికాన్మత్వర్థే యల్ ప్రత్యయో భవతి । లకారః స్వరార్థః । వేశోభగో విద్యతే యస్య స వేశోభగ్యః । యశోభగ్యః ।

వేశః = ఇతి బలముచ్యతే । శ్రీకామప్రయత్నమాహాత్మ్యవీర్యయశస్సు భగశబ్దః । వేశశ్చాసౌ భగశ్చ శ్రీప్రభృతిర్వేశోభగః, సోఽస్యాస్తీతి వేశోభగ్యః ।।

ఖ చ ।। 4-4-132 ।।

వేశోయశఆదేర్భగాన్తాత్ప్రాతిపదికాన్మత్వర్థే ఖః ప్రత్యయో భవతి । యోగవిభాగో యథాసఙ్ఖ్యనిరాసార్థ ఉత్తరార్థశ్చ । చకారాద్యత్ । వేశోభగ్యః, వేశోభగీనః । యశోభగ్యః । యశోభగీనః ।।

పూర్వైః కృతమినయౌ చ ।। 4-4-133 ।।

`మత్వర్థే ఇతి నివృత్తమ్ । నిర్దేశాదేవ సమర్థవిభక్తిః । పూర్వశబ్దాత్ తృతీయాసమర్థాత్కృతమిత్యేతస్మిన్నర్థే `ఇన, `య ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః । చకారాత్ఖ చ । `గమ్భీరేభిః పథిభిఃపూర్విణేభిః(కాఠ.సం.9-6-19)। `పూర్వ్యైః(త్రై.1-8-5.2) । పూర్వీణైః ।

`పూర్వైః ఇతి బహువచనాన్తేన పూర్వపురుషా ఉచ్యన్తే । తత్కృతాః పన్థానః ప్రశస్తా ఇతి పథాం ప్రశంసా ।।

అద్భిః సంస్కృతమ్ ।। 4-4-134 ।।

నిర్దేశాదేవ సమర్థవిభక్తిః । అప్శబ్దాత్తృతీయాసమర్థాత్ `సంస్కృతమ్  ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి । `యస్యేదమప్యం హవిః(ఋ.10-86-12) । అద్భిః సంస్కృతమితి ।।

సహస్రేణ సంమితౌ ఘః ।। 4-4-135 ।।

నిర్దేశాదేవ సమర్థవిభక్తిః । సహస్రశబ్దాత్తృతీయాసమర్థాత్ `సమ్మితౌ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఘః ప్రత్యయో భవతి । సమ్మితస్తుల్యః సదృశః । `అయమగ్నిః సహస్రియః(త్రై.సం.4-7-13.4) । సహస్రతుల్య ఇత్యర్థః ।

కేచిత్తు `సమితౌ ఇతి పఠన్తి । తత్రాపి సమిత్యా సమ్మిత ఏవ లక్షయితవ్యః; తత్ర ఛన్దసి ప్రయోగదర్శనాత్ ।।

మతౌ చ ।। 4-4-136 ।।

మత్వర్థే చ సహస్రశబ్దాత్ ఘః ప్రత్యయో భవతి । సహస్రమస్య విద్యతే సహస్రియః । తపః సహస్రాభ్యాం వినీనీ(5-2-102-1909), అణ్ చ(5-2-103-1910) ఇత్యస్యాపవాదః ।।

సోమమర్హతి యః ।। 4-4-137 ।।

నిర్దేశాదేవ సమర్థవిభక్తిః । సోమశబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాద్ `అర్హతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యః ప్రత్యయో భవతి । సోమమర్హన్తి `సోమ్యా బ్రాహ్మణాః(తై.సం.2-1-2.9) । యజ్ఞార్హా ఇత్యర్థః । యతి ప్రకృతే యగ్రహణం స్వరే విశేషః ॥

మయే చ ॥ 4-4-138 ॥

సోమగ్రహణమ్, యశ్చానువర్త్తతే । `మయే ఇతి మయడర్థో లక్ష్యతే । సోమశబ్దాన్మయడర్థే యః ప్రత్యయో భవతి ।

ఆగతవికారావయవప్రకృతా మయడర్థాః - హేతుమనుష్యేభ్యోఽన్యతరస్యాం రూప్యః(4-3-81-1461), మయట్ చ(4-3-82-1462), మయడ్వైతయోర్భాషాయామభక్ష్యాచ్ఛాదనయోః(4-3-143-1523), తత్ప్రకృతవచనే మయట్(5-4-21-2089) ఇతి । తత్ర యథాయోగం సమర్థవిభక్తిః । `సోమ్యం మధుపిబన్తి(ఋ.8-24-13) । సోమమయమిత్యర్థః ॥

మధోః ॥ 4-4-139 ॥

యశబ్దో నివృత్తః । మధుశబ్దాన్మయడర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి । మధవ్యాన్ స్తోకాన్(పై.1-88-2) । మధుమయానిత్యర్థః ।

వసోః సమూహే చ ॥ 4-4-140 ॥

వసుశబ్దాత్సమూహే వాచ్యే యత్ప్రత్యయో భవతి చకారాన్మయడర్థే చ । యథాయోగం సమర్థవిభక్తిః । వసవ్యః సమూహః । మయడర్థో వా ।

- అక్షరసమూహే ఛన్దసః స్వార్థే ఉపసఙ్ఖ్యానమ్ - (మ.భా.2.335)। `ఓశ్రావయేతి చతురక్షరమ్, అస్తు శ్రౌషడితి చతురక్షరమ్, యజేతి ద్వ్యక్షరమ్, యే యజామహ ఇతి పఞ్చాక్షరమ్, ద్వ్యక్షరో వషట్కారః। ఏష వై సప్తదశాక్షరశ్ఛన్దస్యః ప్రజాపతిర్యజ్ఞో మన్త్రే విహితః(మై.సం.1-4-11) । సప్తదశాక్షరాణ్యేవ ఛన్దస్య ఇత్యర్థః । ఛన్దఃశబ్దాదక్షరసమూహే వర్త్తమానాత్స్వార్థే యత్ప్రత్యయః ।

- వసుశబ్దాదపి యద్వక్తవ్యః - (మ.భా.2.335)। `హస్తౌ గృహీతస్య బహుభిర్వసవ్యైః(తై.సం.1-2-13.2) । వసుభిరిత్యర్థః । `అగ్నిరీశే వసవ్యస్య(ఋ.4-55-8) । వసోరిత్యర్థః ।

నక్షత్రాద్ ఘః ॥ 4-4-141 ॥

నక్షత్రశబ్దాద్ఘః ప్రత్యయో భవతి స్వార్థే । `సమూహే ఇతి నానువర్త్తతే । `నక్షత్రియేభ్యః స్వాహా(వా.సం.12.28) ॥

సర్వదేవాత్తాతిల్ ॥ 4-4-142 ॥

సర్వదేవశబ్దాభ్యాం తాతిల్ ప్రత్యయో భవతి, ఛన్దసి విషయే స్వార్థికః । `సర్వతాతిమ్(ఋ.10.36) । `దేవతాతిమ్(ఋ.3-19-2) ॥

శివశమరిష్టస్య కరే ।। 4-4-143 ।।

కరోతీతి కరః, ప్రత్యయార్థః । తత్సామర్థ్యలభ్యా షష్ఠీ సమర్థవిభక్తిః । శివాదిభ్యః శబ్దేభ్యః షష్ఠీసమర్థేభ్యః `కరే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే తాతిల్ప్రత్యయో భవతి । శివం కరోతీతి `శివతాతిః(పై.5-36-1) । `శన్తాతిః(ఋ.8-18-7) । `అరిష్టతాతిః(ఋ.10-60-8) ।।

భావే చ ।। 4-4-144 ।।

భావే చార్థే ఛన్దసి విషయే శివాదిభ్యస్తాతిల్ప్రత్యయో భవతి । శివస్య భావః `శివతాతిః(పై.5-36-1) । `శన్తాతిః(ఋ.8-18-7) । `అరిష్టతాతిః(ఋ.10-60-8) । యతః పూర్ణోఽవధిః, అతః పరమన్యః ప్రత్యయోఽధిక్రియతే ।।

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

చతుర్థాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః

.

॥ పఞ్చమాధ్యాయే ప్రథమః పాదః ॥

ప్రాక్ క్రీతాచ్ఛః ॥ [5-1-1] ॥

తేన క్రీతమ్(5-1-371702) ఇతి వక్ష్యతి, ప్రాగేతస్మాత్ క్రీతసంశబ్దనాద్యానితి ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామశ్ఛప్రత్యయస్తేష్వధికృతో వేదితవ్యః। వక్ష్యతి-తస్మై హితమ్(5-1-51665) ఇతి। వత్సేభ్యో హితో వత్సీయో గోధుక్। కరభీయ ఉష్ట్రః। అకరభీయః। అవత్సీయః।

అర్థోఽవధిత్వేన గృహీతః, న ప్రత్యయః। తేన `ప్రాక్ ఠఞశ్ఛః ఇతి నోక్తమ్॥

[5-1-1]

ఉగవాదిభ్యో యత్ ॥ [5-1-2] ॥

`ప్రాక్ క్రీతాత్ ఇత్యేవ। ఉవర్ణాన్తాత్ప్రాతిపదికాద్ గవాదిభ్యశ్చ యత్ప్రత్యయో భవతి, ప్రాక్క్రీతీయేష్వర్థేషు। ఛస్యాపవాదః। శఙ్కవ్యం దారు। పిచవ్యః కార్పాసః। కమణ్డలవ్యా మృత్తికా। గవాదిభ్యః ఖల్వపి-గవ్యమ్। హవిష్యమ్। సనఙ్గుర్నామ చర్మవికారః, తతః పరత్వాత్ చర్మణోఽఞ్(5-1-151677) ఇత్యేష విధిః ప్రాప్నోతి; తథా చరుర్నామ హవిః;

సక్తుః=అన్నవికారః, అపూపాదిషు ` అన్నవికారేభ్యశ్చ(గ.సూ.109) ఇతి పఠ్యతే, తతః విభాషా హవిరపూపాదిభ్యః(5-1-41664) ఇత్యేష విధిః ప్రాప్నోతి; తత్ర సర్వత్ర పూర్వవిప్రతిషేధేన యత్ప్రత్యయ ఏవేష్యతే--సనఙ్గవ్యం చర్మ, చరవ్యాస్తణ్డులాః, సక్తవ్యా ధానా ఇతి।

గవాదిషు ` నాభి నభం చ ఇతి పఠ్యతే, తస్యాయమర్థః---` నాభిశబ్దో యత్ప్రత్యయముత్పాదయతి నభం చాదేశమాపద్యతే ఇతి। నాభయే హితో నభ్యోఽక్షః। నభ్యమఞ్జనమ్। యస్తు శరీరావయవో నాభిశబ్దః, తతః శరీరావయవాద్యత్(5-1-61666) ఇతి యతి కృతే నాభయే హితం నాభ్యం తైలమితి భవితవ్యమ్। గవాదిషు యతా సన్నియుక్తో నభభావోఽత్ర న భవతి।

గో। హవిస్। బర్హిష్। ఖట। అష్టకా। యుగ। మేధా। స్రక్। - నాభి నభం చ -(గ.సూ.106)। - శునః సమ్ప్రసారణం వా దీర్ఘత్వం చ తత్సన్నియోగేన చాన్తోదాత్తత్వమ్ -(గ.సూ.107)। శున్యమ్, శూన్యమ్। చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాత్ నస్తద్ధితే(6-4-144679) ఇతి లోపో న స్యాత్। - ఊధసోఽనఙ్ చ -। ఊధన్యః కూపః। ఉదర। ఖర। స్థద। అక్షర। విష। గవాదిః ।।

[5-1-2]

కమ్బలాచ్చ సంజ్ఞాయామ్ ।। [5-1-3] ।।

కమ్బలాత్ప్రాక్క్రీతీయేష్వర్థేషు యత్ప్రత్యయో భవతి సంజ్ఞాయాం విషయే। ఛస్యాపవాదః। కమ్బల్యమూర్ణాపలశతమ్। సంజ్ఞాయామితి కిమ్? కమ్బలీయా ఊర్ణాః।

[5-1-3]

విభాషా హవిరపూపాదిభ్యః ।। [5-1-4] ।।

హవిర్విశేషవాచిభ్యోఽపూపాదిభ్యశ్చ ప్రాతిపదికేభ్యః ప్రాక్క్రీతీయేష్వర్థేషు విభాషా యత్ ప్రత్యయో భవతి। ఆమిక్ష్యం దధి, ఆమిక్షీయం దధి। పురోడాశ్యాస్తణ్డులాః, పురోడాశీయాః। హవిశ్శబ్దాత్తు గవాదిపాఠాన్నిత్యమేవ భవతి। అపూపాదిభ్యః--అపూప్యమ్, అపూపీయమ్। తణ్డుల్యమ్, తణ్డులీయమ్।

అపూప। తణ్డుల। అభ్యూష। అభ్యోష। పృథుక। అభ్యేష। అర్గల। ముసల। సూప। కటక। కర్ణవేష్టక। కిణ్వ। -అన్నవికారేభ్యశ్చ-(గ.సూ.109)। పూప। స్థూణా। పీప। అశ్వ। పత్త్ర। అపూపాదిః ।।

[5-1-4]

తస్మై హితమ్ ।। [5-1-5] ।।

`తస్మై ఇతి చతుర్థీసమర్థాద్ `హితమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। వత్సేభ్యో హితో గోధుక్ వత్సీయః।

అవత్సీయః। పటవ్యమ్। గవ్యమ్। హవిష్యమ్। అపూప్యమ్। అపూపీయమ్।।

[5-1-5]

శరీరావయవాద్యత్ ।। [5-1-6] ।।

శరీరమ్=ప్రాణికాయః। శరీరావయవవాచినః ప్రాతిపదికాద్యత్ ప్రత్యయో భవతి `తస్మై హితమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఛస్యాపవాదః। దన్త్యమ్। కణ్ఠ్యమ్। ఓష్ఠ్యమ్। నాభ్యమ్। నస్యమ్।

[5-1-6]

ఖలయవమాషతిలవృషబ్రహ్మణశ్చ ।। [5-1-7] ।।

ఖలాదిభ్యో యత్ప్రత్యయో భవతి `తస్మై హితమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఛస్యాపవాదః। ఖలాయ హితం ఖల్యమ్। యవ్యమ్। మాష్యమ్। తిల్యమ్। వృష్యమ్। బ్రహ్మణ్యమ్।

వృష్ణే హితమ్, బ్రాహ్మణేభ్యో హితమితి వాక్యమేవ భవతి। ఛప్రత్యయోఽపి న భవతి, అనభిధానాత్।

చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః-రథాయ హితా రథ్యా।।

[5-1-7]

అజావిభ్యాం థ్యన్ ।। [5-1-8] ।।

అజ, అవి-ఇత్యేతాభ్యాం థ్యన్ ప్రత్యయో భవతి `తస్మై హితమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఛస్యాపవాదః। అజథ్యా యూథిః। అవిథ్యా।।

[5-1-8]

ఆత్మన్విశ్వజనభోగోత్తరపదాత్ ఖః ।। [5-1-9] ।।

ఆత్మన్, విశ్వజన-ఇత్యేతాభ్యాం భోగోత్తరపదాచ్చ ప్రాతిపదికాత్ఖః ప్రత్యయో భవతి `తస్మై హితమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఛస్యాపవాదః। ఆత్మన్ ఇతి నలోపో న కృతః ప్రకృతిపరిమాణజ్ఞాపనార్థమ్। తేనోత్తరపదగ్రహణం భోగశబ్దేనైవ సమ్బధ్యతే, న తు ప్రత్యేకమ్। ఆత్మనే హితమ్ ఆత్మనీనమ్(ప్రై.5-14-8)। ఆత్మాధ్వానౌ ఖే(6-4-1691671) ఇతి ప్రకృతిభావః। విశ్వజనేభ్యో హితం విశ్వజనీనమ్। కర్మధారయాదేవేష్యతే। షష్ఠీసమాసాద్బహువ్రీహేశ్చ ఛ ఏవ భవతి। విశ్వజనాయ హితం విశ్వజనీయమ్।

- పఞ్చజనాదుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-340)। పఞ్చజనాచ్చ ఖః। అత్రాపి కర్మధారయాదిష్యతే। పఞ్చజనీనమ్। అన్యత్ర-పఞ్చజనీయమ్। - సర్వజనాట్ఠఞ్ ఖశ్చ -(మ.భా.2-340)। సార్వజనికమ్, సర్వజనీనమ్,। అత్రాపి కర్మధారయాదేవ। సర్వజనీయమ్-అన్యత్।

- మహాజనాన్నిత్యం ఠఞ్వక్తవ్యః -(మ.భా.2-340)। మహాజనాయ హితం మాహాజనికమ్। తత్పురుషాదేవ। బహువ్రీహేస్తు ఛ ఏవ భవతి-మహాజనీయమ్।

భోగోత్తరపదాత్ఖల్వపి-మాతృభోగీణః। పితృభోగీణః। భోగశబ్దః శరీరవాచీ కేవలేభ్యో మాత్రాదిభ్యశ్చ ఏవ భవతి। మాత్రీయమ్। పిత్రీయమ్।

- మహాజనాన్నిత్యం ఠఞ్వక్తవ్యః -(మ.భా.2-340)। మహాజనాయ హితం మహాజనికమ్। తత్పురుషాదేవ। బహువ్రీహేస్తు ఛ ఏవ భవతి-మహాజనీయమ్।

భోగోత్తరపదాత్కల్వపి-మాతృభోగీణః। పితృభోగీణః। భోగశబ్దః శరీరవాచీ కేవలేభ్యో మాత్రఆదిభ్యశ్చ ఏవ భవతి। మాత్రీయమ్। పిత్రీయమ్।

- రాజాచార్యాభ్యాం తు నిత్యమ్ -(మ.భా.2-340)। భోగోత్తరపదాభ్యామేవ ప్రత్యయ ఇష్యతే, న కేవలాభ్యామ్। రాజభోగీనః।

- ఆచార్యాదణత్వం చ -(మ.భా.2-340)। ఆచార్యభోగీనః। కేవలాభ్యాం వాక్యమేవ భవతి-రాజ్ఞే హితమ్, ఆచార్యాయ హితమితి ।।

[5-1-9]

సర్వపురుషాభ్యాం ణఢఞౌ ।। [5-1-10] ।।

సర్వపురుషాభ్యాం యథాసంఖ్యం ణఢఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః, `తస్మై హితమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఛస్యాపవాదః। సర్వస్మై హితం సార్వమ్। పౌరుషేయమ్।

- సర్వాణ్ణస్య వా వచనమ్ -(మ.భా.2-341)। సర్వీయమ్।

- పురుషాద్వ్ధవికారసమహతేనకృతేష్వితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-341)। పౌరుషేయో వధః, వికారః, సమూహో వా, తేనకృతః పౌరుషేయో గ్రన్థః ।।

[5-1-10]

మాణవచరకాభ్యాం ఖఞ్ ।। [5-1-11] ।।

మాణవచరకశబ్దాభ్యాం ఖఞ్ ప్రత్యయో భవతి, `తస్మై హితమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఛస్యాపవాదః। మాణవాయ హితం మాణవీనమ్। చారకీణమ్।।

[5-1-11]

తదర్థం వికృతేః ప్రకృతౌ ।। [5-1-12] ।।

ప్రకృతిః=ఉపాదానకారణమ్, తస్యైవ ఉత్తరమవస్థాన్తరమ్=వికృతిః। వికృతివాచినః ప్రాతిపదికాత్ప్రకృతావభిధేయాయాం యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। `తదర్థమ్ ఇతి ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్। తదితి సర్వనామ్నా వికృతిః పరామృశ్యతే, వికృత్యర్థాయాం ప్రకృతౌ ప్రత్యయః। తదర్థగ్రహణేన ప్రకృతేరనన్యార్థతాఽఽఖ్యాయతే, న ప్రకృతివికారసంభవమాత్రే ప్రత్యయః, కిం తర్హి? ప్రకృతేరనన్యార్థత్వే వివక్షితే। ప్రత్యయార్థస్య చ తదర్థత్వే సతి సామర్థ్యాల్లభ్యా చతుర్థీ సమర్థవిభక్తిః। కేచిత్తు తస్మై హితమ్(5-1-51665) ఇత్యనువర్త్యన్తి। అఙ్గారేభ్యో హితాని ఏతాని కాష్ఠాని అఙ్గారీయాణి కాష్ఠాని। ప్రాకారీయా ఇష్టకాః। పఙ్కవ్యం దారు। పిచవ్యః కార్పాసః।

తదర్థమితి కిమ్? యవానాం ధానాః। ధానానాం సక్తవః। ప్రకృత్యన్తరనివృత్తిరత్ర వివక్షితా, న తాదర్థ్యమ్। ధానానాం సక్తవో న లాజానామితి।

వికృతేరితి కిమ్? ఉదకార్థః కూపః। వలికృతిగ్రహణేఽక్రియమాణే యా కాచిత్ప్రకృతిర్గృహ్యేతే, నోపాదానకారణమేవ। భవతి చ కూప ఉదకస్య ప్రకృతిః; తత్రోత్పాదనాత్। న తు ఉదకం తస్య వికృతిః; అత్యన్తభేదాత్।

ప్రకృతావితి కిమ్? అస్యర్థా కోశీ। అసిరయసో వికృతిర్భవతి, న తు కోశీ తస్య ప్రకృతిర్భవతి। ద్వయోరపి ప్రకృతివికృత్యోర్గ్రహణే వివక్షితః ప్రకృతివికారభావో లభ్యతే ।।

[5-1-12]

ఛదిరుపధిబలేర్ఢఞ్ ।। [5-1-13] ।।

ఛదిరాదిభ్యః శబ్దేభ్యో ఢఞ్ ప్రత్యయో భవతి తదర్థం వికృతేః ప్రకృతౌ(5-1-121674) ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఛస్యాపవాదః। ఛాదిషేయాణి తృణాని। ఔపధేయం దారు। బాలేయాస్తణ్డులాః।

ఉపధిశబ్దాత్స్వార్థే ప్రత్యయః। ఉపధీయత ఇత్యుపధిః=రథాఙ్గమ్। ఔపధేయమపి తదేవ దారు।।

[5-1-13]

ఋషభోపానహోర్ఞ్యః ।। [5-1-14] ।।

ఋషభ, ఉపానహ-ఇత్యేతాభ్యాం ఞ్యః ప్రత్యయో భవతి తదర్థం వికృతేః ప్రకృతౌ(5-1-121674) ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఛస్యాపవాదః। ఆర్షభ్యో వత్సః। ఔపానహ్యో ముఞ్జః।

చర్మణ్యపి ప్రకృతిత్వేన వివక్షితే పూర్వవిప్రతిషేధాదయమేవేష్యతే---ఔపానహ్యం చర్మ।

[5-1-14]

చర్మణోఽఞ్ ।। [5-1-15] ।।

`చర్మణః ఇతి షష్ఠీ। చర్మణో యా వికృతిః తద్వాచినః ప్రాతిపదికాదఞ్ ప్రత్యయో భవతి తదర్థం వికృతేః ప్రకృతౌ(5-1-121674) ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఛస్యాపవాదః। వార్ధ్రం చర్మ। వారత్రం చర్మ ।।

[5-1-15]

తదస్య తదస్మిన్స్యాదితి ।। [5-1-16] ।।

`తత్ ఇతి ప్రథమా సమర్థవిభక్తిః, `అస్య ఇతి ప్రత్యయార్థః, `స్యాత్ ఇతి ప్రకృతివిశేషణమ్। ఇతికరణో వివక్షార్థః। ఏవం ద్వితీయేఽపి వాక్యే। సప్తమ్యర్థే తు ప్రత్యయ ఇత్యేతావాన్విశేషః। ప్రథమాసమర్థాత్ షష్ఠ్యర్థే సప్తమ్యర్థే చ యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్ప్రథమాసమర్థం స్యాచ్చేత్తద్భవతి। ఇతికరణస్తతశ్చేద్వివక్షా। ప్రాకార ఆసామిష్టకానాం స్యాత్ ప్రాకారీయా ఇష్టకాః। ప్రాసాదీయం దారు। సప్తమ్యర్థే ఖల్వపి-ప్రాకారోఽస్మిన్దేశే స్యాత్ ప్రాకారీయో దేశః। ప్రాసాదీయా భూమిః।

స్యాదితి సంభావనాయాం లిఙ్ సంభావనేఽలమితి చేత్(3-3-1542811) ఇత్యాదినా, ఇష్టకానాం బహుత్వేన తత్సంభావ్యతే। ప్రాకార ఆసామిష్టకానాం స్యాదితి దేశస్య చ గుణేన సంభావ్యతే-ప్రాసాదోఽస్మిన్దేశే స్యాదితి।

ప్రకృతివికారభావస్తాదర్థ్యం చేహ న వివక్షితమ్, కిం తర్హి? యోగ్యతామాత్రమ్; తేన పూర్వస్యాయమవిషయః। ద్విస్తద్గ్రహణం న్యాయప్రదర్శనార్థమ్। అనేకస్మిన్ప్రత్యయార్థే ప్రత్యేకం సమర్థవిభక్తిః సమ్బన్ధనీయేతి।

అథేహ కస్మాన్న భవతి--ప్రాసాదో దేవదత్తస్య స్యాదితి? గుణవానయం సమ్భావ్యతే, ప్రాసాదలాభోఽస్యేతి। `ఇతికరణో వివక్షార్థః ఇత్యుక్తమ్।।

[5-1-16]

పరిఖాయా ఢఞ్ ।। [5-1-17] ।।

పరిఖాశబ్దాద్ ఢఞ్ ప్రత్యయో భవతి తదస్య తదస్మిన్స్యాదితి(5-1-161678) ఏతస్మిన్నర్థే। ఛస్యాపవాదః। పారిఖేయీ భూమిః।

ఛయతోః పూర్ణోఽవధిః। ఇతః పరమన్యః ప్రత్యయో విధీయతే।।

[5-1-17]

ప్రాగ్వతేష్ఠఞ్ ।। [5-1-18] ।।

తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః(5-1-1151778) ఇతి వక్ష్యతి। ప్రాగేతస్మాద్వతిసంశబ్దనాద్యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః ఠఞ్ ప్రత్యయస్తేష్వధికృతో వేదితవ్యః। వక్ష్యతి-పారాయణతురాయణచాన్ద్రాయణం వర్త్తయతి(5-1-721736)। పారాయణికః। తౌరాయణికః। చాన్ద్రాయణికః।।

[5-1-18]

ఆర్హాదగోపుచ్ఛసంఖ్యాపరిమాణాట్ఠక్ ।। [5-1-19] ।।

తదర్హతి(5-1-631728) ఇతి వక్షయతి। ఆ ఏతస్మాదర్హసంశబ్దనాద్యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః ఠక్ ప్రత్యయస్తేష్వధికృతో వేదితవ్యః, గోపుచ్ఛాదీన్వర్జయిత్వా। అభివిధౌ వాయమాకారః, తేనార్హత్యర్థేఽపి ఠగ్భవత్యేవ। ఠఞధికారమధ్యే తదపవాదః ఠగ్విధీయతే। వక్ష్యతి-తేన క్రీతమ్(5-1-371702) నైష్కికమ్। పాణికమ్।

అగోపుచ్ఛసంఖ్యాపరిమాణాదితి కిమ్? గోపుచ్ఛేన క్రీతం గౌపుచ్ఛికమ్।

సంఖ్యా-షాష్టికమ్। పరిమాణ-ప్రాస్థికమ్। కౌడవికమ్। ఠఞ్ ప్రత్యుదాహ్రియతే।

సంఖ్యాపరిమాణయోః కో విశేషః? భేదగణనమ్=సంఖ్యా, ఏకత్వాదిః।
గురుత్వమానమ్=ఉన్మానం పలాదిః।

ఆయామమానమ్=ప్రమాణం వితస్త్యాదిః। ఆరోహపరిణాహమానమ్=పరిమాణం ప్రస్థాది।।

\`ఊర్ధ్వమానం కిలోన్మానం పరిమాణం తు సర్వతః।

ఆయామస్తు ప్రమాణం స్యాత్సంఖ్యా బాహ్యా తు సర్వతః।।(మ.భా.2-343)

[5-1-19]

అసమాసే నిష్కాదిభ్యః ।। [5-1-20] ।।

ఆర్హాత్(5-1-191681) ఇత్యేవ। నిష్కాదిభ్యః శబ్దేభ్యోऽసమాసే ఠక్ప్రత్యయో భవతి ఆర్హీయేష్వర్థేషు। ఠఞోऽపవాదః। నైష్కికమ్। పాణికమ్। పాదికమ్। మాషికమ్।

అసమాస ఇతి కిమ్? పరమనైష్కికమ్। ఉత్తమనైష్కికమ్। ఠఞేవ భవతి, పరిమాణాన్తస్య(7-3-171683) ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః।

అథ కిమర్థమసమాస ఇత్యుచ్యతే, యావతా గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిః ప్రతిషిధ్యతే? నిష్కాదిష్వసమాసగ్రహణం జ్ఞాపకమ్-పూర్వత్ర తదన్తాప్రతిషేధస్య। ఉగవాదిభ్యో యత్(5-1-21662)-గవ్యమ్, సుగవ్యమ్, అతిసుగవ్యమ్। విభాషా హవిరపూపాదిభ్యః(5-1-41664)--అపూప్యమ్, అపూపీయమ్। యవాపూప్యమ్, యవాపూపీయమ్। శరీరావయవాద్యత్(5-1-61666)--దన్త్యమ్, రాజదన్త్యమ్ ఇత్యేవమాది సిద్ధం భవతి।

ఇత ఉత్తరం చ సంఖ్యాపూర్వపదానాం తదన్తవిధిరిష్యతే। పారాయణతురాయణచాన్ద్రయణం వర్తయతి(5-1-721736) ద్వైపారాయణికః, త్రైపారాయణికః। లుగాన్తాయాస్తు ప్రకృతేర్నేష్యతే। ద్వాభ్యాం శూర్పాభ్యాం క్రీతం ద్విశూర్పమ్। త్రిశూర్పమ్। ద్విశూర్పేణ క్రీతమితి తదన్తవిధిప్రతిషేధాత్ శూర్పాదఞన్యతరస్యామ్(5-1-261691) ఇత్యఞ్ న భవతి, సామాన్యవిహితష్ఠఞేవ భవతి। ద్విశౌర్పికమ్।

ఠఞో ద్విగుం ప్రత్యనిమిత్తత్వాల్లుగభావః। తథా చోక్తమ్--\`ప్రాగ్వతేః సంఖ్యాపూర్వపదానాం తదన్తగ్రహణమలుకి(మ.భా.2-346) ఇతి।

నిష్క। పణ। పాద। మాష। వాహ। ద్రోణ। షష్టి। నిష్కాదిః।।

[5-1-20]

శతాచ్చ ఠన్యతావశతే ।। [5-1-21] ।।

`ఆర్హాద్ ఇత్యేవ। శతశబ్దాత్ ఠన్యతౌ ప్రత్యయౌ భవతః అశతేఽభిధేయే, ఆర్హీయేష్వర్థేషు। కనోఽపవాదః। శతేన క్రీతం శతికమ్। శత్యమ్।

అశతే ఇతి కిమ్? శతం పరిమాణమస్య శతకం నిదానమ్। ప్రత్యయార్థోఽత్ర సఙ్ఘః। శతమేవ వస్తుతః ప్రకృత్యర్థాన్న భిద్యతే। ఇహ తు న భవతిశతేన క్రీతం శత్యం శాటకశతమ్, శతికం శాటకశతమితి। వాక్యేన హ్యత్ర ప్రత్యయార్థస్య తత్త్వం గమ్యతే, న శ్రుత్యా। తథా చోక్తమ్-- `శతప్రతిషేధేఽన్యశతత్వేఽప్రతిషేధః(మ.భా.2-346) ఇతి।

చకారోఽసమాస ఇత్యనుకర్షణార్థః। ద్వే చ శతం చ ద్విశతమ్, ద్విశతేన క్రీతం ద్విశతకమ్। త్రిశతకమ్।

`ప్రాగ్వతేః సంఖ్యాపూర్వపదానాం తదన్తగ్రహణమలుకి(మ.భా.2-346) ఇత్యనయా ఇష్ట్యా సమాసాదపి ప్రాప్నోతి।।

[5-1-21]

సంఖ్యాయా అతిశదన్తాయాః కన్ ।। [5-1-22] ।।

భవతి ఆర్హీయేష్వర్థేషు। ఠఞోఽపవాదః। పఞ్చభిః క్రీతః పఞ్చకః పటః। బహుకః। గణకః।

అతిశదన్తాయా ఇతి కిమ్? సాప్తతికః। చాత్వారింశత్కః।

అర్థవతస్తిశబ్దస్య గ్రహణాడ్డతేః పర్యుదాసో న భవతి-కతికః।।

[5-1-22]

వతోరిడ్ వా ।। [5-1-23] ।।

వత్వన్తస్య సంఖ్యాత్వాత్ కన్ సిద్ధ ఏవ, తస్య త్వనేన వా ఇడాగమో విధీయతే। వతోః పరస్య కనో వా ఇడాగమో భవతి ఆర్హీయేష్వర్థేషు। తావతికః, తావత్కః। యావతికః, యావత్కః ।।

[5-1-23]

వింశతిత్రింశద్భ్యాం డ్వునసంజ్ఞాయామ్ ।। [5-1-24] ।।

వింశతిత్రింశద్భ్యాం డ్వున్ ప్రత్యయో భవతి, అసంజ్ఞాయాం విషయే, ఆర్హీయేష్వర్థేషు। వింశకః। త్రింశకః। తి వింశతేర్డితి(6-4-142844) ఇతి తిలోపః।

అసంజ్ఞాయామితి కిమ్? విశతికః। త్రింశత్కః।

కథం పునరత్ర కన్, యావతా ` అతిశదన్తాయాః ఇతి పర్యుదాసేన భవితవ్యమ్?(మ.భా.2-347) యోగవిభాగః కరిష్యతే--వింశతిత్రింశద్భ్యామ్ కన్ ప్రత్యయో భవతి, తతః డ్వునసంజ్ఞాయామ్(మ.భా.2-347) ఇతి।।

[5-1-24]

కంసాట్టిఠన్ ।। [5-1-25] ।।

కంసాట్టిఠన్ ప్రత్యయో భవతి ఆర్హీయేష్వర్థేషు। ఠఞోఽపవాదః। టకారో జీబర్థః। ఇకార ఉచ్చారణార్థః। నకారః స్వరార్థః। కంసికః। కంసికీ।

- అర్ద్ధాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-347)। అర్ద్ధికః। అర్ద్ధికీ।

- కార్షాపణాట్టిఠన్వక్తవ్యః -। కార్షాపణికః। కార్షాపణికీ ।।

- ప్రతిశబ్దశ్చాస్యాదేశో వా వక్తవ్యః -। ప్రతికః। ప్రతికీ ।।

[5-1-25]

శూర్పాదఞన్యతరస్యామ్ ।। [5-1-26] ।।

శూర్పశబ్దాదన్యతరస్యామఞ్ ప్రత్యయో భవతి ఆర్హీయేష్వర్థేషు। ఠఞోఽపవాదః। పక్షే సోఽపి భవతి। శూర్పేణ క్రీతం శౌర్పమ్, శౌర్పికమ్ ।।

[5-1-26]

శతమానవింశతికసహస్రవసనాదణ్ ।। [5-1-27] ।।

శతమానాదిభ్యః శబ్దేభ్యోఽణ్ ప్రత్యయో భవతి ఆర్హీయేష్వర్థేషు। ఠక్ఠఞోరపవాదః। శతమానేన క్రీతం శాతమానం శతమ్। వైశతికమ్। సాహస్రమ్। వాసనమ్।।

[5-1-27]

అర్ధ్యర్ధపూర్వద్విగోర్లుగసంజ్ఞాయామ్ ।। [5-1-28] ।।

`ఆర్హాత్ ఇత్యేవ। అధ్యర్ధశబ్దః పూర్వో యస్మింస్తస్మాదధ్యర్ధపూర్వాత్ప్రాతిపదికాద్ ద్విగోశ్చ పరస్య ఆర్హీయస్య లుగ్ భవతి, అసంజ్ఞాయాం విషయే। ఆధ్యర్ధకంసమ్। ద్వికంసమ్। త్రికంసమ్। అధ్యర్ధశూర్పమ్। ద్విశూర్పమ్। త్రిశూర్పమ్।

అసంజ్ఞాయామితి కిమ్? పాఞ్చలౌహితికమ్। పాఞ్చకలాపికమ్। లోహినీశబ్దస్య `భస్యాఽఢే తద్ధితే(6-3-35836) ఇతి పుంవద్భావః।

ప్రత్యయాన్తస్య విశేషణమసంజ్ఞాగ్రహణమ్-న చేత్ప్రత్యయాన్తం సంజ్ఞేతి।

అధ్యర్ధశబ్దః సంఖ్యైవ, కిమర్థం భేదేనోపాదీయతే? జ్ఞాపకార్థమ్ క్వచిదస్య సంఖ్యాకార్యం న భవతి, సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్(5-4-172085) ఇతి।।

[5-1-28]

విభాషా కార్షాపణసహస్రాభ్యామ్ ।। [5-1-29] ।।

అధ్యర్ధపూర్వాద్ ద్విగోశ్చ కార్షాపణసహస్రాన్తాదుత్తరస్యార్హీయప్రత్యయస్య విభాషా లుగ్భవతి। పూర్వేణ లుకి నిత్యే ప్రాప్తే వికల్ప్యతే। అధ్యర్ధకార్షాపణమ్, అధ్యర్ధకార్షాపణికమ్। ద్వికార్షాపణమ్, ద్వికార్షాపణికమ్। ఔపసంఖ్యానికస్య టిఠనో లుక్। అలుక్పక్షే చ ప్రతిరాదేశో వికల్పితః। అధ్యర్ధప్రతికమ్। ద్విప్రతికమ్। త్రిప్రతికమ్। సహస్రాత్--అధ్యర్ధసహస్రమ్, అధ్యర్ధసాహస్రమ్। ద్విసహస్రమ్, ద్విసాహస్రమ్। అలుక్పక్షే సంఖ్యాయాః సంవత్సరసంఖ్యస్య చ(7-3-15) ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః।

- సువర్ణశతమానయోరుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-349)। అధ్యర్ధసువర్ణమ్, అధ్యర్ధసౌవర్ణికమ్। ద్విసువర్ణమ్, ద్విసౌవర్ణికమ్। అధ్యర్ధశతమానమ్, అధ్యర్ధశాతమానమ్। ద్విశతమానమ్, ద్విశాతమానమ్। పరిమాణాన్తస్య(7-3-171683) ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః ।।

[5-1-29]

ద్విత్రిపూర్వాన్నిష్కాత్ ।। [5-1-30] ।।

`ద్విగోః ఇత్యేవ। ద్విత్రిపూర్వాద్ద్విగోర్నిష్కాన్తాతార్హీయప్రత్యయస్య విభాషా లుగ్భవతి। ద్వినిష్కమ్। ద్వినైష్కికమ్। త్రినిష్కమ్। త్రినైష్కికమ్।

- బహుపూర్వాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(2-349)। బహునిష్కమ్, బహునైష్కికమ్। పరిమాణాన్తస్య(7-3-171683) ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః।।

[5-1-30]

బిస్తాచ్చ ।। [5-1-31] ।।

` ద్విత్రిపూర్వాత్ ఇతి చకారేణానుకృష్యతే। ద్విత్రిపూర్వాద్బిస్తాన్తాద్ ద్విగోః పరస్యార్హీయప్రత్యయస్య విభాషా లుగ్భవతి। ద్విబిస్తమ్, ద్విబైస్తికమ్। త్రిబిస్తమ్, త్రిబైస్తికమ్। బహుబిస్తమ్, బహుబైస్తికమ్।।

[5-1-31]

వింశతికాత్ఖః ।। [5-1-32] ।।

అధ్యర్ధపూర్వాత్ప్రాతిపదికాద్ ద్విగోశ్చ వింశతికశబ్దాన్తాదార్హీయేష్వర్థేషు ఖః ప్రత్యయో భవతి। అధ్యర్ధవింశతికీనమ్। ద్వివింశతికీనమ్। త్రివింశతికీనమ్। విధానసామర్థ్యాదస్య లుగ్న భవతి ।।

[5-1-32]

ఖార్యా ఈకన్ । [5-1-33] ।।

` అధ్యర్ధపూర్వాద్ ద్విగోః ఇత్యేవ। అధ్యర్ధపూర్వాత్ప్రాతిపదికాద్ ద్విగోశ్చ కారీశబ్దాన్తాదార్హీయేష్వర్థేషు ఈకన్ ప్రత్యయో భవతి। అధ్యర్ధఖారీకమ్। ద్విఖారీకమ్।

- కేవలాయాశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-349)। ఖారీకమ్।

- కాకిణ్యాశ్చోపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-350)। అధ్యర్ధకాకిణీకమ్। ద్వికాకిణీకమ్। త్రికాకిణీకమ్ ।।

- కేవలాయాశ్చ -(మ.భా.2-350)। కాకిణీకమ్ ।।

[5-1-33]

పణపాదమాషశతాద్యత్ ।। [5-1-34] ।।

` అధ్యర్ధపూర్వాద్ ద్విగోః ఇత్యేవ। అధ్యర్ధపూర్వాద్ ద్విగోశ్చ పణపాదమాషశతశబ్దాన్తాదార్హీయేష్వర్థేషు యత్ ప్రత్యయో భవతి। అధ్యర్ధపణ్యమ్,

ద్విపణ్యమ్, త్రిపణ్యమ్। పాద-అధ్యర్ధపాద్యమ్, ద్విపాద్యమ్, త్రిపాద్యమ్। పద్భావో న భవతి- పద్యత్యతదర్థే(6-3-53991) ఇతి; ప్రాణ్యఙ్గస్య(6-3-52990) స ఇష్యతే, ఇదం తు పరిమాణమ్। మాష-అధ్యర్ధమాష్యమ్, ద్విమాష్యమ్, త్రిమాష్యమ్। శత-అధ్యర్ధశత్యమ్, ద్విశత్యమ్, త్రిశత్యమ్ ।।

[5-1-34]

శాణాద్వా ।। [5-1-35] ।।

` అధ్యర్ధపూర్వాద్ ద్విగోః ఇత్యేవ। శాణశబ్దాదధ్యర్ధపూర్వాద్ ద్విగోరార్హీయేష్వర్థేషు వా యత్ ప్రత్యయో భవతి। ఠఞోఽపవాదః। పక్షే సోఽపి భవతి, తస్య చ లుక్। అధ్యర్ధశాణ్యమ్। అధ్యర్ధశాణమ్। ద్విశాణ్యమ్। ద్విశాణమ్। త్రిశాణ్యమ్। త్రిశాణమ్।

- శతాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ - । అధ్యర్ధశత్యమ్, అధ్యర్ధశతమ్। దిశత్యమ్, ద్విశతమ్। త్రిశత్యమ్, త్రిశతమ్ ।।

[5-1-35]

ద్విత్రిపూర్వాదణ్చ ।। [5-1-36] ।।

శాణాద్వా(5-1-351700) ఇత్యేవ। ద్విత్రిపూర్వాచ్ఛాణాన్తాత్ప్రాతిపదికాదార్హీయేష్వర్థేషు అణ్ ప్రత్యయో భవతి, చకగారాద్యచ్చ వా। తేన త్రైరూప్యం సమ్పద్యతే-ద్వైశాణమ్, ద్విశాణమ్, ద్విశాణ్యమ్। త్రైశాణమ్, త్రిశాణ్యమ్, త్రిశాణమ్। పరిమాణాన్తస్యాసంజ్ఞాశాణయోః(7-3-171683) ఇతి పర్యుదాసాదాదివృద్ధిరేవ భవతి।।

[5-1-36]

తేన క్రీతమ్ ।। [5-1-37] ।।

ఠఞాదయస్త్రయోదశ ప్రత్యయాః ప్రకృతాః, తేషామితః ప్రభృతి సమర్థవిభక్తయః ప్రత్యయార్థాశ్చ నిర్దిశ్యన్తే। ` తేన ఇతి తృతీయాసమర్థాత్ ` క్రీతమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। సప్తత్యా క్రీతం సాప్తతికమ్। ఆశీతికమ్। నైష్కికమ్। పాణికమ్। పాదికమ్। మాషికమ్। శత్యమ్। శతికమ్। ద్వికమ్। త్రికమ్।

` తేన ఇతి మూల్యాత్కరణే తృతీయా సమర్థవిభక్తిః। అన్యత్రానభిధానాన్న భవతి--దేవదత్తేన క్రీతమ్, పాణినా క్రీతమితి।

ద్వివచనబహువచనాన్తాత్ప్రత్యయో న భవితి--ప్రస్థాభ్యాం క్రీతమ్, ప్రస్థైః క్రీతమితి; అనభిధానాదేవ।

అత్ర తు ప్రకృత్యర్థస్య సంఖ్యాభేదావగమే ప్రమాణమస్తి, తత్ర ద్వివచనబహువచనాన్తాదపి ప్రత్యయో భవతి--ద్వాభ్యాం క్రీతం ద్వికమ్, త్రికమ్, పఞ్చకమ్। తథా--ముదగైః క్రీతం మౌద్గికమ్, మాషికమ్; న హ్యేకేన ముద్గేన క్రయః సంభవతి (మ.భా.2-350)।।

[5-1-37]

తస్య నిమిచం సంయోగోత్పాతౌ ।। [5-1-38] ।।

` తస్య ఇతి షష్ఠీసమర్థాత్ ` నిమిత్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, యత్తన్నిమిత్తం సంయోగశ్చేత్స భవతి ఉత్పాతో వా। సంయోగ=సమ్బన్ధః ప్రాణినాం శుభాశుభసూచకః। మహాభూతపరిణామః=ఉత్పాతః। శతస్య నిమిత్తం ధనపతినా సంయోగః శత్యః శతికః। సాహస్రః। ఉత్పాతః ఖల్వపి--శతస్య నిమిత్తముత్పాతో దక్షిణాక్షిస్పన్దనమ్ శత్యమ్, శతికమ్। సాహస్రమ్।

- తస్య నిమిత్తప్రకరణే వాతపిత్తశ్లేష్మభ్యః శమనకోపనయోరుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-351)। వాతస్య శమనం కోపనం వా వాతికమ్। పైత్తికమ్। శ్లైష్మికమ్।

- సన్నిపాతాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-351)। సాన్నిపాతికమ్ ।

[5-1-38]

గోద్వ్యచోఽసంఖ్యాపరిమాణాశ్వాదేర్యత్ ।। [5-1-39] ।।

గోశబ్దాద్ ద్వ్యచశ్చ ప్రాతిపదికాత్సంఖ్యాపరిమాణాశ్వాదివివర్జితాద్యత్ ప్రత్యయో భవతి తస్య నిమిత్తం సంయోగోత్పాతౌ(5-1-381704) ఇత్యేతస్మిన్నర్థే। ఠఞాదీనామపవాదః। గోర్నిమిత్తం సంయోగ ఉత్పాతో వా గవ్యః। ద్వ్యచః ఖల్వపి--ధన్యమ్। స్వర్గ్యమ్। యశస్యమ్। ఆయుష్యమ్।

అసంఖ్యాపరిమాణాశ్వాదేరితి కిమ్? పఞ్చానాం నిమిత్తం పఞ్చకమ్। సప్తకమ్। అష్టకమ్। పరిమాణ---ప్రాస్థికమ్। ఖారీకమ్। అశ్వాది---ఆశ్వికః।

- బ్రహ్మవర్చసాదుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-351)। బ్రహ్మవర్చసస్య నిమిత్తం గురుణా సంయోగః బ్రహ్మవర్చస్యమ్।

అశ్వ। అశ్మన్। గణ। ఊర్ణా। ఉమా। వసు। వర్ష। భఙ్గ। అశ్వాదిః।।

[5-1-39]

పుత్రాచ్ఛ చ ।। [5-1-40] ।।

పుత్రశబ్దాచ్ఛః ప్రత్యయో భవతి చకారాద్యచ్చ తస్య నిమిత్తం సంయోగోత్పాతౌ(5-1-381704) ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ద్వ్యచః(5-1-391705) ఇతి నిత్యే యతి ప్రాప్తే వచనమ్। పుత్రస్య నిమిత్తం సంయోగ ఉత్పాతో వా పుత్రీయమ్। పుత్ర్యమ్ ।।

[5-1-40]

సర్వభూమిపృథివీభ్యామణఞౌ ।। [5-1-41] ।।

సర్వభూమి-పృథివీ-శబ్దాభ్యాం యథాసంఖ్యమణఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః తస్య నిమిత్తం సంయోగోత్పాతౌ(5-1-381704) ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఠకోఽపవాదౌ। సర్వభూమేర్నిమిత్తం సంయోగ ఉత్పాతో వా సార్వభౌమః। పార్థివః। సర్వభూమేరనుశతికాది(7-3-201438)పాఠాదుభయపదవృద్ధిః ।।

[5-1-41]

తస్యేశ్వరః ।। [5-1-42] ।।

`తస్య ఇతి షష్ఠీసమర్థాభ్యాం సర్వభూమి-పృథివీ-శబ్దాభ్యామణఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః `ఈశ్వరః ఇత్యేతస్మిన్విషయే। సర్వభూమేరీశ్వరః సార్వభౌమః। పార్థివః।

షష్ఠీప్రకరణే పునః షష్ఠీసమర్థవిభక్తినిర్దేశః ప్రత్యయార్థస్య నివృత్తయే; అన్యథా సంయోగోత్పాతావివ ఈశ్వరోఽపి ప్రత్యయార్థస్య నిమిత్తస్య విశేషణం సమ్భావ్యేత ।।

[5-1-42]

తత్ర విదిత ఇతి చ ।। [5-1-43] ।।

`తత్ర ఇతి సప్తమీసమర్థాభ్యాం సర్వభూమి-పృథివీశబ్దాభ్యాం యథాసంఖ్యమణఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః `విదితః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే। విదితః=జ్ఞాతః, ప్రకాశిత ఇత్యర్థః। సర్వభూమౌ విదితః సార్వభౌమః। పార్థివః ।।

[5-1-43]

లోకసర్వలోకాట్ఠఞ్ ।। [5-1-44] ।।

లోక-సర్వలోక-శబ్దాభ్యాం తత్రేతి సప్తమీసమర్థాభ్యాం `విదితః ఇత్యేతస్మిన్విషయే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి। లోకే విదితః లౌకికః। సార్వలౌకికః। అనుశతికాదిత్వాత్(7-3-201438) ఉభయపదవృద్ధిః ।।

[5-1-44]

తస్య వాపః ।। [5-1-45] ।।

`తస్య ఇతి సప్తమీసమర్థాద్ `వాపః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। ఉప్యతేఽస్మిన్వాపః, క్షేత్రముచ్యతే। ప్రస్థస్య వాపః క్షేత్రం ప్రాస్థికమ్। ద్రౌణికమ్। ఖారీకమ్ ।।

[5-1-45]

పాత్రాత్ష్ఠన్ ।। [5-1-46] ।।

పాత్రశబ్దాత్ష్ఠన్ ప్రత్యయో భవతి `తస్య వాపః ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఠఞోఽపవాదః। నకారః స్వరార్థః। షకారో ఙీషర్థః। పాత్రశబ్దః పరిమాణవాచీ। పాత్రస్య వాపః పాత్రికం క్షేత్రమ్। పాత్రికీ క్షేత్రభక్తిః ।।

[5-1-46]

తదస్మిన్వృద్ధ్యాయలాభశుల్కోపదా దీయతే ।। [5-1-47] ।।

`తత్ ఇతి ప్రథమాసమర్థాదస్మిన్నితి సప్తమ్యర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్ప్రథమాసమర్థం వృద్ధ్యాది చేత్తద్దీయతే। `దీయతే ఇత్యేకవచనాన్తం వృద్ధ్యాదిభిః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే। తత్ర యదధమర్ణేన ఉత్తమర్ణాయ మూలధనాతిరిక్తం దేయం తద్ వృద్ధిః। గ్రామాదిషు స్వామిగ్రాహ్యో భాగః=ఆయః। పటాదీనాముపాదానమూలాదతిరిక్తం ద్రవ్యం=లాభః। రక్షానిర్వేశో రాజభాగః=శుల్కః। ఉత్కోచః=ఉపదా। పఞ్చాస్మిన్వృద్ధిర్వా ఆయో వా లాభో వా శుల్లో వా ఉపదా వా దీయతే పఞ్చకః। సప్తకః। శత్యః। శతికః। సాహస్రః।

చతుర్థ్యర్థ ఉపసంఖ్యానమ్-(మ.భా.2-351)।। పఞ్చాస్మై వృద్ధిర్వా ఆయో వా లాభో వా శుల్కో వా ఉపదా వా దీయతే పఞ్చకో దేవదత్తః।

సిద్ధం త్వధికరణత్వేన వివక్షితత్వాత్। సమమబ్రాహ్మణే దానమితి యథా।।

[5-1-47]

పూరణార్ధాట్ఠన్ ।। [5-1-48] ।।

పూరణవాచినః శబ్దాదర్ధశబ్దాచ్చ ఠన్ ప్రత్యయో భవతి, తదస్మిన్వృద్ధ్యాయలాభశుల్కోపదా దీయతే(5-1-471713) ఇత్యేతస్మిన్నర్థే। యథాయథం ఠక్ఠఞోరపవాదః। ద్వితీయో వృద్ధ్యాదిరస్మిన్దీయతే ద్వితీయికః। తృతీయికః। పఞ్చమికః। సప్తమికః। అర్ధశబ్దో రూపకార్ధస్య రూఢిః।।

[5-1-48]

భాగాద్యచ్చ ।। [5-1-49] ।।

భాగశబ్దాద్యత్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాట్ఠశ్చ, తదస్మిన్వృద్ధ్యాయలాభశుల్కోపదా దీయతే(5-1-471713) ఇత్యేతస్మిన్నర్థే। ఠఞోఽపవాదః। భాగో వృద్ధ్యాదిరస్మిన్దీయతే భాగ్యమ్, భాగికం శతమ్। భాగ్యా, భాగికా వింశతిః। భాగశబ్దోఽపి రుపకార్ధస్య వాచకః।।

[5-1-49]

తద్ధరతి వహత్యావహతి భారాద్వంశాదిభ్యః ।। [5-1-50] ।।

`తత్ ఇతి ద్వితీయాసమర్థాద్ధరత్యాదిష్వర్థేషు యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। ప్రకృతివిశేషణమ్--`భారాద్వంశాదిభ్యః ఇతి, వంశాదిభ్యః పరో యో భారశబ్దస్తదన్తాత్ప్రాతిపదికాదితి। వంశభారం హరతి వహత్యావహతి వా వంశభారికః। కౌటజభారికః। బాల్వజభారికః।

భారాదితి కిమ్? వంశం హరతి। వంశాదిభ్య హతి కిమ్? వ్రీహిభారం హరతి।

అపరా వృత్తిః---భారాద్వంశాదిభ్య ఇతి, భారభూతేభ్యో వంశాదిభ్య ఇత్యర్థః। భారశబ్దోఽర్థద్వారేణ వంశాదీనాం విశేషణమ్। భారభూతాన్వంశాన్ హరతి వాంశికః। కౌటజికః। బాల్వజికః। భారాదితి కిమ్? వంశం హరతి। వంశాదిభ్య ఇతి కిమ్? భారభూతాన్ వ్రీహీన్ వహతి।

సూత్రార్థద్వయమపి చైతదాచార్యేణ శిష్యాః ప్రతిపాదితాః, తదుభయమపి గ్రాహ్యమ్। హరతి దేశాన్తరం ప్రాపయతి చోరయతి వా। వహత్యుత్క్షిప్య ధారయతీత్యర్థః। ఆవహతి ఉత్పాదయతీత్యర్థః।

వంశ। కుటజ। బల్వజ। మూల। అక్ష। స్థూణా। అశ్మన్। అశ్వ। ఇక్షు । ఖట్వా। వంశాదిః।।

[5-1-50]

వస్నద్రవ్యాభ్యాం ఠన్కనౌ ।। [5-1-51] ।।

వస్న-ద్రవ్యశబ్దాభ్యాం ద్వితీయాసమర్థాభ్యాం యథాసంఖ్యం ఠన్, కన్--ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతో హరత్యాదిష్వర్థేషు। వస్నం హరతి వహతి వా వస్నికః। ద్రవ్యకః ।।

[5-1-51]

సంభవత్యవహరతి పచతి ।। [5-1-52] ।।

` తత్ ఇతి ద్వితీయా సమర్థవిభక్తిరనువర్తతే। తదితి ద్వితీయాసమర్థాత్సమ్భవత్యాదిష్వర్థేషు యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। తత్రాధేయస్య ప్రమాణానతిరేకః=సమ్భవః। ఉపసంహరణమ్=అవహారః। విక్లేదనమ్=పాకః। ప్రస్థం సంభవతి అవహరతి పచతి వా ప్రాస్థికః। కౌడవికః। ఖారీకః।

నను చ పాకే చ సమ్భవోఽస్తి? నాస్త్యత్ర నియోగః---ప్రస్థం పచతి బ్రాహ్మణీ ప్రాస్థికీ।

- తత్పచతీతి ద్రోణాదణ్చ -(మ.భా.2-352)। ద్రోణం పచతి ద్రౌణీ। ద్రౌణికీ ।।

[5-1-52]

ఆఢకాచితపాత్రాత్ఖోఽన్యతరస్యామ్ ।। [5-1-53] ।।

ఆఢకాచితపాత్రశబ్దేభ్యో ద్వితీయాసమర్థేభ్యోఽన్యతరస్యాం సంభవాదిష్వర్థేషు ఖః ప్రత్యయో భవతి। ఠఞోఽపవాదః। పక్షే సోఽపి భవతి। ఆఢకం సంభవత్యవహరతి పచతి వా ఆఢకీనా, ఆఢకికీ। ఆచితీనా, ఆచితికీ। పాత్రీణా, పాత్రికీ।।

[5-1-53]

ద్విగోష్ఠంశ్చ ।। [5-1-54] ।।

`ఆఢకాచితపాత్రాత్ ఇత్యేవ। ఆఢకాచితపాత్రాన్తాద్ ద్విగోః సంభవత్యాదిష్వర్థేషు ష్ఠన్ ప్రత్యయో భవతి చకారాత్ఖః, అన్యతరస్యామ్। విధానసామర్థ్యాదనయోర్లుగ్న భవతి। ఠఞ్స్తు పక్షేఽనుజ్ఞాతస్య అధ్యర్ధపూర్వద్విగోః(5-1-281693) ఇతి లుగ్భవత్యేవ। నకారః స్వరార్థః। షకారో ఙీషర్థః। ద్వ్యాఢకికీ, ద్వ్యాఢకీనా, ద్వ్యాఢకీ। ద్వ్యాచికికీ, ద్వ్యాచితీనా, ద్వ్యాచితా। అపరిమాణబిస్తాచిత(4-1-22480) ఇతి ఙీషః ప్రతిషేధః। ద్విపాత్రికీ, ద్విపాత్రీణా, ద్విపాత్రీ॥

[5-1-54]

కులిజాల్లుక్ఖౌ చ ॥ [5-1-55] ॥

`ద్విగోః ఇత్యేవ। కులిజశబ్దాన్తాద్ ద్విగోః సంభవత్యాదిష్వర్థేషు లుక్ఖౌ భవతః। చకారాత్ష్ఠంశ్చ। `అన్యతరస్యామ్ గ్రహణానువృత్త్యా లుగపి వికల్ప్యతే, ఠఞః పక్షే శ్రవణం భవతి। తేన చాతూరూప్యం సంపద్యతే--ద్వైకులిజే సంభవత్యవహరతి పచతి వా ద్వికులిజికీ, ద్వికులిజీనా, ద్వికులిజా, ద్వైకులిజికీ॥

పరిమాణాన్తస్యాసంజ్ఞాశాణయోః(7-3-171683) ఇత్యత్ర కులిజగ్రహణమపీష్యతే, తేనోత్తరపదవృద్ధిరపి న భవతి॥

[5-1-55]

సోఽస్యాంశవస్నభృతయః ॥ [5-1-56] ॥

`స ఇతి ప్రథమాసమర్థాత్ `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి యత్తత్ ప్రథమాసమర్థమంశవస్నభృతయశ్చేత్తా భవన్తి। అంశః=భాగః। వస్నమ్=మూల్యమ్। భృతిః=వేతనమ్। పఞ్చ అంశో వస్నో వా భృతిర్వాస్య పఞ్చకః। సప్తకః। సాహస్రః ॥

[5-1-56]

తదస్య పరిమాణమ్ ॥ [5-1-57] ॥

`తత్ ఇతి ప్రథమాసమర్థాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి యత్ ప్రథమాసమర్థం పరిమాణం చేత్తద్భవతి। ప్రస్థః పరిమాణమస్య ప్రాస్థికో రాశిః। ఖారశతికః। శత్యః, శతికః। సాహస్రః। ద్రౌణికః। కౌడవికః। వర్షశతం పరిమాణమస్య వార్షశతికః। వార్షసహస్రికః। షష్టిర్జీవితపరిమాణమస్యేతి షాష్టికః। సాప్తతికః।

సమర్థవిభక్తిః ప్రత్యయార్థశ్చ పూర్వసూత్రాదేవానువర్త్ష్యతే, కిమర్థం పునరనయోరుపాదానమ్ ? పునర్విధానార్థమ్। ద్వే షష్టీ జీవితపరిమాణమస్య ద్విషాష్టికః। ద్విసాప్తతికః। పునర్విధానసామర్థ్యాద్ అధ్యర్ధపూర్వద్విగోర్లుక్(5-1-281693) న భవతి॥

[5-1-57]

సంఖ్యాయాః సంజ్ఞాసఙ్ఘసూత్రాధ్యయనేషు ॥ [5-1-58] ॥

తదస్య పరిమాణమ్(5-1-571723) ఇతి వర్త్తతే। సంఖ్యావాచినః ప్రాతిపదికాత్ పరిమాణోపాధికాత్ప్రథమాసమర్థాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। `సంజ్ఞాసఙ్ఘసూత్రాధ్యయనేషు ఇతి ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్।

తత్ర సంజ్ఞాయాం స్వార్థే ప్రత్యయో వాచ్యః-పఞ్చైవ పఞ్చకాః శకునయః। త్రికాః శాలఙ్కాయనాః।

సఙ్ఘ---పఞ్చ పరిమాణమస్య, పఞ్చకః సఙ్ఘః। అష్టకః।

సూత్ర-అష్టావధ్యాయాః పరిమమాణమస్య సూత్రస్య అష్టకం పాణినీయమ్। దశకం వైయాఘ్రపదీయమ్। త్రికం కాశకృత్స్నమ్। నను చాధ్యాయసమూహః సూత్రసఙ్ఘ ఏవ భవతి? నైదదస్తి; ప్రాణిసమూహే సఙ్ఘశబ్దో రూఢః।

అధ్యయన--పఞ్చకోఽధీతః। సప్తకోఽధీతః। అష్టకః। నవకః।

అధీతిః=అధ్యయనమ్, తస్య సంఖ్యాపరిమాణం పఞ్చావృత్తయః=పఞ్చ వారాః, పఞ్చరూపాణ్యస్యాధ్యయనస్య పఞ్చకమధ్యయనమ్।

- స్తోమే డవిధిః పఞ్చదశాద్యర్థః -(మ.భా.2-354)। పఞ్చదశ మన్త్రాః పరిమాణమస్య పఞ్చదశః స్తోమః। సప్తదశః। ఏకవింశః।

- శన్శతోర్డినిశ్చనదసి -(మ.భా.2-354)। `పఞ్చదశినోఽర్ద్ధమాసాః(త్తై.సం.7-5-201)। `త్రింశినో మాసాః(త్తై.సం.7-5-201)।

- వింశతేశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -। వింశినోఽఙ్గిరసః ॥

[5-1-58]

పంక్తివిశతిత్రింశచ్చత్వారింశత్పఞ్చాశత్షష్టిసప్తత్యశీతినవతిశతమ్ ॥ [5-1-59] ॥

తదస్య పరిమాణమ్(5-1-471723) ఇతి వర్త్తతే। పంక్త్యాదయః శబ్దా నిపాత్యన్తే। యదిహ లక్షణేనానుపపన్నం తత్సర్వం నిపాతనాత్సిద్ధమ్। పఞ్చానాం టిలోపః, తిః ప్రత్యయః।

పఞ్చ పరిమాణమస్య పంక్తిశ్ఛన్దః। ద్వయోర్ద్వశతోర్విన్భావః శతిశ్చ ప్రత్యయః-ద్వౌ దశతౌ పరిమాణమస్య సఙ్ఘస్య వింశతిః। త్రయాణాం దశతాం త్రిన్భావః శచ్చ ప్రత్యయః---త్రయో దశతః పరిమాణమస్య త్రింశత్। చతుర్ణాం దశతాం చత్వారిన్భావః శచ్చ ప్రత్యయః---చత్వారో దశతః పరిమాణమస్య చత్వారింశత్। పఞ్చానాం దశతాం పఞ్చాభావః శచ్చ ప్రత్యయః---పఞ్చ దశతః పరిమాణమస్య పఞ్చాశత్। షణ్ణాం దశతాం షడ్భావః, తిః ప్రత్యయః, అపదత్వం చ--షడ్ దశతః పరిమాణమస్య షష్టిః। సప్తానాం దశతాం సప్తభావః తిః ప్రత్యయశ్చ-సప్తదశతః పరిమాణమస్య సప్తతిః। అష్టానాం దశతామశీభావస్తిః ప్రత్యయశ్చ--అష్టౌ దశతః పరిమాణమస్య అశీతిః। నవానాం దశతాం నవభావస్తిః ప్రత్యయశ్చ--తవదశతః పరిమాణమస్య నవతిః। దశానాం శభావః తశ్చ ప్రత్యయః---దశ దశతః పరిమాణమస్య సఙ్ఘస్య శతమ్।

వింశత్యాదయో గుణశబ్దాః, తే యథాకథఞ్చిద్వ్యుత్పాద్యాః। నాత్రావయవార్థేఽభినివేష్టవ్యమ్। తథా హి- పఙ్క్తిః ఇతి క్రమసంనివేశేఽపి వర్తతే, బ్రాహ్మణపఙ్క్తిః,పిపీలికాపఙ్క్తిరితి। న చాత్రావయవార్థః కశ్చిదస్తి। యా చైషాం విషయభేదేన

గుణమాత్రే గుణిని చ వృత్తిః, స్వలిఙ్గసంఖ్యానువిధానం చ, ఏతదపి సర్వం స్వాభావికమేవ।

సహస్రాదయోఽప్యేవఞ్జాతీయకాస్తద్వదేవ ద్రష్టవ్యాః। ఉదాహరణమాత్రమేతదితి ।।

[5-1-59]

పఞ్చద్దశతౌ వర్గే వా ।। [5-1-60] ।।

`పఞ్చత్, `దశత్-ఇత్యేతౌ వా నిపాత్యేతే `తదస్య పరిమాణమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే వర్గేఽభిధేయే। సంఖ్యాయాః(5-1-581724) ఇతి కని ప్రాప్తే డతిర్నిపాత్యతే। వావచనాత్పక్షే సోఽపి భవతి। పఞ్చ పరిమాణమస్య పఞ్చద్ వర్గః, దశద్వర్గః। పఞ్చకో వర్గః, దశకో వర్గః ।।

[5-1-60]

సప్తనోఽఞ్ ఛన్దసి ।। [5-1-61] ।।

`వర్గే ఇత్యేవ। `తదస్య పరిమాణమ్ ఇతి చ। సప్తన్-శబ్దాచ్ఛన్దసి విషయేఽఞ్ ప్రత్యయో భవతి వర్గేఽభిధేయే। `సప్త సాప్తాన్యసృజన్(తై.సం.5-4-7-5) ।।

[5-1-61]

త్రింశచ్చత్వారింశతోర్బ్రాహ్మణే సంజ్ఞాయాం డణ్ ।। [5-1-62] ।।

`తదస్య పరిమాణమ్ ఇత్యేవ। `వర్గే ఇతి నివృత్తమ్। త్రింశచ్చత్వారింశచ్ఛబ్దాభ్యాం సంజ్ఞాయాం విషయే డణ్ప్రత్యయో భవతి `తదస్య పరిమాణమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే బ్రాహ్మణేఽభిధేయే। అభిధేయసప్తమ్యేషా, న విషయసప్తమీ। తేన మన్త్రభాషయోరపి భవతి। త్రింశదధ్యాయాః పరిమాణమేషాం బ్రాహ్మణానాం త్రైంశాని బ్రాహ్మణాని। చాత్వారింశాని బ్రాహ్మణాని। కానిచిదేవ బ్రాహ్మణాన్యుచ్యన్తే ।।

[5-1-62]

తదర్హతి ।। [5-1-63] ।।

`తత ఇతి ద్వితీయాసమర్థాత్ `అర్హతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। శ్వేతచ్ఛత్రమర్హతి శ్వైతచ్ఛత్రికః। వాస్త్రయుగ్మికః(5-1-181681)। శత్యః। శతికః(5-1-211686)। సాహస్రః(5-1-271692) ।।

[5-1-63]

ఛేదాదిభ్యో నిత్యమ్ ।। [5-1-64] ।।

నిత్యగ్రహణం ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్। ఛేదాదిభ్యో ద్వితీయాసర్మేభ్యో `నిత్యమర్హతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। ఛేదం నిత్యమర్హతి ఛైదికః। భైదికః।

ఛేద। భేద। ద్రోహ। దోహ। వర్త్త। కర్ష। సమ్ప్రయోగ। విప్రయోగ। ప్రేషణ। సమ్ప్రశ్న। విప్రకర్ష। - విరాగ విరఙ్గం చ -(గ.సూ.110) (వైరఙ్గికః।) ఛేదాదిః ।।

[5-1-64]

శీర్షచ్ఛేదాద్యచ్చ ।। [5-1-65] ।।

శీర్షచ్ఛేదశబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాత్ `నిత్యమర్హతి ఇత్యస్మిన్నర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి, చకారాద్యథావిహితఞ్చ। శిరశ్ఛేదం నిత్యమర్హతి శీర్షచ్ఛేద్యః, శైర్షచ్ఛేదికః। ప్రత్యయసన్నియోగేన శిరసః శీర్షభావో నిపాత్యతే ।।

[5-1-65]

దణ్డాదిభ్యో యః ।। [5-1-66] ।।

`నిత్యమ్ ఇతి నివృత్తమ్। దణ్డాదిభ్యో ద్వితీయాసమర్థేభ్యః `అర్హతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యః ప్రత్యయో భవతి। ఠకోఽపవాదః। దణ్డమర్హతి దణ్డ్యః। ముసల్యః।

దణ్డ। ముసల। మధుపర్క। కశా। అర్ఘ। మేఘా। మేఘ। యుగ। ఉదక। వధ। గుహా। భాగా। ఇభ। దణ్డాదిః ॥

[5-1-66]

ఛన్దసి చ ॥ [5-1-67] ॥

ప్రాతిపదికమాత్రాచ్ఛన్దసి విషయే `తదర్హతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ప్రత్యయో భవతి। ఠఞాదీనామపవాదః। ఉదక్యా వృత్తయః। యూప్యః పలాశః। గర్త్యో దేశః ॥

[5-1-67]

పాత్రాద్ ఘంశ్చ ॥ [5-1-68] ॥

పాత్రశబ్దాద్ ఘన్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాద్యచ్చ, `తదర్హతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే। ఠక్ఠఞోరపవాదః। పాత్రం పరిమాణమప్యస్తి। పాత్రమర్హతి పాత్రియః। పాత్ర్యః ॥

[5-1-68]

కడఙ్గరదక్షిణాచ్ఛ చ ॥ [5-1-69] ॥

కడఙ్గర-దక్షిణాశబ్దాభ్యాం ఛః ప్రత్యయో భవతి, చకారాద్యచ్చ `తదర్హతి ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఠకోఽపవాదః। కడఙ్గరమర్హతి కడఙ్గరీయో గౌః। కడఙ్గర్యః। దక్షిణామర్హతి దక్షిణీయో భిక్షుః। దక్షిణ్యో బ్రాహ్మణః।

దక్షిణశబ్దస్య అల్పాచ్తరస్య పూర్వనిపాతేన లక్షణవ్యభిచారచిహ్నేన యథాసంఖ్యాభావం సూచయతి ॥

[5-1-69]

స్థాలీబిలాత్ ॥ [5-1-70] ॥

ఛయతావనువర్త్తేతే। స్థాలీబిలశబ్దాచ్ఛయతౌ ప్రత్యయౌ భవతః `తదర్హతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే। ఠకోఽపవాదౌ। స్థాలీబిలమర్హన్తి స్థాలీబిలీయాస్తణ్డులాః। స్థాలీబిల్యాః। పాకయోగ్యా ఇత్యర్థః ॥

[5-1-70]

యజ్ఞర్త్విగ్భ్యాం ఘఖఞౌ ।। [5-1-71] ।।

యజ్ఞశబ్దాద్, ఋత్విక్శబ్దాచ్చ యథాసంఖ్యం ఘఖఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః

`తదర్హతి ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఠకోఽపవాదః। యజ్ఞియో బ్రాహ్మణః। ఆర్త్విజీనో బ్రాహ్మణః।

- యజ్ఞర్త్విగ్భ్యాం తత్కర్మార్హతీత్యుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-357)। యజ్ఞకర్మార్హతి యజ్ఞియో దేశః। ఋత్విక్కర్మార్హతి ఆర్త్విజీనం బ్రాహ్మణకులమ్।

ఆర్హీయాణాం ఠగదీనాం పూర్ణోఽవధిః। అతః పరం ప్రాగ్వతీయష్ఠఞేవ భవతి ।।

[5-1-71]

పారాయణతురాయణచాన్ద్రాయణం వర్తయతి ।। [5-1-72] ।।

సమర్థవిభక్తిరనువర్త్తతే। `అర్హతి ఇతి నివృత్తమ్। పారాయణాదిభ్యో ద్వితీయాసమర్థేభ్యః `వర్త్తయతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠఞ్ప్రత్యయో భవతి। పారాయణం వర్త్తయత్యధీతే పారాయణికశ్ఛాత్రః। తౌరాయణికో యజమానః। చాన్ద్రాయణికస్తపస్వీ ।।

[5-1-72]

సంశయమాపన్నః ।। [5-1-73] ।।

సంశయశబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాద్ `ఆపన్నః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి। సంశయమాపన్నః ప్రాప్తః సాంశయికః స్థాణుః ।।

[5-1-73]

యోజనం గచ్ఛతి ।। [5-1-74] ।।

యోజనశబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాద్ `గచ్ఛతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి। యోజనం గచ్ఛతి యౌజనికః।।

- క్రోశశత-యోజనశతయోరుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-358)। క్రోశశతం గచ్ఛతి క్రౌశశతికః। యౌజనశతికః।

తతోఽభిగమనమర్హతీతి చ క్రోశశత-యోజనశతయోరుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-358)

క్రోశశతాదభిగమనమర్హతి క్రౌశశతికో భిక్షుః। యౌజనశతిక ఆచార్యః ।।

[5-1-74]

పథః ష్కన్ ।। [5-1-75] ।।

పథిన్శబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాద్ `గచ్ఛతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ష్కన్ప్రత్యయో భవతి। నకారః స్వరార్థః। షకారో ఙీషర్థః। పన్థానం గచ్ఛతి పథికః। పథికీ।।

[5-1-75]

పన్థో ణ నిత్యమ్ ।। [5-1-76] ।।

నిత్యగ్రహణం ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్। పథః పన్థ ఇత్యయమాదేశో భవతి భవతి, ణశ్చ ప్రత్యయః, `నిత్యం గచ్ఛతి ఇత్యేతస్మిన్విషయే। పన్థానం నిత్యం గచ్ఛతి పాన్థో భిక్షాం యాచతే।

నిత్యమితి కిమ్? పథికః ।।

[5-1-76]

ఉత్తరపథేనాహృతం చ ।। [5-1-77] ।।

నిర్దేశాదేవ సమర్థవిభక్తిః ఉత్తరపథశబ్దాత్తృతీయాసమర్థాద్ `ఆహృతమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి। చకారః ప్రత్యయార్థసముచ్చయే, గచ్ఛతీతి చ। అత్రాపి తృతీయైవ సమర్థవిభక్తిః। ఉత్తరపథేనాహృతమ్ ఔత్తరపథికమ్। ఉత్తరపథేన గచ్ఛతి ఔత్తరపథికః।

- ఆహృతప్రకరణే వారిజఙ్గలస్థలకాన్తారపూర్వపదాదుపసంఖ్యానమ్ -(?Bమ.భా.2-358)।

వారిపథేనాహృతం వారిపథికమ్। వారిపథేన గచ్ఛతి వారిపథికః।

జఙ్గలపథేనాహృతం జాఙ్గలపథికమ్। జఙ్లపథేన గచ్ఛతి జాఙ్గలపథికః। స్థలపథేనాహతం స్థాలపథికమ్। స్థలపథేన గచ్ఛతి స్థాలపథికః। కాన్తారపథేనాహృతం కాన్తారపథికమ్। కాన్తారపథేన గచ్ఛతి కాన్తారపథికః।

- అజపథశంకుపథాభ్యాం చోపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-359)। అజపథేనాహృతం గచ్ఛతి వా ఆజపథికః। శంకుపథేనాహృతం గచ్ఛతి వా శాంకుపథికః।

- మధుకమరిచయోరణ్ స్థలాత్ -(మ.భా.2-359)। స్థలపథేనాహృతం స్థాలపథం మధుకమ్। స్థాలపథం మరిచమ్ ।।

[5-1-77]

కాలాత్ ।। [5-1-78] ।।

`కాలాత్ ఇత్యధికారః। యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః కాలాదిత్యేవం వక్ష్యతి--తేన నిర్వృత్తమ్(5-1-791743)। మాసేన నిర్వృత్తం మాసికమ్। సాంవత్సరికమ్।

`కాలాత్ ఇత్యధికారః వ్యుష్టాదిభ్యోఽణ్(5-1-971761) ఇతి యావత్।।

[5-1-78]

తేన నిర్వృత్తమ్ ।। [5-1-79] ।।

`తేన ఇతి తృతీయాసమర్థాత్కాలవాచినః ప్రాతిపదికాత్ `నిర్వృత్తమ్ ఇత్యస్మిన్నర్థే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి। అహ్నా నిర్వృత్తమ్ ఆహ్నికమ్। ఆర్ద్ధమాసికమ్। సాంవత్సరికమ్ ।।

[5-1-79]

తమధీష్టో భృతో భూతో భావీ ।। [5-1-80] ।।

`తమ్ ఇతి ద్వితీయాసమర్థాత్కాలవాచినః ప్రాతిపదికాత్ `అధీష్టో భృతో భూతో వా భావీ ఇత్యస్మిన్నర్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। అధీష్టః=సత్కృత్య వ్యాపారితః। భృతః=వేతనేన క్రీతః। భూతః=స్వసత్తయా వ్యాప్తకాలః। భావీ=తాదృశ ఏవానాగతః। కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే(2-3-5558) ఇతి ద్వితీయా। మాసమధీష్టో మాసికోఽధ్యాపకః। మాసం భృతో మాసికః కర్మకరః। మాసం భూతో మాసికో వ్యాధిః। మాసం భావీ మాసిక ఉత్సవః।

నను చాధ్యేషణం భరణం చ ముహూర్తం క్రియతే, తేన కథం మాసో వ్యాప్యతే? అధ్యేషణభరణే క్రియార్థే, తత్ర ఫలభూతయా క్రియయా మాసో వ్యాప్యమానస్తాభ్యామేవ వ్యాప్త ఇత్యుచ్యతే ।।

[5-1-80]

మాసాద్వయసి యత్ఖఞౌ ।। [5-1-81] ।।

మాసశబ్దాద్వయస్యభిధేయే యత్ఖఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః। ఠఞోఽపవాదః। అధీష్టాదీనాం చతుర్ణామధికారేఽపి సామర్థ్యాద్ `భూతః ఇత్యేవాభిసమ్బధ్యతే। మాసం భూతో మాస్యః , మాసీనః।

వయసీతి కిమ్? మాసికమ్ ।।

[5-1-81]

ద్విగోర్యప్ ।। [5-1-82] ।।

`మాసాద్వయసి ఇతి వర్తతే। మాసాన్తాద్ ద్విగోర్యప్ ప్రత్యయో భవతి వయస్యభిధేయే। ద్వౌ మాసౌ భూతః ద్విమాస్యః। త్రిమాస్యః ।।

[5-1-82]

షణ్మాసాణ్ణ్యచ్చ ।। [5-1-83] ।।

`వయసి ఇత్యేవ। షణ్మాసశబ్దాద్వయస్యభిధేయే ణ్యత్ప్రత్యయో భవతి, యప్ చ। ఔత్సర్గికష్ఠఞపీష్యతే, స చకారేణ సముచ్చేతవ్యః। స్వరితత్వాచ్చానన్తరోఽనువర్తిష్యతే। తేన త్రైరూప్యం భవతి-షాణ్మాస్యః, షణ్మాస్యః, షాణ్మాసికః ।।

[5-1-83]

అవయసి ఠంశ్చ ।। [5-1-84] ।।

షణ్మాసశబ్దాదవయస్యభిధేయే ఠన్ ప్రత్యయో భవతి। చకారేణానన్తరస్య ణ్యస్య సముచ్చయః క్రియతే। షణ్మాసికో రోగః। షాణ్మాస్యః ।।

[5-1-84]

సమాయాః ఖః ।। [5-1-85] ।

అధీష్టాదయశ్చత్వారోఽర్థా అనువర్తన్తే। సమాశబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాద్ అధీష్టాదిష్వర్థేషు ఖః ప్రత్యయో భవతి। ఠఞోఽపవాదః। సమామధీష్టో భృతో భూతో భావీ వా సమీనః।

కేచిత్తు తేన నిర్వృత్తమ్(5-1-791743) ఇతి సర్వత్రానువర్తయన్తి। సమయా నిర్వృత్తః సమీనః ।।

[5-1-85]

ద్విగోర్వా ।। [5-1-86] ।।

సమాయాః ఖః(5-1-851749) ఇత్యేవ। సమాశబ్దాన్తాద్ ద్విగోర్నివృత్తాదిష్వర్థేషు పఞ్చసు వా ఖః ప్రత్యయో భవతి। పూర్వేణ నిత్యః ప్రాప్తో వికల్ప్యతే। `ప్రాగ్వతేః సంఖ్యాపూర్వపదానాం తదన్తగ్రహణమలుకి(7-3-171683) ఇతి ప్రాప్తిరస్త్యేవ। ఖేన ముక్తే పక్షే ఠఞపి భవతి। ద్విసమీనః, ద్వైసమికః। త్రిసమీనః, త్రైసమికః ।।

[5-1-86]

రాత్ర్యహస్సంవత్సరాచ్చ ।। [5-1-87] ।।

` ద్విగోః ఇత్యేవ। రాత్రి, అహః, సంవత్సర-ఇత్యేవమన్తాద్ ద్విగోర్నిర్వృత్తాదిష్వర్థేషు వా ఖః ప్రత్యయో భవతి। ఖేన ముక్తే పక్షే ఠఞపి భవతి। ద్విరాత్రీణః , ద్వైరాత్రికః। త్రిరాత్రీణః, త్రైరాత్రికః। ద్వ్యహీనః, ద్వైయహ్నికః। త్ర్యహీణః, త్రైయహ్నికః। ద్విసంవత్సరీణః, ద్విసాంవత్సరికః। త్రిసంవత్సరీణః, త్రిసాంవత్సరికః। ` సంఖ్యాయాః సంవత్సరసంఖ్యస్య చ(7-3-151752) ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః ।।

[5-1-87]

వర్షాల్లుక్ చ ।। [5-1-88]।।

` ద్విగోః ఇత్యేవ। వర్షాన్తాద్ ద్విగోర్నిర్వృత్తాదిష్వర్థేషు వా ఖః ప్రత్యయో భవతి। పక్షే ఠఞ్। తయోశ్చ వా లుగ్భవతి। ఏవం త్రీణి రూపాణి భవన్తి-ద్వివర్షీణో వ్యాధిః, ద్వివార్షికః, ద్వివర్షః। త్రివర్షీణః, త్రివార్షికః; త్రివర్షః। వర్షస్యాభవిష్యతి(7-3-161754) ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః। భావిని తు త్రైవర్షికః ।।

[5-1-88]

చిత్తవతి నిత్యమ్ ।। [5-1-89] ।।

చిత్తవతి ప్రత్యయార్థేఽభిధేయే వర్షశబ్దాన్తాంద్ ద్విగోర్నిర్వృత్తాదిష్వర్థేషూత్పన్నస్య ప్రత్యయస్య నిత్యం లుగ్భవతి। పూర్వేణ వికల్పే ప్రాప్తే వచనమ్। ద్వివర్షో దారకః।

చిత్తవతీతి కిమ్? ద్వివర్షిణో వ్యాధిః ।।

[5-1-89]

షష్టికాః షష్టిరాత్రేణ పచ్యన్తే ।। [5-1-90] ।।

షష్టికశబ్దో నిపాత్యతే। బహువచనమతన్త్రమ్। షష్టిరాత్రశబ్దాత్తృతీయాసమర్థాత్కన్ ప్రత్యయో నిపాత్యతే `పచ్యన్తే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే, రాత్రిశబ్దస్య చ లోపః। షష్టిరాత్రేణ పచ్యన్తే షష్టికాః। సంజ్ఞైషా ధాన్యవిశేషస్య। తేన ముద్గాదిష్వతిప్రసఙ్గో న భవతి ।।

[5-1-90]

వత్సరాన్తాచ్ఛశ్ఛన్దసి ।। [5-1-91] ।।

వత్సరాన్తాత్ప్రాతిపదికాన్నిర్వృత్తాదిష్వర్థేషు ఛన్దసి విషయే ఛఃప్రత్యయో భవతి। ఠఞోఽపవాదః। ఇద్వత్సరీయః, `ఇదావత్సరీయః(కాఠ.సం.13-15-71) ।।

[5-1-91]

సంపరిపూర్వాత్ఖ చ ।। [5-1-92] ।।

సంపరిపూర్వాద్వత్సరాన్తాత్ప్రాతిపదికాచ్ఛన్దసి విషయే నిర్వృత్తాదిష్వర్థేషు ఖః ప్రత్యయో భవతి, చకారాచ్ఛశ్చ।

`సంవత్సరీణః(త్రై.సం.4-3-13-4), `పరివత్సరీణః(ఋ.7-103-8)। `సంవత్సరీయః(కాఠ.సం.13-15-71)। `పరివత్సరీయః(కాఠ.సం.13-15-71) ।।

[5-1-92]

తేన పరిజయ్యలభ్యకార్యసుకరమ్ ।। [5-1-93] ।।

`తేన ఇతి తృతీయాసమర్థాత్కాలవాచినః ప్రాతిపదికాత్ `పరిజయ్య, లభ్య, కార్య, సుకర

ఇత్యేతేష్వర్థేషు ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి। మాసేన పరిజయ్యః, శక్యతే జేతుం మాసికో వ్యాధిః। సాంవత్సరికః। మాసేన లభ్యో మాసికః పటః। మాసేన కార్యం మాసికం చాన్ద్రాయణమ్। మాసేన సుకరో మాసికః ప్రాసాదః ।।

[5-1-93]

తదస్య బ్రహ్మచర్యమ్ ।। [5-1-94] ।।

`తత్ ఇతి ద్వితీయా సమర్థవిభక్తిః, సా చాత్యన్తసంయోగే। అస్యేతి ప్రత్యయార్థః।
`బ్రహ్మచర్యమ్ ఇతి ద్వాభ్యామపి సమ్బధ్యతే। కాలస్య వ్యాపకమ్, ప్రత్యయార్థస్య చ స్వమితి।
తదితి ద్వితీయాసమర్థాత్కాలవాచినః ప్రాతిపదికాత్ `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే ఠఞ్ప్రత్యయో భవతి,
బ్రహ్మచర్యం చేద్ గమ్యతే। మాసం బ్రహ్మచర్యమస్య మాసికో బ్రహ్మచారీ। ఆర్ద్ధమాసికః।
సాంవత్సరికః।

అపరా వృత్తిః---

తదితి ప్రథమాసమర్థాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి, యత్తదస్యేతి నిర్ద్దిష్టం
బ్రహ్మచర్యం చేత్తద్భవతి। మాసోఽస్య బ్రహ్మచర్యస్య మాసికం బ్రహ్మచర్యమ్। ఆర్ధమాసికమ్।
సాంవత్సరికమ్।

పూర్వత్ర బ్రహ్మచారీ ప్రత్యయార్తః, ఉత్తరత్ర బ్రహ్మచర్యమేవ। ఉభయమపి
ప్రమాణముభయథా సూత్రప్రణయనాత్।

- మహానామ్న్యాదిభ్యః షష్ఠీసమర్థేభ్య ఉపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-360)। మాహానామికమ్।
గౌదానికమ్। ఆదిత్యవ్రతికమ్।

- తత్చరతీతి చ -(మ.భా.2-360)। మహానామ్న్య ఋచః, తత్సహచరితం వ్రతం
తచ్ఛబ్దేనోచ్యతే। మహానామ్నీశ్చరతి మాహానామికః। ఆదిత్యవ్రతికః, గౌదానికః। `భస్యాఢే(6-3-35836 వా.) ఇతి పుంవద్భావేన జీపి నివృత్తే నస్తద్ధితే(6-1-144679) ఇతి టిలోపః।

- అవాన్తరదీక్షాదిభ్యో డినిర్వక్తవ్యః -(మ.భా.2-360)। అవాన్తరదీక్షాం చరతి ఆవాన్తరదీక్షీ।
తిలవ్రతీ।

- అష్టాచత్వారింశతో డ్వుంశ్చ డినిశ్చ వక్తవ్యః -(మ.భా.2-360)। అష్టాచత్వారింశద్వర్షాణి
వ్రతం చరతి, అష్టాచత్వారింశకః। అష్టాచత్వారింశీ।

- చాతుర్మాస్యానాం యలోపశ్చ డ్వుఁశ్చ డినిశ్చ వక్తవ్యః -(మ.భా.2-360)। చాతుర్మాస్యాని
చరతి చాతుర్మాసకః। చాతుర్మాసీ ।।

- చతుర్మాసాణ్ణ్యో యజ్ఞే తత్ర భవే -(మ.భా.2-360)। చతుర్షు మాసేషు భవాని చాతుర్మాస్యాని ।।

- సంజ్ఞాయామణ్వక్తవ్యః - (మ.భా.2-360)। చతుర్షు మాసేషు భవా చాతుర్మాసీ పౌర్ణమాసీ।
ఆషాఢీ। కార్తికీ। ఫాల్గునీ ।।

[5-1-94]

తస్య చ దక్షిణా యజ్ఞాఖ్యేభ్యః ।। [5-1-95] ।।

`తస్య ఇతి షష్ఠీసమర్థేభ్యో యజ్ఞాఖ్యేభ్యః `దక్షిణా ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి। అగ్నిష్టోమస్య దక్షిణా ఆగ్నిష్టోమికీ। వాజపేయికీ। రాజసూయికీ।

ఆఖ్యాగ్రహణమకాలాదపి యజ్ఞవాచినో యథా స్యాదితి; ఇతరథా హి కాలాధికారాదేకాహద్వాదశాహప్రభృతయ ఏవ యజ్ఞా గృహ్యేరన్। `ప్రాగ్వతేః సంఖ్యాపూర్వపదానాం తదన్తగ్రహణమలుకి(7-3-171683 వా.) ఇతి కాలాధికరేఽపి ద్వాదశాహాదిష్వస్తి ప్రాప్తిః ।।

[5-1-95]

తత్ర చ దీయతే కార్యం భవవత్ ।। [5-1-96] ।।

`తత్ర ఇతి సప్తమీసమర్థాత్కాలవాచినః ప్రాతిపదికాద్ దీయతే, కార్యమ్--ఇత్యేతయోరర్థయోర్భవవత్ప్రత్యయో భవతి। యథా--మాసే భవం మాసికమ్। సాంవత్సరికమ్। ప్రావృషేణ్యమ్। వాసన్తికమ్, వాసన్తమ్। హైమనమ్। హేమన్తమ్। హైమన్తికమ్। శరదమ్। వతిః సర్వసాదృశ్యార్థః।

యోగవిభాగశ్చాత్ర కర్త్తవ్యః---`తత్ర చ దీయతే, `యజ్ఞాఖ్యేభ్యః ఇతి। ఆగ్నిష్టోమికం భక్తమ్। రాజసూయికమ్। వాజపేయికమ్।

కాలాధికారస్య పూర్ణోఽవధిః। అతః పరం సామాన్యేన ప్రత్యయవిధానమ్।

[5-1-96]

వ్యుష్టాదిభ్యోఽణ్ ।। [5-1-97] ।।

`తత్ర ఇతి సప్తమీసమర్థేభ్యో వ్యుష్టాదిభ్యో దీయతే, కార్యమ్--ఇత్యేతయోరణ్ ప్రత్యయో భవతి। వ్యుష్టే దీయతే కార్యం వా వైయుష్టమ్। నైత్యమ్ ।।

- అణ్ప్రకరణే అగ్నిపదాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-362) ఆగ్నిపదమ్। పైలుమూలమ్। కిం వక్తవ్యమ్? వక్తవ్యమ్; అత్రైవ తే పఠితవ్యాః।

వ్యుష్ట। నిత్య। నిష్క్రమణ। ప్రవేశన। తీర్థ। సమ్భ్రమ। ఆస్తరణ। సంగ్రామ। సంఘాత। అగ్నిపద। పీలూమూల। ప్రవాస। ఉపసంక్రమణ। వ్యుష్టాదిః ।।

[5-1-97]

తేన యథాకథాచహస్తాభ్యాం ణయతౌ ।। [5-1-98] ।।

` దీయతే, కార్యమ్ ఇతి వర్త్తతే। తేనేతి తృతీయాసమర్థాభ్యాం యథాకథాచ-హస్తశబ్దాభ్యాం యథాసంఖ్యం ణయతౌ ప్రత్యయౌ భవతః। దీయతే, కార్యమిత్యేతయోరర్థయోః ప్రత్యేకమభిసమ్బన్ధః, యథాసంఖ్యం నేష్యతే।
యథాకథాచశబ్దోఽవ్యయసముదాయోఽనాదరేవర్త్తతే। తృతీయార్థమాత్రం చాత్ర సమ్భవతి, న తు తృతీయా సమర్థవిభక్తిః। యథాకథాచ దీయతే కార్యం వా యాథాకథాచమ్। హస్తేన దీయతే కార్యం వా హస్త్యమ్ ।।

[5-1-98]

సమ్పాదిని ।। [5-1-99] ।।

` తేన ఇత్యేవ। తృతీయాసమర్థాత్సమ్పాదిన్యభిధేయే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి। గుణోత్కర్షః=సమ్పత్తిః। ఆవశ్యకే ణినిః(3-3-1703311)। కర్ణవేష్టకాభ్యాం సంపాది ముఖం కార్ణవేష్టకికం ముఖమ్। వాస్త్రయుగికం శరీరమ్। వస్త్రయుగేణ విశేషతః శోభతే ఇత్యర్థః ।।

[5-1-99]

కర్మవేషాద్యత్ ।। [5-1-100] ।।

కర్మన్, వేష-శబ్దాభ్యాం తృతీయాసమర్థాభ్యాం యత్ప్రత్యయో భవతి ` సమ్పాదిని ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఠఞోఽపవాదః। కర్మణా సమ్పద్యతే కర్మణ్యం శరీరమ్। వేషేణ సంపద్యతే వేష్యో నటః ।।

[5-1-100]

తస్మై ప్రభవతి సన్తాపాదిభ్యః ।। [5-1-101] ।।

` తస్మై ఇతి చతుర్థీసమర్థేభ్యః ` సన్తాపాదిభ్యః ప్రభవతి ఇత్యస్మిన్విషయే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి। సమర్థః, శక్తః=ప్రభవతీత్యుచ్యతే। అలమర్థే చతుర్థీ। సన్తాపాయ ప్రభవతి సాన్తాపికః। సాన్నాహికః।

సన్తాప। సంనాహ। సంగ్రామ। సంయోగ। సంపరాయ। సంపేష। నిష్పేష। నిసర్గ। అసర్గ। విసర్గ। ఉపసర్గ। ఉపవాస। ప్రవాస। సంఘాత। సంమోదన। సక్తుమాంసౌదనాద్విగృహీతాదపి ।।

[5-1-101]

యోగాద్యచ్చ ।। [5-1-102] ।।

యోగశబ్దాద్యత్ప్రత్యయో భవతి, చకారాద్ ఠఞ్ `తస్మై ప్రభవతి ఇత్యేతస్మిన్విషయే।
యోగాయ ప్రభవతి యోగ్యః, యౌగికః ।।

[5-1-102]

కర్మణ ఉకఞ్ ।। [5-1-103] ।।

కర్మన్శబ్దాదుకఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తస్మై ప్రభవతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే। ఠఞోఽపవాదః। కర్మణే ప్రభవతి కార్ముకం ధనుః।

ధనుషోఽన్యత్ర న భవతి, అనభిధానాత్ ।।

[5-1-103]

సమయస్తదస్య ప్రాప్తమ్ ।। [5-1-104] ।।

సమయశబ్దాత్ తదితి ప్రథమాసమర్థాద్ అస్యేతి షష్ఠ్యర్థే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి యత్తత్ప్రథమాసమర్థం ప్రాప్తం చేత్తద్భవతి। సమయః ప్రాప్తోఽస్య సామయికం కార్యమ్। ఉపనతకాలమిత్యర్థః।

[5-1-104]

ఋతోరణ్ ।। [5-1-105] ।।

`తదస్య ప్రాప్తమ్ ఇత్యనువర్త్తతే। ఋతుశబ్దాత్తదితి ప్రథమాసమర్థాద్ `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థేఽణ్ ప్రత్యయో భవతి `తదస్య ప్రాప్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్ విషయే। ఋతుః ప్రాప్తోఽస్య ఆర్త్తవం పుష్పమ్।

- తదస్య ప్రకరణే ఉపవస్త్రాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్ -। ఉపవస్తా ప్రాప్తోఽస్య ఔపవస్త్రమ్। ప్రాశితా ప్రాప్తోఽస్య ప్రాశిత్రమ్ ।।

[5-1-105]

ఛన్దసి ఘస్ ।। [5-1-106] ।।

ఋతుశబ్దాచ్ఛన్దసి విషయే ఘస్ ప్రత్యయో భవతి `తదస్య ప్రాప్తమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే। అణోఽపవాదః। `అయం తే యోనిర్ఋత్వియః(ఋ.3.29.10) ।।

[5-1-106]

కాలాద్యత్ ।। [5-1-107] ।।

కాలశబ్దాద్యత్ప్రత్యయో భవతి `తదస్య ప్రాప్తమ్ ఇత్యస్మిన్విషయే। కాలః ప్రాప్తోఽస్య కాల్యస్తాపః। కాల్యం శీతమ్ ।।

[5-1-107]

ప్రకృష్టే ఠఞ్ ।। [5-1-108] ।।

`కాలాత్ ఇత్యేవ, `తదస్య ఇతి చ। ప్రాప్తమ్ ఇతి నివృత్తమ్। ప్రకర్షేణ కాలో విశేష్యతే। ప్రకర్షే వర్తమానాత్కాలాత్ప్రథమాసమర్థాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి। ప్రకృష్టో దీర్ఘః కాలోఽస్య కాలికమృణమ్। కాలికం వైరమ్।

ఠత్ర్గహణం విస్పష్టార్థమ్ ।।

[5-1-108]

ప్రయోజనమ్ ।। [5-1-109] ।।

`తదస్య ఇత్యేవ। తదితి ప్రథమాసమర్థాద్ `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి యత్తత్ప్రథమాసమర్థం ప్రయోజనం చేత్తద్భవతి। ఇన్ద్రమహః ప్రయోజనమస్య ఐన్ద్రమహికమ్। గాఙ్గామహికమ్ ।।

[5-1-109]

విశాఖాషాఢాదణ్మన్థదణ్డయోః ।। [5-1-110] ।।

విశాఖాషాఢాశబ్దాభ్యామణ్ ప్రత్యయో భవతి `తదస్య ప్రయోజనమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే యథాసంఖ్యం మన్థదణ్డయోరభిధేయయోః। విశాఖా ప్రయోజనమస్య వైశాఖో మన్థః। ఆషాఢో దణ్డః।

- చూడాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్ - చూడా ప్రయోజనమస్య చౌడమ్। శ్రద్ధా ప్రయోజనమస్య శ్రాద్ధమ్ ॥

[5-1-110]

అనుప్రవచనాదిభ్యశ్ఛః ॥ [5-1-111] ॥

అనుప్రవచనాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యశ్ఛః ప్రత్యయో భవతి ` తదస్య ప్రయోజనమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఠఞో ऽపవాదః। అనుప్రవచనం ప్రయోజనమస్య అనుప్రవచనీయమ్। ఉత్థాపనీయమ్ ॥

- విశిపూరిపతిరుహి ప్రకృతేరనాత్సపూర్వపదాదుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-362) గృహప్రవేశనం ప్రయోజనమస్య గృహప్రవేశనీయమ్। ప్రపాపూరణీయమ్। అశ్వప్రపతనీయమ్। ప్రాసాదారోహణీయమ్।

- స్వర్గాదిభ్యో యద్వక్తయః -(మ.భా.2-362)। స్వర్గః ప్రయోజనమస్య స్వర్గ్యమ్। యశస్యమ్। ఆయుష్యమ్। కామ్యమ్। ధన్యమ్।

- పుణ్యాహవాచనాదిభ్యో లుగ్వక్తవ్యః -(మ.భా.2-362) పుణ్యాహవాచనం ప్రయోజనమస్య పుణ్యాహవాచనమ్। స్వస్తివాచనమ్। శాన్తివాచనమ్।

అనుప్రవచన। ఉత్థాపన। ప్రవేశన। అనుప్రవేశన। ఉపస్థాపన। సంవేశన। అనువేశన। అనువచన। అనువాదన। అనువాసన। ఆరమ్భణ। ఆరోహణ। ప్రరోహణ। అన్వారోహణ। అనుప్రవచనాదిః ॥

[5-1-111]

సమాపనాత్సపూర్వపదాత్ ॥ [5-1-112] ॥

సమాపనశబ్దాత్ సపూర్వపదాద్ విద్యమానపూర్వపదాచ్ఛః ప్రత్యయో భవతి ` తదస్య ప్రయోజనమ్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే। ఠఞో ऽపవాదః। ఛన్దఃసమాపనం ప్రయోజనమస్య ఛన్దఃసమాపనీయమ్। వ్యాకరణసమాపనీయమ్।

పదగ్రహణం బహుచ్పూర్వనిరాసార్థమ్ ॥

[5-1-112]

ఐకాగారికట్ చౌరే ॥ [5-1-113] ॥

`ఐకాగారికట్ ఇతి నిపాత్యతే చౌరేఽభిధేయే। ఏకాగారం ప్రయోజనమస్య ఐకాగారికః చౌరః। ఐకాగారికీ।

కిమర్థమిదం నిపాత్యతే, యావతా `ప్రయోజనమ్ ఇత్యేవ సిద్ధష్ఠఞ్? చౌరే నియమార్థం వచనమ్। ఇహ మా భూత్--ఏకాగారం ప్రయోజనమస్య భిక్షోరితి।

టకారః కార్యావధారణార్థః--జీబేవ భవతి, న ఞిత్స్వర ఇతి।

అపరే పునరికట్ ప్రత్యయం వృద్ధిం చ నిపాతయన్తి ।।

[5-1-113]

ఆకాలికడాద్యన్తవచనే ।। [5-1-114] ।।

`ఆకాలికట్ ఇతి నిపాత్యతే ఆద్యన్తవచనే। సమానకాలశబ్దస్యాకాలశబ్ద ఆదేశః। ఆద్యన్తయోస్చైతద్విశేషణమ్।

ఇకట్ ప్రత్యయశ్చ నిపాత్యతే। సమానకాలావాద్యన్తావస్య ఆకాలికః స్తనయిత్ుః। ఆకాలికీ విద్యుత్। జన్మనా తుల్యకాలవినాశా। ఉత్పాదానన్తరం వినాశినీత్యర్థః।

- ఆకాలాట్ ఠఞ్చ -। చాత్ ఠఞ్చ। ఆకాలికా విద్యుత్। ఠఞః పూర్ణోఽవధిః ।।

[5-1-114]

తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః ।। [5-1-115] ।।

తేనేతి తృతీయాసమర్థాత్తుల్యమిత్యేతస్మిన్నర్థే వతిః ప్రత్యయో భవతి యత్తుల్యంక్రియా చేత్సా భవతి। బ్రాహ్మణేన తుల్యం వర్త్తతే బ్రాహ్మణవత్। రాజవత్।

క్రియాగ్రహణం కిమ్ ? గుణతుల్యే మా భూత్। పుత్రేణ తుల్యః స్థూలః। పుత్రేణ తుల్యో గోమాన్ ।।

[5-1-115]

తత్ర తస్యేవ ।। [5-1-116] ।।

తత్రేతి సప్తమీసమర్థాత్ `తస్య ఇతి షష్ఠీసమర్థాచ్చ ఇవార్థే వతిః ప్రత్యయో భవతి। మథురాయామివ మథురావత్ స్రుఘ్నే ప్రాకారః। పాటలిపుత్రవత్సాకేతే పరిఖా। షష్ఠీసమర్థాత్--దేవదత్తస్యేవ దేవదత్తవద్ యజ్ఞదత్తస్య గావః। యజ్ఞదత్తస్యేవ దేవదత్తస్య దన్తాః యజ్ఞదత్తవత్ ।।

[5-1-116]

తదర్హమ్ ।। [5-1-117] ।।

తదితి ద్వితీయాసమర్థాత్ `అర్హమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే వతిః ప్రత్యయో భవతి। రాజానమర్హతి రాజవత్పాలనమ్। బ్రాహ్మణవత్। ఋషివత్। క్షత్రియవత్ ।।

[5-1-117]

ఉపసర్గాచ్ఛన్దసి ధాత్వర్థే ।। [5-1-118] ।।

ఉపసర్గాత్సాధనే ధాత్వర్థే వర్త్_మానాత్స్వార్థే వతిః ప్రత్యయో భవతి ఛన్దసి విషయే। `యదుద్వతో నివతో యాసి వప్సద్(ఋ.10-142-4), `ఉద్గతాని నిగతాని చ(మ.భా.2-365) ।।

[5-1-118]

తస్య భావస్త్వతలౌ ।। [5-1-119] ।।

తస్యేతి షష్ఠీసమర్థాద్ `భావః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే త్వతలౌ ప్రత్యయౌ భవతః। భవతోఽస్మాదభిధానప్రత్యయావితి భావః। శబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తం భావశబ్దేనోచ్యతే। అశ్వస్య భావః అశ్వత్వమ్, అశ్వతా। గోత్వమ్, గోతా ।।

[5-1-119]

ఆ చ త్వాత్ ।। [5-1-120] ।।

బ్రహ్మణస్త్వః(5-1-1361801) ఇతి వక్ష్యతి। ఆ ఏతస్మాత్త్వసంశబ్దనాద్ యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామస్తత్ర త్వతలౌ ప్రత్యయావధికృతౌ వేదితవ్యౌ। వక్ష్యతి--పృథ్వాదిభ్య ఇమనిజ్వా(5-1-1221784) ఇతి। ప్రథిమా, పార్థవమ్, పృథుత్వమ్, పృథుతా। మ్రదిమా, మార్దవమ్, మృదుత్వమ్, మృదుతా।

అపవాదైః సహ సమావేశార్థం వచనమ్। కర్మణి చ విధానార్థమ్ గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చ(5-1-1241788) ఇతి। చకారో నఞ్స్నఞ్భ్యామపి సమావేశార్థః। స్త్రియాః భావః స్త్రైణమ్, స్త్రీత్వమ్, స్త్రీతా। పుంసో భావః పుంస్త్వమ్, పుంస్తా, పౌంస్నమ్ ।।

[5-1-120]

న నఞ్పూర్వాత్తత్పురుషాదచతురసఙ్గతలవణవటబుధకతరసలసేభ్యః ।। [5-1-121] ।।

ఇత ఉత్తరే యే భావప్రత్యయాస్తే నఞ్పూర్వాత్తత్పురుషాన్న భవన్తి చతురాదీన్వర్జయిత్వా। వక్ష్యతి--పత్యన్తపురోహితాదిభ్యో యక్(5-1-1281793) ఇతి।

అపతిత్వమ్, అపతితా। అపటుత్వమ్, అపటుతా। అరమణీయత్వమ్, అరమణీయతా।

నఞ్పూర్వాదితి కిమ్ ? బార్హస్పత్యమ్। ప్రాజాప్రత్యమ్। తత్పురుషాదితి కిమ్ ? నాస్య పటవః సన్తీత్యపటుః, తస్య భావ ఆపటవమ్। ఆలఘవమ్। అచతురాదిభ్య ఇతి కిమ్ ? ఆచతుర్యమ్। ఆసఙ్గత్యమ్। ఆలవణ్యమ్। ఆవట్యమ్। ఆబుధ్యమ్। ఆకత్యమ్। ఆరస్యమ్। ఆలస్యమ్ ।।

[5-1-121]

పృథ్వాదిభ్య ఇమనిజ్వా ।। [5-1-122] ।।

`పృథు-ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్య ఇమనిచ్ప్రత్యయో భవతి వా `తస్య భావః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే। వావచనమణాదేః సమావేశార్థమ్। పృథోర్భావః ప్రథిమా, పార్థవమ్। మ్రదిమా, మార్దవమ్। తురిష్ఠేమేయస్సు(6-4-1542008) టేః(6-4-1551786) ఇతి టిలోపః। ర ఋతో హలాదేర్లఘోః(6-4-1611785) ఇతి రేఫాదేశః। త్వతలౌ సర్వత్ర భవత ఏవ---పృథుత్వమ్, పృథుతా। మృదుత్వమ్, మృదుతా।

పృథు। మృదు। మహత్। పటు। తను। లఘు। బహు। సాధు। వేణు। ఆసు। బహుల। గురు। దణ్డ। ఊరు। ఖణ్డ। చణ్డ। బాల। అకిఞ్చన। హోడ। పాక। వత్స। మన్ద। స్వాదు। హ్రస్వ। దీర్ఘ। ప్రియ। వృష। ఋజు। క్షిప్ర। క్షుప్ర। క్షుద్ర। పృథ్వాదిః ।।

[5-1-122]

వర్ణదృఢాదిభ్యః ష్యఞ్ చ ।। [5-1-123] ।।

వర్ణవిశేషవాచిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో దృఢదిభ్యశ్చ ష్యఞ్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాదిమనిచ్చ, `తస్య భావః ఇత్యేతస్మిన్విషయే। శుక్లస్య భావః శౌక్ల్యమ్, శుక్లిమా, శుక్లత్వమ్, శుక్లతా। కార్ష్ణ్యమ్, కృష్ణిమా, కృష్ణత్వమ్, కృష్ణతా। దృఢాదిభ్యః---దార్ఢ్యమ్, దృఢిమా, దృఢత్వమ్, దృఢతా।

షకారో ఙీషర్థః---ఔచితీ, యాథాకామీ।

దృఢ। పరివృఢ। భృశ। కృశ। చక్ర। ఆమ్ర। లవణ। తామ్ర। అమ్ల। శీత। ఉష్ణ। జడ। బధిర। పణ్డిత। మధుర। మూర్ఖ। మూక।- వేర్యాతలాభమతిమనఃశారదానామ్ -(గ.సూ.111)। ` సమో మతిమనసోర్జవనే(గ.సూ.112)। దృఢాదిః ।।

[5-1-123]

గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చ ।। [5-1-124] ।।

గుణముక్తవన్తో గుణవచనాః। గుణవచనేభ్యో బ్రాహ్మణాదిభ్యశ్చ తస్యేతి షష్ఠీసమర్థేభ్యః కర్మణ్యభిధేయే ష్యఞ్ప్రత్యయో భవతి। చకారాద్ భావే చ। కర్మన్శబ్దః క్రియావచనః। జడస్య భావః కర్మ వా జాడ్యమ్। బ్రాహ్మణాదిభ్యః ఖల్వపి-బ్రాహ్మణ్యమ్। మాణవ్యమ్। ఆ పాదపరిసమాప్తేర్భావకర్మాధికారః। బ్రాహమణాదిరాకృతిగణః। ఆదిశబ్దః ప్రకారవచనః।

-చాతుర్వర్ణ్యాదీనాం స్వార్థ ఉపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-370)। చత్వార ఏవ వర్ణాశ్చాతుర్వర్ణ్యమ్। చాతురాశ్రమ్యమ్। త్రైలోక్యమ్। త్రైస్వర్యమ్। షాడగుణ్యమ్। సైన్యమ్। సాన్నిధ్యమ్। సామీప్యమ్। ఔపమ్యమ్। సౌఖ్యమ్।

బ్రాహ్మణ। వాడవ। మాణవ। చోర। మూక। ఆరాధయ। విరాధయ। అపరాధయ। ఉపరాధయ। ఏకభావ। ద్విభావ। త్రిభావ। అన్యభావ। సమస్థ। విషమస్థ। పరమస్థ। మధ్యమస్థ। అనీశ్వర।

కుశల। కపి। చపల। అక్షేత్రజ్ఞ। నిపుణ। - అర్హతో నుమ్ చ -(గ.సూ.113) ఆర్హన్త్యమ్ । సంవాదిన్। సంవేశిన్।

బహుభాషిన్। బాలిశ। దుష్పురుష। కాపురుష। దాయాద। విశసి। ధూర్త్త। రాజన్। సమ్భాషిన్। శీర్షపాతిన్। అధిపతి। అలస। పిశాచ। పిశున। విశాల। గణపతి। ధనపతి। నరపతి। గడుల। నివ। నిధాన। విష। - సర్వవేదాదిభ్యః స్వార్థే -(గ.సూ.114)। - చతుర్వేదస్యోభయపదవృద్ధిశ్చ -(గ.సూ.115)। చాతుర్వైద్యమ్ । బ్రాహ్మణాదిః ।।

[5-1-124]

స్తేనాద్యన్నలోపశ్చ ।। [5-1-125] ।।

స్తేనశబ్దాత్షష్ఠీసమర్థాద్భావకర్మణోర్యత్ప్రత్యయో భవతి, నశబ్దస్య లోపశ్చ భవతి। స్తేనస్య భావః కర్మ వా స్తేయమ్।

` స్తేనాత్ ఇతి కేచిద్ యోగవిభాగం కుర్వన్తి। స్తేనాత్ష్యఞ్ భవతి-స్తైన్యమ్। తతః ` యన్నలోపశ్చ స్తేనాదిత్యేవ--స్తేయమ్ ।।

[5-1-125]

సఖ్యుర్యః ।। [5-1-126] ।।

సఖిశబ్దాద్ యః ప్రత్యయో వతి భావకర్మణోరర్థయోః। సఖ్యుర్భావః కర్మ వా సఖ్యమ్।

- దూతవణిగ్భ్యాం చేతి వక్తవ్యమ్ -। దూత్యమ్। వణిజ్యమ్। కథం వాణిజ్యమ్ ? బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ।।

[5-1-126]

కపిజ్ఞాత్యోర్ఢక్ ।। [5-1-127] ।।

కపి, జ్ఞాతి-శబ్దాభ్యాం ఢక్ ప్రత్యయో భవతి భావకర్మణోరర్థయోః। కపేర్భావః కర్మ వా కాపేయమ్। జ్ఞాతేయమ్ ।

యథాసంఖ్యమర్థయోః సర్వత్రైవాత్ర ప్రకరణే నేష్యతే ।।

[5-1-127]

పత్యన్తపురోహితాదిభ్యో యక్ ।। [5-1-128] ।।

పత్యన్తాత్ప్రాతిపదికాత్పురోహితాదిభ్యశ్చ యక్ ప్రత్యయో భవతి భావకర్మణోరర్థయోః। సేనాపతేర్భావః కర్మ వా సైనాపత్యమ్। గార్హపత్యమ్। ప్రాజాపత్యమ్। పౌరోహిత్యమ్। రాజ్యమ్।

పురోహిత। రాజన్। సంగ్రామిక। ఏషిక। వర్మిత। ఖణ్డిక। దణ్డిక। ఛత్త్రిక। మిలిక। పిణ్డిక। బాల। మన్ద। స్తనిక। చూడితిక। కృషిక। పూతిక। పత్త్రిక। ప్రతిక। అజానిక। సలనిక। సూచిక। శాక్వర। సూచక। పక్షిక। సారథిక। జలిక। సూతిక। అఞ్జలిక। -రాజాసే-(గ.సూ.116)। పురోహితాదిః ।।

[5-1-128]

ప్రాణభృజ్జాతివయోవచనోద్గాత్రాదిభ్యోఽఞ్ ।। [5-1-129] ।।

ప్రాణభృజ్జాతివాచిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో వయోవచనేభ్య ఉద్గాత్రాదిభ్యశ్చాఞ్ ప్రత్యయో భవతి భావకర్మణోరర్థయోః। అశ్వస్య భావః కర్మ వా ఆశ్వమ్। ఔష్ట్రమ్। వయోవచనేభ్యః--కౌమారమ్। కైశోరమ్। ఉద్గాత్రాదిభ్యః--ఔద్గాత్రమ్। ఔన్నేత్రమ్।

ఉద్గాతృ। ఉన్నేతృ। ప్రతిహర్తృ। రథగణక। పక్షిగణక। సుష్ఠు। దుష్ఠు। అధ్వర్యు। వధూ। -సుభగా మన్త్రే -(గ.సూ.117)। ఉద్గాత్రాదిః ।।

[5-1-129]

హాయనాన్తయువాదిభ్యోఽణ్ ।। [5-1-130] ।।

హాయనాన్తేభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో యువాదిభ్యశ్చాణ్ ప్రత్యయో భవతి భావకర్మణోరర్థయోః। ద్విహాయనస్య భావః కర్మ వా ద్వైహాయనమ్। త్రైహాయనమ్। యువాదిభ్యః---యౌవనమ్। స్థావిరమ్।

- శ్రోత్రియస్య యలోపశ్చ వాచ్యః -(మ.భా.2-371)। శ్రోత్రియస్య భావః కర్మ వా శ్రౌత్రమ్ ।

యువన్। స్థవిర। హోతృ। యజమాన। కమణ్డలు। - పురుషాసే -(గ.సూ.118)। సుహృత్। యాత్। శ్రవణ । కుస్త్రీ।

సుస్త్రీ। సుహృదయ। సుభ్రాతృ। వృషల।

దుర్భ్రాతృ। - హృదయాసే -(గ.సూ.119)। క్షేత్రజ్ఞ। కృతక। పరివ్రాజక। కుశల। చపల। నిపుణ। పిశున। సబ్రహ్మచారిన్। కుతూహల। అనృశంస। యువాదిః ।।

[5-1-130]

ఇగన్తాచ్చ లఘుపూర్వాత్ ।। [5-1-131] ।।

లఘుపూర్వగ్రహణేన స ఏవ విశేష్యతే, పశ్చాత్తేన ప్రాతిపదికస్య తదన్తవిధిరితి। అస్మిన్వ్యాఖ్యానే-అన్తగ్రహణమతిరిచ్యతే। `లఘుపూర్వాదికః ఇత్యేతావదేవ వాచ్యం స్యాత్। శుచేర్భావః కర్మ వా శౌచమ్। మౌనమ్। నాగరమ్। హారీతకమ్। పాటవమ్। లాఘవమ్।

ఇగన్తాదితి కిమ్? ఘటత్వమ్। పటత్వమ్। లఘుపూర్వాదితి కిమ్? కణ్డూత్వమ్। పాణ్డుత్వమ్।

కథం కావ్యమితి ? బ్రాహ్మణాదిషు కవిశబ్దో ద్రష్టవ్యః।

[5-1-131]

యోపధాద్ గురుపోత్తమాద్ వుఞ్ । [5-1-132] ।।

త్రిప్రభృతీనామన్తస్య సమీపముపోత్తమమ్। గురురుపోత్తమం యస్య తద్ గురూపోత్తమమ్। యకారోపధాద్ గురూపోత్తమాద్వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి భావకర్మణోః। రమణీయస్య భావః కర్మ వా రామణీయకమ్। వాసనీయకమ్।

యోపధాదితి కిమ్ ? విమానత్వమ్। గురూపోత్తమాదితి కిమ్ ? క్షత్త్రియత్వమ్।

- సహాయాద్వేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-372)। సాహాయకమ్। సాహాయ్యమ్ ।।

[5-1-132]

ద్వన్ద్వమనోజ్ఞాదిభ్యశ్చ ।। [5-1-133] ।।

ద్వన్ద్వసంజ్ఞకేభ్యో మనోజ్ఞాదిభ్యశ్చ వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి భావకర్మణోః। గోపాలపశుపాలానాం భావః కర్మ వా గౌపాలపశుపాలికా। శైష్యోపాధ్యాయికా। కౌత్సకుశికికా। మనోజ్ఞాదిభ్యః--- మానోజ్ఞకమ్, కాల్యాణకమ్।

మనోజ్ఞ। కల్యాణ। ప్రియరూప। ఛాన్దస। ఛాత్త్ర। మేధావిన్। అభిరూప। ఆఢ్య। కులపుత్ర। శ్రోత్రియ। చోర। ధూర్త్త। వైశ్వదేవ। యువన్। గ్రామపుత్ర। గ్రామఖణ్డ। గ్రామకుమార। అముష్యపుత్ర। అముష్యకుల। శతపుత్ర। కుశల। మనోజ్ఞాదిః ।।

[5-1-133]

గోత్రచరణాచ్ఛ్లాఘాత్యాకారతదవేతేషు ।। [5-1-134] ।।

గోత్రవాచినశ్చరణవాచినశ్చ ప్రాతిపదికాద్ వుఞ్ ప్రత్యయో భవతి, ప్రత్యేకం భావకర్మణోరర్థయోః శ్లాఘాదిషు విషయభూతేషు, తత్ర శ్లాఘా=వికత్థనమ్। అత్యాకారః=పరాధిక్షేపః, తదవేతః=తత్ప్రాప్తః, తజ్జ్ఞో వా। తదితి గోత్రచరణయోర్భావకర్మణీ నిర్దిశ్యేతే। తత్ప్రాప్తస్తదవగతవాన్ ` తదవేతః ఇత్యుచ్యతే। శ్లాఘాయాం తావత్--గార్గికయా శ్లాఘతే కాఠికయా శ్లాఘతే। గార్గ్యత్వేన కఠత్వేన చ వికత్థత ఇత్యర్థః। అత్యాకారే- గార్గికయాత్యాకురుతే। కాఠికయాత్యాకురుతే। గార్గ్యత్వేన కఠత్వేన చ పరానధిక్షిపతీత్యర్థః। తదవేతః--గార్గికామవేతః। కాఠికామవేతః। గార్గ్యత్వం కఠత్వం చ ప్రాప్త ఇత్యర్థః। తద్భావఽవగతవానిత్యర్థః।

శ్లాఘాదిష్వితి కిమ్ ? గార్గ్యత్వమ్। కఠత్వమ్ ।।

[5-1-134]

హోత్రాభ్యశ్ఛః ।। [5-1-135] ।।

హోత్రాశబ్ద ఋత్విగ్విశేషవచనః। ఋత్విగ్విశేషవాచిభ్యశ్ఛః ప్రత్యయో భవతి భావకర్మణోః। అచ్ఛావాకస్య భావః కర్మ వా

అచ్ఛావాకీయమ్। మిత్రావరుణీయమ్। బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీయమ్। ఆగ్నీధ్రీయమ్। ప్రతిప్రస్థాత్రీయమ్। త్వష్ట్రీయమ్। పోత్రీయమ్।

బహువచనం స్వరూపవిధినిరాసార్థమ్ ।।

[5-1-135]

బ్రహ్మణస్త్వః ।। [5-1-136] ।।

` హోత్రాభ్యః ఇత్యనువర్త్తతే। బ్రహ్మన్శబ్దాద్ధోత్రవాచినస్త్వః ప్రత్యయో భవతి భావకర్మణోః। ఛస్యాపవాదః। బ్రహ్మణో భావః కర్మ వా బ్రహ్మత్వమ్।

` న ఇతి వక్తవ్యే త్వవచనం తలో బాధనార్థమ్। యస్తు జాతిశబ్దో బ్రాహ్మణపర్యాయో బ్రహ్మన్శబ్దః, తతస్త్వతలౌ భవత ఏవ-బ్రహ్మత్వమ్, బ్రహ్మతా।

భవనావధికయోర్న ఞ్స్న ఞోరధికారః సమాప్తః ।।

ఇతి కాశికావృతౌ

పఞ్చమస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః

[5-1-136]

అథ పఞ్చమాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః

ధాన్యానాం భవనే క్షేత్రే ఖఞ్ ।। [5-2-1]।।

నిర్దేశాదేవ సమర్థవిభక్తిః। ధాన్యవిశేషవాచిభ్యః షష్ఠీసమర్థేభ్యో భవనేఽభిధేయే ఖఞ్ ప్రత్యయో భవతి, తచ్చేద్భవనం క్షేత్రం భవతి। భవనమితి-భవన్తి జాయన్తేఽస్మిన్నితి భవనమ్। ముద్గానాం భవనం క్షేత్రం మౌద్గీనమ్। కౌద్రవీణమ్। కౌలత్థీనమ్।

ధాన్యానామితి కిమ్ ? తృణానాం భవనం క్షేత్రమిత్యత్ర న భవతి। క్షేత్రమితి కిమ్ ? ముద్గానాం భవనం కుసూలమ్।

బహువచనం స్వరూపవిధినిరాసార్థమ్ ।।

[5-2-1]

వ్రీహిశాల్యోర్ఢక్ ।। [5-2-2] ।।

వ్రీహి, శాలి-శబ్దాభ్యాం ఢక్ ప్రత్యయో భవతి భవనే క్షేత్రేఽభిధేయే। ఖఞోఽపవాదః। వ్రీహీణాం భవనం క్షేత్రం వ్రైహేయమ్। శాలేయమ్ ।।

[5-2-2]

యవయవకషష్టికాద్యత్ ।। [5-2-3] ।।

యవాదిభ్యః శబ్దేభ్యో యత్ప్రత్యయో భవతి భవనే క్షేత్రేఽభిధేయే। ఖఞోఽపవాదః। యవానాం భవనం క్షేత్రం యవ్యమ్। యవక్యమ్। షష్టిక్యమ్।

[5-2-3]

విభాషా తిలమాషోమాభఙ్గాణుభ్యః ।। [5-2-4] ।।

తిల, మాష, ఉమా, భఙ్గా, అణు--ఇత్యేతేభ్యో విభాషా యత్ప్రత్యయో భవతి భవనే క్షేత్రేఽభిధేయే। ఖఞిప్రాప్తే వచనమ్, పక్షే సోఽపి భవతి।

ఉమాభఙ్గయోరపి ధాన్యత్వమాశ్రితమేవ। తిల, మాష, ఉమా, భఙ్గా, అణు ఏషాం భవనం క్షేత్రం తిల్యమ్, తైలీనమ్। మాష్యమ్, మాషీణమ్। ఉమ్యమ్, ఔమీనమ్। భఙ్గ్యమ్, భాఙ్గీనమ్। అణవ్యమ్, ఆణవీనమ్।

[5-2-4]

సర్వచర్మణః కృతః ఖఖఞౌ ॥ [5-2-5] ॥

సర్వచర్మన్శబ్దాత్తృతీయాసమర్థాత్ `కృతః ఇత్యస్మిన్నర్థే ఖఖఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః। సర్వశబ్దశ్చాత్ర ప్రత్యయార్థేన కృతేన సమ్బధ్యతే, న చర్మణా।

తత్రాయమసమర్థసమాసో ద్రష్టవ్యః। సర్వశ్చర్మణా కృత ఇత్యేతస్మిన్వాక్యార్థే వృత్తిః। సర్వచర్మీణః, సార్వచర్మీణః ॥

[5-2-5]

యథాముఖసమ్ముఖస్య దర్శనః ఖః ॥ [5-2-6] ॥

యథాముఖశబ్దాత్సమ్ముఖశబ్దాత్షష్ఠీసమర్థాద్ `దర్శనః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఖః ప్రత్యయో భవతి। దృశ్యతేఽస్మిన్నితి దర్శనః=ఆదర్శాదిః, ప్రతిబిమ్బాశ్రయ ఉచ్యతే। నిపాతనాత్సాదృశ్యేఽవ్యయీభావః। యథాముఖం దర్శనః యథాముఖీనః। సర్వస్య ముఖస్య దర్శనః సమ్ముఖీనః ॥

[5-2-6]

తత్సర్వాదేః పథ్యఙ్గకర్మపత్త్రపాత్రం వ్యాప్నోతి ॥ [5-2-7] ॥

`తత్ ఇతి ద్వితీయా సమర్థవిభక్తిః। `వ్యాప్నోతి ఇతి ప్రత్యయార్థః। పరిశిష్టం ప్రకృతివిశేషణమ్। సర్వాదేః ప్రాతిపదికాత్ పథిన్, అఙ్గ, కర్మన్, పత్త్ర, పాత్ర-ఇత్యేవమన్తాద్ ద్వితీయాసమర్థాత్ `వ్యాప్నోతి ఇత్యస్మిన్నర్థే ఖః ప్రత్యయో భవతి। సర్వపథం వ్యాప్నోతి సర్వపథీనో రథః। సర్వాఙ్గీణస్తాపః। సర్వకర్మీణః పురుషః। సర్వపత్త్రీణః సారథిః। సర్వపాత్రీణ ఓదనః ॥

౯

[5-2-7]

ఆప్రపదం ప్రాప్నోతి ।। [5-2-8] ।।

`ప్రపదమ్ ఇతి పాదస్యాగ్రముచ్యతే, ఆఙ్ మర్యాదాయామ్, తయోరవ్యయీభావః। ఆప్రపదశబ్దాత్తదితి ద్వితీయాసమర్థాత్ `ప్రాప్నోతి ఇత్యస్మిన్నర్థే ఖః ప్రత్యయో భవతి। ఆప్రపదం ప్రాప్నోతి ఆప్రపదీనః పటః। శరీరేణాసమ్బద్ధస్యాపి పటస్య ప్రమాణమాఖ్యాయతే ।।

[5-2-8]

అనుపదసర్వాన్నాయానయం బద్ధాభక్షయతినేయేషు ।। [5-2-9] ।।

అనుపదాదిభ్యః శబ్దేభ్యస్తదితి ద్వితీయాసమర్థేభ్యో యథాసంఖ్యమ్ `బద్ధా, `భక్షయతి, `నేయ-ఇత్యేతేష్వర్థేషు ఖః ప్రత్యయో భవతి। అనురాయామే, సాదృశ్యే వా। అనుపదం బద్ధా ఉపానత్ అనుపదీనా। పదప్రమాణేత్యర్థః। సర్వాన్నాని భక్షయతి సర్వాన్నీనో భిక్షుః। అయః=ప్రదక్షిణమ్। అనయః= ప్రసవ్యమ్। ప్రదక్షిణప్రసవ్యగామినాం శారాణాం యస్మిన్పరశారైః పదానామసమావేశః సోఽయానయః। అయానయం నేయః అయానయీనః శారః। ఫలకశిరసి స్థిత ఇత్యర్థః ।।

[5-2-9]

పరోవరపరమ్పరపుత్రపౌత్రమనుభవతి ।। [5-2-10] ।।

పరోవర, పరమ్పర, పుత్రపౌత్ర-ఇత్యేతేభ్యస్తదితి ద్వితీయాసమర్థేభ్యః `అనుభవతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఖః ప్రత్యయో భవతి। పరోవరేతి పరస్యోత్వం ప్రత్యయసన్నియోగేన నిపాత్యతే। పరాంశ్చావరాంశ్చానుభవతి పరోవరీణః(మ.భా.2-373)।

పరపరతరాణాం చ పరమ్పరభావో నిపాత్యతే। పరాంశ్చ పరతరాంశ్చానుభవతి పరమ్పరీణః। పుత్రపౌత్రాననుభవతి పుత్రపౌత్రీణః।

పరమ్పరశబ్దో వినాపి ప్రత్యయేన దృశ్యతే--మన్త్రిపరమ్పరా మన్త్రం భినత్తీతి। తచ్ఛబ్దాన్తరమేవ ద్రష్టవ్యమ్।।

[5-2-10]

అవారపారాత్యన్తానుకామం గామీ ।। [5-2-11] ।।

అవారపార, అత్యన్త, అనుకామ--ఇత్యేతేభ్యో ద్వితీయాసమర్థేభ్యః `గామీ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఖః ప్రత్యయో భవతి। గమిష్యతీతి గామీ। భవిష్యతి గమ్యాదయః(3-3-33171) ఇతి। అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః(3-2-70628) ఇతి షష్ఠీప్రతిషేధః। అవారపారం గామీ అవారపారీణః।

- విగృహీతాదపీష్యతే -। విపరీతాచ్చ -। అవారీణః। పారావారీణః।

అత్యన్తం గామీ అత్యన్తీనః। భృశం గన్తేత్యర్థః। అనుకామం గామీ అనుకామీనః। యథేష్టం గన్తేత్యర్థః ।।

[5-2-11]

సమాంసమాం విజాయతే ।। [5-2-12] ।।

`సమాంసమామ్ ఇతి వీప్సా, సుబన్తసముదాయః ప్రకృతిః, విజాయతే గర్భం ధారయతీతి ప్రత్యయార్థః। గర్భదారణేన సకలాపి సమా వ్యాపృత ఇతి అత్యన్తసంయోగే(2-1-29691) ద్వితీయా। సమాంసమాం విజాయతే సమాంసమీనా గౌః। సమాంసమీనా వడవా।

- పూర్వపదే సుపోఽలుగ్వక్తవ్యః -।

కేచిత్తు `సమాయాం సమాయాం విజాయతే ఇతి విగృహ్ణన్తి, `గర్భమోచనే విజనిర్వర్త్తతే ఇత్యాహుః, తేషాం పూర్వపదే యలోపమాత్రం

నిపాత్యతే, పరిశిష్టస్యాలుగ్వక్తవ్యః।

- అనుత్పత్తావుత్తరపదస్య చ వా యలోపో వక్తవ్యః -(మ.భా.2-374)। సమాంసమాం విజాయతే। సమాయాం సమాయాం విజాయత ఇతి వా।।

[5-2-12]

అద్యశ్వీనావష్టబ్ధే ।। [5-2-13] ।।

`విజాయతే ఇతి వర్త్తతే। `అద్యశ్వీనః ఇతి నిపాత్యతే అవష్టబ్ధే విజనే=ఆసన్నే ప్రసవే। ఆవిదూర్యే హి మూర్ధన్యో విధీయతే--అవాచ్చాలమ్బనావిదూర్యయోః(8-3-682273) ఇతి। అద్య వా శ్వో వా విజాయతే అద్యశ్వీనా గౌః। అద్యశ్వీనా వడవా।

కేచిత్తు-`విజాయతే ఇతి నానువర్త్తతే, అవష్టబ్ధమాత్రే నిపాతనమ్ ఇత్యాహుః। అద్యశ్వీనం మరణమ్। అద్యశ్వీనో వియోగ ఇతి।।

[5-2-13]

ఆగవీనః ।। [5-2-14] ।।

` అగవీనః ఇతి నిపాత్యతే। గోరాఙ్పూర్వాద్ ఆ తస్య గోః ప్రతిపాదనాత్ కారిణి ఖః ప్రత్యయో నిపాత్యతే(మ.భా.2-374)। ఆగవీనః కర్మకరః। యో గవా భృతః కర్మ కరోతి ఆ తస్య గోః ప్రత్యర్పణాత్ ।।

[5-2-14]

అనుగ్వలఙ్గామీ ।। [5-2-15] ।।

గోః పశ్చాద్ ` అనుగు। అనుగుశబ్దాద్ ` అలఙ్గామీ ఇత్యస్మిన్నర్థే ఖః ప్రత్యయో భవతి। అనుగు పర్యాప్తం గచ్ఛతి అనుగవీనో గోపాలకః ।।

[5-2-15]

అధ్వనో యత్ఖౌ ।। [5-2-16] ।।

తదితి ద్వితీయా సమర్థవిభక్తిరనువర్త్తతే, అలఙ్గామీతి చ ప్రత్యయార్థః। అధ్వన్శబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాద్ ` అలఙ్గామీ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యత్ఖౌ ప్రత్యయౌ భవతః। అధ్వానమలఙ్గామీ అధ్వనీనః, అధ్వన్యః। యే చాభావకర్మణోః(6-4-1681154), ఆత్మాధ్వానౌ ఖే(6-4-1691671) ఇతి ప్రకృతిభావః ।।

[5-2-16]

అభ్యమిత్రాచ్ఛ చ ।। [5-2-17] ।।

అభ్యమిత్రశబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాద్ ` అలఙ్గామీ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఛః ప్రత్యయో భవతి। చకారాద్యత్ఖౌ చ। అభ్యమిత్రమలఙ్గామీ అభ్యమిత్రీయః, అభ్యమిత్ర్యః, అభ్యమిత్రీణః। అమిత్రాభిముఖం సుష్ఠు గచ్ఛతీత్యర్థః ।।

[5-2-17]

గోష్ఠాత్ఖఞ్ భూతపూర్వే ।। [5-2-18] ।।

గావస్తిష్ఠన్త్యస్మిన్నితి గోష్ఠమ్। గోష్ఠశబ్దేన సన్నిహితగోసమూహో దేశ ఉచ్యతే। భూతపూర్వగ్రహణం తస్యైవ విశేషణమ్। గోష్ఠశబ్దాద్ భూతపూర్వోపాధికాత్స్వార్థే ఖః ప్రత్యయో భవతి। గోష్ఠీనో దేశః।

భూతపూర్వగ్రహణం కిమ్? గోష్ఠో వర్తతే ।।

[5-2-18]

అశ్వస్యైకాహగమః ।। [5-2-19] ।।

నిర్దేశాదేవ సమర్థవిభక్తిః। అశ్వశబ్దాత్షష్ఠీసమర్థాద్ `ఏకాహగమః ఇత్యేతదర్థే ఖఞ్ ప్రత్యయో భవతి। ఏకాహేన గమ్యత ఇత్యేకాహగమః। అశ్వస్యైకాహగమోఽధ్వా ఆశ్వీనః। `ఆశ్వీనాని శతం పతిత్వా(తాం.బ్రా.21-1-9) ।।

[5-2-19]

శాలీనకౌపీనే అధృష్టాకార్యయోః ।। [5-2-20] ।।

శాలీన, కౌపీన-శబ్దౌ నిపాత్యేతే యథాసంఖ్యమధృష్టే, అకార్యే చాభిధేయే। అధృష్టః=అప్రగల్భః। అకార్యమ్=అకరణార్హం విరుద్ధమ్। శాలీనకౌపీనే అధృష్టాకార్యయోః పర్యాయౌ యథాకథఞ్చిద్ వ్యుత్పాదయితవ్యౌ।

శాలాప్రవేశనమర్హతి, కూపావతారమర్హతి--ఇత్యర్థయోః ఖఞ్ప్రత్యయ ఉత్తరపదలోపశ్చ నిపాత్యతే। శాలీనో జడః। కౌపీనం పాపమ్ ।।

[5-2-20]

వ్రాతేన జీవతి ।। [5-2-21] ।।

నిర్దేశాదేవ తృతీయా సమర్థవిభక్తిః। వ్రాతశబ్దాత్తృతీయాసమర్థాత్ `జీవతి ఇత్యస్మిన్నర్థే ఖఞ్ ప్రత్యయో భవతి। నానాజాతీయా అనియతవృత్తయ ఉత్సేధజీవినః సఙ్ఘాః=వ్రాతాః(మ.భా.2-374)। ఉత్సేధః=శరీరమ్, తదాయాస్య యే జీవన్తి తే ఉత్సేధజీవినః, తేషాం కర్మ వ్రాతమ్। తేన వ్రాతేన జీవతి వ్రాతీనః। తేషామేవ వ్రాతానామన్యతమ ఉచ్యతే। యస్త్వన్యస్తదీయేన జీవతి తత్ర నేష్యతే ।।

[5-2-21]

సాప్తపదీనం సఖ్యమ్ ।। [5-2-22] ।।

` సాప్తపదీనమ్ ఇతి నిపాత్యతే సఖ్యేఽభిధేయే। సప్తభిః పదైరవాప్యతే సాప్తపదీనమ్। ` సఖ్యం జనాః సాప్తపదీనమాహుః।

కథం సాప్తపదీనః సఖా, సాప్తపదీనం మిత్త్రమితి ? యదా గుణప్రధానః సాప్తపదీనశబ్దః సఖిభావే సత్కర్మణి చ వర్త్తతే తదా సఖ్యశబ్దేన సామానాధికరణ్యం భవతి, యదా తు లక్షణయా వర్త్తతే తదా పురుషేణ సామనాధికరణ్యం భవతి।।

[5-2-22]

హైయఙ్గవీనం సంజ్ఞాయామ్ ।। [5-2-23] ।।

` హైయఙ్గవీనమ్ ఇతి నిపాత్యతే సంజ్ఞాయాం విషయే। హ్యో గోదోహస్య హియఙ్గ్వాదేశః, తస్య వికారే ఖఞ్ ప్రత్యయో భవతి సంజ్ఞాయామ్। హ్యో గోదోహస్య వికారః హైయఙ్గవీనమ్, ఘృతస్య సంజ్ఞా। తేనహ న భవతి- హ్యోగోదోహస్య వికార ఉదశ్విత్ (మ.భా.2-375)।।

[5-2-23]

తస్య పాకమూలే పీల్వాదికర్ణాదిభ్యః కుణబ్జాహచౌ ।। [5-2-24] ।।

` తస్య ఇతి షష్ఠీసమర్థేభ్యః పీల్వాదిభ్యః కర్ణాదిభ్యశ్చ యథాసంఖ్యం పాకమూలయోరర్థయోః కుణబ్, జాహచ్-ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః। పీలూనాం పాకః పీలుకుణః। కర్కన్ధుకుణః। కర్ణాదిభ్యః--కర్ణస్య మూలం కర్ణజాహమ్।

పీలు। కర్కన్ధు। శమీ। కరీర। కువల। బదర। అశ్వత్థ। ఖదిర। పీల్వాదిః।

కర్ణ। అక్షి। నఖ। ముఖ। మఖ। కేశ। పాద। గుల్ఫ। భ్రూభఙ్గ। దన్త। ఓష్ఠ। పృష్ఠ। అఙ్గుష్ఠ। కర్ణాదిః ।।

[5-2-24]

పక్షాత్తిః ।। [5-2-25] ।।

` తస్య ఇత్యేవ। తస్యేతి షష్ఠీసమర్థాత్పక్షశబ్దాద్ మూలేఽభిధేయే తిః ప్రత్యయో భవతి। మూలగ్రహణమనువర్త్తతే, న

పాకగ్రహణమ్;(మ.భా.2-375) `ఏకయోగనిర్దిష్టానామప్యేకదేశోఽనువర్తతే(వ్యా.ప.23) ఇతి। పక్షస్య మూలం పక్షతిః=ప్రతిపత్ ।।

[5-2-25]

తేన విత్తశ్చుఞ్చుప్చణపౌ ।। [5-2-26] ।।

`తేన ఇతి తృతీయాసమర్థాద్ `విత్త ఇత్యేతస్మిన్నర్థే చుఞ్చుప్, చణప్ ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః। విత్తః = ప్రతీతః, జ్ఞాత ఇత్యర్థః। విద్యయా విత్తః విద్యాచుఞ్చుః। విద్యాచణః ।।

[5-2-26]

వినఞ్భ్యాం నానాఞౌ నసహ ।। [5-2-27] ।।

వి, నఞ్ - ఇత్యేతాభ్యాం యథాసంఖ్యం నా, నాఞ్-ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః। `నసహ ఇతి ప్రకృతివిశేషణమ్। అసహార్థే పృథగ్భావే వర్త్తమానాభ్యాం వినఞ్భ్యాం స్వార్థే నానాఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః। వినా। నానా ।।

[5-2-27]

వేః శాలచ్ఛఙ్కటచౌ ।। [5-2-28] ।।

విశబ్దాత్ శాలచ్, శఙ్కచ్-ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః। ససాధనక్రియావచనాదుపసర్గాత్స్వార్థే ప్రత్యయౌ భవతః। విగతే శృఙ్గే విశాలే। విశఙ్కటే। తద్యోగాద్ గౌరపి విశాలః, విశఙ్కట ఇత్యుచ్యతే।

పరమార్థతస్తు గుణశబ్దా ఏతే యథాకథఞ్చిద్వ్యుత్పాద్యన్తే। నాత్ర ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరభినివేశః ।।

[5-2-28]

సంప్రోదశ్చ కటచ్ ।। [5-2-29] ।।

సమ్, ప్ర, ఉద్-ఇత్యేతేభ్యః కటచ్ ప్రత్యయో భవతి। చకారాద్వేశ్చ। సఙ్కటః। ప్రకటః। ఉత్కటః। వికటః।

- కటచ్ప్రకరణేఽలాబూతిలోమాభఙ్గాభ్యో రజస్యుపసంఖ్యానమ్ -। అలాబూనాం రజః అలాబూకటమ్। తిలకటమ్। ఉమాకటమ్। భఙ్గాకటమ్।

- గోష్ఠాదయః స్థానాదిషు పశునామాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్ -। గవాం స్థానం గోగోష్ఠమ్। మహిషీగోష్ఠమ్।

- సఙ్ఘాతే కటచ్ వక్తవ్యః -। అవీనాం సఙ్ఘాతః అవికటమ్।

- విస్తారే పటచ్ వక్తవ్యః -। అవిపటమ్।

- ద్విత్వే గోయుగచ్ -। ఉష్ట్రగోయుగమ్। అశ్వగోయుగమ్।

- ప్రకృత్యర్థస్య షత్త్వే షడ్వచ్ -। హస్తిషడ్గవమ్। అశ్వషడ్గవమ్।

- వికారే స్నేహే తైలచ్ -। ఏరణ్డతైలమ్। ఇఙ్గుదతైలమ్। తిలతైలమ్।

- భవనే క్షేత్రే ఇక్ష్వాదిభ్యః శాకటశాకినౌ -। ఇక్షుశాకటమ్। ఇక్షుశాకినమ్। మూలశాకటమ్। మూలశాకినమ్ ।।

[5-2-29]

అవాత్కుటారచ్చ ।। [5-2-30] ।।

అవశబ్దాత్ కుటారచ్ప్రత్యయో భవతి। చకారాత్ కటచ్। అవకుటారమ్। అవకటమ్ ।।

[5-2-30]

నతే నాసికాయాః సంజ్ఞాయాం టీటఞ్నాటజ్భ్రటచః ।। [5-2-31] ।।

` అవాత్ ఇత్యేవ। నమనమ్=నతమ్। నాసికాయాః సమ్బన్ధిని నతేఽభిధేయే టీటచ్, నాటచ్, భ్రటచ్--ప్రత్యయా భవన్తి సంజ్ఞాయాం విషయే। నాసికాయా నతమ్ అవటీటమ్। అవనాటమ్। అవభ్రటమ్। తద్యోగాన్నాసికాపి। పురుషోఽపి

తథోచ్యతే-అవటీటః, అవనాటః, అవభ్రట ఇతి ।।

[5-2-31]

నేర్బిడజ్బిరీసచౌ ।। [5-2-32] ।।

`నతే నాసికాయాః ఇత్యనువర్త్_తే, `సంజ్ఞాయామ్ ఇతి చ। నిశబ్దాన్నాసికాయా నతేఽభిధేయే బిడచ్, బిరీసచ్-ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః। నిబిడమ్। నిబిరీసమ్। తద్యోగాన్నాసికాపి। పురుషోఽపి--నిబిడః, నిబిరీసః।

కథం నిబిడాః కేశాః, నిబిడం వస్త్రమ్ ? ఉపమానాద్భవిష్యతి ।।

[5-2-32]

ఇనచ్పిటచ్చిక చి చ ।। [5-2-33] ।।

`నేః ఇత్యేవ, `నతే నాసికాయాః ఇతి చ। నిశబ్దాన్నాసికాయా నతేఽభిధేయే ఇనచ్, పిటచ్-ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః, తత్సంనియోగేన చ నిశబ్దస్య యథాసంఖ్యం చిక, చి-ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః। చికినః। చిపిటః।

- కకారః ప్రత్యయో వక్తవ్యశ్చిక్చ ప్రకృత్యాఽఽదేశః -(మ.భా.2-377)। చిక్కః। తథా చోక్తమ్- `ఇనచ్పిటచ్కాశ్చికచిచికాదేశాశ్చ వక్తవ్యాః(మ.భా.2-377) ఇతి ।।

- క్లిన్నస్య చిల్ పిల్లశ్చాస్య చక్షుషీ -(మ.భా.2-377)। క్లిన్నస్య చిల్, పిల్--ఇత్యేతావాదశౌ భవతో లశ్చ ప్రత్యయః `అస్య చక్షుషీ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే। క్లిన్నే అస్య చక్షుషీ చిల్లః। పిల్లః ।।

- చులాదేశో వక్తవ్యః -(మ.భా.2-377)। చుల్లః।

అస్యేత్యేనేన నార్థః। చక్షుషోరేవాభిధానే ప్రత్యయ ఇష్యతే। క్లిన్నే చక్షుషీ చిల్లే। పిల్లే। చుల్లే। తద్యోగాత్తు పురుషస్తథోచ్యతే ।।

[5-2-33]

ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోః ।। [5-2-34] ।।

ఉప, అధి--ఇత్యేతాభ్యాం యథాసంఖ్యమాసన్నారూఢయోర్వర్త్_మానాభ్యాం స్వార్థే త్యకన్ప్రత్యయో భవతి। సంజ్ఞాధికారాచ్చ నియతవిషయమాసన్నారూఢం గమ్యతే। పర్వతస్యాసన్నమ్=ఉపత్యకా। తస్యైవాఽఽరూఢమ్=అధిత్యకా। ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్య(7-3-44463) ఇతీత్వమత్ర న భవతి, సంజ్ఞాధికారాదేవ ।।

[5-2-34]

కర్మణి ఘటోఽఠచ్ ।। [5-2-35] ।।

నిర్దేశాదేవ సమర్థవిభక్తిః। కర్మశబ్దాత్సప్తమీసమర్థాద్ `ఘటః ఇత్యేతస్మిన్నర్థేఽఠచ్ ప్రత్యయో భవతి। ఘటత ఇతి ఘటః। కర్మణి ఘటతే కర్మఠః పురుషః ।।

[5-2-35]

తదస్య సఞ్జాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్ ।। [5-2-36] ।।

తదితి ప్రథమాసమర్థేభ్యస్తారకాదిభ్యః శబ్దేభ్యః `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే ఇతచ్ ప్రత్యయో భవతి। సఞ్జాతగ్రహణం ప్రకృతివిశేషణమ్। తారకాః సఞ్జాతా అస్య నభసః తారకితం నభః। పుష్పితో వృక్షః।

తారకా। పుష్ప। ముకుల। కణ్టక। పిపాసా। సుఖ। దుఃఖ। ఋజీష। కుడ్మల। సూచక। రోగ। విచార। వ్యాధి। నిష్క్రమణ మూత్ర। పురీష। కిసలయ। కుసుమ। ప్రచార। తన్ద్రా। వేగ। పుక్షా। శ్రద్ధా। ఉత్కణ్ఠా। భర। ద్రోహ। - గర్భాదప్రాణిని -(గ.సూ.120)।। తారకాదిరాకృతిగణః ।।

[5-2-36]

ప్రమాణే ద్వయసజ్దఘ్నఞ్మాత్రచః ।। [5-2-37] ।।

`తదస్య ఇత్యనువర్త్తతే। తదితి ప్రథమాసమర్థాద్ `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే ద్వయసచ్, దఘ్నచ్, మాత్రచ్-ఇత్యేతే ప్రత్యయా భవన్తి యత్తత్ప్రథమాసమర్థం ప్రమాణం చేత్తద్భవతి। ఊరుః ప్రమాణమస్య ఊరుద్వయసమ్, ఊరుదఘ్నమ్, ఊరుమాత్రమ్। జానుమాత్రమ్, జానుద్వయసమ్, జానుదఘ్నమ్ ।।

`ప్రథమస్చ ద్వితీయశ్చ ఊర్ధ్వమానే మతౌ మమ।(మ.భా.2-377)

ఊరూద్వయసముదకమ్। ఊరుదఘ్నముదకమ్। మాత్రచ్పునరవిశేషేణ, ప్రస్థమాత్రమిత్యపి భవతి।

- ప్రమాణే లో వక్తవ్యః -(మ.భా.2-378)। ప్రమాణశబ్దా ఇతి యే ప్రసిద్ధాస్తేభ్య ఉత్పన్నస్య ప్రత్యయస్య లుగ్భవతి। శమః ప్రమాణమస్య శమః। దిష్టిః। వితస్తిః।

- ద్విగోర్నిత్యమ్ -(మ.భా.2-378)। ద్వౌ శమౌ ప్రమాణమస్య ద్విశమః। త్రిశమః। ద్వివితస్తిః। నిత్యగ్రహణం కిమ్ ? సంశయే శ్రావిణం వక్ష్యతి, తత్రాపి ద్విగోర్లుగేవ యథా స్యాత్। ద్వే దిష్టీ స్యాతాం వా న వా, ద్విదిష్టిః।

- డట్ స్తోమే వక్తవ్య -(మ.భా.2-378)। పఞ్చదశస్తోమః। పఞ్చదశీ రాత్రిః। టిత్వాద్ జీప్।

- శన్శతోర్డినిర్వక్తవ్యః -(మ.భా.2-378)। `పఞ్చదశినోఽర్ధమాసాః। త్రింశినో మాసాః(త్రై.సం.7-5-20-1)।

- వింశతేశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-378)। `వింశినోఽఙ్గిరసః(గో.బ్రా.1-1-8-1)।

- ప్రమాణపరిమాణాభ్యాం సంఖ్యాయాశ్చాపి సంశయే మాత్రజ్వక్తవ్యః -(మ.భా.2-378)। శమమాత్రమ్। దిష్టిమాత్రమ్। ప్రస్థమాత్రమ్। కుడవమాత్రమ్। పఞ్చమాత్రమ్। దశమాత్రా గావః।

- వత్వన్తాత్స్వార్థే ద్వయసజ్మాత్రచౌ బహులమ్ -(మ.భా.2-378)। తావదేవ తావద్ద్వయసమ్। తావన్మాత్రమ్। ఏతావద్ద్వయసమ్। ఏతావన్మాత్రమ్। యావద్ద్వయసమ్। యావన్మాత్రమ్ ।।

[5-2-37]

పురుషహస్తిభ్యామణ్చ ।। [5-2-38] ।।

`తదస్య ఇత్యేవ, `ప్రమాణే ఇతి చ। పురుషహస్తిభ్యాం ప్రథమాసమర్థాభ్యాం ప్రమాణోపాధికాభ్యామస్యేతి షష్ఠ్యర్థేఽణ్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాద్ ద్వయసజాదయశ్చ। పురుషః ప్రమాణమస్య పౌరుషమ్, పురుషద్వయసమ్, పురుషదఘ్నమ్, పురుషమాత్రమ్। హాస్తినమ్, హస్తిద్వయసమ్, హస్తిదఘ్నమ్, హస్తిమాత్రమ్।

ద్విగోర్నిత్యం లుక్--ద్విపురుషముదకమ్, త్రిపురుషముదకమ్। ద్విహస్తి, త్రిహస్తి। ద్విపురుషీ, త్రిపురుషీ। ద్విహస్తినీ, త్రిహస్తినీ ।।

[5-2-38]

యత్తదేతేభ్యః పరిమాణే వతుప్ ।। [5-2-39] ।।

`తదస్య ఇత్యేవ। యత్తదేతేభ్యః ప్రథమాసమర్థేభ్యః పరిమాణోపాధికేభ్యః `అస్య ఇతి షష్ఠ్యర్థే వతుప్ ప్రత్యయో భవతి। యత్పరిమాణమస్య యావాన్। తావన్। ఏతావాన్।

ప్రమాణగ్రహణేఽనువర్తమానే పరిమాణగ్రహణం ప్రమాణపరిమాణయోర్భేదాత్ ।।

`డావతావర్థవైశేష్యాన్నిర్దేశః పృథగుచ్యతే।

మాత్రాద్యప్రతిఘాతాయ భావః సిద్ధశ్చ డావతోః(మ.భా.2-378) ।।

- వతుప్ప్రకరణే యుష్మదస్మద్భ్యాం ఛన్దసి సాదృశ్య ఉపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-379)। `న త్వా వా అన్యో దివ్యో న పార్థివో న జాతో న జనిష్యతే(ఋ.7-32-23)। `త్వావతః పురువసో(ఋ.8-46-1) `యజ్ఞం విప్రస్య మావతః(ఋ.1-142-2)। త్వత్సదృశస్య మత్సదృశస్యేత్యర్థః ।।

[5-2-39]

కిమిదమ్భ్యాం వో ఘః ।। [5-2-40] ।।

కిమిదమ్భ్యాముత్తరస్య వతుపో వకారస్య ఘకారాదేశో భవతి। కియాన్। ఇయాన్।

ఏతదేవ చాదేశవిధానం జ్ఞాపకమ్-కిమిదమ్భ్యాం వతుప్ప్రత్యయో భవతీతి। అథ వా-యోగవిభాగేన వతుపం విధాయ పశ్చాద్వో ఘో విధీయతే ।।

[5-2-40]

కిమః సంఖ్యాపరిమాణే డతి చ ।। [5-2-41] ।।

సంఖ్యాయాః పరిమాణమ్, సంఖ్యాపరిచ్ఛేద ఇత్యర్థః। సంఖ్యాపరిమాణే వర్త్తమానాత్ కిమః ప్రథమాసమర్థాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థే డతిః ప్రత్యయో భవతి। చకారాద్వతుప్ చ। తస్య చ వకారస్య ఘాదేశో భవతి। పృచ్ఛ్యమానత్వాత్ పరిచ్ఛేదోపాధికాయాం సంఖ్యాయాం వర్త్తమానాత్కిమః ప్రత్యయో విజ్ఞాయతే। కా సంఖ్యా పరిమాణమేషాం బ్రాహ్మణానాం కతి బ్రాహ్మణాః। కియన్తో బ్రాహ్మణాః।

అథ వా-సంఖ్యైవ పరిమాణాత్మికా పరిచ్ఛేదస్వభావా గృహ్యతే--కా సంఖ్యా పరిమాణం యేషామితి।

నను చ సంఖ్యా ఏవమాత్మికైవ పరిచ్ఛేదస్వభావా, సా కిమర్థం పరిమాణేన విశేష్యతే ? యత్రాపరిచ్ఛేదకత్వేన వివక్ష్యతే తత్ర మా భూదితి। క్షేపే హి పరిచ్ఛేదో నాస్తి-కేయమేషాం సంఖ్యా దశానామితి ।।

[5-2-41]

సంఖ్యాయా అవయయే తయప్ ।। [5-2-42] ।।

` తదస్య ఇత్యేవ। సంఖ్యాయా అవయవే వర్త్తమానాయా అస్యేతి షష్ఠ్యర్థే తయప్ ప్రత్యయో భవతి అవయవా అవయవినః సమ్బన్ధిన ఇతి సామర్థ్యాదవయవీ ప్రత్యయార్థో విజ్ఞాయతే। పఞ్చ అవయవా అస్య పఞ్చతయమ్। దశతయమ్। చతుష్టయమ్। చతుష్టయీ ।।

[5-2-42]

ద్విత్రిభ్యాం తయస్యాయజ్వా ।। [5-2-43] ।।

పూర్వేణ విహితస్య తయస్య ద్విత్రిభ్యాం పరస్య వాఽయజాదేశో భవతి। ద్వావవయవావస్య ద్వయమ్, ద్వితయమ్। త్రయమ్, త్రితయమ్।

తయగ్రహణం స్థానినిర్దేశార్థమ్; అన్యథా ప్రత్యయాన్తరమయజ్విజ్ఞాయేత।

తత్ర కో దోషః ? త్రయీ గతిరితి తయనిబన్ధన ఈకారో(4-1-15470) న స్యాత్, ప్రథమచరమతయాల్పార్ధకతిపయనేమాశ్చ(1-1-33226) ఇత్యేష విధిశ్చ న స్యాత్। ద్వయే, ద్వయాః। చకారః స్వరార్థః।

[5-2-43]

ఉభాదుదాత్తో నిత్యమ్ ।। [5-2-44] ।।

ఉభశబ్దాత్పరస్య తయపో నిత్యమయజాదేశో భవతి స చోదాత్తః। వచనసామర్థ్యాదాదేరుదాత్తత్వం విజ్ఞాయతే।

ఉభశబ్దో యది లౌకికీ సంఖ్యా, తతః పూర్వేణైవ విహితస్య తయప ఆదేశవిధానార్థం వచనమ్। అథ న సంఖ్యా, తతో యోగవిభాగేన తయపం విధాయ తస్య నిత్యమయజాదేశో విధీయతే। ఉభయో మణిః, `ఉభయే దేవమనుష్యాః(త్తై.సం.1-6-8-1) ।।

[5-2-44]

తదస్మిన్నధికమితి దశాన్తాడ్డః ।। [5-2-45] ।।

తదితి ప్రథమాసమర్థాదస్మిన్నితి సప్తమ్యర్థే దశాన్తాత్ప్రాతిపదికాద్ డః ప్రత్యో భవతి యత్తత్ప్రథమాసమర్థమధికం చేత్తద్భవతి। ఇతికరణస్తతశ్చేద్వివక్షా। ఏకాదశ అధికా అస్మిన్ శతే ఏకాదశం శతమ్। ఏకాదశం సహస్రమ్। ద్వాదశం శతమ్। ద్వాదశం సహస్రమ్।

దశాన్తాదితి కిమ్ ? పఞ్చాధికా అస్మిన్ శతే। అన్తగ్రహణం కిమ్ ? దశాధికా అస్మిన్ శతే।

ప్రత్యయార్థేన చ సమానజాతీయే ప్రకృత్యర్థే సతి ప్రత్యయ ఇష్యతే---

ఏకాదశ కార్షాపణా అధికా అస్మిన్ కార్షాపణశతే ఏకాదశం కార్షాపణశతమితి।

ఇహ తు న భవతి-ఏకాదశ మాషా అధికా అస్మిన్కార్షాపణశత ఇతి(మ.భా.2-380)।

శతసహస్రయోశ్చేష్యతే(మ.భా.2-380)। ఇహ న భవతి--ఏకాదశాధికా అస్యాం త్రింశతీతి।

`ఇతికరణో వివక్షార్థః ఇత్యుక్తమ్, తత ఇదం సర్వం లభ్యతే।

కథమేకాదశం శతసహస్రమితి ? శతానాం సహస్రమ్, సహస్రాణాం వా శతమితి శతసహస్రమిత్యుచ్యతే। తత్ర `శతసహస్రయోః ఇత్యేవ సిద్ధమ్।

`అధికే సమానజాతావిష్టం శతసహస్రయోః।

యస్య సంఖ్యా తదాధిక్యే డః కర్తవ్యో మతో మమ(మ.భా.2-380) ।।

[5-2-45]

శదన్తవింశతేశ్చ ।। [5-2-46] ।।

`తదస్మిన్నధికమ్ ఇత్యనువర్తతే, `డః ఇతి చ। శదన్తాత్ప్రాతిపదికాద్వింశతేశ్చ డః ప్రత్యయో భవతి `తదస్మిన్నధికమ్ ఇత్యేతస్మిన్ విషయే। త్రింశదధికా అస్మిన్ శతే త్రింశం శతమ్।

శద్గ్రహణేఽన్తగ్రహణం ప్రత్యయగ్రహణే యస్మాత్స తదాదేరధికార్థమ్। ఏకత్రింశం శతమ్। ఏకచత్వారింశం శతమ్। సంఖ్యాగ్రహణం చ కర్త్తవ్యమ్। ఇహ మా భూద్--గోత్రింశదధికా అస్మిన్ గోశతే ఇతి।

- వింశతేశ్చ - (మ.భా.2-381)వింశం శతమ్।

- తదన్తాదపీతి వక్తవ్యమ్ -()మ.భా.2-381। ఏకవింశం శతమ్।

- సంఖ్యాగ్రహణం చ కర్త్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-381)। ఇహ మా భూత్-- గోవింశతిరధికాఽస్మిన్గోశతే ఇతి ।।

[5-2-46]

సంఖ్యాయా గుణస్య నిమానే మయట్ ।। [5-2-47] ।।

`తదస్య ఇత్యనువర్తతే తదస్య సఞ్జాతమ్(5-2-361837) ఇత్యతః। తదితి ప్రథమాసమర్థాత్సంఖ్యావాచినః ప్రాతిపదికాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థే మయట్ ప్రత్యయో భవతి యత్తత్ప్రథమాసమర్థం గుణస్య నిమానే చేత్తద్ వర్తతే। గుణః=భాగః। నిమానమ్=మూల్యమ్। గుణో యేన నిమీయతే మూల్యభూతేన సోఽపి సామర్థ్యాద్భాగ ఏవ విజ్ఞాయతే। యవానాం ద్వౌ భాగౌ నిమానమస్యోదశ్విద్భాగస్య ద్విమయముదశ్విద్యవానామ్। త్రిమయమ్। చతుర్మయమ్। భాగేఽపి తు విధీయమానః ప్రత్యయః ప్రాధాన్యేన భాగవన్తమాచష్టే। తేన సామానాధికరణ్యం భవతి--ద్విమయముదశ్విదితి। గుణస్యేతి చైకత్వం వివక్షితమ్, తేనేహ న భవతి--ద్వౌ భాగౌ యవానాం త్రయ ఉద్శ్విత ఇతి।

- భూయసశ్చ వాచికాయాః సంఖ్యాయాః ప్రత్యయ ఇష్యతే -(మ.భా.2-381)। ఇహ న భవతి-ఏకో భాగో నిమానమస్యేతి। భూయస ఇతి చ ప్రత్యయార్థాత్ప్రకృత్యర్థస్యాధిక్యమాత్రం వివక్షితమ్। బహుత్వమతన్త్రమ్, తేన ద్విశబ్దాదపి భవతి।

గుణశబ్దః సమానావయవవచనః। తేనేహ భవతి--ద్వౌ భాగౌ యవానామధ్యర్ధ్దం ఉదశ్వితః ఇతి।

- నిమేయే చాపి దృశ్యతే -(మ.భా.2-382)। నిమేయే వర్త్మానాయాః సంఖ్యాయా నిమానే ప్రత్యయో దృశ్యతే। ఉదశ్వితో ద్వౌ భాగౌ నిమేయమస్య యవభాగస్య ద్విమయా యవా ఉదశ్వితః। త్రిమయా యవా ఉదశ్వితః। చతుర్మయాః।

గుణస్యేతి కిమ్ ? ద్వౌ వ్రీహియవౌ నిమానమస్యోదశ్వితః। నిమాన ఇతి కిమ్ ? ద్వౌ గుణౌ క్షీరస్యైకస్తైలస్య ద్విగుణం తైలం పచ్యతే క్షీరేణేత్యత్ర మా భూత్ ।।

[5-2-47]

తస్య పూరణే డట్ ।। [5-2-48] ।।

తస్యేతి షష్ఠీసమర్థాత్సంఖ్యావాచినః ప్రాతిపదికాత్ ` పూరణే ఇత్యస్మిన్నర్థే డట్ ప్రత్యయో భవతి। పూర్యతేఽనేనేతి పూరణమ్। యేన సంఖ్యా సంఖ్యానం పూర్యతే సమ్పద్యతే స తస్యాః పూరణః। ఏకాదశానాం పూరణ ఏకాదశః। త్రయోదశః। యస్మిన్నుపసఞ్జాతేఽన్యా సంఖ్యా సమ్పద్యతే స ప్రత్యయార్థః। ఇహ న భవతి---పఞ్చానాం ముష్టికానాం పూరణో ఘట ఇతి ।।

[5-2-48]

నాన్తాదసంఖ్యాదేర్మట్ ।। [5-2-49] ।।

` డట్ ఇతి వర్తతే। నకారాన్తాత్సంఖ్యావాచినః ప్రాతిపదికాదసంఖ్యాదేః పరస్య డటో మడాగమో భవతి। నాన్తాదితి పఞ్చమీ డట ఆగమసమ్బన్ధే షష్ఠీం ప్రకల్పయతి। పఞ్చానాం పూరణః పఞ్చమః। సప్తమః।

నాన్తాదితి కిమ్? వింశతేః పూరణో వింశః। అసంఖ్యాదేరితి కిమ్? ఏకాదశానాం పూరణ ఏకాదశః।।

[5-2-49]

థట్ చచ్ఛన్దసి ।। [5-2-50] ।।

నాన్తాదసంఖ్యాదేః పరస్య డటశ్ఛన్దసి విషయే థడాగమో భవతి। చకారాత్పక్షే మడపి భవతి।
`పర్ణమయాని పఞ్చథాని భవన్తి(కాఠ.సం.8-2)। `పఞ్చథః(కాఠ.సం.9-3)।
`సప్తథః(కాఠ.సం.37-11)। మట్--`పఞ్చమమిన్ద్రియమస్యాపాక్రామన్(కాఠ.సం.9-12) ।।

[5-2-50]

షట్కతికతిపయచతురాం థుక్ ।। [5-2-51] ।।

`డట్ ఇత్యనువర్తతే, తదిహ సప్తమ్యా విపరిణమ్యతే। షట్, కతి, కతిపయ, చతుర్-ఇత్యేతేషాం డటి పరతస్థుగాగమో భవతి। కతిపయశబ్దో న సంఖ్యా। తస్యాస్మాదేవ జ్ఞాపకాద్ డట్ ప్రత్యయో విజ్ఞాయతే। షణ్ణాం పూరణః షష్ఠః। కతిథః। కతిపయథః। చతుర్థః।

- చతురశ్ఛయతావాద్యక్షరలోపశ్చ -(మ.భా.2-384)। చతుర్ణాం పూరణః తురీయః, తుర్యః ।।

[5-2-51]

బహుపూగగణసఙ్ఘస్య తిథుక్ ।। [5-2-52] ।।

`డటి ఇత్యేవ। బహు, పూగ, గణ, సఙ్ఘ-ఇత్యేతేషాం డటి పరతస్తిథుగాగమో భవతి। పూగసఙ్ఘశబ్దయోరసంఖ్యాత్వాదిదమేవ జ్ఞాపకం డటో భావస్య। బహూనాం పూరణో బహుతిథః। పూగతిథః। గణతిథః। సఙ్ఘతిథః ।।

[5-2-52]

వతోరిథుక్ ।। [5-2-53] ।।

`డటి ఇత్యేవ। వతోర్డటి పరత ఇథుగాగమో భవతి। వత్వన్తస్య సంఖ్యాత్వాత్పూర్వేణ డడ్విహితస్తస్మిన్నయమాగమో విధీయతే। యావతాం పూరణో యావతిథః। తావతిథః। ఏతావతిథః ।।

[5-2-53]

ద్వేస్తీయః ।। [5-2-54] ।।

ద్విశబ్దాత్తీయః ప్రత్యయో భవతి `తస్య పూరణే ఇత్యస్మిన్విషయే। డటోఽపవాదః। ద్వయోః పూరణో ద్వితీయః ।।

[5-2-54]

త్రేః సంప్రసారణం చ ।। [5-2-55] ।।

త్రిశబ్దాత్తీయః ప్రత్యయో భవతి `తస్య పూరణే ఇత్యేతద్విషయే। తత్సన్నియోగేన త్రేః సంప్రసారణం చ భవతి। డటోఽపవాదః। త్రయాణాం పూరణస్తృతీయః। హల(6-4-22559) ఇతి సంప్రసారణస్య దీర్ఘత్వం న భవతి। `అణః ఇతి తత్రానువర్త్తతే--ఢ్రలోపే(6-3-111174) ఇత్యతః, పూర్వేణ చ ణకారేణాగ్రహణమ్ ।।

[5-2-55]

వింశత్యాదిభ్యస్తమడన్యతరస్యామ్ ।। [5-2-56] ।।

వింశత్యాదిభ్యః పరస్య డటస్తమడాగమో భవత్యన్యతరస్యామ్। పూరణాధికారాద్ డట్ ప్రత్యయ ఆగమీ విజ్ఞాయతే। వింశతేః

పూరణః వింశతితమః, వింశః। ఏకవింశతితమః, ఏకవింశః। త్రివింశతితమః, త్రివింశః। త్రింశత్తమః, త్రింశః। ఏకత్రింశత్తమః, ఏకత్రింశః।

వింశత్యాదయో లౌకికాః సంఖ్యాశబ్దా గృహ్యన్తే, న పఙ్క్త్యాదిసూత్రసన్నివిష్టాః। తద్గ్రహణే హ్యేకవింశతిప్రభృతిభ్యో న స్యాత్; గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిప్రతిషేధాత్(వ్యా.ప.89)। ఏవం చ సతి షష్ట్యాదేశ్చాసంఖ్యాదేః(5-2-581858) ఇతి పర్యుదాసో యుజ్యత ఏవ ।।

[5-2-56]

నిత్యం శతాదిమాసార్ధమాససంవత్సరాచ్చ ।। [5-2-57] ।।

శతాదయః సంఖ్యాశబ్దా లౌకికా గృహ్యన్తే। శతాదిభ్యో మాసార్ధమాససంవత్సరశబ్దేభ్యశ్చ పరస్య డటో నిత్యం తమడాగమో భవతి। మాసాదయః సంఖ్యాశబ్దా న భవన్తి, తేభ్యోఽస్మాదేవ జ్ఞాపకాద్ డట్ప్రత్యయో విజ్ఞాయతే। శతస్య పూరణః శతతమః। సహస్రతమః। లక్షతమః। మాసస్య పూరణో మాసతమో దివసః। అర్ధమాసతమః। సంవత్సరతమః।

షష్ట్యాదేశ్చాసంఖ్యాదేః(5-2-581858) ఇతి వక్ష్యమాణేన సిద్ధే శతాదిగ్రహణం సఖ్యాద్యర్థమ్। ఏకశతతమః। ద్విశతతమః ।।

[5-2-57]

షష్ట్యాదేశ్చాసంఖ్యాదేః ।। [5-2-58] ।।

షష్ట్యాదేః సంఖ్యాశబ్దాదసంఖ్యాదేః పరస్య డటో నిత్యం తమడాగమో భవతి। విశత్యాదిభ్యః (5-2-561856)ఇతి వికల్పేన ప్రాప్తే నిత్యార్థమ్। షష్టితమః। సప్తతితమః।

అసంఖ్యాదేరితి కిమ్ ? ఏకషష్టః। ఏకషష్టితమః। ఏకసప్తః। ఏకసప్తతిమః ।।

[5-2-58]

మతౌ ఛః సూక్తసామ్నోః ।। [5-2-59] ।।

`మతౌ ఇతి మత్వర్థ ఉచ్యతే। ప్రాతిపదికాన్మత్వర్థే ఛః ప్రత్యయో భవతి సూక్తే సామని చాభిధేయే। మత్వర్థగ్రహణేన సమర్థవిభక్తిః, ప్రకృతివిశేషణమ్, ప్రత్యయార్థ ఇతి సర్వమాక్షిప్యతే। అచ్ఛావాకశబ్దోఽస్మిన్నితి అచ్ఛావాకీయం సూక్తమ్। మిత్రావరుణీయమ్। యజ్ఞాయజ్ఞీయం సామ। వారవన్తీయమ్।

అనుకరణశబ్దాశ్చ స్వరూపమాత్రప్రధానాః ప్రత్యయముత్పాదయన్తి, తేనానేకపదాదపి సిద్ధమ్--అస్యవామీయమ్, కయాషుభీయమ్ ।।

[5-2-59]

అధ్యాయానువాకయోర్లుక్ ।। [5-2-60] ।।

`మతౌ ఇత్యేవ। మత్వర్థ ఉత్పన్నస్య ఛస్య లుగ్భవనతి, అధ్యాయానువాకయోరభిధేయయోః। కేన పునరధ్యాయానువాకయోః ప్రత్యయః? ఇదమేవ లుగ్వచనం జ్ఞాపకం తద్విధానస్య। వికల్పేన లుగయమిష్యతే। గర్దభాణ్డశబ్దోఽస్మిన్నస్తి గర్దభాణ్డోఽధ్యాయః, అనువాకో వా; గర్దభాణ్డీయః। దీర్ఘజీవితః, దీర్ఘజీవితీయః। పలితస్తమ్భః, పలితస్తమ్భీయః ।।

[5-2-60]

విముక్తాదిభ్యోఽణ్ ।। [5-2-61] ।।

`మతౌ ఇత్యేవ, `అధ్యాయానువాకయోః ఇతి చ। విముక్తాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యోఽణ్ ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే, అధ్యాయానువాకయోరభిధేయయోః। విముక్తశబ్దోఽస్మిన్నస్తి వైముక్తోఽధ్యాయః, అనువాకో వా। దైవాసురః।

విముక్త। దేవాసుర। వసుమత్। సత్వత్। ఉపసత్। దశార్హపయస్। హవిర్ధ్వాన। మిత్రీ। సోమాపూషన్। అగ్నావిష్ణూ। వృత్రహతి। ఇడా। రక్షోసుర। సదసత్। పరిపాదక్। వసు। మరుత్వత్। పత్నీవత్। మహీయల। దశార్హ। వయస్। పతత్రి।

సోమ। మహిత్రీ। హేతు। విముక్తాదిః ।।

[5-2-61]

గోషదాదిభ్యో వున్ ।। [5-2-62] ।।

`మతౌ ఇత్యేవ, `అధ్యాయానువాకయోః ఇతి చ। గోషదాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో వున్ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థేఽధ్యాయానువాకయోః। గోషదశబ్దోఽస్మిన్నస్తి గోషదకోఽధ్యాయోఽనువాకో వా। ఇషేత్వకః। మాతరిశ్వకః।

గోషద। ఇషేత్వ। మాతరిశ్వన్। దేవస్యత్వా। దేవీరాపః। కృష్ణోస్యాఖరేష్టః। దైవీంధియమ్। రక్షోహణ। అఞ్జన। ప్రభూత। ప్రతూర్త। కృశాను। గోషదాదిః ।।

[5-2-62]

తత్ర కుశలః పథః ।। [5-2-63] ।।

`వున్ ఇత్యేవ। తత్రేతి సప్తమీసమర్థాత్పథిన్శబ్దాత్ `కుశలః ఇత్యస్మిన్నర్థే వున్ప్రత్యయో భవతి। పథి కుశలః పథకః ।।

[5-2-63]

ఆకర్షాదిభ్యః కన్ ।। [5-2-64] ।।

`తత్ర ఇత్యేవ, `కుశలః ఇతి చ। ఆకర్షాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యః సప్తమీసమర్థేభ్యః `కుశలః ఇత్యేతస్మిన్నర్థే కన్ప్రత్యయో భవతి। ఆకర్షే కుశలః ఆకర్షకః। త్సరుకః।

ఆకర్ష। త్సరు। పిపాసా। పిచణ్డ। అశని। అశ్మన్। విచయ। చయ। జయ। ఆచయ। అయ। నయ। నిపాద। గద్గద। దీప। హ్రద। హ్రాద। హ్లాద। శకుని। ఆకర్షాదిః ।।

[5-2-64]

ధనహిరణ్యాత్కామే ।। [5-2-65] ।।

`తత్ర ఇత్యేవ, `కన్ ఇతి చ। ధనహిరణ్యశబ్దాభ్యాం తత్రేతి సప్తమీసమర్థాభ్యామ్ `కామే ఇత్యస్మిన్నర్థే కన్ప్రత్యయో భవతి। కామః=ఇచ్ఛా, అభిలాషః। ధనే కామః ధనకో దేవదత్తస్య। హిరణ్యకో దేవదత్తస్య ।।

[5-2-65]

స్వాఙ్గేభ్యః ప్రసితే ।। [5-2-66] ।।

`తత్ర ఇత్యేవ, `కన్ ఇతి చ। స్వాఙ్గవాచిభ్యః శబ్దేభ్యస్తత్రేతి సప్తమీసమర్థేభ్యః `ప్రసితే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే కన్ప్రత్యయో భవతి। ప్రసితః=ప్రసక్తః, తత్పర ఇత్యర్థః। కేశేషు ప్రసితః కేశకః। కేశాదిరచనాయాం ప్రసక్త ఏవముచ్యతే।

బహువచనం స్వాఙ్గసముదాయశబ్దాదపి యథా స్యాత్--దన్తౌష్ఠకః। కేశనఖకః ।।

[5-2-66]

ఉదరాట్ఠగాద్యూనే ।। [5-2-67] ।।

`తత్ర ఇత్యేవ, `ప్రసితే ఇతి చ। ఉదరశబ్దాత్సప్తమీసమర్థాత్ `ప్రసితే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి। `ఆద్యూతే ఇతి ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్। ఉదరేఽవిజిగీషుర్భణ్యతే। యో బుభుక్షయాఽత్యన్తం పీడ్యతే స ఏవముచ్యతే। ఉదరే ప్రసిత ఔదరిక ఆద్యూనః।

ఆద్యూన ఇతి కిమ్ ? ఉదరకః (5-2-661866)।।

[5-2-67]

సస్యేన పరిజాతః ।। [5-2-68] ।।

కన్ప్రత్యయ ఇత్యేవ స్వర్యతే, న ఠక్। నిర్దేశాదేవ తృతీయా సమర్థవిభక్తిః। సస్యశబ్దాత్తృతీయాసమర్థాత్ `పరిజాతః ఇత్యస్మిన్నర్థే కన్ ప్రత్యయో భవతి। సస్యశబ్దోఽయం గుణవాచీ। పరిః సర్వతో భావే వర్త్తతే। యో గుణైః సమ్బద్ధో జాయతే, యస్య కిఞ్చిదపి వైగుణ్యం నాస్తి, తస్యేదమభిధానమ్। సస్యేన పరిజాతః సస్యకః శాలిః। సస్యకః సాధుః। సస్యకో మణిః। ఆకరశుద్ధ ఇత్యర్థః ।।

[5-2-68]

అంశం హారీ ।। [5-2-69] ।।

అంశశబ్దాన్నిర్దేశాదేవ ద్వితీయాసమర్థాద్ `హారీ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే కన్ప్రత్యయో భవతి। అంశం హారీ అంశకో దాయాదః। అంశకః పుత్రః।

`హారీ ఇత్యావశ్యకే ణినిః(3-3-1703311), తత్ర షష్ఠీప్రతిషేధాద్ కర్మణి ద్వితీయైవ భవతి ।।

[5-2-69]

తన్త్రాదచిరాపహృతే ।। [5-2-70] ।।

తన్త్రశబ్దాన్నిర్దేశాదేవ పఞ్చమీసమర్థాద్ `అచిరాదహృతే ఇత్యేతస్మిన్నర్థే కన్ ప్రత్యయో భవతి। అచిరాపహృతః=స్తోకకాలాపహృత ఇత్యర్థః। తన్త్రాదచిరాపహృతః తన్త్రకః పటః। తన్త్రకః ప్రావారః। ప్రత్యగ్రో నవ ఉచ్యతే ।।

[5-2-70]

బ్రాహ్మణకోష్ణికే సంజ్ఞాయామ్ ।। [5-2-71] ।।

బ్రాహ్మణక, ఉష్ణిక-ఇత్యేతౌ శబ్దౌ కన్ప్రత్యయాన్తౌ నిపాత్యేతే సంజ్ఞాయాం విషయే। బ్రామహ్మణకో దేశః। ఉష్ణికా యవాగూః।

యత్రాయుధజీవినో బ్రాహ్మణాః సన్తి తత్ర `బ్రాహ్మణక ఇతి సంజ్ఞా। అల్పాన్నా యవాగూః `ఉష్ణికా ఇత్యుచ్యతే ।।

[5-2-71]

శీతోష్ణాభ్యాం కారిణి ।। [5-2-72] ।।

శీతోష్ణశబ్దాభ్యాం కారిణ్యభిధేయే కన్ప్రత్యయో భవతి। క్రియావిశేషణాద్ ద్వితీయాసమర్థాదయం ప్రత్యయః। శీతం కరోతి శీతకః=అలసః, జడ ఉచ్యతే। ఉష్ణం కరోతి ఉష్ణకః=శీఘ్రకారీ, దక్ష ఉచ్యతే ।।

[5-2-72]

అధికమ్ ।। [5-2-73] ।।

`అధికమ్ ఇతి నిపాత్యతే। అధ్యారూఢస్యోత్తరపదలోపః కశ్చ ప్రత్యయః। అధికో ద్రోణః ఖార్యామ్। అధికా ఖారీ ద్రోణేన।

కర్త్రరి కర్మణి చాఽధ్యారూఢశబ్దః।।

[5-2-73]

అనుకాభికాభీకః కమితా ।। [5-2-74] ।।

అనుక, అభిక, అభీక---ఇత్యేతే శబ్దాః కన్ప్రత్యయాన్తా నిపాత్యన్తే `కమితా ఇత్యేతస్మిన్నర్థే। అభేః పక్షే దీర్ఘత్వం చ నిపాత్యతే। అనుకామయతే అనుకః। అభికః। అభీకః ।।

[5-2-74]

పార్శ్వేనాన్విచ్ఛతి ।। [5-2-75] ।।

పార్శ్వశబ్దాత్తృతీయాసమర్థాద్ `అన్విచ్ఛతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే కన్ప్రత్యయో భవతి। అనృజురుపాయః పార్శ్వమ్,తేనార్థానన్వచ్ఛతి పార్శ్వకః। మాయావీ। కౌసృతికః, జాలిక ఉచ్యతే ।।

[5-2-75]

అయః శూలదణ్డాజినాభ్యాం ఠక్ఠఞౌ ।। [5-2-76] ।।

`అన్విచ్ఛతి ఇత్యేవ। అయః శూలదణ్డాజినాభ్యాం తృతీయాసమర్థాభ్యామ్ `అన్విచ్ఛతి ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఠక్ఠఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః। తీక్ష్ణ ఉపాయః=అయః శూలముచ్యతే, తేనాన్విచ్ఛతి ఆయఃశూలికః। సాహసిక ఇత్యర్థః। దమ్భః=దణ్డాజినమ్, తేనాన్విచ్ఛతి దాణ్డాజినికః। దామ్భిక ఇత్యర్థః ।।

[5-2-76]

తావతిథం గ్రహణమితి లుగ్వా ।। [5-2-77]।।

తావతాం పూరణం తావతిథమ్। గృహ్యతేఽనేనేతి గ్రహణమ్। ప్రకృతివిశేషణం చైతత్। పూరణప్రత్యయాన్తాత్ప్రాతిపదికాద్ గ్రహణోపాధికాత్స్వార్థే కన్ప్రత్యయో భవతి। పూరణస్య ప్రత్యయస్య వా లుక్। ద్వితీయేన రూపేణ గ్రన్థం గృహ్ణాతి ద్వికం గ్రహణమ్, ద్వితీయకమ్। త్రికమ్, తృతీయకమ్। చతుష్కమ్, చతుర్థకమ్ ।

- తావతిథేన గృహ్ణాతీతి కన్వక్తవ్యః, పూరణప్రత్యయస్య చ నిత్యం లుక్ -(మ.భా.2-388)। షష్ఠేన రుపేణ గ్రన్థం గృహ్ణాతి షట్కో దేవదత్తః। పఞ్చకః। చతుష్కః।

ఇతికరణో వివక్షార్థః। తేన గ్రన్థవిషయమేవ గ్రహణం విజ్ఞాయతే, నాన్యవిషయమ్।

[5-2-77]

స ఏషాం గ్రామణీః ।। [5-2-78] ।।

`స ఇతి ప్రథమాసమర్థాదేషామితి షష్ఠ్యర్థే కన్ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్ప్రథమాసమర్థం గ్రామణీశ్చేత్తత్స భవతి। గ్రామణీః=ప్రధానః, ముఖ్యః, ఇత్యర్థః। దేవదత్తో గ్రామణీరేషాం దేవదత్తకాః। యజ్ఞదత్తకాః।

గ్రామణీరితి కిమ్? దేవదత్తః శత్రురేషామ్।।

[5-2-78]

శృఙ్ఖలమస్య బన్ధనం కరభే ।। [5-2-79] ।।

శృఙ్ఖలశబ్దాత్ప్రథమాసమర్థాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థే కన్ప్రత్యయో భవతి। యత్తత్ప్రథమాసమర్థం బన్ధనం చేత్తద్భవతి, యత్తదస్యేతి నిర్దిష్టం కరభశ్చేత్తత్స భవతి। శృఙ్ఖలం బన్ధనమస్య కరభస్య శృఙ్ఖలకః। ఉష్ట్రాణాం బాలకాః=కరభాః, తేషాం కాష్ఠమయం పాశకం పాదే వ్యతిషజ్యతే, తదుచ్యతే శృఙ్ఖలమితి।

యద్యపి రజ్జ్వాదికమపి తత్రాస్తి తథాపి శృఙ్ఖలమస్యాస్వతన్త్రీకరణే భవతి సాధనమితి బన్ధనమిత్యుచ్యతే ।।

[5-2-79]

ఉత్క ఉన్మనాః ।। [5-2-80] ।।

`ఉత్కః ఇతి నిపాత్యతే, ఉన్మనాశ్చేత్తత్స భవతి। ఉద్గతం మనో యస్య స ఉన్మనాః। ఉచ్ఛబ్దాత్సాధనక్రియావచనాత్ తద్వతి కన్ప్రత్యయో నిపాత్యతే। ఉత్కో దేవదత్తః। ఉత్కః ప్రవాసీ। ఉత్సుక ఇత్యర్థః ।।

[5-2-80]

కాలప్రయోజనాద్రోగే ।। [5-2-81] ।।

అర్థలభ్యా సమర్థవిభక్తిః। కాలాత్ప్రయోజనాచ్చ యథాయోగం సమర్థవిభక్తియుక్తాద్రోగేఽభిధేయే కన్ప్రత్యయో భవతి। కాలః=దివసాదిః, ప్రయోజనమ్=కారణమ్, రోగస్య ఫలం వా। ద్వితీయేఽహ్ని భవో ద్వితీయకో జ్వరః। చతుర్థకః।

ప్రయోజనాత్--విషపుష్పైర్జనితో విషపుష్పకో జ్వరః। కాశపుష్పకః। ఉష్ణం కార్యమస్య ఉష్ణకః। శీతకో జ్వరః।

ఉత్తరసూత్రాదిహ సంజ్ఞాగ్రహణమపకృష్యతే। తేనాయం ప్రకారనియమః సర్వో లభ్యతే ।।

[5-2-81]

తదస్మిన్నన్నం ప్రాయే సంజ్ఞాయామ్ ।। [5-2-82] ।।

తదితి ప్రథమాసమర్థాదస్మిన్నితి సప్తమ్యర్థే కన్ ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్ప్రథమాసమర్థమన్నం చేత్ప్రాయవిషయం తద్ భవతి। ప్రాయః=బాహుల్యమ్। సంజ్ఞాగ్రహణం తదన్తోపాధిః। గుడాపూపాః ప్రాయేణాన్నమస్యాం పౌర్ణమాస్యాం గుడాపూపికా। తిలాపూపికా పౌర్ణమాసీ ।

- వటకేభ్య ఇనిర్వక్తవ్యః -(మ.భా.2-388)। వటకినీ పౌర్ణమాసీ ।।

[5-2-82]

కుల్మాషాదఞ్ ।। [5-2-83] ।।

కుల్మాషశబ్దాదఞ్ ప్రత్యయో భవతి `తదస్మిన్నన్నం ప్రాయే సంజ్ఞాయామ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే। ఞకారో వృద్ధిస్వరార్థః। కుల్మాషాః ప్రాయేణాన్నమస్యాం కౌల్మాషీ పౌర్ణమాసీ ।।

[5-2-83]

శ్రోత్రియంశ్ఛన్దోఽధీతే ।। [5-2-84] ।।

`శ్రోత్రియన్ ఇతి నిపాత్యతే `ఛన్దోఽధీతే ఇత్యస్మిన్నర్థే। నకారః స్వరార్థః। శ్రోత్రియో బ్రాహ్మణః। `శ్రోత్రియంశ్ఛన్దోఽధీతే(మ.భా.2-389) ఇతి వాక్యార్థే పదవచనమ్। ఛన్దసో వా శ్రోత్రభావః `తదధీతే ఇతి ఘంశ్చ ప్రత్యయః।

కథం ఛన్దోఽధీతే ఛాన్దసః ? వాగ్రహణమనువర్త్తతే, తావతిథం గ్రహణమితి లుగ్వా(5-2-771877) ఇత్యతః ।।

[5-2-84]

శ్రాద్ధమనేన భుక్తమినిఠనౌ ।। [5-2-85] ।।

`శ్రాద్ధమ్ ఇతి ప్రకృతిః, `అనేన ఇతి ప్రత్యయార్థః, `భుక్తమ్ ఇతి ప్రకృతివిశేషణమ్। శ్రాద్ధశబ్దాద్ భుక్తోపాధికాదనేనేత్యస్మిన్నర్థే ఇనిఠనౌ ప్రత్యయౌ భవతః। శ్రాద్ధశబ్దః కర్మనామధేయం తత్సాధనే ద్రవ్యే వర్తిత్వా ప్రత్యయముత్పాదయతి। శ్రాద్ధం భుక్తమనేన శ్రాద్ధికః।

ఇనిఠనోః సమానకాలగ్రహణమ్--అద్య భుక్తే శ్రాద్ధే శ్వః శ్రాద్ధిక ఇతి ప్రయోగో మా భూత్ ।।

[5-2-85]

పూర్వాదినిః ।। [5-2-86] ।।

`అనేన ఇతి ప్రత్యయార్థః కర్తాऽనువర్త్తతే। న చ క్రియామన్తరేణ కర్త్తా సమ్భవతీతి యాం కాఞ్చిత్క్రియామధ్యాహృత్య ప్రత్యయో విధేయః। పూర్వాద్ `అనేన ఇత్యస్మిన్నర్థే ఇనిః ప్రత్యయో భవతి। పూర్వం గతమనేన పీతం భుక్తం వా పూర్వీ, పూర్విణౌ, పూర్విణః ।।

[5-2-86]

సపూర్వాచ్చ ।। [5-2-87] ।।

విద్యమానం పూర్వం యస్మాదితి సపూర్వం ప్రాతిపదికమ్, తస్య పూర్వశబ్దేన తదన్తవిధిః। సపూర్వాత్ప్రాతిపదికాత్పూర్వశబ్దాన్తాదనేనేత్యస్మిన్నర్థే ఇనిః ప్రత్యయో భవతి। పూర్వం కృతమనేన కృతపూర్వీ కటమ్। భూక్తపూర్వీ ఓదనమ్। సప్సుపా(2-1-4649) ఇతి సమాసం కృత్వా తద్ధిత ఉత్పాద్యతే।

యోగద్వయేన చానేన--పూర్వాదినిః(5-2-861886) సపూర్వాచ్చ(5-2-871887) ఇతి, పరిభాషాద్వయం జ్ఞాప్యతే--`వ్యపదేశివద్భావోऽప్రాతిపదికేన(శా.ప.65), `గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిర్నాస్తి(వ్యా.ప.89) ఇతి

।।

[5-2-87]

ఇష్టాదిభ్యశ్చ ।। [5-2-88] ।।

`అనేన ఇత్యేవ। ఇష్టాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యోఽనేనేత్యస్మిన్నర్థే ఇనిః ప్రత్యయో భవతి। ఇష్టమనేన ఇష్టీ యజ్ఞే। పూర్తీ శ్రాద్ధే। `క్తస్యేన్విషయస్య కర్మణి(వా.133) ఇతి సప్తమ్యుపసంఖ్యాయతే।

ఇష్ట। పూర్త। ఉపసాదిత। నిగదిత। పరివాదిత। నికథిత। పరికథిత। సఙ్కలిత। నిపఠిత। సఙ్కల్పిత। అనర్చిత। వికలిత। సంరక్షిత। నిపతిత। పఠిత। పరికలిత। అర్చిత। పరిరక్షిత। పూజిత। పరిగణిత। ఉపగణిత। అవకీర్ణ। పరిత। ఉపకృత। ఉపాకృత। ఆయుక్త। ఆమ్నాత। శ్రుత। అధీత। ఆసేవిత। అపవారిత। అవకల్పిత। నిరాకృత। అనుయుక్త। ఉపనత। అనుగుణిత। అనుపఠిత। వ్యాకులిత। నిగృహీత। ఇష్టాదిః ।।

[5-2-88]

ఛన్దసి పరిపన్థిపరిపరిణౌ పర్యవస్థాతరి ।। [5-2-89] ।।

పరిపన్థిన్, పరిపరిన్-ఇత్యేతౌ శబ్దౌ ఛన్దసి విషయే నిపాత్యేతే పర్యవస్థాతరి వాచ్యే। పర్యవస్థాతా=సమ్పన్నప్రతిపక్ష ఉచ్యతే। `మా త్వా పరిపన్థినో విదన్। మా త్వా పరిపరిణో విదన్(వా.సం.4-34) ।।

[5-2-89]

అనుపద్యన్వేష్టా ।। [5-2-90] ।।

`అనుపదీ ఇతి నిపాత్యతేఽన్వేష్టా చేత్స భవతి। పదస్య పశ్చాదనుపదమ్। అనుపదీ గవామ్। అనుపదీ ఉష్ట్రాణామ్ ।।

[5-2-90]

సాక్షాద్ ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామ్ ।। [5-2-91] ।।

సాక్షాచ్ఛబ్దోఽవ్యయమ్। తస్మాదినిః ప్రత్యయో భవతి ద్రష్టరి వాచ్యే। సంజ్ఞాగ్రహణమభిధేయనియమార్థమ్। సాక్షాద్ ద్రష్టా సాక్షీ, సాక్షిణౌ సాక్షిణః। సంజ్ఞాగ్రహణాదుపద్రష్టైవోచ్యతే; న దాతా, గ్రహీతా వా ।।

[5-2-91]

క్షేత్రియచ్ పరక్షేత్రే చికిత్స్యః ।। [5-2-92] ।।

క్షేత్రియజితి నిపాత్యతే `పరక్షేత్రే చికిత్స్యః ఇత్యేతస్మిన్ వాక్యార్థే పదవచనమ్। పరక్షేత్రాద్ తత్రేతి సప్తమీసమర్థాత్ `చికిత్స్య ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఘచ్ ప్రత్యయః పరశబ్దలోపశ్చ నిపాత్యతే। పరక్షేత్రే చికిత్స్యః క్షేత్రియో వ్యాధిః। క్షేత్రియం కుష్ఠమ్। పరక్షేత్రమ్=జన్మాన్తరశరీరమ్, తత్ర చికిత్స్యః క్షేత్రియః। అసాధ్యోఽప్రత్యాఖ్యేయో వ్యాధిరుచ్యతే। నామృతస్య నివర్తత ఇత్యర్థః।

అథ వా-క్షేత్రియం విషమ్। యత్పరక్షేత్రే పరశరీరే సంక్రమయ్య చికిత్స్యతే।

అథ వా--క్షేత్రియాణి తృణాని। యాని సస్యార్థే క్షేత్రే జాతాని చికిత్స్యాని నాశయితవ్యాని।

అథ వా--క్షేత్రియః పారదారికః। పరదారాః పరక్షేత్రమ్, తత్ర చికిత్స్యః నిగ్రహీతవ్యః। సర్వం చైతత్ప్రమాణమ్ ।।

[5-2-92]

ఇన్ద్రియమిన్ద్రలిఙ్గమిన్ద్రదృష్టమిన్ద్రసృష్టమిన్ద్రజుష్టమిన్ద్రదత్తమితి వా ।। [5-2-93] ।।

ఇన్ద్రియమిత్యన్తోదాత్తం శబ్దరూపం నిపాత్యతే। రూఢిరేషా చక్షురాదీనాం కరణానామ్। తథా చ వ్యుత్పత్తేరనియమం దర్శయతి। ఇన్ద్రశబ్దాత్షష్ఠీసమర్థాత్ `లిఙ్గమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే ఘచ్ప్రత్యయో భవతి। ఇన్ద్రస్య లిఙ్గమిన్ద్రియమ్। ఇన్ద్రః=ఆత్మా, స

చక్షురాదినా కరణేనానుమీయతే, నాకర్తృకం కరణమస్తి। ఇన్ద్రేణ దృష్టమ్, తృతీయాసమర్థాత్ప్రత్యయః। ఆత్మనా దృష్టమిత్యర్థః। ఇన్ద్రేణ సృష్టమ్। ఆత్మనా సృష్టమ్, తత్కృతేన శుభాశుభేన కర్మణోత్పన్నమితి కృత్వా। ఇన్ద్రేణ జుష్టమ్, ఆత్మనా జుష్టమ్=సేవితమ్; తద్ద్వారేణ విజ్ఞానోత్పాదనాత్। ఇన్ద్రేణ దత్తమ్, ఆత్మనా విషయేభ్యో దత్తం యథాయథం గ్రహణాయ।

ఇతికరణః ప్రకారార్థః। సతి సమ్భవే వ్యుత్పత్తిరన్యథాపి కర్తవ్యా; రూఢేరనియమాదితి।

వాశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యమానో వికల్పానాం స్వాతన్త్ర్యం దర్శయతి ।।

[5-2-93]

తదస్యాస్త్యస్మిన్నితి మతుప్ ।। [5-2-94] ।।

తదితి ప్రథమా సమర్థవిభక్తిః। అస్యాస్మిన్నితి ప్రత్యయార్థౌ।

అస్తీతి ప్రకృతివిశేషణమ్। ఇతికరణో వివక్షార్థః। తదితి ప్రథమాసమర్థాదస్యేతి షష్ఠ్యర్థే `అస్మిన్ ఇతి సప్తమ్యర్థే మతుప్ ప్రత్యయో భవతి, యత్తత్ప్రథమాసమర్థమస్తి చేత్తద్భవతి।

అస్త్యర్థోపాధికం చేత్తద్భవతీత్యర్థః। ఇతికరణస్తతశ్చేద్వివక్షా। గావోఽస్య సన్తి గోమాన్ దేవదత్తః। వృక్షా అస్మిన్సన్తి వృక్షవాన్పర్వతః। యవమాన్। ప్లక్షవాన్।

ఇతికరణాద్విషయనియమః---

`భూమనిన్దాప్రశంసాసు నిత్యయోగేఽతిశాయనే।

సంసర్గేఽస్తివివక్షాయాం భవన్తి మతుబాదయః ।।(మ.భా.2-393)

భూమ్ని తావత్--గోమాన్। నిన్దాయామ్--కుష్ఠీ, కకుదావర్త్తినీ। ప్రశంసాయామ్--రూపవతీ కన్యా। నిత్యయోగే--క్షీరిణో వృక్షాః। అతిశాయనే--ఉదరిణీ కన్యా। సంసర్గే--దణ్డీ, ఛత్త్రీ। అస్తివివక్షాయామ్--అస్తిమాన్ ।।

- గుణవచనేభ్యో మతుపో లుగ్వక్తవ్యః। -(మ.భా.2-394) శుక్లో గుణోఽస్యాస్తి శుక్లః పటః। కృష్ణః। శ్వేతః ।।

[5-2-94]

రసాదిభ్యశ్చ ।। [5-2-95] ।।

రసాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో మతుప్ ప్రత్యయో భవతి, `తదస్యాస్త్యస్మిన్ ఇత్యేతస్మిన్విషయే। రసవాన్। రూపవాన్।

కిమర్థమిదముచ్యతే, న పూర్వసూత్రేణైవ మతుప్ సిద్ధః ? రసాదిభ్యః పునర్వచనమన్యనివృత్త్యర్థమ్--అన్యే మత్వర్థీయా మా భూవన్నితి।

కథం రూపిణీ కన్యా, రూపికో దారకః? ప్రాయికమేతద్వచనమ్।

ఇతికరణో వివక్షార్థోఽనువర్తతే।

అథ వా---`గుణాత్(గ.సూ.121) ఇత్యత్ర పఠ్యతే, తేన యే రసనేన్ద్రియాదిగ్రాహ్యా గుణాః, తేషామేవాయం పాఠః। ఇహ మా భూత్-రూపిణీ, రూపిక ఇతి, శోభాయోగః గమ్యతే। రసికో నటః(మ.భా.2-394) ఇత్యత్ర భావయోగః।

రస। రూప। గన్ధ। స్పర్శ। శబ్ద। స్నేహ। `గుణాత్(మ.భా.121)। `ఏకాచః(గ.సూ.121)। గుణగ్రహణం రసాదీనాం విశేషణమ్। రసాదిః।।

[5-2-95]

ప్రాణిస్థాదాతో లజన్యతరస్యామ్ ।। [5-2-96] ।।

ప్రాణిస్థవాచినః శబ్దాదాకారాన్తాల్లచ్ ప్రత్యయో భవత్యన్యతరస్యాం మత్వర్థే। చూడాలః, చూడావాన్। కర్ణికాలః, కర్ణికావాన్।

ప్రాణిస్థాదితి కిమ్ ? శిఖావాన్ప్రదీపః। ఆదితి కిమ్ ? హస్తవాన్। పాదవాన్।

- ప్రాణ్యఙ్గాదితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-395)। ఇహ మా భూత్--చికీర్షాఽస్యాస్తి, జిహీర్షాఽస్యాస్తి చికీర్షావాన్, జిహీర్షావాన్।

ప్రత్యయస్వరేణైవాన్తోదాత్తత్వే సిద్ధే చకారః-చూడాలోఽస్తీత్యత్ర స్వరితో వాఽనుదాత్తే పదాదౌ(8-2-63659) ఇతి స్వరితబాధనార్థః ।।

[5-2-96]

సిధ్మాదిభ్యశ్చ ।। [5-2-97] ।।

` లజన్యతరస్యామ్ ఇతి వర్త్తతే। సిధ్మాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో లచ్ ప్రత్యయో భవత్యన్యతరస్యాం మత్వర్థే। సిధ్మలః, సిధ్మవాన్। గడులః, గడుమాన్।

అన్యతరస్యాంగ్రహణేన మతుప్సముచ్చీయతే, న తు ప్రత్యయో వికల్ప్యతే। తస్మాదకారాన్తేభ్య ఇనిఠనౌ ప్రత్యయౌ న భవతః।

సిధ్మ। గడు। మణి। నాభి। జీవ। నిష్పావ। పాంసు। సక్తు। హను। మాసం। పరశు। - పార్ష్ణిధమన్యోర్దీర్ఘశ్చ -(గ.సూ.123)। పార్ష్ణీలః। ధమనీలః। పర్ణ। ఉదక। ప్రజ్ఞా। మణ్డ। పార్శ్వ। గణ్డ। గ్రన్థి। -వాతదన్తబలలలాటానామూఙ్ చ-(గ.సూ.124)। వాతూలః। దన్తూలః। బలూలః। లలాటూలః। - జటాఘటాకలాః క్షేపే -(గ.సూ.125)। జటాలః। ఘటాలః। కలాలః। సక్థి। కర్ణ। స్నేహ। శీత। శ్యామ। పిఙ్గ। పిత్త। శుష్క। పృథు। మృదు। మఞ్జు। పత్త్ర। చటు। కపి। కణ్డు। సంజ్ఞా। - క్షుద్రజన్తూపతాపయోశ్చేష్యతే -(గ.సూ.126)। క్షుద్రజన్తు---యూకాలః। మక్షికాలః। ఉపతాపాత్--విచర్చికాలః। విపాదికాలః। మూర్ఛాలః। సిధ్మాదిః ।।

[5-2-97]

వత్సాంసాభ్యాం కామవలే ।। [5-2-98] ।।

వత్సాంసశబ్దాభ్యాం లచ్ప్రత్యయో భవతి యథాసంఖ్యం కామవతి, బలవతి చార్థే। వత్సలః। అంసలః।

వృత్తివిషయే వత్సాంసశబ్దౌ స్వభావాత్కామబలయోర్వర్త్తమానౌ తద్వతి ప్రత్యయముత్పాదయతః। న హ్యత్ర వత్సార్థః, అంసార్థో వా విద్యతే; వత్సల ఇతి స్నేహవానుచ్యతే--వత్సలః స్వామీ, వత్సలః పితేతి।

అంసల ఇతి చోపచితమాంసో బలవానుచ్యతే। న చాయమర్థో మతుపి సమ్భవతీతి నిత్యం లజేవ భవతి; అన్యత్రాంసవతీ గౌః, అంసవాన్ దుర్బలః ।।

[5-2-98]

ఫేనాదిలచ్చ ।। [5-2-99] ।।

ఫేనశబ్దాదిలచ్ ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। చకారాల్లచ్చ। అన్యతరస్యాంగ్రహణం మతుప్సముచ్చయార్థం సర్వత్రైవానువర్తతే। ఫేనిలః, ఫేనలః, ఫేనవాన్ ।।

[5-2-99]

లోమాదిపామాదిపిచ్ఛాదిభ్యః శనేలచః ।। [5-2-100] ।।

లోమాదిభ్యః పామాదిభ్యః పిఛాదిభ్యశ్చ త్రిభ్యో గణేభ్యో యథాసంఖ్యం శ, న, ఇలచ్-ఇత్యేతే ప్రత్యయా భవన్తి మత్వర్థే, మతుప్ చ। లోమాదిభ్యః శో భవతి-లోమశః, లోమవాన్, పామాదిభ్యో నో భవతి-పామనః, పామవాన్। పిచ్ఛాదిభ్య ఇలచ్ భవతి--పిచ్ఛిలః, పిచ్ఛవాన్। ఉరసిలః, ఉరస్వాన్।

లోమన్। రోమన్। వల్గు। బభ్రు। హరి। కపి। శుని। తరు। లోమాదిః।

పామన్। వామన్। హేమన్। శ్లేష్మన్। కద్రు। బలి। శ్రేష్ఠ। పలల। సామన్। - అఙ్గాత్కల్యాణే -(గ.సూ.127)। - శాకీపలాలీదద్ర్వాం హ్రస్వత్వం చ -(గ.సూ.128)। - విష్వగిత్యుత్తరపదలోపశ్చాకృతసన్ధేః -(గ.సూ.129)। - లక్ష్మ్యా అచ్చ -(గ.సూ.130)। పామాదిః।

పిచ్ఛ। ఉరస్। ధ్రువకా। క్షువకా। - జటాఘటాకలాః క్షేపే -(గ.సూ.131)। వర్ణ। ఉదక। పఙ్క। ప్రజ్ఞా। పిచ్ఛాదిః ।।

[5-2-100]

ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చావృత్తిభ్యో ణః ।। [5-2-101] ।।

ప్రజ్ఞా, శ్రద్ధా, అర్చా, వృత్తి-ఇత్యేతేభ్యో ణః ప్రత్యయో భవతి మతుబర్థే। మతుప్సర్వత్ర సముచ్చీయతే। ప్రాజ్ఞః, ప్రజ్ఞావాన్। శ్రాద్ధః, శ్రద్ధావాన్। ఆర్చః, అర్చావాన్। వార్త్తః, వృత్తిమాన్ ।।

[5-2-101]

తపః సహస్రాభ్యాం వినీనీ ।। [5-2-102] ।।

తపః సహస్రశబ్దాభ్యాం విని, ఇని-ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతో మత్వర్థే। ప్రత్యయార్థయోస్తు యథాసంఖ్యం సర్వత్రైవాస్మిన్ ప్రకరణే నేష్యతే। తపోఽస్యాస్మిన్ వా విద్యతే పతస్వీ। సహస్రీ।

అసన్తత్వాదదన్తత్వాచ్చ సిద్ధే ప్రత్యయే(5-2-121,1151928,1922) పునర్వచనమణా(5-2-1031910) వక్ష్యమాణేన బాధా మా భూదితి। సహస్రాత్తు ఠనపి బాధ్యతే ।।

[5-2-102]

అణ్ చ ।। [5-2-103] ।।

తపఃసహస్రాభ్యామణ్చ ప్రత్యయో భవతి। తాపసః। సాహస్రః యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః, యథాసంఖ్యార్థశ్చ।

- అణ్ప్రకరణే జ్యోత్స్నాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-397)। జ్యోత్స్నా విద్యతేఽస్మిన్పక్షే జ్యౌత్స్నః పక్షః। తామిస్రః। కౌణ్డలః। కౌతపః। వైసర్పః। వైపాదికః ।।

[5-2-103]

సికతాశర్కరాభ్యాం చ ।। [5-2-104] ।।

సికతాశర్కరాభ్యామణ్ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। సైకతో ఘటః। శార్కరం మధు।

అదేశే ఇహోదాహరణమ్। దేశే తు లుబిలచౌ భవిష్యతః ।।

[5-2-104]

దేశే లుబిలచౌ చ ।। [5-2-105] ।।

సికతాశర్కరాభ్యాం దేశేఽభిధేయే లుబిలచౌ భవతః। చకారాదణ్ చ, మతుప్ చ। కస్య పునరయం లుప్ ? మతుబాదీనామన్యతమస్య; విశేషాభావాత్। సికతా అస్మిన్విద్యన్తే సికతా దేశః, సికతిలః, సైకతః, సికతావాన్। శర్కరా దేశః, శర్కరిలః, శార్కరః, శర్కరావాన్।

దేశ ఇతి కిమ్ ? సైకతో ఘటః। శార్ఙరం మధు ।।

[5-2-105]

దన్త ఉన్నత ఉరచ్ ।। [5-2-106] ।।

`ఉన్నతే ఇతి ప్రకృతివిశేషణమ్। దన్తశబ్దాదున్నతోపాధికాదురచ్ ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। దన్తా ఉన్నతా అస్య సన్తి దన్తురః।

ఉన్నత ఇతి కిమ్ ? దన్తవాన్ ।।

[5-2-106]

ఊషసుషిముష్కమధో రః ।। [5-2-107] ।।

ఊష, సుషి, ముష్క, మధు-ఇత్యేతేభ్యో రః ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। ఊషరం క్షేత్రమ్। సుషిరం కాష్ఠమ్। ముష్కరః పశుః। మధురో గుడః।

ఇతికరణో వివక్షార్థః సర్వత్రాభిధేయనియమం కరోతి। ఇహ న భవతి-ఊషోఽస్మిన్ ఘటే విద్యతే, మధ్వస్మిన్ఘటే విద్యతే ఇతి।

- రప్రకరణే ఖముఖకుఞ్జేభ్య ఉపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-397)। ఖమస్యాస్తి కణ్ఠవివరం మహత్ ఖరః। ముఖమస్యాస్తీతి

సర్వస్మిన్వక్తవ్యే ముఖరః। కుఞ్జావస్య స్తః కుఞ్చరః। ఇస్తిహనూ కుఞ్జశబ్దేనోచ్యేతే।

- నగపాంశుపాణ్డుభ్యశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-397)। నగరమ్, పాంశురమ్, పాణ్డురమ్।

- కచ్చావ్రహ్రస్వత్వం చ -। కచ్చురమ్ ।।

[5-2-107]

ద్యుద్రుభ్యాం మః ।। [5-2-108] ।।

ద్యుద్రుశబ్దాభ్యాం మః ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। ద్యుమః। ద్రుమః। రూఢిశబ్దావేతౌ। రూఢిషు చ పునర్మతుబ్న వికల్ప్యతే ।।

[5-2-108]

కేశాద్వోఽన్యతరస్యామ్ ।। [5-2-109] ।।

కేశశబ్దాద్వః ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థేఽన్యతరస్యామ్।

నను చ ప్రకృతమన్యతరస్యాంగ్రహణమనువర్త్తత ఏవ ? మతుప్సముచ్చయార్థం తదిత్యుక్తమ్, అనేన త్వినిఠనౌ ప్రాప్యేతే। తతశ్చాతూరూప్యం భవతి-కేశవః, కేశీ, కేశికః, కేశవానితి ।।

- వప్రకరణేఽన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-397)। మణివః। హిరణ్యవః। కురరావః। కుమారావః। రాజీవమ్। కుఞ్జావః। ఇష్టకావః। బిమ్బావః।

- అర్ణసో లోపశ్చ -। అర్ణవః।

- ఛన్దసీవనిపౌ చ వక్తవ్యౌ -(మ.భా.2-397)। వశ్చ మతుప్ చ। `రథీరభూన్ముద్గలానీ గవిష్ఠౌ(ఋ.10-167-2)। `సుమఙ్గలీరియం వధూః(ఋ.10-85-33)। వనిపు-- `మఘవానమీమహే(ఋ.10-167-2)। వకారమతుపౌ చ, ఉద్వా చ, ఉద్వతీ చ।

- మేధారథాభ్యామిరన్నిరచౌ వక్తవ్యౌ -(మ.భా.2-397) `మేధిరః(ఋ.1-31-2)। `రథిరః(ఋ.3-1-17) ।।

[5-2-109]

గాణ్డ్యజగాత్సంజ్ఞాయామ్ ।। [5-2-110] ।।

గాణ్డీ, అజగ--ఇత్యేతాభ్యాం వః ప్రత్యయోః భవతి సంజ్ఞాయాం విషయే మత్వర్థే। గాణ్డీవం ధనుః। హ్రస్వాదపి భవతి--గాణ్డివం ధనురితి। తత్ర తుల్యా హి సంహితా దీర్ఘహ్రస్వయోః। ఉభయథా చ సూత్రం ప్రణీతమ్ ।।

[5-2-110]

కాణ్డాణ్డాదీరన్నీరచౌ ।। [5-2-111] ।।

కాణ్డ, అణ్డ-ఇత్యేతాభ్యాం యథాసంఖ్యమీరన్నీరచౌ ప్రత్యయౌ భవతో మత్వర్థే। కాణ్డీరః। అణ్డీరః ।।

[5-2-111]

రజఃకృష్యాసుతిపరిషదో వలచ్ ।। [5-2-112] ।।

రజః ప్రభృతిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో వలచ్ ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। రజస్వలా స్త్రీ। కృషీవలః కుటుమ్బీ। ఆసుతీవలః శౌణ్డికః। పరిషద్వలో రాజా। వలే(6-3-1181040) ఇతి దీర్ఘత్వమ్।

ఇతికరణో విషయనియమార్థః సర్వత్ర సమ్బధ్యతే। తేనేహ న భవతి--రజోఽస్మిన్ గ్రామే విద్యత ఇతి।

- వలచ్ప్రకరణేఽన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-397)। భ్రాతృవలః। పుత్రవలః। ఉత్సాహవలః ।।

[5-2-112]

దన్తశిఖాత్సంజ్ఞాయామ్ ।। [5-2-113] ।।

దన్త, శిఖా-శబ్దాభ్యాం వలచ్ ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే సంజ్ఞాయాం విషయే। దన్తావలః సైన్యః। దన్తావలో గజః। శిఖావలం

నగరమ్। శిఖావలా స్థూణా ।।

[5-2-113]

జ్యోత్స్నాతమిస్రాశృఙ్గిణోర్జస్విన్నూర్జస్వలగోమిన్మలినమలీమసాః ।। [5-2-114] ।।

జ్యోత్స్నాదయః శబ్దా నిపాత్యన్తే మత్వర్థే సంజ్ఞాయాం విషయే। జ్యోతిష ఉపధాలోపో నశ్చ ప్రత్యయో నిపాత్యతే-జ్యోత్స్నా చన్ద్రప్రభా। తమస ఉపధాయా ఇకారో రశ్చ-తమిస్రా రాత్రిః। స్త్రీత్వమతన్త్రమ్। అన్యత్రాపి దృశ్యతే--తమిస్రం నభః। శృఙ్గాదినచ్ప్రత్యయో నిపాత్యతే శృఙ్గిణః। ఊర్జోఽసుగాగమో నిపాత్యతే వినివలచౌ ప్రత్యయౌ-ఊర్జస్వీ।

ఊర్జస్వలః। గోర్మినిప్రత్యయో నిపాత్యతే-గోమీ। మలశబ్దాదినజీమసచౌ ప్రత్యయౌ నిపాత్యేతే-మలినః, మలీమసః ।।

[5-2-114]

అత ఇనిఠనౌ ।। [5-2-115] ।।

అకారాన్తాత్ప్రాతిపదికాదినిఠనౌ ప్రత్యయౌ భవతః। దణ్డీ, దణ్డికః। ఛత్త్రీ, ఛత్త్రికః।

అన్యతరస్యామిత్యధికారాన్మతుబపి భవతి। దణ్డవాన్। ఛత్రవాన్। తపరకరణం కిమ్? శ్రద్ధావాన్।

`ఏకాక్షరాత్కృతో జాతేః సప్తమ్యాం చ న తౌ స్మృతౌ।(మ.భా.2-398)

ఏకాక్షరాత్తావత్-స్వవాన్। ఖవాన్। కృతః--కారకవాన్। జాతేః-వ్యాఘ్రవాన్। సింహవాన్। సప్తమ్యామ్-దణ్కడా అస్యాం సన్తి దణ్డవతీ శాలేతి।

` ఇతికరణో విషయనియమార్థః సర్వత్ర సమ్బధ్యతే ఇత్యుక్తమ్, తేన క్వచిద్భవత్యపి--కార్యీ, హార్యీ, తణ్డులీ, తణ్డులిక ఇతి ।।

[5-2-115]

వ్రీహ్యాదిభ్యశ్చ ।। [5-2-116] ।।

వ్రీహ్యాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్య ఇనిఠనౌ ప్రత్యయౌ భవతో మత్వర్థే। మతుబ్భవత్యేవ। వ్రీహీ, వ్రీహికః, వ్రీహిమాన్। మాయీ, మాయికః, మాయావాన్।

న చ వ్రీహ్యాదిభ్యః సర్వేభ్యః ప్రత్యయద్వయమిష్యతే, కిం తర్హి ?

` శిఖాదిభ్య ఇనిర్వాచ్య ఇకన్యవఖదాదిషు।(మ.భా.2-398)

పరిశిష్టేభ్య ఉభయమ్।

శిఖా, మేఖలా, సంజ్ఞా, బలాకా, మాలా, వీణా, వడవా, అష్టకా, పతాకా, కర్మన్, చర్మన్, హంసా--ఇత్యేతేభ్య ఇనిరేవేష్యతే। యవఖద, కుమారీ, నౌ-ఇత్యేతేభ్య ఇకన్నేవేష్యతే। పరిశిష్టేభ్యో ద్వావపి ప్రత్యయౌ భవతః।

వ్రీహిగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా తున్దాదిషు వ్రీహిశబ్దః పఠ్యతే, తత్ర ఇనిఠనౌ చకారేణ విధీయేతే ? ఏవం తర్హి తున్దాదిషు వ్రీహిగ్రహణమర్థగ్రహణం విజ్ఞాయతే। శాలయోఽస్య సన్తి శాలినః, శాలీ, శాలికః, శాలిమాన్ ఇతి ।

వ్రీహిశిఖాదయః పూర్వం పఠితాః యవఖద। కుమారీ। నౌ। - శీర్షాన్న ఞః -(గ.సూ.132)। అశీర్షీ, అశీర్షికః ।।

[5-2-116]

తున్దాదిభ్య ఇలచ్చ ।। [5-2-117] ।।

తున్దాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్య ఇలచ్ ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। చకారాదినిఠనౌ మతుప్ చ। తున్దిలః, తున్దీ, తున్దికః, తున్దవాన్। ఉదరిలః, ఉదరీ, ఉదరికః, ఉదరవాన్।

తున్ద। ఉదర। పిచణ్డ। ఘట। యవ। వ్రీహి। - స్వాఙ్గాద్వివృద్ధౌ చ -(గ.సూ.133)। తున్దాదిః ।।

[5-2-117]

ఏకగోపూర్వాట్ఠఞ్ నిత్యమ్ ।। [5-2-118] ।।

ఏకపూర్వాద్గోపూర్వాచ్చ ప్రాతిపదికాన్నిత్యం ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే।
ఏకశతమస్యాస్తీతి ఐకశతికః। ఐకసహస్రికః। గోపూర్వాచ్చ-గౌశతికః। గౌసహస్రికః।

అత ఇత్యేవ--ఏకవింశతిరస్యాస్తీతి న భవతి।

కథమైకగవికః ? సమాసాన్తే కృతే భవిష్యతి। కథం గౌశకటికః ? శకటీశబ్దేన సమానార్థః శకటశబ్దోఽస్తి తతో భవిష్యతి। అవశ్యం చ ` అతః ఇత్యనువర్త్యమ్, ద్వ్యష్ట్వోపతాపగర్హ్యాత్(5-2-1281934) ఇత్యేవమాద్యర్థమ్ ।

నిత్యగ్రహణం మతుపో బాధనార్థమ్। కథమేకద్రవ్యవత్త్వాదితి ? నైవాయం సాధుః। ఏకేన వా ద్రవ్యవత్త్వాదితి సమర్థనీయమ్ ।।

[5-2-118]

శతసహస్రాన్తాచ్చ నిష్కాత్ ।। [5-2-119] ।।

శతాన్తాత్ సహస్రాన్తాచ్చ ప్రాతిపదికాట్ఠఞ్ ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। తౌ చేచ్ఛతసహస్రశబ్దౌ నిష్కాత్పరౌ భవతః। నిష్కశతమస్యాస్తి నైష్కశతికః। నైష్కసహస్రికః।

సువర్ణనిష్కశతమస్యాస్తీత్యనభిధానాన్న భవతి ।।

[5-2-119]

రూపాదాహతప్రశంసయోర్యప్ ।। [5-2-120] ।।

ఆహతప్రశంసే ప్రకృత్యుపాధీ। ఆహతప్రశంసావిశిష్టార్థే వర్త్_మానాద్రూపశబ్దాద్యప్ ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। ఆహతం రూపమస్య రూప్యో దీనారః। రూప్యః కేదారః। రూప్యం కార్షాపణమ్। ప్రశస్తం రూపమస్యాస్తి రూప్యః పురుషః। నిఘాతికాతాడనాదినా దీనారాదిషు రూపం యదుత్పద్యతే తదాహతమిత్యుచ్యతే।

ఆహతప్రశంసయోరితి కిమ్ ? రూపవాన్।

- యప్ప్రకరణేఽన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-399)। హిమ్యాః పర్వతాః। గుణ్యా బ్రాహ్మణాః ।।

[5-2-120]

అస్మాయామేధాస్రజో వినిః ।। [5-2-121] ।।

అసన్తాత్ప్రాతిపదికాత్, మాయా, మేధా, స్రజ్--ఇత్యేతేభ్యశ్చ వినిః ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। మతుప్ సర్వత్ర సముచ్చీయత ఏవ। అసన్తాత్తావత్-- యశస్వీ, తపస్వీ, పయస్వీ। మాయావీ। మేధావీ। స్రగ్వీ।

మాయాశబ్దాద్ వ్రీహ్యాదిషు పాఠాదినిఠనావపి భవతః--మాయీ, మాయికః ।।

[5-2-121]

బహులం ఛన్దసి ।। [5-2-122] ।।

ఛన్దసి విషయే బహులం వినిః ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। `అగ్నే తేజస్విన్(తై.సం.3-3-11)। న భవతి- సూర్యో వర్చస్వాన్।

- ఛన్దసి వినిప్రకరణేఽష్ట్రామేఖలాద్వయోభయరుజాహృదయానాం దీర్ఘత్వం చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-399)। `అష్ట్రావీ(ఋ.10-102-8)। `మేఖలావీ(అ.ప్రా.3-4-1)। `ద్వయావీ(అ.ప్రా.3-4-1)। `ఉభయావీ(ఋ.5-7-10)। రుజావీ। హృదయావీ। ద్వయోభయహృదయాని దీర్ఘత్వం ప్రయోజయన్తి।

- మర్మణశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-399)। మర్మావీ।

- సర్వత్రామయస్యోపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-399)। ఛన్దసి భాషాయాం చ। `ఆమయావీ(తై.సం.3-2-3)।

- శృఙ్గవృన్దాభ్యామారకన్వక్తవ్యః -(మ.భా.2-399)। శృఙ్గారకః। `వృన్దారకః(శ.బ్రా.14-6-11-1)।

- ఫలబర్హాభ్యామినజ్వక్తవ్యః -(మ.భా.2-399) ఫలినః। బర్హిణః।

- హృదయాచ్చాలురన్యతరస్యామ్ -(మ.భా.2-399)। హృదయాలుః, హృదయీ, హృదయికః, హృదయవాన్।

- శీతోష్ణతృప్రేభ్యస్తన్న సహత ఇత్యాలుజ్వక్తవ్యః -(మ.భా.2-399) శీతం న సహతే శీతాలుః। ఉష్ణాలుః। తృప్రాలుః ।

- తన్న సహత ఇతి హిమాచ్చేలుః -(మ.భా.2-399) హిమం న సహతే హిమేలుః।

- బలాదూలచ్ -(మ.భా.2-399) బలం న సహతే బలూలః।

- వాతాత్సమూహే చ -(మ.భా.2-399)। -వాతం న సహత ఇతి చ -। వాతానాం సమూహః, వాతం న సహత ఇతి వా వాతూలః।

- పర్వమరుద్భ్యాం తన్ వక్తవ్యః -(మ.భా.2-400) పర్వతః। మరుత్తః।

- అర్థాత్తదభావే ఇనిర్వక్తవ్యః -। అర్థీ। తదభావ ఇత్యేవ--అర్థవాన్। తదేతత్సర్వం బహులగ్రహణేన సమ్పద్యతే ।।

[5-2-122]

ఊర్ణాయా యుస్ ।। [5-2-123] ।।

ఉర్ణాశబ్దాద్యుస్ ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। సకారః పదసంజ్ఞార్థః। ఊర్ణాऽస్య విద్యతే ` ఊర్ణాయుః(వా.సం.13-50)। కేచిచ్ఛన్దోగ్రహణమనువర్తయన్తి ।।

[5-2-123]

వాచో గ్మినిః ।। [5-2-124] ।।

వాచ్శబ్దాత్ గ్మినిః ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। వాగ్మీ, వాగ్మినౌ, వాగ్మినః ।।

[5-2-124]

ఆలజాటచౌ బహుభాషిణి ।। [5-2-125] ।।

వాచ్-శబ్దాత్ప్రథమాసమర్థాదాలచ్, ఆటచ్--ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతో మత్వర్థే బహుభాషిణ్యభిధేయే। గ్మినేరపవాదః। వాచాలః। వాచాటః।

- కుత్సిత ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-400)। యో హి సమ్యగ్ బహు భాషతే స వాగ్గమీత్యేవ భవతి।।

[5-2-125]

స్వామిన్నైశ్వర్యే ।। [5-2-126] ।।

` స్వామిన్ ఇతి నిపాత్యతే ఐశ్వర్యే గమ్యమానే। స్వశబ్దాదైశ్వర్యవాచినో మత్వర్థే ఆమిన్ప్రత్యయో నిపాత్యతే। స్వమస్యాస్తీతి=ఐశ్వర్యమస్యాస్తీతి స్వామీ, స్వామినౌ, స్వామినః.

ఐశ్వర్య ఇతి కిమ్ ? స్వవాన్ ।।

[5-2-126]

అర్శఆదిభ్యోఽచ్ ।। [5-2-127] ।।

` అర్శస్ ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యోఽచ్ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। అర్శాంసి అస్య విద్యన్తే అర్శసః। ఉరసః। ఆకృతిగణశ్చాయమ్।

యత్రాభిన్నరుపేణ శబ్దేన తద్వతోఽభిధానం తత్సర్వమిహ ద్రష్టవ్యమ్।

అర్శస్। ఉరస్। తున్ద। చతుర। పలిత। జటా। ఘటా। అభ్ర। కర్దమ। ఆమ। లవణ। - స్వాఙ్గాద్ధీనాత్ -(గ.సూ.134) । - వర్ణాత్ -(గ.సూ.135)। అర్శఆదిః ।।

[5-2-127]

ద్వన్ద్వోపతాపగర్హ్యాత్ప్రాణిస్థాదినిః ।। [5-2-128] ।।

ద్వన్ద్వః=సమాసః, ఉపతాపః=రోగః, గర్హ్యమ్=నిన్ద్యమ్, తద్విషయేభ్యః శబ్దేభ్యః ప్రాణిస్థార్థవాచిభ్య ఇనిః ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। ద్వన్ద్వాత్తావత్-కటకవలయినీ, శఙ్ఖనూపురిణీ। ఉపతాపాత్-కుష్ఠీ, కిలాసీ। గర్హ్యాత్-కకుదావర్త్తీ, కాకతాలుకీ।

ప్రాణిస్థాదితి కిమ్? పుష్పఫలవాన్ వృక్షః।

ప్రాణ్యఙ్గాన్నేష్యతే--పాణిపాదవతీ।

అత ఇత్యనువర్త్తతే, తేనేహ న భవతి-చిత్రలలాటికావతీ।

సిద్ధే ప్రత్యయే పునర్వచనం ఠనాదిబాధనార్థమ్ ।।

[5-2-128]

వాతాతిసారాభ్యాం కుక్ చ ।। [5-2-129] ।।

వాతాతిసారశబ్దాభ్యామినిః ప్రత్యయో భవతి, తత్సన్నియోగేన చ తయోః కుగాగమో భవతి। వాతాతిసారయోరుపతాపత్వాత్ పూర్వేణైవ సిద్ధే ప్రత్యయే కుగర్థమేవేదం వచనమ్। వాతకీ। అతిసారకీ।

- పిశాచాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-400)। పిశాచకీ వైశ్రవణః।

రోగే చాయమిష్యతే। ఇహ న భవతి--వాతవతీ గుహేతి ।।

[5-2-129]

వయసి పూరణాత్ ।। [5-2-130] ।।

ఇనిరనువర్తతే। పూరణప్రత్యయాన్తాత్ప్రాతిపదికాదినిః ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే వయసి ద్యోత్యే। పఞ్చమో మాసోఽస్యాస్తి సంవత్సరో వా పఞ్చమీ ఉష్ట్రః। నవమీ। దశమీ।

సిద్ధే సతి నియమార్థం వచనమ్-ఇనిరేవ భవతి, ఠన్న భవతీతి। వయసీతి కిమ్? పఞ్చమవాన్ గ్రామరాగః ।।

[5-2-130]

సుఖాదిభ్యశ్చ ।। [5-2-131] ।।

` సుఖ-ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్య ఇనిః ప్రత్యయో నియమ్యతే మత్వర్థే। సుఖీ। దుఃఖీ।

` మాలా క్షేప(గ.సూ.136) ఇతి పఠ్యతే, వ్రీహ్యాదిషు చ మాలాశబ్దోఽస్తి, తదిహ క్షేపే మతుబ్బాధనార్థం వచనమ్।

సుఖ। దుఃఖ। తృప్ర। కృచ్ఛ్ర। ఆస్ర। అలీక। కరుణా। కృపణ। సోఢ। ప్రమీప। శీల। హల। -మాలా క్షేపే -(గ.సూ.136)। ప్రణయ। సుఖాదిః ।।

[5-2-131]

ధర్మశీలవర్ణాన్తాచ్చ ।। [5-2-132] ।।

అన్తశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే, ధర్మాద్యన్తాత్ప్రాతిపదికాదినిః ప్రత్యయో నియమ్యతే। బ్రాహ్మణానాం ధర్మో బ్రాహ్మణధర్మః, సోఽస్యాస్తీతి బ్రాహ్మణధర్మీ। బ్రాహ్మణశీలీ। బ్రాహ్మణవర్ణీ।

[5-2-132]

హస్తాజ్జాతౌ ।। [5-2-133] ।।

హస్తశబ్దాదినిః ప్రత్యయో నియమ్యతే మత్వర్థే, సముదాయేన చేజ్జాతిరభిధీయతే।
హస్తోఽస్యాస్తీతి హస్తీ, హస్తినౌ, హస్తినః।

జాతావితి కిమ్? హస్తవాన్పురుషః ।।

[5-2-133]

వర్ణాద్ బ్రహ్మచారిణి ।। [5-2-134] ।।

వర్ణశబ్దాదినిః ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే, సముదాయేన చేద్ బ్రహ్మచారీ భణ్యతే। బ్రహ్మచారీతి త్రైవర్ణికోఽభిప్రేతః, స హి విద్యాగ్రహణార్థముపనీతో బ్రహ్మ చరతి, నియమమాసేవతే ఇత్యర్థః। వర్ణీ, వర్ణినౌ, వర్ణినః।

బ్రహ్మచారిణీతి కిమ్? వర్ణవాన్।

బ్రాహ్మణాదయస్త్రయో వర్ణా వర్ణిన ఉచ్యన్తే ।।

[5-2-134]

పుష్కరాదిభ్యో దేశే ।। [5-2-135] ।।

`పుష్కర-ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్య ఇనిః ప్రత్యయో భవతి సముదాయేన చేద్దేశోఽభిధీయతే। పుష్కరిణీ। పద్మినీ।

దేశ ఇతి కిమ్? పుష్కరవాన్ హస్తీ।

- ఇనిప్రకరణే బలాద్బాహూరుపూర్వాదుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-400)। బాహుబలీ। ఊరుబలీ।

- సర్వాదేశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-400) సర్వధనీ। సర్వబీజీ। సర్వకేశీ నటః।

- అర్థాచ్చాసన్నిహితే -(మ.భా.2-401)। అర్థీ। అసన్నిహిత ఇతి కిమ్? అర్థవాన్।

- తదన్తాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ -। ధాన్యార్థీ। హిరణ్యార్థీ।

పుష్కర। పద్మ। ఉత్పల। తమాల। కుముద। నడ। కపిత్థ। బిస। మృణాల। కర్దమ। శాలూక। విగర్హ। కరీష। శిరీష। యవాస। ప్రవాస। హిరణ్య। పుష్కరాదిః ।।

[5-2-135]

బలాదిభ్యో మతుబన్యతరస్యామ్ ।। [5-2-136] ।।

బలాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో మతుప్ప్రత్యయో భవతి। అన్యతరస్యాంగ్రహణేన ప్రకృత ఇనిః సముచ్చీయతే। బలవాన్, బలీ। ఉత్సాహవాన్, ఉత్సాహీ।

బల। ఉత్సాహ। ఉద్భావ। ఉద్వాస। ఉద్వామ। శిఖా। పూగ। మూల। దంశ। కుల। ఆయామ। వ్యాయామ। ఉపయామ। ఆరోహ। అవరోహ। పరిణాహ। యుద్ధ। బలాదిః ।।

[5-2-136]

సంజ్ఞాయాం మన్మాభ్యామ్ ।। [5-2-137] ।।

మన్నన్తాత్ప్రాతిపదికాన్మశబ్దాన్తాచ్చ ఇనిః ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే, సముదాయేన చేత్సంజ్ఞా గమ్యతే। ప్రథిమినీ। దామినీ। మశబ్దాన్తాత్-- హోమినీ। సోమినీ।

సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? సోమవాన్। హోమవాన్ ।।

[5-2-137]

కంశంభ్యాం బభయుస్తితుతయసః ।। [5-2-138] ।।

కమ్, శమితి మకారాన్తావుదకసుఖయోర్వాచకౌ; తాభ్యాం బ, భ, యుస్, తి, తు, త, యస్- ఇత్యేతే సప్త ప్రత్యయా భవన్తి మత్వర్థే। కమ్బః, శమ్బః। కమ్భః, శమ్భః। కంయుః, శంయుః। కన్తిః, శన్తిః। కన్తుః, శన్తుః। కన్తః, శన్తః। కంయః, శంయః।

సకారః పదసంజ్ఞార్థః, తేనానుస్వారపరసవర్ణౌ సిద్ధౌ భవతః। సంజ్ఞాయాం హి సత్యామ్-కమ్యః, శమ్య ఇతి స్యాత్ ।

[5-2-138]

తున్దిబలివటేర్భః ।। [5-2-139] ।।

తున్ది, బలి, వటి-ఇత్యేతేభ్యో భః ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। తున్దిరితి వృద్ధా నాభిరుచ్యతే, సాస్యాస్తీతి తున్దిభః, బలిభః, వటిభః।

బలిశబ్దః పామాదిషు పఠ్యతే, తేన బలిన ఇత్యపి భవతి।।

[5-2-139]

అహంశుభమోర్యుస్ ।। [5-2-140] ।।

`అహమ్ ఇతి శబ్దాన్తరమహఙ్కారే వర్త్తతే, `శుభమ్ ఇత్యవ్యయం శుభపర్యాయః; తాభ్యాం యుస్ప్రత్యయో భవతి మత్వర్థే। సకారః పదసంజ్ఞార్థః। అహంయుః। అహంకారవానిత్యర్థః। శుభంయుః। కల్యాణవానిత్యర్థః।

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

పఞ్చమస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః

[5-2-140]

।। అథ పఞ్చమాఽధ్యాయే తృతీయః పాదః ।।

ప్రాగ్దిశో విభక్తిః ।। [5-3-1] ।।

దిక్శబ్దేభ్య సప్తమీపఞ్చమీప్రథమాభ్యో దిగ్దేశకాలేష్వస్తాతిః(5-3-271974) ఇతి వక్ష్యతి, ప్రాగేతస్మాద్దిక్సంశబ్దనాద్యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామో విభక్తిసంజ్ఞాస్తే వేదితవ్యాః। వక్ష్యతి-పఞ్చమ్యాస్తసిల్(5-3-71953)। తతః। యతః। కుతః।

తసిలాదీనాం విభక్తిత్వే ప్రయోజనమ్-త్యదాదివిధయః ఇదమో విభక్తిస్వరశ్చ। ఇహ। ఊడిదమ్(6-1-1763717) ఇతి విభక్త్యుదాత్తత్వం సిద్ధం భవతి।

అతః పరం స్వార్థికాః ప్రత్యయాః, తేషు సమర్థాధికారః ప్రథమగ్రహణం చ ప్రతియోగ్యపేక్షత్వాన్నోపయుజ్యత ఇతి ద్వయమపి నివృత్తమ్। వావచనం తు వర్త్తతే ఏవ, తేన వికల్పేన తసిలాదయో భవన్తి-కుతః, కస్మాత్, కుత్ర, కస్మిన్నతి।

[5-3-1]

కింసర్వనామబహుభ్యోఽద్వ్యాదిభ్యః ।। [5-3-2] ।।

`ప్రాగ్దిశః ఇత్యేవ। కిమః సర్వనామ్నో బహుశబ్దాచ్చ ప్రాగ్దిశః ప్రత్యయా వేదితవ్యాః। సర్వనామత్వాత్ప్రాప్తే గ్రహణే ద్వ్యాదిపర్యుదాసః క్రియతే। కుతః, కుత్ర। యతః, యత్ర। తతః, తత్ర। బహుతః, బహుత్ర।

అద్వ్యాదిభ్య ఇతి కిమ్ ? ద్వాభ్యామ్, ద్వయోః। ప్రకృతిపరిసంఖ్యానం కిమర్థమ్ ? వృక్షాత్, వృక్షే।

ప్రాగ్దిశ ఇత్యేవ--వైయాకరణపాశః।

సర్వనామత్వాదేవ సిద్ధే కిమో గ్రహణం ద్వ్యాదిపర్యుదాసాద్।

- బహుగ్రహణే సంఖ్యాగ్రహణమ్ -(మ.భా.2-402)। ఇహ న భవతి--బహోః సూపాత్, బహౌ సూపే ఇతి ।।

[5-3-2]

ఇదమ ఇశ్ ।। [5-3-3] ।।

`ప్రాగ్దిశః ఇత్యేవ। ఇదమ ఇశ్ ఇత్యయమాదేశో భవతి ప్రాగ్దిశీయేషు ప్రత్యయేషు పరతః। శకారః సర్వాదేశార్థః। ఇహ ।।

[5-3-3]

ఏతేతౌ రథోః ।। [5-3-4] ।।

రేఫథకారాదౌ ప్రాగ్దిశీయే ప్రత్యయే పరత ఇదమ ఏతేతావాదేశౌ భవతః। ఇశోऽపవాదః। రేఫేऽకార ఉచ్చారణార్థః। ఇదమో ర్హిల్(5-3-161965), ఏతర్హి। ఇదమస్థముః(5-3-241972), ఇత్థమ్ ।।

[5-3-4]

ఏతదోऽశ్ ।। [5-3-5] ।।

`ప్రాగ్దిశః ఇత్యేవ। ఏతదః ప్రాగ్దిశీయే పరతోऽశిత్యయమాదేశో భవతి। శకారః సర్వాదేశార్థః। అతః। అత్ర।

`ఏతదః ఇత్ యోగవిభాగః కర్త్తవ్యః(మ.భా.2-403)। ఏతదో రథోః పరత ఏత, ఇత్-ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః--ఏతర్హి, ఇత్థమ్। రేఫాదిః అనద్యతనేర్హిలన్యతరస్యామ్(5-3-211969) ఇతి విద్యత ఏవ। థముప్రత్యయః పునరేతద్ ఉపసంఖ్యేయః ।।

[5-3-5]

సర్వస్య సోऽన్యతరస్యాం ది ।। [5-3-6] ।।

సర్వస్య `స ఇత్యయమాదేశో భవతి ప్రాగ్దిశీయే దకారాదౌ ప్రత్యయే పరతోऽన్యతరస్యామ్। సర్వదా। సదా।

ప్రాగ్దిశీయ ఇత్యేవ--సర్వం దదాతీతి సర్వదా బ్రాహ్మణీ ।।

[5-3-6]

పఞ్చమ్యాస్తసిల్ ।। [5-3-7] ।।

పఞ్చమ్యన్తేభ్యః కింసర్వనామబహుభ్యస్తసిల్ప్రత్యయో భవతి। కుతః। యతః తతః। బహుతః ।।

[5-3-7]

తసేశ్చ ।। [5-3-8] ।।

ప్రతియోగే పఞ్చమ్యాస్తసిః(5-4-442111) అపాదానే చాహీయరుహోః(5-4-452112) ఇతి వక్ష్యతి। తస్య తసేః కింసర్వనామబహుభ్యః పరస్య తసిలాదేశో భవతి। కుత ఆగతః। యతః। తతః। బహుత ఆగతః।

తసేస్తసిల్వచనం స్వరార్థం విభక్త్యర్థం చ ।।

[5-3-8]

పర్యభిభ్యాం చ ।। [5-3-9] ।।

పరి, అభి-ఇత్యేతాభ్యాం తసిల్ ప్రత్యయో భవతి।

సర్వోభయార్థే వర్తమానాభ్యాం ప్రత్యయ ఇష్యతే। పరితః। సర్వత ఇత్యర్థః। అభితః। ఉభయత ఇత్యర్థః ।।

[5-3-9]

సప్తమ్యాస్త్రల్ ।। [5-3-10] ।।

కింసర్వనామబహుభ్యః సప్తమ్యన్తేభ్యః త్రల్ ప్రత్యయో భవతి। కుత్ర। యత్ర। తత్ర। బహుత్ర।

[5-3-10]

ఇదమో హః ।। [5-3-11] ।।

ఇదమః సప్తమ్యన్తాద్ధః ప్రత్యయో భవతి। త్రలోఽపవాదః। ఇహ।।

[5-3-11]

కిమోఽత్ ।। [5-3-12] ।।

కిమః సప్తమ్యన్తాదత్ప్రత్యయో భవతి। త్రలోఽపవాదః। క్వ భోక్ష్యసే। క్వాధ్యేష్యసే।

త్రలమపి కేచిదిచ్ఛన్తి--కుత్ర। తత్కథమ్ ? ఉత్తరసూత్రాద్వావచనం పురస్తాదపకృష్యతే ।।

[5-3-12]

వా హ చచ్ఛన్దసి ।। [5-3-13] ।।

కిమః సప్తమ్యన్తాద్వా హః ప్రత్యయో భవతి ఛన్దసి విషయే। యథాప్రాప్తం చ। క్వ। `కుహ(ఋ.8-73-4)। కుత్రచిదస్య సా దూరే క్వ బ్రాహ్మణస్య చావకాః ।।

[5-3-13]

ఇతరాభ్యోఽపి దృశ్యన్తే ।। [5-3-14] ।।

సప్తమీపఞ్చమ్యపేక్షమితరత్వమ్। ఇతరాభ్యో విభక్తిభ్యస్తసిలాదయో దృశ్యన్తే। దృశిగ్రహణం ప్రాయికవిధ్యర్థమ్, తేన భవదాదిభిర్యోగ ఏవైతద్విధానమ్।

కే పునర్భవదాదయః ? భవాన్దీర్ఘాయురాయుష్మాన్ దేవానాంప్రియ ఇతి। స భవాన్। తతో భవాన్, తత్ర భవాన్। తం భవన్తమ్, తత్ర భవన్తమ్, తతో భవన్తమ్। తేన భవతా తత్ర భవతా, తతో భవతా। తస్మై భవతే, తతో భవతే, తత్ర భవతే। తస్మాద్భవతః, తతో భవతః, తత్ర భవతః। తస్య భవతః, తతో భవతః, తత్ర భవతః। తస్మిన్ భవతి, తతో భవతి, తత్ర భవతి। ఏవం దీర్ఘాయుఃప్రభృతిష్వప్యుదాహార్యమ్ ।।

[5-3-14]

సర్వైకాన్యకింయత్తదః కాలే దా ।। [5-3-15] ।।

`సప్తమ్యాః ఇతి వర్త్తతే, న తు `ఇతరాభ్యః ఇతి। సర్వాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో దా ప్రత్యయో భవతి। త్రలోఽపవాదః। సర్వస్మిన్ కాలే సర్వదా। ఏకదా । అన్యదా। కదా। తదా।

కాల ఇతి కిమ్? సర్వత్ర దేశే ।।

[5-3-15]

ఇదమో ర్హిల్ ।। [5-3-16] ।।

`సప్తమ్యాః ఇత్యేవ। `కాలే ఇతి చ। ఇదమః సప్తమ్యన్తాత్కాలే వర్త్తమానాద్ ర్హిల్ ప్రత్యయో భవతి। హస్యాపవాదః। లకారః స్వరార్థః। అస్మిన్ కాలే ఏతర్హి। కాలే ఇత్యేవ--ఇహ దేశే ।।

[5-3-16]

అధునా ।। [5-3-17] ।।

`అధునా ఇతి నిపాత్యతే। ఇదమోఽశ్భావో ధునా చ ప్రత్యయః। అస్మిన్ కాలే అధునా ।।

[5-3-17]

దానీం చ ।। [5-3-18] ।।

ఇదమః సప్తమ్యన్తాత్కాలే వర్త్మానాద్దానీం ప్రత్యయో భవతి। అస్మిన్ కాలే ఇదానీమ్ ।।

[5-3-18]

తదో దా చ ।। [5-3-19] ।।

తదః సప్తమ్యన్తాత్కాలే వర్త్మానాద్ దా ప్రత్యయో భవతి, చకారద్దానీం చ। తస్మిన్కాలే తదా। తదానీమ్।

తదో దావచనమనర్థకమ్; విహితత్వాత్ ।।

[5-3-19]

తయోర్దార్హిలౌ చచ్ఛన్దసి ।। [5-3-20] ।।

`తయోః ఇతి ప్రాతిపదికనిర్దేశః। తయోరిదమః తదశ్చ యథాసంఖ్యం దా-ర్హిలౌ ప్రత్యయౌ భవతశ్ఛన్దసి విషయే। చకారాద్యథాప్రాప్తం చ। `ఇదావత్సరీయః(కాఠ.సం.13-15)। ఇదం తర్హి। ఇదానీమ్। తదానీమ్ ।।

[5-3-20]

అనద్యతనే ర్హిలన్యతరస్యామ్ ।। [5-3-21] ।।

`ఛన్దసి ఇతి న స్వర్యతే, సామాన్యేన విధానమ్। కింసర్వనామబహుభ్యః సప్తమ్యన్తేభ్యోఽనద్యతనే కాలవిశేషే వర్త్మానేభ్యో ర్హిల్ ప్రత్యయో భవత్యన్యతరస్యామ్। కర్హి, కదా। యర్హి, యదా। తర్హి, తదా ।।

[5-3-21]

సద్యః పరుత్పరార్యైషమః పరేద్యవ్యద్య పూర్వేద్యురన్యేద్యురన్యతరేద్యురితరేద్యురపరేద్యురధరేద్యురుభయేద్యురుత్తరేద్యుః ।। [5-3-22] ।।

`సప్తమ్యాః ఇతి, `కాలే ఇతి చ వర్త్తతే। సద్యఃప్రభృతయః శబ్దా నిపాత్యన్తే। ప్రకృతిః, ప్రత్యయః, ఆదేశః, కాలవిశేష ఇతి సర్వమేతన్నిపాతనాల్లభ్యతే। సమానస్య సభావో నిపాత్యతే ద్యశ్చ ప్రత్యయః, అహన్యభిధేయే(మమ.భా.2-407)। సమానేఽహ్ని సద్యః।

పూర్వపూర్వతరయోః పరభావో నిపాత్యతే, ఉదారీ చ ప్రత్యయౌ, సంవత్సరేఽభిధేయే। పూర్వస్మిన్సంవత్సరే పరుత్। పూర్వతరే సంవత్సరే పరారి।

ఇదమ ఇశ్భావః, సమసణ్ ప్రత్యయో నిపాత్యతే సంవత్సరేఽభిధేయే। అస్మిన్సంవత్సరే ఏషేమః(మ.భా.2-407)।

పరస్మాదేద్యవిః ప్రత్యయోఽహని। పరస్మిన్నహని పరేద్యవి।

ఇదమోఽశ్భావో ద్యశ్చ ప్రత్యయోఽహని(మ.భా.2-407)। అస్మిన్నహని అద్య।

పూర్వాన్యాన్యతరేతరాపరాధరోభయోత్తరేభ్య ఏద్యుస్-ప్రత్యయో నిపాత్యతేఽహన్యభిధేయే(మ.భా.2-407)। పూర్వస్మిన్నహని పూర్వేద్యుః। అన్యస్మిన్నహని అన్యేద్యుః। అన్యతరస్మిన్నహని అన్యతరేద్యుః। ఇతరస్మిన్నహతి ఇతరేద్యుః। అపరస్మిన్నహని అపరేద్యుః। అధరస్మిన్నహని అధరేద్యుః। ఉభయోరహ్నోః ఉభయేద్యుః। ఉత్తరస్మిన్నహని ఉత్తరేద్యుః।

- ద్యుశ్చోభయాద్వక్తవ్యః -(మ.భా.2-408)। ఉభయద్యుః ।।

[5-3-22]

ప్రకారవచనే థాల్ ।। [5-3-23] ।।

కింసర్వనామబహుభ్యోఽద్వ్యాదిభ్యః(5-3-21948) ఇతి వర్త్తతే। `సప్తమ్యాః ఇతి, `కాలే ఇతి చ నివృత్తమ్। సామాన్యస్య విశేషో భేదకః=ప్రకారః। ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చైతత్। ప్రకారవృత్తిభ్యః కింసర్వనామబహుభ్యః స్వార్థే థాల్ ప్రత్యయో భవతి। తేన ప్రకారేణ తథా। యథా। సర్వథా।

జాతీయరోఽపీదృశమేవ లక్షణమ్, స తు స్వభావాత్ప్రకారవతి వర్త్తతే। థాల్పునః ప్రకారమాత్రే ।।

[5-3-23]

ఇదమస్థముః ।। [5-3-24] ।।

ఇదమ్-శబ్దాత్ప్రకారవచనే థముః ప్రత్యయో భవతి। థాలోఽపవాదః। అనేన ప్రకారేణ ఇత్థమ్। ఉకారో మకారపరిత్రాణార్థః ।।

[5-3-24]

కిమశ్చ ।। [5-3-25] ।।

కింశబ్దాత్ ప్రకారవచనే థముః ప్రత్యయో భవతి। కేన ప్రకారేణ కథమ్। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః।।

[5-3-25]

థా హేతౌ చచ్ఛన్దసి ।। [5-3-26] ।।

కింశబ్దాద్ధేతౌ వర్తమానాత్థా ప్రత్యయో భవతి, చకారాత్ప్రకారవచనే ఛన్దసి విషయే। హేతౌ తావత్-`కథా గ్రామం న పృచ్ఛసి(ఋ.1-146-1)। కేన హేతునా న పృచ్ఛసీత్యర్థః। ప్రకారవచనే--కథా దేవా ఆసన్పురావిదః।

విభక్తిసంజ్ఞాయాః పూర్ణోఽవధిః ।।

[5-3-26]

దిక్శబ్దేభ్యః సప్తమీపఞ్చమీప్రథమాభ్యో దిగ్దేశకాలేష్వస్తాతిః ।। [5-3-27] ।।

దిశాం శబ్దాః దిక్శబ్దాః, తేభ్యో దిక్శబ్దేభ్యో దిగ్దేశకాలేషు వర్తమానేభ్యః సప్తమీపఞ్చమీప్రథమాన్తేభ్యోఽస్తాతిః ప్రత్యయో భవతి స్వార్థే।

యథాసంఖ్యమత్ర నేష్యతే। పురస్తాద్వసతి, పురస్తాదాగతః, పురస్తాద్రమణీయమ్। అధస్తాద్వసతి, అధస్తాదాగతః, అధస్తాద్రమణీయమ్।

దిక్శబ్దేభ్య ఇతి కిమ్ ? ఐన్ద్ర్యాం దిశి వసతి। సప్తమీపఞ్చమీప్రథమాభ్య ఇతి కిమ్ ? పూర్వం గ్రామం గతః। దిగ్దేశకాలేష్వితి కిమ్ ? పూర్వస్మిన్గురౌ వసతి।

ఇకారస్తకారపరిత్రాణార్థః ।।

[5-3-27]

దక్షిణోత్తరాభ్యామతసుచ్ ।। [5-3-28] ।।

దక్షిణోత్తరాభ్యాం దిగ్దేశకాలేషు వర్తమానాభ్యాం సప్తమీపఞ్చమీప్రథమాన్తాభ్యాం స్వార్థేఽతసుచ్ ప్రత్యయో భవతి। అస్తాతేరపవాదః। దక్షిణాశబ్దః కాలే న సమ్భవతీతి

దిగ్దేశవృత్తిః పరిగృహ్యతే। దక్షిణతో వసతి, దక్షిణత ఆగతః, దక్షిణతో రమణీయమ్। ఉత్తరతో వసతి, ఉత్తరత ఆగతః, అత్తరతో రమణీయమ్।

అకారో విశేషణార్థః--షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన(2-3-30609) ఇతి।

[5-3-28]

విభాషా పరావరాభ్యామ్ ।। [5-3-29] ।।

పరావరశబ్దాభ్యాం విభాషాఽతసుచ్ప్రత్యయో భవతి అస్తాతేరర్థే। పరతో వసతి, పరత ఆగతః, పరతో రమణీయమ్। పరస్తాద్వసతి, పరస్తాదాగతః, పరస్తాద్రమణీయమ్। అవరతో వసతి, అవరత ఆగతః, అవరతో రమణీయమ్। అవస్తాద్వసతి, అవస్తాదాగతః, అవస్తాద్రమణీయమ్ ।।

[5-3-29]

అఞ్చేర్లుక్ ।। [5-3-30] ।।

అఞ్చత్యన్తేభ్యో దిక్శబ్దేభ్య ఉత్తరస్యాస్తాతిప్రత్త్యయస్య లుగ్ భవతి। ప్రాచ్యాం దిశి వసతి। లుక్తద్ధితలుకి(1-2-491408) ఇతి స్త్రీప్రత్యయోఽపి నివర్తతే।

ప్రాగ్వసతి, ప్రాగాగతః, ప్రాగ్రమణీయమ్, ప్రత్యగ్వసతి, ప్రత్యగాగతః, ప్రత్యగ్రమణీయమ్ ।।

[5-3-30]

ఉపర్యుపరిష్టాత్ ।। [5-3-31] ।।

ఉపరి, ఉపరిష్టాత్-ఇత్యేతౌ శబ్దౌ నిపాత్యేతే అస్తాతేరర్థే। ఊర్ధ్వస్యోపభావ రిల్-రిష్టాతిలౌ చ ప్రత్యయౌ నిపాత్యేతే। ఉర్ధ్వాయాం దిశి వసతి ఉపరి వసతి, ఉపర్యాగతః, ఉపరి రమణీయమ్। ఉపరిష్టాద్ వసతి, ఉపరిష్టాదాగతః, ఉపరిష్టాద్రమణీయమ్ ।।

[5-3-31]

పశ్చాత్ ।। [5-3-32] ।।

`పశ్చాత్ ఇత్యయం శబ్దో నిపాత్యతేఽస్తాతేరర్థే। అపరస్య పశ్చభావ ఆతిశ్చ ప్రత్యయః। అపరస్యాం దిశి వసతి పశ్చాద్దిశి వసతి, పశ్చాదాగతః, పశ్చాద్రమణీయమ్ ।

- దిక్పూర్వపదస్యాపరస్య పశ్చభావో వక్తవ్యః, ఆతిశ్చ ప్రత్యయః -(మ.భా.2-409)।
దక్షిణపశ్చాత్। ఉత్తరపశ్చాత్ ।

- అర్ధోత్తరపదస్య దిక్పూర్వపదస్య పశ్చభావో వక్తవ్యః -(మ.భా.2-409)। దక్షిణపశ్చార్ధః।
ఉత్తరపశ్చార్ధః।

- వినాపి పూర్వపదేన పశ్చభావో వక్తవ్యః -(మ.భా.2-409)

[5-3-32]

పశ్చ పశ్చా చచ్ఛన్దసి ।। [5-3-33] ।।

పశ్చ-పశ్చాశబ్దౌ నిపాత్యేతే ఛన్దసి విషయే అస్తాతేరర్థే। ఛకారాత్ పశ్చాదిత్యపి భవతి।
అపరస్య పశ్చభావోఽకారాకారౌ చ ప్రత్యయౌ నిపాత్యేతే। పరో వ్యాఘ్రో జాయతే పశ్చ సింహః,
పశ్చా సింహః, పశ్చాత్సింహః ।।

[5-3-33]

ఉత్తరాధరదక్షిణాదాతిః ।। [5-3-34] ।।।

ఉత్తరాధరదక్షిణశబ్దేభ్య అతిః ప్రత్యయో భవతి అస్తాతేరర్థే। ఉత్తరస్యాం దిశి వసతి
ఉత్తరాద్వసతి, ఉత్తరాదాగతః, ఉత్తరాద్రమణీయమ్। అధరాద్వసతి, అధరాదాగతః,
అధరాద్రమణీయమ్। దక్షిణాద్వసతి, దక్షిణాదాగతః, దక్షిణాద్రమణీయమ్ ।।

[5-3-34]

ఏనబన్యతరస్యామదూరేఽపఞ్చమ్యాః ।। [5-3-35] ।।

ఉత్తరాధరదక్షిణశబ్దేభ్య ఏనప్ ప్రత్యయో భవత్యన్యతరస్యామస్తాతేరర్థే। అదూరే
చేదవధిమానవధేర్భవతి। విభక్తిత్రయే ప్రకృతే `పఞ్చమ్యాః ఇతి పఞ్చమీ పర్యుదస్యతే।
తేనాయం సప్తమీప్రథమాన్తాద్విజ్ఞాయతే ప్రత్యయః। ఉత్తరేణ వసతి, ఉత్తరాద్వసతి, ఉత్తరతో
వసతి। ఉత్తరేణ రమణీయమ్, ఉత్తరాద్రమణీయమ్, ఉత్తరతో రమణీయమ్। అధరేణ వసతి,
అధరాద్వసతి, అధస్తాద్వసతి। అధరేణ రమణీయమ్, అధరాద్రమణీయమ్,
అధస్తాద్రమణీయమ్। దక్షిణేన వసతి, దక్షిణాద్వసతి, దక్షిణతో వసతి। దక్షిణేన
రమణీయమ్, దక్షిణాద్రమణీయమ్, దక్షిణతో రమణీయమ్।

అదూర ఇతి కిమ్ ? ఉత్తరాద్వసతి। అపఞ్చమ్యా ఇతి కిమ్ ? ఉత్తరాదాగతః।

- అపఞ్చమ్యా ఇతి ప్రాగసేః -(5-3-391975)। అసిప్రత్యయస్తు పఞ్చమ్యన్తాదపి భవతి।

కేచిదిహోత్తరాదిగ్రహణం నానువర్తయన్తి। దిక్శబ్దమాత్రాత్ప్రత్యయం మన్యన్తే--పూర్వేణ గ్రామమ్, అపరేణ గ్రామమ్ ॥

[5-3-35]

దక్షిణాదాచ్ ॥ [5-3-36] ॥

`అదూర ఇతి న స్వర్యతే। `అపఞ్చమ్యాః ఇతి వర్తతే। దక్షిణశబ్దాదాచ్ప్రత్యయో భవతి అస్తాతేరర్థే। దక్షిణా వసతి। దక్షిణా రమణీయమ్।

అపఞ్చమ్యా ఇత్యేవ--దక్షిణత ఆగతః।

చకారో విశేషణార్థః, అఞ్చూత్తరపదాజాహియుక్తే(2-3-29595) ఇతి ॥

[5-3-36]

ఆహి చ దూరే ॥ [5-3-37] ॥

దక్షిణశబ్దాదాహిః ప్రత్యయో భవతి అస్తాతేరర్థే, చకారాదాచ్। దూరే చేదవధిమానవధేర్భవతి। దక్షిణాహి వసతి, దక్షిణా వసతి। దక్షిణాహి రమణీయమ్, దక్షిణా రమణీయమ్।

దూర ఇతి కిమ్ ? దక్షిణతో వసతి।

అపఞ్చమ్యా ఇత్యేవ--దక్షిణత ఆగతః ॥

[5-3-37]

ఉత్తరాచ్చ ॥ [5-3-38] ॥

ఉత్తరశబ్దాదాజాహీ ప్రత్యయౌ భవతః, అస్తాతేరర్థే, దూరే చేదవధిమానవధేర్భవతి। ఉత్తరా వసతి, ఉత్తరాహి వసతి। ఉత్తరా రమణీయమ్, ఉత్తరాహి రమణీయమ్।

దూర ఇత్యేవ---ఉత్తరేణ ప్రయాతి।

అపఞ్చమ్యా ఇత్యేవ---ఉత్తరాదాగతః ॥

[5-3-38]

పూర్వాధరావరాణామసి పురధవశ్చైషామ్ ॥ [5-3-39] ॥

`అపఞ్చమ్యాః ఇతి నివృత్తమ్। తిసృణాం విభక్తీనామిహ గ్రహణమ్। పూర్వాధరావరాణామసిః ప్రత్యయో భవతి అస్తాతేరర్థే। తత్సన్నియోగేన చైషాం యథాసంఖ్యం పుర్, అధ్, అవ్-ఇత్యేతే ఆదేశా భవన్తి। అసీత్యవిభక్తికో నిర్దేశః। పురో వసతి, పుర

ఆగతః, పురో రమణీయమ్। అధోఃవసతి, అధ ఆగతః, అధో రమణీయమ్। అవో వసతి, అవ ఆగతః, అవో రమణీయమ్ ॥

[5-3-39]

అస్తాతి చ ॥ [5-3-40] ॥

సప్తమ్యన్తమేతత్। అస్తాతిప్రత్యయే పరతః పూర్వాదీనాం యతాసంఖ్యం పురాదయ ఆదేశా భవన్తి। ఇదమేవాదేశవిధానం జ్ఞాపకమ్-అస్తాతిరేభ్యో భవతి, అసిప్రత్యయేన న బాధ్యత ఇతి। పురస్తాద్వసతి, పురస్తాదాగతః, పురస్తాద్రమణీయమ్। అధస్తాద్వసతి, అధస్తాదాగతః, అధస్తాద్రమణీయమ్।

[5-3-40]

విభాషాఽవరస్య ॥ [5-3-41] ॥

పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్ప ఉచ్యతే। అవరస్యాస్తాతౌ పరతో విబాషా `అవ ఇత్యయమాదేశో భవతి। అవస్తాద్వసతి, అవస్తాదాగతః, అవస్తాద్రమణీయమ్। అవరస్తాద్వసతి, అవరస్తాదాగతః, అవరస్తాద్ రమణీయమ్ ॥

[5-3-41]

సంఖ్యాయా విధార్థే ధా ॥ [5-3-42] ॥

సంఖ్యావాచిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో విధార్తే వర్తమానేభ్యో ధా ప్రత్యయో భవతి స్వార్థే। విదా=ప్రకారః, స చ సర్వక్రియావిషయ ఏవ గృహ్యతే। క్రియాప్రకారే వర్తమానాయాః సంఖ్యాయా ధా ప్రత్యయః। ఏకధా భుజ్కే్తే। ద్విధా గచ్ఛతి। త్రిధా। చతుర్ధా। పఞ్చధా ॥

[5-3-42]

అధికరణవిచాలే చ ॥ [5-3-43] ॥

`సంఖ్యాయాః ఇత్యేవ। అధికరణమ్=ద్రవ్యమ్, తస్య విచాలః=సంఖ్యాన్తరాపాదనమ్--ఏకస్యానేకీకరణమ్, అనేకస్య వా ఏకీకరణమ్। అధికరణవిచాలే గమ్యమానే సంఖ్యాయాః స్వార్థే ధా ప్రత్యయో భవతి। ఏకం రాశిం పఞ్చధా కురు, అనేకమేకధా కురు ।।

[5-3-43]

ఏకాద్ధో ధ్యముఞన్యతరస్యామ్ ।। [5-3-44] ।।

ఏకశబ్దాత్పరస్య ధాప్రత్యయస్య ధ్యముఞాదేశో భవత్యన్యతరస్యామ్ । ఏకధా రాశింకురు, ఐకధ్యం కురు(మ.భా.2-410)। ఏకదా భుఙ్క్తే, ఐకధ్యం భుఙ్క్తే।

ప్రకరణాదేవ లబ్ధే పునర్ధాగ్రహణమ్---విధార్థే విహితస్యాపి యథా స్యాత్। అనన్తరస్యైవ హ్యేతత్ప్రాప్నోతి ।।

[5-3-44]

ద్విత్ర్యోశ్చ ధముఞ్ ।। [5-3-45] ।।

`ధా ఇత్యనువర్తతే। ద్విత్ర్యోః సమ్బన్ధినో దాప్రత్యస్య విధార్థేఽధికరణవిచాలే చ విహితస్య ధముఞాదేశో భవత్యన్యతరస్యామ్। చకారో వికల్పానుకర్షణార్థః। ద్విధా, ద్వైధమ్। త్రిధా, త్రైధమ్।

- ధముఞన్తాత్స్వార్థే డదర్శనమ్ -(మ.భా.2-411)। మతిద్వైధాని సంశ్రయన్తే। మతిత్రైధాని సంశ్రయన్తే ।।

[5-3-45]

ఏధాచ్చ ।। [5-3-46] ।।

ద్విత్ర్యోః సమ్బన్ధినో ధాప్రత్యయస్య ఏధాజాదేశో భవత్యన్యతరస్యామ్। చకారో వికల్పానుకర్షణార్థః। ద్వేధా, ద్వైధమ్, ద్విధా। త్రేధా, త్రైధమ్, త్రిధా ।।

[5-3-46]

యాప్యే పాశప్ ।। [5-3-47] ।।

యాప్యః=కుత్సిత ఇత్యుచ్యతే। యాప్యే వర్తమానాత్ప్రాతిపదికాత్స్వార్థే పాశప్ ప్రత్యయో భవతి। కుత్సితో వైయాకరణో వైయాకరణపాశః। యాజ్ఞికపాశః।

యో వ్యాకరణశాస్త్రే ప్రవీణో దుఃశీలః, తత్ర కస్మాన్న భవతి? యస్య గుణస్య సద్భావాద్ ద్రవ్యే శబ్దనివేశః, తస్య కుత్సాయాం ప్రత్యయః ।।

[5-3-47]

పూరణాద్భాగే తీయాదన్ ।। [5-3-48] ।।

పూరణప్రత్యయో యస్తీయః, తదన్తాత్ప్రాతిపదికాద్భాగే వర్తమానాత్ స్వార్థేఽన్ ప్రత్యయో భవతి। స్వరార్థం వచనమ్। ద్వితీయో భాగః ద్వితీయః। తృతీయః।

భాగ ఇతి కిమ్ ? ద్వితీయమ్। తృతీయమ్।

పూరణగ్రహణముత్తరార్థమ్, న హ్యపూరణస్తీయోఽస్తి; ముఖతీయాదిరనర్థకః ।।

[5-3-48]

ప్రాగేకాదశభ్యోఽచ్ఛన్దసి ।। [5-3-49] ।।

`పూరణాద్భాగే ఇత్యేవ। ప్రాగేకాదశభ్యః సంఖ్యాశబ్దేభ్యః పూరణప్రత్యయాన్తేభ్యో భాగే వర్తమానేభ్యః స్వార్థేఽను ప్రత్యయో భవతి అచ్ఛన్దసి విషయే। స్వరార్థం వచనమ్। పఞ్చమః। సప్తమః। నవమః। దశమః।

ప్రాగేకాదశభ్య ఇతి కిమ్ ? ఏకాదశః, ద్వాదశః। అచ్ఛన్దసీతి కిమ్ ?
`పఞ్చమమిన్ద్రియస్యాపాక్రామత్(మై.సం.1-9-4) ।।

[5-3-49]

షష్ఠాష్టమాభ్యాం ఞ చ ।। [5-3-50] ।।

`భాగే ఇత్యేవ। `అచ్ఛన్దసి ఇతి చ। షష్ఠాష్టమాభ్యాం భాగేఽభిధేయేఽచ్ఛన్దసి విషయే ఞః ప్రత్యయో భవతి। చకారాదఞ్చ। షష్ఠో భాగః షాష్ఠః, షష్ఠః। ఆష్టమః, అష్టమః ।।

[5-3-50]

మానపశ్వఙ్గయోః కన్లుకౌ చ ।। [5-3-51] ।।

`భాగే ఇత్యేవ। షష్ఠాష్టమాభ్యాం యథాసంఖ్యం కన్లుకౌ చ భవతో మానపశ్వఙ్గయోర్భాగయోరభిధేయయోః। షష్ఠకో భాగో మానం చేత్తద్భవతి। అష్టమో భాగః పశ్వఙ్గం చేత్తద్భవతి। కస్య లుక్ ? ఇఞస్య లుక్, అనో వా। చకారాద్యథాప్రాప్తం చ। షాష్ఠః, షష్టః। అష్టమః।

మానపశ్వఙ్గయోరితి కిమ్ ? షాష్ఠః, షష్ఠః। ఆష్టమః, అష్టమః।

[5-3-51]

ఏకాదాకినిచ్చాసహాయే ।। [5-3-52] ।।

ఏకశబ్దాదసహాయవాచినః స్వార్థే ఆకినిచ్ ప్రత్యయో భవతి। చకారాత్కన్లుకౌ చ। ఆకినిచః, కనో వా లుగ్విజ్ఞాయతే। స చ విధానసామర్థ్యాత్పక్షే భవతి। ఏకాకీ, ఏకకః, ఏకః।

అసహాయగ్రహణం సంఖ్యాశబ్దనిరాసార్థమ్। తదుపాదానే హి ద్విబహ్వోర్న స్యాత్---ఏకాకినౌ, ఏకాకినః ।।

[5-3-52]

భూతపూర్వే చరట్ ।। [5-3-53] ।।।

పూర్వం భూత ఇతి విగృహ్య `సుప్సుపా ఇతి సమాసః। భూతపూర్వశబ్దో౽తిక్రాన్తకాలవచనః। ప్రకృతివిశేషణం చైతత్। భూతపూర్వత్వవిశిష్టే౽ర్థే వర్తమానాత్ ప్రాతిపదికాత్స్వార్థే చరట్ ప్రత్యయో భవతి। ఆఢ్యో భూతపూర్వః ఆఢ్యచరః। సుకుమారచరః।

టకారో ఙీబర్థః--ఆఢ్యచరీ ।।

[5-3-53]

షష్ఠ్యా రూప్య చ ।। [5-3-54] ।।

షష్ఠ్యన్తాత్ప్రాతిపదికాద్రూప్యః ప్రత్యయో భవతి, చకారాచ్చరట్ చ। షష్ఠ్యన్తాత్ప్రత్యయవిధానాత్సమ్ప్రతి భూతపూర్వగ్రహణం ప్రత్యయార్థస్య విశేషణమ్, న తు ప్రకృత్యర్థవిశేషణమ్। దేవదత్తస్య భూతపూర్వో గౌః దేవదత్తరూప్యః। దేవదత్తచరః।

[5-3-54]

ఆతిశాయనే తమవిష్ఠనౌ ।। [5-3-55] ।।

అతిశయనమతిశాయనమ్=ప్రకర్షః। నిపాతనాద్దీర్ఘత్వమ్। ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చైతత్। అతిశాయనవిశిష్టేఽర్థే వర్తమానాత్ప్రాతిపదికాత్ స్వార్థే తమబిష్ఠనౌ ప్రత్యయౌ భవతః। ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చ స్వార్థికానాం ద్యోత్యం భవతి। సర్వే ఇమే ఆఢ్యాః, అయమేషామతిశయేనాఢ్య ఆఢ్యతమః। దర్శనీయతమః। సుకుమారతమః। సర్వ ఇమే పటవః, అయమేషామతిశయేన పటుః పటిష్ఠః। లఘిష్ఠః। గరిష్ఠః।

యదా చ ప్రకర్షవతాం పునః ప్రకర్షో వివక్ష్యతే తదాతిశాయికాన్తాదపరః ప్రత్యయో భవత్యేవ--- `దేవో వః సవితా ప్రార్పయతు శ్రేష్ఠతమాయ కర్మణే(తై.సం.1-1), యుధిష్ఠిరః శ్రేష్ఠతమః కురూణామితి ।।

[5-3-55]

తిఙశ్చ ।। [5-3-56] ।।

తిఙన్తాచ్చాతిశాయనే ద్యోత్యే తమప్ ప్రత్యయో భవతి। ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాత్(4-1-1282) ఇత్యధికారాత్ తిఙో న ప్రాప్నోతీతి ఇదం వచనమ్। సర్వ ఇమే పచన్తీతి, అయమేషామతిశయేన పచతి పచతితమామ్। జల్పతితమామ్। ఇష్ఠన్ నోదాహ్రియతే; గుణవచనే తస్య నియతత్వాత్।।

[5-3-56]

ద్వివచనవిభజ్యోపపదే తరబీయసునౌ ।। [5-3-57] ।।

ద్వయోరర్థయోర్వచనం ద్వివచనమ్। విభక్తవ్యః=విభజ్యః। నిపాతనాద్ యద్భవతి। ద్వ్యర్థే విభజ్యే చోపపదే ప్రాతిపదికాత్ తిఙన్తాచ్చాతిశాయనే తరబీయసునౌ ప్రత్యయౌ భవతః। తమవిష్ఠనోరపవాదః। యథాసంఖ్యమత్ర నేష్యతే। ద్వావిమావాఢ్యౌ, అయమనయోరతిశయేనాఢ్య ఆఢ్యతరః। సుకుమారతరః। పచతితరామ్। జల్పతితరామ్।

ఈయసున్ఖల్వపి-ద్వావిమౌ పటూ, అయమనయోరతిశయేన పటుః పటీయాన్। లఘీయాన్।

విభజ్యే చోపపదే--మాథురాః పాటలిపుత్రకేభ్య ఆఢ్యతరాః। దర్శనీయతరాః। పటీయాంసః। లఘీయాంసః ।।

[5-3-57]

అజాదీ గుణవచనాదేవ ।। [5-3-58] ।।

ఇష్ఠన్నీయసునావజాదీ సామాన్యేన విహితౌ, తయోరయం విషయనియమః క్రియతే---గుణవచనాదేవ భవతస్తౌ నాన్యస్మాదితి।

పటీయాన్। లఘీయాన్। పటిష్ఠః। లఘిష్ఠః।

ఇహ న భవతః---పాచకతరః, పాచకతమ ఇతి।

ఏవకార ఇష్టతోఽవధారణార్థః--ప్రత్యయనియమోఽయమ్, న ప్రకృతినియమ ఇతి। పటుతరః, పటుతమః ।।

[5-3-58]

తుశ్ఛన్దసి ।। [5-3-59] ।।

`తుః ఇతి తృన్తృచోః సామాన్యేన గ్రహణమ్। త్రన్తాచ్ఛన్దసి విషయే అజాదీ ప్రత్యయౌ భవతః। పూర్వేణ గుణవచనాదేవ నియమే కృతే ఛన్దసి ప్రకృత్యన్తరాణ్యభ్యనుజ్ఞాయన్తే---త్రన్తాదప్యజాజీ భవత ఇతి। `ఆసుతిం కరిష్ఠః(ఋ.7-97-7)। దోహీయసీ ధేనుః। `భస్యాఽఢే తద్ధితే(6-3-35836) ఇతి పుంవద్భావే కృతే తురిష్ఠేమేయస్సు(3-4-1542008) ఇతి తృచో నివృత్తిః ।।

[5-3-59]

ప్రశస్యస్య శ్రః ।। [5-3-60] ।।

ప్రశస్యశబ్దస్య `శ్ర ఇత్యయమాదేశో భవతి అజాద్యోః ప్రత్యయయోః పరతః। `అజాదీ ఇతి ప్రకృతస్య సప్తమీ విభక్తిర్విపరిణమ్యతే।

నను చ ప్రశస్యశబ్దస్యాగుణవచనత్వాదజాదీ న సమ్భవతః ? ఏవం తర్హి ఆదేశవిధానసామర్థ్యాత్ తద్విషయో నియమో న ప్రవర్తతే-అజాదీ గుణవచనాదేవేతి।

ఏవముత్తరేష్వపి యోగేషు విజ్ఞేయమ్।

సర్వ ఇమే ప్రశస్యాః, అయమేషామతిశయేన ప్రశస్యః శ్రేష్ఠః। ఉభావిమౌ ప్రశస్యౌ, అయమనయోరతిశయేన ప్రశస్యః శ్రేయాన్। అయమస్మాత్ శ్రేయాన్। ప్రకృత్త్యైకాచ్(6-4-1632010) ఇతి ప్రకృతిభావాచ్ఛ్రశబ్దస్య టిలోప-యస్యేతిలోపౌ న భవతః ।।

[5-3-60]

జ్య చ ।। [5-3-61] ।।

ప్రశస్యశబ్దస్య `జ్య ఇత్యయమాదేశో భవతి అజాద్యోః ప్రత్యయయోః పరతః। సర్వ ఇమే ప్రశస్యాః, అయమేషామతిశయేన ప్రశస్యః జ్యేష్ఠః। ఉభావిమౌ ప్రశస్యౌ, అయమనయోరతిశయేన ప్రశస్యః జ్యాయాన్। అయమస్మాత్ జ్యాయాన్। జ్యాదాదీయసః(6-4-1602012) ఇత్యాకారః ।।

[5-3-61]

వృద్ధస్య చ ।। [5-3-62] ।।

వృద్ధశబ్దస్య చ `జ్య ఇత్యయమాదేశో భవత్యజాద్యోః ప్రత్యయయోః పరతః। తయోశ్చ సత్త్వం నియమాభావేన పూర్వవత్ జ్ఞాప్యతే। సర్వ ఇమే వృద్ధాః, అయమేషామతిశయేన వృద్ధః జ్యేష్ఠః। ఉభావిమౌ వృద్ధౌ, అయమనయోరతిశయేన వృద్ధః జ్యాయాన్। అయమస్మాత్ జ్యాయాన్।

ప్రియస్థిర(6-4-1572016) ఇత్యాదినా వృద్ధశబ్దస్య వర్షాదేశో విధీయతే। వచనసామర్థ్యాత్పక్షే సోఽపి భవతి--వర్షిష్ఠః, వర్షీయానితి ।।

[5-3-62]

అన్తికబాఢయోర్నేదసాధౌ ।। [5-3-63] ।।

అన్తికబాఢయోర్యథాసంఖ్యం నేద, సాధ--ఇత్యేతావాదేశౌ భవతోఽజాద్యోః పరతః। తయోశ్చ సత్త్వం పూర్వవద్విజ్ఞేయమ్।

నిమిత్తభూతయోర్యథాసంఖ్యమత్ర నేష్యతే।

సర్వాణీమాన్యన్తికాని, ఇదమేషామతిశయేనాన్తికం నేదిష్ఠమ్। ఉభే ఇమే అన్తికే, ఇదమనయోరతిశయేన నేదీయః। ఇదమస్మాన్నేదీయః। సర్వ ఇమే బాఢమధీయతే, అయమేషామతిశయేన బాఢమధీతే సాధిష్ఠః. ఉభావిమౌ బాఢమధీయాతే, అయమనయోరతిశయేన బాఢమధీతే సాధీయః। అయమస్మాత్ సాధీయోఽధీతే ।।

[5-3-63]

యువాల్పయోః కనన్యతరస్యామ్ ।। [5-3-64] ।।

యువాల్పశబ్దయోః కనిత్యయమాదేశో భవత్యన్యతరస్యామజాద్యోః పరతః। తయోశ్చ సత్త్వం పూర్వవజ్జ్ఞేయమ్। సర్వ ఇమే యువానః, అయమేషామతిశయేన యువా కనిష్ఠః। ద్వావిమౌ యువానౌ, అయమనయోరతిశయేన యువా కనీయాన్। యవిష్ఠః, యవీయాన్। సర్వ ఇమేఽల్పాః, అయమేషామతిశయేనాల్పః కనిష్ఠః ఉభావిమావల్పౌ, అయమనయోరతిశయేనాల్పః కనీయాన్। అయమస్మాత్కనీయాన్। అల్పిష్ఠః, అల్పీయానితి వా ।।

[5-3-64]

విన్మతోర్లుక్ ।। [5-3-65] ।।

వినో మతుపశ్చ లుగ్ భవతి అజాద్యోః ప్రత్యయయోః పరతః। ఇదమేవ వచనం జ్ఞాపకమజాదిసద్భావస్య। సర్వే ఇమే స్రగ్విణః, అయమేషామతిశయేన స్రగ్వీ స్రజిష్ఠః। ఉభావిమౌ స్రగ్విణౌ, అయమనయోరతిశయేన స్రగ్వీ స్రజీయాన్। అయమస్మాత్ స్రజీయాన్। సర్వ ఇమే త్వగ్వన్తః, అయమేషామతిశయేన త్వగ్వీ త్వచిష్ఠః। ఉభావిమౌ త్వగ్వన్తౌ, అయమనయోరతిశయేన త్వగ్వాన్ త్వచీయాన్। అయమస్మాత్త్వచీయాన్।।

[5-3-65]

ప్రశంసాయాం రూపప్ ।। [5-3-66] ।।

ప్రశంసా=స్తుతిః। ప్రకృత్యర్థస్య విశేషణం చైతత్। ప్రశంసావిశిష్టేఽర్థే వర్తమానాత్ ప్రాతిపదికాత్ స్వార్థే రూపప్ ప్రత్యయో భవతి। స్వార్థికాశ్చ ప్రత్యయాః ప్రకృత్యర్థవిశేషస్య ద్యోతకా భవన్తి। ప్రశస్తో వైయాకరణో వైయాకరణరూపః। యాజ్ఞికరూపః।

ప్రకృత్యర్థస్య వైశిష్ట్యే ప్రశంసా భవతి। వృషలరూపోఽయం యః పలాణ్డునా సురాం పిబతి। చోరరూపః। దస్యురూపః, యోఽక్ష్ణోరప్యఞ్జనం హరేత్।

తిఙశ్చ(5-3-562002) ఇత్యనువర్తతే--పచతిరూపమ్। పచతోరూపమ్। క్రియా ప్రధానమాఖ్యాతమ్।

ఏకా చ క్రియేతి రూపప్ప్రత్యయాన్తాద్ ద్వివచనబహువచనే న భవతః।

నపుంసకలిఙ్గం తు భవతి; లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య ।।

[5-3-66]

ఈషదసమాప్తౌ కల్పబ్దేశ్యదేశీయరః ।। [5-3-67] ।।

సమ్పూర్ణతా=పదార్థానాం సమాప్తిః। స్తోకేనాసమ్పూర్ణతా=ఈషదసమాప్తిః। ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చైతత్। ఈషదసమాప్తివిశిష్టే స్వార్థే వర్తమానాత్ కల్పబ్, దేశ్య, దేశీయర్-ఇత్యేతే ప్రత్యయా భవన్తి। ఈషదసమాప్తః పటుః పటుకల్పః। పటుదేశ్యః। పటుదేశీయః। మృదుకల్పః। మృదుదేశ్యః। మృదుదేశీయః।

తిఙశ్చ(5-3-562002) ఇత్యేవ--పచతికల్పమ్। జల్పతికల్పమ్ ।।

[5-3-67]

విభాషా సుపో బహుచ్ పురస్తాత్తు ।। [5-3-68] ।।

ఈషదసమాప్తివిశిష్టేఽర్థే వర్తమానాత్ సుబన్తాద్విభాషా బహుచ్ ప్రత్యయో భవతి। స తు పురస్తాదేవ భవతి, న పరతః। చిత్కరణమన్తోదాత్తార్థమ్ । ఈషదసమాప్తః పటుః బహుపటుః। బహుమృదుః। బహుగుడో ద్రాక్షా।

విభాషావచనాత్ కల్పబాదయోఽపి భవన్తి। సుబ్గ్రహణమ్-తిఙన్తాన్మా భూదితి ।।

[5-3-68]

ప్రకారవచనే జాతీయర్ ।। [5-3-69] ।।

సామాన్యస్య భేదకో విశేషః=ప్రకారః, తస్య వచనే। ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చైతత్। సుబన్తాత్ప్రకారవిశిష్టేఽర్థే వర్తమానాత్ ప్రాతిపదికాత్ స్వార్థే జాతీయర్ ప్రత్యయో భవతి। ప్రకారవతి చాయం ప్రత్యయః। థాల్పునః ప్రకారమాత్ర ఏవ భవతి। పటుప్రకారః పటుజాతీయః। మృదుజాతీయః। దర్శనీయజాతీయః ।।

[5-3-69]

ప్రాగివాత్కః ।। [5-3-70] ।।

ఇవే ప్రతికృతౌ(5-3-962051) ఇతి వక్ష్యతి, ప్రాగేతస్మాదివసంశబ్దనాద్ యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః, కప్రత్యయస్తేష్వధికృతో వేదితవ్యః। వక్ష్యతి---అజ్ఞాతే(5-3-732028) ఇతి--అశ్వకః। గర్దభకః।

తిఙ్భ్యాదయం ప్రత్యయో నేష్యతే। అకజిష్యతే। తిఙశ్చ(5-3-562002) ఇత్యనువృత్తముత్తరసూత్రేణైవ సమ్బన్ధనీయమ్।

[5-3-70]

అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ప్రాక్ టేః ।। [5-3-71] ।।

తిఙశ్చ(5-3-562002) ఇత్యేవ। అవ్యయానాం సర్వనామ్నాం చ ప్రాగివీయేష్వర్థేష్వకచ్ప్రత్యయో భవతి, స చ ప్రాక్ టేః, న పరతః। కస్యాపవాదః। ఉచ్చకైః। నీచకైః। శనకైః। సర్వనామ్నః ఖల్వపి-సర్వకే। ఉభయకే।

`ప్రాతిపదికాత్, `సుపః-ఇతి ద్వయమిహానువర్తతే, తత్రాభిధానతో వ్యవస్థా భవతి-క్వచిత్ప్రాతిపదికస్య టేః ప్రాక్ ప్రత్యయో భవతి, క్వచిత్సుబన్తస్య టేః ప్రాక్ప్రత్యయః। యుష్మకాభిః, అస్మకాభిః, యుష్మకాసు, అస్మకాసు, యువకయోః, ఆవకయోః--ఇత్యత్ర ప్రాతిపదికస్య। త్వయకా, మయకా, త్వయకి, మయకి--ఇత్యత్ర సుబన్తస్య।

- అకచ్ప్రకరణే తూష్ణీమః కామ్ ప్రత్యయో వక్తవ్యః -(మ.భా.2-422)। స చ మిత్త్వాదన్త్యాదచః పరో భవతి। తూష్ణీకామాస్తే। తూష్ణీకాం తిష్ఠతి।

- శీలే కో మలోపశ్చ వక్తవ్యః - (మ.భా.2-423)। తూష్ణీంశీలః తూష్ణీకః।

తిఙశ్చ(5-3-562002) ఇతి ప్రకృతమత్ర సమ్బధ్యతే-పచతకి। జల్పతకి ।।

[5-3-71]

కస్య చ దః ।। [5-3-72] ।।

కకారాన్తస్య ప్రాతిపదికస్యాకచ్సన్నియోగేన దకారాదేశో భవతి। చకారః సన్నియోగార్థః। సామర్థ్యాచ్చావ్యయగ్రహణమనువర్తతే, న సర్వనామగ్రహణమ్; కకారాన్తస్య సర్వనామ్నోఽసమ్భవాత్। ధిక్-ధకిత్। హిరుక్- హిరకుత్। పృథక్-పృథకత్ ।।

[5-3-72]

అజ్ఞాతే ।। [5-3-73] ।।

అజ్ఞాతవిశేషః=అజ్ఞాతః। అజ్ఞాతత్వోపాధికేఽర్థే వర్తమానాత్ప్రాతిపదికాత్ తిఙన్తాచ్చ స్వార్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। స్వేన రూపేణ జ్ఞాతే పదార్థే విశేషరూపేణాజ్ఞాతే ప్రత్యయవిధానమేతత్। కస్యాయమశ్వః ఇతి స్వస్వామిసమ్బన్ధేనాజ్ఞాతేఽశ్వే ప్రత్యయః--అశ్వకః। గర్దభకః। ఉష్ట్రకః।

ఏవమన్యత్రాపి యథాయోగమజ్ఞాతతా విజ్ఞేయా। ఉచ్చకైః। నీచకైః। సర్వకే। విశ్వకే। పచతకి। జల్పతకి ।।

[5-3-73]

కుత్సితే ।। [5-3-74] ।।

కుత్సితః=గర్హితః, నిన్దితః। ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చైతత్। కుత్సితత్వోపాధికేఽర్థే వర్తమానాత్ ప్రాతిపదికాత్ స్వార్థే యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। కుత్సితోఽశ్వః అశ్వకః। ఉష్ట్రకః। గర్దభకః। నీచకైః। సర్వకే। విశ్వకే। పచతకి। జల్పతకి ।।

[5-3-74]

సంజ్ఞాయాం కన్ ।। [5-3-75] ।।

`కుత్సితే ఇత్యేవ। కుత్సితత్వోపాధికేఽర్థే వర్తమానాత్ ప్రాతిపదికాత్ కన్ ప్రత్యయో భవతి, ప్రత్యయాన్తేన చేత్సంజ్ఞా గమ్యతే। కస్యాపవాదః। శూద్రకః। ధారకః। పూర్ణకః।

[5-3-75]

అనుకమ్పాయామ్ ।। [5-3-76] ।।

కారుణ్యేనాభ్యుపపత్తిః పరస్య=అనుకమ్పా, తస్యాం గమ్యమానాయాం సుబన్తాత్తిఙన్తాచ్చ యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। పుత్రకః। వత్సకః। దుర్బలకః। బుభుక్షితకః। స్వపితకి। శ్వసితకి ।।

[5-3-76]

నీతౌ చ తద్యుక్తాత్ ।। [5-3-77] ।।

సామదానాదిరుపాయః=నీతిః। నీతౌ చ గమ్యమానాయాం తద్యుక్తాదనుకమ్పాయుక్తాద్యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। హన్త తే ధానకాః। హన్త తే తిలకాః। ఏహకి। అద్ధకి। అనుకమ్ప్యమానో దానేనారాధయతి। పూర్వేణ ప్రత్యాసన్నానుకమ్పాసమ్బన్ధాద్ అనుకమ్ప్యమానాదేవ ప్రత్యయో విహితః; సమ్ప్రతి వ్యవహితాదపి యథా స్యాదితి వచనమ్ ।।

[5-3-77]

బహ్వచో మనుష్యనామ్నష్ఠజ్వా ।। [5-3-78] ।।

అనుకమ్పాయామ్(5-3-762031) ఇతి, నీతౌ చ తద్యుక్తాత్(5-3-772032) ఇతి చ వర్త్తతే।
వహ్వచః ప్రాతిపదికాన్మనుష్యనామధేయాద్వా ఠచ్ప్రత్యయో భవతి అనుకమ్పాయాం
గమ్యమానాయాం నీతౌ చ, దేవికః। దేవదత్తకః। యజ్ఞికః, యజ్ఞదత్తకః।

బహ్వచ ఇతి కిమ్? దత్తకః। గుప్తకః, మనుష్యనామ్న ఇతి కిమ్? మద్రబాహుకః భద్రబాహుకః ।।

[5-3-78]

ఘనిలచౌ చ ।। [5-3-79] ।।

` అనుకమ్పాయామ్ ఇత్యాది సర్వమనువర్తతే। పూర్వేణ ఠచి వికల్పేన ప్రాప్తే వచనమ్।
బహ్వచో మనుష్యనామ్నో ఘన్, ఇలచ్--ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః। చకారాద్యథాప్రాప్తం చ।
దేవియః, దేవిలః। దేవికః, దేవదత్తకః। యజ్ఞియః, యజ్ఞికః, యజ్ఞదత్తకః ।।

[5-3-79]

ప్రాచాముపాదేరడజ్వుచౌ చ ।। [5-3-80] ।।

పూర్వవత్ సర్వమనువర్తతే। ఉపశబ్ద ఆదిర్యస్య తస్మాదుపాదేః ప్రాతిపదికాద్ బహ్వచో
మనుష్యనామ్నః-అడచ్, వుచ్-ప్రత్యయౌ భవతః। చకారాద్ ఘనిలచౌ ప్రత్యయౌ భవతః,
ఠచ్చ వా। ఉపడః ఉపకః, ఉపియః, ఉపిలః, ఉపికః, ఉపేన్ద్రదత్తకః।

ప్రాచాంగ్రహణం పూజార్థమ్। ` వా ఇత్యేవ హి వర్తతే ।।

[5-3-80]

జాతినామ్నః కన్ ।। [5-3-81] ।।

` బహ్వచః ఇతి నానువర్తతే। సామాన్యేన విధానమ్। జాతిశబ్దో యో మనుష్యనామధేయో
వ్యాఘ్ర, సింహ-హత్యేవమాదిః, తస్మాదనుకమ్పాయాం నీతౌ చ కన్ప్రత్యయో భవతి।
వ్యాఘ్రకః। సింహకః। శరభకః।

వావచనానువృత్తేర్యథాదర్శనమ్ అన్యోఽపి భవతి-వ్యాఘ్రిలః, సింహిలః।

నామగ్రహణం స్వరూపనివృత్త్యర్థమ్ ।।

[5-3-81]

అజినాన్తస్యోత్తరపదలోపశ్చ ।। [5-3-82] ।।

`కన్ ఇత్యనువర్తతే, `మనుష్యనామ్నః ఇతి చ। అజినశబ్దాన్తాత్ ప్రాతిపదికాన్మనుష్యనామ్నోఽనుకమ్పాయాం కన్ప్రత్యయో భవతి, తస్య చోత్తరపదలోపః। వ్యాఘ్రాజినో నామ కశ్చిన్మనుష్యః, సోఽనుకమ్పితః వ్యాఘ్రకః। సింహకః ।।

[5-3-82]

ఠాజాదావూర్ధ్వం ద్వితీయాదచః ।। [5-3-83] ।।

`లోప ఇత్యనువర్తతే। అస్మిన్ప్రకరణే యష్ఠోఽజాదిశ్చ ప్రత్యయస్తస్మిన్ పరతః ప్రకృతేర్ద్వితీయాదచ ఊర్ధ్వం యచ్ఛబ్దరూపం తస్య లోపో భవతి। ఊర్ధ్వగ్రహణం సర్వలోపార్థమ్। అనుకమ్పితో దేవదత్తః దేవికః, దేవియః, దేవిలః। యజ్ఞికః, యజ్ఞియః, యజ్ఞిలః। ఉపడః, ఉపకః, ఉపియః, ఉపిలః, ఉపికః।

ఠగ్రహణముకో ద్వితీయత్వే కవిధానార్థమ్। అజాదిలక్షణే హి మాథితికాదివత్ప్రసఙ్గః। వాయుదత్తః, వాయుదత్తః, వాయుకః। పితృదత్తః, పితృకః।

- చతుర్థాదచ ఊర్ధ్వస్య లోపో వక్తవ్యః -(మ.భా.2-425)। అనుకమ్పితో బృహస్పతిదత్తః బృహస్పతికః, బృహస్పతియః, బృహస్పతిలః ।।

- అనజాదౌ విభాషా లోపో వక్తవ్యః -(మ.భా.2-425)। దేవదత్తకః, దేవకః। యజ్ఞదత్తకః, యజ్ఞకః ।

- లోపః పూర్వపదస్య చ ఠాజాదావనజాదౌ చ వక్తవ్యః -(మ.భా.2-425)। దత్తికః, దత్తిలః, దత్తియః, దత్తకః।

- వినాఽపి ప్రత్యయేన పూర్వోత్తరపదయోర్విభాషా లోపో వక్తవ్యః - (మ.భా.2-425)। దేవతత్తో దత్తః, దేవ ఇతి వా ।

- ఉవర్ణాల్ల ఇలస్య చ -(మ.భా.2-425)। భానుదత్తో భానులః। వసుదత్తో వసులః।

`చతుర్థాదనజాదౌ చ లోపః పూర్వపదస్య చ।

అప్రత్యయే తథైవేష్ట ఉవర్ణాల్ల ఇలస్య చ ।।(మ.భా.2-425)

- ద్వితీయాదచో లోపే సన్ధ్యక్షరద్వితీయత్వే తదాదేర్లోపవచనమ్। లహోడః, లహికః। కహోడః, కహికః।

- ఏకాక్షరపూర్వపదానాముత్తరపదలోపో బక్తవ్యః -(మ.భా.2-425)। వాగాశీః వాచికః। స్రుచికః। త్వచికః।

కథం షడంగులిదత్తః షడిక ఇతి? - షషష్ఠాజాదివచనాత్సిద్ధమ్ -।।

[5-3-83]

శేవలసుపరివిశాలవరుణార్యమాదీనాం తృతీయాత్ ।। [5-3-84] ।।

శేవలాదీనాం మనుష్యనామ్నాం ఠాజాదౌ ప్రత్యయే పరతః తృతీయాదచ ఊర్ధ్వస్య లోపో భవతి। పూర్వస్యాయమపవాదః। అనుకమ్పితః శేవలదత్తః శేవలికః, శేవలియః, శేవలిలః। సుపరికః, సుపరియః, సుపరిలః। విశాలికః, విశాలియః, విశాలిలః। వరుణికః, వరుణియః, వరుణిలః। అర్యమికః, అర్యమియః, అర్యమిలః।

- శేవలాదీనాం తృతీయాదచో లోపః స చాకృతసన్ధీనామితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-426)। శేవలేన్ద్రదత్తః, సుపర్యాశీర్దత్తః-శేవలికః, సుపరిక ఇతి యథా స్యాత; శేవలయికః, సుపర్యిక ఇతి మా భూత్ ।।

[5-3-84]

అల్పే ।। [5-3-85] ।।

పరిమాణాపచయే అల్పశబ్దః, ప్రకృతివిశేషణం చైతత్। అల్పత్వవిశిష్టేఽర్థే వర్తమానాత్ప్రాతిపదికాద్యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। అల్పం తైలం తైలకమ్। ఘృతకమ్। సర్వకమ్। విశ్వకమ్। ఉచ్చకైః। నీచకైః। పచతకి। జల్పతకి ।।

[5-3-85]

హ్రస్వే ।। [5-3-86] ।।

హ్రస్వత్వవిశిష్టేఽర్థే వర్తమానాత్ ప్రాతిపదికాద్ యథావిహితం ప్రత్యయో భవతి। దీర్ఘప్రతియోగీ హ్రస్వః। హ్రస్వో వృక్షో వృక్షకః। ప్లక్షకః। స్తమ్భకః ।।

[5-3-86]

సంజ్ఞాయాం కన్ ।। [5-3-87] ।।

`హ్రస్వే ఇత్యేవ। హ్రస్వత్వహేతుకా యా సంజ్ఞా తస్యాం గమ్యమానాయాం కన్ ప్రత్యయో భవతి। పూర్వస్యాయమపవాదః। వంశకః। వేణుకః। దణ్డకః ॥

[5-3-87]

కుటీశమీశుణ్డాభ్యో రః ॥ [5-3-88] ॥

`హ్రస్వే ఇత్యేవ। సంజ్ఞాగ్రహణం నానువర్తతే, సామాన్యేన విధానమ్। కుటీ-శమీ-శుణ్డాభ్యో హ్రస్వార్థే ద్యోత్యే రః ప్రత్యయో భవతి। కస్యాపవాదః। హ్రస్వా కుటీ కుటీరః। శమీరః। శుణ్డారః।

స్వార్థికత్వేఽపి పుంల్లిఙ్గతా; లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య(వ్యా.ప.74) ॥

[5-3-88]

కుత్వా డుపచ్ ॥ [5-3-89] ॥

`హ్రస్వే ఇత్యేవ। కుతూశబ్దాద్ధ్రస్వత్వే ద్యోత్యే డుపచ్ప్రత్యయో భవతి। కస్యాపవాదః। హ్రస్వా కూతూః కుతుపమ్ = చర్మమయం స్నేహభాజనముచ్యతే। కుతూరిత్యావపనస్యాఖ్యా ॥

[5-3-89]

కాసూగోణీభ్యాం ష్టరచ్ ॥ [5-3-90] ॥

`హ్రస్వే ఇత్యేవ। కాసు-గోణీశబ్దాభ్యాం హ్రస్వత్వే ద్యోత్యే ష్టరచ్ప్రత్యయో భవతి। కస్యాపవాదః। షకారో జీషర్థః। హ్రస్వా కాసూః కాసూతరీ। గోణీతరీ। కాసూరితి శక్తిః, ఆయుధవిశేష ఉచ్యతే ॥

[5-3-90]

వత్సోక్షాశ్వర్షభేభ్యశ్చ తనుత్వే ॥ [5-3-91] ॥

`హ్రస్వే ఇతి నివృత్తమ్। వత్స, ఉక్షన్, అశ్వ, ఋషభ-ఇత్యేతేభ్యస్తనుత్వే ద్యోత్యే ష్టరచ్ప్రత్యయో భవతి। యస్య గుణస్య హి భావాద్ ద్రవ్యే శబ్దనివేశః, తస్య తనుత్వే ప్రత్యయః(మ.భా.2-426)। వత్సతరః। ఉక్షతరః। అశ్వతరః। ఋషభతరః।

ప్రథమవయా వత్సః, తస్య తనుత్వం ద్వితీయవయసః ప్రాప్తిః। తరుణ ఉక్షా, తస్య తనుత్వం తృతీయవయః ప్రాప్తిః। అశ్వేనాశ్వాయాముత్పన్నోఽశ్వః, తస్య తనుత్వమన్యపితృకతా। అనడ్వానృషభః, తస్య తనుత్వం భారోద్వహనే మన్దశక్తితా ॥

[5-3-91]

కింయత్తదోర్నిర్ధ్ధారణే ద్వయోరేకస్య డతరచ్ ।। [5-3-92] ।।

కిం, యత్ తత్-ఇత్యేతేభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో ద్వయోరేకస్య నిర్ధ్ధారణే డతరచ్ ప్రత్యయో భవతి। నిర్ధార్యమాణవాచిభ్యః స్వార్థే

ప్రత్యయః। జాత్యా, క్రియయా, గుణేన, సంజ్ఞయా వా సముదాయాదేకదేశస్య పృథక్కరణం నిర్ధారణమ్। కతరో భవతోః కఠః। కతరో భవతోః కారకః। కతరో భవతోః పటుః। కతరో భవతోర్దేవదత్తః। యతరో భవతోః కారకః। యతరో భవతోః పటుః। యతరో భవతోర్ద్దేవదత్తః, తతర ఆగచ్ఛతు।

మహావిభాషయాఽత్ర ప్రత్యయో వికల్ప్యతే। కో భవతోర్ద్దేవదత్తః, స ఆగచ్ఛతు।

` నిర్ధారణే ఇతి విషయసప్తమీనిర్దేశః। ` ద్వయోః ఇతి సముదాయాన్నిర్ధారణవిభక్తిః। ` ఏకస్య ఇతి నిర్ద్దేశః నిధార్యమాణనిర్ద్దేశః ।।

[5-3-92]

వా బహునాం జాతిపరిప్రశ్నే డతమచ్ ।। [5-3-93] ।।

` కింయత్తదః ఇతి వర్తతే, ` నిర్ధారణే, ` ఏకస్య ఇతి చ। ` బహూనామ్ ఇతి నిర్ధారణే షష్ఠీ। బహూనాం మధ్యే ఏకస్య నిర్ధారణే గమ్యమానే జాతిపరిప్రశనవిషయేభ్యః కిమాదిభ్యో వా డతమచ్ ప్రత్యయో భవతి। కతమో భవతాం కఠః। యతమో భవతాం కఠః, తతమ ఆగచ్ఛతు।

వావచనమకజర్థమ్--యకో భవతాం కఠః, సక ఆగచ్ఛతు। మహావిభాషా చ ప్రత్యయవికల్పార్థాఽనువర్తత ఏవ--కో భవతాం కఠః। యో భవతాం కఠః, స ఆగచ్ఛతు।

జాతిపరిప్రశ్న ఇతి కిమ్? కో భవతాం దేవదత్తః।

పరిప్రశ్నగ్రహణం చ కిమ ఏవ విశేషణమ్, న యత్తదోః; అసమ్భవాత్। జాతిగ్రహణం తు సర్వైరేవ సమ్బధ్యతే।

కిమోఽస్మిన్విషయే డతరమపీచ్ఛన్తి కేచిత్--కతరో భవతాం కఠః, కతరో భవతాం కాలాప ఇతి। తత్ర కతరకతమౌ జాతిపరిప్రశ్నే(2-1-63742) ఇతి వచనాత్సిద్ధమ్ ।।

[5-3-93]

ఏకాచ్చ ప్రాచామ్ ।। [5-3-94] ।।

ఏకశబ్దాత్ప్రాచామాచార్యాణాం మతేన డతరచ్, డతమచ్--ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః స్వస్మిన్విషయే। చకారో డతరచోఽనుకర్షణార్థః। ద్వయోర్నిర్ధారణే డతరచ్। బహూనాం నిర్ధారణే డతమచ్। `జాతిపరిప్రశ్నే ఇతి నానువర్తతే, సామాన్యేన విధానమ్। ఏకతరో భవతోర్దేవదత్తః। ఏకతమో భవతాం దేవదత్తః।

ప్రాచాంగ్రహణం పూజార్థమ్; వికల్పోఽనువర్తతే ఏవ।

[5-3-94]

అవక్షేపణే కన్ ।। [5-3-95] ।।

అవక్షిప్యతే యేన తదవక్షేపణమ్। తస్మిన్వర్తమానాత్ప్రాతిపదికాత్కన్ ప్రత్యయో భవతి। వ్యాకరణకేన నామ త్వం గర్వితః। యాజ్ఞికక్యకేన నామ త్వం గర్వితః।

పరస్య కుత్సార్థం యదుపాదీయతే తదిహోదాహరణమ్। యత్పునః స్వయమేవ కుత్సితమ్, తత్ర కుత్సితే(5-3-742029) ఇత్యనేన కన్ప్రత్యయో భవతి-దేవదత్తకః, యజ్ఞదత్తక ఇతి।

ప్రాగివీయస్య పూర్ణోఽవధిః ।।

[5-3-95]

ఇవే ప్రతికృతౌ ।। [5-3-96] ।।

`కన్ ఇత్యనువర్తతే। ఇవార్థే యత్ప్రాతిపదికం వర్తతే తస్మాత్కన్ప్రత్యయో భవతి। ఇవార్థః సాదృశ్యమ్, తస్య విశేషణం ప్రతికృతిగ్రహణమ్। ప్రతికృతిః=ప్రతిరూపకమ్, ప్రతిచ్ఛన్దకమ్। అశ్వ ఇవాయమశ్వప్రతికృతిః అశ్వకః। ఉష్ట్రకః। గర్దభకః।

ప్రతికృతావితి కిమ్? గౌరివ గవయః ।।

[5-3-96]

సంజ్ఞాయాం చ ।। [5-3-97] ।।

`ఇవ ఇత్యనువర్తతే, `కన్ ఇతి చ। ఇవార్థే గమ్యమానే కన్ప్రత్యయో భవతి, సముదాయేన చేత్ సంజ్ఞా గమ్యతే। అప్రతికృత్యర్థ ఆరమ్భః। అశ్వసదృశస్య సంజ్ఞా అశ్వకః। ఉష్ట్రకః। గర్దభకః ।।

[5-3-97]

లుమ్మనుష్యే ।। [5-3-98] ।।

`సంజ్ఞాయామ్ ఇత్యేవ। సంజ్ఞాయాం విహితస్య కనో మనుష్యేఽభిధేయే లుబ్ భవతి। చఞ్చేవ మనుష్యః చఞ్చా। దాసీ। ఖరకుటీ(మ.భా.2-428)।

మనుష్య ఇతి కిమ్ ? అశ్వకః। ఉష్ట్రకః। గర్దభకః।

దేవపథాదేరాకృతిగణత్వాత్తస్యైవాయం ప్రపఞ్చో వేదితవ్యః ।।

[5-3-98]

జీవికార్థే చాపణ్యే ।। [5-3-99] ।।

జీవికార్థం యదపణ్యం తస్మిన్నభిధేయే కనో లుబ్ భవతి। విక్రీయతే యత్తత్=పణ్యమ్। వాసుదేవః। శివః। స్కన్దః। విష్ణుః। ఆదిత్యః।

దేవలకాదీనాం జీవికార్థా దేవప్రతికృతయ ఉచ్యన్తే।

అపణ్య ఇతి కిమ్ ? హస్తికాన్విక్రీణీతే। అశ్వకాన్। రథకాన్। దేవపథాదేరేవాయం ప్రపఞ్చః ।।

[5-3-99]

దేవపథాదిభ్యశ్చ ।। [5-3-100] ।।

ఇవే ప్రతికృతౌ(5-3-962051) సంజ్ఞాయాం చ(5-3-972052) విహితస్య కనో దేవపథాదిభ్య ఉత్తరస్య లుబ్ భవతి। ఆదిశబ్దః ప్రకారే। ఆకృతిగణశ్చాయమ్। దేవపథః। హంసపథః।

`అర్చాసు పూజనార్థాసు చిత్రకర్మధ్వజేషు చ।

ఇవే ప్రతికృతౌ లోపః కనో దేవపథాదిషు ।।

అర్చాసు తావత్--శివః, విష్ణుః । చిత్రికర్మణి--అర్జునః, దుర్యోధనః। ధ్వజేషు--కపిః, గరుడః, సింహః।

దేవపథ। హంసపథ। వారిపథ। జలపథ। రాజపథ। శతపథ। సింహగతి। ఉష్ట్రగ్రీవా। చామరజ్జు। రజ్జు। హస్త। హన్ద్ర। దణ్డ। పుష్ప। మత్స్య। దేవపథాదిః ।।

[5-3-100]

వస్తేఢఞ్ ।। [5-3-101] ।।

`ఇవ ఇత్యనువర్తతే। ఇతః ప్రభృతి ప్రత్యయాః సామాన్యేన భవన్తి, ప్రతికృతౌ చ, అప్రతికృతౌ చ। వస్తిశబ్దాదివార్థే ద్యోత్యే ఢఞ్ప్రత్యయో భవతి। వస్తిరివ వాస్తేయః। వాస్తేయీ ।।

[5-3-101]

శితాయా ఢః ।। [5-3-102] ।।

శిలాశబ్దాదివార్థే ఢః ప్రత్యయో భవతి। శిలేవ శిలేయం దధి।

కేచిదత్ర ఢఞమపీచ్ఛన్తి, తదర్థం యోగవిభాగః కర్త్తవ్యః। `శిలాయాః, ఢఞ్ప్రత్యయో భవతి--శైలేయమ్। తతః `ఢః---శిలేయమ్ ।।

[5-3-102]

శాఖాదిభ్యో యత్ ।। [5-3-103] ।।

`శాఖా ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో యత్ప్రత్యయో భవతి ఇవార్థే। శాఖేవ శాఖ్యః। ముఖ్యః। జఘన్యః।

శాఖా। ముఖ। జఘన। శృఙ్గ। మేఘ। చరణ। స్కన్ధ। శిరస్। ఉరస్। అగ్ర। శరణ। శాఖాదిః ।।

[5-3-103]

ద్రవ్యం చ భవ్యే ।। [5-3-104] ।।

ద్రవ్యశబ్దో నిపాత్యతే భవ్యేఽభిధేయే। ద్రుశబ్దాదివార్థే యత్ప్రత్యయో నిపాత్యతే। ద్రవ్యమ్ = భవ్యః, ఆత్మవాన్; అభిప్రేతానామర్థానాం పాత్రభూత ఉచ్యతే। ద్రవ్యోఽయం రాజపుత్రః। ద్రవ్యోఽయం మాణవకః ।।

[5-3-104]

కుశాగ్రాచ్ఛః ।। [5-3-105] ।।

కుశాగ్రశబ్దాదివార్థే ఛః ప్రత్యయో భవతి। కుశాగ్రమివ సూక్ష్మత్వాత్ కుశాగ్రీయా బుద్ధిః। కుశాగ్రీయం వస్త్రమ్ ।।

[5-3-105]

సమాసాచ్చ తద్విషయాత్ ।। [5-3-106] ।।

తదిత్యనేన ప్రకృత ఇవార్థో నిర్దిశ్యతే। ఇవార్థవిషయాత్సమాసాదపరస్మిన్నివార్థే ఏవ ఛః ప్రత్యయో భవతి। కాకతాలీయమ్। అజాకృపాణీయమ్। అన్ధకవర్తకీయమ్।

అతర్కితోపనతం చిత్రీకరణముచ్యతే। తత్కథమ్? కాకస్యాగమనం యాదృచ్ఛికమ్, తాలస్య పతనం చ, తేన తాలేన పతతా కాకస్య వధః కృతః; ఏవమేవ దేవదత్తస్య తత్రాగమనమ్, దస్యూనాం చోపనిపాతః, తైశ్చ తస్య వధః కృతః। తత్ర యో దేవదత్తస్య దస్యూనాం చ సమాగమః, స కాకతాలసమాగమసదృశ ఇత్యేక ఉపమార్థః। అతశ్చ దేవదత్తస్య వధః, స కాకతాలవధసదృశ ఇతి ద్వితీయ ఉపమార్థః। తత్ర ప్రథమే సమాసః, ద్వితీయే ప్రత్యయః।

సమాసశ్చాయమస్మాదేవ జ్ఞాపకాత్। న హ్యస్యాపరం లక్షణమస్తి।

` సుప్సుపా ఇతి వా సమాసః। స చైవంవిషయ ఏవ ।।

[5-3-106]

శర్కరాదిభ్యోఽణ్ ।। [5-3-107] ।।

` శర్కరా--ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్య ఇవార్థేఽణ్ప్రత్యయో భవతి। శర్కరేవ శార్కరమ్। కాపాలికమ్।

శర్కరా। కపాలికా। పిష్టిక। పుణ్డరీక। శతపత్త్ర। గోలోమన్। గోపుచ్ఛ। నరాలి। నకులా। సికతా। శర్కరాదిః ।।

[5-3-107]

అఙ్గుల్యాదిభ్యష్ఠక్ ।। [5-3-108] ।।

అఙ్గుల్యాదిభ్య ఇవార్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి। అఙ్గులీవాఙ్గులికః। భారుజికః।

అఙ్గులి। భరుజ। బభ్రు। వల్గు। మణ్డర। మణ్డల। శష్కుల। కపి। ఉదశ్విత్। గోణీ। ఉరస్। శిఖా। కులిశ। అఙ్గుల్యాదిః ।।

[5-3-108]

ఏకశాలాయాష్ఠజన్యతరస్యామ్ ।। [5-3-109] ।।

ఏకశాలాశబ్దాదివార్థేఽన్యతరస్యాం ఠచ్ప్రత్యయో భవతి। అన్యతరస్యాం గ్రహణేనానన్తరష్ఠక్ ప్రాప్యతే। ఏకశాలేవ ఏకశాలికః, ఐకశాలికః ।।

[5-3-109]

కర్కలోహితాదీకక్ ।। [5-3-110] ।।

కర్కలోహితశబ్దాభ్యామివార్థే ఈకక్ ప్రత్యయో భవతి। కర్కః=శుక్లోఽశ్వః, తేన సదృశః కార్కీకః। లౌహితీకః స్ఫటికః। స్వయమలోహితోఽప్యుపాశ్రయవశాత్తథా ప్రతీయతే ।।

[5-3-110]

ప్రత్నపూర్వవిశ్వేమాత్థాల్ ఛన్దసి ।। [5-3-111] ।।

ప్రత్న,పూర్వ, విశ్వ, ఇమ-ఇత్యేతేభ్య ఇవార్థే థాల్ ప్రత్యయో భవతి ఛన్దసి విషయే। `తం ప్రత్నథా పూర్వథా విశ్వథేమథా(ఋ.5-44-1) ।।

[5-3-111]

పూగాఞ్ఞ్యోఽగ్రామణీపూర్వాత్ ।। [5-3-112] ।।

` ఇవార్థే ఇతి నివృత్తమ్। నానాజాతీయా అనియతవృత్తయోఽర్థకామప్రధానాః సఙ్ఘాః=పూగాః, పూగవాచినః ప్రాతిపదికాదగ్రామణీపూర్వాత్స్వార్థే ఞ్యః ప్రత్యయో భవతి। లౌహధ్వజ్యః, లౌహధ్వజ్యౌ, లోహధ్వజాః। శైబ్యః, శైబ్యౌ, శిబయః। చాతక్యః, చాతక్యౌ, చాతకాః।

అగ్రామణీపూర్వాదితి కిమ్? దేవదత్తో గ్రామణీరేషాం త ఇమే దేవదత్తకాః। యజ్ఞదత్తకాః ।।

[5-3-112]

వ్రాతచ్ఫఞోరస్త్రియామ్ ।। [5-3-113] ।।

నానాజాతీయా అనియతవృత్తయ ఉత్సేధజీవినః సఙ్ఘాః=వ్రాతాః। వ్రాతవాచిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యశ్చ స్వార్థే ఞ్యః ప్రత్యయో భవత్యస్త్రియామ్। కాపోతపాక్యః, కాపోతపాక్యౌ, కపోతపాకాః, వ్రైహిమత్యః, వ్రైహిమత్యౌ, వ్రీహిమతాః। చ్ఫఞః ఖల్వపి--కౌఞ్జాయన్యః, కౌఞ్జాయన్యౌ, కౌఞ్జాయనాః। బ్రాధ్నాయన్యః, బ్రాధ్నాయన్యౌ, బ్రాధ్నాయనాః।

అస్త్రియామితి కిమ్? కపోతపాకీ। వ్రీహిమతీ। కౌఞ్జాయనీ। బ్రాధ్నాయనీ ।।

[5-3-113]

ఆయుధజీవిసఙ్ఘాఞ్ఞ్యడ్ వాహీకేష్వబ్రాహ్మణరాజన్యాత్ ।। [5-3-114] ।।

ఆయుధజీవినాం సఙ్ఘః ఆయుధజీవిసఙ్ఘః, స వాహీకైర్విశేష్యతే। వాహీకేషు య ఆయుధజీవిసఙ్ఘః, తద్వాచినః ప్రాతిపదికాద్ బ్రాహ్మణరాజన్యవర్జితాత్స్వార్థే ఞ్యట్ ప్రత్యయో భవతి।

బ్రాహ్మణే తద్విశేషగ్రహణమ్। రాజన్యే తు స్వరూపగ్రహణమేవ। టకారో జీబర్థః, తేన `స్త్రియామ్ ఇతి నానువర్తతే।

కౌణ్డీబృస్యః, కౌణ్కడీబృస్యౌ, కౌమ్డీబృసాః। క్షౌద్రక్యః, క్షౌద్రక్యౌ, క్షుద్రకాః। మాలవ్యః, మాలవ్యౌ, మాలవాః। స్త్రియామ్-కౌణ్డీబృసీ। క్షౌద్రకీ। మాలవీ।

ఆయుధజీవిగ్రహణం కిమ్? మల్లాః, శయణ్డాః। సఙ్ఘగ్రహణం కిమ్ ? సమ్రాట్। వాహీకేష్వితి కిమ్ ? శబరాః, పులిన్దాః। అబ్రాహ్మణరాజన్యాదితి కిమ్ ? గోపాలవా బ్రాహ్మణాః, శాలఙ్కాయనా రాజన్యాః ।।

[5-3-114]

వృకాట్టేణ్యణ్ ।। [5-3-115] ।।

`ఆయుధజీవిసఙ్ఘాత్ ఇతి వర్తతే। వృకశబ్దాదాయుధజీవినః స్వార్థే టేణ్యణ్ ప్రత్యయో భవతి। టకారో జీబర్థః। ణకారో వృద్ధ్యర్థః। వార్కేణ్యః, వార్కేణ్యౌ, వృకాః।

ఆయుధజీవిసఙ్ఘవిశేషణమ్--జాతిశబ్దాన్మా భూత్।

`కామక్రోధౌ మనుష్యాణాం ఖాదితారౌ వృకావివ ।।

[5-3-115]

దామన్యాదిత్రిగర్తషష్ఠాచ్ఛః ।। [5-3-116] ।।

`ఆయుధజీవిసఙ్ఘాత్ ఇతి వర్తతే। దామన్యాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యస్త్రిగర్తషష్ఠేభ్యశ్చాయుధజీవిసఙ్ఘవాచిభ్యః స్వార్థే ఛః ప్రత్యయో భవతి। యేషామాయుధజీవినాం సఙ్ఘానాం షడన్తర్వర్గాః, తత్ర చ త్రిగర్తః షష్ఠః; త్రిగర్తః షష్ఠో యేషాం తే త్రిగర్తషష్ఠా ఇత్యుచ్యన్తే। తేషు చేయం స్మృతిః---

ఆహుస్త్రిగర్తషష్ఠాంస్తు కౌణ్డోపరథదాణ్డకీ।

క్రౌష్టకిర్జాలమానిశ్చ బ్రాహ్మగుప్తోఽథ జానకిః ॥ ఇతి।

దామన్యాదిభ్యస్తావత్--దామనీయః, దామనీయౌ, దామనయః। ఔలపీయః, ఔలపీయౌ, ఉలపయః। త్రిగర్తషష్ఠేభ్యః ఖల్వపి-కౌణ్డోపరథీయః, కౌణ్డోపరథీయౌ, కౌణ్డోపరథాః। దాణ్డకీయః, దాణ్డకీయౌ, దాణ్డకయః। క్రౌష్టకీయః। జాలమానీయః। బ్రహ్మగుప్తీయః। జానకీయః।

దామనీ। ఔలపి। ఆకిదన్తీ। కాకరన్తి। కాకదన్తి। శత్రున్తపి। సార్వసేని। బిన్దు। మౌఞ్జాయన। ఉలభ। సావిత్రీపుత్ర। దామన్యాదిః ॥

[5-3-116]

పర్శ్వాదియౌధేయాదిభ్యామణఞౌ ॥ [5-3-117] ॥

`ఆయుధజీవిసఙ్ఘాత్ ఇత్యేవ। పర్శ్వాదిభ్యో యౌధేయాదిభ్యశ్చ ప్రాతిపదికేభ్య ఆయుధజీవిసఙ్ఘవాచిభ్యః స్వార్థేఽణఞౌ ప్రత్యయౌ భవతః। పార్శవః, పార్శవౌ, పర్శవః। ఆసురః ఆసురౌ, అసురాః। యౌధేయః। శౌక్రేయః।

పర్శు। అసుర। రక్షస్। బాల్హీక। వయస్। మరుత్। దశార్హ। పిశాచ। విశాల। అశని। కార్షాపణ। సత్వత్। వసు। పర్శ్వాదిః।

యౌధేయ। కౌశేయ। క్రోశేయ। శౌక్రేయ। శౌభ్రేయ। ధార్తేయ। వార్తేయ। జాబాలేయ। త్రిగర్త। భరత। ఉశీనర। యౌధేయాదిః ॥

[5-3-117]

అభిజిద్విదభృచ్ఛాలావచ్ఛిఖావచ్ఛమీవదూర్ణావచ్ఛ్రుమదణో యఞ్ ॥ [5-3-118] ॥

`ఆయుధజీవిసఙ్ఘాత్ ఇతి నివృత్తమ్। అభిజిదాదిభ్యోఽణన్తేభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యః స్వార్థే యఞ్ ప్రత్యయో భవతి। అభిజితోఽపత్యమిత్యణ్, తదన్తాద్యఞ్। ఆభిజిత్యః, ఆభిజిత్యౌ, ఆభిజితాః। వైదభృత్యః, వైదభృత్యౌ, వైదభృతాః। శాలావత్యః, శాలావత్యౌ, శాలావతాః। శైఖావత్యః। శామీవత్యః। ఔర్ణావత్యః। శ్రౌమత్యః।

గోత్రప్రత్యయస్యాత్రాణో గ్రహణమిష్యతే। ఆభిజితో ముహూర్తః, ఆభిజితః స్థాలీపాక ఇత్యత్ర న భవతి ॥

[5-3-118]

ఇన్యాదయస్తద్రాజాః ।। [5-3-119] ।।

పూగాఞ్ఞ్యోఽగ్రామణీపూర్వాత్(5-3-1122066) ఇత్యతః ప్రభృతి యే ప్రత్యయాః తే తద్రాజసంజ్ఞా భవన్తి। తథా చైవోదాహృతమ్।

తద్రాజప్రదేశాః--తద్రాజస్య బహుషు(2-4-621193) ఇత్యేవమాదయః ।।

ఇతి శ్రీజయాదిత్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

పఞ్చమస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః

[5-3-119]

అథ పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

పాదశతస్య సంఖ్యాదేర్వీప్సాయాం వున్లోపశ్చ ।। [5-4-1] ।।

పాదశతాన్తస్య సంఖ్యాదేః ప్రాతిపదికస్య వీప్సాయాం ద్యోత్యాయాం వున్ ప్రత్యయో భవతి। తత్సన్నియోగేన చాన్తస్య లోపో భవతి।

యస్యేతి(6-4-148-311) లోపేనైవ సిద్ధే పునర్వచనమనైమిత్తికార్థమ్। యస్యేతిలోపః పరనిమిత్తకః, తస్య స్థానివద్భావాత్ పాదః పత్(6-4-130) ఇతి పద్భావో న స్యాత్। అస్య త్వనైమిత్తికత్వాన్న స్థానివత్త్వమ్।

ద్వౌ ద్వౌ పాదౌ దదాతి ద్విపదికాం దదాతి। ద్వే ద్వే శతే దదాతి, ద్విశతికాం దదాతి। తద్ధితార్థ(2-1-51-728) ఇతి సమాసః, తతః ప్రత్యయః।

స్వభావాచ్చ వున్ప్రత్యయాన్తం స్త్రియామేవ వర్తతే।

పాదశతస్యేతి కిమ్? ద్వౌ ద్వౌ మాషౌ దదాతి। సంఖ్యాదేరితి కిమ్ ? పాదం పాదం దదాతి। వీప్సాయామితి కిమ్ ? ద్వౌ పాదౌ దదాతి। ద్వే శతే దదాతి।

పాదశతగ్రహణమనర్థకమ్; అన్యత్రాపి దర్శతనాత్। ద్విమోదకికాం దదాతి, త్రిమోదకికాం దదాతి ।।

[-5-4-1]

దణ్డవ్యవసర్గయోశ్చ ।। [5-4-2] ।।

దమనమ్=దణ్డః, దానమ్=వ్యవసర్గః। దణ్డవ్యవసర్గయోర్గమ్యమానయోః పాదశతాన్తస్య ప్రాతిపదికస్య సంఖ్యాదేర్వున్ ప్రత్యయో భవతి, అన్తలోపశ్చ। అవీప్సార్థోఽయమారమ్భః। ద్వౌ పాదౌ దణ్డితః ద్విపదికాం దణ్డితః। ద్వౌ పాదౌ వ్యవసృజతి ద్విపదికాం వ్యవసృజతి। ద్విశతికాం దణ్డితః। త్రిశతికామ్। ద్విశతికాం వ్యవసృజతి। త్రిశతికామ్ ।।

[-5-4-2]

స్థూలాదిభ్యః ప్రకారవచనే కన్ ।। [5-4-3] ।।

స్థూలాదిభ్యః ప్రకారవచనే ద్యోత్యే కన్ ప్రత్యయో భవతి। జాతీయరః(5-3-69-2024) అపవాదః। ప్రకారః=విశేషః। స్థూలప్రకారః స్థూలకః। అణుకః।

- కన్ప్రకరణే చఞ్చద్-బృహతోరుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-430)। చఞ్చత్ప్రకారః చఞ్చత్కః। బృహత్కః।

`చఞ్చబృహయోః ఇతి కేచిత్పఠన్తి, తేషామ్-చఞ్చకః, బృహక ఇతి ఉదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్।

స్థూల। అణు। మాష। ఇషు। - కృష్ణ తిలేషు -(గ.సూ.137)। `యవ వ్రీహిషు(గ.సూ.138)। - పాద్యకాలావదాతాః సురాయామ్ -(గ.సూ.139)। - గోమూత్ర ఆచ్ఛాదనే -(గ.సూ.140)। -సురాయా అహౌ -(గ.సూ.141)। - జీర్ణ శాలిషు -(గ.సూ.142)। - పత్రమూలే సమస్తవ్యస్తే -(గ.సూ.143)। కుమారీపుత్ర। కుమార। శ్వశుర। మణి। స్థూలాదిః ।।

[-5-4-3]

అనత్యన్తగతౌ క్తాత్ ।। [5-4-4] ।।

అత్యన్తగతిః=అశేషసమ్బన్ధః, తదభావోఽనత్యన్తగతిః। అనత్యన్తగతౌ గమ్యమానాయాం క్తాన్తాత్కన్ప్రత్యయో భవతి। భిన్నకః। ఛిన్నకః।

అనత్యన్తగతావితి కిమ్ ? భిన్నమ్। ఛిన్నమ్ ।।

[-5-4-4]

న సామివచనే ।। [5-4-5] ।।

సామివచనే ఉపపదే క్తాన్తాత్కన్ప్రత్యయో న భవతి। సామికృతమ్। సామిభుక్తమ్।

వచనగ్రహణం పర్యాయార్థమ్। అర్ధకృతమ్। నేమకృతమ్।

సామివచనే ప్రతిషేధానర్థక్యమ్; ప్రకృత్యాభిహితత్వాత్ ? ఏవం తర్హి నైవాయమనత్యన్తగతౌ విహితస్య కనః ప్రతిషేధః, కిం తర్హి? స్వార్థికస్య।

కేన పునః స్వార్థికః కన్విహితః ? ఏతదేవ జ్ఞాపకమనుమాస్యతే భవతి స్వార్థే కన్నితి। తత్ర యదేతదుచ్యతే-`ఏవం హి సూత్రమభిన్నతరకం భవతి, `ఏతైర్హి బహుతరకం వ్యాప్యతే ఇత్యేవమాది, తదుపపన్నం భవతి ।।

[-5-4-5]

బృహత్యా ఆచ్ఛాదనే ।। [5-4-6] ।।

కన్ననువర్త్తతే, న ప్రతిషేధః। బృహతీశబ్దాదాచ్ఛాదనే వర్త్తమానాత్ స్వార్థే కన్ప్రత్యయో భవతి। బృహతికా।

ఆచ్ఛాదనే ఇతి కిమ్? బృహతీ ఛన్దః ।।

[-5-4-6]

అషడక్షాశితఙ్గ్వలఙ్కర్మాలమ్పురుషాధ్యుత్తరపదాత్ఖః ।। [5-4-7] ।।

అషడక్ష, ఆశితఙ్గు, అలఙ్కర్మ, అలమ్పురుష-ఇత్యేతేభ్యోఽధ్యుత్తరపదాచ్చ స్వార్థే ఖః ప్రత్యయో భవతి। అవిద్యమానాని షడక్షీణ్యస్యేతి బహువ్రీహిః, బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః(5-4-113-852) ఇతి షచ్, తతః ఖప్రత్యయః। అషడక్షీణో మన్త్రః। యో ద్వాభ్యామేవ క్రియతే న బహుభిః। ఆశితా గావోఽస్మిన్నరణ్యే ఆశితఙ్గవీనమరణ్యమ్। నిపాతనాత్పూర్వపదస్య ముమాగమః।

అలఙ్కర్మన్, అలమ్పురుష ఇతి `పర్యాదయో గ్లానాద్యర్థే చతుర్థ్యా(వా.93) ఇతి సమాసః। అలఙ్కర్మణే అలఙ్కర్మీణః। అలమ్పురుషాయ అలమ్పురుషీణః।

అధ్యుత్తరపదస్తత్పురుషః। అధిశబ్దః శౌణ్డాదిషు పఠ్యతే। రాజాధీనః। నిత్యశ్చాయం ప్రత్యయః; ఉత్తరత్ర విభాషాగ్రహణాత్।

అన్యేఽపి స్వార్థికా నిత్యాః ప్రత్యయాః స్మర్యన్తే-తమబాదయః(5-3-55-2001) ప్రాక్కనః(5-3-64-2019), ఞ్యాదయః(5-3-112-2066) ప్రాగ్వునః(5-4-1-2073), ఆమాదయః(5-4-11-2004) ప్రాఙ్మయటః(5-4-21-2089), బృహతీజాత్యన్తాః(5-4-6-2078)(5-4-9-2081) సమాసాన్తాశ్చేతి ।।

[-5-4-7]

విభాషాఞ్చేరదిక్స్త్రియామ్ ।। [5-4-8] ।।

అఞ్చత్యన్తాత్ప్రాతిపదికాదదిక్స్త్రియాం వర్తమానాత్స్వార్థే విభాషా ఖః ప్రత్యయో భవతి। ప్రాక్, ప్రాచీనమ్। అర్వాక్, అర్వాచీనమ్।

అధిక్స్త్రియామితి కిమ్? ప్రాచీ దిక్। ప్రతీచీ దిక్। దిగ్గ్రహణం కిమ్? ప్రాచీనా బ్రాహ్మణీ। అవాచీనా శిఖా। స్త్రీగ్రహణం కిమ్ ? ప్రాచీనం దిగ్రమణీయమ్। ఉదీచీనం దిగ్రమణీయమ్ ।।

[-5-4-8]

జాత్యన్తాచ్చ బన్ధుని ।। [5-4-9] ।।

జాత్యన్తాత్ప్రాతిపదికాద్ బన్ధుని వర్తమానాత్స్వార్థే ఛః ప్రత్యయో భవతి। బధ్యతేఽస్మిఞ్జాతిరితి బన్ధుశబ్దేన ద్రవ్యముచ్యతే। యేన బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిర్వ్యజ్యతే తద్ బన్ధు=ద్రవ్యముచ్యతే। బ్రాహ్మణజాతీయః, క్షత్రియజాతీయః, వైశ్యజతీయః, ఇతి బ్రాహ్మణాదిరేవోచ్యతే।

బన్ధునీతి కిమ్ ? బ్రాహ్మణజాతిః శోభనా ।।

[-5-4-9]

స్థానాన్తాద్విభాషా సస్థానేనేతి చేత్ ।। [5-4-10] ।।

స్థానాన్తాత్ప్రాతిపదికాద్విభాషా ఛః ప్రత్యయో భవతి సస్థానేన చేత్ స్థానాన్తమర్థవద్భవతి। సస్థాన ఇతి తుల్య ఉచ్యతే, సమానం స్థానమస్యేతి కృత్వా। పిత్రా తుల్యః పితృస్థానీయః, పితృస్థానః। మాతృస్థానీయః, మాతృస్థానః।

రాజస్థానీయః, రాజస్థానః।

సస్థానేనేతి కిమ్ ? గోస్థానమ్। అశ్వస్థానమ్।

ఇతికరణో వివక్షార్థః। తేన బహువ్రీహిః సస్థానశబ్దోఽర్థముపస్థాపయతి, న తత్పురుషః।

చేచ్ఛబ్దః సమ్బన్ధార్థః। ద్వయోర్విభాషయోర్మధ్యే నిత్యవిధయ ఇతి పూర్వత్ర నిత్యవిధయః ।।

[-5-4-10]

కిమేత్తిఙవ్యయఘాదామ్వద్రవ్యప్రకర్షే ।। [5-4-11] ।।

కిమ ఏకారాన్తాత్తిఙ్న్_దవ్యయేభ్యశ్చ యో విహితో ఘః స కిమేత్తిఙ్వ్యయఘః, తదన్తాత్ప్రాతిపదికాదద్రవ్యప్రకర్షే ఆము ప్రత్యయో భవతి। యద్యపి ద్రవ్యస్య స్వతః ప్రకర్షో నాస్తి, తథాపి క్రియాగుణస్థః ప్రకర్షో యదా ద్రవ్యే ఉపచర్యతే తదాఽయం ప్రతిషేధః। క్రియాగుణయోరేవాయం ప్రకర్షే ప్రత్యయః। కింతరామ్। కింతమామ్। పూర్వాహ్ణేతరామ్। పూర్వాహ్ణేతమామ్। పచతితరామ్। పచతితమామ్। ఉచ్చైస్తరామ్। ఉచ్చైస్తమామ్।

అద్రవ్యప్రకర్ష ఇతి కిమ్? ఉచ్చైస్తరః పర్వతః। ఉచ్చైస్తమః ।।

[-5-4-11]

అము చచ్ఛన్దసి ।। [5-4-12] ।।

కిమేత్తిఙవ్యయఘాదద్రవ్యప్రకర్షే అము ప్రత్యయో భవతి ఛన్దసి విషయే। చకారాదాము చ। `ప్రతరం న ఆయుః(ఋ.4-12-6)। `ప్రతరాం నయ(వా.సం.17-51)। స్వరాదిషు అమ్, ఆమ్, ఇతి పఠ్యతే, తస్మాత్తదన్తస్యావ్యయత్వమ్ ।।

[-5-4-12]

అనుగాదినష్ఠక్ ।। [5-4-13] ।।

అనుగదతీత్యనుగాదీ। అనుగాదిన్శబ్దాత్స్వార్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి। ఆనుగాదికః ।।

[-5-4-13]

అచః స్త్రియామఞ్ ।। [5-4-14] ।।

కర్మవ్యతిహారే ణచ్ స్త్రియామ్(3-3-43-3215) ఇతి ణజ్విహితః, తదన్తాత్స్వార్థేఽఞ్ ప్రత్యయో భవతి స్త్రియాం విషయే। వ్యావక్రోశీ। వ్యావహాసీ వర్త్తతే।

స్త్రీగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా ణచ్ స్త్రియామేవ విహితః, తతః స్వార్థికస్తత్రైవ భవిష్తి? ఏవం తర్హ్యేతజ్ జ్ఞాపయతి--స్వార్థికాః ప్రత్యయాః ప్రకృతితో లిఙ్గవచనాన్యతివర్త్తన్తేఽపీతి(మ.భా.2-432)। తేన గుడకల్పా ద్రాక్షా, తైలకల్పా ప్రసన్నా, దేవ ఏవ దేవతేత్యేవమాది ఉపపన్నం భవతి।

[-5-4-14]

అణినుణః ।। [5-4-15] ।।

అభివిధౌ భావ ఇనుణ్(3-3-44-3218) విహితః, తదన్తాస్త్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయో భవతి। సాంరావిణం వర్త్తతే। సాంకూటినమ్ ।।

[-5-4-15]

విసారిణో మత్స్యే ।। [5-4-16] ।।

విసరతీతి విసారీ। విసారిన్-శబ్దాత్స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయో భవతి మత్స్యేఽభిధేయే। వైసారిణో మత్స్యః।

మత్స్య ఇతి కిమ్ ? విసారీ దేవదత్తః ।।

[-5-4-16]

సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్ ।। [5-4-17] ।।

సంఖ్యాశబ్దేభ్యః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే వర్త్తమానేభ్యః స్వార్థే కృత్వసుచ్ ప్రత్యయో భవతి। పౌనఃపున్యమ్=అభ్యావృత్తిః। ఏకకర్తృకాణాం తుల్యజాతీయానాం క్రియాణాం జన్మసంఖ్యానం క్రియాభ్యావృత్తిగణనం తత్ర ప్రత్యయః। పఞ్చవారాన్ భుఙ్క్తే పఞ్చకృత్వః। సప్తకృత్వః।

సంఖ్యాయా ఇతి కిమ్ ? భూరీన్వారాన్ భుఙ్క్తే।

క్రియాగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతాభ్యావృత్తిః క్రియాయా ఏవ సమ్భవతి, న ద్రవ్యగుణయోః? ఉత్తరార్థం క్రియాగ్రహణమ్।

ఏకస్య సకృచ్చ(5-4-19-2089) ఇత్యత్రాపి క్రియైవ గణ్యతే, నాభ్యావృత్తిః; అసమ్భవాత్।

అభ్యావృత్తిగ్రహణం కిమ్ ? క్రియామాత్రగణనే మా భూత్---పఞ్చపాకాః, దశపాకాః।

గణనగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా గణనాత్మికైవ సంఖ్యా ? అక్రియమాణే గణనగ్రహణే క్రియాభ్యావృత్తౌ వర్తమానేభ్యః సంఖ్యేయవచనేభ్య ఏవ ప్రత్యయః స్యాత్--శతవారాన్భుఙ్క్తే శతకృత్వ ఇతి। ఇహ న స్యాత్---శతం వారాణాం భుఙ్క్తే ఇతి, న హ్యత్రాభ్యావృత్తౌ శతశబ్దః; సంఖ్యానమాత్రవృత్తిత్వాత్। గణనగ్రహణాత్తు సర్వత్ర సిద్ధం భవతి।

[-5-4-17]

ద్విత్రిచతుర్భ్యః సుచ్ ।। [5-4-18] ।।

ద్వి, త్రి, చతుర్--ఇత్యేతేభ్యః సంఖ్యాశబ్దేభ్యః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే వర్తమానేభ్యః సుచ్ ప్రత్యయో భవతి। కృత్వసుచోఽపవాదః। ద్విర్భుఙ్క్తే। త్రిర్భుఙ్క్తే। చతుర్భుక్తమ్। చకారః స్వరార్థః।।

[-5-4-18]

ఏకస్య సకృచ్చ ।। [5-4-19] ।।

ఏకశబ్దస్య సకృదిత్యయమాదేశో భవతి సుచ్చ ప్రత్యయః క్రియాగణనే। కృత్వసుచోఽపవాదః। అభ్యావృత్తిస్త్విహ సమ్భవతి। సకృద్ భుఙ్క్తే। సకృదధీతే ।

ఏకః పాకః--ఇత్యత్ర న భవతి; అనభిధానాత్ ।।

[-5-4-19]

విభాషా బహోర్ధాఽవిప్రకృష్టకాలే ।। [5-4-20] ।।

బహుశబ్దాత్ క్రియాభ్యావృత్తిగణనే వర్త్మానాత్ విభాషా ధా ప్రత్యయో భవతి। కృత్వసుచోఽపవాదః। పక్షే సోఽపి భవతి। అవిప్రకృష్టగ్రహణం క్రియాభ్యావృత్తివిశేషణమ్। క్రియాణాముత్పత్తయశ్చేదాసన్నకాలాః భవన్తి, న విప్రకృష్టకాలాః। బహుధా దివసస్య భుఙ్క్తే। బహుకృ-త్వో దివసస్య భుఙ్క్తే।

అవిప్రకృష్టకాల ఇతి కిమ్? బహుకృత్వో మాసస్య భుఙ్క్తే ।।

[-5-4-20]

తత్ప్రకృతవచనే మయట్ ।। [5-4-21] ।।

` తత్ ఇతి ప్రథమా సమర్థవిభక్తిః, ప్రాచుర్యేణ ప్రస్తుతమ్=ప్రకృతమ్। ప్రథమాసమర్థాత్ ప్రకృతోపాధికేఽర్థే వర్తమానాత్స్వార్థే మయట్ ప్రత్యయో భవతి। టకారో ఙీబర్థః। అన్నం ప్రకృతమ్ అన్నమయమ్। అపూపమయమ్।

అపరే తు పునరేవం సూత్రార్థమాహుః---ప్రకృతమిత్యుచ్యతేఽస్మిన్నితి ప్రకృతవచనమ్। తదితి ప్రథమాసమర్థాత్ ప్రకృతవచనేఽభిధేయే మయట్ ప్రత్యయో భవతి। అన్నం ప్రకృతమస్మిన్నన్నమయో యజ్ఞః। అపూపమయం పర్వ। వటకమయీ యాత్రా।

ద్వయమపి ప్రమాణమ్; ఉభయథా సూత్రప్రణయనాత్ ।।

[-5-4-21]

సమూహవచ్చ బహుషు ।। [5-4-22] ।।

` తత్ప్రకృతవచనే ఇత్యేవ। బహుషు ప్రకృతేషూచ్యమానేషు సమూహవత్ప్రత్యయా భవన్తి। చకారాన్మయట్ చ। మోదకాః ప్రకృతాః=ప్రాచుర్యేణ ప్రస్తుతాః మౌదకికమ్(4-2-47-1256), మోదకమయమ్। శాష్కులికమ్, శష్కులీమయమ్।

అతివర్తన్తేఽపి స్వార్థికాః ప్రకృతితో లిఙ్గవచనాని।

ద్వితీయే సూత్రార్థే--మోదకాః ప్రకృతా అస్మిన్యజ్ఞే మౌదకికో యజ్ఞః, మోదకమయః। శాష్కులికః, శష్కులీమయః ।।

[-5-4-22]

అనన్తావసథేతిహభేషజాఞ్ ఞ్యః ।। [5-4-23] ।।

అనన్తాదిభ్యః స్వార్థే ఇ్యః ప్రత్యయో భవతి। అనన్త ఏవ ఆనన్త్యమ్। ఆవసథ ఏవావసథ్యమ్। ఇతి హ ఐతిహ్యమ్। నిపాతసముదాయోఽయముపదేశపారమ్పర్యే వర్తతే। భేషజమేవ భైషజ్యమ్।

మహావిభాషయా వికల్పతే ప్రత్యయః ।।

[-5-4-23]

దేవతాన్తాత్తాదర్థ్యే యత్ ।। [5-4-24] ।।

దేవతాశబ్దాన్తాత్ ప్రాతిపదికాచ్చతుర్థీసమర్థాత్ తాదర్థ్యే యత్ ప్రత్యయో భవతి। తదర్థ ఏవ తాదర్థ్యమ్। చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ష్యఞ్। తదితి ప్రకృత్యర్థో నిర్దిశ్యతే। అగ్నిదేవతాయై ఇదమ్ అగ్నిదేవత్యమ్। పితృదేవత్యమ్। వాయుదేవత్యమ్ ।।

[-5-4-24]

పాదార్ఘాభ్యాం చ ।। [5-4-25] ।।

`తాదర్థ్యే ఇత్యేవ। పాదార్ఘశబ్దాభ్యాం చతుర్థీసమర్థాభ్యాం తాదర్థ్యేఽభిధేయే యత్ప్రత్యయో భవతి। పాదార్థముదకం పాద్యమ్। అర్ఘ్యమ్। అనుక్తసముచ్చయార్థశ్చకారః। యథాదర్శనమన్యత్రాపి ప్రత్యయో భవతి--`ఏష వై సప్తదశాక్షరశ్ఛన్దస్యః ప్రజాపతిః(తై.సం.1-6-11-4)।

వసు, అయస్, ఓక, కవి, క్షేమ, ఉదక, వర్చస్, నిష్కేవల, ఉక్థ, జన, పూర్వ, నవ, సూర, మర్త, యవిష్ఠ--ఇత్యేతేభ్యః ఛన్దసి స్వార్థే యత్ప్రత్యయో భవతి। `అగ్నిరీశే వసవ్యస్య(ఋ.4-58-8)। `అపస్యో వసానాః(మై.సం.2-6-8)। ద్వితీయాబహువచనస్యాలుక్। అయో వసానా ఇత్యర్థః। `స్వ ఓక్యే(ఋ.1-91-13)। `కవ్యోఽసి(మై.సం.1-3-12)। `క్షేమ్యమధ్యవస్యతి(తై.సం.5-2-1-7)। వాయుర్వర్చస్యః। `నిష్కేవల్యం శంసతి(కా.సం.28-10)। ఉక్థ్యం శంసతి। జన్యం తాభిః। `పూర్వ్యా విశః(అ.19-34-6)। `స్తోమైర్జనయామి నవ్యమ్(ఋ.1-109-2)। `సూర్యః(ఋ.1-23-17)। `మర్త్యః(ఋ.1-19-2)। `యవిష్ఠ్యః(ఋ.1-36-6) ।।

- ఆముష్యాయణాముష్యపుత్రికేత్యుపసంఖ్యానమ్ -।

- సమశబ్దాదావతుప్రత్యయో వక్తవ్యః -। `సమావద్వసతి(మై.సం.2-2-7-7)।

- నవస్య నూ ఆదేశః, త్నప్తనప్ఖాశ్చ ప్రత్యయాః -। నూత్నమ్। నూతనమ్। నవీనమ్।

- నశ్చ పురాణే ప్రాత్ -। పురాణే వర్తమానాత్ ప్రశబ్దాన్న ప్రత్యయో భవతి। చకారాత్ త్నప్తనప్ఖాశ్చ। ప్రణమ్। `ప్రత్నమ్(ఋ.1-36-4)। ప్రతనమ్। ప్రీణమ్।

- భాగరూపనామభ్యో ధేయః ప్రత్యయో వక్తవ్యః - । భాగధేయమ్ । రూపధేయమ్ । నామధేయమ్ ।

- మిత్రాచ్చన్దసి - । `మిత్రధేయం యతస్వ(త్రై.సం.4-1-7-2) ।

- ఆగ్నీధ్రసాధారణాదఞ్ - । `ఆగ్నీధ్రమ్(త్రై.సం.3-1-6-1) । `సాధారణమ్(త్రై.సం.2-6-1-6) । స్త్రియాం ఙీప్---ఆగ్నీధ్రీ, `సాధారణీ(ఋ.1-160-4) ।

వాప్రకరణాచ్చ వికల్పన్తే ఏతాన్యుపసంఖ్యానాని, తేన యథాప్రాప్తమపి భవతి---ఆగ్నీధ్రా శాలా, సాధారణా భూరితి ।

- అయవసమరుద్భ్యాం ఛన్దస్యఞ్వక్తవ్యః - । `ఆయవసే రమన్తే(త్రై.సం.5-2-8-3) । `మారుతం శర్ధః(ఋ.1-106-1) ।।

[-5-4-25]

అతిథేర్ఞ్యః ।। [5-4-26] ।।

`తాదర్థ్యే ఇత్యేవ । అతిథిశబ్దాచ్చతుర్థీసమర్థాత్ తాదర్థ్యేఽభిధేయే ఞ్యః ప్రత్యయో భవతి । అతిథయే ఇదమ్ ఆతిథ్యమ్ ।।

[-5-4-26]

దేవాత్తల్ ।। [5-4-27] ।।

`తాదర్థ్యే ఇతి నివృత్తమ్ । దేవశబ్దాత్ స్వార్థే తల్ ప్రత్యయో భవతి । దేవ ఏవ దేవతా ।।

[-5-4-27]

అవేః కః ।। [5-4-28] ।

అవిశబ్దాత్ స్వార్థే కః ప్రత్యయో భవతి । అవిరేవావికః ।।

[-5-4-28]

యావాదిభ్యః కన్ ।। [5-4-29] ।।

`యావ--ఇత్యేవమాదిభ్యః స్వార్థే కన్ ప్రత్యయో భవతి । యావ ఏవ యావకః । మణికః ।

యావ । మణి । అస్థి । చణ్డ । పీత । స్తమ్బ । - ఋతావుష్ణశీతే -(గ.సూ.144) । - పశౌ లూనవియాతే -(గ.సూ.145) । - అణు నిపుణే -(గ.సూ.146) । - పుత్ర కృత్రిమే -(గ.సూ.147) । - స్నాత వేదసమాప్తౌ

-(గ.సూ.148)। - శూన్య రిక్తే -(గ.సూ.149)। - దాన కుత్సితే -(గ.సూ.150)। - తను సూత్రే - (గ.సూ.151)। - ఈయసశ్చ -(గ.సూ.152)। శ్రేయస్కః। జ్ఞాత। - కుమారీక్రీడనకాని చ - (గ.సూ.153)। యావాదిః ।।

[-5-4-29]

లోహితాన్మణౌ ।। [5-4-30] ।।

లోహితశబ్దాన్మణౌ వర్త్తమానాత్స్వార్థే కన్ ప్రత్యయో భవతి। లోహితో మణిః లోహితకః।।

మణౌ ఇతి కిమ్? లోహితః।।

[-5-4-30]

వర్ణే చానిత్యే ।। [5-4-31] ।।

అనిత్యే వర్ణే వర్త్తమానాల్లోహితశబ్దాత్స్వార్థే కన్ప్రత్యయో భవతి। లోహితకః కోపేన। లోహితకః పీడనేన।

అనిత్య ఇతి కిమ్ ? లోహితో గౌః। లోహితం రుధిరమ్।

- లోహితాల్లిఙ్గబాధనం వా వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-433)। లోహితికా కోపేన। లోహినికా కోపేన ।।

[-5-4-31]

రక్తే ।। [5-4-32] ।

లాక్షాదినా రక్తే యో లోహితశబ్దః, తస్మాత్ కన్ప్రత్యయో భవతి। లోహితకః కమ్బలః। లోహితకః పటః।

లిఙ్గబాధనం వేత్యేవ---లోహితికా, లోహినికా శాటీ ।।

[-5-4-32]

కాలాచ్చ ।। [5-4-33] ।।

వర్ణే చానిత్యే(5-4-31-2099), రక్తే(5-4-32-2100) ఇతి ద్వయమప్యనువర్తతే। కాలశబ్దాదనిత్యే వర్త్తమానాద్రక్తే చ కన్ ప్రత్యయో భవతి। కాలకం ముఖం వైలక్ష్యేణ। రక్తే--కాలకః పటః। కాలికా శాటీ ।।

[-5-4-33]

వినయాదిభ్యష్ఠక్ ।। [5-4-34] ।।

` వినయ--ఇత్యేవమాదిభ్యః స్వార్థే కన్ ప్రత్యయో భవతి। వినయ ఏవ వైనయికః। సామయికః। ఔపయికః। విభాషాగ్రహణేన వికల్ప్యతే ప్రత్యయః।

వినయ। సమయ। - ఉపాయాద్ హ్రస్వత్వం చ -(గ.సూ.154)। సఙ్గతి। కథఞ్చిత్। అకస్మాద్। సమయాచార। ఉపచార। సమాచార। వ్యవహార। సమ్ప్రదాన। సముత్కర్ష। సమూహ। విశేష। అత్యయ। వినయాదిః ।।

[-5-4-34]

వాచో వ్యాహృతార్థాయామ్ ।। [5-4-35] ।।

వ్యాహృతః=ప్రకాశితోఽర్థో యస్యాస్తస్యాం వాచి వర్త్ మానాద్వాచ్శబ్దాత్స్వార్థే ఠక్ ప్రత్యయో భవతి। పూర్వమన్యేనోక్తార్థత్వాత్ సన్దేశవాగ్=వ్యాహృతార్థేత్యుచ్యతే। వాచికం కథయతి। వాచికం శ్రద్ధధే।

వ్యాహృతార్థాయామితి కిమ్? మధురా వాక్ దేవదత్తస్య ।।

[-5-4-35]

తద్యుక్తాత్కర్మణోఽణ్ ।। [5-4-36] ।।

వ్యాహృతార్థయా వాచా యత్కర్మయుక్తం తదభిధాయినః కర్మశబ్దాత్ స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయో భవతి। కర్మైవ కార్మణమ్। వాచికం శ్రుత్వా తథైవ యత్కర్మ క్రియతే తత్కార్మణమిత్యుచ్యతే।

- అణ్ప్రకరణే కులాలవరుడనిషాదకర్మారచణ్డాలమిత్రామిత్రేభ్యశ్ఛన్దస్యుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.2-435)। కులాల ఏవ కౌలాలః। వారుడః। నైషాదః। కార్మారః। చాణ్డాలః। మైత్రః। ఆమిత్రః।

-
సాన్నాయ్యానుజావరానుషూకాష్టుభచాతుష్ప్రాశ్యరాక్షోఘ్నవైయాతవైకృతవారివస్కృతాగ్రాయణాగ్రహాయణసాన్తపనాః -। ఏతేఽణన్తాః స్వార్థికాశ్ఛన్దసి భాషాయాం చేష్యన్తే।

[-5-4-36]

ఓషధేరజాతౌ ।। [5-4-37] ।।

ఓషధిశబ్దాదజాతౌ వర్తమానాత్స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయో భవతి। ఔషధం పిబతి। ఔషధం దదాతి।

అజాతావితి కిమ్? ఓషధయః క్షేత్రే రూఢా భవన్తి ।।

[-5-4-37]

ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ ।। [5-4-38] ।।

ప్రజానాతీతి ప్రజ్ఞః। `ప్రజ్ఞ-ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యః స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయో భవతి। ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః। స్త్రీ-ప్రాజ్ఞీ। యస్యాస్తు ప్రజ్ఞా విద్యతే సా ప్రాజ్ఞా భవతి। ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చావృత్తిభ్యోఽణః(5-2-101-1908) ఇతి।

విదన్నిత్యత్ర పఠ్యతే, విదేః శత్రన్తస్య గ్రహణమ్, విదేః శతుర్వసుః(7-1-36-3105) ఇత్యత ఏవ జ్ఞాపకాత్ పాక్షికో వస్వాదేశః।

అన్యతరస్యాంగ్రహణం వా తత్రానువర్తతే--తుహ్యోస్తాతఙాశిష్యన్యతరస్యామ్(7-1-35-2197) ఇతి।

ప్రజ్ఞ। వణిక్। ఉశిక్। ఉష్ణిక్। ప్రత్యక్ష। విద్వస్। విదన్। షోడన్। షోడశ। విద్యా। మనస్। -శ్రోత్ర శీరీరే -(గ.సూ.155)। శ్రౌత్రమ్। - జుహ్వత్ కృష్ణమృగే -(గ.సూ.156)। చికీర్షత్। చోర। శత్రు। యోధ। వక్షస్। ధూర్త్। వస్। ఏత్। మరుత్। క్రుజ్। రాజా। సత్వన్తు। దశార్హ। వయస్। ఆతుర। రక్షస్। పిశాచ। అశని। కార్షాపణ। దేవతా। బన్ధు। ప్రజ్ఞాదిః ।।

[-5-4-38]

మృదస్తికన్ ।। [5-4-39] ।।

మృచ్ఛబ్దాత్స్వార్థే తికన్ ప్రత్యయో భవతి। వికల్పః సర్వత్రానువర్తతే। మృదేవ మృత్తికా ।।

[-5-4-39]

సస్నౌ ప్రశంసాయామ్ ।। [5-4-40] ।।

ప్రశంసోపాధికేఽర్థే వర్త్మానాద్ మృచ్ఛబ్దాత్ స, స్న-ఇత్యేతౌ ప్రత్యయౌ భవతః। రూపపోఽపవాదః। ప్రశస్తా మృద్ మృత్సా। మృత్స్నా।

నిత్యశ్చాయం ప్రత్యయః; ఉత్తరసూత్రేఽన్యతరస్యాంగ్రహణాత్ ।।

[-5-4-40]

వృకజ్యేష్ఠాభ్యాం తిల్తాతిలౌ చచ్ఛన్దసి ।। [5-4-41] ।।

`ప్రశంసాయామ్ ఇత్యేవ। వృకజ్యేష్ఠాభ్యాం ప్రసంసోపాధికేఽర్థే వర్తమానాభ్యాం యథాసంఖ్యం తిల్-తాలిలౌ ప్రత్యయౌ భవతశ్ఛన్దసి విషయే। రూపపోఽపవాదః। `వృకతిః(ఋ.4-31-4)। `జ్యేష్ఠతాతిః(ఋ.5-44-1) ।।

[-5-4-41]

బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామ్ ।। [5-4-42] ।।

బహ్వర్థాదల్పార్థాచ్చ కారకాభిధాయినః శబ్దాత్ శస్ ప్రత్యయో భవతి అన్యతరస్యామ్। విశేషానభిధానాచ్చ సర్వం కర్మాదికారకం గృహ్యతే। బహూని దదాతి, బహుశో దదాతి। అల్పం దదాతి, అల్పశో దదాతి।

బహుభిర్దదాతి, బహుశో దదాతి। అల్పేన, అల్పశః। బహుభ్యః, బహుశః। అల్పాయ, అల్పశః। ఇత్యేవమాద్యుదాహార్యమ్।

బహ్వల్పార్థాదితి కిమ్ ? గాం దదాతి। అశ్వం దదాతి। కారకాదితి కిమ్ ? బహూనాం స్వామీ। అల్పానాం స్వామీ।

అర్థగ్రహణాత్ పర్యాయేభ్యోఽపి భవతి---భూరిశో దదాతి। స్తోకశో దదాతి।

- బహ్వల్పార్థాన్మఙ్గలామఙ్గలవచనమ్ -(మ.భా.2-436)। యత్ర మఙ్గలం గమ్యతే తత్రాయం ప్రత్యయ ఇష్యతే। బహుశో దదాతీత్యాభ్యుదయికేషు కర్మసు। అల్పశో దదాతీత్యనిష్టేషు కర్మసు ।।

[-5-4-42]

సంఖ్యైకవచనాచ్చ వీప్సాయామ్ ।। [5-4-43] ।।

సంఖ్యావాచిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్య ఏకవచనాచ్చ వీప్సాయాం ద్యోత్యాయాం శస్ ప్రత్యయో భవతి అన్యతరస్యామ్। ద్వౌ ద్వౌ మోదకౌ దదాతి ద్విశః। త్రిశః। ఏకవచనాత్ఖల్వపి-కార్షాపణం కార్షాపణం దదాతి కార్షాపణశః। మాషశః। పాదశో దదాతి।

ఏకోఽర్థ ఉచ్యతే యేన తదేకవచనమ్। కార్షాపణాదయశ్చ పరిమాణశబ్దా వృత్తావేకార్థా ఏవ భవన్తి ।

సంఖ్యైకవచనాదితి కిమ్ ? ఘటం ఘటం దదాతి। వీప్సాయామితి కిమ్ ? ద్వౌ దదాతి। కార్షాపణం దదాతి।

`కారకాత్ ఇత్యేవ--ద్వయోర్ద్వయోః స్వామీ। కార్షాపణస్య కార్షాపణస్య స్వామీ ।।

[-5-4-43]

ప్రతియోగే పఞ్చమ్యాస్తసిః ।। [5-4-44] ।।

ప్రతినా కర్మప్రవచనీయేన యోగే యా పఞ్చమీ విహితా తదన్తాత్తసిః ప్రత్యయో భవతి। ప్రద్యుమ్నో వాసుదేవతః ప్రతి। అభిమన్యురర్జునతః ప్రతి।

వాగ్రహణానువృత్తేర్వికల్పేన భవతి--వాసుదేవాత్, అర్జునాదిత్యపి భవతి।

- తసిప్రకరణే ఆద్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్ -। ఆదౌ ఆదితః। మధ్యతః। పార్శ్వతః। పృష్ఠతః। ఆకృతిగణశ్చాయమ్ ।।

[-5-4-44]

అపాదానే చాహీయరుహోః ।। [5-4-45] ।।

అపాదానే యా పఞ్చమీ తస్యాః పఞ్చమ్యా వా తసిః ప్రత్యయో భవతి। తచ్చేదపాదానం హీయరుహోః సమ్బన్ధి న భవతి। గ్రామత ఆగచ్ఛతి, గ్రామాత్। చోరతో బిభేతి, చోరాత్। అధ్యయనతః పరాజయతే, అధ్యయనాత్।

అహీయరుహోరితి కిమ్ ? సార్థాద్ధీయతే। పర్వతాదవరోహతి।

హీయతే ఇతి వికారనిర్దేశో జహాతేః ప్రతిపత్త్యర్థః, జిహీతేర్మా భూత్---భూమిత ఉజ్జిహీతే, భూమేరుజ్జిహీతే।

కథమ్ `మన్త్రో హీనః స్వరతో వర్ణతో వా(పా.శి.52) ఇతి ? నైషా పఞ్చమీ; కిం తర్హి, తృతీయా। స్వరేణ వర్ణేన హీన ఇత్యర్థః ।।

[-5-4-45]

అతిగ్రహావ్యథనక్షేపేష్వకర్తరి తృతీయాయాః ।। [5-4-46] ।।

అతిక్రమ్య గ్రహః=అతిగ్రహః। అచలనమ్=అవ్యథనమ్। క్షేపః=నిన్దా। అతిగ్రహాదివిషయే యా తృతీయా తదన్తాద్వా తసిః ప్రత్యయో భవతి, సా చేత్ కర్తరి న భవతి। వృత్తేనాతిగృహ్యతే వృత్తతోఽతిగృహ్యతే। చారిత్రేణాతిగృహ్యతే చారిత్రతోఽతిగృహ్యతే। సుష్ఠు వృతవానన్యానతిక్రమ్య వృత్తేన గృహ్యత ఇత్యర్థః।

అవ్యథనే--వృత్తేన న వ్యథతే వృత్తతో న వ్యథతే। చారిత్రేణ న వ్యథతే చారిత్రతో న వ్యథతే। వృత్తేన న చలతీత్యర్థః।

క్షేపే---వృత్తేన క్షిప్తో వృత్తతః క్షిప్తః చారిత్రేణ క్షిప్తః చారిత్రతః క్షిప్తః। వృత్తేన నిన్దిత ఇత్యర్థః।

అకర్తరీతి కిమ్? దేవదత్తేన క్షిప్తః ।।

[-5-4-46]

హీయమానపాపయోగాచ్చ ।। [5-4-47] ।।

అకర్తరి తృతీయయాః(5-4-46-2113) ఇత్యేవ। హీయమానేన పాపేన చ యోగో యస్య తద్వాచినః శబ్దాత్పరా యా తృతీయా విభక్తిరకర్తరి తదన్తాద్వా తసిః ప్రత్యయో భవతి। వృత్తేన హీయతే వృత్తతో హీయతే। చారిత్రేణ హీయతే చారిత్రతో హీయతే। పాపయోగాత్---వృత్తేన పాపః వృత్తతః పాపః। చారిత్రేణ పాపః చారిత్రతః పాపః।

క్షేపస్య చావివక్షాయాం తత్త్వాఖ్యాయామిదముదాహరణమ్। క్షేపే హి పూర్వేణైవ సిద్ధమ్।

అకర్తరీత్యేవ--దేవదత్తేన హీయతే ।।

[-5-4-47]

షష్ఠ్యా వ్యాశ్రయే ।। [5-4-48] ।।

నానాపక్షసమాశ్రయః=వ్యాశ్రయః। వ్యాశ్రయే గమ్యమానే షష్ఠ్యన్తాద్ వా తసిః ప్రత్యయో భవతి। దేవా అర్జునతోఽభవన్। ఆదిత్యాః కర్ణతోఽభవన్। షష్ఠీ చాత్ర పక్షాపేక్షైవ। అర్ధజునస్య పక్షే, కర్ణస్య పక్ష ఇత్యర్థః।

వ్యాశ్రయ ఇతి కిమ్ ? వృక్షస్య శాఖా ।।

[-5-4-48]

రోగాచ్చాపనయనే ।। [5-4-49] ।।

రోగః=వ్యాధిః। తద్వాచినః శబ్దాద్యా షష్ఠీవిభక్తిః తదన్తాద్వా తసిః ప్రత్యయో భవతి అపనయనే గమ్యమానే। అపనయనమ్=ప్రతీకారః, చికిత్సేత్యర్థః। ప్రవాహికాతః కురు। కాసతః కురు। ఛర్దికాతః కురు। ప్రతీకారమస్యాః కుర్విత్యర్థః।

అపనయన ఇతి కిమ్ ? ప్రవాహికాయాః ప్రకోపనం కురు।

[-5-4-49]

అభూతతద్భావే కృభ్వస్తియోగే సమ్పద్యకర్తరి చ్విః ।। [5-4-50] ।।

కారణస్య వికారరూపేణాభూతస్య తదాత్మనా భావః=అభూతతద్భావః। సమ్పద్యతేః కర్తా సమ్పద్యకర్తా। సమ్పద్యకర్తరి వర్తమానాత్ ప్రాతిపదికాదభూతతద్భావే గమ్యమానే కృభ్వస్తిభిర్ధాతుభిర్యోగే చ్విః ప్రత్యయో భవతి। అశుక్లః శుక్లః సమ్పద్యతే, తం కరోతి శుక్లీకరోతి। మలినం శుక్లీకరోతి। శుక్లీభవతి। శుక్లీస్యాత్। ఘటీకరోతి మృదమ్। ధటీభవతి। ఘటీస్యాత్ ।

అభూతతద్భావ ఇతి కిమ్? శుక్లం కరోతి। నాత్ర ప్రకృతిర్వివక్షితా। కృభ్వస్తియోగ ఇతి కిమ్? అశుక్లః శుక్లో జాయతే।

సమ్పద్యకర్తరీతి కిమ్, యావతా అభూతతద్భావసామర్థ్యాల్లబ్ధమేవ సమ్పద్యకర్తృత్వమ్ ? కారకాన్తరసమ్పత్తౌ మా భూత్-అదేవగృహే దేవగృహే సమ్పద్యతే। దేవగృహస్యాధేయవిశేషసమ్బన్ధేన అభూతతద్భావః సత్త్వాధికరణస్య, న కర్తురితి ।।

[-5-4-50]

అరుర్మనశ్చక్షుశ్చేతోరహోరజసాం లోపశ్చ ।। [5-4-51] ।।

అరుఃప్రభృతీనామన్తస్య లోపో భవతి చ్విశ్చ ప్రత్యయః। అత్ర సర్వవిశేషణసమ్బన్ధాత్పూర్వేణైవ ప్రత్యయః సిద్ధః, లోపమాత్రార్థ ఆరమ్భః। అనరురరుః సమ్పద్యతే, తం కరోతి అరూకరోతి। అరూభవతి। అరూస్యాత్। మనస్-ఉన్మనీకరోతి। ఉన్మనీభవతి। ఉన్మనీస్యాత్। చక్షుషు--ఉచ్చక్షూకరోతి। ఉచ్చక్షూభవతి। ఉచ్చక్షూస్యాత్। చేతస్--విచేతీకరోతి। విచేతీభవతి। విచేతీస్యాత్। రహస్-విరహీకరోతి। విరహీభవతి। విరహీస్యాత్। రజస్-విరజీకరోతి। విరజీభవతి। విరజీస్యాత్।

[-5-4-51]

విభాషా సాతి కార్త్స్న్యే ।।[5-4-52] ।।

`అభూతతద్భావే కృభ్వస్తియోగే సమ్పద్యకర్తరి ఇతి సర్వమనువర్తతే। అస్మిన్విషయే విభాషా సాతిః ప్రత్యయో భవతి కార్త్స్న్యే గమ్యమానే। యది ప్రకృతిః కృత్స్నం వికారాత్మతామాపద్యతే ఇత్యర్థః। అగ్నిసాద్భవతి శస్త్రమ్। అగ్నీభవతి శస్త్రమ్। ఉదకసాద్భవతి లవణమ్। ఉదకీభవతి లవణమ్।

కార్త్స్న్యే ఇతి కిమ్? ఏకదేశేన పటః శుక్లీభవతి। విభాషాగ్రహణం చ్వేః ప్రాపకమ్। ప్రత్యయవికల్పస్తు మహావిభాషయైవ సిద్ధః ।।

[-5-4-52]

అభివిధౌ సమ్పదా చ ।। [5-4-53] ।।

అభివిధిః=అభివ్యాప్తిః। అభివిధౌ గమ్యమానే చ్విషయే సాతిః ప్రత్యయో భవతి సమ్పదా యోగే, చకారాత్ కృభ్వస్తిభిశ్చ।

విభాషాగ్రహణానువృత్తేశ్చ్విరప్యభ్యనుజ్ఞాయతే। స తు కృభ్వస్తియోగ ఏవ భవతి, న సమ్పదా। అగ్నిసాత్సమ్పద్యతే। అగ్నిసాద్భవతి। ఉదకసాత్సమ్పద్యతే। ఉదకసాద్భవతి లవణమ్। అగ్నీభవతి। ఉదకీభవతి।

అథాభివిధేః కార్త్స్న్యస్య చ కో విశేషః ? యత్రైకదేశేనాపి సర్వాప్రకృతిర్వికారమాపద్యతే సోఽభివిధిః। యథా--అస్యాం సేనాయాముత్పాతేన సర్వం శస్త్రమగ్నిసాత్సమ్పద్యతే, వర్షాసు సర్వం లవణముదకసాత్సమ్పద్యత ఇతి। కార్త్స్న్యే తు సర్వాత్మనా ద్రవ్యస్య వికారరూపాపత్తౌ భవతి।

[-5-4-53]

తదధీనవచనే ।। [5-4-54] ।।

`అభూతతద్భావే ఇతి నివృత్తమ్; అర్థాన్తరోపాదానాత్। `కృభ్వస్తియోగే, `సమ్పదా చ ఇతి వర్తతే। తదధీనమ్=తదాయత్తమ్, తత్స్వామికమిత్యర్థః। స్వామిసామాన్యమ్, ఈశితవ్యసామాన్యం చ తదధీనశబ్దేన నిర్దిశ్యతే। స్వామివిశేషవాచినః

ప్రాతిపదికాదీశితవ్యేఽభిధేయే సాతిః ప్రత్యయో భవతి కృభ్వస్తిభిః సమ్పదా చ యోగే। రాజాధీనం కరోతి రాజసాత్కరోతి। రాజసాద్భవతి। రాజసాత్స్యాత్। రాజసాత్సమ్పద్యతే। బ్రాహ్మణసాత్కరోతి। బ్రాహ్మణసాద్భవతి। బ్రాహ్మణసాత్స్యాత్। బ్రాహ్మణసాత్సమ్పద్యతే।

[-5-4-54]

దేయే త్రా చ ।। [5-4-55] ।।

`తదధీనవచనే ఇత్యనువర్త్తతే, తస్య విశేషణం దేయగ్రహణమ్। దాతవ్యమ్=దేయమ్, తదధీనే దేయే త్రా ప్రత్యయో భవతి, చకారాత్సాతిశ్చ కృభ్వస్తిభిః సమ్పదా చ యోగే। బ్రాహ్మణేభ్యో దేయమితి యద్విజ్ఞాతమ్, తద్యదా తేషాం సమర్పణేన తదధీనం క్రియతే తదా `త్రా ప్రత్యయః। బ్రాహ్మణాధీనం దేయం కరోతి బ్రాహ్మణసాత్కరోతి। బ్రాహ్మణత్రాకరోతి। బ్రాహ్మణత్రాభవతి। బ్రాహ్మణత్రాస్యాత్। బ్రహ్మణత్రాసమ్పద్యతే।

దేయే ఇతి కిమ్ ? రాజసాద్భవతి రాష్ట్రమ్ ।।

[-5-4-55]

దేవమనుష్యపురుషపురుమర్త్యేభ్యో ద్వితీయాసప్తమ్యోర్బహులమ్ ।। [5-4-56] ।।

`సాతిః నివృత్తః, త్రాప్రత్యయోఽనువర్త్తతే। దేవాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యో ద్వితీయాసప్తమ్యన్తేభ్యః త్రా ప్రత్యయో భవతి బహులమ్। `కృభ్వస్తిభిః ఇతి నాత్ర సమ్బధ్యతే। సామాన్యేన విధానమ్। దేవాన్ గచ్ఛతి దేవత్రాగచ్ఛతి। దేవేషు వసతి దేవత్రావసతి। మనుష్యాన్ గచ్ఛతి మనుష్యత్రాగచ్ఛతి। మనుష్యేషు వసతి మనుష్యత్రావసతి। ఏవమన్యేఽప్యుదాహార్యాః--- పురుషాన్గచ్ఛతి పురుషత్రాగచ్ఛతి। పురుషేషు వసతి పురుషత్రావసతి। పురూన్గచ్ఛతి పురుత్రాగచ్ఛతి। పురుషు వసతి పురుత్రావసతి। మర్త్యాన్ గచ్ఛతి మర్త్యత్రా గచ్ఛతి। మర్త్యేషు వసతి మర్త్యత్రావసతి।

బహులవచనాదన్యత్రాపి భవతి---`బహుత్రా జీవతో మనః(మై.సం.19-34-4) ఇతి ।।

[-5-4-56]

అవ్యక్తానుకరణాద్ ద్వ్యజవరార్ద్ధాదనితౌ డాచ్ ।। [5-4-57] ।।

యత్ర ధ్వనావకారాదయో వర్ణా విశేషరూపేణ న వ్యజ్యన్తే సోఽవ్యక్తః। తస్యానుకరణమవ్యక్తానుకరణమ్। ద్వ్యచ్ అవరార్ద్ధం యస్య తద్ ద్వ్యజవరార్ధమ్। అవరశబ్దోఽపకర్షే। యస్యాపకర్షే క్రియమాణే సుష్ఠు న్యూనమర్ద్ధద్వ్యచ్కం సమ్పద్యతే, తస్మాదవ్యక్తానుకరణాదనితిపరాడ్డాచ్ప్రత్యయో భవతి। `కృభ్వస్తియోగే ఇత్యనువర్త్తతే। తస్య చ ద్విర్వచనే కృతే ద్వ్యజవరార్ధమ్, తతః ప్రత్యయః।

`డాచి బహులం ద్వే భవతః(6-1-99-82 వా.) ఇతి విషయసప్తమీ। డాచి వివక్షితే ద్విర్వచనమేవ పూర్వం క్రియతే, పశ్చాత్ప్రత్యయః। పటపటాకరోతి। పటపటాభవతి। పటపటాస్యాత్। దమదమాకరోతి। దమదమాభవతి। దమదమాస్యాత్। అవ్యక్తానుకరణాదితి

కిమ్ ? దృషత్కరోతి। ద్వ్యజవరార్ద్ధాదితి కిమ్ ? శ్రత్కరోతి। అవరగ్రహణం కిమ్ ? ఖరటఖరటాకరోతి। త్రపటత్రపటాకరోతి। అనితావితి కిమ్ ? పటితి కరోతి।

చకారః స్వార్థః, స్వరితబాధనార్థః। పటపటాసి--అత్ర స్వరితో వానుదాత్తేఽపదాదౌ(8-2-6-3659) ఇతి స్వరితో న భవతి।

కేచిత్-`ద్వ్యజవరార్ధ్యాత్ ఇతి యకారం పఠన్తి, స స్వార్థికో విజ్ఞేయః ।।

[-5-4-57]

కృఞో ద్వితీయతృతీయశమ్బబీజాత్కృషౌ ।। [5-4-58] ।।

ద్వితీయతృతీయాదిభ్యః శబ్దేభ్యః కృషావభిధేయాయాం డాచ్ ప్రత్యయో భవతి కృఞో యోగే, నాన్యత్ర। పునః కృఞ్గ్రహణం భ్వస్త్యోర్నివృత్త్యర్థమ్। ద్వితీయాకరోతి। ద్వితీయం కర్షణం విలేఖనం కరోతీత్యర్థః। తృతీయాకరోతి। శమ్బాకరోతి। అనులోమకృష్టం క్షేత్రం పునః ప్రతిలోమం కృషతీత్యర్థః। బీజాకరోతి। సహ బీజేన విలేఖనం కరోతిత్యర్థః।

కృషావితి కిమ్ ? ద్వితీయం కరోతి పదమ్ ।।

[-5-4-58]

సంఖ్యాయాశ్చ గుణాన్తాయాః ।। [5-4-59] ।।

`కృఞః ఇత్యనువర్తతే, `కృషౌ ఇతి చ। సంఖ్యావాచినః శబ్దస్య గుణశబ్దోఽన్తే=సమీపే యత్ర సమ్భవతి సా సంఖ్యా గుణాన్తేత్యుచ్యతే। తాదృశాత్ప్రాతిపదికాత్కృషావభిధేయాయాం డాచ్ప్రత్యయో భవతి కృఞో యోగే। ద్విగుణం విలేఖనం కరోతి క్షేత్రస్య ద్విగుణాకరోతి క్షేత్రమ్। త్రిగుణాకరోతి।

కృషావితి కిమ్ ? ద్విగుణాం కరోతి రజ్జుమ్ ।।

[-5-4-59]

సమయాచ్చ యాపనాయామ్ ।। [5-4-60] ।।

`కృఞః ఇత్యేవ। `కృషౌ ఇతి నివృత్తమ్। కర్తవ్యస్యావసరప్రాప్తిః=సమయః, తస్యాతిక్రమణమ్=యాపనా। సమయశబ్దాద్యాపనాయాం గమ్యమానాయాం డాచ్ ప్రత్యయో భవతి కృఞో యోగే। సమయాకరోతి। సమయం యాపయతి, కాలక్షేపం కరోతీత్యర్థః।

యాపనాయామితి కిమ్ ? సమయం కరోతి ।।

[-5-4-60]

సపత్త్రనిష్పత్త్రాదతివ్యథనే ।। [5-4-61] ।।

`కృఞః ఇత్యేవ। సపత్త్రనిష్పత్త్రశబ్దాభ్యామతివ్యథనే డాచ్ ప్రత్యయో భవతి కృఞో యోగే సతి। అతివ్యథనమ్=అతిపీడనమ్। సపత్త్రాకరోతి మృగం వ్యాధః। సపత్త్రం శరమస్య శరీరే ప్రవేశయతీత్యర్థః। నిష్పత్త్రాకరోతి। శరీరాచ్ఛరమపరపార్శ్వే నిష్కామయతీత్యర్థః ।

అతివ్యథన ఇతి కిమ్? సపత్త్రం వృక్షం కరోతి జలసేచకః। నిష్పత్త్రం వృక్షతలం కరోతి భూమిశోధకః ।।

[-5-4-61]

నిష్కులాన్నిష్కోషణే ।। [5-4-62] ।।

`కృఞః ఇత్యేవ। నిష్కులశబ్దాన్నిష్కోషణే వర్తమానాత్కృఞో యోగే డాచ్ ప్రత్యయో భవతి। నిష్కోషణమ్=అన్తరవయవానాం బహిర్నిష్కాసనమ్। నిష్కులాకరోతి పశూన్। నిష్కుష్ణాతీత్యర్థః।

నిష్కోషణ ఇతి కిమ్ ? నిష్కులాన్ కరోతి శత్రూన్ ।।

[-5-4-62]

సుఖప్రియాదానులోమ్యే ।। [5-4-63] ।।

సుఖ-ప్రియ-శబ్దాభ్యామానులోమ్యే వర్తమానాభ్యాం కృఞో యోగే డాచ్ ప్రత్యయో భవతి। ఆనులోమ్యమ్=అనుకూలతా, ఆరాధ్యచిత్తానువర్తనమ్। సుఖాకరోతి। ప్రియాకరోతి। స్వామ్యాదేశ్చిత్తమారాధయతీత్యర్థః। సుఖం ప్రియం వా కుర్వన్నప్యానులోమ్యేఽవస్థిత ఏవముచ్యతే।

ఆనులోమ్య ఇతి కిమ్ ? సుఖం కరోతి, ప్రియం కరోత్యౌషధపానమ్ ।।

[-5-4-63]

దుఃఖాత్ప్రాతిలోమ్యే ।। [5-4-64] ।।

`కృఞః ఇత్యేవ। దుఃఖశబ్దాత్ప్రాతిపదికాత్ ప్రాతిలోమ్యే గమ్యమానే డాచ్ ప్రత్యయో భవతి కృఞో యోగే।

ప్రాతిలోమ్యమ్=ప్రతికూలతా, స్వామ్యాదేశ్చిత్తపీడనమ్। దుఃఖాకరోతి భృత్యః।

ప్రాతిలోమ్య ఇతి కిమ్ ? దుఃఖం కరోతి కదన్నమ్ ।।

[-5-4-64]

శూలాత్పాకే ।। [5-4-65] ।।

`కృఞః ఇత్యేవ। శూలశబ్దాత్పాకవిషయే డాచ్ ప్రత్యయో భవతి కృఞో యోగే। శూలే పచతి శూలాకరోతి మాంసమ్।

పాక ఇతి కిమ్? శూలం కరోతి కదన్నమ్ ।।

[-5-4-65]

సత్యాదశపథే ।। [5-4-66] ।।

`కృఞః ఇత్యేవ। సత్యశబ్దాదశపథే డాచ్ ప్రత్యయో భవతి కృఞో యోగే। సత్యశబ్దోఽనృతప్రతిపక్షవచనః। క్వచిత్తు శపథే చ వర్తతే--సత్యేన శాపయేద్విప్రమితి, తస్యాయం ప్రతి షేధః। సత్యాకరోతి వణిక్ భాణ్డమ్ । `మయైతత్క్రేతవ్యమ్--ఇతి తథ్యం కరోతి।

అశపథ ఇతి కిమ్? సత్యం కరోతి బ్రాహ్మణః ।।

[-5-4-66]

మద్రాత్పరివాపణే ।। [5-4-67] ।।

[K.4.376]

`కృఞః ఇత్యేవ। మద్రశబ్దాత్పరివాపణే డాచ్ ప్రత్యయో భవతి కృఞో యోగే। పరివాపణమ్=ముణ్డనమ్। మద్రశబ్దో మఙ్గలార్థః। మఙ్గలం ముణ్డనం కరోతి, మద్రాకరోతి।

- భద్రాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.2-437)। భద్రాకరోతి నాపితః కుమారమ్।

పరివాపణ ఇతి కిమ్? భద్రం కరోతి ।।

[-5-4-67]

సమాసాన్తాః ।। [5-4-68] ।।

అధికారోఽయమ్। ఆ పాదపరిసమాప్తేర్యే ప్రత్యయా విహితాస్తే సమాసస్యాన్తావయవా ఏకదేశా భవన్తి = తద్గ్రహణేన గృహ్యన్త ఇతి వేదితవ్యమ్। ప్రయోజనమ్ - అవ్యయీభావద్విగుద్వన్ద్వతత్పురుషబహువ్రీహిసంజ్ఞాః। అధిరాజమ్, ఉపరాజమ్। నావ్యయీభావద్ ఇత్యేష విధిర్భవతి, అనశ్చ ఇతి టచ్। ద్విపురీ, త్రిపురీ ఇతి। ద్విగోః ఇతి జీబ్భవతి। కటకవలయినీ। శఙ్ఖనూపురిణీ। కోశనిషదినీ। స్రక్త్వచినీ। ద్వన్ద్వోపతాపగర్హ్యాత్ ఇతీనిర్భవతి। [K.4.378]

విధురః। ప్రధురః। తత్పురుషే తుల్యార్థ ఇత్యేష స్వరో భవతి। ఉచ్చైర్ధురః। నీచైర్ధురః। బహువ్రీహౌ ప్రకృత్యా పూర్వపదమ్ ఇత్యేతద్భవతి ।।

[-5-4-68]

న పూజనాత్ ।। [5-4-69] ।।

యాన్ శబ్దానుపాదాయ సమాసాన్తా విధీయన్తే రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్ ఇత్యేవమాదీన్, యదా తే పూజనాత్ = పూజనవచనాత్పరే భవన్తి తదా సమాసాన్తో న భవతి। సురాజా। అతిరాజా। సుగౌః। అతిగౌః। [K.4.379] - పూజాయాం స్వతిగ్రహణం కర్తవ్యమ్ -। ఇహ మా భూత్ -- పరమరాజః, పరమగవః ఇతి। - ప్రాగ్బహువ్రీహిగ్రహణం చ కర్తవ్యమ్ -। బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః ఇత్యేవమాదౌ ప్రతిషేధో న భవతి -- సుసక్థః, అతిసక్థః, స్వక్షః, అత్యక్షః ।।

[-5-4-69]

కిమః క్షేపే ।। [5-4-70] ।।

క్షేపే యః కింశబ్దస్తతః పరస్య సమాసాన్తో న భవతి। కింరాజా యో న రక్షతి। కింసఖా యోఽభిద్రుహ్యతి। కింగౌః యో న వహతి। కింక్షేపే ఇతి సమాసః। క్షేప ఇతి కిమ్? కస్య రాజా కింరాజః। కింసఖః। కింగవః ।।

[-5-4-70]

నఞస్తత్పురుషాత్ ।। [5-4-71] ।।

నఞః పరే వక్ష్యమాణా యే రాజాదయస్తదన్తాత్ తత్పురుషాత్ సమాసాన్తో న భవతి। అరాజా। అసఖా। అగౌః। [K.4.380] తత్పురుషాదితి కిమ్? అనృచః మాణవకః। అధురం శకటమ్ ।।

[-5-4-71]

పథో విభాషా ।। [5-4-72] ।।

నఞస్తత్పురుషాత్ ఇతి వర్తతే। నఞః పరో యః పథిన్ - శబ్దస్తదన్తాత్తత్పురుషాత్ సమాసాన్తో విభాషా న భవతి। పూర్వేణ నిత్యః ప్రతిషేధః ప్రాప్తో వికల్ప్యతే। అపథమ్, అపన్థాః।।

[-5-4-72]

బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణాత్ ।। [5-4-73] ।।

సంఖ్యేయే యో బహువ్రీహిర్వర్తతే తస్మాదబహుగణాన్తాడ్డచ్ ప్రత్యయో భవతి। సంఖ్యయావ్యయాసన్న ఇతి యో బహువ్రీహిస్తస్యేదం గ్రహణమ్। ఉపదశాః। ఉపవింశాః। ఉపత్రింశాః। ఆసన్నదశాః। అదూరదశాః। అధికదశాః। ద్విత్రాః। పఞ్చషాః। పఞ్చదశాః। [K.4.381] సంఖ్యేయ ఇతి కిమ్? చిత్రగుః। శబలగుః। అబహుగణాదితి కిమ్? ఉపబహవః। ఉపగణాః। అత్ర స్వరే విశేషః। - డచ్ప్రకరణే సంఖ్యాయాస్తత్పురుషస్యోపసంఖ్యానం కర్తవ్యం నిస్త్రింశాద్యర్థమ్ -। నిర్గతాని త్రింశతః నిస్త్రింశాని వర్షాణి దేవదత్తస్య। [K.4.382] నిశ్చత్వారింశాని యజ్ఞదత్తస్య। నిర్గతస్త్రింశతోఽఙ్గులిభ్యో నిస్త్రింశః ఖడ్గః ।।

[-5-4-73]

ఋక్పూరబ్ధూఃపథామానక్షే ।। [5-4-74] ।।

`బహువ్రీహౌ ఇతి న స్వర్యతే, సామాన్యేన విధానమ్। ఋక్। పుర్, అప్, ధుర్, పథిన్ -- ఇత్యేవమన్తానాం సమాసానామకారః ప్రత్యయో భవతి సమాసాన్తోఽక్షే న। సామర్థ్యాద్ధుర ఏతద్విశేషణమ్, ఋగాదీనాం న భవతి। [K.4.383] అక్షసమ్బన్ధినీ యా ధూస్తదన్తస్య న భవతి। అనృచః। బహ్వృచః। అర్ధర్చః। పుర్ --- లలాటపురమ్। నాన్దీపురమ్। అప్ -- ద్వీపమ్। అన్తరీపమ్। సమీపమ్। ధుర్ -- రాజధురా। మహాధురః। పథిన్ -- స్థలపథః। జలపథః। అనక్షే ఇతి కిమ్? అక్షస్య ధూః అక్షధూః। దృఢధూః అక్షః। [K.4.384] అనృచో మాణవకో జ్ఞేయో, బహ్వృచశ్చరణాఖ్యాయామ్। అనృచః మాణవకః। బహ్వృచః బ్రాహ్మణః। అనృక్కం సామ, బహ్వృక్కం సూక్తమ్ ఇత్యత్ర న భవతి।।

[-5-4-74]

అచ్ ప్రత్యన్వవపూర్వాత్సామలోమ్నః ।। [5-4-75] ।।

ప్రతి, అను, అవ -- ఇత్యేవమ్పూర్వాత్సామాన్తాల్లోమాన్తాచ్చ సమాసాదచ్ ప్రత్యయో భవతి। ప్రతిసామమ్, అనుసామమ్, అవసామమ్। ప్రతిలోమమ్, అనులోమమ్, అవలోమమ్।

కృష్ణోదక్పాణ్డుపూర్వాయా భూమేరచ్ప్రత్యయః స్మృతః।

గోదావర్యాశ్చ నద్యాశ్చ సంఖ్యాయా ఉత్తరే యది ।।

[K.4.385] కృష్ణభూమః। పాణ్డుభూమః। ఉదగ్భూమః। పఞ్చనదమ్। పఞ్చగోదావరమ్। నదీభిశ్చ ఇత్యవ్యయీభావః। భూమేరపి సంఖ్యాపూర్వాయా అచ్ ప్రత్యయ ఇష్యతే --- ద్విభూమః ప్రాసాదః, త్రిభూమః। దశభూమకం సూత్రమ్। అన్యత్రాపి చ దృశ్యతే।

పద్మనాభః। ఊర్ణనాభః। దీర్ఘరాత్రః। సమరాత్రః। అరాత్రః। తదేతత్సర్వమిహ ` అచ్ ఇతి యోగవిభాగం కృత్వా సాధయన్తి।

[-5-4-75]

అక్ష్ణోఽదర్శనాత్ ।। [5-4-76] ।।

` అచ్ ఇత్యనువర్తతే। దర్శనాదన్యత్ర యోఽక్షిశబ్దస్తదన్తాదచ్ ప్రత్యయో భవతి। లవణాక్షమ్। పుష్కరాక్షమ్। ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః ఇతి సమాసః। అదర్శనాదితి కిమ్ ? బ్రాహ్మణాక్షి। కథం కబరాక్షమ్, గవాక్షమ్ ఇతి; అశ్వాదీనాం ముఖప్రచ్ఛాదనార్థం [K.4.386] బహుచ్ఛిద్రం కబరాక్షమ్, తేనాపి హి దృశ్యతే, గవాక్షేణ చ? నైష దోషః; చక్షుః పర్యాయవచనో దర్శనశబ్దః, ప్రాణ్యఙ్గవచన ఇహాశ్రీయతే ।।

[-5-4-76]

అచతురవిచతురసుచతురస్త్రీపుంసధేన్వనడుహర్క్సామవాఙ్మనసాక్షిభ్రువదారగవోర్వష్ఠీవపదష్ఠీవనక్తన్దివరాత్రిన్దివాహర్దివసరజసనిశ్శ్రేయసపురుషాయుషద్వ్యాయుషత్ర్యాయుషర్గ్యజుషజాతోక్షమహోక్షవృద్ధోక్షోపశునగోష్ఠశ్వాః ।। [5-4-77] ।।

అచ్ప్రత్యయాన్తా ఏతే శబ్దా నిపాత్యన్తే। సమాసే వ్యవస్థాఽపి నిపాతనాదేవ ప్రతిపత్తవ్యా। ఆద్యాస్త్రయో బహువ్రీహయః। అదృశ్యాన్యవిద్యమానాని వా చత్వారి యస్య సః అచతురః। విగతాని చత్వారి యస్య స విచతురః। శోభనాని చత్వారి యస్య స సుచతురః।

[K.4.387]

తతః పరే ఏకాదశ ద్వన్ద్వాః। స్త్రీ చ పుమాంశ్చ స్త్రీపుంసౌ। ఇహ న భవతి - స్త్రియాః పుమాన్ స్త్రీపుమాన్ ఇతి। ధేనుశ్చ అనడ్వాంశ్చ ధేన్వనడుహౌ। ఋక్చ సామ చ ఋక్సామే। వాక్చ మనశ్చ వాఙ్మనసే। అక్షి చ భ్రువౌ చ అక్షిభ్రువమ్। దారాశ్చ గావశ్చ దారగవమ్। ఊరూ చ అష్ఠీవన్తౌ చ ఊర్వష్ఠీవమ్। టిలోపో నిపాత్యతే। పాదౌ చ అష్ఠీవన్తౌ చ పదష్ఠీవమ్। పాదస్య పద్భావో నిపాత్యతే। నక్తం చ దివా చ నక్తన్దివమ్। సప్తమ్యర్థవృత్తయోరవ్యయయోః సమాసోఽపి నిపాతనాదేవ। రాత్రౌ చ దివా చ రాత్రిన్దివమ్। పూర్వపదస్య మాన్తత్వం నిపాత్యతే। అహని చ దివా చ అహర్దివమ్। నను చ పర్యాయావేతౌ, కథమనయోర్ద్వన్ద్వః? వీప్సాయాం ద్వన్ద్వో నిపాత్యతే। అహన్యహనీత్యర్థః। ఏకోఽవ్యయీభావః।

సాకల్యే --- సరజసమ్ అభ్యవహరతి। బహువ్రీహౌ న భవతి -- సహ రజసా సరజః = పఙ్కజమితి, తతస్తత్పురుషః।

[K.4.388]

నిశ్చితం శ్రేయో నిఃశ్రేయసమ్। నిఃశ్రేయస్కః పురుష ఇత్యత్ర న భవతి। తతః షష్ఠీసమాసః।

పురుషస్యాయుః పురుషాయుషమ్। ద్వన్ద్వే న భవతి --- పురుషశ్చ ఆయుశ్చ పురుషాయుషీ। తతో ద్విగూ - ద్వే ఆయుషీ సమాహృతే ద్వ్యాయుషమ్। త్ర్యాయుషమ్। ఇహ న భవతి - ద్వయోరాయుః ద్వ్యాయుః, త్ర్యాయురితి। తతో ద్వన్ద్వః।

ఋక్చ యజుశ్చ ఋగ్యజుషమ్। ఇహ న భవతి - ఋగ్యజురస్యోన్మార్గస్య ఋగ్యజుః ఉన్మార్గః।

జాతాదిపూర్వపదా ఉక్షశబ్దాన్తాస్త్రయః కర్మధారయాః। జాతోక్షః। మహోక్షః। వృద్ధోక్షః। బహువ్రీహౌ న భవతి -- జాతోక్షా బ్రాహ్మణః। మహోక్షా, వృద్ధోక్షేతి। తతోఽవ్యయీభావః। శునః సమీపముపశునమ్। టిలోపాభావః, సమ్ప్రసారణం చ నిపాతనాదేవ। తతః సప్తమీసమాసః। గోష్ఠే శ్వా గోష్ఠశ్వః। - చతురోఽచ్ప్రకరణే త్ర్యుపాభ్యాముపసంఖ్యాతమ్ -। త్రిచతురాః। ఉపచతురాః ।।

[-5-4-77]

[K.4.389]

బ్రహ్మహస్తిభ్యాం వర్చసః ।। [5-4-78] ।।

బ్రహ్మహస్తిభ్యాం పరో యో వర్చఃశబ్దః తదన్తాత్ సమాసాదచ్ ప్రత్యయో భవతి। బ్రహ్మవర్చసమ్। హస్తివర్చసమ్।

- పల్యరాజభ్యాం చేతి వక్తవ్యమ్ -। పల్యవర్చసమ్। రాజవర్చసమ్ ।।

[-5-4-78]

అవసమన్ధేభ్యస్తమసః ।। [5-4-79] ।।

అవ, సమ్, అన్ధ - ఇత్యేతేభ్యో యః పరస్తమఃశబ్దస్తదన్తాత్సమాసాద్ అచ్ ప్రత్యయో భవతి। అవతమసమ్। సన్తమసమ్। అన్ధతమసమ్ ।।

[-5-4-79]

శ్వసో వసీయఃశ్రేయసః ।। [5-4-80] ।।

శ్వసః పరౌ యౌ వసీయస్ - శ్రేయఃశబ్దౌ తదన్తాత్సమాసాదచ్ ప్రత్యయో భవతి। శ్వోవసీయసమ్। శ్వఃశ్రేయసమ్। మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। స్వభావాచ్చేహ శ్వఃశబ్ద ఉత్తరపదార్థస్య ప్రశంసామాశీర్విషయమాచష్టే। [K.4.390] శ్వఃశ్రేయసం తే భూయాత్। శోభనం శ్రేయస్తే భూయాదిత్యర్థః। శ్వోవసీయసమ్ ఇత్యస్యైవాయం పర్యాయః ।।

[-5-4-80]

అన్వవతప్తాద్రహసః ।। [5-4-81] ।।

అను, అవ, తప్త - ఇత్యేతేభ్యః పరో యో రహశ్శబ్దస్తదన్తాత్ సమాసాద్ అచ్ప్రత్యయో భవతి। అనురహసమ్। అవరహసమ్। తప్తరహసమ్ ।।

[-5-4-81]

ప్రతేరురసః సప్తమీస్థాత్ ।। [5-4-82] ।।

ప్రతేః పరో య ఉరఃశబ్దస్తదన్తాత్ సమాసాదచ్ ప్రత్యయో భవతి, స చేదురఃశబ్దః సప్తమీస్థో భవతి। సప్తమ్యర్థే వర్త్తత ఇత్యర్థః। ఉరసి వర్త్తతే। విభక్త్యర్థే అవ్యయమ్ ఇతి సమాసః। ప్రత్యురసమ్। సప్తమీస్థాదితి కిమ్? ప్రతిగతమురః ప్రత్యురః ।।

[-5-4-82]

[K.4.391]

అనుగవమాయామే ।। [5-4-83] ।।

`అనుగవమ్ ఇత్యచ్ప్రత్యయాన్తం నిపాత్యతే ఆయామేఽభిధేయే। అనుగవం యానమ్। యస్య చాయామః ఇతి సమాసః।

ఆయామ ఇతి కిమ్? గవాం పశ్చాద్ అనుగు ।।

[-5-4-83]

ద్విస్తావా త్రిస్తావా వేదిః ।। [5-4-84] ।।

`ద్విస్తావా, `త్రిస్తావా ఇతి నిపాత్యతే వేదిశ్చేద్ అభిధేయా భవతి। అచ్ప్రత్యయః, టిలోపః, సమాసశ్చ నిపాత్యతే। యావతీ ప్రకృతౌ వేదిస్తతో ద్విగుణా వా త్రిగుణా వా కస్యాఞ్చిద్వికృతౌ తత్రేదం నిపాతనమ్। ద్విస్తావా వేదిః। త్రిస్తావా వేదిః। [K.4.392] వేదిరితి కిమ్? ద్విస్తావతీ, త్రిస్తావతీ రజ్జుః ।।

[-5-4-84]

ఉపసర్గాదధ్వనః ।। [5-4-85] ।।

ఉపసర్గాత్పరో యోఽధ్వన్ - శబ్దస్తదన్తాత్ సమాసాద్ అచ్ ప్రత్యయో భవతి। ప్రగతోఽధ్వానం ప్రాధ్వః రథః। ప్రాధ్వం శకటమ్। నిరధ్వమ్। ప్రత్యధ్వమ్। ఉపసర్గాదితి కిమ్? పరమాధ్వా। ఉత్తమాధ్వా ।।

[-5-4-85]

తత్పురుషస్యాఙ్గులేః సంఖ్యావ్యయాదేః ।। [5-4-86] ।।

అఙ్గులిశబ్దాన్తస్య తత్పురుషస్య సంఖ్యాదేరవ్యయాదేశ్చాచ్ ప్రత్యయో భవతి। ద్వే అఙ్గులీ ప్రమాణమస్య ద్వ్యఙ్గులమ్।

త్ర్యఙ్గులమ్। తద్ధితార్థ ఇతి సమాసః। `ప్రమాణే లో ద్విగోర్నిత్యమ్ ఇతి మాత్రచో లోపః। అవ్యయాదేః --- నిర్గతమఙ్గులిభ్యో నిరఙ్గులమ్। అత్యఙ్గులమ్। తత్పురుషస్యేతి కిమ్? పఞ్చాఙ్గులిః। అత్యఙ్గులిః పురుషః।

తత్పురుషాధికారశ్చ ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్ ఇతి యావత్ ।।

[-5-4-86]

[K.4.393]

అహస్సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ రాత్రేః ।। [5-4-87] ।।

అహరాదిభ్యః పరో యో రాత్రిశబ్దస్తదన్తస్య తత్పురుషస్యాచ్ ప్రత్యయో భవతి, చకారాత్సంఖ్యాదేరవ్యయాదేశ్చ। అహర్గ్రహణం ద్వన్ద్వార్థమ్। అహశ్చ రాత్రిశ్చ అహోరాత్రః। సర్వరాత్రః। ఏకదేశే -- పూర్వం రాత్రేః పూర్వరాత్రః। అపరరాత్రః। పూర్వపరావర ఇతి సమాసః। సఙ్ఖ్యాతా రాత్రిః సఙ్ఖ్యాతరాత్రః। విశేషణం విశేష్యేణ ఇతి సమాసః। ఏవం పుణ్యా రాత్రిః పుణ్యరాత్రః। సంఖ్యావ్యయాదేః ఖల్వపి -- ద్వే రాత్రీ సమాహృతే ద్విరాత్రః। త్రిరాత్రః। అతిక్రాన్తో రాత్రిమ్ అతిరాత్రః। నీరాత్రః ।।

[-5-4-87]

అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః ।। [5-4-88] ।।

[K.4.394]

రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్ ఇతి వక్ష్యతి, తస్మిన్ పరభూతే అహన్నిత్యేతస్య ` అహ్న ఇత్యయమాదేశో భవతి ఏతేభ్య ఉత్తరస్య। సంఖ్యావ్యయాదయః ప్రక్రాన్తాః సర్వనామ్నా ప్రత్యవమృశ్యన్తే। సామర్థ్యాచ్చాహఃశబ్దః పూర్వత్వేన నాశ్రీయతే। పరిశిష్టానాం గ్రహణమ్। న హ్యహః శబ్దాత్ పరోఽహఃశబ్దః సమ్భవతి। సంఖ్యాయాస్తావత్ - ద్వయోరహ్నోర్భవః ద్వ్యహ్నః। త్ర్యహ్నః। అవ్యయాత్ - అహరతిక్రాన్తః అత్యహ్నః। నిరహ్నః। సర్వాహ్ణః। పూర్వాహ్ణః। అపరాహ్ణః। సంఖ్యాతాహ్నః।

పుణ్యశబ్దాత్ప్రతిషేధం వక్ష్యతి ।।

[-5-4-88]

[K.4.395]

న సంఖ్యాదేః సమాహారే ।। [5-4-89] ।।

సంఖ్యాదేస్తత్పురుషస్య సమాహారే వర్త్తమానస్యాహఃశబ్దస్యాహ్నాదేశో న భవతి। పూర్వేణ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే। ద్వే అహనీ సమాహృతే ద్వ్యహః। త్ర్యహః। సమాహార ఇతి కిమ్? ద్వయోరహ్నోర్భవో ద్వ్యహ్నః। త్ర్యహ్నః। తద్ధితార్థ ఇతి సమాసే కృతేఽణః ఆగతస్య ద్విగోర్లుగనపత్యే ఇతి లుక్ ।।

[-5-4-89]

ఉత్తమైకాభ్యాం చ ।। [5-4-90] ।।

ఉత్తమైకశబ్దాభ్యాం చ పరస్యాహ్న ఇత్యయమాదేశో న భవతి। ఉత్తమశబ్దోఽన్త్యవచనః పుణ్యశబ్దమాచష్టే; పుణ్యగ్రహణమేవ న కృతం వైచిత్ర్యార్థమ్ । పుణ్యాహః। ఏకాహః। కేచిత్తు ఉపోత్తమస్యాపి ప్రతిపత్త్యర్థం వర్ణయన్తి। తేన సంఖ్యాతశబ్దాదపి పరస్య న భవతి -- సంఖ్యాతాహః ఇతి ।।

[-5-4-90]

[K.4.396]

రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్ ।। [5-4-91] ।।

రాజన్, అహన్, సఖి -- ఇత్యేవమన్తాత్ప్రాతిపదికాత్ టచ్ ప్రత్యయో భవతి। మహారాజః। మద్రరాజః। పరమాహః। ఉత్తమాహః। రాజ్ఞః సఖా రాజసఖః। బ్రాహ్మణసఖః। ఇహ కస్మాన్న భవతి - మద్రాణాం రాజ్ఞీ మద్రరాజ్ఞీ, లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా ప్రాప్నోతి ? లఘ్వక్షరస్య పూర్వనిపాతే ప్రాప్తే రాజన్ - శబ్దస్య సవర్ణదీర్ఘార్థం ప్రథమం ప్రయోగం కుర్వన్నేతద్ జ్ఞాపయతి --

యస్యాకారేణ సవర్ణదీర్ఘత్వం సమ్భవతి తస్యేదం గ్రహణమితి ।।

[-5-4-91]

గోరతద్ధితలుకి ।। [5-4-92] ।।

గోశబ్దాన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్ ప్రత్యయో భవతి స చేత్తత్పురుషస్తద్ధితలుగ్విషయో న భవతి। పరమగవః। ఉత్తమగవః। పఞ్చగవమ్। దశగవమ్। అతద్ధితలుకీతి కిమ్? పఞ్చభిర్గోభిః క్రీతః పఞ్చగుః। దశగుః। తేన క్రీతమ్ ఇత్యాగతస్యార్హీయస్య ఠకః అధ్యర్ద్ధపూర్వద్విగోః ఇతి లుక్। [K.4.397] తద్ధితగ్రహణం కిమ్? సుబ్లుకి ప్రతిషేధో మా భూత్ -- రాజగవమిచ్ఛతి రాజగవీయతి। లుగ్గ్రహణం కిమ్? తద్ధిత ఏవ మా భూత్పఞ్చభ్యో గోభ్య ఆగతం పఞ్చగవరూప్యమ్, పఞ్చగవమయమ్। దశగవరూప్యమ్, దశగవమయమ్ ।।

[-5-4-92]

అగ్రాఖ్యాయాముర‌సః ।। [5-4-93] ।।

ఉరఃశబ్దాన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్ ప్రత్యయో భవతి, స చేదురఃశబ్దోఽగ్రాఖ్యాయాం భవతి। అగ్రమ్ = ప్రధానముచ్యతే। యథా శరీరావయవానాముచ్యతే ఉరః ప్రధానమ్, ఏవమన్యోఽపి ప్రధానభూత ఉరఃశబ్దేనోచ్యతే। అశ్వానామురః అశ్వోరసమ్। హస్త్యురసమ్। రథోరసమ్। అగ్రాఖ్యాయామితి కిమ్? దేవదత్తస్యోరః దేవదత్తోరః ।।

[-5-4-93]

అనోఽశ్మాయస్సరసాం జాతిసంజ్ఞయోః ।। [5-4-94] ।।

అనస్, అశ్మన్, అయస్, సరస్ - ఇత్యేవమన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్ ప్రత్యయో భవతి జాతౌ సంజ్ఞాయాం చ విషయే। ఉపానసమ్ ఇతి జాతిః। మహానసమ్ ఇతి సంజ్ఞా। అమృతాశ్మ ఇతి జాతిః। పిణ్డాశ్మ ఇతి సంజ్ఞా। [K.4.398] కాలాయసమ్ ఇతి జాతిః। లోహితాయసమ్ ఇతి సంజ్ఞా। మణ్డూకసరసమ్ ఇతి జాతిః। జలసరసమ్ ఇతి సంజ్ఞా। `జాతిసంజ్ఞయోః ఇతి కిమ్? సదనః। సదశ్మా। సత్సరః ।।

[-5-4-94]

గ్రామకౌటాభ్యాం చ తక్ష్ణః ।। [5-4-95] ।।

`జాతిసంజ్ఞయోః ఇతి నానువర్త్తతే। గ్రామకౌటాభ్యాం పరో యస్తక్షన్శబ్దస్తదన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్ ప్రత్యయో భవతి। గ్రామస్య తక్షా గ్రామతక్షః। బహూనాం సాధారణ ఇత్యర్థః। కుట్యాం భవః కౌటః, తస్య తక్షా కౌటతక్షః। స్వతన్త్రః కర్మజీవీ, న కస్యచిత్ప్రతిబద్ధ ఇత్యర్థః। గ్రామకౌటాభ్యామితి కిమ్? రాజ్ఞస్తక్షా రాజతక్షా ।।

[-5-4-95]

అతేః శునః ।। [5-4-96] ।।

అతిశబ్దాత్పరో యః శ్వన్ - శబ్దః తదన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్ ప్రత్యయో భవతి। అతిక్రాన్తః శ్వానమ్ అతిశ్వః వరాహః। జవవానిత్యర్థః। అతిశ్వః సేవకః। సుష్ఠు స్వామిభక్త ఇత్యర్థః. అతిశ్వీ సేవా। అతినీచేత్యర్థః ।।

[-5-4-96]

ఉపమానాదప్రాణిషు ।। [5-4-97] ।।

ఉపమానవాచీ యః శ్వన్ - శబ్దోఽప్రాణిషు వర్త్తతే తదన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్ ప్రత్యయో భవతి। ఆకర్షః శ్వేవ ఆకర్షశ్వః। ఫలకశ్వః। ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః ఇతి సమాసః। [K.4.399] ఉపమానాదితి కిమ్? న శ్వా అశ్వా లోష్టః। అప్రాణిష్వితి కిమ్? వానరః శ్వేవ వానరశ్వా ।।

[-5-4-97]

ఉత్తరమృగపూర్వాచ్చ సక్థ్నః ।। [5-4-98] ।।

ఉత్తర, మృగ, పూర్వ - ఇత్యేతేభ్యః పరో యః సక్థిశబ్దశ్చకారాదుపమానం చ, తదన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్ ప్రత్యయో భవతి సమాసాన్తః। ఉత్తరసక్థమ్। మృగసక్థమ్। పూర్వసక్థమ్। ఉపమానాత్ఖల్వపి - ఫలకమివ సక్థి ఫలకసక్థమ్ ।।

[-5-4-98]

నావో ద్విగోః ।। [5-4-99] ।।

నౌశబ్దాన్తాద్ ద్విగోష్టచ్ప్రత్యయో భవతి సమాసాన్తః। ద్వే నావౌ సమాహృతే ద్వినావమ్। త్రినావమ్। ద్వినావధనః। పఞ్చనావప్రియః। ద్వాభ్యాం నౌభ్యామాగతం ద్వినావరూప్యమ్। ద్వినావమయమ్। ద్విగోరితి కిమ్? రాజనౌః।

అతద్ధితలుకీత్యేవ -- పఞ్చభిర్నౌభిః క్రీతః పఞ్చనౌః। దశనౌః ।।

[-5-4-99]

అర్ధాచ్చ ।। [5-4-100] ।।

[K.4.400]

అర్ధశబ్దాత్పరో యో నౌశబ్దస్తదన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్ప్రత్యయో భవతి। అర్ధం నావః అర్ధనావమ్। అర్ధం నపుంసకమ్ ఇతి సమాసః। పరవల్లిఙ్గం న భవతి; లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య ।।

[-5-4-100]

ఖార్యాః ప్రాచామ్ ।। [5-4-101] ।।

`ద్విగోః, `అర్ధ్వాచ్చ ఇతి ద్వయమప్యనువర్త్తతే। ఖారీశబ్దాన్తాద్ ద్విగోరర్ధ్వాచ్చ పరో యః ఖారీశబ్దస్తదన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్ ప్రత్యయో భవతి ప్రాచామాచార్యాణాం మతేన। ద్వే ఖార్యౌ సమాహృతే ద్విఖారమ్, ద్విఖారి। త్రిఖారమ్, త్రిఖారి। అర్ద్ధం ఖార్యా అర్ధ ఖారమ్, అర్ధఖారీ ।।

[-5-4-101]

ద్విత్రిభ్యామఞ్జలేః ।। [5-4-102] ।।

ద్విత్రిభ్యాం పరో యోఽఞ్జలిశబ్దః తదన్తాత్పురుషాట్టచ్ప్రత్యయో భవతి। ద్వావఞ్జలీ సమాహృతౌ ద్వ్యఞ్జలమ్। త్ర్యఞ్జలమ్।

ద్విగోరిత్యేవ -- ద్వయోరఞ్జలిః ద్వ్యఞ్జలిః। అతద్ధితలుకీత్యేవ - ద్వాభ్యామఞ్జలిభ్యాం క్రీతో ద్వ్యఞ్జలిః। త్ర్యఞ్జలిః। ప్రాచామిత్యేవ --- ద్వ్యఞ్జలిప్రియః ।।

[-5-4-102]

[K.4.401]

అనసన్తాన్నపుంసకాచ్ఛన్దసి ।। [5-4-103] ।।

అన్నన్తాద్, అసన్తాచ్చ నపుంసకలిఙ్గాత్తత్పురుషాట్టచ్ ప్రత్యయో భవతి ఛన్దసి విషయే। హస్తిచర్మే జుహోతి। `ఋషభచర్మేఽభిషిఞ్చతి(కాఠ.సం.37-3)। అసన్తాత్-- `దేవచ్ఛన్దసాని(మై.సం.3-2-9)। `మనుష్యచ్ఛన్దసాని(త్తై.సం.5-4-8-6)। అనసన్తాదితి కిమ్? బిల్వదారు జుహోతి। నపుంసకాదితి కిమ్? `సుత్రామాణం పృథివీం ద్యామనేహసమ్(ఋ.10-63-10)। - అనసన్తాన్నపుంసకాచ్ఛన్దసి వావచనమ్ -(మ.భా.2-441)। `బ్రహ్మసామ(తాం.బ్రా.4-3-1)। `దేవచ్ఛన్దః(శాం.బ్రా.1-5)। `బ్రహ్మసామమ్(త్తై.సం.1-8-18-1)। `దేవచ్ఛన్దసమ్(త్తై.సం.5-4-8-5) ।।

[-5-4-103]

బ్రహ్మణో జానపదాఖ్యాయామ్ ।। [5-4-104] ।।

బ్రహ్మన్ - శబ్దాన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్ప్రత్యయో భవతి సమాసేన చేద్బ్రహ్మణో జానపదత్వమాఖ్యాయతే। జనపదేషు భవో జానపదః। యస్య తత్పురుషస్య [K.4.402] జనపదశబ్దః పూర్వపదం తస్మాదేతత్ప్రత్యయవిధానమ్। సురాష్ట్రేషు బ్రహ్మా సురాష్ట్రబ్రహ్మః। అవన్తిబ్రహ్మః। యోగవిభాగాత్సప్తమీసమాసః। జానపదాఖ్యాయామితి కిమ్? దేవబ్రహ్మా నారదః ।।

[-5-4-104]

కుమహద్భ్యామన్యతరస్యామ్ ।। [5-4-105] ।।

కుమహద్భ్యాం పరో యో బ్రహ్మా తదన్తాత్తత్పురుషాట్టచ్ ప్రత్యయో భవత్యన్యతరస్యామ్। కుబ్రహ్మః, కుబ్రహ్మా। మహాబ్రహ్మః, మహాబ్రహ్మా। బ్రాహ్మణపర్యాయో బ్రహ్మన్శబ్దః ।।

[-5-4-105]

ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్సమాహారే ।। [5-4-106] ।।

తత్పురుషాధికారో నివృత్తః। ద్వన్ద్వాచ్చవర్గాన్తాద్, దకారాన్తాత్, షకారాన్తాత్, హకారాన్తాచ్చ టచ్ ప్రత్యయో భవతి, స చేద్ ద్వన్ద్వః సమాహారే వర్త్తతే, నేతరేతరయోగే। వాక్చ త్వక్చ వాక్త్వచమ్। స్రక్చ త్వక్చ స్రక్త్వచమ్। శ్రీస్రజమ్। ఇడూర్జమ్। వాగూర్జమ్। సమిద్దృషదమ్। సమ్పద్విపదమ్। వాగ్విప్రుషమ్। ఛత్రోపానహమ్। ధేనుగోదుహమ్।

[K.4.403]

ద్వన్ద్వాదితి కిమ్? తత్పురుషాన్మా భూత్ - పఞ్చ వాచః సమాహృతాః పఞ్చవాక్। చుదషహాన్తాదితి కిమ్? వాక్సమిత్। సమాహార ఇతి కిమ్? ప్రావృట్శరదౌ ।।

[-5-4-106]

అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః ।। [5-4-107] ।।

`శరద్ ఇత్యేవమాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యష్టచ్ ప్రత్యయో భవత్యవ్యయీభావే। శరదః సమీపమ్ ఉపశరదమ్। ప్రతిశరదమ్। ఉపవిపాశమ్। ప్రతివిపాశమ్। అవ్యయీభావ ఇతి కిమ్? పరమశరత్। యేఽత్ర ఝయన్తాః పఠ్యన్తే, తేషాం నిత్యార్థం గ్రహణమ్। స్వర్యతే చేదమవ్యయీభావగ్రహణం ప్రాగ్బహువ్రీహేః। శరత్। విపాశ్। అనస్। మనస్। ఉపానహ్। దివ్। హిమవత్। అనడుహ్। దిశ్। దృశ్। చతుర్। యద్। తద్। - జరాయా జరశ్చ -। సదృశ్। - ప్రతిపరసమనుభ్యోఽక్ష్ణః -। పథిన్। ప్రత్యక్షమ్ । పరోక్షమ్। [K.4.404] సమక్షమ్। అన్వక్షమ్। ప్రతిపథమ్। సమ్పథమ్। అనుపథమ్। శరదాదిః ।।

[-5-4-107]

అనశ్చ ।। [5-4-108] ।।

అన్నన్తాదవ్యయీభావాట్టచ్ ప్రత్యయో భవతి సమాసాన్తః। ఉపరాజమ్। ప్రతిరాజమ్। అధ్యాత్మమ్। ప్రత్యాత్మమ్ ॥

[-5-4-108]

నపుంసకాదన్యతరస్యామ్ । [5-4-109] ॥

` అనః ఇత్యేవ। నపుంసకగ్రహణముత్తరపదవిశేషణమ్। అన్నన్తం యన్నపుంసకం తదన్తాదవ్యయీభావాదన్యతరస్యాం టచ్ ప్రత్యయో భవతి సమాసాన్తః। పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్ప్యతే। ప్రతిచర్మమ్, ప్రతిచర్మ। ఉపచర్మమ్, ఉపచర్మ ॥

[-5-4-109]

నదీపౌర్ణమాస్యాగ్రహాయణీభ్యః ॥ [5-4-110] ॥

నదీ, పౌర్ణమాసీ, ఆగ్రహాయణీ - ఇత్యేవమన్తాదవ్యయీభావాదన్యతరస్యాం టచ్ ప్రత్యయో భవతి। నద్యాః సమీపమ్ ఉపనదమ్, ఉపనది। ఉపపౌర్ణమాసమ్, ఉపపౌర్ణమాసి। ఉపాగ్రహాయణమ్, ఉపాగ్రహాయణి ॥

[-5-4-110]

[K.4.405]

ఝయః ॥ [5-4-111] ॥

` ఝయః ఇతి ప్రత్యాహారగ్రహణమ్। ఝయన్తాదవ్యయీభావాదన్యతరస్యాం టచ్ ప్రత్యయో భవతి। ఉపసమిధమ్, ఉపసమిత్। ఉపదృషదమ్, ఉపదృషత్ ॥

[-5-4-111]

గిరేశ్చ సేనకస్య ॥ [5-4-112] ॥

గిరిశబ్దాన్తాదవ్యయీభావాట్టచ్ ప్రత్యయో భవతి సేనకస్యాచార్యస్య మతేన। అన్తర్గిరమ్, అన్తర్గిరి। ఉపగిరమ్, ఉపగిరి। సేనకగ్రహణం పూజార్థమ్, వికల్పోఽనువర్తత ఏవ ।

[-5-4-112]

బహుప్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్షచ్ । [5-4-113] ।।

స్వాఙ్గవాచీ యః సక్థిశబ్దోఽక్షిశబ్దశ్చ తదన్తాద్ బహుప్రీహేః షచ్ ప్రత్యయో భవతి సమాసాన్తః। అయమర్థోఽభిప్రేతః। సూత్రే తు దుఃశ్లిష్టవిభక్తీని [K.4.406] పదాని। దీర్ఘం సక్థి యస్య దీర్ఘసక్థః। కల్యాణాక్షః। లోహితాక్షః। విశాలాక్షః।

బహుప్రీహావితి కిమ్? పరమసక్థిః। పరమాక్షిః। సక్థ్యక్ష్ణోరితి కిమ్? దీర్ఘజానుః। సుబాహుః। స్వాఙ్గాదితి కిమ్ ? దీర్ఘసక్థి శకటమ్। స్థూలాక్షిః ఇక్షుః। టచి ప్రకృతే షచ్గ్రహణం స్వరార్థమ్ -- చక్రసక్థీ స్త్రీ, దీర్ఘసక్థీ [K.4.407] స్త్రీ। సక్థం చాక్రాన్తాత్ ఇతి విభాషయోత్తరపదస్యాన్తోదాత్తతా విధీయతే। తత్ర యస్మిన్పక్షే నాస్త్యుదాత్తత్వం తత్ర జీపి సత్యుదాత్తనివృత్తిస్వరస్యాభావాదనుదాత్తః శ్రూయేత। జీషి తు సర్వత్రోదాత్తః సిద్ధో భవతి।

బహుప్రీహిగ్రహణమాపాదపరిసమాప్తేరనువర్తతే ।।

[-5-4-113]

అఙ్గులేర్దారుణి ।। [5-4-114] ।।

అఙ్గులిశబ్దాన్తాద్బహుప్రీహేః షచ్ప్రత్యయో భవతి సమాసాన్తో దారుణి సమాసార్థే। ద్వ్యఙ్గులం దారు। త్ర్యఙ్గులం దారు। పఞ్చాఙ్గులమ్। అఙ్గులిసదృశావయవం ధాన్యాదీనాం విక్షేపణకాష్ఠముచ్యతే। [K.4.408] యస్య తు ద్వే అఙ్గులీ ప్రమాణం దారుణస్తత్ర తద్ధితార్థ ఇతి సమాసే కృతే తత్పురుషస్యాఙ్గులేః ఇత్యచా భవితవ్యమ్। దారుణీతి కిమ్? పఞ్చాఙ్గులిర్హస్తః ।।

[-5-4-114]

ద్విత్రిభ్యాం ష మూర్ధ్నః ।। [5-4-115] ।।

ద్విత్రిభ్యాం పరో యో మూర్ధన్ - శబ్దస్తదన్తాద్బహుప్రీహేః షః ప్రత్యయో భవతి సమాసాన్తః। ద్విమూర్ధః। త్రిమూర్ధః।

[K.4.409]

ద్విత్రిభ్యామితి కిమ్? ఉచ్చైర్మూర్ధా ।।

[-5-4-115]

అప్పూరణీప్రమాణ్యోః ।। [5-4-116] ।।

పూరణప్రత్యయాన్తాః స్త్రీలిఙ్గాః శబ్దాః పూరణీగ్రహణేన గృహ్యన్తే। `ప్రమాణీ ఇతి స్వరూపగ్రహణమ్। పూరణ్యన్తాత్ప్రమాణ్యన్తాచ్చ బహువ్రీహేరప్ ప్రత్యయో భవతి సమాసాన్తః। కల్యాణీ పఞ్చమీ ఆసాం రాత్రీణాం తాః కల్యాణీపఞ్చమాః రాత్రయః।

కల్యాణీదశమాః రాత్రయః। స్త్రీ ప్రమాణీ ఏషాం స్త్రీప్రమాణాః కుటుమ్బినః। భార్యాప్రధానా ఇత్యర్థః।

- అపి ప్రధానపూరణీగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్ -। యత్రాన్యపదార్థే పూరణ్యనుప్రవిశతి న కేవలం వర్త్తిపదార్థ ఏవ, తత్ర పూరణ్యాః ప్రాధాన్యమ్ । [K.4.410] పుంవద్భావప్రతిషేధేఽపి ప్రధానపూరణ్యేవ గృహ్యతే। ఇహ న భవతి -- కల్యాణీ పఞ్చమీ అస్మిన్పక్షే కల్యాణపఞ్చమీకః పక్ష ఇతి ।। - నేతుర్నక్షత్ర ఉపసంఖ్యానమ్ -। మృగో నేతా ఆసాం రాత్రీణాం మృగనేత్రాః రాత్రయః। పుష్యనేత్రాః। నక్షత్ర ఇతి కిమ్? దేవదత్తనేతృకాః ।। - ఛన్దసి చ నేతురుపసంఖ్యానమ్ -। బృహస్పతినేత్రాః దేవాః । సోమనేత్రాః। - మాసాద్ భృతిప్రత్యయపూర్వపదాట్ఠజ్విధిః -। పఞ్చకో మాసోఽస్య [K.4.411] పఞ్చకమాసికః కర్మకరః। దశకమాసికః। సోఽస్యాంశవస్నభృతయః ఇతి సంఖ్యాయా అతిశదన్తాయాః కన్।।

[-5-4-116]

అన్తర్బహిర్భ్యాం చ లోమ్నః ।। [5-4-117] ।।

అన్తర్, బహిస్ - హత్యేతాభ్యాం పరో యో లోమన్శబ్దః తదన్తాద్బహువ్రీహేరప్ప్రత్యయో భవతి। అన్తర్గతాని లోమాన్యస్య అన్తర్లోమః ప్రావారః। బహిర్లోమః పటః ।।

[-5-4-117]

అఞ్నాసికాయాః సంజ్ఞాయాం నసం చాస్థూలాత్ ।। [5-4-118] ।।

నాసికాన్తాద్బహువ్రీహేరచ్ప్రత్యయో భవతి నాసికాశబ్దశ్చ నసమాదేశమాపద్యతే। `అస్థూలాత్ ఇతి నాసికావిశేషణమ్ -- న చేత్స్థూలశబ్దాత్పరా నాసికా భవతీతి। `సంజ్ఞాయామ్ ఇతి సముదాయోపాధిః। ద్రురివ నాసికాఽస్య ద్రుణసః। వార్ధ్రీణసః। పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః ఇతి ణత్వమ్। గోనసః।

[K.4.412] సంజ్ఞాయామితి కిమ్? తుఙ్గనాసికః। అస్థూలాదితి కిమ్? స్థూలనాసికః వరాహః। - ఖురఖరాభ్యాం నస్ వక్తవ్యః -। ఖురణాః। ఖరణాః। పక్షేఽచ్ప్రత్యయోఽపీష్యతే। ఖురణసః। ఖరణసః ।। శితినాః, అహినాః, అర్చనాః - ఇతి నిగమ ఇష్యతే ।।

[-5-4-118]

ఉపసర్గాచ్చ ।। [5-4-119] ।।

ఉపసర్గాత్పరో యో నాసికాశబ్దస్తదన్తాద్బహువ్రీహేరచ్ ప్రత్యయో భవతి నాసికాశబ్దశ్చ నసమాపద్యతే। అసంజ్ఞార్థం వచనమ్। ఉన్నతా నాసికాఽస్య ఉన్నసః। ప్రణసః। ఉపసర్గాద్బహులమ్ ఇతి ణత్వమ్। - వేర్గ్రో వక్తవ్యః -। విగతా నాసికాఽస్య విగ్రః ।।

[-5-4-119]

[K.4.413]

సుప్రాతసుశ్వసుదివశారికుక్షచతురశ్రైణీపదాజపదప్రోష్ఠపదాః ।। [5-4-120] ।।

సుప్రాతాదయో బహువ్రీహిసమాసా అచ్ప్రత్యయాన్తా నిపాత్యన్తే। అన్యదపి చ టిలోపాదికం నిపాతనాదేవ సిద్ధమ్। శోభనం ప్రాతరస్య సుప్రాతః । శోభనం శ్వోఽస్య సుశ్వః। శోభనం దివాఽస్య ` సుదివః। శారేరివ కుక్షిరస్య శారికుక్షః। చతస్రోఽశ్రయోఽస్య చతురశ్రః। ఏణ్యా ఇవ పాదావస్య ఏణీపదః। అజస్యేవ పాదావస్య అజపదః। ప్రోష్ఠః = గౌః, తస్యేవ పాదావస్య ప్రోష్ఠపదః ।।

[-5-4-120]

నఞ్దుఃసుభ్యో హలిసక్థ్యోరన్యతరస్యామ్ ।। [5-4-121] ।।

నఞ్, దుస్, సు - ఇత్యేతేభ్యః పరౌ యౌ హలిసక్థిశబ్దౌ తదన్తాద్బహువ్రీహేరన్యతరస్యామచ్ ప్రత్యయో భవతి సమాసాన్తః। అవిద్యమానా హలిరస్య [K.4.414] అహలః, అహలిః। దుర్హలః, దుర్హలిః। సుహలః, సుహలిః। అవిద్యమానం సక్థ్యస్య

అసక్థః, అసక్థిః। దుఃసక్థః, దుఃసక్థిః। సుసక్థః, సుసక్థిః। ` హలిశక్త్యోః ఇతి కేచిత్పఠన్తి। అవిద్యమానా శక్తిరస్య అశక్తః, అశక్తిః। విరూపా శక్తిరస్య దుఃశక్తః, దుఃశక్తిః। శోభనా శక్తిరస్య సుశక్తః। సుశక్తిః ।।

[-5-4-121]

నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోః ।। [5-4-122] ।।

`నఞ్దుస్సుభ్యః ఇత్యేవ। నఞ్, దుస్, సు - ఇత్యేతేభ్యః పరౌ యౌ ప్రజామేధాశబ్దౌ తదన్తాద్బహువ్రీహేర్నిత్యమసిచ్ ప్రత్యయో భవతి సమాసాన్తః। అవిద్యమానా ప్రజాఽస్య అప్రజాః। దుష్ప్రజాః। సుప్రజాః। అవిద్యమానా మేధాఽస్య అమేధాః। దుర్మేధాః। సుమేధాః।

నిత్యగ్రహణం కిమ్; యావతా పూర్వసూత్రేఽన్యతరస్యాంగ్రహణం నైవ స్వర్యతే ? ఏవం తర్హి నిత్యగ్రహణేనాన్యత్రాపి భవతీతి సూచ్యతే।

శ్రోత్రియస్యేవ తే రాజన్మన్దకస్యాల్పమేధసః।

అనువాకహతా బుద్ధిర్నైషా తత్త్వార్థదర్శినీ ॥

[-5-4-122]

బపహుప్రజాశ్ఛన్దసి ॥ [5-4-123] ॥

[K.4.415]

`బహుప్రజాః ఇతి ఛన్దసి నిపాత్యతే। `బహుప్రజా నిర్ఋుతిమావివేశ(ఋ.1-164-32)।

ఛన్దసీతి కిమ్? బహుప్రజో బ్రాహ్మణః ॥

[-5-4-123]

ధర్మాదనిచ్ కేవలాత్ ॥ [5-4-124] ॥

కేవలాద్ యో ధర్మశబ్దస్తదన్తాద్బహువ్రీహేరనిచ్ప్రత్యయో భవతి సమాసాన్తః। కల్యాణో ధర్మోఽస్య కల్యాణధర్మా। ప్రియధర్మా।

కేవలాదితి కిమ్ ? పరమః స్వో ధర్మోఽస్య పరమస్వధర్మః। యద్యేవమ్, త్రిపదే బహువ్రీహౌ ప్రాప్నోతి - పరమః స్వో ధర్మోఽస్యేతి? ఏవం తర్హి కేవలాదితి పూర్వపదం నిర్దిశ్యతే - కేవలాత్పదాద్యో ధర్మశబ్దః, న పదసముదాయాత్। తదన్తాద్బహువ్రీహేః ప్రత్యయః ॥

[-5-4-124]

జమ్భా సుహరితతృణసోమేభ్యః ॥ [5-4-125] ॥

బహువ్రీహౌ సమాసే స్వాదిభ్యః పరం `జమ్భా ఇతి కృతసమాసాన్తముత్తరపదం [K.4.416] నిపాత్యతే। జమ్భశబ్దోఽభ్యవహార్యవాచీ, దన్తవిశేషవాచీ చ। శోభనో జమ్భోఽస్య సుజమ్భా

దేవదత్తః। శోభనాభ్యవహార్యః, శోభనదన్తో వా। ఏవం హరితజమ్భా। తృణజమ్భా। సోమజమ్భా।
దన్తవచనే -- తృణమివ జమ్భోఽస్య, సోమ ఇవ జమ్భోఽస్యేతి విగ్రహీతవ్యమ్।

సుహరితతృణసోమేభ్య ఇతి కిమ్? పతితజమ్భః ।।

[-5-4-125]

దక్షిణేర్మా లుబ్ధయోగే ।। [5-4-126] ।।

` దక్షిణేర్మా ఇతి కృతసమాసాన్తో నిపాత్యతే బహువ్రీహౌ సమాసే లుబ్ధయోగే। లుబ్ధః = వ్యాధః.
దక్షిణమీర్మమస్య దక్షిణేర్మా మృగః। ఈర్మమ్ = వ్రణముచ్యతే। దక్షిణమఙ్గం వ్రణితమస్య
వ్యాధేనేత్యర్థః।

లుబ్ధయోగ ఇతి కిమ్? దక్షిణేర్మ శకటమ్ ।।

[-5-4-126]

ఇచ్ కర్మవ్యతిహారే ।। [5-4-127] ।।

కర్మవ్యతిహారే యో బహువ్రీహిస్తస్మాదిచ్ ప్రత్యయో భవతి। తత్ర తేనేదమితి సరూపే
ఇత్యయం బహువ్రీహిర్గృహ్యతే। కేశేషు కేశేషు గృహీత్వా ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం కేశాకేశి।
కచాకచి। ముసలైశ్చ ముసలైశ్చ ప్రహృత్య ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం ముసలాముసలి।
దణ్డాదణ్డి। తిష్ఠద్గుప్రభృతిషు అయమిచ్ప్రత్యయః పఠ్యతే ।।

[-5-4-127]

[K.4.417]

ద్విదణ్డ్యాదిభ్యశ్చ ।। [5-4-128] ।।

ద్విదణ్డ్యాదయః శబ్దా ఇచ్ప్రత్యయాన్తాః సాధవో భవన్తి। ` ద్విదణ్డ్యాదిభ్యః ఇతి తాదర్థ్యే ఏషా
చతుర్థీ, న పఞ్చమీ। ద్విదణ్డ్యాద్యర్థమిచ్ ప్రత్యయో భవతి। తథా భవతి యథా
ద్విదణ్డ్యాదయః సిధ్యన్తీత్యర్థః। సముదాయనిపాతనాచ్చార్థవిశేషేఽవరుధ్యన్తే। ద్విదణ్డి
ప్రహరతి। ద్విముసలి ప్రహరతి। ఇహ న భవతి -- ద్విదణ్డా శాలేతి।

బహువ్రీహ్యధికారేఽపి తత్పురుషాత్ క్వచిద్విధానమిచ్ఛన్తి। నికుచ్య [K.4.418] కర్ణౌ ధావతి
నికుచ్యకర్ణి ధావతి। ప్రోహ్య పాదౌ హస్తినం వాహయతి ప్రోహ్యపాది హస్తినం వాహయతి।
మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। ద్విదణ్డి। ద్విముసలి। ఉభాఞ్జలి। ఉభయాఞ్జలి। ఉభాకర్ణి।

ఉభయాకర్ణి। ఉభాదన్తి। ఉభయాదన్తి। ఉభాహస్తి। ఉభయాహస్తి। ఉభాపాణి। ఉభయాపాణి। ఉభాబాహు। ఉభయాబాహు। ఏకపది। ప్రోహ్యపది। ఆఢ్యపది। సపది। నికుచ్యకర్ణి। సంహతపుచ్ఛి। ఉభాబాహు ఉభయాబాహు ఇతి నిపాతనాదిచ్ప్రత్యయలోపః। ప్రత్యయలక్షణేనావ్యయీభావసంజ్ఞా। ద్విదణ్డ్యాదిః ।।

[-5-4-128]

ప్రసమ్భ్యాం జానునోర్జ్ఞుః ।। [5-4-129] ।।

ప్ర, సమ్ - ఇత్యేతాభ్యాముత్తరస్య జానుశబ్దస్య జ్ఞురాదేశో భవతి సమాసాన్తో బహువ్రీహౌ। ప్రకృష్టే జానునీ అస్య ప్రజ్ఞుః। సంజ్ఞుః ।।

[-5-4-129]

[K.4.419]

ఊర్ధ్వాద్విభాషా ।। [5-4-130] ।।

ఊర్ధ్వశబ్దాదుత్తరస్య జానుశబ్దస్య విభాషా `జ్ఞుః ఇత్యయమాదేశో భవతి। ఊర్ధ్వే జానునీ అస్య ఊర్ధ్వజానుః। ఊర్ధ్వజ్ఞుః ।।

[-5-4-130]

ఊధసోఽనఙ్ ।। [5-4-131] ।।

ఊధఃశబ్దాన్తస్య బహువ్రీహేరనఙాదేశో భవతి సమాసాన్తః। కుణ్డమివ ఊధోఽస్యాః సా కుణ్డోధ్నీ। ఘటోధ్నీ।

- ఊధసోఽనఙి స్త్రీగ్రహణం కర్తవ్యమ్ -। ఇహ మా భూత్ -- మహోధాః పర్జన్యః। ఘటోధః ధైనుకమ్ ।।

[-5-4-131]

ధనుషశ్చ ।। [5-4-132] ।।

ధనుఃశబ్దాన్తస్య బహువ్రీహేరనఙాదేశో భవతి। శార్ఙ్గం ధనురస్య శార్ఙ్గధన్వా। గాణ్డీవధన్వా। పుష్పధన్వా। అధిజ్యధన్వా ।।

[-5-4-132]

వా సంజ్ఞాయామ్ ।। [5-4-133] ।।

ధనుఃశబ్దాన్తాద్బహువ్రీహేరనజాదేశో వా భవతి సంజ్ఞాయాం విషయే। [K.4.420] పూర్వేణ నిత్యః ప్రాప్తో వికల్ప్యతే।

శతధనుః, శతధన్వా। దృఢధనుః, దృఢధన్వా ।।

[-5-4-133]

జాయాయా నిఙ్ ।। [5-4-134] ।।

జాయాశబ్దాన్తస్య బహువ్రీహేర్నిఙాదేశో భవతి। యువతిర్జాయా యస్య యువజానిః। వృద్ధజానిః ।।

[-5-4-134]

గన్ధస్యేదుత్పూతిసుసురభిభ్యః ।। [5-4-135]।।

ఉత్, పూతి, సు, సురభి - ఇత్యేతేభ్యః పరస్య గన్ధశబ్దస్య ఇకారాదేశో భవతి సమాసాన్తో బహువ్రీహౌ సమాసే। తకార ఉచ్చారణార్థః। ఉద్గతో గన్ధోఽస్య ఉద్గన్ధిః। పూతిగన్ధిః. సుగన్ధిః। సురభిగన్ధిః।

ఏతేభ్య ఇతి కిమ్? తీవ్రగన్ధః వాతః।

- గన్ధస్యేత్త్వే తదేకాన్తగ్రహణమ్ -। తేన శోభనో గన్ధోఽస్య సుగన్ధః ఆపణికః ।।

[-5-4-135]

[K.4.421]

అల్పాఖ్యాయామ్ ।। [5-4-136] ।।

అల్పాఖ్యాయాం యో గన్ధశబ్దస్తస్యేకారాదేశో భవతి సమాసాన్తో బహువ్రీహౌ సమాసే। సూపోఽల్పోఽస్మిన్ సూపగన్ధి భోజనమ్। అల్పమస్మిన్ భోజనే ఘృతమ్ ఘృతగన్ధి। క్షీరగన్ధి। అల్పపర్యాయో గన్ధశబ్దః ।।

[-5-4-136]

ఉపమానాచ్చ ।। [5-4-137] ।।

ఉపమానాత్పరో యో గన్ధశబ్దస్తస్యేకారాదేశో భవతి సమాసాన్తో బహువ్రీహౌ సమాసే। పద్మస్యేవ గన్ధోఽస్య పద్మగన్ధిః। ఉత్పలగన్ధిః। కరీషగన్ధిః ।।

[-5-4-137]

పాదస్య లోపోఽహస్త్యాదిభ్యః ।। [5-4-138] ।।

[K.4.422]

`ఉపమానాత్ ఇత్యేవ। ఉపమానాద్ధస్త్యాదివర్జితాత్పరస్య పాదశబ్దస్య లోపో భవతి సమాసాన్తో బహువ్రీహౌ సమాసే। స్థానిద్వారేణ లోపస్య సమాసాన్తతా విజ్ఞాయతే। వ్యాఘ్రస్యేవ పాదావస్య వ్యాఘ్రపాత్। సింహపాత్।

అహస్త్యాదిభ్య ఇతి కిమ్? హస్తిపాదః। కటోలపాదః। హస్తిన్। కటోల। గణ్డోల। గణ్డోలక। మహిలా। దాసీ। గణికా। కుసూల। హస్త్యాదిః ।।

[-5-4-138]

కుమ్భపదీషు చ ।। [5-4-139] ।।

కుమ్భపదీప్రభృతయః కృతపాదలోపాః సముదాయా ఏవ పఠ్యన్తే, తత్రైవం సూత్రం జ్ఞేయమ్। పాదస్య లోపో భవతి కుమ్భపద్యాదివిషయే యథా, కుమ్భపద్యాదయః [K.4.423] సిధ్ద్యన్తి। సముదాయపాఠస్య చ ప్రయోజనం విషయనియమః -- స్త్రియామేవ, తత్ర జీప్ప్రత్యయే ఏవ, నాన్యదా। కుమ్భపదీ। శతపదీ। యచ్చే హ్యోపమానపూర్వమ్, సంఖ్యాపూర్వం చ పఠ్యతే, తస్య సిద్ధే లోపే నిత్యజీబర్థం వచనమ్। పాదోఽన్యతరస్యామ్ ఇతి వికల్పో న భవతి। కుమ్భపదీ। శతపదీ। అష్టాపదీ। జాలపదీ। ఏకపదీ। మాలాపదీ। మునిపదీ। గోధాపదీ। గోపదీ। కలశీపదీ। ఘృతపదీ। దాసీపదీ। నిష్పదీ। ఆర్ద్రపదీ। కుణపదీ। కృష్ణపదీ। ద్రోణపదీ। ద్రుపదీ। శకృత్పదీ। సూపపదీ। పఞ్చపదీ। అర్వపదీ। స్తనపదీ। కుమ్భపద్యాదిః ।।

[-5-4-139]

సంఖ్యాసుపూర్వస్య ।। [5-4-140] ।।

సంఖ్యాపూర్వస్య సుపూర్వస్య చ బహువ్రీహేః పాదశబ్దాన్తస్య లోపో భవతి సమాసాన్తః। ద్వౌ పాదావస్య ద్విపాత్। త్రిపాత్। శోభనౌ పాదావస్య సుపాత్ ।।

[-5-4-140]

[K.4.424]

వయసి దన్తస్య దతృ ।। [5-4-141] ।।

సంఖ్యాపూర్వస్య సుపూర్వస్య చ బహువ్రీహేర్యో దన్తశబ్దస్తస్య దతృ ఇత్యయమాదేశో భవతి సమాసాన్తో వయసి గమ్యమానే। ఋకార ఉగిత్కార్యార్థః। ద్వౌ దన్తావస్య ద్విదన్। త్రిదన్। చతుర్దన్। శోభనా దన్తా అస్య సమస్తా జాతాః సుదన్ కుమారః।

వయసీతి కిమ్? ద్విదన్తః కుఞ్జరః। సుదన్తః దక్షిణాత్యః ।।

[-5-4-141]

ఛన్దసి చ ।। [5-4-142] ।।

ఛన్దసి చ దన్తశబ్దస్య ` దతృ ఇత్యయమాదేశో భవతి సమాసాన్తో బహువ్రీహౌ సమాసే। పత్త్రదతమాలభేత। ` ఉభయాదత(ఋ.10-90-10) ఆలభతే ।।

[-5-4-142]

స్త్రియాం సంజ్ఞాయామ్ ।। [5-4-143] ।।

స్త్రియామన్యపదార్థే సంజ్ఞాయాం విషయే దన్తశబ్దస్య ` దతృ ఇత్యయమాదేశో భవతి। అయోదతీ। ఫాలదతీ।

సంజ్ఞాయామితి కిమ్? సమదన్తీ। స్నిగ్ధదన్తీ ।

[-5-4-143]

విభాషా శ్యావారోకాభ్యామ్ ।। [5-4-144] ।।

శ్యావ, అరోక - ఇత్యేతాభ్యాం పరస్య దన్తశబ్దస్య దతృ ఇత్యయమాదేశో [K.4.425] భవతి విభాషా సమాసాన్తో బహువ్రీహౌ। శ్యావదన్, శ్యావదన్తః। అరోకదన్, అరోకదన్తః। అరోకః = నిర్దీప్తిః।

సంజ్ఞాయామిత్యేవ, శ్యావదన్తః। అరోకదన్తః।।

[-5-4-144]

అగ్రాన్తశుద్ధశుభ్రవృషవరాహేభ్యశ్చ ।। [5-4-145] ।।

`విభాషా ఇత్యేవ। అగ్రాన్తాచ్ఛబ్దాత్, శుద్ధ, శుభ్ర, వృష, వరాహ ఇత్యేతేభ్యశ్చ పరస్య దన్తశబ్దస్య విభాషా `దతృ ఇత్యయమాదేశో భవతి సమాసాన్తో బహువ్రీహౌ సమాసే। కుడ్మలాగ్రదన్, కుడ్మలాగ్రదన్తః। శుద్ధదన్, శుద్ధదన్తః। శుభ్రదన్, శుభ్రదన్తః। వృషదన్, వృషదన్తః। వరాహదన్, వరాహదన్తః। అనుక్తసముచ్చయార్థశ్చకారః। అహిదన్, అహిదన్తః। మూషికదన్, మూషికదన్తః। గర్దభదన్, గర్దభదన్తః। శిఖరదన్, శిఖరదన్తః ।।

[-5-4-145]

కకుదస్యావస్థాయాం లోపః ।। [5-4-146] ।।

కకుదశబ్దాన్తస్య బహువ్రీహేర్లేపో భవతి సమాసాన్తోఽవస్థాయాం గమ్యమానాయామ్। కాలాదికృతా వస్తుధర్మా వయఃప్రభృతయః = అవస్థా ఇత్యుచ్యతే। అసఞ్జాతం కకుదమస్య అసఞ్జాతకకుత్। బాల ఇత్యర్థః। పూర్ణకకుత్। మధ్యమవయా ఇత్యర్థః। ఉన్నతకకుత్। వృద్ధవయా ఇత్యర్థః। స్థూలకకుత్। బలవానిత్యర్థః। యష్టికకుత్। నాతిస్థూలో నాతికృశ ఇత్యర్థః।

అవస్థాయామితి కిమ్? శ్వేతకకుదః ।।

[-5-4-146]

[K.4.426]

త్రికకుత్పర్వతే ।। [5-4-147] ।।

త్రికకుది బహువ్రీహౌ కకుదశబ్దస్య లోపః సమాసాన్తో నిపాత్యతే పర్వతేఽభిధేయే। త్రీణి కకుదాన్యస్య త్రికకుత్ పర్వతః। కకుదాకారం పర్వతస్య శృఙ్గమ్ = కకుదమిత్యుచ్యతే। న చ సర్వస్త్రిశిఖరః పర్వతస్త్రికకుత్। కిం తర్హి? సంజ్ఞైషా పర్వతవిశేషస్య। పర్వత ఇతి కిమ్? త్రికకుదః అన్యః ।।

[-5-4-147]

ఉద్విభ్యాం కాకుదస్య ।। [5-4-148] ।।

ఉత్, వి -- ఇత్యేతాభ్యాం పరస్య కాకుదశబ్దస్య లోపో భవతి బహువ్రీహౌ సమాసే। ఉద్గతం కాకుదమస్య ఉత్కాకుత్। వికాకుత్। తాలు = కాకుదముచ్యతే।।

[-5-4-148]

పూర్ణాద్విభాషా ।। [5-4-149] ।।

[K.4.427]

పూర్ణాత్పరస్య కాకుదశబ్దస్య విభాషా లోపో భవతి బహువ్రీహౌ సమాసే। పూర్ణం కాకుదమస్య పుర్ణకాకుత్, పుర్ణకాకుదః ।।

[-5-4-149]

సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్త్రామిత్రయోః ।। [5-4-150] ।।

సుహృత్, దుర్హృత్ - ఇతి నిపాత్యతే యథాసంఖ్యం మిత్త్రామిత్రయోరభిధేయయోః। సుశబ్దాత్పరస్య హృదయశబ్దస్య హృద్భావో నిపాత్యతే బహువ్రీహౌ, తథా దుఃశబ్దాత్పరస్య। శోభనం హృదయమస్య సుహృత్ మిత్త్రమ్। దుష్టం హృదయమస్య దుర్హృత్ అమిత్రమ్।

మిత్త్రామిత్రయోరితి కిమ్? సుహృదయః కారుణికః। దుర్హృదయః చోరః ।।

[-5-4-150]

ఉరఃప్రభృతిభ్యః కప్ ।। [5-4-151] ।।

ఉరఃప్రభృత్యన్తాద్బహువ్రీహేః కప్ ప్రత్యయో భవతి। వ్యూఢమురోఽస్య వ్యూఢోరస్కః। ప్రియసర్పిష్కః। అవముక్తోపానత్కః।

పుమాన్, అనడ్వాన్, పయః, నౌః, లక్ష్మీః ఇతి విభక్త్యన్తాః పఠ్యన్తే, న ప్రాతిపదికాని। తత్రేదం ప్రయోజనమ్ -- ఏకవచనాన్తానామేవ గ్రహణమిహ విజ్ఞాయేత, ద్వివచనబహువచనాన్తానాం మా భూదితి। తత్ర శేషాద్విభాషా ఇతి వికల్ప ఏవ భవతీతి। ద్విపుమాన్, ద్విపుంస్కః। బహుపుమాన్, బహుపుంస్కః। ఉరస్। సర్పిస్। ఉపానహ్। పుమాన్। అనడ్వాన్। నౌః। పయః। [K.4.428] లక్ష్మీః। దధి। మధు। శాలిః। -అర్థాన్న ఞః -। అనర్థకః । ఉరఃప్రభృతి ।।

[-5-4-151]

ఇనః స్త్రియామ్ ।। [5-4-152] ।।

ఇన్నన్తాద్బహువ్రీహేః కప్ ప్రత్యయో భవతి స్త్రియాం విషయే। బహవో దణ్డినోఽస్యాం శాలాయాం బహుదణ్డికా శాలా। బహుచ్ఛత్రికా। బహుస్వామికా నగరీ। బహువాగ్మికా సభా। స్త్రియామితి కిమ్? బహుదణ్డీ రాజా। బహుదణ్డికః। శేషాద్విభాషా ఇత్యేతద్భవతి।

[-5-4-152]

నద్యృతశ్చ ।। [5-4-153] ।।

నద్యన్తాద్బహువ్రీహేర్‌ఋకారాన్తాచ్చ కప్ ప్రత్యయో భవతి। బహ్వ్యః కుమార్యోఽస్మిన్దేశే బహుకుమారికః దేశః। బహుబ్రహ్మబన్ధూకః। ఋతః ఖల్వపి -- బహుకర్తృకః। తకారః ముఖసుఖోచ్చారణార్థః ।।

[-5-4-153]

శేషాద్విభాషా ।। [5-4-154] ।।

[K.4.429]

యస్మాద్బహువ్రీహేః సమాసాన్తో న విహితః స శేషః, తస్మాద్విభాషా కప్ప్రత్యయో భవతి। బహ్వ్యః ఖట్వా అస్మిన్ బహుఖట్వకః, బహుమాలకః, బహువీణకః। బహుఖట్వాకః, బహుమాలాకః, బహువీణాకః। బహుఖట్వః, బహుమాలః, బహువీణః।

కథమ్ అనృక్కం సామ, బహ్వృక్కం సూక్తమితి, యావతా విహితోఽత్ర సామాన్యేన సమాసాన్తః ఋక్పూః ఇతి? నైతదస్తి; విశేషే స ఇష్యతే -- `అనృచో మాణవకో జ్ఞేయో బహ్వృచశ్చరణాఖ్యామ్ ఇతి। శేషాదితి కిమ్? ప్రియపథః। ప్రియధురః ।।

[-5-4-154]

[K.4.430]

న సంజ్ఞాయామ్ ।। [5-4-155] ।।

సంజ్ఞాయాం విషయే బహువ్రీహౌ సమాసే కప్ ప్రత్యయో న భవతి। పూర్వేణ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే। విశ్వే దేవా అస్య విశ్వదేవః। విశ్వయశాః ।।

[-5-4-155]

ఈయసశ్చ ।। [5-4-156] ।।

ఈయసన్తాద్బహువ్రీహేః కప్ ప్రత్యయో న భవతి। సర్వా ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే। బహవః శ్రేయాంసోఽస్య బహుశ్రేయాన్। శేషాద్విభాషా ఇత్యస్య ప్రతిషేధః। హ్రస్వత్వమపి న భవతి; `ఈయసో బహువ్రీహౌ పుంవత్ ఇతి వచనాత్।

[-5-4-156]

[K.4.431]

వన్దితే భ్రాతుః ।। [5-4-157] ।।

వన్దితేఽర్థే యో భ్రాతృశబ్దో వర్తతే తదన్తాద్బహువ్రీహేః కప్ ప్రత్యయో న భవతి। వన్దితః = స్తుతః, పూజిత ఇత్యుచ్యతే। శోభనో భ్రాతాఽస్య సుభ్రాతా।

వన్దిత ఇతి కిమ్? మూర్ఖభ్రాతృకః। దుష్టభ్రాతృకః ।।

[-5-4-157]

ఋతశ్ఛన్దసి ।। [5-4-158] ।।

ఋవర్ణాన్తాద్ బహువ్రీహేశ్ఛన్దసి విషయే కప్ ప్రత్యయో న భవతి। హతా మాతాఽస్య `హతమాతా(అ.వే.2-32-4)। హతపితా। `హతస్వసా(అ.వే.2-67-3)। `సుహోతా(ఋ.7-67-3) ।।

[-5-4-158]

నాడీతన్త్ర్యోః స్వాఙ్గే ।। [5-4-159] ।।

స్వాఙ్గే యౌ నాడీ - తన్త్రీశబ్దౌ తదన్తాద్బహువ్రీహేః కప్ ప్రత్యయో న భవతి। బహ్వ్యో నాడ్యోఽస్య బహునాడిః కాయః। బహుతన్త్రీర్గ్రీవా। ధమనీవచనస్తన్త్రీశబ్దః। [K.4.432] స్వాఙ్గే ఇతి కిమ్ ? బహునాడీకః స్తమ్భః। బహుతన్త్రీకా వీణా ।।

[-5-4-159]

నిష్ప్రవాణిశ్చ ।। [5-4-160] ।।

` నిష్ప్రవాణిః ఇతి నదీలక్షణస్య కపః ప్రతిషేధో నిపాత్యతే। ప్రోయతేఽస్యామితి ప్రవాణీ। ప్రవయన్తి తయేతి వా ప్రవాణీ। కరణసాధనోఽయం ల్యుట్। తన్తువాయశలాకా భణ్యతే। నిర్గతా ప్రవాణీ అస్య నిష్ప్రవాణిః పటః। నిష్ప్రవాణిః కమ్బలః = అపనీతశలాకః సమాప్తవానః ప్రత్యగ్రో నవక ఉచ్యతే ।।

ఇతి శ్రీవామనవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

పఞ్చమాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః

[-5-4-160]

.

అథ షష్ఠాధ్యాయే ప్రథమః పాదః

ఏకాచో ద్వే ప్రథమస్య ।। [6-1-1] ।।

అధికారోఽయమ్। `ఏకాచః ఇతి చ, `ద్వే ఇతి చ, `ప్రథమస్య ఇతి చ త్రితయమధికృతం వేదితవ్యమ్। ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః ప్రాక్సమ్ప్రసారణవిధానాత్ తత్ర `ఏకాచః ప్రథమస్య ద్వే భవతః ఇత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్।

వక్ష్యతి-లిటి ధాతోరనభ్యాసస్య(6-1-8-2177) ఇతి। తత్ర ధాతోరవయవస్యానభ్యాసస్య ప్రథమస్యైకాచౌ ద్వే భవతః। జజాగార। పపాచ। ఇయాయ। ఆర।

`ఏకాచః ఇతి బహువ్రీహినిర్దేశః। ఏకోఽచ్ యస్య సోఽయమేకాచ్---ఇత్యవయవేన విగ్రహః। తత్ర సముదాయః సమాసార్థః। అభ్యన్తరశ్చ సముదాయేఽవయవో భవతీతి సాచ్కస్యైవ ద్విర్వచనం భవతి। ఏవం చ--పచ్ ఇత్యత్ర యేనైవాచా సముదాయ ఏకాచ్, తేనైవ తదవయవోఽచ్ఛబ్దః పశబ్దశ్చ। తత్ర పృథగవయవైకాచో న ద్విరుచ్యన్తే, కిం తర్హి ? సముదాయైకాజేవ।

తథా హి--సకృచ్ఛాస్త్రప్రవృత్త్యా సావయవః సముదాయోఽనుగృహ్యతే। పపాచేత్యత్ర ప్రథమత్వం వ్యపదేశివద్భావాత్। ఇయాయ, ఆర-ఇత్యత్రైకాచ్త్వమపి వ్యపదేశివద్భావాదేవ।

ద్విఃప్రయోగశ్చ ద్విర్వచనమిదమ్। ఆవృత్తిసంఖ్యా హి `ద్వే ఇతి విధీయతే। తేన స ఏవ శబ్దో ద్విరుచ్చార్యతే, న చ శబ్దాన్తరం తస్య స్థానే విధీయతే ।।

[-6-1-1]

అజాదేర్ద్వితీయస్య ।। [6-1-2] ।।

ప్రథమద్వివచనాపవాదోఽయమ్। అజాదేర్ద్వితీయస్యైకాచో ద్విర్వచనమధిక్రియతే। అచ్ ఆదిర్యస్య ధాతోస్తదవయవస్య ద్వితీయస్యైకాచో ద్వే భవతః। అటిటిషతి। అశిశిషతి। అరిరిషతి। అర్తేః స్మిపూఙ్రఞ్జ్వశాం సని(7-2-74-2626) ఇతి ఇట్ క్రియతే, తస్మిన్ కృతే గుణే చ రపరత్వే చ ద్విర్వచనేఽచి(1-2-59-2243) ఇతి స్థానివద్భావః ప్రాప్నోతి। తత్ర ప్రతివిధానమ్--ద్విర్వచననిమిత్తేఽచీత్యుచ్యతే। న చాత్ర ద్విర్వచననిమిత్తమిట్, కిం తర్హి? కార్యీ। న చ కార్యీ నిమిత్తత్వేనాశ్రీయతే। తథా హి--క్ఙిన్నిమిత్తయోర్గుణవృద్ధ్యోః ప్రతిషేధో విధీయమానః శయితేత్యత్ర న భవతి, న హి కార్యిణః శీఙో గుణం ప్రతి నిమిత్తభావ ఇతి।

అత్ర కేచిదజాదేరితి కర్మధారయాత్పఞ్చమీమిచ్ఛన్తి---అచ్చాసావాదిశ్చేత్యజాదిః, తస్మాదజాదేరుత్తరస్యైకాచో ద్వే భవత ఇతి। తేషామ్ `ద్వితీయస్య ఇతి విస్పష్టార్థం ద్రష్టవ్యమ్ ।।

[-6-1-2]

న న్ద్రాః సంయోగాదయః ।। [6-1-3] ।।

`ద్వితీయస్య ఇత్ వర్త్తతే। ద్వితీయస్యైకాచోఽవయవభూతానాం న్ద్రాణాం తదన్తర్భావాత్ ప్రాప్తం ద్విర్వచనం ప్రతిషిధ్యతే। నకారదకారరేఫా ద్వితీయైకాచోఽవయవభూతాః సంయోగాదయో న ద్విరుచ్యన్తే। ఉన్దిదిషతి। అడ్డిడిషతి। అర్చిచిషతి।

న్ద్రా ఇతి కిమ్? ఈచిక్షిషతే। సంయోగాదయ ఇతి కిమ్? ప్రాణిణిషతి। అనితేః(8-4-19-2478) ఉభౌ సాభ్యాసస్య(8-4-21-2606) ఇతి ణత్వమ్।

అజాదేరిత్యేవ--దిద్రాసతి।

కేచిదజాదేరిత్యపి పఞ్చమ్యన్తం కర్మధారయమనువర్త్తయన్తి। తస్య ప్రయోజనమ్--ఇన్ద్రిద్రీయిషతీతి। అజాదేరనన్తరత్వాభావాద్ దకారో ద్విరుచ్యత ఏవ, నకారో న ద్విరుచ్యతే। ఇన్ద్రమిచ్ఛతి, క్యచ్, తదన్తాత్ ఇన్ద్రీయితుమిచ్ఛతీతి సన్ ।।

- బకారస్యాప్యయం ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -। ఉబ్జిజిషతి। యదా బకారోపధ ఉబ్జిరుపదిశ్యతే తదాయం ప్రతిషేధః। దకారోపధోపదేశే తు న వక్తవ్యః। బత్వం తు తదా దకారస్య విధాతవ్యమ్ ।

- యకారపరస్య రేఫస్య ప్రతిషేధో న భవతీతి వక్తవ్యమ్ -। అరార్యతే। అర్తేః

`అట్యర్తిశూర్ణోతీనాముపసంఖ్యానమ్(7-4-82-2630. వా.) ఇతి యఙ్। తత్ర యఙి చ(7-4-30-2633) ఇతి గుణః, తతో ద్విర్వచనమ్।

- ఈర్ష్యతేస్తృతీయస్య ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-8)। కస్య తృతీయస్య ? కేచిదాహుర్వ్యఞ్జనస్యేతి--ఈర్ష్యియిషతి। అపరే పునః `తృతీయస్యైకాచః ఇతి వ్యాచక్షతే--ఈర్ష్యిషిషతి।

- కణ్డ్వాదీనాం తృతీయస్యైకాచో ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-8)। కణ్డూయియిషతి। అసూయియిషతి ।।

- వా నామధాతూనాం తృతీయస్యైకాచో ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-8)। అశ్వీయియిషతి। అశిశ్వీయిషతి।

అపర ఆహ---

- యథేష్టం నామధాతుష్వితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-8)। పుపుత్రీయిషతి। పుతిత్రీయిషతి। పుత్రీయియిషతి। పుపుతిత్రీయియిషతి। పుత్రీయిషిషతి ।।

[-6-1-3]

పూర్వోఽభ్యాసః ।। [6-1-4] ।।

`ద్వే ఇతి ప్రథమాన్తం యదనువర్త్తతే తదర్థాదిహ షష్ఠ్యన్తం జాయతే। తత్ర ప్రత్యాసత్తేరస్మిన్ప్రకరణే యే ద్వే విహితే తయోర్యః పూర్వోఽవయవః సోఽభ్యాససంజ్ఞో భవతి। పపాచ। పిపక్షతి। పాపచ్యతే। జుహోతి। అపీపచత్।

అభ్యాసప్రదేశాస్తు--అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య(7-4-58-2620) ఇత్యేవమాదయః ।।

[-6-1-4]

ఉభే అభ్యస్తమ్ ।। [6-1-5] ।।

`ద్వే ఇతి వర్త్తమానే `ఉభే గ్రహణం సముదాయసంజ్ఞాప్రతిపత్త్యర్థమ్। యే ద్వే విహితే తే ఉభే అపి సముదితే అభ్యస్తసంజ్ఞే భవతః। దదతి। దదత్। దధతు।

ఉభేగ్రహణం కిమ్ ? నేనిజతీత్యత్ర అభ్యస్తానామాదిః(6-1-189-3673) ఇతి సముదాయే ఉదాత్తత్వం యథా స్యాత్, ప్రత్యేకం పర్యాయేణ వా మా భూదితి।

అభ్యస్తప్రదేశాః--అభ్యస్తానామాదిః(6-1-189-3673) ఇత్యేవమాదయః ।।

[-6-1-5]

?Bజక్షిత్యాదయః షట్ ।। [6-1-6] ।।

`అభ్యస్తమ్ ఇతి వర్త్తతే। `జక్ష ఇత్యయం ధాతురిత్యాదయశ్చాన్యే షట్ ధాతవోఽభ్యస్తసంజ్ఞా భవన్తి। సేయం సప్తానాం ధాతూనామభ్యస్తసంజ్ఞా విధీయతే। `జక్ష భక్షహసనయోః(ధా.పా.1072) ఇత్యతః ప్రభృతి `వేవీఙ్ వేతినా తుల్యే(ధా.పా.1078) ఇతి యావత్। జక్షతి। జాగ్రతి। దరిద్రతి। చకాసతి। శాసతి।

దీధ్యతే, వేవ్యతే---ఇత్యత్ర అభ్యస్తానామాదిః(6-1-189-3673) ఇత్యేష స్వరః ప్రయోజనమ్। దీధ్యదితి చ శతరి వ్యత్యయేన సమ్ప్రాదితే నాభ్యస్తాచ్ఛతుః(7-1-78-427) ఇతి నుమః ప్రతిషేధః ।।

[-6-1-6]

తుజాదీనాం దీర్ఘోఽభ్యాసస్య ।। [6-1-7] ।।

తుజాదీనామితి ప్రకారే ఆదిశబ్దః। కశ్చ ప్రకారః ? తుజేర్దీర్ఘోఽభ్యాసస్య న విహితః, దృశ్యతే చ, యే తథాభూతాస్తే తుజాదయః, తేషామభ్యాసస్య దీర్ఘః సాధుర్భవతి। `తూతుజానః(ఋ.1-3-6)। `మామహానః(తై.సం.4-6-3-2)। `అనడ్వాన్ దాధార(అ.వే.4-11-1)। `స్వధాం మీమాయ(అ.వే.5-11-3)। దాధార। `స తూతావ(ఋ.1-94-2)।

దీర్ఘశ్చైషాం ఛన్దసి ప్రత్యయవిశేషే ఏవ దృశ్యతే, తతోఽన్యత్ర న భవతి--తుతోజ శబలాన్ ।।

[-6-1-7]

లిటి ధాతోరనభ్యాసస్య ।। [6-1-8] ।।

లిటి పరతోఽనభ్యాసస్య ధాతోరవయవస్య ప్రథమస్యైకాచో ద్వితీయస్య వా యథాయోగం ద్వే భవతః। పపాచ। పపాఠ। ప్రోర్ణునావ। `వాచ్య ఊర్ణోర్ణువద్భావః ఇతి వచనాద్ ఊర్ణోతేః ఇజాదేః(3-3-39-2337) ఇత్యామ్న భవతి।

లిటీతి కిమ్? కర్త్తా। హర్త్తా। ధాతోరితి కిమ్ ? `ససృవాంసో విశృణ్విరే(ఋ.4-8-6)। `సోమమిన్ద్రాయ సున్విరే(ఋ.7-32-4)। అనభ్యాసస్యేతి కిమ్ ? `కృష్ణో నోనావ వృషభో యదీదమ్(ఋ.1-79-2)। నోనూయతేర్నోనావ। `సమ్మాన్యా మరుతః సమ్మిమిక్షుః(ఋ.1-165-1)। లిటి ఉసన్తః।

- ద్విర్వచనప్రకరణే ఛన్దసి వేతి వక్తవ్యమ్ -। `యో జాగార తమృచః కామయన్తే(ఋ.5-44-14)। `దాతి ప్రియాణీతి(ఋ.4-8-3) ।।

[-6-1-8]

సన్యఙోః ।। [6-1-9] ।।

`ధాతోరనభ్యాసస్య ఇతి వర్త్_తే। `సన్యఙోః ఇతి చ షష్ఠ్యన్తమేతత్। సనన్తస్య యఙ్న్_స్య చానభ్యాసస్య ధాతోరవయవస్య ప్రథమస్యైకాచో ద్వితీయస్య వా యథాయోగం ద్వే భవతః। పిపక్షతి। పిపతిషతి। అరిరిషతి। ఉన్దిదిషతి।

యఙన్తస్య--పాపచ్యతే। అటాట్యతే। యాయజ్యతే। అరార్యతే। ప్రోర్ణోనూయతే।

అనభ్యాసస్యేత్యేవ--జుగుప్సిషతే। లోలూయిషతే ।।

[-6-1-9]

శ్లౌ ।। [6-1-10] ।।

శ్లౌ పరతోఽనభ్యాసస్య ధాతోరవయవస్య ప్రథమస్యైకాచో ద్వితీయస్య వా యథాయోగం ద్వే భవతః। జుహోతి। బిభేతి। జిహ్రేతి ।।

[-6-1-10]

చఙి ।। [6-1-11] ।।

చఙి పరతోఽనభ్యాసస్య ధాతోరవయవస్య ప్రథమస్యైకాచో ద్వితీయస్య వా యథాయోగం ద్వే భవతః। అపీపచత్। అపీపఠత్। ఆటిటత్। ఆశిశత్। ఆర్దిదత్।

పచాదీనాం ణ్యన్తానాం చఙి కృతే ణిలోపః, ఉపధాహ్రస్వత్వం, ద్విర్వచనమ్ ఇత్యేషాం కార్యాణాం ప్రవృత్తిక్రమః। తథా చ-సన్వల్లఘుని చఙ్పరే(7-4-93-2316) ఇతి సన్వద్భావో విధీయమానో హ్రస్వస్య స్థానివద్భావాన్న ప్రతిషిధ్యతే। యో హ్యనాదిష్టాదచః పూర్వస్తస్య విధిం ప్రతి స్థానివద్భావో భవతి। న చాస్మిన్ కార్యాణాం క్రమేణానాదిష్టాదచః పూర్వోఽభ్యాసో భవతీతి।

ఆటిటదితి ద్విర్వచనేఽచి(1-1-59-2243) ఇతి స్థానివద్భావాద్ ద్వితీయస్యైకాచో ద్విర్వచనం భవతి ।।

[-6-1-11]

దాశ్వాన్ సాహ్వాన్ మీఢ్వాంశ్చ ।। [6-1-12] ।।

దాశ్వాన్, సాహ్వాన్, మీఢ్వాన్--ఇత్యేతే శబ్దాశ్ఛన్దసి భాషాయాం చావిశేషేణ నిపాత్యన్తే। దాశ్వానితి `దాశృ దానే(ధా.పా.883) ఇత్యేతస్య ధాతోః క్వసావద్విర్వచనమనిట్త్వం చ నిపాత్యేతే। `దాశ్వాంసో దాశుషః సుతమ్(ఋ.1-3-5) ఇతి।

సాహ్వానితి `షహ మర్షణే(ధా.పా.853)--ఇత్యేతస్య పరస్మైపదమ్, ఉపధాదీర్ఘత్వమ్, అద్విర్వచనమ్, అనిట్త్వం చ నిపాతనాత్। సాహ్వాన్బలాహకః।

మీఢవానితి `మిహ సేచనే(ధా.పా.993) ఇత్యేతస్యాద్విత్వమ్, అనిట్త్వమ్, ఉపధాదీర్ఘత్వం ఢత్వం చ నిపాతనాత్। `మీఢ్వస్తోకాయ తనయాయ మృడయ(ఋ.2-33-14)। ఏకవచనమతన్త్రమ్।

- కృఞాదీనాం కే ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-17)। క్రియతేఽనేనేతి చక్రమ్। చిక్లిదమ్। కృఞః క్లిదేశ్చ `ఘఞర్థేకవిదానమ్(వా.306) ఇతి కప్రత్యయః।

- చరిచలిపతివదీనాం ద్విత్వమచ్యాక్చాభ్యాసస్య -(మ.భా.3-17)। చరాదీనాం ధాతూనామపి ప్రత్యయే పరతో ద్వే భవతః। అభ్యాసస్యాగాగమో భవతి, ఆగాగమవిధానసామర్థ్యాచ్చ హలాదిశేషో న భవతి। హలాదిశేషే హి సత్యాగమస్యాదేశస్య చ విశేషో నాస్తి। చరాచరః। చలాచలః। పతాపతః। వదావదః।

- వేతి వక్తవ్యమ్ -। తేన చరః పురుషః, చలో రథః, పతం యానమ్, వదో మనుష్యః---ఇత్యేవమాద్యపి సిద్ధం భవతి।

- హన్తేర్ఘత్వం చ -(మ.భా.3-17)। హన్తేరచి ప్రత్యయే పరతో ద్వే భవతోఽభ్యాసస్య చ హకారస్య చ ఘత్వమాక్ చాగమో భవతి। పరస్య అభ్యాసాచ్చ(7-3-55-2430) ఇతి కుత్వమ్। `ఘనాఘనః క్షోభణశ్చర్షణీనామ్(ఋ.10-103-1)।

- పాటేర్ణిలుక్ చోక్ చ దీర్ఘశ్చాభ్యాసస్య -(మ.భా.4-17)। పాటేరచి పరతో ద్వే భవతః, ణిలుక్చ భవతి। అభ్యాసస్య చోగాగమో దీర్ఘశ్చ భవతి। పాటూపటః ।।

[-6-1-12]

[K.4.464]

ష్యఙః సమ్ప్రసారణం పుత్రపత్యోస్తత్పురుషే ।। [6-1-13] ।।

పుత్ర, పతి - ఇత్యేతయోరుత్తరపదయోస్తత్పురుషే సమాసే ష్యఙః సమ్ప్రసారణం భవతి। యణః స్థానే ఇగ్భవతీత్యర్థః। కారీషగన్ధీపుత్రః, కారీషగన్ధీపతిః। కౌముదగన్ధీపుత్రః, కౌముదగన్ధీపతిః। కరీషస్యేవ గన్ధోఽస్య, కుముదస్యేవ గన్ధోఽస్యేతి బహువ్రీహిః, తత్ర ఉపమానాచ్చ ఇతి గన్ధస్యేదన్తాదేశః, కరీషగన్ధేరపత్యమిత్యణ్, తదన్తాత్స్త్రియామ్

అణిఞోరనార్షయోర్గురూపోత్తమయోః ష్యఙ్ గోత్రే ఇతి ష్యఙ్, తతశ్చాపి విహితే షష్ఠీసమాసః, సమ్ప్రసారణస్య ఇతి దీర్ఘత్వమ్। ష్యఙ ఇతి కిమ్? ఇభ్యాపుత్రః। క్షత్రియాపుత్రః। పుత్రపత్యోరితి కిమ్ ? కారీషగన్ధ్యాకులమ్। కౌముదగన్ధ్యాకులమ్। తత్పురుష ఇతి కిమ్ ? కారీషగన్ధ్యాపతిరస్య గ్రామస్య కారీషగన్ధ్యాపతిః అయం గ్రామః।

[K.4.465] ష్యఙ ఇతి స్త్రీప్రత్యయగ్రహణమ్, ` న స్త్రీప్రత్యయే చానుపసర్జనే ఇతి [K.4.466] ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా ` యస్మాత్ స విహితస్తదాదేః ఇత్యేష నియమో నాస్తి; తేన పరమకారీషగన్ధ్యాయాః పుత్రః పరమకారీషగన్ధీపుత్రః, పరమకారీషగన్ధీపతిః ఇత్యపి భవతి।

ఉపసర్జనే తు ష్యఙి న భవతి - అతిక్రాన్తా కారీషగన్ధ్యామ్ అతికారీషగన్ధ్యా, తస్య పుత్రః అతికారీషగన్ధ్యాపుత్రః, అతికారీషగన్ధ్యాపతిః।

పుత్రపత్యోః కేవలయోరుత్తరపదయోరిదం సమ్ప్రసారణమ్, తదాదౌ తదన్తే చ న భవతి -- కారీషగన్ధ్యాపుత్రకులమ్, కారీషగన్ధ్యాపరమపుత్రః ఇతి।

[K.4.467] ష్యఙ్శ్చ చ యద్యప్యన్యే యణః సన్తి; తథాపి ష్యఙ ఏవ సమ్ప్రసారణమ్, ` నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి ఇతి।

సమ్ప్రసారణమితి చాధిక్రియతే విభాషా పరేః ఇతి యావత్ ।।

[-6-1-13]

[K.4.468]

బన్ధుని బహువ్రీహౌ ।। [6-1-14] ।।

` ష్యఙః సమ్ప్రసారణమ్ ఇత్యనువర్తతే। బన్ధుశబ్ద ఉత్తరపదే బహువ్రీహౌ సమాసే ష్యఙః సమ్ప్రసారణం భవతి। కారీషగన్ధ్యా బన్ధురస్య కారీషగన్ధీబన్ధుః। కౌముదగన్ధీబన్ధుః। బహువ్రీహావితి కిమ్ ? కారీషగన్ధ్యాయా బన్ధుః కారీషగన్ధ్యాబన్ధుః। అత్రాపి పూర్వవదేవ। పరమకారీషగన్ధీబన్ధుః ఇత్యత్ర భవతి। అతికారీషగన్ధ్యాబన్ధుః ఇతి చ న భవతి, తథా కారీషగన్ధ్యాబన్ధుధనః, కారీషగన్ధ్యాపరమబన్ధుః ఇత్యాదౌ న।

బన్ధునీతి నపుంసకలిఙ్గనిర్ద్దేశః శబ్దరూపాపేక్షయా, పుంల్లిఙ్గాభిధేయోఽయం బన్ధుశబ్దః।

- మాతచ్మాతృకమాతృషు -। ష్యఙః సమ్ప్రసారణం భవతి విభాషయా బహువ్రీహావేవ। కారీషగన్ధ్యా మాతాఽస్య - ఇత్యేవం బహువ్రీహౌ

కృతే ఏతస్మాదేవోపసంఖ్యానాత్। పక్షే మాతృశబ్దస్య మాతజాదేశః, తత్ర చిత్కరణసామర్థ్యాద్బహువ్రీహిస్వరమన్తోదాత్తత్వం బాధతే। [K.4.469] మాతృ మాతృకశబ్దయోశ్చ భేదేనోపాదానాద్ నద్యృతశ్చ ఇతి కబపి వికల్ప్యతే -- కారీషగన్ధీమాతః,

కారీషగన్ధ్యామాతః; కారీషగన్ధీమాతృకః, కారీషగన్ధ్యామాతృకః; కారీషగన్ధీమాతా, కారీషగన్ధ్యామాతా ।।

[-6-1-14]

వచిస్వపియజాదీనాం కితి ।। [6-1-15] ।।

`సమ్ప్రసారణమ్ ఇతి వర్త్తతే। `ష్యఙః ఇతి నివృత్తమ్। వచి--`వచ పరిభాషణే(ధా.పా.1064), బ్రువో వచిః(2-4-53-2453) ఇతి చ। స్వపి-`ఞిష్వప్ శయే(ధా.పా.1069)। యజాదయః--`యజ దేవపూజాసఙ్గతికరణదానేషు(ధా.పా.1003) ఇత్యతః ప్రభృతి ఆగణాన్తాః(ధా.పా.1011), తేషాం వచిస్వపియజీదీనాం కితి ప్రత్యయే పరతః సమ్ప్రసారణం భవతి। వచి--ఉక్తః, ఉక్తవాన్। స్వపి--సుప్తః, సుప్తవాన్। యజ-ఇష్టః, ఇష్టవాన్। వప్-ఉప్తః, ఉప్తవాన్। వహ-ఊఢః, ఊఢవాన్। వస-ఉషితః, ఉషితవాన్। వేఞ్-ఉతః, ఉతవాన్। వ్యేఞ్-సంవీతః, సంవీతవాన్। హ్వేఞ్--ఆహూతః, ఆహూతవాన్। వద-ఉదితః, ఉదితవాన్। టుఓశ్వి-శూనః, శూనవాన్।

ధాతోః స్వరూపగ్రహణే తత్ప్రత్యయే కార్యం విజ్ఞాయతే। తేనేహ న భవతి-వాచ్యతి, వాచిక ఇతి।।

[-6-1-15]

గ్రహిజ్యావయివ్యధివష్టివిచతివృశ్చతిపృచ్ఛతిభృజ్జతీనాం ఙితి చ ।। [6-1-16] ।।

`గ్రహ ఉపాదానే(ధా.పా.1534), `జ్యా వయోహానౌ(ధా.పా.1500), `వేఞో వయిః(2-4-41-2411), `వ్యధ తాడనే(ధా.పా.1182), `వశ కాన్తౌ(ధా.పా.1081), `వ్యచ వ్యాజీకరణే(ధా.పా.1294), `ఓవ్రశ్చూ ఛేదనే(ధా.పా.1293), `ప్రచ్ఛ జ్ఞీప్సాయామ్(ధా.పా.1414), `భ్రస్జ పాకే(ధా.పా.1285)--ఇత్యేతేషాం ధాతూనాం ఙితి ప్రత్యయే పరతశ్చకారాత్ కితి చ సమ్ప్రసారణం భవతి। గ్రహ-గృహీతః। గృహీతవాన్। ఙితి-గృహ్ణాతి, జరీగృహ్యతే। జ్యా-జీనః, జీనవాన్। ల్వాదిభ్యః(8-2-44-3018) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। ఙితి-జినాతి, జేజీయతే। హలః(6-4-2-2559) ఇతి సమ్ప్రసారణదీర్ఘే కృతే ప్వాదీనామ్(7-3-80-2558) ఇతి హ్రస్వః క్రియతే।

వయిః--లిటి పరతో వేఞో వయిరాదేశః(2-4-41-2411), తస్య ఙిదభావాత్ కిదేవోదాహ్రియతే-ఊయతుః, ఊయుః। యద్యేవమ్, వయిగ్రహణమనర్థకమ్, యజాదిషు వేఞ్ పఠ్యతే ? నైవం శక్యమ్; లిటి తస్య వేఞః(6-1-40-2415) ఇతి ప్రతిషేధో వక్ష్యతే, తత్ర యథైవ స్థానివద్భావాద్వయేర్విధిః, ఏవం ప్రతిషేధోఽపి ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః; లిటి వయో యః(6-1-38-2413) ఇతి యకారస్య సమ్ప్రసారణప్రతిషేధాద్ వయేర్విధౌ గ్రహణం ప్రతిషేధే చాగ్రహణమనుమాస్యతే ? సత్యమేతత్; ఏష ఏవార్థః సాక్షాన్నిర్దేశేన వయేః స్పష్టీక్రియతే।

వ్యధ--విద్ధః, విద్ధవాన్। జితి-విధ్యతి, వేవిధ్యతే। వశ-ఉశితః, ఉశితవాన్। జితి-ఉష్టః, ఉశన్తి।

వ్యచ-విచితః। విచితవాన్। జితి-విచతి, వేవిచ్యతే। `వ్యచేః కుటాదిత్వమనసి(వా.18) ప్రతిపాదితమ్, తేన సర్వత్రాఞ్ఞితి ప్రత్యయే సమ్ప్రసారణం భవతి--ఉద్విచితా, ఉద్విచితుమ్, ఉద్విచితవ్యమితి।

వ్రశ్చేః--వృక్ణః, వృక్ణవాన్। అథ కథమత్ర కుత్వమ్, వ్రశ్చభ్రస్జ(8-2-36-294) ఇతి హి షత్వేన భవితవ్యమ్ ? - నిష్ఠాదేశః షత్వస్వరప్రత్యయవిధీడ్విధిషు సిద్ధో వక్తవ్యః - । తత్ర షత్వం ప్రతి నత్వస్య సిద్ధత్వాద్ ఝలాదిర్నిష్ఠా న భవతి। కుత్వే తు కర్త్తవ్యే తదసిద్ధమేవేతి ప్రవర్త్తతే కుత్వమ్। జితి--వృశ్చతి, వరీవృశ్చ్యతే।

ప్రచ్ఛ--పృష్టః, పృష్టవాన్। జితి--పృచ్ఛతి, పరీపృచ్ఛ్యతే, ప్రశనః। నజి తు ప్రశ్నే చాసన్నకాలే(3-2-117-2777) ఇతి నిపాతనాదసమ్ప్రసారణమ్।

భ్రస్జ--భృష్టః, భృష్టవాన్। జితి--భృజ్జతి, బరీభృజ్జయతే। సకారస్య ఝలాం జశ్ ఝశి(8-4-53-52) ఇతి జశ్త్వేన దకారః, స్తోః శ్చునా శ్చుః(8-4-40-121) ఇతి శ్చుత్వేన జకారః ।।

[-6-1-16]

లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్ ।। [6-1-17] ।।

ఉభయేషాం వచ్యాదీనాం గ్రహ్యాదీనాం చ లిటి పరతోఽభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణం భవతి। వచి-ఉవాచ, ఉవచిథ। స్వప్--సుష్వాప, సుష్వపిథ। యజ-ఇయాజ, ఇయజిథ। టువప్-ఉవాప, ఉవపిథ।

గ్రహ్యాదీనామ్-తత్ర గ్రహేరవిశేషః। జగ్రాహ, జగ్రహిథ। జ్యా-జిజ్యౌ, జిజ్యిథ। వయి-ఉవాయ, ఉవయిథ। వ్యధ-వివ్యాధ, వివ్యధిథ। వశ-ఉవాశ, ఉవశిథ। వ్యచ-వివ్యాచ, వివ్యచిథ।

వృశ్చతేః సత్యసతి వా యోగే నాస్తి విశేషః। యోగారమ్భే తు సతి యది సమ్ప్రసారణమకృత్వా హలాదిఃశేషేణ(7-4-60-2179) రేఫో నివర్త్యతే, తదా వకారస్య సమ్ప్రసారణం ప్రాప్నోతి। అథ రేఫస్య సమ్ప్రసారణం కృత్వా ఉరదత్వం రపరత్వం చ క్రియతే, తదానీమురదత్వస్య స్థానివద్భావాత్ న సమ్ప్రసారణే సమ్ప్రసారణమ్(6-1-37-363) ఇతి ప్రతిషేధో భవతీత్యస్తి విశేషః। వవ్రశ్చ, వవ్రశ్చిథ।

పృచ్ఛతిభృజ్జత్యోరవిశేషః। అకిదర్థం చేదమభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణం విధీయతే। కితి హి పరత్వాద్ధాతోః సమ్ప్రసారణే కృతే పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాద్ ద్వివ్రచనమ్--ఊచతుః, ఊచురితి।

అధికారాదేవోభయేషాం గ్రహణే సిద్ధే పునరుభయేషామితి వచనమ్ హలాదిఃశేషమ్(7-4-60-2179) అపి బాధిత్వా సమ్ప్రసారణమేవ యథా స్యాదితి-వివ్యాధ ।।

[-6-1-17]

స్వాపేశ్చజి ।। [6-1-18] ।।

స్వాపేరితి స్వపేర్ణ్యన్తస్య గ్రహణమ్, తస్య చజి పరతః సమ్ప్రసారణం భవతి। అసూషుపత్, అసూషుపతామ్,అసూషుపన్। ద్విర్వచనాత్పూర్వమత్ర సమ్ప్రసారణమ్, తత్ర కృతే లఘూపధగుణః, తస్య ణౌ చఙ్యుపధాయాః(7-4-1-2314) హ్రస్వత్వమ్, తతో ద్విర్వచనమ్, దీర్ఘో లఘోః(7-4-94-2318) ఇతి దీర్ఘత్వమ్।

చజీతి కిమ్ ? స్వాప్యతే। స్వాపితః।

`కితీతి నివృత్తమ్, జితీతి కేవలమిహానువర్త్తతే-- ఇత్యేతద్దుర్విజ్ఞానమ్ ।।

[-6-1-18]

స్వపిస్యమివ్యేఞాం యజి ।। [6-1-19] ।।

`ఞిష్వప్ శయే(ధా.పా.1069), `స్యము స్వన్ ధ్వన శబ్దే(ధా.పా.827-828-829), `వ్యేఞ్ సంవరణే(ధా.పా.1008)--ఇత్యేతేషాం ధాతూనాం యజి పరతః సమ్ప్రసారణం భవతి। సోషుప్యతే। సేసిమ్యతే। వేవీయతే।

యజీతి కిమ్ ? స్వప్నక్ ।।

[-6-1-19]

న వశః ।। [6-1-20] ।।

`యజి ఇతి వర్త్తతే। వశేర్ధాతోర్యజి పరతః సమ్ప్రసారణం న భవతి। వావశ్యతే, వావశ్యేతే, వావశ్యన్తే।

యజీతి కిమ్ ? ఉష్టః। ఉశన్తి ।।

[-6-1-20]

చాయః కీ ।। [6-1-21] ।।

`యజి ఇతి వర్త్తతే। `చాయృ పూజానిశామనయోః(ధా.పా.881) ఇత్యేతస్య ధాతోర్యజి పరతః కీత్యయమాదేశో భవతి। చేకీయతే, చేకీయేతే, చేకీయన్తే।

దీర్ఘోచ్చారణం యఙ్లుగర్థమ్। చేకీతః।।

[-6-1-21]

స్ఫాయః స్ఫీ నిష్ఠాయామ్ ।। [6-1-22] ।।

`స్ఫాయీ ఓప్యాయీ వృద్ధౌ(ధా.పా.487-488)--ఇత్యస్య ధాతోర్నిష్ఠాయాం పరతః `స్ఫీ ఇత్యయమాదేశో భవతి। స్ఫీతః। స్ఫీతవాన్।

నిష్ఠాయామితి కిమ్ ? స్ఫాతిః। స్ఫాతీభవతీత్యేతదపి క్తిన్నన్తస్యైవ రూపమ్, న నిష్ఠాన్తస్య।

`నిష్ఠాయామ్ ఇత్యేతదధిక్రియతే లిడ్యఙోశ్చ(6-1-29-2327) ఇతి ప్రాగేతస్మాత్ సూత్రాత్ ।।

[-6-1-22]

స్త్యః ప్రపూర్వస్య ।। [6-1-23] ।।

`నిష్ఠాయామ్ ఇతి వర్త్తతే, `సమ్ప్రసారణమ్ ఇతి చ। `స్ఫీ ఇత్యేతన్న స్వర్యతే। `స్త్యై ష్ట్యై శబ్దసఙ్ఘాతయోః(ధా.పా.911-912)--ద్వయోరప్యేతయోర్ధ్వాత్వోః స్త్యారూపమాపన్నయోః సామాన్యేన గ్రహణమ్। `స్త్యా ఇత్యేతస్య ప్రపూర్వస్య ధాతోర్నిష్ఠాయాం పరతః సమ్ప్రసారణం భవతి। ప్రస్తీతః। ప్రస్తీతవాన్। సమ్ప్రసారణే కృతే యణ్వత్త్వం విహతమితి నిష్ఠానత్వం న భవతి। ప్రస్త్యోఽన్యతరస్యామ్(8-2-54-3034) ఇతి తు పక్షే మకారః క్రియతే--ప్రస్తీమః, ప్రస్తీమవాన్।

ప్రపూర్వస్యేతి కిమ్ ? సంస్త్యానః, సంస్త్యానవాన్।

`ప్రస్త్యః ఇత్యేవ సిద్ధే పూర్వగ్రహణమిహాపి యథా స్యాత్-ప్రసంస్తీతః, ప్రసంస్తీతవాన్।

తత్కథం ప్రపూర్వస్యేతి షష్ఠ్యర్థే బహువ్రీహిః ? ప్రః పూర్వో యస్య ధాతూపసర్గసముదాయస్య స ప్రపూర్వస్తదవయవస్య స్త్యః--ఇతి వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ। తత్ర ప్రసంస్తీత ఇత్యత్రాపి ప్రపూర్వసముదాయావయవః స్త్యాశబ్దో భవతి ।।

[-6-1-23]

ద్రవమూర్త్తిస్పర్శయోః శ్యః ।। [6-1-24] ।।

ద్రవమూర్తౌ=ద్రవకాఠిన్యే, స్పర్శే వర్త్మానస్య `శ్యైఙ్ గతౌ'(ధా.పా.964) ఇత్యస్య ధాతోర్నిష్ఠాయాం పరతః సమ్ప్రసారణం భవతి। శీనం ఘృతమ్। శీనా వసా। శీనం మేదః। ద్రవావస్థాయాః కాఠిన్యం గతమిత్యర్థః। శ్యోఽస్పర్శే(8-2-47-3021) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్।

స్పర్శే చ---శీతం వర్త్తే। శీతో వాయుః। శీతముదకమ్। గుణమాత్రే తద్వతి చాస్య శీతశబ్దస్య వృత్తిర్ద్రష్టవ్యా।

ద్రవమూర్త్తిస్పర్శయోరితి కిమ్ ? సంశ్యానో వృశ్చికః ।।

[-6-1-24]

ప్రతేశ్చ ।। [6-1-25] ।।

`శ్యః ఇతి వర్త్తే। ప్రతేరుత్తరస్య శ్యాయతేర్నిష్ఠాయాం పరతః సమ్ప్రసారణం భవతి। ప్రతిశీనః, ప్రతిశీనవాన్।

ద్రవమూర్త్తిస్పర్శాభ్యామన్యత్రాపి యథా స్యాదితి సూత్రారమ్భః ।।

[-6-1-25]

విభాషాఽభ్యవపూర్వస్య ।। [6-1-26] ।।

`శ్యః ఇతి వర్త్తే। అభి, అవ-ఇత్యేవమ్పూర్వస్య శ్యాయతేర్నిష్ఠాయాం విభాషా సమ్ప్రసారణం భవతి। అభిశీనమ్, అభిశ్యానమ్। అవశీనమ్, అవశ్యానమ్। ద్రవమూర్త్తిస్పర్శవివక్షాయామపి వికల్పో భవతి। అభిశీనం ఘృతమ్, అభిశ్యానం ఘృతమ్। అవశీనం మేదః, అవశ్యానం మేదః। అభిశీతో వాయుః, అభిశ్యానః। అవశీతముదకమ్, అవశ్యానముదకమ్।

సేయముభయత్రవిభాషా ద్రష్టవ్యా। పూర్వగ్రహణస్య చ ప్రయోజనమ్--సమభిశ్యానమ్, సమవశ్యానమిత్యత్ర మా భూదితి కేచిద్ వ్యాచక్షతే। న కిలాయమభ్యవపూర్వః సముదాయ ఇతి। యోఽత్రాభ్యవపూర్వః సముదాయస్తదాశ్రయో వికల్పః కస్మాన్న భవతి! తస్మాదత్ర భవితవ్యమేవ। యది తు నేష్యతే, తతో యత్నాన్తరమాస్థేయమస్మాద్విభాషావిజ్ఞానాత్--వ్యవస్థేయమ్। పూర్వగ్రహణస్య చాన్యత్ ప్రయోజనం వక్తవ్యమ్।

[-6-1-26]

శృతం పాకే ।। [6-1-27] ।।

`విభాషా ఇత్యనువర్త్తతే। `శ్రా పాకే(ధా.పా.811)----ఇత్యేతస్య ధాతోర్ణ్యన్తస్యాణ్యన్తస్య చ పాకేఽభిధేయే క్తప్రత్యయే పరతః శృభావో నిపాత్యతే విభషా। శృతం క్షీరమ్। శృతం హవిః।

వ్యవస్థితవిభాషా చేయమ్, తేన క్షీరహవిషోర్నిత్యం శృభావో భవతి। అన్యత్ర న భవతి--శ్రాణా యవాగూః, శ్రపితా యవాగూరితి।

యదాపి బాహ్యే ప్రయోజకే ద్వితీయో ణిజుత్పద్యతే, తదాపి నేష్యతే,శ్రపితం క్షీరం దేవదత్తేన యజ్ఞదత్తేనేతి।

శ్రాతిరయమకర్మకః కర్మకర్తృవిషయస్య పచేరర్థే వర్త్తతే, స ణ్యన్తోఽపి ప్రాకృతం పచ్యర్థమాహ। తదత్ర ద్వయోరపి శృతమితీష్యతే-శృతం క్షీరం స్వయమేవ, శృతం క్షీరం దేవదత్తేన।

పాకగ్రహణం నిపాతనవిషయప్రదర్శనార్థమ్, తేన క్షీరహవిషోరేవ ॥

[-6-1-27]

ప్యాయః పీ ॥ [6-1-28] ॥

`విభాషా ఇత్యేవ। `ఓప్యాయీ వృద్ధౌ(ధా.పా.488)--ఇత్యస్య ధాతోర్నిష్ఠాయాం విభాషా పీత్యయమాదేశో భవతి। పీనం ముఖమ్। పీనౌ బాహూ। పీనమురః।

ఇయమపి వ్యవస్థితవిభాషైవ, తేనానుపసర్గస్య నిత్యం భవతి। సోపసర్గస్య తు నైవ భవతి। ఆప్యానశ్చన్ద్రమాః।

ఆఙ్పూర్వస్యాన్ధూధసోర్భవత్యేవ--ఆపీనోఽన్ధుః। ఆపీనమూధ ఇతి ॥

[-6-1-28]

లిడ్యఙోశ్చ ॥ [6-1-29] ॥

`విభాషా ఇతి నివృత్తమ్। `ప్యాయః పీ ఇత్యేతచ్చశబ్దేనానుకృష్యతే। లిటి యఙి చ పరతః ప్యాయః `పీ ఇత్యయమాదేశో భవతి। ఆపిప్యే। ఆపిప్యిరే। పరత్వాత్ పీభావే కృతే పునఃప్రసఙ్గవిజ్ఞానాద్ ద్విర్వచనమ్, ఏరనేకాచః(6-4-82-272) ఇతి యణాదేశః।

యఙి--ఆపేపీయతే। ఆపేపీయేతే। ఆపేపీయన్తే ॥

[-6-1-29]

విభాషా శ్వేః ।। [6-1-30] ।।

`లిడ్యఙోః ఇతి వర్త్తతే, `సమ్ప్రసారణమ్ ఇతి చ। లిటి యఙి చ శ్వయతేర్ధాతోర్విభాషా సమ్ప్రసారణం భవతి। శుశావ, శిశ్వాయ। శుశువతుః, శిశ్వియతుః। యఙి--శోశూయతే, శేశ్వీయతే। తదత్ర యఙి సమ్ప్రసారణమప్రాప్తం విభాషా విధీయతే। లిటి తు కితి యజాదిత్వాద్ నిత్యం ప్రాప్తమ్, తత్ర సర్వత్ర వికల్పే భవతీత్యేషోభయత్ర విభాషా।

యదా చ ధాతోర్న భవతి, తదా లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్(6-1-17-2408) ఇత్యభ్యాసస్యాపి న భవతి ।।

[-6-1-30]

ణౌ చ సంశ్చఙోః ।। [6-1-31] ।।

విభాషా శ్వేః (6-1-30-2420)ఇతి వర్త్తతే। సన్పరే చఙ్పరే చ ణౌ పరతః శ్వయతేర్ధాతోర్విభాషా సమ్ప్రసారణం భవతి। సుశావయిషతి। చఙి-- అశూశవత్, అశిశ్వయత్। `సమ్ప్రసారణం సమ్ప్రసారణాశ్రయం చ బలీయో భవతి(సీ.దే.ప.59) ఇతి వచనాదన్తరఙ్గమపి వృద్ధ్యాదికం సమ్ప్రసారణేన బాధ్యతే। కృతే తు సమ్ప్రసారణే వృద్ధిః, ఆవాదేశశ్చ। తతః ఓః పుయణ్జ్యపరే(7-4-80-2577) ఇత్యేతద్వచనం జ్ఞాపకం ణౌ కృతస్థానివద్భావస్య, ఇతి స్థానివద్భావాత్ శుశబ్దో ద్విరుచ్యతే ।।

[-6-1-31]

హ్వః సమ్ప్రసారణమ్ ।। [6-1-32] ।।

ణౌ చ సంశ్చఙోః(6-1-31-2579) ఇతి వర్త్తతే। సన్పరే చఙ్పరే చ ణౌ పరతో హ్వః సమ్ప్రసారణం భవతి। జుహావయిషతి, జుహావయిషతః, జుహావయిషన్తి। అజూహవత్, అజూహవతామ్, అజూహవన్। సమ్ప్రసారణస్య బలీయస్త్వాత్ శాచ్ఛాసాహ్వావ్యావేపాం యుక్(7-3-37-2585) ఇతి ప్రాగేవ యుగ్న భవతి।

`సమ్ప్రసారణమ్ ఇతి వర్త్తమానే పునః సమ్ప్రసారణమిత్యుక్తం విభాషేత్యస్య నివృత్త్యర్థమ్।

`హ్వః సమ్ప్రసారణమభ్యస్తస్య ఇత్యేకయోగేన సిద్ధే పృథగ్యోగకరణమనభ్యస్తనిమిత్తప్రత్యయేన వ్యవధానే సమ్ప్రసారణాభావజ్ఞాపనార్థమ్। హ్వాయకమిచ్ఛతి హ్వాయకీయతి। హ్వాయకీయతేః సన్- జిహ్వాయకీయిషతి ।।

[-6-1-32]

అభ్యస్తస్య చ ।। [6-1-33] ।।

`హ్వః ఇతి వర్త్తతే, తద్ `అభ్యస్తస్య ఇత్యనేన వ్యధికరణమ్--అభ్యస్తస్య యో హ్వాయతిః। కశ్చాభ్యస్తస్య హ్వాయతిః ? కారణమ్। తేనాభ్యస్తకారణస్య హ్వాయతేః ప్రాగేవ ద్విర్వచనాత్సమ్ప్రసారణం భవతి। జుహావ। జుహూయతే। జుహూషతి ।।

[-6-1-33]

బహులం ఛన్దసి ।। [6-1-34] ।।

`హ్వః ఇతి వర్త్తతే। ఛన్దసి విషయే హ్వాయతేర్ధాతోర్బహులం సమ్ప్రసారణం భవతి। `ఇన్ద్రాగ్నీ హువే(ఋ.5-46-3)। దేవీం సరస్వతీం హువే। హ్వేఞో లట్యాత్మనేపదోత్తమైకవచనే `బహులం ఛన్దసి ఇతి శపో లుకి కృతే సమ్ప్రసారణమువఙాదేశశ్చ।

న చ భవతి--హ్వయామి మరుతః శివాన్। `హ్వయామి విశ్వాన్దేవాన్(ఋ.7-34-8) ।।

[-6-1-34]

చాయః కీ ।। [6-1-35] ।।

`బహులం ఛన్దసి ఇతి వర్త్తతే। చాయతేర్ధాతోశ్ఛన్దసి విషయే బహులం కీత్యయమాదేశో భవతి। `విధూనా నిచిక్యుః। నాన్యం చిక్యుర్న నిచిక్యురన్యమ్(ఋ.1-164-38)। లిటి ఉసి రూపమ్।

న భవతి-`అగ్నిర్జ్యోతిర్నిచాయః(వా.సం.11-1) ।।

[-6-1-35]

అపస్పృధేథామానృచురానృహుశ్చిచ్యుషేతిత్యాజశ్రాతాః శ్రితమాశీరాశీర్త్తాః ।। [6-1-36] ।।

`ఛన్దసి ఇతి వర్త్తతే। అపస్పృధేథామితి--`స్పర్ధ సఙ్ఘర్షే(ధా.పా.3) ఇత్యస్య లఙి ఆథామి ద్విర్వచనం రేఫస్య సమ్ప్రసారణమకారలోపశ్చ నిపాతనాత్। `ఇన్ద్రశ్చ విష్ణో యదపస్పృధేథామ్(ఋ.6-69-8)। అస్పర్ధేథామితి భాషాయామ్। అపర ఆహ--స్పర్ధేరపపూర్వస్య లఙ్యాథామి సమ్ప్రసారణమకారలోపశ్చ నిపాతనాత్। బహులం ఛన్దస్యమాఙ్యోగేఽపి(6-4-75-3546) ఇత్యడాగమాభావః। అత్ర ప్రత్యుదాహరణమపాస్పర్ధేథామితి భాషాయామ్।

ఆనృచుః, ఆనృహురితి। `అర్చ పూజాయామ్(ధా.పా.204), `అర్హ పూజాయామ్(ధా.పా.740) ఇత్యనయోర్ధాత్వోర్లిట్యుసి సమ్ప్రసారణమకారలోపశ్చ నిపాతనాత్। తతో ద్విర్వచనమ్, ఉరదత్వమ్, `అత ఆదేః(7-4-70-2248) ఇతి దీర్ఘత్వమ్। తస్మాన్నుడ్ ద్విహలః(7-4-71-2288) ఇతి నుడాగమః। `య ఉగ్రా అర్కమానృచుః(ఋ.1-19-4)। `న వసూన్యానృహుః(అ.వే.2-35-1)। ఆనర్చుః, ఆనర్హురితి భాషాయామ్।

చిచ్యుషే। `చ్యుఙ్ గతౌ(ధా.పా.956) ఇత్యస్య ధాతోర్లిటి సేశబ్దేఽభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణమనిట్ చ నిపాతనాత్। `చిచ్యుషే(ఋ.4-30-22)। చుచ్యువిషే ఇతి భాషాయామ్ ॥

తిత్యాజ। `త్యజ హానౌ(ధా.పా.987)--ఇత్యస్య ధాతోర్లిట్యభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణం నిపాత్యతే। `తిత్యాజ(ఋ.10-71-6)। తత్యాజేతి భాషాయామ్।

శ్రాతా ఇతి। `శ్రీఞ్ పాకే(ధా.పా.1476) ఇత్యేతస్య ధాతోర్నిష్ఠాయాం శ్రాభావః। `శ్రాతాస్త ఇన్ద్రసోమాః(మై.1-9-1)।

శ్రితమితి। తస్యైవ శ్రీణాతేర్హ్రస్వత్వమ్। `సోమో గౌరీ అధిశ్రితః(ఋ.9-12-3)। శ్రితా నో గృహాః। అనయోః శ్రాభావశ్రిభావయోర్విషయవిభాగమిచ్ఛన్తి। సోమేషు బహుషు శ్రాభావ ఏవ। అన్యత్ర శ్రిభావ ఇతి। సోమాదన్యత్ర క్వచిదేకస్మిన్నపి శ్రాభావో దృశ్యతే। `యది శ్రాతో జుహోతన(ఋ.10-179-1)। తస్య శ్రాతా ఇతి బహువచనస్యావివక్షితత్వాదుపసంగ్రహో ద్రష్టవ్యః।

ఆశీః,ఆశీర్త ఇతి। తస్యైవ శ్రీణాతేరాఙ్పూర్వస్య క్విపి నిష్ఠాయాం చ శిరాదేశః, నిష్ఠాయాశ్చ నత్వాభావో నిపాతనాత్। తామాశీరా దుహన్తి। ఆశీర్త ఊర్జమ్। `క్షీరైర్మధ్యత ఆశీర్తః(ఋ.8-2-9) ॥

[-6-1-36]

న సమ్ప్రసారణే సమ్ప్రసారణమ్ ॥ [6-1-37] ॥

సమ్ప్రసారణే పరతః పూర్వస్య యణః సమ్ప్రసారణం న భవతి। వ్యధః। విద్ధః। వ్యచ-విచితః। వ్యేఞ్-సంవీతః।

ఏకయోగలక్షణమపి సమ్ప్రసారణమత ఏవ వచనాత్ప్రథమం పరస్య యణః క్రియతే। పూర్వస్య చ ప్రసక్తం ప్రతిషిధ్యతే।

సమ్ప్రసారణమితి వర్తమానే పునః సమ్ప్రసారణగ్రహణం విదేశస్థస్యాపి సమ్ప్రసారణస్య ప్రతిషేధో యథా స్యాదితి, శ్వయువమఘోనామతద్ధితే(6-4-133-362)---యూనః, యూనా।

సమ్ప్రసారణగ్రహణసామర్థ్యాదేవ పూర్వస్య ప్రతిషేధే వక్తవ్యే సవర్ణదీర్ఘత్వమేకాదేశో న స్థానివద్భవతి। సతి వా స్థానివత్త్వే వ్యవధానమేతావదాశ్రయిష్యతే ॥

- ఋచి త్రేరుత్తరపదాదిలోపశ్చచ్ఛన్దసి -(మ.భా.3-33)। ఋచి పరతస్త్రేః సమ్ప్రసారణం భవతి, ఉత్తరపదాదిలోపశ్చ ఛన్దసి విషయే। తిస్ర ఋచో యస్మిన్ తత్ తృచం సూక్తమ్, తృచం సామ। ఋక్పూరబ్ధూఃపథామానక్షే(5-4-74-940) ఇతి సమాసాన్తః। ఛన్దసీతి కిమ్? త్ర్యృచం కర్మ ॥

- రయేర్మతౌ బహులమ్ -(మ.భా.3-33)। రయిశబ్దస్య ఛన్దసి విషయే మతౌ పరతో బహులం సమ్ప్రసారణం భవతి। ఆ రేవానేతు నో విశః। న చ భవతి--` రయిమాన్పుష్టివర్ధనః(వా.సం.3-40) ॥

[-6-1-37]

లిటి వయో యః ॥ [6-1-38] ॥

` న సమ్ప్రసారణమ్ ఇత్యనువర్తతే। లిటి పరతో వయో యకారస్య సమ్ప్రసారణం న భవతి। ఉవాయ। ఊయతుః। ఊయుః।

లిడ్గ్రహణముత్తరార్థమ్ ॥

[-6-1-38]

వశ్చాస్యాన్యతరస్యాం కితి ॥ [6-1-39] ॥

అస్య వయో యకారస్య కితి లిటి పరతో వకారాదేశో భవత్యన్యతరస్యామ్। ఊవతుః। ఊవుః। ఊయతుః। ఊయుః।

కితీతి కిమ్ ? ఉవాయ। ఉవయిథ ॥

[-6-1-39]

వేఞః ॥ [6-1-40] ॥

` లిటి ఇత్యనువర్తతే। ` వేఞ్ తన్తుసన్తానే(ధా.పా.1007) ఇత్యస్య ధాతోర్లిటి పరతః సమ్ప్రసారణం న భవతి। వవౌ। వవతుః। వవుః। కితి యజాదిత్వాద్ ధాతోః ప్రాప్తమకిత్యపి లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్(6-1-17-2408) ఇత్యభ్యాసస్యాత ఉభయం ప్రతిషిధ్యతే ॥

[-6-1-40]

ల్యపి చ ।। [6-1-41] ।।

`వేఞః ఇత్యనువర్తతే। ల్యపి చ పరతో వ్యేఞః సమ్ప్రసారణం న భవతి। ప్రవాయ। ఉపవాయ।

పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమ్ ।।

[-6-1-41]

జ్యశ్చ ।। [6-1-42] ।।

`ల్యపి ఇత్యేవ। `జ్యా వయోహానౌ(ధా.పా.1500) ఇత్యస్య ధాతోర్ల్యపి పరతః సమ్ప్రసారణం న భవతి। ప్రజ్యాయ। ఉపజ్యాయ ।।

[-6-1-42]

వ్యశ్చ ।। [6-1-43] ।।

`ల్యపి ఇత్యేవ। `వ్యేఞ్ సంవరణే(ధా.పా.1008) ఇత్యేతస్య ధాతోర్ల్యపి పరతః సమ్ప్రసారణం న భవతి। ప్రవ్యాయ। ఉపవ్యాయ। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః ।।

[-6-1-43]

విభాషా పరేః ।। [6-1-44] ।।

`ల్యపి చ, `వ్యశ్చ ఇత్యనువర్తతే। పరేరుత్తరస్య వ్యేఞిత్యేతస్య ధాతోర్ల్యపి పరతో విభాషా సమ్ప్రసారణం న భవతి। పరివీయ యూపమ్। పరివ్యాయ। సమ్ప్రసారణే కృతే పరపూర్వత్వే చ హ్రస్వస్య(6-1-71-2858) ఇతి తుక్ ప్రాప్నోతి, స హలః(6-4-2-2569) ఇతి దీర్ఘత్వేన పరత్వాద్బాధ్యతే ।।

[-6-1-44]

ఆదేచ ఉపదేశేఽశితి ।। [6-1-45] ।।

`ధాతోః ఇతి వర్తతే। ఏజన్తో యో ధాతురుపదేశే తస్యాకారాదేశో భవతి, శితి తు ప్రత్యయే న భవతి। గ్లై-గ్లాతా, గ్లాతుమ్, గ్లాతవ్యమ్। శో-నిశాతా, నిశాతుమ్, నిశాతవ్యమ్।

ఏచ ఇతి కిమ్ ? కర్తా, హర్తా। ఉపదేశ ఇతి కిమ్ ? చేతా, స్తోతా। అశితీతి కిమ్ ? గ్లాయతి, మ్లాయతి।

కథం జగ్లే, మమ్లే ? నైవ విజ్ఞాయతే-శకార ఇద్యస్య సోఽయం శిదితి, కిం తర్హి ? శ ఏవ ఇత్ శిత్। తత్ర `యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణే(వ్యా.ప.127) ఇతి శిదాదౌ ప్రత్యయే ప్రతిషేధః। ఏశ్ శకారాన్తో భవతి।

అశితీతి ప్రసజ్యప్రతిషేధోఽయమ్, తేనైతదాత్త్వమనైమిత్తికం ప్రాగేవ ప్రత్యయోత్పత్తేర్భవతీతి। సుగ్లః, సుమ్లః ఇతి--ఆతశ్చోపసర్గే(3-1-136-2898) ఇతి కప్రత్యయః। సుగ్లానః, సుమ్లానః ఇతి--ఆతో యుచ్(3-3-128-3309) ఇత్యేవమాది సిద్ధం భవతీతి।

ఆకారాధికారస్త్వయమ్ నిత్యం స్మయతేః(6-1-57-2596) ఇతి యావత్ ।।

[-6-1-45]

న వ్యో లిటి ।। [6-1-46] ।।

`వ్యేఞ్ ఇత్యేతస్య ధాతోర్లిటి పరత ఆకారాదేశో న భవతి। సంవివ్యాయ। సంవివ్యయిథ। లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్(6-1-17-2408) ఇత్యభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణమ్। ణలి అచో ఞ్ణితి(7-2-115-254) ఇతి వృద్ధిః ।।

[-6-1-46]

స్ఫురతిస్ఫులత్యోర్ఘఞి ।। [6-1-47] ।।

`ఆదేచః ఇతి వర్తతే। `స్ఫుర స్ఫుల చలనే(ధా.పా.1390-1391)--ఇత్యేతయోర్ధాత్వోరేచః స్థానే ఘఞి పరత

ఆకారాదేశో భవతి। విస్ఫారః। విస్ఫాలః। విష్ఫారః। విష్ఫాలః। స్ఫురతిస్ఫులత్యోర్నిర్నివిభ్యః(7-3-76-2537) ఇతి వా షత్వమ్ ।।

[-6-1-47]

క్రీఙ్జీనాం ణౌ ।। [6-1-48] ।।

`డుక్రీఞ్ ద్రవ్యవినిమయే(ధా.పా.1474), `ఇఙ్ అధ్యయనే(ధా.పా.1047), `జి జయే(ధా.పా.947)--ఇత్యేతేషాం ధాతూనామేచః స్థానే ణౌ పరత ఆకారాదేశో భవతి। క్రాపయతి। అధ్యాపయతి। జాపయతి ।।।

[-6-1-48]

సిధ్యతేరపారలౌకికే ।। [6-1-49] ।।

`ణౌ ఇతి వర్తతే। `షిధు హింసాసంరాద్ధ్యోః(ధా.పా.1193) ఇత్యస్య ధాతోరపారలౌకికేఽర్థే వర్తమానస్యైచః స్థానే ణౌ పరత ఆకారాదేశో భవతి। అన్నం సాధయతి। గ్రామం సాధయతి।

అపారలౌకిక ఇతి కిమ్ ? తపస్తాపసం సేధయతి। స్వాన్యేవైనం కర్మాణి సేధయన్తి। అత్ర హి సిధ్యతిః పారలౌకికే జ్ఞానవిశేషే వర్తతే। తాపసః సిధ్యతి = జ్ఞానవిశేషమాసాదయతి, తం తపః ప్రయుఙ్క్తే। స చ జ్ఞానవిశేష ఉత్పన్నః పరలోకే = జన్మాన్తరే ఫలమభ్యుదయలక్షణముపసంహరన్ పరలోకప్రయోజనో భవతి।

ఇహ కస్మాన్న భవతి ? అన్నం సాధయతి బ్రాహ్మణేభ్యో దాస్యామీతి। సిధ్యతేరత్రార్థో నిష్పత్తిః, తస్యాః ప్రయోజనమన్నమ్, తస్య యద్దానం తత్పారలౌకికమ్; న పునః సిద్ధిరేవేతి న ఆత్వం పర్యుదస్యతే। సాక్షాత్పరలోకప్రయోజనే చ సిధ్యర్థే కృతావకాశం వచనమేవం విషయం నావగాహతే।

సిధ్యతేరితి శ్యనా నిర్దేశః `షిధు గత్యామ్ (ధా.పా.47) ఇత్యస్య భౌవాదికస్య నివృత్త్యర్థః ।।

[-6-1-49]

మీనాతిమినోతిదీఙాం ల్యపి చ ।। [6-1-50] ।।

`ఆదేచ ఉపదేశే ఇతి వర్తతే। `మీఞ్ హింసాయామ్(ధా.పా.1477), `డుమిఞ్ప్రక్షేపణే(ధా.పా.1251), `దీఙ్ క్షయే(ధా.పా.1135)--ఇత్యేతేషాం ధాతూనాం ల్యపి విషయే చకారాదేచశ్చ విషయే ఉపదేశ ఏవ ప్రాక్ప్రత్యయోత్పత్తేరలోఽన్త్యస్య స్థానే ఆకారాదేశో భవతి। ప్రమాతా, ప్రమాతవ్యమ్, ప్రమాతుమ్, ప్రమాయ। నిమాతా, నిమాతుమ్, నిమాతవ్యమ్, నిమాయ। ఉపదాతా, ఉపదాతవ్యమ్, ఉపదాతుమ్, ఉపదాయ।

ఉపదేశ ఏవాత్త్వవిధానాదివర్ణాన్తలక్షణః ప్రత్యయో న భవతి, ఆకారాన్తలక్షణశ్చ భవతి---ఉపదాయో వర్తతే। ఈషదుపదానమితి ఘఞ్ఖ్యచౌ భవతః ।।

[-6-1-50]

విభాషా లీయతేః ।। [6-1-51] ।।

`ల్యపి ఇతి వర్తతే, `ఆదేచ ఉపదేశే ఇతి చ। `లీఙ్ శ్లేషణే(ధా.పా.1140)--ఇతి దివాదిః, `లీ శ్లేషణే(ధా.పా.1502)--ఇతి క్ర్యాదిః; తయోరుభయోరపి యకా నిర్దేశః స్మర్యతే। లీయతేర్ధాతోర్ల్యపి చ ఏచశ్చ విషయే ఉపదేశ ఏవాలోఽన్త్యస్య స్థానే విభాషా ఆకారాదేశో భవతి। విలాతా, విలాతుమ్, విలాయ, విలాతవ్యమ్। విలేతా, విలేతుమ్, విలేతవ్యమ్, విలీయ।

- నిమీమిలియాం ఖలచోః ప్రతిషేధో వక్తవ్య -(మ.భా.3-38)। ఈషత్ప్రమయః। ప్రమయో వర్తతే। ఈషన్నిమయః నిమయో వర్తతే। ఈషద్విలయః విలయో వర్తతే। అత్ర తు లియో వ్యవస్థితవిభాషావిజ్ఞానాత్సిద్ధమ్।

ఏవం చ ప్రలమ్భనశాలీనీకరణయోశ్చ ణౌ నిత్యమాత్వం భవతి-కస్త్వాముల్లాపయతే, శ్యేనో వర్త్తికాముల్లాపయతే ।।

[-6-1-51]

ఖిదేశ్ఛన్దసి ।। [6-1-52] ।।

`విభాషా ఇతి వర్త్తతే। `ఖిద దైన్యే(ధా.పా.1171) ఇత్యస్య ధాతోరేచః స్థానే ఛన్దసి విషయే విభాషా ఆకార ఆదేశో భవతి। చిత్తం చిఖాద। చిత్తం చిఖేద।

ఛన్దసీతి కిమ్ ? చిత్తం ఖేదయతి ।।

[-6-1-52]

అపగురో ణములి ।। [6-1-53] ।।

`గురీ ఉద్యమనే(ధా.పా.1397)--ఇత్యస్య ధాతోరపపూర్వస్య ణములి పరత ఏచః స్థానే విభాషా ఆకార ఆదేశో భవతి। అపగారమపగారమ్। అపగోరమపగోరమ్। ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్చ(3-4-22-3343) ఇతి ణముల్। అస్యపగారం యుధ్యన్తే, అస్యపగోరం యుధ్యన్త ఇత్యత్ర ద్వితీయాయాం చ(3-4-56-3374) ఇతి ణముల్ ।।

[-6-1-53]

చిస్ఫురోర్ణౌ ।। [6-1-54] ।।

`చిఞ్(ధా.పా.1252) `స్ఫుర(ధా.పా.1390)--ఇత్యేతయోర్ధాత్వోర్ణౌ పరత ఏచః స్థానే విభాషా ఆకారాదేశో భవతి। చాపయతి, చాయయతి। స్ఫారయతి, స్ఫోరయతి ।।

[-6-1-54]

ప్రజనే వీయతేః ।। [6-1-55] ।।

`ణౌ ఇతి వర్తతే। `వీ గతిప్రజనకాన్త్యసనఖాదనేషు(ధా.పా.1049)-ఇత్యస్య ధాతోః ప్రజనే వర్తమానస్య ణౌ పరతో విభాషా ఆకారాదేశో భవతి। పురోవాతో గాః ప్రవాపయతి। పురోవాతో గాః ప్రవాయయతి। గర్భం గ్రాహయతీత్యర్థః।

ప్రజనో హి జన్మన ఉపక్రమో గర్భగ్రహణమ్ ।।

[-6-1-55]

బిభేతేర్హేతుభయే ।। [6-1-56] ।।

`ణౌ ఇతి వర్తతే, `విభాషా ఇతి చ। హేతురిహ పారిభాషికః స్వతన్త్రస్య ప్రయోజకః, తతో యద్భయమ్, స యస్య భయస్య సాక్షాద్ధేతుః, తద్భయం హేతుభయమ్। తత్ర వర్తమానస్య `ఞిభీ భయే(ధా.పా.1084) ఇత్యస్య ధాతోర్ణౌ పరతో విభాషా ఆకారాదేశో భవతి। ముణ్డో భాపయతే, ముణ్డో భీషయతే। జటిలో భాపయతే, జటిలో భీషయతే। భీస్మ్యోర్హేతుభయే(7-3-38-2594) ఇత్యాత్మనేపదమ్, భియో హేతుభయే షుక్(7-3-40-2595)। స చాత్త్వపక్షే న భవతి। లిభియోరీకారప్రశ్లేషనిర్దేశాదీకారాన్తస్య భియః షుగ్విధీయతే।

హేతుభయ ఇతి కిమ్ ? కుఞ్చికయైనం భాయయతి (మ.భా.3-39)। అత్ర హి కుఞ్చికాతో భయం కరణాత్, న హేతోర్దేవదత్తాత్ ।।

[-6-1-56]

నిత్యం స్మయతేః ।। [6-1-57] ।।

`ణౌ ఇతి వర్తతే, `హేతుభయే ఇతి చ। నిత్యగ్రహణాత్ `విభాషా ఇతి నివృత్తమ్। `ష్మిఙ్ ఈషద్ధసనే(ధా.పా.949)--ఇత్యస్య ధాతోర్హేతుభయేఽర్థే ణౌ పరతో నిత్యమాకారాదేశో భవతి। ముణ్డో విస్మాపయతే। జటిలో విస్మాపయతే।

భయ ఇతి కిమ్ ? కుఞ్చికయైనం విస్మాపయతి। భయశబ్దేన హేత్వర్థసామాన్యాదిహ స్మయతేరర్థోఽభిధీయతే। న హి ముఖ్యే భయే స్మయతేర్వృత్తిరస్తి ।।

[-6-1-57]

సృజిదృశోర్ఝల్యమకితి ।। [6-1-58] ।।

`సృజ విసర్గే(ధా.పా.1415), `దృశిర్ ప్రేక్షణే(ధా.పా.989)--ఇత్యేతయోర్ధాత్వోర్ఝలాదావకితి ప్రత్యయే పరతోఽమాగమో భవతి। స్రష్టా, స్రష్టుమ్, స్రష్టవ్యమ్। ద్రష్టా, ద్రష్టుమ్, ద్రష్టవ్యమ్। లఘూపధగుణాపవాదోఽయమమాగమః। అస్రాక్షీత్। అద్రాక్షీత్। సిచి వృద్ధిరమి కృతే భవతి, పూర్వం తు బాధ్యతే।

ఝలీతి కిమ్ ? సర్జనమ్। దర్శనమ్। అకితీతి కిమ్ ? సృష్టః। దృష్టః।

ధాతోః స్వరూపగ్రహణే తత్ప్రత్యయే కార్యవిజ్ఞానాదిహ న భవతి--రజ్జుసృడ్భ్యామ్, దేవదృగ్భ్యామితి ॥

[-6-1-58]

అనుదాత్తస్య చర్దుపధస్యాన్యతరస్యామ్ ॥ [6-1-59] ॥

`ఉపదేశే ఇతి వర్తతే, `ఝల్యమకితి ఇతి చ। ఉపదేశేఽనుదాత్తస్య ధాతోర్ఋకారోపధస్య ఝలాదావకితి ప్రత్యయే పరతోఽన్యతరస్యామమాగమో భవతి। త్రప్తా, తర్ప్తా, తర్పితా। ద్రప్తా, దర్ప్తా, దర్పితా। `తృప ప్రీణనే(ధా.పా.1196), `దృప హర్షణమోచనయోః(ధా.పా.1197)--ఇత్యేతౌ రధాదీ ధాతూ, తయోరిడాగమః రధాదీభ్యశ్చ(7-2-45-2515) ఇతి వికల్ప్యతే। అనుదాత్తోపదేశః పునరమర్థ ఏవ।

అనుదాత్తస్యేతి కిమ్ ? వర్ఢా, వర్ఢుమ్, వర్ఢవ్యమ్। `వృహూ ఉద్యమనే(ధా.పా.1348) ఇత్యయముదాత్తోపదేశ ఊదిత్వాచ్చాస్యేడ్ వికల్ప్యతే। ఋదుపధస్యేతి కిమ్ ? భేత్తా। ఛేత్తా।

ఝలీత్యేవ--తర్పణమ్। దర్పణమ్।

అకితీత్యేవ--తృప్తః। దృప్తః ॥

[-6-1-59]

శీర్షంశ్ఛన్దసి ॥ [6-1-60] ॥

`శీర్షన్ ఇతి శబ్దాన్తరం శిరఃశబ్దేన సమానార్థం ఛన్దసి విషయే నిపాత్యతే, న పునరయమాదేశః శిరఃశబ్దస్య। సోఽపి హి ఛన్దసి ప్రయుజ్యత ఏవ। శీర్ష్ణా హి తత్ర సోమం క్రీతం హరన్తి। యత్తే శీర్ష్ణో దౌర్భాగ్యమ్ ।

ఛన్దసీతి కిమ్ ? శిరః ॥

[-6-1-60]

యే చ తద్ధితే ।। [6-1-61] ।।

`శీర్షన్ ఇతి వర్తతే। ఆదేశోఽయమిష్యతే, స కథమ్ ? `తద్ధితే ఇతి హి పరం నిమిత్తముపాదీయతే, స తదనురూపాం ప్రకృతిం శిరఃశబ్దమాక్షిపతి। యకారాదౌ తద్ధితే పరతః శిరఃశబ్దస్య శీర్షన్నాదేశో భవతి। శీర్షణ్యో హి ముఖ్యో భవతి। శీర్షణ్యః స్వరః। శిరసి భవ ఇతి శరీరావయవాచ్చ(4-3-55-1430) ఇతి యత్, యే చాభావకర్మణోః(6-4-138-1154) ఇతి ప్రకృతిభావః।

తద్ధిత ఇతి కిమ్ ? శిర ఇచ్ఛతి శిరస్యతి ।।

- వా కేశేషు -(మ.భా.3-41)। శిరసః శీర్షన్నాదేశో వక్తవ్యః। శీర్షణ్యాః కేశాః। శిరస్యాః కేశాః ।।

[-6-1-61]

అచి శీర్షః ।। [6-1-62] ।।

అజాదౌ తద్ధితే శిరసః శీర్షశబ్ద ఆదేశో భవతి। హస్తిశిరసోఽపత్యం హాస్తిశీర్షిః। బాహ్వాదిభ్యశ్చ(4-1-96-1096) ఇతి ఇఞ్। స్థూలశిరస ఇదం స్థౌలశీర్షమ్। శీర్షన్భావే హి అన్(6-4-167-1155) ఇతి ప్రకృతిభావః స్యాత్।

హాస్తిశీర్షిశబ్దాత్ స్త్రియామిఞః అణిఞోరనార్షయోః(4-1-78-1198) ష్యఙాదేశే కృతే శీర్షస్య శిరఃశబ్దగ్రహణేన

గ్రహణాత్ శీర్షన్నాదేశః ప్రాప్నోతి, తత్ర ప్రకృతిభావే సతి హాస్తిశీర్షణ్యేత్యనిష్టం రూపం స్యాత్, ఇష్యతే తు హాస్తిశీర్ష్యేతి, తత్కథమ్ ? కర్తవ్యోఽత్ర యత్నః। అణిఞన్తాద్ వా పరః ప్రత్యయః ష్యఙాశ్రయితవ్యః, తత్ర యస్యేతిలోపస్య స్థానివద్భావాద్ వ్యవధానమ్ ।।

[-6-1-62]

పద్దన్నోమాస్హృన్నిశసన్యూషన్దోషన్యకఞ్ఛకన్నుదన్నాసఞ్ఛస్ప్రభృతిషు ।। [6-1-63] ।।

పాద, దన్త, నాసికా, మాస, హృదయ, నిశా, అసృజ్, యూష, దోష, యకృత్, శకృత్, ఉదక, ఆసన--ఇత్యేతేషాం శబ్దానాం స్థానే శస్ప్రభృతిప్రత్యయేషు పరతః పద్, దత్, నస్, మాస్, హృత్, నిశ్, అసన్, యూషన్, దోషన్, యకన్, శకన్, ఉదన్, ఆసన్--ఇత్యేతే ఆదేశా యథాసంఖ్యం భవన్తి। పద్--నిపదశ్చతురో జహి। పదా వర్తయ గోదుహమ్। పాదస్య పత్(6-4-130-414)। దత్--`యా దతో ధావతి తస్యై శ్యావదన్(తై.సం.2-5-1-7)। నస్--`సూకరస్త్వాఖనన్నసా(అ.వే.2-27-2)। మాస్--`మాసి(తై.సం.2-5-6-6) త్వా పశ్యామి చక్షుషా। హృద్-`హృదా పూతేన మనసా జాతవేదసమ్(అ.వే.4-39)। నిశ్-`అమావాస్యాయాం నిశి

యజేత(ఖి.2-1-8)। అసన్-`ఆసిక్తో౽స్నావరోహతి(మై.సం.3-15-8)। యూషన్-`యా పాత్రాణి యూష్ణ ఆసేచనాని(ఋ.1-162-13)। దోషన్-`యత్తే దోష్ణో దౌర్భాగ్యమ్(మై.సం.3-10-3)। యకన్-`యక్నో౽వద్యతి। శకన్-`శక్నో౽వద్యతి(అ.వే.12-4-4)। ఉదన్-`ఉద్నో దివ్యస్య నావాతే(త్రై.సం.2-4-8-2)। ఆసన్-`ఆసని(ఋ.1-75-1) కిం లభే మధూని।

శస్ప్రభృతిష్వితి కిమ్ ? పాదౌ తే ప్రతిపీడ్యౌ, నాసికే తే కృశే।

కేచిదత్ర ఛన్దసీత్యనువర్త్తయన్తి। అపరే పునరవిశేషేణేచ్ఛన్తి। తథా హి-భాషాయామపి పదాదయః శబ్దాః ప్రయుజ్యన్తే।

`వ్యాయామక్షుణ్ణగాత్రస్య పద్భ్యాముద్వర్తితస్య చ।

వ్యాధయో నోపసర్పన్తి వైనతేయమివోరగాః ।। ఇత్యేవమాదయః।

అన్యతరస్యామిత్యేతదనువర్తయన్తి, తేన పాదాదయో౽పి ప్రయుజ్యన్తే।

శస్ప్రభృతిష్వితి ప్రకారార్థే ప్రభృతిశబ్ద ఇతి `శలా దోషణీ(కాఠ.సం.16-21) ఇత్యత్రాపి దోషన్నాదేశో భవతి।

- పదాదిషు మాంస్పృత్స్నూనాముపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.3-41)। మాంస, పృతనా-సాను-ఇత్యేతేషాం స్థానే యథాసంఖ్యం మాంస్, పృత్। స్ను-ఇత్యేతే ఆదేశా భవతి। `మాంస్పచన్యా ఉఖాయాః(ఋ.1-162-13)। మాంసపచన్యా ఇతి ప్రాప్తే। `పృత్సు మర్త్త్యమ్(ఋ.1-27-7)। పృతనాసు మర్త్త్యమితి ప్రాప్తే। `న తే దివో న పృథివ్యా అధిస్నుషు(వా.సం.17-14)। అధిసానుష్వితి ప్రాప్తే।

- నస్ నాసికాయా యత్తస్క్షుద్రేషు -(మ.భా.3-42)। నాసికాయా నస్భావో వక్తవ్యో యత్, తస్, క్షుద్ర-ఇత్యేతేషు పరతః। నస్యమ్। నస్తః। నఃక్షుద్రః।

- యతి వర్ణనగరయోర్నేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-42)। నాసిక్యో వర్ణః। నాసిక్యం నగరమ్ ।।

[-6-1-63]

ధాత్వాదేః షః సః ।। [6-1-64] ।।

ధాతోరాదేః షకారస్య స్థానే సకారాదేశో భవతి। షహ-సహతే। షిచ-సిఞ్చతి।

ధాతుగ్రహణం కిమ్ ? షోడశ। షడికః। షణ్ఢః। ఆదిరితి కిమ్ ? కషతి। లషతి। కృషతి।

ఆదేశప్రత్యయయోః(8-3-59-212) ఇత్యత్ర షత్వవ్యవస్థార్థం షాదయో ధాతవః కేచిదుపదిష్టాః। కే పునస్తే ? యే తథా పఠ్యన్తే। అథ వా, లక్షణం క్రియతే--`అజ్దన్త్యపరాః సాదయః షోపదేశాః స్మిస్విదిస్వదిస్వఞ్జిస్వపితయశ్చ, సృపిసృజిస్తృస్త్యాసేకసృవర్జమ్ ।।

- సుబ్ధాతుష్ఠివుష్వష్కతీనాం ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.3-42)। షోడీయతి। షణ్డీయతి। ష్ఠీవతి। ష్వష్కతే। `ష్ఠివు--ఇత్యేతస్య ద్వితీయస్థకారష్ఠకారశ్చేష్యతే। తేన తేష్ఠీవ్యతే, టేష్ఠీవ్యతే ఇతి చాభ్యాసరూపం ద్విధా భవతి ।।

[-6-1-64]

ణో నః ।। [6-1-65] ।।

`ధాతోరాదేః ఇత్యనువర్తతే। ధాతోరాదేర్ణకారస్య నకార ఆదేశో భవతి। ణీఞ్--నయతి। ణమ్--నమతి। ణహ--నహ్యతి।

ధాత్వాదేరిత్యేవ--అణతి।

సుబ్ధాతోరయమపి నేష్యతే--ణకారమిచ్ఛతి ణకారీయతి।

ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య(8-4-14-2287) ఇత్యత్ర ణత్వవిధేర్వ్యవస్థార్థం ణాదయో ధాతవః కేచిదుపదిశ్యన్తే। కే పునస్తే ? యే తథా పఠ్యన్తే। అథ వా, లక్షణం క్రియతే--`సర్వే ణాదయో ణోపదేశాః, నృతీనన్దినర్దినక్కనాటినాథృనాధృవర్జమ్ ।।

[-6-1-65]

[K.4.520]

లోపో వ్యోర్వలి ।। [6-1-66] ।।

ధాతోరితి ప్రకృతం యత్ తద్ ధాత్వాదేరితి పునర్ధాతుగ్రహణాన్నివృత్తమ్। తేన ధాతోరధాతోశ్చ వకారయకారయోర్వలి పరతో లోపో భవతి। దివ్-దిదివాన్, దిదివాంసౌ, దిదివాంసః। ఊయీ-ఊతమ్। క్నూయీ- క్నూతమ్। గోధాయా ఢ్రక్(4-1-129-1135)-గౌధేరః। పచేరన్। యజేరన్। వకారస్య--`జీవేరదానుక్(ద.ఉ.1-163) జీరదానుః। స్రివేః---ఆస్రేమాణమ్। ఉణాదయో బహులమ్(3-3-1-3169) ఇతి బహులవచనాత్ చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ(6-4-19-2561) ఇతి ఊఠ్ న భవతి।

వలీతి కిమ్ ? ఊయ్యతే। క్నూయ్యతే। పూర్వం లోపగ్రహణం కిమ్ ?

వేరపృక్తలోపాత్పూర్వం వలి లోపో యథా స్యాత్।

కణ్డూయతేః క్విప్-కణ్డూః। లోలూయతేః--లోలూః।

వ్రశ్చాదీనాముపదేశసామర్థ్యాద్ వలి లోపో న భవతి। వృశ్చతి, వవ్రశ్చేత్యత్రాపి హి సమ్ప్రసారణహలాదిఃశేషయోర్బహిరఙ్గత్వాత్ప్రాప్నోతి ।।

[-6-1-66]

వేరపృక్తస్య ।। [6-1-67] ।।

`లోపః ఇతి వర్త్తతే। `వేః ఇతి క్విబాదయో విశేషాననుబన్ధానుత్సృజ్య సామాన్యేన గృహ్యన్తే। వేరపృక్తస్య లోపో భవతి। బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషు క్విప్(3-2-87-2998)--బ్రహ్మహా, భ్రూణహా। స్పృశోఽనుదకే క్విన్(3-2-58-432)--ఘృతస్పృక్, తైలస్పృక్। భజో ణ్విః(3-2-62-2976)--అర్ధభాక్, పాదభాక్, తురీయభాక్ ।

అపృక్తస్యేతి కిమ్ ? `వృదృభ్యాం విన్(ఉ.502)-దర్విః। `కౄగౄశౄసౄజాగృభ్యః క్విః--జాగృవిః।

[-6-1-67]

ఇల్ఙ్యాబ్భ్యో దీర్ఘాత్సుతిస్యపృక్తం హల్ ।। [6-1-68] ।।

`లోపః ఇతి వర్తతే। తదిహ లౌకికేనార్థేనార్థవత్ కర్మసాధనం ద్రష్టవ్యమ్--లుప్యతే ఇతి లోపః। హలన్తాద్, ఙ్యన్తాదాబన్తాచ్చ దీర్ఘాత్ పరం సు, తి, సి-ఇత్యేతదపృక్తం హల్ లుప్యతే। హలన్తాత్ సులోపః-రాజా, తక్షా, ఉఖాస్రత్, పర్ణధ్వత్। ఙ్యన్తాత్-కుమారీ, గౌరీ, శార్ఙ్గరవీ। ఆబన్తాత్-ఖట్వా, బహురాజా, కారీషగన్ధ్యా।

హలన్తాదేవ తిలోపః, సిలోపశ్చ। తత్ర తిలోపస్తావత్-అబిభర్భవాన్। భృఞో లజి తిపి శ్లౌ, భృఞామిత్(7-4-76-2496) ఇత్యభ్యాసస్యేత్త్వమ్। అజాగర్భవాన్। సిలోపః-అభినోఽత్ర। అచ్ఛినోఽత్ర(మ.భా.3-43)। దస్య రేఫః।

హల్ఙ్యాబ్భ్య ఇతి కిమ్ ? గ్రామణీః। సేనానీః। దీర్ఘాదితి కిమ్ ? నిష్కౌశామ్బిః। అతిఖట్వః। సుతిసీతి కిమ్ ? అభైత్సీత్। తిపా సహచరితస్య సిశబ్దస్య గ్రహణాత్సిచో గ్రహణం నాస్తి। అపృక్తమితి కిమ్ ? భినత్తి, ఛినత్తి।

హలీతి కిమ్ ? బిభేద। చిచ్ఛేద।

అథ కిమర్థం హలన్తాత్సుతిసీనాం లోపో విధీయతే, సంయోగాన్తలోపేనైవ సిద్ధమ్ ? న సిద్ధ్యతి; రాజా, తక్షేత్యత్ర సంయోగాన్తలోపస్యాసిద్ధత్వాన్నలోపో న స్యాత్। ఉఖాస్రత్, పర్ణధ్వదిత్యత్రాపదాన్తత్వాద్దత్వం చ న స్యాత్। అభినోఽత్రేత్యత్ర అతో రోరప్లుతాదప్లుతే(6-1-113-163) ఇత్యుత్వం న స్యాత్। అబిభర్భవానిత్యత్ర తు రాత్సస్య(8-3-24-280) ఇతి నియమాల్లోప ఏవ న స్యాత్।

సంయోగాన్తస్య లోపే హి నలోపాదిర్న సిధ్యతి।
రాత్తు తే నైవ లోపః స్యాద్, హలస్తస్మాద్విధీయతే ।।

[-6-1-68]

ఏఙ్హ్రస్వాత్సమ్బుద్ధేః ।। [6-1-69] ।।

`లోప ఇతి వర్త్తతే, `హల్ ఇతి చ। `అపృక్తమ్ ఇతి నాధిక్రియతే, తథా చ పూర్వసూత్రే పునరపృక్తగ్రహణం కృతమ్। ఏజన్తాత్ప్రాతిపదికాద్ హ్రస్వాన్తాచ్చ పరో హల్లుప్యతే స చేత్సమ్బుద్ధేర్భవతి। ఏజన్తాత్--హే అగ్నే, హే వాయో। హ్రస్వాన్తాత్--హే దేవదత్త, హే నది, హే వధు, హే కుణ్డ। కుణ్డశబ్దాద్ అతో ఽమ్(7-1-24-309) ఇత్యమ్, అమి పూర్వః(6-1-107-194) ఇతి పూర్వత్వే కృతే హల్మాత్రస్య మకారస్య లోపః।

హే కతరదిత్యత్ర డిదయమద్డాదేశః(7-1-25-315), తత్ర టిలోపే సతి హ్రస్వాభావాన్నాస్తి సమ్బుద్ధిలోపః। ఏఙ్గ్రహణం క్రియతే సమ్బుద్ధిగుణబలీయస్త్వాత్ ।।

[-6-1-69]

శేశ్ఛన్దసి బహులమ్ ।। [6-1-70] ।।

`శి ఇత్యేతస్య బహులం ఛన్దసి విషయే లోపో భవతి। యా క్షేత్రా। `యా వనా(అ.వే.14-2-7)। `యాని క్షేత్రాణి(అ.వే.14-2-7)। యాని వనాని ।।

[-6-1-70]

హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్ ।। [6-1-71] ।।

పితి కృతి పరతో హ్రస్వాన్తస్య ధాతోః తుగాగమో భవతి। అగ్నిచిత్। సోమసుత్। ప్రకృత్య। ప్రహృత్య। ఉపస్తుత్య।

హ్రస్వస్యేతి కిమ్ ? ఆలూయ। గ్రమణీః। పితీతి కిమ్ ? కృతమ్। హృతమ్। కృతీతి కిమ్ ? పటుతరః। పటుతమః।

గ్రామణి బ్రాహ్మణకులమిత్యత్ర హ్రస్వస్య బహిరఙ్గస్యాసిద్ధత్వాత్ తుగ్న భవతి ।।

[-6-1-71]

సంహితాయామ్ ।। [6-1-72] ।।

అధికారోఽయమ్ అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్(6-1-158-3650) ఇతి యావత్।
ప్రాగేతస్మాత్సూత్రాదిత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః సంహితాయామిత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్।
వక్ష్యతి--ఇకో యణచి(6-1-77-47), దధ్యత్ర।

సంహితాయామితి కిమ్ ? దధి అత్ర। మధు అత్ర ।।

[-6-1-72]

ఛే చ ।। [6-1-73] ।।

`హ్రస్వస్య తుక్ ఇతి వర్తతే। ఛకారే పరతః సంహితాయాం విషయే హ్రస్వస్య తుగాగమో భవతి। ఇచ్ఛతి। గచ్ఛతి।

హ్రస్వ ఏవాత్రాగమీ, న త్వదన్తః। తేన చిచ్ఛిదతుః, చిచ్ఛిదురిత్యత్ర తుగభ్యాసస్య గ్రహణేన న గృహ్యత ఇతి హలాదిఃశేషేణ న నివర్త్యతే। నావయవావయవః సముదాయావయవో భవతీతి ।।

[-6-1-73]

ఆఙ్మాఙోశ్చ ।। [6-1-74] ।।

`తుక్ ఇత్యనువర్తతే, `ఛే ఇతి చ। ఆఙో ఙిత ఈషదాదిషు చతుర్ష్వర్థేషు వర్త్తమానస్య మాఙశ్చ ప్రతిషేధవచనస్య ఛకారే పరతస్తుగాగమో భవతి। పదాన్తాద్వా(6-1-76-149) ఇతి వికల్పే ప్రాప్తే నిత్యం తుగాగమో భవతి। ఈషదర్థే--ఈషచ్ఛాయా। ఆచ్ఛాయా। క్రియాయోగే--ఆచ్ఛాదయతి।

మర్యాదాభివిధ్యోః---ఆచ్ఛాయాయాః। ఆచ్ఛాయమ్। మాఙః ఖల్వపి- మాచ్ఛైత్సీత్। మాచ్ఛిదత్।

ఙిద్విశిష్టగ్రహణం కిమ్ ? ఆఛాయా, ఆచ్ఛాయా। ప్రమాఛన్దః, ప్రమాచ్ఛన్దః ।।

[-6-1-74]

దీర్ఘాత్ ।। [6-1-75] ।।

`ఛే తుక్ ఇతి వర్త్తతే। దీర్ఘాత్పరో యశ్చకారస్తస్మిన్పూర్వస్య తస్యైవ దీర్ఘస్య తుగాగమో భవతి। హ్రీచ్ఛతి। మ్లేచ్ఛతి। అపచాచ్ఛాయతే। విచాచ్ఛాయతే ।।

[-6-1-75]

పదాన్తాద్వా ।। [6-1-76] ।।

`దీర్ఘాచ్ఛే తుక్ ఇతి వర్త్తతే। పదాన్తాద్దీర్ఘాత్పరో యశ్చకారస్తస్మిన్పూర్వస్య తస్యైవ దీర్ఘస్య పూర్వేణ నిత్యం ప్రాప్తో వా తుగాగమో భవతి। కుటీచ్ఛాయా। కుటీఛాయా। కువలీచ్ఛాయా। కువలీఛాయా।

- విశ్వజనాదీనాం ఛన్దసి వా తుగాగమో భవతీతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-51)। విశ్వజనచ్ఛత్రమ్। విశ్వజనఛత్రమ్। `నచ్ఛాయాం కురవోపరమ్(అ.వే.13-3-56)। నఛాయాం కురవోపరమ్ ।।

[-6-1-76]

ఇకో యణచి ।। [6-1-77] ।।

అచి పరత ఇకో యణాదేశో భవతి। దధ్యత్ర। మధ్వత్ర। కర్త్రర్థమ్। హర్త్రర్థమ్। లాకృతిః।

- ఇకః ప్లుతపూర్వస్య సవర్ణదీర్ఘబాధనార్థం యణాదేశో వక్తవ్యః -(మ.భా.3-51)। భో3 ఇ ఇన్ద్రమ్ । భో3 యిన్ద్రమ్।

అచీతి చాయమధికారః సమ్ప్రసారణాచ్చ(6-1-108-330) ఇతి యావత్ ।।

[-6-1-77]

ఏచోఽయవాయావః ।। [6-1-78] ।।

ఏచః స్థానేఽచి పరతోఽయ్, అవ్, ఆయ్, ఆవ్-ఇత్యేతే ఆదేశా యథాసంఖ్యం భవన్తి। చయనమ్। లవనమ్। చాయకః। లావకః। కయేతే। యయేతే। వాయావవరుణద్ధి ।।

[-6-1-78]

వాన్తో యి ప్రత్యయే ।। [6-1-79] ।।

యోఽయమేచః స్థానే వాన్తాదేశః--ఓకారస్య అవ్, ఔకారస్యావ్, స యకారాదౌ ప్రత్యయే పరతో భవతి। బాభ్రవ్యః। మాణ్డవ్యః। శఙ్కవ్యం దారు। పిచవ్యః కార్పాసః। నావ్యం హ్రదః।

వాన్త ఇతి కిమ్ ? రాయమిచ్ఛతి రైయతి। యాతి కిమ్ ? గోభ్యామ్, నౌభ్యామ్। ప్రత్యయ ఇతి కిమ్ ? గోయానమ్, నౌయానమ్।

- గోర్యూతౌ ఛన్దసి -(మ.భా.3-54)। గోశబ్దస్య యూతౌ పరతశ్ఛన్దసి విషయే వాన్తాదేశో వక్తవ్యః। ` ఆనో మిత్రావరుణా ఘృతైర్గవ్యూతిముక్షతమ్(ఋ.3-62-16)।

ఛన్దసీతి కిమ్ ? గోయూతిః।

- అధ్వపరిమాణే చ -(మ.భా.3-54)। గోర్యూతౌ పరతో వాన్తాదేశో వక్తవ్యః। గవ్యూతిమాత్రమధ్వానం గతః ।।

[-6-1-79]

ధాతోస్తన్నిమిత్తస్యైవ ।। [6-1-80] ।।

` ఏచః ఇతి వర్త్_తే। ` వాన్తో యి ప్రత్యయే ఇతి చ। ధాతోర్య ఏచ్ తన్నిమిత్తో యకారాదిప్రత్యయనిమిత్తస్తస్య యకారాదౌ ప్రత్యయే పరతో వాన్తాదేశో భవతి। లవ్యమ్। పవ్యమ్। అవశ్యలావ్యమ్। అవశ్యపావ్యమ్।

ధాతోరితి కిమ్ ? ప్రాతిపదికస్య నియమో మా భూత్। తత్ర కో దోషః ? బ్రాభ్రవ్య ఇత్యత్రైవ స్యాత్, ఇహ న స్యాద్-గవ్యమ్, నావ్యమితి।

తన్నిమిత్తస్యేతి కిమ్ ? అతన్నిమిత్తస్య మా భూత్-ఉపోయతే। ఔయత। లౌయమానిః। పౌయమానిః। అత ఇఞ్(4-1-95-1095)।

ఏవకారకరణం కిమ్ ? ధాత్వవధారణం యథా స్యాత్, తన్నిమిత్తావధారణం మా భూదితి తన్నిమిత్తస్య హి ధాతోశ్చాధాతోశ్చ భవతి-బాభ్రవ్యః, అవశ్యలావ్యమ్, లవ్యమ్ ।।

[-6-1-80]

క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే ।। [6-1-81] ।।

` క్షి ` జి--ఇత్యేతయోర్ధాత్వోర్యతి ప్రత్యయే పరతః శక్యార్థే గమ్యమానే ఏకారస్యాయాదేశో నిపాత్యతే। శక్యః క్షేతుం క్షయ్యః। శక్యో జేతుం జయ్యః।

శక్యార్థ ఇతి కిమ్ ? క్షేయం పాపమ్। జేయో వృషలః ।।

[-6-1-81]

క్రయ్యస్తదర్థే ।। [6-1-82] ।।

క్రీణాతేర్ధాతోస్తదర్థే క్రయార్థం యత్తస్మిన్నభిధేయే యతి ప్రత్యయే పరతోఽయాదేశో నిపాత్యతే। క్రయ్యో గౌః। క్రయ్యః కమ్బలః। క్రయార్థం యః ప్రసారితః స ఉచ్యతే।

తదర్థ ఇతి కిమ్ ? క్రేయం నో ధాన్యమ్,న చాస్తి క్రయ్యమ్ ।।

[-6-1-82]

భయ్యప్రవయ్యే చచ్ఛన్దసి ।। [6-1-83] ।।

బిభేతేర్ధాతోః ప్రపూర్వస్య చ `వీ ఇత్యేతస్య యతి ప్రత్యయే పరతశ్ఛన్దసి విషయేఽయాదేశో నిపాత్యతే। భయ్యం కిలాసీత్। వత్సతరీ ప్రవయ్యా। భయ్యేతి కృత్యల్యుటో బహులమ్(3-3-113-2841) ఇత్యపాదానే యత్ప్రత్యయః। బిభేత్యస్మాదితి భయ్యమ్। `ప్రవయ్యా ఇతి స్త్రియామేవ నిపాతనమ్। అన్యత్ర ప్రవేయమిత్యేవ భవతి।

ఛన్దసీతి కిమ్ ? భేయమ్। ప్రవేయమ్।

-హ్రదయ్యా ఆప ఉపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.3-55)। హ్రదయ్యా ఆపః। హ్రదే భవా--భవే ఛన్దసి(4-4-110-3456) ఇతి యత్ప్రత్యయః ।।

[-6-1-83]

ఏకః పూర్వపరయోః ।। [6-1-84] ।।

అధికారోఽయమ్। ఖ్యత్యాత్పరస్య(6-1-112-255) ఇతి ప్రాగేతస్మాత్సూత్రాదిత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామస్తత్ర పూర్వస్య పరస్య ద్వయోరపి స్థానే ఏకాదేశో భవతీత్యేతద్ వేదితవ్యమ్। వక్ష్యతి--ఆద్గుణః(6-1-87-69) ఇతి। తత్రాచి పూర్వస్యావర్ణాచ్చ పరస్య స్థానే ఏకో గుణో భవతి-ఖట్వేన్ద్రః, మాలేన్ద్రః।

పూర్వపరగ్రహణం ద్వయోరపి యుగపదాదేశప్రతిపత్త్యర్థమ్। ఏకస్యైవ హి స్యాత్, నోభే సప్తమీపఞ్చమ్యౌ యుగపత్ప్రకల్పికే భవత ఇతి।

ఏకగ్రహణం పృథగాదేశనివృత్త్యర్థమ్, స్థానిభేదాద్ధి భిన్నాదిషు నత్వవద్ ద్వావాదేశౌ స్యాతామ్ ।।

[-6-1-84]

అన్తాదివచ్చ ।। [6-1-85] ।।

`ఏకః ఇతి వర్త్తతే, `పూర్వపరయోః ఇతి చ। ఏకః పూర్వపరయోః(6-1-84-68) ఇతి యోఽయమేకాదేశో విధీయతే స పూర్వస్యాన్తవద్భవతి, పరస్యాదివద్భవతి। యథా తస్యాన్త ఆదిర్వా తదన్తర్భూతస్తద్గ్రహణేన గృహ్యతే, తద్వదేకాదేశోఽపి తద్గ్రహణేన గృహ్యతే- ఇత్యేషోఽతిదేశస్యార్థః।

బ్రహ్మబన్ధూరిత్యత్ర బ్రహ్మబన్ధ్వితి ప్రాతిపదికమ్, ఊజిత్యప్రాతిపదికమ్, తయోః ప్రాతిపదికాప్రాతిపదికయోర్య ఏకాదేశః స ప్రాతిపదికస్యాన్తవద్ భవతి। యథా శక్యతే కర్త్తుమ్- -ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాత్(4-1-1-182) ఇతి స్వాదివిధిః।

వృక్షావిత్యత్ర సుబౌకారః అసుబకారః, తయోః సుబసుపోరేకాదేశః సుప ఆదివద్భవతి। యథా శక్యతే వక్తుమ్-సుబన్తం పదమ్(1-4-14-29) ఇతి।

వర్ణాశ్రయవిధావయమన్తాదివద్భావో నేష్యతే, తథా హి---ఖట్వాభిరిత్యత్రాన్తవద్భావాభావాద్ అతో భిస ఐస్(7-1-9-206) ఇతి న భవతి। హ్వయతేః-జుహావేతి సమ్ప్రసారణపూర్వత్వస్యాదివద్భావాద్ ఆత ఔ ణలః(7-1-34-2371) ఇతి న భవతి। అస్యై అశ్వః, అస్యా అశ్వ ఇతి వృద్ధిరేచి(6-1-88-72) ఇతి వృద్ధిః, ఏఙః పదాన్తాదతి(6-1-109-86) ఇత్యత్ర విధావాదివన్న భవతి।

పూర్వపరసముదాయ ఏకాదేశస్య స్థానీ, స హి తేన నివర్త్యతే। తత్రావయవయోరానుమానికం స్థానిత్వమితి తదాశ్రయం కార్యం స్థానివద్భావాదప్రాప్తమిత్యన్తాదివద్భావో విధీయతే ।।

[-6-1-85]

షత్వతుకోరసిద్ధః ।। [6-1-86] ।।

షత్వే తుకి చ కర్తవ్యే ఏకాదేశోఽసిద్ధో భవతి। సిద్ధకార్యం న కరోతీత్యర్థః। అసిద్ధవచనమాదేశలక్షణప్రతిషేధార్థమ్, ఉత్సర్గలక్షణభావార్థం చ। కోఽసిచద్ ఇత్యత్ర ఏఙః పదాన్తాదతి(6-1-109-86) ఇత్యేకాదేశస్య పరం ప్రత్యాదివద్భావాదపదాదేరిణ ఉత్తరస్యాదేశస్య సకారస్య షత్వం ప్రాప్నోతి, తదసిద్ధత్వాన్న భవతి। కోఽస్య, యోఽస్య, కోఽస్మై, యోఽస్మై-- ఇత్యేకాదేశస్యాసిద్ధ్వా్వద్ `ఇణః(8-3-39-153) ఇతి షత్వం న భవతి।

తుగ్విధౌ---అధీత్య, ప్రేత్యేతి। అత్రైకాదేశస్యాసిద్ధత్వాత్ హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్(6-1-71-2858) ఇతి తుగ్భవతి।

- సమ్ప్రసారణఙీట్సు ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.3-66)। సమ్ప్రసారణే--బ్రహ్మహూషు। పరివీషు। సమ్ప్రసారణపూర్వత్వస్యాసిద్ధత్వాత్షత్వం న ప్రాప్నోతి। ఙౌ-వృక్షేచ్ఛత్రమ్, వృక్షే ఛత్రమ్। ఇటి-అపచేచ్ఛత్రమ్, అపచే ఛత్రమ్(మ.భా.3-66); ఆద్గుణస్యాసిద్ధత్వాద్

హ్రస్వలక్షణో నిత్యోఽత్ర తుక్ ప్రాప్నోతి, దీర్ఘాత్(6-1-75-148), పదాన్తాద్వా(6-1-76-149) ఇతి తుగ్వికల్ప ఇష్యతే ।।

[-6-1-86]

ఆద్ గుణః ।। [6-1-87] ।।

`అచి ఇత్యనువర్తతే। అవర్ణాత్పరో యోఽచ్, అచి చ పూర్వో యోఽవర్ణః, తయోః పూర్వపరయోరవర్ణాచోః స్థానే ఏకో గుణ ఆదేశో భవతి। తవేదమ్। ఖట్వేన్ద్రః, మాలేన్ద్రః। తవేహతే, ఖట్వేహతే। తవోదకమ్, ఖట్వోదకమ్। తవర్శ్యః, ఖట్వర్శ్యః। తవల్కారః, ఖట్వల్కారః। లృకారస్య స్థానే యోఽణ్ తస్య లపరత్వమిష్యతే ।।

[-6-1-87]

వృద్ధిరేచి ।। [6-1-88] ।।

`ఆత్ ఇతి వర్తతే। అవర్ణాత్పరో య ఏచ్, ఏచి చ పూర్వో యోఽవర్ణః, తయోః పూర్వపరయోరవర్ణైచోః స్థానే వృద్ధిరేకాదేశో భవతి। ఆద్గుణస్యాపవాదః। బ్రహ్మైడకా, ఖట్వైడకా। బ్రహమైతికాయనః, ఖట్వైతికాయనః। బ్రహ్మౌదనః, ఖట్వౌదనః। బ్రహ్మౌపగవః, ఖట్వౌపగవః ।।

[-6-1-88]

ఏత్యేధత్యూఠ్సు ।। [6-1-89] ।।

`వృద్ధిరేచి ఇతి వర్తతే, `ఆత్ ఇతి చ। తదేతదేగ్గ్రహణమేతేరేవ విశేషణమ్, న పునరేధతేః; అవ్యభిచారాద్, ఊఠశ్చాసమ్భవాత్। `ఇణ్ గతౌ(ధా.పా.1046) ఇత్యేతస్మిన్ ధాతావేచి, `ఏధ వృద్ధౌ(ధా.పా.2) ఇత్యేతస్మిన్ ఊఠి చ పూర్వం యదవర్ణం తతశ్చ పరో యోఽచ్, తయోః పూర్వపరయోరవర్ణాచోః స్థానే వృద్ధిరేకాదేశో భవతి। ఉపైతి, ఉపైషి, ఉపైమి। ఉపైధతే, ప్రైధతే। ప్రష్ఠౌహః, ప్రష్ఠౌహ్, ప్రష్ఠౌహే। ఊఠ్యాద్గుణాపవాదో వృద్ధిర్విధీయతే। ఏత్యేధత్యోః--ఏఙిపర రూపాపవాదః।

ఓమాఙోశ్చ(6-1-95-80) ఇత్యేతత్తు పరరూపం న బాధ్యతే; `యేన నాప్రాప్తే యో విధిరారభ్యతే స తస్య బాధకో భవతి(వ్యా.ప.49) ఇతి, `పురస్తాదపవాదా అనన్తరాన్విధీన్బాధన్తే(వ్యా.ప.9) ఇతి వా। తేనేహ న భవతి--ఉప ఆ ఇతః = ఉపేత ఇతి।

ఏచీత్యేవ-ఉప ఆ ఇతః = ఉపేత ఇతి।

- అక్షాదూహిన్యాం వృద్ధిర్వక్తవ్యా -(మ.భా.3-69)। అక్షౌహిణీ।

- స్వాదీరేరిణ్యోర్వృద్ధిర్వక్తవ్యా -(మ.భా.3-69)। స్వైరమ్। స్వైరిణీ।

- ప్రాదూహోఢోఢ్యేషైష్యేషు వృద్ధిర్వక్తవ్యా -(మ.భా.3-69)। ప్రౌఢః। ప్రౌఢిః। ప్రైషః। ప్రైష్యః।

- ఋతే చ తృతీయాసమాసేఽవర్ణాద్ వృద్ధిర్వక్తవ్యా -(మ.భా.3-69)। సుఖేన ఋతః సుఖార్తః। దుఃఖేన ఋతో దుఃఖార్తః। ఋత ఇతి కిమ్ ? సుఖేన ఇతః సుఖేతః। తృతీయేతి కిమ్? పరమర్తః। సమాస ఇతి కిమ్ ? సుఖేనర్తః।

- ప్రవత్సతరకమ్బలవసనానామృణే వృద్ధిర్వక్తవ్యా -(మ.భా.3-69)। ప్ర-ప్రార్ణమ్। వత్సతర-వత్సతరార్ణమ్। కమ్బల-కమ్బలార్ణమ్। వసన-వసనార్ణమ్।

- ఋణదశాభ్యాం వృద్ధిర్వక్తవ్యా -(మ.భా.3-69)। ఋణార్ణమ్। దశార్ణమ్ ।।

[-6-1-89]

ఆటశ్చ ।। [6-1-90] ।।

`ఏచి ఇతి నివృత్తమ్। `అచి ఇత్యనువర్త్తతే। ఆటః పరో యోఽచ్, అచి చ పూర్వో య ఆట్-తయోః పూర్వపరయోరాడచోః స్థానే వృద్ధిరేకాదేశో భవతి। ఐక్షిష్ట। ఐక్షత। ఐక్షిష్యత। ఔభీత్। ఆర్ధ్నోత్। ఔబ్జీత్।

చకారోఽధికవిధానార్థః----ఉసి(6-1-96-2214) ఓమాఙోశ్చ(6-1-95-80) ఇతి పరరూపబాధనార్థః। ఔస్రీయత్। ఔఙ్కారీయత్। ఆ ఊఢా ఓఢా, తామైచ్ఛత్ ఔఢీయత్ ।।

[-6-1-90]

ఉపసర్గాదృతి ధాతౌ ।। [6-1-91] ।।

`ఆత్ ఇత్యేవ। అవర్ణాన్తాదుపసర్గాదృకారాదౌ ధాతౌ పరతః పూర్వపరయోః స్థానే వృద్ధిరేకాదేశో భవతి। ఆద్గుణాపవాదః। ఉపార్చ్ఛతి। ప్రార్చ్ఛతి। ఉపార్ధ్నోతి।

ఉపసర్గాదితి కిమ్ ? ఖట్వర్చ్ఛతి। మాలర్చ్ఛతి। ప్రగతా ఋచ్ఛకా అస్మాద్దేశాత్ ప్రర్చ్ఛకో దేశః। `యత్క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తం ప్రతి గత్యుపసర్గసంజ్ఞకాః(జై.ప.99) ఇతి।

ఋతీతి కిమ్ ? ఉప ఇత ఉపేతః। తపరకరణం కిమ్ ? ఉప ఋకారీయతి ఉపర్కారీయతి। వా సుప్యాపిశలేః(6-1-92-77) ఇతి వికల్పః స్యాత్।

ఉపసర్గగ్రహణాదేవ ధాతుగ్రహణే సిద్ధే దాతుగ్రహణం శాకల్యనివృత్త్యర్థమ్। ఋత్యకః(6-1-128-92) ఇతి హి శాకల్యస్య

ప్రకృతిభావః ప్రాప్నోతి ।।

[-6-1-91]

వా సుప్యాపిశలేః ।। [6-1-92] ।।

`ఆత్ ఇత్యేవ, `ఉపసర్గాదృతి ధాతౌ ఇతి చ। సుబన్తావయవే ధాతావృకారాదౌ పరతోఽవర్ణాన్తాదుపసర్గాత్ పూర్వపరయోరాపిశలేరాచార్యస్య మతేన వా వృద్ధిరేకాదేశో భవతి। ఉపర్షభీయతి, ఉపార్షభీయతి। ఉపల్కారీయతి, ఉపాల్కారీయతి। `ఋకారఌకారయోః సావర్ణ్యవిధిః ఇతి ఋతీతి ఌకారోఽపి గృహ్యతే।

ఆపిశలిగ్రహణం పూజార్థమ్, వేతి హ్యుచ్యత ఏవ ।।

[-6-1-92]

ఔతోఽమ్శసోః ।। [6-1-93] ।।

ఓతోఽమి శసి చ పరతః పూర్వపరయోరాకార ఆదేశో భవతి। గాం పశ్య, గాః పశ్య। ద్యాం పశ్య, ద్యాః పశ్య।

ద్యోశబ్దోఽప్యోకారాన్త ఏవ విద్యతే, తతోఽపి పరం సర్వనామస్థానం ణిదిష్యతే, తేన నాప్రాప్తాయాం వృద్ధావయమాకారో విధీయమానస్తాం బాధతే।

అమితి ద్వితీయైకవచనం గృహ్యతే; శసా సాహచర్యాత్, `సుపి ఇతి చాధికారాత్। తేనాచినవమ్, అసునవమిత్యత్ర న భవతి ।।

[-6-1-93]

ఏఙి పరరూపమ్ ।। [6-1-94] ।।

`ఆత్ ఇత్యేవ, `ఉపసర్గాద్ధాతౌ ఇతి చ। అవర్ణాన్తాదుపసర్గాదేఙాదౌ ధాతౌ పూర్వపరయోః పరరూపమేకాదేశో భవతి। వృద్ధిరేచి(6-1-88-72) ఇత్యస్యాపవాదః। ఉపేలయతి। ప్రేలయతి। ఉపోషతి। ప్రోషతి।

కేచిద్ వా సుప్యాపిశలేః(6-1-92-77) ఇత్యనువర్త్తయన్తి, తచ్చ వాక్యభేదేన సుబ్ధాతౌ విక్ల్పం కరోతి-ఉపేడకీయతి, ఉపైడకీయతి। ఉపోదనీయతి, ఉపౌదనీయతి।

- శకన్ధ్వాదిషు పరరూపం వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-75)। శక అన్ధుః శకన్ధుః। కుల అటా కులటా।

- సీమన్తః కేశేషు -(మ.భా.3-75)। సీమ్నో ఽన్తః సీమన్తః। అన్యత్ర సీమాన్తః।

- ఏవే చానియోగే పరరూపం వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-75)। ఇహ ఏవ ఇహేవ। అద్య ఏవ అద్యేవ। అనియోగే ఇతి కిమ్ ? ఇహైవ భవ మాఽన్యత్ర గాః ।।

- ఓత్వోష్ఠయోః సమాసే వా పరరూపం వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-76)। స్థూల ఓతుః స్థూలౌతుః, స్థూలోతుః। బిమ్బౌష్ఠీ, బిమ్బోష్ఠీ। సమాస ఇతి కిమ్ ? తిష్ఠ దేవదత్తౌష్ఠం పశ్య।

- ఏమన్నాదిషు ఛన్దసి పరరూపం వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-76)। అపాం త్వా ఏమన్, `అపాం త్వేమన్(మై.సం.2-7-18-1)। అపాం త్వా ఓద్మన్, `అపాం త్వోద్మన్(మై.సం.2-7-18-1) ।।

[-6-1-94]

ఓమాఙోశ్చ ।। [6-1-95] ।।

`ఆత్ ఇత్యేవ। అవర్ణాన్తాదోమి ఆఙి చ పరతః పూర్వపరయోః స్థానే పరరూపమేకాదేశో భవతి। కా ఓమిత్యవోచత్, కోమిత్యవోచత్। యోమిత్యవోచత్। ఆఙి ఖల్వపి--ఆ ఊఢా ఓఢా। అద్య ఓఢా అద్యోఢా। కదా ఓఢా కదోఢా। తదా ఓఢా, తదోఢా। వృద్ధిరేచి(6-1-88-72) ఇత్యస్యాపవాదః।

ఇహ తు-ఆ ఋశ్యాత్ అర్శ్యాత్, అద్య అర్శ్యాత్ అద్యర్శ్యాదితి అకః సవర్ణే దీర్ఘత్వం(6-1-101-85) బాధతే ।।

[-6-1-95]

ఉస్యపదాన్తాత్ ।। [6-1-96] ।।

`ఆత్ ఇత్యేవ। అవర్ణాదపదాన్తాదుసి పూర్వపరయోరాద్గుణాపవాదః పరరూపమేకాదేశో భవతి। భిన్ద్యా ఉస్ భిన్ద్యుః। ఛిన్ద్యా ఉస్ ఛిన్ద్యుః। అదా ఉస్ అదుః। అయా ఉస్ అయుః।

అపదాన్తాదితి కిమ్ ? కా ఉస్రా కోస్రా। కా ఉషితా కోషితా।

ఆదిత్యేవ--చక్రుః। అబిభయుః ।।

[-6-1-96]

అతో గుణే ।। [6-1-97] ।।

` అపదాన్తాత్ ఇతి వర్త్తతే। అకారాదపదాన్తాద్ గుణే పరతః పూర్వపరయోః స్థానే పరరూపమేకాదేశో భవతి। పచన్తి। యజన్తి। అకః సవర్ణే దీర్ఘస్య(6-1-101-85) అపవాదః।

పచే, యజే--ఇత్యత్ర వృద్ధిరేచి(6-1-88-72) ఇతి వృద్ధిః ప్రాప్నోతి।

అత ఇతి కిమ్? యాన్తి। వాన్తి।

గుణ ఇతి కిమ్ ? అపచే। అయజే।

అపదాన్తాదిత్యేవ--దణ్డాగ్రమ్। యూపాగ్రమ్ ।।

[-6-1-97]

అవ్యక్తానుకరణస్యాత ఇతౌ ।। [6-1-98] ।।

అవ్యక్తమ్=అపరిస్ఫుటవర్ణమ్, తదనుకరణం పరిస్ఫుటవర్ణమేవ కేనచిత్సాదృశ్యేన తదవ్యక్తమనుకరోతి తస్య యోఽచ్ఛబ్దస్తస్మాదితౌ పూర్వపరయోః స్థానే పరరూపమేకాదేశో భవతి। పటత్ ఇతి పటితి। ఘటత్ ఇతి ఘటితి। ఝటత్ ఇతి ఝటితి। ఛమిత్ ఇతి ఛమితి। అవ్యక్తానుకరణస్యేతి కిమ్ ? జగత్ ఇతి జగదితి। అత ఇతి కిమ్ ? మరట్ ఇతి మరడితి। ఇతావితి కిమ్? పటత్ అత్ర పటదత్ర ।।

- అనేకాచ ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-77)। ఇహ మా భూత్--శ్రత్ ఇతి శ్రదితి।

కథం ఘటదితి గమ్భీరమమ్బుదైర్నదితమితి ? దకారాన్తమేతదనుకరణం ద్రష్టవ్యమ్ ।।

[-6-1-98]

నామ్రేడితస్యాన్త్యస్య తు వా ।। [6-1-99] ।।

అవ్యక్తానుకరణస్యామ్రేడితస్య యోఽచ్ఛబ్ద ఇతౌ తస్య పరరూపం న భవతి, తస్య యోఽన్త్యస్తకారస్తస్య వా భవతి। పటత్పటదితి, పటత్పటేతి కరోతి। నిత్యవీప్సయోః(8-1-4-2140) ఇతి ద్విర్వచనమ్।

యదా తు సముదాయానుకరణం తదా భవత్యేవ పూర్వేణ పరరూపమ్--పటత్పటేతి కరోతి ।।

[-6-1-99]

నిత్యమామ్రేడితే డాచి ।। [6-1-100] ।।

`అవ్యక్తానుకరణస్య, `అతః `అన్త్యస్య ఇతి చానువర్త్తతే। డాచ్పరం యదామ్రేడితం తస్మిన్పూర్వస్యావ్యక్తానుకరణస్యాచ్ఛబ్దస్య యోఽన్త్యస్తకారస్తస్య పూర్వస్య పరస్య చాద్యస్య వర్ణస్య నిత్యం పరరూపమేకాదేశో భవతి। పటపటాకరోతి। దమదమాకరోతి ।

పటదిత్యస్మాద్ `అవ్యక్తానుకరణాద్ ఇతి డాచి విహితే `డాచి బహులమ్(వా.691) ఇతి ద్విర్వచనమ్, తచ్చ టిలోపాత్ పూర్వమేవేష్యతే ।।

[-6-1-100]

అకః సవర్ణే దీర్ఘః ।। [6-1-101] ।।

అకః సవర్ణేఽచి పరతః పూర్వపరయోః స్థానే దీర్ఘ ఏకాదేశో భవతి। దణ్డాగ్రమ్। దధీన్ద్రః। మధూదకే। హోతౄశ్యః।

అక ఇతి కిమ్ ? అగ్నయే। సవర్ణ ఇతి కిమ్ ? దధ్యత్ర।

అచీత్యేవ---కుమారీ శేతే। నాజ్ఝలౌ(1-1-10-13) ఇత్యత్ర యదజితి ప్రత్యాహారగ్రహణం తత్ర గ్రహణకశాస్త్రస్యానభినిర్వృత్తత్వాత్సవర్ణా న గృహ్యన్త ఇతి సవర్ణత్వమీకారశకారయోరప్రతిషిద్ధమ్ ।।

- సవర్ణదీర్ఘత్వే ఋతి ఋ వా వచనమ్ -(మ.భా.3-77)। ఋతి సవర్ణే పరభూతే తత్ర ఋ వా భవతీతి వక్తవ్యమ్। హోతృ ఋకారః హోతృకారః। యదా న ఋ, తదా దీర్ఘ ఏవ హోతౄకారః।

- లృతి ఌ వా వచనమ్ -(మ.భా.3-77)। లృతి సవర్ణే పరతో ఌ వా భవతీతి వక్తవ్యమ్। హోతృ లృకారః। హోతౢకారః। హోతౄకారః। ఋకారలృకారయోః సవర్ణసంజ్ఞావిధిరుక్తః। దీర్ఘపక్షే తు సముదాయాన్తరతమస్య లృవర్ణస్య దీర్ఘస్యాభావత్ ఋకారః క్రియతే ।।

[-6-1-101]

ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః ।। [6-1-102] ।।

`అకః ఇతి `దీర్ఘః ఇతి వర్తతే। ప్రథమాశబ్దో విభక్తివిశేషే రూఢః, తత్సాహచర్యాత్ ద్వితీయాపి ప్రథమేత్యుక్తా। తస్యాం ప్రథమాయాం ద్వితీయాయాం చ విభక్తావచి అకః పూర్వపరయోః స్థానే పూర్వసవర్ణదీర్ఘ ఏకాదేశో భవతి। అగ్నీ। వాయూ। వృక్షాః। ప్లక్షాః। వృక్షాన్। ప్లక్షాన్।

అతో గుణే(6-1-97-191) ఇతి యదకారే పరరూపం తదకః సవర్ణే దీర్ఘత్వమేవ బాధతే, న తు పూర్వసవర్ణదీర్ఘత్వమ్, `పురస్తాదపవాదా అనన్తరాన్విధీన్బాధన్తే నోత్తరాన్(వ్యా.ప.9) ఇతి।

అచీత్యేవ వృక్షః। ప్లక్షః।

అక ఇత్యేవ---నావౌ।

పూర్వసవర్ణగ్రగహణం కిమ్ ? అగ్నీ ఇత్యత్ర పక్షే పరసవర్ణో మా భూత్। దీర్ఘగ్రహణం కిమ్ ? త్రిమాత్రే స్థానిని త్రిమాత్రాదేశనివృత్త్యర్థమ్ ॥

[-6-1-102]

తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి ॥ [6-1-103] ॥

తస్మాత్పూర్వసవర్ణదీర్ఘాదుత్తరస్య శసోఽవయవస్య సకారస్య పుంసి నకారాదేశో భవతి। వృక్షాన్। అగ్నీన్। వాయూన్। కర్తౄన్। హర్తౄన్। షణ్ఢకాన్। షణ్ఢకాన్। స్థూరాన్। అరరకాన్పశ్య। సర్వ ఏతే పుంల్లిఙ్గవిశిష్టం స్వార్థం ప్రతిపాదయన్తి।

ఇహ తు చఞ్చేవ చఞ్చా, లుమ్మనుష్యే(5-3-58-2753) ఇతి కనో లుపి కృతే లుపి యుక్తవద్ వ్యక్తివచనే(1-2-5-1294) ఇతి పుంసోఽపి స్త్రీలిఙ్గతా, తేన నత్వం న భవతి,చఞ్చాః పశ్య, వధ్రికాః పశ్యేతి। తస్మాదితి కిమ్ ? ఏతాంశ్చరతో గాః పశ్య। శస ఇతి కిమ్ ? వృక్షాః। ప్లక్షాః। పుంసీతి కిమ్ ? ధేనూః। బహ్వీః। కుమారీః ॥

[-6-1-103]

నాదిచి ॥ [6-1-104] ॥

అవర్ణాదిచి పూర్వసవర్ణదీర్ఘో న భవతి। వృక్షౌ। ప్లక్షౌ। ఖట్వే। కుణ్డే।

ఆదితి కిమ్ ? అగ్నీ। ఇచీతి కిమ్ ? వృక్షాః ॥

[-6-1-104]

దీర్ఘాజ్జసి చ ॥ [6-1-105] ॥

దీర్ఘాజ్జసి ఇచి చ పరతః పూర్వసవర్ణదీర్ఘో న భవతి। కుమార్యౌ। కుమార్యః। బ్రహ్మబన్ధ్వౌ। బ్రహ్మబన్ధ్వః ॥

[-6-1-105]

వా ఛన్దసి ॥ [6-1-106] ॥

దీర్ఘాచ్ఛన్దసి విషయే జసి చ ఇచి చ పరతో వా పూర్వసవర్ణదీర్ఘో న భవతి।
` మారుతీశ్చతస్రః(కాఠ.సం.11-10)। పిణ్డీః। మారుత్యశ్చతస్రః పిణ్డ్యః। ` వారాహీ(మై.సం.4-4-5)। ఉపానహీ। వారాహ్యౌ। ఉపానహ్యౌ ।।

[-6-1-106]

అమి పూర్వః ।। [6-1-107] ।।

` అకః ఇత్యేవ। అమి పరతోఽకః పూర్వపరయోః స్థానే పూర్వరూపమేకాదేశో భవతి। వృక్షమ్। ప్లక్షమ్। అగ్నిమ్। వాయుమ్।

పూర్వగ్రహణం కిమ్ ? పూర్వ ఏవ యథా స్యాత్, పూర్వసవర్ణోఽన్తరతమో మా భూదితి, కుమారీమిత్యత్ర హి త్రిమాత్రః స్యాత్ ।

వా ఛన్దసీత్యేవ---` శమీం చ(కాఠ.సం.26-6), శమ్యం చ। ` గౌరీం చ, గౌర్యం చ(ఋ.10-126-8) ।।

[-6-1-107]

సమ్ప్రసారణాచ్చ ।। [6-1-108] ।।

` పూర్వః ఇత్యేవ। సమ్ప్రసారణాదచి పరతః పూర్వపరయోః స్థానే పూర్వరూపమేకాదేశో భవతి। యజి--ఇష్టమ్। వపి--ఉప్తమ్। గ్రహి--గృహీతమ్। సమ్ప్రసారణవిధానసామర్థ్యాద్విగృహీతస్య శ్రవణే ప్రాప్తే పూర్వత్వం విధీయతే।

వా ఛన్దసీత్యేవ(6-1-106-3515)--` మిత్రావరుణౌ యజ్యమానౌ(అ.వే.18-1-39)।

పరపూర్వత్వవిధానే సత్యర్థవత్సమ్ప్రసారణవిధానమితి ఇష్ట ఇత్యేవమాదిషు పూర్వత్వాభావే యణాదేశో భవత్యేవ।

అన్తరఙ్గే చాచి కృతార్థం వచనమితి బాహ్వ్యా పశ్చాత్సన్నిపతితే పూర్వత్వం న భవతి- శకహ్వౌ, శకహ్వర్థమ్ ।।

[-6-1-108]

ఏఙః పదాన్తాదతి ।। [6-1-109] ।।

ఏఙ్ యః పదాన్తస్తస్మాదతి పరతః పూర్వపరయోః స్థానే పూర్వరూపమేకాదేశో భవతి। అగ్నేఽత్ర। వాయోఽత్ర। అయవాదేశయోరయమపవాదః।

ఏజ ఇతి కిమ్? దధ్యత్ర। మధ్వత్ర। పదాన్తాదితి కిమ్? చయనమ్। లవనమ్। అతీతి కిమ్? వాయో ఇతి। భానో ఇతి। వాయవితి। భానవితి। తపరకరణం కిమ్ ? వాయవాయాహి ।।

[-6-1-109]

జసిజసోశ్చ ।। [6-1-110] ।।

`ఏజః ఇతి వర్త్తతే, `అతి ఇతి చ। ఏజ ఉత్తరయోర్ఙసిఙసోరతి పరతః పూర్వపరయోః స్థానే పూర్వరూపమేకాదేశో భవతి। అగ్నేరాగచ్ఛతి। అగ్నేః స్వమ్। వాయోరాగచ్ఛతి। వాయోః స్వమ్।

అపదాన్తార్థ ఆరమ్భః ।।

[-6-1-110]

ఋత ఉత్ ।। [6-1-111] ।।

`జసిజసోః ఇత్యేవ। ఋకారాన్తాదుత్తరయోర్ఙసిఙసోరతి పరతః పూర్వపరయోరుకార ఏకాదేశో భవతి। హోతురాగచ్ఛతి। హోతుః స్వమ్। ద్వయోః షష్ఠీనిర్ద్దిష్టయోః స్థానే యః స లభతేఽన్యతరవ్యపదేశమితి ఉరణ్ రపరః(1-1-51-70) ఇతి రపరత్వమత్ర కృత్వా రాత్సస్య(8-2-24-280) ఇతి సలోపః కర్త్తవ్యః ।।

[-6-1-111]

ఖ్యత్యాత్పరస్య ।। [6-1-112] ।।

`జసిజోసః ఇతి వర్త్తతే, `ఉత్ ఇతి చ। ఖ్యత్యాదితి ఖిశబ్దఖీశబ్దయోస్తిశబ్దతీశబ్దయోశ్చ కృతయణాదేశయోరిదం గ్రహణమ్, తాభ్యాం పరస్య జసిజసోరత ఉకారాదేశో భవతి। సఖ్యురాగచ్ఛతి। సఖ్యుః స్వమ్। పత్యురాగచ్ఛతి। పత్యుః స్వమ్।

ఖీశబ్దస్యోదాహరణమ్--సహ ఖేన వర్త్తత ఇతి సఖస్తమిచ్ఛతీతి క్యచ్-సఖీయత్, సఖీయతేః సఖీః, తస్య జసిజసోః--సఖ్యురితి। తీశబ్దస్యాపి-లూనామిచ్ఛతి లూనీతి, లూనీయతేః క్విపి లుప్తే లూన్యురాగచ్ఛతి। లూన్యుః స్వమ్। నిష్ఠానత్వమ్(8-2-44-3018) పూర్వత్రాసిద్ధమ్(8-2-1-12) ఇత్యసిద్ధమ్।

వికృతనిర్ద్దేశాదేవేహ న భవతి--అతిసఖేరాగచ్ఛతి, సేనాపతేరాగచ్ఛతీతి। సఖిశబ్దస్య కేవలస్య ఘిసంజ్ఞా ప్రతిషిధ్యతే, న తదన్తస్య ।।

[-6-1-112]

అతో రోరప్లుతాదప్లుతే || [6-1-113] ||

` అతి ఇతి, ` ఉత్ ఇతి వర్త్తతే। అకారాదప్లుతాదుత్తరస్య రో రేఫస్య ఉకారానుబన్ధవిశిష్టస్య అకారేఽప్లుతే పరత ఉకారాదేశో భవతి। వృక్షోఽత్ర। ప్లక్షోఽత్ర। భోభగోఅఘోఽపూర్వస్య యోఽశి(8-3-17-167) ఇత్యస్మిన్ప్రాప్తే ఉత్వం విధీయతే। రుత్వస్యాశ్రయత్వాత్ పూర్వత్రాసిద్ధమ్(8-2-1-12) ఇత్యసిద్ధం న భవతి।

అత ఇతి కిమ్? అగ్నిరత్ర। తపరకరణం కిమ్ ? వృక్షా అత్ర। సానుబన్ధగ్రహణం కిమ్ ? స్వరత్ర। ప్రాతరత్ర।

అతీత్యేవ--వృక్ష ఇహ। తస్యాపి తపరత్వాదత్ర న భవతి। వృక్ష ఆశ్రితః। అప్లుతాదితి కిమ్? సుస్రోతా3 అత్ర న్వసి। అప్లుత ఇతి కిమ్? తిష్ఠతు పయ అ3శ్విన్। అత్ర ప్లుతస్యాసిద్ధత్వాదుత్త్వం ప్రాప్నోతీతి ` అప్లుతాదప్లుతే ఇత్యుచ్యతే ||

[-6-1-113]

హశి చ || [6-1-114] ||

హశి చ పరతోఽత ఉత్తరస్య రోరుకారాదేశో భవతి। పురుషో యాతి। పురుషో హసతి। పురుషో దదాతి ||

[-6-1-114]

ప్రకృత్యాఽన్తఃపాదమవ్యపరే || [6-1-115] ||

ఏఙోఽతీత్యేవ। ` ఏఙః ఇతి యత్పఞ్చమ్యన్తమనువర్త్తతే తదర్థాదిహ ప్రథమాన్తం భవతి। ప్రకృతిరితి స్వభావః। కారణం వాఽభిధీయతే। అన్తరిత్యవ్యయమధికరణభూతం మధ్యమాచష్టే। పాదశబ్దేన చ ఋక్పాదస్యైవ గ్రహణమిష్యతే, న తు శ్లోకపాదస్య। అవకారయకారపరేఽతి పరత ఏఙ్ ప్రకృత్యా భవతి। స్వభావేనావతిష్ఠతే కారణాత్మనా వా భవతి న వికారమాపద్యతే। తౌ చేన్నిమిత్తకార్యిణావన్తః పాదమృక్పాదమధ్యే భవతః। ` తే అగ్రే అశ్వమాయుఞ్జన్(వా.సం.9-7)। ` తే అస్మిన్ జవమాదధుః(వా.సం.9-7)। ` ఉపప్రయన్తో అధ్వరమ్(ఋ.1-74-1)। ` శిరో అపశ్యమ్(ఋ.1-163-6)। ` సుజాతే అశ్వసూనృతే(ఋ.5-79-1)। ` అధ్వర్యో అద్రిభిః సుతమ్(ఋ.9-51-1)।

అన్తః పాదమితి కిమ్ ? `కయా మతీ కృత ఏతాస ఏతేऽర్చయన్తి(ఋ.1-165-1)। అవ్యపర ఇతి కిమ్? `తేऽవదన్(ఋ.10-109-1)। `తేऽయస్మయమ్(వా.సం.12-63)। ఏజీతి కిమ్ ? `అన్వగ్నిరుషసామగ్రమఖ్యత్(అ.వే.7-82-4)।

కేచిదిదం సూత్రమ్ నాన్తఃపాదమవ్యపరే ఇతి పఠన్తి, తే సంహితాయామిహ యదుచ్యతే తస్య సర్వస్య ప్రతిషేధం వర్ణయన్తి ।।

[-6-1-115]

అవ్యాదవద్యాదవక్రమురవ్రతాయమవన్త్వవస్యుషు చ ।। [6-1-116] ।।

అవ్యాత్, అవద్యాత్, అవక్రముః, అవ్రత, అయమ్, అవన్తు, అవస్యు ఇత్యేతేషు యకారవకారపరేऽప్యతి పరతోऽన్తః పాదమేఙ్ ప్రకృత్యా భవతి। `అగ్నిః ప్రథమో వసుభిర్నో అవ్యాత్(తై.సం.2-1-12-1)। `మిత్రమహో అవద్యాత్(ఋ.4-4-15)। `మా శివాసో అవక్రముః(ఋ.7-32-27)। తే నో అవ్రతాః। శతధారో అయం మణిః। `తే నో అవన్తు పితరః(ఋ.10-15-1)।

`కుశికాసో అవస్యవః(ఋ.3-42-9) ।।

[-6-1-116]

యజుష్యురః ।। [6-1-117] ।।

ఉరఃశబ్ద ఏదన్తో యజుషి విషయేऽతి ప్రకృత్యా భవతి। `ఉరో అన్తరిక్షమ్(వా.సం.4-7)।

అపరే `యజుష్యురో ఇతి సూత్రం పఠన్తి, ఉకారాన్తమురుశబ్దం సమ్బుధ్యన్తమధీయతే। త ఇదముదాహరన్తి--ఉరో అన్తరిక్షం సజూరితి।

యజుషి పాదానామభావాదనన్తః పాదార్థం వచనమ్।।

[-6-1-117]

ఆపోజుషాణోవృష్ణోవర్షిష్ఠేऽమ్బాలేऽమ్బికేపూర్వే ।। [6-1-118] ।।

`యజుషి ఇత్యేవ। ఆపో, జుషాణో, వృష్ణో, వర్షిష్ఠే-ఇత్యేతే శబ్దా అమ్బే, అమ్బాలే, ఇత్యేతౌ చ యావమ్బికేశబ్దాత్పూర్వౌ యజుషి పఠితౌ తే అతి పరతః ప్రకృత్యా భవన్తి। `ఆపో అస్మాన్మాతరః శున్ధయన్తు(వా.సం.4-2)। `జుషాణో అప్తురాజ్యస్య(వా.సం.5-35)। `వృష్ణో అంశుభ్యాం గభస్తిభిః(వా.సం.7-1)। `వర్షిష్ఠే అధినాకే(తై.సం.1-1-8-1)। `అమ్బే అమ్బాలే

అమ్బికే(త్రై.సం.7-4-19-1)--యజుషీదమీదృశమేవ పఠ్యతే। అస్మాదేవ నిపాతనాద్ అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః(7-6-107-267) ఇతి హ్రస్వత్వం న భవతి ।।

[-6-1-118]

అఙ్గ ఇత్యాదౌ చ ।। [6-1-119] ।।

అఙ్గశబ్దే య ఏఙ్ తదాదౌ చాకారే యః పూర్వః స యజుషి విషయేఽతి ప్రకృత్యా భవతి। ఐన్ద్రః ప్రాణో అఙ్గే అఙ్గే అదీధ్యత్। `ఐన్ద్రః ప్రాణో అఙ్గే అఙ్గే నిదీధ్యత్(వా.సం.6-20)। ఐన్ద్రః ప్రాణో అఙ్గే అఙ్గే అరోచిషమ్ ।।

[-6-1-119]

అనుదాత్తే చ కుధపరే ।। [6-1-120] ।।

`యజుషి ఇత్యేవ। అనుదాత్తే చాతి కవర్గధకారపరే పరతో యజుషి విషయే ఏఙ్ ప్రకృత్యా భవతి। `అయం సో అగ్నిః(వా.సం.5-37)। అయం సో అధ్వరః।

అనుదాత్తే ఇతి కిమ్ ? అధోఽగ్రే। అగ్రశబ్ద ఆద్యుదాత్తో నిపాత్యతే। కుధపరే ఇతి కిమ్ ? `సోఽయమగ్నిః సహస్రియః(వా.సం.15-52) ।।

[-6-1-120]

అవపథాసి చ ।। [6-1-121] ।।

`యజుషి ఇత్యేవ। `అనుదాత్తే ఇతి చశబ్దేనానుకృష్యతే। అవపథాః-శబ్దేఽనుదాత్తేఽకారాదౌ పరతో యజుషి విషయ ఏఙ్ ప్రకృత్యా భవతి। `త్రీ రుద్రేభ్యో అవపథాః(కాఠ.సం.30-6-32)। వ పేర్లజి థాసి తిఙ్ఙతిఙః(8-1-28-3935) ఇతి నిఘాతేనానుదాత్తత్వమ్।

అనుదాత్త ఇత్యేవ--యద్రుద్రేభ్యోఽవపథాః। నిపాతైర్యద్యదిహన్త(8-1-30-3937) ఇతి నిఘాతః ప్రతిషిధ్యతే ।।

[-6-1-121]

సర్వత్ర విభాషా గోః ।। [6-1-122] ।।

సర్వత్ర---ఛన్దసి భాషాయాం చ, అతి పరతో గోరేజ్ ప్రకృత్యా భవతి విభాషా। గోఽగ్రమ్, గో అగ్రమ్। ఛన్దసి--`అపశవో వా అన్యే గోఅశ్వేభ్యః పశవో గోశ్వాః(త్రై.సం.5-2-9-4) ।।

[-6-1-122]

అవఙ్ స్ఫోటాయనస్య ।। [6-1-123] ।।

`అతి ఇతి నివృత్తమ్ ।। `అచి ఇత్యేతత్పునరనువర్త్తత ఏవ। అచి పరతో గోః స్ఫోటాయనస్యాచార్యస్య మతేనావఙాదేశో భవతి। గవాగ్రమ్, గోఽగ్రమ్। గవాజినమ్, గోఽజినమ్। గవౌదనమ్, గవోదనమ్। గవోష్ట్రమ్, గవుష్ట్రమ్।

ఆద్యుదాత్తశ్చాయమాదేశో నిపాత్యతే। స నిపాతనస్వరో వహుబ్రీహౌ ప్రకృతిస్వరవిధానే భవతి--గావో అగ్రమస్య గవాగ్ర ఇతి। అన్యత్ర తు సమాసాన్తోదాత్తత్వేన బాధ్యతే।

స్ఫోటాయనగ్రహణం పూజార్థమ్, `విభాషా ఇత్యేవ హి వర్త్తతే।

వ్యవస్థితవిభాషేయమ్। తేన గవాక్ష ఇత్యత్ర నిత్యమవఙ్ భవతి ।।

[-6-1-123]

ఇన్ద్రే చ నిత్యమ్ ।। [6-1-124] ।।

ఇన్ద్రశబ్దస్థేఽచి పరతో గోర్నిత్యమవఙాదేశో భవతి। గవేన్ద్రః। గవేన్ద్రయజ్ఞస్వరః ।।

[-6-1-124]

ప్లుతప్రగృహ్యా అచి ।। [6-1-125] ।।

ప్లుతాశ్చ ప్రగృహ్యాశ్చాచి ప్రకృత్యా భవన్తి। దేవదత్తా3 అత్ర న్వసి। యజ్ఞదత్తా3 ఇదమానయ। ఆశ్రయాదత్ర ప్లుతః సిద్ధః। ప్రగృహ్యాః- అగ్నీ ఇతి। వాయూ ఇతి। ఖట్వే ఇతి। మాలే ఇతి।

అచీత్యనువర్త్తమానే పునరజ్గ్రహణమాదేశనిమిత్తస్యాచః పరిగ్రహార్థమ్। తేనేహ న భవతి- జాను ఉ అస్య రుజతి జాన్వస్య రుజతి। ప్రగృహ్యాదుకారాత్పరస్యాకారస్య సవర్ణదీర్ఘత్వం ప్రత్యయనిమిత్తత్వాదత్ర ప్రకృతిభావో న భవతి।

నిత్యగ్రహణమిహానువర్త్తతే। ప్లుతప్రగృహ్యాణాం నిత్యమయమేవ ప్రకృతిభావో యథా స్యాద్, ఇకోఽసవర్ణే శాకల్యస్య హ్రస్వశ్చ(6-1-127-91) ఇత్యేతన్మా భూదితి ।।

[-6-1-125]

ఆజో ఽనునాసికస్ఛన్దసి ।। [6-1-126] ।।

ఆజో ఽచి పరతః సంహితాయాం ఛన్దసి విషయేఽనునాసికాదేశో భవతి, స చ ప్రకృత్యా భవతి। ` అభ్రఆఁ అపః(ఋ.5-48-1)। ` గభీరఆఁ ఉగ్రపుత్రే జిఘాంసత(ఋ.8-67-11)।

కేచిద్ ఆజో ఽనునాసికశ్ఛన్దసి బహులమ్ ఇత్యధీయతే। తేనేహ న భవతి--ఇన్ద్రో బాహుభ్యామాతరత్। ఆ అతరత్।

[-6-1-126]

ఇకో ఽసవర్ణే శాకల్యస్య హ్రస్వశ్చ ।। [6-1-127] ।।

ఇకో ఽసవర్ణేఽచి పరతః శాకల్యస్యాచార్యస్య మతేన ప్రకృత్యా భవన్తి, హ్రస్వశ్చ తస్యేకః స్థానే భవతి। దధి అత్ర, దధ్యత్ర। మధు అత్ర, మధ్వత్ర। కుమారీ అత్ర, కుమార్యత్ర। కిశోరి అత్ర, కిశోర్యత్ర।

ఇక ఇతి కిమ్? ఖట్వేన్ద్రః। అసవర్ణ ఇతి కిమ్ ? కుమారీన్ద్రః।

శాకల్యగ్రహణం పూజార్థమ్, ఆరమ్భసామర్థ్యాదేవ హి యణాదేశేన సహ వికల్పః సిద్ధః।

- సిన్నిత్యసమాసయోః శాకలప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.3-89)। సితి-` అయం తే యోనిర్ఋత్వియః(ఋ.3-29-10)। నిత్యసమాసే--వ్యాకరణమ్। కుమార్యర్థమ్।

- ఈషా అక్షాదిషు చ్ఛన్దసి ప్రకృతిభావమాత్రం వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-90)। ఈషా అక్షః। ` కా ఈమరే పిశఙ్గిలా(వా.సం.23-55)। పథా అగమన్ ।।

[-6-1-127]

ఋత్యకః ।। [6-1-128] ।।

` సాకల్యస్య హ్రస్వశ్చ ఇత్యేతదనువర్త్తతే। ఋకారే పరతః శాకల్యస్యాచార్యస్య మతేనాకః ప్రకృత్యా భవన్తి, హ్రస్వశ్చ తస్యాకః స్థానే భవతి। ఖట్వ ఋశ్యః। కుమారి ఋశ్యః। హోతృ ఋశ్యః।

ఋతీతి కిమ్ ? ఖట్వేన్ద్రః। అక ఇతి కిమ్ ? వృక్షావృశ్యః।

సవర్ణార్థమనిగర్థం చ వచనమ్ ।।

[-6-1-128]

అప్లుతవదుపస్థితే ।। [6-1-129] ।।

ఉపస్థితం నామానార్ష ఇతికరణః, సముదాయాదవచ్ఛిద్య పదం యేన స్వరూపేఽవస్థాప్యతే తస్మిన్పరతః ప్లుతోఽప్లుతవద్భవతి। ప్లుతకార్యం ప్రకృతిభావం న కరోతి। సుశ్లోకా3 ఇతి, సుశ్లోకేతి। సుమఙ్గలా3 ఇతి, సుమఙ్గలేతి ।

వత్కరణం కిమ్ ? అప్లుత ఇత్యుచ్యమానే ప్లుత ఏవ ప్రతిషిధ్యేత।

తత్ర కో దోషః ? ప్రగృహ్యాశ్రయే ప్రకృతిభావే ప్లుతస్య శ్రవణం న స్యాత్--అగ్నీ3 ఇతి। వాయూ3 ఇతి ।।

[-6-1-129]

ఈ3 చాక్రవర్మణస్య ।। [6-1-130] ।।

ఈ3కారః ప్లుతోఽచి పరతశ్చాక్రవర్మణస్యాచార్యస్య మతేనాప్లుతవద్భవతి। అస్తు హీత్యబ్రూతామ్, అస్తు హీ3 ఇత్యబ్రూతామ్। చిను హీదమ్, చినుహీ3 ఇదమ్।

చాక్రవర్మణగ్రహణం వికల్పార్థమ్-తదుపస్థితే నివృత్త్యర్థమ్, అనుపస్థితే ప్రాప్త్యర్థమిత్యుభయత్రవిభాషేయమ్।

ఈకారాదన్యత్రాప్యయమప్లుతవద్భావ ఇష్యతే। వశా3 ఇయమ్, వశేయమ్ ।।

[-6-1-130]

దివ ఉత్ ।। [6-1-131] ।।

ఏఙః పదాన్తాదతి(6-1-109-86) ఇత్యతః పదగ్రహణమనువర్తతే। ` దివః ఇతి ప్రాతిపదికం గృహ్యతే, న ధాతుః; సానుబన్ధకత్వాత్। దివః పదస్య ఉకారాదేశో భవతి। దివి కామో యస్య ద్యుకామః। ద్యుమాన్। విమలద్యు దినమ్। ద్యుభ్యామ్। ద్యుభిః।

నిరనుబన్ధకగ్రహణాదిహ న భవతి-అక్షద్యూభ్యామ్, అక్షద్యూభిరితి।

తపరకరణమూఠో నివృత్త్యర్థమ్-ద్యుభ్యామ్, ద్యుభిరితి। అత్ర హి పరత్వాదూఠ్ ప్రాప్నోతి।

పదస్యేతి కిమ్ ? దివౌ। దివః ।।

[-6-1-131]

ఏతత్తదోః సులోపోఽకోరనఞ్సమాసే హలి ।। [6-1-132] ।।

ఏతత్తదౌ యావకకారౌ నఞ్సమాసే న వర్త్తేతే తయోర్యః సుశబ్దః, కశ్చ తయోః సుశబ్దః ? యస్తదర్థేన సమ్బద్ధః, తస్య సంహితాయాం విషయే హలి పరతో లోపో భవతి। ఏష దదాతి। స దదాతి। ఏష భుఙ్క్తే। స భుఙ్క్తే।

ఏతత్తదోరితి కిమ్ ? యో దదాతి। యో భుఙ్క్తే। సుగ్రహణం కిమ్ ? ఏతౌ గావౌ చరతః। అకోరితి కిమ్ ? ఏషకో దదాతి। సకో దదాతి। `తన్మధ్యపతితస్తద్గ్రహణేన గృహ్యతే(వ్యా.ప.21) ఇతి రూపభేదేఽపి సాకచ్కావేతత్తదావేవ భవతః।

అనఞ్సమాస ఇతి కిమ్ ? ఏనేషో దదాతి। అనో దదాతి। ఉత్తరపదార్థప్రధానత్వాత్ నఞ్సమాసస్యైతత్తదోరేవాత్ర సమ్బద్ధః సుశబ్దః।

హలీతి కిమ్ ? ఏషోఽత్ర। సోఽత్ర ।।

[-6-1-132]

స్యశ్ఛన్దసి బహులమ్ ।। [6-1-133] ।।

`స్య ఇత్యేతస్య చ్ఛన్దసి హలి పరతో బహులం సోర్లోపో భవతి। `ఉత స్య వాజీ క్షిపణిం తురణ్యతి గ్రీవాయాం బద్ధో అపికక్ష ఆసని(ఋ.4-40-4)। `ఏష స్య తే మధుమాఁ ఇన్ద్ర సోమః(ఋ.9-97-46)।

న చ భవతి--యత్ర స్యో నిపతేత్ ।।

[-6-1-133]

సోఽచి లోపే చేత్పాదపూరణమ్ ।। [6-1-134] ।।

`సః ఇత్యేతస్యాచి పరతః సులోపో భవతి, లోపే సతి చేత్పాదః పూర్యతే। `సేన్ద్ర రాజా క్షయతి చర్షణీనామ్(ఋ.1-32-15)। `సౌషధీరనురుధ్యసే(ఋ.8-43-9)।

లోపే చేత్పాదపూరణమితి కిమ్ ? స ఇవ వ్యాఘ్రో భవేత్।

అచీతి విస్పష్టార్థమ్ ।

పాదగ్రహణేనాత్ర శ్లోకపాదస్యాపి గ్రహణం కేచిదిచ్ఛన్తి, తేనేదమపి సిద్ధం భవతి--

సైష దాశరథీ రామః, సైష రాజా యుధిష్ఠిరః।

సైష కర్ణో మహాత్యాగీ, సైష భీమో మహాబలః ।।

[-6-1-134]

సుట్ కాత్పూర్వః ।। [6-1-135] ।।

అధికారోఽయమ్ పారస్కరప్రభృతీని చ సంజ్ఞాయామ్(6-1-175-1071) ఇతి యావత్। ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామస్తత్ర `సుంట్ ఇతి, `కాత్పూర్వః ఇతి చైతదధికృతం వేదితవ్యమ్। వక్ష్యతి--సమ్పర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణే(6-1-137-2550)। సంస్కర్తా। సంస్కర్తుమ్। సంస్కర్తవ్యమ్ ।

కాత్పూర్వగ్రహణం సుటోఽభక్తత్వజ్ఞాపనార్థమ్। తథా హి-సంస్కృషీష్ట, సంస్క్రియతే ఇతి సంయోగాదిలక్షణావిడ్గుణౌ న భవతః। తిఙ్ఙతిఙః(8-1-18-3935) ఇతి నిఘాతోఽపి తర్హి న ప్రాప్నోతి, సుటా వ్యవహితత్వాత్ ? `స్వరవిధౌ వ్యఞ్జనమవిద్యమానవత్(వ్యా.ప.37) ఇతి వచనాన్నాస్తి వ్యవధానమ్।

సఞ్చస్కరతుః, సఞ్చస్కరుః--ఇతి గుణః కథమ్ ? `తన్మధ్యపతితస్తద్గ్రహణేన గృహ్యతే(వ్యా.ప.21) ఇతి।

సంయోగోపధగ్రహణం చ ఋుతశ్చ సంయోగాదేర్గుణః(7-4-10-2379) ఇత్యత్ర కర్తవ్యమ్। టిత్కరణమ్--సుట్స్తుస్వఞ్జామ్(8-3-65-2270) ఇత్యత్ర విశేషణార్థమ్ ।।

[-6-1-135]

అడభ్యాసవ్యవాయేఽపి ।। [6-1-136] ।।

అడ్వ్యవాయే, అభ్యాసవ్యవాయేఽపి సుట్ కాత్పూర్వో భవతి। సమస్కరోత్। సమస్కార్షీత్। సఞ్చస్కార। పరిచస్కార।

కిమర్థం పునరిదముచ్యతే, `పూర్వం ధాతురుపసర్గేణ యుజ్యతే ఇతి తత్ర `ధాతూపసర్గయోః కార్యమన్తరఙ్గమ్ ఇతి పూర్వం సుట్ క్రియతే, పశ్చాదడభ్యాసౌ ? `అభక్తశ్చ సుట్ ఇత్యుక్తమ్, తతః సకారాదుత్తరావడభ్యాసావనిష్టే దేశే స్యాతామ్। ఏతస్మింస్తు సత్యత ఏవ వచానాత్ కృతయోరడభ్యాసయోస్తద్వ్యవాయేఽపి సుట్ కాత్పూర్వః క్రియత ఇతి సిద్ధమిష్టం భవతి ।।

[-6-1-136]

సమ్పర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణే ।। [6-1-137] ।।

సమ్, పరి, ఉప--ఇత్యేతేభ్యో భూషణార్థే కరోతౌ పరతః సుట్ కాత్పూర్వో భవతి। సంస్కర్తా, సంస్కర్తుమ్, సంస్కర్తవ్యమ్--అత్ర

`సమ్పుంకానాం సత్వమ్(8-3-34-138.వా.) ఇతి సమో మకారస్య సకారః, పూర్వస్య చాకారస్యానునాసికః। పరిష్కర్తా, పరిష్కర్తుమ్, పరిష్కర్తవ్యమ్--సుట్సు్స్వఙ్గామ్ ఇతి షత్వమ్। ఉపస్కర్తా, ఉపస్కర్తుమ్, ఉపస్కర్తవ్యమ్।

భూషణ ఇతి కిమ్ ? ఉపకరోతి।

సమ్పూర్వస్య క్వచిదభూషణేఽపి సుడిష్యతే--సంస్కృతమన్నమితి ।।

[-6-1-137]

సమవాయే చ ।। [6-1-138] ।।

సమవాయః=సముదాయః, తస్మింశ్చార్థే కరోతౌ సమ్పర్యుపేభ్యః కాత్పూర్వః సుడాగమో భవతి। తత్ర నః సంస్కృతమ్। తత్ర నః పరిష్కృతమ్। తత్ర నః ఉపస్కృతమ్। సముదితమిత్యర్థః ।।

[-6-1-138]

ఉపాత్ప్రతియత్నవైకృతవాక్యాధ్యాహారేషు ।। [6-1-139] ।।

సతో గుణాన్తరాధానమాధిక్యాయ వృద్ధస్య వా తాదవస్థ్యాయ సమీహా=ప్రతియత్నః। వికృతమేవ వైకృతమ్, ప్రజ్ఞాదిత్వాదణ్(5-4-38-2106)। గమ్యమానార్థస్య వాక్యస్య స్వరూపేణోపాదానం వాక్యస్యాధ్యాహారః। ఏతేష్వర్థేషు గమ్యమానేషు కరోతౌ ధాతౌ పరత ఉపాత్ సుట్ కాత్పూర్వో భవతి। ప్రతియత్నే తావత్-ఏధో దకస్యోపస్కురుతే। కాణ్డగుణస్యోపస్కురుతే।

వైకృతే--ఉపస్కృతం భుఙ్క్తే। ఉపస్కృతం గచ్ఛతి।

వాక్యాధ్యాహారే--ఉపస్కృతం జల్పతి। ఉపస్కృతమధీతే।

ఏతేష్వితి కిమ్ ? ఉపకరోతి ।।

[-6-1-139]

కిరతౌ లవనే ।। [6-1-140] ।।

` ఉపాత్ ఇత్యేవ। ఉపాదుత్తరస్మిన్కిరతౌ ధాతౌ లవనవిషయే సుట్ కాత్పూర్వో భవతి। ఉపస్కారం మద్రకా లునన్తి। ఉపస్కారం కాశ్మీరా లునన్తి। విక్షిప్య లునన్తీత్యర్థః।

- ణములత్ర వక్తవ్యః - లవన ఇతి కిమ్ ? ఉపకిరతి దేవదత్తః ।।

[-6-1-140]

హింసాయాం ప్రతేశ్చ ।। [6-1-141] ।।

` కిరతౌ ఇత్యేవ। ఉపాత్ప్రతేశ్చోత్తరస్మిన్కిరతౌ విషయే సుట్ కాత్పూర్వో భవతి హింసాయాం విషయే। ఉపస్కీర్ణం హం తే వృషల భూయాత్। ప్రతిస్కీర్ణం హం తే వృషల భూయాత్। తథా తే వృషల విక్షేపో భూయాద్ యథా హింసామనుబధ్నాతీత్యర్థః।

హింసాయామితి కిమ్ ? ప్రతికీర్ణమ్ ।।

[-6-1-141]

అపాచ్చతుష్పాచ్ఛకునిష్వాలేఖనే ।। [6-1-142] ।।

` కిరతౌ ఇత్యేవ। అపాదుత్తరస్మిన్కిరతౌ చతుష్పాచ్ఛకునిషు యదాలేఖనం తస్మిన్ విషయే సుట్ కాత్పూర్వో భవతి। అపస్కిరతే వృషభో హృష్టః। అపస్కిరతే కుక్కుటో భక్ష్యార్థీ। అపస్కిరతే శ్వా ఆశ్రయార్థీ। ఆలిఖ్య విక్షిపతీత్యర్థః।

చతుష్పాచ్ఛకునిష్వితి కిమ్ ? అపకిరతి దేవదత్తః।

- హర్షజీవికాకులాయకరణేష్వితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-94)। ఇహ మా భూత్--- అపకిరతి శ్వా ఓదనపిణ్డమాశితః।

- హర్షజీవికాకులాయకరణేష్వేవ కిరతేరాత్మనేపదస్యోపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.3-94)।।

[-6-1-142]

కుస్తుమ్బురూణి జాతిః ।। [6-1-143] ।।

` కుస్తుమ్బురూణి ఇతి సుట్ నిపాత్యతే జాతిశ్చేద్భవతి। కుస్తుమ్బురుర్నామౌషధిజాతిః = ధాన్యకమ్। తత్ఫలాన్యపి కుస్తుమ్బురూణి। సూత్రనిర్దేశే నపుంసకలిఙ్గమవివక్షితమ్। [K.4.619] జాతిరితి కిమ్ ? కుత్సితాని తుమ్బురూణి కుతుమ్బురూణి। తుమ్బురుశబ్దేనాత్ర తిన్దుకీఫలాన్యుచ్యన్తే, సమాసేన తేషాం కుత్సా ।।

[-6-1-143]

అపరస్పరాః క్రియాసాతత్యే ।। [6-1-144] ।।

` అపరస్పరా ఇతి సుట్ నిపాత్యతే క్రియాసాతత్యే గమ్యమానే। అపరస్పరాః సార్థా గచ్ఛన్తి। సన్తతమవిచ్ఛేదేన గచ్ఛన్తీత్యర్థః। క్రియాసాతత్య ఇతి కిమ్ ? అపరపరాః సార్థాః గచ్ఛన్తి। అపరే పరే చ సకృదేవ గచ్ఛన్తీత్యర్థః। నాత్ర గమనస్య సాతత్య-ప్రబన్ధో వివక్షితః। కిమిదం సాతత్యమితి ? సతతస్య భావః సాతత్యమ్। కథం సతతమ్ ? సమస్తతే వికల్పేన మకారలోపో విధీయతే।

[K.4.620] లుమ్పేదవశ్యమః కృత్యే తుఙ్కామమనసోరపి।

సమో వా హితతయోర్మాంసస్య పచి యుడ్ఘఞోః ।।

[-6-1-144]

గోష్పదం సేవితాసేవితప్రమాణేషు ।। [6-1-145] ।।

గోష్పదమితి సుట్ నిపాత్యతే, తస్య చ షత్వం సేవితేఽసేవితే ప్రమాణే చ విషయే। గోష్పదః దేశః। గావః పద్యన్తే యస్మిన్ దేశే స గోభిః [K.4.621] సేవితో దేశో గోష్పద ఇత్యుచ్యతే। అసేవితే - అగోష్పదాని అరణ్యాని। అసేవితే గోష్పదశబ్దో న సమ్భవతీత్యగోష్పదశబ్దార్థం నిపాతనమ్। యద్యేవమ్, నార్థ ఏతేన, గోష్పదప్రతిషేధాదగోష్పదం భవిష్యతి ? సత్యమేతత్; యత్ర తు సేవితప్రసఙ్గోఽస్తి తత్రైవ స్యాద్ - గోష్పదమితి। యత్ర త్వత్యన్తాసమ్భవ ఏవ, [K.4.622] తత్ర న స్యాద్ - అగోష్పదాని అరణ్యాని ఇతి; అసేవితగ్రహణాత్తత్రాపి భవతి। యాని హి మహాన్త్యరణ్యాని యేషు గవామత్యన్తాసమ్భవః, తాన్యేవముచ్యన్తే। ప్రమాణే - గోష్పదమాత్రం క్షేత్రమ్, గోష్పదపూరం వృష్టో దేవః। నాత్ర గోష్పదం స్వార్థప్రతిపాదనార్థముపాదీయతే, కిం తర్హి ? క్షేత్రస్య వృష్టేశ్చ పరిచ్ఛేత్తుమియత్తామ్ ।

సేవితాసేవితప్రమాణేష్వితి కిమ్ ? గోః పదం గోపదమ్ ।।

[-6-1-145]

ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్ ।। [6-1-146] ।।

ఆత్మయాపనాయ స్థానమ్ = ప్రతిష్ఠా, తస్యామాస్పదమితి సుట్ [K.4.623] నిపాత్యతే। ఆస్పదమ్ అనేన లబ్ధమ్।

ప్రతిష్ఠాయామితి కిమ్ ? ఆ పదాత్ - ఆపదమ్ ।।

[-6-1-146]

ఆశ్చర్యమనిత్యే ।। [6-1-147] ।।

అనిత్యతయా విషయభూతయాఽద్భుతత్వమిహ లక్ష్యతే, తస్మిన్నాశ్చర్యం నిపాత్యతే। `చరేరాఙి చాగురౌ ఇతి యత్రప్రత్యయే కృతే నిపాతనాత్సుట్। ఆశ్చర్యం యది స భుఞ్జీత। ఆశ్చర్యం యది సోఽధీయీత। చిత్రమద్భుతమిత్యర్థః।

అనిత్య ఇతి కిమ్ ? ఆచర్యం కర్మ శోభనమ్ ।।

[-6-1-147]

వర్చస్కేఽవస్కరః ।। [6-1-148] ।।

కుత్సితం వర్చో వర్చస్కమ్ = అన్నమలమ్, తస్మిన్నభిధేయేఽవస్కర ఇతి [K.4.624] నిపాత్యతే। అవపూర్వస్య కిరతేః

కర్మణి ఋదోరప్ ఇత్యప్, నిపాతనాత్సుట్। అవకీర్యత ఇతి అవస్కరః = అన్నమలమ్। తత్సమ్బన్ధాద్దేశోఽపి తథోచ్యతే।

వర్చస్క ఇతి కిమ్ ? అవకరః ।।

[-6-1-148]

అపస్కరో రథాఙ్గమ్ ।। [6-1-149] ।।

`అపస్కర ఇతి నిపాత్యతే రథాఙ్గం చేద్భవతి। అపపూర్వాత్కిరతేః ఋదోరప్ ఇత్యప్, నిపాతనాత్ సుట్। అపస్కరః రథావయవః ।

రథాఙ్గమితి కిమ్ ? అపకరః ।।

[-6-1-149]

విష్కిరః శకునిర్వికిరో వా ।। [6-1-150] ।।

`వికిర ఇతి కిరతేర్విపూర్వస్య ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః ఇతి కప్రత్యయే విహితే సుట్ నిపాత్యతే, శకునిశ్చేద్భవతి, వికిరశబ్దాభిధేయో వా శకునిర్భవతి। సర్వే శకునయో భక్ష్యా విష్కిరాః కుక్కుటాద్యతే। [K.4.625] `విష్కిరో వా శకునౌ ఇతి వాగ్రహణాదేవ సుడ్వికల్పే సిద్ధే వికిరగ్రహణమిహ -- తస్యాపి శకునేరన్యత్ర ప్రయోగో మా భూత్ ।।

[-6-1-150]

హ్రస్వాచ్చన్ద్రోత్తరపదే మన్త్రే ।। [6-1-151] ।।

చన్ద్రశబ్ద ఉత్తరపదే హ్రస్వాత్పరః సుడాగమో భవతి మన్త్రవిషయే। `సుశ్చన్ద్రో(త్రై.సం.4-4-4-6) యుష్మాన్।

హ్రస్వాదితి కిమ్ ? `సూర్యాచన్ద్రమసావివ(ఋ.5-51-15)। మన్త్ర ఇతి కిమ్ ? సుచన్ద్రా పౌర్ణమాసీ।

ఉత్తరపదం సమాస ఏవ భవతీతి ప్రసిద్ధమ్, తత ఇహ న భవతి శుక్రమసి, చన్ద్రమసి ।।

[-6-1-151]

[K.4.626]

ప్రతిష్కశశ్చ కశేః ।। [6-1-152] ।।

`కశ గతిశాసనయోః ఇత్యేతస్య ధాతోః ప్రతిపూర్వస్య పచాద్యచి కృతే సుట్ నిపాత్యతే, తస్యైవ షత్వమ్।

గ్రామమద్య ప్రవేక్ష్యామి భవ మే త్వం ప్రతిష్కశః। వార్తా_పురుషః, సహాయః, పురోయాయీ వా ప్రతిష్కశ ఇత్యభిధీయతే।

కశేరితి కిమ్ ? ప్రతిగతః కశాం ప్రతికశః అశ్వః। అత్ర యద్యపి కశేరేవ కశాశబ్దః, తథాపి కశేరితి ధాతోరుపాదానం తదుపసర్గస్య ప్రతేః ప్రతిపత్త్యర్థమ్। తేన ధాత్వన్తరోపసర్గాన్న భవతి ।।

[-6-1-152]

ప్రస్కణ్వహరిశ్చన్ద్రావృషీ ।। [6-1-153] ।।

ప్రస్కణ్వ, హరిశ్చన్ద్ర - ఇతి సుట్ నిపాత్యతే, ఋషీ చేదభిధేయౌ భవతః। ప్రస్కణ్వః ఋషిః। హరిశ్చన్ద్రః ఋషిః।

హరిశ్చన్ద్రగ్రహణమమన్త్రార్థమ్ I ఋషి ఇతి కిమ్ ? ప్రకణ్వః దేశః I హరిచన్ద్రః మాణవకః II

[-6-1-153]

[K.4.627]

మస్కరమస్కరిణౌ వేణుపరివ్రాజకయోః II [6-1-154] II

మస్కర, మస్కరిన్ - ఇత్యేతౌ యథాసంఖ్యం వేణౌ పరివ్రాజకే చ నిపాత్యేతే I మకరశబ్దో హ్యవ్యుత్పన్నం ప్రాతిపదికమ్, తస్య వేణావభిధేయే సుట్ నిపాత్యతే, పరివ్రాజకే త్వినిరపి I మస్కరః వేణుః I మస్కరీ పరివ్రాజకః I

వేణుపరివ్రాజకయోరితి కిమ్ ? మకరః గ్రాహః, మకరీ సముద్రః I

కేచిత్పునరత్ర మాఙ్యుపపదే కరోతేః కరణేఽచ్ప్రత్యయమపి నిపాతయన్తి, మాఙశ్చ హ్రస్వత్వమ్, సుట్ చ I మా క్రియతే యేన ప్రతిషిధ్యతే, స మస్కరః వేణుః I వేణుగ్రహణం చ ప్రదర్శనార్థమ్ I అన్యత్రాపి భవతి - మస్కరః దణ్డ ఇతి I పరివ్రాజకేఽపి మాఙ్యుపపదే కరోతేస్తాచ్ఛీల్య ఇనిర్నిపాత్యతే, మాఙో హ్రస్వత్వం సుట్ చ తథైవ I మాకరణశీలో మస్కరీ కర్మాపవాదిత్వాత్పరివ్రాజక ఉచ్యతే I స హ్యేవమాహ -- మా కురుత కర్మాణి, శాన్తిర్వః శ్రేయసీతి II

[-6-1-154]

[K.4.628]

కాస్తీరాజస్తున్దే నగరే II [6-1-155] II

కాస్తీర, అజస్తున్ద -- ఇత్యేతౌ శబ్దౌ నిపాత్యేతే నగరేఽభిధేయే I ఈషత్తీరమస్య, అజస్యేవ తున్దమస్యేతి వ్యుత్పత్తిరేవ క్రియతే, నగరం తు వాచ్యమేతయోః I కాస్తీరం నామ నగరమ్ I అజస్తున్దం నామ నగరమ్ I

నగర ఇతి కిమ్ ? కాతీరమ్ I అజతున్దమ్ II

[-6-1-155]

కారస్కరో వృక్షః II [6-1-156] II

`కారస్కర ఇతి సుట్ నిపాత్యతే, వృక్షశ్చేద్భవతి। కారం కరోతీతి దివావిభానిశాప్రభాభాస్కారాన్త ఇతి టప్రత్యయః। కాస్కరః వృక్షః। వృక్ష ఇతి కిమ్ ? కారకరః। కేచిత్, పారస్కరప్రభృతిష్వేవ కారస్కరః వృక్ష ఇతి పఠన్తి ।।

[-6-1-156]

పారస్కరప్రభృతీని చ సంజ్ఞాయామ్ ।। [6-1-157] ।।।

[K.4.629]

పారస్కరప్రభృతీని చ శబ్దరూపాణి నిపాత్యన్తే సంజ్ఞాయాం విషయే। పారస్కరః దేశః। కారస్కరః వృక్షః। రథస్పా నదీ। కిష్కుః ప్రమాణమ్। కిష్కిన్ధా గుహా।

- తద్బృహతోః కరపత్యోశ్చోరదేవతయోః సుట్ తలోపశ్చ -। తస్కరః చోరః। బృహస్పతిః దేవతా।

చోరదేవతయోరితి కిమ్ ? తత్కరః। బృహత్పతిః। సంజ్ఞాగ్రహణాదుపాధిపరిగ్రహే సిద్ధే గణే చోరదేవతాగ్రహణం ప్రపఞ్చార్థమ్।

- ప్రాత్తుమ్పతౌ గవి కర్తరి -। తుమ్పతౌ ధాతౌ ప్రశబ్దాత్పరస్సుట్ భవతి గవి కర్తరి। ప్రస్తుమ్పతి గౌః।

గవీతి కిమ్ ? ప్రతుమ్పతి వనస్పతిః। పారస్కరప్రభృతిరాకృతిగణః।

[K.4.630] అవిహితలక్షణః సుట్ పారస్కరప్రభృతిషు ద్రష్టవ్యః। ప్రాయశ్చిత్తమ్। ప్రాయశ్చిత్తిః। యదుక్తమ్ -- `ప్రాయస్య చిత్తిచిత్తయోః సుడస్కారో వా ఇతి, తత్సంగృహీతం భవతి ।।

[-6-1-157]

అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్ ।। [6-1-158] ।।

పరిభాషేయం స్వరవిధివిషయా। యత్రాన్యః స్వర ఉదాత్తః స్వరితో వా విధీయతే, తత్రానుదాత్తం పదమేకం వర్జయిత్వా భవతీత్యేతదుపస్థితం ద్రష్టవ్యమ్। అనుదాత్తాచ్కమనుదాత్తమ్। కః పునరేకో వర్జ్యతే ? యస్యాసౌ స్వరో విధీయతే। వక్ష్యతి-- ధాతోః(6-1-162-3671) అన్త ఉదాత్తో భవతీతి; గోపాయతి, ధూపాయతి। ధాతోరన్త్యమచం వర్జయిత్వా పరిశిష్టమనుదాత్తం భవతి। ధాతుస్వరం శ్నాస్వరో బాధతే-లునాతి, పునాతి। శ్నాస్వరం తస్స్వరః-- లునీతః, పునీతః. తస్స్వరమామ్స్వరః--లునీతస్తరామ్, పునీతస్తరామ్ ।।

` ఆగమస్య వికారస్య ప్రకృతేః ప్రత్యయస్య చ।

పృథక్స్వరనివృత్త్యర్థమేకవర్జం పదస్వరః ।।(మ.భా.3-97)

ఆగమస్య--చతురనడుహోరాముదాత్తః(7-1-18-331) చత్వారః, అనడ్వాహః। ఆగమస్వరః ప్రకృతిస్వరం బాధతే।

వికారస్య-అస్థని, దధనీత్యనజ్స్వరః ప్రకృతిస్వరం బాధతే। ప్రకృతేః--గోపాయతి, ధూపాయతి। ప్రకృతిస్వరః ప్రత్యయస్వరం బాధతే। ప్రత్యయస్య-కర్త్_వ్యమ్, హర్త్_వ్యమ్। ప్రత్యయస్వరః ప్రకృతేః స్వరస్య బాధకః।

పరనిత్యాన్తరఙ్గాపవాదైః స్వరైర్వ్యవస్థా, సతి శిష్టేన చ। యో హి యస్మిన్ సతి శిష్యతే, స తస్య బాధకో భవతి। తథా హి-గోపాయతీత్యత్ర ధాతుస్వరాపవాదః ప్రత్యయస్వరః, తేనైవ ధాతుస్వరేణ ప్రత్యయాన్తస్య ధాతోః సతిశిష్టత్వాద్ బాధ్యతే।

- విభక్తిస్వరాన్న ఞ్స్వరో బలీయాన్ ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-100)

అతిస్త్రిః ఇత్యత్ర తిసృభ్యో జసః(6-1-166-3713) ఇతి సతిశిష్టోఽపి విభక్తిస్వరో నఞ్స్వరేణ బాధ్యతే।

- విభక్తినిమిత్తస్వరాచ్చ నఞ్స్వరో బలీయాన్ ఇతి వక్తవ్యమ్ -(3-100) అచత్వారః, అనడ్వాహః ఇతి। యస్య విభక్తిర్నిమిత్తమామః, తస్య యదుదాత్తత్వం తన్నఞ్స్వరేణ బాధ్యతే।

పదగ్రహణం కిమ్ ? దేవదత్త గామభ్యాజ శుక్లాం దణ్డేనేతి వాక్యే హి ప్రతిపదం స్వరః పృథగ్ భవతి। పరిమాణార్థం చేదం పదగ్రహణం పదాధికారస్య నివృత్తిం కరోతి। తేన ప్రాగేవ పదవ్యపదేశాత్ స్వరవిధిసమకాలమేవ శిష్టస్యానుదాత్తత్వం భవతి। తథా చ-కువల్యా వికారః కౌవలమిత్యత్రానుదాత్తాదిలక్షణోఽఞ్ సిద్ధో భవతి। తథా గర్భిణీశబ్దశ్చానుదాత్తాదిలక్షణస్యాఞో బాధనార్థం భిక్షాదిషు పఠ్యతే।

కువలగర్భశబ్దావాద్యుదాత్తౌ ।।

[-6-1-158]

కర్షాత్వతో ఘఞోఽన్త ఉదాత్తః ।। [6-1-159] ।।

కర్షతేర్ధాతోరాకారవతశ్చ ఘఞన్తస్యాన్త ఉదాత్తో భవతి। కర్షః। పాకః। త్యాగః। రాగః। దాయః। ధాయః। ఞ్నిత్యాదిర్నిత్యమ్(6-1-197-3686) ఇత్యస్యాపవాదః।

కర్ష ఇతి వికృతనిర్దేశః కృషతేర్ణివృత్త్యర్థః। తౌదాదికస్య ఘఞన్తస్య కర్ష ఇత్యాద్యుదాత్త ఏవ భవతి ।।

[-6-1-159]

ఉఞ్ఛాదీనాం చ ।। [6-1-160] ।।

` ఉఞ్ఛ ఇత్యేవమాదీనామన్త ఉదాత్తో భవతి।

ఉఞ్ఛః, మ్లేచ్ఛః, జఞ్జః, జల్పః--ఏతే ఘఞన్తా ఇతి, ఞిత్స్వరః ప్రాప్తః। జపః, వ్యధః--ఇత్యబన్తౌ, తయోర్ధాతుస్వరః ప్రాప్తః। కేచిత్తు వధ ఇతి పఠన్తి। యుజేర్ఘఞ్యస్య నిపాతనాదగుణత్వం విశిష్టవిషయే చ నిపాతనమిదమిష్యతే। కాలవిశేషే రథాద్యుపకరణే చ యుగశబ్దస్య ప్రయోగః, అన్యత్ర హి యోగ ఏవ భవతి।

- గరో దూష్యేఽబన్తః -(గ.సూ.162)। గరశబ్దోఽబన్తః, స దూష్య ఏవాన్తోదాత్తః। గరః=విషమ్। అన్యత్రాద్యుదాత్త ఏవ ।।

- వేదవేగవేష్టబన్ధాః కరణే -(గ.సూ.163)। హలశ్చ(3-3-121-3100) ఇతి ఘఞన్తాః, ఏతే కరణేఽన్తోదాత్తా భవన్తి। భావే ఆద్యుదాత్తా ఏవ।

- స్తుయుద్రువశ్ఛన్దసి -(గ.సూ.164)। ఉపసమస్తార్థమేతత్। పరిష్టుత్। సంయుత్। పరిద్రుత్।

- వర్తనిః స్తోత్రే -(గ.సూ.165)। స్తోత్రమ్=సామ, తతోఽన్యత్ర వర్తనిశబ్దోఽన్తోదాత్తో భవతి, అన్యత్ర మధ్యోదాత్తః।

- శ్వభ్రే దరః -(గ.సూ.166)। శ్వభ్రేఽభిధేయే దరశబ్దోఽన్తోదాత్తః। అన్యత్రాబన్తత్వాదాద్యుదాత్తః।

- సామ్బతాపౌ భావగర్హాయామ్ -(గ.సూ.167)। అన్తోదాత్తౌ, అన్యత్రాద్యుదాత్తౌ।

- ఉత్తమశశ్వత్తమశబ్దౌ సర్వత్ర -(గ.సూ.168)। కేచిత్తు ` భావగర్హాయామ్ ఇతి అత్రాప్యనువర్తయన్తి।

- భక్షమన్థభోగదేహాః -(గ.సూ.169)। ఏతే ఘఞన్తాః। భక్షిర్ణ్యన్తోఽపి ఘఞన్త ఏవ; ఏరచ్(3-3-56-3231)అణ్యన్తానామ్ ఇతి వచనాత్ ।।

[-6-1-160]

అనుదాత్తస్య చ యత్రోదాత్తలోపః ।। [6-1-161] ।।

` ఉదాత్త ఇతి వర్తతే। యస్మిన్ననుదాత్తే పరత ఉదాత్తో లుప్యతే, తస్యానుదాత్తస్యాదిరుదాత్తో భవతి। కుమార ఈ కుమారీ।

కుమారశబ్దోఽన్తోదాత్తః, తస్య జీప్యనుదాత్తే ఉదాత్తో లుప్యతే। అనుదాత్తో జీబ్ ఉదాత్తః, భస్య టేర్లోపః(7-1-88-368)। పథః। పథా। పథే। పథిన్-శబ్దోఽన్తోదాత్తః। కుముదనడవేతసేభ్యో డ్మతుప్(4-2-87-1306)। కుముద్వాన్। నడ్వాన్। వేతస్వాన్। కుముదాదయోఽన్తోదాత్తాః। డ్మతుబనుదాత్తః।

అనుదాత్తస్యేతి కిమ్ ? ప్రాసఙ్గం వహతి ప్రాసఙ్గ్యః। ప్రాసఙ్గశబ్దః థాథాదిస్వరేణ(6-2-144-3878) అన్తోదాత్తః। తస్య యతి తిత్స్వరితమ్(6-1-185-3799) ఇతి స్వరితే ఉదాత్తో లుప్యతే ? నైతదస్తి; స్వరితే హి విధీయమానే పరిశిష్టమనుదాత్తమ్, తత్ కుత ఉదాత్తలోపః! తదేతదనుదాత్తగ్రహణమాదేరనుదాత్తస్యోదాత్తార్థమ్।

` అన్తః ఇతి హి ప్రకృతత్వాదన్తస్య స్యాత్-మా హి ధుక్షాతామ్, మా హి ధుక్షాథామ్ ।

యత్రేతి కిమ్ ? భార్గవః, భార్గవౌ, భృగవః। ప్రాక్ సుబుత్పత్తేర్గోత్రప్రత్యయస్య లుక్।

ఉదాత్తగ్రహణం కిమ్ ? బైదీ। ఔర్వీ ।।

[-6-1-161]

ధాతోః ।। [6-1-162] ।।

` అన్తః ఇత్యేవ। ధాతోరన్త ఉదాత్తో భవతి। పచతి। పఠతి। ఊర్ణోతి। గోపాయతి। యాతి ।।

[-6-1-162]

చితః ।। [6-1-163] ।।

చితోఽన్త ఉదాత్తో భవతి। భఞ్జభాసమిదో ఘురచ్(3-2-161-3141) భఙ్గురమ్। భాసురమ్। మేదురమ్। ఆగస్త్యకౌణ్డిన్యయోరగస్తికుణ్డినచ్(2-4-70-1152), కుణ్డినాః।

చితి ప్రత్యయే ప్రకృతిప్రత్యయసముదాయస్యాన్త ఉదాత్త ఇష్యతే। బహుపటవః। ఉచ్చకైః ।।

[-6-1-163]

తద్ధితస్య ।। [6-1-164] ।।

`చితః ఇత్యేవ। చితస్తద్ధితస్యాన్త ఉదాత్తో భవతి। గోత్రేకుఞ్జాదిభ్యశ్చ్ఫఞ్(4-1-18-1099), కౌఞ్జాయనాః।

కిమర్థమిదమ్ ? పరమపి ఞిత్స్వరం బాధిత్వాఽన్తోదాత్తత్వమేవ యథా స్యాదితి ।।

[-6-1-164]

కితః ।। [6-1-165] ।।

`తద్ధితస్య ఇత్యేవ। తద్ధితస్య కితోఽన్త ఉదాత్తో భవతి। నడాదిభ్యః ఫక్(4-1-99-1101) నాడాయనః। చారాయణః। ప్రాగ్వహతేష్ఠక్(4-4-1-1548), ఆక్షికః। శాలాకికః ।।

[-6-1-165]

తిసృభ్యో జసః ।। [6-1-166] ।।

తిసృభ్య ఉత్తరస్య జసోఽన్త ఉదాత్తో భవతి। తిస్రస్తిష్ఠన్తి।

ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః స్వరితోఽనుదాత్తస్య(8-2-4-3657) ఇత్యస్యాపవాదః।

శశి ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్(6-1-174-3720) ఇతి సిద్ధే, అన్యత్ర బహువచనే షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిః(6-1-179-3725) ఇతి విధానాజ్జసేవ లభ్యత ఇతి జస్గ్రహణముపసమస్తార్థమేక ఇచ్ఛన్తి, అతితిస్రావిత్యత్ర స్వరో మా భూదితి ।।

[-6-1-166]

చతురః శసి ।। [6-1-167] ।।

చతురః శసి పరతోఽన్త ఉదాత్తో భవతి। చతురః పశ్య।

చతస్రాదేశే ఆద్యుదాత్తనిపాతనాద్యణాదేశస్య చ పూర్వవిధౌ స్థానివత్త్వాదయం స్వరో న భవతి-చతస్రః పశ్యేతి ।।

[-6-1-167]

సావేకాచస్తృతీయాదిర్విభక్తిః ।। [6-1-168] ।।

`సౌ ఇతి సప్తమీబహువచనస్య సుశబ్దస్య గ్రహణమ్। తత్ర సౌ య ఏకాచ్ తస్మాత్పరా తృతీయాదిర్విభక్తిరుదాత్తా భవతి। వాచా, వాగ్భ్యామ్, వాగ్భిః। వాగ్భ్యః। యాతా, యాద్భ్యామ్, యాద్భిః।

సావితి కిమ్ ? రాజ్ఞా। రాజ్ఞే। ఏకాచ ఇతి కిమ్ ? హరిణా। గిరిణా। రాజసు। తృతీయాదిరితి కిమ్ ? వాచౌ। వాచః। విభక్తిరితి కిమ్ ? వాక్తరా। వాక్తమా।

సప్తమీబహువచనస్య గ్రహణాదిహ న భవతి--త్వయా, త్వయీతి ।।

[-6-1-168]

అన్తోదాత్తాదుత్తరపదాదన్యతరస్యామనిత్యసమాసే ।। [6-1-169] ।।

`ఏకాచః ఇతి వర్తతే, `తృతీయాదిర్విభక్తిః ఇతి చ। నిత్యశబ్దః స్వర్యతే, తేన నిత్యాధికారవిహితః సమాసః పర్యుదస్యతే। నిత్యసమాసాదన్యత్రానిత్యసమాసే యదుత్తరపదమన్తోదాత్తమేకాచ్చ తస్మాత్పరా తృతీయాదిర్విభక్తిరన్యతరస్యాముదాత్తా భవతి। పరమవాచా, పరమవాచే। పరమవాచే। పరమత్వచా, పరమత్వచే। యదా విభక్తిరుదాత్తా న భవతి తదా సమాసాన్తోదాత్తత్వమేవ।

అన్తోదాత్తాదితి కిమ్ ? అవాచా। సువాచా। తత్పురుషోఽయమ్। తత్ర తత్పురుషే తుల్యార్థతృతీయాసప్తమ్యుపమానావ్యయ(6-2-2-3736) ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరః।

ఉత్తరపదగ్రహణమేకాచ్వేనోత్తరపదం విశేషయితుమ్, అన్యథా హి సమాసవిశేషణమేతత్స్యాత్। తత్ర శునః ఊర్క్, శ్వోర్జా-ఇత్యత్రైవాయం విధిః స్యాత్।

అనిత్యసమాస ఇతి కిమ్ ? అగ్నిచితా। సోమసుతా। ఉపపదమతిఙ్(2-2-19-782) ఇత్యయం నిత్యాధికారే సమాసో విధీయతే, తత్ర గతికారకోపపదాత్ కృత్(6-2-139-3873) ఇత్యుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణ చిత్-శబ్ద ఉదాత్తః।

యస్తు విగ్రహాభావేన నిత్యసమాసస్తత్ర భవత్యేవ వికల్పః--అవాచా బ్రాహ్మణేన, సువాచా బ్రాహ్మణేనేతి। బహువ్రీహౌ నఞ్సుభ్యామ్(6-2-172-3906) ఇత్యుత్తరపదాన్తోదాత్తత్వం భవతి ।।

[-6-1-169]

అఞ్చేశ్ఛన్దస్యసర్వనామస్థానమ్ ।। [6-1-170] ।।

అఞ్చేః పరాఽసర్వనామస్థానవిభక్తిరుదాత్తా భవతి ఛన్దసి విషయే। `ఇన్ద్రో దధీచో అస్థభిః(ఋ.1-84-13)। చౌ(6-1-222-3652) ఇతి పూర్వపదాన్తోదాత్తత్వం ప్రాప్తమ్।

`తృతీయాదిః ఇతి వర్తమానే శసోఽపి పరిగ్రహార్థమసర్వనామస్థానగ్రహణమ్। ఇహాపి యథా స్యాత్-ప్రతీచో బాహూన్ప్రతిభఙ్క్ష్యేషామితి ।।

[-6-1-170]

ఊడిదమ్పదాద్యప్పుమ్రైద్యుభ్యః ।। [6-1-171] ।।

ఊఠ్, ఇదమ్, పదాది, అప్, పుమ్, రై, దివ్--ఇత్యేతేభ్యోఽసర్వనామస్థానవిభక్తిరుదాత్తా భవతి। ఊఠ్-ప్రష్ఠౌహః, ప్రష్ఠౌహా।

- ఊఠ్యుపధాగ్రహణం కర్తవ్యమ్ -। ఇహ మా భూత్-అక్షద్యువా। అక్షద్యువే ।

ఇదమ్-ఆభ్యామ్, ఏభిః। `అన్తోదాత్తాత్ ఇత్యధికారాదన్వాదేశే న భవతి-అథో ఆభ్యాం నిపుణమధీతమితి।

పదాదయః--పద్దన్నోమాస్(6-1-63-228) ఇత్యేవమాదయో నిశ్ప్రర్యన్తా ఇహ గృహ్యన్తే। `నిపదశ్చతురో జహి(ఖి.2-16-1)। `యా దతో ధావతి(త్తై.సం.2-5-1-7)। అసన్ప్రభృతిభ్యో విభక్తిరనుదాత్తైవ భవతి। `గ్రీవాయాం బద్ధో అపి కక్ష

ఆసని(ఋ.4-40-4)। `మత్స్యం న దీన ఉదని క్షియన్తమ్(ఋ.10-68-8) ।

అప్-అపః పశ్య। అద్భిః। అద్భ్యః।

పుమ్--పుంసః, పుమ్భ్యామ్, పుమ్భిః। పుంసా, పుంసే।

రై--రాయః పశ్య। రాభ్యామ్। రాభిః।

దివ్--దివః పశ్య। దివా। దివే ।।

[-6-1-171]

అష్టనో దీర్ఘాత్ ।। [6-1-172] ।।

అష్టనో దీర్ఘాన్తాదసర్వనామస్థానవిభక్తిరుదాత్తా భవతి। అష్టాభిః। అష్టాభ్యః। అష్టాసు। ఘృతాదిపాఠాదష్టన్-శబ్దోఽన్తోదాత్తః, తత్ర ఝల్యుపోత్తమమ్(6-1-180-3683) ఇత్యేతస్యాపవాదో విభక్తేరేవోదాత్తత్వం విధీయతే।

దీర్ఘాదితి కిమ్ ? అష్టసు ప్రక్రమేషు బ్రాహ్మణోఽగ్నీనాదధీత(మ.భా.3-107)।

ఇదమేవ దీర్ఘగ్రహణమష్టన ఆత్వవికల్పం జ్ఞాపయతి, కృతాత్వస్య చ షట్సంజ్ఞాం జ్ఞాపయతి; అన్యథా హ్యాత్వపక్షే సావకాశోఽష్టనః స్వరః పరత్వాదనాత్వపక్షే షట్స్వరేణ బాధిష్యత ఇతి కిం దీర్ఘగ్రహణేన! ।।

[-6-1-172]

శతురనుమో నద్యజాదీ ।। [6-1-173] ।।

` అన్తోదాత్తాత్ ఇతి వర్తతే। అనుమ్ యః శతృప్రత్యయస్తదన్తాదన్తోదాత్తాత్పరా నదీ అజాదిర్విభక్తిరసర్వనామస్థానముదాత్తా భవతి। తుదతీ, నుదతీ। లునతీ, పునతీ। తుదతా, నుదతా। లునతా, పునతా।

అనుమ ఇతి కిమ్ ? తుదన్తీ, నుదన్తీ। అత్రాప్యదుపదేశాదితి లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వే ఏకాదేశః, తస్య ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః(8-2-5-3658) ఇత్యుదాత్తత్వమ్, తస్య పూర్వత్రాసిద్ధత్వం(8-2-1-12) నేష్యత ఇతి శత్రన్తమన్తోదాత్తం భవతి।

నద్యజాదీ ఇతి కిమ్ ? తుదద్భ్యామ్, నుదద్భ్యామ్। తుదద్భిః, నుదద్భిః।

అన్తోదాత్తాదిత్యేవ--దదతీ। దధతః। అభ్యస్తానామాదిః(6-1-189-3673) ఇత్యాద్యుదాత్తావేతౌ।

- బృహన్మహతోరుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.3-108)। బృహతీ, మహతీ। బృహతా, మహతా ।।

[-6-1-173]

ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్ ।। [6-1-174] ।।

ఉదాత్తస్థానే యో యణ్ హల్పూర్వస్తస్మాత్పరా నదీ అజాదిర్యాఽసర్వనామస్థానవిభక్తిరుదాత్తా భవతి। కర్త్రీ, హర్త్రీ, ప్రలవిత్రీ, ప్రసవిత్రీ। కర్త్రా, హర్త్రా, ప్రలవిత్రా, ప్రసవిత్రా। తృజన్తా ఏతేఽన్తోదాత్తాః।

ఉదాత్తగ్రహణం కిమ్ ? కర్త్రీ, హర్త్రీ। కర్త్రా, హర్త్రా, తృన్నన్తోఽయమాద్యుదాత్తః। హల్పూర్వాదితి కిమ్ ? బహుతితవా బ్రాహ్మణ్యా।

- నకారగ్రహణం కర్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-108)। వాక్పత్నీ యం కన్యా ।।

[-6-1-174]

నోఙ్ధాత్వోః ।। [6-1-175] ।।

ఊఙో ధాతోశ్చ య ఉదాత్తయణ్ హల్పూర్వః, తస్మాత్పరా తృతీయాదివిభక్తిర్నోదాత్తా భవతి। బ్రహ్మబన్ధ్వా, బ్రహ్మబన్ధ్వే। వీరబన్ధ్వా, వీరబన్ధ్వే। ఊఙ్ ప్రత్యయస్వరేణోదాత్తః। తేన సహ య ఏకాదేశః సోఽప్యుదాత్త ఇతి ఉదాత్తయణ్వకారః, తస్మాదుదాత్తత్వే ప్రతిషిద్ధే ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః స్వరితోఽనుదాత్తస్య(8-2-4-3657) ఇతి విభక్తిః స్వర్యతే।

ధాతుయణః ఖల్వపి---సకృల్ల్వా। సకృల్ల్వే। ఖలప్వే। క్విబన్తస్య కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణాన్తోదాత్తస్య ఓః సుపి(6-4-83-281) ఇతి యణాదేశః ।।

[-6-1-175]

హ్రస్వనుడ్భ్యాం మతుప్ ।। [6-1-176] ।।

`అన్తోదాత్తా ఇత్యేవ। హ్రస్వాన్తాదన్తోదాత్తాన్నుటశ్చ పరో మతుబ్ ఉదాత్తో భవతి। అగ్నిమాన్। వాయుమాన్। కర్తృమాన్। హర్తృమాన్। నుటః ఖల్వపి--అక్షణ్వతా। శీర్షణ్వతా।

`అన్తోదాత్తాత్ ఇదిత్యేవ--వసుమాన్(తై.సం.1-6-6-2)। వసుశబ్ద ఆద్యుదాత్తః, తస్మాన్మతుబ్ అనుదాత్త ఏవ భవతి।

అత్ర చ `స్వరవిధౌ వ్యఞ్జనమవిద్యమానవత్(వ్యా.ప.37) ఇత్యేషా పరిభాషా నాశ్రీయతే; నుడ్గ్రహణాత్। తేన మరుత్వానిత్యత్ర న భవతి।

- రేశబ్దాచ్చ మతుప ఉదాత్తత్వం వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-108)। ఆరేవాన్।

- త్రేశ్చ ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.3-108)। `త్రివతీర్యాజ్యానువాక్యా భవతి(కాఠ.సం.11-1) ఇతి ।।

[-6-1-176]

నామన్యతరస్యామ్ ।। [6-1-177] ।।

హ్రస్వగ్రహణమనువర్తతే, మతుబ్గ్రహణం చ, తేన మతుపా హ్రస్వో విశేష్యతే। మతుపి యో హ్రస్వస్తదన్తాదన్తోదాత్తాదన్యతరస్యాం నామ్ ఉదాత్తో భవతి। అగ్నీనామ్। వాయూనామ్। కర్తౄణామ్।

మతుపా హ్రస్వవిశేషణం కిమ్ ? భూతపూర్వేఽపి హ్రస్వే యథా స్యాత్, అన్యథా హి సామ్ప్రతిక ఏవ స్యాత్-తిసృణామ్, చతసృణామితి। సనుట్కస్య గ్రహణం కిమ్ ? ధేన్వామ్। శకట్యామ్। ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్(6-1-174-3720) ఇత్యయమన్తోదాత్తః।

హ్రస్వాదిత్యేవ--కుమారీణామ్। అన్తోదాత్తాదిత్యేవ--త్రపూణామ్। వసూనామ్ ।।

[-6-1-177]

జ్యాశ్ఛన్దసి బహులమ్ ।। [6-1-178] ।।

జ్యన్తాచ్ఛన్దసి విషయే నాముదాత్తో భవతి బహులమ్। `దేవసేనానామభిభఞ్జతీనామ్(ఋ.10-103-8)। `బహ్వీనాం పితా(ఋ.6-75-5)। న చ భవతి-నదీనాం పారే। `జయన్తీనాం మరుతః(ఋ.10-103-8) ।।

[-6-1-178]

షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిః ।। [6-1-179] ।।

`అన్తోదాత్తాత్ ఇత్యేతన్నివృత్తమ్। షట్సంజ్ఞకేభ్యః, త్రి, చతుర్ ఇత్యేతాభ్యాం చ పరా హలాదిర్విభక్తిరుదాత్తా భవతి। షడ్భిః, షడ్భ్యః, షణ్ణామ్। `పఞ్చానామ్(త్రై.సం.1-6-1-2)। `సప్తానామ్(ఋ.8-28-5)। త్రి-`త్రిభిః(ఋ.1-34-21), త్రిభ్యః, `త్రయాణామ్(త్రై.సం.3-4-3-8)। చతుర్-`చతుర్భ్యః(త్రై.సం.7-2-11-1), `చతుర్ణామ్(ఋ.8-74-13)।

హలాదిరితి కిమ్ ? `చతస్రః(ఋ.1-62-6) పశ్య ।।

[-6-1-179]

ఝల్యుపోత్తమమ్ ।। [6-1-180] ।।

షట్త్రిచతుర్భ్యో యా ఝలాదిర్విభక్తిస్తదన్తే పదే ఉపోత్తమముదాత్తం భవతి। త్రిప్రభృతీనామన్త్యముత్తమమ్, తత్సమీపే చ యత్తదుపోత్తమమ్। `పఞ్చభిః(త్రై.సం.5-2-7-5)తపస్తపతి। సప్తభిః పరాన్ జయతి। `తిసృభిశ్చ వహసే త్రింశతా(అ.వే.7-4-1)। `చతుర్భిః(వా.సం.23-13)।

ఝలీతి కిమ్ ? పఞ్చానామ్। సప్తానామ్: అపోత్తమమితి కిమ్ ? షడ్భిః। షడ్భ్యః ।।

[-6-1-180]

విభాషా భాషాయామ్ ।। [6-1-181] ।।

షట్త్రిచతుర్భ్యో వా ఝలాదిర్విభక్తిస్తదన్తే పదే ఉపోత్తమముదాత్తం భవతి విభాషా భాషాయం విషయే। పఞ్చభిః। సప్తభిః। తిసృభిః। చతసృభిః ।।

[-6-1-181]

న గోశ్వన్సావవర్ణరాడఙ్క్రుఙ్కృద్భ్యః ।। [6-1-182] ।।

గో, శ్వన్, సావవర్ణమ్=సౌ ప్రథమైకవచనే యదవర్ణాన్తమ్, రాడ్, అఙ్, క్రుఙ్, కృద్--ఇత్యేతేభ్యో యదుక్తం తన్న భవతి। గవా। గవే। గోభ్యామితి। సావేకాచస్తృతీయాదిర్విభక్తిః(6-1-168-3714) ఇతి ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే। సుగునా। సుగవే। సుగుభ్యామ్। అన్తోదాత్తాదుత్తరపదాత్(6-1-169-3715) ఇతి ప్రాప్తిః।

శ్వన్-శునా। శునే। శ్వభ్యామ్। పరమశునా। పరమశునే। పరమశ్వభ్యామ్। పూర్వవత్ప్రాప్తిః।

సావవర్ణః=సౌ ప్రథమైకవచనే యదవర్ణాన్తం తస్య గ్రహణమ్--యేభ్యః। తేభ్యః। కేభ్యః।

రాట్--రాజతిః క్విబన్తః। రాజా। పరమరాజః।

అఙ్-అఞ్చతిః క్విబన్తః, తస్య సనకారస్య గ్రహణం విషయావధారణార్థమ్, యత్రాస్య నలోపో నాస్తి తత్ర ప్రతి షేధో యథా స్యాత్। నాఞ్చేః పూజాయామ్(6-4-60-424) ఇతి ప్రతిషిధ్యతే నలోపః। ప్రాఞ్చా। ప్రాఙ్భ్యామ్। నలోపవిషయే తు భవత్యేవ విభక్తేరుదాతత్వమ్। ప్రాచా। ప్రాచే। ప్రాగ్భ్యామ్।

క్రుఙ్ క్విన్నన్త ఏవ--క్రుఞ్చా। పరమక్రుఞ్చా।

కృత్--కరోతిః కృతిర్వా క్విబన్తః। కృతా। పరమకృతా ।।

[-6-1-182]

దివో ఝల్ ।। [6-1-183] ।।

దివః పరా ఝలాదిర్విభక్తిర్నోదాత్తా భవతి। ద్యుభ్యామ్। ద్యుభిః। సావేకాచః(6-1-168-3714) ఇతి ఊడిదమ్పదాద్యప్పుమ్రైద్యుభ్యః(6-1-171-3717) ఇతి వా ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే।

ఝలీతి కిమ్ ? దివా ।।

[-6-1-183]

నృ చాన్యతరస్యామ్ ।। [6-1-184] ।।

` నృ ఇత్యేతస్మాత్పరా ఝలాదిర్వభక్తిరన్యతరస్యాం నోదాత్తా భవతి। నృభ్యామ్। నృభిః। నృభ్యః। ` నృషు(ఋ.1-180-8)।

ఝులిత్యేవ--గ్నా। గ్నే ।।

[-6-1-184]

తిత్స్వరితమ్ ।। [6-1-185] ।।

తిత్స్వరితం భవతి। సన్నన్తాద్యత్--చికీర్ష్యమ్, జిహీర్ష్యమ్। ఋహలోర్ణ్యత్(3-1-124-2872)--కార్యమ్, హార్యమ్, ప్రత్యయాద్యుదాత్తస్యాపవాదః ।।

[-6-1-185]

తాస్యనుదాత్తేన్ఙిదదుపదేశాల్లసార్వధాతుకమనుదాత్తమహ్న్విఙోః ।। [6-1-186] ।।

తాసేరనుదాత్తేతో ఙితోఽకారాన్తోపదేశాచ్చ శబ్దాత్పరం లసార్వధాతుకమనుదాత్తం చ భవతి హ్నుఙ్, ఇఙ్-ఇత్యేతాభ్యాం పరం వర్జయిత్వా। తాసేస్తావత్--కర్తా, కర్తారౌ, కర్తారః। ప్రత్యయస్వరాపవాదోఽయమ్।

అనుదాత్తేతః--ఆస--ఆస్తే। వస-వస్తే।

ఙిత్--షూఙ్-సూతే। శీఙ్-శేతే।

అదుపదేశాత్--తుదతః। నుదతః। పచతః। పఠతః। అనుబన్ధస్యానైకాన్తికత్వాదకారాన్తోపదేశ ఏవ శప్। పచమానః। యజమానః। యద్యత్ర ముక్ అకారమాత్రస్య స్యాత్, తదా లసార్వధాతుకమదుపదేశాదనన్తరమితి సిద్ధో నిఘాతః। అథాకారాన్తస్యాఙ్గస్య ? తథాపి లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వే కర్తవ్యే బహిరఙ్గత్వాదసిద్ధ ఇతి సిద్ధమ్। చిత్స్వరోఽప్యనేన లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వేన పరత్వాద్బాధ్యతే।

తాస్యాదిభ్య ఇతి కిమ్ ? చినుతః। చిన్వన్తి। ఙిదయం శ్నుః పూర్వస్య కార్యం ప్రతి న తు పరస్య। ఉపదేశగ్రహణం కిమ్ ? ఇహ చ యథా స్యాత్-పచావ, పచామ ఇతి। ఇహ చ మా భూత్-హతః, హథ ఇతి। లగ్రహమం కిమ్ ? కతీహ పచమానాః। సార్వధాతుకమితి కిమ్ ? శిశ్యే। శిశ్యాతే। శిశ్యిరే। అహ్న్విఙోరితి కిమ్ ? హ్నుతే। యదధీతే ।।

[-6-1-186]

ఆదిః సిచోఽన్యతరస్యామ్ ।। [6-1-187] ।।

` ఉదాత్తః ఇతి వర్తతే। సిజన్తస్యాన్యతరస్యామాదిరుదాత్తో భవతి। మా హి కార్ష్టామ్। మా హి కార్ష్టామ్। ఏకోఽత్రాద్యుదాత్తః, అపరోఽన్తోదాత్తః। మా హి లావిష్టామ్, మా హి లావిష్టామ్। ఏకోఽత్రాద్యుదాత్తః, అపరో మధ్యోదాత్తః। సిచశ్చిత్కరణాదాగమానుదాత్తత్వం హి బాధ్యతే।

- సిచ ఆద్యుదాత్తత్వేఽనిటః పితః పక్షే ఉదాత్తత్వం వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-113)। మా హి కార్షమ్। అనిట ఇతి కిమ్ ? మా హి లావిషమ్। మధ్యోదాత్త ఏవాద్యుదాత్తాభావపక్షే భవతి ।।

[-6-1-187]

స్వపాదిహింసామచ్యనిటి ।। [6-1-188] ।।

లసార్వధాతుకగ్రహణం యదనువర్తతే, తద్ ` అచ్యనిటి ఇతి సమ్బన్ధాదిహ సప్తమ్యన్తముపజాయతే। స్వపాదిరావృత్కరణాత్। స్వపాదీనాం హింసేశ్చాజాదావనిటి లసార్వధాతుకే పరతోఽన్యతరస్యామాదిరుదాత్తో భవతి। స్వపన్తి। శ్వసన్తి। హింసేః ఖల్వపి--హింసన్తి। ప్రత్యయస్వరేణ పక్షే మధ్యోదాత్తః।

అచీతి కిమ్ ? స్వప్యాత్। హింస్యాత్। అనిటీతి కిమ్ ? స్వపితః। శ్వసితః ।।

జిత్యజాదావయం విధిరిష్యతే। ఇహ న భవతి--స్వపాని। హినసాని ।।

[-6-1-188]

అభ్యస్తానామాదిః ।। [6-1-189] ।।

అభ్యస్తానామజాదావనిటి లసార్వధాతుకే పరత ఆదిరుదాత్తో భవతి। దదతి, దదతు। దధతి, దధతు। జక్షతి, జక్షతు,। జాగ్రతి, జాగ్రతు।

అచీత్యేవ--దద్యాత్। అనిటీత్యేవ--జక్షితః। ` ఆదిః ఇతి వర్తమానే పునరాదిగ్రహణం నిత్యార్థమ్ ।।

[-6-1-189]

అనుదాత్తే చ ।। [6-1-190] ।।

అవిద్యమానోదాత్తే చ లసార్వధాతుకే పరతోఽభ్యస్తానామాదిరుదాత్తో భవతి। అనజాద్యర్థ ఆరమ్భః। దదాతి। జహాతి। దధాతి। జిహీతే। ` మిమీతే(తై.సం.6-1-9-6)।

అనుదాత్త ఇతి బహువ్రీహినిర్దేశో లోపయణాదేశార్థః(మ.భా.3-113)। మా హి స్మ దధాత్। దదాత్యత్ర ।।

[-6-1-190]

సర్వస్య సుపి ।। [6-1-191] ।।

సర్వశబ్దస్య సుపి పరత ఆదిరుదాత్తో భవతి। సర్వః, సర్వౌ, సర్వే। సుపీతి కిమ్ ? సర్వతరః। సర్వతమః।

`ప్రత్యయలక్షణేనాప్యయం స్వర ఇష్యతే సర్వస్తోమః (త్రై.సం.5-4-12-3)ఇతి।

- సర్వస్వరోఽనచ్కస్యేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-114)। సర్వకః। చిత్స్వరేణాన్తోదాత్తో భవతి ।।

[-6-1-191]

భీహ్రీభృహుమదజనధనదరిద్రాజాగరాం ప్రత్యయాత్పూర్వం పితి ।। [6-1-192] ।।

భీ, హ్రీ, భృ, హు, మద, జన, ధన, దరిద్రా, జాగృ-ఇత్యేతేషామభ్యస్తానాం లసార్వధాతుకే పితి ప్రత్యయాత్పూర్వముదాత్తం భవతి। బిభేతి। జిహ్రేతి। `బిభర్తి(త్రై.ఆ.3-11-4)। `జుహోతి(త్రై.బ్రా.2-1-8-3)। `మమత్తు నః పరిజ్మా(త్రై.సం.2-1-11-1)। మదేః `బహులం ఛన్దసి ఇతి వికరణస్య శ్లుః। `జజనమిన్ద్రమ్(త్రై.ఆ.3-2-1)। `జన జననే(ధా.పా.1106) ఇత్యస్య పఞ్చమే లకారే రూపమ్। `ధన ధాన్యే(ధా.పా.1105) ఇత్యస్య పఞ్చమే లకారే-`దధనత్(త్రై.బ్రా.2-8-3-5)। దరిద్రాతి। జాగర్తి।

భ్యాదీనామితి కిమ్ ? దదాతి। పితీతి కిమ్ ? దరిద్రతి ।।

[-6-1-192]

లితి ।। [6-1-193] ।।

లితి=లకారేత్సంజ్ఞకే ప్రత్యయాత్పూర్వముదాత్తం భవతి। చికీర్షకః। జిహీర్షకః। భౌరికివిధమ్। భౌలికివిధమ్। ఐషుకారిభక్తమ్ ।।

[-6-1-193]

ఆదిర్ణముల్యన్యతరస్యామ్ ।। [6-1-194] ।।

ఙముని పరతోఽన్యతరస్యామాదిరుదాత్తో భవతి। లోలూయం లోలూయమ్,లోలూయం లోలూయమ్। పోపూయం పోపూయమ్,పోపూయం పోపూయమ్। ఆమ్రేడితానుదాత్తత్వే కృతే పూర్వో లోలూయంశబ్ద ఏకత్రాద్యుదాత్తః, అపరత్ర లిత్స్వరేణ మధ్యోదాత్తః ।।

[-6-1-194]

అచః కర్తృయకి ।। [6-1-195] ।।

`ఉపదేశే ఇతి వర్తతే। అజన్తా యే ఉపదేశే ధాతవస్తేషాం కర్తృయకి అన్యతరస్యామాదిరుదాత్తో భవతి। లూయతే కేదారః స్వయమేవ। స్తీర్యతే కేదారః స్వయమేవ। యదాఽఽద్యుదాత్తత్వం న భవతి, తదా లసార్వధాతుకనిఘాతే కృతే యక ఏవ స్వరో భవతి।

జనాదీనాముపదేశ ఏవాత్వం ద్రష్టవ్యమ్, తత్రాప్యయం స్వర ఇష్యతే। జాయతే స్వయమేవ। సాయతే స్వయమేవ। ఖాయతే స్వయమేవ।

అచ ఇతి కిమ్ ? భిద్యతే స్వయమేవ। కర్తృగ్రహణం కిమ్ ? లూయతే కేదారో దేవదత్తేన ।।

[-6-1-195]

థలి చ సేటీడన్తో వా ।। [6-1-196] ।।

సేటి థలి ఇట్ వా ఉదాత్తో భవతి అన్తో వా ఆదిర్వాఽన్యతరస్యామ్। లులవిథ। యదా నైతే త్రయః స్వరాః, తదా లితి(6-1-193-3676) ప్రత్యయాత్పూర్వముదాత్తం భవతి। తేనైతే చత్వారః స్వరాః పర్యాయేణ భవన్తి।

సేటీతి కిమ్ ? యయాథ। `లితి ప్రత్యయాత్పూర్వముదాత్తమ్-ఇత్యయమేవాత్ర స్వరో భవతి।।

[-6-1-196]

ఞ్నిత్యాదిర్నిత్యమ్ ।। [6-1-197] ।।

ఞితి నితి చ నిత్యమాదిరుదాత్తో భవతి। గర్గాదిభ్యో యఞ్(4-1-105-1107) గార్గ్యః। వాత్స్యః। వాసుదేవార్జునాభ్యాం వున్(4-3-98-1478)--వాసుదేవకః, అర్జునకః। ప్రత్యయస్వరాపవాదోఽయం యోగః।

ప్రత్యయలక్షణమత్ర నేష్యతే, తేన గర్గాః, బిదాః, చఞ్చాః-ఇత్యత్ర యఞి కని చ లుప్తే భవతి ।।

[-6-1-197]

ఆమన్త్రితస్య చ ।। [6-1-198] ।।

ఆమన్త్రితస్యాదిరుదాత్తో భవతి। దేవదత్త ! దేవతత్తౌ, దేవదత్తాః। అత్ర కారకాద్ధత్తశ్రుతయోరేవాశిషి(6-2-148-3882) ఇతి ప్రాప్తిర్బాధ్యతే।

లుమతాపి లుప్తే ప్రత్యయలక్షణమత్రేష్యతే। సర్పిరాగచ్ఛ, సప్తాగచ్ఛేతి ।।

[-6-1-198]

పథిమథోః సర్వనామస్థానే ।। [6-1-199] ।।

పథిమథిశబ్దావౌణాదికావినిప్రత్యయాన్తౌ ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తౌ, తయోః సర్వనామస్థానే పరత ఆదిరుదాత్తో భవతి। పన్థాః, పన్థానౌ, పన్థానః। మన్థాః, మన్థానౌ, మన్థానః।

సర్వనామస్థాన ఇతి కిమ్ ? పథః పశ్య। మథః పశ్య। ఉదాత్తనివృత్తిస్వరేణాన్తోదాత్తో భవతి। ప్రత్యయలక్షణమత్రాపి నేష్యతే।

పథిప్రియః--ఇత్యత్ర పూర్వపదప్రకృతిస్వరేణాన్తోదాత్తః పథిశబ్దః ।।

[-6-1-199]

అన్తశ్చ తవై యుగవత్ ।। [6-1-200] ।।

తవైప్రత్యయాన్తస్యాన్తః, చశబ్దాదాదిశ్చ యుగపదుదాత్తౌ భవతః। కర్త్_వై। హర్తవై। ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వాపవాదః।

యుగపద్గ్రహణం పర్యాయనివృత్యర్థమ్ । `ఏకవర్జమ్ ఇతి వచనాద్యౌగపద్యం న స్యాత్ ।।

[-6-1-200]

క్షయో నివాసే ।। [6-1-201] ।।

క్షయశబ్దో నివాసేఽభిధేయే ఆద్యుదాత్తో భవతి। క్షియన్తి నివసన్త్యస్మిన్నితి క్షయః, పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ(3-3-118-3296) ఇతి ఘప్రత్యయాన్తస్య ప్రత్యయస్వరః ప్రాప్తః। `క్షయే(ఋ.10-118-1) జాగృహి ప్రపశ్యన్।

నివాస ఇతి కిమ్ ? క్షయో వర్తతే దస్యూనామ్। ఏరచ్(3-3-56-3231) ఇత్యయమజన్తః ।।

[-6-1-201]

జయః కరణమ్ ।। [6-1-202] ।।।

జయశబ్దః కరణవాచీ ఆద్యుదాత్తో భవతి। జయన్తి తేనేతి జయః। పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ(3-3-118-3296) ఇతి ఘః, తస్య ప్రత్యయస్వరః ప్రాప్తః। జయోఽశ్వః।

కరణమితి కిమ్ ? జయో వర్తతే బ్రాహ్మణానామ్। అత్రాపి ఏరచ్(3-3-56-3231) ఇత్యయమజన్తః ।।

[-6-1-202]

వృషాదీనాం చ ।। [6-1-203] ।।

`వృష ఇత్యేవమాదీనామాదిరుదాత్తో భవతి। వృషః। జనః। జ్వరః। గ్రహః। హయః। గయః। సర్వే ఏతే పచాద్యచ్ప్రత్యయాన్తాః। గయ ఇత్యత్ర గాయతేర్నిపాతనాదేత్వమ్।

నయః। తయః। అయః। అంశః। వేదః। అశః। దవః। ఏతేఽపి తథైవాచ్ప్రత్యయాన్తాః। సూదః- ఇగుపధాత్(3-1-135-2897) ఇతి కప్రత్యయాన్తః। గుహా। భిదాదిః అఙ్ప్రత్యయాన్తః ।।

- శమరణౌ సంజ్ఞాయాం సమ్మతౌ భావకర్మణోః -(గ.సూ.170)। శమో భావే రణః కర్మణి అజన్తావేతౌ నిపాతనాద్ భావకర్మణోర్భవతః---మన్త్రః పచాద్యజన్తః। శాన్తిః--ఇతి క్తిజన్తః। కామః, యామః---ఘఞన్తావేతౌ।

ఆరా,ధారా, కారా-భిదాదయః। వహః--గోచరాదిషు ఘప్రత్యయాన్తః। కల్పః--అజన్తః। పాదః--ఘఞన్తః। తత్ర క్వచిత్ప్రత్యయస్వరః ప్రాప్తః, క్వచిత్ కర్షాత్వతో ఘఞోఽన్త ఉదాత్తః(6-1-159-3680) ఇతి। వృషాదిరాకృతిగణః। అవిహితమాద్యుదాత్తత్వం వృషాదిషు ద్రష్టవ్యమ్ ।।

[-6-1-203]

సంజ్ఞాయాముపమానమ్ ।। [6-1-204] ।।

ఉపమానశబ్దః సంజ్ఞాయామాద్యదాత్తో భవతి। చఞ్చా। వర్ధికా। ఖరకుటీ। దాసీ। ఉపమానశబ్దా ఏతే ఉపమేయస్య సంజ్ఞాః। తత్ర ఇవే ప్రతికృతౌ(5-3-96-2051) ఇతి యః కన్ తస్య లుమ్మనుష్యే(5-3-98-2053) ఇతి లుప్।

యద్యేవమ్, కిమర్థమిదముచ్యతే, ప్రత్యయలక్షణేన సిద్ధమాద్యుదాత్తత్వమ్ ? ఏతదేవ జ్ఞాపయతి--క్వచిదిహ స్వరవిధౌ ప్రత్యయలక్షణం న భవతీతి। తథా చ పూర్వత్రోదాహృతమ్।

సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? అగ్నిర్మాణవకః। ఉపమానమితి కిమ్ ? దేవదత్తః ।।

[-6-1-204]

నిష్ఠా చ ద్వ్యజనాత్ ।। [6-1-205] ।।

నిష్ఠాన్తం చ ద్వ్యచ్ సంజ్ఞాయాం విషయే ఆద్యుదాత్తం భవతి స చేదాదిరాకారో న భవతి। దత్తః। గుప్తః। బుద్ధః। ప్రత్యయస్వరాపవాదః।

నిష్ఠేతి కిమ్ ? దేవః। భీమః। ద్వ్యజితి కిమ్ ? చిన్తితః। రక్షితః। అనాదితి కిమ్ ? త్రాతః। ఆప్తః। సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? కృతమ్। హృతమ్ ।।

[-6-1-205]

శుష్కధృష్టౌ ।। [6-1-206] ।।

` ఆదిరుదాత్తః ఇతి వర్తతే। శుష్క, ధృష్ట-ఇత్యేతావాద్యుదాత్తౌ భవతః। శుష్కః। ధృష్టః।

అసంజ్ఞార్థ ఆరమ్భః ।।

[-6-1-206]

ఆశితః కర్తా ।। [6-1-207] ।।

ఆశితశబ్దః కర్తృవాచీ ఆద్యుదాత్తో భవతి। ఆశితో దేవదత్తః। అశేరయమాఙ్పూర్వాదవివక్షితే కర్మణి కర్తరి క్తః। తత్ర థాథఘఞ్(6-2-144-3878) ఇతి ప్రాప్తః స్వరో బాధ్యతే।

కర్తరీతి కిమ్ ? ఆశితమన్నమ్। ఆశితం దేవదత్తేన। పూర్వత్ర కర్మణి క్తః, ఉత్తరత్ర భావే।।

[-6-1-207]

రిక్తే విభాషా ।। [6-1-208] ।।

రిక్తశబ్దే విభాషా ఆదిరుదాత్తో భవతి। రిక్తః। రిక్తః। సంజ్ఞాయామ్(6-1-204-3692) నిష్ఠా చ ద్వ్యజనాత్(6-1-205-3693) ఇత్యనేన పూర్వవిప్రతిషేధేన నిత్యమాద్యుదాత్తః ।।

[-6-1-208]

జుష్టార్పితే చచ్ఛన్దసి ।। [6-1-209] ।।

జుష్ట, అర్పిత--ఇత్యేతే శబ్దరూపే ఛన్దసి విషయే విభాషా ఆద్యుదాత్తే భవతః। జుష్టః। అర్పితః।

ఛన్దసీతి కిమ్ ? భాషాయాం ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తావేతౌ ।।

[-6-1-209]

నిత్యం మన్త్రే ।। [6-1-210] ।।

జుష్ట, అర్పిత--ఇత్యేతే శబ్దరూపే మన్త్రవిషయే నిత్యమాద్యుదాత్తే భవతః। జుష్టం దేవానామ్। అర్పితం పితౄణామ్। పూర్వేణాత్ర వికల్పః ప్రాప్తః।

కేచిదత్ర `జుష్ట-ఇత్యేతదేవానువర్తయన్తి। అర్పితశబ్దస్య విభాషా మన్త్రేఽపీచ్ఛన్తి। అన్తోదాత్తోఽపి హ్యయం మన్త్రే పఠ్యతే--`తస్మిన్సాకం త్రిశతా న శఙ్కవోఽర్పితా(ఋ.1-164-48) ఇతి ।।

[-6-1-210]

యుష్మదస్మదోర్ఙసి ।। [6-1-211] ।।

యుష్మదస్మదీ మదిక్ప్రత్యయాన్తేఽన్తోదాత్తే, తయోర్ఙసి పరత ఆదిరుదాత్తో భవతి। తవ స్వమ్। మమ స్వమ్ ।।

[-6-1-211]

ఙయి చ ।। [6-1-212] ।।

`యుష్మదస్మదోః ఇతి వర్తతే, `ఆదిరుదత్తః ఇతి చ। `ఙే ఇత్యేతస్మింశ్చ పరతో యుష్మదస్మదోరాదిరుదాత్తో భవతి। తుభ్యమ్। మహ్యమ్।

పృథగ్యోగకరణం యథాసంఖ్యశఙ్కానివృత్త్యర్థమ్ ।।

[-6-1-212]

యతోఽనావః ।। [6-1-213] ।।

నిష్ఠా చ ద్వ్యజనాత్(6-1-205-3693) ఇత్యతో ద్వ్యజ్గ్రహణమనువర్త్తతే। యత్ప్రత్యయాన్తస్య ద్వ్యచ ఆదిరుదాత్తో భవతి, న చేన్నౌశబ్దాత్పరో భవతి। అచో యత్(3-1-97-2842)--చేయమ్, జేయమ్। శరీరావయవాద్యత్(5-1-6-666)--కణ్ఠ్యమ్, ఓష్ఠ్యమ్। తిత్స్వరితమ్(6-1-185-3729) ఇత్యస్యాపవాదః।

అనావ ఇతి కిమ్ ? నావ్యమ్।

ద్వ్యచ ఇత్యేవ--చికీర్ష్యమ్। లలాట్యమ్ ।।

[-6-1-213]

ఈడవన్దవృశంసదుహాం ణ్యతః ।। [6-1-214] ।।

ఈడ, వన్ద, వృ, శంస, దుహ్--ఇత్యేతేషాం యో ణ్యత్ తదన్తస్యాదిరుదాత్తో భవతి। ఈడ్యమ్। వన్ద్యమ్। వార్యమ్। శంస్యమ్। దోహ్యా ధేనుః। ద్వ్యనుబన్ధకత్వాద్ ణ్యతో యద్గ్రహణేన గ్రహణం నాస్తీతి తిత్స్వరితమ్(6-1-185-3729) ఇత్యేతత్ ప్రాప్తమ్। వార్యమితి--`వృఙ్ సమ్భక్తౌ(ధా.పా.1510) ఇత్యస్యాయం ణ్యత్। క్యబ్విధౌ హి వృఞ ఏవ గ్రహణమిష్యతే ।।

[-6-1-214]

విభాషా వేణ్విన్ధానయోః ।। [6-1-215] ।।

వేణు, ఇన్ధాన--ఇత్యేతయోర్విభాషా ఆదిరుదాత్తో భవతి। వేణుః, వేణుః। ఇన్ధానః, ఇన్ధానః।

వేణుశబ్దోఽయమ్ `ఆజివృరీభ్యో నిత్(ఉ.325) ఇతి ణుప్రత్యయాన్తో నిత్త్వాన్నిత్యమాద్యుదాత్తః ప్రాప్తః।

ఇన్ధానశబ్దోఽపి యదా చానశన్తస్తదా చిత్త్వాదన్తోదాత్తః। అథ శానజన్తస్తదా లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వే కృతే ఉదాత్తనివృత్తిస్వరేణ మధ్యోదాత్తః। తదేవమిన్ధానే సర్వథాఽప్రాప్తమాద్యుదాత్తత్వం పక్షే విధీయతే।

వేణురివ వేణురిత్యుపమానం యదా సంజ్ఞా భవతి, తదా సంజ్ఞాయాముపమానమ్(6-1-204-3692) ఇతి నిత్యమాద్యుదాత్తత్వమిష్యతే ।।

[-6-1-215]

త్యాగరాగహాసకుహశ్వఠక్రథానామ్ ।। [6-1-216] ।।

త్యాగ, రాగ, హాస, కుహ, శ్వఠ, క్రథ--ఇత్యేతేషాం విభాషా ఆదిరుదాత్తో భవతి। త్యాగః, రాగః, హాసః--ఏతే ఘఞన్తాః, తేషాం పక్షే కర్షాత్వతో ఘఞోఽన్త ఉదాత్తః(6-1-159-3680) ఇత్యుదాత్తత్వమేవ భవతి। కుహః, శ్వఠః, క్రథః--ఏతే పచాద్యజన్తాః ।।

[-6-1-216]

ఉపోత్తమం రితి ।। [6-1-217] ।।

రిదన్తస్యోపోత్తమముదాత్తం భవతి। త్రిప్రభృతీనామన్త్యముత్తమం తస్య సమీపే యత్తదుపోత్తమమ్। కరణీయమ్। హరణీయమ్। పటుజాతీయః। మృదుజాతీయః। ప్రత్యయస్వరాపవాదోఽయమ్ ।।

[-6-1-217]

చఙ్యన్యతరస్యామ్ ।। [6-1-218] ।।

చఙన్తేఽన్యతరస్యాముపోత్తమముదాత్తం భవతి। మా హి చీకరతామ్। మా హి చీకరతామ్। న మాఙ్యోగే(6-4-74-2228) ఇత్యటి ప్రతిషిద్ధే హి చ(8-1-34-3941) ఇతి నిఘాతేఽదుపదేశాదితి లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వే(6-1-186-3730) కృతే చఙ ఏవ స్వరే ప్రాప్తే పక్షే ధాత్వకార ఉదాత్తో భవతి।

ఉపోత్తమగ్రహణాద్ ద్వయోర్న భవతి--మా హి దధత్ ।।

[-6-1-218]

మతోః పూర్వమాత్సంజ్ఞాయాం స్త్రియామ్ ।। [6-1-219] ।।

మతోః పూర్వః అకార ఉదాత్తో భవతి తచ్చేన్మత్వన్తం స్త్రీలిఙ్గే సంజ్ఞా భవతి। ఉదుమ్బరావతీ। పుష్కరావతీ। వీరణావతీ। శరావతీ। శరాదీనాం చ(6-3-120-1042) ఇతి దీర్ఘః।

ఆదితి కిమ్ ? ఇక్షుమతీ। ద్రుమవతీ। సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? ఖట్వావతీ। స్త్రియామితి కిమ్ ? శరావాన్। మతోరితి కిమ్ ? గవాదినీ ।।

[-6-1-219]

అన్తోఽవత్యాః ।। [6-1-220] ।।

` సంజ్ఞాయామ్ ఇత్యేవ। అవతీశబ్దాన్తస్య సంజ్ఞాయామన్త ఉదాత్తో భవతి। అజిరవతీ। ఖదిరవతీ। హంసవతీ। కారణ్డవతీ। ఙీపః పిత్త్వాదనుదాత్తత్వం ప్రాప్తమ్।

` అవత్యాః ఇతి కిముచ్యతే, న వత్యా ఇత్యేవముచ్యేత ? నైవం శక్యమ్; ఇహాపి స్యాత్--రాజవతీ। స్వరవిధౌ నలోపస్యాసిద్ధత్వాన్నాయమవతీశబ్దః। వత్వం పునరాశ్రయాత్సిద్ధమ్ ।।

[-6-1-220]

ఈవత్యాః ।। [6-1-221] ।।

ఈవతీశబ్దాన్తస్యాన్త ఉదాత్తో భవతి స్త్రియాం సంజ్ఞాయాం విషయే। అహీవతీ। కృషీవతీ। మునీవతీ।

[-6-1-221]

చౌ ।। [6-1-222] ।।

` చౌ ఇత్యఞ్చతిర్లుప్తనకారో గృహ్యతే। తస్మిన్పరతః పూర్వస్యాన్త ఉదాతో భవతి। దధీచః పశ్య। దధీచా। దధీచే। మధూచః

పశ్య। మధూచా। మధూచే। ఉదాత్తనివృత్తిస్వరాపవాదోఽయమ్ ।

- చావతద్ధిత ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-118)। దాధీచః। మాధూచః। ప్రత్యయస్వర ఏవాత్ర భవతి।

[-6-1-222]

సమాసస్య ।। [6-1-223] ।।

సమాసస్యాన్త ఉదాత్తో భవతి। రాజపురుషః। బ్రాహ్మణకమ్బలః। కన్యాస్వనః। పటహశబ్దః। నదీఘోషః। రాజపృషత్। బ్రాహ్మణసమిత్।

` స్వరవిధౌ వ్యఞ్జనమవిద్యమానత్(వ్యా.ప.37) ఇతి హలన్తేఽప్యన్తోదాత్తత్వం భవతి। నానాపదస్వరస్యాపవాదః ।।

ఇతి శ్రీవామనవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

షష్ఠస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః

[-6-1-223]

అథ షష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః

బహువ్రీహౌ ప్రకృత్యా పూర్వపదమ్॥ [6-2-1]॥

పూర్వపదగ్రహణమత్ర పూర్వపదస్థే స్వరే ఉదాత్తే స్వరితే వా వర్త్తతే। బహువ్రీహౌ సమాసే పూర్వపదస్య యః స్వరః స ప్రకృత్యా భవతి స్వభావేనావతిష్ఠతే, న వికారమనుదాత్తత్వమాపద్యతే। సమాసాన్తోదాత్తత్వే హి సతి అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్(6-1-158-3650) ఇతి సోఽనుదాత్తః స్యాదితి సమాసాన్తోదాత్తత్వాపవాదోఽయమారభ్యతే । కార్ష్ణోత్తరాసజగాః । కృష్ణో మృగః తస్య వికారః కార్ష్ణః ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞ్ ఇత్యఞ్ప్రత్యయాన్తో ఞిత్స్వరేణాద్యుదాత్తః। యూపవలజః । యూపశబ్ద ఉణాదిషు `కుసుయుభ్యశ్చ(ఉ.313-314) ఇతి పప్రత్యయాన్తః తత్ర చ దీర్ఘః ఇతి, నిత్ ఇతి చ వర్త్తతే,తేనాద్యుదాత్తః। బ్రహ్మచారిపరిస్కన్దః। బ్రహ్మచారిన్శబ్దః కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణాన్తోదాత్తః। స్నాతకపుత్రః । స్నాతశబ్దః క్తప్రత్యయాన్తో

నిత్స్వరేణాద్యుదాత్తః। అధ్యాపకపుత్రః। లిత్స్వరేణాధ్యాపకశబ్దో మధ్యోదాత్తః। శ్రోత్రియపుత్రః। శ్రోత్రియశబ్దో నిత్త్వాదాద్యుదాత్తః। మనుష్యనాథః। మనుష్యశబ్దః తిత్స్వరితమ్(6-1-185-3799) ఇతి స్వరితాన్తః। ఉదాత్తగ్రహణం స్వరితగ్రహణం చాత్రానువర్తతే, తేన సర్వానుదాత్తే పూర్వపదే విధిరేవ నాస్తీతి సమాసాన్తోదాత్తత్వం భవతి। సమభాగ ఇతి సమశబ్దో హి సర్వానుదాత్తః।।

[-6-2-1]

తత్పురుషే తుల్యార్థతృతీయాసప్తమ్యుపమానావ్యయద్వితీయాకృత్యాః।।[6-2-2]।।

తత్పురుషే సమాసే తుల్యార్థం తృతీయాన్తం సప్తమ్యన్తముపమానవాచి అవ్యయం ద్వితీయాన్తం కృత్యాన్తం చ యత్పూర్వపదం తత్ప్రకృతిస్వరం భవతి। తుల్యార్థ-తుల్యశ్వేతః। తుల్యలోహితః। తుల్యమహాన్। సదృక్శ్వేతః । సదృగ్లోహితః । సదృగ్మహాన్ । సదృశశ్వేతః । సదృశలోహితః సదృశమహాన్। ఏతే కృత్యతుల్యాఖ్యా అజాత్యా ఇతి కర్మధారయాః। తత్ర తుల్యశబ్దః యతోఽనావః(6-1-213-3701) ఇత్యాద్యుదాత్తః । సదృక్శబ్దః `సమానాన్యయోశ్చ(వా.261) ఇతి క్విన్ప్రత్యయాన్తః , కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణాన్తోదాత్తః సదృశశబ్దోఽపి కఞన్తో మధ్యోదాత్తః । తుల్యార్థ ।

తృతీయా-శఙ్కులయా ఖణ్డః శఙ్కులాఖణ్డః। కిరిణా కాణః కిరికాణః। శఙ్కుపూర్వాల్లాతేః ఘఞర్థే కవిధానమ్ ఇతి వా కప్రత్యయాన్తః శఙ్కులాశబ్దోఽన్తోదాత్తః। కిరిశబ్దోఽపి కిరతేః కౄ౯ౄశౄపౄకుటిభిదిచ్ఛిదిభ్యశ్చ ఇతీకారప్రత్యయః, కిదౌణాదికః తేనాసావన్తోదాత్తః। తృతీయా।

సప్తమీ-అక్షేషు శౌణ్డోఽక్షశౌణ్డః। పానశౌణ్డః। `అశేర్దేవనే(ఉ.640) ఇతి సప్రత్యయాన్తోన్తోఽక్షశబ్దోఽన్తోదాత్తః। పానశబ్దో ల్యుడన్తో లిత్స్వరేణాద్యుదాత్తః। సప్తమీ ।

ఉపమాన-శాస్త్రీశ్యామా। కుముదశ్యేనీ। హంసగద్గదా । న్యగ్రోధపరిమణ్డలా। దూర్వాకాణ్డశ్యామా। శారకాణ్డగౌరీ। ఉపమానాని సామాన్యవచనైః ఇతి సమాసః। శాస్త్రీశబ్దో జీష్ప్రత్యయాన్తోఽన్తోదాత్తః। కుముదశబ్దోఽపి కౌ మోదతే ఇతి మూలవిభుజాదిత్వాత్కప్రత్యయాన్తః,`నబ్విషయస్యానిసన్తస్య(ఫి.సూ.26) ఇతి వాఽఽద్యుదాత్తః। హంసశబ్దః `వృతౄవదిహనికమికషిభ్యః సః(ఉ.349) ఇతి సప్రత్యయాన్తః। న్యగ్రోహతోతి న్యగ్రోధః పచాదిత్వాద్ అచ్ప్రత్యయాన్తః, తస్య న్యగ్రోధస్య చ కేవలస్య(7-3-5-1543) ఇతి నిపాతనాద్ హకారస్య ధకారః మధ్యోదాత్తత్వం చ। దూర్వాకాణ్డశరకాణ్డశబ్దౌ షష్ఠీతత్పురుషావుత్తరపదాద్యుదాత్తౌ। ఉపమాన। అవ్యయ-అబ్రాహ్మణః। అవృషలః। కుబ్రాహ్మణః। కువృషలః। నిష్కౌశమ్బిః। నిర్వారాణసిః। అతిమాలః। ఏతాన్యవయవాన్యాద్యుదాత్తాని। - అవ్యయే నఞ్కునిపాతానామితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-123) ఇహ మా భూత్ స్నాత్వాకాలక ఇతి।

ద్వితీయా-ముహూర్త_సుఖమ్। ముహూర్త_రమణీయమ్। సర్వరాత్రకల్యాణీ। సర్వరాత్రశోభనా। అత్యన్తసంయోగే చ(2-2-29-691) ఇతి ద్వితీయాసమాసః । ముహూర్త_శబ్దః పృషోదరాదిరన్తోదాత్తః । సర్వరాత్రశబ్దోఽప్యచ్ప్రత్యయాన్తః । ద్వితీయా ।

కృత్య - భోజ్యోష్ణమ్ । భోజ్యలవణమ్ । పానీయశీతమ్ । హరణీయచూర్ణమ్ । భోజ్యశబ్దో ణ్యదన్తోఽన్తస్వరితః। పానీయహరణీయశబ్దయోః ఉపోత్తమం రితి(6-1-217-3733) ఇతి ఈకార ఉదాత్తః।।

[-6-2-2]

వర్ణో వర్ణేష్వనేతే ।। [6-2-3]।।

ప్రకృత్యా పూర్వపదమ్, తత్పురుషే ఇతి చ వర్త_తే। వర్ణం వర్ణవాచి పూర్వపదం వర్ణవాచిష్వేవోత్తరపదేషు ఏతశబ్దవర్జితేషు

పరతస్తత్పురుషే సమాసే ప్రకృతిస్వరం భవతి। కృష్ణసారఙ్గః, లోహితసారఙ్గః। కృష్ణకల్మాషః, లోహితకల్మాషః । `కృషేర్వర్ణే(ఉ.291) ఇతి కృష్ణశబ్దో నక్ప్రత్యయాన్తోఽన్తోదాత్తః। లోహితశబ్దోఽపి `రుహే రశ్చ లో వా(ఉ.381) ఇతీతన్ప్రత్యయాన్త ఆద్యుదాత్తః। వర్ణ ఇతి కిమ్ పరమకృష్ణః । వర్ణేష్వతి కిమ్ కృష్ణతిలాః అనేత ఇతి కిమ్ కృష్ణైతః। లోహితైతః।।

[-6-2-3]

గాధలవణయోః ప్రమాణే।। [6-2-4]।।

ప్రమాణవాచిని తత్పురుషే సమాసే గాధ, లవణ- ఇత్యేతయోరుత్తరపదయోః పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। శమ్బగాధముదకమ్।

అరిత్రగాధముదకమ్ । తత్రప్రమాణమిత్యర్థః। గోలవణమ్ । అశ్వలవణమ్। యావద్ గవే దీయతే తావదిత్యర్థః। షష్ఠీసమాసా ఏతే। తత్ర `శమేర్బన్(ఉ.543) ఇతి బన్ప్రత్యయాన్తత్వాచ్ఛమ్బశబ్ద ఆద్యుదాత్తః అరిత్రశబ్దః అర్తి_లూధూసూ(3-2-184-3165) ఇతీత్రప్రత్యయాన్తో మధ్యోదాత్తః। గోశబ్దో డోప్రత్యయాన్తోఽన్తోదాత్తః। అశ్వశబ్దః `అశూప్రుషి(ఉ.157) ఇతి క్వన్ప్రత్యయాన్త ఆద్యుదాత్తః। ప్రమాణమ్ - ఇయత్తాపరిచ్ఛేదమాత్రమిహ ద్రష్టవ్యమ్, న పునరాయామ ఏవ । స్వరవ్యఙ్గ్యం చ ప్రమాణవిశేషవిషయత్వమేతేషామ్। ప్రమాణ ఇతి కిమ్ పరమగధమ్ పరమలవణమ్।।

[-6-2-4]

దాయాద్యం దాయాదే ।। [6-2-5]।।

తత్పురుషే సమాసే దాయాదశబ్ద ఉత్తరపదే దాయాద్యవాచి పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। విద్యాదాయాదః। ధనదాయాదః। సంజ్ఞాయాం సమజనిషద(3-3-99-3276) ఇతి

విద్యాశబ్దః క్యప్ప్రత్యయాన్తః। ఉదాత్తః ఇతి చ తత్ర వర్త్తతే,తేనాయమన్తోదాత్తః। `కృపృవృజిమన్దినిధాఞ్భ్యః క్యుః(ఉ.248) ఇతి బహులవచనాత్ కేవలాదపి ధాఞః క్యుప్రత్యయః తేన ధనశబ్దః ప్రత్యయస్వరేణాద్యుదాత్తః । అథ విద్యాదాయాద ఇతి కేన షష్ఠీ? స్వామీశ్వరాధిపతిదాయాద(2-3-39-639) ఇతి । యద్యేవమ్, `ప్రతిపదవిధానా చ షష్ఠీ న సమస్యతే(వా.89) ఇతి సమాసప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి ? ఏవం తర్హి శేషలక్షణైవాత్ర షష్ఠీ, తస్యాస్తు సప్తమీ విధీయమానా బాధికా మా విజ్ఞాయీతి పునరభ్యనుజ్ఞాయతే । దాయాద్యమితి కిమ్ పరమదాయాదః। అత్ర సమాసాన్తోదాత్తత్వమేవ భవతి ।।

[-6-2-5]

ప్రతిబన్ధి చిరకృచ్ఛ్రయోః।। [6-2-6]।।

తత్పురుషే సమాసే చిరకృచ్ఛ్రయోరుత్తరపదయోః ప్రతిబన్ధివాచి పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। గమనచిరమ్। గమనకృచ్ఛ్రమ్। వ్యాహరణచిరమ్। వ్యాహరణకృచ్ఛ్రమ్। గమనవ్యాహరణశబ్దౌ ల్యుడన్తౌ,తయోర్లిత్స్వరః। గమనం చ యచ్చిరం చేతి విశేషణసమాసోఽయమ్, మయూరవ్యంసకాదిర్వైష ద్రష్టవ్యః। గమనం హి కారణవికలతయా చిరకాలభావి కృచ్ఛ్రయోగి వా ప్రతిబన్ధి జాయతే। ప్రతిబన్ధీతి కిమ్? మూత్రకృచ్ఛ్రమ్।।

[-6-2-6]

పదేఽపదేశే।।[6-2-7]।।

అపదేశః - వ్యాజః, తద్వాచిని తత్పురుషే సమాసే పదశబ్ద ఉత్తరపదే పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। మూత్రపదేన ప్రస్థితః। ఉచ్చారపదేన ప్రస్థితః। మూత్రశబ్దః `సివిముచ్యోష్టేరూ చ(ఉ.612) ఇతి ష్ట్రన్ప్రత్యయాన్తః, మూత్రయతేర్వా ఘఞన్త ఆద్యుదాత్తః। ఉచ్చారశబ్దోఽపి ఘఞన్తః థాథఘఞ్క్తాజబిత్రకాణామ్(6-2-144-3878) ఇత్యన్తోదాత్తః । విశేషణసమాసోఽయమ్, మయూరవ్యంసకాదిర్వా । అపదేశ ఇతి కిమ్? విష్ణోః పదం విష్ణుపదమ్ ।।

[-6-2-7]

నివాతే వాతత్రాణే।। [6-2-8]।।

నివాతశబ్దే ఉత్తరపదే వాతత్రాణవాచిని తత్పురుషే సమాసే పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। కుట్యేవ నివాతమ్ కుటీనివాతమ్, అర్థాభావ ఇత్యవ్యయీభావః । నిరుద్ధో వాతోఽస్మిన్నితి వా నివాతమితి బహువ్రీహిః। తత్ర కుడ్యాదిహేతుకే నివాతే కుడ్యాదయో వర్తమానాః సమానాధికరణేన నివాతశబ్దేన సహ సమస్యన్తే। కుటీ-శమీశబ్దౌ గౌరాదిఙీషన్తావన్తోదాత్తౌ। కుడ్యశబ్దోఽపి కవతేర్యత్ డికిచ్చ ఇతి యత్ప్రత్యయాన్త ఆద్యుదాత్త ఇత్యేకే। డ్యక్ప్రత్యయాన్తోఽన్తోదాత్త ఇత్యపరే।

వాతత్రాణ ఇతి కిమ్ రాజనివాతే వసతి। సుఖం మాతృనివాతమ్। నివాతశబ్దోఽయం పార్శ్వవాచీ రూఢిశబ్దః,తత్రోభయత్ర

షష్ఠీసమాసః।

[-6-2-8]

శారదేఽనార్త్తవే।।[[6-2-9]]।।

ఋతౌ భవమార్త్తవమ్। అనార్త్తవవాచిని శారదశబ్దే ఉత్తరపదే తత్పురుషే సమాసే పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। రజ్జుశారదముదకమ్। దృషత్శారదాః సక్తవః। శారదశబ్దోఽయం ప్రత్యగ్రవాచీ, తస్య నిత్యసమాసః, అస్వపదవిగ్రహ ఇష్యతే। సద్యో రజ్జ్వాద్ధృతముదకం ప్రత్యగ్రమనుపహతం రజ్జుశారదముచ్యతే। రజ్జుశబ్దః `సృజేరసుమ్ చ(ఉ.15) ఇతి ఉప్రత్యయాన్త ఆదిలోపశ్చ। `ధాన్యే నిత్ ఇతి చ తత్ర వర్త్తతే,తేనాద్యుదాత్తః। దృషత్-శబ్దః `దృణాతేః షుగ్ హ్రస్వశ్చ(ఉ.136) ఇతి ఇదిక్ప్రత్యాన్తోఽన్తోదాత్తః । అనార్త్తవ ఇతి కిమ్ పరమశారదమ్। ఉత్తమశారదమ్। శరది ఋతువిశేషే భవం యత్తదిహ శారదమ్।।

[-6-2-9]

అధ్వర్యుకషాయయోర్జాతౌ।। [6-2-10]।।

అధ్వర్యు, కషాయ-ఇత్యేతయోర్జాతివాచిని తత్పురుషే సమాసే పూర్వంపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। ప్రాచ్యాధ్వర్యుః। కఠాధ్వర్యుః। కలాపాధ్వర్యుః। ఏతే సమానాధికరణసమాసా జాతివాచినో నియతవిషయాః। తత్ర ప్రాచ్యశబ్దో యత్ప్రత్యయాన్త ఆద్యుదాత్తః। కఠశబ్దః పచాద్యచి వ్యుత్పాదితః, తతః కఠేన ప్రోక్తమితి వైశమ్పాయనాన్తేవాసిభ్యశ్చ(4-3-104-1484) ఇతి ణినిః,తస్య కఠచరకాల్లుక్(4-3-107-1487) ఇతి లుక్। కలాపినా ప్రోక్తమితి కలాపినోఽణ్(4-3-108-1488) తస్మిన్ ఇనణ్యనపత్యే(6-4-164-1245) ఇతి ప్రకృతిభావే ప్రాప్తే `నాన్తస్య టిలోపే సబ్రహ్మచారిపీఠసర్పికలాపికౌథుమితైతిలిజాజలిలాఙ్గలిశిలాలిశిఖణ్డిసూకరసద్మసుపర్వణా ముపసంఖ్యానమ్(వా.469) ఇతి టిలోపః। తదేవం కలాపశబ్దోఽన్తోదాత్తః । సర్పిర్మణ్డకషాయమ్ । ఉమాపుష్పకషాయమ్ । దౌవారికకషాయమ్ । షష్ఠీసమాసవ్యుత్పాదితా రూఢిశబ్దా ఏతే। తత్ర సర్పిర్మణ్డశబ్దః, ఉమాపుష్పశబ్దశ్చ షష్ఠీసమాసావన్తోదాత్తౌ । దౌవారికశబ్దోఽపి ద్వారే నియుక్తః ఇతి ఠకి సత్యన్తోదాత్త ఏవ । జాతావితి కిమ్ పరమాధ్వర్యుః। పరమకషాయః।।

[-6-2-10]

సదృశప్రతిరూపయోః సాదృశ్యే।। [6-2-11]।।

సదృశ, ప్రతిరూప - ఇత్యేతయోరుత్తరపదయోః సాదృశ్యవాచిని తత్పురుషే సమాసే పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। పితృసదృశః। మాతృసదృశః । పితృమాతృశబ్దావుణాదిష్వన్తోదాత్తౌ నిపాతితౌ । షష్ఠీసమాసార్థం చ సదృశగ్రహణమిహ

తదలుకి షష్ఠ్యాః ప్రయోజయతి,దాస్యాః సదృశః వృషల్యాః సదృశ ఇతి। అత్ర దాసీ - వృషలీశబ్దయోరన్తోదాత్తత్వాద్ ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్(6-1-174-3720) ఇతి విభక్తిరన్తోదాత్తా । పితృప్రతిరూపః । మాతృప్రతిరూపః । సాదృశ్య ఇతి కిమ్? పరమసదృశః ఉత్తమసదృశః। సమాసార్థోఽత్ర పూజ్యమానతా, న సాదృశ్యమ్ ।।

[-6-2-11]

ద్విగౌ ప్రమాణే।। [6-2-12]।।

ద్విగావుత్తరపదే ప్రమాణవాచిని తత్పురుషే సమాసే పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। ప్రాచ్యసప్తశమః । గాన్ధారిసప్తశమః । సప్తశమాః ప్రమాణమస్యేతి మాత్రచ ఉత్పన్నస్య `ప్రమాణే లః(వా.558) `ద్విగోర్నిత్యమ్(వా.559) ఇతి లుక్। ప్రాచ్యశ్చాసౌ సప్తశమశ్చేతి ప్రాచ్యసప్తశమః। ప్రాచ్యశబ్ద ఆద్యుదాత్తః। గాన్ధారిశబ్దః కర్దమాదిత్వాదాద్యుదాత్తః మధ్యోదాత్తో వా। ద్విగావితి కిమ్? వ్రీహిప్రస్థః। ప్రమాణ ఇతి కిమ్? పరమసప్తశమః ।।

[-6-2-12]

గన్తవ్యపణ్యం వాణిజే।। [6-2-13]।।

వాణిజశబ్ద ఉత్తరపదే తత్పురుషే సమాసే గన్తవ్యవాచి పణ్యవాచి చ పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। మద్రవాణిజః। కాశ్మీరవాణిజః। గాన్ధారివాణిజః। మద్రాదిషు గత్వా వ్యవహరన్తీత్యర్థః। సప్తమీసమాసా ఏతే। తత్ర మద్రశబ్దో రక్ప్రత్యయాన్తత్వాదన్తోదాత్తః। కాశ్మీరశబ్దోఽపి పృషోదరాదిషు మధ్యోదాత్తః। గాన్ధారిశబ్దః కర్దమాదిషు పఠ్యతే,తత్ర కర్దమాదీనాం వా ఇతి పక్షే ఆద్యుదాత్తో భవతి,ద్వితీయో వా। పణ్య-గోవాణిజః। అశ్వవాణిజః । గోశబ్దోఽన్తోదాత్తః।

అశ్వశబ్ద ఆద్యుదాత్తః। గన్తవ్యపణ్యమితి కిమ్? పరమవాణిజః ఉత్తమవాణిజః।।

[-6-2-13]

మాత్రోపజ్ఞోపక్రమచ్ఛాయే నపుంసకే।। [6-2-14]।।

మాత్రా, ఉపజ్ఞా, ఉపక్రమ, ఛాయా -ఏతేషూత్తరపదేషు నపుంసకవాచిని తత్పురుషే సమాసే పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। భిక్షామాత్రం న దదాతి యాచితః। సముద్రమాత్రం న సరోఽస్తి కిఞ్చన । మాత్రశబ్దోఽయం వృత్తివిషయ ఏవ తుల్యప్రమాణే వర్త్తతే । తత్ర భిక్షాయాస్తుల్యప్రమాణమిత్యస్వపదవిగ్రహః షష్ఠీసమాసః । తత్ర భిక్షాశబ్దః గురోశ్చ హలః(3-3-103-3280) ఇత్యప్రత్యయాన్తోఽన్తోదాత్తః। సముద్రశబ్దోఽపి ఫిషి `పాటలాపాలఙ్కామ్బాసాగరార్థానామ్(ఫి.సూ.2) ఇత్యన్తోదాత్త ఏవ। ఉపజ్ఞా - పాణినోపజ్ఞమ్ అకాలకం వ్యాకరణమ్ । వ్యాడ్యుపజ్ఞం దుష్కరణమ్ । ఆపిశల్యుపజ్ఞం గురులాఘవమ్ ।

షష్ఠీసమాసా ఏతే। తత్ర పాణినో౽పత్యమిత్యణన్తః పాణినశబ్దః ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తః। వ్యాడిరిఇన్తత్వాదాద్యుదాత్తః। తద్వదాపిశలిః।

ఉపక్రమ - ఆఢ్యోపక్రమం ప్రాసాదః। దర్శనీయోపక్రమమ్। సుకుమారోపక్రమమ్ । నన్దోపక్రమాణి మానాని। ఏతే౽పి షష్ఠీసమాసా ఏవ। తత్రైత్ర్యేనం ధ్యాయన్తీత్యాఢ్యః। `ఘఞర్థే కవిధానమ్(వా.306) ఇతి కప్రత్యయ ఆఙ్పూర్వాద్ ధ్యాయతేః పృషోదరాదిత్వాద్ హస్య ఢత్వమ్। తదయమాఢ్యశబ్దః థాథాదిస్వరేణ(6-2-144-3878)అన్తోదాత్తః । దర్శనీయశబ్దో రిత్త్వాదుపోత్తమోదాత్తః । సుకమారశబ్దో నఞుసుభ్యామ్(6-2-172-3906) ఇత్యన్తోదాత్తః। నన్దశబ్దః పచాద్యచి వృత్వాదితః। ఉపజ్ఞోపక్రమాన్తస్య తత్పురుషస్య నపుంసకలిఙ్గతా ఉపజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్(2-4-21-824) ఇతి । ఛాయా - ఇషుచ్ఛాయమ్ । ధనుశ్ఛాయమ్ । ఇషుశబ్దః `ఇషేః కిఞ్చ(ఉ.13) ఇత్యుప్రత్యయాన్తః తత్ర చ `ధాన్యే నిత్(ఉ.9) ఇతి వర్త్తతే,తేనాద్యుదాత్తః। ధనుఃశబ్దో౽పి `నబ్విషయస్యానిసన్తస్య(ఫి.సూ.26) ఇత్యాద్యుదాత్త ఏవ । ఇషూణాం ఛాయేతి షష్ఠీసమాసః। ఛాయా బాహుల్యే(2-4-22-825) ఇతి నపుంసకలిఙ్గతా। నపుంసక ఇతి కిమ్? కుడ్యచ్ఛాయా।।

[-6-2-14]

సుఖప్రియయోర్హితే।। [6-2-15]।।

సుఖ, ప్రియ - ఇత్యేతయోరుత్తరపదయోర్హితవాచిని తత్పురుషే సమాసే పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి । గమనసుఖమ్ ।

వచనసుఖమ్ । వ్యాహరణసుఖమ్ । సుఖ । ప్రియ - గమనప్రియమ్ । వచనప్రియమ్ । వ్యాహరణప్రియమ్ । సమానాధికరణసామసా ఏతే । తత్ర సుఖప్రియశబ్దౌ తద్ధేతావాయత్యాం ప్రీతికరే వర్తేతే। తద్ధి హితం యదాయత్యాం ప్రీతిం కరోతి । గమనాదిషు ల్యుడన్తేషు లిత్స్వరః । హిత ఇతి కిమ్? పరమసుఖమ్ । పరమప్రియమ్ ।।

[-6-2-15]

ప్రీతౌ చ।। [6-2-16]।।

ప్రీతౌ గమ్యమానాయాం సుఖ, ప్రియ - ఇత్యేతయోరుత్తరపదయోస్తత్పురుషే సమాసే పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి । బ్రాహ్మణసుఖం పాయసమ్ । ఛాత్త్రప్రియో౽నధ్యాయః। కన్యాప్రియో మృదఙ్గః। సుఖ ప్రియయోః ప్రీత్యవ్యభిచారాదిహ ప్రీతిగ్రహణం తదతిశయప్రతిపత్త్యర్థమ్ । బ్రాహ్మణచ్ఛాత్త్రశబ్దౌ ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తౌ । కన్యాశబ్దః స్వరితాన్తః । ప్రీతావితి కిమ్ ? రాజసుఖమ్ । రాజప్రియమ్ ।।

[-6-2-16]

స్వంస్వామిని।। [6-2-17]।।

స్వామిన్శబ్ద ఉత్తరపదే తత్పురుషే సమాసే స్వవాచి పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి । గోస్వామీ । అశ్వస్వామీ । ధనస్వామీ । అశ్వధనగవాం కథిత ఏవ స్వర । స్వమితి కిమ్ ? పరమస్వామీ ।।

[-6-2-17]

పత్యావైశ్వర్యే।। [6-2-18]।।

పతిశబ్ద ఉత్తరపదే ఏశ్వర్యవాచిని తత్పురుషే పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి । గృహపతిః । సేనాపతిః । నరపతిః। ధాన్యపతిః। గేహే కః(3-1-144-2906)ఇతి ప్రకృతిస్వరేణాన్తోదాత్తో గృహశబ్దః । సహ ఇనేన వర్త్తతే ఇతి బహుబ్రీహౌ

ప్రకుత్యా పూర్వపదమ్(6-2-1-3735) ఇతి సేనాశబ్ద ఆద్యుదాత్తః । `నౄ నయే(ధా.పా.1496) ఏతస్మాద్ ఋదోరప్(3-3-57-3232) ఇతి అప్ప్రత్యయాన్త ఆద్యుదాత్తో నరశబ్దః। ధాన్యమన్తఃస్వరితమ్ । ఐశ్వర్యమితి కిమ్ బ్రాహ్మణో వృషలీపతిః। వృషల్యా భర్తేత్యర్థః।।

[-6-2-18]

నభూవాక్చిద్దిధిషు ।। [6-2-19]।।

పతిశబ్ద ఉత్తరపదే ఐశ్వర్యవాచిని తత్పురుషే సమాసే భు, వాక్, చిత్, దిధిషు - ఇత్యేతాని పూర్వపదాని ప్రకృతిస్వరాణి న భవన్తి । పూర్వేణ ప్రాప్తః స్వరః ప్రితషిధ్యతే । భూపతిః । వాక్పతిః । చిత్పతిః । దిధిషూపతిః । షష్ఠీసమాసా ఏతే సమాసస్వరేణాన్తోదాత్తా భవన్తి।।

[-6-2-19]

వా భువనమ్।। [6-2-20]।।

పతిశబ్ద ఉత్తరపదే ఐశ్వర్యవాచిని తత్పురుషే సమాసే భువనశబ్దః పూర్వపదం వా ప్రకృతిస్వరం భవతి । భువనపతిః । పూర్వపదప్రకృతిస్వరపక్షే ఆదిరుదాత్తః। `రఞ్జేః క్యున్(ఉ.246) ఇతి వర్త్తమానే `భూసూధుభ్రస్జిభ్యశ్ఛన్దసి(ఉ.247) ఇతి క్యున్ప్రత్యయాన్తో భువనశబ్ద ఆద్యుదాత్తో వ్యుత్పాదితః । కథం భువనపతిరాదిత్య ఇతి? ఉణాదయో బహులమ్(3-3-1-3169) ఇతి బహులవచనాద్భాషాయామపి ప్రయుజ్యతే ।।

[-6-2-20]

ఆశఙ్కాబాధనేదీయస్సు సంభావనే ।। [6-2-21]।।

ప్రకృత్యా పూర్వపదమ్ తత్పురుషే ఇతి వర్త్తతే। ఆశఙ్క, ఆబాధ, నేదీయస్ - ఇత్యేతేషూత్తరపదేషు సమ్భావనవాచిని తత్పురుషే సమాసే పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి । అస్తిత్వాధ్యవసాయః-సమ్భావనమ్ । గమనాశఙ్కం వర్త్తతే । గమనమాశఙ్క్యతే ఇతి

సమ్భావ్యతే । వచనాశఙ్కమ్ । వ్యాహరణాశఙ్కమ్ । ఆబాధ-గమనాబాధమ్ । వచనాబాధమ్ । వ్యాహరణాబాధమ్ । గమనం బాధ్యత ఇతి సమ్భావ్యతే । నేదీయస్-గమననేదీయః । వ్యాహరణనేదీయః । గమనమతినికటతరమితి సమ్భావ్యతే । సమ్భావన ఇతి కిమ్? పరమనేదీయః । పూర్వపదాని ల్యుడన్తాన్యుక్తస్వరణి ।।

[-6-2-21]

పూర్వే భూతపూర్వే ।। [6-2-22] ।।

పూర్వశబ్దే ఉత్తరపదే భూతపూర్వవాచిని తత్పురుషే సమాసే పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి । ఆఢ్యో భూతపూర్వ ఆఢ్యపూర్వః। పూర్వశబ్దో వృత్తివిషయే భూతపూర్వే వర్త్తతే తత్ర, విశేషణం విశేష్యేణ(2-1-57-736) ఇతి సమాసః। మయూరవ్యంసకాదిర్వా ద్రష్టవ్యః। దర్శనీయపూర్వః । సుకుమారపూర్వః । భూతపూర్వ ఇతి కిమ్? పరమపూర్వః । ఉత్తమపూర్వః । అత్ర పరమశ్చాసౌ పూర్వశ్చేతి సమాసః, న తు పరమో భూతపూర్వ ఇతి। తథా చ సత్యుదాహరణమేవ భవతి ।।

[-6-2-22]

సవిధసనీడసమర్యాదసవేశసదేశేషు సామీప్యే ।। [6-2-23] ।।

సవిధ, సనీడ, సమర్యాద, సవేశ, సదేశ - ఇత్యేతేషూత్తరపదేషు సామీప్యవాచిని తత్పురుషే సమాసే పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। మద్రసవిధమ్। గాన్ధారిసవిధమ్। కాశ్మీరసవిధమ్। మద్రసనీడమ్। గాన్ధారిసనీడమ్। కాశ్మీరసనీడమ్ । మద్రసమర్యాదమ్ । గాన్ధారిసమర్యాదమ్। కాశ్మీరసమర్యాదమ్। మద్రసవేశమ్। గాన్ధారిసవేశమ్। కాశ్మీరసవేశమ్।

మద్రసదేశమ్ । గన్ధారిసదేశమ్ । కాశ్మీరసదేశమ్ । పూర్వపదాన్యుక్తస్వరాణి । సవిధాదీనాం సహ విధయేత్యేవమాదికా వ్యుత్పత్తిరేవ కేవలమ్ । సమీపవాచినస్త్వేతే సముదాయాః। మద్రాణాం సవిధమ్ -సమీపమిత్యర్థః। సామీప్య ఇతి కిమ్? సహ మర్యాదయా వర్త్తతే సమర్యాదం క్షేత్రమ్। దేవదత్తస్య సమర్యాదం దేవదత్తసమర్యాదమ్ । సవిధాదిష్వితి కిమ్? దేవదత్తసమయా ।।

[-6-2-23]

విస్పష్టాదీని గుణవచనేషు ।। [6-2-24] ।।

విస్పష్టాదీని పూర్వపదాని గుణవచనేషూత్తరపదేషు ప్రకృతిస్వరాణి భవన్తి । విస్పష్టకటుకమ్ । విచిత్రకటుకమ్ । వ్యక్తకటుకమ్ । విస్పష్టలవణమ్ । విచిత్రలవణమ్ । వ్యక్తలవణమ్ । విస్పష్టం కటుకమితి విగృహ్య సుప్సుపా ఇతి సమాసః। విస్పష్టాదయో హ్యత్ర ప్రవృత్తినిమిత్తస్య విశేషణమ్ । కటుకాదిభిశ్చ శబ్దైర్గుణవద్ ద్రవ్యమభిధీయతే

ఇత్యసామానాధికరణ్యమ్, అతో నాస్తి కర్మధారయః I విస్పష్టశబ్దో గతిరనన్తరః(6-2-49-3783) ఇత్యాద్యుదాత్తః, విచిత్రశబ్దోఽప్యవ్యయస్వరేణ I విచిత్తశబ్దమన్యే పఠన్తి, సోఽపి బహుబ్రీహిస్వరేణాద్యుదాత్త ఏవ I వ్యక్తశబ్దః ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః స్వరితోఽనుదాత్తస్య(8-2-4-3657) ఇత్యాదిస్వరితః I యే చాత్రాపరే పర్యన్తే, తత్ర సమ్పన్నశబ్దస్థాథాదిస్వరేణాన్తేదాత్తః I పటు-పణ్డితశబ్దౌ ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తౌ I కుశలశబ్దః కృత్స్వరేణాన్తోదాత్తః I చపలశబ్దశ్చిత్స్వరేణాన్తోదాత్తః, `చుపేరఙ్చోపధాయాః(ఉ.116) ఇత్యత్ర హి చిదితి వర్తతే I నిపుణశబ్దస్థాథాదిస్వరేణాన్తోదాత్తః, కుణేరిగుపధలక్షణః కప్రత్యయోఽయమ్ I విస్పష్టాదీనీతి కిమ్? పరమలవణమ్ I ఉత్తమలవణమ్ I గుణవచనేష్వితి కిమ్? విస్పష్టబ్రాహ్మణః I విస్పష్ట I విచిత్ర I వ్యక్త I సమ్పన్న I కటు I పణ్డిత I కుశల I చపల I నిపుణ I విస్పష్టాదిః I I

[-6-2-24]

శ్రజ్యావమకన్పాపవత్సు భావే కర్మధారయే I I [6-2-25] I I

శ్ర, జ్య, అవమ్, కన్- ఇత్యేతేషు పాపశబ్దవతి చోత్తరపదే కర్మధారయే సమాసే భావవాచి పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి I గమనశ్రేష్ఠమ్ I గమనశ్రేయః I జ్య - వచనజ్యేష్ఠమ్, వచనజ్యాయః I అవమ్ - గమనావమమ్, వచనావమమ్ I కన్ - గమనకనిష్ఠమ్, గమనకనీయః I పాపవత్ - గమనపాపిష్ఠమ్, గమనపాపీయః I ల్యుడన్తాన్యేతాని పూర్వపదాని లిత్స్వరేణాద్యుదాత్తాని I శ్రజ్యకనామాదేశానాం గ్రహణమితి సామర్థ్యాత్తద్వదుత్తరపదం గృహ్యతే I ఆదిష్వితి కిమ్? గమనశోభనమ్ I భావ ఇతి కిమ్ గమ్యతేఽనేనేతి గమనమ్,తత్ శ్రేయో గమనశ్రేయః I కర్మధారయే ఇతి కిమ్? గమనం శ్రేయో గమనశ్రేయః I I

[-6-2-25]

కుమారశ్చ I I [6-2-26] I I

కుమారశబ్దః పూర్వపదం కర్మధారయే సమాసే ప్రకృతిస్వరం భవతి I కుమారశ్రమణా I కుమారకులటా I కుమారతాపసీ I కుమారశబ్దోఽన్తోదాత్తః I అత్ర కేచిల్లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషయా కుమారః శ్రమణాదిభిః(2-1-70-755) ఇత్యత్రైవ సమాసే స్వరమేతమిచ్ఛన్తి I కేచిత్పునరవిశేషేణ సర్వత్రైవ కర్మధారయే I I

[-6-2-26]

ఆదిః ప్రత్యేనసి I I [6-2-27] I I

కర్మధారయే ఇతి వర్త్తతే। ప్రతిగత ఏనసా, ప్రతిగతమేనో వా యస్య స ప్రత్యేనాః ।
తస్మిన్నుత్తరపదే కర్మధారయే కుమారస్యాదిరుదాత్తో భవతి। కుమారప్రత్యేనా । ఉదాత్తః
ఇత్యేతదత్ర సామర్థ్యాద్వేదితవ్యమ్ । పూర్వపదప్రకృతిస్వర ఏవ హ్యాయమాదేరుపదిశ్యతే ।।

[-6-2-27]

పూగేష్వన్యతరస్యామ్।। [6-2-28]।।

పూగాః-గణాః, తద్వాచిన్యుత్తరపదే కర్మధారయే సమాసే కుమారస్యాన్యతరస్యామాదిరుదాత్తో
భవతి। కుమారచాతకాః। కుమారలోహధ్వజాః। కుమారబలాహకాః। కుమారజీమూతాః।
చాతకాదయః పూగశబ్దాః, తేభ్యః పూగాఞ్ఞ్యోఽగ్రమణీపూర్వాత్(5-3-112-2066) ఇతి ఞ్యః
ప్రత్యయః, తస్య తద్రాజస్య బహుషు(2-4-62-1193) ఇతి లుక్। అత్ర యదాఽఽద్యుదాత్తత్వం
న భవతి, తదా కుమారశ్చ(6-2-26-3760) ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వమేకే కుర్వన్తి। యే తు
తత్ర ప్రతిపదోక్తస్య గ్రహణమిచ్ఛన్తి తేషాం సమాసాన్తోదాత్తత్వమేవ భవతి।।

[-6-2-28]

ఇగన్తకాలకపాలభగాలశరావేషు ద్విగౌ ।। [6-2-29]।।

ఇగన్త ఉత్తరపదే కాలవాచిని కపాల, భగాల, శరావ - ఇత్యేతేషు చ ద్విగౌ సమాసే పూర్వపదం
ప్రకృతిస్వరం భవతి। ఇగన్త-పఞ్చారత్నిః । దశారత్నిః। పఞ్చారత్నయః ప్రమాణమస్య
దశారత్నయః ప్రమాణమస్యేతి తద్ధితార్థే ద్విగుః, `ప్రమాణే లః(వా.558)
`ద్విగోర్నిత్యమ్(వా.559) ఇతి మాత్రచో లోపః। ఇగన్త । కాల - పఞ్చమాస్యః । దశమాస్యః।
పఞ్చ మాసాన్భృతో భూతో భావీ వేతి తద్ధితార్థే ద్విగోర్యప్ । పఞ్చవర్షః । దశవర్షః । వర్షాల్లుక్
చ(5-1-88-1753) ఇతి

ఠఞో లుక్ । కాల । కపాల - పఞ్చకపాలః । దశకపాలః । కపాల । భగాల - పఞ్చభగాలః ।
దశభగాలః । భగాల । శరావ - పఞ్చశరావః । దశశరావః । సంస్కృతం భక్షాః(4-2-16-1217) ఇతి
తద్ధితార్థ ఏతే సమాసాః ద్విగోర్లుగనపత్యే(4-1-88-1080) ఇతి కృతాణ్ప్రత్యయలోపా ద్రష్టవ్యాః।
ఇగన్తాదిష్వితి కిమ్? పఞ్చభిరశ్వైః క్రీతః పఞ్చాశ్వః దశాశ్వః। ద్విగావితి కిమ్ పరమారత్నిః
పరమశారావః । పఞ్చారత్నయో దశారత్నయ ఇతి చ
యణ్గుణయోర్బహిరఙ్గలక్షణయోరసిద్ధత్వాత్ స్థానివద్భావాద్వా ద్విగుస్వర ఇగన్తలక్షణః
ప్రవర్త్తతే ।।

[-6-2-29]

బహ్వన్యతరస్యామ్।। [6-2-30]।।

బహుశబ్దః పూర్వపదమిగన్తాదిషూత్తరపదేషు ద్విగౌ సమాసేఽన్యతరస్యాం ప్రకృతిస్వరం
భవతి । పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పః । బహ్వరత్నిః । బహుమాస్యః । బహుకపాలః ।

బహుభగాలః । బహుశరావః । బహుశబ్దోఽన్తోదాత్తః, తస్య ప్రకృతిస్వరే కృతే యత్ర యణాదేశాస్తత్ర ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః స్వరితోఽనుదాత్తస్య(8-2-4-3657) ఇత్యేష స్వరో భవతి ।।

[-6-2-30]

దిష్టివితస్త్యోశ్చ ।। [6-2-31]।।

దిష్టి - వితస్తి, ఇత్యేతయోరుత్తరపదయోర్ద్విగౌ సమాసే పూర్వపదమన్యతరస్యాం ప్రకృతిస్వరం భవతి । పఞ్చదిష్టిః । పఞ్చవితస్తిః । దిష్టివితస్త్యోః ప్రమాణే, తేనాత్ర మాత్రచో లుక్ ।।

[-6-2-31]

సప్తమీ సిద్ధశుష్కపక్వబన్ధేష్వకాలాత్ ।। [6-2-32]।।

సప్తమ్యన్తం పూర్వపదం సిద్ధ, శుష్క, పక్వ, బన్ధ - ఇత్యేతేషూత్తరపదేషు ప్రకృతిస్వరం భవతి, సా చేత్సప్తమీ కాలాన్న భవతి । సాంకాశ్యసిద్ధః । కామ్పిల్యసిద్ధః। సాంకాశ్య-కామ్పిల్యశబ్దౌ ణ్యప్రత్యయాన్తావన్తోదాత్తౌ। ఫిషి తు `సాంకాశ్యకామిపల్యనాసిక్యదార్వాఘాటానామన్తః పూర్వ వా(ఫి.సూ.65) ఇతి పఠ్యతే, తత్ర మధ్యోదాత్తావపి భవతః। శుష్క - ఊకశుష్కః। నిధనశుష్కః। ఊకశబ్దో బహులవచనాదవతేః కక్ప్రత్యయాన్తోదాత్తః। నిధనశబ్దో నిధాఞః క్యుప్రత్యయే మధ్యోదాత్తః । పక్వ - కుమ్భీపక్వః। కలశీపక్వః। భ్రాష్ట్రపక్వః। కుమ్భీకలశీశబ్దౌ జీషన్తావాన్తోదాత్తౌ। భ్రాష్ట్రశబ్దః ష్ట్రన్ప్రత్యయాన్త ఆద్యుదాత్తః। బన్ధ - చక్రబన్ధ । చారకబన్ధః । చక్రశబ్దోఽన్తోదాత్తః । చారకశబ్దో ణ్వులన్త ఆద్యుదాత్తః । అకాలాదితి కిమ్ పూర్వాహ్ణసిద్ధః। అపరాహ్ణసిద్ధః । సప్తమీస్వరః కృత్స్వరేణ బాధితః పునరయం విధీయతే ।।

[-6-2-32]

పరిప్రత్యుపాపా వర్జ్యమానాహోరాత్రావయవేషు।। [6-2-33]।।

పరి, ప్రతి, ఉప, అప - ఇత్యేతే పూర్వపదభూతా వర్జ్యమానవాచిని అహరవయవవాచిని రాత్ర్యవయవవాచిని చోత్తరపదే ప్రకృతిస్వరా భవన్తి । పరిత్రిగర్త్తం వృష్టో దేవః । పరిసీవోరమ్ । చపరిసార్వసేని । ప్రతి- ప్రతిపూర్వాహ్ణమ్ । ప్రత్యపరాహ్ణమ్ । ప్రతిపూర్వరాత్రమ్ । ప్రత్యపరరాత్రమ్ । ఉప - ఉపపూర్వాహ్ణమ్ । ఉపాపరాహ్ణమ్ । ఉపపూర్వరాత్రమ్ । ఉపాపరరాత్రమ్ । అప - అపత్రిగర్త్తం వృష్టో దేవః। అపసౌవీరమ్ । అపసార్వసేని । `నిపాతా ఆద్యుదాత్తాః ఉపసర్గాశ్చాభివర్జమ్(ఫి.సూ.80) ఇతి ఆద్యుదాత్తాని పూర్వపదాని । తత్పురుషే బహువ్రీహౌ చ సిద్ధత్వాదవ్యయీభావార్థోఽయమారమ్భః। తత్ర అపపరీ వర్జనే(1-4-88-596) వర్త్తేతే ఇతి తయోరేవ వర్జ్యమానముత్తరపదమ్, నేతరయోః । అహోరాత్రావయవా అపి వర్జ్యమానా ఏవ తయోర్భవన్తీతి న పృథగుదాహ్రియతే । వర్జ్యమానాహోరాత్రావయవేష్వితి

కిమ్? ప్రత్యగ్ని శలభాః పతన్తి। పరివనమిత్యత్ర వనం సమాసే(6-2-178-3912) ఇత్యేతద్భవతి ।।

[-6-2-33]

రాజన్యబహువచనద్వన్ద్వేఽన్ధకవృష్ణిషు ।। [6-2-34]।।

రాజన్యవాచినాం బహువచనాన్తానాం యో ద్వన్ద్వోఽన్ధకవృష్ణిషు వర్త్తతే తత్ర పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి । శ్వాఫల్కచైత్రకరోధకాః । శినివాసుదేవాః । శ్వఫల్కశబ్దః, చైత్రకశబ్దశ్చ ఋష్యన్ధకవృష్ణికురుభ్యశ్చ(4-1-114-1117) ఇతి అణన్తావన్తోదాత్తౌ । శినిశబ్ద ఆద్యుదాత్తః, స తదపత్యేష్వభేదేన వర్త్తతే । రాజన్య ఇతి కిమ్? ద్వైప్యహైమాయనాః । ద్వీపే భవా ఇతి ద్వీపాదనుసముద్రం

యఞ్(4-3-10-1380) । హైమేరపత్యం యువా హైమాయనాః । అన్ధకవృష్ణయ ఏతే, న తు రాజన్యాః । రాజన్యగ్రహణమిహాభిషిక్తవంశ్యానాం క్షత్త్రియాణాం గ్రహణార్థమ్ । ఏతే చ నాభిషిక్తవంశ్యాః । బహువచనగ్రహణం కిమ్? సఙ్కర్షణవాసుదేవౌ। ద్వన్ద్వ ఇతి కిమ్? వృష్ణీనాం కుమారా వృష్ణికుమారాః। అన్ధకవృషణిష్వితి కిమ్ కురుపఞ్చాలాః ।।

[-6-2-34]

సంఖ్యా ।। [6-2-35]।।

ద్వన్ద్వ సమాసే సంఖ్యావాచి పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి । ఏకాదశ । ద్వాదశ । త్రయోదశ ।

` ఇణ్భీకాపాశల్యతిమర్చిభ్యః కన్(ఉ.330) ఇతి నిత్త్వాదాద్యుదాత్త ఏకశబ్దః । త్రేస్రయస్ ఆదేశోఽన్తోదాత్తో నిపాత్యతే।।

[-6-2-35]

ఆచార్యోపసర్జనశ్చాన్తేవాసీ ।। [6-2-36]।।

ఆచార్యోపసర్జనాన్తేవాసినాం యో ద్వన్ద్వస్తత్ర పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి । ఆపిశలపాణినీయాః । పాణినీయరౌఢీయాః । రౌఢీయకాశకృత్స్నాః। కృత్స్నాః । అపిశలస్యాపత్యమాపిశలిరాచార్యః, అత ఇఞ్(4-1-95-1095) తేన ప్రోక్తమ్(4-3-101-1481)అపిశలమ్, ఇఞశ్చ(4-2-112-1333) ఇత్యణ్, తదధీయతే యేఽన్తేవాసినస్తేఽప్యాపిశలాః, ప్రోక్తాల్లుక్ ఇతి తస్య తద్ధితస్యాధ్యేతరి విహితస్య లుక్। క్రియతే। ఆపిశలేర్వా ఛాత్త్రా ఆపిశాలా ఇత్యుభయథాప్యాచార్యోపసర్జనశ్చాన్తేవాసీ భవతి । ఆచార్యోపసర్జనగ్రహణం ద్వన్ద్వవిశేషణార్థమ్ - సకలో ద్వన్ద్వ ఆచార్యోపసర్జనో యథా విజ్ఞాయతే, ఇహ మా భూత్ - పాణినీయదేవదత్తౌ। ఆచార్యోపసర్జన ఇతి కిమ్? ఛాన్దసవైయాకరణాః । అన్తేవాసీతి కిమ్? ఆపిశలపాణినీయే శాస్రే ।।

[-6-2-36]

కార్తకౌజపాదయశ్చ।। [6-2-37]।।

కార్తకౌజపాదయో యే ద్వన్ద్వాస్తేషు పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి । ప్రకృతిస్వరపూర్వపదాః కార్తకౌజపాదయో భవన్తి । విభక్త్యన్తానాం పాఠో వచనవివక్షార్థః। చకారో ద్వన్ద్వాధికారానువృత్త్యర్థః కార్తకౌజపౌ । కృతస్యాపత్యమ్, కుజపస్యాపత్యమ్ - ఇత్యణన్తావేతౌ । సావర్ణిమాణ్డూకేయౌ । సావర్ణిరిఞన్తః । అవన్త్యశ్మకాః । అవన్తేరపత్యాని బహూని తన్నివాసో జనపదోఽవన్తయః । తథా అశ్మకాః । పైలశ్యాపర్ణేయాః। యువద్వన్ద్వోఽయమ్ । పీలాయా అపత్యం పైలః, తస్యాపత్యం యువేతి అణో ద్వ్యచః(4-1-156-1180) ఇతి విహితస్య ఫిఞః పైలాదిభ్యశ్చ(2-4-59-1084) ఇతి లుక్। శ్యాపర్ణశబ్దో బిదాదిః, తస్యాపత్యం స్త్రీ శ్యాపర్ణీ,తదపత్యం యువా శ్యాపర్ణేయః। బహువచనమతన్త్రమ్, తేన పైలశ్యాపర్ణేయావిత్యత్రాపి భవతి। కపిశ్యాపర్ణేయాః। కపిరన్తోదాత్తః,తస్యాపత్యమ్,బహుత్వే కపిబోధాదాఙ్గిరసే(4-1-107-1119) ఇత్యుత్పన్నస్య యఞః యఞఞోశ్చ(2-4-64-1108) ఇతి లుక్,తేనాత్ర బహుత్వమాశ్రీయత ఏవ। శైతికాక్షపాఞ్చాలేయాః। శితికాక్షో నామ ఋషిః,తస్యాపత్యమితి ఋష్యణ్,తదపత్యే యూని య ఇఞ్ తస్య ణ్యక్షత్త్రియార్షఞితో యూని(2-4-58-1276) ఇతి లుక్। పాఞ్చాలస్యాపత్యం స్త్రీ పాఞ్చాలీ,తదపత్యం యువా పాఞ్చాలేయః। అత్రాపి బహువచనమవివక్షితమితి శైతికాక్షపాఞ్చాలేయావిత్యత్రాపి భవతి। కటుకవార్చలేయాః। కటుకస్యాపత్యమితి అత ఇఞ్(4-1-95-1095), తస్య బహ్వచ ఇఞః ప్రాచ్యభరతేషు(2-4-66-1148) ఇతి బహుషు లుక్। వర్చలాయా అపత్యం వార్చలేయః। శాకలశునకాః। శకలస్యాపత్యం శాకల్యః,తస్య ఛాత్త్రాః శాకలాః। కణ్వాదిభ్యో గోత్రే(4-2-111-1332) ఇత్యణ్। శునకస్యాపత్యమితి బిదాదిభ్యోఽఞ్(4-1-104-1106) తస్య బహుషు లుక్। శాకలశణకా ఇతి కేచిత్పఠన్తి। తేషాం శణకశబ్దాదుత్పన్నస్యేఞః బహ్వచ ఇఞః ప్రాచ్యభరతేషు(2-4-66-1148) ఇతి బహుషు లుక్। శునకధాత్రేయాః। ధాత్ర్యా అపత్యం ధాత్రేయాః। శణకబాభ్రవాః। బభ్రోరపత్యం బాభ్రవః। ఆర్చాభిమౌద్గలాః। ఋచాభేన ప్రోక్తమధీయతే ఆర్చావినః। వైశమ్పాయనాన్తేవాసిత్వాద్ ణినిః। ముద్గలః కణ్వాదిః,తదపత్యస్య ఛాత్త్రా మౌద్గలాః। కున్తిసురాష్ట్రాః। కున్తేః సురష్ట్రస్య చాపత్యేషు బహుషు తన్నివాసే వా జనపదే ద్వన్ద్వోఽయమ్। కున్తిచిన్తిశబ్దావన్తోదాత్తౌ। చిన్తిసురాష్ట్రాః। కున్తిసురాష్ట్రవత్। తణ్డవతణ్డాః। పచాద్యచ్ప్రత్యయాన్తావన్తోదాత్తావేతౌ గర్గాదిషు పఠ్యేతే। తత్రాపత్యబహుత్వే యఞో లుక్ క్రియతే। గర్గవత్సాః। అత్రాపి అపత్యబహుత్వే యఞో లుక్। అవిమత్తకామవిద్ధాః। అవిమత్తశబ్దో నఞ్స్వరేణాద్యుదాత్తః। ద్వయోరప్యేతయోరపత్యేషు బహుషు ఇఞః బహ్వచ ఇఞః

ప్రాచ్యభరతేషు(2-4-66-1148) ఇతి లుక్ క్రియతే। బాభ్రవశాలఙ్కాయనాః। బభ్రోరత్యం బాభ్రవః । శలఙ్కుశలఙ్కం చ ఇతి శాలఙ్కాయనః। బాభ్రవదానచ్యుతాః। దానచ్యుతశబ్దాదిఞః `బహ్వచః ఇతి లుక్।

కఠకాలాపాః। కఠేన ప్రోక్తమధీయతే కఠాః। వైశమ్పాయనాన్తేవాసిత్వాద్ ణినిః,తస్య కఠచరకాల్లుక్(4-3-107-1487)। కలాపినా ప్రోక్తమధీయతే కాలాపాః, కలాపినోఽణ్(4-3-108-1488) ఇత్యణ్ప్రత్యయః, తస్మిన్ ఇననణ్యనపత్యే(6-4-164-1245) ఇతి ప్రకృతిభావే ప్రాప్తే నాన్తస్య టిలోపే `సబ్రహ్మచారిపీఠసర్పి(వా.469) ఇత్యాదినోపసంఖ్యానేన టిలోపః। కౌథుమలౌకాక్షాః। లోకాక్షేణ ప్రోక్తమధీయతే లౌకాక్షాః,లౌకాక్షస్య వాఽపత్యం లౌకాక్షిః,తస్య ఛాత్త్రా లౌకాక్షాః। స్త్రీకుమారమ్। స్త్రీశబ్దోఽన్తోదాత్తః। మౌదపైప్పలాదాః । ముదస్యాపత్యం మౌదిః,తస్య ఛాత్త్రా మౌదాః। తథా పైప్పలాదాః। మౌదపైప్పలాదా ఇతి ద్విః పఠ్యతే,తస్య ప్రయోజనమ్ - పక్షే సమాసాన్తోదాత్తత్వమేవ యథా స్యాదితి। వత్సజరత్।వత్సశ్చవత్సజరత్। వత్సశ్చ జరచ్చ,వత్సశబ్దోఽన్తోదాత్తః।

సౌశ్రుతపార్థవాః । సుశ్రుతస్య పృథోశ్చ ఛాత్త్రాః। ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్(4-1-83-1073)। జరామృత్యు। యాజ్యానువాక్యే। యజేర్ణ్యత్। యజయాచ(7-3-66-2882) ఇతి కుత్వాభావః। తిత్స్వరితమ్(6-1-185-3729) ఇత్యన్తస్వరితః । అనువాక్యేతి వచేరనుపూర్వాద్ ణ్యత్। ఆచార్యోపసర్జనాన్తేవాసినామిహ పాఠః ప్రపఞ్చార్థః॥

॥ [6-2-37]॥

మహాన్ బ్రీహ్యపరాహ్ణగృష్టీష్వాసజాబాలభారభారతహైలిహిలరౌరవప్రవృద్ధేషు॥[6-2-38]॥

ప్రకృత్యా పూర్వపదమ్ ఇతి వర్త్తతే, ద్వన్ద్వే ఇతి నివృత్తమ్। మహానిత్యేతత్పూర్వపదం వ్రీహి, ఆపరాహ్ణ, గృష్టి, ఇష్వాస, జాబాల, భార, భారత, హైలిహిల, రౌరవ, ప్రవృద్ధ ఇత్యేతేషూత్తరపదేషు ప్రకృతిస్వరం భవతి। మహావ్రీహిః। మహాపరాహ్ణః।

మహావృష్టిః। మహేష్వాసః। మహాజాబాలః। మహాభారః। మహాహైలిహిలః। మహారౌరవః। మహాప్రవృద్ధః। మహచ్ఛబ్దోఽన్తోదాత్తః, తస్య ప్రతిపదోక్తో యః సమాసః సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః(2-1-61-740) ఇతి,తత్రైష స్వరః। తేనైషాం షష్ఠీసమాసేఽన్తోదాత్త ఏవ భవతి - మహతో వ్రీహిః మహద్వ్రీహిరితి। కర్మధారయేఽనిష్ఠా(6-2-46-3780) ఇత్యయమపి శ్రేణ్యాదిసమాసే విధిరితి ప్రవృద్ధశబ్ద ఇహ పఠ్యతే॥

[-6-2-38]

క్షుల్లకశ్చ వైశ్వదేవే ॥ [6-2-39]॥

క్షుల్లక ఇత్యేతత్పూర్వపదమ్, మహాంశ్చ, వైశ్వదేవ ఉత్తరపదే ప్రకృతిస్వరం భవతి। క్షుల్లకవైశ్వదేవమ్। మహావైశ్వదేవమ్। క్షుధం లాతీతి క్షుల్లః। తస్మాదజ్ఞాతాదిషు ప్రాగివాత్కేఽన్తోదాత్తః క్షుల్లకశబ్దః॥

[-6-2-39]

ఉష్ట్రః సాదివామ్యోః ॥ [6-2-40]॥

ఉష్ట్రశబ్దః పూర్వపదం సాదివామ్యోరుత్తరపదయోః ప్రకృతిస్వరం భవతి। ఉష్ట్రసాది ।
ఉష్ట్రవామి । ఉష్ట్రశబ్ద ` ఉషేః ష్ట్రన్(ఉ.4-162) ప్రత్యయాన్త ఆద్యుదాత్తః ।
కర్మధారయోఽయమ్,షష్ఠీసమాసో వా।।

[-6-2-40]

గోః సాదసాదిసారథిషు ।। [6-2-41]।।

గోశబ్దః పూర్వపదం సాద,సాది,సారథి - ఇత్యేతేషూత్తరపదేషు ప్రకృతిస్వరం భవతి। గోః సాదః
గోసాదః। గాం సాదయతీతి వా గోసాదః। గోః సాదిః గోసాదిః। గోసారథిః।।

[-6-2-41]

కురుగార్హపతరిక్తగుర్వసూతజరత్యశ్లీలదృఢరుపాపారేవడవాతైతిలకద్రూః పణ్యకమ్బలో
దాసీభారణాం చ ।। [6-2-42]।।

కురుగార్హపత, రిక్తగురు, అసూతజరతీ, అశ్లీలదృఢరూపా, పారేవడవా, తైతిలకద్రూ,
పణ్యకమ్బల - ఇత్యేతే సమాసాస్తేషాం దాసీభారాదీనాం చ పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి।
కురుణాం గార్హపతం కురుగార్హపతమ్। ` కృగ్రోరుచ్చ(ఉ.24) ఇతి కురుశబ్దః
కుప్రత్యయాన్తోఽన్తోఽదాత్తః। కురువృజ్యోర్గార్హపత ఇతి వక్తవ్యమ్ । వృజీనాం గార్హపతం
వృజిగార్హపతమ్। వృజిశబ్ద ఆద్యుదాత్తః। రిక్తో గురుః రిక్తగురుః। రిక్తే విభాషా(6-1-208-3696) ఇతి
పూర్వపదమాద్యుదాత్తమ్,అన్తోదాత్తం వా । అసూతా జరతీ అసూతజరతీ। అశ్లీలా దృఢరూపా
అశ్లీలదృఢరుపా। అశ్లీలశబ్దో నఞ్సమాసత్వాదాద్యుదాత్తః। శ్రీర్యస్యాస్తి తత్
శ్లీలమ్,సిధ్మాదేరాకృతిగణత్వాల్లచ్ । కపిలకాదిత్వాచ్చలత్వమ్। అశ్లీలదృఢరూపేతి హి
సంస్థానమాత్రేణ శోభనా

నిఃశ్రీకా లావణ్యవిరహితోచ్యతే। పారేవడవేవ పారేవడవాః, నిపాతనాదివార్థే సమాసో
విభక్త్యలోపశ్చ। పారశబ్దో ధృతాదిత్వాదన్తోదాత్తః। తైతిలానాం కద్రూః తైతిలకద్రూః।
తితిలినోఽపత్యం ఛాత్త్రో వా తైతిల ఇత్యణన్తః। పణ్యకమ్బలః। పణ్యశబ్దో
యదన్తత్వాదాద్యుదాత్తః। - పణ్యకమ్బలః సంజ్ఞాయామితి వక్తవ్యమ్ -। అన్యత్ర పణితవ్యే
కమ్బలే సమాసాన్తోదాత్తత్వమేవ । కమ్బలే సమాసాన్తోదాత్తత్వమేవ। ప్రతిపదోక్తే హి కృత్యానాం
సమాసే ద్వితీయా కృత్యా ఇత్యేష విహితః స్వరితః। దాస్యా భారో దాసీభారః। దేవహూతిః।
దేవజూతిః। దేవసూతిః। దేవనీతిః। అన్తోదాత్తం పూర్వపదమ్। వసునీతిః। వసుశబ్ద
ఆద్యుదాత్తః। ` శౄస్వృస్నిహిత్రప్యసివసి(ఉ.10) ఇత్యత్ర హి ` ధాన్యే నిత్(ఉ.9) ఇతి వర్త్తతే।
ఓషధిః। ఓషో ధీయతేఽస్యామితి కర్మణ్యధికరణే చ(3-3-93-3271) ఇతి కిప్రత్యయః। ఓషశబ్దో
ఘఞన్తత్వాదాద్యుదాత్తః। చన్ద్రమాః - ` చన్ద్రే మోఽసిః(ఉ.677) ఇత్యసిప్రత్యయాన్తోఽయమ్।
చన్ద్రశబ్దస్తు రక్ప్రత్యయాన్తత్వాదన్తోదాత్తః। యస్య తత్పురుషస్య
పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వమిష్యతే, న చ విహితమ్, స సర్వో దాసీభారాదిషు ద్రష్టవ్యః।।

[-6-2-42]

చతుర్థీ తదర్థే।। [6-2-43]।।

చతుర్థ్యన్తం పూర్వపదం తదర్థ ఉత్తరపదే తదభిధేయార్థం యత్తద్వాచిన్యుత్తరపదే ప్రకృతిస్వరం భవిత। తదితి చతుర్థ్యన్తస్యార్థః పరామృశ్యతే। యూపదారు। కుణ్డలహిరణ్యమ్ । యూపశబ్ద ఆద్యుదాత్తః। `కుసుయుభ్యశ్చ(ఉ.314) ఇత్యత్ర నిదితి వర్త్తతే। కుణ్డలశబ్దోఽపి `వృషాదిభ్యశ్చిత్(ఉ.112) ఇతి కలప్రత్యయాన్తోఽన్తోదాత్తః। రథదారు। వల్లీశబ్ద ఆద్యుదాత్తః। `హనికుషినీరమికాశిభ్యః క్థన్(ఉ.167) జీషః స్వరేణాన్తోదాత్తః । తదర్థ ఇతి కిమ్ ? కుబేరబలిః। ప్రకృతివికారభావే స్వరోఽయమిష్యతే।।

[-6-2-43]

అర్థే।। [6-2-44]।।

చతుర్థీ ఇతి వర్తతే। అర్థశబ్ద ఉత్తరపదే చతుర్థ్యన్తం పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। మాత్రే ఇదం మాత్రర్థమ్। పిత్రర్థమ్। దేవతార్థమ్। అతిథ్యర్థమ్। మాతృపితృశబ్దావన్తోదాత్తావుణాదిషు నిపాతితౌ। దేవతాశబ్దో లిత్స్వరేణ మధ్యోదాత్తః। అతిథిరితి అతేరిథిన్ ఇతిథిన్ప్రత్యయాన్తః। తదర్థవిశేషా ఏవ దారుహిరణ్యాదయో భవన్తి,న త్వర్థశబ్దవాచ్యం సామాన్యమిత్యతదర్థార్థోఽయమారమ్భః। కేచిత్పునరాహుః-జ్ఞాపకార్థమిదమ్, ఏతదనేన జ్ఞాప్యతే - పూర్వో విధిః ప్రకృతివికృత్యోః సమాసే భవతి। అశ్వఘాసః, శ్వశ్రూసురమిత్యత్ర సత్యపి తాదర్థ్యే న భవతి।।

[-6-2-44]

క్తే చ।। [6-2-45]।।

క్తాన్తే చోత్తరపదే చతుర్థ్యన్తం పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। గోహితమ్। అశ్వహితమ్। మనుష్యహితమ్। గోరక్షితమ్। అశ్వరక్షితమ్। వనం తాపసరక్షితమ్। అశ్వశబ్ద ఆద్యుదాత్తః, మనుష్యశబ్దోఽన్తస్వరితః,పరిశిష్టపూర్వపదమన్తోదాత్తమ్। గోభ్యో రక్షితమితి సమ్ప్రదానే చతుర్థీ।।

[-6-2-45]

కర్మధారయేఽనిష్ఠా ।। [6-2-46]।।

కర్మధారయే సమాసే క్తాన్త ఉత్తరపదేఽనిష్ఠాన్తం పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। శ్రేణికృతాః। ఊకకృతాః। పూగకృతాః। నిధనకృతాః। శ్రేణిశబ్ద ఆద్యుదాత్తః। ఊకపూగశబ్దావన్తోదాత్తౌ। నిధనశబ్దోఽయం మధ్యోదాత్తః।

[-6-2-46]

అహీనే ద్వితీయా।। [6-2-47]।।

అహీనవాచిని సమాసే క్తాన్త ఉత్తరపదే ద్వితీయాన్తం పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। కష్టశ్రితః। త్రిశకలపతితః। గ్రామగతః। కష్టశబ్దో ऽన్తోదాత్తః। త్రీణి శకలాన్యస్యేతి త్రిశకలః, బహువ్రీహిస్వరేణాద్యుదాత్తః। గ్రామశబ్దో నిత్స్వరేణాద్యుదాత్తః। అహీన ఇతి కిమ్? కాన్తారాతీతః। యోజనాతీతః।

- ద్వితీయానుపసర్గ ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-126)। ఇహ మా భూత్ - సుఖప్రాప్తః, దుఃఖప్రాప్తః। సుఖాపన్నః ,దుఃఖాపన్నః। అన్తః,థాథ- ఇత్యస్యాపవాదో ऽయమ్।।

[-6-2-47]

తృతీయా కర్మణి।। [6-2-48]।।

కర్మవాచిని క్తాన్త ఉత్తరపదే తృతీయాన్తం పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। అహిహతః, వజ్రహతః। మహారాజహతః। నఖనిర్భిన్నా। దాత్రలూనా। `ఆజి శ్రిహనిభ్యాం హ్రస్వశ్చ(ఉ.587) ఇతి అహిరన్తోదాత్తో వ్యుత్పాదితః। కేచిదాద్యుదాత్తమిచ్ఛన్తి। వజ్రో రక్ప్రత్యయాన్తః। మహారాజష్టచ్ప్రత్యయాన్తః। నాస్య ఖమస్తీతి బహువ్రీహౌ నకులనఖ ఇతి నఖశబ్దో నిపాతితః। తేన నఞ్సుభ్యామ్(6-2-172-3906) ఇత్యన్తోదాత్తః। దాత్రశబ్దః దామ్నీశస(3-2-182-3162) ఇతి ష్ట్రన్ప్రత్యయాన్తః। కర్మణీతి కిమ్? రథేన యాతో రథయాతః। గత్యర్థత్వాత్కర్తరి క్తః ।।

[-6-2-48]

గతిరనన్తరః ।। [6-2-49]।।

క్తే కర్మణి ఇతి వర్త్తతే। కర్మవాచిని క్తాన్త ఉత్తరపదే గతిరనన్తరః పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతి। ప్రకృతః। ప్రహృతః।

అనన్తర ఇతి కిమ్? అభ్యుద్ధృతః। సముద్ధృతః। సముదాహృతః। వ్యవహితస్య గతేరయం స్వరో న భవతి । అనన్తరే పునరిష్యతే। కారకపూర్వస్య తు సతి శిష్టత్వాత్ థాథాదిస్వర ఏవ భవతి దూరాదాగత ఇతి । అనన్తరగ్రహణసామర్థ్యాదేవ `కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి(వ్యా.ప.126) ఇత్యేతన్నాశ్రీయతే। కర్మణీత్యేవ - ప్రకృతః కటం దేవదత్తః। థాథాదిస్వరాపవాదో యోగః।।

[-6-2-49]

తాదౌ చ నితి కృత్యతౌ।। [6-2-50]।।

తకారాదౌ చ తుశబ్దవర్జితే నితి కృతి పరతో గతిరనన్తరఃప్రకృతిస్వరో భవతి। ప్రకర్తా । ప్రకర్తుమ్ । ప్రకృతిః। ప్రకర్తా ఇతి తృన్నన్తః। కృత్స్వరబాధనార్థం వచనమ్। తాదావితి కిమ్? ప్రజల్పాకః। నితీతి కిమ్? ప్రకర్తా । తృజన్తః।

కృద్గ్రహణముపదేశే తాద్యర్థమ్ । ఇహాపి యథా స్యాత్ - ప్రలపితా, ప్రలపితుమితి। అతావితి కిమ్? ఆగన్తుః।।

[-6-2-50]

తవై చాన్తశ్చ యుగపత్ ।। [6-2-51]।।

తవైప్రత్యయస్యాన్త ఉదాత్తో భవతి గతిశ్చానన్తరః ప్రకృతిస్వర ఇతి ఏతదుభయం యుగపద్భవతి। అన్వేతవై। పరిస్తరితవై। పరిపాతవై। `తస్మాత్ పితా నాభిచరితవై(త్రై.సం.5-6-3-1)। ఉపసర్గా ఆద్యుదాత్తా అభివర్జమిత్యభిరన్తోదాత్తః। కృత్స్వరాపవాదో యోగః ।।

[-6-2-51]

అనిగన్తోఽఞ్చతౌ వప్రత్యయే ।। [6-2-52]।।

అనిగన్తో గతిః ప్రకృతిస్వరో భవత్యఞ్చతౌ వప్రత్యయే పరతః। ప్రాఙ్, ప్రాఞ్చౌ, ప్రాఞ్చః। స్వరితో వానుదాత్తేఽపదాదౌ(8-2-6-3659) ఇత్యయమేకాదేశ ఉదాత్తః స్వరితో వా । పరాఙ్ ,పరాఞ్చౌ,పరాఞ్చః(త్రై.సం.3-1-10-3)। అనిగన్త ఇతి కిమ్? ప్రత్యఙ్, ప్రత్యఞ్చౌ , ప్రత్యఞ్చః । కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వర ఇహ భవతి । వప్రత్యయ ఇతి కిమ్? ఉదఞ్చనః। చోరనగన్తోఽఞ్చతౌ వప్రత్యయ ఇత్యేష స్వరో భవతి విప్రతి షేధేన। పరాచః। పరాచా।।

[-6-2-52]

న్యధీ చ ।। [6-2-53]।।

ని,అధి,ఇత్యేతౌ చాఞ్చతౌ వప్రత్యయే ప్రకృతిస్వరౌ భవతః। న్యఙ్, న్యఞ్చౌ, న్యఞ్చః। ఉదాత్తస్వరివతయోర్యణః స్వరితోఽ?నుదాత్తస్య(8-2-4-3657)ఇత్యఞ్చతేరకారః స్వరితః। అధ్యఙ్, అధ్యఞ్చః। అధీచః। అధీచా।।

[-6-2-53]

ఈషదన్యతరస్యామ్।। [6-2-54]।।

ఈషత్ ఇత్యేతత్పూర్వపదమన్యతరస్యాం ప్రకృతిస్వరం భవతి। ఈషత్కడారః। ఈషత్పిఙ్గలః। ఈషదిత్యయమన్తోదాత్తః। ఈషద్భేద ఇత్యేవమాదౌ కృత్స్వర ఏవ భవతి।।

[-6-2-54]

హిరణ్యపరిమాణం ధనే।। [6-2-55]।।

హిరణ్యపరిమాణవాచి పూర్వపదం ధనశబ్ద ఉత్తరపదేఽన్యతరస్యాం ప్రకృతిస్వరం భవతి। ద్విసువర్ణధనమ్। ద్వౌ సువర్ణౌ పరిమాణమస్య ద్విసువర్ణం తదేవ ధనమితి కర్మధారయః। బహువ్రీహావపి పరత్వాద్వికల్ప ఏవ భవతి। ద్విసువర్ణధనః। హిరణ్యగ్రహణం కిమ్? ప్రస్థధనమ్। పరిమాణగ్రహణం కిమ్? కాఞ్చనధనమ్। ధన ఇతి కిమ్? నిష్కమాలా॥

[-6-2-55]

ప్రథమోఽచిరోపసమ్పత్తౌ॥ [6-2-56]॥

ప్రథమశబ్దః పూర్వపదమచిరోపసమ్పత్తౌ గమ్యమానాయామన్యతరస్యాం ప్రకృతిస్వరం భవతి। అచిరోపసమ్పత్తిః-అచిరోపశ్లేషః, అభినవత్వమ్ ప్రథమవైయాకరణః-అభినవవైయాకరణః। సమ్ప్రతి వ్యాకరణమధ్యేతుం ప్రవృత్త ఇత్యర్థః । ప్రథమశబ్దః `ప్రథేరమచ్(ఉ.757) ఇతి చిత్త్వాదన్తోదాత్తః। అచిరోపసంపత్తావితి కిమ్? ప్రథమవైయాకరణః। వైయాకరణానామాద్యో ముఖ్యో వా యః స నిత్యమన్తోదాత్త ఏవ॥

[-6-2-56]

కతరకతమౌ కర్మధారయే॥ [6-2-57]॥

కతశబ్దః కతమశబ్దశ్చ పూర్వపదం కర్మధారయే సమాసేఽన్యతరస్యాం ప్రకృతిస్వరం భవతి। కతరకఠః। కతమకఠః। కర్మధారయగ్రహణముత్తరార్థమ్, ఇహ తు ప్రతిపదోక్తత్వాదేవ సిద్ధమ్॥

[-6-2-57]

ఆర్యో బ్రాహ్మణకుమారయోః॥ [6-2-58]॥

ఆర్యశబ్దః పూర్వపదం బ్రాహ్మణకుమారశబ్దయోః కర్మధారయే సమాసేఽన్యతరస్యాం ప్రకృతిస్వరం భవతి। ఆర్యబ్రాహ్మణః। ఆర్యకుమారః। ఆర్యశబ్దో ణ్యదన్తోఽన్తస్వరితః।

ఆర్య ఇతి కిమ్ పరమబ్రాహ్మణః। పరమకుమారః। బ్రాహ్మణకుమారయోరితి కిమ్? ఆర్యక్షత్రియః। కర్మధారయే ఇత్యేవ - ఆర్యస్య బ్రాహ్మణః ఆర్యబ్రాహ్మణః॥

[-6-2-58]

రాజా చ ॥ [6-2-59]॥

రాజా చ పూర్వపదం బ్రాహ్మణకుమారయోరుత్తరపదయోః కర్మధారయే సమాసేఽన్యతరస్యాం ప్రకృతిస్వరం భవతి। రాజబ్రాహ్మణః। రాజకుమారః। కర్మధారయ ఇత్యేవ - రాజ్ఞో బ్రాహ్మణో రాజబ్రాహ్మణః। రాజకుమారః। పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమ్॥

[-6-2-59]

షష్ఠీ ప్రత్యేనసి ॥ [6-2-60]॥

రాజా ఇతి వర్త్తతే అన్యతరస్యామ్ ఇతి చ । షష్ఠ్యన్తో రాజశబ్దః పూర్వపదం ప్రత్యేనస్యుత్తరపదేఽన్యతరస్యాం ప్రకృతిస్వరం భవతి। రాజ్ఞః ప్రత్యేనాః రాజప్రత్యేనాః। షష్ఠీతి కిమ్? రాజా చాసౌ ప్రత్యేనాశ్చ రాజప్రత్యేనాః॥

[-6-2-60]

క్తే నిత్యార్థే ॥ [6-2-61]॥

క్తాన్తే ఉత్తరపదే నిత్యార్థే సమాసే పూర్వపదమన్యతరస్యాం ప్రకృతిస్వరం భవతి। నిత్యప్రహసితః। సతతప్రహసితః। కాలాః(2-1-28-690) ఇతి ద్వితీయాసమాసోఽయమ్। నిత్యశబ్దః `త్యబ్నేర్ధ్రువే(వా.434) ఇతి త్యబన్త ఆద్యుదాత్తః। సతతమ్ ఇతి -యదా భావే క్తస్తదా థాథాదిస్వరేణాన్తోదాత్తః। నిత్యార్థ ఇతి కిమ్? ముహూర్త్తప్రహసితః।

[-6-2-61]

గ్రామః శిల్పిని ॥ [6-2-62]॥

గ్రామశబ్దః పూర్వపదం శిల్పివాచిన్యుత్తరపదేఽన్యతరస్యాం ప్రకృతిస్వరం భవతి। గ్రామనాపితః। గ్రామకులాలః। గ్రామశబ్ద ఆద్యుదాత్తః। గ్రామ ఇతి కిమ్? పరమనాపితః। శిల్పినీతి కిమ్? గ్రామరథ్యా॥

[-6-2-62]

రాజా చ ప్రశంసాయామ్ ॥ [6-2-63]॥

రాజాశబ్దః పూర్వపదం శిల్పివాచిన్యుత్తరపదే ప్రశంసాయాం గమ్యమానాయామన్యతరస్యాం ప్రకృతిస్వరం భవతి। రాజనాపితః।

రాజకులాలః। కర్మధారయే రాజగుణాధ్యారోపేణోత్తరపదార్థస్య ప్రశంసా। షష్ఠీసమాసే చ రాజయోగ్యతయా తస్య । రాజేతి కిమ్? పరమనాపితః। ప్రశంసాయామితి కిమ్? రాజనాపితః। శిల్పినీత్యేవ - రాజహస్తీ॥

[-6-2-63]

ఆదిరుదాత్తః ॥ [6-2-64]॥

ఆదిరుదాత్తః ఇత్యేతదధికృతమ్। ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః, తత్ర పూర్వపదస్యాదిరుదాత్తో భవతీత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్। వక్ష్యతి -

సప్తమీహారిణౌ ధర్మ్యేఽహరణే(6-2-65-3799) ఇతి। స్తూపేశాణః। ముకుటేకార్షాపణమ్ । యాజ్ఞికాశ్వః। వైయాకరణహస్తీ। దృషదిమాషకః।

ఆదిః ఇతి ప్రాగన్తాధికారాత్ (6-2-143-3877)। ఉదాత్తః ఇతి ప్రకృత్యా భగాలమ్(6-2-137-3871) ఇతి యావత్।।

[-6-2-64]

సప్తమీహారిణౌ ధర్మ్యేఽహరణే ।। [6-2-65]।।

సప్తమ్యన్తం హారివాచి చ పూర్వపదం ధర్మ్యవాచిని హరణశబ్దాదన్యస్మిన్నుత్తరపదే ఆద్యుదాత్తం భవతి। హారీతి దేయం యః స్వీకరోతి సోఽపిధీయతే। ధర్మ్యమ్ ఇత్యాచారనియతం దేయముచ్యతే। ధర్మో హ్యనువృత్త ఆచారః ,తస్మాదనపేతం తేన వా ప్రాప్యమితి। స్తూపేశాణః। ముకుటేకార్షాపణమ్। హలేద్విపదికా। హలేత్రిపదికా । దృషదిమాషకః । సఞ్జ్ఞాయామ్ ఇతి సప్తమీసమాసః, కారనామ్ని చ(6-3-10-968) ఇతి విభక్తేరలుక్ । హారిణి - యాజ్ఞికాశ్వః । వైయాకరణహస్తి। మాతులాశ్వః। పితృవ్యగవః। క్వచిదయమాచారో వ్యవస్థితః - స్తూపాదిషు శాణాది దాతవ్యమ్, యాజ్ఞికాదీనామశ్వాదీతి। ధర్మ్య ఇతి కిమ్? స్తమ్బేరమః । కర్మకరవర్ద్ధితకః । అహరణ ఇతి కిమ్? వాడవహరణమ్ । వడవాయా అయం వాడవః, తస్య బీజనిషేకాదుత్తరకాలం శరీరపుష్ట్యర్థం యద్దీయతే హరణమితి తదుచ్యతే । పరోఽపి కృత్స్వరో హారిస్వరేణ బాధ్యతే విప్రతిషేధేన - ఇత్యేతదహరణ ఇత్యనేన జ్ఞాప్యతే, తేన వాడవహార్యమితి హారిస్వరః సిద్ధో భవతి।।

[-6-2-65]

యుక్తే చ ।। [[6-2-66]]।।

యుక్తవాచిని చ సమాసే పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి । గోబల్లవః । అశ్వబల్లవః । గోమణిన్దః । అశ్వమణిన్దః । గోసంఖ్యః । అశ్వసంఖ్యః । యుక్త ఇతి - సమాహితః, కర్త్వ్యే తత్పరో యః స ఉచ్యతే ।।

[-6-2-66]

విభాషాఽధ్యక్షే ।। [6-2-67]।।

అధ్యక్షశబ్ద ఉత్తరపదే విభాషా పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి । గవాధ్యక్షః । అశ్వాధ్యక్షః।।

[-6-2-67]

పాపం చ శిల్పిని ।। [6-2-68]।।

పాపశబ్దః శిల్పివాచిన్యుత్తరపదే విభాషాఽఽద్యుదాత్తో భవతి । పాపనాపితః। పాపకులాలః । పాపాణకే కుత్సితైః(2-1-54-733) ఇతి పాపశబ్దస్య ప్రతిపదోక్తః సమానాధికరణసమాస ఇతి షష్ఠీసమాసే న భవతి - పాపస్య నాపితః పాపనాపిత ఇతి।।

[-6-2-68]

గోత్రాన్తేవాసిమాణవబ్రాహ్మణేషు క్షేపే ।। [6-2-69]।।

గోత్రవాచిన్యన్తేవాసివాచిని చోత్తరపదే మాణవబ్రాహ్మణయోశ్చ క్షేపవాచిని సమాసే పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి। జఙ్ఘావాత్స్యః । యో జఙ్ఘాదానం దదాన్యహమితి వాత్స్యః సమ్పద్యతే స జఙ్ఘావాత్స్య ఇతి క్షిప్యతే । భార్యాసౌశ్రుతః । సుశ్రుతాపత్యస్య భార్యాప్రధానతయా క్షేపః । వశాబ్రాహ్మకృతేయః । బ్రహ్మకృతశబ్దః శుభ్రాదిషు పఠ్యతే । గోత్ర।

అన్తేవాసి - కుమారీదాక్షాః। కమ్బలచారాయణీయాః । ధృతరౌఢీయాః । ఓదనపాణినీయాః । కుమార్యాదిలాభకామా యే దాక్షాదిభిః ప్రోక్తాని శాస్త్రాణ్యధీయతే తచ్ఛిష్యతాం వా ప్రతిపద్యన్తే త ఏవం క్షిప్యన్తే । అన్తేవాసి ।

మాణవ - భిక్షామాణవః । భిక్షాం లప్స్యేఽహమితి మాణవో భవతి । మాణవ।

బ్రాహ్మణ - దాసీబ్రాహ్మణః । వృషలీబ్రాహ్మణః । భయబ్రాహ్మణః । యో భయేన బ్రాహ్మణః సమ్పద్యతే । అత్ర యస్యాన్యత్

సమాసలక్షణం నాస్తి, సుప్సుపా ఇత్యేవ తత్ర సమాసః కర్త్వ్యః।

గోత్రాదిష్వితి కిమ్? దాసీశ్రోత్రియః । క్షేప ఇతి కిమ్ మహాబ్రాహ్మణః।।

[-6-2-69]

అఙ్గాని మైరేయే ।। [6-2-70]।।

మైరేయశబ్ద ఉత్తరపదే తదఙ్గవాచీని పూర్వపదాన్యాద్యుదాత్తాని భవన్తి । గుడమైరేయః । మధుమైరేయః । మద్యవిశేషో మైరేయః, తస్య గుడవికారస్య గుడోఽఙ్గం భవతి । మధువికారస్య మధు, తస్య మధ్వఙ్గమ్। అఙ్గానీతి కిమ్? పరమమైరేయః । మైరేయ ఇతి కిమ్? పుష్పాసవః । ఫలాసవః।।

[-6-2-70]

భక్తాఖ్యాస్తదర్థేషు ।। [6-2-71] ।।

భక్తమ్ - అన్నమ్ , తదాఖ్యాః - తద్వాచినః శబ్దాః, తదర్థేషూత్తరపదేషు ఆద్యుదాత్తా భవన్తి । భిక్షాకంసః । శ్రాణాకంసః । భాజీకంసః । భిక్షాదయోఽన్నవచనాః । భక్తాఖ్యా ఇతి కిమ్? సమాశశాలయః । సమాశనం సమాశ ఇతి క్రియామాత్రముచ్యతే, న ద్రవ్యమ్ । తదర్థేష్వితి కిమ్? భిక్షాప్రియః। బహువ్రీహిరయమత్ర పూర్వపదమన్తోదాత్తమ్ ।।

[-6-2-71]

గోబిడాలసింహసైన్ధవేషూపమానే ।। [[6-2-72]]।।

గవాదిషూపమానవాచిషూత్తరపదేషు పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి । ధాన్యగవః । హిరణ్యగవః । భిక్షాబిడాలః । తృణసింహః । కాష్ఠసింహః । సక్తుసైన్ధవః । పానసైన్ధవః । ధాన్యం గౌరివేతి విగృహ్య వ్యాఘ్రాదేరాకృతిగణత్వాద్ ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః(2-1-56-735) ఇతి సమాసః । ఉపమానార్థోఽపి యథాసమ్భవం యథాప్రసిద్ధి చ యోజయితవ్యః । గవాకృత్యా సన్నివేశితం ధాన్యగవశబ్దేనోచ్యతే। ఉపమాన ఇతి కిమ్? పరమసింహః।।

[-6-2-72]

అకే జీవికార్థే ।। [6-2-73] ।।

అకప్రతయాన్త ఉత్తరపదే జీవికార్థవాచిని సమాసే పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి । దన్తలేఖకః । నఖలేఖకః । అవస్కరశోధకః । రమణీయకారకః। దన్తలేఖనాదిభిర్యేషాం జీవికా త ఏవముచ్యన్తే । నిత్యం క్రీడాజీవికయోః(2-2-17-711) ఇతి సమాసః । అక ఇతి కిమ్? రమణీయకర్తా । జీవకార్థ ఇతి కిమ్? ఇక్షుభక్షికాం మే ధారయసి।।

[-6-2-73]

ప్రాచాం క్రీడాయామ్ ।। [6-2-74] ।।

ప్రాగ్దేశవర్తినాం యా క్రీడా తద్వాచిని సమాసేఽకప్రత్యయాన్త ఉత్తరపదే పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి । ఉద్దాలకపుష్పభఞ్జికా । వీరణపుష్పప్రచాయికా । శాలభఞ్జికా । తాలభఞ్జికా । సంజ్ఞాయామ్(3-3-109-3286) ఇతి ణ్వుల్ , నిత్యం క్రీడాజీవికయోః(2-2-17-711) ఇతి షష్ఠీసమాసః । ప్రాచామితి కిమ్? జీవపుత్రప్రచాయికా । ఇయముదీచాం క్రీడా । క్రీడాయామితి కిమ్? తవ పుష్పప్రచాయికా । పర్యాయే ణ్వుచ్ప్రత్యయో భవతి ।।

[-6-2-74]

అణి నియుక్తే ।। [6-2-75] ।।

అణన్త ఉత్తరపదే నియుక్తవాచిని సమాసే పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి । ఛత్త్రధారః । తూణీరధారః । కమణ్డలుగ్రాహః । భృఙ్గారధారః । నియుక్తః - అధికృతః స చ కస్మింశ్చిత్కర్తవ్యే తత్పరో న భవతీతి నియుక్తః ఇత్యనేన సిధ్యతి । నియుక్త ఇతి కిమ్? కాణ్డలావః । శరలావః ।।

[-6-2-75]

శిల్పిని చాకృఞః ।। [6-2-76] ।।

శిల్పివాచిని సమాసేఽణన్త ఉత్తరపదే పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి, స చేదణ్ కృఞో న భవతి । తన్తువాయః । తున్నవాయః । వాలవాయః । శిల్పినీతి కిమ్ ? కాణ్డలావః । అకృఞ ఇతి కిమ్ ? కుమ్భకారః । అయస్కారః।।

[-6-2-76]

సంజ్ఞాయాం చ ।। [6-2-77] ।।

సంజ్ఞాయాం విషయేఽణన్త ఉత్తరపదేఽకృఞః పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి । తన్తువాయో నామ కీటః । బాలవాయో నామ పర్వతః । అకృఞ ఇత్యేవ - రథకారో నామ బ్రాహ్మణః ।।

[-6-2-77]

గోతన్తియవం పాలే ।। [6-2-78] ।।

గో, తన్తి, యవ - ఇత్యేతాని పూర్వపదాని పాలశబ్ద ఉత్తరపదే ఆద్యుదాత్తాని భవన్తి । గోపాలః । తన్తిపాలః । యవపాలః । అనియుక్తార్థ ఆరమ్భః। గోతన్తియవమితి కిమ్? వత్సపాలః । పాల ఇతి కిమ్? గోరక్షః ।।

[-6-2-78]

ణిని ।। [6-2-79]।।

ణినన్త ఉత్తరపదే పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి । పుష్పహారీ । ఫలహారీ । పర్ణహారీ ।।

[-6-2-79]

ఉపమానం శబ్దార్థప్రకృతావేవ ।। [6-2-80] ।।

ఉపమానవాచి పూర్వపదం శబ్దార్థప్రకృతావేవ ణినన్త ఉత్తరపద ఆద్యుదాత్తం భవతి । ఉపమానం నియమ్యతే । ఉష్ట్రక్రోశీ । ధ్వాఙ్క్షరావీ । ఖరనాదీ । ఉపమానగ్రహణమస్య పూర్వస్య చ యోగస్య విషయవిభాగార్థమ్ । శబ్దార్థప్రకృతావితి కిమ్? వృకవఞ్చీ । వృకప్రేక్షీ । ప్రకృతిగ్రహణం కిమ్? ప్రకృతిరేవ యత్రోపసర్గనిరపేక్షా శబ్దార్థా భవతి తత్రైవ యథా స్యాద్, ఇహ మా భూద్ - గర్దభోచ్చారీ, కోకిలాభివ్యాహారీతి । ఏవకారకరణముపమానావధారణార్థమ్ । శబ్దార్థప్రకృతౌ త్వనుపమానముపమానం చాద్యుదాత్తం భవతి । సింహవినర్దీ । పుష్కలజల్పీ ।।

[-6-2-80]

యుక్తారోహ్యాదయశ్చ ।। [[6-2-81]] ।।

యుక్తారోహ్యాదయః సమాసా ఆద్యుదాత్తా భవన్తి । యుక్తారోహీ । ఆగతరోహీ । ఆగతయోధీ । ఆగతవఞ్చీ । ఆగతనర్దీ । ఆగతప్రహారీ । ఏతే ణినన్తాః ణిని(6-2-79-3813) ఇత్యస్యైవోదాహరణార్థం పఠ్యన్తే । పూర్వోత్తరపదనియమార్థా ఇతి కేచిత్ । ఇహ మా భూద్ - వృక్షారోహీ, యుక్తాధ్యాయీతి । ఆగతమత్స్యా। క్షీరహోతా । భగినీభర్తా । యాజకాదిత్వాత్ షష్ఠీసమాసావేతౌ। గ్రామగోధుక్ । అశ్వత్రిరాత్రః । గర్గత్రిరాత్రః । వ్యుష్టత్రిరాత్రః । శణపాదః । సమపాదః । షష్ఠీసమాసా ఏతే । ఏకశితిపాత్ । ఏకః శితిః పాదోఽస్యేతి త్రిపదబహువ్రీహిః । తత్రైకశితిశబ్దః తద్ధితార్థోత్తరపద ఇతి తత్పురుషసంజ్ఞః , తస్య నిమిత్తిస్వరబలీయస్త్వాద్

అన్తోదాత్తత్వం ప్రాప్తమిత్యాద్యుదాత్తత్వం విధీయతే। ఏవమపి నార్థ ఏతేన, `ఇగన్త ద్విగౌ(6-2-29-3763) ఇతి సిద్ధత్వాత్? ఏవం తర్హి జ్ఞాపకార్థమ్, ఏతజ్జ్ఞాపయతి - శిత్యన్తస్యోత్తరపదే ద్విగుస్వరో న భవతీతి । తేన ద్విశితిపాదిత్యత్ర తిశబ్ద ఉదాత్తో భవతి । నిమిత్తిస్వరబలీయస్త్వస్యాప్యేకశితిపాత్స్వరవచనమేవ జ్ఞాపకం వర్ణయన్తి । పాత్రేసమితాదయశ్చ(2-1-48-725) యుక్తారోహ్యాదయః, తత స్తేఽప్యాద్యుదాత్తా భవన్తి ।।

[-6-2-81]

దీర్ఘకాశతుషభ్రాష్ట్రవటం జే ।। [6-2-82] ।।

దీర్ఘాన్తం పూర్వపదమ్, కాశ, తుష, భ్రాష్ట్ర, వట - ఇత్యేతాని చ జే ఉత్తరపదే ఆద్యుదాత్తాని భవన్తి। కుటీజః । శమీజః। కాశజః। తుషజః। భ్రాష్ట్రజః । వటజః ।।

[-6-2-82]

అన్త్యాత్పూర్వం బహ్వచః ।। [[6-2-83]] ।।

జే ఉత్తరపదే బహ్వచః పూర్వపదస్యాన్త్యాత్పూర్వముదాత్తం భవతి । ఉపసరజః । మన్దురజః । ఆమలకీజః । వడవాజః । బహ్వజ ఇతి కిమ్? దగ్ధజాని తృణాని ।।

[-6-2-83]

గ్రామేఽనివసన్తః ।। [6-2-84] ।।

గ్రామశబ్ద ఉత్తరపదే పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి న చేన్నివసద్వాచి భవతి । మల్లగ్రామః । వణిగ్గ్రామః । గ్రామశబ్దోఽత్ర

సమూహవాచీ । దేవగ్రామః దేవస్వామిక ఇత్యర్థః। అనివసన్త ఇతి కిమ్? దాక్షిగ్రామః । మాహకిగ్రామః । దాక్ష్యాదయో నివసన్తి యస్మిన్గ్రామే స తేషామితి వ్యపదిశ్యతే ।।

[-6-2-84]

ఘోషాదిషు చ ।। [6-2-85] ।।

ఘోషాదిషు చోత్తరపదేషు పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి । దాక్షిఘోషః । దాక్షికటః । దాక్షిపల్వలః । దాక్షిహ్రదః । దాక్షిబదరీ । దాక్షిపిఙ్గలః । దాక్షిపిశఙ్గః । దాక్షిశాలా । దాక్షిరక్షా । దాక్షిశిల్పీ । దాక్ష్యశ్వత్థః । కున్దతృణమ్ । దాక్షిశాల్మలీ । ఆశ్రమమునిః । శాల్మలిమునిః । దాక్షిప్రేక్షా । దాక్షికూటః । యాన్యత్ర నివాసనామధేయాని తేషు నివసద్వాచీన్యపి పూర్వపదాన్యాద్యుదాత్తాని భవన్తి । అనివసన్త ఇతి నానువర్త్యన్తి కేచిత్ । అపహే పునరనువర్త్యన్తి ।।

[-6-2-85]

ఛాత్ర్యాదయః శాలాయామ్ ।।[[6-2-86]] ।।

శాలాయాముత్తరపదే ఛాత్ర్యాదయ ఆద్యుదాత్తా భవన్తి । ఛాత్రిశాలా । పేలిశాలా । భాణ్డిశాలా ।

ఛాత్త్రి । పేలి । భాణ్డి । వ్యాడి । ఆపిశలి । ఆఖణ్డి । ఆపారి । గోమి । ఛాత్ర్యాదిః ।

యదా శాలాన్తస్తత్పురుషో నపుంసకలిఙ్గో భవతి, తదాపి తత్పురుషే శాలాయాం నపుంసకే(6-2-123-3857) ఇత్యేతస్మాత్పూర్వవిప్రతిషేధేన పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి । ఛాత్రిశాలమ్ । పేలిశాలమ్ ।।

[-6-2-86]

ప్రస్థేఽవృద్ధమకర్క్యాదీనామ్ ।। [[6-2-87]] ।।

ప్రస్థశబ్ద ఉత్తరపదే కర్క్యాదివర్జితమవృద్ధం పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి। ఇన్ద్రప్రస్థః । కుణ్డప్రస్థః। హ్రదప్రస్థః । సువర్ణప్రస్థః । అవృద్ధమితి కిమ్? దాక్షిప్రస్థః । మాహకిప్రస్థః । అకర్క్యాదీనామితి కిమ్? కర్కీప్రస్థః । మధీప్రస్థః। కర్కీ । మధీ । మకరీ । కర్కన్ధూ । శమీ । కరీర । కటుక । కురల । బదర । కర్క్యాదిః ।।

[-6-2-87]

మాలాదీనాం చ ।। [6-2-88] ।।

ప్రస్థే ఇతి వర్త్తతే । ప్రస్థ ఉత్తరపదే మాలాదీనామాదిరుదాత్తో భవతి । మాలాప్రస్థః । శాలాప్రస్థః । మాలా । శాలా। శోణా । ద్రాక్షా । క్షౌమా । క్షామా । కాఞ్చీ । ఏక । కామ । మాలాదిః । వృద్ధార్థ ఆరమ్భః। ఏకశేణాశబ్దయోః ఏఙ్ ప్రాచాం దేశే(1-1-75-1338) ఇతి వృద్ధసంజ్ఞా ।।

[-6-2-88]

అమహన్నవం నగరేఽనుదీచామ్ ।। [[6-2-89]] ।।

నగరశబ్ద ఉత్తరపదే మహన్నవశబ్దవర్జితం పూర్వపదమాద్యుదాత్తం భవతి, తచ్చేదుదీచాం న భవతి । సుహ్మనగరమ్ । పుణ్డ్రనగరమ్ । అమహన్నవమితి కిమ్? మహానగరమ్ । నవనగరమ్ । అనుదీచామితి కిమ్? నదీనగరమ్ । కాన్తీనగరమ్ ।।

[-6-2-89]

అర్మే చావర్ణం ద్వ్యచ్త్ర్యచ్ ।। [6-2-90] ।।

అర్మశబ్ద ఉత్తరపదే ద్వ్యచ్త్ర్యచ్ పూర్వపదమవర్ణాన్తమాద్యుదాత్తం భవతి। దత్తార్మమ్ । గుప్తార్మమ్ । కుక్కుటార్మమ్ । వాయసార్మమ్।

అవర్ణమితి కిమ్? వృహదర్మమ్ । ద్వ్యచ్త్ర్యజితి కిమ్? కపిఞ్జలార్మమ్ । అమహన్నవమిత్యేవ - మహార్మమ్ । నవార్మమ్ ।।

[-6-2-90]

న భూతాధికసఞ్జీవమద్రాశ్మకజ్జలమ్ ।। [6-2-91] ।।

భూత , అధిక, సఞ్జీవ, మద్ర, అశ్మన్ , కజ్జల - ఇత్యేతాని పూర్వపదాని అర్మశబ్ద ఉత్తరపదే నాద్యుదాత్తాని భవన్తి । భూతార్మమ్ । అధికార్మమ్ । సఞ్జీవార్మమ్ । మద్రాశ్మగ్రహణం సఙ్ఘాతవిగృహీతార్థమ్ - మద్రార్మమ్। అశ్మార్మమ్ । మద్రాశ్మార్మమ్ । కజ్జలార్మమ్ । సమాసాన్తోదాత్తత్వమేవాత్ర భవతి ।

- ఆద్యుదాత్తప్రకరణే దివోదాసాదీనాం ఛన్దస్యుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.3-132)దివోదాసాయ గాయత। `వధ్ర్యశ్వాయ దాశుషే(ఋ.6-61-1) ।।

[-6-2-91]

అన్తః ।। [6-2-92] ।।

అన్తః ఇత్యధికృతమ్, ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామస్తత్ర పూర్వపదస్యాన్త ఉదాత్తో భవతీత్యేవం వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతి - సర్వం గుణకార్త్స్న్యే(6-2-93-3827) । సర్వశ్వేతః సర్వకృష్ణః । ప్రాక్ ఉత్తరపదాదిః(6-2-111-2845) ఇత్యేతస్మాదయమధికారో వేదితవ్యః ।।

[-6-2-92]

సర్వం గుణకార్త్స్న్యే ।। [6-2-93] ।।

సర్వశబ్దః పూర్వపదం గుణకార్త్స్న్యే వర్త్తమానమన్తోదాత్తం భవతి । సర్వశ్వేతః సర్వకృష్ణః । సర్వమహాన్ । సర్వమితి కిమ్? పరమశ్వేతః । ఆశ్రయవ్యాప్త్యా పరమత్వం శ్వేతత్వస్యేతి గుణకార్త్స్న్యే వర్త్తతే । గుణగ్రహణం కిమ్? సర్వసౌవర్ణః । సర్వరాజతః । కార్త్స్న్యే ఇతి కిమ్? సర్వేషాం శ్వేతతరః సర్వశ్వేతః । `గుణాత్తరేణ సమాసస్తరలోపశ్చ వక్తవ్యః(వా.88) ఇత్యేవమత్ర సమాసః , తరబ్లోపశ్చ ।।

[-6-2-93]

సంజ్ఞాయాం గిరినికాయయోః ।। [6-2-94] ।।

సంజ్ఞాయాం విషయే గిరి, నికాయ - ఇత్యేతయోరుత్తరపదయోః పూర్వపదమన్తోదాత్తం భవతి । అఞ్జనాగిరిః । భఞ్జనాగిరిః । నికాయే - శాపిణ్డినికాయః । మౌణ్డినికాయః । చిఖిల్లినికాయః । సంజ్ఞాయామితి కిమ్? పరమగిరిః । బ్రాహ్మణనికాయః ।।

[-6-2-94]

కుమార్యాం వయసి ।। [[6-2-95]] ।।

కుమార్యాముత్తరపదే వయసి గమ్యమానే పూర్వపదమన్తోదాత్తం భవతి । వృద్ధకుమారీ । జరత్కుమారీ । కుమారీశబ్దః పుంసా సహాసమ్ప్రయోగమాత్రం ప్రవృత్తినిమిత్తముపాదాయ ప్రయుక్తో వృద్ధాదిభిర్వయోవిశేషవచనైః సమానాధికరణో భవతి । తచ్చ వయ ఇహ గృహ్యతే, న కుమారత్వమేవ । వయసీతి కిమ్? పరమకుమారీ ।।

[-6-2-95]

ఉదకేఽకేవలే ।। [6-2-96] ।।

అకేవలమ్ -మిశ్రమ్, తద్వాచిని సమాసే ఉదకశబ్ద ఉత్తరపదే పూర్వపదమన్తోదాత్తం భవతి । గుడమిశ్రముదకమ్ గుడోదకమ్ । తిలోదకమ్ । స్వరే కృతే ఏకాదేశః స్వరితో వానుదాత్తేఽపదాదౌ(8-2-6-3659) ఇతి పక్షే స్వరితో భవతి । అకేవల ఇతి కిమ్? శీతోదకమ్ । ఉష్ణోదకమ్ ।।

[-6-2-96]

ద్విగౌ క్రతౌ ।। [6-2-97] ।।

ద్విగావుత్తపదే క్రతువాచిని సమాసే పూర్వపదమన్తోదాత్తం భవతి । గర్గత్రిరాత్రః । చరకత్రిరాత్రః। కుసురవిన్దసప్తరాత్రః । గర్గాణాం త్రిరాత్రః గర్గత్రిరాత్రః । ద్విగావితి కిమ్? అతిరాత్రః । అచశ్చిత్త్వాదన్తోదాత్తః । క్రతావితి కిమ్? బిల్వసప్తరాత్రః । బిల్వశతస్య బిల్వహొమస్య వా సప్తరాత్రో బిల్వసప్తరాత్రః ।।

[-6-2-97]

సభాయాం నపుంసకే ।। [6-2-98] ।।

సభాశబ్ద ఉత్తరపదే నపుంసకలిఙ్గే సమాసే పూర్వపదమన్తోదాత్తం భవతి । గోపాలసభమ్ । పశుపాలసభమ్ । స్త్రీసభమ్ । దాసీసభమ్ । సభాయామితి కిమ్? బ్రాహ్మణసేనమ్ । నపుంసకమితి కిమ్? రాజసభా । బ్రాహ్మణసభా । సభాయాం ప్రతిపదోక్తమిహ నపుంసకలిఙ్గం గృహ్యత ఇతి రమణీయసభమ్ , బ్రాహ్మణకులమిత్యత్ర న భవతి ।।

[-6-2-98]

పురే ప్రాచామ్ ।। [6-2-99] ।।

పురశబ్ద ఉత్తరపదే ప్రాచాం దేశే పూర్వపదమన్తోదాత్తం భవతి । లలాటపురమ్ । కాఞ్చీపురమ్ । శివదత్తపురమ్ । కార్ష్ణిపురమ్ । నార్మపురమ్ । ప్రాచామితి కిమ్? శివపురమ్ ।।

[-6-2-99]

అరిష్టగౌడపూర్వే చ ।। [6-2-100] ।।

అరిష్ట, గౌడ - ఇత్యేవమ్పూర్వే సమాసే పురశబ్ద ఉత్తరపదే పూర్వపదమన్తోదాత్తం భవతి I అరిష్టపురమ్ I గౌడపురమ్ I పూర్వగ్రహణం కిమ్? ఇహాపి యథా స్యాత్ - అరిష్టశ్రితపురమ్ , గౌడభృత్యపురమ్ II

[-6-2-100]

న హాస్తినఫలకమార్దేయాః II [6-2-101] II

హాస్తిన, ఫలక, మార్దేయ - ఇత్యేతాని పూర్వపదాని పురశబ్ద ఉత్తరపదే నాన్తోదాత్తాని భవన్తి I పురే ప్రాచామ్(6-2-99-3833) ఇతి ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే I హాస్తినపురమ్ I ఫలకపురమ్ I మార్దేయపురమ్ I మృదోరపత్యం మార్దేయః I శుభ్రాదిత్వాద్(4-1-123-1126) ఢక్ II

[-6-2-101]

కుసూలకూపకుమ్భశాలం బిలే II [6-2-102] II

కుసూల, కూప, కుమ్భ, శాలా - ఇత్యేతాని పూర్వపదాని బిలశబ్దే ఉత్తరపదేఽన్తోదాత్తాని భవన్తి I కుసూలబిలమ్ I కూపబిలమ్ I కుమ్భబిలమ్ I శాలాబిలమ్ I కుసూలాదిగ్రహణం కిమ్? సర్పబిలమ్ I బిల ఇతి కిమ్? కుసూలస్వామీ II

[-6-2-102]

దిక్శబ్దా గ్రామజనపదాఖ్యానచానరాటేషు II [6-2-103] II

దిక్శబ్దాః పూర్వపదాని అన్తోదాత్తాని భవన్తి గ్రామజనపదాఖ్యానవాచిషూత్తరపదేషు చానరాటశబ్దే చ I పూర్వేషుకామశమీ I అపరేషుకామశమీ I పూర్వకృష్ణమృత్తికా I అపరకృష్ణమృత్తికా I జనపద - పూర్వపఞ్చాలాః I అపరపఞ్చాలాః I ఆఖ్యాన - పూర్వాధిరామమ్ I పూర్వాధిరామమ్ I పూర్వయాయాతమ్ I అపరయాయాతమ్ I అధిరామమధికృత్య కృతో గ్రన్థ ఆధిరామమ్ I తథా యాయాతమ్ I చానరాట - పూర్వచానరాటమ్ I అపరచానరాటమ్ I శబ్దగ్రహణం కాలవాచినోఽపి దిక్శబ్దస్య పరిగ్రహార్థమ్ II

[-6-2-103]

ఆచార్యోపసర్జనశ్చాన్తేవాసిని II [6-2-104] II

ఆచార్యోపసర్జనాన్తేవాసివాచిన్యుత్తరపదే దిక్శబ్దా అన్తోదాత్తా భవన్తి I పూర్వపాణినీయాః I అపరపాణినీయాః I పూర్వకాశకృత్స్నాః I అపరకాశకృత్స్నాః I ఆచార్యోపసర్జన ఇతి కిమ్? పూర్వశిష్యాః I అన్తేవాసినీతి కిమ్? పూర్వపాణినీయం శాస్త్రమ్ II

[-6-2-104]

ఉత్తరపదవృద్ధౌ సర్వం చ II [6-2-105] II

ఉత్తరపదస్య(7-3-10-1396) ఇత్యేవమధికృత్య యా విహితా వృద్ధిస్తద్వత్యుత్తరపదే సర్వశబ్దో దిక్శబ్దాశ్చాన్తోదాత్తా భవన్తి । సర్వపాఞ్చాలకః । పూర్వపాఞ్చాలకః । ఉత్తరపాఞ్చాలకః । సుసర్వార్ధదిక్శబ్దేభ్యః జనపదస్య ఇతి తదన్తవిధినా జనపదలక్షణో వుఞ్ప్రత్యయః । సుసర్వార్ధాజ్జనపదస్య(7-3-12-1398) దిశోఽమద్రాణామ్(7-3-13-1399) ఇతి చోత్తరపదవృద్ధిః। అధికారలక్షణాదిహ న భవతి - సర్వమాసః, సర్వకారక ఇతి ।।

[-6-2-105]

బహువ్రీహౌ విశ్వం సంజ్ఞాయామ్ ।। [6-2-106] ।।

బహువ్రీహౌ సమాసే విశ్వశబ్దః పూర్వపదం సంజ్ఞాయాం విషయేఽన్తోదాత్తం భవతి । విశ్వదేవః । విశ్వయశాః । విశ్వమహాన్ । పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వేనాద్యుదాత్తత్వం ప్రాప్తమ్ । బహువ్రీహావితి కిమ్? విశ్వే చ తే దేవాః విశ్వదేవాః । సంజ్ఞాయామితి కిమ్? విశ్వే దేవా అస్య విశ్వదేవః । విశ్వామిత్రః , విశ్వాజిన ఇత్యత్ర సంజ్ఞాయాం మిత్రాజినయోః(6-2-165-3899) ఇత్యేతద్భవతి పరత్వాత్ ।

బహువ్రీహౌ ఇత్యేదధిక్రియతే ప్రాగవ్యయీభావసంజ్ఞానాత్(6-2-121-3855) ।।

[-6-2-106]

ఉదరాశ్వేషుషు ।। [6-2-107] ।।

ఉదర, అశ్వ , ఇషు - ఇత్యేతేషూత్తరపదేషు బహువ్రీహౌ సమాసే సంజ్ఞాయాం విషయే పూర్వపదమన్తోదాత్తం భవతి । వృకోదరః ।

దామోదరః । హర్యశ్వః । యౌవనాశ్వః । సువర్ణపుఙ్ఖేషుః। మహేషుః ।।

[-6-2-107]

క్షేపే ।। [6-2-108] ।।

క్షేపే గమ్యమానే ఉదరాదిషూత్తరపదేషు బహువ్రీహౌ సమాసే సంజ్ఞాయాం విషయే పూర్వపదమన్తోదాత్తం భవతి । కుణ్డోదరః । ఘటోదరః । కటుకాశ్వః । స్పన్దితాశ్వః । అనిఘాతేషుః । చలాచలేషుః । అనుదరః , సూదర ఇత్యత్ర నఞ్సుభ్యామ్(6-2-172-3906) ఇత్యేతద్భవతి విప్రతిషేధేన ।।

[-6-2-108]

నదీ బన్ధుని ।। [6-2-109] ।।

బహువ్రీహౌ సమాసే బన్ధున్యుత్తరపదే నద్యన్తం పూర్వపదమన్తోదాత్తం భవతి । గార్గీబన్ధుః । వాత్సీబన్ధుః । నదీతి కిమ్? బ్రహ్మబన్ధుః । బ్రహ్మశబ్ద ఆద్యుదాత్తః । బన్ధునీతి కిమ్? గార్గీప్రియః ।।

[-6-2-109]

నిష్ఠోపసర్గపూర్వమన్యతరస్యామ్ ।। [6-2-110] ।।

బహువ్రీహౌ సమాసే నిష్ఠాన్తముపసర్గపూర్వం పూర్వపదమన్యతరస్యామన్తోదాత్తం భవతి । ప్రధౌతముఖః । ప్రక్షాలితపాదః । యది ముఖశబ్దః స్వాఙ్గవాచీ, తదా పక్షే ముఖం స్వాఙ్గమ్(6-2-167-3901) ఇత్యేతద్భవతి, న చేత్పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వేన గతిరన్తరః(6-2-49-3783) ఇత్యేతద్భవతి । నిష్ఠేతి కిమ్? ప్రసేచకముఖః । ఉపసర్గపూర్వమితి కిమ్? శుష్కముఖః।।

[-6-2-110]

ఉత్తరపదాదిః ।। [6-2-111] ।।

ఉత్తరపదాదిః ఇత్యేతదధికృతమ్ । యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామ ఉత్తరపదస్యాదిరుదాత్తో భవతీత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతి - కర్ణో వర్ణలక్షణాత్(6-2-112-3846) । శుక్లకర్ణః , కృష్ణకర్ణః । ఉత్తరపదస్య - ఇత్యేతదాపాదపరిసమాప్తేః । ఆదిః ఇతి ప్రకృత్యా భగాలమ్(6-2-127-3871) ఇతి యావత్ ।।

[-6-2-111]

కర్ణో వర్ణలక్షణాత్ ।। [6-2-112] ।।

బహువ్రీహౌ సమాసే వర్ణవాచినో లక్షణవాచినశ్చ కర్ణశబ్ద ఉత్తరపదమాద్యుదాత్తం భవతి । శుక్లకర్ణః । కృష్ణకర్ణః । లక్షణాత్ - దాత్రాకర్ణః । శఙ్కుకర్ణః । లక్షణస్య(6-3-115-1036) ఇతి దీర్ఘత్వమ్ । పశూనాం విభాగజ్ఞాపనార్థం దాత్రశఙ్కుప్రతిరూపకం కర్ణాదిషు చిహ్నం యత్ క్రియతే తదిహ లక్షణం గృహ్యతే, తేన స్థూలకర్ణ ఇత్యత్ర న భవతి । కర్ణ ఇతి కిమ్? శ్వేతపాదః । కూటశృఙ్గః । వర్ణలక్షణాదితి కిమ్? శోభనకర్ణః ।।

[-6-2-112]

సంజ్ఞౌపమ్యయోశ్చ ।। [6-2-113] ।।

సంజ్ఞాయామౌపమ్యే చ యో బహువ్రీహిర్వర్త్తతే తత్ర కర్ణశబ్ద ఉత్తరపదమాద్యుదాత్తం భవతి । సంజ్ఞాయామ్ - కుఞ్చికర్ణః । మణికర్ణః । ఔపమ్యే - గోకర్ణః । ఖరకర్ణః ।।

[-6-2-113]

కణ్ఠపృష్ఠగ్రీవాజఙ్ఘం చ ।। [6-2-114] ।।

కణ్ఠ, పృష్ఠ, గ్రీవా, జఙ్ఘా - ఇత్యేతాని ఉత్తరపదాని బహువ్రీహౌ సమాసే సంజ్ఞౌపమ్యయోరాద్యుదాత్తాని భవన్తి । కణ్ఠః సంజ్ఞాయామ్ - `శితికణ్ఠః(తై.సం.4-5-11-1) । నీలకణ్ఠః । ఔపమ్యే - ఖరకణ్ఠః । ఉష్ట్రకణ్ఠః । పృష్ఠః సంజ్ఞాయామ్ - కాణ్డపృష్ఠః । నాకపృష్ఠః । ఔపమ్యే - గోపృష్ఠః । అజపృష్ఠః । గ్రీవా సంజ్ఞాయామ్ - సుగ్రీవః । నీలగ్రీవః । దశగ్రీవః । ఔపమ్యే

- గోగ్రీవః । అశ్వగ్రీవః । జఙ్ఘా సంజ్ఞాయామ్ - నారీజఙ్ఘః । తాలజఙ్ఘః । ఔపమ్యే - గౌజఙ్ఘః । అశ్వజఙ్ఘః । ఏణీజఙ్ఘః ।।

[-6-2-114]

శృఙ్గమవస్థాయాం చ ।। [6-2-115] ।।

శృఙ్గశబ్ద ఉత్తరపదమవస్థాయాం సంజ్ఞౌపమ్యయోశ్చ బహువ్రీహౌ ఆద్యుదాత్తం భవతి । ఉద్గతశృఙ్గః । ద్వ్యఙ్గులశృఙ్గః । త్ర్యఙ్గులశృఙ్గః । అత్ర శృఙ్గోద్గమనాదికృతౌ గవాదేర్వతయోవిశేషః - అవస్థా । సంజ్ఞాయామ్ - ఋష్యశృఙ్గః । ఔపమ్యే - గోశృఙ్గః । మేషశృఙ్గః ।।

[-6-2-115]

నఞో జరమరమిత్రమృతాః ।। [6-2-116] ।।

నఞ ఉత్తరే జరమరమిత్రమృతా బహువ్రీహౌ సమాసే ఆద్యుదాత్తా భవన్తి । అజరః। అమరః । అమిత్రః । అమృతః । నఞ ఇతి కిమ్? బాహ్మణమిత్రః । జరాదయ ఇతి కిమ్? అశత్రుః । నఞసుభ్యామ్(6-2-172-3906) ఇతి ఉత్తరపదాన్తోదాత్తత్వమేవాత్ర భవతి ।।

[-6-2-116]

సోర్మనసీ అలోమోషసీ ।। [6-2-117] ।।

సోరుత్తరమనన్తమసన్తం చ బహువ్రీహౌ సమాసే ఆద్యుదాత్తం భవతి లోమోషసీ వర్జయిత్వా । సుకర్మా । సుధర్మా। సుధర్మా। సుప్రథిమా । అసన్తమ్ - సుపయాః । సుయశాః। సుస్రోతాః । సుస్రత్ । సుధ్వత్ । సోరితి కిమ్? కృతకర్మా । కృతయశాః । మనసీ ఇతి కిమ్? సురాజా । సురక్షా । అలోమోషసీ ఇతి కిమ్? సులోమా । సూషా । `అనినస్మన్గ్రహణాన్యర్థవతాఽనర్థకేన చ(వ్యా.ప.129) ఇత్యనర్థకయోరపి మనసోరిహ గ్రహణమ్ । నఞుస్భ్యామ్(6-2-172-3906) ఇత్యస్యాయమపవాదః । కపి తు పరత్వాత్ కపి పూర్వమ్(6-2-173-3907) ఇత్యేతద్భవతి । సుకర్మకః । సుస్రోతస్కః ।।

[-6-2-117]

క్రత్వాదయశ్చ ।। [6-2-118] ।।

క్రత్వాదయః సోరుత్తరే బహువ్రీహౌ సమాసే ఆద్యుదాత్తా భవన్తి । సుక్రతుః । సుదృశీకః । క్రతు । దృశీక । ప్రతీక । ప్రపూర్తి । హవ్య । భగ । క్రత్వాదిః ।।

[-6-2-118]

ఆద్యుదాత్తం ద్వ్యచ్ఛన్దసి ।। [6-2-119] ।।

యదాద్యుదాత్తం ద్వ్యచ్ ఉత్తరపదం బహువ్రీహౌ సమాసే సోరుత్తరం తదాద్యుదాత్తమేవ భవతి ఛన్దసి విషయే । `స్వశ్వాస్త్వా సురథామర్జయేమ(త్రై.సం.1-2-14-4) । నిత్స్వరేణాశ్వరథశబ్దావాద్యుదాత్తౌ । ఆద్యుదాత్తమితి కిమ్? `యా సుబాహుః స్వఙ్గురిః(ఋ.2-32-7) । బాహుశబ్దః ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తః । ద్వ్యజితి కిమ్? సుగురసత్ । సుహిరణ్యః । స్వశ్వః । నఞ్సుభ్యామ్(6-2-172-3906) ఇత్యస్యాయమపవాదః ।।

[-6-2-119]

వీరవీర్యౌ చ ।। [6-2-120] ।।

వీర, వీర్య - ఇత్యేతౌ చ శబ్దౌ సోరుత్తరౌ బహువ్రీహౌ సమాసే ఛన్దసి విషయే ఆద్యుదాత్తౌ భవతః । `సువీరేణ తే(ఋ.4-17-4) । `సువీర్యస్య పతయః స్యామ(త్రై.సం.1-7-13-4) । వీర్యమితి యత్ప్రత్యయాన్తమ్ , తత్ర యతోఽనావః(6-1-123-3701) ఇతి ఆద్యుదాత్తత్వం న భవతీత్యేతదేవ వీర్యగ్రహణం జ్ఞాపకమ్ । తత్ర హి సతి పూర్వేణైవ సిద్ధం స్యాత్ ।।

[-6-2-120]

కూలతీరతూలమూలశాలాక్షసమమవ్యయీభావే ।। [6-2-121] ।।

కూల, తీర, తూల, మూల, శాలా, అక్ష, సమ - ఇత్యేతాని ఉత్తరపదాని అవ్యయీభావసమాస ఆద్యుదాత్తాని భవన్తి । పరికూలమ్ । ఉపకూలమ్ । పరితీరమ్ । ఉపతీరమ్ । పరితూలమ్ । ఉపతూలమ్ । పరిమూలమ్ । ఉపమూలమ్ । పరిశాలమ్ । ఉపశాలమ్ । ఉపాక్షమ్ । పర్యక్షమ్ । సుషమమ్ । విషమమ్ । నిషమమ్ । దుఃషమమ్ । తిష్ఠద్గుప్రభృతిషు(2-1-17-671) ఏతే పఠ్యన్తే । కూలాదిగ్రహణం కిమ్? ఉపకుమ్భమ్ । అవ్యయీభావ ఇతి కిమ్? పరమకూలమ్ । ఉత్తమకూలమ్ । పర్యాదిభ్యః కూలాదీనామాద్యుదాత్తత్వం విప్రతిషేధేన భవతి । పరికూలమ్ । ఉపకూలమ్ ।।

[-6-2-121]

కంసమన్థశూర్పపాయ్యకాణ్డం ద్విగౌ ।। [6-2-122] ।।

కంస , మన్థ , శూర్ప, పాయ్య, కాణ్డ - ఇత్యేతాన్యుత్తరపదాని ద్విగౌ సమాస ఆద్యుదాత్తాని భవన్తి । ద్వికంసః । త్రికంసః। ద్విమన్థః । త్రిమన్థః । ద్విశూర్పః ।త్రిశూర్పః । ద్విపాథ్యః । త్రిపాథ్యః । ద్వికాణ్డ । త్రికాణ్డః । ద్విగావితి కిమ్? పరమకంసః । ఉత్తమకంసః ।।

[-6-2-122]

తత్పురుషే శాలాయాం నపుంసకే ।। [6-2-123] ।।

శాలాశబ్దాన్తే తత్పురుషే సమాసే నపుంసకలిఙ్గే ఉత్తరపదమాద్యుదాత్తం భవతి । బ్రాహ్మణశాలమ్ । క్షత్త్రియశాలమ్ । విభాషా సేనాసురాచ్ఛాయాశాలానిశానామ్(2-4-25-828)

ఇతి నపుంసకలిఙ్గతా । తత్పురుష ఇతి కిమ్? దృఢశాలం బ్రాహ్మణకులమ్ । శాలాయామితి కిమ్? బ్రాహ్మణసేనమ్ । నపుంసక ఇతి కిమ్? బ్రాహ్మణశాలా ।।

[-6-2-123]

కన్థా చ ।। [6-2-124] ।।

తత్పురుషే సమాసే నపుంసకలిఙ్గే కన్థాశబ్ద ఉత్తరపదమాద్యుదాత్తం భవతి । సౌశమికన్థమ్ । ఆహ్వరకన్థమ్ । చప్పకన్థమ్ । సంజ్ఞాయాం కన్థోశీనరేషు(2-4-20-823) ఇతి నపుంసకలిఙ్గతా । షష్ఠీసమాసా ఏతే । నపుంసక ఇత్యేవ - దాక్షికన్థా ।।

[-6-2-124]

ఆదిశ్చిహణాదీనామ్ ।। [6-2-125] ।।

కన్థాన్తే తత్పురుషే సమాసే నపుంసకలిఙ్గే చిహణాదీనామాదిరుదాత్తో భవతి । చిహణకన్థమ్ । మడరకన్థమ్ । మడ్డర ఇతి కేచిత్ పఠన్తి । మడ్డరకన్థమ్ । చిహణ । మడర । మ॑ర్డర । వైతుల। పటత్క । త్రైత్తాలికర్ణః । వైతాలికర్ణిరిత్యన్యే పఠన్తి । కుక్కుట । చిక్కణ । చిత్కణ ఇత్యపరే పఠన్తి । చిహణాదిః । ఆదిః ఇతి వర్తమానే పురాదిగ్రహణం పూర్వపదాద్యుదాత్తార్థమ్ ।।

[-6-2-125]

చేలఖేటకటుకకాణ్డం గర్హాయామ్ ।। [6-2-126] ।।

చేల, ఖేట, కటుక , కాణ్డ - ఇత్యేతాన్యుత్తరపదాని తత్పురుషే సమాసే గర్హాయాం గమ్యమానాయామాద్యుదాత్తాని భవన్తి । పుత్త్రచేలమ్ । భార్యాచేలమ్ । ఉపానత్ఖేటమ్ । నగరఖేటమ్ । దధికటుకమ్ । ఉదశ్విత్కటుకమ్ । భూతకాణ్డమ్ । ప్రజాకాణ్డమ్ । చేలాదీనాం సాదృశ్యేన పుత్రాదీనాం గర్హా, తత్ర పుత్రశ్చేలమివేతి విగృహ్య వ్యాఘ్రాదేరాకృతిగణత్వాద్ ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః(2-1-56-735) ఇతి సమాసః । గర్హాయామితి కిమ్? పరమచేలమ్ ।।

[-6-2-126]

చీరముపమానమ్ ।। [6-2-127] ।।

చీరముత్తరపదముపమానవాచి తత్పురుషే సమాసే ఆద్యుదాత్తం భవతి । వస్త్రం చీరమివ వస్త్రచీరమ్ । పటచీరమ్ । కమ్బలచీరమ్ । ఉపమానమితి కిమ్? పరమచీరమ్ ।।

[-6-2-127]

పలలసూపశాకం మిశ్రే ।। [6-2-128] ।।

పలల, సూప , శాక - ఇత్యేతాన్యుత్తరపదాని మిశ్రవాచిని తత్పురుషే సమాసే ఆద్యుదాత్తాని భవన్తి । గుడపలలమ్ । ఘృతపలలమ్ । ఘృతసూపః । మూలకసూపః । ఘృతశాకమ్ । ముద్గశాకమ్ । గుడేన మిశ్రం పలలం గుడపలలమ్ । భక్ష్యేణ మిశ్రీకరణమ్(2-1-35-697) ఇతి సమాసః । మిశ్ర ఇతి కిమ్? పరమపలలమ్ ।।

[-6-2-128]

కూలసూదస్థలకర్షాః సంజ్ఞాయామ్ ।। [6-2-129] ।।

కూల, సూద, స్థల, కర్ష - ఇత్యేతాన్యుత్తరపదాని తత్పురుషే సమాసే, సంజ్ఞాయాం విషయే ఆద్యుదాత్తాని భవన్తి । దాక్షికూలమ్ । మాహకికూలమ్ । దేవసూదమ్ । భాచోసూదమ్ । దాణ్డాయనస్థలీ । మాహకిస్థలీ । దాక్షికర్షః । గ్రామనామధేయాన్యేతాని । స్థలగ్రహణమ్ - లిఙ్గవిశిష్టత్వాత్స్థలీశబ్దోఽపి గృహ్యతే ।

జానపాదకుణ్డ(4-1-42-500) ఇత్యనేన జీష్

। సంజ్ఞాయామితి కిమ్? పరమకూలమ్ ।।

[-6-2-129]

అకర్మధారయే రాజ్యమ్ ।। [6-2-130] ।।

కర్మధారయవర్జితే తత్పురుషే సమాసే రాజ్యమ్ ఇత్యేతదుత్తరపదమాద్యుదాత్తం భవతి । బ్రాహ్మణరాజ్యమ్ । క్షత్రియరాజ్యమ్ । అకర్మధారయ ఇతి కిమ్? పరమరాజ్యమ్ । చేలరాజ్యాదిస్వరాదవ్యయస్వరో భవతి పూర్వవిప్రతి షేధేన (మ.భా.3-134)- కుచేలమ్ , కురాజ్యమ్ ।।

[-6-2-130]

వర్గ్యాదయశ్చ ।। [6-2-131] ।।

వర్గ్య - ఇత్యేవమాదీన్యుత్తరపదాని అకర్మధారయే తత్పురుషే సమాసే ఆద్యుదాత్తాని భవన్తి । వాసుదేవవర్గ్యః । వాసుదేవపక్ష్యః । అర్జునవర్గ్యః । అర్జునపక్ష్యః । అకర్మధారయ ఇత్యేవ - పరమవర్గ్యః । వర్గ్యాదయః ప్రాతిపదికేషు న పఠ్యన్తే । దిగాదిషు(4-3-54-1429) తు - వర్గ, పూగ, గణ, పక్ష - ఇత్యేవమాదయో యే పఠితాః , త ఏవ యత్ప్రత్యయాన్తా వర్గ్యాదయ ఇహ ప్రతిపత్తవ్యాః ।।

[-6-2-131]

పుత్రః పుమ్భ్యః ।। [6-2-132] ।।

పుత్రశబ్దః పుంశబ్దేభ్య ఉత్తరస్తత్పురుషే ఆద్యుదాత్తో భవతి । కౌనటిపుత్రః । దామకపుత్రః । మాహిషకపుత్రః । పుత్ర ఇతి కిమ్? కౌనటిమాతులః । పుమ్భ్య ఇతి కిమ్? గార్గీపుత్రః। వాత్సీపుత్రః ।।

[-6-2-132]

నాచార్యరాజర్త్విక్సంయుక్తజ్ఞాత్యాఖ్యేభ్యః ।। [6-2-133] ।।

ఆచార్యః - ఉపాధ్యాయః । రాజా - ఈశ్వరః । ఋత్విజః - యాజకాః । సంయుక్తా - స్త్రీసమ్బన్ధినః శ్యాలాదయః । జ్ఞాతయః -మాతృపితృసమ్బన్ధినో బాన్ధవాః । ఆచార్యాద్యాఖ్యేభ్యః పరః పుత్రశబ్దో నాద్యుదాత్తో భవతి । ఆఖ్యాగ్రహణాత్స్వరుపస్య పర్యాయాణాం విశేషాణాం చ గ్రహణం భవతి । ఆచార్యపుత్రః । ఉపాధ్యాయపుత్రః । శాకటాయనపుత్రః। రాజపుత్రః। ఈశ్వరపుత్రః। నన్దపుత్రః। ఋత్విక్పుత్రః। యాజకపుత్రః। హోతుః పుత్రః। భ్రాతుష్పుత్రః। ఋతో విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్యః(6-3-23-981) ఇతి షష్ఠ్యా అలుక్ । సంయుక్తపుత్రః। సమ్బన్ధిపుత్రః। శ్యాలపుత్రః। త్రాతిపుత్రః। పుత్రస్వరే ప్రతిషిద్ధే సమాసాన్తోదాత్త్వమేవ భవతి ।।

[-6-2-133]

చూర్ణాదీన్యప్రాణిషష్ఠ్యాః ।। [6-2-134] ।।

ఉత్తరపదాదిః ఇతి వర్త్తతే , తత్పురుష ఇతి చ । చూర్ణాదీన్యుత్తరపదాని అప్రాణివాచినః షష్ఠ్యన్తాత్పరాణి తత్పురుషే సమాసే ఆద్యుదాత్తాని భవన్తి । ముద్గచూర్ణమ్ । మసూరచూర్ణమ్ । అప్రాణిషష్ఠ్యా ఇతి కిమ్? మత్స్యచూర్ణమ్ । షష్ఠ్యా ఇతి కిమ్? పరమచూర్ణమ్ । చూర్ణ । కరిప । కరివ । శాకిన । శాకట । ద్రాక్షా । తూస్త । కున్దమ । దలప । చమసీ । చక్కన । చౌల । చూర్ణాదీన్యప్రాణ్యుపగ్రహాత్ ఇతి సూత్రస్య పాఠాన్తరమ్ । తత్ర ఉపగ్రహ ఇతి షష్ఠ్యన్తమేవ పూర్వాచార్యోపచారేణ గృహ్యతే ।।

[-6-2-134]

షట్ చ కాణ్డాదీని ।। [6-2-135] ।।

షట్ పూర్వోక్తాని కాణ్డాదీన్యుత్తరపదాని అప్రాణిషష్ఠ్యా ఆద్యుదాత్తాని భవన్తి । కాణ్డం గర్హాయామ్(6-2-126-3860) ఇత్యుక్తమ్ , అగర్హాయామపి భవతి - దర్భకాణ్డమ్ , శరకాణ్డమ్ । చీరముపమానమ్(6-2-127-3861) ఇత్యుక్తమ్ , అనుపమానమపి భవతి - దర్భచీరమ్, కుశచీరమ్ । పలలసూపశాకం మిశ్రే(6-2-128-3862) ఇత్యుక్తమ్ , అమిశ్రేఽపి భవతి - తిలపలలమ్ , ముద్గసూపః, మూలకశాకమ్ । కూలం సంజ్ఞాయామ్(6-2-129-3863) ఇత్యుక్తమ్ , అసంజ్ఞాయామపి భవతి - నదీకూలమ్ , సముద్రకూలమ్ । షడితి కిమ్? రాజసూదః ।।

[-6-2-135]

కుణ్డం వనమ్ ।। [6-2-136] ।।

కుణ్డం - శబ్దోఽత్ర కుణ్డసాదృశ్యేన వనే వర్త్తతే । కుణ్డమ్ ఇత్యేతదుత్తరపదం వనవాచి తత్పురుషే సమాసే ఆద్యుదాత్తం భవతి । దర్భకుణ్డమ్ । శరకుణ్డమ్ । వనమితి కిమ్? మృత్కుణ్డమ్ ।।

[-6-2-136]

ప్రకృత్యా భగాలమ్ ।। [6-2-137] ।।

భగాలవాచ్యుత్తరపదం తత్పురుషే సమాసే ప్రకృతిస్వరం భవతి । కుమ్భీభగాలమ్ । కుమ్భీకపాలమ్ । కుమ్భీనదాలమ్ । భగాలాదయో మధ్యోదాత్తాః । ప్రకృత్యా ఇత్యేతదధికృతమ్ అన్తః(6-2-143-3877) ఇతి యావద్వేదితవ్యమ్ ।।

[-6-2-137]

శితేర్నిత్యాబహ్వజ్ బహువ్రీహావభసత్ ।। [6-2-138] ।।

శితేరుత్తరపదం నిత్యం యదబహ్వజ్ భసచ్ఛబ్దవర్జితం బహువ్రీహౌ సమాసే తత్రప్రకృతిస్వరం భవతి । శితిపాదః। శిత్యంసః । `శిత్యోష్ఠః(త్రై.సం.5-6-14-1) । పాదశబ్దో వృషాదిత్వాదాద్యుదాత్తః । అంసోష్ఠశబ్దౌ చ ప్రత్యయస్య నిత్త్వాదాద్యుదాత్తౌ । శితేరితి కిమ్? దర్శనీయపాదః । నిత్యగ్రహణం కిమ్? `శితికకుత్(త్రై.సం.5-6-14-1) । కకుదస్యావస్థాయాం లోపో విధీయతే । తత్రావస్థాయా అన్యత్ర శితికకుద ఇతి బహ్వజుత్తరపదం భవతీతి తేన న నిత్యాబహ్వచ్ । అబహ్వజితి కిమ్? శితిలలాటః। బహువ్రీహావితి కిమ్? శితేః పాదః శితిపాదః । ఆభసదితి కిమ్? `శితిభసద్(త్రై.సం.5-6-14-1) । శితిశబ్ద ఆద్యుదాత్తః । పూర్వపదప్రకృతికస్వరాపవాదో యోగః ।।

[-6-2-138]

గతికారకోపపదాత్కృత్ ।। [6-2-139] ।।

తత్పురుషే ఇతి వర్త్తతే , న బహువ్రీహౌ ఇతి । గతేః కారకాదుపపదాచ్చ కృదన్తముత్తరపదం తత్పురుషే సమాసే ప్రకృతిస్వరం భవతి । ప్రకారకః । ప్రకరణమ్ । ప్రహారకః । ప్రహరణమ్ । కారకాత్ - ఇధ్మప్రవ్రశ్చనః । పలాశశాతనః । శ్మశ్రుకల్పనః । ఉపపదాత్ - ఈషత్కరః । దుష్కరః । సుకరః । సర్వత్రైవాత్ర లిత్స్వరః । గతికారకోపపదాదితి కిమ్? దేవదత్తస్య కారకో దేవదత్తకారకః । దేవదత్తస్యేతి శేషలక్షణా షష్ఠీ । కృద్గ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ । ప్రపచతితరామ్, ప్రపచతితమామ్ । ఇత్యత్ర తరబాద్యన్తేన సమాసే కృతే పశ్చాదామ్ , తత్ర సతిశిష్టత్వాదామ ఏవ స్వరో భవతీత్యేకే । ప్రపచతిదేశీయాద్యర్థే తు కృద్గ్రహణం దృశ్యత ఏవ ।।

[-6-2-139]

ఉభే వనస్పత్యాదిషు యుగపత్ ।। [6-2-140] ।।

ప్రకృత్యా ఇతి వర్త్తతే । వనస్పత్యాదిషు సమాసేషు ఉభే పూర్వోత్తరపదే యుగపత్ ప్రకృతిస్వరే భవతః । `వనస్పతిః(తై.సం.2-6-20-5)। వన - పతిశబ్దావాద్యుదాత్తౌ, పారస్కరప్రభృతిత్వాత్ సుట్ ।

`బృహస్పతిః(తై.సం.6-4-10-1) । బృహతాం పతిః , `తద్బృహతోః కారపత్యోశ్చోరదేవతయోః సుట్ తలోపశ్చః(గ.సూ.160) ఇతి సుట్, తకారలోపశ్చ । బృహదిత్యేతదన్తోదాత్తం నిపాతయన్తి । తస్య కేచిదాద్యుదాత్తత్వం వర్ణయన్తి ।

`శచీపతిః । శచీశబ్దః `కృదికారాదక్తినః(గ.సూ.50) ఇతి జీషన్తత్వాదన్తోదాత్తః। కేచిత్తు శార్ఙ్గరవాదిషు పఠన్తి , తేషామాద్యుదాత్తః ।

`తనూనపాత్(తై.సం.4-1-8-1) । తనోతేరౌణాదిక ఊప్రత్యయః , తేన తనూశబ్దోఽన్తోదాత్తః । న పాతి న పాలయతి వా నపాత్, క్విబన్తః నభ్రాణ్నపాత్(6-3-75-759) ఇత్యాదినాఽఽద్యుదాత్తో నిపాతితః । తన్వా నపాత్, తనూనపాత్ ।

`నరాశంసః(తై.సం.4-1-8-1) । నరా అస్మిన్నాసీనాః శాసన్తి నరా ఏవం శంసన్తీతి వా నరాశంసః । `నౄ నయే(ధా.పా.810) , అబన్తో నరశబ్ద ఆద్యుదాత్తః । శంసశబ్దోఽపి ఘఞన్తః , అన్యేషామపి దృశ్యతే(6-3-167-3539) ఇతి దీర్ఘత్వమ్ ।

`శునఃశేపః(తై.సం.5-2-1-3) । శున ఇవ శేపోఽస్యేతి బహువ్రీహిః । తత్ర `శేపపుచ్ఛలాఙ్గూలేషు శునః సంజ్ఞాయామ్(6-3-21-979.వా) ఇతి షష్ఠ్యా అలుక్ । ఉభావాద్యుదాత్తౌ ।

`శణ్డామర్కౌ(తై.సం.6-4-10-1) । శణ్డ-పర్కశబ్దౌ ఘఞన్తత్వాదాద్యుదాత్తౌ । తయోర్ద్వన్ద్వే అన్యేషామపి దృశ్యతే(6-3-167-3539) ఇతి దీర్ఘత్వమ్ ।

తృష్ణావరూత్రీ । తృష్ణాశబ్ద ఆద్యుదాత్తః, వరుత్రీశబ్దో గ్రసితాదిసూత్రే నిపాతితోఽన్తోదాత్తః । తత్ర ద్వన్ద్వే దీర్ఘత్వం పూర్వవత్ ।

`బమ్బావిశ్వవయసౌ(తై.సం.6-6-8-4) । బమ్బశబ్దోఽన్తోదాత్తః । విశ్వవయః శబ్దోఽపి బహువ్రీహౌ విశ్వం సంజ్ఞాయామ్(6-2-106-3840)తయోర్ద్వన్ద్వే దీర్ఘత్వం పూర్వవత్ ।

మర్మృత్యుః । మరితి మృఞో విచ్ప్రత్యయః । మృత్యుశబ్దోఽన్తోదాత్తః । ద్వన్ద్వానామదేవతాద్వన్ద్వార్థః , అనుదాత్తాద్యుత్తరపదార్థశ్చ వనస్పత్యాదిషు పాఠః ।।

[-6-2-140]

దేవతాద్వన్ద్వే చ ।। [6-2-141] ।।

దేవతావాచినాం యో ద్వన్ద్వస్తత్ర యుగపదుభే పూర్వోత్తరపదే ప్రకృతిస్వరే భవతః ఇన్ద్రాసోమౌ । ఇన్ద్రావరుణౌ । ఇన్ద్రాబృహస్పతీ । ఋజ్రేన్ద్రాగ్ర ఇతి ఇన్ద్రశబ్ద ఆద్యుదాత్తో నిపాతితః । సోమ ఇతి మన్ప్రత్యయాన్తః । వరుణ ఉనన్ప్రత్యయాన్తః , తేనాద్యుదాత్తః । బృహస్పతిశబ్దే వనస్పత్యాదిత్వాద్ ద్వావుదాత్తౌ, తేన ఇన్ద్రాబృహస్పతీ - ఇత్యత్ర త్రయ ఉదాత్తా భవన్తి । దేవతాగ్రహణం కిమ్? ప్లక్షన్యగ్రోధౌ । ద్వన్ద్వగ్రహణం కిమ్? అగ్నిష్టోమః ॥

[-6-2-141]

నోత్తరపదేఽనుదాత్తాదావపృథివీరుద్రపూషమన్థిషు ॥ [6-2-142] ॥

ఉత్తరపదేఽనుదాత్తాదౌ పృథివీరుద్రపూషమన్థివర్జితే దేవతాద్వన్ద్వే నోభే యుగపత్ప్రకృతిస్వరే భవతః । `ఇన్ద్రాగ్నీ(తై.సం.2-2-2-1) । `ఇన్ద్రవాయూ(తై.సం.6-6-8-3) । అగ్ని - వాయుశబ్దావన్తోదాత్తౌ । ఉత్తరపదగ్రహణమ్ అనుదాత్తాదౌ ఇత్యుత్తరపదవిశేషణం యథా స్యాద్, ద్వన్ద్వవిశేషణం మాభూదితి । అనుదాత్తాదౌ ఇతి విధిప్రతిషేధయోర్విషయవిభాగార్థమ్ । అప?ృథివ్యాదిష్వితి కిమ్? ద్యావాపృథివ్యౌ । ద్యావాశబ్ద ఆద్యుదాత్తో నిపాతితః । పృథివీశబ్దో ఙీష్ప్రత్యయాన్తత్వాదన్తోదాత్తః । రుద్ర - `సోమారుద్రౌ(తై.సం.1-8-22-5) । `రోదేర్ణిలుక్చ(ఉ.189) ఇతి రుద్రశబ్దో రక్ప్రత్యయాన్తోఽన్తోదాత్తః । పూషన్ - ఇన్ద్రాపూషణౌ । `శ్వన్నుక్షన్పూషన్(ఉ.165) ఇతి పూషాన్తోదాత్తో నిపాత్యేత । మన్థిన్ - `శుక్రామన్థినౌ(తై.సం.6-4-10-21) । మన్థోఽస్యాస్తీతి మన్థీ , ఇన్నన్తత్వాదన్తోదాత్తః । పృథివ్యాదిషు తు ఉభే యుగపత్ ప్రకృతిస్వరే భవత ఏవ ॥

[-6-2-142]

అన్తః ॥ [6-2-143] ॥

అన్తః ఇత్యధికారః । యదిత ఊర్ధ్వమనుకమిష్యామస్తత్ర సమాసస్యోత్తరపదస్యాన్త ఉదాత్తో భవతీత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ ।

వక్ష్యతి - థాథఘఞ్క్తాజబిత్రకాణామ్(6-2-144-3878) ఇతి । సునీథః । అవభృథః ॥

[-6-2-143]

థాథఘఞ్క్తాజబిత్రకాణామ్ ॥ [6-2-144] ॥

థ , అథ, ఘఞ్ , క్త, అప్ , ఇత్ర , క - ఇత్యేవమన్తానాముత్తరపదానాం గతికారకోపపదాత్పరేషామన్త ఉదాత్తో భవతి । సునీథః । `అవభృథః(తై.సం.1-7-5-3) । `హనికుషినీరమికాశిభ్యః క్థన్(ఉ.167) ఇతి `అవే భృఞః(ఉ.168) ఇతి చ క్థన్ప్రత్యయాన్తావేతౌ । తత్ర కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరత్వేనాద్యుదాత్తరపదం స్యాత్ । అథ - ఆవసథః । ఉపవసథః । ఉపసర్గే వసేః ఇత్యథన్ప్రత్యయః । ఘఞ్ - ప్రభేదః । కాష్ఠభేదః । రజ్జుభేదః । క్త - దూరాదాగతః । విశుష్కః । ఆతపశుష్కః । అచ్ -ప్రక్షయః । ప్రజయః । క్షయో నివాసే జయః

కరణమ్ తఇథతి ఆద్యుదాత్తౌ క్షయజయశబ్దౌ ప్రయోజయతః । అప్ - ప్రలవః । ప్రసవః ।
ఇత్ర - ప్రలవిత్రమ్ । ప్రసవిత్రమ్ । క - గోవృషః ఖరీవృషః । గాం వర్షతి , ఖరీం వర్షతీతి
మూలవిభుజా దిత్వాత్కప్రత్యయః । ప్రవృషః । ప్రహృషః । ఇగుపధ ఇతి కప్రత్యయః ।
వృషాదీనాం చ ఇతి వృషశబ్ద ఆద్యుదాత్తః । గతికారకోపపదాదిత్యేవ - సుస్తుతం భవతా ।
కర్మప్రవచనీయేఽవ్యయస్వర ఏవ భవతి ॥

[-6-2-144]

సూపమానాత్ క్తః ॥ [6-2-145] ॥

సు ఇత్యేతస్మాదుపమానాఇ్చ పరం క్తాన్తముత్తరపదమన్తోదాత్తం భవతి ।
` సుకృతమ్(తై.సం.4-7-2-2) । సుభుక్తమ్ । ఉపమానాత్ - వృకావలుప్తమ్ । శశప్లుతమ్ ।
సింహవినర్ద్దితమ్ । సుశబ్దాద్ గతిరనన్తరః(6-2-49-3783) ఇతి ప్రాప్తే

ఉపమానాదపి తృతీయా కర్మణి(6-2-48-3782) ఇతి అయమపవాదః । గతికారకోపపదాదిత్యేవ
- సుస్తుతం భవతా ॥

[-6-2-145]

సంజ్ఞాయామనాచితాదీనామ్ ॥ [6-2-146] ॥

సంజ్ఞాయాం విషయే గతికారకోపపదాత్ క్తాన్తముత్తరపదమన్తోదాత్తం భవతి
ఆచితాదీన్వర్జయిత్వా । సమ్భూతో రామాయణః । ఉపహూతః శాకల్యః । పరిజగ్ధః కౌణ్డిన్యః ।
సమ్భూత ఇతి ప్రాప్త్యర్థాద్ భవతేః కర్మణి క్తః । గతిరనన్తరః(6-2-49-3783) ఇత్యత్ర హి కర్మణి
ఇత్యనువర్త్తతే , తద్బాధనార్థం చేదమ్ । ధనుష్ఖాతా నదీ । కుద్దాలఖాతా నగరీ । హస్తిమృదితా
భూమిః । తృతీయా కర్మణి(6-2-48-3782) ఇతి ప్రాప్తిరిహ బాధ్యతే । అనాచితాదీనామితి కిమ్?
ఆచితమ్ । పర్యాచితమ్ । పర్యాచితమ్ । ఆస్థాపితమ్ । పరగృహీతమ్ । నిరుక్తమ్ ।
ప్రతిపన్నమ్ । ప్రాశ్లిష్టమ్ । ఉపహతమ్ । ఉపస్థితమ్ ॥ సంహితాఽగవి । సంహితాశబ్దో యదా
గోరన్యస్య సంజ్ఞా, తదాఽన్తోదాత్త ఏవ ॥

[-6-2-146]

ప్రవృద్ధాదీనాం చ ॥ [6-2-147] ॥

ప్రవృద్ధాదీనాం చ క్తాన్తముత్తరపదమన్తోదాత్తం భవతి । ప్రవృద్ధం యానమ్ । ప్రవృద్ధో
వృషలః । ప్రయుక్తాః సక్తవః । ఆకర్షేఽవహితః । అవహితో భోగేషు । ఖట్వారూఢః । కవిశస్తః ।
యానాదీనామత్ర గణే పాఠః ప్రాయోవృత్తిప్రదర్శనార్థః , న విషయనియమార్థః ।
యానాదిభ్యోఽన్యత్రాపి తేషామన్తోదాత్తత్వం భవత్యేవ । విషయనియమార్థ ఏవేత్యేకే ।
అసంజ్ఞార్థోఽయమారమ్భః । ఆకృతిగణశ్చ ప్రవృద్ధాదిర్ద్రష్టవ్యః । తేన ` పునరుస్యూతం వాసో
దేయమ్(మై.సం.1-2-7) , ` పునర్నిష్కృతో రథః(తై.సం.1-5-2-4) - ఇత్యేవమాది సిద్ధం భవతి ॥

[-6-2-147]

కారకాద్దత్తశ్రుతయోరేవాశిషి ।। [6-2-148] ।।

సంజ్ఞాయామ్ ఇతి వర్త్తతే క్తః ఇతి చ । సంజ్ఞాయాం విషయే ఆశిషి గమ్యమానాయాం కారకాదుత్తరయోర్దత్తశ్రుతయోరేవ క్తాన్తయోరన్త ఉదాత్తో భవతి । దేవా ఏనం దేయాసుర్దేవదత్తః । విష్ణురేనం శ్రూయాద్ విష్ణుశ్రుతః । కారకాదితి కిమ్? కారకాన్నియమే మా భూత్ - సమ్భూతో రామాయణః । దత్తశ్రుతయోరితి కిమ్? దేవపాలితః । ఏతస్మాన్నియమాదత్ర సంజ్ఞాయామనాచితాదీనామ్(6-2-146-3880) ఇత్యన్తోదాత్తత్వం న భవతి , తృతీయా కర్మణి ఇత్యేవాత్ర భవతి । ఏవకారకరణం కిమ్? కారకావధారణం యథా స్యాద్, దత్తశ్రుతావధారణం మా భూత్ । అకారకాదపి దత్తశ్రుతయోరన్త ఉదాత్తో భవతి - సంశ్రుతః, విశ్రుతః । ఆశిషీతి కిమ్ ? అనాశిషి నియమో మా భూత్ । దేవైః ఖాతా దేవఖాతా । కారకాద్దత్తశ్రుతయోరాశిష్యేవ - ఇత్యేవమప్యత్ర నియమ ఇష్యతే , తేనాహతో నదతి దేవదత్త ఇత్యత్ర న భవతి । దేవదత్త ఇతి కస్యచిత్ శఙ్ఖస్య నామ । తత్ర తృతీయా కర్మణి(6-2-48-3782) ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వమేవ భవతి ।।

[-6-2-148]

ఇత్థమ్భూతేన కృతమితి చ ।। [6-2-149] ।।

ఇమం ప్రకారమాపన్నః - ఇత్థమ్భూతః । ఇత్థమ్భూతేన కృతమ్ ఇత్యేతస్మిన్నర్థే యః సమాసో వర్త్తతే తత్ర క్తాన్తముత్తరపదమన్తోదాత్తం భవతి । సుప్తప్రలపితమ్ । ఉన్మత్తప్రలపితమ్ । ప్రమత్తగీతమ్ । విపన్నశ్రుతమ్ । కృతమ్ ఇతి క్రియాసామాన్యే కరోతిర్వర్త్తతే, నాభూతప్రాదుర్భావ ఏవ। తేన ప్రలపితాద్యపి కృతం భవతి । తృతీయా కర్మణి(6-2-48-3782) ఇత్యస్యాయమపవాదః । భావే తు యది ప్రలపితాదయః , తదా థాథాదిస్వరేణైవ సిద్ధమన్తోదాత్తం భవతి ।

[-6-2-149]

అనో భావకర్మవచనః ।। [6-2-150] ।।

అనప్రత్యయాన్తముత్తరపదం భావవచనం కర్మవచనం చ కారకాత్పరమన్తోదాత్తం భవతి । ఓదనభోజనం సుఖమ్ । పయః పానం సుఖమ్ । చన్దనప్రియఙ్గుకాలేపనం సుఖమ్ । కర్మవచన - రాజభోజనాః శాలయః। రాజాచ్ఛాదనాని వాసాంసి । కర్మణి చ యేన సంస్పర్శాత్కర్తుః శరీరసుఖమ్(3-3-116-3291) ఇత్యయం యోగ ఉభయథా వర్ణ్యతే - కర్మణ్యుపపదే భావే ల్యుజ్ భవతి, కర్మణ్యభిధేయే ల్యుడ్ భవతీతి । తత్ర పూర్వస్మిన్ సూత్రార్థే భావవచనోదాహరణాని, ఉత్తరత్ర కర్మవచనోదాహరణాని । అన ఇతి కిమ్ ? హస్తహార్యముదశ్విత్ । భావకర్మవచన ఇతి కిమ్ ? దన్తధావనమ్ । కరణే ల్యుట్ । కారకాదిత్యేవ

- నిదర్శనమ్ । అవలేఖనమ్ । సర్వేషు ప్రత్యుదాహరణేషు ప్రకృతిస్వరో భవతి ।।

[-6-2-150]

మన్క్తిన్వ్యాఖ్యానశయనాసనస్థానయాజకాదిక్రీతాః ।। [6-2-151] ।।

మన్నన్తమ్ , క్తిన్నన్తమ్ , వ్యాఖ్యాన, శయన, ఆసన, స్థాన - ఇత్యేతాని, యాజకాదయః , క్రీతశబ్దశ్చోత్తరపదమన్తోదాత్తం భవతి । మన్ - రథవర్త్మ , శకటవర్త్మ । క్తిన్ - పాణినికృతిః ఆపిశలికృతిః । వ్యాఖ్యాన - ఋగయనవ్యాఖ్యానమ్ , ఛన్దోవ్యాఖ్యానమ్ । శయన - రాజశయనమ్, బ్రాహ్మణశయనమ్, ఆసన - రాజాసనమ్, బ్రాహ్మణాసనమ్, స్థాన - గోస్థానమ్ , అశ్వస్థానమ్ । యాజకాదిః - బ్రాహ్మణయాజకః । క్షత్త్రియయాజకః । బ్రాహ్మణపూజకః । క్షత్త్రియపూజకః । యాజకాదయో యే యాజకాదిభిశ్చ(2-2-9-703) ఇతి షష్ఠీసమాసార్థాః పఠ్యన్తే త ఏవేహ గృహ్యన్తే । క్రీత - గోక్రీతః । అశ్వక్రీతః। కృత్స్వరాపవాదోఽయం యోగః । క్రీతశబ్దే తు తృతీయా కర్మణి(6-2-48-3782) ఇత్యస్యాపవాదః।
వ్యాఖ్యానశయనాసనస్థానానామభావకర్మార్థం గ్రహణమ్ । కారకాదిత్యేవ - ప్రకృతిః । ప్రహృతిః ।।

[-6-2-151]

సప్తమ్యాః పుణ్యమ్ ।। [6-2-152] ।।

సప్తమ్యన్తాత్పరం పుణ్యమిత్యేతదుత్తరపదమన్తోదాత్తం భవతి । అధ్యయనే పుణ్యమ్ అధ్యయనపుణ్యమ్ । వేదే పుణ్యం వేదపుణ్యమ్ । సప్తమీ ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః । తత్పురుషే తుల్యార్థ(6-2-2-3736) ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం ప్రాప్తమిత్యన్తోదాత్తత్వం విధీయతే । ఉణాదీనాం తు వ్యుత్పత్తిపక్షే - కృత్స్వరేణాద్యుదాత్తః పుణ్యశబ్దః స్యాదితి ।సప్తమ్యా ఇతి కిమ్? వేదేన పుణ్యం వేదపుణ్యమ్ ।।

[-6-2-152]

ఊనార్థకలహం తృతీయాయాః ।। [6-2-153] ।।

ఊనార్థాన్యుత్తరపదాని, కలహశబ్దశ్చ తృతీయాన్తాత్ పరాణ్యన్తోదాత్తాని భవన్తి । మాషోనమ్ । కార్షాపణోనమ్ । మాషవికలమ్ । కార్షాపణవికలమ్ । కలహ - అసికలహః । వాక్కలహః । తృతీయాపూర్వపదప్రకృతిస్వరాపవాదో యోగః । అత్ర కేచిదర్థ ఇతి స్వరూపగ్రహణమిచ్ఛన్తి । ధాన్యేనార్థో ధాన్యార్థః। ఊనశబ్దేనైవ త్వర్థనిర్దేశార్థేన తదర్థానాం గ్రహణమితి ప్రతిపదోక్తత్వాదేవ తృతీయాసమాసపరిగ్రహే సిద్ధే తృతీయాగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ ।।

[-6-2-153]

మిశ్రం చానుపసర్గమసన్ధౌ ।। [6-2-154] ।।

తృతీయా ఇతి వర్తతే । మిశ్ర - ఇత్యేతదుత్తరపదమనుపసర్గం తృతీయాన్తాత్పరమన్తోదాత్తం భవత్యసన్ధౌ గమ్యమానే । గుడమిశ్రాః । తిలమిశ్రాః । సర్పిర్మిశ్రాః । మిశ్రమితి కిమ్ ? గుడధానాః

। అనుపసర్గమితి కిమ్? గుడసమ్మిశ్రాః । ఇహానుపసర్గగ్రహణం జ్ఞాపకమ్ - అన్యత్ర మిశ్రగ్రహణే సోపసర్గగ్రహణస్య । తేన మిశ్రశ్లక్ష్ణైః(2-1-31-693)ఇతి సోపసర్గేణాపి మిశ్రశబ్దేన తృతీయాసమాసో భవతి । అసన్ధావితి కిమ్? బ్రాహ్మణమిశ్రో రాజా । బ్రాహ్మణైః సహ సంహితః - ఐకార్థ్యమాపన్నః । సన్ధిరితి హి పణబన్ధేనైకార్థ్యముచ్యతే । కేచిత్పునరాహుః - గృహ్యమాణవిశేషా ప్రత్యాసత్తిః - సన్ధిరితి, అత్ర రాజ్ఞో బ్రాహ్మణైః సహ దేశప్రత్యాసత్తావపి సత్యాం మూర్తి విభాగస్వరూపభేదో గృహ్యత ఇతి బ్రాహ్మణమిశ్రో రాజేతి ప్రత్యుదాహ్రియతే । ఉదాహరణేష్వవిభాగాపత్తిరేవ - గుడమిశ్రా ఇతి ।।

[-6-2-154]

నఞో గుణప్రతిషేధే సమ్పాద్యర్హహితాలమర్థాస్తద్ధితాః ।। [6-2-155] ।।

సమ్పాది, అర్హ, హిత, అలమ్ - ఇత్యేవమర్థా యే తద్ధితాస్తదన్తాన్యుత్తరపదాని నఞో గుణప్రతిషేధే వర్తమానాత్ పరాణ్యన్తోదాత్తాని భవన్తి । సమ్పాదిః- కర్ణవేష్టకాభ్యాం సమ్పాది ముఖం కార్ణవేష్టకికమ్, న కార్ణవేష్టకికమ్ అకార్ణవేష్టకికమ్ । అర్హ - ఛేదమర్హతి ఛైదికః , న ఛైదికోఽచ్ఛైదికః । హిత - వత్సేభ్యో హితో వత్సీయః , న వత్సీయోఽవత్సీయః । అలమర్థ - సన్తాపాయ ప్రభవతి సాన్తాపికః, న సాన్తాపికోఽసాన్తాపికః । నఞ ఇతి కిమ్?

గర్దభరథమర్హతి గార్దభరథికః । విగార్దభరథికః । గుణప్రతిషేధ ఇతి కిమ్? గార్దభరథికాదన్యోఽగార్దభరథికః । గుణ ఇతి తద్ధితార్థప్రవృత్తినిమిత్తం సమ్పాదిత్వాద్యుచ్యతే । తత్ప్రతిషేధో యత్రోచ్యతే సమాసే తత్రాయం విధిః । కర్ణవేష్టకాభ్యాం న సమ్పాది ముఖమితి। సమ్పాద్యర్హహితాలమర్థా ఇతి కిమ్? పాణినీయమధీతే పాణినీయః , నపాణినీయోఽపాణినీయః ।

తద్ధితా ఇతి కిమ్? కన్యాం వోఢుమర్హతి కన్యావోఢా, న వోఢా అవోఢా - అర్హే కృత్యతృచశ్చ(3-3-169-2822) ఇతి తృచ్ ।।

[-6-2-155]

యయతోశ్చాతదర్థే ।। [6-2-156] ।।

య , యత్ - ఇత్యేతౌ యౌ తద్ధితావతదర్థే వర్తేతే తదన్తస్యోత్తరపదస్య నఞో గుణప్రతిషేధవిషయాదన్త ఉదాత్తో భవతి । పాశానాం సమూహః పాశ్యా , న పాశ్యా అపాశ్యా । అతృణ్యా । యత్ - దన్తేషు భవం దన్త్యమ్ , న దన్త్యమ్ అదన్త్యమ్ । అకర్ణ్యమ్ । అతదర్థ ఇతి కిమ్? పాదార్థముదకం పాద్యమ్, న పాద్యమపాద్యమ్ । తద్ధితా ఇత్యేవ - అదేయమ్ । గుణప్రతిషేధ ఇత్యేవ - దన్త్యాదన్యత్ అదన్త్యమ్ ।
నిరనుబన్ధకైకానుబన్ధకయోర్యయతోర్గ్రహణాదిహ న భవతి - వామదేవాడ్ డ్యడ్డ్యౌ(4-2-5-1210) - వామదేవ్యమ్ , న వామదేవ్యమవామదేవ్యమితి ।।

[-6-2-156]

అచ్కావశక్తౌ ।। [6-2-157] ।।

అచ్ , క - ఇత్యేవమన్తమశక్తౌ గమ్యమానాయాముత్తరపదం నఞః పరమన్తోదాత్తం భవతి । అపచో యః పక్తుం న శక్రోతి । అజయః । కః ఖల్వపి - అవిక్షిపః । అవిలిఖః । అశక్తావితి కిమ్? అపచః , దీక్షితః । అపచః పరివ్రాజకః ।।

[-6-2-157]

ఆక్రోశేచ ।। [6-2-158] ।।

ఆక్రోశే చ గమ్యమానే నఞ ఉత్తరమచ్కాన్తమన్తోదాత్తం భవతి । అపచోఽయం జాల్మః । అపఠోఽయం జాల్మః । పక్తుం పఠితుం శక్తోఽప్యేవమాక్రుశ్యతే । అవిక్షిపః । అవిలిఖః ।।

[-6-2-158]

సంజ్ఞాయామ్ ।। [6-2-159] ।।

ఆక్రోశే గమ్యమానే నఞః పరముత్తరపదం సంజ్ఞాయాం వర్త్తమానమన్తోదాత్తం భవతి । అదేవదత్తః । అయజ్ఞదత్తః । అవిష్ణుమిత్రః।।

[-6-2-159]

కృత్యోకేష్ణుచ్చార్వాదయశ్చ ।। [6-2-160] ।।

కృత్య, ఉక , ఇష్ణుచ్ - ఇత్యేవమన్తాశ్చార్వాదయశ్చ నఞ ఉత్తరేఽన్తోదాత్తా భవన్తి । కృత్య - అకర్త్తవ్యమ్ । అకారణీయమ్ । ఉక్- అనాగాముకమ్ । అనపలాషుకమ్ । ఇష్ణుచ్ - అనలఙ్కరిష్ణుః । అనిరాకరిష్ణుః । ఇష్ణుగ్రహణే కర్త్తరి భువః ఖిష్ణుచ్(3-2-57-3974) ఇత్యస్య ద్వ్యనుబన్ధకస్యాపి గ్రహణమికారాదేర్విధానసామర్థ్యాద్ భవతి । అనాఢ్యమ్భవిష్ణుః । అసుభగమ్భవిష్ణుః । చార్వాదయః - అచారుః । అసాధుః । అయౌధికః । అవదాన్యః ।

చారు । సాధు । యౌధిక । అనఙ్గమేజయ । అత్ర ద్వితీయే నఞ్సమాసేఽన్తోదాత్తత్వమ్ । అనఙ్గమేజయః । వదాన్య । అకస్మాత్ । అత్రాపి ద్వితీయే నఞ్సమాసేఽన్తోదాత్తత్వమ్ - ` అనకస్మాత్ వర్త్తమానవర్ద్ధమానత్వరమాణధ్రియమాణక్రియమాణరోచమానశోభమానాః సంజ్ఞాయామ్(గ.సూ.172) । ఏతే వర్త్తమానాదయః సంజ్ఞాయాం ద్రష్టవ్యాః । వికారసదృశే వ్యస్తసమస్తే । అవికారః । అసదృశః । అవికారసదృశః । గృహపతి । గృహపతికః । ` రాజాహ్నోశ్ఛన్దసి(గ.సూ.174) । అరాజా । అనహః । భాషాయాం నఞ్స్వర ఏవ భవతి । చార్వాదిః ।।

[-6-2-160]

విభాషా తృన్నన్నతీక్ష్ణశుచిషు ।। [6-2-161] ।।

తృన్నన్త , అన్న, తీక్ష్ణ, శుచి - ఇత్యేతేషు నఞ ఉత్తరేషు విభాషాఽన్త ఉదాత్తో భవతి । అకర్తా । అన్న - అనన్నమ్ । తీక్ష్ణ - అతీక్ష్ణమ్ । శుచి - అశుచిః । పక్షే - అవ్యయస్వర ఏవ భవతి ॥

[-6-2-161]

బహువ్రీహావిదమేతత్తద్భ్యః ప్రథమపూరణయోః క్రియాగణనే ॥ [6-2-162] ॥

బహువ్రీహౌ సమాసే ఇదమ్ , ఏతద్ , తత్ - ఇత్యేతేభ్య ఉత్తరస్య ప్రథమశబ్దస్య పూరణప్రత్యయాన్తస్య చ క్రియాగణనే వర్తమానస్యాన్త ఉదాత్తో భవతి । ఇదం ప్రథమం గమనం భోజనం వా స ఇదమ్ప్రథమః, ఇదన్ద్వితీయః , ఇదన్తృతీయః ।

ఏతత్ప్రథమః, ఏతద్ద్వితీయః, ఏతత్తృతీయః । తత్ప్రథమః, తద్ద్వితీయః, తత్తృతీయః । బహువ్రీహావితి కిమ్? అనేన ప్రథమ ఇదమ్ప్రథమః । తృతీయా ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః । ఇదమేతత్తద్భ్య ఇతి కిమ్? యత్ప్రథమః । ప్రథమపూరణయోరితి కిమ్? తాని బహూన్యస్య తద్బహుః । క్రియాగణన ఇతి కిమ్? అయం ప్రథమ ఏషాం త ఇదమ్ప్రథమాః । ద్రవ్యగణనమేతత్ । గణన ఇతి కిమ్? అయం ప్రథమ ఏషామిదమ్ప్రథమాః । ఇదమ్ప్రధానా ఇత్యర్థః । ఉత్తరపదస్య కార్యిత్వాత్ కపి పూర్వమ్(6-2-173-3907)అన్తోదాత్తం భవతి । ఇదమ్ప్రథమకాః । బహువ్రీహౌ ఇత్యేతద్ వనం సమాసే(6-2-128-3912) ఇతి ప్రాగేతస్మాదధికృతం వేదితవ్యమ్ ॥

[-6-2-162]

సంఖ్యాయాః స్తనః ॥ [6-2-163] ॥

సంఖ్యాయాః పరః స్తనశబ్దో బహువ్రీహౌ సమాసేఽన్తోదాత్తో భవతి । ద్విస్తనా । త్రిస్తనా । చతుఃస్తనా। సంఖ్యాయా ఇతి కిమ్? దర్శనీయస్తనా । స్తన ఇతి కిమ్? ద్విశిరాః ॥

[-6-2-163]

విభాషా ఛన్దసి ॥ [6-2-164] ॥

ఛన్దసి విషయే బహువ్రీహౌ సమాసే సంఖ్యాయాః పరః స్తనశబ్దో విభాషాఽన్తోదాత్తో భవతి । ` ద్విస్తనాం కుర్యాద్వామదేవః ద్విస్తనాం కరోతి ద్యావాపృథివ్యోర్దోహాయ । చతుః స్తనాం కరోతి పశూనాం దోహాయాష్టాస్తనాం కరోతి ఛన్దసాం దోహాయ(తై.సం.5-1-6-4)॥

[-6-2-164]

సంజ్ఞాయాం మిత్రాజినయోః ॥ [6-2-165] ॥

సంజ్ఞాయాం విషయే బహువ్రీహౌ సమాసే మిత్ర, అజిన - ఇత్యేతయోరుత్తరపదయోరన్త ఉదాత్తో భవతి । దేవమిత్రః । బ్రహ్మమిత్రః । వృకాజినః । కూలాజినః । కృష్ణాజినః ।

సంజ్ఞాయామితి కిమ్? ప్రియమిత్త్రః I మహాజినః I - ఋషిప్రతిషేధో మిత్త్రే - (మ.భా.3-137)I ` విశ్వామిత్త్ర ఋషిః(త్రై.సం.4-3-2-2) II

[-6-2-165]

వ్యవాయినోఽన్తరమ్ II [6-2-166] II

వ్యవాయీ - వ్యవధాతా, తద్వాచినః పరమన్తరం బహుప్రీహౌ సమాసేఽన్తోదాత్తం భవతి I వస్త్రాన్తరః I పటాన్తరః I కమ్బలాన్తరః I వస్త్రమన్తరం వ్యవధాయకం యస్య స వస్త్రాన్తరః I వస్త్రవ్యవధాయక ఇత్యర్థః I వ్యవాయిన ఇతి కిమ్? ఆత్మాన్తరః I ఆత్మా - స్వభావోఽన్తరః - అన్యోయస్యాసావాత్మాన్తరః II

[-6-2-166]

ముఖం స్వాఙ్గమ్ II [6-2-167] II

ముఖముత్తరపదం స్వాఙ్గవాచి బహుప్రీహౌ సమాసేఽన్తోదాత్తం భవతి I గౌరముఖః I భద్రముఖః I స్వాఙ్గమితి కిమ్? దీర్ఘముఖా శాలా I స్వాఙ్గమద్రవాదిలక్షణమిహ గృహ్యతే II

[-6-2-167]

నావ్యయదిక్శబ్దగోమహత్స్థూలముష్టిపృథువత్సేభ్యః II [6-2-168] II

అవ్యయ, దిక్శబ్ద, గో , మహత్ , స్థూల, ముష్టి, పృథు, వత్స - ఇత్యేతేభ్యః పరం ముఖం స్వాఙ్గవాచి బహుప్రీహౌ సమాసే నాన్తోదాత్తం భవతి I అవ్యయ - ఉచ్చైర్ముఖః I నీచైర్ముఖః I దిక్శబ్ద - ప్రాఙ్ముఖః I ప్రత్యఙ్ముఖః I గో - గోముఖః I మహత్ - మహాముఖః I స్థూల - స్థూలముఖః I ముష్టి -ముష్టిముఖః I పృథు - పృథుముఖః I వత్స - వత్సముఖః I పూర్వపదప్రకృతిస్వరో యథాయోగమేషు భవతి I గోముష్టివత్సపూర్వస్యోపమానలక్షణో వికల్పః పూర్వవిప్రతిషేధేన బాధ్యతే II

[-6-2-168]

నిష్ఠోపమానాదన్యతరస్యామ్ II [6-2-169] II

నిష్ఠాన్తాదుపమానవాచినశ్చ ముఖం స్వాఙ్గముత్తరపదమన్యతరస్యాం బహుప్రీహౌ సమాసేఽన్తోదాత్తం భవతి I ప్రక్షాలితముఖః I యదైతదుత్తరపదాన్తోదాత్తత్వం న భవతి, తదా నిష్ఠోపసర్గపూర్వమన్యతరస్యామ్(6-2-110-3844) ఇతి పక్షే పూర్వపదాన్తోదాత్తత్వమ్ , తదభావపక్షేఽపి పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వేన గతిస్వర ఇతి త్రీణ్యుదాహరణాని భవన్తి I ఉపమానాత్ -

సింహముఖః I వ్యాఘ్రముఖః II

[-6-2-169]

జాతికాలసుఖాదిభ్యోఽనాచ్ఛాదనాత్ క్తోఽకృతమితప్రతిపన్నాః ॥ [6-2-170] ॥

జాతివాచిన ఆచ్ఛాదనవర్జితాత్ కాలవాచినః సుఖాదిభ్యశ్చ పరం క్తాన్తం కృతమితప్రతిపన్నాన్ వర్జయిత్వా బహుబ్రీహౌ సమాసేఽన్తోదాత్తం భవతి । సారఙ్గజగ్ధః । పలాణ్డుభక్షితః । సురాపీతః । కాల - మాసజాతః । సంవత్సరజాతః । ద్వ్యహజాతః । త్ర్యహజాతః । సుఖాదిభ్యః - సుఖజాతః । దుఃఖజాతః । తృప్రజాతః । జాత్యాదిభ్య ఇతి కిమ్? పుత్రజాతః। ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్పరనిపాతః । అనాచ్ఛాదనాదితి కిమ్? వస్త్రచ్ఛన్నః । వసనచ్ఛన్నః । అకృతమితప్రతిపన్న ఇతి కిమ్? కుణ్డకృతః । కుణ్డమితః । కుణ్డప్రతిపన్నః । ఏతేషు బహుబ్రీహిషు నిష్ఠాన్తస్య పూర్వనిపాతో న భవతి అస్మాదేవ జ్ఞాపకాత్ । ప్రత్యుదాహరణేషు పూర్వపదప్రకృతిస్వరో యోజయితవ్యః । సుఖాదయస్తృతీయేఽధ్యాయే(3-1-18-2674) పఠ్యన్తే ॥

[-6-2-170]

వా జాతే ॥ [6-2-171] ॥

జాతశబ్ద ఉత్తరపదే వాఽన్త ఉదాత్తో భవతి బహుబ్రీహౌ సమాసే జాతికాలసుఖాదిభ్యః । దన్తజాతః । స్తనజాతః । కాలాత్ - మాసజాతః । సంవత్సరజాతః । సుఖాదిభ్యః - సుఖజాతః । దుఃఖజాతః ॥

[-6-2-171]

నఞ్సుభ్యామ్ ॥ [6-2-172] ॥

నఞ్సుభ్యాం పరముత్తరపదం బహుబ్రీహౌ సమాసేఽన్తోదాత్తం భవతి । అయవోదేశః। అవ్రీహిః । అమాషః । సుయవః । సువ్రీహిః । సుమాషః । సమాసస్యైతదన్తోదాత్తత్వమిష్యతే । సమాసాన్తాశ్చావయవా భవన్తీతి అనృచః బహ్వృచ ఇత్యత్ర కృతే సమాసాన్తేఽన్తోదాత్తత్వం భవతి ॥

[-6-2-172]

కపి పూర్వమ్ ॥ [6-2-173] ॥

నఞ్సుభ్యాం కపి పరతః పూర్వమన్తోదాత్తం భవతి । అకుమారీకో దేశః । అవృషలీకః । అబ్రహ్మబన్ధూకః । సుకుమారీకః । సువృషలీకః । సుబ్రహ్మబన్ధూకః॥

[-6-2-173]

హ్రస్వాన్తేఽన్త్యాత్పూర్వమ్ ॥ [6-2-174] ॥

హ్రస్వోఽన్తో యస్య తదిదం హ్రస్వాన్తముత్తరపదం సమాసో వా, తత్రాన్త్యాత్ పూర్వముదాత్తం భవతి కపి పరతో నఞ్సుభ్యాం పరం బహుబ్రీహౌ సమాసే । అయవకో దేశః । అవ్రీహికః ।

అమాషకః । సుయవకః । సువ్రీహికః । సుమాషకః । పూర్వమితి వర్త్తమానే పునః పూర్వగ్రహణం ప్రవృత్తిభేదేన నియమప్రతిపత్త్యర్థమ్, హ్రస్వాన్తేఽన్త్యాదేవ పూర్వముదాత్తం భవతి, న కపి పూర్వమితి । తేనాజ్ఞకః , సుజ్ఞక ఇత్యత్ర కబన్తస్యైవాన్తోదాత్తత్వం భవతి ।।

[-6-2-174]

బహోర్నఞ్వదుత్తరపదభూమ్ని ।। [6-2-175] ।।

ఉత్తరపదార్థబహుత్వే యో బహుశబ్దో వర్త్తతే తస్మాన్నఞ ఇవ స్వరో భవతి । నఞ్సుభ్యామ్(6-2-172-3906) ఇత్యుక్తమ్, బహోరపి తథా భవతి - బహుయవో దేశః, బహువ్రీహిః , బహుతిలః। కపి పూర్వమ్(6-2-173-3907) ఇత్యుక్తమ్, బహోరపి తథా భవతి - బహుకుమారీకో దేశః, బహువృషలీకః , బహుబ్రహ్మబన్ధూకః । హ్రస్వాన్తేన్త్యాత్పూర్వమ్(6-2-174-3908)ఇత్యుక్తమ్। బహోరపి తథా భవతి। బహుయవకో దేశః। బహువ్రీహికః, బహుమాషకః । నఞో జరమరమిత్రమృతాః96-2-116-3850) ఇత్యుక్తమ్ , బహోరపి తథా భవతి - బహుజరః । బహుమరః । పహుమిత్రః । బహుమృతః । ఉత్తరపదభూమ్నీతి కిమ్? బహుషు మనోఽస్య బహుమనా అయమ్ ।।

[-6-2-175]

న గుణాదయోఽవయవాః ।। [6-2-176] ।।

గుణాదయోఽవయవవాచినో బహోరుత్తరే బహువ్రీహౌ నాన్తోదాత్తా భవన్తి । బహుగుణా రజ్జుః । బహ్వక్షరం పదమ్ ।

బహుచ్ఛన్దోమానమ్ । బహుసూక్తః । బహ్వధ్యాయః । గుణాదిరాకృతిగణో ద్రష్టవ్యః । అవయవా ఇతి కిమ్? బహుగుణో బ్రాహ్మణః। అధ్యయనశ్రుతసదాచారాదయోఽత్ర గుణాః ।।

[-6-2-176]

ఉపసర్గాత్ స్వాఙ్గం ధ్రువమపర్శు ।। [6-2-177] ।।

ఉపసర్గాత్ స్వాఙ్గం ధ్రువం పర్శువర్జితమన్తోదాత్తం భవతి బహువ్రీహౌ సమాసే । ప్రపృష్ఠః । ప్రోదరః । ప్రలలాటః । ధ్రువమ్ ఇత్యేకరూపముచ్యతే । ధ్రువమస్య శీతమితి యథా । సతతం యస్య ప్రగతం పృష్ఠం భవతి స ప్రపృష్ఠః । ఉపసర్గాదితి కిమ్ ? దర్శనీయలలాటః । స్వాఙ్గమితి కిమ్? ప్రశాఖో వృక్షః । ధ్రువమితి కిమ్? ఉద్బాహుః క్రోశతి। అపర్శ్వితి కిమ్? ఉత్పర్శు । విపర్శు ।।

[-6-2-177]

వనం సమాసే ।। [6-2-178] ।।

సమాసమాత్రే వనమ్ ఇత్యేతదుత్తరపదముపసర్గాత్పరమన్తోదాత్తం భవతి । ప్రవణే యష్టవ్యమ్ । నిర్వణే ప్రణిధీయతే । ప్రనిరన్తరః(8-4-5-1050)ఇతి ణత్వమ్ ।సమాసగ్రహణం సమాసమాత్రపరిగ్రహార్థమ్, బహువ్రీహావేవ హి స్యాత్ ॥

[-6-2-178]

అన్తః ॥ [6-2-179]॥

అన్తశ్శబ్దాదుత్తరం వనమన్తోదాత్తం భవతి । అన్తర్వణో దేశః । అనుపసర్గార్థ ఆరమ్భః ॥

[-6-2-179]

అన్తశ్చ ॥ [6-2-180] ॥

అన్తశ్శబ్దశ్చోత్తరపదముపసర్గాదన్తోదాత్తం భవతి । ప్రాన్తః । పర్యన్తః । బహువ్రీహిరయమ్ , ప్రాదిసమాసో వా ॥

[-6-2-180]

న నివిభ్యామ్ ॥ [6-2-181] ॥

ని, వి - ఇత్యేతాభ్యాముత్తరోఽన్తఃశబ్దో నాన్తోదాత్తో భవతి । న్యన్తః । వ్యన్తః । పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వే కృతే యణాదేశః తత్ర ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః స్వరితోఽనుదాత్తస్య (8-2-4-3757)ఇతి స్వరితో భవతి ॥

[-6-2-181]

పరేరభితోభావి మణ్డలమ్ ॥ [6-2-182] ॥

పరేరుత్తరమభితోభావివచనం మణ్డలం చాన్తోదాత్తం భవతి । పరికూలమ్ । పరితీరమ్ । పరిమణ్డలమ్ । బహువ్రీహిరయమ్ , ప్రాదిసమాసః , అవ్యయీభావో వా । అవ్యయీభావపక్షేఽపి పరిప్రత్యుపాపావర్జ్యమానాహోరాత్రావయవేషు(6-2-33-3767) ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం ప్రాప్తమనేన బాధ్యతే । అభిత ఇత్యుభయతః। అభితో భావోఽస్యాస్తీతి తదభితోభావి ।

యచ్చైవంస్వభావం కూలాది, తదభితోభావిగ్రహణేన గృహ్యతే ॥

[-6-2-182]

ప్రాదస్వాఙ్గం సంజ్ఞాయామ్ ॥ [6-2-183] ॥

ప్రాదుత్తరపదమస్వాఙ్గవాచి సంజ్ఞాయాం విషయేఽన్తోదాత్తం భవతి । ప్రకోష్ఠమ్ । ప్రగృహమ్ । ప్రద్వారమ్ । అస్వాఙ్గమితి కిమ్? ప్రహస్తమ్ । ప్రపదమ్ । సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? ప్రపీఠమ్ ॥

[-6-2-183]

నిరుదకాదీని చ ।। [6-2-184] ।।

నిరుదకాదీని చ శబ్దరూపాణ్యన్తోదాత్తాని భవన్తి । నిరుదకమ్ । నిరులపమ్ । నిరుపలమిత్యన్యే పఠన్తి । నిర్మక్షికమ్ । నిర్మశకమ్ । ఏషాం ప్రాదిసమాసః బహువ్రీహిర్వా । అవ్యయీభావే తు సమాసాన్తోదాత్తత్వేనైవ సిద్ధమ్ । నిష్కాలకః । నిష్క్రాన్తః కాలకాదితి కన్ప్రత్యయాన్తేన కాలశబ్దేన ప్రాదిసమాసః । నిష్కాలికః - ఇత్యన్యే పఠన్తి । నిష్పేషః । దుస్తరీపః । `అవితృస్తృతన్త్రిభ్య ఈః(ఉ.446) - తరీః తాం పాతీతి తరీపః , కుత్సితస్తరీపో దుస్తరీపః । నిస్తరీప ఇతి కేచిత్ పఠన్తి । అపరే - నిస్తరీక ఇతి । తే తరీశబ్దాన్తే బహువ్రీహౌ కపం కుర్వన్తి । నిరజినమ్ । ఉదజినమ్ । ఉపాజినమ్ । `పరేర్హస్తపాదకేశకర్షాః(గ.సూ.175) । పరిహస్తః । పరిపాదః । పిరకేశః । పరికర్షః ।

నిరుదకాదిరాకృతిగణః ।।

[-6-2-184]

అభేర్ముఖమ్ ।। [6-2-185] ।।

అభేరుత్తరం ముఖమన్తోదాత్తం భవతి । అభిముఖః । బహువ్రీహిరయమ్ , ప్రాదిసమాసో వా । అవ్యయీభావే తు సమాసాన్తోదాత్తత్వేనైవ సిద్ధమ్ । ఉపసర్గాత్స్వాఙ్గమ్(6-2-177-3911) ఇతి సిద్ధే వచనమబహువ్రీహ్యర్థమ్ , అధ్రువార్థమ్ స్వాఙ్గార్థం చ । అభిముఖా శాలా ।।

[-6-2-185]

అపాచ్చ ।। [6-2-186] ।।

అపాచ్చోత్తరం ముఖమన్తోదాత్తం భవతి । అపముఖః । అపముఖమ్ । అవ్యయీభావోఽప్యత్ర ప్రయోజయతి । తత్రాపి హి పరిప్రత్యుపాపావర్జ్యమానాహోరాత్రావయవేషు(6-2-33-3767) ఇత్యుక్తమ్ । యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః ।।

[-6-2-186]

స్ఫిగపూతవీణాఞ్జోఽధ్వకుక్షిసీరనామ నామ చ ।। [6-2-187] ।।

స్ఫిగ, పూత, వీణా, అఞ్జస్ , అధ్వన్ , కుక్షి - ఇత్యేతాన్యుత్తరపదాని సీరనామాని చ నామశబ్దశ్చ అపాదుత్తరాణ్యన్తోదాత్తాని భవన్తి । అపస్ఫిగమ్ । అపపూతమ్ । అపవీణమ్ । అపాఞ్జః । అపాధ్వా । ఉపసర్గాదధ్వనః(5-4-85-943) ఇతి యదా సమాసాన్తో నాస్తి , తదాఽనేనాన్తోదాత్తత్వం భవతి । తస్మిన్ హి సత్యచ్ప్రత్యయస్య చిత్త్వాదేవ సిద్ధమ్ । అనిత్యశ్చ సమాసాన్తః ఇత్యేతదేవ జ్ఞాపకమ్ । అపకుక్షిః । అపసీరః । అపహలమ్ । అపలాఙ్గలమ్ । అపనామ । సర్వత్ర ప్రాదిసమాసః , బహువ్రీహిః , అవ్యయీభావో వా । స్ఫిగపూతకుక్షీణాం గ్రహణమబహువ్రీహ్యర్థమ్ , అధ్రువార్థమ్ , అస్వాఙ్గార్థం చ ।।

[-6-2-187]

అధేరుపరిస్థమ్ ।। [6-2-188] ।।

అధేరుత్తరముపరిస్థవాచి అన్తోదాత్తం భవతి । అధిదన్తః । అధికర్ణః । అధికేశః । అధ్యారూఢో దన్త ఇతి ప్రాదిసమాసః । అధ్యారూఢో వా దన్త ఇతి సమాసనాధికరణ ఉత్తరపదలోపీ సమాసః । దన్తస్యోపరి యోఽన్యో దాన్తో జాయతే స ఉచ్యతే - అధిదన్త ఇతి । ఉపరిస్థమితి కిమ్? అధికరణమ్ ।।

[-6-2-188]

అనోరప్రధానకనీయసీ ।। [6-2-189] ।।

అనోరుత్తరమప్రధానవాచి కనీయశ్చాన్తోదాత్తం భవతి । అనుగతో జ్యేష్ఠమనుజ్యేష్ఠః । అనుమధ్యమః । పూర్వపదార్థప్రధానః ప్రాదిసమాసోఽయమ్ । అనుగతః కనీయాన్ అనుకనీయాన్ । ఉత్తరపదార్థప్రధానోఽయమ్ । ప్రధానార్థం చ కనీయోగ్రహణమ్ । అప్రధానకనీయసీ ఇతి కిమ్? అనుగతో జ్యేష్ఠోఽనుజ్యేష్ఠః ।।

[-6-2-189]

పూరుషశ్చాన్వాదిష్టః ।। [6-2-190] ।।

పురుషశబ్దోఽన్వాదిష్టవాచీ చానోరుత్తరోఽన్తోదాత్తో భవతి । అన్వాదిష్టః పురుషోఽనుపురుషః । అన్వాదిష్టః - అన్వచితః , కథితానుకథితో వా । అన్వాదిష్ట ఇతి కిమ్? అనుగతః పురుషో। అనుపురుషః ।।

[-6-2-190]

అతేరకృత్పదే ।। [6-2-191] ।।

అతేః పరమకృదన్తం పదశబ్దశ్చాన్తోదాత్తో భవతి । అత్యఙ్కుశో నాగః । అతికశోఽశ్వః । పదశబ్దః ఖల్వపి - అతిపదా శక్వరీ । అకృత్పదే ఇతి కిమ్? అతికారకః । - అతేర్ధాతులోప ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-139)। ఇహ మా భూత్ - శోభనో గార్గ్యః । అతిగార్గ్యః । ఇహ చ యథా స్యాత్ - అతిక్రాన్తః కారకాదతికారక ఇతి।।

[-6-2-191]

నేరనిధానే ।। [6-2-192] ।।

నేః పరముత్తరపదమన్తోదాత్తం భవత్యనిధానే । నిధానమ్ - అప్రకాశతా , తద్భిన్నమనిధానమ్ - ప్రకాశనమ్ । నిమూలమ్ । న్యక్షమ్ । నితృణమ్ । బహువ్రీహిరయమ్ , ప్రాదిసమాసో వా । అవ్యయీభావే తు సమాసాన్తోదాత్తత్వేనైవ సిద్ధమ్ । అనిధాన ఇతి కిమ్?

నివాగ్వృషలః । నిదణ్డః । నిహితవాక్ , నిహితదణ్డ ఇత్యర్థః । నిశబ్దోऽనిధానార్థం బ్రవీతి । ప్రాదయో హి వృత్తివిషయే ససాధనాం క్రియామాహుః ।।

[-6-2-192]

ప్రతేరంశ్వాదయస్తత్పురుషే ।।[6-2- 193]।।

ప్రతేరంశ్వాదయస్తత్పురుషే సమాసేऽన్తోదాత్తా భవన్తి । ప్రతిగతోంऽశుః ప్రత్యంశుః । ప్రతిజనః । ప్రతిరాజా । రాజశబ్దః సమాసాన్తస్యానిత్యత్వాద్యదా టజ్ నాస్తి తదా ప్రయోజయతి । తస్మిన్హి సతి చిత్త్వాదేవాన్తోదాత్తత్వం సిద్ధమ్ । అంశు । జన । రాజన్ । ఉష్ట్ర । ఖేటక । అజిర । ఆర్ద్రా । శ్రవణ । కృత్తికా । అర్ధ్ద । పుర । అంశ్వాదిః । తత్పురుష ఇతి కిమ్? ప్రతిగతా అంశవోऽస్య ప్రత్యంశురయముష్ట్రః ।।

[-6-2- 193]

ఉపాద్ ద్వ్యజజినమగౌరాదయః ।। [6-2-194] ।।

ఉపాదుత్తరం ద్వ్యజజినం చాన్తోదాత్తం భవతి తత్పురుషే సమాసే గౌరాదీన్ వర్జయిత్వా । ఉపగతో దేవముపదేవః । ఉపసోమః । ఉపేన్ద్రః ఉపహోడః । అజిన - ఉపాజినమ్ । అగౌరాదయ ఇతి కిమ్ ?ఉపగౌరః । ఉపతైషః । గైర । తైష। తైట। లట । లోట। జిహ్వ । కృష్ణా । కన్యా । గుడ । కల్య। పాద। గౌరాదిః । తత్పురుష ఇత్యేవ - ఉపగతః సోమోऽస్య ఉపసోమః ।।

[-6-2-194]

సోరవక్షేపణే ।। [6-2-195] ।।

సుశబ్దాత్పరముత్తరపదం తత్పురుషే సమాసేऽన్తోదాత్తం భవతి అవక్షేపణే గమ్యమానే । అవక్షేపణమ్ - నిన్దా । ఇహ ఖల్విదానీం సుస్థణ్డిలే సుస్పిగాభ్యాం సుప్రత్యవసితః। సుశబ్దోऽత్ర పూజాయామేవ । వాక్యార్థస్తు అవక్షేపణమసూయయా, తథాభిధానాత్ । సోరితి కిమ్? కుబ్రాహ్మణః । అపక్షేపణ ఇతి కిమ్? శోభనేషు తృణేషు సుతృణేషు ।।

[-6-2-195]

విభాషోత్పుచ్ఛే ।। [6-2-196] ।।

ఉత్పుచ్ఛశబ్దే తత్పురుషే విభాషాऽన్త ఉదాత్తో భవతి । ఉత్క్రాన్తః పుచ్ఛాద్ ఉత్పుచ్ఛః । యదా తు పుచ్ఛముదస్యతి ఉత్పుచ్ఛయతి , ఉత్పుచ్ఛయతేరచ్ ఉత్పుచ్ఛః , తదా థాథాదిసూత్రేణ నిత్యమన్తోదాత్తత్వే ప్రాప్తే వికల్పోऽయమితి సేయముభయత్ర విభాషా భవతి । తత్పురుష ఇత్యేవ - ఉదస్తం పుచ్ఛమస్య ఉత్పుచ్ఛః ।।

[-6-2-196]

ద్విత్రిభ్యాం పాద్దన్మూర్ధసు వహుబ్రీహౌ ।। [6-2-197] ।।

ద్వి, త్రి - ఇత్యేతాభ్యాముత్తరేషు పాద్ , దత్ , మూర్ధన్ - ఇత్యేషూత్తరపదేషు యో బహుబ్రీహిస్తత్ర విభాషాఽన్త ఉదాత్తో భవతి । ద్వౌ పాదావస్య ` ద్విపాత్(త్రై.సం.2-6-8-3) । త్రిపాత్ । ద్విదన్ । త్రిదన్ । ద్విమూర్ధా । త్రిమూర్ధా । పాదితి కృతాకారలోపః పాదశబ్దో గృహ్యతే । దదితి కృతదదాదేశో దన్తశబ్దః । మూర్ధన్నితి త్వకృతసమాసాన్తో నాన్త ఏవ మూర్ధన్శబ్దః । తస్యైతత్ప్రయోజనమ్ - అసత్యపి సమాసాన్తోఽన్తోదాత్తత్వం యథా స్యాత్ । ఏతదేవ జ్ఞాపకమ్ - అనిత్యః సమాసాన్తో భవతీతి । యదాఽపి సమాసాన్తః క్రియతే, తదాపి బహుబ్రీహేః కార్యిత్వాత్ తదేకదేశత్వాచ్చ సమాసాన్తస్యాన్తోదాత్తత్వం పక్షే భవత్యేవ - ద్విమూర్ధః , త్రిమూర్ధః । ద్విత్రిభ్యామితి కిమ్? కల్యాణమూర్ధా । పాదాదిష్వితి కిమ్? ద్విహస్తమ్ । బహుబ్రీహావితి కిమ్? ద్వయోర్మూర్ధా ద్విమూర్ధా ।।

[-6-2-197]

సక్థం చాక్రాన్తాత్ ।। [6-2-198] ।।

సక్థమితి కృతసమాసాన్తః సక్థిశబ్దోఽత్ర గృహ్యతే, సోఽక్రాన్తాత్పరో విభాషాన్తోదాత్తో భవతి । గౌరసక్థః । శ్లక్ష్ణసక్థః । అక్రాన్తాదితి కిమ్? చక్రసక్థః । షచశ్చిత్త్వాన్నిత్యమన్తోదాత్తత్వం భవతి ।।

[-6-2-198]

పరాదిశ్ఛన్దసి బహులమ్ ।। [6-2-199] ।।

ఛన్దసి విషయే పరాదిరుదాత్తో భవతి బహులమ్ । పరశబ్దేనాత్ర సక్థశబ్ద ఏవ గృహ్యతే । అఞ్జిసక్థమాలభేత । ` త్వాష్ట్రౌ లౌమశసక్థౌ(త్రై.సం.5-5-23-1) । ఋజుబాహుః । వాక్పతిః । చిత్పతిః ।

` పరాదిశ్చ పరాన్తశ్చ పూర్వాన్తశ్చాపి దృశ్యతే ।

పూర్వాదయశ్చ దృశ్యన్తే వ్యత్యయో బహులం తతః ।।(మ.భా.3-141)

పరాదిరుదాహృతః। పరాన్తః--

- అన్తోదాత్తప్రకరణే త్రిచక్రాదీనాం ఛన్దస్యుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.3-140)। ` త్రిబన్ధురేణ త్రివృతా రథేన త్రిచక్రేణ(ఋ.1-118-2)।

పూర్వాన్తః -

- పూర్వపదాన్తోదాత్తప్రకరణే మరుద్వృధాదీనాం ఛన్దస్యుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.3-140)। మరుద్వృధః ।

పూర్వాదిః -

- పూర్వపదాద్యుదాత్తప్రకరణే దివోదాసాదీనాం ఛన్దస్యుపసంఖ్యానమ్ - l దివోదాసాయ సామాగాయ తే ఇత్యేవమాది సర్వం సంగృహీతం భవతి ll

ఇతి శ్రీవామనవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

షష్ఠాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః

[-6-2-199]

[K.5.190]

అథ షష్ఠాధ్యాయే తృతీయః పాదః

అలుగుత్తరపదే ll [6-3-1] ll

అలుక్ ఇతి చ ఉత్తరపదే ఇతి చ ఏతదధికృతం వేదితవ్యమ్ l యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామోఽలుగుత్తరపద ఇత్యేవ తద్వేతితవ్యమ్ l వక్ష్యతి - పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్యః l స్తోకాన్ముక్తః l అల్పాన్ముక్తః l ఉత్తరపద ఇతి కిమ్ ? నిష్క్రాన్తః స్తోకాద్ నిఃస్తోకః l

[K.5.191] అన్యార్థమిదముత్తరపదగ్రహణమిహాప్యలుకో నివృత్తిం కరోతీత్యేవమర్థం లక్షణప్రతిపదోక్త - పరిభాషా నాశ్రయితవ్యా। అలుగధికారః ప్రాగానఙః। ఉత్తరపదాధికారః ప్రాగఙ్గాధికారాత్ ।।

[-6-3-1]

[K.5.192]

పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్యః ।। [6-3-2] ।।

స్తోకాన్తికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి స్తోకాదీని, తేభ్యః పరస్యాః పఞ్చమ్యా ఉత్తరపదేఽలుగ్భవతి । స్తోకాన్ముక్తః । అల్పాన్ముక్తః । అన్తికాదాగతః । అభ్యాశాదాగతః । దూరాదాగతః । విప్రకృష్టాదాగతః । కృచ్ఛ్రాన్ముక్తః । సమాసే కృతే ప్రాతిపదికత్వాత్సుపో లుకి ప్రాప్తే ప్రతిషేధః క్రియతే । [K.5.194] ద్వివచనబహువచనాన్తానాం తు స్తోకాదీనామనభిధానాత్సమాస ఏవ న [K.5.195] భవతి - స్తోకాభ్యాం ముక్తః, స్తోకేభ్యః ముక్తః ఇతి । తేనాత్ర న కదాచిదప్యైకపద్యమ్ , ఐకస్వర్యం చ భవతి । - బ్రాహ్మణాచ్ఛంసిన ఉపసంఖ్యానం కర్తవ్యమ్ -। బ్రాహ్మణాదాదాయ శంసతీతి [K.5.196] బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీ ఇతి । ఋత్విగ్విశేషస్య రుఢిరియమ్ । తస్య వ్యుత్పత్తిరసతా సతా వాఽవయవార్థేన క్రియతే ।।

[-6-3-2]

ఓజః సహోఽమ్భస్తమసస్తృతీయాయాః ।। [6-3-3] ।।

[K.5.197]

ఓజస్, సహస్ , అమ్భస్ , తమస్ - ఇత్యతేభ్య ఉత్తరస్యాస్తృతీయాయా అలుగ్భవతి ఉత్తరపదే । ఓజసాకృతమ్ । సహసాకృతమ్ । అమ్భసాకృతమ్ । తమసాకృతమ్ ।

- అఞ్జస ఉపసంఖ్యానం కర్తవ్యమ్ -। అఞ్జసాకృతమ్ ।

- పుంసానుజో జనుషాన్ధ ఇతి వక్తవ్యమ్ -। పుంసానుజః ।।

[-6-3-3]

మనసః సంజ్ఞాయామ్ ।। [6-3-4] ।।

మనస ఉత్తరస్యాస్తృతీయాయాః సంజ్ఞాయామలుగ్భవతి । మనసాదత్తా । మనసాగుప్తా। మనసాసఙ్గతా । సంజ్ఞాయామితి కిమ్? మనోదాత్తా । మనోగుప్తా ।।

[-6-3-4]

ఆజ్ఞాయిని చ ।। [6-3-5] ।।

ఆజ్ఞాయిన్యుత్తరపదే మనస ఉత్తరస్యాస్తృతీయాయా అలుగ్భవతి । మనసాऽऽజ్ఞాతుం శీలమస్య మనసాజ్ఞాయీ ।।

[-6-3-5]

[K.5.198]

ఆత్మనశ్చ పూరణే ।। [6-3-6] ।।

ఆత్మన ఉత్తరస్యాస్తృతీయాయాః పూరణప్రత్యయాన్త ఉత్తరపదేऽలుగ్భవతి । ఆత్మనాపఞ్చమః । ఆత్మనాషష్ఠః । ` తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్ ఇతి తృతీయా । తృతీయా ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః । ఆత్మనా వా కృతః పఞ్చమ ఆత్మనాపఞ్చమః । [K.5.199] కథం జనార్దనస్తు ఆత్మచతుర్థః ఏవ ఇతి? బహువ్రీహిరయమ్ - ఆత్మా చతుర్థోऽస్యాసౌ ఆత్మచతుర్థః ।।

[-6-3-6]

వైయాకరణాఖ్యాయాం చతుర్థ్యాః ।। [6-3-7] ।।

వైయాకరణానామాఖ్యా వైయాకరణాఖ్యా । ఆఖ్యా - సంజ్ఞా । యయా సంజ్ఞయా వైయాకరణా ఏవ వ్యవహరన్తి తస్యామాత్మన ఉత్తరస్యాశ్చతుర్థ్యా అలుగ్భవతి । ఆత్మనేపదమ్ । ఆత్మనేభాషా । తాదర్థ్యే చతుర్థీ । చతుర్థీ ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః ।।

[-6-3-7]

[K.5.200]

పరస్య చ ।। [6-3-8] ।।

పరస్య చ యా చతుర్థీ తస్యా వైయాకరణాఖ్యాయామలుగ్భవతి । పరస్మైపదమ్ । పరస్మైభాషా ।।

[-6-3-8]

హలదన్తాత్సప్తమ్యాః సంజ్ఞాయామ్ ।। [6-3-9] ।।

హలన్తాదదన్తాచ్చోత్తరస్యాః సప్తమ్యాః సంజ్ఞాయామలుగ్భవతి । యుధిష్ఠిరః । త్వచిసారః । గవిష్ఠిరః ఇత్యత్ర తు గవియుధిభ్యాం స్థిరః ఇత్యత ఏవ వచనాదలుక్ । అదన్తాత్ - అరణ్యేతిలకాః । అరణ్యేమాషకాః । వనేకింశుకాః । వనేహరిద్రకాః । వనేబల్బజకాః । పూర్వాహ్ణేస్ఫోటకాః । కూపేపిశాచకాః । హలదన్తాదితి కిమ్? నద్యాం కుక్కుటికా నదీకుక్కుటికా । భూమ్యాం పాశాః భూమిపాశాః। సంజ్ఞాయామితి కిమ్? అక్షశౌణ్డః ।

[K.5.201] - హృద్ద్యుభ్యాం ఙేః - హృద్, దివ్ - ఇత్యేతాభ్యాముత్తరస్య ఙేరలుక్ భవతి I హృదిస్పృక్ I దివిస్పృక్ I I

[-6-3-9]

కారనామ్ని చ ప్రాచాం హలాదౌ I I [6-3-10] I I

ప్రాచాం దేశే యత్కారనామ తత్ర హలాదావుత్తరపదే హదన్తాదుత్తరస్యాః సప్తమ్యా అలుగ్భవతి I కూపేశాణన్ I దృషదిమాషకః I హలేద్విపదికా I హలేత్రిపదికా I [K.5.202] కారవిశేషస్య సంజ్ఞా ఏతాః , తత్ర పూర్వేణైవ సిద్ధే నియమార్థమిదమ్ I ఏతే చ త్రయో నియమవికల్పా అత్రేష్యన్తే - కారనామ్న్యేవ, ప్రచామేవ, హలాదావేవేతి I కారనామ్నీతి కిమ్? అభ్యర్హితే పశుః అభ్యర్హితపశుః I కారాదన్యస్యైతద్ధేయస్య నామ I ప్రాచామితి కిమ్? యూథే పశుః యూథపశుః I హలాదావితి కిమ్? అవికటే ఉరణః అవికటోరణః I హలదన్తాదిత్యేవ - నద్యాం దోహనీ నదీదోహనీ I I

[-6-3-10]

[K.5.203]

మధ్యాద్ గురౌ I I [6-3-11] I I

మధ్యాదుత్తరస్యాః సప్తమ్యా గురావుత్తరపదేఽలుగ్భవతి I మధ్యేగురుః I

- అన్తాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ - I అన్తేగురుః I సప్తమీ ఇతి యోగవిభాగాత్ సమాసః I I

[-6-3-11]

అమూర్ద్ధమస్తకాత్ స్వాఙ్గాదకామే I I [6-3-12] I I

మూర్ద్ధమస్తకవర్జితాత్ స్వాఙ్గాదుత్తరస్యాః సప్తమ్యా అకామ ఉత్తరపదేఽలుగ్భవతి I కణ్ఠే కాలోఽస్య కణ్ఠేకాలః I ఉరసిలోమా I ఉదరేమణిః I అమూర్ద్ధమస్తకాదితి కిమ్? మూర్ధశిఖః I మస్తకశిఖః I అకామ ఇతి కిమ్? ముఖే కామోఽస్య ముఖకామః I స్వాఙ్గాదితి కిమ్? అక్షశౌణ్డః I హలదన్తాదిత్యేవ - అఙ్గులిత్రాణః I జఙ్ఘావలిః I I

[-6-3-12]

బన్ధే చ విభాషా I I [6-3-13] I I

బన్ధే ఇతి ఘఞన్తో గృహ్యతే, తస్మిన్నుత్తరపదే హలదన్తాదుత్తరస్యాః [K.5.204] సప్తమ్యా విభాషాఽలుగ్భవతి I హస్తేబన్ధః, హస్తబన్ధః I చక్రేబన్ధః , చక్రబన్ధః I ఉభయత్రవిభాషేయమ్ I స్వాఙ్గాద్ధి బహువ్రీహౌ పూర్వేణ నిత్యమలుక్ ప్రాప్నోతి I తత్పురుషే తు స్వాఙ్గాదస్వాఙ్గాచ్చ నేన్సిద్ధబధ్నాతిషు చ ఇతి ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి I హలదన్తాదిత్యేవ - గుప్తిబన్ధః I I

[-6-3-13]

తత్పురుషే కృతి బహులమ్ ।। [6-3-14] ।।

తత్పురుషే సమాసే కృదన్త ఉత్తరపదే సప్తమ్యా బహులమలుగ్భవతి । స్తమ్బేరమః । కర్ణేజపః । [K.5.205] న చ భవతి

- కురుచరః, మద్రచరః ।।

[-6-3-14]

ప్రావృట్శరత్కాలదివాం జే ।। [6-3-15] ।।

ప్రావృట్, శరత్ , కాల, దివ్ - ఇత్యేతేషాం జే ఉత్తరపదే సప్తమ్యా బహులమలుగ్భవతి । ప్రావృషిజః । శరదిజః । కాలేజః । దివిజః । పూర్వస్యైవాయం ప్రవఞ్చః ।।

[-6-3-15]

విభాషా వర్షక్షరశరవరాత్ ।। [6-3-16] ।।

వర్ష, క్షర, శర, వర - ఇత్యేతేభ్యః ఉత్తరస్యాః సప్తమ్యా జ ఉత్తరపదే విభాషాఽలుగ్భవతి । వర్షేజః , వర్షజః । క్షరేజః, క్షరజః । శరేజః, శరజః । వరేజః, వరజః ।।

[-6-3-16]

ఘకాలతనేషు కాలనామ్నః ।। [6-3-17] ।।

[K.5.206]

ఘసంజ్ఞకే ప్రత్యయే కాలశబ్దే తనప్రత్యయే చ పరతః కాలనామ్న ఉత్తరస్యాః సప్తమ్యా విభాషాఽలుగ్భవతి । ఘ - పూర్వాహ్ణేతరే, పూర్వాహ్ణతరే । పూర్వాహ్ణేతమే, పూర్వాహ్ణతమే । కాల - పూర్వాహ్ణేకాలే, పూర్వాహ్ణకాలే । తన- పూర్వాహ్ణేతనే , పూర్వాహ్ణతనే । కాలనామ్న ఇతి కిమ్? శుక్లతరే, శుక్లతమే । హలదన్తాదిత్యేవ - రాత్రితరాయామ్ । ఉత్తరపదాధికారే ప్రత్యయగ్రహణే [K.5.207] తదాన్తవిధిర్నేష్యతే, హృదయస్య హృల్లేఖ ఇతి లేఖగ్రహణాల్లిఙ్గాత్ । తేన ఘతనగ్రహణే తదన్తగ్రహణం న భవతి। కాల ఇతి న స్వరూపగ్రహణమ్ ।।

[-6-3-17]

శయవాసవాసిష్వకాలాత్ ।। [6-3-18] ।।

శయ, వాస, వాసిన్ - ఇత్యేతేషూత్తరపదేష్వకాలవాచిన ఉత్తరస్యా సప్తమ్యా విభాషాఽలుగభవతి । ఖేశయః ,ఖశయః । గ్రామేవాసః, గ్రామవాసః। గ్రామేవాసీ, గ్రామవాసీ । అకాలాదితి కిమ్? పూర్వాహ్ణశయః । హలన్తాదిత్యేవ - భూమిశయః ।

- అపో యోనియన్మతుషు సప్తమ్యా అలుగ్వక్తవ్యః - । అప్సుయోనిః । [K.5.208] అప్సవ్యః । అప్సుమన్తౌ । అప్సు భవ ఇతి దిగాదిత్వాద్యత్ప్రత్యయః । సర్వత్ర సప్తమీ ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః ।।

[-6-3-18]

నేన్సిద్ధబధ్నాతిషు చ ।। [6-3-19] ।।

ఇన్నన్తే ఉత్తరపదే సిద్ధశబ్దే బధ్నాతౌ చ పరతః సప్తమ్యా అలుగ్న భవతి । స్థణ్డిలవర్తీ । సిద్ధ - సాఙ్కాశ్యసిద్ధః । కామ్పిల్యసిద్ధః । [K.5.209] బధ్నాతి - చక్రబద్ధః । చారబద్ధః । సప్తమీ ఇతి యోగవిభాగాత్ సమాసః । చక్రబన్ధః ఇతి కేచిదుదాహరన్తి, తత్పచాద్యజన్తం ద్రష్టవ్యమ్ । ఘఞన్తే హి బన్ధే చ విభాషా ఇత్యుక్తమ్ ।।

[-6-3-19]

స్థే చ భాషాయామ్ ।। [6-3-20] ।।

స్థే చోత్తరపదే భాషాయాం సప్తమ్యా అలుగ్న భవతి । సమస్థః । విషమస్థః । కూటస్థః । పర్వతస్థః । భాషాయామితి కిమ్? కృష్ణః అస్య ఆఖరేష్ఠః। ` పూర్వపదాత్ ఇతి షత్వమ్ ।।

[-6-3-20]

షష్ఠ్యా ఆక్రోశే ।। [6-3-21] ।।

ఆక్రోశే గమ్యమానే ఉత్తరపదే షష్ఠ్యా అలుగ్భవతి । చౌరస్యకులమ్ । వృషలస్యకులమ్ । [K.5.210] ఆక్రోశే ఇతి కిమ్? బ్రాహ్మణకులమ్ ।

- షష్ఠీప్రకరణే వాగ్దిక్పశ్యద్భ్యో యుక్తిదణ్డహరేషు యథాసంఖ్యమలుగ్ వక్తవ్యః -। వాచోయుక్తిః । దిశోదణ్డః। । పశ్యతోహరః ।

- ఆముష్యాయణాముష్యపుత్రికాముష్యకులికేతి చాలుగ్వక్తవ్యః -। అముష్యాపత్యమ్ ఆముష్యాయణః । నడాదిత్వాత్ ఫక్ । అముష్య పుత్రస్య భావ ఆముష్యపుత్రికా । మనోజ్ఞాదిత్వాద్వుఞ్ । తథా - ఆముష్యకులికా ఇతి ।

- దేవానాంప్రియ ఇత్యత్ర చ షష్ఠ్యా అలుగ్వక్తవ్యః - దేవానాంప్రియః।

- శేపపుచ్ఛలాఙ్గూలేషు శునః సంజ్ఞాయాం షష్ఠ్యా అలుగ్వక్తవ్యః -। శునఃశేపః । శునఃపుచ్ఛః । శునోలాఙ్గూలః ।

- దివశ్చ దాసే షష్ఠ్యా అలుగ్వక్తవ్యః -। దివోదాసాయ గాయతి ।

[-6-3-21]

పుత్రేఽన్యతరస్యామ్ ।। [6-3-22] ।।

పుత్రశబ్ద ఉత్తరపదే ఆక్రోశే గమ్యమానేఽన్యతరస్యాం షష్ఠ్యా అలుగ్ [K.5.211] భవతి । దాస్యాఃపుత్రః, దాసీపుత్రః । వృషల్యాఃపుత్రః, వృషలీపుత్రః, ఆక్రోశ ఇత్యేవ - బ్రాహ్మణీపుత్రః ।।

[-6-3-22]

ఋతో విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్యః ।। [6-3-23] ।।

ఋకారాన్తేభ్యో విద్యాసమ్బన్ధవాచిభ్యో యోనిసమ్బన్ధవాచిభ్యశ్చోత్తరస్యాః షష్ఠ్యా అలుగ్భవతి । హోతురన్తేవాసీ । హోతుఃపుత్రః । పితురన్తేవాసీ । పితుఃపుత్రః । ఋత ఇతి కిమ్? ఆచార్యపుత్రః । మాతులపుత్రః । విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్యస్తత్పూర్వోత్తరపదగ్రహణమ్। విద్యాయోనిసమ్బన్ధవాచిన్యేవోత్తరపదే యథా స్యాద్, అన్యత్ర మా భూత్ - హోతృధనమ్ । పితృధనమ్ । హోతృగృహమ్ । పితృగృహమ్ ।।

[-6-3-23]

[K.5.212]

విభాషా స్వసృపత్యోః ।। [6-3-24] ।

స్వసృ, పతి - ఇత్యేతయోరుత్తరపదయోః ఋకారాన్తేభ్యో విద్యాయోనిసమ్బన్ధవాచిభ్యో విభాషాఽలుగ్భవతి । మాతుఃష్వసా। మాతృస్వసా। మాతృష్వసా । పితుఃష్వసా । పితుఃస్వసా । పితృష్వసా । యదా లుక్ తదా మాతుపితృభ్యాం స్వసా ఇతి నిత్యం షత్వమ్ । యదా త్వలుక్ తదా మాతృపితృభ్యామన్యతరస్యామ్ ఇతి వికల్పేన షత్వమ్ । దుహితుఃపతిః । దుహితృపతిః । ననాన్దుఃపతిః । ననాన్దృపతిః ।।

[-6-3-24]

ఆనఙ్ ఋతో ద్వన్ద్వే ।। [6-3-25] ।।

ఋకారాన్తానాం విద్యాయోనిసమ్బన్ధవాచినాం యో ద్వన్ద్వస్తత్రోత్తరపదే పూర్వపదస్యానఙాదేశో భవతి । హోతాపోతారౌ । నేష్టోద్గాతారౌ । ప్రశాస్తాప్రతిహర్తారౌ । యోనిసమ్బన్ధేభ్యః - మతాపితరౌ । యాతానానన్దరౌ । [K.5.213] నకారోచ్చారణం పరత్వనివృత్త్యర్థమ్ । ఋత ఇతి కిమ్? పితృపితామహౌ । పుత్రే ఇత్యత్రానువర్త్తతే ఋతః ఇతి చ । తేన పుత్రశబ్దేఽప్యుత్తరపదే ఋకారాన్తస్యానఙాదేశో భవతి । పితాపుత్రౌ । మాతాపుత్రౌ ।।

[-6-3-25]

[K.5.214]

దేవతాద్వన్ద్వే చ ।। [6-3-26] ।।

దేవతావాచినాం యో ద్వన్ద్వస్తత్రోత్తరపదే పూర్వపదస్యానజాదేశే భవతి । ఇన్ద్రావరుణౌ। ఇన్ద్రాసోమౌ । ఇన్ద్రాబృహస్పతీ।

ద్వన్ద్వే ఇతి వర్త్‍మానే పునర్ద్వన్ద్వగ్రహణం ప్రసిద్ధసాహచర్యార్థమ్ । అత్యన్తసహచరితే లోకవిజ్ఞాతే ద్వన్ద్వమిత్యేతన్నిపాత్యతే । తత్ర యే లోకే ప్రసిద్ధసాహచర్యాః, వేదే చ యే సహవాపనిర్ద్విష్టాస్తేషామిహ గ్రహణం భవతి । తేన బ్రహ్మప్రజాపతీ, శివవైశ్రవణౌ ఇత్యేవమాదౌ న భవతి ।

[K.5.215] - ఉభయత్ర వాయోః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -। అగ్నివాయూ। వాయ్వగ్నీ ।।

[-6-3-26]

ఈదగ్నేః సోమవరుణయోః ।। [6-3-27] ।।

సోమ, వరుణ - ఇత్యేతయోర్దేవతాద్వన్ద్వేఽగ్నేరీకారాదేశో భవతి । అగ్నీషోమౌ। అగ్నీవరుణౌ । అగ్నేః స్తుత్స్తోమసోమాః ఇతి షత్వమ్ ।।

[-6-3-27]

ఇద్ వృద్ధౌ ।। [6-3-28] ।।

కృతవృద్ధావుత్తరపదే దేవతాద్వన్ద్వేఽగ్నేరికారాదేశో భవతి । ఆగ్నివారుణీమ్ అనడ్వాహీమాలభేత। ఆగ్నిమారుతం కర్మ క్రియతే । అగ్నీవరుణౌ దేవతే అస్య, అగ్నీమరుతౌ దేవతే అస్యేతి తద్ధితః । తత్ర దేవతాద్వన్ద్వే చ ఇత్యుభయపదవృద్ధౌ కృతాయామానఙ్ ఈత్వం చ బాధితుమికారః క్రియతే । వృద్ధావితి కిమ్ ? ఆగ్నేన్ద్రః । నేన్ద్రస్య పరస్య ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః ప్రతిషిధ్యతే ।

[K.5.216] - ఇద్ వృద్ధౌ విష్ణోః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -। ఆగ్నావైష్ణవం చరుం నిర్వపేత్।।

[-6-3-28]

దివో ద్యావా ।। [6-3-29] ।।

దివిత్యేతస్య ద్యావా ఇత్యయమాదేశో భవతి దేవతాద్వన్ద్వే ఉత్తరపదే । ద్యావాక్షామా। ద్యావాభూమీ।।

[-6-3-29]

దివసశ్చ పృథివ్యామ్ ।। [6-3-30] ।।

పృథివ్యాముత్తరపదే దేవతాద్వన్ద్వే దివః దివస్ - ఇత్యయమాదేశో భవతి, చకారాద్ ద్యావా చ । దివస్పృథివ్యౌ। ద్యావాపృథివయౌ । అకోరోచ్చారణం సకారస్య వికారాభావప్రతిపత్త్యర్థమ్ ।

తేన రుత్వాదీని న భవన్తి । [K.5.217] కథమ్ ద్యావా చిదస్మై పృథివీ నమేతే ఇతి? కర్తవ్యోఽత్ర యత్నః ।।

[-6-3-30]

ఉషాసోషసః ।। [6-3-31] ।।

ఉషసః ఉషాసా ఇత్యయమాదేశో భవతి దేవతాద్వన్ద్వే ఉత్తరపదే । ఉషసాసూర్యమ్ । ఉషాసానక్తా।।

[-6-3-31]

మాతరపితరావుదీచామ్ ।। [6-3-32] ।।

మాతరపితరౌ ఇత్యుదీచామాచార్యాణాం మతేనారజాదేశో మాతృశబ్దస్య నిపాత్యతే । మాతరపితరౌ । ఉదీచామితి కిమ్? మాతాపితరౌ ।।

[-6-3-32]

పితరామాతరా చ చ్ఛన్దసి ।। [6-3-33]।।

పితరామాతరా ఇతి ఛన్దసి నిపాత్యతే । `ఆ మా గన్తాం పితరామాతరా చ(వా.సం.9-19) । పూర్వపదస్య అరాజాదేశో నిపాత్యతే । ఉత్తరపదే తు సుపాం [K.5.218] సులుక్పూర్వసవర్ణాచ్ఛేయాడాడ్యాయాజాలః(7-1-39-3561) ఇతి ఆకారాదేశః , తత్ర ఋతో ఙిసర్వనామస్థానయోః(7-3-110-275) గుణః । ఛన్దసీతి కిమ్? మాతాపితరౌ ।।

[-6-3-33]

స్త్రియాః పుంవద్భాషితపుంస్కాదనూఙ్ సమానాధికరణే స్త్రియామపూరణీప్రియాదిషు ।। [6-3-34] ।।

[K.5.221] భాషితః పుమాన్యేన సమానాయామాకృతావేకస్మిన్ప్రవృత్తినిమిత్తే స భాషితపుంస్కః శబ్దః । తదేతదేవం కథం భవతి భాషితః పుమాన్ [K.5.223] యస్మిన్నర్థే ప్రవృత్తినిమిత్తే స భాషితపుంస్కశబ్దేనోచ్యతే, తస్య ప్రతిపాదకో యః శబ్దః సోఽపి భాషితపుంస్కః । ఊఙోఽభావః అనూఙ్, భాషితపుంస్కాదనూఙ్ [K.5.224]యస్మిన్ స్త్రీశబ్దే స భాషితపుంస్కాదనుఙ్ స్త్రీశబ్దః । బహువ్రీహిరయమ్ , అలుగ్ నిపాతనాత్ పఞ్చమ్యాః । తస్య భాషితపుంస్కాదనూఙః స్త్రీశబ్దస్య పుంశబ్దస్యేవ రూపం భవతి సమానాధికరణే ఉత్తరపదే స్త్రీలిఙ్గే పూరణీప్రియాదివర్జితే। దర్శనీయభార్యః । శ్లక్ష్ణచూడః । దీర్ఘజఙ్ఘః ।

[K.5.225] స్త్రియా ఇతి కిమ్? గ్రామణి బ్రాహ్మణకులం దృష్టిరస్య గ్రామణిదృష్టిః । భాషితపుంస్కాదితి కిమ్? ఖట్వాభార్యః । సమానాయామాకృతావితి కిమ్? ద్రోణీభార్యః । కథం గర్భిభార్యః, ప్రసూతభార్యః, ప్రజాతభార్యః ఇతి? కర్తవ్యోఽత్ర యత్నః । [K.5.226] అనూఙ్ ఇతి

కిమ్? బ్రహ్మబన్ధూభార్యః । సమానాధికరణ ఇతి కిమ్? కల్యాణ్యా మాతా కల్యాణీమాతా । స్త్రియామితి కిమ్? కల్యాణీ ప్రధానమేషాం కల్యాణీప్రధానాః ఇమే । అపూరణీతి కిమ్? కల్యాణీ పఞ్చమీ యాసాం తాః కల్యాణీపఞ్చమాః రాత్రయః । కల్యాణీదశమాః। ప్రధానపూరణీగ్రహణం కర్తవ్యమ్ , ఇహ మా భూత్ - కల్యాణపఞ్చమీకః పక్ష [K.5.227] ఇతి । అప్పూరణీప్రమాణ్యోః ఇత్యత్రాపి ప్రధానపూరణీగ్రహణమేవేత్యప్రత్యయో న భవతి । అప్రియాదిష్వితి కిమ్? కల్యాణీప్రియః । ప్రియా । మనోజ్ఞా । కల్యాణీ । సుభగా । దుర్భగా । భక్తిః । సచివా ।

అమ్బా । కాన్తా । క్షాన్తా । సమా । చపలా । దుహితా । వామా । ప్రియాదిః । దృఢభక్తిః ఇత్యేవమాదిషు స్రీపూర్వపదస్యావివక్షితత్వాత్ సిద్ధమితి సమాధేయమ్ ।।

[-6-3-34]

[K.5.228]

తసిలాదిష్వాకృత్వసుచః ।। [6-3-35] ।।

పఞ్చమ్యాస్తసిల్ ఇత్యతః ప్రభృతి సఙ్ఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్ ఇతి ప్రాగేతస్మాద్ యే ప్రత్యయాస్తేషు భాషితపుంస్కాదనూఙ్స్రియాః పుంవద్భవతి । తస్యాః శాలాయాః తతః । తస్యాం తత్ర । యస్యాః యతః । యస్యాం యత్ర ।

తసిలాదిషు పరిగణనం కర్తవ్యమ్ - త్రతసౌ। తరప్తమపౌ। చరట్జాతీయరౌ ।। [K.5.229] కల్పబ్దేశ్యదేశీయరః । రుపప్పాశపౌ। థమ్థాలౌ। దార్హిలౌ। తిల్థాతిలౌ।

- శసి బహ్వల్పార్థస్య పుంవద్భావో వక్తవ్యః - బహ్వీభ్యో దేహి । అల్పాభ్యో దేహి । బహుశః దేహి । అల్పశః దేహి ।

- త్వతలోర్గుణవచనస్య పుంవద్భావో వక్తవ్యః -। పట్వ్యా భావః పటుత్వమ్ । పటుతా । గుణవచనస్యేతి కిమ్? కఠ్యా భావః కఠీత్వమ్, కఠీతా ।

[K.5.230] - భస్యాఢే తద్ధితే పుంవద్భావో వక్తవ్యః -। హస్తినీనాం సమూహో హాస్తికమ్ । అఢ ఇతి కిమ్? శ్యైనేయః । రౌహిణేయః । కథమాగ్నాయీ దేవతాఽస్య ఆగ్నేయః స్థాలీపాక ఇతి? కర్తవ్యోఽత్ర యత్నః । [K.5.231]

- ఠక్ఛసోశ్చ పుంవద్భావో వక్తవ్యః -। భవత్యాశ్ఛాత్రా భావత్కాః । భవదీయాః ।।

[-6-3-35]

క్యఙ్మానినోశ్చ ।। [6-3-36] ।।

క్యఙి పరతో మానిని చ స్త్రియా భాషితపుంస్కాదనూఙ్ పుంవద్భవతి। [K.5.232] ఏనీ - ఏతాయతే । శ్యేనీ - శ్యేతాయతే । మానిని - దర్శనీయమానీ అయమస్యాః । దర్శనీయమానినీ

ఇయమస్యాః ।। మానినోగ్రహణమస్త్ర్యర్థమ్ , అసమానాధికరణార్థం చ । ఇహ తు దర్శనీయమాత్మానం మన్యతే దర్శనీయమానినీ ఇతి పూర్వేణైవ సిద్ధమ్ ।।

[-6-3-36]

న కోపధాయాః ।। [6-3-37] ।।

కోపధాయాః స్త్రియాః పుంవద్భావో న భవతి । పాచికాభార్యః । కారికాభార్యః । మద్రికాభార్యః । వృజికాభార్యః । మద్రికాకల్పా । వృజికాకల్పా । మద్రికాయతే । వృజికాయతే । మద్రికామానినీ । వృజికామానినీ । విలేపికాయా ధర్మ్యం వైలేపికమ్ । [K.5.233]

- కోపధప్రతిషేధే తద్ధితవుగ్రహణం కర్తవ్యమ్ -। ఇహ మా భూత్ - పాకభార్యః , భేకభార్యః ఇతి ।।

[-6-3-37]

సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ ।। [6-3-38] ।।

[K.5.234]

సంజ్ఞాయాః పూరణ్యాశ్చ స్త్రియాః పుంవద్భావో న భవతి । దత్తాభార్యః । గుప్తాభార్యః । దత్తాపాశా । గుప్తాపాశా । దత్తాయతే । గుప్తాయతే । దత్తామానినీ । గుప్తామానినీ । పూరణ్యాః - పఞ్చమీభార్యః । దశమీభార్యః । పఞ్చమీపాశా । దశమీపాశా । పఞ్చమీయతే । దశమీయతే । పఞ్చమీమానినీ । దశమీమానినీ ।।

[-6-3-38]

వృద్ధినిత్తస్య చ తద్ధితస్యారక్తవికారే ।। [6-3-39] ।।

న ఇతి వర్తతే । వృద్ధేర్నిమిత్తం యస్మిన్ స వృద్ధినిమిత్తస్తద్ధితః, స యది రక్తేఽర్థే వికారే చ న విహితః , తదన్తస్య స్త్రీశబ్దస్య న పుంవద్భవతి । స్రౌఘ్నీభార్యః । మాథురీభార్యః । స్రౌఘ్నీపాశా । మాథురీపాశా । స్రౌఘ్నీయతే । [K.5.235] మాథురీయతే । స్రౌఘ్నీమానినీ । మాథురీమానినీ । వృద్ధినిమిత్తస్యేతి కిమ్? మధ్యమభార్యః । తద్ధితస్యేతి కిమ్? కాణ్డలావభార్యః । బహువ్రీహిపరిగ్రహః కిమర్థః ? తావద్భార్యః । యావద్భార్యః । అరక్తవికార ఇతి కిమ్? కషాయేణ రక్తా కాషాయీ, కాషాయీ బృహతికా యస్య స కాషాయబృహతికః । లోహస్య వికారో లౌహీ, లౌహీ ఈషా యస్య

రథస్య స లౌహేషః। ఖాదిరేషః ।।

[-6-3-39]

[K.5.236]

స్వాఙ్గాచ్చేతోఽమానిని ।। [6-3-40] ।।

స్వాఙ్గాదుత్తరో య ఈకారస్తదన్తాయాః స్త్రియా న పుంవద్భవతి అమానిని పరతః । దీర్ఘకేశీభార్యః । దీర్ఘకేశీపాశా । శ్లక్ష్ణకేశీపాశా । దీర్ఘకేశీయతే । శ్లక్ష్ణకేశీయతే । స్వాఙ్గాదితి కిమ్? పటుభార్యః । ఈత ఇతి కిమ్? అకేశభార్యః । అమానినీతి కిమ్? దీర్ఘకేశమానినీ ।।

[-6-3-40]

జాతేశ్చ ।। [6-3-41] ।।

జాతేశ్చ స్త్రియా న పుంవద్భవతి అమానిని పరతః । కఠీభార్యః । బహ్వృచీభార్యః । కఠీపాశా । బహ్వృచీపాశా । కఠీయతే । బహ్వృచీయతే । అమానినీత్యేవ - కఠమానినీ । బహ్వృచమానినీ । అయం ప్రతిషేధ ఔపసఙ్ఖ్యానికస్య పుంవద్భావస్య నేష్యతే । హస్తినీనాం సమూహో హాస్తికమ్ ।।

[-6-3-41]

పుంవత్కర్మధారయజాతీయదేశీయేషు ।। [6-3-42] ।।

[K.5.237]

కర్మధారయే సమాసే జాతీయ, దేశీయ - ఇత్యేతయోశ్చ ప్రత్యయయోర్భాషితపుంస్కాదనూఙ్ స్త్రియాః పుంవద్భవతి । ప్రతిషేధార్థోఽయమారమ్భః । న కోపధాయాః ఇత్యుక్తమ్, తత్రాపి భవతి । పాచకవృన్దారికా । పాచకజాతీయా పాచకదేశీయా । సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ ఇత్యుక్తమ్, తత్రాపి భవతి । దత్తవృన్దారికా । దత్తజాతీయా । దత్తదేశీయా । పూరణ్యాః - పఞ్చమవృవన్దారికా । పఞ్చమజాతీయా । పఞ్చమదేశీయా। వృద్ధినిమిత్తస్య చ తద్ధితస్యారక్తవికారే ఇత్యుక్తమ్ , తత్రాపి భవతి । స్రౌఘ్నజాతీయా । స్రౌఘ్నదేశీయా । స్వాఙ్గాచ్చేతోఽమానిని ఇత్యుక్తమ్, తత్రాపి భవతి । శ్లక్ష్ణముఖవృన్దారికా । శ్లక్ష్ణముఖజాతీయా । శ్లక్ష్ణముఖదేశీయా । జాతేశ్చ ఇత్యుక్తమ్, తత్రాపి భవతి । కఠవృన్దారికా । కఠజాతీయా। కఠదేశీయా । భాషితపుంస్కాదిత్యేవ - ఖట్వావృన్దారికా । అనూఙిత్యేవ - బ్రహ్మబన్ధూవృన్దారికా ।।

[K.5.238]

- కుక్కుట్యాదీనామణ్డాదిషు పుంవద్భావో వక్తవ్యః - । కుక్కుట్యా అణ్డం కుక్కుటాణ్డమ్ । మృగ్యాః పదం మృగపదమ్ । మృగ్యాః క్షీరం మృగక్షీరమ్ । కాక్యాః శావః కాకశావః । న వాఽస్త్రీపూర్వపదస్య వివక్షితత్వాత్ । స్త్రీత్వేన వినా పూర్వపదార్థోఽత్ర జాతిః సామాన్యేన వివక్షితః । [K.5.239] పుంవద్భావాద్ హ్రస్వత్వం ఖిద్ఘాదిషు భవతి విప్రతిషేధేన । ఖిత్ - కాలిమ్మన్యా । హరిణిమ్మన్యా । ఘాది - పట్వితరా । పట్వితమా । పట్విరూపా । పట్వికల్పా । క- పట్వికా । మృద్వికా । ఇహేడబిడ్ , దరద్ , పృథు, ఉశిజిత్యేతే జనపదశబ్దాః

క్షత్రియవచనాః । తత్ర తద్రాజప్రత్యయస్య స్త్రియామ్ అతశ్చ ఇతి లుకి కృతే ఇడబిట్వృన్దారికా [K.5.240] ఇతి విగృహ్య సమాసః క్రియతే । తతః పుంవద్భావేన ఇడబిడాదయః పుంశబ్దాః క్రియన్తే । ఇడబిడవృన్దారికా । ఔశిజవృన్దారికా । దారదవృన్దారికా । పార్థవృన్దారికా ।

[-6-3-42]

ఘరూపకల్పచేలడ్బ్రువగోత్రమతహతేషు ఙ్యోఽనేకాచో హ్రస్వః ।। [6-3-43] ।।

ఘ, రూప, కల్ప, చేలట్, బ్రువ, గోత్ర, మత, హత - ఇత్యేతేషు పరతో భాషితపుంస్కాత్ పరో యో ఙీప్రత్యయస్తందన్తస్యానేకాచో హ్రస్వో భవతి । ఘ - బ్రాహ్మణితరా, బ్రాహ్మణితమా । రూప - బ్రాహ్మణిరూపా । కల్ప - బ్రాహ్మణికల్పా । చేలట్ - బ్రాహ్మణిచేలీ । బ్రువ - బ్రాహ్మణిబ్రువా । గోత్ర - బ్రాహ్మణిగోత్రా । మత - బ్రాహ్మణిమతా । హత - బ్రాహ్మణిహతా । ఘరూపకల్పాః ప్రత్యయాశ్చేలడాదీన్యుత్తరపదాని । బ్రువ ఇతి - బ్రవీతీతి బ్రువః పచాద్యచి , వచ్యాదేశే గుణశ్చ నిపాతనాన్న భవతి । [K.5.241] ఙ్య ఇతి కిమ్ దత్తాతరా । గుప్తాతరా । అనేకాచ ఇతి కిమ్? నద్యాః శేషస్యాన్యతరస్యామ్ ఇతి వక్ష్యతి । భాషితపుంస్కాదిత్యేవ - ఆమలకీతరా । కువలీతరా ।।

[-6-3-43]

నద్యాః శేషస్యాన్యతరస్యామ్ ।। [6-3-44] ।।

నద్యాః శేషస్య ఘాదిషు పరతో హ్రస్వో భవతి అన్యతరస్యామ్ । కశ్చ శేషః? అఙీ చ యా నదీ ఙ్యన్తం చ యదేకాచ్ । బ్రహ్మబన్ధూతరా, బ్రహ్మబన్ధుతరా । [K.5.242] వీరబన్ధూతరా, వీరబన్ధుతరా । స్త్రితరా, స్త్రీతరా । స్త్రితమా । స్త్రీతమా ।

-కృన్నద్యాః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -। లక్ష్మీతరా । తన్త్రీతరా ।।

[-6-3-44]

ఉగితశ్చ ।।[6-3-45] ।।

ఉగితశ్చ పరస్యా నద్యా ఘాదిషు అన్యతరస్యాం హ్రస్వో భవతి । శ్రేయసితరా , శ్రేయసీతరా, శ్రేయస్తరా । విదుషితరా, విదుషీతరా విద్వత్తరా । [K.5.243] పుంవద్భావోఽప్యత్ర పక్షే వక్తవ్యః । ప్రకర్షయోగాత్ప్రాక్ స్త్రీత్వస్యావివక్షితత్వాద్వా సిద్ధమ్ ।।

[-6-3-45]

ఆన్మహతః సమానాధికరణజాతీయయోః ।। [6-3-46] ।।

సమానాధికరణ ఉత్తరపదే జాతీయే చ ప్రత్యయే పరతో మహత ఆకారాదేశో భవతి । మహాదేవః । మహాబ్రాహ్మణః । మహాబాహుః । మహాబలః । జాతీయే - మహాజాతీయః । సమానాధికరణజాతీయయోరితి కిమ్? మహతః పుత్రో మహత్పుత్రః। లక్షణోక్తత్వాదేవాత్ర న భవిష్యతీతి చేద్ బహువ్రీహావపి న స్యాద్ మహాబాహుః ఇతి । [K.5.244] తదర్థం సమానాధికరణగ్రహణం వక్తవ్యమ్ । అమహాన్ మహాన్ సమ్పన్నో మహద్భూతః చన్ద్రమాః - ఇత్యత్ర గౌణత్వాన్మహదర్థస్య న భవత్యాత్త్వమ్ ।

[K.5.247] - మహదాత్త్వే ఘాసకరవిశిష్టేషూపసంఖ్యానం పుంవద్వచనం చాసమానాధికరణార్థమ్ -। [K.5.248] మహత్యా ఘాసః మహాఘాసః । మహత్యాః కరః మహాకరః । మహత్యా విశిష్టః మహావిశిష్టః ।

- అష్టనః కపాలే హవిష్యుపసంఖ్యానమ్ -। అష్టాకపాలం చరుం నిర్వపేత్ । హవిషీతి కిమ్? అష్టకపాలం బ్రాహ్మణస్య ।

- గవి చ యుక్తేఽష్టన ఉపసంఖ్యానం కర్త్తవ్యమ్ -। అష్టాగవేన శకటేన । యుక్త ఇతి కిమ్? అష్టగవం బ్రాహ్మణస్య । [K.5.249] తపరకరణం విస్పష్టార్థమ్ ।।

[-6-3-46]

ద్వ్యష్టనః సంఖ్యాయామబహువ్రీహ్యశీత్యోః ।। [6-3-47] ।।

ద్వి, అష్టన్ - ఇత్యేతయోరాకారాదేశో భవతి సంఖ్యాయాముత్తరపదే అబహువ్రీహ్యశీత్యోః । ద్వాదశ । ద్వావింశతిః । ద్వాత్రింశత్ । అష్టాదశః। అష్టావింశతిః । అష్టాత్రింశత్ । ద్వ్యష్టన ఇతి కిమ్? పఞ్చదశ । సంఖ్యాయామితి కిమ్? ద్వైమాతురః । ఆష్టమాతురః । అబహువ్రీహ్యశీత్యోరితి కిమ్? ద్విత్రాః । ద్విదశాః । ద్వ్యశీతిః ।।

[K.5.250] - ప్రాక్ శతాదితి వక్తవ్యమ్ -। ఇహ మా భూత్ - ద్విశతమ్ । ద్విసహస్రమ్ । అష్టశతమ్ । అష్టసహస్రమ్ ।।

[-6-3-47]

త్రేస్త్రయః ।। [6-3-48] ।।

త్రి ఇత్యేతస్య త్రయస్ ఇత్యయమాదేశో భవతి సంఖ్యాయామబహువ్రీహ్యశీత్యోః । త్రయోదశ । త్రయోవింశతిః । త్రయస్త్రింశత్ । సంఖ్యాయామ్ ఇత్యేవ - త్రైమాతురః । అబహువ్రీహ్యశీత్యోః ఇత్యేవ - త్రిదశాః । త్ర్యశీతిః । ప్రాక్ శతాత్ ఇత్యేవ - త్రిశతమ్ । త్రిసహస్రమ్ ।।

[-6-3-48]

విభాషా చత్వారింశత్ప్రభృతౌ సర్వేషామ్ ।। [6-3-49] ।।

చత్వారింశత్ప్రభృతౌ సఙ్ఖ్యాయాముత్తరపదేఽబహువ్రీహ్యశీత్యోః సర్వేషాం [K.5.251] ద్వ్యష్టన్ , త్రి - ఇత్యేతేషాం యదుక్తం తద్విభాషా భవతి । ద్విచత్వారింశత్ , ద్వాచత్వారింశత్ । త్రిపఞ్చాశత్ , త్రయః పఞ్చాశత్ । అష్టపఞ్చాశత్ , అష్టాపఞ్చాశత్ । సర్వేషామ్ - గ్రహణం త్రయాణామపి యథా స్యాత్ । ప్రాక్ శతాదిత్యేవ - ద్విశతమ్ । అష్టశతమ్ ।

త్రిశతమ్ ।।

[-6-3-49]

హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్లాసేషు ।। [6-3-50] ।।

హృదయస్య హృత్ ఇత్యయమాదేశో భవతి లేఖ, యత్ , అణ్ , లాస - ఇత్యేతేషు పరతః । హృదయం లిఖతీతి హృల్లేఖః । యత్ - హృదయస్య ప్రియం హృద్యమ్ । అణ్ - హృదయస్యేదం హార్దమ్ । లాస - హృదయస్య లాసో హృల్లాసః । లేఖ ఇత్యణన్తస్య గ్రహణమిష్యే । ఘఞి తు - హృదయస్య లేఖో హృదయలేఖః । [K.5.252] ఏతదేవ లేఖగ్రహణం జ్ఞాపకమ్ - ఉత్తరపదాధికారే ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తాగ్రహణస్య ।।

[-6-3-50]

వా శోకష్యఞ్రోగేషు ।। [6-3-51] ।।

శోక, ష్యఞ్ , రోగ - ఇత్యేతేషు పరతో హృదయస్య వా హృత్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । హృచ్ఛోకః హృదయశోకః । ష్యఞ్ - సౌహార్ద్యమ్ , సౌహృదయ్యమ్ । బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ । హృదాదేశపక్షే హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ ఇత్యుభయపదవృద్ధిః । రోగే - హృద్రోగః , హృదయరోగః । హృదయశబ్దేన సమానార్థో హృత్ - శబ్దః ప్రకృత్యన్తరమస్తి, తేనైవ సిద్ధే వికల్పవిధానం ప్రపఞ్చార్థమ్ ।।

[-6-3-51]

పాదస్య పదాజ్యాతిగోపహతేషు ।। [6-3-52] ।।

పాదస్య పద ఇత్యయమాదేశో భవతి ఆజి, ఆతి, గ, ఉపహత - ఇత్యేతేషూత్తరపదేషు పాదాభ్యామజతీతి పదాజిః । పాదాభ్యామతతీతి పదాతిః । ` అజ్యతిభ్యాం, పాదే చ ఇత్యౌణాదిక ఇఞ్ప్రత్యయః । తత్రాజేర్వీభావో న [K.5.253] భవతి, అత ఏవ నిపాతనాత్ । పాదాభ్యాం గచ్ఛతీతి పదగః । పాదేనోపహతః పదోపహతః । పాదశబ్దో వృషాదిత్వాదాద్యుదాత్తః, తస్య స్థానే పదాదేశ ఉపదేశ ఏవాన్తోదాత్తో నిపాత్యతే । తేన పదోపహత ఇతి తృతీయా కర్మణి ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వేనాన్తోదాత్తత్వం భవతి । పదాజిః, పదాతిః, పదగః - ఇత్యేతేషు కృత్స్వరేణ సమాసస్యైవాన్తోదాత్తత్వమ్ ।।

[-6-3-52]

[K.5.254]

పద్యత్యతదర్థే ।। [6-3-53] ।।

యత్రప్రత్యయే పరతః పాదస్య పదిత్యయమాదేశో భవత్యతదర్థే । పాదౌ విధ్యన్తి పద్యాః శర్కరాః । పద్యాః కణ్టకాః । అతదర్థ ఇతి కిమ్? పాదార్థముదకం పాద్యమ్ ।

- పద్భావే ఇకే చరతావుపసఙ్ఖ్యానమ్ -। పాదాభ్యాం చరతి పదికః । పర్పాదిభ్యః ష్ఠన్ ఇతి పాదశబ్దాత్ ష్ఠన్ప్రత్యయః । శరీరావయవవచనస్య పాదశబ్దస్య గ్రహణమిహేష్యతే, తేన పణపాదమాషశతాద్యద్ ఇత్యత్ర పదాదేశో న భవతి । ద్విపాద్యమ్ । త్రిపాద్యమ్ ।।

[-6-3-53]

[K.5.255]

హిమకాషిహతిషు చ ।। [6-3-54] ।।

హిమ, కాషిన్, హతి - ఇత్యేతేషు పాదశబ్దస్య పదిత్యయమాదేశో భవతి । హిమ - పద్ధిమమ్ । కాషిన్ - అథ పత్కాషిణః యాన్తి । హతి - పద్ధతిః ।।

[-6-3-54]

ఋచః శే ।। [6-3-55] ।।

ఋవసమ్బన్ధినః పాదశబ్దస్య శే పరతః పదిత్యయమాదేశో భవతి । పచ్ఛః గాయత్రీం శంసతి । పాదంపాదం శంసతీతి సంఖ్యైకవచనాచ్చ వీప్సాయామ్ ఇతి శస్ప్రత్యయః । ఋచ ఇతి కిమ్? పాదశః కార్షాపణం దదాతి ఇతి ।।

[-6-3-55]

[K.5.256]

వా ఘోషమిశ్రశబ్దేషు ।। [6-3-56] ।।

ఘోష, మిశ్ర, శబ్ద - ఇత్యేతేషు చోత్తరపదేషు పాదస్య వా పద్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । పద్ఘోషః , పాదఘోషః । పన్మిశ్రః , పాదమిశ్రః । పచ్ఛబ్దః, పాదశబ్దః ।

- నిష్కే చేతి వక్తవ్యమ్ -। పన్నిష్కః , పాదనిష్కః ।।

[-6-3-56]

ఉదకస్యోదః సంజ్ఞాయామ్ ।। [6-3-57] ।।

ఉదకశబ్దస్య సంజ్ఞాయాం విషయే ఉద - ఇత్యయమాదేశో భవతి ఉత్తరపదే పరతః । ఉదమేఘః నామ యస్య ఔదమేఘిః పుత్రః । ఉదవాహః నామ యస్య ఔదవాహిః పుత్రః ।

సంజ్ఞాయామితి కిమ్? ఉదకగిరిః । [K.5.257] - సంజ్ఞాయాముత్తరపదస్య ఉదకశబ్దస్య ఉదాదేశో భవతీతి వక్తవ్యమ్ -। లోహితోదః । నీలోదః । క్షీరోదః ।।

[-6-3-57]

పేషంవాసవాహనధిషు చ ।। [6-3-58] ।।

పేషం, వాస, వాహన, ధి, - ఇత్యేతేషు చోత్తరపదేషు ఉదకస్య ఉద ఇత్యయమాదేశో భవతి । ఉదపేషం పినష్టి । స్నేహనే పిషః ఇతి ణముల్ । వాస - ఉదకస్య వాస ఉదవాసః । వాహన - ఉదకస్య వాహన ఉదవాహనః । ధి - ఉదకం ధీయతేఽస్మిన్నితి ఉదధిః ।।

[-6-3-58]

ఏకహలాదౌ పూరయితవ్యేఽన్యతరస్యామ్ ।। [6-3-59] ।।

[K.5.258]

ఉదకస్యోదః ఇతి వర్త్తతే । ఏకః - అసహాయః తుల్యజాతీయేనానన్తరేణ హలాదినా । హల్ ఆదిర్యస్యోత్తరపదస్య తదేకహలాదిః, తస్మిన్నేకహలాదౌ పూరయితవ్యవాచిన్యన్యతరస్యాముదకస్య ఉద ఇత్యయమాదేశో భవతి । ఉదకుమ్భః , ఉదకకుమ్భః । ఉదపాత్రమ్ । ఉదకపాత్రమ్ । ఏకహలాదావితి కిమ్? ఉదకస్థాలమ్ । పూరయితవ్య ఇతి కిమ్ ? ఉదకపర్వతః ।।

[-6-3-59]

మన్థౌదనసక్తుబిన్దువజ్రభారహారవీవధగాహేషు చ ।। [6-3-60] ।।

[K.5.259]

మన్థ, ఓదన, సక్తు, బిన్దు, వజ్ర, భార, హార, వీవధ, గాహ - ఇత్యేతేషూత్తరపదేషూదకస్య ఉద ఇత్యయమాదేశో భవతి అన్యతరస్యామ్ । ఉదకేన మన్థ ఉదమన్థః , ఉదకమన్థః । ఓదన - ఉదకేనౌదనః ఉదౌదనః , ఉదకౌదనః । సక్తు -- ఉదకేన సక్తుః ఉదసక్తుః, ఉదకసక్తుః । బిన్దు - ఉదకస్య బిన్దుః ఉదబిన్దుః, ఉదకబిన్దుః। వజ్ర - ఉదకస్య వజ్రః ఉదవజ్రః, ఉదకవజ్రః । భార - ఉదకం బిభర్తీతి ఉదభారః, ఉదకభారః । హార - ఉదకం హరతీతి ఉదహారః , ఉదకహారః । వీవధ - ఉదకస్య వీవధః, ఉదవీవధః, ఉదకవీవధః। గాహ - ఉదకం గాహత ఇతి ఉదగాహః, ఉదకగాహః ।।

[-6-3-60]

ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యో గాలవస్య ।।[6-3-61] ।।

ఇగన్తస్యాజ్యన్తస్యోత్తరపదే హ్రస్వో భవతి గాలవస్యాచార్యస్య మతేనాన్యతరస్యామ్ । గ్రామణిపుత్రః, గ్రామణీపుత్రః । బ్రహ్మబన్ధుపుత్రః, బ్రహ్మబన్ధూపుత్రః। ఇక ఇతి కిమ్? ఖట్వాపాదః। మాలాపాదః। అజ్య ఇతి కిమ్? గార్గీపుత్రః। వాత్సీపుత్రః।

[K.5.260] గాలవగ్రహణం పూజార్థమ్, అన్యతరస్యామ్ ఇతి హి వర్తతే । వ్యవస్థితవిభాషా చేయమ్ । తేనేహ న భవతి - కారీషగన్ధీపుత్రః ఇతి । ఇయఙువఙ్భావినామవ్యయానాం చ న భవతి - శ్రీకులమ్ , భ్రూకులమ్ । కాణ్డీభూతమ్, వృషలీభూతమ్ । భ్రుకుంసాదీనాం తు భవత్యేవ - భ్రుకుంసః, భ్రుకుటిః। అపర ఆహ -

-భ్రుకుంసాదీనామకారో భవతీతి వక్తవ్యమ్ -। భ్రకుంసః । భ్రకుటిః ।।

[-6-3-61]

[K.5.261]

ఏక తద్ధితే చ ।। [6-3-62] ।।

ఏకశబ్దస్య తద్ధితే ఉత్తరపదే హ్రస్వో భవతి । ఏకస్యా ఆగతమ్ ఏకరూప్యమ్ । ఏకమయమ్ । ఏకస్యా భావ ఏకత్వమ్ । ఏకతా । ఉత్తరపదే- ఏకస్యాః క్షీరమ్ ఏకక్షీరమ్ । ఏకదుగ్ధమ్ । లిఙ్గవిశిష్టస్య గ్రహణమేకశబ్దహ్రస్వత్వం ప్రయోజయతి । అచా హి [K.5.262] గృహ్యమాణమత్ర విశేష్యతే , న పునరచ్ గృహ్యమాణేనేతి ।।

[-6-3-62]

జ్యాపోః సంజ్ఞాఛన్దసోర్బహులమ్ ।। [6-3-63] ।।

జ్యన్తస్యాబన్తస్య చ సంజ్ఞాఛన్దసోర్బహులం హ్రస్వో భవతి । జ్యన్తస్య సంజ్ఞాయామ్ - రేవతిపుత్రః, రోహిణిపుత్రః, భరణిపుత్రః। న చ భవతి - నాన్దీకరః, నాన్దీ ఘోషః, నాన్దీవిశాలః। జ్యన్తస్య ఛన్దసి - కుమారిదా ప్రఫర్విదా । న చ భవతి - ఫాల్గునీపౌర్ణమాసీ, జగతీచ్ఛన్దః। [K.5.263] ఆబన్తస్య సంజ్ఞాయామ్ - శిలవహమ్, శిలప్రస్థమ్ । న చ భవతి - లోమకాగృహమ్ । లోమకాషణ్డమ్ । ఆబన్తస్య ఛన్దసి - అజక్షీరేణ జుహోతి, ఊర్ణమృదా పృథివీ దక్షిణావత। న చ భవతి - ఊర్ణాసూత్రేణ కవయో వయన్తి ।।

[-6-3-63]

త్వే చ ।। [6-3-64] ।।

త్వప్రత్యయే పరతో జ్యాపోర్బహులం హ్రస్వో భవతి । తదజాయా భావః అజత్వమ్ । ఆజాత్వమ్ । తద్రోహిణ్యా భావో రోహిణిత్వమ్ । రోహిణీత్వమ్ । సంజ్ఞాయామసమ్బవాచ్ఛన్దస్యేవోదాహరణాని భవన్తి ।।

[-6-3-64]

ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారిషు ।। [6-3-65] ।।

ఇష్టకేషీకామాలానాం చిత, తూల, భారిన్ - ఇత్యేతేషూత్తరపదేషు యథా సంఖ్యం హ్రస్వో భవతి । ఇష్టకచితమ్ । ఇషీకతూలమ్ । మాలభారిణీ కన్యా । [K.5.264] ఇష్టకాదిభ్యస్తదన్తస్యాపి గ్రహణం భవతి । పక్వేష్టకచితమ్ । ముఞ్జేషీకతూలమ్ । ఉత్పలమాలభారిణీ కన్యా ।।

[-6-3-65]

ఖిత్యనవ్యయస్య ।। [6-3-66] ।।

ఖిదన్త ఉత్తరపదేఽనవ్యయస్య హ్రస్వో భవతి । కాలిమ్మన్యా । హరిణిమ్మన్యా । ముమా హ్రస్వో న బాధ్యతే అన్యథా హి హ్రస్వశాసనమనర్థకం స్యాత్ । అనవ్యయస్యేతి కిమ్? దోషామన్యమహః । దివామన్యా రాత్రిః। అనవ్యయస్య ఇత్యేతదేవ జ్ఞాపకమిహ ఖిదన్తగ్రహణస్య ।।

[-6-3-66]

అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్ ।। [6-3-67] ।।

అరుస్, ద్విషత్ - ఇత్యేతయోరజన్తానాం చ ఖిదన్త ఉత్తరపదే ముమాగమో భవతి అనవ్యయస్య । అరున్తుదః । ద్విషన్తపః । అజన్తానామ్ - కాలిమ్మన్యా। అరుర్ద్విషదజన్తస్యేతి కిమ్? విద్వన్మన్యః । అనవ్యయస్యేత్యేవ - దోషామన్యమహః । దివామన్యా రాత్రిః । అన్తగ్రహణం కిమ్? కృతాజన్తకార్యప్రతిపత్త్యర్థమ్ । అతో హ్రస్వే కృతే ముమ్భవతి ।।

[-6-3-67]

ఇచ ఏకాచోఽమ్ప్రత్యయవచ్చ ।। [6-3-68] ।।

ఇజన్తస్య ఏకాచః ఖిదన్తే ఉత్తరపదేఽమాగమో భవతి, అమ్ప్రత్యయవచ్చ ద్వితీయైకవచనవచ్చ స భవతి । అమితి హి ద్విరావర్తతే । గామ్మన్యః । స్త్రీమ్మన్యః , స్త్రియమ్మన్యః । నరమ్మన్యః । శ్రియమ్మన్యః । భ్రువమ్మన్యః । అమ్ప్రత్యయవచ్చ - ఇత్యతిదేశాదాత్వపూర్వసవర్ణగుణేయఙువఙాదేశా భవన్తి । ఇచ ఇతి కిమ్? త్వఙ్మన్యః । ఏకాచ ఇతి కిమ్? లేఖాభ్రుమ్మన్యః । అథేహ కథం భవితవ్యమ్ - శ్రియమాత్మానం బ్రాహ్మణకులం మన్యత ఇత్యుపక్రమ్య శ్రిమన్యమితి భవితవ్యమ్ ఇతి భాష్యే స్థితమ్ । తత్రేదం భాష్యకారస్య దర్శనమ్ - అత్ర విషయే పరిత్యక్తస్వలిఙ్గః శ్రీశబ్దో బ్రాహ్మణకులే వర్తతే, యథా - ప్రష్ఠాదయః స్త్రియామ్ । తత్ర స్వమోర్నపుంసకాత్(7-1-26-319) ఇత్యమో లుగ్భవతి ।।

[-6-3-68]

[K.5.270]

వాచంయమపురన్దరౌ చ ।। [6-3-69] ।।

వాచంయమ, పురన్దర - ఇత్యేతౌ నిపాత్యేతే । వాచంయమ ఆస్తే । పురం దారయతీతి పురన్దరః ।।

[-6-3-69]

కారే సత్యాగదస్య ।। [6-3-70] ।।

కారశబ్ద ఉత్తరపదే సత్య, అగద - ఇత్యేతయోర్ముమాగమో భవతి । సత్యం కరోతీతి, సత్యస్య వా కారః సత్యఙ్కారః । ఏవమ్ - అగదఙ్కారః ।

- అస్తుసత్యాగదస్య కార ఇతి వక్తవ్యమ్ -। అస్తుఙ్కారః ।

- భక్షస్య ఛన్దసి కారే ముమ్ వక్తవ్యః -। భక్షం కరోతీతి, భక్షస్య వా కారః భక్షఙ్కారః । ఛన్దసీతి కిమ్? భక్షకారః ।

- ధేనోర్భవ్యాయాం ముమ్వక్తవ్యః -। ధేనుమ్భవ్యా ।

[K.5.271] - లోకస్య పృణే ముమ్వక్తవ్యః -లోకమ్పృణః।

- ఇత్యేఽనభ్యాశస్య ముమ్వక్తవ్యః -। అనభ్యాశమిత్యః ।

- భ్రాష్ట్రాగ్న్యోరిన్ధే ముమ్వక్తవ్యః -। భ్రాష్ట్రమిన్ధః । అగ్నిమిన్ధః ।

- గిలేఽగిలస్య ముమ్వక్తవ్యః -। తిమిఙ్గిలః । అగిలస్యేతి కిమ్? గిలగిలః ।

- గిలగిలే చేతి వక్తవ్యమ్ -। తిమిఙ్గిలగిలః ।

- ఉష్ణభద్రయోః కరణే ముమ్వక్తవ్యః -। ఉష్ణఙ్కరణమ్ । భద్రఙ్కరణమ్ ।

[K.5.272] - సూతోగ్రరాజభోజమేర్విత్యేతేభ్య ఉత్తరస్య దుహితృశబ్దస్య పుత్రడాదేశో వా వక్తవ్యః -। సూతపుత్రీ । సూతదుహితా । ఉగ్రపుత్రీ । ఉగ్రదుహితా । రాజపుత్రీ । రాజదుహితా । భోజపుత్రీ । భోజదుహితా । మేరుపుత్రీ । మేరుదుహితా । కేచిత్తు శార్ఙ్గరవాదిషు పుత్రశబ్దం పఠన్తి , తస్య పుత్రీతి భవతి । అన్యత్రాపి హి దృశ్యతే - శైలపుత్రీ ఇతి ।।

[-6-3-70]

శ్యేనతిలస్య పాతే ఞే ।। [6-3-71] ।।

శ్యేన, తిల - ఇత్యేతయోః పాతశబ్ద ఉత్తరపదే ఞప్రత్యయే పరే ముమాగమో భవతి । శ్యేనపాతోఽస్యాం క్రీడాయామ్ శ్యైనమ్పాతా మృగయా । తైలమ్పాతా । ఞ ఇతి కిమ్ ? శ్యేనపాతః ।।

[-6-3-71]

[K.5.273]

రాత్రేః కృతి విభాషా ।। [6-3-72] ।।

రాత్రేః కృదన్తే ఉత్తరపదే విభాషా ముమాగమో భవతి । రాత్రిఞ్చరః , రాత్రిచరః । రాత్రిమటః, రాత్ర్యటః। అప్రాప్తవిభాషేయమ్ । ఖితి హి నిత్యం ముమ్ భవతి - రాత్రిమ్మన్యః ।।

[-6-3-72]

[K.5.274]

నలోపో నఞః ।। [6-3-73] ।।

నఞో నకారస్య లోపో భవత్యుత్తరపదే । అబ్రాహ్మణః । అవృషలః । అసురాపః । అసోమపః ।

- నఞో నలోపేఽవక్షేపే తిఙ్వ్యుపసంఖ్యానం కర్తవ్యమ్ -। అ పచసి త్వం జాల్మ । అ కరోషి త్వం జాల్మ ।।

[-6-3-73]

[K.5.275]

తస్మాన్నుడచి ।। [6-3-74] ।।

తస్మాల్లుప్తనకారాన్న ఞః నుడాగమో భవతి అజాదావుత్తరపదే । అనజః । అనశ్వః । తస్మాదితి కిమ్? నఞ ఏవ హి స్యాత్ । పూర్వాన్తే హి ఙమో హ్రస్వాదచి ఙముణ్నిత్యమ్ ఇతి ఙముట్ ప్రాప్నోతి ।।

[-6-3-74]

[K.5.276]

నభ్రాణ్నపాన్నవేదానాసత్యానముచినకులనఖనపుంసకనక్షత్రనక్రనాకేషు ప్రకృత్యా ।। [6-3-75] ।।

నభ్రాట్, నపాత్, నవేదాః, నాసత్యాః, నముచి, నకుల, నఖ, నపుంసక, నక్షత్ర, నక్ర, నాక - ఇత్యేతేషు నఞ్ ప్రకృత్యా భవతి । న భ్రాజత ఇతి నభ్రాట్ - భ్రాజతేః క్విబన్తస్య నఞ్సమాసః । నపాతీతి నపాత్ - పాతేః శత్రన్తః । న వేత్తీతి నవేదాః - వేత్తిరసున్ప్రత్యయాన్తః । నాసత్యాః - సత్సు సాధవః సత్యాః, న సత్యా అసత్యాః, న అసత్యాః నాసత్యాః । న ముఞ్చతీతి నముచిః - ముచేరౌణాదికః కిప్రత్యయః । నాస్య కులమస్తి [K.5.277] నకులః । నఖ - నాస్య ఖమస్తీతి నఖమ్ । నపుంసక - న స్త్రీ న పుమాన్ నపుంసకమ్ - స్త్రీపుంసయోః పుంసకభావో నిపాత్యతే । నక్షత్ర - న క్షరతే క్షీయత ఇతి వా నక్షత్రమ్ - క్షియః, క్షరతేర్వా క్షత్రమితి నిపాత్యతే । నక్ర - న క్రామతీతి నక్రః - క్రమేర్డప్రత్యయో నిపాతనాత్ । నాక - నాస్మిన్నకమస్తి నాకమ్ ।

[-6-3-75]

ఏకాదిశ్చైకస్య చాదుక్ ।। [6-3-76] ।।

ఏకాదిశ్చ నఞ్ప్రకృత్యా భవతి ఏకశబ్దస్య చాదుగాగమో భవతి । ఏకేన న వింశతిః ఏకాన్నవింశతిః । ఏకాన్నత్రింశత్ । `తృతీయా ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః । [K.5.278] పూర్వాన్తోఽయమదుక్ క్రియతే । పదాన్తలక్షణోఽత్రానునాసికో వికల్పేన యథా స్యాద్ ఇతి ।।

[-6-3-76]

నగోఽప్రాణిష్వన్యతరస్యామ్ ।। [6-3-77] ।।

నఞ్ప్రకృత్యా భవత్యన్యతరస్యామ్ । నగాః వృక్షాః, అగాః వృక్షాః । నగాః పర్వతాః, అగాః పర్వతాః । న గచ్ఛన్తీతి నగాః । గమేర్డప్రత్యయః । [K.5.279] అప్రణిష్వితి కిమ్? అగః వృషలః శీతేన ।।

[-6-3-77]

సహస్య సః సంజ్ఞాయామ్ ।। [6-3-78]।।

సహశబ్దస్య స ఇత్యయమాదేశో భవతి సంజ్ఞాయాం విషయే । సాశ్వత్థమ్ । సపలాశమ్ । సశింశపమ్ । సంజ్ఞాయామితి కిమ్? సహయుధ్వా । సహకృత్వా । సాదేశ ఉదాత్తో నిపాత్యతే । ఉదాత్తానుదాత్తవతో హి సహశబ్దస్యాన్తర్యతః స్వరితః స్యాత్ । స చ నిపాతస్వరః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం యత్ర, తత్ర ఉపయుజ్యతే । అన్యత్ర సమాసాన్తోదాత్తత్వేన బాధ్యత ఏవ - సేష్టి, సపశుబన్ధమ్ ఇతి ।।

[-6-3-78]

[K.5.280]

గ్రన్థాన్తాధికే చ ।। [6-3-79] ।।

గ్రన్థాన్తే , అధికే చ వర్త్మానస్య సహశబ్దస్య స ఇత్యయమాదేశో భవతి । సకలం జ్యౌతిషమధీతే । సముహూర్తమ్ । ససంగ్రహం వ్యాకరణమధీయతే । కలాన్తమ్ , ముహూర్తా్న్తమ్ , సంగ్రహాన్తమితి అన్తవచనే - అవ్యయీభావః సమాసః । తత్ర అవ్యయీభావే చాకలే ఇతి కాలవాచిన్యుత్తరపదే సభావో న ప్రప్నోతీత్యయమారమ్భః । [K.5.281] అధికే - సద్రోణా ఖారీ । సమాషః కార్షాపణః । సకాకిణీకః మాషః ।।

[-6-3-79]

ద్వితీయే చానుపాఖ్యే ।। [6-3-80] ।।

ద్వయోః సహయుక్తయోరప్రధానో యః స ద్వితీయః । ఉపాఖ్యాయతే - ప్రత్యక్షత ఉపలభ్యతే యః స ఉపాఖ్యః, ఉపాఖ్యాదన్యోఽనుపాఖ్యః - అనుమేయస్తస్మిన్ ద్వితీయేఽనుపాఖ్యే సహస్య స ఇత్యయమాదేశో భవతి । సాగ్నిః కపోతః ।

సపిశాచా వాత్యా । సరాక్షసీకా శాలా । అగ్న్యాదయః సాక్షాదనుపలభ్యమామాః కపోతాదిభిరనుమీయమానాస్తదుపాఖ్యా భవన్తి ।।

[-6-3-80]

[K.5.282]

అవ్యయీభావే చాకాలే ।। [6-3-81] ।।

అవ్యయీభావే చ సమాసేఽకాలవాచిన్యుత్తరపదే సహస్య స ఇత్యయమాదేశో భవతి । సచక్రం ధేహి । సధురం ప్రాజ। అకాల

ఇతి కిమ్? సహపూర్వాహ్ణమ్ ।।

[-6-3-81]

వోపసర్జనస్య ।। [6-3-82] ।।

[K.5.283]

ఉపసర్జనసర్వావయవః సమాస ఉపసర్జనమ్, యస్య సర్వేఽవయవా ఉపసర్జనీభూతాః స సర్వోపసర్జనో బహువ్రీహిర్గృహ్యతే । తదవయవస్య సహశబ్దస్య వా స ఇత్యయమాదేశో భవతి । సపుత్రః । సహపుత్రః । సచ్ఛాత్రః । సహచ్ఛాత్రః । ఉపసర్జనస్యేతి కిమ్? సహయుధ్వా । సహకృత్వా । సహకృత్వప్రియః, ప్రియసహకృత్వా ఇతి, ఇహ బహువ్రీహౌ యదుత్తరపదం తత్పరః సహశబ్దో న భవతీతి సభావో న భవతి ।।

[-6-3-82]

[K.5.284]

ప్రకృత్యాశిష్యగోవత్సహలేషు ।। [6-3-83] ।।

ప్రకృత్యా సహశబ్దో భవతి ఆశిషి విషయేఽగోవత్సహలేషు । స్వస్తి దేవదత్తాయ సహపుత్రాయ సహచ్ఛాత్రాయ సహామాత్యాయ। అగోవత్సహలేష్వితి కిమ్? స్వస్తి భవతే సహగవే, సగవే । సహవత్సాయ, సవత్సాయ। సహహలాయ, సహలాయ। వోపసర్జనస్య ఇతి పక్షే భవత్యేవ సభావః ।।

[-6-3-83]

సమానస్య ఛన్దస్యమూర్ధప్రభృత్యుదర్కేషు ।। [6-3-84] ।।

సః ఇతి వర్తతే । సమానస్య స ఇత్యయమాదేశో భవతి ఛన్దసి విషయే మూర్ధన్ , ప్రభృతి, ఉదర్క - ఇత్యేతాన్యుత్తరపదాని వర్జయిత్వా । అనుభ్రాతా సగర్భ్యః । అనుసఖా సయూథ్యః। యో నః సనుత్యః। సమానో గర్భః సగర్భః తత్ర భవః సగర్భ్యః। సగర్భసయూథసనుతాద్యుత్

ఇతి యత్ప్రత్యయః । అమూర్ధప్రభృత్యుదర్కేష్వితి కిమ్? సమానమూర్ధా సమానప్రభృతయః । సమానోదర్కాః । `సమానస్య ఇతి యోగవిభాగ ఇష్టప్రసిధ్యర్థః క్రియతే । తేన సపక్షః, [K.5.285] సాధర్మ్యమ్, సజాతీయః - ఇత్యేవమాదయః సిద్ధా భవన్తి ।।

[-6-3-84]

జ్యోతిర్జనపదరాత్రినాభినామగోత్రరూపస్థానవర్ణవయోవచనబన్ధుషు ।। [6-3-85]।।

జ్యోతిస్, జనపద, రాత్రి, నాభి, నామన్, గోత్ర, రూప, స్థాన, వర్ణ, వయస్, వచన, బన్ధు - ఇత్యేతేషూత్తరపదేషు సమానస్య స ఇత్యయమాదేశో భవతి । సజ్యోతిః । సజనపదః । సరాత్రిః । సనాభిః । సనామా । సగోత్రః । సరూపః । సస్థానః । సవర్ణః । సవయాః । సవచనః । సబన్ధుః ।।

[-6-3-85]

చరణే బ్రహ్మచారిణి ।। [6-3-86] ।।

చరణే గమ్యమానే బ్రహ్మచారిణ్యుత్తరపదే సమానస్య స ఇత్యయమాదేశో [K.5.286] భవతి । సమానో బ్రహ్మచారీ సబ్రహ్మచారీ । బ్రహ్మ - వేదః , తదధ్యయనార్థం యద్ వ్రతం తదపి బ్రహ్మ, తచ్చరతీతి బ్రహ్మచారీ । సమానః, తస్యైవ బ్రహ్మణః సమానత్వాదిత్యయమర్థో భవతి । సమానే బ్రహ్మణి వ్రతచారీ - సబ్రహ్మచారీ ఇతి ।।

[-6-3-86]

తీర్థే యే ।। [6-3-87] ।।

[K.5.287]

తీర్థశబ్దే ఉత్తరపదే యత్ప్రత్యయే పరతః సమానస్య స ఇత్యయమాదేశో భవతి । సతీర్థ్యః । సమానతీర్థే వాసీ ఇతి యత్ప్రత్యయః ।।

[-6-3-87]

విభాషోదరే ।। [6-3-88] ।।

ఉదరశబ్ద ఉత్తరపదే యత్ప్రత్యయాన్తే సమానస్య విభాషా స ఇత్యయమాదేశో భవతి । సోదర్యః, సమానోదర్యః । సమానోదరే శయిత ఓ చోదాత్తః ఇతి యత్ ।।

[-6-3-88]

దృగ్దృశవతుషు ।। [6-3-89] ।।

దృక్ , దృశ, వతు - ఇత్యేతేషు పరతః సమానస్య స ఇత్యయమాదేశో భవతి । సదృక్ , సదృశః । త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్చ ఇత్యత్ర `సమానాన్యయోశ్చేతి వక్తవ్యమ్ ఇతి కఞ్క్వినౌ ప్రత్యయౌ క్రియేతే ।

- దృక్షే చేతి వక్తవ్యమ్ - I సదృక్షః II

[K.5.288] - దృశేః క్సప్రత్యయోఽపి తత్రైవ వక్తవ్యః - I వతుగ్రహణముత్తరార్థమ్ II

[-6-3-89]

ఇదం కిమోరీశ్కీ II [6-3-90] II

ఇదమ్, కిమ్ - ఇత్యేతయోరీశ్ , కీ - ఇత్యేతౌ యథాసఙ్ఖ్యమాదేశౌ భవతో దృగ్దృశవతుషు I ఈదృక్, ఈదృశః, ఇయాన్ I కీదృక్ , కీదృశః , కియాన్ I కిమిదమ్భ్యాం వో ఘః ఇతి వతుప్ I

- దృక్షే చేతి వక్తవ్యమ్ - I ఈదృక్షః I కీదృక్షః II

[-6-3-90]

ఆ సర్వనామ్నః II [6-3-91] II

సర్వనామ్న ఆకారాదేశో భవతి దృగ్దృశవతుషు I తాదృక్, తాదృశః, తావాన్ I యాదృక్ , యాదృశః, యావాన్ I

- ద?క్షే చేతి వక్తవ్యమ్ - I తాదృక్షః I యాదృక్షః II

[-6-3-91]

విష్వగ్దేవయోశ్చ టేరద్ర్యఞ్చతౌ వప్రత్యయే II [6-3-92] II

విష్వక్ , దేవ - ఇత్యేతయోః సర్వనామ్నశ్చ టేః అద్రీత్యయమాదేశో భవతి అఞ్చతౌ వప్రత్యయాన్త ఉత్తరపదే I విష్వగఞ్చతీతి ` విష్వద్ర్యఙ్(ఋ.7-25-1) I దేవద్ర్యఙ్ I సర్వనామ్నః - ` తద్ర్యఙ్(తై.సం.5-5-1-2) I ` యద్ర్యఙ్(తై.సం.5-5-1-2) I అద్రిసధ్ర్యోరన్తోదాత్తనిపాతనం కృత్స్వరనివృత్త్యర్థమ్ I తత్ర యణాదేశే కృతే ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః స్వరితోఽనుదాత్తస్య(8-2-4-3657) ఇత్యేష స్వరో భవతి I విష్వగ్దేవయోరితి కిమ్? అశ్వాచీ I అఞ్చతావితి కిమ్? విష్వగ్యుక్ I వప్రత్యయ ఇతి కిమ్? విష్వగఞ్చనమ్ I వప్రత్యయగ్రహణమన్యత్ర ధాతుగ్రహణే తదాదివిధిప్రతిపత్త్యర్థమ్ I తేనాయస్కృతమ్ , అయస్కార ఇత్యత్ర ` అతః కృకమికంసకుమ్భపాత్ర(8-3-46-160) ఇతి సత్వం భవతి I

- ఛన్దసి స్త్రియాం బహులమితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-172)I ` విశ్వాచీ చ ఘృతాచీ చ(ఋ.7-43-3,ఋ.1-167-3)ఇత్యత్ర న భవతి I ` కద్రీచీ(ఋ.1-164-17)ఇత్యత్ర తు భవత్యేవ II

[-6-3-92]

సమః సమి II [6-3-93] II

సమిత్యేతస్య సమి - ఇత్యయమాదేశో భవతి అఞ్చతౌ వప్రత్యయాన్తే ఉత్తరపదే । సమ్యక్ , సమ్యఞ్చౌ, సమ్యఞ్చః ।।

[-6-3-93]

తిరసస్తిర్యలోపే ।। [6-3-94] ।।

తిరస్ ఇత్యేతస్య తిరి ఇత్యయమాదేశో భవత్యఞ్చతౌ వప్రత్యయాన్త ఉత్తరపదేఽలోపే - యదాఽస్య లోపో న భవతి । తిర్యజ్ , తిర్యఞ్చౌ , తిర్యఞ్చః । అలోప ఇతి కిమ్? తిరశ్చా । తిరశ్చే । అచః ఇత్యకారలోపః ।।

[-6-3-94]

సహస్య సధ్రిః ।। [6-3-95] ।।

సహేత్యస్య సధ్రి ఇత్యయమాదేశో భవత్యఞ్చతౌ వప్రత్యయాన్తే ఉత్తరపదే। సధ్ర్యజ్, సధ్ర్యఞ్చౌ , సధ్ర్యఞ్చః । సధ్రీచః । సధ్రీచా ।।

[-6-3-95]

సధ మాదస్థయోశ్ఛన్దసి ।। [6-3-96] ।।

ఛన్దసి విషయే మాద, స్థ - ఇత్యేతయోరుత్తరపదయోః సహస్య సధ - ఇత్యయమాదేశో భవతి । ` సధమాదో ద్యుమ్న్య ఏకాస్తాః(వా.సం.10-7) । ` సధస్థాః(త్రై.సం.5-7-7-1) ।।

[-6-3-96]

[K.5.292]

ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్యోఽప ఈత్ ।। [6-3-97] ।।

ద్వి, అన్తర్ - ఇత్యేతాభ్యాముపసర్గాచ్చోత్తరస్యాబిత్యేతస్య ఈకారాదేశో భవతి । ద్వీపమ్ । అన్తరీపమ్ । ఉపసర్గాత్ - సమీపమ్ । వీపమ్ । నీపమ్ ।

- సమాప ఈత్వే ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.3-173)। సమాపం నామ దేవయజనమ్ । అపర ఆహ -

- ఈత్వమనవర్ణాదితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-173)। ఇహ మా భూత్ ప్రాపమ్ , పరాపమ్ । అప్శబ్దం ప్రతి క్రియాయోగాభావాద్ ఉపసర్గగ్రహణం ప్రాద్యుపరక్షణార్థమ్ ।

[-6-3-97]

[K.5.293]

ఊదనోర్దేశే ।। [6-3-98] ।।

అనోరుత్తరస్యాప ఊకారాదేశో భవతి దేశాభిధానే । అనూపో దేశః। దేశ ఇతి కిమ్? అన్వీపమ్ । దీర్ఘోచ్చారణమవగ్రహార్థమ్ । అను ఊపోఽనూప ఇతి ॥

[-6-3-98]

అషష్ఠ్యతృతీయాస్థస్యాన్యస్య దుగాశీరాశాస్థాస్థితోత్సుకోతికారకరాగచ్ఛేషు ॥ [6-3-99] ॥

అషష్ఠీస్థస్య అతృతీయాస్థస్య చాన్యశబ్దస్య దుగాగమో భవతి ఆశిస్ , ఆశా, ఆస్థా , ఆస్థిత, ఉత్సుక, ఊతి , కారక, రాగ, ఛ - ఇత్యేతేషు పరతః । అన్యా ఆశీః అన్యదాశీః । అన్యా ఆశా అన్యదాశా । [K.5.294] అన్యా ఆస్థా అన్యదాస్థా । అన్య ఆస్థితః అన్యదాస్థితః । అన్య ఉత్సుకః అన్యదుత్సుకః । అన్యా ఊతిః అన్యదూతిః । అన్యః కారకః అన్యత్కారకః । అన్యో రాగః అన్యద్రాగః । అన్యస్మిన్ భవః అన్యదీయః । గహాదిష్వన్యశబ్దో ద్రష్టవ్యః । అషష్ఠ్యతృతీయాస్థస్యేతి కిమ్? అన్యస్య ఆశీః అన్యాశీః । అన్యేన ఆస్థితః అన్యాస్థితః ॥

దుగాగమోఽవిశేషేణ వక్తవ్యః కారకచ్ఛయోః ।

షష్ఠీతృతీయయోర్నేష్ట ఆశీరాదిషు సప్తసు ॥

అన్యస్య కారకమ్ అన్యత్కారకమ్ । అన్యస్యేదమ్ అన్యదీయమ్ । అస్య చ ద్విర్నగ్రహణం లిఙ్గమ్ ॥

[-6-3-99]

అర్థే విభాషా ॥ [6-3-100] ॥

అర్థశబ్దే ఉత్తరపదే అన్యస్య విభాషా దుగాగమో భవతి । అన్యదర్థః, అన్యార్థః ॥

[-6-3-100]

[K.5.295]

కోః కత్తత్పురుషేఽచి ॥ [6-3-101] ॥

కు ఇత్యేతస్య కదిత్యయమాదేశో భవతి తత్పురుషే సమాసేఽజాదావుత్తరపదే । కదజః । కదశ్వః । కదుష్ట్రః । కదన్నమ్ । తత్పురుష ఇతి కిమ్? కూష్ట్రః రాజా । అచీతి కిమ్? కుబ్రాహ్మణః । కుపురుషః ।

- కద్భావే త్రావుపసంఖ్యానమ్ -। కుత్సితాస్త్రయః కత్త్రయః ॥

[-6-3-101]

రథవదయోశ్చ ॥ [[6-3-102]] ॥

రథ , వద - ఇత్యేతయోశ్చోత్తరపదయోః కోః కత్ ఇత్యయమాదేశో భవతి కద్రథః । కద్వదః ॥

[-6-3-102]

తృణే చ జాతౌ ।। [6-3-103] ।।

తృణశబ్దే ఉత్తరపదే జాతావభిధేయాయాం కోః కదాదేశో భవతి । కత్తృణా నామ జాతిః । జాతావితి కిమ్? కుత్సితాని తృణాని కుతృణాని।।

[-6-3-103]

కా పథ్యక్షయోః ।।[6-3-104] ।।

[K.5.296]

పథిన్, అక్ష - ఇత్యేతయోరుత్తరపదయోః కోః కా ఇత్యయమాదేశో భవతి కాపథః । కాక్షః ।।

[-6-3-104]

ఈషదర్థే చ ।। [6-3-105] ।।

ఈషదర్థే వర్త్తమానస్య కోః కా ఇత్యయమాదేశో భవతి । కామధురమ్ । కాలవణమ్ । అజాదావపి పరత్వాత్ కాదేశ ఏవ భవతి । కామ్లమ్ । కోష్ణమ్ ।।

[-6-3-105]

విభాషా పురుషే ।। [6-3-106] ।।

పురుషశబ్దే ఉత్తరపదే విభాషా కోః కా ఇత్యయమాదేశో భవతి । కాపురుషః । కుపురుషః । అప్రాప్తవిభాషేయమ్ । ఈషదర్థే తు పూర్వవిప్రతిషేధేన నిత్యం కా భవతి । ఈషత్పురుషః కాపురుషః ।।

[-6-3-106]

[K.5.297]

కవఞ్చోష్ణే ।। [6-3-107] ।।

ఉష్ణశబ్ద ఉత్తరపదే కోః కవమిత్యయమాదేశో భవతి, కా చ విభాషా । కవోష్ణమ్ । కోష్ణమ్ । కదుష్ణమ్ ।।

[-6-3-107]

పథి చచ్ఛన్దసి ।। [6-3-108] ।।

పథిశబ్ద ఉత్తపదే ఛన్దసి విషయే కోః కవ, కా - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతో విభాషా । కవపథః । కాపథః । కుపథః ।।

[-6-3-108]

పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్ ।। [[6-3-109]] ।।

పృషోదరప్రకారాణి శబ్దరూపాణి, యేషు లోపాగమవర్ణవికారాః శాస్త్రేణ న విహితాః, దృశ్యన్తే చ, తాని యథోపదిష్టాని సాధూని భవన్తి । యాని యథోపదిష్టాని - శిష్టైరుచ్చారితాని, ప్రయుక్తాని, తాని తథైవానుగన్తవ్యాని । [K.5.298] పృషదుదరం యస్య పృషోదరమ్ । పృషద్ ఉద్వానం యస్య పృషోద్వానమ్ । అత్ర తకారలోపో భవతి । వారివాహకో వలాహకః । పూర్వశబ్దస్య బశబ్ద ఆదేశ ఉత్తరపదాదేశ్చ లత్వమ్ । జీవనస్య మూతః జీమూతః । వనశబ్దస్య లోపః । శవానాం శయనం శ్మశానమ్ । శవశబ్దస్య శ్మాదేశః శయనశబ్దస్యాపి శానశబ్ద ఆదేశః । ఊర్ధ్వం ఖమస్యేతి ఉలూఖలమ్ । ఊర్ధ్వంఖశబ్దయోరులూ - ఖల - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః । పిశితాశః పిశాచః । పిశితాశశబ్దయోర్యథాయోగం పిశాచశబ్దావాదేశౌ । బ్రువన్తోఽస్యాం సీదన్తీతి బృసీ। సదేరధికరణే డట్ ప్రత్యయః। బ్రువచ్ఛబ్దస్య చోపపదస్య బృశబ్ద ఆదేశో భవతి । మహ్యాం రౌతీతి మయూరః । రౌతేరచి టిలోపః । మహీశబ్దస్య [K.5.299] మయూభావః । ఏవమన్యేఽపి అశ్వత్థకపిత్థప్రభృతయో యథాయోగమనుగన్తవ్యాః ।

- దిక్శబ్దస్య ఉత్తరస్య తీరస్య తారభావో వా భవతి -। దక్షిణతీరమ్ , దక్షిణతారమ్ । ఉత్తరతీరమ్ , ఉత్తరతారమ్ ।

- వాచో వాదే డత్వం చ లభావశ్చోత్తరపదస్యేఞి ప్రత్యయే భవతి -। వాచం వదతీతి వాగ్వాదః । తస్యాపత్యం వాడ్వాలిః ।

- షష ఉత్వం దతృదశధాసూత్తరపదాదేష్టుత్వం చ భవతి -। షడ్ దన్తా అస్య షోడన్ । షట్ చ దశ చ షోడశ ।

- ధాసు వా షష ఉత్వం భవతి ఉత్తరపదాదేశ్చ ష్టుత్వమ్ -। షోఢా, షడ్ధా [K.5.300] కురు । బహువచననిర్ద్దేశో నానాధికరణవాచినో ధాశబ్దస్య ప్రతిపత్త్యర్థః । ఇహ మా భూత్ - షట్ దధాతి ధయతి వా షఁ్ధా ఇతి ।।

- దురో దాశనాశదభధ్యేషూత్వం వక్తవ్యముత్తరపదాదేశ్చ ష్టుత్వమ్ -। కుచ్ఛ్రేణ దాశ్యతే నాశ్యతే దభ్యతే చ యః స దూడాశః । దూణాశః । దూడభః । దమ్భేః ఖల్యనునాసికలోపో నిపాతనాత్ । దుష్టం ధ్యాయతీతి దూఢ్యః । దుఃశబ్దోపపదస్య ధ్యాయతేః ఆతశ్చోపసర్గే ఇతి కప్రత్యయః ।

- స్వరో రోహతౌ ఛన్దస్యుత్వం వక్తవ్యమ్ -। `జాయ ఏహి స్వోరోహావ।

- పీవోపవసనాదీనాం చ లోపో వక్తవ్యః -। పీవోపవసనానామ్ పయోపవసనానామ్ ।।

[K.5.301] వర్ణాగమో వర్ణవిపర్యయశ్చ ద్వౌ చాపరౌ వర్ణవికారనాశౌ ।

ధాతోస్తదర్థాతిశయేన యోగస్తదుచ్యతే పఞ్చవిధం నిరుక్తమ్ ।।

[-6-3-109]

సంఖ్యావిసాయపూర్వస్యాహ్నస్యాహన్నన్యతరస్యాం ఙౌ ।। [6-3-110] ।।

సంఖ్యా , వి, సాయ ఇత్యేవమ్పూర్వస్యాహ్నశబ్దస్య స్థానే అహనిత్యయమాదేశో భవత్యన్యతరస్యాం ఙౌ పరతః । ద్వయోరహ్నోర్భవః ద్వ్యహ్నః । త్ర్యహ్నః । ద్వ్యహ్ని, ద్వ్యహని, త్ర్యహ్ని, త్ర్యహని । ద్వ్యహ్నే । త్ర్యహ్నే । వ్యపగతమహ్నో వ్యహ్నః । వ్యహ్ని , వ్యహని । వ్యహ్నే । సాయమహ్నః సాయాహ్నః । సాయాహ్ని , సాయాహని । సాయాహ్నే । ఏకదేశిసమాసః పూర్వాదిభ్యోఽన్యస్యాపి భవతీత్యేతదేవ విసాయపూర్వస్యాహ్నస్య గ్రహణం జ్ఞాపకమ్ । తేన మధ్యమహ్నో మధ్యాహ్న ఇత్యపి భవతి । సంఖ్యావిసాయపూర్వస్యేతి కిమ్? పూర్వాహ్ణే । అపరాహ్ణే ।।

[-6-3-110]

ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః ।।[6-3-111]।।

ఢకారరేఫయోర్లోపో యస్మిన్ స ఢ్రలోపః, తత్ర పూర్వస్యాణో దీర్ఘో భవతి । లీఢమ్ । మీఢమ్ । ఉపగూఢమ్ । మూఢః । రలోపే - నీరక్తమ్ । అగ్నీరథః । ఇన్దూరథః । పునారక్తం వాసః । ప్రాతారాజక్రయః । పూర్వగ్రహణమనుత్తరపదేఽపి పూర్వమాత్రస్య దీర్ఘార్థమ్ । అణ ఇతి కిమ్? ఆతృఢమ్ , ఆవృఢమ్ ।।

[-6-3-111]

సహివహోరోదవర్ణస్య ।। [6-3-112] ।।

సహి, వహి - ఇత్యేతయోరవర్ణస్యోకార ఆదేశో భవతి ఢ్రలోపే । సోఢా, సోఢుమ్ , సోఢవ్యమ్ । వోఢా, వాఢుమ్, వోఢవ్యమ్ । అవర్ణస్యేతి కిమ్? ఊఢః । ఊఢవాన్ । వర్ణగ్రహణం కిమ్? కృతాయామపి వృద్ధౌ యథా స్యాత్ - ఉదవోఢామ్ । ఉదవోఢమ్ । తాదపి పరస్తపరః , తపరత్వాదాకారస్య గ్రహణం న స్యాత్ ।।

[-6-3-112]

[K.5.306]

సాఢ్యై సాఢ్వా సాఢేతి నిగమే ।। [6-3-113] ।।

సాఢ్యై, సాఢ్వా, సాఢా - ఇతి నిగమే నిపాత్యన్తే । `సాఢ్యై సమన్తాత్(మై.సం.1-6-31) । `సాఢ్వా శత్రూన్(మై.సం.3-8-5) । సహేః క్త్వాప్రత్యయే ఓత్వాభావః । పక్షే క్త్వాప్రత్యయశ్చ ద్వైభావః । సాఢా - ఇది తృచి రూపమేతత్ । నిగమ ఇతి కిమ్? సోఢ్వా, సోఢేతి భాషాయామ్ ।।

[-6-3-113]

సంహితాయామ్ ।। [6-3-114] ।।

సంహితాయామ్ ఇత్యయమధికారః I యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః సంహితాయామిత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ I వక్ష్యతి - ద్వ్యచోఽతస్తిఙః ఇతి I `విద్మా హి త్వా సత్పతిం శూర గోనామ్I సంహితాయామితి కిమ్? విద్మ, హి, త్వా, సత్పతిం, శూర, గోనామ్ II

[-6-3-114]

[K.5.307]

కర్ణే లక్షణస్యావిష్టాష్టపఞ్చమణిభిన్నచ్ఛిన్నచ్ఛిద్రస్రువస్వస్తికస్య II [6-3-115] II

కర్ణశబ్దే ఉత్తరపదే లక్షణవాచినో దీర్ఘో భవతి విష్ట, అష్టన్, పఞ్చన్ , మణి, భిన్న, ఛిన్న , ఛిద్ర, స్రువ, స్వస్తిక - ఇత్యేతాన్వర్జయిత్వా I దాత్రాకర్ణః I ద్విగుణాకర్ణః I త్రిగుణాకర్ణః I ద్వ్యఙ్గులాకర్ణః I అఙ్గులాకర్ణః I యత్పశూనాం స్వామివిశేషసమ్బన్ధజ్ఞాపనార్థం దాత్రాకారాది క్రియతే తదిహ లక్షణం గృహ్యతే I [K.5.308] లక్షణస్యేతి కిమ్? శోభనకర్ణః I అవిష్టాదీనామితి కిమ్? విష్టకర్ణః I అష్టకర్ణః I పఞ్చకర్ణః I మణికర్ణః I భిన్నకర్ణః I ఛిన్నకర్ణః I ఛిద్రకర్ణః I స్రువకర్ణః I స్వస్తికకర్ణః II

[-6-3-115]

నహివృతివృషివ్యధిరుచిసహితనిషు క్వౌ II [6-3-116] II

నహి, వృతి, వృషి, వ్యధి, రుచి, సహి, తని - ఇత్యేతేషు క్విప్రత్యయాన్తేషూత్తరపదేషు పూర్వపదస్య దీర్ఘో భవతి సంహితాయాం విషయే I నహి - ఉపానత్ , పరీణత్ I వృతి - నీవృత్ , ఉపావృత్ I వృషి - ప్రావృట్ , ఉపావృట్ I వ్యధి - మర్మావిత్ , హృదయావిత్, శ్వావిత్ I రుచి - నీరుక్ , అభీరుక్ I సహి - ఋతీషట్ I తని - తరీతత్ I గమః క్వౌ ఇతి గమాదీనామిష్యతే I తతస్తనోతేరప్యనునాసికలోపః I క్వావితి కిమ్? పరిణహనమ్ II

[-6-3-116]

[K.5.309]

వనగిర్యోః సంజ్ఞాయాం కోటరకింశులుకాదీనామ్ II [6-3-117] II

వన, గిరి - ఇత్యేతయోరుత్తరపదయోర్యథాసంఖ్యం కోటరాదీనాం కింశులుకాదీనాం చ దీర్ఘో భవతి సంజ్ఞాయాం విషయే I వనే కోటరాదీనామ్ - కోటరావణమ్ , మిశ్రకావణమ్ , సిధ్రకావణమ్ , సారికావణమ్ I గిరౌ కింశులుకాదీనామ్ - కింశులుకాగిరిః I అఞ్జనాగిరిః I కోటరకింశులుకాదీనామితి కిమ్? అసిపత్రవనమ్ I కృష్ణగిరిః I కోటర I మిశ్రక I పురక I సిధ్రక I సారిక I కోటరాదిః I కింశులక I శాల్వక I అఞ్జన I భఞ్జన I లోహిత I కుక్కుట I కింశులుకాదిః II

[-6-3-117]

వలే ।। [6-3-118] ।।

వలే పరతః పూర్వస్య దీర్ఘో భవతి । ఆసుతీవలః । కృషీవలః । దన్తావలః । రజః కృష్యాసుతిపరిషదో వలచ్ ఇతి వలచ్ప్రత్యయో గృహ్యతే, న ప్రాతిపదికమ్ । అనుత్సాహభ్రాతృపితౄణామిత్యేవ । ఉత్సాహవలః । భ్రాతృవలః ।। పితృవలః ।।

[-6-3-118]

[K.5.310]

మతౌ బహ్వచోఽనజిరాదీనామ్ ।। [6-3-119] ।।

మతౌ పరతో బహ్వచోఽజిరాదివర్జితస్య దీర్ఘో భవతి సంజ్ఞాయాం విషయే । ఉదుమ్బరావతీ । మశకావతీ । వీరణావతీ । పుష్కరావతీ । అమరావతీ । నద్యాం మతుప్ ఇతి మతుప్ప్రత్యయః । సంజ్ఞాయామ్ ఇతి మతోర్వత్వమ్ । బహ్వచ ఇతి కిమ్? వ్రీహిమతీ । అనజిరాదీనామితి కిమ్? అజిరవతీ । ఖదిరవతీ । పులినవతీ । హంసకారణ్డవతీ । చక్రవాకవతీ । సంజ్ఞాయామ్ ఇత్యేవ - వలయవతీ ।।

[-6-3-119]

శరాదీనాం చ ।। [6-3-120] ।।

శరాదీనాం చ మతౌ దీర్ఘో భవతి సంజ్ఞాయాం విషయే । శరావతీ । వంశావతీ । శర । వంశ । ధూమ । అహి । కపి । మణి । ముని । శుచి । హను । శరాదిః । సంజ్ఞాయామ్ ఇతి మతోర్వత్వమ్ । యవాదిత్వాద్ వ్రీహ్యాదిభ్యో న భవతి ।।

[-6-3-120]

ఇకో వహేఽపీలోః ।। [6-3-121] ।।

[K.5.311]

ఇగన్తస్య పూర్వపదస్య పీలువర్జితస్య వహ ఉత్తరపదే దీర్ఘో భవతి । ఋషీవహమ్ । కపీవహమ్ । మునీవహమ్ । ఇక ఇతి కిమ్? పిణ్డవహమ్ । అపీలోరితి కిమ్? పీలువహమ్ ।

- అపీల్వాదీనామిత వక్తవ్యమ్ - । ఇహ మా భూత్ - దారువహమ్ ।

[-6-3-121]

ఉపసర్గస్య ఘఞ్యమనుష్యే బహులమ్ ।। [6-3-122] ।।

ఉపసర్గస్య ఘఞన్తే ఉత్తరపదేఽమనుష్యేఽభిధేయే బహులం దీర్ఘో భవతి । వీక్లేదః । వీమార్గః । అపామార్గః । న చ భవతి - ప్రసేవః , ప్రసారః ।।

- సాదకారయోః కృత్రిమే దీర్ఘో భవతి - I ప్రాసాదః I ప్రాకారః I కృత్రిమ ఇతి కిమ్? ప్రసాదః I ప్రకారః I

- వేశాదిషు విభాషా దిర్ఘో భవతి - I ప్రతివేశః , ప్రతీవేశః I ప్రతిరోధః, ప్రతీరోధః I అమనుష్య ఇతి కిమ్? నిపాదః మనుష్యః I I

[-6-3-122]

[K.5.312]

ఇకః కాశే I I [6-3-123] I I

ఇగన్తస్యోపసర్గస్య కాశశబ్ద ఉత్తరపదే దీర్ఘో భవతి I నీకాశః I వీకాశః I అనూకాశః I పచాద్యజన్తోఽయం కాశశబ్దః , న తు ఘఞన్తః I ఇక ఇతి కిమ్? ప్రకాశః I I

[-6-3-123]

దస్తి I I [6-3-124] I I

దా ఇత్యేతస్య యస్తకారాదిరాదేశస్తస్మిన్పరత ఇగన్తస్యోపసర్గస్య దీర్ఘో భవతి I నీత్తమ్ I వీత్తమ్ I పరీత్తమ్ I అచ ఉపసర్గాత్తః(7-4-47-3078) ఇత్యన్తస్య [K.5.313] యద్యపి తకారః క్రియతే, తథాపి చర్త్వస్యాశ్రయాత్సిద్ధత్వమితి తకారాదిర్భవతి I ఇక ఇత్యేవ - ప్రత్తమ్ , అవత్తమ్ I ద ఇతి కిమ్? వితీర్ణమ్ I నితీర్ణమ్ I తీతి కిమ్? సుదత్తమ్ I I

[-6-3-124]

అష్టనః సంజ్ఞాయామ్ I I [6-3-125] I I

అష్టన్ - ఇత్యేతస్యోత్తరపదే సంజ్ఞాయాం దీర్ఘో భవతి I అష్టావక్రః I అష్టాబన్ధురః I అష్టాపదమ్ I సంజ్ఞాయామితి కిమ్? అష్టపుత్రః I అష్టభార్యః I I

[-6-3-125]

ఛన్దసి చ I I [6-3-126] I I

ఛన్దసి విషయేఽష్టన ఉత్తరపదే దీర్ఘో భవతి I ` ఆగ్నేయమష్టాకపాలం [K.5.314] నిర్వపేత్(మై.సం.1-2-7) I [K.5.314] అష్టాహిరణ్యా దిక్షిణా I అష్టాపదీ దేవతా సుమతీ I అష్టాపాదావస్యా ఇతి బహువ్రీహౌ పాదస్య లోపే కృతే పాదోఽన్యతరస్యామ్(4-1-8-457) ఇతి జీప్ I

- గవి చ యుక్తే భాషాయామష్టనో దీర్ఘో భవతీతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-177)I అష్టాగవం శకటమ్ I I

[-6-3-126]

చితేః కపి ॥ [6-3-127] ॥

చితిశబ్దస్య కపి పరతో దీర్ఘో భవతి । ఏకచితీకః । ద్విచితీకః । త్రిచితీకః ॥

[-6-3-127]

విశ్వస్య వసురాటోః ॥ [6-3-128] ॥

విశ్వశబ్దస్య వసు, రాట్ - ఇత్యేతయోరుత్తరపదయోర్దీర్ఘ ఆదేశో భవతి । విశ్వావసుః । విశ్వారాట్ । రాడితి వికారనిర్దేశః - యత్రాస్యైతద్రూపం తత్రైవ యథా స్యాత్ । ఇహ న భవతి - విశ్వరాజౌ । విశ్వరాజః ॥

[-6-3-128]

[K.5.315]

నరే సంజ్ఞాయామ్ ॥ [6-3-129] ॥

నరశబ్ద ఉత్తరపదే సంజ్ఞాయాం విషయే విశ్వస్య దీర్ఘో భవతి । విశ్వానరః నామ యస్య వైశ్వానరిః పుత్రః । సంజ్ఞాయామితి కిమ్? విశ్వే నరా యస్య స విశ్వనరః ॥

[-6-3-129]

మిత్రే చర్షౌ ॥ [6-3-130] ॥

మిత్రే చోత్తరపదే ఋషావభిధేయే విశ్వస్య దీర్ఘో భవతి । విశ్వామిత్రః నామ ఋషిః । ఋషావితి కిమ్? విశ్వమిత్రో మాణవకః ॥

[-6-3-130]

మన్త్రే సోమాశ్వేన్ద్రియవిశ్వదేవ్యస్య మతౌ ॥ [6-3-131] ॥

మన్త్రవిషయే సోమ, అశ్వ, ఇన్ద్రియ, విశ్వదేవ్య - ఇత్యేతేషాం మతుప్ప్రత్యయే పరతో దీర్ఘో భవతి । `సోమావతీ(ఋ.10-97-7) । `అశ్వావతీ(ఋ.10-97-7) । `ఇన్ద్రియావతీ(తై.సం.2-4-2-1) । `విశ్వదేవ్యావతీ(తై.సం.4-1-6-1) ॥

[-6-3-131]

ఓషధేశ్చ విభక్తావప్రథమాయామ్ ॥ [6-3-132] ॥

మన్త్రే ఇతి వర్తతే । ఓషధిశబ్దస్య విభక్తావప్రథమాయాం పరతో దీర్ఘో భవతి । ఓషధీభిరపీతత్ । `నమః పృథివ్యై నమ ఓషధీభ్యః(తై.ఆ.2-12-1) । విభక్తావితి కిమ్? ఓషధిపతే । అప్రథమాయామితి కిమ్? స్థిరేయమస్త్వోషధిః ॥

[-6-3-132]

ఋచి తునుఘమక్షుతఙ్కుత్రోరుష్యాణామ్ ॥ [6-3-133] ॥

ఋచి విషయే తు, ను, ఘ, మక్షు, తఙ్ , కుత్ర, ఉరుష్య - ఇత్యేషాం దీర్ఘో భవతి । `ఆ తూ న ఇన్ద్ర వృత్రహన్(వా.సం.3-65) । ను - నూ కరణే । ఘ- `ఉత వా ఘా స్యాలాత్(ఋ.1-109-2) । మక్షు - `మక్షూ గోమన్తమీమహే(ఋ.8-33-3) తఙ్ -`భరతా జాతవేదసమ్(ఋ10-176-2) । తఙితి థాదేశస్య ఙిత్త్వపక్షే గ్రహణమ్ , తేనేహ న భవతి - `శృణోత గ్రావాణః(త్రై.సం.1-3-13-3) । కు - కూమనః। త్ర - అత్రా గౌః । ఉరుష్య - `ఉరుష్యా ణో ఽగ్నేః(ఋ.1-91-15) ॥

[-6-3-133]

ఇకః సుఞి ॥ [6-3-134] ॥

సుఞ్ నిపాతో గృహ్యతే । ఇగన్తస్య సుఞి పరతో గ్రన్తవిషయే దీర్ఘో భవతి । `అభీ షు ణః సఖీనామ్(ఋ.4-31-3) । `ఉర్ధ్వ ఊ షు ణ ఊతయే(ఋ.1-36-13) । సుఞః(8-3-107-3644) ఇతి షత్వమ్ , నశ్చ ధాతుస్థోరుషుభ్యః(8-4-27-3649) ఇతి ణత్వమ్ ॥

[-6-3-134]

ద్వ్యచో ఽతస్తిఙః ॥ [6-3-135] ॥

ఋచి ఇతి వర్తతే । ద్వ్యచస్తిఙన్తస్యాత ఋగ్విషయే దీర్ఘో భవతి । `విద్మా హి త్వా సత్పతిం శూర గోనామ్(ఋ.10-47-1) । `విద్మా స తస్య పితరమ్(అ.వే.1-2-1) । ద్వ్యచ ఇతి కిమ్? `అశ్వా భరత వాజినః(వా.సం.9-6) । అత ఇతి కిమ్? `ఆ దేవాన్వక్షి యక్షి చ(ఋ.5-26-1) ॥

[-6-3-135]

నిపాతస్య చ ॥ [6-3-136] ॥

ఋచి ఇత్యేవ । నిపాతస్య చ ఋగ్విషయే దీర్ఘ ఆదేశో భవతి । `ఏవా తే(ఋ.10-20-10) । `అచ్చా తే(ఋ.1-2-2) ॥

[-6-3-136]

అన్యేషామపి దృశ్యతే ॥ [6-3-137] ॥

అన్యేషామపి దీర్ఘో దృశ్యతే స శిష్టప్రయోగాదనుగన్తవ్యః । యస్య దీర్ఘత్వం న విహితమ్ , దృశ్యతే చ ప్రయోగే , తదనేన కర్తవ్యమ్ । కేశాకేశి । కచాకచి । జలాషాట్ । నారకః పూరుషః ॥

- శునో దన్తదంష్ట్రాకర్ణకున్దవరాహపుచ్ఛపదేషు -। శ్వాదన్తః । శ్వాదంష్ట్రః । శ్వాకర్ణః। శ్వాకున్దః । శ్వావరాహః । శ్వాపుచ్ఛః । శ్వాపదః ॥

[-6-3-137]

చౌ ॥ [6-3-138] ॥

చౌ పరతః పూర్వపదస్య దీర్ఘో భవతి । చౌ ఇత్యఞ్చతిర్లుప్తనకారాకారో గృహ్యతే । దధీచః పశ్య । దధీచా । దధీచే । మధూచః పశ్య। [K.5.319] మధూచా । మధూచే । అన్తరఙ్గోఽపి హి యణాదేశో దీర్ఘవిధానసామర్థ్యాన్న ప్రవర్తతే ।।

[-6-3-138]

సమ్ప్రసారణస్య ।। [6-3-139] ।।

ఉత్తరపదే ఇతి వర్తతే । సమ్ప్రసారణాన్తస్య పూర్వపదస్యోత్తరపదే దీర్ఘో భవతి । కారీషగన్ధీపుత్రః । కారీషగన్ధీపతిః । కౌముదగన్ధీపుత్రః । కౌముదగన్ధీపతిః । కరీషస్యేవ గన్ధోఽస్య, కుముదస్యేవ గన్ధోఽస్య -

అల్పాఖ్యాయామ్(5-4-136-875) , ఉపమానాచ్చ(5-4-137-876) ఇతి ఇకారః సమాసాన్తః । కరీషగన్ధేరపత్యం [K.5.320] కారీషగన్ధ్యా, కుముదగన్ధేరపత్యం కౌముదగన్ధ్యా, తస్యాః పుత్రః కౌముదగన్ధీపుత్రః , కౌముదగన్ధీపతిః । ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యో గాలవస్య(6-3-61-999) ఇత్యేతన్న భవతి వ్యవస్థితవిభాషా హి సా । అకృత ఏవ దీర్ఘత్వే హ్రస్వాభావపక్షే కృతార్థేనాపి దీర్ఘేణ పక్షాన్తరే పరత్వాద్ హ్రస్వో బాధ్యతే । పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానం చ న భవతి , `సకృద్గతౌ విప్రతిషేధే యద్బాధితం తద్బాధితమ్ ఏవ(వ్యా.ప.40)ఇతి ।।

ఇతి శ్రీవామనవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

షష్ఠస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః ।

[-6-3-139]

అథ షష్ఠాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

అఙ్గస్య ।। [6-4-1] ।।

అధికారోఽయమాసప్తమాధ్యాయపరిసమాప్తేః । యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామోఽఙ్గస్యేత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతి -హలః(6-4-2-2559) హూతః । జీనః । సంవీతః । అఙ్గస్యేతి కిమ్? నిరుతమ్ । దురుతమ్ । నామి(6-4-3-209) దీర్ఘః - అగ్నీనామ్ । వాయూనామ్ । అఙ్గస్యేతి కిమ్? క్రిమిణాం పశ్య । పామనాం పశ్య । అతో భిస ఐస్(7-1-9-203) - వృక్షైః । ప్లక్షైః । అఙ్గస్యేతి కిమ్? బ్రాహ్మణభిస్సా । ఓదనభిస్సిటా(మ.భా.3-179) । అఙ్గధికారః కృతోఽన్యార్థః నామి - దీర్ఘత్వాద్యపి వ్యవస్థాపయతీతి తదర్థమర్థవద్గ్రహణపరిభాషా నాశ్రయితవ్యా భవతి ।

అఙ్గస్యేతి సమ్బన్ధసామాన్యే ఏషా షష్ఠీ యథాయోగం విశేషేష్వవతిష్ఠతే । అథ వా - ప్రాతిపదికార్థమాత్రమవివక్షితవిభక్త్యర్థమధిక్రియతే । తదుత్తరత్ర యథాయోగం విపరిణమ్యతే । తతోఽకారాన్తాదఙ్గాద్ భిస ఐసిత్యేవమాద్యపి సమ్యక్ సమ్పన్నం భవతి ।।

[-6-4-1]

హలః ।। [6-4-2] ।।

అఙ్గావయవాద్ధలో యదుత్తరం సమ్ప్రసారణమ్ తదన్తస్యాఙ్గస్య దీర్ఘో భవతి । హూతః । జీనః । సంవీతః । హల ఇతి కిమ్? ఉతః । ఉతవాన్ । అఙ్గావయవాదితి కిమ్? నిరుతమ్ । తదన్తస్యేతి కిమ్? విద్ధః । విచితః । అణ ఇత్యేవ - తృతీయః। తృతీయా(2-3-18-561) ఇతి వా నిపాతనాదత్ర దీర్ఘాభావః । అఙ్గగ్రహణమావర్తయితవ్యమ్ - హల్విశేషణార్థమ్ , అఙ్గకార్యప్రతిపత్త్యర్థం చ ।।

[-6-4-2]

నామి ।। [6-4-3] ।।

నామ్ ఇత్యేతత్షష్ఠీబహువచనమాగతనుట్కం గృహ్యతే । తస్మిన్పరతోఽఙ్గస్య దీర్ఘో భవతి । అగ్నీనామ్ । వాయూనామ్ । కర్తౄణామ్ । అణః ఇత్యేతదత్ర నివృత్తమ్ । ఆగతనుట్కగ్రహణముత్తరార్థమ్, కృతే చ నుటి దీర్ఘప్రతిపత్త్యర్థమ్ , అన్యథా హి నుడేవ న స్యాత్ ।।

` నామిదీర్ఘ ఆమి చేత్స్యాత్ కృతే దీర్ఘే న నుడ్ భవేత్ ।

వచనాద్యత్ర తన్నాస్తి నోపధాయాశ్చ చర్మ్మణామ్ ।।(మ.భా.3-182)

[-6-4-3]

న తిసృచతసృ ।। [6-4-4] ।।

తిసృ , చతసృ - ఇత్యేతయోర్నామి దీర్ఘో న భవతి । తిసృణామ్ । చతసృణామ్ । ఇదమేవ నామి ఇతి దీర్ఘప్రతిషేధవచనం జ్ఞాపకమ్ - అచిర ఋుతః(7-2-100-2541) ఇత్యేతస్మాత్పూర్వవిప్రతిషేధేన నుడాగమో భవతీతి ।

[-6-4-4]

ఛన్దస్యుభయథా ।। [6-4-5] ।।

ఛన్దసి విషయే తిసృచతసృ - ఇత్యేతయోర్నామి పరత ఉభయథా దృశ్యతేదీర్ఘశ్చ, అదీర్ఘశ్చ । తిసౄణాంగ(మై.సం.4-5-9) మధ్యదినే, తిసౄణాం(ఋు.5-69-2) మధ్యదినే । చతసృణాం(కాఠ.సం.27-9) మధ్యదినే, చతసౄణాం మధ్యం దినే ।।

[-6-4-5]

నృ చ ।। [6-4-6] ।।

నృ ఇత్యేతస్య నామి పరే ఉభయథా భవతి । త్వం ` నృణామ్(పై.2-10-4) నృపతే, త్వం ` నౄణామ్(ఋు.143-7) నృపతే । కేచిదత్ర ఛన్దసి ఇతి నానువర్తయన్తి, తేన భాషాయామపి వికల్పో భవతి ।।

[-6-4-6]

నోపధాయాః ।। [6-4-7] ।।

నాన్తస్యాఙ్గస్యోపధాయా నామి పరతో దీర్ఘో భవతి । పఞ్చానామ్ । సప్తానామ్ । నవానామ్ । దశానామ్ । న ఇతి కిమ్? చతుర్ణామ్ । నా ఇత్యేవ - చర్మణామ్ ।।

[-6-4-7]

సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ ।। [6-4-8] ।।

సర్వనామస్థానే చ పరతోఽసమ్బుద్ధౌ నోపధాయా దీర్ఘో భవతి । రాజా, రాజానౌ, రాజానః । రాజానమ్, రాజానౌ । సామాని తిష్ఠన్తి । సామాని పశ్య । సర్వమామస్థాన ఇతి కిమ్? రాజని । సామని । అసమ్బుద్ధావితి కిమ్? హే రాజన్ । హే తక్షన్ ।।

[-6-4-8]

వా షపూర్వస్య నిగమే ।। [6-4-9] ।।

షపూర్వస్యాచో నోపధాయా నిగమవిషయే సర్వనామస్థానే పరతోఽసమ్బుద్ధౌ వా దీర్ఘో భవతి । `స తక్షాణం తిష్ఠన్తమబ్రవీత్(మై.2-4-1), స తక్షణం తిష్ఠన్తమబ్రవీత్ । ఋభుక్షాణమిన్ద్రమ్ , `ఋభుక్షణమిన్ద్రమ్(ఋ.1-111-4) । నిగమ్ ఇతి కిమ్? తక్షా , తక్షాణౌ , తక్షాణః ।।

[-6-4-9]

సాన్తమహతః సంయోగస్య ।। [6-4-10] ।।

సకారాన్తస్య సంయోగస్య యో నకారః మహతశ్చ తస్యోపధాయా దీర్ఘో భవతి సర్వనామస్థానే పరతః అసమ్బుద్ధౌ । శ్రేయాన్, శ్రేయాంసౌ, శ్రేయాంసః । శ్రేయాంసి । పయాంసి । యశాంసి । మహతః ఖల్వపి - మహాన్ । మహాన్తౌ । మహాన్తః । అసమ్బుద్ధావితి కిమ్? హే శ్రేయన్ । హే మహన్ ।।

[-6-4-10]

అప్తృన్తృచ్స్వసృనప్తృనేష్టృత్వష్టృక్షత్తృహోతృపోతృప్రశాస్తృణామ్ ।। [6-4-11] ।।

అప్ - ఇత్యేతస్య తృజన్తస్య, స్వసృ, నప్తృ, నేష్టృ, త్వష్టృ, క్షత్తృ, హోతృ, పోతృ, ప్రశాస్తృ - ఇత్యేతేషాం చాఙ్గానాముపధాయా దీర్ఘో భవతి సర్వనామస్థానే పరతోఽసమ్బుద్ధౌ । అప్ - ఆపః । బహ్వమ్పి తడాగానీతి కేచిదిచ్ఛన్తి, తత్ర సమాసాన్తో విధిరనిత్యః ఇతి సమాసాన్తో న క్రియతే ।నిత్యమపి చ నుమమకృత్వా దీర్ఘత్వమిష్యతే । తృన్ - కర్త్తారౌ కటస్య । వదితారౌ జనాపవాదాన్ । కర్త్తారః । తృచ్ - కర్త్తారౌ కటస్య । కర్త్తారః । హర్త్తారౌ భారస్య, హర్త్తారః । స్వసృ - స్వసా । స్వసారౌ । స్వసారః । నప్తృ - నప్తా । నప్తరౌ । నప్తారః । నేష్టృ - నేష్టా । నేష్టారౌ । నేష్టారః

త్వష్టృ - త్వష్టా । త్వష్టారౌ । త్వష్టారః । క్షత్తృ - క్షత్తా । క్షత్తారౌ । క్షత్తారః । హోతృ - హోతా । హోతారౌ । హోతారః । పోతృ - పోతా । పోతారౌ । పోతారః । ప్రశాస్తృ - ప్రశాస్తా । ప్రశాస్తారౌ । ప్రశాస్తారః । నప్త్రాదీనాం గ్రహణమవ్యుత్పత్తిపక్షే విధ్యర్థమ్ । వ్యుత్పత్తిపక్షే నియమార్థమ్ - ఏవమ్భూతానామన్యేషాం సంజ్ఞాశబ్దానాం దీర్ఘో మా భూదితి । పితరౌ , పితరః । మాతరౌ, మాతరః । అసమ్బుద్ధావితి కిమ్? హే కర్తః । హే స్వసః ।।

[-6-4-11]

ఇన్హన్పూషార్యమ్ణాం శౌ ।। [6-4-12] ।।

ఇన్, హన్, పూషన్, అర్యమన్ - ఇత్యేవమన్తానామఙ్గానాం శౌ పరత ఉపధాయా దీర్ఘో భవతి । బహుదణ్డీని । బహుచ్ఛత్రీణి । బహువృత్రహాణి । బహుభ్రూణహాణి । బహుపూషాణి । బహ్వర్యమాణి । సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః - ఇన్హన్పూషార్యమ్ణాముపధాయాః శావేవ దీర్ఘో భవతి, నాన్యత్ర(మ.భా.3-182)। దణ్డినౌ । ఛత్త్రిణౌ । వృత్రహణౌ । పూషణౌ । అర్యమణౌ ।।

దీర్ఘవిధిర్య ఇహేన్ప్రభృతీనాం తం వినియమ్య సుటీతి సువిద్వాన్ ।

శౌ నియమం పునరేవ విదధ్యాద్ భ్రూణహనీతి తథాస్య న దుష్యేత్ ।।

శాస్మి నివర్త్య సుటీత్యవిశేషే శౌ నియమం కురు వాఽప్యసమీక్ష్య ।

దీర్ఘవిధేరుపధానియమాన్మే హన్త ! యి దీర్ఘవిధౌ చ న దోషః ।।

సుట్యపి వా ప్రకృతేఽనవకాశః శౌ నియమోఽప్రకృతప్రతిషేధే।

యస్య హి శౌ నియమః సుటి నేతత్తేన న తత్ర భవేద్ధినియమ్యమ్ ।।

హన్తేః అనునాసికస్య క్విఝలోః క్ఙితి(2-4-15-2666) ఇతి దీర్ఘత్వం యత్ తదపి నియమేన బాధ్యతే - వృత్రహణి , భ్రూణహనీతి । కథమ్? యోగవిభాగః క్రియతే - ఇన్హన్పూషార్యమ్ణామ్ సర్వనామస్థాన ఏవ దీర్ఘో భవతి, నాన్యత్రేతి । తతః శౌ ఇతి ద్వితీయో నియమః - శావేవ సర్వనామస్థానే దీర్ఘో భవతి, నాన్యత్రేతి । సర్వస్యోపధాలక్షణస్య దీర్ఘస్య నియమేన

నివృత్తిః క్రియతే । యస్తు న ఉపధాలక్షణః, స భవత్యేవ - వృత్రహాయతే, భ్రూణహాయతే । అథ వా - అనువర్త్తమానేఽపి సర్వనామస్థానగ్రహణే సామర్థ్యాదయమవిశేషేణ నియమః । శిశబ్దో హి సర్వనామస్థానం నపుంసకస్య, న చ తస్యాన్యత్ సర్వనామస్థానమస్తీత్యవిశేషేణ నియమః । తత్ర తు నపుంసకస్య ఇత్యేతన్నాశ్రీయతే । తేనానపుంసకస్యాపి దీర్ఘో న భవతి। సర్వనామస్థానసంజ్ఞావిధానే తు నపుంసకస్య వ్యాపారోఽస్తీతి తత్ర నియమః క్రియమాణో నపుంసకస్య స్యాత్ ।।

[-6-4-12]

సౌ చ ।। [6-4-13] ।।

సావసమ్బుద్ధౌ పరత ఇన్హన్పూషార్యమ్ణాముపధాయా దీర్ఘో భవతి । దణ్డీ । వృత్రహా । పూషా । అర్యమా । అసమ్బుద్ధావితి కిమ్? హే దణ్డిన్ । హే వృత్రహన్ । హే పూషన్ । హే అర్యమన్ ।।

[-6-4-13]

అత్వసన్తస్య చాధాతోః ।। [6-4-14] ।।

అతు, అస్ - ఇత్యేవమన్తస్య అధాతోరుపధాయాః సావసమ్బుద్ధౌ పరతో దీర్ఘో భవతి । డవతు - భవాన్ । క్తవతు - కృతవాన్ । మతుప్ - గోమాన్ । యవమాన్ । అత్ర కృతే దీర్ఘే నుమాగమః కర్త్తవ్యః । యది హి పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ నుమ్ స్యాత్, దీర్ఘస్య నిమిత్తమతూపధా విహన్యేత । అసన్తస్య సుపయాః । సుయశాః । సుస్రోతాః । అధాతోరితి కిమ్? పిణ్డం గ్రసతే ఇతి పిణ్డగ్రః, చర్మ వస్తే ఇతి చర్మవః । అనర్థకోఽప్యస్శబదో గృహ్యతే ` అనినస్మన్గ్రహణాన్యర్థవతా చానర్థకేన చ తదన్తవిధిం ప్రయోజయన్తి(వ్యా.ప.139) ఇతి । అన్తగ్రహణముపదేశప్రయోగైకదేశస్యాప్యత్వన్తస్య పరిగ్రహార్థమ్ , అన్యథా మతుపో గ్రహణం న

స్యాద్ - ఉపదేశే రూపనిగ్రహహేతౌ నాయమత్యన్త ఇతి అసమ్బుద్ధావిత్యేవ- హే గోమన్ । హే సుపయః ।।

[-6-4-14]

అనునాసికస్య క్విఝలోః క్ఙితి ।।[6-4-15] ।।

అనునాసికాన్తస్యాఙ్గస్య ఉపధాయా దీర్ఘో భవతి క్విప్రత్యయే పరతో ఝలాదౌ చ క్ఙితి । ప్రశాన్ । ప్రతాన్ । ఝలాదౌ కితి - శాన్తః । శాన్తవాన్ । శాన్త్వా । శాన్తిః । ఙితి ఖల్వపి - శంశాన్తః । తన్తాన్తః । యఙ్లుగన్తాదయం తస్ । అనునాసికస్యేతి కిమ్? ఓదనపక్ । పక్వః । పక్వవాన్ । క్విఝలోరితి కిమ్? గమ్యతే । రమ్యతే । క్ఙితీతి కిమ్? గన్తా । రన్తా ।।

[-6-4-15]

అజ్ఝనగమాం సని ।। [6-4-16] ।।

అజన్తానామఙ్గానాం హనిగమ్యోశ్చ సని ఝలాదౌ పరే దీర్ఘో భవతి । అజన్తానామ్ - వివీషతి । తుష్టూషతి । చికీర్షతి । జిహీర్షతి । హన్ - జఘాంసతి । గమ్ - అధిజిగాంసతే ।

- గమేరిఙాదేశస్యేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-184)। ఇహ మా భూత్

- సంజిగంసతే వత్సో మాత్రేతి । స్వర్గం లోకం సమజిగాంసదితి ఛన్దసి యదనిఙాదేశస్యాపి దీర్ఘత్వం దృశ్యతే , తద్ అన్యేషామపి దృశ్యతే(6-3-137-3539) ఇత్యనేన భవతి । అథ వా - ఇహాగ్రహణం న కర్త్తవ్యమ్ , సని దీర్ఘో భవతీత్యేతావదేవ సూత్రం కర్త్తవ్యమ్ । తత్రాచా గృహ్యమాణస్య విశేషణే సతి సిద్ధమజన్తస్య దీర్ఘత్వమ్? తత్క్రియతే ప్రవృత్తిభేదేన గమేరపి విశేషణార్థమ్ - అజన్తస్యాఙ్గస్య దీర్ఘో భవతి, అజాదేశస్య గమేరితి । తతో న వక్తవ్యమిదమ్ - గమేరిఙాదేశస్యేతి ।।

[-6-4-16]

తనోతేర్విభాషా ।। [6-4-17] ।।

తనోతేరఙ్గస్య సని ఝలాదౌ విభాషా దిర్ఘో భవతి । తితాంసతి । తితంసతి । ఝలీత్యేవ - తితనిషతి । సనీవన్తర్ధ ఇత్యత్ర తనోతేరుపసంఖ్యానాదిడాగమో భవతి వికల్పేన ।।

[-6-4-17]

క్రమశ్చ క్త్వి ।। [6-4-18] ।।

క్రమ ఉపధాయా విభాషా దీర్ఘో భవతి క్త్వాప్రత్యయే ఝలాదౌ పరతః । క్రన్త్వా , క్రాన్త్వా । ఝలీత్యేవ - క్రమిత్వా । ప్రక్రమ్య , ఉపక్రమ్యేతి బహిరఙ్గోఽపి ల్యబాదేశః అన్తరఙ్గనపి విధీన్బాధతే ఇతి పూర్వమేవ, దీర్ఘత్వం న ప్రవర్త్తతే ।।

[-6-4-18]

చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ ।। [6-4-19] ।।

ఛ ఇత్యేతస్య సతుక్కస్య, వకారస్య చ స్థానే యథాసంఖ్యం శ్, ఊఠ్ - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః, అనునాసికాదౌ ప్రత్యయే పరతః క్వౌ ఝలాదౌ చ క్ఙితి । ప్రశ్నః । విశ్నః । అన్తరఙ్గాత్ ఛే చ(6-1-73-146) ఇతి తుకి కృతే సతుక్కస్య శాదేశః । వకారస్య ఊఠ్ - స్యోనః । సివేరౌణాదికే నప్రత్యయే లఘూపధగుణాత్ పూర్వమూఠ్ క్రియతే, తత్ర కృతేఽన్తరఙ్గత్వాద్ యణాదేశో నానాశ్రయత్వాచ్చ న `వార్ణాదాఙ్గం బలీయో భవతి(వ్యా.ప.39) । క్వౌ ఛస్య - శబ్దప్రాట్ । `క్విబ్వచి(ఉ.225) ఇత్యదినౌణాదికః క్విప్, దీర్ఘశ్చ । గోవిట్ । వకారస్య - అక్షద్యూః । హిరణ్యష్ఠ్యూః । `అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే(వ్యా.ప.42) ఇతి `నాజానన్తర్యే(వ్యా.ప.46) ఇతి ప్రతిషిధ్యతే । ఝలాదౌ ఛస్య - పృష్టః । పృష్టవాన్ । పృష్ట్వా । వకారస్య - ద్యూతః । ద్యూతవాన్ । ద్యూత్వా । క్ఙితీత్యేవ - ద్యుభ్యామ్ । ద్యుభిః । కేచిదత్ర క్ఙితి ఇతి నానువర్త్తయన్తి । కథం ద్యుభ్యామ్ , ద్యుభిరితి, ఊఠి కృతే దివ ఉత్(6-1-131-337) ఇతి తపరత్వాన్మాత్రాకాలో భవిష్యతి । ఛశాం షః(8-2-36-294) ఇత్యత్ర ఛగ్రహణం న కర్త్తవ్యమ్ । అనేనైవ హి సర్వత్ర శకారో విధీయతే । ఊఠష్ఠిత్కరణమ్ ఏత్యేధత్యూఠ్సు (6-1-189-73)ఇతి విశేషణార్థమ్ । వాహ ఊఠ్(6-4-132-329) ఇత్యయమపి ఠిదేవ ।।

[-6-4-19]

జ్వరత్వరస్రివ్యవిమవాముపధాయాశ్చ ।। [6-4-20] ।।

జ్వర, త్వర, స్రివి, అవ, మవ - ఇత్యేతేషామఙ్గానాం వకారస్య ఉపధాయాశ్చ స్థానే ఊడిత్యయమాదేశో భవతి క్వౌ పరతోఽనునాసికే ఝలాదౌ చ క్ఙితి । జూః, జూరౌ, జూరః । జూర్త్తిః । త్వర - తూః, తూరౌ, తూరః । తూర్త్తిః । స్రివి - స్రూః, స్రువౌ , స్రువః । స్రుతః । స్రుతవాన్ । స్రుతిః । అవ్ - ఊః , ఉవౌ, ఉవః। ఊతిః । మవ - మూః, మువౌ, మువః। మూతః । మూతవాన్ । మూతిః । జ్వరత్వరోరుపధా వకారాత్ పరా, స్రివ్యవమవాం పూర్వా ।।

[-6-4-20]

రాల్లోపః ।। [6-4-21] ।।

రేఫాదుత్తరయోశ్ఛ్వోర్లోపో భవతి క్వౌ పరతో ఝలాదౌ క్ఙితి చ పరతః । ముర్ఛా - మూః, మురౌ, మురః । మూర్త్తః । మూర్త్తవాన్ । మూర్త్తిః । న ధ్యాఖ్యాపౄమూర్ఛిమదామ్(8-2-58-3040) ఇతి నిష్ఠానత్వాభావః । హుర్ఛా - హూః , హురౌ, హురః। హూర్ణః । హూర్ణవాన్ । హూర్తిః । రాల్లోపే సతుక్కస్య ఛస్యాభావాత్ కేవలో గృహ్యతే । వకారస్య - తుర్వీ - తూః , తురౌ, తురః । తూర్ణః । తూర్ణవాన్ । తూర్తిః । ధుర్వీ - ధూః । ధురౌ । ధురః । ధూర్ణః । ధూర్ణవాన్ । ధూర్త్తిః ।।

[-6-4-21]

అసిద్ధవదత్రాభాత్ ॥ [6-4-22] ॥

అసిద్ధవదిత్యయమధికారో యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామ ఆ అధ్యాయపరిసమాప్తేస్తద్ అసిద్ధవద్భవతీత్యేవం వేదితవ్యమ్ । ఆభాదితి విషయనిర్ద్దేశః । ఆభసంశబ్దనాద్ యదుచ్యతే తత్ర కర్తవ్యే । అత్రేతి సమానాశ్రయత్వప్రతిపత్త్యర్థమ్ । తచ్చేదత్ర యత్ర భవతి తదాభాద్ శాస్త్రీయం విధీయతే తదాశ్రయమేవ భవతి । వ్యాశ్రయం తు నాసిద్ధవద్భవతీత్యర్థః । అసిద్ధవచనముత్సర్గలక్షణభావార్థమ్ , ఆదేశలక్షణప్రతిషేధార్థం చ । ఏధి, శాధీత్యత్ర ఏత్వశాభావయోః కృతయోర్ఝల్లక్షణం ధిత్వం న ప్రాప్నోతి, అసిద్ధత్వాద్భవతి । ఆగహి, జహీత్యత్రానునాసికలోపే జభావే చ అతో హేః(6-4-105-2202) ఇతి లుక్ ప్రాప్నోతి , అసిద్ధత్వాన్న భవతి । ఆ భాదితి కిమ్? అభాజి । రాగః । అత ఉపధాయాః(7-2-116-2282) ఇతి వృద్ధౌ కర్తవ్యాయాం నలోపో నాసిద్ధో భవతి । అత్రగ్రహణం కిమ్? పపుషః పశ్య । చిచ్యుషః పశ్య । లులువుషః పశ్య । వసుసమ్ప్రసారణమాల్లోపే యణాదేశే ఉపజాదేశే చ కర్తవ్యే నాసిద్ధం భవతి । ఆల్లోపాదీని వసౌ, వస్వన్తస్య విభక్తౌ సమ్ప్రసారణమితి సమానాశ్రయత్వం నాస్తి । ` అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే(వ్యా.ప.42) ఇతి ఏతదప్యత్ర న భవతి, కిం కారణమ్? ఏషా హి పరిభాషా ఆ భాచ్ఛాస్త్రీయా, తస్యాం ప్రవర్తమానాయాం వసుసమ్ప్రసారణాదీనామాభాచ్ఛాస్త్రీయాణామేవాసిద్ధత్వాదన్తరఙ్గబహిరఙ్గయోః యుగపత్సముపస్థానం నాస్తీతి పరిభాషా నప్రవర్తతే ।

- వుగ్యుటావువఙ్యణోః సిద్ధౌ భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-191)।

వుగ్ ఉవఙాదేశే - బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః । యుట్ యణాదేశే - ఉపదిదీయే , ఉపదిదీయాతే, ఉపదిదీయిరే । ఆ భాదిత్యయమభివిధావాఙ్ । తేన భాధికారేఽప్యసిద్ధవద్భవతి ॥

[-6-4-22]

శ్నాన్నలోపః ॥ [6-4-23] ॥

శ్నాదితి - శ్నమయముత్సృష్టమకారో గృహ్యతే , తత ఉత్తరస్య నకారస్య లోపో భవతి । అనక్తి । భనక్తి । హినస్తి । శకారవతో గ్రహణం కిమ్? యజ్ఞానామ్ , యత్నానామ్ - సుపి చ(7-3-102-202) ఇతి పరత్వాత్ కృతేఽపి దీర్ఘత్వే స్థానివద్భావాన్నలోపః స్యాదేవ । విశ్నానామ్, ప్రశ్నానామిత్యత్ర లక్షణప్రతిపదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్యైవ(వ్యా.ప.3) ఇత్యేవం న భవతి ॥

[-6-4-23]

అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్ఙితి ॥ [6-4-24] ॥

అనిదితామఙ్గానాం హలన్తానాముపధాయా నకారస్య లోపో భవతి క్ఙితి ప్రత్యయే పరతః । స్రస్తః , ధ్వస్తః । స్రస్యతే, ధ్వస్యతే । సనీస్రస్యతే, దనీధ్వస్యతే । అనిదితామితి కిమ్? నన్ద్యతే,

నానన్ద్యతే । హల ఇతి కిమ్? నీయతే, నేనీయతే । ఉపధాయా ఇతి కిమ్? నహ్యతే, నానహ్యతే । క్ఙితీతి కిమ్? స్రంసితా , ధ్వంసితా ।

- అనిదితాం నలోపే లఙ్గికమ్ప్యోరుపతాపశరీరవికారయోరుపసంఖ్యానం కర్త్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-194)। విలగితః । వికపితః । ఉపతాపశరీరవికారయోరితి కిమ్? విలఙ్గితః । వికమ్పితః ।

- రఞ్జేర్ణౌ మృగరమణ ఉపసంఖ్యానం కర్త్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-194)। రజయతి మృగాన్। జనీజౄష్క్నసురఞ్జోఽమన్తాశ్చ(గ.సూ.సి.కౌ.పృ.732) ఇతి మిత్త్వాదుపధాహ్రస్వత్వమ్ । మృగరమణ ఇతి కిమ్? రఞ్జయతి వస్త్రాణి ।

- ఘినుణి చ రఞ్జేరుపసంఖ్యానం కర్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-194)। రాగీ । త్యజరజభజ(3-2-142-3122) ఇతి నిపాతనాద్వా సిద్ధమ్ ।

- రజక-రజన-రజఃసూపసంఖ్యానం కర్త్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-195)। రజకః । రజనమ్ । రజః ।।

[-6-4-24]

దంశసఞ్జస్వఞ్జాం శపి ।। [6-4-25] ।।

దంశ, సఞ్జ, ష్వఞ్జ - ఇత్యేతేషామఙ్గానాం శపి పరత ఉపధాయా నకారస్య లోపో భవతి । దశతి । సజతి । పరిష్వజతే ।।

[-6-4-25]

రఞ్జేశ్చ ।। [6-4-26] ।।

రఞ్జేశ్చ శపి పరత ఉపధాయా నకారస్య లోపో భవతి । రజతి, రజతః, రజన్తి । పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమ్ ।।

[-6-4-26]

ఘఞి చ భావకరణయోః ।। [6-4-27] ।।

భావకరణవాచిని ఘఞి పరతో రఞ్జేరుపధాయా నకారస్య లోపో భవతి । భావే - ఆశ్చర్యో రాగః । విచిత్రో రాగః । కరణే-రజ్యతేఽనేనేతి రాగః । భావకారణయోరితి కిమ్? రజన్తి తస్మిన్నితి రఙ్గః ।।

[-6-4-27]

స్యదో జవే ।। [6-4-28] ।।

జవేఽభిధేయే స్యదః ఇతి ఘఞి నిపాత్యతే । స్యన్దేర్నలోపో వృద్ధ్యభావశ్చ । ఇక్ప్రకరణాత్ న ధాతులోపః(1-1-4-2656) ఇతి ప్రతిషధో నాస్తి - గోస్యదః , అశ్వస్యదః । జవ ఇతి కిమ్? తైలస్యన్దః । ఘృతస్యన్దః ।।

[-6-4-28]

అవోదైధోద్మప్రశ్రథహిమశ్రథాః ।। [6-4-29] ।।

అవోద, ఏధ, ఓద్మ, ప్రశ్రథ, హిమశ్రథ - ఇత్యేతే నిపాత్యన్తే । అవోద ఇతి , ఉన్దేరవపూర్వస్య ఘఞి నలోపో నిపాత్యతే । ఏధ ఇతి, ఇన్దేర్ఘఞి నలోపో గుణశ్చ నిపాత్యతే న ధాతులోప ఆర్ధధాతుకే(1-1-4-2656) ఇతి హి ప్రతిషేధః స్యాత్ ।

ఓద్మ ఇతి, ఉన్దేరౌణాదికే మన్ప్రత్యయే నలోపో గుణశ్చ నిపాత్యతే । ప్రశ్రథ ఇతి, ప్రపూర్వస్య శ్రన్థేర్ఘఞి నలోపో వృద్ధ్యభావశ్చ నిపాత్యతే । హిమశ్రథ ఇతి , హిమపూర్వస్య శ్రన్థేర్ఘఞ్యేవ నిపాతనమ్ ।

[-6-4-29]

నాఞ్చేః పూజాయామ్ ।। [6-4-30] ।।

అఞ్చేః పూజాయామర్థే నకారస్య లోపో న భవతి । అఞ్చితా అస్య గురవః । అఞ్చితమేవ శిరో వహతి । అఞ్చేః పూజాయామ్(7-2-53-3047) ఇతి ఇడాగమః । పూజాయామితి కిమ్? ఉదక్తముదకం కూపాత్ । ఉద్ధృతమిత్యర్థః । యస్య విభాషా(7-2-15-3025) ఇతీట్ప్రతిషేధః ।।

[-6-4-30]

క్త్వి స్కన్దిస్యన్దోః ।। [6-4-31] ।।

క్త్వాప్రత్యయే పరతః స్కన్ద, స్యన్ద - ఇత్యేతయోర్నకారలోపో న భవతి । స్కన్త్వా । స్యన్త్వా । స్యన్దేరుదిత్వాత్(ధా.పా.761) పక్షే ఇడాగమః (7-2-44-2279)- స్యన్దిత్వా । తత్ర యదా ఇడాగమస్తదా న క్త్వా సేట్(1-2-18-3322) ఇతి కిత్త్వప్రతిషేధాదేవ నలోపాభావః ।।

[-6-4-31]

జాన్తనశాం విభాషా ।। [6-4-32] ।।

జాన్తానామఙ్గానాం నశేశ్చ క్త్వాప్రత్యయే పరతో విభాషా నకారలోపో న భవతి । రఙ్క్త్వా , రక్త్వా । భఙ్క్త్వా , భక్త్వా । నశః నష్ట్వా, నంష్ట్వా । ఇట్పక్షే - నశిత్వా ।।

[-6-4-32]

భఞ్జేశ్చ చిణి ।। [6-4-33] ।।

భఞ్జేశ్చ చిణి పరతో విభాషా నకారలోపో భవతి । అభాజి, అభఞ్జి । అప్రాప్తోఽయం నలోపః పక్షే విధీయతే , తతో నేతి నానువర్త్తతే ।।

[-6-4-33]

శాస ఇదఙ్హలోః ।। [6-4-34] ।।

శాస ఉపధాయా ఇకారాదేశో భవతి అఙి పరతో హలాదౌ చ క్ఙితి । అన్వశిషత్ , అన్వశిషతామ్ , అన్వశిషన్ । హలాదౌ కితి- శిష్టః । శిష్టవాన్ । ఙితి - ఆవాం శిష్వః । వయం శిష్మః । ఇత్త్వే కృతే శాసివసిఘసీనాం చ(8-3-60-2410) ఇతి షత్వమ్ ।

అఙ్హలోరితి కిమ్? శాసతి । శశాసతుః , శశాసుః ।

- క్వౌ చ శాస ఇత్వం భవతీతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-195)। ఆర్యాన్ శాస్తీతి ఆర్యశీః । మిత్రశీః । యస్మాత్ శాసేరఙ్ విహితః `శాసు అనుశిష్టౌ(ధా.పా.1076) ఇతి, తస్యైవేదం గ్రహణమిష్యే । `ఆఙః శాసు ఇచ్ఛాయామ్(ధా.పా.1023) ఇత్యస్య న భవతి - ఆశాస్తే, ఆశాస్యమానః ।

- క్విప్రత్యయే తు తస్యాపి భవతీతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-195)। ఆశీః, ఆశిషౌ , ఆశిషః । క్షియాశీః ప్రైషేషు తిఙాకాఙ్క్షమ్(8-2-104-3623) ఇతి నిపాతనాద్వా సిద్ధమ్ ।।

[-6-4-34]

శా హౌ ।। [6-4-35] ।।

శాసో హౌ పరతః శా ఇత్యయమాదేశో భవతి । అనుశాధి । ప్రశాధి । ఉపధాయాః ఇతి నివృత్తమ్, తతః శాసః ఇతి స్థానేయోగా షష్ఠీ(1-1-49-38) భవతి । క్ఙితి ఇత్యేతదపి నివృత్తమ్ । తేన యదా వా ఛన్దసి(3-4-88-3552) ఇతి పిత్త్వం హిశబ్దస్య, తదాప్యాదేశో భవత్యేవ । శాధీత్యాద్యుదాత్తమపి ఛన్దసి దృశ్యతే ।।

[-6-4-35]

హన్తేర్జః ।। [6-4-36] ।।

హన్తేర్ధాతోర్జ తఇత్యయమాదేశో భవతి హౌ పరతః । జహి శత్రూన్ ।।

[-6-4-36]

అనుదాత్తోపదేశవనతితనోత్యాదీనామనునాసికలోపో ఝలి క్ఙితి ।। [6-4-37] ।।

అనుదాత్తోపదేశానామఙ్గానాం వనతేస్తనోత్యాదీనాం చానునాసికలోపో భవతి ఝలాదౌ క్ఙితి ప్రత్యయే పరతః । యము-యత్వా । యతః । యతనాన్ । యతిః । రము - రత్వా । రతః । రతనాన్ । రతిః । అనుదాత్తోపదేశా అనునాసికాన్తా యమిరమినమిగమిహనిమన్యతయః । వనతి - వతిః । క్తినో రూపమేతత్ । క్తిచి తు న క్తిచి దీర్ఘశ్చ(6-4-39-3314) ఇతి భవతి । అన్యత్ర

ఝలాదావిటా భవితవ్యమ్ । తనోత్యాదయః - తతః । తతవాన్ । సనోతేరాత్వం వక్ష్యతి । క్షణు-క్షతః । క్షతవాన్ । ఋణు - ఋతః । ఋతవాన్ । తృణు - తృతః । తృతవాన్ । ఘృణు - ఘృతః । ఘృతవాన్ । వను-వతః । వతవాన్ । మను-మతః । మతవాన్ । జితి-అతత । అతథాః । అనుదాత్తోపదేశవనతితనోత్యాదీనామితి కిమ్? శాన్తః । శాన్తవాన్ । తాన్తః । తాన్తవాన్ । దాన్తః । దాన్తవాన్। అనునాసికస్యేతి కిమ్? పక్వః । పక్వవాన్ । ఝలీతి కిమ్? గమ్యతే । రమ్యతే । క్ఙితీతి కిమ్? యన్తా । యన్తవ్యమ్ । ఉపదేశగ్రహణం కిమ్? ఇహ చ యథా స్యాత్ - గతిః । ఇహ చ మా భూత్ - శాన్తః , శాన్తవానితి ।।

[-6-4-37]

వా ల్యపి ।। [6-4-38] ।।

ల్యపి పరతోఽనుదాత్తోపదేశావనతితనోత్యాదీనామనునాసికలోపో వా భవతి । వ్యవస్థితవిభాషా చేయమ్ , తేన మకారన్తానాం వికల్పో భవతి । అన్యత్ర నిత్యమేవ లోపః । ప్రయత్య, ప్రయమ్య । ప్రరత్య, ప్రరమ్య। ప్రణత్య, ప్రణమ్య। ఆగత్య, ఆగమ్య। ఆహత్య। ప్రమత్య । ప్రవత్య। ప్రక్షత్య ।।

[-6-4-38]

న క్తిచి దీర్ఘశ్చ ।। [6-4-39] ।।

క్తిచి పరతోఽనుదాత్తోపదేశాదీనామనునాసికలోపో దీర్ఘశ్చ న భవతి । యన్తిః । వన్తిః । తన్తిః । అనునాసికలోపే ప్రతిషిద్ధే అనునాసికస్య క్విఝలోః క్ఙితి(6-4-15-2666) ఇతి దీర్ఘః ప్రాప్నోతి, సోఽపి ప్రతిషిధ్యతే ।।

[-6-4-39]

గమః క్వౌ ।। [6-4-40] ।।

గమః క్వౌ పరతోఽనునాసికలోపో భవతి । అఙ్గగత్ । కలిఙ్గగత్ । అధ్వగతో హరయః ।

- గమాదీనామితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-196)। ఇహాపి యథా స్యాత్ - సంయత్ । పరీతత్ ।

- ఊఙ చ గమాదీనామితి వక్తవయమ్ -(మ.భా.3-196)। అగ్రేగూః । అగ్రేభ్రూః ।।

[-6-4-40]

విడ్వనోరనునాసికస్యాత్ ।। [6-4-41] ।।

విటి వని చ ప్రత్యయే పరతోఽనునాసికాన్తస్యాఙ్గస్యాకార ఆదేశో భవతి । ` అబ్జా గౌజా ఋతజా అద్రిజాః (ఋ.4-40-5)। ` గౌషా ఇన్ద్రో నృషా అసి(ఋ.9-2-10) । కూపఖాః । శతఖాః । సహస్రఖాః । దధిక్రాః । అగ్రేగా ఉన్నేతౄణామ్ । జనసనఖనక్రమగమో విట్(3-2-67-3413) ఇతి విట్ ప్రత్యయః । సనోతేరనః(8-3-108-3645) ఇతి షత్వమ్ - ` గోషా ఇన్ద్రో నృషా అసి(ఋ.9-2-

10)ఇత్యత్ర । వన్- విజావా । అగ్రేజావా । అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్తే(3-2-75-2980) ఇతి వనిప్రత్యయః । అనునాసికస్య ఇతి వర్త్తమానే పునరనునాసికగ్రహణమనునాసికమాత్రపరిగ్రహార్థమ్ , అన్యథా హ్యనుదాత్తోపదేశవనతితనోత్యాదీనామేవ స్యాత్ ।।

[-6-4-41]

జనసనఖనాం సఞ్ఝలోః ।। [6-4-42] ।।

ఝలి, క్ఙితి ఇతి చానువర్త్తతే । జన, సన, ఖన - ఇత్యేతేషామఙ్గానాం సని ఝలాదౌ క్ఙితి ఝలాదౌ ప్రత్యయే పరత ఆకార ఆదేశో భవతి । జన్ - జాతః । జాతవాన్ । జాతిః । సన్-సని, సిషాసతి । సాతః । సాతవాన్ । సాతిః । ఖన్ - ఖాతః । ఖాతవాన్ । ఖాతిః । ఝుల్గ్రహణం సన్విశేషణార్థం కిమర్థమనువర్త్యతే ఇహ మా భూత్ - జిజనిషతి ।

సిసనిషతి । చిఖనిషతి । సనోతేః సనీవన్తర్ధ(7-2-49-2618) ఇతి పక్ష ఇడాగమః । తదిహ సనోత్యర్థమేవ సన్గ్రహణమ్ । అత్ర ఝలాదౌ క్ఙితి సనోతేర్విప్రతిషేధాద్ ఆత్త్వమనునాసికలోపం బాధతే । ఘుమాస్థాగాపాజహాతిసాం హలి(6-4-66-2462) ఇతి హల్గ్రహణం జ్ఞాపకమ్ - అస్మిన్నసిద్ధప్రకరణే విప్రతిషేధో భవతీతి ।।

[-6-4-42]

యే విభాషా ।। [6-4-43] ।।

యకారాదౌ క్ఙితి ప్రత్యయే పరతో జనసనఖనామాకార ఆదేశో భవతి విభాషా । జాయతే, జన్యతే । జాజాయతే, జఞ్జన్యతే । సాయతే, సన్యతే । సాసాయతే, సంసన్యతే । ఖాయతే, ఖన్యతే। చాఖాయతే, చఙ్ఖన్యతే । జనః శ్యని జ్ఞాజనోర్జా(7-3-79-2511) ఇతి నిత్యం జాదేశో భవతి ।।

[-6-4-43]

తనోతేర్యకి ।। [6-4-44] ।।

తనోతేర్యకి పరతో విభాషా ఆకార ఆదేశో భవతి । తాయతే, తన్యతే । యకీతి కిమ్? తన్తన్యతే ।।

[-6-4-44]

సనః క్తిచి లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యామ్ ।। [6-4-45] ।।

సనోతేరఙ్గస్య క్తిచి ప్రత్యయే పరత ఆకార ఆదేశో భవతి లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యామ్ । సాతిః, సన్తి। సతిః । అన్యతరస్యాంగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ । యే సమ్బద్ధం హి విభాషాగ్రహణమిహ నివృత్తమిత్యాశఙ్క్యేత ।।

[-6-4-45]

ఆర్ధధాతుకే ।। [6-4-46] ।।

ఆర్ధధాతుకే ఇత్యధికారః । న ల్యపి(6-4-69-3335) ఇతి ప్రాగేతస్యమాద్యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః ఆర్ధధాతుకే ఇత్యవం తద్వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతి - అతో లోపః(6-4-48-2308) । చికీర్షితా । జిహీర్షితా । ఆర్ధధాతుక ఇతి కిమ్? భవతి । భవతః । అదీప్రభృతిభ్యః శపః(2-4-72-2423) లుగ్వచనం ప్రత్యయలోపలక్షణప్రతిషేధార్థం స్యాదిత్యేతన్న జ్ఞాపకం శపో లోపాభావస్య । యస్య హలః(6-4-49-2631) । బేభిదితా । బేభిదితుమ్ । బేభిదితవ్యమ్ । ఆర్ధధాతుక ఇతి కిమ్? బేభిద్యతే । ణేరనిటి(6-4-51-2313) । కారణా । హారణా । ఆర్ధధాతుక ఇతి కిమ్? కారయతి । హారయతి । ఆతో లోప ఇటి చ(6-4-64-2372) । యయతుః । యయుః । వవతుః । వవుః । ఆర్ధధాతుక ఇతి కిమ్? యాన్తి వాన్తి । ఘుమాస్థాగాపాజహాతిసాం హలి(6-4-66-2452) । దీయతే । ధీయతే । ఆర్ధదాతుక ఇతి కిమ్ ? అదాతామ్ । అధాతామ్ । వాఽన్యస్య సంయోగాదేః(6-4-68-2378) । స్నేయాత్, స్నాయాత్ । ఆర్ధధాతుక ఇతి కిమ్? స్నాయాత్ । ఆశీర్లిజోఽన్యత్ర న భవతి । స్యసిచ్సీయుట్తాసిషు భావకర్మణోరుపదేశేఽజ్ఝనగ్రహదృశాం వా చిణ్వదిట్ చ(6-4-62-2757) । కారిషీష్ట । హారిషీష్ట ।

ఆర్ధధాతుక ఇతి కిమ్? క్రియేత । హ్రియేత । యగన్తస్యాజన్తత్వాచ్చిణ్వద్భావే సతి వృద్ధిః స్యాత్ , తతశ్చ యుక్ ప్రసజ్యేత ।।

` అతో లోపో యలోపశ్చ ణిలోపశ్చ ప్రయోజనమ్ ।

ఆల్లోప ఈత్వమేత్వం చ చిణ్వద్భావశ్చ సీయుటి ।।(మ.భా.3-198)

[-6-4-46]

భ్రస్జో రోపధయో రమన్యతరస్యామ్ ।। [6-4-47] ।।

భ్రస్జో రేఫస్యోపధాయాశ్చ రమన్యతరస్యాం భవతి । రోపధతోః ఇతి స్థానషష్ఠీనిర్దేశాదుపధా, రేఫశ్చ నివర్త్తతే । మిత్త్వాచ్చాయమచోఽన్త్యాత్పరో భవతి । భ్రష్టా, భర్ష్టా । భ్రష్టుమ్ , భర్ష్టుమ్ । భ్రష్టవ్యమ్ , భర్ష్టవ్యమ్ । భ్రజ్జనమ్ , భర్జ్జనమ్ । భృష్టః భృష్టవాన్ ఇత్యత్ర పూర్వవిప్రతిషేధేన(మ.భా.3-200) సమ్ప్రసారణం భవతి । ఉపదేశ ఇత్యేవ - బరీభృజ్యతే ।।

[-6-4-47]

అతో లోపః । [6-4-48] ।।

అకారాన్తస్యార్ధధాతుకే లోపో భవతి । చికీర్షితా । చికీర్షితుమ్ । చికీర్షితవ్యమ్ । ధినుతః । కృణుతః । అత ఇతి

కిమ్? చేతా । స్తోతా । తపరకరణం కిమ్? యాతా । వాతా । ఆర్ధధాతుక ఇతి కిమ్? వృక్షత్వమ్ । వృక్షతా । వృద్ధిదీర్ఘాభ్యామతో లోపః పూర్వవిప్రతిషేధేన।(మ.భా.3-200) చికీర్షకః । జిహీర్షకః । చికీర్ష్యతే । జిహీర్ష్యతే ।।

[-6-4-48]

యస్య హలః ।। [6-4-49] ।।

హల ఉత్తరస్య యశబ్దస్యార్ధధాతుకే లోపో భవతి । బేభిదితా । బేభిదితుమ్ । బేభిదితవ్యమ్ । యస్య ఇతి సఙ్ఘాతగ్రహణమేతత్ । తత్ర అలోఽన్త్యస్య(1-1-52-42) ఇత్యేతన్న భవతి అతో లోపః(6-4-48-2308) ఇత్యనేనైవ తస్య సిద్ధత్వాత్ । హలః ఇతి వా

పఞ్చమీనిర్ద్దేశః , తత్ర ఆదేః పరస్య(1-1-54-44) ఇతి యకారోఽనేన లుప్యతే । సఙ్ఘాతగ్రహణం కిమ్? ఇర్ష్యితా । మవ్యితా । హల ఇతి కిమ్? లోలూయితా । పోపూయితా ।।

[-6-4-49]

క్యస్య విభాషా ।। [6-4-50] ।।

క్యస్య హల ఉత్తరస్య విభాషా లోపో భవతి ఆర్ద్ధధాతుకే । సమిధితా, సమిధ్యితా । దృషదితా, దృషద్యితా । సమిధమాత్మన ఇచ్ఛతి, సమిధమివాత్మానమాచరతి - ఇతి వా క్యచ్క్యఙౌ యథాయోగం కర్త్తవ్యౌ ।।

[-6-4-50]

ణేరనిటి ।। [6-4-51] ।।

అనిడాదావార్ద్ధధాతుకే ణేర్లోపో భవతి । ఇయఙ్యణ్గుణవృద్ధిదీర్ఘాణామపవాదః । అతతక్షత్ । అరరక్షత్ । ఆటిటత్ । ఆశిశత్ । కారణా । హారణా । కారకః । హారకః । కార్యతే । హార్యతే । జ్ఞీప్సతి । అనిటీతి కిమ్? కారయితా । హారయితా ।

[-6-4-51]

నిష్ఠాయాం సేటి ।। [6-4-52] ।।

నిష్ఠాయాం సేటి పరతో ణేర్లోపో భవతి । కారితమ్ । హారితమ్ । గణితమ్ । లక్షితమ్ । సేటీతి కిమ్? సంజ్ఞపితః పశుః । ఇడ్గ్రహణసామర్థ్యాదిహ పూర్వేణాపి న భవతి । సనీవన్తర్ధ(7-2-49-2628) ఇతి జ్ఞపేరిటి వికల్పితే యస్య విభాషా(7-2-15-3025) ఇతి నిష్ఠాయాం ప్రతిషేధః । అథ పునః ఏకాచః ఇతి తత్రానువర్త్తతే , తదా నిత్యమత్ర భవితవ్యమేవేడాగమేనేతి సేడ్గ్రహణమనర్థకమ్? తత్ క్రియతే కాలావధారణార్థమ్ - ఇడాగమే కృతే ణిలోపో యథా స్యాత్ । అకృతే హి తత్ర ణిలోపే సతి కారితమిత్యత్ర ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్(7-2-10-2246) ఇతీటః ప్రతిషేధః ప్రసజ్యేత ।।

[-6-4-52]

జనితా మన్త్రే ।। [6-4-53] ।।

జనితేతి మన్త్రవిషయే ఇడాదౌ ణిలోపో నిపాత్యతే । ` యో నః పితా జనితా(ఋ.10-82-3) । మన్త్ర ఇతి కిమ్ ? జనయితా ।

[-6-4-53]

శమితా యజ్ఞే ।। [6-4-54] ।।

యజ్ఞకర్మణి శమితేతి ఇడాదౌ తృచి ణిలోపో నిపాత్యతే । శృతం హవిః శమితః । తృచి సమ్బుద్ధ్యన్తమేతత్ । యజ్ఞే ఇతి కిమ్? శృతం హవిః శమయితః ।।

[-6-4-54]

అయామన్తాల్వాయ్యేత్న్విష్ణుషు ।। [6-4-55] ।।

ఆమ్ , అన్త, ఆలు, ఆయ్య, ఇత్ను , ఇష్ణు - ఇత్యేతేషు పరతో ణేరయాదేశో భవతి । కారయాఞ్చకార । హారయాఞ్చకార । అన్త - గాణ్డయన్తః । మణ్డయన్తః । ఆలు - స్పృహయాలుః । గృహయాలుః । ఆయ్య - ` స్పృహయాయ్యః(ఋ.6-15-12) । గృహయాయ్యః । ఇత్ను - స్తనయిత్నుః । ఇష్ణు - ` పోషయిష్ణవః(మై.4-2-14) । పారయిష్ణవః । న ఇతి వక్తవ్యే అయాదేశవచనముత్తరార్థమ్ ।।

[-6-4-55]

ల్యపి లఘుపూర్వాత్ ।। [[6-4-56]] ।।

ల్యపి పరతో లఘుపూర్వాద్వర్ణాదుత్తరస్య ణేరయాదేశో భవతి । ప్రణమయ్య, ప్రతమయ్య, ప్రదమయ్య, ప్రశమయ్య, సన్దమయ్య గతః । ప్రబేభిదయ్య గతః । ప్రగణయ్య గతః । హ్రస్వయలోపాల్లోపానామసిద్ధత్వం న భవతి, అసమానాశ్రయత్వాత్ - హ్రస్వాదయో హి ణౌ, ల్యపి ణేరయాదేశో భవతి । లఘుపూర్వాదితి కిమ్? ప్రపాత్య గతః ।।

[-6-4-56]

విభాషాఽఽపః ।। [6-4-57] ।।

ఆప ఉత్తరస్య ణేర్ల్యపి పరతో విభాషాఽయాదేశో భవతి । ప్రాపయ్య గతః । ప్రాప్య గతః । ఇఙాదేశస్య లాక్షణికత్వాన్న భవతి - అధ్యాప్య గతః ।।

[-6-4-57]

యుప్లువోర్దీర్ఘశ్ఛన్దసి ।। [6-4-58] ।।

యు, ప్లు - ఇత్యేతయోర్ల్యపి పరతశ్ఛన్దసి విషయే దీర్ఘో భవతి । ` దాన్త్యనుపూర్వం వియూయ(ఋ.10-131-2) । ` యత్రా యో దక్షిణా పరిప్లూయ(కాఠ.సం.25-3) ।

ఛన్దసీతి కిమ్? సంయుత్య । ఆప్లుత్య ।।

[-6-4-58]

క్షియః ।। [6-4-59] ।।

క్షియశ్చ దీర్ఘో భవతి ల్యపి పరతః । ప్రక్షీయ ।।

[-6-4-59]

నిష్ఠాయామణ్యదర్థే ।। [6-4-60] ।।

ణ్యతః కృత్యస్యార్థో భావకర్మణీ, తాభ్యామన్యత్ర యా నిష్ఠా తస్యాం క్షియో దీర్ఘో భవతి । ఆక్షీణః । ప్రక్షీణః। పరిక్షీణః । అకర్మకత్వాత్ క్షియః కర్త్తరి క్తః । ప్రక్షీణమిదం దేవదత్తస్యేతి క్తోఽధికరణే చ ధ్రౌవ్యగతిప్రత్యవసానార్థేభ్యః(3-4-76-3087) ఇత్యధికరణే క్తః । అణ్యదర్థ ఇతి కిమ్?
` అక్షితమసి మామేక్షేష్ఠాః(తై.సం.1-6-5-1) । క్షితమితి భావే దీర్ఘాభావాత్ క్షియో దీర్ఘాత్(8-2-46-3015) ఇతి నిష్ఠానత్వమపి న భవతి ।।

[-6-4-60]

వాఽఽక్రోశదైన్యయోః ।। [6-4-61] ।।

ఆక్రోశే గమ్యమానే, దైన్యే చ క్షియో నిష్ఠాయామణ్యదర్థే వా దీర్ఘో భవతి । క్షితాయురేధి । క్షీణాయురేధి । దైన్యే - క్షితకః । క్షీణకః । క్షితోఽయం తపస్వీ । క్షీణోఽయం తపస్వీ ।।

[-6-4-61]

స్యసిచ్సీయుట్తాసిషు భావకర్మణోరుపదేశేఽజ్ఝనగ్రహదృశాం వా చిణ్వదిట్ చ ।। [6-4-62] ।।

స్య, సిచ్, సీయుట్, తాసి - ఇత్యేతేషు భావకర్మవిషయేషు పరత ఉపదేశేఽజన్తానామఙ్గానామ్, హన్, గ్రహ, దృశ్ - ఇత్యేతేషాం చ చిణ్వత్కార్యం భవతి వా। యదా చిణ్వత్ తదా ఇడాగమో భవతి । కస్య? స్యసిచ్సీయుట్తాసీనామేవేతి వేదితవ్యమ్। తే హి ప్రకృతాః । అఙ్గస్య తు లక్ష్యవిరోధాన్న క్రియతే । కాని పునరస్య యోగస్య ప్రయోజనాని?

చిణ్వద్వృద్ధిర్యుక్చ హన్తేశ్చ ఘత్వం దీర్ఘశ్చోక్తో యో మితాం వా చిణీతి ।

ఇట్ చాసిద్ధస్తేన మే లుప్యతే ణిర్నిత్యశ్చాయం వల్నిమిత్తో విఘాతీ ।।

అజన్తానాం తావత్ - చాయిష్యతే, చేష్యతే, అచాయిష్యత, అచేష్యత । దాయిష్యతే, దాస్యతే, అదాయిష్యత, అదాస్యత । శామిష్యతే, శమిష్యతే, శమయిష్యతే, అశామిష్యత, అశమిష్యత, అశమయిష్యత । హన్ - ఘానిష్యతే, హనిష్యతే , అఘానిష్యత, అహనిష్యత । గ్రహ - గ్రాహిష్యతే, గ్రహీష్యతే అగ్రాహిష్యత, అగ్రహీష్యత । గ్రహోఽలిటి దీర్ఘః(7-2-37-2562) ఇతి ప్రకృతస్యేటో దీర్ఘత్వమ్ । దృశ్ - దర్శిష్యతే , ద్రక్ష్యతే, అదర్శిష్యత, అద్రక్ష్యత ।

సిచ్యజన్తానామ్ - అచాయిషాతామ్, అచేషాతామ్ l అదాయిషాతామ్, అదిషాతామ్ l అశామిషాతామ్, అశమిషాతామ్, అశమయిషాతామ్ l హన్ - అఘానిషాతామ్ , అవధిషాతామ్, అహసాతామ్ l గ్రహ్ - అగ్రాహిషాతామ్, అగ్రహీషాతామ్ l దృశ్ - అదర్శిషాతామ్ , అదృక్షాతామ్ l

సీయుటి అజన్తానామ్ - చాయిషీష్ట, చేషీష్ట l దాయిషీష్ట , దాసీష్ట l శామిషీష్ట, శమిషీష్ట, శమయిషీష్ట l హన్ - ఘానిషీష్ట, వధిషీష్ట l గ్రహ - గ్రాహిషీష్ట, గ్రహీషీష్ట l దృశ్ - దర్శిషీష్ట, దృక్షీష్ట l

తాసావజన్తానామ్ - చాయితా, చేతా l దాయితా , దాతా l శామితా, శమితా, శమయితా l హన్ - ఘానితా, హన్తా l గ్రహ - గ్రాహితా, గ్రహీతా l దృశ్ - దర్శితా, దర్ష్టా, ద్రష్టా l స్యసిచ్సీయుట్తాసిష్వితి కిమ్? చేతవ్యమ్, దాతవ్యమ్ l భావకర్మణోరితి కిమ్? చేష్యతి l దాస్యతి l ఉపదేశా ఇతి కిమ్? కారిష్యతే - ఇతి గుణే కృతే రపరత్వే చ న ప్రాప్నోతి, ఉపదేశగ్రహణాద్ భవతి l అజ్ఝనగ్రహదృశామితి కిమ్? పఠిష్యతే l అఙ్గాధికారవిహితం కార్యమిహాతిదిశ్యతే, తేన హనిణిజామాదేశా న భవన్తి l హనిష్యతే , ఘానిష్యతే l ఏష్యతే, ఆయిష్యతే l అధ్యేష్యతే, అధ్యాయిష్యతే l హనో వధ లిఙి(2-4-42-2433), లుఙి చ(2-4-43-2434) ఇణో గా లుఙి(2-4-45-2458), విభాషా లుఙ్లృఙోః(2-4-50-2460) ఇత్యేతే విధయో న భవన్తి ll

[-6-4-62]

దీఙో యుడచి క్ఙితి ll [6-4-63] ll

దీఙో యుడాగమో భవతి అజాదౌ క్ఙితి ప్రత్యయే పరతః l ఉపదిదీయే, ఉపదిదీయాతే, ఉపదిదీయిరే l దీఙః ఇతి పఞ్చమీనిర్దేశాదజాదేర్యుడాగమో భవతి l విధానసామర్థ్యాచ్చ ఏరనేకాచః(6-4-82-272) ఇతి యణాదేశే కర్త్తవ్యే తస్యాసిద్ధత్వం న భవతి l అచీతి కిమ్? ఉపదేదీయతే l క్ఙితీతి కిమ్ ? ఉపదానమ్ ll

[-6-4-63]

ఆతో లోప ఇటి చ ll [6-4-64] ll

ఇట్యజాదావార్ధధాతుకే క్ఙితి చాకారాన్తస్యాఙ్గస్య లోపో భవతి l ఇటి - పపిథ l తస్థిథ l కితి - పపతుః, పపుః l తస్థతుః, తస్థుః l గోదః l కమ్బలదః l ఙితి - ప్రదా l ప్రధా l ఆర్ధధాతుకే ఇత్యేవ - యాన్తి l వాన్తి l వ్యత్యరే l వ్యత్యలే l రాతేర్లాతేశ్చ లఙి ఇటి చ రూపమ్ l అచీత్యేవ - గ్లాయతే l దాసీయ ll

[-6-4-64]

ఈద్యతి ll [6-4-65] ll

ఈకార ఆదేశో భవతి ఆకారాన్తస్యాఙ్గస్య యతి పరతః । దేయమ్ । ధేయమ్ । హేయమ్ । స్తేయమ్ ।।

[-6-4-65]

ఘుమాస్థాగాపాజహాతిసాం హలి ।। [6-4-66] ।।

ఘుసంజ్ఞకానామఙ్గానాం మా, స్థా, గా , పా, జహాతి, సా - ఇత్యేతేషాం హలాదౌ క్ఙితి ప్రత్యే పరత ఈకారాదేశో భవతి । దీయతే, దేదీయతే । ధీయతే, దేధీయతే। మీయతే, మేమీయతే। స్థీయతే, తేష్ఠీయతే । గీయతే, జేగీయతే । అధ్యగీష్ట, అధ్యగీషాతామ్, అధ్యగీషత । పీయతే, పేపీయతే । పాతేరిహ గ్రహణం నాస్తి, లుగ్వికరణత్వాత్ । పాయతే - ఇత్యేవ తస్య భవతి । హీయతే । జేహీయతే । జహాతేరిహ నిర్ద్వేశాద్ జిహాతేర్గ్రహణం న భవతి । హాయతే । `షోఽన్తకర్మణి(ధా.పా.1148) - అవసీయతే , అవసేసీయతే । హలీతి కిమ్? దదతుః దదుః । ఆతో లోపాద్ధి పరత్వాదీత్వం స్యాత్ । ఏతదేవ హల్గ్రహణం జ్ఞాపకమ్ - అస్మిన్ ప్రకరణే విప్రతిషేధేనాసిద్ధత్వం భవతి । క్ఙితి ఇత్యేవ - దాతా । ధాతా ।।

[-6-4-66]

ఏర్లిఙి ।। [6-4-67] ।।

ఘుమాస్థాగాపాజహాతిసామఙ్గానాం లిఙి పరత ఏకారాదేశో భవతి । దేయాత్ । మేయాత్ । ధేయాత్ । స్థేయాత్ । గేయాత్ । పేయాత్ । అవసేయాత్ । క్ఙితి ఇత్యేవ - దాసీష్ట । ధాసీష్ట ।।

[-6-4-67]

వాఽన్యస్య సంయోగాదేః ।। [6-4-68] ।।

ఘ్వాదిభ్యోఽన్యస్య సంయోగాదేరాకారాన్తస్య వా ఏకారాదేశో భవతి లిఙి పరతః । గ్లేయాత్ , గ్లాయాత్ । మ్లేయాత్,

మ్లాయాత్ । అన్యస్యేతి కిమ్? స్థేయాత్ । సంయోగాదేరితి కిమ్? యాయాత్ । క్ఙితి ఇత్యేవ- గ్లాసీష్ట । అఙ్గస్య ఇత్యేవ - నిర్వాయాత్ ।।

[-6-4-68]

న ల్యపి ।। [6-4-69] ।।

ల్యపి ప్రత్యయే పరతో ఘుమాస్థాగాపాజహాతిసాం యదుక్తం తన్న । ప్రదాయ । ప్రధాయ । ప్రమాయ । ప్రస్థాయ । ప్రగాయ । ప్రపాయ । ప్రహాయ । అవసాయ ।।

[-6-4-69]

మయతేరిదన్యతరస్యామ్ ।। [6-4-70] ।।

మయతేరికారాదేశో వా భవతి ల్యపి పరతః । అపమిత్య, అపమాయ ।।

[-6-4-70]

లుఙ్లఙ్లృఙ్క్ష్వడుదాత్తః ।। [6-4-71] ।।

లుఙ్, లఙ్ , లృఙ్ - ఇత్యేతేషు పరతోఽఙ్గస్యాడామో భవతి , ఉదాత్తశ్చ స భవతి । లుఙ్ - అకార్షీత్ , అహార్షీత్ । లఙ్ - అకరోత్ , అహరత్ । లృఙ్- అకరిష్యత్, అహరిష్యత్ ।।

[-6-4-71]

ఆడజాదీనామ్ ।। [6-4-72] ।।

ఆడాగమో భవత్యజాదీనాం లుఙ్లఙ్లృఙ్క్షు పరతః , ఉదాత్తశ్చ స భవతి । ఐక్షిష్ట । ఐహిష్ట । ఔబ్జీత్ । ఔమ్భీత్ । లఙ్ - ఐక్షత । ఐహత । ఔబ్జత్ । ఔమ్భత్ । లృఙ్ - ఐక్షిష్యత । ఐహిష్యత । ఔబ్జిష్యత్ । ఔమ్భిష్యత్ । ఇహ ఐజ్యత, ఔప్యత, ఔహ్యతేతి లఙి కృతే లావస్థాయామడాగమాదన్తరఙ్గత్వాల్లాదేశః క్రియతే, తత్ర కృతే వికరణో నిత్యత్వాదడాగమం బాధతే । శబ్ధాన్తరప్రాప్తేరడాగమస్యానిత్యత్వమ్, కృతే హి వికారణాన్తస్యాఙ్గస్య తేన భవితవ్యమ్, అకృతే తు ధాతుమాత్రస్య శబ్దాన్తరస్య ప్రాప్నువన్ విధిరనిత్యో భవతి । నను

శబ్దాన్తరాదితి వికరణోఽనిత్యః? వికరణే కృతే సమ్ప్రసారణమడాగమాన్నిత్యత్వాదేవ భవతి, సమ్ప్రసారణే చ కృతేఽజాద్యఙ్గం జాతమితి ఆడజాదీనామ్ ఇత్యాడాగమః ।।

[-6-4-72]

ఛన్దస్యపి దృశ్యతే ।। [6-4-73] ।।

ఛన్దసి విషయే ఆడాగమో దృశ్యతే । యతో హి విహితస్తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే । ఆడజాదీనామ్(6-4-72-2254) ఇత్యుక్తమ్ , అనజాదీనామపి దృశ్యతే - `సురుచో వేన ఆవః(వా.సం.13-3) । ఆనక్ । ఆయునక్ । ఆవః ఇతి వృఞో లుఙి మన్త్రే ఘసహ్వర(2-4-80-3402) ఇతి లేర్లుకి కృతే చ భవతి, తథా ఆనక్ ఇతి నశేః । ఆయునక్ ఇతి యుజేర్లఙి ।।

[-6-4-73]

న మాఙ్యోగే ।। [6-4-74] ।।

మాఙ్యోగే లుఙ్లఙ్లృఙ్క్షు యదుక్తం తన్న భవతి । మా భవాన్ కార్షీత్ । మా భవాన్ హార్షీత్ । మా స్మ కరోత్ । మా స్మ హరత్ । మా భవానీహిష్ట , మా స్మ భవానీహత । మా భవానీక్షిష్ట । మా స్మ భవానీక్షత ।।

[-6-4-74]

బహులం ఛన్దస్యమాఙ్యోగేఽపి ।। [6-4-75] ।।

ఛన్దసి విషయే మాఙ్యోగేఽపి బహులమడాటౌ భవతః । అమాఙ్యోగేఽపి న భవతః । అమాఙ్యోగే తావత్ - `చనిష్ఠా ఉగ్ర(ఋ.10-73-1) । `కామమూనయీత్(ఋ.1-53-3) । కామమర్ద్దయీత్ । మాఙ్యోగేఽపి భవతః - `మా వః క్షేత్రే పరబీజాన్యవాప్సుః(ఆ.ధ.2-13-6) । మా అభిత్థాః । మా ఆవః ।।

[-6-4-75]

ఇరయో రే ।। [6-4-76] ।।

ఇరే - ఇత్యేతస్య ఛన్దసి విషయే బహులం రే ఇత్యయమాదేశో భవతి । `గర్భం ప్రథమం దధ్రే ఆపః(ఋ.10-82-5) । యాఽస్య

పరిదద్రే । ధాఞో రేభావస్యాసిద్ధత్వాదాతో లోపో భవతి । న చ భవతి - పరమాయా ధియోఽగ్నికర్మాణి చక్రిరే । అత్ర రేశబ్దస సేటాం ధాతూనామిటి కృతే పునా రేభావః క్రియతే , తదర్థమ్ ఇరయోః ఇత్యయం ద్వివచననిర్ద్దేశః ।।

[-6-4-76]

అచి శ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియఙువఙౌ ।। [6-4-77] ।।

శ్నుప్రత్యయాన్తస్యాఙ్గస్య ధాతోరివర్ణోవర్ణాన్తస్య భ్రూ ఇత్యేతస్య చ ఇయఙ్ , ఉవఙ్ - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతోఽజాదౌ ప్రత్యయే, పరతః । ఆప్నువన్తి । రాధ్నువన్తి । శక్నువన్తి । ధాతోః - చిక్షియతుః, చిక్షియుః । లులువతుః, లులువుః । నియౌ, నియః । లువౌ, లువః । భ్రువౌ , భ్రువరు । అచీతి కిమ్? ఆప్నుయాత్ । శక్నుయాత్ । రాధ్నుయాత్ । శ్నుధాతుభ్రువామితి కిమ్? లక్ష్మ్యౌ । వధ్వౌ । య్వోరితి కిమ్? చక్రతుః । చక్రుః । ఇయఙువఙ్భ్యాం గుణవృద్ధీ భవతో విప్రతిషేధేన । చయనమ్, చాయకః । లవనమ్, లావకః ।

- ఇయఙువఙ్ప్రకరణే తన్వాదీనాం ఛన్దసి బహులముపసంఖ్యానం కర్త్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-209)। `తన్వం(అ.వే.5-3-1) పుషేమ, `తనువం(తై.సం.1-5-5-4) పుషేమ। విష్వం పుషేమ, విషువం పుషేమ `స్వర్గో(తై.1-5-7-1) లోకః , సువర్గో లోకః । `త్ర్యమ్బకం యజామహే(తై.1-8-6), త్రియమ్బకం యజామహే ।।

[-6-4-77]

అభ్యాసస్యాసవర్ణే ।। [6-4-78] ।।

అభ్యాసస్యేవర్ణోవర్ణాన్తస్యాసవర్ణేఽచి పరత ఇయఙ్, ఉవఙ్ - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః । ఇయేష । ఉవోష । ఇయర్త్తి । అసవర్ణ ఇతి కిమ్? ఈయతుః ఈయుః । ఊవతుః , ఊవుః । అచి ఇత్యేవ - ఇయాజ । ఉవాప ।।

[-6-4-78]

స్త్రియాః ।। [6-4-79] ।।

స్త్రీ - ఇత్యేతస్యాజాదౌ ప్రత్యయే పరత ఇయజాదేశో భవతి । స్త్రీ స్త్రియౌ, స్త్రియః । స్త్రీణామ్ - ఇత్యత్ర పరత్వాన్నుడాగమః । పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమ్ ।।

[-6-4-79]

వాఽమ్శసోః ।। [6-4-80] ।।

అమి శసి పరతః స్త్రియాం వా ఇయజాదేశో భవతి । స్త్రీం పశ్య, స్త్రియం పశ్య । స్త్రీః పశ్య, స్త్రియః పశ్య ।।

[-6-4-80]

ఇణో యణ్ ।। [6-4-81] ।।

ఇణోఽఙ్గస్య యణాదేశో భవతి అచి పరతః । యన్తి । యన్తు । ఆయన్ । ఇయజాదేశాపవాదోఽయమ్ । `మధ్యేఽపవాదాః పూర్వాన్విధీన్ బాధన్తే(వ్యా.ప.10) ఇతి గుణవృద్ధిభ్యాం పరత్వాదయం బాధ్యతే । అయనమ్ । ఆయకః ।।

[-6-4-81]

ఏరనేకాచోఽసంయోగపూర్వస్య ।। [6-4-82] ।।

ధాతోరితి వర్తతే , తేన సంయోగో విశేష్యతే । ధాతోరవయవః సంయోగః పూర్వో యస్మాదివర్ణాన్న భవతి అసావసంయోగపూర్వః, తదన్తస్యాఙ్గస్యానేకాచోఽచి పరతో యణాదేశో భవతి । నిన్యతుః, నిన్యుః । ఉన్న్యౌ, ఉన్న్యః । గ్రామణ్యౌ । గ్రామణ్యః । ఏరితి కిమ్? అసంయోగపూర్వగ్రహణమివర్ణవిశేషణం యథా స్యాద్, అఙ్గవిశేషణం మా భూదితి । లులువతుః , లులువుః - ఇత్యేతత్తు ఓః సుపి(6-4-83-281) ఇతి నియమాదపి సిధ్యతి । అనేకాచ ఇతి కిమ్? నియౌ, నియః । అసంయోగపూర్వస్యేతి కిమ్? యవక్రియౌ । యవక్రియః । ధాతునా సంయోగవిశేషణం కిమ్? ఇహాపి న స్యాద్ - ఉన్న్యౌ, ఉన్న్య ఇతి । గతికారకాభ్యామన్యపూర్వస్య నేష్యతే । పరమనియౌ । పరమనియ ఇతి ।।

[-6-4-82]

ఓః సుపి ।। [6-4-83] ।।

ధాత్వవయవః సంయోగః పూర్వో యస్మాదువర్ణాన్న భవతి తదన్తస్యాఙ్గస్యానేకాచోఽజాదౌ సుపి పరతో యణాదేశో భవతి । ఖలప్వౌ, ఖలప్వః । శతస్వౌ, శతస్వః । సకృల్ల్వౌ, సకృల్ల్వః । సుపీతి కిమ్? లులువతుః , లులువుః । అనేకాచః ఇత్యేవ - లువౌ, లువః । అసంయోగపూర్వస్య ఇత్యేవ - కటప్రువౌ, కటప్రువః । గతికారకాభ్యామన్యపూర్వస్యనేష్యతే ఇత్యేవ -

పరమలువౌ, పరమలువః ।।

[-6-4-83]

వర్షాభ్వశ్చ ।। [6-4-84] ।।

వర్షాభూ - ఇత్యేతస్యాజాదౌ సుపి పరతో యణాదేశో భవతి । వర్షాభ్వౌ, వర్షాభ్వః ।

- పునర్భ్వశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-210)। పునర్భ్వౌ, పునర్భ్వః ।। కారాపూర్వస్యాపీష్యతే - కారాభ్వౌ, కారాభ్వః ।।

[-6-4-84]

న భూసుధితయోః ।। [6-4-85] ।।

భూ, సుధీ - ఇత్యేతయోర్యణాదేశో న భవతి । ప్రతిభువౌ, ప్రతిభువః । సుధియౌ, సుధియః ।।

[-6-4-85]

ఛన్దస్యుభయథా ।। [6-4-86] ।।

ఛన్దసి విషయే భూ, సుధీ - ఇత్యేతయోరుభయథా దృశ్యతే । `వనేషు చిత్రం విభ్వం విశే(ఋ.4-7-1), `విశే విభువమ్(త్తై.సం.1-5-5) । సుధ్యో హవ్యమగ్నే, సుధియో హవ్యమగ్నే ।।

[-6-4-86]

హుశ్నువోః సార్వధాతుకే ।। [6-4-87] ।।

హు ఇత్యేతస్యాఙ్గస్య శ్నుప్రత్యయాన్తస్యానేకాచోఽసంయోగపూర్వస్యాజాదౌ సార్వధాతుకే పరతో యణాదేశో భవతి । జుహ్వతి, జుహ్వతు । జుహ్వత్। సున్వన్తి , సున్వన్తు , అసున్వన్ । హుశ్నువోరితి కిమ్? యోయువతి । రోరువతి । ఇదమేవ హుశ్నుగ్రహణం జ్ఞాపకమ్ - భాషాయామపి యఙ్లుగస్తీతి । ఛన్దసి ఛన్దస్యుభయథా(6-4-86-3548) ఇత్యార్ధధాతుకత్వాదేవ యణాదేశస్యాప్రసఙ్గః । న చ యఙ్లుగన్తాదన్యత్ ప్రత్యుదాహరణమ్ ఉవర్ణాన్తమనేకాజసంయోగపూర్వం సార్వధాతుకే విద్యతే । సార్వధాతుక ఇతి కిమ్? జుహువతుః జుహువుః । అసంయోగపూర్వస్య ఇత్యేవ - ఆప్నువన్తి । రాధ్నువన్తి ।।

[-6-4-87]

భువో వుగ్లుఙ్లిటోః ।। [6-4-88] ।।

భువో వుగాగమో భవతి లుఙి లిటి చాజాదౌ పరతః । అభూవన్ । అభూవమ్ । లిట్ - బభూవ, బభూవతుః , బభూవుః ।।

[-6-4-88]

ఊదుపధాయా గోహః ।। [6-4-89] ।।

గోహేఽఙ్గస్య ఉపధాయా ఊకారాదేశో భవతి అజాదౌ ప్రత్యయే పరతః । నిగూహతి । నిగూహకః । సాధు నిగూహీ । నిగూహంనిగూహమ్ । నిగూహన్తి । నిగూహో వర్త్తతే । ఉపధాయా ఇతి కిమ్? అలోఽన్త్యస్య మా భూత్ । గోహః ఇతి వికృతగ్రహణం విషయార్థమ్(మ.భా.3-211) । యత్రాస్యైతద్రూపం తత్రైవ యథా స్యాత్, ఇహ మా భూత్ - నిజుగుహతుః , నిజుగుహుః । అయాదేశప్రతిషేధార్థం చ కేచిదిచ్ఛన్తి । నిగూహ్య గత ఇత్యూత్వస్యాసిద్ధత్వాద్ , ల్యపి లఘుపూర్వాత్ ఇత్యయాదేశః స్యాత్ । వ్యాశ్రయత్వాదేవాసిద్ధత్వమత్ర నాస్తి- ణావూత్వమ్, ణ్యన్తస్య చ ల్యప్యయాదేశ ఇతి । అచీత్యేవ నిగోఢా । నిగోఢుమ్ ।।

[-6-4-89]

దోషో ణౌ ।। [6-4-90] ।।

దోష ఉపధాయా ఊకార ఆదేశో భవతి ణౌ పరతః । దూషయతి । దూషయతః । దూషయన్తి । వికృతగ్రహణం ప్రక్రమాభేదార్థమ్ । పూర్వత్ర హి గోహః ఇత్యుక్తమ్ । ణావితి కిమ్? దోషో వర్తతే ।।

[-6-4-90]

వా చిత్తవిరాగే ।। [6-4-91] ।।

చిత్తవికారార్థే దోష ఉపధాయా వా ఊకారాదేశో భవతి ణౌ పరతః । చిత్తం దూషయతి, చిత్తం దోషయతి । ప్రజ్ఞాం దూషయతి, ప్రజ్ఞాం దోషయతి ।

[-6-4-91]

మితాం హ్రస్వః ।। [6-4-92] ।।

మితో ధాతవః ఘటాదయో మితః ఇత్యేవమాదయో యే ప్రతిపాదితాః, తేషాముపధాయా హ్రస్వో భవతి ణౌ పరతః । ఘటయతి ।

వ్యథయతి । జనయతి । రజయతి । శమయతి । జ్ఞపయతి । కేచిదత్ర వా ఇత్యనువర్త్తయన్తి, సా చ వ్యవస్థితవిభాషా, తేన ఉత్క్రామయతి, సంక్రామయతీత్యేవమాది సిద్ధం భవతి ।।

[-6-4-92]

చిణ్ణములోర్దీర్ఘోఽన్యతరస్యామ్ ।। [6-4-93] ।।

చిణ్పరే ణముల్పరే చ ణౌ పరతో మితామఙ్గానాముపధాయా దీర్ఘో భవతి అన్యతరస్యామ్ । అశమి, అశామి । అతమి, అతామి । శమంశమమ్, శామంశామమ్ । తమన్తమమ్, తామన్తామమ్ । దీర్ఘగ్రహణం కిమ్?, న హ్రస్వవికల్ప ఏవ విధీయతే? నైవం శక్యమ్, శమయన్తం ప్రయుంక్తే - ఇతి ద్వితీయే ణిచి హ్రస్వవికల్పో న స్యాత్ । ణిలోపస్య

స్థానివద్భావాద్ దీర్ఘవిధౌ త్వజాదేశో న స్థానివత్ । శమయన్తం ప్రయుక్తవాన్ । అశమి, అశామి । శమంశమమ్, శామంశామమ్ । శంశమయతేః - అశంశమి, అశంశామి । శంశమంశమమ్ । శంశామంశంశామమ్ (మ.భా.3-212)। యోఽసౌ ణౌ ణిర్లుప్యతే, యశ్చ యజకారః, తయోర్ద్దీర్ఘవిధౌ ఆదేశో న స్థానివద్భవతీతి అస్థానివద్భావాద్దీర్ఘః సిద్ధో భవతి । హ్రస్వవికల్పే తు విధీయమానే స్థానివద్భావః స్యాత్ । ణిజ్యన్తే యఙ్ల్యన్తే త్వసిద్ధిరేవ । వ్యాశ్రయత్వాదసిద్ధత్వమపి నాస్తి । ణౌ హి ణియజోర్లోపః , చిణ్ణముల్పరే ణావఙ్గస్య దీర్ఘత్వమ్ ।।

[-6-4-93]

ఖచి హ్రస్వః ।। [6-4-94] ।।

ఖచ్పరే ణౌ పరతో హ్రస్వో భవత్యఙ్గస్యోపధాయాః । ద్విషన్తపః । పరన్తపః । పురన్దరః ।।

[-6-4-94]

హ్లాదో నిష్ఠాయామ్ ।। [6-4-95] ।।

హ్లాదోఽఙ్గస్యోపధాయా హ్రస్వో భవతి నిష్ఠాయాం పరతః । ప్రహ్లన్నః । ప్రహ్లన్నవాన్ । నిష్ఠాయామితి కిమ్? ప్రహ్లాదయతి । హ్లాద ఇతి యోగావిభాగః క్రియతే, క్తిన్యపి యథా స్యాత్ - ప్రహ్లత్తిరితి ।।

[-6-4-95]

ఛాదేర్ఘేఽద్వ్యుపసర్గస్య ।। [6-4-96] ।।

ఛాదేరఙ్గస్యాద్వ్యుపసర్గస్య ఘప్రత్యయే పరత ఉపధాయా హ్రస్వో భవతి । ఉరశ్ఛదః । ప్రచ్ఛదః । దన్తచ్ఛదః । ణిలోపస్య చాసిద్ధత్వం స్థానివద్భావో వా వచనసామర్థ్యాదత్ర న భవతీతి హ్రస్వభావిన్యుపధా భవతి । అద్వ్యుపసర్గస్యేతి కిమ్? సముపచ్ఛాదః ।

- అద్విప్రభృత్యుపసర్గస్యేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-213)। సముపాతిచ్ఛాదః । ఉత్తరా హి సంఖ్యా పూర్వసంఖ్యాకృతం వ్యపదేశం నివర్త్తయతి, న హి త్రిపుత్రో ద్విపుత్ర ఇతి వ్యపదిశ్యతే ।।

[-6-4-96]

ఇస్మన్త్రన్క్విషు చ ।। [6-4-97] ।।

ఇస్, మన్, త్రన్, క్వి - ఇత్యేతేషు పరతశ్ఛాదేరుపధాయా హ్రస్వో భవతి । ఛది - ఛద్మ। ఛత్రమ్ । ధామచ్ఛత్ । ఉపచ్ఛత్ ।।

[-6-4-97]

గమహనజనఖనఘసాం లోపః క్ఙిత్యనఙి ।। [6-4-98] ।।

గమ, హన, జన, ఖన, ఘస - ఇత్యేతేషామఙ్గానాముపధాయా లోపో భవత్యజాదౌ ప్రత్యయే క్ఙిత్యనఙి పరతః । జగ్మతుః, జగ్ముః । జఘ్నతుః , జఘ్నుః । జజ్ఞే, జజ్ఞాతే, జజ్ఞిరే। చఖ్నతుః, చఖ్నుః । జక్షతుః జక్షుః । `అక్షన్నమీమదన్త పితరః(వా.సం.19-36) । క్ఙితీతి కిమ్? గమనమ్ । హననమ్ । అనఙీతి కిమ్? అగమత్ । అఘసత్ । అచీత్యేవ - గమ్యతే, హన్యతే ।।

[-6-4-98]

తనిపత్యోశ్ఛన్దసి ।। [6-4-99] ।।

తని, పతి - ఇత్యేతయోశ్ఛన్దసి విషయే ఉపధాయా లోపో భవతి అజాదౌ క్ఙితి ప్రత్యయే పరతః । `వితత్నిరే కవయః(ఋ.1-164-5) । `శకునా ఇవ పప్తిమ(ఋ.1-107-20) । ఛన్దసీతి కిమ్? వితేనిరే । పేతిమ ।।

[-6-4-99]

ఘసిభసోర్హలి చ ।। [6-4-100] ।।

ఘసి, భస - ఇత్యేతయోశ్ఛన్దసి ఉపఘాయా లోపో భవతి హలాదావజాదౌ చ క్ఙితి ప్రత్యయే పరతః । `సగ్ధిశ్చ మే సపీతిశ్చ మే(వా.సం.18-9) । `బబ్ధాం తే హరీ ధానాః(ని.5-12) । సగ్ధిరితి - అదేః క్తిని బహులం ఛన్దసి(2-4-39-3398) ఇతి ఘస్లాదేశే ఉపధాయా లోపే చ కృతే ఝలో ఝలి(8-2-26-2281) ఇతి సకారలోపః । ధత్వం తకారస్య, జశ్త్వం ఘకారస్య । తతః సమానా గ్ధిః సగ్ధిరితి సమాసే కృతే సమానస్య సభావః । బబ్ధామితి - భసేర్లోటి తామి శ్లౌ ద్విర్వచనే కృతే ఉపధాలోపసలోపధత్వజశ్త్వాని కర్త్తవ్యాని । ద్విర్వచనాత్పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ ఉపధాలోపః ప్రాప్నోతి, ఛాన్దసత్వాత్ స తథా న క్రియతే । అజాదౌ - బప్సతి । క్ఙితీత్యేవ - `అంశూన్ బభస్తి(కాఠ.సం.35-14) ।।

[-6-4-100]

హుఝల్భ్యో హేర్ధిః ।। [6-4-101] ।।

హు ఇత్యేతస్మాద్ ఝలన్తేభ్యశ్చోత్తరస్య హలాదేర్హేః స్థానే ధిరాదేశో భవతి । జుహుధి । ఝలన్తేభ్యః - భిన్ధి । ఛిన్ధి । హుఝల్భ్య ఇతి కిమ్? క్రీణీహి । ప్రీణీహి । హేరితి కిమ్? జుహుతామ్ । హలీత్యేవ - రుదిహి । స్వపిహి । ఇహ జుహుతాత్, భిన్తాత్ త్వమితి పరత్వాత్ తాతఙి కృతే `సకృద్ గతౌ విప్రతిషేధే యద్బాధితం తద్బాధితమేవ ఇతి పునర్ధిభావో న భవతి । భిన్ధకి, ఛిన్ధకీత్యత్ర పరత్వాద్ ధిభావే కృతే పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాదకచ్ క్రియతే ।।

[-6-4-101]

శ్రుశృణుపృకృవృభ్యశ్ఛన్దసి ।। [6-4-102] ।।

శ్రు, శృణు, పౄ, కృ, వృ - ఇత్యేతేభ్య ఉత్తరస్య హేర్ధిరాదేశో భవతి ఛన్దసి విషయే । `శ్రుధీ హవమిన్ద్ర(ఋ.2-11-3) । `శృణుధీ గిరః(ఋ.8-13-7) ।

`పూర్ధి(ఋ.8-78-10) । `ఉరుణస్కృధి(ఋ.8-57-11) । `అపావృధి(ఋ.1-7-6) । శృణుధీత్యత్ర ధిభావవిధానసామర్థ్యాద్ ఉతశ్చ ప్రత్యయాత్(6-4-106-2334) ఇతి హేర్లుగ్న భవతి । అన్యేషామపి దృశ్యతే(6-3-137-3539) ఇతి దీర్ఘత్వమ్ । అతోఽన్యత్ర వ్యత్యయో బహులమ్(3-1-85-3433) ఇతి శప్ , తస్య బహులం ఛన్దసి(2-4-73-3400) ఇతి లుక్ ।।

[-6-4-102]

అజితశ్చ ।। [6-4-103] ।।

అజితశ్చ హేర్ధిరాదేశో భవతి । వా ఛన్దసి(3-4-88-3552) ఇతి పిత్త్వేనాస్యాజిత్త్వమ్ । `సోమం రారన్ధి(ఋ.1-91-13) । `అస్మభ్యం తద్ధర్యశ్వ ప్రయన్ధి(ఋ.3-36-9) । `యుయోధ్యస్మజ్జుహురాణమేనః(ఋ.1-189-20) । అజిత ఇతి కిమ్? `హవ్యం ప్రీణీహి(కాఠ.సం.40-94) । రారన్ధీతి - రేమర్వ్యత్యయేన పరస్మైపదమ్ , శపః శ్లుః , అభ్యాసదీర్ఘత్వం ఛాన్దసత్వాత్ । మలోపాభావస్తు అజిత్త్వాదేవ । ప్రయన్ధీతి - యమేః శపో లుక్ । యుయోధీతి - యౌతేః శపః శ్లుః ।।

[-6-4-103]

చిణో లుక్ ।। [6-4-104] ।।

చిణ ఉత్తరస్య ప్రత్యయస్య లుగ్భవతి । అకారి । అహారి । అలావి । అపాచి । అకారితరామ్, అహారితమామిత్యత్ర తలోపస్యాసిద్ధత్వాత్ తరప్తమపోర్న లుగ్భవతి। చిణో లుక్ ఇత్యేతద్విషయభేదాద్భిద్యతే ।।

[-6-4-104]

అతో హేః ।। [6-4-105] ।।

అకారాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య హేర్లుగ్భవతి । పచ । పఠ । గచ్ఛ। ధావ । అత ఇతి కిమ్? యుహి । రుహి । తపరకరణం కిమ్? లునీహి । పునీహి । ఈత్వస్యాసిద్ధత్వాదాకార ఏవ భవతి ।।

[-6-4-105]

ఉతశ్చ ప్రత్యయాదసంయోగపూర్వాత్ ।। [6-4-106] ।।

ఉకారో యోఽసంయోగపూర్వస్తదన్తాత్ప్రత్యయాదుత్తరస్య హేర్లుగ్భవతి । చిను । సును । కురు । ఉత ఇతి కిమ్? లునీహి । పునీహి । ప్రత్యయాదితి కిమ్? రుహి । యుహి । అసంయోగపూర్వాదితి కిమ్? ప్రాప్నుహి । రాధ్నుహి । తక్ష్ణుహి ।।

- ఉతశ్చ ప్రత్యయాచ్ఛన్దో వావచనమ్ -(మ.భా.3-215) I ఉతశ్చ ప్రత్యయాత్ ఇత్యత్ర ఛన్దసి వా ఇతి వక్తవ్యమ్ I ఆతనుహి యాతుధానాన్ I ` ధినుహి యజ్ఞపతిమ్(కాఠ.సం.1-6) I ` తేన మా భాగినం కృణుహి(అ.వే.6-129-1) II

[-6-4-106]

లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యాం మ్వోః II [6-4-107] II

యోఽయముకారోఽసంయోగపూర్వః తదన్తస్య ప్రత్యయస్యాన్యతరస్యాం లోపో భవతి వకారమకారాదౌ ప్రత్యయే పరతః I సున్వః , సునువః I సున్మః , సునుమః I తన్వః , తనువః I తన్మః, తనుమః I ప్రత్యయస్యేత్యేవ - యువః, యుమః I అసంయోగపూర్వస్యేత్యేవ - శక్నువః, శక్నుమః I లుగితి వర్త్తమానే, లోపగ్రహణమన్త్యలోపార్థమ్ II

[-6-4-107]

నిత్యం కరోతేః II [6-4-108] II

కరోతేరుత్తరస్య ఉకారప్రత్యయస్య వకారమకారాదౌ ప్రత్యయే పరతో నిత్యం లోపో భవతి I కుర్వః, కుర్మః I ఉకారలోపస్య దీర్ఘవిధావస్థానివద్భావాద్ హలి చ(8-2-77-354) ఇతి దీర్ఘత్వం ప్రాప్తమ్, న భకుర్ఛురామ్(8-2-79-1629) ఇతి ప్రతిషిధ్యతే II

[-6-4-108]

యే చ II [6-4-109] II

యకారాదౌ చ ప్రత్యయే పరతః కరోతేరుత్తరస్యోకారప్రత్యయస్య నిత్యం లోపో భవతి I కుర్యాత్, కుర్యాతామ్, కుర్యుః II

[-6-4-109]

అత ఉత్సార్వధాతుకే II [6-4-110] II

ఉకారప్రత్యయాన్తస్య కరోతేరకారస్య స్థానే ఉకార ఆదేశో భవతి సార్వధాతుకే క్ఙితి పరతః I కురుతః I కుర్వన్తి I సార్వధాతుకగ్రహణం కిమ్? భూతపూర్వేఽపి సార్వధాతుకే యథా స్యాత్ - కురు I తపరకరణం లఘూపధస్య గుణనివృత్త్యర్థమ్ I క్ఙితీత్యేవ - కరోతి I కరోషి I కరోమి II

[-6-4-110]

శ్నసోరల్లోపః II [6-4-111] II

శ్నస్యాస్తేశ్చాకారస్య లోపో భవతి సార్వధాతుకే క్ఙితి పరతః I రున్ధః, రున్ధన్తి I భిన్తః , భిన్దన్తి I అస్తేః - స్తః , సన్తి I క్ఙితీత్యేవ - భినత్తి I అస్తి I శ్నసోః ఇత్యాకారస్య పరరుపత్వం శకన్ధ్వాదిషు ద్రష్టవ్యమ్ II

[-6-4-111]

శ్నాభ్యస్తయోరాతః ।। [6-4-112] ।।

శ్నా ఇత్యేతస్యాభ్యస్తానాం చాఙ్గానామాకారస్య లోపో భవతి సార్వధాతుకే క్ఙితి పరతః । లునతే । లునతామ్ । అలునత । అభ్యస్తానామ్ - మిమతే । మిమతామ్ । అమిమత । సఞ్జిహతే । సఞ్జిహతామ । సమజిహత । శ్నాభ్యస్తయోరితి కిమ్? యాన్తి । వాన్తి । ఆత ఇతి కిమ్? బిభ్రతి । క్ఙితీత్యేవ - అలునాత్ । అజహాత్ । ఆద్గ్రహణం స్పష్టార్థమ్ ।।

[-6-4-112]

ఈ హల్యఘోః ।। [6-4-113] ।।

శ్నాన్తానామఙ్గానామభ్యస్తానాం చ ఘువర్జితానామాత ఈకారాదేశో భవతి హలాదౌ సార్వధాతుకే క్ఙితి పరతః । లునీతః , పునీతః । లునీథః, పునీథః। లునీతే, పునీతే । అభ్యస్తానామ్ - మిమీతే । మిమీషే । మిమీధ్వే। సఞ్జిహీతే । సఞ్జిహీషే । సఞ్జిహీధ్వే । హలీతి కిమ్? లునన్తి । మిమతే । అఘోరితి కిమ్? దత్తః । ధత్తః । క్ఙితీత్యేవ - లునాతి । జహాతి ।।

[-6-4-113]

ఇద్దరిద్రస్య ।। [6-4-114] ।।

దరిద్రాతేర్హలాదౌ సార్వధాతుకే క్ఙితి పరత ఇకారాదేశో భవతి । దరిద్రితః । దరిద్రిథః । దరిద్రివః । దరిద్రిమః । హలీత్యేవ - దరిద్రతి । క్ఙితీత్యేవ - దరిద్రాతి ।

- దరిద్రాతేరార్ధధాతుకే లోపో వక్తవ్యః -(మ.భా.3-217)।

- సిద్ధశ్చ ప్రత్యయవిధౌ భవతీతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-217)। దరిద్రాతీతి దరిద్రః । ఆకారాన్తలక్షణో ణప్రత్యయో న భవతి, పచాదిత్వాదజేవ భవతి ।

` న దరిద్రాయకే లోప దరిద్రాణే చ నేష్యతే ।

దిదరిద్రాసతీత్యేకే దిదరిద్రిషతీతి వా ।।(మ.భా.3-217)

- అద్యతన్యాం వేతి వక్తవ్యమ్ -। అదరిద్రీత్, అదరిద్రాసీత్। దరిద్రస్య ఇతి నిర్దేశే ఛాన్దసం హ్రస్వత్వం ద్రష్టవ్యమ్ ।।

[-6-4-114]

భియోఽన్యతరస్యామ్ ।। [6-4-115] ।।

భీ ఇత్యేతస్యాఙ్గస్యాన్యతరస్యామికారాదేశో భవతి హలాదౌ క్ఙితి సార్వధాతుకే పరతః । బిభితః, బిభీతః । బిభిథః, భిభీథః। బిభివః , బిభీవః । బిభిమః, బిభీమః । హలాదావిత్యేవ - బిభ్యతి । క్ఙితీత్యేవ - బిభేతి । సార్వధాతుక ఇత్యేవ - భీయతే ।।

[-6-4-115]

జహాతేశ్చ ।। [6-4-116] ।।

జహాతేశ్చ ఇకారాదేశో భవతి అన్యతరస్యాం హలాదౌ క్ఙితి సార్వధాతుకే పరతః । జహితః, జహీతః। జహిథః, జహీథః। హలాదావిత్యేవ - జహతి । క్ఙితీత్యేవ - జహాతి । సార్వధాతుక ఇత్యేవ - హీయతే । జేహీయతే । పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమ్ ।।

[-6-4-116]

ఆ చ హౌ ।। [6-4-117] ।।

జహాతేరాకారశ్చాన్తాదేశో భవతి ఇకారశ్చాన్యతరసాయాం హౌ పరతః । జహాహి, జహిహి, జహీహి ।।

[-6-4-117]

లోపో యి ।। [6-4-118] ।।

లోపో భవతి జహాతేర్యకారాదౌ క్ఙితి సార్వధాతుకే పరతః । జహ్యాత్ , జహ్యాతామ్। జహ్యుః ।।

[-6-4-118]

ఘ్వసోరేద్ధావభ్యాసలోపశ్చ ।। [[6-4-119]] ।।

ఘుసంజ్ఞకానామఘ్ఞానామస్తేశ్చ ఏకారాదేశో భవతి హౌ పరతోఽభ్యాసలోపశ్చ । దేహి । ధేహి । అస్తేః - శ్నసోరల్లోపః(6-4-111-2469) ఇత్యేకారలోపః, ఏధి । శిదయం లోపః, తేన సర్వస్యాభ్యాసస్య భవతి ।।

[-6-4-119]

అత ఏకహల్మధ్యేఽనాదేశాదేర్లిటి ।। [6-4-120] ।।

లిటి పరత ఆదేశ ఆదిర్యస్యాఙ్గస్య నాస్తి తస్య ఏకహల్మధ్యే అసహాయయోర్హలోర్మధ్యే యోఽకారస్తస్య ఏకారాదేశో భవతి, అభ్యాసలోపశ్చ లిటి క్ఙితి పరతః। రేణతుః, రేణుః । యేమతుః, యేముః । పేచతుః, పేచుః। దేమతుః, దేముః। అత ఇతి కిమ్? దిదివతుః। దిదివుః । తపరకరణం కిమ్? రరాసే, రరాసాతే, రరాసిరే। ఏకహల్మధ్య ఇతి కిమ్? రరక్షతుః, రరక్షుః। తత్సరతుః, తత్సరుః। అనాదేశాదేరితి కిమ్? చకణతుః, చకణుః। జగణతుః, జగణుః। బభణతుః , బభణుః । లిట ఆదేశవిశేషణం కిమ్? ఇహాపి యథా స్యాత్ - నేమతుః, నేముః । సేహే, సేహాతే, సేహిరే । అనైమిత్తికే నత్వసత్వే, తదాదిర్లిట్యాదేశాదిర్న భవతి । ఇహాభ్యాసజశ్త్వచర్త్వయోరసిద్ధత్వం నాస్తి, తేన తదాదిరప్యాదేశాదిర్భవతి । తథా చ ఫలిభజోరేత్వం విధీయతే । రూపాభేదే చాదేశాదిర్నాశ్రీయత ఇతి శసిదద్యోః ప్రతిషేధవచనం

జ్ఞాపకమ్, అన్యథా హి పేచతుః, పేచుః, దేమతుః, దేమురిత్యేవమాదీనామపి ప్రకృతిజశ్చరాదీనామేత్వం న స్యాత్ । క్ఙితీత్యేవ - అహం పపచ । అహం పపఠ ।

- దమ్భేరేత్వం వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-218)। దేభతుః । దేభుః । నలోపస్యాసిద్ధత్వాన్న ప్రాప్నోతి ।

- నశిమన్యోరలిట్యేత్వం వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-218)। అనేశమ్ । మేనకా । అనేశామితి నశేర్లుఙి పుషాదిత్వాదఙ్ । మేనకేతి మనేః ఆశిషి చ(3-1-150య2912)ఇతి వున్ । క్షిపకాదిషు ప్రక్షేపాదిత్వం న క్రియతే ।

- ఛన్దస్యమిపచోరప్యలిటి ఏత్వం వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-219)। వ్యేమానమ్ । అమేర్వ్రిపూర్వస్య చానశి ముక్ న క్రియతే । లిఙి - పేచిరన్ । పచేరన్నిత్యేతస్య ఛాన్దసం హ్రస్వత్వమ్ ।- యజివప్యోశ్చ -(మ.భా.3-219)। ఆయేజే । ఆవేపే । యేర్వపేశ్చ లజీ ఇటి ఛన్దస్యపి దృశ్యతే(6-4-73-3545) ఇత్యనజాదేరప్యాడాగమః ।।

[-6-4-120]

థలి చ సేటి ।। [6-4-121] ।।

థలి చ సేటి పరతోఽనాదేశాదేరఙ్గస్య ఏకహల్మధ్యగతస్యాతః స్థానే ఏకార ఆదేశో భవతి అభ్యాసలోపశ్చ । పేచిథ । శేకిథ । సేటీతి కిమ్? పపక్థ। థల్గ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ । అక్ఙిదర్థమేతద్వచనమిత్యన్యస్యేటోఽసమ్భవాత్ । అత ఇత్యేవ - దిదేవిథ। ఏకహల్మధ్యగతస్య ఇత్యేవ - తతక్షిథ । రరక్షిథ । అనాదేశాదేరిత్యేవ - చకణిథ । బభణిథ ।।

[-6-4-121]

తౄఫలభజత్రపశ్చ ।। [6-4-122] ।।

తౄ , ఫల, భజ, త్రప - ఇత్యేతేషామఙ్గానామత ఏకారాదేశో భవతి , అభ్యాసలోపశ్చ లిటి క్ఙితి పరతస్థలి చ సేటి । తేరతుః, తేరుః, తేరిథ । ఫేలతుః, ఫేలిథ। భేజతుః , భేజుః, భేజిథ । త్రేపే, త్రేపాతే, త్రేపిరే । తరతేర్గుణార్థం వచనమ్ । ఫలిభజోరాదేశాద్యర్థమ్ । త్రపేరనేకహల్మధ్యార్థమ్ ।

- శ్రన్థేశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -। శ్రేథతుః , శ్రేథుః ।।

[-6-4-122]

రాధో హింసాయామ్ ।। [6-4-123]।।

రాధో హింసాయామర్థేఽవర్ణస్య ఏకార ఆదేశో భవతి, అభ్యాసలోపశ్చ లిటి క్ఙితి పరతస్థలి చ సేటి । అపరేధతుః, అపరేధుః, అపరేధిథ। హింసాయామితి కిమ్? రరాధతుః, రరాధుః, రరాధిథ। అత ఇత్యేతతదిహోపస్థితం తపరత్వకృతమపాస్య

కాలవిశేషమసమ్ప్రవాదవర్ణమాత్రం ప్రతిపాదయతి । అథ వా - శ్నాభ్యస్తయోరాతః(6-4-112-2483) - ఇత్యనువర్త్తతే ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్ । ఏకహలమధ్యే వా యః స స్థానీ భవతిష్యతి ॥

[-6-4-123]

వా జౄభ్రముత్రసామ్ ॥ [6-4-124] ॥

జౄ, భ్రము, త్రస - ఇత్యేతేషామఙ్గానామతః స్థానే వా ఏకార ఆదేశో భవతి, అభ్యాసలోపశ్చ లిటి క్ఙితి పరతస్థలి చ సేటి । జేరతుః,జేరుః, జేరిథ। జజరతుః, జజరుః, జజరిథ। భ్రేమతుః, భ్రేముః, భ్రేమిథ। బభ్రమతుః, బభ్రముః, బభ్రమిథ । త్రేసతుః, త్రేసుః, త్రేసిథః తత్రసతుః, తత్రసుః, తత్రసిథ ॥

[-6-4-124]

ఫణాం చ సప్తానామ్ ॥ [6-4-125] ॥

ఫణాదినాం సప్తానాం ధాతూనామవర్ణస్య స్థానే వా ఏకార ఆదేశో భవతి, అభ్యాసలోపశ్చ లిటి క్ఙితి పరతః, థలి చ సేటి । ఫేణతుః, ఫేణుః, । ఫేణిథ। పఫణతుః, పఫణుః, పఫణిథ। రేజతుః, రేజుః, రేజిథ, రరాజతుః, రరాజుః, రరాజిథ। భ్రేజే, భ్రేజాతే, భ్రేజిరేః। బభ్రాజే, బభ్రాజాతే, బభ్రాజిరే । భ్రేశే, భ్రేశాతే ,భ్రేశిరే, బభ్రాశే, బభ్రాశాతే, బభ్రాశిరే। భ్లేశే, భ్లేశాతే, భ్లేశిరే। బభ్లాశే, బభ్లాశాతే , బభ్లాశిరే । స్యేమతుః, స్యేముః, స్యేమిథః, సస్యమతుః, సస్యముః, సస్యమిథ। స్వేనతుః, స్వేనుః, స్వేనిథ,సస్వనతుః, సస్వనుః, సస్వనిథ। సప్తానామితి కిమ్? దధ్వనతుః, దధ్వనుః, దధ్వనిథః ॥

[-6-4-125]

నశసదదవాదిగుణానామ్ ॥ [6-4-126] ॥

శస, దద - ఇత్యేతయోర్వకారాదీనాం చ ధాతూనాం గుణ ఇత్యేవమభినిర్వృత్తస్య చ యోఽకారస్తస్య స్థానే ఏకారాదేశో న భవతి, అభ్యాసలోపశ్చ । విశశాసతుః, విశశసుః, విశశసిథ। దదదే, దదదాతే, దదదిరే । వాదీనామ్ - వవమతుః, వవముః, వవమిథ। గుణస్య - విశశరతుః, విశశరుః, విశశరిథ । లులవిథ, పుపవిథ।

గుణశబ్దాభినిర్వృత్తస్యార్శబ్దస్యాకారస్య చాయమకార ఇతి ఏత్వం ప్రతిషిధ్యతే ॥

[-6-4-126]

అర్వణస్త్రసావనఞః ॥ [6-4-127] ॥

అర్వన్నిత్యేతస్యాఙ్గస్య తృ ఇత్యయమాదేశో భవతి, సుశ్చేత్తతః పరో న భవతి, స చ నఞ ఉత్తరో న భవతి । అర్వన్తౌ, అర్వన్తః। అర్వన్తమ్, అర్వన్తౌ, అర్వతః। అర్వతా, అర్వద్భ్యామ్,

అర్వద్భిః। అర్వతీ। ఆర్వతమ్ । అసావితి కిమ్? అర్వా । అనఞ ఇతి కిమ్? అనర్వాణౌ, అనర్వాణః । `అనర్వాణం వృషభం మన్ద్రజిహ్వమ్(ఋ.1-190-1) ।।

[-6-4-127]

మఘవా బహులమ్ ।। [6-4-128] ।।

మఘవన్ ఇత్యేతస్యాఙ్గస్య బహులమ్ తృ ఇత్యయమాదేశో భవతి । మఘవాన్, మఘవన్తౌ, మఘవన్తః। మఘవన్తమ్, మఘవన్తౌ, మఘవతః। మఘవతా । మఘవతీ। మాఘవతమ్ । న చ భవతి - మఘవా, మఘవానౌ, మఘవానః। మఘవానమ్, మఘవానౌ, మఘోనః । మఘోనా, మఘవభ్యామ్, మఘవభిః। మఘోనీ। మాఘవనమ్ ।।

[-6-4-128]

భస్య ।। [6-4-129] ।।

భస్య ఇత్యయమధికార ఆ అధ్యాయపిరసమాప్తేః। యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామో భస్యేత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతి - పాదః పత్(6-4-130-414) । ద్విపదః పశ్య। ద్విపదా కృతమ్ । భస్యేతి కిమ్? ద్విపాదౌ । ద్విపాదః ।।

[-6-4-129]

పాదః పత్ ।। [6-4-130] ।।

పాదః ఇతి పాదశబ్దో లుప్తాకారో గృహ్యతే, తదన్తస్యాఙ్గస్య భస్య పత్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । స చ `నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి(వ్యా.ప.106) ఇతి పాచ్ఛబ్దస్యైవ భవతి, న తదన్తస్య సర్వస్య । ద్విపదః పశ్య । ద్విపదా । ద్విపదే । ద్విపదికాం దదాతి । త్రిపదికాం దదాతి । వైయాఘ్రపద్యః।।

[-6-4-130]

వసోః సమ్ప్రసారణామ్ ।। [6-4-131] ।।

వస్వన్తస్య భస్య సమ్ప్రరసారణం భవతి । విదుషః పశ్య । విదుషా । విదుషే । పేచుషః పశ్య । పేచుషా । పేచుషే । పపుషః పశ్య । ఆకారలోపే కర్త్తవ్యే వసుసమ్ప్రసారణస్య వ్యాశ్రయత్వాదసిద్ధత్వం న భవతి। వసుగ్రహణే క్వసోరపి గ్రహణమిష్యతే ।

[-6-4-131]

వాహ ఊఠ్ ।। [6-4-132] ।।

వాహః ఇత్యేవమన్తస్య భస్య ఊఠ్ ఇత్యేతత్సమ్ప్రసారణం భవతి । ప్రష్ఠౌహః । ప్రష్ఠౌహా । ప్రష్ఠౌహే । దిత్యౌహః । దిత్యౌహా । దిత్యౌహే । ఏత్యేధత్యూఠ్సు(6-1-89-73) ఇతి వృద్ధిః । అథ

కిమర్థమూర్ క్రియతే , సమ్ప్రసారణ ఏవ కృతే గుణే చ వృద్ధిరేచి(6-1-88-72) ఇతి వృద్ధౌ సత్యాం సిద్ధం రూపం భవతి - ప్రష్ఠౌహ ఇతి , అనకారాన్తే చోపపదే వహేర్ణ్విర్న దృశ్యతే ? జ్ఞాపనార్థమ్ I ఏతజ్జ్ఞాపయతి - భవత్యేషా పరిభాష `అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే(వ్యా.ప.42) ఇతి I తస్యాం హి సత్యాం బహిరఙ్గస్య సమ్ప్రసారణస్యాసిద్ధత్వాద్ అన్తరఙ్గో గుణో న స్యాత్ II

[-6-4-132]

శ్వయువమఘోనామతద్ధితే II [6-4-133] II

శ్వన్, యువన్, మఘవన్ - ఇత్యేతేషామఙ్గానామతద్ధితే ప్రత్యయే పరతః సమ్ప్రసారణం భవతి I శునః, శునా, శునే I యూనః, యూనా, యూనే I మఘోనః, మఘోనా, మఘోనే I అతద్ధిత ఇతి కిమ్? శౌవం మాంసమ్ I యౌవనం వర్త్తతే I మాఘవనః స్థాలీపాకః I శునో వికారే ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞ్(4-3-154-1532) ద్వారాదిత్వాదైజాగమః I శ్వాదీనామేతత్సమ్ప్రసారణం నకారాన్తానామిష్యతే I ఇహ న భవతి యువతీః పశ్య I మఘవతా, మఘవతే I తదర్థముత్తరత్ర యోగవిభాగం కుర్వన్తి - అల్లోపః ,అనః, అన ఇత్యుభయోః శేష ఇతి II

[-6-4-133]

అల్లోపోఽనః II [6-4-134] II

అన్ ఇత్యేవమన్తస్య భస్య అకారలోపో భవతి I రాజ్ఞః పశ్య I రాజ్ఞా I రాజ్ఞే I తక్ష్ణః పశ్య I తక్ష్ణా I తక్ష్ణే I

అనో నకారాన్తస్యాయం లోప ఇష్యతే I ఇహ న భవతి - రాజకీయమితి II

[-6-4-134]

షపూర్వహన్ధృతరాజ్ఞామణి II [6-4-135] II

షకారపూర్వో యోఽన్ హనో ధృతరాజ్ఞశ్చ తస్యాకారలోపో భవతి అణి పరతః I ఔక్ష్ణః I తాక్ష్ణః I భ్రౌణఘ్నః I ధార్త్తరాజ్ఞః I షపూర్వహన్ధృతరాజ్ఞామితి కిమ్? సామనః I వైమనః I అన్ ఇతి ప్రకృతిభావేనాల్లోపటిలోపావుభావపి న భవతః I అణీతి కిమ్? తాక్షణ్యః II

[-6-4-135]

విభాషా ఙిశ్యోః II [6-4-136] II

ఙౌ పరతః శీశబ్దే చ అనో విభాషా అకారలోపో భవతి I రాజ్ఞి, రాజని I సామ్ని , సామని I సామ్నీ, సామనీ II

[-6-4-136]

న సంయోగాద్వమన్తాత్ ।। [6-4-137] ।।

వకారమకారాన్తాత్సంయోగాదుత్తరస్యానోఽకారస్య లోపో న భవతి । పర్వణా, పర్వణే । అథర్వణా, అథర్వణే । సంయోగాదితి కిమ్? ప్రతిదీవ్నా । ప్రతిదీవ్నే । సామ్నా, సామ్నే । వమన్తాదితి కిమ్? తక్ష్ణా । తక్ష్ణే ।।

[-6-4-137]

అచః ।। [[6-4-138]] ।।

అచః ఇత్యయమఞ్చతిర్లుప్తనకారో గృహ్యతే, తదన్తస్య భస్య అకారస్య లోపో భవతి । దధీచః పశ్య । దధీచా , దధీచే । మధుచః పశ్య । మధూచా , మధూచే ।।

[-6-4-138]

ఉద ఈత్ ।। [6-4-139] ।।

ఉద ఉత్తరస్యాచ ఈకారాదేశో భవతి । ఉదీచః । ఉదీచా । ఉదీచే ।।

[-6-4-139]

ఆతో ధాతోః ।। [6-4-140] ।।

ఆకారాన్తస్య ధాతోర్భస్య లోపో భవతి । కీలాలపః పశ్య । కీలాలపా, కీలాలపే । శుభంయః పశ్య । శుభంయా, శుభంయే । ఆత ఇతి కిమ్? నియా, నియే । ధాతోరితి కిమ్? ఖట్వాః పశ్య । మాలాః పశ్య । ఆతః ఇతి యోగవిభాగః, తేన క్త్వో ల్యప్(7-1-37-3332) హలః శ్నః శానచ్(3-1-83-2557) ఇత్యేవమాది సిద్ధం భవతి ।।

[-6-4-140]

మన్త్రేష్వాఙ్యాదేరాత్మనః ।। [6-4-141] ।।

[K.5.489]

మన్త్రేషు ఆఙి పరత ఆత్మన ఆదేర్లోపో భవతి । త్మనా దేవేభ్యః । త్మనా సోమేషు । మన్త్రేష్వితి కిమ్? ఆత్మనా కృతమ్ । ఆఙీతి కిమ్? యదా త్మనస్తన్వో వరిష్ఠా ।

- ఆఙోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే -। ` త్మన్యాసమఞ్జన్(ఋ.10-110-10) ।।

[-6-4-141]

తి వింశతేర్డితి ।। [6-4-142] ।।

భస్య వింశతేస్తిశబ్దస్య డితి ప్రత్యయే పరతో లోపో భవతి । వింశత్యా క్రీతః వింశకః । వింశం శతమ్ । వింశతేః పూరణో వింశః । ఏకవింశః । [K.5.490] డితీతి కిమ్? వింశత్యా ।।

[-6-4-142]

ఢేః ।। [6-4-143] ।।

టిసంజ్ఞకస్య డితి ప్రత్యయే పరతో లోపో భవతి । కుముద్వాన్ । నడ్వాన్ । వేతస్వాన్ । ఉపసరజః । మన్దురజః । త్రింశతా క్రీతః త్రింశకః । డిత్యభస్యాప్యనుబన్ధకరణసామర్థ్యాత్ టిలోపో భవతి ।।

[-6-4-143]

నస్తద్ధితే ।। [6-4-144] ।।

[K.5.491]

నకారాన్తస్య భస్య టేర్లోపో భవతి తద్ధితే పరతః । ఆగ్నిశర్మిః । ఔడులోమిః । బాహ్వాదిత్వాద్ ఇఞ్ప్రత్యయః । న ఇతి కిమ్? సాత్వతః । తద్ధిత ఇతి కిమ్? శర్మణా । శర్మణే ।

- నాన్తస్య టిలోపే సబ్రహ్మచారిపీఠసర్పికలాపికుథుమితైతిలిజాజలిలాఙ్గలిశిలాలిశిఖణ్డిసూకరసద్మసుపర్వణా- ముపసంఖ్యానం కర్తవ్యమ్ -। అత్ర యే ఇన్నన్తాస్తేషామ్ ఇనణ్యనపత్యే ఇతి ప్రకృతిభావః ప్రాప్తః, యే త్వన్నన్తాస్తేషామ్ అన్ ఇతి। సబ్రహ్మచారిణ ఇమే సాబ్రహ్మచారాః । పీఠసర్పిణః - పైఠసర్పాః । కలాపినా ప్రోక్తమధీయతే కాలాపాః । కుథుమినః - కౌథుమాః । తైతిలిజాజలినావాచార్యౌ, తత్కృతో గ్రన్థ ఉపచారాత్ తైతిలిజాజలిశబ్దాభ్యామభిధీయతే, తం గ్రన్థమధీయతే తైతిలాః, జాజలాః । శైషికేష్వర్థేషు వృద్ధత్వాదత్ర ఛః ప్రాప్నోతి । ఏవం లాఙ్గలాః । శైలాలాః । శిఖణ్డినః - శైఖణ్డాః । సూకరసద్మనః - సౌకరసద్మాః । సుపర్వణః సౌపర్వాః ।

[K.5.492]

- అశ్మనో వికార ఉపసంఖ్యానమమ్ -। అశ్మనో వికార ఆశ్మః । ఆశ్మనః అన్యః ।

- చర్మణః కోశ ఉపసంఖ్యానమ్ -। చార్మః కోశః । చార్మణః అన్యః ।

- శునః సఙ్కోచ ఉపసంఖ్యానమ్ -। శౌవః సఙ్కోచః । శౌవనః అన్యః ।

- అవ్యయానాం చ సాయమ్ప్రాతికాద్యర్థముపసంఖ్యానమ్ -।

కే పునః సాయమ్ప్రాతికాదయః? యేషామవ్యయానామవిహితష్టిలోపః, ప్రయోగే చ దృశ్యతే, తే సాయమ్ప్రాతికప్రకారా గ్రహీతవ్యాః । సాయమ్ప్రాతర్భవః సాయమ్ప్రాతికః । పౌనఃపునికః । బాహ్యః । కౌతస్కుతః । కాలాట్ఠఞ్ ఇతి ఠఞ్ప్రత్యయః । [K.5.493] ట్యుట్యులౌ తు నేష్యేతే । ఆరాతీయః, శాశ్వతికః, శాశ్వతః - ఇత్యేవమాదిషు న దృశ్యతే టిలోపః ।।

[-6-4-144]

అహ్నష్టఖోరేవ ।। [6-4-145] ।।

అహన్ ఇత్యేతస్య టఖోరేవ పరతష్టిలోపో భవతి । ద్వే అహనీ సమాహృతే ద్వ్యహః । త్ర్యహః । ద్వే అహనీ అధీష్టో భూతో భూతో భావీ వా ద్వ్యహీనః । త్ర్యహీనః । అహ్నాం సమూహః క్రతుః అహీనః । - అహ్నః సమూహే ఖో వక్తవ్యః - ।

సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః । [K.5.494] ఇహ మా భూత్ - అహ్న నిర్వృత్తమాహ్నికమ్ । ఏవకారకరణం విస్పష్టార్థమ్ । అహ్న ఏవ టఖోః - ఇత్యేవం నియమో న భవిష్యతి, ఆత్మాధ్వానౌ ఖే ఇతి ప్రకృతిభావవిధానాత్ ।।

[-6-4-145]

ఓర్గుణః ।। [6-4-146] ।।

ఉవర్ణాన్తస్య భస్య గుణో భవతి తద్ధితే పరతః । బాభ్రవ్యః । మాణ్డవ్యః । శఙ్కవ్యం దారు । పిచవ్యః కార్పాసః । కమణ్డలవ్యా మృత్తికా । పరశవ్యమ్ అయః । ఔపగవః । కాపటవః । ఓరోత్ ఇతి వక్తవ్యే గుణగ్రహణం సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యో యథా [K.5.495] స్యాత్, తేన స్వాయమ్భువ ఇతి సిద్ధం భవతి ।।

[-6-4-146]

ఢే లోపోఽకద్రవాః ।। [6-4-147] ।।

ఢే పరత ఉవర్ణాన్తస్య భస్యాకద్ర్వా లోపో భవతి । కామణ్డలేయః । శైతవాహేయః । జామ్బేయః । మాద్రబాహేయః । అకద్ర్వా ఇతి కిమ్? కాద్రవేయో మన్త్రమపశ్యత్ ।।

[-6-4-147]

యస్యేతి చ ।। [6-4-148] ।।

ఇవర్ణాన్తస్యావర్ణాన్తస్య చ భస్య ఇకారే పరే తద్ధితే చ లోపో భవతి । ఇవర్ణాన్తస్య ఈకారే - దాక్షీ । ప్లాక్షీ । సఖీ । సవర్ణదీర్ఘత్వే హి సత్యతిసఖేరాగచ్ఛతీత్యత్ర ఏకాదేశస్యాన్తవత్త్వాదసఖీతి ఘిసంజ్ఞాయాః ప్రతిషేధః స్యాత్ ।

ఇవర్ణాన్తస్య తద్ధితే - దులి, దౌలేయః। వలి, వాలేయః । అత్రి, ఆత్రేయః । అవర్ణాన్తస్య ఈకారే - కుమారీ । గౌరీ । శార్ఙ్గరవీ । అవర్ణాన్తస్య తద్ధితే - దాక్షిః । ప్లాక్షిః । చౌడిః । బాలాకిః । సౌమిత్రిః ।

- యస్యేత్యాఙః శ్యాం ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.బా.3-227)। కాణ్డే । కుడ్యే । సౌర్యే హిమవతః శృఙ్గే । ఔఙః శీభావే కృతే ` యస్యేతి చ ఇతి, సూర్యతిష్యాగస్త్యమత్స్యానాం య ఉపధాయాః(6-4-149-499) ఇతి చ లోపః ప్రాప్నోతి ।

- ఇయఙువజ్భ్యాం లోపో భవతి విప్రతిషేధేన -(మ.భా.3-227)। వత్సాన్ప్రీణాతి వత్సప్రీః , తస్యాపత్యం వాత్సప్రేయః । చతుష్పాద్భ్యో ఢఞ్(4-1-135-1141) ఇతి ఢఞ్ ప్రత్యయః । లేఖాభ్రూః శుభ్రాదిః, తస్యా అపత్యం లైఖాభ్రేయః ।।

[-6-4-148]

సూర్యతిష్యాగస్త్యమత్స్యానాం య ఉపధాయాః ।। [6-4-149] ।।

సూర్య, తిష్య, అగస్త్య, మత్స్య - ఇత్యేతేషాం యకారస్య ఉపధాయా భస్య లోపో భవతి ఈతి పరతస్తద్ధితే చ । సూర్యేణైకదిక్ సౌరీ బలాకా । అణి యో యస్యేతి లోపస్తస్యాసిద్ధత్వం నాస్తి, వ్యాశ్రయత్వాత్ । ఈకారే తు యస్తస్యాసిద్ధత్వాద్ ఉపధాయకారో భస్యాణన్తస్య సూర్యసేయ సమ్బన్ధీతి లుప్యతే । తిష్య - తైషమహః । తైషీ రాత్రీః । అఘస్త్యస్యాపత్యం స్త్రీ, ఋషిత్వాదణి కృతే - ఆగస్తీ । ఆగస్తీయః । మత్స్య - గౌరాదిత్వాన్ జీష్ , మత్సీ । ఉపధాయా ఇతి కిమ్? మత్స్యచరీ । యగ్రహణముత్తరార్థమ్ । విషయపరిగణనమత్ర వర్త్తవ్యమ్ -

- మత్స్యస్య జ్యామితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-228)। ఇహ మా భూత్ - మత్స్యస్యేదం మాంసం మాత్స్యమ్ ।

- సూర్యాగస్త్యయోశ్ఛే చ జ్యాం చ -(మ.బా.3-228)। సౌరీయః । సౌరీ । ఆగస్తీయః । ఆగస్తీ । ఇహ మా భూత్ - సౌర్యం చరుం నిర్వపేత్ । ఆగస్త్యః ।

- తిష్యపుష్యయోర్నక్షత్రాణి -(మ.భా.3-228)। తిష్యేణ నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః తైషః । పౌషః ।

- అన్తికస్య తసి కాదిలోప ఆద్యుదాత్తం చ -(మ.భా.3-228)। అన్తికశబ్దస్య తసిప్రత్యయే పరతః కకారాదేః శబ్దస్య లోపో వక్తవ్యః, ఆద్యుదాత్తం చ । అన్తితో న దూరాద్ ।

- తమే తాదేశ్చ -(మ.భా.3-228)। తమప్రత్యయే అన్తికశబ్దస్య తకారాదేః కకారాదేశ్చ లోపో వక్తవ్యః । తత్ర తాదిలోపే - అన్తమః । కాదిలోపే - అన్తితమః ।

- కాదిలోపే బహులమితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-229)। అన్యత్రాపి హి దృశ్యతే - అన్తికే సీదతీతి అన్తిషత్ । పూర్వపదాత్(8-3-106-3643) ఇతి షత్వమ్ ।

- యే చ -(మ.భా.3-229)। అన్తియః ।।

[-6-4-149]

హలస్తద్ధితస్య ।। [6-4-150] ।।

తద్ధితే ఇతి నివృత్తమ్ । హల ఉత్తరస్య తద్ధితయకారస్య ఉపధాయా ఈతి పరతో లోపో భవతి । గార్గీ । వాత్సీ । హల ఇతి కిమ్? కారికేయీ । తద్ధితస్యేతి కిమ్? వైద్యస్య భార్యా వైద్యీ ।।

[-6-4-150]

ఆపత్యస్య చ తద్ధితేఽనాతి ।। [6-4-151] ।।

అపత్యయకారస్య హల ఉత్తరస్య తద్ధితే అనాకారాదౌ యలోపో భవతి । గార్గ్యాణాం సమూహో గార్గకమ్ । వాత్సకమ్ । ఆపత్యస్యేతి కిమ్? సాఙ్కాశ్యకః । కామ్పిల్యకః । తద్ధితగ్రహణమీత్యనాపత్యస్యాపి లోపార్థమ్ - సౌమీ ఇష్టిః । అనాతీతి కిమ్? గార్గ్యాయణః । వాత్స్యాయనః । హల ఇత్యేవ - కారికేయస్యాపత్యం కారికేయిః ।।

[-6-4-151]

క్యచ్వ్యోశ్చ ।। [6-4-152] ।।

క్య, చ్వి - ఇత్యేతయోశ్చ పరత ఆపత్యయకారస్య హల ఉత్తరస్య లోపో భవతి । వాత్సీయతి । గార్గీయతి । వాత్సీయతే । గార్గీయతే । చ్వౌ - గార్గీభూతః । వాత్సీభూతః । ఆపత్యస్యేత్యేవ - సాఙ్కాశ్యాయతే । సాఙ్కాశ్యభూతః । హల ఇత్యేవ - కారికేయీయతి । కారికేయీభూతః ।।

[-6-4-152]

బిల్వకాదిభ్యశ్ఛస్య లుక్ ।। [6-4-153] ।।

నడాదిషు బిల్వాదయః పఠ్యన్తే । నడాదీనాం కుక్చ(4-2-91-1310) ఇతి కృతకుగాగమా బిల్వకాదయో భవన్తి, తేభ్య ఉత్తరస్య ఛస్య భస్య తద్ధితే పరతో లుగ్ భవతి । బిల్వా యస్యాం సన్తి బిల్వకీయా, తస్యాం భవాః బైల్వకాః।

వేణుకీయాః , వైణుకాః । వేత్రకీయాః, వైత్రకాః । వేతసకీయాః, వైతసకాః । తృణకీయాః, తార్ణకాః । ఇక్షుకీయాః , ఐక్షుకాః । కాష్ఠకీయాః, కాష్ఠకాః । కపోతకీయాః , కాపోతకాః । `క్రుఞ్చాయాం హ్రస్వత్వం చ(గ.సూ.92) । క్రుఞ్చకీయాః, క్రౌఞ్చకాః । ఛగ్రహణం కిమ్? ఛమాత్రస్య లుగ్యథా స్యాద్, కుకో నివృత్తిర్మా భూదితి, అన్యథా హి `సన్నియోగశిష్టానామన్యతరాపాయే ఉభయోరప్యభావః(వ్యా.ప.48) ఇతి కుగపి నివర్త్తేత । లుగ్గ్రహణం సర్వలోపో యథా స్యాద్, యకారమాత్రస్య మా భూత్ ।।

[-6-4-153]

తురిష్ఠేమేయస్సు ।। [6-4-154] ।।

ఇష్ఠన్, ఇమనిచ్ , ఈయసున్ - ఇత్యేతేషు పరతః తృశబ్దస్య లోపో భవతి । ఆసుతిం కరిష్ఠః । విజయిష్ఠః । వహిష్ఠః । దోహీయసీ ధేనుః । సర్వస్య తృశబ్దస్య లోపార్థం వచనమ్ । అన్త్యస్య హి టేః(6-4-155-1786)ఇత్యేవ సిద్ధః । లుగిత్యేతద్త్ర నానువర్త్తతే, తథా హి సతి న లుమతాఙ్గస్య(1-1-63-263) ఇతి ప్రతిషేధాద్ గుణో న స్యాత్ । ఇమనిజ్గ్రహణముత్తరార్థమ్ । ఇత్రౌ తు తుశ్ఛన్దసి(5-3-59-2007) ఇతి భవతః ।।

[-6-4-154]

ఞేః ।। [6-4-155] ।।

భస్య ఞేర్లోపో భవతి ఇష్ఠేమేయస్సు పరతః । పటు - పటిష్ఠః, పటిమా, పటీయాన్ । లఘు - లఘిష్ఠః, లఘిమా, లఘీయాన్।

- ణావిష్ఠవత్ప్రాతిపదికస్య కార్యం భవతీతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-230)। కిం ప్రయోజనమ్? పుంవద్భావరభావటిలోపయణాదిపరార్థమ్ । పుంవద్భావః - ఏనీమాచష్టే ఏతయతి । శ్యేతయతి । తసిలాదిష్వాకృత్వసుచః(6-3-35-836) ఇతి ఇష్ఠే పుంవద్భావ ఉక్తః । రభావః - పృథుమాచష్టే ప్రథయతి । మ్రదయతి । టిలోపః - పటుమాచష్టే పటయతి । లఘయతి । యణాదిపరమ్ - స్థూలమాచష్టే స్థవయతి ।

భారద్వాజీయాస్తు పఠన్తి - `ణావిష్ఠవత్ప్రాతిపదికస్య పుంవద్భావరభావటిలోపయణాదిపరవిన్మతోర్లుక్కనర్థమ్ ఇతి । స్రగ్విణమాచష్టే స్రజయతి । వసుమన్తమాచష్టే వసయతి । యువానమాచష్టే యవయతి । కనయతి । ఏతదుభయమప్యుదాహరణమాత్రమ్ , న పరిగణనమ్ । ప్రాదయోఽపి హీష్యన్తే - ప్రియమాచష్టే ప్రాపయతి ।।

[-6-4-155]

స్థూలదూరయువహ్రస్వక్షిప్రక్షుద్రాణాం యణాదిపరం పూర్వస్య చ గుణః ।। [6-4-156] ।।

స్థూల, దూర, యువ, హ్రస్వ, క్షిప్ర, క్షుద్ర - ఇత్యేతేషాం యణాదిపరం లుప్యతే ఇష్ఠేమేయస్సు పరతః, పూర్వస్య చ గుణో భవతి । స్థూల - స్థవిష్ఠః, స్థవీయాన్ । దూర- దవిష్ఠః, దవీయాన్ । యువన్ - యవిష్ఠః , యవీయాన్ । హ్రస్వ - హ్రసిష్ఠః, హ్రసీయాన్ , హ్రసిమా । క్షిప్ర - క్షేపిష్ఠః, క్షేపీయాన్, క్షేపిమా । క్షుద్ర - క్షోదిష్ఠః, క్షోదీయాన్, క్షోదిమా । హ్రస్వక్షిప్రక్షుద్రశబ్దాః పృథ్వాదిషు పఠ్యన్తే । పరగ్రహణం కిమ్? యవిష్ఠః, యవీయాన్, హ్రసిష్ఠః, హ్రసీయాన్ ఇత్యత్ర పూర్వస్య యణాదేర్లోపో మా భూత్ । పూర్వగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ ।।

[-6-4-156]

ప్రియస్థిరస్ఫిరోరుబహులగురువృద్ధతృప్రదీర్ఘవృన్దారకాణాం ప్రస్థస్ఫవర్బంహిగర్వర్షిత్రబ్ద్రాఘివృన్దాః ।। [6-4-157] ।।

ప్రియ, స్థిర, స్ఫిర, ఉరు, బహుల, గురు, వృద్ధ, తృప్ర, దీర్ఘ, వృన్దారక - ఇత్యేతేషాం ప్ర, స్థ, స్ఫ, వర్, బంహి, గర్, వర్షి, త్రప్, ద్రాఘి, వృన్ద - ఇత్యేతే యథాసంఖ్యమాదేశా భవన్తి ఇష్ఠేమేయస్సు పరతః । ప్రియ - ప్రేష్ఠః । ప్రేమా । ప్రేయాన్ । స్థిర - స్థేష్ఠః । స్థేయాన్ । స్ఫిర - స్ఫేష్ఠః । స్ఫేయాన్ । ఉరు - వరిష్ఠః । వరిమా । వరీయాన్ । బహుల - బంహిష్ఠః । బంహిమా । బంహీయాన్ । గురు - గరిష్ఠః । గరిమా । గరీయాన్ । వృద్ధ - వర్షిష్ఠః । వర్షీయాన్ । తృప్ర - త్రపిష్ఠః । త్రపీయాన్ । దీర్ఘ - ద్రాఘిష్ఠః । ద్రాఘీయాన్ । ద్రాఘిమా । వృన్దారక - వృన్దిష్ఠః । వృన్దీయాన్ ।

ప్రియోరుగురుబహులదీర్ఘాః పృథ్వాదిషు పఠ్యన్తే, తేనాన్యేషామిమనిజ్ న భవతీతి నోదాహ్రియతే ।।

[-6-4-157]

బహోర్లోపో భూ చ బహోః ।। [6-4-158] ।।

బహోరుత్తరేషామిష్ఠేమేయసాం లోపో భవతి, తస్య చ బహోః స్థానే భూ ఇత్యయమాదేశో భవతి । భూయాన్ । భూమా । బహుశబ్దః పృథ్వాదిషు పఠ్యతే । బహోః ఇతి పునర్గ్రహణం స్థానిత్వప్రతిపత్త్యర్థమ్ , అన్యథా హి ప్రత్యయానామేవ భూభావః స్యాత్ ।।

[-6-4-158]

ఇష్ఠస్య యిట్ చ ।। [6-4-159] ।।

బహోరుత్తరస్య ఇష్ఠస్య యిడాగమో భవతి బహోశ్చ భూరాదేశో భవతి । భూయిష్ఠః । లోపాపవాదో యిడాగమః, తస్మిన్నికార ఉచ్చారణార్థః ।।

[-6-4-159]

జ్యాదాదీయసః ।। [6-4-160] ।।

జ్యాదుత్తరస్య ఈయస ఆకార ఆదేశో భవతి । జ్యాయాన్ । లోపస్య యిదా వ్యవహితత్వాదాదిత్యుచ్యతే । లోపే హి సతి అకృద్యకార ఇతి దీర్ఘత్వేన జ్యాయానితి సిధ్యతి ।।

[-6-4-160]

ర ఋతో హలాదేర్లఘోః ।। [6-4-161] ।।

రశబ్ద ఆదేశో భవతి ఋకారస్య హలాదేర్లఘోరిష్ఠేమేయస్సు పరతః । ప్రథిష్ఠః, ప్రథిమా, ప్రథీయాన్ । మ్రదిష్ఠః , మ్రదిమా, మ్రదీయాన్ । ఋత ఇతి కిమ్? పటిష్ఠః, పటిమా, పటీయాన్ । హలాదేరితి కిమ్? ఋజిష్ఠః, ఋజిమా, ఋజీయాన్ । లఘోరితి కిమ్? కృష్ణిష్ఠః , కృష్ణీయాన్, కృష్ణిమా । పరిగణనం కర్త్తవ్యమ్-

పృథుం మృదుం భృశం చైవ కృశం చ దృఢమేవ చ ।

పరిపూర్వం వృఢం చైవ షడేతాన్ రవిధౌ స్మరేత్ ।।

తత ఇహ న భవతి - కృతమాచష్టే కృతయతి, మాతరమాచష్టే మాతయతి, భ్రాతయతి ।।

[-6-4-161]

విభాషర్జోశ్ఛన్దసి ।। [6-4-162] ।।

ఋజు ఇత్యేతస్య ఋతః స్థానే విభాషా రేఫ ఆదేశో భవతి ఇష్ఠేమేయస్సు పరతశ్ఛన్దసి విషయే । ` రజిష్ఠమేతి పన్థానమ్(ఋ.1-91-1) । త్వమృజిష్ఠః ।।

[-6-4-162]

ప్రకృత్యైకాచ్ ।। [6-4-163] ।।

ఏకాజ్ యద్భసంజ్ఞకం తదిష్ఠేమేయస్సు పరతః ప్రకృత్యా భవతి । స్రగ్విన్నిత్యేతస్య విన్నన్తస్య - స్రజిష్ఠః, స్రజీయాన్, స్రజయతి । స్రుగ్వదిత్యేతస్య మత్వన్తస్య - స్రుచిష్ఠః , స్రుచీయాన్, స్రుచయతి । ఏకాజితి కిమ్? వసుమదిత్యేతస్య వసిష్ఠః । వసీయాన్ ।

- ప్రకృత్యాఽకే రాజన్యమనుష్యయువానః -(మ.భా.3-233)। అకే ప్రత్యయే పరతో రాజన్య, మనుష్య, యువన్ - ఇత్యేతే ప్రకృత్యా భవన్తి । రాజన్యానాం సమూహో రాజన్యకమ్ । మనుష్యాణాం సమూహో మానుష్యకమ్ । ఆపత్యస్య చ తద్ధితేఽనాతి(6-4-151-1082) ఇతి యలోపః ప్రకృతిభావేన న భవతి । యూనో భావః యౌవనికా । మనోజ్ఞాదిత్వాద్ వుఞ్, తస్య నస్తద్ధితే(6-4-144-679) ఇతి టిలోపో న భవతి ।।

[-6-4-163]

ఇనణ్యనపత్యే ।। [6-4-164] ।।

ఇన్నన్తమనపత్యార్థేఽణి పరతః ప్రకృత్యా భవతి । సాంకూటినమ్ । సాంరావిణమ్ । సాంమార్జినమ్ । అభివిధౌ భావ ఇనుణ్(3-3-44-3218) , అణినుణః(5-4-15-3229), ఇత్యణ్ । స్రగ్విణ ఇదం స్రాగ్విణమ్ । అణీతి కిమ్? దణ్డినాం సమూహో దాణ్డమ్ । అనుదాత్తాదేరఞ్ ఇత్యఞ్ప్రత్యయః । అనపత్య ఇతి కిమ్ ? మేధావినోఽపత్యం మైధావః ।।

[-6-4-164]

గాథివిదిథికేశిగణిపణినశ్చ ।। [6-4-165] ।।

గాథిన్ , విదథిన్, కేశిన్, గణిన్, పణిన్ - ఇత్యేతే చాణి ప్రకృత్యా భవన్తి । గాథినోఽపత్యం గాథినః । వైదథినః । కైశినః । గాణినః । పాణినః । అపత్యార్థోఽయమారమ్భః ।।

[-6-4-165]

సంయోగాదిశ్చ ।। [6-4-166] ।।

సంయోగాదిశ్చ ఇనణి ప్రకృత్యా భవతి । శఙ్ఖినోఽపత్యం శాఙ్ఖినః । మాద్రిణః । వాజ్రిణః ।।

[-6-4-166]

అన్ ।। [6-4-167] ।।

అన్నన్తమణి ప్రకృత్యా భవతి అపత్యే చానపత్యే చ । సామనః । వైమనః । సైత్వనః । జైత్వనః ।।

[-6-4-167]

యే చాభావకర్మణోః ।। [6-4-168] ।।

యకారాదౌ చ తద్ధితేఽభావకర్మణోరర్థయోరన్ ప్రకృత్యా భవతి । సామసు సాధుః సామన్యః । వేమన్యః । అభావకర్మణోరితి కిమ్? రాజ్ఞో భావః కర్మ వా రాజ్యమ్ । రాజన్ ఇతి పురోహితాదిషు పఠ్యతే, తతోఽయం యక్ ప్రత్యయః ।।

[-6-4-168]

ఆత్మాధ్వానౌ ఖే ।। [6-4-169] ।।

ఆత్మన్ అధ్వన్ - ఇత్యేతౌ ఖే పరతః ప్రకృత్యా భవతః । ఆత్మనే హిత ఆత్మనీనః । అధ్వానమలఙ్గామీ అధ్వనీనః । ఖ ఇతి కిమ్? ప్రత్యాత్మమ్ । ప్రాధ్వమ్ । ప్రత్యాత్మమ్ - ఇత్యవ్యయీభావే అనశ్చ(5-4-108-678) ఇతి సమాసాన్తష్టచ్ప్రత్యయః । ప్రాధ్వమ్ - ఇతి ఉపసర్గాదధ్వనః(5-4-85-953) ఇతి అచ్ప్రత్యయః ।।

[-6-4-169]

న మపూర్వోఽపత్యేఽవర్మణః ।। [6-4-170] ।।

మపూర్వోఽన్ అవర్మణోఽణి పరతోఽపత్యేఽర్థే న ప్రకృత్యా భవతి । సుషామ్ణోఽపత్యం సౌషామః । చాన్ద్రసామః । మపూర్వ ఇతి కిమ్? సౌత్వనః । అపత్య ఇతి కిమ్? చర్మణా పరివృతో రథః చార్మణః । అవర్మణ ఇతి కిమ్? చక్రవర్మణోఽపత్యం చాక్రవర్మణః ।

- మపూర్వప్రతిషేధే వా హితనామ్న ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-233)। హితనామ్నోఽపత్యం హైతనామః, హైతనామనః ।।

[-6-4-170]

బ్రాహ్మోఽజాతౌ ।। [6-4-171] ।।

యోగవిభాగోఽత్ర క్రియతే । బ్రాహ్మః ఇత్యేతదపత్యాధికారేఽపి సామర్థ్యాదపత్యాదన్యత్రాణి టేర్లోపార్థం నిపాత్యతే । బ్రాహ్మో గర్భః । బ్రాహ్మమస్త్రమ్ । బ్రాహ్మం హవిః । తతః అజాతౌ। అపత్య ఇత్యేవ - అపత్యే జాతావణి బ్రహ్మణష్టిలోపో న భవతి । బ్రహ్మణోఽపత్యం బ్రాహ్మణః । అపత్య ఇత్యేవ - బ్రాహ్మీ ఓషధిః ।।

[-6-4-171]

కార్మస్తాచ్ఛీల్యే ।। [6-4-172] ।।

కార్మః ఇతి తాచ్ఛీల్యే టిలోపో నిపాత్యతే । కర్మశీలః కార్మః । శీలమ్(4-4-61-1611) ఛత్త్రాదిభ్యో ణః(4-4-62-1612) ఇతి ణప్రత్యయః । యద్యేవమ్ , కిమర్థమిదమ్, నస్తద్ధితే(6-4-144-679) ఇత్యేవ టిలోపః సిద్ధః సత్యమేతత్, జ్ఞాపకార్థం తు। ఏతజ్జ్ఞాపయతి - `తాచ్ఛీలికే ణేఽణ్కృతాని భవన్తీతి । తేన చౌరీ, తాపసీతి ణాన్తాదపీకారః సిద్ధో భవతి । తాచ్ఛీల్య ఇతి కిమ్? కర్మణ ఇదం కార్మణమ్ ।।

[-6-4-172]

ఔక్షమనపత్యే ।। [6-4-173] ।।

ఔక్షమిత్యనపత్యేఽణి టిలోపో నిపాత్యతే । ఔక్షం పదమ్ । అనపత్య ఇతి కిమ్? ఉక్ష్ణోఽపత్యమౌక్ష్ణః, షపూర్వహన్ధృతరాజ్ఞామణి(6-4-135-1160) ఇత్యలోపః ।।

[-6-4-173]

దాణ్డినాయనహాస్తినాయనాథర్వణికజైహ్మాశినేయవాసినాయనిభ్రౌణహత్యధైవత్యసారవైక్ష్వాకమైత్రేయహిరణ్మయాని ।। [6-4-174] ।।

దాణ్డినాయన, హాస్తినాయన, ఆథర్వణిక, జైహ్మాశినేయ, వాసినాయని, భ్రౌణహత్య, ధైవత్య, సారవ, ఐక్ష్వాక, మైత్రేయ, హిరణ్మయ - ఇత్యేతాని నిపాత్యన్తే । దణ్డిన్, హస్తిన్ - ఇత్యేతౌ నడాదిషు పఠ్యేతే , తయోరాయనే పరతః ప్రకృతిభావో నిపాత్యతే । కేషాఞ్చిత్తు - హస్తిన్నితి నడాదిషు న పఠ్యతే, తేషామత ఏవ నిపాతనాత్ ఫగపి భవతి । దణ్డినోఽపత్యం

దాణ్డినాయనః । హస్తినోఽపత్యం హాస్తినాయనః ।

అథర్వన్ - ఇతి వసన్తాదిషు(4-2-63-1273) పఠ్యతే । అథర్వణా ప్రోక్తో గ్రన్థోఽపి ఉపచారాద్ అథర్వన్నిత్యుచ్యతే, తమధీతే యః స ఆథర్వణికః । ఇకే ప్రకృతిభావో నిపాత్యతే । జిహ్మాశిన్ - ఇతి శుభ్రాదిషు(4-1-123-1126) పఠ్యతే, తస్య ఢ్యే పరత- ప్రకృతిభావో నిపాత్యతే । జిహ్మాశినోఽపత్యం జైహ్మాశినేయః ।

వాసినోఽపత్యమ్, ఉదీచాం వృద్ధాదగోత్రాత్(4-1-157-1181) ఇతి ఫిఞ్, తత్ర ప్రకృతిభావో నిపాత్యతే - వాసినాయనిః ।

భ్రూణహన్, ధీవన్ - ఇత్యేతయోః ష్యఞి పరతస్తకారాదేశో నిపాత్యతే । భ్రూణఘ్నో భావః భ్రౌణహత్యమ్ । ధీవ్నో భావో ధైవత్యమ్ । హనస్తోఽచిణ్ణలోః(7-3-32-2574) ఇతి యత్తత్వం తద్ధాతుప్రత్యయ ఏవేతి - భ్రౌణఘ్నః, వార్త్రఘ్న ఇత్యత్ర న భవతి, అతో భ్రౌణహత్యే తత్వం నిపాత్యతే ।

సారవ - ఇతి సరయూ ఇత్యేతస్య అణి పరతోఽయూశబ్దస్య వ ఇత్యాదేశో నిపాత్యతే । సరయ్వాం భవం సారవముదకమ్ ।

ఐక్ష్వాక - ఇతి స్వరసర్వనామ్నా ఏకశ్రుత్యా పఠ్యతే I తతోఽయమాద్యుదాత్తోఽన్తోదాత్తశ్చ నిపాత్యే I ఇక్ష్వాకోరపత్యమ్ , జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్(4-1-166-1182) ఇత్యఞ్, తత్ర ఉకారలోపో నిపాత్యతే I ఐక్ష్వాకః I ఇక్ష్వాకుషు జనపదేషు భవః కోపధాదణ్(4-2-132-1356) ఇత్యణ్ I ఐక్ష్వాకః I

మైత్రేయ - ఇతి, మిత్రయుశబ్దో గృష్ట్యాదిషు(4-1-136-1143) పఠ్యతే, తతో ఢఞి కృతే యాదేరియాదేశాపవాదో యుశబ్దలోపో నిపాత్యతే I మిత్రయోరపత్యం మైత్రేయః I అథ కిమర్థం మిత్రయుశబ్దో బిదాదిష్వేవ(4-1-104-1106) న పఠ్యతే, తత్రాఞి కృతే యాదేరితి ఇయాదేశేనైవ సిద్ధమ్, ఏవం చ యులోపార్థం నిపాతనం కర్త్తవ్యం న భవతి యస్కాదిషు(2-4-63-1146) చ బహుషు లుగర్థః పాఠో న కర్త్తవ్యో భవతి, మిత్రయవ ఇత్యఞ యఞఞోశ్చ(2-4-64-118)ఇత్యేవ హి లుకః సిద్ధత్వాత్? నైతదస్తి, మిత్రయూణాం సఙ్ఘ ఇత్యత్ర గోత్రచరణాద్(4-3-126-1506) వుఞం బాధిత్వా మైత్రేయకః సఙ్ఘ ఇత్యత్ర సఙ్ఘాఙ్కలక్షణేష్వఞ్యఞిఞామణ్(4-3-127-1507) ఇత్యణ్ ప్రాప్నోతి I

హిరణ్మయమ్ - ఇతి హిరణ్యస్య మయటి యాదిలోపో నిపాత్యతే, హిరణ్యస్య వికారః హిరణ్మయః II

[-6-4-174]

ఋత్వ్యవాస్త్వ్యవాస్త్వమాధ్వీహిరణ్యయానిచ్ఛన్దసి II [6-4-175] II

ఋత్వ్య, వాస్త్వ్య, వాస్త్వ, మాధ్వీ, హిరణ్యయ - ఇత్యేతాని నిపాత్యన్తే ఛన్దసి విషయే I ఋతు, వాస్తు - ఇత్యేతయోర్యతి యణాదేశో నిపాత్యతే I ఋతౌ భవమ్ ఋత్వ్యమ్ I వాస్తౌ భవం వాస్త్వ్యమ్ I వస్తుశబ్దస్యాణి యణాదేశో నిపాత్యతే I వస్తుని భవో వాస్త్వః I మధుశబ్దస్యాణి స్త్రియాం యణాదేశో నిపాత్యతే - `మాధ్వీర్నః సన్త్వోషధీః(ఋ.1-90-6) I హిరణ్యశబ్దాద్విహితస్య మయటో మశబ్దస్య లోపో నిపాత్యతే I `హిరణ్యయమ్(ఋ.1-25-13) II

ఇత్యుపాధ్యాయశ్రీవామనకృతాయాం కాశికావృత్తౌ

షష్ఠాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః

[-6-4-175]

.

అథ సప్తమాధ్యాయే ప్రథమ పాదః

యువోరనాకౌ ।। [7-1-1] ।।

యు, వు - ఇత్యేతయోరుత్సృష్టవిశేషణయోరనునాసికయణోః ప్రత్యయయోర్గ్రహణమ్, తయోః స్థానే యథాసఙ్ఖ్యమన, అక - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః । యోరనః, వోరకః । నన్ద్యాదిభ్యో

ల్యుః(3-1-134-2896) - నన్దనః । రమణః । సాయమాదిభ్యష్ట్యుట్యులౌ తుట్(4-3-23-1391) - సాయన్తనః । చిరన్తనః । ణ్వుల్తృచౌ - కారకః । హారకః । వాసుదేవార్జునాభ్యాం వున్(4-3-98-1478) - వాసుదేవకః । అర్జునకః । అనునాసికయణోరితి కిమ్? ఊర్ణాయా యుస్(5-2-123-1929) ఊర్ణాయుః । `భుజిమృఙ్భ్యాం యుక్త్యుకౌ(ఉ.308) - భుజ్యుః, మృత్యురితి । ఏవమాదీనాం హి యణోఽనునాసికత్వం న ప్రతిజ్ఞాయతే, `ప్రతిజ్ఞానునాసిక్యాః పాణినీయాః(వ్యా.ప.99) । ఇహ యువోః ఇతి నిర్ద్దేశాద్ ద్వన్ద్వైకవద్భావపక్షే అనిత్యమాగమశాసనమ్ ఇతి నుమ్ న క్రియతే । నపుంసకలిఙ్గతా వా `లిఙ్గమశిష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య(చా.ప.73) ఇతి న భవతి । ఇతరేతరపక్షే తు ఛాన్దసత్వాద్ వర్ణలోపో ద్రష్టవ్యః ।।

యువోశ్చేద్ ద్విత్వనిర్దేశో ద్విత్వే యణ్తు ప్రసజ్యతే ।

అథ చేదేకవద్భావః కథం పుంవద్భవేదయమ్ ।।

ద్విత్వే నైగమికో లోప ఏకత్వే నుమనిత్యతా ।

అశిష్యత్వాద్ధి లిఙ్గస్య పుంస్త్వం వేహ సమాశ్రితమ్ ।।

[-7-1-1]

ఆయనేయీనీయియః ఫఢఖఛఘాం ప్రత్యయాదీనామ్ ।। [7-1-2] ।।

ఆయన్, ఏయ్, ఈన్, ఈయ్, ఇయ్ - ఇత్యేతే ఆదేశా భవన్తి యథాసంఖ్యం ఫ, ఢ, ఖ, ఛ, ఘ - ఇత్యేతేషాం ప్రత్యాదీనామ్ । ఫ ఇత్యేతస్యాయనాదేశో భవతి - నడాదిభ్యః ఫక్(4-1-99-1101) నాడాయనః , చారాయణః । ఢస్య ఏయాదేశో భవతి - స్త్రీభ్యో ఢక్(4-1-130-1130), సౌపర్ణేయః, వైనతేయః । ఖస్య ఈనాదేశో భవతి - కులాత్ఖః(4-1-139-1162), ఆఢ్యకులీనః, శ్రోత్రియకులీనః । ఛస్య ఈయాదేశో భవతి - వృద్ధాచ్ఛః(4-2-114-1337), గార్గీయః, వాత్సీయః । ఘ ఇత్యేతస్యేయాదేశో భవతి - క్షత్రాద్ఘః(4-1-138-1161) క్షత్రియః । ప్రత్యయగ్రహణం కిమ్? ఫక్కతి । ఢౌకతే । ఖనతి । ఛినత్తి । ఘూర్ణతే । ఆదిగ్రహణం కిమ్? ఊరుదఘ్నమ్ । జానుదఘ్నమ్ । ఏతే ఆయన్నాదయః ప్రత్యయోపదేశకాల ఏవ భవన్తి । కృతేష్వేతేషు ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వం భవతి । తథా చ ఘచ్ఛౌ చ(4-4-117-3463) ఇతి ఘచశ్చిత్కరణమర్థవద్భవతి । శఙ్ఖః, షణ్ఢః - ఇత్యేవమాదీనాం హి ఉణాదయో బహులమ్(3-3-1-3139) ఇతి బహులవచనాదాదేశా న భవన్తి । ఋతేరీయఙ్(3-1-29-2422) ఇతి వా వచనం జ్ఞాపకమ్ - ధాతుప్రత్యయానామాదేశాభావస్య । ఏజేః ఖశ్(3-2-28-2941), పదరుజవిశస్పృశో ఘఞ్(3-3-16-3182) - ఇత్యేవమాదిషు తు ఇత్సంజ్ఞయా భవితవ్యమ్ । తద్ధితేషు హి ఖకారఘకారయోరాదేశవచనమవకాశవదితీత్సంజ్ఞాం బాధితుం నోత్సహతే । ఆయన్నీనోర్నకారస్యేత్సంజ్ఞాయాం ప్రాప్తాయాం ప్రతివిధాతవ్యమ్, నిత్కార్యం హి సమ్భవతి ।।

[-7-1-2]

ఝోఽన్తః ।। [7-1-3] ।।

ప్రత్యయగ్రహణమనువర్త్తతే, ఆదిగ్రహణం నివృత్తమ్ । ప్రత్యయావయవస్య ఝస్య అన్త ఇత్యయమాదేశో భవతి । కుర్వన్తి । సున్వన్తి । చిన్వన్తి । `అద్య శ్వో విజనిష్యమాణాః పతిభిః సహ శయాన్తై(వాసి.గృ.13-24) । `జౄవిశిభ్యాం ఝచ్(ఉ.413) - జరన్తః, వేశన్తః ।

ప్రత్యయస్య ఇత్యేవ - ఉజ్ఝితా । ఉజ్ఝితుమ్ । ఉజ్ఝితవ్యమ్ । అస్మిన్నప్యన్తాదేశే కృతే ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వం భవతి । తథా చ - ఝచశ్చిత్కరణమర్థవద్భవతి ।।

[-7-1-3]

అదభ్యస్తాత్ ।। [7-1-4] ।।

అభ్యస్తాదఙ్గాదుత్తరస్య ఝకారస్య అత్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । దదతి, దదతు । దధతి, దధతు । జక్షతి, జక్షతు । జాగ్రతి, జాగ్రతు । అన్తాదేశాపవాదోఽయమ్ , జుసాదేశేన తు బాధ్యతే - అదధుః, అజాగరుః । అత్రాప్యాదేశే కృతే ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వం భవతి ।।

[-7-1-4]

ఆత్మనేపదేష్వనతః ।। [7-1-5] ।।

ఆత్మనేపదేషు యో ఝకారస్తస్యానకారాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య అత్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । చిన్వతే । చిన్వతామ్ । అచిన్వత । పునతే । లునతే । లునతామ్ । అలునత । ఆత్మనేపదేష్వితి కిమ్ ? చిన్వన్తి, లునన్తి । అనత ఇతి కిమ్? చ్యవన్తే । ప్లవన్తే । నిత్యత్వాదత్ర వికరణే కృతే ఝోఽన్తాదేశేన భవితవ్యమిత్యదాదేశో న భవతి । అనకారాన్తేనాఙ్గేన ఝకారవిశేషణం కిమ్? ఇహ మా భూత్ - `అద్య శ్వో విజనిష్యమాణాః పతిభిః సహ శయాన్తై(వాసి.గృ.13-24) ।।

[-7-1-5]

శీఙో రుట్ ।। [7-1-6] ।।

శీఙోఽఙ్గాదుత్తరస్య ఝాదేశస్యాతో రుడాగమో భవతి । శేరతే । శేరతామ్ । అశేరత । రుడయం పరాదిః క్రియతే, స యది ఝకారస్యైవ స్యాత్, అదాదేశోన స్యాదితి , అత ఏవాయమాదేశస్యాగమో విధీయతే ।

సానుబన్ధగ్రహణమయఙ్లుగర్థమ్ । తేనేహ న భవతి - వ్యతిశేశ్యతే ।।

[-7-1-6]

వేత్తేర్విభాషా ।। [7-1-7] ।।

వేత్తేరఙ్గాదుత్తరస్య ఝాదేశస్యాతో విభాషా రుడాగమో భవతి । సంవిద్రతే, సంవిదతే । సంవిద్రతామ్, సంవిదతామ్ । సమవిద్రత, సమవిదత । వేత్తిరితి లుగ్వికరణస్య గ్రహణం కిమ్? ఇహ మా భూత్ - విన్తే, విన్దాతే, విన్దతే ఇతి ॥

[-7-1-7]

బహులం ఛన్దసి ॥ [7-1-8] ॥

ఛన్దసి విషయే బహులం రుడాగమో భవతి । `దేవా అదుహ్ర(మై.సం.4-2-13) । గన్ధర్వా అప్సరసో అదుహ్ర । దుహేర్లజి ఝకారస్యాదాదేశే కృతే రుట్ । లోపస్త ఆత్మనేపదేషు ఇతి తకారలోపః । న చ భవతి - అదుహత । బహులవచనాదన్యత్రాపి భవతి - `అదృశ్రమస్య కేతవః(ఋ.1-50-3) । ఋదృశోఽఙి గుణః(7-4-16-2406) ఇత్యేతదపి బహులవచనాదేవాత్ర న భవతి ॥

[-7-1-8]

అతో భిస ఐస్ ॥ [7-1-9] ॥

అకారాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య భిస ఐసిత్యయమాదేశో భవతి । వృక్షైః । ప్లక్షైః । అతిజరసైః । జరామతిక్రాన్తైరితి విగృహ్య సమాతే కృతే హ్రస్వత్వే చ భిస ఐసాదేశో భవతి । ఏకదేశవికృతమనన్యవద్భవతి ఇతి జరశబ్దస్య జరసాదేశః । `సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య(వ్యా.ప.12) ఇతి పరిభాషేయమనిత్యా, కష్టాయ క్రమణే(3-1-14-2670) ఇతి నిర్దేశాత్ । అత ఇతి కిమ్? అగ్నిభిః । వాయుభిః । తపరకరణం కిమ్? ఖట్వాభిః । మాలాభిః ॥

`ఏత్వం భిసి పరత్వాచ్చేదత ఐస్ క్వ భవిష్యతి ।

కృతేఽప్యేత్వే భౌతపూర్వ్యాదైస్తు నిత్యస్తథా సతి ॥(మ.భా.3-244) అతః ఇత్యధికారః - జసః శీ(7-1-17-214) ఇతి యావత్ ॥

[-7-1-9]

బహులం ఛన్దసి ॥ [7-1-10] ॥

ఛన్దసి విషయే బహులమైసాదేశో భవతి । అత ఇత్యుక్తమ్, అనతోఽపి భవతి - నద్యైరితి । అతో న భవతి - దేవేభిః సర్వేభిః ప్రోక్తమితి ॥

[-7-1-10]

నేదమదసోరకోః ॥ [7-1-11] ॥

ఇదమ్ , అదస్ - ఇత్యేతయోరకకారయోర్భిస ఐస్న భవతి । ఏభిః । అమీభిః । అకోరితి కిమ్? ఇమకైః । అముకైః । అకోరిత్యేతదేవ ప్రతిషేధవచనం జ్ఞాపకమ్ - `తన్మధ్యపతితస్తద్గ్రహణేన

గృహ్యతే(వ్యా.ప.21) ఇతి । ఇదమదసోః కాత్ ఇతి నోక్తమ్, విపరీతోఽపి నియమః సమ్భావ్యేత - ఇదమదసోరేవ కాదితి । తతశ్చేహ న స్యాత్ - సర్వకైః , విశ్వకైః । ఇహ చ స్యాదేవ - ఏభిః, అమీభిః । ప్రతిషేధకరణం విపరీతనియమనివృత్త్యర్థమ్ ।।

[-7-1-11]

టాఙసిఙసామినాత్స్యాః ।। [7-1-12] ।।

అకారాన్తాదఙ్గాదుత్తరేషాం టాఙసిఙసామ్ ఇన, ఆత్, స్య - ఇత్యేతే ఆదేశా భవన్తి యథాసంఖ్యమ్ । టా ఇత్యేతస్యేనాదేశో భవతి - వృక్షేణ, ప్లక్షేణ। ఙసి ఇత్యేతస్య ఆత్ - వృక్షాత్, ప్లక్షాత్ । ఙస్ ఇత్యేతస్య స్యాదేశో భవతి - వృక్షస్య, ప్లక్షస్య । అత ఇతి కిమ్? సఖ్యా । పత్యా । అతిజరసినః ,అతిజరసాదితి కేచిదిచ్ఛన్తి । యథా తు భాష్యే తథా నైతదిష్యత ఇతి లక్ష్యతే ।।

[-7-1-12]

ఙేర్యః ।। [7-1-13] ।।

ఙేః ఇతి చతుర్థ్యేకవచనస్య గ్రహణమ్ । అకారాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య ఙే ఇత్యేతస్య య ఇత్యయమాదేశో భవతి । వృక్షాయ । ప్లక్షాయ । అత ఇతి కిమ్? సఖ్యే, పత్యే । `సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య(వ్యా.ప.12) ఇతి పరిభాషేయమనిత్యా, తేన దీర్ఘో భవతి ।।

[-7-1-13]

సర్వనామ్నః స్మై ।। [7-1-14] ।।

అకారాన్తాత్సర్వనామ్న ఉత్తరస్య ఙేః స్మై ఇత్యయమాదేశో భవతి । సర్వస్మై । విశ్వస్మై । యస్మై । కస్మై । తస్మై । అతః ఇత్యేవ - భవతే । అథో అత్రాస్మై - ఇత్యన్వాదేశోఽశాదేశే ఏకాదేశః ప్రాప్నోతి తత్రాన్తరఙ్గత్వాదేకాదేశాత్పూర్వం స్మైభావః క్రియతే, పశ్చాదేకాదేశ ఇతి ।।

[-7-1-14]

ఙసిఙ్యోః స్మాత్స్మినౌ ।। [7-1-15] ।।

ఙసి, ఙి ఇత్యేతయోరకారాన్తాత్ సర్వనామ్న ఉత్తరయోః స్మాత్, స్మిన్ - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః । ఙసీత్యేతస్య స్మాత్ - సర్వస్మాత్, విశ్వస్మాత్, యస్మాత్, తస్మాత్, కస్మాత్ । ఙీత్యేతస్య స్మిన్ - సర్వస్మిన్ , విశ్వస్మిన్, యస్మిన్, తస్మిన్ , అన్యస్మిన్ । అత ఇత్యేవ - భవతః । భవతి । సర్వనామ్న ఇత్యేవ - వృక్షాత్ । వృక్షే ।।

[-7-1-15]

పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వా ।। [7-1-16] ।।

పూర్వాదిభ్యో నవభ్యః సర్వనామ్న ఉత్తరయోర్ఙసిఙ్యోః స్మాత్, స్మిన్ - ఇత్యేతావాదేశౌ వా భవతః । పూర్వస్మాత్, పూర్వాత్ । పూర్వస్మిన్ , పూర్వే । పరస్మాత్, పరాత్ । పరస్మిన్ , పరే । అవరస్మాత్, అవరాత్ । అవరస్మిన్, అవరే । దక్షిణస్మాత్, దక్షిణాత్ । దక్షిణస్మిన్, దక్షిణే । ఉత్తరస్మాత్, ఉత్తరాత్ । ఉత్తరస్మిన్ , ఉత్తరే । అపరస్మాత్ , అపరాత్ । అపరస్మిన్, అపరే । అధరస్మాత్, అధరాత్। అధరస్మిన్ , అధరే । స్వస్మాత్, స్వాత్। స్వస్మిన్, స్వే । అన్తరస్మాత్, అన్తరాత్ । అన్తరస్మిన , అన్తరే । నవభ్య ఇతి కిమ్? త్యస్మాత్ । త్యస్మిన్ ।।

[-7-1-16]

జసః శీ ।। [7-1-17] ।।

అకారాన్తాత్సర్వనామ్న ఉత్తరస్య జసః శీ ఇత్యయమాదేశో భవతి । సర్వే। విశ్వే । యే । కే । తే । దీర్ఘోచ్చారణముత్తరార్థమ్ - త్రపుణీ । జతునీ ।।

[-7-1-17]

ఔఙ ఆపః ।। [7-1-18] ।।

ఆబన్తాదఙ్గాదుత్తరస్యౌఙః శీ ఇత్యయమాదేశో భవతి । ఖట్వే తిష్ఠతః । ఖట్వే పశ్య । బహురాజే । కారీషగన్ధ్యే । ఙకారః సామాన్యగ్రహణార్థః - ఔటోఽపి గ్రహణం యథా స్యాత్ ।

\` ఔకారోఽయం శీవిధౌ ఙిద్గృహీతో ఙిచ్చాస్మాకం నాస్తి కోఽయం ప్రకారః ।

సామాన్యార్థః, తస్య చాసఞ్జనేఽస్మిన్నిత్కార్యం తే శ్యాం ప్రసక్తం స దోషః । ఙిత్త్వే విద్యాద్వర్ణనిర్దేశమాత్రం వర్ణే యత్స్యాత్తచ్చ విద్యాత్తదాదౌ ।

వర్ణశ్చాయం తేన ఙిత్త్వేఽప్యదోషో నిర్దేశోఽయం పూర్వసూత్రేణ వా స్యాత్ ।।(మ.భా.3-247)

[-7-1-18]

నపుంసకాచ్చ ।। [7-1-19] ।।

నపుంసకాదఙ్గాదుత్తరస్య ఔఙః శీ ఇత్యమాదేశో భవతి । కుణ్డే తిష్ఠతి । కుణ్డే పశ్య । యస్యేతి(6-4-148-311)లోపః ప్రాప్తః ।

- శ్యాం ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -।

ఇతి న భవతి - దధినీ, మధునీ, త్రపుణీ, జతునీ ।।

[-7-1-19]

జశ్శసోః శిః ।। [7-1-20] ।।

నపుంసకాదఙ్గాదుత్తరయోర్జశ్శసోః శి ఇత్యాదేశో భవతి । కుణ్డాని తిష్ఠన్తి । కుణ్డాని పశ్య । దధీని । మధూని । త్రపూణి । జతూని । జసా సహచరితస్య శసో గ్రహణాదిహ న భవతి-కుణ్డశో దదాతి । వనశః ప్రవిశన్తీతి ।।

[-7-1-20]

అష్టాభ్య ఔశ్ ।। [7-1-21] ।।

అష్టాభ్యః ఇతి కృతాకారోఽష్టన్ - శబ్దో గృహ్యతే । తస్మాదుత్తరయోర్జశ్శసోః ఔశ్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । అష్టౌ తిష్ఠన్తి । అష్టౌ పశ్య । కృతాకారస్య గ్రహణం కిమ్? అష్ట తిష్ఠన్తి । అష్ట పశ్య । ఏతదేవ కృతాత్వస్య గ్రహణం జ్ఞాపకమ్ - అష్టన ఆ విభక్తౌ(7-2-84-371) ఇతి ఆత్త్వవికల్పస్య । షడ్భ్యో లుక్(7-1-22-261) ఇత్యస్యాయమపవాదః, నాప్రాప్తే తస్మిన్నిదమారభ్యతే । యస్తు సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః(2-4-71-650) ఇతి , తస్మిన్ప్రాప్తే చాప్రాప్తే చేతి స న బాధ్యతే - అష్టపుత్రః, అష్టభార్య ఇతి । తదన్తగ్రహణమత్రేష్యతే-పరమాష్టౌ, ఉత్తమాష్టౌ । ప్రియాష్టానః ఇత్యత్రాత్వస్యాభావాదౌత్వం న భవతి ।।

[-7-1-21]

షడ్భ్యో లుక్ ।। [7-1-22] ।।

షట్సంజ్ఞకేభ్య ఉత్తరయోర్జశ్శసోర్లుగ్భవతి । షట్ తిష్ఠన్తి । షట్ పశ్య । పఞ్చ । సప్త । నవ । దశ । షట్ప్రధానాత్తదన్తాదపి భవతి - పరమషట్ । ఉత్తమషట్ । యత్ర తూపసర్జనం షట్, తతో న భవతి - ప్రియషషః, ప్రియపఞ్చాన ఇతి ।।

[-7-1-22]

స్వమోర్నపుంసకాత్ ।। [7-1-23] ।।

సు, అమ్ - ఇత్యేతయోర్నపుంసకాదుత్తరయోర్లుగ్భవతి । దధి తిష్ఠతి । దధి పశ్య । మధు తిష్ఠతి । మధు పశ్య । త్రపు । జతు । తద్బ్రాహ్మణకులమిత్యత్ర లుకా త్యదాద్యత్వం బాధ్యతే పూర్వవిప్రతిషేధేన, నిత్యత్వాద్వా । లుకో హి నిమిత్తమ్ అతోఽమ్(7-1-24-309) ఇతి లక్షణాన్తరేణ విహన్యతే , న పునస్త్యదాద్యత్వేనైవ । యస్య చ లక్షణాన్తరేణ నిమిత్తం విహన్యతే న తదనిత్యం భవతి।।

[-7-1-23]

అతోఽమ్ ।। [7-1-24] ।।

అకారాన్తాన్నపుంసకాద్ ఉత్తరయోః స్వమోః అమ్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । కుణ్డం తిష్ఠతి । కుణ్డం పశ్య । వనమ్ । పీఠమ్ । మకారః కస్మాన్న క్రియతే దీర్ఘత్వం ప్రాప్నోతి(7-3-102-202) ।।

[-7-1-24]

అద్‌డ్ డతరాదిభ్యః పఞ్చభ్యః ।। [7-1-25] ।।

డతరాదిభ్యః పరయోః స్వమోరద్ఢ్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । కతరత్తిష్ఠతి । కతరత్పశ్య । కతమత్తిష్ఠతి । కతమత్పశ్య

। ఇతరత్ । అన్యతరత్ । అన్యత్ । పఞ్చభ్య ఇతి కిమ్? నేమం పశ్య । డిత్కరణం కిమ్ కతరత్ తిష్ఠతీత్యత్ర పూర్వసవర్ణదీర్ఘో మా భూత్ । ఇహ తు కతరత్పశ్యేతి స్థానివద్భావాదమి పూర్వత్వేనాపి సిద్ధ్యతి । ఏవం తర్హి తకారాదేశ ఏవ కస్మాన్న విధీయతే హే కతరదితి సమ్బుద్ధేర్లోపో మా భూత్ ।

అపృక్తశ్చేదమో దోషో నివృత్తే డతరాదిషు ।

అద్‌డిత్త్వాడ్ఢతరాదీనాం న లోపో నాపి దీర్ఘతా ।।

[-7-1-25]

నేతరాచ్ఛన్దసి ।। [7-1-26] ।।

ఇతరశబ్దాదుత్తరయోః స్వమోశ్ఛన్దసి విషయే అద్ఢాదేశో న భవతి ।
` ఇతరమితరమణ్డమజాయత(మై.1-6-12) । వార్త్రఘ్నమితరమ్ । ఛన్దసీతి కిమ్? ఇతరత్కాష్ఠమ్ । ఇతరత్కుడ్యమ్ । అతోఽమ్(7-1-24-309) - ఇత్యస్మాదనన్తరమితరాచ్ఛన్దసీతి వక్తవ్యమ్ । నేతరాచ్ఛన్దసి ఇతి వచనం యోగవిభాగార్థమ్ ।

- ఏకతరాద్ధి సర్వత్ర ఛన్దసి భాషాయాం ప్రతిషేధ ఇష్యతే -(మ.భా.3-250)। ఏక తరం తిష్ఠతి । ఏకతరం పశ్యేతి ।।

[-7-1-26]

యుష్మదస్మద్భ్యాం జసోఽశ్ ।। [7-1-27] ।।

యుష్మదస్మద్ - ఇత్యేతాభ్యాముత్తరస్య జసః అశ్ -- ఇత్యయమాదేశో భవతి । తవ స్వమ్ । మమ స్వమ్ । శిత్కరణం సర్వాదేశార్థమ్ అన్యథా హ్యాదేశవ్యపదేశప్రక్ష్యత్యర్థమాదేరేవ స్యాత్, తతశ్చ యోఽచి(7-2-89-392) ఇత్యేతన్న స్యాత్ ।।

[-7-1-27]

ఙే ప్రథమయోరమ్ ।। [7-1-28] ।।

ఙే ఇత్యవిభక్తికో నిర్దేశః । ఙే ఇత్యేతస్య ప్రథమయోశ్చ విభక్త్యోః ప్రథమాద్వితీయయోర్యుష్మదస్మద్భ్యాముత్తరయోః అమ్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । తుభ్యం దీయతే । మహ్యం దీయతే । ప్రథమయోః - త్వమ్ , అహమ్ । యువామ్, ఆవామ్ । యూయమ్ , వయమ్ । త్వామ్, మామ్ । యువామ్ , ఆవామ్ ।।

[-7-1-28]

శసో న ।। [7-1-29] ।।

యుష్మదస్మద్భ్యాముత్తరస్య శసో నకారాదేశో భవతి । యుష్మాన్ బ్రాహ్మణాన్ । అస్మాన్ బ్రాహ్మణాన్ । యుష్మాన్ బ్రాహ్మణీః । అస్మాన్ బ్రాహ్మణీః । యుష్మాన్ కులాని । అస్మాన్కులాని । తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి(6-1-103-196) ఇతి సిద్ధే స్త్రీనపుంసకార్థం వచనమ్ । అలిఙ్గే వా యుష్మదస్మదీ ।।

[-7-1-29]

భ్యసో భ్యమ్ ।। [7-1-30] ।।

యుష్మదస్మద్భ్యాముత్తరస్య భ్యసః భ్యమ్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । యుష్మభ్యం దీయతే । అస్మభ్యం దీయతే । భ్యమాదేశే కృతే శేషేలోపే చ బహువచనే ఝల్యేత్(7-3-103-205) ఇత్యేత్వం ప్రాప్నోతి, తద్ `అఙ్గవృత్తే పునర్వృత్తావవిధిర్నిష్ఠితస్య(వ్యా.ప.38) ఇతి న భవతి । కేచిత్ పునరభ్యమాదేశమేత్వనివృత్త్యర్థం కుర్వన్తి । యేషాం తు శేషేలోపష్టిలోపః , తేషామభ్యమాదేశ ఏవ । ఉదాత్తనివృత్తస్వరశ్చాదేరేవ భవతి ।।

[-7-1-30]

పఞ్చమ్యా అత్ ।। [7-1-31] ।।

పఞ్చమ్యా భ్యసో యుష్మదస్మద్భ్యాముత్తరస్య అత్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । యుష్మద్ గచ్ఛన్తి । అస్మద్ గచ్ఛన్తి ।।

[-7-1-31]

ఏకవచనస్య చ ।। [7-1-32] ।।

పఞ్చమ్యా ఏకవచనస్య యుష్మదస్మద్భ్యాముతరస్య అత్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । త్వద్ గచ్ఛన్తి । మద్ గచ్ఛన్తి ।।

[-7-1-32]

సామ ఆకమ్ ।। [7-1-33] ।।

సామ ఇతి షష్ఠీబహువచనమాగతసుట్కం గృహ్యతే । తస్య యుష్మదస్మద్భ్యాముత్తరస్య ఆకమ్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । యుష్మాకమ్ । అస్మాకమ్ । అథ కిమర్థమాగతసుట్కో గృహ్యతే, న హ్యాదేశవిధానకాలే సుడ్ విద్యతే తస్యైవ తు భావినః సుటో నివృత్త్యర్థమ్ । ఆదేశే కృతే హి శేషేలోపే యుష్మదస్మదోరకారాన్తత్వాత్సుట్ ప్రాప్నోతి, స స్థాన్యన్తర్భూతత్వాన్నివర్తతే । దీర్ఘోచ్చారణం సవర్ణదీర్ఘార్థమ్ । అకమి తు సతి హ్రస్వకరణే

తద్విధానసామర్థ్యాదేవ సవర్ణదీర్ఘత్వం న ప్రాప్నోతి । తత్సామర్థ్యమేత్వం ప్రతి భవిష్యతీతి అకారకరణమేత్వనివృత్త్యర్థమితి అతో గుణే(6-1-97-191) పరరూపత్వం స్యాత్ ।।

[-7-1-33]

ఆత ఔ ణలః ।। [7-1-34] ।।

ఆకారాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య ణల ఔకారాదేశో భవతి । పపౌ । తస్థౌ । జగ్లౌ । మమ్లౌ । అత్రౌత్వమేకాదేశః, స్థానివద్భావః, ద్విర్వచనమ్ - ఇత్యనేన క్రమేణ కార్యాణి క్రియన్తే । ఏకాదేశాదనవకాశత్వాదౌత్వం ద్విర్వచనాదపి పరత్వాదేకాదేశ ఇతి ।

[-7-1-34]

తుహ్యోస్తాతఙాశిష్యన్యతరస్యామ్ ।। [7-1-35] ।।

తు, హి - ఇత్యేతయోరాశిషి విషయే తాతఙాదేశో భవత్యన్యతరస్యామ్ । జీవతాద్భవాన్ । జీవతాత్త్వమ్ । జీవతు భవాన్ । జీవ త్వమ్ । ఙిత్కరణం గుణవృద్ధిప్రతి షేధార్థమితి సర్వాదేశస్తాతఙ్ భవతి । ఙిత్త్వాచ్చాస్య స్థానివద్భావాద్యత్పిత్త్వం ప్రాప్నోతి , తన్నివర్త్యతే, ఙిచ్చ పిన్న భవతి । తేన బ్రువ ఈట్(7-3-93-2452) ఇతి బ్రూతాద్భవాన్ - ఇతీణ్న భవతి । ఆశిషీతి కిమ్? గ్రామం గచ్ఛతు భవాన్ । గచ్ఛ త్వమ్ ।

తాతఙి ఙిత్వం సంక్రమకృత్స్యాదన్యవిధిశ్చేత్తచ్చ తథా న ।

హేరధికారే హేరధికారో లోపవిధౌ తు జ్ఞాపకమాహ।।

తాతఙో ఙిత్త్వసామర్థ్యాన్నాయమన్త్యవిధిః స్మృతః ।

న తద్వదనఙాదీనాం తేన తేఽన్త్యవికారజాః ।।

[-7-1-35]

విదేః శతుర్వసుః ।। [7-1-36] ।।

`విద జ్ఞానే(ధా.పా.1065) - ఇత్యేతస్మాద్ధాతోరుత్తరస్య శతుర్వసురాదేశో భవతి । విద్వాన్, విద్వాంసౌ, విద్వాంసః । స్థానివద్భావాదుగిత్కార్యే సిద్ధే వసోరుకారకరణమ్ వసోః సమ్ప్రసారణమ్(6-4-131-435) ఇత్యత్ర క్వసోరపి సామాన్యగ్రహణార్థమ్ । `ఏకానుబన్ధకగ్రహణే న ద్వ్యనుబన్ధకస్య(వ్యా.ప.52) ఇత్యేతదపి న భవతి తథా సత్యుకారకరణమనర్థకం స్యాత్ । అన్యతరస్యాంగ్రహణం కేచిదనువర్త్యయన్తి । విదన్, విదన్తౌ , విదన్తః ।।

[-7-1-36]

సమాసేఽనఞ్పూర్వే క్త్వో ల్యప్ ।। [7-1-37] ।।

సమాసేఽనఞ్పూర్వే క్త్వా ఇత్యేతస్య ల్యప్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । ప్రకృత్య । ప్రహృత్య । పార్శ్వతః కృత్య । నానాకృత్య । ద్విధాకృత్య । సమాస ఇతి కిమ్? కృత్వా । హృత్వా । అనఞ్పూర్వ ఇతి కిమ్? అకృత్వా । అహృత్వా । పరమకృత్వా । ఉత్తమకృత్వా । అనఞ్ ఇతి హి నఞాఽన్యదనఞ్ నఞ్సదృశమవ్యయం పరిగృహ్యతే । తేన నఞ్ అనవ్యయం చానఞ్ న భవతి । స్నాత్వాకాలకాదిషు మయూరవ్యంసకాదిషు నిపాతనాల్ల్యబాదేశో న భవతి । అథ వా - సమాసే ఇతి నిర్ధారణే సప్తమీ । తేన క్త్వాన్తః సమాస ఏవ పరిగృహ్యతే । స చ యేన విధిస్తదన్తస్య(వ్యా.ప.3) ఇత్యనేన తదన్తవిధినా, నతు `కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి(వ్యా.ప.126) ఇతి । తథా చ అనఞ్పూర్వే ఇత్యుచ్యతే । గతికారకపూర్వస్యైవ తు గ్రహణే సతి నఞ్పూర్వస్య ప్రసఙ్గ ఏవ నాస్తి, నఞ్న గతిః , న చ కారకమితి । ప్రధాయ, ప్రస్థాయేత్యాదిషు హిప్రభృతీన్ అన్తరఙ్గానపి విధీన్బహి రఙ్గో ల్యబ్బాధత తఏవ - ఇతి జ్ఞాపితమేతత్ ।।

[-7-1-37]

క్త్వాపి ఛన్దసి ।। [7-1-38] ।।

సమాసేఽనఞ్పూర్వే క్త్వా ఇత్యేతస్య క్త్వా ఇత్యయమాదేశో భవతి, అపిశబ్దాల్ల్యబపి భవతి ఛన్దసి విషయే । `కృష్ణం వాసో యజమానం పరిధాపయిత్వా(కాఠ.సం.11-10) । `ప్రత్యఞ్చమర్కం ప్రత్యర్పయిత్వా(అ.వే.2-12-55) । ల్యబపి భవతి -

`ఉద్ధృత్య జుహోతి(కాఠ.సం.6-8) । వా ఛన్దసి ఇతి నోక్తమ్, సర్వోపాధివ్యభిచారార్థమ్ । తేనాసమాసే ల్యబభవతి - అర్చ్య తాన్ దేవాన్ గతః । ఛన్దోఽధికారః ఆజ్జసేరసుక్(7-1-50-3572) ఇతి యావత్ ।।

[-7-1-38]

సుపాం సులుక్పూర్వసవర్ణాచ్ఛేయాడాడ్యాయాజాలః ।। [7-1-39] ।।

ఛన్దసి విషయే సుపాం స్థానే సు, లుక్ , పుర్వసవర్ణ, ఆ, ఆత్, శే, యా, డా, డ్యా, యాచ్, ఆల్ - ఇత్యేతే ఆదేశా భవన్తి । సు - `అనృక్షరా ఋజవః సన్తు పన్థాః(ఋ.10-85-23) । పన్థాన ఇతి ప్రాప్తే ।

- సుపాం సుపో భవన్తీతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-256)। `ధురి దక్షిణాయాః(ఋ.1-164-9) । దక్షిణాయామితి ప్రాప్తే ।

- తిజాం తిజో భవన్తీతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-256)।

`చషాలం యే అశ్వయూపాయతక్షతి(ఋ.1-162-6) । తక్షన్తీతి ప్రాప్తే । లుక్ - `ఆర్ద్రే చర్మన్(త్రై.1-5-9-3), `లోహితే జర్మన్(కాఠ.సంయ24-2) । చర్మణీతి ప్రాప్తే । హవిర్ధానే యత్సున్వన్తి తత్సామిధేనీరన్వాహ । యస్మిన్సున్వన్తి తస్మిన్సామిధేనీరితి ప్రాప్తే ।

పూర్వసవర్ణః - ` ధీతీ(ఋ.1-164-8) । మతీ । ` సుష్టుతీ(ఋ.2-32-4) । ధీత్యా, మత్యా, సుష్టుత్యా ఇతి ప్రాప్తే । ఆ - ` ఉభా యన్తారౌ(త్రై.సం.4-6-9-3) । ఉభౌ యన్తారౌ ఇతి ప్రాప్తే । ఆత్ - న తాద్ బ్రాహ్మణాద్ నిన్దామి । తాన్ బ్రాహ్మణానితి ప్రాప్తే । శే - ` న యుష్మే బాజవన్ధవః(ఋ.8-68-19) । ` అస్మే ఇన్ద్రాబృహస్పతీ(ఋ.4-49-4) । యూయం వయమితి ప్రాప్తే । యూయాదేశః , వయాదేశశ్చ ఛాన్దసత్వాన్న భవతి । యా - ` ఉరుయా(మై.3-7-8) । ధృష్ణుయా । ఉరుణా, ధృష్ణునేతి ప్రాప్తే । డా - ` నాభా పృథివ్యామ్(అ.7-61-1) । నాభౌ వృథివ్యామితి ప్రాప్తే । డ్యా - ` అనుష్ట్యా చ్యావయతాత్(మై.4-13-4-25) । అనుష్టుభేతి ప్రాప్తే । యాచ్ - ` సాధుయా(ఋ.10-66-12) । సాధ్వితి సోర్లుకి ప్రాప్తే । ఆల్ - ` వసన్తా యజేత(మై.2-3-4) । వసన్త ఇతి ప్రాప్తే ।

- ఇయాడియాజీకారణాముపసంఖ్యానమ్ -(మ.బా.3-256)। ఇయా - ` ఉర్వియా పరిధానమ్(ఋ.10-10-2) । దార్వియా । ఉరుణా, దారుణేతి ప్రాప్తే । డియాచ్ - ` సుక్షేత్రియా । ` సుగాత్రియా(ఋ.1-97-2) । సుక్షేత్రిణా, సుగాత్రిణేతి ప్రాప్తే । ఈకారః - ` దృతిం న శుష్కం సరసీ శయానమ్(ఋ.7-10-3-2) । సరసి శయానమితి ప్రాప్తే ।

- ఆజయాజయారాముపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.3-256)। ఆజ్ - ` ప్రబాహవా(ఋ.2-38-2) । ప్రబాహునేతి ప్రాప్తే । అయాచ్ - ` స్వప్నయా సచసే జనమ్(అ.5-7-8) । స్వనేతి ప్రాప్తే । అయార్-` సిన్ధుమివ నవయా(ఋ.1-97-8) । నావేతి ప్రాప్తే ।।

[-7-1-39]

అమో మశ్ ।। [7-1-40] ।।

అమ్ ఇతి మిబాదేశో గృహ్యతే । తస్య ఛన్దసి విషయే మశాదేశో భవతి । ` వధీం పుత్రమ్(ఋ.1-165-8) । క్రమీం వృక్షస్య శాఖామ్ । లుఙి బహులం ఛన్దస్యమాఙ్యోగేఽపి(6-4-75-3546) ఇత్యడాగమాభావః । శిత్కరణం సర్వాదేశార్థమ్ । మకారస్యాపి హి మకారవచనమనుస్వారనివృత్త్యర్థం స్యాత్ ।।

[-7-1-40]

లోపస్త ఆత్మనేపదేషు ।। [7-1-41] ।।

ఆత్మనేపదేషు యస్తకారస్తస్య ఛన్దసి విషయే లోపో భవతి । ` దేవా అదుహ్ర(మై.4-2-1) । గన్ధర్వాప్సరసో అదుహ్ర । అదుహతేతి ప్రాప్తే । ` దుహామశ్విభ్యాం పయో అఘ్న్యేయమ్(ఋ.1-164-27) । దుగ్ధామితి ప్రాప్తే । ` దక్షిణతః శయే(కాఠ.20-6) । శేత ఇతి ప్రాప్తే । అపీత్యధికారన్న భవతి - తత్ర ఆత్మానమనృతం కురుతే । ఆత్మనేపదేష్వితి కిమ్? ` వత్సం దుహన్తి కలశం చతుర్బిలమ్(తై.బ్రా.3-7-4-16) ।।

[-7-1-41]

ధ్వమో ధ్వాత్ ।। [7-1-42] ।।

ఛన్దసి విషయే ధ్వమో ధ్వాదిత్యయమాదేశో భవతి । `అన్తరేవోష్మాణం వారయధ్వాత్(మై.3-4-13) । వారయధ్వమితి ప్రాప్తే ॥

[-7-1-42]

యజధ్వైనమితి చ ॥ [7-1-43] ॥

యజధ్వమ్ ఇత్యేతస్య ఏనమిత్యేతస్మిన్పరతో మకారలోపో నిపాత్యతే వకారస్య చ యకారశ్ఛన్దసి విషయే । `యజధ్వైనం ప్రియమేధాః(ఋ.8-2-37) । యజధ్వమేనమితి ప్రాప్తే ॥

[-7-1-43]

తస్య తాత్ ॥ [7-1-44] ॥

తశబ్దస్య లోణ్మధ్యమపురుషబహువజనస్య స్థానే తాత్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । `గాత్రంగాత్రమస్యా నూనం కృణుతాత్(ంై.4-13-4-25) । కృణుతేతి ప్రాప్తే । `ఊవధ్య గోహం పార్థివం ఖనతాత్(మై.4-13-4-25) । ఖనతేతి ప్రాప్తే । `అస్మాన్రక్షః సంసృజతాత్(మై.4-13-4-25) । సంసృజతేతి ప్రాప్తే । `సూర్యం చక్షుర్గమయతాత్(మై.4-13-4-24) । గమయతేతి ప్రాప్తే ॥

[-7-1-44]

తప్తనప్తనథనాశ్చ ॥ [7-1-45] ॥

తస్య ఇతి వర్త్తతే । ఛన్దసి విషయే తస్య స్థానే తప్, తనప్, తన, థన - ఇత్యేతే ఆదేశా భవన్తి । తప్ - `శృణోత గ్రావాణః(తై.1-3-13-1) । శృణుతేతి ప్రాప్తే । `సునోత(ఋ.7-32-8) । సునుతేతి ప్రాప్తే । తనప్ - `సంవరత్రా దధాతన(ఋ.10-101-5) । దత్తేతి ప్రాప్తే । తన - `జుజుష్టన(ఋ.4-36-7) । జుషతేతి ప్రాప్తే । ఛాన్దసత్వాత్ శ్లుః । థన - `యదిష్ఠన(ఋ.10-63-6) । యదిచ్ఛతేతి ప్రాప్తే । పిత్కరణమజిత్త్వార్థమ్ ॥

[-7-1-45]

ఇదన్తో మసి ॥ [7-1-46] ॥

ఛన్దసి విషయే మసిత్యయం శబ్ద ఇకారాన్తో భవతి । మసః సకారాన్తస్య ఇకారగమో భవతి, సచ తస్యాన్తో భవతి । తద్గ్రహణేన గృహ్యత ఇత్యర్థః । `పునస్త్వాం దీపయామసి(అ.వే.12-2-5) । దీపయామ ఇతి ప్రాప్తే । `శలభం భఞ్ఛయామసి(పై.5-20-4) । భఞ్జయామ ఇతి ప్రాప్తే । `త్వయి రాత్రిం వాసయామసి(శౌ.19-47-9) । వాసయామ ఇతి పాప్తే ।

[-7-1-46]

క్త్వే యక్ ॥ [7-1-47] ॥

క్త్వా ఇత్యేతస్య యగాగమో భవతి ఛన్దసి విషయే । `దత్త్వాయ సవితా ధియః(ఋ.10-85-33) । దత్త్వేతి ప్రాప్తే । క్త్వాపి ఛన్దసి(7-1-38-3360) ఇత్యస్యానన్తరమిదం కస్మాన్నోచ్యతే సమాసే ఇతి తత్రానువర్త్తతే ।।

[-7-1-47]

ఇష్ట్వీనమితి చ ।। [7-1-48] ।।

ఇష్ట్వీనమ్ - ఇత్యయం శబ్దో నిపాత్యతే ఛన్దసి విషయే । యజేః క్త్వాప్రత్యయాన్తస్య ఈనమాదేశోఽన్త్యస్య నిపాత్యతే । `ఇష్ట్వీనం దేవాన్(ఆశ్వ.శ్రౌ.పృ.204) । ఇష్ట్వా దేవానితి ప్రాప్తే । పీత్వీనమిత్యపీష్యతే । చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాత్సిద్ధమ్ ।।

[-7-1-48]

స్నాత్వ్యాదయశ్చ ।। [7-1-49] ।।

స్నాత్వీ ఇత్యేవమాదయః శబ్దా నిపాత్యన్తే ఛన్దసి విషయే । `స్నాత్వీ మలాదివ(మై.సం.3-11-10) । స్నాత్వేతి ప్రాప్తే । `పీత్వీ సోమస్య వావృధే(ఋ.3-40-7) । పీత్వేతి ప్రాప్తే । ప్రకారార్థోఽయమాదిశబ్దః ।।

[-7-1-49]

ఆజ్జసేరసుక్ ।। [7-1-50] ।।

అవర్ణాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య జసేరసుగాగమో భవతి ఛన్దసి విషయే । `బ్రాహ్మణాసః పితరః సోమ్యాసః(ఋ.6-75-10) । బ్రాహ్మణాః సోమ్యా ఇతి ప్రాప్తే । `యే పూర్వాసో య ఉపరాసః(ఋ.10-15-2) - ఇత్యత్ర పరత్వాదసుకి పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాచ్ఛీభావః ప్రాప్తః, `సకృద్గతౌ విప్రతిషేధే యద్బాధితం తద్బాధితమేవ(వ్యా.ప.40) ఇతి న భవతి ।।

[-7-1-50]

అశ్వక్షీరవృషలవణానామాత్మప్రీతౌ క్యచి ।। [7-1-51] ।।

ఛన్దసి ఇత్యతః ప్రభృతి నివృత్తమ్ । అశ్వ, క్షీర, వృష, లవణ- ఇత్యేతేషామఙ్గానామాత్మప్రీతివిషయే క్యచి పరతోఽసుగాగమో భవతి । అశ్వస్యతి వడవా । క్షీరస్యతి మాణవకః । వృషస్యతి గౌః (మ.భా.3-258)।

లవణస్యత్యుష్ట్రః । ఆత్మప్రీతావితి కిమ్ అశ్వీయతి । క్షీరీయతి । వృషీయతి । లవణీయతి ।

- అశ్వవృషయోర్మైథునేచ్ఛాయామితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-258)।

- క్షీరలవణయోర్లాలసాయామితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-258)। తృష్ణాతిరేకః - లాలసా । అన్యత్రాత్మప్రీతావపి న భవతి । అపర ఆహ -

- సర్వప్రాతిపదికేభ్యో లాలసాయామసుగ్వక్తవ్యః -(మ.భా.3-258) I దధ్యస్యతి, మధ్వస్యతి, ఇత్యేవమాద్యర్థమ్ I అపర ఆహ -

- సుగ్వక్తవ్యః -(మ.భా.3-258) I దధిస్యతి, మధుస్యతి - ఇత్యేవమాద్యర్థమ్ II

[-7-1-51]

ఆమి సర్వనామ్నః సుట్ II [7-1-52] II

ఆత్ ఇతి వర్త్తతే I అవర్ణాత్సర్వనామ్న ఉత్తరస్యామః సుడాగమో భవతి I సర్వేషామ్ I విశ్వేషామ్ I యేషామ్ I తేషామ్ I సర్వాసామ్ I యాసామ్ I తాసామ్ I ఆదిత్యేవ - భవతామ్ I ఆమి ఇతి షష్ఠీబహువచనం గృహ్యతే, న జేరామ్నద్యామ్నీభ్యః(8-3-116-2471) ఇతి, తస్య హి పరత్వాదాడ్యాట్స్యాటో భవన్తి I యశ్చ కిమేతిఙవ్యయఘాదాముః(5-4-11-2004) ఆమశ్చ లిటి న తౌ సర్వనామ్నః స్తః I సానుబన్ధకావితి వా, తౌ న గృహ్యేతే I ఆమి ఇతి సప్తమీనిర్ద్దేశ ఉత్తరార్థః I ఇహ తు సర్వనామ్నః ఇతి పఞ్చమీనిర్ద్దేశాత్ తస్మాదిత్యుత్తరస్య(1-1-67-41) ఇతి షష్ఠీప్రక్లృప్తిర్భవిష్యతి II

[-7-1-52]

త్రేస్త్రయః II [7-1-53] II

త్రి ఇత్యేతస్య ఆమి పరే త్రయ ఇత్యయమాదేశో భవతి I త్రయాణామ్ I త్రీణామిత్యపి ఛన్దసీష్యతే - త్రీణామపి సముద్రాణామితి II

[-7-1-53]

హ్రస్వనద్యాపో నుట్ II [7-1-54] II

హ్రస్వాన్తాన్నద్యన్తాదాబన్తాచ్చోత్తరస్యామో నుడాగమో భవతి I హ్రస్వాన్తాత్తావత్ -- వృక్షాణామ్ I ప్లక్షాణామ్ I అగ్నీనామ్ I వాయూనామ్ I కర్తౄణామ్ I నద్యన్తాత్ - కుమారీణామ్ I కిశోరీణామ్ I గౌరీణామ్ I శార్ఙ్గరవీణామ్ I లక్ష్మీణామ్ I బ్రహ్మబన్ధూనామ్ I వీరబన్ధూనామ్ I మాలానామ్ I బహురాజానామ్ I కారీషగన్ధ్యానామ్ II

[-7-1-54]

షట్చతుర్భ్యశ్చ II [7-1-55] II

షట్సంజ్ఞకేభ్యశ్చతుః శబ్దాచ్చోత్తరస్యామో నుగాడమో భవతి I షణ్ణామ్ I పఞ్చానామ్ I సప్తానామ్ I నవానామ్ I దశానామ్ I చతుర్ణామ్ I రేఫాన్తాయాః సంఖ్యాయాః షట్సంజ్ఞా న విహితా, షడ్భ్యో లుక్(7-1-22-261) ఇతి లుగ్మా భూత్ I బహువచననిర్ద్దేశాదత్ర సంఖ్యాప్రధానస్య గ్రహణం భవతి - పరమషణ్ణామ్ I పరమపఞ్చానామ్ I పరమసప్తానామ్ I

పరమచతుర్ణామ్ I ఉపసర్జనీభూతాయాస్తు సంఖ్యాయా న భవతి - ప్రియషషామ్ , ప్రియపఞ్చామ్ , ప్రియచతురామితి II

[-7-1-55]

శ్రీగ్రామణ్యోశ్ఛన్దసి II [7-1-56] II

శ్రీ, గ్రామణీ - ఇత్యేతయోశ్ఛన్దసి విషయే ఆమో నుడాగమో భవతి I `శ్రీణాముదారో ధరుణో రయీణామ్(ఋ.10-45-5) I `అప్యత్ర సూతగ్రామణీనామ్(కాఠ.28-3) I శ్రీశబ్దస్య వామి(1-4-5-304) ఇతి వికల్పేన నదీసంజ్ఞా, తత్ర నిత్యార్థం వచనమ్ I సూతగ్రామణీనామితి - యదా సూతాశ్చ గ్రామణ్యశ్చ సూతగ్రామణ్యో భవన్తి, తదర్థమిదం వచనమ్ I యదా తు సూతశ్చ గ్రామణీశ్చ సూతగ్రామణి, సూతగ్రామణి చ సూతగ్రామణి చ సూతగ్రామణి చేతి సూతగ్రామణీనామితి, తదా హ్రస్వాదిత్యేవ సిద్ధమ్ II

[-7-1-56]

గోః పాదాన్తే II [7-1-57] II

గో ఇత్యేతస్మాదృక్పాదాన్తే వర్త్తమానాదుత్తరస్యామో నుడాగమో భవతి I `విద్మా హి త్వా సత్పతిం

శూరగోనామ్(ఋ.10-47-2) I పాదాన్త ఇతి కిమ్? `గవాం గోత్రముదసృజో యదఙ్గిరః(ఋ.2-23-18) I `సర్వే విధయశ్ఛన్దసి వికల్ప్యన్తే(పు.ప.35) ఇతి పాదాన్తేఽపి క్వచిన్న భవతి I `హన్తారం శాత్రూణాం కృధి విరాజం గోపతిం గవామ్(ఋ.10-166-1) II

[-7-1-57]

ఇదితో నుమ్ ధాతోః II [7-1-58] II

ఇదితో ధాతోర్నుమాగమో భవతి I కుడి - కుణ్డితా, కుణ్డితుమ్ , కుణ్డితవ్యమ్, కుణ్డా I హుడి - హుణ్డితా, హుణ్డితుమ్ , హుణ్డితవ్యమ్, హుణ్డా I ఇదిత ఇతి కిమ్? పచతి I పఠతి I అయం ధాతూపదేశావస్థాయామేవ నుమాగమో భవతి - కుణ్డా, హుణ్డేతి గురోశ్చ హలః(3-3-103-3280) ఇత్యకారప్రత్యయో యథా స్యాత్ I తథా హి - ధిన్వికృణ్వ్యోర చ(3-1-80-2332) ఇతి ప్రత్యయవిధావేవ నుమనుషక్తయోర్గ్రహణమ్ I ధాతుగ్రహణం చేహ క్రియతే - ధాతూపదేశకాల ఏవ నుమాగమో యథా స్యాదిత్యేవమర్థమ్ I తాసిసిచోరిదిత్కార్యం నాస్తి - ఇత్యుచ్చారణార్థో నిరనునాసిక ఇకారః పఠ్యతే I

అమంస్తేత్యేవమాదౌ హి హనః సిచ్(1-2-24-2697) ఇతి కిత్త్వవిధానసామర్థ్యాన్నకారలోపో న భవతి I మన్తా - ఇత్యత్రాపి అసిద్ధవదత్రాభాత్(6-4-22-2183) ఇతి టిలోపస్యాసిద్ధత్వాన్నలోపో న భవతి I ఇహ కస్మాన్న భవతి - భేత్తా, ఛేత్తేతి `ఇరితాం సముదాయస్యేత్సంజ్ఞా(7-2-4-

2268.వా.) ఇతీదిత్త్వం నాస్తి । అవయవశోఽపీత్సంజ్ఞాయాం సత్యామ్ గోః పాదాన్తే(7-1-57-3574) ఇతోఽన్తగ్రహణమనువర్త్తయితవ్యమ్ । తేనాన్తేదితో ధాతవో గృహ్యన్తే ।।

[-7-1-58]

శే ముచాదీనామ్ ।। [7-1-59] ।।

శే ప్రత్యయే పరతో ముచాదీనాం నుమాగమో భవతి । ముచ్లృ - ముఞ్చతి । లుప్లృ - లుమ్పతి । విద్లృ -- విన్దతి । లిపి - లిమ్పతి । సిచ్ - సిఞ్చతి । కృతీ - కృన్తతి । ఖిద - ఖిన్దసి । పిశ - పింశతి । శే ఇతి కిమ్? మోక్తా, మోక్తుమ్ , మోక్తవ్యమ్ । ముచాదీనామితి కిమ్? తుదతి, నుదతి ।

- శేతృమ్ఫాదీనాముపసంఖ్యానం కర్త్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-261)। కే పునస్తృమ్ఫాదయ? `తృఫ తృమ్ఫ తృప్తౌ(ధా.పా.1308,1309) । `దృఫ దృమ్ఫ ఉత్క్లేశే(ధా.పా.1314,1315), `గుఫ గుమ్ఫ గ్రన్థే(ధా.పా.1318,1319) `ఉభ ఉమ్భ పూరణే(ధా.పా.1320,1321) , `శుభ శుమ్భ శోభార్థే(ధా.పా.1322,1323) - ఇత్యత్ర యే సానుషఙ్గాస్తృమ్ఫాదయః , తేషామ్ అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్ఙితి(6-4-24-415) ఇత్యనునాసికలోపే కృతే నుమ్విధీయతే, స చ విధానసామర్థ్యాన్న లుప్యతే - తృమ్ఫతి, దృమ్ఫతి, గుమ్ఫతి, ఉమ్భతి, శుమ్భతి । యే తు నిరనుషఙ్గాః, తేషాం తృఫతి, దృఫతి, గుఫతి, ఉభతి , శుభతీత్యేవం భవతి ।।

[-7-1-59]

మస్జినశోర్ఝలి ।। [7-1-60] ।।

మస్జి, నశి - ఇత్యేతయోరఙ్గయోర్ఝలాదౌ ప్రత్యయే నుమాగమో భవతి । మఙ్క్తా , మఙ్క్తుమ్, మఙ్క్తవ్యమ్ । నంష్టా, నంష్టుమ్, నంష్టవ్యమ్ । ఝలీతి కిమ్? మజ్జనమ్ । నశనమ్ । `మస్జేరన్త్యాత్పూర్వం నుమమిచ్ఛన్త్యనుషఙ్గాదిలోపార్థమ్(8-2-21-2541.వా.) । మగ్నః । మగ్నవాన్ ।

[-7-1-60]

రధిజభోరచి ।। [7-1-61] ।।

రధి, జభి - ఇత్యేతయోరజాదౌ ప్రత్యయే నుమాగమో భవతి । రన్ధయతి । రన్ధకః । సాధురన్ధీ । రన్ధంరన్ధమ్ । రన్ధో వర్త్తతే । జమ్భయతి । జమ్భకః । సాధుజమ్భీ । జమ్భంజమ్భమ్ । జమ్భో వర్త్తతే । పరాపి సతీ వృద్ధిర్నుమా బాధ్యతే నిత్యత్వాత్ । అచీతి కిమ్? రద్ధా । జభ్యమ్ ।।

[-7-1-61]

నేట్యలిటి రధేః ।। [7-1-62] ।।

ఇడాదావలిటి ప్రత్యయే పరే రధేర్నుమాగమో న భవతి । రధితా । రధితుమ్ । రధితవ్యమ్ । ఇటీతి కిమ్? రన్ధనమ్, రన్ధకః । అలిటితి కిమ్? రరన్ధివ, రరన్ధిమ । నుమి కృతే

సంయోగాన్తత్వాద్ అసంయోగాల్లిట్ కిత్(1-2-5-2242) ఇతి కిత్త్వం నాస్తీతి నలోపో న భవతి । అథ క్వసౌ కథం భవతితవ్యమ్? రేధివానితి ।

కథమ్? ఏత్వాభ్యాసలోపయోః కృతయోరిడాగమః క్రియతే, తతో నుమాగమః, తస్యోపదేశికకిత్త్వాశ్రయో లోపః । అథ ఇటి లిటీత్యేవం నియమః కస్మాన్న క్రియతే - లిట్యేవేటి నాన్యత్రేతి విపరీతమప్యవధారణం సమ్భావ్యేత - ఇట్యేవ లిటి నాన్యత్రేతి । తథా హి సతి రరన్ధేత్యత్ర న స్యాత్, రధితేత్యత్ర చ స్యాదేవ ॥

[-7-1-62]

రభేరశబ్లిటోః ॥ [7-1-63] ॥

రభేరజ్గస్య శబ్లిడ్వర్జితేఽజాదౌ ప్రత్యయే పరతో నుమాగమో భవతి । ఆరమ్భయతి । ఆరమ్భకః । సాధ్వారమ్భీ । ఆరమ్భమారమ్భమ్ । ఆరమ్భో వర్త్తతే । అశబ్లిటోరితి కిమ్? ఆరభతే । ఆరేభే । అచీత్యేవ - ఆరబ్ధా ॥

[-7-1-63]

లభేశ్చ ॥ [7-1-64] ॥

లభేశ్చాజాదౌ ప్రత్యయే శబ్లిడ్వర్జితే నుమాగమో భవతి । లమ్భయతి । లమ్భకః । సాధులమ్భీ । లమ్భంలమ్భమ్ । లమ్భో వర్త్తతే । అశబ్లిటోరిత్యేవ - లభతే । లేభే । అచీత్యేవ - లబ్ధా । లభేశ్చ పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమ్ ॥

[-7-1-64]

ఆఙో యి ॥ [7-1-65] ॥

ఆఙ ఉత్తరస్య లభేర్యకారాదిప్రత్యయవిషయే నుమాగమో భవతి ఆలమ్భ్యా గౌః । ఆలమ్భ్యా వడవా । ప్రాక్ప్రత్యయోత్పత్తేర్నుమి కృతే విహితమదుపధత్వమితి ఋహలోర్ణ్యత్(3-1-124-2872) ఇతి ణ్యత్ప్రత్యయః, తత్ర కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరత్వేనాన్తస్వరితత్వం భవతి । యతి తు పునరుత్తరపదాద్యుదాత్తత్వం స్యాత్ । ఆఙ ఇతి కిమ్? లభ్యమ్ । `కథమగ్నిష్టోమ ఆలభ్య(మై.3-9-5) ఇతి `సర్వే విధయశ్ఛన్దసి వికల్ప్యన్తే(పు.ప.35) । అథ వా - ఆలభ్య ఇత్యత్ర నుమి కృతేఽనుషఙ్గలోపః క్రియతే ॥

[-7-1-65]

ఉపాత్ప్రశంసాయామ్ ॥ [7-1-66] ॥

ఉపాదుత్తరస్య లభేః ప్రశంసాయాం గమ్యమానాయాం యకారాదిప్రత్యయవిషయే నుమాగమో భవతి । ఉపలమ్భ్యా భవతా విద్యా । ఉపలమ్భ్యాని ధనాని ।

ణ్యత్ప్రత్యయాన్తత్వాదన్తస్వరితత్వమేవ । ప్రశంసాయామితి కిమ్? ఉపలభ్యమస్మాద్ వృషలాత్కిఞ్చిత్ । పోరదుపధత్వాద్యత్ప్రత్యయాన్తమిదమ్ ।।

[-7-1-66]

ఉపసర్గాత్ఖల్ఘఞోః ।। [7-1-67] ।।

ఉపసర్గాదుత్తరస్య లభేః ఖల్ఘఞోః పరతో నుమాగమో భవతి । ఈషత్ప్రలమ్భః । సుప్రలమ్భః । దుష్ప్రలమ్భః । ఘఞి - ప్రలమ్భః , విప్రలమ్భః । సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః - ఉపసర్గాదేవ లభేః ఖల్ఘఞోః పరతో నుమాగమో భవతి, నాన్యత్ర । ఈషల్లభః । లాభో వర్త్తతే ।।

[-7-1-67]

న సుదుర్భ్యాం కేవలాభ్యామ్ ।। [7-1-68] ।।

సు, దుర్ - ఇత్యేతాభ్యాం కేవలాభ్యామన్యోపసర్గరహితాభ్యాముపసృష్టస్య లభేః ఖల్ఘఞోః పరతో నుమాగమో న భవతి । సుదుర్లభమ్ । సులభమ్ । దుర్లభమ్ । ఘఞి - సులాభః , దుర్లాభః । కేవలాభ్యామితి కిమ్? సుప్రలమ్భః । దుష్ప్రలమ్భః । సుదుర్భ్యామ్ ఇతి తృతీయాం మత్వా కేవలగ్రహణం క్రియతే । పఞ్చమ్యాం హి వ్యవహితత్వాదేవాప్రసఙ్గః । అతిసులభమిత్యత్ర కర్మప్రవచనీయత్వాదతేః కేవల ఏవ సుశబ్ద ఉపసర్గ ఇతి భవతి ప్రతిషేధః । యదా త్వతిశబ్దో న కర్మప్రవచనీయః, తదా నుమ్భవత్యేవ - అతిసులమ్భ ఇతి పఞ్చమీనిర్దేశపక్షేఽప్యేవమర్థం కేవలగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్ ।।

[-7-1-68]

విభాషా చిణ్ణములోః ।। [7-1-69] ।।

చిణ్, ణముల్ - ఇత్యేతయోర్విభాషా లభేర్నుమ్భవతి । అలాభి, అలమ్భి। లాభంలాభమ్ । లమ్భంలమ్భమ్ । వ్యవస్థితవిభాషా చేయమ్, తేనానుపసృష్టస్య వికల్పః । ఉపసృష్టస్య నిత్యం నుమ్భవతి - ప్రాలమ్భి, ప్రలమ్భమ్ ।।

[-7-1-69]

ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః ।। [7-1-70] ।।

ఉగితామఙ్గానాం ధాతువర్జితానామఞ్చతేశ్చ సర్వనామస్థానే పరతో నుమాగమో భవతి । భవతు - భవన్తౌ , భవన్తః । ఈయసున్ - శ్రేయాన్, శ్రేయాంసౌ, శ్రేయాసః । శతృ - పచన్ , పచన్తౌ, పచన్తః । అఞ్చతేః - ప్రాఙ్, ప్రాఞ్చౌ , ప్రాఞ్చః । ఉగిదచామితి కిమ్? దృషత్, దృషదౌ, దృషదః । సర్వనామస్థాన ఇతి కిమ్? భవతః పశ్య । శ్రేయసః పశ్య। అఞ్చతిగ్రహణం నియమార్థమ్ - అఞ్చతేరేవ ధాతోరన్యస్య మా భూత్ । ఉఖాస్రత్ । పర్ణధ్వత్ । అధాతోరితి

కిమ్? అధాతుభూతపూర్వస్య యథా స్యాత్ । గోమన్తమిచ్ఛతి గోమత్యతి, గోమత్యతేరప్రత్యయః - గోమాన్ । అత్ర హి ధాతుత్వాదఇచ్ఛతిగ్రహణాన్న స్యాత్ ।।

[-7-1-70]

యుజేరసమాసే ।। [7-1-71] ।।

యుజేరసమాసే సర్వనామస్థానే పరతో నుమాగమో భవతి । యుఙ్, యుఞ్జౌ, యుఞ్జః । అసమాసే ఇతి కిమ్? అశ్వయుక్, అశ్వయుజౌ, అశ్వయుజః । యుజేః ఇతీకారనిర్దేశాద్ `యుజ సమాధౌ(ధా.పా.1178) ఇత్యస్య గ్రహణం న భవతి - యుజమాపన్నా ఋషయః ।।

[-7-1-71]

నపుంసకస్య ఝలచః ।। [7-1-72] ।।

నపుంసకస్య ఝలన్తస్యాజన్తస్య చ సర్వనామస్థానే పరతో నుమాగమో భవతి । ఉదశ్విన్తి । శకృన్తి । యశాంసి । పయాంసి । అజన్తస్య - కుణ్డాని । వనాని । త్రపూణి । జతూని । నపుంసకస్యేతి కిమ్? అగ్నిచిద్ బ్రాహ్మణః । ఝలచ ఇతి కిమ్? బహుపురి । బహుధురి । విమలదివి । చత్వారి । అహాని । ఉగితో ఝలన్తస్య నపుంసకస్య పరత్వాదేనేనైవ నుమ్భవతి । శ్రేయాంసి, భూయాంసి, కుర్వన్తి, కృషన్తి బ్రాహ్మణకులాని ।

- బహూర్జి ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.3-265)। బహూర్జి బ్రాహ్మణకులాని । అన్త్యాత్పూర్వం నుమేక ఇచ్ఛన్తి । బహూర్న్జి బ్రాహ్మణకులాని ।।

[-7-1-72]

ఇకోఽచి విభక్తౌ ।। [7-1-73] ।।

ఇగన్తస్య నపుంసకస్యాఙ్గస్యాజాదౌ నుమాగమో భవతి । త్రపుణీ । జతునీ । తుమ్బురుణీ । త్రపుణే । జతునే । తుమ్బురుణే । ఇక ఇతి కిమ్? కుణ్డే । పీఠే । అచీతి కిమ్? ఉత్తరార్థమ్ । యద్యేవమ్ , తత్రైవ కర్త్తవ్యమ్ ఇహ తు కరణస్య ఏతత్ప్రయోజనమ్ - హే త్రపో ఇత్యత్ర నుమ్ మా భూదితి, న ఙిసమ్బుద్ధ్యోః(8-2-8-352) ఇతి నలోపప్రతిషేధః స్యాత్ । నను చ న లుమతాఙ్గస్య(1-1-63-263) ఇతి ప్రత్యయలక్షణే ప్రతిషిద్ధే విభక్తిరేవ నాస్తి ఏతదేవాఙ్గగ్రహణం జ్ఞాపకమ్ - ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధోఽత్ర న భవతీతి । తథా చ - సమ్బుద్ధిగుణః క్రియతే । విభక్తావితి కిమ్? తౌమ్బురవం చూర్ణమ్ ।

ఇకోఽచి వ్యఞ్జనే మా భూదస్తు లోపః స్వరః కథమ్।

స్వరో వై శ్రూయమాణేఽపి లుప్తే కిం న భవిష్యతి।

రాయాత్వం తిసృభావశ్చ వ్యవధానాన్నుమా అపి ।

నుడ్ వాచ్య ఉత్తరార్ధం తు ఇహ కిఞ్చిత్త్రపో ఇతి ||(మ.భా.3-267)

[-7-1-73]

తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్ గాలవస్య || [7-1-74] ||

తృతీయాదిషు విభక్తిష్వజాదిషు భాషితపుంస్కమిగన్తం నపుంసకం గాలవస్యాచార్యస్య మతేన పుంవద్భవతి | యథా పుంసి హ్రస్వనుమౌ న భవతః ,తద్వదత్రాపి న భవత ఇత్యర్థః | గ్రామణీర్బ్రాహ్మణః, గ్రామణి బ్రాహ్మణకులమ్ | గ్రామణ్యా బ్రాహ్మణకులేన, గ్రామణినా బ్రాహ్మణకులేన | గ్రామణ్యే బ్రాహ్మణకులాయ, గ్రామణినే బ్రాహ్మణకులాయ | గ్రామణ్యో బ్రాహ్మణకులాత్, గ్రామణినో బ్రాహ్మణకులాత్ | గ్రామణ్యో బ్రాహ్మణకులస్య, గ్రామణినో బ్రాహ్మణకులస్య | గ్రామణ్యోర్బ్రాహ్మణకులయోః, గ్రామణినోర్బ్రాహ్మణకులయోః | గ్రామణ్యాం బ్రాహ్మణకులానామ్ - నుమచిర(8-2-24-280.వా.) ఇతి పూర్వవిప్రతి షేధేన నుట్, గ్రామణీనాం బ్రాహ్మణకులానామ్ | గ్రామణ్యాం బ్రాహ్మణకులే, గ్రామణిని బ్రాహ్మణకులే | శుచిర్బ్రాహ్మణః, శుచి బ్రాహ్మణకులమ్ |

శుచినా బ్రాహ్మణకులేన | శుచయే బ్రాహ్మణకులాయ, శుచినే బ్రాహ్మణకులాయ | శుచేర్బ్రాహ్మణకులాత్, శుచినో బ్రాహ్మణకులాత్ | శుచేర్బ్రాహ్మణకులస్య, శుచినో బ్రాహ్మణకులస్య | శుచ్యోర్బ్రాహ్మణకులయోః, శుచినోర్బ్రాహ్మణకులయోః| శుచౌ బ్రాహ్మణకులే, శుచిని బ్రాహ్మణకులే | తృతీయాదిష్వితి కిమ్? గ్రామణినీ బ్రాహ్మణకులే | శుచినీ బ్రాహ్మణకులే | భాషితపుంస్కమితి కిమ్? త్రపుణే, జతునే |

ఇహ కస్మాన్న భవతి - పీలుర్వృక్షః, పీలు ఫలమ్ - ఫీలునే ఫలాయేతి సమానాయామాకృతౌ యద్భాషితపుంస్కం తుల్యే ప్రవృత్తినిమిత్తే తస్య పుంవద్భావః | ఇహ తు వృక్షాకృతిః ప్రవృత్తినిమిత్తం పుంసి శబ్దస్య, ఫలాకృతిర్నపుంసకే | తదేతదేవం కథం భవతి - భాషితపుంస్కమితి భాషితః పుమాన్యస్మిన్నర్థే ప్రవృత్తినిమిత్తే స భాషితపుంస్కశబ్దేనోచ్యతే, తద్యోగాదభిధేయమపి యద్ నపుంసకం తదపి భాషితపుంస్కమ్ | తస్య ప్రతిపాదకం యచ్ఛబ్దరూపం తదపి భాషితపుంస్కమితి | ఇక ఇత్యేవ - కీలాలపా బ్రాహ్మణః | కీలాలపం బ్రాహ్మణకులమ్ | కీలాలపేన బ్రాహ్మణకులేన | అచీత్యేవ - గ్రామణీభ్యాం బ్రాహ్మణకులాభ్యామ్ ||

[-7-1-74]

అస్థిదధిసక్థ్యక్ష్ణామనఙుదాత్తః || [7-1-75] ||

అస్థి, దధి, సక్థి, అక్షి - ఇత్యేతేషాం నపుంసకానాం తృతీయాదిష్వజాదిషు విభక్తిషు పరతోఽనఙిత్యయమాదేశో భవతి , స చోదాత్తో భవతి | అస్థ్నా, అస్థ్నే | దధ్నా, దధ్నే | సక్థ్నా, సక్థ్నే | అక్ష్ణా, అక్ష్ణే | అస్థ్యాదయ ఆద్యుదాత్తాః, తేషామనఙాదేశః స్థానివద్భావాదనుదాత్తః స్యాదిత్యుదాత్తవచనమ్ | తత్ర భసంజ్ఞాయామల్లోపే కృతే ఉదాత్తనివృత్తిస్వరేణ

విభక్తిరుదాత్తా భవతి । ఏతైరస్థ్యాదిభిర్నపుంసకైరనపుంసకస్యాప్యఙ్గస్య తదన్తగ్రహణమిష్యతే ప్రియాస్థ్నా బ్రాహ్మణేన, ప్రియదధ్నా । తృతీయాదిష్వితి కిమ్? అస్థినీ, దధినీ । అచీత్యేవ - అస్థిభ్యామ్, దధిభ్యామ్ ।

[-7-1-75]

ఛన్దస్యపి దృశ్యతే ।। [7-1-76] ।।

అస్థిదధిసక్థ్యక్ష్ణామనఙ్ ఛన్దస్యపి దృశ్యతే । యత్ర విహితస్తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే । అచి ఇత్యుక్తమ్, అనజాదావపి దృశ్యతే - `ఇన్ద్రో దధీచో అస్థభిః(ఋ.1-84-13) । `భద్రం పశ్యేమాక్షభిః(వా.సం.25-21) । తృతీయాదిషు ఇత్యుక్తమ్, అతృతీయాదిష్వపి దృశ్యతే - అస్థాన్యుత్కృత్య జుహోతి । విభక్తౌ ఇత్యుక్తమ్, అవిభక్తావపి దృశ్యతే - అక్షణ్వతా లాఙ్గలేన । `అస్థన్వన్తం యదనస్థా బిభర్తి(ఋ.1-164-4) ।।

[-7-1-76]

ఈ చ ద్వివచనే ।। [7-1-77] ।।

ద్వివచనే పరతశ్ఛన్దసి విషయేఽస్థ్యాదీనామీకారాదేశో భవతి, స చోదాత్తః। అక్షీ తే ఇన్ద్ర పిఙ్గలే కపేరివ । `అక్షీభ్యాం తే నాసికాభ్యామ్(ఋ.10-163-1) । అక్షీ - ఇత్యత్ర నుమ్పరత్వాదీకారేణ బాధ్యతే, తత్ర కృతే `సకృద్గతౌ విప్రతిషేధే యద్బాధితం తద్బాధితమేవ(వ్యా.ప.40) ఇతి పునర్నుమ్న క్రియతే ।।

[-7-1-77]

నాభ్యస్తాచ్ఛతుః ।। [7-1-78] ।।

అభ్యస్తాదఙ్గాదుత్తరస్య శతుర్నుమ్న భవతి । దదత్ , దదతౌ, దదతః । దధత్ , దధతౌ, దధతః । జక్షత్, జక్షతౌ, జక్షతః । జాగ్రత్, జాగ్రతౌ , జాగ్రతః । శతురనన్తర ఈకారో న విహిత ఇతి వ్యవహితస్యాపి నుమః ప్రతిషేధో విజ్ఞాయతే ।।

[-7-1-78]

వా నపుంసకస్య ।। [7-1-79] ।।

అభ్యస్తాదఙ్గాదుత్తరో యః శతృప్రత్యయస్తదన్తస్య నపుంసకస్య వా నుమాగమో భవతి । దదతి దదన్తి కులాని । దధతి దధన్తి కులాని । జక్షతి జక్షన్తి కులాని । జాగ్రతి జాగ్రన్తి కులాని ।।

[-7-1-79]

ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్ ।। [7-1-80] ।।

అవర్ణాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య శతుర్వా నుమాగమో భవతి శీనద్యోః పరతః । తుదతీ కులే, తుదన్తీ కులే । తుదతీ బ్రాహ్మణీ, తుదన్తీ బ్రాహ్మణీ। యాతీ కులే, యాన్తీ కులే । యాతీ బ్రాహ్మణీ, యాన్తీ బ్రాహ్మణీ । కరిష్యతీ కులే, కరిష్యన్తీ కులే ।

కరిష్యతి బ్రాహ్మణీ, కరిష్యన్తీ బ్రాహ్మణీ । అత్రాన్తరఙ్గత్వాదేకాదేశే కృతే వ్యపవర్గాభావాదవర్ణాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య శతురితి న యుజ్యతే వక్తుమ్, `ఉభయత ఆశ్రయే నాన్తాదివత్(వ్యా.ప.51) ఇత్యన్తాదివద్భావోఽపి నాస్తి , భూతపూర్వగత్యాశ్రయణే వా - అదతీ, ఘ్నతీత్యేవమాదిష్వతిప్రసఙ్గ ఇతి అత్ర సమాధిం కేచిదాహుః - శతురవయవే శతృశబ్దో వర్త్తతే, అవర్ణాన్తాదఙ్గాదుత్తరో యః శత్రవయవ ఇతి । అపరే పునరాహుః - ఆత్ ఇత్యేతేన శీనద్యావేవ విశేష్యేతే, అవర్ణాన్తాదఙ్గాదుత్తరే యే శీనద్యౌ తయోః పరతః శత్రన్తస్య నుమ్భవతీతి । తత్ర యేన నావ్యవధానం తేన వ్యవహితేఽపి వచనప్రామాణ్యాదితి తకారేణైవ వ్యవధానమాశ్రయిష్యతే । ఆదితి కిమ్? కుర్వతీ । సున్వతీ । శీనద్యోరితి కిమ్? తుదతామ్ । నుదతామ్ ।

[-7-1-80]

శప్శ్యనోర్నిత్యమ్ ।। [7-1-81] ।।

శప్ , శ్యన్ - ఇత్యేతయోః శతుః శీనద్యోః పరతో నిత్యం నుమాగమో భవతి । పచన్తీ కులే, పచన్తీ బ్రాహ్మణీ । దీవ్యన్తీ కులే, దీవ్యన్తీ బ్రాహ్మణీ । సీవ్యన్తీ కులే, సీవ్యన్తీ బ్రాహ్మణీ । నిత్యగ్రహణమ్ వా ఇత్యస్యాధికారస్య నివృత్త్యర్థమ్ । ఇహారమ్భసామర్థ్యాన్నిత్యముత్తరత్ర వికల్ప ఏవేత్యాశఙ్క్యేత ।।

[-7-1-81]

సావనడుహః ।। [7-1-82] ।।

సౌ పరతోఽనడుహోఽఙ్గస్య నుమాగమో భవతి । అనడ్వాన్ । హే అనడ్వన్ । అత్ర కేచిత్ ఆత్ - ఇత్యధికారాదామమోః కృతయోర్నుమం కుర్వన్తి । తేన నుమాఽమామౌ న బాధ్యేతే, ఆమమ్భ్యాం చ నుమితి । అపరే తు - సత్యపి సామాన్యవిశేషత్వే ఆమమోర్నుమశ్చ సమావేశమిచ్ఛన్తి, న బాధ్యబాధకభావమ్, యథా - చిచీషత్యాదిషు దీర్ఘత్వద్విర్వచనయోరితి ।।

[-7-1-82]

దృక్స్వవస్స్వతవసాం ఛన్దసి ।। [7-1-83] ।।

దృక్, స్వవస్, స్వతవస్ - ఇత్యేతేషాం సౌ పరతో ముమాగమో భవతి ఛన్దసి విషయే । ఈదృఙ్ । తాదృఙ్ । యాదృఙ్ । సదృఙ్ । స్వవాన్ । స్వతవాన్పాయురగ్నే ।।

[-7-1-83]

దివ ఔత్ ।। [7-1-84] ।।

దివ - ఇత్యేతస్య సౌ పరతః ఔత్ ఇత్యమాదేశో భవతి । ద్యౌః । దివితి ప్రాతిపదికమస్తి నిరనుబన్ధకమ్ । ధాతుస్తు సానుబన్ధకః, స ఇహ న గృహ్యతే - అక్షద్యూః ।।

[-7-1-84]

పథిమథ్యృభుక్షామాత్ ।। [7-1-85] ।।

పథిన్, మథిన్, ఋభుక్షిన్ - ఇత్యేతేషామఙ్గానాం సౌ పరత ఆకార ఆదేశో భవతి । పన్థాః । మన్థాః । ఋభుక్షాః । స్థానిన్యనునాసికేఽపి ఆకారోఽనునాసికో న భవతి । భావ్యమానేన సర్వానాం గ్రహణం న భవతీతి శుద్ధో హ్యయముచ్చార్యతే ।।

[-7-1-85]

ఇతోఽత్సర్వనామస్థానే ।। [7-1-86] ।।

పథ్యాదీనామికారస్య స్థానే అకారాదేశో భవతి సర్వనామస్థానే పరతః । పన్థాః, పన్థానౌ, పన్థానః, పన్థానమ్, పన్థానౌ । మన్థాః, మన్థానౌ, మన్థానః, మన్థానమ్, మన్థానౌ । ఋభుక్షాః, ఋభుక్షాణౌ, ఋభుక్షాణః, ఋభుక్షాణమ్, ఋభుక్షాణౌ । ఆత్ ఇతి వర్త్తమానే పునరద్వచనం షపూర్వార్థమ్ । ఋభుక్షణమిత్యత్ర వా షపూర్వస్య నిగమే(6-4-9-3541) ఇతి దీర్ఘవికల్పః ।।

[-7-1-86]

థో న్థః ।। [7-1-87] ।।

పథిమథోస్థకారస్య స్థానే న్థ - ఇత్యయమాదేశో భవతి సర్వనామస్థానే పరతః । పన్థాః, పన్థానౌ, పన్థానః । మన్థాః, మన్థానౌ, మన్థానః ।

[-7-1-87]

భస్య టేర్లోపః ।। [7-1-88] ।।

పథ్యాదీనాం భసంజ్ఞకానాం టేర్లోపో భవతి । పథః, పథా, పథే । మథః, మథా, మథే । ఋభుక్షః, ఋభుక్షా , ఋభుక్షే । సర్వనామస్థానే ఇత్యనువర్త్తమానమపి విరోధాదిహ న సమ్బధ్యతే ।।

[-7-1-88]

పుంసోఽసుఙ్ ।। [7-1-89] ।।

పుంస ఇత్యేతస్య సర్వనామస్థానే పరతోఽసుఙిత్యయమాదేశో భవతి । పుమాన్ । పుమాంసౌ । పుమాంసః । ఇహ పరమపుమానితి ప్రాగేవ చ ప్రత్యయోత్పత్తేః
సమాసాన్తోదాత్తత్వముత్పన్నాయాం విభక్తౌ అసుఙిత్యనిష్టః స్వరః ప్రాప్నోతి? తదర్థమసుఙి

ఉపదేశివద్వచనం కర్త్తవ్యమ్ I తేన పరమపుమానిత్యన్తోదాత్తో భవతి I పుమానిత్యయం పునరాద్యుదాత్త ఏవ II

[-7-1-89]

గోతో ణిత్ II [7-1-90] II

గోశబ్దాత్పరం సర్వనామస్థానం ణిద్భవతి I ణిత్కార్యం తత్ర భవతీత్యర్థః I గౌః, గావౌ, గావః I తపరకరణం కిమ్? చిత్రగుః I శబలగుః I కథం హే చిత్రగో, హే శబలగవ ఇతి `అఙ్గవృత్తే పునర్వృత్తావవిధిర్నిష్ఠితస్య(వ్యా.ప.34) ఇతి సమ్బుద్ధిజసోర్గుణే కృతే ణిత్త్వం న భవతి I అథ వా - గోతః ఇతి సమ్బన్ధలక్షణా షష్ఠీ, గోతః సమ్బన్ధి యత్సర్వనామస్థానమితి I యచ్చ తదర్థస్యైకత్వాదిషు సర్వనామస్థానం తద్ గోః సర్వనామస్థానమిత్యుచ్యతే I చిత్రగుశబ్దాత్తు సర్వనామస్థానం తదన్యపదార్థస్యైకత్వాదీనాహ I తపరకరణం తు నిర్దేశార్థమేవ I కేచిత్ `ఓతో ణిత్ ఇతి పఠన్తి I ద్యోశబ్దాదపి యత్సర్వనామస్థానం విద్యతే తదర్థమ్ I ద్యౌః, ద్యావౌ, ద్యావః I గోతః ఇత్యేతదేవ తపరకరణనిర్దేశాదోకారాన్తోపలక్షణం ద్రష్టవ్యమ్ I వర్ణనిర్దేశేషు హి తపరకరణం ప్రసిద్ధమ్ II

[-7-1-90]

ణలుత్తమో వా II [7-1-91] II

ఉత్తమో ణల్వా ణిద్ భవతి I ణిత్కార్యం తత్ర వా భవతీత్యర్థః I అహం చకార, అహం చకర I అహం పపాచ, అహం పపచ II

[-7-1-91]

సఖ్యురసమ్బుద్ధౌ II [7-1-92] II

అసమ్బుద్ధౌ యః సఖిశబ్దః తస్మాత్పరం సర్వనామస్థానం ణిద్వద్భవతి I సఖాయౌ I సఖాయః I అసమ్బుద్ధావితి కిమ్? హే సఖే II

[-7-1-92]

అనఙ్ సౌ II [7-1-93] II

సఖిశబ్దస్య సౌ పరతోఽనఙిత్యయమాదేశో భవతి, స చేత్సుశబ్దః సమ్బుద్ధిర్న భవతి I సఖా I అసమ్బుద్ధావితి కిమ్? హే సఖే II

[-7-1-93]

ఋదుశనస్పురుదంసోఽనేహసాం చ II [7-1-94] II

ఋకారాన్తానామఙ్గానామ్, ఉశనస్, పురుదంసస్, అనేహస్ - ఇత్యేతేషాం చాసమ్బుద్ధౌ సౌ పరతోఽనఙాదేశో భవతి । కర్త్తా । హర్త్తా । మాతా । పితా । భ్రాతా । ఉశనా । పురుదంసా । అనేహా । అసమ్బుద్ధావిత్యేవ - హే కర్త్తః । హే మాతః । హే పితః । హే పురుదంసః । హే అనేహః । హే ఉశనః । ఉశనసః సమ్బుద్ధావపి పక్షేఽనఙ్ ఇష్యతే - హే ఉశనన్ । న ఙిసమ్బుద్ధ్యోః(8-2-8-352) ఇతి నలోపప్రతిషేధోఽపి పక్ష ఇష్యతే - హే ఉశన । తథా చోక్తమ్ -

సమ్బోధనే తూశనసస్త్రిరూపం సాన్తం తథా నాన్తమథాప్యదన్తమ్ ।

మాధ్యన్దినిర్వష్టి గుణం త్విగన్తే నపుంసకే వ్యాఘ్రపదాం వరిష్ఠః ।। ఇతి తపరకరణమసన్దేహార్థమ్ ।।

[-7-1-94]

తృజ్వత్క్రోష్టుః ।। [7-1-95] ।।

క్రోష్టుశబ్దస్తున్ప్రత్యయాన్తః సంజ్ఞాశబ్దః సర్వనామస్థానేఽసమ్బుద్ధౌ పరతః తృజ్వద్భవతి । తృజన్తస్య యద్రూపం తదస్య

భవతీత్యర్థః । రూపాతిదేశోఽయమ్ । ప్రత్యాసత్తేశ్చ క్రుశేరేవ తృజన్తస్య యద్రూపం తదతిదిశ్యతే । తచ్చ క్రోష్టృ ఇత్యేతదన్తోదాత్తమ్ । క్రోష్టా, క్రోష్టారౌ, క్రోష్టారః, క్రోష్టారమ్, క్రోష్టారౌ । సర్వనామస్థానే ఇత్యేవ - క్రోష్టూన్ । అసమ్బుద్ధౌ ఇత్యేవ - హే క్రోష్టో ।।

[-7-1-95]

స్త్రియాం చ ।। [7-1-96] ।।

అసర్వనామస్థానార్థమారమ్భః । స్త్రియాం చ క్రోష్టుశబ్దస్య తృజ్వద్ భవతి । క్రోష్ట్రీ । క్రోష్ట్రీభ్యామ్, క్రోష్ట్రీభిః । క్రోష్టుశబ్దం కేచిద్ గౌరాదిషు పఠన్తి, తే ఙీషి ప్రత్యయే తృజ్వద్భావం కుర్వన్తి । తేషాం పఞ్చభిః క్రోష్ట్రీభిః క్రీతైః పఞ్చక్రోష్టృభీ రథైరితి స్త్రీశబ్దస్య లుకి కృతే న సిద్ధ్యతి, తత్ర ప్రతివిధేయమ్ । యే తు గౌరాదిషు న పఠన్తి, తేషాం స్త్రియామిత్యర్థనిర్దేశః - స్త్రియాం వర్త్తమానః క్రోష్టుశబ్దః తృజ్వద్భవతి । కృతేఽతిదేశే, ఋన్నేభ్యో ఙీప్(4-1-5-306) ఇతి ఙీప్ప్రత్యయః । తత్ర ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్(6-1-174-3720) ఇత్యన్తోదాత్త ఏవ క్రోష్ట్రీశబ్దో భవతి ।।

[-7-1-96]

విభాషా తృతీయాదిష్వచి ।। [7-1-97] ।।

తృతీయాదిషు విభక్తిష్వజాదిషు క్రోష్టుర్విభాషా తృజ్వద్భవతి । క్రోష్ట్రా, క్రోష్టునా। క్రోష్ట్రే, క్రోష్టవే । క్రోష్టుః, క్రోష్టోః । క్రోష్టరి, క్రోష్టౌ । క్రోష్ట్రోః , క్రోష్ట్వోః । తృతీయాదిష్వితి కిమ్? క్రోష్టూన్ । అచీతి కిమ్? క్రోష్టుభ్యామ్ ।

క్రోష్టుభిః ।

- తృజ్వద్భావాత్పూర్వవిప్రతిషేధేన నుమ్నుటౌ భవతః -(మ.భా.3-276)। ప్రియక్రోష్టునేఽరణ్యాయ । హతక్రోష్టునే వృషలకులాయ । నుట్ - క్రోష్టూనామ్ ।।

[-7-1-97]

చతురనడుహోరాముదాత్తః ।। [7-1-98] ।।

చతుర్, అనడుహ్ - ఇత్యేతయోః సర్వనామస్థానే పరత ఆమాగమో భవతి, స చోదాత్తః । చత్వారః । అనడ్వాన్, అనడ్వాహౌ, అనడ్వాహః , అనవడ్వాహమ్ । తదన్తవిధిరత్రేష్యతే । ప్రియచత్వాః, ప్రియచత్వారౌ, ప్రియచత్వారః । ప్రియానం్వాన్, ప్రియానడ్వాహౌ, ప్రియానడ్వాహః ।- అనడుహః స్త్రియాం వేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-276)। అనుడుహీ, అనడ్వాహీ। గౌరాదిపాఠాత్సిద్ధమ్ ।।

[-7-1-98]

అమ్సమ్బుద్ధౌ ।। [7-1-99] ।।

సమ్బుద్ధౌ పరతశ్చతురనడుహోరమాగమో భవతి । పూర్వస్యాయమపవాదః । హే ప్రియచత్వః । హే పియానడ్వన్ ।।

[-7-1-99]

ఋత ఇద్ధాతోః ।। [7-1-100] ।।

ఋకారాన్తస్య ధాతోరఙ్గస్య ఇకారాదేశో భవతి । కిరతి । గిరతి । ఆస్తీర్ణమ్ । విశీర్ణమ్ । ధాతోరితి కిమ్? మాతౄణామ్ । పితౄణామ్ । లాక్షణికస్యాప్యత్ర గ్రహణమిష్యతే । చికీర్షతీత్యత్రాపి యథా స్యాదితి ధాతుగ్రహణం క్రియతే ।।

[-7-1-100]

ఉపధాయాశ్చ ।। [7-1-101] ।।

ఉపధాయాశ్చ ఋకారస్య ఇకారాదేశో భవతి । కీర్త్_యతి, కీర్త్_యతః, కీర్త్_యన్తి ।।

[-7-1-101]

ఉదోష్ఠ్యపూర్వస్య ।। [7-1-102] ।।

ఓష్ఠ్యః పూర్వో యస్మాద్ ఋకారాదసావోష్ఠ్యపూర్వస్తదన్తస్య ధాతోరఙ్గస్య ఉకారాదేశో భవతి । పూర్త్_ః పిణ్డాః । పుపూర్షతి । ముమూర్షతి । సుస్మూర్షతి । దన్త్యోష్ఠ్యపూర్వోఽప్యోష్ఠ్యపూర్వో భవతీతి అత్రాపి భవతి -- వువూర్షతి ఋత్విజమ్ , ప్రావువూర్షతి కమ్బలమ్ । ఓష్ఠ్యో హ్యత్ర

ప్రత్యాసత్తేరఙ్గావయవ ఏవ గృహ్యతే, తేన ` ఋ గతౌ(ధా.పా.1498) ఇత్యస్య సమ్పూర్వస్య సమీర్ణమితి భవతి ।

- ఇత్త్వోత్త్వాభ్యాం గుణవృద్ధీ భవతో విప్రతిషేధేన -(మ.భా.3-27)। ఆస్తరణమ్, ఆస్తారకః । నిపరణమ్, నిపారకః ।

నిగరణమ్, నిగారకః ॥

[-7-1-102]

బహులం ఛన్దసి ॥ [7-1-103] ॥

ఛన్దసి విషయే ఋకారాన్తస్య ధాతోరఙ్గస్య బహులముకారాదేశో భవతి । ఓష్ఠ్యపూర్వస్య ఇత్యుక్తమ్ , అనోష్ఠ్యపూర్వస్యాపి భవతి - ` మిత్రావరుణౌ తతురిః(ఋ.1-145-3) । ` దూరే హ్యధ్వా జగురిః(ఋ.10-108-1) । ఓష్ఠ్యపూర్వస్యాపి న భవతి - పప్రితమమ్, వవ్రితమమ్ । క్వచిద్ భవతి - ` పపురిః(ఋ.1-46-4) ॥

ఇత్యుపాధ్యాయశ్రీవామనకృతాయాం కాశికావృత్తౌ

సప్తమాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః

[-7-1-103]

అథ సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః

సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు ।। [7-2-1] ।।

పరస్మైపదపరే సిచి పరత ఇగన్తస్యాఙ్గస్య వృద్ధిర్భవతి । అచైషీత్ । అనైషీత్ । అలావీత్ । అపావీత్। అకార్షీత్ । అహార్షీత్ । అన్తరఙ్గమపి గుణమేషాం వృద్ధిర్వచనాద్బాధతే । న్యనువీత్ , న్యధువీద్ - ఇత్యత్ర కుటాదిత్వాన్ఙిత్త్వే సతి ప్రతిషిద్ధాయాం వృద్ధావువఙాదేశః క్రియతే । పరస్మైపదేష్వితి కిమ్? అచ్యోష్ట । అప్లోష్ట ।।

[-7-2-1]

అతో ల్రాన్తస్య ।। [7-2-2] ।।

రేఫలకారౌ యావతోఽన్తౌ - సమీపౌ, తదన్తస్యాఙ్గస్య అత ఏవ స్థానే వృద్ధిర్భవతి । క్షర - అక్షారీత్ । త్సర - అత్సారీత్ । జ్వల - అజ్వాలీత్ । హ్మల - అహ్మలీత్ । అతో హలాదేర్లఘోః(7-2-7-2284) ఇతి వికల్పస్యాయమపవాదః । అత ఇతి కిమ్? న్యఖోరీత్ । న్యమీలీత్ । ల్రాన్తస్యేతి కిమ్? మా భవానటీత్ । మా భవానశీత్ । అన్తగ్రహణం కిమ్ అవభ్రీత్ । అశ్వల్లీత్ । అత్ర యౌ రేఫలకారాఙ్గస్యాన్తౌ న తావతః సమీపౌ ।।

[-7-2-2]

వదవ్రజహలన్తస్యాచః ।। [7-2-3] ।।

వదవ్రజోర్హలన్తానాం చాఙ్గానామచః స్థానే వృద్ధిర్భవతి సిచి పరస్మైపదే పరతః । అవాదీత్ । అవ్రాజీత్ । వికల్పబాధనార్థం వదివ్రజిగ్రహణమ్ । హలన్తానామ్ - అపాక్షీత్ । అభైత్సీత్ । అచ్ఛైత్సీత్ । అరౌత్సీత్ । అత్ర యోగవిభాగే సతి హలన్తగ్రహణమన్తరేణాపి సిధ్యతి, కథమ్? వదివ్రజ్యోరిత్యత్ర ప్రథమయోగే అతః ఇతి స్థానీ అనువర్త్తతే, తతో యత్ అచః ఇతి సూత్రమ్, తత్రాఙ్గేనాజ్విశేష్యతే - అఙ్గస్యాచః సిచి పరతో వృద్ధిర్భవతి । తదేతద్ధల్గ్రహణం హల్సముదాయపరిగ్రహార్థమ్ । ఇహాపి స్యాత్ - అరాఙ్క్షీత్, అసాఙ్క్షీత్। అన్యథా హి యేన నావ్యధానం తేన వ్యవహితేఽపి వచనప్రామాణ్యాదిత్యేకేన వర్ణేన వ్యవధానే స్యాత్, అనేకేన హలా న స్యాత్ । ఉదవోఢామ్, ఉదవోఢమిత్యత్ర వహేః సిచి ఢత్వసలోపాదీనాం పూర్వత్రాసిద్ధమ్(8-2-1-12) ఇత్యసిద్ధత్వాత్పూర్వం హలన్తలక్షణా వృద్ధిః క్రియతే, పశ్చాద్

ఢలోప నిమిత్తమోత్త్వమ్ । తత్ర కృతే పునర్వృద్ధిర్న భవతి, కృతత్వాత్ ।యత్ర త్వకృతా వృద్ధిః, ఓకారస్యైవ తత్ర భవతి - సోఢామిత్రస్యాపత్యం సౌఢామిత్రిరితి ।।

[-7-2-3]

నేటి ।। [7-2-4] ।।

ఇడాదౌ సిచి హలన్తస్యాఙ్గస్య వృద్ధిర్న భవతి । అదేవీత్ । అసేవీత్ । అకోషీత్ । అమోషీత్ । హలన్తస్య ఇత్యేవ - అలావీత్ । నన్వత్రైతదప్యన్తరఙ్గత్వాద్ గుణావాదేశోః కృతయోర్హలన్తం భవతి నైతదేవమ్, అన్తరఙ్గమపి గుణం వచనారమ్భసామర్థ్యాత్సిచి వృద్ధిర్బాధతే ఇత్యుక్తమ్ ।।

[-7-2-4]

హ్మ్యన్తక్షణశ్వసజాగృణిశ్వ్యేదితామ్ ।। [7-2-5] ।।

హకారాన్తానాం మకారాన్తానాం యకారాన్తానామఙ్గానామ్, క్షణ, శ్వస, జాగృ, ణి, శ్వి - ఇత్యేతేషామేదితాం చ ఇడాదౌ సిచి పరస్మైపదే పరతో వృద్ధిర్న భవతి। గ్రహ-అగ్రహీత్। స్యమ-అస్యమీత్। వ్యయ-అవ్యయీత్। టువమ్ - అవమీత్ । క్షణ - అక్షణీత్ । శ్వస్ - అశ్వసీత్ । జాగృ - అజాగరీత్ । ణి - ఔనయీత్, ఐలయీత్ । శ్వి - అశ్వయీత్ । ఏదితామ్ - రగే , అరగీత్ । కఖే - అకఖీత్ । హ్మ్యన్తక్షణశ్వసామేదితాం చ అతో హలాదేర్లఘోః(7-2-7-2284) ఇతి వికల్పే ప్రాప్తే ప్రతిషేధః । జాగృ - ణి - శ్వీనాం తు సిచి వృద్ధిః ప్రాప్తా, సా చ నేటి(7-2-4-2268) ఇతి న ప్రతిషిధ్యతే । న చ అన్తరఙ్గత్వాదత్ర పూర్వం గుణో భవతి సిచి వృద్ధేరనవకాశత్వాత్ । యది పూర్వం గుణః స్యాత్, ఇహ ణిశ్విగ్రహణమనర్థకం స్యాత్, గుణాయాదేశాయోః కృతయోర్యకారాన్తత్వాదేవ ప్రతిషేధస్య సిద్ధత్వాత్ । తస్మాదిదమేవ ణిశ్విగ్రహణం జ్ఞాపకమ్ - న సిచ్యన్తరఙ్గమస్తీతి । అథ జాగృగ్రహణం కిమర్థమ్? జాగ్రోఽవిచిణ్ణల్ఙిత్సు(7-3-85-2480) ఇతి జాగర్తేర్గుణో వృద్ధేరపవాదో విధీయతే, స యథా అచో ఞ్ణితి(6-2-115-254) ఇతి వృద్ధిం బాధతే, తథా సిచివృద్ధిమపి బాధిష్యతే

నైతదస్తి, కృతే గుణే అతో ల్రాన్తస్య(7-2-2-2330) ఇతి యా వృద్ధిః ప్రాప్నోతి సా ప్రతిషిధ్యతే । అథ గుణవిధానసామర్థ్యాదుత్తరకాలభావిన్యపి వృద్ధిర్బాధ్యతే, యథా జాగరయతీత్యత్ర అత ఉపధాయాః(7-1-113-2282) ఇత్యపి వృద్ధిర్న భవతి, తథా చిణ్ణలోః ప్రతిషేధోఽర్థవాన్భవతి ఇతి శక్యమిహ జాగృగ్రహణమకర్తుమ్ తత్ క్రియతే విస్పష్టార్థమ్ ।।

[-7-2-5]

ఊర్ణోతేర్విభాషా ।। [7-2-6] ।।

ఊర్ణోతేరిడాదౌ సిచి పరస్మైపదపరే పరతో విభాషా వృద్ధిర్న భవతి । ప్రౌర్ణవీత్, ప్రౌర్ణావీత్ । విభాషోర్ణోః(1-2-3-2447) ఇత్యజిత్త్వపక్షే వృద్ధివికల్పోఽయమ్ । జిత్త్వపక్షే తు గుణవృద్ధ్యోరభావే ఉవఙ్ భవతి - ప్రౌర్ణువీత్ ॥

[-7-2-6]

అతో హలాదేర్లఘోః ॥ [7-2-7] ॥

హలాదేరఙ్గస్య లఘోరకారస్య ఇడాదౌ సిచి పరస్మైపదపరే పరతో విభాషా వృద్ధిర్న భవతి । అకణీత్ , అకాణీత్ । అరణీత్, అరాణీత్ । అత ఇతి కిమ్? అదేవీత్ । అసేవీత్ । న్యకుటీత్, న్యపుటీత్ - ఇత్యత్ర అతః ఇత్యస్మిన్నసతి స్థానినిర్దేశార్థమ్ అచః ఇత్యేతదనువర్తయితవ్యమ్ । తత్ర అఙ్లక్షణా వృద్ధిరిగ్లక్షణా న భవతీతి క్ఙితి చ(1-1-5-2217) ఇతి ప్రతిషేధో న స్యాత్ । హలాదేరితి కిమ్? మా భవానశీత్ । మా భవానటీత్ । లఘోరితి కిమ్? అతక్షీత్ । అక్షరీత్ । అథేహ కస్మాన్న భవతి - అచకాసీదితి యేన నావ్యవధానం తేన వ్యవహితేఽపి వచనప్రామాణ్యాదితి హలా వ్యవధానమాశ్రితమ్, న పునరచాపి వ్యవధానమితి వృద్ధిర్న భవతి । అథ పునరేకేన వర్ణేన వ్యవధానమాశ్రీయతే, న పునరనేకేన - ఇతి కల్పనే శక్యమకర్తుమ్ లఘోః ఇతి, అతక్షీదిత్యత్రానేకేన వ్యవధానమితి న భవిష్యతి తత్క్రియతే విస్పష్టార్థమ్ । ఇటీత్యేవ - అపాక్షీత్ ॥

[-7-2-7]

నేడ్వశి కృతి ॥ [7-2-8] ॥

వశాదౌ కృతి ప్రత్యయే పరత ఇడాగమో న భవతి । వరమనాదౌ ప్రయోజనమ్ । ఈశితా, ఈశితుమ్ - ఈశ్వరః । దీపితా, దీపితుమ్ - దీప్రః । భసితా, భసితుమ్ - భస్మ । యాచితా, యాచితుమ్ - యాచ్ఞా । వరమనాదౌ ఇత్యుదాహరణప్రదర్శనార్థమ్, న పరిగణనమ్ । తేన `ఇమన్తాణ్డః(ఉ.119) ఇత్యేవమాదావపి హి ప్రతిషేధో భవతి । అథ తత్ర ఉణాదయో బహులమ్(3-3-1-3169) ఇతి సమాధీయతే సమ్భవోదాహరణప్రదర్శనమేతత్ । కృతీతి కిమ్? రురుదివ । రురుదిమ ॥

[-7-2-8]

తితుత్రతథసిసుసరకసేషు చ ॥ [7-2-9] ॥

తి, తు , త్ర , త, థ , సి, సు, సర, క, స - ఇత్యేతేషు కృత్సు ఇడాగమో మ భవతి । తి ఇతి - క్తిన్క్తిచోః సామాన్యగ్రహణమ్ । క్తిచ్ - తనితా, తనితుమ్ - తన్తిః । క్తిన్ - దీపితా, దీపితుమ్ - దీప్తిః । తు - `సితనిగమిమసిసచ్యవిధాఞ్క్రుశిభ్యస్తున్(ఉ.72), సచితా, సచితుమ్ - సక్తుః । త్ర - దామ్నీశసయుయుజ(3-3-182-3162) ఇతి ష్ట్రన్ , పతితా, పతితుమ్ - పత్త్రమ్ - వాహనమ్ । ఉణాదిష్వపి `సర్వధాతుభ్యః ష్ట్రన్(ఉ.608), తనితా, తనితుమ్ - తన్త్రమ్ । త - `హసిమృగృణ్వామిదమితమిలూపూధుర్విభ్యస్తన్(ఉ.373) , హసితా, హసితుమ్ - హస్తః ।

లవితా, లవితుమ్ - లోతః । పవితా, పవితుమ్ - పోతః । ధూర్వితా, ధూర్వితుమ్ - ధూర్తః । ఔణాదికస్యైవ తశబ్దస్య గ్రహణమిష్యతే, న పునః క్తస్య హసితమిత్యేవ హి తత్ర భవతి । థ - ` హనికుషినీరమికాశిభ్యః క్థన్(ఉ.167) , కోషితా, కోషితుమ్, కుష్ఠమ్ । కాశితా, కాశితుమ్ - కాష్ఠమ్ । సి - ` ప్లుషిశుషికుషిభ్యః క్సిః(ఉ.443), కోషితా, కోషితుమ్ - కుక్షిః । సుక్ చ ఇషేః , ఏషితా, ఏషితుమ్ - ఇక్షుః । సర - అశేః క్సరన్, అశితా, అశితుమ్ - అక్షరమ్ । క - ` ఇణ్భీకాపాశల్యతిమర్చిభ్యః కన్(ఉ.330) శలితా, శలితుమ్ - శల్కః । స - ` వృతృవదిహనిక్రమికషియుముచిభ్యః సః(ఉ.349), వదితా, వదితుమ్ - వత్సః ।

- తితుత్రతథేష్వగ్రహాదీనామితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-283)। గ్రహాదయో గ్రహప్రకారాః, యేషామిట్ క్తిని దృశ్యతే । నిగృహీతిః । ఉపస్నిహితిః । నికుచితిః । నిపఠితిః । కృతి ఇత్యేవ - రోదితి । స్వపితి ।।

[-7-2-9]

ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్ ।। [7-2-10] ।।

ఉపదేశే య ఏకాచ్ ధాతురనుదాత్తశ్చ తస్మాదిడాగమో న భవతి । ప్రకృత్యాశ్రయోఽయం ప్రతిషేధః । కే పునరుపదేశేఽనుదాత్తాః యే తథా గణే పఠ్యన్తే, త ఏవ విస్పష్టార్థమనిట్కారికాసు ప్రవిభక్తాః ప్రదర్శ్యన్తే -

` అనిట్స్వరాన్తో భవతీతి దృశ్యతామ్, ఇమాంస్తు సేటః ప్రవదన్తి తద్విదః ।

అదన్తమృూదన్తమృతాం చ వృఙ్వృఞౌ శ్విడీఙివర్ణేష్వథ శీఙ్శ్రిఞావపి ।।

గణస్థమూదన్తముతాం చ రుస్నువౌ క్షువం తథోర్ణోతిమథో యుణుక్ష్ణవః ।

ఇతి స్వరాన్తా నిపుణం సముచ్చితాః తతో హలన్తానపి సన్నిబోధతః ।।

ద్వయే త ఏవ ధాతవః - స్వరాన్తాః , వ్యఞ్జనాన్తాశ్చ । తత్ర సర్వే స్వరాన్తా ఏకాచోఽనుదాత్తాః, అదన్తాదీన్వర్జయిత్వా । దాతా । నేతా । చేతా । స్తోతా । కర్తా । హర్తా । అజన్తాదయ ఉదాత్తాః - అవధిష్ట । ఋూదన్తమ్ - తరితా, తరీతా । ఋూతాం చ వృఙ్వృఞౌ - నిర్వరితా, నిర్వరీతా। ప్రవరితా, ప్రవరీతా । శ్విడీఙివర్ణేష్వథ శీఙ్శ్రియావపి -- శ్వయితా, ఉడ్డయితా, శయితా, శ్రయితా। గణస్థమూదన్తమ్ - లవితా । పవితా । ఉతాం చ రుస్నువౌ క్షువం తథోర్ణోతిమథో యుణుక్ష్ణవః - రవితా । ప్రస్నవితా । క్షవితా । ప్రోర్ణవితా । వాచ్య ఊర్ణోర్ణువద్భావో యఙ్ప్రసిద్ధిః ప్రయోజనమ్ - ఇత్యతిదేశాదేకాచ్త్వమూర్ణోతేరస్తీతి ఉదాత్త ఉపదిశ్యతే । యవితా । నవితా । క్ష్ణవితా । ఇతి స్వరాన్తా నిపుణం సముచ్చితాః, తతో హలన్తానపి సన్నిబోధత ।

శకిస్తు కాన్తేష్వనిడేక ఇష్యతే, ధసిశ్చ సాన్తేషు వసిః ప్రసారణీ ।।

ఘసిః ప్రకృత్యన్తరమస్తి -ఘస్తా । వసిః ప్రసారణీ -- వస్తా । ప్రసారణీతి కిమ్? వసితా వస్త్రాణామ్ । `వస నివాసే(ధా.పా.1006) ఇత్యస్య యజాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణం విహితమ్, న తు `వస ఆచ్ఛాదనే(ధా.పా.1024) ఇత్యస్య ।

రభిస్తు భాన్తేష్వథ మైథునే యభిస్తతస్తృతీయో లభిరేవ నేతరే ।

ఆరబ్ధా । యబ్ధా । లబ్ధా ।

యమిర్యమన్తేష్వనిడేక ఇష్యతే రమిశ్చ యశ్చ శ్యని పఠ్యతే మనిః ।

నమిశ్చతుర్థో హనిరేవ పఞ్చమో గమిశ్చ షష్ఠః ప్రతిషేధవాచినామ్ ।।

యన్తా । రన్తా । మన్తా । శ్యనీతి కిమ్? మనుతేర్మనితా - ఇత్యేవ భవతి । నన్తా । హన్తా । గన్తా ।

దిహిర్దుహిర్మేహతిరోహతీ వహిర్నహిస్తు షష్ఠో దహతిస్తథా లిహిః ।

ఇమేఽనిటోఽష్టావిహ ముక్తసంశయా గణేషు హాన్తాః ప్రవిభజ్య కీర్తితాః ।।

దేగ్ధా । దోగ్ధా । మేఢా । ఆరోఢా । వోఢా । నద్ధా । దగ్ధా । లేఢా । ముక్తసంశయా ఇతి కిమ్? తన్త్రాన్తరే చత్వారోఽపరే పఠ్యన్తే -- సహిముహిరిహిలుహయః । తత్ర సహేర్వికల్పస్తకారాదౌ, ముహిరపి రధాదౌ పఠ్యతే, తేన తౌ ససంశయౌ సవికల్పౌ । ఇతరౌ తు ధాతుషు న పఠ్యేతే । కైశ్చిదభ్యుపగమ్యేతే ఇతి స్వరూపేణైవ ససంశయౌ ।

దిశం దృశం దంశిమథో మృశం స్పృశం రిశం రుశం క్రోశతిమష్టమం విశిమ్ ।

లిశం చ శాన్తాననిటః పురాణగాః పఠన్తి పాఠేషు దశైవ నేతరాన్ ।।

దేష్టా, ద్రష్టా, దంష్టా, ఆమ్రష్టా, ఆమర్ష్టా, స్ప్రష్టా, స్పర్ష్టా । ఋదుపధానాముదాత్తోపదేశానాం మృజిదృశీ వర్జయిత్వా అనుదాత్తస్య చర్దుపధస్యాన్యతరస్యామ్(6-1-59-2402) ఇతి రమాగమవికల్పః । రేష్టా రోష్టా, క్రోష్టా, ప్రవేష్టా, లేష్టా ।

రుధిః సరాధిర్యుధిబన్ధిసాధయః క్రుధిక్షుధీ శుధ్యతిబుధ్యతీ వ్యధిః ।

ఇమే తు ధాన్తా దశ యేఽనిటో మతాస్తతః పరం సిధ్యతిరేవ నేతరే ।। రోద్ధా । రాద్ధా । యోద్ధా । బన్ద్ధా । సాద్ధా । క్రోద్ధా । క్షోద్ధా । శోద్ధా । బోద్ధా । వ్యద్ధా । సేద్ధా । బుధ్యతిసిధ్యత్యోః శ్యనా నిర్దేశాత్ న్యాయ్యవికరణయోర్బుధిసిధ్యోరిడ్ భవత్యేవ - బోధితా, సేధితా। నిష్ఠాయామపి ప్రతిషేధాభావాత్ - బుధితమ్ , సిధితమిత్యేవ భవతి ।

శిషిం శుష్యతిపుష్యతీ త్విషిం విషిం శ్లిషిం తుష్యతిదుష్యతీ ద్విషిమ్ ।

ఇమాన్ దశైవోపదిశన్త్యనిడ్విధౌ గణేషు షాన్తాన్ కృషికర్షతీ తథా ।।

శేష్టా । పేష్టా । శోష్టా । పోష్టా । త్వేష్టా । వేష్టా । శ్లేష్టా । తోష్టా । దోష్టా। ద్వేష్టా । క్రష్టా । కర్ష్టా । కృషేస్తౌదాదికస్య , భౌవాదికస్య చ కృషికర్షతీ - ఇతి నిర్దేశః ।

తపిం తిపిం చాపిమథో వపిం స్వపిం లిపిం లుపిం తృప్యతిదృప్యతీ సృపిమ్।

స్వరేణ నీచేన శపిం ఛుపిం క్షిపిం ప్రతీహి పాన్తాన్ పఠితాంస్త్రయోదశ ।।

తప్తా । తేప్తా । ఆప్తా । వప్తా । స్వప్తా । లేప్తా । లోప్తా । తృప్యతిదృప్యత్యోరనుదాత్తత్వమమాగమార్థమేవ । ఇట్ త్వనయో రధాదిపాఠాద్వికల్పేన భవతి - త్రప్తా, తర్ప్తా, తర్పితా, ద్రప్తా, దర్ప్తా, దర్పితా। తుదాదిషు తు యౌ తృపిదృపీ తావుదాత్తావేవ - త్రప్తా, తర్ప్తా । శప్తా । ఛోప్తా। క్షేప్తా ।

అదిం హదిం స్కన్దిభిదిచ్ఛిదిక్షుదీన్ శదిం సదిం స్విద్యతిపద్యతీ ఖిదిమ్ ।

తుదిం నుదిం విద్యతి విన్త ఇత్యపి ప్రతీహి దాన్తాన్దశ పఞ్చ చానిటః ।।

అత్తా । హత్తా । స్కన్తా । భేత్తా । ఛేత్తా । క్షోత్తా । శత్తా । సత్తా । స్వేత్తా । స్విద్యతీతి శ్యనా నిర్దేశః - `ఞిష్విదా(ధా.పా.979) ఇత్యస్య గ్రహణం మా భూత్ । ఉదాత్త ఏవాయమ్ । పత్తా । ఖేత్తా । తోత్తా । నోత్తా । వేత్తా । విద్యతి విన్త ఇత్యపి - శ్యనా శ్నమా చ నిర్దేశోఽన్యవికరణనివృత్త్యర్థః । వేతివిన్తీ ఉదాత్తావేవ - నేదితా విద్యానామ్ , వేదితా ధనస్య ।।

పచిం వచిం విచిరిచిరఞ్జిపృచ్ఛతీన్

నిజిం సిచిం ముచిభజిభఞ్జిభృజ్జతీన్ ।

త్యజిం యుజిరుజిసఞ్జిమజ్జతీన్

భుజిం స్వజిం సృజిమృజీ విద్ధ్యనిట్స్వరాన్ ।।

పక్తా । వక్తా । వివేక్తా । రేక్తా । రఙ్క్తా । ప్రష్టా । నిర్ణేక్తా । సేక్తా । రోక్తా । సఙ్క్తా । మఙ్క్తా । భోక్తా । పరిష్వక్తా । స్రష్టా । మార్ష్టా । మృజిరయమూదిత్పఠ్యతే, తతోఽస్య వికల్పేనేటా భవతితవ్యమ్ - మార్ష్టా , మర్జితా ఇతి అమాగమోఽప్యస్య న దృశ్యతే? తదిహ పాఠస్య ప్రయోజనం చిన్త్యమ్ । కేచిదస్య స్థానే విచిం పఠన్తి - సృజిం విజిం విద్ధ్యనిట్స్వరానితి । నిజాదిషు యో విజిరసావనిడిష్యతే । తథా చ గ్రన్థాన్తరే - నిజివిజిష్వఞ్జివర్జమ్ ఇత్యుక్తమ్ । ఏకాచ ఇతి కిమ్? అవధీత్ । వృద్ధినివృత్త్యర్థమదన్తో వధిరుపదిశ్యతే । ఉపదేశగ్రహణం కిమ్? ఇహ చ యథా స్యాత్ - లవిష్యతి, పచిష్యతి । ఇహ చ మా భూత్ - కర్తా కటాన్, కర్తుమితి ।।

[-7-2-10]

శ్ర్యుకః కితి ।। [7-2-11]।।

శ్రి ఇత్యేతస్య, ఉగన్తానాం చ కితి ప్రత్యయే పరత ఇడాగమో న భవతి । శ్రిత్వా, శ్రితః, శ్రితవాన్ । ఉగన్తానాం చ - యుత్వా, యుతః, యుతవాన్ । లూత్వా, లూనః, లూనవాన్ । వృత్వా, వృతః, వృతవాన్ । తీర్త్వా, తీర్ణః, తీర్ణవాన్ । శ్ర్యుక ఇతి కిమ్? విదితః । కితీతి కిమ్? శ్రయితా, శ్రయితుమ్, శ్రయితవ్యమ్ । కేచిదత్ర ద్వికకారనిర్దేశేన గకారప్రశ్లేషం వర్ణయన్తి -

భూష్ణురిత్యేవం యథా స్యాత్, సౌత్రత్వాచ్చ నిర్దేశస్య శ్ర్యుకః కితి ఇత్యత్ర చర్త్వస్యాసిద్ధత్వమనాశ్రిత్య రోరుత్వం న కృతమ్, విసర్జనీయశ్చ కృత ఇతి । గ్లాజిస్థశ్చ క్స్నుః(3-2-139-3119) ఇత్యత్ర స్థా ఆ ఇత్యాకారప్రశ్లేషేణ స్థాస్నోః

సిద్ధత్వాన్న కిఞ్చిదేతత్ । ఉపదేశే ఇత్యేవ - తీర్ణ ఇత్యత్రాపి యథా స్యాత్ । ఇత్త్వే హి కృతే రపరత్వే చ న స్యాత్ । మా భూదేవమ్, ఇట్ సని వా(7-2-41-2625)ఇతి వికల్పే విహితే యస్య విభాషా(7-2-15-3025) ఇతి నిష్ఠాయాం ప్రతిషేధో భవిష్యతి? కస్య పునః సా విభాషా? ౠతః । యద్యేవమ్, ఇత్త్వే హి కృతే నాయమౄకారాన్తో భవతిష్యతి స్థానివద్భావాద్భవిష్యతి । అనల్విధౌ స్థానివద్భావః, అల్విధిశ్చాయమ్? తస్మాదనువర్త్యితవ్యముపదేశ ఇతి । తథా చ సతి - జాగరితః, జాగరితవానిత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి, తదర్థమ్ ఏకాచః ఇత్యనువర్త్యివ్యమ్ । ఊర్ణోతేస్తు -

వాచ్య ఊర్ణోర్ణువద్భావో యఙ్ప్రసిద్ధిః ప్రయోజనమ్ ।

ఆమశ్చ ప్రతిషేధార్థమేకాచశ్చేడుపగ్రహాత్ ।।

ప్రోర్ణుతః । ప్రోర్ణుతవాన్ ।।

[-7-2-11]

సని గ్రహగుహోశ్చ ।। [7-2-12] ।।

గ్రహ, గుహ - ఇత్యేతయోరుగన్తానాం చ సని ప్రత్యయే పరత ఇడాగమో న భవతి । జిఘృక్షతి । జుఘుక్షతి। ఉగన్తానాం చ రురూషతి । లులూషతి । సనీవన్తర్ధభ్రస్జదమ్భుశ్రిస్వృయూర్ణుభరజ్ఞపిసనామ్(7-2-49-2618) ఇతి వికల్పవిధానాత్ శ్రయతిరత్ర నానుకృష్యతే । గ్రహేర్నిత్యం ప్రాప్తః । గుహేరుదిత్వాద్ వికల్పః ।।

[-7-2-12]

కృసృభృవృస్తుద్రుస్రుశ్రువో లిటి ।। [7-2-13] ।।

కృ, సృ, భృ, వృ, స్తు, ద్రు, స్రు, శ్రు - ఇత్యేతేషాం లిటి ప్రత్యయ ఇడాగమో న భవతి । కృ - చకృవ, చకృమ । సృ - ససృవ, ససృమ । భృ - బభృవ, బభృమ । వృఞ్ - వవృవ, వవృమ । వృఙ్ - వవృవహే, వవృమహే । స్తు - తుష్టువ, తుష్టుమ । ద్రు - దుద్రువ, దుద్రుమ । స్రు - సుస్రువ, సుస్రుమ । శ్రు - శుశ్రువ, శుశ్రుమ । `సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః(కాత.ప.62) - కాదయ ఏవ లిట్యనిటః , తతోఽన్యే సేట ఇతి । బిభిదివ, బిభిదిమ । లులువివ, లులువిమ । అనుదాత్తోపదేశానామత్ర ప్రకృత్యాశ్రయః ప్రతిషేధః, వృఞ్వృఙోస్తు ప్రత్యయాశ్రయః, తదుభయస్యాప్యయం నియమః । వృఞో హి థలి వవర్థేతి నిపాతనాద్ వ్యవస్థా । స్తుద్రుస్రుశ్రువాం తు ఋతో భారద్వాజస్య(7-2-63-2296) ఇత్యస్మాదపి నియమాద్ య ఇట్ ప్రాప్నోతి సోఽపి నేష్యతే - తుష్టోథ, దుద్రోథ, సుస్రోథ, శుశ్రోథ ।

- కృఞో౭సుట్కస్యేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-286)। ససుట్కస్య ఇడాగమో యథా స్యాత్ । సఞ్చస్కరివ । సఞ్చస్కరిమ । ఋతో భారద్వాజస్య(7-2-63-2296) ఇత్యేతదప్యసుట్కస్యైవేష్యతే - సఞ్చస్కరిథ ।।

[-7-2-13]

శ్వీదితో నిష్ఠాయామ్ ।। [7-2-14] ।।

శ్వయతేరీదితశ్చ నిష్ఠాయామిడాగమో న భవతి । శూనః, శూనవాన్। ఈదితః - ఓలజీ , లగ్నః, లగ్నవాన్। ఓవిచీ - ఉద్విగ్నాః, ఉద్విగ్నవాన్ । ఓదితశ్చ(8-2-45-3019) ఇతి నిష్ఠాతకారస్య నకారః । దీపీ - దీప్తః , దీప్తవాన్ । డీఙస్త్వీదితాం మధ్యే పాఠో జ్ఞాపకో నిష్ఠాయామనిట్త్వస్య । స హి నత్వార్థః, నత్వం చ నిష్ఠాతో౭నన్తరస్య విధీయతే । ఉడ్డీనః । ఉడ్డీనవాన్ । నిష్ఠాయామిత్యధికారః ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః(7-2-35-2184) ఇతి యావత్ ।।

[-7-2-14]

యస్య విభాషా ।। [7-2-15] ।।

యస్య ధాతోర్విభాషా క్వచిదిడుక్తస్తస్య నిష్ఠాయాం పరత ఇడాగమో న భవతి । వక్ష్యతి -- స్వరతిసూతిసూయతిధూఞూదితో వా(7-2-44-2279) విధూతః, విధూతవాన్ । గుహూ - గూఢః, గూఢవాన్ । ఉదితో వా(7-2-56-3328) - వృద్ధః, వృద్ధవాన్ । తనిపతిదరిద్రాణాముపసంఖ్యానమ్ ఇతి పతేర్విభాషితేట్కస్యాపి ద్వితీయాశ్రితాతీతపతిత(2-1-24-686) ఇతి నిపాతనాదిడాగమః ।।

[-7-2-15]

ఆదితశ్చ ।। [7-2-16] ।।

ఆదితశ్చ ధాతోర్నిష్ఠాయామిడాగమో న భవతి । ` ఞిమిదా(ధా.పా.1244) -- మిన్నః, మిన్నవాన్ । ` ఞిక్ష్విదా(ధా.పా.1245) - క్ష్విణ్ణః, క్ష్విణ్ణవాన్ । ` ఞిష్విదా(ధా.పా.744) - స్విన్నః, స్విన్నవాన్ । చకారో౭నుక్తసముచ్చయార్థః । ఆశ్వస్తః । వాన్తః ।

యోగవిభాగకరణం కిమర్థమ్, ఆదితశ్చ విభాషా భావాదికర్మణోః ఇత్యేవం పఠితవ్యమ్, అన్యత్ర హి భావాదికర్మభ్యామ్ యస్య విభాషా(7-2-15-3025) ఇతి ప్రతిషేధో భవిష్యతి? జ్ఞాపనార్థమేతత్ । జ్ఞాపయతి - యదుపాధేర్విభాషా తదుపాధేః ప్రతిషేధః ఇతి । తేన విభాషా గమహనవిదవిశామ్(7-2-68-3099) ఇత్యత్ర విదేర్లాభార్థస్య విభాషేతి జ్ఞానార్థస్య ప్రతిషేధో న భవతి । విదితః । విదితవాన్ ।।

[-7-2-16]

విభాషా భావాదికర్మణోః ।। [7-2-17] ।।

భావే ఆదికర్మణి చ ఆదితో ధాతోర్విభాషా నిష్ఠాయమిడాగమో న భవతి । మిన్నమనేన, మేదితమనేన । ప్రమిన్నః, ప్రమేదితః । సౌనాగాః కర్మణి నిష్ఠాయాం శకేరిటమిచ్ఛన్తి వికల్పేన । శకితో ఘటః కర్తుమ్ । శక్తో ఘటః కర్తుమ్ ।

భావే న భవత్యేవ - శక్తమనేన । అస్యతేర్భావే - అసితమనేన । ఆదికర్మణి చ న భవత్యేవ- అస్యః కాణ్డః ।।

[-7-2-17]

క్షుబ్ధస్వాన్తధ్వాన్తలగ్నమ్లిష్టవిరిబ్ధఫాణ్టబాఢాని మన్థమనస్తమః సక్తావిస్పష్టస్వరానాయాసభృశేషు ।। [7-2-18]।।

క్షుబ్ధ, స్వాన్త, ధవాన్త, లగ్న, మ్లిష్ట, విరిబ్ధ, ఫాణ్ట, బాఢ - ఇత్యేతే నిపాత్యన్తే యథాసంఖ్యం మన్థ, మనః, తమః, సక్త, అవిస్పష్ట, స్వర, అనాయాస , భృశ - ఇత్యేతేష్వర్థేషు । క్షుబ్ధ ఇతి భవతి మన్థాభిధానం చేత్ । క్షుబ్ధో మన్థః ।

క్షుభితమన్యత్ । క్షుభితం మన్థేన, క్షుబ్ధా గిరినదీ - ఇత్యేవమాద్యుపమానాద్భవిష్యతి । స్వాన్తమితి మనోఽభిధానం చేత్ । స్వనితమన్యత్, స్వనితో మృదఙ్గః । స్వనితం మనసా । ధ్వాన్తమితి భవతి తలోఽభిధానం చేత్ । ధ్వనితమన్యత్ । ధ్వనితో మృదఙ్గః । ధ్వనితం తమసా । లగ్నమితి భవతి సక్తం చేత్ । లగితమన్యత్ । మ్లిష్టమితి భవతి అవిస్పష్టం చేత్ । మ్లేచ్ఛితమన్యత్ । ఇత్త్వమప్యకారస్య నిపాతనాదేవ । విరిబ్ధమితి స్వరశ్చేత్ । విరేభితమన్యత్ । ` రేభృ శబ్దే(ధా.పా.385) ఇత్యస్యైతన్నిపాతనమ్ । అన్యే తు విరిభితమన్యదితి పఠన్తి । రభిం సౌత్రం ధాతుం పఠన్తి, తే విరిభితమితి ప్రత్యుదాహరన్తి । ఫాణ్టమితి భవత్యనాయాసశ్చేత్ । ఫాణితమన్యత్ । యదశృతమ్పిష్టం చ కషాయముదకసమ్పర్కమాత్రాద్ విభక్తరసమీషదుష్ణం తత్ఫాణ్టమ్ । తదల్పప్రయత్నసాధ్యత్వాదనాయాసేన లక్ష్యతే । బాఢమితి భవతి భృశం చేత్ । బాహితమన్యత్ । ` బాహృ ప్రయత్నే(ధా.పా.645) ఇత్యస్య ధాతోరేతన్నిపాతనమ్ । అతిశయశ్చ భృశమిహోచ్యతే ।।

[-7-2-18]

ధృషిశసీ వైయాత్యే ।। [7-2-19] ।।

వియాతస్య భవో వైయాత్యమ్ - ప్రాగల్భ్యమ్, అవినీతతా । తత్ర ధృష, శస - ఇత్యేతయోర్నిష్ఠాయామిడాగమో న భవతి । ధృష్టోఽయమ్ । విశస్తోఽయమ్ । ధృషేః ఆదితశ్చ(7-2-16-3036) ఇతి ప్రతిషేధః సిద్ధ ఏవ, శసేరపి ఉదితో వా(7-2-56-3328), యస్య విభాషా(7-2-15-3025) ఇతి నియమార్థం వచనమ్ - ధృషిశస్యోర్వైయాత్యే ఏవేడ్ న భవతి । భావాదికర్మణోరపి వైయాత్యే ధృషిర్నాస్తి । ధృష్టః । విశస్తః । వైయాత్య ఇతి కిమ్? ధర్షితః । విశసితః ।।

[-7-2-19]

దృఢః స్థూలబలయోః ।। [7-2-20] ।।

దృఢః ఇతి నిపాత్యతే, స్థూలే బలవతి చార్థే । దృఢః స్థూలః । దృఢో బలవాన్ । కిమత్ర నిపాత్యతే? దృంహేః క్తప్రత్యే ఇడభావః, హకారనకారయోర్లోపః, పరస్య ఢత్వమ్ । అథ దృహిః ప్రకృత్యన్తరమస్తి ? తత్రాప్యేతదేవ సర్వం నలోపవర్జమ్, నకారస్యాభావాత్ । హలోపనిపాతనం పూర్వత్రాసిద్ధత్వనివృత్త్యర్థమ్ । ఢలోపే హి సతి తస్య పూర్వత్రాసిద్ధత్వాద్ ద్రఢిమా,ద్రఢీయాన్, ద్రఢీయతీత్యత్ర ర ఋతో హలాదేర్లఘోః(6-2-161-1785) ఇతి రేఫో న స్యాత్, ఇహ చ పరిద్రఢయ్య గత ఇతి ల్యపి లఘుపూర్వాత్(6-4-56-3436) ఇతి ణేరయాదేశో న స్యాత్, ఇహ చ పరిదృఢస్యాపత్యం పారిదృఢీ కన్యేతి గురుపోత్తమలక్షణః ష్యఙ్(4-9-78-1198) చ ప్రసజ్యేత । స్థూలబలయోరితి కిమ్? దృంహితమ్, దృహితమ్ ।।

[-7-2-20]

ప్రభౌ పరివృఢః ।। [7-2-21] ।।

పరివృఢః ఇతి నిపాత్యతే ప్రభుశ్చేద్భవతి । పరివృఢః కుటుమ్బీ । పూర్వేణ తుల్యమేతత్ । వృంహేర్నిపాతనమ్ । వృహిశ్చ యది ప్రకృత్యన్తరమస్తి, తస్యాపి తదేవ సర్వమ్ । హలోపనిపాతనస్య చ తదేవ ప్రయోజనమ్ । పరివ్రఢయతి । పరివ్రఢయ్య గతః । పారివృఢీ కన్యేతి । పరివృఢమాచష్టే ఇతి విగృహ్య వృఢశబ్దాదేవ ణిజుత్పద్యతే । సంగ్రామయతేరేవ సోపసర్గాణ్ణిజుత్పత్తిరిష్యతే నాన్యస్మాదితి । తథా సతి పరివ్రఢయతీతి తిఙ్ఙతిఙః(8-2-28-3935) ఇతి నిఘాతో భవతి । పరివ్రఢయ్యేత్యత్ర పరిశబ్దస్య క్త్వాప్రత్యయాన్తేన సమాసే సతి ల్యబాదేశః సిద్ధో భవతి । ప్రభావితి కిమ్? పరివృంహితమ్, పరివృహితమ్ ।।

[-7-2-21]

కృచ్ఛ్రగహనయోః కషః ।। [7-2-22] ।।

కృచ్ఛ్ర, గహన - ఇత్యేతయోరర్థయోః కషేర్ధాతోర్నిష్ఠాయామిడాగమో న భవతి । కష్టోఽగ్నిః । కష్టం వ్యాకరణమ్ । తతోఽపి

కష్టతరాణి సామాని । కృచ్ఛ్రమ్ - దుఖమ్, తత్కారణమప్యగ్న్యాదికం కృచ్ఛ్రమిత్యుచ్యతే । గహనే - కష్టాని వనాని । కష్టాః పర్వతాః । కృచ్ఛ్రగహనయోరితి కిమ్? కషితం సువర్ణమ్ ।।

[-7-2-22]

ఘుషిరవిశబ్దనే ।। [7-2-23] ।।

ఘుషేర్ధాతోరవిశబ్దనేఽర్థే నిష్ఠాయామిడాగమో న భవతి । ఘుష్టా రజ్జుః । ఘుష్టౌ పాదౌ । అవిశబ్దన ఇతి కిమ్? అవఘుషితం వాక్యమాహ । విశబ్దనమ్ - ప్రతిజ్ఞానమ్ । `ఘుషిరశబ్దార్థే(ధా.పా.653)

ఇతి భూవాదిషు పఠ్యతే, `ఘుషిర్ విశబ్దనే(ధా.పా.17-27) ఇతి చురాదిషు, తయోరిహ సామాన్యేన గ్రహణమ్ । విశబ్దనప్రతిషేధశ్చ జ్ఞాపకః - చురాదిణిజ్విశబ్దనార్థస్యానిత్యః ఇతి । తేనాయమపి ప్రయోగ ఉపపన్నో భవతి - మహీపాలవచః శ్రుత్వా జుఘుషుః పుష్పమాణవాః ఇతి । స్వాభిప్రాయం శబ్దేనావిష్కృతవన్త ఇత్యర్థః ।।

[-7-2-23]

అర్దేః సంనివిభ్యః ।। [7-2-24] ।।

సమ్, ని, వి - ఇత్యేతేభ్య ఉత్తరస్యార్దేర్నిష్ఠాయామిడాగమో న భవతి । సమర్ణః । న్యర్ణః । వ్యర్ణః । అర్దేరితి కిమ్? సమేధితః । సంనివిభ్య ఇతి కిమ్? అర్దితః ।।

[-7-2-24]

అభేశ్చావిదూర్యే ।। [7-2-25] ।।

అభిశబ్దాదుత్తరస్యార్దేరావిదూర్యేఽర్థే నిష్ఠాయామిడాగమో న భవతి । అభ్యర్ణా సేనా । అభ్యర్ణా శరత్ । ఆవిదూర్య ఇతి కిమ్? అభ్యర్దితో వృషలః । శీతేన పీడిత ఇత్యర్థః । విదూరమ్ - విప్రకృష్టమ్, తతోఽన్యదవిదూరమ్, తస్య భావ ఆవిదూర్యమ్ । ఏతస్మాదేవ నిపాతనాత్ న నఞ్పూర్వాత్తత్పురుషాత్(5-1-121-1783) ఇత్యుత్తరస్య భావప్రత్యయస్య ప్రతిషేధో న భవతి ।।

[-7-2-25]

ణేరధ్యయనే వృత్తమ్ ।। [7-2-26] ।।

ణ్యన్తస్య వృత్తేర్నిష్ఠాయామధ్యయనార్థే వృత్తమితీడభావో ణిలుక్చ నిపాత్యతే । వృత్తో గుణో దేవదత్తేన । వృత్తం పారాయణం దేవదత్తేన । అధ్యయన ఇతి కిమ్? వర్తితమన్యత్ । వృతిరయమకర్మకః, స ణ్యర్థే వర్తమానః సకర్మకో భవతి । తేన నిర్వృత్తమ్ ఇతి హి ప్రకృతేరేవ కర్మణి క్తప్రత్యయో దృశ్యతే । తద్వదిహాపి ణ్యర్థవృత్తేరేవ చ వృతేః వృత్తో గుణో దేవదేత్తేనేతి భవిష్యతీతి నిపాతనమనర్థకమ్ తత్క్రియతే - యదాపి ణిచైవ ణ్యర్థోఽభిధీయతే తదా వర్తితమిత్యధ్యయనే మా భూదితి కేచిత్ । అపరే తు- వర్తితో గుణో దేవదేత్తేన ఇత్యపీచ్ఛన్తి ।।

[-7-2-26]

వా దాన్తశాన్తపూర్ణదస్తస్పష్టచ్ఛన్నజ్ఞప్తాః ।। [7-2-27] ।।

ణేః ఇత్యనువర్తతే । దమ్, శమ్, పూరీ, దస్, స్పశ్, ఛద్, జ్ఞప్ - ఇత్యేతేషాం ణ్యన్తానం ధాతూనాం వా అనిట్త్వం నిపాత్యతే । దాన్తః, దమితః। శాన్తః, శమితః । పూర్ణః, పూరితః । దస్తః , దాసితః । స్పష్టః, స్పాశితః । ఛన్నః, ఛాదితః । జ్ఞప్తః, జ్ఞపితః । ఇట్ప్రతిషేధో ణిలుక్చ

నిపాత్యతే I జ్ఞపేస్తు భరజ్ఞపిసనామ్ ఇతి వికల్పవిధానాద్ యస్య విభాషా(7-2-15-3025) ఇతి నిత్యే ప్రతి షేధే ప్రాప్తే వికల్పార్థం నిపాతనమ్ II

[-7-2-27]

రుష్యమత్వరసంఘుషాస్వనామ్ II [7-2-28] II

వా ఇతి వర్తతే I రుషి, అమ, త్వర, సఙ్ఘుష, ఆస్వన - ఇత్యేతేషాం నిష్ఠాయాం వా ఇడాగమో న భవతి I రుష్టః, రుషితః I తీషసహలుభరుషరిషః(4-2-102-1327) ఇతి వికల్పవిధానాద్ యస్య విభాషా(7-2-15-3025) ఇతి ప్రతి షేధే ప్రాప్తే వికల్పార్థం వచనమ్ I అమ - అభ్యాన్తః , అభ్యమితః I త్వర - తూర్ణః, త్వరితః I ఆదితశ్చ(7-2-16-3035) ఇతి ప్రతిషధే ప్రాప్తే వచనమ్ I సఙ్ఘుష - సఙ్ఘుష్టౌ పాదౌ, సఙ్ఘుషితౌ పాదౌ I సఙ్ఘుష్టం వాక్యమాహ, సఙ్ఘుషితం వాక్యమాహ I సఙ్ఘుష్టౌ దమ్యౌ, సఙ్ఘుషితౌ దమ్యౌ I సమ్పూర్వస్య ఘుషేరవిశబ్దనేఽపి పరత్వాదయమేవ వికల్పో భవతి I ఆస్వన్ - ఆస్వాన్తో దేవదత్తః,ఆస్వనితో దేవదత్తః I ఆస్వాన్తం మనః, అస్వనితం

మనః I అఙ్పూర్వస్య స్వనేర్మనోభిధానేఽపి పరత్వాదయం వికల్పః క్షుబ్ధస్వాన్త(7-2-18-3058) ఇతి నిపాతనం బాధతే II

[-7-2-28]

హృషేర్లోమసు II [7-2-29] II

లోమసు వర్త్తమానస్య హృషేర్నిష్ఠాయాం వా ఇడాగమో న భవతి I హృష్టాని లోమాని, హృషితాని లోమాని I హృష్టం లోమభిః, హృషితం లోమభిః I హృష్టాః కేశాః, హృషితాః కేశాః I హృష్టం కేశైః, హృషితం కేశైః I `హృషు అలీకే(ధా.పా.709) ఇత్యుదిత్త్వాన్నిష్ఠాయామనిట్ , `హృష తుష్టౌ(ధా.పా.1230) ఇత్యయం సేట్, తయోరుభయోరిహ గ్రహణమిత్యుభయత్రవిభాషేయమ్ I లోమాని మూర్ధజాని, అఙ్గజాని చ సామాన్యేన గృహ్యన్తే యథా - లోమనఖం స్పృష్ట్వా శౌచం కర్త్తవ్యమ్ ఇతి I తద్విషయే చ హర్షే వర్త్తమానో లోమసు వర్త్తత ఇత్యుచ్యతే I లోమస్వితి కిమ్? హృష్టో దేవదత్త ఇత్యలీకార్థస్య, హృషితో దేవదత్త ఇతి తుష్ట్యర్థస్య I

- విస్మితప్రతిఘాతయోశ్చేతి వక్తవ్య్ -(మ.భా.3-290) I హృష్టో దేవదత్తః, హృషితో దేవదత్తః I విస్మిత ఇత్యర్థః I హృష్టా దన్తాః , హృష్టో దేవదత్తః, హృషితో దేవదత్తః I విస్మిత ఇత్యర్థః I హృష్టా దన్తాః, హృషితా దన్తాః I ప్రతిహతా ఇత్యర్థః II

[-7-2-29]

అపచితశ్చ II [7-2-30] II

అపచితః ఇతి వా నిపాత్యతే । అపపూర్వస్య చాయతేర్నిష్ఠాయామనిట్త్వం చిభావశ్చ నిపాత్యతే । అపచితోఽనేన గురుః । అపచాయితోఽనేన గురుః ।

- క్తిని నిత్యమితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-290)। క్తిని నిత్యం చిభావో నిపాత్యతే । అపచితిః ।।

[-7-2-30]

ప్రుహ హ్వరేశ్ఛన్దసి ।। [7-2-31] ।।

హ్వరతేర్ధాతోర్నిష్ఠాయాం ఛన్దసి ప్రుహ ఇత్యయమాదేశో భవతి । ప్రుహతస్య చాప్రుహతస్య చ । ` అప్రుహతమసి హవిర్ధానమ్(వా.సం.1-7) । ఛన్దసీతి కిమ్? హ్వృతమ్ ।

[-7-2-31]

అపరిహ్వృతాశ్చ । [7-2-32] ।।

అపరిహ్వృతా ఇతి నిపాత్యతే ఛన్దసి విషయే । ప్రుహ ఇత్యేతస్యాదేశస్యాభావో నిపాత్యతే । ` అపరిహ్వృతాః సనుయామ వాజమ్(ఋ.1-100-19) ।।

[-7-2-32]

సోమే హ్వరితః ।। [7-2-33] ।।

హ్వరితః ఇతి హ్వరతేర్నిష్ఠాయామిడాగమో గుణశ్చ నిపాత్యతే ఛన్దసి విషయే, సోమశ్చేద్భవతి । మా నః సోమో హ్వరితః, విహ్వరితస్త్వమ్ ।।

[-7-2-33]

గ్రసితస్కభితస్తభితోత్తభితచత్తవికస్తా విశస్తృశంస్తృశాస్తృతరుతృతరూతృవరుతృవరూతృవరూత్రీరుజ్జ్వలితిక్షరితిక్షమితివమిత్యమితీతిచ ।।[7-2-34] ।।

గ్రసిత స్కభిత, స్తభిత, ఉత్తభిత, చత్త, వికస్త, విశస్తృ, శంస్తృ, శాస్తృ, తరుత్తృ, తరూతృ, వరుతృ, వరూతృ, వరూత్రీః, ఉజ్జ్వలితి, క్షరితి, వమితి, అమితి - ఇత్యేతాని ఛన్దసి నిపాత్యన్తే । తత్ర గ్రసితస్కభితస్తభితోత్తభితేతి - గ్రసు, స్కన్భు, స్తన్భు ఇత్యేతేషాముదిత్వాన్నిష్ఠాయామిట్ప్రతిషేధే ప్రాప్తే ఇడాగమో నిపాత్యతే । `గ్రసితం వా ఏతత్సోమస్య(మై.3-7-4) । గ్రస్తమితి భాషాయామ్ । స్కభిత - ` విష్కభితే అజరే(ఋ.6-70-1) । విష్కబ్ధ ఇతి భాషాయామ్ । స్తభిత - ` యేన స్వస్తభితమ్(ఋ.10-121-5) । స్తబ్ధమితి భాషాయామ్ । ఉత్తభిత - ` సత్యేనోత్తభితా భూమిః(ఋ.10-85-1) । ఉత్తబ్ధేతి భాషాయామ్ । ఉత్తభితేతి ఉత్పూర్వస్య నిపాతనసామర్థ్యాదన్యోపసర్గపూర్వః స్తభితశబ్దో న భవతి । చత్త వికస్తేతి - చతేః, కసేశ్చ విపూర్వస్య నిష్ఠాయామిడభావో నిపాత్యతే । చత్తా వర్షేణ విద్యుత్ ।

చతితేతి భాషాయామ్ I వికస్త - `ఉత్తానాయా హృదయం యద్ వికస్తమ్(మై.2-7-4) I వికసితమితి భాషాయామ్ I

నిపాతనం బహుత్వాపేక్షమ్ , వికస్తాః ఇతి బహువచనం కృతమ్ I అపరే, తు నిపాతనేషు ప్రత్యేకం విభక్తినిర్దేశః I విశస్తృ, శంస్తృ, శాస్త్రితి - శసేర్విపూర్వస్య, శంసేః, శసేశ్చ తృచి ఇడభావో నిపాత్యతే I విశస్తృ - `ఏకస్త్వష్టురశ్వస్యావిశస్తా(ఋ.1-162-19) I విశసితేతి భాషాయామ్ I శంస్తృ - `ఉత శంస్తా సువిప్రః(ఋ.1-162-5) I శంసితేతి భాషాయామ్ I శాస్తృ - `ప్రశాస్తా(ఋ.1-94-6) I ప్రశాసితమితి భాషాయామ్ I
తరుతృతరూతృవరుతృవరూతృవరూత్రీరితి - తరతేః, వృఙ్వృఞోశ్చ తృచి ఉట్, ఊట్ - ఇత్యేతావాగమౌ నిపాత్యేతే I `తరుతారం రథానామ్(ఋ.10-178-1), తరూతారమ్ I తరితారమ్, తరీతారమితి భాషాయామ్ I వరుతారం రథానామ్, వరూతారం రథానామ్ I వరితారమ్, వరీతారమితి భాషాయామ్I `వరుత్రీ త్వా దేవీర్విశ్వదేవ్యావతీ(మై.2-7-6) I జసి పూర్వసవర్ణోచ్చారణం ప్రయోగదర్శనార్థమ్ I అతన్త్రం చైతత్, ఇదమపి హి భవతి - అహోరాత్రాణి వై వరూత్రయ ఇతి I ఛాన్దసికమత్ర హ్రస్వత్వమ్ I ప్రపఞ్చార్థమేవ చ జీబన్తస్య నిపాతనమ్, వరూతృశబ్దో హీ నిపాతితః, తత ఏవ జీపి సతి సిద్ధో వరూత్రీశబ్దః I ఉజ్జ్వలితి, క్షరితి, క్షమితి, వమితి, అమితీతి చ - జ్వలతేరుత్పూర్వస్య, క్షర, క్షమ, వమ, అమ - ఇత్యేతేషాం చ తిపి శప ఇకారాదేశో నిపాత్యతే, శపో లుగ్వా, ఇడాగమః I అగ్నిరుజ్జ్వలితి I ఉజ్జ్వలతీతి భాషాయామ్ I క్షమితి - స్తోమం క్షమితి I క్షమతీతి భాషాయామ్ I వమితి - యః సోమం వమితి I వమతీతి భాషాయామ్I అమితి - అభ్యమితి వరుణః I అభ్యమతీతి భాషాయామ్ I ఇతికరణం ప్రదర్శనార్థమ్, తేన క్వచిదీకారో భవతి - `రవిమభ్యమీతి వరుణః(వా.22-5) ఇత్యపి హి వేదే పఠ్యతే II

[-7-2-34]

ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః II 7 - [[2-0-35]] II

ఛన్దసి ఇతి నివృత్తమ్ I ఆర్ధధాతుకస్య వలాదేరిడాగమో భవతి I లవితా, లవితుమ్, లవితవ్యమ్ I పవితా, పవితుమ్, పవితవ్యమ్ I ఆర్ధధాతుకస్యేతి కిమ్? ఆస్తే I శేతే I వస్తే I రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే(7-2-76) ఇత్యేతస్మిన్నియమార్థే విజ్ఞాయమానే ప్రతిపత్తిగౌరవం భవతీతి ఆర్ధధాతుకగ్రహణం క్రియతే I వలాదేరితి కిమ్? లవ్యమ్, పవ్యమ్ I లవనీయమ్, పవనీయమ్ I ఇడితి వర్త్తమానే పునరిడ్గ్రహణం ప్రతిషేధనివృత్త్యర్థమ్ II

[-2-0-35]

స్నుక్రమోరనాత్మనేపదనిమిత్తే II [7-2-36] II

నియమార్థమిదమ్ I స్నుక్రమోరార్ధధాతుకస్య వలాదేరిడాగమో భవతి, న చేత్స్నుక్రమౌ ఆత్మనేపదస్య నిమిత్తం భవతః I క్వ చ తావాత్మనేపదస్య నిమిత్తమ్? యత్రాత్మనేపదం

తదాశ్రయం భవతి - భావకర్మ - కర్మకర్తృ - కర్మవ్యతిహారాః, క్రమేర్వృత్త్యాదయశ్చ । తేనాయం సత్యాత్మనేపదే ప్రతిషేధో భవతి, నాసతీతి । ప్రతిషేధఫలం చేదం సూత్రమ్ । స్నుక్రమోరుదిత్త్వాదిట్ సిద్ధ ఏవ । ప్రస్నవితా, ప్రస్నవితుమ్, ప్రస్నవితవ్యమ్ । ప్రక్రమితా, ప్రక్రమితుమ్, ప్రక్రమితవ్యమ్ ।

అనాత్మనేపదనిమిత్తే ఇతి కిమ్? ప్రస్నోషీష్ట, ప్రక్రంసీష్ట । ప్రస్నోష్యతే, ప్రక్రంస్యతే । ప్రసుస్నూషిష్యతే , ప్రచిక్రంసిష్యతే । సర్వత్రైవాత్ర స్నౌతిః, క్రమిశ్చాత్మనేపదస్య నిమిత్తమ్ । సనన్తాదపి హి పూర్వవత్సనః(1-3-62-1764) ఇత్యాత్మనేపదం విధీయతే । నిమిత్తగ్రహణం కిమ్? సీయుడాదేస్తత్పరపరస్య చ ప్రతిషేధార్థమ్ । ఇహ తు ప్రస్నవితేవాచరతీతి ప్రస్నవిత్రీయత ఇతి క్యజన్తమాత్మనేపదస్య నిమిత్తమ్ , న స్నౌతిః ।

- క్రమేస్తు కర్తర్యాత్మనేపదవిషయాదసత్యాత్మనేపదే కృతి ప్రతిషేధో వక్తవ్యః -(మ.భా.3-292)। ప్రక్రన్తా । ఉపక్రన్తా । కర్తృరీతి కిమ్? ప్రక్రమితవ్యమ్ । ఉపక్రమితవ్యమ్ । ఆత్మనేపదవిషయాదితి కిమ్? నిష్కమితా । స్నౌతేః సని కితి చ ప్రత్యయే సని గ్రహగుహోశ్చ(7-2-12-2610) శ్ర్యుకః కితి(7-2-11-2381), ఇత్యేవ ప్రతిషేధో భవతి - ప్రసుస్నూషతి । ప్రస్నుతః । ప్రస్నుతవాన్ ।।

[-7-2-36]

గ్రహోఽలిటి దీర్ఘః ।। [7-2-37] ।।

గ్రహ ఉత్తరస్య ఇటః అలిటి దీర్ఘో భవతి । గ్రహీతా, గ్రహీతుమ్, గ్రహీతవ్యమ్ । అలిటీతి కిమ్? జగృహివ । జగృహిమ । ప్రకృతస్యేటో దీర్ఘత్వమ్, ఇదం చిణ్వదిటో న భవతి -- గ్రాహితా, గ్రాహిష్యతే ।।

[-7-2-37]

వౄతో వా ।। [7-2-38] ।।

వృ ఇతి వృఙ్వృఞోః సామాన్యేన గ్రహణమ్ । తస్మాదుత్తరస్య, ఋూకారాన్తేభ్యశ్చేటో వా దీర్ఘో భవతి । వరితా, వరీతా। ప్రావరితా, ప్రావరీతా। ఋకారాన్తేభ్యః - తరితా, తరీతా । ఆస్తరితా, ఆస్తరీతా । వౄత ఇతి కిమ్? కరిష్యతి । హరిష్యతి । అలిటీత్యేవ - వవరిథ । తేరిథ।।

[-7-2-38]

న లిఙి ।। [7-2-39] ।।

వౄత ఉత్తరస్య ఇటో లిఙి దీర్ఘో న భవతి । వివరిషీష్ట । ప్రావరిషీష్ట । ఆస్తరిషీష్ట । విస్తరిషీష్ట ।।

[-7-2-39]

సిచి చ పరస్మైపదేషు ।। [7-2-40] ।।

పరస్మైపదపరే సిచి వౄత ఉత్తరస్య ఇటో దీర్ఘో న భవతి । ప్రవారిష్టామ్, ప్రవారిషుః । అతారిష్టామ్, అతారిషుః । ఆస్తారిష్టామ్ , ఆస్తారిషుః । పరస్మైపదేష్వితి కిమ్? ప్రావరిష్ట, ప్రవరీష్ట ।

[-7-2-40]

ఇట్ సాని వా ।। [7-2-41] ।।

వౄతః సనో వా ఇడాగమో భవతి । వువూర్షతి । వివరిషతే, వివరీషతే । ప్రవువూర్షతి, ప్రావివరిషతి, ప్రావివరీషతి । ఋూకారాన్తేభ్యః - తితీర్షతి, తితరిషతి, తితరీషతి । ఆతిస్తీర్షతి, ఆతిస్తరిషతి, ఆతిస్తరీషతి । సని గ్రహగుహౌశ్చ(7-2-12-2610) ఇతి ఇట్ప్రతిషేధే ప్రాప్తే పక్షే ఇడాగమో విధీయతే । ఇటశ్చ వౄతో వా (7-2-38-2391) ఇతి పక్షే దీర్ఘః । చికీర్షతి, జిహీర్షతి - ఇత్యత్రోపదేశాధికారాత్, లాక్షణికత్వాచ్చ ఇడాగమో న భవతి ।।

[-7-2-41]

లిఙ్సిచోరాత్మనేపదేషు ।। [7-2-42] ।।

వౄతో లిఙి సిచి చ ఆత్మనేపదపరే వా ఇడాగమో భవతి । వృషీష్ట, వరిషీష్ట। ప్రావృషీష్ట, ప్రావరిషీష్ట । ఆస్తరిషీష్ట, ఆస్తీర్షీష్ట। సిచి ఖల్వపి - అవృత, అవరిష్ట, అవరీష్ట । ప్రావృత, ప్రావరిష్ట, ప్రావరీష్ట । ఆస్తీర్ష్ట, ఆస్తరిష్ట, ఆస్తరీష్ట । ఆత్మనేపదేష్వితి కిమ్? ప్రావారిష్టామ్, ప్రావారిషుః । లిఙః ప్రత్యుదాహరణం న దర్శితమ్, అసమ్భవాత్, యాసుటోఽవలాదిత్వాదితి ।।

[-7-2-42]

ఋుతశ్చ సంయోగాదేః ।। [7-2-43] ।।

ఋుదన్తాద్ధాతోః సంయోగాదేరుత్తరయోర్లిఙ్సిచోరాత్మనేపదేషు వా ఇడాగమో భవతి । ధ్వృషీష్ట, ధ్వరిషీష్ట । స్మృషీష్ట, స్మరిషీష్ట । అధ్వృషాతామ్, అధ్వరిషాతామ్। అస్మృషాతామ్, అస్మరిషాతామ్ । ఋుత ఇతి కిమ్? చ్యోషీష్ట, ప్లోషీష్ట । అచ్యోష్ట, అప్లోష్ట । సంయోగాదేరితి కిమ్? కృషీష్ట, హృషీష్ట । అకృత, అహృత । ఆత్మనేపదేషు ఇత్యేవ - అధ్వార్షీత్ , అస్మార్షీత్ । సంస్కృషీష్ట, సమస్కృత -- ఇత్యత్రోపదేశాధికారాత్, అభాక్తత్వాచ్చ సుట ఇడాగమో న భవతి ।।

[-7-2-43]

స్వరతిసూతిసూయతిధూఞూదితో వా ।। [7-2-44] ।।

స్వరతి, సూతి, సూయతి, ధూఞ్ - ఇత్యేతేభ్యః, ఊదిద్భ్యశ్చోత్తరస్య వలోదేరార్ధధాతుకస్య వా ఇడాగమో భవతి । స్వర్తా, స్వరితా । సూతి-ప్రసోతా, ప్రసవితా । సూయతి - సోతా, సవితా ।

ధూఞ్ - ధోతా , ధవితా I ఊదిద్భ్యః ఖల్వపి - గాహూ I విగాఢా, విగాహితా I గుపూ - గోప్తా , గోపితా I వా ఇతి వర్త్తమానే పునర్వ్యాగ్రహణం లిఙ్సిచోర్నివృత్త్యర్థమ్ I
సూతిసూయత్యోర్వికరణనిర్దేశః `షూ ప్రేరణే(ధా.పా.1409) ఇత్యస్య నివృత్త్యర్థః I ధూఞ్ ఇతి సానుబన్ధకస్య నిర్దేశః - `ధూ నిధూననే(ధా.పా.1399) ఇత్యేతస్య నివృత్త్యర్థః I సవితా, ధువితేత్యేవ నిత్యమేతయోర్భవతి I స్వరతేరేతస్మాద్వికల్పాద్ ఋద్ధనోః స్యే(7-2-70) ఇత్యేతద్భవతి విప్రతిషేధేన - స్వరిష్యతి I కితి తు ప్రత్యయే శ్ర్యుకః కితి(7-2-11-2381) ఇతి నిత్యః ప్రతిషేధో భవతి పూర్వవిప్రతిషేధేన - స్వృత్వా, సూత్వా, ధూత్వా II

[-7-2-44]

రధాదిభ్యశ్చ II [7-2-45] II

`రధ హింసాసంసిద్ధ్యోః(ధా.పా.1194) ఇత్యేవమాదిభ్యోఽష్టాభ్య ఉత్తరస్య వలాదేరార్ధధాతుకస్య వా ఇడాగమో భవతి I రద్ధా, రధితా I

నంష్టా, నశితా I త్రప్తా, తర్ప్తా, తర్పితా I ద్రప్తా, దర్ప్తా , దర్పితా I ద్రోగ్ధా, ద్రోఢా, ద్రోహితా I మోగ్ధా, మోఢా, మోహితా I స్నోగ్ధా, స్నోఢా, స్నోహితా I స్నేగ్ధా, స్నేఢా, స్నేహితా I క్రాదినియమాల్లిటి రధాదిభ్యః పరత్వాద్వికల్పం కేచిదిచ్ఛన్తి I అపరే పునరాహుః - పుర్వవిధేరిణ్ణిషేధవిధానసామర్థ్యాద్ బలీయస్త్వం ప్రతిషేధనియమస్యేతి నిత్యమిటా భవతితవ్యమ్ - రరన్ధివ, రరన్ధిమేతి భవతి II

[-7-2-45]

నిరః కుషః II [7-2-46] II

నిర్ ఇత్యేవమ్పూర్వాత్ కుష ఉత్తరస్య వలాదేరార్ధధాతుకస్య వా ఇడాగమో భవతి I నిష్కోష్టా, నిష్కోషితా I నిష్కోష్టుమ్, నిష్కోషితుమ్ I నిష్కోష్టవ్యమ్, నిష్కోషితవ్యమ్ I నిర ఇతి కిమ్? కోషితా, కోషితుమ్, కోషితవ్యమ్ I నిసః ఇతి వక్తవ్యే నిరః ఇతి నిర్దేశేన రేఫాన్తముపసర్గాన్తరమస్తీతి జ్ఞాప్యతే I తస్య హి నిలయనమితి ఉపసర్గస్యాయతౌ(8-2-19-2326) ఇతి లత్వం భవతి I నిసో హి రుత్వస్యాసిద్ధత్వాల్లత్వం న స్యాత్ II

[-7-2-46]

ఇణ్నిష్ఠాయామ్ II [7-2-47] II

నిరః కుషో నిష్ఠాయామిడాగమో భవతి I నిష్కుషితః I నిష్కుషితవాన్ I ఇడ్గ్రహణం నిత్యార్థమ్ I ఆరమ్భో హి యస్య విభాషా(7-2-15-3025) ఇత్యస్య బాధకః, అన్యథా హి వికల్పార్థ ఏవ స్యాద్ I అత్రైవ నిత్యమిడాగమః, ఉత్తరత్ర వికల్ప ఏవేతి II

[-7-2-47]

తీషసహలుభరుషరిషః ।। [7-2-48] ।।

తకారాదావార్ధధాతుకే ఇషు, సహ, లుభ, రుష, రిష - ఇత్యేతేభ్యో వా ఇడాగమో భవతి । ఇషు - ఏష్టా, ఏషితా । `ఇషు ఇచ్ఛాయామ్(ధా.పా.1352) - ఇత్యస్యాయం వికల్ప ఇష్యతే । యస్తు `ఇష గతౌ(ధా.పా.1128) ఇతి దైవాదికః, తస్య - ప్రేషితా, ప్రేషితుమ్, ప్రేషితవ్యమితి నిత్యం భవతి । యోఽపి `ఇష ఆభీక్ష్ణ్యే(ధా.పా.1526) ఇతి క్ర్యాదౌ పఠ్యతే, తస్యాప్యేవమేవ । తదర్థమేవ `తీషసహ ఇతి సూత్రే కేచిదుదితమిషం పఠన్తి । సహ - సోఢా, సహితా । లుభ - లోబ్ధా, లోభితా। రుష - రోష్టా, రోషితా। రిష - రేష్టా, రేషితా । తీతి కిమ్? ఏషిష్యతి ।।

[-7-2-48]

సనీవన్తర్ధభ్రస్జదమ్భుశ్రిస్వృయూర్ణుభరజ్ఞపిసనామ్ ।। [7-2-49] ।।

ఇవన్తానామ్ ధాతూనామ్ , ఋధు, భ్రస్జ, దమ్భు , శ్రి, స్వృ, యు, ఊర్ణు, భర, జ్ఞపి, సన్ - ఇత్యేతేషాం చ సని వా ఇడాగమో భవతి । ఇవన్తానామ్ - దిదేవిషతి, దుద్యూషతి । సిసేవిషతి, సుస్యూషతి । ఋధ్ - అర్దిధిషతి, ఈర్త్సతి । భ్రస్జ - బిభ్రజ్జిషతి, బిభ్రక్షతి, బిభర్జ్జిషతి, బిభర్క్షతి । దమ్భు -- దిదిమ్భిషతి, ధిప్సతి, ధీప్సతీ । శ్రి -- ఉచ్చిశ్రయిషతి, ఉచ్చిశ్రీషతి । స్వృ -- సిస్వరిషతి, సుస్వూర్షతి । యు -- యియవిషతి , యుయూషతి । ఊర్ణు - ప్రోర్ణునవిషతి, ప్రోర్ణునువిషతి, ప్రోర్ణునూషతి । భర ఇతి భృఞిత్యేతస్య భౌవాదికస్య గ్రహణమ్। శపా నిర్దేశాత్ । బిభరిషతి, బుభూర్షతి । జ్ఞపి - జిజ్ఞపయిషతి, జ్ఞీప్సతి । సన్ - సిసనిషతి, సిషాసతి । కేచిదత్ర `భరజ్ఞపిసనితనిపతిదరిద్రాణామ్ ఇతి పఠన్తి । తితనిషతి, తితంసతి , తితాంసతి । పిపతిషతి, పిత్సతి । దిదరిద్రిషతి, దిదరిద్రాసతి । సనీతి కిమ్? దేవతా । భ్రష్టా ।।

[-7-2-49]

క్లిశః క్త్వానిష్ఠయోః ।। [7-2-50] ।।

క్లిశః క్త్వానిష్ఠయోర్వా ఇడాగమో భవతి । క్లిష్ట్వా, క్లిశిత్వా । క్లిష్టః క్లిష్టవాన్ । క్లిశితః, క్లిశితవాన్ । `క్లిశూ విబాధనే(ధా.పా.1523) - ఇత్యేతస్య క్త్వాయాం వికల్పః సిద్ధ ఏవ, నిష్ఠాయాం తు యస్య విభాషా(7-2-15-3025) ఇతి ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి । క్లిశ ఉపతాపే - ఇత్యస్య తు క్త్వాయామ్ , నిష్ఠాయాం చ నిత్యమిడాగమః ప్రాప్నోతి, తదర్థం క్త్వాగ్రహణం క్రియతే ।।

[-7-2-50]

పూఙశ్చ ।। [7-2-51] ।।

పూఙ్శ్చ క్త్వానిష్ఠయోర్వా ఇడాగమో భవతి । పూత్వా, పవిత్వా । సోమోఽతిపూతః, సోమోఽతిపవితః । పూతవాన్, పవితవాన్ । శ్ర్యుకః కితి(7-2-11-2381) ఇతి ప్రతిషేధే ప్రాప్తే వికల్పో విధీయతే ।।

[-7-2-51]

వసతిక్షుధోరిట్ ।। [7-2-52] ।।

వసతేః క్షుధేశ్చ క్త్వానిష్ఠయోరిడాగమో భవతి । ఉషిత్వా । ఉషితః । ఉషితవాన్ । క్షుధిత్వా । క్షుధితః । క్షుధితవాన్ । వసతి ఇతి వికరణనిర్దేశః ధాతునిర్దేశార్థ ఏవ । వస్తేస్తూదాత్తత్వాదేవ భవితవ్యమిటా । పునరిడ్గ్రహణం నిత్యార్థమ్ ।।

[-7-2-52]

అఞ్చేః పూజాయామ్ ।। [7-2-53] ।।

అఞ్చేః పూజాయామర్థే క్త్వానిష్ఠయోరిడాగమో భవతి । అఞ్చిత్వా జాను జుహోతి । అఞ్చితా అస్య గురవః । ఉదితో వా(7-2-56-3328) ఇతి క్త్వాప్రత్యయే వికల్పః ప్రాప్తః, నిష్ఠాయామ్ యస్య విభాషా(7-2-15-3025) ఇతి ప్రతిషేధః ప్రాప్తః, తదర్థమిదం ప్రారబ్ధమ్ । పూజాయామితి కిమ్? ఉదక్తముదకం కూపాత్ । ఉద్ధృతమిత్యర్థః ।।

[-7-2-53]

లుభో విమోహనే ।। [7-2-54] ।।

లుభో విమోహనేఽర్థే వర్త్తమానాత్ క్త్వానిష్ఠయోరిడాగమో భవతి । లుభిత్వా, లోభిత్వా । విలుభితాః కేశాః । విలుభితః సీమన్తః । విలుభితాని పదాని । విమోహనమ్ - ఆకులీకరణమ్, తత్ర క్త్వాయాం తీషసహలుభ(7-2-48-2340) ఇతి వికల్పః, నిష్ఠాయామ్ యస్య విభాషా(7-2-15-3025) ఇతి ప్రతిషేధః ప్రాప్తః । విమోహన ఇతి కిమ్? లుబ్ధో వృషలః । శీతేన పీడిత ఇత్యర్థః । లుబ్ధ్వా, లుభిత్వా , లోభిత్వా । గార్ధ్యే యథాప్రాప్తమేవ భవతి ।।

[-7-2-54]

జౄవ్రశ్చ్యోః క్త్వి ।। [7-2-55] ।।

జౄ వ్రశ్చ - ఇత్యేతయోః క్త్వాప్రత్యయే ఇడాగమో భవతి । జరిత్వా, జరీత్వా । వ్రశ్చిత్వా । జౄ ఇత్యేతస్య శ్ర్యుకః కితి(7-2-11-2381) ఇతి ప్రతిషేధః ప్రాప్తః వ్రశ్చేరుదిత్త్వాద్వికల్పః । క్త్వాగ్రహణం నిష్ఠానివృత్త్యర్థమ్ ।।

[-7-2-55]

ఉదితో వా ।। [7-2-56] ।।

ఉదితో ధాతోః క్త్వాప్రత్యయే పరతో వా ఇడాగమో భవతి । శము - శమిత్వా, శాన్త్వా । తము - తమిత్వా, తాన్త్వా । దము - దమిత్వా, దాన్త్వా ।।

[-7-2-56]

సేఽసిచి కృతచృతచ్ఛృదతృదనృతః ।। [7-2-57] ।।

సకారాదావసిచ్యార్ధధాతుకే కృత, చృత, ఛృద, తృద, నృద - ఇత్యేతేభ్యో ధాతుభ్యో వా ఇడాగమో భవతి । కృత్ -- కర్త్స్యతి । అకర్త్స్యత్ । చికృత్సతి । కర్తిష్యతి । అకర్తిష్యత్ । చికర్తిషతి । చృత -- చర్త్స్యతి । అచర్త్స్య । చిచూత్సతి । చర్తిష్యతి । అచర్తిష్యత్ । చిచర్తిషతి । ఛృద - ఛర్త్స్యతి । అచ్ఛర్త్స్యత్ । చిచ్ఛృత్సతి । ఛర్దిష్యతి । అచ్ఛర్దిష్యత్ । చిచ్ఛర్దిషతి । తృద్ -- తర్త్స్యతి । అతర్త్స్యత్ । తితృత్సతి । తర్దిష్యతి । అతర్దిష్యత్ । తితర్దిషతి । నృత్ - నర్త్స్యతి । అనర్త్స్యత్ । నినృత్సతి । నర్తిష్యతి । అనర్తిష్యత్ । నినర్తిషతి । సే ఇతి కిమ్? కర్తితా । అసిచీతి కిమ్? అకర్తీత్ ।।

[-7-2-57]

గమేరిట్ పరస్మైపదేషు ।। [7-2-58] ।।

గమేర్ధాతోః సకారాదేరార్ధధాతుకస్య పరస్మైపదేష్విడాగమో భవతి । గమిష్యతి । అగమిష్యత్ । జిగమిషతి । గమేరితి కిమ్? చేష్యతి । ఇడ్గ్రహణం నిత్యార్థమ్ । పరస్మైపదేష్వితి కిమ్? సంగంసీష్ట । సంగంస్యతే । సంజిగంసతే, సంజిగంసిష్యతే । అధిజిగాంసతే, అధిజిగాంసిష్యతే । గమేరిజాదేశస్య అజ్ఝనగమాం సని(6-4-16-2614) ఇతి

దీర్ఘత్వమ్ । సే ఇత్యేవ - గన్తాస్మి, గన్తాస్వః, గాన్తాస్మః । ఆత్మనేపదేన సమానపదస్థస్య గమేరయమిడాగమో నేష్యతే । అన్యత్ర సర్వత్రైవేష్యతే । కృత్యపి హి భవతి, పరస్మైపదలుకి చ - సఞ్జిగమిషితా, అధిజిగమిషితా వ్యాకరణస్య, జిగమిష త్వమితి । పదశేషకారస్య పునరిదం దర్శనమ్ - గమ్యుపలక్షణార్థం పరస్మైపదగ్రహణమ్ , పరస్మైపదేషు యో గమిరుపలక్షితస్తస్మాత్సకారాదేరార్ధధాతుకస్యేడ్ భవతి । తన్మతేన సంజిగంసితా, అధిజిగంసితా వ్యాకారణస్య - ఇత్యేవ భవితవ్యమ్ ।।

[-7-2-58]

న వృద్భ్యశ్చతుర్భ్యః ।। [7-2-59] ।।

వృతాదిభ్యశ్చతుర్భ్య ఉత్తరస్య సకారాదేరార్ధధాతుకస్య పరస్మైపదేషు ఇడాగమో న భవతి । వృత్ - వర్త్స్యతి । అవర్త్స్యత్ । వివృత్సతి । వృధూ - వర్త్స్యతి । అవర్త్స్యత్ । వివృత్సతి । శ్రృధు - శర్త్స్యతి । అశర్త్స్యత్ । శిశృత్సతి । స్యన్దూ - స్యన్త్స్యతి । అస్యన్త్స్యత్ । సిస్యన్త్స్యతి । చతుర్భ్యః ఇతి న వక్తవ్యమ్ । వృదగ్రహణం హి తత్ర ద్యుతాదిపరిసమాప్త్యర్థం క్రియతే - `కృపూ సమార్థ్యే(ధా.పా.811) వృదితి, తదేవ యది వృతాదిసమాప్త్యర్థమపి విజ్ఞాయతే, న కిఞ్చిదనిష్టం ప్రాప్నోతి తత్క్రియతే స్యన్దేరూదిల్లక్షణమన్తరఙ్గమపి వికల్పం ప్రతిషేధో యథా బాధేతేతి । చతుర్గ్రహణే హి సతి తాత్పర్యేణ స్యన్దిః సన్నిధాపితో భవతి । పరస్మైపదేషు ఇత్యేవ । వర్తిష్యతే । వర్తిషీష్ట । అవర్తిష్యత । వివర్తిషతే । అత్రాప్యాత్మనేపదేన సమానపదస్థేభ్యో వృతాదిభ్య ఇడాగమ ఇష్యతే । అన్యత్ర సర్వత్ర ప్రతిషేధః । కృత్యపి హి పరస్మైపదలుకి చ ప్రతిషేధో భవతి - వివృత్సితా, వివృత్స త్వమితి ।।

[-7-2-59]

తాసి చ క్లృపః ।। [7-2-60] ।।

కృప ఉత్తరస్య తాసేః సకారాదేశ్చార్ధధాతుకస్య పరస్మైపదేషు ఇడాగమో న భవతి । శ్వః కల్ప్తా । కల్ప్స్యతి । అకల్ప్స్యత్ । చిక్లృప్సతి । పరస్మైపదేషు ఇత్యేవ । కల్పితాసే । కల్పిష్యతే । కల్పిషీష్ట । అకల్పిష్యత । చికల్పిషతే । క్లృపేరప్యాత్మనేపదేన సమానపదస్థస్య ఇడాగమ ఇష్యతే । అన్యత్ర ప్రతిషేధః । కృత్యపి హి పరస్మైపదలుకి చ ప్రతిషేధో భవతి - చిక్లృప్సితా, చిక్లృప్సత్వమితి ।।

[-7-2-60]

అచస్తాస్వత్థల్యనిటో నిత్యమ్ ।। [7-2-61] ।।

తాసౌ యే నిత్యానిటో ధాతవోఽజన్తాః తేభ్యస్తాసావివ థలీడాగమో న భవతి । యాతా - యయాథ । చేతా - చిచేథ । నేతా - నినేథ । హోతా - జుహోథ । అచ ఇతి కిమ్? భేత్తా - బిభేదిథ । తాస్వదితి కిమ్? లూత్వా-లులవిథ । థలితి కిమ్? యాతా - యయివ । యయిమ । అనడ్గ్రహణం నిత్యమిత్యనేన విశేషణార్థమ్ । నిత్యగ్రహణం కిమ్? విధోతా, విధవితా విదుధవిథ । తాసి విభాషితేట్, థలి నిత్యమిడాగమో భవతి । తాస్వదితి వతినిర్దేశః కిమర్థః తాసౌ సతస్థలి ప్రతిషేధార్థః । యో హి తాసావసన్, అసత్త్వాచ్చ నిత్యానిట్, తస్య థలి ప్రతిషేధో న భవతి - జఘసిథ । ఉవయిథ । ఉత్తరసూత్రేఽపి తాస్వత్ ఇతి వర్త్తతే । అదాదేశో హి ఘసిః, వేఞాదేశశ్చ వయిస్తాసౌ నాస్తి ।।

[-7-2-61]

ఉపదేశేఽత్వతః ।। [7-2-62] ।।

ఉపదేశే యో ధాతురకారవాన్ తాసౌ నిత్యానిట్ తస్మాత్తాసావివథలీడాగమో న భవతి । పక్తా - పపక్థ । యష్టా - ఇయష్ఠ । శక్తా - శశక్థ । ఉపదేశే ఇతి కిమ్? కర్ష్టా - చకర్షిథ । అత్వత ఇతి కిమ్? భేతా - భిభేదిథ । తపరకరణం కిమ్? రాద్ధా - రరాధిథ । తాస్వదిత్యేవ - జిఘృక్షతి । జగ్రహిథ । నిత్యమనిట ఇత్యేవ - అఙ్క్తా, అఞ్జితా - ఆనఞ్జిథ ।।

[-7-2-62]

ఋతో భారద్వాజస్య ।। [7-2-63] ।।

ఋకారాన్తాద్ధాతోర్భారద్వాజస్యాచార్యస్య మతేన తాసావివ నిత్యానిటస్థలి ఇడాగమో న భవతి । స్మర్తా - సస్మర్థ । ధ్వర్తా - దధ్వర్థ । సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః - ఋత ఏవ భారద్వాజస్య, నాన్యేషాం ధాతూనామ్ । యయిథ । వవిథ । పేచిథ । శేకిథ । తదయమర్థాత్పూర్వయోర్యోగయోర్వికల్పః । తపరకరణమృకారాన్తస్య నివృత్త్యర్థమ్ । తథా హి సతి

విధ్యర్థమేతత్స్యాత్ ।।

[-7-2-63]

బభూథాతతన్థజగృభ్మవవర్థేతి నిగమే ।। [7-2-64] ।।

బభూథ, ఆతతన్థ, జగృభ్మ, వవర్థ - ఇత్యేతాని నిపాత్యన్తే నిగమవిషయే । నిగమః - వేదః । బభూథ - `త్వం హి హోతా ప్రథమో బభూథ(త్రై.3-1-4-4) । బభూవిథేతి భాషాయామ్ । ఆతతన్థ - `యేనాన్తరిక్షముర్వాతతన్థ(ఋ.3-22-2) । ఆతేనిథేతి భాషాయామ్ । జగృభ్మ -- `జగృభ్మా తే దక్షిణమిన్ద్ర హస్తమ్(ఋ.10-47-1) । జగృహిమేతి భాషాయామ్ । వవర్థ - `వవర్థ త్వం హి జ్యోతిషా । వవరిథేతి భాషాయామ్ । క్రాదిసూత్రాదేవాస్య ప్రతిషేధే సిద్ధే నియమార్థం వచనమ్ - నిగమ ఏవ, న భాషాయామితి ।।

[-7-2-64]

విభాషా సృజిదృశోః ।। [7-2-65] ।।

సృజి, దృశి -- ఇత్యేతయోస్థలి విభాషా ఇడాగమో న భవతి । సస్రష్ఠ, ససర్జిథ । దద్రష్ఠ, దదర్శిథ ।।

[-7-2-65]

ఇడత్త్యర్తివ్యయతీనామ్ ।। [7-2-66] ।।

అత్తి, అర్తి, వ్యయతి - ఇత్యేతేషాం థలీడాగమో భవతి । ఆదిథ । ఆరిథ । సంవివ్యయిథ । వ్యేఞః న వ్యో లిటి(6-1-46-2416) ఇత్యాత్వప్రతిషేధః । అతివ్యయత్యోః ఋతో భారద్వాజస్య(7-2-63-2296) ఇతి నియమాద్వికల్పః । అర్తే్రపి నిత్యం ప్రతిషేధః । అత్రేడ్గ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ । వికల్పవిధానే హి సతి అత్తివ్యయతిగ్రహణమనర్థకమ్, ప్రతిషేధవిధానే చార్తి్గ్రహణమితి నిత్యోఽయం విధిరిడ్గ్రహణమన్తరేణాపి శక్యతే విజ్ఞాతుమ్ ।।

[-7-2-66]

వస్వేకాజాద్ఘసామ్ ।। [7-2-67] ।।

కృతద్విర్వచనానాం ధాతూనామేకాచామ్ ఆకారాన్తనామ్, ఘసేశ్చ వసావిడాగమో భవతి । ఆదివాన్ । ఆశివాన్ । పేచివాన్ । శేకివాన్ । ధాత్వభ్యాసయోరేకాదేశే కృతే ఏత్వాభ్యాసలోపయోశ్చ కృతయోః కృతద్విర్వచనా ఏతే ఏకాచో భవన్తి । ఆత్ - యయివాన్ । తస్థివాన్ । ఘస్ - జక్షివాన్ । సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః - ఏకాజాద్ఘసామేవ వసావిడాగమో భవతి, నాన్యేషామ్ । బిభిద్వాన్ । చిచ్ఛిద్వాన్ । బభూవాన్ । శిశ్రివాన్ । క్రాదినియమాత్, ప్రతిషేధాభావాచ్చ య ఇట్ ప్రసక్తః స నియమ్యతే । ఆద్గ్రహణమనేకాజ్గ్రహణార్థమ్ ।

ద్విర్వచనే హి కృతే ఇటి హి సతి ఆతో లోపేన భవితవ్యమ్ I దరిద్రాతేస్తు కాస్యనేకాజ్గ్రహణం చులుమ్పాద్యర్థమిత్యామా భవితవ్యమ్ I దరిద్రాఇఞ్చకార I అథాప్యామ్న క్రియతే, తథాపి చ దరిద్రాతేరార్ధధాతుకే లోపః సిద్ధశ్చ ప్రత్యయవిధౌ ఇతి ప్రాగేవ ప్రత్యయోత్పత్తేరాకారే లుప్తే ఇడాగమస్య నిమిత్తం విహతమితి న ఇడాగమో భవతి , దదరిద్రవానితి భవితవ్యమ్ I ఘసేరపి యది గ్రహణమిహ న క్రియతే , తదా ద్విర్వచనాత్ పరత్వాద్ ఘసిభసోర్హలి చ(6-4-100-3550) ఇతి ఉపధాలోపే కృతే ద్విర్వచనమేవ న స్యాత్ అనచ్కత్వాద్ I ఇహ తు ఘసిగ్రహణాత్ ఉపధాలోపమపి పరత్వాదిడాగమో బాధతే I తత్ర కృతే గమహనజనఖనఘసామ్(6-4-98-2363) ఇత్యుపధాలోపః I స చ ద్విర్వచనేఽచి(1-1-59-2243) ఇతి ద్విర్వచనే కర్తవ్యే స్థానివద్భవతి I తేన జక్షివాన్ ఇతి సిద్ధ్యతి II

[-7-2-67]

విభాషా గమహనవిదవిశామ్ II [7-2-68] II

గమ, హన, విద, విశ - ఇత్యేతేషాం ధాతూనాం వసౌ విభాషా ఇడాగమో భవతి I గమ - జగ్మివాన్, జగన్వాన్ I మో నో ధాతోః(8-2-64-341) ఇతి నకారః I హన - జఘ్నివాన్ , జఘన్వాన్ I విద - వివిదివాన్, వివిద్వాన్ I విశ-వివిశివాన్, వివిశ్వాన్ I విశినా సాహచర్యాదిహ విదేస్తౌదాదికస్య లాభార్థస్య గ్రహణమ్ I జ్ఞానార్థస్య తు నిత్యం వివిద్వానిత్యేవ భవతి I

- దృశేశ్చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-301)I దదృశివాన్, దదృశ్వాన్ II

[-7-2-68]

సనింససనివాంసమ్ II [7-2-69] II

సనోతేః , సనతేర్వా ధాతోః సనింససనివాంసమ్ ఇతి నిపాత్యతే I ` అఇష్చిత్వాగ్నే సనింససనివాంసమ్(ఆ.శ్రౌ.1-3-4-16) I ఇడాగమ ఏత్వాభ్యాసలోపాభావశ్చ నిపాత్యతే I సనిఙ్పూర్వాదన్యత్ర సేనివాంసమిత్యేవ భవతి I ఛన్దసీదం నిపాతనం విజ్ఞాయతే I భాషాయాం సేనివాంసమితి భవతి II

[-7-2-69]

ఋద్ధనోః స్యే II [7-2-70] II

ఋకారాన్తానాం ధాతూనాం హన్తేశ్చ స్యే ఇడాగమో భవతి I కరిష్యతి I హనిష్యతి I హరిష్యతి I స్వరతేర్వేట్త్వాద్, ఋద్ధనోః స్యే ఇత్యేతద్భవతి విప్రతిషేధేన - స్వరిష్యతి I తపరకరణం విస్పష్టార్థమ్ II

[-7-2-70]

అఞ్జేః సిచి II [7-2-71] II

అఞ్జేః సిచి ఇడాగమో భవతి । ఆఞ్జీత్, ఆఞ్జిష్టామ్, ఆఞ్జిషుః । సిచీతి కిమ్? అఙ్క్తా, అఞ్జితా।
ఊదిత్వాద్ విభాషా భవతి ।।

[-7-2-71]

స్తుసుధూఞ్భ్యః పరస్మైపదేషు ।। [7-2-72] ।।

స్తు, సు , ధూఞ్ - ఇత్యేతేభ్యః సిచి పరస్మైపదే పరత ఇడాగమో భవతి । అస్తావీత్ । అసావీత్ । అధావీత్ । పరస్మైపదేష్వితి కిమ్? అస్తోష్ట । అసోష్ట । అధోష్ట, అధవిష్ట ।।

[-7-2-72]

యమరమనమాతాం సక్చ ।। [7-2-73] ।।

యమ, రమ, నమ - ఇత్యేతేషామఙ్గానామ్, ఆకారాన్తానాం చ సగాగమో భవతి పరస్మైపదే సిచి , ఇడాగమశ్చ । యమ - అయంసీత్, అయంసిష్టామ్, అయంసిషుః । రమ- వ్యరంసీత్, వ్యరంసిష్టామ్, వ్యరంసిషుః । నమ - అనంసీత్, అనంసిష్టామ్, అనంసిషుః । ఆకారాన్తానామ్ - అయాసీత్, అయాసిష్టామ్, అయాసిషుః । యమాదీనాం హలన్తలక్షణా వృద్ధిః ప్రాప్తా సా నేటి(7-2-4-2268) ఇతి ప్రతిషిధ్యతే । పరస్మైపదేష్విత్యేవ - అయంస్త, అరంస్త, అనంస్త ।।

[-7-2-73]

స్మిపూఙ్రఞ్జ్వశాం సని ।। [7-2-74] ।।

స్మిఙ్, పూఙ్ , ఋ , అఞ్జూ, అశూ - ఇత్యేతేషాం ధాతూనాం సనీడాగమో భవతి । సిస్మయిషతే । పిపవిషతే । అరిరిషతి । అఞ్జిజిషతి । అశిశిషతే । ఙకారగ్రహణం పూఞో మా భూత్ । పుపూషతి ఇత్యేవ తస్య భవతి । అశేరూదితో గ్రహణాదశ్నోతేర్నిత్యమిడాగమోఽస్త్యేవ ।।

[-7-2-74]

కిరశ్చ పఞ్చభ్యః ।। [7-2-75] ।।

కిరాదిభ్యః పఞ్చభ్యస్సని ఇడాగమో భవతి । కౄ - చికరిషతి । గౄ-జిగరిషతి । దృఙ్ - దిదరిషతే । ధృఙ్ - దిధరిషతే । ప్రచ్ఛ - పిప్రచ్ఛిషతి । పఞ్చభ్య ఇతి కిమ్? సిసృక్షతి । కిరతిగిరత్యోః ఇట్ సని వా (7-2-41-2625) ఇతి వికల్పః ప్రాప్తః, వృతో వా(7-2-38-2391) ఇతి చ । అస్యేటో దీర్ఘత్వం నేచ్ఛన్తి ।।

[-7-2-75]

రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే ।। [7-2-76] ।।

రుదాదిభ్య ఉత్తరస్య వలాదేః సార్వధాతుకస్య ఇడాగమో భవతి । రుద్ - రోదితి । స్వప్ - స్వపితి । శ్వస్ - శ్వసితి । అన్ - ప్రాణితి । జక్ష్ - జక్షితి । పఞ్చభ్యః ఇత్యేవ - జాగర్తి । సార్వధాతుక ఇతి కిమ్? స్వప్తా । వలాదేః ఇత్యేవ - రుదన్తి ।।

[-7-2-76]

ఈశః సే ।। [7-2-77] ।।

ఈశ ఉత్తరస్య సే ఇత్యేతస్య సార్వధాతుకస్య ఇడాగమో భవతి । ఈశిషే । ఇశిష్వ ।।

[-7-2-77]

ఈడజనోర్ధ్వే చ ।। [7-2-78] ।।

ఈడ, జన - ఇత్యేతాభ్యాముత్తరస్య ధ్వే ఇత్యేతస్య, సే ఇత్యేతస్య చ సార్వధాతుకస్య ఇడాగమో భవతి । ఈడిధ్వే । ఈడిధ్వమ్ । ఈడిషే । ఈడిష్వ । జనిధ్వే । జనిధ్వమ్ । జనిషే । జనిష్వ । జనీ ప్రాదుర్భావే - ఇత్యేతస్య ఛాన్దసత్వాత్ శ్యనో లుక్, ఉపధాలోపాభావశ్చ । `జన జననే(ధా.పా.1105) - ఇత్యేతస్యాపి శ్లువికరణస్య గ్రహణమత్రేష్యతే । తస్య కర్మవ్యతిహారే - వ్యతిజజ్ఞిషే, వ్యతిజజ్ఞిష్వ, వ్యతిజజ్ఞిధ్వే, వ్యతిజజ్ఞిధ్వమ్ - ఇతి చ భవతి । ధ్వేశబ్దే ఈశేరపి ఇడాగమ ఇష్యతే । ఈషిధ్వే, ఈషిధ్వమితి । తదర్థం కేచిత్ - `ఈడిజనోః స్ధ్వే చ ఇతి సూత్రం పఠన్తి । తత్ర సకారాదేః సేశబ్దస్య సూత్ర ఏవోపాదానాచ్చశబ్దో భిన్నక్రమ ఈశేరనుకర్షణార్థో విజ్ఞాయతే । `ఈశీడిజనాం సేధ్వయోః ఇత్యేకమేవ సూత్రం న పఠితమ్ విచిత్రా హి సూత్రస్య కృతిః పాణినేరితి । ధ్వే ఇతి కృతటేరేత్వస్య గ్రహణాత్ లఙి ధ్వమి న భవితవ్యమిటా లోటి పునరేకదేశవికృతస్యానన్యత్వాద్ భవతివ్యమిటా ।।

[-7-2-78]

లిఙః సలోపోఽనన్త్యస్య ।। [7-2-79] ।।

సార్వధాతుకే ఇతి వర్త్తతే । సార్వధాతుకే యో లిఙ్ తస్య అనన్త్యస్య సకారస్య లోపో భవతి । కః పునరనన్త్యో లిఙః సకారః యో యాసుట్ - సుట్ - సీయుటామ్ । కుర్యాత్ , కుర్యాతామ్, కుర్యుః । కుర్వీత, కుర్వీయాతామ్, కుర్వీరన్ । అనన్త్యస్యేతి కిమ్? కుర్యుః, కుర్యాః । సార్వధాతుకే ఇత్యేవ - క్రియాస్తామ్, క్రియాసుః । కృషీష్ట, కృషీయాస్తామ్, కృషీరన్।।

[-7-2-79]

అతో యేయః ।। [7-2-80] ।।

అకారాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య యా ఇత్యేతస్య సార్వధాతుకస్య ఇయ్ ఇత్యయమాదేశో భవిత । పచేత్, పచేతామ్, పచేయురితి । అత్ర ఉస్యపదాన్తాత్(6-1-96-1214) ఇతి పరరుపం బాధితమ్ । అత ఇతి కిమ్? చినుయాత్ । సునుయాత్ । తపరకరణం కిమ్? యాయాత్ । సార్వధాతుక

ఇత్యేవ - చికీర్ష్యాత్ I నను చ అతో లోపః(6-4-48-2308)ఇత్యనేనాత్ర భవితవ్యమ్, పచేదిత్యత్రాపి హి తర్హి అతో దీర్ఘో యఞి(7-3-101-2170) ఇతి దీర్ఘత్వేన భవితవ్యమ్, తదనేనావశ్యం విధ్యన్తరం బాధితవ్యమ్, స యథైవ దీర్ఘస్య బాధకః, ఏవమతో లోపస్యాపి బాధకః స్యాత్, స్యాదేతదేవమ్, యది దీర్ఘః సార్వధాతుకే విధీయతే I అథ తు తిఙి విధీయతే, తదా యేన నాప్రాప్తిన్యాయేన దీర్ఘస్యైవ బాధకః స్యాత్, న పునరతో లోపస్య I యేయః ఇత్యవిభక్తికో నిర్ద్దేశః I యః ఇతి వా షష్ఠీనిర్దేశే యలోపస్యాసిద్ధత్వమనాశ్రిత్య ఆద్గుణః(6-1-87-69) కృతః, సౌత్రత్వాన్నిర్ద్దేశస్యేతి I కేచిద్ అత్ర - `అతో యాసియః - ఇతి సూత్రం పఠన్తి I తేషాం సకారాన్తః స్థానీ, షష్ఠీసమాసశ్చ II

[-7-2-80]

ఆతో ఙితః II [7-2-81] II

ఆకారస్య ఙిదవయవస్య ఆకారాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య సార్వధాతుకస్య ఇయ్ ఇత్యయమాదేశో భవతి I పచేతే , పచేథే I పచేతామ్, పచేథామ్ I యజేతే, యజేథే I యజేతామ్ , యజేథామ్ I సార్వధాతుకమపిత్(1-2-4-2234) ఇత్యత్ర న ఙితీవ ఙిద్వదిత్యేవమఙ్గీక్రియతే, అపి తు ఙిత ఇవ ఙిద్వదితి I పూర్వసూత్రే ఏవ ఉచ్చుకుటిషతీతి ప్రసిద్ధయే తథాఙ్గీకరణమ్ I యది గాఙ్కుటాదిసూత్రే(1-2-1-2461) ఙిత ఇవ ఙిద్వద్భవతీత్యేవమఙగీక్రియతే , తదా అనుదాత్తఙిత ఆత్మనేపదమ్(1-3-12-2157) ఇతి ఆత్మనేపదం ప్రాప్నోతీతి I ఆత ఇతి కిమ్? పచన్తి , యజన్తి I పచన్తే, యజన్తే I ఙిత ఇతి కిమ్? పచావహై, పచామహై I అత ఇత్యేవ - చిన్వాతే, సున్వాతే I తపరకరణం కిమ్? మిమాతే I మిమాథే II

[-7-2-81]

ఆనే ముక్ II [7-2-82] II

ఆనే పరతోఽఙ్గస్యాతో ముగాగమో భవతి I పచమానః, యజమానః I అకారమాత్రభక్తోఽయం ముక్ అదుపదేశగ్రహణేన గృహ్యతే ఇతి అదుపదే శాత్ ఇతి లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వం భవతి I యద్యేవమ్, ఆతో ఙితః(7-2-81-2235) ఇత్యయమపి విధిః ప్రాప్నోతి తపరనిర్దేశాన్న భవిష్యతి I ముకి సత్యర్ధ్యర్థమాత్రో భవతి I లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వమపి తర్హి న ప్రాప్నోతి నైష దోషః, ఉపదేశగ్రహణం తత్ర క్రియతే I తేన ఉపదేశాదూర్ధ్వం సత్యపి కాలభేదే భవితవ్యమ్ I తథా చ -

పచావః, పచామ ఇత్యత్రాపి భవతి II

[-7-2-82]

ఈదాసః II [7-2-83] II

ఆస ఉత్తరస్యానశబ్దస్య ఈకారాదేశో భవతి । ఆసీనో యజతే । అత్ర పఞ్చమ్యాః పరస్య షష్ఠీ కల్ప్యతే ।।

[-7-2-83]

అష్టన ఆ విభక్తౌ ।। [7-2-84] ।।

అష్టనో విభక్తౌ పరత ఆకారాదేశో భవతి । అష్టాభిః । అష్టాభ్యః । అష్టానామ్ । అష్టాసు । విభక్తావితి కిమ్? అష్టత్వమ్ । అష్టతా । ఆ ఇతి వ్యక్తినిర్ద్దేశోఽయమ్, ఆకృతినిర్ద్దేశే తు నకారస్థానేఽనునాసికాకారః స్యాత్ । వికల్పేనాయమాకారో భవతి, ఏతజ్జ్ఞాపితమ్ - అష్టనో దీర్ఘాత్(6-1-172-3718) ఇతి దీర్ఘగ్రహణాత్, అష్టాభ్య ఔశ్(7-1-21-372) ఇతి చ కృతాత్వస్య నిర్ద్దేశాత్ । తేనాష్టభిః, అష్టభ్య ఇత్యపి భవతి । తదన్తవిధిశ్చాత్రేష్యతే - ప్రియా అష్టౌ యేషాం తే ప్రియాష్టానః । ప్రియాష్టౌ ।।

[-7-2-84]

రాయో హలి ।। [7-2-85] ।।

రై ఇత్యేతస్య హలాదౌ విభక్తౌ పరత ఆకారాదేశో భవతి । రాభ్యామ్ । రాభిః । హలీతి కిమ్? రాయౌ, రాయః । విభక్తావితి కిమ్? రైత్వమ్, రైతా । మృజేర్వృద్ధిః(7-2-114-2473) ఇత్యతః ప్రాగ్విభక్త్యధికారః ।।

[-7-2-85]

యుష్మదస్మదోరనాదేశే ।। [7-2-86] ।।

యుష్మదస్మదిత్యేతయోరనాదేశో విభక్తౌ పరత ఆకారాదేశో భవతి । యుష్మాభిః । అస్మాభిః । యుష్మాసు । అస్మాసు । అనాదేశ ఇతి కిమ్? యుష్మత్ । అస్మత్ । హలి ఇత్యధికారాదప్యత్ర న స్యాత్, ఉత్తరత్ర త్వనాదేశగ్రహణేన ప్రయోజనమ్ - యోఽచి(7-2-89-392) ఇతి, తదిహైవ క్రియతే ।।

[-7-2-86]

ద్వితీయాయాం చ ।। [7-2-87] ।।

ద్వితీయాయాం చ పరతో యుష్మదస్మదోరాకారాదేశో భవతి । త్వామ్, మామ్ । యువామ్, ఆవామ్ । యుష్మాన్, అస్మాన్ । ఆదేశార్థం వచనమ్ ।।

[-7-2-87]

ప్రథమాయాశ్చ ద్వివచనే భాషాయామ్ ।। [7-2-88] ।।

ప్రథమాయాశ్చ ద్వివచనే పరతో భాషాయాం విషయే యుష్మదస్మదోరాకారాదేశో భవతి । యువామ్, ఆవామ్ । ప్రథమాయా ఇతి కిమ్? యువయోః, ఆవయోః । ద్వివచన ఇతి కిమ్? త్వమ్, అహమ్ । యూయమ్, వయమ్ । భాషాయామితి కిమ్? ` యువం వస్త్రాణి పీవసా వసాథే(ఋ.1-152-1) ।।

[-7-2-88]

యోఽచి ।। [7-2-89] ।।

అజాదౌ విభక్తావనాదేశే యుష్మదస్మదోర్యకారాదేశో భవతి । త్వయా, మయా । త్వయి, మయి । యువయోః , ఆవయోః । అచీతి కిమ్? యువాభ్యామ్, ఆవాభ్యామ్ । యుష్మదస్మదోరనాదేశే(7-2-86-396) ఇత్యత్ర యది హలి(7-2-85-286) ఇత్యనువర్త్తతే, శక్యమకర్తుమ్ అచి ఇత్యేతత్? తత్క్రియతే విస్పష్టార్థమ్ । అనాదేశ ఇత్యేవ - త్వద్ గచ్ఛతి । మద్ గచ్ఛతి ।।

[-7-2-89]

శేషే లోపః ।। [7-2-90] ।।

శేషే విభక్తౌ యుష్మదస్మదోర్లోపో భవతి । కశ్చ శేషః యత్రాకారో యకారశ్చ న విహితః ।

పఞ్చమ్యాశ్చ చతుర్థ్యాశ్చ షష్ఠీప్రథమయోరపి ।

యాన్యద్వివచనాన్యత్ర తేషు లోపో విధీయతే ।।

త్వమ్, అహమ్ । యూయమ్, వయమ్। తుభ్యమ్, మహ్యమ్। యుష్మభ్యమ్, అస్మభ్యమ్ । త్వత్, మత్। యుష్మత్, అస్మత్। తవ, మమ। యుష్మాకమ్, అస్మాకమ్ ।

శేషగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ । శేషే లోపే కృతే స్త్రియాం టాప్ కస్మాన్న భవతి - త్వం బ్రాహ్మణీ, అహం బ్రాహ్మణీ? ` సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య(వ్యా.ప.12) । అలిఙ్గే వా యుష్మదస్మదీ ఇతి । కేచిత్తు శేషేలోపం టిలోపమిచ్ఛన్తి । కథమ్? వక్ష్యమాణాదేశాపేక్షః శేషః, తే చాదేశా మపర్యన్తస్య విధీయన్తే, తేన మపర్యన్తాద్ యోఽన్యః స శేష ఇతి, తత్రాయం లోప ఇతి టిలోపో భవతి ।।

[-7-2-90]

మపర్యన్తస్య ।। [7-2-91] ।।

మపర్యన్తస్య ఇత్యయమధికారః । యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః మపర్యన్తస్య ఇత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతి - యువావౌ ద్వివచనే(7-2-92-386) । యువామ్, ఆవామ్ । మపర్యన్తస్యేతి కిమ్? యువకామావకామితి సాకచ్కస్య మా భూత్ । త్వమావేకవచనే(7-2-97-389) । త్వయా । మయా । మపర్యన్తస్యేతి కిమ్? సాకచ్కస్య సర్వస్య మా భూత్ । తథా చ సతి

త్వమయోరకారస్య యోఽచి(7-2-89-392) ఇతి యకారే కృతేఽనిష్టం రూపం స్యాత్ । మాన్తస్యేత్యేవ సిద్ధే, అస్మిన్ యత్పరిగ్రహణం కృతమ్, అవధిద్యోతనార్థం తత్, మాన్తే మా భూత్ । కదా? యదా ణ్యన్తయోః క్విపి మాన్తత్వం విద్యతే యుష్మదస్మదోః । స్థానివత్త్వం చ ణేరత్ర క్వౌ లుప్తత్వాన్న విద్యతే ।।

[-7-2-91]

యువావౌ ద్వివచనే ।। [7-2-92] ।।

ద్వివచనే ఇత్యర్థగ్రహణమ్ । ద్వివచనే యే యుష్మదస్మదీ ద్వ్యర్థాభిధానవిషయే తయోర్మపర్యన్తస్య స్థానే యువ, ఆవ - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః । యువామ్, ఆవామ్। యువాభ్యామ్, ఆవాభ్యామ్। యువయోః, ఆవయోః । యదా సమాసే ద్వ్యర్థే యుష్మదస్మదీ భవతః , సమాసార్థస్యాన్యసంఖ్యత్వాదేకవచనం బహువచనం వా భవతి, తదాపి ద్వ్యర్థయోర్యుష్మదస్మదోర్యువావౌ భవతః, యది త్వాహౌ సౌ(7-2-94-384) ఇత్యేవమాదినా ఆదేశాన్తరేణ న బాధ్యేతే । అతిక్రాన్తం యువామ్ అతియువామ్, అత్యావామ్। అతిక్రాన్తాన్ యువామ్ అతియువాన్, అత్యావాన్ । అతిక్రాన్తేన యువామ్ అతియువయా, అత్యావయా । అతిక్రాన్తైర్యువామ్ అతియువాభిః, అత్యావాభిః । అతిక్రాన్తేభ్యో యువామ్ అతియువభ్యమ్, అత్యావభ్యమ్ । అతిక్రాన్తాద్ యువామ్ అతియువత్, అత్యావత్। అతిక్రాన్తేభ్యో యువామ్ అతియువత్, అత్యావత్। అతిక్రాన్తానాం యువామ్ అతియువాకమ్ , అత్యావాకమ్ । అతిక్రాన్తే యువామ్ అతియువయి, అత్యావయి । అతిక్రాన్తేషు యువామ్ అతియువాసు, అత్యావాసు । త్వాహాదీనాం తు విషయే పరత్వాత్త ఏవ భవన్తి - అతిక్రాన్తో యువామ్ అతిత్వమ్, అత్యహమ్ । అతిక్రాన్తా యువామ్ అతియూయమ్, అతివయమ్ । అతిక్రాన్తాయ యువామ్ అతితుభ్యమ్, అతిమహ్యమ్ । అతిక్రాన్తస్య యువామ్ అతితవ, అతిమమ । యదా తు యష్మదస్మదీ ఏకత్వబహుత్వయోర్వర్తేతే, సమాసార్థస్తు ద్విత్వే, తదా యువావౌ న భవతః । అతిక్రాన్తౌ త్వామ్, అతిత్వామ్, అతిమామ్ । అతిక్రాన్తౌ యుష్మాన్ అతియుష్మాన్, అత్యస్మాన్। ఏవమున్నేయమ్ ।।

[-7-2-92]

యూయవయౌ జసి ।। [7-2-93] ।।

యుష్మదస్మదోర్మపర్యన్తస్య జసి పరతో యూయ, వయ - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః । యూయమ్, వయమ్ । పరమయూయమ్, పరమవయమ్ । అతియూయమ్, అతివయమ్ । తదన్తవిధిరత్ర భవతి, `అఙ్గాధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చ(సీర.ప.77) ఇతి ।

[-7-2-93]

త్వాహౌ సౌ ।। [[7-2-94]] ।।

యుష్మదస్మదోర్మపర్యన్తస్య సౌ పరే త్వ, అహ - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః I త్వమ్, అహమ్ I పరమత్వమ్, పరమాహమ్ I అతిత్వమ్, అత్యహమ్ II

[-7-2-94]

తుభ్యమహ్యౌ ఙయి II [7-2-95] II

యుష్మదస్మదోర్మపర్యన్తస్య తుభ్య, మహ్య - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతో ఙయి పరతః I తుభ్యమ్, మహ్యమ్ I పరమతుభ్యమ్ ,

పరమమహ్మయమ్ I అతితుభ్యమ్, అతిమహ్యమ్ II

[-7-2-95]

తవమమౌ ఙసి II [7-2-96] II

యుష్మదస్మదోర్మపర్యన్తస్య తవ, మమ - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతో ఙసి పరతః I తవ, మమ I పరమతవ, పరమమమ I అతితవ, అతిమమ II

[-7-2-96]

త్వమావేకవచనే II [7-2-97] II

ఏకవచనే ఇత్యర్థనిర్దేశః I ఏకవచనే యే యుష్మదస్మదీ ఏకార్థాభిధానవిషయే తయోర్మపర్యన్తస్య స్థానే త్వ, మ - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః I త్వామ్, మామ్ I త్వయా, మయా I త్వత్, మత్ I త్వయి , మయి I యదా సమాసే ఏకార్థే యుష్మదస్మదీ భవతః, సమాసార్థస్య త్వన్యసంఖ్యత్వాద్ ద్వివచనం బహువచనం వా భవతి, తదాపి త్వమావాదేశౌ భవతః I ఆదేశాన్తరాణాం తు త్వాహౌ సౌ(7-2-94-384) - ఇత్యేవమాదీనాం విషయే పుర్వవిప్రతి షేధేన తే ఏవేష్యన్తే I అతిక్రాన్తస్త్వామతిత్వమ్, అత్యహమ్ I అతిక్రాన్తౌ త్వామ్ అతిత్వామ్, అతిమామ్ I అతిక్రాన్తాన్ త్వామ్ అతిత్వాన్ ,అతిమాన్ I అతిక్రాన్తాభ్యాం త్వామ్ అతిత్వాభ్యామ్, అతిమాభ్యామ్ I అతి క్రాన్తైస్త్వామ్ అతిత్వాభిః, అతిమాభిరితి I ఏవమాద్యుదాహర్తవ్యమ్ II

[-7-2-97]

ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చ II [7-2-98] II

ఏకవచనే ఇత్యనువర్తతే I ప్రత్యయే ఉతరపదే చ పరత ఏకవచనే వర్తమానయోర్యుష్మదస్మదోర్మపర్యన్తస్య త్వ, మ - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః I తవాయం త్వదీయః, మదీయః I అతిశయేన త్వం త్వత్తరః, మత్తరః I త్వామిచ్ఛతి త్వద్యతి, మద్యతి I త్వమివాచారతి త్వద్యతే, మద్యతే I ఉత్తరపదే - తవ పుత్రః త్వత్పుత్రః మమ పుత్రో మత్పుత్రః I త్వం నాథోఽస్య త్వన్నాథః, అహం నాథోఽస్య మన్నాథః I ఏకవచన ఇత్యేవ - యుష్మాకమిదం యుష్మదీయమ్, అస్మదీయమ్ I యుష్మాకం పుత్రోఽస్మాకం పుత్రో

యుష్మత్పుత్రః, అస్మత్పుత్రః । విభక్తౌ ఇత్యధికారాత్ పూర్వయోగో విభక్తావేవ । తతోఽన్యత్రాపి ప్రత్యయే ఉత్తరపదే చ యథా స్యాదిత్యయమారమ్భః ।

నను చాత్రాప్యన్తర్వర్తినీ విభక్తిరస్తి, తస్యామేవాదేశౌ భవిష్యతః? నైవం శక్యమ్, లుకా తస్యా భవితవ్యమ్ । బహిరఙ్గో లుక్ అన్తరఙ్గావాదేశౌ ప్రథమం తౌ భవతిష్యః ఏతదేవ తర్హ్యాదేశవచనం జ్ఞాపకమ్ - అన్తరఙ్గానపి విధీన్బహిరఙ్గోఽపి లుగ్బాధతే ఇతి । తేన గోమాన్ప్రియోఽస్య గోమత్ప్రియ ఇత్యేవమాదౌ నుమాది లుకా బాధ్యతే । ఏవం చ సతి త్వాహౌ సౌ(7-2-94-384) ఇత్యేవమాదయోఽపి ప్రత్యయోత్తరపదయోరాదేశా న భవన్తి । త్వం ప్రధానమేషాం త్వత్ప్రధనాః, మత్ప్రధానాః । యూయం పుత్రా అస్య యుష్మత్పుత్రః, అస్మత్పుత్రః। తుభ్యం హితం త్వద్ధితమ్, మద్ధితమ్ । తవ పుత్రస్త్వత్పుత్రః మత్పుత్రః । అథ కిమర్థమేషాం త్వాహాదీనాం బాధనార్థమేతన్న విజ్ఞాయతే? లక్ష్యస్థిత్యపేక్షయా । జ్ఞాపకార్థే హ్యేతస్మిన్ బహుతరమిష్టం సంగృహ్యతే ।।

[-7-2-98]

త్రిచతురోః స్త్రియాం తిసృచతసృ ।। [7-2-99] ।।

త్రి, చతుర్ - ఇత్యేతయోః స్త్రియాం వర్తమానయోస్తిసృ, చతసృ - ఇత్యేతావాదేశౌ భవతో విభక్తౌ పరతః । తిస్రః । చతస్రః । తిసృభిః । చతసృభిః । స్త్రియామితి కిమ్? త్రయః । చత్వారః। త్రీణి । చత్వారి । స్త్రియామితి చైతత్ త్రిచతురోరేవ విశేషణమ్, నాఙ్గస్య । తేన యదా త్రిచతుః శబ్దౌ స్త్రియామ్, అఙ్గం తు లిఙ్గాన్తరే, తదాప్యాదేశౌ భవత ఏవ - ప్రియాస్తిస్రో బ్రాహ్మణ్యోఽస్య బ్రాహ్మణస్య ప్రియతిసా బ్రాహ్మణ ఇతి । ప్రియతిస్రౌ, ప్రియతిస్రః । ప్రియతిసృ బ్రాహ్మణకులమ్, ప్రియతిసృణీ, ప్రియతిసౄణి । ప్రియచతసా, ప్రియచతస్రౌ , ప్రియచతస్రః । ప్రియచతసృ, ప్రియచతసృణీ, ప్రియచతసౄణి । నద్యృతశ్చ(5-4-153-833) ఇతి సమాసాన్తో న భవతి, విభక్త్యాశ్రయత్వేన తిసృభావస్య బహిరఙ్గలక్షణత్వాత్ । యదా చ త్రిచతుః శబ్దౌ లిఙ్గాన్తరే, స్త్రియామఙ్గమ్, తదా ఆదేశౌ న భవతః - ప్రియాస్త్రయోఽస్యాః , ప్రియాణి త్రీణి వా అస్యా బ్రాహ్మణ్యాః సా ప్రియత్రిః, ప్రియత్రీ, ప్రియత్రయః । ప్రియచత్వాః , ప్రియచత్వారౌ, ప్రియచత్వారః ।

- తిసృభావే సంజ్ఞాయాం కన్యుపసంఖ్యానం కర్త్_వ్యమ్ -(మ.భా.3-307)। తిసృకా నామ గ్రామః ।

- చతసర్యాద్యుదాత్తనిపాతనం కర్త్_వ్యమ్ -(మ.భా.3-307)। చతస్రః పశ్యేత్యత్ర చతురః శసి(6-1-137-3682) ఇత్యేష స్వరో మా భూత్ । చతసృణామిత్యత్ర తు షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిః(6-1-179-3725) ఇత్యేవ స్వరో భవతి । హలాదిగ్రహణసామర్థ్యాన్నిపాతనస్వరో బాధ్యతే ।।

[-7-2-99]

అచి ర ఋతః ।। [7-2-100] ।।

తిసృ, చతసృ - ఇత్యేతయోర్ఋతః స్థానే రేఫాదేశో భవతి అజాదౌ విభక్తౌ పరతః । తిస్రస్తిష్ఠన్తి, తిస్రః పశ్య । చతస్రస్తిష్ఠన్తి, చతస్రః పశ్య । ప్రియతిస్ర ఆనయ, ప్రియచతస్ర ఆనయ । ప్రియతిస్రః స్వమ్, ప్రియచతస్రః స్వమ్ । ప్రియతిస్రి నిధేహి, ప్రియచతస్రి నిధేహి । పూర్వసవర్ణోత్త్వజిసర్వనామస్థానగుణానామపవాదః । పరమపి హి జిసర్వనామస్థానగుణం పూర్వవిప్రతిషేధేన బాధతే । అచీతి కిమ్? తిసృభిః । చతసృభిః । ఋతః ఇతి కిమ్? తిసృచతస్రోః ప్రతిపత్త్యర్థమ్, అన్యథా హి తదపవాదస్త్రిచతురోరేవాయమాదేశో విజ్ఞాయేత ॥

[-7-2-100]

జరాయా జరసన్యతరస్యామ్ ॥ [7-2-101] ॥

జరా - ఇత్యేతస్య జరస్ - ఇత్యయమాదేశో భవతి అన్యతరస్యామజాదౌ విభక్తౌ పరతః । జరసా దన్తాః శీర్యన్తే, జరయా దన్తాః శీర్యన్తే । జరసే త్వా పరిదద్యుః, జరాయై త్వా పరిదద్యుః । అచి ఇత్యేవ - జరాభ్యామ్, జరాభిః । నుమో విధానాత్ జరసాదేశో విప్రతిషేధేన । అతిజరాంసి బ్రాహ్మణకులాని । ఇహాతిజరసం బ్రాహ్మణకులం పశ్యేతి లుగ్న భవతి, ఆనుపూర్వ్యా సిద్ధత్వాత్ । అతిజర - అమితి స్థితే లుక్, అమ్భావః, జరస్భావః - ఇతి త్రీణి కార్యాణి యుగపత్ప్రాప్నువన్తి। తత్ర లుక్ తావదపవాదత్వాద్ అమ్భావేన బాధ్యతే, అమ్భావోఽపి పరత్వాజ్జరసాదేశేన । న చ పునర్లుక్ప్రాప్తం ప్రవర్తతే, భ్రష్టావసరత్వాదితి ఏవమేవ భవతి - అతిజరసం బ్రాహ్మణకులం పశ్యేతి । ప్రథమైకవచనే తృతీయాబహువచనే చ అతిజరం బ్రాహ్మణకులం తిష్ఠతి,అతిజరైరితి చ భవితవ్యమితి గోనర్దీయమతేన (మ.భా.3-309)। కిం కారణమ్? `సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య(వ్యా.ప.12) ఇతి । అన్యే తు - అనిత్యత్వాదస్యాః పరిభాషాయా అతిజరసం బ్రాహ్మణకులం తిష్ఠతి, అతిజరసైరిత్యేవం భవితవ్యమితి మన్యన్తే ॥

[-7-2-101]

త్యదాదీనామః ॥ [7-2-102] ॥

త్యత్ ఇత్యేవమాదీనామకారాదేశో భవతి విభక్తౌ పరతః । త్యద్-స్యః, త్యౌ, త్యే । తద్ - సః, తౌ, తే । యద్ - యః , యౌ, యే । ఏతద్ - ఏషః , ఏతౌ, ఏతే । ఇదమ్ - అయమ్, ఇమౌ, ఇమే । అదస్ - అసౌ, అమూ, అమీ । ద్వి - ద్వౌ , ద్వాభ్యామ్ । ద్విపర్యన్తానాం త్యదాదీనామత్వమిష్యతే (మ.భా.3-309)। ఇహ న భవతి - భవత్ - భవాన్ । సంజ్ఞోపసర్జనీభూతాస్త్యదాదయః పాఠాదేవ పర్యుదస్తా ఇతీహ న భవతి - త్యద్ , త్యదౌ, త్యదః । అతిత్యద్, అతిత్యదౌ, అతిత్యదః । త్యదాదిప్రధానే తు శబ్దే భవత్యేవ - పరమసః, పరమతౌ, పరమతే ॥

[-7-2-102]

కిమః కః ॥ [7-2-103] ॥

కిమ్ - ఇత్యేతస్య క - ఇత్యయమాదేశో భవతి విభక్తౌ పరతః। కః, కౌ, కే ।
సాకచ్కస్యాప్యయమాదేశో భవతి, తేనాకార ఏవ కిమో న విధీయతే కిమోఽత్(5-3-12-1959) ఇతి ।।

[-7-2-103]

కు తిహోః ।। [7-2-104] ।।

తకారాదౌ హకారాదౌ చ విభక్తౌ పరతః కిమిత్యేతస్య కు ఇత్యయమాదేశో భవతి । కుతః । కుత్ర । కుహ । తిహౌః ఇతీకార ఉచ్చారణార్థః ।।

[-7-2-104]

క్వాతి ।। [7-2-105] ।।

అతి ఇత్యేతస్యాం విభక్తౌ పరతః కిమిత్యేతస్య క్వ - ఇత్యయమాదేశో భవతి । క్వ గమిష్యసి । క్వ భోక్ష్యతే । ఆదేశాన్తరవచనమోర్గుణ(6-4-146-847)నివృత్త్యర్థమ్ । కిమో డ్వత్ ఇతి ప్రత్యయాన్తరం న విధీయతే, సాకచ్కార్థమ్ ।।

[-7-2-105]

తదోః సః సావనన్త్యయోః ।। [7-2-106] ।।

త్యదాదీనాం తకారదకారయోరనన్త్యయోః సకారాదేశో భవతి సౌ పరతః । త్యద్ - స్యః । తద్ - సః । ఏతద్ - ఏషః । అదస్ - అసౌ । అనన్త్యయోరితి కిమ్? హే స । సా ।।

[-7-2-106]

అదస ఔ సులోపశ్చ ।। [7-2-107] ।।

అదసః సౌ పరతః సకారస్య ఔకారాదేశో భవతి సోశ్చ లోపో భవతి । అసౌ ।

- ఔత్వప్రతిషేధః సాకచ్కాద్వా వక్తవ్యః సాదుత్వం చ -(మ.భా.3-312)। యదా చౌత్వప్రతిషేధః, తదా సకారాదుత్తరస్య ఉత్వం భవతి । అసుకః, అసుకౌ ।

- ఉత్తరపదభూతానాం త్యదాదీనామకృతసన్ధీనామాదేశా వక్తవ్యాః -(మ.భా.3-312)। పరమాహమ్ । పరమాయమ్ । పరమానేన ।

అదసః సోర్భవేదౌత్వం కిం సులోపో విధీయతే।

హ్రస్వాల్లుప్యేత సమ్బుద్ధిర్న హలః ప్రకృతం హి తత్ ।।

ఆప ఏత్వం భవేత్తస్మిన్న ఝలీత్యనువర్తనాత్ ।

ప్రత్యయస్థాచ్చ కాదిత్వం శీభావశ్చ ప్రసజ్యతే ।।

[-7-2-107]

ఇదమో మః ।। [7-2-108] ।।

ఇదమః సౌ పరతో మకారోఽన్తాదేశో భవతి । ఇయమ్ । అయమ్ । ఇదమో మకారస్య మకారవచనం త్యదాద్యత్వబాధనార్థమ్ ।।

[-7-2-108]

దశ్చ ।। [7-2-109] ।।

ఇదమో దకారస్య స్థానే మకారాదేశో భవతి విభక్తౌ పరతః । ఇమౌ, ఇమే। ఇమమ్, ఇమౌ, ఇమాన్ ।।

[-7-2-109]

యః సౌ ।। [7-2-110] ।।

ఇదమో మకారస్య యకారాదేశో భవతి సౌ పరతః । ఇయమ్ । ఉత్తరసూత్రే పుంసి ఇతి వచనాత్స్త్రియామయం యకారః ।।

[-7-2-110]

ఇదోఽయ్ పుంసి ।। [7-2-111] ।।

ఇదమ ఇద్రూపస్య పుంసి సౌ పరతః అయ్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । అయం బ్రాహ్మణః । పుంసీతి కిమ్? ఇయం బ్రాహ్మణీ ।।

[-7-2-111]

అనాప్యకః ।। [7-2-112] ।।

ఇదమోఽకకారస్య ఇద్రూపస్య స్థానే అన ఇత్యయమాదేశో భవతి ఆపి విభక్తౌ పరతః । అనేన । అనయోః । అక ఇతి కిమ్? ఇమకేన । ఇమకయోః । ఆపి ఇతి ప్రత్యాహారః తృతీయైకవచనాత్ప్రభృతి సుపః పకారేణ ।।

[-7-2-112]

హలి లోపః ।। [7-2-113] ।।

హలాదౌ విభక్తౌ పరత ఇదమోఽకకారస్య ఇద్రూపస్య లోపో భవతి । ఆభ్యామ్, ఏభిః । ఏభ్యః । ఏషామ్ । ఏషు । `నానర్థకేఽలోన్త్యవిధిః(వ్యా.ప.62) ఇతి సర్వస్యాయమిద్రూపస్య లోపః । అథవా - నాయమిల్లోపః । అనాప్యకః(7-2-112-346) ఇతి అద్గ్రహణమనువర్త్తతే ।।

[-7-2-113]

మృజేర్వృద్ధిః ।। [7-2-114] ।।

విభక్తౌ ఇతి నివృత్తమ్ । మృజేరఙ్గస్య ఇకో వృద్ధిర్భవతి । మార్ష్టా, మార్ష్టుమ్, మార్ష్టవ్యమ్ । మృజేరితి ధాతుగ్రహణమిదమ్ , ధాతోశ్చ కార్యముచ్యమానం ధాతుప్రత్యయ ఏవ వేదితవ్యమ్ । తేన కంసపరిమృడ్భ్యామ్, కంసపరిమృడ్భిరిత్యత్ర న భవతి ।।

[-7-2-114]

అచో ఞ్ణితి ।। [7-2-115] ।।

అజన్తస్యాఙ్గసాయ ఞితి ణితి చ వృద్ధిర్భవతి । ఞితి - ఏకస్తణ్డులనిశ్చాయః । ద్వౌ శూర్పనిష్పావౌ । కారః । హారః । ణితి - గౌః, గావౌ, గావః। సఖాయౌ, సఖాయః । జైత్రమ్ । యౌత్రమ్ । చ్యౌత్నః । జయతేః, యౌతేశ్చ ఉణాదయో బహులమ్(3-3-1-3139) ఇతి ష్ట్రన్ ప్రత్యయః । చ్యవతేరపి త్నణ్ ।।

[-7-2-115]

అత ఉపధాయాః ।। [7-2-116] ।।

అఙ్గోపధాయా అకారస్య స్థానే ఞితి ణితి చ ప్రత్యయే వృద్ధిర్భవతి । పాకః, త్యాగః, యాగః । పాచయతి, పాచకః । పాఠయతి , పాఠకః । అత ఇతి కిమ్? భేదయతి, భేదకః । ఉపధాయా ఇతి కిమ్? చకాసయతి, తక్షకః ।।

[-7-2-116]

తద్ధితేష్వచామాదేః ।। [7-2-117] ।।

తద్ధితే ఞితి ణితి చ ప్రత్యయే పరతోఽఙ్గస్యాచామాదేరచః స్థానే వృద్ధిర్భవతి । గార్గ్యః । వాత్స్యః । దాక్షిః । ప్లాక్షిః । ణితి - ఔపగవః । కాపటవః । త్వాష్ట్రః, జాగత ఇత్యత్రాచామాదేర్వృద్ధిరన్త్యోపధాలక్షణాం వృద్ధిం బాధతే ।।

[-7-2-117]

కితి చ ।। [7-2-118] ।।

కితి చ తద్ధితే పరతోఽఙ్గస్యాచామాదేరచః స్థానే వృద్ధిర్భవతి । నడాదిభ్యః ఫక్(4-1-99-1171) - నాడాయనః , చారాయణః । ప్రాగ్వహతేష్ఠక్(4-4-1-1548) - ఆక్షికః , శాలాకికః ।।

ఇత్యుపాధ్యాయశ్రీవామనకృతాయాం కాశికావృత్తౌ

సప్తమాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః ।

[-7-2-118]

అథ సప్తమాధ్యాయే తృతీయః పాదః

దేవికాశింశపాదిత్యవాడ్దీర్ఘసత్త్రశ్రేయసామాత్ ।। [7-3-1] ।।

దేవికా, శింశపా, దిత్యవాట్, దీర్ఘసత్త్ర, శ్రేయస్---ఇత్యేతేషామఙ్గానామచామాదేరచః స్థానే వృద్ధిప్రసఙ్గే ఆకారో భవతి ఞితి, ణితి, కితి తద్ధితే పరతః । దేవికాయాం భవముదకం దావికముదకమ్ । దేవికాకూలే భవాః శాలయో దావికాకూలాః శాలయః । పూర్వదేవికా నామ ప్రాచాం గ్రామః, తత్ర భవః పూర్వదావికః । ప్రాచాం గ్రామనగరాణామ్(7-3-14-1400) ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః, సాప్యాకార ఏవ భవతి ।

శింశపా--శింశపాయా వికారశ్చమసః శాంశపశ్చమసః । పలాశాదిరయమ్, తేన పక్షే అణ్, అనుదాత్తాదిలక్షణో వా అఞ్ । శింశపాస్థలే భవాః శాంశపాస్థలాః । పూర్వశింశపా నామ ప్రాచాం గ్రామః, తత్ర భవః పూర్వశాంశపః ।

దిత్యవాట్---దిత్యౌహ ఇదం దాత్యౌహమ్ । దీర్ఘసత్త్రే భవం దార్ఘసత్త్రమ్ । శ్రేయస్---శ్రేయసి భవం శ్రాయసమ్ ।

- వహీనరస్యేద్వచనం కర్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-317)। వృద్ధివిషయేఽచామాదేరచః స్థానే వహీనరస్య ఇకారాదేశో భవతి । వహీనరస్యాపత్యం వైహీనరిః । కేచిత్తు విహీనరస్యైవ వైహీనరిమిచ్ఛన్తి ।।

[-7-3-1]

కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదేరియః ।। [7-3-2] ।।

కేకయ, మిత్రయు, ప్రలయ---ఇత్యేతేషాం యకారాదేః `ఇయ---ఇత్యయమాదేశో భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః । కేకయస్యాపత్యం కైకేయః । జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్(4-1-168-1186) ఇత్యఞ్ప్రత్యయః ।

మిత్రయుభావేన శ్లాఘతే మైత్రేయికయా శ్లాఘతే । గోత్రచరణాచ్ఛ్లాఘాత్యాకారతదవేతేషు(5-1-134-1799) ఇతి వుఞ్ । లౌకికం హి తత్ర గోత్రం గృహ్యతే । లోకే చ ఋషిశబ్దః `గోత్రమ్ ఇత్యభిధీయతే ।

ప్రలయ---ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయముదకమ్ ।।

[-7-3-2]

న య్వాభ్యాం పదాన్తాభ్యాం పూర్వౌ తు తాభ్యామైచ్ ।। [7-3-3] ।।

యకారవకారభ్యాముత్తరస్య అచామాదేరచః స్థానే వృద్ధిర్న భవతి; తాభ్యాం తు యకారవకారాభ్యాం పూర్వమైజాగమౌ భవతో ఞితి, ణితి, కితి చ తద్ధితే పరతః । యకారాదైకారః, వకారాదౌకారః । వ్యసనే భవం వైయసనమ్ । వ్యాకరణమధీతే వైయాకరణః । స్వశ్వస్యాపత్యం సౌవశ్వః ।

య్వాభ్యామితి కిమ్ ? న్రర్ధస్యాపత్యం న్రార్ధిః । పదాన్తాభ్యామితి కిమ్ ? యష్టిః ప్రహరణమస్య యాష్టీకః । యత ఇమే ఛాత్త్రా యాతాః (మ.భా.3-318)।

ప్రతిషేధవచనమైచోర్విషయప్రక్లృప్త్యర్థమ్ । ఇహ మా భూద్---దాధ్యశ్విః, మాధ్వశ్విరితి, న హ్యత్ర య్వాభ్యాముత్తరస్య వృద్ధిప్రసఙ్గోఽస్తి । వృద్ధేరభావాత్ ప్రతిషేధోఽపి నాస్తీత్యప్రసఙ్గః ।

ఉత్తరపదవృద్ధేరప్యయం ప్రతిషేధ ఇష్యతే । పూర్వత్ర్యలిన్దే భవః పూర్వత్రైయలిన్దః । యత్ర తూత్తరపదసమ్బన్ధీ యణ్న భవతి తత్ర నేష్యతే ప్రతిషేధః---ద్వే అశీతి భృతో భూతో భావీ వా ద్వ్యాశీతికః ।।

[-7-3-3]

ద్వారాదీనాం చ ।। [7-3-4] ।।

`ద్వార---ఇత్యేవమాదీనాం య్వాభ్యామ్ ఉత్తపదస్యాచామాదేరచః స్థానే వృద్ధిర్న భవతి, పూర్వౌ తు తాభ్యామైజాగమౌ భవతః । ద్వారే నియుక్తో దౌవారికః । ద్వారపాలస్యేదం

దౌవారపాలమ్ । తదాదివిధిశ్చాత్ర భవతి । స్వర---స్వరమధికృత్య కృతో గ్రన్థః సౌవరః । సౌవరోఽధ్యాయః । సౌవర్యః సప్తమ్య ఇతి । వ్యల్కశ---వ్యల్కశే భవః వైయల్కశః । స్వతి---స్వస్తీత్యాహ సౌవస్తికః । స్వర్---స్వర్భవః సౌవః ।

- అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపః - । స్వర్గమనమాహ సౌవర్గమికః ।

స్వాధ్యాయ ఇతి కేచిత్పఠన్తి, తదనర్థకమ్ । శోభనోఽధ్యాయ ఇత్యేతస్యాం వ్యుత్పత్తౌ తు పూర్వేణైవ సిద్ధమ్ । అథాప్యేవం

వ్యుత్పత్తిః క్రియతే---స్వోఽధ్యాయః స్వాధ్యాయ ఇతి ? ఏవమప్యత్రైవ స్వశబ్దస్యైవ పాఠాత్సిద్ధమ్ । తదాదావపి హి వృద్ధిరియం భవత్యేవ ।

స్వ్యకృత---స్వ్యకృతస్యాపత్యం స్వైయకృతః । స్వాదుమృదున ఇదం సౌవాదుమృదవమ్ ।

శ్వన్---శున ఇదం శౌవనమ్ । అణి అన్(6-4-167-1155) ఇతి ప్రకృతిభావః । శునో వికారో మాంసం శౌవమ్ । ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞ్(4-3-154-1532) ఇత్యఞ్ । శ్వాదంష్ట్రాయాం భవః శౌవాదంష్ట్రో మణిః । స్వస్యేదం సౌవమ్ । స్వగ్రామే భవః సౌవగ్రామికః । అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్ (వా.456)। అపదాన్తార్థోఽయమారమ్భః ।

ద్వార । స్వర । స్వాధ్యాయ । వ్యల్కశ । స్వస్తి । స్వర్ । స్వ్యకృత । స్వాదుమృదు । శ్వన్ । స్వ । ద్వారాదిః ।।

[-7-3-4]

న్యగ్రోధస్య చ కేవలస్య ।। [7-3-5] ।।

న్యగ్రోధశబ్దస్య కేవలస్య యకారాదుత్తరస్యాచామాదేరచః స్థానే వృద్ధిర్న భవతి, తస్మాచ్చ పూర్వమైకార ఆగమో భవతి । న్యగ్రోధస్య వికారో నైయగ్రోధశ్చమసః ।

కేవలస్యేతి కిమ్ ? న్యగ్రోధమూలే భవాః శాలయః న్యాగ్రోధమూలా శాలయః । `న్యగ్రోహయతీతి న్యగ్రోధః---ఇతి వ్యుత్పత్తిపక్షే నియమార్థమ్, అవ్యుత్పత్తిపక్షే విధ్యర్థమ్ ।।

[-7-3-5]

న కర్మవ్యతిహారే ।। [7-3-6] ।।

కర్మవ్యతిహారే యదుక్తం తన్న భవతి । ప్రతిషేధాగమయోరయం ప్రతిషేధః । వ్యావక్రోశీ, వ్యావలేఖీ, వ్యావవర్తీ, వ్యావహాసీ వర్త్తతే । కర్మవ్యతిహారే ణచ్ స్త్రియామ్(3-3-43-3215) ఇతి ణచ్ ప్రత్యయః, తదన్తాత్ ణచః స్త్రియామఞ్(5-4-14-3216) ।।

[-7-3-6]

స్వాగతాదీనాం చ ।। [7-3-7] ।।

`స్వాగత---ఇత్యేవమాదీనాం యదుక్తం తన్న భవతి । స్వాగతమిత్యాహ స్వాగతికః । స్వధ్వరేణ చరతి స్వాధ్వరికః । స్వఙ్గస్యాపత్యం స్వాఙ్గిః । వ్యఙ్గస్యాపత్యం వ్యాఙ్గిః । వ్యడస్యాపత్యం వ్యాడిః । వ్యవహారేణ చరతి వ్యావహారికః । వ్యవహారశబ్దోఽయం లౌకికే వృత్తే వర్త్తతే, న తు కర్మవ్యతిహారే । స్వపతౌ సాధుః స్వాపతేయః । ద్వారాదిషు స్వశబ్దపాఠాదత్ర ప్రాప్తిః ।

స్వాగత । స్వధ్వర । స్వఙ్గ । వ్యఙ్గ । వ్యడ । వ్యవహార । స్వపతి । స్వాగతాదిః ।।

[-7-3-7]

శ్వాదేరిఞి ।। [7-3-8] ।।

శ్వాదేరఙ్గస్య ఇఞి పరతో యదుక్తం తన్న భవతి । శ్వభస్త్రస్యాపత్యం శ్వాభస్త్రిః । శ్వాదంష్ట్రిః । శ్వన్శబ్దో ద్వారాదిషు పఠ్యతే, తత్ర చ తదాదివిధిర్భవతీత్యేతదేవ వచనం జ్ఞాపకమ్ ।

- ఇకారాదిగ్రహణం కర్త్తవ్యం శ్వాగణికాద్యర్థమ్ - (మ.భా.3-319)। శ్వగణేన చరతి శ్వాగణికః । శ్వాయూథికః ।

తదన్తస్య చాన్యత్రాపి తద్ధితే ప్రతిషేధ ఇష్యతే । శ్వాభస్త్రేరిదం శ్వాభస్త్రమ్ ।।

[-7-3-8]

పదాన్తస్యాన్యతరస్యామ్ ।। [7-3-9] ।।

పశ్వాదేరఙ్గస్య పదశబ్దాన్తస్యాన్యతరస్యాం యదుక్తం తన్న భవతి । శ్వాపదస్యేదం శ్వాపదమ్, శౌవాపదమ్ ।।

[-7-3-9]

ఉత్తరపదస్య ।। [7-3-10] ।।

`ఉత్తరపదస్య ఇత్యయమధికారః, హనస్తోఽచిణ్ణలోః(7-3-32-2474) ఇతి ప్రాగేతస్మాత్ యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః, `ఉత్తరపదస్య ఇత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతి---అవయవాదృతోః(7-3-11-1397) । పూర్వవార్షికమ్ । అపరవార్షికమ్ । పూర్వహైమనమ్ । అపరహైమనమ్ ।

యత్ర పఞ్చమీనిర్దేశో నాస్తి---జే ప్రోష్ఠపదానామ్(7-3-18-1409) ఇత్యేవమాదౌ, తదర్థముత్తరపదాధికారః ।

పఞ్చమీనిర్దేశేష్వపి విస్పష్టార్థమ్, వృద్ధేశ్వ వ్యపదేశార్థమ్ । ఉత్తరపదవృద్ధౌ సర్వం చ(6-2-105-3839) ఇత్యుత్తరపదాధికారే యా వృద్ధిరిత్యేవం విజ్ఞాయతే ।।

[-7-3-10]

అవయవాదృతోః ।। [7-3-11] ।।

అవయవవాచిన ఉత్తరస్య ఋతువాచిన ఉత్తరపదస్యాచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః । పూర్వవార్షికమ్ । పూర్వహైమనమ్ । అపరవార్షికమ్ । అపరహైమనమ్ । పూర్వం వర్షాణామ్, అపరం వర్షాణామిత్యేకదేశిసమాసః । తత్ర భవః(4-3-53-1428) ఇత్యేతస్మిన్నర్థే వర్షాభ్యష్ఠక్(4-3-18-1389), హేమన్తాచ్చ(4-3-21-3452), సర్వత్రాణ్ చ తలోపశ్చ(4-3-22-1390) ఇత్యణ్ప్రత్యయః, తత్ర ఋతోర్వృద్ధిమద్విధౌ ` అవయవాత్ ఇతి తదన్తవిధిః ।

అవయవాదితి కిమ్ ? పూర్వాసు వర్షాసు భవం పౌర్వవర్షికమ్ । కాలాట్ఠఞ్(4-3-11-1381) ఇతి ఠఞ్ । అవయవపూర్వస్యైవ తదన్తవిధిః, నాన్యస్య ।।

[-7-3-11]

సుసర్వార్ధాజ్జనపదస్య ।। [7-3-12] ।।

సు, సర్వ, అర్ధ---ఇత్యేతేభ్య ఉత్తరస్య జనపదవాచిన ఉత్తరపదస్యాచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః । సుపాఞ్చాలకః । సర్వపాఞ్చాలకః । అర్ధపాఞ్చాలకః । జనపదతదవధ్యోశ్చ(4-2-124-1248), అవృద్ధాదపి బహువచనవిషయాత్(4-2-125-1349) ఇతి వుఞ్ । ` సుసర్వార్ధదిక్శబ్దేభ్యో జనపదస్య ఇతి తదన్తవిధిః ।।

[-7-3-12]

దిశోఽమద్రాణామ్ ।। [7-3-13] ।।

దిగ్వాచిన ఉత్తరస్య జనపదవాచినో మద్రవర్జితస్యాచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః । పూర్వపాఞ్చాలకః । అపరపాఞ్చాలకః । దక్షిణపాఞ్చాలకః । పూర్వవత్తదన్తవిధిః ప్రత్యయశ్చ ।

దిశ ఇతి కిమ్ ? పూర్వః పఞ్చాలానాం పూర్వపఞ్చాలః, తత్ర భవః పౌర్వపఞ్చాలకః । ఆపరపఞ్చాలకః । అమద్రాణామితి కిమ్ ? పౌర్వమద్రః । ఆపరమద్రః । మద్రేభ్యోఽఞ్(4-2-108-1329) ఇత్యఞ్ప్రత్యయః ।।

[-7-3-13]

ప్రాచాం గ్రామనగరాణామ్ ।। [7-3-14] ।।

ప్రాచాం దేశే గ్రామనగరాణాం దిశ ఉత్తరేషామచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి,కితి చ పరతః ।

గ్రామాణామ్---పూర్వేషు కామశమ్యాం భవః పూర్వైషుకామశమః । అపరైషుకామశమః । పూర్వకార్ష్ణమృత్తికః । అపరకార్ష్ణమృత్తికః ।

నగరాణామ్---పూర్వస్మిన్పాటలిపుత్రే భవః పూర్వపాటలిపుత్రకః । అపర పాటలిపుత్రకః । పూర్వకాన్యకుబ్జః । అపరకాన్యకుబ్జః ।

గ్రామత్వాదేవ నగరాణామపి గ్రహణే సిద్ధే భేదేన యదుభయోరుపాదానం తత్సమ్బన్ధభేదప్రతిపత్త్యర్థమ్ । దిక్పూర్వపదో హి సముదాయః పూర్వేషుకామశమ్యాదిః గ్రామనామధేయమ్ । పాటలిపుత్రాదిః పునరుత్తరపదమేవ నగరమాహ । తత్ర గ్రామవాచినామఙ్గానామవయవస్య దిక్శబ్దాదుత్తరస్య చ నగరవాచినాముత్తరపదానామవయవస్య వృద్ధిర్భవతీత్యేవమభిసమ్బన్ధః క్రియతే । ఇతరత్ర తు దిశ ఉత్తరేషాం నగరాణామిత్యేవ ।

పూర్వైషుకామశమః---ఇత్యేవమాదిషు కృతాయాముత్తరపదవృద్ధౌ ఏకాదేశో భవతీతి జ్ఞాపితమ్ నేన్ద్రస్య పరస్య(7-3-22-1240) ఇతి ప్రతిషేధేన ।।

[-7-3-14]

సంఖ్యాయాః సంవత్సరసంఖ్యస్య చ ।। [7-3-15] ।।

సంఖ్యాయా ఉత్తరపదస్య సంవత్సరశబ్దస్య సంఖ్యాయాశ్చాచామాదేరచః స్థానే వృద్ధిర్భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః । ద్వౌ, సంవత్సరావధీష్టో భృతో భూతో భావీ వా ద్విసాంవత్సరికః ।

సంఖ్యాయాః---ద్వే షష్టీ అధీష్టో భృతో భూతో భావీ వా ద్విషాష్టికః । ద్విసాప్తతికః । ద్విషష్ట్యాదిశబ్దో వర్షేషు సంఖ్యేయేషు వర్త్_మానః కాలాధికారవిహితం ప్రత్యయముత్పాదయతి ।

పరిమాణాన్తస్య(7-3-17-1683) ఇత్యేవ సిద్ధే సంవత్సరగ్రహణం పరిమాణగ్రహణే కాలపరిమాణస్యాగ్రహణార్థమ్ । తేన ద్వైసమికః, త్రైసమికః---ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిర్న భవతి । ద్వివర్షా త్రివర్షా మాణవికేతి అపరిమాణబిస్తాచిత(4-1-22-480) ఇతి పర్యుదాసో న భవతి ।।

[-7-3-15]

వర్షస్యాభవిష్యతి ।। [7-3-16] ।।

సంఖ్యాయా ఉత్తరస్య వర్షశబ్దస్యాచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః, స చేత్తద్ధితో భవిష్యత్యర్థే న భవతి । ద్వే వర్షే అధీష్టో భృతో భూతో వా ద్వివార్షికః । త్రివార్షికః ।

అభవిష్యతీతి కిమ్ ? యస్య త్రైవర్షికం ధాన్యం నిహితం భృత్యవృత్తయే, అధికం వాపి విద్యేత, స సోమం పాతుమర్హతి । త్రీణి వర్షాణి భావీతి త్రైవర్షికమ్ ।

అధీష్టభృతయోః `అభవిష్యతి ఇతి ప్రతిషేధో న భవతి । గమ్యతే హి తత్ర భవిష్యత్తా, న తు తద్ధితార్థః । ద్వే వర్షే అధీష్టో భృతో వా కర్మ కరిష్యతీతి ద్వివార్షికో మనుష్యః ।।

[-7-3-16]

పరిమాణాన్తస్యాసంజ్ఞాశాణయోః ।। [7-3-17] ।।

పరిమాణాన్తస్యాఙ్గస్య సంఖ్యాయాః పరం యదుత్తరపదం తస్యాచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః; సంజ్ఞాయాం విషయే శాణే చోత్తరపదే న భవతి । ద్వౌ కుడవౌ ప్రయోజనమస్య ద్వికౌడవికః । ద్వాభ్యాం సువర్ణాభ్యాం క్రీతం ద్విసౌవర్ణికమ్ । విభాషా కార్షాపణసహస్రాభ్యామ్(5-1-29-1694) ఇత్యత్ర ` సువర్ణశతమానయోరుపసంఖ్యానమ్(వా.505) ఇతి లుకో వికల్పః । ద్వాభ్యాం నిష్కాభ్యాం క్రీతమ్ ద్విత్రిపూర్వాన్నిష్కాద్(5-1-30-1695)---ద్వినైష్కికమ్ ।

అసంజ్ఞాశాణయోరితి కిమ్ ? పాఞ్చలోహితికమ్ । పాఞ్చకలాపికమ్ । పఞ్చ లోహిత్యః పరిమాణస్య, పఞ్చ కలాపాని పరిమాణమస్యేతి విగృహ్య తదస్య పరిమాణమ్(5-1-57-1723) ఇతి యోగవిభాగాత్ప్రత్యయః, తద్ధితాన్తశ్చాయం సముదాయః సంజ్ఞా । ద్వాభ్యాం శాణాభ్యాం క్రీతం ద్వైశాణమ్ । త్రైశాణమ్ । శాణాద్వా(5-1-35-1700), ద్విత్రిపూర్వాదణ్చ(5-1-36-1701) ఇత్యణ్ప్రత్యయః ।

` అసంజ్ఞాశాణకులిజానామ్ ఇతి కేచిత్పఠన్తి । ద్వే కులిజే ప్రయోజనమస్య ద్వైకులిజికః ।।

[-7-3-17]

జే ప్రోష్ఠపదానామ్ ।। [7-3-18] ।।

` జే ఇతి జాతార్థో నిర్దిశ్యతే । తత్ర యస్తద్ధితో విహితస్తస్మిన్ ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః ప్రోష్ఠపదానాముత్తరస్యాచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి । ప్రోష్ఠపదా నామ నక్షత్రమ్, తాభిర్యుక్తః కాల ఇత్యణ్ । తస్య లుబవిశేషే(4-2-4-1205) ఇతి లుప్ । ప్రోష్ఠపదాసు జాతః---ఋతునక్షత్రేభ్యోఽణ్(4-3-16-1387) ఇత్యణ్---ప్రోష్ఠపదో మాణవకః ।

జే ఇతి కిమ్ ? యదా ప్రోష్ఠపదో మఘో ధరణీమభివర్షతి---ప్రోష్ఠపదాసు భవః ప్రోష్ఠపదః ।

` ప్రోష్ఠపదానామ్ ఇతి బహువచననిర్దేశాత్ పర్యాయోఽపి గృహ్యతే---భద్రపాద ఇతి ।।

[-7-3-18]

హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ ।। [7-3-19] ।।

హృద్, భగ, సిన్ధు---ఇత్యేవమన్తేఽఙ్గే పూర్వపదస్యోత్తరపదస్యాచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః । సుహృదయస్యేదం సౌహార్దమ్ । సుహృదయస్య భావః సౌహార్ద్యమ్ । సుభగస్య భావః సౌభాగ్యమ్ । దౌర్భాగ్యమ్ । సుభగాయా అపత్యం సౌభాగినేయః । దౌర్భాగినేయః ।

కల్యాణ్యాదిషు(5-1-126-1131) ` సుభగదుర్భగ ఇతి పఠ్యతే । ` సుభగ మన్త్రే ఇత్యుద్గాత్రాదిషు(5-1-129-1794) పఠ్యతే, తత్రోత్తరపదవృద్ధిర్నేష్యతే---మహతే సౌభగాయ; ఛన్దసి సర్వవిధీనాం వికల్పితత్వాత్ ।

సక్తుప్రధానాః సిన్ధవః సక్తుసిన్ధవః, సక్తుసిన్ధుషు భవః సాక్తుసైన్ధవః । పానసైన్ధవః । సిన్ధుశబ్దః కచ్ఛాదిషు పఠ్యతే, తేన తదన్తవిధిరిష్యతే ఇత్యణ్ప్రత్యయః ।।

[-7-3-19]

అనుశతికాదీనాం చ ।। [7-3-20] ।।

` అనుశతిక---ఇత్యేవమాదీనాం చాఙ్గానాం పూర్వపదస్య చోత్తరపదస్య చాచామాదేరచః స్థానే వృద్ధిర్భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః । అనుశతికస్యేదమ్ ఆనుశాతికమ్ । అనుహోడేన చరతి ఆనుహౌడికః । అనుసంవరణే దీయతే ఆనుసాంవరణమ్ । అనుసంవత్సరే దీయతే ఆనుసాంవత్సరికః । అఙ్గారవేణుర్నామ కశ్చిత్ , తస్యాపత్యమ్ ఆఙ్గారవైణవః ।

అసిహత్య---తత్ర భవం ఆసిహాత్యమ్ । ` అస్యహత్య ఇతి కేచిత్ పఠన్తి, తతోఽపి విముక్తాదిత్వాదణ్(5-2-61-1861) । అస్యహత్యశబ్దోఽస్మిన్నధ్యాయేఽస్తి ఆస్యహాత్యః । ` అస్యహేతిః ఇత్యేవమపరే పఠన్తి, అస్యహేతిః ప్రయోజనమస్య ఆస్యహైతికః । అత ఏవ వచనాదస్య సముదాయస్య ప్రాతిపదికత్వం విభక్తేశ్చాలుక్ ।

వధ్యోగ ఇతి---బిదాదిరయమ్(4-1-104-1106), తస్యాపత్యం వాధ్యోగః । పుష్కరసత్, అనుహరత్--ఏతౌ బాహ్వాదిషు(4-1-96-1096) పఠ్యేతే । పౌష్కరసాదిః, ఆనుహారతిః । కురుకత---గర్గాదిః(4-1-105-1107), కౌరుకాత్యః । కురుపఞ్చాల---కురుపఞ్చాలేషు భవః కౌరుపాఞ్చాలః । ` జనపదసముదాయో జనపదగ్రహణేన న గృహ్యతే ఇతి వుఞ్ న భవతి---ఉదకశుద్ధస్యాపత్యమ్ ఔదకశౌద్ధిః ।

ఇహలోక, పరలోక---తత్ర భవః ఐహలౌకికః, పారలౌకికః । ` లోకోత్తరపదస్య(వా.459) ఇతి ఠఞ్ । సర్వలోక---తత్ర విదితః సార్వలౌకికః । సర్వపురుషస్యేదం సార్వపౌరుషమ్ । సర్వభూమేర్నిమిత్తం సంయోగ ఉత్పాతో వా సార్వభౌమః । ప్రయోగ---తత్ర భవః ప్రాయోగికః । పరస్త్రీ---పారస్త్రైణేయః । కులటాయా వా(4-1-127-1132) ఇతీనఙ్ ।

- రాజపురుషాత్ ష్యఞి - (గ.సూ.176)। రాజపౌరుష్యమ్ । ష్యఞీతి కిమ్ ? రాజపురుషస్యాపత్యం రాజపురుషాయణిః । ఉదీచాం వృద్ధాదగోత్రాత్(4-1-157-1181) ఇతి ఫిఞ్ ।

శతకుమ్భసుఖశయనాదయః---శతకుమ్భే భవః శాతకౌమ్భః । సౌఖశాయనికః । పారదారికః । సూత్రనడస్యాపత్యం సౌత్రనాడిః । ఆకృతిగణశ్చాయమిష్యతే । తేనేదమపి సిద్ధం భవతి---

అభిగమమర్హతి ఆభిగామికః । అధిదేవే భవమాధిదైవికమ్ । ఆధిభౌతికమ్ । చతస్ర ఏవ విద్యాః చాతుర్వైద్యమ్ । స్వార్థే ష్యఞ్ ।

అనుశతిక । అనుహోడ । అనుసంవరణ । అనుసంవత్సర । అఙ్గారవేణు । అసిహత్య । వధ్యోగ । పుష్కరసత్ । అనుహరత్ । కురుకత । కురుపఞ్చాల । ఉదకశుద్ధ । ఇహలోక । పరలోక । సర్వలోక । సర్వపురుష । సర్వభూమి । ప్రయోగ । పరస్త్రీ । - రాజపురుషాత్ ష్యఞి - (గ.సూ.176)। సూత్రనడ । అనుశతికాదిః ।।

[-7-3-20]

దేవతాద్వన్ద్వే చ ।। [7-3-21] ।।

దేవతాద్వన్ద్వే చ పూర్వపదస్యోత్తపదస్య చాచామాదేరచః స్థానే వృద్ధిర్భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః । ` ఆగ్నిమారుతీమనడ్వా హీమాలభేత(మై.2-5-7) । ఆగ్నిమారుతం కర్మ ।

యో దేవతాద్వన్ద్వః సూక్తహవిః సమ్బన్ధీ, తత్రాయం విధిః । ఇహ చ న భవతి---స్కన్దవిశాఖౌ దేవతే అస్య స్కాన్దవిశాఖః । బ్రహ్మప్రజాపతీ---బ్రాహ్మప్రజాపత్యమ్ ।।

[-7-3-21]

నేన్ద్రస్య పరస్య ।। [7-3-22] ।।

ఇన్ద్రశబ్దస్య పరస్య యదుక్తం తన్న భవతి । సౌమేన్ద్రః । ఆగ్నేన్ద్రః ।

పరస్యేతి కిమ్ ? ఐన్ద్రాగ్నమేకాదశకపాలం చరుం నిర్వపేత్ ।

ఇన్ద్రశబ్దే ద్వావచౌ---తత్ర తద్ధితే ఏకస్య యస్యేతి చ(6-4-148-311)ఇతి లోపః, అపరస్య పూర్వేణ సహైకాదేశ ఇత్యప్రాప్తిరేవ వృద్ధేః, తదేదం ప్రతి షేధవచనం జ్ఞాపకమ్---బహిరఙ్గమపి పూర్వోత్తరపదయోః పూర్వం కార్యం భవతి, పశ్చాదేకాదేశ ఇతి । తేన పూర్వైషుకామశమ ఇత్యాది సిద్ధం భవతి ।।

[-7-3-22]

దీర్ఘాచ్చ వరుణస్య ।। [7-3-23] ।।

దీర్ఘాదుత్తరస్య వరుణస్య యదుక్తం తన్న భవతి । ఐన్ద్రావరుణమ్ । మైత్రావరుణమ్ ।

దీర్ఘాదితి కిమ్ ? ` ఆగ్నివారుణీమనడ్వాహీమాలభేత(కాఠ.13-6) । అగ్నేః---ఈదగ్నేః

సోమవరుణయోః(6-3-27-923) ఇత్యస్యానజపవాదస్య ఇద్వృద్ధౌ(6-3-28-925) ఇతి ప్రతి షేధో విధీయతే, తేన దీర్ఘాత్పరో న భవతి ।।

[-7-3-23]

ప్రాచాం నగరాన్తే ।। [7-3-24] ।।

ప్రాచాం దేశే నగరాన్తేఽఙ్గే పూర్వపదస్యోత్తరపదస్యాచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః । సుహ్మనగరే భవః సౌహ్మనాగరః । పౌణ్డ్రనాగరః ।

ప్రాచామితి కిమ్ ? మద్రనగరముదక్షు, తత్ర భవః మాద్రనగరః ।।

[-7-3-24]

జఙ్గలధేనువలజాన్తస్య విభాషితముత్తరమ్ ।। [7-3-25] ।।

జఙ్గల, ధేను, వలజ---ఇత్యేవమన్తస్యాఙ్గస్య పూర్వపదస్యాచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి, విభాషితముత్తరమ్=ఉత్తరపదస్య విభాషా భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః । కురుజఙ్గలేషు భవం కౌరుజఙ్గలమ్, కౌరుజాఙ్గలమ్ । వైశ్వధేనవమ్, వైశ్వధైనవమ్ । సౌవర్ణవలజః, సౌవర్ణవాలజః ।।

[-7-3-25]

అర్ధాత్పరిమాణస్య పూర్వస్య తు వా ।। [7-3-26] ।।

అర్ధశబ్దాత్పరస్య పరిమాణవాచిన ఉత్తరస్యాచామాదేరచః స్థానే వృద్ధిర్భవతి, పూర్వస్య తు వా భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః । అర్ధద్రోణేన క్రీతమార్ధద్రౌణికమ్, అర్ధద్రౌణికమ్ । ఆర్ధకౌడవికమ్, అర్ధకౌడవికమ్ ।

పరిమాణస్యేతి కిమ్ ? అర్ధక్రోశః ప్రయోజనమస్యార్ధక్రోశికమ్ ।।

[-7-3-26]

నాతః పరస్య ।। [7-3-27] ।।

అర్ధాత్పరస్య పరిమాణాకారస్య వృద్ధిర్న భవతి, పూర్వస్య తు వా భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, చ పరతః । అర్ధప్రస్థికః, ఆర్ధప్రస్థికః । అర్ధకంసికః, ఆర్ధకంసికః ।

అత ఇతి కిమ్ ? ఆర్ధకౌడవికః । తపరకరణం కిమ్ ? ఇహ మా భూత్---అర్ధఖార్యాం భవా అర్ధఖారీ । కిం చ స్యాత్ ? అర్ధఖారీ భార్యా యస్య అర్ధఖారీభార్యః---వృద్ధినిమిత్తస్య చ తద్ధితస్యారక్తవికారే(6-3-39-840) ఇతి పుంవద్భావప్రతిషేధో న స్యాత్ । యత్ర హి తద్ధితే వృద్ధిః ప్రతిషిధ్యతే, స వృద్ధినిమిత్తం న భవతీతి పుంవద్భావో న ప్రతిషిధ్యతే, యథా---వైయాకరణీ భార్యా అస్య వైయాకరణభార్య ఇతి ।।

[-7-3-27]

ప్రవాహణస్య ఢే ।। [7-3-28] ।।

ప్రవాహణస్య ఢే పరత ఉత్తపదస్యాచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి పూర్వపదస్య వా భవతి । ప్రవాహణస్యాపత్యం ప్రావాహణేయః, ప్రవాహణేయః । శుభ్రాదిభ్యశ్చ(4-1-123-1126) ఇతి ఢక్ ప్రత్యయః ।।

[-7-3-28]

తత్ప్రత్యయస్య చ ।। [7-3-29] ।।

ఢక్ప్రత్యయాన్తస్య ప్రవాహణశబ్దస్య తద్ధితేషు పరత ఉత్తరపదస్యాచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి, పూర్వస్య తు వా । ప్రవాహణేయస్యాపత్యం ప్రావాహణేయిః, ప్రవాహణేయిః । ప్రావాహణేయకమ్, ప్రవాహణేయకమ్ ।

బాహ్యతద్ధితనిమిత్తా వృద్ధిర్ఢాశ్రయేణ వికల్పేన బాధితుమశక్యేతి సూత్రారమ్భః ।।

[-7-3-29]

నఞః శుచీశ్వరక్షేత్రజ్ఞకుశలనిపుణానామ్ ।। [7-3-30] ।।

నఞ ఉత్తరేషాం శుచి, ఈశ్వర, క్షేత్రజ్ఞ, కుశల, నిపుణ--ఇత్యేతేషామచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి, పూర్వపదస్య వా భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః । శుచి--ఆశౌచమ్, అశౌచమ్ । ఈశ్వర---ఆనైశ్వర్యమ్, అనైశ్వర్యమ్ । క్షేత్రజ్ఞ---ఆక్షైత్రజ్ఞ్యమ్, అక్షైత్రజ్ఞ్యమ్ । కుశల---ఆకౌశలమ్, అకౌశలమ్ । నిపుణ---ఆనైపుణమ్, అనైపుణమ్ ।

అత్ర కేచిదాహుః--ఇయం పూర్వపదస్య వృద్ధిరప్రాప్తైవ విభాషా విధీయతే । న నఞ్పూర్వాత్తత్పురుషాత్(5-1-121-1783)

ఇత్యుత్తరో భావప్రత్యయః ప్రతిషిధ్యతే, తత్ర శుచ్యాదిభ్య ఏవ ప్రత్యయే కృతే పశ్చాన్న ఞ్సమాసే సతి వృద్ధిరనఙ్గస్యాపి వచనాద్భవతీతి ।

తదపరే న మృష్యన్తే---భావవచనాదన్యోఽపి హి తద్ధితో వృద్ధినిమిత్తమపత్యాదిష్వర్థేషు నఞ్సమాసాదేవ విద్యతే । బహువ్రీహేశ్చ నఞ్సమాసాద్భావవచనోఽప్యస్తి, తత్రాఙ్గాధికారోపమర్ద్దనం న యుజ్యత ఇతి ।

అక్షేత్రజ్ఞానీశ్వరౌ తత్పురుషావేవ బ్రాహ్మణాదిషు పఠ్యేతి, తతస్తాభ్యాం భావే ష్యఞ్భవతి ।।

[-7-3-30]

యథాతథాయథాపురయోః పర్యాయేణ ।। [7-3-31] ।।

యథాతథ, యథాపుర---ఇత్యేతయోర్న ఞ ఉత్తరయోః పర్యాయేణాచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి తద్ధితే ఞితి, ణితి, కితి చ పరతః । ఆయథాతథ్యమ్, అయాథాతథ్యమ్ । ఆయథాపుర్యమ్, అయాథాపుర్యమ్ । అయథాతథ, అయథాపురేతి బ్రాహ్మణాదిషు నఞ్సమాసావేతౌ ద్రష్టవ్యౌ ।

సుత్రే యథాతథ---యథాపురశబ్దౌ తు యథాఽసాదృశ్యే(2-1-7-661) ఇతి అవ్యయీభావసమాసౌ, తథా నపుంసకాశ్రయం హ్రస్వత్వం కృతమ్ । భాష్యే తు యథా దర్శితమ్---`అయథాతథా భావః(మ.బా.3-322) ఇతి తథా `సుప్సుపా ఇతి సమాసో లక్ష్యతే ।।

[-7-3-31]

హనస్తోఽచిణ్ణలోః ।। [7-3-32] ।।

`తద్ధితేషు ఇతి నివృత్తమ్, తత్సమ్బద్ధమ్ `కితి ఇత్యపి । `ఞ్ణితి ఇతి వర్తతే । హనస్తకారాదేశో భవతి ఞ్ణితి ప్రత్యయే పరతః, చిణ్ణలౌ వర్జయిత్వా ఘాతయతి । ఘాతకః । సాధుఘాతీ । ఘాతఙ్ఘాతమ్ । ఘాతో వర్తతే ।

అచిణ్ణలోరితి కిమ్ ? అఘాని । జఘాన ।

ధాతోః కార్యముచ్యమానం ధాతోః ప్రత్యయే విజ్ఞాయతే । ఇహ న భవతి---వార్త్రఘ్నమితరదితి ।।

[-7-3-32]

ఆతో యుక్చిణ్కృతోః ।। [7-3-33] ।।

ఆకారాన్తస్యాఙ్గయ చిణి కృతి ఞ్ణితి యుగాగమో భవతి । అదాయి । అధాయి । కృతి---దాయః, దాయకః; ధాయః, ధాయకః ।

చిణ్కృతోరితి కిమ్ ? దదౌ, దధౌ । చౌడిః, బాలాకిః---బాహ్వాదిత్వాదిఞ్ (4-1-96-1096)। జ్ఞా దేవతా అస్య జ్ఞః ।।

[-7-3-33]

నోదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యానాచమేః ।। [7-3-34] ।।

ఉదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యాఙ్గస్యాచమివర్జితస్య చిణి కృతి చ ఞ్ణితి యదుక్తం తన్న భవతి । కిఞ్చోక్తమ్ ? అత ఉపధాయాః(7-2-116-2282) ఇతి వృద్ధిః । అశమి, అతమి, అదమి । కృతి ఖల్వపి---శమకః, తమకః, దమకః । శమః, తమః, దమః ।

ఉదాత్తోపదేశస్యేతి కిమ్ ? యామకః, రామకః ।

కథముద్యమోపరమౌ ? `అజ ఉద్యమే(ధా.పా.358), `యమ ఉపరమే(ధా.పా.985)---ఇతి నిపాతనాదనుగన్తవ్యౌ । ఉపదేశగ్రహణం కిమ్ ? శమీ, దమీ, తమీత్యత్ర యథా స్యాత్; ఇహ మా భూత్---యామకః, రామక ఇతి । మాన్తస్యేతి కిమ్ ? చారకః, పాఠకః । అనాచమేరితి కిమ్ ? ఆచామకః ।

- అనాచమికమివమీనామితి వక్తవ్యమ్ - । ఆచామః । కామః । వామః । ఆమ ఇతి---చౌరాదికస్య ణిచి వృద్ధౌ సత్యాం భవతి । తత్ర హి మిత్త్వం నాస్తి---`నాన్యే మితోఽహేతౌ(ధా.పా.985) ఇతి ।

`సూర్యవిశ్రామా భూమిః---ఇత్యేవమాదికం ప్రయోగమన్యాయ్యమేవ మన్యన్తే ।

చిణ్ణ్కృతోరిత్యేవ---శశామ, తతామ ।।

[-7-3-34]

జనివధ్యోశ్చ ।। [7-3-35] ।।

జని, వధి---ఇత్యేతయోశ్చిణి కృతి చ ఞ్ణితి యదుక్తం తన్న భవతి । అజని, జనకః, ప్రజనః । అవధి, వధకః, వధః ।

వధిః ప్రకృత్యన్తరం వ్యఞ్జనాన్తోఽస్తి, తస్యాయం ప్రతిషేధో విధీయతే `భక్షకశ్చేన్న విద్యేత వధకోఽపి న విద్యతే---ఇతి హి ప్రయోగో దృశ్యతే వధాదేశస్యాదన్తత్వాదేవ వృద్ధేరభావః ।

చిణ్ణ్కృతోరిత్యేవ---`జజాన గర్భం మహిమానమిన్ద్రమ్(అ.వే.3-10-12) ।।

[-7-3-35]

అర్తిహ్రీవ్లీరీక్నూయీక్ష్మాయ్యాతాం పుఙ్ణౌ ।। [7-3-36] ।।

సర్వం నివృత్తమ్, `అఙ్గస్య ఇతి వర్త్తతే । అర్తి, హ్రీ, వ్లీ, రీ క్నూయీ, క్ష్మాయీ---ఇత్యేతేషామఙ్గానామాకారాన్తానాం చ పుగాగమో భవతి ణౌ పరతః । అర్తి---అర్పయతి । హ్రీ---హ్రేపయతి । వ్లీ---వ్లేపయతి । రీ--రేపయతి । క్నూయీ---క్నోపయతి । క్ష్మాయీ---క్ష్మాపయతి । ఆకారాన్తానామ్-దాపయతి, ధాపయతి ।

అర్తీతి `ఋ గతిప్రాపణయోః(ధా.పా.937), `ఋ గతౌ(ధా.పా.1099)---ఇతి ద్వయోరపి ధాత్వోర్గ్రహణమ్ ।

రీత్యపి--`రీ గతిరేషణయోః(ధా.పా.1501) `రీఙ్ శ్రవణే(ధా.పా.1139) ఇతి ।

పుకః పూర్వాన్తకరణమ్---అదీదపదిత్యత్రోపధాహ్రస్వో యథా స్యాదితి ।।

[-7-3-36]

శాచ్ఛాసాహ్వావ్యావేపాం యుక్ ।। [7-3-37] ।।

శా, ఛా, సా, హ్వా, వ్యా, వే, పా---ఇత్యేతేషామఙ్గానాం యుగాగమో భవతి ణౌ పరతః । శా--నిశాయయతి । ఛా---అవచ్ఛాయయతి । సా-అవసాయయతి । హ్వా---హ్వాయయతి । వ్యా---సంవ్యాయయతి । వే---వాయయతి । పా---పాయయతి ।

పాగ్రహణే `పై ఓవై శోషణే(ధా.పా.921,922)---ఇత్యస్యాపీహ గ్రహణమిచ్ఛన్తి । `పా రక్షణే(ధా.పా.1057) ఇత్యస్య లుగ్వికరణత్వాన్న భవతి ।

- లుగాగమస్తు తస్య వక్తవ్యః - (మ.భా.3-323)। పాలయతి ।

- ధూఞ్ప్రీఞోర్నుగ్వక్తయః - (మ.భా.3-323)। ధూనయతి । ప్రీణయతి ।

ఏతేఽపి పూర్వాన్తా ఏవ క్రియన్తే, తేన న్యశీశయత్, అపీపలత్, అదూధునత్, అపిప్రిణత్---ఇత్యుపధాహ్రస్వత్వం భవతి ।

శాచ్ఛాసాహ్వావ్యావేపాం కృతాత్వానాం గ్రహణం పుకః ప్రాప్తిమాఖ్యాతుమ్ । కిమేతస్యాఖ్యానే ప్రయోజనమ్ ? ఏతస్మిన్ ప్రకరణే లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషా నాస్తీత్యుపదిశ్యతే । తేనాధ్యాపయతి, జాపయతి---ఇత్యేవమాది సిద్ధం భవతి ।।

[-7-3-37]

వో విధూననే జుక్ ।। [7-3-38] ।।

`వా---ఇత్యేతస్య విధూననేఽర్థే వర్తమానస్య జుగాగమో భవతి ణౌ పరతః । పక్షేణోపవాజయతి ।

విధూనన ఇతి కిమ్ ? ఆవాపయతి కేశాన్ ।

కిమర్థం సూత్రమ్, `వజ గతౌ(ధా.పా.252) ణ్యన్తస్య సిద్ధత్వాత్ ? వాతేః పుగ్మా భూదిత్యేవమర్థమ్ । `పై ఓవై శోషణే(ధా.పా.921,922) ఇత్యస్యైతద్రూపమ్ ।।

[-7-3-38]

లీలోర్నుగ్లుకావన్యతరస్యాం స్నేహవిపాతనే ।। [7-3-39] ।।

లీ, లా--ఇత్యేతయోరఙ్గయోరన్యతరస్యాం నుక్, లుక్---ఇత్యేతావాగమౌ భవతో ణౌ పరతః స్నేహవిపాతనేఽర్థే । ఘృతం విలాయయతి । విలీనయతి ఘృతమ్ । విలాలయతి । విలాపయతి ।

లీ ఈ ఇతీకారః ప్రశ్లిష్యతే, తత ఈకారాన్తస్యైవ లుగ్భవతి, న తు కృతాత్వస్య విభాషా లీయతేః(6-1-51-2509) ఇతి ।

స్నేహవిపాతన ఇతి కిమ్ ? జతు విలాపయతి । జటాభిరాలాపయతే ।

`లీ ఇతి లీలీఙోర్గ్రహణమ్ । `లా ఇతి లాతేః, కృతాత్వస్య చ లీయతేః ।।

[-7-3-39]

భియో హేతుభయే షుక్ ।। [7-3-40] ।।

`భీ ఇత్యేతస్య హేతుభయేఽర్థే షుగాగమో భవతి ణౌ పరతః । ముణ్డో భీషయతే । జటిలో భీషయతే ।

అత్రాపి భీ + ఈ ఇతీకారప్రశ్లేషః కృతాత్వస్య షుగ్నివృత్త్యర్థః । ముణ్డో భాపయతే---ఇత్యేవం హి తత్ర భవతి ।

హేతుభయ ఇతి కిమ్ ? కుఞ్చికయైనం భాయయతి । నాత్ర హేతుః ప్రయోజకో భయకారణమ్, కిం తర్హి ? కుఞ్చికా ।।

[-7-3-40]

స్ఫాయో వః ।। [7-3-41] ।।

`స్ఫాయ్ ఇత్యేతస్యాఙ్గస్య వకారాదేశో భవతి ణౌ పరతః । స్ఫావయతి ।।

[-7-3-41]

శదేరగతౌ తః ।। [7-3-42] ।।

శదేరఙ్గస్యాగతావర్థే వర్తమానస్య తకారాదేశో భవతి ణౌ పరతః పుష్పాణి శాతయతి ।

అగతావితి కిమ్ ? గాః శాదయతి గోపాలకః ।।

[-7-3-42]

రుహః పోఽన్యతరస్యామ్ ।। [7-3-43] ।।

రుహేరఙ్గస్యాన్యతరస్యాం పకారాదేశో భవతి ణౌ పరతః । వ్రీహీన్ రోపయతి । వ్రీహీన్ రోహయతి ।।

[-7-3-43]

ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యాత ఇదాప్యసుపః ।। [7-3-44] ।।

ప్రత్యయస్థాత్కకారాత్ పూర్వస్యాకారస్య ఇకారాదేశో భవతి, ఆపి పరతః, స చేదాప్సుపః పరో న భవతి । జటిలికా । ముణ్డికా । కారికా । హారికా । ఏతికాశ్చరన్తి ।

ప్రత్యయగ్రహణం కిమ్ ? శక్నోతీతి శకా ।

స్థగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్, కకారమాత్రం ప్రత్యయో నాస్తీతి సామర్థ్యాత్ ప్రత్యయస్థస్య గ్రహణం శక్యతే విజ్ఞాతుమ్ ।

కాదితి కిమ్ ? మణ్డనా । రమణా । పూర్వస్యేతి కిమ్ ? పరస్య మా భూత్---పటుకా । మృదుకా । అత ఇతి కిమ్ ? గోకా । నౌకా । తపరకరణం కిమ్ ? రాకా, ధాకా । ఆపీతి కిమ్ ? కారకః, ధారకః ।

అథ ఆపీత్యనేన కిం విశిష్యతే ? కకారః । యద్యేవమ్, కారికేత్యత్రాపి న ప్రాప్నోతి, అకారేణ వ్యవహితత్వాత్ ? ఏకాదేశే కృతే నాస్తి వ్యవధానమ్ । ఏకాదేశః పూర్వవిధౌ స్థానివద్భవతీతి వ్యవధానమేవ ? వచనాద్ వ్యవధానమీదృశం యత్స్థానివద్భావకృతమేకేన వర్ణేన తదాశ్రీయతే । రథ కట్యాదిషు తు శ్రుతికృతమనేకేన వర్ణేన వ్యవధానమితి ఇత్త్వం న భవతి ।

అసుప ఇతి కిమ్ ? బహవః పరివ్రాజకా అస్యాం మధురాయాం బహుపరివ్రాజకా మధురా । సుబన్తాదయం పరివ్రాజకశబ్దాత్పర ఆబితి ప్రతిషేధో భవతి । ప్రసజ్యప్రతిషేధశ్చాయమ్, న పర్యుదాసః । పర్యుదాసే హి సతి సముదాయాదసుబన్తాత్పర ఆబితీత్త్వమత్ర స్యాదేవ । అవిద్యమానః సుప్ యస్మిన్ సోఽయమసుబితి---అయమపి నాశ్రీయతే । తథా హి సతి బహుచర్మికేత్యత్రాపి న స్యాత్।

- మామకనరకయోరుపసంఖ్యానం కర్త్వ్యమప్రత్యయస్థత్వాత్ - (మ.భా.3-324)। మమ ఇయం మామికా । నరికా । అణి మమకాదేశః । కేవలమామక(4-1-30-488) ఇతి నియమాత్ సంజ్ఞాచ్ఛన్దసోరీకారో నాస్త్యత్ర । తేనాఽణ్ప్రత్యయాన్తాదపి టాబ్భవతి,నరాన్ కాయతీతి నరికా । ఆతోఽనుపసర్గే కః(3-2-3-2915) ఇతి కః ప్రత్యయః ।

- ప్రత్యయనిషేధే త్యక్త్యపోశ్చోపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.3-324)। ఉదీచామాతః స్థానే యకపూర్వాయాః(7-3-46-465) ఇతి వికల్పో మా భూదితి, దాక్షిణాత్యికా । ఇహత్యికా ।।

[-7-3-44]

న యాసయోః ।। [7-3-45] ।।

`యా, `సా---ఇత్యేతయోరికారాదేశో న భవతి । యకా । సకా ।

`యాసా ఇతి నిర్దేశోఽతన్త్రమ్, యత్తదోరుపలక్షణమేతత్ । ఇహాపి ప్రతిషేధ ఇష్యతే---యకాంయకామధీమహే, తకాంతకాం పచామహే ఇతి ।

- యాసయోరిత్త్వప్రతిషేధే త్యకన ఉపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.3-325)। ఉపత్యకా । అధిత్యకా ।

- పావకాదీనాం ఛన్దస్యుపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.3-325)। `హిరణ్యవర్ణాః శుచయః పావకాః(అ.వే.1-33-1) । యాసు అలోమకాః । ఛన్దసీతి కిమ్ ? పావికా ।

- ఆశిషి చోపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.3-325)। జీవతాద్ జీవకా । నన్దతాద్ నన్దకా । భవతాద్ భవకా ।

- ఉత్తరపదలోపే చోపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.3-325)। దేవదత్తికా, దేవకా । యజ్ఞదత్తికా, యజ్ఞకా ।

- క్షిపకాదీనాం చోపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.3-325)। క్షిపకా । ధ్రువకా ।

- తారకా జ్యోతిష్యుపసంఖ్యానమ్ -(మ.భా.3-325) । తారకా । జ్యోతిషీతి కిమ్ ? తారికా దాసీ ।

- వర్ణకా తాన్తవ ఉపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.3-325)। వర్ణకా=ప్రావరణభేదః । తాన్తవ ఇతి కిమ్ ? వర్ణికా భాగురీ లౌకాయతే ।

- వర్తకా శకునౌ ప్రాచాముపసంఖ్యానమ్ - (మ.బా.3-326)। వర్తకా శకునిః । ప్రాచామన్యత్ర ఉదీచాం తు---వర్తికా । శకునావితి కిమ్ ? వర్తికా భాగురీ లౌకాయతస్య ।

- అష్టకా పితృదైవత్యే - (మ.భా.3-326)। అష్టకా । పితృదైవత్య ఇతి కిమ్ ? అష్టికా ఖారీ ।

- వా సూతకాపుత్రకావృన్దారకాణాముపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.3-326)। సూతికా, సూతకా । పుత్రికా, పుత్రకా । వృన్దారికా, వృన్దారకా ।।

[-7-3-45]

ఉదీచామాతః స్థానే యకపూర్వాయాః ।। [7-3-46] ।।

ఉదీచామాచార్యాణాం మతేన యకారపూర్వాయాః కకారపూర్వాయాశ్చాతః స్థానే యోఽకారస్తస్యాతః స్థానే ఇకారాదేశో భవతి । `ఉదీచామ్---గ్రహణం వికల్పార్థమ్ । ఇభ్యికా, ఇభ్యకా । క్షత్రియికా, క్షత్రియకా । కకారపూర్వాయాః---చటకికా, చటకకా । మూషికికా, మూషికకా ।

ఆత ఇతి కిమ్ ? సాంకాశ్యే భవా సాంకాశ్యికా ।

స్థానగ్రహణమనువాదేఽపి స్థానసమ్బన్ధప్రతిపత్త్యర్థమ్ । `ఆత ఇత్యనేన హ్యత ఇతి స్థానీ విశిష్యతే ।

యకపూర్వాయా ఇతి కిమ్ ? అశ్వా, అశ్వికా । `యకపూర్వాయాః ఇతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః---ఆతః స్త్రీప్రత్యయస్య ప్రతిపత్త్యర్థమ్ । ఇహ న భవతి---శుభం యాతీతి శుభంయాః, శుభంయికా । భద్రం యాతీతి భద్రంయాః, భద్రంయికా ।

- యకపూర్వాయా ధాత్వన్తప్రతిషేధః - (మ.భా.3-326)। ధాత్వన్తయోర్యకారకకారయోరస్య ప్రతిషేధస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్యః । సునయికా । సుశయికా । సుపాకికా । సుశోకికా ।

[-7-3-46]

భస్త్రైషాజాజ్ఞాద్వాస్వా నఞ్పూర్వాణామపి ।। [7-3-47] ।।

ఏషామాతః స్థానే యోఽకారస్తస్య ఇత్త్వం న భవతి ఉదీచామాచార్యాణాం మతేన । భస్త్రా---భస్త్రకా, భస్త్రికా; అభస్త్రకా, అభస్త్రికా । ఏషకా, ఏషికా । అజా---అజకా, అజికా; అనజకా, అనజికా । జ్ఞా---జ్ఞకా, జ్ఞికా, అజ్ఞకా, అజ్ఞికా । ద్వా---ద్వకే, ద్వికే । స్వా---స్వకా, స్వికా; అస్వకా, అస్వికా ।

ఏషాద్వే నఞ్పూర్వే న ప్రయోజయతః, కిం కారణమ్ ? అత్ర హి సతి యది సాకచ్కాభ్యాం నఞ్సమాసః, అథాపి కృతే నఞ్సమాసే పశ్చాదకచ్ ఉభయథాపి సమాసాద్ యా విభక్తిరుత్పద్యతే తస్యాం సత్యాం త్యదాద్యత్వే సతి టాపా భవితవ్యమ్, సోఽన్తర్వర్తిన్యా విభక్త్యా సుబన్తాత్పర ఇతి ఇత్త్వస్య ప్రాప్తిరేవ నాస్తి । తేన అనేషకా, అద్వకే---ఇత్యేవ నిత్యం భవితవ్యమ్ ।

స్వశబ్దస్తు జ్ఞాతిధనాఖ్యాయాం నఞ్పూర్వోఽపి ప్రయోజయతి ।

`భస్త్రా---ఇత్యయమభాషితపుంస్కః, తస్య అభాషితపుంస్కాచ్చ(7-3-48-467) ఇత్యేవ సిద్ధే యదిహ గ్రహణం తదుపసర్జనార్థమ్ । అవిద్యమానా భస్త్రా యస్యా అభస్త్రా, సాల్పా అభస్త్రకా, అభస్త్రికా । అత్రోపసర్జనహ్రస్వత్వే కృతే పునర్బహువ్రీహౌ కృతే భాషితపుంస్కాద్ యష్టాబుత్పద్యతే తస్య కేఽణః(7-4-13-834) ఇతి యో హ్రస్వః, నాసావభాషితపుంస్కాద్విహితస్యాతః స్థానే భవతి ।` నఞ్పూర్వాణామపి ఇత్యపిశబ్దాదన్యపూర్వాణాం కేవలానాం చ విధిరయమిష్యతే । నిర్భస్త్రికా, నిర్భస్త్రకా । బహుభస్త్రికా, బహుభస్త్రకా---ఇత్యేవమనయోరపీష్యతే । అత్ర `నఞ్పూర్వాణామ్

ఇతి వచనమనువాద ఏవ మన్దబుద్ధిప్రతిపత్త్యర్థః ।।

[-7-3-47]

అభాషితపుంస్కాచ్చ ।। [7-3-48] ।।

అభాషితపుంస్కాద్విహితస్యాతః స్థానే యోఽకారస్తస్యోదీచామాచార్యాణాం మతేన ఇకారాదేశో న భవతి । ఖట్వకా, ఖట్వికా । అఖట్వకా, అఖట్వికా । పరమఖట్వకా, పరమఖట్వికా ।

బహువ్రీహౌ యదా కపి హ్రస్వః క్రియతే తదా భవితవ్యమనేన విధినా । అత్రాప్యభాషితపుంస్కాద్విహితస్యాతః స్థానే భవత్యకార ఇతి । యదా తు అవిద్యమానా ఖట్వా అస్యాః అఖట్వా, అల్పా అఖట్వా అఖట్వికేతి, తదా న భవతి । తథా అతిక్రాన్తా ఖట్వామతిఖట్వా, అల్పా అతిఖట్వా అతిఖట్వికా ।।

[-7-3-48]

ఆదాచార్యాణామ్ ।। [7-3-49] ।।

అభాషితపుంస్కాదాతః స్థానే యోఽకారస్తస్యాచార్యాణామాకారాదేశో భవతి । ఖట్వాకా, అఖట్వాకా, పరమఖట్వాకా ।।

[-7-3-49]

ఠస్యేకః ।। [7-3-50] ।।

అఙ్గస్య నిమిత్తం యష్ఠః, కశ్చాఙ్గస్య నిమిత్తమ్ ? ప్రత్యయః, తస్య ప్రత్యయఠస్య ఇక ఇత్యయమాదేశో భవతి । ప్రాగ్వహతేష్ఠక్(4-4-1-1548), ఆక్షికః, శాలాకికః । లవణాట్ఠఞ్(4-4-52-1501), లావణికః ।

ఠగాదిషు యది వర్ణమాత్రం ప్రత్యయః, ఉచ్చారణార్థోఽకారః; తదా ఇహాప్యకార ఉచ్చారణార్థః, వర్ణమాత్రం తు స్థానిత్వేనోపాదీయతే । సఙ్ఘాతగ్రహణే తు ప్రత్యయేఽత్రాపి సఙ్ఘాతగ్రహణమేవ । తత్ర `కణేష్ఠః(ఉ.108), కణ్ఠః---ఇత్యేవమాదీనాముణాదీనామ్ ఉణాదయో బహులమ్(3-3-1-3169) ఇతి న భవతి । మథితం పణ్యమస్య మాథితికః---ఇత్యత్ర తు యస్యేతి చ(6-4-148-311) ఇతి లోపే కృతే ఇసుసుక్తాన్తాత్కః(7-3-51-1221) ఇతి స్థానివద్భావాదికస్య కాదేశః ప్రాప్నోతి; `సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య(వ్యా.ప.12) ఇతి న భవతి । యస్యేతి చ(6-4-148-311) ఇతి లోపస్య స్థానివద్భావాద్వా । పూర్వస్మాదపి హి విధౌ స్థానివద్భావః ।।

[-7-3-50]

ఇసుసుక్తాన్తాత్ కః ।। [7-3-51] ।।

ఇస్, ఉస్---ఇత్యేవమన్తానాముగన్తానాం తాన్తానాం చాఙ్గానాముత్తరస్య ఠస్య `క ఇత్యయమాదేశో భవతి । ఇస్---సార్పిష్కః । ఉస్---ధానుష్కః । యాజుష్కః । ఉక్---నైషాదకర్షుకః । శాబరజమ్బుకః । మాతృకమ్ । పైతృకమ్ । తాన్తాత్---ఔదశ్విత్కః । శాకృత్కః । యాకృత్కః ।

ఇసునోః ప్రతిపదోక్తయోర్గ్రహణాదిహ న భవతి---ఆశిషా చరతి ఆశిషికః । ఉషా చరతి ఔషికః ।

- దోష ఉపసంఖ్యానమ్ - । దోర్భ్యాం చరతి దౌష్కః ।।

[-7-3-51]

చజోః కు ఘిణ్ణ్యతోః ।। [7-3-52] ।।

చకారజకారయోః కవర్గాదేశో భవతి ఘితి ణ్యతి చ ప్రత్యయే పరతః । ఘితి---పాకః । త్యాగః । రాగః । ణ్యతి---పాక్యమ్ । వాక్యమ్ । రేక్యమ్ ।।

[-7-3-52]

న్యఙ్క్వాదీనాం చ ।। [7-3-53] ।।

`న్యఙ్కు---ఇత్యేవమాదీనాం కవర్గాదేశో భవతి । న్యఙ్కుః---`నావఞ్చేః(ఉ.17) ఇతి ఉప్రత్యయః । మద్గుః---`మిమస్జిభ్య ఉః(ఉ.7) ఇతి మస్జేరుప్రత్యయః । భృగుః---`ప్రథిమ్రదిభ్రస్జాం సమ్ప్రసారణం సలోపశ్చ(ఉ.28) ఇత్యుప్రత్యయః ।

దూరేపాకః । ఫలేపాకః । దూరే పచ్యతే స్వయమేవ, ఫలే పచ్యతే స్వయమేవ---పచాద్యచ్(3-1-134-2896), నిపాతనాద్వృద్ధిః, తత్పురుషే కృతి బహులమ్(6-3-14-972) ఇతి సప్తమ్యా అలుక్

। క్షణేపాకః---ఇత్యపి హి కేచిత్ పఠన్తి । దూరేపాకాః, ఫలేపాకాః---ఇతి టాబన్తమపరేఽధీయతే । ఉకారాన్తావపరే---దూరేపాకుః, ఫలేపాకురితి । తేషాముప్రత్యయో నిపాతనాదేవ ।

తక్రమ్, వక్రమితి---తఞ్చతేః, వఞ్చతేశ్చ `స్ఫాయితఞ్చివఞ్చి(ఉ.178) ఇత్యాదినా సూత్రేణ రక్ । వ్యతిషఙ్గః । వ్యతిషజతీతి పచాద్యచ్ (3-1-134-2896)। అనుషఙ్గః । అవసర్గః । ఉపసర్గః । మేఘః । శ్వపాకః, మాంసపాకః, కపోతపాకః, ఉలూకపాక ఇతి---కర్మోపపదాదణ్ప్రత్యయః ।

సంజ్ఞాయమ్---మేఘః । అవదాఘః । నిదాఘః । అర్ఘతేర్ఘఞ్---అర్ఘః । అవపూర్వస్య నిపూర్వస్య చ దహేః---అవదాఘః । నిదాఘః ।

సంజ్ఞాయా అన్యత్ర---అర్ఘః । అవదాహః । నిదాహః । న్యగ్రోధః, వీరుత్---ఇత్యత్ర న్యక్పూర్వస్య రుహేః పచాద్యచి విపూర్వస్య క్విపి ధకారో విధీయతే । న్యగ్రోహయతీతి న్యగ్రోధః । విరోహయతీతి వీరుత్ ।।

[-7-3-53]

హో హన్తేర్ఞ్ణిన్నేషు ।। [7-3-54] ।।

హన్తేర్హకారస్య కవర్గాదేశో భవతి ఞితి, ణితి ప్రత్యయే పరతో నకారే చ । ఘాతయతి । ఘాతకః । సాధుఘాతీ । ఘాతఙ్ఘాతమ్ । ఘాతో వర్తతే । నకారే---ఘ్నన్తి । ఘ్నన్తు । అఘ్నన్ ।

హ ఇతి కిమ్ ? అలోఽన్త్యస్య మా భూత్ । హన్తేరితి కిమ్ ? ప్రహారః । ప్రహారకః ।

ఞ్ణిత్ప్రత్యయో హన్తేర్విశేషణమ్ । నకారో హకారస్య---నకారే అనన్తరస్య హన్తిహకారస్యేతి । తచ్చానన్తర్యం శ్రుతికృతం సన్నిపాతకృతమాశ్రీయతే । స్థానివద్భావశాస్త్రకృతం తు యదనానన్తర్యం తదవిఘాతకమ్; వచనసామర్థ్యాత్ ।

యద్యపి సర్వైరేవ ఞ్ణిన్నైర్హన్తిహకారో విశిష్యతే, తథాపి `యేన నావ్యవధానం తేన వ్యవహితేఽపి వచనప్రామాణ్యాత్(వ్యా.ప.46) ఇతి ఞ్ణితి ధాత్వవయవేన వ్యవహితేఽపి సతి భవతి । ఇహ తు న భవతి---హననమిచ్ఛతి హననీయతి, హననీయతేర్ణ్వుల్, హననీయక ఇతి ।।

[-7-3-54]

అభ్యాసాచ్చ ।। [7-3-55] ।।

అభ్యాసాదుత్తరస్య హన్తిహకారస్య కవర్గాదేశో భవతి । జిఘాంసతి । జఙ్ఘన్యతే । అహం జఘన ।

అభ్యాసనిమిత్తే ప్రత్యయో హన్తేరఙ్గస్య యోఽభ్యాసస్తస్మాదేవైతత్ కుత్వమ్ । ఇహ న భవతి--హననీయితుమిచ్ఛతి జిహననీయిషతి ।।

[-7-3-55]

హేరచజి ।। [7-3-56] ।।

హినోతేర్హకారస్యాభ్యాసాదుత్తరస్య కవర్గాదేశో భవతి అచజి । ప్రజిఘీషతి । ప్రజేఘీయతే । ప్రజిఘాయ ।

అచజీతి కిమ్ ? ప్రాజీహయద్ దూతమ్ ।

అచజీతి శక్యమకర్తు్ మ్ । కథమ్ ? చఙ్యభ్యాసనిమిత్తే ణౌ హినోతిరఙ్గం భవతి, తత్రాభ్యాసనిమిత్తే ప్రత్యయే హేరఙ్గస్యేతి విజ్ఞాయమానే ప్రాప్తిరేవ నాస్తి ? తత్క్రియతే జ్ఞాపకార్థమ్ । ఏతజ్జ్ఞాప్యతే---` హేరచజి ఇతి చఙో ఽన్యత్ర హేర్ణ్యధికస్యాపి కుత్వం భవతీతి । తేన ప్రజిఘాయయిషతీతి సిద్ధం భవతి ।।

[-7-3-56]

సన్లిటోర్జేః ।। [7-3-57] ।।

సని లిటి చ ప్రత్యయే జేరఙ్గస్య యోఽభ్యాసస్తస్మాదుత్తరస్య కవర్గాదేశో భవతి । జిగీసతి । జిగాయ । సన్లిటోరితి కిమ్ ? జేజీయతే ।

జినాతేః సమ్ప్రసారణే కృతే యద్యపి జిర్భవతి, తథాపి లాక్షణికత్వాత్తస్య గ్రహణం న భవతి । జిజ్యతుః, జిజ్యుః---ఇత్యేవ భవతి ।।

[-7-3-57]

విభాషా చేః ।। [7-3-58] ।।

చినోతేరఙ్గస్య సన్లిటోరభ్యాసాదుత్తరస్య విభాషా కవర్గాదేశో భవతి । చితీషతి, చికీషతి । చికాయ, చిచాయ ।

` సన్లిటోః ఇత్యేవ---చేచీయతే ।

[-7-3-58]

న క్వాదేః ।। [7-3-59] ।।

కవర్గాదేర్ధాతోశ్చజోః కవర్గాదేశో న భవతి । కూజో వర్త్ తే । ఖర్జః । గర్జః । కూజ్యం భవతా, ఖర్జ్యం గర్జ్యం భవతా ।।

[-7-3-59]

అజివ్రజ్యోశ్చ ।। [7-3-60] ।।

అజి, వ్రజి---ఇత్యేతయోశ్చ కవర్గాదేశో న భవతి । సమాజః । ఉదాజః । వ్రజి---పరివ్రాజః । పరివ్రాజ్యమ్ ।

`అజేస్తు---అజేర్వ్యఘఞపోః(2-4-56-2292) ఇతి వీభావస్య విధానాత్ ణ్యతి నాస్త్యుదాహరణమ్ ।।

[-7-3-60]

భుజన్యుబ్జౌ పాణ్యుపతాపయోః ।। [7-3-61] ।।

భుజ, న్యుబ్జ---ఇత్యేతౌ శబ్దౌ నిపాత్యేతే పాణౌ, ఉపతాపే చ । భుజ్యతేऽనేనేతి భుజః=పాణిః । హలశ్చ(3-3-121-3300) ఇతి ఘఞ్ । తత్ర కుత్వాభావః గుణాభావశ్చ నిపాత్యతే । `ఉబ్జ ఆర్జవే(ధా.పా.1304), న్యుబ్జితాః శేరతేऽస్మిన్నితి న్యుబ్జః । ఉపతాపః=రోగః, తత్రైవ ఘఞి కుత్వాభావో నిపాత్యతే ।

పాణ్యుపతాపయోరితి కిమ్ ? భోగః, సముద్గః ।।

[-7-3-61]

ప్రయాజానుయాజౌ యజ్ఞాఙ్గే ।। [7-3-62] ।।

ప్రయాజ, అనుయాజ---ఇత్యేతౌ నిపాత్యేతే యజ్ఞాఙ్గే । `పఞ్చ ప్రయాజాః(ఆశ్వ.శ్రౌ.1-4-2) । పఞ్చానుయాజాః । త్వమగ్నే ప్రయాజానాం పశ్చాత్ త్వం పురస్తాత్ ।

యజ్ఞాఙ్గే ఇతి కిమ్ ? ప్రయాగః అనుయాగః । ప్రయాజానుయాజగ్రహణం ప్రదర్శనార్థమ్---అన్యత్రాప్యేవమ్ప్రకారే కుత్వం న భవతి । `ఏకాదశోపయాజాః(ఐ.బ్రా.2-1-8), ఉపాంశుయాజమన్తరా యజతి, `అష్టౌ పత్నీసంయాజా భవన్తి(ఐ.బ్రా.2-3-2), `ఋతుయాజైశ్చరన్తి(ఐ.బ్రా.2-9-9)---ఇత్యేవమాది సిద్ధం భవతి ।।

[-7-3-62]

వఞ్చేర్గతౌ ।। [7-3-63] ।।

వఞ్చేరఙ్గస్య గతౌ వర్త్_మానస్య కవర్గాదేశో న భవతి । వఞ్చ్యం వఞ్చన్తి వణిజః ।

గతావితి కిమ్ ? వఙ్కం కాష్ఠమ్ । కుటిలమిత్యర్థః ।।

[-7-3-63]

ఓక ఉచః కే ।। [7-3-64] ।।

ఉచేర్ధాతోః కే ప్రత్యయే `ఓకః ఇతి నిపాత్యతే । కిం పునరత్ర నిపాత్యతే ? కుత్వమ్, గుణశ్చ । న్యోకః శకున్తః । న్యోకో గృహమ్ ।

కర్త్_రి ఇగుపధలక్షణః కః ప్రత్యయః । అధికరణాదౌ తు కారకాన్తరే `ఘఞర్థే కవిధానమ్(వా.306) ఇతి ।

కిమర్థం పునరయం ఘఞ్యేవ న వ్యుత్పాద్యతే ? స్వరార్థమన్తోదాత్తోఽయమిష్యతే, ఘఞి సత్యాద్యుదాత్తః స్యాత్ ।

దివౌకసః, జలౌకసః---ఇత్యేవమాదావప్యసుని ప్రత్యయే ఉణాదయో బహులమ్(3-3-1-3169) ఇతి కుత్వం ద్రష్టవ్యమ్ ।।

[-7-3-64]

ణ్య ఆవశ్యకే ।। [7-3-65] ।।

ణ్యే పరతః ఆవశ్యకేఽర్థే కవర్గో న భవతి । అవశ్యపాచ్యమ్ । అవశ్యవాచ్యమ్ । అవశ్యరేచ్యమ్ ।

ఆవశ్యకే ఇతి కిమ్ ? పాక్యమ్ । వాక్యమ్ । రేక్యమ్ ।।

[-7-3-65]

యజయాచరుచప్రవచర్చశ్చ ।। [7-3-66] ।।

యజ, యాచ, రుచ, ప్రవచ, ఋచ---ఇత్యేతేషాం ణ్యే పరతః కవర్గాదేశో న భవతి । యజ---యాజ్యమ్ । యాచ---యాచ్యమ్ । రుచ---రోచ్యమ్ । ప్రవచ---ప్రవాచ్యమ్ । ఋచ---అర్చ్యమ్ । ఋదుపధాదపి ఋచేరత ఏవ నిపాతనాద్ ణ్యద్భవతి ।

ప్రవచగ్రహణం శబ్దసంజ్ఞార్థమ్ । ప్రవాచ్యో నామ పాఠవిశేషోపలక్షితో గ్రన్థోఽస్తి ।

అపరే పునరాహుః---ఉపసర్గపూర్వస్య నియమార్థమ్---ప్రపూర్వస్యైవ వచేరశబ్దసంజ్ఞాయాం కుత్వప్రతిషేధో యథా స్యాత్,

అన్యోపసర్గపూర్వస్య మా భూదితి । `అవివాక్యమహః ఇతి పఠన్తి, ఏతత్తు విశేష ఏవేష్యతే---దశరాత్రస్య యద్ దశమమహః । అన్యత్రావివాచ్యమేవ భవతి ।

- ణ్యతి ప్రతిషేధే త్యజేరుపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.3-332)। త్యాజ్యమ్ ।।

[-7-3-66]

వచోఽశబ్దసంజ్ఞాయామ్ ।। [7-3-67] ।।

వచోఽశబ్దసంజ్ఞాయాం ణ్యతి పరతః కవర్గో న భవతి । వాచ్యమాహ । అవాచ్యమాహ ।

అశబ్దసంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? అవఘుషితం వాక్యమాహ ।।

[-7-3-67]

ప్రయోజ్యనియోజ్యౌ శక్యార్థే ।। [7-3-68] ।।

ప్రయోజ్య, నియోజ్య---ఇత్యేతౌ శబ్దౌ శక్యార్థే నిపాత్యేతే । శక్యః ప్రయోక్తుం ప్రయోజ్యః । శక్యో నియోక్తుం నియోజ్యః ।

శక్యార్థ ఇతి కిమ్ ? ప్రయోగ్యః, నియోగ్యః ।।

[-7-3-68]

భోజ్యం భక్ష్యే ।। [7-3-69] ।।

భోజ్యం నిపాత్యతే భక్ష్యేఽభిధేయే । భోజ్య ఓదనః । భోజ్యా యవాగూః । ఇహ భక్ష్యమభ్యవహార్యమాత్రమ్ ।

భక్ష్య ఇతి కిమ్ ? భోగ్యః కమ్బలః ।।

[-7-3-69]

ఘోర్లోపో లేటి వా ।। [7-3-70] ।।

ఘుసంజ్ఞకానాం లేటి పరతో వా లోపో భవతి । `దధద్రత్నాని దాశుషే(ఋ.4-15-3) । `సోమో దదద్ గన్ధర్వాయ(ఋ.10-85-41) । న చ భవతి---యదగ్నిరగ్నయే దదాత్ ।

ఆడాగమే సతి లోపేఽపి దదాదితి సిద్ధం భవతి । తత్ర వావచనం విస్పష్టార్థమ్ । ఏషా హి కస్యచిదాశఙ్కా స్యాద్---దదాదిత్యేవ నిత్యే ప్రాప్తే లోప ఆరభ్యమాణో బాధత ఏవైతద్రూపమితి ।।

[-7-3-70]

ఓతః శ్యని ।। [7-3-71] ।।

ఓకారాన్తస్యాఙ్గస్య శ్యని పరతో లోపో భవతి । శో---నిశ్యతి । ఛో---అవచ్ఛ్యతి । దో---అవద్యతి । సో---అవస్యతి ।।

[-7-3-71]

క్సస్యాచి ।। [7-3-72] ।।

క్సస్యాజాదౌ ప్రత్యయే లోపో భవతి । అధుక్షాతామ్ । అధుక్షాథామ్ । అధుక్షి ।

అచీతి కిమ్ ? అధుక్షత్ । అధుక్షతామ్ । కకారవత ఉపాదానం కిమ్ ? ఇహ మా భూత్---ఉత్సౌ, ఉత్సాః । వత్సౌ, వత్సాః ।।

[-7-3-72]

లుగ్వా దుహదిహలిహగుహామాత్మనేపదే దన్త్యే ।। [7-3-73] ।।

దుహ, దిహ, లిహ, గుహ---ఇత్యేతేషామఙ్గానామాత్మనేపదే దన్త్యాదౌ పరతః క్సస్య వా లుగ్భవతి । అదుగ్ధ, అధుక్షత । అదుగ్ధాః, అధుక్షథాః । అదుగ్ధ్వమ్, అధుక్షధ్వమ్ । అదుహ్వహి, అధుక్షావహి । దిహ---అదిగ్ధ, అధిక్షత । లిహ---అలీఢ, అలిక్షత । గుహ--న్యగూఢ, న్యఘుక్షత ।

దుహాదీనామితి కిమ్ ? వ్యత్యపుక్షత ।

ఆత్మనేపదే ఇతి కిమ్ ? అధుక్షత్ । దన్త్యే ఇతి కిమ్ ? అధుక్షామహి ।

లోప ఇతి వర్త్తమానే లుగ్గ్రహణం సర్వాదేశార్థమ్, తచ్చ బహ్వర్థమ్ । అన్యత్ర త్వన్త్యస్యైవ లోపే కృతే ఝలో ఝలి(8-2-26-2281) ఇతి సకారలోపేన సిద్ధ్యతి । స్థానివద్భావోఽపి అకారలోపస్య నాస్తి; `పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివత్(పు.వ్య.112) ఇతి ।

దన్త్యోష్ఠ్యోఽపి వకారో దన్త్య ఇతి గృహ్యతే । యది స న గృహ్యేత, తతస్తగ్రహణమేవాత్ర కృతం స్యాత్ ॥

[-7-3-73]

శామామష్టానాం దీర్ఘః శ్యని ॥ [7-3-74] ॥

శమాదీనామష్టానాం దీర్ఘో భవతి శ్యని పరతః । శమ్---శామ్యతి । తమ్---తామ్యతి । దమ్---దామ్యతి । భ్రమ్---భ్రామ్యతి । క్షమ్---క్షామ్యతి । క్లమ్---క్లామ్యతి । మదీ---మాద్యతి ।

అష్టానామితి కిమ్ ? అస్యతి । శ్యనీతి కిమ్ ? భ్రమతి । వా భ్రాశ(3-1-70-2321) ఇతి శ్యనో వికల్పః । బభ్రామ ॥

[-7-3-74]

ష్ఠివుక్లమ్యాచమాం శితి ॥ [7-3-75] ॥

ష్ఠివు, క్లమి, ఆచమ్---ఇత్యేతేషాం దీర్ఘో భవతి శితి పరతః । ష్ఠీవతి । క్లము---క్లామతి । ఆచామతి ।

క్లమిగ్రహణం శబర్థమ్ ।

చమేరాఙ్పూర్వస్య గ్రహణమ్, ఇహ మా భూత్---చమతి, విచమతి ॥

[-7-3-75]

క్రమః పరస్మైపదేషు ॥ [7-3-76] ॥

క్రమః ప్రస్మైపదపరే శితి పరతో దీర్ఘో భవతి । క్రామతి, క్రామతః, క్రామన్తి ।

పరస్మైపదేష్వితి కిమ్ ? ఆక్రమతే ఆదిత్యః ।

ఇహ ఉత్క్రామ్, సంక్రామ---ఇతి హేర్లుకి కృతే న లుమతాఙ్గస్య(1-1-66-263) ఇతి ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధాద్దీర్ఘో న ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః; లుమతా శబ్దేన లుప్తే యదఙ్గం తస్య కార్యే స ప్రతిషేధః । న చ హౌ క్రమిరఙ్గమ్, కిం తర్హి ? శపి ।।

[-7-3-76]

ఇషుగమియమాం ఛః ।। [7-3-77] ।।

ఇషు, గమి, యమ---ఇత్యేతేషాం శితి పరతశ్ఛకారాదేశో భవతి । ఇచ్ఛతి । గచ్ఛతి । యచ్ఛతి ।

ఇషేరుదితో గ్రహణమ్, ఇహ మా భూత్---ఇష్యతి, ఇష్ణాతీతి ।

యే ఇషిముదితం నాధీయతే, ఇహ చ సూత్రే `అచి---ఇత్యనువర్త్తయన్తి । తచ్చ ప్రధానమఙ్గ్రహణం శితీత్యనేన విశేష్యతే ఇతి వర్ణయన్తి । తథా చ సతి తదాదివిధిర్న భవతి । `యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణే(వ్యా.ప.127)---ఇత్యేతదపి విశేషణేనైవేష్యతే, తేన ఇషాణేత్యత్ర ఛత్వం న భవతి । న హ్యయమజేవ శిదితి ।।

[-7-3-77]

ప్రాఘ్రాధ్మాస్థామ్నాదాణ్దృశ్యర్త్తిసర్త్తిశదసదాం పిబజిఘ్రధమతిష్ఠమనయచ్ఛపశ్యర్చ్ఛధౌశీయసీదాః ।। [7-3-78] ।।

పా, ఘ్రా, ధ్మా, స్థా, మ్నా, దాణ్, దృశి, అర్త్తి, సర్త్తి, శద, సద ఇత్యేతేషాం పిబ, జిఘ్ర, ధమ, తిష్ఠ, మన, యచ్ఛ, పశ్య, ఋచ్ఛ, ధౌ, శీయ, సీద---ఇత్యేతే ఆదేశా భవన్తి శితి పరతః । పా---పిబతి । ఘ్రా---జిఘ్రతి । ధ్మా---ధమతి । స్థా---తిష్ఠతి । మ్నా---మనతి । దాణ్యచ్ఛతి । దృశి---పశ్యతి । అర్త్తి---ఋచ్ఛతి । సర్త్తి---ధావతి । శద-శీయతే । సద్---సీదతి ।

పిబతేర్లఘూపధగుణః ప్రాప్నోతి, సః `అఙ్గవృత్తే పునర్వృత్తావవిధిర్నిష్ఠితస్య(వ్యా.ప.38) ఇతి న భవతి । అథ వా---అకారాన్తోఽయమాదేశ ఆద్యుదాత్తో నిపాత్యతే ।

సర్త్తేర్వేగితాయాం గతౌ ధావాదేశమిచ్ఛన్తి । అన్యత్ర---సరతి, అనుసరతీత్యేవ భవతి ।।

[-7-3-78]

జ్ఞాజనోర్జా ।। [7-3-79] ।।

జ్ఞా, జన---ఇత్యేతయోర్జాదేశో భవతి శితి పరతః । జానాతి । జాయతే । జనేర్దైవాదికస్య గ్రహణమ్ ।।

[-7-3-79]

ప్వాదీనాం హ్రస్వః ।। [7-3-80] ।।

`పూ---ఇత్యేవమాదీనాం హ్రస్వో భవతి శితి పరతః ।

ప్వాదయః క్ర్యాదిషు పఠ్యన్తే । `పూఞ్ పవనే(ధా.పా.1483)---ఇత్యతః ప్రభృతి `ప్లీ గతౌ వృత్(ధా.పా.1504) ఇతి యావత్కేచిదిచ్ఛన్తి, వృత్కరణమేతల్ల్వాదీనాం ప్వాదీనాం చ పరిసమాప్త్యర్థమితి । అపరే తు---ల్వాదీనామేవ పరిసమాప్త్యర్థం వృత్కరణమేతదిచ్ఛన్తి, ఆగణాన్తాః ప్వాదయ ఇతి ।

పూఞ్---పునాతి । లూఞ్---లునాతి । స్తృఞ్---స్తృణాతి ।

యేషామాగణాన్తాః ప్వాదయః, తేషాం జానాతీత్యత్ర హ్రస్వః ప్రాప్నోతి, జ్ఞాజనోర్జా(7-3-79-2511) ఇతి దీర్ఘకరణసామర్థ్యాన్న భవతి । జనేరపి హి జాదేశే సపి అతో దీర్ఘో యఞి(7-3-101-2170) ఇతి దీర్ఘత్వేన---జాయతే ఇతి సిధ్యతి ।।

[-7-3-80]

మీనాతేర్నిగమే ।। [7-3-81] ।।

మీనాతేరఙ్గస్య శితి ప్రత్యయే పరతో హ్రస్వో భవతి నిగమవిషయే । ప్రమిణన్తి వ్రతాని ।

నిగమ ఇతి కిమ్ ? ప్రమీణాతి ।।

[-7-3-81]

మిదేర్గుణః ।। [7-3-82] ।।

మిదేరఙ్గస్యేకో గుణో భవతి శితి ప్రత్యయే పరతః । మేద్యతి, మేద్యతః, మేద్యన్తి । శితీత్యేవ---మిద్యతే ।।

[-7-3-82]

జుసి చ ।। [7-3-83] ।।

జుసి చ ప్రత్యయే పరత ఇగన్తస్యాఙ్గస్య గుణో భవతి । అజుహవుః । అబిభయుః । అబిభరుః ।

అథ చినుయుః, సునుయురిత్యత్ర కస్మాన్న భవతి ? అత్ర ద్వే జిత్త్వే---సార్వధాతుకాశ్రయమ్, యాసుడాశ్రయం చ । తత్ర నాప్రాప్తే సార్వధాతుకాశ్రయజిత్త్వనిమిత్తే ప్రతిషేధే జుసి గుణ ఆరభ్యమాణస్తమేవ బాధతే । యాసుడాశ్రయజిత్త్వనిమిత్తం తు న బాధతే, తత్ర హి ప్రాప్తే చాప్రాప్తే చారభ్యత ఇతి ।।

[-7-3-83]

సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః ।। [7-3-84] ।।

సార్వధాతుకే ఆర్ధధాతుకే చ ప్రత్యయే పరత ఇగన్తస్యాఙ్గస్య గుణో భవతి । తరతి । నయతి । భవతి । ఆర్ధధాతుకే---కర్తా, చేతా, స్తోతా ।

సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోరితి కిమ్ ? అగ్నిత్వమ్ । అగ్నికామ్యతి । యది హి ప్రత్యయే, సజీతి వోచ్యేత, ఇహాపి స్యాత్ ।।

[-7-3-84]

జాగ్రోఽవిచిణ్ణల్ఙిత్సు ।। [7-3-85] ।।

`జాగృ---ఇత్యేతస్యాఙ్గస్య గుణో భవతి అవిచిణ్ణల్ఙిత్సు పరతః । జాగరయతి । జాగరకః । సాధుజాగరీ । జాగరంజాగరమ్ । జాగరో వర్త్తతే । జాగరితః । జాగరితవాన్ ।

వృద్ధివిషయే, ప్రతిషేధవిషయే చ యథా స్యాత్---ఇతి జాగర్త్తేరయం గుణ ఆరభ్యతే । తస్మిన్ కృతే యా అత ఉపధాయాః(7-2-116-2282) వృద్ధిః ప్రాప్నోతి, సా న భవతి । యది హి స్యాద్, అనర్థక ఏవ గుణః స్యాత్, చిణ్ణలోశ్చ ప్రతిషేధవచనమనర్థకమ్ ।

అవిచిణ్ణల్ఙిత్స్వితి కిమ్ ? `జౄశౄస్తౄజాగృభ్యః క్విన్(ఉ.503)---జాగృవిః । చిణ్---అజాగారి । ణల్---జజాగార । ఙిత్---జాగృతః, జాగృథః ।

`వి ఇతి కేచిదికారముచ్చారణార్థం వర్ణయన్తి । క్వసావపి వకారాదౌ గుణో న భవతి---జజాగృవాన్ । కథమజాగరుః, అహం జజాగర ఇతి, అత్ర ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి ? న; అప్రతిషేధాత్ । అవిచిణ్ణల్ఙిత్స్వితి పర్యుదాసోఽయమ్ ।

అథ వా---`జాగ్రః ఇతి ప్రాప్తిరసావానన్తర్యాద్ విచిణ్ణల్ఙిత్సు ప్రతిషిధ్యతే; యా తు జుసి చ(7-3-83-2481), సార్వాధాతుకార్ధధాతుకయోః(7-3-84-2168) ఇతి చ ప్రాప్తిః, సా న ప్రతిషిధ్యతే ।।

[-7-3-85]

పుగన్తలఘూపధస్య చ ।। [7-3-86] ।।

పుగన్తస్యాఙ్గస్య లఘూపధస్య చ సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోర్గుణో భవతి । పుగన్తస్య---వ్లేపయతి, హ్రేపయతి, క్నోపయతి । లఘూపధస్య---భేదనమ్, ఛేదనమ్, భేత్తా, ఛేత్తా ।

ప్రత్యయాదేరఙ్గావయవస్య చ హలోరానన్తర్యే సతి లఘూపధగుణో న వ్యావర్త్యతే---ఇతి జ్ఞాపితమేతత్ క్నుసనోః కిత్కరణేన । త్రసిగృధిధృషిక్షిపేః క్నుః(3-2-140-3120) । హలన్తాచ్చ(1-2-10-2613) ఇతి ।

సంయోగే గురుసంజ్ఞాయాం గుణో భేత్తుర్న సిధ్యతి ।

విధ్యపేక్షం లఘోశ్చాసౌ కథం కుణ్డిర్న దుష్యతి ।।

ధాతోర్నుమః కథం రఞ్జేః స్యన్దిశ్రన్థ్యోర్నిపాతనాత్ ।

అనల్లోపశీదీర్ఘత్వే విధ్యపేక్షే న సిధ్యతః ।।

అభ్యస్తస్య యదాహాచి లజర్థం తత్కృతం భవేత్ ।

క్నుసనోర్యత్కృతం కిత్త్వం జ్ఞాపకం స్యాల్లఘోర్గుణే ।।

ఉపధా చాత్ర ఇగేవ గృహ్యతే, తతో భినత్తీతి గుణో న భవతి ।

అపరే---పుకి అన్తః పుగన్తః; లఘ్వీ ఉపధా లఘూపధా; పుగన్తశ్చ లఘూపధా చ పుగన్తలఘూపధమితి సూత్రార్థం వర్ణయన్తి ।।

[-7-3-86]

నాభ్యస్తస్యాచి పితి సార్వధాతుకే ।। [7-3-87] ।।

అభ్యస్తసంజ్ఞకస్యాఙ్గస్య లఘూపధస్యాజాదౌ పితి సార్వధాతుకే గుణో న భవతి । నేనిజాని, వేవిజాని, పరివేవిషాణి । అనేనిజమ్, అవేవిజమ్, పర్యవేవిషమ్ ।

అభ్యస్తస్యేతి కిమ్ ? వేదాని । అచీతి కిమ్ ? నేనేక్తి ।

పిద్గ్రహణముత్తరార్థమ్ । సార్వధాతుక ఇతి కిమ్ ? నినేజ ।

లఘూపధస్యేత్యేవ---జుహవాని । అజుహవమ్ ।

- బహులం ఛన్దసీతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-338)। జుజోషదితి యథా స్యాత్ । పస్పశాతే । చాకశీతి । వావశీతి । యఙ్లుకి ఛాన్దసముపధాహ్రస్వత్వం ద్రష్టవ్యమ్ । పస్పశాతే---ఇత్యత్రాభ్యాసహ్రస్వత్వం చ ।

ప్రకృత్యన్తరాణాం వా స్పశికశివశీనామేతాని రూపాణి ।।

[-7-3-87]

భూసువోస్తిఙి ।। [7-3-88] ।।

భూ, సూ---ఇత్యేతయోస్తిఙి సార్వధాతుకే గుణో న భవతి । అభూత్, అభూః, అభూవమ్ । సువై, సువావహై, సువామహై । సూతేర్లుగ్వికరణస్యేదం గ్రహణమ్ ।

సువతి---సూయత్యోర్వికరణేన తిఙో వ్యవధానమ్ । వికరణస్యైవ ఙిత్త్వాద్ గుణాభావః సిద్ధః ।

తిఙీతి కిమ్ ? భవతి ।

` సార్వధాతుకే ఇత్యేవ---వ్యతిభవిషీష్ట ।

అథ బోభవీతీతి యఙ్లుకి గుణప్రతిషేధః కస్మాన్న భవతి ? జ్ఞాపకాత్ । యదయం బోభూత్వితి గుణాభావార్థం నిపాతనం కరోతి ।।

[-7-3-88]

ఉతో వృద్ధిర్లుకి హలి ।। [7-3-89] ।।

`సార్వధాతుకే, `పితి ఇతి వర్త్తతే I ఉకారాన్తస్యాఙ్గస్య వృద్ధిర్భవతి లుకి సతి హలాదౌ పితి సార్వధాతుకే I యౌతి, యౌషి, యౌమి I నౌతి, నౌషి, నౌమి I స్తౌతి, స్తౌషి, స్తౌమి I

ఉత ఇతి కిమ్ ? ఏతి, ఏషి, ఏమి I లుకీతి కిమ్ ? సునోతి, సునోషి, సునోమి I హలీతి కిమ్ ? యవాని, రవాణి I

`పితి ఇత్యేవ---యుతః, రుతః I

అపి స్తుయాద్రాజానమ్---ఇత్యత్ర హి `జిచ్చ పిన్న భవతి ఇతి పిత్త్వప్రతిషేధాద్ వృద్ధేరభావః I

నాభ్యస్తస్య(7-3-87-2503) ఇత్యేతదిహానువర్త్తతే---యోయోతి, రోరోతి---ఇత్యేవమాద్యర్థమ్ I

[-7-3-89]

ఊర్ణోతేర్విభాషా II [7-3-90] II

ఊర్ణోతేర్విభాషా వృద్ధిర్భవతి హలాదౌ పితి సార్వధాతుకే I ప్రోర్ణౌతి, ప్రోర్ణోతి I ప్రోర్ణౌషి, ప్రోర్ణోషి I ప్రోర్ణౌమి, ప్రోర్ణోమి I

`హలి ఇత్యేవ---ప్రోర్ణవాని I

[-7-3-90]

గుణోఽపృక్తే II [7-3-91] II

ఊర్ణోతేర్ధాతోరపృక్తే హలి పితి సార్వధాతుకే గుణో భవతి I ప్రోర్ణోత్ I ప్రోర్ణోః I

`హలి ఇతి వర్తమానే యదపృక్తగ్రహణం క్రియతే, తేనైవ జ్ఞాప్యతే---భవత్యేషా పరిభాషా `యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణే(వ్యా.ప.127) ఇతి II

[-7-3-91]

తృణహ ఇమ్ II [7-3-92] II

`తృణహ ఇత్యేతస్యాఙ్గస్య ఇమాగమో భవతి హలి పితి సార్వధాతుకే I తృణేఢి I తృణేక్షి I తృణేహ్మి I అతృణేట్ I

వర్ణాశ్రయేఽప్యత్ర ప్రత్యయలక్షణమిష్యతే I

హలీతి కిమ్ ? తృణహాని I

`పితి ఇత్యేవ---తృణ్ఢః I

`తృణహ---ఇత్యాగతశ్నమ్కో గృహ్యతే, శ్నమి కృతే ఇమాగమో యథా స్యాదితి II

[-7-3-92]

బ్రువ ఈట్ ।। [7-3-93] ।।

`బ్రూ---ఇత్యేతస్మాదుత్తరస్య హలాదేః పితః సార్వధాతుకస్య ఈడాగమో భవతి । బ్రవీతి । బ్రవీషి । బ్రవీమి । అబ్రవీత్ ।

హలీత్యేవ---బ్రవాణి । పితీత్యేవ---బ్రూతః ।।

[-7-3-93]

యఙో వా ।। [7-3-94] ।।

యఙ ఉత్తరస్య హలాదేః పితః సార్వధాతుకస్య ఈడాగమో భవతి వా । శాకునికో లాలపీతి । దున్దుభిర్వావదీతి । `త్రిధా బద్ధో వృషభో రోరవీతి । మహో దేవో మర్త్యాం ఆవివేశ(ఋ.4-58-3) ।

న చ భవతి---వర్వర్తి, చర్కర్తి చక్రమ్ ।

హలాదేః పితః సార్వధాతుకస్య యఙన్తాదభావ ఇతి యఙ్లుగన్తస్యోదాహరణమ్ ।।

[-7-3-94]

తురుస్తుశమ్యమః సార్వధాతుకే ।। [7-3-95] ।।

`తు ఇతి సౌత్రోఽయం ధాతుః, `రు శబ్దే(ధా.పా.1035), `ష్టుఞ్ స్తుతౌ(ధా.పా.1044), `శమ ఉపశమే(ధా.పా.1202), `అమ గత్యాదిషు(ధా.పా.465)----ఇత్యేతేభ్యః పరస్య సార్వధాతుకస్య హలాదేర్వా ఈడాగమో భవతి । ఉత్తౌతి, ఉత్తవీతి । ఉపరౌతి, ఉపరవీతి । ఉపస్తౌతి, ఉపస్తవీతి । శామ్యధ్వమ్, శమీధ్వమ్ । అభ్యమతి, అభ్యమీతి ।

శమ్యమోః బహులం ఛన్దసి(2-4-73-3400) ఇతి వికరణలుకి సతి హలాదిసార్వధాతుకమనన్తరం సమ్భవతి ।

ఆపిశలాః---`తురుస్తుశమ్యమః సార్వధాతుకాసుచ్ఛన్దసి ఇతి పఠన్తి । తత్ర సర్వేషామేవ ఛన్దసి విషయే విధిరయం భవతి ।

`సార్వధాతుకే---ఇత్యనువర్త్యమానే పునః సార్వధాతుకగ్రహణమపిదర్థమ్ । స్తువీత, శమీధ్వమిత్యత్రాపి యథా స్యాత్ ఇతి ।।

[-7-3-95]

అస్తిసిచోఽపృక్తే ।। [7-3-96] ।।

అస్తేరఙ్గాత్ సిజన్తాచ్చ పరస్యాపృక్తస్య సార్వధాతుకస్య ఈడాగమో భవతి । అస్తేః---ఆసీత్ । ఆసీః ।

సిజన్తాత్---అకార్షీత్ । అసావీత్, అలావీత్ । అపావీత్ ।

అపృక్తే ఇతి కిమ్ ? అస్తి । అకార్షమ్ ।

` ఆహిభువోరీటి ప్రతిషేధః ఇతి స్థానివద్భావప్రతిషేధః, తేనేహ న భవతి---ఆత్థ । అభూదితి ॥

[-7-3-96]

బహులం ఛన్దసి ॥ [7-3-97] ॥

అస్తిసిచోరపృక్తస్య సార్వధాతుకస్య ఈడాగమో భవతి బహులం ఛన్దసి విషయే । ఆప ఏవేదం సలిలం సర్వమాః । ఆసీదితి స్థానే ఆః క్రియాపదమ్ । ` అహరేవాసీన్న రాత్రిః(మై.1-5-12) ।

సిచః ఖల్వపి---` గోభిరక్షాః(ఋ.9-107-9) । ` ప్రత్యఞ్చమత్సాః(ఋ.10-28-4) ।

అభైషీర్మా పుత్రకేతి చ భవతి; ఛాన్దసత్వాత్ । మాఙ్యోగేఽప్యడాగమో భవతి---అక్షాః, అత్సా ఇతి । సిచ ఇడభావశ్చ ॥

[-7-3-97]

రుదశ్చ పఞ్చభ్యః ॥ [7-3-98] ॥

రుదాదిభ్యః పరస్య సార్వధాతుకస్య హలాదేరపృక్తస్య ఈడాగమో భవతి । అరోదీత్, అరోదీః । అస్వపీత్, అస్వపీః । అశ్వసీత్, అశ్వసీః । ప్రాణీత్, ప్రాణీః । అజక్షీత్, అజక్షీః ।

పఞ్చభ్య ఇతి కిమ్ ? అజాగర్భవాన్ ।

` అపృక్తస్య ఇత్యేవ---రోదితి ॥

[-7-3-98]

అడ్ గార్గ్యగాలవయోః ॥ [7-3-99] ॥

రుదాదిభ్యః పఞ్చభ్యః పరస్య అపృక్తస్య సార్వధాతుకస్యాడాగమో భవతి గార్గ్యగాలవయోర్మతేన । అరోదత్, అరోదః । అస్వపత్, అస్వపః । అశ్వసత్, అశ్వసః । ప్రాణత్, ప్రాణః । అజక్షత్, అజక్షః ।

గార్గ్యగాలవయోర్గ్రహణం పూజార్థమ్ ॥

[-7-3-99]

అదః సర్వేషామ్ ॥ [7-3-100] ॥

` అద భక్షణే(ధా.పా.1012)---అస్మాదుత్తరస్యాపృక్తస్య సార్వధాతుకస్యాడాగమో భవతి సర్వేషామాచార్యాణాం మతేన । ఆదత్ । ఆదః ।

` అపృక్తస్య ఇత్యేవ---అత్తి । అసి ।।

[-7-3-100]

అతో దీర్ఘో యఞి ।। [7-3-101] ।।

అకారాన్తస్యాఙ్గస్య దీర్ఘో భవతి యఞాదౌ సార్వధాతుకే పరతః ।

పచామి, పచావః, పచామః । పక్ష్యామి, పక్ష్యావః, పక్ష్యామః ।

అత ఇతి కిమ్ ? చినువః, చినుమః । యఞీతి కిమ్ ? పచతః । పచథః ।

` సార్వధాతుకే ఇత్యేవ---అఙ్గనా, కేశవః ।

కేచిదత్ర ` తిజి ఇత్యనువర్త్తయన్తి, తేషాం భవవానితి క్వసౌ సార్వధాతుకదీర్ఘో న భవతి ।।

[-7-3-101]

సుపి చ ।। [7-3-102] ।।

అతో దీర్ఘో యఞి(7-3-101-2170) ఇత్యనువర్త్తతే । సుపి చ యఞాదౌ పరతోఽకారాన్తస్యాఙ్గస్య దీర్ఘో భవతి । వృక్షాయ । ప్లక్షాయ । వృక్షాభ్యామ్ । ప్లక్షాభ్యామ్ ।।

` అతః ఇత్యేవ---అగ్నిభ్యామ్ ।

` యఞి ఇత్యేవ---వృక్షస్య । ప్లక్షస్య ।।

[-7-3-102]

బహువచనే ఝల్యేత్ ।। [7-3-103] ।।

బహువచనే ఝలాదౌ సుపి పరతోఽకారాన్తస్యాఙ్గస్య ఏకారాదేశో భవతి । వృక్షేభ్యః । ప్లక్షేభ్యః । వృక్షేషు । ప్లక్షేషు ।

బహువచన ఇతి కిమ్ ? వృక్షాభ్యామ్ । ప్లక్షాభ్యామ్ । ఝలీతి కిమ్ ? వృక్షాణామ్ । సుపీత్యేవ---యజధ్వమ్ । పచధ్వమ్ ।।

[-7-3-103]

ఓసి చ ।। [7-3-104] ।।

ఓసి పరతోఽకారాన్తస్యాఙ్గస్య ఏకారాదేశో భవతి । వృక్షయోః స్వమ్ । ప్లక్షయోః స్వమ్ । వృక్షయోర్నిధేహి । ప్లక్షయోర్నిధేహి ।।

[-7-3-104]

ఆజి చాపః ।। [7-3-105] ।।

` ఆఙ్ ఇతి పూర్వాచార్యనిర్దేశేన తృతీయైకవచనం గృహ్యతే । తస్మిన్నాజి పరతశ్చకారాదోసి చ ఆబన్తస్యాఙ్గస్యైకారాదేశో భవతి । ఖట్వయా, మాలయా । ఖట్వయోః, మాలయోః । బహురాజయా, కారీషగన్ధ్యయా । బహురాజయోః, కారీషగన్ధ్యయోః ।

ఆప ఇతి పితో గ్రహణం కిమ్ ? కీలాలపా బ్రాహ్మణేన । కీలాలపోర్బ్రాహ్మణకులయోః ।

` జ్యాఙ్గ్రహణేఽదీర్ఘగ్రహణమ్ ఇతి వచనాదిహ న భవతి---అతిఖట్వేన బ్రాహ్మణకులేన ।।

[-7-3-105]

సమ్బుద్ధౌ చ ।। [7-3-106] ।।

` ఆపః ఇతి వర్త్తతే । సమ్బుద్ధౌ చ పరత ఆబన్తస్యాఙ్గస్య ఏత్వం భవతి । హే ఖట్వే ! హే బహురాజే ! హే కారీషగన్ధ్యే ! ।।

[-7-3-106]

అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః ।। [7-3-107] ।।

` సమ్బుద్ధౌ ఇతి వర్త్తతే । అమ్బార్థనామఙ్గానాం నద్యన్తానాం హ్రస్వో భవతి సమ్బుద్ధౌ పరతః । హే అమ్బ ! హే అక్క ! హే అల్ల !

నద్యాః ఖల్వపి---హే కుమారి । హే శార్ఙ్గరవి ! హే బ్రహ్మబన్ధు ! హే అమ్బికే !

- డలకవతీనాం ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - (మ.భా.3-340)। హే అమ్బాడే ! హే అమ్బాలే ! హే అమ్బికే !

- ఛన్దసి వేతి వక్తవ్యమ్ - । హే అమ్బాడ, హే అమ్బాడే ! హే హే అమ్బాల, హే అమ్బాలే ! హే అమ్బిక, హే అమ్బికే !

- తలో హ్రస్వో వా జిసమ్బుద్ధ్యోరితి వక్తవ్యమ్ - । దేవతే భక్తిః, దేవతాయాం భక్తిః । హే దేవత, హే దేవతే ! । ఛన్దస్యేవ హ్రస్వత్వమిష్యతే ।

- మాతౄణాం మాతచ్ పుత్రార్థమర్హతే - (మ.భా.3-340)। మాతౄణాం మాతజాదేశో వక్తవ్యః సమ్బుద్ధౌ, పుత్రాయ పుత్రమభిధాతుమ్, కీదృశాయ ? అర్హతే । మాత్రావ్యపదేశమర్హతి శ్లాఘనీయత్వాద్యః పుత్రస్తదర్థమ్ । హే గార్గీమాత ! నద్యృతశ్చ(5-4-153-833) ఇతి సమాసాన్తాపవాదో మాతజాదేశః । చిత్కరణమన్తోదాత్తార్థమ్ ।।

[-7-3-107]

హ్రస్వస్య గుణః ।। [7-3-108] ।।

`సమ్బుద్ధౌ ఇతి వర్తతే I హ్రస్వాన్తస్యాఙ్గస్య గుణో భవతి సమ్బుద్ధౌ పరతః I హే అగ్నే ! హే వాయో ! హే పటో !

హే కుమారి, హే బ్రహ్మబన్ధు---ఇత్యేవమాదీనాం హ్రస్వవిధానసామర్థ్యాద్ గుణో న భవతి I యది గుణ ఇష్టః స్యాత్, `అమ్బార్థానాం హ్రస్వః ఇత్యుక్త్వా `నదీహ్రస్వయోర్గుణః ఇత్యేవం బ్రూయాత్ II

[-7-3-108]

జసి చ II [7-3-109] II

జసి పరతో హ్రస్వాన్తస్యాఙ్గస్య గుణో భవతి I అగ్నయః I వాయవః I పటవః I ధేనవః I బుద్ధయః I

- జసాదిషు ఛన్దసి వావచనం ప్రాఙ్ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వ ఇత్యేతస్మాత్ - (మ.భా.3-341)I ఇతః ప్రకరణాత్ ప్రభృతి ఛన్దసి వేతి వక్తవ్యమ్ I కిం ప్రయోజనమ్ ? అమ్బే, దర్వి, శతక్రత్వః, పశ్వే భృత్యః, కికిదీవ్యా I అమ్బే, అమ్బ I పూర్ణా దర్వి, పూర్ణా దర్వీ I అధా శతక్రత్వః, శతక్రతవః I పశ్వే భృత్యః, పశవే భృత్యః I కికిదీవ్యా, కికిదీవినా II

[-7-3-109]

ఋతో ఙిసర్వనామస్థానయోః II [7-3-110] II

`గుణః ఇతి వర్త్తతే I ఋకారాన్తస్యాఙ్గస్య ఙౌ పరతః సర్వనామస్థానే చ గుణో భవతి I ఙౌ---మాతరి, పితరి, భ్రాతరి, కర్తరి I సర్వనామస్థానే---కర్తారౌ, కర్తారః I మాతరౌ, పితరౌ, భ్రాతరౌ I

తపరకరణం ముఖసుఖార్థమ్ II

[-7-3-110]

ఘేర్ఙితి II [7-3-111] II

ఘ్యన్తస్యాఙ్గస్య ఙితి ప్రత్యయే పరతో గుణో భవతి I అగ్నయే I వాయవే I అగ్నేరాగచ్ఛతి, వాయోరాగచ్ఛతి I అగ్నే స్వమ్ I వాయోః స్వమ్ I

ఘేరితి కిమ్ ? సఖ్యే, పత్యే I ఙితీతి కిమ్ ? అగ్నిభ్యామ్ II

`సుపి ఇత్యేవ---పట్వీ I కురుతః II

[-7-3-111]

ఆణ్నద్యాః II [7-3-112] II

నద్యన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య ఙితః ప్రత్యయస్యాడాగమో భవతి । కుమార్యై, బ్రహ్మబన్ధ్వై ।
కుమార్యాః, బ్రహ్మబన్ధ్వాః ।।

[-7-3-112]

యాడాపః ।। [7-3-113] ।।

ఆబన్తాదఙ్గాదుతరస్య ఙితః ప్రత్యయస్య యాడాగమో భవతి । ఖట్వాయై । బహురాజాయై ।
కారీషగన్ధ్యాయై । ఖట్వాయాః । కారీషగన్ధ్యాయాః । బహురాజాయాః ।

అతిఖట్వాయ---ఇత్యత్రాకృతే దీర్ఘే జ్యాగ్రహణే `అదీర్ఘః ఇతి వచనాద్యాడాగమో న భవతి,
కృతే తు లాక్షణికత్వాత్ ।

[-7-3-113]

సర్వనామ్నః స్యాడ్ఢ్రస్వశ్చ ।। [7-3-114] ।।

సర్వనామ్న ఆబన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య ఙితః ప్రత్యయస్య స్యాడాగమో హ్రస్వశ్చ భవతి । సర్వస్యై,
విశ్వస్యై, యస్యై, తస్యై, కస్యై, అన్యస్యై సర్వస్యాః, విశ్వస్యాః, యస్యాః, తస్యాః, కస్యాః,
అన్యస్యాః ।

`ఆపః ఇత్యేవ---భవతి । భవతే ।।

[-7-3-114]

విభాషా ద్వితీయాతృతీయాభ్యామ్ ।। [7-3-115] ।।

ద్వితీయా, తృతీయా---ఇత్యేతాభ్యాముత్తరస్య ఙితః ప్రత్యయస్య విభాషా స్యాడాగమో భవతి,
ద్వితీయాతృతీయయోశ్చ హ్రస్వో భవతి । ద్వితీయస్యై, ద్వితీయాయై । తృతీయస్యై,
తృతీయాయై ।।

[-7-3-115]

ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః ।। [7-3-116] ।।

నద్యన్తాదాబన్తాన్నీత్యేతస్మాచ్చోత్తరస్య ఙేరామిత్యయమాదేశో భవతి । కుమార్యామ్ । గౌర్యామ్
। బ్రహ్మబన్ధ్వామ్ । ధీబన్ధ్వామ్ ।

ఆపః---ఖట్వాయామ్ । బహురాజాయామ్ । కారీషగన్ధ్యాయామ్ ।

నీ---రాజన్యామ్ । సేనాన్యామ్ ।।

[-7-3-116]

ఇదుద్భ్యామ్ ।। [7-3-117] ।।

ఇకారోకారాభ్యాం నదీసంజ్ఞకాభ్యాముత్తరస్య ఙేరామాదేశో భవతి । కృత్యామ్ । ధన్వామ్ ।।

[-7-3-117]

ఔత్ ।। [7-3-118] ।।

ఇదుద్భ్యాముత్తరస్య ఙేరౌకారాదేశో భవతి । యన్న నదీసంజ్ఞం నాపి ఘిసంజ్ఞమికారాన్తమ్, తదిహోదాహరణమ్ । సఖ్యౌ పత్యౌ ।।

[-7-3-118]

అచ్చ ఘేః ।। [7-3-119] ।।

`ఔత్ ఇతి వర్తతే । ఘిసంజ్ఞకాదుత్తరస్య ఙేరౌకారాదేశో భవతి, తస్య చ ఘేరకారాదేశో భవతి । అగ్నౌ । వాయౌ । కృతౌ । ధేనౌ । పటౌ ।

అదితి తపరకరణం స్త్రియాం టాపో నివృత్త్యర్థమ్ ।

`ఔదచ్చ ఘేః ఇతి యేషామేకమేవేదం సూత్రమ్, తే ప్రధానశిష్టమిదుద్భ్యామౌత్త్వం వర్ణయన్తి---అన్వాచయశిష్టం ఘేరకారమితి ।।

[-7-3-119]

ఆఙో నాఽస్త్రియామ్ ।। [7-3-120] ।।

ఘేరుత్తరస్యాఙో నాభావో భవతి అస్త్రియామ్ । అగ్నినా । వాయునా । పటునా ।

`పుంసి ఇతి నోక్తమ్; అమునా బ్రాహ్మణకులేన ।

అస్త్రియామితి కిమ్ ? కృత్యా । ధేన్వా ।।

ఇత్యుపాధ్యాయశ్రీవామనకృతాయాం కాశికావృత్తౌ

సప్తమాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః

[-7-3-120]

అథ సప్తమాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః ।। [7-4-1] ।।

అఙ్గస్య(6-4-1-200) ఇతి వర్తతే । చఙ్‌పరే ణౌ యదఙ్గం తస్యోపధాయా హ్రస్వో భవతి । అచీకరత్ । అజీహరత్ । అలీలవత్ । అపీపవత్ ।

అత్ర ద్విర్వచనోపధాహ్రస్వత్వయోః ప్రాప్తయోః పరత్వాదుపధాహ్రస్వత్వమ్, తత్ర కృతే ద్విర్వచనమ్ । ఇహ తు---మా భవానటిటదితి నిత్యత్వాత్ ద్వితీయస్య ద్విర్వచనం ప్రాప్నోతి, తథా సతి హ్రస్వభావినోఽఙ్గస్యాకారస్యోపధాత్వం విహితమితి హ్రస్వో న స్యాత్ ? నైష దోషః; ఓణేర్ఋదిత్కరణం జ్ఞాపకమ్--నిత్యమపి ద్విర్వచనముపధాహ్రస్వత్వేన బాధ్యత ఇతి ।

ణావితి కిమ్ ? `చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః ఇత్యుచ్యమానే, అలీలవదిత్యత్ర వచనసామర్థ్యాదన్తరఙ్గమపి వృద్ధిమాదేశం చ బాధిత్వా హ్రస్వః స్యాత్ । అదీదపదిత్యత్ర హ్రస్వత్వేన పుకో బాధః స్యాత్ । అపీపచదిత్యేవమాదౌ తు నైవ స్యాత్ ।

చఙీతి కిమ్ ? కారయతి । హారయతి ।

ఉపధాయా ఇతి కిమ్ ? అచకాఙ్క్షత్ । అవవాఞ్ఛత్ । తదేతదుపధాగ్రహణముత్తరార్థమవశ్యం కర్త్తవ్యం తదిహాపి హ్రస్వత్వం నివర్త్తయతీత్యేవమర్థమ్, `యేన నావ్యవధానమ్(వ్యా.ప.46) ఇత్యేతన్నాశ్రయితవ్యమితి ।

- ఉపధాహ్రస్వత్వే ణేర్ణిచ్యుపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.3-345)। వాదితవన్తం ప్రయోజితవాన్ అవీవదద్వీణాం పరివాదకేన । యోఽసౌ ణౌ ణిలోపస్తస్య స్థానివద్భావేనాగ్లోపిత్వాదఙ్గస్య హ్రస్వో న ప్రాప్నోతి । ణ్యాకృతినిర్దేశాత్ సిద్ధమ్ ।।

[-7-4-1]

నాగ్లోపిశాస్వృదితామ్ ।। [7-4-2] ।।

అగ్లోపినామఙ్గానాం శాసేర్ఋదితాం చ ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వో న భవతి । అగ్లోపినాం తావత్---మాలామాఖ్యత్ అమమాలత్ । మాతరమాఖ్యత్ అమమాతరత్ । రాజానమతిక్రాన్తవాన్ అత్యరరాజత్ । లోమాన్యనుమృష్టవాన్ అన్వలులోమత్ ।

అగేవ యత్ర కేవలో లుప్యతే తత్ర స్థానివద్భావాదపి సిద్ధమ్, హలచోరాదేశే తు న సిద్ధ్యతీతి తదర్థమేతద్వచనమ్ ।

శాసేః---అశశాసత్ । ఋదితామ్---బాధృ, అబబాధత్; యాచృ-- అయయాచత్; ఢౌకృ, అడుఢౌకత్ ।।

[-7-4-2]

భ్రాజభాసభాషదీపజీవమీలపీడామన్యతరస్యామ్ ।। [7-4-3] ।।

భ్రాజ, భాస, భాష దీప, జీవ, మీల, పీడ---ఇత్యేతేషామఙ్గానాం ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వో భవత్యన్యతరస్యామ్ । భ్రాజ---అబిభ్రజత్, అబభ్రాజత్ । భాస---అబభాసత్, అబీభసత్ । భాష---అబభాషత్, అబీభషత్ । దీప---అదిదీపత్, అదీదిపత్ । జీవ---అజిజీవత్, అజీజివత్ । మీల---అమిమీలత్, అమీమిలత్ । పీడ---అపిపీడత్, అపీపిడత్ ।

భ్రాజభ్రాసోర్ఋదిత్కరణమపాణినీయమ్ ।

- కాణ్యాదీనాం వేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-346)। అచకాణత్, అచీకణత్ ।।

[-7-4-3]

లోపః పిబతేరీచ్చాభ్యాసస్య ।। [7-4-4] ।।

పిబతేరఙ్గస్య ణౌ చఙ్యుపధాయా లోపో భవతి అభ్యాసస్యేకారాదేశో భవతి । అపీప్యత్, అపీప్యతామ్, అపీప్యన్ । ఉపధాలోపే కృతే ఓః పుయణ్జ్యచనం(7-4-80-2577) జ్ఞాపకమ్---ణౌ స్థానివద్భావస్యేతి । స్థానివద్భావాద్ ద్విర్వచనమ్ ।।

[-7-4-4]

తిష్ఠతేరిత్ ।। [7-4-5] ।।

తిష్ఠతేరఙ్గస్య ణౌ చఙ్యుపధాయా ఇకారాదేశో భవతి । అతిష్ఠిపత్, అతిష్ఠిపతామ్, అతిష్ఠిపన్ ।।

[-7-4-5]

జిఘ్రతేర్వా ।। [7-4-6] ।।

జిఘ్రతేరఙ్గస్య ణౌ చఙ్యుపధాయా ఇకారాదేశో వా భవతి । అజిఘ్రిపత్, అజిఘ్రిపతామ్, అజిఘ్రిపన్ । అజిఘ్రపత్, అజిఘ్రపతామ్, అజిఘ్రపన్ ।।

[-7-4-6]

ఉర్ఋత్ ।। [7-4-7] ।।

ణౌ చఙ్యుపధాయా ఋవర్ణస్య స్థానే వా ఋకారాదేశో భవతి । ఇరరారామపవాదః । ఇర్---అచికీర్త్త్, అచీకృతత్ । అర్---అవవర్త్త్, అవీవృతత్ । ఆర్---అమమార్జత్, అమీమృజత్ । వచనసామర్థ్యాదన్తరఙ్గా అపి ఇరరారో బాధ్యన్తే ।

తపరకరణం దీర్ఘేఽపి స్థానిని హ్రస్వ ఏవ యథా స్యాత్---అచీకృతదితి । న చాయం భావ్యమానః, కిన్తు ఆదేశాన్తరనివృత్త్యర్థం స్వరూపమేవైతదభ్యనుజ్ఞాయతే ।।

[-7-4-7]

నిత్యం ఛన్దసి ।। [7-4-8] ।।

ఛన్దసి విషయే ణౌ చఙ్యుపధాయా ఋవర్ణస్య స్థానే ఋకారాదేశో భవతి నిత్యమ్ । అవీవృధత్పురోడాశేన, అవీవృధతామ్, అవీవృధన్ ।।

[-7-4-8]

దయతేర్దిగి లిటి ।। [7-4-9] ।।

దయతేరఙ్గస్య లిటి పరతో దిగీత్యయమాదేశో భవతి । అవదిగ్యే, అవదిగ్యాతే, అవదిగ్యిరే ।

దయతేరితి దీఙో గ్రహణమ్, న తు `దయ దానే(ధా.పా.1135)---ఇత్యస్య । తస్య హి లిట్యామ్విహితః ।

దిగ్యాదేశేన ద్విర్వచనస్య బాధనమిష్యతే ।।

[-7-4-9]

ఋతశ్చ సంయోగాదేర్గుణః ।। [7-4-10] ।।

ఋకారాన్తస్యాఙ్గస్య సంయోగాదేర్గుణో భవతి లిటి పరతః । స్వౄ---సస్వరతుః, సస్వరుః । ధ్వౄ---దధ్వరతుః, దధ్వరుః । స్మౄ---సస్మరతుః, సస్మరుః ।

ఋత ఇతి కిమ్ ? చిక్షియతుః, చిక్షియుః । సంయోగాదేరితి కిమ్ ? చక్రతుః, చక్రుః ।

ప్రతిషేధవిషయేఽపి గుణో యథా స్యాదిత్యయమారమ్భః । వృద్ధివిషయే తు పూర్వవిప్రతిషేధేన వృద్ధిరేవేష్యతే । సస్వార । సస్మార । లిటీత్యేవ---స్మృతః । స్మృతవాన్ ।

- సంయోగాదేర్గుణవిధానే సంయోగోపధగ్రహణం కృఞర్థం కర్త్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-348)। సఞ్చస్కరతుః, సఞ్చస్కరుః---ఇతి । అత్ర హి `పూర్వం ధాతుః సాధనేన యుజ్యతే పశ్చాదుపసర్గేణ(సీ.ప.128) ఇత్యత్ర దర్శనే లిటి కృతే తదాశ్రయే చ ద్విర్వచనే పశ్చాదుపసర్గయోగే సతి అడభ్యాసవ్యవాయేఽపి(6-1-136-2539) ఇతి సుట్ క్రియతే । ఏవం చ కృత్వా సంస్కృషీష్ట, ఉపస్కృషీష్టేత్యత్ర సుటో బహిరఙ్గలక్షణస్యాసిద్ధత్వాత్ `ఋతశ్చ సంయోగాదేః ఇతి ఇడాగమో న భవతి ।।

[-7-4-10]

ఋచ్ఛత్యౄతామ్ ।। [7-4-11] ।।

ఋచ్ఛతేరఙ్గస్య, ఋ ఇత్యేతస్య, ఋూకారాన్తానాం చ లిటి పరతో గుణో భవతి । ఋచ్ఛ---ఆనర్చ్ఛ, ఆనర్చ్ఛతుః, ఆనర్చ్ఛుః । ఋ---ఆరతుః, ఆరుః । ఋూకారాన్తానామ్---నిచకరతుః, నిచకరుః । నిజగరతుః, నిజగరుః ।

ఋచ్ఛేరలఘూపధత్వాదప్రాప్తో గుణో విధీయతే, ఋూతాం తు ప్రతిషిద్ధః ।

వృద్ధివిషయే తు పూర్వవిప్రతిషేధేన వృద్ధిరేవేష్యతే । నిచకార । నిజగార ।।

[-7-4-11]

శౄదౄప్రాం హ్రస్వో వా ।। [7-4-12] ।।

శౄ, దౄ, పౄ----ఇత్యేతేషామఙ్గానాం లిటి పరతో వా హ్రస్వో భవతి । విశశ్రతుః, విశశ్రుః । విశశరతుః, విశశరుః । విదద్రతుః, విదద్రుః । విదదరతుః, విదదరుః । నిపప్రతుః, నిపప్రుః । నిపపరతుః నిపపరుః ।

హ్రస్వవచనమిత్త్వోత్త్వనివృత్త్యర్థమ్ ।

కేచిదేతత్సూత్రం ప్రత్యాచక్షతే । `శ్రా పాకే(ధా.పా.1054), `ద్రా కుత్సాయామ్(ధా.పా.1055), `ప్రా పూరణే(ధా.పా.1062)---ఇత్యేతేషామనేకార్థా ధాతవ ఇతి శౄదౄప్రామర్థే వర్త్తమానానామ్---విశశ్రతుః, విశశ్రుః, విదద్రతుః, విదద్రుః, నిపప్రతుః నిపప్రుః---ఇత్యేతాని రూపాణి [K.6.144] సాధయన్తి । తథా చ సతి క్వసౌ విశశృవానిత్యేతద్రూపం

న స్యాత్ ।

[-7-4-12]

కేఽణః ।। [7-4-13] ।।

కే ప్రత్యయే పరతోఽణో హ్రస్వో భవతి । జ్ఞకా । కుమారికా । కిశోరికా ।

అణ ఇతి కిమ్ ? గోకా । నౌకా ।

రాకా, ధాకా ఇత్యత్ర ఉణాదయో బహులమ్ ఇతి హ్రస్వో న భవతి । న కపి ఇతి ప్రతిషేధసామర్థ్యాత్కనోఽపి సానుబన్ధకస్య గ్రహణమిహ భవతి ॥

[-7-4-13]

న కపి ॥ [7-4-14] ॥

కపి ప్రత్యయే పరతోఽణో హ్రస్వో న భవతి । బహుకుమారీకః । బహువధూకః । బహులక్ష్మీకః ।

[K.6.145] గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య ఇత్యయమపి హ్రస్వః కపి న భవతి । సమాసార్థే హ్యుత్తరపదే కపి కృతే పశ్చాత్ కబన్తేన సహ సమాసేన భవితవ్యమితి స్త్రీప్రత్యయాన్తసమాసప్రాతిపదికం న భవతి ॥

[-7-4-14]

[K.6.146]

ఆపోఽన్యతరస్యామ్ ॥ [7-4-15] ॥

ఆబన్తస్యాఙ్గస్య కపి హ్రస్వో న భవత్యన్యతరస్యామ్ । బహుఖట్వాకః, బహుఖట్వకః । బహుమాలాకః, బహుమాలకః ॥

[-7-4-15]

ఋదృశోఽఙి గుణః ॥ [7-4-16] ॥

ఋవర్ణాన్తానాం దృశేశ్చ అఙి పరతో గుణో భవతి । శకలాఙ్గుష్ఠకోఽకరత్ । అహం తేభ్యోఽకరం నమః । అసరత్ । ఆరత్ । జరా । దృశేః---అదర్శత్, అదర్శతామ్, అదర్శన్ ॥

[-7-4-16]

అస్యతేస్థుక్ ॥ [7-4-17] ॥

అస్యతేరఙ్గస్య థుగాగమో భవత్యఙి పరతః । ఆస్థత్, ఆస్థతామ్, ఆస్థన్ ॥

[-7-4-17]

శ్వయతేరః ॥ [7-4-18] ॥

శ్వయతేరఙ్గస్యాకారాదేశో భవత్యఙి పరతః । అశ్వత్, అశ్వతామ్, అశ్వన్ ॥

[-7-4-18]

పతః పుమ్ ॥ [7-4-19] ॥

పతేరఙ్గస్య పుమాగమో భవత్యఙి పరతః । అపప్తత్, అపప్తతామ్, అపప్తన్ ॥

[-7-4-19]

వచ ఉమ్ ।। [7-4-20] ।।

వచేరఙ్గస్య అఙి పరత ఉమాగమో భవతి । అవోచత్, అవోచతామ్, అవోచన్ ।।

[-7-4-20]

శీఙః సార్వధాతుకే గుణః ।। [7-4-21] ।।

శీఙోఽఙ్గస్య సార్వధాతుకే పరతో గుణో భవతి । శేతే, శయాతే, శేరతే । సార్వధాతుక ఇతి కిమ్ ? శిశ్యే ।।

[-7-4-21]

అయఙ్యి క్ఙితి ।। [7-4-22] ।।

యకారాదౌ క్ఙితి ప్రత్యయే పరతః శీఙోఽఙ్గస్య `అయఙ్---ఇత్యయమాదేశో భవతి । శయ్యతే । శాశయ్యతే । ప్రశయ్య । ఉపశయ్య ।

యీతి కిమ్ ? శిశ్యే । క్ఙితీతి కిమ్ ? శేయమ్ ।।

[-7-4-22]

ఉపసర్గాద్ధ్రస్వ ఊహతేః ।। [7-4-23] ।।

ఉపసర్గాదుత్తరస్య ఊహతేరఙ్గస్య హ్రస్వో భవతి యకారాదౌ క్ఙితి ప్రత్యయే పరతః । సముహ్యతే । సముహ్య గతః । అభ్యుహ్యతే । అభ్యుహ్య గతః ।

ఉపసర్గాదితి కిమ్ ? ఊహ్యతే । ఊహతేరితి కిమ్ ? సమీహ్యతే ।

`యి ఇత్యేవ---సమూహితమ్ । `క్ఙితి ఇత్యేవ---సమూహ్యోఽయమర్థః । `అణః ఇత్యేవ---ఆ ఊహ్యతే=ఓహ్యతే । సమోహ్యతే ।।

[-7-4-23]

ఏతేర్లిఙి ।। [7-4-24] ।।

ఏతేరఙ్గస్యోపసర్గాదుత్తరస్య లిఙి యకారాదౌ క్ఙితి పరతో హ్రస్వో భవతి । ఉదియాత్ । సమియాత్ । అన్వియాత్ । ఆశిషి లిఙి అకృత్సార్వధాతుకయోః(7-4-25-2298) ఇతి దీర్ఘత్వే కృతే హ్రస్వోఽనేన భవతి ।

ఉపసర్గాదిత్యేవ---ఈయాత్ । `అణః ఇత్యేవ---ఆ ఈయాత్ = ఏయాత్ । సమేయాత్ ।।

[-7-4-24]

అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః ।। [7-4-25] ।।

అకృద్యకారే అసార్వధాతుకయకారే చ క్ఙితి పరతోఽజన్తస్యాఙ్గస్య దీర్ఘో భవతి । భృశాయతే । సుఖాయతే । దుఃఖాయతే । చీయతే, చేచీయతే । స్తూయతే, తోష్టూయతే । చీయాత్ । స్తూయాత్ ।

అకృదితి కిమ్ ? ప్రకృత్య । ప్రహృత్య । పరత్వాద్దీర్ఘత్వేన తుకో బాధః స్యాత్ ।

అసార్వధాతుక ఇతి కిమ్ ? చినుయాత్ । సునుయాత్ ।

`క్ఙితి ఇత్యేవ---ఉరుయా । ధృష్ణుయా ।।

[-7-4-25]

చ్వౌ చ ।। [7-4-26] ।।

చ్విప్రత్యయే పరతోఽజన్తస్యాఙ్గస్య దీర్ఘో భవతి । శుచీకరోతి । శుచీభవతి । శుచీస్యాత్ । పటూకరీతి । పటూభవతి । పటూస్యాత్ ।।

[-7-4-26]

?Bరీఙ్ ఋతః ।। [7-4-27] ।।

ఋకారాన్తస్యాఙ్గస్య అకృద్యకారేఽసార్వధాతుకే యకారే చ్వౌ చ పరతః `రీఙ్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । మాక్షీయతి, మాక్షీయతే । పిత్రీయతి, పిత్రీయతే । చేక్రీయతే । మాత్రీభూతః ।

`క్ఙితి ఇత్యేతన్నివృత్తమ్, తేనేహాపి భవతి---పితురాగతం పిత్ర్యమ్ ।

ఋత ఇతి తపరకరణం కిమ్ ? చేకీర్యతే । నిజేగిల్యతే ।।

[-7-4-27]

రిఙ్ శయగ్లిఙ్క్షు ।। [7-4-28] ।।

ఋకారాన్తస్యాఙ్గస్య శ, యక్---ఇత్యేతయోర్లిఙి చ యకారాదావసార్వధాతుకే పరతః `రిఙ్ ఇత్యయమాదేశో భవతి । శ---ఆద్రియతే, ఆధ్రియతే । యక్---క్రియతే, హ్రియతే । లిఙ్---క్రియాత్ । హ్రియాత్ ।

రిఙ్వచనం దీర్ఘనివృత్త్యర్థమ్ ।

`అసార్వధాతుకే ఇత్యేవ---బిభృయాత్ । `యి ఇత్యేవ---కృషీష్ట, హృషీష్ట ।।

[-7-4-28]

గుణోఽర్తిసంయోగాద్యోః ।। [7-4-29] ।।

ఋతః యకి లిఙి ఇతి వర్త్తతే I `శ ఇత్యత్రాసమ్భవాన్నివృత్తమ్ I గుణో భవత్యర్తేః సంయోగాదీనామృకారాన్తానాం యకి పరతో లిఙి చ యకారాదావసార్వధాతుకే I అర్యతే, అర్యాత్ I స్మర్యతే, స్మర్యాత్ I

ఇహ సంస్క్రియతే, సంస్క్రియాదితి సుటో బహిరఙ్గలక్షణస్యాసిద్ధత్వాద్, అభక్తత్వాద్వా సంయోగాదిత్వమఙ్గస్య నాస్తీతి

గుణో న ప్రవర్త్తతే I

`యి ఇత్యేవ---స్వృషీష్ట I ధ్వృషీష్ట I` అసార్వధాతుకే ఇత్యేవ---ఇయృయాత్ II

[-7-4-29]

యఙి చ II [7-4-30] II

యఙి చ పరతః, అర్తేః సంయోగాదేశ్చ ఋతో గుణో భవతి I అరార్యతే I సాస్వర్యతే I దాధ్వర్యతే I సాస్మర్యతే I అర్తేః `అట్యర్త్యశూర్ణోతీనాముపసంఖ్యానమ్(7-4-82-2630.వా.) ఇతి యఙ్ I

న న్ద్రాః సంయోగాదయః(6-1-3-2446) ఇతి ద్విర్వచనప్రతిషేధో యకారస్య నేష్యతే I

- హన్తేర్హింసాయాం యఙి ఘ్నీభావో వక్తవ్యః - (మ.భా.3-349)I జేఘ్నీయతే I హింసాయామితి కిమ్ ? జఙ్ఘన్యతే II

[-7-4-30]

ఈ ఘ్రాధ్మోః II [7-4-31] II

`ఘ్రా, `ధ్మా---ఇత్యేతయోర్యఙి పరత ఈకారాదేశో భవతి I జేఘ్రీయతే I దేధ్మీయతే II

[-7-4-31]

అస్య చ్వౌ II [7-4-32] II

`ఈ ఇతి వర్తతే I అవర్ణాన్తస్యాఙ్గస్య చ్వౌ పరత ఈకారాదేశో భవతి I శుక్లీభవతి, శుక్లీస్యాత్ I ఖట్వీకరోతి, ఖట్వీస్యాత్ II

[-7-4-32]

క్యచి చ II [7-4-33] II

`అస్య ఇతి వర్త్తతే I క్యచి పరతోऽవర్ణాన్తస్యాఙ్గస్య ఈకారాదేశో భవతి I పుత్రీయతి I ఘటీయతి I ఖట్వీయతి I మాలీయతి I అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః(7-4-25-2298) ఇత్యస్యాపవాదః I

పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమ్ ।।

[-7-4-33]

అశనాయోదన్యధనాయా బుభుక్షాపిపాసాగర్ధేషు ।। [7-4-34] ।।

అశనాయ, ఉదన్య, ధనాయ---ఇత్యేతాని నిపాత్యన్తే, బుభుక్షా, పిపాసా, గర్ధ---ఇత్యేతేష్వర్థేషు ।
అశనాయేతి---అశనశబ్దస్యాత్వం క్యచి నిపాత్యతే । అశనాయతీతి భవతి, బుభుక్షా చేత్ ।
అశనీయతీత్యేవాన్యత్ర ।

ఉదన్యేతి---ఉదకశబ్దస్య ఉదన్నాదేశో నిపాత్యతే । ఉదన్యతీతి భవతి, పిపాసా చేత్ ।
ఉదకీయతీత్యేవాన్యత్ర ।

ధనాయేతి---ధనశబ్దస్యాత్వం నిపాత్యతే । ధనాయతీతి భవతి, గర్ధశ్చేత్ ।
ధనీయతీత్యేవాన్యత్ర ।।

[-7-4-34]

నచ్ఛన్దస్యపుత్రస్య ।। [7-4-35] ।।

ఛన్దసి విషయే పుత్రవర్జితస్యావర్ణాన్తస్యాఙ్గస్య క్యచి యదుక్తం తన్న భవతి । కిం చోక్తమ్ ?
దీర్ఘత్వమ్, ఈత్వం చ । `మిత్రయుః(మై.2-6-12) । `సంస్వేదయుః(మై.4-12-2) । `దేవాఞ్జిగాతి
సుమ్నయుః(ఋ.3-27-1) ।

అపుత్రస్యేతి కిమ్ ? `పుత్రీయన్తః సుదానవః(ఋ.7-96-4) ।

- అపుత్రాదీనామితి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-349)। `జనీయన్తోఽన్వగ్రవః(ఋ.7-96-4) ।।

[-7-4-35]

దురస్యుర్ద్రవిణస్యుర్వృషణ్యతి రిషణ్యతి ।। [7-4-36] ।।

దురస్యుః, ద్రవిణస్యుః, వృషణ్యతి, రిషణ్యతి---ఇత్యేతాని ఛన్దసి నిపాత్యన్తే । దుష్టశబ్దస్య
క్యచి దురస్భావో నిపాత్యతే । అవియోనా దురస్యుః । దుష్టీయతీతి ప్రాప్తే ।

ద్రవిణశబ్దస్య ద్రవిణస్భావో నిపాత్యతే । `ద్రవిణస్యుర్విపన్యయా(ఋ।6-16-34) ।
ద్రవిణీయతీతి ప్రాప్తే ।

వృషశబ్దస్య వృషణ్భావో నిపాత్యతే । `వృషణ్యతి(ఋ.9-5-6) । వృషీయతీతి ప్రాప్తే ।।

రిష్టశబ్దస్య రిషణ్భావో నిపాత్యతే । `రిషణ్యతి(ఋ.2-23-12) । రిష్టీయతీతి ప్రాప్తే ।।

[-7-4-36]

అశ్వాఘస్యాత్ ।। [7-4-37] ।।

అశ్వ, అఘ---ఇత్యేతయోః క్యచి పరతశ్ఛన్దసి విషయే ఆకారాదేశో భవతి । ` అశ్వాయన్తో మఘవన్(ఋ.7-32-23) । ` మా త్వా వృకా అఘాయవో విదన్(కాఠ.2-7-39) ।

ఏతదేవాత్త్వవచనం జ్ఞాపకమ్---నచ్ఛన్దస్యపుత్రస్య(7-4-35-3588) ఇతి దీర్ఘప్రతిషేధో భవతీతి ।।

[-7-4-37]

దేవసుమ్నయోర్యజుషి కాఠకే ।। [7-4-38] ।।

దేవ, సుమ్న---ఇత్యేతయోః క్యచి పరత ఆకారాదేశో భవతి కాఠకే యజుషి । ` దేవాయన్తో యజమానాయ(కాఠ.2-9) । ` సుమ్నాయన్తో హవామహే(కాఠ.8-17-76) ।

యజుషీతి కిమ్ ? ` దేవాఞ్జిగాయ సుమ్నయుః(ఋ.3-27-1) । కాఠక ఇతి కిమ్ ? ` సుమ్నయురిదమాసీత్(త్రై.2-5-7-4) ।।

[-7-4-38]

కవ్యధ్వరపృతనస్యర్చి లోపః ।। [7-4-39] ।।

కవి, అధ్వర, పృతనా---ఇత్యేతేషామఙ్గానాం క్యచి పరతో లోపో భవతి ఋచి విషయే । కవ్యన్తః సుమనసః । అధ్వర---` అధ్వర్యన్తః(4-6-3-3) । పృతనా---` పృతన్యన్తస్తిష్ఠన్తి(మై.2-89-4) ।।

[-7-4-39]

ద్యతిస్యతిమాస్థామిత్తి కితి ।। [7-4-40] ।।

ద్యతి, స్యతి, మా, స్థా---ఇత్యేతేషామఙ్గానామికారాదేశో భవతి తకారాదౌ కితి ప్రత్యయే పరతః । ద్యతి---నిర్దితః, నిర్దితవాన్ । స్యతి---అవసితః, అవసితవాన్ । మా---మితః, మితవాన్ । స్థా---స్థితః, స్థితవాన్ ।

తీతి కిమ్ ? అవదాయ । కితీతి కిమ్ ? అవదాతా ।।

[-7-4-40]

శాచ్ఛోరన్యతరస్యామ్ ।। [7-4-41] ।।

శా, ఛా---ఇత్యేతయోరన్యతరస్యామికారాదేశో భవతి తకారాదౌ కితి । శా---నిశితమ్, నిశాతమ్ । నిశితవాన్, నిశాతవాన్ । ఛా---అవచ్ఛితమ్, అవచ్ఛాతమ్ । అవచ్ఛితవాన్, అవచ్ఛాతవాన్ ।

- శ్యతేరిత్వం వ్రతే నిత్యమితి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-350)। సంశితో బ్రాహ్మణః । సంశితవ్రత ఇత్యర్థః । వ్యస్థితవిభాషావిజ్ఞానాత్ సిద్ధమ్ ।

` దేవత్రాతో గలో గ్రాహ ఇతియోగే చ సద్విధిః ।

మిథస్తేన విభాష్యన్తే గవాక్షః సంశితవ్రతః ।।(మ.భా.3-350)

[-7-4-41]

దధాతేర్హిః ।। [7-4-42] ।।

దధాతేరఙ్గస్య `హి ఇత్యయమాదేశో భవతి తకారాదౌ కితి ప్రత్యయే పరతః । హితః । హితవాన్ । హిత్వా ।।

[-7-4-42]

జహాతేశ్చ క్త్వి ।। [7-4-43] ।।

జహాతేరఙ్గస్య `హి ఇత్యయమాదేశో భవతి క్త్వాప్రత్యయే పరతః । హిత్వా రాజ్యం వనం గతః । హిత్వా గచ్ఛతి ।

జహాతేర్నిర్దేశాజ్జిహీతేర్న భవతి---హాత్వా ।।

[-7-4-43]

విభాషా ఛన్దసి ।। [7-4-44] ।।

జహాతేరఙ్గస్య విభాషా `హి ఇత్యయమాదేశో భవతి ఛన్దసి విషయే క్త్వాప్రత్యయే పరతః । `హిత్వా శరీరం(తై.బ్రా.2-5-6-5) యాతవ్యమ్ । హాత్వా ।।

[-7-4-44]

సుధితవసుధితనేమధితధిష్వధిషీయ చ ।। [7-4-45] ।।

సుధిత, వసుధిత, నేమధిత, ధిష్వ, ధిషీయ---ఇత్యేతాని ఛన్దసి విషయే నిపాత్యన్తే । తత్ర సుధిత, వసుధిత, తేమధిత---ఇతి సు--వసు--నేమపూర్వస్య దధాతేః క్త్వాప్రత్యయే ఇత్త్వమిడాగమో వా ప్రత్యయస్య నిపాత్యతే । `గర్భం మాతా సుధితమ్(ఋ.10-27-16) । సుహితమితి ప్రాప్తే । వసుధితమగ్నౌ జుహోతి । వసుహితమితి ప్రాప్తే । `నేమధితా(ఋ.10-93-13) బాధన్తే । నేమహితా ఇతి ప్రాప్తే ।

ధిష్వేతి---లోణ్మధ్యమైకవచనే దధాతేరిత్త్వమిడాగమో వా ప్రత్యయస్య ద్విర్వచనాభావశ్చ నిపాత్యతే । `ధిష్వ సోమమ్(ఋ.8-33-15) । ధత్స్వేతి ప్రాప్తే ।

ధిషీయేతి---ఆశీర్లిఙ్యాత్మనేపదోత్తమైకవచనే దధాతేరిత్వమిడాగమో వా ప్రత్యయస్య నిపాత్యతే । `ధిషీయ(తై.1-6-4-4) । ధాసీయేతి ప్రాప్తే ।।

[-7-4-45]

దో దద్ ఘోః ।। [7-4-46] ।।

`దా---ఇత్యేతస్య ఘుసంజ్ఞకస్య `దద్ ఇత్యయమాదేశో భవతి తకారాదౌ కితి ప్రత్యయే పరతః । దత్తః । దత్తవాన్ । దత్తిః ।

ద ఇతి కిమ్ ? ధాతః । ధాతవాన్ । ధేట ఏతద్రూపమ్ । ఘోరితి కిమ్ ? `దాప్ లవనే(ధా.పా.1060) । దాతం బర్హిః । `దైప్ శోధనే(ధా.పా.925) । అవదాతం ముఖమ్ ।

అయమాదేశస్థాన్త ఇష్యతే । ఏవం హ్యుక్తమ్---

`తాన్తే దోషో దీర్ఘత్వం స్యాద్దాన్తే దోషో నిష్ఠానత్వమ్ ।

ధాన్తే దోషో ధత్వప్రాప్తిస్థాన్తేఽదోషస్తస్మాత్థాన్తమ్ ।।(మ.భా.3-350,351)

యది తు `దస్తి ఇతి తకారాదౌ దీర్ఘత్వమ్, తదా తాన్తేఽప్యదోషః । దాన్తధాన్తయోరపి `సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య(వ్యా.పా.12) ఇతి నత్వధత్వే న భవిష్యత ఇతి న దోషః ।।

`అవదత్తం విదత్తం చ ప్రదత్తం చాదికర్మణి ।

సుదత్తమనుదత్తం చ నిదత్తమితి చేష్యతే ।।(మ.భా.3-351)

అచ ఉపసర్గాత్తః(7-4-47-3078) ఇతి ప్రాప్తే నిపాత్యన్తే । అనుపసర్గా వా ఏతే అవాదయః క్రియాన్తరవిషయా వేదితవ్యాః ।।

[-7-4-46]

అచ ఉపసర్గాత్తః ।। [7-4-47] ।।

అజన్తాదుపసర్గాదుత్తరస్య `దా---ఇత్యేతస్య ఘుసంజ్ఞకస్య `త---ఇత్యయమాదేశో భవతి తకారాదౌ కితి । ప్రత్తమ్, అవత్తమ్, నీత్తమ్, పరీత్తమ్ ।

అచ ఇతి కిమ్ ? నిర్దత్తమ్ । దుర్దత్తమ్ ।

ఉపసర్గాదితి కిమ్ ? దధి దత్తమ్ । మధు దత్తమ్ ।

`ఘోః ఇత్యేవ---అవదాతం ముఖమ్ ।

ఉపసర్గాదితి పఞ్చమీనిర్ద్శాదాదేరలః ప్రాప్నోతి ? తత్ర సమాధిమాహుః---`అచః ఇత్యేతద్ ద్విరావర్తయివ్యమ్, తత్రైకం పఞ్చమ్యన్తమ్ ఉపసర్గవిశేషణార్థమ్, అపరమపి షష్ఠ్యన్తం స్థానినిర్దేశార్థమిత్యాకారస్య స్థానే తకారో భవతి । ద్వితకారో వా సంయోగోఽయమాదిశ్యతే, సోఽనేకాల్త్వాత్ సర్వస్య భవిష్యతి । అపో భి(7-4-48-442) ఇత్యత్ర పఞ్చమ్యన్తమ్ `అచః ఇత్యనువర్త్తతే, తేన పకారమాత్రస్య భవిష్యతి ।

- ద్యతేరిత్వాదచస్త ఇత్యేతద్భవతి విప్రతి షేధేన - (మ.భా.3-351)। అవత్తమ్ । `ప్రత్తం జుహోతి(మై.1-6-9) ।।

[-7-4-47]

అపో భి ।। [7-4-48] ।।

` అప్---ఇత్యేతస్యాఙ్గస్య భకారాదౌ ప్రత్యయే పరతః `త ఇత్యయమాదేశో భవతి । అద్భిః । అద్భ్యః ।

భీతి కిమ్ ? అప్సు ।

- స్వవః స్వతవసోర్మాస ఉషసశ్చ తకారాదేశ ఇష్యతే ఛన్దసి భకారాదౌ -(మ.భా.3-352)। స్వవద్భిః । స్వతవద్భిః

। మాద్భిరిష్ట్వా ఇన్ద్రో వృత్రహా । `సముషద్భిరజాయథాః(ఋ.1-6-3) ।।

[-7-4-48]

సః స్యార్ధధాతుకే ।। [7-4-49] ।।

సకారాన్తస్యాఙ్గస్య సకారాదావార్ధధాతుకే పరతస్తకారాదేశో భవతి । వత్స్యతి; అవత్స్యత్ । వివత్సతి । జిఘత్సతి ।

స ఇతి కిమ్ ? వక్ష్యతి । సీతి కిమ్ ? ఘాసః । వాసః । ఆర్ధధాతుక ఇతి కిమ్ ? ఆస్సే । వస్సే ।।

[-7-4-49]

తాసస్త్యోర్లోపః ।। [7-4-50] ।।

తాసేరస్తేశ్చ సకారస్య సకారాదౌ ప్రత్యయే పరతః లోపో భవతి । తాసేః---కర్తాసి । కర్తాసే । అస్తేః---త్వమసి । వ్యతిసే ।

అస్తేరకారసకారయోర్లుప్తయోః ` సే ఇతి ప్రత్యయమాత్రమేతత్పదమ్, తేన సాత్పదాద్యోః(8-3-111-2123) ఇతి షత్వం న భవతి ।।

[-7-4-50]

రి చ ।। [7-4-51] ।।

రేఫాదౌ చ ప్రత్యయే పరతః తాసస్త్యోః సకారస్య లోపో భవతి । కర్తారౌ, కర్తారః । అధ్యేతారౌ, అధ్యేతారః ।।

[-7-4-51]

హ ఏతి ।। [7-4-52] ।।

తాసస్త్యోః సకారస్య హకారాదేశో భవతి ఏతి పరతః । కర్తాహే । అస్తేః---వ్యతిహే ।।

[-7-4-52]

యీవర్ణయోర్దీధీవేవ్యోః ।। [7-4-53] ।।

యకారాదావివర్ణాదౌ చ పరతో దీధీవేవ్యోర్లోపో భవతి । యకారాదౌ---ఆదీధ్య గతః । ఆవేవ్య గతః । ఆదీధ్యతే । ఆవేవ్యతే ।

ఇవర్ణాదౌ---ఆదీధితా । ఆవేవితా । లిఙి---ఆదీధీత । ఆవేవీత ।

యీవర్ణయోరితి కిమ్ ? ఆదీధ్యనమ్ । ఆవేవ్యనమ్ ।।

[-7-4-53]

సని మీమాఘురభలభశకపతపదామచ ఇస్ ।। [7-4-54] ।।

సని ప్రత్యయే సకారాదౌ పరతో మీ, మా, ఘు, రభ, లభ, శక, పత, పద---ఇత్యేతేషామఙ్గానామచః స్థానే ఇసిత్యయమాదేశో భవతి । `మీ ఇతి మీనాతిమినోత్యోర్ద్వయోరపి గ్రహణమిష్యతే । మిత్సతి । ప్రమిత్సతి । `మా ఇతి గామాదాగ్రహణేష్వవిశేషః । మిత్సతే । అపమిత్సతే । ఘు---దిత్సతి, ధిత్సతి । రభ---ఆరిప్సతే । లభ---ఆలిప్సతే । శక---శిక్షతి । పత---పిత్సతి । పద---ప్రపిత్సతే ।

సనీతి కిమ్ ? దాస్యతి ।

`సి ఇత్యేవ---పిపతిషతి । - తనిపతిదరిద్రాణాముసంఖ్యానమ్ -(కాత్యా.వా.5059) ఇతి పతేరిడాగమవికల్పః ।

- సని రాధో హింసాయామచ ఇస్వక్తవ్యః - । ప్రతిరిత్సతి । హింసాయామితి కిమ్ ? ఆరిరాత్సతి ।।

[-7-4-54]

ఆప్జ్ఞప్యృధామీత్ ।। [7-4-55] ।।

ఆప్, జ్ఞపి, ఋధ---ఇత్యేతేషామఙ్గానామచ ఈకారాదేశో భవతి సని సకారాదౌ పరతః । ఆప్---ఈప్సతి । జ్ఞపి--జ్ఞీప్సతి । ఋధ్--ఈర్త్సతి ।

జ్ఞపేర్ద్వావచౌ, తత్ర ణేః పూర్వవిప్రతిషేధేన లోపః, ఇతరస్య తీత్త్వమ్ ।

`సని ఇత్యేవ---ప్రాప్స్యతి । సీత్యేవ---జిజ్ఞపయిషతి । అర్దిధిషతి । సనీవన్తర్ధ(7-2-49-2618) ఇతి జ్ఞపేః, ఋధేశ్చేటో వికల్పః ।।

[-7-4-55]

దమ్భ ఇచ్చ ।। [7-4-56] ।।

దమ్భేరచ ఇకారాదేశో భవతి, చకారాదీచ్చ సని సకారాదౌ పరతః । ధీప్సతి, ధిప్సతి । `సి ఇత్యేవ---దిదమ్భిషతి ।।

[-7-4-56]

ముచోఽకర్మకస్య గుణో వా ।। [7-4-57] ।।

ముచోఽకర్మకస్య గుణో వా భవతి సని సకారాదౌ పరతః । హలన్తాచ్చ(1-2-10-2613) ఇతి కిత్త్వప్రతిషేధో వికల్ప్యతే । మోక్షతే వత్సః స్వయమేవ, ముముక్షతే వత్సః స్వయమేవ ।

అకర్మకస్యేతి కిమ్ ? ముముక్షతి వత్సం దేవదత్తః । కర్మకర్త్తరి ముచిరకర్మకో భవతి, కర్మవిశేషస్యావివక్షితత్వాద్వా ।।

[-7-4-57]

అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య ।। [7-4-58] ।।

యదేతత్ప్రక్రాన్తమ్---సని మీమా(7-4-54-2623) ఇత్యాది ముచోఽకర్మకస్య(7-4-57-2624) ఇతి యావత్, అత్రాభ్యాసలోపో భవతి । తథైవోదాహృతమ్ । `అభ్యాసస్య ఇత్యేతచ్చాధికృతం వేదితవ్యమ్ ఆ అధ్యాయపరిసమాప్తేః । ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామోఽభ్యాసస్యేత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతి---హ్రస్వః(7-4-59-2180) । డుఢౌకిషతే । తుత్రౌకిషతే ।

`సని మీమాఘురభలభశకపతపదామచ ఇస్ అభ్యాసలోపశ్చ ఇత్యేవం సిద్ధే యద్ `అత్ర గ్రహణమిహ క్రియతే తద్విషయావధారణార్థమ్---అత్రైవాభ్యాసలోపో భవతి, సన్వద్భావవిషయే న భవతి । అమీమపత్ । అదీదపత్ । సన్వల్లఘుని చఙ్పరే(7-4-93-2316) ఇతి సన్వద్భావాత్ప్రాప్నోతి ।

సర్వస్యాభ్యాసస్యాయం లోప ఇష్యతే, తదర్థమేవ కేచిద్ `అత్ర గ్రహణం వర్ణయన్తి ।

`నానర్థకేఽలోఽన్త్యవిధిః(వ్యా.ప.62)---ఇత్యపరే సర్వస్య కుర్వన్తి ।।

[-7-4-58]

హ్రస్వః ।। [7-4-59] ।।

హ్రస్వో భవత్యభ్యాసస్య । డుఢౌకిషతే, తుత్రౌకిషతే । డుఢౌకే, తుత్రౌకే । అడుఢౌకత్, అతుత్రౌకత్ ।

- అభ్యాసస్యానచి - (మ.భా.3-352)। అభ్యాసస్య యదుచ్యతే అనచి తద్భవతీతి వక్తవ్యమ్ । చరాచరః । చలాచలః । పతాపతః । వదావదః । హలాదిః శేషో న భవతి ।।

[-7-4-59]

హలాదిః శేషః ।। [7-4-60] ।।

అభ్యాసస్య హలాదిః శిష్యతే, అనాదిర్లుప్యతే । జగ్లౌ । మమ్లౌ । పపాచ । పపాఠ । ఆట, ఆటతుః, ఆటుః ।

ఆదిశేషనిమిత్తోఽయమనాదేర్లోపో విధీయతే, తత్ర అభ్యాసజాతేరాశ్రయణాత్ క్వచిదపి వర్త్తమానో హలాదిరనాదేః సర్వత్ర నివృత్తిం కరోతి ।

అపరే తు బ్రువతే---శేషశబ్దోఽయం నివృత్త్యా విశిష్టమవస్థానమాహ । తదవస్థానముక్తితో యద్యపి ప్రధానమ్, అవిధేయత్వాత్తు తదప్రధానమ్; నివృత్తేరేవ తు విధేయత్వాత్ప్రాధానమ్ । తత్రాయమర్థోఽస్య జాయతే---అభ్యాసస్యానాదేర్హలో నివృత్తిర్భవతీతి । సా కిమిత్యాదేరవిధేయాం సతీమనివృత్తిమపేక్షిష్యత ఇతి ।।

[-7-4-60]

శర్పూర్వాః ఖయః ।। [7-4-61] ।।

అభ్యాసస్య శపూర్వాః స్వయః శిష్యన్తే, అన్యే హలో లుప్యన్తే । చుశ్చ్యోతిషతి । తిష్ఠాసతి । పిస్పన్దిషతే ।

శర్పూర్వా ఇతి కిమ్ ? పపాచ । ఖయ ఇతి కిమ్ ? సస్నౌ ।

- ఖర్పూర్వాః ఖయ ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-353)। ఉచిచ్ఛిషతీత్యత్ర ఉచ్చేరన్తరఙ్గత్వాత్తుకి కృతే ద్విర్వచనమ్, తత్ర హలాదిః శేషే సత్యభ్యాసే తకారః శ్రూయేత ।।

[-7-4-61]

కుహోశ్చుః ।। [7-4-62] ।।

అభ్యాసస్య కవర్గహకారయోశ్చవర్గాదేశో భవతి । చకార । చఖాన । జగామ । జఘాన । హకారస్య---జహార । జిహీర్షతి । జహౌ ।

[-7-4-62]

న కవతేర్యఙి ।। [7-4-63] ।।

కవతేరభ్యాసస్య యఙి పరతశ్చుర్న భవతి । కోకూయతే ఉష్ట్రః । కోకూయతే ఖరః ।

`కవతేః ఇతి వికరణనిర్ద్దేశః కౌతేః, కువతేశ్చ నివృత్త్యర్థః । తయోశ్చుత్వమేవ భవతి---చోకూయతే ।

యఙీతి కిమ్ ? చుకువే ।।

[-7-4-63]

కృషేశ్ఛన్దసి ।। [7-4-64] ।।

కృషేశ్ఛన్దసి విషయే యఙి పరతోఽభ్యాసస్య చుర్న భవతి । కరీకృష్యతే యజ్ఞకుణపః ।

ఛన్దసీతి కిమ్ ? చరీకృష్యతే కృషీవలః ।।

[-7-4-64]

దాధర్తిదర్ధర్తిదర్ధర్షిబోభూతుతేతిక్తేఽలర్ష్యాపనీఫణత్సంసనిష్యదత్
కరిక్రత్కనిక్రదద్భరిభ్రద్ధవిధ్వతోదవిద్యుతత్తరిత్రతః సరీసృపతం
వరీవృజన్మర్మృజ్యాగనీగన్తీతి చ ।। [7-4-65] ।।

దాధర్తి, దర్ధతి, దర్ధషి, బోభూతు, తేతిక్తే, అలర్షి, ఆపనీఫణత్, సంసనిష్యదత్, కరిక్రత్, కనిక్రదత్, భరిభ్రత్, దవిధ్వతః, దవిద్యుతత్, తరిత్రతః, సరీసృపతమ్, వరీవృజత్, మర్మృజ్య, ఆగనీగన్తి---ఇత్యేతాని అష్టాదశ ఛన్దసి విషయే నిపాత్యన్తే । దాధర్తి దర్ధర్తి దర్ధర్షీతి---ధారయతేః, ధృఙో వా శ్లౌ యఙ్లుకి వా అభ్యాసస్య దీర్ఘత్వం ణిలోపశ్చ । దాధర్తి । ఏవం దర్ధతి---శ్లౌ రుగభ్యాసస్య నిపాత్యతే । తథా దర్ధర్షీతి । అత్ర చ యల్లక్షణేనానుపపన్నం తత్సర్వం నిపాతనాత్సిద్ధమ్ ।

బోభూత్వితి---భవతేర్యఙ్లుగన్తస్య లోటి గుణాభావో నిపాత్యతే । నైతదస్తి ప్రయోజనమ్; అత్ర భూసువోస్తిఙి(7-3-88-2224) ఇతి గుణాభావః సిద్ధః ? జ్ఞాపనార్థం తర్హి నిపాతనమేతత్ । జ్ఞాపయతి---అన్యత్ర యఙ్లుగన్తస్య గుణప్రతిషేధో న భవతీతి । బోభోతి, బోభవీతి ।

తేతిక్తే---తిజేర్యఙ్లుగన్తస్యాత్మనేపదం నిపాత్యతే । యఙో ఙిత్త్వాత్ ప్రత్యయలక్షణేనాత్మనేపదం సిద్ధమేవ ? జ్ఞాపనార్థం తు ఆత్మనేపదనిపాతనమ్---` అన్యత్ర యఙ్లుగన్తాదాత్మనేపదం న భవతి ।

అలర్షీతి---ఇయర్తేర్లటి సిపి అభ్యాసస్య హలాదిః శేషాపవాదో రేఫస్య లత్వం నిపాత్యతే । సిపా నిర్దేశోఽతన్త్రమ్, తిప్యపి దృశ్యతే---` అలర్తి దక్షః(ఋ.8-48-8) ।

ఆపనీఫణదితి(ఋ.4-40-4)---ఫణతేరాఙ్పూర్వస్య యఙ్లుగన్తస్య శతర్యభ్యాసస్య నీగ్నిపాత్యతే ।

సంసనిష్యదితి(మై.1-11-2)---స్యన్దేః సంపూర్వస్య యఙ్లుక్, శతర్యేవాభ్యాసస్య నిక్, ధాతుసకారస్య షత్వం నిపాత్యతే । న చాస్య సమ్పూర్వతా తన్త్రమ్, అన్యత్రాపి హి దృశ్యతే---ఆసనిష్యదదితి ।

కరిక్రదితి(ఋ.1-131-3)---కరోతేర్యఙ్లున్తస్య శతరి చుత్వాభావః, అభ్యాసకకారస్య రిగాగమో నిపాత్యతే ।

కనిక్రదదితి(ఋ.1-128-3)----క్రన్దేర్లుజి ఛ్లేరజాదేశో ద్విర్వచనమభ్యాసస్య చుత్వాభావో నిగాగమశ్చ నిపాత్యతే । తథా చాస్య హి వివరణం కృతమ్ । అక్రన్దీదితి భాషాయామ్ ।

భరిభ్రదితి(ఋ.10-45-7)---బిభర్తే_ర్యఙ్లుగన్తస్య శతరి భృఞామిత్(7-4-76-2496) ఇతి ఇత్త్వాభావో జశ్త్వాభావోఽభ్యాసస్య రిగాగమో నిపాత్యతే ।

దవిధ్వత ఇతి---ధ్వరతేర్యఙ్లుగన్తస్య శతరి జసి రూపమేతత్ । అత్రాభ్యాసస్య విగాగమ ఋకారలోపశ్చ నిపాత్యతే । `దవిధ్వతో రశ్మయః సూర్యస్య(ఋ.4-13-4) ।

దవిద్యుతదితి(ఋ.6-16-45)---ద్యుతేర్యఙ్లున్తస్య శతరి అభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణాభావః, అత్వమ్, విగాగమశ్చ నిపాత్యతే ।

తరిత్రత ఇతి---తరతేః శతరి శ్లౌ షష్ఠ్యేకవచనేఽభ్యాసస్య రిగాగమో నిపాత్యతే ।

సరీసృపతమితి---సృపేః శతరి శ్లౌ ద్వితీయైకవచనేఽభ్యాసస్య రీగాగమో నిపాత్యతే ।

వరీవృజదితి(ఋ.7-24-4)--వృజేః శతరి శ్లౌ రీగాగమో నిపాత్యతేఽభ్యాసస్య ।

మర్మృజ్యేతి---మృజేర్లిటి ణలి అభ్యాసస్య రుగాగమో ధాతోశ్చ యుగాగమో నిపాత్యతే । తతః మృజేర్వృద్ధిః(7-2-114-2473) న భవతి; అలఘూపధత్వాత్ । లఘూపధగుణే ప్రాప్తే వృద్ధిరారభ్యతే ।

ఆగనీగన్తీతి---ఆఙ్పూర్వస్య గమేర్లటి శ్లౌ అభ్యాసస్య చుత్వాభావో నీగాగమశ్చ నిపాత్యతే । `వక్ష్యన్తీ దేవదాగనీగన్తి కర్ణమ్(ఋ.6-75-3) ।

ఇతికరణమేవమ్ప్రకారాణామన్యేషామప్యుపసంగ్రహార్థమ్ ।।

[-7-4-65]

ఉరత్ ।। [7-4-66] ।।

ఋవర్ణాన్తస్యాభ్యాసస్యాకారాదేశో భవతి । వవృతే, వవృధే, శశృధే ।

నర్నృతి, నరినర్తి_, నరీనర్తి---ఇత్యేవమాదౌ `అభ్యాసవికారేషు అపవాదో నోత్సర్గాన్విధీన్బాధతే(వ్యా.ప.23) ఇత్యురదత్వే కృతే రుగాదయ ఆగమాః క్రియన్తే ।।

[-7-4-66]

ద్యుతిస్వాప్యోః సమ్ప్రసారణమ్ ।। [7-4-67] ।।

ద్యుతి, స్వాపి---ఇత్యేతయోరభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణం భవతి । విదిద్యుతే । వ్యదిద్యుతత్ । విదిద్యోతిషతే । విదిద్యుతిషతే । విదేద్యుత్యతే ।

స్వాపేః---సుష్వాపయిషతి ।

స్వాపిర్ణ్యన్తో గృహ్యతే, తస్యాభ్యాసనిమిత్తేన ప్రత్యయేనానన్తర్యే సతి సమ్ప్రసారణమిష్యతే । ఇహ న భవతి---స్వాపయతేర్ణ్వుల్ స్వాపకః, తస్మాత్ క్యచి స్వాపకీయతి, స్వాపకీయతేః సన్---సిష్వాపకీయిషతి ॥

[-7-4-67]

వ్యథో లిటి ॥ [7-4-68] ॥

వ్యథేర్లిటి పరతోఽభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణం భవతి । వివ్యథే, వివ్యథాతే, వివ్యథిరే । హలాదిః శేషేణ యకారస్య నివృత్తౌ ప్రాప్తాయాం సమ్ప్రసారణం క్రియతే, యకారస్య న సమ్ప్రసారణే సమ్ప్రసారణమ్(6-1-37-363) ఇతి ప్రతిషిధ్యతే । లిటీతి కిమ్ ? వావ్యథ్యతే ॥

[-7-4-68]

దీర్ఘ ఇణః కితి ॥ [7-4-69] ॥

ఇణోఽఙ్గస్య యోఽభ్యాసస్తస్య దీర్ఘో భవతి కితి లిటి పరతః । ఈయతుః । ఈయుః । ఇణో యణ్(6-4-81-2455) ఇతి యణాదేశే కృతే స్థానివద్భావాద్ ద్విర్వచనమ్ ।

కితీతి కిమ్ ? ఇయాయ । ఇయయిథ ॥

[-7-4-69]

అత ఆదేః ॥ [7-4-70] ॥

అభ్యాసస్యాదేరకారస్య దీర్ఘో భవతి లిటి పరతః । అతో గుణే(6-1-97-191) పరరూపత్వస్యాపవాదః । ఆట, ఆటతుః, ఆటుః ।

ఆదేరితి కిమ్ ? పపాచ । పపాఠ ॥

[-7-4-70]

తస్మాన్నుడ్ ద్విహలః ॥ [7-4-71] ॥

తస్మాదతోఽభ్యాసాద్దీర్ఘీభూతాదుత్తరస్య ద్విహలోఽఙ్గస్య నుడాగమో భవతి । ఆనఙ్గ, ఆనఙ్గతుః, ఆనఙ్గుః । ఆనఞ్జ, ఆనఞ్జతుః, ఆనఞ్జుః ।

ద్విహల ఇతి కిమ్ ? ఆట, ఆటతుః, ఆటుః ।

ఋకారైకదేశో రేఫో హల్గ్రహణేన గృహ్యతే । తేనేహాపి ద్విహలోఽఙ్గస్య నుడాగమో భవతి---ఆనృధతుః, ఆనృధుః ॥

[-7-4-71]

అశ్నోతేశ్చ ॥ [7-4-72] ॥

అశ్నోతేశ్చ దీర్ఘీభూతాదభ్యాసాదుత్తరస్య నుడాగమో భవతి । వ్యానశే, వ్యానశాతే, వ్యానశిరే ।

` అశ్నోతేః ఇతి వికరణనిర్దేశో అశ్నాతేర్మా భూదితి---ఆశ, ఆశతుః, ఆశుః ।।

[-7-4-72]

భవతేరః ।। [7-4-73] ।।

భవతేరభ్యాసస్యాకారాదేశో భవతి లిటి పరతః । బభూవ, బభూవతుః, బభూవుః ।

` భవతేః ఇతి ధాతునిర్ద్దేశాదిహాపి భవతి---అనుబభూవే కమ్బలో దేవదత్తేన । ` లిటి ఇత్యేవ---భుభూషతి । బోభూయతే ।।

[-7-4-73]

ససూవేతి నిగమే ।। [7-4-74] ।।

` ససూవ ఇతి నిపాత్యతే । సూతేర్లిటి పరస్మైపదం వుగాగమః, అభ్యాసస్య చాత్వం నిపాత్యతే । ` ససూవ స్థవిరం విపశ్చితామ్(ఋ.4-18-10) । సుషువే ఇతి భాషాయామ్ ।।

[-7-4-74]

ణిజాం త్రయాణాం గుణః శ్లౌ ।। [7-4-75] ।।

నిజాదీనాం త్రయాణామభ్యాసస్య గుణో భవతి శ్లౌ సతి । ణిజిర్---నేనేక్తి । విజిర్---వేవేక్తి । విష్లృ---వేవేష్టి ।

త్రిగ్రహణముత్తరార్థమ్ । ఏషాం హి వృత్కరణం సమాప్త్యర్థం పఠ్యత ఏవేతి ।

శ్లావితి కిమ్ ? నినేజ ।।

[-7-4-75]

భృఞామిత్ ।। [7-4-76] ।।

భృఞాదీనాం త్రయాణామభ్యాసస్యేకారాదేశో భవతి శ్లౌ సతి । భృఞ్---బిభర్త్తి । మాఙ్---మిమీతే । ఓహాఙ్---జిహీతే ।

` త్రయాణామ్ ఇత్యేవ---జహాతి । ` శ్లౌ ఇత్యేవ---బభార ।।

[-7-4-76]

అర్త్తిపిపర్త్యోశ్చ ।। [7-4-77] ।।

అర్త్తి, పిపర్త్తి---ఇత్యేతయోరభ్యాసస్యేకారాదేశో భవతి శ్లౌ । ఇయర్త్తి ధూమమ్ । పిపర్త్తి సోమమ్ ।।

[-7-4-77]

బహులం ఛన్దసి ।। [7-4-78] ।।

ఛన్దసి విషయేఽభ్యాసస్య శ్లౌ బహులమికారాదేశో భవతి । `పూర్ణాం వివష్టి(ఋ.7-16-11)-వశేరేతద్రూపమ్ । తథా వచేః---`జనిమా వివక్తి(ఋ.1-97-7) । సచేః---`వత్సం న మానా సిషక్తి(ఋ.1-38-8) । జిఘర్తి సోమమ్ । న చ భవతి---దదాతీత్యేవం బ్రూయాత్ । `జజనదిన్ద్రమ్(మై.1-9-1) `మాతా యద్వీరం దధనద్ధనిష్ఠా(ఋ.10-73-1) ।।

[-7-4-78]

సన్యతః ।। [7-4-79] ।।

సని పరతోఽకారాన్తాభ్యాసస్యేకారాదేశో భవతి । పిపక్షతి । యియక్షతి । తిష్ఠాసతి । పిపాసతి ।

సనీతి కిమ్ ? పపాచ । అత ఇతి కిమ్ ? లులూషతి । తపరకరణం కిమ్ ? పపచిషతే ।।

[-7-4-79]

ఓః పుయణ్జ్యపరే ।। [7-4-80] ।।

`సని ఇతి వర్తతే, `ఇత్ ఇతి చ । ఉవర్ణాన్తాభ్యాసస్య పవర్గే యణి జకారే చావర్ణపరే పరత ఇకారాదేశో భవతి సని ప్రత్యయే పరతః । పవర్గేఽపరే---పిపవిషతే, పిపావయిషతి । విభావయిషతి ।

యణ్యపరే---యియవిషతి । యియావయిషతి । రిరావయిషతి । లిలావయిషతి ।

జ్యపరే--`జు ఇతి సౌత్రోఽయం ధాతుః, జిజావయిషతి ।

ఏతదేవ `పుణ్జ్యపరే ఇతి వచనం జ్ఞాపకమ్---అద్విర్వచననిమిత్తేఽపి ణౌ స్థానివద్భవతీతి । ఓరితి కిమ్ ? పాపచ్యతే । సన్---పాపచిషతే । పుయణ్జీతి కిమ్ ? అవతుతావయిషతి । జుహావయిషతి । అపర ఇతి కిమ్ ? బుభూషతి ।।

[-7-4-80]

స్రవతిశృణోతిద్రవతిప్రవతిప్లవతిచ్యవతీనాం వా ।। [7-4-81] ।।

స్రవతి, శృణోతి, ద్రవతి, ప్రవతి, ప్లవతి, చ్యవతి---ఇత్యేతేషామభ్యాసస్య ఓరవర్ణపరే యణి వా ఇకారాదేశో భవతి సని పరతః । సిస్రావయిషతి, సుస్రావయిషతి । శృణోతి---శిశ్రావయిషతి, శుశ్రావయిషతి । ద్రవతి---దిద్రావయిషతి, దుద్రావయిషతి । ప్రవతి---పిప్రావయిషతి, పుప్రావయిషతి । ప్లవతి---పిప్లావయిషతి, పుప్లావయిషతి । చ్యవతి---చిచ్యావయిషతి, చుచ్యావయిషతి ।

వచనసామర్థ్యాదేకేన వర్ణేన యణో వ్యవధానమాశ్రీయతే । పూర్వసూత్రేణ త్వనన్తర ఏవ యణి భవితవ్యమిత్యప్రాప్తవిభాషేయమ్

` అపర ఇత్యేవ---సుస్రూషతి । శుశ్రూషతే ।।

[-7-4-81]

గుణో యఙ్లుకోః ।। [7-4-82] ।।

యఙి, యఙ్లుకి చ ఇగన్తస్యాభ్యాసస్య గుణో భవతి । చేచీయతే । లోలూయతే । యఙ్లుకి---జోహవీతి । యఙో వా ఇతీడ్వికల్పః । చోక్రుశీతి ।।

[-7-4-82]

దీర్ఘోఽకితః ।। [7-4-83] ।।

అకితోఽభ్యాసస్య దీర్ఘో భవతి యఙి యఙ్లుకి చ । పాపచ్యతే । పాపచీతి । యాయజ్యతే । యాయజీతి ।

అకిత ఇతి కిమ్ ? యంయమ్యతే । యంయమీతి । రంరమ్యతే । రంరమీతి ।

నను చాత్రాపవాదత్వాన్నుకి కృతేఽభ్యాసస్యానజన్తత్వాదేవ దీర్ఘత్వం న భవిష్యతి ? ఏవం తర్హి ` అకితః ఇత్యనేనైతజ్జ్ఞాప్యతే---` అభ్యాసవికారేష్వపవాదా నోత్సర్గాన్ విధీన్బాధన్తే(వ్యా.ప.23) ఇతి ।

కిమేతస్య జ్ఞాపనే ప్రయోజనమ్ ? డోఢౌక్యతే ఇత్యత్ర ` దీర్ఘోఽకితః ఇత్యనేన సన్ధ్యక్షరహ్రస్వో న బాధ్యతే; అచీకరదిత్యత్ర దీర్ఘో లఘోః(7-4-94-2318) ఇత్యనేన సన్వదిత్వం న బాధ్యతే; మాన్ప్రభృతీనాం దీర్ఘేణ సనీత్వం న బాధ్యతే---మీమాంసతే; ఈ చ గణః(7-4-97-2573) ఇతీత్వేన హలాదిశేషో న బాధ్యతే---అజీగణత్ ।।

[-7-4-83]

నీగ్వఞ్చుస్రంసుధ్వంసుభ్రంసుకసపతపదస్కన్దామ్ ।। [7-4-84] ।।

వఞ్చు, స్రంసు, ధ్వంసు, భ్రంసు, కస, పత, పద, స్కన్ద---ఇత్యేతేషామభ్యాసస్య నీగాగమో భవతి యఙి యఙ్లుకి చ । వఞ్చు---వనీవచ్యతే । వనీవఞ్చీతి । స్రంసు---సనీస్రస్యతే । సనీస్రంసీతి । ధ్వంసు---దనీధ్వస్యతే । దనీధ్వంసీతి । భ్రంసు---బనీభ్రస్యతే । బనీభ్రంసీతి । కస---చనీకస్యతే । చనీకసీతి । పత---పనీపత్యతే । పనీపతీతి । పద---పనీపద్యతే । పనీపదీతి । స్కన్ద---చనీస్కద్యతే । చనీస్కన్దీతి ।।

[-7-4-84]

నుగతోఽనునాసికాన్తస్య ।। [7-4-85] ।।

అనునాసికాన్తస్యాఙ్గస్య యోఽభ్యాసస్తస్యాకారాన్తస్య నుగాగమో భవతి యఙ్యఙ్లుకోః పరతః । తన్తన్యతే । తన్తనీతి । జఙ్గమ్యతే । జఙ్గమీతి । యంయమ్యతే । యంయమీతి । రంరమ్యతే । రంరమీతి ।

నుగిత్యేతదనుస్వారోపలక్షణార్థం ద్రష్టవ్యమ్ । స్థానినా హ్యాదేశో లక్ష్యతే । తేన యంయమ్యతే--- ఇత్యేవమాదావఝల్పరత్వేఽప్యనుస్వారో భవతి ।

- పదాన్తవచ్చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-359)। వా పదాన్తస్య(8-4-59-125) ఇతి పరసవర్ణవికల్పో యథా స్యాదితి ।

అత ఇతి కిమ్ ? తేతిమ్యతే ।

తపరకరణం తు భూతపూర్వస్యాపి దీర్ఘస్య నివృత్త్యర్థమ్---బాభామ్యతే । అనునాసికాన్తస్యేతి కిమ్ ? పాపచ్యతే ।।

[-7-4-85]

జపజభదహదశభఞ్జపశాం చ ।। [7-4-86] ।।

జప, జభ, దహ, దశ, భఞ్జ, పశ---ఇత్యేతేషామభ్యాసస్య నుగాగమో భవతి యఙ్యఙ్లుకోః పరతః । జఞ్జప్యతే ।

జఞ్జపీతి । జభ---జఞ్జభ్యతే । జఞ్జభీతి । దహ---దన్దహ్యతే । దన్దహీతి । దశ---దన్దశ్యతే । దన్దశీతి ।

`దశ---ఇతి దంశిరయం నకారలోపార్థమేవ నిర్ద్దిష్టః । తేన యఙ్లుక్యపి నకారలోపో భవతి । భఞ్జ---బమ్భజ్యతే । బమ్భఞ్జీతి ।

`పశ ఇతి సౌత్రో ధాతుః---పమ్పశ్యతే । పమ్పశీతి ।।

[-7-4-86]

చరఫలోశ్చ ।। [7-4-87] ।।

చర, ఫల---ఇత్యేతయోరభ్యాసస్య నుగాగమో భవతి యఙ్యఙ్లుకోః పరతః । చఞ్చూర్యతే । చఞ్చూరీతి । పమ్ఫుల్యతే । పమ్ఫులీతి ।।

[-7-4-87]

ఉత్పరస్యాతః ।। [7-4-88] ।।

చరఫలోరభ్యాసాత్పరస్యాత ఉకారాదేశో భవతి యఙ్యఙ్లుకోః పరతః । చఞ్చూర్యతే । చఞ్చూరీతి । పమ్ఫుల్యతే । పమ్ఫులీతి ।

పరస్యేతి కిమ్ ?   అభ్యాసస్య మా భూత్ I అత ఇతి కిమ్ ? అలోఽన్త్యస్య మా భూత్ I

ఉదితి తపరకరణమ్--చఇర్చూర్తి, పమ్పులీతి ఇత్యత్ర లఘూపధగుణనివృత్త్యర్థమ్ I దీర్ఘస్యాసిద్ధత్వాదిహ లఘుత్వం న నివర్తతే II

[-7-4-88]

తి చ II [7-4-89] II

తకారాదౌ ప్రత్యయే పరతశ్చరఫలోరకారస్య ఉకారాదేశో భవతి I చరణం చూర్తిః I బ్రహ్మణశ్చూర్త్తిః I ప్రఫుల్తిః I ప్రఫుల్తాః సుమనసః I

` యఙ్యఙ్లుకోః, ` అభ్యాసస్య---ఇతి చానువర్త్తమానమపి వచనసామర్థ్యాదిహ నాభిసమ్బధ్యతే II

[-7-4-89]

రీగృదుపధస్య చ II [7-4-90] II

ఋదుపధస్యాఙ్గస్య యోఽభ్యాసస్తస్య రీగాగమో భవతి యఙ్యఙ్లుకోః పరతః I వరీవృత్యతే I వరీవృధ్యతే I వరీవృతీతి I వరీవృధీతి I నరీనృత్యతే I నరీనృతీతి I

- రీగృత్వత ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-359)I ఇహాపి యథా స్యాత్---వరీవృశ్చ్యతే I పరీపృచ్చ్యతే I వరీవృశ్చీతి I పరీపృచ్ఛీతి II

[-7-4-90]

రుగ్రికౌ చ లుకి II [7-4-91] II

యఙ్లుకి ఋదుపధస్యాఙ్గస్య యోఽభ్యాసస్తస్య రుగ్రికావాగమౌ భవతశ్చకారాద్రీక్చ I నర్నర్తి, నరినర్తి, నరీనర్తి I వర్వర్తి, వరివర్తి, వరీవర్తి I ఉకార ఉచ్చారణార్థః I

- మర్మృజ్యతే మర్మృజ్యమానాస ఇత్యుపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.3-359)I మర్మృజ్యతే I మర్మృజ్యమానాసః II

[-7-4-91]

ఋతశ్చ II [7-4-92] II

ఋకారాన్తస్యాఙ్గస్య యోఽభ్యాసస్తస్య రుగ్రికావాగమౌ భవతో రీక్చ యఙ్లుకి I చర్కర్తి, చరికర్తి, చరీకర్తి I జర్హర్తి, జరిహర్తి, జరీహర్తి I

తపరకరణం కిమ్ ? కిరతేః---చాకర్తి I

` కిరతిం చర్కరీతాన్తం పచతీత్యత్ర యో నయేత్ I

ప్రాప్తిజ్ఞం తమహం మన్యే ప్రారబ్ధస్తేన సంగ్రహః ।।(మ.భా.3-359)

తత్రేయం ప్రాప్తిః---తపరకరణసామర్థ్యాదఙ్గవిశేషణమ్ `ఋతః ఇత్యేతత్, తథా చాప్రాప్తిః కిరతే రుగాదీనామితి ।।

[-7-4-92]

సన్వల్లఘుని చఙ్పరేఽనగ్లోపే ।। [7-4-93] ।।

లఘుని ధాత్వక్షరే పరతో యోఽభ్యాసస్తస్య చఙ్పరే ణౌ పరతః సనీవ కార్యం భవతి అనగ్లోపే । సన్యతః(7-4-79-1317) ఇత్యుక్తమ్, చఙ్పరేఽపి తథా---అచీకరత్ । అపీపచత్ ।

ఓః పుయణ్జ్యపరే(7-4-80-2577) ఇత్యుక్తమ్, చఙ్పరేఽపి తథా---అపీపవత్ । అలీలవత్ । అజీజవత్ ।

స్రవతిశృణోతిద్రవతిప్రవతిప్లవతిచ్యవతీనాం వా(7-4-81-2578) ఇత్యుక్తమ్, చఙ్పరేఽపి తథా---అసిస్రవత్, అసుస్రువత్ । అశిశ్రవత్, అశుశ్రవత్ । అదిద్రవత్, అదుద్రవత్ । అపిప్రవత్, అపుప్రవత్ । అపిప్లవత్, అపుప్లవత్ । అచిచ్యవత్, అచుచ్యవత్ ।

లఘునీతి కిమ్ ? అతతక్షత్ । అరరక్షత్ । జాగరయతేః---అజజాగరత్ ।

అత్ర కేచిద్ గశబ్దం లఘుమాశ్రిత్య సన్వద్భావమిచ్ఛన్తి, సర్వత్రైవ లఘోరానన్తర్యమభ్యాసేన నాస్తీతి వ్యవధానేఽపి వచనప్రామాణ్యాద్భవితవ్యమ్ ? తదసత్; `యేన నావ్యవధానం తేన వ్యవహితేఽపి వచనప్రామాణ్యాత్(వ్యా.ప.46) ఇత్యేకేన వ్యవధానమాశ్రీయతే, న పునరనేకేన ।

యద్యేవమ్, కథమచిక్షణదితి ? ఆచార్యప్రవృత్తిర్జ్ఞాపయతి---భవత్యేవఞ్జాతీయకానామిత్త్వమితి । యదయం తద్బాధనార్థం స్మరత్యాదీనామత్వం విదధాతి ।

చఙ్పర ఇతి కిమ్ ? అహం పపచ । పరగ్రహణం కిమ్ ? చఙ్యేవ కేవలే మా భూత్---అచకమత । అనగ్లోప ఇతి కిమ్ ? అచకథత్ । దృషదమాఖ్యాతవాన్ అదదృషత్ ।

వాదితవన్తం ప్రయోజితవాన్ అవీవదదిత్యత్ర యోఽసౌ ణౌ ణేర్లోపః, నాసావగ్లోప ఇత్యాశ్రీయతే, కిం కారణమ్ ? `చఙ్పరే ఇతి ణిజాతేర్నిమిత్తత్వేనాక్షేపాత్ తతోఽన్యస్యాకో లోపః పరిగృహ్యతే । భీమాదీనామత్ర గ్రహణాత్ `సన్వద్భావేనాభ్యాసలోపో న భవతి ఇత్యుక్తమ్ ।

కిఞ్చ---సన్వదితి సనాశ్రయం కార్యమతిదిశ్యతే, న చ లోపః సనమేవాపేక్షతే, కిం తర్హి ? ఇస్భావాద్యపి; తదభావాద్ అమీమపదిత్యాదావభ్యాసలోపో న భవిష్యతి ।।

[-7-4-93]

దీర్ఘో లఘోః ।। [7-4-94] ।।

దీర్ఘో భవతి లఘోరభ్యాసస్య లఘుని ణౌ చఙ్పరేఽనగ్లోపే ।

అచీకరత్ । అజీహరత్ । అలీలవత్ । అపీపచత్ ।

లఘోరితి కిమ్ ? అబిభ్రజత్ ।

`లఘుని ఇత్యేవ---అతతక్షత్ । అరరక్షత్ ।

`చఙి ఇత్యేవ---అహం పపచ ।।

`పర ఇత్యేవ---అచకమత ।

`అనగ్లోపే ఇత్యేవ---అచకథత్ ।।

[-7-4-94]

అత్స్మృదృత్వరప్రథమ్రదస్తౄస్పశామ్ ।। [7-4-95] ।।

స్మృ, దౄ, త్వర, ప్రథ, మ్రద, స్తౄ, స్పశ---ఇత్యేతేషామభ్యాసస్య `అత్ ఇత్యయమాదేశో భవతి చఙ్పరే ణౌ పరతః । స్మృ---అసస్మరత్ । దౄ---అదదరత్ । త్వర---అతత్వరత్ । ప్రథ---అపప్రథత్ । మ్రద---అమమ్రదత్ । స్తౄ---అతస్తరత్ । స్పశ---అపస్పశత్ । సన్వద్భావాదిత్త్వం ప్రాప్తమనేన బాధ్యతే ।

తపకరణసామర్థ్యాదతి కృతే దీర్ఘో లఘోః(7-4-94-2318) ఇత్యేతదపి న భవతి---అదదరత్ ।।

[-7-4-95]

విభాషా వేష్టిచేష్ట్యోః ।। [7-4-96] ।।

వేష్టి, చేష్టి---ఇత్యేతయోరభ్యాసస్య విభాషా `అత్ ఇత్యయమాదేశో చఙ్పరే ణౌ పరతః । అవవేష్టత్, అవివేష్టత్ । అచచేష్టత్, అచిచేష్టత్ । అభ్యాసహ్రస్వత్వే కృతే అత్త్వం పక్షే భవతి ।।

[-7-4-96]

ఈ చ గణః ।। [7-4-97] ।।

గణేరభ్యాసస్య ఈకారాదేశో భవతి చఙ్పరే ణౌ పరతః, చకారాదచ్చ । అజీగణత్, అజగణత్ ।।

ఇతి శ్రీవామనాచార్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

సప్తమస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః

।। [-7-4-97] ।।

.

అథ అష్టమాధ్యాయే ప్రథమః పాదః

సర్వస్య ద్వే ।। [8-1-1] ।।

`సర్వస్య ఇతి చ `ద్వే ఇతి చైతదధికృతం వేదితవ్యమ్ । ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః పదస్య(8-1-16-401) ఇత్యతః ప్రాక్ `సర్వస్య ద్వే భవతః ఇత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతి---నిత్యవీప్సయోః(8-1-2-2140) ఇతి, తత్ర సర్వస్య స్థానే ద్వే భవతః । కే ద్వే భవతః ? యే శబ్దతశ్చార్థతశ్చోభయథాన్తరతమే । ఏకస్య పచతిశబ్దస్య ద్వౌ పచతిశబ్దౌ భవతః---పచతిపచతి । గ్రామోగ్రామో రమణీయః ।

యదా తు `ద్విః ప్రయోగో ద్విర్వచనమ్, తదా స ఏవ పచతిశబ్దో ద్విరావర్త్తతే, తస్య ద్వే ఆవృత్తీ భవతః ।

సర్వస్యేతి కిమ్ ? విస్పష్టార్థమ్ । అథ పదస్యేత్యేవ కస్మాన్నోచ్యతే ? నైవం శక్యమ్, ఇహ హి న స్యాత్---ప్రపచతి, ప్రపచతీతి । ఇహ ద్రోగ్ధా, ద్రోఢా---ఇతి ఘత్వఢత్వయోరసిద్ధత్వాదకృతయోరేవ తయోర్ద్విర్వచనం ప్రాప్నోతి, తత్ర పశ్చాద్వికల్పే సత్యనిష్టమపి స్యాత్---ద్రోగ్ధా ద్రోఢా, ద్రోఢా ద్రోగ్ధేతి । తస్మాద్వక్తవ్యమేతత్---`పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విర్వచనే(పు.ప.92) ఇతి ।

`సర్వస్య ఇత్యేతదేవ వా కృతం సర్వకార్యప్రతిపత్త్యర్థం ద్రష్టవ్యమ్ ।।

[-8-1-1]

తస్య పరమామ్రేడితమ్ ।। [8-1-2] ।।

తస్య ద్విరుక్తస్య యత్పరం శబ్దరూపం తదామ్రేడితసజ్ఞం భవతి । చౌర చౌర3, వృషల వృషల3, దస్యో దస్యో3 ఘాతయిష్యామి త్వా, బన్ధయిష్యామి త్వా ।

ఆమ్రేడితప్రదేశాః---ఆమ్రేడితం భర్త్సనే(8-2-95-3614) ఇత్యేవమాదయః ।।

[-8-1-2]

అనుదాత్తం చ ।। [8-1-3] ।।

అనుదాత్తం చ తద్భవతి యదామ్రేడితసంజ్ఞమ్ । భుఙ్క్తే భుఙ్క్తే పశూన్పశూన్ ।।

[-8-1-3]

నిత్యవీప్సయోః ।। [8-1-4] ।।

నిత్యే చార్థే వీప్సాయాం చ యద్వర్తతే తస్య ద్వే భవతః । కేషు నిత్యతా ? తిఙ్క్షు నిత్యతా, అవ్యయకృత్సు చ । కుత ఏతత్ ? ఆభీక్ష్ణ్యమిహ నిత్యతా । ఆభీక్ష్ణ్యం చ క్రియాధర్మః । యాం క్రియాం కర్తా ప్రాధాన్యేనానుపరమన్కరోతి తన్నిత్యమ్ । పచతిపచతి । జల్పతిజల్పతి ।

భుక్త్వా భుక్త్వా వ్రజతి । భోజంభోజం వ్రజతి । లునీహిలునీహీత్యేవాయం లునాతి । క్త్వాణములోర్లోటశ్చ ద్విర్వచనాపేక్షాయామేవ పౌనః పున్యప్రకాశనే శక్తిః ।

యఙ్ తు తన్నిరపేక్షః ప్రకాశయతి---పునః పునః పచతి పాపచ్యత ఇతి ।

యదా తు తత్ర ద్విర్వచనం తదా క్రియాసమభిహారే పౌనః పున్యం ద్రష్టవ్యమ్---పాపచ్యతే పాపచ్యత ఇతి ।

అథ కేషు వీప్సా ? సుప్సు వీప్సా । కా పునర్వీప్సా ? వ్యాప్తివిశేష విషయా ప్రయోక్తురిచ్ఛా వీప్సా । కా పునః సా ? నానావాచినామధికరణానాం క్రియాగుణాభ్యాం యుగపత్ప్రయోక్తుర్వ్యాప్తుమిచ్ఛా వీప్సా ।

నానాభూతార్థవాచినాం శబ్దానాం యాన్యధికరణాని వాచ్యాని తేషాం క్రియాగుణాభ్యాం యుగపత్ప్రయోక్తుమిచ్ఛా వీప్సా । గ్రామో గ్రామో రమణీయః । జనపదో జనపదో రమణీయః । పురుషః పురుషో నిధనముపైతి ।

యత్తిఙన్తం నిత్యతయా ప్రకర్షేణ చ యుక్తం తతః కృతద్విర్వచనాత్ ప్రకర్షప్రత్యయ ఇష్యతే---పచతిపచతితరామితి ।

ఇహ తు ఆఢ్యతరమాఢ్యతరమానయేతి ప్రకర్షయుక్తస్య వీప్సాయోగ ఇష్యతే ।।

[-8-1-4]

పరేర్వర్జనే ।। [8-1-5] ।।

పరీత్యేతస్య వర్జనేఽర్థే ద్వే భవతః । పరిపరి త్రిగర్తే్భ్యో వృష్టో దేవః । పరిపరి సౌవీరేభ్యః । పరిపరి సర్వసేనేభ్యః । వర్జనమ్=పరిహారః ।

వర్జన ఇతి కిమ్ ? ఓదనం పరిషిఞ్చతి ।

- పరేర్వర్జనేఽసమాసే వేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-367)। పరిపరి త్రిగర్తే్భ్యో వృష్టో దేవః, పరి త్రిగర్తే్భ్యః ।

సమాసే తు తేనైవోక్తత్వాద్వర్జనస్య నైవ భవతి---పరిత్రిగర్త్తం వృష్టో దేవ ఇతి ।

[-8-1-5]

ప్రసముపోదః పాదపూరణే ।। [8-1-6] ।।

ప్ర, సమ్, ఉప, ఉత్---ఇత్యేతేషాం పాదపూరణే ద్వే భవతో ద్విర్వచనేన చేత్పాదః పూర్యతే । `ప్రప్రాచమగ్నిర్భరతస్య శృణ్వే(ఋ.7-8-4) । `సంసమిద్యువసే వృషన్(ఋ.10-191-1) । `ఉపోప మే పరామృశ(ఋ.1-126-7) । `కిం నోదుదుహర్షసే దాతవాఉ(ఋ.4-21-9) ।

పాదపూరణ ఇతి కిమ్ ? `ప్రదేవం దేవ్యా ధియా(ఋ.10-176-2) ।
సామర్థ్యాచ్ఛన్దస్యేవైతద్విధానమ్ । భాషాయామనర్థకం స్యాత్; ప్రయోగాభావాత్ ।।

[-8-1-6]

ఉపర్యధ్యధసః సామీప్యే ।। [8-1-7] ।।

ఉపరి, అధి, అధస్---ఇత్యేతేషాం ద్వే భవతః సామీప్యే వివక్షితే । సామీప్యమ్=ప్రత్యాసత్తిః కాలకృతా, దేశకృతా చ । ఉపర్యుపరి దుఃఖమ్ । ఉపర్యుపరి గ్రామమ్ । అధ్యధి గ్రామమ్ । అధోఽధో నగరమ్ ।।

సామీప్య ఇతి కిమ్ ? ఉపరి చన్ద్రమాః ।

ఇహ కస్మాన్న భవతి---ఉపరి శిరసో ఘటం ధారయతి ? ఔత్తరాధర్యమేవ వివిక్షితం న సామీప్యమితి ద్విర్వచనం న భవతి ।।

[-8-1-7]

వాక్యాదేరామన్త్రితస్యాసూయాసమ్మతికోపకుత్సనభర్త్సనేషు ।। [8-1-8] ।।

ఏకార్థః పదసమూహః=వాక్యమ్ । వాక్యాదేరామన్త్రితస్య ద్వే భవతః అసూయా---సమ్మతి---కోప---కుత్సన---భర్త్సనేషు యది తద్వాక్యం భవతి ।

తత్ర పరగుణానామసహనమ్=అసూయా । పూజా=సమ్మతిః । కోపః=క్రోధః । నిన్దనమ్=కుత్సనమ్ । అపకారశబ్దైర్భయోత్పాదనమ్=భర్త్సనమ్ । ఏతే చ ప్రయోక్తృధర్మాః, నాభిధేయధర్మాః ।

అసూయాయాం తావత్---మాణవక3 మాణవక, అభిరూపక3 అభిరూపక, శోభనః ఖల్వసి ।

కోపే---మాణవక3 మాణవక, అవినీతక3 అవినీతక, ఇదానీం జ్ఞాస్యసి జాల్మ ।

కుత్సనే---శక్తికే3 శక్తికే, యష్టికే3 యష్టికే, రిక్తా తే శక్తిః ।

భర్త్సనే---చౌర3 చౌర, వృషల3 వృషల ఘాతయిష్యామి త్వా, బన్ధయిష్యామి త్వా ।

అసూయాదిషు స్వరితమామ్రేడితేఽసూయాసమ్మతికోపకుత్సనేషు(8-2-103-3622)---ఇతి పూర్వపదస్య ప్లుతః । భర్త్సనే తు ఆమ్రేడితం భర్త్సనే(8-2-95-3614) ఇత్యామ్రేడితస్యైవ ప్లుతః ।

వాక్యాదేరితి కిమ్ ? అన్తస్య మధ్యస్య చ మా భూత్---శోభనః ఖల్వసి మాణవక ।
ఆమన్త్రితస్యేతి కిమ్ ? దేవదత్త గామభ్యాజ శుక్లామ్ ।।

[-8-1-8]

ఏకం బహువ్రీహివత్ ।। [8-1-9] ।।

ఏకమిత్యేతచ్ఛబ్దరూపం ద్విరుక్తం బహువ్రీహివద్భవతి । బహువ్రీహివత్త్వే ప్రయోజనమ్--సుబ్లోపపుంవద్భావౌ । ఏకైకమక్షరం పఠతి । ఏకైకయాఽఽహుత్యా జుహోతి ।

సర్వనామసంజ్ఞాప్రతిషేధస్వరసమాసాన్తాః సమాసాధికారవిహితే బహువ్రీహౌ విజ్ఞాయన్తే । తేనాతిదేశికే బహువ్రీహౌ న భవన్తి । ఏకైకస్మై---న బహువ్రీహౌ(1-1-29-222) ఇతి ప్రతిషేధో న భవతి; బహువ్రీహిరేవ యో బహువ్రీహిరితి విజ్ఞానాత్ । నన, సుసు---నఞ్సుభ్యామ్(6-2-172-3906) ఇత్యన్తోదాత్తత్వం న భవతి । ఋుక్--ఋుక్, పూః పూః,---ఋుక్పూః(5-4-74-940) ఇతి సమాసాన్తో న భవతి ।।

[-8-1-9]

ఆబాధే చ ।। [8-1-10] ।।

ఆబాధనమాబాధః=పీడాప్రయోక్తృధర్మః, నాభిధేయధర్మః; తత్ర వర్త్మానస్య ద్వే భవతః, బహువ్రీహివచ్చాస్య కార్యం భవతి । గతగతః । నష్టనష్టః । పతితపతితః । గతగతా । నష్టనష్టా । పతితపతితా । ప్రియస్య చిరగమనాదినా పీడ్యమానః కశ్చిదేవం ప్రయుఙ్క్తే ప్రయోక్తా ।।

[-8-1-10]

కర్మధారయవదుత్తరేషు ।। [8-1-11] ।।

ఇత ఉత్తరేషు ద్విర్వచనేషు కర్మధారయవత్కార్యం భవతీత్యేతద్వేదితవ్యమ్ ।

కర్మధారయత్వే ప్రయోజనమ్---సుబ్లోపపుంవద్భావాన్తోదాత్తత్వాని । సుబ్లోపః---పటుపటుః । మృదుమృదుః । పణ్డితపణ్డితః । పుంవద్భావః---పటుపట్వీ । మృదుమృద్వీ । కాలకకాలికా ।

కోపధాయా అపి హి కర్మధారయవద్భావాత్ పుంవత్కర్మధారయ(6-3-42-746) ఇతి పుంవద్భావో భవతి ।

అన్తోదాత్తత్వమ్---పటుపటుః । పటుపట్వీ । సమాసాన్తోదాత్తత్వమనేనైవ విధీయత ఇతి పరత్వాదామ్రేడితానుదాత్తత్వం బాధ్యతే ।

అధికారేణైవ సిద్ధే యద్ ` ఉత్తరేషు ఇతి వచనం తద్విస్పష్టార్థమ్ ।।

[-8-1-11]

ప్రకారే గుణవచనస్య ।। [8-1-12] ।।

ప్రకారః---భేదః, సాదృశ్యం చ । తదిహ సాదృశ్యం ప్రకారో గృహ్యతే । ప్రకారే వర్తమానస్య గుణవచనస్య ద్వే భవతః । పటుపటుః । మృదుమృదుః । పణ్డితపణ్డితః । అపరిపూర్ణగుణ ఇత్యర్థః । పరిపూర్ణగుణేన న్యూనగుణస్యోపమానే సత్యేవం ప్రయుజ్యతే ।

జాతీయరోఽనేన ద్విర్వచనేన బాధనం నేష్యతే । పటుజాతీయః । మృదుజాతీయః---ఇత్యపి హి భవతి । తత్కథమ్ ? వక్ష్యమాణమన్యతరస్యాంగ్రహణముభయోః శేషో విజ్ఞాయతే ।

ప్రకార ఇతి కిమ్ ? పటుర్దేవదత్తః ।

గుణవచనస్యేతి కిమ్ ? అగ్నిర్మాణవకః । గౌర్వాహీకః । యద్యప్యత్రాగ్నిశబ్దః, గోశబ్దశ్చ ముఖ్యార్థసమ్బన్ధాదవభృతభేదం తైక్ష్ణ్యజాడ్యాదికమర్థాన్తరే గుణవిశేషమేవ ప్రతిపాదయితుం ప్రవృత్తః; తథాపి సర్వదా గుణవచనో న భవతీతి న ద్విరుచ్యతే ।

- ఆనుపూర్వ్యే ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-369)। మూలేమూలే స్థూలాః । అగ్రేఽగ్రే సూక్ష్మాః । జ్యేష్ఠంజ్యేష్ఠం ప్రవేశయ ।

- స్వార్థే అవధార్యమాణేఽనేకస్మిన్ ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-369)। అస్మాత్ కార్షాపణాదిహ భవద్భ్యాం మాషంమాషం దేహి । స్వార్థ ఏతద్ ద్విర్వవనమ్, న వీప్సాయామ్ । అత్ర హి ద్వావేవ మాషౌ దీయేతే, న సర్వే కార్షాపణసమ్బన్ధినో మాషాః; తేన వీప్సా న విద్యతే ।

అవధార్యమాణ ఇతి కిమ్ ? అస్మాత్ కార్షాపణాదిహ భవద్భ్యాం మాషమేకం దేహి, ద్వౌ మాషౌ దేహి, త్రీన్వా మాషాన్ దేహి ।

అనేకస్మిన్నితి కిమ్ ? అస్మాత్ కార్షాణాదిహ భవద్భ్యాం మాషమేకం దేహి ।

-చాపలే ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-369) । సమ్భ్రమేణ ప్రవృత్తిః=చాపలమ్ । అహిరహిః బుధ్యస్వ బుధ్యస్వ । నావశ్యం ద్వావేవ శబ్దౌ ప్రయోక్తవ్యౌ, కిం తర్హి ? యావద్భిః శబ్దైః సోఽర్థోఽవగమ్యతే తావన్తః ప్రయోక్తవ్యాః---అహిరహిరహిః బుధ్యస్వబుధ్యస్వబుధ్యస్వ ఇతి ।

- క్రియాసమభిహారే ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-369)। స భవాన్ లునీహిలునీహీత్యేవాయం లునాతి ।

- ఆభీక్ష్ణ్యే ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-370)। భుక్త్వాభుక్త్వా వ్రజతి । భోజంభోజం వ్రజతి । నిత్య(8-1-4-2140) ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ఇతి తత్రోక్తమ్ ।

- డాచి ద్వే భవతః ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.బా.3-370)। పటపటాకరోతి । పటపటాయతే ।

అవ్యక్తానుకరణే డాజన్తస్య ద్విర్వచనమిష్యతే । ఇహ న భవతి---ద్వితీయాకరోతి, తృతీయాకరోతి । తదర్థం కేచిద్ ` డాచి బహులమ్ ఇతి పఠన్తి ।

- పూర్వప్రథమయోరర్థాతిశయవివక్షాయాం ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-370)। పూర్వంపూర్వం పుష్ప్యన్తి । ప్రథమం ప్రథమం పచ్యన్తే । ఆతిశాయికోఽపి దృశ్యతే-- పూర్వతరం పుష్ప్యన్తి । ప్రథమతరం పచ్యన్త ఇతి ।

- డతరడతమయోః సమసమ్ప్రధారణయోః స్త్రీనిగదే భావే ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-370)। ఉభావిమావాఢ్యౌ । కతరాకతరా అనయోరాఢ్యతా । సర్వ ఇమే ఆఢ్యాః ।

కతమాకతమా ఏషామాఢ్యతా । ఇతరడతమాభ్యామన్యత్రాపి హి దృశ్యతే---ఉభావిమావాఢ్యౌ । కీదృశీకీదృశీ అనయోరాఢ్యతా । తథా స్త్రీనిగదాద్భావాదన్యత్రాపి హి

దృశ్యతే---ఉభావిమావాఢ్యౌ । కతరః కతరోఽనయోర్విభవ ఇతి ।

- కర్మవ్యతిహారే సర్వనామ్నో ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-370)। సమాసవచ్చ బహులమ్ । యదా న సమాసవత్ప్రథమైకవచనం తదా పూర్వపదస్య । అన్యమన్యమిమే బ్రాహ్మణా భోజయన్తి । అన్యోఽన్యమిమే బ్రాహ్మణా భోజయన్తి । అన్యోఽన్యస్య బ్రాహ్మణా భోజయన్తి । ఇతరేతరం భోజయన్తి । ఇతరేతరస్య భోజయన్తి ।

- స్త్రీనపుంసకయోరుత్తరపదస్య చామ్భావో వక్తవ్యః - (మ.భా.3-370)। అన్యోఽన్యామిమే బ్రాహ్మణ్యౌ భోజయతః । అన్యోఽన్యం భోజయతః । ఇతరేతరాం భోజయతః । ఇతరేతరం భోజయతః । అన్యోఽన్యామిమే బ్రాహ్మణకులే భోజయతః । ఇతరేతరామిమే బ్రాహ్మణకులే భోజయతః । ఇతరేతరమిమే బ్రాహ్మణకులే భోజయతః ।।

[-8-1-12]

అకృచ్ఛ్రే ప్రియసుఖయోరన్యతరస్యామ్ ।। [8-1-13] ।।

ప్రియ, సుఖ---ఇత్యేతయోరన్యతరస్యాం ద్వే భవతః అకృచ్ఛ్రే ద్యోత్యే । కృచ్ఛ్రమ్=దుఃఖమ్, తదభావోఽకృచ్ఛ్రమ్ । ప్రియప్రియేణ దదాతి । సుఖసుఖేన దదాతి । ప్రియేణ దదాతి । సుఖేన దదాతి। అఖిద్యమానో దదాతీత్యర్థః ।

అకృచ్ఛ్ర ఇతి కిమ్ ? ప్రియః పుత్రః । సుఖో రథః ।।

[-8-1-13]

యథాస్వే యథాయథమ్ ।। [8-1-14] ।।

యో య ఆత్మా యద్యదాత్మీయం తత్తద్యథాస్వం తస్మిన్ యథాయథమితి నిపాత్యతే । యథాశబ్దస్య ద్విర్వచనం నపుంసకలిఙ్గతా చ నిపాత్యతే । జ్ఞాతాః సర్వే పదార్థా యథాయథమ్ । యథాస్వభావమిత్యర్థః । సర్వేషాం తు యథాయథం యథాత్మీయమిత్యర్థః ।।

[-8-1-14]

ద్వన్ద్వం రహస్యమర్యాదావచనవ్యుత్క్రమణయజ్ఞపాత్రప్రయోగాభివ్యక్తిషు ।। [8-1-15] ।।

`ద్వన్ద్వమ్ ఇతి ద్విశబ్దస్య ద్విర్వచనం పూర్వపదస్యామ్భావః । అత్వం చోత్తరపదస్య నిపాత్యతే రహస్య, మర్యాదావచన, వ్యుత్క్రమణ, యజ్ఞపాత్ర, ప్రయోగ, అభివ్యక్తి---ఇత్యేతేషు అర్థేషు । తత్ర రహస్యం ద్వన్ద్వశబ్దవాచ్యమ్, ఇతరే విషయభూతాః । ద్వన్ద్వం మన్త్రయన్తే । మర్యాదావచనే---మర్యాదా=స్థిత్యనతిక్రమః । ఆచతురం హీమే పశవో ద్వన్ద్వం మిథునాయన్తే । మాతా పుత్రేణ మిథునం గచ్ఛతి, పౌత్రేణ, తత్పుత్రేణాపీతి మర్యాదార్థః । వ్యుత్క్రమణే---

ద్వన్ద్వం వ్యుత్క్రాన్తాః । వ్యుత్క్రమణమ్=భేదః, పృథగవస్థానమ్ । ద్విర్వర్గసమ్బన్ధేన పృథగవస్థితా ద్వన్ద్వం వ్యుత్క్రాన్తా ఇత్యుచ్యన్తే । యజ్ఞపాత్రప్రయోగే---ద్వన్ద్వం న్యఞ్చి యజ్ఞపాత్రాణి ప్రయునక్తి ధీరః । అభివ్యక్తౌ---ద్వన్ద్వం నారదపర్వతౌ । ద్వన్ద్వం సంకర్షణవాసుదేవౌ । ద్వావప్యభివ్యక్తౌ సాహచర్యేణేత్యర్థః ।

అన్యత్రాపి ద్వన్ద్వమిత్యేతద్ దృశ్యతే, తదర్థం యోగవిభాగః కర్త్_వ్యః । ద్వన్ద్వం యుద్ధం వర్త్_తే । ద్వన్ద్వాని సహతే ధీరః । చార్థే ద్వన్ద్వః(2-2-29-901) ఇతి ।।

[-8-1-15]

పదస్య ।। [8-1-16] ।।

`పదస్య ఇత్యయమధికారః ప్రాగపదాన్తాధికారాత్ । యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః పదస్యేత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతి---సంయోగాన్తస్య లోపః(8-2-23-54) పచన్ । యజన్ । పదస్యేతి కిమ్ ? పచన్తౌ । యజన్తౌ ।

వక్ష్యమాణవాక్యాపేక్షయా `పదస్య ఇత్యధికృతస్య షష్ఠ్యర్థవ్యవస్థా ద్రష్టవ్యా---క్వచిత్ స్థానషష్ఠీ, క్వచిదవయవషష్ఠీ ।।

[-8-1-16]

పదాత్ ।। [8-1-17] ।।

పదాదిత్యయమధికారః ప్రాక్ కుత్సనే చ సుప్యగోత్రాదౌ(8-1-69-3976) ఇత్యేతస్మాద్ । యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః పదాదిత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతి---ఆమన్త్రితస్య చ(8-1-19-3654) । ఆమిన్త్రితస్య పదాత్పరస్యానుదాత్తాదేశో భవతీతి । పచసి దేవదత్త । పదాదితి కిమ్ ? దేవదత్త పచసి ।।

[-8-1-17]

అనుదాత్తం సర్వమపాదాదౌ ।। [8-1-18] ।।

`అనుదాత్తమ్ ఇతి చ, `సర్వమ్ ఇతి చ, `అపాదాదౌ ఇతి చ---ఏతత్త్రయమధికృతం వేదితవ్యమాపాదపరిసమాప్తేః । ఇత

ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః అనుదాత్తం సర్వమపాదాదౌ ఇత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతి---ఆమన్త్రితస్య చ(8-1-19-3654) ఇతి । పచసి దేవదత్త । అపాదాదావితి కిమ్ ? `యత్తే నియతం రజసం మృత్యో అనవధృష్యమ్(అ.వే.8-2-10) । బహువచనస్య వస్నసౌ(8-1-21-405) । గ్రామో వః స్వమ్ । జనపదో నః స్వమ్ ।

అపాదాదావితి కిమ్ ?

రుద్రో విశ్వేశ్వరో దేవో యుష్మాకం కులదేవతా ।

స ఏవ నాథో భగవానస్మాకం శత్రుమర్దనః ।।

పాదగ్రహణేనాత్ర ఋక్పాదః, శ్లోకపాదశ్చ గృహ్యతే ।

సర్వగ్రహణం సర్వమనూద్యమానం విధీయమానం చానుదాత్తం యథా స్యాదితి ।

తేన యుష్మదస్మదాదేశానామపి వాక్యభేదేనానుదాత్తత్వం విధీయతే ।

యుష్మదస్మదాదేశాశ్చ సర్వస్య సుబన్తస్య పదస్య యథా స్యుః---యత్రాపి స్వాదిపదం పదసంజ్ఞం భవతి । గ్రామో వాం దీయతే । జనపదో నౌ దీయతే ।।

[-8-1-18]

ఆమన్త్రితస్య చ ।। [8-1-19] ।।

ఆమన్త్రితస్య పదస్య పదాత్పరస్యాపాదాదౌ వర్త్మానస్య సర్వస్యానుదాత్తో భవతి । పచసి దేవదత్త । పచసి యజ్ఞదత్త । ఆమన్త్రితాద్యుదాత్తత్వే ప్రాప్తే వచనమ్ ।

- సమానవాక్యే నిఘాతయుష్మదస్మదాదేశా వక్తవ్యాః -(మ.భా.3-372) । ఇహ మా భూవన్--- అయం దణ్డో హరానేన, ఓదనం పచ తవ భవిష్యతి, ఓదనం పచ మమ భవిష్యతి ।

ఇహ చ యథా స్యాత్---ఇహ దేవదత్త మాతా తే కథయతి । నద్యాస్తిష్ఠతి కూలే । శాలీనాం తే ఓదనం దాస్యామి ఇతి ।

ఆమన్త్రితాన్తం తిఙన్తం యుష్మదస్మదాదేశాశ్చ యస్మాత్పరాణి న తేషాం సామర్థ్యమితి తదాశ్రయా నిఘాతయుష్మదస్మదాదేశా న స్యుః; సమర్థః పదవిధిః(2-1-1-647) ఇతి వచనాత్ ।।

[-8-1-19]

యుష్మదస్మదోః షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాన్నావౌ ।। [8-1-20] ।।

యుష్మద్ అస్మద్---ఇత్యేతయోః షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్యథాసంఖ్యం వామ్, నౌ--- ఇత్యేతావాదేశౌ భవతస్తౌ చానుదాత్తౌ । ` పదస్య, పదాత్,అనుదాత్తం సర్వమపదాదౌ ఇతి సర్వమిహ సమ్బధ్యతే । గ్రామో వాం స్వమ్ । జనపదో నౌ స్వమ్ । గ్రామో వాం దీయతే । జనపదో నౌ దీయతే । గ్రామో వాం పశ్యతి । జనపదో నౌ పశ్యతి ।

ఏకవచనబహువచనాన్తయోరాదేశాన్తరవిధానాద్ ద్వివచనాన్తయోరేతావాదేశౌ విజ్ఞాయేతే ।

షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థచోరితి కిమ్ ? గ్రామే యువాభ్యాం కృతమ్ ।

స్థగ్రహణం శ్రూయమాణవిభక్త్యర్థమ్ । ఇహ మా భూత్---ఇతి యుష్మత్పుత్ర ఇతి ।।

[-8-1-20]

బహువచనస్య వస్నసౌ ।। [8-1-21] ।।

బహువచనాన్తయోర్యుష్మదస్మదోః షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్యథాసంఖ్యం వస్, నస్--ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః । గ్రామో వః స్వమ్ । జనపదో నః స్వమ్ । గ్రామో వో దీయతే । జనపదో నో దీయతే । గ్రామో వః పశ్యతి । జనపదో నః పశ్యతి ।।

[-8-1-21]

తేమయావేకవచనస్య ।। [8-1-22] ।।

యుష్మదస్మదోరేకవచనాన్తయోః షష్ఠీచతుర్థీస్థయోర్యథాసంఖ్యం తే, మే---ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః । గ్రామస్తే స్వమ్ । గ్రామో మే స్వమ్ । గ్రామస్తే దీయతే । గ్రామో మే దీయతే ।

ద్వితీయాన్తస్యాదేశాన్తరవిధానసామర్థ్యాత్షష్ఠీచతుర్థ్యోరేవాయం యోగః ।।

[-8-1-22]

త్వామౌ ద్వితీయాయాః ।। [8-1-23] ।।

` ఏకవచనస్య ఇతి వర్తతే । ద్వితీయాయా యదేకవచనం తదన్తయోర్యుష్మదస్మదోర్యథాసంఖ్యం త్వా, మా---ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః

। గ్రామస్త్వా పశ్యతి । గ్రామో మా పశ్యతి ।।

[-8-1-23]

న చవాహాహైవయుక్తే ।। [8-1-24] ।।

చ, వా, హ, అహ, ఏవ--ఏభిర్యుక్తే యుష్మదస్మదోర్వాన్నావాదయో న భవన్తి । పూర్వేణ ప్రకరణేన ప్రాప్తాః ప్రతిషిధ్యన్తే । గ్రామస్తవ చ స్వమ్, గ్రామో మమ చ స్వమ్, యువయోశ్చ స్వమ్, ఆవయోశ్చ స్వమ్; యుష్మాకం చ స్వమ్, అస్మాకం చ స్వమ్ । గ్రామస్తుభ్యం చ దీయతే, గ్రామో మహ్యం చ దీయతే; యువాభ్యాం చ దీయతే, ఆవాభ్యాం చ దీయతే; యుష్మభ్యం చ దీయతే, అస్మభ్యం చ దీయతే । గ్రామస్త్వాం చ పశ్యతి, గ్రామో మాం చ పశ్యతి; యువాం చ పశ్యతి, ఆవాం చ పశ్యతి; యుష్మాంశ్చ పశ్యతి, అస్మాంశ్చ పశ్యతి ।

వా---గ్రామస్తవ వా స్వమ్, గ్రామో మమ వా స్వమ్; యువయోర్వా స్వమ్, ఆవయోర్వా స్వమ్; యుష్మాకం వా స్వమ్, అస్మాకం వా స్వమ్ । గ్రామస్తుభ్యం వా దీయతే, గ్రామో మహ్యం వా దీయతే; యువాభ్యాం వా దీయతే, ఆవాభ్యాం వా దీయతే; యుష్మభ్యం వా దీయతే, అస్మభ్యం వా దీయతే । గ్రామస్త్వాం వా పశ్యతి, గ్రామో మాం వా పశ్యతి; యువాం వా పశ్యతి, ఆవాం వా పశ్యతి, యుష్మాన్ వా పశ్యతి, అస్మాన్వా పశ్యతి ।

హ---గ్రామస్తవ హ స్వమ్, గ్రామో మమ హ స్వమ్; యువయోర్హ స్వమ్, ఆవయోర్హ స్వమ్; యుష్మాకం హ స్వమ్, అస్మాకం హ స్వమ్ । గ్రామస్తుభ్యం హ దీయతే, గ్రామో మహ్యం హ దీయతే; యువాభ్యాం హ దీయతే, ఆవాభ్యాం హ దీయతే; యుష్మభ్యం హ దీయతే, అస్మభ్యం హ దీయతే । గ్రామస్త్వాం హ పశ్యతి, గ్రామో మాం హ పశ్యతి; యువాం హ పశ్యతి, ఆవాం హ పశ్యతి; యుష్మాన్హ పశ్యతి, అస్మాన్హ పశ్యతి ।

అహ---గ్రామస్తవాహ స్వమ్, గ్రామో మమాహ స్వమ్; యువయోరహ స్వమ్, ఆవయోరహ స్వమ్; యుష్మాకమహ స్వమ్, అస్మాకమహ స్వమ్ । గ్రామస్తుభ్యమహ దీయతే, గ్రామో మహ్యమహ దీయతే; యువాభ్యామహ దీయతే, ఆవాభ్యామహ దీయతే; యుష్మభ్యమహ దీయతే, అస్మభ్యమహ దీయతే । గ్రామస్త్వామహ పశ్యతి, గ్రామో మామహ పశ్యతి, యువామహ పశ్యతి, ఆవామహ పశ్యతి, యుష్మానహ పశ్యతి, అస్మానహ పశ్యతి ।

ఏవ---గ్రామస్తవైవ స్వమ్, గ్రామో మమైవ స్వమ్; యువయోరేవ స్వమ్, ఆవయోరేవ స్వమ్; యుష్మాకమేవ స్వమ్, అస్మాకమేవ స్వమ్ । గ్రామస్తుభ్యమేవ దీయతే, గ్రామో మహ్యమేవ దీయతే; యువాభ్యామేవ దీయతే, ఆవాభ్యామేవ దీయతే; యుష్మభ్యమేవ దీయతే, అస్మభ్యమేవ దీయతే । గ్రామస్త్వామేవ పశ్యతి, గ్రామో మామేవ పశ్యతి; యువామేవ పశ్యతి, ఆవామేవ పశ్యతి; యుష్మానేవ పశ్యతి, అస్మానేవ పశ్యతి ।

యుక్తగ్రహణం సాక్షాద్యోగప్రతిపత్త్యర్థమ్ । యుక్తయుక్తే ప్రతిషేధో న భవతి । గ్రామశ్చ తే స్వమ్, నగరం చ మే స్వమ్ ।।

[-8-1-24]

పశ్యార్థైశ్చానాలోచనే ।। [8-1-25] ।।

పశ్యార్థాః=దర్శనార్థాః, దర్శనమ్=జ్ఞానమ్, ఆలోచనమ్=చక్షుర్విజ్ఞానమ్ । తైః పశ్యార్థైరనాలోచనే వర్తమానైర్యుక్తే యుష్మదస్మదోర్వాన్నావాదయో న భవన్తి । గ్రామస్తవ స్వం సమీక్ష్యాగతః, గ్రామో మమ స్వం సమీక్ష్యాగతః, గ్రామస్తుభ్యం దీయమానం సమీక్ష్యాగతః, గ్రామో మహ్యం దీయమానం సమీక్ష్యాగతః, గ్రామస్త్వాం సమీక్ష్యాగతః, గ్రామో మాం సమీక్ష్యాగతః ।

అనాలోచన ఇతి కిమ్ ? గ్రామస్త్వా పశ్యతి, గ్రామో మా పశ్యతి ।

పశ్యార్థైర్యుక్తయుక్తేఽపి చ ప్రతిషేధ ఇష్యతే । తథా చైవోదాహృతమ్ ।।

[-8-1-25]

సపూర్వాయాః ప్రథమాయా విభాషా ।। [8-1-26] ।।

విద్యమానపూర్వాత్ ప్రథమాన్తాత్ పదాదుత్తరయోర్యుష్మదస్మదోర్విభాషా వాన్నావాదయో న భవన్తి । గ్రామే కమ్బలస్తే స్వమ్, గ్రామే కమ్బలస్తవ స్వమ్, గ్రామే కమ్బలో మే స్వమ్, గ్రామే

కమ్బలో మమ స్వమ్ । గ్రామే కమ్బలస్తే దీయతే, గ్రామే కమ్బలస్తుభ్యం దీయతే; గ్రామే కమ్బలో మే దీయతే, గ్రామే కమ్బలో మహ్యం దీయతే । గ్రామే ఛాత్త్రాస్త్వా పశ్యన్తి, గ్రామే ఛాత్త్రాస్త్వాం పశ్యన్తి; గ్రామే ఛాత్త్రా మా పశ్యన్తి, గ్రామే ఛాత్రా మాం పశ్యన్తి ।

సపూర్వాయా ఇతి కిమ్ ? కమ్బలస్తే స్వమ్, కమ్బలో మే స్వమ్ । ప్రథమాయా ఇతి కిమ్ ? కమ్బలో గ్రామే తే స్వమ్, కమ్బలో గ్రామే మే స్వమ్ ।

- యుష్మదస్మదోర్విభాషా అనన్వాదేశ ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-373) । ఇహ మా భూత్---అథో గ్రామే కమ్బలస్తే స్వమ్, అథో గ్రామే కమ్బలో మే స్వమ్ ।

అపర ఆహ---- సర్వ ఏవ వాన్నావాదయోఽనన్వాదేశే విభాషా వక్తవ్యాః - । కమ్బలస్తే స్వమ్, కమ్బలస్తవ స్వమ్; కమ్బలో మే స్వమ్, కమ్బలో మమ స్వమ్ । అనన్వాదేశ ఇతి కిమ్ ? అథో కమ్బలస్తే స్వమ్, అథో కమ్బలో మే స్వమ్ ।

న తర్హీదానీమిదం వక్తవ్యమ్---` సపూర్వాయాః ప్రథమాయాః విభాషా ఇతి ? వక్తవ్యం చ । కిం ప్రయోజనమ్ ? అన్వాదేశార్థమ్, అన్వాదేశే హి విభాషా యథా స్యాత్ । అథో గ్రామే కమ్బలస్తే స్వమ్, అథో గ్రామే కమ్బలస్తవ స్వమ్; అథో గ్రామే కమ్బలో మే స్వమ్, అథో గ్రామే కమ్బలో మమ స్వమ్ ।।

[-8-1-26]

తిఙో గోత్రాదీని కుత్సనాభీక్ష్ణ్యయోః ।। [8-1-27] ।।

తిఙన్తాత్పదాత్పరాణి గోత్రాదీని కుత్సనే ఆభీక్ష్ణ్యే చార్థే వర్తమానాని అనుదాత్తాని భవన్తి । పచతి గోత్రమ్ । జల్పతి గోత్రమ్ । ఆభీక్ష్ణ్యే---పచతిపచతి గోత్రమ్ । జల్పతిజల్పతి గోత్రమ్ ।

బ్రువ---పచతి బ్రువమ్ । జల్పతి బ్రువమ్ । జల్పతిజల్పతి బ్రువమ్ । పచతిపచతి బ్రువమ్ ।

`బ్రువః---ఇతి బ్రువః కన్నిపాతనాద్, వచ్యాదేశాభావశ్చ ।

గోత్ర । బ్రువ । ప్రవచన । ప్రహసన । ప్రకథన । ప్రత్యయన । ప్రచక్షణ । ప్రాయ । విచక్షణ । అవచక్షణ । స్వాధ్యాయ । భూయిష్ఠ । - వా నామ - (గ.సూ.178)।

నామేత్యేతద్వా నిహన్యతే । పక్షే ఆద్యుదాత్తమేవ భవతి---పచతి నామ, పఠతి నామ ।

తిఙ ఇతి కిమ్ ? కుత్సితం గోత్రమ్ । గోత్రాదీనీతి కిమ్ ? పచతి పాపమ్ । కుత్సనాభీక్ష్ణ్యయోరితి కిమ్ ? ఖనతి గోత్రం సమేత్య కూపమ్ ।

కుత్సనాభీక్ష్ణ్యగ్రహణం చ పాఠవిశేషణం ద్రష్టవ్యమ్ । తేనాన్యత్రాపి గోత్రాదిగ్రహణేన కుత్సనాభీక్ష్ణ్యయోరేవ కార్యం భవతి ।।

[-8-1-27]

తిఙ్జతిఙః ।। [8-1-28] ।।

తిఙన్తం పదమతిఙన్తాత్ పదాత్ పరమనుదాత్తం భవతి । దేవదత్తః పచతి । యజ్ఞదత్తః పచతి ।

తిఙితి కిమ్ ? నీలముత్పలమ్ । శుక్లం వస్త్రమ్ ।

అతిఙ ఇతి కిమ్ ? భవతి పచతి ।।

[-8-1-28]

న లుట్ ।। [8-1-29] ।।

పూర్వేణాతిప్రసక్తే ప్రతిషేధః ఆరభ్యతే । లుడన్తం తిఙన్తం నానుదాత్తం భవతి । శ్వః కర్తా । శ్వః కర్తారౌ । మాసేన కర్తారః ।

తాసేః పరస్య లసార్వధాతుకస్యానుదాత్తత్వే సతి సర్వతాసిరేవోదాత్తః । యత్ర తు టిలోపః, తత్రోదాత్తనివృత్తిస్వరో భవతి ।

[-8-1-29]

నిపాతైర్యద్యదిహన్తకువిన్నేచ్చేచ్చణ్కచ్చిద్యత్రయుక్తమ్ ।। [8-1-30] ।।

`న ఇతి వర్తతే । యత్, యది హన్త, కువిత్, నేత్, చేత్, చణ్, కచ్చిత్, యత్ర--- ఇత్యేతైర్నిపాతైర్యుక్తం తిఙన్తం నానుదాత్తం భవతి । యత్కరోతి, యత్పచతి । యది కరోతి, యది పచతి । హన్త కరోతి, హన్త పచతి ।

కువిత్---కువిత్కరోతి, కువిత్పచతి ।

నేత్---`నేజ్జిహ్మాయన్తో నరకం పతామ(ఋ.ఖి.3-22) ।

చేత్---స చేద్ భుఙ్క్తే । స చేదధీతే ।

చణ్---ణిద్విశిష్టోఽయం చేదర్థే వర్తతే । అయం చ మరిష్యతి । అయం చేన్మరిష్యతీత్యర్థః । సముచ్చయాదిషు తు యశ్చశబ్దస్తేన యోగేన విధిరయం న భవతి ।

కచ్చిత్-- కచ్చిద్ భుఙ్క్తే । కచ్చిదధీతే । యత్ర--- యత్ర భుఙ్క్తే । యత్రాధీతే ।

నిపాతైరితి కిమ్ ? యత్కూజతి శకటమ్ । గచ్ఛత్కూజతి శకటమిత్యర్థః । ఇణః శతరి రూపమేతత్ ।

యుక్తమితి కిమ్ ? `యత్ర క్వ చ తే మనో దక్షం దధస ఉత్తరమ్(ఋ.6-16-17) ।।

[-8-1-30]

నహ ప్రత్యారమ్భే ।। [8-1-31] ।।

`నహ ఇత్యేతేన యుక్తే ప్రత్యారమ్భే తిఙన్తం నానుదాత్తం భవతి । చోదితస్యావధీరణే ఉపాలిప్సయా ప్రతిషేధయుక్తః ప్రత్యారమ్భః క్రియతే । నహ భోక్ష్యసే । నహాధ్యేష్యసే ।

ప్రత్యారమ్భ ఇతి కిమ్ ? నహ వై తస్మింశ్చ లోకే దక్షిణామిచ్ఛన్తి ।।

[-8-1-31]

సత్యం ప్రశ్నే ।। [8-1-32] ।।

`సత్యమ్ ఇత్యనేన యుక్తం తిఙన్తం నానుదాత్తం భవతి ప్రశ్నే । సత్యం భోక్ష్యసే । సత్యమధ్యేష్యసే ।

ప్రశ్న ఇతి కిమ్ ? `సత్యం వక్ష్యామి నానృతమ్(అ.వే.4-9-7) ।।

[-8-1-32]

అఙ్గాప్రాతిలోమ్యే ।। [8-1-33] ।।

`అఙ్గ ఇత్యనేన యుక్తం తిఙన్తమప్రాతిలోమ్యే గమ్యమానే నానుదాత్తం భవతి । అఙ్గ కురు । అఙ్గ పచ । అఙ్గ పఠ ।

అప్రాతిలోమ్య ఇతి కిమ్ ? అఙ్గ కూజ వృషల ఇదానీం జ్ఞాస్యసి జాల్మ । కూజనమనభిమతమసౌ కుర్వన్ప్రతిలోమో భవతి ।।

[-8-1-33]

హి చ ।। [8-1-34] ।।

`హి ఇత్యనేన యుక్తం తిఙన్తమప్రాతిలోమ్యే నానుదాత్తం భవతి । స హి కురు । స హి పచ । స హి పఠ ।

`అప్రాతిలోమ్యే ఇత్యేవ---స హి కూజ వృషల ఇదానీం జ్ఞాస్యతి జాల్మ ।।

[-8-1-34]

ఛన్దస్యనేకమపి సాకాఙ్క్షమ్ ।। [8-1-35] ।।

`హి చ ఇతి వర్తతే । ఛన్దసి విషయే హియుక్తం తిఙన్తం సాకాఙ్క్షమనేకమపి నానుదాత్తం భవతి, ఏకమపి । కదాచిదేకమ్, కదాచిదనేకమిత్యర్థః । తత్రానేకం తావత్---అనృతం హి మత్తో వదతి, పాప్మా ఏనం విపునాతి । తిఙన్తద్వయమప్యేతన్న నిహన్యతే (మ.భా.3-375)।

ఏకం ఖల్వపి---అగ్నిర్హి అగ్నే ఉదజయత్ । తిఙన్తద్వయమపి హిశబ్దయుక్తమేతత్ । తత్రైకముదజయదిత్యాదిరుదాత్తమ్, అపరమనుదాత్తమ్ । అజా హ్యగ్నే రజనిష్ట గర్భమ్ । సా వా అపశ్యజ్జనితారమగ్రే । అజనిష్టేత్యాద్యుదాత్తమ్, అపశ్యదిత్యనుదాత్తమ్ ॥

[-8-1-35]

యావద్యథాభ్యామ్ ॥ [8-1-36] ॥

`యావత్, `యథా---ఇత్యేతాభ్యాం యుక్తం తిఙన్తం నానుదాత్తం భవతి । యావద్ భుఙ్క్తే । యథా భుఙ్క్తే । యావదధీతే । యథాధీతే । దేవదత్తః పచతి యావత్ । దేవదత్తః పచతి యథా । పరేణాపి యోగే భవతి ప్రతిషేధః ॥

[-8-1-36]

పూజాయాం నానన్తరమ్ ॥ [8-1-37] ॥

`యావత్, `యథా---ఇత్యేతాభ్యాం యుక్తమనన్తరం తిఙన్తం పూజాయాం విషయే నానుదాత్తం న భవతి, కిం తర్హి ? అనుదాత్తమేవ । యావత్పచతి శోభనమ్ । యథా పచతి శోభనమ్ । యావత్ కరోతి చారు । యథా కరోతి చారు ।

పూజాయామితి కిమ్ ? యావద్ భుఙ్క్తే । యథా భుఙ్క్తే । అనన్తరమితి కిమ్ ? యావద్దేవదత్తః పచతి శోభనమ్ । యథా దేవదత్తః కరోతి చారు । పూర్వేణాత్ర నిఘాతః ప్రతిషిధ్యతే ॥

[-8-1-37]

ఉపసర్గవ్యపేతం చ ॥ [8-1-38] ॥

యావద్యథాభ్యాం యుక్తం ఉపసర్గవ్యపతం చ పూజాయాం విషయే నానుదాత్తం న భవతి, కిం తర్హి ? అనుదాత్తమేవ భవతి ।

పూర్వమనన్తరమిత్యుక్తమ్, ఉపసర్గవ్యవధానార్థోఽయమారమ్భః । యావత్ప్రపచతి శోభనమ్ । యథా ప్రపచతి శోభనమ్ । యావత్ప్రకరోతి చారు । యథా ప్రకరోతి చారు ।

అనన్తరమిత్యేవ---యావద్దేవదత్తః ప్రపచతి । యథా విష్ణుమిత్రః ప్రకరోతి చారు ।

[-8-1-38]

తుపశ్యపశ్యతాహైః పూజాయామ్ ॥ [8-1-39] ॥

తు, పశ్య, పశ్యత, అహ---ఇత్యేతైర్యుక్తం తిఙన్తం నానుదాత్తం భవతి పూజాయాం విషయే । తు---మాణవకస్తు భుఙ్క్తే శోభనమ్ । పశ్య---పశ్య మాణవకో భుఙ్క్తే శోభనమ్ । పశ్యత---పశ్యత మాణవకో భుఙ్క్తే శోభనమ్ । అహ---అహ మాణవకో భుఙ్క్తే శోభనమ్ ।

పూజాయామితి కిమ్ ? పశ్య మృగో ధావతి । `పూజాయామ్ ఇతి వర్తమానే పునః `పూజాయామ్ ఇత్యుచ్యతే నిఘాతప్రతిషేధార్థమ్ । తద్ధి ప్రతిషేధస్య ప్రతిషేధేన సమ్బద్ధమితి ॥

[-8-1-39]

అహో చ ॥ [8-1-40] ॥

`అహో---ఇత్యనేన యుక్తం తిఙన్తం నానుదాత్తం భవతి పూజాయాం విషయే । అహో దేవదత్తః పచతి శోభనమ్ । అహో విష్ణుమిత్రః కరోతి చారు ।

పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమ్ ॥

[-8-1-40]

శేషే విభాషా ॥ [8-1-41] ॥

`అహో ఇత్యనేన యుక్తం తిఙన్తం శేషే విభాషా నానుదాత్తం భవతి । కశ్చ శేషః ? యదన్యత్పూజాయాః । కటమహో కరిష్యసి । మమ గేహమేష్యసి । అసూయావచనమేతత్ ।

`పూజాయామ్----ఇత్యస్య పూర్వత్ర చానుకృష్టత్వాదనధికారే సిద్ధే శేషవచనం విస్పష్టార్థమ్ ॥

[-8-1-41]

పురా చ పరీప్సాయామ్ ॥ [8-1-42] ॥

`పురా---ఇత్యనేన యుక్తం తిఙన్తం పరీప్సాయామర్థే విభాషా నానుదాత్తం భవతి । పరీప్సా=త్వరా । అధీష్వ మాణవక , పురా విద్యోతతే విద్యుత్ । పురా స్తనయతి స్తనయిత్నుః । పురాశబ్దోఽత్ర భవిష్యదాసత్తిం ద్యోతయతి ।

పరీప్సాయామితి కిమ్ ? నడేన స్మ పురాధీయతే । అత్ర భూతకాలవిప్రకర్షం పురాశబ్దో ద్యోతయతి । ఊర్ణయా స్మ పురాధీయతే ॥

[-8-1-42]

నన్విత్యనుజ్ఞైషణాయామ్ ॥ [8-1-43] ॥

`నను ఇత్యనేన యుక్తం తిఙన్తం నానుదాత్తం భవతి అనుజ్ఞైషణాయాం విషయే । అనుజ్ఞాయా ఏషణా=ప్రార్థనా, అనుజ్ఞైషణా । అనుజ్ఞాప్రార్థనేత్యర్థః । నను కరోమి భోః । నను గచ్ఛామి భోః । అనుజానీష్వ మామ్, కరణం ప్రతీత్యర్థః ।

అనుజ్ఞైషణాయామితి కిమ్ ? అకార్షీః కటం దేవదత్త । నను కరోమి భోః । పృష్టప్రతివచనమేతత్, నానుజ్ఞైషణా ॥

[-8-1-43]

కిం క్రియాప్రశ్నే ఽనుపసర్గమప్రతిషిద్ధమ్ ।। [8-1-44] ।।

`కిమ్---ఇత్యేతత్క్రియాప్రశ్నే యదా వర్తతే తదానేన యుక్తం తిఙన్తమనుపసర్గమప్రతిషిద్ధం నానుదాత్తం భవతి । కిం దేవదత్తః పచతి, ఆహోస్విద్ భుఙ్క్తే । కిం దేవదత్తః శేతే, ఆహోస్విదధీతే ।

అత్ర కేచిదాహుః---పూర్వం కింయుక్తమితి తన్న నిహన్యతే । ఉత్తరం తు న కింయుక్తమితి తన్నిహన్యత ఏవేతి ।

అపరే త్వాహుః---యద్యప్యేకస్యాఖ్యాతస్య సమీపే కింశబ్దః శ్రూయతే, తథాపి సర్వస్య సంశయవిషయస్య తేన యోగ ఇతి, ఉభయత్ర ప్రతిషేధేన భవితవ్యమితి ।

క్రియాగ్రహణం కిమ్ ? సాధనప్రశ్నే మా భూత్---కిం దేవదత్త ఓదనం పచతి ఆహోస్విచ్ఛాకమితి । ప్రశ్న ఇతి కిమ్ ? కిమధీతే దేవదత్తః । క్షేపే కింశబ్దోఽయమ్, న ప్రశ్నే । అనుపసర్గమితి కిమ్ ? కిం దేవదత్తః ప్రపచతి,

ఆహోస్విత్ప్రకరోతి । అప్రతిషిద్ధమితి కిమ్ ? కిం దేవదత్తో న పఠతి, ఆహోస్విన్న కరోతి ।।

[-8-1-44]

లోపే విభాషా ।। [8-1-45] ।।

కిమో లోపే క్రియాప్రశ్నే తిఙన్తమనుపసర్గమప్రతిషిద్ధం విభాషా నానుదాత్తం భవతి ।

క్వ చాస్య లోపః ? యత్ర గమ్యతే చార్థః, న చ ప్రయుజ్యతే కింశబ్దః । దేవదత్తః పచతి ఆహోస్విత్పఠతి । వినైవ కిమా ప్రశ్నోఽవగమ్యతే ।

ప్రాప్తవిభాషేయం కిమర్థేన యోగాత్ । పూర్వవత్ ప్రత్యుదాహరణాని ।।

[-8-1-45]

ఏహిమన్యే ప్రహాసే లృట్ ।। [8-1-46] ।।

`ఏహిమన్యే---ఇత్యనేన యుక్తం లృడన్తం నానుదాత్తం భవతి ప్రహాసే । ప్రకృష్టో హాసః ప్రహాసః=క్రీడా । ఏహి మన్యే ఓదనం భోక్ష్యసే న హి భోక్ష్యసే భుక్తః సోఽతిథిభిః । ఏహి మన్యే రథేన యాస్యసి న హి యాస్యసి యాతస్తేన పితా ।

ప్రహాస ఇతి కిమ్ ? ఏహి మన్యసే ఓదనం భోక్ష్యే ఇతి । సుష్ఠు మన్యసే । సాధు మన్యసే ।

గత్యర్థలోటా లృట్(8-1-51-3958) ఇత్యేవ సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః--ఏహిమన్యేయుక్తే ప్రహాస ఏవ యథా స్యాత్, అన్యత్ర మా భూదితి---ఏహి మన్యసే ఓదనం భోక్ష్య ఇతి ।

`ఏహిమన్యే ఇత్యుత్తమోపాదానమతన్త్రమ్ I ప్రహాస ఏవ హి మన్యతేరుత్తమో విహితః, తతోఽన్యత్ర మధ్యమ ఏవ భవతి I తత్రానేన నియమేన నివృత్తిః క్రియతే---ఏహి మన్యసే ఓదనం భోక్ష్య ఇతి II

[-8-1-46]

జాత్వపూర్వమ్ II [8-1-47] II

`జాతు ఇత్యేతదవిద్యమానపూర్వం తేన యుక్తం తిఙన్తం నానుదాత్తం భవతి I జాతు భోక్ష్యసే I జాతు కరిష్యామి I

అపూర్వమితి కిమ్ ? కటం జాతు కరిష్యతి II

[-8-1-47]

కింవృత్తం చ చిదుత్తరమ్ II [8-1-48] II

కిమో వృత్తం కింవృత్తమ్ I కింవృత్తగ్రహణేన తద్విభక్త్యన్తం ప్రతీయాత్, డతరడతమౌ చ ప్రత్యయౌ I తత్కింవృత్తం చిదుత్తరమవిద్యమానపూర్వం యత్తేన యుక్తం నానుదాత్తం భవతి I కశ్చిద్భోజయతి I కశ్చిదధీతే I కేనచిత్కరోతి I కస్మైచిద్దదాతి I కతరశ్చిత్కరోతి I కతమశ్చిద్ భుఙ్క్తే I

చిదుత్తరమితి కిమ్ ? కో భుఙ్క్తే I అపూర్వమిత్యేవ---దేవదత్తః కిఞ్చిత్పఠతి II

[-8-1-48]

ఆహోఉతాహో చానన్తరమ్ II [8-1-49] II

నిఘాతప్రతిషేధోఽనువర్తతే I `అపూర్వమ్ ఇతి చ I ఆహో, ఉతాహో---ఇత్యేతాభ్యామపూర్వాభ్యాం యుక్తమనన్తరం తిఙన్తం నానుదాత్తం భవతి I ఆహో భుఙ్క్తే I ఉతాహో భుఙ్క్తే I ఆహో పఠతి I ఉతాహో పఠతి I

అనన్తరమితి కిమ్ ? శేషే విభాషాం వక్ష్యతి I

`అపూర్వమ్ ఇత్యేవ---దేవదత్త ఆహో భుఙ్క్తే I దేవదత్త ఉతాహో భుఙ్క్తే II

[-8-1-49]

శేషే విభాషా II [8-1-50] II

`ఆహో, `ఉతాహో---ఇత్యేతాభ్యాం యుక్తం తిఙన్తం నానుదాత్తం శేషే విభాషా భవతి I కశ్చ శేషః ? యదన్యదనన్తరాత్ I ఆహో దేవదత్తః పచతి, ఉతాహో దవదత్తః పచతి I ఆహో దేవదత్తః పఠతి I ఉతాహో దేవదత్తః పఠతి II

[-8-1-50]

గత్యర్థలోటా లృణ్న చేత్కారకం సర్వాన్యత్ ।। [8-1-51] ।।

గమినా సమానార్థా గత్యర్థాః, గత్యర్థానాం లోట్ గత్యర్థలోట్, తేన । గత్యర్థలోటా యుక్తం లృడన్తం తిఙన్తం నానుదాత్తం భవతి, న చేత్కారకం సర్వమన్యద్భవతి । యత్రైవ కారకే కర్తరి కర్మణి వా లోట్, తత్రైవ యది లృడపి భవతీత్యర్థః ।

కర్తృకర్మణీ ఏవాత్ర తిఙన్తవాచ్యే కారకగ్రహణేన గృహ్యేతే, న కరణాది కారకాన్తరమ్ । ఆగచ్ఛ దేవదత్త గ్రామం ద్రక్ష్యస్యేనమ్ । ఆగచ్ఛ దేవదత్త గ్రామమోదనం భోక్ష్యసే । ఉహ్యన్తాం దేవదత్తేన శాలయః, తేనైవ భోక్ష్యన్తే । ఉహ్యన్తాం దేవదత్తేన శాలయః, యజ్ఞదత్తేన భోక్ష్యన్తే ।

గత్యర్థగ్రహణం కిమ్ ? పచ దేవదత్తౌదనం భోక్ష్యస ఏనమ్ । లోటేతి కిమ్ ? ఆగచ్ఛేర్దేవదత్త గ్రామం ద్రక్ష్యస్యేనమ్ । లృడితి కిమ్ ? ఆగచ్ఛ దేవదత్త గ్రామం పశ్యస్యేనమ్ । న చేత్కారకం సర్వాన్యదితి కిమ్ ? ఆగచ్ఛ దేవదత్త గ్రామం పితా తే ఓదనం భోక్ష్యతే । ఉహ్యన్తాం దేవదత్తేన శాలయః సక్తవ స్తేన పాస్యన్తే ।

సర్వగ్రహణం కిమ్ ? ఆగచ్ఛ దేవదత్త గ్రామం త్వం చాహం చ ద్రక్ష్యావ ఏనమ్---ఇత్యత్రాపి నిఘాతప్రతిషేధో యథా స్యాత్ । లృడన్తవాచ్యే హి సర్వస్మిన్ కారకేఽన్యస్మిన్ భవితవ్యమ్ । ఇహ తు యల్లోడన్తస్య కారకం తచ్చాన్యచ్చ లృడన్తేనోచ్యతే ఇతి ।

[-8-1-51]

లోట్ చ ।। [8-1-52] ।।

లోడన్తం తిఙన్తం గత్యర్థలోటా యుక్తం నానుదాత్తం భవతి, న చేత్కారకం సర్వాన్యద్భవతి । లోడన్తయోరేకం కారకం యది భవతీత్యర్థః । ఆగచ్ఛ దేవదత్త గ్రామం పశ్య । ఆవ్రజ విష్ణుమిత్ర గ్రామం శాధి । ఆగమ్యతాం దేవదత్తేన గ్రామో దృశ్యతాం యజ్ఞదత్తేన ।

`గత్యర్థానామ్ ఇత్యేవ---పచ దేవదత్తౌదనం భుఙ్క్ష్వ ఏనమ్ ।

`లోటా ఇత్యేవ---ఆగచ్ఛేర్దేవదత్త గ్రామం పశ్యైనమ్ । `న చేత్కారకం సర్వాన్యత్ ఇత్యేవ---ఆగచ్ఛ దేవదత్త గ్రామం పశ్యత్వేనం యజ్ఞదత్తః ।

సర్వగ్రహణానువృత్తేస్త్విహ భవత్యేవ---ఆగచ్ఛ దేవదత్త గ్రామం త్వం చాహం చ పశ్యావ । పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమ్ ।।

[-8-1-52]

విభాషితం సోపసర్గమనుత్తమమ్ ।। [8-1-53] ।।

సర్వం పూర్వమనువర్తతే । ప్రాప్తవిభాషేయమ్ । లోడన్తం సోపసర్గముత్తమవర్జితం గత్యర్థలోటా యుక్తం తిఙన్తం విభాషితం నానుదాత్తం భవతి, న చేత్కారకం సర్వాన్యద్భవతి । ఆగచ్ఛ దేవదత్త గ్రామం ప్రవిశ । ఆగచ్ఛ దేవదత్త గ్రామం ప్రశాధి ।

సోపసర్గమితి కిమ్ ? ఆగచ్ఛ దేవదత్త గ్రామం పశ్య । అనుత్తమమితి కిమ్ ? ఆగచ్ఛాని దేవదత్త గ్రామం ప్రవిశాని ।।

[-8-1-53]

హన్త చ ।। [8-1-54] ।।

పూర్వం సర్వమనువర్తతే గత్యర్థలోటం వర్జయిత్వా । `హన్త---ఇత్యనేన యుక్తం లోడన్తం సోపసర్గముత్తమవర్జితం విభాషితం నానుదాత్తం భవతి । హన్త ప్రవిశ । హన్త ప్రశాధి ।

సోపసర్గమిత్యేవ---హన్త కురు । నిపాతైర్యద్యదిహన్త(8-1-30-3937) ఇతి నిత్యమత్ర నిఘాతప్రతిషేధో భవతి ।

అనుత్తమమిత్యేవ---హన్త ప్రభుఞ్జావహై । హన్త ప్రభుఞ్జామహై ।।

[-8-1-54]

ఆమ ఏకాన్తరమామన్త్రితమనన్తికే ।। [8-1-55] ।।

ఆమ ఉత్తరమేకపదాన్తరమామన్త్రితాన్తమనన్తికే నానుదాత్తం భవతి । ఆమ్ పచసి దేవదత్త3 । ఆమ్ భో దేవదత్త3 ।

`భోః ఇత్యామన్త్రితాన్తమపి నామన్త్రితే సమానాధికరణే సామాన్యవచనమ్(8-1-73-413) ఇతి నావిద్యమానవద్భవతి ।

ఆమ ఇతి కిమ్ ? శాకం పచసి దేవదత్త 3 । ఏకాన్తరమితి కిమ్ ? ఆమ్ ప్రపచసి దేవదత్త3 । ఆమన్త్రితమితి కిమ్ ? ఆమ్ పచతి దేవదత్తః । అనన్తిక ఇతి కిమ్ ? ఆమ్ దేవదత్తః ।

ఆమ ఏకాన్తరమామన్త్రితం యత్తస్య ఏకశ్రుతేరనుదాత్తస్య చ ప్రతిషేధ ఇష్యతే (మ.భా.3-377)। తదుభయమనేన క్రియత ఇతి కేచిదాహుః । ప్లుతోదాత్తః పునరసిద్ధత్వాన్న ప్రతిషిధ్యతే ।

అపరేషాం దర్శనమ్---`అనన్తిక ఇత్యనేన యన్న దూరం న సన్నికృష్టం తత్ పరిగృహ్యతే । తేనాస్మిన్నేకశ్రుతేః ప్రాప్తిరేవ నాస్తి । ప్లుతోదాత్తోఽపి నోదాహర్తవ్యః ఇతి ।।

[-8-1-55]

యద్ధితుపరం ఛన్దసి ।। [8-1-56] ।।

`ఆమన్త్రితమ్---ఇత్యేతదస్వరితత్వాన్నానువర్తతే । `తిఙ్ ఇతి వర్తత ఏవ । యత్పరం హిపరం తుపరం చ తిఙన్తం ఛన్దసి నానుదాత్తం భవతి ।

యత్పరం తావత్---`గవాం గోత్రముదసృజో ఽయమఙ్గిరః(ఋ.2-23-18) । హిపరమ్---`ఇన్ద్రవో వాముశన్తి హి(త్రై.సం.1-4-4-1) । తుపరమ్--ఆఖ్యాస్యామి తే ।

నిపాతైర్యద్యదిహన్త(8-1-30-3937) ఇతి హి చ(8-1-34-3941) ఇతి, తుపశ్యపశ్యతాహై(8-1-39-3946) ఇతి చ నిఘాతప్రతిషేధే సిద్ధే వచనమిదం నియమార్థమ్---ఏభిరేవ పరైర్యోగే ప్రతిషేధో భవతి, నాన్యైరితి । ఇహ న భవతి---జాయే స్వో రోహావైహి । ఏహీత్యనేన గత్యర్థలోటా యుక్తస్య `రోహావ ఇత్యేతస్య లోడన్తస్య నిఘాతో భవత్యేవ ।।

[-8-1-56]

చనచిదివగోత్రాదితద్ధితామ్రేడితేష్వగతేః ।। [8-1-57] ।।

చన, చిద్, ఇవ, గోత్రాది, తద్ధిత, ఆమ్రేడిత---ఇత్యేతేషు పరతః అగతేరుత్తరం తిఙన్తం నానుదాత్తం భవతి । చన---దేవదత్తః పచతి చన । చిత్---దేవదత్తః పచతి చిత్ । ఇవ--దేవదత్తః పచతీవ । గోత్రాది---దేవదత్తః పచతి గోత్రమ్ । దేవదత్తః పచతి బ్రువమ్ । దేవదత్తః పచతి ప్రవచనమ్ । ఇహాపి గోత్రాదయః కుత్సనాభీక్ష్ణ్యోరేవ గృహ్యన్తే । తద్ధిత---దేవదత్తః పచతికల్పమ్ । దేవదత్తః పచతిరూపమ్ । అనుదాత్తస్తద్ధిత ఇహోదాహరణమ్, అన్యత్ర తద్ధితస్వరేణ తిఙ్స్వరో బాధ్యతే---పచతిదేశ్యః । ఆమ్రేడిత---దేవదత్తః పచతి పచతి ।

అగతేరితి కిమ్ ? దేవదత్తః ప్రపచతి చన ।

అత్రాగతిగ్రహణే, సగతిరపి తిఙ్(8-1-68-3975) ఇత్యత్ర చ ఉపసర్గగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్ । ఇహ మా భూత్---శుక్లీకరోతి చన । యత్కాష్ఠం శుక్లీకరోతి । యత్కాష్ఠం కృష్ణీకరోతి ।।

[-8-1-57]

చాదిషు చ ।। [8-1-58] ।।

చాదిషు చ పరతః తిఙన్తమగతేః పరం నానుదాత్తం భవతి । చాదయః నచవాహాహైవయుక్తే(8-1-24-408) ఇత్యత్ర యే నిర్దిష్టాః, త ఇహ పరిగృహ్యన్తే । చశబ్దే తావత్---దేవదత్తః పచతి చ ఖాదతి చ । వా---దేవదత్తః పచతి వా ఖాదతి వా । హ---దేవదత్తః పచతి హ ఖాదతి హ । అహ---దేవదత్తః పచత్యహ ఖాదత్యహ । ఏవ---దేవదత్తః పచత్యేవ ఖాదత్యేవ ।

`అగతేః ఇత్యేవ---దేవదత్తః ప్రపచతి చ ప్రఖాదతి చ । ప్రథమస్యాత్ర తిఙన్తస్య చవాయోగే ప్రథమేతి నిఘాతః ప్రతిషిధ్యతే ఏవ । పరం తు నిహన్యతే ।।

[-8-1-58]

చవాయోగే ప్రథమా ।। [8-1-59] ।।

`అగతేః ఇతి పూర్వసూత్రే చానుకృష్టమిత్యత్ర నానువర్తతే । చ, వా---ఇత్యేతాభ్యాం యోగే ప్రథమా తిఙ్విభక్తిర్నానుదాత్తా భవతి । గర్దభాංశ్చ కాలయతి, వీణాం చ వాదయతి । గర్దభాన్వా కాలయతి, వీణాం వా వాదయతి ।

యోగగ్రహణం పూర్వాభ్యామపి యోగే నిఘాతప్రతిషేధో యథా స్యాదితి ।

ప్రథమాగ్రహణమ్---ద్వితీయాదేస్తిఙన్తస్య మా భూదితి ।

చవాయోగో హి ద్విసముచ్చయే వికల్పే చ సతి భవతి, స చానేకస్య ధర్మ ఇతి ॥

[-8-1-59]

హేతి క్షియాయామ్ ॥ [8-1-60] ॥

`హ ఇత్యనేన యుక్తా ప్రథమా తిఙ్విభక్తిర్నానుదాత్తా భవతి క్షియాయాం గమ్యమానాయామ్ । క్షియా=ధర్మవ్యతిక్రమః ఆచారభేదః । స్వయం హ రథేన యాతి3 ఉపాధ్యాయం పదాతిం గమయతి । స్వయం హౌదనం భుఙ్క్తే3 ఉపాధ్యాయం సక్తూన్పాయయతి । ప్రథమస్య తిఙన్తస్యాత్ర నిఘాతః ప్రతిషిధ్యతే । క్షియాశీః ప్రైషేషు తిఙాకాఙ్క్షమ్(8-2-104-3623) ఇతి చ ప్లుతో భవతి ॥

[-8-1-60]

అహేతి వినియోగే చ ॥ [8-1-61] ॥

`అహ ఇత్యనేన యుక్తా ప్రథమా తిఙ్విభక్తిర్నానుదాత్తా భవతి వినియోగే గమ్యమానే । చశబ్దాత్ క్షియాయాం చ । నానాప్రయోజనో నియోగః=వినియోగః । త్వమహ గ్రామం గచ్ఛ । త్వమహ అరణ్యం గచ్ఛ । క్షియాయామ్---స్వయమహ రథేన యాతి3 ఉపాధ్యాయం పదాతిం గమయతి । స్వయమహౌదనం భుఙ్క్తే3 ఉపాధ్యాయం సక్తూన్పాయయతి । పూర్వవన్నిఘాతప్రతిషేధః, ప్లుతశ్చ ॥

[-8-1-61]

చాహలోప ఏవేత్యవధారణమ్ ॥ [8-1-62] ॥

చలోపే అహలోపే ప్రథమా తిఙ్విభక్తిర్నానుదాత్తా భవతి । ఏవేత్యేతచ్చేదవధారణార్థం ప్రయుజ్యతే, క్వ చాస్య లోపః ? యత్రార్థో గమ్యతే, న చ ప్రయుజ్యతే, తత్ర లోపః । తత్ర చశబ్దః సముచ్చయార్థః, అహశబ్దః కేవలార్థ ఇతి---సమానకర్తృకే చలోపః, నానాకర్తృకే అహలోపః ।

చలోపే---దేవదత్త ఏవ గ్రామం గచ్ఛతు, స దేవదత్త ఏవారణ్యం గచ్ఛతు । గ్రామం చారణ్యం చ గచ్ఛత్విత్యర్థః । అహలోపే---దేవదత్త ఏవ గ్రామం గచ్ఛతు యజ్ఞదత్త ఏవారణ్యం గచ్ఛతు । గ్రామం కేవలమరణ్యం కేవలమిత్యర్థః ।

అవధారణమితి కిమ్ ? దేవదత్తః క్వేవ భోక్ష్యతే । అనవక్లృప్తావయమేవశబ్దః । న క్వచిద్భోక్ష్యత ఇత్యర్థః । `ఏవే చానియోగే(వా.686) ఇతి పరరూపమ్ ॥

[-8-1-62]

చాదిలోపే విభాషా ॥ [8-1-63] ॥

చాదయః నచవాహాహైవయుక్తే(8-1-24-408) ఇతి సూత్రనిర్దిష్టా గృహ్యన్తే, తేషాం లోపే ప్రథమా తిఙ్విభక్తిర్నానుదాత్తా భవతి విభాషా । చలోపే---శుక్లా వ్రీహయో భవన్తి । శ్వేతా గా ఆజ్యాయ దుహన్తి । భవన్తీత్యేతద్వికల్పేన న నిహన్యతే । వాలోపే---వ్రీహిభిర్యజేత । యవైర్యజేత ।

ఏవం శేషేష్వపి యథాదర్శనముదాహార్యమ్ ॥

[-8-1-63]

వైవావేతి చ చ్ఛన్దసి ॥ [8-1-64] ॥

`వై, `వావ---ఇత్యేతాభ్యాం యుక్తా ప్రథమా తిఙ్విభక్తిర్విభాషా నానుదాత్తా భవతి ఛన్దసి విషయే । `అహర్వై దేవానామాసీద్ రాత్రిరసురాణామ్(తై.సం.1-5-9-2) । `బృహస్పతిర్వై దేవానాం పురోహిత ఆసీచ్ఛణ్డామర్కావసురాణామ్(తై.సం.6-4-10-1) । వావ---అయం వావ హస్త ఆసీత్ । నేతర ఆసీత్ ।

[-8-1-64]

ఏకాన్యాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్ ॥ [8-1-65] ॥

`ఏక, `అన్య---ఇత్యేతాభ్యాం సమర్థాభ్యాం యుక్తా ప్రథమా తిఙ్విభక్తిర్విభాషా నానుదాత్తా భవతి ఛన్దసి విషయే । ప్రజామేకా జిన్వతి । ఊర్జమేకా రక్షతి(అ.వే.8-9-13) । జిన్వతీత్యేతత్పక్షే న నిహన్యతే । తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి । అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి (ఋ.1-164-20)। అత్తీత్యేతత్పక్షే న నిహన్యతే ।

సమర్థాభ్యామితి కిమ్ ? ఏకో దేవానుపాతిష్ఠత్ । ఏక ఇతి సంఖ్యాపదమేతద్ అన్యార్థే న వర్త్తతే । ఏకశబ్దస్య వ్యవస్థార్థం చ సమర్థగ్రహణమ్; వ్యభిచారిత్వాత్తస్య ॥

[-8-1-65]

యద్వృత్తాన్నిత్యమ్ ॥ [8-1-66] ॥

`ప్రథమా, `ఛన్దసి ఇతి నివృత్తమ్ । నిఘాతప్రతిషేధ ఇత్యేవ । యదో వృత్తం యద్వృత్తమ్, యత్ర పదే యచ్ఛబ్దో వర్తతే తత్సర్వం యద్వృత్తమ్ । ఇహ వృత్తగ్రహణేన తద్విభక్త్యన్తం ప్రతీయాత్ । డతరడతమౌ చ ప్రత్యయౌ ఇత్యేత్తన్నాశ్రీయతే । తస్మాద్యద్వృత్తాదుత్తరం తిఙన్తం నానుదాత్తం భవతి నిత్యమ్ । యో భుఙ్క్తే । యం భోజయతి । యేన భుఙ్క్తే । యస్మై

దదాతి । `యత్కామాస్తే జుహుమః(ఋ.10-121-10) । `యద్రియఙ్ వాయుర్వాతి(త్రై.5-5-1-1) । యద్వాయుః పవతే ।

పఞ్చమీనిర్దేశేఽప్యత్ర వ్యవహితే కార్యమిష్యతే ।

- యథాకామ్యే వేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-379)। యత్ర క్వచన యజన్తే ।।

[-8-1-66]

పూజనాత్పూజితమనుదాత్తం కాష్ఠాదిభ్యః ।। [8-1-67] ।।

పూజనేభ్యః కాష్ఠాదిభ్య ఉత్తరపదం పూజితమనుదాత్తం భవతి । కాష్ఠ---కాష్ఠాధ్యాయకః । కాష్ఠాభిరూపకః । దారుణ---దారుణాధ్యాపకః । దారుణాభిరూపకః । అమాతాపుత్ర---అమాతాపుత్రాధ్యాపకః । అయుత---అయుతాభిరూపకః । అయుతాధ్యాపకః । అద్భుత---అద్భుతాధ్యాపకః । అనుక్త---అనుక్తాధ్యాపకః । భృశ---భృశాధ్యాపకః । ఘోర--- ఘోరాధ్యాపకః । పరమ---పరమాధ్యాపకః । సు---స్వధ్యాపకః । అతి--అత్యధ్యాపకః ।

- మలోపశ్చ - (మ.భా.3-379)। ఇతి వార్త్తికకారమతమ్ । మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్ సమాసః, సమాసే చైతదనుదాత్తత్వమ్ ।

సమాసాన్తోదాత్తత్వాపవాద ఇష్యతే । దారుణమధ్యాయక ఇత్యేవమాదిషు న భవతి । `మలోపశ్చ ఇత్యనేనాప్యయమేవ విషయ ఆఖ్యాయతే । యత్ర విభక్తేరభావాన్మకారో న శ్రూయతే తత్రానుదాత్తత్వమితి ।

అసమాసే హి మలోపో నైవేష్యతే । దారుణమధీతే దారుణమధ్యాయక ఇతి ।

పూజనాదిత్యేవ పూజితపరిగ్రహే సిద్ధే పూజితగ్రహణమనన్తరపూజితప్రతిపత్త్యర్థమ్ । ఏతదేవ జ్ఞాపకమ్---ఇహ ప్రకరణే పఞ్చమీనిర్దేశేఽపి నానన్తర్యమాశ్రీయతే ఇతి । తథా చ యద్వృత్తాన్నిత్యమ్(8-1-66-3973) ఇత్యత్రోదాహృతమ్ ।

`అనుదాత్తమ్ ఇతి వర్తమానే పునరనుదాత్తగ్రహణం ప్రతిషేధనివృత్త్యర్థమ్ ।।

[-8-1-67]

సగతిరపి తిఙ్ ।। [8-1-68] ।।

సగతిరగతిరపి పూజనేభ్యః కాష్ఠాదిభ్య పరం పూజితం తిఙన్తమనుదాత్తం భవతి । యత్కాష్ఠం పచతి । యత్కాష్ఠం ప్రపచతి । యద్దారుణం పచతి । యద్దారుణం ప్రపచతి ।

తిఙ్ఙతిఙః(8-1-28-3935) ఇతి నిఘాతస్య నిపాతైర్యద్యదిహన్త(8-1-30--3937) ఇతి ప్రతిషేధే ప్రాప్తే పునర్విధానమ్ । సగతిగ్రహణాచ్చ గతిరపి నిహన్యతే ।

గతిగ్రహణేన చాత్రోపసర్గగ్రహణమిష్యతే । ఇహ న భవతి---యత్కాష్ఠం శుక్లీకరోతి । యత్కాష్ఠం కృష్ణీకరోతి ।।

[-8-1-68]

కుత్సనే చ సుప్యగోత్రాదౌ ।। [8-1-69] ।।

`పదాత్ ఇతి నివృత్తమ్ । `సగతిరపి తిఙ్ ఇతి వర్తతే । కుత్సనే చ సుబన్తే గోత్రాదివర్జితే పరతః సగతిరపి తిఙ్ అగతిరప్యనుదాత్తో భవతి । పచతి పూతి, ప్రపచతి పూతి । పచతి మిథ్యా, ప్రపచతి మిథ్యా ।

కుత్సనే ఇతి కిమ్ ? పచతి శోభనమ్ । సుపీతి కిమ్ ? పచతి క్లిశ్నాతి । అగోత్రాదావితి కిమ్ ? పచతి గోత్రమ్ । పచతి బ్రువమ్ । పచతి ప్రవచనమ్ ।

- క్రియాకుత్సన ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-380)। కర్తుః కుత్సనే మా భూత్---పచతి పూతిర్దేవదత్తః । ప్రపచతి పూతిః ।

- పూతిశ్చానుబన్ధో భవతీతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-380)। తేనాయం చకారానుబన్ధకత్వాదన్తోదాత్తో భవతి ।

- విభాషితం చాపి బహ్వర్థమనుదాత్తం భవతీతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-380)। పచన్తి పూతి । ప్రపచన్తి పూతి ।

`సుపి కుత్సనే క్రియాయా మలోప ఇష్టోఽతిఙీతి చోక్తార్థమ్ ।

పూతిశ్చ చానుబన్ధో విభాషితం చాపి బహ్వర్థమ్ ।।(మ.భా.3-380)

[-8-1-69]

గతిర్గతౌ ।। [8-1-70] ।।

గతిర్గతౌ పరతోఽనుదాత్తో భవతి । అభ్యుద్ధరతి । సముదానయతి । అభిసమ్పర్యాహరతి ।

గతిరితి కిమ్ ? దేవదత్తః ప్రపచతి । గతావితి కిమ్ ? `ఆ మన్ద్రైరిన్ద్ర హరిభిర్యాహి మయూరరోమభిః(ఋ.3-45-1) । యాహీత్యేతత్ప్రతి క్రియాయోగాదాఙిత్యేష గతిః । తస్య గతావిత్యేతస్మిన్నసతి గతిరిత్యనాశ్రితపరనిమిత్తకమనుదాత్తత్వం స్యాత్ ।।

[-8-1-70]

తిఙి చోదాత్తవతి ।। [8-1-71] ।।

`గతిః ఇతి వర్త్తతే । తిఙన్తేఽనుదాత్తవతి పరతో గతిరనుదాత్తో భవతి । యత్ప్రపచతి । యత్కరోతి ।

తిఙ్గ్రహణముదాత్తవతః పరిమాణార్థమ్; అన్యథా హి యం ప్రతి గతిః, తత్రానుదాత్తే భవతీతి ధాతావేవోదాత్తవతి స్యాత్; ప్రత్యయే

న స్యాత్---యత్ప్రకరోతీతి । `యత్క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తేషాం తం ప్రతి గత్యుపసర్గసంజ్ఞే భవతః(జై.ప.99) ఇతి తిఙన్తే ధాతుమేవ ప్రతి గతిసంజ్ఞా ।

ఆమన్తే తర్హి న ప్రాప్నోతి---ప్రపచతితరామ్, ప్రపచతితమామితి ? అత్ర కేచిదామన్తేన గతేః సమాసం కుర్వన్తి; తేషామవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వే సత్యక్రియమాణేఽపి తిఙ్గ్రహణే పరమనుదాత్తవద్భవతీతి గతినిఘాతో నైవ సిద్ధ్యతి ।

అథ తరబన్తస్య గతిసమాసః ? ఏవమపి సతిశిష్టత్వాదామ ఏవ స్వరే సతి గతేః అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్(6-1-158-3650) ఇత్యేవానుదాత్తత్వం సిద్ధమ్ ।

యేషాం `గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సమాసవచనం ప్రాక్సుబుత్పత్తేః(పు.ప.62) ఇత్యనేన వచనేన కృదన్తేనైవ ప్రాక్సుబుత్పత్తేః సమాసో భవతి, నాన్యేన, ఇతి దర్శనమ్, తేషామేవంవిధే విషయే సమాసేన నైవ భవితవ్యమితి । పృథక్ స్వరప్రవృత్తౌ సత్యామనేన నిఘాతేన ప్రయోజనమస్తి, తదర్థం యత్నః కర్తవ్యః ।

ఉదాత్తవతీతి కిమ్ ? ప్రపచతి । ప్రకరోతి ।।

[-8-1-71]

ఆమన్త్రితం పూర్వమవిద్యమానవత్ ।। [8-1-72] ।।

ఆమన్త్రితం పూర్వమవిద్యమానవద్భవతి, తస్మిన్ సతి యత్కార్యం తన్న భవతి, అసతి యత్తద్భవతి ।

కాని పునరవిద్యమానవత్త్వే ప్రయోజనాని? ఆమన్త్రిత--తిఙ్నిఘాతయుష్మదస్మదాదేశాభావాః । దేవదత్త, యజ్ఞదత్తేత్యత్రామన్త్రితస్య పదాత్పరస్య(8-1-19-3654) ఇతి నిఘాతో న భవతి, షాష్ఠికామన్త్రితాద్యుదాత్తత్వం(6-1-198-3653) భవతి; దేవదత్త పచసీత్యత్ర తిఙ్ఙతిఙః(8-1-28-3935) ఇతి నిఘాతో న భవతి; దేవదత్త తవ గ్రామః స్వమ్, దేవదత్త మమ గ్రామః స్వమ్---ఇత్యేవమాదిషు యుష్మదస్మదాదేశా న భవన్తి । పూజాయామనన్తరప్రతిషేధః ప్రయోజనమ్---యావద్దేవదత్త పచసీత్యత్రాపి పూజాయాం నానన్తరమ్(8-1-37-3944) ఇత్యేవ ప్రతిషేధో భవతి । జాత్వపూర్వమ్(8-1-47-3954) ఇత్యేతద్---దేవదత్త జాతు పచసీత్యత్రాపి భవతి । ఆహో ఉతాహో చానన్తరమ్(8-1-49-3956) ఇతి---ఆహో దేవదత్త పచసి ఉతాహో దేవదత్త పచసీత్యత్రాపి భవతి ఆమ ఏకాన్తరమామన్త్రితమనన్తికే(8-1-55-3962) ఇతి---ఆమ్ భోః పచసి దేవదత్త ఇత్యత్రాపి భవతి ।

ఆమన్త్రితమితి కిమ్ ? దేవదత్తః పచతి । పూర్వమితి కిమ్ ? దేవదత్త ఇత్యేతస్యామన్త్రితాద్యుదాత్తత్వే కర్తవ్యే నావిద్యమానవద్భవతి । పూర్వత్వం చ పరాపేక్షం

భవతీతి పరస్యైవ కార్యే స్వనిమిత్తే, అన్యనిమిత్తే వా తదవిద్యమానవద్భవతి, న తు స్వకార్యే । దేవదత్త పచసీత్యత్రాపి హ్యామన్త్రితాద్యుదాత్తత్వం భవత్యేవ ।

ఇహ---`ఇమం మే గఙ్గే యమునే(ఋ.10-75-5) ఇతి గఙ్గేశబ్దః పూర్వమామన్త్రితమ్, తతః పరస్య యమునేశబ్దస్యానుదాత్తత్వే కర్తవ్యే స్వయమవిద్యమానవత్త్వాన్నిమిత్తం న భవతి । మేశబ్దస్య నిమిత్తభావం న ప్రతిబధ్నాతి ॥

[-8-1-72]

నామన్త్రితే సమానాధికరణే సామాన్యవచనమ్ ॥ [8-1-73] ॥

అవిద్యమానవత్త్వస్య ప్రతిషేధః । ఆమన్త్రితాన్తే సమానాధికరణే పరతః పూర్వమామన్త్రితాన్తం సామాన్యవచనం నావిద్యమానవద్భవతి, కిం తర్హి ? విద్యమానవదేవ । `అగ్నే గృహపతే(త్రై.2-4-5-2) । మాణవక జటిలకాధ్యాపక । పూర్వస్య విద్యమానవత్త్వాత్పరమనుదాత్తమేవ భవతి ।

ఆమన్త్రిత ఇతి కిమ్ ? దేవదత్త పచసి । సమానాధికరణ ఇతి కిమ్ ? దేవదత్త పణ్డిత యజ్ఞదత్త । అత్ర యజ్ఞదత్తవిశేషణం పణ్డితశబ్దః; న పూర్వేణ సమానాధికరణః । సామాన్యవచనమితి కిమ్ ? పర్యాయేషు మా భూత్---అఘ్న్యే దేవి సరస్వతి ఈడే కావ్యే విహవ్యే । ఏతే పర్యాయాః । ఏవం హ్యుక్తమ్---`ఏతాని హ్యఘ్న్యే నామాని(వా.సం.8-43)ఇతి ॥

[-8-1-73]

విభాషితం విశేషవచనే బహువచనమ్ ॥ [8-1-74] ॥

పూర్వేణావిద్యమానవత్త్వే ప్రతిషిద్ధే వికల్ప ఉచ్యతే । విశేషవచనే సమానాధికరణే ఆమన్త్రితాన్తే పరతః పూర్వమామన్త్రితం బహువచనాన్తం విభాషితమవిద్యమానవద్భవతి । దేవాః శరణ్యాః। దేవాః శరణ్యాః । బ్రాహ్మణా వేయాకరణాః। బ్రాహ్మణా వైయాకరణాః ।

సామాన్యవచనాధికారాదేవ విశేషవచన ఇతి సిద్ధే విశేషవచనగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ ।

బహువచనమితి కిమ్ ? మాణవక । జటిలక । నిత్యమేతద్విద్యమానవదేవ ॥

ఇతి శ్రీవామనాచార్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

అష్టమస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః

[-8-1-74]

అథ అష్టమాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః

పూర్వత్రాసిద్ధమ్ ।। [8-2-1] ।।

`పూర్వత్రాసిద్ధమ్ ఇత్యధికారోఽయమా అధ్యాయపరిసమాప్తేః । యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామః `పూర్వత్రాసిద్ధమ్ ఇత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । తత్ర యేయం సపాదసప్తాధ్యాయ్యనుక్రాన్తా ఏతస్యామయం పాదోనోఽధ్యాయోఽసిద్ధో భవతి । ఇత ఉత్తరం చోత్తర ఉత్తరో యోగః పూర్వత్రపూర్వత్రాసిద్ధో భవతి=అసిద్ధవద్భవతి । సిద్ధకార్యం న కరోతీత్యర్థః ।

తదేతదసిద్ధత్వవచనమాదేశలక్షణప్రతిషేధార్థమ్, ఉత్సర్గలక్షణభావార్థం చ । అస్మా ఉద్ధర, ద్వా అత్ర, ద్వా ఆనయ, అసా ఆదిత్యః---ఇత్యత్ర వ్యలోపస్యాసిద్ధత్వాత్ ఆద్గుణః(6-1-87-69) ఇతి, అకః సవర్ణే దీర్ఘః(6-1-101-85) ఇతి చ న భవతి । అముష్మై, అముష్మాత్, అముష్మిన్---ఇతి ఉత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ స్మాయాదయో భవన్తి ।

శుష్కికా శుష్కజఙ్ఘా చ క్షామిమానౌజఢత్తథా ।

మతోర్వత్వే ఝలాం జశ్త్వే గుడలిణ్మాన్నిదర్శనమ్ ।।

శుష్కికేతి---అత్ర శుషః కః(8-2-51-3030) ఇత్యస్యాసిద్ధత్వాద్ ఉదీచామాతః స్థానే యకపూర్వాయాః(7-3-46-465) ఇత్యేతన్న భవతి ।

శుష్కజఙ్ఘేతి---న కోపధాయాః(6-3-37-838) ఇతి పుంవద్భావప్రతిషేధో న భవతి ।

క్షామిమానితి---క్షామస్యాపత్యం క్షామిః, క్షామో వా అస్యాస్తీతి క్షామీ, క్షామిః, క్షామీ వా యస్యాస్తీతి క్షామిమాన్ । క్షాయో మః(8-2-53-3032) ఇత్యస్యాసిద్ధత్వాత్ మాదుపధాయాశ్చ(8-2-9-1897) ఇతి వత్వం న భవతి ।

ఔజఢదితి--వహేర్నిష్ఠాయామూఢస్తమాఖ్యదితి ణిచ్, తదన్తాల్లుఙ్; చఙి(6-1-1-2315) ఇతి ద్విర్వచనే కర్త్తవ్యే ఢత్వధత్వష్టుత్వఢలోపానామసిద్ధత్వాణ్ణౌ చ యష్టిలోపః, తస్య స్థానివద్భావాద్ హ్త ఇత్యేతద్ ద్విరుచ్యతే । `అనగ్లోపే(7-4-93-2316) ఇతి ప్రతిషేధాత్సన్వదిత్త్వం నాస్తి, తేన ఔజఢదితి భవతి । ఔజిఢత్ ఇత్యేతత్తు క్తిన్నన్తస్య ఊఢిశబ్దస్య భవతి ।

గుడలిణ్మానితి---గుడలిహో౽స్య సన్తి ఇతి మతుప్, తత్ర ఢత్వజశ్త్వయోరసిద్ధత్వాద్ ఝయః(8-2-10-1898) ఇతి వత్వం న భవతి ।

యే౽త్ర షష్ఠీనిర్ద్దేశాః, సప్తమీనిర్ద్దేశాః, పఞ్చమీనిర్ద్దేశాశ్చ; తేషామ్ షష్ఠీస్థానేయోగా(1-1-49-38), తస్మిన్నితి నిర్ద్దిష్టే పూర్వస్య(1-1-60-40), తస్మాదిత్యుత్తరస్య(1-1-67-41) ఇతి చ కర్తవ్యే నాసిద్ధత్వం భవతి; `కార్యకాలం హి సంజ్ఞాపరిభాషమ్(వ్యా.ప.58) ఇతి పూర్వత్వమాసాం పరిభాషాణాం నాస్తీతి । విప్రతిషేధే పరమ్(1-4-2-175) ఇత్యేషా తు పరిభాషా యేన పూర్వేణ లక్షణేన సహ స్పర్ద్ధతే, పరం లక్షణం తత్రాపి తస్యాసిద్ధత్వాన్న ప్రవర్తతే । తథా చ విస్ఫోర్యమ్, అవగోర్యమితి గుణః పరేణ హలి చ(8-2-77-354) ఇతి దీర్ఘత్వేన న బాధ్యతే । అపవాదస్య తు పరస్యాపి ఉత్సర్గే కర్తవ్యే వచనప్రామాణ్యాదసిద్ధత్వం న భవతి । తేన దోగ్ధా, దోగ్ధుమిత్యత్ర ఘత్వస్యాసిద్ధత్వాద్ హో ఢః(8-2-31-324) ఇతి న భవతి ।।

[-8-2-1]

నలోపః సుప్స్వరసంజ్ఞాతుగ్విధిషు కృతి ।। [8-2-2] ।।

నలోపః పూర్వత్రాసిద్ధో భవతి సుబ్విధౌ, స్వరవిధౌ, సంజ్ఞావిధౌ, తుగ్విధౌ చ కృతి । విధిశబ్దో౽యం ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యమానః స్వరసంజ్ఞాతుకాం విధేయత్వాత్తైః కర్మషష్ఠీయుక్తైర్భావసాధనో౽భిసమ్బధ్యతే । సుపా తు సమ్బన్ధసామాన్యవచనషష్ఠ్యన్తేన కర్మసాధనః । తేన సుపః స్థానే యో విధిః, సుపి చ పరభూతే, సర్వో౽సౌ సుబ్విధిరితి సర్వత్రాసిద్ధత్వం భవతి ।

సుబ్విధౌ తావత్---రాజభిః, తక్షభిరిత్యత్ర నలోపస్యాసిద్ధత్వాద్ అతో భిస ఐస్(7-1-9-203) ఇతి న భవతి । రాజభ్యామ్, తక్షభ్యామ్, రాజసు, తక్షస్వితి--సుపి చ(7-3-102-202) ఇతి, బహువచనే ఝల్యేత్(7-3-103-205) ఇతి దీర్ఘత్వమ్, ఏత్త్వం చ న భవతి ।

స్వరవిధౌ---రాజవతీత్యత్ర నలోపస్యాసిద్ధత్వాత్ అన్తోఽవత్యాః(6-1-220-3706) ఇతి న భవతి I పఞ్చార్మమ్, దశార్మమితి---అత్ర నలోపస్యాసిద్ధత్వాద్ అర్మే చావర్ణం ద్వ్యచ్త్ర్యచ్(6-2-90-3824) ఇతి పూర్వపదస్యాద్యుదాత్తత్వం న

భవతి I పఞ్చదణ్డీ---ఇత్యత్ర నలోపస్యాసిద్ధత్వాత్ ఇగన్తే ద్విగౌ(6-2-29-3763) ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరో న భవతి I

సంజ్ఞావిధౌ---పఞ్చ బ్రాహ్మణ్యః, దశ బ్రాహ్మణ్య ఇతి నలోపస్యాసిద్ధత్వాద్ ష్ణాన్తా షట్(1-1-24-369) ఇతి షట్సంజ్ఞా భవతి, తతశ్చ న షట్స్వస్రాదిభ్యః(4-1-10-308) ఇతి టాపః ప్రతిషేధో భవతి I తదేతత్ప్రయోజనం కథం భవతి ? యది `ప్రతికార్యం సంజ్ఞాప్రవృత్తిః ఇత్యేతద్దర్శనమ్ I యా హి జశ్శసోర్లుగర్థా షట్సంజ్ఞా ప్రవృత్తా, తయా స్త్రీప్రత్యయప్రతిషేధో న క్రియత ఇతి సా పునః ప్రవర్తయితవ్యేతి I

తుగ్విధౌ---వృత్రహభ్యామ్, వృత్రహభిరితి నలోపస్యాసిద్ధత్వాద్ హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్(6-1-71-2858) ఇతి తుగ్న భవతి I అత్ర కేచిత్---`సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య(వ్యా.ప.12) ఇతి తుకం ప్రతి నలోపస్యానిమిత్తత్వాద్ బహిరఙ్గలక్షణేన వాఽసిద్ధత్వాత్తుగ్విధిగ్రహణమనర్థకమితి ప్రతిపన్నాః, తత్ క్రియతే పరిభాషాద్వయస్యానిత్యత్వం జ్ఞాపయితుమ్ I

కృతీతి కిమ్ ? వృత్రహచ్ఛత్రమ్, వృత్రహచ్ఛాయా---ఛే చ(6-1-73-146) ఇతి తుగ్భవతి I అత్ర సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః---ఏతేష్వేవ నలోపోఽసిద్ధో భవతి, నాన్యత్ర I తేన రాజీయతి, రాజాయతే, రాజాశ్వః--ఇతి ఈత్వమ్, దీర్ఘత్వమ్, ఏకాదేశశ్చ సిద్ధో భవతి II

[-8-2-2]

న ము నే II [8-2-3] II

ముభావో నాభావే కర్తవ్యే నాసిద్ధో భవతి I కిం తర్హి ? సిద్ధ ఏవ I అమునా I ముభావస్యాసిద్ధత్వాత్ ఘిలక్షణో నాభావో న స్యాత్ I కృతే తు నాభావే ముభావస్యాసిద్ధత్వాత్ సుపి చ(7-3-102-202) ఇతి దీర్ఘత్వం యత్ప్రాప్నోతి, తత్ `సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య(వ్యా.ప.12) ఇతి న భవతి I

అథ వా---యోగద్వయమిదముభయార్థం తన్త్రేణోచ్చారితమ్ I

అథ వా---నే పరతో యత్ప్రాప్నోతి తస్మిన్కర్తవ్యే ముభావో నాసిద్ధ ఇత్యేష ఏవాత్ర సూత్రార్థః I నే తు కర్తవ్యే ముభావస్య యత్సిద్ధత్వం తదర్థతః సంగృహీతమ్ I తేనాత్ర ముభావస్య సిద్ధత్వాన్నాభావశ్చ భవతి, దీర్ఘత్వం చ న భవతి I

- ఏకాదేశస్వరోఽన్తరఙ్గః సిద్ధో వక్తవ్యః - I కిం ప్రయోజనమ్ ? అయాయావేకాదేశశతృస్వరైకాననుదాత్తసర్వానుదాత్తార్థమ్ I వృక్ష ఇదమ్, ప్లక్ష ఇదమ్ I

అత్ర ప్రాతిపదికాన్తసప్తమ్యేకవచనయోరుదాత్తానుదాత్తయోరేకాదేశః, స ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః(8-2-5-3658) ఇత్యుదాత్తః, తస్య సిద్ధత్వం వక్తవ్యమ్ । ఆన్తర్యతః అయాదేశ ఉదాత్తో యథా స్యాత్ ।

ఆయ్---కుమార్యా ఇదమ్ । కథమిదముదాహరణమ్ ? యది ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్(6-1-174-3720) ఇత్యుదాత్తత్వే కృతే విభక్తేరాటశ్చైకాదేశః, తదా భవతీదముదాహరణమ్ । అథ తు కృతే తత్రైకాదేశే ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్(6-1-174-3720) ఇతి స్వరః ? తదా నైతదస్య ప్రయోజనం భవతి ।

ఆవ్---వృక్షావిదమ్, ప్లక్షావిదమ్ ।

ఏకాదేశస్వరః---గాఙ్గేఽనూప ఇతి గాఙ్గేశబ్దే ఏకారః ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః(8-2-5-3658) ఇత్యుదాత్తః, తస్య సిద్ధత్వాద్ యః పునః ఏఙః పదాన్తాదతి(6-1-109-86) ఇతి ఏకాదేశః స ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః(8-2-5-3658) ఇతి, అతః స్వరితో వాఽనుదాత్తే పదాదౌ(8-2-6-3659) ఇత్యేతద్భవతి ।

శతృస్వరః---తుదతీ । నుదతీ । `అదుపదేశాత్ ఇతి లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వే కృతే ఏకాదేశః, తదుదాత్తస్య సిద్ధత్వాత్ శతురనుమో నద్యజాదీ(6-1-173-3719) `అన్తోదాత్తాత్ ఇత్యేష స్వరో భవతి । `అనుమః ఇతి ప్రతిషేధో జ్ఞాపకః---ఏకాదేశస్వరః శతృశ్వరే సిద్ధ ఇతి । న హి సనుమ్కం శత్రన్తం కిఞ్చిదేకదేశస్వరమన్తరేణాన్తోదాత్తమస్తి ।

ఏకాననుదాత్తః । తుదన్తి । లిఖన్తి । ఏకాదేశస్వరస్య సిద్ధత్వాద్, తేన అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్(6-1-158-3650) ఇతి వర్జ్యమానతా భవతి ।

సర్వానుదాత్తః---బ్రాహ్మణాస్తుదన్తి, బ్రాహ్మణా లిఖన్తి । ఏకాదేశస్వరస్య సిద్ధత్వాత్ కృతే తస్మిన్ తిఙ్ఙతిఙః(8-1-27-3935) ఇతి నిఘాతో భవతి । `అన్తరఙ్గే ఇతి వచనాద్బహిరఙ్గస్యాసిద్ధత్వమేవ---పచతీతి, ప్రపచతీతి ।

- సంయోగాన్తస్య లోపో రోరుత్వే సిద్ధో వక్తవ్యః - (మ.భా.3-391)।

కిం ప్రయోజనమ్ ? `హరివో మేదినం త్వా(తై.4-7-14-4) । హరివ ఇతి మతుబన్తమేతత్; తత్ర ఛన్దసీరః(8-2-15-3600) ఇతి వత్వే, సంయోగాన్తస్య లోపే చ కృతే మతువసో రు సమ్బుద్ధౌ ఛన్దసి(8-3-1-3628) ఇతి రుత్వమ్, తస్య సంయోగాన్తస్య లోపస్యాసిద్ధత్వాద్ హశి చ(6-1-114-166) ఇత్యుత్వం న ప్రాప్నోతి ।

- సిజ్లోప ఏకాదేశే సిద్ధో వక్తవ్యః - (మ.భా.3-391)। అలావీత్ । అపావీత్ । ఇట ఈటి(8-2-28-2266) ఇతి సిజ్లోపస్య సవర్ణదీర్ఘత్వం భవతి ।

- నిష్ఠాదేశః షత్వస్వరప్రత్యయవిధీడ్విధిషు సిద్ధో వక్తవ్యః - (మ.భా.3-392)। వృక్ణః, వృక్ణవాన్ । నిష్ఠాదేశస్య సిద్ధత్వాత్ ఝులీతి షత్వం న భవతి । కుత్వం తు ప్రత్యసిద్ధ ఏవేతి తద్భవతి ।

స్వరప్రత్యయవిధీడ్విధిషు క్షీబశబ్ద ఉదాహ్రియతే । తత్ర చ నిపాతనమనేకధా సమాశ్రీయతే---యదా క్షీబేర్నిష్ఠాయామిటి కృతే ఇత్---శబ్దలోపో నిపాత్యతే, తదా క్షీబ ఇతి సంజ్ఞాయామిత్శబ్దలోపస్యాసిద్ధత్వాత్ నిష్ఠా చ ద్వ్యజనాత్(6-1-205-3693) ఇత్యేష స్వరో న ప్రాప్నోతి; క్షీబే తరతి క్షీబిక ఇతి ద్వ్యజ్లక్షణష్ఠన్న ప్రాప్నోతి; యదా తు తకారలోపో నిపాత్యతే, తదా తస్యాసిద్ధత్వాదిడాగమః ప్రాప్నోతి ।

- ప్లుతవికారస్తుగ్విధౌ ఛే సిద్ధో వక్తవ్యః - (మ.భా.3-393)। అగ్నా3 ఇచ్ఛత్రమ్ । పటా3ఉచ్ఛత్రమ్ । ప్లుతవికారస్యాసిద్ధత్వాత్ ఛే చ(6-1-73-146) ఇతి హ్రస్వలక్షణో నిత్యస్తుగ్ న ప్రాప్నోతి ।

- శ్చుత్వం ధుటి సిద్ధం వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-393)। `శ్చ్యుతిర్ క్షరణే(ధా.పా.41)---ఇత్యయం ధాతుః సకారాదిః పఠ్యతే, తస్య శ్చుత్వస్యాసిద్ధత్వాద్ అట్శ్చ్యోతతి, రట్శ్చ్యోతతి ఇతి డః సి ధుట్(8-3-29-131) ఇతి ప్రాప్నోతి । అటతీత్యడ్, రటతీతి రడ్---క్విబన్తోఽయమ్ । కిమర్థం పునరయం సకారాదిః పఠ్యతే ? ఇహ మధుశ్చ్యోతతీతి మధుశ్చ్యుత్---క్విబన్తః, మధుశ్చ్యుతమాచష్టే ఇతి ణిచ్---మధుశ్చ్యయతి, మధుశ్చ్యతేః పునః క్విపి కృతే సంయోగాదిత్వాత్ సలోపః, సంయోగాన్తత్వాద్ యలోపః, చకారస్య కుత్వమ్---మధుగితి సిద్ధణ్ । శకారాదౌ పునరేతస్మిన్ సంయోగాన్తలోపేన యకారచకారయోర్లుప్తయోః శకారస్య షత్వే సతి మధుడితి స్యాత్ ।

- అభ్యాసజశ్త్వచర్త్వే ఏత్వతుకోః సిద్ధే వక్తవ్యే - (మ.భా.3-393)। బభణతుః । బభణుః । అభ్యాసజశ్త్వస్యాసిద్ధత్వాద్ అనాదేశాదేః ఇత్యేత్త్వం ప్రాప్నోతి । ఛిదేః---విచిచ్ఛిత్సతి, ఉచ్ఛేః---ఉచిచ్ఛిషతీతి అభ్యాసాదేశస్యాసిద్ధత్వాత్ ఛే చ(6-1-73-146) ఇతి తుగ్న ప్రాప్నోతి ।

- ద్విర్వచనే పరసవర్ణత్వం సిద్ధం వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-393)। సయఀయ్యన్తా, సవఀవ్వత్సరః, యలఀల్లోకమ్, తలఀల్లోకమితి పరసవర్ణస్యాసిద్ధత్వాద్ యరః--(8-4-47-48) ఇతి ద్విర్వచనం న స్యాత్ ।

- పదాధికారశ్చేల్లత్వఘత్వఢత్వనత్వరుత్వషత్వణత్వానునాసికఛత్వాని సిద్ధాని వక్తవ్యాని - (మ.భా.3-393)। లత్వమ్---గలో గలః । గరో గరః । ఘత్వమ్---ద్రోగ్ధా, ద్రోగ్ధా । ఢత్వమ్---ద్రోఢా, ద్రోఢా । నత్వమ్---నున్నః, నున్నః । రుత్వమ్--అభినోఽభినః । అభినదభినత్ । షత్వమ్---మాతుష్ష్వసా, మాతుః స్వసా । పితుష్ష్వసా, పితుః స్వసా । ణత్వమ్--మాషవాపాణి, మాషవాపాని । అనునాసిక---వాఙ్నయనమ్, వాగ్నయనమ్ । ఛత్వమ్---వాక్ఛయనమ్, వాక్శయనమ్ । లత్వాదీనాం వికల్పితానామసిద్ధత్వాత్ కృతే ద్విర్వచనే సత్యుపరిష్టాద్వికల్పే సతి గరో గలః, గలో గరః---ఇత్యేవం రూపమపి ద్విరుక్తం స్యాత్ । తదేతత్సర్వమ్ `న ము నే ఇతి యోగవిభాగేన సాధ్యతే । `న ఇత్యేతావదనిష్టే విషయే పూర్వత్రాసిద్ధస్య ప్రతిషేధార్థమ్ । తతః `ము నేఇతి, `న ఇత్యేతదనువర్తతే ।।

[-8-2-3]

ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః స్వరితోఽనుదాత్తస్య ।। [8-2-4] ।।

ఉదాత్తయణః స్వరితయణశ్చ పరస్యానుదాత్తస్య స్వరిత ఆదేశో భవతి । ఉదాత్తయణః---కుమార్యౌ, కుమార్యః । ఉదాత్తనివృత్తిస్వరేణాయమీకార ఉదాత్తః, తస్య స్థానే యణాదేశః స ఉదాత్తయణ్, తస్మాత్ పరస్యానుదాత్తస్య స్వరిత ఆదేశో భవతి । స్వరితయణః---సకృల్ల్వ్యాశా । ఖలప్వ్యాశా । సకృల్లూః, ఖలపూః---ఇతి కృత్స్వరేణాన్తోదాత్తౌ, తయోః రోః సుపి(8-3-16-339) ఇతి యణాదేశః స ఉదాత్తయణ్, తతః పరస్య సప్తమ్యేకవచనస్య స్వరితత్వమ్, తస్య యణాదేశః స్వరితయణ్, తస్మాత్స్వరితయణః పరస్య ఆశా--శబ్దాకారస్యానుదాత్తస్య స్వరితో భవతి ।

నను చ సప్తమ్యేకవచనస్య యదుదాత్తయణ ఇతి స్వరితత్వమ్, తదసిద్ధం యణాదేశే, తత్కథమయం స్వరితయణ్ భవతి ?

ఆశ్రయాత్ సిద్ధత్వం భవిష్యతి ।

యద్యేవమ్, ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః(8-4-66-3660) ఇతి ఏతస్యాప్యాశ్రయాత్సిద్ధత్వం ప్రాప్నోతి, తతశ్చ దధ్యాశేత్యత్రాపి స్వరితః స్యాత్ ? తస్మాదయమేవ యణ్స్వరో యణాదేశే సిద్ధో వక్తవ్యః ।।

కేచిత్తు బ్రువతే---ఉదాత్తాత్స్వరితయణోఽపి పరస్యానుదాత్తస్య స్వరితత్వం దృశ్యతే । తథా చ తైత్తిరీయకే శాఖాన్తరే పఠ్యతే---`యాస్తే విశ్వాః సమిధః సన్త్యగ్నే(తై.3-5-5-3) ఇతి । `అగ్నే ఇత్యయమకారః స్వరితః పఠ్యతే । తథా బ్రాహ్మణేఽపి--`దధ్యాశయతి(తై.బ్రా.1-7-6-5) ఇత్యాకారః స్వరితః పఠ్యతే ఇతి ।

యథా తు వార్త్తికం భాష్యం చ, తథా ఉదాత్తాత్స్వరితయణః పరస్యానుదాత్తస్యానేన స్వరితత్వం న భవతీతి స్థితమ్ । తథా చ భాష్యే స్వరితయణ్గ్రహణమిదం ప్రత్యాఖ్యాయతే; సకృల్ల్వ్యాశేత్యేవమాదావుదాత్తయణ ఇత్యేవస్వరితస్య సిద్ధత్వాత్ । స్వరితయణ్వ్యవధానమవ్యవధానమేవ, `స్వరవిధౌ వ్యఞ్జనమవిద్యమానవత్(వ్యా.ప.37) ఇతి ।

తత్తు క్రియతే---పూర్వస్మాదపి విధౌ స్థానివద్భావాద్ వ్యవధానమస్తి, స్వరదీర్ఘయలోపేషు చ లోపాజాదేశస్య స్థానివద్భావః ప్రతిషిధ్యతే ఇతి ।

ఉదాత్తస్వరితయోరితి కిమ్ ? బైదీ ఆశా బైద్యాశా । శార్ఙ్గరవ్యాశా । అనుదాత్తయణాదేశోఽయమ్ । అనుదాత్తస్యేతి కిమ్ ? కుమార్యత్ర । కిశోర్యత్ర । అత్రేత్యయమాద్యుదాత్తో లిత్స్వరేణ ।।

[-8-2-4]

ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః ।। [8-2-5] ।।

ఉదాత్తేన సహానుదాత్తస్య య ఏకాదేశః స ఉదాత్తో భవతి । `అనుదాత్తస్య ఇతి వర్తతే । అగ్నీ । వాయూ । వృక్షైః । ప్లక్షైః ।

ఉదాత్తేనేతి కిమ్ ? పచన్తి । యజన్తి । లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వే కృతే ద్వయోరనుదాత్తయోరయమేకాదేశః; పరరూపే కర్తవ్యే స్వరితస్యాసిద్ధత్వాత్ ।।

[-8-2-5]

స్వరితో వాఽనుదాత్తే పదాదౌ ।। [8-2-6] ।।

అనుదాత్తే పదాదౌ ఉదాత్తేన సహ య ఏకాదేశః స స్వరితో వా భవత్యుదాత్తో వా । సు + ఉత్థితః=సూత్థితః । వి + ఈక్షతే=వీక్షతే । వసుకః + అసి =వసుకోఽసి ।

సూత్థిత ఇతి---సుశబ్దః సుః పూజాయామ్(1-4-94-555) ఇతి కర్మప్రవచనీయః, తస్య ప్రాదిత్వాత్సమాసే సతి అవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వేనాద్యుదాత్తః, శేషమనుదాత్తమితి చానుదాత్తే పదాదావేకాదేశో భవతి ।

వీక్షతే, వసుకోఽసీతి---అత్రాపి తిఙ్ఙతిఙః(8-1-27-3935) ఇతి నిఘాతే కృతేఽనుదాత్తే పదాదావేకాదేశః ।

స్వరితగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ । ఉదాత్తే హి వికల్పితే తస్మిన్నసత్యాన్తర్యత ఏవ స్వరితో భవిష్యతీతి ।

అనుదాత్త ఇతి కిమ్ ? దేవదత్తోఽత్ర । పదాదావితి కిమ్ ? వృక్షౌ । వృక్షాః ।।

[-8-2-6]

నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య ।। [8-2-7] ।।

`పదస్య ఇతి వర్తతే । ప్రాతిపదికస్య పదస్య యోఽన్త్యో నకారస్తస్య లోపో భవతి । రాజా । రాజభ్యామ్ । రాజభిః । రాజతా । రాజతరః । రాజతమః ।

ప్రాతిపదికగ్రహణం కిమ్ ? అహన్నహిమ్ । అన్తగ్రహణం కిమ్ ? రాజా, రాజానౌ, రాజనః । ప్రాతిపదికగ్రహణమసమస్తమేవ సుపాం సులుక్(7-1-39-3521) ఇతి షష్ఠ్యా లుకా నిర్దిష్టమ్ ।

- అహ్నో నలోపప్రతిషేధో వక్తవ్యః - (మ.భా.3-394)। అహః । అహోభ్యామ్ । అహోభిః ।

రోఽసుపి(8-2-69-172), అహన్(8-2-68-443)---ఇతి రేఫరుత్వయోరసిద్ధత్వాద్ నలోపః ప్రాప్నోతి, సావకాశం తదుభయం సమ్బుద్ధౌ---హేఽహః, హే దీర్ఘాహో నిదాఘేతి ? తత్ర సమాధిమాహుః---అహన్నితి రువిధౌ యదుపాదీయతే ప్రథమైకవచనాన్తమకృతలోపం తదావర్త్యతే, తత్రైకయాఽఽవృత్త్యా తదేవ రూపం నలోపాభావార్థమన్వాఖ్యాయతే, ద్వితీయయాపి తస్య రుర్విధీయతే ।।

[-8-2-7]

న ఙిసమ్బుద్ధ్యోః ।। [8-2-8] ।।

ఙౌ పరతః సమ్బుద్ధౌ చ నకారలోపో న భవతి । `ఆర్ద్రే చర్మన్(త్తై.7-5-93) । లోహితే చర్మన్ । సుపాం సులుక్(7-1-39-3561) ఇతి ఙేర్లుక్ । సమ్బుద్ధౌ--- హే రాజన్ । హే తక్షన్ ।

ఏతస్మాదేవ నలోపప్రతిషేధవచనాద్ `అప్రత్యయః ఇతి ప్రత్యయలక్షణేన ప్రాతిపదికసంజ్ఞా న ప్రతిషిధ్యతే---ఇతి జ్ఞాప్యతే; భసంజ్ఞా చ న భవతీతి । తథా చ---రాజ్ఞః పురుషో రాజపురుష ఇత్యత్ర నలోపశ్చ భవతి, అల్లోపశ్చ న భవతి ।

- ఙావుత్తరపదే ప్రతిషేధస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - (మ.భా.3-394)। చర్మణి తిలా అస్య చర్మతిలః, హే రాజవృన్దారక---ఇత్యత్ర సముదాయార్థసమ్బోధనమ్, న పూర్వపదార్థసమ్బోధనం ప్రతీయత ఇతి సమ్బుద్ధ్యన్తం పూర్వపదం నైవ సమస్యతే ।

- వా నపుంసకానామితి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-395)। హే చర్మన్, హే చర్మ ।।

[-8-2-8]

మాదుపధాయాశ్చ మతోర్వోఽయవాదిభ్యః ।। [8-2-9] ।।

మతోరిహ కార్యిత్వేనోపాదానాత్ సామర్థ్యలబ్ధం ప్రాతిపదికం తత్ `మాత్ ఇతి మకారావర్ణాభ్యాం విశిష్యతే । మకారావర్ణవిశిష్టయా చోపధయా---ఇత్యయమర్థో భవతి । మకారాన్తాద్ మకారోపధాదవర్ణాన్తాదవర్ణోపధాచ్చోత్తరస్య మతోః `వ ఇత్యయమాదేశో భవతి, యవాదిభ్యస్తు పరతో న భవతి । మకారాన్తాత్---కింవాన్ । శంవాన్ । మకారోపధాత్---శమీవాన్ । దాడిమీవాన్ । అవర్ణాన్తాత్---వృక్షవాన్ । ప్లక్షవాన్ । ఖట్వావాన్ । మాలావాన్ । అవర్ణోపధాత్---పయస్వాన్ । యశస్వాన్ । భాస్వాన్ ।

మాదుపధాయాశ్చేతి కిమ్ ? అగ్నిమాన్ । వాయుమాన్ । అయవాదిభ్య ఇతి కిమ్ ? యవమాన్ । దల్మిమాన్ । ఊర్మిమాన్ ।

యవ, దల్మి, ఉర్మి, భూమి, కృమి, క్రుఞ్చా, వశా, ద్రాక్షా---ఏతేషామ్ `మాదుపధాయాశ్చ ఇతి ప్రాప్నోతి । ధ్రజి, ధ్వజి, సఞ్జి---ఇత్యేతేషామ్ ఛన్దసీరః(8-2-15-3600) ఇతి । హరిత, కకుత్, గరుత్---ఇత్యేతేషామ్ ఝయః(8-2-10-1898) ఇతి । ఇక్షు, మధు, ద్రుమ, మణ్డ, ధూమ---ఇత్యేతేషామ్ సంజ్ఞాయామ్(8-2-11-1899) ఇతి । ఆకృతిగణశ్చ యవాదిః ।

అకృతవత్వో మతుబ్ యవాదిషు ద్రష్టవ్యః । యస్య సతి నిమిత్తే మతుపో వత్వం న దృశ్యతే స యవాదిషు ద్రష్టవ్యః ।

ఇహ నృమత ఇదం నార్మతమితి బహిరఙ్గలక్షణత్వాదవర్ణోపధస్య మతుపో వత్వం న భవతి ।।

[-8-2-9]

ఝయః ।। [8-2-10] ।।

ఝయన్తాదుత్తరస్య మతోః `వ ఇత్యయమాదేశో భవతి । అగ్నిచిత్వాన్ గ్రామః । ఉదశ్విత్వాన్ఘోషః । విద్యుత్వాన్బలాహకః । `ఇన్ద్రో మరుత్వాన్(ఆ.శ్రౌ.8-16-1) । దృషద్వాన్ దేశః ।।

[-8-2-10]

సంజ్ఞాయామ్ ।। [8-2-11] ।।

సంజ్ఞాయాం విషయే మతోః `వ ఇత్యయమాదేశో భవతి । అహీవతీ । కపీవతీ । ఋషీవతీ । మునీవతీ ।।

[-8-2-11]

ఆసన్దీవదష్ఠీవచ్చక్రీవత్కక్షీవద్రుమణ్వచ్చర్మణ్వతీ ।। [8-2-12] ।।

ఆసన్దీవద్, అష్ఠీవత్, చక్రీవత్, కక్షీవద్, రుమణ్వత్, చర్మణ్వతీ---ఇత్యేతాని సంజ్ఞాయాం నిపాత్యన్తే । వత్వం పూర్వేణైవ సిద్ధమ్, ఆదేశార్థాని నిపాతనాని ।

ఆసన్దీవదితి---ఆసనశబ్దస్యాసన్దీభావో నిపాత్యతే । ఆసన్దీవాన్ గ్రామః । ఆసన్దీవదహిస్థలమ్ । ఆసనవానిత్యేవాన్యత్ర ।

అపరే త్వాహుః---ఆసన్దీశబ్దోఽపి ప్రకృత్యన్తరమేవాస్తి । తథా చోక్తమ్---ఔదుమ్బరీ రాజాసన్దీ భవతీతి, తస్య సంజ్ఞాయామ్(8-2-11-1899) ఇతి వత్వేన సిద్ధమ్, ఆసన్దీవదిత్యేతత్ప్రపఞ్చార్థమిహ పఠ్యతే ।

అష్ఠీవదితి---అస్థ్నోఽష్ఠీభావః । అష్ఠీవానితి శరీరైకదేశసంజ్ఞా । అస్థిమానిత్యేవాన్యత్ర ।

చక్రీవదితి---చక్రశబ్దస్య చక్రీభావో నిపాత్యతే । చక్రీవాన్ రాజా । చక్రవానిత్యేవాన్యత్ర । చక్రీవన్తి

సదోహవిర్ధానాని భవన్తి---ఇత్యేతత్తు ఛాన్దసత్వాద్ అనుగన్తవ్యమ్ ।

కక్షీవదితి---కక్ష్యాయాః సమ్ప్రసారణం నిపాత్యతే । కక్షీవాన్నామ ఋషిః । కక్ష్యావానిత్యేవాన్యత్ర ।

రుమణ్వదితి---లవణశబ్దస్య రుమణ్భావో నిపాత్యతే । లవణవానిత్యేవాన్యత్ర ।

అపరే త్వాహుః---రుమన్నితి ప్రకృత్యన్తరమస్తి, తస్యైతన్నిపాతనం నలోపాభావార్థమ్, ణత్వార్థం చ । మతోర్వా నుడర్థమితి ।

చర్మణ్వతీతి---చర్మణో నలోపాభావః, ణత్వం చ నిపాత్యతే । మతోర్వా నుడాగమః । చర్మణ్వతీ నామ నదీ । చర్మవతీత్యేవాన్యత్ర ॥

[-8-2-12]

ఉదన్వానుదధౌ చ ॥ [8-2-13] ॥

` ఉదన్వాన్ ఇత్యుదకశబ్దస్య మతావుదన్భావో నిపాత్యతే ఉదధావర్థే, సంజ్ఞాయాం చ విషయే । ఉదన్వాన్నామ ఋషిః, యస్యౌదన్వతః పుత్రః । ఉదధౌ---ఉదన్వాత్ । యస్మిన్నుదకం ధీయతే స ఏవముచ్యతే ।

ఉదధావితి కిమ్ ? ఉదకవాన్ ఘట ఇత్యత్ర తు దధాత్యర్థో న వివక్ష్యతే, కిం తర్హి ? ఉదకసత్తాసమ్బన్ధసామాన్యమ్ ॥

[-8-2-13]

రాజన్వాన్సౌరాజ్యే ॥ [8-2-14] ॥

` రాజన్వాన్ ఇతి నిపాత్యతే సౌరాజ్యే గమ్యమానే । శోభనో రాజా యస్మిన్నితి స రాజన్వాన్ దేశః । రాజన్వతీ పృథ్వీ । రాజవానిత్యేవాన్యత్ర ॥

[-8-2-14]

ఛన్దసీరః ॥ [8-2-15] ॥

ఛన్దసి విషయే ఇవర్ణాన్తాద్రేఫాన్తాచ్చోత్తరస్య మతోర్వత్వం భవతి । ఇవర్ణాన్తాత్తావత్--`త్రివతీ యాజ్యానువాక్యా భవతి(కాఠ.11-1) । ` హరివో మేదినం త్వా(తై.సం.4-7-14-4) । అధిపతివతీ జుహోతి । చరురగ్నివానివ । ఆరేవానేతు మా విశత్ । ` రయేర్మతౌ ఇతి సమ్ప్రసారణమ్ । ` సరస్వతీవాన్ భారతీవాన్(మై.3-10-6) । దధీవాఀశ్చరుః ।

` ఛన్దసి సర్వే విధయో వికల్ప్యన్తే(పు.ప.35) ఇతీహ న భవతి---సప్తర్షిమన్తమ్, ఋషిమాన్, ఋతీమాన్, సూర్యం తే ద్యావాపృథివీమన్తమితి ।

రేఫాన్తాత్---గీర్వాన్ । ధూర్వాన్ । ఆశీర్వాన్ ॥

[-8-2-15]

అనో నుట్ ॥ [8-2-16] ॥

` ఛన్దసి ఇతి వర్తతే । అనన్తాదుత్తరస్య మతోర్నుడాగమో భవతి ఛన్దసి విషయే । ` అక్షణ్వన్తః కర్ణవన్తః సఖాయః(ఋ.10-71-7) । ` అస్థన్వన్తం యదనస్థా బిభర్తి(ఋ.1-164-4) । అక్షణ్వతా లాఙ్గలేన । ` శీర్షణ్వతీ(అ.వే.10-1-2) । ` మూర్ధన్వతీ(తై.2-6-2-2) । నుటోఽసిద్ధత్వాత్తస్య చ వత్వం న భవతి, తతః పరస్య చ భవతి ॥

[-8-2-16]

నాద్ ఘస్య ।। [8-2-17] ।।

నకారాన్తాదుత్తరస్య ఘసంజ్ఞకస్య నుడాగమో భవతి ఛన్దసి విషయే । సుపథిన్తరః । దస్యుహన్తమః ।

- భూరిదావ్న స్తుడ్ వక్తవ్యః - (మ.భా.3-398)। `భూరిదావత్తరః(ఋ.8-5-39) ।

- ఈద్రథినః - (మ.భా.3-398)। రథిన ఈకారాన్తాదేశో ఘ పరతః । `రథీతరః(ఋ.1-84-5) । రథశబ్దాదేవ వా మత్వర్థీయోఽయమీకారః `ఛన్దసీవనిపౌ ఇతి ।।

[-8-2-17]

కృపో రో లః ।। [8-2-18] ।।

కృపేర్ధాతో రేఫస్య లకారాదేశో భవతి । `రః ఇతి శ్రుతిసామాన్యముపాదీయతే । తేన యః కేవలో రేఫో యశ్చ ఋకారః, తయోర్ద్వయోరపి గ్రహణమ్ । `లః ఇత్యపి సామాన్యమేవ; తతోఽయం కేవలస్య రేఫస్య స్థానే లకారాదేశో విధీయతే ।

ఋకారస్యాప్యేకదేశవికారద్వారేణ ఌకారః । ఏవం చ లుటి చ క్లృపః(1-3-93-2351) ఇత్యేవమాదయో నిర్దేశా

ఉపపద్యన్తే । కల్ప్తా, కల్ప్తారౌ, కల్ప్తారః । క్లృప్తః । క్లృప్తవాన్ ।

కృపా ఇత్యేతత్ `క్రపేః సమ్ప్రసారణం చ(గ.సూ.36) ఇతి భిదాదిషు పాఠాద్భవతి, తస్య హి కృతసమ్ప్రసారణస్య లాక్షణికత్వాత్ ఇహ కృప ఇతి గ్రహణం నాస్తి ।

కృపణకృపీటకర్పూరాదయోఽపి క్రపేరేవ ద్రష్టవ్యాః । ఉణాదయో బహులమ్(3-3-1-3169) ఇతి వా కృపేరేవ లత్వాభావః ।

- వాలమూలఘ్వసురాలమఙ్గులీనాం వా రో లమాపద్యత ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-398)। బాలః, బారః । మూలమ్, మూరమ్ । లఘు, రఘు । అసురః, అసులః । అలమ్, అరమ్ । అఙ్గులిః, అఙ్గురిః ।

- కపిలకాదీనాం సంజ్ఞాఛన్దసోర్వా రో లమాపద్యత ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-398) । కపిరకః, కపిలకః । తిల్పిలీకమ్, తిర్పిరీకమ్ । లోమాని, రోమాణి । పాంశురమ్, పాంశులమ్ । కర్మ, కల్మ । శుక్రః, శుక్లః ।

రలయోరేకత్వస్మరణమితి కేచిత్ । కిమిదమేకత్వస్మరణమితి ? సమానవిషయత్వమేవ తయోః స్మర్యత ఇత్యర్థః ।।

[-8-2-18]

ఉపసర్గస్యాయతౌ ।। [8-2-19] ।।

అయతౌ పరత ఉపసర్గస్య యో రేఫస్తస్య లకార ఆదేశో భవతి । ప్లాయతే । పలాయతే । అత్ర యోఽయమేకాదేశః, తస్య స్థానివద్భావాదయతేః, ఉపసర్గస్య చ విభాగే సతి యద్యయతిగ్రహణం రేఫస్య విశేషణమ్, తదా `యేన నావ్యవధానం తేన వ్యవహితేఽపి వచనప్రామాణ్యాత్(వ్యా.ప.46) ఇతి ఏకేన వర్ణేన వ్యవధానేఽపి సతి లత్వం భవతి । తథా చ పల్యయతే ఇత్యత్రాపి భవతి ।

ఉపసర్గవిశేషణే త్వయతిగ్రహణే సిద్ధమేవైతత్సర్వం ప్రతేరపి తు వ్యవహితేఽపి ప్రాప్నోతి । తత్ర కేషాఞ్చిద్దర్శనం భవితవ్యమేవ ప్లత్యయత ఇతి ।

ప్రథమపక్షదర్శనాభినివిష్టాస్తు ప్రత్యయత ఇత్యేవ భవతీతి మన్యన్తే । అపరే తు ప్రతిశబ్దోపసృష్టస్యాయతేః ప్రయోగమేవ నేచ్ఛన్తి ।

నిస్, దుస్---ఇత్యేతయోస్తు రుత్వస్యాసిద్ధత్వాల్లత్వేన నైవ భవితవ్యమ్ । నిరయణమ్ । దురయణమ్ ।।

[-8-2-19]

గ్రో యఙి ।। [8-2-20] ।।

`గౄ ఇత్యేతస్య ధాతో రేఫస్య లకార ఆదేశో భవతి యఙి పరతః । నిజేగిల్యతే, నిజేగిల్యేతే, నిజేగిల్యన్తే ।

భావగర్హాయాం గ్రో యఙ్విహితః । కేచిత్--`గ్రః ఇతి గిరతేర్గృణాతేశ్చ సామాన్యేన గ్రహణమిచ్ఛన్తి । అపరే తు---గిరతేరేవ న గృణాతేః । గృణాతేర్హి యఙేవ నాస్తి; అనభిధానాదితి ।

యఙీతి కిమ్ ? నిగీర్యతే ।।

[-8-2-20]

అచి విభాషా ।। [8-2-21] ।।

అజాదౌ ప్రత్యయే పరతో గ్రో రేఫస్య విభాషా లకారాదేశో భవతి । నిగిరతి, నిగిలతి । నిగరణమ్, నిగలనమ్ । నిగారకః, నిగాలకః ।

ఇయం తు వ్యవస్థితవిభాషా । తేన `గల ఇతి ప్రాణ్యఙ్గే నిత్యం లత్వం భవతి; `గర ఇతి విషే నిత్యం న భవతి । నిగార్యతే, నిగాల్యత ఇతి । ణిలోపస్య స్థానివద్భావాద్ అచి విభాషా ఇతి లత్వవికల్పః ।

`పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివత్(పు.వ్య.112) ఇతి ఏతదపి సాపవాదమేవ; `తస్య దోషః సంయోగాదిలోపలత్వణత్వేషు ఇతి । అన్తరఙ్గత్వాద్వా కృతే లత్వవికల్పే ణిలోపో భవిష్యతి । గిరౌ, గిర ఇత్యత్ర `ధాతోః స్వరూపగ్రహణే తత్ప్రత్యయే కార్యవిజ్ఞానమ్ ఇతి లత్వం న భవతి । గిరతిర్వా లత్వవిధావధికృతః; గృణాతేరేతద్రూపమ్ ।।

[-8-2-21]

పరేశ్చ ఘాఙ్కయోః ।। [8-2-22] ।।

పరి ఇత్యేతస్య యో రేఫస్తస్య ఘశబ్దేఽఙ్కశబ్దే చ పరతో విభాషా లకార ఆదేశో భవతి । పరిఘః, పలిఘః । పర్యఙ్కః। పల్యఙ్కః ।

ఘ ఇతి స్వరూపగ్రహణమత్రేష్యతే, న తరప్తమపౌ ఇతి ।

- యోగే చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-400)। పరియోగః, పలియోగః ।।

[-8-2-22]

సంయోగాన్తస్య లోపః ।। [8-2-23] ।।

సంయోగాన్తస్య పదస్య లోపో భవతి । గోమాన్ । యవమాన్ । కృతవాన్ । హృతవాన్ ।

ఇహ శ్రేయాన్, భూయాన్---ఇతి రుత్వం పరమప్యసిద్ధత్వాత్ సంయోగాన్తస్య లోపం న బాధతే ।

జశ్త్వే తు నాప్రాప్తే తదారభ్యత ఇతి తస్య బాధకం భవతి---యశః, పయ ఇతి ।

దధ్యత్ర, మధ్వత్ర---ఇత్యత్ర తు యణాదేశస్య బహిరఙ్గలక్షణస్యాసిద్ధత్వాత్ సంయోగాన్తలోపో న భవతి ।।

[-8-2-23]

రాత్సస్య ।। [8-2-24] ।।

సంయోగాన్తపదస్య యో రేఫస్తస్మాదుత్తరస్యాన్తస్య సకారస్య లోపో భవతి । గోభిరక్షాః । `ప్రత్యఞ్చమత్సాః(ఋ.10-28-4) । క్షరతేః, త్సరతేశ్చ లుఙి సిచశ్ఛాన్దసత్వాదీడభావః; బహులం ఛన్దసి(7-3-97-3586) ఇతి వచనాత్ । దీర్ఘే సతి రూపమేతత్ ।

మాతుః, పితురితి--ఋత ఉత్(6-1-111-279) ఇతి ఉత్వే కృతే రపరత్వే చ సతి `రాత్సస్య ఇతి సలోపః ।

సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః---రాత్సస్యైవ లోపో భవతి, నాన్యస్యేతి । ఊర్జేః---క్విప్, ఊర్క్ । మృజేర్లఙి---అమార్ట్ ।।

[-8-2-24]

ధి చ ।। [8-2-25] ।।

ధకారాదౌ ప్రత్యయే పరతః సకారస్య లోపో భవతి । అలవిధ్వమ్, అలవిఢ్వమ్ । అపవిధ్వమ్, అపవిఢ్వమ్ । యద్యత్ర సకారలోపో న స్యాత్, సిచః షత్వే జశ్త్వే చ `విభాషేటః ఇతి మూర్ద్ధన్యాభావపక్షేఽపి న ధకారః శ్రూయేత ।

ఇతః ప్రభృతి సిచః సకారస్య లోప ఇష్యతే । ఇహ న భవతి---చకాద్ధి పలితం శిర ఇతి । తథా పయో ధావతీత్యేవమాదావపి న భవతి । `సగ్దిః(వా.సం.19-9), `బబ్ధామ్(ని.5-12)ఇతి ఛాన్దసో వర్ణలోపః ।

భాష్యకారస్త్వాహ---చకాధీత్యేవ భవితవ్యమితి । తేన పయో ధావతీత్యేవమాదౌ యత్నాన్తరమాస్థేయమ్ ।

`ధి సకారే సిచో లోపశ్చకాద్ధీతి ప్రయోజనమ్ ।

ఆశాధ్వం తు కథం జశ్త్వం సకారస్య భవిష్యతి ।।

సర్వమేవం ప్రసిద్ధం స్యాచ్ఛ్రుతిశ్చాపి న భిద్యతే ।

లుజశ్చాపి న మూర్ధన్యే గ్రహణం సేటి దుష్యతి ।।

ఘసిభసోర్న సిధ్యేత తస్మాత్సిజ్గ్రహణం న తత్ ।

ఛాన్దసో వర్ణలోపో వా యథేష్కర్తా_రమధ్వరే ।।(మ.భా.3-403)

`నిష్కర్తా_రమధ్వరస్య(తై.4-2-7-3)ఇత్యేవం ప్రాప్తే ।।

[-8-2-25]

ఝలో ఝలి ।। [8-2-26] ।।

ఝల ఉత్తరస్య సకారస్య ఝలి పరతో లోపో భవతి । అభిత్త, అభిత్థాః । అచ్ఛిత్త । అచ్ఛిత్థాః ।

అవాత్తామ్, అవాత్త---ఇత్యత్ర వా సిచః సకారలోపస్యాసిద్ధత్వాత్ సస్యార్ద్ధధాతుకే(7-4-49-2342) ఇతి సకారస్య తకారః ।

ఝల ఇతి కిమ్ ? అమంస్త । అమంస్థాః । ఝలీతి కిమ్ ? అభిత్సాతామ్ । అభిత్సత ।

అయమపి సిచ ఏవ లోపః, తేనేహ న భవతి---సోమసుత్ స్తోతా । దృషత్స్థానమితి ।।

[-8-2-26]

హ్రస్వాదఙ్గాత్ ।। [8-2-27] ।।

హ్రస్వాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య లోపో భవతి ఝలి పరతః । అకృత, అకృథాః । అహృత, అహృథాః ।

హ్రస్వాదితి కిమ్ ? అచ్యోష్ట । అప్లోష్ట । అఙ్గాదితి కిమ్ ? అలావిష్టామ్ । అలావిషుః ।

` ఝలి ఇత్యేవ---అకృషాతామ్ । అకృషత ।

అయమపి సిచ ఏవ లోపః, తేనేహ న భవతి---ద్విష్టరామ్, ద్విష్టమామితి । సుజన్తాద్ ద్విశబ్దాత్తరప్తమపౌ, అద్రవ్యప్రకర్షే ఆతిశయికః ఆమ్ ప్రత్యయః ।।

[-8-2-27]

ఇట ఈటి ।। [8-2-28] ।।

ఇట ఉత్తరస్య సకారస్య లోపో భవతి ఈటి పరతః । అదేవీత్ । అసేవీత్ । అకోషీత్ । అమోషీత్ ।

ఇట ఇతి కిమ్ ? అకార్షీత్ । అహార్షీత్ । ఈటీతి కిమ్ ? అలావిష్టామ్ । అలావిషుః ।।

[-8-2-28]

స్కోః సంయోగాద్యోరన్తే చ ।। [8-2-29] ।।

పదస్యాన్తే యః సంయోగః ఝలి పరతో వా సంయోగః, తదాద్యోః సకారకకారయోర్లోపో భవతి । లస్జేః---లగ్నః, లగ్నవాన్ । సాధులక్ । మస్జేః---మగ్నః ।

కకారస్య, తక్షః---తట్ । తష్టః, తష్టవాన్ । కాష్ఠతట్ ।

- ఝలి సజీతి వక్తవ్యమ్ - । కిమిదం సజీతి ? సనః సప్రభృతి మహిజో జకారేణ ప్రత్యాహారః । ఇహ మా భూత్--కాష్ఠశక్స్థాతేతి । థకారే ఝలి కకారస్య సంయోగాదేర్లోపః ప్రాప్నోతి । తదత్ర శకేః క్విబన్తస్య ప్రయోగ ఏవ నాస్తీత్యాహ---` కాష్ఠశగేవ నాస్తి, కుతోఽయం కాష్ఠశకి తి ష్ఠేత్ ఇతి !

వాస్యర్థమ్, కాక్వర్థమ్---ఇత్యత్రాపి బహిరఙ్గలక్షణస్య యణాదేశస్యాసిద్ధత్వాత్ సంయోగాదిలోపో న భవతి ।

స్కోరితి కిమ్ ? నర్నర్తి । వర్వర్తి । సంయోగాద్యోరితి కిమ్ ? పయః శక్ ।

[-8-2-29]

చోః కుః ।। [8-2-30] ।।

చవర్గస్య కవర్గాదేశో భవతి ఝలి చ పరతః, పదాన్తే చ । పక్తా, పక్తుమ్, పక్తవ్యమ్, ఓదనపక్ । వక్తా, వక్తుమ్, వక్తవ్యమ్, వాక్ ।

క్రుఞ్చేత్యత్ర సజీతి వచనాద్ ఞకారస్య చకారే ఝలి కుత్వం న భవతి, ---యుజిక్రుఞ్చాం చ(3-2-59-373) ఇతి నిపాతనాద్వా ।

నకారోపధో వా ధాతురయం రేఫరహితశ్చ `క్రుఞ్చ కౌటిల్యాల్పీభావయోః(ధా.పా.186) ఇతి పఠ్యతే । నకారలోపే హి నికుచిత ఇతి దృశ్యతే । `యుజిక్రుఞ్చాం చ ఇతి తస్యైవ రేఫోఽధికః, నకారస్య లోపాభావశ్చేతి నిపాత్యతే । తత్రానుస్వారస్య, పరసవర్ణస్య చాసిద్ధత్వాత్ ఞకార ఏవ నాస్తీతి కుత్వం న భవిష్యతి ।।

[-8-2-30]

హో ఢః ।। [8-2-31] ।।

హకారస్య ఢకారాదేశో భవతి ఝలి పరతః, పదాన్తే చ । సోఢా, సోఢుమ్, సోఢవ్యమ్ । జలాషాట్ । వోఢా, వోఢుమ్, వోఢవ్యమ్ । ప్రష్ఠవాట్ । దిత్యవాట్ ।।

[-8-2-31]

దాదేర్ధాతోర్ఘః ।। [8-2-32] ।।

దకారాదేర్ధాతోర్హకారస్య ఘకారాదేశో భవతి ఝలి పరతః, పదాన్తే చ । దగ్ధా, దగ్ధుమ్, దగ్ధవ్యమ్ । కాష్ఠధక్ । దోగ్ధా, దోగ్ధుమ్, దోగ్ధవ్యమ్ । కాష్ఠధక్ ।

దాదేరితి కిమ్ ? లేఢా, లేఢుమ్, లేఢవ్యమ్ । గుడలిట్ ।

`ధాతోః ఇతి దాదిసామానాధికరణమేతన్న, కిం తర్హి ? తద్విశేషణమవయవషష్ఠ్యన్తమ్---ధాతోరవయవో యో దాదిః శబ్దస్తదవయవస్య హకారస్యేతి । కిం కృతం భవతి ? అధోగిత్యత్రాపి ఘకారః సిద్ధో భవతి ।

కథం దోగ్ధా, దోగ్ధుమితి ? వ్యపదేశివద్భావాత్ ।

అథ వా---ధాతూపదేశే యో దాదిరిత్యేవం విజ్ఞాయతే । తథా చ---దామలిహమిచ్ఛతి దామలిహ్యతి, దామలిహ్యతేః క్విప్ప్రత్యయః, దామలిడిత్యత్రాపి న భవతి ।।

[-8-2-32]

వా ద్రుహముహష్ణుహష్ణిహామ్ ।। [8-2-33] ।।

ద్రుహ, ముహ, ష్ణుహ, ష్ణిహ--ఇత్యేతేషాం ధాతూనాం హకారస్య వా ఘకారాదేశో భవతి ఝలి పరతః, పదాన్తే చ । ద్రుహ్--ద్రోగ్ధా, ద్రోఢా । మిత్రధ్రుక్, మిత్రధ్రుట్ । ముహ్---ఉన్మోగ్ధా, ఉన్మోఢా । ఉన్ముక్, ఉన్ముట్ । ష్ణుహ---ఉత్స్నోగ్ధా, ఉత్స్నోఢా । ఉత్స్నుక్, ఉత్స్నుట్ । ష్ణిహ---స్నేగ్ధా, స్నేఢా । స్నిక్, స్నిట్ ।

ద్రుహేర్దాదిత్వాద్ ఘత్వం నిత్యం ప్రాప్తమ్, ఇతరేషామప్రాప్తమేవ ఘత్వం వికల్ప్యతే ।।

[-8-2-33]

నహో ధః ।। [8-2-34] ।।

నహో హకారస్య ధకారాదేశో భవతి ఝలి పరే పదాన్తే చ । తద్ధమ్, నద్ధుమ్, నద్ధవ్యమ్ । ఉపానత్ । పరీణత్ ।।

[-8-2-34]

ఆహస్థః ।। [8-2-35] ।।

ఆహో హకారస్య థకారాదేశో భవతి ఝలి పరతః । ఇదమాత్థ । కిమాత్థ ।

ఆదేశాన్తరకరణమ్---ఝషస్తథోర్ధోఽధః(8-2-40-280) ఇత్యస్య నివృత్త్యర్థమ్ ।

`ఝలి ఇత్యేవ---ఆహ, ఆహతుః, ఆహుః ।

- హృగ్రహోర్భశ్ఛన్దసి హస్యేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-404)। `గర్దభేన సమ్భరతి(త్రై.సం.5-1-5-5) । గ్రభీతా । జభ్రిరే । `ఉద్గ్రాభం చ నిగ్రాభం చ బ్రహ్మ దేవా అవీవృధన్(త్రై.సం.1-1-13-1) ।।

[-8-2-35]

వ్రశ్చభ్రస్జసృజమృజయజరాజభ్రాజచ్ఛశాం షః ।। [8-2-36] ।।

వ్రశ్చ, భ్రస్జ, సృజ, మృజ, యజ, రాజ, భ్రాజ---ఇత్యేతేషామ్, ఛకారాన్తానామ్, శకారాన్తానాం చ షకార ఆదేశో భవతి ఝలి పరతః, పదాన్తే చ । వ్రశ్చ---వ్రష్టా, వ్రష్టుమ్, వ్రష్టవ్యమ్ । మూలవృట్ । భ్రస్జ---భ్రష్టా, భ్రష్టుమ్, భ్రష్టవ్యమ్ । ధానాభృట్ । సృజ్---స్రష్టా, స్రష్టుమ్, స్రష్టవ్యమ్ । రజ్జుసృట్ । మృజ---మార్ష్టా, మార్ష్టుమ్, మార్ష్టవ్యమ్ । కంసపరిమృట్ । యజ---యష్టా, యష్టుమ్ , యష్టవ్యమ్, ఉపయట్ । రాజ్---సమ్రాట్ । స్వరాట్ । విరాట్ ।।

రాజభ్రాజోః పదాన్తార్థం గ్రహణమ్, ఝలాదిరాభ్యామిటా పర్యవపద్యతే । కేచిత్తు---రాష్టిః, భ్రాష్టిరితి క్విన్నన్తమిచ్ఛన్తి ।

ఛకారాన్తానామ్, ప్రచ్ఛ---ప్రష్టా, ప్రష్టుమ్, ప్రష్టవ్యమ్ । శబ్దప్రాట్ ।

చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ(6-4-19-2561) ఇత్యత్ర `క్ఙితి ఇత్యనువర్త్తతే---ఇతి ఛగ్రహణమిహ క్రియతే ।

శకారాన్తానామ్, లిశ్---లేష్టా, లేష్టుమ్, లేష్టవ్యమ్ । లిట్ । విశ్---వేష్టా, వేష్టుమ్, వేష్టవ్యమ్ । విట్ ।।

[-8-2-36]

ఏకాచో బశో భష్ ఝషన్తస్య స్ధ్వోః ।। [8-2-37] ।।

ధాతోరవయవో య ఏకాచ్ ఝషన్తః తదవయవస్య బశః స్థానే భష్ ఆదేశో భవతి ఝలి సకారే ధ్వశబ్దే చ పరతః పదాన్తే చ ।

అత్ర చత్వారో బశః స్థానినః, భషాదేశాశ్చత్వార ఏవ; తత్ర సంఖ్యాతానుదేశే ప్రాప్తే డకారస్య స్థానినోఽభావాద్ ఢకారాదేశో న భవతి ? ఆన్తర్యతో వ్యవస్థా విజ్ఞాస్యతే ।।

బుధ్---భోత్స్యన్తే । అభుద్ధ్వమ్ । అర్ధభుత్ । గుహ---నిఘోక్ష్యతే । న్యఘూఢ్వమ్ । పర్ణఘుట్ । దుహ---ధోక్ష్యతే । అధుగ్ధ్వమ్ । గోధుక్ ।

అజర్ఘాః--గృధేర్యంఙ్లుగన్తస్య లజి సిపి లఘూపధగుణే కృతే సిపో హల్ఙ్యాదిలోపే చ ధాతోరవయవస్యైకాచో బశః స్థానే భష్భావః, తతో వకారస్య జశ్త్వమ్, దశ్చ(8-2-75-2468) ఇతి రుత్వమ్, రో రి(8-3-14-173) ఇతి పూర్వరేఫస్య లోపః, ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః(6-3-111-174) ఇతి దీర్ఘత్వమ్ ।

గర్ధభయతేరప్రత్యయః---గర్ధప్ ।

ఏకాచ ఇతి కిమ్ ? దామలిహమిచ్ఛతి దామలిహ్యతి, దామలిహ్యతేరప్రత్యయః, దామలిట్ । అసత్యేకాగ్రహణే, `ధాతోః ఇత్యేతద్ బశో విశేషణం స్యాత్ ।

బశ ఇతి కిమ్ ? క్రుధ---క్రోత్స్యతి । ఝషన్తస్యేతి కిమ్ ? దాస్యతి । స్ధ్వోరితి కిమ్ ? బోద్ధా, బోద్ధుమ్, బోద్ధవ్యమ్ । ధకారస్య వకారోపసృష్టస్య గ్రహణం కిమ్ ? దాదద్ధి । `దధ ధారణే(ధా.పా.8)---ఇత్యేతస్య యఙ్లుకి లోటి హుఝల్భ్యో హేర్ధిః(6-4-101-2425) ఇతి ధిభావే సత్యేతద్భవతి ।

[-8-2-37]

దధస్తథోశ్చ ।। [8-2-38] ।।

`దధ ఇతి దధాతిః కృతద్విర్వచనో నిర్దిశ్యతే । తస్య ఝలన్తస్య బశః స్థానే భష్ ఆదేశో భవతి తకారథకారయోః పరతః, చకారాత్ స్ధ్వోశ్చ పరతః । ధత్తః । ధత్థః । ధత్సే । ధత్స్వ । ధద్ధ్వమ్ ।

వచనసామర్థ్యాదాతో లోపస్య స్థానివద్భావో న భవతి । అభ్యాసజశ్త్వస్య చాసిద్ధత్వమ్ ।

తథోరితి కిమ్ ? ఆనన్తర్యాత్ స్ధ్వోరేవ విజ్ఞాయేత । చకారస్తయోరనువృత్త్యర్థః ।

`ఝషన్తస్య ఇత్యేవ---దధాతి ।।

[-8-2-38]

ఝలాం జశోఽన్తే ।। [8-2-39] ।।

ఝలాం జశ ఆదేశా భవన్తి పదస్యాన్తే వర్తమానానామ్ । వాగత్ర । శ్వలిడత్ర । అగ్నిచిదత్ర । త్రిష్టుబత్ర ।

అన్తగ్రహణం ఝలీత్యేతస్య నివృత్త్యర్థమ్ । వస్తా । వస్తవ్యమ్ ।।

[-8-2-39]

ఝషస్తథోర్ధోఽధః ।। [8-2-40] ।।

ఝష ఉత్తరయోస్తకారథకారయోః స్థానే ధకార ఆదేశో భవతి, దధాతిం వర్జయిత్వా । లబ్ధా । లబ్ధుమ్ । లబ్ధవ్యమ్ । అలబ్ధ । అలబ్ధాః । దుహ---దోగ్ధా । దోగ్ధుమ్ । దోగ్ధవ్యమ్ । అదుగ్ధ । అదుగ్ధాః । లిహ---లేఢా । లేఢుమ్ । లేఢవ్యమ్ । అలీఢ । అలీఢాః । బుధ్---బోద్ధా । బోద్ధుమ్ । బోద్ధవ్యమ్ । అబుద్ధ । అబుద్ధాః ।

అధ ఇతి కిమ్ ? ధత్తః । ధత్థః ।।

[-8-2-40]

షఢోః కః సి ।। [8-2-41] ।।

షకారఢకారయోః కకారాదేశో భవతి సకారే పరతః । షకారస్య, పిష్--పేక్ష్యతి । అపేక్ష్యత్ । పిపక్షతి । ఢకారస్య, లిహ--లేక్ష్యతి । అలేక్ష్యత్ । లిలక్షతి ।

సీతి కిమ్ ? పినష్టి । లేఢి ।।

[-8-2-41]

రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః పూర్వస్య చ దః ।। [8-2-42] ।।

రేఫదకారాభ్యాముత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్య నకార ఆదేశో భవతి పూర్వస్య చ దకారస్య । రేఫాన్తాత్తావత్---ఆస్తీర్ణమ్ । విస్తీర్ణమ్ । విశీర్ణమ్ । నిగీర్ణమ్ । అవగూర్ణమ్ । దకారాత్---భిన్నః, భిన్నవాన్ । ఛిన్నః, ఛిన్నవాన్ ।

రదాభ్యామితి కిమ్ ? కృతః, కృతవాన్ ।

`ర ఇత్యత్ర రశ్రుతిసామాన్యం నోపాదీయతే, కిం తర్హి ? వ్యఞ్జనమాత్రమ్ । రేఫసామాన్యనిర్దేశేఽపి సతి రేఫాత్పరా యాఽజ్భక్తిస్తద్వ్యవధానాన్నత్వం న భవతి ।

నిష్ఠేతి కిమ్ ? కర్తా, హర్తా । త ఇతి కిమ్ ? చరితమ్ । ముదితమ్ । పూర్వస్యేతి కిమ్ ? పరస్య మా భూత్---భిన్నవద్భ్యామ్ । భిన్నవద్భిః ।

ఇహ కృతస్యాపత్యం కార్తిరితి వృద్ధేర్బహిరఙ్గలక్షణాయా అసిద్ధత్వాత్ నత్వే కర్తవ్యే రేఫస్యాసిద్ధత్వమ్ ।।

[-8-2-42]

సంయోగాదేరాతో ధాతోర్యణ్వతః ।। [8-2-43] ।।

సంయోగాదిర్యో ధాతురాకారాన్తో యణ్వాన్ తస్మాదుత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్య నకారాదేశో భవతి । ప్రద్రాణః, ప్రద్రాణవాన్ । మ్లానః, మ్లానవాన్ ।

సంయోగాదేరితి కిమ్ ? యాతః, యాతవాన్ I ఆత ఇతి కిమ్ ? చ్యుతః, చ్యుతవాన్ I ప్లుతః, ప్లుతవాన్ I ధాతోరితి కిమ్

? నిర్యాతః I నిర్వాతః I యణ్వత ఇతి కిమ్ ? స్నాతః, స్నాతవాన్ II

[-8-2-43]

ల్వాదిభ్యః II [8-2-44] II

`లూఞ్ ఛేదనే(ధా.పా.1484)---ఇత్యేతత్ప్రభృతి `వౄఞ్ వరణే(ధా.పా.1487) ఇతి యావత్ వృత్కరణేన సమాపితా ల్వాదయో గృహ్యన్తే I తేభ్య ఉత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్య నకారాదేశో భవతి I లూనః, లూనవాన్, ధూనః I ధూనవాన్ I జీనః, జీనవాన్ I

- ఋకారల్వాదిభ్యః క్తిన్నిష్ఠావద్భవతీతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-407)I కీర్ణిః I గీర్ణిః I శీర్ణిః I లూనిః I పూనిః II

- దుగ్వోర్దీర్ఘశ్చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-407)I దు--ఆదూనః I గు---విగూనః I

పూఞో వినాశ ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-407)I పూనా యవాః I వినష్టా ఇత్యర్థః I వినాశ ఇతి కిమ్ ? పూతం ధాన్యమ్ I

- సినోతేర్గ్రాసకర్మకర్తృకస్యేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-407)I సినో గ్రాసః స్వయమేవ I గ్రాసకర్మకర్తృకస్యేతి కిమ్ ? సితా పాశేన సూకరీ I గ్రాసోఽపి యదా కర్మైవ భవతి న కర్మకర్తా, తదా న భవతి---సితో గ్రాసో దేవదత్తేనేతి II

[-8-2-44]

ఓదితశ్చ II [8-2-45] II

ఓకారేతో ధాతోరుత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్య నకారాదేశో భవతి I ఓలస్జీ---లగ్నః, లగ్నవాన్ I ఓవిజీ---ఉద్విగ్నః, ఉద్విగ్నవాన్ I `ఓప్యాయీ వృద్ధౌ(ధా.పా.488)---ఆపీనః, ఆపీనవాన్ I

స్వాదయ ఓదితః I షూఞ్---సూనః, సూనవాన్ I దూఞ్---దూనః, దూనవాన్ I దీఞ్---దీనః, దీనవాన్ I డీఞ్---డీనః, డీనవాన్ I ధీఞ్---ధీనః, ధీనవాన్ I మీఞ్---మీనః, మీనవాన్ I రీఞ్---రీణః, రీణవాన్ I లీఞ్---లీనః, లీనవాన్ I వ్రీఞ్---వ్రీణః, వ్రీణవాన్ II

[-8-2-45]

క్షియో దీర్ఘాత్ II [8-2-46] II

క్షియో ధాతోర్దీర్ఘాదుత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్య నకారాదేశో భవతి I క్షీణాః క్లేశాః I క్షీణో జాల్మః I క్షీణస్తపస్వీ I క్షియః నిష్ఠాయామణ్యదర్థే(6-4-60-3014), వాఽఽక్రోశదైన్యయోః(6-4-61-3081) ఇతి దీర్ఘత్వం భవతి I

దీర్ఘాదితి కిమ్ ? అక్షితమసి మామేక్షేష్ఠాః । అక్షితమితి క్తప్రత్యయో భావే, భావశ్చ ణ్యదర్థ ఇతి దీర్ఘాభావః ।

హ్రస్వస్యాపి హి ధాత్వనుకరణస్య ఇహ ఇయజా నిర్దేశః ।

క్షియః నిష్ఠాయామణ్యదర్థే(6-4-60-3014) ఇత్యత్ర దీర్ఘగ్రహణం క్రియతే ।

విపరభ్యాం జేః(1-3-19-2385) ఇత్యేవమాదౌ తు ధాతుత్వమనుకార్యగతం సదప్యవివక్షితత్వాత్ జిరూపసామాన్యానుకరణం ద్రష్టవ్యమ్ ।।

[-8-2-46]

శ్యోఽస్పర్శే ।। [8-2-47] ।।

శ్యాయతేరుత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్యాస్పర్శే నకార ఆదేశో భవతి । శీనం ఘృతమ్ । శీనం మేదః । శీనా వసా ।

అస్పర్శ ఇతి కిమ్ ? శీతం వర్తతే । శీతో వాయుః ।

శీతముదకమ్---ఇత్యత్ర గుణభూతోఽపి స్పర్శో నత్వప్రతిషేధస్య సమ్ప్రసారణస్య చ నిమిత్తం భవతి ।

గుణే చ స్పర్శే ప్రతిషేధోఽయమ్, న రోగే, తేన ప్రతిశీన ఇత్యత్ర నత్వం భవత్యేవ ।।

[-8-2-47]

అఞ్చోఽనపాదానే ।। [8-2-48] ।।

అఞ్చతేరుత్తరపదస్య నిష్ఠాతకారస్య నకారాదేశో భవతి న చేదపాదానం తత్ర భవతి । సమక్నౌ శకునేః పాదౌ । తస్మాత్పశవో న్యక్నాః ।

అనపాదాన ఇతి కిమ్ ? ఉదక్తముదకం కూపాత్ । వ్యక్తమిత్యేతదఞ్జే రూపమ్ ।।

[-8-2-48]

దివోఽవిజిగీషాయామ్ ।। [8-2-49] ।।

దివ ఉత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్య నకారాదేశో భవతి అవిజిగీషాయామర్థే । ఆద్యూనః । పరిద్యూనః ।

అవిజిగీషాయామితి కిమ్ ? ద్యూతం వర్తతే । విజిగీషయా హి తత్రాక్షపాతనాది క్రియతే ।।

[-8-2-49]

నిర్వాణోఽవాతే ।। [8-2-50] ।।

` నిర్వాణః ఇతి నిస్పూర్వాద్ వాతేరుత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్య నకారో నిపాత్యతే, న చేద్వాతాధికరణో వాత్యర్థో భవతి । నిర్వాణోఽగ్నిః । నిర్వాణః ప్రదీపః । ఏష నిర్వాణో భిక్షుః ।

అవాత ఇతి కిమ్ ? నిర్వాతో వాతః । నిర్వాతం వాతేన ।

నిర్వాణః ప్రదీపో వాతేన---ఇత్యత్ర తు ప్రదీపాధికరణో వాత్యర్థః, వాతస్తు తస్య కరణమితి భవత్యేవ నత్వమ్ ।।

[-8-2-50]

శుషః కః ।। [8-2-51] ।।

శుషేర్ధాతోరుత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్య కకారాదేశో భవతి । శుష్కః, శుష్కవాన్ ।।

[-8-2-51]

పచో వః ।। [8-2-52] ।।

పచేర్ధాతోరుత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్య వకారాదేశో భవతి । పక్వః, పక్వవాన్ ।।

[-8-2-52]

క్షాయో మః ।। [8-2-53] ।।

క్షై-ధాతోరుత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్య మకారాదేశో భవతి । క్షామః, క్షామవాన్ ।।

[-8-2-53]

ప్రస్త్యోఽన్యతరస్యామ్ ।। [8-2-54] ।।

ప్రపూర్వాత్ స్త్యాయతేరుత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్యాన్యతరస్యాం మకారాదేశో భవతి । ప్రస్తీమః, ప్రస్తీమవాన్ । ప్రస్తీతః, ప్రస్తీతవాన్ ।

యదా మత్వం నాస్తి, తదా సంయోగాదేరాతో ధాతోర్యణ్వతః(8-2-43-3017) ఇత్యస్య పూర్వత్రాసిద్ధత్వాత్ సమ్ప్రసారణం ప్రథమం క్రియతే; తత్ర కృతే నిమిత్తవ్యాఘాతాన్నత్వం న భవతి ।।

[-8-2-54]

అనుపసర్గాత్ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘాః ।। [8-2-55] ।।

ఫుల్ల, క్షీబ, కృశ, ఉల్లాఘ---ఇత్యేతే నిపాత్యన్తే, న చేదుపసర్గాదుత్తరా భవన్తి । ఫుల్ల ఇతి---` ఞిఫలా విశరణే(ధా.పా.516) ఇత్యేతస్మాద్ధాత్తోరుత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్య లకారో నిపాత్యతే । ఉత్వమిడభావశ్చ సిద్ధ ఏవ ।

క్తవత్వన్తస్యాప్యేతల్లత్వమిష్యతే । ఫుల్లః, ఫుల్లవాన్ ఇతి ।

క్షీబకృశోల్లాఘా ఇతి---క్షీవికృశిభ్యాముత్పూర్వాచ్చ లాఘేః క్తప్రత్యయస్య తలోప ఇడభావశ్చ నిపాత్యతే । కృతే వా ఇటి ఇచ్ఛబ్దలోపః । క్షీబః । కృశః । ఉల్లాఘః ।

అనుపసర్గాదితి కిమ్ ? ప్రఫుల్తాః సుమనసః । ప్రక్షీవితః । ప్రకృశితః । ప్రోల్లాఘితః । లాఘేరుదోఽన్య ఉపసర్గః ప్రతిషిధ్యతే ।

- ఉత్ఫుల్లసమ్ఫుల్లయోరితి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-409)। ఉత్ఫుల్లః । సమ్ఫుల్లః ।

పరికృశ ఇత్యత్ర యః పరిశబ్దః స క్రియాన్తరయోగాత్ కృశిం ప్రత్యనుపసర్గ ఏవ---పరిగతః కృశః పరికృశ ఇతి ।।

[-8-2-55]

నుదవిదోన్దత్రాఘ్రాహ్రీభ్యోఽన్యతరస్యామ్ ।। [8-2-56] ।।

నుద, విద, ఉన్దీ, త్రా, ఘ్రా, హ్రీ---ఇత్యేతేభ్య ఉత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్య నకార ఆదేశో భవతి అన్యతరస్యామ్ । నుద--- నున్నః, నుత్తః । విద---విన్నః, విత్తః । ఉన్ద---సమున్నః, సముత్తః । త్రా---త్రాణః, త్రాతః । ఘ్రా---ఘ్రాణః, ఘ్రాతః । హ్రీ---హ్రీణః, హ్రీతః ।

`హ్రియో ఇత్యేతస్యాప్రాప్తం నత్వమ్, ఇతరేషాం నిత్యం ప్రాప్తం వికల్ప్యతే ।

`విద విచారణే(ధా.పా.1451) ఇత్యస్య విదేరిహ గ్రహణమిష్యతే । ఏవం హ్యుక్తమ్---

వేత్తేస్తు విదితో నిష్ఠా విద్యతేర్విన్న ఇష్యతే ।

విన్తేర్విన్నశ్చ విత్తశ్చ భోగవిత్తశ్చ విన్దతేః ।। ఇతి ।।

[-8-2-56]

న ధ్యాఖ్యాపౄమూర్ఛిమదామ్ ।। [8-2-57] ।।

ధ్యా, ఖ్యా, పౄ, మూర్ఛి, మద---ఇత్యేతేషాం నిష్ఠాతకారస్య నకారాదేశో న భవతి । ధ్యాతః, ధ్యాతవాన్ । ఖ్యాతః, ఖ్యాతవాన్ । పూర్త్తః, పూర్త్తవాన్ । మూర్త్తః, మూర్త్తవాన్ । మత్తః, మత్తవాన్ । రదాభ్యామ్(8-2-42-3016), సంయోగాదేః(8-2-43-3017) ఇతి చ ప్రాప్తః ప్రతిషిద్ధ్యతే ।।

[-8-2-57]

విత్తో భోగప్రత్యయయోః ।। [8-2-58] ।।

`విత్త---ఇతి విదేర్లాభార్థాదుత్తరస్య క్తస్య నత్వాభావో నిపాత్యతే భోగే ప్రత్యయే చాభిధేయే । విత్తమస్య బహు । ధనమస్య బహ్విత్యర్థః । ధనం హి భుజ్యత ఇతి భోగోఽభిధీయతే ।

ప్రత్యయే---విత్తోఽయం మనుష్యః । ప్రతీత ఇత్యర్థః । ప్రతీయత ఇతి ప్రత్యయః ।
భోగప్రత్యయయోరితి కిమ్ ? విన్నః ।।

[-8-2-58]

భిత్తం శకలమ్ ।। [8-2-59] ।।

`భిత్తమ్ ఇతి నిపాత్యతే శకలం చేత్తద్భవతి । భిత్తం తిష్ఠతి । భిత్తే ప్రపతతి ।
శకలపర్యాయోఽయమ్ ।

అత్ర భిదిః క్రియా శబ్దవ్యుత్పత్తేరేవ నిమిత్తమ్ । భిదిక్రియావివక్షాయాం హి శకలవిషయే
భిన్నం భిత్తమిత్యేవ భవతి ।।

[-8-2-59]

ఋణమాధమర్ణ్యే ।। [8-2-60] ।।

`ఋణమ్ ఇతి `ఋ ఇత్యేతస్మాద్ధాతోరుత్తరస్య నిష్ఠాతకారస్య నకారో నిపాత్యతే
ఆధమర్ణ్యవిషయే ।

అధమ ఋణే అధమర్ణః, ఏతస్మాదేవ నిపాతనాత్సప్తమ్యన్తేనోత్తరపదేన సమాసః, తద్భావ
ఆధమర్ణ్యమ్ । యద్యేవమ్, ఉత్తమర్ణ ఇతి న సిధ్యతి ? నైష దోషః;
కాలాన్తరదేయవినిమయోపలక్షణార్థం చేదముపాత్తమ్ । తేన ఉత్తమర్ణ ఇత్యపి హి భవతి ।
ఋణం దదాతి । ఋణం ధారయతి ।

ఆధమర్ణ్యే ఇతి కిమ్ ? ఋతం వక్ష్యామి నానృతమ్ ।।

[-8-2-60]

నసత్తనిషత్తానుత్తప్రతూర్తసూర్తగూర్తాని ఛన్దసి ।। [8-2-61] ।।

నసత్త, నిషత్త, అనుత్త, ప్రతూర్త, సూర్త, గూర్త---ఇత్యేతాని ఛన్దసి విషయే నిపాత్యన్తే । నసత్త--
నిషత్తేతి---సదేర్న ఞ్పూర్వాన్నిపూర్వాచ్చ నత్వాభావో నిపాత్యతే । నసత్తమఞ్జసా ।
నసన్నమితి భాషాయామ్ । `నిషత్తః(ఋ.1-58-3) । నిషణ్ణ ఇతి భాషాయామ్ ।

అనుత్తమితి--ఉన్దేర్న ఞ్పూర్వస్య నిపాతనమ్ । `అనుత్తమా తే మఘవన్(ఋ.1-165-9) ।
అనున్నమితి భాషాయామ్ ।

ప్రతూర్తమితి---త్వరతేః, `తుర్వీ ఇత్యేతస్య వా నిపాతనమ్ । `ప్రతూర్తం వాజినమ్(త్రై.4-1-2-1)
। ప్రతూర్ణమితి భాషాయామ్ ।

సూర్తమితి---`సృ ఇత్యేతస్య ఉత్వం నిపాత్యతే । సూర్తా గావః । సృతా గావ ఇతి భాషాయామ్ ।

గూర్త్_మితి---`గురీ ఇత్యేతస్య నత్వాభావో నిపాత్యతే । `గూర్తా_ అమృతస్య(వా.సం.6-34) । గూర్ణమితి భాషాయామ్ ।।

[-8-2-61]

క్విన్ప్రత్యయస్య కుః ।। [8-2-62] ।।

పదస్య(8-1-16-401) ఇతి వర్త్_తే । క్విన్ప్రత్యయస్య సర్వత్ర పదాన్తే కుత్వమిష్యతే । క్విన్ప్రత్యయో యస్మాద్ధాతోః స క్విన్ప్రత్యయః, తస్య పదస్యాలోన్త్యస్య కవర్గాదేశో భవతి । స్పృశోఽనుదకే క్విన్(3-2-58-432) । ఘృతస్పృక్ । హలస్పృక్ । మన్త్రస్పృక్ ।

`క్విన్ః కుః ఇతి వక్తవ్యే ప్రత్యయగ్రహణం కృతమ్(మ.భా.3-411)---బహువ్రీహివిజ్ఞానార్థమ్ । క్విన్ప్రత్యయో

యస్మాద్విహితస్తస్మాదన్యస్మిన్నపి ప్రత్యయే కుత్వం యథా స్యాత్---మా నో అస్రాక్ । మా నో అద్రాక్ । సృజిదృశిభ్యాం హి క్విన్విహితః, తయోర్లుజి కుత్వమేతత్ । మాఙ్యోగేఽపి ఛాన్దసత్వాదడాగమః । ఈట్ చ న భవతి---బహులం ఛన్దసి(7-3-97-3586) ఇతి ।

తథా దృగ్భ్యామ్, దృగ్భిరితి---క్విబన్తస్యాపి దృశేః కుత్వం భవతి । ఏవం చ సతి రజ్జుసృడ్భ్యామిత్యత్రాపి కుత్వం ప్రాప్నోతి ।

అథ తు నేష్యతే ? ప్రతివిధానం కర్తవ్యమితి ।।

[-8-2-62]

నశేర్వా ।। [8-2-63] ।।

`పదస్య ఇతి వర్తతే । నశేః పదస్య వా కవర్గాదేశో భవతి । సా వై జీవనగాహుతిః, `సా వై జీవనడాహుతిః(మై.1-4-13) । నశేరయం సమ్పదాదిత్వాద్ భావే క్విప్ । జీవస్య నాశో జీవనక్, జీవనట్ । షత్వే ప్రాప్తే కుత్వవికల్పః ।।

[-8-2-63]

మో నో ధాతోః ।। [8-2-64] ।।

మకారాన్తస్య ధాతోః పదస్య నకారాదేశో భవతి । ప్రశాన్ । ప్రతాన్ । ప్రదాన్ । శమితమిదమాదీనాం క్విప్, అనునాసికస్య క్విఝలోః క్ఙితి(6-4-15-2666) ఇతి దీర్ఘత్వమ్ । నత్వస్యాసిద్ధత్వాన్నలోపో న భవతి ।

మ ఇతి కిమ్ ? భిత్ । ఛిత్ । ధాతోరితి కిమ్ ? ఇదమ్ । కిమ్ ।

`పదస్య ఇత్యేవ---ప్రతామౌ । ప్రతామః ।।

[-8-2-64]

మ్వోశ్చ ।। [8-2-65] ।।

మకారవకారయోశ్చ పరతః మకారాన్తస్య ధాతోర్నకారాదేశో భవతి । `అగమ్న తమసః పారమ్(వా.సం.12-73) । అగన్వ । గమేర్లజి బహులం ఛన్దసి(2-4-73-3400) ఇతి శపో లుక్ । జగన్వాన్ । విభాషా గమహనజనవిదవిశామ్(7-2-68-3099) ఇతి క్వసావిడాగమస్యాభావః ।

అపదాన్తార్థ ఆరమ్భః ।।

[-8-2-65]

ససజుషో రుః ।। [8-2-66] ।।

సకారాన్తస్య పదస్య `సజుష్ ఇత్యేతస్య చ రుర్భవతి । సకారాన్తస్య---అగ్నిరత్ర । వాయురత్ర । సజుషః---`సజూర్ఋషిభిః(ఋ.మై.2-8-1) । `సజూర్దేవేభిః(ఋ.7-34-15) । జుషేః క్విపి సపూర్వస్య రూపమేతత్ ।।

[-8-2-66]

అవయాః శ్వేతవాః పురోడాశ్చ ।। [8-2-67] ।।

అవయాః, శ్వేతవాః, పురోడాః---ఇత్యేతే నిపాత్యన్తే । అవపూర్వస్య యజేః, శ్వేతపూర్వస్య వహేః, పురస్పూర్వస్య దాశతేః మన్త్రే శ్వేతవహోక్థశస్పురోడాశో ణ్విన్(3-2-71-3414), అవే యజః(3-2-72-3415) ఇతి ణ్విని కృతే `శ్వేతవహాదీనాం డస్పదస్య(వా.263) డస్ప్రత్యయే నిపాతనాన్యేతాని ।

కిమర్థం తర్హి నిపాతనమ్, యావతా పూర్వేణైవ రుః సిద్ధః, దీర్ఘత్వమపి అత్వసన్తస్య చాధాతోః(6-4-14-425)---ఇతి ? సమ్బుద్ధౌ దీర్ఘార్థమేతే నిపాత్యన్తే । అత్వసన్తస్య చాధాతోః(6-4-14-425)---ఇత్యత్ర హి `అసమ్బుద్ధౌ ఇతి వర్త్తతే । హే అవయాః । హే శ్వేతవాః । హే పురోడాః ।

చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః । హే ఉక్థశాః ।।

[-8-2-67]

అహన్ ।। [8-2-68] ।।

`అహన్ ఇత్యేతస్య పదస్య రుర్భవతి । అహోభ్యామ్ । అహోభిః । నలోపమకృత్వా నిర్దేశో జ్ఞాపకః---నలోపాభావో యథా స్యాదితి । దీర్ఘాహా నిదాఘః, హే దీర్ఘాహోఽత్రేతి ।

అహన్---ఇత్యత్ర తు లాక్షణికత్వాదహన్--శబ్దస్య రుర్న భవతి ।

- అహ్నో రువిధౌ రూపరాత్రిరథన్తరేషూపసఙ్ఖ్యానం కర్త్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-411) । అహోరూపమ్ । అహోరాత్రః । అహో రథన్తరమ్ । రోఽసుపి(8-2-69-172) ఇత్యస్యాపవాదో రుత్వముపసఙ్ఖ్యాయతే ।

అపర ఆహ---సామాన్యేన రేఫాదౌ రుత్వం భవతి । అహో రమ్యమ్ । అహో రత్నానీతి ।।

[-8-2-68]

రోఽసుపి ।। [8-2-69] ।।

` అహన్ ఇత్యేతస్య రేఫాదేశో భవత్యసుపి పరతః । అహర్దదాతి । అహర్భుఙ్క్తే ।

అసుపీతి కిమ్ ? అహోభ్యామ్ । అహోభిః ।

నను చాత్రాపి ప్రత్యయలక్షణేన సుబస్తి---అహర్దదాతి, అహర్భుఙ్క్తే ఇతి ? నైతదస్తి; ఉక్తమేతత్---` అహ్నో రవిధౌ లుమతా లుప్తే ప్రత్యయలక్షణం న భవతి(మ.భా.3-412) ఇతి, నాయమహః శబ్దః సుప్పరో భవతి ।

యత్ర తు లోపశబ్దేన లుప్యతే తత్ర ప్రత్యయలక్షణం భవత్యేవ, యథా---హే దీర్ఘాహోఽత్ర, దీర్ఘాహ నిదాఘ ఇతి । అత్ర హి హల్ఙ్యాబ్భ్యః(6-1-68-252) ఇతి లోపేన ప్రత్యయస్య నివృత్తిః ।।

[-8-2-69]

అమ్నరూధరవరిత్యుభయథా ఛన్దసి ।। [8-2-70] ।।

అమ్నస్, ఊధస్, అవస్---ఇత్యేతేషాం ఛన్దసి విషయే ఉభయథా భవతి---రుర్వా, రేఫో వా । అమ్నస్---` అమ్న ఏవ(మై.1-6-10), అమ్నరేవ । ఊధస్--- ` ఊధరేవ(ఋ.10-100-11), ` ఊధ ఏవ(కాఠ.7-5-20) । అవస్---అవరేవ, ` అవ ఏవ(అ.వే.20-25-2) । యదా రుత్వం తదా భోభగోఅఘోఅపూర్వస్య యోఽశి(8-3-17-167) ఇతి యకారః ।

- ఛన్దసి భాషాయాం చ విభాషా ప్రచేతసో రాజన్యుపసఙ్ఖ్యానం కర్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-412)। ` ప్రచేతా రాజన్(ఋ.1-24-14), ` ప్రచేతో రాజన్(తై.1-5-11-3) ।

- అహరాదీనాం పత్యాదిషూపసంఖ్యానం కర్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-412)। అహర్పతిః, అహః పతి । గీర్పతిః । గీః పతిః । ధూర్ప్పతిః । ధూః పతిః ।

విసర్జనీయబాధనార్థమత్ర పక్షే రేఫస్యైవ రేఫో విధీయతే ।।

[-8-2-70]

భువశ్చ మహావ్యాహృతేః ।। [8-2-71] ।।

` భువస్---ఇత్యేతత్ మహావ్యాహృతేఛన్దసి విషయే ఉభయథా భవతి---రుర్వా, రేఫో వా । భువరిత్యన్తరిక్షమ్, భువ ఇత్యన్తరిక్షమ్ ।

మహావ్యాహృతేరితి కిమ్ ? ` భువో విశ్వస్య భువనేషు యజ్ఞియః(ఋ.10-50-4) ।

` భువః ఇత్యేతదవ్యయమన్తరిక్షవాచి మహావ్యాహృతిః ।।

[-8-2-71]

వసుస్రంసుధ్వంస్వనడుహాం దః ।। [8-2-72] ।।

ససజుషోః(8-2-66-162) ఇత్యతః `స ఇతి వర్తతే, తేన సమ్భవాద్వ్యభిచారాచ్చ వసురేవ విశేష్యతే, న స్రంసుధ్వంసూ; వ్యభిచారాభావాద్ । అసమ్భవాచ్చానడుహ్శబ్దః । వస్వన్తస్య పదస్య సకారాన్తస్య స్రంసు, ధ్వంసు, అనడుహ్---ఇత్యేతేషాం చ దకారాదేశో భవతి । వసు---విద్వద్భ్యామ్, విద్వద్భిః । పపివద్భ్యామ్, పపివద్భిః । స్రంసు---ఉఖాస్రద్భ్యామ్, ఉఖాస్రద్భిః । ధ్వంసు---పర్ణధ్వద్భ్యామ్, పర్ణధ్వద్భిః । అనడుహ్---అనడుద్భ్యామ్, అనడుద్భిః ।

స ఇత్యేవ---విద్వాన్, పపివాన్ ।

నకారస్య న భవతి రుత్వే నాప్రాప్తే ఇదమారభ్యత ఇతి తద్బాధ్యతే । సంయోగాన్తలోపస్తు నైవమితి తేనైతదేవ దత్వం బాధ్యతే ।

అనుడుహోఽపి ఢత్వమనేన బాధ్యతే ।

నుమస్తు విధానసామర్థ్యాన్న భవతి---అనడ్వాన్, హే అనడ్వన్నితి । `పదస్య ఇత్యేవ---విద్వాంసౌ, విద్వాంసః ।।

[-8-2-72]

తిప్యనస్తేః ।। [8-2-73] ।।

తిపి పరతః సకారాన్తస్య పదస్య అనస్తేర్దకార ఆదేశో భవతి । అచకాద్ భవాన్ । అన్వశాద్ భవాన్ ।

తిపీతి కిమ్ ? చకాస్తేః క్విప్, చకాః । అనస్తేరితి కిమ్ ? ఆప ఏవేదం సలిలం సర్వమాః । ఆ ఇత్యస్తేర్లజి తిపి బహులం ఛన్దసి(7-3-97-3586) ఇతి ఈడ్ న కృతః ।।

[-8-2-73]

సిపి ధాతో రుర్వా ।। [8-2-74] ।।

సిపి పరతః సకారాన్తస్య పదస్య ధాతోః `రుః ఇత్యయమాదేశో భవతి, దకారో వా । అచకాస్త్వమ్, అచకాత్త్వమ్ । అన్వశాస్త్వమ్, అన్వశాత్త్వమ్ ।

ధాతుగ్రహణం చోత్తరార్థం రుగ్రహణం చ ।।

[-8-2-74]

దశ్చ ।। [8-2-75] ।।

దకారాన్తస్య ధాతోః పదస్య సిపి పరతో రుర్భవతి, దకారో వా । అభినత్త్వమ్, అభినస్త్వమ్ । అచ్ఛినత్త్వమ్, అచ్ఛినస్త్వమ్ ।।

[-8-2-75]

ర్వోరుపధాయా దీర్ఘ ఇకః ।। [8-2-76] ।।

రేఫవకారాన్తస్య ధాతోః పదస్య ఉపధాయా ఇకో దీర్ఘో భవతి । గీః । ధూః । పూః । ఆశీః ।

వకారగ్రహణముత్తరార్థమ్ । ఉపధాగ్రహణం కిమ్ ? అత్రైవ ప్రత్యుదాహరణే భశబ్దాకారస్య మా భూత్ ।

`ధాతోః ఇత్యేవ---అగ్నిః, వాయుః । `పదస్య ఇత్యేవ---గిరౌ, గిరః ।।

[-8-2-76]

హలి చ ।। [8-2-77] ।।

హలి చ పరతః రేఫవకారాన్తస్య ధాతోరుపధాయా ఇకో దీర్ఘో భవతి । ఆస్తీర్ణమ్ । విస్తీర్ణమ్ । విశీర్ణమ్ । వకారాన్తస్య---దీవ్యతి । సీవ్యతి ।

`ధాతోః ఇత్యేవ---దివమిచ్ఛతి దివ్యతి । చతుర ఇచ్ఛతి చతుర్యతి ।

`ఇకః ఇత్యేవ---స్మర్యతే । భవ్యమ్ ।

అపదాన్తార్థోఽయమారమ్భః ।।

[-8-2-77]

ఉపధాయాం చ ।। [8-2-78] ।।

`హలి ఇత్యనువర్త్తతే । ధాతోరుపధాభూతౌ యౌ రేఫవకారౌ హల్పరౌ తయోరుపధాయా ఇకో దోర్ఘో భవతి । హుర్ఛా---హూర్చ్ఛితా । ముర్ఛా---మూర్చ్ఛితా । ఉర్వీ---ఊర్వితా । ధుర్వీ---ధూర్విత ।

`హలి ఇత్యేవ---చిరి, జిరి, చిరిణోతి । జిరిణోతి ।

ఇహ కస్మాన్న భవతి---`రీ గతౌ(ధా.పా.1501)---రిర్యతుః, రిర్యుః, `వీ గత్యాదిషు(ధా.పా.1049)---వివ్యతుః, వివ్యురితి ? యణాదేశస్య స్థానివత్త్వాత్ అసిద్ధత్వాచ్చ బహిరఙ్గలక్షణత్వేన హల్పరౌ రేఫవకారౌ న భవతః ।

చతుర్యితా---ఇత్యత్రాపి బహిరఙ్గలక్షణత్వాదతో లోపస్య(6-4-48-2308) ధాతోరుపధాభూతో రేఫో న భవతి ।

ప్రతిదీవ్నా---ఇత్యత్ర తు హలి చ(8-2-77-354) ఇతి దీర్ఘత్వమ్; దీర్ఘవిధౌ లోపాజాదేశస్య స్థానివద్భావప్రతిషేధాత్ । ` అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే(వ్యా.ప.42) ఇత్యేతత్తు నాశ్రయితవ్యమ్ ।

` ఉణాదయోఽవ్యుత్పన్నాని ప్రాతిపదికాని(పై.ప.103) ఇతి జిఘ్రిః, కిర్యోః, గిర్యోరిత్యేవమాదిషు దీర్ఘో న భవతి ।।

[-8-2-78]

న భకుర్చురామ్ ।। [8-2-79] ।।

రేఫవకారాన్తస్య భస్య కుర్, ఛుర్---ఇత్యేతయోశ్చ దీర్ఘో న భవతి । ధురం వహతి ధుర్యః । ధురి సాధుర్ధుర్యః । కుర్---కుర్యాత్ । ఛుర్---ఛుర్యాత్ । దివ్యమ్ ।

రేఫవకారాభ్యాం భవిశేషణం కిమ్ ? ప్రతిదీవ్నా । ప్రతిదీవ్నే ।।

[-8-2-79]

అదసోఽసేర్దాదు దో మః ।। [8-2-80] ।।

అదసోఽసకారాన్తస్య వర్ణస్య దాత్పరస్య అవర్ణాదేశో భవతి దకారస్య చ మకారః । అముమ్, అమూ, అమూన్ । అమునా । అమూభ్యామ్ । ` భావ్యమానేనాప్యుకారేణ సవర్ణానాం గ్రహణమిష్యతే(పు.ప.21)---ఇత్యేకమాత్రికస్య మాత్రికః, ద్విమాత్రికస్య ద్విమాత్రిక ఆదేశో భవతి ।

అసేరితి కిమ్ ? అద ఇచ్ఛతి అదస్యతి ।

- అదసోఽనోస్ర ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-414)। ఓకారరేఫయోరపి ప్రతిషేధో యథా స్యాదితి । అదోఽత్ర । అదః కులమ్ ।

తదర్థం కేచిత్సూత్రం వర్ణయన్తి---అః సేర్యస్య సోఽయమసిః---యత్ర సకారస్య అకారః క్రియత ఇతి, తేన త్యదాద్యత్వవిధానే ఏతద్ అన్యత్ర న భవతివ్యమేవేతి ।

అద్ర్యాదేశే కథమ్ ?

` అదసోఽద్రేః పృథఙ్ ముత్వం కేచిదిచ్ఛన్తి లత్వవత్ ।

కేచిదన్త్యసదేశస్య నేత్యేకేఽసేర్హి దృశ్యతే ।।(మ.భా.3-414)

యైః ` అసే ఇతి సకారస్య ప్రతిషేధః క్రియతే, ` అనన్త్యవికారేఽన్త్యసదేశస్య(వ్యా.ప.63) ఇతి చ పరిభాషా నాశ్రీయతే; తేషాముభయోరపి ముత్వేన భవితవ్యమ్---అముముయఙ్, అముముయఞ్చౌ, అముముయఞ్చ ఇతి; యథా---చలీక్లృప్యత ఇతి లత్వమ్ ।

యే తు పరిభాషామాశ్రయన్తి, తేషామన్త్యసదేశస్యైవ భవితవ్యమ్--- అదముయజ్, అదముయఞ్చౌ, అదముయఞ్చ ఇతి ।

యేషాం తు `త్యదాద్యత్వవిషయ ఏవ ముత్వేన భవితవ్యమ్ ఇతి దర్శనమ్, తేషామత్ర న భవితవ్యమ్---అదద్ర్యజ్, అదద్ర్యఞ్చౌ, అదద్ర్యఞ్చ ఇతి ।

దాదితి కిమ్ ? అలోఽన్త్యస్య మా భూత్---అముయా, అముయోః ।।

[-8-2-80]

ఏత ఈద్బహువచనే ।। [8-2-81] ।।

అదసో దకారాదుత్తరస్య ఏకారస్య ఈకారాదేశో భవతి, దకారస్య చ మకారో బహువచనే=బహూనామర్థానాముక్తౌ । అమీ । అమీభిః । అమీభ్యః । అమీషామ్ । అమీషు ।

`బహువచనే ఇత్యర్థనిర్దేశోఽయమ్, పారిభాషికస్య హి బహువచనస్య గ్రహణే అమీ ఇత్యత్ర న స్యాత్ ।

[-8-2-81]

వాక్యస్య టేః ప్లుత ఉదాత్తః ।। [8-2-82] ।।

అధికారోఽయమ్ । వాక్యస్య టేరితి, ప్లుత ఇతి చ, ఉదాత్త ఇతి చ---ఏతత్త్రయమప్యధికృతం వేదితవ్యమాపాదపరిసమాప్తేః । యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామో వాక్యస్య టేః, ప్లుతః, ఉదాత్తః---ఇత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతి---ప్రత్యభివాదేఽశూద్రే(8-2-83-94) అభివాదయే దేవదత్తోఽహమ్, భో ఆయుష్మానేధిదేవదత్త3 ।

పదాధికారోఽనువర్తత ఏవ ।

వాక్యగ్రహణమనన్త్యస్య పదస్య ప్లుతనివృత్త్యర్థమ్ ।

టిగ్రహణం వ్యఞ్జనాన్తస్యాపి టేరచః ప్లుతో యథా స్యాత్---అగ్నిచి3దితి ।।

[-8-2-82]

ప్రత్యభివాదేఽశూద్రే ।। [8-2-83] ।।

ప్రత్యభివాదో నామ యదభివాద్యమానో గురురాశిషం ప్రయుఙ్క్తే, తత్రాశూద్రవిషయే యద్వాక్యం వర్త్తతే తస్య టేః ప్లుత ఉదాత్తో భవతి । అభివాదయే దేవదత్తోఽహమ్, భో ఆయుష్మానేధి దేవదత్త3 ।

అశూద్ర ఇతి కిమ్ ? అభివాదయే తుషజకోఽహమ్, భో ఆయుష్మానేధి తుషజక ।

- స్త్రియామపి ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - (మ.భా.3-416)। అభివాదయే గార్గ్యహమ్, భో ఆయుష్మతీ భవ గార్గి ।

అసూయకేఽపి కేచిత్ ప్రతిషేధమిచ్ఛన్తి---అభివాదయే స్థాల్యహం భోః, ఆయుష్మానేధి స్థాలిన్ ! యావచ్చ తస్యాసూయకత్వం

న జ్ఞాయతే, తావదేవ ప్రత్యభివాదవాక్యమ్ । తస్మింస్త్వసూయకత్వేన నిర్జ్ఞాతే ప్రత్యభివాద ఏవ నాస్తి, కుతః ప్లుతః ! తథా చోక్తమ్---అసూయకస్త్వం జాల్మ, న త్వం ప్రత్యభివాదనమర్హసి, భిద్యస్వ వృషల స్థాలిన్నితి ।

అభివాదనవాక్యే యత్ సఙ్కీర్తితం నామ, గోత్రం వా, తద్ యత్ర ప్రత్యభివాదవాక్యాన్తే ప్రయుజ్యతే తత్ర ప్లుతిరిష్యతే । ఇహ న భవతి---దేవదత్త కుశల్యసి । దేవదత్త ఆయుష్మానేధీతి ।

- భోరాజన్యవిశాం వేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-416)। భో అభివాదయే దేవదత్తోఽహమ్, ఆయుష్మానేధి దేవదత్త భోః3, ఆయుష్మానేధి దేవదత్త భోః । రాజన్య---అభివాదయే ఇన్ద్రవర్మాహం భోః, ఆయుష్మానేధీన్ద్రవర్మ3న్, ఆయుష్మానేధీన్ద్రవర్మన్ । విశ్---అభివాదయే ఇన్ద్రపాలితోఽహం భోః, ఆయుష్మానేధీన్ద్రపాలిత3, ఆయుష్మానేధీన్ద్రపాలిత ।।

[-8-2-83]

దూరాద్ధూతే చ ।। [8-2-84] ।।

దూరాద్ధూతే యద్వాక్యం వర్తతే తస్య టేః ప్లుతో భవతి స చోదాత్తః । ఆహ్వానమ్=హూతమ్, శబ్దేన సమ్బోధనమ్ । ఆగచ్ఛ భో మాణవక దేవదత్త3 । ఆగచ్ఛ భో మాణవక యజ్ఞదత్త3 ।

దూరం యద్యప్యపేక్షాభేదాదనవస్థితమ్, తథాపి హూతాపేక్షం యత్తదాశ్రీయతే ఇతి, యత్ర ప్రాకృతాత్ ప్రయత్నాద్యత్నవిశేష ఆశ్రీయమాణే శబ్దః శ్రూయతే=తద్ దూరమ్ ।

హూతగ్రహణం చ సమ్బోధనమాత్రోపలక్షణార్థం ద్రష్టవ్యమ్ । తేన యత్రాప్యాహ్వానం నాస్తి, తత్రాపి ప్లుతిర్భవతి---సక్తూన్పిబ దేవదత్త3 । పలాయస్వ దేవదత్త3 ఇతి ।

అస్యాశ్చ ప్లుతేరేకశ్రుత్యా సమావేశ ఇష్యతే ।

దూరాదితి కిమ్ ? ఆగచ్ఛ భో మాణవక దేవదత్త ।

దూరాదాహ్వానే వాక్యస్యాన్తే యత్ర సమ్బోధనపదం భవతి తత్రాయం ప్లుత ఇష్యతే । తేనేహ న భవతి---దేవదత్త ఆగచ్ఛ ।।

[-8-2-84]

హైహేప్రయోగే హైహయోః ।। [8-2-85] ।।

హైహేప్రయోగే దూరాద్ధూతే యద్వాక్యం వర్త్తతే తత్ర హైహయోరేవ ప్లుతో భవతి । హై3 దేవదత్త, దేవదత్త హై3 । హే3 దేవదత్త, దేవదత్త హే3 ।

పునర్హైహయోర్గ్రహణమనన్త్యయోరపి యథా స్యాత్ ।।

[-8-2-85]

గురోరనృతోఽనన్త్యస్యాప్యేకైకస్య ప్రాచామ్ ।। [8-2-86] ।।

ప్రత్యభివాదేఽశూద్రే(8-2-83-94)---ఇత్యేవమాదినా యః ప్లుతో విహితః, తస్యైవాయం స్థానివిశేష ఉచ్యతే । ఋకారవర్జితస్య గురోరనన్త్యస్య, అపిశబ్దాదన్త్యస్యాపి టేరేకైకస్య సమ్బోధనే వర్తమానస్య ప్లుతో భవతి ప్రాచామాచార్యాణాం మతేన । దే3వదత్త, దేవద3త్త, దేవదత్త3 । య3జ్ఞదత్త, యజ్ఞద3త్త, యజ్ఞదత్త3 ।

గురోరితి కిమ్ ? వకారాత్పరస్య మా భూత్ । అనృత ఇతి కిమ్ ? కృష్ణమి3త్ర, కృష్ణమిత్ర 3 ।

ఏకైకగ్రహణం పర్యాయార్థమ్ ।

ప్రాచామితి గ్రహణం వికల్పార్థమ్ । ఆయుష్మానేధి దేవదత్త । తదనేన యదేతదుచ్యతే---`సర్వ ఏవ ప్లుతః సాహసమనిచ్ఛతా విభాషా కర్త్తవ్యః(మ.భా.3-420) ఇతి, తదుపపన్నం భవతి ।।

[-8-2-86]

ఓమభ్యాదానే ।। [8-2-87] ।।

అభ్యాదానమ్=ప్రారమ్భః । తత్ర య ఓమ్శబ్దః తస్య ప్లుతో భవతి । ఓ3మ్ `అగ్నిమీళే పురోహితమ్(ఋ.1-1-1) ।

అభ్యాదానే ఇతి కిమ్ ? `ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత(ఛాం.ఉ.1-1-1) ।।

[-8-2-87]

యే యజ్ఞకర్మణి ।। [8-2-88] ।।

`యే ఇత్యేతస్య యజ్ఞకర్మణి ప్లుతో భవతి । యే3 యజమాహే ।

యజ్ఞకర్మణీతి కిమ్ ? `యే యజామహ ఇతి పఞ్చాక్షరమ్(తై.1-6-11-1)---ఇతి స్వాధ్యాయకాలే మా భూత్ ।

యే యజామహే---ఇత్యత్రైవాయం ప్లుత ఇష్యతే । ఇహ హి న భవతి---`యే దేవాసో దివ్యేకాదశస్థ(ఋ.1-139-91) ఇతి ।।

[-8-2-88]

ప్రణవ ష్టేః ।। [8-2-89] ।।

` యజ్ఞకర్మణి ఇతి వర్తతే । యజ్ఞకర్మణి టేః ప్రణవ ఆదేశో భవతి ।

క ఏష ప్రణవో నామ ? పాదస్య వా, అర్ధర్చస్య వాన్త్యమక్షరముపసంగృహ్య తదాద్యక్షరశేషస్య స్థానే త్రిమాత్రమోకారమ్, ఓఙ్కారం వా విదధతి తం ప్రణవమిత్యాచక్షతే । ` అపాం రేతాంసి జిన్వతో3మ్(ఋ.8-44-16) । ` దేవాన్ జిగాతి సుమ్న యో3మ్(ఋ.3-27-1) ।

టిగ్రహణం సర్వాదేశార్థమ్ । ఓకారః సర్వాదేశో యథా స్యాత్, వ్యఞ్జనాన్తే అన్త్యస్య మా భూదితి ।

` యజ్ఞకర్మణి ఇత్యేవ---` అపాం రేతాంసి జిన్వతి(ఋ.8-44-16) ।।

[-8-2-89]

యాజ్యాన్తః ।। [8-2-90] ।।

యాజ్యా నామ యే యాజ్యాకాణ్డే పర్యన్తే మన్త్రాః, తేషామన్త్యో యష్టిః స ప్లవతే యజ్ఞకర్మణి । ` స్తోమైర్విధేమాగ్న యే3(ఋ.8-43-11) । ` జిహ్వామగ్నే చకృషే హవ్యవాహ3మ్(త్రై.4-4-4-1) ।

అన్తగ్రహణం కిమ్ ? యాజ్యా నామ ఋచః కాశ్చిద్వాక్యసముదాయరూపాః; తత్ర యావన్తి వాక్యాని తేషాం సర్వేషాం టేః ప్లుతః ప్రాప్నోతి; సర్వాన్త్యస్యైవేష్యతే, తదర్థమన్తగ్రహణమ్ ।।

[-8-2-90]

బ్రూహిప్రేష్యశ్రౌషడ్వౌషడావహానామాదేః ।। [8-2-91] ।।

బ్రూహి, ప్రేష్య, శ్రౌషట్, వౌషట్, ఆవహ---ఇత్యేతేషామాదేః ప్లుతో భవతి యజ్ఞకర్మణి । ` అగ్న యేऽనుబ్రూ3హి(శ.బ్రా.2-5-3-12) । ప్రేష్య---అగ్న యే గోమయాన్ప్రే3ష్య । శ్రోషట్---` అస్తు శ్రౌ3షట్(త్రై.1-6-11-1) । వౌషట్--` సోమస్యాగ్నే వీహి3వౌ3షట్(ఐ.బ్రా.4-5-4-6) । ఆవహ---` అగ్నిమా3వహ(త్రై.బ్రా.3-5-1-2) ।

` ఆవహ దేవాన్యజమానాయ(త్రై.బ్రా.3-5-3-2)---ఇత్యేవమాదావయం ప్లుతో న భవతి; ` సర్వే విధయశ్ఛన్దసి వికల్ప్యన్తే(పు.ప.35) ఇతి ।।

[-8-2-91]

అగ్నీత్ప్రేషణే పరస్య చ ।। [8-2-92] ।।

అగ్నీధః ప్రేషణమ్=అగ్నీత్ప్రేషణమ్, తస్మాదేవాదేః ప్లుతో భవతి పరస్య చ । ` ఆ3 శ్రా3వయ(త్రై.1-6-11-2) । ఓ3శ్రా3వయ ।

అత్రైవాయం ప్లుత ఇష్యతే । తేనేహ న భవతి---` అగ్నీదగ్నీన్విహర బర్హిస్తృణీహి(త్రై.6-3-1-2)ఇతి । తదర్థం కేచిద్వక్ష్యమాణం ` విభాషా ఇత్యభిసమ్బధ్నన్తి, సా చ వ్యవస్థితవిభాషేతి । అపర ఆహ---` సర్వ ఏవ ప్లుతః సాహసమనిచ్ఛతా విభాషా విజ్ఞేయః(మ.భా.3-420) ఇతి ।

ఇహ తు---ఉద్ధర3 ఉద్ధర, అభిహర3 అభిహరేతి ఛాన్దసః ప్లుతవ్యత్యయః ।

` యజ్ఞకర్మణి ఇత్యేవ---ఓ శ్రావయ ।।

[-8-2-92]

విభాషా పృష్టప్రతివచనే హేః ।। [8-2-93] ।।

పృష్టప్రతివచనే విభాషా హేః ప్లుతో భవతి । అకార్షీః కటం దేవదత్త ? అకార్షం హి3, అకార్షం హి । అలావీః కేదారం దేవదత్త ? అలావిషం హి3, అలావిషం హి ।

పృష్టప్రతివచన ఇతి కిమ్ ? కటం కరిష్యతి హి । హేరితి కిమ్ ? కరోమి నను ।।

[-8-2-93]

నిగృహ్యానుయోగే చ ।। [8-2-94] ।।

స్వమతాత్ప్రచ్యావనమ్=నిగ్రహః । అనుయోగః=తస్య మతస్యావిష్కరణమ్ । తత్ర నిగృహ్యానుయోగే యద్వాక్యం వర్త్తతే తస్య టేః ప్లుతో భవతి విభాషా । ` అనిత్యః శబ్దః ఇతి కేనచిత్ప్రతిజ్ఞాతమ్, తముపాలిప్సురుపపత్తిభిర్నిగృహ్య

సాభ్యసూయమనుయుఙ్క్తే---అనిత్యః శబ్ద ఇత్యాత్థ3, అనిత్యః శబ్ద ఇత్యాత్థ । అద్య శ్రాద్ధమిత్యాత్థ3, అద్య శ్రాద్ధమిత్యాత్థ । అద్యామావాస్యేత్యాత్థ3, అద్యామావాస్యేత్యాత్థ । అద్య అమావాస్యేత్యేవం వాదీ యుక్త్యా ప్రచ్యావ్య స్వమతాదేవమనుయుజ్యతే ।।

[-8-2-94]

ఆమ్రేడితం భర్త్సనే ।। [8-2-95] ।।

వాక్యాదేరామన్త్రితస్య(8-1-8-2143) ఇతి భర్త్సనే ద్విర్వచనముక్తమ్, తస్యామ్రేడితం ప్లవతే । చౌరచౌర3, వృషలవృషల3, దస్యోదస్యో3, ఘాతయిష్యామి త్వా బన్ధయిష్యామి త్వా ।

- భర్త్సనే పర్యాయేణేతి వక్తవ్యమ్ - । చౌర3చౌర । చౌరచౌర3 । తదర్థమామ్రేడితగ్రహణం ద్విరుక్తోపలక్షణార్థం వర్ణయన్తి ।।

[-8-2-95]

అఙ్గయుక్తం తిఙాకాఙ్క్షమ్ ।। [8-2-96] ।।

` అఙ్గ ఇత్యనేన యుక్తం తిఙన్తమాకాఙ్క్షం భర్త్సనే ప్లవతే । అఙ్గ కూజ3, అఙ్గ వ్యాహర3, ఇదానీం జ్ఞాస్యసి జాల్మ ।

తిఙితి కిమ్ ? అఙ్గ దేవదత్త మిథ్యా వదసి । ఆకాఙ్క్షమితి కిమ్ ? అఙ్గ పచ । నైతదపరమాకాఙ్క్షతి ।

`భర్త్సనే ఇత్యేవ---అఙ్గాధీష్వ ఓదనం తే దాస్యామి ||

[-8-2-96]

విచార్యమాణానామ్ || [8-2-97] ||

ప్రమాణేన వస్తుపరీక్షణమ్=విచారః, తస్య విషయే విచార్యమాణానాం వాక్యానాం టేః ప్లుతో భవతి | `హోతవ్యం దీక్షితస్య గృహా3ఇ(త్రై.6-1-4-5) | హోతవ్యం న హోతవ్యమితి విచార్యతే | తిష్ఠేద్యూపా3ఇ | అనుప్రహరేద్యూపా3ఇ | యూపే తిష్ఠేత్, యూపే అనుప్రహరేదితి విచార్యతే ||

[-8-2-97]

పూర్వం తు భాషాయామ్ || [8-2-98] ||

భాషాయాం విషయే విచార్యమాణానాం పూర్వమేవ ప్లవతే | అహిర్ను3 రజ్జుర్ను3 | లోష్టో ను3 | కపోతో ను | ప్రయోగాపేక్షం పూర్వత్వమ్ |

ఇహ భాషాగ్రహణాత్ పూర్వయోగశ్ఛన్దసి విజ్ఞాయతే ||

[-8-2-98]

ప్రతిశ్రవణే చ || [8-2-99] ||

ప్రతిశ్రవణమ్=అభ్యుపగమః, ప్రతిజ్ఞానమ్ | శ్రవణాభిముఖ్యం చ తత్రావిశేషాత్ సర్వస్య గ్రహణమ్ | ప్రతిశ్రవణే యద్వాక్యం వర్తతే తస్య టేః ప్లుతో భవతి | గాం మే దేహి భోః, అహం తే దదామి3 | నిత్యః శబ్దో భవితుమర్హతి, దేవదత్త భోః కిమాత్థ3 ||

[-8-2-99]

అనుదాత్తం ప్రశ్నాన్తాభిపూజితయోః || [8-2-100] ||

అనుదాత్తః ప్లుతో భవతి ప్రశ్నాన్తే, అభిపూజితే చ | అగమ3: పూర్వా3న్ గ్రామా3న్ అగ్నిభూతా3ఇ, పటా3 ఉ ?

అగనిభూతే, పటో---ఇత్యేతయోః ప్రశ్నాన్తే వర్త్మానయోరనుదాత్తః ప్లుతో భవతి |

`అగమః ఇత్యేవమాదీనాం తు అనన్త్యస్యాపి ప్రశ్నాఖ్యానయోః(8-2-105-3624) ఇతి స్వరితః ప్లుతో భవతి |

అభిపూజితే---శోభనః ఖల్వసి మాణవక3 |

[-8-2-100]

చిదితి చోపమార్థే ప్రయుజ్యమానే || [8-2-101] ||

`అనుదాత్తమ్ ఇతి వర్త్తతే । `చిత్---ఇత్యేతస్మిన్నిపాతే ఉపమార్థే ప్రయుజ్యమానే వాక్యస్య టేరనుదాత్తః ప్లుతో భవతి । ప్లుతోఽప్యత్ర విధీయతే, న గుణమాత్రమ్ । అగ్నిచిద్భాయా3త్ । రాజచిద్భాయాత్3 । అగ్నిరివ భాయాత్, రాజేవ భాయాదిత్యర్థః ।

ఉపమార్థే ఇతి కిమ్ ? కథఞ్చిదాహుః । ప్రయుజ్యమాన ఇతి కిమ్ ? అగ్నిర్మాణవకో భాయాత్ ।।

[-8-2-101]

ఉపరిస్విదాసీదితి చ ।। [8-2-102] ।।

`అనుదాత్తమ్ ఇతి వర్త్తతే । `ఉపరిస్విదాసీత్---ఇత్యేతస్య టేరనుదాత్తః ప్లుతో భవతి । `అధః స్విదాసీ3త్ ఉపరిస్విదాసీ3త్(త్రై.బ్రా.2-8-95) ।

అధః స్విదాసీత్---ఇత్యత్ర విచార్యమాణానామ్(8-2-97-3616) ఇత్యుదాత్తః ప్లుతః । ఉపరిస్విదాసీత్---ఇత్యత్ర తు అనేనానుదాత్తః ।।

[-8-2-102]

స్వరితమామ్రేడితేఽసూయాసమ్మతికోపకుత్సనేషు ।। [8-2-103] ।।

స్వరితః ప్లుతో భవతి ఆమ్రేడితే పరతః అసూయాయామ్, సమ్మతౌ, కోపే, కుత్సనే చ గమ్యమానే । వాక్యాదేరామన్త్రితస్యాసూయాసమ్మతికోపకుత్సనభర్త్సనేషు(8-1-8-2143) ఇత్ ద్విర్వచనముక్తమ్, తత్రాయం ప్లుతవిధిః ।

అసూయాయాం తావత్---మాణవక3మాణవక అభిరూపక3అభిరూపక రిక్తం త ఆభిరూప్యమ్ ।

సమ్మతౌ---మాణవక3మాణవక అభిరూపక3అభిరూపక శోభనః ఖల్వసి ।

కోపే---మాణవక3మాణవక అవినీతక3అవినీతక ఇదానీం జ్ఞాస్యసి జాల్మ ।

కుత్సనే---శాక్తీక3శాక్తీక యాష్టీక3యాష్టీక రిక్తా తే శక్తిః ।

- అసూయాదిషు వావచనం కర్త్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-420)। మాణవక మాణవక---ఇత్యేవమాద్యపి యథా స్యాత్ ।।

[-8-2-103]

క్షియాశీః ప్రైషేషు తిఙాకాఙ్క్షమ్ ।। [8-2-104] ।।

`స్వరిత ఇతి వర్తతే । క్షియా=ఆచారభేదః, ఆశీః=ప్రార్థనావిశేషః, శబ్దేన వ్యాపారణమ్=ప్రైషః---ఏతేషు గమ్యమానేషు తిఙన్తమాకాఙ్క్షం యత్తస్య స్వరితః ప్లుతో భవతి । ఆకాఙ్క్షతీత్యాకాఙ్క్షమ్, తిఙన్తముత్తరపదమాకాఙ్క్షతీత్యర్థః ।

క్షియాయాం తావత్---స్వయం రథేన యాతి3 ఉపాధ్యాయం పదాతిం గమయతీతి I స్వయం ఓదనం హ భుజ్క్తే3 ఉపాధ్యాయం సక్తూన్పాయయతి I పూర్వమత్ర తిజన్తముత్తరపదమాకాఙ్క్షతీతి సాకాఙ్క్షం భవతి I

ఆశిషి---సుతాఀశ్చ లప్సీష్ఠ3 ధనం చ తాత I ఛన్దోఽధ్యేషీష్ఠ3 వ్యాకరణం చ భద్ర I

ప్రైషే---కటం కురు3 గ్రామం చ గచ్ఛ I యవాన్ లునీహి3 సక్తూంశ్చ పిబ I

ఆకాఙ్క్షమితి కిమ్ ? దీర్ఘం తే ఆయురస్తు I అగ్నీన్విహర II

[-8-2-104]

అనన్త్యస్యాపి ప్రశ్నాఖ్యానయోః II [8-2-105] II

పదస్యేతి వర్తతే, స్వరితమితి చ I అనన్త్యస్యాపి అన్త్యస్యాపి పదస్య టేః ప్లుతో భవతి ప్రశ్నే, ఆఖ్యానే చ I అగమ3: పూర్వా3న్ గ్రామా3న్ అగ్నిభూత3ఇ I పట3ఉ I సర్వేషామేవ పదానామేష స్వరితః ప్లుతః I అన్త్యస్య అనుదాత్తం ప్రశ్నాన్తాభిపూజితయోః(8-2-100-3619) ఇతి I అనుదాత్తోఽపి పక్షే భవతి I

ఆఖ్యానే---అగమ3: పూర్వా3న్ గ్రామా3న్ భోః3 II

[-8-2-105]

ప్లుతావైచ ఇదుతౌ II [8-2-106] II

దూరాద్ధూతాదిషు ప్లుతో విహితః, తత్ర ఐచః ప్లుతప్రసఙ్గే తదవయవభూతావిదుతౌ ప్లుతౌ I ఐ3తికాయన I ఔ3పమన్యవ I అత్ర యదేవర్ణోవర్ణయోః, అవర్ణస్య చ సమవిభాగః, తదా ఇదుతౌ ద్విమాత్రావనేన ప్లుతౌ క్రియేతే I

`ప్లుతౌ ఇతి హి క్రియానిమిత్తోఽయం వ్యపదేశః---ఇదుతౌ ప్లవేతే, వృద్ధిం గచ్ఛత ఇత్యర్థః I తావతీ చ సా ప్లుతిర్భవతి, యయా తావేచౌ త్రిమాత్రౌ సమ్పద్యేతే I

యదా త్వర్ధమాత్రావర్ణస్యాధ్యర్ధమాత్రా ఇవర్ణోవర్ణయోః, తదా తావర్ధతృతీయమాత్రౌ క్రియేతే ఇతి I

భాష్యే తూక్తమ్---`ఇష్యతే ఏవ చతుర్మాత్రః ప్లుతః(మ.భా.3-421) ఇతి I తత్కథమ్ ? సమప్రవిభాగపక్షే ఇదుతోరనేన త్రిమాత్రః ప్లుతో విధీయతే II

[-8-2-106]

ఏచోఽప్రగృహ్యస్యాదూరాద్ధూతే పూర్వస్యార్ధస్యాదుత్తరస్యేదుతౌ II [8-2-107] II

ఏచోఽప్రగృహ్యస్యాదూరాద్ధూతే ప్లుతవిషయస్యార్ధస్యాకార ఆదేశో భవతి స చ ప్లుతః, ఉత్తరస్యేకారోకారావాదేశౌ భవతః I

విషయపరిగణనం కర్త్తవ్యమ్---

-ప్రశ్నాన్తాభిపూజితవిచార్యమాణప్రత్యభివాదయాజ్యాన్తేష్వితి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-421)। ప్రశ్నాన్తే---అగమ3: పూర్వా3న్ గ్రామా3న్ అగ్నిభూతా3ఇ, పటా3ఉ । అభిపూజితే---భద్రం కరోషి మాణవక3 అగ్నిభూతా3ఇ ,పటా3ఉ । విచార్యమాణే---` హోతవ్యం దీక్షితస్య గృహా3ఇ(త్రై.6-1-4-5) । ప్రత్యభివాదే---ఆయుష్మానేధి అగ్నిభూతా3ఇ ,పటా3ఉ । యాజ్యాన్తే---` ఉక్షాన్నాయ వశాన్నాయ సోమపృష్ఠాయ వేధసే। స్తోమైర్విధేమాగ్నయా3ఇ(ఋ.8-43-11) ।

సోఽయమాకారః ప్లుతో యథావిషయముదాత్తః, అనుదాత్తః, స్వరితో వేదితవ్యః । ఇదుతౌ పునరుదాత్తావేవ భవతః ।

పరిగణనం కిమ్ ? విష్ణుభూతే విష్ణుభూతే3 ఘాతయిష్యామి త్వా । ఆగచ్ఛ భో మాణక విష్ణుభూతే ।

పరిగణనే చ సతి ` అదూరాద్ధూతే ఇతి న వక్తవ్యమ్ ।

పదాన్తగ్రహణం తు కర్త్తవ్యమ్ । ఇహ మా భూత్---భద్రం కరోషి గౌరితి ।

అప్రగృహ్యస్యేతి కిమ్ ? శోభనే ఖలు స్తః ఖట్వే3 ।

- ఆమన్త్రితే ఛన్దసి ప్లుతవికారోఽయం వక్తవ్యః - (మ.భా.3-422)। ` అగ్నా3ఇ పత్నీవ3:(వా.సం.8-10) ।

[-8-2-107]

తయోర్య్వావచి సంహితాయామ్ ।। [8-2-108] ।।

తయోరిదుతోర్యకారవకారాదేశౌ భవతోఽచి సంహితాయాం విషయే ।

` సంహితాయామ్ ఇత్యేతచ్చాధికృతమ్ । ఇత ఉత్తరమాధ్యాయపరిసమాప్తేర్యద్వక్ష్యామః సంహితాయామిత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ ।

అగ్నా3యాశా । పటా3వాశా । అగ్నా3యిన్ద్రమ్ । పటా3వుదకమ్ ।

అచీతి కిమ్ ? అగ్నా3ఇ । పటా3ఉ ।

సంహితాయామితి కిమ్ ? అగ్నా3ఇ ఇన్ద్రమ్ । పటా3ఉ । ఉదకమ్ ।

ఇదుతోరసిద్ధత్వాత్ ఇకో యణచి(6-1-77-47) ఇతి న ప్రాప్నోతీత్యయమారమ్భః ।

అథాపి కథఇచ్చిత్తయోః సిద్ధత్వం స్యాత్ ? ఏవమపి సవర్ణదీర్ఘత్వ(6-1-101-85)నివృత్త్యర్థమ్, శాకల(6-1-127-91)నివృత్త్యర్థం చ వక్తవ్యమేతత్ ।

అథాపి తన్నివృత్త్యర్థం యత్నాన్తరమస్తి ? తథాపి యణ్స్వరనివృత్త్యర్థమిదమారభ్యతే ।
యణాదేశస్యాసిద్ధత్వాత్ ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః స్వరితోऽనుదాత్తస్య(8-2-4-3657) ఇత్యేష స్వరో న భవతి ।।

`కిం ను యణా భవతీహ న సిద్ధం య్వావిదుతోర్యదయం విదధాతి ।

తౌ చ మమ స్వరసన్ధిషు సిద్ధౌ శాకలదీర్ఘవిధీ తు నివర్త్యౌ ।।

ఇక్తు యదా భవతి ప్లుతపూర్వస్తస్య యణం విదధాత్యపవాదమ్ ।

తేన తయోశ్చ న శాకలదీర్ఘౌ యణ్స్వరబాధనమేవ తు హేతుః ।।(మ.భా.3-423)

ఇతి శ్రీవామనాచార్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ

అష్టమాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః

[-8-2-108]

- అథ అష్టమాధ్యాయే తృతీయః పాదః -

మతువసో రు సమ్బుద్ధౌ ఛన్దసి ।। [8-3-1] ।।

`సంహితాయామ్ ఇతి వర్త్తతే । మత్వన్తస్య వస్వన్తస్య చ పదస్య `రుః ఇత్యయమాదేశో భవతి సమ్బుద్ధౌ పరతః ఛన్దసి విషయే । మత్వన్తస్య తావత్---`ఇన్ద్ర మరుత్వ ఇహ పాహి సోమమ్(త్తై.సం.1-4-18-1) । `హరివో మేదినం త్వా(త్తై.సం.4-7-14-4) । మరుతోఽస్య సన్తి, హరయోఽస్య సన్తి---ఇతి మతుప్, సుప్తకారయోర్హల్ఙ్యాదిలోపే(6-1-68-252) సంయోగాన్తస్య లోపే(8-2-23-54) చ కృతే నకారస్య రుర్భవతి ।

వస్వన్తస్య ఖల్వపి---`మీఢ్వస్తోకాయ తనయాయ మృళ(ఋ.2-33-14) ఇన్ద్ర సాహ్వః । క్వసోర్నిపాతనమ్ దాశ్వాన్ సాహ్వాన్ మీఢ్వాంశ్చ(6-1-12-3629) ఇతి ।

మతువసోరితి కిమ్ ? బ్రహ్మన్స్త్వా్యమః । సమ్బుద్ధావితి కిమ్ ? `య ఏవం విద్వానగ్నిమాధత్తే(మై.సం.1-5-7) । ఛన్దసీతి కిమ్ ? హే గోమన్ । హే పపివన్ ।

- వన ఉపసంఖ్యానం కర్త్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-424) । `యస్త్వాయన్తం వసునా ప్రాతరేత్వః(ఋ.1-115-2) । ఇణః ప్రాతః పూర్వస్య ఛన్దసి క్వనిప్ ।

- విభాషా భవద్భగవదఘవతామోచ్చావస్య -(మ.భా.3-424) । ఛన్దసి భాషాయాం వ భవాద్, భగవద్, అఘవద్---ఇత్యేతేషాం విభాషా రుర్వక్తవ్యః, అవశబ్దస్య చ ఓకారాదేశః । సామాన్యేన ఛన్దసి భాషాయాం చేదం వచనమ్ । భవత్---హే భోః, హే భవన్ । భగవద్---హే భగోః, హే భగవన్ । అఘవత్---హే అఘోః, హే అఘవన్ ।

నిపాతవిజ్ఞానాద్వా సిద్ధమ్ । అథ వా---భో ఇత్యేవమాదయో నిపాతా ద్రష్టవ్యాః । అసమ్బుద్ధావపి ద్వివచనబహువచనయోరపి దృశ్యన్తే । భో దేవదత్తయజ్ఞదత్తౌ । భో దేవదత్తయజ్ఞదత్తవిష్ణుమిత్రాః ।

తథా స్త్రియామపి చ దృశ్యన్తే---భో బ్రాహ్మణి ।

సంహితాధికార ఉత్తరత్రోపయుజ్యతే, యత్ర భిన్నపదస్థౌ నిమిత్తనిమిత్తినౌ---నశ్ఛవ్యప్రశాన్(8-3-7-140) ఇతి ।।

[-8-3-1]

అత్రానునాసికః పూర్వస్య తు వా ।। [8-3-2] ।।

అధికారోఽయమ్ । ఇత ఉత్తరం యస్య స్థానే రుర్విధీయతే తతః `పూర్వస్య తు వర్ణస్య వాఽనునాసికో భవతి---ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యమ్, యదిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామస్త్ర । వక్ష్యతి---సమః సుటి(8-3-5-135) । సఁస్కర్తా, సఁస్కర్తుమ్ । సఁస్కర్తవ్యమ్ ।

అత్రగ్రహణం రుణా సహ సన్నియోగప్రతిపత్త్యర్థమ్ । అధికారపరిమాణాపరిగ్రహే హి సతి ఢో ఢే లోపః(8-3-13-2335) ఇత్యత్రాపి పూర్వస్యానునాసిక ఆశఙ్క్యేత ।।

[-8-3-2]

ఆతోఽటి నిత్యమ్ ।। [8-3-3] ।।

అటి పరతో రోః పూర్వస్యాకారస్య స్థానే నిత్యమనునాసికాదేశో భవతి । దీర్ఘాదటి సమానపాదే(8-3-9-3631) ఇతి రుత్వం వక్ష్యతి, తతః పూర్వస్యాతోఽనునాసికవికల్పే ప్రాప్తే, నిత్యార్థం వచనమ్ । `మహాఁ అసి(ఋ.3-46-2) । `మహాఁ ఇన్ద్రో య ఓజసా(ఋ.8-6-1) । `దేవాఁ అచ్ఛా దీద్యత్(ఋ.3-1-1) ।

కేచిదనుస్వారమధీయతే, స చ్ఛాన్దసో వ్యత్యయో ద్రష్టవ్యః ।

ఆత ఇతి కిమ్ ? `యే వా వనస్పతీరను(వా.సం.13-7) । అటీతి కిమ్ ? భవాంశ్చరతి, భవాంశ్లాఘయతి ।

నిత్యగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ ।।

[-8-3-3]

అనునాసికాత్ పరోఽనుస్వారః ।। [8-3-4] ।।

అన్యశబ్దోఽత్రాధ్యాహర్త్_వ్యః । తదపేక్షయా చేయమ్ `అనునాసికాత్ ఇతి పఞ్చమీ । అనునాసికాదన్యో యో వర్ణః రోః పూర్వః, యస్యానునాసికో న కృతః, తతః పరోఽనుస్వార ఆగమో భవతి । వక్ష్యతి---సమః సుటి(8-3-5-135) । సంస్కర్తా,

సంస్కర్తవ్యమ్ । పుమః ఖయ్యమ్పరే(8-3-6-139)---పుంస్కామా । నశ్ఛవ్యప్రశాన్(8-3-7-140)---భవాంశ్చరతి ।

కేచిత్తు పరశబ్దమేవాన్యార్థం వర్ణయన్తి । అనునాసికాత్పరః=అనునాసికాదన్యోఽనుస్వారో భవతి । యస్మిన్పక్షేఽనునాసికో నాస్తి తత్రానుస్వారాగమో భవతి । స తు కస్యాగమో భవతి ? రోః పూర్వస్యైవేతి వర్తతే, వ్యాఖ్యానాదాదేశో న భవతి ।।

[-8-3-4]

సమః సుటి ।। [8-3-5] ।।

రుర్వర్తతే । ` సమః---ఇత్యేతస్య రుర్భవతి సుటి పరతః సంహితాయాం విషయే । సఁస్కర్తా, సఁస్కర్తుమ్, సఁస్కర్తవ్యమ్ । సంస్స్కర్తా, సంస్స్కర్తుమ్, సంస్స్కర్తవ్యమ్ ।

అత్ర రోర్విసర్జనీయే కృతే వా శరి(8-3-66-151) ఇతి పక్షే విసర్జనీయ ఏవ ప్రాప్నోతి । వ్యవస్థితవిభాషా ద్రష్టవ్యా । తేనాత్ర నిత్యం సకార ఏవ భవతి ।

అస్మిన్నేవ సూత్రే సకారాదేశో వా నిర్దిశ్యతే---` సమః సుస్టి ఇతి ద్విసకారకో నిర్ద్దేశః ।

సమ ఇతి కిమ్ ? ఉపస్కర్తా । సుటీతి కిమ్ ? సంకృతిః ।

కశ్చిదాహ---

- సంపుంకానాం సో వక్తవ్యః - (మ.భా.3-424)। రువిధౌ హ్యనిష్టప్రసఙ్గః । సంస్స్కర్తా । పుంస్స్కామా । కాంస్స్కానితి ।।

[-8-3-5]

పుమః ఖయ్యమ్పరే ।। [8-3-6] ।।

పుమిత్యేతస్య రుర్భవతి అమ్పరే ఖయి పరతః । పుఁస్కామా, పుంస్కామా । పుఁస్పుత్రః, పుంస్పుత్రః । పుఁస్ఫలమ్, పుంస్ఫలమ్ । పుఁశ్చలీ, పుంశ్చలీ ।

పుంస్కామేత్యత్ర విసర్జనీయస్య కుప్వోః :క:పౌ చ(8-3-37-142) ఇతి ప్రాప్నోతి । తస్మాదత్ర సకార ఏవాదేశో వక్తవ్యః ।

ద్విసకారకనిర్ద్దేశపక్షే తు పూర్వస్మాదేవ సూత్రాత్ ` స ఇత్యనువర్తతే ।

రుత్వం త్వనువర్తమానమపి నాత్రాభిసమ్బధ్యతే । సమ్బన్ధానువృత్తిస్తస్యేతి ।

ఖయీతి కిమ్ ? పుందాసః । పుంగవః । అమ్పర ఇతి కిమ్ ? పుంక్షీరః । పుంక్షురః । పరగ్రహణం కిమ్ ? పుమాఖ్యః । పుమాచారః ।।

[-8-3-6]

నశ్ఛవ్యప్రశాన్ ।। [8-3-7] ।।

` అమ్పరే ఇతి వర్తతే । నకారాన్తస్య పదస్య ప్రశాన్వర్జితస్య రుర్భవతి అమ్పరే ఛవి పరతః । భవాఁశ్ఛాదయతి, భవాంశ్ఛాదయతి । భవాఁశ్చాదయతి, భవాంశ్చాదయతి । భవాంశ్చినోతి, భవాంశ్చినోతి । భవాఁష్టీకతే, భవాంష్టీకతే । భవాఁస్తరతి, భవాంస్తరతి ।

ఛవీతి కిమ్ ? భవాన్కరోతి । అప్రశానితి కిమ్ ? ప్రశాఞ్చాదయతి । ప్రశాన్ చినోతి ।

` అమ్పరే ఇత్యేవ---భవాన్ త్సరుకః ।।

[-8-3-7]

ఉభయథర్క్షు ।। [8-3-8] ।।

పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పః క్రియతే । నకారాన్తస్య పదస్య ఛవి పరతః అమ్పరే ఉభయథా ఋక్షు భవతి---రుర్వా, నకారో వా । తస్మింస్త్వా దధాతి । తస్మిన్త్వా దధాతి ।

ఋక్ష్వితి కిమ్ ? తాంస్త్వం ఖాద సుఖాదితాన్ ।।

[-8-3-8]

దీర్ఘాదటి సమానపాదే ।। [8-3-9] ।।

`నః ఇత్యనువర్తతే । దీర్ఘాదుత్తరస్య పదాన్తస్య నకారస్య రుర్భవత్యటి పరతస్తౌ చేన్నిమిత్తనిమిత్తినౌ సమానపాదే భవతః । `ఋక్షు ఇతి ప్రకృతత్వాద్ ఋక్పాద ఇహ గృహ్యతే । `పరిధీం రతి(ఋ.1-107-19) । `దేవాం అచ్ఛాదీవ్యత్(ఋ.3-1-1) । `మహాం ఇన్ద్రో య ఓజసా(ఋ.8-6-1) ।

దీర్ఘాదితి కిమ్ ? `అహన్నహిమ్(ఋ.1-32-1) । అటీతి కిమ్ ? ఇభ్యాన్క్షత్త్రియాన్ । సమానపాద ఇతి కిమ్ ? యాతుధానానుపస్పృశః ।

`ఉభయథా ఇత్యేవ---`ఆదిత్యాన్ హవామహే(ఋ.8-67-1) ।।

[-8-3-9]

నౄన్పే ।। [8-3-10] ।।

`నౄన్ ఇత్యేతస్య నకారస్య రుర్భవతి పశబ్దే పరతః । అకార ఉచ్చారణార్థః । నౄఀ:పాహి । నౄం : పాహి । నౄఀ : ప్రీణీహి । నౄం :ప్రణీహి ।

పే ఇతి కిమ్ ? నౄన్ భోజయతి ।

ఉభయథేత్యపి కేచిదనువర్తయన్తి, నౄన్పాహీత్యపి యథా స్యాత్ ।

[-8-3-10]

స్వతవాన్ పాయౌ ।। [8-3-11] ।।

`స్వతవాన్ ఇత్యేతస్య నకారస్య రుర్భవతి పాయుశబ్దే పరతః । `స్వతవాఀ: పాయురగ్నే(ఋ.4-2-6) ।

[-8-3-11]

కానామ్రేడితే ।। [8-3-12] ।।

కానిత్యేతస్య నకారస్య రుర్భవతి ఆమ్రేడితే పరతః । కాంస్కానామన్త్రయతే । కాంస్కాన్భోజయతి ।

అస్య కస్కాదిషు పాఠో ద్రష్టవ్యః । తేన కుత్వోః :క:చ(8-3-37-142) ఇతి న భవతి ।

సమః సుటి(8-3-5-135) ఇత్యతో వా సకారోఽనువర్తతే, స ఏవాత్ర విధీయతే ।

పూర్వేషు యోగేషు సమ్బన్ధానువృత్త్యా గతస్య రోరత్రానభిసమ్బన్ధః । ఆమ్రేడిత ఇతి కిమ్ ? కాన్ కాన్పశ్యతి । ఏకోఽత్ర కుత్సాయామ్ ।।

[-8-3-12]

ఢో ఢే లోపః ।। [8-3-13] ।।

ఢకారస్య ఢకారే లోపో భవతి । సత్యపి పదాధికారే తస్యాసమ్భవాదపదాన్తస్య ఢకారస్యాయం లోపో విజ్ఞాయతే । లీఢమ్ । ఉపగూఢమ్ ।

ష్టుత్వస్యాత్ర సిద్ధత్వమాశ్రయాద్ ద్రష్టవ్యమ్ ।

శ్వలిడ్ఢౌకతే---ఇత్యత్ర తు జశ్త్వే కృతే కార్యం నాస్తీతి లోపాభావః । న చ ఢలోపో జశ్త్వాపవాదో విజ్ఞాతుం శక్యతే; తస్య హి లోఢాదిర్విషయః సమ్భవతి ।

తత్ర హి శ్రుతికృతమానన్తర్యమస్తి । శాస్త్రకృతం తు యదా నానన్తర్యం ష్టుత్వస్యాసిద్ధత్వేన ప్రాప్తమ్, తత్తు సూత్రకరణసామర్థ్యాద్బాధ్యతే । శ్వలిడ్ ఢౌకతే---ఇత్యత్ర తు న శ్రుతికృతమానన్తర్యమ్, న శాస్త్రకృతమితి అవిషయోఽయం ఢలోపస్య ।।

[-8-3-13]

రో రి ।। [8-3-14] ।।

రేఫస్య రేఫే పరతో లోపో భవతి । నీరక్తమ్ । దూరక్తమ్ । అగ్నీ రథః । ఇన్దూ రథః । పునా రక్తం వాసః । ప్రాతా రాజక్రయః ।

`పదస్య ఇత్యత్ర విశేషణే షష్ఠీ, తేన పదాన్తస్యాపి రేఫస్య లోపో భవతి । జర్గృధేః---అజర్ఘాః । పాస్పర్ధేః---అపాస్పా ఇతి ।

[-8-3-14]

ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః ।। [8-3-15] ।।

`ర ఇతి వర్తతే । రేఫాన్తస్య పదస్య ఖరి పరతోఽవసానే చ విసర్జనీయాదేశో భవతి । వృక్షశ్చాదయతి । ప్లక్షశ్చాదయతి । వృక్షస్తరతి । ప్లక్షస్తరతి । అవసానే---వృక్షః । ప్లక్షః ।

ఖరవసానయోరితి కిమ్ ? అగ్నిర్నయతి । వాయుర్నయతి ।

ఇహ నృకుట్యాం భవః నార్కుటః, నృపతేరపత్యం నార్పత్యః---ఇతి వృద్ధేర్బహిరఙ్గలక్షణత్వాత్తదాశ్రయస్య రేఫస్య `అసిద్ధం బహిరఙ్గమ్(వ్యా.ప.42) ఇత్యసిద్ధత్వాద్ విసర్జనీయో న భవతి ।।

[-8-3-15]

రోః సుపి ।। [8-3-16] ।।

`రు---ఇత్యేతస్య రేఫస్య సుపి పరతో విసర్జనీయాదేశో భవతి । పయఃసు । సర్పిఃషు । యశఃసు ।

`సుపి---ఇతి సప్తమీబహువచనం గృహ్యతే । `సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః(కాత.ప.62)---రోరేవ సుపి విసర్జనీయాదేశః, నాన్యస్య । గీర్షు । ధూర్షు ।।

[-8-3-16]

భోభగోఅఘోఅపూర్వస్య యోఽశి ।। [8-3-17] ।।

భోర్, భగోర్, అఘోర్---ఇత్యేవమ్పూర్వస్య అవర్ణపూర్వస్య చ రో రేఫస్య యకారాదేశో భవతి అశి పరతః । భో అత్ర । భగో అత్ర । అఘో అత్ర । భో దదాతి । భగో దదాతి । అఘో దదాతి । అవర్ణపూర్వస్య---క ఆస్తే, కయ్ ఆస్తే । బ్రాహ్మణా దదతి । పురుషా దదతి ।

భోభగోఅఘోఅపూర్వస్యేతి కిమ్ ? అగ్నిరత్ర । వాయురత్ర ।

అశ్గ్రహణం కిమ్ ? వృక్షః । ప్లక్షః । నైతదస్తి; సంహితాయామ్(8-2-108-3627) ఇత్యనువర్తతే ? తర్హి అశ్గ్రహణముత్తరార్థమ్ । హలి సర్వేషామ్(8-3-22-171) ఇత్యయం లోపః అశి హలి యథా స్యాత్, ఇహ మా భూత్---వృక్షం వృశ్చతీతి వృక్షవృట్, తమాచష్టే యః స వృక్షవయతి, వృక్షవయతేరప్రత్యయః---వృక్షవ్ కరోతి ।

అథ తత్రైవ అశ్గ్రహణం కస్మాన్న కృతమ్ ? ఉత్తరార్థమ్, మోఽనుస్వారః(8-3-23-122) ఇతి హల్మాత్రే యథా స్యాత్ । వ్యోర్లఘుప్రయత్నతరః శాకటాయనస్య(8-3-18-168), లోపః శాకల్యస్య(8-3-19-67) ఇత్యేతచ్చ వృక్షవ్ కరోతీత్యత్ర మా భూదిత్యశ్గ్రహణమ్ ।

`రోః ఇత్యేవ---ప్రాతరత్ర । పునరత్ర ।।

[-8-3-17]

వ్యోర్లఘుప్రయత్నతరః శాకటాయనస్య ।। [8-3-18] ।।

వకారయకారయోర్భోభగోఅఘోఅవర్ణపూర్వయోః పదాన్తయోర్లఘుప్రయత్నతర ఆదేశో భవతి అశి పరతః శాకటాయనస్యాచార్యస్య మతేన । భగోయత్ర, భగో అత్ర । అఘోయత్ర, అఘో

అత్ర । క ఆస్తే, కయాస్తే । అస్మాయుద్ధర, అస్మా ఉద్ధర । అసావాదిత్యః, అసా ఆదిత్యః । ద్వావత్ర, ద్వా అత్ర । ద్వావానయ, ద్వా ఆనయ ।

లఘుప్రయత్నతరత్వముచ్చారణే స్థాన-కరణశైథిల్యమ్ । స్థానమ్=తాల్వాది । కరణమ్=జిహ్వామూలాది । తయోరుచ్చారణే శైథిల్యమ్=మన్దప్రయత్నతా ॥

[-8-3-18]

లోపః శాకల్యస్య ॥ [8-3-19] ॥

వకారయకారయోః పదాన్తయోరవర్ణపూర్వయోర్లోపో భవతి శాకల్యస్యాచార్యస్య మతేనాశి పరతః । క ఆస్తే, కయాస్తే । కాక ఆస్తే, కాకయాస్తే । అస్మా ఉద్ధర, అస్మాయుద్ధర । ద్వావత్ర, ద్వా అత్ర । అసావాదిత్యః, అసా ఆదిత్యః ।

శాకల్యగ్రహణం విభాషార్థమ్ । తేన యదాపి లఘుప్రయత్నతరో న భవత్యాదేశః, తదాపి వ్యోః పక్షే శ్రవణం భవతి ॥

[-8-3-19]

ఓతో గార్గ్యస్య ॥ [8-3-20] ॥

ఓకారాదుత్తరస్య యకారస్య లోపో భవతి గార్గ్యస్యాచార్యస్య మతేన అశి పరతః । భో అత్ర । భగో అత్ర । భో ఇదమ్ । భగో ఇదమ్ ।

నిత్యార్థోఽయమారమ్భః ।

గార్గ్యగ్రహణం పూజార్థమ్ । యోఽయమలఘుప్రయత్నస్య వికల్పేన లోపః క్రియతే సోఽనేన నివర్త్యతే । లఘుప్రయత్నతరస్తు భవత్యేవ యకారః । భో అత్ర, భోయత్ర । భగో అత్ర, భగోయత్ర । అఘో అత్ర, అఘోయత్ర ।

కేచిత్తు సర్వమేవ యకారమత్ర నేచ్ఛన్తి ॥

[-8-3-20]

ఉఞి చ పదే ॥ [8-3-21] ॥

అవర్ణపూర్వయోః వ్యోః పదాన్తయోర్లోపో భవతి ఉఞి చ పదే పరతః । `స ఉ ఏకవింశతిః(మై.2-7-20) । స ఉ ఏకాగ్నిః ।

పద ఇతి కిమ్ ? తన్త్ర ఉతమ్, తన్త్రయుతమ్ । వేఞః సమ్ప్రసారణే కృతే ఉఞితి భూతపూర్వేణ ఞకారేణ శక్యతే ప్రతిపత్తుమితి ।

అథ `ఉఞ్ ఇత్యేవంరూపో నిపాతః ప్రతిపదోక్తోఽస్తి ? తదా లాక్షణికత్వాద్ వేఞాదేశస్య గ్రహణమిహ నాస్తి, ఉత్తరార్థం పదగ్రహణం క్రియతే ॥

[-8-3-21]

హలి సర్వేషామ్ ।। [8-3-22] ।।

?Bహలి పరతో భోభగోఅఘోఅపూర్వస్య యకారస్య పదాన్తస్య లోపో భవతి సర్వేషామాచార్యాణాం మతేన । భో హసతి । భగో హసతి । అఘో హసతి । భో యాతి । భగో యాతి । అఘో యాతి । వృక్షా హసన్తి ।

సర్వేషాంగ్రహణం శాకటాయనస్యాపి లోపో యథా స్యాత్, లఘుప్రయత్నతరో మా భూదితి ।

[-8-3-22]

మోఽనుస్వారః ।। [8-3-23] ।।

మకారస్య పదాన్తస్యానుస్వార ఆదేశో భవతి హలి పరతః । కుణ్డం హసతి । వనం హసతి । కుణ్డం యాతి । వనం యాతి ।

హలీత్యేవ---త్వమత్ర, కిమత్ర । పదాన్తస్యేత్యేవ--గమ్యతే, రమ్యతే ।।

[-8-3-23]

నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి ।। [8-3-24] ।।

నకారస్య మకారస్య చాపదాన్తస్యానుస్వారాదేశో భవతి ఝలి పరతః । పయాంసి । యశాంసి । సర్పీంషి । ధనూంషి । మకారస్య---ఆక్రంస్యతే । ఆచిక్రంస్యతే । అధిజిగాంసతే ।

అపదాన్తస్యేతి కిమ్ ? రాజన్భుఙ్క్ష్వ । ఝలీతి కిమ్ ? రమ్యతే । గమ్యతే ।।

[-8-3-24]

మో రాజి సమః క్వౌ ।। [8-3-25] ।।

సమో మకారస్య మకార ఆదేశో భవతి రాజతౌ క్విప్ప్రత్యయాన్తే పరతః । సమ్రాట్ । సామ్రాజ్యమ్ ।

మకారస్య మకారవచనమనుస్వారనివృత్త్యర్థమ్ ।

రాజీతి కిమ్ ? సంయత్ । సమ ఇతి కిమ్ ? కింరాట్ । క్వావితి కిమ్ ? సంరాజితా । సంరాజితుమ్ । సంరాజితవ్యమ్ ।।

[-8-3-25]

హే మపరే వా ।। [8-3-26] ।।

హకారే మకారపరే పరతో మకారస్య వా మకార ఆదేశో భవతి । కిం హ్మలయతి, కిమ్ హ్మలయతి । కథం హ్మలయతి, కథమ్ హ్మలయతి ।

- యవలపరే యవలా వా - (మ.భా.3-428)। యవలపరే హకారే మకారస్య యవలా యథాసంఖ్యం వా భవన్తీతి వక్తవ్యమ్ । కియఁ హ్యః, కిం హ్యః । కివఁ హ్వలయతి, కిం హ్వలయతి । కిలఁ హ్లాయతి । కిం హ్లాదయతి ।।

[-8-3-26]

నపరే నః ।। [8-3-27] ।।

నకారపరే హే పరతః మకారస్య వా నకారాదేశో భవతి । కిన్ హ్నుతే, కిం హ్నుతే । కథన్ హ్నుతే, కథం హ్నుతే ।।

[-8-3-27]

ఙ్ణోః కుక్టుక్ శరి ।। [8-3-28] ।।

ఙకారణకారయోః పదాన్తయోః కుక్, టుక్---ఇత్యేతావాగమౌ వా భవతః శరి పరతః । ప్రాఙ్క్ శేతే, ప్రాఙ్ శేతే । ప్రాఙ్క్ షష్ఠః, ప్రాఙ్ షష్ఠః । ప్రాఙ్క్ సాయే, ప్రాఙ్ సాయే । ణకారస్య---వణ్ట్ శేతే, వణ్ శేతే ।

పూర్వాన్తకరణమ్---ప్రాఙ్క్ ఛేతే ఇత్యత్ర ఛత్వార్థమ్ । శశ్ఛోఽటి(8-4-63-120) ఇతి హి పదాన్తాజ్ఝయ ఇతి తద్విజ్ఞాయతే । ఇహ మా భూత్---` పురా క్రూరస్య విసృపో విరప్శిన్(వా.సం.1-28) ।

ప్రాఙ్క్ సాయ ఇత్యత్రాపి సాత్పదాద్యోః(8-3-111-2123) ఇతి షత్వప్రతిషేధార్థం చ ।

వణ్ట్ సాయ ఇత్యత్ర చ న పదాన్తాట్టోరనామ్(8-4-42-114) ఇతి ష్టుత్వప్రతిషేధార్థమ్ ।।

[-8-3-28]

డః సి ధుట్ ।। [8-3-29] ।।

డకారాన్తాత్ పదాదుత్తరస్య సకారాదేః పదస్య వా ధుడాగమో భవతి । శ్వలిట్త్సాయే, మధులిట్త్సాయే, శ్వలిట్ సాయే, మధులిట్ సాయే ।

పరాదికరణమ్ న పదాన్తాట్టోరనామ్(8-4-42-114) ఇతి ష్టుత్వప్రతిషేధార్థమ్ ।।

[-8-3-29]

నశ్చ ।। [8-3-30] ।।

నకాన్తాత్పదాదుత్తరస్య సకారస్య వా ధుడాగమో భవతి । భవాన్త్సాయే, మహాన్త్సాయే; భవాన్సాయే, మహాన్సాయే ।

ధుటశ్చర్త్వస్య చాసిద్ధత్వాత్ నశ్ఛవ్యప్రశాన్(8-3-7-140) ఇతి రుత్వం న భవతి ।

[-8-3-30]

శి తుక్ ।। [8-3-31] ।।

నకారస్య పదాన్తస్య శకారే పరతో వా తుగాగమో భవతి । భవాఞ్చ్ఛేతే ।

పూర్వాన్తకరణం ఛత్వార్థమ్ । యద్యేవమ్, కుర్వఞ్ఛేతే ఇత్యత్ర నకారస్యాపదాన్తత్వాణ్ణత్వం ప్రాప్నోతి ? తత్ర సమాధిమాహుః---స్తోః శ్చునా శ్చుః(8-4-40-111) ఇత్యత్ర యోగవిభాగః క్రియతే---ణత్వప్రతిషేధార్థమ్ `స్తోః శ్చునా ణకారో న భవతీతి, తతః `శ్చుః ఇతి ।।

[-8-3-31]

ఙమో హ్రస్వాదచి ఙముణ్నిత్యమ్ ।। [8-3-32] ।।

హ్రస్వాత్పరో యో ఙమ్ తదన్తాత్పదాదుత్తరస్యాచో ఙముడాగమో భవతి నిత్యమ్ । ఙణనేభ్యో యథాసంఖ్యం ఙణనా భవన్తి । ఙకారాన్తాన్ ఙుట్---ప్రత్యఙ్ఙాస్తే । ణకారాన్తాణ్ణుట్---వణ్ణాస్తే । వణ్ణవోచత్ । నకారాన్తాన్నుట్---కుర్వన్నాస్తే, కుర్వన్నవోచత్ । కృషన్నాస్తే, కృషన్నవోచత్ ।

ఙమ ఇతి కిమ్ ? త్వమాస్సే । హ్రస్వాదితి కిమ్ ? ప్రాఙాస్తే । భవానాస్తే । అచీతి కిమ్ ? ప్రత్యఙ్కరోతి ।

ఇహ పరమదణ్డినౌ, పరమదణ్డినేతి `ఉత్తరపదత్వే చాపదాదివిధౌ(భో.సూ.44) ఇతి ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధాదుత్తరపదస్య పదత్వం నాస్తీతి ఙముణ్న భవతి ।

అథ వా---ఉఞి చ పదే(8-3-21-170) ఇత్యతః సప్తమ్యన్తమ్ `పదే ఇత్యనువర్త్తతే, తేన అజాదౌ పదే ఙముడ్ భవతి ।।

[-8-3-32]

మయ ఉఞో వో వా ।। [8-3-33] ।।

మయ ఉత్తరస్య ఉఞో వా వకారాదేశో భవతి అచి పరతః । శము అస్తు వేదిః, `శమ్వస్తు వేదిః(వా.సం.23-44) । తదు అస్య పరేతః, తద్వస్య పరేతః । కిము ఆవపనమ్, కిమ్వావపనమ్ ।

ప్రగృహ్యత్వాదుఞః ప్రకృతిభావే ప్రాప్తే వకారో విధీయతే । తస్యాసిద్ధత్వాద్ధలీతి మోఽనుస్వారః(8-3-23-122) న భవతి ।।

[-8-3-33]

విసర్జనీయస్య సః ।। [8-3-34] ।।

`ఖరి ఇత్యనువర్త్తతే । విసర్జనీయస్య సకార ఆదేశో భవతి ఖరి పరతః । వృక్షశ్ఛాదయతి । ప్లక్షశ్ఛాదయతి ।

వృక్షష్ఠకారః । ప్లక్షష్ఠకారః । వృక్షస్థకారః । ప్లక్షస్థకారః । వృక్షశ్చినోతి । ప్లక్షశ్చినోతి । వృక్షష్ఠీకతే । ప్లక్షష్ఠీకతే । వృక్షస్తరతి । ప్లక్షస్తరతి ।।

[-8-3-34]

శర్పరే విసర్జనీయః ।। [8-3-35] ।।

శర్పరే ఖరి పరతో విసర్జనీయస్య విసర్జనీయాదేశో భవతి । శశః క్షురమ్ । పురుషః క్షురమ్ । అద్భిః ప్సాతమ్ । వాసః క్షౌమమ్ । పురుషః త్సరుః । `ఘనాఘనః క్షోభణశ్చర్షణీనామ్(ఋ.10-103-1) ।

`న ఇతి వక్తవ్యే విసర్జనీయస్య విసర్జనీయాదేశవిధానం వికారనివృత్త్యర్థమ్; తేన జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయౌ న భవతః ।।

[-8-3-35]

వా శరి ।। [8-3-36] ।।

విసర్జనీయస్య విసర్జనీయాదేశో వా భవతి శరి పరే । వృక్షః శేతే, వృక్షశ్శేతే । ప్లక్షః శేతే, ప్లక్షశ్శేతే । వృక్షః షణ్ఢే, వృక్షష్షణ్ఢే । వృక్షః సాయే, వృక్షస్సాయే ।।

- ఖర్పరే శరి వా లోపో వక్తవ్యః - (మ.భా.3-431)। వృక్షా స్థాతారః, వృక్షాః స్థాతారః, వృక్షాస్స్థాతారః ।।

[-8-3-36]

కుప్వోః :క:పౌ చ ।। [8-3-37] ।।

కవర్గపవర్గయోః పరతో విసర్జనీయస్య యథాసంఖ్యం :క:ప---ఇత్యేతావాదేశౌ భవతః, చకారాద్విసర్జనీయశ్చ । వృక్షః:కరోతి, వృక్షః కరోతి । వృక్షః:ఖనతి, వృక్షః ఖనతి । వృక్షః:పచతి, వృక్షః పచతి, వృక్షః:ఫలతి, వృక్షః ఫలతి ।

కపావుచ్చారణార్థౌ । జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయావేతావాదేశౌ ।

విసర్జనీయస్య సః(8-3-34-138) ఇత్యేతస్మిన్ప్రాప్తే ఇదమారభ్యతే ఇత్యేతస్య బాధకమ్ । శర్పరే విసర్జనీయః(8-3-35-150) ఇత్యేతత్తు న బాధ్యతే---వాసః క్షౌమమ్, అద్భిః ప్సాతమ్; `పూర్వత్రాసిద్ధే నాస్తి విప్రతిషేధోఽభావాదుత్తరస్య(జై.ప.67) ఇతి శర్పరే విసర్జనీయః(8-3-35-150) ఇత్యేతదేవ భవతి ।

కేచిత్తు ఏతదర్థం యోగవిభాగం కుర్వన్తి---`కుప్వోః శర్పరయోః విసర్జనీయస్య విసర్జనీయ ఆదేశో భవతి । కిమర్థమిదమ్ ? `:క:పౌ చ ఇతి వక్ష్యతి, తద్బాధనార్థమితి ।।

[-8-3-37]

సోఽపదాదౌ ।। [8-3-38] ।।

సకార ఆదేశో భవతి విసర్జనీయస్య కుప్వోరపదాద్యోః పరతః, పాశకల్పకకామ్యేషు । యాప్యే పాశప్(5-3-57-1993)---పయస్పాశమ్ । ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్(5-3-67-2022)---పయస్కల్పమ్, యశస్కల్పమ్ । ప్రాగివాత్కః(5-3-70-2025)---పయస్కమ్, యశస్కమ్ । కామ్యచ్చ(3-1-9-2663)---పయస్కామ్యతి । యశస్కామ్యతి ।

అపదాదావితి కిమ్ ? పయఃకామయతే । పయఃపిబతి ।

- సోఽపదాదావిత్యనవ్యయస్యేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-432)। ఇహ మా భూత్---ప్రాతః కల్పమ్ । పునః కల్పమితి ।

- రోః కామ్యే నియమార్థమ్ - (మ.బా.3-432)। రోరేవ కామ్యే, నాన్యస్యేతి నియమార్థం వక్తవ్యమ్ । పయస్కామ్యతి । యశస్కామ్యతి । ఇహ మా భూత్---గీః కామ్యతి । ధూః కామ్యతి ।

- ఉపధ్మానీయస్య కవర్గే పరతః సకార ఆదేశో భవతీతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-432)। కిం ప్రయోజనమ్ ? `ఉబ్జిరుపధ్మానీయోపధః పఠ్యతే ఇతి దర్శనే అభ్యుద్గః, సముద్గ ఇతి యథా స్యాత్ ।।

[-8-3-38]

ఇణః షః ।। [8-3-39] ।।

`అపదాదౌ ఇతి వర్త్తతే । ఇణ ఉత్తరస్య విసర్జనీయస్య షకారాదేశో భవతి కుప్వోరపదాద్యోః పరతః, పాశకల్పకకామ్యేషు । పాశ---సర్పిష్పాశమ్ । యజుష్పాశమ్ । కల్ప---సర్పిష్కల్పమ్, యజుష్కల్పమ్ । క---సర్పిష్కమ్, యజుష్కమ్ । కామ్య---సర్పిష్కామ్యతి, యజుష్కామ్యతి ।

`అపదాదౌ ఇత్యేవ---అగ్నిః కరోతి, వాయుః కరోతి । అగ్నిః పచతి, వాయుః పచతి । `కుప్వోః ఇత్యేవ---సర్పిస్తే,

యజుస్తే ।

ఇత ఉత్తరమ్ `సః ఇతి, `ఇణః షః ఇతి చ వర్తతే;తత్ర ఇణః పరో యో విసర్జనీయస్తస్య షకారో భవతి, అన్యస్య సకారో భవతి ।।

[-8-3-39]

నమస్పురసోర్గత్యోః ।। [8-3-40] ।।

నమస్, పురస్---ఇత్యేతయోర్గతిసంజ్ఞకయోర్విసర్జనీయస్య సకారాదేశో భవతి కుప్వోః పరతః । నమస్కర్తా । నమస్కర్తుమ్ । నమస్కర్తవ్యమ్ ।

గత్యోరితి కిమ్ ? పూః, పురౌ, పురః కరోతి ।।

[-8-3-40]

ఇదుదుపధస్య చాప్రత్యయస్య ।। [8-3-41] ।।

ఇకారోపధస్య, ఉకారోపధస్య చాప్రత్యయస్య విసర్జనీయస్య షకార ఆదేశో భవతి కుప్వోః పరతః । నిర్దుర్బహిరావిశ్చతుర్ప్రాదుస్ । నిస్---నిష్కృతమ్, నిష్పీతమ్ । దుస్---దుష్కృతమ్, దుష్పీతమ్ । బహిస్---బహిష్కృతమ్, బహిష్పీతమ్ । ఆవిస్---ఆవిష్కృతమ్, ఆవిష్పీతమ్ । చతుష్---చతుష్కృతమ్, చతుష్కపాలమ్ । చతుష్కణ్టకమ్, చతుష్కలమ్ । ప్రాదుస్---ప్రాదుష్కృతమ్, ప్రాదుష్పీతమ్ ।

అప్రత్యయస్యేతి కిమ్ ? అగ్నిః కరోతి, వాయుః కరోతి ।

మాతుః కరోత, పితుః కరోతి । అత్ర రాత్సస్య(8-2-24-280) ఇతి సకారలోపే కృతే రేఫస్య యో విసర్జనీయః, తస్యాప్రత్యయవిసర్జనీయత్వాత్ షత్వం ప్రాప్నోతి ? ఽకస్కాదిషు(8-3-48-144) తు భ్రాతుష్పుత్రగ్రహణం జ్ఞాపకమేకాదేశనిమిత్తత్వాత్ షత్వప్రతిషేధస్య ।

- పుమ్ముహుసోః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - (మ.భా.3-434)। పుంస్కామా । ముహుఃకామా । నైష్కుల్యమ్, దౌష్పురుష్యమ్ । ని3ష్కులమ్, దు3ష్కులమ్ । దు3ష్పురుషః । బహిరఙ్గలక్షణయోర్వృద్ధిప్లుతయోరసిద్ధత్వాత్ షత్వం ప్రవర్త్తతే ।।

[-8-3-41]

తిరసోఽన్యతరస్యాత్ ।। [8-3-42] ।।

తిరసో విసర్జనీయస్యాన్యతరస్యాం సకారాదేశో భవతి కుప్వోః పరతః । తిరస్కర్తా । తిరస్కర్తుమ్। తిరస్కర్తవ్యమ్ । తిరః కర్తా । తిరః కర్తుమ్ । తిరః కర్తవ్యమ్ ।

`గతేః ఇత్యేవ---తిరః కృత్వా కాణ్డం గతః ।।

[-8-3-42]

ద్విస్త్రిశ్చతురితి కృత్వోఽర్థే ।। [8-3-43] ।।

`షః ఇతి సమ్బధ్యతే । ద్విస్, త్రిస్, చతుర్---ఇత్యేతేషాం కృత్వోఽర్థే వర్త్తమానానాం విసర్జనీయస్య షకార ఆదేశో భవతి అన్యతరస్యాం కుప్వోః పరతః । ద్విష్కరోతి, ద్విః కరోతి । త్రిష్కరోతి, త్రిః కరోతి । చతుష్కరోతి, చతుః కరోతి । ద్విష్పచతి, ద్విః పచతి । త్రిష్పచతి, త్రిః---పచతి । చతుష్పచతి, చతుః పచతి ।

కృత్వోఽర్థ ఇతి కిమ్ ? చతుష్కపాలమ్, చతుష్కణ్టకమ్ । పూర్వేణ నిత్యం షత్వం భవతి ।

ఇదుదుపధస్య---(8-3-41-155)ఇత్యస్యానువృత్తౌ సత్యాం కృత్వోఽర్థవిషయేణ చ పదేన విసర్జనీయే విశేష్యమాణే `ద్విస్త్రిశ్చతురితి శక్యమకర్త్తుమ్ ।

కృత్వసుజర్థే షత్వం బ్రవీతి కస్మాచ్చతుష్కపాలే మా ।
షత్వం విభాషయా భూన్నను సిద్ధం తత్ర పూర్వేణ ।।
సిద్ధే హ్యయం విధత్తే చతురః షత్వం యదాపి కృత్వోఽర్థే ।
లుప్తే కృత్వోఽర్థీయే రేఫస్య విసర్జనీయో హి ।।
ఏవం సతి త్విదానీం ద్విస్త్రిశ్చతురిత్యనేన కిం కార్యమ్ ।
అన్యో హి నేదుదుపధః కృత్వోఽర్థః కశ్చిదప్యస్తి ।।
అక్రియమాణే గ్రహణే విసర్జనీయస్తదా విశేష్యేత ।
చతురో న సిధ్యతి తథా రేఫస్య విసర్జనీయో హి ।।
తస్మింస్తు క్రియమాణే యుక్తం చతురో విశేషణం భవతి ।
ప్రకృతం పదం తదన్తం తస్యాపి విశేషణం న్యాయ్యమ్ ।।

ఏవం తు క్రియమాణే ద్విస్త్రిశ్చతుర్గ్రహణే చతుః శబ్దస్య కృత్వోఽర్థేఽపి వర్తమానస్య పూర్వేణైవ నిత్యం షత్వం స్యాత్ । `పూర్వత్రాసిద్ధే నాస్తి విప్రతి షేధః; అభావాదుత్తరస్య(జై.ప.67) ।।

ఇసుసోః సామర్థ్యే ।। [8-3-44] ।।

`షః ఇతి సమ్బధ్యతే । ఇస్, ఉస్---ఇత్యేతయోర్విసర్జనీయస్యాన్యతరస్యాం షకారాదేశో భవతి సామర్థ్యే కుప్వోః పరతః । సర్పిష్కరోతి, సర్పిః కరోతి । యజుష్కరోతి, యజుః కరోతి ।

సామర్థ్య ఇతి కిమ్ ? తిష్ఠతు సర్పిః పిబ త్వముదకమ్ ।

సామర్థ్యమిహ వ్యపేక్షా; న పునరేకార్థీభావః, ఉభయం వా ।।

[-8-3-43]

నిత్యం సమాసేఽనుత్తరపదస్థస్య ।। [8-3-45] ।।

`ఇసుసోః ఇతి వర్తతే । సమాసవిషయే ఇసుసోర్విసర్జనీయస్యానుత్తరపదస్థస్య నిత్యం షత్వం భవతి కుప్వోః పరతః । సర్పిష్కుణ్డికా । ధనుష్కపాలమ్ । సర్పిష్పానమ్ । ధనుష్ఫలమ్ ।

అనుత్తరపదస్థస్యేతి కిమ్ ? పరమసర్పిఃకుణ్డికా । పరమధనుఃకపాలమ్ । పూర్వసూత్రేణ వికల్పోఽప్యత్ర న భవతి ।

ఏతదేవ `అనుత్తపదస్థస్య ఇతి వచనం జ్ఞాపకమ్---ఇసుసోః `ప్రత్యయగ్రహణే యస్మాత్స విహితస్తదాదేః(పు.ప.24) ఇత్యయం నియమో న భవతి । తేన వాక్యేఽపి---పరమసర్పిష్కరోతి,

పరమసర్పిః కరోతి ఇసుసోః సామర్థ్యే(8-3-44-158) ఇత్యేతద్ భవతి । వ్యపేక్షా చ తత్ర సామర్థ్యమాశ్రితమితి సమాసే న భవతి ।।

[-8-3-45]

అతః కృకమికంసకుమ్భపాత్రకుశాకర్ణీష్వనవ్యయస్య ।। [8-3-46] ।।

అకారాదుత్తరస్య అనవ్యయవిసర్జనీయస్య సమాసేఽనుత్తరపదస్థస్య నిత్యం సకారాదేశో భవతి కృ, కమి, కంస, కుమ్భ, పాత్ర, కుశా, కర్ణీ---ఇత్యేతేషు పరతః । కృ---అయస్కారః । పయస్కారః । కమి---అయస్కామః । పయస్కామః । కంస---అయస్కంసః । పయస్కంసః । కుమ్భ---అయస్కుమ్భః । పయస్కుమ్భః । అయస్కుమ్భీ, పయస్కుమ్భీత్యత్రాపి భవతి; `ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణం భవతి(వ్యా.ప.29) ఇతి ।

పాత్ర---అయస్పాత్రమ్ । పయస్పాత్రమ్ । అయస్పాత్రీ । పయస్పాత్రీ । కుశా---అయస్కుశా । పయస్కుశా । కర్ణీ---అయస్కర్ణీ । పయస్కర్ణీ ।

శునస్కర్ణ ఇత్యయం తు కస్కాదిషు ద్రష్టవ్యః ।

అత ఇతి కిమ్ ? గీః కారః । ధూః కారః । తపరకరణం కిమ్ ? భాః కరణమ్ । భాస్కర ఇత్యయం తు కస్కాదిషు ద్రష్టవ్యః ।

అనవ్యయస్యేతి కిమ్ ? శ్వః కారః । పునః కారః ।

` సమాసే ఇత్యేవ---యశః కరోతి । యశః కామయతే ।

` అనుత్తరపదస్థస్య ఇత్యేవ---పరమపయః కారః । పరమపయః కామః ।।

[-8-3-46]

అధః శిరసీ పదే ।। [8-3-47] ।।

అధస్, శిరస్---ఇత్యేతయోర్విసర్జనీయస్య సమాసేఽనుత్తరపదస్థస్య సకార ఆదేశో భవతి పదశబ్దే పరతః । అధస్పదమ్ । శిరస్పదమ్ । అధస్పదీ । శిరస్పదీ ।

` సమాసే ఇత్యేవ---అధః పదమ్ ।

` అనుత్తరపదస్థస్య ఇత్యేవ---పరమశిరః పదమ్ ।

అధస్పదమితి మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్ సమాసః ।।

[-8-3-47]

కస్కాదిషు చ ।। [8-3-48] ।।

`కస్క---ఇత్యేవమాదిషు చ విసర్జనీయస్య సకారః, షకారో వా యథాయోగమాదేశో భవతి కుప్వోః పరతః I కస్కః I కౌతస్కుతః I కుత ఆగతః---ఇత్యణ్ I భ్రాతుష్పుత్రః శునస్కర్ణః I సద్యస్కాలః I సద్యస్క్రీః I క్రీణాతేరయం సమ్పదాదిత్వాత్ క్విప్ప్రత్యయః, తత్ర భవః క్రతుః---సాద్యస్క్రః I కాంస్కాన్---కానామ్రేడితే(8-3-12-143) ఇతి రుత్వమత్ర I

సర్పిష్కుణ్డికా, ధనుష్కపాలమ్, బర్హిష్పూలమ్, యజుష్పాత్రమిత్యేషాం పాఠః---ఉత్తరపదస్థస్యాపి షత్వం యథా స్యాదితి I పరమసర్పిః ఫలమిత్యేవమాదిప్రత్యుదాహరణాదితి పారాయణికా ఆహుః I

భాష్యే, వృత్తౌ చ నిత్యం సమాసేఽనుత్తరపదస్థస్య(8-3-45-159) ఇత్యత్ర పరమసర్పిః--కుణ్డికేత్యేతదేవ ప్రత్యుదాహరణమ్ I అయస్కాణ్డః I మేదస్పిణ్డః I అవిహిత లక్షణ ఉపచారః కస్కాదిషు ద్రష్టవ్యః II

[-8-3-48]

ఛన్దసి వాఽప్రామ్రేడితయోః II [8-3-49] II

ఛన్దసి విషయే విసర్జనీయస్య వా సకారాదేశో భవతి కుప్వోః పరతః, ప్రశబ్దమామ్రేడితం వర్జయిత్వా I అయః పాత్రమ్, అయస్పాత్రమ్ I విశ్వతః పాత్రమ్, విశ్వతస్పాత్రమ్ I ఉరుణః కారః, ఉరుణస్కారః I

అప్రామ్రేడితయోరితి కిమ్ ? `అగ్నిః ప్రవిద్వాన్(అ.వే.5-26-1) I `పరుషః పరుషః పరి(మై.2-7-15-214) I

`సూర్యరశ్మిర్హరికేశః పురస్తాత్(ఋ.10-139-1), `స నః పావకః(ఋ.1-12-10)---ఇత్యేవమాదిషు `సర్వే విధయశ్ఛన్దసి వికల్ప్యన్తే(పు.ప.35) ఇతి సత్వం న భవతి II

[-8-3-49]

కః కరత్కరతికృధికృతేష్వనదితేః II [8-3-50] II

కః, కరత్, కరతి, కృధి, కృత---ఇత్యేతేషు పరతః అనదితేర్విసర్జనీయస్య సకారాదేశో భవతి ఛన్దసి విషయే I కః---విశ్వతస్కః I కరత్---విశ్వతస్కరత్ I కరతి---పయస్కరతి I కృధి---`ఉరుణస్కృధి(ఋ.8-75-11) I కృత---సదస్కృతమ్ I

అనదితేరితి కిమ్ ? `యథా నో అదితిః కరత్(ఋ.1-43-2) II

[-8-3-50]

పఞ్చమ్యాః పరావధ్యర్థే II [8-3-51] II

`ఛన్దసి ఇత్యేవ । పఞ్చమీవిసర్జనీయస్య సకారాదేశో భవతి పరౌ పరతః అధ్యర్థే । `దివస్పరి ప్రథమం జజ్ఞే(ఋ.10-45-1) । `అగ్నిర్భిమవతస్పరి(అ.వే.4-9-9) । `దివస్పరి(ఋ.1-121-10) । మహస్పరి ।

పఞ్చమ్యా ఇతి కిమ్ ? `అహిరివ భోగైః పర్యేతి బాహుమ్(ఋ.6-75-14) । పరావితి కిమ్ ? ఏభ్యో వా ఏతల్లోకేభ్యః ప్రజాపతిః సమైరయత్ ।

అధ్యర్థ ఇతి కిమ్ ? `దివః పృథివ్యాః పర్యోజ ఉద్భృతమ్(ఋ.6-47-27) ।

అత్ర పరిః సర్వతోభావే, అధ్యర్థః ఉపరిభావః ।।

[-8-3-51]

పాతౌ చ బహులమ్ ।। [8-3-52] ।।

పాతౌ చ ధాతౌ పరతః పఞ్చమీవిసర్జనీయస్య బహులం సకార ఆదేశో భవతి ఛన్దసి విషయే । `దివస్పాతు(ఋ.1-43-2) । రాజ్ఞస్పాతు ।

న చ భవతి---పరిషదః పాతు ।।

[-8-3-52]

షష్ఠ్యాః పతిపుత్రపృష్ఠపారపదపయస్పోషేషు ।। [8-3-53] ।।

షష్ఠీవిసర్జనీయస్య సకారాదేశో భవతి పతి, పుత్ర, పృష్ఠ, పార, పద, పయస్, పోష---ఇత్యేతేషు పరతః ఛన్దసి విషయే । `వాచస్పతిం విశ్వకర్మాణమూతయే(ఋ.10-81-7) । పుత్ర---`దివస్పుత్రాయ సూర్యాయ(ఋ.10-37-1) । పృష్ఠ---`దివస్పృష్ఠే ధావమానం సుపర్ణమ్(అ.13-2-37) । పార---`అగన్మ తమసస్పారమ్(వా.సం.12-73) । పద---`ఇడస్పదే

సమిధ్యసే(ఋ.10-191-1) । పయస్--`సూర్యం చక్షుర్దివస్పయః । పోష---`రాయస్పోషం యజమానేషు ధత్తమ్(ఋ.10-122-8) ।

షష్ఠ్యా ఇతి కిమ్ ? మనుః పుత్రేభ్యో దాయం వ్యభజత్ ।।

[-8-3-53]

ఇడాయా వా ।। [8-3-54] ।।

ఇడాయాః షష్ఠీవిసర్జనీయస్య వా సకార ఆదేశో భవతి పత్యాదిషు పరతశ్ఛన్దసి విషయే । ఇడాయాస్పతిః, ఇడాయాః పతిః । `ఇడాయాస్పుత్రః(ఋ.3-29-3), ఇడాయాః పుత్రః । ఇడాయాస్పృష్ఠమ్, ఇడాయాః పృష్ఠమ్ । ఇడాయాస్పారమ్, ఇడాయాః పారమ్ । `ఇడాయాస్పదమ్(వా.సం.4-22), `ఇడాయాః పదమ్(త్రై.సం.1-2-5-1) । ఇడాయాస్పయః, ఇడాయాః పయః । ఇడాయాస్పోషమ్, ఇడాయాః పోషమ్ ।।

[-8-3-54]

అపదాన్తస్య మూర్ధన్యః ।। [8-3-55] ।।

పదాధికారో నివృత్తః । `అపదాన్తస్య ఇతి, `మూర్ధన్యః ఇతి చైతదధికృతం వేదితవ్యమాపాదపరిసమాప్తేః । వక్ష్యతి---ఆదేశప్రత్యయయోః(8-3-59-212) । సిషేవ । సుష్వాప । అగ్నిషు । వాయుషు । అపదాన్తస్యేతి కిమ్ ? అగ్నిస్తత్ర, వాయుస్తత్ర ।

`ష ఇత్యేవం సిద్ధే మూర్ధన్యగ్రహణం ఢకారార్థమ్---అకృఢ్వమ్, చకృఢ్వే ।।

[-8-3-55]

సహేః సాడః సః ।। [8-3-56] ।।

సహేర్ధాతోః సాడ్రూపస్య యః సకారస్తస్య మూర్ధన్య ఆదేశో భవతి । జలాషాట్ । తురాషాట్ । పృతనాషాట్ ।

సహేరితి కిమ్ ? సహ డేన వర్తతే సడః, తస్యాపత్యం సాడిః ।

సాడ్గ్రహణం కిమ్ ? యత్రాస్యైతద్రూపం తత్ర యథా స్యాత్, ఇహ మా భూత్---జలాసాహమ్ । తురాసాహమ్ ।

స ఇతి కిమ్ ? ఆకారస్య మా భూత్ ।।

[-8-3-56]

ఇణ్కోః ।। [8-3-57] ।।

`ఇణ్కోః ఇత్యేతదధికృతం వేదితవ్యమ్ । ఇత ఉత్తరం యద్వక్ష్యామః, ఇణః కవర్గాచ్చేత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్ । వక్ష్యతి---ఆదేశప్రత్యయయోః(8-3-59-212) । సిషేవ । సుష్వాప । అగ్నిషు । వాయుషు । కర్తృషు । గీర్షు । ధూర్షు । వాక్షు । త్వక్షు । ఇణ్కోరితి కిమ్ ? దాస్యతి । అసౌ ।।

[-8-3-57]

నుమ్విసర్జనీయశర్వ్యవాయేఽపి ।। [8-3-58] ।।

నుమ్వ్యవాయేఽపి, విసర్జనీయవ్యవాయేఽపి, శర్వ్యవాయేఽపి ఇణ్కోరుత్తరస్య సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి । వ్యవాయశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే । నుమ్వ్యవాయే తావత్---సర్పీంషి, యజూంషి, హవీంషి । విసర్జనీయవ్యవాయే---సర్పిఃషు, యజుఃషు, హవిఃషు । శర్వ్యవాయే---సర్పిష్షు, యజుష్షు, ఇవిష్షు ।

నుమాదిభిః ప్రత్యేకం వ్యవాయే షత్వమిష్యతే, న సమస్తైః । తేనేహ న భవతి---నింస్స్వ, నింస్స్వ ఇతి । `ణిసి చుమ్బనే(ధా.పా.1026)---ఇత్యేతస్యైతద్రూపమ్ । అత్ర హి నుమా, సకారేణ, శరా చ వ్యవధానమ్ ।।

[-8-3-58]

ఆదేశప్రత్యయయోః ।। [8-3-59] ।।

`మూర్ధన్యః ఇతి వర్తతే, `స ఇతి చ । `ఆదేశప్రత్యయయోః ఇతి షష్ఠీ భేదేన సమ్బధ్యతే । ఆదేశో యః సకారః, ప్రత్యయస్య చ యః సకారః ఇణ్కోరుత్తరః, తస్య మూర్ధన్యో భవతి ఆదేశః । ఆదేశస్య తావత్---సిషేవ । సుష్వాప । ప్రత్యయస్య---అగ్నిషు । వాయుషు । కర్తృషు । హర్తృషు ।

ఇన్ద్రో మా వక్షత్, `స దేవాన్యక్షత్(అ.వే.3-4-6)ఇతి వ్యపదేశివద్భావాత్ ప్రత్యయస్యేతి షత్వం భవతి । యజతేః, వహతేశ్చ పఞ్చమలకారే పరస్మైపదప్రథమైకవచనే ఇకారలోపః, లేటోఽడాటౌ(3-4-94-3427) ఇత్యట్, సిబ్బహులం లేటి(3-1-34-3425) ఇతి సిప్, తతః సిద్ధమ్---యక్షత్, వక్షత్, ఇతి ।।

[-8-3-59]

శాసివసిఘసీనాం చ ।। [8-3-60] ।।

శాసి, వసి, ఘసి---ఇత్యేతేషాం చ ఇణ్కోరుత్తరస్య సకారస్య మూర్ధన్యో భవతి । అన్వశిషత్, అన్వశిషతామ్, అన్వశిషన్ । శిష్టః, శిష్టవాన్ । వసి---ఉషితః, ఉషితవాన్ । ఉషిత్వా । ఘసి---జక్షతుః, జక్షుః । ఘసిభసోర్హలి చ(6-4-100-3550) ఇత్యుపధాలోపః । `అక్షన్నమీమదన్త పితరః(వా.సం.19-36) ।

అనాదేశార్థం వచనమ్ । ఘసిర్యద్యప్యాదేశః, సకారస్త్వాదేశో న భవతి ।

`ఇణ్కోః ఇత్యేవ---శాస్తి । వసతి । జఘాస ।।

[-8-3-60]

స్తౌతిణ్యోరేవ షణ్యభ్యాసాత్ ।। [8-3-61] ।।

స్తౌతేర్ణ్యన్తానాం చ షభూతే సని పరతః అభ్యాసాదిణ ఉత్తరస్య ఆదేశసకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి । తుష్టూషతి । ణ్యన్తానామ్---సిషేవయిషతి । సిషఞ్జయిషతి । సుష్వాపయిషతి ।

`సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః(కా.ప.62)---స్తౌతిణ్యోరేవ షణ్యభ్యాసాద్యథా స్యాత్, అన్యస్య మా భూత్---సిసిక్షతి । సుసూషతి ।

ఏవకారకరణమిష్టతోఽవధారణార్థమ్ । స్తౌతిణ్యోః షణ్యేవ---ఇతి హి విజ్ఞాయమానే తుష్టావేత్యత్ర న స్యాత్ । ఇహ చ స్యాదేవ---సిసిక్షతీతి ।

షణీతి కిమ్ ? అన్యత్ర నియమో మా భూత్---సిషేచ ।

కో వినతేఽనురోధః ? అవినతే నియమో మా భూత్---సుషుప్సతి (మ.భా.3-441)। తిష్ఠాసతి ।

కః సానుబన్ధేఽనురోధః ? షశబ్దమాత్రే నియమో మా భూత్---సుషుపిష ఇన్ద్రమ్ ।

అభ్యాసాదితి కిమ్ ? అభ్యాసాద్ యా ప్రాప్తిస్తస్యా నియమో యథా స్యాత్, ధాతోర్యా ప్రాప్తిస్తస్యా నియమో మా భూత్---ప్రతీషిషతి । అధీషిషతి ।।

[-8-3-61]

స స్విదిస్వదిసహీనాం చ ।। [8-3-62] ।।

స్విది, స్వది, సహి---ఇత్యేతేషాం ణ్యన్తానాం సని షభూతే పరతోఽభ్యాసాదుత్తరస్య సకారస్య సకారాదేశో భవతి । స్విది---సిస్వేదయిషతి । స్వది---సిస్వాదయిషతి । సహి---సిసాహయిషతి ।

సకారస్య సకారవచనం మూర్ధన్యనివృత్త్యర్థమ్ ।।

[-8-3-62]

ప్రాక్సితాదడ్వ్యవాయేఽపి ।। [8-3-63] ।।

`సేవసిత ఇతి వక్ష్యతి । ప్రాక్సితసంశబ్దనాద్యానిత ఊర్ధ్వమనుక్రమిష్యామస్తత్రాడ్వ్యవాయేఽపి మూర్ధన్యో భవతీత్యేవం తద్వేదితవ్యమ్, అపిశబ్దాదనడ్వ్యవాయేఽపి । వక్ష్యతి---ఉపసర్గాత్సునోతిసువతి(8-3-65-2270) ఇతి షత్వమ్ । అభిషుణోతి । పరిషుణోతి । విషుణోతి । నిషుణోతి । అభ్యషుణోత్ । పర్యషుణోత్ । వ్యషుణోత్ । న్యషుణోత్ ।।

[-8-3-63]

స్థాదిష్వభ్యాసేన చాభ్యాసస్య ।। [8-3-64] ।।

`ప్రాక్ సితాత్ ఇతి వర్తతే । ఉపసర్గాత్సునోతి---(8-3-65-2270) ఇత్యత్ర `స్థాసేనయసేధ ఇతి స్థాదయః, తేషు స్థాదిషు ప్రాక్ సితసంశబ్దనాద్ అభ్యాసేన వ్యవాయే మూర్ధన్యో భవతి, అభ్యాససకారస్య చ భవతీత్యేవం వేదితవ్యమ్ । అభ్యాసేన వ్యవాయే---పరితష్ఠౌ ।

అషోపదేశార్థం చ---అభిషిషేణయిషతి, పరిషిషేణయిషతి ।

అవర్ణాన్తాభ్యాసార్థం చ---అభితష్ఠౌ, పరితష్ఠౌ।

షణి ప్రతిషేధార్థం చ---అభిషిషిక్షతి, పరిషిషిక్షతి ।

`అభ్యాసస్య ఇతి వచనం నియమార్థమ్---స్థాదిష్వేవాభ్యాససకారస్య మూర్ధన్యో భవతి, నాన్యత్ర । అభిసుసూషతి, అభిసిషాసతి ।।

[-8-3-64]

ఉపసర్గాత్ సునోతిసువతిస్యతిస్తౌతిస్తోభతిస్థాసేనయసేధసిచసఞ్జస్వఞ్జామ్ ।। [8-3-65] ।।

`మూర్ధన్యః ఇతి వర్తతే, `స ఇతి చ । ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య సునోతి, సువతి, స్యతి, స్తౌతి, స్తోభతి, స్థా, సేనయ, సేధ, సిచ, సఞ్జ, స్వఞ్జ---ఇత్యేతేషాం సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి ।

సునోతి---అభిషుణోతి, పరిషుణోతి । అభ్యషుణోత్, పర్యషుణోత్ ।

సువతి---అభిషువతి, పరిషువతి । అభ్యషువత్, పర్యషువత్ ।

స్యతి---అభిష్యతి, పరిష్యతి । అభ్యష్యత్, పర్యష్యత్ ।

స్తౌతి---అభిష్టౌతి, పరిష్టౌతి । అభ్యష్టౌత్, పర్యష్టౌత్ ।

స్తోభతి---అభిష్టోభతే, పరిష్టోభతే । అభ్యష్టోభత, పర్యష్టోభత ।

స్థా---అభిష్ఠాస్యతి, పరిష్ఠాస్యతి । అభ్యష్ఠాత్, పర్యష్ఠాత్ । అభితష్ఠౌ, పరితష్ఠౌ ।

సేనయ---అభిషేణయతి, పరిషేణయతి । అభ్యషేణయత్, పర్యషేణయత్ । అభిషిషేణయిషతి, పరిషిషేణయిషతి ।

సేధ---అభిషేధతి పరిషేధతి । అభ్యషేధత్, పర్యషేధత్ ।

సిచ---అభిషిఞ్చతి, పరిషిఞ్చతి । అభ్యషిఞ్చత్, పర్యషిఞ్చత్ । అభిషిషిక్షతి, పరిషిషిక్షతి ।

సఞ్జ---అభిషజతి, పరిషజతి । అభ్యషజత్, పర్యషజత్ । అభిషిషఙ్క్షతి, పరిషిషఙ్క్షతి ।

స్వఞ్జ---అభిష్వజతే, పరిష్వజతే । అభ్యష్వజత, పర్యష్వజత । అభిషిష్వఙ్క్షతే, పరిషిష్వఙ్క్షతే ।

`సేధ ఇతి శబ్వికరణనిర్దేశః సిధ్యతినివృత్త్యర్థః ।

ఉపసర్గాదితి కిమ్ ? దధి సిఞ్చతి । మధు సిఞ్చతి ।

నిర్గతాః సేచకా అస్మాద్ దేశాన్నిఃసేచకో దేశ ఇతి నాయం సిచేరుపసర్గః । అభిసావకీయతీత్యత్రాపి న సునోతిం ప్రతి క్రియాయోగః, కిం తర్హి ? సావకీయం ప్రతి ।

అభిషావయతీత్యత్ర తు సునోతిమేవ ప్రతి క్రియాయోగః, న సావయతిమితి షత్వం భవతి ।।

[-8-3-65]

సదిరప్రతేః ।। [8-3-66] ।।

సదేః సకారస్య ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదప్రతేరుత్తరస్య మూర్ధన్య ఆదేశో భవతి । నిషీదతి, విషీదతి । న్యషీదత్, వ్యషీదత్ । నిషసాద, విషసాద ।

అప్రతేరితి కిమ్ ? ప్రతిసీదతి ।।

[-8-3-66]

స్తన్భేః ।। [8-3-67] ।।

`ఉపసర్గాత్ ఇతి వర్తతే । స్తన్భేః సకారస్య ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య మూర్ధన్య ఆదేశో భవతి । అభిష్టభ్నాతి, పరిష్టభ్నాతి । అభ్యష్టభ్నాత్, పర్యష్టభ్నాత్ । అభితష్టమ్భ, పరితష్టమ్భ ।

`అప్రతేః ఇత్యేతదిహ నానువర్తతే, తేనైతదపి భవతి---ప్రతిష్టభ్నాతి, ప్రత్యష్టభ్నాత్, ప్రతితష్టమ్భ ।।

[-8-3-67]

అవాచ్చాలమ్బనావిదూర్యయోః ।। [8-3-68] ।।

అవశబ్దాదుపసర్గాదుత్తరస్య స్తన్భేః సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి । ఆలమ్బనేఽర్థే, ఆవిదూర్యే చ । ఆలమ్బనమ్=ఆశ్రయణమ్ । అవిదూరస్య భావ ఆవిదూర్యమ్ । ఆలమ్బనే తావత్--అవష్టభ్యాస్తే । అవష్టభ్య తిష్ఠతి । ఆవిదూర్యే---అవష్టబ్ధా సేనా । అవష్టబ్ధా శరత్ ।

ఆలమ్బనావిదూర్యయోరితి కిమ్ ? అవస్తబ్ధో వృషలః శీతేన । అనిగర్ధ ఆరమ్భః ।।

[-8-3-68]

వేశ్చ స్వనో భోజనే ।। [8-3-69] ।।

వేరుపసర్గాదవాచ్చోత్తరస్య భోజనార్థే స్వనతేః సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి । విష్వణతి, వ్యష్వణత్, విషష్వాణ । అవష్వణతి, అవాష్వణత్, అవషష్వాణ । అభ్యవహారక్రియావిశేషోఽభిధీయతే, యత్ర స్వననమస్తి ।

భోజన ఇతి కిమ్ ? విస్వనతి మృదఙ్గః ।।

[-8-3-69]

పరినివిభ్యః సేవసితసయసివుసహసుట్స్తుస్వఞ్జామ్ ।। [8-3-70] ।।

పరి, ని, వి---ఇత్యేతేభ్య ఉపసర్గేభ్య ఉత్తరేషాం సేవ, సిత, సయ, సివు, సహ, సుట్, స్తు, స్వఞ్జ---ఇత్యేతేషాం సకారస్య పూర్ధన్య ఆదేశో భవతి । పరిషేవతే, నిషేవతే, విషేవతే । పర్యషేవత, న్యషేవత, వ్యషేవత । పరిషిషేవిషతే, విషిషేవిషతే, నిషిషేవిషితే ।

సిత---పరిషితః, విషితః, నిషితః । సయ---పరిషయః, నిషయః, విషయః ।

సివ్---పరిషీవ్యతి, నిషీవ్యతి, విషీవ్యతి । పర్యషీవ్యత్, న్యషీవ్యత్, వ్యషీవ్యత్ । పర్యసీవ్యత్, న్యసీవ్యత్, వ్యసీవ్యత్ ।

సహ---పరిషహతే, నిషహతే, విషహతే । పర్యషహత, న్యషహత, వ్యషహత ।

సుట్---పరిష్కరోతి । పర్యష్కరోత్ ।

స్తు---పరిష్టౌతి, నిష్టౌతి, విష్టౌతి । పర్యష్టౌత్, న్యష్టౌత్, వ్యష్టౌత్ । పర్యస్తౌత్, న్యస్తౌత్, వ్యస్తౌత్ ।

ష్వఞ్జ---`దంశసఞ్జస్వఞ్జామ్(6-4-25-2396) ఇతి నలోపః । పరిష్వజతే, విష్వజతే, నిష్వజతే । పర్యష్వజత, పర్యస్వజత ।

పూర్వేణైవ సిద్ధే స్తుస్వఞ్జిగ్రహణముత్తరార్థమ్, అడ్వ్యవాయే విభాషా యథా స్యాత్ ।।

[-8-3-70]

సివాదీనాం వాడ్వ్యవాయేఽపి ।। [8-3-71] ।।

అనన్తరసూత్రే సివుసహసుట్స్తుస్వఞ్జామ్(8-3-70-2275) ఇతి సివాదయః । సివాదీనామడ్వ్యవాయేఽపి పరినివిభ్య ఉత్తరస్య సకారస్య వా మూర్ధన్యో భవతి । తథా చైవోదాహృతమ్ ।।

[-8-3-71]

అనువిపర్యభినిభ్యః స్యన్దతేరప్రాణిషు ।। [8-3-72] ।।

అను, వి, పరి, అభి, ని--ఇత్యేతేభ్య ఉత్తరస్య స్యన్దతేరప్రాణిషు సకారస్య వా మూర్ధన్యాదేశో భవతి । అనుష్యన్దతే, విష్యన్దతే, పరిష్యన్దతే, అభిష్యన్దతే తైలమ్, నిష్యన్దతే । అనుస్యన్దతే, విస్యన్దతే, పరిస్యన్దతే, అభిస్యన్దతే, నిస్యన్దతే ।

అప్రాణిష్వితి కిమ్ ? అనుస్యన్దతే మత్స్య ఉదకే । ప్రాణ్యప్రాణివిషయస్యాపి స్యన్దతేరయం వికల్పో భవతి---అనుష్యన్దేతే మత్స్యోదకే, అనుస్యన్దేతే ।

`అప్రాణిషు ఇతి పర్యుదాసోఽయమ్, న ప్రసజ్యప్రతిషేధః ।।

[-8-3-72]

వేః స్కన్దేరనిష్ఠాయామ్ ।। [8-3-73] ।।

వేరుపసర్గాదుత్తరస్య స్కన్దేః సకారస్య మూర్ధన్యో వా భవతి అనిష్ఠాయామ్ । విష్కన్తా, విస్కన్తా । విష్కన్తుమ్, విస్కన్తుమ్ । విష్కన్తవ్యమ్, విస్కన్తవ్యమ్ ।

అనిష్ఠాయామితి కిమ్ ? విస్కన్నః ।।

[-8-3-73]

పరేశ్చ ।। [8-3-74] ।।

పరిశబ్దాచ్చోత్తరస్య స్కన్దేః సకారస్య వా మూర్ధన్యో భవతి । పరిష్కన్తా, పరిష్కన్తుమ్, పరిష్కన్తవ్యమ్ । పరిస్కన్తా, పరిస్కన్తుమ్, పరిస్కన్తవ్యమ్ ।

పృథగ్యోగకరణసామర్థ్యాత్ `అనిష్ఠాయామ్ ఇత్యేతన్నానువర్తతే---పరిష్కణ్ణః, పరిస్కన్నః ।।

[-8-3-74]

పరిస్కన్దః ప్రాచ్యభరతేషు ।। [8-3-75] ।।

`పరిస్కన్ద ఇతి మూర్ధన్యాభావో నిపాత్యతే ప్రాచ్యభరతేషు ప్రయోగవిషయేషు । పూర్వేణ మూర్ధన్యే ప్రాప్తే తదభావో నిపాత్యతే ।

పరిస్కన్దః । అన్యత్ర పరిష్కన్దః । అచి నిపాతనమ్ । అథ వా---నిష్ఠాతకారస్య లోపః ।

భరతగ్రహణం ప్రాచ్యవిశేషణమ్ ।।

[-8-3-75]

స్ఫురతిస్ఫులత్యోర్నిర్నివిభ్యః ।। [8-3-76] ।।

స్ఫురతిస్ఫులత్యోః సకారస్య నిస్, ని, వి---ఇత్యేతేభ్య ఉత్తరస్య వా మూర్ధన్యాదేశో భవతి । స్ఫురతి---నిష్ష్ఫురతి, నిస్స్ఫురతి, నిష్ఫురతి, నిస్ఫురతి । విష్ఫురతి, విస్ఫురతి । స్ఫులతి---నిష్ష్ఫులతి, నిస్స్ఫులతి । నిస్ఫులతి, నిస్ఫులతి । విష్ఫులతి, విస్ఫులతి ।।

[-8-3-76]

వేః స్కభ్నాతేర్నిత్యమ్ ।। [8-3-77] ।।

వేరుత్తరస్య స్కభ్నాతేః సకారస్య నిత్యం మూర్ధన్యాదేశో భవతి । విష్కభ్నాతి । విష్కమ్భితా । విస్కమ్భితుమ్ । విస్కమ్భితవ్యమ్ ।।

[-8-3-77]

ఇణః షీధ్వంలుఙ్లిటాం ధోఽఙ్గాత్ ।। [8-3-78] ।।

`మూర్ధన్య ఇతి వర్తతే । ఇణన్తాదఙ్గాదుత్తరేషాం షీధ్వంలుఙ్లిటాం యో ధకారస్తస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి । చ్యోషీఢ్వమ్ । ప్లోషీఢ్వమ్ । లుఙ్--అచ్యోఢ్వమ్ । అప్లోఢ్వమ్ । లిట్---చకృఢ్వే, వవృఢ్వే ।

ఇణ్కోః(8-3-57-211) ఇతి వర్తమానే పునరిణ్గ్రహణం కవర్గనివృత్త్యర్థమ్ । పక్షీధ్వమ్ । యక్షీధ్వమ్ ।

షీధ్వంలుఙ్లిటామితి కిమ్ ? స్తుధ్వే । అస్తుధ్వమ్ । అఙ్గాదితి కిమ్ ? పరివేవిషీధ్వమ్ ।

అర్థవద్గ్రహణాదపి సిద్ధమ్ ? తత్తు నాశ్రితమ్ ।।

[-8-3-78]

విభాషేటః ।। [8-3-79] ।।

ఇణః పరస్మాదిట ఉత్తరేషాం షీధ్వంలుఙ్లిటాం యో ధకారస్తస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి విభాషా । లవిషీఢ్వమ్, లవిషీధ్వమ్ । పవిషీఢ్వమ్, పవిషీధ్వమ్ । లుఙ్---అలవిఢ్వమ్, అలవిధ్వమ్ । లిట్---లులువిధ్వే, లులువిఢ్వే ।

ఇణ ఇత్యేవ---ఆసిషీధ్వమ్ ।

అథేహ కథం భవితవ్యమ్---ఉపదిదీయిధ్వే ? కేచిదాహుః---ఇణన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య ఇట ఆనన్తర్యం యుటా వ్యవహితమితి న భవితవ్యం ఢత్వేనేతి । [K.6.570] అపరేషాం దర్శనమ్--- `అఙ్గాత్ ఇతి నివృత్తమ్, `ఇణః ఇత్యనువర్త్తతే, తతశ్చ యకారాదేవ ఇణః పరోఽనన్తర ఇడితి పక్షే భవితవ్యం మూర్ధన్యేన ఇతి ।।

[-8-3-79]

సమాసేఽఙ్గులేః సఙ్గః ।। [8-3-80] ।।

సఙ్గసకారస్యాఙ్గులేరుత్తరస్య మూర్ధన్య ఆదేశో భవతి సమాసే । అఙ్గులేః సఙ్గః అఙ్గులిషఙ్గః । అఙ్గులిషఙ్గా యవాగూః । అఙ్గులిషఙ్గః గాః సాదయతి ।

సమాస ఇతి కిమ్ ? అఙ్గులేః సఙ్గం పశ్య ।।

[-8-3-80]

భీరోః స్థానమ్ ।। [8-3-81] ।।

స్థానసకారస్య భీరోరుత్తరస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి । భీరుష్ఠానమ్ । సమాస ఇత్యేవ --- భీరోః స్థానం పశ్య ।।

[-8-3-81]

[K.6.571]

అగ్నేః స్తుత్స్తోమసోమాః ।। [8-3-82] ।।

అగ్నేరుత్తరస్య స్తుత్, స్తోమ, సోమ --- ఇత్యేతేషాం సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి సమాసే । అగ్నిష్టుత్ । అగ్నిష్టోమః । అగ్నీషోమః ।

`అగ్నేర్దీర్ఘాత్సోమస్యేష్యతే। తేనేహ న భవతి --- అగ్నిసోమౌ మాణవకౌ । తథా చ జ్యోతిః = అగ్నిః, సోమః =

లతావిశేషః --- అగ్నిసోమౌ తిష్ఠతః ।

సమాసే ఇత్యేవ --- అగ్నే సోమః ॥

[-8-3-82]

జ్యోతిరాయుషః స్తోమః ॥ [8-3-83] ॥

జ్యోతిస్, ఆయుస్ --- ఇత్యేతాభ్యాముత్తరస్య స్తోమసకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి సమాసే । జ్యోతిష్టోమః । ఆయుష్టోమః ।

` సమాసే ఇత్యేవ --- జ్యోతిః స్తోమం దర్శయతి ।

[-8-3-83]

[K.6.572]

మాతృపితృభ్యాం స్వసా ॥ [8-3-84] ॥

మాతృ, పితృ --- ఇత్యేతాభ్యాముత్తరస్య స్వసృసకారస్య సమాసే మూర్ధన్యాదేశో భవతి । మాతృష్వసా । పితృష్వసా ।

[-8-3-84]

మాతుఃపితుర్భ్యామన్యతరస్యామ్ ॥ [8-3-85] ॥

మాతుర్, పితుర్ --- ఇత్యేతాభ్యాముత్తరస్య స్వసృశబ్దస్యాన్యతరస్యాం మూర్ధన్యాదేశో భవతి సమాసే । మాతుఃష్వసా, మాతుఃస్వస్వా । పితుఃష్వసా, పితుఃస్వసా । మాతుః పితురితి రేఫాన్తయోరేతద్గ్రహణమ్ । ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాద్ విసర్జనీయాన్తాత్ సకారాన్తాచ్చ షత్వం భవతి । [K.6.573] సమాస ఇత్యేవ --- వాక్యే మా భూత్; మాతుః స్వసా ఇత్యేవ నిత్యం భవతి ॥

[-8-3-85]

అభినిసః స్తనః శబ్దసంజ్ఞాయామ్ ॥ [8-3-86] ॥

అభి, నిస్--ఇత్యేతస్మాదుత్తరస్య స్తనతిసకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి అన్యతరస్యాం శబ్దసంజ్ఞాయాం గమ్యమానాయామ్ । అభినిష్టానో వర్ణః । అభినిష్టానో విసర్జనీయః । అభినిస్తానో వర్ణః । అభినిస్తానో విసర్జనీయః ।

శబ్దసంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? అభినిస్తనతి మృదఙ్గః ।

` సమాసే ఇతి అతః ప్రభృతి నివృత్తమ్ ॥

[-8-3-86]

ఉపసర్గప్రాదుర్భ్యామస్తిర్యచ్పరః ।। [8-3-87] ।।

ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాత్ప్రాదుస్శబ్దాచ్చోత్తరస్య యకారపరస్యాచ్పరస్య చాస్తిసకారస్య మూర్ధన్యో భవతి । అభిషన్తి, నిషన్తి, విషన్తి, ప్రాదుఃషన్తి । అభిష్యాత్, నిష్యాత్, విష్యాత్, ప్రాదుఃష్యాత్ ।

ఉపసర్గాదితి కిమ్ ? దధి స్యాత్ । మధు స్యాత్ ।

అస్తీతి కిమ్ ? అనుసృతమ్ । విసృతమ్ ।

అథాసత్యపి అస్తిగ్రహణే సకారమేవ ప్రతి ఉపసర్గ ఆశ్రీయతే, ప్రాదుః శబ్దస్య చ కృభ్వస్తిష్వేవ ప్రయోగ ఇత్యన్యత్రాప్రసఙ్గః ? తథాప్యేతత్ ప్రత్యుదాహర్తవ్యమ్---అనుసూతే అనుసూః, అనుసోఽపత్యమ్ అనుసేయః । శుభ్రాదిత్వాడ్ ఢక్(4-1-123-1126), ఢే లోపేఽకద్ర్వాః(6-4-147-1142) ఇత్యువర్ణలోపః ।

యచ్పర ఇతి కిమ్ ? నిస్తః । విస్తః । ప్రాదుస్తః ।।

[-8-3-87]

సువినిర్దుర్భ్యః సుపిసూతిసమాః ।। [8-3-88] ।।

సు, వి, నిర్, దుర్--ఇత్యేతేభ్య ఉత్తరస్య సుపి, సూతి, సమ---ఇత్యేతేషాం సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి । `సుపి ఇతి స్వపిః కృతసమ్ప్రసారణో గృహ్యతే । సుషుప్తః । నిఃషుప్తః । దుఃషుప్తః ।

`సూతి ఇతి స్వరూపగ్రహణమ్ । సుషూతిః । విషూతిః । నిఃషూతిః । దుఃషూతిః ।

సమ---సుషమమ్, విషమమ్, నిఃషమమ్, దుఃషమమ్ ।

`సుపేః షత్వం స్వపేర్మా భూద్విసుష్వాపేతి కేన న ।

హలాదిశేషాన్న సుపిరిష్టం పూర్వం ప్రసారణమ్ ।।

స్థాదీనాం నియమో నాత్ర ప్రాక్సితాదుత్తరః సుపిః ।

అనర్థకే విషుషుపః సుపిభూతో ద్విరుచ్యతే ।।(మ.భా.3-447)

`పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విర్వచనే(పూ.ప.92) ఇతి కృతే షత్వే తతో ద్విర్వచనమ్ ।।

[-8-3-88]

నినదీభ్యాం స్నాతేః కౌశలే ।। [8-3-89] ।।

ని, నదీ---ఇత్యేతాభ్యాముత్తరస్య స్నాతిసకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి కౌశలే గమ్యమానే ।
నిష్ణాతః కటకరణే । నిష్ణాతో రజ్జువర్తనే । నద్యాం స్నాతీతి నదీష్ణః । సుపి స్థః(3-2-4-2916)
ఇత్యత్ర ` సుపి ఇతి యోగవిభాగాత్కప్రత్యయః ।

కౌశల ఇతి కిమ్ ? నిస్నాతః । నద్యాం స్నాతో నదీస్నాత ఇతి ।।

[-8-3-89]

సూత్రం ప్రతిష్ణాతమ్ ।। [8-3-90] ।।

`ప్రతిష్ణాతమ్ ఇతి నిపాత్యతే సూత్రం చేద్భవతి । ప్రతిష్ణాతం సూత్రమ్ । శుద్ధమిత్యర్థః ।
ప్రతిస్నాతమిత్యేవాన్యత్ర ।।

[-8-3-90]

కపిష్ఠలో గోత్రే ।। [8-3-91] ।।

` కపిష్ఠలః ఇతి నిపాత్యతే గోత్రవిషయే । కపిష్ఠలో నామ యస్య స కాపిష్ఠలిః పుత్రః ।

గోత్ర ఇతి కిమ్ ? కపేః స్థలం కపిస్థలమ్ ।।

[-8-3-91]

ప్రష్ఠోఽగ్రగామిని ।। [8-3-92] ।।

`ప్రష్ఠః ఇతి నిపాత్యతే అగ్రగామిన్యభిధేయే । ప్రతిష్ఠత ఇతి ప్రష్ఠోఽశ్వః । అగ్రతో గచ్ఛతీత్యర్థః
।

అగ్రగామినీతి కిమ్ ? ప్రస్థే హిమవతః పుణ్యే । ప్రస్థో వ్రీహీణామ్ ।।

[-8-3-92]

వృక్షాసనయోర్విష్టరః ।। [8-3-93] ।।

` విష్టరః ఇతి నిపాత్యతే వృక్షే ఆసనే చ వాచ్యే । విపూర్వస్య స్తృణాతేః షత్వం నిపాత్యతే ।
విష్టరో వృక్షః । విష్టరమాసనమ్ ।

వృక్షాసనయోరితి కిమ్ ? ఔలపివాక్యస్య విస్తరః ।।

[-8-3-93]

ఛన్దోనామ్ని చ ।। [8-3-94] ।।

[K.6.581]

`విష్టారః ఇతి నిపాత్యతే । విపూర్వాత్ `స్తృ---ఇత్యేతస్మాద్ధాతోః ఛన్దోనామ్ని చ(3-3-34-3205)ఇత్యేవం విహితో ఘఞ్ ఇతి `విష్టరఃఇత్యపి ప్రకృతే `విష్టార ఇతి విజ్ఞాయతే । విష్టారపఙ్క్తిః ఛన్దః । విష్టారో బృహతీఛన్దః ।

ఛన్దోనామ్నీతి కిమ్ ? పటస్య విస్తారః ।।

[-8-3-94]

గవియుధిభ్యాం స్థిరః ।। [8-3-95] ।।

గవియుధిభ్యాముత్తరస్య స్థిరసకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి । గవిష్ఠిరః । యుధిష్ఠిరః ।

గోశబ్దాదహలన్తాదపి ఏతస్మాదేవ నిపాతనాత్సప్తమ్యా అలుగ్భవతి ।।

[-8-3-95]

వికుశమిపరిభ్యః స్థలమ్ ।। [8-3-96] ।।

వి, కు, శమి, పరి --- ఇత్యేతేభ్య ఉత్తరస్య స్థలసకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి । విష్ఠలమ్ । కుష్ఠలమ్ । శమిష్ఠలమ్ । పరిష్ఠలమ్ ।।

[-8-3-96]

అమ్బామ్బగోభూమిసవ్యాపద్విత్రికుశేకుశఙ్క్వఙ్గుమఞ్జిపుఞ్జిపరమేబర్హిర్దివ్యగ్నిభ్యః స్థః ।। [8-3-97] ।।

అమ్బ, ఆమ్బ, గో, భూమి, సవ్య, అప, ద్వి, త్రి, కు, శేకు, శఙకు, అఙ్గు, మఞ్జి, పుఞ్జి, పరమే, బర్హిస్, దివి,అగ్ని---ఇత్యేతేభ్య ఉత్తరస్య స్థశబ్దసకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి । అమ్బష్ఠః । ఆమ్బష్ఠః । గోష్ఠః । భూమిష్ఠః । సవ్యేష్ఠః । అపష్ఠః । ద్విష్ఠః । త్రిష్ఠః । కుష్ఠః । శేకుష్ఠః । శఙ్కుష్ఠః । అఙ్గుష్ఠః । మఞ్జిష్ఠః । పుఞ్జిష్ఠః । పరమేష్ఠః । బర్హిష్ఠః । దివిష్ఠః । అగ్నిష్ఠః ।

- స్థాస్థిన్స్థౄణామితి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-448) । సవ్యేష్ఠాః । పరమేష్ఠీ । సవ్యేష్ఠృసారథిః ।।

[-8-3-97]

[K.6.584]

సుషామాదిషు చ ।। [8-3-98] ।।

సుషామాదిషు శబ్దేషు సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి । శోభనం సామ యస్యాసౌ సుషామా బ్రాహ్మణః । దుష్షామా, నిష్షామా । నిష్షేధః, దుష్షేధః । సుశబ్దస్య కర్మప్రవచనీయసఞ్జ్ఞకత్వాన్నిర్దుర్శబ్దయోశ్చ క్రియాన్తరవిషయత్వాదనుపసర్గత్వే [K.6.585] సతి పాఠోఽయమ్ । సేధతేర్గతౌ ఇతి వా ప్రతిషేధబాధనార్థః । సుషన్ధిః । దుఃషన్ధిః । నిషన్ధిః । సుష్ఠు । దుష్ఠు । తిష్ఠతేరుణాదిష్వేతౌ వ్యుత్పాద్యేతే । - గౌరిషక్థః సఞ్జ్ఞాయామ్ - । జ్యాపోః

సంజ్ఞాఛన్దసోర్బహులమ్ ఇతి పూర్వపదస్య హ్రస్వత్వమ్ । ప్రతిష్ణికా । ప్రతిష్ణాశబ్దాదయం కన్ప్రత్యయః । [K.6.586] జలాషాహమ్ । నౌషేచనమ్ । దున్దుభిషేవణమ్ ।

- ఏతి సంజ్ఞాయామగాత్ - । ఏకారపరస్య సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి ఇణ్కోరుత్తరస్యాగకారాత్పరస్య సంజ్ఞాయాం విషయే । హరిషేణః । వారిషేణః । జానుషేణీ ।

ఏతీతి కిమ్ ? హరిసక్థమ్ । సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? పృథ్వీ సేనా యస్య స పృథుసేనః రాజా । అగాదితి కిమ్ ? విష్వక్సేనః । ` ఇణ్కోః ఇత్యేవ --- సర్వసేనః ।

- నక్షత్రాద్వా -। నక్షత్రవాచినః శబ్దాదుత్తరస్య సకారస్య వా ఏతి సంజ్ఞాయామగకారాద్, మూర్ధన్యో భవతి । రోహిణీషేణః, రోహిణీసేనః । భరణీషేణః, భరణీసేనః । [K.6.587] అగకారాదిత్యేవ --- శతభిషక్సేనః । అవిహితలక్షణో మూర్ధన్యః । సుషామాదిషు ద్రష్టవ్యః ।।

[-8-3-98]

హ్రస్వాత్తాదౌ తద్ధితే ।। [8-3-99] ।।

హ్రస్వాదుత్తరస్య సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి తాదౌ తద్ధితే పరతః । తరప్, తమప్, తయ, త్వ, తల్, తస్, త్యప్ --- ఏతాని ప్రయోజయన్తి । తరప్ -- సర్పిష్టరమ్, యజుష్టరమ్ । తమప్ --- సర్పిష్టమమ్, యజుష్టమమ్ । తయ --- చతుష్టయే బ్రాహ్మణానాం నికేతాః । త్వ --- సర్పిష్ట్వమ్, యజుష్ట్వమ్ । తల్ --- సర్పిష్టా, యజుష్టా । తస్ --- సర్పిష్టః, యజుష్టః । త్యప్ --- ` ఆవిష్ట్యః వర్ద్ధతే। హ్రస్వాదితి కిమ్ ? గీస్తరా, ధూస్తరా । తాదావితి కిమ్ ? [K.6.588] సర్పిస్సాన్ద్భవతి । ప్రత్యయసకారస్య సాత్పదాద్యోః ఇతి సత్యపి ప్రతిషేధే ప్రకృతిసకారస్య స్యాత్ ।

తద్ధిత ఇతి కిమ్ ? సర్పిస్తరతి ।

- తిఙన్తస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - । భిన్ద్యుస్తరామ్ । ఛిన్ద్యుస్తరామ్ ।।

[-8-3-99]

నిసస్తపతావనాసేవనే ।। [8-3-100] ।।

[K.6.589]

నిసః సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి తపతౌ పరతోఽనాసేవనేఽర్థే । ఆసేవనమ్ = పునః పునః కరణమ్ । నిష్టపతి సువర్ణమ్ । సకృదగ్నిం స్పర్శయతీత్యర్థః । అనాసేవన ఇతి కిమ్ ? నిస్తపతి సువర్ణం సువర్ణకారః । పునఃపునరగ్నిం స్పర్శయతీత్యర్థః । ` నిష్టప్తం రక్షో నిష్టప్తా అరాతయః ఇత్యత్ర సదప్యాసేవనం న వివక్ష్యతే । ఛాన్దసో వా వర్ణవికారః ।

[-8-3-100]

యుష్మత్తత్తక్షుఃష్వన్తః పాదమ్ ।। [8-3-101] ।।

యుష్మత్ తత్, తతక్షుస్---ఇత్యేతేషు తకారాదిషు పరతః సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి సే చేత్ సకారోఽన్తః పాదం భవతి । యుష్మదాదేశాః---త్వమ్, త్వామ్, తే, తవ । అగ్నిష్ట్వం నామాసీత్, । త్వా---అగ్నిష్ట్వా వర్ధయామసి । తే---`అగ్నిష్టే

విశ్వమానయ(ఆప.గృ4-10-17) । తవ---`అప్స్వగ్నే సధిష్టవ(ఋ.8-43-9) । తత్---`అగ్నిష్టద్విశ్వమాపృణాతి(ఋ.10-2-4) । తతక్షుస్---`ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః(ఋ.10-31-7) ।

అన్తః పాదమితి కిమ్ ? `యన్మ ఆత్మనో మిన్దాభూదగ్నిస్తత్పునరాహార్జాతవేదా విచర్షణిః(తై.సం.3-2-5-4) ।।

[-8-3-101]

యజుష్యేకేషామ్ ।। [8-3-102] ।।

యజుషి విషయే యుష్మత్తత్తతక్షుఃషు పరత ఏకేషామాచార్యాణాం మతేన సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి । అర్చిభిష్ట్వమ్, అర్చిభిస్త్వమ్ । అగ్నిష్టేఽగ్రమ్, `అగ్నిస్తేఽగ్రమ్(తై.3-5-6-2) । `అగ్నిష్టత్(తై.1-1-14-5), `అగ్నిస్తత్(తై.3-2-5-4) । అర్చిర్భిష్టతక్షుః । అర్చిర్భిస్తతక్షుః ।।

[-8-3-102]

స్తుతస్తోమయోశ్ఛన్దసి ।। [8-3-103] ।।

`ఏకేషామ్ ఇతి వర్తతే । స్తుత, స్తోమ---ఇత్యేతయోః సకారస్య ఛన్దసి విషయే మూర్ధన్యాదేశో భవతి ఏకేషామాచార్యాణాం మతేన । త్రిభిష్టుతస్య, త్రిభిస్తుతస్య । `గోష్టోమం(తై.సం.7-4-11-1) షోడశినమ్, గోస్తోమం షోడశినమ్(ఆప.శ్రౌ.23-12-18) ।

`పూర్వపాదత్ ఇత్యేవ సిద్ధే ప్రపఞ్చార్థమిదమ్ ।।

[-8-3-103]

పూర్వపదాత్ ।। [8-3-104] ।।

`ఛన్దసి ఇతి వర్త్తతే, `ఏకేషామ్ ఇతి చ । పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి ఛన్దసి విషయే ఏకేషామాచార్యాణాం మతేన । `ద్విషన్ధిః(మై.3-8-2), ద్విసన్ధిః । `త్రిషన్ధిః(మై.3-8-2), త్రిసన్ధిః । మధుష్ఠానమ్, మధుస్థానమ్ । `ద్విషాహస్రం చిన్వీత(తై.5-6-8-2), ద్విసాహస్రం చిన్వీత ।

అసమాసేఽపి యత్పూర్వపదం తదపీహ గృహ్యతే । `త్రిః షమృద్ధత్వాయ(ఐ.బ్రా.2-16), త్రిః సమృద్ధత్వాయ ।।

[-8-3-104]

సుఞః ।। [8-3-105] ।।

` సుఞ ఇతి నిపాత ఇహ గృహ్యతే, తస్య పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి ఛన్దసి విషయే । ` అభీషుణః సఖీనామ్(ఋ.4-31-3) । ` ఊర్ధ్వ ఊషుణః(ఋ.1-16-13) । ఇకః సుఞి(6-4-134-3536) ఇతి దీర్ఘః । నశ్చ ధాతుస్థోరుషుభ్యః(8-4-27-3649) ఇతి ణత్వమ్ ।।

[-8-3-105]

సనోతేరనః ।। [8-3-106] ।।

సనోతేరనకారాన్తస్య సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి । ` గోషాః(ఋ.9-2-10) । ` నృషాః(ఋ.9-2-10) ।

అన ఇతి కిమ్ ? ` గోసనిం వాచముదీరయన్(అ.వే.3-20-10) ।

` పూర్వపదాత్ ఇత్యేవ సిద్ధే నియమార్థమిదమ్ । అత్ర కేచిత్ సవనాదిపాఠాద్ గోసనిర్నియమస్య ఫలం న భవతీతి సిసానయిషతీతి ప్రత్యుదాహరన్తి । సిసనిషతేరప్రత్యయః । సిసనీరిత్యపరే ।

[-8-3-106]

సహేః పృతనర్తాభ్యాం చ ।। [8-3-107] ।।

పృతనా, ఋత---ఇత్యేతాభ్యాముత్తరస్య సహిసకారస్య మూర్ధన్యాదేశో భవతి । ` పృతనాషాహమ్(ఋ.6-72-5) । ఋతీషాహమ్ ।

కేచిద్ ` సహః ఇతి యోగవిభాగం కుర్వన్తి---` ఋతీషహమ్(ఋ.6-14-4)ఇత్యత్రాపి యథా స్యాత్ । ఋతిశబ్దస్య పూర్వపదస్య సంహితాయామేతద్దీర్ఘత్వమ్, షత్వం చ । అవగ్రహే తు ఋతిసహమిత్యేవ భవతి । చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః । తేన ఋతీషహమితి సిద్ధమ్ ।।

[-8-3-107]

న రపరసృపిసృజిస్పృశిస్పృహిసవనాదీనామ్ ।। [8-3-108] ।।

రేఫపరస్య సకారస్య సృపి, సృజి, స్పృశి, స్పృహి, సవనాదీనాం చ మూర్ధన్యో న భవతి । రపర---` విస్రంసికాయాః కాణ్డం

జుహోతి(మై.2-6-1) । విస్రబ్ధః కథయతి । సృపి---` పురా క్రూరస్య విసృపః(వా.సం.1-28) । సృజి---బాచో విసర్జనాత్ । స్పృశి---` దివిస్పృశమ్(ఋ.1-142-8) । స్పృహి----నిస్పృహం కథయతి ।

సవనాదీనామ్---సవనే సవనే । సూతేసూతే । సామేసామే । సవనముఖేసవనముఖే । కిం స్యతీతి కింసంకింసమ్ । అనుసవనమనుసవనమ్ । `గోసనిం(అ.వే.3-20-10) గోసనిమ్ । అశ్వసనిమశ్వసనిమ్ । పూర్వపదాదితి ప్రాప్తే ప్రతిషేధః ।

అశ్వసనిగ్రహణమనిణోఽపి షత్వమస్తీతి జ్ఞాపనార్థమ్ । తేన జలాషాహమ్, అశ్వాషాహమిత్యేతత్సిద్ధం భవతి ।

క్వచిదేవం గణపాఠః---సవనేసవనే । అనుసవనేఽనుసవనే । సంజ్ఞాయాం బృహస్పతిసవః । శకునిసవనమ్ । సోమేసోమే । సూతేసూతే । సంవత్సరేసంవత్సరే । కింసంకింసమ్ । బిసంబిసమ్ । ముసలంముసలమ్ । గోసనిమశ్వసనిమ్ । సవనాదిః ।।

[-8-3-108]

సాత్పదాద్యోః ।। [8-3-109] ।।

`సాత్ ఇత్యేతస్య, పదాదేశ్చ మూర్ధన్యాదేశో న భవతి విభాషా సాతి కార్త్స్న్యే(5-4-52-2122) । ప్రత్యయసకారత్వాత్ ప్రాప్తిః, పదాదేశ్చాదేశసకారత్వాత్ । సాత్--అగ్నిసాత్, దధిసాత్, మధుసాత్ । పదాదేః---దధి సిఞ్చతి । మధు సిఞ్చతి ।।

[-8-3-109]

సిచో యఙి ।। [8-3-110] ।।

సిచః సకారస్య యఙి పరతో మూర్ధన్యాదేశో న భవతి । పరిసేసిచ్యతే । అభిసేసిచ్యతే ।

ఉపసర్గాత్(8-3-65-2270) ఇతి యా ప్రాప్తిః సా పదాదిలక్షణమేవ ప్రతిషేదధం బాధతే, న `సిచో యఙి ఇతి । తస్మాదయం ప్రతిషేధః సర్వత్ర భవతి ।

యఙీతి కిమ్ ? అభిషిషిక్షతి ।।

[-8-3-110]

సేధతేర్గతౌ ।। [8-3-111] ।।

గతౌ వర్త్తమానస్య సేధతేః సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో న భవతి । అభిసేధయతి గాః । పరిసేధయతి గాః ।

గతావితి కిమ్ ? శిష్యమకార్యాత్ ప్రతిషేధయతి ।।

[-8-3-111]

ప్రతిస్తబ్ధనిస్తబ్ధౌ చ ।। [8-3-112] ।।

ప్రతిస్తబ్ధ, నిస్తబ్ధ---ఇత్యేతౌ మూర్ధన్యప్రతిషేధాయ నిపాత్యేతే I స్తన్భేః(8-3-67-2272) ఇతి ప్రాప్తం షత్వం ప్రతిషిధ్యతే I ప్రతిస్తబ్ధః I నిస్తబ్ధః II

[-8-3-112]

సోఢః II [8-3-113] II

సహిరయం సోడ్భూతో గృహ్యతే, తస్య సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో న భవతి I పరిసోఢః, పరిసోఢుమ్, పరిసోఢవ్యమ్ I

సోడ్భూతగ్రహణం కిమ్ ? పరిషహతే II

[-8-3-113]

స్తమ్భుసివుసహాం చఙి II [8-3-114] II

స్తమ్భు, సివు, సహ---ఇత్యేతేషాం చఙి పరతః సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో న భవతి I స్తన్భేః(8-3-77-2272) ఇతి పరినివిభ్యః(8-3-70-2275) ఇతి చ ప్రాప్తో మూర్ధన్యః ప్రతిషిధ్యతే I స్తమ్భు---పర్యతస్తమ్భత్, అభ్యతస్తన్భత్ I సివు---పర్యసీషివత్, న్యసీషివత్ I సహ---పర్యసీషహత్, వ్యసీషహత్ I

- స్తమ్భుసివుసహాం చఙి ఉపసర్గాదితి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-450)I ఉపసర్గాద్యా ప్రాప్తిస్తస్యా ఏవ ప్రతిషేధో యథా స్యాత్, అభ్యాసాద్యా ప్రాప్తిస్తస్యా మా భూదితి I తథా చైవోదాహృతమ్ II

[-8-3-114]

సునోతేః స్యసనోః II [8-3-115] II

సునోతేః సకారస్య మూర్ధన్యాదేశో న భవతి స్యే సని చ పరతః I అభిసోష్యతి I పరిసోష్యతి I అభ్యసోష్యత్ I

పర్యసోష్యత్ I

సని కిముదాహరణమ్ ? అభిసుసూషతి I నైతదస్తి ప్రయోజనమ్, తత్ర స్తౌతిణ్యోరేవ షణ్యభ్యాసాత్(8-3-71-2627) ఇతి నియమాన్న భవిష్యతి I ఇదం తర్హి---అభిసుసూషతే ? ఏతదపి నాస్తి; స్థాదిష్వభ్యాసేన చాభ్యాసస్య(8-3-64-2277) ఇతి నియమాత్ I ఇదం తర్హ్యభిసుసూషతేరప్రత్యయః అభిసుసూరిత్యుదాహరణమితి ? అత్ర హి సన్షభూతో న భవతీత్యభ్యాసాత్ ప్రాప్తిరస్తి I

స్యసనోరితి కిమ్ ? సుషావ II

[-8-3-115]

సదిస్వఞ్జ్యోః పరస్య లిటి II [8-3-116] II

సది, స్వఞ్జి---ఇత్యేతయోర్ధాత్వోర్లిటి పరతః సకారస్య పరస్య మూర్ధన్యో న భవతి । అభిషసాద, పరిషసాద, నిషసాద, విషసాద । పరిషస్వజే, పరిషస్వజాతే, పరిషస్వజిరే । అభిషస్వజే । స్వఞ్జేః సంయోగాన్తాదపి విభాషా లిటః కిత్త్వమిచ్ఛన్తీతి పక్షేఽనుషఙ్గలోపః ॥

[-8-3-116]

నివ్యభిభ్యోఽడ్వ్యవాయే వా ఛన్దసి ॥ [8-3-117] ॥

ని, వి, అభి---ఇత్యేతేభ్య ఉపసర్గేభ్య ఉత్తరస్య సకారస్యాడ్వ్యవాయే ఛన్దసి విషయే మూర్ధన్యాదేశో న భవతి వా । న్యషీదత్పితా నః, న్యసీదత్ । వ్యషీదత్పితా నః, వ్యసీదత్ । అభ్యషీదత్, అభ్యసీదత్ ।

` సదిష్వఞ్జోః ఇతి, తదిహ నానువర్త్తతే, సామాన్యేనైవ తద్వచనమ్ । వ్యష్టౌత్, వ్యస్తౌత్; అభ్యష్టౌత్, అభ్యస్తౌత్---ఇత్యేతదపి సిద్ధం భవతి ॥

ఇతి శ్రీవామనాచార్యవిరచితాయాం కాశికావృత్తౌ అష్టమాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః

[-8-3-117]

అథ అష్టమాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

రషాభ్యాం నో ణః సమానపదే ।। [8-4-1] ।।

రేఫషకారాభ్యాముత్తరస్య నకారస్య ణకారాదేశో భవతి, సమానపదస్థౌ చేన్నిమిత్తనిమిత్తినౌ భవతః । ఆస్తీర్ణమ్, విస్తీర్ణమ్, అవపూర్ణమ్ । షకారాత్--కుష్ణాతి, పుష్ణాతి, ముష్ణాతి । షగ్రహణముత్తరార్థమ్; ష్టుత్వేనైవ హి సిద్ధమేతత్ ।

సమానపద ఇతి కిమ్ ? అగ్నిర్నయతి । వాయుర్నయతి ।

- ఋవర్ణాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-452)। తిసృణామ్ । చతసృణామ్ । మాతౄణామ్ । పితౄణామ్ ।

రశ్రుతిసామాన్యనిర్దేశాత్సిద్ధమ్ । వర్ణభక్త్యా చ వ్యవధానేఽపి ణత్వం భవతీతి క్షుభ్నాదిషు(8-4-39-792) నృనమన---తృప్నోతిగ్రహణం జ్ఞాపకమ్ ।

అథ వా---ఋవర్ణాదపి ణత్వం భవతీత్యేతదేవానేన జ్ఞాప్యతే ।।

[-8-4-1]

అట్కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేఽపి ।। [8-4-2] ।।

అట్, కు, పు, ఆఙ్, నుమ్---ఇత్యేతైర్వ్యవాయేఽపి రేఫషకారాభ్యాముత్తరస్య నకారస్య ణకార ఆదేశో భవతి । అడ్వ్యవాయే తావత్---కరణమ్, హరణమ్ । కిరిణా । గిరిణా । కురుణా । గురుణా ।

కవర్గవ్యవాయే---అర్కేణ । మూర్ఖేణ । గర్గేణ । అర్ఘేణ ।

పవర్గవ్యయాయే--దర్పేణ । రేఫేణ । గర్భేణ । చర్మణా । వర్మణా ।

ఆఙ్వ్యవాయే---పర్యాణద్ధమ్ । నిరాణద్ధమ్ ।

` అడ్వ్యవాయే ఇతి సిద్ధే ఆఙ్గ్రహణమ్ పదవ్యవాయేఽపి(8-4-38-1057)---ఇత్యస్య ప్రతిషేధస్య బాధనార్థమ్ ।

నుమ్వ్యవాయే--బృంహణమ్ । బృంహణీయమ్ ।

నుగ్రహణమనుస్వారోపలక్షణార్థం ద్రష్టవ్యమ్ I తేన తృంహణమ్, తృంహణీయమిత్యత్రానుస్వారవ్యవాయే నుమభావేఽపి ణత్వం భవతి I సత్యపి చ నుమి యత్రానుస్వారో న శ్రూయతే, తత్ర న భవతి---ప్రేన్వనమ్, ప్రేన్వనీయమితి I

[K.6.606] వ్యవాయోపలక్షణార్థత్వాదడాదీనామిహ వ్యస్తైః సమస్తైశ్చ వ్యవాయేఽపి ణత్వం భవతి II

[-8-4-2]

పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః II [8-4-3] II

[K.6.607]

పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య గకారవర్జితాద్ నకారస్య ణకార ఆదేశో భవతి సంజ్ఞాయాం విషయే I ద్రుణసః I వార్ధ్రీణసః I ఖరణసః I శూర్పణఖా I సంజ్ఞాయామితి కిమ్ ? చర్మనాసికః I అగ ఇతి కిమ్ ? ఋగయనమ్ I

[K.6.608] కేచిదేతన్నియమార్థం వర్ణయన్తి -- పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామేవ ణత్వం నాన్యత్రేతి I సమాసేఽపి హి సమానపదే నిమిత్తనిమిత్తినోర్భావాదస్తి పూర్వేణ ప్రాప్తిరితి I స చ నియమః పూర్వపదసమ్బన్ధాదుత్తరపదస్థస్యైవ ణత్వం నివర్త్యతి --- చర్మనాసికః ఇతి, న తద్ధితపూర్వపదస్థస్య --- ఖారపాయణః, మాతృభోగీణః, కరణప్రియః ఇతి I

[K.6.609] \` అగః ఇతి యోగవిభాగేన ణత్వప్రతిషేధః, న నియమప్రతిషేధ ఇతి I

అపరే తు --- పూర్వసూత్రే \` సమానమేవ యన్నిత్యం పదం తత్సమానపదమ్ ఇత్యాశ్రయన్తి; సమానగ్రహణాత్ I తేషామప్రాప్తమేవ ణత్వమనేన విధీయతే I సమాసే [K.6.610] హి పూర్వపదోత్తరపదవిభాగాదసమానపదత్వమప్యస్తీతి II

[-8-4-3]

వనం పురగామిశ్రకాసిధ్రకాశారికాకోటరాగ్రేభ్యః II [8-4-4] II

\` పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్ ఇతి వర్తతే I పురగా, మిశ్రకా, సిధ్రకా, శారికా, కోటరా, అగ్రే --- ఇత్యేతేభ్యః పూర్వపదేభ్య ఉత్తరస్య వననకారస్య ణకారాదేశో భవతి సంజ్ఞాయాం విషయే I పురగావణమ్ I మిశ్రకావణమ్ I [K.6.611] సిధ్రకావణమ్ I శారికావణమ్ I కోటరావణమ్ I అగ్రేవణమ్ I \` సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః --- ఏతేభ్య ఏవ పరస్య

వనకారస్య ణకారాదేశో భవతి, నాన్యేభ్య ఇతి I కుబేరవనమ్ I శతధారవనమ్ I అసిపత్రవనమ్ II

[-8-4-4]

ప్రనిరన్తః శరేక్షుప్లక్షామ్రకార్ష్యఖదిరపీయూక్షాభ్యోఽసంజ్ఞాయామపి II [8-4-5] II

ప్ర, నిర్, అన్తర్, శర, ఇక్షు, ప్లక్ష, ఆమ్ర, కార్ష్య, ఖదిర, పీయూక్షా --- ఇత్యేతేభ్య ఉత్తరస్య వననకారస్య సంజ్ఞాయామసంజ్ఞాయామపి [K.6.612] ణకారాదేశో భవతి । ప్ర --- ప్రవణే యష్టవ్యమ్ । నిర్ --- నిర్వణే ప్రతిధీయతే । అన్తర్ --- అన్తర్వణే । శర --- శరవణమ్ । ఇక్షు --- ఇక్షువణమ్ । ప్లక్ష --- ప్లక్షవణమ్ । ఆమ్ర --- ఆమ్రవణమ్ । కార్ష్య --- కార్ష్యవణమ్ । ఖదిర --- ఖదిరవణమ్ । పీయూక్షా --- పీయూక్షావణమ్ ।।

[-8-4-5]

విభాషౌషధివనస్పతిభ్యః ।। [8-4-6] ।।

`వనమ్ ఇత్యేవ । ఓషధివాచి యత్పూర్వపదం వనస్పతివాచి చ తత్స్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య వననకారస్య ణకార ఆదేశో భవతి విభాషా । [K.6.613] ఓషధివాచిభ్యస్తావత్ --- దూర్వావణమ్, దూర్వావనమ్ । మూర్వావణమ్, మూర్వావనమ్ । వనస్పతిభ్యః --- శిరీషవణమ్, శిరీషవనమ్ । బదరీవణమ్, బదరీవనమ్ ।

- ద్వ్యక్షరత్ర్యక్షరేభ్య ఇతి వక్తవ్యమ్ - । ఇహ మా భూత్ --- దేవదారువనమ్ । భద్రదారువనమ్ ।

- ఇరికాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - । ఇరికావనమ్ । మిరికావనమ్ ।

ఫలీ వనస్పతిర్జ్ఞేయో వృక్షాః పుష్పఫలోపగాః । [K.6.614]

ఓషధ్యః ఫలపాకాన్తా లతా గుల్మాశ్చ వీరుధః ।।

(ఇతి) సత్యపి భేదే వృక్షవనస్పత్యోరిహాభేదేన గ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్ ।

[-8-4-6]

[K.6.615]

అహ్నోఽదన్తాత్ ।। [8-4-7] ।।

అదన్తం యత్పూర్వపదం తత్స్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్యాహ్నో నకారస్య ణకార ఆదేశో భవతి । పూర్వాహ్ణః । అపరాహ్ణః ।

అదన్తాదితి కిమ్ ? నిరహ్నః । దురహ్నః । అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః ఇత్యహ్నాదేశః । `అహ్నః ఇత్యకారాన్తగ్రహణాద్ దీర్ఘాహ్నీ శరద్ ఇత్యత్ర న భవతి ।।

[-8-4-7]

[K.6.616]

వాహనమాహితాత్ ।। [8-4-8] ।।

ఆహితవాచి యత్పూర్వపదం తత్స్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య వాహననకారస్య ణకార ఆదేశో భవతి । ఇక్షువాహణమ్ । `శరవాహణమ్ । దర్భవాహణమ్ । వాహనే యద్ ఆరోపితముహ్యతే తదాహితముచ్యతే । ఆహితాదితి కిమ్ ? దాక్షివాహనమ్ । దాక్షిస్వామికం వాహనమిత్యర్థః ॥

[-8-4-8]

పానం దేశే ॥ [8-4-9] ॥

పాననకారస్య పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య దేశాభిధానే ణకార ఆదేశో భవతి । పీయతే ఇతి పానమ్ । కృత్యల్యుటో బహులమ్ ఇతి కర్మణి ల్యుట్ । క్షీరం పానం యేషాం తే క్షీరపాణాః ఉశీనరాః । [K.6.617] మనుష్యాభిధానేఽపి దేశాభిధానం గమ్యతే । సురాపాణాః ప్రాచ్యాః । సౌవీరపాణాః బాహ్లీకాః । కషాయపాణాః గన్ధారాః ।

దేశ ఇతి కిమ్ ? దాక్షీణాం పానం దాక్షిపానమ్ ॥

[-8-4-9]

వా భావకరణయోః ॥ [8-4-10] ॥

భావే కరణే చ యః పానశబ్దస్తదీయస్య నకారస్య ణకార ఆదేశో భవతి వా పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య । క్షీరపాణం వర్త్తతే, క్షీరపానమ్ । కషాయపాణమ్, కషాయపానమ్ । సురాపాణమ్, సురాపానమ్ । కరణే --- క్షీరపాణః కంసః । క్షీరపానః । -వాప్రకరణే గిరినద్యాదీనాముపసంఖ్యానమ్ - । గిరిణదీ, గిరినదీ । చక్రణదీ, చక్రనదీ । చక్రణితమ్బా,

చక్రనితమ్బా ॥

[-8-4-10]

[K.6.618]

ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిషు చ ॥ [8-4-11] ॥

`వా ఇతి వర్తతే । ప్రాతిపదికాన్తే నుమి విభక్తౌ చ యో నకారస్తస్య పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య వా ణకార ఆదేశో భవతి। ప్రాతిపదికాన్తే తావత్ --- మాషవాపిణౌ, మాషవాపినౌ । నుమి --- మాషవాపాణి, మాషవాపాని । వ్రీహివాపాణి, వ్రీహివాపాని । విభక్తౌ --- మాషవాపేణ, మాషవాపేన । వ్రీహివాపేణ, వ్రీహివాపేన ।

పుర్వపదాధికారాదుత్తరపదస్య ప్రాతిపదికన్థో యోఽన్త్యో నకారస్తస్యేదం ణత్వమిష్యతే । ఇహ హి న భవతి --- గర్గాణాం భగినీ గర్గభగినీ । [K.6.619] యదా త్వేవం భవతి -- గర్గాణాం భగో గర్గభగః, గర్గభగోఽస్యా అస్తీతి గర్గభగిణీ ఇతి; తదా మాతృభోగీణవత్ నిత్యమేవ ణత్వేన భవితవ్యమ్ । మాషవాపిణీ, మాషవాపినీ ఇత్యత్ర తు `గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సహ

సమాసవచనం ప్రాక్సుబుత్పత్తేః ఇతి కృదన్తేనైవ సమాసే సతి ప్రాతిపదికస్య ఉత్తరపదస్యైవ సతో నకారో భవతి । తథాత్ర నుమ్గ్రహణం కృతమ్ । స హి సముదాయభక్తత్వాదుత్తరపదస్యాన్తో న భవతి ।

[K.6.620] - యువాదీనాం ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - । ఆర్యయూనా । క్షత్రియయూనా । ప్రపక్వాని । దీర్ఘాహ్నీ శరత్ ।।

[-8-4-11]

[K.6.621]

ఏకాజుత్తరపదే ణః ।। [8-4-12] ।।

ఏకాజుత్తరపదం యస్య స ఏకాజుత్తరపదః, తస్మిన్నేకాజుత్తరపదసమాసే ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిషు పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య నకారస్య ణకార ఆదేశో భవతి । వృత్రహణౌ । వృత్రహణః । నుమి---క్షీరపాణి । సురాపాణి । విభక్తౌ---క్షీరపేణ । సురాపేణ ।

` ణః ఇతి వర్త్తమానే పునర్ణగ్రహణం వికల్పాధికారనివృత్తేర్వ్యస్పష్టీకరణార్థమ్ ।।

[-8-4-12]

కుమతి చ । [8-4-13] ।।

కవర్గవతి చోత్తరపదే ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిషు పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య నకారస్య ణకారాదేశో భవతి । వస్త్రయుగిణౌ, [K.6.622] వస్త్రయుగిణః । స్వర్గకామిణౌ । వృషగామిణౌ । నుమి --- వస్త్రయుగాణి । ఖరయుగాణి । విభక్తౌ --- వస్త్రయుగేణ । ఖరయుగేణ ।।

[-8-4-13]

ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య ।। [8-4-14] ।।

ణ ఉపదేశే యస్యాసౌ ణోపదేశః । ణోపదేశస్య ధాతోర్యో నకారః తస్య ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య ణకారాదేశో భవతి అసమాసేఽపి, సమాసేఽపి, ప్రణమతి, పరిణమతి । ప్రణాయకః, పరిణాయకః ।

ఉపసర్గాదితి కిమ్ ? ప్రగతా నాయకా అస్మాద్ దేశాత్ ప్రనాయకో దేశః । అసమాసేఽపీతి కిమ్ ? పూర్వపదాధికారాత్ సమాస ఏవ స్యాదితి తదధికారనివృత్తిద్యోతనార్థమ్ । ణోపదేశస్యేతి కిమ్ ? ప్రనర్దతి । ప్రనర్దకః ।।

[-8-4-14]

హినుమీనా ।। [8-4-15] ।।

హిను, మీనా---ఇత్యేతయోరుపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య నకారస్య ణకారాదేశో భవతి ।
ప్రహిణోతి, ప్రహిణుతః । ప్రమీణాతి, ప్రమీణీతః ।

`హినుమీనాగ్రహణే వికృతస్యాపి భవతి(మ.భా.3-458); అజాదేశస్య స్థానివత్త్వాత్ ।।

[-8-4-15]

ఆని లోట్ ।। [8-4-16] ।।

`ఆని ఇత్యేతస్య లోడాదేశస్యోపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య నకారస్య ణకారాదేశో భవతి ।
ప్రవపాణి । ప్రయాణి । పరియాణి ।

లోడితి కిమ్ ? ప్రవపాని మాంసాని ।।

[-8-4-16]

నేర్గదనదపతపదఘుమాస్యతిహన్తియాతివాతిద్రాతిప్సాతివపతివహతిశామ్యతిచినోతిదేగ్ధిషు
చ ।। [8-4-17] ।।

`ని ఇత్యేతస్యోపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య నకారస్య ణకారాదేశో భవతి గద, నద, పత, పద,
ఘు, మా, స్యతి, హన్తి, యాతి, వాతి, ద్రాతి, ప్సాతి, వపతి, వహతి, శమ్యతి, చినోతి, దేగ్ధి---
ఇత్యేతేషు పరతః । గద---ప్రణిగదతి, పరిణిగదతి । నద---ప్రణినదతి, పరిణినదతి । పత---
ప్రణిపతతి, పరిణిపతతి । పద---ప్రణిపద్యతే, పరిణిపద్యతే । ఘు---ప్రణిదదాతి, పరిణిదదాతి
। ప్రణిదధాతి, పరిణిదధాతి ।

మాఙ్---ప్రణిమిమీతే, పరిణిమిమీతే । మేఙ్---ప్రణిమయతే, పరిణిమయతే । `మా ఇతి
మాఙ్మేఙోర్గ్రహణమిష్యతే ।

స్యతి---ప్రణిష్యతి, పరిణిష్యతి । హన్తి---ప్రణిహన్తి, పరిణిహన్తి । యాతి---ప్రణియాతి,
పరిణియాతి । వాతి---ప్రణివాతి, పరిణివాతి । ద్రాతి---ప్రణిద్రాతి, పరిణిద్రాతి । ప్సాతి---
ప్రణిప్సాతి, పరిణిప్సాతి । వపతి---ప్రణివపతి, పరిణివపతి । వహతి---ప్రణివహతి,
పరిణివహతి । శామ్యతి---ప్రణిశామ్యతి, పరిణిశామ్యతి । చినోతి---ప్రణిచినోతి, పరిణిచినోతి ।
దేగ్ధి---ప్రణిదేగ్ధి, పరిణిదేగ్ధి ।

అడ్వ్యవాయేఽపి నేర్గదాదిషు ణత్వమిష్యతే । ప్రణ్యగదత్, పరిణ్యగదత్ ।।

[-8-4-17]

శేషే విభాషాఽకఖాదావషాన్త ఉపదేశే ।। [8-4-18] ।।

`నః ఇతి వర్త్తతే, `ఉపసర్గాత్ ఇతి చ । అకకారాదిః, అఖకారాదిః, అషకారాన్తశ్చ ఉపదేశే యో ధాతుః స శేషః; తస్మిన్పరత ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య నేర్నకారస్య విభాషా ణకార ఆదేశో భవతి । ప్రణిపచతి, ప్రనిపచతి । ప్రణిభినత్తి, ప్రనిభినత్తి ।

అకఖాదావితి కిమ్ ? ప్రనికరోతి । ప్రనిఖాదతి । అషాన్త ఇతి కిమ్ ? ప్రనిపినష్టి । ఉపదేశగ్రహణం కిమ్ ? ఇహ చ ప్రతిషేధో యథా స్యాత్---ప్రనిచకార, ప్రనిచఖాద, ప్రనిపేక్ష్యతీతి । ఇహ చ మా భూత్---విశేః ప్రణివేష్టా, ప్రణివేక్ష్యతి ।।

[-8-4-18]

అనితేః ।। [8-4-19] ।।

అనితేర్నకారస్యోపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య ణకారాదేశో భవతి । ప్రాణితి । పరాణితి ।।

[-8-4-19]

అన్తః ।। [8-4-20] ।।

`అనితేః ఇతి వర్తతే, ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్యానితినకారస్య పదాన్తే వర్తమానస్య ణకారాదేశో భవతి । హే ప్రాణ్ । హే పరాణ్ । `పదాన్తస్య ఇతి ప్రతిషేధస్యాపవాదోఽయమ్ । అన్తశ్చ పదాపేక్షో గృహ్యతే ।

కేచిత్తు పూర్వసూత్ర ఏవైతదన్తగ్రహణం సామీప్యార్థమభిసమ్బధ్నన్తి । నిమిత్తసమీపస్థస్యైకవర్ణవ్యవహితస్యానితినకారస్య పదాన్తే వర్తమానస్య ణకారాదేశో యథా స్యాత్ । ఇహ మా భూత్---పర్యనితీతి । తైర్ద్వితీయమపి పదాన్తస్య ణత్వార్థమన్తగ్రహణమాశ్రయితవ్యమేవ ।

యేషాం తు `ప్రర్యణితీతి భవితవ్యమ్ ఇతి దర్శనమ్, తేషాం పూర్వసూత్రే నార్థోఽన్తగ్రహణే న ।।

[-8-4-20]

ఉభౌ సాభ్యాసస్య ।। [8-4-21] ।।

సాభ్యాసస్యానితేరుపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్యోభయోర్నకారయోర్ణకార ఆదేశో భవతి । ప్రాణిణిషతి, ప్రాణిణత్ । పరాణిణిషతి, పరాణిణత్ ।

`పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విర్వచనే(పు.ప.92) ఇత్యేతస్మిన్ సతి పూర్వేణైవ కృతణత్వస్య ద్విర్వచనే కృతే సిద్ధమేతదన్తరేణాపి వచనమ్ ? ఏతత్తు నాశ్రయితవ్యమితి సూత్రమిదమారభ్యతే । తేన ఔజఢదితి సిద్ధం భవతి ।।

[-8-4-21]

హన్తేరత్పూర్వస్య ।। [8-4-22] ।।

అకారపూర్వస్య హన్తినకారస్య ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య ణకార ఆదేశో భవతి । ప్రహణ్యతే, పరిహణ్యతే । ప్రహణనమ్, పరిహణనమ్ ।

అత్పూర్వస్యేతి కిమ్ ? ప్రఘ్నన్తి । పరిఘ్నన్తి । తపరకరణం కిమ్ ? చిణి---ప్రాఘాని । పర్యఘాని ।।

[-8-4-22]

వమోర్వా ।। [8-4-23] ।।

`హన్తేః ఇతి వర్తతే । వకారమకారయోః పరతో హన్తినకారస్యోపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య వా ణకారాదేశో భవతి । ప్రహణ్వః, పరిహణ్వః; ప్రహన్వః, పరిహన్వః । ప్రహణ్మః, పరిహణ్మః;ప్రహన్మః, పరిహన్మః ।।

[-8-4-23]

అన్తరదేశే ।। [8-4-24] ।।

అన్తః శబ్దాదుత్తరస్య హన్తినకారస్యాత్పూర్వస్య ణకారాదేశో భవతి అదేశాభిధానే । అన్తర్హణ్యతే । అతర్హణనం వర్తతే ।

అదేశే ఇతి కిమ్ ? అన్తర్హననో దేశః ।

`అత్పూర్వస్య ఇత్యేవ---అన్తర్ఘ్నన్తి ।

తపరకరణం కిమ్ ? అన్తరఘాని ।।

[-8-4-24]

అయనం చ ।। [8-4-25] ।।

`అన్తరదేశే ఇతి వర్తతే । అయననకారస్య చాన్తః శబ్దాదుత్తరస్య ణకారాదేశో భవతి అదేశాభిధానే । అన్తరయణం వర్తతే । అన్తరయణం శోభనమ్ ।

`అదేశే ఇత్యేవ---అన్తరయనో దేశః ।।

[-8-4-25]

ఛన్దస్యృదవగ్రహాత్ ।। [8-4-26] ।।

`పూర్వపదాత్ ఇతి వర్తతే । ఋకారాన్తాదవగ్రహాత్ పూర్వపదాదుత్తరస్య ణకారాదేశో భవతి ఛన్దసి విషయే । `నృమణాః(ఋ.1-167-5) । `పితృయాణమ్(ఋ.10-2-7) ।

అత్ర హి నృమణాః, పితృయాణమితి ఋకారోఽవగృహ్యతే ।

అవగ్రహగ్రహణం కిమర్థముచ్యతే, యావతా `సంహితాధికార ఆ అధ్యాయపరిసమాప్తేః(8-2-108) ఇత్యుక్తమ్ ? విషయోపలక్షణార్థమవగ్రహగ్రహణమ్ । అవగృహ్యమాణాద్యథా స్యాద్, అనవగృహమాణాన్మా భూత్ । అపదాన్తే చావగ్రహో నాస్తి ।।

[-8-4-26]

నశ్చ ధాతుస్థోరుషుభ్యః ।। [8-4-27] ।।

`నస్ ఇత్యేతస్య నకారస్య ణకారాదేశో భవతి ధాతుస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్యోరుశబ్దాత్సుశబ్దాచ్చ ఛన్దసి విషయే । ధాతుస్థాత్తావత్---`అగ్నే రక్షా ణః(ఋ.7-15-13) । `శిక్షా ణో అస్మిన్(ఋ.7-32-26) । ఊరుశబ్దాత్--`ఊరుణస్కృధి(ఋ.8-75-11) । [K.6.636] షుశబ్దాత్---`అభీషు ణః సఖీనామ్(ఋ.4-31-3) । `ఊర్ధ్వ ఊషు ణ ఊతయే(ఋ.1-36-13) । అస్మదాదేశోఽయం నస్శబ్దః, బహువచనస్య వస్నసౌ(8-1-21-405) ఇతి ।।

[-8-4-27]

ఉపసర్గాద్ బహులమ్ ।। [8-4-28] ।।

ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య నసో నకారస్య ణకారాదేశో భవతి బహులమ్ । ప్ర ణః శూద్రః । ప్రణసః, ప్ర ణః రాజా । న చ భవతి --- ప్ర నః ముఞ్చతమ్ ।

బహులగ్రహణాద్భాషాయామపి భవతి । ప్రణసం ముఖమ్ । ఉపసర్గాచ్చ ఇతి నాసికాయా నసాదేశః ।।

[-8-4-28]

కృత్యచః ।। [8-4-29] ।।

కృత్స్థో యో నకారోఽచ ఉత్తరస్తస్యోపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య ణకారాదేశో భవతి । అన, మాన, అనీయ, అని, ఇని,

నిష్ఠాదేశ---ఏతే ణత్వం ప్రయోజయన్తి । అన---ప్రయాణమ్, పరియాణమ్ । ప్రమాణమ్, పరిమాణమ్ । మాన---ప్రయాయమాణమ్, పరియాయమాణమ్ । అనీయ---ప్రయాణీయమ్, పరియాణీయమ్, అనిః---అప్రయాణిః, అపరియాణిః । ఇని---ప్రయాయిణౌ, పరియాయిణౌ । నిష్ఠాదేశః---ప్రహీణః, పరిహీణః; ప్రహీణవాన్, పరిహీణవాన్ ।

అచ ఇతి కిమ్ ? ప్రమగ్నః, పరిభుగ్నః । `భుజో కౌటిల్యే(ధా.పా.1418), అస్య నిష్ఠాప్రత్యయః ఓదితశ్చ(8-2-45-3019) ఇతి నిష్ఠానత్వమ్, చోః కుః(8-2-30-378) ఇతి కుత్వే సిద్ధమ్---పరిభుగ్న ఇతి ।

- కృత్స్నస్య ణత్వే నిర్విణ్ణస్యోపసంఖ్యానం కర్త్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-460) I నిర్విణ్ణోఽస్మి ఖలసఙ్గేన I నిర్విణ్ణోఽహమత్ర వాసేన II

[-8-4-29]

ణేర్విభాషా II [8-4-30] II

ణ్యన్తాద్యో విహితః కృత్ప్రత్యయః తత్స్థస్య నకారస్యోపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుతరస్య విభాషా ణకారాదేశో భవతి I ప్రయాపణమ్, ప్రయాపనమ్ I పరియాపణమ్, పరియాపనమ్ I ప్రయాప్యమాణమ్, ప్రయాప్యమానమ్ I ప్రయాపణీయమ్ I ప్రయాపనీయమ్ I అప్రయాపణిః, అప్రయాపనిః I ప్రయాపిణౌ, ప్రయాపినౌ I

విహితవిశేషణం కిమ్ ? ప్రయాప్యమాణమిత్యత్ర యకా వ్యవధానేఽపి యథా స్యాదితి II

[-8-4-30]

హలశ్చేజుపధాత్ II [8-4-31] II

`కృత్యచః ఇతి వర్త్తతే I హలాదిర్యో ధాతురిజుపధస్తస్మాత్పరో యః కృత్యప్రత్యయః తత్స్థస్య నకారస్యాచ ఉత్తరస్యోపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య విభాషా ణకారాదేశో భవతి I ప్రకోపణమ్, ప్రకోపనమ్ I పరికోపణమ్, పరికోపనమ్ I

హల ఇతి కిమ్ ? ప్రేహణమ్, ప్రోహణమ్ I ఇజుపధాదితి కిమ్ ? ప్రవపణమ్, పరివపణమ్ I `కృత్యచః ఇతి నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పః I

అచ ఇత్యేవ---పరిభుగ్నః I

ఇజుపధస్య సర్వస్య హలన్తత్వాదిహ హల్గ్రహణమాదివిశేషణమ్ II

[-8-4-31]

ఇజాదేః సనుమః II [8-4-32] II

`హలః ఇతి వర్తతే, తేనేహ సామర్థ్యాత్తదన్తవిధిః I ఇజాదేః సనుమో హలన్తాద్ధాతోర్విహితో యః కృత్, తత్స్థస్య నకారస్యోపర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య ణకారో భవతి I ప్రేఙ్ఖణమ్ I పరేఙ్ఖణమ్ I ప్రేఙ్గణమ్, పరేఙ్గణమ్ I ప్రోమ్భణమ్, పరోమ్భణమ్ I

`సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః(కా.ప.62)---ఇజాదేరేవ సనుమః, నాన్యస్మాదితి I ప్రమఙ్గనమ్, పరిమఙ్గనమ్ I

`హల ఇత్యధికారాద్ ణ్యన్తే నిత్యం విధ్యర్థమేతన్న భవతి II

[-8-4-32]

వా నింసనిక్షనిన్దామ్ ।। [8-4-33] ।।

`ఉపసర్గాత్ ఇతి వర్త్తతే । నింస, నిక్ష, నిన్ద---ఇత్యేతేషాం నకారస్యోపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య వా ణకారాదేశో భవతి । ప్రణింసనమ్, ప్రనింసనమ్ । ప్రణిక్షణమ్, ప్రనిక్షణమ్ । ప్రణిన్దనమ్, ప్రనిన్దనమ్ । ణోపదేశత్వాదేతేషాం నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పః ।।

[-8-4-33]

న భాభూపూకమిగమిప్యాయీవేపామ్ ।। [8-4-34] ।।

భా, భూ, పూ, కమి, గమి, ప్యాయీ, వేప---ఇత్యేతేషాముపసర్గస్థాత్ నిమిత్తాదుత్తరస్య కృత్స్థస్య నకారస్య ణకారాదేశో న భవతి । భా---ప్రభానమ్, పరిభానమ్ । భూ---ప్రభవనమ్, పరిభవనమ్ ।

పూ---ప్రపవనమ్, పరిపవనమ్ । పూఙ్గ్రహణేన పూఞ్గ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్ । పూఞో హి భవత్యేవ ణత్వమ్---ప్రపవణం సోమస్యేతి ।

కమి---ప్రకమనమ్, పరికమనమ్ । గమి---ప్రగమనమ్, పరిగమనమ్ । ప్యాయీ---ప్రప్యాయనమ్, పరిప్యాయనమ్ ।

వేప---ప్రవేపనమ్, పరివేపనమ్ ।

- ణ్యన్తానాం భాదీనాముపసంఖ్యానం కర్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-462) । ప్రభాపనమ్, పరిభాపనమ్ ।।

[-8-4-34]

షాత్ పదాన్తాత్ ।। [8-4-35] ।।

షకారాత్పదాన్తాదుత్తరస్య నకారస్య ణకారాదేశో న భవతి । నిష్పానమ్ । దుష్పానమ్ । సర్పిష్పానమ్ । యజుష్పానమ్ ।

షాదితి కిమ్ ? నిర్ణయః । పదాన్తాదితి కిమ్ ? కుష్ణాతి । పుష్ణాతి ।

పదే అన్తః పదాన్తః---ఇతి సప్తమీసమాసోఽయమ్, తేనేహ న భవతి---సుసర్పిష్కేణ, సుయజుష్కేణ । శేషాద్విభాషా(5-4-154-891) ఇతి కప్ ।।

[-8-4-35]

నశేః షాన్తస్య ।। [8-4-36] ।।

`న ఇతి వర్తతే । నశేః షకారాన్తస్య ణకారాదేశో న భవతి । ప్రనష్టః, పరినష్టః । షాన్తస్యేతి కిమ్ ? ప్రణశ్యతి, పరిణశ్యతి ।

[K.6.644] అన్తగ్రహణం షాన్తభూతపూర్వమాత్రస్యాపి యథా స్యాత్---ప్రనజ్క్ష్యతి, పరినజ్క్ష్యతి ।।

[-8-4-36]

పదాన్తస్య ।। [8-4-37] ।।

పదాన్తో యో నకారస్తస్య ణకారాదేశో న భవతి । వృక్షాన్, ప్లక్షాన్, అరీన్, గిరీన్ ।।

[-8-4-37]

పదవ్యవాయేఽపి ।। [8-4-38] ।।

పదేన వ్యవాయః పదవ్యవాయః = పదవ్యవధానమ్ । పదేన వ్యవాయేఽపి సతి నిమిత్తనిమిత్తినోర్నకారస్య ణకారాదేశో న భవతి । మాషకుమ్భవాపేన । [K.6.645] చతురఙ్గయోగేన । ప్రావనద్ధమ్ । పర్యవనద్ధమ్ । ప్రగాన్నయామః । పరిగాన్నయామః ।

- పదవ్యవాయేఽతద్ధిత ఇతి వక్తవ్యమ్ - । ఇహ మా భూత్ --- ఆర్ద్రగోమయేణ । శుష్కగోమయేణ । గోశ్చ పురీషే ఇతి మయట్ । స్వాదౌ పూర్వపదమితి గోశబ్దః పూర్వపదమ్, తేన వ్యవాయః ।।

[-8-4-38]

క్షుభ్నాదిషు చ ।। [8-4-39] ।।

`న ఇతి వర్తతే । `క్షుభ్నా ఇత్యేవమాదిషు శబ్దేషు నకారస్య ణకారాదేశో న భవతి । క్షుభ్నాతి । అజాదేశస్య స్థానివద్భావాదిహాపి ప్రతిషేధో భవతి । క్షుభ్నీతః । క్షుభ్నన్తి । [K.6.646] నృనమనః । పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్ ఇతి ప్రాప్తిః । ఛన్దస్యృదవగ్రహాత్ ఇతి చ ప్రాప్నోతి । నన్దిన్, నన్దన, నగర --- ఏతాన్యుత్తరపదాని సంజ్ఞాయాం ప్రయోజయన్తి ।

హరినన్దీ । హరినన్దనః । గిరినగరమ్ । నృతిర్యఙి ప్రయోజయతి --- నరీనృత్యతే । తృప్ను --- తృప్నోతి ।

నర్తన, గహన, నన్దన, నివేశ, నివాస, అగ్ని, అనూప --- ఏతాన్యుత్తరపదాని ప్రయోజయన్తి । పరినర్తనమ్, పరిగహనమ్ ఇతి, సంజ్ఞాయామ్ --- పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్ ఇతి ప్రాప్నోతి । పరినన్దనమ్ ఇత్యత్ర ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ఇతి ప్రాప్నోతి । [K.6.647] శరనివేశః । శరనివాసః । శరాగ్నిః । దర్భానూపః । ఇత్యేతాః సంజ్ఞాః । - ఆచార్యాదణత్వం చ - । ఆచార్యభోగీనః । ఆచార్యానీ । - ఇరికాదిభ్యో వనోత్తరపదేభ్యః సంజ్ఞాయామ్ - । ఇరికా, తిమిర, కుబేర, హరి, కర్మార --- ఇత్యుత్తరపదవనశబ్దస్థస్య సంజ్ఞాయామ్ । క్షుభ్నాదిరాకృతిగణః । అవిహితలక్షణో ణత్వప్రతిషేధః క్షుభ్నాదిషు ద్రష్టవ్యః ।।

[-8-4-39]

స్తోః శ్చునా శ్చుః ।। [8-4-40] ।।

సకారతవర్గయోః శకారచవర్గాభ్యాం సన్నిపాతే శకారచవర్గావాదేశౌ భవతః । స్తోః శ్చునేతి యథాసంఖ్యమత్ర నేష్యతే । సకారస్య శకారేణ, చవర్గేణ, ద్వాభ్యామపి సన్నిపాతే శకారో భవతి । తవర్గస్యాపి చ శకారేణ, చవర్గేణ చ సన్నిపాతే

చవర్గో భవతి । ఆదేశే తు యథాసంఖ్యమిష్యతే---సకారస్య శకారః , తవర్గస్య చ చవర్గ ఇతి ।

సకారస్య శకారేణ సన్నిపాతే---వృక్షశ్శేతే । ప్లక్షశ్శేతే । తస్యైవ చవర్గేణ---వృక్షశ్చినోతి, ప్లక్షశ్చినోతి । వృక్షశ్ఛాదయతి, ప్లక్షశ్ఛాదయతి ।

తవర్గస్య శకారేణ---అగ్నిచిచ్ఛేతే, సోమసుచ్ఛేతే । తస్యైవ చవర్గేణ---అగ్నిచిచ్చినోతి, సోమసుచ్చినోతి । అగ్నిచిచ్ఛాదయతి, సోమసుచ్ఛాదయతి । అగ్నిచిజ్జయతి, సోమసుజ్జయతి । అగ్నిచిజ్ఝకారమ్, సోమసుజ్ఝకారమ్ । అగ్నిచిఞ్ఞకారః, సోమసుఞ్ఞకారః । మస్జేః---మజ్జతి । భ్రస్జేః---భృజ్జతి వ్రశ్చేః---వృశ్చతి । యజః---యజ్ఞః । యాచేః---యాచ్ఞా ।

శాత్(8-4-44-112) ఇతి ప్రతిషేధో జ్ఞాపకః---సంఖ్యాతానుదేశాభావస్య ।

` స్తోః శ్చా ఇతి సప్తమీనిర్దేశో న కృతః; పూర్వేణ పరేణ చ శ్చునా సన్నిపాతే శ్చుత్వం యథా స్యాదితి ।।

[-8-4-40]

ష్టునా ష్టుః ।। [8-4-41] ।।

` స్తోః ఇతి వర్త్తతే । సకారతవర్గయోః షకారటవర్గాభ్యాం సన్నిపాతే షకారటవర్గావాదేశౌ భవతః । తత్రాపి తథైవ సంఖ్యాతానుదేశాభావః । షకారేణ సకారస్య---వృక్షష్షణ్డే । ప్లక్షష్షణ్డే । తస్యైవ టవర్గేణ---వృక్షష్టీకతే, ప్లక్షష్టీకతే । వృక్షష్ఠకారః, ప్లక్షష్ఠకారః ।

తవర్గస్య షకారేణ---పేష్టా । పేష్టుమ్ । పేష్టవ్యమ్ । కృషీష్ట । కృషీష్ఠాః । తస్యైవ టవర్గేణ---అగ్నిచిట్టీకతే, సోమసుట్టీకతే । అగ్నిచిట్ఠకారః, సోమసుట్ఠకారః । అగ్నిచిడ్డీనః, సోమసుడ్డీనః । అగ్నిచిఢ్ ఢౌకతే, సోమసుఢ్ ఢౌకేతే । అగ్నిచిణ్ణకారః, సోమసుణ్ణకారః । అత్ట్--అట్టతి । అద్డ్---అడ్డతి ।।

[-8-4-41]

న పదాన్తాట్టోరనామ్ ।। [8-4-42] ।।

పదాన్తాట్టవర్గాదుత్తరస్య స్తోః ష్టుత్వం న భవతి ` నామ్ ఇత్యేతద్వర్జయిత్వా । శ్వలిట్సాయే । మధులిట్ తరతి ।

పదాన్తాదితి కిమ్ ? ` ఈడ స్తుతౌ(ధా.పా.1020)---ఈట్టే । టోరితి కిమ్ ? సర్పిష్టమమ్ । అనామితి కిమ్ ? షణ్ణామ్ ।

అత్యల్పమిదముచ్యతే । - అనామ్నవతినగరీణామితి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-463)। షణ్ణామ్ । షణ్ణవతిః । షణ్ణవతిః । షణ్ణగరీ ।।

[-8-4-42]

తోః షి ।। [8-4-43] ।।

`న ఇతి వర్తతే । తవర్గస్య షకారే యదుక్తం తన్న భవతి । అగ్నిచిత్షణ్డే । భవాన్షణ్డే । మహాన్షణ్డే ।।

[-8-4-43]

శాత్ ।। [8-4-44] ।।

`తోః ఇతి వర్తతే । శకారాదుత్తరస్య తవర్గస్య యదుక్తం తన్న భవతి । ప్రశ్నః । విశ్నః ।।

[-8-4-44]

యరోఽనునాసికేఽనునాసికో వా ।। [8-4-45] ।।

పదాన్తగ్రహణమనువర్తతే । యరః పదాన్తస్యానునాసికే పరతో వాఽనునాసికాదేశో భవతి । వాగ్నయతి, వాజ్నయతి । శ్వలిణ్నయతి, శ్వలిడ్ నయతి । అగ్నిచిన్నయతి, అగ్నిచిద్ నయతి । త్రిష్టుమ్నయతి, త్రిష్టుబ్నయతి ।

`పదాన్తస్య ఇత్యేవ---వేద్మి । క్షుభ్నాతి ।

- యరోఽనునాసికే ప్రత్యయే భాషాయాం నిత్యవచనం కర్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-464)। వాఙ్మయమ్ । త్వఙ్మయమ్ । వ్యవస్థితవిభాషావిజ్ఞానాత్ సిద్ధమ్ ।।

[-8-4-45]

అచో రహాభ్యాం ద్వే ।। [8-4-46] ।।

`యరః ఇతి వర్తతే । అచ ఉత్తరౌ యౌ రేఫహకారౌ తాభ్యాముత్తరస్య యరో ద్వే భవతః । అర్క్కః । మర్క్కః । బ్రహ్మ్మా ।

అపహ్నుతే ।

అచ ఇతి కిమ్ ? కిన్ హ్నుతే । కిమ్ హ్మలయతి ।।

[-8-4-46]

అనచి చ ।। [8-4-47] ।।

`అచః ఇతి వర్తతే, `యరః ఇతి చ । అనచ్పరస్య=అచ ఉత్తరస్య యరో ద్వే వా భవతోఽనచి పరతః । దధ్ధ్యత్ర । మద్ధ్వత్ర ।

అచ ఇత్యేవ--స్మితమ్ । ధ్మాతమ్ ।

- యణో మయో ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-464)। కేచిదత్ర `యణః ఇతి పఞ్చమీ, `మయః ఇతి షష్ఠీతి వ్యాచక్షతే । తేషాముల్క్క, వాల్మ్మీక ఇత్యుదాహరణమ్ । అపరే తు `యణః ఇతి షష్ఠీ, `మయః ఇతి పఞ్చమీతి, తేషాం దధ్య్యత్ర, మధ్వ్వత్రేత్యుదాహరణమ్ ।

- శరః ఖయో ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-464) । అత్రాపి యది `శరః ఇతి పఞ్చమీ, `ఖయః ఇతి షష్ఠీ; తదా స్త్థాలీ, స్త్థాతేత్యుదాహరణమ్ । అథ వా---ఖయ ఉత్తరస్య శరో ద్వే భవతః । వత్స్సః, ఇక్ష్షుః, క్ష్షీరమ్, అప్స్సరాః ।

- అవసానే చ యరో ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-464)। వాక్క్, వాక్ । త్వక్క్, త్వక్ । షట్ట్, షట్ । తత్త్, తత్ ।।

[-8-4-47]

నాదిన్యాక్రోశే పుత్త్రస్య ।। [8-4-48] ।।

ఆదినిపరత ఆక్రోశే గమ్యమానే పుత్త్రశబ్దస్య న ద్వే భవతః । అనచి చ(8-4-47-48) ఇతి ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే । పుత్రాదినీ త్వమసి పాపే ।

ఆక్రోశ ఇతి కిమ్ ? తత్త్వకథనే ద్విర్వచనం భవత్యేవ---పుత్త్రానత్తీతి పుత్త్రాదినీ । శిశుమారీ వ్యాఘ్రీ ।

- తత్పరే చేతి వక్తవ్యమ్ -(మ.భా.3-464) । పుత్రపుత్రాదినీ త్వమసి పాపే ।

- వా హతజగ్ధపర ఇతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-464)। పుత్త్రహతీ, పుత్రహతీ । పుత్త్రజగ్ధీ । పుత్రజగ్ధీ ।

- చయో ద్వితీయాః శరి పౌష్కరసాదేః - (మ.భా.3-465)। చయో ద్వితీయా భవన్తి శరి పరతః పౌష్కరసాదేరాచార్యస్య మతేన । తకారస్య థకారః--వథ్సః । కకారస్య ఖకారః---ఖ్షీరమ్ । పకారస్య ఫకారః---అఫ్సరాః ।

[-8-4-48]

శరోఽచి ।। [8-4-49] ।।

`న ఇతి వర్తతే । శరోఽచి పరతో న ద్వే భవతః । అచో రహాభ్యామ్(8-4-46-59) ఇతి ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే । కర్షతి । వర్షతి । ఆకర్షః । అక్షదర్శః ।

అచీతి కిమ్ ? దర్శ్శ్యతే ।

[-8-4-49]

త్రిప్రభృతిషు శాకటాయనస్య ।। [8-4-50] ।।

త్రిప్రభృతిషు వర్ణేషు సంయుక్తేషు శాకటాయనస్యాచార్యస్య మతేన ద్విత్వం న భవతి । ఇన్ద్రః । చన్ద్రః । ఉష్ట్రః । రాష్ట్రమ్ । భ్రాష్ట్రమ్ ।।

[-8-4-50]

సర్వత్ర శాకల్యస్య ।। [8-4-51] ।।

శాకల్యాచార్యస్య మతేన సర్వత్ర ద్విర్వచనం న భవతి । అర్కః । మర్కః । బ్రహ్మ । అపహ్నుతే ।।

[-8-4-51]

దీర్ఘాదాచార్యాణామ్ ।। [8-4-52] ।।

దీర్ఘాదుత్తరస్యాచార్యాణాం మతేన న ద్విత్వం భవతి । దాత్రమ్ । పాత్రమ్ । మూత్రమ్ । సూత్రమ్ ।

[-8-4-52]

ఝలాం జశ్ఝశి ।। [8-4-53] ।।

ఝలాం స్థానే జశాదేశో భవతి ఝశి పరతః । లబ్ధా, లబ్ధుమ్, లబ్ధవ్యమ్ । దోగ్ధా, దోగ్ధుమ్, దోగ్ధవ్యమ్ । బోద్ధా, బోద్ధుమ్, బోద్ధవ్యమ్ ।

ఝశీతి కిమ్ ? దత్తః । దత్థః । దధ్మః ।।

[-8-4-53]

అభ్యాసే చర్చ ।। [8-4-54] ।।

అభ్యాసే వర్త్తమానానాం ఝలాం చరాదేశో భవతి, చకారాజ్జశ్చ । చిఖనిషతి । చిచ్ఛిత్సతి । టిఠకారయిషతి । తిష్ఠాసతి । పిఫకారయిషతి । బుభూషతి । జిఘత్సతి । డుఢౌకిషతే ।

ప్రకృతిచరాం ప్రకృతిచరో భవన్తి---చిచీషతి । టిటీకిషతే । తితనిషతి ।

ప్రకృతిజశాం ప్రకృతిజశో భవన్తి---జిజనిషతే । బుబుధే । దదౌ । డిడ్యే ।।

[-8-4-54]

ఖరి చ ।। [8-4-55] ।।

ఖరి చ పరతో ఝలాం చరాదేశో భవతి । ఝల్గ్రహణం నానువర్తతే; పూర్వసూత్రే చానుకృష్టత్వాత్ । భేత్తా, భేత్తుమ్, భేత్తవ్యమ్ । యుయుత్సతే । ఆరిప్సతే । ఆలిప్సతే ।।

[-8-4-55]

వావసానే ।। [8-4-56] ।।

`ఝలామ్, `చర్ ఇతి వర్తతే । అవసానే వర్తమానానాం ఝలాం వా చరాదేశో భవతి । వాక్, వాగ్ । త్వక్, త్వగ్ । శ్వలిట్, శ్వలిడ్ । త్రిష్టుప్, త్రిష్టుబ్ ।।

[-8-4-56]

అణోఽప్రగృహ్యస్యానునాసికః ।। [8-4-57] ।।

అణోఽప్రగృహ్యసంజ్ఞస్యావసానే వర్తమానస్య వాఽనునాసికాదేశో భవతి । దధిఁ, దధి । మధుఁ, మధు । కుమారీఁ, కుమారీ ।

అణ ఇతి కిమ్ ? కర్తృ । హర్తృ । అప్రగృహ్యస్యేతి కిమ్ ? అగ్నీ । వాయూ ।।

[-8-4-57]

అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః ।। [8-4-58] ।।

అనుస్వారస్య యయి పరతః పరసవర్ణ ఆదేశో భవతి । శఙ్కితా, శఙ్కితుమ్, శఙ్కితవ్యమ్ । ఉఞ్ఛితా, ఉఞ్ఛితుమ్, ఉఞ్ఛితవ్యమ్ । కుణ్ఠితా, కుణ్ఠితుమ్, కుణ్ఠితవ్యమ్ । నన్దితా, నన్దితుమ్, నన్దితవ్యమ్ । కమ్పితా, కమ్పితుమ్, కమ్పితవ్యమ్ ।

ఇహ కుర్వన్తి, వృషన్తి---ఇత్యత్ర ణత్వస్యాసిద్ధత్వాత్పూర్వం నకారస్యానుస్వారః క్రియతే, తస్యాపి పరసవర్ణేన పునర్నకార ఏవ భవతి, తస్యాప్యసిద్ధత్వాత్ పునర్ణత్వం న భవతి । ఏవమనుస్వారీభూతో ణత్వమతిక్రామతీతి ।

యయీతి కిమ్ ? ఆక్రంస్యతే । ఆచిక్రంస్యతే ।।

[-8-4-58]

వా పదాన్తస్య ।। [8-4-59] ।।

పదాన్తస్యానుస్వారస్య యయి పరతో వా పరసవర్ణాదేశో భవతి ।
తఙ్కథఞ్చిత్రపక్షణ్డయమానన్నభః స్థ్మ్పురుషోఽవధీత్, తం కథం చిత్రపక్షం డయమానం నభః స్థం పురుషోఽవధీత్ ।।

[-8-4-59]

తోర్లి ।। [8-4-60] ।।

తవర్గస్య లకారే పరతః పరసవర్ణాదేశో భవతి । అగ్నిచిల్లునాతి । సోమసుల్లునాతి । భవాఁల్లునాతి । మహాఁల్లునాతి ।।

[-8-4-60]

ఉదః స్థాస్తమ్భోః పూర్వస్య ।। [8-4-61] ।।

` సవర్ణః ఇతి వర్తతే । ఉద ఉత్తరయోః స్థా, స్తమ్భ---ఇత్యేతయోః పూర్వసవర్ణాదేశో భవతి । ఉత్థాతా, ఉత్థాతుమ్,

ఉత్థాతవ్యమ్ । స్తమ్భేః ఖల్వపి---ఉత్తమ్భితా, ఉత్తమ్భితుమ్, ఉత్తమ్భితవ్యమ్ ।

స్థాస్తమ్భోరితి కిమ్ ? ఉత్స్నాతా ।

- ఉత్పూర్వస్య స్కన్దేశ్ఛన్దస్యుపసంఖ్యానమ్ - (మ.భా.3-465)। అగ్నే దూరముత్కన్దః ।

- రోగే చేతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-465)। ఉత్కన్దకో నామ రోగః । కన్దతేర్వా ధాత్వన్తరస్యైతద్రూపమ్ ।।

[-8-4-61]

ఝయో హోఽన్యతరస్యామ్ ।। [8-4-62] ।।

ఝయ ఉత్తరస్య హకారస్య పూర్వసవర్ణాదేశో భవతి అన్యతరస్యామ్ । వాగ్ఘసతి, వాగ్ హసతి । శ్వలిడ్ ఢసతి, శ్వలిడ్ హసతి । అగ్నిచిద్ధసతి, అగ్నిచిద్ హసతి । సోమసుద్ధసతి, సోమసుద్ హసతి । త్రిష్టుబ్భసతి । త్రిష్టుబ్ హసతి ।

ఝయ ఇతి కిమ్ ? ప్రాఙ్ హసతి । భవాన్హసతి ।।

[-8-4-62]

శశ్ఛోఽటి ।। [8-4-63] ।।

` ఝయః ఇతి వర్త్తతే, ` అన్యతరస్యామ్ ఇతి చ । ఝయ ఉత్తరస్య శకారస్యాటి పరతశ్ఛకారాదేశో భవతి అన్యతరస్యామ్ । వాక్ఛేతే, వాక్ శేతే । అగ్నిచిచ్ఛేతే, అగ్నిచిత్ శేతే । సోమసుచ్ఛేతే, సోమసుత్ శేతే । శ్వలిట్ ఛేతే, శ్వలిట్ శేతే । త్రిష్టుప్ఛేతే, త్రిష్టుప్ శేతే ।

- ఛత్వమమీతి వక్తవ్యమ్ - (మ.భా.3-465)।

కిం ప్రయోజనమ్ ? తచ్ఛ్లోకేన, తచ్ఛ్మశ్రుణా---ఇత్యేవమర్థమ్ ।।

[-8-4-63]

హలో యమాం యమి లోపః ।। [8-4-64] ।।

` అన్యతరస్యామ్ ఇతి వర్తతే । హల ఉత్తరేషాం యమాం యమి పరతో లోపో భవతి అన్యతరస్యామ్ । శయ్య్యా ఇత్యత్ర ద్వౌ యకారౌ, క్రమజస్తృతీయః; తత్ర మధ్యమస్య వా లోపో భవతి---శయ్యా, శయ్య్యా ।

అదితేరపత్యమాదిత్య ఇత్యత్ర తకారాత్పర ఏకో యకారః, `యణో మయ(వా.956) ఇతి క్రమజో ద్వితీయః, తత్ర మధ్యమస్య వా లోపో భవతి । ఆదిత్యః, ఆదిత్య్యః । ఆదిత్యో దేవతా అస్య స్థాలీపాకస్యేతి ఆదిత్య్యః, ఆదిత్య ఇతి । అత్రాపి ద్వౌ యకారౌ; క్రమజస్తృతీయః; తత్ర మధ్యమస్య మధ్య మయోర్వా లోపో భవతి ।

హల ఇతి కిమ్ ? ఆన్నమ్ । యమామితి కిమ్ ? అగ్నిః । అర్ధ్యమ్ । యమీతి కిమ్ ? శార్ఙ్గమ్ ।।

[-8-4-64]

ఝరో ఝరి సవర్ణే ।। [8-4-65] ।।

`హలః ఇతి వర్తతే, `అన్యతరస్యామ్ ఇతి చ । హల ఉత్తరస్య ఝరో ఝరి సవర్ణే పరతో లోపో భవతి అన్యతరస్యామ్ । ప్రత్తమ్, అవత్త్మిత్యత్ర త్రయస్తకారాః, క్రమజశ్చతుర్థః; తత్ర మధ్యమస్య మధ్యమయోర్వా లోపో భవతి ।

మరుత్త్ ఇత్యత్ర చత్వారస్తకారాః, క్రమజః పఞ్చమః; తత్ర మధ్యమస్య మధ్యమయోర్మధ్యమానాం వా లోపో భవతి । మరుచ్ఛబ్దస్య హి ఉపసంఖ్యానసామర్థ్యాద్(వా.67) అచ ఉపసర్గాత్తః(7-4-47-3078) ఇతి తత్వం భవతి ।

ఝర ఇతి కిమ్ ? శార్ఙ్గమ్ । ఝరీతి కిమ్ ? ప్రియపఞ్చ్న । అల్లోపస్య చ `పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివత్(పు.వృ.112) ఇతి స్థానివద్భావప్రతిషేధాదత్ర చకారస్య ఞకారే లోపః స్యాత్ ।

సవర్ణ ఇతి కిమ్ ? తర్ప్త, తర్ప్తుమ్, తర్ప్తవ్యమ్ । సవర్ణగ్రహణసామర్థ్యాదిహ సఙ్ఖ్యాతానుదేశో న భవతి, సవర్ణమాత్రే లోపో విజ్ఞాయతే । తేన శిణ్ఢి, పిణ్ఢి ఇతి ఢకారే డకారస్య లోపో భవతి ।।

[-8-4-65]

ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః ।। [8-4-66] ।।

ఉదాత్తాదుత్తరస్యానుదాత్తస్య స్వరితాదేశో భవతి । గార్గ్యః । వాత్స్యః । పచతి । పఠతి ।

అస్య స్వరితస్యాసిద్ధత్వాద్ అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్(6-1-158-3650) ఇత్యేతన్న ప్రవర్తతే । తేనోదాత్తస్వరితావుభావపి శ్రూయేతే ।।

[-8-4-66]

నోదాత్తస్వరితోదయమగార్గ్యకాశ్యపగాలవానామ్ ।। [8-4-67] ।।

ఉదాత్తోదయస్య స్వరితోదయస్య చానుదాత్తస్య స్వరితో న భవతి । పూర్వేణ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే, అగార్గ్య---కాశ్యప---గాలవానాం మతేన । ఉదాత్త ఉదయో యస్మాత్స ఉదాత్తోదయః । ఉదాత్తపర ఇత్యర్థః । ఏవం స్వరితోదయః ।

ఉదాత్తోదయస్తావత్---గార్గ్యస్తత్ర । వాత్స్యస్తత్ర । తత్రశబ్ద ఆద్యుదాత్తః, తస్మిన్నుదాత్తే పరతో గార్గ్యశబ్దః స్వరితో న భవతి ।

స్వరితోదయః---గార్గ్యః క్వ । వాత్స్యః క్వ । క్వశబ్దః స్వరితః, తస్మిన్పరతోఽనుదాత్తః స్వరితో న భవతి ।

అగార్గ్యకాశ్యపగాలవానామితి కిమ్ ? గార్గ్యస్తత్ర । గార్గ్యః క్వ । తేషాం హి మతేన స్వరితో భవత్యేవ ।

` ఉదాత్తస్వరితపరస్య ఇతి వక్తవ్య ఉదయగ్రహణం మఙ్గలార్థమ్ । అనేకాచార్యసఙ్కీర్తనం పూజార్థమ్ ।।

[-8-4-67]

అ అ ఇతి ।। [8-4-68] ।।

ఏకోఽత్ర వివృతః, అపరః సంవృతః, తత్ర వివృతస్య సంవృతః క్రియతే । అకారో వివృతః సంవృతో భవతి । వృక్షః । ప్లక్షః ।

ఇహ శాస్త్రే కార్యార్థమకారో వివృతః ప్రతిజ్ఞాతః, తస్య తథాభూతస్యైవ ప్రయోగో మా భూదితి సంవృతప్రత్యాపత్తిరియం క్రియతే ।

దీర్ఘప్లుతయోశ్చానేన వివృతేనాకారేణ గ్రహణం నేష్యతే । తేన తయోః సంవృతో న భవతి ।

సంవృతేన చ సర్వగుణస్య మాత్రికస్య గ్రహణమిష్యతే । తేన సర్వగుణః ప్రత్యాపద్యతే ।।

ఇష్ట్యుపసంఖ్యానవతీ శుద్ధగణా వివృతగూఢసూత్రార్థా ।

వృత్తవ్యుత్పన్నరూపసిద్ధిర్వృత్తిరియం కాశికా నామ ।।

ఇతి శ్రీవామనాచార్యకృతాయాం కాశికావృత్తౌ అష్టమాధ్యాయస్య తురీయః పాదః

[-8-4-68]

------ కాశికావృత్తిరియం సమాప్తా ------